

Δήμος Νάξου
και Μικρών Κυκλάδων

Η ΝΑΞΟΣ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Ε΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Απεράθου Νάξου, 31 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 2013

Αθήνα - Νάξος 2017

Υπεύθυνοι ύλης - επιστημονική επιμέλεια - συντονισμός έκδοσης

Μανόλης Γ. Σέργης, Καθηγητής Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Βασίλης Ι. Φραγκουλόπουλος, Νομικός-Οικονομολόγος, MSc. στα Νομικά και στην Περιφερειακή Ανάπτυξη

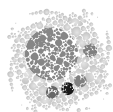
Σχεδιασμός εντύπου - παραγωγή

Cloudprint IKE

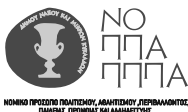
Η εικόνα της προηγούμενης σελίδας

Επίκρουση παράσταση-σπείρα σε αρτόσχημη πλάκα από λευκό μάρμαρο.

Βρέθηκε στη Μουτσούνα της Νάξου και χρονολογείται στο δεύτερο μισό της τρίτης π. Χ. χιλιετίας.

Δήμος Νάξου
και Μικρών Κυκλάδων

ISBN: 978-618-80791-2-0

© Copyright 2017

ΔΗΜΟΣ ΝΑΞΟΥ & ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Τίτλος: Η ΝΑΞΟΣ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Ε΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Απεράθου Νάξου, 31 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 2013

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το ναξιακό επιστημονικό συνέδριο «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», όπως έχει «πολιτογραφηθεί» από τους «γενάρχες» του συνεδρίου αυτού Ιωάννη Κ. Προμπονά και Στέφανο Εμμ. Ψαρρά και διεξάγεται από το 1992 ανά πενταετία στη Νάξο, αποτελεί τον πλέον διαρκή και επιτυχή πολιτισμικό, ευρύτερα, θεσμό της σύγχρονης ναξιακής πνευματικής ζωής, με πανελλήνια συμμετοχή και αποδοχή.

Κύρια γνωρίσματα των ναξιακών (ναξολογικών) συνεδρίων, με κορύφωση το Ε', που διεξήχθη στ' Απεράθου από τις 31 Αυγούστου έως την 1 Σεπτεμβρίου 2013 και τα Πρακτικά του οποίου παρουσιάζουμε στον παρόντα τόμο, υπήρξαν η ποικιλία της θεματολογίας τους, οι ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες, εν γένει, ανακοινώσεις των συμμετασχόντων και η ανάδειξη νέων επιστημόνων/ερευνητών. Στις πρωτοτυπίες του τελευταίου συνεδρίου συγκαταλέγουμε και τις εξής: (α) την παρουσίαση των εισηγήσεων, που έγινε συστηματικότερα, με την ειδολογική ταξινόμησή τους (β) την αυστηρή (λαμβανομένων υπ' όψιν των ιδιομορφιών ενός τέτοιου τοπικού συνεδρίου) επιλογή των εργασιών που παρουσιάστηκαν τελικώς (γ) τη στροφή σε νέες, σύγχρονες θεματικές (δ) τη διεύρυνση των επιστημονικών πεδίων της ναξιακής έρευνας.

Τα πεπραγμένα αυτού του συνεδρίου τίθενται, με τον ανά χείρας τόμο, σε δημόσια μελέτη, κρίση, αξιολόγηση και αξιοποίηση. Η διάταξη των εισηγήσεων ακολουθεί την ειδολογική επιλογή των συνεδρίων, τη σειρά των θεματικών ενοτήτων· κατατάσσουμε τους εισηγητές κάθε ενότητας κατ' αυστηρώς αλφαβητική σειρά, επιλογή που δεν υπαινίσσεται οποιαδήποτε αξιολογική κρίση ή άλλη ιεράρχηση ενός θέματος εν σχέσει προς τα άλλα. Επίσης, οι εργασίες έχουν υποστεί την απαιτούμενη επεξεργασία και την αναγκαία επικαιροποίηση και βιβλιογραφική ενημέρωση από τους συγγραφείς, οι οποίοι συνοδεύονται από τη σημερινή ιδιότητά τους, ενώ οι ιδιότητες των μελών των Επιτροπών είναι αυτές της εποχής διεξαγωγής του συνεδρίου.

Η παρούσα έκδοση οφείλει πολλά στον Δήμο Νάξου και Μικρών Κυκλάδων που ήδη έχει αναλάβει την οργάνωση, τη διεξαγωγή, τη χρηματοδότηση των συνεδρίων αυτών και την έκδοση των πρακτικών τους. Έτσι διασφαλίζεται μεν η συνέχεια του θεσμού, όχι όμως κατ' ανάγκην και η διαρκώς επιζητούμενη ποιοτική του αναβάθμιση, που προϋποθέτει πολλούς άλλους παράγοντες: όραμα, γνώση, σχέδιο και πολύ μόχθο.

Οφείλουμε χάριτες και ευχαριστίες στον πρώην πρόεδρο του ΝΟ.Π.Α.Π.Π.Α Ιάκωβο Ναυπιώτη-Σαραντηνό και στους συνεργάτες του για την ένθερμη και πολύπλευρη αρωγή που παρείχαν στην Επιστημονική Επιτροπή, αρωγή που συνέβαλε τα μάλα στην ευόδωση του συνεδρίου.

Ευχαριστούμε επίσης το προσωπικό του τυπογραφείου Cloudprint για την άψογη συνεργασία μας και τον επαγγελματισμό που επέδειξε.

Ο τόμος όμως έχει την ποιότητα που τον χαρακτηρίζει χάρις στη συμβολή των συγγραφέ-

ων, τους οποίους ευχαριστούμε και από αυτό το βήμα και τους καλούμε να συμμετάσχουν με μια πρωτότυπη εργασία τους και στο επόμενο, ΣΤ' συνέδριο, «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», που θα πραγματοποιηθεί στο χωριό Δαμαριώνας της Νάξου τέλος Αυγούστου με αρχές Σεπτεμβρίου του 2018.

Οφείλουμε, τέλος, να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις μας, με στόχο να αποτελέσουν ενδεικτικούς οδοδείκτες για τα επόμενα συνέδρια. Η εμπειρία μας δείχνει ότι τα ναξολογικά συνέδρια έχουν διαμορφώσει πλέον τα βασικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους, καίτοι πρέπει να εξελίσσονται, όπως είναι φυσικό να συμβαίνει σε έναν σφύζοντα από ζωή κοινωνικό, πολιτισμικό και επιστημονικό θεσμό. Δεν έχουν βεβαίως όλες οι εισηγήσεις του τόμου αυστηρώς επιστημονικό χαρακτήρα, άρα παρατηρείται μια σχετική ανομοιογένεια, ποιοτική και τεχνική, τόσο κατά την πραγμάτευση των θεμάτων, όσο και κατά τη συγγραφή τους. Τα συνέδρια αυτά δεν είναι συνέδρια του εργαστηριακού σωλήνα, in vitro, και αυτό το στοιχείο το πιστώνονται οι εμπνευστές τους· κινητοποιούν τους τοπικούς πνευματικούς πόρους και την ευρύτερη κοινωνία, η οποία συμμετέχει, έρχεται αρωγός στο έργο των ειδικών, κάνει κτήμα και υπόθεσή της («ιδιοκτησία» της) την υπόθεση των συνεδρίων. Αυτό το στοιχείο, συν τοις άλλοις, προσανατολίζει μεγάλο μέρος της θεματικής στις σύγχρονες ανάγκες και αξιώσεις της ναξιακής πραγματικότητας, συνδέει τη διαχρονία με τη συγχρονία. Αρκεί αυτό να γίνεται με κανόνες, με βάση γενικές επιστημονικές οδηγίες, με σχέδιο και αποδέκτες που διαθέτουν ευήκοα ώτα. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται προσπάθεια προσέγγισης και προσέλευσης ικανών και δόκιμων Ελλήνων, αλλά και ξένων επιστημόνων.

Οι εισηγήσεις του Ε' πανελληνίου ναξολογικού συνεδρίου, που παραδίδουμε στην ναξιακή και ευρύτερη επιστημονική κοινότητα, τη ναξιακή κοινωνία και τους φίλους της Νάξου, συνοδεύονται με την ελπίδα και την ευχή να αποτελέσουν πηγή άντλησης πληροφοριών, προβληματισμών και ιδεών που προάγουν την ναξιακή επιστημονική έρευνα, αφού όντως πολλές εργασίες που φιλοξενούνται στους πολυσέλιδους τόμους αυτών των συνεδρίων δίνουν γνώσεις, κατευθύνσεις και αφορμές για περαιτέρω per se έρευνες, αλλά και διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου που αφορά στη μελέτη της Νάξου.

Οι προαναφερθέντες στόχοι του τελευταίου συνεδρίου πρέπει να πραγματωθούν σε μεγαλύτερο βαθμό, με μεγαλύτερη προσπάθεια, επιμονή και μεθοδικότητα στα επόμενα συνέδρια. Τα πρακτικά τους αποτελούν ατίμητη προστιθέμενη αξία στο επιστημονικό, πολιτισμικό, κοινωνικό, οικονομικό και αυτοδιοικητικό κεφάλαιο της Νάξου. Η μελέτη, η αξιολόγηση και η αξιοποίηση των πορισμάτων τους δεν προσθέτει μόνον αυτογνωσία στον ναξιακό λαό και γνώση για το νησί σε όλους, αλλά και το βοηθούν ποικιλοτρόπως να κάνει αισθητή σε μεγαλύτερο βαθμό τη διαχρονική ιστορική και πολιτισμική παρουσία του, παλλαδικώς και διεθνώς, στους δυσχείμερους καιρούς μας.

Αθήνα, Ιούλιος 2017

Οι επιμελητές της έκδοσης
Μανόλης Γ. Σέργης
Βασίλης Ι. Φραγκουλόπουλος

ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τιμητική Επιτροπή

1. Καλλίνικος, Μητροπολίτης Παροναξίας
2. Νικόλαος, Αρχιεπίσκοπος Καθολικών Νάξου - Τήνου
3. Γεώργιος, Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας
4. Προτέριος, Μητροπολίτης Πτολεμαΐδος και Άνω Αιγύπτου
5. Χρυσόστομος, Επίσκοπος Κυανέων
6. Γιώργος Ανωμερίτης, πρώην Υπουργός, Δ/νων Σύμβουλος Ο.Λ.Π.
7. Νικόλαος Βασιλάκης, πρώην Δήμαρχος Δρυμαλίας
8. Ιωάννης Βρούτσης, Υπουργός Εργασίας
9. Μανώλης Γλέζος, Βουλευτής
10. Νίκος Γρατσιάς, πρώην Πρόεδρος του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος
11. Στέφανος Ήμελλος, Ακαδημαϊκός
12. Βασίλειος Κόκκοτας, πρώην Δήμαρχος Νάξου
13. Βασίλης Κορρές, πρώην Έπαρχος
14. Κωνσταντίνος Λατίνας, πρώην Δήμαρχος Νάξου
15. Νικόλαος Μαράκης, πρώην Δήμαρχος Νάξου
16. Μανώλης Μαργαρίτης, Δήμαρχος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων
17. Ιωάννης Μπαρδάνης, πρώην Δήμαρχος Δρυμαλίας
18. Ελισάβετ Παπαζώη, πρώην Υπουργός
19. Γιάννης Ν. Πρωτονοτάριος, Καθηγητής του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου
20. Μανώλης Ν. Πρωτονοτάριος, Καθηγητής του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου
21. Μίκης Πρωτοπαπαδάκης, πρώην Υφυπουργός
22. Παναγιώτης Ρήγας, Βουλευτής, πρώην Υφυπουργός
23. Νίκος Συρμαλένιος, Βουλευτής
24. Ιωάννης Τζουάννης, πρώην Δήμαρχος Δρυμαλίας
25. Αντώνης Ζαφ. Φραγκίσκος, πρώην Αντιπρύτανης του Ε. Μ. Πολυτεχνείου
26. Μανώλης Φραγκίσκος, Επίτιμος Διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
27. Λεονάρδος Χατζηανδρέου, πρώην Βουλευτής
28. Γιάννης Χωματάς, πρώην Βουλευτής

Επιστημονική Επιτροπή

1. Μανόλης Δρης, Ομότιμος Καθηγητής του Ε.Μ. Πολυτεχνείου
2. Ιάκωβος Ναυπιλιώτης - Σαραντηνός, Δικηγόρος - Ιστορικός Ερευνητής
3. Ιωάννης Προμπονάς, Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
4. Μανόλης Σέργης, Αναπληρωτής Καθηγητής Λαογραφίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
5. Αλεξάνδρα Στ. Σφυρόερα, Αρχαιολόγος
6. Βασίλης Φραγκουλόπουλος, Νομικός - Οικονομολόγος
7. Στέφανος Ψαρράς, Διδάκτωρ Ιστορίας - Ιστορικός

Οργανωτική Επιτροπή

1. Σοφία Αγαπητού, Πρόεδρος Συλλόγου Γυναικών Απεράθου
2. Φραγκίσκος Ανεβλαβής, Πολιτικός Μηχανικός - Μέλος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
3. Αικατερίνη Βαλέρη, Καθηγήτρια Ι.Ε.Κ
4. Χριστίνα Γιακουμή, Πρόεδρος Δημοτικής Κοινότητας Απεράθου
5. Αικατερίνη Κουτσογιαννάκη, Πολιτική Επιστήμων - Μέλος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
6. Αντώνης Μανιός, Αντιδήμαρχος
7. Αικατερίνη Ι. Μαργαρίτη, Ηλεκτρολόγος Μηχανικός - Δημοτικός Υπάλληλος
8. Φραγκίσκος Γ. Μαργαρίτης, Πρόεδρος Α.Π.Α.Σ. «ΤΑ ΦΑΝΑΡΙΑ», Μέλος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
9. Μανόλης Μπαρδάνης, Φυσικός - Περιβαλλοντολόγος - Μέλος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
10. Ιάκωβος Ναυπιλιώτης - Σαραντηνός, Πρόεδρος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
11. Μανόλης Σέργης, Αναπληρωτής Καθηγητής Λαογραφίας Δ.Π.Θ.
12. Αικατερίνη Σιδηρή, Μέλος Δ.Σ. ΝΟ.Π.Π.Α.Π.Π.Π.Α.
13. Αντώνης Τζιζιτής, Φιλολόγος - Πρόεδρος του Συλλόγου Φιλωπιτών Νάξου
14. Βασίλης Φραγκουλόπουλος, Νομικός - Οικονομολόγος
15. Στέφανος Ψαρράς, Διδάκτωρ Ιστορίας - Ιστορικός

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΝΑΞΟΥ ΚΑΙ ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Είκοσι χρόνια μετά τη διοργάνωση του πρώτου συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», το οποίο αποτελεί φάρο πολιτισμού, γνώσης και υπερηφάνειας για τον τόπο μας, ήταν ευτυχής συγκυρία, ιδιαίτερη χαρά και τιμή που φιλοξενήθηκε το 5ο Συνέδριο στην ιδιαίτερη πατρίδα μου, την Απείρανθο και μάλιστα στη διάρκεια της θητείας μου ως Δημάρχου Νάξου και Μικρών Κυκλάδων.

Η πολυπληθής συμμετοχή καταξιωμένων, επιτυχημένων και αναγνωρισμένων προσωπικοτήτων από τη Νάξο και όχι μόνο, αποτελεί εχέγγυο για την επιτυχημένη έκβαση των εργασιών του συνεδρίου. Νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους τους εισηγητές που μας τίμησαν με την παρουσία τους και είμαι πεπεισμένος ότι απ' αυτή την αγαστή συνεργασία καθηγητών, επιστημόνων και αιρετών εκπροσώπων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, θα προκύψουν αποτελέσματα γόνιμα για τον τόπο. Επίσης θερμές ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη των Επιτροπών που καταρτίστηκαν για το σκοπό αυτό και σε όσους εργάστηκαν εθελοντικά για τη διοργάνωση του συνεδρίου.

Το κορυφαίο αυτό γεγονός για τη Νάξο, το οποίο διοργανώνεται κάθε πέντε χρόνια, συνιστά μιας πρώτης τάξεως θεμελιώδη αφετηρία και αφορμή τόσο για την επανασύνδεσή μας με τις μνήμες, την ιστορία και τις διδαχές της, όσο και για αναστοχασμό για την πορεία του τόπου μας και τις προοπτικές του. Μας δίνει την ευκαιρία, όχι μόνο να στρέψουμε το βλέμμα στο παρελθόν, αλλά και να αξιολογήσουμε το παρόν, να οραματιστούμε το μέλλον της περιοχής μας, των ανθρώπων της, των νέων γενεών. Στη δύσκολη αυτή συγκυρία που διανύει η χώρα μας, επιβάλλεται να λειτουργήσουμε με γνώμονα την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή.

Η έκδοση των Πρακτικών του συνεδρίου από τον Δήμο Νάξου και Μικρών Κυκλάδων αποτελεί το επιστέγασμα της προσπάθειας αυτής, διασώζει μνήμες και προβάλλει τον τόπο μας ες αεί!

Ο Δήμαρχος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων

Μανώλης Μαργαρίτης

ΑΠΕΡΑΘΟΥ 30-8-2013
ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ 5^{ΟΥ} ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΜΕ ΘΕΜΑ
«Η ΝΑΞΟΣ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ»

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ

Κυρίες και κύριοι Σύεδροι, καλώς ορίσατε στην όμορφη και πολιτισμογόνο Απείρανθο. Ο Όμηρος θα την αποκαλούσε έρατεινήν και ήμερόεσσαν. Επειδή έχουν περάσει είκοσι και πλέον χρόνια από το πρώτο Συνέδριο και επειδή η παλαιά φρουρά πρέπει σιγά-σιγά να παραχωρήσει τη θέση της στη νέα (που θα αποτελείται από τον εκάστοτε Πρόεδρο του Ν.Ο.Π.Α.Π.Π.Α. με επιστημονικούς υπεύθυνους τον Λαογράφο Καθηγητή Πανεπιστημίου Μανόλη Σέργη, τον Νομικό και Οικονομολόγο, λόγιο Βασίλη Φραγκουλόπουλο και τον Φιλολόγο/Συγγραφέα Αντώνη Τζιώτη), κρίνεται σκόπιμο να γίνει ένας σύντομος απολογισμός. Θα διαρκέσει λιγότερο από δέκα λεπτά.

Η ιδέα να οργανωθεί στο νησί Συνέδριο με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων» ειλικρινά δεν ξέρω τίνος είναι. Πάντως θα μπορούσε να είναι και δική μου. Στο υποτυπώδες αρχείο μου βρήκα πρόσφατα το ακόλουθο έγγραφο «Προς τον Καθηγητή κ. Γιάννη Προμπονά... Το Διοικητικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Ναξιακών Συλλόγων στη συνεδρίαση της 28ης Νοεμβρίου 1988, έκανε δεκτή την πρότασή σας και αποφάσισε τη διοργάνωση Επιστημονικού Συνεδρίου με θέματα αρχαιολογίας, λαογραφίας, ιστορίας κλπ. Στο νέο Διοικητικό Συμβούλιο αφήνεται η υλοποίηση της απόφασης αυτής». Το έγγραφο υπογράφουν ο Λάζαρος Θεόφιλος, Πρόεδρος, και ο Γενικός Γραμματέας Δημήτρης Βασαλάκης. Η απόφαση δεν υλοποιήθηκε.

Κυρίες και κύριοι, αφού είδα κι απόπειδα, έκανα το μέγα τόλμημα: να πραγματοποιηθεί το Συνέδριο στο Φιλώτι από την Κοινότητα του χωριού. Βασίστηκα στον φιλωτίτικο κόσμο με προεξάρχοντες τον πρόεδρο της Κοινότητας Νικόλα Βασιλάκη, τον Πρόεδρο του Συλλόγου Φιλωτιτών Μιχάλη Κατσάνη, τον εφημέριο της Παναγίας της Φιλωτίτισσας παπα-Γεώργη Προμπονά, τον εκκλησιαστικό επίτροπο Βασίλειο Δημ. Σουλή αλλά και πολλούς άλλους (βλ. Προλεγόμενα του Α' Συνεδρίου). Έτσι, το Νοέμβριο του 1991, όταν κατέβηκα στη Νάξο για να λιομαζώσω, εισηγήθηκα στον Πρόεδρο της Κοινότητας να υποβάλει αίτηση στο Υπουργείο Πολιτισμού για οικονομική ενίσχυση. Εγκρίθηκε το ποσό των 500 χιλιάδων δραχμών, που τελικά έγινε 200.000. Το γιατί είναι μια θλιβερή ιστορία. Το Συνέδριο έγινε 3 με 6 Σεπτεμβρίου του 1992 με στενό συνεργάτη και συμπαραστάτη τον σύδεκνό μου Στέφανο Ψαρρά, άνδρα συνετό, έντιμο και ικανό. Οι Φιλωτίτες άνοιξαν διάπλατα τα σπίθια τους και φιλοξένησαν όλους τους Συνέδρους, οι οποίοι, όπως ήταν φυσικό, κατενθουσιάστηκαν. Τα λόγια του πολυσέβαστου καθηγητή Βασιλείου Σφυρόερα είναι εύγλωττα. Διαβάζω : «Έχω συμμετάσχει σε πολλά συνέδρια τοπικά. Το δικό σας ήταν για όλους εμάς που συμμετείχαμε μια έκπληξη για την άριστη οργάνωση, για τη συμμετοχή των χωριανών σας, για τη ζεστή ατμόσφαιρα που δημιουργήσατε και, φυσικά, για την ποιότητα των ανακοινώσεων».

Στο πλαίσιο του Συνεδρίου η Οργανωτική Επιτροπή εβράβευσε πνευματικούς ανθρώπους

του νησιού για τη μακροχρόνια προσφορά τους στη μελέτη του ναξιακού πολιτισμού. Βραβεύθηκαν: ο Μανόλης Γλέζος, η Διαλεκτή Ζευγώλη-Γλέζου, ο Ιωάννης Δελλαρόκκας, ο Γεώργιος Ζευγώλης, ο Αντώνιος Κατσουρός, ο Δημήτριος Οικονομίδης, ο Ιωάννης Παπαδάκης, ο Βασίλειος Σφυρόερας, ο Μανόλης Ψαρράς: έξι Απεραθίτες και τρεις από την υπόλοιπη Νάξο. Σημειώνω με την ευκαιρία ότι και στο Β' Συνέδριο που έγινε στο Χαλκί το 1997, τιμήθηκαν οι Απεραθίτισσες ποιήτριες Βοντορήνη και Παρασκευή Μάρκου, μάνα και κόρη, και ο Απεραθίτης ποιητής Νικόλας Πρωτονοτάριος, γενάρχη της γνωστής λαμπρής οικογένειας. Στο ίδιο Συνέδριο βραβεύθηκαν για την προσφορά τους στην κοινωνία ο ιατρός Νίκος Λιανόπουλος και ο δημοσιογράφος Μάνος Χωριανόπουλος.

Στο Συνέδριο του Φιλωτιού αλλά και στα άλλα που ακολούθησαν (Χαλκί 1997, Κόρωνος 2003, Κωμιακή 2008) έλαβαν μέρος ώριμοι και καταξιωμένοι επιστήμονες, διεθνώς γνωστοί, αλλά και ντόπιοι λόγιοι, ενώ παρακινήθηκαν να συμμετάσχουν και νέοι επιστήμονες, οι οποίοι παρουσίασαν τον πρώτο καρπό του επιστημονικού τους μόχθου. Ακόμα και μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης εμπλέξαμε στο Συνέδριο. Διαβάστε την ανακοίνωση του τότε μαθητή και τώρα φοιτητή Στέλιου Βερούκοκκου, η οποία περιέχεται στα Πρακτικά του Συνεδρίου της Κωμιακής του 2013, και θα πειστήτε ότι η απόφασή μας ήταν απόλυτα σωστή, γιατί ένας από τους στόχους των Συνεδρίων ήταν η παρακίνηση νέων ανθρώπων να ασχοληθούν επιστημονικά με τον τόπο τους και να μην αποκοπούν από μια παράδοση που διαρκεί χιλιάδες χρόνια.

Ένας άλλος στόχος των συνεδρίων αυτών ήταν η σύνδεσή τους με τη σφύζουσα ζωή, δηλαδή με τη Ναξιακή κοινωνία. Επομένως, όχι Συνέδριο των ολίγων λογίων, αποκομμένο από το λαό. Φαίνεται ότι και ο στόχος αυτός επετεύχθη. Κοσμοσυρροή στις αίθουσες των συνεδρίων στο Φιλώτι, στο Χαλκί, στην Κόρωνο, στην Κωμιακή. Γράφει η σοφή καθηγήτρια κ. Κοκκορού-Αλευρά, που με την παρουσία της ελάμπρυνε τα ναξιακά Συνέδρια: «Αξιοθαύμαστη η συμμετοχή των απλών κατοίκων του χωριού στις εργασίες του Συνεδρίου». Ο πρώην δήμαρχος Γιάννης Μπαρδάνης μίλησε εύστοχα για κοινωνικοποίηση της γνώσης στα ναξιακά Συνέδρια. Γνωρίζετε όλοι ότι σε πολλά Συνέδρια, Πανελλήνια και διεθνή, οι ακροατές είναι λιγότεροι από τους Συνέδρους-ομιλητές.

Πρέπει ακόμα να υπογραμμισθεί ότι ο κόσμος αγκάλιασε τα Συνέδρια, γιατί διαπίστωσε από την πρώτη στιγμή ότι δεν υπηρετούν κομματική σκοπιμότητα. Αισθάνομαι την ανάγκη να εξάρω, σχετικά με το θέμα αυτό, τη συμπεριφορά όλων των δημάρχων, του Νικόλα Βασιλάκη, του Γιάννη Τζουάννη, του Γιάννη Μπαρδάνη και του Επάρχου Βασίλη Κορρέ. Η συνεργασία της Επιστημονικής Επιτροπής με όλους αυτούς ήταν άψογη. Κύριε Πρόεδρε του ΝΟΠΠΑΠΠΠΑ, γιε του πολυσέβαστου και πολυτιμημένου δασκάλου μου Τάσου Ναυπλιώτη και της σπουδαίας ποιήτριας ερίτιμης κ. Μιρέλλας Ναυπλιώτη, το νου σου! Μην αλλάξεις συνταγή. Κανένας δεν θα σου χαριστεί!

Δυο λέξεις θέλω να πω για την επιμέλεια των Πρακτικών: αυτή έγινε σε συνεργασία με το Στέφανο Ψαρρά. Τα τελευταία, όμως, Πρακτικά τα επιμελήθηκε μόνος του ο Στέφανος Ψαρράς. Ο ομιλών έριξε μια ματιά στην τελική φάση των τυπογραφικών δοκιμών. Και ήλθε η ώρα «να κάνομε ταμείο». Οι τέσσερεις ογκώδεις τόμοι των Πρακτικών των τεσσάρων Συνεδρίων αριθμούν συνολικά 4180 σελίδες και περιέχουν 280 περίπου ανακοινώσεις ποικίλου περιεχομένου, γιατί η Νάξος, η βασίλισσα των Κυκλάδων, όπως την αποκαλεί ο Ακαδημαϊκός κ. Ήμελλος, παρουσιάζει πολύπλευρο επιστημονικό ενδιαφέρον 1) για τη θέση της-ευ-

ρίσκεται στην καρδιά του Αιγαίου και το Αιγαίο είναι το λίκνο του Ελληνικού πολιτισμού 2) για το κλίμα και τη φύση της 3) για τα αρχαιολογικά της μνημεία, που με εξαιρετική επιτυχία ανέδειξε ο καθηγητής Λαμπρινουδάκης με τους άξιους συνεργάτες του κ. Μπουρνιά-Σημαντώνη, κ. Αλεξάνδρα Σφυρόερα και άλλους 4) για τα γλωσσικά ιδιώματα που μιλούν οι κάτοικοί της και 5) για την ευφυΐα των κατοίκων της κλπ. κλπ.

Κυρίες και κύριοι, επήρατε μια γεύση από τα ως τώρα Συνέδρια με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων». Εύχομαι ολόψυχα το Ε΄ Συνέδριο της Απειράνθου, που μόλις αρχίζει, να είναι ακόμα καλύτερο από τα προηγούμενα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΘΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΪΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ	27
Η Αριάδνη στη Νάξο: Ον., Her. 10.	
ΣΟΦΙΑ ΜΠΕΛΙΩΤΗ	45
Κυδίππη - Πολυκρίτη: Δύο Νάξιες μυθολογικές φιγούρες στα βάθη των αιώνων.	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΥΡΟΕΡΑ	53
Όταν οι αρχαίοι Νάξιοι εξιστορούσαν το παρελθόν τους. Οι αφηγήσεις των πρώτων κατοίκων του νησιού και της Πολυκρίτης ως παραδείγματα εκ προθέσεως ιστορίας.	
ΜΑΡΙΚΙΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑΝΝΑ ΣΕΡΓΗ	69
Σχέσεις ανθρώπου-ζώου στο λαϊκό, μαγικό, παραμύθι. Το παράδειγμα του «Πενταμπελά» (και της αλεπούς) από τη Νάξο.	

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ	79
Συνέχεια της συζήτησης για το όνομα της Νάξου.	
ΕΙΡΗΝΗ ΛΕΓΑΚΗ ΚΑΙ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΟΠΟΥΛΟΣ	89
Η αρχαιολογική έρευνα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Νάξο και τις Μικρές Κυκλάδες. Παλαιότερα και νεότερα δεδομένα.	
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΠΟΥΡΝΙΑΣ	105
«Δακρυόεν πολυπενθές»...Το ταφικό μνημείο του Ναξίου Αναξίλα στον Κεραμεικό.	
ΜΑΡΙΑ ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ	117
Οι αρχαίοι πύργοι της Νάξου: Παρατηρήσεις για τη χρήση τους και τη σχέση τους με το περιβάλλον.	

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ	137
Η Μονή των Ταξιαρχών στο Σαγκρί της Νάξου.	
DAVID HILL, HÅKON ROLAND, KNUT ØDEGÅRD	151
Kastro Apalirou: The Byzantine Capital of Naxos?	
ΜΑΡΙΑ ΤΣΑΦΟΥ	157
Παναγία Ορφανή Σαγκρίου και Ταξιάρχης Μονοικίων. Έργα αποκατάστασης από την 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.	

ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΖΙΩΤΗΣ.....	183
Μητάτοι, αλώνια και οι άλλες πετραίες κατασκευές: Διατηρητέα μνημεία της τοπικής ιστορίας.	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ	191
Ο μηχανολογικός εξοπλισμός του τυπικού ναξιακού νερόμυλου.	
ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΡΑΝΟΥΔΗΣ.....	211
Τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια Σαγκριού Νάξου.	

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ, ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ

ΓΩΓΩ ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ	241
Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Ένα παράδειγμα διαπολιτισμικής προσέγγισης στη Νάξο (1723).	
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΔΗΜ. ΒΕΝΙΕΡΗΣ.....	247
Ο Παρατρέχος της Νάξου το 1402 και σήμερα	
ΜΑΤΤΕΟ CAMPAGNOLO.....	255
Έπιπωση και οικιακός εξοπλισμός. Συμβολή στην εικόνα τής κοινωνίας στη Νάξο στις αρχές του ΙΗ΄ αιώνα.	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΩΣΤΑΡΕΛΛΗ.....	265
Η παρουσία του επώνυμου αγίου στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου κατά τους 13ο και 14ο αιώνες.	
ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ	281
Η στάση του λατινικού στοιχείου της Νάξου έναντι του γηγενούς πολιτισμού (13ος - 19ος αι.): Η μαρτυρία των υλικών καταλοίπων και των γραπτών πηγών.	
MARIELLE MARTINIANI-REBER	293
Υφάσματα ενδυμάτων και ένδυσης εσωτερικού χώρου στη Νάξο στις αρχές του ΙΗ΄ αι.	
ΜΑΡΙΑ Δ. ΜΟΝΔΕΛΟΥ	299
Η Καθολική Εκκλησία στη Νάξο μέσα από την έκθεση του αρχιεπισκόπου Raphael Schiattini (1636)	
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΡΑΠΤΗΣ.....	315
Αξίες, αντιλήψεις και νοοτροπίες των Ναξίων του 18ου αιώνα: Η μαρτυρία των νοταριακών εγγράφων.	

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: 19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΕΡΩΝΗΣ.....	327
Ανέκδοτες επιστολές από την Αμερική του Δαμαριωνίτη Εμμανουήλ Ι. Κόκκινου (αρχές 20ού αι.)	

ΜΑΡΙΑ CAMPRAGNOLO-ΠΟΘΗΤΟΥ	335
Το χωριό του Βαραββά και ο ξεχασμένος (;) «χορός των Καλκατζάρων».	
ΜΑΡΙΑ ΓΙΟΥΡΟΥΚΟΥ	343
Η παρουσία των γυναικών στο ημερολόγιο του υποπροξενείου της Δανίας στη Νάξο 1822-1827.	
ΜΥΡΤΩ ΚΑΤΣΙΓΙΝΗ	369
Η επίσημη (“σκολιανή”) γυναικεία φορεσιά στην Κωμιακή από το 1850 έως το 1970 περίπου.	
ΜΑΡΙΓΩ ΨΑΡΡΑ-ΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ.....	381
Οι παραμάνες-νταντάδες της Νάξου και η συμβολή τους στην οικογενειακή οικονομία, την παιδαγωγία και την υγεία.	
ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΔΙΚΑΙΟ, ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ	
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΓΑΒΑΛΑΣ.....	389
Το πρότυπο γάμου στη Νάξο κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.	
ΛΑΖΑΡΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ	403
Οι πρώτες άμεσα εκλεγμένες δημοτικές αρχές της Νάξου (1866).	
ΕΥΔΟΚΙΑ ΚΟΝΔΥΛΗ	411
Όψεις του λαϊκού δικαίου στα χωριά Μύλοι και Κουρουνοχώρι Μελάνων (1950-1970).	
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ	421
Μύλοι στη Νάξο (15ος-19ος αιώνας). Συμβάσεις για την εκμετάλλευσή τους και σχέσεις ιδιοκτησίας.	
ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	
ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ	439
Λαϊκή λατρεία του Ναξιώτη νεοφανούς Αγίου Νικολάου του Πλανά. Συμβολή στην έρευνα της νεωτερικής ελληνικής λαϊκής θρησκευτικότητας.	
Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΥΛΗΣ.....	449
Ένθυμσεις σέ παλαιύτα βιβλία και σε κώδικες τῆς Ἱ. Μ. Παροναξίας (16ος – 20ός αιώνας.)	
ΜΙΚΗΣ ΑΡ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ	487
Η προσφορά της Νάξου στην Ορθοδοξία.	
ΑΛΕΚΟΣ ΦΛΩΡΑΚΗΣ	495
Η Αγία Γέννηση των Εγκαρών Νάξου. Ιερός τόπος και διαδρομή των παραδόσεων	

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΛΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΝΔΡΙΕΛΟΥ.....	513
Τα φυσικά ηχοτοπία από την Τραγαία και το Φιλώτι. Συμβολή στη μελέτη των ηχοτοπιών της Νάξου.	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΛΟΥΒΑΤΟΣ.....	521
Από την εθιμική παιδι-ι-ά ... στο εθιστικό βιντεοπαιχνίδι.	
ΚΑΣΣΙΑΝΗ - ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΑΞΗ.....	531
Ο λαϊκός ζωγράφος Βαγγέλης Σέργης ή Βουρλιώτης από το Γλινάδο της Νάξου.	
ΑΜΑΛΙΑ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑ.....	543
Νεόδμητοι ναΐσκοι στο Γλινάδο Νάξου. Παράδοση και νεωτερικότητα.	
ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ.....	557
Προς νέες πηγές μελέτης του λαϊκού πολιτισμού: «Τα βιβλία συμβάντων των κοινοτικών φυλάκων». Το παράδειγμα του αγροφύλακα Κωμιακής Γεωργίου Κ. Χωριανόπουλου.	
ΣΤΑΥΡΟΣ ΧΑΡ. ΣΠΗΛΙΑΚΟΣ.....	579
Η κινητικότητα του χορευτικού δημοτικού τραγουδιού.	

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΑΞΟ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΑΜΙΕΔΑΚΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ.....	599
Σμυριδωρυχεία Νάξου: Αρχαιακά τεκμήρια μέσα από τη συλλογή του Τοπικού Αρχείου Νάξου-ΓΑΚ.	
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Β. ΜΑΡΜΑΡΑΣ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑ ΟΥΑΛΛΑΣ.....	623
Νέες μορφές μετακίνησης πληθυσμού προς τις Κυκλάδες στο γύρισμα του 21ου αιώνα. Η περίπτωση της Νάξου.	
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΠΙΛΗΣ.....	637
Το ελαιοτριβείο Βαλληνδρά και η Ηλεκτρική Εταιρεία Τραγαίας στον Καλόξυλο Νάξου.	
ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΡΑΓΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ.....	657
Το πρόβλημα της κυριότητας στα ορυχεία σμύριδας από τη βυζαντινή εποχή έως το τέλος του 19ου αιώνα.	

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΝΑΞΟ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΤΗ.....	685
Βιώσιμη ανάπτυξη της Νάξου.	
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΕΙΝΑΣ.....	709
Μύθοι και πραγματικότητα για τα δίκτυα πόσιμου ύδατος με αμιαντοσωλήνες στη Νάξο.	

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΚΟΡΡΕΣ ΚΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΟΥ	717
Τοπική ανάπτυξη και νησιωτικότητα: Η περίπτωση της Νάξου.	
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ	729
Σχεδιασμός κτηρίων χαμηλής ενεργειακής κατανάλωσης και εκπομπών CO ₂ (διοξειδίου του άνθρακα) και παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο νησί της Νάξου.	

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΝΑΞΙΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ	747
Δημιουργία και αποθησαύριση σε υπολογιστή ενός πρώτου corpus και πίνακα συμφραζομένων (concordance) έντυπης λαϊκής ποίησης. Η περίπτωση της εφημερίδας «Ναξιακόν Μέλλον» (1937 - 2000).	
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΡΟΥΣΗ ΚΑΙ ΜΑΡΟΥΔΙΑ ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΥ	751
Η Ειδική Αγωγή στη Νάξο.	
ΜΑΝΟΛΗΣ Δ. ΚΟΡΡΕΣ.....	763
Η χλωρίδα της Νάξου συνδυαζόμενη με τη γαστρονομία της.	
ΝΙΚΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ	779
Ανακαλύπτοντας τη Νάξο στη Σικελία. Η εμπειρία ενός σχολικού προγράμματος.	
ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΕΚΑΚΗΣ	785
Νησιωτικοί κόσμοι: Συζητώντας τις έννοιες του νησιού και της νησιωτικότητας στο Αιγαίο.	
ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΛΩΡΟΥ ΜΠΑΡΔΑΝΗΣ	801
Ταξιδεύοντας στα παλαιά μονοπάτια της Νάξου.	
ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ	813
Μανόλης Σαντοριναίος: Ο αθλητής, ο πεζοπόρος, ο συγγραφέας και η προσφορά του στον τόπο.	
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΣΕΡΓΗΣ.....	817
Ψηφιακοί πολιτιστικοί σύλλογοι ως μέσα αναπαράστασης της τοπικής ταυτότητας: Η περίπτωση της Νάξου.	

Τ' ΑΠΕΡΑΘΟΥ: ΠΑΙΔΕΙΑ, ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ, ΓΛΩΣΣΑ, ΤΕΧΝΗ, ΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ	835
Το υφαντό ως δώρο στο θείο: Οι αφιερωματικές πρακτικές των γυναικών στ' Απεράθου της Νάξου και τα συμβολικά και κοινωνικά τους συμφραζόμενα.	
ΝΙΚΟΣ ΓΡΑΤΣΙΑΣ.....	851
Οι Απεραθίτες και τα Γράμματα.	
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΕΟΥΔΕ	855
Η Βοτανική στην απεραθίτικη ντοπιολαλιά.	

ΜΑΡΙΑ ΚΑΛΤΣΑ.....	867
«Ήγραψα στον τοίχο απάνω την πληθώρα τω βασάνω». Ένας τοίχος στ' Απεράθου αποκαλύπτει στοιχεία για την τοπική κοινωνία.	
ΝΙΚΟΛΑΣ ΦΡ. ΚΑΤΕΙΝΑΣ.....	885
Απεραθίτικη λαϊκή ποίηση.	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ	893
Άπειρανθος: Από τίς μαρτυρίες τῶν φορητῶν εἰκόνων.	
ΜΑΡΙΑ ΞΕΦΤΕΡΗ.....	925
«Άλι που να...»: Λαογραφικές και γλωσσολογικές εκφάνσεις της απεραθίτικης κατάρας.	
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΘΩΜΑ-ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ.....	957
Η ελληνική γλώσσα, η παιδεία και η Απείρανθος.	

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΒΕΛΩΝΗ.....	969
Ο πρύτανης Νικόλαος Εξαρχόπουλος (1934-1935). Πανεπιστήμιο Αθηνών και δημόσιος λόγος.	
ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΒΛΑΣΕΡΟΣ	979
Στοιχεία από την ιστορία της Ιατρικής στη Νάξο.	
ΝΙΚΟΣ ΔΕΤΣΗΣ.....	987
Ο ποιητής Νίκος Σφυρόερας (1913-1989). Εκατό χρόνια από τη γέννησή του. Το ποιητικό, πεζογραφικό, θεατρικό και μεταφραστικό του έργο.	
ΜΑΝΟΛΗΣ ΔΡΗΣ	995
Πέτρος Εμμ. Πρωτοπαπαδάκης: Ο δάσκαλος, ο επιστήμονας.	
ΙΑΚΩΒΟΣ ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ	1003
Γεώργιος Κωνστ. Κονδύλλης: Grande speranza dell' arte medica (Μεγάλη ελπίδα της ιατρικής επιστήμης).	

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΘΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΑΡΙΑΔΝΗ ΣΤΗ ΝΑΞΟ. ΟΥ., *Her.* 10

ΒΑΪΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ*

Η παρουσία της Αριάδνης στη Νάξο και η εγκατάλειψή της από τον Θησέα, είτε αυτή οφειλόταν σε εκούσια του ήρωα απόφαση είτε παρουσιαζόταν επιβεβλημένη στον ήρωα από κάποιο θεό, είναι θέμα δημοφιλές, που απαντά στην αρχαία λογοτεχνία από τον Όμηρο ως τον Νόννο, ενώ το ίδιο θέμα δεν απουσιάζει από νεότερα έργα σε ευρύ μάλιστα φάσμα της τέχνης.¹ Την παρούσα εργασία απασχολεί η πραγμάτευση της υπόθεσης αυτής στη φανταστική επιστολή που υποτίθεται ότι απευθύνει η ηρωίδα στον Θησέα (*Epistulae Heroidum* 10) και την οποία περιλαμβάνει ο Οβίδιος στη συλλογή του *Ηρωίδες*. Συγκεκριμένα, σχολιάζονται στοιχεία που φωτίζουν τον χαρακτήρα της λογοτεχνικής αυτής επιστολής και εντοπίζονται ενδεικτικά σημεία στα οποία αυτή μοιάζει να συνομιλεί με άλλες της ίδιας συλλογής ή με το οβιδιανό ενδο-διακείμενο ή/και με το κατουλλανό και το ελεγειακό διακείμενο. Επίσης, επιχειρείται να προσδιορισθεί το λογοτεχνικό αποτέλεσμα από αυτή τη νοερή συνομιλία, που παρουσιάζεται ως ανεπαίσθητη για τις ίδιες τις ηρωίδες των οβιδιανών *Epistulae Heroidum*, αλλά που ο επαρκής αναγνώστης δύναται ή ενθαρρύνεται να διακρίνει.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Οβίδιος επανέρχεται στην Αριάδνη και την παρουσία της στη Νάξο αρκετές φορές στο έργο του, εμφανίζοντάς την κυρίως ως τυπικό παράδειγμα ερωτικής εγκατάλειψης, για παράδειγμα, στα *Am.* 1.7.15-16, *Her.* 2.75-80, 4.59-66, 6.115-116, 10, 15.25, 17.193-194, 18.151-154, *Ars* 1.509-510, 527-564, 3.35-36, 3.157-158, *Rem.* 745-746, *Met.* 8.172-182, *Fasti* 3.459-516, 5.345-346. Ξεχωριστή θέση στις οβιδιανές αναφορές κατέχει η *Her.* 10, δηλαδή η επιστολή που υποτίθεται ότι συνθέτει η ίδια η Αριάδνη σε ελεγειακά δίστιχα, νύχτα ακόμα, στην ακτή της Νάξου, μετά την αναχώρηση του Θησέα από την κοινή τους κλίνη και το νησί που τους φιλοξένησε. Η επιστολή 10 αποτελεί τον θρήνο της Αριάδνης που περιγράφει την απελπιστική κατάστασή της και κατηγορεί για αχαριστία τον αμνήμονα Θησέα, τον παρακαλεί να γυρίσει στη Νάξο και να την πάρει μαζί του στην Αθήνα.

Η Αριάδνη είναι μια γυναικεία μορφή εμβληματική για την ερωτική εγκατάλειψη από έναν *ingratus vir*, η οποία και πριν από αλλά κυρίως χάρη στον Κάτουλλο είχε καταστεί ένα πρότυπο ερωτικής αναμονής και διαψευσμένης ελπίδας στη λογοτεχνία, ενώ στις εικαστικές τέχνες είχε γίνει μια αγαπημένη *figura communis*,² παρέχοντας υλικό για το τέταρτο

* Αναπληρωτής Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Παν/μίου.

1. Βλ. την ηρωίδα σε διαφορετικά συμφραζόμενα και με διαφορετικές εκδοχές για τον μύθο της στα Ομ., *Οδ.* 11.321-325, 234 κ.ε., Ευρ., *Ιππ.* 337 κ.ε., Ησιόδ., *Θεογ.* 947 κ.ε., Ησιόδ., απ. 147 και 298 (Merkelbach-West), πβ. Πλουτ., *Θησεύς*, *passim*, Catull. 64.47-266, Φερεκ. FGtH 3 απ. 148 (για όσα διαδραματίζονται στη Νάξο), Νόνν., *Διον.* 47. Επίσης, Κατερίνα Καμαρέτα-Πίσση, «Η Αριάδνη στη Νάξο», στο Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, σσ. 193-221 για μια συνολική παράθεση των πηγών και ερμηνεία του κατουλλανού αποσπάσματος και της αναφοράς του Νόννου.
2. Florence Verducci, *Ovid's toyshop of the heart. Epistulae Heroidum*, Princeton 1985, σ. 244. Για τις εικαστικές της αναπαραστάσεις βλ. ενδεικτικά Κ. Scheford, *Die Wände Pompeijs. Topographisches verzeignis der*

βιβλίο της *Αινειάδας* και την εγκαταλειμμένη Διδώ, για τις ηρωίδες του Τίβουλλου και του Προπέρτιου,³ αλλά και για τις άλλες *Ηρωίδες* του Οβίδιου. Ο Κάτουλλος, που στο π. 64, συμπεριλαμβάνει την ίδια ιστορία της εγκαταλειμμένης στη Νάξο Αριάδνης σε ένα «επύλλιο» εγκιβωτισμένο μέσα σε ένα άλλο «επύλλιο», γραμμένο κατά την αλεξανδρινή αισθητική, λειτουργεί ως το πιο βασικό υπο-κείμενο για την οβιδιανή πραγμάτευση στην *Her.* 10.⁴

Στην επιστολή αυτή, λοιπόν, η Αριάδνη προσλαμβάνει τον παραδειγματικό ρόλο της γυναίκας που παραπλανήθηκε από έναν άπιστο ξένο, αποπλανήθηκε και εγκαταλείφθηκε, και παρέχει την αφορμή για τη συγκέντρωση μιας σειράς συμβατικών μοτίβων από το θεματολογικό απόθεμα της ερωτικής παθολογίας. Θα παρατηρούσε, μάλιστα, κανείς εύκολα ότι ως προς την ποσότητα και την ποικιλία αυτού του υλικού η ηρωϊδική Αριάδνη υπερέχει της κατουλλανής Αριάδνης, λες και πασχίζει να την υποκαταστήσει σφετεριζόμενη τον ρόλο του εκπροσώπου για τις εγκαταλειμμένες γυναίκες εν γένει.⁵ Η λεπτομέρεια με τη οποία η επιστολογράφος περιγράφει διεκτραγωδώντας την κατάσταση της στον Θησέα, ανταποκρίνεται στην ερωτική παθολογία που είναι συνήθης για τους εραστές ελεγειακού τύπου, όπως αυτή αποτυπώνεται σε ένα από τα πρότυπα της ρωμαϊκής ελεγείας, συγκεκριμένα στον πρόλογο του *Mercator* του Πλαύτου, όπου το *multiloquium* συγκαταλέγεται στην τυπολογία του νοσούντος ερωτευμένου. Η οβιδιανή Αριάδνη, έτσι, καθίσταται ένα παράδειγμα για τις άλλες *Ηρωίδες*, το πρότυπο της *relicta*, στο οποίο προσαρμόζονται ακόμα και οι ηρωίδες που δεν είναι κατά τη «μυθολογική πραγματικότητα» *puellae desertae*.⁶ Η συγκέντρωση του σχετικού λογοτεχνικού υλικού ουσιαστικά καταλήγει σε κορεστική συσσώρευση ελεγειακών μέσων και μοτίβων, ώστε δύσκολα αποφεύγει κανείς να δει προθέσεις παρωδίας σε αυτήν την όχι άψογα καλυμμένη έκθεση τόπων, λόγων και κινήσεων του ελεγειακού ρεπερτορίου.

Ο χειρισμός του μοτίβου του τόπου δίνει μια πρώτη γεύση για τον αριστοτεχνικό τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η οβιδιανή *variatio* έναντι των προτύπων της και ο μεταποιητικός χαρακτήρας της. Η ανεπαίσθητη μεταβολή ή η φαινομενικά αθώα προσθήκη μιας λεπτομέρειας αρκεί για να αποκαλυφθεί η λειτουργία του συγκεκριμένου μυθικού επεισοδίου ως σημείου συγκέντρωσης αναγνωρίσιμων λογοτεχνικών κλισέ. Η Νάξος παρουσιάζεται, τουλάχιστον αρχικά, εντελώς έρημη, δηλαδή η ηρωϊδική εκδοχή ακολουθεί στο σημείο αυτό το π. 64 του Κάτουλλου και την εκεί πραγμάτευση του ίδιου μύθου, επαναλαμβάνοντας το μοτίβο του έρημου νησιού· αντιπροσωπευτικό δείγμα του θέματος αποτελεί ο *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, ενώ αναπαράγεται από την κλασική και ελληνιστική λογοτεχνία.⁷

Ο προφανής λόγος της επιλογής αυτού του σκηνικού και από τον Κάτουλλο και από τον Οβίδιο, παρόλο που ο μύθος της Αριάδνης έχει ευρεία ποικιλία εκδοχών που δεν περιλαμβάνουν απαραίτητα ερωτική προδοσία,⁸ είναι η διεκτραγώδηση της δεινής θέσης της

Bildmotiv, Berlin 1957.

3. Βλ. για παράδειγμα την έναρξη της *Prop.* 1.3.
4. Ελένη Καραμαλέγκου-Αλεξανδρή, «Η Νάξος στο έργο του Κατούλλου», στο *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, σ. 397. Πβ. Gian Biagio Conte, *Latin Literature. A History*, Translated by Joseph Sodolow, Revised by Don Fowler and Glenn W. Most, Baltimore and London 1994, σ. 348. Για άλλες υποθέσεις αναφορικά με πρότυπα στην ελληνιστική λογοτεχνία βλ. Howard Jacobson, *Ovid's Heroines*, Princeton 1974, σσ. 320-322.
5. Στον Κάτουλλο το στοιχείο της ερήμωσης και της εγκατάλειψης είναι κυρίαρχο και αφορά τόσο το τοπίο της Νάξου όσο και την ψυχική κατάσταση της ηρωίδας, βλ. 64.57, 126, 133, 200, 168. Το θέμα σχολιάζει εκτενώς η Καραμαλέγκου, ό.π., σ. 399.
6. Gianpiero Rosati, *Ovidio, Lettere di eroine, Introduzione, traduzione e note di*, Milano 1989, σ. 15.
7. Βλ. Καραμαλέγκου, ό.π., σ. 399.
8. Βλ. π.χ. Πλουτ., *Θησεύς* 20-21.

ηρωίδας, καθώς τα πραγματικά δεδομένα από την ιστορία, ακόμα και αναφορικά με περιόδους παρακμής για το νησί, όπως είναι η ρωμαϊκή, δε δικαιολογούν σε καμία περίπτωση την υπόνοια για απουσία κατοίκων και πολιτισμού.⁹ Το πόσο κυριολεκτική (δεν) είναι αυτή η ερημία του νησιού φαίνεται από το ότι ο Οβίδιος, αντίθετα με τον Κάτουλλο, που σε πολύ σοβαρότερο ύφος παραμένει συνεπής στην εκδοχή του για έρημο νησί, δε διστάζει να «λησμονήσει» την ίδια του τη σκηνοθεσία. Στο 10.17-18 η ερημία είναι απόλυτη στο οπτικό βεληνεκές της Αριάδνης: *Luna fuit; specto, siquid nisi litora cernam./ quod videant oculi, nil nisi litus habent.10*

Την εικόνα ερημιάς επιβεβαιώνει η σαφέστατη αναφορά των στ. 10.59-60 *Quid faciam? quo sola ferar?/ vacat insula cultu./ non hominum video, non ego facta boum.* Η ίδια όμως η Αριάδνη/Οβίδιος με πολλή άνεση όχι πολύ αργότερα, στο 10.89-90, θα αναφέρει την υποδούλωση ανάμεσα στους πιθανούς κινδύνους που αντιμετωπίζει: *Tantum ne religer dura captiva catena,/ neve traham serva grandia pensa manu.* Η αρχική ερημία του τοπίου δε θα εμποδίσει την ηρωίδα να διαδηλώσει τη δυσπιστία της προς τους άνδρες, ιδιαίτερα τους ξένους, ουσιαστικά αναγνωρίζοντας πιθανότητα να κατοικείται το νησί, στο 10.97-98 *sive colunt habitantque viri, diffidimus illis-/ externos didici laesa timere viros.*

Είναι προφανές πως οι κίνδυνοι της υποδούλωσης ή της «βλάβης» που διατρέχει η εγκαταλειμμένη Μινωίδα αντιφάσκουν με την αρχική εντύπωση για το τοπίο. Το μοτίβο του έρημου νησιού, που με σοβαρότητα και συνέπεια συνόδευσε την κατουλλανή πραγμάτευση της ίδιας υπόθεσης σε δύο εκατοντάδες στίχους και δε λησμονήθηκε στιγμή, όταν είχε αξιοποιηθεί από τον Σοφοκλή σε όλη την εξέλιξη του *Φιλοκτήτη* του, εκπίπτει από τον Οβίδιο σε προσωρινό, γρήγορα αναλώσιμο θεματικό πυροτέχνημα για να προβάλει τη δεινή θέση της ηρωίδας και να αντικατοπτρίσει στη μοναξιά του τοπίου την ψυχική της κατάσταση. Στον Οβίδιο το μοτίβο αποκαλύπτει γρήγορα τη συμβατικότητα του ως λογοτεχνικού τύπου, όταν εγκαταλείπεται ελαφρά τη καρδία, για να δώσει τη θέση του σε ένα επόμενο πάθημα ή κίνδυνο που έχει να αντιπαλέψει η θρηνούσα κόρη. Από σταθερό σκηνικό όπου διαδραματίζεται το επεισόδιο, το έρημο τοπίο μεταπίπτει σε ένα μέρος από το ρεπερτόριο των ελεγειακών βασάνων, που εύκολα ο ποιητής προσπερνά, όταν βομβαρδίζει τον αναγνώστη του με τα επόμενα παθήματα της ηρωίδας του. Προκειμένου η οβιδιανή Αριάδνη να παρουσιαστεί πιο αξιολύπητη από την κατουλλανή πρόδρομό της, να την ξεπεράσει ως προς την αξιοθρήνητη εικόνα της, ώστε δικαιωματικά να επιδοθεί σε ελεγειακό θρήνο, έστω και επιστολιμαίο, και δη ανεπίδοτο, αξίζει να επιτραπεί η πιθανότητα να επανακατοικηθεί η, ασφαλώς επίσης ποιητική αδεία, έρημη Νάξος του Κάτουλλου.

Οι κίνδυνοι που διατρέχει η Αριάδνη σε μια κατοικούμενη Νάξο, μάλιστα, ταιριάζουν περισσότερο από όσο οι προαναφερόμενοι, με την ελεγειακή παθολογία: η κυριολεκτική αναφορά της Αριάδνης τόσο στην υποδούλωση όσο και στα βάσανα στα χέρια ξένων ανδρών παραπέμπουν στην τυπική ερωτική παθολογία των ελεγειακών εραστών και ανακαλούν τη συχνότερη μεταφορική χρήση των μοτίβων σε ελεγειακά συμφραζόμενα εντός αστικού μάλιστα σκηνικού. Ο εξοικειωμένος με τα ελεγειακά παθήματα αναγνώστης στη *servitudo* οπωσδήποτε βλέπει τη μεταφορική χρήση του θέματος της ερωτικής αιχμαλωσίας, ενώ η χρήση του *laesa* ενέχει ποικίλες ερωτικές συνδηλώσεις αναγνωρίσιμες.¹¹ Επι-

9. Βλ. Καραμαλέγκου, ό.π., σ. 398, όπου και πηγές και βιβλιογραφία για το θέμα της ταύτισης του νησιού με τη νήσο Δία. Επίσης, Alessandro Barchiesi, «Future Reflexive: Two Modes of Allusion and Ovid's *Heroides*», *HSCP* 95 (1993) 347, υποσημ. 23.

10. Για τα έργα του Οβίδιου χρησιμοποιείται το κείμενο των εκδόσεων του Goold.

11. Βλ. *OLD*, σ. 995, s.v. *laedo*, ιδιαίτερα 3b.

πρόσθετα, η αναφορά στη δουλεία ανακαλεί την παραχώρηση της κατουλλανής Αριάδνης στο 64.161 (που δε συγκίνησε τον Θησέα), ενώ η υπόμνηση της ενδεχόμενης «ζημιάς» που κινδυνεύει να υποστεί μια κοπελίτσα από ξένους άνδρες δίνει μία ακόμα ευκαιρία για ζηλότυπο παράπονο προς τον άπιστο σύντροφο.

Η ιδιαιτέρως αρχαιτυπική διάσταση της εικόνας της Αριάδνης αναδεικνύεται με τρόπο χαρακτηριστικό στους στ. *Her. 10.49 aut mare prospiciens in saxo frigida sedi* και 135-136 *nunc quoque non oculis, sed, qua potes, adspice mente/ haerentem scopulo, quem vaga pulsata*, συμβολοποιώντας την περσόνα της ελεγειακής *puella relicta* εν γένει της συλλογής των *Ηρωίδων*. Στο κατουλλανό επύλλιο η ίδια ηρωίδα σε παρόμοια κατάσταση περιγράφεται σε τριτοπρόσωπη αφήγηση στο 64.249-250 *quae tum prospectans cedentem maesta carinam/ multiplices animo volvebat saucia curas* και στην αρχή της παρέκβασης στο 61-62 *saxea ut effigies bacchantis, prospicit, eheu,/ prospicit et magnis curarum fluctuat undis*.¹²

Χαρακτηριστικό είναι, μάλιστα, ότι στην οβιδιανή απόπειρα να παρασταθεί με ελεγειακά διακριτικά εγκαταλειμμένου προσώπου ο Λέανδρος της επιστολής 18, παρόλο που δεν είναι ασφαλώς ούτε *puella* ούτε *relicta*, είναι μια παρόμοια εικόνα σε έρημη ακτή που αξιοποιείται. Η εικόνα της Αριάδνης, αποδεικνύοντας a posteriori την αρχαιτυπική της δύναμη, αναπαράγεται σε αυτήν του ερωτευμένου Λέανδρου που στέκεται στην ακροθαλασσιά και αναπολεί μόνος του τις ευτυχισμένες στιγμές με την αγαπημένη στον στ. 18.29 *rupe sedens aliqua specto tua litora tristis*. Η επανάληψη στους στ. *Her. 19.21-22 aut mare prospiciens odioso concita vento/ corripio verbis aequora paene tuis* της ίδιας εικόνας, επιβεβαιώνει και της Ηρώς τα ελεγειακά, πλασμένα με βάση την ίδια εικόνα της Αριάδνης, χαρακτηριστικά, καθώς, μάλιστα εκεί η Ηρώ ομολογεί ότι καταριέται τα ύδατα, μιμούμενη την Κρητικοπούλα όχι μόνο στην ενατένιση του πελάγους αλλά και στον σχετλιασμό του. Και τα δύο μέλη του ζεύγους *Her. 18-19* φαίνεται πως είναι πλασμένα πάνω στο αριαδικό αρχέτυπο του εγκαταλειμμένου προσώπου.

Η Φυλλίς, την οποία συνδέει με την Αριάδνη ένα λεπτό μυθολογικό νήμα, αφού ο αγαπημένος της Δημοφών είναι γιος του Θησέα και της Φαίδρας, της μικρότερης αδερφής της, με τρόπο emphatico ανάγεται στην ίδια εικόνα της Αριάδνης που αγναντεύει το πέλαγος, στο 2.121-126 *Maesta tamen scopulos fruticosaque litora calco/ quaeque patent oculis litora lata meis./ sive laxatur humus, seu frigida lucent/ sidera, prospicio, quis freta ventus agat;/ et quaecumque procul venientia lintea vidi,/ protinus illa meos auguror esse deos*, αντιστρέφοντας το μοτίβο, καθώς η Θρακιώτισσα κοιτάζει τα πλοία που πλησιάζουν κι όχι αυτά που απομακρύνονται, ουσιαστικά μεταβαλλόμενη σε έναν θηλυκό Αιγέα, κατά το πρότυπο που το κατουλλανό εγκιβωτισμένο επύλλιο έχει υποδείξει στο *Catull. 64.241-245*, αφού, άλλωστε, και η Θρακιώτισσα θα έχει παρόμοια κατάληξη με τον Αθηναίο βασιλιά.

Ο ομοιότητες της Φυλλίδας με την οβιδιανή Αριάδνη θα συμπεριλάβουν ακόμη και τη δυσκολία των ματιών να διακρίνουν καλά στον θαλασσινό ορίζοντα τον αναμενόμενο ερχομό του Δημοφώντα ή τη σταδιακή απομάκρυνση του Θησέα από τη Νάξο. Η αναγωγή της Φυλλίδας σε ένα αρχέτυπο εγκαταλειμμένης γυναίκας όπως είναι ήδη η κατουλλανή Αριάδνη, καθίσταται στην περίπτωση της ιδιαίτερα λειτουργική ως προς την ειδολογική σήμανση που μεταφέρει, καθώς για τη συγκεκριμένη ηρωίδα δεν υπάρχει ομοφωνία στις λογοτεχνικές πηγές για το αν όντως διαθέτει την ταυτότητα της *relicta*.¹³ Ο οβιδιανός υπαι-

12. Ακολουθείται το κείμενο της έκδοσης του Λ. Τρομάρα.

13. Σύμφωνα με τα σχόλια του Σέρβιου στο *Verg., Ecl. 5.10* (Thilo) η Φυλλίς αυτοκόπησε *amoris impatientia et doloris impulsu*, γιατί πίστεψε ότι ο Δημοφών την είχε λησμονήσει, αλλά ο ήρωας επέστρεψε στη Θράκη,

νιγμός για την περίπτωση της στον στ. *Am.* 2.18.32 ότι ο θάνατός της οφείλεται μάλλον σε βεβιασμένη δική της δράση, ουσιαστικά στη βιασύνη και την ανυπομονησία της και σε πρόωρη απογοήτευσή της παρά σε ερωτική προδοσία του γιου τού Θησέα, μαρτυρεί τη ρευστότητα της σχετικής με αυτήν παράδοσης ακόμα και στο πλαίσιο της οβιδιανής ποιήσης. Καθώς η συμπεριληψη μιας επιστολής της στη συλλογή επιστολών εγκαταλειμμένων ηρωίδων απαιτεί την αναμόρφωση της εικόνας της με τονισμένες πια τις ελεγειακές πινελιές της, η προσαρμογή της στις εδώ απαιτούμενες προδιαγραφές βρίσκει εύκαιρο σύμμαχο την ταύτισή της ενδεχομένως με τις εγκαταλειμμένες Μήδεια και Διδώ, και οπωσδήποτε με την εμπεδωμένη ήδη χάρη στον Κάτουλλο ως εγκαταλειμμένη Αριάδνη. Η Φυλλίς δε θα αφήσει ανεκμετάλλευτη καμία ευκαιρία να θυμίσει πως η ιστορία της είναι υπόθεση ερωτικής εγκατάλειψης όμοια με αυτήν για την οποία ευθύνεται ο πατέρας του δικού της αγαπημένου, και να εξομοιώσει στανικά τη δική της περίπτωση με τη δική της. Η πρώτη λέξη της επιστολής της *hospita* (πβ. παρακάτω *hospitium* 2.57) παραπέμπει εύκολα σε έναν από τους διασημότερους *perfidii hospites* της λογοτεχνίας, τον Θησέα, ήδη έτσι χαρακτηρισμένο από τον Κάτουλλο στα 64.98 και 176. Έτσι, η κατάρα που εκστομίζει εναντίον του Θησέα στο 2.13 *Thesea devoni, quia te dimittere nollet* μπορεί να αφορά ενδεχόμενη συμπεριφορά του Θησέα στον ρόλο ενός αυστηρού πατέρα γνωστού από τη νέα και τη ρωμαϊκή κωμωδία, ως εμποδίου για τον γάμο ενός Αθηναίου πρίγκιπα με μια Θρακιώτισσα, αλλά ο αναγνώστης δεν μπορεί παρά να θυμηθεί τις κατάρες εναντίον του ίδιου του Θησέα από την κατουλλανή Αριάδνη ή αυτές της βεργιλιανής Διδώς εναντίον του Αινεία, που έχουν ως πρότυπο την ηρωίδα του κατουλλανού επιυλλίου. Προς αποφυγήν κάθε αμφιβολίας ότι η Φυλλίς υφίσταται από τον Δημοφώντα ό,τι η Αριάδνη από τον πατέρα του, ο Δημοφών και η συμπεριφορά του συνδέονται με τα οικογενειακά πεπραγμένα επικής δράσης κυρίως για να τονιστεί πως η *aemulatio* προς τον πατέρα αφορά πρωτίστως την ερωτική προδοσία και όχι το ηρωικό ανδραγάθημα. Η ρητή αναφορά στη Μινωίδα στο τέλος του μάλλον εκτενούς αυτού αποσπάσματος επιβεβαιώνει τη χρήση του μυθολογικού παραδείγματος της *Cressa relicta*, όπως σημειώνεται στον στ. 2.76, και για της Φυλλίδας την πέραν αμφιβολιών σκιαγράφηση ως *relicta*.¹⁴ Συνεπώς, η παραφορά της Φυλλίδας που τρέχει ως Βακχίδα εδώ κι εκεί στην ακρογυαλιά στο 2.127-130, σαν την Αριάδνη του π. 64.61-62 και την οβιδιανή έκφασή της, δεν προξενεί έκπληξη.

Η νεότερη Μινωίδα, συντάκτρια της τέταρτης επιστολής, στη σχέση της με την Αριάδνη θα προσφύγει ανάμεσα σε άλλα μέσα, προκειμένου να οικοδομήσει ελεγειακή ταυτότη-

έστω κι αν αυτό συνέβη με μοιραία για τη ζωή της ηρωίδας καθυστέρηση. Πβ. Laurel Fulkerson, *The Ovidian heroine as author. Reading, writing, and community in the Heroines*, Cambridge 2005, σσ. 23-24, που επισημαίνει ότι η ιστορία της Θρακιώτισσας δεν είναι απαραίτητα αυτή μιας εγκαταλειμμένης γυναίκας, αλλά η Φυλλίς αναδιαμορφώνει την εικόνα της με βάση την εικόνα της Διδώς, της Αριάδνης ή της Μήδειας, τα αρχέτυπα των εγκαταλειμμένων γυναικών στο πλαίσιο της ίδιας συλλογής. Ο Σέρβιος αναφέρεται επίσης σε μια άγνωστη σε μας οβιδιανή πραγμάτευση της υπόθεσης στις Μεταμορφώσεις, αλλά ο στ. *Am.* 2.18.32 θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελεί υπαινιγμό και ένδειξη ότι ο Οβίδιος γνώριζε μια εκδοχή σύμφωνα με την οποία η αυτοκτονία της Φυλλίδας είναι μια βιαστική και πρόωρη απόφαση. Βλ. J. Booth, *Ovid. The Second Book of the Amores, Edited with Translation and Commentary*, Warminster 1991, σ. 189, για παραλλαγές της ιστορίας στις οποίες αναφέρεται καθυστερημένη επιστροφή του Δημοφώντα. Είτε η πτυχή της εγκατάλειψης είναι κυρίαρχη είτε όχι στην παράδοση, πάντως, ο Οβίδιος τη χρειάζεται, ώστε να «ελεγειοποιήσει» με τον πιο αδιαμφισβήτητο τρόπο την ηρωίδα του, ως εκ τούτου την παρουσιάζει βασισμένος στο ίδιο πρότυπο με τη Διδώ, την Αριάδνη ή τη Μήδεια. Για τον μύθο βλ. Απολλόδ., *Επιτ.* 6.16-17 (Frazer), *Hyg.*, *Fab.* 59 και 243.6, *App. Verg.*, *Culex* 131-133 (Clausen), *Ov.*, *Ars* 2.353-354, 3.37-38, 459-460, *Rem.* 55-56, 591-608.

14. 2.67-80.

τα και να παρασταθεί ως *relicta*, ακριβώς βέβαια επειδή τα *realia* του δικού της μύθου πολύ δύσκολα συνάδουν με αυτή την επιλεγμένη ως γενική ηρωϊδική ταυτότητα. Η οβιδιανή Φαίδρα δηλώνει πως περιπλανιέται σαν Μαινάδα, όπως η απολιθωμένη κατουλλανή Αριάδνη, στους στ. 4.47-48, ενώ την ταυτότητα της ερωτικά βασανισμένης θα διεκδικήσει βασιζόμενη στο «οικογενειακό της DNA»: η οικογενειακή της ιστορία εμφανίζεται ως μια αλυσίδα εξαπατήσεων, στην οποία την εξαπάτηση της Ευρώπης από τον ταύρο/Δία διαδέχεται η εξαπάτηση του ταύρου από τη μητέρα της Πασιφάη, και την τελευταία η εξαπάτηση της Αριάδνης από τον πατέρα του Ιππόλυτου, όπως μαθαίνουμε από τους στ. 4.53-66, με το επίθετο *perfidus* να συνοδεύει τον Θησέα, όπως συμβαίνει επανειλημμένα και κατά την κατουλλανή εκδοχή, βλ. π.χ. 64.132, 133, 174.

Η εγγονή της Αριάδνης και του Βάκχου Υψιπύλη στους τίτλους ευγενείας της καταγωγής της θα αναφέρει τη συγγένειά της με τη Μινωίδα στο 6.113-116,¹⁵ κατά τον τρόπο που και η ίδια η Αριάδνη θα καυχηθεί για την ευγενή καταγωγή της στο 10.91, πβ. 67, προκειμένου να τονώσει την οντότητά της ως αντάξιας του επικού Ιάσονα νύφης. Αλλά είναι από την εικόνα κυρίως της γιαγιάς της που θα αντλήσει τα απαραίτητα στοιχεία της *deserta*, καθώς, ειδικά στη δική της περίπτωση (όπως σε μικρότερο βαθμό συμβαίνει στη Φυλλίδα) απουσιάζει εντελώς η παράδοση που τη θέλει εγκαταλειμμένη. Η ιστορία της παρουσιάζεται στην επιστολή της ως μια ερωτική προδοσία ενός *perfidus hospes*, βλ. *hospita* στο 6.52, ενώ η συμπεριφορά Μαινάδας που η Αριάδνη θα υιοθετήσει στη δέκατη επιστολή και η κατουλλανή πρόδρομός της στο 64.61-62 τη στιγμή της αναχώρησης του πλοίου του Θησέα, θα τύχει μίμησης στο 6.67-72. Όσο για την κατάρα της κατουλλανής Αριάδνης του 64.188-201, που η οβιδιανή δε θα υιοθετήσει, συγκαταλέγεται στα πρότυπα των αρών της Υψιπύλης στο 6.153-164,¹⁶ ενισχύοντας τον αρχετυπικό ρόλο της περσόνας της Αριάδνης.

Η εμβληματική *relicta* της έβδομης επιστολής Διδώ στον λογοτεχνικό της βίο εντός του βεργλιανού έπους θα χρησιμοποιήσει ως πρότυπο τις κατάρες της κατουλλανής Αριάδνης, διατηρώντας ωστόσο μια βασιλική αξιοπρέπεια την ώρα του θανάτου της, όπως φαίνεται στο Verg., *Aen.* 4.651-671, ιδιαίτερα 659-662 [...] *'Moriemur inultae, / sed moriamur' ait, 'sic sic iuvat ire sub umbras. / Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto / Dardanus et nostrae secum ferat omina mortis'* (Sabbadini), όπου καταριέται τον *advena* (όπως χαρακτηρίζεται στον στ. 4.591) Αινεία να ακολουθείται εσαεί από τη σκιά του θανάτου της. Αλλά οι κατάρες της για τη γενιά των Τρώων είναι πολύ βιαιότερες και εκστομίζονται μετά την αριαδικού τύπου κατόπτευση των λιμανιών και των πλοίων που ξανοίγονται στο πέλαγος στο *Aen.* 4.586-587 -οι κατάρες στο 612-629 αφορούν το σύνολο του τρωικού έθνους και την ταλαιπωρία του Αινεία προσωπικά. Η πλασμένη και κατά την κατουλλανή Αριάδνη βεργλιανή Διδώ θα αποτελέσει το βασικό υπο-κείμενο για την έβδομη ηρωϊδική επιστολή, όπου όμως θα διατηρηθεί η εικόνα της *relicta* δίχως τις αρές και την κατόπτευση του πελάγου, μια και ο Αινείας ακόμη δεν έχει αποπλεύσει και διατηρείται από την ηρωίδα ελπίδα μεταστροφής του. Η εγκατάλειψη, η αχαριστία, η αθέτηση, η προδοσία από τον άπιστο ξένο, όμως θα είναι από τα σταθερά στοιχεία της περσόνας της Αριάδνης που απαντούν και στην οβιδιανή Διδώ, όπως άλλωστε και στην οβιδιανή Μήδεια, που, επιπλέον, από την κατουλλανή Αριάδνη θα υιοθετήσει την έμφαση στην υποτιθέμενα στενή σχέση με τον αδελφό της, για να τονίσει το μέγεθος της θυσίας στην οποία προέβη για να βοηθήσει τον αγαπημένο

15. Πβ. Ομ., Ιλ. 19.260.

16. Vaios Vaiopoulos, "Between Lament and Irony/ Some Cross-references in Ovid's *Heroides* 6 and 12", *Mediterranean Studies* 21.2. (2013) 141.

της. Η Μήδεια θα αποκαλέσει τον Άψυρτο *germane* στο 12.113, ενώ είναι σύμφωνα με τις επικρατέστερες μυθολογικές πηγές ετεροθαλής αδελφός της,¹⁷ όπως η Αριάδνη στο 64.150 θα αποκαλέσει τον Μινώταυρο με το ίδιο επίθετο, τη στιγμή που η οβιδιανή Αριάδνη στα 10.77 και 115 θα ονομάσει τον Μινώταυρο *fratrem*.

Πιο ενδιαφέρον όμως από την αρχετυπική λειτουργία της περσόνας της είναι ότι η ίδια η Μινωίδα φέρεται να αναγνωρίζει τον εαυτό της σε αυτή την αρχετυπική κατάσταση της εγκαταλειμμένης κοπέλας, όπως φαίνεται στο 10.79-80, όπου, εκφράζοντας τους φόβους της λέει *nunc ego non tantum quae sum passura recordor, / sed quaecumque potest ulla relicta pati*. Η Αριάδνη δηλώνει δηλαδή συνειδητοποιημένη για την τυπικότητα του χαρακτήρα της *relicta*¹⁸ και πως εισάγει ή εμπεδώνει ένα είδος νόρμας για τα διακριτικά αυτού του χαρακτήρα. Έμπληη αυτοαναφορικότητας και μεταλογοτεχνικού προβληματισμού, δύναται να βγει από τον ρόλο της ως *dramatis persona*, να αποσυρθεί προς στιγμήν από την ίδια την ιστορία της, να κοιτάζει τον εαυτό της από αρκετή απόσταση, ώστε να αναγνωρίζει σε αυτόν το *exemplum* της *relicta*,¹⁹ να αυτοπαρουσιάζεται ως παράδειγμα εγκαταλειμμένων γυναικών και να διαθέτει συνείδηση αυτής της παραδειγματικής της δύναμης, ακόμα και να προβεί σε αποστασιοποιημένο σχολιασμό για το είδος των γυναικών που αντιπροσωπεύει.

Η εισαγωγή μιας αλεξανδρινής υποσημείωσης με τη χρήση του *recordor* στο παραπάνω χωρίο σημειώνει ότι η Αριάδνη διαθέτει απόθεμα γνώσης και λογοτεχνικής μνήμης για μια ευρεία περιπτωσιολογία παθημάτων. Η σκέψη της δεν την κατευθύνει σε φόβους για μελλοντικούς κινδύνους που δε γνωρίζει ακόμα, αλλά λόγω εμπειρίας γραμματολογικής στρέφεται προς το παρελθόν, στην ιστορία της λογοτεχνίας, που είναι ικανή να της παράσχει επαρκείς λόγους να φοβάται παθήματα βιωμένα στο λογοτεχνικό σύμπαν από χαρακτήρες όμοιούς της. Η παρατήρηση για τα παθήματα του γένους (*genus*) των εγκαταλειμμένων γυναικών σημαίνει την αρμονική της ένταξη στο λογοτεχνικό *genus*/φορέα των παθών αυτής της κατηγορίας, και την επίγνωση της θέσης της ως λογοτεχνικού χαρακτήρα που είναι η ίδια σε θέση με μεταλογοτεχνική αυτοσυνειδησία να αναλύσει.²⁰

Η Αριάδνη του κατουλλανού υπο-κειμένου της οβιδιανής επιστολής είχε ασφαλώς συγκεντρώσει τα χαρακτηριστικά της *relicta*, όπως φαίνεται στα 64.56 *desertam*, 59 *linquens*, 123 *liquerit*, 133 *liquisti*, περίπου αναφέροντάς τα ως ποινή που αντιστάθμιζε αυτό που η ηρωίδα αντιλαμβάνονταν ως εγκατάλειψη των γονιών της και της πατρίδας της από την ίδια, όπως αποκαλύπτει η παρόμοια ορολογία εγκατάλειψης στα 64.180 *ipsa reliqui*, 117 *linquens*, όπου ένοχη εγκατάλειψης είναι η Μινωίδα. Η κατουλλανή Αριάδνη όμως διαθέτει συνείδηση της τυπικότητας όχι του δικού της χαρακτήρα αλλά του Θησέα. Στο π. 64.143-148 *nunc iam nulla viro iuranti femina credat, / nulla viri speret sermones esse fideles; / quis dum aliquid cupiens animus praegesti apisci, / nil metuunt iurare, nihil promittere parcunt; / sed simul ac cupidae mentis satiate libido est, / dicta nihil metuere, nihil periuria curant* εντοπίζει στον Θησέα πλήρη την ανδρική τυπολογία και ουσιαστικά εκρωμαΐζει την ιστορία,

17. D.F.S. Thomson, *Catullus, edited with a Textual and Interpretative Commentary*, Toronto 1998, σ. 413. Πβ. Λεωνίδας Τρομάρας, Κάτουλλος. Ο νεωτερικός ποιητής της Ρώμης. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 482 και Ειρήνη Μητούση, *De genere: Φύλο και γένος στις Ηρωίδες του Οβιδίου*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 291.

18. Rosati, ό.π., σ. 17.

19. Rosati, ό.π., σ. 14.

20. Jean-Cristophe Jolivet, *Allusion et fiction épistolaire dans les Héroides. Recherches sur l'intertextualité ovidienne*, École Française de Rome [Collection de l'École Française de Rome 289] 2001, σ. 214.

έτσι όπως τη μετατρέπει σε επεισόδιο ζηλοτυπίας όχι ξένο από το ρωμαϊκό πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων. Αντίθετα, ο Οβίδιος στον δικό του χειρισμό μετατρέπει σε μεταλογοτεχνική αυτοσυνειδησία της ίδιας της Αριάδνης του τη συνειδητοποίηση από την κατουλλανή Αριάδνη τής σε πλήρη δόξα εμφάνισης της ανδρικής τυπικότητας στον Θησέα.

Αυτή η διάσταση αναδεικνύεται ακόμα περισσότερο στη συνέχεια του κειμένου, όταν η Αριάδνη εκφράζει τον φόβο της για την ποικιλία των θανάσιμων κινδύνων που διατρέχει: 10.81-82: *occurrunt animo pereundi mille figurae, / morsque minus roenae quam mora mortis habet*. Η πρόδηλη ειρωνεία του χωρίου, καθώς θα είναι η καθυστέρηση του θανάτου για την οποία παραπονιέται, που θα σώσει τελικά την Αριάδνη, αντίθετα με την πλειονότητα των άλλων ηρωίδων της ίδιας συλλογής, που δεν θα έχουν καλή κατάληξη, συνδυάζεται με την αυτοστοχαστική διάθεση της ηρωίδας, όπως τονίζει η έκφραση *occurrunt animo*, που ανήκει επίσης σε αυτές που εισάγουν μια καλλιμαχικού τύπου αλεξανδρινή παραπομπή. Η έκφραση δεν αποκαλύπτει τόσο την επαρκή βιωματική εμπειρία της ηρωίδας αναφορικά με την τύχη και τους κινδύνους γυναικών αλλά κυρίως γραμματολογική επάρκεια. Η οβιδιανή Αριάδνη, επεκτείνει την «κοινωνιολογική εμπειρία» της κατουλλανής προγόνου της (που «ξέρει τους άντρες» και αναγνωρίζει στον Θησέα έναν αντιπροσωπευτικό τους τύπο) και διαδηλώνει τη γνώση της αναφορικά με την πολυτροπία που διακρίνει τον θάνατο των εγκαταλειμμένων γυναικών στη λογοτεχνία.

Η σχολιαστική διάθεση της ηρωίδας/επιστολογράφου κυριαρχεί πάνω στην αφήγηση, την εξέλιξη της δράσης της γνωστής αυτής ιστορίας, μια και η ηρωίδα/συνθέτρια σταματά για να σχολιάσει την ίδια της τη θέση: ο υπαινιγμός στον Τίβουλλο συμπληρώνεται με την ανάμνηση, όπως τονίζει ο Jolivet, αποθέματος ρητορικών ασκήσεων του τύπου «τίνας αν είπιο λόγους ό δεΐνα», που κρύβει η έκφραση *figurae*, σε έναν ενδιαφέροντα συμβολισμό-συμφυρμό της ελεγειακής και της ρητορικής παράδοσης που απαντούν στη συλλογή των *Ηρωίδων*: η Αριάδνη πριν να απαριθμήσει τους φόβους της, σε έναν κατάλογο που εκπλήσσει για την έκτασή του και την ποικιλία του, δεν κάνει άλλο από το να υπαινίσσεται τη ρητορική πρακτική της απαρίθμησης «σηημάτων», *figurae*. Ταυτόχρονα, η αναγωγή στον Κάτουλλο ανανεώνεται, καθώς είναι μάλλον αδύνατο να αποφευχθεί η ανάμνηση του *prisces hominum variata figuris* του Catull. 64.50, του εισαγωγικού για την παρέκβαση της Αριάδνης στίχου του Κάτουλλου. Η μυθοπλασία, η παράθεση της εξέλιξης της υπόθεσης σταματά προς στιγμήν και η αφήγηση ή η δράση δίνει τη θέση της σε ένα σχόλιο του ίδιου του γράμματος για τον εαυτό του, με μέσο την υπαινικτική αναφορά σε μεθόδους λογοτεχνικές και στη λογοτεχνική *variatio* που χρησιμοποιεί η συντάκτριά του. Μοιάζει να έχει σταματήσει, προσωρινά αλλά όχι για λίγο, να ενδιαφέρεται και να ασχολείται με την αφήγηση του δράματός της και το ίδιο το δράμα της, για να προβεί με τρόπο συμβατικό σε απαρίθμηση ρητορικών τόπων και σε υπόμνηση ή επίδειξη λογοτεχνικής επάρκειας, χωρίς να κρύβει ότι διαθέτει πλήρη συνείδηση για τη σημασία της προσωρινής αυτής στάσης της.²¹

Ο έντονος μεταλογοτεχνικός χαρακτήρας του χωρίου που αναδεικνύει το *occurrunt animo* επικυρώνεται από την εμφανή αναγωγή της φράσης *pereundi mille figurae* στον εγκαταλειμμένο στην Κέρκυρα από τον Μεσσάλλα και τους συντρόφους του ημιθανή Τίβουλλο της 1.3. Η Κέρκυρα παρουσιάζεται έρημη ειδικά για τη συγκεκριμένη ποιητική περίπτωση, όπως η έρημη ποιητική αδεία Νάξος. Ο Τίβουλλος δηλώνει άρρωστος σαν το Φιλοκτήτη

21. Πβ. Jolivet, ό.π., σ. 214.

στην έρημη κατά τη σοφόκλεια, αντίθετα με την αισχύλεια και την ευριπίδεια,²² εκδοχή Λήμνο, και περιγράφει με μελανά χρώματα την εποχή του Δία, στην οποία υπάρχουν «χίλιοι τρόποι για να πεθάνει κανείς», όπως σημειώνεται στο 1.49-50 *Nunc love sub domino, caedes et vulnera semper/ nunc mare, nunc leti mille repente viae*, όπου για τον θάνατο χρησιμοποιείται η ετυμολογικά σχετική με τη λήθη λέξη *letum*. Ο ποιητής παρακαλεί τους συντρόφους του να μην τον ξεχάσουν ήδη από την έναρξη, στο Tib. 1.3.1-2 *Ibitis Aegeas sine me, Messalla, per undas./ O utinam memores ipse cohorsque mei!* Τη λήθη, άλλωστε, τον θάνατο/λησμονιά κατά τον επικό κώδικα θέλει να αποσοβήσει το επιτύμβιο επίγραμμα που παραγγέλνει για τον τάφο του στο 1.3.55-56: εύχεται να μην τον ξεχάσουν οι σύντροφοί του, να είναι *memores*, όπως έχει ζητήσει ήδη από τον δεύτερο στίχο του ποιήματος. Η Αριάδνη, ας μην ξεχνάμε, έχει εγκαταλειφθεί προδομένη από έναν εμβληματικό *immemor* (κατά τους στ. 64.58, 123, 135, 248 του Κάτουλλου), τον Θησέα. Η οβιδιανή Αριάδνη, άλλωστε, στην ίδια ελεγεία του Τίβουλλου (1.3) ανάγεται, όταν στο 10.119-122 φαντασιώνεται το θάνατό της *Ergo ego nec lacrimas matris moritura videbo,/ nec, mea qui digitis lumina condat erit?/ spiritus infelix peregrinas ibit in auras,/ nec positos artus unguet amica manus?* που θυμίζει το Tib. 1.3.3-10 *Me tenet ignotis aegrum Phaeacia terris./ Abstineas avidas, Mors precor atra, manus;/ abstineas, Mors atra, precor. Non hic mihi mater/ quae legat in maestos ossa perusta sinus,/ non soror, Assyrios cineri quae dedat odores/ et flet effusus ante sepulcra comis,/ Delia non usquam quae, me cum mitteret urbe,/ dicitur ante omnes consuluisse deos* (Postgate).

Αν ο Τίβουλλος της έναρξης της 1.3 παρακαλούσε τους συντρόφους του να είναι *memores*, ουσιαστικά δηλαδή ευχόταν να μην καταστεί μια Αριάδνη, ξεχασμένος, όπως η κατουλλανή Αριάδνη από τον *immemor iuvenis* του 64.58, η οβιδιανή αναβίωσή της θα συμπεριλάβει στους συνομιλητές της με τρόπο ισότιμο όχι μόνο την κατουλλανή της εκδοχή αλλά και τον ποιητή Τίβουλλο που διατρέχει παρόμοιο με αυτήν κίνδυνο. Η αναγωγή στο τιβουλλανό παράπονο της 1.3 δεν είναι αρκετό που γίνεται στον επαρκή αναγνώστη αντιληπτή από τις προφανείς φραστικές συμπτώσεις. Η ηρωίδα θα φέρει στο προσκήνιο την ίδια τη διαδικασία της διακειμενικής αναγωγής, προβάλλοντας εμφιαστικά τη σχολιαστική της τάση και την ουσιαστική της αποστασιοποίηση, την αίσθηση παρατηρητή με την οποία αντιμετωπίζει τον ίδιο της τον θάνατο, καθώς ακόμα και για τη σκηνή του θανάτου της μεταχειρίζεται το ρήμα *videbo*, που κυριολεκτικά δε δικαιολογείται: η Αριάδνη, επικοινωνώντας με τον έμπειρο αναγνώστη, φοβάται πως «θα δει» ό,τι «βλέπει» ο επίσης εγκαταλειμμένος Τίβουλλος. Η οβιδιανή *variatio* απέναντι στο κατουλλανό πρότυπο, που δεν απουσιάζει ποτέ, περνάει μέσα από τον εμπλουτισμό της ανανεωμένης περσόνας της Αριάδνης χάρη στην αναβάπτισή της στον Τίβουλλο/Αριάδνη της 1.3. Χάρη στην εκεί αναφορά στα νερά του Αιγαίου, της θάλασσας που πήρε το όνομά της από τον Αιγέα έπειτα από την αρά της κατουλλανής Αριάδνης, παρόλο που ο Τίβουλλος παραμένει στο νησί του Ιονίου, η κατάστασή του είχε προσεγγίσει αυτήν της εγκαταλειμμένης Αριάδνης.

Ίσως τελικά δηλαδή η αναφορά στα νερά του Αιγαίου να είναι πολύ πιο σημαντική από όσο αρχικά φαίνεται και να αποτελεί ένα σήμα αναγωγής του ελεγειακού σε μια περσόνα που θα συγκεντρώνει τα διακριτικά της ελεγειακής παθολογίας στο ποίημα 64, μια σύνθεση, που με όλη την ειδολογική ποικιλία της, αποτελεί προανάκρουσμα των ελεγειακών. Αν ο Τίβουλλος είχε φοβηθεί εκεί, στην 1.3 και στην Κέρκυρα, μήπως καταστεί "Αριάδνη",

22. Καραμαλέγκου, ό.π., σσ. 399 και 403, σημ. 24, που επισημαίνει τη διαφοροποίηση του Αισχύλου και του Ευριπίδη, στους οποίους ο χορός αποτελείται από κατοίκους του νησιού, συνεπώς δεν είναι έρημη.

καθώς οι σύντροφοί του απομακρύνονται προς τα νερά του Αιγαίου (και του Αιγέα, καθώς η διατύπωση, με τη χρήση του προσδιορισμού *Aegeas* στο *undas* επιτρέπει και τις δύο αναγνώσεις), η Αριάδνη φοβάται στη δέκατη επιστολή πως θα καταστεί "Τίβουλλος".

Στο ίδιο ηρωϊδικό χωρίο η αυτοστοχαστική λειτουργία και η μεταλογοτεχνική συνειδητοποίηση που αναδεικνύεται με το *ergo ego* της Αριάδνης²³ οδηγούν τον αναγνώστη στο 1.3.5-9 και τις νεκρικές φροντίδες από το στενό οικογενειακό περιβάλλον που ο Τίβουλλος επιθυμεί να μην του λείψουν. Η έκφραση αποκαλύπτει μια διανοητική λειτουργία σχετικότερη με τον προβληματισμό μιας επαρκούς αναγνώστριας του τιβουλλανού διακειμένου, που δίνει έτσι σήμα για την αναγωγή σε ένα από τα λογοτεχνικά υπο-κείμενα του δικού της κειμένου. Λίγο συμβατή είναι αυτή η εξαγγελλλόμενη με το *ergo ego* λειτουργία με την αναμενόμενη δράση ή αντίδραση ενός «πραγματικά» εγκαταλειμμένου προσώπου.

Ο Λέανδρος, στη δική του ελεγειακή επιστολή προς την Ηρώ, μόνος κι έρημος επίσης στην αμμουδιά της Αβύδου, έχοντας ενδυθεί με τρόπο βεβιασμένο τα χαρακτηριστικά της διάσημης εγκαταλειμμένης Αριάδνης, χωρίς βέβαια να είναι εγκαταλειμμένος ο ίδιος αλλά θέλοντας να διεκτραγωδήσει τη μοναξιά του, θα συμπεριλάβει στην αριαδική του μίμηση και την αυτοστοχαστική λειτουργία της ηρωϊδικής Αριάδνης στο 18.183-186: *Ergo ego te numquam, nisi cum volet unda, tenebo,/ et me felicem nulla videbit hiemps,/ cumque minus firmum nil sit quam ventus et unda,/ in ventis et aqua spes mea semper erit?*

Και των δύο επιστολογράφων το *ergo ego* σηματοδοτεί τη συνειδητή συμπερίληψή τους σε γνωστά λογοτεχνικά *exempla*, την έμπρακτη συμμόρφωσή τους στην ελεγειακή τυπολογία: την υποχρεωτική, νομοτελειακή διπλή υπαγωγή του Λέανδρου στην ελεγειακή παθολογία της παροιμοιώδους αστάθειας ανέμων και ερωτικής ευδαιμονίας· και της Αριάδνης την εξίσωση με τον μιμητή της κατουλλανής Αριάδνης εγκαταλειμμένο Τίβουλλο της 1.3. Άλλωστε, η αναγωγή της Αριάδνης στη σκηνή του τιβουλλανού οράματος της 1.3 και η φαντασίωση του θανάτου φέρνει πλησιέστερα την ηρωίδα και με το προπερτιανό διακείμενο και με τη μίμηση του μοτίβου από τον Λύγδαμο στην 3.2 του *Corpus Tibullianum*.

Η φράση *ergo ego* κάθε άλλο παρά σπάνια είναι στον Οβίδιο, καθώς απαντά και στους *Amores* και στις *Epistulae Heroidum*.²⁴ Από θεματικής έποψης είναι εκ πρώτης όψεως δικαιολογημένα, αφού φανερώνει αγανάκτηση, συνεπώς θα ήταν καταρχήν ταιριαστή στο στόμα ή τη γραφίδα ενός εγκαταλειμμένου προσώπου. Καθώς όμως προσλαμβάνει συχνά τον ρόλο της εισαγωγής ρητορικών ερωτήσεων,²⁵ ενέχει δηλαδή στοιχεία έντονου ρητορισμού και διδακτισμού, εκ των πραγμάτων συμβάλλει στην οικοδόμηση πομπώδους ύφους, ενώ η ευρεία βεργιλιανή της χρήση αντί του *igitur*²⁶, σε συμφραζόμενα δηλαδή υψηλού

23. Rosati, ό.π., σ. 133, Booth, ό.π., σ. 131, που επισημαίνει τον ψευδοδικαστικό τόνο του *ergo* και τον ρητορισμό που αποπνέει, Molly Myerowitz, *Ovid's games of Love*, Detroit 1985, σ. 173 αναφορικά με τη χρήση του διδακτικού *ergo* στο *Ars* 2.143. Επίσης, για την προτίμησή του από τον Βεργίλιο έναντι του *igitur*, βλ. Michael Lipka, *Language in Vergil's Eclogues*, Oxford 2001, σ. 75.

24. *Am.* 1.4.3-4 *ergo ego dilectam tantum conviva puellam/ adspiciam? tangi quem iuuet, alter erit*. 1.7.11-12 *ergo ego digestos potui laniare capillos?/ nec dominam motae dedecuerere comae*. 1.12.27-28 *Ergo ego vos rebus duplices pro nomine sensi./ auspicii numerus non erat ipse boni*. 3.11a.9-10 *Ergo ego sustinui, foribus tam saepe repulsus,/ ingenuum dura ponere corpus humo?* 11-12 *ergo ego nescio cui, quem tu complexa tenebas,/ excubui clausam servus ut ante domum?* 2.7.1 (χωρίς το *ego*). *Her.* 10.119-120 *Ergo ego nec lacrimas matris moritura videbo,/ nec, mea qui digitis lumina condat, erit?* 17.135-136 *ergo ego sum virtus, ego sum tibi nobile regnum!/ ferrea sim, si non hoc ego pectus amem*.

25. JC McKeown, *Ovid. Amores. Text, Prolegomena and Commentary in Four Volumes. Volume II. A Commentary on Book One*, Leeds 1989, σ. 80.

26. Βλ. Lipka, ό.π., σ. 75.

ύφους, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την παρωδιακή λειτουργία της, όταν τοποθετηθεί σε διαφορετικά συμφραζόμενα.

Στην περίπτωση τόσο του Λέανδρου όσο και της Αριάδνης, εισάγει με τόνο βαρύγδουπο και ορθολογιστική επίφαση την περιγραφή της κατάστασης που αντιμετωπίζουν οι λογοτεχνικοί αυτοί χαρακτήρες αλλά ταυτόχρονα και το σχόλιο για την κατάσταση αυτή, τη συνειδητοποίηση για τη φύση της.²⁷ Όμως η συνειδητοποίηση των αναλογιών και των ομοιοτήτων ενός λογοτεχνικού χαρακτήρα με ένα μυθολογικό *exemplum* ανήκει στη δικαιοδοσία του ποιητή/δημιουργού, γιατί αυτός προβαίνει σε παρόμοια λογοτεχνική αξιοποίηση, και του αναγνώστη, γιατί σε αυτόν εναπόκειται να επισημάνει και να απολαύσει τις λογοτεχνικές οφειλές στον βαθμό που είναι πετυχημένες από τη σκοπιά της ποιητικής, και μάλιστα τόσο περισσότερο όσο οι αναλογίες αυτές και οι ομοιότητες προκύπτουν στον νου του αβίαστα, χωρίς τη μεσολάβηση της λογοτεχνικής ανάλυσης και κριτικής. Εν προκειμένω, όμως, παρατηρείται παρέμβαση στη διαδικασία της ανάγνωσης με έναν υπομνηματισμό/υπόδειξη της ερμηνείας που «πρέπει» να επιλέξει ο αναγνώστης· η υποδεικνυόμενη ερμηνευτική γραμμή αποκαλύπτει και την πρόθεση της Αριάδνης ως λογοτεχνικού «δημιουργού», που αυτομάτως αποδυναμώνει -εκόντος του Οβίδιου- την περσόνα της ως γνήσια πάσχοντος ελεγεϊακού χαρακτήρα, μια και αποκαλύπτεται η θαυμαστή ευκολία με την οποία η *puella deserta* διεξέρχεται τα ερωτικά της παθήματα.²⁸

Η Νάξος του Κάτουλλου και του Οβίδιου (τουλάχιστον στην αρχή της επιστολής 10) παρουσιάζεται εχθρική και έρημη, για λόγους κατασκευής του κατάλληλου λογοτεχνικού σκηνικού, όπως η Κέρκυρα της Tib. 1.3, όπως η Λήμος του σοφόκλειου *Φιλοκτήτη*, ως *terra ignota*. Με τον τρόπο αυτό η Αριάδνη/ Τίβουλλος καθίσταται θύμα του σιδηρού αντιελεγεϊακού αιώνα, που δεν επιφυλάσσει καλή τύχη για τις αδύναμες κοπέλες, όπως δεν είναι και η καλύτερη εποχή για θηλυκής ψυχολογίας απόλεμους ποιητές. Όπως ο Τίβουλλος της 1.3, ακολουθώντας έναν στρατιωτικό/ εκπρόσωπο του αντιελεγεϊακού κόσμου σε εκστρατεία του από Δυσμών προς Ανατολάς, βρέθηκε θύμα του σιδηρού αιώνα που κυριαρχείται από χίλιους τρόπους θανάτου έστω και αν η μομφή για την εγκατάλειψη μόνο έμμεση είναι προς τον Μεσσάλλα, έτσι και η Αριάδνη έχει ακολουθήσει έναν τυπικό εκπρόσωπο του ηρωικού κόσμου, δηλαδή του πολέμου, ευθυνόμενο μάλιστα για τη σφαγή του αδελφού της. Κι αυτός ο εκπρόσωπος του πολιτικοστρατιωτικού *negotium* την έχει εγκαταλείψει, εκούσια κατά την εκδοχή της αυτός, σε ένα έρημο(;) νησί στην πορεία του από Νότο προς τον Βορρά.

Η σωτηρία του Τίβουλλου στο δεύτερο τμήμα της 1.3 θα επέλθει με την ουσιαστική αποθέωσή του: ο ποιητής/ εραστής οδηγείται από την ίδια την Αφροδίτη, επειδή ήταν πιστός ακόλουθος του Έρωτα, στα Ηλύσια πεδία, σε έναν παράδεισο εραστών και ποιητών, εκεί όπου οι μύστες γνωρίζουν τη διαμέσου του έρωτα αθανασία στολισμένοι με ένα στεφάνι (*corona*) μυρτιάς στα μαλλιά τους (ιερό φυτό του Διόνυσου²⁹, που ο θεός είχε δωρίσει στον Άδη), όπως μαθαίνουμε από τους στ. 1.3.65-66.³⁰ Ο έρωτας ενός θεού θα είναι η σωτηρία και της αποκαμωμένης και απελπισμένης Αριάδνης, όπως από υπαινιγμούς υποψιαζόμα-

27. Πβ. Rosati, ό.π., σ. 133 για τη χρήση του στην επιστολή του Λέανδρου.

28. Πβ. Θεόδωρος Αχ. Αντωνιάδης, Η ρητορική της «επιγονικότητας». Ερμηνευτικός σχολιασμός των *Amores* του Οβίδιου, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 319.

29. Pierre Grimal, Λεξικό της ελληνικής και της ρωμαϊκής μυθολογίας, Αθήνα 1991, σσ. 183-185.

30. Βλ. Vaiopoulos, Vaios, «From *militia patriae* to *militia amoris*: love labour and *post obitum* remuneration (Tib. 1.3)», *Vichiana* 10 (2008) 36, 37, 40, για την ιερότητα της μυρτιάς και τον συμβολισμό της σε σχέση και με άλλες θεότητες.

στε στη δέκατη ηρωϊδική επιστολή και έχουμε σαφώς πληροφορηθεί από την κατουλλανή και τις άλλες οβιδιανές πραγματείες,³¹ που περιέχουν πλήρη την υπόθεση στο πλαίσιο μιας *narratio* και όχι ενός δραματικού μονολόγου επενδυμένου με επιστολιμαία μορφή, όπως έχουμε στο *Her.* 10. Συγκεκριμένα, όπως γνωρίζει ο επαρκής αναγνώστης, η ηρωίδα θα γνωρίσει την αθανασία χάρη στον έρωτα του Βάκχου, συμβολοποιούμενη στον καταστερισμό της *corona* που θα της δοθεί ως γαμήλιο δώρο και θα φοράει στα διάσημα εντός της μυθολογικής κοινωνίας μαλλιά της.³²

Η εμφάνιση του Βάκχου στην υπόθεση, όπως σαφώς λέγεται στην κατουλλανή και υπαινικτικά δηλώνεται στην οβιδιανή πραγματευση, έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός θεού από μηχανής που σώζει την *dramatis persona* από το αδιέξοδο και οδηγεί σε ευτυχή λύση. Με τον ίδιο τρόπο, με την αχλύ μιας θείας επιφάνειας είχε εμφανιστεί και ο αποθεωμένος Τίβουλλος στη σύνθεση που προαναφέρθηκε, στο 1.3.89-90, όταν παρουσιάστηκε *caelo missus* στην αποκοιμισμένη κατά τη διάρκεια της ύφανσης *puella*, στη Δηλία (;): *tunc veniam subito, nec quisquam nuntiet ante;/ sed videar caelo missus adesse tibi*.

Η Δηλία λέγεται ότι παραμένει *casta* χάρη στην εποπτεία της αγαθής *anus, fessa* από το έργο (*opus*) της ύφανσης και έχει αποκοιμηθεί εξαντλημένη. Δε θα ταίριαζαν τα λόγια στον χωρίς καμία αναγγελία επίσης «ουρανοκατέβατο» Βάκχο, που συναντά μια Αριάδνη, γνωστή για τον ύπνο που την πρόδωσε ήδη από τον Κάτουλλο και τον Οβίδιο, κουρασμένη, μάλλον νωχελική, *languida*, από τον ύπνο και την ερωτική πράξη που υπαινίσσεται ο Οβίδιος (αντίθετα η Δηλία είναι *casta* στο 1.3 του Τίβουλλου), σίγουρα εξαντλημένη από την υπερκινητικότητα που επιδεικνύει στην οβιδιανή αναβίωσή της,³³ και πιθανότατα κουρασμένη και από τη λογοτεχνική της δραστηριότητα, τη σύνθεση του ποιητικού *opus*, και από τη μεταλογοτεχνική της σχολιαστική ωριμότητα;

Η Αριάδνη στον Θησέα έχει δωρίσει νήμα, για να βγει ζωντανός μέσα από τον Λαβύρινθο, όπως μαθαίνουμε από τον Οβίδιο στο 10.103-104 *nec tibi, quae reditus monstrarent, fila dedissem,/ fila per adductas saepe recepta manus* και στο 10.71-72 *cum tibi, ne victor tecto morerere recurvo,/ quae regerent passus, pro duce fila dedi*, που έχει σαφείς αναφορές στον Κάτουλλο: 64.112-115 *inde pedem sospes multa cum laude reflexit/ errabunda regens tenui vestigial filo,/ ne labyrinthis e flexibus egredientem/ tecti frustraretur inobservabilis error*.

Η οβιδιανή *variatio* εδώ περιλαμβάνει μια ανεπαίσθητη αλλά βαρυσήμαντη προσθήκη: η Αριάδνη δεν περιορίζεται να υπενθυμίσει την ευεργεσία της δηλώνοντας ότι απλώς προσέφερε τον μίτο, όπως πληροφορεί και η πλειονότητα των πηγών:³⁴ προσθέτει τη λεπτομέρεια ότι η ίδια έχει υφάνει τα νήματα. Αντίθετα, μάλιστα, κατά μία εκδοχή η βοήθεια δίνεται στους Αριάδνη και Θησέα από τον Δαίδαλο³⁵. Εκ πρώτης όψεως η προσφορά χειροποίητου κατασκευασμένου από την ίδια νήματος φανερώνει έναν πλεονασμό στοργής της οβιδιανής Αριάδνης προς τον Θησέα, σε σύγκριση με τις παλαιότερες εμφανίσεις της στη λογοτεχνία. Η προβολή όμως της δραστηριότητας της ύφανσης από μια βασιλοπούλα, ενώ η χειρωνακτική αυτή εργασία ευκολότερα θα συμπεριλαμβανόταν στις δουλικές ασχολίες του ελληνικού σύμπαντος, στο οποίο θεωρητικά ανήκει η Κρητικοπούλα, υπαινίσσεται τα

31. Βλ. *Met.* 8.172-182, *Fasti* 3.460-516.

32. *Met.* 8.176-182, *Fasti* 3.460-461, 513-514.

33. Πβ. Barchiesi, ό.π., σ. 346.

34. Π.χ. Απολλόδ., *Επιτ.* 1.9.

35. Richard Buxton, *Οι ελληνικοί μύθοι. Ένας ολοκληρωμένος οδηγός, επιστημονική επιμέλεια Δανιήλ Ιακώβ, Μετάφραση Τάσος Τυφλόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 92, βλ. επίσης σσ. 127-128 και 220.*

συντελεσμένα βήματα εκρωμαϊσμού της περσόνας της στο πλαίσιο της οβιδιανής αναβίωσής της, καθώς η συγκεκριμένη ασχολία διαθέτει βαρύνουσα συμβολική διάσταση για τις Ρωμαίες *matronae*, ανεξάρτητα από το αν αντανακλά πιστά τη ρωμαϊκή καθημερινότητα της εποχής του Αυγούστου. Η Δηλία, ως θυμηθούμε, στο τιβουλλανό όραμα των 1.3.85-88 νήματα γνέθει και υφαίνει την ίδια στιγμή που η «μητέρα» της συμπαρίσταται στο έργο της επενδύοντας ηχητικά τη νυχτερινή ασχολία της με προ-λογοτεχνική αφήγηση μύθων. Είναι μετά την ύφανση που θα εμφανιστεί ο οιονεί θεοποιημένος *caelo missus* Τίβουλλος μπροστά της. Η Αριάδνη, πέρα από παρόμοιο με της Δηλίας χειρισμό και εμπειρία στο υφαντικό νήμα, έχει επιδείξει στην πράξη ικανότητα στην παραγωγή/ύφανση λογοτεχνικού κειμένου/*textum*, μια και φέρεται η ίδια ως συντάκτρια της δέκατης οβιδιανής επιστολής. Και είναι μετά τη διπλή αυτή υφαντική/λογοτεχνική δραστηριότητά της που θα εμφανιστεί εξ ουρανού ο *deus ex machina* Βάκχος, για να της ανοίξει τον δρόμο προς την αθανασία διαμέσου του έρωτα. Ο Βάκχος, έτσι, θα είναι στην πράξη αυτός που πρώτος θα προσλάβει με τρόπο ευνοϊκό την εικόνα της, εικόνα Βακχίδας στην έρημη Νάξο, αλλά και τη λογοτεχνική της επιστολή που συνθέτει στην έρημη ακτή, όταν εξαντληθεί η βακχική της κινησιολογία. Είναι λες και η Αριάδνη με τη μανικού τύπου υπερκινητικότητά της «έχει περάσει τις εξετάσεις της» ως Βακχίδα και έχει στην απελπισμένη της κίνηση προσελκύσει τον θεό, που θα εμφανιστεί μετά το πέρας του ελεγειακού επιστολικού συνθέματος. Η εκ των προτέρων γνωστή ευτυχής κατάληξη της ιστορίας της Αριάδνης με τον θείο γάμο της και τον καταστερισμό/αποθέωσή της ουσιαστικά δίνει και ένα παράδειγμα για την αδυναμία προσδιορισμού της επίδρασης του λογοτεχνικού *opus* και της εμβέλειάς του: πειθώ δεν επιτυγχάνεται αναφορικά με τον σκοπούμενο ως αποδέκτη της επιστολής Θησέα, που αποδεικνύεται κακός αναγνώστης, γιατί δε λαμβάνει υπόψη του ούτε τις προειδοποιήσεις που τον αφορούν και καταλήγει ακούσια υπεύθυνος για τον θάνατο του πατέρα του, καθώς ασυγκίνητος μένει άλλωστε και για τις παρακλήσεις της επιστολογράφου και μέσα σε αυτές αφήνει αδιάβαστες με τρόπο απρόσεκτο όσα αφορούν τον ίδιο. Ο Βάκχος θα αποδειχθεί ευνοϊκότερος κριτής του θεάματος της παράστασης που θα δώσει η ηρωίδα στο ιερό νησί του, καθώς η εικόνα της θα τον κινητοποιήσει ώστε να επέμβει σωτήρια, ενώ όσα γράφει η ηρωίδα θα τύχουν ευνοϊκότερης πρόσληψης συγκριτικά με τον αδιάφορο να διαβάσει και να ερμηνεύσει την επιστολή της Θησέα.

Η ηρωϊδική Αριάδνη, έτσι όπως είναι φαινομενικά ανώφελα, λεπτομερής και περιγραφική για την εικόνα της, έστω και αν η επιστολή της δεν μπορεί να επιδοθεί, τουλάχιστον εγκαίρως, μπορεί να δίνει στην πράξη μια πλήρη αναπαράσταση του πόνου της και της κατάστασής της στον Θησέα,³⁶ αφού προηγήθηκε η όλο θεατρική παραστατικότητα κίνησή της στο σκηνικό της έρημης (;) Νάξου. Όμως οι λεπτομέρειες του λόγου της ξεπερνούν τα μέτρα της παθογενούς ερωτικής πολυλογίας και τη βιωματική εμπειρία και μεταπηδούν στο πεδίο της αποκάλυψης, έπειτα από τα συναισθήματα, των στοχασμών της και των σχολίων της. Η επιμονή της να περιγράφει την απελπιστική κατάστασή της συμπληρώνεται από την υπόμνηση της ίδιας της μελοδραματικής της πόζας, όπως φαίνεται στο *Iugentis more* του 10.137, που αναδεικνύει την τυπικότητα της θέσης και κατάστασής της, αλλά και σχεδόν καταναγκαστικά ωθεί τον αναγνώστη στη φαντασίωση της πένθιμης εικόνας της: η ίδια η πενθούσα κόρη αναγνωρίζει με αξιοθαύμαστη αυτοστοχαστική ψυχραιμία, ασύμβατη με την ακραία κατάσταση που βιώνει, στον εαυτό της στοιχεία της τυπολογίας του θρήνου. Επιπρόσθετα, είναι σε θέση να ορίζει με εκπλήσσοσα ακρίβεια το σημείο

36. Rosati, ό.π., σ. 207.

έναρξης του πένθους και του θρήνου της, στον στ. 10.43. Η σαφής οριοθέτηση του χρόνου συνοδεύεται, μάλιστα, με την παράδοση διατύπωση που διαχωρίζει το βλέμμα των ματιών από την ίδια την Αριάδνη: ο Θησέας έχει χαθεί από τα μάτια της και τότε η ίδια πια, λες και τα μάτια της ήταν από αυτήν ξένα, μπορεί να κλάψει: *iamque oculis ereptus eras. tum denique flevi*.

Παρόμοια οριοθέτηση χρόνου και θρήνου θα παρατηρηθεί και στην Κανάκη του 11.91-92: *exierat thalamo; tunc demum pectora plangi/ contigit inque meas unguibus ire genas*. Η Αιολίδα ανακοινώνει τη μετάβασή της στην ταυτότητα και την ατμόσφαιρα της *lugens* με τρόπο επίσης συμβατικό, τοποθετώντας την έναρξη του θρήνου και του κοπετού αμέσως μετά την επικοτραγική διαταγή και την αποχώρηση του σκληρού πατέρα, σε συνθήκες μοναξιάς και απομόνωσης, μόνο όταν υπάρχει διαθέσιμος από τη δράση χρόνος. Ο Οβίδιος την ίδια τάξη θα ακολουθήσει και στην περίπτωση της Μύρρας, που στο *Met.* 10.387-388 *vincula dilaniat; tum denique flere vacavit,/ tum dare complexus laqueique requirere causam* επιτρέπεται να επιδοθεί στο κλάμα στο τελικό στάδιο (*denique*), μόνο όταν «ευκαιρήσει».

Έτσι και η Αριάδνη χτυπά το στήθος της και τέλος ξεσπά σε δάκρυα, μόνο εφόσον ευκαιρεί, σε κατάλληλη στιγμή, μόνο αφού εξάντλησε κάθε απόπειρα για να φέρει πίσω τον Θησέα, όταν το πλοίο του δεν είναι πια ορατό και ο θρήνος της προβάλλει σχεδόν σαν μια υποχρεωτική κατάληξη της αποτυχίας της.³⁷ Το βίωμα της εγκατάλειψης μπορεί στην «πραγματική ζωή» να έχει τη φυσιολογική συνέχειά του στον θρήνο και το δάκρυ. Αλλά η ηρωϊδική Αριάδνη έχει ξεπεράσει αυτό το στάδιο του «αυθόρμητου θρήνου» και τον ανακοινώνει σχεδόν ως υποχρεωτική διέξοδο. Η εξαγγελία της είναι προφανώς βασισμένη σε βαθιά περι τις έμφυλες σχέσεις εμπειρία κληρονομημένη από την κατουλλανή πρόδρομό της, αλλά όχι λιγότερο σε γραμματολογική ευρυμάθεια. Το κλάμα είναι συμβατική διέξοδος με βάση όχι μόνο το βίωμα αλλά και τη γραμματολογική εμπειρία αναγνώστη και πρωταγωνίστριας. Σχεδόν ανακοινώνεται ο μεταποιητικός προβληματισμός και η έναρξη του θρήνου μαζί με τη μεταποίησή του σε λογοτεχνία: 10.45-46 *quid potius facerent, quam me mea lumina flerent,/ postquam desieram vela videre tua*³⁸

Τα μάτια, όπως δηλώνεται σε μια συνέχεια της παράδοξης διατύπωσης που τα διαχωρίζει από την ίδια την Αριάδνη, συγκρατήθηκαν από το να ξεσπάσουν σε κλάμα, τόσο όσο επέβαλλε η λογοτεχνική τάξη: προηγήθηκε όλο το ρεπερτόριο από τη θεατρική κινησιολογία και η αφήγηση της δράσης που επιχειρήσε να αποσοβήσει την τραγική εγκατάλειψη. Θα ακολουθήσει το κλάμα των ματιών και η αφήγηση του θρήνου, ουσιαστικά η λογοτεχνική του μεταποίηση από την ίδια την Αριάδνη.

Ας θυμηθούμε ότι, αντίθετα, στον Κάτουλλο η Αριάδνη εμφανίζεται εξαρχής στο 64.60 να κλαίει *maestis ocellis*, και στον στ. 131 *udo ore*³⁹ δίχως να αναμένει υπομονετικά την ολοκλήρωση της δράσης και την εξάντληση των ελπίδων για να αρχίσει ο θρήνος. Εδώ η καθυστέρηση του κλάματος δεν οφείλεται μόνο στη συχνή οβιδιανή διάθεση να κάνει σαφή τη διαφοροποίησή του έναντι των προτύπων του. Είναι και όρος απαραίτητος για την εξασφάλιση των απαιτούμενων συνθηκών για τη λογοτεχνική παραγωγή, τη σύνθεση μιας γεμάτης παράπονα ελεγειακής επιστολής.

37. James Reeson, *Ovid, Heroides 11, 13, and 14. A Commentary*, Leiden 2001, σ. 89.

38. Rosati, ό.π., σ. 13.

39. Reeson, ό.π., σ. 90. Ο Jacobsen, ό.π., σσ. 217-218 αναριωτιέται αν αυτή η περιεργη περιγραφή της Αριάδνης που χειρονομεί κ.λπ. είναι μια ελεύθερη αντίθεση στην ηρωίδα του Κάτουλλου, αλλά ορθότερα ερμηνεύει κατά τη γνώμη μου ο Barchiesi, ό.π., που υποστηρίζει ότι η οβιδιανή Αριάδνη μοιάζει να απελευθερώνεται από τη «φυλακή» της κατουλλανής «έκφρασης».

Ο Θρήνος είναι περίπου μια αντίδραση «υποχρεωτική» για κάθε εγκαταλειμμένη κοπέλα που σέβεται τον (λογοτεχνικό) εαυτό της και θέλει να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις γραμματολογικές συμβάσεις του λογοτεχνικού τύπου της. Είναι λες και η οβιδιανή Αριάδνη αναρωτιέται ενώπιον του αναγνώστη «τι άλλο να κάνω, έκλαψα, όπως ήταν αναμενόμενο τόσο από παρόμοια βιωματική εμπειρία όσο και από την ειδολογική μονοτροπία». Η Αριάδνη είναι μαζί πρωταγωνίστρια και θεατής της ιστορίας στην οποία πρωταγωνιστεί, καθίσταται αντικείμενο του ίδιου του βλέμματός της, που της δείχνει οίκο όπως θα έδειχνε σε ένα άλλο, ξένο πρόσωπο. Όπως παρατηρεί ο Jacobson,⁴⁰ η Αριάδνη του Κάτουλλου είναι η εγκαταλειμμένη κοπέλα, αλλά του Οβίδιου απαγγέλλει/υποδύεται την εγκαταλειμμένη ηρωίδα. Θα μπορούσε να συμπληρωθεί πως η ηρωίδα με τρόπο εύγλωττο οριοθετεί και τη στιγμή έναρξης του ίδιου της του θρήνου υπαινισσόμενη με σοβαρή πιθανότητα πως, υποδύομενη την εγκαταλειμμένη, γίνεται ποιήτρια για την ερωτική εγκατάλειψη, λογοτεχνικός φορέας όλων των σχετικών λογοτεχνικών συμβάσεων. Και πράγματι, την πρόδηλη μεταποιητική διάσταση της δέκατης ηρωϊδικής επιστολής επιβεβαιώνει η παρατήρηση πως η Αριάδνη-επιστολογράφος θα παραθέσει το ένα μετά το άλλο τα ελεγειακά κλισέ, όπως άλλωστε συμβαίνει και στις λοιπές επιστολές, προσαρμοσμένα τώρα στη συγκεκριμένη μυθική ιστορία, πριν ο αναγνώστης βεβαιωθεί ότι θα επέλθει η γνωστή (ή η γνωστότερη) από τη λογοτεχνία κατάληξη.

Τα μάτια έχουν μπροστά τους την εικόνα του αναχωρούντος άπιστου ξένου στην ανοιχτή θάλασσα και μόνο μετά την προοδευτική απώλεια αυτής της εικόνας έτσι όπως σιγά σιγά απομακρύνεται το καράβι από το βλέμμα της Αριάδνης ο αναγνώστης καλείται να φύγει και αυτός από την εικόνα του Θησέα την οποία έβλεπε με τα μάτια της Αριάδνης για να εστιάσει τη ματιά του εκεί που τον καλεί η Αριάδνη: στη δική της *figura* να πενθεί και να χτυπά το στήθος της, συμπληρώνοντας την εικόνα πένθους και δακρύων και με την ηχητική εικόνα του κοπετού και του θρήνου καθώς και με τη βακχικής μανίας κίνησή της.

Για το τέλος του μύθου ο αναγνώστης, φυσικά, έχει στη διάθεσή του μόνο υπαινιγμούς, μια και δεν έχουμε τριτοπρόσωπη αντικειμενική αφήγηση ενός παντογνώστη αφηγητή αλλά δραματικό μονόλογο της ίδιας της πρωταγωνίστριας της ιστορίας, η οποία δεν είναι λογικό να γνωρίζει την κατάληξη της υπόθεσης στην οποία πρωταγωνιστεί. Συνεπώς, η εναρμόνιση του λογοτεχνικού αυτού χαρακτήρα με την κυρίαρχη λογοτεχνική εκδοχή θα επέλθει μέσα από νύξεις προοικονομίας, που αφήνουν αρκετό χώρο για τη γέννηση λογοτεχνικής ειρωνείας, όχι τραγικής στην προκειμένη περίπτωση.

Δυο παραδείγματα:

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η Αριάδνη αναφέρει τη δουλεία στο 10.89-92 ως επικίνδυνο ενδεχόμενο που αντιμετωπίζει λόγω της εγκατάλειψής της στη Νάξο, ενώ η κατουλλανή Αριάδνη ευχαρίστως συναινεί να πάει ως δούλη στο παλάτι του Θησέα σύμφωνα με το Catull. 64.160-163. Δεν πρόκειται για έναν απλοϊκό τρόπο που επινόησε ο Οβίδιος στην αμηχανία του να αποφύγει την ταυτολογία με τον πρόδρομό του Κάτουλλο. Ο φόβος της Αριάδνης μήπως γίνει *serva*, αδικαιολόγητος άλλωστε σύμφωνα με τα ίδια της τα λόγια, αφού η Νάξος εμφανίζεται αρχικά ακατοίκητη (αλλά ο Οβίδιος δεν αφήνει μια λεπτομέρεια ή την ανάγκη εσωτερικής συνέπειας να καταστρέψει μια όμορφη ιστορία, εν προκειμένω ένα θεμιτό λογοτεχνικό στόχο), για τον επαρκή αναγνώστη παραπέμπει με μια ειρωνεία αντίστροφη της τραγικής, στον θεό Βάκχο, τον Ιταλό *Liber*,⁴¹ που θα την απελευθερώσει και

40. Jacobson, ό.π., σ. 224.

41. Hyg., *Fab.* 43.

θα την αποκαταστήσει δίπλα του ως θεά,⁴² ονομάζοντάς τη *Libera*, όπως θα μάθουμε από την πραγμάτευση των *Fasti*.⁴³ Η Αριάδνη μεμψιμοιρεί ότι ίσως καταλήξει *serva*, αλλά εμείς ξέρουμε πως θα γίνει *Libera* -με το L κεφαλαίο.

Με τον ίδιο τρόπο λειτουργεί η μνεία από την οβιδιανή Αριάδνη πιθανού κινδύνου να κατασπαραχθεί από τίγρεις ή λιοντάρια στο 10.85-86 *quis scit an et fulvos tellus ista leones?/ forsitan et saevas tigridas insula habet*. Δεν πρόκειται για πινελιές τρόμου σε ένα μέρος που η ποιητική ανάγκη να παρασταθεί όσο το δυνατό πιο εχθρικό απέναντι στην ανθρώπινη παρουσία οδηγεί στην αμφιλεγόμενη εκ πρώτης όψεως επιλογή να καταστρατηγηθούν η ιστορική γεωγραφία και δημογραφία και να εμφανιστεί η Νάξος ως ένας εξωτικός τόπος αφιλόξενος για τον πολίτη του ρωμαϊκού δίσκου (που δεν κατέχει έτσι κι αλλιώς πολλά από γεωγραφία έξω από την Ιταλία). Η Αριάδνη λέει πως φοβάται τις τίγρεις αλλά ο αναγνώστης γνωρίζει από το οβιδιανό διακεείμενο ότι θα είναι εκείνη που ως αποθεωμένη σύντροφος του θεού θα τοποθετηθεί στη θέση του οδηγού του άρματος του Διόνυσου/ *Liber*, που τον περιβάλλουν, όπως μαθαίνουμε από το *Met.* 3.668-669, πάνθηρες και τίγρεις, και αυτές σύρουν το άρμα του, όπως είναι παγκοίμως γνωστό και από την αγγειογραφία. Η τελευταία θα αποτελέσει το ευνοϊκό περικείμενο ώστε να λειτουργήσει πιο αποτελεσματικά η οβιδιανή ειρωνεία στον αριαδνικό φόβο μήπως την κατασπαράξουν τα αιλουροειδή. Η εικόνα του βακχικού άρματος στη ζωγραφική και την αγγειογραφία νομίζω ότι θα ήταν αποτελεσματικότερης έντασης ακόμη και από την ίδια την οβιδιανή ενδοδιακειμενικότητα, για να οικοδομηθεί ειρωνεία εύληπτη πια σε ευρύτερο κύκλο αποδεκτών, όχι αναγκαστικά από τον λόγοι αναγνώστη. Ο Υγίνος στην αφήγηση της πειρατικής περιπέτειας του *Liber*/ Βάκχου θα προτιμήσει τον συνδυασμό *leones atque pantherae*, στο *Fab.* 134.

Άλλωστε, αδυνατίζει ακόμα περισσότερο η τραγικότητα του θρήνου της Αριάδνης, όταν με παρωδιακή υπερβολή πληροφορεί η ηρωίδα πως δεν άφησε τρίχα σχεδόν επί της κεφαλής της, έτσι όπως τραβούσε στην κυριολεξία τα μαλλιά της μέσα στην απελπισία της. Τέτοιες αναφορές είχαν κριθεί ως χαμηλού γούστου από την παλιότερη φιλολογική έρευνα που ήθελε στις Ηρωίδες του Οβιδίου να εξετάζει το βαθμό αναπαραγωγής της τραγικότητας των (συνήθως) ελληνικών προτύπων τους και το μέτρο της διαφοροποίησής τους από το επικοτραγικό λογοτεχνικό τους σύμπαν, από όπου ο Οβίδιος τις απεγκλώβισε. Δεν πρόκειται όμως για αδέξια υπερβολή του ποιητή στην προσπάθειά του να υπερκεράσει μια φιγούρα κατάλληλη για τραγωδία, που καταλήγει στην παρωδία μιας πρώην βασιλοπούλας, έτσι καθώς τη δυστυχία της συμπληρώνει η απώλεια της διάσημης για το κάλλος της ξανθής κόμης. Ο αναγνώστης δικαιούται να χαμογελά, καθώς γνωρίζει πως η αποθέωση της ηρωίδας θα συμβολοποιηθεί στον κατασтериισμό της κόμης της συγκεκριμένα, που όχι απλώς, τελικά δεν πρόκειται να εγκαταλείψει την κεφαλή της Αριάδνης, αλλά θα στεφανωθεί και θα αποθεωθεί καταστεριζόμενη.

Ο αναγνώστης, φυσικά, δεν αναμένει από τον Οβίδιο να πληροφορηθεί το τέλος για καμία από τις ιστορίες που περιέχονται στην ίδια συλλογή. Είναι γνώστης, αν κατέχει την προγενέστερη λογοτεχνική παράδοση, ελληνική και ρωμαϊκή, της τύχης της Πηνελόπης, της Φαίδρας, της Βρσηίδας, της Μήδειας, της Δηιάνειρας, κ.ά., ασφαλώς και της Αριάδ-

42. *Met.* 8.176-179, *Fasti* 3.460-461 *Protinus aspicias venienti nocte Coronam/ Cnosida: Theseo crimine facta dea est*.

43. *Fasti* 3.511-514 *'tu mihi iuncta toro mihi iuncta vocabula sumes,/ nam tibi mutatae Libera nomen erit,/ sintque tuae tecum faciam monimenta coronae,/ Volcanus Veneri quam dedit, illa tibi.'* Επίσης Hyg., *Fab.* 224 *Ariadne<n> Liber pater Liberam appellavit, Minois et Pasiphaes filiam*. Πβ. Jacobson, ό.π., σ. 402.

νης. Και αν τύχει ο Οβίδιος να είναι το πρώτο του, εισαγωγικό ανάγνωσμα (πράγμα αμφίβολο), ειδικά για την Αριάδνη θα είχε φροντίσει να τον έχει ενημερωμένο η προφορική παράδοση αυτού του δημοφιλούς λαϊκού μύθου για μια κόρη που είχε καταστεί από καιρό *figura communis* στην τέχνη του λόγου, της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Το ενδιαφέρον σε τέτοιες δευτερογενείς πραγματεύσεις γνωστών μύθων, όπως είναι αυτή του Οβίδιου για την Αριάδνη, είναι ο τρόπος με τον οποίο επέρχεται η λίγο πολύ γνωστή κατάληξη των υποθέσεων. Η ποιητική τεχνική αναδεικνύεται μέσα από επιτυχημένους διασκεδαστικούς υπαινιγμούς και την ποικιλία των τρόπων με τους οποίους η υπόθεση εκδιπλώνεται, μέχρι να οδηγηθούμε στο προδιαγεγραμμένο από τη λογοτεχνική παράδοση αποτέλεσμα. Στο πλαίσιο αυτό η επάρκεια του αναγνώστη είναι *conditio sine qua non* για την επιτυχία του εγχειρήματος της λόγιας αυτής ποίησης. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της Αριάδνης στη Νάξο, όπως την περιγράφει ο Οβίδιος. Ο αναγνώστης, για να την εκτιμήσει, πρέπει να ξετυλίξει τον πάπυρο με την οβιδιανή επιστολή εφοδιασμένος με διακειμενική ευελιξία. Χωρίς να περιμένει ότι από τον Οβίδιο θα μάθει της Αριάδνης την ιστορία. Και ασφαλώς σε καμία περίπτωση της Νάξου την τοπιογραφία.

ΚΥΔΙΠΠΗ - ΠΟΛΥΚΡΙΤΗ: ΔΥΟ ΝΑΞΙΕΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΦΙΓΟΥΡΕΣ ΣΤΑ ΒΑΘΗ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΣΟΦΙΑ ΜΠΕΛΙΩΤΗ*

Η μυθολογία κατέχει μια σημαντική θέση στον ιστό της ιστορίας και του πολιτισμού της Νάξου, καθώς στην πολυποίκιλη ιστορία του νησιού οι μύθοι με την πραγματικότητα περιπλέκονται αδιάκοπα και συνδέονται στενά με την ναξιακή λαϊκή παράδοση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι φιγούρες της Κυδίππης και της Πολυκρίτης, οι οποίες είναι υφασμένες στην μνήμη και στον χρόνο και συνδέονται με το νησί της Νάξου λόγω της καταγωγής τους απ' αυτό.

Οι δύο προαναφερθείσες μυθολογικές φιγούρες εμπλέκονται σε ερωτικές ιστορίες -με διαφορετική εξέλιξη και κατάληξη- οι οποίες αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης ανά τους αιώνες τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Λατίνους ποιητές (Καλλ. Αιτ. fr. 3.67-75, Οβ. Her. XX-XXI, Αριστ. 1.10, Πλουτ. ΗΘ. 254B.6-2.12, Παρθ. Ερωτ. Παθημ. 9.1.1-8, Αρ. fr. 559, Ανδρ. Ιστορ. Αποσπ., Πολύαιν. Ρητ. Στρατηγ. 8.36.1) και αφορούν σε ερωτικά παθήματα, στα οποία οι νεαρές κοπέλες λειτουργούν τόσο ως θύτες όσο και ως θύματα.

Στην περίπτωση της Κυδίππης, η νεαρή βασιλοπούλα δεσμεύεται να παντρευτεί τον Ακόντιο εξαιτίας της ανάγνωσης ενός όρκου γραμμένου σε ένα μήλο -ή σε ένα κυδώνι σύμφωνα με άλλες παραλλαγές- το οποίο της πετά ο Ακόντιος μέσα στο ναό της Αρτέμιδος στην Δήλο.¹ Συγκεκριμένα, αφού η Κυδίππη διαβάσει τον όρκο με δυνατή φωνή χωρίς την

* Υποψήφια Διδάκτωρ στο Humboldt-Universität zu Berlin.

1. Το μήλο είναι το κατεξοχήν ερωτικό σύμβολο, το οποίο συνοδεύει την θεά Αφροδίτη και κατατάσσεται στις λεγόμενες αφροδισιακές πρακτικές, που εφαρμόζονταν στην αρχαία ελληνική παράδοση (C.A. Faraone, "Aphrodite's ΚΕΣΤΟΣ and Apples for Atalanta: Aphrodisiacs in Early Myth and Ritual", *Phoenix* 44.3 (1990), pp. 219-20). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο άγαλμα της Αφροδίτης του Αλκαμένη, στο οποίο αναπαριστάται η Venus Genetrix, η θεά παρουσιάζεται με ένα μήλο στο αριστερό της χέρι (B.O. Foster, "Notes on the Symbolism of the Apple in Classical Antiquity", *HSCP* 10 (1899), p. 44). Στην Αρχαία Ελλάδα οι αναφορές σχετικά με την καλλιέργεια των μήλων ξεκινούν τον 7ο αι. π.Χ. ενώ στην αρχαία Ρώμη καλλιεργούνταν 37 διαφορετικές ποικιλίες μήλων. Η μηλιά κατατάσσεται μεταξύ των ιερών δέντρων της Αφροδίτης, καθώς ο καρπός του μήλου δημιουργήθηκε από την μεταμόρφωση του αρχιερέα της θεάς (J.H. Philrot, *The Sacred Tree in Religion and Myth*, MacMillan Company, London, N. York & Macmillan 1897, p. 80). Ένας μαγικός πάπυρος, που εκδόθηκε πρόσφατα στο Βερολίνο μιλάει για την χρήση των μήλων ως αφροδισιακή πρακτική (W. Brashear, "Ein Berliner Zauberparargus", *ZPE* 33 (1979), pp. 261-69). Πέρα από την θεά Αφροδίτη, ο καρπός του μήλου συνδέεται, επίσης, με την θεά Αθηνά, η οποία έχει κεντρικό ρόλο τόσο στην ερωτική ιστορία του Ακόντιου και της Κυδίππης όσο και σε άλλες (μήλα των Εσπερίδων, κρίση του Πάριδος). Η λέξη μήλον είχε, πέρα από την γνωστή έννοια, την επιπρόσθετη σημασία του καρπού και το χρησιμοποιούσαν σε συνδυασμό με διάφορα επίθετα (Κυδώνιον, Περσικόν, Μηδικόν, Ἀρμενιακόν, Ἰνδικόν) για την ονομασία διαφορετικών φρούτων (J. Trumpp, "Kydonische Äpfel", *Hermes* 88 (1960), p. 16). Στην 10η επιστολή του Αριστάνετου, ο επιστολογράφος αναφέρει ότι ο Ακόντιος ρίχνει Κυδώνιον μήλον -δηλαδή κυδώνι- στην Κυδίππη, το οποίο έχει πάρει από τον κήπο της Αφροδίτης (... τοῦ κήπου τῆς Ἀφροδίτης Κυδώνιον ἐκλεξάμενος μήλον...), που μας θυμίζει τον κήπο με τις Κυδωνιές για τον οποίο κάνει λόγο ο Ίβυκος (fr. 6 D: Ἦρι μὲν αἶ τε Κυδώνια | μαλίδες ἀρδόμενα ῥοαί τ' | ἐκ ποταμῶν, ἵνα Παρθένων κάπος ἀκήρατος, αἶ τ' οἴνανθίδες | αὐξόμενα σκιερόσιν ὑφ' ἔρνεσιν | οἴναρῆοις θαλέθοισιν. ἐμοὶ δ' ἔρος | οὐδεμίαν κατάκοιτος ὥραν). Επιπλέον, ο Οβίδιος

θέλησή της ενώπιον της θεάς Αρτέμιδος, κάθε φορά που ετοιμάζεται να παντρευτεί κάποιον άλλον, ασθενεί. Τελικά, η λύση δίνεται από τον Πύθιο Απόλλωνα, από τον οποίο ο πατέρας της κοπέλας ζητά χρησμό. Η Κυδίππη υπακούει στον χρησμό και παντρεύεται τον Ακόντιο για να καταπραυνθεί η οργή της θεάς, που έχει προκληθεί λόγω της καταπάτησης του όρκου.

Η ιστορία της Πολυκρίτης παραδίδεται σε τρεις παραλλαγές (Πλουτ. *Ηθ.* 254B.6-2.12, Αριστ. fr. 559, Παρθ. *Ερωτ. Παθημ.* 9.1.1-8) ενώ αναφέρεται, επίσης, από τον Ανδρίσκο, τον Θεόφραστο και τον Πολύαινο. Το φόντο της συγκεκριμένης ιστορίας και στις τρεις παραλλαγές είναι ο πόλεμος μεταξύ Μιλησίων και Ερυθραίων εναντίων των Ναξίων. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Διόγνητος πήρε πολλές γυναίκες αιχμάλωτες, μεταξύ των οποίων ήταν και η Πολυκρίτη, στην οποία, όμως, συμπεριφερόταν ως σύζυγος και όχι ως κατακτητής. Η νεαρή κοπέλα για να βοηθήσει τους συμπατριώτες της, αποφάσισε να εκμεταλλευτεί τον ερωτικό πόθο του Διόγνητου προς αυτήν και του ζήτησε μια χάρη: Να στείλει γλυκά στα πολιορκημένα της αδελφία εν όψει μιας γιορτής που ήταν σε εξέλιξη στο νησί. Μέσα στα γλυκά είχε τοποθετήσει ένα φύλλο μολύβδου, πάνω στο οποίο είχε χαράξει οδηγίες επίθεσης προς τους Μιλησίους. Η αποστολή κρυφών μηνυμάτων ήταν αρκετά σύνηθες φαινόμενο στην αρχαιότητα και απαντά κυρίως σε ιστορίες, που διαδραματίζονται μέσα σε ένα πολεμικό κλίμα.² Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η Πολυκρίτη δεν αιχμαλωτίστηκε από τον Διόγνητο, αλλά ο ίδιος την ερωτεύτηκε και ήταν έτοιμος να πραγματοποιήσει οποιαδήποτε επιθυμία της. Ενώ βρίσκονταν στο Δήλιον, στο ναό του Απόλλωνα, ο ερωτευμένος νέος δεσμεύτηκε από τον όρκο που έδωσε σε αυτήν να παραδώσει την πόλη στους Ναξίους, με αποτέλεσμα να λήξει η πολιορκία. Σύμφωνα με τον Παρθένιο, ο οποίος συνδυάζει τις δύο προαναφερθείσες παραλλαγές, κατά την διάρκεια της πολιορκίας η Πολυκρίτη είχε αποκλειστεί στο Δήλιον, όπου την συνέλαβε ο Διόγνητος έχοντας κάνει, όμως, όρκο ενώπιον της θεάς Αρτέμιδος ότι θα πραγματοποιήσει οποιαδήποτε επιθυμία της νεαρής κοπέλας, η οποία ζήτησε να αφήσει ελεύθερους τους Ναξίους συμπατριώτες της. Ο Διόγνητος δεν έκανε ό,τι του ζήτησε η Πολυκρίτη, αλλά την βοήθησε να φτιάξει ένα ψωμί μέσα στο οποίο τοποθέτησε το φύλλο μολύβδου, που προαναφέρθηκε.³ Η αφήγηση του Πλούταρχου και του Παρθενίου, κατά την οποία η Πολυκρίτη πεθαίνει, βρίσκεται στον αντίποδα της αριστοτέλειας παραλλαγής, σύμφωνα με την οποία η ιστορία έχει μια ευτυχή κατάληξη. Οι εν λόγω περιπέτειες διαδραματίζονται είτε εν μέρει -στην περίπτωση Ακόντιου και Κυδίππης- είτε εν συνόλω -στην περίπτωση Πολυκρίτης και Διόγνητου- στο νησί καταγωγής των νεαρών κοριτσιών, δηλαδή στο νησί της Νάξου.

κάνει αναφορά και στους δύο καρπούς (*romum, malus, fetus*), γεγονός που θα μπορούσε να συνδεθεί με την τάση του ποιητή στα ετυμολογικά λογοπαίγνια. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι έχει προκληθεί ιδιαίτερη σύγχυση για την επιλογή του Ακόντιου, αφού τόσο το μήλο όσο και το κυδώνι αποτελούν σύμβολα γονιμότητας (C.A. Faraone, "Aphrodite's ΚΕΣΤΟΣ and Apples for Atalanta: Aphrodisiacs in Early Myth and Ritual", *Phoenix* 44.3 (1990), p. 230). Είναι χαρακτηριστικό ότι στον χώρο της τέχνης και συγκεκριμένα της ζωγραφικής απαντούν και οι δύο εκδοχές. Επίσης, στις Εκλογές του Βεργιλίου, ο Κορυδών προσφέρει στην αγαπημένη του *tenera lanugine mala* (2.51), δηλαδή *Cydonea mala* (B.W. Boyd, "Cydonea Mala: Virgilian Word-Play and Allusion", *HSCP* 87 (1983), p. 169). Αντιθέτως, στα σύγχρονα λαϊκά παραμύθια επικρατεί η παράδοση του μήλου, ως μέσου έκφρασης ερωτικού πόθου (Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Τυπογραφείον Πέτρου Πέρρη, Αθήνα 1880, σ. 230).

2. Ανάλογες περιπτώσεις απαντούν στον Ηρόδοτο (Άρπαγος προς Κύρο: 1.123.3-4, Ιστιαίος προς Αρισταγόρα: 5.32.2-3, Δημάρατος σε Σπαρτιάτες: 7.239.3).
3. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Μύθοι και Παραδόσεις της αρχαίας Νάξου», στον τόμο Μ. Σέρρη - Γ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος: Αρμεινίζοντας στο χρόνο*, Αθήνα 2006, σσ. 93-94.

Όσον αφορά στην ερωτική ιστορία του Ακόντιου και της Κυδίππης, θεωρείται σημαντικό να αναφερθεί ότι αξιοποιείται ανά τους αιώνες με διαφορετικό τρόπο, τοποθετείται σε διαφορετικό περιεχόμενο και απαντά -υπαινικτικά ή μη- σε πληθώρα λογοτεχνικών έργων. Παρ' όλα αυτά η παρουσίαση της μορφής της Κυδίππης, η οποία αποτελεί το αντικείμενο ενδιαφέροντος της παρούσας ανακοίνωσης, χαρακτηρίζεται από πολύ μεγάλη ποικιλία. Καταρχάς, η εν λόγω ιστορία, όπως ο Καλλίμαχος πρώτος αναφέρει -με βάση πάντοτε τα διασωθέντα έργα και αποσπάσματα- προβάλλει τον Ακόντιο ως πρωταγωνιστή δίνοντας στην Κυδίππη έναν δευτερεύοντα ρόλο. Η ηρωίδα διατηρεί ένα χαμηλό προφίλ, το οποίο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την κοινωνική ζωή της εποχής εκείνης και ταυτίζεται με το ιδανικό γυναικείο πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η σιωπή αποτελεί βασική προϋπόθεση της εξιδανικευμένης ομορφιάς.⁴

Κάτι ανάλογο κάνει και ο Παρθένιος, κατά την αφήγηση της ιστορίας της Πολυκρίτης, στην οποία δίνει ενεργό ρόλο στην αντρική φιγούρα του Διόγνητου. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να γνώριζε τον καλλιμάχειο τρόπο παρουσίασης της Κυδίππης και με βάση αυτήν να έπλασε την δική του Πολυκρίτη. Εξάλλου, ο Παρθένιος ενδιαφέρεται για την ελληνιστική καλλιμάχεια ποίηση, καθώς και για την μυθολογική παράδοση σε συνδυασμό με εθνογραφικές, ιστοριογραφικές και αυτοβιογραφικές πληροφορίες, στοιχεία που εντοπίζονται στην ιστορία της Πολυκρίτης, όπως αυτή παραδίδεται στο έργο του Ερωτικά Παθήματα.⁵ Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι η καλλιμάχεια ποίηση πέρασε στην λατινική λογοτεχνική παράδοση μέσω της επιρροής του Παρθένιου, ο οποίος ήταν δάσκαλος του ελεγειακού ποιητή Γάιου Κορνήλιου Γάλλου, στον οποίο αφιερώνει και το προαναφερθέν του έργο.⁶ Παρά, όμως, τις παραπάνω υποθέσεις δεν μπορεί κανείς να πει με σιγουριά ποιες πηγές χρησιμοποίησε ο Παρθένιος κατά την σκιαγράφηση της μορφής της Πολυκρίτης.⁷ Το μόνο βέβαιο είναι ότι στην παρουσίαση της ιστορίας της Πολυκρίτης, ο Παρθένιος συνδυάζει τις δύο ήδη υπάρχουσες παραλλαγές -του Πλούταρχου και του Αριστοτέλη. Δεν αποκλείεται, όμως, να έλαβε στοιχεία για την παρουσίαση της ηρωίδας του και από την καλλιμάχεια Κυδίππη, καθώς τόσο ο Πλούταρχος όσο και ο Αριστοτέλης δίνουν στην νεαρή κοπέλα έναν πιο δραστήριο χαρακτήρα και την παρουσιάζουν να παίρνει την πρωτοβουλία δράσης, κάτι το οποίο αντιτίθεται με την φιγούρα της εν λόγω ηρωίδας στα Ερωτικά Παθήματα του Παρθένιου.⁸

Στην παραλλαγή του Πλούταρχου η Πολυκρίτη χρησιμοποιεί δόλο ενώ στο αριστοτέλειο απόσπασμα, η νεαρή κοπέλα έχει δεσμεύσει τον Διόγνητο με την ομορφιά της και τον αναγκάζει -χωρίς την χρήση κάποιου επιπρόσθετου τεχνάσματος- να ορκιστεί ενώπιον της Θεάς Αρτέμιδος να παραδώσει την πατρίδα της στους συμπολίτες της.

Ο τρόπος παρουσίασης της Πολυκρίτης από τον Αριστοτέλη, δεν θα μπορούσαμε να πού-

4. X.N. Μιχαλόπουλος, «Ο λόγος της Σιωπής: Η “γυναικεία” φωνή στη ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία. Η περίπτωση της ελεγείας 1.3 του Προπέριου (πρώτη προσέγγιση)», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 378.
5. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford 1999, Oxford Press, p. 17. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς ότι ο Παρθένιος υπήρξε αιχμάλωτος κατά τον 3ο Μιθριδατικό πόλεμο (E. Rawson, *Intellectual life in the roman republic*, Duckworth, London 1985, p. 70).
6. W. Clausen, “Callimachus and Latin poetry”, *GRBS* 5 (1964), pp. 181-96.
7. K. Bodersen, *Liebesleiden in der Antike: Die „Erotika Pathemata“ des Parthenios*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000, p. 16.
8. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford 1999, Oxford Press, p. 419.

με ότι καθιστά την νεαρή κοπέλα τόσο δυναμική όσο στην περίπτωση του Πλούταρχου. Παρ' όλα αυτά ο Διόγνητος που υποχωρεί στην ομορφιά της, δεσμευμένος πάντοτε από τον όρκο που είχε δώσει. Αντιστρόφως ανάλογη εξέλιξη εμφανίζει η μορφή της Κυδίππης, η οποία αποκτά φωνή στις οβιδιανές Ηρωίδες (Οβ. *Her.* XX-XXI),⁹ αφού παρουσιάζεται να είναι μια δυναμική γυναίκα που παίρνει πρωτοβουλίες και είναι υπεύθυνη για τις επιλογές που αφορούν στην ζωή και στο μέλλον της, χωρίς να αφήνει τον εαυτό της έρμαιο εξολοκλήρου στην θέληση των θεών, η θέση των οποίων έχει δευτερεύοντα ρόλο στο οβιδιανό έργο. Η *puella* προσπαθεί να αρθρώσει το δικό της λόγο μέσα σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο, καθώς προσπαθεί να διεκδικήσει την αυτονομία της. Η Κυδίππη μεταμορφώνεται¹⁰ σε μια νεαρή κοπέλα με εξαιρετική ρητορική δεινότητα, η οποία προσπαθεί να ξεφύγει από τον δεσμευτικό γι' αυτήν όρκο, τον οποίο χωρίς την θέληση της έδωσε ενώπιον της θεάς Αρτέμιδος. Παρ' όλα αυτά η προσπάθεια της Κυδίππης να σπάσει την σιωπή της μέσω της επιστολής της αποτυγχάνει.¹¹ Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περίπτωση του Πλούταρχου και του Οβιδίου, οι θεοί δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με την προσπάθεια των δύο να δώσουν στους χαρακτήρες τους -κυρίως στις γυναίκες- φιγούρες τους- πιο ανθρώπινα χαρακτηριστικά.

Η Κυδίππη και η Πολυκρίτη αντιπροσωπεύουν το ιδανικό της γυναικείας ομορφιάς που μπορεί να προκαλέσει ερωτικό πόθο και πόνο. Η πρώτη δεν εμφανίζεται να χρησιμοποιεί δόλο, αλλά το ερωτικό πάθημα του Ακόντιου είναι αδιαμφισβήτητο. Φυσικά, και η ίδια η ηρωίδα βρίσκεται δέσμια αυτού του πόθου, καθώς πέφτει εν συνεχεία θύμα του Ακόντιου και ορκίζεται ενώπιον της θεάς Αρτέμιδος να τον παντρευτεί. Από την άλλη πλευρά, η Πολυκρίτη γνωρίζοντας τον ερωτικό πόθο του Διόγνητου γι' αυτήν, προσπαθεί -χρησιμοποιώντας τον- να βοηθήσει τον τόπο της. Παρ' όλα αυτά -σύμφωνα με κάποιες παραλλαγές- η ίδια πεθαίνει, γεγονός που έχει διττή σημασία και δίνει διαφορετικό χαρακτήρα στην πράξη και την δράση της νεαρής κοπέλας. Αφενός θα μπορούσε να αποτελεί τρόπο δήλωσης τιμής προς την Πολυκρίτη, καθώς πεθαίνει μέσα σε ένα κλίμα χαράς και γλεντιού. Αφετέρω-

9. Ο Οβίδιος προσπαθεί να δώσει μια γυναικεία οπτική στις ερωτικές ιστορίες, που πραγματεύεται και παρουσιάζει στις Ηρωίδες του, το μοναδικό σωζόμενο έργο της αρχαιότητας, στο οποίο τον πρωταρχικό ρόλο -φαινομενικά τουλάχιστον- έχει η γυναίκα, έστω και αν πίσω από την γραφή της κρύβεται ένας άντρας ποιητής (Α. Ν. Μιχαλόπουλος, «Sed quid mihi prodest: (Ov. *Her.* 1.47): «γυναικεία» οπτική και ανδροκρατούμενος κόσμος στις Ηρωίδες του Οβιδίου», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 339). Δίνει φωνή σε γυναικείες μορφές, όπως αυτήν της Κυδίππης, οι οποίες στην λουπή ελληνική και λατινική λογοτεχνία εμφανίζονται σιωπηλές. Ο Οβίδιος αποσύρεται στο παρασκήνιο και δίνει το λόγο στις γυναικείες μορφές του, προκειμένου να διατυπώσουν τις αγωνίες και τις σκέψεις τους (Α. Ν. Μιχαλόπουλος, «Sed quid mihi prodest: (Ov. *Her.* 1.47): «γυναικεία» οπτική και ανδροκρατούμενος κόσμος στις Ηρωίδες του Οβιδίου», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 339). Μεταξύ των φεμινιστικών ερμηνειών των Ηρωίδων υπάρχει μία διαφωνία για τον τρόπο ανάγνωσης της εμφανούς αξιολόγησης της παραδοσιακής κυριαρχία του αντρικού φύλου έναντι του γυναικείου (Ε. Greene, *The Erotics of Domination. Male Desire and the Mistress in Latin Love Poetry*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London 1998, p. 68). Μέσα από τις επιστολές τους αφήνουν να διαφανεί ένα μέρος της προσωπικότητας και της ψυχοσύνθεσής τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι η έκταση της επιστολής της Κυδίππης είναι κατά 6 στίχους μεγαλύτερη από αυτήν του Ακόντιου.
10. Η μεταμόρφωση της Κυδίππης σχετίζεται με μια ειδολογική μεταμόρφωση, καθώς η αντικειμενική αφήγηση του Καλλίμαχου μετατρέπεται σε μια υποκειμενική θεώρηση των γεγονότων, η οποία γίνεται μέσα από τα μάτια της ηρωίδας. Η Κυδίππη έχει την ευκαιρία, μέσα από το επιστολικό είδος, να εκφράσει τις σκέψεις και τα συναίσθηματά της για όλα όσα έχουν λάβει χώρα, εκπροσωπώντας ολόκληρο το γυναικείο φύλο.
11. Κάτι ανάλογο απαντά στην ελεγεία 1.3 του Προπέρτιου (Χ.Ν. Μιχαλόπουλος, «Ο λόγος της Σιωπής: Η "γυναικεία" φωνή στη ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία. Η περίπτωση της ελεγείας 1.3 του Προπέρτιου (πρώτη προσέγγιση)», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 378).

ρου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως τιμωρία, καθώς η Πολυκρίτη προδίδει τόσο τον Διόγνητο όσο και την πατρίδα της, αφού ο Πλούταρχος υπαινίσσεται ότι η νεαρή κοπέλα είχε συνάψει ερωτική σχέση με τον κατακτητή και εχθρό, γεγονός που απαντά αρκετά συχνά στην ελληνική μυθολογική και λογοτεχνική παράδοση. Η παραπάνω παρατήρηση μπορεί να δικαιολογήσει και την παράκληση της Πολυκρίτης προς τους συμπατριώτες της να μην σκοτώσουν τον Διόγνητο. Η δεύτερη εκδοχή μας επιτρέπει να παραλληλίσουμε την τύχη της με αυτήν της Ταρπηίας και της Πεισιδίκης.¹² Εξάλλου, η έννοια της προδοσίας είναι διάχυτη στην παραλλαγή του Πλούταρχου, καθώς ο πόλεμος μεταξύ Μιλησίων-Ερυθραίων και Ναξίων ξεκινά με αφορμή την προδοσία της Νεαίρας προς τον άνδρα της, τον Υψικρέοντα, λόγω της φυγής της με τον Νάξιο Προμέδοντα.¹³

Κοινό στοιχείο και των δύο ιστοριών είναι η αμοιβαία παγίδευση των δύο ερωτικών συντρόφων. Η Κυδίππη παγιδεύει τον Ακόντιο με την ομορφιά της¹⁴ και ο νεαρός προσπαθεί να βρει λύτρωση στον ερωτικό του πόνο με την ρίψη του μήλου, που λειτουργεί ως φάρμακο γι' αυτόν, αλλά και ως το μοναδικό δόλιο τέχνασμα, με το οποίο στοχεύει να παγιδεύσει την νεαρή κοπέλα και να πετύχει τον γάμο του με αυτήν. Αντιστοίχως, η Πολυκρίτη αιχμαλωτίζεται από τον Διόγνητο, αλλά καταφέρνει και η ίδια τελικά να τον αιχμαλωτίσει με την ομορφιά της, παρόλο που στην αρχή είναι διστακτική απέναντι στον κατακτητή, αντίδραση που μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως ενδιαφέρον είτε ως στρατηγική,¹⁵ καθώς η αναμενόμενη αντίδραση μίας σκλαβωμένης και υποταγμένης γυναίκας θα ήταν μια αθώα παράκληση.¹⁶

Ένα επιπρόσθετο συνδεδεμένο στοιχείο των δύο υπό εξέταση ιστοριών είναι η χάραξη ενός μηνύματος πάνω σε μία επιφάνεια, γεγονός που μπορεί να συσχετιστεί με τον τρόπο ανάγνωσης κατά την αρχαιότητα. Στην περίπτωση της Πολυκρίτης η χάραξη των οδηγιών επίθεσης γίνεται με στόχο την διάσωση της πατρίδας τους ενώ ο έρωτας του Διόγνητου αποτελεί το μέσο για την επίτευξή του. Αντιθέτως, στην ιστορία Ακόντιου και Κυδίππης η χάραξη του όρκου πάνω στο μήλο υποκινείται από τον ερωτικό πόθο, η εκπλήρωση του οποίου αποτελεί αυτοσκοπό. Στην πρώτη περίπτωση απαραίτητη προϋπόθεση μιας θετικής εξέλιξης των πραγμάτων αποτελεί η σωπηλή ανάγνωση ενώ στην δεύτερη η δυνατή.

Όσον αφορά στα λαογραφικά και πολιτιστικά στοιχεία που είναι διάσπαρτα μέσα στις δύο ερωτικές ιστορίες, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι συνδέονται στενά με την Νάξο, καθώς δίνουν αρκετά στοιχεία -άμεσα ή έμμεσα- για τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής των κατοίκων του νησιού. Καταρχάς, ο καρπός του μήλου, που έχει κεντρικό ρόλο στην ιστορία Κυδίππης και Ακόντιου, συνδέεται με τον θεό Διόνυσο, καθώς σύμφωνα με κάποιες πηγές ο εν λόγω θεός θεωρείται εύρετής τών μήλων.¹⁷

12. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford Press, Oxford 1999, p. 420.

13. Η παραλλαγή της ιστορίας της Πολυκρίτης, όπως αυτή παρουσιάζεται από τον Πλούταρχο, αποτελεί ένα παραμύθι σχετικά με την προδοσία δύο γυναικών, της Νεαίρας και της Πολυκρίτης. Το κίνητρο της πρώτης είναι ερωτικό ενώ της δεύτερης πατριωτικό.

14. Γ. Αργυροπούλου-Παπαδοπούλου, «Ακόντιος και Κυδίππη», στο Ι. Κ. Προμπονάς - Σ. Ε. Ψαρράς (επιστ. επιμ.), Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των Αιώνων (Νάξος 3-6 Σεπτεμβρίου 1992)», Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Νάξου - Κοινότητα Φιλώτιου, Αθήνα 1994, σ. 392. Ο Ακόντιος εμφανίζει τον εαυτό του δέσμιος και θύμα του ερωτικού του πόθου για την Κυδίππη -μοτίβο αρκετά διαδεδομένο στην ερωτική ποίηση- και προσπαθεί με τον τρόπο αυτόν να αποδεσμευτεί από τα δικά του δεσμά (Οβ. *Her.* 20.85-6: *Sed neque conpedibus nec me conspescere catenis - | servabor firmo vincetus amore tui!*).

15. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford Press, Oxford 1999, p. 423.

16. Πρβ. Καλλ. fr. 80.6-8.

17. A.R. Littlewood, "The Symbolism of the Apple in Greek and Roman Literature", *HSCP* 72 (1968), p. 161.

Επίσης, η σύνδεση του θεού Διονύσου με τον καρπό του μήλου είναι εμφανής στα σύγχρονα λαϊκά έθιμα των Αποκριών, καθώς στο νησί της Νάξου οι νέοι ντυμένοι «κορδελάτοι» κρατούν το λάβαρο της Αποκριάς, δηλαδή μια σημαία του χωριού, η οποία στην κορφή έχει έναν σταυρό και ένα μήλο. Η συγκεκριμένη παρατήρηση είναι δυνατόν να συνδέσει κατά κάποιο τρόπο την ιστορία της Κυδίππης με αυτήν της Αριάδνης, καθώς την σωτηρία της Αριάδνης αναλαμβάνει ο Διόνυσος ενώ ο Ακόντιος στοχεύει στην λύτρωσή του με την ρίψη του μήλου. Επιπλέον, η ιστορία της Αριάδνης και η εγκατάλειψή της από τον Θησέα στην Νάξο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ερωτικό πάθημα και να παραλληλιστεί με τα ερωτικά παθήματα, που απαντούν τόσο στην ιστορία της Κυδίππης όσο και στην ιστορία της Πολυκρίτης.

Όσον αφορά στους θεούς που αναφέρονται στις δύο υπό εξέταση μυθολογικές ιστορίες, είναι άξιο αναφοράς ότι οι ήρωες ορκίζονται στο όνομα της Αρτέμιδος, θεάς της οποίας η λατρεία -σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα- ήταν αρκετά διαδεδομένη στο νησί της Νάξου. Η γνωριμία, μάλιστα, της Κυδίππης και του Ακόντιου γίνεται στην Δήλο, στον ναό της Αρτέμιδος. Επιπλέον, η θέση του Απόλλωνα είναι ιδιαίτερα σημαντική και στις δύο ιστορίες, καθώς στην μία δίνει την λύση και επισφραγίζει την εκπλήρωση του όρκου ενώ στην άλλη η γνωριμία Διόγνητου-Πολυκρίτης και η αιχμαλωσία της νεαρής κοπέλας λαμβάνει χώρα στο Δήλιον, ναό αφιερωμένο στον Απόλλωνα, γεγονός που καθιστά τον όρκο στο όνομα της Αρτέμιδος προβληματικό. Την λύση στο παραπάνω μπορεί να δώσει ένα ιερό στην Πάρο αφιερωμένο, πιθανότατα, στην Αρτέμιδα και την Λητώ. Μέσα στο συγκεκριμένο ιερό βρίσκεται ένας πέτρινος βωμός για την λατρεία του Απόλλωνα. Η προαναφερθείσα λατρεία και των τριών θεών σε ένα ιερό θα μπορούσε να στηρίξει τόσο την ευρεία διάδοση της συγκεκριμένης τριπλής λατρείας στα νησιά των Κυκλάδων όσο και την άποψη ανάλογης περίπτωσης στο Δήλιον.¹⁸

Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο ιστορίες -με εξαίρεση την παραλλαγή της ιστορίας της Πολυκρίτης, όπως αναφέρεται από τον Αριστοτέλη- εξελίσσονται στα πλαίσια μιας γιορτής. Ο Ακόντιος συναντά την Κυδίππη για πρώτη φορά σε γιορτή προς τιμήν της Αρτέμιδος, ενώ η Πολυκρίτη προδίδει τον Διόγνητο στα πλαίσια μιας εορτής με την ονομασία Θαργήλια, που φαίνεται να μαρτυρούνται στο νησί της Νάξου, αλλά να έχουν ιωνική καταγωγή, γεγονός που μπορεί να συνδεθεί τόσο με την καταγωγή των Ναξίων όσο και με τις δύο υπό εξέταση ιστορίες.¹⁹ Τα Θαργήλια ήταν μία εορτή προς τιμήν του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος, στην οποία απέβαλαν από την κοινότητα έναν αποδιοπομπαίο τράγο, γεγονός που αφήνει υπαινιγμούς για ανθρωποθυσία, στοιχείο που και θα μπορούσε να συνδεθεί στενά με τον θάνατο της Πολυκρίτης και να ενισχύει την άποψη της προδοσίας ως αιτία θανάτου της νεαρής κοπέλας, παρόλο που ο Πλούταρχος κατονομάζει το μέρος ταφής της Πολυκρίτης ως βασκάνου τόπος, δηλώνοντας με έμμεσο τρόπο την βασκανία ως αιτία θανάτου.²⁰ Στην περίπτωση, μάλιστα, του Παρθένιου ο θάνατος της Πολυκρίτης είναι βίαιος κάτω από το βάρος του πλήθους, στοιχείο κατεξοχήν χαρακτηριστικό του θα-

18. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford Press, Oxford 1999, pp. 423.

19. Σύμφωνα με κάποιες πηγές η συγκεκριμένη εορτή έχει ιωνικές ρίζες, συνδέεται με την Μίλητο και λάμβανε χώρα σε μέρη κοντά στην Πάρο και την Θάσο (M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen*, Teubner, Stuttgart 1906, p. 109.).

20. J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα*, edited with an introduction and commentary, Oxford 1999, Oxford Press, p. 421.

νάτου ως τιμωρίας για προδοσία.²¹ Η αναφορά της παραπάνω εορτής στο νησί της Νάξου, στηρίζει ακόμη περισσότερο την άποψη λατρείας της θεάς Αρτέμιδος -πέρα του Απόλλωνος- στην Νάξο και συγκεκριμένα στο Δήλιον. Είναι αδιαμφισβήτητο, όπως φαίνεται από τις αρχαίες πηγές, ότι οι Νάξιοι τιμούσαν τους θεούς με διάφορες εορτές, ορκίζονταν σε αυτούς και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τους τιμήσουν και να δηλώσουν -υπαινικτικά ή μη- τον σημαντικό ρόλο που αυτοί διαδραμάτιζαν στην εξέλιξη της ζωής των ανθρώπων.

Εν κατακλείδι, είναι δυνατόν να συμπεράνει κανείς μετά την σύντομη ανασκόπηση των δύο ιστοριών και την εξέταση των δύο μυθολογικών μορφών ότι οι ναξιακοί μύθοι έχουν μία κοινή βάση και πολλά συνεκτικά στοιχεία μεταξύ τους, τα οποία συνδέονται με την λαϊκή παράδοση του νησιού. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο ιστορίες εξελίσσονται στο νησί της Νάξου, έχουν ιωνικές ρίζες και συνδέονται με την Μίλητο. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονεί κανείς ότι οι μύθοι -πέρα από την διαφορετική αξιοποίησή τους ανά ποιητή, λογοτεχνικό είδος και εποχή- σχετίζονται με την παράδοση ενός τόπου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στην περίπτωση της Νάξου και της πλούσιας μυθολογικής παράδοσης που διαθέτει το νησί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημωδών ασμάτων της Ηπείρου*, Τυπογραφείον Πέτρου Πέρρη, Αθήνα 1880.
- Γ. Αργυροπούλου-Παπαδοπούλου, «Ακόντιος και Κυδίππη», στο Ι. Κ. Προμπονάς - Σ. Ε. Ψαρράς (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των Αιώνων (Νάξος 3-6 Σεπτεμβρίου 1992)*, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Νάξου - Κοινότητα Φιλώτιου, Αθήνα 1994, σσ. 392-5.
- B.W. Boyd, "Cydonea Mala: Virgilian Word-Play and Allusion", *HSCPh* 87 (1983), pp. 169-74.
- K. Bodersen, *Liebesleiden in der Antike: Die "Erotika Pathemata" des Parthenios*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000.
- W. Brashear, "Ein Berliner Zauberpapyrus", *ZPE* 33 (1979), pp. 261-69.
- W. Burkert, *Structure and history in Greek mythology and ritual*, Berkley 1979, California Press.
- W. Clausen, "Callimachus and Latin poetry", *GRBS* 5 (1964), pp. 181-96.
- C.A. Faraone, "Aphrodite's ΚΕΣΤΟΣ and Apples for Atalanta: Aphrodisiacs in Early Myth and Ritual", *Phoenix* 44.3 (1990), pp. 219-43.
- B.O. Foster, "Notes on the Symbolism of the Apple in Classical Antiquity", *HSCPh* 10 (1899), pp. 39-55.
- E. Greene, *The Erotics of Domination. Male Desire and the Mistress in Latin Love Poetry*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London 1998.
- J. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea: The poetic fragments and the Ερωτικά Παθήματα, edited with an introduction and commentary*, Oxford 1999, Oxford Press.
- A.R. Littlewood, "The Symbolism of the Apple in Greek and Roman Literature", *HSCPh* 72 (1968), pp. 147-81.
- Α. Ν. Μιχαλόπουλος, «Sed quid mihi prodest: (Ον. Her. 1.47): «γυναικεία» οπτική και ανδροκρατούμενος κόσμος στις Ηρωίδες του Οβιδίου», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.),

21. W. Burkert, *Structure and history in Greek mythology and ritual*, California Press, Berkley 1979, p. 176.

- Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σσ. 339-54.
- Χ.Ν. Μιχαλόπουλος, «Ο λόγος της Σιωπής: Η “γυναικεία” φωνή στη ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία. Η περίπτωση της ελεγείας 1.3 του Προπέρτιου (πρώτη προσέγγιση)», στον τόμο Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών*, Αθήνα 2008, σσ. 369-81.
 - M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen*, Teubner, Stuttgart 1906.
 - J.H. Philpot, *The Sacred Tree in Religion and Myth*, MacMillan Company, London, N. York & Macmillan 1897.
 - E. Rawson, *Intellectual life in the roman republic*, Duckworth, London 1985.
 - Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Μύθοι και παραδόσεις της αρχαίας Νάξου», στον τόμο Μ. Σέρρη - Γ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Αθήνα 2006, σσ. 87-94.
 - J. Trumpf, “Kydonische Äpfel”, *Hermes* 88 (1960), pp. 14-22.

ΟΤΑΝ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΝΑΞΙΟΙ ΕΞΙΣΤΟΡΟΥΣΑΝ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥΣ. ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΚ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Σ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ*

History in its social function is particularly important for one simple reason: communities, or rather social groups, can only exist as such if they are capable of surviving beyond the lifespan of the individuals who constitute the group.

H-J. Gehrke, Greek representations of the past, στον τόμο L. Foxhall et al., *Intentional History*, Stuttgart 2010, σ. 15.

Πώς προσεγγίζει διαχρονικά το παρελθόν (του), ατομικό και συλλογικό, ο άνθρωπος; Το ερώτημα αυτό συνιστά την αφετηρία της παρούσας μελέτης. Η απάντηση είναι εκ πρώτης όψεως απλή: με τη βοήθεια των καταλοίπων του παρελθόντος, υλικών και άυλων. Ωστόσο από το μακρινό ή κοντινό παρελθόν δεν μας χωρίζει μόνον χρονική απόσταση, αλλά και μια επιφάνεια (για να χρησιμοποιήσουμε μια ουδέτερη, αποφορτισμένη ιδεολογικά, λέξη) που συνήθως μας εμποδίζει να το προσεγγίσουμε. Μια επιφάνεια, η οποία άλλοτε μπορεί να (φαίνεται ότι) είναι κρυστάλλινος τοίχος, άλλοτε να μετατρέπεται σε σκοτεινό παραπέτασμα. Από μόνο του το γεγονός ότι σώθηκε, σκόπιμα ή τυχαία, μικρό μέρος των καταλοίπων του παρελθόντος συνιστά τον πρώτο λόγο σταδιακής αλλοίωσης, αμαύρωσης της επιφάνειας που μας χωρίζει από αυτό. Αν προσθέσουμε και άλλες παραμέτρους, μεταξύ άλλων τη μέθοδο, το σκεπτικό, τους στόχους ή τις ιδεολογικές καταβολές, με τις οποίες πλησιάζει κάποιος το παρελθόν, είναι προφανές ότι η επιφάνεια γίνεται όλο και πιο θολή, αν όχι τελικά αδιαπέραστη. Αυτή η έννοια της υποκειμενικής προσέγγισης του παρελθόντος επανέρχεται, ξανά και ξανά, στο κείμενό μας.

Η συζήτηση για τις πολλαπλές αφηγήσεις της ιστορίας ως συνέπεια της αναπόφευκτης, ακόμη και μη επιδιωκόμενης, υποκειμενικής ερμηνείας των καταλοίπων του παρελθόντος και της χρήσης τους για ποικίλους σκοπούς δεν αφορά μόνον σύγχρονες πρακτικές¹, επεκτείνεται στην πρόσληψη, ερμηνεία και αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων για το παρελθόν τους², αντίληψη που ισορροπούσε ανάμεσα στην ιστορική αφήγηση και τη μυθοπλασία, σε αντίθεση με τη σημερινή άποψη που θεωρεί τις δύο αυτές πρακτικές ασύμβατες και διακριτές.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει δύο σημαντικές, κατά την άποψή μας, αφηγήσεις της αρχαίας ναξιακής παράδοσης: των πρώτων κατοίκων του νησιού και της συμβολής της Πο-

* Δρ. Αρχαιολογίας, Μέλος Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού (ΕΔΙΠ), Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας - Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Για παράδειγμα, V. Lambrinouidakis, «Rediscovering, Reconstructing, Using the Past: Archaeology of the Classical World», *The Athens Dialogues, E-Journal, Stories and Histories*, Athens 2010.
2. Πρβλ. την εισαγωγή στη θεματική ενότητα *Stories and Histories, The Athens Dialogues*, Athens 2010: <http://www.athensdialogues.org/academic-events/conference/thematic-sessions/stories-histories/?phpMyAdmin=37bc4c9d03f9t3d6a435c>, 26/3/2017.

λυκρίτης στην απαλλαγή της πόλεως των Ναξίων από πολύμηνη μιλησιακή πολιορκία, ως παραδειγμάτων *εκ προθέσεως ιστορίας*.

Ο όρος *εκ προθέσεως ιστορία* ή *επιτηδευμένη ιστορία* (*intentionale Geschichte*) εισήχθη στη βιβλιογραφία στις αρχές της νέας χιλιετίας από τον Hans-Joachim Gehrke³. Έτσι ονόμασε τμήμα της πολιτιστικής μνήμης που σχετίζεται με την ταυτότητα μιας ομάδας. Αναφέρεται στην προβολή στον χρόνο στοιχείων της υποκειμενικής, ενσυνείδητης αυτοκατηγοριοποίησης, τα οποία συγκροτούν την ταυτότητα της ομάδας ως ομάδας. Με απλά λόγια, *εκ προθέσεως ιστορία* είναι η κοινωνική γνώση (*social knowledge*) του παρελθόντος, η άποψη που έχει μια κοινωνία για το παρελθόν της, πώς αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, με συνέπειες στην εσωτερική της συνοχή και εν τέλει στη συλλογική της ταυτότητα⁴. Ο Η.-J. Gehrke ανέπτυξε το μοντέλο αυτό στην προσπάθεια να κατανοήσει τη σημασία του παρελθόντος στον αυτοπροσδιορισμό των ελληνικών κοινωνιών, ειδικά ως προς την ταυτότητα και ετερότητα⁵.

Όμως για ποιον λόγο είναι τόσο σημαντική η κοινωνική γνώση του παρελθόντος; Την απάντηση δίνει ο ίδιος: μια κοινότητα ή κοινωνική ομάδα είναι δυνατόν να επιβιώσει στη μακρά διάρκεια του χρόνου, μόνον εάν είναι σε θέση να παρατείνει τον χρόνο ζωής της πέραν του προσδόκιμου επιβίωσης των μελών που την απαρτίζουν. Πρωταρχικό ρόλο στη διατήρηση της ομάδας έχει η δυνατότητα μετάδοσης από γενιά σε γενιά όλων εκείνων των πληροφοριών που αναφέρονται στην ταυτότητά της. Με λίγα λόγια, κυρίαρχο ρόλο έχει η *συλλογική μνήμη*. Η μεταβίβαση μιας πληροφορίας από στόμα σε στόμα, δηλαδή από γονείς ή παππούδες σε παιδιά ή εγγόνια, η λεγόμενη *επικοινωνιακή μνήμη* (*communicative memory*), διαρκεί τρεις, το πολύ τέσσερις γενεές, διάστημα ασφαλώς μη επαρκές, που θέτει σε κίνδυνο την επιβίωση της ομάδας. Απαιτείται επομένως η ενεργοποίηση της *πολιτιστικής μνήμης* (*cultural memory*), η οποία ξεπερνώντας τους περιορισμούς της ανθρώπινης φύσης, διατηρεί πληροφορίες που συνήθως φθάνουν ως το απώτατο παρελθόν, ακόμη και ως τις απαρχές της ομάδας. Η πολιτιστική μνήμη καλλιεργείται και διατηρείται μέσω τελετουργιών επαναλαμβανόμενων στον χρόνο, μύθων που παραδίδονται από γενιά σε γενιά, μέσω εμβληματικών, δημόσιων ως επί το πλείστον, κτηρίων όσο και άλλων απλούστερων κατασκευών, ακόμη και παραστάσεων σε έργα τέχνης ή καθημερινά αντικείμενα, τα οποία αναφέρονται σε γεγονότα, σημαντικούς ανθρώπους και τα επιτεύγματά τους. Στοιχεία της πολιτιστικής μνήμης που μεταφέρονται προφορικά από γενιά σε γενιά, ενίοτε και υπό κατάλληλες συνθήκες, καταγράφονται. Επιπρόσθετα γίνονται συνήθως αντιληπτά ως πραγματικά, ως μέρος δηλαδή της ιστορίας της κοινότητας. Τα μέλη της ομάδας πιστεύουν σε αυτά, αποδεχόμενα ότι συγκροτούν τον πυρήνα της ταυτότητάς τους⁶.

Η *εκ προθέσεως ιστορία* δεν διαμορφώνεται σε περιβάλλον αποστειρωμένο, αλλά σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα⁷. Ειδικά στον αρχαίο ελληνικό κόσμο κάθε πόλη-κράτος είχε συγκροτήσει τις δικές της παραδόσεις, τη δική της ταυτότητα, με αποτέλεσμα να μιλάμε όχι για *ιστορία* αλλά για *ιστορίες*. Επιπλέον,

3. H.-J. Gehrke, «Myth, History and Collective Identity: Uses of the Past in Ancient Greece and Beyond», στον τόμο N. Luraghi (επιμ.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Oxford University Press, Oxford 2001, σ. 286-313. H.-J. Gehrke, «Greek representations of the past», στον τόμο L. Foxhall - H.-J. Gehrke - N. Luraghi (επιμ.), *Intentional History. Spinning time in Ancient Greece*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010, σ. 15-33.
4. Gehrke 2001 [ό.π. υποσ. 3], σ. 286, 297-298.
5. Gehrke 2010 [ό.π. υποσ. 3], σ. 31. L. Foxhall - N. Luraghi, «Introduction», στον τόμο L. Foxhall - H.-J. Gehrke - N. Luraghi (επιμ.), *Intentional History. Spinning time in Ancient Greece*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010, σ. 9.
6. Gehrke 2010 [ό.π. υποσ. 3], 15-16.
7. Foxhall - Luraghi 2010 [υποσ. 5], σ. 9.

η καταγραφή των παραδόσεων αυτών δεν πραγματοποιήθηκε μόνον εντός των αυστηρών πλαισίων της ιστοριογραφίας, όπως θέτονται από εμάς σήμερα, αλλά και σε άλλες μορφές λόγου όπως το έπος, η ποίηση, η ιστορική βιογραφία, παλινδρομώντας ανενδοίαστα ανάμεσα στην ιστορική αφήγηση και τη μυθοπλασία -με συνέπεια να έχουμε *αφηγήσεις* και *ιστορία*. Ακόμη δε και στο εσωτερικό μιας ομάδας αναπτύσσονταν διαφορετικές ή αντίθετες απόψεις, επικρατώντας τελικά αυτές των κυρίαρχων κάθε φορά μελών. Εντούτοις, όλα τα παραπάνω ασφαλώς δεν συνηγορούν στον συσχετισμό της *εκ προθέσεως ιστορίας* με χαρακτηρισμούς αρνητικούς -όπως *χαλκευμένη ιστορία*⁸.

Ας επικεντρωθούμε στη ναξιακή αφήγηση των πρώτων κατοίκων του νησιού. Η εντύπωση στις αφηγήσεις της αρχαιότητας τις σχετικές με τους ιδρυτές και τους πρώτους κάτοικους κάθε πόλεως αποτελεί τελευταία ελκυστικό πεδίο της έρευνας⁹. Γενικότερα, η αναζήτηση της αρχής, του πρώτου (οικιστή, ευρετή, θεμελιωτή κτλ.) υπήρξε αγαπημένο θέμα των αρχαίων αφηγήσεων και κατ' εξοχήν σημείο συνάντησης μύθου και λόγου¹⁰. Εξ ου και οι πολλές, διαφορετικές και ενίοτε αντικρουόμενες αφηγήσεις για την ίδρυση κάθε πόλεως (γνωστές και ως ιδρυτικοί μύθοι), των πόλεων, διαμορφωμένες και παγιωμένες εκ των υστέρων. Η προσπάθεια των σύγχρονων ερευνητών να ερμηνεύσουν τους ιδρυτικούς μύθους, οδήγησε σταδιακά στην ανάλυση και ερμηνεία τους κατά είτε το θετικιστικό (*positivist*¹¹) είτε το κονστρουκτιβιστικό (*constructivist*¹²) μοντέλο· καθώς όμως κανένα από τα δύο δεν ικανοποίησε πλήρως όλους, προτάθηκε και τρίτη εναλλακτική: οι ιδρυτικοί διάλογοι (*foundation discourses*¹³).

Εδώ η ναξιακή αφήγηση των πρώτων κατοίκων του νησιού θα ειπωθεί υπό το πρίσμα της *εκ προθέσεως ιστορίας*. Επιπλέον θα εξεταστούν τα υλικά κατάλοιπα που υποστηρίζουν ή αποδυναμώνουν τη συγκεκριμένη αφήγηση.

Το θέμα των πρώτων κατοίκων της Νάξου απασχόλησε τον Νάξιο¹⁴ ιστορικό Ανδρίσκο (4ος-3ος π.Χ. αι.), στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του *Ναξιακά* -το σχετικό απόσπασμα σώθηκε στα *Ερωτικά παθήματα* του Παρθενίου¹⁵. Εκτενέστατη αναφορά στο ίδιο ζήτημα

8. Gehrke 2001 [ό.π. υποσ. 3], σ. 298. Π. Βαλαβάνης, «Πόλεμος και ειρήνη στις ιστορίες για την ίδρυση των Ολυμπιακών αγώνων», στον τόμο P. Cartledge - A. Γκάρτζιου-Τάττη - Ν. Μπιργιάλις - Κ. Μπούραζέλης (επιμ.), Πόλεμος - Ειρήνη και Πανελλήνιοι Αγώνες: Στη μνήμη *Pierre Carlier*, Διεθνές Ινστιτούτο Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας «Σωσίπολις», Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013, σ. 26.
9. Πρβλ. N. Mac Sweeney, «Autour des mythes de fondation de Chios et de Samos», στον τόμο F. Delrieux - O. Mariaud (επιμ.), *Communautés nouvelles dans l'Antiquité grecque. Mouvements, intégrations et représentations*, Université de Savoie, Chambéry 2013, σ. 15-35. N. Mac Sweeney, *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*, Cambridge University Press, Cambridge 2013. N. Mac Sweeney (επιμ.), *Foundation Myths in Ancient Societies*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015. N. Mac Sweeney, «Violence and the Ionian Migration: Representation and Reality», στον τόμο Ç. Maner - K. Kopanias - N. Stampolidis (επιμ.), *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze Age and Early Iron Age*, Koç University Press, Istanbul 2015, σ. 211-230.
10. H. Hunter, «In the beginning...», *The Athens Dialogues, E-Journal, Stories and Histories*, Athens 2010, <http://athensdialogues.chs.harvard.edu/cgi-bin/WebObjects/athensdialogues.woa/wa/dist?dis=61>, 26/3/2017. Γιατί είναι σημαντική αρχή: N. Mac Sweeney, «Introduction», στον τόμο N. Mac Sweeney (επιμ.), *Foundation Myths in Ancient Societies*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015, σ. 1 κ.ε.
11. Mac Sweeney 2015, [ό.π. υποσ. 9], σ. 5-6.
12. Mac Sweeney 2015 [ό.π. υποσ. 9], σ. 6.
13. Mac Sweeney 2015 [ό.π. υποσ. 9], σ. 7.
14. Κατά τον Αθήναιο: *Δειπνοσοφισταί* 3, 14.
15. *Ερωτικά παθήματα* 19.

Όλα τα έργα αρχαίων συγγραφέων με κύριο θέμα τους τη Νάξο ή τους Ναξίους (όπως η *Ναξίων Πολιτεία* του Αριστοτέλους [Αθηναίοι *Δειπνοσοφισταί* 8, 40], τα *Ναξικά* του Αγλαοσθένους [Ερατοσθένους *Καταστερισμοί* 1, 2], τα *Ναξιακά* του Ανδρίσκου [Παρθενίου *Ερωτικά παθήματα* 9 και 19], τα *Νάξια* ή *Ναξιακά* του Φιλήτα ή

γίνεται από τον επίσης ιστορικό Διόδωρο Σικελιώτη (1ος π.Χ. αι.) στη *Βιβλιοθήκη Ιστορική* 16. Τέλος, ο φιλόλογος και εκκλησιαστικός συγγραφέας του 12ου αι. Ευστάθιος, κάνει σύντομη αναφορά στο ίδιο θέμα¹⁷.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Ανδρίσκο οι Θράκες Σκέλλις και Αγασσαμενός, γιοι του Εκήτορος, με ορμητήριο τη Νάξο έκαναν επιθέσεις στα γειτονικά νησιά αλλά και σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο Διόδωρος, αντλώντας πιθανώς από τοπικές παραδόσεις, δίνει μια αναλυτική αφήγηση των πρώτων κατοίκων του νησιού, δηλώνοντας ρητά ότι: *ῥῳκισαν δ' αὐτήν* (ενν. τη Νάξο) *πρῶτοι Θρᾶκες* ακολουθεί η παράθεση των συνθηκών εγκατάστασής τους εκεί. Από το απόσπασμα του Ανδρίσκου στον Παρθένιο προκύπτει έμμεσα ότι οι Θράκες ήταν οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού. Διόδωρος και Ανδρίσκος συμφωνούν ότι αυτοί επιδίδονταν στην αρπαγή προϊόντων και γυναικών από διάφορες περιοχές, μεταξύ των οποίων η Θεσσαλία. Θύματά τους υπήρξαν η μητέρα και η αδελφή των διδύμων γιγάντων Ώτου και Εφιάλη, γιων του Ποσειδώνος. Ήταν δε τόσο όμορφες που οι επικεφαλής (ή επιφανείς) άνδρες των Θρακών αλληλοσκοτώθηκαν κατά τη διεκδίκησή τους. Στις αφηγήσεις του Ανδρίσκου και του Διοδώρου διαπιστώνονται μικρές διαφορές που περιορίζονται στα ονόματα και τις σχέσεις των πρωταγωνιστών¹⁸, διαφορές που θα μπορούσαν να θεωρηθούν όχι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς αφορούν ένα μυθικό επεισόδιο τοπικής εμβέλειας, με πολλά εμπλεκόμενα πρόσωπα, άγνωστα σε άλλες παραδόσεις, που δεν αναπαράχθηκε μέσω της ευρέως διασθεσίας γραπτής ή εικονογραφικής παράδοσης¹⁹.

Τι συνέβη μετά τους Θράκες αφηγείται μόνον ο Διόδωρος. Οι Ώτος και Εφιάλης, σταλμένοι από τον θνητό πατέρα τους, Αλωέα, για να τις απελευθερώσουν έφτασαν στο νησί, πολέμησαν τους Θράκες και επιβλήθηκαν ως βασιλείς τους. Έπειτα όμως από κάποια αντι-

Φιλτέα [*Etymologicum Magnum* 795, Ευσταθίου Θεσσαλονικέως *Commentarii ad Homeri Odysseam* 2, 229. Επίσης, *Scholia in Lycorhronem* 633]), δυστυχώς δεν σώθηκε κανένα. Με θέματα από τις τοπικές παραδόσεις είχαν καταπιαστεί και οι Αριστοτέλης και Θεόφραστος (Παρθενίου *Έρωτικά παθήματα* 9, Πλουτάρχου *Γυναικών άρεται* 254). Αν εξαιρέσουμε την *Ναξίων Πολιτεία* του Αριστοτέλους η οποία ασφαλώς θα είχε ως θέμα της τις πολυάριθμες πολιτειακές αλλαγές που θα έλαβαν χώρα στο νησί, για το περιεχόμενο των υπολοίπων μόνον υποθέσεις θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε, στηριζόμενοι στα πενιχρά αποσπάσματα τους [για το περιεχόμενο των έργων αυτών: F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, E.J. Brill, Leiden 1955, τόμος 3B *Kommentar*, σ. 414-420. Πρβλ. επίσης V. Costa, *Nasso dalle origini al V sec. A.C.*, Università degli Studi di Roma 'Tor Vergata' Dip. di Storia, Roma 1997, σ. 191-209]. Αγνοούμε κατά πόσο σχετιζονταν με τη Νάξο έργα των ιστορικών Ευδήμου (Κλήμεντος Αλεξανδρινού *Στρωματέων* 6, 2, 26, 8) και Κρίτωνος -ο τίτλος του έργου των τελευταίου ήταν *Όκταετηρίς* (Σούδα K191, 2454). Τέλος, δεν γνωρίζουμε εάν μνείες του Πλουτάρχου σε ντόπιους ιστορικούς, όπως Ναξίων δέ τινες ιδίως ιστοροῦσι (Πλουτάρχου *Θησεῦς* 20,8), οι Ναξίων συγγραφείς ιστοροῦσιν (Πλουτάρχου *Γυναικών άρεται* 254) αναφέρονται στους πιο πάνω μνημονευόμενους συγγραφείς ή σε άλλους. Σε εκμετάλλευση της τοπικής παράδοσης χωρίς δήλωση της ακριβούς προέλευσής της προβαίνουν προφανώς ο Διόδωρος, εξιστορώντας τα σχετικά με τους πρώτους, μυθικούς κατοίκους του νησιού (Διοδώρου *Βιβλιοθήκης Ιστορικής* 5, 50-52) και ο Καλλιμάχος αφενός δίνοντας πληροφορίες για το τελετουργικό της λατρείας της Αριάδνης στη Νάξο και αφετέρου αφηγοῦμενος δύο τοπικά, γαμήλια έθιμα (Καλλιμάχου *Αιτιῶν* Fr. T67-75).

16. *Βιβλιοθήκης Ιστορικής* 5, 50-52.

17. *Υπομνήματα εις Διονύσιον τὸν περιηγητὴν* 525.

18. Στον Ανδρίσκο οι Σκέλλις και Αγασσαμενός, γιοι του Εκήτορος, ήταν οι πρώτοι Θράκες που εγκαταστάθηκαν στη Νάξο και απήγαγαν τις Ιφιμέδη και Παγκρατώ, σύζυγο και κόρη του Αλωέως, αντίστοιχα. Στον Διόδωρο, πρώτος εγκαταστάθηκε ο Βούτης, γιος του Βορέου. Στη διάρκεια ληστρικής επιδρομής σε ιερό του Διονύσου, λόγω ασεβούς συμπεριφοράς του, τιμωρήθηκε από τον θεό με μανία και αυτοκτόνησε. Οι υπόλοιποι Θράκες έκλεψαν την Ιφιμέδεια και την Παγκράτι, σύζυγο και κόρη του Αλωέως, αντίστοιχα, και ανακήρυξαν βασιλιά τους τον Αγασσαμενό, με σύζυγο την όμορφη Παγκράτι. Για χάρη της τελευταίας είχαν αλληλοσκοτωθεί επιφανείς Θράκες, οι Σικελός και Εκήτωρ.

19. Δεν είναι τυχαίο που το όνομα του συχνότερα απαντώμενου στους μύθους, Αλωέως, πατέρα των Ώτου και Εφιάλη, παραδίδεται απαράλλακτο.

δικία, στη διάρκεια μάχης σκοτώθηκαν και πάρα πολλοί από τους κατοίκους και οι ίδιοι, μεταξύ τους. Τελικά, οι Θράκες μετά από 200 χρόνια περίπου αφανίστηκαν ολοκληρωτικά λόγω ξηρασίας. Στη συνέχεια *Κᾶρες ἐκ τῆς νῦν καλουμένης Λατμίας μεταναστάντες ῥήκησαν τὴν νῆσον*. Ο επικεφαλής τους, ο Νάξος, γιος του Πολέμωνος, έδωσε το όνομά του στο νησί²⁰. Την εξουσία του κληροδότησε στον γιο του, Λεύκιππο και εκείνος με τη σειρά στον δικό του, Σμέρδιο. Επί βασιλείας τού τελευταίου ο Θησέας εγκατέλειψε την Αριάδνη στη Νάξο. Ο Διόδωρος διακόπτει στο σημείο αυτό την αφήγησή του για τους πρώτους κατοίκους του νησιού.

Τέλος, ο Ευστάθιος αναφέρεται μόνον στην εγκατάσταση Καρών στη Νάξο, υπό τον ομώνυμο βασιλιά.

Θεωρώντας ότι όλες οι πιο πάνω αφηγήσεις ενσωματώσουν στοιχεία της τοπικής παράδοσης, μπορούμε να διακρίνουμε, συνοπτικά, ορισμένα χαρακτηριστικά που απαντούν σε αντίστοιχες θεματικά αφηγήσεις άλλων πόλεων²¹: Οι Νάξιοι δεν θεωρούσαν εαυτούς αυτόχθονες -όπως, για παράδειγμα, οι Αθηναίοι που το είχαν αναγάγει σε μείζον χαρακτηριστικό τους. Καθώς όμως η σύνδεση των κατοίκων με το νησί τους ανάγεται σε απώτατες εποχές, οι δεσμοί, αν και διαφορετικοί, γίνονταν αντιληπτοί ως εξίσου ισχυροί²². Είναι απολύτως σαφής η μετάβαση από τη μια ομάδα πληθυσμού σε μια άλλη, που έχει διαφορετική γεωγραφική προέλευση, ίσως δε και άλλα φυλετικά - εθνικά χαρακτηριστικά, π.χ. Θράκες - Κάρες. Συνυπάρχουν μυθικά πρόσωπα, όπως οι Αλωάδες, χωρίς, όπως είναι φυσικό, γεωγραφικό ή άλλον προσδιορισμό. Κάθε πληθυσμιακή αλλαγή συνοδεύεται από δραστικό αφανισμό της προηγούμενης ομάδας, ως απόρροια είτε αιματηρών συγκρούσεων είτε φυσικών καταστροφών -π.χ. μακράς περιόδου ξηρασίας. Συχνά η αρχική εγκατάσταση είναι συνέπεια της διαμάχης δύο αδελφών βασιλικής οικογένειας, ο ένας εκ των οποίων υποχρεώνεται να αναζητήσει νέο τόπο εγκατάστασης. Οι νέοι κάτοικοι είναι άνδρες. Η αναπλήρωση των γυναικών πραγματοποιείται μέσω απαγωγών από γειτονικές περιοχές. Επίσης, στην αφήγηση διαμορφώνεται ένα σαφές γενεαλογικό δέντρο. Τέλος, τα ονόματα των συμμετεχόντων επανέρχονται στα τοπωνύμια²³ ή ανθρωπωνύμια της περιοχής -για παράδειγμα, το όνομα της νύμφης Κορωνίδος που απήγαγε από το ιερό του Διονύσου ο Βούτης, επιβιώνει μέχρι σήμερα στη Νάξο, ως όνομα χωριού (Κορωνίς). Εντούτοις, κανένα από τα ονόματα των μυθικών οικιστών δεν απαντά στο ναξιακό ονομαστικό.

20. Επί θρακικής εγκατάστασης ονομαζόταν Στρογγύλη, ενώ οι Ώτος και Εφιάλτης την είχαν ονομάσει Δία -δηλαδή θεϊκή [για τα ονόματα του νησιού: Α. Σφυρόερα, Νάξος. Συμβολές στην Ιστορία και Αρχαιολογία του νησιού από τη Γεωμετρική έως και την Αυτοκρατορική εποχή, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, σ. 530].

21. Σχετική βιβλιογραφία στην υποσ. 9.

22. Εν τέλει θα πρέπει να αποδεχθούμε ότι τουλάχιστον για τις αρχαίες κοινωνίες, οι σχέσεις των κατοίκων με τον τόπο τους ήταν τόσο σύνθετες και πολύπλοκες, που είχε μικρή σημασία αν υπήρξαν αυτόχθονες ή εγκαταστάθηκαν εκεί κάποια χρονική στιγμή: N. Mac Sweeney, «A Land without Autochthons: Anatolian archaeology in the early twentieth century», στον τόμο M. Seymour - C. Glatz - A. Fletcher - R. Matthews - S. Simpson - J. Tubb (επιμ.), *Proceedings of the International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Band 7, Proceedings of the 7th ICAANE 12 April - 16 April 2010, British Museum and UCL, London. Harrassowitz, Wiesbaden, σ. 69. Σχετικά με τον μύθο της αυτοχθονίας: D. Leão, «The myth of autochthony, Athenian citizenship and the right of enktesis: a legal approach to Euripides' *Ion*», στον τόμο B. Legras - G. Thür (επιμ.), *Symposion 2011: Études d'histoire du droit grec et hellénistique: Paris, 7-10 septembre 2011*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012, σ. 135-152.

23. Πρβλ. I. Malkin, «The *Polis* between myths of land and territory», στον τόμο R. Hägg (επιμ.), *The role of religion in the early Greek polis: Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, Stockholm 1996, σ. 9-19.

Είναι προφανές ότι όλες αυτές οι αφηγήσεις διαμορφώθηκαν εκ των υστέρων και έχουν και αιτιολογικό χαρακτήρα²⁴, αφορούν πολύ παλιά γεγονότα που μόνον η συλλογική, η πολιτιστική μνήμη ήταν δυνατό να διατηρήσει. Γεγονότα που καθορίζουν τον αυτοπροσδιορισμό τους, τη σχέση τους με τους άλλους. Μεταξύ άλλων, δικαιολογούν ή ερμηνεύουν τη μεγάλη διάδοση της λατρείας του Διονύσου στη Νάξο²⁵ ή τη σπάνια λατρεία των Ώτου και Εφιάλτη²⁶. Εξηγούν τα κατάλοιπα του παρελθόντος που οι (αρχαίοι) Νάξιοι είχαν πολύ συχνά μπροστά στα μάτια τους -για παράδειγμα, αγγεία διαφορετικού σχήματος ή διακόσμησης από τα δικά τους που έβρισκαν θαμμένα, τάφους με διαφορετικές πρακτικές από τις δικές τους. Η αναζήτηση από εμάς παλαιότερων υλικών καταλοίπων της εποχής διαμόρφωσης της αφήγησης διαφωτίζει το πλέγμα πάνω στο οποίο αυτή στηρίχθηκε.

Ο συσχετισμός των πληροφοριών του Διοδώρου με τα συχνά αμφιλεγόμενα πορίσματα της έρευνας σχετικά με τις μετακινήσεις και εγκαταστάσεις πληθυσμιακών ομάδων στον ελληνικό χώρο κατά την 3η και 2η χιλιετία, δεν είναι εύκολος. Η έρευνα σε γενικές γραμμές δέχεται ότι προελληνικά φύλα ήταν εγκατεστημένα στον Ελλαδικό χώρο ως τις αρχές της 2ης χιλιετίας, οπότε τοποθετείται η έλευση των (ελληνόφωνων) ινδοευρωπαίων²⁷. Στη Νάξο τεκμηριώνεται κατοίκηση ήδη από τη Νεολιθική εποχή, μεταξύ άλλων θέσεων και στην πόλη της Νάξου²⁸. Η Πρωτοκυκλαδική στην εποχή είναι περίοδος μεγάλης ακμής για το νησί: έχουν διαπιστωθεί 35 θέσεις²⁹. Τα στοιχεία που έχουμε για την κρίσιμη εποχή, κατά ή λίγο μετά την έλευση των Ινδοευρωπαίων, δηλαδή κατά τη Μεσοκυκλαδική εποχή, είναι πενιχρά: μόλις 6 θέσεις³⁰, γεγονός που ίσως απηχεί συνθήκες αναστάτωσης στην κατοίκηση και γενικά στη ζωή των ανθρώπων εκείνης της εποχής.

Επιστρέφοντας στην αφήγηση του Διοδώρου, υποθέτουμε ότι οι Νάξιοι απέδιδαν το όνομα Θράκες στην πληθυσμιακή ομάδα που κατοικούσε στο νησί πριν την έλευση των Ινδοευρωπαϊκών φύλων και συνυπήρξαν με τους, χωρίς γεωγραφικό ή άλλο προσδιορισμό, δίδυμους μυθικούς ήρωες, Ώτο και Εφιάλτη. Η δε άφιξη των ινδοευρωπαίων θα μπορούσε να σχετιστεί στην τοπική παράδοση με τους Κάρες, οι οποίοι, όπως θα δούμε αντιμετωπίζονται από την έρευνα ως ινδοευρωπαϊκής καταγωγής³¹.

24. Hunter 2010 (ό.π. υποσ. 10).

25. Σύμφωνα με τον Β. Λαμπρινουδάκη [«Η Νάξος κατά τους ιστορικούς χρόνους», στον τόμο Μ. Σέρρης - Στ. Παρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*. Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σ. 64]: «η μυθική 'Θρακική' προέλευση της ναξιακής κοινωνίας αντανάκλα τη θρησκευτική συνέχεια στον πληθυσμό της Νάξου, από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους. Οι θρησκευτικές αυτές καταβολές των Ναξίων συνδέθηκαν στην παράδοση με τη Θράκη, επειδή το στοιχείο της μανίας στη διονυσιακή λατρεία θεωρήθηκε στα κλασικά χρόνια πρωτόγονο και η αρχή του αναζητήθηκε σε λιγότερο πολιτισμένα φύλα της περιφέρειας».

Για τη λατρεία του Διονύσου στη Νάξο: Σφυρόερα 2011 (ό.π. υποσ. 20), σ. 765-770 & 738-745.

26. Σφυρόερα 2011 [υποσ. 20], σ. 757-759 & 749-752.

27. W. Schuller, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας από την Κρητομυκηναϊκή εποχή έως το τέλος των Κλασικών χρόνων*. Μετάφραση Α. Καμάρα, Χρ. Κοκκινιά. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 22-25.

28. V. Fotou, «Les sites de l'époque néolithique et de l'âge du Bronze à Naxos» στον τόμο *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982*. Paris 1983, σ. 20.

29. Fotou 1983 [ό.π. υποσ. 28], σ. 20-46.

30. Fotou 1983 [ό.π. υποσ. 28], σ. 46-48. Βλ. πρόσφατα Α. G. Vlachopoulos, «Neither far from Knossos nor close to Mycenae: Naxos in the Middle and the Late Bronze Age», στον τόμο E. Gorogianni - P. Pávuk - L. Girella (επιμ.), *Beyond thalassocracies. Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxbow books, Oxford and Philadelphia 2016, σ. 116 -135.

31. A. Herda, «Greek (and our views) on the Karians», στον τόμο A. Mouton - I. Rutherford - I. Yakubovich (επιμ.), *Luwian Identities. Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Brill, Leiden - Boston 2013, σ. 433-434.

Το ζήτημα της καρικής παρουσίας στη Νάξο έχει συζητηθεί αρκετά στη βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων³², με αφορμή ένα όστρακο από πόδι ναξιακού κρατήρα ή πιθαμφορέα των μέσων περίπου του 7ου π.Χ. αι., με γραπτή επιγραφή ΝΑΞΥΕ. Ο Β. Λαμπρινουδάκης ανέγνωσε τη λέξη ως *Ναξύης*, όνομα κύριο, «φερώνυμο της Νάξου», που «τεκμηριώνει για πρώτη φορά γραπτώς στην ιστορία το όνομα του νησιού»³³. Λόγω της κατάληξης *-ης*, που απαντά συχνά σε ονόματα της ανατολικής Ελλάδας και της Μικράς Ασίας, το συνέδεσε «με τα παλαιότερα μικρασιατικά κυρίως και νησιωτικά φύλα που κατοικούσαν στο ανατολικό Αιγαίο» και «αναμείχθηκαν με τους Έλληνες κατά τη 2η χιλιετία», αυτούς δηλαδή που η αρχαία παράδοση ονομάζει Κάρες³⁴. Για την προέλευση και εξάπλωση των Καρών δεν υπάρχει ομοφωνία στην αρχαία παράδοση³⁵. Ειδικότερα, όσον αφορά τη Νάξο έχει ενδιαφέρον η ύπαρξη ομώνυμης πόλης στην Καρία και την Κρήτη³⁶. Το μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας παράδοσης παρουσιάζει τους Κάρες εγκατεστημένους αρχικά στα νησιά πριν την κατάκτηση αυτών από τον Μίνωα³⁷ και στη συνέχεια να μετοικίζουν στη Μικρά Ασία, πιεζόμενοι είτε από τους Κρήτες του Μίνωος³⁸ είτε από Ίωνες και Δωριείς³⁹. Αργότερα εκτοπίστηκαν και από εκεί, αυτή τη φορά από τους Ίωνες, κατά την Ιωνική μετανάστευση⁴⁰. Στη νεότερη έρευνα υποστηρίχθηκε, μεταξύ άλλων, ότι οι Κάρες ήταν ινδοευρωπαϊκής καταγωγής, οι οποίοι στο τέλος της εποχής του Χαλκού μετακινήθηκαν από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας στα παράλια⁴¹. Μετά την μετακίνηση ελληνόφωνων πληθυσμών από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά (στο πλαίσιο της λεγόμενης Ιωνικής μετανάστευσης) αναμείχθηκαν και εν μέρει αφομοιώθηκαν από αυτούς⁴².

Με αφορμή την επιγραφή Ναξύης ο Β. Λαμπρινουδάκης υποστήριξε την παρουσία Καρών στη Νάξο, μέσω ανθρωπωνυμίων (όπως Καρκήσιος, Ναξύης, Καλώνδης, Καρίων, Λευκαρίων, Βύζης, Λύγδαμης, Ξέρξης) αλλά και αρχαιολογικών καταλοίπων, όπως οι ταφικοί περίβολοι της Γεωμετρικής εποχής στο Τσικαλαριό. Θα προσθέταμε δε και εκείνους στην πλατεία Μητρόπολης, στην πόλη της Νάξου, όπου οι μνήμες του παρελθόντος, όπως θα δούμε, οδήγησαν κυρίως το γηγενές πληθυσμιακό στοιχείο να ενταφιάσει τον επικεφαλής ενός γένους στα ερείπια της μυκηναϊκής πόλεως. Συνεπώς, τα σχετικά με την καρική εγκατάσταση στην Νάξο στην αφήγηση του Διοδώρου ίσως να μην αποτελούν απλώς μύθο.

Είδαμε ότι ο Διόδωρος αμέσως μετά τους Κάρες δεν αναφέρει την εγκατάσταση άλλης πληθυσμιακής ομάδας στη Νάξο. Δεν μιλά δηλαδή για την άφιξη Αθηναίων και Ιώνων στα πλαίσια της Ιωνικής μετανάστευσης, όπως παραδίδεται σε άλλους συγγραφείς. Ο Ηρόδο-

32. Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, «Συνέχεια της συζήτησης για το όνομα της Νάξου», ΕΕΚΜ 21 (2011-14), σ. 73-84, όπου και η βιβλιογραφία της παλαιότερης συζήτησης του θέματος.

33. Λαμπρινουδάκης 2011-14 [ό.π. υποσ. 32], σ. 73.

34. Και όχι τους κατοίκους της περιοχής που κατά τους κλασικούς χρόνους ονομαζόταν Καρία [Λαμπρινουδάκης 2011-14 [ό.π. υποσ. 32], σ. 75]. Γενικά για τους Κάρες: Herda 2013 [ό.π. υποσ. 31], σ. 421-506.

35. Για εγκατάσταση Καρών στις Κυκλάδες κάνουν λόγο οι Ηρόδοτος [Ιστοριών 1 171] και Θουκυδίδης [Ιστοριών 1, 4 και 8]. Συνοπτική παρουσίαση των σχετικών μαρτυριών στο *Der neue Pauly*, Vol. 3, Karer, Karia.

36. Σούδα Ν 27.

37. Ηρόδοτος Ιστοριών 1 171. Θουκυδίδου Ιστοριών 1, 4 και 8. Στράβων Γεωγραφικά 12 8. 5, 14 2. 27· όμως κατά τον Διόδωρο είδαμε ότι έκ της νῦν καλουμένης Λατμίας μεταναστάντες ᾤκησαν τὴν νῆσον.

38. Στράβων Γεωγραφικά 12 8. 5.

39. Ηρόδοτος Ιστοριών 1 171.

40. Ο Στράβων (Γεωγραφικά 14 1. 3), μεταφέρει μύθο του Φερεκύδου.

41. Herda 2013 [ό.π. υποσ. 31], σ. 433-434.

42. Από τον 5ο π.Χ. αι. σταδιακά οι Κάρες εγκαταλείπουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους, τη γλώσσα και τη γραφή τους, χάριν της ιωνικής: Herda 2013 [ό.π. υποσ. 31], σ. 472. Α. Herda, «Karkiša-Karien und die sogenannte Ionische Migration», στον τόμο Fr. Rumscheid, *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13. bis 15. Oktober 2005*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2009, σ. 27-108.

τος μιλώντας για τις πόλεις που έλαβαν μέρος στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, αναφέρει ότι *Νάξιοι δέ εἰσι Ἴωνες ἀπὸ Ἀθηναίων γεγονότες*⁴³. Ο φιλόλογος Καλλιμάχος (4ος-3ος π.Χ. αι.) ονομάζει τη Ναξία Κυδίππη *Προμηθίδα*, δηλαδή απόγονο του Προμήθου⁴⁴, γιου του Κόδρου, ο οποίος, όπως θα δούμε πιο κάτω, παραδίδεται από τον Πausανία ότι εγκαταστάθηκε στη Νάξο. Επίσης, αποκαλεί τον πατέρα της Κυδίππης, τον Κύηκα, *Κοδρείδη*, απόγονο δηλαδή επίσης του Κόδρου. Κατά τον Pausanία (2ος μ.Χ. αι.) ο Πρόμηθος, γιος του Κόδρου, αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στη Νάξο, αφού σκότωσε τον αδελφό του Διαμασίχθονα στην Κολοφώνα· ο δε τάφος του βρισκόταν στη Νάξο και ονομαζόταν *Πολυτειχίδες*⁴⁵. Σύμφωνα με τον σοφιστή Κλαύδιο Αιλιανό (2ος-3ος αι.) στη Νάξο εγκαταλείφθηκαν ακόλουθοι του Νηλέως στη διάρκεια του ταξιδιού τους προς την Ιωνία⁴⁶. Ο σχολιαστής του Διονυσίου του περιηγητή αναφέρει ότι όλες οι Κυκλάδες αποικίσθηκαν από Αθηναίους (*ταύτας τὰς Κυκλάδας ἐπόκησαν οἱ Ἀθηναῖοι*)· επικεφαλής δε των Αθηναίων που εγκαταστάθηκαν στη Νάξο ήταν οι Αρχέτιμος και Τεύκλος. Κοινό άξονα των πιο πάνω αφηγήσεων αποτελεί ότι η Νάξος ήταν ένας από τους ενδιάμεσους σταθμούς των Αθηναίων που κινούνταν προς τη Μικρά Ασία στο πλαίσιο της Ιωνικής μετανάστευσης και ότι εκεί κατέφυγε εκδιωκόμενος ο γιος του Κόδρου, αφού είχε σκοτώσει τον αδελφό του. Είναι ενδιαφέρον ότι αναφέρονται διαφορετικά κάθε φορά πρόσωπα, με μόνο κοινό τον Κόδρο, και το κυριότερο, κανείς από τους πιο πάνω αρχαίους συγγραφείς δεν είχαν ιδιαίτερη σχέση με τη Νάξο και την παράδοσή της -με εξαίρεση ίσως τον Καλλιμάχο⁴⁷.

Οι Ἴωνες που ήταν αρχικά εγκατεστημένοι στη βόρεια Πελοπόννησο, στην περιοχή της Αιγαιαίας, και στη συνέχεια σε Αττική και Εύβοια⁴⁸, αντιμετωπίζονται από την έρευνα ως ινδοευρωπαίοι, οι οποίοι υπέστησαν στο τέλος της Εποχής του Χαλκού τις αναστατώσεις που προκάλεσε η έλευση ή οι μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελληνικού χώρου άλλων πληθυσμιακών ομάδων, που η αρχαία παράδοση ονόμασε Δωριείς, με αποτέλεσμα να κινήθούν προς τα νησιά του Αιγαίου και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Αυτή η μετακίνηση περιγράφεται ως Ιωνική μετανάστευση⁴⁹ και παρουσιάστηκε από μέρος της αρχαίας παράδοσης ως οργανωμένη επιχείρηση⁵⁰. Η ιωνική καταγωγή των Ναξίων τεκμηριώνεται κυρίως από γλωσσικά στοιχεία (για παράδειγμα από την κοινή ονομασία ορισμένων μηνών του

43. *Ἱστοριῶν* 8 46.

44. *Αἰτιῶν* Fr. T67.

45. *Ἀρχαῖκά* 7 3. 3.

46. *Ποικίλη ἱστορία* 8, 5.

Ο Νηλεύς, γιος του μυθικού γενάρχη των Αθηναίων Κόδρου, εγκατέλειψε την Αθήνα. Κατευθυνόμενος προς τις ακτές της Μικράς Ασίας αναγκάστηκε να προσορμιστεί στη Νάξο εξαιτίας κακών καιρικών συνθηκών. Ωστόσο η αναχώρησή του έγινε εφικτή μόνον όταν εγκατέλειψε στο νησί ως μισασμένους όσους από τους συντρόφους του είχαν υποπέσει σε σοβαρά κρίματα όσο ζούσαν ακόμη στην Αθήνα.

47. Για τη σχέση του Καλλιμάχου με τοπικές πηγές βλ. Σφυρόερα 2011 [υποσ. 20], σ. 129 κ.ε.

48. Ά. Ραμού-Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982, σ. 36.

49. Schuller 1999 [ό.π. υποσ. 27], σ. 28-29. Η εγκατάσταση Ἴωνων στις Κυκλάδες γίνεται δεκτή για άλλα νησιά, όπως την Τήνο, στο τέλος του 8ου π.Χ. αι. [Π.Μ. Νίνδελς, Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική εποχή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 155]. Η πιστή υιοθέτηση αττικών σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων των αττικών κεραμικών εργαστηρίων της Υπομυκηναϊκής περιόδου από τους Ναξίους κεραμείς δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινισθεί εάν οφείλεται στην άφιξη νέων πληθυσμιακών ομάδων (επιβεβαιώνοντας δηλαδή έμμεσα την παράδοση της Ιωνικής μετανάστευσης) ή σε άλλο χαρακτήρα διασυνδέσεις: Ν. Κούρου, «Η Νάξος κατά τη Γεωμετρική περίοδο», στον τόμο Μ. Σέρρης - Στ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σ. 55. Γενικά για την Ιωνική μετανάστευση (και σε σχέση με τους Κάρες: Herda 2013 [ό.π. υποσ. 31], σ. 426-428.

50. Ραμού-Χαψιάδη 1982 [ό.π. υποσ. 48], σ. 37. Βλ. Mac Sweeney 2013 [ό.π. υποσ. 9].

εορταστικού ημερολογίου και εορτών που απαντούν στην Αττική και σε άλλες ιωνικές πόλεις, όπως τα Θαργήλια και τα Ανθεστήρια⁵¹). Είδαμε ότι μια ομάδα μαρτυριών θεωρεί ότι στη Νάξο εγκαταστάθηκαν Αθηναίοι στα πλαίσια της Ιωνικής μετανάστευσης. Η περίπτωση της αθηναϊκής εγκατάστασης θα πρέπει να ελεγχθεί ως ανακριβής. Μία από τις επικρατούσες αφηγήσεις της Ιωνικής μετανάστευσης θεωρείται ότι διαμορφώθηκε από τους Αθηναίους, εξυπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητές τους, με προεξάρχουσα την ανάγκη τους να αποδείξουν τη σχέση τους με άλλες περιοχές που επεδίωκαν να έχουν υπό τον έλεγχό τους⁵². Όμως οι Νάξιοι δεν είχαν κανένα λόγο να αποδεχθούν την αθηναϊκή παράδοση, νομιμοποιώντας κατ' επέκταση τις αθηναϊκές επιδιώξεις.

Η βόρεια παράκτια περιοχή της πόλεως της Νάξου κατοικήθηκε αδιάκοπα κατά την Ύστερη Νεολιθική, Πρωτοκυκλαδική, ενδεχομένως Μεσοκυκλαδική, και τέλος κατά την Υστεροελλαδική II έως IIIΓ εποχή⁵³. Τα περισσότερα κατάλοιπα που ανασκάφηκαν σχετίζονται με τον οικισμό και τα νεκροταφεία της Μυκηναϊκής εποχής. Ο οικισμός καταλάμβανε το δυτικό τμήμα της παραλίας της Γρόττας· η έκτασή του εκτιμήθηκε σε 35.000 τ.μ.⁵⁴. Διακρίθηκαν σαφώς δύο φάσεις του. Η εγκατάσταση της πρώιμης φάσης της Υστεροελλαδικής III (πόλη I) ακμάζει στις ΥΕ IIIA1 και ΥΕ IIIA2 περιόδους, φθίνει στην ΥΕ IIIB1 και εγκαταλείπεται σταδιακά στην ΥΕ IIIB2· υποτέθηκε ότι καταστράφηκε από σεισμό, ο οποίος προκάλεσε πλημμύρα. Στα ερείπιά του, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό, αναπτύχθηκε ο οικισμός της ΥΕ IIIΓ περιόδου (πόλη II)· σύγχρονα είναι τα νεκροταφεία των γειτονικών λόφων των Απλωμάτων και του Καμινίου⁵⁵. Η νέα εγκατάσταση στα ερείπια της πόλεως I αποδόθηκε σε σοβαρές ανακατατάξεις οφειλόμενες είτε στην άφιξη νέων πληθυσμιακών ομάδων, είτε σε μετακινήσεις κατοίκων στο εσωτερικό του νησιού, ως συνέπεια εξωτερικών απειλών -για παράδειγμα, πειρατικών επιδρομών⁵⁶. Δεδομένου ότι δεν τεκμηριώθηκε αρχαιολογικά η εισροή πληθυσμών από την ηπειρωτική Ελλάδα, η εκδοχή των ενδονησιωτικών μετακινήσεων υποστηρίχθηκε ως η πιθανότερη⁵⁷.

Στο τέλος της ΥΕ IIIΓ περιόδου ο οικισμός εγκαταλείφθηκε. Στοιχεία μαζικής καταστροφής του δεν διαπιστώθηκαν⁵⁸. Οι κάτοικοι, υποκινούμενοι προφανώς από αισθήματα ανασφάλ-

51. Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 781-782.

Η ιωνική διάλεκτος, η οποία αρχικά μιλιόταν σε Αττική και Εύβοια, θεωρείται ότι αντιπροσώπευε τον πρωδικό ελληνικό πληθυσμό [Schuller 1999 [ό.π. υποσ. 27], σ. 28-29].

52. Βλ. Mac Sweeney 2013 [ό.π. υποσ. 9] και Mac Sweeney 2015 [ό.π. υποσ. 9].

53. V. Lambrinouidakis - O. Philaniotou-Hadjianastasiou, «The town of Naxos at the end of the Late Bronze Age: the Mycenaean fortification wall», στον τόμο V. Karagiorgis - Chr. Morris (επιμ.), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.*, The Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia 2001, σ. 157. Για τις ανασκαμμένες θέσεις των προϊστορικών χρόνων στο νησί της Νάξου: Photou 1983 [ό.π. υποσ. 28], σ. 15-57.

54. A.G. Vlachopoulos, «A Late Mycenaean journey from Thera to Naxos: the Cyclades in the twelfth century BC» στον τόμο N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (επιμ.), *Horizon: a Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, σ. 481.

55. Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Ο Υστεροελλαδικός IIIΓ οικισμός της Γρόττας Νάξου. Στο κέντρο ή στην περιφέρεια του Μυκηναϊκού Αιγαίου;», στον τόμο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999, Πρακτικά*, Υπουργείο Πολιτισμού - ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2003, σ. 494-495.

56. Βλαχόπουλος 2003 [ό.π. υποσ. 55], σ. 499.

57. Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Η Νάξος κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο. Η φυσιολογία και ο χαρακτήρας ενός ακμαίου νησιωτικού κέντρου», στον τόμο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29.9.1994, Πρακτικά*, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Λαμία 1999, σ. 309-310.

58. Lambrinouidakis - Philaniotou-Hadjianastasiou 2001 [ό.π. υποσ. 53], σ. 166-167. Γενικά, η ΥΕ IIIΓ θεωρείται ειρηνική περίοδος για τις Κυκλάδες και το Αιγαίο γενικότερα, καθώς απουσιάζουν ενδείξεις βίαιων και ταυ-

λεια, εγκατέλειψαν τον παράκτιο τόπο εγκατάστασής τους και στράφηκαν στο εσωτερικό του νησιού, χωρίς ωστόσο να απομακρυνθούν πολύ από τις εστίες τους. Η εύρεση τάφων της πρώιμης Πρωτογεωμετρικής εποχής στα ερείπια της μυκηναϊκής πόλεως υποδηλώνει τη μεταφορά του οικισμού στον γειτονικό λόφο, αμέσως νότια της Γρόττας, ο οποίος προφανώς κάλυπτε τις ανάγκες άμυνας των κατοίκων του⁵⁹.

Στον ΥΕ ΙΙΙΓ οικισμό της Γρόττας δεν διαπιστώθηκε στρωματογραφικά Υπομυκηναϊκή φάση: το πρωτογεωμετρικό στρώμα διαδέχεται αμέσως τον ΥΕ ΙΙΙΓ ορίζοντα και παράλληλα οι οικιστικές φάσεις συγχρονίζονται πλήρως με τα γειτονικά νεκροταφεία, γεγονός που υποδεικνύει τη σταδιακή και ομαλή εκπονή της ΥΕ ΙΙΙΓ και στη συνέχεια την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων, διαφορετικού χαρακτήρα στην περιοχή, δηλαδή τη χρήση της για ταφικούς σκοπούς· αργότερα, στη Γεωμετρική εποχή, εξελίχθηκε σε χώρο οργανωμένης λατρείας των προγόνων⁶⁰.

Οι μετακινήσεις των Ιώνων προς τα νησιά του Αιγαίου και τις ακτές της Μικράς Ασίας χρονολογούνται συνήθως στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου⁶¹. Μολονότι δεν τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η έλευση νέας πληθυσμιακής ομάδας στη Νάξο, δεν θα ήταν δυνατόν να απορριφθεί στο σύνολό της η παράδοση τής εγκατάστασης Ιώνων στο νησί. Δεν αποκλείεται δηλαδή το ενδεχόμενο να δέχθηκε και η Νάξος κάποιο κύμα Ιώνων, που έζησαν αρμονικά με τους παλαιότερους κατοίκους, οι οποίοι την εποχή αυτή θα πρέπει να είχαν ήδη εγκαταλείψει τις εστίες τους στον παράλιο οικισμό της Γρόττας, αναζητώντας την ασφάλεια του γειτονικού λόφου. Η επιλογή της ταφής νεκρών, προφανώς εξεχόντων στην οικογενειακή ιεραρχία, στα ερείπια της μυκηναϊκής πόλεως κοντά στο μισοκατεστραμμένο τείχος, ήδη στην Πρωτογεωμετρική εποχή, λίγα δηλαδή χρόνια μετά την εγκατάλειψή της, δεν μπορεί παρά να έγινε από επιφανείς οικογένειες γηγενών κατοίκων, διότι αφενός μόνον σε εκείνους τα ερείπια αυτά προκαλούσαν συναισθηματική έλξη⁶², αφετέρου έτσι διαφοροποιούνταν από τους νεοφερμένους Ίωνες.

Μια ενδεχόμενη λοιπόν εγκατάσταση Ιώνων στο νησί δεν θα είχε χαρακτήρα βίαιης αλ-

τόχρονων καταστροφών, με εξαίρεση τις Κουκουναριές στην Πάρο. Φόβο και ανασφάλεια θα πρέπει να προκαλούσαν περισσότερο πειρατές ή κάποιο ανταγωνιστικό νησί, παρά οργανωμένες και κοινές εξωτερικές απειλές [Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Οι Κυκλάδες κατά τον 12ο αιώνα π.Χ. και η θέση τους στο Αιγαίο της τελευταίας Μυκηναϊκής περιόδου», *ΕΕΚΜ* 18 (2002-3), σ. 68].

59. Lambrinouidakis - Philanotou-Hadjianastasiou 2001[ό.π. υποσ. 53], σ. 166-167.

60. Βλαχόπουλος 2003 [ό.π. υποσ. 55], σ. 499.

61. Πρβλ. Ε. Λαμιού, «Οι Κυκλάδες στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου. Μικρή προσφορά με κάποια ερωτήματα και μερικές σκέψεις», στον τόμο Α. Βλαχόπουλος, Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης*. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα, από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Η Καθημερινή, Αθήνα 2003, σ. 731.

62. Η πληθυσμιακή συνέχεια στη Νάξο στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου βεβαιώνεται και από την ευλαβική χρήση μυκηναϊκής υδρίας (πιθανώς οικογενειακού κειμηλίου) ως κτερίσματος σε τάφο της Γεωμετρικής εποχής [V. Lambrinouidakis, «Veneration of Ancestors in Geometric Naxos», στον τόμο R. Hägg - N. Marinatos - G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek cult practice: proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, Svenska Institutet i Athen, Göteborg, Paul Aströms Förlag, Stockholm 1988, σ. 235]. Οι ταφικές πρακτικές δεν βοηθούν στην αναγνώριση νέων πληθυσμιακών στοιχείων: αν και ο ενταφιασμός αποτελούσε στη Νάξο την πλέον διαδεδομένη πρακτική της ΥΕ ΙΙΙΓ, ήδη από την Πρωτογεωμετρική εποχή εφαρμοζόταν η τακτική της καύσης, πρακτική που γενικεύθηκε στη Γεωμετρική εποχή, ενώ και σε τάφους των Απλωμάτων έχουν διαπιστωθεί ενδείξεις καύσης [Α.Γ. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Περιοδικό Αρχαιολογία, σειρά δημοσιευμάτων, Αθήνα 2006, σ. 89]. Από την άλλη, η καύση είναι η πρακτική των Πρωτογεωμετρικών τάφων στην Πλατεία Μητροπόλεως. Για τις ταφικές πρακτικές στην Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική εποχή βλ. επίσης Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20] σ. 561 κ.ε.

λαγής. Οι νεοφερμένοι αναμείχθηκαν και αφομοιώθηκαν με τον ντόπιο πληθυσμό. Μάλιστα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι Ίωνες εγκαταστάθηκαν κυρίως στα παράλια (δηλαδή στην πόλη), ενώ στην ενδοχώρα του νησιού διατηρήθηκε περισσότερο το γηγενές, καρικό, στοιχείο⁶³. Η τελευταία ομάδα επιβίωσε τουλάχιστον ως την Αρχαϊκή εποχή (ενδεχομένως μέχρι και τα μέσα του 5ου π.Χ. αι.) στη ναξιακή ενδοχώρα, όπως μαρτυρεί το σχετικό επιγραφικό υλικό⁶⁴. Θα λέγαμε μάλιστα ότι είχε διακριτό ρόλο στις εξελίξεις που ακολούθησαν, καθώς φαίνεται να αποτέλεσε μέρος μιας ολοένα ανερχόμενης οικονομικά ομάδας Ναξίων που πλούτισαν ασκώντας επικερδείς οικονομικές δραστηριότητες, όπως το εμπόριο (ας θυμηθούμε τον γλύπτη Λευκαρίωνα⁶⁵), ομάδας που στον 6ο π.Χ. αι. βρέθηκε σε αντιπαράθεση με την παραδοσιακή αριστοκρατία της πόλεως που αντλούσε τη δύναμή της από την ευγενική καταγωγή και την έγγεια ιδιοκτησία, διεκδικώντας κοινωνική και πολιτική δύναμη, επιτυγχάνοντας έστω και παροδικά να επικρατήσει⁶⁶.

Ας σημειωθεί τέλος ότι στη ναξιακή κεραμική ήδη της Μυκηναϊκής εποχής αναγνωρίστηκαν πολλές ομοιότητες με την κεραμική λεγόμενων ιωνικών περιοχών, όπως το Λευκαντί, η Αργολίδα (πριν τη «δωρική» εγκατάσταση), η Αττική -αλλά και με την κεντρική και Ανατολική Κρήτη⁶⁷. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στη στενή επικοινωνία των περιοχών αυτών, αλλά και σε κοινό πληθυσμιακό υπόβαθρο⁶⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας, θεωρούμε ότι η ναξιακή αφήγηση για τους πρώτους κατοίκους του νησιού συνιστά εύγλωττο παράδειγμα *εκ προθέσεως ιστορίας*, που στηριγμένη σε αλήθειες του παρελθόντος (τίποτα δεν λέγεται χωρίς λόγο⁶⁹), εξυπηρετούσε ανάγκες κυρίως της πόλεως, συμπυκνώνοντας την άποψη τής κοινότητας για τον εαυτό της και τη σχέση της με τους άλλους. Δεν είναι σαφές πότε διαμορφώθηκε η αφήγηση. Είδαμε ότι απαντά εν μέρει για πρώτη φορά στον Ανδρίσκο⁷⁰, ιστορικό του τέλους του 4ου / αρχών του 3ου αι. π.Χ. και αναπτύσσεται από τον Διόδωρο. Σε άλλες πόλεις ο βασικός πυρήνας αφήγησης για τους ήρωες - οικιστές τους διαμορφώνεται πολύ νωρίς, στις αρχές των Αρχαϊκών χρόνων, την εποχή της συγκρότησης των πόλεων - κρατών και του Αποικισμού, στην προσπάθεια να δικαιολογηθούν και να παγιωθούν εδαφικές διεκδικήσεις, συμμαχίες και επιλεκτικές συγγένειες, ο έλεγχος ή ακόμη και η εξουσία σε άλλες πόλεις. Ασφαλώς οι αφηγήσεις εμπλουτίζονταν σταδιακά, ανάλογα με τις ανάγκες. Δεν αποκλείεται να έγινε το ίδιο και στη Νάξο. Η συγκεκριμένη αφήγηση, μεταξύ άλλων, προέβαλε τη σημασία της παλαιάς γηγενούς ομάδας πληθυσμού, που από πρωταγωνιστικό ρόλο βρέθηκε σταδιακά σε δεύτερη μοίρα, χωρίς ωστόσο να λησμονηθεί ποτέ.

63. V. Lambrinoudakis, «The emergence of the city-state of Naxos in the Aegean», στον τόμο M.-C. Lentini (επιμ.), *The two Naxos cities: a fine link between the Aegean sea and Sicily*. Palermo 2001, σ. 15 και υποσ. 19.

64. Πρβλ. την επιγραφή του Καρίωνος στην ευρύτερη περιοχή Σαγκρίου, Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 325 κ.ε. αρ. κατ. 482, και πιο πρόσφατα Λαμπρινουδάκης 2011-14 [ό.π. υποσ. 32], σ. 80.

65. Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 284 κ.ε. αρ. κατ. 430.

66. Πρβλ. τον Λύγδαμι που έγινε τύραννος των Ναξίων.

67. Βλαχόπουλος 2003 [ό.π. υποσ. 55], σ. 498-499.

68. Έχει επισημανθεί πως «ο σημαντικός βαθμός ομοιότητας σε πτυχές του υλικού πολιτισμού των τριών περιοχών (ενν. Κρήτης, Νάξου και Εύβοιας) δηλώνει ότι ενδεχομένως οι συναλλαγές και οι σχέσεις μεταξύ τους να μην περιορίζονταν στην εμπορία υλικών αγαθών αλλά να αντικατοπτρίζουν απώτερους ή σύγχρονους προγονικούς, κοινωνικούς ή πολιτικούς δεσμούς» [Βλαχόπουλος 2003 [ό.π. υποσ. 55], σ. 499].

69. Πρβλ. P. Valavanis, «Thoughts on the Historical Origins of the Olympic Games and the Cult of Pelops in Olympia», *Nikephoros* 19 (2006), σ. 151.

70. Η άνηθηση στοιχείων εκ προθέσεων ιστορίας στις ναξιακές αφηγήσεις του Ανδρίσκου δεν προκαλεί έκπληξη, συμβαδίζει με το γενικότερο πνεύμα της εποχής από το τέλος του 4ου / 3ο π.Χ. αι., όπως περιγράφεται από τον H.-J. Gehrke 2010 [ό.π. υποσ. 3], σ. 28 κ.ε.

Η ηχηρή σιωπή της ναξιακής παράδοσης για την Ιωνική μετανάστευση αποκαλύπτει τους ισχυρούς λόγους των Ναξίων να αρνούνται τη σχετική με αυτόν αφήγηση, αφήγηση που διαμορφώθηκε για να εξυπηρετήσει αθηναϊκές πολιτικές σκοπιμότητες, την ηγεμονική συμπεριφορά της Αθήνας στα πλαίσια της Δηλιακής Συμμαχίας. Δεν θα ήταν δυνατό να λησμονήσουν τα δεινά που τους προκάλεσαν οι Αθηναίοι στο όνομα της κοινής καταγωγής τους: βίαιη επαναφορά της πόλεως στην Αθηναϊκή Συμμαχία μετά από σκληρή πολιορκία, στην προσπάθεια των Ναξίων να απέχουν από αυτήν, αφαίρεση του στόλου της πόλεως, επιβολή φόρου, εγκατάσταση 500 Αθηναίων κληρούχων⁷¹. Εντούτοις οι Νάξιοι εμμέσως αποδέχονταν την ιωνική καταγωγή τους συγκαταλέγοντας τους Ώτο και Εφιάλτη μεταξύ των πρώτων κατοίκων του νησιού: ο πατέρας τους Ποσειδών θεωρείτο γενάρχης των Ιώνων ως πατέρας του Πελία και του Νηλέως.

Ας περάσουμε σύντομα στην αφήγηση του επεισοδίου της Πολυκρίτης. Σώθηκε σε δύο παραλλαγές. Η πρώτη απαντά στον Παρθένιο, μυθογράφο του 1ου π.Χ. αι.⁷², και τον Πλούταρχο, βιογράφο και φιλόσοφο του 1ου-2ου αι.⁷³. Ο Παρθένιος αναφέρει ως πηγή του τα *Ναξιακά* του Ανδρίσκου και τον Θεόφραστο, ενώ ο Πλούταρχος τον Αριστοτέλη. Η δεύτερη παραλλαγή παραδίδεται επίσης από τον Πλούταρχο με πηγή αυτή τη φορά τους *Ναξίων συγγραφεῖς*⁷⁴ και τον ρήτορα Πολύαινο (2ος μ.Χ. αι.)⁷⁵· ο τελευταίος δεν αναφέρει τις πηγές του, αλλά φαίνεται πως έχει υπ' όψιν του τις ίδιες με εκείνες του Πλουτάρχου. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι και οι δύο παραλλαγές του επεισοδίου αντλούνται απευθείας από την τοπική ναξιακή παράδοση.

Οι διαφορές των αφηγήσεων⁷⁶ ξεπερνούν την παρούσα διαπραγμάτευση. Άλλωστε ο πυρήνας είναι κοινός: η πόλη της Νάξου, έπειτα από πολύμηνη πολιορκία των Μιλησίων και των συμμάχων τους, βρίσκεται σε δεινή θέση. Μια νεαρή Ναξία, η Πολυκρίτη, συνδέεται ερωτικά με τον Ερυθραίο στρατηγό Διόγνητο και ειδοποιεί κρυφά τα αδέρφια της, ώστε να επιτεθούν οι Νάξιοι τη νύχτα των Θαργηλίων, όταν οι Μιλήσιοι θα είναι αποκαμωμένοι από το κρασί και το φαγητό. Ο ναξιακός αιφνιδιασμός στέφεται με επιτυχία, αλλά η Πολυκρίτη πεθαίνει. Θάπτεται έξω από την πόλη, κοντά στα τείχη, και οι Νάξιοι της αποδίδουν ξεχωριστές τιμές.

Μολονότι στην αφήγηση του περιστατικού ελλείπει κάποια σαφής ένδειξη χρονολόγησής του, και επιπλέον δεν γίνεται καμία μνεία του σε μιλησιακές πηγές, δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η ιστορικότητα του πυρήνα των αφηγήσεων, δηλαδή η εχθρότητα Ναξίων - Μιλησίων και η πολιορκία της Νάξου ως πιθανή έκφρασή της -αν και σύγχρονες ιστορικές μελέτες σπάνια αναφέρονται σε αυτήν, προφανώς (και όχι αδικαιολόγητα) εξαιτίας της περιστροφής της αφήγησης γύρω από την ιστορία της Πολυκρίτης. Στην ιστορικότητα της έχθρας οδηγούν η αναφορά σε στοιχεία της τοπογραφίας της αρχαίας Νάξου, όπως το *Δήλιον ιερόν*⁷⁷ και το *πρυτανείον*⁷⁸, και κυρίως η περιγραφή των σχέσεων μεταξύ των πόλεων.

Το *Δήλιον*, ιερό στον Ανδρίσκο, *χωρίον* (δηλαδή οχυρή θέση) κατά τον Αριστοτέλη, και

71. Βλ. Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 847 κ.ε.

72. *Ερωτικά παθήματα* 9.

73. *Γυναικῶν ἀρεταί* 254.

74. *Γυναικῶν ἀρεταί* 254.

75. *Στρατηγημάτων* 8, 36.

76. Βλ. διεξοδική ανάλυσή τους στο Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 158 κ.ε.

77. Στον Παρθένιο (*Ερωτικά παθήματα* 9 και τον Πλούταρχο (*Γυναικῶν ἀρεταί* 254B - 254.Z).

78. Στον Παρθένιο: *Ερωτικά παθήματα* 9 το πρυτανείο μαρτυρείται και επιγραφικά [τιμητικό ψήφισμα του δήμου των Ναξίων: Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 225 αρ. κατ. 379] χωρίς όμως το κτήριο να έχει μέχρι στιγμής εντοπιστεί.

στις δύο παραλλαγές αναφέρεται ότι βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλεως, αλλά κοντά σε αυτήν. Έχει δε η κατοχή του καθοριστική σημασία στην έκβαση της πολιορκίας υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς. Το Δήλιον των πηγών θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη νησίδα Παλάτια: την εποχή εκείνη συνδεόταν με το υπόλοιπο νησί με στενή λωρίδα ξηράς (επομένως μπορούσε εύκολα να αποκοπεί από αυτό) και διέθετε ακτές απόκρημνες· η στρατηγική θέση της νησίδας πιθανώς έγκειται αφενός στην οπτική επαφή της με την τειχισμένη πόλη, αφετέρου στη δυνατότητα ελέγχου του λιμανιού⁷⁹, που συνεπάγεται τον έλεγχο του ανεφοδιασμού ή της έλευσης συμμαχικών δυνάμεων από εκείνον που θα την είχε υπό την κυριαρχία του. Στη νησίδα αυτή ο Λύγδαμς ξεκίνησε πολλά χρόνια μετά την αφηγούμενη πολιορκία της πόλεως, στο γ' τέταρτο του 6ου π.Χ. αι., την οικοδόμηση μνημειώδους ναού για τον Δήλιο Απόλλωνα. Όμως η λατρεία εκεί είχε αναπτυχθεί παλαιότερα, στους Γεωμετρικούς χρόνους, όπως τεκμηριώνουν κεραμικά ευρήματα⁸⁰.

Από το τέλος της Γεωμετρικής εποχής, παράλληλα με τις προσπάθειες για τη συγκρότηση των πόλεων - κρατών ξεκινά αφενός η διευκρίνηση και παγίωση των ορίων επικράτειας και ελέγχου κάθε πόλεως, αφετέρου η διαμόρφωση συμμαχικών ή εχθρικών σχέσεων μεταξύ τους. Ο αγώνας για τη διεκδίκηση του Ληλάντιου πεδίου μεταξύ Χαλκίδας και Ερέτριας ξεκίνησε στο τέλος του 8ου π.Χ. αι.⁸¹, χωρίζοντας τις περισσότερες ελληνικές πόλεις σε δύο στρατόπεδα. Νάξος και Μίλητος ανήκαν σε αντίπαλους συσχετισμούς, η πρώτη ως σύμμαχος της Χαλκίδας και αντίπαλος της Πάρου, η δεύτερη ως σύμμαχος Ερέτριας, Πάρου και Ερυθρών. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι οι σχέσεις της Μιλήτου με τις Ερυθρές αργότερα διαταράχθηκαν⁸². Θα μπορούσαμε επομένως να εντάξουμε την αντιπαλότητα Ναξίων - Μιλησίων (όπως και τον πόλεμο Ναξίων - Παρίων) στο γενικό κλίμα έντασης που διαμορφώθηκε στις αρχές της Αρχαϊκής εποχής στον ελληνικό χώρο. Εντούτοις, δεν είναι δυνατό να συνδεθεί με βεβαιότητα το μαρτυρούμενο στις πηγές ναυάγιο μιλησιακού πλοίου⁸³ στο στενό μεταξύ Πάρου και Νάξου με την πολιορκία -είτε ως αφορμή (στην περίπτωση που οι Νάξιοι είχαν εμπλακεί σε αυτό), είτε ως επακόλουθό της (στην περίπτωση που οι Μιλήσιοι ζήτησαν ενισχύσεις από τους Παρίους).

Ακόμη όμως και αν δεχθούμε την ιστορικότητα της αντιπαλότητας Ναξίων - Μιλησίων, δεν είναι δυνατό να δεχθούμε ανεπιφύλακτα το σύνολο της ναξιακής παράδοσης για την πολιορκία της πόλεως. Για παράδειγμα, εύλογα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κάποιος τη διάρκεια της πολιορκίας, τη δυσχερή θέση των Ναξίων και κυρίως τη λύση της χάρη στην Πολυκρήτη. Η απουσία οποιασδήποτε άλλης αναφοράς από την αντίπαλη (ή έστω από κάποια άλλη, ουδέτερη) πλευρά θα καταχωρούσε ως απλά ενδεχόμενη την τελική επικράτηση των Ναξίων, και ως απίθανη την απαλλαγή της πόλεως από μια τόσο δυσχερή κατάσταση χάρη στο ειδύλλιο μιας νεαρής Ναξίας με έναν από τους εχθρούς της πόλεως.

Είναι προφανές ότι μόνον υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για το τι πραγματικά έγινε. Μεγαλύτερη σημασία ωστόσο έχουν απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: γιατί η να-

79. G. Gruben, Naxos und Paros. Dritter vorläufiger Bericht über die Forschungskampfen 1970 und 1971, AA 1972, σ. 363.

80. E. Walter-Karydi, Geometrische Keramik aus Naxos. AA 1972, σ. 386-421.

Αναλυτικά για τη σύνδεση του Δήλιου των πηγών με τη νησίδα Παλάτια: Σφυρόερα 2011 [ό.π. 20], 574 κ.ε.

81. Η αναμέτρηση χρονολογείται στα 710 - 650 π.Χ. από τον V. Parker [*Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte*, Historia, Heft 109. F. Steiner, Stuttgart 1997, σ. 92].

82. A.J. Podlecki, «Archilochus and Apollo», *Phoenix* 28 (1974), σ. 4.

83. Επιγραφή από την Πάρο: Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 446 κ.ε. αρ. κατ. 654· πρβλ. και γραμματειακές πηγές: Σφυρόερα 2011 [ό.π. 20], σ. 29 κ.ε. αρ. κατ. 18, σ. 190 κ.ε. αρ. κατ. 303.

ξιακή παράδοση ασχολήθηκε με το θέμα της πολιορκίας της πόλεως από τους Μιλησίους και αγνόησε άλλες, επίσης πολύ σοβαρές πολιορκίες: τότε αποκρυσταλλώθηκε στη Νάξο η παράδοση της Πολυκρίτης και για ποιους λόγους. Πιθανές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι δυνατό να δοθούν υπό το πρίσμα της *εκ προθέσεως ιστορίας*.

Η συχνότητα με την οποία απαντά η αφήγηση της Πολυκρίτης είτε σε Νάξιους (όπως ο Ανδρίσκος και οι *Ναξίων συγγραφείς* του Πλουτάρχου) είτε σε συγγραφείς που είχαν ασχοληθεί ιδιαίτερω με τη Νάξο (όπως ο Αριστοτέλης), καθώς και το γεγονός ότι ακόμη και μεταξύ των Ναξίων υπήρχαν διαφορετικές παραλλαγές (που αντανακλούν διαφορετικές εκδοχές και στην προφορική παράδοση του θέματος), αποκαλύπτουν τη σημασία της αφήγησης και τη μεγάλη διάδοσή της αποκλειστικά στην τοπική κοινωνία.

Δεν γνωρίζουμε πότε αυτή διαμορφώθηκε. Τα σωζόμενα κείμενα υποδηλώνουν ότι τον 4ο π.Χ. αι. είχαν καταγραφεί. Η πόλη των Ναξίων είχε υποστεί ως τότε και άλλες σκληρές πολιορκίες, για τις οποίες η τοπική παράδοση σιωπά: τετράμηνη πολιορκία από Πέρσες και Μιλησίους την άνοιξη του 499 π.Χ. (με θετική για τους Ναξίους έκβαση)⁸⁴ και δύο πολιορκίες από τους Αθηναίους, το 470 π.Χ. όταν οι Νάξιοι επεχείρησαν να αποχωρήσουν από την Αθηναϊκή Συμμαχία⁸⁵ και το 376 π.Χ., λίγο πριν ναυμαχήσουν οι Αθηναίοι με τους Λακεδαιμόνιους στο στενό Πάρου και Νάξου⁸⁶. Άραγε η αφήγηση της Πολυκρίτης διαμορφώθηκε στη διάρκεια μιας από αυτές για να ενισχύσει το φρόνημα των πολιτών; Εάν δεχθούμε ότι η λατρεία του Απόλλωνος ως Δηλίου στη νησίδα Παλάτια εγκαινιάστηκε από τον Λύγδαμι⁸⁷, αυτόματα έχουμε έναν *terminus post quem* για την διαμόρφωση της παράδοσης της Πολυκρίτης. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι οι Μιλήσιοι ως σύμμαχοι πλέον των Περσών πολιορκήσαν την πόλη των Ναξίων (ξανά) στο τέλος του 6ου π.Χ. αι., και μάλιστα η πολιορκία ήταν επίσης πολύμηνη, μια εύλογη υπόθεση θα ήταν ότι η παράδοση της Πολυκρίτης αποκρυσταλλώθηκε και γνώρισε σχετική διάδοση εκείνη την περίοδο, ώστε ενθυμούμενοι οι Νάξιοι παλαιά δεινά (θα είχαν ήδη περάσει σχεδόν 150 χρόνια από την πιθανή, πρώτη μιλησιακή, πολιορκία) να ενισχυθεί το φρόνημά τους και να υπογραμμιστεί ο επονειδίσιτος ρόλος των συμπατριωτών τους *παχέων* που δεν δίστασαν να καταφύγουν στους εχθρούς της πόλεως για το προσωπικό τους συμφέρον.

Ή μήπως η αφήγηση σχετίζεται με τη λατρεία της Πολυκρίτης; Η αφήγηση δίνει έμφαση όχι στην εχθρότητα Ναξίων - Μιλησίων, αλλά στη σωτηρία της πόλεως χάρη στη γενναιοψυχία όχι των ανδρών υπερασπιστών της αλλά της νεαρής Πολυκρίτης. Η αφήγηση επομένως θα μπορούσε να λειτουργήσει αιτιολογικά για τον *θασκάνου τάφο* της, ο οποίος σύμφωνα με τους *Ναξίων συγγραφείς* βρισκόταν στο σημείο όπου εκείνη πέθανε⁸⁸. Σύμφωνα λοιπόν με την παράδοσή τους, η Πολυκρίτη, αφού διαλύθηκε η πολιορκία των Μιλησίων χάρη στην παρέμβασή της, κατευθύνθηκε προς τα τείχη για να συναντήσει τους συμπολίτες της που την περίμεναν γεμάτοι δώρα και ενθουσιασμό: πέθανε ωστόσο στην πύλη, πριν καν προλάβει να εισέλθει και ενταφιάστηκε επί τόπου. Η περιοχή του *θασκάνου τάφου* θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον τύμβο που κάλυψε τα κατάλοιπα απόδοσης λατρείας στους προγόνους, δίπλα στα ορατά ερείπια του μυκηναϊκού τείχους, στην πλατεία Μητροπόλεως.

Εκεί, στην περιοχή των ερειπίων της μυκηναϊκής πόλεως, δίπλα στο ορατό τείχος της,

84. Σφυρόερα 2011 (ό.π. υποσ. 20), σ. 801 και 825 κ.ε. με παρουσίαση όλων των σχετικών γραμματειακών πηγών.

85. Σφυρόερα 2011 (ό.π. υποσ. 20), σ. 843 και 847 κ.ε. με παρουσίαση όλων των σχετικών γραμματειακών πηγών.

86. Σφυρόερα 2011 (ό.π. υποσ. 20), σ. 843 και 851 κ.ε. με παρουσίαση όλων των σχετικών γραμματειακών πηγών.

87. Σφυρόερα 2011 (ό.π. υποσ. 20), σ. 813.

88. Πλουτάρχου *Γυναικών άρεται* 254.

έγιναν στην Πρωτογεωμετρική περίοδο σποραδικές ταφές και στη συνέχεια ο χώρος οργανώθηκε, μέσω ενός συστήματος περιβόλων που οριοθετούσαν χώρους που ανήκαν σε διαφορετικές οικογένειες. Επάνω στους τάφους τελούσαν για πολλά χρόνια προσφορές, σχηματίζοντας επάλληλα στρώματα πυρών. Στους Πρώιμους και Μέσους Γεωμετρικούς χρόνους, όταν οι τάφοι δεν ήταν πια ορατοί, οι περίβολοι αναδιοργανώθηκαν σε μεγαλύτερες ενότητες ώστε να αντιστοιχούν πλέον σε γένη. Στην περίοδο αυτή δεν έχουμε ταφές, ενώ σπάνιες είναι και οι πυρές. Αποδίδονται όμως τιμές, ίσως δείπνα και χοές, όχι σε συγκεκριμένο/ους νεκρό/ούς, αλλά στην ηρωοποιημένη πλέον μνήμη των προγόνων τους - αρχηγών γενών που ανήγαγαν την καταγωγή τους στους θρυλικούς μυκηναϊκούς χρόνους. Στους Ύστερους Γεωμετρικούς χρόνους, η χρησιμοποιούμενη έκταση μειώθηκε και οι περίβολοι απέκτησαν ακανόνιστη μορφή, προστατεύοντας ό,τι εξακολουθούσε να είναι σημαντικό. Στο τέλος της φάσης αυτής, περί το 700 π.Χ., όλες οι κατασκευές καλύφθηκαν με πλίνθους από το γειτονικό, ακόμη ορατό, μυκηναϊκό τείχος και επιχώσεις, που σχημάτισαν έναν ελλειψοειδή τύμβο -δηλαδή 300 χρόνια περίπου πριν από την πρώτη σωζόμενη καταγραφή της παράδοσης στον Ανδρίσκο. Η ανάθεση προσφορών φαίνεται ότι συνεχίστηκε έως τον 6ο π.Χ. αι.. Η δε περιοχή του τύμβου διατηρήθηκε ανέπαφη, ως εμβληματικό σημείο της ιστορίας της πόλεως, έως την εποχή της ύστερης αρχαιότητας, οπότε όλη η περιοχή της Γρόττας και των Απλωμάτων κατακλύστηκε από οικίες⁸⁹.

Αντίστοιχος, δευτερεύουσας σημασίας, πυρήνας λατρείας των ηρωοποιημένων προγόνων διαπιστώθηκε και στην παράλια περιοχή της Γρόττας, βόρεια του ναού του Αγίου Γεωργίου⁹⁰. Όμως η περιοχή αυτή κατοικήθηκε από το τέλος της Κλασικής εποχής, όταν επαναπροσδιορίστηκαν κατά κάποιον τρόπο οι χρήσεις γης, λόγω των αναγκών επέκτασης της πόλεως. Η μη διατήρηση και αυτού του πυρήνα λατρείας θα μπορούσε να αποδοθεί στην μη προστασία του με τύμβο και κυρίως στην απουσία γειτονίας με σημαντικές κατασκευές του παρελθόντος, όπως το μυκηναϊκό τείχος στην πλατεία Μητροπόλεως.

Στο σημείο αυτό μένει να εξετάσουμε μια εκκρεμότητα: τη μαρτυρία του Πausanias σχετικά με την ύπαρξη στη Νάξο του τάφου του Προμήθου, γιου του Κόδρου, του επικεφαλής των Ιώνων που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Ο τάφος του ονομαζόταν *Πολυτειχίδες*⁹¹. Επομένως, θα βρισκόταν σε μια περιοχή με πολλά τείχη. Η αναφορά αυτή υπονοεί τη ναξιακή παράδοση (υλική και άυλη) ενταφιασμού παλαιών προγόνων σε περιοχές με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μακρινού παρελθόντος -είτε πρόκειται για το σύνολο περιβόλων στην πλατεία Μητροπόλεως, είτε για το άλλο στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου Γρόττας, είτε σε άλλα σημεία της πόλεως που δεν έχουν ερευνηθεί.

Ανακεφαλαιώνοντας η (πιθανή) πολιορκία της πόλεως από τους Μιλησίους θα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 7ου π.Χ. αι., δηλαδή περίπου πενήντα χρόνια μετά τη διαμόρφωση του τύμβου, όταν είχε σχεδόν εξαντληθεί το περιθώριο της επικοινωνιακής μνήμης των τεσσάρων γενεών. Η Πολυκρίτη, ακόμη και αν υπήρξε, σίγουρα δεν ενταφιάστηκε εκεί. Στο πέρασμα των χρόνων, στη συλλογική μνήμη των Ναξίων, τα ερείπια του μυκηναϊκού τείχους ίσως να αντιπροσώπευαν τα τείχη της μακρινής εποχής της πολιορκίας της πόλεως από τους Μιλησίους⁹² και η ευγενική Πολυκρίτη να θεωρούνταν ως μία από τους εξέχοντες

89. Lambrinoudakis 1988 [ό.π. υποσ. 62], σ. 235-245. Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, «Πορτραίτο της εποχής του Γαλληνού από τη Νάξο», *Αρχαιογνωσία* 7 (1991-92), σ. 65-66.

90. Οι παραπομπές στις ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις των ανασκαφών στην Σφυρόερα 2011 [ό.π. υποσ. 20], σ. 577 υποσ. 3 & 5.

91. Βλ. ό.π. υποσ. 45.

92. Ας σημειωθεί ότι και στην παράδοση της ίδιας ιστορίας από τον Παρθένιο, η Πολυκρίτη πεθαίνει από τις

προγόνους που είχαν ταφεί κάτω από τον τύμβο.

Το 1985 στις ανασκαφές της πλατείας Μητροπόλεως αποκαλύφθηκε πηγάδι που χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης κεραμικής χρονολογούμενης στο τέλος του β' τέταρτου - γ' τέταρτο του 4ου π.Χ. αι. Ο χαρακτήρας των ευρημάτων (καλής ποιότητας μελαμβαφής κεραμική, εισηγμένη κυρίως από την Αττική, δύο πήλινα ειδώλια, το ένα γυναικείας μορφής, το δεύτερο χοίρου) οδήγησε τη μελετήτριά τους στην υπόθεση ότι ίσως να προέρχονται από ιερό, πιθανώς γυναικείας θεότητας⁹³. Εάν δεχθούμε ότι τα ευρήματα τού αποθέτη προσιδιάζουν σε ιερό γυναικείας θεότητας, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να τα συνδυάζαμε με τις πληροφορίες για απόδοση λατρείας στην Πολυκρίτη. Στο πηγάδι συγκεντρώθηκαν απορριπτόμενα αναθήματα σε αυτήν.

Συμπερασματικά, η αφήγηση της Πολυκρίτης ως παράδειγμα *εκ προθέσεως ιστορίας* θα μπορούσε να έχει χαρακτήρα αιτιολογικό: ερμηνεύει, εξηγεί την ύπαρξη ενός σημαντικού παλαιού πυρήνα λατρείας της πόλεως, σε ένα κομβικό, διαχρονικά⁹⁴, σημείο της (στα βορειοανατολικά της αναπτύχθηκε η αγορά της κλασικής πόλεως), που διατηρείτο ευλαβικά ακόμη και μετά το τέλος απόδοσης λατρείας ή τιμών εκεί. Σε ένα σημείο της πόλεως που οι Νάξιοι επέστρεφαν ξανά και ξανά, γυρνώντας πίσω στην αρχή, αποδίδοντας τιμές ή ενθουσιάζοντες, ενσυνείδητα και ασυνείδητα, τους πρώτους κατοίκους της πόλεως, τους πρώτους κατοίκους του νησιού, προσεγγίζοντας το παρελθόν τους μέσω των καταλοίπων του, υλικών και άυλων.

υπερβολικές εκδηλώσεις αγάπης των συμπατριωτών της και θάπτεται εκτός της πόλεως, εν τῷ πεδίῳ, με όλους τους απαραίτητους εναγισμούς.

93. Β.Κ. Λαμπρινουδάκης - Φ. Ζαφειροπούλου, «Ανασκαφή Νάξου, πλατεία Μητροπόλεως», ΠΑΕ 1985, σ. 167. Ε.Ι. Κόλια, *Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, σ. 36-37.

94. Είναι άραγε τυχαίο το γεγονός ότι ο χώρος αυτός αφενός έχει στην άμεση γειτονία του (σχεδόν περιβάλλεται από) μικρούς χριστιανικούς ναούς και τον νεότερο μητροπολιτικό ναό της πόλεως, αφετέρου διατηρήθηκε ελεύθερος από κτίσματα έως την εποχή έναρξης των ανασκαφών, καθώς ανήκε στο δημόσιο.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ-ΖΩΟΥ ΣΤΟ ΛΑΪΚΟ, ΜΑΓΙΚΟ, ΠΑΡΑΜΥΘΙ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΠΕΝΤΑΜΠΕΛΑ» (ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΛΕΠΟΥΣ) ΑΠΟ ΤΗ ΝΑΞΟ

ΓΙΑΝΝΑ ΒΛ. ΣΕΡΓΗ* - ΜΑΡΙΚΙΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ**

Σύμφωνα με πρόσφατη ανθρωπολογική έρευνα¹ τα πρώτα δείγματα της στενής σχέσης ανθρώπων και ζώων εντοπίζονται πριν 2,5 εκατομμύρια χρόνια, τότε δηλαδή που ο άνθρωπος άρχισε να φτιάχνει τα πρώτα εργαλεία. Κι αυτά ήταν εργαλεία που διευκόλυναν το κυνήγι και την επεξεργασία των κουφαριών που άφηναν πίσω τους τα σαρκοβόρα. Το κρίσιμο σημείο, μάλιστα, της σχέσης αυτής εντοπίζεται στο ενδιαφέρον του ανθρώπου για τη μελέτη της συμπεριφοράς των ζώων, το οποίο δημιουργήθηκε από την ανάγκη του να κατανοήσει ποια από αυτά μπορούσε να κυνηγά κυρίως για την τροφή του και ποια έπρεπε να αποφεύγει για να μη γίνει η δική τους τροφή.

Αρχικά, μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδραση με τα ζώα, ο πρωτόγονος άνθρωπος διαπίστωνε ότι αυτά υπερείχαν σε πολλά και καθοριστικά σημεία, όπως στη σωματική δύναμη, στο θάρρος, στην πονηριά, στα ανεπτυγμένα αισθητήρια και ακόμη ότι κατείχαν μαγικά μέσα για το καλό του, όπως το βοτάνι που θεραπεύει και σώζει ζωές. Έτσι απέκτησε και την πεποίθηση ότι τα ζώα μπορούσαν να τον προστατεύουν και να προσφέρουν λύσεις στα προβλήματά του συμπληρώνοντας την ανεπάρκειά του, στις περιπτώσεις εκείνες που ήταν αποτελεσματικότερα². Η πίστη στην υπεροχή των ζώων και κατ' επέκταση στην υπεροχή της φύσης έναντι του ανθρώπου καταδεικνύεται κυρίως από το γεγονός ότι ο άνθρωπος δημιούργησε, αρχικά στο πλαίσιο του τοτεμισμού, ακόμα και την πεποίθηση ότι κατάγεται από τα ζώα, ότι υπάρχει μια υπαρξιακή εξομοίωσή του με αυτά, ότι ανήκουν στην ίδια οικογένεια. Ακόμα και σε μεταγενέστερα στάδια του πολιτισμού του ιεροποίησε τα ζώα και εκδήλωσε έντονη ζωολατρευτική συμπεριφορά. Αυτές οι αντιλήψεις πέρασαν αναπόφευκτα στις διηγήσεις του με συνέπεια, σε όλους τους πρωτόγονους λαούς, το πιο αρχαίο διηγηματικό υλικό να περιλαμβάνει ιστορίες στις οποίες αναφέρονται στοιχεία για τη ζωή και τη δύναμη των ζώων³, για τη βοήθεια και την προστασία που προσφέρουν στον άνθρωπο, αποτυπώνοντας τελικά τη βίωση ενός alter ego στη μορφή του ζώου⁴. Πολλά χρόνια μετά, συγκεκριμένα το 1854, ο απόηχος της πίστης στην ανωτερότητα των ζώων και στον οφειλόμενο σεβασμό προς αυτά έρχεται και πάλι μέσα από την απάντηση του Σιάτλ, αρχηγού μιας φυλής Ινδιάνων στον πρόεδρο των Η.Π.Α., Φραγκλίνο Πηρς, όταν αυτός του ζήτησε να πουλήσει την «ιερή» γη τους στην Κυβέρνηση της Αμερικής. Αυτός, ο «άγριος ερυθρόδερμος που δεν καταλαβαίνει», όπως ο ίδιος ο Σιάτλ λέει, θέτει ένα βασικό όρο

* Διδάκτωρ των Επιστημών της Αγωγής Παν/μίου Αιγαίου, Σχολική Σύμβουλος Π.Α.

** Φιλολόγος, Μ.Δ.Ε. στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ. Παν/μίου Αιγαίου, υποψήφια διδάκτωρ Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης.

1. Shipman, P., The Animal Connection. U.S.A.: W. W. Norton & Company Inc. 2011.
2. Μερακλής, Μ. Γ. Τα παραμύθια μας. Εντός, Αθήνα 2001.
3. v.d. Leyen, αναφ. Μερακλής, ό. π.: 20
4. Roehrich, αναφ. Μερακλής, ό. π.: 23

στον αμερικανό πρόεδρο, εκπρόσωπο του δυτικού πολιτισμού: «Αν αποφασίσω και δεχτώ, θα βάλω έναν όρο. Τα ζώα της γης αυτής ο λευκός θα πρέπει να τα μεταχειριστεί σαν αδέρφια του. Τι είναι ο άνθρωπος δίχως τα ζώα; Αν όλα τα ζώα φύγουν από τη μέση, ο άνθρωπος θα πεθάνει από μεγάλη εσωτερική μοναξιά, γιατί όσα συμβαίνουν στα ζώα, τα ίδια συμβαίνουν στον άνθρωπο».

Στις αρχαίες θρησκείες τα ζώα θεωρήθηκαν επίσης ανώτερο είδος. Ταυτίστηκαν και προστατεύτηκαν από τους θεούς και τους αγίους, αλλά και στο χριστιανισμό, στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, καθώς και στις ορθόδοξες λαϊκές παραδόσεις οι αναφορές στην αξία των ζώων είναι ουσιαστικές, παρά το γεγονός ότι κάποιοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς εξήραν σε μεγάλο βαθμό πάνω από τα ζώα και τον υλικό κόσμο τον άνθρωπο ως λογικό ον και κάτοχο αθάνατης ψυχής, ώστε να περιοριστεί μόνο σ' αυτόν η σωτηρία του κόσμου που έφερε ο Χριστός⁵. Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, μάλιστα, αλλά και στα νεότερα χρόνια τόσο η θεολογία, όσο και η φιλοσοφία στη Δύση, αν και αναγνώριζαν τα ζώα ως δημιουργήματα του Θεού, τα υποτίμησαν, φθάνοντας να τα υποτάξουν στον άνθρωπο μαζί με την υλική κτίση, γεγονός το οποίο συνέβαλλε στη σύγχρονη οικολογική κρίση⁶. Κατά την ίδια περίοδο τα ζώα που έβλαπταν τον άνθρωπο θεωρήθηκαν φορείς του διαβόλου και οδηγούνταν σε εκκλησιαστικό ή κοσμικό δικαστήριο προκειμένου να τιμωρηθούν και να σταματήσουν να κατατρέχουν τους καλούς χριστιανούς⁷. Μόνο η Δαρβινική θεωρία έπληξε την υπεροψία του ανθρώπου, δείχνοντας ότι συνδέεται οργανικά με τα ζώα και ακόμη ότι ως προς τη συνείδηση και τη λογική έχουν διαφορά βαθμού και όχι είδους⁸. Όμως, η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα έχει να παρουσιάσει και άλλες αντιφάσεις. Αρκεί να θυμηθούμε τις ζωοθυσίες, όπου το ζώο θεωρείται ιερό, αλλά σφαγιάζεται – θυσιάζεται και καταναλώνεται από τους ανθρώπους, χωρίς τύψεις. Αρκεί να θυμηθούμε από τη μια τους βασανισμούς που υπέστησαν και υφίστανται τα ζώα από τον άνθρωπο και από τα παιδιά του ανθρώπου, όταν ο βασανισμός ενός μικρού ζώου γινόταν παιχνίδι στα χέρια τους, τον εγκλεισμό σε ζωολογικούς κήπους, την ταλαιπωρία στο τσίρκο, τα πειράματα στα επιστημονικά εργαστήρια, και, από την άλλη, την αγάπη και τη φροντίδα που δείχνουν οι άνθρωποι της υπαίθρου στα ζώα εργασίας, η οποία φθάνει σε επίπεδα ισοτιμίας, αν σκεφτούμε ότι τους δίνει ονόματα όπως στα παιδιά του, θυμιάζει το στάβλο όπως το σπίτι του κ.α.⁹, αλλά και την υπερβολή σε εκδηλώσεις λατρείας που δείχνει ο άνθρωπος στα κατοικίδια του τα νεότερα χρόνια, ως αντάλλαγμα της ανάγκης του για συντροφιά.

Ο άνθρωπος λοιπόν κατά τη διάρκεια της ιστορίας του, αντιμετώπισε τα ζώα με διάφορους τρόπους. Ανάλογα με τα πολιτισμικά δεδομένα της κάθε ιστορικής εποχής, τα αντιμετώπισε άλλοτε ως ανώτερα, με δέος, φόβο και σεβασμό, άλλοτε ως ισότιμα, με συμπάθεια, αγάπη, διάθεση συνεργασίας, δεδομένων και κάποιων υπερβολών στοργής και αφοσίωσης, και άλλοτε ως κατώτερα, με σκληρότητα, αδιαφορία και διάθεση εκμετάλλευσης.

Η συγγενική σχέση των πρωτόγονων με τα ζώα, με τις όποιες διαφοροποιήσεις εισήγαγε κάθε φορά η νέα γνώση και ο πολιτισμός καθώς και τα νέα στοιχεία που προέκυπταν από

5. Ζηζιούλας, Ι. Ο άνθρωπος και τα ζώα στην παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). *Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα*. Ψυχογιός, Αθήνα 2011, σσ. 255-261.

6. Ό. π.

7. Μποτετζάγιας, Ι. Η φύση στο δικαστήριο. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). *Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα*. Ψυχογιός, Αθήνα 2011, σσ. 283-289.

8. αναφ. ό. π.: 261

9. Οικονομίδης, Δ. Β. Όνομα και ονοματοθεσία. *Λαογραφία*, 20 (1962), 533-535 και Αικατερινίδης, Γ. Ν. Θυσιάζεται δε ενώπιον της εικόνας του αγίου.... *Καθημερινή*, Ένθετο Επτά Ημέρες, Η Θυσία, (24-4-2005).

την καθημερινή παρατήρηση του ανθρώπου σχετικά με τη συμπεριφορά τους, πέρασαν στην ποίηση των λαών και πολύ περισσότερο στις νεότερες διηγήσεις. Πληρέστερα και αναλυτικότερα όμως η σχέση ανθρώπου - ζώου αποτυπώθηκε στα νεότερα λαϊκά, μαγικά, παραμύθια¹⁰, στα οποία τα ζώα κατέχουν πρωταγωνιστικό ή καθοριστικό ρόλο¹¹ και συναλλάσσονται με τον άνθρωπο καθημερινά σαν ισότιμοι αλλά και δυναμικοί εταίροι και βοηθοί του. Συνήθως δρουν και προσφέρουν στον άνθρωπο τη βοήθειά τους, υποκινούμενα από ευγνωμοσύνη για κάποιο καλό που εκείνος πρώτος τους έκανε (πρόκειται για το πολύ γνωστό μοτίβο των ευγνώμωνων ζώων), οπότε κινούν γη και ουρανό για να του το ανταποδώσουν. Να σημειώσουμε εδώ, ότι η επιλογή του κάθε ζώου-βοηθού κρύβει συνήθως και ανάλογα με την περίπτωση έναν ιδιαίτερο συμβολισμό. Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική ερμηνεία, μάλιστα, τα ευγνώμονα και βοηθητικά ζώα αντιπροσωπεύουν τη φυσική μας ενέργεια. Ως βοηθοί του ανθρώπου, δηλαδή, αντιπροσωπεύουν την ενοποιημένη, την ώριμη και ενδυναμωμένη προσωπικότητα που είναι έτοιμη για υπερβάσεις, γενναίες πράξεις και άθλους. Η αλεπού στο παραμύθι «ο Πενταμπελάς» που θα εξετάσουμε παρακάτω, συμβολίζει, σύμφωνα με την ίδια ερμηνευτική προσέγγιση, τις δυνατότητες που υπάρχουν δυνάμει μέσα στον ήρωα αλλά δεν τις έχει αντιληφθεί και δεν τις έχει καλλιεργήσει ακόμη.

Μια φορά κι ένα καιρό λοιπόν, τότε που και τα ζώα είχαν ανθρώπινη φωνή, όπως λέει το παραμύθι, δημοσιευμένο για πρώτη φορά το 1874 στα *Νεοελληνικά Ανάλεκτα Παρνασσού* από τον Νικόλαο Κρίσπη και που στο Διεθνή Παραμυθιακό Κατάλογο (ATU) ανήκει στον τύπο 545B με γενικό τίτλο «Η αλεπού προξενήτρα», ζούσε εδώ στη Νάξο¹² ένας φτωχός χωρικός που όλη κι όλη η περιουσία του ήταν μια καλύβα κι ένα αμπέλι με πέντε ρίζες. «Κάθε χρόνο όμως, μόλις αρχίζανε να γυαλίζουνε τα σταφύλια, παραφύλαγε μια αλεπού και μόλις έβρισκε ευκαιρία έμπαινε μέσα και τα 'τρωγε. Μύριους τρόπους έβρισκε, η πονηρή, μπροστά στα μάτια του ανθρώπου να τα τρώει¹³, χωρίς αυτός να το καταλαβαίνει¹⁴. Καταντούσε πια να τελειώσει η βεντέμα των σταφυλιών και να μη δοκιμάζει ο κακομοίρης ούτε ρώγα. Μια χρονιά δεν άντεξε άλλο και μέρα νύχτα παραφύλαγε με την καραμπίνα γεμάτη από πριν να μπει ο Γυαλιστής (ο Ιούλιος) και μια μέρα τσακώνει την καλή σου την αλεπού, χωμένη σε μια ρίζα, κι ήταν έτοιμος να της κουδουνίσει τα μυαλά».

Από τις πρώτες γραμμές του το παραμύθι εισάγει τους βασικούς ήρωές του, τον άνθρωπο, φτωχό, απλό, λαϊκό και άξεστο χωρικό και την αλεπού-βασική εκπρόσωπο της φύσης και συμπρωταγωνίστρια¹⁵ όπως θα δούμε στη συνέχεια, κάνοντας μια πρώτη αναφορά

10. Δροσίνης, Γ. Ζώα και πουλιά στα δημοτικά τραγούδια μας. Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, τ. 3, αρ. 3, Αθήνα, 1924.

11. Καπλάνογλου, Μ. Ο κόσμος των ζώων και η ζωολογία των ελληνικών μαγικών παραμυθιών. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα. Ψυχογίος, Αθήνα 2011, σσ. 213-222.

12. Η απόδοση στα σημεία του παραμυθιού που παρουσιάζονται εδώ είναι από το ανέκδοτο βιβλίο της Γιάννας Σέργη «Λαϊκά παραμύθια από τη Νάξο».

13. Η επιλογή του αφηγητή να κλέβει η αλεπού σταφύλια για να φάει στηρίζεται στη φυσική προτίμηση που δείχνει στα σταφύλια. Μάλιστα, μπορεί να καταστρέψει ολόκληρα τσαμπιά, προκειμένου να βρει τα πιο ώριμα ακόμα και μέσα στο σκοτάδι.

14. Η αλεπού ήταν ανέκαθεν για τους Έλληνες το πιο έξυπνο και πονηρό ζώο που με την ευστροφία του, κατάφερνε πολλές φορές να ξεγελάσει και τον άνθρωπο. Το χαρακτηριστικό της πονηριάς το διαθέτει κυρίως η κόκκινη αλεπού (είδος *Vulpes vulpes*) η οποία έχει και περισσότερο συνδεθεί με το λαϊκό πολιτισμό. Αρχαίες παροιμίες και φράσεις δηλώνουν την πονηριά της αλεπούς: «αλώπηξ τον βουν ελαύνει», «μήτιν αλώπηξ» κ.ά. Το συγκεκριμένο παραμύθι δημιουργήθηκε με την αφηγηματοποίηση υπάρχουσας σαμανιστικής δοξασίας των νομαδικών κτηνοτροφικών λαών της κεντρικής Ασίας γύρω από την κλοπή των ζώων τους.

15. Καπλάνογλου, Μ. Άνθρωποι και ζώα στη νεοελληνική παράδοση: οι παραλλαγές του παραμυθιού η αλεπού προξενήτρα. Στο Ε. Αυδίκος Από το παραμύθι στα κόμικς. Παράδοση και νεωτερικότητα. Οδυσσεάς, Αθήνα

στα βασικά χαρακτηριστικά της ως ζώου και στη ιδιαίτερα στη γνωστή πονηριά της και στην τάση της για κλοπή τροφής. Πρόκειται για ένα από τα κλασικά τεχνάσματα που μηχανεύεται το συγκεκριμένο ζώο, υποκινούμενο από την πείνα, γνωστό τόσο από τον Αίσωπο, όσο και το λαϊκό μύθο¹⁶. Στις πρώτες γραμμές μπαίνει και το πρόβλημα που δημιουργείται διαχρονικά μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η σύγκρουση στον αγώνα για την επιβίωση, τόσο του ανθρώπου όσο και του ζώου. Η αλεπού παρουσιάζει στη συνέχεια ένα πλήθος ανθρωπομορφικών χαρακτηριστικών, όπως έναρθρο λόγο και συναισθήματα¹⁷ που την εξισώνουν με τον άνθρωπο. Κάτω από την απειλή του όπλου του ανθρώπου, αισθάνεται άγχος, φόβο και τρόμο. Παρόλα αυτά, δεν καταλαμβάνεται απόλυτα από αυτά τα παραλυτικά συναισθήματα. Αντίθετα, έχοντας εμπιστοσύνη στον εαυτό της, με δημιουργική σκέψη και υψηλή αυτοεκτίμηση, προσαρμόζεται γρήγορα στα νέα δεδομένα, αναδιπλώνεται και σκέφτεται τον τρόπο με τον οποίο θα σωθεί. Και νάτη που έχει έτοιμη μια σπουδαία και ιδιαίτερα δελεαστική πρόταση προς τον άνθρωπο: «Μη με σκοτώσεις, Πενταμπελά μου» - Πενταμπελά τονε βάφτισε, επειδή είχε πέντε ρίζες το αμπέλι του - «κι εγώ θα σε κάμω να πάρεις του βασιλιά την κόρη». «Μωρέ, τι είν' αυτά που λες, αλεπού; εγώ του βασιλιά την κόρη;» «Όρκο σου κάνω, άφησέ με, και να μη με πεις αλεπού αν σε τρεις μήνες δεν παντρευτείς του βασιλιά την κόρη». Ο ήρωας στη συγκεκριμένη παραλλαγή του παραμυθιού δεν δυσπιστεί στα λόγια της αλεπούς, όπως συμβαίνει με το γιο του μυλωνά στον παπουτσωμένο γάτο, αλλά στον εαυτό του, λόγω του συμβιβασμού με τη μιζέρια του. Όμως, χαρίζει τη ζωή στην αλεπού, μια και δεν έχει τίποτα να χάσει μέσα στη φτώχεια του. Και βέβαια, αν σκότωνε την αλεπού, θα διέπραττε μια βεβιασμένη πράξη για να την εκδικηθεί και για να γλιτώσει τα λιγοστά σταφύλια του. Αναγνωρίζοντας όμως, αφενός, ότι η κλοπή των σταφυλιών ήταν μια κίνηση προερχόμενη από το ένστικτο επιβίωσης του ζώου και, αφετέρου, ότι η πρότασή της ήταν πιθανόν εφαρμόσιμη λόγω των γνωστών ικανοτήτων της, ίσως είχε κάποιο όφελος τελικά από αυτή τη συνεργασία και τη συναλλαγή. Ένα όφελος στο πλαίσιο μιας ανταποδοτικής σχέσης που θα είχε ο κάθε άνθρωπος που σέβεται τη φύση και τα πλάσματά της, αν μεταφράσουμε τον αλληγορικό λόγο και τους συμβολισμούς του παραμυθιού με όρους της πραγματικότητας.

Κι η αλεπού καλά τα είπε, καλά τα έκαμε. Πιστή στην υπόσχεσή της και υποκινούμενη από την ευγνωμοσύνη που αισθάνεται απέναντι στον άνθρωπο, βάζει σε εφαρμογή ένα μεθοδικό σχέδιο δράσης, στο οποίο έχει υπολογίσει όλες τις λεπτομέρειες με εξαιρετική προνοητικότητα και, μετά από πολλές περιπέτειες και χάρη στην ικανότητά της να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες και να προσαρμόζεται στις νέες καταστάσεις¹⁸, επιτυγχάνει το στόχο της. «Φεύγει μεμιάς, πάει στο παλάτι και λέει του βασιλιά: «Ο αφέντης μου, ο Πενταμπελάς, μ' έστειλε να μου δώσεις το πινάκι που μετράς τα γρόσια, για να μετρήσει και τα δικά του». «Παραξευέντηκε ο βασιλιάς... πώς μαθές να βρίσκεται άλλος άνθρωπος κάτω από

1996, σσ. 248-255.

16. Αυδίκος, Ε. (1999). Αφηγηματικά μοντέλα στον Αίσωπο και το λαϊκό μύθο. Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας, τ. 13, Πατάκης, Αθήνα, σσ. 59-81.
17. Πρέπει να διευκρινιστεί το γεγονός ότι χρησιμοποιούμε τον όρο «ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά» καθ' υπέρβαση. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν μπορούν να αναγνωριστούν ως τέτοια, με σημερινούς όρους, υπό το φως δηλαδή της σύγχρονης επιστημονικής και φιλοσοφικής έρευνας: αναφερόμαστε, λοιπόν, σε οιονεί ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, ακολουθώντας έναν συμβατικό τρόπο σκέψης, περισσότερο σχηματικό, που θεωρούσε ανθρωπομορφικό ό,τι «έμοιαζε» στον άνθρωπο, αφαιρώντας το επιπλέον ως πραγματική δυνατότητα από τον μη ανθρώπινο φορέα.
18. Μπρίτσας, Π. & Σώκος, Χ. Αλεπού *Vulpes vulpes*. Ανάκτηση στις 20-3-2012 από το δικτυακό τόπο: <http://www.greppas.gr/thireftes/alepou/alepou.html>

τον ουρανό πλούσιος σαν τον εαυτό του, να μετράει τα γρόσια με το πινάκι; Έδωσε όμως το πινάκι στην αλεπού κι αυτή το πήγε στον Πενταμπελά. «Πού το βρήκες το πινάκι;» τη ρωτάει αυτός παραξενεμένος. «Α, του βασιλιά το ζήτησα, πως θα μετρήσεις τάχα τα γρόσια σου». «Ε, και τι μ' αυτό; Αν το μάθει πως τον γέλασες και μας σκοτώσει και τους δυο; «Δική μου δουλειά είν' αυτή και να μη σε νοιάζει. Μόλις νύχτωσε σηκώνεται η καλή σου, πάει στην πολιτεία, τρυπώνει σ' ένα μαγαζί, κλέβει ένα γρόσι από τον μπεζαχτά, το χώνει σε μια χαραμάδα του πινακιού και πρωί πρωί το πάει πίσω στο βασιλιά. Δυο και τρεις φορές η αλεπού πηγαиноέρχεται στο παλάτι κάνοντας το ίδιο κόλπο ζητώντας το πινάκι του βασιλιά, μια για να μετρήσει ο δήθεν πάμπλουτος αφέντης της τα γρόσια, μια τα εικοσάρικα και μια τα φλουριά, πιάνει κουβέντα μαζί του, του εξιστορεί τα μυθικά πλούτη και τα μεγαλεία του Πενταμπελά, ώσπου τον πείθει και τον φέρνει στο σημείο να της πει να μεσολαβήσει για να τον παντρεύει με την κόρη του.

Η σχέση του ανθρώπου με το ζώο βλέπουμε ότι εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από ισοτιμία, άσχετα αν πρόκειται για τον άνθρωπο της υπαίθρου ή για το βασιλιά. Η αλεπού που, λόγω της πονηριάς και της νοητικής ευελιξίας της, δίκαια της αποδίδεται ο ρόλος της προξενήτρας, είναι ικανή να επηρεάζει κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από το επίπεδο και τη θέση του, ενώ επιδεικνύει εξαιρετες κοινωνικές δεξιότητες. Αυτά ως προς την επικοινωνία και τη συναλλαγή, γιατί, κατά τα άλλα, παρατηρούμε ότι η αλεπού αποκαλεί τον Πενταμπελά αφέντη. Ο αφηγητής, δηλαδή, ενώ θεωρεί ισότιμο το ζώο (το οποίο μάλιστα έχει ανώτερες νοητικές ικανότητες όπως είναι, για παράδειγμα, η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων¹⁹) με τον άνθρωπο, εισάγει ταυτόχρονα την άποψη ότι αυτός είναι κύριος του ζώου, ότι μπορεί να το εξουσιάζει.

Η αλεπού, ικανοποιημένη από το αποτέλεσμα των προσπαθειών της και την επίτευξη του στόχου της, τρέχει στον Πενταμπελά και από μακριά του φωνάζει: «-Πενταμπελά μου, Πενταμπελά μου, τα συχαρίκια μου! -Γιατί; Τι έγινε; -Πού να στα λέω! Αυτή τη φορά τον απολώλανα το βασιλιά. Όταν είδε το φλουρί κολλημένο στο πινάκι, κατάλαβε πόσο πλούσιος είσαι και μου είπε πως σε θέλει για την κόρη του. Είδες που σου τα 'λεγα εγώ;» Το ζώο διακατέχεται από την υπερηφάνεια του ανθρώπου που με οργάνωση, υπομονή, επιμονή, προβλεψιμότητα και προσήλωση στο στόχο καταφέρνει το επιθυμητό αποτέλεσμα αυξάνοντας έτσι την αίσθηση αυτοαξίας και τα επίτεδα της αυτοεκτίμησής του²⁰.

Στο σημείο αυτό ο αφηγητής εισάγει ένα καινούριο πρόβλημα. Ο άνθρωπος χαίρεται, αλλά διστάζει να πάει στο παλάτι. «Ναι, αλλά πώς θ' ανέβω, καημένη, στο παλάτι; Με τη σκούφια μου; Με τα παλιόρουχα;» Η αλεπού, με αυξημένη αυτοπεποίθηση και αίσθηση αυτοαποτελεσματικότητας από την προηγούμενη επιτυχία της αναλαμβάνει την ευθύνη να επιλύσει και αυτό το πρόβλημα. «Εγώ που τα κατάφερα ως εδώ, θα βγάλω πέρα και τα υπόλοιπα», του λέει και φεύγει. Με την προστασία του ζώου προς τον άνθρωπο ως κύριο στοιχείο της σχέσης τους σε αυτή τη φάση και με τα ως τώρα δεδομένα, η αλεπού πολύ εύκολα ξεγελάει δυο βασιλόπουλα και εξασφαλίζει δύο ολόχρυσες φορεσιές με τις χρυσές καδένες και με τα ρολόγια για τον Πενταμπελά. «Πενταμπελά μου, να που σου 'κονόμησα και ρούχα! Ντύσου και να 'χεις το νου σου, όταν θα πας στο παλάτι, να μη δείχνεις σατισμένος. Όταν σου βγάλουνε γλυκό να μην ορμήξεις ν' αδειάσεις τον κεσέ, μόνο να πάρεις μια κουταλιά. Σαν κάσσετε στο τραπέζι, να πιάνεις έτσι το πιρούνι και το κουτάλι να μη σε καταλάβουνε πως είσαι χωριάτης και μας σκοτώσουνε». Η υπεροχή του πανέξυπνου ζώου

19. Ξανθάκου Γ. & Καϊλα Μ. Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα. Ατραπός, Αθήνα 2002.

20. Branden, N. Η δύναμη της αυτοεκτίμησης (μτφρ. Α. Ντούργα). Δίοδος, Αθήνα 2000.

έναντι του ανθρώπου είναι πλέον ξεκάθαρη. Η προστασία του στον άνθρωπο συνεχίζεται και η συνεργασία μεταξύ τους θα φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Στο παλάτι η αλεπού διορθώνει με εύστοχες παρεμβάσεις κάθε άξεστη κίνηση του Πενταμπελά, μια και αυτός σα βουνίσιος άνθρωπος που ήτανε και συνηθισμένος στις βράκες, όπως λέει το παραμύθι, δεν μπορούσε να αποκτήσει εύκολα την απαιτούμενη κοινωνική συμπεριφορά. Μετά από τρεις μήνες, που έμεινε ο Πενταμπελάς κι η αλεπού στο παλάτι, ήρθε η ώρα να δείξει τα πραγματικά του πλούτη και να γίνει ο γάμος. Το ζώο στην τρίτη και καθοριστική αυτή προσπάθεια για την ολοκλήρωση του στόχου, θα καταβάλει την υπέρτατη προσπάθεια για να ικανοποιήσει τον ευεργέτη του. Ενώ ο βασιλιάς ετοιμάζει την πομπή με τα στρατεύματα και τις μουσικές, η αλεπού προπορεύεται και πείθει όλους τους βοσκούς της περιοχής να πουν στο βασιλιά σαν περάσει πως όλα τα κοπάδια και όλα τα βοσκοτόπια ανήκουν στον Πενταμπελά, γιατί αλλιώς αυτός θα τους πάρει τη ζωή. Αφού εξασφαλίζει την υπόσχεσή τους, φθάνει στο παλάτι του δράκου. Αυτό το παλάτι, με τις κάμαρες τις γεμάτες θησαυρούς, θα παρουσιάσει στο βασιλιά ως το παλάτι του Πενταμπελά και σ' αυτό θα εγκαταστήσει το νέο ζευγάρι. Πρέπει λοιπόν να σκοτώσει το δράκο, που όπως σε όλα τα παραμύθια υπερέχει μόνο ως προς τη σωματική δύναμη και δεν φημίζεται καθόλου για το μυαλό του. Για την εξυπνάδα και την πονηριά της αλεπούς η εξαφάνιση του δράκου είναι εύκολη υπόθεση. Από κει και πέρα τα πράγματα κυλούν ομαλά. Ο Πενταμπελάς εξελίχθηκε σε εξευγενισμένο άρχοντα και ζούσε με τη βασιλοπούλα στο παλάτι του δράκου έχοντας όλα τα καλά και κράτησε και την αλεπού κοντά του, εκφράζοντας το σεβασμό του στο ζώο που τον βοήθησε να αλλάξει η ζωή του.

Όμως, όπως η φύση πολλές φορές «προκαλεί» τον άνθρωπο, έτσι και η αλεπού στο παραμύθι μας, δεν εφησυχάζει από τη στάση του ανθρώπου απέναντί της, ο οποίος, ενώ προφανώς απολάμβανε τα καλά που του πρόσφερε το ζώο, τηρούσε μια σχεδόν παθητική στάση απέναντί του. Μηχανεύεται λοιπόν ένα τέχνασμα για να δοκιμάσει τα συναισθήματά του, για να τον ενεργοποιήσει, για να του μάθει πως όπως κάθε σχέση, έτσι και η σχέση μας τη φύση χρειάζεται συνεχή φροντίδα. Κουλουριάστηκε λοιπόν σε μια γωνιά, έκλεισε τα μάτια της κι έκανε την άρρωστη, «για να δει αν θα τη νοιαστεί ο Πενταμπελάς, αφού της χρωστούσε τέτοια χάρη, να αξιωθεί να πάρει βασιλοπούλα και να κατοικήσει σε τέτοιο παλάτι». Μόλις την είδε ο Πενταμπελάς της δίνει μια κλοτσιά και την πετάει κάτω από τις σκάλες. Σηκώνεται τότε αυτή και του λέει: «Μωρέ, τέτοιος είσαι; Εγώ έτσι έκανα στα ψέματα την άρρωστη για να δω, αχάριστε, τι θα κάνεις, που αν πέθαινα έπρεπε να μου κάνεις χρυσά κόλλυβα!»

Το ζώο υπερέχει του ανθρώπου και πάλι σε νοημοσύνη, σε συναισθήματα και σε ηθική συνείδηση. Κι ο άνθρωπος ντροπιασμένος, μετανιωμένος αλλά και φοβισμένος μήπως και μαρτυρήσει η αλεπού την πραγματική του ταυτότητα, υπαναχωρεί: «Στα ψέματα σε πέταξα, για να σου δείξω πως δεν είμαι ζαβός να μου κάνεις την ψευτοπεθαμένη. Εγώ σ' έχω πιο καλά κι απ' τη γυναίκα μου κι όχι χρυσά κόλλυβα θα σου κάνω σαν πεθάνεις αλλά και παντοτινά θα σε μνημονεύω. Και στην αρρώστια σου θα καλέσω τους καλύτερους ντετόρους». Το ζώο πείθεται προσωρινά. Μα, μετά από κάμποσο καιρό, επαναλαμβάνει το τέχνασμα. Μόλις την είδε να κείται ο Πενταμπελάς, «της δίνει μια με το τακούνη του και της ζουλάει το κεφάλι κι ύστερα τη σέρνει ψόφια από την ουρά και την πετάει στο δρόμο». Στην ενσυναίσθηση της αλεπούς ο ήρωας αντιδρά με αναισθησία, στην αφοσίωσή της με αδιαφορία, στη δωρεά της με απαξίωση και ατιμία. Και στη φύση, που του πρόσφερε τόσα, με καταστροφικές ενέργειες.

Στη σχέση ανθρώπου - ζώου στο τελικό επεισόδιο, όπως και στο αρχικό, κυριαρχεί ο άνθρωπος με τη δύναμή του να υποτάσσει, να εξαπατά και να σκοτώνει το ζώο, όταν πια του είναι άχρηστο, επιδεικνύοντας την απίστευτη οίηση που χαρακτηρίζει τελικά το ανθρώπινο γένος. Αλλά, το μήνυμα και του τελικού επεισοδίου, όπως και όλου του παραμυθιού, που ο αφηγητής μας καταθέτει μέσα από το συμβολικό του λόγο, είναι η ανωτερότητα του ζώου έναντι του ανθρώπου, που επιβεβαιώνει το ρηθέν ότι η αχαριστία και η αγνωμοσύνη είναι η αμοιβή του κόσμου (του ανθρώπινου κόσμου). Ότι, τελικά, ο άνθρωπος δεν τιμά τον εαυτό του και μέσα στη μεγάλη οικολογική κρίση που δημιουργήσε οφείλει περισσότερο από ποτέ να επανεξετάσει τη στάση του απέναντι στη φύση και τα πλάσματά της για το δικό του όφελος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αικατερινίδης, Γ. Ν. Θυσιάζεται δε ενώπιον της εικόνας του αγίου..., Καθημερινή, Ένθετο Επτά Ημέρες, Η Θυσία, 24-4-2005.
- Αυδίκος, Ε. Αφηγηματικά μοντέλα στον Αίσωπο και το λαϊκό μύθο. Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας, τ. 13, σσ. 59-81. Πατάκης, Αθήνα 1999.
- Bettelheim, B.. Η γοητεία των παραμυθιών. Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση (μτφρ. Ε. Αστερίου). Γλάρος, Αθήνα 1995.
- Branden, N. Η δύναμη της αυτοεκτίμησης (μτφρ.Α. Ντούργα). Δίοδος, Αθήνα 2000.
- Δροσίνης, Γ. Ζώα και πουλιά στα δημοτικά τραγούδια μας. Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, τ. 3 Αθήνα, 1924.
- αρ. 3. Ζηζιούλας, Ι. Ο άνθρωπος και τα ζώα στην παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα. Ψυχογιός, Αθήνα 2011, σσ. 255-261.
- Καπλάνογλου, Μ. Άνθρωποι και ζώα στη νεοελληνική παράδοση: οι παραλλαγές του παραμυθιού η αλεπού προξενήτρα. Στο Ε. Αυδίκος, Από το παραμύθι στα κόμικς. Παράδοση και νεωτερικότητα. Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σσ. 248-255. Καπλάνογλου, Μ. Ο κόσμος των ζώων και η ζωολογία των ελληνικών μαγικών παραμυθιών. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα. Ψυχογιός,. Αθήνα 2011, σσ. 213-222.
- Κρίστινης, Ν. Νεοελληνικά Ανάλεκτα Παρνασσού, τ. Β', Αναστατικές Εκδόσεις Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1973.
- Μερακλής, Μ. Γ. Τα παραμύθια μας. Εντός, Αθήνα 2001.
- Μποτετζιάγιας, Ι. Η φύση στο δικαστήριο. Στο: Α. Α. Λυδάκη & Γ. Ν. Μπασκόζος (επ.). Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα. Ψυχογιός, Αθήνα 2011, σσ. 283-289.
- Μπρίτσας, Π. & Σώκος, Χ. Αλεπού Vulpes vulpes. Ανάκτηση στις 20-3-2012 από το δικτυακό τόπο: <http://www.greppas.gr/thireftes/alepou/alepou.html>
- Ξανθάκου Γ. & Καΐλα Μ. Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα. Ατραπός, Αθήνα 2002.
- Οικονομίδης, Δ. Β. Όνομα και ονοματοθεσία. Λαογραφία, 20 (1962), σσ. 533-535.
- Σέρρη, Γ. (ανέκδοτο). Λαϊκά παραμύθια από τη Νάξο.
- Shipman, P. The Animal Connection. U.S.A.: W. W. Norton & Company Inc. 2011.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ*

Στο γενέθλιο τεύχος των Ναξιακών Γραμμάτων¹ παρουσίασα εν ολίγοις το τεμάχιο από το πόδι κρατήρα ή πιθαμφορέα (εικ.1) των μέσων περίπου του 7ου π.Χ. αιώνα από τα Απλώματα της Νάξου, πάνω στο οποίο σώθηκαν γραμμένα με χρωστήρα από τα δεξιά προς τα αριστερά τα γράμματα ΝΑΗΣΥΕ.² Συμπληρώνοντας τη λέξη με ένα τελικό σίγμα, διάβασα το κύριο όνομα Ναξύης, το οποίο χαρακτήρισα φερώνυμο της Νάξου, δηλαδή “όνομα προσώπου, που είχε το ίδιο θέμα με το όνομα της Νάξου”. Θεώρησα στη συνέχεια ότι η επιγραφή στο τεμάχιο του αγγείου τεκμηριώνει για πρώτη φορά γραπτώς στην ιστορία το όνομα του νησιού. Το όνομα Ναξύης, λόγω της κατάληξης σε -ύης, που απαντά συχνά σε ονόματα από την Ανατολική Ελλάδα και την Μικρά Ασία, καθώς και το Νάξος, που συνδέεται από την αρχαία παράδοση με την ίδια περιοχή,³ ερμήνευσα ως προερχόμενα από τα παλαιότερα μικρασιατικά κυρίως και νησιωτικά φύλα που κατοικούσαν στο ανατολικό Αιγαίο και που ήδη κατά τη διάρκεια της 2ης π. Χ. χιλιετίας αναμείχθηκαν με τους Έλληνες. Τον παλαιότερο αυτό πληθυσμό οι Έλληνες τον χαρακτήριζαν γενικότερα ως Κάρες.⁴

Εικ.1. Τεμάχιο αγγείου του 7ου π.Χ. αι. από τη Νάξο

Στο τρίτο τεύχος των Ναξιακών Γραμμάτων⁵ ο συνάδελφος κ. Ιωάννης Προμπονάς προέτεινε μια άλλη ερμηνεία. Παρατηρώντας ότι η ιωνική κατάληξη -ύης αντιστοιχεί στη δωρική -ύας, η οποία απαντά και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, την ηπειρωτική δηλαδή Ελλάδα, υποστήριξε ότι το όνομα Ναξύης θα μπορούσε να έχει σχηματισθεί από μια ρίζα της ελληνικής ναξ-, η οποία εκδηλώνεται στο αρχαίο ελληνικό ρήμα νάσσω (που σημαίνει πιέζω, συνθλίβω, παραγεμίζω),⁶ και άλλα παράγωγά της, όπως το επίθετο ναξός (που σημαίνει συμπαγής). Με βάση την ανωτέρω ετυμολογία κατέληξε ο κ. Προμπονάς να υποστηρίξει ότι το Ναξύης είναι ομιλούν όνομα και σήμαινε τον μάστορα, τον τεχνίτη.

Ομολογώ ότι η ορθή συσχέτιση από τον κ. Προμπονά των καταλήξεων -ύης και -ύας, με προβληματίσει έντονα, μολονότι η συνέχεια του επιχειρηματός του, που δέχεται μετάβαση της χρήσης του νάσσω από τις μαρτυρούμενες έννοιες πιέζω,

* Ομότ. Καθηγητής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Λαμπρινουδάκης, Β., “Η πρώτη γνωστή γραπτή μαρτυρία για το όνομα της Νάξου”, *Ναξιακά Γράμματα* 1, 2011, 5-7.
2. Στο πρώιμο ναξιακό αλφάβητο το ξ αποδιδόταν με τα γράμματα ΗΣ και το Η είχε το σχήμα του όρθιου ορθογώνιου παραλληλόγραμμου.
3. Βλ. πιο κάτω, σημ. 19 και 24.
4. Herda, A., “Greek (and our) view on the Karians”, στο Mouton, A. / Rutherford, I. / Yakubovich, I. (εκδ.), *Luvian Identities. Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Leiden / Boston, 2013, 421-506, ιδιαίτερα 428-440. Πβ. Sakellariou, M., *Ethne Grecs à l' âge du Bronze*, Athènes 2009, 675. 725-726.
5. Προμπονάς, Ι., “Ναξύης σημαίνει Νάξιος ή Μάστορας;”, *Ναξιακά Γράμματα* 3, 2012, 7-11.
6. Liddell, H.-G. / Scott, R. / Jones, H.-St., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, λ. νάσσω: press, squeeze close, stamp down, stuff quite full; - Pass.: to be piled up.

συμπιέζω, φορτώνω, παραγεμίζω, στην αμάρτυρη και μάλλον ξένη προς αυτές έννοια κατασκευάζω, φιλοτεχνώ, δεν είναι εύκολα κατανοητή και δεν φαίνεται να μπορεί απρόσκοπτα να θεμελιωθεί.

Έτσι επανήλθα στο θέμα με μια αναλυτικότερη εξέταση των δεδομένων: Πριν προχωρήσω στη δική μου αναζήτηση, θυμίζω ότι δεν υπήρξε μία μόνο πρόταση για τη συμπλήρωση του ονόματος της επιγραφής. Η κορυφαία επιγραφικός Guarducci πρότεινε το 1985 το αμάρτυρο Άναξύη[ς κατ' αναλογία με το μαρτυρούμενο όνομα του Πέρση σατράπη της Φρυγίας Έπιξύης,⁷ ενώ ο Arena το 1994 θεώρησε ότι το -ναξύε- πρέπει μάλλον να συμπληρωθεί ως τύπος του ρήματος αναξύω, π.χ. ως απαρέμφατο, αναξύειν, το οποίο θα ήταν ενταγμένο σε αναθηματική φράση πάνω στο αγγείο που θα απαγόρευε την αλλοίωση, την ανάξειση δηλαδή του κειμένου αυτού, στο μέλλον.⁸ Το ότι η λέξη ναχσύε[. δεν ήταν μόνη της γραμμένη πάνω στο αγγείο, αλλά αποτελούσε μέρος φράσης, είναι το πιθανότερο. Είναι όμως προφανές ότι η λέξη έχει γραφτεί με πινέλο που βουτήχτηκε μόνο μια φορά στο χρώμα. Τα γράμματα αρχίζουν με ένα εντονότατο N, που πρέπει να είναι το πρώτο που γράφτηκε όταν το πινέλο μόλις είχε βουτηχτεί στο χρώμα, και επομένως περιείχε πολύ και παχύ υλικό. Στη συνέχεια τα γράμματα ξεθωριάζουν προοδευτικά, καθώς η περιεκτικότητα του πινέλου σε χρώμα εξαντλιόταν. Η πιθανότητα λοιπόν το N να μην ήταν το πρώτο γράμμα της λέξης είναι μηδαμινή. Έτσι καταλήγει κανείς σχεδόν αναγκαστικά στο κύριο όνομα Ναχσύε[ς (Ναξύη[ς), το οποίο μάλιστα είναι σε ονομαστική, πράγμα που το τοποθετεί μάλλον στην αρχή της οποιασδήποτε φράσης ήταν γραμμένη στο αγγείο.

Και τώρα ως προς τα ονόματα Ναξύης και Νάξος: Θεωρώ ότι για την προέλευση και την ερμηνεία τους δεν έχουν τόση σημασία οι γλωσσικοί συνδυασμοί. Άλλωστε η ελληνική και οι γλώσσες της Μ. Ασίας ήταν συγγενείς ως ινδοευρωπαϊκές, με πολλές κοινές ρίζες.⁹ Στερεότερη βάση για την ερμηνεία των ονομάτων Ναξύης και Νάξος παρέχουν τα πραγματικά δεδομένα από την αρχαία παράδοση, την ιστορία, την αρχαία γεωγραφία και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Και τα δεδομένα αυτά συνδέουν στενά τα ονόματα αυτά με ό τι οι αρχαίοι αποκαλούσαν Κάρες. Επαναλαμβάνω με έμφαση ότι οι αρχαίοι απέδιδαν συνήθως αυτό το όνομα γενικότερα στους παλαιότερους κατοίκους της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας και των νησιών του Αιγαίου, και όχι μόνο στους κατοίκους της περιοχής που στους κλασικούς χρόνους χαρακτηριζόταν ως Καρία (εικ.2). Ο Μιχάλης Τιβέριος¹⁰ περιέγραψε χαρακτηριστικά την αντίληψη αυτή των αρχαίων παρατηρώντας: "Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, που, ως γνωστόν, καταγόταν από την Καρία, και επομένως πρέπει να γνώριζε καλά την ιστορία τους, οι Κάρες αρχικά ήταν εγκατεστημένοι στα νησιά του Αιγαίου... Αργότερα οι Έλληνες τους έδιωξαν από τα νησιά και τους εξανάγκασαν να περιορισθούν στη ΝΔ Μ. Ασία. Ωστόσο οι αρχικά κακές σχέσεις των Καρών με τους Έλληνες φαίνεται ότι γρήγορα εξομαλύνθηκαν... (και) προχώρησαν ακόμη και σε επιμειξίες ανάμεσα στους πληθυσμούς τους".

Πράγματι ο Ηρόδοτος,¹¹ από την Αλικαρνασό της Καρίας ο ίδιος, αναφέρει ότι οι Κάρες, στεριανός λαός στην εποχή του, ήταν σύμφωνα με την Κρητική παράδοση αρχικά κάτοικοι των νησιών. Ονομάζονταν τότε Λέλεγες και ήταν υποτελείς του Μίνωα, παρέχοντάς του τα πληρώματα για τα πλοία του χωρίς να πληρώνουν άλλο φόρο. Οι Έλληνες, λέγει ο

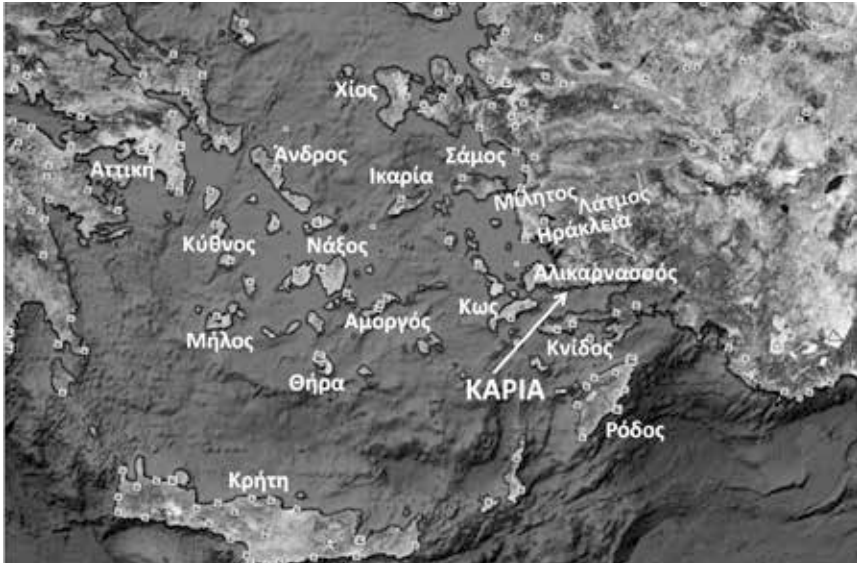
7. Guarducci, M., "Una nuova dea a Naxos in Sicilia e gli antichi legami fra la Naxos siceliota e l' omonima isola delle Cicladi", *MEFRA* 97, 1, 1985, 29-30.

8. Arena, R., "Tra linguistica ed epigrafia", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 103, 1994, 155.

9. Herda, A., ό.π. (σημ.3), 433.

10. Στην εφημερίδα Το Βήμα, 14.12.1997.

11. Ηρόδ. 1,171.

Εικ.2. Η περιοχή της Καρίας και των νησιών του Αιγαίου

Ηρόδοτος, παρέλαβαν απ' αυτούς βασικά στοιχεία της πολεμικής τους εξάρτησης, όπως το λοφίο στα κράνη και τα επισήματα ή τα όχανα των ασπίδων. Και τέλος προσθέτει ότι τους Κάρες απώθησαν στη μικρασιατική περιοχή αργότερα οι Δωριείς και οι Ίωνες. Και ο Θουκυδίδης¹² μαρτυρεί ότι τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου τα κατοικούσαν πριν και κατά τη Μινωική εποχή Κάρες και Φοίνικες και ως απόδειξη αναφέρει την κάθαρση της Δήλου από ταφές που έκαναν οι Αθηναίοι τον 5ο π.Χ. αιώνα, κατά την οποία πάνω από τους μισούς νεκρούς που εκτάφηκαν στο νησί χαρακτηρίστηκαν ως Κάρες, λόγω του τρόπου ταφής που χρησιμοποιούσε και στην εποχή του ο λαός αυτός, και της μορφής των όπλων του, που συνόδευαν τους νεκρούς του στον τάφο. Τέτοιο χαρακτηριστικό όπλο ήταν το κράνος με λοφίο, που έκανε τους Πέρσες γύρω στο 400 π. Χ. να αποκαλούν τους Κάρες "αλέκτορες", όπως αναφέρει ο Πλούταρχος.¹³ Και ο Θουκυδίδης τελειώνει την αναφορά του στην πρώτη αυτή εποχή του Αιγαίου με μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική παρατήρηση για την μείξη των φυλετικών και πολιτισμικών στοιχείων όταν ο κρητικός και ο μυκηναϊκός πολιτισμός επικράτησαν στην περιοχή: Επειδή υπήρχε τώρα μεγαλύτερη ασφάλεια, και όλοι ενδιαφέρονταν για το κέρδος, οι μεν ασθενέστεροι (προφανώς και οι ελεγχόμενοι παλαιότεροι πληθυσμοί) υπέμεναν τη δεσποτεία των ισχυροτέρων, ενώ οι τελευταίοι, διαθέτοντας οικονομική ισχύ, κέρδιζαν την υποταγή των πρώτων.¹⁴

Ήδη κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η ταυτότητα προβεβλημένων προσωπικοτήτων του ελληνικού χώρου αποδεικνύει το εύρος και τη δυναμική αυτής της σύνθεσης πληθυσμών. Ο Ηρόδοτος γεννήθηκε στην Καρία - ήταν από την Αλικαρνασσό - από πατέρα Κάρα και μητέρα Ελληνίδα άποικο.¹⁵ Και ο Θαλής ο Μιλήσιος είχε και τους δυο γονείς Ανα-

12. Θουκ. 1, 7-8: *καὶ οὐχ ἦσσαν Ἰησται ἦσαν οἱ νησιῶται, Κάρες τε ὄντες καὶ Φοίνικες.. οὗτοι γὰρ δὴ τὰς πλείστας τῶν νήσων ᾤκησαν.*

13. Πλουτ. Βίοι Παράλληλοι, «Αρταξέρξης», 10.

14. Θουκ. 1, 8: *ἐφιέμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἷ τε ἦσσαν ὑπέμενον τὴν τῶν κρείσσωνν δουλείαν, οἷ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσποιούντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις.*

15. Τα ονόματα του πατέρα του (Λύξης), αλλά και του θείου ή εξάδελφού του (Πανύσας, ο επικός ποιητής) είναι

τολίτες.¹⁶ Η πατρίδα του η Μίλητος παρουσιάζεται στον Όμηρο ως καρικό κέντρο.¹⁷ Για την ανάπτυξη αυτών των παλαιότερων φύλων που οι Έλληνες ονόμαζαν συλλήβδην Κάρες, και την αφομοίωση με την οποία επιβίωσαν μέσα στον Ελληνικό πολιτισμό, ας λεχθεί ακόμη ότι σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς οι Κάρες έφθασαν κάποτε μέχρι την Αθήνα, όπου στα κλασικά χρόνια λατρευόταν ακόμα ο Ζεύς Κάριος,¹⁸ ενώ η ακρόπολη των Μεγάρων ονομάστηκε Καρία από τον Κάρα, γιο του Φορωνέα, ο οποίος *τούς ανθρώπους συνήγαγε πρώτον ές κοινόν* (για πρώτη φορά τους συνένωσε σε ενιαία κοινωνία), όπου εδώ νοείται πιθανότατα η σύνθεση φύλων διαφορετικής καταγωγής. Μετά τον Κάρα η παράδοση μιλούσε για κυριαρχία Λελέγων στα Μέγαρα. Οι Λέλεγες ήταν συγγενείς με τους Κάρες.¹⁹

Για το θέμα μας ειδικά είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η αρχαία παράδοση συνέδεε ιδιαίτερα τη Νάξο με τους παλαιότερους αυτούς Κάρες. Σύμφωνα λοιπόν με την παράδοση, τη Νάξο κατοίκισαν πρώτοι οι Θράκες. Τους Θράκες υπέταξαν στη συνέχεια οι Αλβάδες, γιοί του Θεσσαλού βασιλιά Αλωέα, και ονόμασαν το νησί Δία. Η Δία ερημώθηκε αργότερα λόγω παρατεταμένης ξηρασίας. Τότε ακολούθησε ένας καινούργιος εποικισμός, αυτή τη φορά από Κάρες, με βασιλιά τους τον γιό του Πολέμωνα Νάξο, ο οποίος από τον εαυτό του μετονόμασε τη Δία σε Νάξο.²⁰ Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι από τους τρεις μυθικούς οικιστές η παράδοση επέλεξε τους Κάρες για να εξηγήσει το όνομα του νησιού. Αλλά ο επώνυμος του νησιού Νάξος είχε και άλλες σχέσεις με την Καρία. Άλλη παράδοση τον εμφάνιζε ως γιο του Ενδυμίωνος, του όμορφου Κάρα βοσκού, που ερωτεύτηκε η Σελήνη και ζήτησε από τον Δία να του χαρίσει αιώνιο ύπνο για να μη γεράσει.²¹ Τον κοιμισμένο Ενδυμώνα λάτρευαν σε μια σπηλιά του Καρικού βουνού Λάτμος οι κάτοικοι της Ηράκλειας (εικ.2), και ακριβώς από την Λατμία χώρα έλεγε η παράδοση ότι ήλθε στη Νάξο ο Νάξος.²² Ο γιος του Νάξου Λεύκιππος ήταν ομώνυμος με το γιο του Καρός, που ίδρυσε τη Μαγνησία στο Μαϊάνδρο.²³ Τέλος σύμφωνα με άλλη γενεαλογία, ο Νάξος ήταν αδελφός του Μιλήτου,²⁴ επωνύμου της κεντρικής όπως είδαμε πόλης της ίδιας περιοχής. Όλες αυτές οι παραδόσεις απηχούσαν μια ιστορική πραγματικότητα, τις πρώιμες δηλαδή και συνεχιζόμενες κατά τους κλασικούς χρόνους φυλετικές επιμειξίες στο ανατολικό ιδίως Αιγαίο. Τη σχέση ειδικά του ονόματος

καρικά, ενώ της μητέρας (Δρυώ ή Ροιώ) και του αδελφού του (Θεόδωρος) ελληνικά. Βλ. σχετικά Priestley, J., *Herodotus and Hellenistic Culture*, Oxford 2014, 20 και 25.

16. Οι γονείς του Θαλή, που γεννήθηκε περί το 630 π.Χ., άρα έζησαν από νωρίς τον 7ο π.Χ. αι., ήταν ο Εξαμήνης και η Κλεοβουλίνη, που κατάγονταν και οι δύο σύμφωνα με την παράδοση από οικογένειες Φοινίκων αριστοκρατών. Ο γιος του ή ανιψιός του είχε κι' αυτός ανατολικό όνομα, Κύβισθος. Διογ. Λαέρτ. Βίοι φιλοσ. 1, 22-26. Πβ. Ηρόδ. 1,170: *τά άνεκάθεν γένος έόντος Φοίνικος*. Είναι χαρακτηριστικό ότι το όνομα του εκ Φοινίκων πατέρα του Θαλή ανήκει στην κατηγορία των ονομάτων σε -ύης, που μας θυμίζει την παρατήρηση του Θουκυδίδη ότι στους παλιούς χρόνους τα περισσότερα νησιά τα κατοικούσαν Κάρες και Φοίνικες, βλ πιο πάνω, σημ. 11, ή την άποψη των ποιητών Βακχυλίδη και Κόριννας *ότι και ή Καρία Φοινίκη έκαλείτο*, Αθήν. Δευτενοσοφ. 4, 174. Άλλο τόσο χαρακτηριστικό του φυλετικού συγκρητισμού στις περιοχές αυτές είναι το καθαρά ελληνικό όνομα Κλεοβουλίνη της επίσης εκ Φοινίκων μητέρας.
17. Όμ. Ιλ. Β 620-621.
18. Στράβ. 9, 397. Πανυσ.1,40,6. Πβ. Ηρόδ.1,117.
19. Για τον πρώιμο φυλετικό συγκρητισμό στο Αιγαίο βλ. επίσης Herda, A., ό.π. (σημ.3), 447-449.
20. Διόδ. Σικελ. Βιβλιοθ. 50,1-52,3. Αξιοσημείωτο το ελληνικό όνομα που δίνει η παράδοση στον πατέρα του Κάρα ηγεμόνα!
21. Στέφ. Βυζ. λ. *Νάξος: από τοῦ Νάξου Καρῶν ήγεμόνος, ἄλλοι δέ από Νάξου τοῦ Ἐνδυμίωνος*. Για τον Ενδυμώνα Απολλ. Ρόδ. Αργοναυτικά 4, 57 κε. και Σχόλ. στο χωρίο.
22. Διόδ. Σικελ. ό.π. (σημ.19): *μετά δέ ταῦτα Κἄρες έκ τῆς νῦν καλουμένης Λατμίας μεταναστάντες ᾠκησαν τήν νῆσον*. Για τη σπηλιά και τη λατρεία του στον Λάτμο βλ. Πανυσ. 5, 1, 4 και Στράβ. 14, 636.
23. Σχόλ. Απολλ. Ροδ. 1, 584.
24. Η κόρη του Μίνωα Ακακαλλίς γέννησε από τον Απόλλωνα τον Νάξο και τον Μίλητο, ιδρυτή της Μιλήτου, Σχόλ. Απολλ. Ροδ. 4, 1492. Αντων. Λιβ. Μεταμορφ. 30.

της Νάξου με τους Κάρες και τους άλλους πρώιμους κατοίκους του Αιγαίου επιβεβαιώνει η ύπαρξη πόλης με το όνομα Ναξία ή Νάξος²⁵ κοντά στη Μίλητο, παλαιό καρικό κέντρο κατά τον Όμηρο,²⁶ και άλλης ομώνυμης στην Κρήτη.²⁷

Αλλά και από την ίδια τη Νάξο των ιστορικών χρόνων σώθηκαν μαρτυρίες που τεκμηριώνουν την επιβίωση των παλαιότερων αυτών σχέσεων. Τον 7ο π.Χ. αιώνα Νάξιοι άποικοι ίδρυσαν την πόλη Αρκεσίνη στην Αμοργό, παράλληλα με τους Μιλήσιους, που ίδρυσαν τη Μινώα στο ίδιο νησί. Αρχηγός των Ναξίων αποίκων αναφέρεται ο Καρκήσιος ή Κάρκησος. Το όνομα είναι εξελληνισμένος τύπος της λέξης *Krka*, που στις ανατολικές γλώσσες σημαίνει τον Κάρα. Έχω αλλού υποστηρίξει ότι οι άποικοι υπό τον Κάρκησο προέρχονταν από τα παλαιότερα, αιγαιακά στρώματα του πληθυσμού της Νάξου, που ζούσαν έξω από το άστυ, στην εξοχή κυρίως του νησιού.²⁸ Την παρουσία της παλαιότερης πολιτισμικής αυτής παράδοσης, απορροφημένης πλέον μέσα στην Ελληνική πόλη-κράτος της Νάξου, μαρτυρούν άλλωστε οι τύμβοι του Τσικαλαριού από τον 8ο π.Χ. αι. (εικ.3), των οποίων η συγγένεια με καρικούς τύμβους έχει επισημανθεί από τους μελετητές.²⁹

Εικ.3. Τύμβος στο νεκροταφείο του Τσικαλαριού της Νάξου

Από αυτά τα στρώματα του πληθυσμού προερχόταν σίγουρα και το όνομα του Λύγδαμι, που επαναστάτησε κατά των αριστοκρατών και ως τύραννος της Νάξου οδήγησε το νησί σε ιδιαίτερη ακμή (εικ.4-5).³⁰ Λύγδαμεις λεγόταν ο πατέρας της Αρτεμισίας, της βασίλισσας της

25. Σ' αυτήν αναφερόταν ο Μιλήσιος γραμματικός του 1ου π.Χ. αιώνα Αλέξανδρος ο Πολυίστωρ στην πραγματεία του περί Καρίας, Στέφ. Βυζ. λ. *Ναξία: πόλις Καρίας ... τὸ ἔθνικόν Ναξιεύς ... καὶ Ναξιότης*. Πβ. Σούδα λ. *Ναξία*. Το εθνικό Ναξιάτης μαρτυρείται και σε καταλόγους εισφορών της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Βλ. και Σφυρόερα, Α., Νάξος. Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως και την Αυτοκρατορική εποχή (διδ. διατρ.), Αθήνα 2011, 75.

26. Βλ. πιο πάνω, σημ.16. Πβ. Σφυρόερα, Α. ό.π. (σημ.24), 202.

27. Σούδα λ. Ναξία.

28. Lambrinouidakis, V., "The emergence of the city-state of Naxos in the Aegean" στο Lentini, M.-C. (επιμ.), *The two Naxos cities: a fine link between the Aegean sea and Sicily*, Palermo 2001, 18-19.

29. Themelis, P., *Frühgriechische Grabbauten*, Mainz 1976, 55-56. Lambrinouidakis, V., ό.π. (σημ.27), 15, σημ. 22. 18, σημ. 46.

30. Ηρόδ. 1, 61-64. Αριστ. Πολ. 5,5. Αθήν. Δευτνοσ. 8, 348. Η de Libero, L., *Die archaische Tyrannis*, Stuttgart 1996, 235-243 μειώνει υπερβολικά το έργο του Λύγδαμι στο νησί. Έργα της εποχής του Λύγδαμι (540-525 π.Χ.) είναι ο ναός του Δήλιου Απόλλωνα στα Παλάτια, ο ναός της Δήμητρας στο Γύρουλα Σαγκρίου και η πρώτη φάση του υδραγωγείου Φλεριού-Νάξου, Gruben, G., *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων* (μετ. Δ. Ακτσελή), Αθήνα 2000, 374-380. Λαμπρινουδάκης, Β. / Gruben, G. κ.ά., *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί, Υπουργείο Αιγαίου / Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2001. Λαμπρινουδάκης, Β. / Σφυρόερα, Α. κ.ά., Συντήρηση και*

Αλικαρνασσοῦ, μιας κατεξοχήν καρικής πόλης.³¹ Η Αρτεμισία αυτή έλαβε μέρος στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, άρα ο Λύγδαμης-πατέρας της ήταν περίπου σύγχρονος του Νάξιου ομώνυμου του. Παραδίδεται ότι το βασίλειο της Αρτεμισίας περιελάμβανε εκτός της Αλικαρνασσοῦ - που είχε δεχθεί παλαιότερα Τροιζηνίους αποίκους - και την Κώ, τη Νίσυρο και την Κάλυνδο (Κάλυμνο), που είχαν παλαιότερα δεχθεί αποίκους από την Επίδαυρο.³² Είναι χαρακτηριστικό του μικτής προέλευσης πληθυσμού αυτού του βασιλείου, ότι σε επιγραφή των μέσων του 5ου αι. π. Χ. από την Αλικαρνασσοῦ,³³ όπου γίνεται λόγος για δήμευση και πλειστηριασμό περιουσιών, τα ονόματα των κατοίκων είναι και ελληνικά και καρικά: μάλιστα, τυχαίνει στην ίδια οικογένεια ο πατέρας να έχει ελληνικό όνομα και ο γιος καρικό ή το αντίστροφο. Η ιστορία όμως έχει συνέχεια: Ο εγγονός της Αρτεμισίας, τύραννος επίσης της Αλικαρνασσοῦ και των γύρω νησιών στα μέσα του 5ου αιώνα, λεγόταν ομοίως Λύγδαμης. Ήταν αυτός, στην πτώση του οποίου συνήργησε ο συμπολίτης του Ηρόδοτος.³⁴ Ένας τρίτος πιθανότατα Λύγδαμης, πατέρας του αρχιερονόμου Απολωνίδου, αναφέρεται σε επιγραφή της Αλικαρνασσοῦ.³⁵

Εικ.4. Ναός Απόλλωνος στα Παλάτια

Εικ.5. Ναός Δήμητρας στο Σαγκρί

Από τα παλαιότερα αυτά, συγγενή με τα μικρασιατικά, στρώματα του πληθυσμού της Νάξου, από τα οποία είναι σαφές ότι κληρονομήθηκε στο νησί το όνομα Λύγδαμης, πρέπει να προερχόταν και το όνομα Καρίων ενός κατοίκου της περιοχής του Σαγκριού, ο οποίος τον 5ο π. Χ. αιώνα χάραξε σύμβολα και λιτό κείμενο σε βράχο της Αυλωνίτσας κοντά στο Σαγκρί, που εξέφραζαν τον έρωτά του προς μια κόρη με το όνομα Δωροφέα [=Δωροθέα;] (Εικ.6).³⁶

ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου Μελάνων-Νάξου, αρχαίου Ιερού στις πηγές των Μελάνων και αγαλμάτων στα αρχαία λατομεία της περιοχής, Πανεπιστήμιο Αθηνών / Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Αθήνα 2010.

31. Ηρόδ. 7, 99. 8, 68-69 και 87-88. Παυσ. 3, 11, 3.

32. Ηρόδ. 7, 99.

33. SEG 43 (1993), αρ. 713.

34. Σούδα λ. Ηρόδοτος (E 536). Λύγδαμης γιος του Πισινδήλιδος, γιου της Αρτεμισίας: Έγινε τύραννος της Αλικαρνασσοῦ και των γύρω νησιών με τη βοήθεια των Περωών.

35. Dittenberger, W., *Sylloge Inscriptionum Graecarum*3, Leipzig 1915-1920, αρ. 45: τάδε ὁ [σὺ]λλογος ἐ[β]ουλεύσατ[ο] / ὁ Ἀλικαρνατέ[ω]ν καὶ Σαλμακί / [Τ]έων καὶ Λύγδαμης* ἐν τῇ ἱερῇ[ι] / ἀγορῇ μνηὸς Ἐρμαιῶνος πέμ / πτη ἰσταμένο ἐπὶ Λέοντος πρυ / ταν[εύο]ντος τῶ Ὁατά[τι]ος κα / [ι] Σα[ρ]υ[τ]ῶλλο τῶ Θεκυῖλω νε / [ω]πι[ο]ιδ[ο] πρ / ὄς μνήμονας . μὴ παρ[α] / δίδο[σθαι] μῆτε γῆν μῆτε οἰκ[ί] / α / τοῖς μνήμοσιν ἐπὶ Ἀπολω / νίδεω τῶ Λυγδάμιος** μνημονε / ὄντος καὶ Παναμύω το Κασθῶ / λλιος καὶ Σαλμακικέων μνημονευόντων ... Ο πρώτος Λύγδαμης (*) της επιγραφῆς ταυτίζεται με τον εγγονό της Αρτεμισίας τύρανο της Αλικαρνασσοῦ (βλ. σημ.33), ενώ ο δεύτερος (**) με άγνωστο πολίτη της Αλικαρνασσοῦ, αφού “τα ονόματα Λύγδαμης και Πανύασσις δεν ήταν σπάνια στην πόλη”. Παραδίδονται και άλλα πρόσωπα με αυτό το όνομα: α) Λύγδαμης (Tugdamme), βασιλιάς των Κιμμερίων (λαού στα βόρεια του Καυκάσου και της Αζοφικής θάλασσας), ο οποίος τον 7ο π.Χ. αιώνα επιχειρήσε να λεηλατήσει το ναό της Ἄρτεμης στην Ἐφεσο (Στράβ. 1, 61. 13, 627. Ηρόδ. 1, 15) β) Λύγδαμης, Συρακούσιος αθλητής, νικητής στο παγκράτιο στην Ολυμπία το 648 π.Χ.

36. Μετά από αναζήτηση και με τη βοήθεια του Στέλιου Σκορδιαλού εντόπισα το 2013 την επιγραφή στο κτήμα

Όλα τα ανωτέρω κάνουν νομίζω προφανή την πρώιμη σχέση της Νάξου με την ανατολική περιοχή του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία. Θα τελειώσω με τρεις παρατηρήσεις σχετικά με την κατάληξη ονομάτων σε *-ύας* ή *-ύης*.

Πρώτον: Τα παραδιδόμενα από την αρχαιότητα ανθρωπωνύμια, εθνικά ονόματα και τοπωνύμια αυτού του τύπου είναι τα ακόλουθα:

α) Ηπειρωτική Ελλάδα

Μινύας: βασιλεύς Βοιωτικού Ορχομενού. - *Μινύαι*: έθνος.³⁷

Φλεγύας: βασιλεύς Λαπιθών Θεσσαλίας. - *Φλεγύαι*: έθνος. - *Φλεγύα*: πόλη.³⁸

Λαθυάδαι: φρατρία στους Δελφούς (το όνομα του γένους προϋποθέτει το αμάρτυρο όμως *Λαθύας).³⁹

Άλασειεις: πολίτες του Αλασαιίου ή Αλασιαίου στην Ηλεία.⁴⁰

Κάρυα: πόλη Λακωνίας. - *Καρυαί*: πόλη Αρκαδίας. - *Τράμπυα*: πόλη Ηλείου⁴¹

β) Μικρά Ασία

Έπιζύης: Πέρσης σατράπης της Φρυγίας.⁴²

Έξαμύης: Πατέρας του Μιλήσιου Θαλή, φοινικικής καταγωγής.⁴³

Μιλύας: *απελεύθερος*. - *Μιλύαι*: έθνος στη Λυκία. - *Μιλύη*: ηρωίδα.⁴⁴

Πακτύης: *Λυδός στρατηγός*. - Όρος Λυδίας. - *Πακτύη*: πόλη της Χερσονήσου στη Θράκη.⁴⁵

Παναμύης: Έξι πρόσωπα από την Καρία, την Πισιδία και την Κω:

α) *Παναμύης*, υιός Κασβύλλιος, από την Αλικαρνασσό, Καρία⁴⁶

β) *Παναμύης*, πατήρ Αρτέμωνος, από την Αλικαρνασσό, Καρία⁴⁷

του Αυγουστή Μαράκη, σε απόσταση 700 μ. από τον Πύργο Μπαζαίου επί της οδού προς Αγιασό και 600 μ. κατόπιν σε χωματόδρομο που ανοίγεται δεξιά του κινούμενου προς Ν. Γραμμένες από αριστερά προς τα δεξιά οι λέξεις *Δωροφέα <Κα> / Καρίων / οίφολης* (= Δωροθέα. Καρίων ερωτύλος). Για την επιγραφή, που χρονολογείται μεταξύ 450 και 425 π.Χ., βλ. Ματθαίου, Α., *ήορος* 6, 1988, 83-84, πίν.12-13. 1992-98, 411-418, πίν.72 και Σφυρόερα, Α. ό.π. (σημ.24), 325-327. Το χαραγμένο κάτω από τα γράμματα άροτρο αποτελεί ερωτικό σύμβολο, βλ. Ψαρράς, Στ., *ήορος* 3, 1985, 11-18. Αυτό που δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα από τους μελετητές είναι το με την ίδια τεχνική των μικρών κτυπημάτων βελονιού που χρησιμοποιήθηκε και στα γράμματα χαραγμένο στρογγυλό λουλούδι με μίσχο στα αριστερά του αρότρου. Με αυτό φαίνεται ότι ο Καρίων θέλησε να εκφράσει, παράλληλα με το τολμηρό σύμβολο του αρότρου, και με ένα πιο ρομαντικό τρόπο τον πόθο του για την καλή του. Μπροστά από την επιγραφή στο έδαφος σώζονται φάλκες λατόμευσης (εικ.7), ενώ πίσω της (δυτικά) και ψηλότερα, σε βραχώδες έδαφος, υπάρχουν σαφή λείψανα λατομείου (χαρακτηριστική ημίεργη βάση κίονα ή κιονόκρανο (εικ.8) κ.ά. Το Καρίων είναι υποκοριστικό του Κάρ και απαντά στην κωμωδία συχνά ως όνομα δούλων, Liddell, H.-G. / Scott, R. / Jones, H.-St. ό.π. (σημ.5), λ. Καρίων. Είναι πολύ πιθανό ο Καρίων της επιγραφής να δούλευε ως λατόμος στην περιοχή.

37. Οι Μινύες εμφανίζονται από την παράδοση και στην Λήμνο, την Αμοργό, τη Θήρα και την Τέω, Ηρόδ. 1,57. 2, 51. 4, 145. Πασσ. 7,3,6.
38. Στέφ. Βυζ. λ. Φλεγύα. Ομ. Ιλ. 13, 301 κ.ε. Απολλοδ. Βιβλ. 2, 26, 4. Φιλόστρ. Εικ. 2, 19.
39. Λαθυάδαι: Πλουτ. Ηθικά, *Περί τών εκλελοιπ.* χρυσ. 15.
40. Siewert, P., "Staatliche Weihungen von Kesseln und anderen Bronzegeräten in Olympia", *AthMitt.* 106, 1991, 81 και 83.
41. Sakellariou, M. ό.π. (σημ.3), 725.
42. Πλουτ. *Βίοι Παράλληλοι*, «Θεμιστοκλής» 30.
43. Βλ. πιο πάνω σημ. 15.
44. Ηρόδ.1, 73 και 173. 3. 90, 7. 77. Στράβ. 12, 570. 574. Στέφ. Βυζ., λ. Ο Μιλύας ήταν απελεύθερος, επίτροπος του Δημοσθένους, Δημοσθ. Κατά Αφόβου Α, 819, 18. Προς Αφροβον 846. 853-856. 859-862.
45. Ηρόδ. 1, 154-160. B. Haussoillier, BCH 4, 1880, 316-7. Σκύμν. 711. Smith W. (εκδ) Dictionary of Greek and Roman Geography, 1854, λ.
46. Αρχαιονόμος και αναθέτης του 5ου π.Χ. αι., βλ πιο πάνω, σημ. 34.
47. Πατέρας του Αρτέμωνος, του οποίου πουλήθηκε τον 5ο π.Χ. αι. το σπίτι για χρέη σε ιερά, Dittenberger, W.,

- γ) *Παναμύης*, υιός Αντιγένου, από τα Βαργύλια, Καρία⁴⁸
 δ) *Παναμύας*, υιός Πιγερωλόμο[υ], από την Τερμησό, Πισιδία⁴⁹
 ε) *Παναμύας*, υιός Μαιδάτα, από την Κω (βασιλείο Καρίας)⁵⁰
 στ) *Παναμύας*, πατήρ Θευδότου, από την Κω (βασιλείο Καρίας)⁵¹
Πιλακύας: Πρόσωπο αναφερόμενο σε πάπυρο της Αιγύπτου.⁵²
Σαμπακτύης: Πατέρας του Ηγήμονος, προξένου ή ευεργέτου στη Μίλητο⁵³
Χηραμύης: Σάμιος αναθέτης περί το 570 π.Χ.⁵⁴
Αδρύη, Πισύη κ.ά. : πόλεις της Μ. Ασίας.⁵⁵

γ) Ασία

- Μαρσύας*: Σειληνός, 3 ιστορικοί, τόπος Συρίας, ποταμοί⁵⁶
Μαδύης: Βασιλεύς Σκυθών⁵⁷
Πρωτοθύης: πατέρας του Μαδύη

δ) Ιταλία - Βόρειος Αφρική

Carua, Genua, Mantua κ.ά. πόλεις στην Ιταλία - Λιβύη στην Αφρική.⁵⁸

Από την παράθεση των παραπάνω ονομάτων προκύπτει ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρωπωνυμίων, των εθνικών ονομάτων και των τοπωνυμίων σε -ύης εντοπίζεται αναμφίβολα στη Μικρά Ασία, με δεκατέσσερα ονόματα προσώπων και τέσσερα εθνικά ή τοπωνύμια, έναντι τριών ανθρωπωνυμίων και επτά εθνικών ή τοπωνυμίων που μαρτυρούνται στην Κυρίως Ελλάδα. Αν μάλιστα κανείς προσθέσει στα Μικρασιατικά και τα έξι ανθρωπωνύμια μαζί με τα δύο τοπωνύμια που εντοπίζονται βαθύτερα στην Ασία, η αναλογία γίνεται είκοσι ανθρωπωνύμια και έξι εθνικά ή τοπωνύμια στη Μ. Ασία προς τρία μόλις και επτά αντιστοίχως στην Κυρίως Ελλάδα. Τα ονόματα αυτά άλλωστε θεωρούνται γενικότερα προελληνικής, “μεσογειακής” προέλευσης, τόσο, ώστε να υποτίθεται ότι και όσα λίγα περιέχουν ελληνική ρίζα, όπως το Φλεγύας, διαμόρφωσαν την κατάληξη -υα- υπό την επίδραση προελληνικών τύπων με την κατάληξη -υ(ω)α-.⁵⁹ Όπως δείχνει η κατανομή των ονομάτων όπως αυτά παρατέθηκαν πιο πάνω, φαίνεται ότι οι τύποι αυτοί επιχωρίαζαν κυρίως στην Ανατολή. Εκεί φαίνεται ότι εξελισσόταν από νωρίς μια μείξη των πληθυσμιακών στοιχείων

ό.π. (σημ.34), αρ.46Α.

48. Πρεσβευτής στην Πριήνη γύρω στο 200 π.Χ., Hiller von Gaertringen, F. (εκδ.), *Inscripfen von Priene*, Berlin 1906, αρ. 47.
 49. Υπεύθυνος δημόσιου έργου τον 3ο π.Χ. αι., *Tituli Asiae Minoris* III 1, 8.
 50. Πρόσωπο φυλής της Κω, 3ος π.Χ. αι., Paton, W. / Hicks, E., *The Inscriptions of Cos*, Oxford 1891, αρ. 44.
 51. Βλ. προηγ. σημείωση 52.
 52. Zgusta, L., *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964, 696.
 53. Στον ίδιο, σ.452.
 54. Πλούσιος Σαμιώτης. Αφιέρωσε στο ιερό της Ήρας μεταξύ των ετών 570-540 π.Χ. δύο αγάλματα κορών και πιθανότατα ένα ακόμα κούρου, Freyer-Schauenburg, Br., “Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils”, *Samos* XI, 1974, 21-31, αρ. 6-7, πίν.5-8, 95-96, αρ. 49Α / Β, πίν. 35.
 55. Sakellariou, M. ό.π. (σημ. 3), 726.
 56. Σειληνός: Ηρόδ. 7, 26. Διόδ. Σικελ. 3, 58 κ.ε. Πaus. 1. 24, 1. 2, 7, 9 και 22, 9. 10, 30,9. Ιστορικοί: Ο πρώτος από την Πέλλα, σύντροφος του Αλεξάνδρου, ο δεύτερος από τους Φιλίππους και ο τρίτος από τις Τάβες, πόλη της Καρίας, Σούδα, λ. Μαρσύας. Αθήν. Δειπνοσ. 11, 467c. Γεωγραφία: Ηρόδ. 5,118. Πολ. 5, 45, 8-9. Ξενοφ. Av., 1, 2, 8. Στράβ. 16, 753. 755-756. Plin. *Hist. nat.* 5, 81 και 106.
 57. Μαδύης - Πρωτοθύης: Ηρόδ. 1, 103, 3.
 58. Sakellariou, M. ό.π. (σημ. 3), 726. Gardiner, A. H., *Egypt of the Pharaohs: an introduction*, London 1964, 273.
 59. Sakellariou, M. ό.π. (σημ. 40), 725-726. Πβ. πιο πάνω σημ. 18.

της περιοχής, γηγενών και Ελλήνων. Η χρήση του ευρύτερα μαρτυρούμενου ονόματος Παναμύης από αυτή την περιοχή του ανατολικού Αιγαίου είναι χαρακτηριστική: Τρεις φορές πατέρας και παιδί έχουν ανατολικό όνομα (Παναμύης Κασβώλλιος στην Αλικαρνασσό της Καρίας, Παναμύας Πιγερλώμο[υ] στην Τερμησό της Πισιδίας και Παναμύας Μαιδάτα στην Κω), δύο φορές πατέρας με ανατολικό όνομα δίνει ελληνικό όνομα στο γιο του (Αρτέμων Παναμούου στην Αλικαρνασσό της Καρίας, Θεύδοτος Παναμούου στην Κω) και μια φορά πατέρας με ελληνικό όνομα δίνει ανατολικό όνομα στο γιο του (Παναμύης Αντιγέου). Στη μείξη αυτή φυλετικών και πολιτισμικών στοιχείων στους πληθυσμούς του Ανατολικού Αιγαίου και της Μικράς Ασίας είναι το φυσικότερο να αποδώσει κανείς και την παρουσία του χαρακτηριστικά καρικού ονόματος Λύγδαμης, αλλά και του ίδιου του ονόματος Ναξύης στο νησί της Νάξου.

Δεύτερον: Τα Μικρασιατικά ονόματα σε *-ύης* μπορεί μερικές φορές να επιτρέπουν προσπάθεια σύνδεσής τους με ελληνικές λέξεις ή ρίζες ελληνικών λέξεων, όπως τα Πακτύης και Χηραμύης.⁶⁰ Όμως τα περισσότερα από αυτά είναι προφανείς μεταγραφές ονομάτων μικρασιατικών γλωσσών, όπως το Μιλύας (Λύκιος), Μαδύης (Σκύθης), Εξαμύης (πατέρας του φιλοσόφου Θαλή με φοινικική καταγωγή), Παναμύης (έξι πρόσωπα από Καρία, Πισιδία και Κω), Πιλακύας (σε πάπυρο του Καϊρου), Σαμπακτύης (Καρ σε επιγραφή της Μιλήτου). Μερικά μάλιστα από τα ονόματα αυτά παραδίδονται με σαφή εθνικό χαρακτηρισμό του κατόχου τους, όπως του Πέρση σατράπη της Φρυγίας Επιζύη, ή του απελευθερωθέντος δούλου του πατέρα του Δημοσθένη Μιλύα και του Σκύθη βασιλιά Μαδύη. Μεταξύ των ονομάτων προσώπων με σαφή μη ελληνική εθνικότητα υπάρχουν και κάποια που μας παραδόθηκαν εξελληνισμένα, όπως του βασιλιά των Σκυθών Πρωτοθύη, και πιθανώς του Πέρση Επιζύη.

Τρίτον: Η άποψη ότι κανένα από τα ονόματα αυτά δεν είναι εθνικό⁶¹ δεν ευσταθεί. Οι

Εικ.6. Η επιγραφή του Καρίωνος σε βράχο της Αυλωνίσσας (Ζαγκρί)

αρχαίοι Έλληνες διέκριναν τις κοινωνίες τους ανάλογα με τον τρόπο της συγκρότησής τους σε πόλεις-κράτη και σε έθνη, τα οποία και αντιπροσώπευαν τις παλαιότερες κοινωνικές δομές. Έτσι στην αρχαία γραμματεία οι Φλεγυές και οι Μινύες χαρακτηρίζονται έθνη. Αλλά ως έθνη μπορούσαν να χαρακτηρίζονται και λαοί μη ελληνικοί, όπως δείχνει το παράδειγμα των Μιλυών της Λυκίας. Επίσης δεν ευσταθεί η άποψη ότι κανένα από τα ονόματα αυτά

60. Προμπονάς, Ι. ό.π. (σημ. 4), 8.

61. Προμπονάς, Ι. ό.π. (σημ. 4), 9.

δεν σχετίζεται με όνομα τόπου.⁶² Στη Θεσσαλία μαρτυρείται εκτός από το έθνος των Φλεγυών και τον μυθικό βασιλιά Φλεγύα όπως είδαμε και πόλη Φλεγύα. Μαρσύας, εκτός από το όνομα του μυθικού σειληνού, ήταν και το όνομα τόπου, αλλά και ποταμών στη Συρία. Άμεση σχέση του ονόματος του Πακτύη με την πόλη Πακτύη στη Θρακική Χερσόνησο δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί, αλλά του όνομα του Λυδού στρατηγού σαφώς έχει να κάμει με το ομώνυμο όρος (Πακτύης) της Λυδίας.

Για όλους τους λόγους που εξέθεσα εδώ εξακολουθώ να υποστηρίζω ότι το ανθρωπινόμιο Ναξύης και τα τοπωνύμια Νάξος και Ναξία έχουν ανατολική αιγαιακή προέλευση, αυτήν που οι αρχαίοι αποκαλούσαν καρική. Η επιβίωση του ονόματος Ναξύης μέσα από αιώνες επιμειξιών και κοινωνικών διεργασιών στη Νάξο ασφαλώς δεν είχε πλέον καμιά σχέση κατά τον 7ο π. Χ. αιώνα - από τον οποίο προέρχεται το επιγεγραμμένο με τη λέξη ναχσύε[ς τεμάχιο αγγείου - με την εθνικότητα του προσώπου που έφερε αυτό το όνομα. Ο Ναξύης, είτε ήταν ο αναθέτης του αγγείου - σ' αυτή την περίπτωση το πιθανότερο ένας αριστοκράτης Νάξιος - ή ο κατασκευαστής ή ζωγράφος του - τότε κάποιος από τα λαϊκά στρώματα -, ήταν τόσο καθαρά Έλληνας Νάξιος, όσο και ο μετά από εκατό χρόνια τύραννος της Νάξου Λύγδαμης, ομώνυμος δύο περίπου συγχρόνων του κυβερνητών της Καρίας, ο οποίος κυβέρνησε το νησί με ιδιαίτερη επιτυχία επί μια εικοσαετία.

Εικ.7. Φάλλες μπροστά από την επιγραφή του Καρίωνος

Εικ.8. Ημίεργο αρχιτεκτονικό μέλος στο γειτονικό λατομείο

62. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΜΙΚΡΕΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ: ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΕΙΡΗΝΗ ΛΕΓΑΚΗ* - ΜΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΟΠΟΥΛΟΣ**

Η αρχαιολογική έρευνα για την προϊστορική Νάξο ξεκίνησε περισσότερο από έναν αιώνα πριν από τις ημέρες μας και περιέλαβε τις προσπάθειες της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Πανεπιστημιακών, καθώς και ξένων και Ελλήνων ερευνητών και ιδρυμάτων αλλά και αρχαιόφιλων. Το ενδιαφέρον για τις Μικρές Κυκλάδες είναι νεότερο και δεν εκδηλώθηκε πριν από τη δεκαετία του 1960, όταν το έναυσμα για έρευνα έδωσαν πολλαπλά κρούσματα αρχαιοκαπηλίας, ιδίως στην Κέρο. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων (πρώην ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) εξακολούθησε να καρποφορεί τα τελευταία χρόνια κατά τρόπο ώστε να είναι πλέον δυνατή η παρουσίαση αρκετών νέων στοιχείων, προερχόμενων από το έργο της Υπηρεσίας κατά το χρονικό διάστημα 2006-2013. Αρκετά δε από τα στοιχεία αυτά μπορούν να συσχετισθούν με ήδη γνωστές, δημοσιευμένες πληροφορίες, επιβεβαιώνοντας μερικές από τις παλαιότερες απόψεις της βιβλιογραφίας και αναγνωρίζοντας ορισμένες αορίστως ή ελλιπώς αναφερθείσες προϊστορικές θέσεις. Βεβαίως αρκετά από τα ευρήματα που θα αναφερθούν στη συνέχεια ήταν εντελώς άγνωστα πριν από το 2006.

Το ενδιαφέρον του τρέχοντος κειμένου επικεντρώνεται στην πρώιμη φάση της Εποχής του Χαλκού, την Πρωτοκυκλαδική περίοδο (περ. 3η π.Χ. χιλιετία)¹. Ωστόσο το έργο της Υπηρεσίας μας είχε την τύχη να φέρει στο φως σημαντικά κατάλοιπα και της Εποχής του Λίθου, για τα οποία θεωρήθηκε ενδιαφέρον να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία. Πρόκειται για μαρτυρίες προερχόμενες από την περιοχή της χερσονήσου της Στελίδας, μοναδικής έως σήμερα γνωστής θέσης των προ-Νεολιθικών χρόνων στη Νάξο.

Η αναφορά στις Μικρές Κυκλάδες περιορίζεται στην Ηρακλειά διότι τα πρόσφατα ευρήματα, έως το 2013, από τις άλλες μικρές νήσους είτε δεν είναι ασφαλώς χρονολογημένα στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού είτε προέρχονται με βεβαιότητα από μεταγενέστερες χρονολογικές περιόδους. Λίγα στοιχεία της ΠΕΧ που ήρθαν στο φως μετά το 2013 βρίσκονται

* Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων.

** Αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων.

1. Συντομογραφίες: *ΑΕ* Αρχαιολογική Εφημερίς, *ΑΔ* Αρχαιολογικών Δελτίων, *ΠΑΕ* Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας, *ΠΚ* Πρωτοκυκλαδικός, -κή, -κό, *ΜΚ* Μεσοκυκλαδικός, -κή, -κό, *ΠΕΧ* Πρώιμη Εποχή Χαλκού, *ΜΑ* Μουσείο (Αρχαιολογική Συλλογή) Απειράνθου, *ΜΝ* Μουσείο Νάξου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον συνταξιοδοτημένο πλέον Αρχιφύλακα Μουσείου Νάξου Ηλία Προμπονά για την πολύτιμη βοήθειά του κατά την αναγνώριση ορισμένων από τις θέσεις οι οποίες αναφέρονται στο ανά χείρας κείμενο αλλά και για την ανεύρεση άλλων τις οποίες εντόπισε ο ίδιος στις περιόδους του στη Νάξο ή κατόπιν αυτοψιών και πληροφοριών από κατοίκους της νήσου. Ευχαριστίες πρέπει οπωσδήποτε να αποδοθούν και στον επίσης συνταξιοδοτημένο νυχτοφύλακα Απειράνθου Γιώργο Ζευγώλη για την υπόδειξη θέσεων στην περιοχή άσκησης των καθηκόντων του.

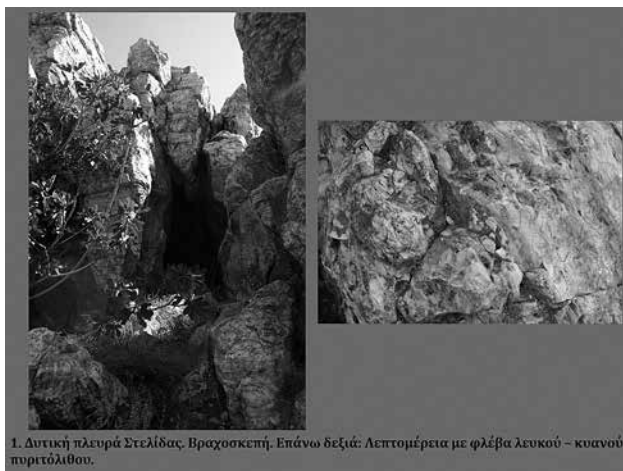
Αναφορές σε όλες τις θέσεις που ακολουθούν γίνονται στο *ΑΔ* της χρονιάς κατά την οποία εντοπίστηκε η κάθε μία (υπό εκτύπωση).

ακόμα σε πρώιμο στάδιο επεξεργασίας.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Στελίδα Νάξου (εργαστήρια πυριτόλιθου)

Αναφορές σε ευρήματα παλαιότερα των Νεολιθικών χρόνων στη Νάξο κάνει ο Σάμψων ο οποίος μνημονεύει αορίστως μη στρωματογραφημένα προνεολιθικά ευρήματα². Η Κοκκορού-Αλευρά γράφει επίσης για εξόρυξη πυριτόλιθου στη Νάξο ήδη κατά την Παλαιολιθική εποχή³. Η θέση της Στελίδας εντοπίστηκε το 1981 από τον R. Treuil. Το 1983 ακολούθησε επιφανειακή περισυλλογή ευρημάτων⁴ και μετά από μια πρώτη εκτίμηση του υλικού αναφέρθηκε ότι στη δυτική πλευρά της χερσονήσου υπάρχουν σαφή και άφθονα κατάλοιπα κατεργασίας πυριτόλιθου, οι πλαγιές μάλιστα κυριολεκτικά καλύπτονται από αυτά. Επίσης ότι τα βραχώδη εξάρματα από όπου γινόταν η εξόρυξη του υλικού είναι πυκνότερα στην κορυφή⁵. Ο Σεφεριάδης δημοσίευσε χαρακτηριστικές φολίδες, λεπίδες, πυρήνες και εργαλεία –ανάμεσά τους ένα διπλής όψης επεξεργασμένο φυλλόσχημο (biface) από είδος λευκού πυριτόλιθου–, ευρήματα τα οποία χρονολόγησε στην Επιπαλαιολιθική-Μεσολιθική περίοδο⁶.

1. Δυτική πλευρά Στελίδας. Βραχόσκηπη. Επάνω δεξιά: Λεπτομέρεια με φλέβα λευκού – κίτρινου πυριτόλιθου.

Επιφανειακή και σωστική ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 2010-2011⁷, σε δύο αγροτε-

2. Α. Σάμψων, «Εποχή Λίθου», στον τόμο Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Τα νησιά του Αιγαίου. Μέλισσα*, Αθήνα 2005, σ. 32.
3. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, «Τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Νάξου», *ΑΕ* 131 (1992), σ. 123 (υποσημείωση 79).
4. R. Treuil, «Νάξος», *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, σ. 350.
5. R. Treuil, «Prospection archéologique à Naxos en 1981», στον τόμο G. Rougemont – M. F. Bousac (επιμ.), *Les Cyclades: matériaux pour une étude de géographie historique*. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1983, σ. 64.
6. M. Seferiades, «Un centre industriel préhistorique dans les Cyclades: les ateliers de débitage du silex à Stélida», στον τόμο Rougemont & Bousac, *ό.π.* υποσημ. 5, σσ. 67-73.
7. Τις ανασκαφές διενήργησε για λογαριασμό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων η αρχαιολόγος Ευαγγελία Μανιάτη, στην οποία έχει παραχωρηθεί το δικαίωμα δημοσίευσης των εργαλείων συνόλων. Στην ίδια οφείλονται τα προκαταρκτικά συμπεράσματα που διατυπώνονται εδώ.

μάχια στη Δυτική-ΝΔ και την ανατολική πλαγιά του λόφου, καθώς και στο άμεσο περιβάλλον τους, οδήγησαν στον εντοπισμό φυσικών πυριτολιθικών σχηματισμών στην κορυφή του, ενώ χαμηλότερα, στη δυτική-ΝΔ πλευρά, αποκάλυψαν πιθανές θέσεις εργαστηρίων. Τρεις από αυτές είχαν τη μορφή πλατώματος. Σε τέταρτη θέση παρατηρήθηκαν εκτεταμένα ίχνη εργαστηριακής λειτουργίας περιμετρικά σύγχρονης οικίας, πλησίον βραχσκοπέης (εικ. 1). Στην είσοδο του βραχώδους αυτού σχηματισμού υφίσταται φλέβα λευκού και γκρίζου-κυανού διαυγούς πυριτόλιθου. Από τα δύο αγροτεμάχια προήλθαν αποκρούσματα και εργαλεία. Ο πυριτόλιθος από τον οποίο κατασκευάστηκαν είναι κυρίως καστανός και καστανόξανθος, ενώ ακολουθούν ο λευκός, ο γκρίζος-κυανός και ο κόκκινος. Σύμφωνα με τυπολογικά κριτήρια το υλικό μπορεί να χρονολογηθεί στην Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική Εποχή⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι από το 2013 συστηματική επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην περιοχή πραγματοποιεί το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, με πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα για τη χρήση και χρονολόγηση της θέσης. Από το 2015 η έρευνα διεξάγεται σε συνεργασία με την ΕΦΑ Κυκλάδων.

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Η επιστημονική βιβλιογραφία για τη Νάξο και τις Μικρές Κυκλάδες καταγράφει 60 περίπου ΠΚ θέσεις, κυρίως οικισμούς και νεκροταφεία. Πλέον, η επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα, η συγκέντρωση αρχαιολογικού υλικού, η συστηματοποίηση και ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού και η επαλήθευσή του τελευταίου με περιοδείες, έχουν οδηγήσει στη χαρτογράφηση σχεδόν των διπλάσιων. Ελλείπει επαρκούς χώρου, ορισμένες μόνο από αυτές περιγράφονται στη συνέχεια, διακρινόμενες σε οικισμούς και νεκροταφεία, καθώς και θέσεις αβέβαιης χρήσης και λειτουργίας. Η επιλογή τους οφείλεται είτε στο ότι ήταν άγνωστες έως πρότινος, είτε στο ότι ήταν ήδη γνωστές, νέα όμως στοιχεία ήρθαν στο φως. Τα νεότερα δεδομένα συσχετίζονται, εφόσον είναι δυνατόν, με παλαιότερα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας.

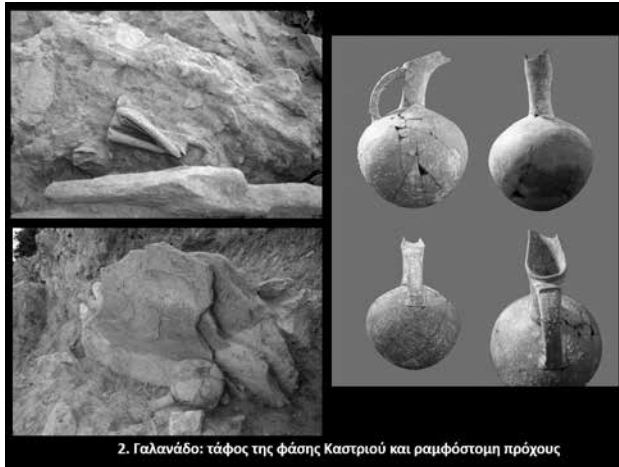
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΝΑΞΟΥ

Γαλανάδο (οικισμός και νεκροταφείο)

Το Γαλανάδο είναι σύγχρονη κοινότητα 5 χλμ. νοτιανατολικά της Χώρας, παλαιότερα ιδιοκτησία των Γαλανών, από τους οποίους πήρε το όνομά της⁹. Σε ιδιωτικό κτήμα, αρκετά κοντά στα ερείπια υστεροκλασικού-ελληνιστικού πύργου, ανασκάφθηκαν εν μέρει από την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 κατάλοιπα προϊστορικού οικισμού. Το 2008 δοκιμαστική τομή σε κοντινή ιδιοκτησία έφερε στο φως τρεις τοίχους διατεταγμένους σε

8. Ειρ. Λεγάκη, «Η αρχαιολογική έρευνα για την προ-νεολιθική, νεολιθική και πρωτοκυκλαδική Νάξο ως προνομιακός μοχλός ανάπτυξης», *Ναξιακά Γράμματα* 2 (2012), Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σ. 6 - 17. Ειρ. Λεγάκη - Μ. Μαυροειδόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες στη Νάξο και τις Μικρές Κυκλάδες 2006-2013», στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου»*, Ρόδος. Επιμελητήριο Δωδεκανήσου 27 Νοεμβρίου-01 Δεκεμβρίου 2013 (Διοργάνωση: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊκών Σπουδών) (υπό έκδοση).
9. Ν. Σφυρόερας, «Γνωριμία με τη Νάξο. Οδοιπορικό. Ποταμιά. ΙΙΙ. Νάξος - Βίβλος, Γαλανάδο», εφημ. *Ναξιακόν Μέλλον*, φ. 237 (Σεπτέμβριος 1962), σ. 1-2.

σχήμα Π, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν σε ύψος 0,57 μ. και ορατό πλάτος 0,20 μ. Συνεχίζονται όμως σε βάθος, εκτείνονται δε και εκτός των ορίων της τομής. Τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν

2. Γαλανάδο: τάφος της φάσης Καστριού και ραμφόστομη πρόχους

πιθανώς στην ίδια προϊστορική εγκατάσταση. Η κεραμική από τον καθαρισμό τα χρονολογεί στην ΠΚ περίοδο, κυρίως στην ΠΚ II και III.

Ο οικισμός, ιδρυμένος σε ύψωμα 90 μ., ήταν φύσει προστατευμένος, όχι όμως δυσπρόσιτος ή απομονωμένος. Διέθετε πανοραμική θέα προς το λιμάνι της Χώρας και την πεδινή Νάξο, καθώς και τη γειτονική Πάρο. Είχε δηλαδή τη δυνατότητα επίβλεψης μεγάλου τμήματος της ενδοχώρας του νησιού αλλά και των θαλάσσιων δρόμων προς και από αυτό. Η συνολική αρχική έκταση του είναι άγνωστη, διότι άλλα τμήματά του καταστράφηκαν και άλλα καλύφθηκαν από το οδόστρωμα της κεντρικής οδού Χώρας-Φιλωτίου, η οποία κατασκευάστηκε τη δεκαετία 1960-1970, διαλύοντας εντελώς ή μερικώς, μάλιστα, πολλά «μνημούρια» (τάφους), όπως αναφέρουν οι ντόπιοι.

Ένας από τους τάφους αυτούς (εικ. 2), στις ανατολικές παρυφές του προαναφερθέντος οικισμού, ερευνήθηκε το 2007¹⁰. Ήταν σκαμμένος ανάμεσα σε εξάρματα στον μαλακό φυσικό ασβεστολιθικό πέτρωμα («σφάραμα»). Διατηρούσε στη θέση της την ανατολική μόνο πλευρά, αποτελούμενη από δύο όρθιες, εν μέρει επάλληλες, πλάκες, που εξείχαν από το έδαφος και υποστηρίζονταν εξωτερικά και στο πλάι με αργούς λίθους¹¹. Δεν εντοπίσθηκε καλυπτήρια πλάκα. Ο τάφος ανήκει στους κυκλαδικούς κιβωτιόσημους, ωστόσο η αποσπασματικότητά του δύσκολα επιτρέπει την ένταξή του σε συγκεκριμένη κατηγορία. Φαίνεται ότι ήταν απλός, χωρίς όροφο, με διατηρημένες διαστάσεις 1,10 x 0,55-0,73 μ. Ανατολικά του αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, που στο δυτικό τμήμα του (προς τον τάφο) περιβαλλόταν από καμπύλο τοιχάριο διαστάσεων 2,52 μ. x 0,45 (βόρεια) – 0,20 μ. (νότια). Βόρεια και ανατολικά του τοιχαρίου υπήρχε λιθόστρωτη περιοχή, μεταξύ της οποίας και του τάφου μεσολαβούσε στενή λωρίδα γης πλάτους 1 μ. περίπου. Το λιθόστρωτο γέμιζε

10. Ειρ. Λεγάκη, «Πρωτοκυκλαδικός τάφος στο Γαλανάδο της Νάξου» στον τόμο Ε. Π. Σιουμπάρα – Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.). *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα 2013, σ. 305-323.

11. Διαστάσεις εξωτ. πλάκας: 0,92 (μήκος) x 0,73 (ύψος) x 0,02/0,03 (πάχος). Διαστάσεις εσωτ. πλάκας: 0,90 x 0,54/0,28 x 0,04 μ. αντιστοίχως. Το μέγιστο ύψος προσδιορίζει ουσιαστικά το ύψος του τάφου.

τα χαμηλότερα τμήματα του κατωφερούς βράχου διαμορφώνοντας επίπεδη επιφάνεια. Το καμπύλο τοιχάριο βρέθηκε μετά την απομάκρυνση του λιθόστρωτου.

Το λιθόστρωτο θυμίζει τις τελετουργικές εξέδρες που συναντώνται σε αρκετά ΠΚ νεκροταφεία. Ενδεχομένως συνδύαζε πρακτική σκοπιμότητα, καθώς διαμόρφωνε πλάτωμα που εξασφάλιζε την ομαλή πρόσβαση προς το νεκροταφείο από τα ανατολικά. Το προσαρμοσμένο στον βράχο καμπύλο τοιχάριο πρέπει να οριοθετούσε την ανατολική παρυφή του νεκροταφείου, ή να ανήκε στον περίβολο του τάφου ή μίας συστάδας κατεστραμμένων επίσης τάφων, ενώ θα λειτουργούσε συγχρόνως ως ανάλημμα.

Στο λιθόστρωτο, στην επιφάνεια του βράχου και στην υπερκείμενη επίχωση βρέθηκαν πολλοί οψιανοί (δεκαοκτώ θραύσματα λεπίδων, ένας πυρήνας και τριάντα έξι απολεπίσματα), αποτμήματα λίθινων εργαλείων και πλήθος οστράκων που χρονολογούνται πιθανότατα στην ώριμη ΠΚ II και την πρώιμη ΠΚ III, δεν λείπουν όμως δείγματα της πρώιμης ΠΚ II.

Στο εσωτερικό του τάφου, κοντά στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς και σε σχετικά υψηλή στάθμη βρέθηκε πήλινη ραμφόστομη πρόχους (εικ. 2) (αρ. κατ. Μουσείου Νάξου 10780). Το αγγείο¹² ήταν πεσμένο επάνω σε μικρό πλακοειδή λίθο, με την προχοή προς τα επάνω και τη βάση στην ανατολική πλευρά του τάφου, όπου πιθανώς θα ήταν τοποθετημένο όρθιο επάνω στον λίθο. Αν και έσπασε κατά την πτώση του ή από το βάρος της υπερκείμενης επίχωσης, τα όστρακά του δεν διασκορπίστηκαν, χάρη στο χώμα που είχε γεμίσει το εσωτερικό του. Στο νοτιότερο άκρο του τάφου, σε επίπεδο ανάλογο με αυτό της «έδρασης» της πρόχους, βρέθηκαν λίγα αποσπασμένα οστά, δύσκολα αναγνωρίσιμα, ενδεχομένως από ανθρώπινο κρανίο. Κάτω από τον μικρό επίπεδο λίθο επί του οποίου κειτόταν η πρόχους υπήρχε σωρός άλλων οστών, ίσως πλευρών, και ένα δόντι. Σε μικρή απόσταση από αυτά, στην ίδια στάθμη, προς το κέντρο του τάφου εντοπίστηκαν τέσσερα μακρά οστά, προερχόμενα από δύο διαφορετικούς σκελετούς, σχεδόν σε χιαστί διάταξη ανά δύο. Είχαν, όπως φάνηκε μετά την περισυλλογή τους, τοποθετηθεί σε λαξευμένη κοιλότητα ακανόνιστου ωοειδούς σχήματος, διαστάσεων 0,58 (μήκος) x 0,36 (πλάτος) x 0,20/0,10 μ. (βάθος), που περιείχε λεπτή στρώση χώματος. Δεν αποκλείεται να αποτελούν τα κατάλοιπα διπλής ταφής, μάλλον δευτερογενούς, σε έναν τάφο που κατασκευάστηκε εξαρχής ως οστεοφυλάκιο ή που σε κάποια φάση της «ζωής» του χρησιμοποιήθηκε ως τέτοιο.

Το μοναδικό κτέρισμα του τάφου, δηλ. η πρόχους, δεν έχει ακριβή τυπολογικά παράλληλα, φαίνεται όμως ότι συνδέεται με τη φάση Καστριού, αν και το σχήμα της δεν είναι τυπικό για την ομώνυμη ομάδα. Στην ίδια φάση πρέπει να χρονολογηθεί και ο τάφος που την περιείχε¹³.

Σταυροπηγή (Νεκροταφείο)

Η θέση βρίσκεται κοντά στο χωριό των Τριπόδων, στο κατάφυτο οροπέδιο των Κεγχρεών, οφείλει δε το όνομά της στη γραφική εκκλησούλα της Σταυροπηγής. Το 2009, κατά τη διενέργεια αυτοψίας σε ιδιωτικό κτήμα, παρατηρήθηκαν επιφανειακά όστρακα ΠΚ αγγείων, κυρίως σε διάσπαρτους λιθοσωρούς που προήλθαν από διαμορφώσεις, δηλ. εξομαλύνσεις του εδάφους και δημιουργία αναβαθμών (χτιών ή χαλιών, όπως τα ονομάζουν οι ντόπιοι) για καλλιέργεια. Σε δοκιμαστική τομή αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, ενδεχομένως μέρος ΠΚ νεκροταφείου, η ακριβής έκταση και χρονολόγηση του οποίου θα διακριβωθεί

12. Διαστάσεις αγγείου: ύψος με προχοή 0,24 μ., διάμετρος κοιλιάς 0,18 μ. και βάσης 0,065-0,075 μ.

13. Λεγάκη, ό.π. υποσ. 10, σ. 311-319.

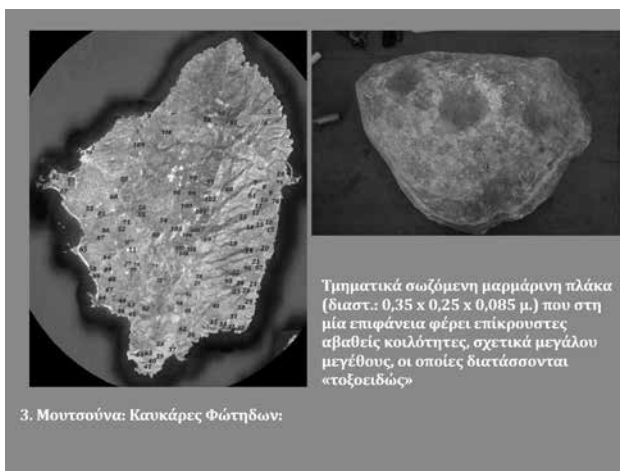
μετά την ανασκαφή της θέσης.

Μαραθός (Νεκροταφεία)

Στην περιοχή του Μαραθού, αμέσως νότια-νοτιοανατολικά του Κάστρου του Απαλίου, σε περιόδους κατά τα έτη 2006 και 2007 εντοπίστηκαν δύο συλημένα νεκροταφεία, το ένα στο «Λιοϊρι του Μαραθού» και το άλλο «στου Τσιπιάρη». Ένα τρίτο, στη θέση «Λάκκος», επίσης συλημένο, αναφέρεται λακωνικά στη βιβλιογραφία¹⁴. Τα νεκροταφεία αυτά δεν έχουν ανασκαφεί. Επομένως, δεν είναι γνωστά το μέγεθος, οι τύποι των τάφων τους, ούτε η ακριβής χρονολόγησή τους. Αν και τα νεκροταφεία του Μαραθού μαρτυρούν ότι κατά την ΠΚ περίοδο υπήρχε ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην περιοχή, ουδείς οικισμός έχει υποπέσει έως σήμερα στην αντίληψή μας.

Μουτσούνα (οικισμός)

Η Μουτσούνα, γνωστή από την «σκάλα» της, το μικρό λιμανάκι όπου παλιά εδραζόταν η Διεύθυνση των σμυριδωρυχείων, αποτελεί τμήμα της περιοχής του Τριάκαθα, στα ανατολικά παράλια της Νάξου. Ο Μ. Μπαρδάνης αναφέρει στην ευρύτερη περιοχή του Τριάκαθα πολλούς οικισμούς του «Κυκλαδικού Πολιτισμού»¹⁵, την παρουσία τους μάλιστα συσχετίζει με την εκεί ύπαρξη ανεβαλλουσών (φυσικών πηγών, βρυσών)¹⁶. Μεταξύ των χωριών αυτών περιλαμβάνεται εκείνο στη θέση «Καυκάρες των Φώτηδων», απέναντι από τον Ανεμαξώτη, καθώς και οικισμός «στα χωράφια που είναι γύρω από την Αγία Τριάδα». Μνημονεύει επίσης δύο πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις «ελίκων» στο «προϊστορικό χωριό στην Αγία Τριάδα Μουτσούνας»¹⁷. Το 1965 ο Ν. Ζαφειρόπουλος εντόπισε τα κατάλοιπα μικρής προϊστορικής εγκατάστασης, κατεστραμμένης από την καλλιέργεια και την εξαγωγή λίθων, σε

μικρή επίπεδη έκταση «πάνω» από ΠΚ νεκροταφείο. Το μοναδικό εύρημα που περισυνέλεξε

14. Ο. Χατζηαναστασίου, ΑΔ 43 (1988), Β' Χρονικά, σ. 500.

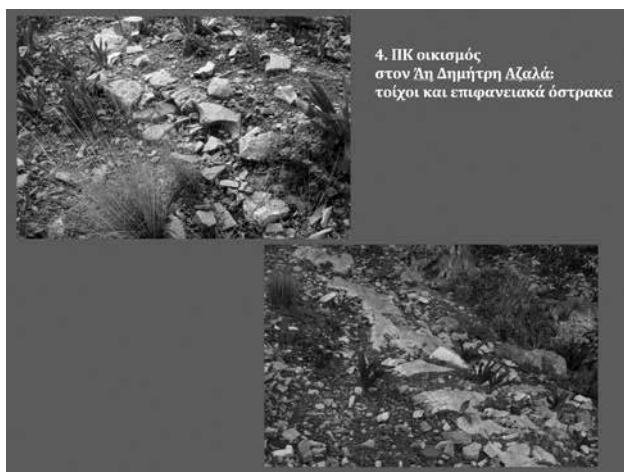
15. Μ. Μπαρδάνης, «Οι Σπηλιές της Νάξου. Περιοχή Κανάκη», εφημ. *Ναξιακόν Μέλλον*, φ. 252-253 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1964), σ. 1, 5. Μ. Μπαρδάνης, «Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των Προϊστορικών Κυκλαδίων», *Δελτίον της Βιβλιοθήκης του Ν. Γλέζου, τόμος Β'* (1966-7), σσ. 71-80.

16. Μ. Μπαρδάνης, «Οι ανεβάλλουσες του Αζαλά και του Αη Δημήτρη», εφημ. *Ναξιακόν Μέλλον* (Απρίλιος 1971), σ. 2.

17. Μπαρδάνης, 1966-7, ό.π. υποσ. 14, σ. 73, ν. 7-8.

ήταν χάλκινη σμίλη¹⁸. Ο C. Renfrew¹⁹ ταύτισε την εγκατάσταση που αναγνώρισε ο Ζαφειρόπουλος με το προϊστορικό χωριό στην Αγία Τριάδα το οποίο αναφέρει ο Μπαρδάνης.

Οικοδομικό αίτημα σε ιδιωτικό κτήμα κοντά στην Αγία Τριάδα, σε ιδιοκτησία που ανήκει στην οικογένεια «των Φώτηδων» οδήγησε το 2010 σε αυτοψία κατά την οποία παρατηρήθηκαν επιφανειακή κεραμική, λίθινα εργαλεία και σκεύη, καθώς και διάσπαρτοι λίθοι από διαλυμένους τοίχους, που υποδεικνύουν ΠΚ οικισμό. Κινητά ευρήματα τα οποία μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Απειράνθου ήταν α) τμηματικά σωζόμενο μαρμάρينو γουδί (ΜΑ 1567, διαστάσεις 0,15 x 0,17 x 0,05 μ.), β) τμηματικά σωζόμενη πλάκα από γκρίζο ασβεστόλιθο που στη μία, λειασμένη πλευρά, φέρει επίκρουστες αβαθείς κοιλότητες σε πυκνή και ακανόνιστη διάταξη (ΜΑ 1568, διαστάσεις 0,21 x 0,16 x 0,045 μ.) και γ) δεύτερη τμηματικά σωζόμενη μαρμάρινη πλάκα που στη μία, επίσης λειασμένη πλευρά, φέρει επίκρουστες αβαθείς κοιλότητες σχετικά μεγάλου μεγέθους, οι οποίες διατάσσονται «τοξοειδώς» (εικ. 3) (ΜΑ 1569, διαστάσεις 0,35 x 0,25 x 0,085 μ.). Μετά τα παραπάνω είναι πολύ πιθανό η συγκεκριμένη έκταση να ταυτίζεται με ένα από τους δύο ΠΚ οικισμούς που μνημονεύει ο Μπαρδάνης, δηλαδή είτε με τις «Καυκάρες των Φώτηδων» είτε με τον οικισμό «στα χωράφια γύρω από την Αγία Τριάδα», μόνον όμως η ανασκαφή θα μπορούσε να μας δώσει στοιχεία για τη χρονολόγηση και τον ακριβή χαρακτήρα της θέσης.

Αζαλάς (οικισμός)

Αζαλάς ονομάζεται το ακρωτήριο της Μουτσούνας. Ο Μπαρδάνης σημείωσε την ύπαρξη δύο «χωριών του Κυκλαδικού Πολιτισμού», το ένα «στα χωράφια και στις Καυκάρες του Άη Δημήτρη» και το δεύτερο «στα προβόλια του Αζαλά»²⁰. Ενδεχομένως ένα από τα δύο χωριά ταυτίζεται με προϊστορικό, πιθανότατα ΠΚ οικισμό, ο οποίος εντοπίσθηκε σε περιодεία μας στον Άη Δημήτρη το 2009 σε πολύ μικρή απόσταση από τον όρμο («μύτη») του Αζαλά. Παρατηρήθηκαν θεμέλια τοίχων (εικ. 4), διεσπαρμένο οικοδομικό υλικό και άφθονη επιφανειακή κεραμική από χονδροειδή χρηστικά αγγεία.

18. Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 20 (1965), Β'3 Χρονικά, σ. 505.

19. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, Methuen, London 1972, σ. 518, π. 35.

20. Μ. Μπαρδάνης, «Οι σπηλιές της Νάξου. Περιοχή Τριάκαθα (Μουτσούνας)», εφημ. *Ναξιακών Μέλλων* (Ιούνιος 1964), σ. 2.

Λυγαρίδια (οικισμός)

Σε κτήμα με το μικροτοπωνύμιο «*Χάλαρα του Αρηδωνιού*», το οποίο βρίσκεται στην περιοχή του Άγιου Αρτέμιου, στα Λυγαρίδια, εντοπίστηκαν το 2012 οικιστικά κατάλοιπα. Στην επιστημονική βιβλιογραφία μαρτυρούνται στα Λυγαρίδια μόνο νεκροταφεία²¹. Επιγραμματικές και ασαφείς αναφορές, χωρίς περισσότερες πληροφορίες, σε «*προϊστορικά χωριά*» στην περιοχή γίνονται από τον φιλόλαρο Μ. Μπαρδάνη²². Δεν γνωρίζουμε εάν η οικιστική θέση στα «*Χάλαρα του Αρηδωνιού*» ταυτίζεται με κάποιον από τους οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που μνημονεύει ο Μπαρδάνης.

Κανάκης, Ψιλή Άμμος (οικισμοί και νεκροταφεία)

Ο Κανάκης είναι εύφορη, παράκτια περιοχή στα ανατολικά παράλια της Νάξου, ανάμεσα στις περιοχές Λευκών και Κλειδός, με ΠΚ ταφικές και οικιστικές εγκαταστάσεις, των οποίων ο αριθμός και η ακριβής χρονολόγηση παραμένουν άγνωστα. Ο Renfrew αναφέρει ότι από του Κανάκη προέρχονται δύο κανδήλες του πολιτισμού Γρόττας-Πηλού (ΠΚ Ι), σήμερα στο Ashmolean Museum. Επίσης, ότι μεμονωμένες πλάκες σε αγρούς μαρτυρούν την ύπαρξη κυκλαδικών κιβωτιόσημων τάφων²³. Ο Μπαρδάνης σημειώνει ότι στο «*προϊστορικό χωριό της Ψιλής Άμμου (Κανάκη)*» βρήκε «*μία πλακοειδή πέτρα (0,47 x 0,40 x 0,10 μ.)*» η οποία «*στην μία επιφάνεια, έχει λακκάκια που σχηματίζουν έλικα· καθένα δε λακκάκι απ' αυτά, σχηματίζεται από ομάδα πολύ μικρών λακκακιών*»²⁴. Ο Χ. Ντούμας σημειώνει σε χάρτη ως

21. Στα Λυγαρίδια ο Κλων Στέφανος (ΠΑΕ 1906, σ. 86-88) ανέσκαψε συστάδα 5 τάφων. Περί τα εξήντα χρόνια αργότερα ο Ζαφειρόπουλος (ό.π. υποσ. 17) διαπίστωσε την καταστροφή αρκετών δεκάδων τάφων στη θέση «*Στενό*», λόγω εμφύτευσης ελαιώνα κατά τα προπολεμικά έτη. Δεν ξέρουμε εάν εντόπισε το νεκροταφείο που είχε ανασκάψει ο Στέφανος (ο οποίος θα είχε αποκαλύψει, επομένως, μικρό μόνο κομμάτι του, αφού αναφέρει πέντε τάφους, ενώ ο Ζαφειρόπουλος μερικές δεκάδες) ή κάποιο άλλο στην ίδια περιοχή. Πιθανότερο φαίνεται το δεύτερο, δεδομένου ότι ο Ζαφειρόπουλος δεν παραπέμπει στην ανασκαφική έκθεση του Στέφανου. Η θέση περιλαμβάνεται στον κατάλογο του Renfrew (ό.π. υποσ. 18, σ. 519, n. 34: Lygaridia) ως νεκροταφείο Πρωτοκυκλαδικών κιβωτιόσημων τάφων.
22. Ο Μ. Μπαρδάνης αναφέρεται στο νεκροταφείο στα «*προβόλια του Στενού*», που ανήκει στον «*προϊστορικό συνοικισμό στα Χάλαρα των Αμοργηνάδων*» [Μ. Μπαρδάνης, «*Προϊστορική Συνταγή*», *εφημ. Ναξιακών Μέλλων*, φ. 240 (Ιανουάριος 1963), σ. 1] και στο «*προϊστορικό χωριό του Στενού (Λυγαρίδια)*» (Μπαρδάνης 1966-7, ό.π. υποσ. 14, σ. 74).
23. Renfrew, ό.π. υποσ. 18, σ. 519, n. 31.
24. Μπαρδάνης, 1966-7, ό.π. υποσ. 14, σ. 74, v. 16.

ΠΚ οικισμούς σε δύο περιοχές, στον Τρανό Κανάκη και την Ψιλή Άμμο²⁵. Αλλού, ωστόσο, ο ίδιος χαρακτηρίζει τον Κανάκη ως «νεκροταφείο της ΠΚ Ι»²⁶. Τέλος, οι Hope-Simpson και Dickinson²⁷ μνημονεύουν κάτω από το τοπωνύμιο «*Kanakaki*» τόσο το νεκροταφείο όσο και τον οικισμό στον «*Τρανό Κανάκη*» που αναφέρουν οι Renfrew και Μπαρδάνης αντίστοιχα.

Η Φώτου²⁸ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί με ασφάλεια ο αριθμός και ο χαρακτήρας (οικιστικός, ταφικός) των εγκαταστάσεων της περιοχής, ούτε τα ακριβή γεωγραφικά τους στίγματα. Οι ντόπιοι σήμερα αναφέρονται ασαφώς σε συλημένα «*μνημούρια*» (μνήματα, τάφους) ή κατεστραμμένα «*παλιά χωριά*» στην ευρύτερη περιοχή χωρίς να υποδεικνύουν τους συγκεκριμένους αγρούς στους οποίους αυτά εντοπίζονται.

Στην παραλία της Ψιλής Άμμου, στον Κανάκη, μας υποδείχθηκε η θέση «*Τρούλλες*» (εικ. 5) με επιφανειακή ΠΚ και ΜΚ, χρηστική κεραμική, και σκόρπιες σχιστολιθικές πλάκες, ίσως από κατεστραμμένους τάφους. Διακρίνονται στην άμμο τα περιγράμματα κατασκευών, ίσως τα κατάλοιπα ταφικών ή οικιστικών δομών, η χρήση των οποίων παραμένει προς το παρόν άγνωστη. Από την ίδια θέση προέρχεται το παραδοθέν, τον Ιανουάριο του 2011, πιθοειδές αγγείο από χονδροειδή κοκκινωπό πηλό με μαστοειδείς αποφύσεις στον λαϊμό²⁹. Το αγγείο βρέθηκε σπασμένο σε πολλά κομμάτια δίπλα σε σχιστολιθικές πλάκες, που ίσως συνιστούν τη μία πλευρά ΠΚ τάφου. Από τις Τρούλλες προέρχονται δύο ακόμη επιφανειακά ευρήματα-περισυλλογές (αδημοσίευτα) που παραδόθηκαν στην Υπηρεσία το 1981 και το 2008 αντίστοιχα: (α) MA 1541: σφραγίδα-περίαπτο με έγκοιλη παράσταση λιονταριού, από σκούρο πράσινο λίθο (διάμ.: 0,017 μ., πάχ.: 0,006 μ.), (β) MA 1544: λίθος από γκριζοφλεβωτό μάρμαρο με επίκρουση παράσταση, πιθανώς ζώου (διαστ. 0,32 x 0,25 x 0,10 μ.).

Καλαντός (νεκροταφεία)

Στην περιοχή του Καλαντού υπάρχουν συλημένα νεκροταφεία και κατεστραμμένοι οικισμοί της Πρωτοκυκλαδικής, πιθανότατα, εποχής, των οποίων πιθανά κατάλοιπα εντοπίστηκαν από το 2007 και εξής στις θέσεις «*Σταμάτα*», «*Νυκτερόγιαννη*», «*Λυνατίτσα*» ή «*σπηλιές Καρβουνόλακκων*», «*Ντεμενεάδο*», «*Σουμερλί*» και «*στου Τσουάνη*», που δεν μνημονεύονται στη βιβλιογραφία. Ομοίως, έως πρόσφατα άγνωστο ήταν στην επιστημονική κοινότητα και το συλημένο νεκροταφείο στο «*Ζωνί Βουνί*», ακριβώς πάνω από τον όρμο του Καλαντού, μολονότι τον οικισμό στον οποίο θα ανήκε μνημονεύει από παλιά ο Μ. Μπαρδάνης ως «*Καυκάρες του Καλαντού*» ή «*πρόποδες Ζωνών Βουνιών*»³⁰. Ένα ακόμη συλημένο ΠΚ νεκροταφείο εντοπίστηκε το 2010 στην «*Πλάκα της Ζημιάς*», σε παραθαλάσσιο χαμηλό ύψωμα, απέναντι σχεδόν από το ΠΚ νεκροταφείο των «*Καρβουνόλακκων*»³¹.

25. Chr. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, SIMA 48 (1977), σ. 13, fig. 2, n. 20-21, σ. 142.

26. Χ. Ντούμας, «Ο κυκλαδικός πολιτισμός», στο τόμο: Λ. Μαργακού (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η χιλ. π. Χ.*, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1990, σ. 21.

27. R. Hope-Simpson – O. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the B.A.*, Vol. 1: The Mainland and Islands, SIMA LII (1979), σ. 332.

28. Μπαρδάνης, 1964, ό.π. υποσ. 14, σ. 1.

29. Η πληροφορία για τη θέση και η παράδοση του αγγείου οφείλονται στον Απεραθίτη φιλόραχο Γιάννη Φ. Μπαρδάνη.

30. Μπαρδάνης, 1964, ό.π. υποσ. 14, σ. 2.

31. Στους Καρβουνόλακκους ο Στέφανος (ΠΑΕ 1903, σ. 53) διαπίστωσε την ύπαρξη παραπάνω από 60 τάφους, από τους οποίους ερεύνησε μόνον τους 22 ασύλητους. Ο Γ. Παπαθανασόπουλος [ΑΔ 17 (1961-2), σ. 104-105] όμως, αναφέρει 82 τάφους (πβλ. Renfrew, ό.π. υποσ. 18, σ. 518, n. 20, όπου σημειώνεται, προφανώς εκ παραδρομής, ότι ο Στέφανος ανέσκαψε 82 τάφους). Με βάση τα αντικείμενα που δημοσίευσε ο Παπαθανασόπουλος, ο Renfrew (ό.π.) χρονολογεί το νεκροταφείο των Καρβουνόλακκων στους πολιτισμούς

Το νεκροταφείο δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία. Αντιθέτως, σε ναξιακή εφημερίδα του έτους 1964 υπάρχει αόριστη αναφορά σε ΠΚ οικισμό στις «Πλάκες της Ζημιάς»³² (εικ. 6).

Δίπλα σε συστάδα αναμοχλευμένων τάφων βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενο [μέγιστες διαστ.: 0,115 (μήκ.) x 0,145 (πλάτ.) x 0,03 (πάχ.) εκ.] τριβείο («παλέτα») της ΠΚ II περιόδου από γκριζοπράσινο λίθο, το οποίο προφανώς απορρίφθηκε από τους λαθρονασκαφείς που δεν το θεώρησαν αντικείμενο αξίας ή σημασίας. Το τριβείο μεταφέρθηκε στο Μουσείο Νάξου (εικ. 6) (MN 11782).

Γλεισούρες (οικισμός)

Στο άμεσο περιβάλλον του «Φιώντα», στη ΝΑ Νάξο, σε μικρή απόσταση από το ΠΚ νεκροταφείο της περιοχής, από όπου προέρχονται τα ειδώλια με αρ. ευρητηρίου MN 166-172, εντοπίστηκε το 2013 η θέση με το χαρακτηριστικό όνομα «Γλεισούρες» (όπως ονομάζονται στη Νάξο οι λιθωσωροί). Συσσωρευμένοι λίθοι ενδεχομένως αντιστοιχούν σε κατεστραμμένους τοίχους ΠΚ οικισμού, σε μικρή απόσταση από τον οποίο εντοπίστηκαν επιφανειακά σκωρίες.

ΘΕΣΕΙΣ ΑΒΕΒΑΙΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΝΑΞΟΥ

Μοναστηριώτισσα Εγκαρών

Στις Εγκαρές, περί τα 7,5 χλμ. ΒΔ της Χώρας, βρίσκεται η Μοναστηριώτισσα. Ο Σφυρόερας αναφέρει τις εκδοχές για την ονομασία της θέσης, γράφοντας ότι είτε προέρχεται από τις αγγαρείες που «οι Βενετσιάνοι άρχοντες του νησιού» έβαζαν στους «υποτακτικούς», είτε από τις καρυδιές που θα φύτευαν εκεί, καθώς απαντά «σε παλιά κείμενα με τον τύπο Εγκαρυές». Επιπλέον, σημειώνει, ότι «στην κτιτορική διάταξη του Μοναστηριού της Παναγίας της Υψηλοτέρας του 1620 αναφέρεται “ο κάμπος των Εγκαριών”»³³. Η Μοναστη-

Γρόττας-Πηλού και Κέρου-Σύρου, δηλαδή στην Πρωτοκυκλαδική Ι και ΙΙ.

32. Μπαρδάνης, 1964, ό.π. υποσ. 14, σ. 2: «Στα προϊστορικά χρόνια του Κυκλαδικού Πολιτισμού η περιοχή (σημ. του Καλαντού) ήταν πυκνοκατοικημένη. Είχε χωριά...(10) στις Πλάκες της Ζημιάς...».

34. Ν. Σφυρόερας, «Γνωριμία με τη Νάξο. Οδοπορικό. Ι. Νάξος – Εγκαρές. ΙΙ. Νάξος, Μέλανες, Φλεριό, Ποταμιά», εφημ. *Ναξιακών Μέλλων* (Ιούνιος-Ιούλιος 1962), σ. 1.

ριώτισσα οφείλει το όνομά της στην εκκλησία της ομώνυμης Μονής από την οποία απέχει λίγα μέτρα.

Το 2010 υποδείχθηκε³⁴ έκταση με ασβεστολιθικούς βράχους, άλλοι εκ των οποίων έχουν λατομηθεί, ενώ άλλοι φέρουν κοιλότητες, ενδεχομένως και επίκρουστες παραστάσεις, πλην όμως εξαιρετικά δυσδιάγνωστες και για αυτό αμφίβολες. Ανάμεσα στην αδιάγνωστη επιφανειακή κεραμική, διακρίνονται χονδροειδή ΠΚ όστρακα. Διαμορφώσεις βράχων υποδεικνύουν εκμετάλλευση των φυσικών στοιχείων από τους Κυκλαδίτες: μπορούν να διακριθούν τα πιθανά μέρη ενός ημικυκλικού και ενός ορθογώνιου χώρου (εικ. 7).

Ρωόν

Το όνομα της περιοχής (το Ρωόν ή, κατά τους ντόπιους, ο Ρωός) αποδίδεται από τον Μπαρδάνη στη νύμφη Ρωώ, που κατοικούσε στο εκεί λιμανάκι³⁵. Σύμφωνα με τον Στέφανο³⁶ βρίσκεται στα δυτικά της Νάξου, πληροφορία που μεταφέρει ο Παπαθανασόπουλος³⁷. Ο Ζαφειρόπουλος τοποθετεί το Ρωόν στα ΝΔ του νησιού³⁸, όπως και οι Renfrew³⁹ και Ντούμας⁴⁰. Η έρευνά μας επιβεβαίωσε την άποψη των τελευταίων για το γεωγραφικό στίγμα της θέσης, η οποία βρίσκεται στην περιοχή της Αγιασού και είναι γνωστή για τα συλημένα νεκροταφεία της.

Σε αγροτεμάχιο, το οποίο απέχει περίπου 100 μ. από συλημένο ΠΚ νεκροταφείο, εντοπίστηκαν σχιστόπλακες –ό,τι απέμεινε, ίσως, από ΠΚ τάφους της περιοχής–, αποτμήματα εργαλείων από σμύριδα, όστρακα αδιάγνωστης χονδροειδούς κεραμικής καθώς και κτηριακά κατάλοιπα. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης εγκατάστασης, που μέχρι να ανασκαφεί δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί η όποια ταφική ή οικιστική λειτουργία και η ακριβέστερη χρονολόγησή της.

35. Η υπόδειξη έγινε από τον Γ. Φ. Μπαρδάνη.

36. Μ. Μπαρδάνης, «Οι μύθοι και τα απολιθώματα του Πανέρμου», *εφημ. Ναξιακών Μέλλων* (Δεκέμβριος 1971), σ. 2.

37. Κ. Στέφανος, ΠΑΕ 1908, σ. 115.

38. Παπαθανασόπουλος, ό.π. υποσ. 60, σ. 108.

39. Ζαφειρόπουλος, ό.π. υποσ. 17, σ. 506.

39. Renfrew, ό.π. υποσ. 18, σ. 516, fig. Appx. 1. 4, n. 19.

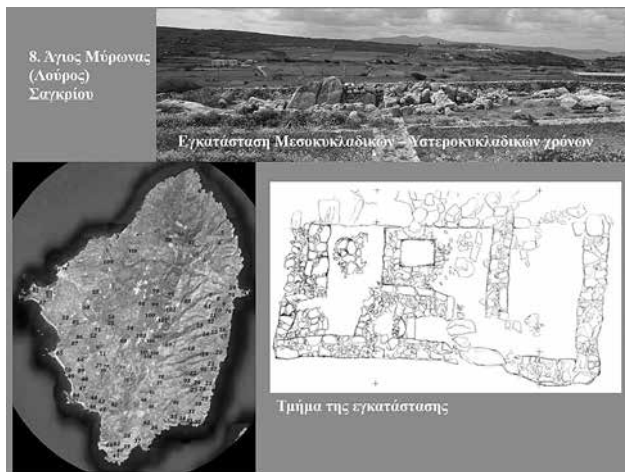
40. Doumas, ό.π. υποσ. 24, σ. 13, fig. 2, n. 46, 142.

Τούμπα

Πρόκειται για παραθαλάσσια θέση στο Καστράκι. Η αποσάθρωση του φυσικού βράχου από το κύμα έχει αποκαλύψει όστρακα χονδροειδών προϊστορικών αγγείων, ίσως της ΠΚ περιόδου. Χωρίς έρευνα δεν είναι ωστόσο δυνατόν να αποσαφηνιστεί ο χαρακτήρας (οικιστικός, ταφικός, άλλος) της εγκατάστασης ούτε η ακριβής χρονολόγησή της.

Άγιος Μύρων

Σε αγροτεμάχιο με την ονομασία «Λούρος» στον «Άγιο Μύρωνα» στην κορυφή χαμηλού λόφου, 1.500 μ. δυτικά του χωριού Κάτω Σαγκρί αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή μεγάλη κτηριακή εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού (εικ. 8), τμήμα της οποίας μετασκευ-

άστηκε σε ελαιουργείο ή οινοποιείο στην Ύστερη Αρχαιότητα⁴¹. Από τις επιχώσεις και το εσωτερικό του οικοδομήματος και από δοκιμαστικές τομές εξωτερικά και σε επαφή με αυτό συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα Μεσοκυκλαδικών και Υστεροκυκλαδικών οστράκων. Ενδεικτικό, πάντως, και για την προγενέστερη ανθρώπινη παρουσία στον λόφο είναι ότι σε φυσικές κοιλότητες και εσοχές του βράχου βρέθηκαν διάσπαρτα όστρακα αγγείων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί η εγγύτητα του αγροτεμαχίου με δύο από τα μεγαλύτερα ΠΚ νεκροταφεία του «Τσικνιά» (ή «Τσικνιάδων») και των «Αφεντικών»⁴².

41. Ειρ. Λεγάκη – Μ. Μαυροειδόπουλος, «Αρχαιολογικά συμφραζόμενα για την παραγωγή κρασιού και λαδιού στη Νάξο κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», στον τόμο: Πρακτικά 2ου Συμποσίου Ελληνικής Γαστρονομίας «Φαγητό, Μνήμη και Ταυτότητα στην Ελλάδα και στην Ελληνική Διασπορά, 20-21 Ιουλίου 2013, Αμάρι Ρεθύμνου (υπό έκδοση).
42. Το νεκροταφείο των Τσικνιάδων (το οποίο χρησιμοποιήθηκε από την Πρωτοκυκλαδική Ι έως και τη φάση Καστριού) βρίσκεται 500 μ. βόρεια του Αγίου Μύρωνα. Σωστική ανασκαφή στις αρχές της δεκαετίας του 1990 έφερε στο φως 122 τάφους από τους οποίους οι 71 ήταν συλημένοι (51 σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, ακόμη και στην αρχαιότητα και 20 πρόσφατα), βλ. Ο. Philaniotou, «Naxos, Tsikniades: an Early Cycladic Cemetery», στο τόμο N. Brodie – J. Doole, G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. Ορίζων. A colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2008, σ. 196). Τα Αφεντικά βρίσκονται αμέσως ΝΔ των Τσικνιάδων. Εκεί το 1910 ο Κλων Στέφανος ανέσκαψε 170 περίπου πυκνά διατεταγμένους τάφους που χρονολογούνται την Πρωτοκυκλαδική Ι, την Πρωτοκυκλαδική Ι/ΙΙ και την Πρωτοκυκλαδική ΙΙ, βλ. Κ. Στέφανος, ΠΑΕ 1910, σ. 270-273.

Αγία Άννα

Στο λιμανάκι της Αγίας Άννας, κοντά στον λιμενοβραχίονα, εντοπίστηκαν το 2009 στις αμμώδεις επιχώσεις της παραλίας όστρακα ΠΚ αγγείων και ένας οψιανός⁴³. Οι βράχοι της παραλίας φέρουν πιθανά ίχνη λατόμησης. Δεν μπορεί να αποκλειστεί πιθανή χρήση της θέσης ως λιμενικής εγκατάστασης στους ΠΚ χρόνους.

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ

Οι βραχογραφίες στην Ηρακλεία αποτελούν συστάδες ή μεμονωμένες παραστάσεις σπειρών, μονών ή διπλών, και αβαθείς κοιλότητες διαφόρων μεγεθών, «ακατάστατες» ή διατεταγμένες σε ομόκεντρους κύκλους ή σε σπειροειδείς σχηματισμούς. Έχουν αποτυπωθεί σε ριζιμιούς βράχους με την τεχνική της κρούσης και της εγχάραξης με οξύληκτο και αιχμηρό εργαλείο, πιθανότατα κατασκευασμένο από σύριδα. Οι παλαιότερες γνωστές, καθώς και όσες έχουν παρατηρηθεί σε περιόδους από το 2006 έως το 2013⁴⁴, υποδεικνύουν ότι οι πιθανότητες για τον εντοπισμό περισσότερων δεν έχουν εξαντληθεί⁴⁵. Αναλυτικότερα:

Άγιος Αθανάσιος

Ο Άγιος Αθανάσιος, πεδινή περιοχή που πήρε το όνομά της από εκκλησάκι, βρίσκεται στην ενδοχώρα του ΒΔ τμήματος του νησιού. Σήμερα δεν κατοικείται, καθώς ο οικισμός του ερημώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Στον κάμπο του Αγίου Αθανασίου η Φ. Ζαφειροπούλου έχει επισημάνει «μεγάλο προϊστορικό συνοικισμό», όπου επί επίπεδων επιφανειών βράχου «έχουν χαραχθεί σπείραι δι' επικρούστου τεχνικής»⁴⁶. Ο Μπαρδάνης σημειώνει ότι «σε προϊστορικό χωριό, στην περιοχή Άγιος Αθανάσιος της Ηρακλείας σε ριζιμίο βράχο είδαμε έλικα που το αυλάκι της είναι πολύ φθαρμένο γιατί είναι μέσα στον δρόμο»⁴⁷. Ο Renfrew χαρακτηρίζει τη θέση προϊστορική εγκατάσταση αβέβαιης χρονολόγησης με εγχάρακτες σπείρες σε βράχους⁴⁸.

Έως σήμερα, στην περιοχή έχουν εντοπισθεί:

α. Στον χωματόδρομο που ενώνει τον εγκαταλελειμμένο οικισμό του Αγίου Αθανασίου με τον σύγχρονο οικισμό του Αγίου Γεωργίου («μονοπάτι Άγιος Αθανάσιος – Άγιος Γεώργιος»), δύο κοντινά βραχώδη εξάρματα με επίκρουστες σπείρες στην άνω επίπεδη επι-

43. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται Πρωτοκυκλαδικές αρχαιότητες στην Αγία Άννα. Δεν δίνονται ωστόσο πληροφορίες για το πού ακριβώς βρέθηκαν: α) E. Karantzali, *Le Bronze Ancien dans les Cyclades et en Crète : les relations entre les deux régions: influence de la Grèce continentale*, BAR 631 (1996), σ. 6. E. Karantzali, «The Transition from EB I to EB II in the Cyclades and Crete: Historical and Cultural Repercussions for Aegean Communities», στο Brodie et al., ό.π. υποσ. 41, σ. 242: λίγα όστρακα της μεταβατικής φάσης ΠΚ Ι/II (ομάδας Κάμπου) βρέθηκαν σε ανάμεικτη απόθεση κοντά στην ακτή, β) Karantzali, 2008, ό.π. σ. 260: δοκιμαστική τομή στην περιοχή της Αγίας Άννας αποκάλυψε ισχνά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ΠΚ ΙΙ κεραμική.
44. Μεγάλη ήταν η συμβολή της κατοίκου του νησιού, και κατά διαστήματα ωρομίσθιας αρχαιοφύλακος, Μαρίας Σιγάλα, η επιμονή και παρατηρητικότητα της οποίας (και του συζύγου της Μιχάλη Σπίνου), οδήγησαν στον εντοπισμό μεγάλου αριθμού βραχογραφιών. Βραχογραφίες μας υπεδείχθησαν και από τον φιλόλαρο Ηρακλειώτη μηχανικό Χρήστο Κανάκη, ο οποίος έχει ημοσιεύσει σχετικό άρθρο: Χ. Κανάκης, «Οι επίκρουστες σπείρες της Ηρακλείας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (2010), σ. 76-82.
45. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι σύμφωνα με τον Φ. Ι. Γαβαλά, *Η Ηρακλεία του χθες και του σήμερα*, Έκδοση της Κοινότητας Ηρακλείας 2010, σ. 55, βραχογραφίες υπάρχουν στην περιοχή Βάλα και στο Κάστρο, αλλά μέχρι σήμερα λανθάνουν.
46. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 22 (1967), Β' 2 Χρονικά, σ. 465.
47. Μπαρδάνης, 1966/67, ό.π. υποσ. 14, σ. 75, ν. 22.
48. Renfrew, ό.π. υποσ. 18, σ. 516 (χάρτης), σ. 520, π.3 (κατάλογος).

φάνειά τους, μία μεγαλύτερη, μονή, και μία μικρότερη, διπλή. Η πρώτη σώζεται ελλιπής λόγω αποκοπής τμήματος του πετρώματος. Η δεύτερη είναι πολύ φθαρμένη και μετά βίας διακρίνεται το δεύτερο σκέλος της.

β. Αμέσως βόρεια του «*μονοπατιού Αγίου Αθανάσιος-Άγιος Γεώργιος*», σε μικρή απόσταση από τις προαναφερθείσες βραχογραφίες, έκταση, η οποία βρίσκεται βραχογραφιών. Σε μονωμένους βράχους ή συστάδες τους αποτυπώθηκαν με την τεχνική της επίκρουσης σπείρες, μονές ή διπλές, καθώς και αβαθείς κοιλότητες σε ακανόνιστη ή σπειροειδή διάταξη.

γ. Σε βραχώδες μονοπάτι πλησίον της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου επίκρουστη σπείρα, πολύ φθαρμένη.

Άγιος Μάμας (οικισμός και νεκροταφείο;)

Η περιοχή του Αγίου Μάμαντος, που φέρει το όνομά της από το ομώνυμο εκκλησάκι, βρίσκεται προς το ΝΑ τμήμα της Ηρακλειάς, ανατολικά της Παναγιάς ή Ηρακλειάς, της σημερινής πρωτεύουσας του νησιού, στους πρόποδες του βουνού Πάπας.

Ο Μπαρδάνης περιγράφει μία «*υπέροχη έλικα*» σε «*προϊστορικό χωριό της περιοχής του Άη Μάμα Ηρακλειάς, σε ριζιμίο βράχο, που μόνο η άκρη του φαινόταν*». Σημειώνει επίσης «*λίγο πιο πέρα, άλλο βράχο, σχήματος περίπου κόλουρου κώνου*» στη μικρή και οριζόντια πάνω βάση του είναι πέντε λακάκκια που νομίζει κανείς ότι σχηματίζουν αστερισμό»⁴⁹. Η Ζαφειροπούλου αναφέρει ότι στον Άγιο Μάμαντα υπάρχουν ίχνη μεγάλου προϊστορικού «*συνοικισμού*» με σπείρες σε επίπεδες επιφάνειες βράχου, καθώς και εκτεταμένου ΠΚ νεκροταφείου που συλήθηκε «*πρόσφατα*» (τη δεκαετία του 1960), «*αλλά ίσως όχι εξαντλητικώς*»⁵⁰. Την πληροφορία μεταφέρει απλώς ο Renfrew⁵¹. Με τον οικισμό και το νεκροταφείο της Ηρακλειάς δύναται να συσχετισθεί, όπως παρατηρεί ο Συριόπουλος, «*μαρμάρινον ειδώλιον αγορασθέν εις την νήσον από τον L. Ross*»⁵². Οι τάφοι που περιγράφει ο Ross, καθώς και δύο ειδώλια –προϊόντα λαθροσκαφής από την Ηρακλειά που πουλήθηκαν στη Θήρα– ίσως προήλθαν από το συγκεκριμένο νεκροταφείο.

Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί οι εξής βραχογραφίες παραπλευρώς της εκκλησίας του Αγίου Μάμαντος. Δύο βρίσκονται σε ριζιμίο βράχο που σχηματίζει φυσική εγκοπή. Στη μία πλευρά της εγκοπής διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση το μεγαλύτερο μέρος εξαιρετικά συμμετρικής και καλοσχηματισμένης μονής σπείρας, πλην τμήματός της το οποίο δεν διατηρήθηκε, λόγω αποκόλλησης του πετρώματος. Η σπείρα αυτή ίσως ταυτίζεται με την περιγραφόμενη από τον Μπαρδάνη. Στην άλλη πλευρά της εγκοπής διακρίνονται αβαθείς κοιλότητες, που πρέπει να παρατάσσονταν σπειροειδώς, ωστόσο τμήμα μόνο της παράστασης σώζεται πλέον, λόγω αποκοπής του πετρώματος. Η Τρίτη βραχογραφία βρίσκεται στην ίδια ευθεία με εκείνες, σε μικρή απόσταση. Πρόκειται για σπείρα, δίπλα σε μεγάλη, φυσική, κατά πάσα πιθανότητα, κοιλότητα.

Βορεινή Σπηλιά

Στη Βορεινή Σπηλιά, μία ακόμη βραχογραφία (εικ. 9), περίπου 200 μ. από την ακτή, φέρει σπείρα επί της οποίας έχουν χαραχθεί, σε κατοπινούς χρόνους, γράμματα. Σε όλη την περιοχή παρατηρούνται επίσης επιφανειακά θραύσματα λεπίδων, φολίδες και απολεπίσματα

49. Μπαρδάνης, 1966/67, ό.π. υποσ. 14, σ. 75, ν. 23.

50. Ζαφειροπούλου, ό.π. υποσ. 46, σ. 465.

51. Renfrew, ό.π. υποσ. 18, σ. 520, η. 4.

52. Κ. Συριόπουλος, Η Προϊστορική Κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 139, Αθήναι 1994, σ. 516.

οψιανού. Τα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της κατοίκησης της Βορεινής Σπηλιάς ή έστω υπέρ κάποιου είδους ανθρώπινης δραστηριότητας εκεί, στην ΠΕΧ.

Αλιμνιά

Σε άκρη ριζιμιού βράχου προς τη θάλασσα, κοντά σε αγροτικές εγκαταστάσεις-ποιμνιοστάσια, εντοπίστηκε επίκρουστη σπείρα⁵³ (εικ. 10).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Είναι ευχάριστο και ελπίζουμε προφανές από το σύντομο αυτό κείμενο με τις επιλεκτικές αναφορές του ότι τα πορίσματα των ερευνών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων (πρώην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ) τα τελευταία χρόνια στη Νάξο και τα κοντινά νησάκια της οδηγούν, καταρχήν, στη διαπίστωση ότι έχει συγκεντρωθεί μεγάλος όγκος πληροφοριών. Η οριστική επεξεργασία, μελέτη και δημοσίευσή τους θα κομίσουν πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το παρελθόν των νησιών. Φυσικά, το πιο δύσκολο στη συγκεκριμένη περίπτωση, που αποτελεί και το ζητούμενο, είναι η σωστή ανάγνωση των στοιχείων, ώστε οι προσπάθειες αναγνώρισης των υλικών μορφών έκφρασης των κατοίκων της προϊστορίας να μην παραμένουν—όπως συχνά συμβαίνει—σε επίπεδο υποθέσεων εργασίας, αλλά να αξιοποιούν τις μέγιστες δυνατότητες της έγκυρης αρχαιολογικής ερμηνείας. Σε σχέση με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω μπορούν να σημειωθούν στο σημείο αυτό οι εξής παρατηρήσεις:

1) Οι έρευνες της Εφορείας Κυκλάδων στη Στελίδα (επαν)επιβεβαίωσαν παλαιότερες βιβλιογραφικές αναφορές για την ύπαρξη «προ-νεολιθικών» εργαστηρίων κατεργασίας πυριτόλιθου, αλλά κυρίως τοποθέτησαν τα τελευταία σε ακριβέστερο χρονολογικό πλαίσιο, στην Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική περίοδο, ενώ παράλληλα παρείχαν πληροφορίες για τη χωροταξική οργάνωση της παραγωγής. Η εκμετάλλευση των διαθέσιμων φυσικών πόρων της Στελίδας από τον προϊστορικό άνθρωπο συνιστά την αρχαιότερη σχετική μαρτυρία στο νησί και μία από τις αρχαιότερες στον ελλαδικό χώρο. Πρέπει να υπογραμμιστεί, πάντως, ότι αρκετά ζητήματα σε σχέση με τα αρχαιολογικά δεδομένα που απέδωσαν οι έρευνες στη Στελίδα και συνεπακόλουθα με την ερμηνεία τους, είναι ακόμη ανοιχτά, και

53. Η βραχογραφία εντοπίστηκε πολύ πρόσφατα από τον συνάδελφο Φάνη Μαυριδίδη στον οποίο οφείλονται θερμές ευχαριστίες για την πληροφορία και την αποστολή της σχετικής φωτογραφίας.

απαιτούν όχι μόνο συστηματική επεξεργασία (ανάλυση και σύνθεση) των μέχρι στιγμής ευρημάτων, αλλά και περαιτέρω έρευνα στο πεδίο⁵⁴.

2) Τα τελευταία χρόνια ο χάρτης της προϊστορικής τοπογραφίας της Νάξου και των Μικρών Κυκλάδων συνεχώς συμπληρώνεται. Ειδικότερα ο πρόσφατος εντοπισμός στη Νάξο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία οικιστικών καταλοίπων της ΠΕΧ είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι οι λιθόκτιστες ΠΚ κατοικίες καταστράφηκαν κατά κανόνα από την άροση ή διαλύθηκαν στους νεότερους χρόνους ως πρόσφορες πηγές προσπορισμού οικοδομικών υλικών. Τα κατάλοιπά τους, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, αφανίστηκαν, ή επικαλύφθηκαν από μεταγενέστερες φάσεις κατοίκησης.

3) Ορισμένα ευρήματα χρήζουν πολύ μεγαλύτερης ερμηνευτικής προσοχής, όπως οι

βραχογραφίες της Ηρακλειάς, λόγω του αριθμού, της επαναλαμβανόμενης θεματολογίας (διαπιστώνεται μία «εμμονή» στο μοτίβο της σπείρας ή των αβαθών κοιλοτήτων) και της μεγάλης διασποράς τους. Να σημειωθεί πάντως ότι βραχογραφίες δεν αποτελούν στοιχείο περιορισμένο σε ορισμένα κυκλαδονήσια αλλά χαρακτηριστική έκφραση του προϊστορικού ανθρώπου και σε άλλα σημεία του αιγαιακού χώρου και της ηπειρωτικής Ελλάδας.

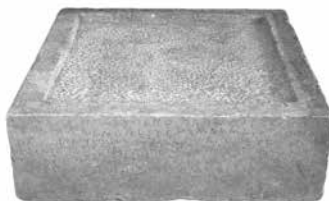
54. Οι έρευνες στη Στελίδα διενεργήθηκαν σε πρηνή λόφου, με σχετικά μικρό πάχος επίχωσης και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό διαβρωμένης ή και διαταραγμένης λόγω των εκτενών επεμβάσεων από τη σύγχρονη ανοικοδόμηση αλλά και την προγενέστερη γεωργική εκμετάλλευση της περιοχής.

"ΔΑΚΡΥΟΕΝ ΠΟΛΥΠΕΝΘΕΣ"... ΤΟ ΤΑΦΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΝΑΞΙΟΥ ΑΝΑΞΙΛΑ ΣΤΟΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Κ. ΜΠΟΥΡΝΙΑΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη μόνιμη έκθεση του αρχαιολογικού μουσείου του Κεραμεικού, δεξιά του εμβληματικού μαρμάρινου ταύρου που δεσπόζει στο κέντρο του αιθρίου, εκτίθεται μια σειρά μαρμάρινων βάσεων από επιτύμβια μνημεία της αρχαϊκής εποχής. Οι περισσότερες φέρουν έμμετρες επιγραφές, με θρηνητικά επιγράμματα που απηχούν με ενάργεια και λυρισμό τον πόνο της απώλειας. Πιο χαρακτηριστική είναι ίσως εκείνη που είχε στηθεί στον τάφο του νεκρού Αναξίλα από τη Νάξο με το ακόλουθο κείμενο, αρθρωμένο σε τρία ελεγειακά δίστιχα, που διακρίνονται από άνω και κάτω τελεία (εικ. 1):

Εικ. 1: Η βάση του μνημείου του Αναξίλα στην παλαιά έκθεση του Μουσείου του Κεραμεικού
(© Φωτ. αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου).

*δακρυόεν πολυπενθές Αναξίλα ἐδ' ὀλοφ-
υδνὸν / λάϊνον ἔστεκα μνεμα καταφθι[με]-
μένο : / Ναξίῳ ὄν τίεσκον Ἀθηναῖοι μετάοικον / ἔχ-
σοχα σοφροσύνες ἔνεκεν ἐδ' ἀρετες : τοι μ' ἐπί Τιμ-
όμαχος γεραρόν κτέρας οἷα θανόντι θεκεν Ἀ-
ρίστονος παιδί χαριζόμενος.*

«Πολυδάκρυτο, πολυπένθητο, πολυθρήνητο το πέτρινο μνήμα του νεκρού Αναξίλα, είμαι εδώ στημένο. Του Νάξιου μέτοικου, γιου του Αρίστωνα, τον οποίον οι Αθηναίοι για τη σωφροσύνη και την αρετή του ιδιαίτερα τίμησαν. Αυτόν μετά το θάνατό του, θέλοντας να τιμήσει ο Τιμόμαχος έστήσε εμένα σα λαμπρό μνημείο πάνω στον τάφο του».

Το μνημείο έχει μελετηθεί ενδελεχώς¹, χωρίς πάντως η έρευνα να έχει καταλήξει για το

* Αρχαιολόγος, Mphil Oxon, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών.

1 F. Willemsen, «Archaische Grabmalbasen aus der athener Stadtmauer», *AthMitt* 78 (1963), σ. 141 κ.ε. αρ. 11, πίν. 72. 2, 73. 3. G. Gruben, «Die Ausgrabungen im Kerameikos», *AA* 1964, σ. 398 αρ. 4. P. A. Hansen, *Carmina Epigraphica Graeca, Saeculorum VIII-V a.Chr.n.*, Berlin-New York 1983, σ. 37 αρ. 58. *IG* I(3) 1357. K. Baba, «On Kerameikos Inv. I388 (=SEG XXII, 79). A note on the formation of the Athenian metic-status», *BSA* 79 (1984), σ. 1-5. M. Jacob-Felsch, *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen*, Waldsassen 1969, Σημ.: [αντί Anm.]. 89, 6. N. M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique*, Paris 1970, σ. 61. K. Kissas, *Die attischen Statuen- und Stelenbasen archaischer Zeit*, Bonn 2000, σ. 62-63. A.G. Rosell, *Epigrafia funeraria d'extrangers a Atenes (segles VI-IV aC)*. (Δ. Διατρ. Παν. Βαρκελώνης 2006, Δημοσίευση: Institut

σύνολο των προβλημάτων που το περιβάλλουν. Ειδικά η μακροσκελής επιγραφή και κυρίως η λέξη 'μετάοικον', που εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά, έδωσαν τροφή για πολυεπίπεδο προβληματισμό, τόσο ως προς την ακριβή χρονολόγησή του στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., όσο και σε σχέση με την επίσημη εμφάνιση του θεσμού της μετοικίας στην Αθήνα². Πρόθεση της παρούσης δημοσίευσης είναι η αναψηλάφηση της σύγχρονης έρευνας και η κατάθεση ορισμένων σκέψεων σχετικών με το σημαντικό αυτό μνημείο³.

Περιγραφή

Η βάση του μνημείου του Αναξίλα (αρ. ευρ. Ι 388) διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση και σώζει ακόμη το αρχικό ερυθρό χρώμα στους εγχάρακτους χαρακτήρες, γεγονός που προδίδει τον περιορισμένο χρόνο έκθεσής της στην ύπαιθρο και στις καιρικές συνθήκες και τη σύντομη απομάκρυνσή της από τη θέση που είχε στηθεί, προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθεί όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια. Είναι κατασκευασμένη από ένα μονοκόμματο -σχεδόν τετράγωνο- όγκο νησιωτικού μαρμάρου, διαστάσεων 0,92 (μέτωπο) x 0,90 x 0,30 μ. Στην άνω όψη έχει αφεθεί αδρά βελονισμένη σχεδόν τετράγωνη έδρα, διαστάσεων 0,735 x 0,725 μ., βυθισμένη κατά περίπου 2,5 εκ. σε σχέση με το δουλεμένο με την ξοῖδα πλαίσιο περιμετρικά, το οποίο έχει φάρδος 9 - 9,5 εκ. Δεν σώζονται ίχνη εντορμιών ή περιμολυβοδόησης για τη φιλοξενία της πλίνθου κάποιου αγάλματος. Οι πλευρές είναι καλά λειασμένες με τη λεία σμίλη σε όλο το ύψος και η κάτω όψη είναι ελαφρώς κυφωτή και αδροδουλεμένη με το βελόνι. Από τη συγκεκριμένη παρατήρηση και από το γεγονός ότι δεν έχει αφεθεί περιμετρικά, χαμηλά ζώνη απέργου για τη βύθιση και τη στερέωσή της στο έδαφος, αναγνωρίστηκε εξαρχής ότι η βάση δεν θα μπορούσε να είναι αυτόνομη, αλλά πιθανότατα συνιστούσε βαθμίδα τουλάχιστον τρίβαθμου βάθρου μνημείου⁴. Επίσης, το τετράγωνο σχήμα και το χαμηλό βάθος της εντομής της άνω έδρας, οδήγησαν από νωρίς στο συμπέρασμα ότι αυτή φιλοξενούσε είτε καθήμενη μορφή⁵, είτε μικρότερων διαστάσεων, υψηλότερη βαθμίδα για την υποδοχή της πλίνθου κάποιου αγάλματος⁶. Η πρώτη ερμηνεία, ότι δηλαδή η βάση σχετίζεται με καθήμενη μορφή, είχε ως συνέπεια τον αυθαίρετο συσχετισμό της βιβλιογραφικά⁷ και μουσειολογικά –στην παλαιά έκθεση του μουσείου του Κεραμεικού– με το ακέφαλο άγαλμα του καθήμενου επί δίφρου οκλαδία ιματιοφόρου (αρ.

Català d'Arqueologia Clàssica), Tarragona 2012. Α. Σφυρόερα, *Νάξος, Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως την Αυτοκρατορική εποχή*. (αδημ. Δ. Διατρ. Πανεπ. Αθηνών), Αθήνα 2010, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

- 2 M.L. West, «Bemerkungen zu Versinschriften», *ZPE* 6 (1970), σ. 171, αρ. 1. *CEG* 37-38, αρ. 58. D. Whitehead, *The ideology of the Athenian metec*, Cambridge 1977, σ. 64 αρ. 44, σ. 168 αρ. 24. G.W. Bakewell, «Μετοικία in the *Supplines* of Aeschylus», *CIAnt* 16 (1997), σ. 221. Α.Μ. Δ' Ονοφριο, «*Oikoi*, généalogies et monuments: réflexions sur le système de dédicaces dans l' Attique archaïque», *Ktema* 23 (1998), σ. 114. J. K. Papadopoulos και E.L. Smithson, «The Cultural Biography of a Cycladic Geometric Amphora: Islanders in Athens and the Prehistory of Metics» *Hesperia* 71 (2002), σ. 188-193.
- 3 Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους Π. Μπαρδάνη, Ε. Σερβετοπούλου, Σ. Ασημακοπούλου, Αθ. Θέμο, Ε. Ζαβού, Ειρ. Χωρέμη, Μ. Χιδίρογλου, Ε. Λέκκα, Α. Κουβέλη και τη Διευθύντρια των Γερμανικών ανασκαφών του Κεραμεικού Δρ. J. Stroszcek, για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχαν και το φωτογραφικό υλικό που ευγενικά μου παρεχώρησαν.
- 4 Willemsen 1963, σ. 141. Ο Kissas 2000, σ. 13 την τοποθετεί ως δεύτερη –μεσαία– βαθμίδα.
- 5 Willemsen 1963, σ. 141-142. Kissas 2000, σσ. 8, 13, 63.
- 6 Gruben 1964, σ. 398.
- 7 H.L. Alford, *The Seated Figure in Archaic Greek Sculpture* (Δ. Διατρ. Univ. of California Los Angeles 1978), Ann Arbor 1980, σ. 129. D. Viviers, *Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la Cité d'Athènes à l'époque archaïque*, Bruxelles 1992, σ. 162 σμμ. 46.

ευρ. Ρ 1052), το οποίο είχε ανακαλυφθεί το 1933/34 ενταγμένο στη Θεμιστόκλεια οχύρωση και χρονολογείται περί το 530 π.Χ.⁸.

Ιστορία της έρευνας - Χρονολόγηση

Η βάση ανακαλύφθηκε από τον Gottfried Gruben στο πλαίσιο ανασκαφικής έρευνας στον Νότιο πύργο 'Α' του Διπύλου, το 1962⁹ και δημοσιεύθηκε έναν χρόνο αργότερα από τον F. Willemssen¹⁰. Η ανακάλυψή της, καθώς και πέντε ακόμη μαρμάρινων αρχαϊκών βάσεων που είχαν τοποθετηθεί στα έγκατα του πύργου ήταν αναπάντεχη και προκάλεσε έκπληξη και αίσθηση. Η συγκεκριμένη είχε τοποθετηθεί ως νοτιοδυτικός γωνιόλιθος της ευθυντηρίας του πύργου. Στο ίδιο επίπεδο δίπλα της είχε στρωθεί η μακρόστενη βάση του Ξερόφαντου (αρ. ευρ. Ι 389) και πάνω τους –ανεστραμμένη– εκείνη του Αλκιμάχου (αρ. ευρ. Ι 326). Αντίστοιχα, ως βορειοανατολικός γωνιόλιθος της ευθυντηρίας είχε χρησιμοποιηθεί βάση επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη ζωφόρο πομπής ιππέων (αρ. ευρ. Ρ 1001), ενώ στο ίδιο ανασκαφικό πλαίσιο προσγράφονται επίσης η αποσπασματικά σωζόμενη επιμήκης βάση ενός ολυμπιονίκη (αρ. ευρ. Ι 332) και η όμορφη βάση κούρου με ανάγλυφες παραστάσεις νεαρών αθλητών, ιππέων και θηριομαχίας κάπρου και λέοντα στις τρεις πλευρές αντίστοιχα (αρ. ευρ. Ρ 1002).

Το γεγονός ότι όλα τα παραπάνω βρέθηκαν ενταγμένα στη Θεμιστόκλεια οχύρωση, ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, προσφέρει ένα ασφαλές *terminus* για τη χρονολόγησή τους πριν από το 478 π.Χ., δηλαδή πριν από τα δραματικά ιστορικά γεγονότα που υποχρέωσαν τους Αθηναίους να ανεγείρουν μέσα σε ένα μόνο έτος το νέο τείχος της πόλεως, χρησιμοποιώντας ακόμη και μέλη από τη γλυπτική διακόσμηση αρχαϊκών τάφων ως έτοιμο οικοδομικό υλικό, κατά προτροπή του Θεμιστοκλή ο οποίος διέβλεπε τον κίνδυνο από την αύξηση της σπαρτιατικής ισχύος¹¹.

Αντίθετα, δεδομένου ότι το ανασκαφικό τους περιβάλλον μαρτυρά μόνο το πώς και πότε οι βάσεις βρέθηκαν εκεί, χωρίς να δίνει άλλα στοιχεία για την αρχική τους μορφή, θέση και χρονολόγηση, η έρευνα αναζήτησε απαντήσεις σε κριτήρια συγκριτικά, στυλιστικά και επιγραφικά, ή σε συνδυασμό των παραπάνω. Ως αρχαιότερη όλων των υπολοίπων αναγνωρίστηκε η βάση με πομπή ιππέων (αρ. ευρ. Μουσείου Κεραμεικού Ρ 1001)¹² λόγω της τεχνοτροπίας της παράστασης και ως νεότερη, εκείνη με το γλυπτό διάκοσμο στις τρεις πλευρές (αρ. ευρ. Μουσείου Κεραμεικού Ρ 1002)¹³, που παραλληλίστηκε εξαρχής με τις βάσεις από την οικία «Πουλοπούλου» –κοντά στην Πειραιϊκή Πύλη, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. ΕΑΜ 3476/77)– οι οποίες χρονολογήθηκαν στο τέλος του 6^{ου}/αρχή 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁴ Οι υπόλοιπες βάσεις καθώς και αυτή του Αναξίλα, ελλείψει αντίστοιχων τεκμηρί-

8 Alford 1978, v. 60, σ. 362-367. H. Nagy, «Divinity, exaltation and Heroization: Thoughts on the seated posture in early archaic Greek sculpture» στο K.J. Iartswick, M.C. Sturgeon (εκδ.), *Stephanos: Studies in honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, Philadelphia 1998, σ. 181-192, σ. 183, εικ. 20.4 και σ. 190 σημ. 26 με τη σχετική βιβλιογραφία.

9 Gruben 1964, 3, σ. 398 αρ. 4.

10 Willemssen 1963, σ. 141 κ.ε., αρ. 11, πίν. 72.2, 73.3.

11 Θουκυδίδου Ιστ. 1.90.3.: «*τειχίζειν δὲ πάντας πανδημει τοὺς ἐν τῇ πόλει [καὶ αὐτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας], φειδομένους μῆτε ἰδίου μῆτε δημοσίου οἰκοδομήματος ὄθεν τις ὠφελία ἔσται ἐς τὸ ἔργον, ἀλλὰ καθαυροῦντας πάντα.*»

12 Ωραία πρόσφατη φωτογραφία στο Ε. Μπάνου, Λ. Μπουρνιάς, *Κεραμεικός*, Αθήνα 2014 (έκδοση Κοινωφελούς Ιδρύματος Ι. Λάτση), σ. 94 - 95.

13 Μπάνου, Μπουρνιάς 2014, εικ. στη σελ. 170 - 171.

14 Willemssen 1963, σ. 129 κ.ε.

ων γλυπτικής, μελετήθηκαν με κριτήρια κατεξοχήν επιγραφικά και τοποθετήθηκαν χρονικά στο τρίτο και στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

Το επίγραμμα εις μνήμην του Αναξίλα συναριθμείται μεταξύ των εκτενέστερων και καλλιπέστερων της αρχαϊκής περιόδου. Είναι γραμμένο σε αττικό αλφάβητο με επιλεκτική χρήση ιωνικών στοιχείων και δομημένο έτσι ώστε στο πρώτο δίστιχο να προβάλλεται το όνομα του νεκρού και ο πόνος που προκάλεσε ο χαμός του, στο δεύτερο η καταγωγή του και ο έπαινος των Αθηναίων, στη γη των οποίων πέθανε ως μέτοικος και στο τρίτο ο αναθέτης του μνημείου Τιμόμαχος και ο πατέρας του νεκρού, Αρίστων¹⁵. Οι λέξεις είναι προσεκτικά επιλεγμένες και εξόχως περιγραφικές, όπως π.χ. τα τρία επίθετα: «*δακρυόεν, πολυπενθές, όλοφυδόν*» από τον κύκλο της επικής ποίησης¹⁶, όπως επίσης και οι λέξεις «*τίεσκον*» ή «*γεραρόν κτέρας*», το οποίο παραπέμπει στο ομηρικό «*γέρας θανόντων*», καθώς και άλλες που απαντούν συχνά σε σύγχρονα επιγράμματα, π.χ. «*σοφροσύνες ένεκεν έδ' άρετές*»¹⁷ και «*έπέθεκεν*»¹⁸. Οι περισσότεροι μελετητές ταυτίζουν την «*άρετή*» με την πολεμική ανδρεία και παράλληλα αναγνωρίζουν στη χρήση λέξεων από την Ιλιάδα και την Οδύσεια την προσπάθεια μετά θάνατον διαιώνισης της ένδοξης μνήμης του νεκρού που θυσίασε τη ζωή του: «*κλέος άφθιτον*»¹⁹.

Πρώτος ο F. Willemsen διαπίστωσε την πλήρη αναντιστοιχία μεταξύ της μορφής και του περιεχομένου του κειμένου και παρατήρησε ότι η μακροσκελής επιγραφή είναι γραμμένη με ιδιαίτερη αταξία και απροσεξία²⁰ (εικ. 2). Για παράδειγμα η λέξη «*καταφθι[με]μένο*» έχει γραφεί με μια πλεονάζουσα συλλαβή, το Ε του «*Αθηναίοι*» έχει τέσσερις κεραίες αντί τρεις και η λέξη «*μετέοικον*» έχει διορθωθεί σε «*μετάοικον*» με την προσθήκη της σχετικής γραμμής και την αφαίρεση του ερυθρού χρώματος από την άνω και κάτω κεραία του Ε.²¹ Οι χαρακτήρες είναι μικροί (Υ: ± 2 εκ.), τονισμένοι με ερυθρό χρώμα, χωρίς γραμμές-οδηγούς ή ιδιαίτερη ομοιομορφία, ακόμα και μεταξύ ίδιων γραμμάτων τα οποία χαράσσονται με κυμαινόμενη ένταση και βάθος στην επιδερμίδα του μαρμάρου²². Παραλληλίζοντας τη γραφή με εκείνη της στήλης του Αντιγένη στη Νέα Υόρκη, με δύο θραύσματα από την Αρχαία Αγορά και το Επιγραφικό Μουσείο αντίστοιχα, καθώς και με τη μορφή των γραμμά-

15 Ο Kontoleon 1970, σ. 61 διαπιστώνει ότι η λεκτική διατύπωση «*Αρίστονος παιδί χαριζόμενος*» απαντά στην Πάρο και όχι στη Νάξο και αποδίδει ενδεχομένως το μνημείο σε Πάριο γλύπτη. Πρβλ. και τη βάση I 188 του Κεραμεικού: «*πατρι χ[α]ριζόμενοι*». Σχετικά, E. Bowie, «*Epigram as Narration*» στο M. Baumbach, A. Petrovic, I. Petrovic (εκδ.), *Archaic and Classical Greek Epigram*, Cambridge 2010, σ. 363 σημ. 104.

16 Rosell 2006, σ. 112. Bowie 2010, σ. 363, σημ. 106.

17 Πρβλ. τη βάση του Αντιλόχου (Επιγραφικό Μουσείο αρ. ευρ. 10647-48-49): «*άγαθό και σόφρονος άνδρός*», τη βάση του Ξενοφάντου (Επιγραφικό Μουσείο αρ. ευρ. 10642): «*άντ' άρετές έδέ σοφροσύνες*» και τον αποσπασματικά σωζόμενο ενεπίγραφο ραβδωτό κίονα στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. ευρ. 1823.4-5) και στο Επιγραφικό Μουσείο (χωρίς αρ. ευρ.) από το Λιόπεσι: «*σέμ' άγαθό [και σόφρ]ονος άνδρός*», όλα υπογεγραμμένα από τον Αριστίωνα τον Πάριο ως γλύπτη, γεγονός που ενδεχομένως ενισχύει την υπόθεση του Κοντολέοντος ό.π.λ. σημ. 15. Επίσης, πρβλ. την ανυπόγραφη βάση του Αλκιμάχου από τον Κεραμεικό (αρ. ευρ. I 326): «*σόφρονα κ[α]ί πιτυτόν, πάσαν ήχοντ' άρετέν*».

18 Willemsen 1963, σ. 143 σημ. 140.

19 C. Trümper, «*Observations on the dedicatory and sepulchral epigrams, and their early history*» στο M. Baumbach, A. Petrovic, I. Petrovic (εκδ.), *Archaic and Classical Greek Epigram*, Cambridge 2010, σ. 174. J.W. Day, «*Rituals in Stone: Early Greek Grave Epigrams and Monuments*», *JHS* 109 (1989), σ. 16-28, 27. Rosell, 2006, σ. 113. Αντίθετα, ο Bowie 2010, σ. 363, θεωρεί ότι ο μη προσδιορισμός του τρόπου θανάτου του Αναξίλα, ίσως υποδεικνύει ότι αυτός δεν υπήρξε ιδιαίτερα ένδοξος ή αξιομνημόνευτος και πως ενδεχομένως τούτο ακριβώς ισοσταθμίζεται από την υπερβολική χρήση των θρηνητικών επιθέτων στο πρώτο δίστιχο.

20 Willemsen 1963, σσ. 142, 144.

21 Σχετ. Baba 1984, σ. 2.

22 Συνυπάρχει το 'Ε' με και χωρίς κατακόρυφο ακρέμονα, το καμπύλο και το γωνιώδες 'Ρ' και το ισοσκελές και ανισοσκελές 'Ν'.

Εικ. 2: Όψη της βάσης του Αναξίλα με την επιγραφή
(© Εφ. Α. Αθηνών. Φωτ.: Σ. Μαυρομάτης) και σχέδιο της επιγραφής (Λ. Μπουρνιάς).

των σε ορισμένα αναθήματα από την Ακρόπολη των Αθηνών, ο Willemssen χρονολόγησε το μνημείο γύρω στο 510 π.Χ.²³ και σε κάθε περίπτωση πριν από τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη το 508/7 π.Χ. Ο μελετητής συνέδεσε τη μετοίκηση του Αναξίλα στην Αθήνα, υπό τη σκέπη της Αθηναϊκής Τυραννίδας των Πεισιστρατιδών, με την έκπτωση του Ναξίου τυράννου Λυγδάμιος από το αξίωμά του το 524 π.Χ.

Αντίθετα, ο Κ. Baba με βάση επιγραφικές παρατηρήσεις κατεβάζει τη χρονολόγηση της επιγραφής στα πρώτα χρόνια της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Εκφράζει τη σκέψη πως ο Αναξίλας πιθανώς πολέμησε και πέθανε για τη νεοσύστατη Δημοκρατία στα χρόνια που ακολούθησαν τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, ίσως γύρω στο 506 π.Χ. και προφανώς για το λόγο αυτό τιμήθηκε από τον Τιμόμαχο και τους Αθηναίους²⁴. Η συγκεκριμένη ερμηνεία αίρει αναδρομικά την αμηχανία του D. Whitehead, ο οποίος προσπάθησε να συμβιβάσει τη χρονολόγηση της πρώιμης εμφάνισης της λέξης «μετέοικον» πάνω στη βάση –πριν ή περί το 510 π.Χ., όπως είχε προταθεί από τον F. Willemssen– με την επίσημη θεσμοθέτηση της μετοικίας από τον Κλεισθένη το 508/7²⁵. Αντίστοιχα ο G.W. Blackwell προκειμένου να τεκμηριώσει τη μετοικία κατ' αρχήν ως επίσημο και νομικά ισχυρό όρο σε σειρά νόμων του Δήμου των Σκαμβωνιδών της Λεοντίδος φυλής το 460 π.Χ. (IG I³ 244), θεώρησε τον Αναξίλα ως μετά θάνατον, παρά ως εν ζωή «μέτοικο» εκ Νάξου, μεταξύ των Αθηναίων που ετάφησαν στον Κεραμεικό²⁶.

Η Α. Σφυρόερα²⁷ ασπάζομενη την ελκυστική ερμηνεία περί απόδοσης τιμών στον Αναξι-

23 Willemssen 1963, σ. 144.

24 Baba 1984, σ. 3.

25 Whitehead 1977, σ. 64, σημ. 44 και σ. 168 σημ. 24. Προς τούτο ερμηνεύει τον όρο ως καθαρά περιγραφικό (της μετανάστευσης του Αναξίλα) και όχι ως στενά τεχνικό/νομικό.

26 Blackwell 1997, σ. 221. Αντίθετα, Rosell 2006, σ. 113-114.

27 Σφυρόερα 2010, σ. 496, σ. 714.

λα από τη νεοσύστατη Αθηναϊκή Δημοκρατία, υποθέτει ότι ο νεκρός υπήρξε ενδεχομένως πρόγονος του επίσης Ναξίου Αρίστωνος Αριστογείτονος, που ετάφη στον Πειραιά μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸ Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη υπόθεση η γενιά του Αναξίλα συνεχίστηκε, ονοματοδοτώντας έναν εκ των αρρένων γόνων της με το όνομα του διάσημου υπερασπιστή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, Αριστογείτονα, σε υπόμνηση και της προσφοράς του Ναξίου γενάρχη στον αθηναϊκό Δήμο. Η συγκεκριμένη πρόταση είναι μεν γοητευτική, αλλά βασίζεται στην αμφίβολη παραδοχή ότι ο νέος (προφανώς) Ναξιώτης που ετάφη στην Αθήνα δεν πέθανε άκληρος. Σε τέτοια περίπτωση θα προκαλούσε έκπληξη ότι ο Αθηναίος Τιμόμαχος –και όχι ο άρρην γόνος του νεκρού ως είθισται– ανέθεσε το μνημείο²⁹ ή ότι σε περίπτωση που ο τελευταίος αδυνατούσε να το πράξει λόγω ηλικίας, δεν έτυχε καμίας μνείας στο συναισθηματικά φορτισμένο επίγραμμα του νεκρού πατέρα. Επιπλέον, την υπόθεση δυσχεραίνει η παρατηρημένη στον Κεραμεικό και σε άλλα νεκροταφεία διάρκεια των μνημείων και της μνήμης, η οποία σπάνια ξεπερνά τις δύο γενιές, για δε τους ξένους –όπως ο Αναξίλας– πολύ λιγότερο³⁰. Άλλωστε για το συγκεκριμένο μνημείο γνωρίζουμε πως κατέληξε σε διάστημα μικρότερο της μιας γενιάς κτισμένο στα τείχη της πόλης. Τέλος, από το Αθηναϊκό ονομαστικόν³¹ προκύπτει ότι το όνομα Άρίστων είναι εξαιρετικά συνηθισμένο από τον 6ο αι. π.Χ. ως και τους Υστερορρωμαϊκούς χρόνους σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου και το Άριστογείτων αρκετά κοινό σε Αθηναίους, κυρίως κατά τους κλασικούς χρόνους, αλλά *unicum* σε Νάξιο, στην επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Πειραιά. Επίσης, τα ονόματα Αναξίλας και Τιμόμαχος μαρτυρούνται μεν για πρώτη φορά στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., στο επίγραμμα της βάσης του Ναξίου μετόικου, αλλά εφεξής δεν είναι σπάνια και μεταξύ Αθηναίων³². Από τα ανωτέρω προκύπτει πως ο συσχετισμός των συγκεκριμένων προσώπων, με διαφορά άνω των εκατοντηνών ετών, πρέπει να αντιμετωπισθεί με σκεπτικισμό.

Τελευταία, η Α. G. Rosell, ορμώμενη από τη χρήση του παρατατικού «*τίεσκον*» του ρήματος *τίω* (τιμώ) στο επίγραμμα του Αναξίλα, παρατηρεί ότι οι Αθηναίοι τιμούσαν σε περισσότερες από μια περιπτώσεις και όχι άπαξ τον Νάξιο μέτοικο, γεγονός που υποδεικνύει τη σταθερή και μόνιμη εγκατάστασή του στην Αθήνα, κατά την οποία του απενέμοντο προνόμια από τα επίσημα όργανα της πόλης –όπως δείχνει ο πληθυντικός του εθνικού «*Ἀθηναῖοι*» –αντίστοιχα με όσα απολάμβαναν οι μέτοικοι κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. (*ἀσυλία, ἔγκτησις, ἀτέλεια*)³³. Παράλληλα, οι εκτεταμένες αναφορές του επιγράμματος στα Ομη-

28 *Ο. π.*, σ. 369-370.

29 *Ισαίος* 2, 36. W.E. Closterman, «The Sappho painter's loutrophoros amphora (Athens, NM 450) and Athenian burial ritual», *CI Bulletin* 83 (2007), σ. 60-61. Μάλισσα η R.M. Calkins, *Making Kleos Mortal. Archaic Attic Funerary Monuments and the Construction of Social Memory*, (αδημ. Δ. Διατρ. Univ. of California L.A. 2010), σ. 240, θεωρεί πως ο Τιμόμαχος αναφέρεται εν προκειμένω ως δωρητής του μνημείου χωρίς να είναι συγγενής του νεκρού, προκειμένου ίσως να θεμελιώσει αξιώσεις στην υστεροφημία ή στην περιουσία του.

30 Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί το ταφικό μνημείο των Κερκυραίων πρέσβων Θερασάνδρου και Σιμούλου, οι οποίοι «*κατά συντυχίαν θανόντες*» ετάφησαν στον Κεραμεικό δημοσία δαπάνη, λίγο πριν ξεσπάσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Πιθανότατα στην πολιτική συγκυρία πρέπει να αποδοθεί η καταστροφή του μνημείου τους στα χρόνια της εμπόλεμης περιόδου που ακολούθησε, αλλά και η επανίδρυσή του στην ίδια θέση, περίπου το 375 π.Χ.

31 <http://seangb.org/>

32 Το πρώτο, φέρουν δύο αθηναίοι πολίτες της Ερεχθίδος φυλής, «*πεσόντες ἐμ πολέμῳ*» το 459 π.Χ., *IG* 13 1147, στ. 112, 142, ενώ απαντάται ακόμη στη Ρόδο, στην Κω και στη Θάσο από τον 4^ο αι π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αι. μ.Χ., *LGPN* I, s.v., σ. 37, ενώ το δεύτερο απαντάται σε Αθηναίους πολίτες από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ., *LGPN* II, s.v. σ. 432 (Τιμόμαχος, Άντιοχίδος φυλής περί το 420 π.Χ. *Η πόλη κάτω από την πόλη* σ. 452, στ. 27 και Τιμόμαχος Αχαρνεύς, το 409/8 *IG* 13 475, στ. 245).

33 Rosell 2006, σ. 113-114.

ρικά έπη, παραπέμπουν κατά τη γνώμη της σε άνδρα από αριστοκρατική γενιά, τον τάφο του οποίου θα κοσμούσε ως πολυτελές σήμα, άγαλμα κούρου επάνω σε ψηλή βαθμιδωτή βάση, χωρίς αμφιβολία³⁴. Στη συνέχεια, προτίθεται να εξετάσω τα αρχαιολογικά τεκμήρια που στηρίζουν τη συγκεκριμένη άποψη, την οποία ασπάζομαι.

Παρατηρήσεις

Η αυθαίρετη τοποθέτηση της καθήμενης μορφής του μουσείου Κεραμεικού αρ. ευρ. Ρ 1052, επί της βάσης του Αναξίλα για σαράντα περίπου χρόνια (δηλαδή μέχρι την επανέκθεση του μουσείου το 2004), είχε ως αποτέλεσμα η τελευταία να διατηρήσει το αυθεντικό χρώμα του μαρμάρου ως τετράγωνο ίχνος διαστάσεων 0,50 μ. (μέτωπο) Χ 0,57 μ. στην άνω επιφάνεια, όπου τη σφράγιζε το υπερκείμενο αρχαίο και περιμετρικά να υποστεί χρωματική αλλοίωση με τη σταδιακή επικάθηση των αέριων ρυπαντών. Η αστοχία της παραπάνω σύνθεσης είναι χαρακτηριστική και οδηγεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα: το αποτύπωμα της ένθρονης μορφής εισέχει του 'κάδρου' κατά τουλάχιστον 12 εκ. σε κάθε πλάγια πλευρά και κατά τουλάχιστον 7 εκ. στις όψεις, αποσυσχετίζοντας αυτομάτως τα δύο μνημεία. Στην Αττική διαθέτουμε ελάχιστα άλλα καθήμενα ανδρικά αγάλματα φυσικού μεγέθους, που ανταποκρίνονται στο σχήμα και τις διαστάσεις της βάσης που μελετούμε. Η καθήμενη μορφή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αρ. ευρ. 3711), από την πλατεία Κουμουνδούρου, έχει ταυτιστεί ενδεχομένως με τον Δίονυσο και όχι με κάποιον θνητό³⁵ και επιπλέον οι διαστάσεις και το σχήμα της πλίνθου (Υ.: 0,13 μ. Μέν. βάθος: 0,61 μ.) δεν συμφωνούν με αυτές της βάσης του Αναξίλα. Αντίστοιχα, το καθιστό άγαλμα στο Ε.Α.Μ. το οποία χρονολογείται στη στροφή προς τον 5^ο αι. π.Χ. (αρ. ευρ. 3045), έχει αναγνωριστεί κατά μια εκδοχή ως ένθρονος Ζεύς³⁶. Τέλος, από την Ακρόπολη προέρχονται ένθρονα γυναικεία αγάλματα θεαινών (αρ. ευρ. 618, 620)³⁷ και τα αναθηματικά αγαλμάτια των γραφέν (τα οποία βεβαίως αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, αρ. ευρ. 144, 146, 629)³⁸, όλα ιδιωτικά αναθήματα των τελευταίων δεκαετιών του 6^{ου} αι. π.Χ., χωρίς νεκρικό χαρακτήρα. Επίσης, αρκετές επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες με καθήμενες μορφές από διάφορες περιοχές³⁹, απηχούν αλλαγή του προσανατολισμού των καλλιτεχνών και των εργαστηρίων γλυπτικής της περιόδου, είτε ως προς την κλίμακα των ολόγλυφων καθήμενων μορφών (επιλογή μικρότερης κλίμακας)⁴⁰, όπως είδαμε π.χ. στην περίπτωση των γραφέν της Ακροπόλεως, είτε ως προς το μέσο, με σαφή προτίμηση προς τις ανάγλυφες (οπωσδήποτε και γραπτές, αν και δεν σώζεται κάποια με βεβαιότητα) καθιστές μορφές σε στήλες –μερικές μάλιστα μεγαλύτερες σε πλάτος για να χωρέσουν άνετα δύο μορφές⁴¹– και τη σταδιακή

34 Ό.π. 113 σημ. 234.

35 Nagy 1998, σ. 182-183. Σχετικά, Alford 1978, σ. 88 κ.ε. Η ίδια, σ. 377 - 386, και I.B. Romano, «The Archaic statue of Dionysos from Ikarion», *Hesperia* 51.4 (1982), σ. 401 σημ. 31, συζητούν την ενδεχόμενη ταφική χρήση του Ε.Α.Μ. αρ. ευρ. 3711.

36 Alford, 1978, σ. 428 σημ. 14.

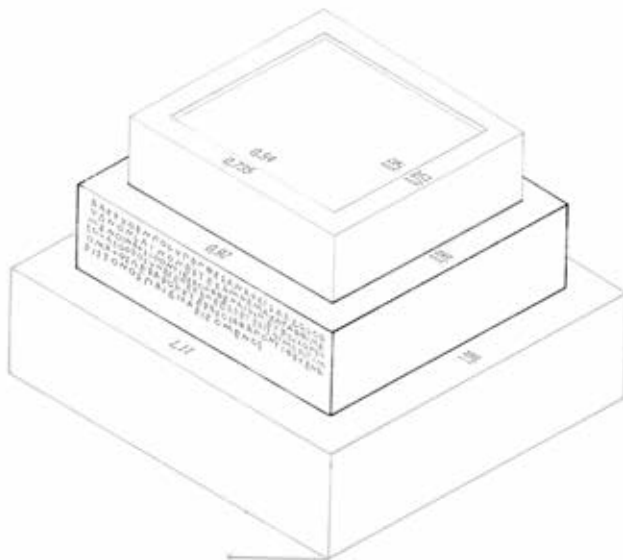
37 H. Payne, G. M. Young (μτφ. Μ. Μπρούσκαρη), *Αρχαϊκή Μαρμάρινη Πλαστική από την Ακρόπολη*, Αθήνα 1990, σ. 69.

38 Alford 1978, σ. 95 - 96.

39 Πρβλ. το ανάγλυφο του κεραμέα (αρ. ευρ. 1332) από την Ακρόπολη, το ανάγλυφο καθιστής μορφής από τη Θάσο στο Λούβρο (αρ. ευρ. MND 475 [MA 3103]), τμήμα στήλης από τη Βελανιδέζα στο Ε.Α.Μ. (αρ. ευρ. 88 και 4469), τμήμα στήλης από τον Κεραμεικό (αρ. ευρ. Ρ 1265 και Ρ 1656), καθώς και τη γραπτή καθιστή μορφή στη βάση του Νειλωνίδη, στο Επιγραφικό Μουσείο (αρ. ευρ. 12870), όλα χρονολογούμενα στο τρίτο και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

40 Alford 1978, σ. 140-142.

41 Όπως π.χ. τμήμα επιτύμβιας στήλης από την Ανάβυσσο στο Ε.Α.Μ. (αρ. ευρ. 4472), ±520 π.Χ. και τμήμα στή-

Εικ. 3: Αξονομετρική αναπαράσταση των τριών αναβαθμών της βάσης του μνημείου του Αναξίλα, όπως προκύπτουν από τις αναλογίες του σωζόμενου (με έντονη γραμμή) μέλους (σχέδιο: Λ. Μπουρνιας).

απεμπόληση των φυσικού μεγέθους, περιβλεπτων, καθήμενων μορφών, οι οποίες περι-ορίσθηκαν σε ελάχιστα παραδείγματα από την Αττική και τις Κυκλάδες στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴².

Λαμβάνοντας συνεπώς υπόψη την τάση της εποχής και κυρίως τις διαστάσεις της βάσης του Αναξίλα, η οποία όπως θα φανεί και στη συνέχεια μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια ως η δεύτερη από το έδαφος βαθμίδα πολύβαθμου βάθρου, οδηγούμαστε κατ' ανάγκη να αποκαταστήσουμε επ' αυτής, δι' απλής εδράσεως άνευ συνδέσμων, μια τουλάχιστον επιπλέον βαθμίδα, διαστάσεων: 0,73 x 0,72 x ± 0,30 μ. Η τρίτη αυτή βαθμίδα πρέπει κατ' αναλογία να διέθετε ρηχή τετράγωνη βύθιση στην άνω επιφάνεια, διαστάσεων περίπου 0,54 X 0,54 μ., για την υποδοχή της στέψης του μνημείου, τη μορφή της οποίας μόνο να υποθέσουμε μπορούμε. Έτσι, η εικόνα της βάσης μέχρι τον βεβαιωμένο τρίτο αναβαθμό, θα μπορούσε να αποκατασταθεί με μεγάλη πιστότητα, όπως στο σχέδιο της (εικ. 3).

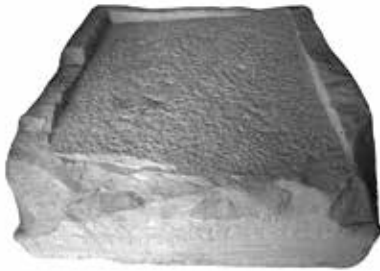
Μπορούμε να προσεγγίσουμε την τελική μορφή του μνημείου με τη βοήθεια αντίστοιχων ευρημάτων από τον Κεραμεικό και από άλλα νεκροταφεία της Αττικής και των Μεσογείων. Αναφέρουμε ως παράλληλο τη βάση από πεντελικό μάρμαρο, που βρέθηκε στην Πειραιϊκή Πύλη το 1953 και παρουσιάζει επίσης σχεδόν τετράγωνο σχήμα, την αβαθή βελονισμένη εσοχή στην άνω έδρα και την απουσία συνδετήριων στοιχείων ή κάποιας εντορμίας (αρ. ευρ. Μουσείου Κεραμεικού Ι 188 εικ. 4)⁴³. Οι διαστάσεις της (0,673 X 0,702 X 0,265 μ.) ανταποκρίνονται σε ενδιαμέση βαθμίδα ενός πολύβαθμου βάθρου⁴⁴, ανάλογο με αυτό

λης στο Ε.Α.Μ. (αρ. ευρ. 36), γύρω στο 500 π.Χ. Σχετικά, Viviers 1992, σ. 206-218. Πρβλ. επίσης G.M.A. Richter, *Archaic Gravestones of Attica*, Exeter 1988, σ. 55-56, η οποία χαρακτηρίζει ορισμένα από τα συγκεκριμένα ανάγλυφα ως «heroizing reliefs», χωρίς να αγνοεί πάντως και το νεκρικό τους χαρακτήρα.

42 Alford 1978, σ. 141.

43 Willemsen 1963, σ. 140 κ.ε. αρ. 10, πίν. 73, 2.

44 Αν και ο Kissas 2000, σ. 251-252 δεν την κατατάσσει στις βαθμιδωτές βάσεις, χωρίς αμφιβολία.

Εικ. 4: Βάση αρ. ευρ. Ι 188 από την Πειραιϊκή Πύλη
(© Εφ. Α. Αθηνών. Φωτ.: Λ. Μπουρνιάς).

Εικ. 5: Βάση του επιτυμβίου μνημείου του Σαμίου Λεάνακτος,
έργο του γλύπτη Φιλέργου. Κύρια και άνω όψεις
(© Εφ. Α. Αθηνών, αρ. ευρ. Μ 662).

που μελετούμε, ενώ στο στενό μέτωπο φέρει επιγραφή⁴⁵. Η σύνθετη βάση του επιτυμβίου μνημείου του Σαμίου Λεάνακτος, έργο του γλύπτη Φιλέργου σε πεντελικό μάρμαρο (αποθήκη Εφ. Α. Αθηνών αρ. ευρ. Μ 662, εικ. 5), βρέθηκε το 1964 στα βόρεια της Πειραιϊκής Πύλης (ανασκαφή στην οδό Ερυσίχθονος 18) και σώζεται κατά το ήμισυ⁴⁶. Μπορεί όμως να αποκατασταθεί σε μορφή και διαστάσεις που προσεγγίζουν χαρακτηριστικά τη βάση του Αναξίλα (0,945 x ± 1,04 x 0,30 μ.). Η περιμετρική αναθύρωση δημιουργεί και σε τούτη την περίπτωση ρηχή, σχεδόν τετράγωνη υποδοχή στην άνω έδρα (0,70 x 0,77 x 0,018 μ.), για την ένθεση του ανώτερου αναβαθμού, χωρίς συνδέσμους. Κοντά με τα παραπάνω βρίσκονται ακόμη, η βάση εξ υμηττείου μαρμάρου από την Ανάβυσσο, σήμερα στο Επιγραφικό Μουσείο (αρ. ευρ. 10644, εικ. 6)⁴⁷, καθώς και η βάση του Αλκιμάχου από το Νότιο πύργο του Διτύλου στον Κεραμεικό (αρ. ευρ. Ι 326, εικ. 7)⁴⁸, που έχουν επίσης αναγνωρισθεί ως

45 — — c. 12 — *ς ἔθεναν/[αύ]τοί τεύχσαντες πατρί χ[α]ριζόμενοι*. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

46 Viviers 1992, σ. 103-114. Kissas 2000, σ. 61-62. Τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

47 Kissas 2000, σ. 45-46. Την κατασκεύασε σύμφωνα με το επίγραμμα ο [Επ]ιστήμων Ἰ[π]ποστ[ρά]του. Χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Διαστάσεις: 0,77 x 0,65 x 0,28 μ.

48 Kissas 2000, σ. 50. Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Η συγκεκριμένη έχει συγγενείς διαστάσεις και σχήμα: 0,64 x 0,57 x 0,295 μ., αλλά απολύτως επίπεδη επιφάνεια έδρασης. Η οπή αποδίδεται στην επαχρησιμοποίησή της στη Θεμιστόκλεια οχύρωση.

Εικ. 6: Βάση αρ. ευρ. 10644 από την Ανάβυσσο, στο Επιγραφικό Μουσείο (© Επιγραφικό Μουσείο. Φωτ.: Λ. Μπουρνιάς).

Εικ. 7: Βάση του Αλκιμάχου, αρ. ευρ. Ι 326.
(© Εφ. Α. Αθηνών. Φωτ.: Λ. Μπουρνιάς).

Εικ. 8: Βάση από τον Βουρβά στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 81. Φωτ.: Ουρανία Θεοφιλοπούλου).

Εικ. 9: Βάσεις του Σαμίου Αίσχρου από τον Κεραμεικό (επάνω, αρ. ευρ. Ι 189. © Εφ. Α. Αθηνών. Φωτ.: Σ. Μαυρομμάτης) και του κούρου αρ. ευρ. Ακρ. 596 (κάτω, © Μουσείο Ακροπόλεως. Φωτ.: Σ. Μαυρομμάτης).

Εικ. 10: Ο κούρος Κροΐσος από την Ανάβυσσο. (αρ. ευρ. 3851. © Φωτ. αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

μεσαίες βαθμίδες κλιμακωτών βάθρων.

Το 1889, βρέθηκε στις παρυφές ενός τύμβου στη νεκρόπολη του Βουρβά στα Σπάτα, η μοναδική βάση αγάλματος κόρης, που διατηρεί πλήρως τέσσερις βαθμίδες και την πλίνθο του αγάλματος με τους άκρους πόδες. Το σημαντικό αυτό μνημείο εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 81, εικ. 8) και χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο μετά. Στην τέταρτη από το έδαφος και ψηλότερη βαθμίδα, φέρει τμήμα του επιγράμματος και την υπογραφή του γλύπτη Φαιδίμου⁴⁹. Είναι αξιοσημείωτο ότι το σωζόμενο τμήμα της βάσης του Αναξίλα, ταυτίζεται ουσιαστικά ως προς το μέγεθος και τις αναλογίες με τη δεύτερη από το έδαφος βαθμίδα της τετράβαθμης βάσης από τον Βουρβά, με απόκλιση ελάχιστων εκατοστών στο ύψος (0,90 x 0,93 x 0,34 μ.). Η δε τρίτη από το έδαφος βαθμίδα της τελευταίας, απέχει λίγο από τις διαστάσεις της αναμονής στην άνω έδρα της βάσης από τον Κεραμεικό.

Τέλος, σε αντιστοιχία με τη βάση από τον Βουρβά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και μια τέταρτη βαθμίδα σχήματος κολουρου-κυβικού και διαστάσεων περίπου 0,54 X 0,54 X 0,30 μ. για την προσαρμογή της πλίνθου ενός αγάλματος –πιθανότατα κούρου– προς τιμήν του Αναξίλα. Άλλα παράλληλα κυβικών (ή σχεδόν) βάσεων με σωζόμενο τμήμα της πλίνθου και των ποδών του αγάλματος, είναι εκείνη του κούρου του Σαμίου *Αίσχρου* στον Κεραμεικό (αρ. ευρ. Ι 189) και η βάση αναθήματος κούρου (αρ. ευρ. 596) του Μουσείου Ακροπόλεως (εικ. 9). Την πλήρη μορφή ενός παρόμοιου μνημείου μαζί με τη βάση, μας δίνει ο κούρος Κροΐσος από την Ανάβυσσο, ο οποίος κατά τα φαινόμενα έστεκε πάνω σε τρίβαθμο βάθρο από συντιθέμενες, παραλληλεπίπεδες βαθμίδες (εικ. 10)⁵⁰.

49 Kissas 2000, σ. 33, σ. 46-7, με βιβλιογραφία.

50 Ε. Μαστροκώστας, «Εις αναζήτησιν ελλειπόντων μελών επιτυμβίων αρχαϊκών γλυπτών παρά την Ανάβυσσον. Το κλιμακωτόν βάθρον του κούρου Κροΐσου», *AAA* 7 (1974), σ. 215 - 225, εικ. 2-9. *BCH* 9.2 (1975), σ. 599.

Συμπεράσματα

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο να προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τότε ακριβώς και για ποιο λόγο ιδρύθηκε το συγκεκριμένο μνημείο στον Κεραμεικό. Αποδεχόμενοι όμως ότι τόσο το μνημείο –στο βαθμό που η προτεινόμενη αποκατάσταση είναι ορθή– όσο και το σωζόμενο επίγραμμα, αντικατοπτρίζουν τις προσήκουσες στο νεκρό τιμές, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στο πρόσωπο του Ναξίου Αναξίλα, έναν άνθρωπο σημαντικό για την πόλη της Αθήνας. Πώς αλλιώς μπορεί άλλωστε να ερμηνευθεί η ανέγερση εις μνήμην του, από πόλη που δεν ήταν η γενέτειρά του, ενός επιτυμβίου μνημείου σε πολύβαθμο βάθρο ύψους περίπου 1, 20 μ., και όγκου περίπου ενός κυβικού μέτρου νησιωτικού μαρμάρου;

Για τη θέση του μνημείου μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Αναμφίβολα, η κύρια όψη με το θρηνητικό επίγραμμα και το άγαλμα πρέπει να είχαν μέτωπο προς κάποιον δρόμο, στο ρείθρο του οποίου πιθανώς να βρισκόταν ο τάφος. Μια γοητευτική εκδοχή που δυστυχώς δεν αποδεικνύεται, είναι να είχε ταφεί ο Αναξίλας στις παρυφές του Νοτίου Λόφου, δηλαδή κοντά σε έναν μνημειώδη τύμβο που ιδρύθηκε στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., ακριβώς για να σκεπάσει τα λείψανα και τα πλούσια κτερίσματα της ταφής ενός σημαντικού ξένου από την Ιωνία και ακολούθως, κατά τον 5^ο αι. π.Χ., προτιμήθηκε ως χώρος ταφής ξένων πρέσβων⁵¹. Σύμφωνα με την U. Knigge, στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. και προφανώς μετά τις Δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, οι πλαγιές του Νοτίου Λόφου ισοπεδώθηκαν σε μεγάλη έκταση με επιχώσεις, προκειμένου να μετατραπεί ο χώρος σε νεκροταφείο απλών πολιτών και να σβήσει η θύμηση των προνομιούχων νεκρών της προηγούμενης περιόδου⁵². Τα παραπάνω ταιριάζουν καλά με τη συγκυρία της ανέγερσης και της σχετικά σύντομης στη συνέχεια καθαίρεσης του επιτυμβίου μνημείου του Ναξίου Αναξίλα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alford, H.L., *The Seated Figure in Archaic Greek Sculpture* (Δ. Διατρ. Univ. of California, Los Angeles 1978), Ann Arbor 1980.
- Baba, K., «On Kerameikos Inv. I388 (=SEG XXII, 79). A note on the formation of the Athenian metic-status», *BSA* 79 (1984), σ. 1-5.
- Bakewell, G.W., «Μετοικία in the *Supplices* of Aeschylus», *CIAnt* 16 (1997), σ. 221.
- Bowie, E., «Epigram as Narration», στο M. Baumbach, A. Petrovic, I. Petrovic (εκδ.), *Archaic and Classical Greek Epigram*, Cambridge 2010, σ. 313-377.
- Calkins, R.M., *Making Kleos Mortal. Archaic Attic Funerary Monuments and the Construction of Social Memory*, (Δ. Διατρ. Univ. of California) Los Angeles 2010.
- Closterman, W.E., «The Sappho painter's loutrophoros amphora (Athens, NM 450) and Athenian burial ritual», *CIBulletin* 83 (2007), σ. 49-64.
- Day, J.W., «Rituals in Stone: Early Greek Grave Epigrams and Monuments», *JHS* 109 (1989), σ. 16-28.
- Gruben, G., «Die Ausgrabungen im Kerameikos», *AA* 1964, σ. 384-467.
- Hansen, P.A., *Carmina Epigraphica Graeca, Saeculorum VIII-V a.Chr.n.*, Berlin and New

51 Συγκεκριμένα του προξένου Πυθαγόρα από τη Σηλυβρία στη Μαύρη Θάλασσα και των Κερκυραίων Πρέσβων.

52 U. Knigge, *Ο Κεραμεικός της Αθήνας*, (μτφ. Α. Σειρή), 1990 σ. 101-102. Αναλυτικά: U. Knigge, *Kerameikos IX, Der Südhügel*, Βερολίνο 1976.

York 1983.

- Jacob-Felsch, M., *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen*, Waldsassen/Bayern 1969.
- Kissas, K., *Die attischen Statuen- und Stelenbasen archaischer Zeit*, Bonn 2000.
- Knigge, U., *Kerameikos IX, Der Südhügel*, Berlin 1976.
- Knigge, U., *Ο Κεραμεικός της Αθήνας*, (μτφ. Α. Σεϊρλή), Αθήνα 1990.
- Kontoleon, N.M., *Aspects de la Grèce préclassique*, Paris 1970.
- Μαστροκώστας, Ε., «Εις αναζήτησιν ελλειπόντων μελών επιτυμβίων αρχαϊκών γλυπτών παρά την Ανάβυσσον. Το κλιμακωτόν βάθρον του κούρου Κροΐσου», *AAA* 7 (1974), σ. 215-225.
- Nagy, H., «Divinity, Exaltation and Heroization: Thoughts on the seated posture in early archaic Greek sculpture», στο K.J. Iartswick, M.C. Sturgeon (εκδ.), *Stephanos: Studies in honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, Philadelphia 1998, σ. 181-192.
- D'Onofrio, A.M., «*Oikoi, généalogies et monuments: réflexions sur le système de dédicaces dans l' Attique archaïque*», *Ktéma* 23 (1998), σ. 103-123.
- Papadopoulos, J.K. και Smithson, E.L., «The Cultural Biography of a Cycladic Geometric Amphora: Islanders in Athens and the Prehistory of Metics» *Hesperia* 71 (2002), σ. 149-199.
- Payne, H., Young, G.M., (μτφ. Μ. Μπρούσκαρη), *Αρχαϊκή Μαρμάρινη Πλαστική από την Ακρόπολη*, Αθήνα 1990.
- Richter, G.M.A., *Archaic Gravestones of Attica*, Exeter 1988.
- Romano, I.B., «The Archaic statue of Dionysos from Ikarion», *Hesperia* 51.4 (1982), σ. 398-409.
- Rosell, A.G., *Epigrafia funeraria d'estrangers a Atenes (segles VI-IV aC)*. (Δ. Διατρ. Παν. Βαρκελώνης 2006, Δημοσίευση: Institut Català d'Arqueologia Clàssica), Tarragona 2012.
- Σφυρόερα, Α., *Νάξος, Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως την Αυτοκρατορική εποχή* (αδημ. Δ. Διατρ., Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 2010.
- Trümper, C., «Observations on the dedicatory and sepulchral epigrams and their early history», στο M. Baumbach, A. Petrovic, I. Petrovic (εκδ.), *Archaic and Classical Greek Epigram*, Cambridge 2010, σ.167-180.
- Viviers, D., *Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la Cité d'Athènes à l'époque archaïque*, Bruxelles 1992.
- West, M.L., «Bemerkungen zu Versinschriften», *ZPE* 6 (1970), σ. 171-174.
- Whitehead, D., *The ideology of the Athenian metec*, Cambridge 1977.
- Willemsen, F., «Archaische Grabmalbasen aus der athener Stadtmauer», *AthMitt* 78, (1963), σ. 141-153.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΜΑΡΙΑ ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «πύργος»¹ χρησιμοποιήθηκε στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική για να υποδηλώσει υψηλό και οχυρό οικοδόμημα, το οποίο αποτελείται από περισσότερους του ενός ορόφους και χρησιμεύει στην άμυνα. Ο όρος απαντάται σε πολλούς αρχαίους συγγραφείς και επιγραφές, με διττή σημασία²: είτε ως αναφορά στα τείχη των πόλεων και σε μεμονωμένο κτίσμα με στρατιωτικό χαρακτήρα, είτε ως αναφορά στο οχυρό τμήμα μιας αγροικίας.

Οι πύργοι, ως τμήματα των αμυντικών οχυρώσεων μιας πόλης, καθιερώνονται στην Ελλάδα από τον 5^ο αι. π.Χ.³ Από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο παρατηρείται αύξηση στον αριθμό τους.

Υπήρχαν, όμως, και αρκετοί μεμονωμένοι πύργοι. Παραδείγματα μεμονωμένων πύργων συναντούμε από τον 6^ο αι. π.Χ. σε αγροτικές κυρίως περιοχές. Αρκετοί τέτοιοι πύργοι έχουν διασωθεί στην Αττική, αλλά οι περισσότεροι βρίσκονται στις Κυκλάδες⁴.

Οι πύργοι είχαν άλλοτε κυκλική και άλλοτε ορθογώνια κάτοψη. Το μέγεθος τους ποικίλε: η διάμετρος των κυκλικών πύργων κυμαινόταν από 4 έως 12 μ., ενώ το μήκος της κάθε πλευράς των ορθογωνίων από 6 έως 12 μ. Τα οικοδομήματα αυτά είχαν λίθινη και αρκετά επιμελημένη τοιχοποιία και για την κατασκευή τους προτιμούσαν συνήθως το ντόπιο λίθο.

* Αρχαιολόγος (Ε.Κ.Π.Α.), με μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στη "Διαχείριση Μνημείων" (Ε.Κ.Π.Α.), υποψήφια Διδάκτωρ του ΠΑ.ΠΕΛ.

1 Α. Ορλάνδος, Ι. Τραυλός, *Λεξικό αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1986, σελ. 227: λήμμα για τη λέξη «πύργος».

Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τόμος Α', Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 1991, σελ. 282.
2 Λ.Γ. Μενδώνη, «Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επισημάνσεις», στο Λ. Μενδώνη, Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κέα, Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία»*, (Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 277.

Λ.Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Λ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 471-483.

3 Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τόμος Α', Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 1991, σελ. 282.

4 L. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarrou auf Naxos", *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft. 3), Seite: 431.
'Ο. Φιλιανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υρία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, σελ. 31.

Λ.Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 471-483.

ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΔΙΑΤΥΠΩΘΕΙ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΥΡΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Η χρήση των αρχαίων πύργων απασχόλησε την αρχαιολογική έρευνα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁵ Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τα μνημεία αυτά σχετιζόνταν με την οχύρωση των πόλεων και τα αμυντικά της συστήματα. Πολλές φορές οι ερευνητές τα θεωρούσαν ακόμη και ως οχυρά για την άμυνα του πληθυσμού. Από το 1956 και εξής πρώτος ο J. Young, αναφερόμενος στους πύργους του Σουνίου⁶, επισήμανε τον αγροτικό χαρακτήρα των μνημείων αυτών, συσχετίζοντάς τα με τις αγροικίες.

Οι κυριότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τη χρήση τους είναι οι εξής⁷:

α. Ήταν κτίρια που κατασκεύαζαν οι πόλεις, είχαν αμυντικό - οχυρωματικό χαρακτήρα και λειτουργούσαν ως: i) φρούρια – οχυρά για τη φύλαξη των συνόρων⁸, ii) οχυρωμένα καταφύγια για τη φύλαξη του πληθυσμού σε περίπτωση πειρατικών ή άλλων επιδρομών⁹, iii) παρατηρητήρια¹⁰, iv) φάροι¹¹, v) φρυκτωρίες για τη μετάδοση σημάτων με φωτιές κατά τη διάρκεια της νύκτας και με καπνούς κατά τη διάρκεια της ημέρας.¹²

β. Ήταν η βάση μιας μικρής στρατιωτικής ομάδας και σε περίπτωση ανάγκης εκεί έβρισκαν καταφύγιο οι πληθυσμοί των γύρω οικισμών με τα ζώα τους.¹³

γ. Ήταν ιδιωτικές κατασκευές και σχετιζόνταν με την καλλιέργεια και εκμετάλλευση της γης.¹⁴ Συνόδευαν μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις ή αποτελούσαν οι ίδιοι αγροικίες. Σε αυτήν την περίπτωση χρησιμοποιούνταν για τη διαμονή των γεωργών, την αποθήκευση και

5 Α. Γ. Μενδώνη, «Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επισημάνσεις», στο Α. Μενδώνη, Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κέα, Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία»*, (Κέα – Κύθνος 22-25 Ιουνίου 1994), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 275-308.

Α.Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Α. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 471-483.

6 J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p.122-146.

7 Ό.π. (σημ. 6): p. 131-133.

Φιλανιώτου Ό., «Ο πύργος του Χειμάρρου: Εχθές και Σήμερα», *Ναξιακά* 4 (42) (2002), σελ. 12, S. P. Morris and J. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal of Archaeology*, 109 (2005), p. 158-163.

8 H. Winterbeger, "Archäologische Gesellschaft", *Archäologischer Anzeiger*, (1892), p. 122: map.

J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p.131: theory A.

9 L. Ross, *Reisen auf den Griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, Stuttgart 1840, p.43.

H.A. Ormerod, "Towers in the Greek islands", *Liverpool Annuals of Archaeology and Anthropology*, 11 (1924), p.35, J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p. 131: theory E.

10 Chandler L., "The North- West frontier of Attica", *Journal of Hellenic Studies*, Vol. XLVI (1926), p. 11.

H. J. W. Tillyard, "Two Watch Towers in the Megarid", *Annual of the British School of Archaeology*, 12 (1906), p.101-108, J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p. 131: theory B.

11 R. Osborne, "Island Towers: the case of Thasos", *B.S.A.*, 1986, p. 169.

J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p. 131: theory C.

12 Ι. Δράγατσος, «Αρχαιολογικά έρευνα εν Σίφνω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1915, σελ. 96-106, J.P Droop, "A Greek Tower in Naxos", *Liverpool Annuals of Archaeology and Anthropology*, 10 (1923), p. 41-45.

J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p. 131: theory D.

Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Αρχαιοελληνικός Πύργος του Χειμάρρου στη Νάξο», *Ανάτυπον, Τεχνικά Χρονικά*, 236 (1964), σελ. 18.

13 I. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos." *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft. 3), p. 437.

14 S. P. Morris and J. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal of Archaeology*, 109 (2005), p. 175.

H. Lohmann, "Atene (Αττήνη): eine attische Landgemeinde klassische Zeit", *Hellenika: Jahrbuch für die Freunde Griechenlands*, 1983, p. 107.

διερευνηθεί ξεχωριστά η σχέση κάθε μνημείου με το τοπίο και το φυσικό ή ανθρωπογενές περιβάλλον του.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ

Συνολικά διατηρούνται σήμερα στη Νάξο τα ερείπια έξι αρχαίων πύργων (Εικ. 1), οι οποίοι είναι δημοσιευμένοι, ενώ μαρτυρείται και η ύπαρξη τριών ακόμη. Λίγοι από αυτούς διατηρούνται σε καλή κατάσταση, ενώ οι περισσότεροι σώζονται σε κατάσταση χαμηλού ερειπίου.

Ο καλύτερα σωζόμενος πύργος του νησιού είναι ο Πύργος του Χειμάρρου.¹⁹ Ένας ακόμη πύργος σώζεται στην Πλάκα²⁰, κοντά στο σημερινό χωριό Βίβλος. Σε κατάσταση χαμηλού ερειπίου σώζεται ο Πύργος στην τοποθεσία Μπαντίδαινες, κοντά στο σημερινό χωριό Σαγκρί.²¹ Ερείπια τριών ακόμη πύργων²² σώζονται στο Πολίχνη, μια παραθαλάσσια τοποθεσία στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Τα ερείπια ενός ακόμη πύργου σώζονται πάνω από το σημερινό χωριό Γαλανάδο κοντά στην εκκλησία της Αγ. Ειρήνης. Τέλος, υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη δύο ακόμη πύργων: ο πρώτος, γνωστός ως πύργος της Ρίνας, βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νησιού, στον ομώνυμο κόλπο στα δυτικά του ακρωτηρίου Πάνορμος, ο δεύτερος στην περιοχή Μυρίση του σημερινού χωριού Κωμιακή. Το παρόν άρθρο δεν εξετάζει τα κατάλοιπα των τριών τελευταίων πύργων, καθώς η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει ακόμη απασχοληθεί με αυτούς.

Από τους δημοσιευμένους αρχαίους πύργους της Νάξου οι περισσότεροι είναι κυκλικοί στην κάτοψη, ενώ μόνο ο πύργος της Πλάκας έχει τετράγωνη κάτοψη (πίνακας 1).

19 Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Αρχαιοελληνικός Πύργος του Χειμάρρου στη Νάξο», Ανάτυπον, *Τεχνικά Χρονικά*, 236 (1964), σελ. 52-67, L. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos", *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft. 3), S. 431-437, Ό. Φιλανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, σελ. 27-33, Ο. Φιλανιώτου, «Αποκατάσταση Πύργου Χειμάρρου στο Φιλώτι της Νάξου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.) *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην Έρευνα και Ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, Ό. Φιλανιώτου, «Ο πύργος του Χειμάρρου Εχθές και Σήμερα», *Ναξιακά* 42 (2002), σελ. 3-13.

20 M. Lambert, "Eine frühchristliche Basilika auf Naxos – mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?", *Archäologischer Anzeiger*, (2001), p. 379, 392.

21 Β. Λαμπρινουδάκης, «Ανασκαφή Νάξου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1981, σελ. 295, πιν. 202.

22 Θ. Χαραλαμπίδης, «Αρχαιοελληνικοί πύργοι στο Πολίχνη της Νάξου», στο Ιωάννης Κ. Προμπονάς, Στέφανος Ε. Ψαρράς (Επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Χαλκί 1997, Αθήνα 2003, σελ. 214.

ΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

	ΣΧΗΜΑ		ΜΕΓΕΘΟΣ		ΥΛΙΚΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ	ΘΕΣΗ		ΑΥΛΗ	
	ΚΥΚΛΙΚΟΣ	ΤΕΤΡΑΓΩΝΟΣ	ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ	ΜΗΚΟΣ ΠΛΕΥΡΑΣ		ΚΟΝΤΑ ΣΕ ΑΚΤΗ	ΜΑΚΡΙΑ ΑΠΟ ΑΚΤΗ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Ο πύργος του Χειμάρρου	√	-	9.20 μ	-	Μάρμαρο	-	√	√	
Ο πύργος της Πλάκας	-	√	-	12.50 μ.	Γρανίτης λίθος.	-	√	-	√
Ο πύργος στις Μπαντίδαινες	√	-	8.30 μ.	-	Μάρμαρο	-	√	-	√
Ο πύργος στην Αγ. Παρασκευή Πολιχνίου	√	-	7.60 μ.	-	Γρανοδιοριτικό πέτρωμα.	√	-	-	√
Ο πύργος στον Αγ. Τρύφωνα Πολιχνίου	√	-	Δεν κατέστη δυνατός ο υπολογισμός.	-	Γρανοδιοριτικό πέτρωμα.	√	-	-	√
Ο πύργος στις «Αμμοδάρες» Πολιχνίου	√	-	14μ.	-	Γρανοδιοριτικό πέτρωμα.	√	-	√	

Πίνακας 1:

Σύμφωνα με τα βασικά χαρακτηριστικά τους οι πύργοι κατατάσσονται σε υποομάδες.

Εικ. 2: Άποψη του πύργου του Χειμάρρου από ΝΑ.

Εικ. 3: Οι εργαστηριακοί χώροι στη δυτική πλευρά του περιβόλου, άποψη από Β.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΥΡΓΩΝ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ο πύργος του Χειμάρρου²³ είναι ο καλύτερα σωζόμενος πύργος του νησιού και αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα της αρχιτεκτονικής του 4^{ου} αι. π.Χ. (Εικ.2). Είναι κατασκευασμένος από μάρμαρο και έχει σχήμα κυκλικό, με εξωτερική διάμετρο 9.20 μ. Σώζεται σήμερα σε ύψος 15 περίπου μέτρων. Στη νότια πλευρά του υπάρχει η θύρα του, πλάτους 1.27 μ. και πάνω από αυτή, σε απόσταση 10 μ. από το έδαφος, το μοναδικό παράθυρό του. Ο πύργος διέθετε και άλλα μικρότερα ανοίγματα (π.χ. υδρορροές – πολεμίστρες).

Στο εσωτερικό ο πύργος διαιρείται καθ' ύψος στο ισόγειο και τρεις ακόμη ορόφους, όπως τεκμαίρεται από τις υποδοχές για τα δοκάρια του πατώματος που σώζονται ακόμη στους

23 L. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos." *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft. 3), S. 431-437. Ό. Φιλανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, σελ. 27-33, Ό. Φιλανιώτου, «Αποκατάσταση Πύργου Χειμάρρου στο Φιλώτι της Νάξου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.) *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην Έρευνα και Ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, Ό. Φιλανιώτου, «Ο πύργος του Χειμάρρου Εχθές και Σήμερα.», *Ναξιακά* 42 (2002), σελ. 3-13, Ό. Φιλανιώτου, «Συγκρότημα ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στη Νάξο», στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (επιμ.) *Πρακτικά Συμποσίου: «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και το χρόνο»*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003, σελ. 73-83, Λ. Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 473.

Εικ. 4: Άποψη του αρχαίου Πύργου του Χειμάρρου και της γύρω περιοχής.

τοιχούς. Η πρόσβαση στους ορόφους γινόταν μέσω μιας κλίμακας, η οποία βρίσκεται αριστερά της εισόδου και διέθετε μαρμάρινα σκαλοπάτια, πακτωμένα στον τοίχο.

Εξωτερικά του πύργου υπήρχε τετράγωνο περιτείχισμα, πλευράς 35μ., το οποίο διατηρείται στη νότια και στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής και ανατολικής πλευράς (Εικ.3). Στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς υπήρχε πύλη, πλάτους 1.27μ. Ο περίβολος χρονολογείται, επίσης, στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του περιτειχίσματος αποκαλύφθηκαν²⁴ επτά εγκάρσιοι τοίχοι, οι οποίοι όριζαν μακρόστενους χώρους, ανοιχτούς στα ανατολικά. Όπως έδειξαν τα αρχαιολογικά ευρήματα²⁵ οι χώροι αυτοί λειτούργησαν ως οργανωμένες εγκαταστάσεις παραγωγής λαδιού και ερμηνεύθηκαν²⁶ ως ελαιοτριβεία. Η χρήση των χώρων αυτών τοποθετείται από τον 1^ο αι. π.Χ. έως και τον 5^ο αι. μ.Χ.

Ο πύργος του Χειμάρρου απέχει 12 χλμ. από το σημερινό χωριό Φιλώτι, είναι κτισμένος σε ένα από τα χαμηλότερα υψώματα του όρους «Ζας», ανάμεσα σε δύο χείμαρρους: το Χείμαρρο ανατολικά και τα Πετρόνια δυτικά. Η επιλογή της θέσης έγινε με βάση τις τοπικές συνθήκες. Για λόγους προστασίας του από τους ισχυρούς βόρειους ανέμους ο πύργος έχει προσανατολισμό προς τα νότια, όπου και βρίσκονται τα δύο ανοίγματά του.

Επίσης, το μνημείο βρίσκεται κοντά στις αρχαίες θέσεις που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Αργιοβέσσας και του Βαρδάκη, κοντά στο πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο στον Αϊλά,

24 Ο. Φιλανιώτου, «Συγκρότημα ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στη Νάξο», στο Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας (επιμ.) *Πρακτικά Συμποσίου: «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και το χρόνο»*, Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003, σελ. 73-83.

25 Ό.π. (σημ. 24), σελ. 75-77, όπου περιγράφονται αναλυτικά τα ευρήματα των χώρων αυτών και η μορφή τους.

26 Ό.π. (σημ. 24), σελ. 77- 79.

καθώς και λίγο μακρύτερα από το αρχαίο λιμάνι και την πρωτοκυκλαδική ακρόπολη του Πανόρμου, όπου σώζονται και λείψανα των ιστορικών χρόνων.²⁷ Επίσης, ο πύργος βρίσκεται κοντά στο ελληνιστικό πηγάδι του Διστόμου. Τα παραπάνω δεικνύουν ότι ο πύργος βρισκόταν στην αρχαιότητα σε περιοχή, όπου αναπτύχθηκε ανθρώπινη δραστηριότητα.

Η περιοχή που περιβάλλει τον πύργο²⁸ κάποτε ήταν εύφορη και κατοικημένη, όπως μαρτυρούν τα λιόδεντρα που βρίσκονται στις ρεματιές και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στις γύρω περιοχές και κυρίως η ύπαρξη του πηγαδιού του Διστόμου. Κάποια στιγμή οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την περιοχή, με αποτέλεσμα το τοπίο να είναι σήμερα άγριο και χέρσο. Από τη θέση του ο πύργος ήταν δυνατόν να εποπτεύει τη γύρω περιοχή και συγκεκριμένα την κοιλάδα που ορίζεται ανάμεσα στους δύο χείμαρρους και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που υπήρχαν εκεί (Εικ. 4).

Ο πύργος απέχει από το κοντινότερο σημείο της ακτής περίπου 4 χλμ. (Εικ. 5) και δε συνδέεται οπτικά με άλλο πύργο. Επομένως, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι λειτουργήσε ως φάρος ή ως φρουκτωρία για τη μετάδοση σημάτων.

Επίσης, έχει αναφερθεί η άποψη²⁹ ότι ο πύργος μπορεί να αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου κρατικού σχεδιασμού και να συνδέεται και με την παραγωγή σμύριδας και την προστασία της εξόρυξής της. Ωστόσο, ο πύργος απέχει αρκετά από τα αρχαία λατομεία της σμύριδας, τα οποία βρίσκονταν στην περιοχή της Μουτσούνας και του Λιώνα, άρα δύσκολα θα μπορούσε να συνδέεται με τη δραστηριότητα αυτή.

Ένα άλλο στοιχείο που μπορεί ίσως να δώσει ενδεικτικά στοιχεία για τη χρήση του πύργου είναι οι εργαστηριακοί χώροι και τα ελαιοτριβεία της δυτικής πλευράς του περιτειχί-

27 L. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos." *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft. 3), σελ. 431.

Ό. Φιλανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, σελ. 27, Λαμπρινουδάκης Β., «Η Νάξος κατά τους ιστορικούς χρόνους», στο Μανόλης Σέρρης, Στέφανος Ψαρράς (Επιστ. Επιμ.) *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σελ. 64-76.

28 Ό. Φιλανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, σελ. 27.

29 Λ. Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 472.

Εικ. 5: Ο πύργος του Χειμάρρου σε χάρτη από το πρόγραμμα "Google earth".

Εικ. 6: Άποψη του κατωφλιού της θύρας του Πύργου του Χειμάρρου.

Πηγή: S. P. Morris and J. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation, *American Journal of Archaeology*, 109, 2005, p. 192

Εικ. 7: Συνολική άποψη του πύργου της Πλάκας, άποψη από ΒΑ.

Εικ. 8: Θέση του Πύργου της Πλάκας. Λεπτομέρεια σε χάρτη Google Earth.

σματος. Αυτό δεικνύει ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους η περιοχή ήταν πλούσια σε ελαιόδεντρα, για την επεξεργασία των οποίων χρησιμοποιήθηκαν οι εγκαταστάσεις στην αυλή του πύργου. Επομένως, το μνημείο και ο περίβολός του τουλάχιστον κατά τους χρόνους αυτούς απέκτησε αγροτικό χαρακτήρα και συνδέθηκε με την οικονομική - παραγωγική δραστηριότητα.

Παρόμοια παραδείγματα πύργων, οι οποίοι αποτελούσαν αγροτικές εγκαταστάσεις μπορούμε να ανιχνεύσουμε και στο νησί της Κέας. Τα χαρακτηριστικά στοιχεία που έχουν οι πύργοι αυτοί³⁰ είναι τα ακόλουθα:

- ύπαρξη αυλής ή περιβόλου,
- ύπαρξη διαφόρων προσκτισμάτων ή βοηθητικών οικημάτων για τη διαμονή του ανθρώπινου δυναμικού,
- ύπαρξη βιοτεχνικών εγκαταστάσεων - εργαστηριακών μονάδων για την αποθήκευση των αγαθών και τη φύλαξη ζώων,

30 Λ.Γ. Μενδώνη, «Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επιστημάνσεις», στο Λ. Μενδώνη, Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κέα, Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία»*, (Κέα – Κύθνος 22-25 Ιουνίου 1994), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 280.

Εικ. 9: Ανατολικός τοίχος του πύργου της Πλάκας, άποψη από Ν

Εικ. 10: Δυτικός τοίχος του πύργου της Πλάκας, άποψη από Β

Εικ. 11: Ίχνη λατόμευσης του φυσικού βράχου, κοντά στον αρχαίο πύργο της Πλάκας.

- ύπαρξη στον περιβάλλοντα χώρο ανδρήρων καλλιέργειας, συγκεκριμένος τύπος ευρημάτων: τριβεία, μυλόπετρες, αλώνια, λιοτριβεία, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία μεταφοράς και παρασκευής τροφής, μαγειρικά σκεύη, αγγεία πόσεως κ.α.

Παρατηρούμε ότι ο πύργος του Χειμάρρου συγκεντρώνει αρκετά από τα χαρακτηριστικά αυτά (αυλή, εγκαταστάσεις βιοτεχνικών – εργαστηριακών μονάδων, παρόμοια ευρήματα).

Επίσης, ο πύργος διέθετε κατά την αρχαιότητα και σύστημα κλειδώματος (Εικ. 6). Στους δύο ακραίους λίθους του κατωφλιού της θύρας παρατηρούνται τα ίχνη δύο αυλάκων, οι οποίες είναι παράλληλες με τις παραστάδες, ενώ στον κεντρικό λίθο υπάρχει μια σειρά από έξι οπές. Οι αυλάκες, όπως και οι οπές, χρησίμευαν πιθανώς για τη στήριξη κιγκλιδώματος που έκλεινε τη θύρα. Το σύστημα αυτό πρώτος παρατήρησε ο Droop J.P.³¹ και αργότερα το αναφέρει και ο Haselberger L.³² Τελευταία, μάλιστα, οι μελετητές Παπαδοπούλος J. και Morris S.³³ διατυπώνουν την άποψη ότι το κιγκλίδωμα έκλεινε όχι μόνο από την εσωτερική

31 J.P Droop, "A Greek Tower in Naxos", Liverpool, *Annals of Archaeology and Anthropology*, 10 (1923), p. 42.

32 L. Haselberger, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf den Kykladen – Inseln Naxos, Andros und Kea*, Ph.D. D. diss., Technische Universität, Munich 1978. p. 149.

33 S. P. Morris and J. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal*

Εικ. 12: Βόρειος τοίχος του πύργου της Πλάκας, νότιο μέτωπό του, άποψη από Ν.

Εικ. 13: Συνολική άποψη του πύργου της Πλάκας, όπου φαίνεται η δεσπόζουσα θέση του στην κοιλάδα της Πλάκας.

Εικ. 14: Η μικρή δεξαμενή για το πότισμα των ζώων στο εξωτερικό μέτωπο του Β τοίχου του Πύργου της Πλάκας.

πλευρά, αλλά και από την εξωτερική πλευρά.³⁴

Επομένως, δεν αποκλείεται ο πύργος του Χειμάρρου να αποτελούσε από την αρχή της οικοδόμησής του μια αγροικία, συνδεδεμένη με την αγροτική – ποιμενική δραστηριότητα και η ίδια χρήση να διατηρήθηκε και κατά τους ρωμαϊκούς - βυζαντινούς χρόνους.

Ο Πύργος της Πλάκας³⁵ (Εικ. 7-8) χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο.³⁶ Ήταν τετράγωνος, με πλευρά μήκους 12.50 μ. Σώζεται σε αρκετό ύψος, 10 μ. περίπου, μόνο η βόρεια πλευρά του, όπου και διατηρούνται 16 σειρές δόμων. Στο μέσο της πλευράς αυτής υπήρχε ένα άνοιγμα, πιθανότατα παράθυρο. Οι υπόλοιπες πλευρές του διατηρούνται σε κατάσταση χαμηλού ερειπίου και είναι ορατή μόνο η θεμελίωσή τους (Εικ. 9-10). Το υλικό κατασκευής του ήταν γρανίτης λίθος, η λατόμευση του οποίου έγινε στην περιοχή νότια του πύργου (Εικ. 11).

Οι τοίχοι του πύργου³⁷ είχαν πλάτος 1.40 μ. και ήταν κατασκευασμένοι κατά το σύστημα της ορθογώνιας ακανόνιστης λιθοδομής (λίθοι τοποθετημένοι κατά μήκος και διάτονοι). Διέθεταν, επίσης, ισχυρό εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο και το κενό ανάμεσα συμπληρωνόταν από μικρούς αργούς λίθους (Εικ. 12). Οι λίθοι είχαν διάφορα μήκη (από 2.00μ. έως και 0.80μ.), σταθερό πλάτος περίπου 0.50 μ. και ύψος 0.60 μ. έως 0.70 μ. Μεγάλο μέρος του οικοδομικού υλικού του πύργου σήμερα έχει καταπέσει στο εσωτερικό του μνημείου.

Ο πύργος βρίσκεται κοντά στο σημερινό χωριό Βίβλος και είναι κτισμένος επάνω σε μικρό λόφο που εποπτεύει την κοιλάδα της Πλάκας. Γύρω από αυτόν υπάρχουν αγροτεμάχια, τα οποία φαίνεται πως μπορούσε να ελέγχει ο πύργος λόγω της θέσης του (Εικ. 13).

Μελετώντας κανείς το τοπίο γύρω από τον πύργο, βλέπει ίχνη σύγχρονης αγροτικής – ποιμενικής δραστηριότητας: στην εξωτερική πλευρά του βορείου τοίχου του πύργου υπάρχει ένας δόμος, στο εσωτερικό του οποίου έχει λαξευτεί μικρή δεξαμενή για τη συγκέντρωση ύδατος (Εικ. 14) και βόρεια του πύργου υπάρχουν κυκλικές οπές, λαξευμένες πάνω στο φυσικό βράχο (Εικ. 15) που χρησιμεύουν για το τάισμα των ζώων. Σε άμεση γειτνίαση με τον πύργο υπάρχει σήμερα ένα αμπέλι (Εικ. 16).

Ο πύργος απέχει 500 μ. νότια της μικρής εκκλησίας του Αγ. Ματθαίου (Εικ. 17). Κατά τη

of Archaeology, 109 (2005), σελ. 188.

34 Ό. π. (σημ. 33), σελ. 190.

35 M. Lambert, "Eine frühchristliche Basilika auf Naxos – mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?", *Archäologischer Anzeiger*, 2001, 3, p. 379, 392.

36 Ό. π. (σημ. 35), p. 392.

37 Οι διαστάσεις του πύργου της Πλάκας μετρήθηκαν ειδικά για τις ανάγκες του άρθρου αυτού, με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα, κα Αλέξανδρου Λαγόπουλου και αναφέρονται εδώ αναλυτικά, καθώς στη βιβλιογραφία δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα αναλυτική περιγραφή των σωζόμενων καταλοίπων του πύργου.

Εικ. 15: Η μικρή σπή συγκέντρωσης ύδατος για το πότισμα των ζώων, η οποία έχει λαξευτεί σε βράχο βόρεια του πύργου της Πλάκας.

Εικ. 16: Σύγχρονος αμπελώνας, σε άμεση γεινίαση με τον πύργο της Πλάκας.

Εικ. 17: Η εκκλησία του Αγ. Ματθαίου και αρχαίο οικοδομικό υλικό, άποψη από Α.

διάρκεια μικρής δοκιμαστικής τομής στην εκκλησία του Αγ. Ματθαίου³⁸ αποκαλύφθηκε κάτω από αυτή μια παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική, η οποία χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. Επίσης, εκεί αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος αριθμός αρχαίων σπολίων (τμήματα κίωνων, κιονόκρανα, λιθόπλινθοι). Από αυτά πολλά μέλη ήταν εντοιχισμένα στην εκκλησία, άλλα ήταν τοποθετημένα μπροστά από αυτή και ορισμένα βρέθηκαν κτισμένα σε αναλημματικούς τοίχους αγροτεμαχίων στη γύρω περιοχή. Πρόκειται για γρανιτόλιθους από τον Ελληνιστικό πύργο, μαρμάρινους δόμους από διάφορα αρχαία κτίρια και τμήματα αρχαϊκής τοιχοποιίας.

Δεδομένου ότι τμήμα της τοιχοποιίας του Ελληνιστικού πύργου βρέθηκε ενσωματωμένο στην βασιλική του Αγ. Ματθαίου φαίνεται ότι το β' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. είναι ένα *terminus ante quem* για τη χρήση πύργου.

Τα παραπάνω αρχαία μέλη, ο ίδιος ο πύργος, αλλά και η ίδρυση στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας του Λιβαδιού του ιερού των Υρίων αποδεικνύουν ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους. Είναι πιθανόν, λοιπόν, ο πύργος της Πλάκας να σχετίζεται με την παραγωγική - αγροτοκτηνοτροφική δραστηριότητα των ανθρώπων που ζούσαν εκεί.

38 M. Lambertz, "Eine frühchristliche Basilika auf Naxos – mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?", *Archäologischer Anzeiger*, 2001, 3, p. 379, 392.

Εικ. 18: Ο ελληνιστικός πύργος στις Μπαντίδαινες στο Σαγκρί. (Πηγή: Π.Α.Ε. 1981, Πιν. 202α).

Εικ. 19: Συνολική άποψη από ΒΑ του σωζόμενου ανατολικού τμήματος του αρχαίου πύργου στην Αγ. Παρασκευή Πολιχνίου.

Εικ. 20: Συνολική άποψη από Ν της εκκλησίας της Αγ. Παρασκευής.

Εικ. 21: Θέση του πύργου της Αγ. Παρασκευής από το πρόγραμμα Google Earth.

Εικ. 22: Τα σωζόμενα κατάλοιπα του πύργου του Αγίου Τρύφωνα στο Πολίχνη Νάξου. Πηγή: Χαραλαμπίδης Θ., «Αρχαιοελληνικοί πύργοι στο Πολίχνη της Νάξου», *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Χαλκί 1997, σελ. 221.

Ο πύργος στις Μπαντίδαινες εντοπίστηκε το 1981 κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Πανεπιστημίου των Αθηνών στο ιερό του Γύρουλα κοντά στο σημερινό χωριό Σαγκρί³⁹ από τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Βασίλη Λαμπρινουδάκη.

Ο πύργος ήταν κυκλικός στην κάτοψη και η διάμετρός του υπολογίστηκε στα 8.30 μ. Χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.⁴⁰ Από τον πύργο σώθηκε στη θέση του το ήμισυ της περιφέρειας των κατώτερων σειρών της θεμελίωσης, η οποία ήταν μαρμαρίνη (Εικ. 18). Κοντά στη θεμελίωση βρέθηκε το ανώφλι της θύρας του πύργου. Στην πίσω όψη του σώζονταν τα ίχνη των κάθετων αυλάκων, όπου από επάνω προς τα κάτω συρόταν το κιγκλίδωμα που έκλεινε τη θύρα.

Οι λίθοι του πύργου, οι οποίοι είχαν κυρτή επιφάνεια, χρησιμοποιήθηκαν τον 6^ο μ.Χ. αι. ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή της βασιλικής, η οποία ανεγέρθηκε πάνω στον αρχαίο ναό της Δήμητρας και της Κόρης. Συνεπώς, φαίνεται ότι και εδώ ο πύργος έπαψε να χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς χρόνους και εξής.

Ο πύργος βρίσκεται κοντά στο Ναό της Δήμητρας και της Κόρης και γειτνιάζει με εύφορη κοιλάδα του Σαγκρίου, την περιοχή της Αυλώνος, όπως ονομαζόταν τότε.⁴¹ Σχετίζεται με τις αγροτοκτηνοτροφικές δραστηριότητες των ανθρώπων της περιοχής και έχει ταυτιστεί από τον ανασκαφέα με τον τύπο των οχυρωμένων αγροτικών κέντρων.⁴²

Ο πύργος στην Αγ. Παρασκευή Πολιχνίου (Εικ. 19) βρίσκεται κάτω από το σύγχρονο ομώνυμο ναό. Εξωτερικά της αψίδας του ναού φαίνεται τμήμα της ανατολικής πλευράς κυκλικού αρχαίου πύργου, διαμέτρου 7.60 μ. Η βόρεια και νότια πλευρά του πύργου δε σώζονται, καθώς το έδαφος εδώ παρουσιάζει κλίση προς τα βορειοδυτικά. Η έδραση των αρχαίων λίθων καλύπτεται από το σκυρόδεμα της αυλής του ναού. Σώζονται σήμερα πέντε λίθοι της εξωτερικής και δύο της εσωτερικής τοιχοποιίας του αρχαίου πύργου, κατασκευασμένοι

39 Β. Λαμπρινουδάκης, «Ανασκαφή Νάξου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1981, σελ. 295, πιν. 202.

40 L. Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos", *Archäologischer Anzeiger*, 1972, (Heft 3), p. 437.

41 Λαμπρινουδάκης Β., «Η Νάξος κατά τους ιστορικούς χρόνους», στο Μανόλης Σέργης, Στέφανος Ψαρράς (Επιστ. Επιμ.) *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σελ. 68.

42 Β. Λαμπρινουδάκης, «Ανασκαφή Νάξου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1981, σελ. 295.

Εικ. 23: Σημερινή άποψη του αναλημματικού τοίχου, όπου πιθανώς είχαν εντοπιστεί τα κατάλοιπα του πύργου του Αγίου Τρύφωνα στο Πολίχνη Νάξου.

Εικ. 24: Μερική άποψη του Β-ΒΔ σωζόμενου τμήματος του πύργου στην περιοχή Αμμοδάρες στο Πολίχνη Νάξου.

από γρανοδιοριτικό πέτρωμα, οι οποίοι αποτελούσαν την ευθυντηρία του πύργου.⁴³

Ο πύργος βρίσκεται στο κέντρο εύφορης κοιλάδας (Εικ. 20-21) και κοντά στο παραλιακό μέτωπο της Μικρής Βίγλας. Φαίνεται ότι ο πύργος επόπτευε την κοιλάδα, αλλά και το ευρύτερο παραλιακό μέτωπο.

Ίχνη από τον πύργο του Αγ. Τρύφωνα σώζονται κοντά στη σύγχρονη εκκλησία του Αγ. Τρύφωνα στο Πολίχνη της Νάξου. Σε σύγχρονο αναλημματικό τοίχο (ξερολιθιά) έχει ενταχθεί μικρό τμήμα των δύο κατώτερων σειρών δόμων ενός πύργου.⁴⁴ Πρόκειται για τα ίχνη κυκλικού πύργου, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από γρανοδιοριτικό πέτρωμα. Στην αυτοψία που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 2013 δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός των καταλοίπων αυτών, λόγω της ύπαρξης πυκνής καλλιεργήσιμης έκτασης σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο (Εικ. 22 - 23).

Ο τρίτος και καλύτερα σωζόμενος πύργος του Πολιχνίου βρίσκεται στην περιοχή «Αμμο-

43 Θ. Χαραλαμπίδης, «Αρχαιοελληνικοί πύργοι στο Πολίχνη της Νάξου», στο Ιωάννης Κ. Προμπονάς, Στέφανος Ε. Ψαρράς (Επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Χαλκή 1997, Αθήνα 2003, σελ. 214.

44 Ο. π. (σημ. 43), σελ. 214.

Εικ. 25: Μερική άποψη του Α σωζόμενου τμήματος του πύργου στην περιοχή Αμμοδάρες στο Πολίχνη Νάξου (Άποψη από Β).

Εικ. 26: Ο πύργος στην περιοχή Αμμοδάρες στο Πολίχνη Νάξου (λεπτομέρεια χάρτη από Google earth). Με γραμμή σε πορτοκαλί χρώμα απεικονίζεται ο πύργος, με βάση τα σωζόμενα ίχνη του.

Εικ. 27: Άποψη από Β του νοτιοανατολικού τμήματος του περιβόλου, όπου φαίνονται και τα ίχνη εγκάρσιων τοίχων.

δάρες». ⁴⁵ Πρόκειται για μεγάλο κυκλικό πύργο, εξωτερικής διαμέτρου 14 μ., το ύψος του οποίου υπολογίζεται κατά προσέγγιση ότι έφθανε τα 20 μ. (Εικ. 24-25).

Ο τοίχος του πύργου ήταν διπλός: η εξωτερική πλευρά του ήταν κατασκευασμένη από μεγάλους ορθογώνιους και ελαφρώς κυρτούς προς το κέντρο λίθους, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι και σε αυτήν την περίπτωση από γρανοδιοριτικό πέτρωμα. Το εσωτερικό τμήμα του τοίχου αποτελούσαν μικρότεροι λίθοι. Σήμερα σώζεται μόνο τμήμα της θεμελίωσης του πύργου. Μάλιστα πάνω στα κατάλοιπα αυτής είναι κτισμένη μια σύγχρονη κτηνοτροφική εγκατάσταση.

Ο πύργος διέθετε και περιτοιχίσμα, το οποίο όριζε ορθογώνια αυλή (Εικ. 26-27). Ο περίβολος εντοπίζεται σήμερα μόνο στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική πλευρά του και ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους ογκολίθους. Κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς του περιβόλου διαφαίνεται να υπάρχουν και ίχνη εγκάρσιων τοίχων, οι οποίοι ίσως να όριζαν χώρους ανάλογους με αυτούς που σώζονται στον πύργο του Χειμάρρου, και να φέρνουν τον πύργο αυτό πιο κοντά στον τύπο των οχυρωμένων αγροικιών.

Ο πύργος βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση πάνω από την εύφορη κοιλάδα, και λίγο μακρύτερα από το παραλιακό μέτωπο της Μικρής Βίγλας. Φαίνεται ότι ήλεγχε την κοιλάδα, αλλά και το παραλιακό μέτωπο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, παρατηρήθηκε ότι οι περισσότεροι αρχαίοι πύργοι της Νάξου είναι κτισμένοι σε μικρό λόφο, ο οποίος δεσπόζει πάνω από εύφορη κοιλάδα. Φαίνεται ότι τα μνημεία αυτά συνδέονται άρρηκτα με το φυσικό περιβάλλον τους και η θέση τους δεν είναι τυχαία επιλεγμένη, καθώς αυτή επιτρέπει την εποπτεία και τον έλεγχο των γύρω εύφορων εκτάσεων. Υπάρχουν, λοιπόν, ενδείξεις ότι οι πύργοι συνδέθηκαν με την ανθρώπινη – παραγωγική δραστηριότητα και ίσως κάποιοι να λειτούργησαν ως οχυρωμένες αγροικίες.

Γνωρίζουμε ότι η Νάξος, αν και ήταν το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων, αποτέλεσε κατά τους ιστορικούς χρόνους μια ενιαία πόλη κράτος. Στο αστικό κέντρο της συγκεντρώθηκε η παραδοσιακή αριστοκρατία, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν διασκορπισμένο στο υπόλοιπο νησί, οργανωμένο σε μικρές αγροτοποικιμικές εγκαταστάσεις. ⁴⁶

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. στο νησί εμφανίστηκαν μορφές αγροτοποικιμικών εγκαταστάσεων ανάλογες με αυτές που συναντά κανείς στην Αττική. Άλλωστε είναι γνωστό ότι το 453 π.Χ. χίλιοι Αθηναίοι κληρούχοι εγκαταστάθηκαν στη Νάξο και μοιράστηκαν με τους ντόπιους τη γη τους.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι η αγροτοποικιμική δραστηριότητα αποτέλεσε διαχρονικά (από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα) τη βάση της οικονομίας του νησιού. Αξίζει να επισημάνουμε ⁴⁷ ότι σχεδόν ανάλογη λειτουργία με τους αρχαίους πύργους, οι οποίοι λειτούργησαν ως αγροικίες, είχαν οι μεσαιωνικοί και οι νεότεροι πύργοι του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι αφθονούν σε όλο το νησί.

45 Ό.π. (σημ. 43). Στο άρθρο αυτό περιγράφονται αναλυτικά τα σωζόμενα κατάλοιπα του πύργου, οι διαστάσεις του, καθώς και οι διαστάσεις σωζόμενων μελών της θεμελίωσης του πύργου και του περιτοιχισμού του.

46 Λαμπρινουδάκης Β., «Η Νάξος κατά τους ιστορικούς χρόνους», από το Μανόλης Σέργης, Στέφανος Ψαρράς (Επιστ. Επιμ.) *Νάξος Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σελ. 75.

47 Α.Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Α. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 471-483.

Ωστόσο, για τη διεξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση των αρχαίων πύργων της Νάξου είναι αναγκαία η ανασκαφή του πύργου της Πλάκας και του πύργου στις Αμμοδάρες. Η έρευνα των δύο αυτών παραδειγμάτων και η συσχέτισή τους με τον Πύργο του Χειμάρρου και με ανάλογα παραδείγματα των Κυκλάδων θα δώσει μια ασφαλέστερη εικόνα για τη χρήση των μνημείων αυτών.

Τέλος πρέπει για μια ακόμη φορά να επισημανθεί ότι κρίνεται αναγκαία η προστασία και η συντήρηση των ευπαθών καταλοίπων των αρχαίων πύργων του νησιού, προκειμένου τα πολύ σημαντικά αυτά μνημεία να συνεχίσουν να εκπέμπουν το μήνυμά τους και στις επόμενες γενιές.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου για τη σπουδαία ευκαιρία που μου πρόσφερε, να εμβαθύνω, δηλαδή, στη μελέτη ενός αρχαιολογικού θέματος του τόπου καταγωγής μου, καθώς και τον καθηγητή μου Βασίλη Λαμπρινουδάκη για την αμέριστη συμπαράστασή του σε όλη τη διάρκεια της μελέτης των αρχαίων πύργων της Νάξου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- L. Chandler, "The North- West frontier of Attica", *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), p. 11.
- J.P Droop, "A Greek Tower in Naxos", Liverpool, *Annals of Archaeology and Anthropology*, 10 (1923), p. 41-45.
- L.Haselberger, "Der Pyrgos Chimarru auf Naxos", *Archäologischer Anzeiger*, 1972 (Heft 3), S. 431-437.
- L. Haselberger, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf den Kykladen – Inseln Naxos, Andros und Kea*, Phd. D. diss., Technische Universität, Munich, 1978.
- W. Höpfner, *Ιστορία της Κατοικίας: 5.000 π.Χ. - 500 μ.Χ.*, Ελληνική Έκδοση, Επιμέλεια: Πολυξένη Αδάμ – Βελένη, Θεσσαλονίκη, 2005.
- M. Lambertz, "Eine frühchristliche Basilika auf Naxos – mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?", *Archäologischer Anzeiger*, 2001, p. 379, 392.
- H. Lohmann, "Atene (Ατήνη): eine attische Landgemeinde klassische Zeit", *Hellenika: Jahrbuch für die Freunde Griechenlands*, 1983, p.98 -116.
- S. P. Morris and J. Papadopoulos, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal of Archaeology*, 109 (2005), p. 155-225.
- H.A. Ormerod, "Towers in the Greek islands", *Annals of Archaeology and Anthropology*, 11 (1924), Liverpool, p.31-36.
- R. Osborne, "Island Towers: the case of Thasos", *Annual of the British School of Archaeology* 1986, p.169.
- L. Ross, *Reisen auf den Griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, Stuttgart 1840.
- H. J. W. Tillyard, "Two Watch Towers in the Megarid", *Annual of the British School of Archaeology*, 12 (1906), p.101 -108.
- H. Winterbeger, "Archäologische Gesellschaft", *Archäologischer Anzeiger*, 1892, p. 122-123.

- J. Young, "Studies in South Attica: Country Estates at Sounion", *Hesperia*, 25 (1956), p.122-146.
- Ι. Δράγατσης, «Αρχαιολογικά έρευνα εν Σίφνω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1915, σελ. 96-106.
- Γ. Δημητροκάλλης, «Ο Αρχαιοελληνικός Πύργος του Χειμάρρου στη Νάξο», *Ανάπτυπον, Τεχνικά Χρονικά*, 236 (Μάρτιος 1964), σελ. 52-67.
- Β. Λαμπρινουδάκης, «Ανασκαφή Νάξου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1981, σελ. 295, πιν. 202.
- Λαμπρινουδάκης Β., «Η Νάξος κατά τους ιστορικούς χρόνους», στο Μανόλης Σέργης, Στέφανος Ψαρράς (Επιστ. Επιμ.) *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Νάξος 2006, σελ. 64-76.
- Λ.Γ. Μενδώνη, «Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επισημάνσεις», στο Λ. Μενδώνη, Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κέα, Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία»*, (Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1998, σελ. 275-308.
- Λ.Γ. Μενδώνη, «Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες», στο Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιστ. επιμ.), *Κυκλάδες, ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Τμήμα Περιβάλλοντος - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σελ. 471-483.
- Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τόμος Α΄, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 1991.
- Α. Ορλάνδος, Ι. Τραυλός, *Λεξικό αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1986.
- Μ. Πετρόπουλος, «Αγροικίες Πατραϊκής», στο *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou*, 14-16 mai 1992, p. 405-424.
- Γ.Α. Πίκουλας, «Πύργοι: δίκτυο, χρήση, απορίες και ερωτήματα: προσέγγιση με τα δεδομένα της Αργολίδος, Αρκαδίας, Λακωνίας», στο *Horos: ένα αρχαιολογικό περιοδικό*, 8-9 (1990-1991), σ. 247-257.
- Ό. Φιλανιώτου, «Πύργος Χειμάρρου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Νάξος: Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγία, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, 1997, σελ. 27-33.
- Ό. Φιλανιώτου, «Αποκατάσταση Πύργου Χειμάρρου στο Φιλώτι της Νάξου», στο Υπουργείο Αιγαίου (επιμ.), *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην Έρευνα και Ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, 112, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 2001.
- Ό. Φιλανιώτου, «Ο πύργος του Χειμάρρου Εχθές και Σήμερα», *Ναξιακά* (42) (2002), σελ. 3-13.
- Ο. Φιλανιώτου, «Συγκρότημα ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στη Νάξο», στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου: «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και το χρόνο»*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003, σελ. 73-83.
- Θ. Χαραλαμπίδης, «Αρχαιοελληνικοί πύργοι στο Πολίχνη της Νάξου», στο Ιωάννης Κ. Προμπονάς, Στέφανος Ε. Ψαρράς (Επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Χαλκί 1997, Αθήνα 2003, σελ. 215-216.

BYZANTINΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΟ ΣΑΓΚΡΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ. Η ΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΝΟΣ ΧΑΜΕΝΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ*

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό του Σαγκρίου, στη θέση που βρίσκεται σήμερα το σύγχρονος ναός των Ταξιαρχών (βλ. εικ.2), έστεκε μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1950 το ομώνυμο μεταβυζαντινό μοναστήρι¹. Το μοναστήρι αυτό κατεδαφίστηκε, σε μια εποχή κατά την οποία επικρατούσε το άκρατο νεωτεριστικό κλίμα² που ευθύνεται για σημαντικότερες βλάβες της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Την ίδια εποχή ξεκίνησε η μεγάλη αλλοίωση των οικισμών σε μια αγωνιώδη και αδέξια προσπάθεια προσέγγισης των νέων προτύπων του τρόπου ζωής. Είναι χαρακτηριστικό ότι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί όπως το Σαγκρί που δεν διέθεταν τα μέσα διατήρησαν καλύτερα τον αυθεντικό χαρακτήρα τους. Όμως το Σαγκρί αν και διατήρησε το αρχικό κτηριακό του απόθεμα με μικρές αλλοιώσεις είχε μια πολύ μεγάλη απώλεια, έχασε την μονή των Ταξιαρχών. Το Σαγκρί χάνοντας αυτό το μεγαλειώδες μνημείο έχασε και ένα σημαντικό και πολύτιμο δεσμό με την ίδια την ιστορία του.

Δυστυχώς, λίγα είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από την μέχρι στιγμής έρευνα³ του αρχείου των εγγράφων της μονής. Από αυτά αξιόλογη είναι μια αναφορά που πιστοποιεί την ύπαρξη της μονής ήδη από το 1571⁴. Δυστυχώς όμως για την ακριβή χρονολόγηση της ίδρυσης της μονής δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία. Ένα ελλιπές ιστορικό της μονής επιχειρείται να δοθεί σε ένα Πατριαρχικό σιγίλιο του 1670. Σε αυτό το έγγραφο αναφέ-

* Αρχιτέκτων μηχανικός ΕΜΠ, Μ.Sc.

- 1 Η παρούσα έρευνα έγινε με τη συμμετοχή του συντρόφου μου αρχιτέκτονα μηχανικού Θεμιστοκλή Μπιλή. Η μελέτη παρουσιάζεται επίσης στο: Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 7, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 103 στον 7^ο τόμο του Σπουδαστηρίου Ιστορίας Αρχιτεκτονικής του Ε.Μ.Π. Η μελέτη βασίστηκε σε φωτογραφία την οποία ευγενικά μας προσέφερε ο κ. Κατερίνης, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα, την εποχή που είμασταν υπεύθυνοι αρχιτέκτονες της αναστήλωσης του αρχαϊκού ναού της Δήμητρας στο Σαγκρί κρίνοντας ότι θα μπορούσε να μας απασχολήσει η ιστορία του στο μέλλον. Μαρτυρίες από τους Μ. και Σ. Ναυπλιώτη και την Ε. Λαγογιάννη, τους οποίους θερμά ευχαριστώ, ενίσχυσαν την κατανόηση του εσωτερικού της μονής. Ευχαριστίες οφείλω στον εφημέριο του ναού των Ταξιαρχών Σαγκρίου κ. Απειρανθήτη για την συζήτηση που είχα μαζί του και τις πληροφορίες που μου παρείχε. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στην κ. Τ. Αγοπετρίτου καθώς και στον κ. Π. Χαντζάρα για τη πολύτιμη βοήθεια τους. Τελος, ευχαριστίες οφείλω και στον καθηγητή Μ. Κορρέ για την σχετική συζήτηση που είχα για το θέμα.
- 2 Στην περίπτωση της συγκεκριμένης κατεδάφισης υπήρξαν όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες μεγάλες αντιρρήσεις από μερίδα των κατοίκων. Τελικά, επικράτησε με απόφαση του κοινοτικού συμβουλίου η λύση της κατεδάφισης. Παρόλο που η κατεδάφιση έγινε επειδή υπήρχαν στο καθολικό στατικά θέματα (ρωγμές στο θόλο) η κατεδάφιση ιδίως των θόλων αποδείχθηκε πολύ δύσκολη υπόθεση. Υπάρχουν πληροφορίες ότι κατά την κατεδάφιση τοποθετήθηκαν ακόμα και δυναμίτες (παρόμοια περίπτωση κωδωνοστασίου μονής Προφήτη Ηλία Ύδρας).
- 3 Τα σχετικά έγγραφα δημοσιεύονται στο Ν. Κεφαλληνιάδη, Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των. Τομ.Α, Ανάτυπον εκ της εφημερίδας «Κυκλαδικόν Φως», Αθήναι 1971 .σ. 59, κ.ε.
- 4 Αυτή η αναφορά υπάρχει σε ένα πωλητήριο το οποίο έλαβε χώρα στη μονή των Ταξιαρχών. (Νοταριακή πράξις πώλησεως ακινήτου... Μονή Ταξιαρχών Φεβρουάριος 1571). Ν. Κεφαλληνιάδη, ο.π. σ. 61, σημ.2. Επίσης, υπάρχει η εξής αναφορά από τον Κορονέλι (1697) : «..L' Altra Spenttante a Monastero Di S. Michele in Greco Taniarichi, con dieci Camera e molte Fontane.», βλ. Ν. Κεφαλληνιάδη, ο.π. σ. 60.

ρεται ότι η μονή ανεγέρθηκε σε θέση παλαιότερου μικρού ερειπωμένου ναού από ένα μοναχό με το όνομα Σεραφεΐμ⁵. Την ακμή του 17^{ου} και 18^{ου} αι. ακολούθησε (όπως και στα υπόλοιπα μοναστήρια της περιοχής του Σαγκρίου του Τίμιου Σταυρού, της Καλορίτσας και του Αγ. Ελευθερίου) η παρακμή του 19^{ου} αι. Τελικά, το κτίσμα της μονής κατέληξε στην ιδιοκτησία της κοινότητας Σαγκρίου με την γνωστή συνέχεια⁶. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω η μονή Ταξιαρχών ήταν κτίσμα τουλάχιστον του 16^{ου} αι. στην αρχική της φάση και το καθολικό της οικοδομήθηκε πάνω σε ερείπιο προγενέστερου μικρού ναού. Η ιστορία της μονής των Ταξιαρχών συνδέεται στενά⁷ με την ιστορία των άλλων γειτονικών μοναστηριών του Τίμιου Σταυρού, της Καλορίτσας καθώς και του μοναστηριού των Αγ. Τεσσαράκοντα Γλυνάδου.

Αφτηρία για αυτή την έρευνα αποτέλεσε η φωτογραφία της μονής (βλ. εικ.1), άγνωστης εποχής, που δημοσιεύτηκε στο ημερολόγιο του συλλόγου Σαγκριωτών τη δεκαετία του 70. Στην φωτογραφία αυτή φαινόταν ένα επιβλητικό μοναστήρι. Το σύνολο μας κέντρισε το ενδιαφέρον κι όταν διαπιστώσαμε ότι μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε και επιπλέον στοιχεία ξεκίνησε η έρευνα! Η έρευνα επεκτάθηκε και εμπλουτίστηκε σε βαθμό που να μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να γίνει η γραφική αποκατάσταση της μορφής του μοναστηριού (βλ. εικ.3). Τεκμηριώθηκαν διάφορα στοιχεία των κτισμάτων της μονής που έχουν διασωθεί είτε στην ίδια θέση είτε διάσπαρτα (το διασωθέν τέμπλο, το πηγάδι, διάσπαρτα μάρμαρα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού ή και αλλού). Επίσης, συγκεντρώθηκαν σχετικές πληροφορίες από συνεντεύξεις που ευγενικά μας παραχώρησαν κάτοικοι του Σαγκρίου οι οποίοι ως παιδιά πρόλαβαν να δουν το κτίσμα της μονής.

Από την παρατήρηση της φωτογραφίας και τις πληροφορίες προκύπτει ότι το συγκρότημα της μονής απαρτιζόταν από τρεις αυστηρούς κτηριακούς όγκους - πρίσματα τοποθετημένους εν σειρά στην κατεύθυνση ανατολής - δύσης. Διέθετε το στιβαρό πρίσμα του Τιμίου Σταυρού δυτικά, ενώ ανατολικά διέθετε αυλή, γύρω από την οποία τοξωτά περάσματα οδηγούσαν σε ημιυπαίθριους χώρους, όπως στην μονή του Αγίου Ελευθερίου. Στο βάθος της αυλής βρισκόταν ο ναός. Από την εικόνα της φωτοσκίασης των όγκων προκύπτει ότι σχεδόν όλοι οι όγκοι που συγκροτούσαν την μονή ήταν ορθογώνιοι σε παράλληλη διάταξη. Ο επισκέπτης διερχόμενος από την είσοδο που ήταν τοποθετημένη στο δυτικό πρίσμα συνέχιζε την πορεία του μέσω ενός διαβατικού το οποίο τον οδηγούσε στην εσωτερική αυλή και αμέσως μετά αντίκρυζε το καθολικό που ενσωματωνόταν στο ανατολικό πρίσμα. Η δυτική όψη της μονής (βλ. εικ.4) φαίνεται καθαρά στο ντοκουμέντο της φωτογραφίας της μονής. Η όψη βαίνει πάνω σε δύο συνεχείς βαθμίδες ύψους περίπου τεσσάρων ριχτιών. Κεντρικά και στο ισόγειο της μονής υπήρχε τοξωτή είσοδος η οποία ήταν όμοια με την

5 Ο Ν. Κεφαλληνιάδης (Ν. Κεφαλληνιάδη, ο.π. σ. 63) υποθέτει από ένα χωρίο της διαθήκης του μοναχού Μακαρίου του 1713 ότι ιδρυτής της μονής μπορεί να ήταν ο πατέρας του συγκεκριμένου μοναχού Μακαρίου, χωρίς όμως αυτό να είναι απόλυτα συμβατό με τη αναφορά ύπαρξης της μονής ήδη από το έτος 1571.

6 Σε μαρμαρίνη πλάκα που έστησε ο σημερινός εφημέριος στον εξωνάρθηκα του ναού διαβάζουμε: «Εδράζεται δε εις πανίερων χώρον προϋπαρχόντων παλαιωτάτων εκκλησιών ιδιαιτέρως δε επί του χώρου της ευκλεούς πάλαι ποτέ Σταυροπηγιακής και Πατριαρχικής Ιεράς μονής του μεγάλου Ταξιάρχη Μιχαήλ όπως μαρτυρείται εκ του Πατριαρχικού Σιγιλίου του έτους 1670 επί Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου Γ' κατονομάζων τον κτίτορα αυτής ιερομόναχον Σεραφεΐμ Σταυρακάκη όστις κατά αρχάς του 12' αιώνας επεσκεύασε εκ βάθρων και επεξέτεινε ανανεώσας τα Πατριαρχικά δικαιώματα της προϋπαρχούσης μονής εις την ιδίαν θέσιν και με την ιδίαν ονομασίαν πιθανώς προγενεστέρα και του 12' αιώνας, ης ιερά κειμήλια και αναθήματα διασώζονται και φυλάσσονται εις την ενορίαν ταύτην». Ο συντάξας Γ. Απειρανθήτης, ιερέυς. Ο ποιήσας Ν. Βερύκοκκος.

7 Τα μοναστήρια αυτά συναντώνται μαζί σε πλήθος εγγράφων (Ν. Κεφαλληνιάδη, ο.π. σ. 65)

είσοδο της μονής του Αγ. Ελευθερίου, επίσης στο Σαγκρί. Στην δυτική όψη στον άξονα της θύρας διαμορφωνόταν μια χαμηλή βαθμιδωτή υπερύψωση πάνω στην οποία ήταν τοποθετημένος μαρμάρινος σταυρός. Στον όροφο, συμμετρικά τοποθετημένα στον άξονα της θύρας υπήρχαν δύο μεγάλα παράθυρα που έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τα υπόλοιπα τρία μικρών διαστάσεων παράθυρα (δύο στον όροφο και ένα στο ισόγειο) που ήταν τοποθετημένα στην ίδια όψη. Από πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι πάνω από την θύρα της μονής υπήρχε ζεματίστρα η οποία δυστυχώς στη φωτογραφία δεν εντοπίζεται επειδή, πιθανότατα, έχει καταστραφεί η λίθινη προεξοχή και το σημείο αυτό έχει υπερεκτεθεί στο φως. Η εσωτερική διάταξη του δυτικού πρίσματος προκύπτει με ασφάλεια από τη φωτογραφία, αφού τα ανοίγματα που διακρίνονται στη δυτική όψη μαρτυρούν την εσωτερική οργάνωση τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο και από τον συσχετισμό των προφορικών πληροφοριών. Η κεντρική θύρα οδηγούσε σε ένα θολοσκεπές διαβατικό εκατέρωθεν του οποίου υπήρχαν αποθήκες. Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε αυτό το τμήμα το κτήριο αποτελείται από παράλληλη διάταξη δύο ακόμα θόλων τοποθετημένων συμμετρικά του διαβατικού. Στη φωτογραφία, εξάλλου, το μικρό παράθυρο, βόρεια της θύρας που είναι τοποθετημένο σε μεγάλο ύψος δεν μπορεί παρά να μας δίνει με ακρίβεια το σχετικό ύψος του εσωραχίου του βόρειου θόλου καθώς και τον άξονά του, συνεπώς και το πλάτος του διαβατικού. Τα δύο ευμεγέθη παράθυρα στον όροφο που υπήρχαν σχεδόν συμμετρικά του άξονα της θύρας προφανώς ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση (αρχών 20αι.). Τα παράθυρα αυτά ανήκουν σε ένα ευρύχωρο δωμάτιο (σάλα) το οποίο εντοπιζόταν πάνω από το διαβατικό. Ο όροφος διέθετε ξύλινη οροφή και δώμα. Η Άνιση των στηθαίων του δώματος που προέκυπτε από την ανισοσταθμία των δωματίων μαρτυρά την προσθετική εξέλιξη του συγκεκριμένου τμήματος. Εκεί, πιθανότατα, η σάλα προστέθηκε αργότερα καταργώντας τον υπαίθριο χώρο, μια διαδικασία που έλαβε χώρα και στη περίπτωση της μονής του Τίμιου Σταυρού στο Σαγκρί.

Ο κεντρικός κτηριακός όγκος προσαρμόζεται στον δυτικό προεξέχοντα σίγουρα βόρεια και πιθανότατα νότια. Το συγκεκριμένο πρίσμα αποτελούσαν η εσωτερική αυλή εκατέρωθεν της οποίας βρισκόταν η βόρεια πτέρυγα και η νότια πτέρυγα. Από τις πληροφορίες είναι σχεδόν βέβαιο ότι υπήρχαν δύο κλίμακες από την αυλή προς τον όροφο του συγκροτήματος. Μια κλίμακα (ανατολικά) εξυπηρετούσε την κίνηση προς τον όροφο της βόρειας πτέρυγας και άλλη μία (δυτικά) εξυπηρετούσε την κίνηση προς τον όροφο τόσο του δυτικού τμήματος όσο και της νότιας πτέρυγας της αυλής. Η βόρεια πτέρυγα διέθετε στο ισόγειο και στον όροφο απλούς ημιυπαίθριους χώρους. Στο ισόγειο ο ημιυπαίθριος χώρος ήταν μια προστατευμένη προέκταση του χώρου της αυλής που διέθετε φούρνο και εξυπηρετούσε την κίνηση προς το βόρειο τμήμα του καθολικού. Στον όροφο ο ημιυπαίθριος χώρος διέθετε κτιστούς πάγκους και τραπέζι. Στο χώρο αυτό εισερχόταν ο επισκέπτης μέσω ξύλινης θύρας. Η νότια πτέρυγα διέθετε μια ζώνη με ημιυπαίθριους χώρους και μια ζώνη με κελιά. Τα εσωτερικά μέτωπα της αυλής διαμορφώνονταν με τοξοστοιχίες και χαγιάτια στεγασμένα. Στη βόρεια πλευρά της αυλής υπήρχε ένα τόξο στο ισόγειο και ένα τόξο στον όροφο (βλ. εικ.5). Στη νότια πλευρά υπήρχαν δύο τόξα στο ισόγειο και δύο στον όροφο (δίτοξο μονόροφο μέτωπο σε αυλή απαντάται στη μονή Φανερωμένης Νάξου). Στο δυτικό μέτωπο της αυλής στο ισόγειο υπήρχε μαρμάρινος κίονας που στήριζε τόξο. Επίσης, μαρμάρινοι σφόνδυλοι υπήρχαν ενσωματωμένοι στους πεσσούς των τόξων της βόρειας πλευράς. Οι παραπάνω σφόνδυλοι καθώς και άλλα μάρμαρα προέρχονταν από τον αρχαϊκό ναό της Δήμητρας στο Γύρουλα Σαγκρίου. Τα στεγασμένα χαγιάτια είχαν στις οροφές τους φίδες

και καλάμια κατά τα λαϊκά κατασκευαστικά πρότυπα. Στην Βορειοανατολική⁸ γωνία της αυλής υπήρχε πηγάδι, κάτω από το θολίσκο της κλίμακας ανόδου προς τη βόρεια πτέρυγα της μονής. Επίσης, στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής υπήρχε ένα μαρμάρινο τραπέζι και πάγκοι που διαμόρφωναν ένα μικρό καθιστικό. Πάγκοι υπήρχαν σε όλο το μήκος στο ισόγειο της νότιας πτέρυγας.

Ο ανατολικός κτηριακός όγκος στο ισόγειο ενσωμάτωνε τρεις παράλληλα τοποθετημένους θολοσκεπείς χώρους. Νότια υπήρχε χώρος αποθήκης, κεντρικά το καθολικό και βόρεια πρόσκτισμα το οποίο επικοινωνούσε με το καθολικό μέσω δύο ανοιγμάτων και διέυρυνε πλαγίως τον χώρο του καθολικού. Παρόμοιος χώρος επέκτασης του καθολικού από τη βόρεια πλευρά απαντάται στη μονή Αγ. Ελευθερίου Σαγκρίου. Κατά τον εκκλησιασμό τον χώρο αυτό τον καταλάμβαναν κυρίως οι γυναίκες. Η βόρεια όψη του πρίσματος, όπως φαίνεται στη φωτογραφία, διέθετε δύο παράθυρα πλαισιωμένα με μάρμαρα κατά το σύνηθες τοπικό λαϊκό λεξιλόγιο. Στην ανατολική παρειά του συγκροτήματος διακρίνονται βαθμιδωτές απολήξεις που σχημάτιζαν μια επίσημη όψη. Λόγω της έντονης ανωφέρειας του εδάφους προς τα ανατολικά πιθανότατα το στοιχείο αυτό λειτουργούσε ως υπερύψωση στο ευάλωτο αυτό χαμηλό τμήμα της μονής. Μόνο ένα μικρό τμήμα της δυτικής όψης του ανατολικού πρίσματος είναι εμφανές στο φωτογραφικό ντοκουμέντο που διαθέτουμε. Το τμήμα αυτό είναι η απόληξη της όψης με την υπερύψωση του κωδωνοστασίου. Το κωδωνοστάσιο είναι κτιστό τοποθετημένο περίπου κεντρικά στην όψη με δύο ραδιανά τόξα (παρόμοιο στη μονή Φανερωμένης). Στον ίδιο άξονα με το κωδωνοστάσιο και στο ισόγειο πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν τοποθετημένη η θύρα εισόδου προς το καθολικό και λίγο ψηλότερα ο απαραίτητος φωταγωγός του καθολικού (βλ. εικ.6). Παρόμοια διάταξη θύρας και φωταγωγού υπάρχει στο καθολικό της μονής Τίμιου Σταυρού και σε πλήθος εκκλησιών του 17-18^{ου} αι. στη Νάξο.

Η μελέτη κάποιων διάσπαρτων στοιχείων συνέβαλε και αυτή με στοιχεία στην απόπειρα αναπαράστασης. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής βρίσκεται αυτή τη στιγμή στο νεωτερικό ναό των Ταξιαρχών (βλ.εικ.7). Το αυθεντικό τμήμα του τέμπλου, το οποίο εν τω μεταξύ έχει επεκταθεί με αντίγραφο για να προσαρμοστεί στις διαστάσεις του υφιστάμενου ναού, μας δίνει με ασφάλεια το πλάτος του καθολικού της μονής: 4,55 μ. Από το ύψος του τέμπλου προκύπτει και ένα ελάχιστο ύψος για το καθολικό: 4,55 μ. Οι διαστάσεις αυτές ταυτίζονται με αυτές του καθολικού της μονής του Τίμιου Σταυρού. Το ξύλινο τέμπλο αποτελεί τυπικό δείγμα των τέμπλων του 18^{ου} αι και έχει ιδιαίτερη ομοιότητα με εκείνο στη Μονή του Τίμιου Σταυρού στην ευρύτερη περιοχή του Σαγκρίου⁹. Δύο από τις δεσποτικές εικόνες φέρουν την υπογραφή του γνωστού ζωγράφου Βίκτορα¹⁰ και είναι του 1660. Αυτές

8 Στις παραπάνω πληροφορίες προσθέτουμε την δημοσιευμένη, ήδη από το 1938 γλαφυρή περιγραφή του Φ. Περιλλά: «...Στο άνω Σαγκρί, κοντά στο κοιμητήρι είναι το παλιό μοναστήρι των Ταξιαρχών εγκαταλειμμένο τώρα. Η πρωτόγονη βαρεία πόρτα του, τεραστίου πάχους, κρέμεται ακόμα από τις στρόφιγγες και πάνω στο τύμπανο του υπέρθυρου του είναι χαραγμένη μια επιγραφή. Μια αψιδωτή στοά στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες βγάζει σε μια θαυμάσια μικρή αυλή όπου απ' τη μια μεριά ένα πηγάδι ανοίγει στο στόμιο του ενώ από την άλλη ένα μαρμάρινο τραπέζι και έδρες κάνουν την γωνιά της ανάπαυσης. Μαρμάρινα σκαλοπάτια ανεβαίνουν στο επάνω πάτωμα όλο αψίδες και χαμηλές κολωνίσσες. Ένα απλόχωρο χαγιάτι ήταν εκεί άλλοτε ανάμεσα σε παχειές τούφες γερανίου που μένουν ακόμα χοντρά κλωνιά και ξερές ρίζες. Πάνω από την πόρτα της εκκλησίας διαβάζετε την χρονολογία 1687...» στο: Φ. Περιλλά, «Τα χωριά της Ελλάδος», Νάξος, Εφημερίς «Ναξιακόν Μέλλον» 16.8.1938 δημοσιευμένη στο Ν. Κεφαλληνιάδη, ο.π. σ. 59, σημ.1.

9 Θ. Μπιλής, «Η Μονή Τίμιου Σταυρού στη Νάξο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 7*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 121.

10 Γ. Μαστορόπουλος, «Υπογραφές ζωγράφων σε εικόνες της κεντρικής Νάξου», *Δ.Χ.Α.Ε. περ.Δ' τ. ΙΒ' (1984)*, σ. 476.

είναι ο Μιχαήλ Αρχιστράτηγος (με διαστάσεις 0,94x0,69μ.) και ο Χριστός ένθρονος Μέγας Αρχιερεύς (με διαστάσεις 0,93x0,63μ.). Από τα θωράκια δύο φέρουν την υπογραφή του Γεώργιου Βάλβη και είναι του 1804. Το ένα είναι ο Χριστός¹¹ (με διαστάσεις 1,05x0,63μ.) και το άλλο οι Μιχαήλ και Γαβριήλ, οι Αρχάγγελοι¹² (με διαστάσεις 1,05x0,85μ.). Ένα ακόμη θωράκιο είναι ενυπόγραφο από τον «Πρωτονοτάριο Δρυμαλίας», νάξιο ζωγράφος, αγνώστων στοιχείων, στο β' μισό του 18^{ου} αι. Το θωράκιο εικονίζει τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου¹³ (με διαστάσεις 1,05x0,63). Το μαρμάρινο υπέρθυρο της θύρας του καθολικού το οποίο είδε ο Περιλλά (με χάραγμα 1687) βρίσκεται αυτή τη στιγμή ενσωματωμένο στο πηγάδι της εκκλησίας (βλ. εικ.8)¹⁴. Από τα διάσπαρτα μάρμαρα προκύπτει με ακρίβεια το ομφάλιο του αρχικού ναού. Επίσης, παρόμοιο απαντάται στη μονή του Τίμιου Σταυρού. Δύο μάρμαρα από το πλαίσιο του ομφάλιου μήκους 1,50 μ. βρίσκονται, σήμερα, εντοιχισμένα στους εξωτερικούς πάγκους της εκκλησίας, μία πλάκα με θυρεό και νεκροκεφαλή (βλ.εικ.9) βρίσκεται ενσωματωμένη σε δάπεδο και τρία ακόμα (δύο μάρμαρα από τα πλαίσια και μια πλάκα διακοσμημένη με το θέμα του δικέφαλου αετού) πάλι ενσωματωμένα στη νέα δαπεδόστρωση του ναού. Στον εξωνάρθηκα του υφιστάμενου ναού είναι τοποθετημένο το μαρμάρινο τραπέζι που υπήρχε στην νοτιοανατολική γωνία της αυλής (βλ.εικ.10). Επίσης, σφόνδυλοι κιόνων και άλλα μάρμαρα που είχαν ενσωματωθεί στο συγκρότημα της μονής βρίσκονται αυτή τη στιγμή στον αρχαιολογικό χώρο του Γύρουλα στο Σαγκρί¹⁵. Τα μάρμαρα αυτά μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο¹⁶ με ελικόπτερο της πολεμικής αεροπορίας στο πλαίσιο της έρευνας και συλλογής του υλικού του αρχαϊκού ναού την δεκαετία του '70, πολλά χρόνια μετά την κατεδάφιση της μονής¹⁷. Στο δυτικό τμήμα του προαύλιου χώρου της σύγχρονης εκκλησίας είναι τοποθετημένες μαρμαρίνες πλάκες από την πλακόστρωση της αυλής του μοναστηριού (βλ.εικ.11).

Ο συσχετισμός με την υφιστάμενη κατάσταση του ναού προκύπτει κυρίως από τη θέση του πηγαδιού που έμεινε αναλλοίωτο στο χρόνο παρά τις δραστικές αλλαγές στο χώρο με την κατεδάφιση της μονής και την ανέγερση του νέου ναού. Από αυτό το συσχετισμό και τις διαστάσεις του συγκροτήματος της μονής όπως αυτές εκτιμήθηκαν από την παρούσα μελέτη και τα στοιχεία που προκύπτουν από την φωτογραφία όπως οι γενικές αναλογίες, οι θύρες και τα παράθυρα διαπιστώνεται ότι ο ναός κτίστηκε περίπου στην ίδια θέση, φυσικά, πολύ μεγαλύτερος από τον αρχικό. Το δυτικό όριο του ευρύτερου χώρου που αναμέναμε να μας δώσει και άλλα στοιχεία φαίνεται ότι έχει προ πολλού αλλοιωθεί με την διαπλάτυνση του νέου αμαξωτού δρόμου.

Παρά την μεγάλη κλίμακα του κτηρίου οι αρχές, οι τρόποι δομής και οι μορφές δεν ξεφεύγουν από την γνωστή προσκόλληση στο τοπικό ιδίωμα της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Από μορφολογικής άποψης παρατηρείται όπως και στα άλλα γειτονικά μοναστήρια μια λιτή

11 Ό.π. «η Άμπελος». Οι Απόστολοι κάθονται στους βλαστούς της αμπέλου και γυρίζουν προς το Χριστό που εικονίζεται στον άξονα της σύνθεσης

12 Ό.π. Εικονίζονται ολόσωμοι.

13 Ό.π. Εικονίζεται όρθια με τον αρχάγγελο Γαβριήλ

14 Βλ. σημ 8 παρόντος άρθρου.

15 Είναι οι σφόνδυλοι με αύξοντα αριθμό 363 (ύψος 2,02 μ.), 364 (1,27μ.), 365 (1,30μ.), 568 (0,67μ.) γείσο οριζόντιο απολαξευμένο (α.α. 1083) (στοιχεία από την αρχαιολογική μελέτη αρχαϊκού ναού Δήμητρας η οποία είναι υπό δημοσίευση). Ευχαριστίες οφείλουμε στο Μ. Κορρέ για την επισήμανση των μελών.

16 «Από το ναό των Ταξιαρχών και το μοναστήρι του Αγ. Ελευθερίου μεταφέρθηκαν στην πηγή τους με ελικόπτερο που διέθεσε η Ελληνική Αεροπορία έξι σπόνδυλοι κιόνων του αρχαϊκού ναού, ...» Βλ. Π.Α.Ε. 1977, 381.

17. Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, συμπεριλαμβανομένου και του έργου αναστήλωσης του αρχαίου ναού, έλαβε την ευρωπαϊκή διάκριση 1ο Βραβείο Europa Nostra 2003, στην κατηγορία: Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου, με μελέτη κι επιβλέψη Μ. Μαγνήσαλη & Θ. Μπιλή.

έκφραση που φτάνει σε ακραίο βαθμό. Με τη χρήση βαθμιδωτών αντηρίδων και μικρών προεξοχών για το κωδωνοστάσιο του ναού και τον σταυρό διαφάνεται μια συγκρατημένη διακοσμητική διάθεση που επιβάλλεται κυρίως για συμβολικούς λόγους. Η αυλή αποτελούσε την βασική αναφορά σε ένα σύνολο αξιόλογης αρχιτεκτονικής ποιότητας (βλ.εικ.12).

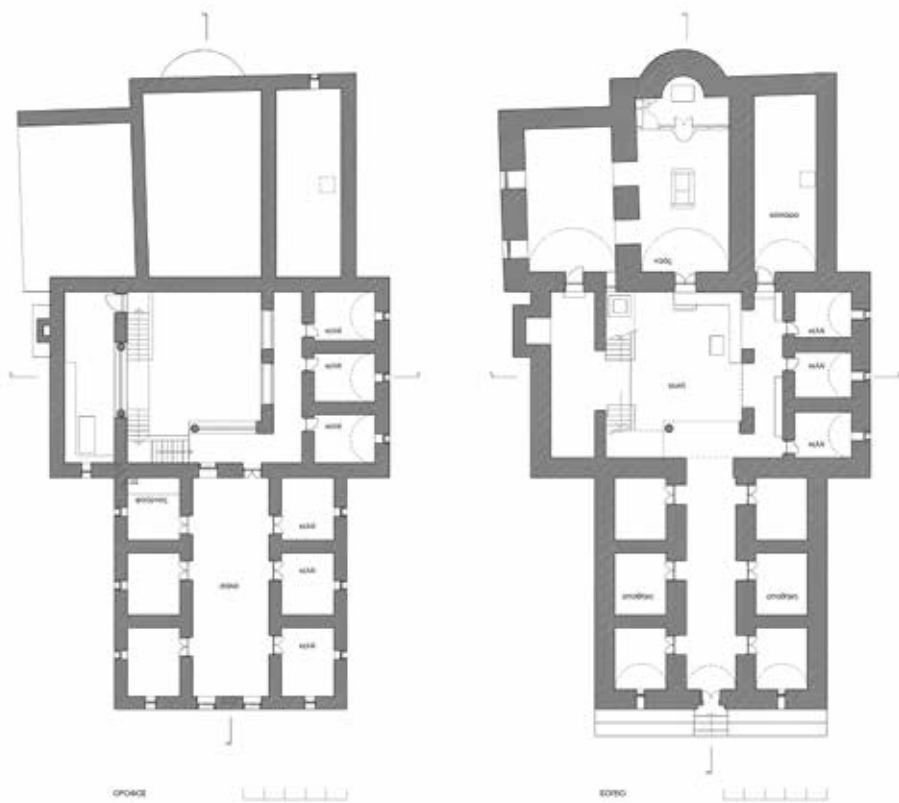
Από το μεγαλείο της σύνθεσης του συγκροτήματος της μονής, αλλά και την διάρθρωση του συνόλου φαίνεται ότι το μοναστήρι των Ταξιαρχών ήταν ένα από τα σπουδαιότερα μεταβυζαντινά μοναστήρια της Νάξου. Η ανασύνθεση της μορφής της μονής των Ταξιαρχών σκοπό έχει ένα λησμονημένο μνημείο της μεταβυζαντινής Νάξου όχι μόνο να γίνει γνωστό στην επιστημονική κοινότητα αλλά κυρίως να αποκατασταθεί στην συλλογική μνήμη της κοινωνίας της Νάξου με το μεγαλείο που του αξίζει.

Εικ.1

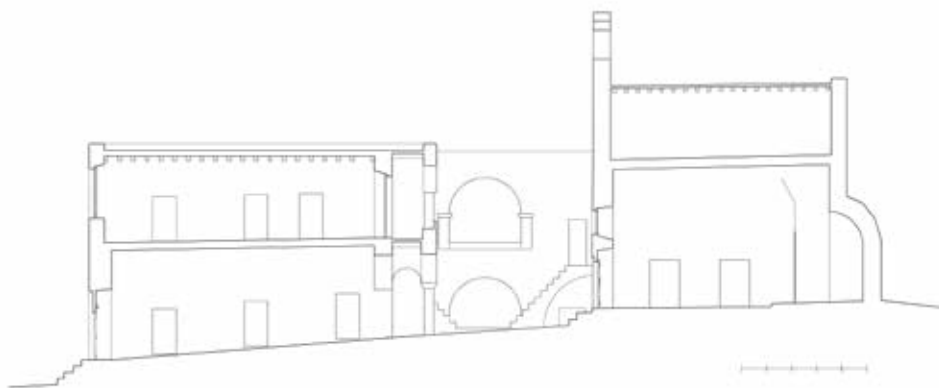
Εικ.2. Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Άποψη της υφιστάμενης εκκλησίας των Ταξιαρχών.

Εικ.3 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Αναπαράσταση της στάθμης του ορόφου και του ισογείου.

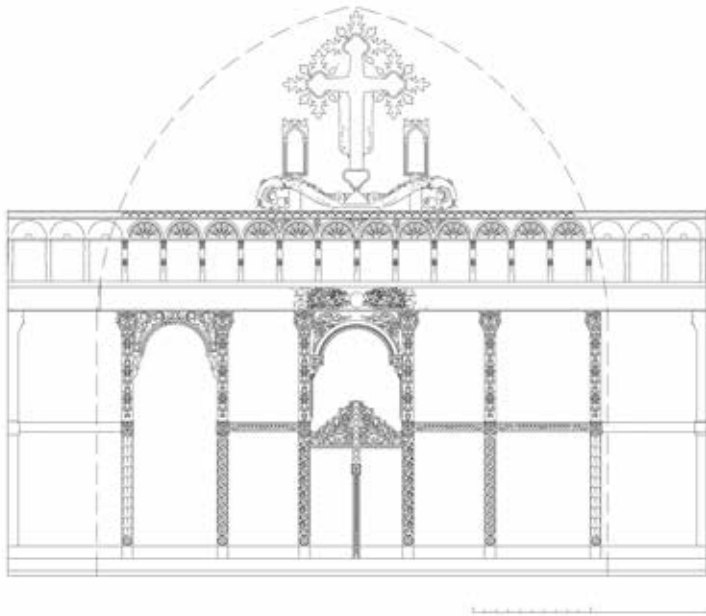
Εικ.4 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Αναπαράσταση της δυτικής όψης.

Εικ.5 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Αναπαράσταση της κατά μήκος τομής.

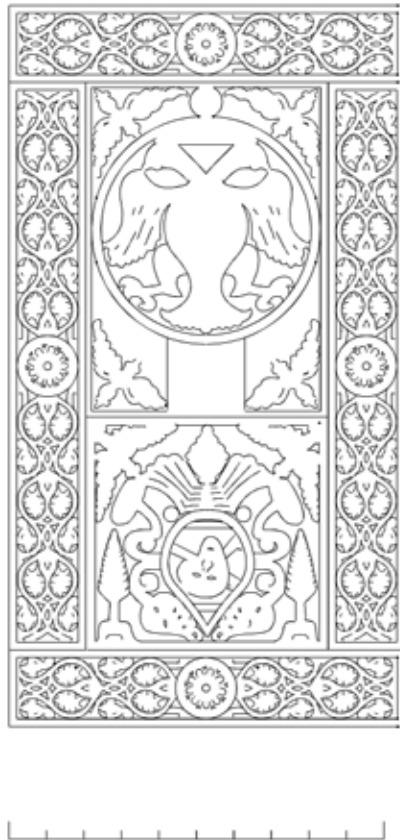
Εικ.6 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Αναπαράσταση της εγκάρσιας τομής.

Εικ.7 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Αποτύπωση του αυθεντικού τέμπλου που βρίσκεται σήμερα στο ναό των Ταξιαρχών.

Εικ.8 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Άποψη μαρμάρων από το καθολικό, που σήμερα βρίσκονται διεσπαρμένα κι ενταγμένα σε νέες θέσεις.

Εικ.9 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Ανασύνθεση του αυθεντικού ομφάλιου.

Εικ.10 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Το τραπέζι της αυλής της μονής. Σήμερα βρίσκεται στον εξωνάρθηκα του ναού.

Εικ.11 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Μαρμάρινες πλάκες από την αυλή του μοναστηριού τοποθετημένες σήμερα στο δυτικό τμήμα της αυλής της υφιστάμενης εκκλησίας.

Εικ.12 Μονή Ταξιαρχών Νάξου. Σκίτσο αναπαράστασης της αυλής της μονής.

KASTRO APALIROU; THE BYZANTINE CAPITAL OF NAXOS?

DAVID HILL*, HÅKON ROLAND**, KNUT ØDEGÅRD***

Naxos is famous for its rich Byzantine historical heritage. No other Greek island can boast a total of more than 150 churches from the Byzantine period, of which at least 50 date to earlier than 1000 AD. The wealth of information concerning church architecture and church decoration is, however, not matched by a similar documentation in settlements and towns on Naxos during the Byzantine period. To put it bluntly, we know where people went to church, but we know very little about where people lived, whether in the countryside or in towns.

The fate of Chora, the main settlement of Naxos during Antiquity and after the Latin conquest in the early 13th century, is a case in point. We hardly have any evidence for settlement in Chora between the mid-7th to the early 13th century¹. That may well be because later settlement has obliterated or obscured earlier settlement in the central areas, but it is also possible that the site was deserted or semi-deserted during these troubled centuries.

Since the early Byzantine period is clearly one we know little about at Naxos when it comes to settlements, it is indeed strange that so little attention has been focused on the one site that very probably was founded during exactly this period; Kastro Apalirou in the southern part of the island.

Kastro Apalirou has never been forgotten, it has always been known as an abandoned site among the local population. Even among scholars, the site has been known as a very promising site for more than a century. About 100 years the British historian Fotheringham in his study on Marco Sanudo mentioned that «a careful study of the remains at Castro-Apalire is clearly a task which might repay the archaeologist»². In more recent times the remains have been mentioned briefly by Mastoropoulos in his magisterial overview of Byzantine Naxos,³ but until very recently a detailed study and mapping of the actual remains had not been carried out. After having worked at the site for almost 6 years, we are still rather surprised that such a site has not received more attention from archaeologists. The simple explanation must be because Kastro Apalirou is located at a steep hilltop, the route up is not easy and the final part is particularly heavy with its 45% inclines. With heavy surveying equipment and necessary food and water for a long day of work, it is no task for an armchair archaeologist. Norwegians are, however, fond of mountains and the difficult access to the top has for us been more of a challenge than an obstacle.

We recently published our first scientific report on Kastro Apalirou for the scholarly

* Dr research fellow, Museum of Cultural History, University of Oslo.

** Dr associate professor, Museum of Cultural History, University of Oslo.

*** Dr associate professor, Department of Archaeology, Conservation and History, University of Oslo.

1 V. Lambrinouidakis, «Naxos in Imperial and Early Christian Times», in J. Crow, D. Hill (eds.), *Naxos and the Byzantine Aegean, Papers and Monographs of the Norwegian Institute at Athens* (forthcoming).

2 J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo. Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915, 43.

3 G. S. Mastoropoulos, *Naxos: Byzantine Monuments*. Athens 2006, 112-13.

environment.⁴ Our aim with the present article is instead to give a brief overview of the work carried out at the site since 2010, focusing particularly on how our perception of Kastro Apalirou has changed during the years of fieldwork. During these last 6 years we have felt at home at Naxos on our annual campaigns of study and this article is therefore dedicated to all the Naxians we have met during our work for their heartwarming interest and hospitality.

The fieldwork at Kastro Apalirou has been carried out under the aegis of the Norwegian Institute at Athens. One of our members, Knut Ødegård, was director of this institute 2003-2007 and it was during this period that the first visit to the site was carried out. A formal application for fieldwork and study was delivered to the Hellenic Ministry of Culture in late 2007 and a formal cooperation was initiated with the 2nd Ephorate of Byzantine Antiquities under its then director, Dr. Katerina Dellaporta, in 2008. The actual fieldwork could for practical reasons not be started before in 2010, however, and by then also Dr. Håkon Roland and Dr. David Hill of the Museum of Cultural History of the University of Oslo had joined the Norwegian team. Survey was undertaken using a Trimble total station. A local coordinate system, anchored by handheld GPS points with a standard 2-4 meters deviation, was laid out. Within the local grid, accuracy levels were within the normal 2 cm range for Trimble equipment.

The first season of study: Kastro Apalirou as a fortress

Our first short period of work at the site was carried out in October 2010 and our initial aim was to document and map what we then believed to be the main structures at the site, the fortifications and the church of Aghios Giorgos. These were indeed the two structures described by Mastoropoulos and the few other tourist guides that had mentioned the site. We knew from previous visits that there were more structures to be documented, but we did expect that a study of the fortifications would be the most important results we could obtain from a site like this. We did believe at the time that the inaccessible location of the site itself made it quite obvious that this was mainly a fortress, constructed during a period of insecurity. The mapping and documentation of the curtain walls were therefore the first task.

The greatest length enclosed by the curtain walls is 320 m from north to south, whilst the greatest width is 100 m east to west. The area enclosed by the walls is 2.06 ha. The lowest point of the site is 386 m and the highest 435 m., making the internal topography of Apalirou steep and rocky.

The defences at Kastro Apalirou are made up of a single curtain wall between 1.5 and 2 metres thick, consisting of loose rubble blocks fixed together with mortar/cement. Contrary to what has been stated by older literature and in some tourist guides,⁵ the walls are clearly one single curtain, although some of the cisterns, as well as some houses, have been arranged in lines behind the fortifications, making almost a second line of defence in some places. There are eight towers, both semi-circular and rectangular, and only one gate, facing directly west. The walls are constructed to use the crags and the cliffs effectively. The towers are small and probably had the purpose of creating platforms from which to fire onto an attack made against the walls. We assume that the height of the walls must

4 D. Hill, H. Roland, K. Ødegård, «Kastro Apalirou, Naxos, a 7th Century Urban foundation», in E. Rizos (ed.), *New Cities in Late Antiquity, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive*, Paris 2016. (In press)

5 Fotheringham, op.cit. p. 42, mentions erroneously that Kastro Apalirou had no less than 3 lines of walls.

originally have been four to six metres high, which means that considerable degradation of the structure has taken place.⁶ Much of the material has collapsed and much has been removed, presumably to build fences, terraces and other structures in later periods.

There are two visible phases in the defences or, perhaps, it would be better to say, one phase with a later addition or improvement. The probable artillery tower/platform at the north, which is the part of Kastro Apalirou most visible from below, was a later addition. The southern part of this addition to the walls also has an inner wall walk behind crenulations that extends southwards to connect with the older defence wall.

Apart from the defences, we also included a new and complete documentation and mapping of the church of Aghios Giorgios.⁷ This large and important church has several building phases and no less than 5 chapels, in addition to a structure to the northeast of a still uncertain function.

The best preserved buildings at Kastro Apalirou are, however, neither the fortifications or the church, but a series of large cisterns, particularly in the northern half of the town. During 2010-11 we mapped and documented these vital structures for the town. Situated on top of a hill, the only way of collecting water would have been by collecting the rain during the winter months. The imposing cisterns in the northern half of the town are free-standing and would seem to be a communal water supply, as there are no buildings attached to them. They were evidently also connected to a catchment system that ensured sufficient water during the year, to which we will return further below. At the end of our first period of study, in October-November 2010, we had managed to cover quite a lot of what we aimed for. The map we were able to produce at the end of the work was the first accurate documentation ever done at Kastro Apalirou and it also gave us a direction to follow in the coming years.

The second season: The houses

When we returned to Naxos in 2011, we had a long list of areas and measurements taken in 2010 to check and update, but we had also planned to shift our attention towards the central areas of Kastro Apalirou, where we had seen that there were a number of structures, many of them relatively well preserved, that seemed to belong to houses. Many of these structures were located in the vicinity of the one and only gate in the walls. These houses were evidently well made, with good mortar, since some of the walls are still standing almost 3 meters high. Both for their location, being the first houses a visitor to the town would see, and the simple fact that they were bigger and better made than most structures at Kastro Apalirou, made these houses interesting. We managed to document the most important of them during our field season in 2011. At the end of this year, our map of Kastro Apalirou had consequently been augmented with more domestic buildings in addition to fortifications, the church of Aghios Giorgos and the large cisterns. The fortress was beginning to look more like a town.

Work in 2012-13: Kastro Apalirou comes to life as town

Even though we had started the documentation of some of the houses in 2011, we had not

6 A height of five meters is documented in Korinth, cf. Athanasoulis, *Το κάστρο Ακροκορίνθου και η ανάδειξή του* (2006-2009), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, 2009, 45.

7 Described earlier by Mastoropoulos, *Naxos: Byzantine Monuments*, Athens, 2006, 112-113 and K. Aslanidis, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, Ph.D University of Patras, 2014, 52-59. The new documentation will be more precise and included in the overall map of Kastro Apalirou.

been able to understand well the relationship between the houses. This was mainly because of all building debris that still covers much of the buildings. It is simply difficult to see the difference between where a wall ends and where it has been covered by the collapsed building. To get any understanding of these structures, we saw that we had to train our eyes to understand the relationship between the different walls and to try to understand how the houses communicated by streets and stairways.

During our 3rd season of work at Kastro Apalirou, we had something of a breakthrough in understanding the urban landscape of Kastro Apalirou. This was mainly because we were now able to see that the central part of the town was not just a confusing heap of rubble and dislocated walls, there was indeed a system. And this system consisted in winding streets, terraces with houses and stairways that connected the different levels of the steep topography of Kastro Apalirou. These terraces and stairways also formed another function. We have found that many of the stairways are lined by channels. These were evidently used for collecting water along the public stairways and streets and they empty into larger channels that run towards the large cisterns in the northern part of the town, mentioned above. This surprising feature is in fact a good indication that Kastro Apalirou was a well-planned urban foundation from the start. Many of the houses had a private cistern in the cellar, which drained the water from the roof of each private house, but the streets and stairways must have been a public domain and were used for the communal water supply.

We are still only at the beginning of the investigation of the houses of Kastro Apalirou. We need to clear some of them from the building debris to show how the internal organization was. What we are reasonably certain about is that some of them must have been at least three storeys high and seen from below this must have presented the visitor to Kastro Apalirou with an impressive sight of a dense urban settlement. We have so far documented around 70 houses, but we know there are many more. So far, we have only mapped and documented the walls that are clearly part of a building structure and a fair guess would be that the number will at least double in the coming years of further investigation. The number of houses is interesting, because it can tell us something about population size. 150-200 houses could, very hypothetically, point to a population of 2-3000 persons. Quite a substantial town in the Early Byzantine period. This is based only on counting houses inside the fortifications. But we have noticed that there are remains of more houses outside the fortifications, further down on the western slope below Kastro Apalirou.

In 2015, we invited our British colleagues James Crow (University of Edinburgh) and Sam Turner (Newcastle University)⁸ into our project and they have started the documentation of what seems to have been a village at the foot of the mountain below Kastro Apalirou. Although this research is still at its very beginning, we are beginning to get a glimpse of a densely settled landscape in the Byzantine period, where Kastro Apalirou must have been the most important centre.

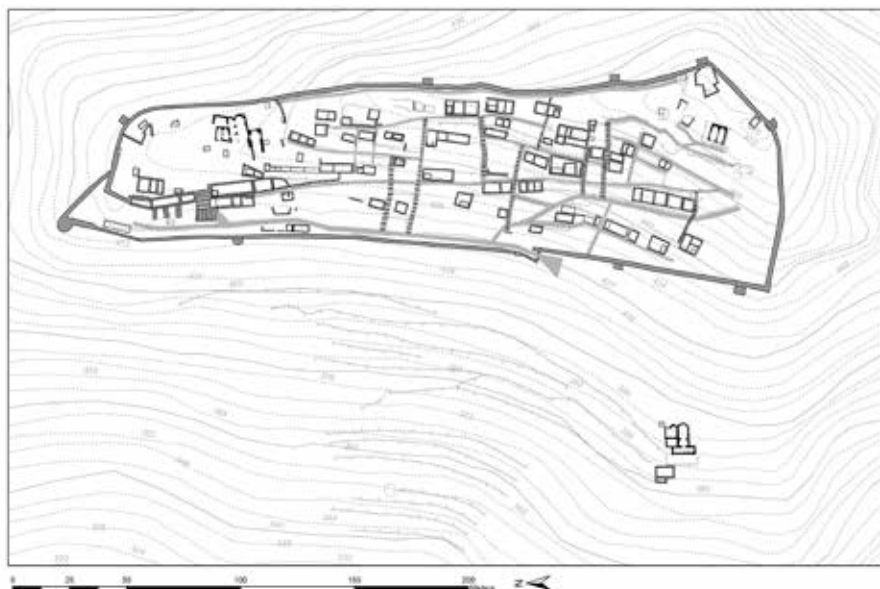
We will learn much more about Naxos' Byzantine past in the years to come. Since we started our work at Kastro Apalirou in 2010, we have seen how our vision and interpretation of the site has developed from a simple fortification to a fully developed and planned urban centre. The ongoing research in and around Kastro Apalirou will help us understand the important early phase of the Byzantine period. We will understand more about the

8 Some preliminary results are presented in Crow, J., Turner, S., Vionis, A.K. 2011. "Characterizing the Historic Landscapes of Naxos", *Journal of Mediterranean Archaeology* 24:1, 111-137.

settlements, the organization, the roads and harbours, but also how Kastro Apalirou and Naxos connected to the outside world at a time when Arab raids were changing the Mediterranean world.

Plan of Kastro Apalirou after the first field season in 2010.

Plan of Kastro Apalirou after the field season in 2016.

David Hill (left) and Håkon Roland mapping the fortifications near the southern summit of Kastro Apalirou.

The second and latest phase of the fortifications at Kastro Apalirou seen from below.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΟΡΦΑΝΗ ΣΑΓΚΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΜΟΝΟΙΚΙΩΝ. ΕΡΓΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ 2^Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΑΦΟΥ*

Η Νάξος, το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ιστορία του Αιγαίου όχι μόνο στους αρχαίους χρόνους, αλλά και στη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αδιάψευστοι μάρτυρες είναι τα ίδια τα μνημεία. Ο μεγάλος αριθμός των βασιλικών που έχουν εντοπιστεί στη Νάξο, οι γραπτές ανεικονικές διακοσμήσεις σε ναούς, το πλήθος των εκκλησιών που διασώζουν τοιχογραφίες του 13^{ου} αι., καλύπτει ολόκληρη σχεδόν τη βυζαντινή περίοδο. Η ποικιλία των αρχιτεκτονικών ρυθμών, των μαρμάρινων γλυπτών και των επάλληλων στρωμάτων των βυζαντινών τοιχογραφιών, αποτελούν αδιάσειστα στοιχεία ότι το νησί γνώρισε ιδιαίτερη πολιτιστική και επομένως κοινωνικό-οικονομική ακμή κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.

Τα τελευταία χρόνια, η Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει πραγματοποιήσει σωστικές αλλά και συστηματικές αναστηλωτικές εργασίες σε σημαντικά μνημεία του νησιού. Στο ναό της Παναγίας Ορφανής στο Σαγκρί και στον Ταξιάρχη στα Μονοίτσια, οι εργασίες συντήρησης – αποκατάστασης πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση – Συντήρηση Βυζαντινών Μνημείων Νάξου» που εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης και νήσων Αιγαίου 2007-2013 της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 2011 και προβλέπεται να ολοκληρωθούν το Δεκέμβριο του 2014¹.

Ναός Παναγίας Ορφανής στο Σαγκρί

Η Παναγία Ορφανή² ή Παναγία του Πύργου, βρίσκεται στα βορειοανατολικά του οικισμού του Σαγκρίου στο κεντρικό τμήμα του νησιού, σε απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων από την πόλη της Νάξου (εικ.1). Σε απόσταση μερικών μέτρων νοτίως του ναού δεσπόζει ο πύργος των Παλαιολόγων³ ενώ στα νοτιοανατολικά βρίσκεται το συγκρότημα των ναών των

* Αρχαιολόγος, Συντηρήτρια Αρχαιολογικών Ευρημάτων, MSc ΕΜΠ, στην «Προστασία Μνημείων». Ευχαριστώ θερμά την κ. Αικατερίνη Δελλαπόρτα, προϊσταμένη τότε της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, νυν διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, που μου επέτρεψε να παρουσιάσω τα δύο μνημεία.

- 1 Οι εργασίες στο ναό της Παναγίας Ορφανής ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 2011 ενώ στον ναό του Ταξιάρχη στα Μονοίτσια την άνοιξη του 2013. Έως τον Σεπτέμβριο του 2013, οπότε και πραγματοποιήθηκε η παρούσα ανακοίνωση στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», οι εργασίες και στα δύο μνημεία είχαν προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό.
- 2 Η επωνυμία *Παναγία Ορφανή* αναφέρεται προφανώς σε ιδιότητα της Παναγίας να προστατεύει τις ορφανές νέες (Κορρές 1967, 567). Πρβλ. Μανόλη Σέργη, Προς το Γερσανί, από τους δρόμους της Ιστορίας και της Κοινωνικής Λαογραφίας: μετονομασία ενός τοπωνυμίου, παρετυμολογία, ιδεολογήματα, *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου "Η Νάξος δια μέσου των αιώνων"*, Αθήνα: 2013, σσ. 387-405.
- 3 Ο ναός αναφέρεται και ως *Παναγία του Πύργου* λόγω της άμεσης γειτνίασης με τον πύργο των Παλαιολόγων. Ο τριώροφος πύργος με τους βοηθητικούς χώρους, ανήκε αρχικά στους Crispi (1629) και στη συνέχεια στους Barozzi (1699). Στο οικοδόμημά του στο κεντρικό υπέρθυρο υπάρχει η επιγραφή: FATTO NEL 1699 ADI 29AG I.A.B. η οποία αποτελεί παραχάραξη μιας παλαιότερης των Crispi μετατρέποντας τα αρχικά N.C. σε I.B. και τη χρονολογία από 1629 σε 1699. Ο πύργος περιήλθε στη συνέχεια στις οικογένειες Γκύζη, Μπογιατζόγλου

Αγίων Αναργύρων. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, τύπος ιδιαίτερα διαδεδομένος στο νησί. Τη σταυροειδή εγγεγραμμένη διάταξη των μερών του εσωτερικού χώρου οργανώνουν δύο ζεύγη παραστάδων που εξέχουν από τους πλάγιους τοίχους και που αντιστοιχούν στον χώρο του κυρίως ναού. Επί των παραστάδων βαίνουν τα τόξα που στηρίζουν τον τρούλο. Η πρόσβαση στο μνημείο πραγματοποιείται από τη θύρα που βρίσκεται στα δυτικά. Το φως στον εσωτερικό χώρο είναι λιγοστό και εισέρχεται μέσα από τα στενά παράθυρα που διατρπούσαν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα το τύμπανο του τρούλου⁴, ενώ ένα πέμπτο ανοίγεται επάνω από τη θύρα εισόδου (εικ. 2). Το ιερό οριοθετείται και διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με μικρή υπερύψωση που φτάνει τα 0,05 μ. Την ύπαρξη άλλοτε ξύλινου τέμπλου υποδηλώνουν εγκοπές στο ανατολικό ζεύγος των παραστάδων. Στον ανατολικό τοίχο ανοίγονται οι δύο κόγχες, εσωτερικά ημικυκλικές⁵. Στα αριστερά της βόρειας κόγχης του ιερού διαμορφώνεται στο πάχος του τοίχου ημικυκλική κόγχη και στο βόρειο τοίχο ανοίγεται κογχάριο ορθογωνικής διατομής. Η Αγία Τράπεζα διαμορφώνεται στο σημείο ένωσης των δύο κογχών από μαρμάρινα μέλη παλαιότερου κτίσματος ενώ δεύτερη Αγία Τράπεζα βρίσκεται στη νότια κόγχη του ναού (εικ. 3). Τα αυθεντικά μέλη της δεύτερης Τράπεζας, που έχουν μεταφερθεί και εκτίθενται σήμερα στο μουσείο του Γύρουλα Σαγκρίου Νάξου, έχουν αντικατασταθεί με ακριβή αντίγραφα. Ο αναθηματικός κιονίσκος, που είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση για την Αγία Τράπεζα του ναού, προέρχεται από το χώρο του ιερού του Γύρουλα και προοριζόταν για να σηκώνει μικρού μεγέθους γυμνή ανδρική μορφή, έναν κούρο. Το ανάθημα, σύμφωνα με επιγραφή, είχε γίνει στον *εκηβόλο* (αυτόν του οποίου τα βέλη φθάνουν μακριά) Απόλλωνα (εικ. 4).

Το δάπεδο του κυρίως ναού συνίσταται από σκυρόδεμα. Οι εργασίες αποξήλωσης του σκυροδέματος έφεραν στο φως τμήματα του αρχικού δαπέδου από ακανόνιστες εγχώριες σχιστόπλακες. Στο ιερό η τελική επιφάνεια του δαπέδου έχει κατασκευασθεί από νεώτερα κεραμικά πλακίδια.

Η κάλυψη του ναού είναι τριμερής. Το ανατολικό και δυτικό τμήμα καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους και το κεντρικό καλύπτεται με τρούλο. Η επικάλυψη του θόλου του δυτικού τμήματος του ναού και του τρούλου διαμορφωνόταν με βυζαντινά κεραμίδια κολλητά με ασβεστοκονίαμα. Η διάταξη των κεράμων του τρούλου ήταν ακτινωτή (εικ. 5) και διέφερε από άλλους βυζαντινούς ναούς της Νάξου όπως λχ την Παναγία Δαμνιώτισσα (11^{ος} αι.) και τους Αγίους Αποστόλους Χαλκείου (12^{ος} - 13^{ος} αι.) όπου η διάταξη είναι κυκλική (εικ. 6). Περιμετρικά του τρούλου ήταν τοποθετημένες πλάκες που διαμόρφωναν ένα είδος γείσου. Η τελική επικάλυψη της ανατολικής καμάρας ήταν από λεπτό στρώμα υδραυλικού ασβεστοκονιάματος, πρακτική συνηθισμένη στις Κυκλάδες. Ίχνη από λίθινες πλάκες στις απολήξεις της καμάρας, στη βόρεια και νότια όψη, πιθανόν να συνιστούν και εδώ ίχνος γείσου.

Η τοιχοδομία του ναού δεν ήταν ορατή, επειδή καλυπτόταν με πατητά επιχρίσματα από ασβεστοκονίαμα, ενώ σε ορισμένα σημεία διακρίνονται πρόχειρες επισκευές με χρήση τσιμεντοκονιάματος. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή με πλακοειδείς εγχώριους λίθους μικρού ή μεσαίου μεγέθους, με χρήση κονιάματος, υλικά και τρόπος δομής συνηθισμένος στη ναξιακή ναοδομία

(1878) και Παλαιολόγου (1915) (Κωτσάκης 2013α, 254-255).

4 Τα δύο από τα τέσσερα ανοίγματα, το ανατολικό και το νότιο, είναι αποφραγμένα.

5 Ο Δημητροκάλλης, το 1976 στη μελέτη του με θέμα «Οι δίκονχοι χριστιανικοί ναοί» τον κατατάσσει στην κατηγορία Β1 και αναφέρει ότι «...οι δύο κόγχες ελαφρά άνισες φθάνουν μέχρι το έδαφος» (Δημητροκάλλης 1976, 121-122, εικ. 171-174)

της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁶. Οι θόλοι είναι επίσης από ντόπιους αργούς πλακοειδείς λίθους, ενώ τα τόξα έχουν κατασκευασθεί από λαξευτούς πωρόλιθους (εικ. 7).

Στο εσωτερικό, μετά την καθαίρεση των σαθρών και νεώτερων επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκαν λίγα μόνο σπαράγματα από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού, τα οποία δεν μας παρέχουν επαρκή στοιχεία για το εικονογραφικό πρόγραμμά του. Ο ναός πιθανότατα έχει εικονογραφηθεί σε δύο διαφορετικές φάσεις: η πρώτη φάση εντοπίζεται στο ιερό και τον κυρίως ναό και η δεύτερη στο δυτικό τμήμα του ναού.

Στο νότιο τοίχο του ιερού, εντός της αβαθούς κόγχης, αποκαλύφθηκε έφιππος στρατιωτικός άγιος σε βαθυγάλαζο βάθος. Φορά στρατιωτική στολή, χιτώνιο, θώρακα και χλαμύδα. Από τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του ταυτίζεται με τον Άγιο Γεώργιο, ο οποίος εικονίζεται νικητής με υψωμένο το δόρυ μετά το φόνο του θηρίου. Μια δεύτερη παράσταση Αγίου Γεωργίου έφιππου, σε συνδυασμό με το θαύμα της δρακοκτονίας⁷ σώζεται αποσπασματικά στο δυτικό αψίδωμα του νοτίου τοίχου. Η παράσταση αποδίδεται με λαϊκότερη τεχνική. Η μορφή νεαρού άνδρα που κρατά στάμνα και ιππεύει στο ίδιο άλογο μας παραπέμπει στο θαύμα του Αγίου που σχετίζεται με τη σωτηρία του αιχμάλωτου στρατιώτη από την Παφλαγονία του Πόντου⁸. Πολύ κοντά στον Άγιο Γεώργιο, στη νοτιοδυτική παραστάδα, αποκαλύφθηκε σπάραγμα μετωπικής αγίας. Στο βόρειο τοίχο, στο μεσαίο αψίδωμα, σώζονται ίχνη στρατιωτικού αγίου. Στη βορειοδυτική παραστάδα, εικονίζεται φυλλοφόρος σταυρός με τρεις εγκάρσιες κεραίες που πλαισιώνεται από διπλή ταινία, κόκκινη εξωτερικά και σε μαύρο χρώμα, λεπτότερη, εσωτερικά. Από τη βάση του εκφύονται κόκκινοι και πράσινοι ελικοειδείς βλαστοί που ανεβαίνουν με κυματισμούς στις δύο πλευρές του και φτάνουν μέχρι την οριζόντια κεραία. Εκατέρωθεν της κάθετης διακρίνεται το συμπύλημα ΙC ΧC. Στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα σώζεται μικρό τμήμα από διακοσμητικό μοτίβο σε υπόλευκο κάμπο που περιβάλλεται από κόκκινη ταινία⁹ (εικ. 8).

Στο μνημείο αναγνωρίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Η ανέγερσή του μπορεί να τοποθετηθεί στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, καθώς ο τύπος του ναού απαντά σε σειρά ναξιακών μνημείων αυτής της εποχής¹⁰. Ωστόσο, σε μία δεύτερη φάση, ο ναός δέχτηκε σημαντικές επεμβάσεις. Κατ' αρχήν, η δυτική κεραία του ναού, ύστερα από ζημιά ή και κατάρρευση, ανακατασκευάστηκε και επεκτάθηκε προς τα δυτικά, ενώ ανακατασκευάστηκε

6 Χατζηδάκης 1989, 10.

7 Το θαύμα της δρακοκτονίας αποτελεί τυπική σκηνή χαρακτηριστική της προσωπικότητας του στρατιωτικού αγίου, που αποσπασμένη από το βιογραφικό κύκλο του αποτέλεσε αυτοτελή παράσταση και γνώρισε μεγάλη διάδοση. Η ιστορία του θαύματος είναι γνωστή. Ο Καππαδόκης άγιος παρουσιάστηκε έφιππος στο άσπρο του άλογο, εξόντωσε τον τρομερό δράκο που λυμαινόταν την πηγή απ' όπου υδρευόταν η Αλαγία ή Λασία απαιτώντας ανθρωπίνη τροφή και ελευθέρωσε τη βασιλοπούλα που είχε με τη σειρά της ριχθεί βορά στο θηρίο (Walter 1995, 321).

8 Πρόκειται για την παράδοση που σχετίζεται με το στρατιώτη Γεώργιο από την Παφλαγονία του Πόντου, ο οποίος έπεσε σε ενέδρα των βαρβάρων και έγινε υπηρέτης κάποιου αξιωματικού. Οι γονείς του παρακαλούσαν θερμά το Θεό να τους φανερώσει τι απέγινε, αλλά και ο Γεώργιος από την εξορία του προσευχόταν στο Θεό να τον απαλλάξει από τη σκλαβιά. Την ημέρα της εορτής του Αγίου Γεωργίου, ο αξιωματικός του Γεωργίου του ζήτησε να του πλύνει τα πόδια και γι' αυτό ο Γεώργιος πήγε να ζεστάνει νερό. Μόλις το νερό έβρασε και το ετοίμασε για τον αφέντη του, παρουσιάστηκε μπροστά του ο Άγιος έφιππος σ' ένα άσπρο άλογο και αφού ανέβασε τον νέο σ' αυτό αμέσως, τον έφερε στο σπίτι του την ώρα που οι γονείς του παρέθεταν γεύμα προς τιμήν του Αγίου. Έμειναν όλοι τότε έκθαμβοι και όταν εκείνος τους αφηγήθηκε το θαύμα με κάθε λεπτομέρεια, όλοι γεμάτοι χαρά δόξασαν το Θεό (Grotowski 2003, 27-77).

9 Το διακοσμητικό θέμα των επάλληλων τριγώνων με σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα συναντάται και στον καμαροσκεπή ναό του Αγίου Ισιδώρου Γαλανάδου οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στον 14^ο - 15^ο αι. (Μαστορόπουλος 2005, 102).

10 Αγία Άννα στην Κάτω Ποταμιά (11^ο-12^ο), Παναγία η Κριτόματτα (11^ο-12^ο), Άγιος Ιωάννης Μπαούζη κτλ

και τμήμα του τρούλου που παρουσίασε στατικά προβλήματα. Στην ίδια κατασκευαστική φάση πιθανόν ανάγεται και η τοποθέτηση κεράμων στα προβληματικά σημεία του ναού (στη δυτική κεραία και στον τρούλο) για μεγαλύτερη προστασία και ενίσχυση. Πιθανότατα την ίδια εποχή ο ναός μετατράπηκε σε δίκογχο¹¹ και τοποθετήθηκε η δεύτερη Αγία Τράπεζα στα νότια.

Με τη δεύτερη κατασκευαστική φάση του ναού συνδέεται πιθανότατα ο νομισματικός θησαυρός που εντοπίστηκε σε κλειστό αγγείο στο χώρο του ιερού. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό ασημένιων ενετικών grossi διαφόρων κοπών, κάποια από τα οποία των δόγηδων Giovanni Soranzo, Francesco Dandolo, Bartolomeo Gradenigo, που χρονολογούνται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα¹² (εικ. 9). Η παρουσία του νομισματικού θησαυρού σχετίζεται πιθανότατα με τα νέα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα που διαμορφώνονται την περίοδο αυτή στο νησί της Νάξου καθώς δημιουργείται μία νέα κοινωνική τάξη από Έλληνες που ξεχωρίζουν από την πλειοψηφία των χωρικών και καταλαμβάνουν ένα ενδιάμεσο κοινωνικό στρώμα μεταξύ των αρχόντων και των απλών χωρικών της υπαίθρου¹³. Η νέα αυτή τάξη έχει την οικονομική ευχέρεια και διαθέτει χρήματα για την κατασκευή ή ανακαίνιση ή διακόσμηση ναών της ναξιακής ενδοχώρας¹⁴. Το σύνολο των ευρημάτων, που προέρχεται από τις εργασίες στο ναό της Παναγίας Ορφανής, συμπληρώνει ένας ακόμη θησαυρός που βρέθηκε εντός της λιθοδομής του ναού. Αποτελείται από πέντε χρυσά δακτυλίδια, 186 ψήφους μαργαριταριών, 12 περίαπτα από κράμα χαλκού ρομβοειδούς σχήματος με οπές ανάρτησης, ένα περίαπτο με σφραγιδόλιθο που κοσμεύεται με έγγλυφη παράσταση καθιστού Ερμή σε ημιπολύτιμο λίθο και τέλος ένα περίαπτο που κοσμεύεται με χρυσό νόμισμα, πιθανόν του 12^{ου} αι. σε πλαίσιο από λεπτή σχοινοειδή ταινία και αλυσίδα από κράμα χαλκού. Στον εμπροσθότυπο του νομίσματος απεικονίζεται προτομή Χριστού. Στο αριστερό χέρι κρατά ειλητάριο και στο πεδίο διακρίνεται ΙC ΧC. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται μορφή αυτοκράτορα κατά μέτωπο με στέμμα και στρατιωτικό ένδυμα. Στο δεξιό κρατά σταυροφόρο σκήπτρο και στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα.

Η ανάγκη κατασκευής αποστραγγιστικής τάφρου στα νότια του ναού και η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε έδειξε ότι ο χώρος στα νότια του ναού χρησίμευσε, σε μεταγενέστερους χρόνους, ως νεκροταφείο (εικ. 10). Συνολικά αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 16 κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Πρόκειται για πρόχειρες κατασκευές, κτισμένες με μικρού ή μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη. Για την καλυψή τους χρησιμοποιήθηκαν σχιστόπλακες διαφόρων μεγεθών που έχουν σμιλευτεί αδρά ώστε να αποκτήσουν ορθογώνιο περίπου σχήμα. Ως δάπεδο για την εναπόθεση των νεκρών χρησίμευε ο σχιστολιθικός φυσικός βράχος. Η πρακτική της ανακομιδής των οστών επισημάνθηκε σχεδόν σε όλους τους τάφους. Ο ακριβής προσδιορισμός του χρόνου και της διάρκειας χρήσης του νεκροταφείου είναι δύσκολος λόγω της απουσίας ευρημάτων. Στην επίχωση των τάφων εντοπίστηκαν λίγα όστρακα προερχόμενα κατά κύριο λόγο από αβαφή χρηστική κεραμική και ελάχιστα όστρακα από εφυαλωμένα αγγεία που χρονολογούνται από το 13^ο αι. έως και τους νεώτερους χρόνους.

11 Επισημαίνεται ότι στη Νάξο έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί δώδεκα δίκογχοι ναοί - οι περισσότεροι ανάγονται στους βυζαντινούς χρόνους - που αντί για μία έχουν δύο συμμετρικές και αρχιτεκτονικώς ισοδύναμες κόγχες ιερού: Άγιος Γεώργιος στο Σκεπόνι, ανώνυμο παρεκκλήσι του Αγίου Ακεψιά, παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου Μελάνων, Αγία Μαρίνα Ποταμιάς, Θεοσκέπαστη Χαλκείου κτλ (Μαστορόπουλος 2006, 116).

12 Τα νομίσματα έχουν μεταφερθεί και φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

13 Κατσουρός 2006, 34.

14 Κωσταρέλλη 2007, 9.

Ο ναός αντιμετώπιζε ποικίλα προβλήματα με σημαντικότερο τις τοπικές καθιζήσεις που είχαν ως συνέπεια τη δημιουργία κατακόρυφων ρωγμών στο βόρειο τοίχο του ναού. Οι τοιχοποιίες των κογχών και το τύμπανο του τρούλου παρουσίαζαν σημαντικά προβλήματα αποδιοργάνωσης της δομής τους λόγω της πλήρους καταστροφής του συνδετικού κονιάματος. Φθορές εντοπίζονταν επίσης στο σύνολο της κεράμωσης, στα αρμολογήματα και τα επιχρίσματα ενώ οι ποικίλες επεμβάσεις και επισκευές στην τοιχοποιία και τις στέγες είχαν αλλοιώσει σε σημαντικό βαθμό την αρχική μορφή του μνημείου. Η αποκατάσταση του ναού ξεκίνησε σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη¹⁵ τον Ιούλιο του 2011. Καθαρίστηκαν οι επιφάνειες των λιθοδομών από τα σαθρά επιχρίσματα και τα νεώτερα τσιμεντοκονιάματα, εξυγιάνθηκαν οι αρμοί σε βάθος και αρμολογήθηκαν με ειδικό ασβεστοκονίαμα του οποίου η σύσταση αποφασίστηκε μετά την μελέτη των κονιαμάτων του ναού που εκπονήθηκε από το Κέντρο Λίθου. Τοπικές ανακτίσεις, μικροσυμπληρώσεις και λιθοσυρραφές πραγματοποιήθηκαν σε όσα σημεία των λιθοδομών κρίθηκε απαραίτητο. Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες των λιθοδομών του μνημείου επιχρίστηκαν με κονιάματα σε τρεις στρώσεις. Στη δυτική καμάρα και τον τρούλο, έγινε αποξήλωση των κεράμων αφού προηγήθηκε σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση της θέσης τους. Ακολούθησαν εργασίες εξυγίανσης των εξωραχίων και κατασκευή του νέου, πατητού επιχρίσματος. Αντίστοιχες εργασίες έγιναν και στην ανατολική καμάρα. Στο τύμπανο του τρούλου, διανοίχθηκαν τα δύο παράθυρα - φεγγίτες προκειμένου να επιτευχθεί επαρκής αερισμός του εσωτερικού χώρου (εικ. 11).

Στο εσωτερικό του ναού καθαιρέθηκαν τα σαθρά και νεώτερα επιχρίσματα, και έχουν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών¹⁶. Απομακρύνθηκε το μεταγενέστερο δάπεδο από σκυρόδεμα στον κυρίως ναό και τα κεραμικά πλακίδια στο χώρο του ιερού και τεκμηριώθηκε η θέση του αρχικού δαπέδου και του κατωφλιού του ναού. Ακολούθησε η αποκατάσταση του δαπέδου με την τοποθέτηση εγχώριων πλακών. Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν με την κατασκευή συστήματος απορροής των ομβρίων στα νότια, την ολοκλήρωση της συντήρησης των τοιχογραφικών σπαραγμάτων και την τοποθέτηση νέων κουφωμάτων.

Ναός Ταξιάρχη Μονοικίων

Στο κεντρικό τμήμα του νησιού, όπου και ο εύφορος κάμπος της Τραγαίας, αντικριστά του μικρού, σχεδόν εγκαταλελειμμένου οικισμού των Μονοικίων¹⁷, βρίσκεται η δίκλιτη σήμερα, τρίκλιτη¹⁸ στην αρχική της φάση βυζαντινή θολωτή βασιλική του Ταξιάρχη (εικ. 12). Στη

15 Η αρχιτεκτονική προμελέτη αποτύπωσης και αποκατάστασης του ναού της Παναγίας Ορφανής στο Σαγκρί Νάξου εκπονήθηκε το Νοέμβριο του 2000 από το Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών: Α. Σαϊρώνης - Δ. Κροκίδης.

16 Για τις τοιχογραφίες εκπονήθηκε προμελέτη συντήρησης που περιλάμβανε φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών, καταγραφή μετρήσεων της σχετικής υγρασίας του περιβάλλοντος και του υποστρώματος των τοιχογραφιών, διερεύνηση και χαρτογράφηση ώστε να εντοπιστούν οι θέσεις αποκολλήσεων του υποστρώματος από την τοιχοποιία, περιγραφή της παθολογίας και των αιτιών φθοράς και τέλος παρουσίαση προτάσεων συντήρησης με την χρήση συμβατών υλικών και μεθόδων.

17 Η ονομασία του χωριού Μονοίτσια ή Αμονοίτσια προέρχεται πιθανότατα από το *μονοίκια*, που δηλώνει μικρή εκκλησιαστική παροικία, όπου κατοικούσαν οι εκ μόνης εξαρτώμενοι, όπως ήδη από το 1916 υπεστήριξε ο Περικλής Ζερλέντης: «*Μονοίτσια και Αμονοίτσια καλούμενα κατά παραφθοράν εκ της λέξεως μονοίκια σημαίνουσης μικράν εκκλησιαστικήν παροικίαν: διετέλεσαν δε τα Μονοίτσια εκκλησιαστική παροικία του ου μακράν αυτών κειμένου εν ερείπιοις μεγαλοπρεπούς ναού του Αγ. Ισιδώρου*» (Κεφαλληνιάδης 1967, 6).

18 Σε ανασκαφική διερεύνηση που πραγματοποιείται στα νότια του ναού, έχουν ήδη εντοπισθεί λείψανα των

σημερινή του μορφή ο ναός παρουσιάζεται ως ορθογωνικής κάτοψης οικοδόμημα με δύο κλίτη, βόρειο και νότιο, εξωτερικών διαστάσεων 10,30 μ. μήκους και 7,80 μ. πλάτους (εικ. 13). Το αρχικό οικοδόμημα¹⁹ ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής, αρχιτεκτονικός τύπος γνωστός στη Νάξο²⁰ που συνδέεται με τα μνημεία της ανατολής (Μ. Ασία, Συρία)²¹.

Ο ναός είναι χτισμένος στην πλαγιά του υψώματος Ράχη, κάθετα προς τις ισοϋψείς καμπύλες του εδάφους, σχετικά κοντά στα σπίτια της δυτικής πλευράς του οικισμού, μέσα σε χωράφια και ελαιώνες (εικ. 14). Η διατηρούμενη αψίδα του σημερινού νοτίου κλίτους είναι η κεντρική αψίδα της τρίκλιτης βασιλικής δεδομένου ότι το αρχικό νότιο κλίτος έχει καταστραφεί. Ο διαχωρισμός των κλιτών επιτυγχάνεται με δύο ζεύγη πεσσών και δύο ζεύγη παραστάδων συναρμοσμένων με τον ανατολικό και δυτικό τοίχο (εικ. 15). Η είσοδος στο ναό γινόταν από τη δυτική πλευρά όπου διαμορφώνονται δύο ανοίγματα θυρών, αποφραγμένα σήμερα, στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος. Τα ανοίγματα διακρίνονται με σαφήνεια από το εσωτερικό του ναού, ενώ στη θέση τους παραμένουν τα μονολιθικά ανώφλια των δύο θυρών (εικ. 16). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής διερεύνησης απεκαλύφθη και το άνοιγμα της θύρας του νοτίου κλίτους, ίσου πλάτους με αυτό της θύρας του βορείου κλίτους.

Στο κεντρικό κλίτος, το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τους δυο ανατολικούς πεσσούς που ορίζουν και τη θέση χαμηλού μεταγενέστερου τέμπλου. Στη θέση του διατηρείται ο μαρμάρινος στυλοβάτης του τέμπλου, υπερυψωμένος από τη στάθμη του διαμορφωμένου με ακανόνιστες μαρμαρόπλακες, εν ξηρώ τοποθετημένες, δαπέδου (εικ. 17). Η ημικυκλική αψίδα του κλίτους εξέχει ανατολικά, ενώ στο εσωτερικό τη βάση του τεταρτοσφαιρίου διατρέχει λίθινος κοσμήτης που διακόπτεται από τα τόξα του δίλοβου παραθύρου που ανοίγεται αξονικά της κόγχης. Οι ισοϋψείς λοβοί του έχουν διαμορφωθεί με πλακοειδείς λίθους, όπως συμβαίνει συχνά σε επαρχιακά κτίσματα και σε πολλούς βυζαντινούς ναούς της Νάξου. Ένα δεύτερο παράθυρο, τετραγωνικής διατομής ελάχιστα έκκεντρο, ανοίγεται στο μέτωπο της κεντρικής αψίδας. Στην εσωτερική παρειά της αψίδας του ιερού διατηρείται δίβαθμο σύνθρονο²² το οποίο καταλαμβάνει το χώρο της κόγχης του ιερού και έχει τη μορφή βαθμιδωτού ημικυκλίου. Στη μέση της κόγχης εδράζεται ο επισκοπικός θρόνος,

τοίχων του νοτίου κλίτους του ναού.

- 19 Ο ναός, στην αρχική του μορφή, φαίνεται να αντιγράφει την παρακείμενη βασιλική του Αγίου Ισιδώρου: τα δύο μνημεία έχουν ακριβώς ίδιο πλάτος δυτικής όψεως ενώ το μέγιστο εξωτερικό μήκος του Ταξιάρχη (μαζί με την κόγχη του ιερού) ισούται με το μήκος των πλάγιων πλευρών του Αγίου Ισιδώρου (Δημητροκάλλης 1995, 253).
- 20 Από τις βασιλικές αυτές, αξιοπρόσεκτες είναι ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στ' Αφικλή Απειράνθου, ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στα Γράμματα μεταξύ Δανακού και Απειράνθου στον οποίο μεταγενέστερα προσέθεσαν χαμηλό τρούλο, ο Άγιος Ακεψιμάς Καστρακίου, το καθολικό της Μονής Αγιάς, ο αλλοιωμένος σήμερα Ταξιάρχης Εγκαρών, η Παναγία η Μοναστηριώτισσα στις Εγκαρές. Τα μνημεία αυτά τοποθετούνται από τον 7^ο έως τον 9^ο αιώνα, αν και ο τύπος της τρίκλιτης καμαροσκέπους βασιλικής συναντάται sporadικά στη Νάξο μέχρι και στους ύστερους μεταβυζαντινούς χρόνους (τελευταίο παράδειγμα ο υπερμεγέθης ναός του Αγίου Αρτεμίου στα Χάλαντρα Κυνιδάρου που χρονολογείται στα 1779).
- 21 Τρίκλιτες ανατολικές καμαροσκέπεις βασιλικές συναντώνται στην περιοχή Μπιν-Μπιν Κιλισόε της Λυκαονίας, Αναβάρζου Κιλικίας κ.ά. (Μαστορόπουλος 1994, υποσ. 15). Η εξάπλωση αυτού του ασυνήθιστου αρχιτεκτονικού τύπου της ανατολικής βασιλικής στο νησί ενισχύεται από το γεγονός ότι τα νησιά του Αιγαίου υπήρξαν πέρασμα από την ανατολή προς τη Δύση και, σύμφωνα με τον Millet σε τέτοιες θέσεις αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ο συγκεκριμένος τύπος ναού που κατ' εξοχήν βέβαια εφαρμόστηκε στην ανατολή (Millet 1916, 36 – 45).
- 22 Συνήθως η ύπαρξη σύνθρονου αποτελεί ένδειξη ότι ο ναός ήταν καθεδρικός ή έδρα αρχιμανδρίτη. Ωστόσο, στη Νάξο σύνθρονα συναντώνται σε πολλούς και περιορισμένων διαστάσεων ναούς, χωρίς η ύπαρξή τους να σημαίνει ότι οι ναοί αυτοί ήταν καθεδρικοί (Βοκοτόπουλος 1992, 136).

συνεπτυγμένης μορφής. Η Αγία Τράπεζα αποτελείται από τετραγωνικής κάτοψης λιθόκτιστο πεσόο επί του οποίου στηρίζεται εξέχουσα απ' όλες τις πλευρές μαρμάρινη πλάκα για επικάλυψη (εικ. 18).

Στο βόρειο κλίτος, στα ανατολικά, διατηρούνται τα ίχνη της ημικυκλικής κόγχης. Στον χώρο της πρόθεσης, εν μέρει εντός του ημικυκλίου της κόγχης, σώζεται τμήμα μαρμάρινης μονολιθικής φιάλης κυκλικής διατομής («θαλασσίδιον»)²³ (εικ. 19).

Οι όψεις του ναού είναι απλές και αδιάρθρωτες και οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από επιμελημένη αργολιθοδομή. Χρησιμοποιήθηκαν εγχώριοι πλακοειδείς λίθοι μεσαίου μεγέθους, αμελώς λαξευμένοι και τοποθετημένοι σε οριζόντιες στρώσεις με την παρεμβολή διάτονων λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων. Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι λίθοι, αδρά λαξευμένοι. Στα ανώτερα τμήματα του ναού οι αρμοί πληρούνται με κονίαμα και μικρότερους πλακοειδείς λίθους. Όπως τεκμηριώνεται από τους μάρτυρες σωζόμενων επιχρισμάτων, ο ναός ήταν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρισμένος. Στις εσωτερικές όψεις το επίχρισμα έφερε οριζόντιες και χιαστί χαραξίς

Η στέγαση διατηρείται μόνο στο κεντρικό κλίτος και δεν είναι η αρχική. Ο θόλος αποτελείται από δύο διακριτές ζώνες, οι οποίες διαχωρίζονται με αβαθή οριζόντια νεύρωση. Το εξωρράχιο καλύπτεται με κονίαμα στο οποίο σώζονται τα αποτυπώματα των λιθοπλακών που χρησιμοποιήθηκαν για την τελική επικάλυψη. Από τις πλάκες, λίγες διατηρούνται ακόμα στην παλιά τους θέση, κυρίως στη βόρεια πλευρά, καθώς οι επικάλυψεις σήμερα είναι σχεδόν καθ' ολοκληρίαν κατεστραμμένες (εικ. 20). Ωστόσο, ο ναός, στην αρχική του κατασκευή και μορφή, στεγαζόταν κατά πάσα πιθανότητα με κεράμους. Τμήματα από στρωτήρες διασώζονται ακόμη στην αψίδα του ιερού του κεντρικού κλίτους ενώ και στον κυρίως ναό είναι εμφανή στο κονίαμα ίχνη από την τοποθέτηση κεράμων. Η χρήση κεράμων στην πρώτη φάση του μνημείου πιστοποιείται και από μικρά θραύσματα ενσωματωμένα παντού στα κονιάματα επικάλυψης, λόγω μεταγενέστερων επισκευών, αλλά και από τα τμήματα κεράμων που ήταν πεσμένα στο έδαφος.

Οι τοιχογραφικός διάκοσμος σώζεται αποσπασματικά και σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση μόνο στο κεντρικό κλίτος του ναού και δεν παρέχει επαρκή στοιχεία για την ανασυγκρότηση του αρχικού εικονογραφικού προγράμματος ή τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Στον ημικύλινδρο της αψίδας, διακρίνονται αμυδρά μορφές αποστόλων σε μετωπική στάση, οι οποίες πιθανότατα ανήκουν στην πρώτη φάση τοιχογράφησης του ναού και χρονολογούνται στον 7^ο- 8^ο αιώνα²⁴. Τοιχογραφημένο ήταν και το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας. Ωστόσο, λόγω των αποχρωματισμών και της ανάπτυξης αδιάλυτων αλάτων στη ζωγραφική επιφάνεια εξαιτίας του αυξημένου ποσοστού υγρασίας στο εσωτερικό του μνημείου, η παράσταση δεν είναι πλέον διακριτή²⁵ (εικ. 21).

Μετά το 12^ο αιώνα, ο ναός υπέστη εκτεταμένες φθορές στο ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους, φθορές που επεκτάθηκαν και στην κεντρική καμάρα του ναού. Το νότιο κλίτος απομονώθηκε τμηματικά με την κατασκευή μιας νέας τοιχοποιίας κατά μήκος της νότιας πλευράς του κεντρικού κλίτους σε επαφή με τη βόρεια παρειά της νότιας τοξοστοιχίας. Με τον τρόπο αυτό, η τρίκλιτη βασιλική μετατράπηκε σε δίκλιτο ναό. Τα υλικά από το νότιο κλίτος χρησιμοποιήθηκαν για να κλειστούν τα ανοίγματα της νότιας τοξοστοιχίας διαμορ-

23 Τετραγωνικής διατομής «θαλασσίδιον» σώζεται και στον παρακείμενο ναό του Αγίου Ισιδώρου (Δημητροκάλλης 1995, 253).

24 Μαστορόπουλος 2005, 193-194.

25 Πιστεύουμε ότι μετά τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των τοιχογραφιών θα έρθουν στο φως νέα στοιχεία σχετικά με τον εικονογραφικό διάκοσμο του ναού.

φώνοντας έτσι τη νέα εξωτερική νότια πλευρά του ναού (εικ. 22). Πάνω σε αυτόν τον τοίχο πληρώσεως εδράζεται η νέα καμάρα του κεντρικού κλίτους σε αντικατάσταση της αρχικής ημικατεστραμμένης. Παραστάδες, ανά δύο στην ανατολική και δυτική πλευρά του κεντρικού κλίτους που γεφυρώνονται με ημικυκλικά τόξα (σφενδόνια), ενισχύουν το νέο θόλο και χωρίζουν το κεντρικό κλίτος σε τρία περίπου ίσα μέρη²⁶ (εικ. 23). Η γένεση της αρχικής καμάρας στη νότια πλευρά δεν καθαιρείται αλλά παραμένει ακόμα ορατή σχεδόν σε όλο το μήκος της εσωτερικής νότιας παρειάς του κεντρικού κλίτους. Κτιστό θρανίο χαμηλού ύψους κτίστηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του κλίτους ενώ τρία, φραγμένα σήμερα, ανοίγματα διακρίνονται στην επιφάνεια του νότιου τοίχου.

Η επισκευή του ναού, που επέφερε αλλαγές στο αρχικό κτίσμα, συνοδεύτηκε και από νέα τοιχογράφηση. Σπαράγματα από το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης διασώζονται στο νότιο τμήμα του ημικυλίνδρου της αψίδας ενώ η νέα τοιχογράφηση καλύπτει και το φραγμένο πλέον άνοιγμα του νότιου τοίχου του μεσαίου κλίτους: στο χώρο του ιερού παριστάνονται μετωπικοί ιεράρχες ενδεδυμένοι με τα χαρακτηριστικά ακόσμητα ή πολυσταύρια φαιλόνια και που κρατούν το ευαγγέλιο με το αριστερό χέρι ενώ με το δεξί ευλογούν (εικ. 24). Σπαράγματα εντοπίζονται και στα μέτωπα των τόξων ενίσχυσης του νέου θόλου.

Το εσωτερικό του ερειπωμένου πλέον νοτίου κλίτους χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο (εικ. 25). Από τους 12 συνολικά κιβωτιόσχημους τάφους που διερευνήθηκαν, οι περισσότεροι ήταν συλημένοι και κατεστραμμένοι, με διαταραγμένα τα σκελετικά κατάλοιπα. Πρόκειται για εξαιρετικά πρόχειρες κατασκευές από μικρού ή μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους. Για την κάλυψη των τάφων, όπου σωζόταν, χρησιμοποιήθηκαν σχιστόπλακες διαφόρων μεγεθών. Στην πλειονότητά τους, ο νεκρός τοποθετούνταν πάνω στο δάπεδο που διαμορφωνόταν από πατημένη γη και λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος. Η τοποθέτησή του σε κάποιο φορείο μπορεί να υποθεθεί μόνο σ' ένα τάφο όπου βρέθηκαν καρφιά. Ταφές εντοπίστηκαν και στο εσωτερικό του ναού. Η ανασκαφή απέδωσε όστρακα χρηστικής κεραμικής, κυρίως αβαφούς που καλύπτουν μεγάλο χρονολογικό εύρος. Ανάμεσα στα ευρήματα όστρακο που φέρει στην επιφάνεια εγχάρακτο σταυρό, δύο λάμες από σιδερένια εγχειρίδια καθώς και ένα φθαρμένο *tornesselo* του 14^{ου}-15^{ου} αι.

Ο ναός έχει υποστεί σοβαρές και εκτεταμένες ζημιές εξαιτίας της ερείπωσης αλλά και της έλλειψης οποιασδήποτε διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του. Η στάθμη του εδάφους στη νότια και δυτική πλευρά του κτίσματος βρίσκεται σήμερα ψηλότερα της αρχικής μέχρι και 2,00 μ. αποτέλεσμα των καταρρεύσεων, των προσχώσεων και της καλλιέργειας των παρακείμενων χωραφιών, ενώ όλα τα ανοίγματα του ναού είχαν φραχθεί. Το δυτικό τμήμα της μεταγενέστερης καμάρας του κεντρικού κλίτους έχει καταρρεύσει εξαιτίας αστοχίας της κατασκευής αλλά και της παραμόρφωση της δυτικής πλευράς του ναού. Οι ρωγμές στον ανατολικό τοίχο, την κεντρική αψίδα του ιερού και τα κλειδιά της βόρειας και νότιας τοξοστοιχίας οφείλονται σε τοπικές καθιζήσεις. Εξίσου σοβαρά είναι τα οικοδομικά προβλήματα που παρουσιάζει το μνημείο στα επιμέρους αρχιτεκτονικά του στοιχεία (τοίχοι, ανοίγματα, δάπεδα κτλ) τα οποία οφείλονται κυρίως στην έκθεση των οικοδομικών στοιχείων στις καιρικές συνθήκες, η οποία σε συνδυασμό με την έλλειψη συντήρησης έχει οδηγήσει στη σημερινή κατάσταση του ναού. Το σύνολο του τοιχογραφημένου διακόσμου έχει υποστεί επίσης μεγάλες φθορές (αποκολλήσεις και μεγάλες απώλειες ζωγραφικής επιφάνειας και υποστρώματος, επικαθίσεις αλάτων, αλλοιώσεις) εξαιτίας της υγρασίας και

26 Αντίστοιχα, παραστάδες φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν και για την ενίσχυση της καμάρας του βορείου κλίτους.

των καταπονήσεων της λιθοδομής.

Στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του ναού²⁷ σύμφωνα με την οποία προτείνεται η αποκατάσταση του ακραίου δυτικού τμήματος της καμάρας του κεντρικού κλίτους ώστε να προστατευθεί ο εσωτερικός χώρος του μνημείου από τα όμβρια και να αναχαιτισθεί η περαιτέρω φθορά. Για τους ίδιους λόγους προτείνεται και η αποκατάσταση του δυτικού τοίχου του ναού με τμηματική ανάκτηση λόγω έντονης παραμόρφωσης. Στο βόρειο κλίτος, διατηρούνται πολλά μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία (λ.χ. η βάση της αψίδας και η νότια απαρχή του τεταρτοσφαιρίου που την κάλυπτε, τμήμα της ποδιάς και ο νότιος σταθμός του παραθύρου του ανατολικού τοίχου πάνω από αυτό) που επιτρέπουν την ανακατασκευή του με μεγάλη ακρίβεια. Έτσι, θα προστατευθεί η ακέραιη βόρεια τοξοστοιχία, σημαντικό στοιχείο της μορφολογίας και της τυπολογίας του ναού και θα περιορισθεί η περαιτέρω φθορά κύριων στοιχείων του μνημείου. Στο νότιο κλίτος, το οποίο έχει καταστραφεί σχεδόν ολοσχερώς, προτείνεται ύστερα από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας η απλή διατήρηση και συντήρηση των δομικών στοιχείων στο ύψος που έχουν ήδη αποκαλυφθεί.

Στα δυτικά του ναού, μετά την αποχωμάτωση και την απομάκρυνση των λιθοδομών που φράσσουν τα ανοίγματα των θυρών, θα γίνει ενίσχυση και στερέωση με νέα αρμολογήματα του διατηρούμενου τμήματος καθώς και τμηματική ανάκτηση του τοίχου, στα σημεία που απαιτείται και σύμφωνα με τον τρόπο κατασκευής του αυθεντικού τμήματος. Στο μεταγενέστερο τοίχο, στη νότια πλευρά του ναού, θα γίνουν τοπικά περιορισμένες συμπληρώσεις και νέα αρμολογήματα όπου απαιτείται με προσοχή, ώστε να διατηρηθούν οι επί μέρους κατασκευαστικές φάσεις των ανοιγμάτων στην εξωτερική παρεία των τοίχων, αλλά και τα παλαιά επιχρίσματα. Η κάλυψη της καμάρας του κεντρικού και του ανακατασκευασμένου βορείου κλίτους θα γίνει με εγχώριες πλάκες διατηρώντας τη μορφή της δεύτερης φάσης του μνημείου.

Στο εσωτερικό του ναού προτείνεται η καθαίρεση όλων των σαθρών και αλλοιωμένων επιχρισμάτων και αρμολογημάτων των λιθοδομών ενώ για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού έχει ήδη ξεκινήσει από τους συντηρητές της 2^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων η σύνταξη της προμελέτης συντήρησης που περιλαμβάνει τη φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση της παθολογίας των τοιχογραφιών, την καταγραφή των περιβαλλοντικών συνθηκών και των αιτιών φθοράς και τη διατύπωση προτάσεων συντήρησης.

Ο ναός του Ταξιάρχη στα Μονοίτσια, δείγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής μιας δύσκολης ιστορικά εποχής, της λεγόμενης περιόδου των «σκοτεινών αιώνων» αποτελεί μνημείο μεγάλης ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας. Με τις προτεινόμενες εργασίες αποκαθίσταται ο φέροντας οργανισμός του κτηρίου και συγχρόνως επιχειρείται η αποκατάσταση της σχέσης του ως μεμονωμένου αρχιτεκτονικού έργου με το άμεσο φυσικό περιβάλλον του. Η αποκατάσταση του πραγματοποιείται με γνώμονα την αποκατάσταση των αισθητικών του αξιών και με σεβασμό προς τα αυθεντικά του στοιχεία χωρίς την αλλοίωση της μορφής με την οποία μας παραδόθηκε. Με αυτόν τον τρόπο, θα αναδειχθεί η ιστορική, αισθητική και αρχαιολογική αξία ενός σημαντικού μνημείου της πρωτοβυζαντινής περιόδου (εικ. 26).

Σημ.: Τα σχέδια και το φωτογραφικό υλικό προέρχονται από το αρχείο σχεδίων και φω-

27 Η αρχαιολογική, αρχιτεκτονική προμελέτη και προμελέτη δομικής αποκατάστασης του ναού του Ταξιάρχη στα Μονοίτσια Νάξου εκπονήθηκε το 2008 από τους Γεράσιμο Χατζηδάκη - αρχιτέκτονα, Χαρικήλεια Κουρμπανά - πολιτικό μηχανικό, Μαρία Τσάφου - αρχαιολόγο, στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.

τογραφιών της πρώην 2^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων).

Αρχιτεκτονικά σχέδια ναού Παναγίας Ορφανής: εκπόνηση Κωνσταντίνος Ραγκούσης (αρχιτέκτων - μηχανικός).

Αρχιτεκτονικά σχέδια ναού Ταξιάρχη: εκπόνηση Γεράσιμος Χατζηδάκης (αρχιτέκτων - μηχανικός).

Συντελεστές του έργου:

Υπεύθυνοι επίβλεψης:

- Ασημ. Καρδάση, Αρχαιολόγος - Τμηματάρχης Αρχ/κών Χώρων 2^{ης} ΕΒΑ (Ιούλιος 2011 - Αύγουστος 2012).
- Αικ. Δελλαπόρτα, Αρχαιολόγος - Προϊσταμένη 2^{ης} ΕΒΑ (από τον Αύγουστο του 2012 και εξής).

Ομάδα επίβλεψης:

- Δημ. Κορμανιάτης, Αρχιτέκτων Μηχανικός
- Ειρ. Σταυροπούλου, Συντηρήτρια Έργων Τέχνης
- Νικ. Βίττης, Συντηρητής Έργων Τέχνης

Ομάδα εργασίας:

- Μαρία Τσάφου, Αρχαιολόγος - Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων
- Στ. Ουζούνγλου, Συντηρήτρια Έργων Τέχνης
- Γ. Κάγκανης, Εργατοτεχνίτης
- Κων/νος Βερούκοκκος, Εργατοτεχνίτης
- Β. Βρούτσης, Γ. Ζιώγας και Εμμ. Καμπίτης, εργατικό προσωπικό
- Κ. Αυγεράκης, Ε. Καραμπίνη: Λογιστική υποστήριξη

Επίσης, στις εργασίες αποκατάστασης του ναού της Παναγίας Ορφανής απασχολήθηκαν οι: Α. Κυριάκος, αρχαιολόγος (Ιούλιος 2011 - Νοέμβριος 2011), Ισ. Πλακωτάρης, αρχιτέκτων (Ιούλιος 2011 - Σεπτέμβριος 2011), Χ. Καρύδης, συντηρητής έργων τέχνης (Ιούλιος 2011 - Νοέμβριος 2011), Α. Φακίνος, εργάτης (Ιούλιος 2011 - Σεπτέμβριος 2012).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βισβίτζης 1951: Βισβίτζης Ι., «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, 4, σσ. 1-166, Εν Αθήναις.
- Βοκοτόπουλος 1967-68: Π. Βοκοτόπουλος, «Συμβολή εις την μελέτην των μονόχωρων ναών μετά δύο κογχών ιερού», στο: Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 54, 66-74.
- Βοκοτόπουλος 1992: Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας, Θεσσαλονίκη.
- Δημητροκάλλης 1976: Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκωχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήνα.
- Δημητροκάλλης 1995: Γ. Δημητροκάλλης, «Η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία Νάξου», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, ΙΕ, 247-306.
- Δημητροκάλλης 2000: Γ. Δημητροκάλλης, Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο, Αθήνα.
- Κάππας Μ. 2009. Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου/τετράστουλου (ανέκδοτη

- διδασκαρική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη.
- Κατσουρός 2005: Κ. Κατσουρός, «Το «727» και η Εικονομαχία. Η Νάξος κατά τη διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων (7ος-9ος αι.). Υποθέσεις εργασίας», ΦΛΕΑ 6, 3-26.
 - Κατσουρός 2006: Κ. Κατσουρός, «Αναζητώντας τον Μάρκο Α΄ Σανούδο: Η εδραίωση του δουκάτου Νάξου και Άνδρου (Αιγαίου Πελάγους). Υποθέσεις εργασίας», ΦΛΕΑ 9, 9-43.
 - Κεφαλληνιάδης 1967: Ν. Κεφαλληνιάδης, Μονοίτσια. Το καταφύγιο των Καπουκίνων επί Τουρκοκρατίας, Αθήνα.
 - Κορρές 1967: Γ. Κορρές, «Επωνυμίες της Παναγίας εν Νάξω», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 87, 558-578.
 - Κορρές 2003: Μ. Κορρές, «Τα χωριά της Νάξου και η παλιότερη μνεία των ονομάτων τους», Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων» (Χαλκί 1997), 275-296.
 - Κωσταρέλλη 2007: Α. Κωσταρέλλη, «Η κατάκτηση της Νάξου από τους Βενετούς. Σχέσεις Βενετών και ντόπιων κατοίκων μετά την κατάκτηση. Επιδράσεις στη μνημειακή τέχνη τον 13ο και 14ο αιώνα στη Νάξο», ΦΛΕΑ 15, 5-34.
 - Κωσταρέλλη 2013: Α. Κωσταρέλλη, «Το σύνθρονο και ο επισκοπικός θρόνος στους ναούς της Νάξου », ΦΛΕΑ 39, 23-42.
 - Κωτσάκης Α. 2013α. Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του ελληνικού κράτους (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου) Καλαμάτα.
 - Κωτσάκης 2013β: Α. Κωτσάκης, «Όψεις της πολιτισμικής ώσμωσης μεταξύ των Ελλήνων Ορθοδόξων και Δυτικών στη νήσο Νάξο υπό το πρίσμα και τις μαρτυρίες των υλικών καταλοίπων (13^{ος} – 20^{ός} αι.), ΦΛΕΑ 38, 23-40.
 - Μαμαλούκος 2006: Σ. Μαμαλούκος, «Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου», Δ.Χ.Α.Ε. 22, 49-60.
 - Μαστορόπουλος 1994: Γ. Μαστορόπουλος, «Περί της Ι. Μονής Αγίας Νάξου», Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», (Φιλώτι 1992), Αθήνα, 449-478.
 - Μαστορόπουλος 1996: Γ. Μαστορόπουλος, «Νάξος. Νάος Αγίου Ιωάννη Προδρόμου», Αρχαιολογικόν Δελτίον 46 (1991), Β2 Χρονικά, Αθήνα 388-390.
 - Μαστορόπουλος 2005: Γ. Μαστορόπουλος, Νάξος το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία, Αθήνα
 - Μαστορόπουλος 2006: Γ. Μαστορόπουλος, «Βυζαντινά μνημεία της Νάξου», στο: Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο, Δήμος Νάξου, 110-132.
 - Πάλλας 1952: Δ. Πάλλας, «Η θάλασσα των εκκλησιών», Collection de l' Institut Francais d' Athens, 68, Αθήνα.
 - Παναγιωτίδη 1994: Μ. Παναγιωτίδη, «Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης», στο: Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη, 540-559.
 - Χατζηδάκης 1989: Μ. Χατζηδάκης, «Νάξος. Εισαγωγικές Σημειώσεις», στο: Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Αθήνα.
 - Grotowski 2003: P. Grotowski, The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art, Series Byzantina I, Warszawa.
 - Millet 1916: G. Millet "L' ecole Greque dans l' architecture Byzantine", Paris.
 - Trifonova A. 2010, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά: συμ-

βολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη.

- Walter 1995: Ch. Walter, "The Origins of the Cult of Saint George", REVUE DES ÉTUDES BYZANTINES, 53, 295-326.

Εικ. 1: Απόσπασμα χάρτη όπου σημειώνεται η θέση του ναού της Παναγίας Ορφανής.

Εικ. 2: Παναγία Ορφανή. Εξωτερική άποψη του ναού από τα βορειοδυτικά και τα νοτιοανατολικά. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 3: Εσωτερικό του ναού πριν τις εργασίες. Σχεδιαστική τομή.

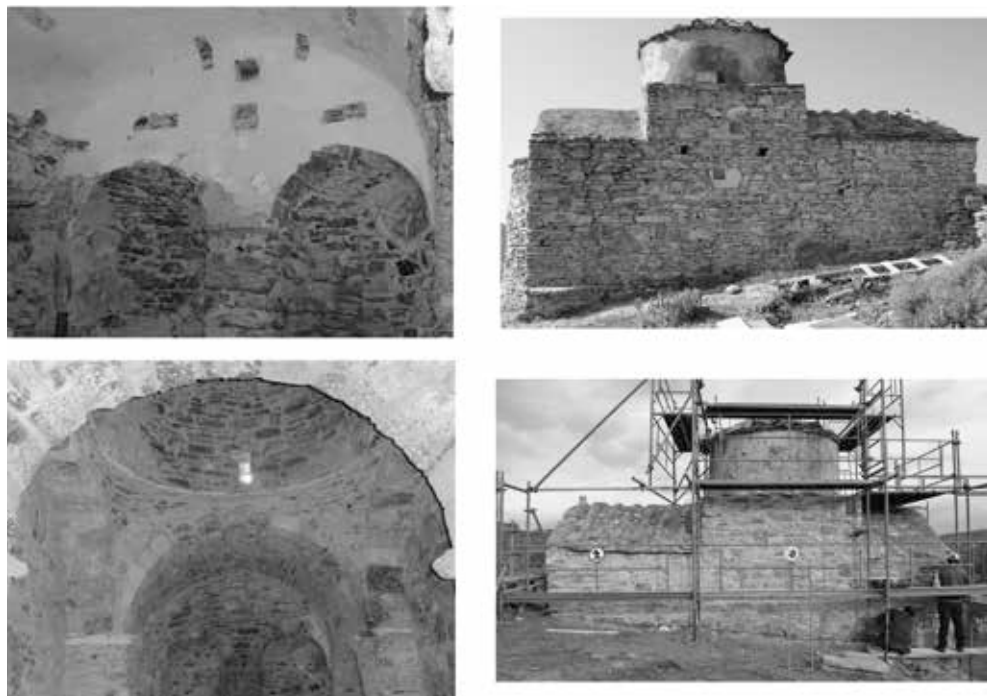
Εικ. 4: Ο αναθηματικός κιονίσκος από το ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί.

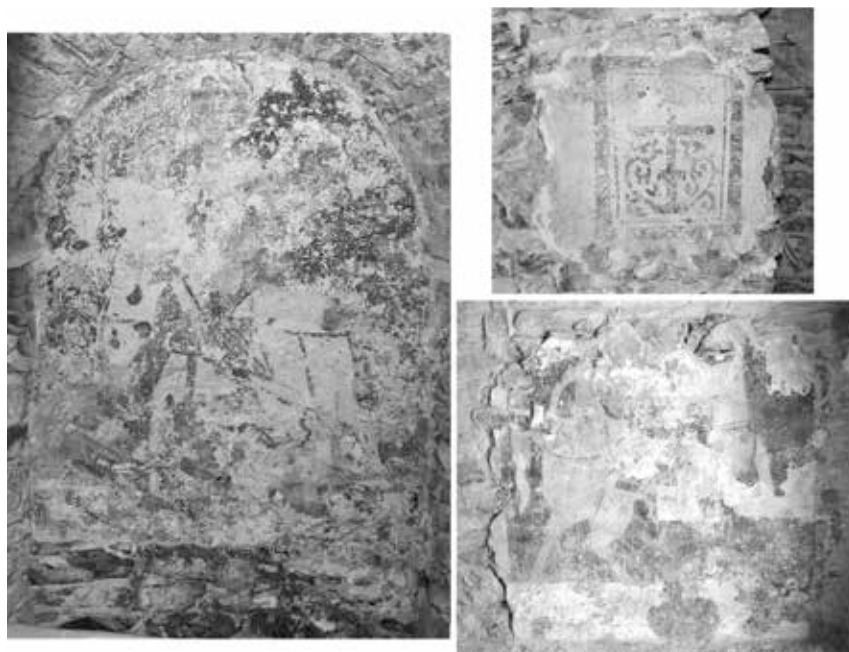
Εικ. 5: Διάταξη κεράμων στον τρούλο του ναού της Παναγίας Ορφανής.

Εικ. 6: Διάταξη κεράμων στον τρούλο του ναού της Παναγίας Δαμνιώτισσας.

Εικ. 7: Οι λιθοδομές του ναού μετά την καθαίρεση των εξωτερικών και εσωτερικών επιχρισμάτων.

Εικ. 8: Σπαράγματα τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν μετά την καθαίρεση των εσωτερικών, σαθρών, επιχρισμάτων.

Εικ. 9: Ο θησαυρός των νομισμάτων.

Εικ. 10: Νεκροταφείο στα νότια του ναού. Αποτύπωση της ανασκαφής.

Εικ. 11: Ο ναός της Παναγίας Ορφανής, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης των λιθοδομών και την εφαρμογή νέων επιχρισμάτων.

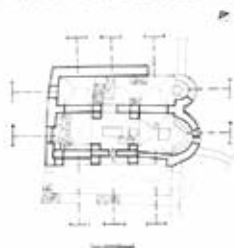
Εικ. 12: Απόσπασμα χάρτη όπου σημειώνεται η θέση του ναού του Ταξiάρχη Μονοικιών.

Εικ. 13: Ταξίαρχης Μονοικίων. Άποψη του ναού από τα ανατολικά.

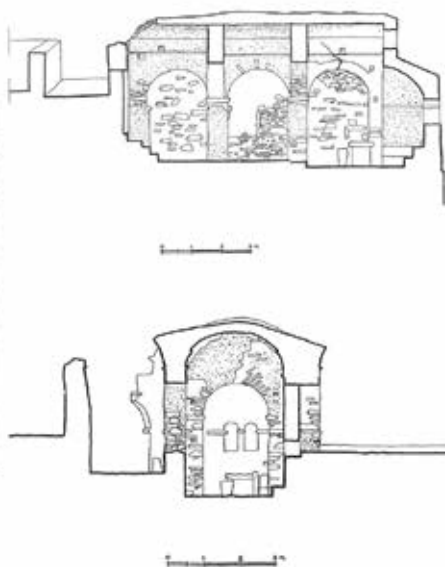
Εικ. 14: Γενική άποψη της θέσης του ναού.

Εικ. 15: Άποψη του ναού από τα βορειοανατολικά. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 16: Θύρα εισόδου στο κεντρικό κλίτος.

Εικ. 17: Το εσωτερικό του κεντρικού κλίτους του ναού. Σχεδιαστικές τομές.

Εικ. 18: Το κεντρικό κλίτος του ναού.

Εικ. 19: Το βόρειο κλίτος του ναού. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 20: Στέγες.

Εικ. 21: Η αψίδα του κεντρικού κλίτους.

Εικ. 22: Νότια όψη ναού. Κατασκευή νέας τοιχοποιίας κατά μήκος της νότιας πλευράς του κεντρικού κλίτους.

Εικ. 23: Παραστάδες στο κεντρικό κλίτος.

Εικ. 24: Λεπτομέρεια από την παράσταση των μετωπικών ιεραρχών.

Εικ. 25: Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης στη θέση όπου βρισκόταν το νότιο κλίτος του ναού.

Εικ. 26: Άποψη του ναού του Ταξιάρχη από τα ανατολικά.

ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ.
ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

ΜΗΤΑΤΟΙ, ΑΛΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΠΕΤΡΑΙΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ: ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ Γ. ΤΖΙΩΤΗΣ*

Θα καταγίνω, κατά κύριο λόγο, με δύο γνωστές μορφές της λιθοδομικής τεχνικής των προγόνων μας, τους μητάτους και τ' αλώνια, επικεντρώνοντας την εισήγησή μου στο πολιτιστικό αίτημα της διάσωσής όλων των πετράιων κατασκευών. Γι' αυτό και το περιεχόμενο των όσων εκθέσω, είναι αναμενόμενο να κινηθεί και σε πνεύμα συναισθηματικής προσέγγισης, αναγκαίας όμως για την πληρέστερη θεώρηση του θέματος.

Πίτινοι στο Ζα

Η ναξιακή γη, όπως και αυτή των υπόλοιπων Κυκλάδων, διαθέτει πλουσιότατο το λίθινο στοιχείο στη γεωσύστασή της. Λιγοστό το πράσινο και τα λιβάδια μικρά σε έκταση. Κυρίαρχη η πετράια σύσταση της γης, κυμαινόμενη μορφολογικά μεταξύ χαμηλών απαλόγραμμων λόφων και δυσπρόσιτων ορεινών υψωμάτων. Το κυρίαρχο λοιπόν αυτό στοιχείο της ναξιακής γης, η πέτρα, όντας πρόσφορο για ποικίλη πρακτική χρήση, αξιοποιήθηκε αφειδώς και, εν πολλοίς, αξιοποιείται μέχρι και σήμερα σε μακρο (μικρο-) μήκειες φράκτες (τράφους, κατά τη ντόπια τους ονομασία), σε πεζούλια, μικροϋψείς ξερολιθιές, ανασχετικές της κατολίσθησης του χώματος σε κτωφερή κτήματα, σε ληνούδες (πατητήρια), σε μητάτους (λιθόκτιστες αγροικίες), στην οικοδόμηση κατοικιών, σε αλώνια, σε πηγές και πηγάδια, σε πιπίνους, κ.α. Ευκαιρία να μιλήσουμε για τους τελευταίους: Ο **πίπιнос** συναντάται ακόμη, ως σκόπιμα και απλοϊκά κατασκευασμένο δημιούργημα, σε ορεινά υψώματα και χρησιμεύει ως οδοδείκτης για τους οδοιπόρους εκείνους που δεν γνωρίζουν

τα μονοπάτια που οδηγούν στις κορυφές. Πρόκειται για χτίσιμο ξερολιθιάς, η οποία υψώνεται κωνικά, περί το ένα μέτρο ύψος. Η θέση των πιπίνων ποικίλλει κατά την κρίση των κατασκευαστών τους. Τέτοια δημιουργήματα, γεννήματα της αυθόρμητης ευαισθησίας των ανθρώπων της βοσκοσύνης, συναντά κανείς σήμερα ανεβαίνοντας στο μαγευτικό βουνό του Ζα, με πορεία προς την κορυφή του, την υψηλότερη (1004 μ.) των Κυκλάδων.

Συχνά οι βοσκοί καταφεύγουν στο πρόσκαιρο χτίσιμο ενός μικρόσχημου πιπίνου προκει-

* Φιλολόγος.

μένου να σηματοδοτήσουν κατατοπιστικά ένα ενδιαφέρον σημείο σε «αχαρτογράφητες» περιοχές. Για παράδειγμα, θα αναφέρω τη βοήθεια που δέχθηκα από βοσκό της περιοχής των Ανακιών, προ ετών, όταν του ζήτησα να ψάξει σε μια πλαγιά, σ' ένα δασονάρι, να βρει τη μικρή σπηλιά που κρύβονταν οι Άγγλοι κομμάντος – χειριστές των ασυρμάτων, κατά την Κατοχή. Περιγράφοντάς μου λουπόν τη διαδρομή που οδηγούσε προς τα κει, κατέληξε: “Απ' όξω έχω χτίσει έναν πίπινο και θα τη δεις!”

Στις υπαίθριες πέτρινες κατασκευές υπάγονται και οι **γούρνες**. Πρόκειται για κυρίως επι-

Γούρνες (Πηγάδι Ανακιών)

Στο πηγάδι του Διστόμου

Πηγάδι του Μελίντακα (Αργιά)

πεδόμορφους μονόλιθους όγκους, ποικιλομεγέθεις (μέχρι και ενός μέτρου μήκος), την λαξευμένη κοιλότητα των οποίων οι βοσκοί γεμίζουν με νερό για πότισμα “τω ζωντοβόλω” ή και με στέρεη τροφή των. Εξωτερικά οι γούρνες αυτές δεν φέρουν κανένα ίχνος καλλιτεχνικής διακοσμητικής επέμβασης. Τέτοιες κατασκευές ευρίσκει κανείς σήμερα, αμετακίνητες επί δεκαετίες και κυρίως ανενεργές, κοντά σε πηγάδια ή σε μάντρες. Την χρηστική αποστολή τους σήμερα εξυπηρετούν άλλα αντικείμενα, από το χώρο του νοικοκυριού (πλαστικές λεκάνες, ταψιά, θερμοσίφωνες κλπ.). Αυτά, μετά την οικιακή αχρησία τους, γίνονται εύχρηστα ως “ταϊστρες” ή ως “ποτίστρες”, εκεί στις αγροικίες.

Στο πετραίο ναξιακό ανάγλυφο, η ποικίλη μορφοπλασία των βράχων και τα πολλά **σπηλαιώδη ανοίγματα**, συχνά γίνονται χώροι χρηστικής αξιοποίησης από το ανθρώπινο μεράκι αλλά και την πίστη. Έτσι, δίπλα σε προεξέχοντες – δίκην στέγης – βράχους, χτίζονται ξερολιθιές διαμορφώνοντας μικρό στεγασμένο χώρο. Αυτοί οι εκ του προχείρου και εκ των ενόντων σχηματισμένοι χώροι χρησιμεύουν για προσωρινή κυρίως διαμονή σ' αυτούς, όπως για “στάλισμα”, επί βροχής, ή και για τη σταύλιση ζώων. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, όταν το σπηλαιώδες βάθος είναι ικανό σε ανοίγμα, το μεράκι και η πίστη, που προαναφέρομε, αξιοποιεί την υπάρχουσα γεωδιαμόρφωση για να χτίσει εκκλησιάκια. Τέτοια συναντά ο οδοιπόρος

στην περιοχή όπου η Παναγιά της Σπηλιάς (περιοχή Δαμαριώννα) και στα βουνά του Κυνιδάρου, όπου η Παναγία η Νυφιώτισσα. Εκεί, δίπλα στα κατασκακατεμένα από τη λατόμηση βουνά, στην κορυφή του όρους, η ταπεινή εκκλησούλα της Παναγιάς φιλοξενείται σε

δροσερό σπήλαιο με τον λιθόκτιστο τρούλο της, να επιφαινεται πάνω από τους βράχους, εξερχόμενος από το πάνω μέρος του ανοίγματος της σπηλιάς προς τον ουρανό! Βράχια, μικροθάμνοι, πετρο-χτισίματα και “χάρμα ιδέσθαι”!

Η κυρίως όμως αντιπροσωπευτική εικόνα της λιθόκτιστης τεχνικής αποτυπώνεται στους μητάτους. Ο **μητάτος** (αρσενικού γένους στη Νάξο, ουδετέρου στην Κρήτη) αποτελούσε το κύριο αγροτικό ενδιαίτημα των ανθρώπων της βοσκοσύνης. (Μητάτο, με -η-, κατά τον Μιχ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, εκ του λατινικού *metatum*=κατάλυμα και με -ι-, κατά τον Ανδρέα Πατεράκη, «Η ποιμενική ζωή στο νομό Χανίων», από την πρακτική της εποχιακής κτηνοτροφικής συνεργασίας, εκ του σμίγω>σμιχτάτο>μιχτάτο>μιτάτο). Ο μητάτος ως κατοικία (σε ορισμένα νησιά: κατοικιά) έρχεται από το βάθος ενός μακρού χρονικού παρελθόντος, το οποίο μπορεί κανείς να αναγάγει στην εποχή του Χαλκού και συγκεκριμένα σ’ εκείνα της περιόδου του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Κάνομε λόγο για την μετά το τέλος της 4ης π.Χ. χιλιετίας και συγκεκριμένα για τη δεύτερη φάση του Πρωτοκυκλαδικού, που ορίζεται μεταξύ των ετών 2700-2300 π.Χ.

Σ’ αυτή τη φάση, ο αριθμός των οικισμών που έχουν ερευνηθεί αρχαιολογικά, βοηθεί να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα της οικιστικής και αρχιτεκτονικής εξέλιξης και μορφής αυτών των αγροικιών. Πρόκειται για σπίτια λιθόκτιστα, με ευθύγραμμη κάτοψη, αποτελούμενα από ένα ή δύο δωμάτια. Το όλο σχήμα τους είναι ορθογωνισμένο, έχουν επίπεδη στέγη με καλάμια ή άσηπτα κλαδιά κάτω από στρώμα πηλού.

Κατά τον Άγγλο αρχαιολόγο καθηγητή Robin N. Barber (“Οι Κυκλάδες στην εποχή του χαλκού”, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος 1994) “Η κυκλαδική ζωή διαμορφώθηκε σύμφωνα με τη γεωμορφολογία των νησιών, το κλίμα και τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές – παράγοντες που παραμένουν ουσιαστικά αναλλοίωτοι από την Εποχή του Χαλκού (3000-1400 π.Χ.). Μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή ασφάλεια ότι τα ουσιαστικά γνωρίσματα του περιβάλλοντος των Κυκλάδων κατά την Εποχή του Χαλκού δεν διαφέρουν

Βραχόχτισμα

Παναγιά της σπηλιάς

Μητάτος (Φηλώντας)

Μητάτος (Χείμαρρος)

Απομεινάρια εγκατάλειψης. Βουλισμένοι τράφοι

ριζικά από τα σημερινά”.

Απλή, σοφή και πειστική η παρατήρηση του Barber. Πράγματι, η γεωμορφολογία των βοσκοτόπων του νησιού μας δεν δείχνει να έχει υποστεί παρα(δια)μορφωτικές αλλοιώσεις από τα αφετηριακά χρόνια στα οποία αναφέρεται. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια και με όμοια βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι η σημερινή εικόνα των κτιστών πετραίων δημιουργημάτων των βοσκών μας, συνεχίζει αναλλοιώτως και απευθείας την ύπαρξη της από τα παμπάλαια εκείνα χρόνια της Εποχής του Χαλκού.

Έτσι, βαδίζοντας, προς οδοιπορική τέρψη, στα εν πολλοίς ερημικά βοσκοτόπια της ορεινής Νάξου, ο περιηγητής ευρίσκει στο διάβα του να κείνται και να στέκονται – κυριαρχούντα στο χώρο – όλα αυτά τα δημιουργήματα της χρήσης και της ευαισθησίας των βοσκών μας. Παντού αλώνια, μητάτοι, πηγάδια, ξερολιθιές. Οι τελευταίες στην τοπική διάλεκτο είναι γνωστές ως **τράφοι** (ο τράφος), λέξη που ασφαλώς συνεχίζει τον από των αρχαίων χρόνων όρο τάφος (η).

Αυτό που κυρίως συγκινεί και διεγείρει αισθήματα συνειδησιακής σωστικής αφύπνισης είναι η σιωπηλή αξιοπρέπεια που εκπέμπουν οι συν τω χρόνω ερειπούμενοι μητάτοι. Χτυπημένοι από τον φθοροποιό χρόνο και την αδιαφορία, αναμένουν υπομονετικά το ξημέρωμα μιας άλλης μέρας γι’ αυτούς. Δεν ταιριάζει όμως μια τέτοια κατάντια, όπως αυτή στην οποία έχουν σήμερα αφεθεί, αυτοί οι αφέντες της πάλαι ποτέ λαμπιάς βουκολικής αυθεντικής ζωής.

Με το πρώτο κοίταγμα, οι εξωτερικές όψεις των μητάτων παρουσιάζουν ομοιόμορφα κοινή αρχιτεκτονική εικόνα. Παρά ταύτα, ο καθένας έχει τη δική του δόμηση και την εσωτερική διαρρύθμιση κατά τις ανάγκες των ιδιοκτητών τους. Το κοινό τους στοιχείο είναι ότι ακολουθούν αυστηρά ορθογώνια δομή με πολύ μικρό άνοιγμα της κεντρικής – και μοναδικής – πόρτας. Παράθυρα και άλλα εμφανή ανοίγματα δεν υπάρχουν. Μονάχα κάποιος μικρός φεγγίτης επιλέγεται να ανοιχθεί και μάλιστα κατά προτίμηση στον βόρειο τοίχο.

Η κύρια είσοδος, μικρή (μέχρι ενός μέτρου ύψος) όπως προείπαμε, κλείνεται με χοντρή ξυλόπορτα. Η επιλογή αυτή επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το μικρό άνοιγμα της κεντρικής εισόδου διασφαλίζει τη γενικότερη ασφάλεια του πανταχόθεν περιφραγμένου αυτού κτίσματος. Τα χοντρόξυλα της πόρτας σε συνδυασμό με τη βαριά κλειδαριά και τη χοντρή της κλείδα, αποτελούσαν έναν ισχυρό αποτρεπτικό παράγοντα ενδεχόμενης παραβίασης. Η σκεπή των μητάτων, το δώμα όπως καλείται (και πάλιν αρχαιοελληνική η προέλευση της λέξης, και μάλιστα ομηρική), συγκροτείται από

σειρά ξύλινων δοκαριών, ανθεκτικών στο χρόνο (από φίδες κυρίως). Πάνω σ' αυτούς τους κορμούς τοποθετούσαν άσηπτα κλαδιά ή φύκια και από πάνω κοκκινόχωμα (φυρρόι). Ακολουθούσε το πατίκωμα του χώματος, με τις πρώτες βροχιές, χρησιμοποιώντας το **κύλιντρο** (και αρσ. ο κύλινδρος), έναν μαρμάρινο, κυλινδρικού σχήματος, όγκο, το οποίο εκύλιαν πάνω στο δώμα. Την όλη διαδικασία ολοκλήρωνε ο κόπανος, ξύλο με λαβή και επίμηκες, με το οποίο χτυπούσαν, πατικώντας τις άκρες, τις "αδούλευτες" από τον κύλιντρο. Το κύλιντρο, ένα ακόμη – απλό μεν – αλλά συναισθηματικά και αισθητικά αγαπημένο αντικείμενο – εργαλείο, έχει κι αυτό την "ιστορία" του. Ελάχιστα απ' αυτά σώζονται σήμερα πάνω στα – όποια υπάρχουν – δώματα. Κάποια απόκεινται μπροστά στην είσοδο των μητάτων, κάποια άλλα κοσμούν τις αυλές των σπιτιών στο χωριό και κάποια άλλα κείνται ερριμμένα στο εσωτερικό των μητάτων λόγω της σταδιακής εξασθένησης του δώματος και του ανοίγματος οπής από το βάρος. Καμιά φορά, αντί για φύκια έβαζαν καλάμια ή μικρές λεπτές κονταρίδες (κάτι σαν ραβδιστήρια= επιμήκη κλαδιά για ράβδισμα των ελιών). Η ξερολιθιά των μητάτων εξασφάλιζε το πέρασμα, προς τα μέσα, δροσερού αέρα και κατά συνέπεια τη συντήρηση των τυροκομικών προϊόντων, τα οποία απέθεταν σε ειδικώς προεξέχουσες μαρμάρινες πλάκες.

Στην επιγραμματική μας αναφορά στις λίθινες κατασκευές, να προσθέσουμε και τις **μάντρες**, ένα από τα βασικά συμπληρώματα του μαζωμού, δηλαδή της αγροικίας. Οι μάντρες αυτές, ολόγυρα πετρόκτιστες, χρησίμευαν για τη σταύλιση των ζώων. Στην είσοδό τους, στο λεγόμενο "σταύρωμα της μάντρας" ακόμη ευρίσκονται κείμενες οι μεγάλες πέτρες – καθίσματα για το άρμεγμα.

Να μιλήσουμε ακόμη και για τα **ξωφύλλα**, για τα πρόσθετα δηλαδή τοιχίσματα εκατέρωθεν της πόρτας του μητάτου. Αυτά συμπλήρωναν πληρέστερα την προστασία της εισόδου

Κύλιντρο σε δώμα μητάτου (Απλίκια)

Μάντρα (Μαυροπέτρι)

Μητάτος, μάντρα κι αλώνι (Πετρώνια)

Ληνού και αγροτόσπιτο

Ασβεστοκάμινο (Καμίνια Ζα)

αλλά και χρηστικά αξιοποιούνται για να αποθέτουν σ'αυτά τα αμέσως χρειαζόμενα.

Οι πόρτες των μητάτων, στην αριστερή τους πλευρά, έχουν απολήξεις χωμένες σε μικρά κοιλώματα πάνω-κάτω. Στριφόγκερως (<στρίβω+κέρας) καλείται η κάθε απόληξη απ'αυτές, στις οποίες στηριζόμενη πόρτα ανοιγοκλείνει. Οι περισσότερες πόρτες απ'αυτές τις περίφημες ξυλόπορτες σήμερα λείπουν από τις θέσεις των. Κάποιες κείνται εκεί μπροστά ημικατεστραμμένες. Σε κάποια μάλιστα απ'αυτές έχω εντοπίσει την ύπαρξη ιδιότυπης κλειδαριάς, άξια μελέτης για την ευρηματική κατασκευή της.

Τα πιο απλά, απέριττα και ταπεινά, υπολείμματα του αγροτικού κυκλαδικού παρελθόντος είναι τα **αλώνια** (<αρχ. Ελλην. ή άλως). Σήμερα ευρίσκονται – άφθονα θα έλεγα – σ' όλη τη ναξιακή επικράτεια, σιωπηλά αναμετρώνμενα με τη φθοροποιό επίδραση του χρόνου. Αφημένα στην τύχη

τους περιβάλλονται, ή έχουν ολοσχερώς καταληφθεί-κατακλυσθεί από τη γύρω άγρια βλάστηση των χέρσων πια αγρών.

Τον κύκλο των αλωνιών τον ορίζουν πέτρες πλακόμορφες φυτευτές γύρω-γύρω, οι λεγόμενοι **αντραλικοί**. Και πάλιν εδώ κάνομε λόγο για αρχαιοελληνική επιβίωση. Ο καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννης Κ. Προμπονάς σε μελέτημα στα *“Ναξιακά Γράμματα”* (τ. 1, Οκτ. - Δεκ. 2011), από το οποίο αποκόπτω ψήγμα γράφει: “Ο αντράλικος έχει αφετηρία την αρχαία ελληνική λέξη στάλιξ, γεν. στάλικος που σημαίνει πάσσαλος και προέρχεται από τη ρίζα στα- του ρήματος ίστημι=στήνω, απ' όπου και τα σταθμός, στάλη, σταλός, σταλιζω, σταλίστρα κ.α. Οι αντραλικοί, όλοι από πέτρα, ποικίλλουν σε μέγεθος και είναι αλάξευτοι. Μόνο στο κυκλωτερώς περιφραγμένο βοσκοτόπι του Μαστοράκη, όπως καλείται, στην περιοχή τ' Αγγέου, κοντά στο πηγάδι του Ζα, βρήκα το αλώνι να περιβάλλεται με επιμελώς λαξευμένες μαρμαρόπετρες, κάτι σαν μόρσα.

Όλα τα αλώνια της Νάξου περιβάλλονται περιφερειακά με αντραλικούς και κάποια (ελάχιστα) με χαμηλοϋψές χτισμένο τοίχιο ξερολιθιάς. Στην Άνδρο συναντάται τύπος αλωνιού με υψηλά χτισμένο ολόγυρα τον κύκλο του και με μεγάλους φεγγίτες – παράθυρα σ'αυτό το τοίχισμα για να περνά ο αέρας κατά το αλώνισμα.

Και κάτι ακόμη για την ολοκλήρωση της σύντομης αυτής καταγραφής των πετράιων δημιουργημάτων της λαϊκής μας ευαισθησίας και πρακτικής. Πρόκειται για τα παλιά πολυπερπατημένα αγροτικά **πέτρινα μονοπάτια**, τα οποία σήμερα σώζονται είτε τμηματικά είτε καλυμμένα από τη θαμνώδη βλάστηση. Αυτά, με τις πέτρες τους, λειασμένες από το πολύχρονο πέρασμα από πάνω τους, ανθρώπων και ζώων, απομένουν εδώ και κει κατά περιοχές, μάρτυρες ενός λαμπρού παρελθόντος του μόχθου. Οι ασφαλιτόδρομοι πια έχουν

τον πρώτο λόγο!

Να μιλήσουμε και για τις **ληνούδες**. Η ληνού (αρχ. Ελλην. η ληνός) είναι το πατητήρι των σταφυλιών. Πρόκειται για κτίσμα λαϊκής τέχνης και πρόξενο σήμερα πολλών συγκινήσεων, από τη χρήση του οποίου πολλά προκληθέντα βιώματα αφυπνίζουν ευχάριστα τον κόσμο των αναπολήσεών μας. Οι ληνούδες σήμερα σώζονται κατά πολύ, έτσι όπως υπήρξαν στο παρελθόν, όντας όμως ανενεργές αφήνονται κι αυτές στη φθορά του χρόνου, κυρίως με την κάλυψή τους από τη γύρω θαμνώδη βλάστηση. Ιδιαίτερα τα πολήμια (<υπό+ληνός), που είναι σκαμμένα μπροστά στη ληνού για το “εκρέον γλεύκος”, χάνονται από την επιχωμάτωση ή την επέκταση της παρακείμενης βλάστησης. Ακόμη και στα **μάγγανα** (αρχ. ελλην. το μάγγανον) πρέπει να αναφερθούμε, αφού ο λόγος περί των πετράιων στοιχείων του λαϊκού μας πολιτισμού. Πρόκειται για τις μεγάλες βαρείες επιπεδόμορφες πετρόπλακες με τις οποίες εξασφάλιζαν το τελευταίο στείψιμο των στεμφύλων. Μνήμες, λοιπόν, ευχάριστων βιωμάτων από τα τρυγοπατήματα, με το μούστο να μεταφέρεται με τα τουλούμια (πιθανόν από το αρχ. ελλην. τύλος, ο =τύλωμα, σκληρό εξόγκωμα δέρματος).

Στα ενδιαφέροντα κατάλοιπα των πετροκατασκευών υπάγονται και τα ασβεστοκάμινα. Τα **καμίνια** αυτά, κτισμένα κυκλωτερώς, σώζονται ακόμη σε ικανό αριθμό, έχοντας όμως ερειπωθεί κατά πολύ. Αντιθέτως, τα καμίνια παραγωγής κάρβουνου δεν έχουν αφήσει τα ίχνη της ύπαρξής τους, παρά σε ελάχιστα μόνο μέρη, γιατί είχαν πρόχειρη την δημιουργία των, με τον κύριο χώρο τους σκαμμένο υπογείως και πρόχειρα περιβαλλόμενο από πέτρες.

Για τους **ανεμόμυλους** και τους **νερόμυλους**, επιγραμματικά μόνο να αναφέρομε εδώ ότι αποτελούν μέγα κεφάλαιο της πετρόκτιστης μαστοριάς των προγόνων μας. Δυστυχώς, έχουν περάσει κι αυτοί στην καταδίκη της “μεγάλης σιωπής”, που θα πει ότι έχουν αφεθεί ανυπεράσπιστοι στο πάλεμα με τη ροή του φθοροποιού χρόνου.

Όπως προανέφερα, αυτό που επιθυμώ να καταθέσω με την εργασία μου αυτή είναι κυρίως το μήνυμα της προσασίας των αγαπημένων αυτών καταλοίπων του παρελθόντος της αγροτοποικιμικής ζωής του τόπου μας. Η ιστορία τους έρχεται από πολύ μακριά κι είναι πολυχιλιόχρονη η παρουσία τους. Τα συναντάμε σήμερα απaráλλακτα από την αρχική τους μορφή. Μελετώντας την εικόνα και χρηστικότητα τους είναι σαν να μελετάμε αυτούσια τη ζωή όπως αυτή εκτυλισσόταν στα κυκλαδονήσια εδώ και 4000 χρόνια! Γι’ αυτό και τους πρέπει σεβασμός. Στη σκυταλοδρομία της διαδοχής των εποχών, όλα αυτά τα πετράια κατάλοιπα έχουν οδηγηθεί νικητές στον τερματισμό του σήμερα για να διαλαλήσουν με την αξιοπρεπή σιωπή τους ότι ο λαμπρός λαϊκός κυκλαδικός πολιτισμός δεν πρέπει να εξα-

Η πηγή της Θάλης (Καλαντός)

Το πηγάδι των Κρηνίων

λειφθεί ως μνήμη, ως ιστορία και ως πράξη στο όνομα του σύγχρονου σαρωτικού τεχνολογικού πολιτισμού. Όταν μιλάμε για Κυκλαδικό πολιτισμό δεν πρέπει να φέρνουμε στο νου μας μόνο τα φανταχτερά φανερώματά του, όπως τα περίφημα ειδώλια, τ' αγάλματα, τους ναούς και τα αγγεία. Υπάρχει και η άλλη ταπεινή, "σιωπηλή" αλλά και αξιοθαύμαστη πλευρά του. Είναι αυτή που η λαϊκή ευρηματικότητα μορφοποίησε σε

κατασκευές, με κύριο υλικό την πέτρα, για να δώσει την πρέπουσα με τις νησιώτικες συνθήκες λειτουργικότητα στον αγώνα του καθ' ημέραν βίου.

Η ναξιακή γη, πλούσια στα πετραία υλικά της, παρέσχε αφειδώς τον θησαυρό της αυτόν για να μαστορευθεί σε μητάτους, αλώνια, τράφους, πηγάδια, ληνούδες κλπ. Με δεδομένη μάλιστα τη διαχρονικότητα της κατασκευαστικής των ομοιομορφίας έκπαλαι, αυτά τα λαϊκά δημιουργήματα μπορούμε, και οφείλομε, να τα αντιμετωπίζομε ως εθνικούς θησαυρούς. Πρόκειται για τους μάρτυρες μιας εποχής που χάθηκε με τον ερχομό μιας άλλης, εντυπωσιακά διαφορετικής σε επιτεύγματα και τρόπο ζωής από αυτήν του παρελθόντος. Τα κτίσματα αυτά, που όπως προαναφέρομε, διασώζουν την αρχαιοελληνική των ονομασία, είναι η εικόνα και η φωνή ενός πολιτισμού που δεν πρέπει να περάσει στο χώρο της λήθης. Εκεί, στα βοσκοτόπια της σκληρής ζωής και των μεγάλων ελλείψεων, οι άνθρωποι πάλευαν για τον επιούσιο, αξιοποιώντας εκ των ενόντων όσα τους εξασφάλιζε η μάνα-φύση για να οργανώσουν ένα τρόπο ζωής ικανό να τρέφει τη φαμελιά τους.

Οι βοσκοί μας, ζώντας επί μακρόν αποκομμένοι από το χωριό και τους δικούς τους, ικανοποιούσαν τις επικοινωνιακές κοινωνικές τους ανάγκες για συντροφιά σε χώρους προσφερόμενους για κοινή σύναξη, όπως στα πηγάδια και τους μητάτους. Εκεί μιλούσαν για τα βάσανα και τις όποιες χαρές της ζωής κι αν λάχαινε, τα έκαναν τραγουδι με τη συνοδεία κάποιας τσαμπούνας. Ζούσαν κι ανάσαιναν σε τόπους-τροφούς των βιολογικών και ψυχικών τους αιτημάτων. Ένα σχολείο μιας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας ζωής ήταν ο οργανωμένος βουκολικός τρόπος, ζυμωμένος μέσα στους μητάτους, στ' αλώνια, τα πετρόφραχτα χωράφια ... Αυτής λοιπόν, της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας την εικόνα και την ιστορία πρέπει να διαφυλάξομε, σεβόμενοι την ιστορικοπολιτιστική μας παράδοση. Ζούμε ασφαλώς την εποχή της κυριαρχίας τουτσιμέντου και τα πάντα της σύγχρονης δομικής πρακτικής υπηρετούνται απ' αυτό. Στην περίπτωση όμως των πετραίων χρηστικών κατασκευών επιβάλλεται να διαφυλαχθεί η αμιγώς πέτρινη ταυτότητά των. Ας μη λησμονούμε ότι τα μνημεία αυτά είναι η εικόνα μιας αδιάλειπτης συνέχειας που έρχεται από το βαθύ παρελθόν του λαμπρού Κυκλαδικού Πολιτισμού και γι' αυτό πρέπει να παραμείνουν αλώβητα από κάθε πρόκληση επεμβάσεως σ' αυτά, που να αλλοιώνει το χαρακτήρα τους.

Ο ΜΗΧΑΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΙΚΟΥ ΝΑΞΙΑΚΟΥ ΝΕΡΟΜΥΛΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Οι προβιομηχανικοί αλευρόμυλοι, και ειδικά οι νερόμυλοι, αν και κατασκευές ταπεινές και πολλές φορές δυσπρόσιτες στο βάθος κάποιας κοιλάδας, σχετίζονται εντούτοις με την πρώτη μεγάλη οικονομική και πολιτιστική επανάσταση, τη μετάβαση δηλαδή της ανθρωπότητας από το στάδιο της συλλογής των καρπών στο στάδιο της καλλιέργειας της γης και της παραγωγής των απαραίτητων για την επιβίωση αγαθών. Η εξέλιξη των μέσων μεταποίησης των καρπών του σίτου σε αλεύρι και κατόπιν σε ψωμί οδήγησε σε μηχανολογικές κατασκευές οι οποίες, χωρίς να υποστούν ιδιαίτερες μεταβολές ως προς την αρχή λειτουργίας τους, συνεχίζουν σε κάποιες περιοχές της Ελλάδας αλλά και του κόσμου ολόκληρου, από τις φτωχές επαρχίες της Βραζιλίας και του Μαρόκου μέχρι την Λιθουανία και τη Δανία¹, να λειτουργούν έως σήμερα. Οι σπόροι των δημητριακών και κυρίως του σίτου, έγιναν από την αυγή της νεολιθικής εποχής (7^η π. Χ. χιλιετία) αντικείμενο αξιοποίησης από τον προϊστορικό άνθρωπο για καλλιέργεια, παραγωγή και εν συνεχεία μεταποίηση του παραγομένου προϊόντος σε βρώσιμο διατροφικό αγαθό². Ειδικά για τον ελλαδικό χώρο, το ψωμί παραμένει η βάση της διατροφής από τα νεολιθικά χρόνια έως σήμερα. Το αλεύρι, το προϊόν δηλαδή της άλεσης των δημητριακών, αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη των τεχνικών μεταποίησης του παραγομένου καρπού, η εξέλιξη δε των αλεστικών μέσων, βασική παράμετρος της ποιότητας του παρεχόμενου αλεύρου (άρα και του ψωμιού), πέρασε αρκετά στάδια και διήρκεσε αρκετούς αιώνες. Εκτός από τη χρήση τριπτήρων και γουδιών, μαρμάρινων, ξύλινων³, πήλινων ή γύψινων, ρηχών ή βαθιών, από αρκετά νωρίς χρησιμοποιήθηκαν σταθερά εργαλεία άλεσης. Τα εργαλεία αυτά ονομάστηκαν «μύλοι», από τη λέξη «μύλη» που σημαίνει μολόπετρα⁴. Αρχαιότερο μηχανικό μέσο άλεσης θεωρείται ο μύλος παλινδρομικής κίνησης, γνωστός στον ελληνικό χώρο από ανασκαφικά ευρήματα ήδη από την ανώτερη παλαιολιθική εποχή. Ο μύλος παλινδρομικής κίνησης, κατ' άλλους άρχισε να χρησιμοποιείται για άλεση δημητριακών ήδη από τη νεολιθική εποχή, κατ' άλλους δε αρκετά αργότερα, μόλις την εποχή του χαλκού. Αρκεί μία βόλτα έως το Λαύριο για να ανακαλύψει κανείς, στην αυλή του αρχαιολογικού μουσείου (οι συγκεκριμένοι λίθοι

* Πολιτικός Μηχανικός, MSc.

- 1 Βλ. ενδεικτικά στο: *International Molinology - Journal of the T.I.M.S.*, τεύχη 59 (Δεκέμβριος 1999), 69 (Δεκέμβριος 200), 71 (Δεκέμβριος 2005), 76 (Ιούλιος 2008), 83 (Δεκέμβριος 2011), 84 (Ιούνιος 2012) και 86 (Ιούνιος 2013).
- 2 Για το ζήτημα αυτό βλέπε γενικώς στο: *Ο Άρτος ημών - Από το σάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας (Πρακτικά), Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, έκδοση «Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ», (Αθήνα 1994), όπου και πλούσια βιβλιογραφία.
- 3 Για την κατασκευή ξύλινων γουδιών στην αρχαϊκή εποχή, βλέπε αναλυτική περιγραφή στο: *Έργα και Ημέραι του Ησιόδου* στίχοι 422 έως 425.
- 4 Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης, τόμος θ'*, εκδοτικός οργανισμός Χ. Τεγόπουλος - Α. Ασημακόπουλος, σ. 4804.

αττικού τραχείτη συνδέονται συνήθως με την επεξεργασία των μεταλλευμάτων⁵, ζήτημα όμως το οποίο πρέπει μάλλον να τεθεί σε νέα βάση) τους προγόνους των αλεστικών μηχανών που έφτασαν τουλάχιστον έως τις μέρες των παππούδων μας (εικ. 1, 2 & 3), ενώ μία αντιπαραβολή των λίθων αυτών με τον κορσικανό παλινδρομικό μύλο (εικ. 4⁶) και τους μύλους της Πομπηίας (εικ. 5⁷) όπως τους αποδίδει σχεδιαστικά ο Jean Orsatelli⁸ αρκεί για να φανερώσει την αξιοσημείωτη εξέλιξη του σχεδιασμού τους, τουλάχιστον στον χώρο της Μεσογείου. Σημαντική επομένως εξέλιξη στη διαδικασία άλεσης αποτέλεσε η ανακάλυψη των μύλων περιστροφικής κίνησης. Για τη λειτουργία των μύλων αυτών χρησιμοποιήθηκαν αρχικά άνθρωποι, αλλά και ζώα, βόδια, όνοι, ημίονοι, άλογα, ακόμη και καμήλες. Παράλληλα όμως με τους μύλους περιστροφικής κίνησης μεγάλου μεγέθους που λειτουργούσαν με τη βοήθεια της μυϊκής δύναμης, εμφανίζεται και ένας «φορητός» μύλος τον οποίο χρησιμοποιούσαν κυρίως οι γυναίκες, ο χειρόμυλος («χερόμυλος» ή «χειρομύλι»), που αποτελούταν από ένα ζεύγος κυκλικών πεπλατυσμένων λίθων.

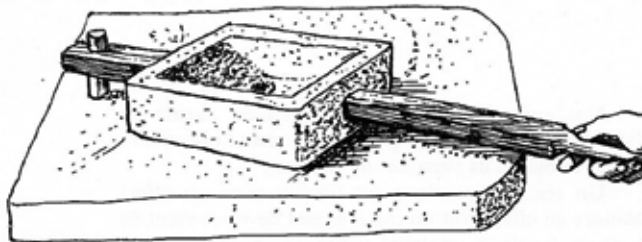
Εικ. 1

Εικ. 2

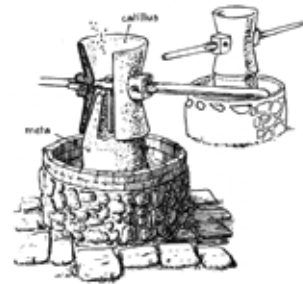

Εικ. 3

.5. Meule va-et-vient

Εικ. 4

.7. Moulin à Rempet (Italie)

Εικ. 5

5 Ευάγγελος Κακαβογιάννης, *μέταλλα εργάσιμα και συγκεχωρημένα - η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της λαυρεωτικής από της Αθηναϊκή δημοκρατία*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

6. Ο. π.

7. Ο. π.

8 Jean Orsatelli, *Les Moulins - les moulins à vent - les moulins à eau*, Editions Jeanne Laffitte, σ. 14.

Οι νερόμυλοι, μαζί με τους ανεμόμυλους και τα ιστιοφόρα αποτελούν τις πρώτες πηγές μηχανικής ισχύος της ανθρωπότητας, η εξέλιξή τους όμως δεν υπήρξε ανάλογη. Τα ιστία έδωσαν τη θέση τους στις σύγχρονες μηχανές εσωτερικής καύσης, οι ανεμόμυλοι μετεξελίχθηκαν σε θηριώδεις παραγωγούς ενέργειας, ενώ οι υδροτροχοί άρχισαν πολύ σύντομα να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις, ενεργειακές, αντλητικές και μηχανικές της εκάστοτε εποχής. Στους αιώνες που ακολούθησαν, ο άνθρωπος πέτυχε να αξιοποιήσει το νερό και τον άνεμο και έτσι να επιτύχει πολύ μεγαλύτερες αποδόσεις και καλύτερη ποιότητα με πολύ λιγότερο κόπο, κυρίως δε να αντικαταστήσει τη μυϊκή δύναμη με μηχανικά μέσα. Παρ' ότι υπάρχει ασάφεια στον χρονικό προσδιορισμό, αλλά και στη σειρά με την οποία αξιοποιήθηκαν τα φυσικά στοιχεία, η επικρατούσα άποψη είναι ότι το νερό ήταν το πρώτο στοιχείο το οποίο έδωσε κίνηση σε μύλους άλεσης των δημητριακών και ο νερόμυλος η πρώτη αλεστική κατασκευή. Σε επιγραφές των Σουμερίων συναντάται αναφορά που σχετίζεται με την ύπαρξη κάποιας μορφής νερομηχανής πιθανόν για άντληση νερού⁹, ενώ με τον τύπο αυτόν πιθανόν να σχετίζονται οι αραβικής έμπνευσης «νόριες» που ακόμη σώζονται στην περιοχή Επιφάνεια («χαμά») της Συρίας¹⁰. Φυσικά, η χρήση του νερού πάντα γοήτευε τους μηχανικούς και εφευρέτες κάθε εποχής¹¹ με μνημειακό αποκορύφωμα τα περίφημα υδραυλικά ρολόγια που κοσμούν πολλές πόλεις χωρών κυρίως της Ανατολής, ακολουθώντας μια κατασκευαστική παράδοση που ξεκινάει από τον Κτησίβιο και κορυφώνεται με τον μαθητή του, Φίλωνα¹².

Ο άνεμος, αντίστοιχα, είχε χρησιμοποιηθεί από τον άνθρωπο πολύ νωρίς, τόσο για να κινήσει πλοία, μέσω των ιστίων, όσο και τροχούς, κυρίως για την άντληση νερού, μόλις όμως τον 1^ο π. Χ. αιώνα εμφανίζεται στον ευρύτερο ελληνικό χώρο (Ελληνιστικό) στην περιοχή του Πόντου ο «Υδραλέτης», ένας μύλος του οποίου οι μυλόπετρες κινούνταν με τη βοήθεια ενός τροχού με πεπλατυσμένες ακτίνες (φτερωτή) τον οποίο ωθούσε η δύναμη του νερού¹³. Λίγα χρόνια μετά, ο Ρωμαίος μηχανικός Βιτρούβιος περιέγραψε έναν νερόμυλο με κατακόρυφη φτερωτή η οποία κινούνταν με τη βοήθεια του ρεύματος του ποταμού και με ένα κατάλληλο γρανάζι (διαφορικό) μετέτρεπε την κατακόρυφη κίνηση σε οριζόντια¹⁴. Είναι πιθανόν οι Ρωμαίοι, μαζί με την κατάκτηση του Βασιλείου του Πόντου το 64 π. Χ. να «κατέκτησαν» και τη γνώση του νερόμυλου. Έτσι προέκυψαν οι δύο βασικές κατηγορίες νερόμυλων, με τους συμβατικούς ασφαλώς χαρακτηρισμούς, ο νερόμυλος «Ανατολικού τύπου» ή «Ελληνικός» με τη μικρή οριζόντια και εσωτερική φτερωτή και ο νερόμυλος «Ρωμαϊκού τύπου» με τη μεγάλη, κατακόρυφη και εξωτερική φτερωτή. Ειδικά για τους «Ρωμαϊκού τύπου» νερόμυλους, μπορούμε να δεχθούμε και μια επί πλέον κατάταξη, με

9 Ζαφείρης Βάος - Στέφανος Νομικός, *Ο Ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα (1994), σελ. 48 και γενικώς για νερομύλους 48 έως 51 και 75 έως 77.

10 Κωνσταντίνος Κανάβας, *Θαυμαστές μηχανές από την Ανατολή*, περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες», αρ. 96/ Σεπτέμβριος 2005, σελ. 64-72, ειδικώς σελ. 69.

11 Δημήτριος Λ. Παπαδήμος, *Τα υδραυλικά έργα παρά τους Αρχαίους*, εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας, Αθήνα 1974.

12 Βλ. ενδεικτικά στο: *Αρχαία ελληνική τεχνολογία, 2ο διεθνές συνέδριο*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2006.

13 Στράβων, *Γεωγραφικά Βιβλίο Δωδέκατο*, στη σειρά «Οι Έλληνες» των εκδόσεων «Κάκτος» αρ. 251, σελ. 106 (αρχαίο κείμενο)-107 (μετάφραση). Στο βιβλίο σημειώνεται χαρακτηριστικά: *...εν δε τοις Καβείροις τα βασιλεία Μιθριδάτου κατεσκεύαστο και ο υδραλέτης και τα ζωγρεία και αι πλησίον θήραι και τα μέταλλα... Σχολιάζοντας τη πληροφορία αυτή ο επιμελητής της έκδοσης σημειώνει, ότι ο νερόμυλος αυτός αποτελούνταν προφανώς (:) από μία οριζόντια φτερωτή που έθετε απευθείας σε κίνηση τη μυλόπετρα.*

14 Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής De Architectura*, τόμος Β', βιβλία VI-X, εκδόσεις «Πλέθρον», Αθήνα 1998 (πρώτη έκδοση), σ. 313-314 και 367.

βάση τον τρόπο δράσης του νερού. Έχουμε δράση του νερού από 1) υδατόπτωση, 2) από το ρεύμα του ρέοντος ποταμού ή 3) και από συνδυασμό των δύο¹⁵. Αναφέρουμε επίσης τον θαλασσόμυλο της Κεφαλονιάς¹⁶ που λειτουργεί με το θαλασσινό νερό, το μύλο στο στενό του Ευρίπου με τη δύναμη της παλίρροιας¹⁷, τους πλωτούς μύλους που είδε ο Pierre Belon στις όχθες του Στρυμόνα τον 16^ο αιώνα¹⁸ και τις υδρομηχανές (μάλλον νερόμυλους) που είδε και σχεδίασε ο Luigi Mayer στις όχθες του «Ντιποτσιτά» στο Βουκουρέστι στο τέλος του 18^{ου} αιώνα¹⁹. Όσον αφορά στους δύο βασικούς τύπους νερόμυλων, μπορούμε, ανάλογα με την παράμετρο κατάταξης να διαμορφώσουμε και άλλες κατηγορίες όπως εάν κινούσαν ταυτοχρόνως μία (μονόφθαλμοι), δύο (διόφθαλμοι) ή περισσότερες μυλόπετρες, αν λειτουργούσαν όλο το χρόνο ή αν σταματούσαν το καλοκαίρι (ξερόμυλοι ή ξυρικοί)²⁰, αν η προσαγωγή του νερού γίνεται με κτιστό υδατόπυργο ή με ξύλινο, μεταλλικό ή κεραμικό βαγέι κ.ά. Στην Κρήτη (ειδικώς για τον ελληνικό χώρο) έχουμε κατασκευές που ανάγονται στην ενετοκρατία και αποτελούν συστοιχίες δύο ή περισσότερων νερόμυλων, οι οποίοι αποτελούν ένα ενιαίο συγκρότημα με τον κάθε μύλο να κινεί τη δική του μυλόπετρα²¹. Το νερό επίσης, εκτός της άλεσης των δημητριακών απετέλεσε την κύρια ενεργειακή ύλη για πλήθος δραστηριότητες για αιώνες. Οι συνηθέστερες χρήσεις ήταν για νεροπρίονα, νεροτριβές (ή ντριστέλες), μπαρουτόμυλους, λιωτρίβια, μαντάνια (ή ρασοφάμπρικες)²² και σουσαμόμυλους²³. Επίσης για να λειτουργήσουν τα «φυσερά», να «ανάψουν» οι φούρνοι, να κινηθούν αγγειοπλαστικοί τροχοί, να κινηθούν ιμάντες σε ορυχεία²⁴, καθώς επίσης σε λαναριστήρια και σε βυρσοδεψεία²⁵, όπως και στα σύγχρονα υδροηλεκτρικά εργοστάσια για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Το νερό λοιπόν αξιοποιείται ευρέως ως πάροχος μηχανικής ισχύος, περνάνε όμως αρκετοί αιώνες για να εκτελέσει το αποφασιστικό άλμα, το οποίο επιτελέστηκε με τον σχεδι-

15 Τους συναντάμε, αντίστοιχα, στη διεθνή βιβλιογραφία με τους όρους: overshot ή pitchback water wheels, undershot water wheels και breastshot water wheels.

16 Ανδρέας Καρζής - Μανόλης Μαγκλάρας, *Μύλοι και μυλωνάδες - προβιομηχανική Ήπειρος*, εκδόσεις περί Τεχνών, Πάτρα 2002, σ. 23.

17 Γιάννης Ρούσκα, *Μυλότοπια Μύλοι και Μυλωνάδες*, Αθήνα 1999, σελ. 16 έως 27, κυρίως σελίδες 20 και 22.

18 Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας, τόμος πρώτος*, έκδοση «Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς», Αθήνα 2003, σελ. 385-386.

19 *ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ - χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τόμος Δ' 19^{ος} αι., εκδόσεις «Ολκός», Αθήνα 1982, σ. 77.

20 Στέφανος Νομικός, *Η λειτουργία των υδροκίνητων και ανεμοκίνητων εγκαταστάσεων στον Ελληνικό χώρο*, περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες», αρ. 97/Δεκέμβριος 2005, σελ. 41.

21 Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Η Αρχιτεκτονική στην Κρήτη περίοδος των νεότερων χρόνων, τόμος Α2. Ταξίδια των ανέμων, ταξίδια των υδάτων, ανεμόμυλοι και νερόμυλοι της Κρήτης, αντιλητικοί ανεμόμυλοι του οροπεδίου του Λασιθίου*, έκδοση «Χρυσούλα Τζομπανάκη», Ηράκλειο Κρήτης, Οκτώβριος 2007, σελ. 30-46.

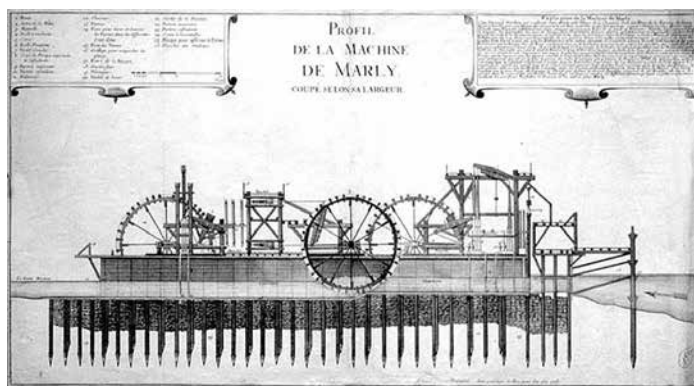
22 Στέφανος Νομικός, *Η υδροκίνηση στην προβιομηχανική Ελλάδα*, έκδοση «Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου», Αθήνα 1997, του ίδιου *Η λειτουργία των υδροκίνητων και ανεμοκίνητων εγκαταστάσεων στον Ελληνικό χώρο*, κλπ., σελ. 39-47. Παναγιώτης Βενάρδος, *Νερόμυλοι, Νεροτριβές, Νεροπρίονα*, περιοδικό «Ιστορία Εικονογραφημένη», αρ. 359/1998, σελ.46-48. Ευφροσύνη Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου, *Οι παραδοσιακοί προβιομηχανικοί μύλοι της Κύπρου*, περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες», αρ. 97/Δεκέμβριος 2005, σελ. 48-54. «Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ - Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου», *Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης*, Αθήνα (1997) .

23 Μάκης Αξιώτης, *Ο Σουσαμόμυλος*, περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες», αρ. 84/Σεπτέμβριος 2002, σελ. 83-85, ειδικώς σελ. 85 και σημείωση 7.

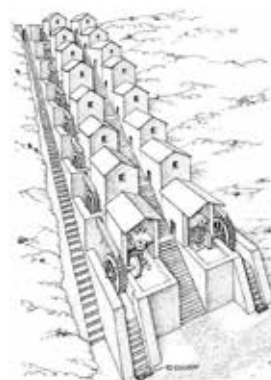
24 Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Η Αρχιτεκτονική στην Κρήτη περίοδος των νεότερων χρόνων, τόμος Α2. Ταξίδια των ανέμων, ταξίδια των υδάτων, ανεμόμυλοι και νερόμυλοι της Κρήτης, αντιλητικοί ανεμόμυλοι του οροπεδίου του Λασιθίου*, έκδοση «Χρυσούλα Τζομπανάκη», Ηράκλειο Κρήτης, Οκτώβριος 2007, σελ. 79-80.

25 Μιχαήλ Δ. Χατζηγιάννης, *Τα υδροκίνητα εργαστήρια του Βελεσίνου, Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, Πρώτη προσέγγιση*, στον τόμο «Ο Άρτος ημών ο επιούσιος» κλπ. σελ. 152-159.

ασμό των σύγχρονων στροβίλων. Ως παραδείγματα πρώιμης αξιοποίησης των αρχών της στροβιλομηχανικής θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν η αντλητική μηχανή του Marly και η συστοιχία του Barbegal. Η μηχανή του Marly (εικ. 6²⁶), κατασκευασμένη από τον De Ville περί το 1684 για λογαριασμό του Λουδοβίκου του ΙΔ', αποτελεί τεχνολογικό θαύμα της εποχής και διοχέτευε νερό από τον Σηκουάνα στα σιντριβάνια του ανακτόρου των Βερσαλλιών, ενώ η συστοιχία του Barbegal (εικ. 7²⁷), αποτελούμενη από 16 νερόμυλους αξιοποιούσε επί αιώνες το υδάτινο δυναμικό τεχνητής λίμνης στην Αρλ της νότιας Γαλλίας. Το μεγάλο άλμα εντούτοις στην ιστορία της υδραυλικής πραγματοποιήθηκε σχεδόν έναν αιώνα αργότερα χάρις στον αμερικανό μηχανικό & μυλωνά, Lester Allan Pelton, ο οποίος σχεδίασε και υλοποίησε τον πρώτο σύγχρονο υδροστρόβιλο, ενώ την σκυτάλη σε ανάλογα έργα πήραν αμέσως σχεδόν οι μεγάλοι Γάλλοι υδραυλικοί του 19^{ου} δηλαδή αιώνα, ο Benoit Fourneyron και ο Victor Poncelet.

Εικ. 6

Εικ. 7

2. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΝΕΡΟΜΥΛΩΝ ΣΤΗ ΝΑΞΟ

Είναι προφανές ότι η λειτουργία των νερόμυλων προϋποθέτει την ύπαρξη ικανής ποσότητας τρεχούμενου νερού. Εξ αυτού του λόγου οι ανεμόμυλοι αποτελούν για τα νησιά του Αιγαίου και κυρίως τις άνυδρες Κυκλάδες γνώριμη εικόνα, και πρακτικά αποτέλεσαν μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, τον κύριο μηχανισμό άλεσης των δημητριακών. Εντούτοις, η αντιστοίχιση των νερόμυλων με την ηπειρωτική Ελλάδα και των ανεμόμυλων με την νησιωτική αποτελεί μάλλον εσφαλμένη αντίληψη αφού τα τελειότερα υδρομυλικά συγκροτήματα της χώρας βρίσκονται στα νησιά. Αιτία του γεγονότος αυτού μπορεί να θεωρηθεί η έλλειψη περίσσειας νερού, η οποία υποχρέωνε τους «αρχιτέκτονες» των μύλων σε προσεκτικότερη χάραξη των δικτύων, ανθεκτικότερη κατασκευή αγωγών και σχεδιασμό αποδοτικότερων μηχανισμών. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι Κυκλάδες με σημαντικό αριθμό νερόμυλων, πρωτίστως στην Άνδρο (όπου συναντάμε και τις πλέον εντυπωσιακές, ρωμαϊκού τύπου, φτερωτές και η οποία αποτελεί ένα μοναδικό παγκοσμίως υπαίθριο μουσείο της μυλικής τεχνολογίας), ακολούθως στην Νάξο και λιγότερο στην Τήνο και στην Κέα, χωρίς όμως οι νερόμυλοι να απουσιάζουν και από τα άλλα νησιά. Η πλειονότητα των 100 και πλέον νερόμυλων του νησιού μας συναντάται στις έξι μεγάλες κοιλάδες στο βορειότερο τμήμα

26. Πηγή εικόνας: www.marlymachine.org - Νοέμβριος 2008

27. Πηγή εικόνας: www.waterhistory.org - Νοέμβριος 2008

του. Η μικρότερη δαπάνη και ο συντομότερος χρόνος κατασκευής τους, ο πολύ μικρότερος κίνδυνος ζημιών και φθορών, τα λιγότερα έξοδα συντήρησης, ο λιγότερος κόπος και η ανεξαρτησία της λειτουργίας τους από τις καιρικές συνθήκες, η δυνατότητα κατασκευής κοντινών κτισμάτων και η αντίληψη ότι οι νερόμυλοι παράγουν καλύτερο αλεύρι²⁸ είναι οι λόγοι της προτίμησης των νησιωτών στους νερόμυλους. Πρόσθετο κίνητρο για κατασκευή νερόμυλων ίσως αποτέλεσε η δυνατότητα απόκρυψης των κρυμμένων στο βάθος της ρεματιάς, κτισμάτων από τη φορολόγηση κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας²⁹. Με βάση προσωπικές καταγραφές και βιβλιογραφικές αναφορές έχουμε την εξής κατανομή των νερόμυλων στα νησιά των Κυκλάδων: Στην Άνδρο, την αρχαία «Υδρούσα» υπάρχουν καταγεγραμμένοι 146³⁰ ή 154 νερόμυλοι³¹ (ο πραγματικός αριθμός τους πάντως ενδέχεται να υπερβαίνει τους 200), στην Τήνο υπήρχαν τουλάχιστον 20 έως 30³² νερόμυλοι, στην Κέα υπήρχαν 11 (ή 13 από προφορικές πηγές)³³ νερόμυλοι, στην Σέριφο υπήρχαν περί τους 10 νερόμυλους³⁴, στην Πάρο υπήρχαν 7³⁵, στη Σίφνο 3 και στην Αμοργό, τέλος, 2.

Στη Νάξο, οι νερόμυλοι φθάνουν στους 103, αρκετά περισσότεροι από τους ανεμόμυλους οι οποίοι δεν φαίνεται να υπερβαίνουν τους 50. Οι περισσότεροι είναι ενταγμένοι σε ομάδες και σπανίως μεμονωμένοι, ενώ ανήκουν όλοι στον «Ανατολικό τύπο» (αν και δεν έχει καταγραφεί μύλος με υδροτροχό ρωμαϊκού τύπου, η αναφορά του Λίχτλε³⁶ σε δύο ή τρεις τέτοιους μύλους δείχνει ότι η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να μπει ακόμα, επιστημονικά τουλάχιστον, στο συρτάρι), με ικανού ή μετρίου ύψους και επιμελημένης κατασκευής υδατόπυργους. Συναντώνται σε ρεματιές εκτός, εντός ή στην άκρη του οικισμού και οι περισσότεροι συνοδεύονται από μικρού μεγέθους κτίσματα, όπως απαιτούσε η λειτουργία τους, ενώ κάποιοι διαθέτουν μεγαλύτερα κτίσματα που αποτελούν την κύρια κατοικία του μυλωνά και της οικογένειάς του ανεπτυγμένα σε ένα ή περισσότερα επίπεδα. Σήμερα, δεν λειτουργεί κανένας νερόμυλος στο νησί, υπάρχουν όμως τρεις οι οποίοι εντάχθηκαν σε προγράμματα χρηματοδότησης και έχουν αποκατασταθεί. Ο ένας είναι ο μύλος της «Χασαμπαλιώταινας» στη λαγκαδιά νοτιοδυτικά του οικισμού "Άγιος Θαλέλαιος" του Δ. Δ. Μελάων του Δήμου Νάξου, ιδιοκτησίας σήμερα του κ. Μιχάλη Ανευλαβή ο οποίος δούλεψε ως μυλωνάς μαζί με τον πατέρα του έως το 1964, ο δεύτερος είναι ο μύλος του «Γιαγλή» ή

28 Στέφανος Νομικός, *Οι υδροκίνητες εγκαταστάσεις στα νησιά του Αιγαίου*, στον τόμο: *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου και της Κύπρου*, Αθήνα 2006, σ. 12 σημ. 3.

29 Τα σχετικά με τη φορολόγηση της αλεστικής δραστηριότητας και γενικώς την οικονομική σημασία των μύλων βλέπε ενδεικτικά στο: Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας, τόμος πρώτος*, κλπ. στα λήμματα. *Μύλος, Νερόμυλος, Ανεμόμυλος* και στο: Γιάννης Ρούσκακας, *Μυλοτόπια Μύλοι και Μυλωνάδες*, κλπ., Ειδικώς για την Κρήτη βλέπε: Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Η Αρχιτεκτονική στην Κρήτη περίοδος των νεοτέρων χρόνων, τόμος Α2.*, κλπ. (Γενικώς).

30 Στέφανος Νομικός, *Οι νερόμυλοι της Άνδρου*, τ. ΙΖ΄ της Επετηρίδας της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (και ανάπτυπο), Αθήνα 2001, σελ. 420-424, κυρ. σ. 420.

31 Μαρία Σιγαλού, (Οι νερόμυλοι) *στις Κυκλάδες*, αφιέρωμα «Ελληνικοί Νερόμυλοι» του ένθετου «Επτά Ημέρες» της εφημερίδας «Η Καθημερινή» της 15^{ης} Οκτωβρίου 2000, σ. 20.

32 Ό. π.

33 Φίλιππος Λογιωτατόπουλος, *Νερόμυλοι της νήσου Κέας*, περιοδικό «Ο Κυπάρισσος» αρ. φ. 35/Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2007 σελ.1 και 5 και αρ. φ. 36/ Ιανουάριος-Μάρτιος 2008 σελ. 5. Γιώργος Σπέης - Κατερίνα Παλαιολόγου, (Εικονογράφηση: Ντόνα Πλατανιώτη), *Ενας νερόμυλος στην Τζια*, στη σειρά «Ελληνική Λαϊκή Παράδοση-Τέχνες και Επαγγέλματα», εκδόσεις «Κέδρος» Αθήνα 2004.

34 Γιάννης Βάρλας, *Οι Νερόμυλοι της Σερίφου*, εφημερίδα «Από Νησί σε Νησί» αρ. 59/Απρίλιος 1993, σ. 1 και 4 και Στέφανος Νομικός, *Με τις Φτερωτές των Μύλων*, στο αφιέρωμα στην Σέριφο του ένθετου «Επτά Ημέρες» της εφημερίδας «Η Καθημερινή» της 27^{ης} Αυγούστου 2000, σελ. 26.

35 Νίκος Αλιπραντής, *Ανεμόμυλοι και Νερόμυλοι της Πάρου*, περ. «Παριανά», αρ. 2/1980, σ. 14-16.

36 Γεώργιος Π. Κρέμμος, *Απόλλων - αρ. τεύχους 91 - Πειραιάς 1892*, σ. 102

Γρυλλάκη, στην Πάνω Ποταμιά του Δ. Δ. Ποταμιάς του Δήμου Νάξου, ιδιοκτησίας σήμερα του κ. Νικολάου Γρυλλάκη και ο τρίτος είναι ο μύλος του Εμελάρου στην κοιλάδα της Κωμιακής. Οι δύο πρώτοι περιβάλλονται από κτίσματα τα οποία αποτέλεσαν την κύρια κατοικία των μυλωνάδων, εκεί μάλιστα γεννήθηκαν οι σημερινοί ιδιοκτήτες τους, ενώ ο τρίτος περιορίζεται στην αναγκαία, για τη χρήση του, εγκατάσταση. Οι νερόμυλοι της Νάξου σε μια πρώτη καταγραφή κατανέμονται ως εξής: 12 νερόμυλοι στην Κωμιακή, 2 στην Κόρωνο, 2 στην Κεραμωτή, 14 συνολικά στον Κυνίδαρο και τις Εγκαρές (κοιλάδα των Χαλάντρων), 12 στην Απείρανθο, 12 στην Τραγαία (Χαλκή), 12 συνολικά στην κοιλάδα που διασχίζει τις Μέλανες (Φλεριό - Μύλοι - Άγ. Απόστολοι - Κουρνοχώρι) και τους «Κάμπονες», 14 στην Ποταμιά (Παρατρέχος), 3 στις Τρίποδες, 7 στον Δανακό, 4 στην Μονή, 2 στο Σαγκρί, 1 στο Φιλώτι, 1 στη Μέση, 1 στ' Αγγιά και 3 στον Άγιο Θαλέλαιο³⁷. Η καθ' ομάδες κατασκευή νερόμυλων υπαγορεύεται από το γεγονός ότι η χρησιμοποιούμενη ενεργειακή ύλη μπορεί να χρησιμοποιηθεί και μετά την πρώτη χρήση, η κατασκευή τους δε σε κατωφερείς ρεματιές διευκολύνει τη ροή του νερού για διαδοχική μετάβαση από τον ένα μύλο στον άλλον. Αυτή ακριβώς είναι και η αιτία της δημιουργίας κανόνων εθιμικού δικαίου οι οποίοι προσδιόριζαν ακριβώς τη χρήση του νερού είτε για πότισμα, είτε για άλεση ανάλογα με την εποχή και τις δυνατότητες παροχής κάθε κοιλάδας.

3. Ο ΜΗΧΑΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΞΙΑΚΟΥ ΝΕΡΟΜΥΛΟΥ

Ο Ναξιακός νερόμυλος αποτελεί αυθεντική περίπτωση μύλου ελληνικού τύπου, με οριζόντια φτερωτή διαμέτρου περί τα 1,05-1,20 μέτρα, λειτουργεί δε κατά τον κλασικό, βελτιστοποιούμενο, μέσα από εφαρμογές αιώνων, τρόπο. Συνοψίζοντας την αρχή λειτουργίας του νερόμυλου, το νερό συγκεντρώνεται αρχικά σε τεχνητούς ή φυσικούς ταμειυτήρες (**εικ. 8**), διοχετεύεται, μέσω ενός ανοικτού αγωγού (**εικ. 9 & 10**), σε ένα είδος λίθινου «υδατόπυργου», ο οποίος, όταν πληρωθεί (**εικ. 11 - διαγώνια βέλη δεξιά**), μπορεί να εξασφαλίσει την αναγκαία, χάρη στο δημιουργούμενο υδραυλικό ύψος, παροχή για να λειτουργήσει αποτελεσματικά ο μηχανισμός. Με τον «υδατόπυργο» γεμάτο, η δέσμη του νερού που εκρέει (**εικ. 12**) από το ξύλινο ακροφύσιο, έχει πλέον την απαιτούμενη ορμή (μάζα και ταχύτητα), ώστε, προσκρούοντας στη φτερωτή να της προκαλέσει ικανή ώση οπότε και να την εκκινήσει, μεταφέροντας την γωνιακή της ταχύτητα στην άνω μολόπετρα με σχέση ένα προς ένα (**εικ. 12 - κυκλωτήρη βέλη**) που είναι και το ζητούμενο για την αποτελεσματική λειτουργία της διάταξης. Ο προς άλεση καρπός χύνεται από το σακί στην κοφινίδα (**εικ. 11 & 12**) και από εκεί στο διάκενο ανάμεσα στις δύο μολόπετρες όπου και αλέθεται.

37 Η κατανομή των νερόμυλων της Νάξου βασίστηκε σε προσωπικές, in situ καταγραφές και στις εξής βιβλιογραφικές αναφορές: Στέφανος Νομικός, *Ανάδειξη διαδρομών σε κοιλάδες του δήμου Νάξου* (προκαταρκτική μελέτη), Εμμ. Αρτ. Κατσούρης, *Ανέκδοτα Δικαιοπρακτικά έγγραφα από τον Κυνίδαρο Νάξου*, έκδοση «Συλλόγου Κυνιδαριωτών Νάξου», Αθήνα 1986, σ. 12-17. Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Η Απείρανθος (Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία)*, σελ. 191-199. περ. *Μελανίτικες ώρες* (γενικώς) - Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Οι μύλοι στη Νάξο*, εφημ. *Ναξιακό Μέλλον* αρ. 655/Νοέμβριος 1998, σ. 5 & 6 - *Περιοδικό (Ναξιόλογα)*, *Ανάδειξη διαδρομών σε Κοιλάδες του Δήμου Νάξου*, περ. «Ναξιόλογα», αρ. 20/2004, σελ. 4-7 - Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Οι Νερόμυλοι της Ποταμιάς - Ποταμιά το καταπράσινο χωριό της Νάξου*, σελ. 153-167 - *Πρακτικά 3ου Πανναξιακού Συνεδρίου*, περ. «Ναξιακά» αρ. 23/Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1988, σ. 46. Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Οι Νερόμυλοι του Δανακού*, περ. *Ναξιακά* αρ. 1(39), σ. 26-35 - Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Η Μονή (Το χωριό της Παναγίας της Δροσιανής)*, έκδοση «Συλλόγου Μονιατών», Αθήνα 1984, σ. 98-99 - Εφημ. *Η άποψη Σκαδού Μέσης* αρ 71/σ. 5 - Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Οι μύλοι στη Νάξο*, εφημ. «Ναξιακό Μέλλον» αρ. 655/Νοέμβριος 1998, σ. 6.

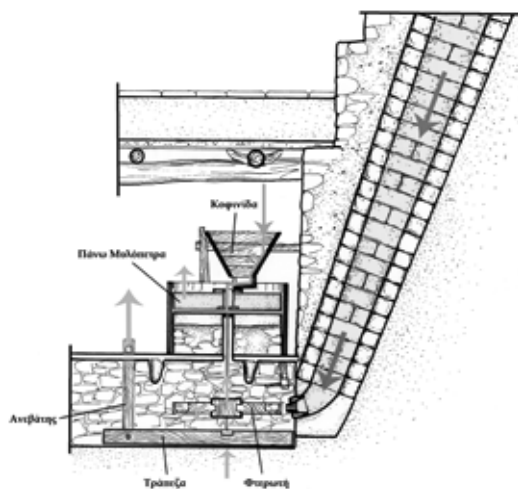
Εικ. 8

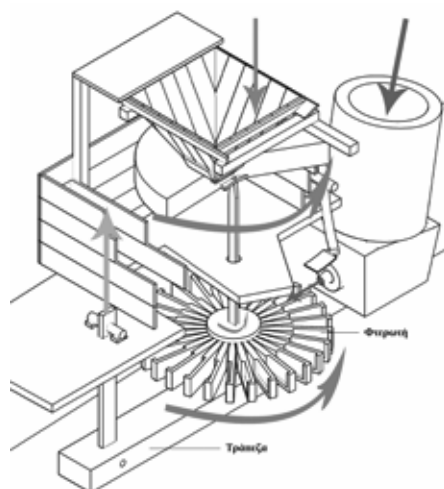
Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 12

Η «σωστή» παροχή νερού στο μύλο ήταν η πλέον βασική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του. Με τον όρο «σωστή» παροχή, εννοούμε την απαραίτητη σε ποσότητα και συγχρόνως σχεδόν σταθερή, για την κίνηση του νερόμυλου, παροχή. Η σταθερότητα της παροχής, επομένως και η δυνατότητα καθορισμού της ταχύτητας της φτερωτής εξαρτάται από αρκετούς παράγοντες, ο πιο σημαντικός από τους οποίους είναι το υδραυλικό ύψος και η χωρητικότητα της κύριας δεξαμενής, της εμπολής³⁸. Οι εμπολές είναι ταμειυτήρες, κατασκευασμένοι σε σημεία του ποταμού με αυξημένη, φυσική συγκέντρωση νερού. Ένα μικρό έργο από τοιχοποιία ή ελαφρά σπλισμένο σκυρόδεμα κατασκευάζεται ως φράγμα, ώστε να αξιοποιηθεί η φυσική συγκέντρωση και να επιτευχθεί το κατάλληλο υδραυλικό ύψος. Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε ικανοποιητική φυσική συγκέντρωση νερού, κατασκευάζονταν δεξαμενές από την αρχή, οι οποίες αξιοποιούνταν συνήθως, για τη λει-

38 Η ορολογία των μύλων όπως αναφέρεται στο παρόν πόνημα μπορεί να συσχετισθεί με την αντίστοιχη άλλων ελληνικών τόπων στο: Δημήτριος Β. Οικονομίδης, *Οι εν Ελλάδι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι*, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης και Ελληνικής λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών, τόμος ΚΕ', έτη 1977-1980, εν Αθήναις 1981, σ. 150-241.

τουργία περισσότερων του ενός, μύλων. Από τον βασικό ταμειευτήρα, το νερό κυλούσε με τα κατάλληλα χαρακτηριστικά, ταχύτητα δηλαδή και μάζα μέσω ανοικτών αγωγών, των ναών. Οι ναοί είναι ανοικτοί αγωγοί μικρής διατομής, που ακολουθούν σε γενικές γραμμές τη γεωμορφολογία του εδάφους, κατασκευασμένοι σχεδόν παράλληλα στις ισοΰψεις κάθε πλαγιάς και εξασφαλίζουν μέσω της γεωμετρικής τους μόρφωσης την ομαλή ροή του νερού, ούτε τόσο μεγάλη ώστε να καταστρέφει την επιφάνεια του πυθμένα αλλά ούτε τόσο μικρή ώστε να δημιουργεί ιζήματα και γενικώς συνθήκες στάσιμου ύδατος. Οι ναοί ήταν κατασκευασμένοι αρχικά από μικρού ύψους τοιχοποιία από αργούς λίθους συνδεδεμένους με ασβεστιτικό κονίαμα χαμηλών αντοχών (ενισχυμένο κατά περίπτωση με μικρή ποσότητας φυσικής ποζολάνης - θηραϊκής γης) ή απλά χωμάτινοι, ενώ στη συνέχεια από άοπλο ή ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το νερό έφτανε στον μύλο σε ένα υψόμετρο κατά τουλάχιστον έξι μέτρα υψηλότερο από τη στάθμη κίνησης της φτερωτής με αποτέλεσμα να καθίσταται αναγκαία η κατασκευή ενός αναλημματικού τοίχου, γεινιάζοντας με το κτίσμα του μύλου. Οι τοίχοι αντιστήριξης, είτε αφορούν στη δημιουργία αναβαθμών για την αποδοτικότερη καλλιέργεια των πρानών, είτε αποτελούν έργο υποδομής στο πλαίσιο λειτουργίας ενός νερόμυλου, αποτελούν εξειδικευμένα οικοδομικά έργα, η αποτελεσματική υλοποίηση των οποίων χρειάζεται ιδιαίτερη γνώση από τον χτίστη, πρακτική και θεωρητική. Σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες, προκύπτει το όνομα ενός τουλάχιστον Μονιάτη χτίστη, του Βαρυγλέντη, του οποίου η φήμη ως κατασκευαστή τοίχων αντιστήριξης, ήταν διαδεδομένη σε ολόκληρη, τουλάχιστον την ορεινή, Νάξο. Το ανάλημα ενός πρानού, όσο και αν φαίνεται απλό σήμερα, λόγω της παγιωμένης κατάστασης αποτελεσματικής λειτουργίας του, είναι ένα έργο μεγάλης τεχνικής δυσκολίας και ακρίβειας. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι στην περίπτωση των νερόμυλων, το ανάλημα, στα άκρα του, δεν μπορεί να συνδεθεί δομικά με τον πύργο – αγωγό προσαγωγής, λόγω του ότι θα επιβάρυνε τη λειτουργία του, τόσο στατικά, όσο και οικοδομικά, η αποτελεσματική δράση του έργου εξαρτάται απολύτως από το σχεδιασμό και την ποιότητα κατασκευής του, επομένως κυρίως από τη διεύθυνση - κλίση των παρειών και τη δομή του.

Πέραν των αναγκαιών έργων υποδομής που συνοπτικά περιγράφηκαν παραπάνω, ο νερόμυλος συντίθεται από τρία βασικά οικοδομικά μέρη, την «άφουκλα», τη «σάλα» του μύλου και το «ζουριό». Η άφουκλα είναι ο υδατόπυργος, στη στέψη του οποίου καταλήγει το κανάλιο (νεραύλακας), το αυλάκι δηλαδή το οποίο φέρνει το νερό απ' τον ναό, για χρήση στον νερόμυλο. Ο αγωγός προσαγωγής είναι κατασκευασμένος από μαρμάρινες κουλούρες (δακτυλίους) οι οποίες είτε είναι μονοκόμματες, είτε αποτελούνται από δύο τμήματα. Η άφουκλα είναι το σημαντικότερο, από οικοδομικής πλευράς, τμήμα του νερόμυλου και κατασκευάζεται μόνη της, εντελώς ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα μέρη του μύλου. Ο κατώτερος λίθος της άφουκλας, η σφουναρομάνα (**εικ. 13³⁹ & 14⁴⁰**), είναι μαρμάρινος, μονοκόμματος και είναι εκείνος που καθορίζει την κλίση και τη διάμετρο της άφουκλας. Ονομάζεται έτσι γιατί εντός της σφηνώνεται η σφουνάρα (**εικ. 16**), ξύλινος κούλος κύλινδρος από ξινοσκामνιά, μέσα στον οποίο τοποθετείται το σφούνι ή σφουνάκι (**εικ. 15⁴¹ & 16⁴²**), ξύλινος, κούλος κούλορος κώνος από πλατανόξυλο, ο οποίος λειτουργεί ως το ακροφύσιο της άφουκλας και καθορίζει ουσιαστικά τη διάμετρο και την πορεία της δέσμης του εκρέοντος

39. Πρόκειται για την αποδομηθείσα σφουναρομάνα του μύλου του Βουδά στην κοιλάδα των Χαλάντρων στον Κυνίδαρο Νάξου.

40. Ό. π.

41. Πρόκειται για το σφουνάκι του μύλου του Γρυλλάκη στην Πάνω Ποταμιά.

42. Το σφουνάκι και η σφουνάρα (αρχικό κομμάτι ξύλου - τελική διαμόρφωση - αξονομετρική τομή).

ύδατος. Η σταθερότητα της σφουνάρας εξασφαλίζεται με ένα χοντρό «ραβδί» από πλατανόξυλο ή σκλήθρο, το οποίο τη βοηθάει να ανθίσταται στις πιέσεις του νερού. Το «ραβδί» που στηρίζει τη σφουνάρα «κλειδώνει» πάνω στη μεσαία ψαρόπετρα του ζουριού, τη μία δηλαδή από τις τρεις πέτρες που σηκώνουν το ταβάνι του ζουριού.

Εικ. 13

Εικ. 14

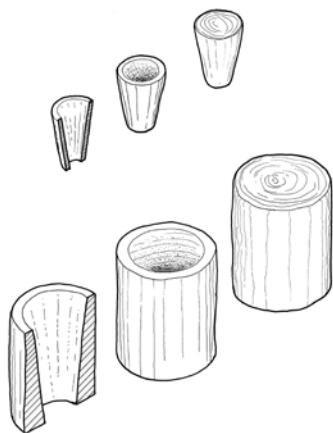

Εικ. 15

Η κατασκευή της άφουκλας αποτελεί το σημαντικότερο στάδιο οικοδόμησης του παραδοσιακού Ναξιακού υδρόμυλου. Δυστυχώς, οι ακριβείς τεχνικές κατασκευής δεν διασώθηκαν, αφού οι μύλοι χρονολογούνται την περίοδο της τουρκοκρατίας και οι τελευταίοι μυλωνάδες είναι συνήθως υιοί των διά βίου μυλωνάδων, οι οποίοι θα είχαν ενδεχομένως διασώσει αρκετές λεπτομέρειες από την κατασκευή της άφουκλας. Τα στοιχεία επομένως που υπάρχουν για την κατασκευή της προέρχονται από απόψεις μυλωνάδων (Οι Κυνιδαριώτες μυλωνάδες Δημήτριος Στυλιανού Καρποντίνης (Μπεζάς) και ο αείμνηστος Γεώργιος Ιωάννου καρποντίνης (Παπαδελογιώργης) αποτέλεσαν τις κρίσιμες, "βιωματικές" πηγές της παρούσας εργασίας) και τοπικών μαστόρων, καθώς και από προσωπικές παρατηρήσεις, οι οποίες βέβαια θα εμπλουτίζονταν σημαντικά στην περίπτωση αποδόμησης μιας άφουκλας. Οι τρύπες στην εξωτερική παρειά κάθε άφουκλας (εικ. 17⁴³) είναι σκαλότρυπες οι οποίες χρησιμοποιούνταν κατά την κατασκευή της. Ο πυρήνας της άφουκλας, η σειρά δηλαδή των δακτυλίων κτιζόταν από τη βάση, αφού πρώτα στερεωνόταν καλά η σφουναρομάνα. Οι δακτύλιοι κούμπωναν χάρη σε μια εξωτερική πατούρα και στη συνέχεια οι αρμοί στεγανώνονταν εσωτερικά και εξωτερικά με λεπτή στρώση ποζολάνης (πιρτσιλάνας ή προσελάνης κατά την τοπική μαστορική διάλεκτο) και αερικό ασβέστη. Όταν ο πυρήνας έφτανε σε ύψος το ενάμιση περίπου μέτρο, περιβαλλόταν από συμπαγή λιθοδομή με αρκετά ισχυρό ασβεστοκονίαμα η οποία επιχριόταν εξωτερικά με ποζολανικό κονίαμα ώστε να εξασφαλισθεί ότι η υγρασία από τους αρμούς του πυρήνα (λόγω της υδροστατικής πίεσης) θα παραμείνει κατά το δυνατόν στο σώμα της τοιχοποιίας και δεν θα εισέλθει στο σπίτι του μυλωνά. Όσο η άφουκλα ανέβαινε σε ύψος, δημιουργούταν η ανάγκη εγκατάστασης παταριών σε μεγαλύτερο ύψος, οπότε και η ανάγκη για σκαλότρυπες όπου τοποθετούνταν χοντρά δοκάρια σκαμνιάς (μαύρης μουριάς) ή δρυός (πουρνάρια). Εναλλακτικά, πακτώνονταν ασβεστολιθικές πλάκες πάχους 3,0-5,0 εκατοστών (εικ. 18⁴⁴) οι οποίες λειτουργούσαν, είτε ως αυτόνομα πατάρια, είτε ως βάσεις για την έδραση ξύλινων δοκών.

43. Η άφουκλα του μύλου του γεφυριού στην κοιλάδα των Χαλάντρων στον Κυνίδαρο Νάξου.

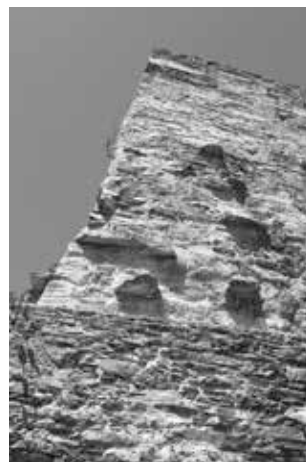
44. Η άφουκλα του 1^{ου} από τους μύλους της Μαρμαρωτής στους Αγίους Αποστόλους (Μέλανες) Νάξου.

Εικ. 16

Εικ. 17

Εικ. 18

Πάνω στην άφουκλα, κτιζόταν σε επαφή το κυρίως κτίσμα του μύλου, το οποίο περιλάμβανε τη σάλα του μύλου, όπου εκτελούνταν οι συναλλαγές, κοιμόταν ο μυλωνάς και πραγματοποιούταν η άλεση ενώ από κάτω της υπήρχε το ζουριό, ο στενός και χαμηλός χώρος όπου στεγαζόταν η φτερωτή του μύλου και τα υπόλοιπα μέρη του κινητικού μηχανισμού του μύλου και το οποίο αποτελούσε φυσική συνέχεια της άφουκλας. Με τη σύντομη αυτή αναφορά στα οικοδομικά μέρη του μύλου, αντιλαμβάνεται κανείς ότι στη γενική σύλληψη του σχεδιασμού τους, οι νερόμυλοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως «κτήρια μηχανές», τηρουμένων δηλαδή των αναλογιών, η φιλοσοφία κατασκευής τους δεν απέχει απ' την αντίστοιχη ενός εργοστασίου ή ενός αστεροσκοπείου. Ο μηχανισμός του μύλου τώρα μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη, στο κινητικό και στο αλεστικό. Ο κινητικός μηχανισμός βρίσκεται στο ζουριό και ο αλεστικός στο τμήμα της σάλας πάνω απ' το ζουριό. Ο κινητικός μηχανισμός του μύλου αποτελείται από έξι (6) βασικά εξαρτήματα: το αξόνι, τη φτερωτή, το σφοντύλι δηλαδή και τα φτερά, την τράπεζα, το ασμυριγλάκι, τη σταματήρα και τον ανεβάτη. Ο μηχανισμός, στο σύνολό του, «δέχεται» την πίεση της δέσμης ύδατος που εκρέει από το ακροφύσιο (σφουνάκι), μετατρέπει τη γραμμική κίνηση του νερού σε περιστροφική και τελικά τη μεταβιβάζει στην πάνω μυλόπετρα, η οποία περιστρεφόμενη, «σπάει» τον καρπό, μετατρέποντάς τον σε αλεύρι. Την αποτελεσματικότητα και σταθερότητα αυτής της διαδικασίας εξασφάλιζε η φτερωτή του μύλου, οπότε δικαίως θεωρείται το πιο σημαντικό εξάρτημα του μηχανολογικού του εξοπλισμού. Αποτελείται από τα φτερά, πάνω στα οποία χτυπάει η δέσμη του νερού, και το σφοντύλι, κυλινδρική ξύλινη βάση, κατασκευασμένη συνήθως από ξύλο άγριας σκαμνιάς (μαύρης μουριάς), μέσα στην οποία «πακτώνονταν» τα φτερά. Τα φτερά είναι συνήθως κατασκευασμένα από πλατάνι ή σκλήθρο και ποικίλλουν ως προς τη γεωμετρία, αλλά και ως προς τον αριθμό τους. Έχουν καταγραφεί φτερωτές με 12 φτερά, καθώς και με 32, αλλά συνηθέστερη περίπτωση είναι αυτή των 28. Οι νερόμυλοι στη Νάξο εγκαταλείπονται, σχεδόν απολύτως, κατά τη δεκαετία του 1960 οπότε και φθάνει στο νησί ο πετρελαιόμυλος, στα λίγα χρόνια όμως κοινής παρουσίας των δύο, οι μυλωνάδες επιδίωξαν τη βελτιστοποίηση των μηχανών τους με διάφορους τρόπους, ο συνηθέστερος των οποίων ήταν η εγκατάσταση μεταλλικών φτερωτών. Κάποιες από αυτές

σώζονται έως σήμερα (εικ. 19⁴⁵), ενώ και αυτές των αποκατεστημένων μύλων της Χασαμπαλιώταινας (εικ. 20) και του Γρυλλάκη (εικ. 21) αποτελούν, σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες τους, αντίγραφα αυτών που είχαν οι μύλοι όταν εγκαταλείφθηκαν. Περίπτωση μύλου που να επιβίωσε με ξύλινη φτερωτή κατά τη δεκαετία του 1970 δεν καταγράφηκε, με εξαίρεση ίσως τον μύλο του Κονδύλη στις Εγκαρές ο οποίος, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη του σταμάτησε να λειτουργεί περί το 1975 χρησιμοποιώντας ξύλινη φτερωτή με λίγα μάλιστα φτερά.

Εικ. 19

Εικ. 20

Εικ. 21

Η βάση της αυθεντικής, ξύλινης φτερωτής των ναξιακών νερόμυλων που έφερε τα φτερά και συνδεόταν άμεσα με τον κύριο άξονα περιστροφής ήταν το σφοντύλι. Το σφοντύλι ήταν από τα εξαρτήματα εκείνα που οι λαϊκοί μάστορες αντιμετώπιζαν σχεδόν με δέος, αφού κανείς από τους εν ζωή μυλωνάδες και μυλωθρούς δεν χρειάστηκε ποτέ να το επισκευάσει ή να το αλλάξει. Κατασκευασμένο άπαξ κατά τη θητεία μιας τουλάχιστον γενιάς μυλωνάδων από ξύλο άγριας σκαμινιάς, παρουσιάζει όλες εκείνες τις αρετές γεωμετρικής μόρφωσης, που στην πραγματικότητα λείπουν από τα υπόλοιπα ξύλινα εξαρτήματα ενός νερόμυλου. Το σφοντύλι έπρεπε να είναι ανθεκτικό στη δράση του νερού, ισχυρό στην παραλαβή φορτίων από διατμητικές τάσεις και συγχρόνως αρκετά βαρύ ώστε να εξασφαλίζει, λόγω αδράνειας, την σταθερή γωνιακή ταχύτητα και την ικανή απόδοση⁴⁶ της φτερωτής. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε περιπτώσεις όπου το σφοντύλι φυλάχτηκε σε στεγασμένο χώρο από τον μυλωνά του, ακόμα και σήμερα, ύστερα από ~50 χρόνια αχρησίας, διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση, ικανό να ξαναδουλέψει (εικ. 22⁴⁷). Ακόμα όμως και αν βρίσκεται σε κακή κατάσταση, ένα σφοντύλι μας παρέχει τη σημαντικότερη πληροφορία του αριθμού των φτερών μιας φτερωτής, έχουμε επομένως αποδεδειγμένα φτερωτές με 28 φτερά (εικ. 22 & 25⁴⁸), με 32 φτερά (εικ. 23⁴⁹) και με 12 φτερά (εικ. 24⁵⁰). Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η αδράνεια της φτερωτής εξασφαλίζεται περισσότερο από τα ογκώδη, βαριά φτερά για τη γεωμετρία των οποίων έχουμε στοιχεία από ευρήματα (εικ. 26⁵¹), από μαρτυρίες μυλωνάδων καθώς και από βιβλιογραφικές αναφορές⁵².

45. Πρόκειται για τη φτερωτή ενός από τους μύλους, τους επονομαζόμενους του Γλέζου στα Προβολάκια, στην Απείρανθο Νάξου.

46. Ιωάννης Βασιλείου Σούλης, *Υδραυλικά στροβιλομηχαναί - Μηχανική των Ρευστών*, εκδόσεις Αϊβάζης - Ζουμπούλης (Θεσσαλονίκη), Ξάνθη 1996.

47. Σφοντύλι του μύλου του γεφυριού - Κυνίδαρος Νάξου.

48. Μύλος του Εμελάρου πριν την αποκατάσταση - Κωμακή Νάξου.

49. Σφοντύλι του μύλου του Γλέζου - Απείρανθος Νάξου.

50. Σφοντύλι του μύλου του Κονδύλη - Εγκαρές Νάξου.

51. Μύλος του Χωριανόπουλου II - Κωμακή Νάξου.

52. Μαρία Νικ. Σαχά, *Οι νερόμυλοι Της Κωμακής Νάξου* - ανάρτυπον εκ της Επετηρίδος της Εταιρείας Κυκλαδικών

Εικ. 22

Εικ. 23

Εικ. 24

Εικ. 25

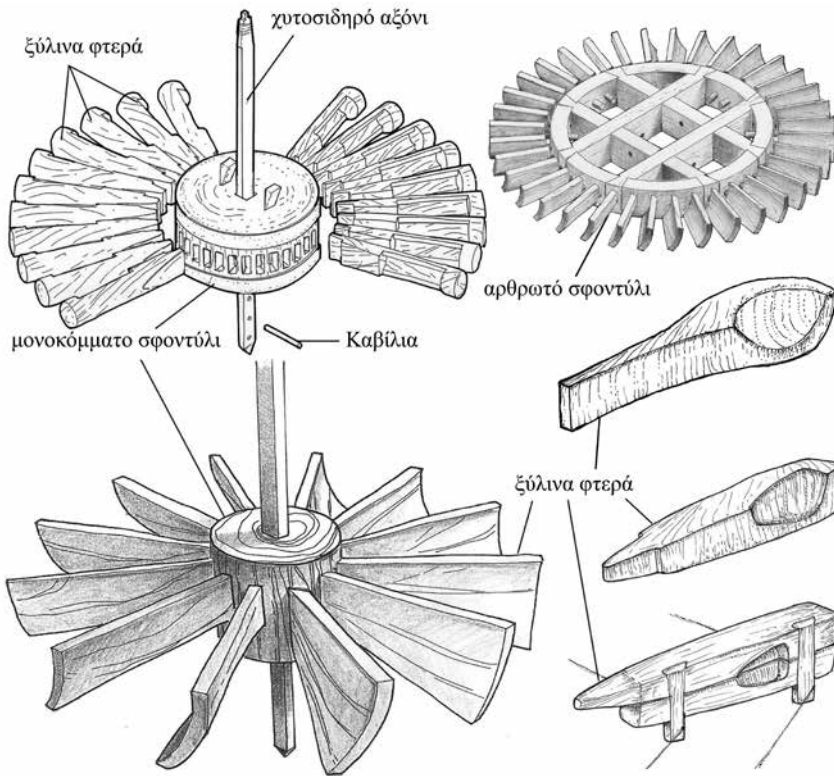

Εικ. 26

Μπορούμε λοιπόν να κατηγοριοποιήσουμε τις ξύλινες φτερωτές σ' αυτές με το βαρύ σφοντύλι και τα πολλά φτερά και σ' αυτές με το ελαφρύ σφοντύλι και τα λίγα φτερά, αναγνωρίζοντας πάντως από διάφορες μαρτυρίες έναν ακόμη τύπο, αυτόν της μετάβασης από την ξύλινη στη μεταλλική φτερωτή, με αρθρωτό σπόνδυλο και 36 φτερά (**Εικ. 27**). Σε κάθε περίπτωση, η φτερωτή μετέφερε την ταχύτητά της στην πάνω μυλόπετρα μέσω ενός άξονα ορθογωνικής διατομής, αρχικά ξύλινου και στη συνέχεια (μετά τη δεκαετία του 1920) χυτοσιδηρού, ενώ η όλη διάταξη (άξονας - φτερωτή - πάνω μυλόπετρα) εδραζόταν σε μία μικρή βάση από ναξιακή σμύριδα, σφηνωμένη σε εσοχή μέσα σε μία μεγάλη ξύλινη πλατφόρμα που ονομαζόταν τράπεζα.

Στη λακκούβα της σμύριδας λοιπόν (**Εικ. 28**⁵³), εφάρμοζε το αξόνι, ενώ στην άκρη της τράπεζας υπήρχε μία τρύπα που με τη βοήθεια μιας καβίλιας, έπιανε ένα «ραβδί», τον ανεβάτη, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να ανεβοκατεβάζει την τράπεζα (και επομένως την πάνω μυλόπετρα), πετυχαίνοντας διαφορετική κλίμακα άλεσης μέσω της αυξομείωσης του διάκενου ανάμεσα στις δύο. Υπάρχει επίσης η σταματήρα, που αποτελείται από ένα κοντάρι με ένα φτυάρι στη βάση του, το οποίο, τοποθετημένο κατάλληλα, μπορεί να σπάει τη δέσμη του νερού κι αυτή να μην χτυπάει τελικά τη φτερωτή (**βλ. συνολική εικόνα του**

Μελετών, τόμος Η', εν Αθήναις 1970, τύποις Β. Καρύδη - Α. Σιαφακά, σ. 636 & 642.
53. Μύλος του Κονδύλη - Εγκαρές Νάξου.

Εικ. 27 - Σύνοψη των ειδών ξύλινης φτερωτής και των αντίστοιχων φτερών

μηχανισμού στο τέλος).

Ο αλεστικός μηχανισμός του υδρόμυλου βρισκόταν στο τμήμα της σάλας του μύλου, πάνω απ' το ζουριό και αποτελούσαν από τις μυλόπετρες, το σύστημα της κοφινίδας, το βρόγχι και το τροχούλι. Οι μυλόπετρες, απ' τις οποίες η πάνω κινούταν και η κάτω έμενε σταθερή, αποτελούνταν από διάφορα κομμάτια, πυριγενών συνήθως πετρωμάτων, προερχομένων συνηθέστερα από τη Μήλο ή την Κίμωλο (εικ. 29⁵⁴). Η συνεργασία τους με το αξόνι, επιτυγχάνοταν με μεταλλικό εξάρτημα μορφής διπλής χελιδονοουράς που εγκιβωτιζόταν (χωρίς να πακτώνεται) στην κάτω παρειά της πάνω μυλόπετρας. Ο καρπός έπεφτε στην οπή της πάνω μυλόπετρας από την κοφινίδα, αφού πρώτα περνούσε από την απόληξη της, το ουλί και τη γούλα (εικ. 30), η οποία «συνδεόταν» με την ταχύτητα της μυλόπετρας χάρις στο τροχούλι (εικ. 31⁵⁵ & 32⁵⁶), το οποίο πακτωνόταν στην άνω παρειά της πάνω μυλόπετρας και «τράνταζε» τη γούλα μέσω ενός μικρού ξύλινου εξαρτήματος, του βαρδαριού (εικ. 30). Ο καρπός έπεφτε στο διάκενο ανάμεσα στις δύο μυλόπετρες και δεν κυλούσε στο ζουριό χάρη σε έναν ξύλινο κύλινδρο από συκιά, το βρόγχι (εικ. 35) το οποίο εξασφάλιζε επίσης την ομαλή περιστροφή του άξονα, λειτουργώντας ως ρουλεμάν, και

54. Μύλος του Παπά - Κυνίδαρος Νάξου.

55. Μύλος της Χασαμπαλιώταινας - Άγιος Θαλλέλαιος Νάξου.

56. Μύλος του Γεφυριού - Κυνίδαρος Νάξου.

55-65 κιλά ανά ώρα, οπότε χάραζαν τις πέτρες τους (εικ. 35⁵⁹, 36⁶⁰ & 37⁶¹) περίπου ανά εβδομάδα, χρησιμοποιώντας διάφορα εγχειρίδια εργασίας (εικ. 34⁶²), διαδεδομένα περισσότερο στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα οποία ήταν εύκολο να ακολουθήσουν πετυχαίνοντας αποδοτικότερες χαράξεις και επομένως καλύτερη άλεση. Η διαδικασία αναβίβασης και περιστροφής της πάνω μυλόπετρας, η οποία είχε λειανθεί από τη χρήση και έπρεπε να χαραχθεί, γινόταν συνήθως με τη χρήση του ανεβάτη, κατάλληλων κατρακυλιών (εικ. 38⁶³) και φυσικά τη μυϊκή δύναμη του μυλωνά, ενώ πολύ λίγες είναι οι περιπτώσεις χρησιμοποίησης καρκίνου (εικ. 39⁶⁴). Η πάνω μυλόπετρα αποτελούταν από πολλά κομμάτια (σκάνταλα) τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους με ποζολανικό κονίαμα, ενώ ολόκληρη η μυλόπετρα δενόταν περιμετρικά με μεταλλικά δακτυλίδια (εικ. 40) τα οποία τοποθετούνταν καυτά ώστε να συσταλούν ενώ θα κρυώνουν, ακαμπτοποιώντας με τον τρόπο αυτόν όλη την κατασκευή.

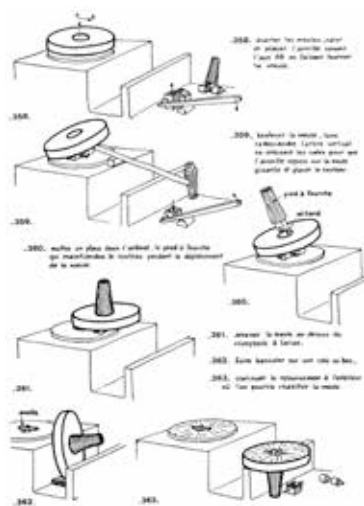
Εικ. 35

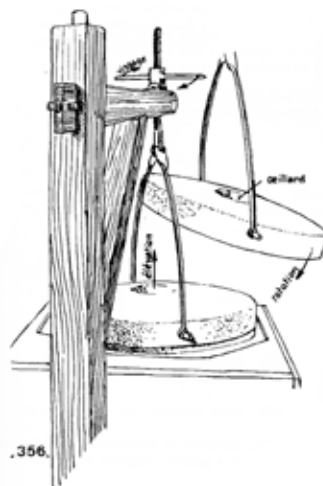
Εικ. 36

Εικ. 37

Εικ. 38

Εικ. 39

59. Μύλος του Χωριανόπουλου Ι - Κωμιακή Νάξου.

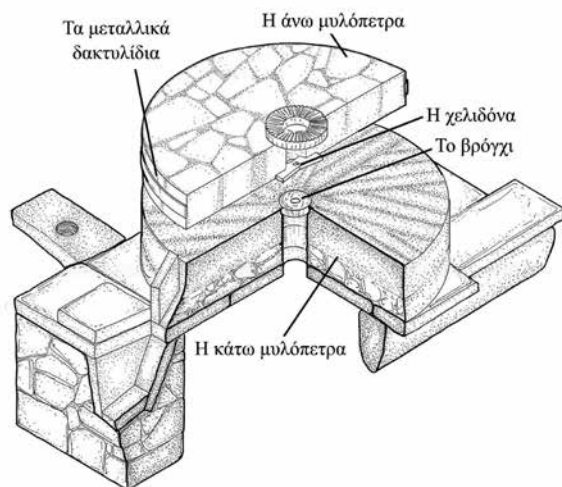
60. Μύλος του Γρυλλάκη - Πάνω Ποταμιά Νάξου (καλοκαιρινή πέτρα).

61. Μύλος της Χασαμπαλιώταινας - Άγιος Θαλλέλιος Νάξου.

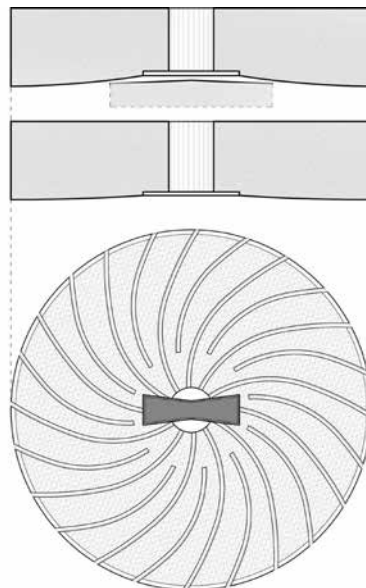
62. Peter Kozmin, *flour milling*. Πρόκειται για το πιο διαδεδομένο εγχειρίδιο των μυλωνάδων για τη χάραξη των μυλοπετρών και άλλες τεχνικές λεπτομέρειες.

63. Jean Orsatelli, *Les Moulins - les moulins à vent - les moulins à eau*, Editions Jeanne Laffitte, σ. 142.

64. Ο. π., σ.141.

Εικ.40

Εικ.41

Ήταν γνωστό σε όλους του μυλωνάδες ότι το ολλανδικό σύστημα χάραξης (εικ. 41) με τα καμπυλωμένα αυλάκια ήταν το πλέον αποδοτικό, η διαδικασία όμως χάραξής του ήταν επίπονη και χρονοβόρα, συνήθως λοιπόν απαγορευτική, ειδικά για μυλωνάδες που δούλευαν τον μύλο μία εβδομάδα τον μήνα⁶⁵. Προτιμούταν επομένως, είτε το γαλλικό σύστημα χάραξης (εικ. 42⁶⁶), είτε η απλή ακτινωτή χάραξη (χαραγή ή χαραή). Πέραν όμως της γεωμετρίας της χάραξης, ο μυλωνάς έπρεπε να πετύχει την κατάλληλη διάσταση του διάκενου⁶⁷ ώστε ο καρπός να αλεστεί σωστά και συγχρόνως να μείνει λίγη ώρα ανάμεσα στις πέτρες για να μην καεί. Το χρονικό αυτό διάστημα καθοριζόταν από το διάκενο και την ταχύτητα της μολόπετρας. Ο πρακτικός κανόνας για μία καλή χάραξη προέκυπτε από τη διάμετρο της πέτρας και τη συχνότητα της περιστροφής της, μία πέτρα για παράδειγμα με διάμετρο 110,0 cm έπρεπε να κάνει ~100 περιστροφές το λεπτό και να «πετάει» τον αλεσμένο καρπό ανά δύο περιστροφές.

Για τις δουλειές του ο μυλωνάς, κυρίως δηλαδή τη χάραξη της μολόπετρας, την κοπή, το καθάρισμα, τη διαμόρφωση και το «κούφωμα» των ξύλων χρησιμοποιούσε τα συνήθη γεωργικά (τσάπα, αξίνη, τραχάς, τσεκούρι) και ξυλουργικά (ματσόλα, πλάνη, σκεπάρνι, ναυπηγικό σκεπάρνι, σκαρπέλο) εργαλεία (εικ. 43⁶⁸), καθώς και κάποια πιο εξειδικευμένα εργαλεία, από τα οποία αξίζει να αναφέρουμε τους λοστούς, τα κατρακύλια, τις ζ(ου)ρόμπιες (εργαλεία με τα οποία «κούφωσαν» τα ξύλα - εικ. 44 - εργαλεία 7 & 8) και βέβαια τα μυλοκόπια με τα οποία χάραζαν τις πέτρες (εικ. 44 - εργαλεία 1-6).

Το μυλοκόπι ήταν το αυθεντικό εργαλείο κάθε μυλωνά, το παράσημο της τέχνης του και

65 Η συνηθισμένη περίπτωση στη Νάξο ήταν ο κάθε μύλος να ανήκει σε τέσσερις ιδιοκτήτες οι οποίοι τον δούλευαν ανά εβδομάδα, σπανιότερα ανήκε σε δύο και εξαιρετικά σπάνια σε έναν.

66. Jean Orsatelli, *Les Moulins - les moulins à vent - les moulins à eau*, Editions Jeanne Laffitte, σ. 140.

67 μεγαλύτερο, περί τα 6,0mm στο κέντρο και πρακτικά μηδενικό στην περιφέρεια της πέτρας.

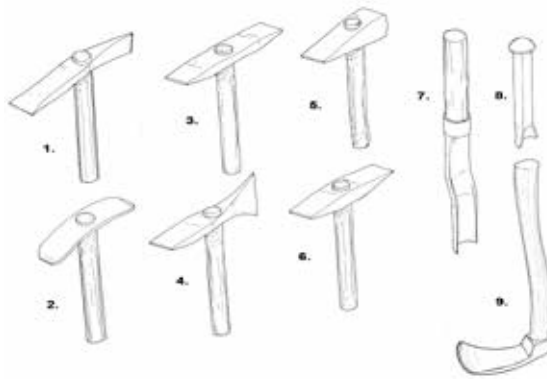
68. Μύλος του Κονδύλη - Εγκαρές Νάξου.

Εικ. 42

Εικ. 43

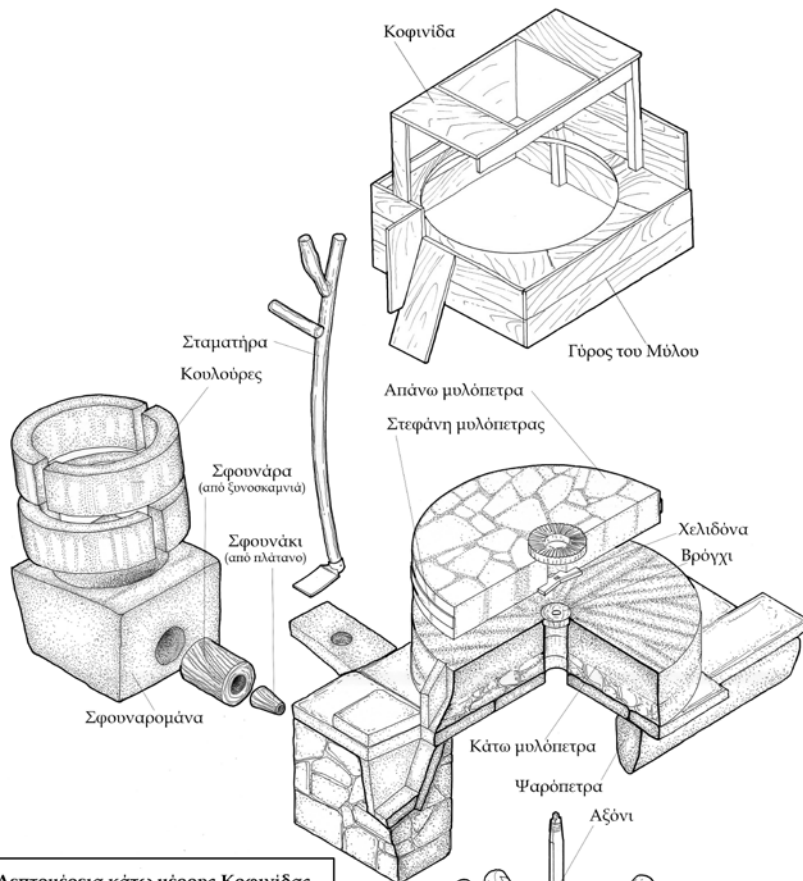
Εικ. 44

ο μονότονος ήχος του η μόνη του συντροφιά, πολλές φορές, στις βαθιές κοιλάδες που ζούσε και δούλευε. Κι αν το τραγουδί της φτερωτής και οι φωνές των αλεσματοάρηδων έχουν σχεδόν σβήσει απ' τις ελληνικές κοιλάδες, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο ότι κάποια στιγμή στο μέλλον, ένας ολόκληρος πολιτισμός θα ξαναγεννηθεί ως ένας ακόμη πολιτισμός της ερήμου⁶⁹ εκεί στο βάθος της φθινοπωρινής και χειμωνιάτικης λαγκαδιάς. Θα ζωντανέψει τότε ο παράξενος κόσμος των «φτωχών» μυλωνάδων ...που ζουν σε αιώνια ζάλη και παίρνουν κέρδος, πληρωμή, προσφάγι την πασπάλη...⁷⁰.

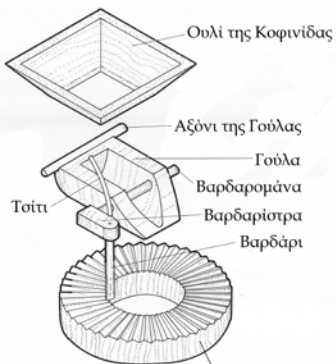
69 Κοντά στους μεγάλους πολιτισμούς, των μεγάλων ερήμων της Ασίας και της Αφρικής που είναι το Ισλάμ, και των μεγάλων θαλασσιών ερήμων που είναι οι μεσογειακοί πολιτισμοί, όπως με ισχυρή δόση ποιήσης υποστηρίζει ο Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel) στο κλασικό του σύγγραμμα: *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμος Α΄ (όλο το έργο απαρτίζεται από τρεις τόμους), *Ο Ρόλος του Περιηγητή*, έκδοση «Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης», Αθήνα 2005 (β΄ ανατύπωση) σ. 228.

70 Αριστοτέλης Βαλαωρίτης *Φωτεινός - Άσμα πρώτον Φωτεινός Ζευγολάτης*, Άπαντα Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, εκδόσεις «Δελι-χρυσό», χ.χ. σ. 407.

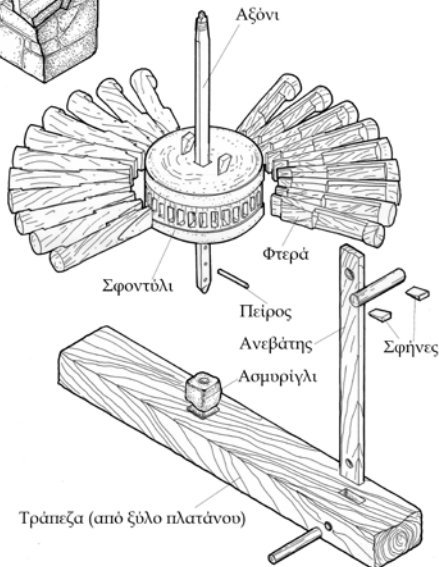
Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΕΡΟΜΥΛΟΥ

Λεπτομέρεια κάτω μέρος Κοφινίδας (x 3,00 φορές)

Το τροχούλι πακτώνεται στην πάνω μολόπετρα όπως φαίνεται στη συνολική διάταξη, δεξιά

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΣΑΓΚΡΙΟΥ ΝΑΞΟΥ

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΤΡΑΝΟΥΔΗΣ*

Το Σαγκρί απαρτίζεται από το άνω Σαγκρί, το κάτω Σαγκρί και τους οικισμούς Κανακάρη, Καστράκι, Μικρή Βίγλα. Το άνω Σαγκρί έχει υψόμετρο **210 μ.**, το κάτω **180 μ.**, ο οικισμός Κανακάρη **180 μ.** και η άλλοι οικισμοί βρίσκονται πλησίον της θάλασσας. Απέχει από τη πρωτεύουσα της Νάξου 12 χλμ.

Εξέλιξη του πληθυσμού:

1951 (647 κατ.), 1961 (515 κατ.), 1971 (428 κατ.), 1981 (439 κατ.), 1991 (389 κατ.), 2001 (513 κατ.), 2011 (537 κατ.). Μείωση πληθυσμού 20% περίπου.

Ιστορία:

Η περιοχή Σαγκρίου καλύπτει α) προϊστορική αρχαιότητα (Σαγκρί, Μικρή Βίγλα, Τσικνιάδες, Πολίχνη, Αλυκό, Φυρρόγες, Λούρος Αθαλάσσου) β) ιστορικούς χρόνους (Σαγκρί, Γύρουλας, Καστράκι, Αφεντικά) και γ) νεώτερους χρόνους: Σαγκρί, Το χωριό Σαγκρί περιβάλλεται από προϊστορικά νεκροταφεία, αρχαίους ναούς, πύργους, βυζαντινά μοναστήρια και ναούς, ενετικούς πύργους και σύγχρονα μνημεία.

Όλα τα ανωτέρω χρονολογούνται από το 3.200 π.Χ. έως και σήμερα. Αυτά καταδεικνύονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα που κοσμούν τα δημόσια μουσεία καθώς και τις ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές.

Ονομασία:

α) σύμφωνα με τον Περικλή Ζερλέντη «το Σαγκρί διαιρείται εις άνω και κάτω Σαγκρί διεφθάρη δε το όνομα αυτού εκ του Santa Croce, San Croce Σάγκρος και Σαγκρί, εκ του μοναστηρίου του Τιμίου Σταυρού του υπό των επιδρομών Φράγκων αρπαγέντος, παραμεινάσης της ονομασίας της κώμης από της επί Φράγκων δουλείας των Ναξίων. Οι Σαγκριώται καλούσι μέχρι του νυν Σάγκρον (ο Σάγκρος) τον περί το ειρημένον μοναστήριον (ο Σάγκρος) παρ' ω κείται ελαιών του Σάγκρου καλούμενος» (Π. Ζερλέντη Ναξίων Εθνικά «Αθηνά» τ. ΚΗ' (1916), σελ. 304).

β) ο Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης στο ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικονομίων τόμος Α' και Β' στη σελ. 269 αναφέρει ότι η ονομασία του άνω και κάτω Σαγκρίου προέρχεται από την Αρβανίτικη λέξη Shengjergji «Άγιος Γεώργιος» και για να στηρίξει την άποψη του παραπέμπει στο βιβλίο του Τίτου Γιοχάλα (Άνδρος Αρβανίτες και Αρβανίτικα Αθήνα 2000) σελ. 434. Η ονομασία αυτή κατά τη ταπεινή μου γνώμη είναι εντελώς αβάσιμη διά τους εξής λόγους: α) στη Νάξο δεν είχαμε Αρβανίτες και ως εκ τούτου αρβανίτικα τοπωνύμια και β) ουδείς μέχρι σήμερα ερευνητής αναφέρει ότι στη Νάξο κατοικούσαν Αρβανίτες. Το 2013 συμπληρώθηκαν 475 έτη από την πρώτη ιστορική μαρτυρία της ονομασίας του χωριού Σαγκρί και ακόμα διερευνάται η προέλευση της.

Δεν γνωρίζουμε αν νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες ή πηγές αλλάξουν ή επιβεβαιώσουν την ονομασία αυτή.

* Φιλολόγος.

Η λέξη Σαγκρί μέσα από τις πηγές:

Η πρώτη αναφορά στη λέξη Σαγκρί μαρτυρείται στα Ν.Δ.Ε. του 16^{ου} αιώνα Αντ. Κατσουρού 26 Ιανουαρίου 1538 έγγραφο 5, στιχ. 11, σελ. 55 σε σύσταση συμβάσεως εντριτείας. «Ο Τζάνες Ντέλλα-Γραμματικής ενώπιον του νοταρίου Παντολέοντος Μηνιάτη και των μαρτύρων Νικολάου Μπαρμπαρή εκ Βουρβουριάς και Ιωάννου Κατζουριάρη εκ Χαλκειού δίδει το εις Σαγκρί χωράφι του εις τον Νικολόν του Λέου του παπά Νικηφόρου να το καλλιεργεί» β) στα Ν.Ν.Ε. Ιάκωβου Τ. Βισβίζη 23 Φεβρουαρίου 1538 έγγραφο 11, στιχ. 7, σελ. 23 σε πωλητήριο χωραφιών από το Μαρίνο Μυριστικό στους Ανδρέα Κουτούλη και Αντριάνα του Μαθιού Βασάλου, «τα οποία χωράφια ευρίσκονται στο Σαγκρί στη Λαγκάδα πλησίον του Μεγάλου Νικολάου και του Ιωάννη Κουρκουδιάρη» γ) στα Ν.Δ.Ε. του 16^{ου} αιώνα Αντ. Κατσουρού 4 Απριλίου 1573 έγγραφο 17, στιχ. 11, σελ. 71 σε προικοσύμφωνο Μιχάλη Χωριανού και Ειρήνης Σιγάλη δ) στα Ν.Δ.Ε. του 17^{ου} αιώνα Αντ. Κατσουρού έγγραφο 3, 1 Ιουλίου 1607 στιχ. 56, σελ. 33 σε προικοσύμφωνο Λιανού Ντεστούνη και Μαργέτας Δελλαγραμμάτικα «Ακόμη το χωράφι του Σαγκρίου που έχω από την πρώτη μου γυναίκα σύμπλιο του Ανδρέα Σαγκριώτη και του Γιώργη Κομνηνάκη και σύμπλιο της στρατάς της κουμούνας» ε) στα Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου Στυλ. Κορρέ 24 Μαρτίου 1648 έγγραφο 9, στιχ. 8, σελ. 281 σε δωρεά διά ψυχικήν του σωτηρία του πρε Ιαννούλη Κρέσπου κανονικού μητροπολιτάνου. «Παραδίνει δια ψυχικήν του σωτηρία και των γονέων του την πάρτην του τες εντριτείες που έχει στο μέρος του Σανηγρίου» στ) στον Κ. 86 Ι. Μηνιάτη στο έγγραφο 1, 4 Μαρτίου 1680 ζ) στο Κ. 58 «Κώδικας Ταξιάρχη» από 1740-1800 των Γ.Α.Κ. σε διάφορα ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα (σελ. 28, 31, 43, 46, 47 κ.α.) η) στις Νοταριακές Πράξεις της Νάξου Στεφ. Τ(ρ)ουμπίνου (1712-1738) έγγραφα (49, 101, 165, 183, 200 κ.α.) θ) στις Νοταριακές Πράξεις Φιλωτίου Νάξου παπά Στεφάνου Αρώνη (1716-1742) έγγραφο 121, παρ. 22 και τέλος σε πολλά Ναξιακά έγγραφα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Τοπωνύμια-Μικροτοπωνύμια

Τα τοπωνύμια διαμορφώνουν την τοπική ταυτότητα του κάθε τόπου, νησιού, γεωγραφικού διαμερίσματος, δήμου, χωριού (σπίτια, ναοί, μοναστήρια, ανεμόμυλοι, νερόμυλοι, λιοτρίβια, μιτάτοι, περιστεριώνες, προσκυνητάρια, τράφοι, ξερολιθιές, δρόμοι, πηγές, πηγάδια, δάση). Σχετίζονται α) με μύθους, δοξασίες, γιορτές, ήθη, έθιμα (νερό, νεράιδες, αγίασμα, δέντρα, κυπαρίσσι πένθιμο δέντρο, φοίνικας ευλογημένο δέντρο, ελιά ευλογημένο δέντρο), β) ναούς (αρχαίους, χριστιανικούς) και γ) στοιχειωμένους πύργους κ.α. Ο Αντ. Μηλιαράκης λέει ότι τα τοπωνύμια μοιάζουν με «επιγραφάς γεγλυμμένας επί του εδάφους».

Σχέση ανθρώπου με τα τοπωνύμια

Τα τοπωνύμια φανερώνουν το δημιουργό, τον οικιστή, το γεωργό, το μηχανικό, τον ιερέα, τον άρχοντα και γενικότερα τη σχέση τους με τη κοινωνική ζωή. Η προέλευση και η ερμηνεία της ονομασίας του τοπωνυμίου είναι πολλές φορές δύσκολη. Αυτό οφείλεται στο ότι α) οι συντάκτες δεν κατείχαν νομικές γνώσεις (οι περισσότεροι μοναχοί, ιερείς και λοιποί γνώριζαν λίγα γράμματα) β) αντέγραφαν ορισμένους όρους από τα έγγραφα της εποχής (π.χ. ενετοκρατία, τουρκοκρατία) γ) δεν έδιναν την απαιτούμενη σημασία στη λεπτομέρεια δ) απλά βεβαίωναν τα όσα τους γνώριζε προφορικά ο ιδιοκτήτης και οι μάρτυρες (αξιόπιστοι) και ε) η γλώσσα και η σύνταξη καθιστά το κείμενο των πηγών δύσκολο στην ερμηνεία του. Πέραν των όσων παρέθεσα, η συμβολή των τοπωνυμίων είναι μεγάλη γιατί διατηρούν μέχρι σήμερα αναλλοίωτα στο χρόνο όσα άφησε και πρόκειται να αφήσει ο άνθρωπος στο πέρασμα του. Από αυτά διασώζεται ο θησαυρός της ελληνικής γλώσσας, η ιστορία, ο τόπος, οι παραδόσεις και η θυμοσοφία του λαού μας. Η ιστορία καταγράφει και

θα συνεχίσει να καταγράφει όλα όσα συνθέτουν την παρουσία του ανθρώπου στο κόσμο.

ΠΗΓΕΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ - ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

- Ο **Κώδικας του Νοτάριου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη** (1680-1689) Χ.φ Γ.Α.Κ. Κ. 86, ανάτυπον εκ της Επετηρίδας του Κέντρου Ερεύνης της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 29-30 (1982-1983), εν Αθήναις 1990.
- Η **«Μάνα» του 1757** (αρχεία Βλαχογιάννη, κώδικας 200 των Γ.Α.Κ.).
- **Ιακ. Βισβίζη: Ναξιακά Νοταριακά Έγγραφα** (Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών τ. 4, 1951 σελ. 1-66).
- **Αντ. Κατσουρού: Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας**, του, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΕΚΜ), τ. Ζ, 1968, σελ. 24-336.
- **Αντ. Κατσουρού: Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας**, Επετηρίς του Μεσαιωνικού αρχείου τόμ. Ε Αθήνα 1955 σελ. 47-91 Ακαδημία Αθηνών).
- **Αντ. Κατσουρού: Τοπωνύμια της Νάξου, Ναξιακόν Αρχείον, τεύχη 7-9 (Ιαν. -Σεπτ. 1947)**
- **Ναξιακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας, Δικαιοπραξίας Ιων. Γα**, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου τ. 8-9, 1958-9, σελ. 125-190).
- **Βασ. Σφυρόερα: Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών**. Σειρά πρώτη- Ναξιακά του (Ε.Ε.Κ.Μ. τ. 5, 1965, σελ. 635-667).
- **Βασ. Σφυρόερα Γάμοι και διαζύγια στη Νάξο του ΙΖ και ΙΗ αιώνα**. Ανέκδοτα έγγραφα από τον κώδικα Α΄ της Μητροπόλεως Παροναξίας, Κυκλαδικά 1, 1956.
- **Στ. Κορρέ: Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου**, Byzantinische-Neugriechische Jahrbucher 8, 1931 σελ. 266-305.
- **Περ. Ζερλέντου: Φεουδαλική Πολιτεία εν τη νήσω Νάξω**, Ερμούπολις 1925 και περιοδικό «Ναξιακά, τ. 3, Ιούλιος Αύγουστος 1985.
- **Αρχιμανδρίτη Εμμανουήλ Καρπαθίου**: Οι περιλήψεις των εγγράφων των κωδίκων Α΄ και Β΄ της Μητροπόλεως Παροναξίας, περιοδικό «Γρηγόριος Παλαμάς», τεύχη 19 και 23 αντίστοιχα, του.
- **Περ. Ζερλέντου: Ιστορικές έρευνες περί των Εκκλησιών των Νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης**, τόμος Α΄, Ερμούπολη 1913.
- **Π. Ζερλέντου: Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565**, Ερμούπολη 1924.
- **Π. Ζερλέντου: Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου πελάγους 1566-1579** Ερμούπολη 1924.
- **Περ. Ζερλέντου: Το Σαντζάκ των Νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621**, Ερμούπολη 1924.
- **Κώδικας Πέτρου Βιτσερά 1831-1834** με 555 σελ. και 604 πράξεις **Ι.Α.Ν.**
- **Κώδικας VATICANUS GRAECUS 2639**: Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798) Δ. Π. Καραμπούλα - Γιώργου Ε. Ροδολάκη, Ακαδημίας Αθηνών Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου τ. 44 παράρτημα 12, 2012-2013.
- Πολλά έγγραφα από τις συλλογές Ι. Δελλαρόκα, Θεοκτίστης Βελασθή του **Ι.Α.Ν.**
- Ιστορία της Νάξου Λίχτλε περιοδικό Απόλλων, αριθ. 78-89, εν Πειραιεί 1891-1892.
- Κώδικας Δρυμαλίας **Ι.Α.Ν.**
- Κώδικας Δαμαριώνος **Ι.Α.Ν.**

- Κ 58η υποφ. α', β' και γ' των **Γ.Α.Κ.** (α', β' «Κώδικας Ταξιάρχη» και γ' έγγραφα της μονής Αγίου Ελευθερίου Σαγκριού 1713-1820).
- Χ.φ. 120 των **Γ.Α.Κ.** Πράξεις υπονοταρίου Σαγκριώτου Νάξου ιερέως Αποστόλου Πορτάρη 1828-1833.
- Φ 540α και δ των **Γ.Α.Κ.** (Μοναστηριακά σύμμεικτα της επαρχίας Νάξου).
- Η Γλώσσα των Ναξιακών εγγράφων (1433-1837) και το παλαιότερο Ναξιακό ιδίωμα (Ιωάννου Κ. Προμπονά, Ε.Ε.Κ.Μ. τόμος Ζ', 1968, σελ. 338-425).
- Τα τοπωνύμια του Γλινάδου (Α' Πανελλήνιο συνέδριο "Η Νάξος διά μέσου των αιώνων Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992 σελ. 863-925") Αθήνα 1994.
- Τα τοπωνύμια της Κωμιακής Νάξου Μανόλη Κορρέ Κωμιακή τόμ. Α' 1996.
- Κωμιακή, επιμ. Ν. Λεβογιάννη (Τόπου Χρώματα, Αντιθέσεων Αρμονία τόμ. Α' 1996, έκδοση συλλόγου Απολλωνιατών Νάξου).
- Κωμιακή, επιμ. Ν. Λεβογιάννη (Τόπου Χρώματα, Αντιθέσεων Αρμονία τομ. Β' Αθήνα 2001).
- Κωμιακή Νάξου τόμος Γ' 2005, επιμέλεια Νίκου Λεβογιάννη έκδοση συλλόγου Κορωνίδας Νάξου.
- Δαμαριώνας Ν. Κεφαλληνιάδη (Το παραδοσιακό χωριό της Νάξου έκδοση συνδέσμου φίλων Δαμαριώνος Αθήνα 1979).
- Ποταμιά Ν. Κεφαλληνιάδη, έκδοση συλλόγου Ποταμιτών, Αθήνα 1996.
- Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738), Στέφ. Εμμ. Ψαρράς, Mateo Campagnolo, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων 2010.
- Νοταριακές Πράξεις Φιλωτίου παπά Στεφάνου Αρώνη (1716-1742), Στέφ. Δ. Ημέλλου - Στέφ. Εμμ. Ψαρρά, Αθήνα 2011, Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου.
- Νέα Εστία, έτος Ζ' τόμος 14^{ος} τεύχη 159, 160, 161, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1933.
- Το μοναστήρι του Αγίου Ελευθερίου στο Σαγκρί, Ν. Κεφαλληνιάδη 1978, Σύλλογος Σαγκριωτών Νάξου η «Πρόδος».
- Τοπωνύμια της Πάρου, Ν. Χρ. Αλιπράντη έκδοση του συνδέσμου Μαρπηρσαίων και Αρχιλοχιτών Πάρου. Αθήνα 1990.
- Κων/νος Αντ. Κατσουρός, «Ξερόκαμπος» μισό νησί, περιοδικό Φλέα τ. 7, 2005.
- Διάφορα ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα από το Σαγκρί της Νάξου.
- Η ζώσα προφορική τοπωνυμική παράδοση (αφηγήσεις και μαρτυρίες χωριανών).

Τα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια της περιφέρειας Σαγκριού τα έχουμε κατατάξει σε 10 κατηγορίες:

- Κυριώνυμα-Παρώνυμα
- Ύπαρξη κτισμάτων
- Ναωνύμια
- Από τη φύση του εδάφους, τη διαμόρφωση τους, από το σχήμα και την έκταση τους
- Από την καλλιέργεια, χρήση τόπου και θέση τους
- Φυτωνυμικά
- Από την ύπαρξη ή μη υδάτων
- Ζωννυμικά
- Ύπαρξη εργαστηρίων
- Διάφορα

Παρατηρήσεις-Συμπεράσματα

Τα τοπωνύμια που καταγράφονται στην παρούσα εργασία προέρχονται από την περιφέρεια Σαγκρίου η οποία εκτείνεται σε 28 τετραγωνικά χιλιόμετρα και περιλαμβάνει το άνω Σαγκρί, το κάτω Σαγκρί, τους οικισμούς Κανακάρη, Μικρή Βίγλα και Καστράκι. Στην περιφέρεια αυτή περιλαμβάνονται οι ορεινοί όγκοι Ράχη Καβούρου (ανατολικό μέρος αυτής), Πλατιά Ράχη, το οροπέδιο του Σαγκρίου, ο κάμπος των Ντουμπακάδων, Αυλιών, ο κάμπος Πολιχνίου Καστρακίου, το εύφορο και καλλιεργήσιμο κομμάτι της περιοχής Αγίων Αναργύρων, η Αυλωνίτσα, οι Κοκκίνηδες και η περιοχή Φωναλά. Στην ανωτέρω έκταση βρέθηκαν 738 τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια (έχουν απομείνει μερικά τα οποία επιφυλάσσομαι να παρουσιάσω σε συμπληρωματική μελέτη).

Κατανομή με βάση την προέλευση

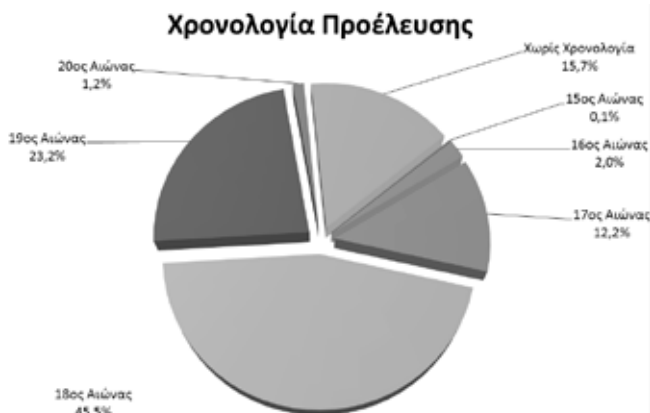
Έχουν καταγραφεί και παρουσιάζονται σήμερα 738 τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια. Από αυτά τα 621 βρίσκονται καταγεγραμμένα στις πηγές σε ποσοστό 84,1 % και 117 σε ποσοστό 15,9% μας παραδίδονται από τη ζώσα προφορική παράδοση (βλ. Σχήμα 1).

Σχήμα 1 – Κατανομή με βάση τις Πηγές Προέλευσης

Κατανομή με βάση τη χρονολογία

Στις πηγές καταγράφονται 1 του 15^{ου} αιώνα ποσοστό 0,13%, 15 του 16^{ου} αιώνα ποσοστό 2%, 90 του 17^{ου} αιώνα ποσοστό 12%, 336 του 18^{ου} αιώνα ποσοστό 46%, 171 του 19^{ου} αιώνα ποσοστό 23% και 9 του 20^{ου} αιώνα ποσοστό 1,2%. παράδοση (βλ. Σχήμα 2)

Σχήμα 2 - Κατανομή με βάση τη Χρονολογία

Κατανομή με βάση τις Κατηγορίες

1η **κατηγορία:** Κυριώνυμα-Παρώνυμα. Είναι η μεγαλύτερη με **311 (42%)**. Σε αυτή περιέχονται ονόματα και παρωνύμια πρώην και νυν ιδιοκτητών (Ναξίων αρχόντων, Φράγκων χωροδεσποτών, ιερέων, χωρεπισκόπων, απλών ανθρώπων, ανδρών, γυναικών). Παρατηρούμε ότι οι ιδιοκτήτες Φράγκοι κατείχαν τα ευφορότερα κομμάτια γης της περιοχής (Πολίχνη, Ντουμπακάδες, Όσκελος, Αυλιά, κάτω Σαγκρί), τα οποία είχαν νοικιάσει σε απλούς καλλιεργητές.

2η **κατηγορία:** περιέχει **36** τοπωνύμια (4,9%). Περιλαμβάνει την ύπαρξη διαφόρων κτισμάτων όπως: αλώνια, ανεμόμυλοι, νερόμυλοι, πύργοι, ληνοί, μιτάτοι, μαντροκαθίσια, σπίτια, τράφοι, τριά (λιοτρίβια).

3η **κατηγορία:** περιέχει **44** ναωνύμια (6%), που αναφέρονται σε αντίστοιχους ναούς, από τους οποίους ένας ανήκει στο δυτικό δόγμα, ο **Άγιος Νικόλαος Ντε Τολεντίνο** στο κάτω Σαγκρί. Η περιοχή Σαγκρίου αποκαλείται «Μυστράς των Κυκλάδων», επειδή σ' αυτήν υπάρχουν πολλοί βυζαντινοί ναοί με αγιογραφίες που χρονολογούνται από τον 7^ο έως τον 16^ο αιώνα.

4η **κατηγορία:** περιέχει **98** τοπωνύμια (13%) και περιλαμβάνει ονομασίες σχετικές με το έδαφος.

5η **κατηγορία:** περιέχει **81** τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια (11%). Σε αυτή καταγράφονται καλλιέργειες (αμπέλια, πρεβόλια, συκογύρια, λιβάδια, λιοϋρία κ.λ.π).

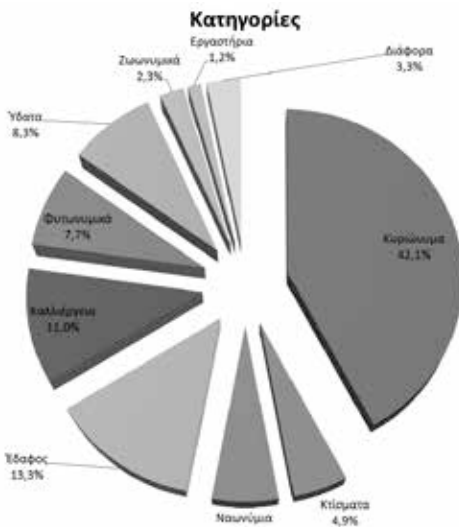
6η **κατηγορία:** περιέχει **57** τοπωνύμια (8,2%). Σε αυτή περιλαμβάνονται μερικά φυτά και δένδρα, τα οποία ευδοκούν μέχρι σήμερα στην περιοχή του Σαγκρίου.

7η **κατηγορία:** περιέχει **61** τοπωνύμια (7,6%). Σε αυτή περιλαμβάνονται πηγάδια, βρύσες, ποτάμια, ρυάκια, λίμνες.

8η **κατηγορία:** περιέχει **17** τοπωνύμια (2,3%). Σε αυτή καταγράφονται από τις πηγές ή την προφορική παράδοση ζώα και πτηνά της περιοχής.

9η **κατηγορία:** περιέχει **9** τοπωνύμια (1,3%). Σε αυτή περιλαμβάνονται ανεμόμυλοι, λιοτρίβια, καμίνια και νερόμυλοι.

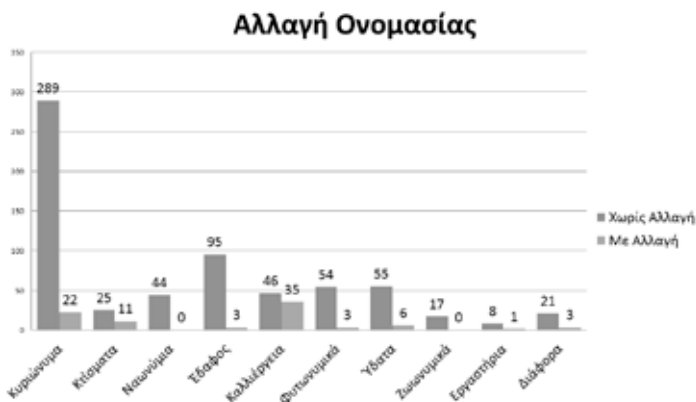
10η **κατηγορία:** περιέχει **24** τοπωνύμια (3,2%). Σε αυτή περιλαμβάνονται τοπωνύμια τα οποία δεν εντάσσονται σε καμιά από τις ανωτέρω εννέα κατηγορίες (βλ. Σχήμα 3).

Σχήμα 3 – Κατανομή με βάση τις Κατηγορίες

Κατανομή με βάση την αλλαγή ονομασίας

Οι περισσότερες αλλαγές ονομασίας τοπωνυμίων παρατηρήθηκαν στην πέμπτη κατηγορία που είναι (καλλιέργεια, χρήση τόπου και θέση). Από τα 81 τοπωνύμια τα 35 έχουν αλλάξει ονομασία σήμερα. Στη δεύτερη κατηγορία (Κτίσματα) από τα 36 τοπωνύμια τα 11 έχουν αλλάξει ονομασία σήμερα. Στην πρώτη κατηγορία από τα 311 τα 22 μόνο έχουν αλλάξει ονομασία σήμερα. Και τέλος στις άλλες κατηγορίες παρατηρούνται μικρές αλλαγές έως και ελάχιστες (βλ. Σχήμα 4).

Σχήμα 4 – Κατανομή με βάση την αλλαγή ονομασίας

Γενικές παρατηρήσεις:

- Από τα 738 τοπωνύμια που παρουσιάζουμε σε αυτή τη μελέτη, τα 38 είχε καταγράψει σε συνέχειες στο Ν.Α. ο καθηγητής μου Αντώνιος Κατσουρός (1947).
- Η τουρκική κατάληψη της Νάξου άφησε αμυδρά το αποτύπωμα της. Από τα 738 τοπωνύμια 5 είναι τουρκικής προέλευσης λιγότερο από το 1%. Αυτά είναι 1) του Τούρκου το Λαγκάδι 2) του Μπραϊμή 3) του Μεμέτη 4) του Τζαούση ή Τσαούση και 5) Τζαουσάδων ή Τσαουσάδων.
- Οι ανασκαφές που έχουν γίνει στα Αφεντικά, στο Σαγκρί (Γύρουλας), στην Αυλωνίτσα, στο Πολίχνη, στα Μνημούρια, στο Λούρο Αθαλάσσου, στο Καστράκι, στις Φυρρόγες, στον Άγιο Μύρωνα και στην περιοχή Τσικνιάδες Αγίων Αναργύρων Σκήπους φανερώνουν ότι η περιοχή στην οποία βρίσκεται το Σαγκρί και οι οικισμοί του κατοικείται αδιαλείπτως από το 3.200 π.Χ. έως σήμερα.
- Τα τοπωνύμια Σαγκρίου καταδεικνύουν σε βάθος πέντε (5) αιώνων ότι πολλά επώνυμα και οικογένειες δεν υπάρχουν σήμερα.
- Στην περιοχή των Ντουμπακάδων, του Πολιχνίου, της Καθανούχτας, του Φαντάκη, στα Πυργάκια, του Ορκού, των Αυλιών και του Τιμίου Σταυρού υπήρχαν και υπάρχουν ιδιοκτησίες οι οποίες ανήκαν και συνεχίζουν να ανήκουν σε κατοίκους άλλων χωριών (Δαμαριώνα, Χαλκείου, Κουτσοχεράδου, Φιλωτίου, Κεραμείου, Μονής, Καλόξυλου και Τριπόδων).
- Το τοπωνύμιο και επώνυμο Σαγκριώτης απαντάται στα χωριά της Νάξου Φιλώτι, Εγκαρές και στην Πάρο. Δεν απαντάται στο χωριό Σαγκρί από το οποίο πήρε την ονομασία του.
- Έχω την πεποίθηση ότι η έρευνα μου για τα τοπωνύμια δεν τελειώνει εδώ με αυτή την εισήγηση. Χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση, εξειδίκευση αλλά και συμπλήρωση από τα εναπομείναντα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια της περιοχής Σαγκρίου.
- Τέλος θέλω να ευχαριστήσω από το βήμα του συνεδρίου για τη βοήθεια και την αμέριστη συμπαράσταση που μου προσέφεραν ώστε να βρω, να καταγράψω και να παρουσιάσω σήμερα μετά από επίπονη εργασία πέντε και πλέον ετών τους Όλγα Ματζώρου-Τρανούδη, Ισμήνη Μάρα-Τρανούδη, Γεώργιο και Ιωάννη Τρανούδη, Ιάκωβο Ιωάννου Γιατροπούλη και Γεώργιο Προμπονά-Κότε.

Κυριώνυμα

Αβόλιανης της: στο νότιο τμήμα της περιφέρειας Σαγκρίου πλησίον του λόφου «Στρόγγυλος». Αναφέρεται σε έγγραφο που δημοσίευσε ο Ζερλέντης «*Βουνά Πάσκουλα και εντριταίς. 1670 μαγίου ΙΙ κατά το νέο*» *Αβόλιανη Τζωρτζέτος με τες εντριταίεις που έχουν μέσα στο τόπο...*¹. Στο ανωτέρω έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα των αρχόντων που ήταν κύριοι των φέουδων.

Αδησαρού στα: ΝΑ της περιφέρειας Σαγκρίου. «*από βουλωμένην πέτρα να πάγη την κομούνα στράτα, να εύγη έως κάτω εις τα Αδησαρού...*»².

Αθαλάσσου του: στη νότια πλευρά της περιφέρειας Σαγκρίου³. Ετυμ α στερ.+ θάλασσα. Αθαλάσσου = ηρεμία, γαλήνη, θάλασσα. Αθάλασσος αυτός που βρίσκεται μακριά από τη θάλασσα.

Αντριελάδων των: ΝΑ περιφέρειας Σαγκρίου, περιοχή Αυλωνίτσας. «*Ημείς οι πατέρες*

1 Π. Ζερλέντου: «*Φεουδαλική Πολιτεία εν τη Νήσω Νάξω*» σελ. 64.

2 Καντζελάρου Ναξίας Ιωάννη Γα κόπια 1654 Αυγούστου 6. «*Μαρτυρίες περί των κτημάτων της Μονής Καλορίτισσας*».

3 Μάνα 1757 (ΓΑΚ), σ. 416, μερίδα των κτημάτων παπά Γιώργη Αναπλιώτη.

του μέγα Ταξιάρχου ...του δίνομεν την καυκάρα πλησία των καυκάρων των Αντριελάδων και της κουμούνας στρατάς...»⁴. Το επώνυμον Αντριελάκης ή Αντριέλος⁵ δεν υπάρχει σήμερα στο Σαγκρί. Απαντάται όμως στο χωριό Χαλκί. Σε δικαιοπρακτικά έγγραφα απαντάται και το «Γιάννης Ανδριελάκης».

Αφεντικά τα: Δυτικά του Σαγκρίου, στη δεξιά πλευρά του επαρχ. δρόμου προς Πολίχνη. «Προικοσύμφωνο Κων/νου Λορέντζου Δέλλα ρόκα και Γασπάρου Βάρων Δε Λαστίκ Δε Βυγουρού...Το χωράφιον λεγόμενον Αφεντικά τα οποία είναι τρεις πάρτες δηλαδή χωράφιον Αγίου Νικολάου, η μεσιακή πάρτη και η ακριανή πάρτη...»⁶. Στην περιοχή υπήρξε πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο. Το τοπωνύμιο διασώζεται μέχρι σήμερα, ανάγεται στους μεσαιωνικούς χρόνους. Το ανασκαφέν νεκροταφείο και τα ευρήματά του δείχνουν ότι η περιοχή είχε κατοικηθεί από παλαιότερα. Ετυμ. μσν. αφεντικός – αρχ. αυθεντικός (αφέντης).

Βατουλάκη του: Β μύλου Σοφικήτη, χωράφια Μαργαρίτας Γερμανού Μπαρόντζη⁷. Το επώνυμο δεν απαντάται σήμερα στο Σαγκρί.

Βλάση του: Ανατολικά Σαγκρίου (150 μ. απ' το χωριό). «διαθήκη Δημήτρη Βαρβατόπουλου...Αφήνει εις τον Άγιον Ελευθέριον το χωράφι οπού έχει αγοράν μέσα εις του Βλάση...»⁸. Δεν διασώζεται σήμερα. Απαντάται όμως σε πολλά έγγραφα των 16^{ου}, 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Γιαλινούς στις: Βόρεια πλευρά Σαγκρίου. «Αλλαξά Βασίλη Πουλημένου με Γιώργη Βερούκοκο...Λέγοντας ο κυρ Βασίλης πως έχει ένα κομμάτι χωράφι στο μέρος της γιαλινούς...» (ανέκδοτο)⁹. Το επώνυμο Γιαλινός δεν υπήρξε στο Σαγκρί. Απαντάται σε Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνα¹⁰ σε πρόσωπο με την ιδιότητα του ιατρού, αλλά και με άλλες ιδιότητες, αλλά και επώνυμο Γιαλινή εξ ου και το τοπωνύμιο.

Ελληνικό ή Ληνικό το:¹¹ περιοχή Αμμοδάρες Πολιχνίου. Απαντάται και στα Αγερσανί, Φιλώτι και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Η ονομασία προέρχεται από τη λέξη Έλλην αρχ. Ελληνικός. Στην περιοχή αυτή ανευρέθησαν αρχαία αντικείμενα.

Καλλίνικου του: στην περιοχή ΒΑ του Σαγκρίου (1 χλμ), χωράφι που είχε στην ιδιοκτησία του ο φλογερός Καλόγερος και ηγούμενος του μοναστηρίου του Αγίου Ελευθερίου Καλλίνικος Βαρβατάκης. Ετυμ. καλλ (ι) + νικος (νίκη), αυτός που σημείωσε λαμπρή και ένδοξη νίκη (των αγίων ενδόξων και καλλινίκων μαρτύρων).

Κουρουπάδων των: στο νοτιότερο σημείο της περιφέρειας Σαγκρίου. Καταγράφεται σε Δωρητήριο συμβόλαιο της Σοφίας Γεωργίου Καρβάρου στο Δημήτρη Βασίλη Κρασά, «από γονικόν της μια πάρτη χωράφι στο μέρος του ακρωτηρίου σύμπλιο του Ιωάννη Μουστάκη και των Κουρουπάδων»¹². Ονομασία από παρωνύμιο κτηνοτρόφων της περιοχής από το Φιλώτι.

Μητροπόλου του: χωράφια ευρισκόμενα στον οδικό άξονα Σαγκρίου προς Χώρα στο ΒΔ του Σαγκρίου. Αναφέρεται σε μοιρασοχάρτι των αδελφών του Νικόλα Σκουλουδάκη «και στου Μητροπόλου το χωράφι»¹³.

4 ΓΑΚ, Κώδικας Ταξιάρχου, 58η υποφ. β', «Μοναστηριακά συμβάσεις Νάξου», ανέκδοτο έγγραφο 15 Αυγούστου 1776, σ. 283.

5 Κ. 86 Μηνιάτη των ΓΑΚ έγγραφα από το 1680 έως 1687.

6 Κώδικας Βιτσέρα, Ι.Α.Ν. (Ιστορικό Αρχείο Νάξου), έγγραφο 372/ 28 Οκτωβρίου 1833.

7 ΓΑΚ «(Μάνα) 1757 200 Χφ συλλογή Βλαχογιάννη Β' σελ. 80, καγκελλαρικός κώδικας.

8 ΓΑΚ, Κ 58η υποφ. γ', έγγραφο 11/ 19 Δεκεμβρίου 1713, Εκκλησιαστικά και νοταριακά έγγραφα, αναφερόμενα στη μονή του Αγίου Ελευθερίου Σαγκρίου.

9 ΓΑΚ, Κ 58η υποφ. α', κώδικας Ταξιάρχη, σ. 150/ 8 Οκτωβρίου 1755 (ανέκδοτο).

10 Αντ. Κατσουρός, ό.π. και Κώδικας 86 Ιω. Μηνιάτη, ό.π.

11 ΓΑΚ, (Μάνα) 1757 του χωριού Βουρβουριά, μερίδα κτημάτων Μανόλη Βασάλου, σ. 340.

12 ΓΑΚ, Κ 58η υποφ. α' «Κώδικας Ταξιάρχη», σ. 199/19 Σεπτεμβρίου 1788.

13 ΓΑΚ «Κώδικας Ταξιάρχη», Κ 58η, υποφ. α', 10 Φεβρουαρίου 1783, σ. 301.

Σάκρου ή Σάγκρου του: περιοχή πλησίον του μοναστηρίου του Τιμίου Σταυρού προς το βόρειο μέρος αυτού. Καταγράφεται α) στον Κ 58η υποφ. α' 18 Σεπτεμβρίου 1750 σελ. 52 των **ΓΑΚ** «Κώδικας Ταξιάρχη» σε πωλητήριο στο Νικόλα Σκουλουδάκη από το Νικόλα Τζώτη «τοποθεμένο στο Σάκρο» β) στη (Μάνα) 1757 μερίδα κτημάτων του Ιάκωβου Κάστηρ σελ. 16 των **ΓΑΚ** γ) στο κατάστιχο των κινητών και ακινήτων του Τιμίου Σταυρού 18 Ιουλίου 1829 σελ. 70 φ 540α Μοναστηριακά σύμμεικτα επαρχίας Νάξου των **ΓΑΚ** και δ) στο Χφ 120, 25 Μαρτίου 1830 σελ. 31 των **ΓΑΚ** «πράξεις υπονοταρίου Σαγκρίου Αποστόλη Πορτάρη» σε αλλαξά του Ιωάννη Τζώτη με την εξαδέλφη του Ανδριάνα Ιωάννη Καραλόουλου «*κείμενον εις την τοποθεσίαν του Σάγκρου σύμπλιον του Αγίου Ελευθερίου*». Το τοπωνύμιο αυτό κατά τον Π. Ζερλέντη είναι εκείνο που επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς του ότι η ονομασία του Σαγκρίου προήλθε από τον Τίμιο Σταυρό.

Τζαούση του: χωράφι. Αναφέρεται α) στον Κ 58η υποφ. α' 12 Φεβρουαρίου 1751 σελ. 111 των **ΓΑΚ** «Κώδικας Ταξιάρχη» διαθήκη Ιωάννη Παριανού «*και το χωράφι του Τζαούση*» β) στο Χφ 120, 14 Ιουλίου 1829 έγγραφο 10 των **ΓΑΚ** πωλητήριο έγγραφο Φλουρέντζας Μιχάλη Ντεγαίτα.

Τούρκου το Λαγκάδι του: Περιοχή στο βόρειο μέρος του μοναστηρίου του Τιμίου Σταυρού. Αναφέρεται α) στα ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου Στ. Κορρέ 24 Μαρτίου 1648 έγγραφο 9 σελ. 281 «*παράδοση εντριτείων από τον Ιαννούλη Κρέσπο μητροπολίτη στην εξουσία του μοναστηρίου της Καπέλας Καζάντζα*», «*ταις εντριτήαις που έχει στο μέρος του Canη γριού υπό Γονικέστου τοποθεμέναις στου Τούρκου το λαγγάδι...*» β) στο Κ 86 Ι. Μηνιάτη των **ΓΑΚ** σελ. 594 γ) στο Κ 58η υποφ. α' σελ. 119 των **ΓΑΚ** και δ) στη (Μάνα) 1757 σελ. 58. Το τοπωνύμιο αυτό διατηρείται μέχρι σήμερα για να μας θυμίζει την τουρκική κατοχή του νησιού.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΡΓΩΝ ΚΥΡΙΩΝΥΜΑ

Κουμασάκια τα: α) τοπωνύμιο στην περιοχή Πολιχνίου. Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. α' 14 Σεπτεμβρίου 1752 σελ. 119 των **ΓΑΚ** σε προικοσύμφωνο του Νικόλα Δράγαζη και της Μαργαρίτας Ιωάννη Πορτάρη «*δίνει και ο Νικόλας...ένα χωράφι στα κουμασάκια...*» β) στην περιοχή Φωναλά. Αναφέρεται στο Χφ 120 έγγραφο ια 1 Ιουλίου 1829 σελ. 9 των **ΓΑΚ** σε διαθήκη του Δημήτρη Πορτάρη ο οποίος λέει ότι αφήνει στον υιόν του Αποστόλη την καυκάρα του Φωναλά εις τα Κουμασάκια. Κουμάσι ξύλινο κατασκευάσμα για κότες ή γουρούνια. Η ονομασία δεν υπάρχει σήμερα.

Πύργος Αυλωνίτισσας ο: Στον κατάλογο καταγραφής και εκτίμησης των ακινήτων κτημάτων του μοναστηρίου του Τιμίου Σταυρού, αναφέρεται το χωράφι της Αυλωνίτισσας «*κείμενον εις το χωριόν του Σαγκρίου σπαρμένο κριθάρι, έχον μίαν αγροικίαν, ένα πύργον παλαιόν συσαθρωμένο, μίαν εκκλησίαν παλαιάν και νερόν διά να ποτίζονται τα ζώα του μοναστηρίου*»¹⁴. Άλλοι ονομάζουν αυτόν τον πύργο της «Καθανύχτας» για τον οποίο λέγονται πολλά (Ν. Κεφαλληνιάδης 1976, εφημ. Ν. Μέλλον).

ΝΑΩΝΥΜΙΑ

Καλορίτισσα ή Καλορίτσα ή Γέννηση η: Το μοναστήρι κείται σήμερα ερειπωμένο και κλειστό στο μέσον του όρους Προφήτης Ηλίας στο Β.Α σημείο της περιφέρειας Σαγκρίου. Η ίδρυσή του είναι άγνωστη (ακριβής ημερομηνία και έτος). Πληροφορίες για τη μονή

¹⁴ **ΓΑΚ**, Μοναστηριακά σύμμεικτα επαρχίας Νάξου (1833-1860), φ 540, 26 Απριλίου 1834

έχουμε από τον Ρ. Coroneli (1691), από τον Ιγν. Λίχτλε, από τον Ν. Καλογερόπουλο, τον Ι. Ιωάννου και τον Α. Κατσουρό, ο οποίος στη σελ. 96 του Ναξιακού αρχείου τεύχος 7-8 Ιούλιος-Αύγουστος 1947 σημειώνει «*Στη Νάξο βρίσκεται μοναστήρι της Παναγίας της Καλορίτισσας ή Καλορίτσας (Σαγκρί) που ιδρύθηκε το 13^ο αιώνα από κάποιο Καλορίτη*». Το τοπωνύμιο αναφέρεται στον Κ 86 Ι. Μηνιάτη στο 881 έγγραφο φ (495) 504, 18 Ιουνίου 1689 σε διαθήκη του Νικόλα Στρούβαλη σελ. 1174 (ΓΑΚ).

Ναός της Δήμητρας ο: Ιερό της αρχαίας θεάς Δήμητρας με τον μοναδικής κάτοψης ναό που χρονολογείται στο 530 π.Χ. ο οποίος είχε μετατραπεί στους χριστιανικούς χρόνους σε βασιλική και στους βυζαντινούς χτίστηκε μέσα ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Ο χώρος έχει κηρυχθεί σε προστατευόμενο μνημείο, σύμφωνα με την 3/31/01/2012 ομόφωνη γνωμάτευση του ΚΑΣ. Ο ναός ήρθε στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη του αρχαιολόγου Ν. Κοντολέοντα και στη συνέχεια με επίβλεψη του καθηγητή Λαμπρινουδάκη έγινε η αναστήλωσή του. Ο ναός του Γύρουλα αποτελεί κατά τον καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη το μοναδικό καλά σωζόμενο παράδειγμα ενός σπάνιου τύπου αρχαίου μυστηριακού οικοδομήματος, του τελεστηρίου. Στο χώρο του ναού λειτουργεί μουσείο με τα ανευρεθέντα ευρήματα.

Παναγία η Χρυσοχερού η: Ο ναός βρίσκεται στην περιοχή Κανακάρη, είναι μονόκλιτος και καμαροσκεπής. Παλαιότερα υπήρξε ενοριακός ναός, σήμερα ανήκει στην ενορία των Ταξιαρχών του άνω Σαγκρίου. Πολλές οι ονομασίες της α) Χρυσοχερού β) Κανακαριώτισσα από το όνομα του οικισμού Κανακάρη γ) Ευαγγελίστρια. Ο ναός πανηγυρίζει την 25^η Μαρτίου, αλλά και την 15^η Αυγούστου. Σχετικές αναφορές υπάρχουν στο βιβλίο Ν. Κεφαλληνιάδης «*Εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των*» και Γ. Ν. Κορρέ «*Επωνυμίας τις Παναγίας εν Νάξω*». Αναφέρεται α) στον Κ 86 Ι. Μηνιάτη 643 φ 368, 23 Ιουνίου 1686 σελ. 884 σε διαθήκη της Μαρκέτας Ιωάννη Αντριέλου «*αφήνει την μάρτη τζη εις κυρία την Μπαναγία στον παπά κυρ Νικόλα Σκουλουδάκη διά την ψυχήν της*» β) στον Κ. Παροναξίας 4 Απριλίου 1710 σελ. 114 «*Χρυσοχέρας Υπεραγίας εν Σαγκρίω ενορία. Ενώπιον του Μητροπολίτου Κυρίλλου συνεδριάζοντος μετά των εντιμοτάτων αυτών κληρικών παρουσιάσθη ο ευλαβέστατος παπά κυρ Ιωάννης Σκουλουδάκης...*» γ) στον Κ 58η υποφ. α' 12 Φεβρουαρίου 1759 σελ. 111 (ΓΑΚ), δ) στον Κώδικα Παροναξίας αναφέρονται οι ιερείς Νικόλαος και Ιωάννης Σκουλουδάκης στην ενορία της Χρυσοχερούς με χρονολογία 1692 και 1697.

Ταξιάρχης ο: Η παλαιά μονή, η οποία κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1950. Το μοναστήρι ήταν αφιερωμένο στον Ταξιάρχη Γαβριήλ, σύμφωνα με το πατριαρχικό Σιγίλιον Μεθοδίου Γ' Φεβρουάριος 1670 το οποίο αναφέρει «*...ενεφανίσθησαν γράμματα αιδιώνυμων πατριαρχών διαλαμβάνοντα περί σταυροπηγίου τινός περί τοποθεσίαν τινά του Σαγκρίου, όπερ βραχύ μεν ην προ καιρού γεγονός εκκλησίδιον, ερείπιον δ' εν υστέροις πεπτωκός διετέλει εις μακράν άγαν εληλακός την ερήμωσιν και τις μετά ταύτα των φιλησύχων ανδρών εν ιερομονάχοις Σεραφείμ ονομαζόμενος εις τον της ησυχίας λιμένα σπεύσας κατάρας κατέλαβεν αυτό παρεωραμένον επίπαν, διά το παρά πολύμενον είναι καθάπερ είρηται και διά συναινέσεως του τνικαύτα μητροπολίτου Παροναξίας, καμάτοις ουκ ολίγοις και δαπάναις ιδίαις, εκ βάθρων ανεγειρας τούτο μετεδομήσατο, καν τη των τούτου θεμελίων καταβολή σταυρόν παραλαβών ως νενόμισται του Οικουμενικού τούτου θρόνου κατέπηξε και δι' εκείνου σταυροπηγιακού και Πατριαρχικού καταγώγιον αυτό καταστήσας*». Σήμερα η περιοχή γύρω από το νέο ναό των Ταξιαρχών ονομάζεται Ταξιάρχης. Το τοπωνύμιο το βρίσκουμε α) στο ανωτέρω Πατριαρχικόν Σιγίλιον β) στο 855 φ 490 έγγραφο Κ 86 Ι. Μηνιάτη σελ. 1143 13 Απριλίου 1689 (ΓΑΚ) σε διαθήκη του Νικολάου Μαϊτού γ) στην ιστορία της Νάξου του

Λίχτλε μετάφραση Γ. Κρέμου περιοδικό ΑΠΟΛΛΩΝ, τεύχος 83, Νοέμβριος 1891 σελ. 165 1691 δ) στον Κ 58η υποφ. α' 12 Φεβρουαρίου 1751 σελ. 111 (ΓΑΚ) «Κώδικας Ταξιάρχη». Η ακριβής ημερομηνία ίδρυσης παραμένει άγνωστη. Η καταστροφή του Βυζαντινού αυτού μνημείου πήρε μαζί της και πολύτιμα στοιχεία τα οποία πιστεύω ότι θα βοηθούσαν τους εκάστοτε μελετητές του μνημείου.

ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ, ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ, ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥΣ

Καλαμαύκα η: αναφέρεται α) στη (Μάνα) 1757 στη μερίδα κτημάτων του Νικόλα Σκουλουδάκη σελ. 512 (ΓΑΚ), β) στον Κ 58η υποφ. α' 10 Φεβρουαρίου 1783 σελ. 301 (ΓΑΚ), «Κώδικας Ταξιάρχη», σε «μοιρασόχαρτι των υιών Νικολάου Σκουλουδάκη και στην καλαμαύκα εμισή πάρτη» και γ) στο Χφ 120 8 Ιανουαρίου 1829 σελ. 4 (ΓΑΚ), σε πωλητήριο του Γιάννη Κοντοπίδη στο Νικόλα Μαυρομιχάλη «ο οποίος λέγει πως έχει από μερτικόν του εμισόν χωράφιον κείμενον εις την τοποθεσίαν Καλαμαύκας». Καλαμαύκα σύμφωνα με την ερμηνεία του Α. Κατσουρού δηλώνεται η περιοχή που ομοιάζει με καμηλαύκι. Η ονομασία ποικίλει από νησί σε νησί των Κυκλάδων (Καμηλαύκα, Καλαμαύκα, Καλαμαύκια). Η λέξη προέρχεται από το λατ. *camellaucium*. Το τοπωνύμιο απαντά επίσης στη Ρόδο, Ζάκυνθο, Κρήτη, Κάρπαθο, Πάρο.

Υψά ή Αΰψά τα: Στην περιοχή Πολιχνίου. Μαρτυρείται α) στα Ν.Δ.Ε. του 16^{ου} αιώνα Α. Κατσουρού έγγραφο 17 4 Απριλίου 1573 στιχ. 2 και 13 σελ. 71 σε προικοσύμφωνο Μιχάλη Χωριανού και Ειρήνης Σιγάλη «και εις τοποθεσίον τα Υψά...ακόμη των Αΰψώ το ποτιστικό και αυτό ειδικό της...» β) στον Κ 86 Ι. Μηνιάτη 192 φ 111, 7 Μαρτίου 1682 σελ. 367 (ΓΑΚ) σε διαθήκη Μπεοπούλας «Ακόμη άλλο ένα κομμάτι χωράφιν στα Υψά έχει μέσα μια πυρνιά και μια βελανιδιά...» γ) στη (Μάννα) 1757 σελ. 128 των ΓΑΚ και δ) στον Κ 58η υποφ. γ' 1 Μαρτίου 1817 (ΓΑΚ) σε κατάστιχον των όσων ιερών πραγμάτων και κτημάτων αφιέρωσε ο ηγούμενος Καλλίνικος Βαρβατάκης στη σχολή του Αγίου Ελευθερίου Σαγκρίου. Υψών ο > Υψός ο > Υψό το > Υψά τα > Αΰψά τ' - Αΰψών των Γλώσσα Ν.Ε. 1433-1837, Ι.Κ.Προμπονά ΕΕΚΜ, τόμος Ζ', 1968, σελ. 35.

Χαρκές πέτρες οι: Στην περιοχή Πολιχνίου. Μαρτυρείται στο αρ. 37 έγγραφο του 1445 ινδ. α' «Δωρεά δύο χωραφιών του Δούκα του Αιγαίου Ιακ. Κρίσπη στον υποτακτικό του Μαρίνο Αργίτη...ακόμη ένα κομμάτιν χωράφιν μοδιών τριών βαλμένων εις τες Χαρκές πέτρες...».

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ, ΧΡΗΣΗ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥΣ

Αμπέλι Φωναλά το: Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. γ' 1 Μαρτίου 1817 (ΓΑΚ) σε κατάλογο των όσων πραγμάτων και κτημάτων άφησε στη σχολή του Αγίου Ελευθερίου ο ηγούμενος Καλλίνικος Βαρβατάκης. Η ονομασία Φωναλά παραμένει αλλά το αμπέλι δεν υπάρχει.

Μικρή Βίγλα η: Στην περιοχή του Πολιχνίου. Πήρε την ονομασία από τους πύργους που είχαν κτιστεί για την παρατήρηση και προφύλαξη των κατοίκων από τις επιδρομές των πειρατών. Μαρτυρείται α) στη (Μάννα) 1757 στη μερίδα κτημάτων του Γιάννη Φούτρη σελ. 110 (ΓΑΚ) β) στον Κ 58η υποφ. β' 13 Απριλίου 1780 σελ. 30 (ΓΑΚ) «Κώδικας Ταξιάρχη» σε προικοσύμφωνο του Μανώλη Κανδύλη με τον Δημήτρη Αποστόλη Πορτάρη «στες Ξύστρες της μικρής βίγλας δύο τετάρτια να τρώει το εμισό» και γ) στην Ιστορία της Νάξου του Ιγν.

Λίχτλε μετάφραση Γ. Κρέμου περιοδικό Απόλλων τόμος Ζ' (1891) και Η' (1892) σελ. 67. Βίγλα: ρωμαϊκή λέξη κατάλοιπο της ρωμαιοκρατίας.

Πολίχνη το: Παλαιότερα ήταν εύφορη πεδιάδα, με αξιόλογη παραγωγή σιταριού, αλλά και οίνου. Σήμερα έχει μετατραπεί σε οικιστικό παραθεριστικό κέντρο. Πήρε την ονομασία από τη μικρή πόλη Πολίχνη, η οποία υπήρξε κατά την αρχαιότητα στην τοποθεσία αυτή σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα των ανασκαφών. Πληροφορίες για τη μικρή πολιτεία μας δίδει ο Ιγν. Λίχτλε στην ιστορία του για τη Νάξο, περιοδικό Απόλλων, μετάφραση Γ. Κρέμου τόμος Ζ' (1891) και Η' (1892). Το τοπωνύμιο μαρτυρείται α) στα Ν.Ν.Ε. Ιακ. Βισβίζη, Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 4 1951, σελ. 1-66, έγγραφο 36, 11 Οκτωβρίου 1540, σε εμβατίκιον της Αρχόντισσας Κατερίνας Ντεσκάκινα στον Γεώργιο Πασκάνο, στιχ. 6 σελ. 54 «*χωράφια εις το Πολύχνη...*» και β) στα Ν.Δ.Ε. του 16^{ου} αιώνα, Α. Κατσουρού Επετηρίς του Μεσαιωνικού αρχείου τόμ. Ε', Αθήνα 1955, σελ. 47-91, Ακαδημίας Αθηνών, έγγραφο 15 19 Σεπτεμβρίου 1570, σε διαθήκη Κατερίνας Ντεστεδοπούλας, συζύγου Νικολάου Νταμουλή, στιχ. 18 και 19 σελ. 69 «*αφήνει του υιού της του πρε Γεώργη μετά το θάνατον της τα χωράφια του Πολιχνίου...*».

Σκήπους στσου: Από συνεκφορά «εις τους κήπους». Αρχαίο τοπωνύμιο, όπως αναφέρει στα τοπωνύμια Νάξου ο Α. Κατσουρός. Το τοπωνύμιο υπάρχει και στις Μέλανες και το Χαλκί. σελ. 80 του Ναξιακού Αρχείου. τεύχος 6 Νάξος Ιούνιος 1947. Μαρτυρείται: α) στον Κ 86 Ι. Μηνιάτη έγγραφο 57 φ 33, 20 Ιουλίου 1680 σελ. 208 (ΓΑΚ) σε ψυχικό της Λέοντος θυγατέρας Βασίλη της Κουντουούς προς τον οικονόμον του μοναστηρίου Μέγα Ηλία παπά κυρ Τζανετήν Καρατζιάν «*και της ευρίσκεται απέ γονικόν της ένα κομμάτιν χωράφιν με ελιές μέσα εις το μέρος και τοποθεσία των Αγίων Αναργύρων στις Κήπους*» β) στη (Μάνα) 1757 σελ. 430 (ΓΑΚ) και γ) στον Κ 58η υποφ. α' Νοέμβριος 1787 (ΓΑΚ) σε αλλαξά των πατέρων του μοναστηρίου του Μέγα Ταξιάρχη με τον Μιχάλη Κουντζαλά «*δίνομεν του και εμείς ένα τετάρτι χωράφι στους Κήπους...*».

ΦΥΤΩΝΥΜΙΚΑ

Βάτος του Λαού ο: Δυτικά της περιφέρειας Σαγκρίου. Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. α' 22 Ιανουαρίου 1766 σελ. 228 (ΓΑΚ) «*Κώδικας Ταξιάρχη*» σε ενοικιαστήριο χωραφιού του παπά κυρ Ιωακείμ Φινιέλου στον μαστρο Νικόλα Δημήτρη Τζωτζάκη «*ένα αμπέλι στην τοποθεσία Σαγκρίου ονομαζόμενον του Λαού το βάτο σύμπλιον του ομοίου και της χήρας Μαρούσας Μιχελή Μπαρότζη...*».

Πιρνιάς της: Στην περιοχή Βλάση του Σαγκρίου. Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. γ' 14 Σεπτεμβρίου 1823 σελ. 9 (ΓΑΚ) σε μοιρασοχάρτι των Παντελή Κεφαλληναίου, Μαρουσώς πρεσβυτέρας του παπά Δημήτρη Δράγαζη και Μαρουσώς γυνής του Ιωάννη Αφεντάκη «*το χωράφιον της πυρνιάς*». Πυρνιά, πρίνος κοιν. πουρνάρι.

Ρίκες οι: Στο βορειοανατολικό μέρος του οικισμού, 50 περίπου μέτρα από το σημερινό ενοριακό ναό των Ταξιάρχων. Αναφέρεται στον Κ. Δαμαριώνος, έγγραφο 186, 28 Αυγούστου 1832, σελ. 81 (Ι.Α.Ν.), σε προικοσύμφωνο του Μιχάλη Σοφικίτη και του Κωνσταντή Ξενάκη «*προικίζει προς την θυγατέραν του την φυτιά οπού έχει εις τες Ρίκες πλησίον της φυτιάς του Ταξιάρχη*».

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ Η ΜΗ ΥΔΑΤΩΝ

Αβιδελοπήγαδο το: Στο βορειοδυτικό τμήμα της περιφέρειας Σαγκρίου. Αναφέρεται α) στον Κ 86 Ι. Μηνιάτη 643 φ 368 23 Ιουλίου 1686 σελ. 883 (ΓΑΚ), σε διαθήκη της Μαρκέτας, χήρας γυνής ποτέ Ιωάννη Τατριέλου «*ακόμα και το χωράφιν που έχουν στ' Αδελοπήγαδον και αυτόν από τον κύρην τος το αφήνει του Αντριέλου και της Μαρίας*» β) στη (Μάνα) 1757 (ΓΑΚ) στη μερίδα κτημάτων του Ματθαίου Πολίτη σελ. 414 και γ) στον Κ 58η υποφ. β' 20 Φεβρουαρίου 1805 (ΓΑΚ), σελ. 35 «*Κώδικας Ταξιάρχη*», σε αμετάθετη διαταγή του Γεωργίου Βασιλείου Ανδριελάκη «*αφήνει και εις την κυρία Χρυσοχερού ένα τετάρτι χωράφι εις ταβιδελοπήγαδο...*». Αβιδελοπήγαδο: πηγάδι με αβδέλλες. Βδέλλα: είδος σκώληκος.

Βρύση Αγά η: Στον οδικό άξονα Σαγκρίου-Χώρας και στο δεξιό τμήμα του. Παλαιότερα υπήρχε κτίσμα, σήμερα μόνο ελάχιστα ερείπια. Διατηρείται η ονομασία μέχρι σήμερα.

Βρύση Κεραμείων η: Στη περιοχή Πολιχνίου. Διατηρείται μέχρι σήμερα. Κεραμεία: εργαστήρια κατασκευής ειδών κεραμικής. Αρχαίο τοπωνύμιο. Η βρύση δεν υπάρχει σήμερα.

Πηγάδι του Βλάση το: Παραδοσιακό πηγάδι με καμάρα και γούρνα. Από το πηγάδι αυτό έπαιρνε νερό η περιοχή Γαλανού και Αμυγδαλιών του άνω Σαγκρίου. Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. γ' 1 Μαρτίου 1817 (ΓΑΚ) σε κατάλογο των όσων άφησε ο φλογερός καλόγερος Καλλίνικος Βαρβατάκης στη σχολή του Αγίου Ελευθερίου «*το πηγάδι με το περιβόλι ονομαζόμενον του Βλάση*».

Τζιγκούρα Μουλαρούς η: Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. γ' 19 Δεκεμβρίου 1713 σελ. 11 (ΓΑΚ) σε διαθήκη του Δημήτρη Βαρβατόπουλου «*και την Τζιγκούρα της Μουλαρούς εις τον Άγιο Ιωάννη*».

ΖΩΩΝΥΜΙΚΑ

Κουκουμάβλα η: Στην περιοχή Πολιχνίου. Αναφέρεται στον πίνακα των ελευθέρων κτημάτων της μονής Ταξιάρχων φ 592 Μοναστηριακά (1826-1848) 25 Μαΐου 1839 (ΓΑΚ) αριθμός κτήματος 30 «*Πολίχνη κουκουμάβλα*».

Χοιροκούμασα τα: Βρίσκεται στην περιοχή των Αυλιών και αναφέρεται α) στον Κ 58η υποφ. α' 30 Ιανουαρίου 1756 σελ. 31 (ΓΑΚ) «*Κώδικας Ταξιάρχη*» σε πωλητήριο χωραφίου του μοναστηρίου του Αγίου Ελευθερίου στον κυρ Μανόλη «*πως έχει το άνω μοναστήρι μία καυκάρα στην τοποθεσία χοιροκούμασα πλησίον του κυρ Ιωάννη Χατζάκη*» και β) στη (Μάνα) 1757, σελ. 210 (ΓΑΚ), μερίδα Σταμάτη Περγαντή σταβλιά στα χοιροκούμασα.

(Χοιροκούμασα: πρόχειρες κατασκευές χοιροστασίων).

ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ανεμόμυλος Ταξιάρχη ο: Αναφέρεται στον κατάλογο καταγραφής και εκτίμησης των ακινήτων πραγμάτων και κτημάτων του μοναστηρίου του Ταξιάρχου 26 Απριλίου 1834 φ 592 (ΓΑΚ). «*Ανεμόμυλος πλησίον του μοναστηρίου απεριποίητος αργός*». Ο ανεμόμυλος υπάρχει και σήμερα χωρίς αντένες και είναι ανενεργός.

Ελαιοτριβείο Αγίου Ελευθερίου το: Αναφέρεται στον Κ. Βιτσερά αριθμός 494 25 Απριλίου 1836 (Ι.Α.Ν.) σε προικοσύμφωνο του Δημητρίου ιερέως Δράγαζη. «*Ετι δίδει της κόρης του Ζαχαράτης το εν πέμπτον μέρος το οποίον εξουσιάζει εντός του ελαιοτριβείου κειμένου πλησίον της θέσεως της εκκλησίας...*». Το ελαιοτριβείο ή Τριό υπάρχει και σήμερα και παρά τις προσπάθειες πολλών ατόμων (συλλόγων) να επισκευαστεί και να ανοίξει στο κοινό παραμένει κλειστό.

Κεραμεία τα: Στην περιοχή Πολιχνίου. Αναφέρεται στον Κ 58η υποφ. α' 1740 σελ. 140 (ΓΑΚ) «Κώδικας Ταξιάρχη» σε Αβαντάριο του Ιωάννη Χατζάκη στη θυγατέρα του Ανέζα. «Στα Κεραμεία χωράφια γονικά μας». Το τοπωνύμιο ανάγεται στους αρχαίους χρόνους της Νάξου.

Νερόμυλος του Τιμίου Σταυρού ο: Αναφέρεται στον κατάλογο καταγραφής και εκτίμησης των ακινήτων κτημάτων του μοναστηρίου του Τιμίου Σταυρού κείμενον εις το χωρίον Σακρί 26 Απριλίου 1834 φ 540α (Μοναστηριακά σύμμεικτα Επαρχίας Νάξου (1833-1860) (ΓΑΚ). «Ένας νερόμυλος έρημος χωρίς το παραμικρόν εργαλείο εις θέσιν θρύσης του Δέματος καλούμενος με ένα στρέμμα χωράφι ποταμίδα λεγόμενον». Σήμερα δεν υπάρχει νερόμυλος.

ΔΙΑΦΟΡΑ

Δρουμπουστούς της: Στην περιοχή άνω Σαγκρίου. Αναφέρεται σε κόπια παντικίου με αριθμό 10063 του «Κώδικα Ταξιάρχη» 10 Μαρτίου 1772 σελ. 423 (ΓΑΚ). «Θεληματικώς και αυτοθελήτως ημείς οι κάτωθεν υπογεγραμμένοι πατέρες του Μέγα Ταξιάρχου θέλομεν και δίνομε του κυρ Δημήτρη Μαυροματάκη το χωράφι λεγόμενο Δρουμπουστούς πλησίον του Ντεγάνου και της κουμούνας στρατάς».

Ελληνικό ή Ληνικό το: Αναφέρεται α) στον Κ 58η υποφ. α' 8 Δεκεμβρίου 1751 σελ. 147 (ΓΑΚ) «Κώδικας Ταξιάρχη» σε Διαθήκη της Καλής γυνής του Σταμάτη Αναπλιώτη. «Τα μισά χωράφια στο Ληνικό να τάχει με το ρωμανάκη» και β) στη (Μάννα) 1757 σελ. 340 μερίδα Μανόλη Βασάλου. Η ονομασία του τοπωνυμίου μας παραπέμπει σε παλαιότερους χρόνους. Στην περιοχή Ληνικό στο Πολίχνη έχουν γίνει αρχαιολογικές ανασκαφές.

Κορίμπι το: Βρίσκεται στην περιοχή του Πολιχνίου και στο μέρος της Αγίας Παρασκευής. Αναφέρεται στα «Ναξιάκα Δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνα». Α. Κατσουρού στο με αριθμό 8» «Ελευθερίαν μισιάρικων χωραφιών» 1552, Νοεμβρίου 20, στη σελίδα 59 και στο στίχο 5 «χωράφια από γονικών του εις τοποθέσιον εις την Αγίαν Παρασκευήν, στο Κορίμπι σύμπλιον εις την Βληχάδα...».

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

ΚΥΡΙΩΝΥΜΑ-ΠΑΡΩΝΥΜΑ

Αβόλιανη της	Γυαλινούς της
Αγγέλου του	Γιαννούλη του
Αδησαρού στα	Γιατρού του
Αθαλάσσου του	Γιωργίρη του
Αλισάφη του	Γιώργαινας της
Αλαφρή του	Γκιτελού του
Αλευριδά του	Γλιμάκη του
Ανέζας της	Γριά Λένη η
Ανεθρεπτού του	Γριάς Μαρίνας της
Αντριελάδων των	Γριάς Ρήνης της
Αργυρής της	Γρίσπαινας της (μσν)
Αργυρού του	Γρίσπου στου
Αργυρουδάδων των	Γροικάτου του
Αργυρουδάκη του	Δαμασκηνού του
Άρχου του	Δημητράκη του
Ασμαράγδας της	Διάσμαρη του
Αφεντικά τα	Εκκλησιαστικά ή
Βαβούνη του	Κλησιαστικά τα
Βασιαιακά ή Βασιαιακό ή Βαταλιακό τα	Ελληνικό ή Ληνικό το
Βασιλάκη του	Ζαΐρη του
Βατουλάκη του	Ζούλαινας της
Βερνικάδων των	Ιαννάκη
Βεροπούλες στις	Κακατρή του
Βεροπούλη του	Κακνή του
Βερώνη του	Καλαβράκαινας ή
Βλάση του	Καλαβράκαινας της
Βροντού του	Καλαμαρούς της
Βασιλάκη του	Καλλίνικου του
Γαβριήλ του	Καλογεράκη του
Γαδουρά του	Καλογέρου του
Γαλανής της	Καλογριάς της
Γαλανός του	Καλοξυλίτη του
Γαλατερού του	Κανακάρη του
Γαλιότου του	Καντηλάδων των
Γαναμαράδων των	Καντόρε του
Γέροντες στους	Καράβολα του
Γεροντογιάννη του	Καρεγλά του
Κάτω Γεώργη του	Καρπούζη του
Γεωργινόπουλου του	Κάστρη του
Γιαννάκη Γουλιαρμή του	Καστριώτη του
Γιαννάκη του	Κατζόλαινας ή

Κατζούλαινας της	Λαού η πάρτη, του
Κατσαλέπρη του	Λείμακας ο
Κατζούλη ή Κατσούλη του	Λεντού η
Κατζοφά του	Λεοτσάκου του
Κατραμά του	Λευτέραινας της
Κάτω Γεώργη του	Ληριάρη του
Καφατίνη του	Λιβαδίτη του
Κεφάλου του	Λιβάκη του
Κεχρές ή Κεχριές οι	Λουρέντζου του
Κιτριλάκη του	Λουτάρη του
Κλειδάρηδων των	Λούτρα τα
Κλείδη του	Λύχνου του
Κλουβάτου του	Μαβίλη του
Κλούμπα του	Μάγκου του
Κλωνάρη του	Μαγούρη του
Κοκιμά του	Μαλαματένης της
Κοκκαλή του	Μαλιστάνη του
Κόκκαλη του	Μανασσή του
Κοκκολιού του	Μαούλη του
Κοκλώνη του	Μαρανού του
Κοντέλου του	Μαρή του
Κοντογιαννούς της	Μαρίας του Αργυρού της
Κοντού του	Μαρινάκη του
Κότζιες οι	Μάρκου του
Κούβα η	Μαρκουλίνας της
Κουβής της	Μαρούλη του
Κούκλας της	Μασκούτη του
Κουλούρη του	Μαστόρου του
Κουνά του	Μαστρολιανού του
Κουρουνά του	Ματαίου του
Κουρουπάδων των	Ματζιμάνη του
Κούσουλου του	Ματζαμά του
Κουτζομύτας της	Μαυρογεώργη του
Κουτζού του	Μαυρομματάκη του
Κουτζουκέρη του	Μαυρομματάινας της
Κουτσουκέραινας της	Μαφρουδάκη του
Κουτούκαρη του	Μειμέτη του
Κουτσουναδούς της	Μελά Γεώργη του
Κουφού του	Μιενεμένης της
Κυνηγός ο	Μητροπολιανό το
Κραυγά Αντώνη του	Μητροπόλου του
Κωνσταντή του	Μίξα του
Λαβέτζη του	Μιχελή Γιώργη του
Λαθρίνο το	Μοθωνή του
Λαϊνά του	Μολιμότζα

Μολιντή του
 Μοναστηριακά τα
 Μουλαρούς της
 Μουλουράτζου του
 Μούργαινας της
 Μουσουλατζή του
 Μούτζη του
 Μπάζαινα η
 Μπαλωμένου του
 Μπαούζη του
 Μπαρζαλή του
 Μπάρμπα Γιώργη του
 Μπαρμπαρόλη του
 Μπαρότζη του
 Μπατζαρά του
 Μπεζέρη του
 Μπελάκη του
 Μπεμπένη του
 Μπετεινιάρη του
 Μπορέ του
 Μπούμπου του
 Μπουτζουρή του
 Μπραϊμή του
 Μπρίτανου του
 Νεκτάριου του
 Νιδούς της
 Νικήτα του
 Νικολάκαινας της
 Νικολάκη του
 Ντάλες του
 Νικολέττου του
 Ντεγάνου ή Ντιάνου του
 Ντου του
 Ντουλαμή Μιχάλη του
 Ντουλαμήδων των
 Ντράουλας της
 Ντρόμενου του
 Ξενάκη του
 Ξοδιάρη του
 Οικονόμου του
 Όσκελος ή Νόσκελος ο
 Παλατιανού του
 Πάνερα του
 Πανιόλισσας της
 Πανιόλου του

Παντελή του
 Παντίδαινες οι
 Παντουάνη του
 Παντουανούς της
 Παπάδων των
 Παπαλιάδαινας της
 Παπά Λιανού του
 Παπαρέμαγα Παλίν του
 Παπαρφανού του
 Παπά Τζανή του
 Παπουδά του
 Παπουτζή του
 Πασά του
 Πατερογετητών των
 Πατινιώτισσας της
 Πατρικά του
 Πελαγή-Πελαή του
 Περονικόλα του
 Πλάβα του
 Πλουμούς της
 Πολλά τα έτη του
 Ποσάντζη του
 Πουλημένου του
 Πραντώνη του
 Πρεβόστρου του
 Πρεδημήτη του
 Προτέρου του
 Προφήτη του
 Πρωτόγερου ή
 Πρωτόερου του
 Ραϊνή του
 Ράμιου του
 Ρεντέρη του
 Ριβάραινας της
 Ρικάρη του
 Ριντάκη του
 Ρουγκάκη του
 Ρυμνά του
 Ρωμανάκηδων των
 Ρωμανή η
 Σαγγρουδάκι το
 Σάκρου ή Σάγκρου του
 Σαρακήνικα τα
 Σαργού του
 Σελά του

Σκαντάλου του	Φιλίππου του
Σκάρφου του	Φούφουλα του
Σκλαβούνου του	Φραγκάτζη του
Σκορδιαλού του	Φράγκικο το
Σκούληκα του	Φράγκου του
Σκουλουδάκη του	Φυρότζουλου του
Σκυλοφά του	Φώνης της
Σουλαρή του	Χάσκα του
Σπασμένου του	Χασομέρη του
Σταυράκη του	Χατζάκη του
Σταυριανάκη του	Χαψήδων των
Στρατιώτη του	Χειλά του
Συριγάτα τα	Χρουσή του
Τάλι το	Χωρεπισκόπου του
Τάντουλου του	Ψαρογιάννη του
Ταρόδη του	
Τζαμπατάκη Λαρόζα του	
Τζάνε του	
Τζάου του	
Τζαουσάδω(ν) ή	
Τσαουσάδω(ν) των	
Τζαούση του	
Τζενεβρίνες οι	
Τζικαλούς της	
Τζουάνη του	
Τζωρτζάκαινας της	
Τζωρτζέτου του	
Τουΐδες οι	
Τουμπακάδες ή	
Ντουμπακάδες οι	
Τούρκου το Λαγκάδι του	
Τριαλόγου του	
Τριβέλη του	
Τρυμουνού της	
Τσικινιάδες οι	
Τσιριγώτη του	
Τσοπένου του	
Φαγά του	
Φαλέ του	
Φαντάκη του	
Φαραγγάρη του	
Φασολά του	
Φασολούς της	
Φιλιπτάκη του	
Φιλίππας της	

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΡΓΩΝ

Αλώνι του Σταυρού το
Αλώνι του Ταξιάρχη το
Αλωνίστρα η
Ανεμόμυλος ο
Ανεμόμυλος (ιδιοκτησία Αγίου Ελευθερίου)
Ανεμόμυλου του
Γούρνες οι
Καμαράκι το
Καστράκι το
Κουμασάκια τα
Ληνίας της
Μάντρα της Γιαλινούς η
Μάντρες οι
Μαντροκαθίσι στις Βορνές το
Μιτάτος των Κακνάδων ο
Μνημέρια τα
Μύλοι Σαγκρίου οι
Μύλος του Καντύλη ο
Μύλος του Σταυρού ο
Νερόμυλος ο
Παλαιόπυργος ο
Παληάλωνα τα
Πάτζο στο Κάτω Σαγκρί στον πύργο το
Πράματα του ανεμόμυλου
Πυργάκι παπα Γάσπαρη το
Πυργάκιον ή Πυργάτσα τα
Πύργος Αυλωνίτισσας ο
Πύργος Όσκελου ο
Πύργος Σουμμαρίπα στου Κανακάρη ο
Πύργος στο Κάτω Σαγκρί ο
Πυργόχτιστοι Μιτάτοι
Σπίτι του Μπουρδέ το
Σπίτια Παλαιολόγου στου Κοκκαλάρη τα
Τράφος Ξυλοκερατιάς ο
Τρυό το
Τυρόσκαμνος ο

ΝΑΩΝΥΜΙΑ

Αγία Αικατερίνη η
 Άγιοι Ακίνδυνοι οι
 Αγία Μαρίνα η
 Αγία Παρασκευή στην περιοχή Αλυκού η
 Αγία Παρασκευή η
 Αγία Παρασκευή η
 Αγία Φωτεινή η
 Άης Ψιμάς (Άγιος Ακεψιμάς) ο
 Άγιοι Ανάργυροι οι
 Άγιοι Ανάργυροι συγκρότημα Μπογιατζόγλου οι
 Άγιος Αρτέμιος ο
 Άγιος Γεώργιος στην περιοχή Όσκελος ο
 Άγιος Γεώργιος ο
 Άγιος Γεώργιος ο
 Άγιος Γεώργιος ο
 Άγιος Δημήτριος ο
 Άγιος Επιφάνιος ο
 Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος ο
 Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος ο
 Άγιος Ιωάννης ο
 Άγιος Μηνάς ο
 Άγιος Μύρωνας ο
 Άγιος Νικόλαος ο
 Άγιος Νικόλαος ο
 Άγιος Νικόλαος ο
 Άγιος Νικόλαος στο Καστράκι ο
 Άγιος Σώστης ο
 Άγιος Τρύφωνας ο
 Ανάληψη Κυρίου (Παρθένος) η και κατά την παράδοση: Παρθένα ή Παρθένος την
 Αυλωνίτισσα η
 Καλορίτισσα ή Καλορίτσα ή Γέννησή η
 Κοίμηση Θεοτόκου η
 Κοίμηση Θεοτόκου στους Κήπους (Σκήπους) η
 Μεταμόρφωση Σωτήρος ή Χριστός στα Μάρμαρα η
 Ναός Αγίου Νικήτα Αφέντη Χριστού ο
 Ναός της Δήμητρας ο
 Ναός Υπαπαντής του Σωτήρος της
 Παναγία Αρκουλού ή Αρκουλιώτισσα η
 Παναγία η Χρυσοχερού η
 Παναγίας της
 Σταυροπηγή η
 Ταξιάρχης ο
 Τίμιος Σταυρός ο
 Φανερωμένη η

**ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ, ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ,
ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥΣ**

Αγκαλιάς ο	Λαγκάδα η
Ακρωτήρι του Πελαή το	Λαγκάδα των Κοτζαλάδων η
Αμασκάλες οι	Λαγκάδα Πετρωτής η
Αμμοδαράκι το	Λαγκάδα στο Πολίχνη η
Αμμοδάρες οι	Λαγκάδα Αγίου Ψιμά η
Αμπέλα η	Λαγκάδι Μπαλαμπάνη το
Αμμουδάρα του Περούλη η	Λαγκάδι της Σακουλούς το
Αμπελάκι το	Λάκκοι οι
Απολήχι Αμμουδάρας το	Λάκκωμα το
Άσπρο Βουνί το	Λειβαδάκι το
Ασπρόχωμα το	Λειβαδάκι Τιμίου Σταυρού και Μέγα Ταξι- άρχου το
Άτσαχας ο	Λουράκι Πολιχνίου το
Αυλιά τα	Λούρια τα
Αυλωνίτισσα ή Αυλωνίτσα	Λούρος της Αυλωνίτσας ο
Αχτιά τα	Λούροι Βερύκοκου οι
Βουλωμένη Πέτρα η	Λούρος στον Άγιο Μύρωνα ο
Βουνάλια τα	Λούρος Πολιχνίου ο
Βουνό των Αβιδελλοπήγαδων το	Μαρμαρωτή η
Βουνό Μητροπόλου το	Μεσακό το
Γκρεμνά της Κουτσής τα	Ξύστρες οι
Γωνιά η	Ορκός ο
Δίστρατο το	Παρτίδι Αγίας Μαρίνας το
Κακή σκάλα η	Πετρώματα τα
Κακνάδος ο	Πετρωτής της
Κάκνοι οι	Πλαγιάδα η
Κακοτρήτος η	Πλάκες οι
Καλαμαύκα η	Πλακωτό το
Κάμπος ο	Πλατιά Ράχη η
Κάμπος Μπαούζη ο	Πρόποδες του Βουνού οι
Καναγιού του	Ράχη του Καβούρου η
Καυκάρα των Αντριελάδων η	Ραχίδι το
Καυκάρα στους Κήπους (Σκήπους) η	Ροδινή η
Καυκάρα Κανακάρη του	Ρύμνη η
Καυκάρα Λαούδων η	Σκάλα η
Καυκάρα Σταμάτη Ξενάκη η	Σπηλιά της Γριάς η
Καυκάρες οι	Σταυρός της Ράχης ο
Καυκάρες Γύρουλα οι	Στρόγγυλος ο
Καυκάρες στα Υψά οι	Τηγανού του
Κεροχώραφα τα	Τούμπα των Μαρμάρων η
Κοκκίνιδοι οι	Τρανή Ελαία η
Κορφάρι του Καλυβά το	Τρανή Καυκάρα η
Κορφάρι των Βερνικάδων το	

Τρανή Πάρτη η
Τρανή Σκιά ή Συκιά η
Τρανή Σκινιά η
Τρανό Αλώνι το
Τρανό Πρεβόλι το
Τρανός Λεγκός ο
Τράφος της Ξυλοκερατιάς ο
Υψά ή Αϋψά τα
Φτενό το
Φυρρόγα η
Φυρρόγια τα
Φυρρός Γκρεμνός ο
Φυρρός Γκρεμός ο
Χαρκές Πέτρες οι

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ, ΧΡΗΣΗ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥΣ

Αλυκό το	Λειβάδι του Στραβομούτη το
Αμπέλι Αγγέλου το	Λιοϋράκι στο Λήμακα το
Αμπέλι Αυλωνίτσας το	Λιοϋρι Σκορδιαλού το
Αμπέλι Γαβρά το	Μικρή Βίγλα η
Αμπέλι της Ελένης το	Μνημάμπελα τα
Αμπέλι Γλιμάκη Μολυνδρή το	Ξαμπέλισμα το
Αμπέλι Αγίου Ελευθερίου το	Παλαιό Πρόβολο Αγίων Αναργύρων το
Αμπέλι Κακνάδου το	Παλιάμπελα τα
Αμπέλι Λουρέντζου το	Παράβγαλμα το
Αμπέλι Νικολέττου το	Περγάδι το
Αμπέλι Ντουμπακάδων το	Περγάδι στα Σκεβριά το
Αμπέλι της Πιρνιάς το	Περιβολάκι Ταξιάρχη το
Αμπέλι Κάτω Σαγκρίου το	Περιβόλι με ελιές στις Φέγκες το
Αμπέλι Σκαμνιάς το	Πολίχνη το
Αμπέλι Σκώληκος το	Πρεβόλα Γεωργίνη η
Αμπέλι Τζαμιού το	Πρεβόλα Χατζάκη η
Αμπέλι Τζαουσάδων το	Πρεβόλι Αγίων Αναργύρων το
Αμπέλι Φωναλά το	Πρεβόλι στ' Αυλιά το
Αμπέλι Χατζάκη το	Πρεβόλι Βλάση το
Αμπέλια Μιτάτου τα	Πρεβόλι στη Γλυφάδα το
Αμπέλι Κυνηγού το	Προβόλι Γύρουλα το
Απολήχιν το	Προβόλι στον Άγιο Ιωάννη Αμασχάλες το
Απολήχνη το	Προβόλι Φωναλά το
Βορεινά τα	Σκεβριά τα
Βορνές οι	Σκήπους στσοι
Γεροντάμπελα τα	Συκογύρι του Αρφανού το
Γεροντάμπελο το	Συκογύρι Βλάση το
Ελαιογύρι Σάκρου το	Συκογύρι Κουτσομούτας το
Έμπαση η	Συκογύρι Πανιέλου το
Επάνω πρεβόλι το	Συκογύρι στο Πλακωτό το
Καλού Βίγλα του	Συκογύρι Σαργού το
Καντουνιού Πάρτη του	Συκογύρι Τζικαλούς το
Κατζόπυρνο το	Φασολοχώραφο στα Βαρίδια το
Κατζόπυρνον Σκήπους το	Φασολοχώραφο στον Όσκελο το
Κάτω προβόλι Αγίου Ιωάννη το	Φινοπρέβολο στο Πολίχνη το
Καψάλια τα	Χωματίστρα Τζαουσάδων η
Κλειστές Κοπριές οι	Χωματίστρες οι
Κοπριά της Μαρίας του Αργυρού η	Χωράφι στις Πλάκες το
Κοπριά Πρωτόγερου η	
Κοπριά στο απάνω Σαγκρί η	
Κοπριά Φωναλά η	
Κοπριδάκι στο Σάκρο το	
Κοπριές Κακνάδου οι	

ΦΥΤΩΝΥΜΙΚΑ

Αγράμπελα τα	Συκιδάκια τα
Αγριαμπελιά η	Συκιαδάκια τα
Μικρή Αγριαμπελιά η	Συρικός της
Αγριλιά η	Φίδα της
Αγριλιά η	Φίδα Πασχάλη η
Αγριλίδι το	Φουντουκιές οι
Αμυδαλιά η	Φυλλάδα της
Αμυδαλιάς της	Φυλλάδα στις Ποταμίδες η
Αμυδαλιές οι	Φυλλαδάκι Άνω το
Ανερατζιά η	Φυλλαδάκι Κάτω το
Αροχλάδα η	Φυλλάδια τα
Αροχλάδες οι	Φυτιά η
Ασπαρθιά η	Φυτιά Ταξιάρχη η
Βασιλικοσκίδια τα	Φυτιδάκι το
Βασιλικοσυκιές της	
Βάτος του Λαού ο	
Βελανιές οι	
Δενδροσκινιά η	
Δενδροσκινιά η	
Ελιές της Φλώρας οι	
Ερινιά η	
Θημωνιάς της	
Καλλονιά η	
Κατσάγριλας ο	
Κουκκίστρα η	
Κουντουριδιά η	
Λιοϋράκια τα	
Λυγαρίδια τα	
Λυγαριών των	
Μαστιχιές ή Μαστικιές οι	
Ξαμπέλισμα Σαγκρί το	
Ξυλοκερατία η	
Πλατάνα η	
Πλατάνια τα	
Πιρνιάς της	
Πιρνάρια απάνω τα	
Πρινάρια ή Πυρνάρια τα	
Ραπανίδα η	
Ρείκες οι	
Ρουδιά η	
Σκαμνιά Βενέτικη η	
Σκινόποδια Γιαλινούς τα	
Σκορδιά του	

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ Η ΜΗ ΥΔΑΤΩΝ

Αβιδελοπήγαδο το
 Αγγέλου το Πηγάδι του
 Αλυκή η
 Βρυσάκι στην Αγία Φωτεινή το
 Βρυσάκι στο Φυλλαδάκι το
 Βρύση Αγά η
 Βρύση Δεμάτου η
 Βρύση Εκκλησίας η
 Βρύση Κεραμείων η
 Βρύση Σκεβριών η
 Βρύση Σκήπους στους
 Βρύσης της
 Λεγκός ο
 Ληδοπόταμος ο
 Λίμνη Γλυφάδας η
 Λίμνη στις Ποταμίδες η
 Νερούτζικο το
 Νιο Πηγάδι το
 Οσκελόβρυσες οι
 Πηγάδα η
 Πηγάδι του Βλάση το
 Πηγάδι Ελεούσας το
 Πηγάδι Καλόγερου το
 Πηγάδι Κοκκαλάρη το
 Πηγάδι των Πουλάκηδων το
 Πηγάδι στα Σκεβριά το
 Πηγαδιού Πάρτη του
 Πλατύ Ποταμίδι το
 Ποταμίδα η
 Ποταμίδα Αυλωνίτσας η
 Ποταμίδα του Δεμάτου η
 Ποταμίδα Ζαΐρη η
 Ποταμίδα Καστριώτη η
 Ποταμίδα Σταλανίδου η
 Ποταμίδα της Σταυροπηγής η
 Ποταμίδα του Φωναλά η
 Ποταμίδα Αγίου Ψιμά η
 Ποταμίδες οι
 Ποταμίδες Πάπελα οι
 Ποταμίδι το
 Ποταμός Γυαλινούς ο
 Ποταμός Μουλαρούς ο
 Ποταμός Σκήπους ο
 Ποταμός Αγίου Ψιμά ο
 Ρέμα Τσικαλά ή Τζικαλά το
 Ρυάκας των Κατσούληδων ο
 Ρυάκας Μπεζέρη ο
 Σιδερίτης Ποταμός ο
 Σταυροπηγή η
 Τζιγκούρα του Γιατροπούλη η
 Τζιγκούρα Αγίου Ελευθερίου η
 Τζιγκούρα Κουρουγιάννη η
 Τζιγκούρα του Λούκα η
 Τζιγκούρα Μουλαρούς η
 Τζιγκούρα Πραντόνη η
 Τζιγκούρα Σκήπους η
 Τζιγκούρα στου Τούρκου το Λαγκάδι η
 Τζιγκούρι το
 Τζιγκούρια τα
 Τρανός Λεγκός ο
 Φουντάνα η

ΖΩΩΝΥΜΙΚΑ

Τσ' Αλεπούς
 Κόντζυφα του
 Κόρακα του
 Κορακοφωλιές οι
 Κορακιές οι
 Κουκουμάβλα η
 Κουκουμαύλες οι
 Μέλισσες οι
 Μελισσότρυπες οι
 Μελισσοτρύπι το
 Πούλα η
 Τζιτζικά του
 Χοιροκούμασα τα
 Χοιρότρυπες οι

ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ανεμόμυλος απάνω Σαγκρίου ο
 Ανεμόμυλος Ταξιάρχη ο
 Ελαιοτριβείο Αγίου Ελευθερίου το
 Καμίνι το
 Καμίνια τα
 Κεραμεία τα
 Μύλος του Σταυρού ο
 Νερόμυλος του Τιμίου Σταυρού ο
 Παλαιοκάμινο το

ΔΙΑΦΟΡΑ

Αραχώδη τα
 Βαρίδια τα
 Δρουμπουστούς της
 Εγκαϊριά στις
 Αμμουδάρες η
 Εγκαϊριά Γλυφάδας η
 Εγκαϊριά στον Όσκελο η
 Ελληνικό ή Ληνικό το
 Καθανύχτα η
 Κορίμπι το
 Μουρμούρες οι
 Μπαλαίστρα η
 Ξύστρες οι
 Πατινιώτισσας της
 Πάτινος η
 Πατρικά τα
 Πλάτσα η
 Πορτέλα η
 Πυργέλα η
 Ροαλίδια τα
 Σελλάδι το
 Τούρλος ο
 Φωναλάς ο
 Χαδέματα τα
 Χώνες οι

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

N.N.E. Ναξιακά Νοταριακά Έγγραφα
 N.Δ.Ε. Ναξιακά Δικαιοπρακτικά Έγγραφα
 Γ.Α.Κ. Γενικά Αρχεία του Κράτους
 Ι.Α.Ν. Ιστορικό Αρχείο Νάξου
 Ε.Ε.Κ.Μ. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:
ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ, ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ

Η ΤΡΑΓΕΔΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΣΤΗ ΝΑΞΟ (1723)

ΓΩΓΩ Κ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ*

Όταν στα 1626, το πλοίο της ιησουϊτικής κινητής ιεραποστολής του Αιγαίου εξώκειλε στη Νάξο, με επιβάτες τον Δομήνικο Μαυρίκιο, εμβληματική μορφή της Ιησουϊτικής αποστολής στο Αιγαίο και τον Anton Perrin, ηγούμενο του Αγίου Βενεδίκτου στο Γαλατά, ο γάλλος πρόξενος στο νησί Χρυσίνος Κορονέλλος και ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Rafaele Schiattini δεν έχασαν την ευκαιρία να συζητήσουν το ενδεχόμενο ίδρυσης θυγατρικής μονής στο νησί. Το σχέδιο βρήκε σύμφωνους τους δυο επιφανείς μοναχούς – άλλωστε ο Μαυρίκιος είχε ήδη ξεκινήσει τις σχετικές διαδικασίες το 1624, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Perrin εξέτασε την πρόταση, η οποία ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τη Γαλλική Αποστολή, και το 1627 παρέλαβε την «Καπέλλα Καζάτζα» μαζί με την περιουσία και τις εισπράξεις της. Έτσι, ξεκίνησε η πολυετής παραμονή των Ιησουϊτών στο νησί, με πρώτο ηγούμενο τον Mathieu Hardy και στενό του συνεργάτη τον Giorgio Casano, σικελικής καταγωγής.¹

Από τις πρώτες μέρες της εγκατάστασής τους, οι Ιησουϊτες Πατέρες έδωσαν το στίγμα της παρουσίας τους στο νησί. Επιθυμία της Αποστολής ήταν η ομαλή ένταξή της στην τοπική κοινωνία και η ειρηνική και εποικοδομητική συνύπαρξη με τον πολυποϊκίλο ντόπιο πληθυσμό. Αυτό αποτέλεσε έργο συστηματικής φροντίδας για τους μοναχούς, οι οποίοι, όπως τεκμηριώνουν και οι αρχειακές πηγές, με την πάροδο των ετών, κατάφεραν να αποκτήσουν την εμπιστοσύνη των γηγενών, και να δημιουργήσουν στενούς δεσμούς μεταξύ τους.²

Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την προσέγγιση, έπαιξε και η ίδρυση του σχολείου της Μονής,

* Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Ι. Ν. Δελλα-Ρόκκας, «Η Καπέλα Καζάτζα, η Αδελφοσύνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 4 (1964), σ. 439-468· Μ. Ν. Ρούσσο-Μηλιδώνης, Ιησουϊτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915), εκδ. Κ.Ε.Ο., Αθήνα 2001, σ. 151-158. Σχετικά με την εγκατάσταση των Ιησουϊτών στο νησί βλ. συγκεκριμένα την πλούσια βιβλιογραφία στο Β. Πούχνερ, «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά της παλαιάς Νάξου», Κείμενα και αντικείμενα, Αθήνα 1997, σ. 149-197.
2. Μ. Καμπανιόλο, «Η μονή Ιησουϊτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης», στο: Σ. Ψαρράς – Ι. Προμπονάς (επιμ.), Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), Αθήνα 1994, σ. 597-626. Οι σχέσεις των κατοίκων του νησιού με τη Μονή παρουσιάζονται με ενάργεια και στις συμβολαιογραφικές πηγές της εποχής. Ενδεικτικά, από το πλούσιο δημοσιευμένο υλικό βλ. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών, σειρά Α΄, Ναξιακά», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 5 (1966), σ. 635-667· Αντ. Φλ. Κατσουρός, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας, τύπ. Κ. Γ. Κυπραίου, Αθήνα 1968, ανάτ. από την Επετηρίδα της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 7 (1968), σ. 24-337· Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα – Γ. Ροδολάκης – Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689: (χφ. Γ.Α.Κ. 86), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1990, ανάτ. από την Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 29-30 (1982-1983), σ. 125-1311· Στ. Εμμ. Ψαρράς – Μ. Campagnolo, Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων, Αθήνα 2010· Δήμητρα Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639: Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798), Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 44 / Παράρτημα 12, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012-2013.

στο πρότυπο εκείνου της Γαλλικής Αποστολής στην Κωνσταντινούπολη, όπως άλλωστε και όλες οι εκπαιδευτικές μονάδες που ιδρύθηκαν στα νησιά του Αρχιπελάγους, με κύριο στόχο, τη διάδοση του καθολικού δόγματος.³ Σ' αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποίησαν ως μέσο προσέγγισης των γηγενών τις σχολικές θεατρικές παραστάσεις, στα πρότυπα των κολλεγίων της Ευρώπης, όπου το θέατρο αποτελούσε εκπαιδευτικό μέσο, έχοντας παγιωθεί στη σχολική πρακτική με την ένταξή του στο μάθημα της ρητορικής, σύμφωνα με το αναλυτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα του τάγματος.⁴ Με αφετηρία λοιπόν την επιμόρφωση αλλά και τον προσηλυτισμό των κατοίκων των αιγαιοπελαγίτικων νησιών, το θέατρο μπήκε στην καθημερινή ζωή τους.

Ειδικότερα η περίπτωση της Νάξου έχει αποτελέσει πεδίο πολλών και σημαντικών ερευνών οι οποίες έφεραν στο φως πληροφορίες μοναδικής σπανιότητας και αξίας για την ελληνική θεατρολογική ιστοριογραφία. Τόσο οι δραματουργικές όσο και οι παραστασιογραφικές πηγές σχηματίζουν μια αρκετά ευκρινή εικόνα, η οποία εγγράφεται στην ευρύτερη τάση συγγραφής και παράστασης έργων ηθικοδιδασκτικού χαρακτήρα και θρησκευτικής θεματολογίας, αλλά και τη διοργάνωση λαμπρών εκδηλώσεων «παρα-θεατρικού» χαρακτήρα, συνήθως στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών, οι οποίες προσέλκυαν πλήθος θεατών, καθολικών, ορθοδόξων, αλλά και αλλοθρήσκων.⁵ Επρόκειτο για συνήθειες δυτικές, που όμως, αποκτούσαν υπερ-θρησκευτικό και υπερ-πολιτισμικό χαρακτήρα. Παρά την τουρκική παρουσία, σε αυτές τις περιπτώσεις η εικόνα δεν διέφερε από εκείνη που είχε διαμορφωθεί στις φραγκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αφήνοντας τη σφραγίδα της στην κουλτούρα και τον καθημερινό βίο των κατοίκων.⁶

3. Πούχνης, «Θεατρολογικά, εκκλησιαστικά και λαογραφικά της παλαιάς Νάξου», σ. 160-165, με βιβλιογραφία και ο ίδιος, «Ελληνικές παραστάσεις του θρησκευτικού θεάτρου στην Κωνσταντινούπολη και το τουρκοκρατούμενο Αιγαίο (1600-1750)», Διάλογοι και διαλογισμοί. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 2000, σ. 17-60.
4. Γενικά για τη θεατρική δραστηριότητα των καθολικών ταγμάτων στην Ευρώπη, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τη μεταφορά της συγκεκριμένης πρακτικής στο Αιγαίο Πέλαγος βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στο Β. Πούχνης, «Ο "Ζήνων" και το πρότυπό του», Ελληνική Θεατρολογία. Δώδεκα μελετήματα, Εταιρεία Θεάτρου Κρήτης - Κρητική Θεατρική Βιβλιοθήκη τ. 2, Αθήνα 1988, σ. 252-257, 259-267. Βλ. επίσης, Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η παιδεία εις Νάξον: Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία, νεώτεροι χρόνοι», Μνημοσύνη: ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεώτερου Ελληνισμού 5 (1974-1975), σ. 73-114.
5. Βλ. Γωγώ Βαρζελιώτη - Β. Πούχνης, «Νέες ειδήσεις για (παρα)θεατρικές εκδηλώσεις των καθολικών ταγμάτων στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Παραλείποντα για σχολικές παραστάσεις και παραστατικές λιτανείες», Παράβασις 6 (2005), σ. 17-41, όπου και συγκεντρωμένη η προηγούμενη βιβλιογραφία.
6. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonization latine et occupation ottoman, c. 1500-1718*, τ. 1, 2, Leiden-Κωνσταντινούπολη 1982· Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean: A case study of seventeenth-century Naxos*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1999· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Φτωχοί και πλούσιοι στη Νάξο του 17ου αιώνα. Αντιλήψεις, συμπεριφορά και πραγματικότητα», Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 109-116· η ίδια, «Η ναξιώτικη κοινωνία στους νεότερους χρόνους», στο Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο, Μ. Σέργης - Στ. Ψαρράς (επιμ.), Νάξος 2006, σ. 179-187· η ίδια, «Συλλογική μνήμη και κοινωνική πραγματικότητα. Οι αρχοντικές οικογένειες της Νάξου μετά την πτώση του δουκάτου», στο Ν. Γ. Μοσχονάς - Λίλυ Μ.-Γ. Στυλιανούδη (επιστ. επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου: πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Νάξος-Αθήνα 2007)*, Ακαδημία Αθηνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 439-446· Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, (εισαγ.-μτφρ.-σχόλ.), *Η τουρκοκρατούμενη «Ελλάδα» μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουιτών του 17ου και 18ου αιώνα*, Κ.Ε.Ο., Αθήνα 2002· Αθ. Κωτσάκης, «Σχέσεις Ελλήνων Ορθοδόξων και Λατίνων στις Κυκλάδες κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου (13ος-16ος αιώνας)», στο Μοσχονάς - Στυλιανούδη (επιστ. επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου*, ό. π., σ. 309-319· ο ίδιος, *Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο

Η σημαντικότερη όμως σύνδεση της Νάξου με την πρώτη φάση της νεοελληνικής δραματουργίας πραγματοποιείται 100 περίπου χρόνια μετά από την εγκατάσταση των Ιησουϊτών και την αδιάλειπτη παρουσία τους στα κοινά του τόπου. Στις 29 Δεκεμβρίου του 1723 παίχθηκε στο νησί η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου.⁷ Παρόλο που δεν είναι γνωστός ο συγγραφέας του έργου, δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί στο περιβάλλον του Ιησουϊτικού Κολλεγίου, σύμφωνα με την παγιωμένη τακτική να γράφει τα συγκεκριμένα κείμενα ο καθηγητής της ρητορικής.⁸ Η υπόθεση του έργου βασίζεται στον βίο του Αγίου Δημητρίου, ενός αγίου ιδιαίτερα αγαπητού στους ορθοδόξους, προφανώς προκειμένου να εξασφαλιστεί η θετική προδιάθεση του ορθόδοξου κοινού.

Το πεντάπρακτο κείμενο είναι γραμμένο στην ελληνική ομιλούμενη γλώσσα, με κάποια ιδιοματικά τοπικά στοιχεία.⁹ Φιλολογικές μελέτες έχουν τεκμηριώσει και τη χρήση όρων του κρητοβενετικού ιδιώματος ενώ ξεχωριστή μνεία αξίζει να γίνει στη σχέση του κειμένου με τον Κατσούρμπο, την Ερωφίλη και την Πανώρια του Γεωργίου Χορτάση.¹⁰ Ο συγγραφέας, που φαίνεται ότι γνώριζε τα έργα του Χορτάση, πρωτοτυπεί, εισάγοντας στο θρησκευτικό δράμα ιντερμέδια με έντονα κωμικά στοιχεία, και μάλιστα σκηνές στις οποίες πρωταγωνιστούν οι κωμικότεροι τύποι της κρητικής κωμωδίας.¹¹ Ο παλικαράς στρατιωτικός με τα ψευτοκατορθώματά του, ο Δοτόρες με τα πομπώδη λατινικά του και ο διαρκώς πεινασμένος υπηρέτης αποφορτίζουν τον διδακτικό χαρακτήρα του έργου, και διαφοροποιούν την ατμόσφαιρα της παράστασης.

Τα κειμενικά δάνεια από την κρητική δραματουργία, σε μια εποχή που λόγω της τουρκικής κατάκτησης η παραγωγή έχει πλέον διακοπεί, αποδεικνύουν την ισχυρή της δυναμική στο σύνολο του αναγνωστικού κοινού και την κινητικότητα των συγκεκριμένων κειμένων στον ελλαδικό –και όχι μόνο– χώρο αρκετά χρόνια ύστερα από το τέλος της ελληνοβενε-

Πελοποννήσου-Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών-Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Καλαμάτα 2013. Βλ. επίσης π. Ε.μ. Ρεμούνδος, Βιβλιογραφία για τη Νάξο, Καθολική Αρχιεπισκοπή Νάξου-Τήνου, Νάξος 2005.

7. Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ιντερμέδια, αγνώστου ποιητή, που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης – Βάλτερ Πούχνερ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο-Αθήνα 2001, στο εξής Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου.
8. Ό. π., σ. 106.
9. Για τη γλώσσα του έργου βλ. την εισαγωγή του Β. Πούχνερ στην έκδοση της Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου, σ. 107-114 και του ίδιου, «Φιλολογικές και θεατρολογικές παρατηρήσεις στα δραματικά κείμενα του Αιγαίοπελαγίτικου θεάτρου (1600-1750)», Καταπακτή και υποβολείο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα, εκδ. Ergo, Αθήνα 2002, σ. 19-35. Γενικότερα για την τοπική διάλεκτο βλ. Ι. Κ. Προμπονάς, Η γλώσσα των ναξιακών εγγράφων (1433-1837) και το παλαιότερο ναξιακό ιδίωμα, Κ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα 1968.
10. Β. Πούχνερ, «Η κληρονομία του Κρητικού Θεάτρου στη Νάξο (17ος/πρώτο μισό του 18ου αιώνα)», Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση, Αθήνα 1995, σ. 249-257· ο ίδιος, «Για μια τυπολογία απηγήσεων και χρήσεων του Κρητικού θεάτρου σε δραματικά κείμενα του 17ου και 18ου αιώνα. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί γύρω από τις έννοιες «επίδραση» και «διακείμενο» στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο», Ράμπα και Παλκοσένικο, Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 29-58· Τασούλα Μαρκομιχελάκη, «Ο Κατζούρμπος και η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Σχέσεις ανάμεσα στα δύο κείμενα», στον τόμο Στ. Κακλαμάνης – Αθ. Μαρκόπουλος – Γ. Μαυρομάτης (επιμ.), Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2000, σ. 465-473.
11. Πρόκειται για τον «Πολέμαρχο, μπράβο με το κοπέλι ντου τον Κάσσανδρον», και τον «Δοτόρε», τρεις από τους κατεξοχίην κωμικούς τύπους της κρητικής κωμωδιογραφίας της Αναγέννησης. Βλ. σχετικά Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, Κρητική κωμωδία και καθημερινή ζωή: σχέση σκηνικής εικόνας και κοινωνίας στο βενετοκρατούμενο Χάνδακα, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Θωμάς Φλαγγίνης 5, Αθήνα-Βενετία 2011 και συγκεκριμένα για τον τύπο του γιατρού βλ. Β. Πούχνερ, Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματουργική αναδρομή, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

τικής συμβίωσης, η οποία δημιούργησε συνθήκες ευνοϊκές για την πολιτισμική ανάπτυξη του νησιού.¹² Οι διπλές δραματουργικές επιρροές του κειμένου, από τη μια πλευρά δηλαδή τα έργα του Χορτάση και από την άλλη η δραματουργική αισθητική των καθολικών μοναχικών ταγμάτων, ο συνδυασμός μιας κατεξοχήν κοσμικής δραματουργικής γραφής με τα ηθικοδιδασκτικά μπαρόκ κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου που συνήθως παίζονταν στα ιησουϊτικά κολλέγια δίνουν στο έργο έναν ξεχωριστό χαρακτήρα. Από μian άλλη οπτική, οι επιρροές αφενός από τα έργα της κρητικής δραματουργίας, επηρεασμένα από την βενετική δραματουργική γραφή και αφετέρου τα ιησουϊτικά εκπαιδευτικά δράματα, με καταβολές από τη Δύση, προσδίδουν στην Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου δυτικόφερτη χροιά, η οποία όμως εξισορροπείται από τη γλώσσα και το δεκαπεντασύλλαβο στίχο, που δίνουν έντονο το ναξιώτικο στίγμα.

Το έργο είναι γεμάτο αντιθέσεις, μέσα από έναν διαρκή δια-δραματουργικό διάλογο: Ένας ορθόδοξος άγιος στη γιορτή του ιησουϊτικού κολλεγίου, οι τραγικοί ήρωες του δράματος πλάι στους κωμικούς τύπους της κωμωδίας, τα υψηλά ηθικοπλαστικά νοήματα και στη συνέχεια οι κωμικοί διάλογοι των ιντερμεδίων, οι γλυκιές μελωδίες ύστερα από τις συγκινησιακά φορτισμένες σκηνικές εικόνες του μαρτυρίου, πέντε πράξεις αλλά με ξεχωριστό πρόλογο η καθεμία, δύο επίλογοι, η νησιώτικη διάλεκτος μέσα σε ένα περιβάλλον καθολικό, λίγα ιταλικά αλλά και τα αστεία λατινικά του Δοτόρε, όλα αυτά εξηγούνται από τους δύο επιλόγους του έργου, οι οποίοι δίνουν σημαντικά στοιχεία για την ταυτότητα του συγκεκριμένου θεάματος.

Ο επίλογος του έργου, ύστερα από τη θυσία και την αγιοποίηση του Δημητρίου, επαναλαμβάνει συνοπτικά το ηθικό δίδαγμα και παρακινεί τους πιστούς να παραδειγματιστούν μιμούμενοι τις αρετές του. Αυτός ήταν ο λόγος του «θεάτρου», που παρουσιάστηκε, και γ'αυτό οι συντελεστές του ζητούν την επιείκεια του κοινού.

«[...]Είδετε 'δω την σήμερον, άρχοντες, το μαρτύριο
και την κορώνα πού 'βαλεν ο Άγιος απ' τον Κύριο.
Αποδεχτήτε, το λοιπόν, ως η τέχνη ορίζει
κ' εκάμεν στο θέατρον, δίχως να μας 'μποδίζη.
Τινάς από του λόγου σας κι από την αφεντιά σας
επράξετε ενάρετα ως είν' το μάθημά σας.
Ο σκοπός μας την σήμερον είναι διά ν' αγαπάτε
τον Δημήτηρην τον Άγιον και να τον επαινάτε.
Φανερή 'ναι, στου λόγου σας, η εδική ντου ανδρεία,
διά τούτο πρέπει πάσα εις με παστρική καρδιά
Να μιμηθεί τες αρετές και τες αγίες του πράξεις,
προφέροντάς τες πάντοτε με τιμημένες τάξεις.
Ο ζήλος μας ο περισσός σιμά στην αγιωσύνη
Του αγίου Δημήτριου και στην παστρικοσύνη,
Στο θέατρον την σήμερον με περισσή χαρά μας –

12. Χρύσα Μαλτέζου, «Η Κρήτη ανάμεσα στη Γαληνοτάτη και τη Βασιλεύουσα», *Cretan Studies* 6 (1998), σ. 3-20 και η ίδια, «Η καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: κατάσταση και προοπτική έρευνας», Πραγματικά Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. 2/1, Ηράκλειο 2000, σ. 7-30. Βλ. επίσης, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τόμ. 1 και 2, Αθήνα-Βενετία 2010, με εξειδικευμένες εργασίες σχετικά με όψεις του καθημερινού βίου και της πνευματικής ζωής και βιβλιογραφία.

συμπαθισμένα' ας είν' λοιπόν όλα τα σφάλματά μας [...].¹³

Και σύμφωνα με τον δεύτερο επίλογο του έργου, τον «επίλογο υστερινό», το κοινό ήταν πολυπληθές και πολυποίκιλο. Έτσι λοιπόν, όσοι συμμετείχαν στην παράσταση ευχαριστούν τον καθολικό αρχιεπίσκοπο, τους «πατέρες και παπάδες», «Φράγκους και Ρωμιούς», τον γάλλο πρόξενο με την οικογένειά του, τους άρχοντες, τους πλούσιους και τους φτωχούς, τους φίλους τους, τις αρχόντισσες και τις αρχοντοπούλες.

«[...] Πρώτα κι αρχής ευχαριστώ τον άγιον ποιμένα,
τον δεσπότην Γιουστινιανόν, που παρ' άλλο κανένα
Εστάθηκένε άξιος κι απ' όλους τιμημένος,
στον αρχιερατικόν βαθμόν και θρόνον καθισμένος.
Δεύτερο, στους αιδέσιμους πατέρες και παπάδες,
Φράγκους, Ρωμιούς, που με πολλές και παρά πλήσες χάρες
Μας ετιμήσαν νά 'ρθουσιν να δουν και να γροικίσουν
του Αγίου το μαρτύριο, δίχως να μας μποδίσουν.
Τρίτο τον άρχον κούνσουλο με όλην την γενιά του,
Με την αρχοντοπούλαν του και την αρχόντισσάν του.
Τέταρτο, ευχαριστούμενε τσ' άρχοντες τσ' εδικούς μας,
Φράγκους, Ρωμιούς, πλούσιους, φτωχούς και τους εγκαρδιακούς μας.
Πέμπτο, όλες τες αρχόντισσες και τες αρχοντοπούλες,
Πλούσες, φτωχές, καλές, κακές, ευχαριστούμεν τζι ούλες.
[...]

Μερικά ευχαριστούμεν τσ' αφέντες τους πατέρες
της συντροφίας του Ιησού, που όλες τες ημέρες
Της ζωής τωνε τες περνούν διά να μας μαθητεύουν
γράμματα, και μ' ευλάβεια μασε διδασκαλεύουν [...].¹⁴

Επρόκειτο δηλαδή για μια μεγάλη ανοιχτή γιορτή, την οποία παρακολούθησε ίσως το σύνολο του πληθυσμού. Υπερέβαινε την τυπολογία της σχολικής παράστασης και αποτελούσε ένα κοινωνικό γεγονός.

Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από την σύνθεση του θιάσου. Το χειρόγραφο της Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου παρέχει τη δυνατότητα να ανασυνθέσουμε την εικόνα της παράστασης, εφόσον δηλώνεται η ημερομηνία της («Ναξία, 1723 Δικεμβρίου 29, Σ. Ν.») και δίπλα στον κατάλογο των δραματικών προσώπων έχουν καταχωριστεί τα ονόματα των προσώπων που ερμήνευσαν τον αντίστοιχο ρόλο. Η αρχειακή έρευνα οδήγησε στην ταύτιση των «ηθοποιών» με τα ιστορικά πρόσωπα, δίνοντας μάλιστα και στοιχεία για τις μεταξύ τους σχέσεις.¹⁵ Όπως φαίνεται, η παράσταση της Τραγέδιας αποτελούσε μια υπό-

13. Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου, Επίλογος, στ. 274-289.

14. Ό. π., Επίλογος Υστερινός, στ. 1-28.

15. Τη συγκεκριμένη έρευνα εκπόνησα πριν από πολλά χρόνια, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, σε αρχεία της Αθήνας και της Νάξου. Τα αποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν, σε συνεργασία με τον καθ. Βάλτερ Πούχνερ, στο Γωγώ Βαρζελιώτη – Β. Πούχνερ, «Αναστηλώνοντας μια θεατρική παράσταση: η παράσταση του «Αγίου Δημητρίου» στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο και οι συντελεστές της», Παράβασις 3 (2000), σ. 123-166 και συνοπτικά στην έκδοση της Τραγέδιας από τους Πούχνερ – Παναγιωτάκη, ό. π., σ. 94-99.

θεση περισσότερο ενηλίκων και λιγότερο μαθητών.¹⁶ Τους πρωταγωνιστικούς ρόλους τούς «κράτησαν» ενήλικες, γόννοι των σημαντικότερων οικογενειών του νησιού αλλά και ιερείς, ίσως Ιησουΐτες Πατέρες, πιθανώς δάσκαλοι του κολλεγίου. Συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και είχαν αδιάλειπτες σχέσεις με τη μονή: συχνά υπέγραφαν ως μάρτυρες σε υποθέσεις των Πατέρων, είχαν οικονομικές συναλλαγές και δώριζαν ή κληροδοτούσαν στη μονή περιουσιακά τους στοιχεία. Οι νεώτεροι, επίσης αριστοκρατικής καταγωγής, αλλά και τα παιδιά, δεν αποκλείεται να ήταν απόφοιτοι ή και μαθητές της Σχολής, εκείνο όμως που σίγουρα τους συνέδεε ήταν οι κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις τους.¹⁷

Τον Δεκέμβριο του 1723 πραγματοποιήθηκε στη Νάξο μια παράσταση στην οποία συμμετείχαν, ως οργανωτές, ηθοποιοί ή κοινό, πλούσιοι και φτωχοί, μικροί και μεγάλοι, άνδρες και γυναίκες, άρχοντες και απλός λαός, καθολικοί και ορθόδοξοι, κοσμικοί και κληρικοί, Ρωμιοί και Φράγκοι, ένα μωσαϊκό διαφορετικών καταβολών, που ανεξάρτητα από την πρόθεση των Ιησουϊτών για προβολή, πήραν ο καθένας κάτι διαφορετικό, ανάλογα με το κοινωνικό και μορφωτικό τους επίπεδο. Κάποιοι διδάχτηκαν, κάποιοι άλλοι επιβεβαίωσαν την πολιτική ή την κοινωνική τους θέση, ορισμένοι σύσφιξαν τους φιλικούς τους δεσμούς, κάποιοι διασκέδασαν.

Όλα δείχνουν ότι η παράσταση έδωσε την ευκαιρία να βρεθούν όλοι μαζί και να συμπράξουν για έναν ευχάριστο σκοπό. Η χριστιανική διδασκαλία συνδυάζεται με λίγες ανέμελες ώρες χαράς και σύμπνοιας, που θα θυμίσουν τις παλιές καλές μέρες – στον Επίλογο Υστερινό, άλλωστε, ξεχωρίζει η ευχή «να γενή ο τόπος μας μαζί και το νησί μας / ως τό 'χαν οι παπούδες μας, μαζί κ' οι πρόγονοί μας».¹⁸ Μέσα από την συγκεκριμένη παράσταση, τεκμηριώνεται ότι στις αρχές του 18ου αιώνα, στη Νάξο έχει διαμορφωθεί ένα μικτό κοινωνικό περιβάλλον, απόρροια των μακραίωνων αλληλεπιδράσεων, στο οποίο συνεχίζουν να διατηρούνται όψεις της παλιάς ζωής.¹⁹

Σε κάθε περίπτωση, η συγγραφή της Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου στη Νάξο στο πλαίσιο μιας θεατρικής πρακτικής «δουτικού τύπου», φερμένης από τα ευρωπαϊκά καθολικά τάγματα στο Αιγαίο, και η χρήση των θεατρικών κειμένων της κρητικής αναγέννησης, προϊόντων της ελληνοβενετικής συμβίωσης, την τοποθετεί σε ένα διπλό σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, ως ένα πολυ-πολιτισμικό πνευματικό προϊόν. Τόσο οι διακειμενικές καταβολές του έργου όσο και τα παραστασιακά δεδομένα που τεκμηριώθηκαν από τις αρχειακές πηγές αποδεικνύουν ότι η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου είναι προϊόν των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών που διαμόρφωσαν το πολιτιστικό τοπίο της εποχής, θέτοντας το θέατρο –αλλά και το θέαμα γενικότερα– στην υπηρεσία της κοινωνικής και θρησκευτικής «πολιτικής» των καθολικών ταγμάτων, όπως στην Ευρώπη, έτσι και στα νησιά του Αιγαίου πελάγους.

16. Βλ. σχετικά και Βαρζελιώτη – Πούχνερ, ό. π., σ. 153-157.

17. Βαρζελιώτη – Πούχνερ, ό. π., σ. 131-151 και 158-166.

18. Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου, Επίλογος Υστερινός, στ. 23-24.

19. Βλ. και παραπάνω, σημ. 6.

Ο ΠΑΡΑΤΡΕΧΟΣ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΤΟ 1402 ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΔΗΜ. ΒΕΝΙΕΡΗΣ*

*Σ*ύρω στο 1400, ο μοναχός, θεολόγος και συγγραφέας Ιωσήφ Βρυέννιος, περαστικός καθώς ήταν από τη Νάξο συγκινήθηκε από την ομορφιά του ποταμού Παρατρέχου και της ευρύτερης περιοχής, η οποία βρίσκεται σε απόσταση 4,5 περίπου χιλιομέτρων από τη Χώρα της Νάξου, βορειοανατολικά του Γαλανάδου, στην πλαγιά που υπάρχει δεξιά του δρόμου που οδηγεί στις Μέλανες. Αποφάσισε, λοιπόν, να γράψει ένα ποίημα εν είδει επιστολής, στο οποίο υμνεί τον τόπο αυτόν ως επίγειο παράδεισο. Για του λόγου το αληθές, ακολουθεί η μετάφραση:

*Υπάρχει ένα νησί, που λέγεται και Νάξος και Δία,
Και όλων των Κυκλάδων είναι η δέσποινα.
Όταν, περαστικός, βρέθηκα σ' αυτό,
Είδα στην εξοχή της πόλης του νησιού, που τώρα λέγεται Αξία,
Έναν ποταμό· εκεί τον ονομάζουν Παρατρέχο.
Αν θέλεις, όμως, ας πάμε να δούμε
Πώς ο εντυπωσιακός αυτός ποταμός
Προβάλλει από τις υπώρειες τρέχοντας με ορμή.
Ευφραίνεσαι μόλις τον δεις, και
η χρησιμότητά του είναι πολυτιμότερη.
Από ένα σημείο ξεκινά και πορεύεται προς το φως.
Έπειτα, αφήνοντας μικρά κανάλια,
Που εδώ κι εκεί γαλήνια κυλούν,
Γονιμοποιεί τη γη, για την οποία τάχα ρέει.
Και ευημερεί κάθε δουλευτής και κάθε αγρότης,
Του οποίου το βιος καλύπτουν τα ρέοντα ύδατά του,
Ενώ η γη καρποφορεί και τα ζωντανά τρέφει,
Και με την ποικιλία της τροφής και με την άμετρη ποσότητά της,
Και με το θρεπτικό, όπως είπα, ρέμα.
Στις όχθες του δεσπόζει ένα ωραίο πλατάνι,
Με το οποίο σε τίποτα δεν συγκρίνεται
Η πολυθρύλητη «Ξερξική Πλάτανος».
Στ' ακρόκλαδά του συχνάζουν μικρά πουλιά,
Ενώ τα φύλλα του σκιάζουν τη γη τριγύρω.
Και από τη ρίζα του δένδρου,
Όπως είναι φυσικό, μια πηγή κυλάει
Με δροσερό, καθάριο και γλυκό σαν μέλι νερό,
Και στη μέση της πηγής λαμπυρίζουν άσπρα βότσαλα.*

* Φιλολόγος, κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος στην Κλασική Φιλολογία.

Εκεί είναι ένα περιβόλι, ένα τόπος θαυμαστός και πρωτόφαντος,
 Μεγάλος σε έκταση, και στο μήκος και στο πλάτος.
 Είναι ευσύνοπτος, κατάπυκνος, γεμάτος από φυτά
 Και έχει μονοπάτια αλλεπάλληλα.
 Αυτός ο τόπος είναι ένα άλσος και ένας μουσότοπος αντάξιος
 Αυτού που είναι κυρίαρχος στο Αιγαίο.
 Γύρω τριγύρω υπάρχει μια όμορφη λίμνη
 Και παρακλάδια του γειτονικού ποταμού,
 Που με τις μυρίκες, τα καλάμια και τις λυγαριές
 Ανταγωνίζονται σε δασύτητα κατάκαρπα αμπέλια
 Και φτιάχνουν καινούργιο φράχτη στο περιβόλι.
 Πιο ψηλά, και από τη μια και από την άλλη μεριά,
 Υψώνονται πετρώδη όρη,
 Ψηλότερα από την Ανατολή και κάπως χαμηλά προς τη Δύση,
 Δίνοντας την εντύπωση πως στεφανώνουν τον χώρο, όπως του αξίζει.
 Μέσα τους βρίσκεις δένδρα καρποφόρα όλων των ειδών,
 Θαλερά, στοιχισμένα, όπως τους αρμόζει, κατά είδος.
 Των λουλουδιών το πράσινο και η ευχάριστη θέα των ρόδων
 Τούς παρατηρητές ευφραίνουν όλες τις εποχές του έτους.
 Πράγματι, οι κλειστές κάλυκες των ρόδων
 Μαζί με το πλήθος των βοτανιών αναδίδουν αρώματα
 Και προσφέρουν σε όλους γνήσια τη ρόδινη ευσομία.
 Εκεί σπίτια διαδοχικά και ποικιλόμορφα υπάρχουν,
 Μέσα στα νερά χωμένα, που ο Δούκας
 -Χριστέ μου, προστάτευέ τον- διατηρεί πάντα
 Για τις ανάγκες του.
 Και αυλές τριγυρισμένες από κίονες, με μια κρήνη στη μέση,
 Την πραγματικά λευκή, μαρμάρινη φιάλη,
 Που με τέχνη έχει υψωθεί από τη γη προς τα πάνω
 Και εξεμεί το νερό με λεοντόμορφα στόματα.
 Απαλό τ' αεράκι, καθαρές οι ακτίνες,
 Ήσυχος ο χώρος· το νερό κελαρύζει
 Και ο ήχος του σου προκαλεί γλυκιά υπνηλία.
 Όλα είναι όμορφα, κατευναστικά και γεμάτα δροσιά.
 Όποιος βρίσκεται εδώ ας τ' απολαύσει χορταστικά, δεν υπάρχει φθόνος.
 Κοίτα, σε παρακαλώ, τις φουντωτές περικοκλάδες.
 Τις κληματαριές που, υποστυλωμένες, σηκώνονται ψηλά
 Και ήδη κουβαλούν ποικιλίες σταφυλιών.
 Κοίτα και τις ψηλόκορμες ιτιές,
 Που το κλήμα έχει περικυκλώσει
 Και έχουν καλύψει τον χώρο δίνοντας την εντύπωση ενός λαμπρού υπόστεγου.
 Γιατί, έχοντας με τα κλαδιά σκεπάσει την οροφή,
 Δεν αφήνουν να περάσει το φως του ήλιου.
 Και κάτω απ' αυτές φυτρώνει χλόη θαλερή, δροσερή κι ευωδιαστή
 Και σκεπάζει όλο το έδαφος.

Αν το 'βλεπες θα έλεγες «Νομίζω πως βλέπω τον Παράδεισο».
 Βλέπεις εκείνα τα πυκνόφυλλα δένδρα
 Που τα φύλλα τους θροΐζουν από το φύσημα του αέρα;
 Άκου πόσο αρμονικό και μελωδικό είναι το τραγούδι
 Των πουλιών που βρίσκονται στα κλαδιά.
 Στο τραγούδι ανταγωνίζονται τα ψαρόνια με τα κοτσύφια
 Και το αηδόني με τη συγγενική του Πρόκνη.
 Φάσες, τρυγόνια, χελιδόνια και σπίνιοι.
 Και οι κίσσες σ' όλα αυτά ανταπαντούν με ποικιλόχηη μελωδία.
 Και τα δένδρα γίνονται ένα νέο θέαμα
 Με κριτές των τραγουδιών τούς περαστικούς.
 Δες εκείνη την ψηλή συκιά,
 Που ο κισσός μελετημένα αγκαλιάζει,
 Έχοντάς την περικυκλώσει και από παντού ζώνοντάς την.
 Διότι είναι συνηθισμένος σε τέτοια συμπλέγματα
 Και ενσωματώνεται, με αποτέλεσμα να δίνει την εντύπωση
 Ενός σώματος που ενεργεί ως δύο.
 Εκεί ακούς τα θουίσματα των μελισσών και το τραγούδι των τζίτζικιών
 Που προσπαθούν, λες, ν' ανταγωνιστούν τα πουλιά στο τραγούδι.
 Τούτα προσπάθησα με τα λόγια να τα μετατρέψω σε εικόνες,
 Ώστε να νομίζεις πως βλέπεις μπροστά σου του βίου την εικόνα.
 Γιατί ο χρόνος τρέχει γοργά όπως ο ποταμός
 Και μαζί του ρέουν και περνούν τα πάντα
 Γι' αυτόν που δεν έχει μέσα του ικανό πλούτο αρετής.
 Ακμάζεις; Μαραίνεσαι; Σαν το φυτό το παθαίνεις.
 Ανθίζεις; Μαδάς; Και αυτό στη φύση του άνθους είναι.
 Χαίρεσαι; Αγαλλιάζεις; Παθαίνεις το ίδιο με τα ζώα.
 Έχεις στον νου σου τον Παράδεισο; Αυτό είναι η αρχή του τέλειου βίου.
 Προσφέρεις καλό έργο; Αυτή είναι η αποστολή σου.
 Ώσπου, λοιπόν, ζεις, να πορεύεσαι με την αρετή
 Και θα σε υποδεχθεί της ευδαιμονίας ο τόπος,
 Του οποίου την εικόνα αντιπροσωπεύει, ξένε,
 Ο Παράδεισος που βλέπεις στη Νάξο,
 Όπως ακριβώς τον αποτύπωσα με τον λόγο μου ο Ιωσήφ.

Αν δοκιμάσει κανείς να περιδιαβάσει ολόκληρο το χρονικό φάσμα της ελληνικής λογοτεχνίας, θα διαπιστώσει πως η Νάξος είναι διαρκώς παρούσα σε κείμενα, τα οποία είτε περιγράφουν πράξεις Ναξίων είτε σκιαγραφούν τοπία του νησιού. Ενδεικτικά, και προς επαλήθευση των ανωτέρω, οφείλουμε να σημειώσουμε πως στην αρχαϊκή λογοτεχνία συναντάμε αναφορές του ποιητή Αρχίλοχου. Στη συνέχεια, στην κλασική εποχή, ο Ηρόδοτος, ο πατέρας της Ιστορίας, κάνει μνεία του νησιού, ενώ στην αλεξανδρινή το εύρος της ποίησης του Καλλιμάχου περιλαμβάνει και τη Νάξο. Στη βυζαντινή ο Ιωσήφ Βρυέννιος, του οποίου το ποίημα θα μας απασχολήσει εδώ, εξυμνεί έναν ποταμό του νησιού και τη γύρω περιοχή του. Τέλος, όσον αφορά στη νεοελληνική λογοτεχνία, θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέρονταν τα ονόματα του Ν. Καζαντζάκη και του Α. Παπαδιαμάντη, ο οποίος μάλιστα

σε ένα μυθιστόρημά του είχε τοποθετήσει σχεδόν ολόκληρη τη δράση στο νησί. Όπως είναι ευνόητο, δεν αναφερθήκαμε σε εντόπιους λογοτέχνες όχι γιατί στερούνται λυρισμού ή λογοτεχνικής αξίας, παρά γιατί ο έπαινος ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και έχει αξία μόνον όταν προέρχεται από αντικειμενική ματιά.

Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης εστιάζεται στους παραλληλισμούς που υπάρχουν ανάμεσα στον Παρατρέχο του 1400, όπως ποιητικά μάς τον περιγράφει ο Βρυέννιος, και στην ίδια περιοχή σήμερα, όπως εποπτικά μπόρεσα να τη δω. Κατ' αρχάς, θα ξεκινήσουμε με ορισμένες επισημάνσεις σχετικά με το κείμενο του Βρυεννίου ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο, αφού και τα δύο αυτά είναι αλληλένδετα.

Οφείλουμε, εν πρώτοις, να σημειώσουμε πως ο συγγραφέας επισκέφθηκε το νησί σε καλοκαιρινή περίοδο. Αυτό συνάγεται από το γεγονός πως βρέθηκε εκεί «εν παρόδω» όπως ο ίδιος λέει, πράγμα που προϋποθέτει ιδανικές καιρικές συνθήκες για να κάνει ένας ταξιδιώτης του 15ου αι., και δη μοναχός, μια τέτοια παρέκβαση από την πορεία του. Επίσης, τα κατάκαρπα αμπέλια, το κελάηδημα των πουλιών, ο ήχος των τζιτζικιών και η ανακουφιστική δροσιά που δημιουργούν οι ιτιές μαζί με τις κληματαριές, συνηγορούν στο να καταλήξουμε στο παραπάνω συμπέρασμα.

Εάν μελετήσουμε προσεκτικά το κείμενο, θα διαπιστώσουμε πως ο συγγραφέας προβαίνει με έναν διάχυτο λυρισμό σε γλαφυρές περιγραφές του τοπίου, με τις οποίες προσπαθεί να γίνει όσο πιο παραστατικός μπορεί και να καταστήσει έτσι τον παραλήπτη της επιστολής κοινωνό του δικού του ενθουσιασμού. Πρωταρχικό του μέλημα είναι να κατευθύνει τον φίλο του να βιώσει τα ίδια συναισθήματα με αυτόν, δηλαδή χαρά και αγαλλίαση. Αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι η χρηστική αξία της περιοχής, την οποία βεβαίως δεν παραβλέπει, αλλά η ψυχική ευφορία του παρατηρητή. Και είναι ευνόητο για ποιο λόγο το ενδιαφέρον του εστιάζεται εκεί, αφού ο Βρυέννιος δεν έχει καμία σχέση με τη Νάξο, ούτε αντλεί βιοποριστικά οφέλη από το νησί. Δεν θα πρέπει εξάλλου να διαφεύγει την προσοχή μας το γεγονός πως πρόκειται για έναν μοναχό και, άρα, η ιδιότητά του υπαγορεύει την απαξίωση των υλικών αγαθών και την επιδίωξη της ψυχικής ανάτασης.

Ένα ακόμη στοιχείο που συναρτάται άμεσα προς τη μοναστική ιδιότητά του είναι πως η διάθεση για εξύμνηση της περιοχής υπηρετείται από την επιλογή ορισμένων λέξεων, οι οποίες έχουν θρησκευτικές συνδηλώσεις. Συγκεκριμένα, βλέπουμε πως χρησιμοποιεί επανειλημμένως τις λέξεις Παράδεισος και Εδέμ, όταν θέλει να απεικονίσει την ομορφιά του περιβολιού γύρω από τον ποταμό. Και οι δύο αυτές λέξεις παραπέμπουν στον Κήπο της Εδέμ, τον Παράδεισο της Βίβλου, ο οποίος παρουσιάζεται εκεί ως ένας μαγευτικός κήπος. Έτσι, μέσω αυτής της φρασεολογίας, καθίσταται σαφές –ακόμη κι αν ήταν άγνωστο– πως ο συγγραφέας σχετίζεται άμεσα με τον Χριστιανισμό, και επομένως επιδιώκει να παραμείνει πιστός στις αρχές που πρεσβεύει η θρησκεία αυτή, οι οποίες μεταξύ άλλων είναι η ψυχική ευφορία και η εσωτερική γαλήνη και αρμονία.

Αποδεικτικό της καλλιέργειας και της κατάκτησης της τέχνης του ποιητικής γράφειν είναι και η επιστράτευση ηχητικών συνδηλώσεων, πέρα από τις λεκτικές. Αυτό σημαίνει πως ο Βρυέννιος, εκτός από τις εικόνες που προσπαθεί να δημιουργήσει με τα λόγια του, αξιοποιεί και το γλωσσικό φαινόμενο της παρήχησης. Για παράδειγμα, ο στίχος *ρέει συν αυτώ* και *παρέρχεται πάντα*, με την επανάληψη του *ρ* μεταφέρει και ηχητικά στον αναγνώστη το μήνυμα της ασταμάτητης και αδιάκοπης ροής του χρόνου που κυλάει σαν το νερό.

Μία ακόμη πληροφορία που αντλούμε από το κείμενο αφορά στη σχέση, όποια κι αν

ήταν αυτή, του μοναχού με τον τότε δούκα της Νάξου, ο οποίος, βάσει μαρτυριών¹, ήταν ο Ιάκωβος Κρίσπος. Πιο συγκεκριμένα, όπως μας πληροφορεί ο αιμνηστος Κεφαλληνιάδης², η περιοχή του Παρατρέχου χρησίμευε ως θέρετρο στους εκάστοτε δούκες του νησιού. Οι ονομασίες, μάλιστα, των κτημάτων πλησίον του ποταμού, είναι ενδείξεις και της φράγκικης κατοχής του νησιού και της αξίας, αγοραστικής και μη, της τοποθεσίας αυτής: είναι, άλλωστε, γνωστό πως οι προύχοντες πάντοτε επιλέγουν το ομορφότερο μέρος ενός τόπου για να παραθερίσουν και να δεχθούν τους προσκεκλημένους τους. Το ανάκτορο του δούκα του νησιού υπάρχει ακόμη και σήμερα και, σύμφωνα με τον Κεφαλληνιάδη³, ονομάζεται «το Πυργάκι της Ελένης», αλλά είναι πλέον ερειπωμένο και δεν θυμίζει το πάλαι ποτέ μεγαλοπρεπές κτήριο. Τα επαινετικά, λοιπόν, λόγια του Βρυεννίου μπορούν να ερμηνευθούν ως έκφραση ευγνωμοσύνης προς τον δούκα, ο οποίος ενδεχομένως τον φιλοξενεί. Ίσως, βέβαια, αυτή η φιλοξενία να μην υπήρξε ποτέ και ο Βρυέννιος, ως μοναχός, πιστός στους τύπους και τα προσχήματα, να ανέφερε τον δούκα παρενθετικά, απλώς και μόνο επειδή το ποίημά του υμνεί μια περιοχή που ανήκει στην ιδιοκτησία του.

Όσον αφορά στη σχέση ανάμεσα στον Παρατρέχο του 1405 και του σήμερα, οφείλουμε να ξεκινήσουμε από τη βάση, δηλαδή την ονομασία. Ο Βρυέννιος τον ονομάζει *Παρατρέχοντα* είτε γιατί τρέχει δίπλα από το τσιφλίκι του δούκα είτε επειδή, *παρατρέχει*, τρέχει δηλαδή ορμητικά. Πιο πιθανή θεωρούμε τη δεύτερη εκδοχή, η οποία ενισχύεται από το ίδιο το κείμενο με τον παραλληλισμό που κάνει ο συγγραφέας ανάμεσα στον χρόνο που παρατρέχει, κυλάει ασταμάτητα, και στον ποταμό. Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί ο Κεφαλληνιάδης⁴, το τοπωνύμιο *Παρατρέχος* απαντά σε αρκετά έγγραφα του 16ου και 17ου αι. Αυτό σημαίνει πως η ονομασία υπήρχε και στην εποχή του Βρυεννίου αλλά εκείνος επέλεξε την πιο λόγια μορφή της και επειδή εξυπηρετούσε τον στόχο του και επειδή ήταν η αρμόζουσα προς το ύφος του.

Σήμερα, μονάχα η ετυμολογία της λέξης μάς θυμίζει πως κάποτε ο Παρατρέχος ήταν ένας εντυπωσιακός ποταμός. Δυστυχώς, δεν τρέχει πια, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχει ποτέ νερό σ' αυτήν την περιοχή. Αντιθέτως, λόγω των βροχοπτώσεων, ειδικά τον χειμώνα, ο ποταμός αναζωογονείται για μερικές ημέρες, ώσπου το νερό να απορροφηθεί εντελώς. Αυτό, όμως, συμβαίνει μόνο σε αραιά χρονικά διαστήματα και μόνο όποτε βρέχει, στοιχείο που προδίδεται από τον βούρκο που υπάρχει τον υπόλοιπο καιρό στο ποτάμι.

Ένα ακόμη προδοτικό της περιστασιακής ροής υδάτων στον ποταμό είναι τα πλατάνια που υπάρχουν κατά μήκος των οχθών του. Όπως είναι γνωστό, αυτού του είδους τα δένδρα φύονται και θάλλουν μονάχα όπου υπάρχει νερό. Στον Παρατρέχο, παρόλο που υπάρχει σχετική ξηρασία, οι ρίζες των πλατανιών φτάνουν βαθιά στη γη και αντλούν ζωή από το νερό που υπάρχει σ' εκείνο το βάθος. Το ίδιο συμβαίνει και με ορισμένα δένδρα ακόμη, τα οποία είναι επίσης θαλερά και ακμαία, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που φαίνεται πως έχουν απόλυτη ανάγκη για νερό. Υπάρχουν και αρκετές φλαμουριές, δένδρα καλλωπιστικά, από τον κορμό των οποίων παλαιότερα κατασκεύαζαν βαρούλκα για διάνοιξη πηγαδιών και προμηθεύονταν το υλικό κυρίως από την περιοχή αυτή.

Η τοποθεσία αυτή είχε νευραλγική σημασία για το νησί και για έναν ακόμη λόγο: το βου-

1. Κεφαλληνιάδης 1964: 7.
2. Κεφαλληνιάδης 1964: 3.
3. Κεφαλληνιάδης 1964: 16.
4. Κεφαλληνιάδης 1964 : 5.

νό Καβαλλαριά, το οποίο έλαβε αυτή την ονομασία επειδή εκεί βρίσκονταν οι στάβλοι με τα άλογα του δούκα, προμήθευε τους ανθρώπους με χώμα προκειμένου να χωματίσουν τις στέγες των σπιτιών τους. Όπως είναι γνωστό, παλαιότερα δεν υπήρχε το τσιμέντο και οι στέγες των σπιτιών ήταν κατασκευασμένες από χώμα, νερό και καλάμια. Βεβαίως, για να είναι σταθερή και γερή μια τέτοια κατασκευή έπρεπε να χρησιμοποιηθούν υλικά με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά· αυτού του είδους το χώμα διέθετε η Καβαλλαριά.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε μία σημαντική διαφορά της σημερινής εποχής με αυτήν του Βρυεννίου. Συγκεκριμένα, στις αρχές του 15ου αι. δεν είχε ξεκινήσει στο νησί η διάνοιξη πηγαδιών, με αποτέλεσμα το νερό της βροχής να παραμένει για αρκετό χρονικό διάστημα σε μικρό βάθος από την επιφάνεια της γης. Σήμερα, τα πηγάδια που υπάρχουν κατά τόπους σε ολόκληρο το νησί απορροφούν το νερό της βροχής από τις περιοχές, οι οποίες τα περιβάλλουν. Προφανώς, το ίδιο συνέβη και με τον Παρατρέχο· τα πηγάδια της ευρύτερης περιοχής συνετέλεσαν στην ξήρανση του ποταμού, αφού συγκέντρωναν και συγκεντρώνουν στο εσωτερικό τους το βρόχινο νερό.

Ένα ακόμη ενδεικτικό της ξηρασίας που επικρατεί στον τόπο είναι οι ρωγμές που υπάρχουν σε ορισμένα σημεία του εδάφους. Προφανώς, αυτές δημιουργήθηκαν είτε λόγω της λειψυδρίας, είτε λόγω της άμεσης απορρόφησης του νερού όταν βρέχει, είτε και λόγω της υφής του εδάφους. Επίσης, οι ιτιές, δένδρα κατ' εξοχήν υδρόφιλα, εκλείπουν όχι μόνο από τον Παρατρέχο αλλά, γενικότερα, από την πεδιάδα και λόγω της μείωσης των βροχοπτώσεων και λόγω των πηγαδιών.

Η περιοχή έχει χάσει τη δυναμική και την ομορφιά που περιγράφει ο Βρυένιος όχι μόνο εξαιτίας της ανθρώπινης δράσης, όπως η εξόρυξη πηγαδιών, αλλά και της αδράνειας. Πιο ειδικά, ο συγγραφέας προβάλλει με τον λόγο του την εικόνα ενός παραδεισίου κήπου και σκιαγραφεί γενικότερα ένα ειδυλλιακό τοπίο. Σήμερα, το τοπίο αυτό σε τίποτα δεν μοιάζει με το τοτινό. Αυτό εξηγείται από το γεγονός πως, όπως προαναφέραμε, η περιοχή ανήκε στον δούκα του νησιού, έναν εύπορο άντρα που είχε στη δούλεψή του αρκετούς εργάτες, οι οποίοι με κόπο και μόχθο φρόντιζαν το περιβόλι. Σήμερα, η περιοχή δεν ανήκει σε έναν ιδιοκτήτη αλλά σε πολλούς και μεγάλο μέρος της είναι φυτεμένο με ζωοτροφές και, κυρίως, καλαμπόκι.

Εάν συγκρίνουμε την τότε εικόνα με τη σημερινή, λαμβάνοντας υπ' όψιν όλες τις παραμέτρους, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η μορφή που είχε ο Παρατρέχος το 1400 είναι από όλες τις απόψεις προτιμότερη από αυτήν που έχει σήμερα. Ίσως θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει πως τότε μια μεγάλη ομάδα εργατών μοχθούσε για το περιβόλι προκειμένου να προκαλέσει τέρψη και ηρεμία σε έναν μικρό αριθμό ανθρώπων, τον δούκα με τους προσκεκλημένους του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι λίγοι να ζουν σε βάρος των πολλών και μάλιστα όχι για κάτι που έχει ζωτική σημασία αλλά χάριν ψυχικής αγαλλίασης. Ωστόσο, αυτή δεν είναι απολύτως βάσιμη ένσταση. Και αυτό γιατί αφενός ο δούκας απασχολούσε μεγάλο εργατικό δυναμικό, δίνοντας έτσι τροφή σε αρκετές οικογένειες, και αφετέρου η καθαυτό ενασχόληση με τη φύση δημιουργούσε στους εργάτες συναισθήματα ηρεμίας και ψυχικής ευφορίας. Διότι η επαφή με τη φύση, οποιαδήποτε αφετηρία και αφορμή κι αν έχει, επιδρά θετικά στον άνθρωπο· δημιουργεί μαζί του μια διαλεκτική σχέση, η οποία κορυφώνεται με κάθε έργο του πάνω της και αρχίζει πάλι από την αρχή σε αδιάκοπα επαναλαμβανόμενους ρυθμούς. Ο άνθρωπος γίνεται έτσι κοινωνός του θεϊκού μεγαλείου, αφού είναι ο υπεύθυνος για τα μικρά δημιουργήματα της φύσης.

Κοντολογίς, η περιοχή του Παρατρέχου σήμερα έχει εξομοιωθεί με τα υπόλοιπα χέρσα

τοπία του νησιού και ως προς την ομορφιά και ως προς τη χρησιμότητά της. Έχει πλέον χάσει τη μοναδικότητά της και μπορεί να ενταχθεί στον κατάλογο των μη κερδοφόρων περιοχών του νησιού, σε σχέση με τις παραθαλάσσιες επιχειρήσεις και τα ενοικιαζόμενα δωμάτια, των οποίων οι ιδιοκτήτες θησαυρίζουν το καλοκαίρι. Δυστυχώς, ο σημερινός τρόπος ζωής υπαγορεύει την προοπτική του κέρδους ως κυρίαρχου κινήτρου για τις ενέργειες του κάθε ανθρώπου, με αποτέλεσμα να παραμελούμε την αγωγή της ψυχής μας, την ψυχαγωγία, και να ενθαρρύνουμε, έστω και ασυνείδητα, τη διασκέδασή της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Έκδοση κειμένου

Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου, *ΤΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ*, τ. Γ', Εκδ. Οίκος Βασ. Ρηγόπουλου 19912, 173-176.

2. Μελέτες

Μαντζουράνη 2004 = Μαντζουράνη-Σκαλτσάρη Στέλλα, «*ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, Δοξαστικόν εις τον Παράδεισον της Ναξίας*», *Ναξιακά*, 14, 2004, 7-13.

Κεφαλληνιάδης 1964 = Κεφαλληνιάδης Ανδρ. Νίκος, *ΠΑΡΑΤΡΕΧΟΣ, Το παραδείσιον περιβάλι της Νάξου το υπό του Ιωσήφ Βρυεννίου εξυμνηθέν*, Αθήναι 1964.

Ζευγώλης 1955 = Ζευγώλης Δ. Γ., «Ένα παλιό ποίημα που υμνεί τη Νάξο», *Ναξιακόν Ημερολόγιον*, 1955, 22-24.

ΕΠΙΠΛΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΝΑΞΙΑΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΗ΄ ΑΙΩΝΑ

MATTEO CAMPAGNOLO*

Θεωρείται ότι τα δικαιοπρακτικά έγγραφα αποτυπώνουν – άψευστως – στον τόπο και στο χρόνο ένα στιγμιότυπο του βίου μιᾶς κοινωνίας, ἢ – ὅπως θὰ ἔλεγαν οἱ πιὸ βαθεῖς μελετητὲς τῶν ἱστορικῶν πηγῶν – τῆς εἰκόνας ποὺ αὐτὴ ἡ κοινωνία θέλει νὰ δώσει ἢ νὰ συγκρατήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Δὲν εἶναι ἄρα τυχαῖο ἐὰν τὰ ντοκουμέντα αὐτὰ ἀνήκουν ἐδῶ καὶ χρόνια στίς κλασσικὲς πηγές τῆς λαογραφικῆς, γλωσσολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐρεῦνης περὶ Ναξίων ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ μετὰ. Ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸ διαπιστώσῃ κανεὶς νὰ λάβῃ στὰ χέρια του τὰ πρακτικὰ τοῦ Δ΄ συνεδρίου «Ἡ Νάξος διὰ μέσου τῶν αἰώνων», ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 2008 στὴν Κωμιακὴ. Ἡ σχετικὰ πρόσφατη ἔκδοση, ὅμως, ἀρχείου ἄνω τῶν τριακοσίων τριάντα ἐγγράφων, ποὺ τὰ συνέταξε ὁ ἐπαγγελματίας νοτάριος – ὁ Στέφανος Τρουμπίνος, «φανερὸς νοτάριος καὶ καντζελλάριος Ναξίας»– τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ ΙΗ΄ αἰ., εἶναι ἕνα ἀξιοσημείωτο γεγονός κι ἐφ΄ ὅσον ἔχω τὴν τιμὴ νὰ εἶμαι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, μὲ τὸν ἀρχαιολόγο καὶ φιλόλογο Στέφανο Ψαρρᾶ – σὲ ὅλους γνωστὸ, σεβαστὸ κι ἀγαπητὸ φίλο –, θεώρησα δικαιολογημένο νὰ ἐμβαθύνω μιὰ πτυχὴ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν¹.

Ὁ συμβολαιογράφος ἀνήκε φανερά στὴν προνομιούχο, ἂν κι ὄχι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, κοινότητα (ὅπως θὰ μπορέσει νὰ διαπιστώσῃ ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης) τῶν ρωμαιοκαθολικῶν τοῦ Κάστρου τῆς Ναξίας.

Τὰ προικοσύμφωνα ἀποτελοῦν κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ 5% τοῦ συνόλου τῶν ἐγγράφων (γιὰ τὸ 1734, μοναδικὸ ἔτος τοῦ ὁποῦ σῴζεται ἀτόφιο τὸ ἀρχεῖο τοῦ Τρουμπίνου, ἔχουμε 7 προικοσύμφωνα ἀνάμεσα στίς 129 πράξεις, δηλ. τὸ 5,43%). Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν ἀποδελτίωση τῶν στοιχείων ποὺ περιέχουν ἀποκτᾶμε μιὰ ἀρκετὰ ολοκληρωμένη εἰκόνα τῆς προϊκας τῶν μελλονύμφων – βέβαια, τὰ περισσότερα προικοσύμφωνα τοῦ Τρουμπίνου ποὺ σῴζονται ἀφοροῦν ἀπογόνους τῶν Φράγκων εὐγενῶν (βλ. πίνακα 1), μιᾶς δηλ. πολὺ περιορισμένης κοινωνικῆς τάξεως –, καὶ ἰδιαίτερος τῆς *μασαρίας* τους. Πλὴν ὅτι, ὅπως θὰ τὸ ἐπισημάνουμε παρακάτω, προφανῶς, δὲν θεωροῦσαν σκόπιμο ἢ χρήσιμο ν΄ ἀναφέρουν συγκεκριμένες κατηγορίες ἀντικειμένων. Δὲν πρέπει αὐτὸ νὰ μᾶς ἐκπλήττει· τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται, π. χ., καὶ στὰ δικαιοπρακτικὰ ἐγγραφα τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ². *Μασαρία*, λοιπόν, αὐτὴ ἡ ἰταλο-βενετσιάνικη λέξη, καλύπτει τὴν ἔννοια τοῦ νοικοκυριοῦ συνοπτικὰ, τὸ κατ΄ ἐξοχὴν χρηστικὸ μέρος τῆς προϊκας. Συγκεκριμένα, θὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐπίπλωση (*μομπιλια*) καὶ τὰ σκεύη τοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ ἡ συνάδελφος Marielle Martiniani-Reber, διευθύνουσα ἐπιμελήτρια τοῦ τμήματος τῶν

* Ἐπιμελητὴς τοῦ Νομισματικοῦ Τμήματος τοῦ Μουσείου Τέχνης καὶ Ἱστορίας τῆς Γενεύης.

1 Στεφ. Εμμ. Ψαρρᾶς – Matteo Campagnolo (ἐκδότες), *Ὁ νοτάριος τῆς Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος*, Αθήνα 2010 (στὸ ἐξῆς: *Τ(ρ)ουμπίνος*)

2 Περίπτωση ποὺ τὴ σχολίασε ὁ καθ. Jean-Michel Spieser στὴν εἰσήγησή του «Objets de luxe dans les documents d'archives enregistrés dans la base de données *Tyrika*» στὸ συνέδριο «Colloque international autour des métiers du luxe à Byzance» (Γενεύη, 26/27 Φεβρουαρίου 2016, πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοση).

έφηρμοσμένων τεχνῶν στο Μουσείο Τέχνης και Ἱστορίας τῆς Γενεύης, ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον της στὰ ὑφάσματα.

Στὴ σύνταξη τῶν προικοσυμφῶνων, ὁ νοτάριος δὲν ἀκολουθεῖ μιὰ στερεότυπη σειρά, ἀλλὰ προφανῶς ἐκείνη πού ὑπαγορεύεται ἀπὸ τοὺς προικοδότες. Σταθερὸ εἶναι μόνο τὸ ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὶς εὐχές, α΄. προηγεῖται ἡ προῖκα τῆς νύφης καὶ μετὰ περιγράφονται αὐτὰ πού συνεισφέρει ὁ γαμπρός, β΄. στὴν προῖκα τῆς νύφης καὶ τοῦ γαμπροῦ ἀναφέρονται πάντα πρῶτες οἱ εἰκόνες καὶ, ταυτόχρονα, οἱ καθρέφτες (τοῖχου, ὑποθέτουμε). Σημειωτέον ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ προικοσύμφωνα δὲν ἀφοροῦν καὶ τοὺς δύο μελλόνυμφους. Τέλος, ὑπάρχουν καὶ προικοδοτήσεις πού δὲν γίνονται ὑποχρεωτικὰ σὲ περιπτώσεις γάμων (βλ. πίνακα).

Ἔτσι, τὸ 1734, στο προικοσύμφωνο τῆς Μαρούσας Γιουστινιάνου καὶ τοῦ Τζαννάκη Γρίσπου (Τρουμπ. ἀρ. 203), μετὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνες, ἡ νύφη *τάζει* τὰ ἀκίνητα στὴ Χώρα – «τὰ σπίτια τὰ γονικά τῆς μακαρίτισσας τῆς μάνας της εἰς τὸν Μπουργο» –, μὲ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ παραρτήματά τους, καθὼς καὶ τὰ ἐπιπλα πού περιέχουν, τῶν ὁποίων παραθέτουμε τὴν ἀποδελτίωση παρακάτω. Ἀκολουθοῦν τὰ σπίτια καὶ *ποσέσα* στὴν ὑπαιθρο («ὅ,τι τοὺς ἀνήκει· χωράφια, περιβόλια, μῦλοι, κτλ.»). Στὴ συνέχεια, τὰ τοῦ ὕπνου, ὑφάσματα τοῦ σπιτιοῦ, ροῦχα, στολίδια τῆς νύφης, στολίδια τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς ὑποδοχῆς. Τέλος, φῶτα, ζῶα, τὰ τοῦ κρασιοῦ «καὶ ὅ,τι ἄλλη μασαρία ὅπου τῆς εὐρίσκονται». Στὴν περίπτωσή του, ὁ Τζαννάκης προικοδοτεῖται μὲ ἀντίστοιχα ἀγαθὰ, *μόμπιλε* – *στάμπιλε* «κινητὰ καὶ ἀκίνητα» (φαίνεται ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις ὅτι τὸ ἔθιμο δὲν ὑποχρέωνε τὴν οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ νὰ συνειφέρει στο στολισμὸ τῆς νύφης καὶ τοῦ σπιτιοῦ). Ἀκολουθεῖ μιὰ «ἀνέκοπτη κοντετζιόνε», δηλ. «ἀπαραβίαστος ὄρος» πού τοῦ θέτει ἡ μητέρα, πὼς οἱ γέροι θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ζοῦν στο σπίτι καὶ νὰ *καρποτρῶσι* μαζί τὰ προϊόντα τῆς παραγωγικῆς περιουσίας, ἢ ὁποῖα πέρασε πιά στὴν δικαιοδοσία – ἀλλὰ ὄχι καὶ στὴν ἀποκλειστικὴ διαχείριση – τῶν νέων. Καὶ σὲ περίπτωσι πού οἱ νιόπαντροι δὲν θὰ ἀποκτήσουν παιδιά, ἡ περιουσία ὁλόκληρη νὰ πάει στους πιὸ στενοὺς συγγενεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καθιερωμένα 50 γρόσια γιὰ μνημόσυνα καὶ ἄλλα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τους.

Αὐτοὶ οἱ ὄροι ἐμφανίζονται συστηματικὰ στὰ προικοσύμφωνα, κι ὄχι μόνο τῶν Λατίνων προυχόντων τοῦ νησιοῦ. Πάνω σ΄ αὐτὴ τὴν ἀδιάσπαστη ἀλυσίδα μεταξὺ τῶν γενεῶν, βασιζεται ἡ ὁμαλὴ ροὴ τῆς ζωῆς τῆς τότε κοινωνίας³.

Λεπτομερῶς, ἡ προῖκα τῆς Μαρούσας Γιουστινιάνου ἔχει ὡς ἐξῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπιπλα καὶ τὰ σκεύη τῆς νύφης:

• 6 εἰκόνες (ἀντὶ τὸ σύνθηρες 1 ἢ 2), οἱ πέντε – σημειωτέον – «μὲ κουνίζες ταγιάδες⁴ [πιθανὸν ἀπὸ τὰ βενετσιάνικα «*intagià*», ἰταλικά «*intagliato*», *κεχαραγμένες*] ὁλόχρυσες»

- 18 σκάμπελα [«καθίσματα»]
- 1 μπακάλι [«τραπεζάκι»]
- 2 κασέλες
- 3 κασελέτες ἢ κασελετάκια [«μικρὲς κασέλες»]
- 1 σεπέτι πολιτικό [«*beauty-case* ἀπὸ τὴν Πόλη»]
- 1 πάγκο

3 Μία πρόσφατη ἀνάλυση ὅσον ἀφορᾷ τὸ ναξιακὸ «οἰκογενειακὸ καὶ κληρονομικὸ δίκαιο», βλ. Δήμητρα Π. Καραμπούλα, Γιώργος Ἐ. Ροδολάκης, *Ὁ κώδικας Vaticanus Graecus 2639· Ναξιακὰ νοταριακὰ ἐγγραφα τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Τουρκοκρατίας (1472/1598 καὶ 1702/1798)*, Αθήνα 2012/2013, σελ. 89/94.

4 Ἄλλοῦ, ἡ λέξις αὐτὴ χαρακτηρίζει ὑποδήματα καὶ στοιχεῖα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς, ὅπου πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς «κομμένα στὰ μέτρα [τῆς ἰδιοκτητριάς τους]» καὶ «κεκαλλωπισμένα μὲ νταντέλλα [*merletto*]» ἀντίστοιχα. Οἱ ἐρμηνείες αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθοῦν στο Γλωσσάριο τοῦ *Τ(ρ)ομπίνος*, ὑπ. ὀν.

Για τον ύπνο και για τη διακόσμηση του σπιτιού ή προίκα της είναι μέτρια σε σύγκριση με άλλων άρχοντοπούλων:

- 1 τιλάρι με μαλλί γεμάτο [«στρώμα»]
- 1 μονοκοιτιά [«στρώμα μονό»]
- 1 μαξελάρα μεγάλη
- 2 ζευγάρια σεντόνια
- 6 μαξιλάρια
- 5 κουρτίνες
- 5 παπλώματα
- 2 ζευγάρια κρεβατοστρώσια
- 1 πεϊκι⁵ [«μικρός τάπητας»]
- 2 καθρέφτες («κατρέφτες δυο χρυσούς, ο ένας μεγάλος και ο άλλος μικρός»).

Λαμβάνει επίσης ως προίκα, σπίτια, άμπέλια, χωράφια, ένα νερόμυλο· όχι πάρα πολλά σε σχέση με άλλες νέφες. Σε αντίθεση, όμως, με τις περισσότερες άρχοντοπούλες της εποχής εκείνης, ο μέλλων σύζυγος – ο Τζαννετής Γρίσπος – συνεισφέρει σημαντικά όχι μόνο γαίες, αλλά και μασαρία, τόσο πού, στο σύνολο, το ζευγάρι θα είναι από τα πιο πλούσια προικοδοτημένα και σ' αυτόν τον τομέα.

Όσον αφορά το σερβίτσιο του φαγητού, δεν σημειώνονται μαντήλια της τάβλας, οι πετσέτες είναι λίγες, αλλά τα άσημικά υπάρχουν:

- 5 κουτάλια
- 5 πηρούνια
- 1 «κούπα άσημένη»

και

- 2 βατζέλια [δηλ. «μπρούτζινες ή μαρμάρινες λεκάνες»](+ 2 του γαμπρού)
- 1 λεγένη [«μεταλλική λεκάνη»]

δηλ. μια μέτρια προίκα σε σύγκριση πάντα με άλλες άρχοντοπούλες.

Σημειωτέον ότι, όπως στα προικοσύμφωνα των βυζαντινών χρόνων, τα πήλινα και τα κεραμικά δεν αναφέρονται· ασφαλώς θεωρούνται εύθραυστα, συνεπώς, δεν αποτελούν μέρος μιάς μόνιμης και σταθερής περιουσίας της μέλλουσας οικογένειας, όχι προς άυθαίρετη χρήση και σπατάλη, αλλά ως κτήμα, πού με τη σειρά τους θα κληροδοτήσουν στην επόμενη γενιά. Στην εποχή μας, της *μιάς χρήσεως*, μάς είναι δύσκολο να κατανοήσουμε μια τέτοια αντίληψη. Τεκμηριώνεται σαφώς στα δικαιοπρακτικά της βυζαντινής εποχής πού αναφέραμε πιο πάνω, όπου, π. χ., μετά από μια γενιά, ή ίδια, αναμφιβόλως, φορεσιά έκτιμάται από την τότε προικοδότισσα, λαμβάνοντας υπ' όψη της τη αναπόφευκτη φθορά πού υπέστη από τα χρόνια.

Για τη συντήρηση των τροφίμων καταγράφονται, ή πιθανώτερα, ύστερα απ' ό,τι μόλις γράψαμε, για το σερβίρισμα σε βεγγέρες:

- 2 βουτζιά⁶ [«δοχεία για το σερβίρισμα του κρασιού σε επίσημες περιπτώσεις»]
- 1 γυάλινη [;] μετζάνα [βεν. «μεσαία», ύπονοείται «νταμιτζάνα»].

Δεν νοείται, βέβαια, να είχαν μόνο δύο βαρέλια για τη συντήρηση του κρασιού! Άπλως, στο προικοσύμφωνο, οι πήλινες *μεθύρες* δεν ύπολογίζονται.

Ταιριαστά με τα προηγούμενα, το σπιτικό των άρχόντων της Νάξου ξεχωρίζει στο ότι πο-

5 «Prayer» πού λένε σ' Αγγλικά για τα ανατολικά μικρά χαλιά πού παριστάνουν ένα mirhab και προορίζονται για τη προσευχή των μουσουλμάνων.

6 Παραβ. Τ(ρ)ουμπίνος, γλωσσάριο, ύπ. όν.

σεδέρουν, δηλ. διαθέτουν, πολυτελή φωτισμό, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ἐν λόγω ζεύγους:

- 2 κατηλιερόλυχοι [«πολυέλαια»] (μαζί μ' ἐκεῖνο τοῦ γαμπροῦ, τρία)
- 2 καντηλιέρια [«κηροπήγια»]
- 1 ζευγάρι καντηλοβάσταγα [«καντηλοθήκη»]

Σ' ἕνα προικοσύμφωνο (πρ. ἀρ. 183. 45), γίνεται λόγος γιά ἕναν «ἐκλέζινο» λύχνο. Σίγουρα πρέπει νά διαβασθεῖ «ἐγγλέζικο»⁷!

Τό ἴδιο ἔτος 1734, ἡ Μαρούσα Σκιατή (Schiatin;), ἡ μελλόνυμφος τοῦ Μιχελῆ ἀπό τὸ σπουδαῖο σόι τῶν Μπαρότσηδων, λαμβάνει, ἀλλὰ μόνο μετὰ θάνατον τῶν θείων της, σπίτι καὶ μερικά κτήματα (πρ. ἀρ. 165). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διάφορα κομμάτια ποῦ ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους τὴ φορεσιά, κοσμήματα καὶ κλινοστρωμνή,

- 2 εἰκόνες
- 1 σκάνιο [«πολυθρόνα»]
- 2 κασέλες
- 12 πιάτα
- 3 ἀπλάδαινες [«πιατέλες»]
- 2 τέτζερα
- 1 τηγάνι

δηλ. δὲν φαίνεται νά ὑπῆρξαν ἀσημικά, οὔτε δοχεῖα γιά τὸ κρασί καὶ τὰ ποτὰ καὶ οὐδεμία λάμπα γιά τὸν φωτισμό τοῦ σπιτιοῦ στὶς παραδοσιακὲς βεγγέρες. Ἐνοεῖται πὼς οἱ πῆλινοι λῦχνοι, δὲν καταγράφονται. Ἄγνωστον παραμένει σ' αὐτὴ τὴ περίπτωση τὸ τί προσκόμισε ὁ γαμπρός.

Τό ἴδιο ἔτος ἐπίσης (πρ. ἀρ. 200), τὸ Κυριακάκι Σκαβάρτζου, ποῦ παίρνει τὸ μαστρο-Μάρκο, προφανῶς ἕναν ἀρκετὰ εὐκατάστατο μάστορα, λαμβάνει ἀπὸ τὴ χήρα μητέρα της, μαζί μὲ τρία σπίτια, περιβόλι, ἀμπέλι καὶ «δύο κομμάτια χωράφια»:

- 3 «εἰκονίσματα μὲ χρυσὲς κορνίζες βενέτικα», καὶ ἄλλα 7 ἀπλά
- 1 καναβέτα [«ξύλινο συνήθως σκεῦος γιά τὴ μεταφορὰ τοῦ κρασιοῦ καὶ τῶν ποτῶν ἢ πιθανὸν καὶ πολυτελεῆς κιβώτιο γιά φύλαξη καὶ διακόσμηση ταυτόχρονα»⁸]

- 4 κασέλες
- 1 τραπέζι
- 1 σκάμπελο
- 3 καρέκλες
- 3 ζευγάρια σεντόνια
- 3 κουρτίνες
- 1 πάπλωμα πολίτικο
- 6 μαξιλάρια
- 1 τιλάρι μὲ μαλλί

7 Εὐχαριστοῦμε τὴ Marielle Martiniani-Reber γιά τὴ ἐπισήμανση, ὅτι οἱ λάμπες οἱ ἀγγλικὲς ἐθεωροῦντο τότε οἱ καλύτερες.

8 Ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ *κάναθα* (γιά τὴν ἔννοια καὶ τὶς μαρτυρίες τῶν δύο, βλ. καὶ Νίκου Ἀλιπρατη *Λεξικὸ τῶν ἰδιωμάτων καὶ τῶν ἐγγράφων τῆς Πάρου*, Ἀθήνα 2001, ὑπ. ὄν. Σημ. ἐπίσης ὅτι ἀπαντᾷ κανεῖς τὴ λέξις *κάναθη* σὲ τηνιακὰ ἐγγραφα τοῦ 19 αἰ., ποῦ ἐρμηνεύεται ὡς «ἀποθήκη», βλ. Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ «Ἡ οἰκογένεια Παξιμάδη ἀπὸ τὴν Τῆνο (18ος-19ος αἰ.)», *EEKM* T. IA' 1979/1984, σελ. 415). Προέρχονται – ἀσφαλῶς, κατ' ἐμᾶς – ἄμεσα ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη λέξις *canèta* «ξύλινο σκεῦος πρὸς μεταφορὰ φιαλῶν μὲ κρασί ἢ ποτὰ [bosce, «μποτζῶν»], ὑποκοριστικὸ τοῦ *canèva* (βλ. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856, ὑπ. ὄν.), καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἰτ. *cánova* (βλ. Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, Torino 1961-2002, ὑπ. ὄν.), ποῦ σημαίνει γενικὰ «οἰναποθήκη, κρασοπουλιό», οὔτε τὸ ὑποκοριστικὸ *canovèta* (ποῦ δὲν μαρτυρεῖται στὰ ἰταλικά).

- 3 μαξιλάρες
- 1 καθρέφτη χρυσό
- 2 ταβλομάντηλα
- 12 πετσέτες
- 1 χαρανί [«για τὸ γάλα ἢ καὶ χατζάνι για τὴ ρακί»]
- 1 τηγάνι
- 3 πιθάρια
- 2 μετζάνες
- 12 x 2 πιάτα με ἀπλάδαινες [«πιατέλες»]
- 2 τέτζερα
- 1 κατηλιερόλυχο [«πολυέλαιο»]
- 1 καντηλοβάσταγα [«καντηλοθήκη»]
- 1 μαρμάρينو βατζέλι [«λεκάνη»]

«καὶ ὅτι ἄλλη μασαρία χρειάζεται μιὰ νοικοκυρὰ κατὰ τὸ στάσιμό της». Καὶ ὁ γαμπρὸς συνεισφέρει κάποια κομμάτια τῆς μασαρίας. Καὶ χρήματα ἵ τὸ οὐκ εὐκαταφρόνητο ποσὸ τῶν 200 γροσίων «μετρητά», σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς περισσότερους ἄρχοντες ποὺ δὲν ἔδιναν σημασία στὰ χρήματα ἢ ποὺ δὲν ἔδιναν ἢ ποὺ, μᾶλλον, καλὰ καλὰ δὲν εἶχαν...

Στὴν ἄλλη ἄκρη, βρίσκουμε τὴ σπαρακτικὴ περιπτωση τοῦ Κωνσταντῆ Σκουλάτου, ξενιτεμένου (πρ. ἀρ. 235). Χωρὶς πιά ἐλπίδα – ὅπως ἀντιλαμβάνεται – νὰ ζεῖ ὅταν ἐπιστρέψει, ἡ μητέρα του τὸν « πουρκοδοτίζει τὸ τετάρτι χωραφιοῦ» ποὺ τοῦ ἄφησε ὁ πατέρας του, καὶ... 42 γρόσια χρέη ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ξεπληρώσει.

Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς Χώρας. Ὅλοι – ἐκτὸς ἀπὸ τὴ τελευταία περιπτωση, ὅπου δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνεῖ μιὰ τέτοια δήλωση – δηλώνουν πὼς ἀνήκουν στὸ ρωμαιοκαθολικὸ δόγμα ἢ τουλάχιστον ὅλοι οἱ μελλόνουμφοι παντρεύονται «ὡς καθὼς ὀρίζει ἡ ἀγία καὶ καθολικὴ ἐκκλησία».

Βλέπουμε πὼς οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ, πρῶτον, δὲν εἶναι ὅλοι ἄρχοντες, δεύτερον, πὼς ὑπάρχει καὶ ἓνα μέρος τῆς κοινωνίας ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὴ τέχνη της καὶ εἶναι καὶ εὐκατάστατη (πιθανὸν καὶ περισσότερο ἀπὸ μερικοὺς ἀπογόνους τρανῶν οἰκογενειῶν), καὶ ὑπερήφανοι γιὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι, καὶ, τέλος, ὑπάρχουν καὶ ἀξιολύπητες περιπτώσεις ἀκρῆς φτώχειας.

Τὶ συμβαίνει στὰ χωριά, τὴν ἴδια ἐποχὴ; Τὸ 1731, ὁ παπα-Στέφανος Ἀρώνης, στὸ Φιλῶτι, συντάσσει τὸ προικοσύμφωνο τῆς Εἰρήνης Μιχάλη Βασιλάκη καὶ τοῦ Βασίλη ποτε Νικολάου Ἀρώνη⁹. Ἡ νύφη δέχεται τὸ γονικὸ ποὺ θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ κατοικοῦν οἱ γονεῖς της, χωράφια, ἀμπέλια, περιβόλια, ποὺ θὰ τὰ ἐκμεταλλεύονται μαζί, δύο βόδια, δύο ἀγελάδες, 15 ζῶα συνολικά, τρεῖς φορεσιῆς σκολιανῆς. Ἡ μασαρία ἀποτελεῖται ἀπὸ

- 2 κρεββατοστρώσια
- 1 χαρανί
- 1 τηγάνι
- 1 σκάμνο
- 1 κασέλα
- 2 πιθάρια
- 2 μεθύρες
- 1 σκάφη
- 1 πηνακωτὴ

9 Στεφ. Δ. Ἡμέλλου – Στεφ. Ἐμμ. Ψαρρᾶ, *Νοταριακὲς πράξεις Φιλῶτιου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1716-1742)*, Αθήνα 2011.

- 1 πλαστήρι

«και χρεισίδα λιανικά ὅσα ἔχουν <οἱ γονεῖς> ἀπὸ τὸ κάθε τρία τὸ ἓνα, καὶ κάθε ἄλλη μασαρία τῆς νοικοκυρᾶς κατὰ τὴν τάξιν». Στὸ τέλος, γίνεται μνεῖα τῆς εἰκόνας, δηλ. τοῦ παλλαδίου τοῦ σπιτιοῦ. Ἐπιπλέον, ἡ μητέρα τοῦ γαμπροῦ τὸν προικοδοτεῖ μὴ περιουσία μὸμπιλε-στάμπιλε ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐκαταφρόνητη – ἐὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ κρατᾷει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της –, «μὲ τὴν κοντετζιὸν [«ὄρο»], νὰ ἔχη ὄμπλιγο ὁ Βασιλῆς νὰ τὴν μαντινιέρι [«τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν μαϊτζάρει»]. Ἡ ἔκφραση διαφέρει λίγο ἀπὸ ἐκείνη τῶν προικοσυμφώνων τῶν κατοίκων τῶν ρωμαιοκαθολικῶν τοῦ Κάστρου· ἐδῶ ἀναφέρονται ἀναμφίβολα καὶ διάφορα πῆλινα ἀγγεῖα, ὑπάρχουν καὶ σκευὴ «χωριάτικα» τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μὰ βασικὰ τὴν ἴδια κατάσταση ἀντικατοπτρίζουν τὰ προικοσύμφωνα τοῦ Φιλωτίου· καὶ ἐδῶ δὲν ζοῦν «ποιοτικά» διαφορετικά, μὰ μόνο «ποσοτικά»!

Στὰ χωριά, οἱ γόνοι τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν δέχονται συνήθως ἀρκετὰ ἀγροκτήματα, περίπου δέκα ἢ νύφη, μερικὲς φορές καὶ παραπάνω, κι ἄλλα τόσα κι ὁ γαμπρός, ζῶα πολλά (ὄχι ὅμως πάντα), ἔως κι ἑκατὸ καματερά. Ἀναμφίβολα, ἀνήκουν στὴν προνομιούχο μερίδα τοῦ πλυθισμοῦ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ οἱ διαφορὲς μεταξύ τους εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ αἰσθητές ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροι πάλευαν γιὰ νὰ κρατοῦν τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀξιοπρέπειᾶς τους... Δὲν διαθέτουν ρευστὸ χρήμα.

Ἄν καὶ διαδραματίζεται στὰ μέσα τοῦ 18^{οῦ} αἰ., δηλ. περισσότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα ἀργότερα, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ κομψότατο ἀφήγημα, «Ἀκριβὴ Φραγκοπούλου», τοῦ κόμη Ντε Γκομπινώ, τοῦ ὁποῖου τὴν ἱστορικὴ ἀξία τόνισε ὁ Ἀθανάσιος Β. Πρωτονοτάρης, στὸ ἄρθρο «Ὁ κόμης de Gobineau (1865) περὶ Νάξου καὶ Ἀντιπάρου»¹⁰. Ὁ Γκομπινώ ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ βαθύς γνώστης τῆς Ἑλλάδος – τέλεσε ἓνα διάστημα πρέσβυς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα – κοινωνιολόγος καὶ λαογράφος. Οἱ δύο ναξιῶτες ἄρχοντες, λοιπόν, ποὺ ὑποδέχονται τὸν Ἄγγλο πλοίαρχο, φοροῦν ροῦχα ἐπίσημα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ράφθηκαν – κατὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἐπισκέπτη – τὸ λιγότερο σαράντα χρόνια πρὶν. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μποροῦσε νὰ ὀφειλόταν ἀπλῶς σ' αὐτὸ ποὺ τονίσαμε προηγουμένως, ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς ἔνδυσης ἀποτελοῦσαν περιουσία. Ἀλλὰ γρήγορα, μόλις τοὺς γνωρίζει ἀπὸ πιὸ κοντὰ, διαπιστώνει ὁ ξένος ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ἀξιοπρέπειά τους, ζοῦσαν σὲ πραγματικὴ οἰκονομικὴ δυσχέρεια, χωρὶς ἀνέσεις, στοὺς φειδωλὰ ἐπιπλωμένους πύργους τους. Πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε στὸ τέλος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀκριβὴ δὲν εἶχε προῖκα.

Καὶ θὰ ἀρκεστοῦμε σ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση, χωρὶς νὰ ἐπανέλθουμε στὴ *vexata quaestio*, στὸ πολυσυζητημένο θέμα τοῦ χάσματος μεταξύ πλουσιῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἀπογόνων τῶν Φράγκων κατακτητῶν καὶ φτωχῶν ὑπόλοιπων. Ὅπως τὸ ἐπισημαίνουμε στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεώς μας, στὴν κατηγορία ἐγγράφων τῶν προικοσυμφώνων ἔδωσε ἰδιαίτερη βαρύτητα ἡ Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, στὴν εἰσήγησή της «Πλούσιοι καὶ φτωχοὶ στὴ Νάξο τοῦ 17^{ου} αἰ., ἀντιλήψεις, συμπεριφορὰ καὶ πραγματικότητα», στὸ συνέδριο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ Βενετία τὸ 1998¹¹. Ἐκείνη κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι «τὸ χάσμα μεταξύ πλουσιῶν καὶ φτωχῶν φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ μεγάλο». Μιὰ-δυὸ γενιὲς ἀργότερα, ἀπ' ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὰ δικαιοπρακτικὰ τοῦ Τρουμπίνου, τὰ πράγματα δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀλλάξει.

Ἦταν ἡ κατάσταση διαφορετικὴ ἀπὸ ἄλλοῦ; Νὰ τί γράφει ὁ ἱστορικὸς Bernard Lescaze¹²

10 ΕΕΚΜ Α' 1961, σελ. 423-447· κυκλοφόρησε πρὸ ἐτῶν πλήρης μετάφραση τοῦ ἀφηγήματος Γκομπινώ, *Ακριβὴ Φραγκοπούλου*, μετ. Βάσω Μέντζου, Αθήνα, 1996.

11 Βλ. ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία στὸ Μανόλης Σέρρης, Στέφανος Ψαρρᾶς (ἐπιμελητές), *Νάξος. Ἀρμενίζοντας στὸ χρόνο*, Νάξος 2006, *passim*

12 [Bernard Lescaze], *Genève, sa vie et ses monnaies aux siècles passés*, Γενεύη 1981, σελ. 65-70.

για τη ζηλευτή σήμερα Γενεύη. Τήν ίδια εποχή μέ τόν Τρουμπίνο, ένας χειρώνακτας δούλευε τότε 313 μέρες τὸ χρόνο, 314 τὸ δίσεκτο. Τὸ 1726, μέ τις ὑπερωρίες, ἔφθασε στὸ ἀντίστοιχο τῶν 355 ἐργάσιμων ἡμερῶν. Ὅταν χρειάστηκε παπούτσια, πουκάμισο ἢ κάποτε ἀρρώστησε, ἀνέτρεξε στὴ δημόσια πρόνοια. Στὰ ὀγδόντα πέντε του, τὸ 1767, δούλευε ἀκόμα ὡς ἡμερομίσθιος. Δὲν ἄφησε ἀρκετὰ χρήματα γιὰ νὰ τὸν θάψουν. Αὐτὸ, στὴν καλβινιστικὴ Γενεύη, ὅπου ὅλοι ἀνεξαιρέτως εἶχαν τὸ ἴδιο θρήσκευμα καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἢ ἀλληλεγγύη μεριμνοῦσε γιὰ τις βασικὲς ἀνάγκες ὅλου τοῦ μόνιμου πληθυσμοῦ. Καὶ συνοψίζει ὁ Lescaze λέγοντας ὅτι ἦταν ἀπὸ τοὺς τυχεροὺς, διότι ἐπὶ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια – σπάνιο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ – δὲν τοῦ ἔλειψε τακτικὴ ἐργασία. Τελειώνει γράφοντας ὅτι οἱ πραγματικὰ πλούσιοι ὑπῆρχαν· εἶχαν πλουτίσει στὸ διεθνὲς ἐμπόριο, ἀλλὰ ἦταν ἐλάχιστοι, καὶ διόλου ἀντιπροσωπευτικοὶ τῆς ὅλης κοινωνίας.

Ἔλα εἶναι λοιπὸν σχετικὰ· οἱ πλούσιοι εἶχαν τότε κάποιες ἀνέσεις, κάποιον περίσσειμα, πὺ οἱ φτωχοὶ δὲν εἶχαν, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν συχνὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιβίωσης καὶ βρίσκονταν στὸ ἔλεος τοῦ πρώτου προβλήματος πὺ θὰ τοὺς τύχαινε. Εἶχαν ὅμως οἱ πλούσιοι καὶ ὑποχρεώσεις πὺ τοὺς βάραιναν, μέ πρώτη καὶ κύρια τους μέριμνα νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ἐπιβίωση τοῦ οἴκου τους.

Τρουμπίνου Προικοσύμφωνα					
ἀρ.	Πράξις ἀρ.	ἔτος	νύφη	γαμπρός	σχόλιο
1	3	1715	Τζενεβρίνα Σουμμαρίπα	Φραντζέσκου Μπαρότζη	προῖκα τοῦ γαμβροῦ
2	14	1717	Ἄννεζίνα Κορονέλλου	;	προῖκα τῆς νύφης
3	101	1723	Ἄντ. Σπανοπούλου	Χρ. Ντερεμόν	
4	103	1723	Φιλ. Σουμμαρίπα	Τζ. Μπαρότζη	
5	116	1726	Κατ. Φραγγοπούλου	Τζ. Σουμμαρίπα	
6	117	1726	τὸ αὐτό		
7	146	1733	Εἰρ. ΧΙΑΜΗ	Βασ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ	
8	165	1734	Μαρ. Σκιατῆ	Μιχ. Μπαρότζη	
9	183	1734	Νικολέττα Καραντζία	Φιλ. Σουμμαρίπα	
10	186	1734	Κατζ. Ντερεμόν	Φιλ. Γριμάλδη	
11	200	1734	Κυρ. ΣΚΑΒΑΤΖΟΥ	Μαρ. ΒΑΣΑΛΟΣ	
12	203	1734	Μαρ. Γιουστινιάνου	Τζαν. Γρίσπος	
13	214	1734	Σοφία ΚΟΥΡΛΕΤΗ	Ἰω. ΧΑΜΠΑΣ	
14	232	1734	Μαργ. Σφόρτζα-Κα.	Ἄντ. Γρίσπος	
15	235	1734	/	Κωνστ. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ	προικοδότηση
16	263	1734	Μαργιέτα ΚΑΛΑΒΡΟΥ	/	προικοδότηση
17	279	1735		Φιλ. ΔΡΑΓΟΜΑΝΑΚ.	προικοδότηση ὑποψήφιου ἱερέα
σὲ μικρὰ γράμματα οἱ γόννοι ἀρχοντικῶν οικογενειῶν					
α. νύφη					
β. γαμπρός					

Τρουμπίνου Προικοσύμφωνα																
άρ.	Πράξις άρ.	τραπεζομόντηλα ταβλομόντηλα μμαντήλια τής τάβλας	πιεσατέες πιεζοπούλες πιεζέτες πιεζο τουολομάνορηλα	άσημένα κουταλοπίφουνα πηρουνοκούταλα κουτάλια	πηρούνια	κούπα	όλατιέρα όλατιζερό	λεκάνη βατιζέλι	τετζερέ τέτζερο	τηγάκι	πιάτα	άτλάδαίνες	καναβέτα	λεγένη	λεγένη κ ιμπρική χάλκινα σκεύη στάνα κ σταναίδες	
1	3															
2	14	10	40	πήχες	12	12	1	1								
3	101		40													π. 40 πήχες
4	103		20		6	6		1								π. 20 πήχες
5	116		30					1								π. 30 πήχες
6	117															
7	146								2	1						
8	165		12						1	1	12	3				
9	183	5	48		18	18		3					2			
10	186				20	20	1							1	18	
11	200	2	12					1		1	24	;	1			
12	203		5		5	5	1	2	2					1		
13	214	2	1	12	6				2	1	1	14				
14	232															
15	235															
16	263															
17	279	2		12												
	13	σαχάνια 8, παλιάτζες 10, κουφετέρες 5, ραμνιά 2, παπαμανώληδες 6														

Τρουμπίνου Προκοσούμφωνα												
άρ.	Πράξις άρ.	καζάνι χαρανι	βαρέλια κρασσοβ. βουτζιά	μετζάνες	πιθάρια	χαρκωματζε-ράκι	λανάρα	στατέρι	σκάφη	Λεϊκάνη	βατζέλι	
1	3											
2	14	4	3									
3	101		2	1								
4	103	2	2	3							1	
5	116		2								1	
6	117											
7	146		1									
8	165											
9	183		6	2		1					3	
10	186		5	2	3	3						
11	200	1		2		3					1	
12	203		2	2	1	2					2	2
13	214	{1}			2	1		1	1	1		
14	232											
15	235											
16	263											
17	279			1								

άρ.	Πράξις άρ.	εικόνα	λόγος	καντηλερόλυχοι	καντηλιέρια	κατηλοβάστανα ζ.	φανάρι	τόρτζα	πυροστι σιδεροστιά
1	3	{1}							
2	14		1						
3	101	2		2					
4	103			1		2			
5	116			2					
6	117								
7	146								
8	165								
9	183		2		2	2	1	1	
10	186			2	4				
11	200			1		1			
12	203			2	1	2	1		
13	214					1	1		2
14	232								
15	235								
16	263								
17	279								

{ } Μετά θάνατον απροσδιόριστη η μομπιλια του γαμπρού

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΩΝΥΜΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 13^ο ΚΑΙ 14^ο ΑΙΩΝΕΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΩΣΤΑΡΕΛΛΗ*

Η ιστορία του επώνυμου αγίου κατέχει σημαντική θέση στις προτιμήσεις ζωγράφων και δωρητών στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου κατά τους 13ο και 14ο αιώνες. Στο παρόν άρθρο γίνεται λόγος για τη θέση και τη συχνότητα απεικόνισής του στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναξιακών ναών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Παράλληλα παρατίθενται συνοπτικά και ορισμένα πρωιμότερα και υστερότερα σχετικά παραδείγματα.

Ξεκινώντας από την απεικόνιση του τιμώμενου αγίου στην αψίδα του Ιερού, σημειώνεται ότι πρόκειται για αρχαισμό, αναγόμενο στην εικονογράφηση των παλαιοχριστιανικών μαρτυριών¹. Από τα τέλη του 4ου αι. επικράτησε ο τεμαχισμός και η κατάθεση των ιερών λειψάνων στο εγκαινίο του Θυσιαστηρίου των ναών, οι οποίοι συνήθως αφιερώνονταν στο μάρτυρα, με τα λείψανα του οποίου είχαν καθιερωθεί². Σε αυτούς τους ναούς ο πολιούχος άγιος συχνά εικονίστηκε στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού³. Η απεικόνισή του, δέομένου, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, επάνω από το χώρο, όπου τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, έχει συσχετιστεί με το μεσολαβητικό ρόλο, που αποδόθηκε στους

* Αρχαιολόγος PhD, Εφορεία Αρχαιοτήτων Εύβοιας.

** Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου και κυρίως στους Μανόλη Σέργη, Αναπληρωτή Καθηγητή Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης και Στέφανο Ψαρρά, Δρα Φιλολογίας, για την προτροπή τους να συμμετάσχω στο συγκεκριμένο Συνέδριο. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Κική Χόρτη, αρχαιολόγο, για τη βοήθειά της στο φωτογραφικό αρχείο του ΒΧΜ.

1 Βασική βιβλιογραφία για το θέμα: A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Collège de France, Paris 1946, vol.II (Iconographie), (στο εξής: Grabar 1946) σ. 105-117, 318-319. C. Ihm, *Die programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jahrhundert bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie; Bd. 4.*, F. Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1960, (στο εξής: Ihm 1960) σ. 113-120. Ν. Δρανδάκης, «Τοιχογραφία εκκλησιών της Μέσα Μάνης. Δεόμενοι Άγιοι επί του τεταρτοσφαιρίου σε αψίδες εις εκκλησίες της Μέσα Μάνης», *AAA IV* (1971), (στο εξής: Δρανδάκης 1971), σ. 233-234. K. Skawran, *The development of middle byzantine fresco painting in Greece*, University of S. Africa, Pretoria, 1982, σ. 47-49, 108. Ν. Δρανδάκης, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αι. που σώζονται στη Μάνη», *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988), σ. 71. Σ. Κουκιάρης, «Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (γενικές αρχές)», *Κληρονομιά* 22 (1990), (στο εξής: Κουκιάρης 1990), σ. 105-123. M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*, Peter Lang Europäischer Verlag der wissenschaften, Frankfurt 1998, (στο εξής: Altripp 1988) σ. 199-200. Α. Μαντάς, *Το Εικονογραφικό Πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των Μεσοβυζαντινών Ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριτόλου αρ. 95, Αθήνα 2001 (στο εξής: Μαντάς 2001), σ. 8-120. S. Kalopissi - Verti, "The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections and Reception", στο S.E.J. Gerstel (επιμ.), *Thresholds of the sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, (στο εξής: Kalopissi - Verti 2006), σ. 120. Ν. Kontogiannis - S. Germanidou, «The iconographic program of the prophet Elijah church, in Thalames, Greece», *BZ 101/1: I. Abteilung* (στο εξής: Kontogiannis-Germanidou 2008) σ. 58-59. Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Άγιος Γεώργιος ο Διασώριτης της Νάξου. Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνα*, Ε. Κώτσου (Γεν. εποπτεία), Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2016 (στο εξής: Αχειμάστου - Ποταμιάνου 2016), κυρίως σ. 34-38, 82-84.

2 Ihm 1960, σ. 113. Δρανδάκης 1971, σ. 238-239. Κουκιάρης 1990, σ. 106-107.

3 Μαντάς 2001, σ. 113 με παραδείγματα.

Εικ. 1.: Τσικαλαριό, Άγιος Στέφανος. Τεταρτοσφάιριο αφίσδας Ιερού, ο άγιος Στέφανος, τέλη 13ου αι. (Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΒΙΕ29-8).

αγίους, γεγονός που εναρμονίζεται απόλυτα με το λειτουργικό λόγο και έργο του ιερέα μπροστά στην Αγία Τράπεζα, αποτελώντας την εικαστική έκφραση της πίστης περί μεσιτείας των αγίων υπέρ των πιστών⁴. Μετά την αναστήλωση των εικόνων προβάλλεται έντονα το δόγμα της Ενσάρκωσης με την απεικόνιση της Θεοτόκου στο τεταρτοσφάιριο της αφίσδας, με συνέπεια την απομάκρυνση του επώνυμου αγίου από την κόγχη του Ιερού και την τοποθέτησή του στο τέμπλο ή στην κάτω ζώνη εικονογράφησης του κυρίως ναού⁵.

Ειδικότερα, κατά το 13ο αι. τα παραδείγματα απεικόνισης της μορφής του τιμώμενου στο ναό αγίου, στο τεταρτοσφάιριο της αφίσδας είναι αρκετά στη Νάξο. Αναφέρουμε τις περιπτώσεις από τον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στα Γράμματα Απειράνθου, 13ος αι.⁶, τον Άγιο Στέφανο στο Μαραθό, όπου ο επώνυμος άγιος στην αφίδα κρατά θυμιατήρι, 13ος αι.⁷, όπως και στον ομώνυμο ναό στο Τσικαλαριό, τέλη 13ου αι., όπου ο τιμώμενος άγιος εικονίζεται πλαισιωμένος από δύο ολόσωμους αγγέλους (;)⁸ (Εικ.1). Στο τεταρτοσφάιριο της

4 Μαντάς 2001, σ. 114.

5 Κουκιάρης 1990, σ. 106-107.

6 Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Το άλλο Κάλλος, Περιηγήσεις σε Βυζαντινά Μνημεία*, Ελληνικές Ομοιογραφικές Εκδόσεις, Αθήνα 2006, (στο εξής: Μαστορόπουλος 2006), σ. 209 εικ. 162, σ. 214 αρ. 126.

7 Μ. Χατζηδάκης, «Κυκλάδες», *ΑΔ* 22, 1967, χρον. β2, σ. 30-31, πιν. 56β. Γ. Μαστορόπουλος, «Οι εκκλησίες της περιοχής του Φιλωτίου», στον τόμο Ι. Προμπονάς (επιμ.), *Φιλώτι*, τομ. Α', Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου, Αθήνα 1986 (στο εξής: Μαστορόπουλος 1986), σ. 107, Α. Μητσάνη, «Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αι.», *ΔΧΑΕ*, ΚΑ' (2000), (στο εξής: Μητσάνη 2000), σ. 97 εικ. 1. Μαστορόπουλος 2006, σ. 108 αρ. 67. Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις Βυζαντινές Εκκλησίες της Ελλάδος*, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2005 (ανατύπωση έκδοσης 2003), (στο εξής: Καζαμία-Τσέρνου 2005), σ. 85-86, 228, 229.

8 Ν. Δρανδάκης, «Αρχαιολογικοί περίπατοι στη βυζαντινή Νάξο», *ΕΕΚΜ* 13 (1985-90), (στο εξής: Δρανδάκης 1985-90), σ. 37-38. *Νάξος, Το Άνθος της Ανατολής, Τα μνημεία της Βυζαντινής Περιόδου, της Φραγκοκρατίας και της Τουρκοκρατίας στη Νάξο*, Κ. Κατσουρός (επιμ.), Ιστορικός Όμιλος Νάξου «Αρσός», Αθήνα 1998, σ. 97 (3^η εικόνα, χωρίς αρίθμηση).

Εικ.2.: Καλόξυλος, Άγιος Γεώργιος. Τεταρτοσφαίριο αφίδας Ιερού, ο άγιος Γεώργιος, 13ος αι. (Φωτογραφία: Α. Κωσταρέλλη).

κόγχης του καμαροσκεπούς ναυδρίου του Αγίου Γεωργίου, στο οποίο ενσωματώθηκε ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Καλόξυλο, εικονίζεται η προτομή του αγίου Γεωργίου δεόμενου, 13ος αι.⁹ (Εικ.2). Ως απεικόνιση του επώνυμου αγίου μπορεί να ερμηνευτεί και η επικάλυψη του αρχικού, ανεικονικού διακόσμου της μικρής κόγχης του βορειοδυτικού παρεκκλησίου στο σπηλαιώδη ναό της Γέννησης στην Καλορίτσα, α' τέταρτο του 13ου αι., με τη μορφή στρατιωτικού αγίου¹⁰.

Στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται να εντάσσεται και η παρουσία του αρχάγγελου Μιχαήλ στον ημικύκλιτο της αφίδας της πρόθεσης, του τρίκλιτου καμαροσκεπούς ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αφική Απειράνθου, 1309¹¹ (Εικ.3). Η ιστορία αρχαγγέλων στο χώρο των παραβημάτων αποτελεί συνηθισμένο στοιχείο ήδη σε εικονογραφικά προγράμματα του 11ου και 12ου αι.¹², ενώ η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα συχνή στην εικονογράφηση ναών από την κομνήνεια περίοδο και έπειτα σε επαρχιακά μνημεία του 13ου και 14ου αι.¹³. Ωστόσο, επειδή ο αρχιτεκτονικός τύπος του συγκεκριμένου ναού ευνοεί την αφιέρω-

9 Δρανδάκης 1985-90, σ. 9. Μαστορόπουλος 2006, σ. 184 αρ. 92, 93.

10 Μητσάνη 2000, σ. 96 σημ. 27.

11 Α. Κωσταρέλλη, *Η μνημειακή ζωγραφική το 14ο αιώνα στη Νάξο: Τα ακριβώς χρονολογημένα μνημεία*, Ιωάννινα 2013 (αδημ. Διδακτορική διατριβή), (στο εξής: Κωσταρέλλη 2013), σ. 81-82, 150.

12 Altirp 1998, σ. 72-74, 108-109 με παραδείγματα.

13 Α. Κατσιώτη, «Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Έμπολα-Βαθύ Καλύμνου», στο Ανεστίδης Στ. Αδαμάντιος (διεύθυνση έκδοσης) *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Ιερά Μητρόπολη Λέρου Καλύμνου και Αστυπάλαιας, Αθήνα 1994, σ. 230. Altirp 1998, σ. 72 με παραδείγματα. Μ. Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης. Εικονογραφικές παρατηρήσεις σε ένα άγνωστο σύνολο τοιχογραφιών του 1284/ 85», στο Ε. Ελευθερίου – Α. Μέξια (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου στη Μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Δήμος Ουτύλου, (Καραβροστάσι Ουτύλου 2008), Σπάρτη 2008-2009 (στο εξής: Αγρέβη 2008-2009), σ. 181.

Εικ. 3.: Απειράνθος, στ' Αφικλή, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Τεταρτοσφαίριο αφίδας πρόθεσης, ο αρχάγγελος Μιχαήλ, 1309, (Φωτογραφία: Α. Κωσταρέλλη).

ση τμήματός του και σε άλλον άγιο, εκτός του επώνυμου αγίου Ιωάννου του Θεολόγου¹⁴, δεν αποκλείεται το βόρειο κλίτος να ήταν αφιερωμένο στον Ταξιάρχη και συνεπώς να διέθετε εικονογραφική αυτοτέλεια¹⁵. Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από τον εντοπισμό ανάλογων περιπτώσεων στη Νάξο, όπως το τρίκλιτο καθολικό της Μονής Αγιάς (Κοίμηση της Θεοτόκου) όπου τα πλάγια κλίτη ήταν αφιερωμένα στον άγιο Δημήτριο και στον Άγιο Νικόλαο αντίστοιχα¹⁶, και σε άλλες περιοχές¹⁷. Επίσης, επισημαίνεται ότι η εικονογράφηση

14 Σε ορισμένες περιπτώσεις, ανάλογα με τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, τα πλάγια κλίτη, όπου αντιστοιχούσε η πρόθεση και το διακονικό, λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια. Μαντάς 2001, σ. 40.

15 Ν. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα Μάνης*, Αθήνα 1975 (στο εξής: Μουρίκη 1975), σ. 53, 66-67. Για την εικονογραφική αυτονομία της πρόθεσης βλ. Μ. Altripp, *Beobachtungen zum Bildprogramm der Prothesis, Byzantinische-Malerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil*, στο G. Koch (επιμ.) *Symposium in Marburg, 1997, Wiesbaden 2000*, σ. 29-38, κυρίως σ. 29-33.

16 Γ. Μαστορόπουλος, «Περί της Ιεράς Μονής Αγιάς Νάξου», στο Ι. Προμπονάς – Σ. Ψαρράς (επιμ.) *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»* (Φιλώτι 1992), Αθήνα 1994, σ. 450.

17 Το βόρειο κλίτος της Μητρόπολης στο Μυστρά είναι αφιερωμένο στον άγιο Δημήτριο, ο οποίος ζωγραφίζεται στην κόγχη, τέλη 13ου αι. (Μ. Χατζηδάκης, «Νεώτερα για την ιστορία και την Τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά», *ΔΧΑΕ Θ'* (1977-79), (στο εξής: Χατζηδάκης 1977-79), σ. 162-163, πιν. 51α). Το νότιο κλίτος της Παναγίας Κεράς στην Κριτσά Μεραμπέλλου, στην Κρήτη, είναι αφιερωμένο στην αγία Άννα, η οποία εικονίζεται στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, α' μισό 14ου αι. (Χατζηδάκης 1977-79, σ. 161. Εμ. Μπορμπουδάκης, *Παναγία Κερά. Βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κριτσά*, Hannibal, Αθήνα 1981, εικ. 33-34). Το νότιο κλίτος του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης είναι αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο, ο οποίος εικονίζεται ένθρονος στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, β' μισό 14ου αι. (Μουρίκη 1975, σ. 29-33). Το βόρειο κλίτος του Αγίου Νικολάου Ιστιαίας είναι αφιερωμένο στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, με τον οποίο εικονογραφείται το τεταρτοσφαίριο της αφίδας, τέλη 14ου αι (Γ. Δημητροκάλλης, *Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Εύβοιας*, Αθήνα 1986, στο εξής: Δημητροκάλλης 1986, σ. 147, 150 με επιπλέον παραδείγματα).

των κογχών των πλάγιων κλιτών, κυρίως της πρόθεσης, με τη μορφή του προστάτη αγίου είναι κοινή στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου κατά την εξεταζόμενη περίοδο¹⁸.

Γενικά, η παρουσία του τιμώμενου αγίου στην αψίδα του Ιερού δεν αναβιώνει ξαφνικά κατά την εξεταζόμενη περίοδο, καθώς παραδείγματα εντοπίζονται ήδη από τον 10ο αι.¹⁹. Ειδικότερα στη Νάξο, το πρωιμότερο σχετικό παράδειγμα απαντά στη νότια κόγχη του δίκογχου παρεκκλησίου του σταυρόσχημου ναού του Αγίου Ιωάννη Αυλωνίτσας (η ίδρυση του παρεκκλησίου προηγείται του κυρίως ναού), όπου εικονίζεται η προτομή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 11ος - 12ος αι.²⁰. Η ιστόρηση του αγίου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός στην αψίδα του Ιερού, είναι δημοφιλής από τη Μεσοβυζαντινή περίοδο στη Μάνη, στην Κέρκυρα²¹ και στην Καππαδοκία²², ενώ κατά την Υστεροβυζαντινή εποχή παραδείγματα απαντούν, εκτός από την Πελοπόννησο²³, στα Κύθηρα²⁴, στην

- 18 Στην κόγχη της πρόθεσης στο σπηλαιώδη ναό της Αγίας Μαρίας στη Λαγκάδα της Μεσοηνιακής Μάνης (α' φάση τοιχογράφησης, προχωρημένος 13ος αι.) εικονίζεται η επώνυμη αγία. Πρόκειται για παραλλαγή, η οποία απαντά συχνά στη Μάνη και γενικά στην Πελοπόννησο. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Η «Σπηλιά της Αγίας Μαρίας» στη Λαγκάδα της Ξψ Μάνης», στον τόμο *Αμητός. Στη μνήμη του Φ. Αποστολόπουλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984 (στο εξής: Καλοπίση-Βέρτη 1984), σ. 166, 170 με παραδείγματα.
- 19 Τα σωζόμενα παραδείγματα χρονολογούνται από τον 10ο αι. και εξής, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στον 13ο αι. Kontogiannis-Germanidou 2008, σ. 59.
- 20 Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Συντήρηση τοιχογραφιών. Νάξος. Άγιος Ιωάννης στην Αυλωνίτσα» *ΑΔ* 35 (1980), χρον. β2, σ. 491, πιν.293. Η ίδια, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», στο Λ. Βαγενά - Παπαϊωάννου, Δ. Κομίνη - Διαλέτη (επιμ.), *Το Αιγαίο Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1995, (στο εξής: Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995) σ. 140, 182 εικ. 91. Ο κυρίως ναός κοσμεύεται με τοιχογραφίες του β' μισού του 13ου αι. (Μητσάνη 2000, σ. 102. Μαστορόπουλος 2006, σ. 122 αρ. 39). Επίσης, η εικονογράφηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του ναού του Προφήτη Ηλία Μέσα Ποταμιάς στη Νάξο, 11ος αι. με δύο ημίσωμους μετωπικούς αγίους, έχει συνδεθεί με την απεικόνιση του επώνυμου αγίου στην αψίδα του Ιερού. Ρ.Α. Drosogianni, "New wall-paintings from the cyclades", *18th Congrès Internationale des etudes byzantines*, Μοσχα 1991, (περιλήψεις), σ. 289.
- 21 Μαντάς 2001, σ. 115 με μεσοβυζαντινά παραδείγματα από Κέρκυρα (Άγιος Μερκούριος, 1074-1075, Ταξιάρχης Μιχαήλ στην Άνω Κορακιάνα, β' μισό 11ου αι.) και Μάνη (Άγιος Παντελεήμων Επάνω Μπουλαριών, 991-992, Ταξιάρχης στις Σκεντρίνες κοντά στα Άλυκα, στρώμα όψιμου 10ου αι., Άγιος Γεώργιος στον Πιόντε, στρώμα όψιμου 10ου αι., Άγιος Κωνσταντίνος στην Τσικαλιά, 11ος αι., Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στη Γαρδενίτσα, πρώτες δεκαετίες 12ου αι.).
- 22 Μαντάς 2001, σ. 114-115 (Νέα Εκκλησία του Tokali, περ. μέσα 10ου αι., Αγία Βαρβάρα στο Soganli, 1006 ή 1021) με βιβλιογραφία.
- 23 Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Π. Μπόλαρη, Εν Αθήναις 1964, σ. 77, εικ. 8-9, πιν. 13, 14 (Άγιοι Θεόδωροι Καφίνας 1263/64), σ. 276, εικ. 9, πιν. 58-60 (Άγιος Πέτρος Γαρδενίτσας, αρχές 13ου αι.), σ. 369, 373, εικ. 6, 10, πιν. 90-92. Δρανδάκης 1971, σ. 232-239 (Άγιοι Θεόδωροι Καφίνας, Άγιος Πέτρος Γαρδενίτσας, Άγιος Παντελεήμων στο Κοτράφι, Άγιος Γεώργιος Κάτω Μπουλαριών, Άγιος Στρατηγός Επάνω Μπουλαριών, Μεταμόρφωση του Χριστού Γαρδενίτσας), Α. Γκισούρη, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου κοντά στο Γεράκι», *ΑΔ* 32 (1977), Α' Μελέται, σ. 96-97. Μ. Παναγιωτίδη, «Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των αψίδων σε εκκλησίες της Μάνης: Δεόμενοι Άγιοι-Δέηση-Ενθρονη Παναγία με Δωρητές-Ιεράρχες», *1ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (1981), σ. 66-67. Κ. Διαμαντή, «Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι της Λακωνίας», *ΑΔ* 31 (1981), Α' Μελέται, σ. 174. Kontogiannis-Germanidou 2008, σ. 58-59 και σημ. 15-16 (Προφήτης Ηλίας στις Θαλάμες), Αργέβη 2008-2009, σ. 176-177.
- 24 Γ. Σωτηρίου, «Μεσαιωνικά Μνημεία Κυθήρων», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησης*, τομ. Α' (1923), σ. 318, Δημητροκόλλης 1986, σ. 151 σημ. 21, Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ευρητήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος, Κύθηρα*, Αθήνα 1997, (Χατζηδάκης-Μπίθα 1997), σ. 274-285 αρ. 34 (α' στρώμα τοιχογράφησης Αγίου Πέτρου Μηλοποτάμου, μέσα 13ου αι.), Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, «Ο ναός του Αγίου Ανδρέου στα Κύθηρα», *ΑΑΑ*, τομ. VIII (1975), σ. 186-187. Μ. Meladini-Georgorouli, «Le Décor Psidal des églises Byzantines de Kythera (Cythè res)», *Actes du XV CIEB*, (Athens 1976), vol.IIB, Αθήνα 1981, (στο εξής Meladini-Georgorouli 1981), σ. 449-468, Χατζηδάκης-Μπίθα 1997, σ. 65 (Άγιος Ανδρέας, Λειβάδι, β' στρώμα, 13ος αι.), σ. 111 (Αγία Βαρβάρα, Μιτάτα, τέλη 13ου αι.), σ. 115 (Άγιος Βλάσιος και Θεοτόκος, Φριλιγκιάνικα, βόρειος ναός, τελευταίες δεκαετίες 13ου αι.), σ. 147 εικ. 6, σ. 148 (Άγιος Δημήτριος, Καμπιάνικα, μέσα 13ου αι.), σ. 167 εικ. 8, σ. 173 (Άγιος

Κρήτη²⁵, στην Αττική²⁶, στην Εύβοια²⁷ και στη Βοιωτία²⁸. Ο περιορισμός του φαινομένου στις συγκεκριμένες περιοχές ίσως υποδεικνύει την επιβίωση της πρακτικής αυτής σε απομακρυσμένα μέρη, όπου δε φτάνουν οι στυλιστικές εξελίξεις των μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων²⁹. Αναμφίβολα όμως και οι επιθυμίες των αφιερωτών φαίνεται να επέδρασαν αποφασιστικά στη διατήρηση της συγκεκριμένης παράδοσης³⁰. Πάντως, από τη μαρτυρία των σωζόμενων παραδειγμάτων, διαπιστώνεται ότι γενικά στον ελλαδικό χώρο, αλλά και στη Νάξο, το φαινόμενο εντοπίζεται σε μεγαλύτερη συχνότητα κατά το 13ο αι.

Παραμένοντας στο χώρο του τεταρτοσφαιρίου θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απεικόνιση του επώνυμου αγίου σε ορισμένες περιπτώσεις αντικαθιστά την τρίτη μορφή της Δέησης³¹, δηλαδή τη μορφή του Προδρόμου, στοιχείο το οποίο ανταποκρίνεται στον μεσολαβητικό ρόλο του αγίου προστάτη του ναού για τη σωτηρία των ψυχών³². Πρόκειται για πρακτική, η οποία υιοθετείται στην αψίδα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου «στα Πελαή», 13ος αι.³³. Επίσης, στην ιδιότυπη Δέηση της αψίδας στον Άγιο Στέφανο στον Κάτω Μαραθό, β' μισό 13ου αι.³⁴, εικονίζεται αντί του Προδρόμου ο επώνυμος άγιος (αποτοιχισμένος) να θυμιάζει τον Παντοκράτορα στο τεταρτοσφαίριο³⁵. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει, με κάποια επιφύλαξη όμως λόγω κακής διατήρησης, και στη Δέηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του Αγίου

Δημήτριος, Πουρκό, νότιος ναός, αρχές 14ου αι.), σ. 216 εικ. 1, σ. 219 (Αγία Κυριακή, Σανίδα, τέλη 13ου αι.), σ. 274 εικ. 1, σ. 277, σ. 278 εικ. 7, σ. 279, σ. 280 εικ. 10, (Άγιος Πέτρος, Αραιοί, μέσα 13ου αι.), σ. 286 εικ. 1, σ. 289 (Άγιος Πολύκαρπος, Φοινικές, 13ος αι.).

- 25 Π. Βοκοτόπουλος, «Η Βυζαντινή Τέχνη στα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15 (1970) (στο εξής: Βοκοτόπουλος 1970), σ. 176. Κ. Gallas – Κ. Wessel – Μ. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer, München 1983, σ. 206. G. Gerola-K. Λασσιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Έκδοση Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1961, σ. 35, αρ. 124, σ. 121. Οι ίδιοι, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Δ' Επαρχία Σελίνου», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), σ. 382, εικ. 380 (Αρχάγγελος Μιχαήλ στο ναό της Παναγίας στο Κουσονεράκο). Δημητροκάλλης 1986, σ. 152 (Άγιος Φανούριος Βαλασαμονέρου, Παναγία Κριτσά). Μαντάς 2001, σ. 115 σημ. 16.
- 26 Βοκοτόπουλος 1970, σ. 176. Meladini-Georgopoulou 1981, σ. 462. Ν. Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της σπηλιάς Πεντέλης», *ΔΧΑΕ Ζ* (1973-74), σ. 85-86, 98, πιν. 26.2.
- 27 Ι. Λιάτης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Εύβοιας*, Αθήνα 1971, σ. 115, πιν. 82α. Μ. Εμμανουήλ-Γερούση, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Πύργου Ευβοίας», *ΑΕΜ ΚΣΤ'* (1984-85), σ. 394, 409-410, εικ.3, 12 (Γ' φάση τοιχογράφησης, α' δεκαετία 14^{ου} αι.). Δημητροκάλλης 1986, σ. 151-152 σημ. 22-26.
- 28 Στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Βλασίου ή Ζωοδόχου Πηγής, 1333, στην Κωπαϊδα, όπου στο σημείο που αντιστοιχεί με την αψίδα του Ιερού εικονίζεται, κατεστραμμένη πλέον μορφή η οποία ταυτίζεται με τον τιμώμενο στο ναό, άγιο Βλάσιο. Μ. Γρυπάρη, Χ. Κουλάκου, *Κωπαϊδα : Μια περιήρηση στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1999, σ. 32. Ο. Καΐσαρ, *Σπηλαιώδεις ναοί Κωπαϊδικού χώρου*, Μελέτη κατάστασης διατήρησης και προτάσεις συντήρησης επιχρισμάτων και τοιχογραφιών, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων Αθήνα 2001, σ. 7.
- 29 Kontogiannis-Germanidou 2008, σ. 59.
- 30 Μαντάς 2001, σ.120. Α. Kostarelli, "The iconographic theme of Deesis in the 14th century monumental painting on Naxos", στο *International Conference with the theme: Naxos and the Byzantine Aegean*, Chora Naxos 12-13 April, 2014 (στο εξής: Kostarelli 2014), (υπό έκδοση).
- 31 Για το θέμα της Δέησης στη Νάξο βλ. Κωσταρέλλη 2013, κυρίως σ. 103-114, 153-155. Kostarelli 2014, (υπό έκδοση). Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2016, σ. 82-85.
- 32 Kalorissi – Verti 2006, σ. 131.
- 33 Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος «στα Πελαή», 13ος αι. στη Νάξο αποτελείται από δύο εφραπτόμενους καμαροσκέπαστους ναούς. Ο εν λόγω είναι ο βόρειος, ενώ ο νότιος είναι ανώνυμος, χωρίς τοιχογραφίες. Μαστορόπουλος 1986, σ. 100, εικ. 16. Ο ίδιος 2006, σ. 206 αρ. 120, 121.
- 34 Μ. Χατζηδάκης, «Κυκλάδες» *ΑΔ* 22 (1967), χρον. β2, σ. 30-31. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Στερέωση Μνημείων. Νάξος. Ναός του Αγίου Στέφανου στον Κάτω Μαραθό» *ΑΔ* 34 (1979), χρον. β2, σ. 374. Μαστορόπουλος 1986, σ. 107-108. Μητσάνη 2000, σ. 96, σημ.31, σ. 97 εικ. 1.
- 35 Η άλλη δεόμενη μορφή, πιθανότατα, ήταν ένας ακόμη διάκονος. Μ. Χατζηδάκης, «Κυκλάδες» *ΑΔ* 22 (1967), χρον.β2, σ. 30-31, πιν.56β. Βλ. και παραπάνω σημ. 7.

Ιωάννη του Θεολόγου στην Κάμινο Φιλωτίου, 1314³⁶. Ωστόσο, το παλαιότερο σχετικό παράδειγμα στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου εντοπίζεται στη Δέηση στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη, μετά τα μέσα του 11ου αι.³⁷, ενώ το συγκεκριμένο στοιχείο επιβιώνει και σε μεταγενέστερα παραδείγματα φορητών εικόνων³⁸. Ανάλογες περιπτώσεις διατηρούνται και σε μνημεία άλλων περιοχών, όπως στην Κρήτη³⁹. Επίσης, η απεικόνιση της Θεοτόκου στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας του Ιερού της Παναγίας «στης Γιαλλούς», 1288/89, δορυφορούμενης από τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον Πρόδρομο, σε σύνθεση ιδιότυπης Δέησης, θεωρείται ότι οφείλεται στην αφιέρωση του ναού στη Θεοτόκο⁴⁰.

Ως προς την απεικόνιση του επώνυμου αγίου στον ημικύλινδρο της αψίδας του Ιερού, ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στο Μαραθό, όπου ο τιμώμενος στο ναό άγιος ιστορείται στον ημικύλινδρο μεταξύ ημίσωμων στηθαιών μορφών, 1285/86⁴¹. Ειδικότερα, στην πρώτη ζώνη του τεταρτοσφαιρίου εικονίζεται η Δέηση και στη δεύτερη ζωγραφίζονται δύο συγκλίνοντες άγγελοι εκατέρωθεν του παραθύρου και πλάι τους ημίσωμες μορφές συλλειτουργούντων ιεραρχών. Ακριβώς από κάτω, στον ημικύλινδρο πλέον, τοποθετούνται ημίσωμες, και στηθαιές μορφές, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται ο τιμώμενος στο ναό άγιος Γεώργιος (Εικ.4).

Επίσης τον 13ο αι. χρονολογείται ο ζωγραφικός διάκοσμος του μικρού ναού του Αγίου Γεωργίου Παρατρέχου, στον ημικύλινδρο του οποίου έχει απεικονιστεί ο τιμώμενος στο ναό άγιος Γεώργιος, έφιππος, πλάι στον άγιο Νικόλαο. Με τον άγιο Γεώργιο έχει ταυτιστεί και έφιππη μορφή στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, κοντά στο Ιερό⁴².

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Αγίου Κωνσταντίνου Βουρβουριάς, 1310, μας παρέχει ένα ακόμη σχετικό παράδειγμα. Συγκεκριμένα, ο άγιος Κωνσταντίνος τοποθετείται στο βόρειο τμήμα του ημικυλίνδρου συνδυαζόμενος με τη μορφή της αγίας Ελένης εκατέρωθεν πατριαρχικού σταυρού, εντός διάχωρου οριζόμενου από ερυθρή ταινία (Εικ.5). Οι δύο μορφές συμπαρατασσόμενες με άλλους ολόσωμους μετωπικούς αγίους συνθέτουν μαζί με τη Θεοτόκο και το Χριστό του τεταρτοσφαιρίου μία ιδιότυπη Δέηση⁴³. Να σημειωθεί ότι ο επώνυμος άγιος στην περίπτωση του εξεταζόμενου ναού εικονίζεται με το χαρακτηριστικό του, τον σταυρό, όπως και ο επώνυμος άγιος Στέφανος με το θυμιατήριο στους ομώνυμους

36 Κωσταρέλλη 2013, σ. 113-114. Kostarelli 2014 (υπό έκδοση).

37 Σημειώνεται ότι συνολικά τέσσερις παραστάσεις αφιερώνονται στον τιμώμενο άγιο στο εικονογραφικό πρόγραμμα του συγκεκριμένου ναού. Πρόκειται για την απεικόνιση στην αψίδα, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, για τη Δέηση, και για δύο ακόμη με αφηγηματικό περιεχόμενο (στο θόλο του ΒΔ διαμερίσματος, στο νότιο τοίχο του ΝΔ διαμερίσματος). Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης», *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα*, ΝΑΞΟΣ, στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.), Μέλισσα, Αθήνα 1989 (στο εξής: Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1989, σ. 67, 75, εικ. 11, σ. 68 αρ. 36. Καζαμία-Τσέρνου 2005, σ. 227. Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2016, σ. 82-85.

38 Ενδεικτικά: Εικόνα Βρεφοκρατούσας μεταξύ του Προδρόμου και του επώνυμου αγίου Αντωνίου, α΄ μισό 15ου αι., η οποία βρισκόταν στον Άγιο Αντώνιο στο Μπούργο. Α. Μητσάνη, «Το Δουκάτο του Αρχιεπελάγου» και οι Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου: Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά τεκμήρια», στο Α. Γιαννικουρή, Η. Ζερβουδάκη, Η. Κόλλιας, Ι. Παπαχριστοδούλου (επιστημ. επιτρ.) *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Αθήνα 2004, τομ. Β, σ. 276-277, εικ. 8 α-β.

39 Ι. Spatharakis, *Dated byzantine wall paintings of Crete*. vol. I, Leiden 2001 (στο εξής: Spatharakis 2001), σ.23,65, 70, 87. Στ. Μαδεράκης, «Η «Δέηση» στις εκκλησίες της Κρήτης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 22(2003) (στο εξής: Μαδεράκης 2003), σ. 9-150, σ. 28-31 (παραδείγματα από κρητικά μνημεία). Για παραδείγματα από άλλες περιοχές βλ. Καζαμία-Τσέρνου 2005, σ. 202-205, 217-219, 225-230, 230-231.

40 Καζαμία-Τσέρνου 2005, σ. 218 σημ. 205.

41 Μαστορόπουλος 1986, σ. 104-105.

42 Μαστορόπουλος 2006, σ. 102, 104, 106, αρ. 17. Προσωπικό αρχείο.

43 Κωσταρέλλη 2013, σ. 90, 153-155. Kostarelli 2014 (υπό έκδοση).

Εικ. 4.: Φιλώτι, Μαραθός, Άγιος Γεώργιος. Ημικύλινδρος αψίδας Ιερού, ο Άγιος Γεώργιος, 1285/86, (Φωτογραφία: Γ. Χουλιαράς).

Εικ. 5.: Δαμαριώνας, Βουρβουριά, Άγιος Κωνσταντίνος. Ημικύλινδρος αψίδας Ιερού, οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, 1310 (Φωτογραφία: Α. Μητσάνη).

προαναφερθέντες ναξιακούς ναούς, στο Τσικαλαριό και στο Μαραθό⁴⁴.

Ανάλογοι συνδυασμοί, με τον τιμώμενο Άγιο στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας και ολόσωμους μετωπικούς ιεράρχες στον ημικύλινδρο, είναι κοινοί στα Κύθηρα⁴⁵.

Επιπλέον, η απεικόνιση της παράστασης της Κοίμησης της Θεοτόκου στον ημικύλινδρο της Παναγίας της Δροσιανής, γύρω στο 1300 (αποτοιχισμένη), θεωρείται ότι ακολουθεί την ίδια παράδοση ⁴⁶(Εικ.6). Ανάλογη πρακτική φαίνεται να υιοθετείται και παλαιότερα στο νησί με την ιστόρηση της σκηνής του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο νότιο τοίχο του Ιερού της Πρωτόθρονης στο Χαλκί, εορτή στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός⁴⁷. Ωστόσο επισημαίνεται ότι η συγκεκριμένη θέση για τον Ευαγγελισμό επιλέγεται ήδη σε μνημεία της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, παράδοση η οποία συνεχίζεται και σε υστερότερα μνημεία, πιθανότατα και στην Πρωτόθρονη, ανεξάρτητα εάν πρόκειται για ναό αφιερωμένο στη συγκεκριμένη εορτή⁴⁸. Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί ότι στον ίδιο ναό εντοπίζεται μία ακόμη περίπτωση, σχετιζόμενη με το εξεταζόμενο θέμα. Ειδικότερα, στη διακόσμηση του τρούλου αντί της απεικόνισης των αποστόλων, επιλέγονται οι ιδιαίτερα τιμώμενοι στον ελλαδικό χώρο, αλλά και εν προκειμένω στη Νάξο, στρατιωτικοί Άγιοι Δημήτριος, Θεόδωρος (ο Στρατηλάτης) και Γεώργιος, αλλά και ο Άγιος Νικόλαος, β' μισό 11ου αι. Πρόκειται για πρακτική, η οποία παραπέμπει στην μεταφορά της απεικόνισης του τιμώμενου Αγίου, στοιχείο της εικονογράφησης της αψίδας κατά τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους, στον τρούλο⁴⁹.

Το παλαιότερο παράδειγμα απεικόνισης του επώνυμου

44 Μητσάνη 2000, σ. 97, σημ. 37.

45 Ενδεικτικά: Άγιος Βλάσιος και Παναγία στα Φριλιγγιάνικα, βόρειος ναός, τέλη 13ου αι., Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο, νότιος ναός, γ' στρώμα, Β. αψίδα, αρχές 14ου αι., Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο, ΒΔ ναός, Ν αψίδα, τέλη 13ου αι., αφιερωμένος στον αρχάγγελο Μιχαήλ ή Άγιο Βασίλειο, στην αψίδα εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ (;). Χατζηδάκης – Μπίθα 1997, σ. 115 εικ. 5, 167 εικ.8, σ. 183 αντίστοιχα.

46 Ν. Β. Δρανδάκης, αρ. 58 Κοίμηση της Θεοτόκου, 14ος αι. στο Α. Κυπραίου (επιμ.) *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, (Αθήνα, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986), Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985 (στο εξής: Δρανδάκης 1985), σ. 58-59, αρ. 58, εικ.58. Αχεϊμάστου-Ποταμιάνου 1995, σ. 141.

47 Ν. Ζίας, «Πρωτόθρονη στο Χαλκί» στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.) *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος*, Μέλισσα, Αθήνα 1989, σ. 46 εικ. 25. Μαντάς 2001, σ. 170-171. Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης παράστασης μετά τα μέσα του 11ου αι. ή στα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αι. βλ. ,ό.π. σ. 203 σημ. 13 με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Μ. Χατζηδάκης, «Εισαγωγικές σημειώσεις», στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.) *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος*, Μέλισσα, Αθήνα 1989 (στο εξής: Χατζηδάκης 1989), σ. 14.

48 Ι. Βαραλής, «Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ ΙΘ* (1996-1997), σ. 203.

49 Ν. Γκιολές, *Ο Βυζαντινός Τρούλλος και το Εικονογραφικό του Πρόγραμμα (Μέσα βου αι. – 1204)*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 40-41, 125. Κουκιάρης 1990, σ.109-110.

Εικ.6.: Μονή, Παναγία Δροσιανή. Ημικύλινδρος ανατολικής αφίδας αρχικού τρικόγχου, η Κοίμηση της Θεοτόκου, περίπου 1300 (Δρανδάκης, 1985, εικ. 58).

αγίου στον ημικύλινδρο σε ναούς της Νάξου, εντοπίζεται στην αφίδα του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη, μετά τα μέσα του 11ου αι., όπου ο τιμώμενος άγιος ζωγραφίζεται σε κοσμημένο σαν φορητή εικόνα ορθογώνιο πλαίσιο, έχοντας εκατέρωθεν τους γονείς του σε στηθάρια⁵⁰, απεικόνιση, η οποία έχει αποδοθεί σε λόγους τοπικής λατρείας⁵¹. Ωστόσο, η θέση της παράστασης στον ημικύλινδρο θεωρείται πιθανό ότι προέκυψε κατόπιν μετάθεσής της από το τεταρτοσφαίριο στο οποίο εικονίσθηκε η Θεοτόκος βάσει των νέων ζωγραφικών προγραμμάτων που υιοθετήθηκαν μετά την Εικονομαχία⁵².

Εκτός Νάξου, σημαντικές είναι οι περιπτώσεις του ναού της Αγίας Κυριακής στα Σανίδα-Ποταμός Κυθήρων, 13ος αι., όπου στο βόρειο τμήμα του ημικυλίνδρου, ζωγραφίζεται ολόσωμη, μετωπική η επώνυμη αγία⁵³, καθώς και του Bahattin Samanlıği Kilisesi στο Belisirma στην Καππαδοκία, ναού πιθανώς αφιερωμένου στον άγιο Κωνσταντίνο, β' μισό 10ου αι., όπου η μορφή του επώνυμου αγίου ζωγραφίζεται ως εικόνα-πορτραίτο στο νότιο τμήμα της αφίδας⁵⁴.

Αξιοσημείωτη είναι η ιστόρηση του αγίου Γεωργίου, μετωπικού σχεδόν ολόσωμου, στον ανατολικό τοίχο μεταξύ των δύο κογχών⁵⁵ στον ομώνυμο ναό στο Σκεπόνι, με την επιγραφή «ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΣΚΕΠΟΝΙΤΗΣ», να υπομνηματίζει την παράσταση, τέλη 13ου – αρχές 14ου αι.⁵⁶.

Από τον δέκατο αιώνα, οι μορφές του Χριστού (νότια) και της Θεοτόκου (βόρεια) ζωγραφίζονται στους ανατολικούς πεσσούς ή στις παραστάδες, πλαισιώνοντας το τέμπλο. Οι συγκεκριμένες μορφές, αλλά κυρίως η Παναγία, μπορεί να αντικαθίστανται από τον

50 Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1989, σ. 67, 75. Η ίδια, 1995, σ. 141. Η ίδια, 2016, σ. 34-39.

51 Μαντάς 2001, σ. 168-169.

52 Αχειμάστου - Ποταμιάνου 2016, σ. 37.

53 Χατζηδάκης-Μπίθα 1997, σ. 216 εικ. 1.

54 C. Jolivet-Lévy, *Les Eglises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l' abside et de ses abords*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1991, σ. 322. Ch. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint. With associated studies*, Ed. du CNRS, 1991 (05-Gap : Impr. Louis-Jean), Leiden 2006, σ. 48.

55 Στην ίδια θέση τοποθετείται ο επώνυμος άγιος και σε άλλους δίκωγχους ναούς, όπως στον Άγιο Μερκούριο στην Κέρκυρα. Γ. Μαστορόπουλος, «Οι εκκλησίες των Ανούμερων της Νάξου», στο Ι. Προμπονά – Σ. Ψαρρά (επιμ.) *Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, (Κόρινθος 2003), Αθήνα 2007 (στο εξής: Μαστορόπουλος 2007), σ. 264, 294 σημ. 70. Πάντως, πολλοί από τους ναούς, όπου συναντάται ο συγκεκριμένος αρχαϊσμός είναι δίκωχοι (Μαντάς 2001, σ. 116-119 με μεσοβυζαντινά παραδείγματα).

56 Μαστορόπουλος 2007, σ. 264-266, 265 εικ.7, 294 σημ. 70 S.

Εικ.7.: Απειράνθος, στ' Αφικλή, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Τέμπλο, δυτική όψη κεντρικού τμήματος, άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (;), 1309, (Φωτογραφία: Α. Κωσταρέλλη).

πολιούχο άγιο⁵⁷, η μορφή του οποίου συνηθίζεται να πλαισιώνεται με προσκνητάρι κοσμώντας τους πεσσούς και τις παραστάδες του τέμπλου⁵⁸.

Ωστόσο, στο κτιστό τέμπλο της Παναγίας Αριών, στην περιοχή του Φιλωτίου, εικονίζεται η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, εορτή στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός, συνοδευόμενη από τις ένθρονες μορφές της Θεοτόκου και του Χριστού, γύρω στα 1300⁵⁹.

Σχετική περίπτωση εντοπίζεται στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Φιλωτίου, όπου στη δυτική όψη του ΝΑ πεσσού, εντός τοξωτής προεξοχής, έχει ζωγραφιστεί μορφή, που ταυτίζεται με τον προστάτη άγιο (;), 1313⁶⁰.

Σε κτιστό προσκνητάρι, στη δυτική όψη του νότιου τμήματος του κτιστού τέμπλου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αφικλή Απειράνθου (Εικ.7) εικονίζεται στηθαία μορφή, η οποία έχει ταυτιστεί με αρκετή ασφάλεια με τον επώνυμο άγιο, αποτελώντας τον υστερότερο ακριβώς χρονολογημένο ζωγραφικό διάκοσμο τέμπλου στη Νάξο, 1309⁶¹. Η ίδια πρακτική εντοπίζεται και σε άλλες περιοχές⁶².

57 Κουκιάρης 1990, σ. 107. Kalopissi-Verti 2006, σ. 118.

58 Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stylistische Analyse der Malereien (Miscellanea Byzantina Monacensia 20)*, München 1975, (στο εξής: Kalopissi – Verti 1975) σ. 44,50-52. Κουκιάρης 1990, σ. 107. Kalopissi-Verti 2006, σ. 120, 122.

59 Α. Κωσταρέλλη, «Κτιστά τέμπλα σε ναούς της Νάξου, 13ος – 14ος αιώνας» στο *Γ' Διεθνές Κυκλαδολογικό Συνέδριο, Οι Κυκλάδες στη Διαχρονία: Χώρος και Άνθρωποι*, Ερμούπολις, Σύρος, 26-29-Μαΐου 2016 (υπό έκδοση).

60 Μαστορόπουλος 1986, σ. 103. Από την τοιχογραφία διατηρούνται μόνο σπαράγματα.

61 Κωσταρέλλη 2013, σ. 188.

62 Για την Κρήτη ενδεικτικά βλ. Μαδεράκης 2003, σ. 32 εικ. 27α (Αγία Άννα στο Ανισαράκι, 1357), σ. 32 εικ.20 (Άγιος Ιωάννης στους Λάκκους (Κρούστας) Μεραμπέλλου, 1348). I. Spatharakis and Tom Van Essenber, *Byzantine wall paintings of Crete, Amari Province*, vol. III, Leiden 2012, σ. 70 (Άγιος Ονούφριος στη Γέννα,

Εικ.8.: Απειράνθος, Λακκομέρσινα, Άγιος Παντελεήμων. Νότιος τοίχος (νότιος ναός), Άγιος Παντελεήμων, περίπου 1300, (Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΒΙΕ44-10).

Με την έναρξη της Μέσης Βυζαντινής περιόδου οι μορφές του Χριστού, της Θεοτόκου καθώς και του επώνυμου αγίου ζωγραφίζονται κοντά στο τέμπλο, στους μακρούς τοίχους των μικρών μονόχωρων ναών, οι οποίοι δεν διαθέτουν πεσσούς και παραστάδες⁶³. Η συγκεκριμένη πρακτική υιοθετείται στην απεικόνιση της μορφής του αγίου Παντελεήμονα στον νότιο τοίχο (νότιος ναός) του ομώνυμου ναού στα Λακκομέρσινα Απειράνθου, περίπου 1300⁶⁴ (Εικ.8). Στην ίδια λογική εντάσσεται και η παρουσία του αγίου Γεωργίου, με την επωνυμία ο Διασορίτης, στο ναό του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου, εντός τυφλού αψιδώματος στο βόρειο τοίχο, δίπλα στο τέμπλο, περίπου 1300⁶⁵. Στο βόρειο τοίχο κοντά στο τέμπλο, ζωγραφίζεται ο επώνυμος άγιος στον Άγιο Γεώργιο στον Όσκελο, 1286/87, στον τύπο του έφιππου δρακοντοκτόνου⁶⁶ (Εικ.9). Αντίστοιχα και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στ'

Αδησαρού ο ολόσωμος τιμώμενος άγιος (β' στρώμα 13ος αι.) εικονίζεται μετωπικός στον κυρίως ναό, στη δυτική παραστάδα της βόρειας πλευράς⁶⁷. Επίσης στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού του Αγίου Σώζοντα Γιαλλούς, 1314/5, εντός τοξωτής κατασκευής, ιστορείται μετωπική ανδρική μορφή, η οποία μπορεί, με επιφύλαξη λόγω κακής διατήρησης, να ταυτιστεί με τον επώνυμο άγιο⁶⁸ (Εικ.10).

Οι κατασκευές προσκυνητάρια είναι απλές και διαθέτουν ζωγραφικό διάκοσμο. Μεταξύ των ολιγάριθμων διατηρούμενων παραδειγμάτων περιλαμβάνεται το εντυπωσιακό προσκυνητάρι, κοσμημένο με φυτικά και ζωικά μοτίβα, στην Παναγία Αρχατού, 1285⁶⁹. Από το 14ο αι. σώζονται η τοξωτή κατασκευή που πλαισιώνει τη μορφή του επώνυμου αγίου στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αφικλή Απειράνθου και η πιο περίτεχνη στο

1329). Αθ. Μαΐλης, «Τα χριστά τέμπλα της Κρήτης (14ος -15ος αιώνας). Επαρχιακή λύση ή ομολογία πίστεως;», ΔΧΑΕ ΛΣΤ' (2015), σ. 126 (Άγιος Ιωάννης (Κρούστα) Μεραμπέλλου).

63 Για την απεικόνιση του επώνυμου αγίου δίπλα στο τέμπλο βλ. Kalopissi – Verti 1975, σ. 44, 50-52. Μ. Chatzidakis, « L' evolution de l' icone aux 11e-13e siecles et la transformation du templon», στο *Actes du XVIe CIEB*, (1976), Athènes 1979, σ. 337. Κουκιάρης 1990, σ. 113. Kalopissi-Verti, 2006, σ. 122 με παραδείγματα.

Στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο εικονίζεται ιδιαίτερα συχνά ο επώνυμος άγιος σε ναούς της Δωδεκανήσου, σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας από το 12^ο αι. και αλλού (Μ. Σιγάλα, «Η Παναγία η Οδηγήτρια ή Εννιαμερίτισσα στη Χάλκη της Δωδεκανήσου (1367)», *ΑΔ* 55(2000), Α' Μελέτες, σ. 329 σημ.5). Στο πλαίσιο της ίδιας πρακτικής έχει απεικονιστεί ο άγιος Ευθύμιος στο μέτωπο του δεξιού πεσού, που ορίζει το χώρο του Ιερού του ομώνυμου παρεκκλησίου στη Θεσσαλονίκη. Σε αντίστοιχη θέση, στον αριστερό πεσσο, έχει ιστορηθεί η μορφή του αγίου Δημητρίου, προστάτη αγίου του ναού στον οποίο βρίσκεται προσκολλημένο το παρεκκλήσι (Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3)*, έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στη Θεσσαλονίκη, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 68).

64 Δρανδάκης 1985-90, σ. 34-35.

65 Μ. Παναγιωτίδη, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο», ΔΧΑΕ ΙΣΤ' (1991-92), (στο εξής: Παναγιωτίδη 1991-92) σ. 148, 149 σημ. 33

66 Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στερέωση Μνημείων Νάξος. Άγιος Γεώργιος στον Όσκελο ή Νόσκελο», *ΑΔ* 37(1982), χρον. β2, σ. 368. Μαστορόπουλος 2006, σ. 110-111 αρ. 27 εικ. 69 γ.

67 Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Συντήρηση Τοιχογραφιών. Νάξος. Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού» *ΑΔ* 36 (1981), χρον. β2, σ. 382, πιν. 266.

68 Κωσταρέλλη 2013, σ. 196-197.

69 Kalopissi-Verti 2006, σ.117. Κωσταρέλλη 2013, σ.198. Προσωπικό αρχείο.

ναό του Αγίου Σώζοντα Γαλλούς, στη δυτική γωνία της οποίας διατηρείται πτηνό και φυτικό μοτίβο⁷⁰ (Εικ.11). Πιο επιμελημένα είναι τα εντοιχία αντωπά προσκυνητάρια, που πλαισιώνουν τις τοιχογραφίες της Θεοτόκου – τρίλοβο- και του Χριστού –μόνολοβο- οι οποίες επέχουν θέση δεσποτικών εικόνων, στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου (Παναγία η Λιοϋριώτισσα) στο Μαραθό, αρχές 14ου αι., στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού κοντά στο τέμπλο αντίστοιχα⁷¹.

Παραδείγματα προσκυνηταριών στο τέμπλο ή πλησίον αυτού εντοπίζονται από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Η παρουσία τους συνεχίζεται και κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο με την υιοθέτηση αντίστοιχων στοιχείων ως προς το σχήμα και την κατασκευή σε σχέση με τα πρωιμότερα παραδείγματα. Ωστόσο, συνήθως είναι απλής κατασκευής και απαντούν σε διάφορες περιοχές⁷². Σε αυτές τις κατασκευές από επιχρισμένη λιθοδομή εικονίζονταν, εκτός του επώνυμου αγίου, και μορφές οι οποίες ζωγραφίζονται σε δεσποτικές εικόνες καθώς και παραστάσεις που επέχουν θέση λατρευτικών εικόνων και εντάσσονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τέμπλου⁷³.

Η λύση αυτή επιλέγεται ως ενισχυτική του λατρευτικού χαρακτήρα των συγκεκριμένων απεικονίσεων, καθώς με το προσκυνητάρι-πλαίσιο δίδεται έμφαση στην απόδοση του αγίου, αλλά και η αίσθηση της εγγύτητας με τον πιστό κατά τη διάρκεια των ακολουθιών, καθώς και σε στιγμές ιδιωτικής προσευχής⁷⁴. Επίσης, πρόκειται και για πρακτική χαμηλού κόστους καθώς στα υστερότερα παραδείγματα τα πλαίσια αυτά μιμούνται με οικονομικά μέσα ανάγλυφα

Εικ.9: Όσελος, Άγιος Γεώργιος. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού, άγιος Γεώργιος, 1286/87, (Μαστορόπουλος 2006, εικ. 69).

Εικ.10: Αγιασός, στις Γαλλούς, Άγιος Σώζων. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού, άγιος Σώζων (;), 1314/5, (Φωτογραφία: Α. Κωσταρέλλη).

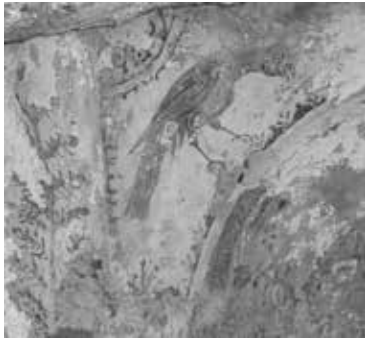
70 Κωσταρέλλη 2013, σ. 198, εικ.4.5

71 Μαστορόπουλος 2006, σ. 154, αρ. 68. Προσωπικό Αρχείο.

72 Για παραδείγματα προσκυνηταριών βλ. Α. Μητσάνη, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στη Σάμο: Άγιος Γεώργιος Δρακαίων και Παναγία Μακρινή Καλλιθέας», Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου τομ. Α', Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» - Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχαία Νομού Σάμου, Αθήνα 1998, όπου εκτός από την Παναγία Μακρινή στη Σάμο, περ. 1300, βλ. σ. 102 σημ. 65, 66 με παραδείγματα από το 12ο αι. και εξής. (Kalopissi - Verti 2006), σ. 107-132. Ειδικότερα, για παραδείγματα προσκυνηταριών που πλαισιώνουν τον επώνυμο άγιο βλ. στο ίδιο σ. 116, 117, 122. Προσθέτουμε το παράδειγμα από την Αγία Άννα Συκιές Σικίνου, α' μισό 14ου αι., με τελευταία φάση τοιχογράφησης μετά τις αρχές του 14ου αι. (Α. Μητσάνη, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Νομός Κυκλάδων. Εργασίες Συντήρησης» ΑΔ 50 (1995), χρον. β2, σ. 719, 721-722).

73 Σχετικά με την εξέλιξη του τέμπλου και την εικονογράφηση του βλ. Kalopissi – Verti 2006, σ. 107, σημ. 1 η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Σ. Ε. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, College Art Association-University of Washington Press, Seattle and London 1999, σ. 7.

74 Ν. Teteriatnikov, «New Artistic and Spiritual Trends in the Proskynetaria Fresco Icons of Manuel Panselinos, the Protaton», στο Α. Μαυρομάτης (επιστ. επιμ.) *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*. Το Βυζάντιο σήμερα 3, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1999, σ. 111. Kalopissi-Verti 2006, σ.118.

Εικ. 11: Αγιασός, στις Γιαλλούς, Άγιος Σώζων. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού, διακοσμητικά προσκυνηταρίου (Λεπτ.), 1314/5, (Φωτογραφία: Α. Κωσταρέλλη).

μαρμάρινα προσκυνητάρια⁷⁵. Οι συγκεκριμένες κατασκευές παραπέμπουν στα ανάγλυφα πλαίσια φορητών εικόνων⁷⁶, άποψη η οποία ενισχύεται από την εικονογραφία και τη μνημειακή απόδοση των αγίων σε αυτές⁷⁷. Μάλιστα, σημαντικό στοιχείο το οποίο επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη αποτελεί η απεικόνιση του αγίου Γεωργίου του Διασορίτη στην αψίδα του ομώνυμου ναξιακού ναού εντός γραπτού πλαισίου, το οποίο μιμείται ανάγλυφα πλαίσια φορητών εικόνων⁷⁸.

Ο Μ. Χατζηδάκης είχε επισημάνει το συντηρητικό χαρακτήρα της τέχνης του 13ου αι., στις ιδιορρυθμίες της διακόσμησης κυρίως της αψίδας, στοιχείο το οποίο εντοπίζεται και στη ζωγραφική του 14ου αι. Σε αυτούς τους μικρών διαστάσεων ναούς ο ιδιοκτήτης - δωρητής

διαθέτει την άνεση να «τοποθετήσει», όπου επιθυμεί τους αγίους, που προτιμά⁷⁹. Έτσι, συχνά δημιουργούνται ιδιότυπες συνθέσεις, ενδεικτικές των επιθυμιών των χορηγών, αλλά και της ευρηματικότητας των καλλιτεχνών. Η παρατήρηση αυτή δεν αφορά αποκλειστικά στη Νάξο. Αντίστοιχες ιδιοτυπίες συναντώνται και σε άλλες περιοχές⁸⁰.

Επιπλέον, η άποψη ότι η έμφαση, που δίδεται στην απεικόνιση του επώνυμου αγίου, αντικατοπτρίζει και την αντίστοιχη επιθυμία των δωρητών, αλλά και τις οικονομικές δυνατότητές τους⁸¹, ενισχύεται και από την επιμέλεια, που επιδεικνύεται στη απόδοση της μορφής του. Το ίδιο ισχύει και για την απεικόνιση σκηνης, η οποία αντιστοιχεί στην εορτή αφιέρωσης του ναού. Ωστόσο, βασικός στόχος της εξέχουσας εικόνισής του (πλαίσιο, μνημειακή απόδοση, εγγύτητα στο τέμπλο) ήταν η προβολή του και κατ' επέκταση η συμμετοχή του στη δέηση για τη σωτηρία του κόσμου. Συνεπώς, η απεικόνισή του σε συνδυασμό με τις άλλες μορφές του τέμπλου αποκτά σωτηριολογικό περιεχόμενο⁸².

Η εικονογραφία του επώνυμου αγίου στη Νάξο χαρακτηρίζεται από ποικιλία⁸³. Απαντούν ολόσωμες και ημίσωμες απεικονίσεις, ενώ αξιομνημόνευτες είναι οι περιπτώσεις της απεικόνισης του αγίου Γεωργίου στον Όσκελο και στον Παρατρέχο, όπου ο τροπαιοφόρος ζωγραφίζεται έφιππος. Πρόκειται για μία θριαμβευτική σκηνή του βίου του, η οποία απέχει βέβαια από την ιδέα της δέησης για τη σωτηρία των ψυχών, αλλά αποσκοπεί στην εμφατική παρουσίαση του αγίου προστάτη του ναού⁸⁴. Η επιλογή του εικονογραφικού τύπου φαίνεται κάθε φορά να εξαρτάται από το διαθέσιμο χώρο, αλλά και από τη διάταξη των μορφών που υιοθετείται για το συγκεκριμένο σημείο του ναού. Ιστορείται κυρίως μετωπικός, σπάνια συνοδευόμενος από άλλο πρόσωπο άμεσα σχετιζόμενο με αυτόν, όπως η αγία Ελένη που ζωγραφίζεται σε ενιαία σύνθεση με τον άγιο Κωνσταντίνο στον ναό στη Βουρβουριά ή με κάποιο στοιχείο που τον χαρακτηρίζει. Αξιοσημείωτη είναι και η προσθήκη κά-

75 Μητσάνη 1998, σ. 102.

76 Γενικά για τα υλικά και τη διακόσμηση των προσκυνηταρίων βλ. Kalopissi – Verti 2006, σ. 113-118.

77 Kalopissi – Verti 2006, σ. 123.

78 Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1989, σ. 70 εικ. 7. Η ίδια 2016, σ. 35-36, εικ.3, 7-9.

79 Χατζηδάκης, 1989, σ. 14-15.

80 Παραδείγματα εντοπίζονται σε διάφορες περιοχές. Βλ. παραπάνω σημ. 39.

81 Κουκιάρης 1990, σ. 113.

82 Κουκιάρης 1990, σ. 113. Kalopissi – Verti 2006, σ. 123.

83 Γενικά για την εικονογραφία του επώνυμου αγίου βλ. Κουκιάρης 1990, σ. 113-115.

84 Κουκιάρης 1990 σ.116-117.

ποιου εμφατικού στοιχείου, όπως τα διακοσμημένα φωτιστάφανα⁸⁵ σαν αυτό της μορφής του αγίου Παντελεήμονα στον ομώνυμο ναό στα Λακκομέρσινα Απειράνθου⁸⁶. Μοναδική για τη Νάξο είναι η περίπτωση του υπομνηματισμού της παράστασης του αγίου Γεωργίου στο Σκεπώνι με επωνυμία, προερχόμενη από το τοπωνύμιο της θέσης όπου έχει κτιστεί ο ναός⁸⁷. Επίσης στις περιπτώσεις που τη θέση του επώνυμου αγίου έχει κάποια σκηνή ή παράσταση και πάλι υιοθετούνται τα καθιερωμένα εικονογραφικά πρότυπα.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η παράδοση της ένταξης της μορφής του επώνυμου αγίου στο ζωγραφικό διάκοσμο των ναών συνεχίζεται, αλλά αποτυπώνεται σε ολιγάριθμα παραδείγματα, όπως για τη Νάξο στο προσκυνητάρι στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού του σπηλαιώδους καθολικού της Γέννησης στην Καλορίτσα, 1618⁸⁸, αλλά και αλλού, όπως στην Τήνο⁸⁹ και στην Κέα⁹⁰.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε τα ακόλουθα: Η απεικόνισή του επώνυμου αγίου στην αψίδα του Ιερού κατά τους 13ο και 14ο αιώνες στους ναούς της Νάξου, συνιστά αρχαϊσμό, ο οποίος οφείλεται στο συντηρητισμό της τέχνης εκεί και αντικατοπτρίζει παλαιότερα πρότυπα, όπως αυτά αποτυπώνονται κυρίως στην τέχνη του 11ου αι., εποχή που η μνημειακή ζωγραφική γνώρισε άνθηση στο νησί⁹¹. Επίσης, αποτελεί γεγονός που συμφωνεί με τα δεδομένα που μας παρέχουν μνημεία και από άλλες περιοχές, όπου το φαινόμενο εντοπίζεται κυρίως κατά το 13ο αι. Ως προς τις άλλες θέσεις που επιλέγονται για την ιστορία του, ακολουθούνται πρότυπα καθιερωμένα πλέον αυτή την περίοδο. Γενικά η εικονογραφία του επώνυμου αγίου παρουσιάζει ποικιλία στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου, η οποία εμπλουτίζεται με την πλαισίωσή του με κτιστά προσκυνητάρια. Σε κάθε περίπτωση, η αρκετά συχνή παρουσία του τιμώμενου στο ναό αγίου στην εικονογράφηση των ναών της Νάξου φαίνεται να ενισχύει την άποψη για τη συμμετοχή των αφιερωτών της τοιχογράφησης των ναών στην κατάρτιση του εικονογραφικού προγράμματος.

85 Οι διακοσμημένοι φωτιστάφανοι παρουσιάζουν ποικιλία και απαντούν σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες. Αν και κατά κανόνα χρησιμοποιούνται σε μεμονωμένες μορφές του Χριστού, της Θεοτόκου και του επώνυμου αγίου, σε παραστάσεις που επέχουν τη θέση λατρευτικών εικόνων, ήδη από το 14ο αι., επιλέγονται για τα ίδια πρόσωπα, ενταγμένα πλέον σε σκηνές. Σ. Καλοπίση, «Διακοσμημένοι φωτιστάφανοι σε εικόνες και τοιχογραφίες της Κύπρου και του ελλαδικού χώρου», στο Θ. Παπαδόπουλλος, Σ. Χατζητούλλης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών*, Λευκωσία 1986, σ. 556, 557.

86 Δρανδάκης 1985-90, σ. 35 σημ. 45. Βλ. επίσης Μητσάνη 2000, σ. 119.

87 Αποτελεί στοιχείο μοναδικό στη Νάξο, το οποίο όμως εντοπίζεται και σε άλλες περιοχές, όπως στην Κρήτη. Μαστορόπουλος 2007, σ. 266. Spatharakis 2001, σ. 48-49.

88 Πρόκειται για την απεικόνιση της Γέννησης του Χριστού εντός κτιστού προσκυνηταρίου. Μ. Παναγιωτίδη, «Η εκκλησία της Γέννησης στο Μοναστήρι της Παναγίας της Καλορίτισσας στο Νάξο. Φάσεις Τοιχογράφησης», στο Π. Βελισσαρίου, Ν. Γκιολές, Ε. Δωρή, (εκδ. επίτρ.), *ΑΝΤΙΦΩΝΙΟΝ, Αφιέρωμα στον Καθ. Ν. Δρανδάκη*, Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 552-553, σ. 851, πιν. 24.

89 Απεικονίζεται η αγία Σοφία στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου του ομώνυμου ναού στη Γρίζα Τήνου, 1691. Σε αντίστοιχο σημείο ζωγραφίζεται και ο άγιος Νικηφόρος στον ομώνυμο ναό στην περιφέρεια του χωριού Αγάπι Τήνου, 17ος αι. Γ. Δημητροκάλλης, *Παραδοσιακή Ναοδομία στην Τήνο*, Αθήνα 2004, σ. 115-119 εικ.331, 120-123 εικ. 341.

90 Στην αψίδα της Παναγίας της Ρεματιανής, στην Κέα, εικονίζεται ο 4ος Οίκος του Ακαθίστου με τη Θεοτόκο στο κέντρο και δύο αγγέλους εκατέρωθεν, 18ος αι., με τη συγκεκριμένη τοιχογραφία να κατέχει θέση επώνυμου αγίου καθώς ο ναός είναι αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Χ. Δημητρόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 287-289 εικ. 121.

91 Ενδεικτικά: Χατζηδάκης 1989, σ. 11, 14. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995, σ. 138 - 147. Η ίδια 2016, σ. 132.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕΜ: Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών

ΒΖ: Byzantinische Zeitschrift

CIEB: Congrès International d' Études Byzantines

ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΕΕΚΜ: Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΓΗΓΕΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ (13^{ΟΣ} - 19^{ΟΣ} αι.): Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΥΛΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ*

Η Νάξος υπήρξε επί αιώνες ένας τόπος συνύπαρξης λαών και πολιτισμών. Η κατάκτηση του νησιού, όπως και των υπολοίπων Κυκλάδων από τους Βενετούς και άλλους Δυτικούς μετά την Δ΄ Σταυροφορία (1204) δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μία εκ των πραγμάτων στενότερη επαφή Ελλήνων Ορθοδόξων και Δυτικών. Η ίδρυση του Δουκάτου του Αιγαίου από τον Βενετό ευγενή Μάρκο Σανούδο στις αρχές του 13ου αιώνα, μίας (ημι)ανεξάρτητης αποικιακής νησιωτικής ηγεμονίας υπό την επικυριαρχία αρχικά των Φράγκων της ηπειρωτικής χώρας και εν συνεχεία της μητρόπολης–Βενετίας οδήγησε στη δημιουργία ενός πρόσφορου εδάφους για την έλευση Δυτικών εποίκων, κυρίως Βενετών και άλλων Βορειοϊταλών¹. Το φαινόμενο αυτό ωστόσο συνεχίστηκε και μετά την κατάλυση του Δουκάτου από τους Οθωμανούς Τούρκους (1566), όταν εγκαταστάθηκαν στο νησί μας Δυτικές αριστοκρατικές οικογένειες από άλλα νησιά του Αιγαίου, ενώ από τον 17ο αιώνα ήλθαν στη Νάξο τάγματα Καθολικών μισσιοναρίων, Γάλλων κυρίως, όπως οι Ιησουίτες, οι Καπουτσίνι και οι Ουρσουλίνες, καθώς και λίγες οικογένειες Γάλλων αριστοκρατών. Πέραν δε των Ελλήνων Ορθοδόξων και των Δυτικών, στην τουρκοκρατούμενη Νάξο, ουσιαστικά στη Χώρα, συνυπήρχαν Εβραίοι προερχόμενοι κυρίως από την Ιβηρική χερσόνησο², λίγοι Τούρκοι και εξισλαμισθέντες ντόπιοι³, καθώς και λίγοι Αρμένιοι⁴.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση στη Νάξο κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας και της Τουρκοκρατίας (αρχές 13ου - αρχές 19ου αι.)

Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας της λατινοκρατούμενης Νάξου βρίσκονταν κατά κανόνα οι Δυτικοί αριστοκράτες, με προεξάρχοντα τον δούκα. Εν συνεχεία δε οι απόγονοι και επίγονοί τους, γαιοκτήμονες της εποχής της Τουρκοκρατίας θα διατηρήσουν σημαντικό μερίδιο της προϋπάρχουσας κοινωνικής και οικονομικής ισχύος τους, με την ανοχή των οθωμανικών αρχών, νεμόμενοι τεράστιες εκτάσεις εύφορης γης και καρπούμενοι τον μόχθο των Ελληνορθοδόξων εργατών γης, επικαλούμενοι φεουδαλικά προνόμια των παρελθόντων αιώνων. Βεβαίως η κοινωνική διαστρωμάτωση της μεταμεσαιωνικής Νάξου δεν ήταν ταυτόσημη με την κοινωνική, δεδομένου ότι υπήρχαν και ισχυρές ελληνορθόδοξες οικογένειες κτηματιών, που και αυτές κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης, καθώς και πύργους με οικόσημα, που αποτελούσαν ωστόσο μειοψηφία συγκριτικά με τους Δυτικούς⁵.

* Δρ Ιστορίας του Πολιτισμού.

1 Α. Κωτσάκης, «Δυτικοί έποικοι στη Νάξο (13ος - 17ος αι.)», *Φλέα* 17 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2008), σσ. 30-48.

2 Γ. Λιόλιος, *Porta Ebraea. Η εβραϊκή κοινότητα της Νάξου*, Αθήνα (υπό έκδοση).

3 Α. Κατσουρός, «Οι Τούρκοι της Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 9 (1971-1973), σσ. 152-180.

4 Θ. Κωτσάκης, «Οι Αρμένιοι της Νάξου (16ος - 20ός αι.)», *Αρμενικά* 79 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2013), σσ. 42-44 [αναδημοσιεύτηκε από τα *Ναξιακά Γράμματα* 9 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2013), σσ. 48-53].

5 Είναι ενδεικτικό ότι τουλάχιστον στο φιλωτίτικο γλωσσικό ιδίωμα η λέξη *κατόλικος* είναι συνώνυμη του

Στη Νάξο λοιπόν των ύστερων μεσαιωνικών και πρώιμων νεώτερων χρόνων διαμορφώθηκε ένα κοινωνικό status, βασισμένο ουσιαστικά στις σχέσεις μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι οι σχέσεις αυτές ήταν πάντοτε συγκρουσιακές, αφού δεν εξέλπιαν και πτυχές της κοινωνικής ζωής του νησιού, όπου κυριαρχούσε το στοιχείο της αρμονικότητας στη συνύπαρξη μεταξύ των δύο κοινοτήτων, η οποία οδήγησε σε μία αξιοσημείωτη μεταξύ τους προσοικείωση (acculturation) και κατ' επέκταση πολιτισμική ώσμωση⁶.

Δυτικές επιδράσεις στους γηγενείς - Ελληνορθόδοξους

Η προσοικείωση αυτή είχε δύο όψεις: αφενός οι Δυτικοί κατακτητές και κυρίως οι απόγονοί τους υιοθέτησαν στοιχεία του γηγενούς ναξιακού πολιτισμού και αφετέρου οι ντόπιοι Ελληνορθόδοξοι προσέλαβαν στοιχεία του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Το φαινόμενο αυτό έχει αποτυπωθεί μεταξύ άλλων στα υλικά κατάλοιπα της εποχής. Έτσι λοιπόν οι Ελληνορθόδοξοι άντλησαν τεχνοτροπικά πρότυπα από τη Δύση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (π.χ. οξυκόρυφα τόξα, ανέγερση κωδωνοστασίου) και ζωγραφική (π.χ. δυτικίζοντα

«οκνηρού», του «μη εργαζομένου», λόγω προφανώς του γεγονότος ότι οι γαιοκτήμονες ήσαν κατά κανόνα Καθολικοί. Βλ. σχ. Γ. Χουζούρης, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Φιλωτίου της Νάξου*, Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου, Αθήνα 2013, σ. 108.

- 6 Η πολιτισμική ώσμωση αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο σε περιπτώσεις όπου λαοί ή διαφορετικές μεταξύ τους πληθυσμιακές ομάδες συμβιώνουν σε έναν ενιαίο γεωγραφικά χώρο, συνήθως κάτω από την ίδια εξουσία, δηλαδή άτομα και συλλογικότητες που έχουν διαμορφώσει μία διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο η μεταξύ τους συνύπαρξη εμπεριέχει ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό της το στοιχείο της ετερότητας, το οποίο άπτεται συνήθως διαφόρων εκφάνσεων του πολιτισμικού φαινομένου. Συχνά αυτού του είδους η ετερότητα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ανταγωνιστικών ή και συγκρουσιακών σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών αυτών πληθυσμιακών ομάδων, ιδίως σε περιπτώσεις της κατάκτησης ενός τόπου και του πληθυσμού του από αλλογενείς και ετεροδόξους ή ετεροθρήσκους. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί πάντοτε τον κανόνα, δεδομένου ότι η ιστορική εμπειρία έχει καταδείξει πως η διαφορετικότητα δεν αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη αρμονικών σχέσεων μεταξύ ετερογενών πληθυσμών ή στην πρόσληψη και υιοθέτηση στοιχείων του πολιτισμού της άλλης πλευράς, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους κατοίκους των πολυεθνικών αυτοκρατοριών όλων των ιστορικών περιόδων. Η κατά κανόνα αμφίπλευρη αυτή διαδικασία της προσοικείωσης (acculturation, Akkulturation) στοιχείων του πολιτισμού της άλλης πλευράς έχει λοιπόν ως συνεπακόλουθό της την πολιτισμική ώσμωση. Η πιο γνωστή πάντως περίπτωση πολιτισμικής ώσμωσης στην αρχαιότητα αποτελεί αυτή του ελληνιστικού κόσμου, όπου μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Ανατολή και την εκεί ίδρυση των κρατών των επιγόνων του, Έλληνες και «βάρβαροι» ήλθαν για πρώτη φορά σε στενή επαφή, και συμβιώνοντας σε κοινό χώρο, εμφάνισαν το φαινόμενο της προσοικείωσης. Στον μητροπολιτικό ελλαδικό χώρο το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε κυρίως κατά την περίοδο της Ρωμαϊκρατίας ανάμεσα στους Ρωμαίους εποίκους και το γηγενές ελληνικό στοιχείο με αντίστοιχες εκφάνσεις. Εν συνεχεία, κατά τη βυζαντινή περίοδο, παρατηρήθηκε μία αμφίπλευρη ώσμωση μεταξύ των ελληνοφώνων κατοίκων της Ρωμανίας και των γειτονικών με αυτούς λαούς, είτε υπαγόμενους στο βυζαντινό κράτος είτε γεινιάζοντες με αυτό, ενώ διαμορφώθηκαν και διάφορα στερεότυπα, ιδίως μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών. Η λατινική κατάκτηση της Ρωμανίας στις αρχές του 13ου αιώνα επέτεινε το ήδη υποβόσκον κλίμα δυσπιστίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, συνάμα όμως έφερε εκ των πραγμάτων τις δύο πλευρές πιο κοντά, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη μίας αξιοσημείωτης μεταξύ τους πολιτισμικής ώσμωσης. Παράλληλα δε η πάλι εναντίον του αλλόχθονος κατακτητή, τόσο του μουσουλμάνου όσο και του Λατίνου, υπήρξε καταλυτική για την ανάπτυξη μίας πρώιμης «εθνικής συνείδησης». Η νεοελληνική λοιπόν πολιτισμική και εθνική ταυτότητα συνδιαμορφώθηκε βαθμιαία και αναδύθηκε μέσα από τη συνειδητοποίηση της ετερότητάς της με το δυτικό στοιχείο, ιδίως μετά το 1204, έτος το οποίο θεωρείται από πολλούς ερευνητές ως τομή και απαρχή για τη γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού. Βλ. σχ. Θ. Κωτσάκης, «Η εθνική συνείδηση στο Αιγαίο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 12 (Φθινόπωρο 2015), σσ. 214-216 [αναδημοσίευση από το περιοδικό *Φλέα* (Απρίλιος – Ιούνιος 2016), σσ. 44-48]. Ο ίδιος, Έλληνες Ορθόδοξοι και Λατίνοι στη Νάξο (13ος – 19ος αι.). Ιστορικοπολιτισμική προσέγγιση με έμφαση στη μαρτυρία των υλικών καταλοίπων, Αθήνα 2017, σσ. 286-289.

μοτίβα σε τοιχογραφίες και σε φορητές εικόνες), σε περιορισμένη ωστόσο κλίμακα, καθώς και ορισμένα στην κοσμική αρχιτεκτονική (π.χ. μόρσα, ψηλοτάβανη σάλα)⁷. Επίσης, ισχυρές Ελληνορθόδοξες οικογένειες υιοθέτησαν την πρακτική της χρήσεως οικοσήμων, φαινόμενο που απαντούσε αρχικά μόνο στη Δύση⁸. Εδώ ωστόσο δεν θα επεκταθούμε στο φαινόμενο των δυτικών πολιτισμικών επιδράσεων στον ντόπιο πληθυσμό, για λόγους οικονομίας χρόνου και χώρου, αλλά θα επικεντρωθούμε στην υιοθέτηση στοιχείων του γηγενούς πολιτισμού από την λατινική μειονότητα του νησιού από τον ύστερο Μεσαίωνα έως και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους.

Η προσοικείωση στοιχείων του γηγενούς πολιτισμού από τους Δυτικούς

Ήδη από τις απαρχές της βενετικής κατάκτησης οι νέοι κυρίαρχοι του τόπου επέδειξαν τάσεις προσοικείωσης του ντόπιου πολιτισμού. Αυτό αποτυπώνεται ανάγλυφα επί παραδείγματι στον καθεδρικό ναό των Καθολικών στο Κάστρο, ο οποίος θεωρείται σύνθεση και συγκερασμός της δυτικής και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής (εικ. 1). Ο ναός είχε αρχικά τη μορφή τρίκλιτης σταυροειδούς βασιλικής εγγεγραμμένης με τρούλλο, αλλά χωρίς αψίδα,

Εικ. 1: Η Καθολική Μητρόπολη στη Χώρα Νάξου, μείγμα ντόπιας και δυτικής αρχιτεκτονικής (13ος αι.).

με τη συνύπαρξη στοιχείων γοτθικής αρχιτεκτονικής (σταυροθόλια χωρίς αψίδα). Πιστεύεται ότι ανεγέρθηκε από ντόπιο συνεργείο και με τον ελληνικό τρόπο δόμησης. Ο ναός

7 Κωτσάκης, ό. π. σσ. 267-299.

8 Ν. Οικονόμου, «Είχον οι Βυζαντινοί οικόσημα;», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 6 (1986), σσ. 9-20, Ιακ. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, «Το αρχοντολόδι της Νάξου και τα οικόσημά του», στο: Μ. Σέργης - Σ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, σσ. 151-162.- Κωτσάκης, ό. π., σσ. 281-347.

αυτός υπήρξε ένα χαρακτηριστικό «πάντρεμα» των δύο πολιτισμών⁹.

Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν βεβαίως άγνωστο στον ευρύτερο χώρο της «ελληνολατινικής» Ανατολής, δεδομένου ότι οι Βενετοί ήδη προ της Δ΄ Σταυροφορίας ήταν εξοικειωμένοι με τον βυζαντινό πολιτισμό, προσλαμβάνοντας κάποια στοιχεία του. Καθότι «κοσμοπολίτες» οι Βενετοί, καθώς και οι λοιποί Ιταλοί θαλασσοπόροι, έμποροι και τυχοδιώκτες, θεωρείται ότι υπήρξαν δεκτικοί σε πολιτισμικές επιδράσεις, προερχόμενες από τον χώρο στον οποίο δραστηριοποιούνταν, την Ανατολή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σταυροειδής τρουλλαία βασιλική του Αγίου Μάρκου στην Βενετία, η οποία θεωρείται αντίγραφο του κατεστραμμένου σήμερα από τους Τούρκους ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη¹⁰. Οι προσλαμβάνουσες λοιπόν παραστάσεις, που είχαν ήδη από την πατρίδα τους οι νεοφερμένοι στη Νάξο Βενετοί κυρίως έποικοι, ήταν τέτοιες που ευνόησαν την περαιτέρω πρόσληψη και υιοθέτηση εγχωρίων πολιτισμικών στοιχείων. Ο καθεδρικός ναός των Καθολικών θυμίζει έως έναν βαθμό τον ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, βεβαίως σε μικρογραφία. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι ο ναός αυτός δεν

Εικ 2: Η μονή των Φραγκισκανών Μινωριτών στ' Αγία (16ος αι.).

- 9 Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία*, Αθήνα 2006, σσ. 24, 88, Α. Κωσταρέλλη, «Η κατάκτηση της Νάξου από τους Βενετούς. Σχέσεις Βενετών και ντόπιων κατοίκων μετά την κατάκτηση. Επιδράσεις στη μνημειακή τέχνη του 13ου και του 14ου αιώνα στη Νάξο», *Φλέα* 15 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2007), σσ. 13-14.
- 10 Χ. Γάσπαρης, «Βυζάντιο και Βενετία. Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή», στο: Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, σ. 97, Ν. Γκιολές, *Παλαιохριστιανική τέχνη. Ναοδομία (π. 200 - 600)*, Αθήνα 1994, σσ. 125-126, D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μτφρ. Χ.Α. Μουτσοπούλου, Αθήνα 2004, σ. 97, F. Lane, *Βενετία ή θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Α. Κουρεμένος, Αθήνα 2007, σσ. 295-296.- R. Lauber, «Η τέχνη (13ος - 18ος αι.)», στο: Χ. Μαλτέζου - Δ. Βλάσση - Α. Τζαβάρα (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Βενετία 2010, σ. 871.

Εικ. 3: Το καθολικό της μονής των Φραγκισκανών Καπουκίων στο Κάστρο της Χώρας (17ος αι.).

είναι ούτε ανατολικού ούτε δυτικού τύπου, αλλά ένα μεσογειακό μόνρφωμα ανάμεσα στην κυκλαδίτικη αρχιτεκτονική και τη βενετική και εν γένει τη δυτική¹¹. Κάτι ανάλογο ισχύει και για την περίπτωση του καθολικού της μονής των Φραγκισκανών Μινοριτών στ' Αγγίδια (Φραρώ), κτίσμα του 16ου αιώνα (εικ. 2), όπως και για εκείνη του καθολικού της μονής των Φραγκισκανών Καπουτσίνων στο Κάστρο, κτίσμα του 17ου αιώνα (εικ. 3), όπου δυτικά τεχνοτροπικά στοιχεία συνυπάρχουν με ντόπια, όπως π.χ. με τον κυκλαδίτικης αισθητικής τρούλλο.

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί η ανέγερση, κατά την παράδοση, ενός τουλάχιστον ορθόδοξου ναού κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου, με δουκική χορηγία, εκείνου του Προφήτη Ηλία στον Μπούργο της Χώρας¹². Η χορηγία πάντως Δυτικών αρχόντων προς λατρευτικούς χώρους του ανατολικού δόγματος συνεχίστηκε και κατά την Τουρκοκρατία, όπως το 1676, όταν ο άρχοντας Ιάκωβος Barozzi πιστεύεται ότι υπήρξε χορηγός της ανεγέρσεως του ναού της Παναγίας της Φιλωτίτισσας και δωρητής των εικόνων της¹³, ενώ το 1721 η «βγενεστάτη αρχοντοπούλα κυρία Παντέστου Μπαροτσοπούλα θεληματικώς θέλει και αφήνει στην Κυρία Θεοτόκο την Φιλωτίτισσα», δηλαδή στον ενοριακό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Φιλωτίου, ένα κτήμα «διά την ψυχικήν σωτηριάν αυτηνής και του μακαρίτη

11 Στον ευρύτερο βενετοκρατούμενο ελληνόφωνο χώρο εντοπίζονται και πολλά άλλα μνημεία, τα οποία αποτελούν υβριδικές αρχιτεκτονικές μορφές μεταξύ των ντόπιων πληθυσμών και των Βενετών. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του είδους αποτελεί η εκκλησία της Παναγίας του Πρίνου στον Μυλοπόταμο Ρεθύμνης. Βλ. σχ. Ό. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, σ. 299.

12 Γ. Μελισσηνός, *Η Νάξος σε απλή γεωγραφική - ιστορική - γεωλογική επισκόπηση*, Νάξος 1968, σ. 38.

13 Β. Slot, «Αγγίδια. Η τελευταία παρουσία της Βενετίας στις Κυκλάδες», *Φλέα* 38 (Απρίλιος - Ιούνιος 2013), σ. 16-1. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, «Αρχοντικές παρεμβάσεις σε εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες στο Φιλώτι του 17ου αιώνα», στο: Ι. Προμπονάς - Σ. Ψαρράς (επιμ.), «*Η Νάξος διά μέσου των αιώνων*». *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου* (Κωμική, 4-7 Σεπτεμβρίου 2008), σ. 352.

του ανδρός της»¹⁴. Μάλιστα η βενετικής καταγωγής αρχόντισσα του Φιλωτίου ζητούσε «να γραφθούν εις την πρόθεσι(ν) να μνημονευόνται αιωνίως» τα ονόματά τους¹⁵, προφανώς από τον τοπικό Ορθόδοξο εφημέριο. Ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιά ήταν στην πραγματικότητα η ακριβής έκταση αυτού του φαινομένου.

Μία άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή της συνύπαρξης των δύο κοινοτήτων αποτελεί η χρήση φορητών εικόνων βυζαντινής τεχνοτροπίας από Καθολικούς. Τέτοιες εικόνες είναι η αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας της Ελεούσας - Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στην Καθολική Μητρόπολη στο Κάστρο¹⁶, η Madonna Dolorosa στην Καπέλλα Καζάτζα¹⁷ και η Παναγία η Γλυκοφιλούσα στην Παναγία των Χιώνων¹⁸, καθώς και μία βυζαντινής τεχνοτροπίας εικόνα του Αγίου Αντωνίου στον ομώνυμο καθολικό ναό των Ιωαννιτών Ιπποτών στην παραλία της Χώρας (*“un quadro dilegno depintos. Antonio in pittura greca”*)¹⁹, ενώ και η εικόνα του Αγίου Ρόκκου στην Καθολική Μητρόπολη θεωρείται «ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας²⁰.

Παρόμοιο πάντως φαινόμενο είχε παρατηρηθεί και στη μητρόπολη-Βενετία, η οποία αντλούσε τεχνοτροπικά πρότυπα στη ζωγραφική φορητών εικόνων από το Βυζάντιο²¹. Η δε πολιτική ιδεολογία του *“translatio imperii”*, που είχαν υιοθετήσει οι Βενετοί μετά την άλωση της βασιλεύουσας (1453), βάσει της οποίας η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου εθεωρείτο οιονεί διάδοχος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην περιοχή της Μεσογείου, ευνοούσε τη συγκέντρωση και διαφύλαξη στη Βενετία παλαιών-βυζαντινών εικόνων²² και μάλιστα της Παναγίας²³.

14 Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, ό. π., σ. 351.

15 Ν. Κεφαλληνιάδης, Παναγία ή Φιλωτίτισσα, Αθήνα 1963, σ. 9, Σ. Ήμελλος - Σ. Ψαρράς Σ., *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742)*, τόμ. Α', Αθήνα 2011, σ. 444.

16 Ν. Κεφαλληνιάδης, *Το Κάστρο των Σανούδων*, Νάξος 2000, σ. 99. - π. Ρεμούνδος Ε. - Καρυστινιάς Λ., *Η Καθολική Μητρόπολη της Νάξου*, Νάξος 2002, σ. 11. - Μαστορόπουλος, ό. π. (υποσημ. 9), σ. 82, Ο. Καραγιάννη, «Η ζωγραφική εικόνων κατά την πρώιμη Βενετοκρατία (13ος - 14ος αι.)», στο: Χ. Μαλτέζου - Δ. Βλάσση - Α. Τζαβάρα (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Βενετία 2010, σ. 485.

17 Κεφαλληνιάδης, ό. π., σ. 108.

18 Μαστορόπουλος, ό. π. (υποσημ. 9), σ. 42.

19 G. Hofmann, “Vescovadi Cattolicidella Grecia”, *Orientalia Christiana Analecta* 115, vol. IV, Roma 1938, σ. 102.- Α. Μητσάνη, «Το “Δουκάτο του Αρχιεπελάγους” και οι Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου: ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα», στο: Α. Γιαννικουρή - Η. Ζερβουδάκη - Η. Κόλλιας - Ι. Παπαχριστοδούλου (επιμ.), *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζα*, τόμ. Β', Αθήνα 2004, σσ. 276-277.

20 Α. Κωσταρέλλη, «Τέχνη και χορηγία στη Νάξο. Οι μαρτυρίες των εικόνων (13ος - 19ος αι.)», *Φλέα* (υπό δημοσίευση).

21 Lauber, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 873.

22 Η ευλογία που αυτές έδιναν επί τόσους αιώνες στους βυζαντινούς αυτοκράτορες τώρα προσφερόταν πλέον στο βενετικό κράτος, το οποίο είχε αναλάβει τη διάσωσή τους και την τοποθέτησή τους σε περίοπτη θέση εντός καθολικών ναών. Βλ. σχ. E. Concina, “Venezia e l’ icona”, in: G. Ortalli (ed.), *Venezia e Creta*, Βενετία 1998, σσ. 524, 530, 536.- Φαίνεται λοιπόν ότι οι Βενετοί επεδίωκαν να κάνουν μία προπαγανδιστική χρήση των λαφύρων που έλαβαν από την Κωνσταντινούπολη μετά τη Δ' Σταυροφορία. Μέσω της μετακίνησης αυτών των έργων αλλά και των θρησκευτικών κειμηλίων -που εξέφραζαν την από τη Θεία Πρόνοια απορρέουσα ισχύ των βασιλέων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως επικεφαλής του χριστιανικού κόσμου και ως υπερασπιστών της χριστιανοσύνης- από την Κωνσταντινούπολη στη Βενετία, διέχθαν, κατά κάποιον τρόπο, την ιδέα της δικαιοδοσίας και του μεγαλείου του Βυζαντίου στη βενετική Δημοκρατία, δικαιολογούσαν την κατοχή των εδαφών του, που την παρουσίαζαν ως αποτέλεσμα της θείας βουλήσεως, και εμφανίζονταν ως διάδοχοί του. Βλ. σχ. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, «Ληλασία και μεταφορά κινητών πολιτισμικών αγαθών στη Δύση», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Αθήνα 2008: 314.- Έτσι λοιπόν, οι αρπαγέντες βυζαντινοί θησαυροί, μεταξύ των οποίων εικόνες, χρησιμοποιήθηκαν από τους Βενετούς με σκοπό να τροφοδοτήσουν το γόητρο της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, ιδίως δε σε περιόδους πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών. Βλ. σχ. Χ. Μαλτέζου, «Βυζάντιο - Βενετία: μία σχέση αγάπης και μίσους», στο: Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Αθήνα 2008, σ. 21.

23 Χαρακτηριστικά παραδείγματα ύπαρξης βυζαντινών εικόνων στη Βενετία αποτελούν η Παναγία η Νικοποιάς,

Επίσης, οι βυζαντινής τεχνοτροπίας εικόνες ήταν περιζήτητες για τους εύπορους κατοίκους της Βενετίας, οι οποίοι έκαναν μεγάλο αριθμό παραγγελιών εικόνων αυτού του είδους από την Κρήτη, ενώ και ορισμένοι συντηρητικοί καθολικοί κύκλοι υποστήριζαν, ιδίως μετά την Άλωση, ότι οι «ελληνικές εικόνες» αποτελούσαν την πιο γνήσια έκφραση του χριστιανικού δόγματος²⁴. Παρατηρήθηκε λοιπόν μία αμφίπλευρη ώσμωση μεταξύ Δυτικών και ντόπιων στον χώρο της εκκλησιαστικής τέχνης και στη Νάξο, κάτι που εντάσσεται στη γενικότερη μεταξύ τους πολιτισμική ώσμωση. Το γεγονός ότι τεχνοτροπικά οι εικόνες αυτές υπήρξαν προϊόντα του πολιτισμού των «σχισματικών» ανταγωνιστών τους Ελλήνων Ορθόδοξων δεν εμπόδιζε τους Λατίνους του Αιγαίου και της Νάξου από το να τους αποδίδουν τις δέουσες τιμές, θεωρώντας τις αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργικής τους ζωής.

Μόνο μετά την κατάλυση του Δουκάτου του Αιγαίου και την έλευση της Αντιμεταρρύθμισης φαίνεται να υπήρξε μία διαφορετική αντιμετώπιση έναντι της βυζαντινής τεχνοτροπίας από την πλευρά των Δυτικών, τουλάχιστον κάποιων οψίμως εγκατεστημένων Γάλλων στο νησί. Στους ανθρώπους του μπαρόκ, όπως π.χ. στους Γάλλους Καθολικούς μισσιοναρίους του 17ου και 18ου αιώνα επικρατούσε πολλές φορές ένας έντονος αντιβυζαντινισμός, ο οποίος εκδηλώθηκε και στις τεχνοτροπικές προτιμήσεις, κινούμενος ανάμεσα στα άλλα σε ένα γενικότερο «ανθελληνικό» κλίμα (αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον όρο), που υπέβασκε ανάμεσα στους Δυτικοευρωπαίους της εποχής²⁵. Υπήρξαν πάντως περιπτώσεις ντόπιων Λατίνων της Τουρκοκρατίας, π.χ. από την οικογένεια Della Rocca, οι οποίοι υπήρξαν δωρητές εσταυρωμένων «ορθόδοξης» τεχνοτροπίας, με «περικεκομμένο βάθος» (17ος - 18ος αι.)²⁶.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για τη γλώσσα. Σε κάποιες περιπτώσεις οι ίδιοι οι δούκες, ιδίως οι ύστεροι (16ος αι.), είχαν αρχίσει να υιοθετούν την ελληνική γλώσσα, όχι μόνο σε έγγραφα²⁷, αλλά και σε κτητορικές επιγραφές, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της μονής των Φραγκισκανών (Φραρώ) στ' Αγγίδια (1535): «ΙΩ. ΠΙΖΑΝΙ ΑΦΕΝΤΗΣ ΝΙΟΥ ΑΝΕΣΤΑΤΟΡ ΗΔ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΕΓΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΥ ΔΟΥΚΟΣ»²⁸. Αυτό αποτυπώνει προφανώς ένα κλίμα στο οποίο οι δούκες του νησιού, μην αποτελώντας απλώς αξιωματούχους μίας υπερπόντιας ναυτικής δύναμης, όπως της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, δηλαδή της Βενετίας, αλλά όντες ηγεμόνες ενός ανεξάρτητου εν πολλοίς νησιωτικού κρατιδίου, επιχείρησαν να διατηρήσουν κάποιες ισορροπίες ανάμεσα στους Δυτικούς κατακτητές και τους απογόνους τους και στον ντόπιο πληθυσμό, εντάσσοντας π.χ. στον μηχανισμό διοίκησης του δουκάτου Ελληνορθόδοξους, δεδομένου ότι είχαν προφανώς ανάγκη τη συνδρομή του

η Παναγία η Μεσοπαντίτισσα, η *Madonna della Pace*, η Παναγία η «Αρτοκωστά», η Παναγία του Πάθους, η Παναγία η Οδηγήτριακ.ά. βλ. σχ. Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος - 16ος αιώνας*, Αθήνα 1993, σσ. 18-20, Concina, ό.π., σσ. 523, 525, 531, 533-539, Μ. Georgoroulou, *Venice's Mediterranean colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge 2001, σσ. 220-223, 240-241.

24 Χατζηδάκη, ό. π., σ. 18.

25 B. Slot, «Ο ιεραπόστολος Robert Saulger (1637-1709), ιστοριογράφος των Κυκλάδων», *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977), σ. 140, Γ. Μαστορόπουλος, «Ναοί και μονύδρια της Χώρας Νάξου κατά την εποχή του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 19 (2004-2005), σ. 360, Θ. Κωτσάκης, «Δυτικοευρωπαϊκά αρνητικά στερεότυπα για τους Έλληνες», *Ναξιακά Γράμματα* 2 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2012), σσ. 22-23.

26 Μαστορόπουλος, ό.π., σ. 360.

27 W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μτφρ. Α. Φουριώτης, Αθήνα 1997, σ.710.

28 J. A. Buchon, *Voyage dans l' Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841*, Paris 1911, σ. 163, Π. Ζερλέντης, *Νησιωτική Επετηρίς*, Ερμούπολη 1918, σ. 223.- Ν. Κεφαλληνιάδης - Β. Slot, *Οικόσημα στη Νάξο*, Αθήνα 1980, σ. 6, Ν. Κεφαλληνιάδης, «Οι Κρίσιτι της Νάξου και τα οικόσημά τους», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3 (1982), σσ. 102-103.

Εικ. 4: Το οικόσημο των δουκών της Νάξου Crispi (1383-1566) στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου.

ντόπιου πληθυσμού έναντι εξωτερικών απειλών, αλλά και για τη διασφάλιση της εσωτερικής συνοχής του.

Το κλίμα αυτό διάθεσης προσεταιρισμού μερίδας τουλάχιστον του ντόπιου πληθυσμού αποτυπώνεται ανάγλυφα σε δουκικό οικόσημο των Crispi (1383-1566), που σήμερα σώζεται παραπεταμένο, θα έλεγε κανείς, στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου στο Κάστρο της Χώρας (εικ. 4). Στο κέντρο του οικοσήμου εικονίζεται ο δουκικός θυρεός με τους χαρακτηριστικούς τρεις ρόμβους, τον οποίον βαστούν δύο όρθια λιοντάρια, ενώ εκατέρωθεν εικονίζονται δύο νέοι, όπου ο ένας παίζει τσαμπούνα και ο άλλος χορεύει. Η υιοθέτηση από την πλευρά των ιδίων των ιταλικής καταγωγής δουκών του Αιγαίου της ναξιωτικής τσαμπούνας, ενός κατεξοχήν μουσικού οργάνου των ντόπιων–Ελληνορθόδοξων, ως οιοινεί συμβόλου της δουκικήςξεξουσίας, αποτελεί ένδειξη της πολιτισμικής και ιδεολογικής ταυτότητας της ανώτατης αρχής του δουκάτου²⁹.

Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει προφανώς να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο φαινόμενο που έλαβε χώρα στη λατινοκρατούμενη Ρωμανία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, όπου οι απόγονοι των Δυτικών κατακτητών είχαν αρχίσει να αφομοιώνονται πολιτισμικά από τον γηγενή πολιτισμό, διαφοροποιούμενοι ενίοτε από τους συμπατριώτες τους της μητροπολιτικής Δύσεως σε επίπεδο κυρίως γλωσσικό ή ακόμη και δογματικό, διαμορφώνοντας μία διακριτή ταυτότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας αποτελεί η περίπτωση της «επανάστασης» ή της «αποστασίας» του Αγίου Τίτου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη του 14ου αιώνα, όπου οι απόγονοι των Βενετών κατακτητών εξεγέρθηκαν από κοινού με Ελληνορθόδοξους συντοπίτες τους κατά της μητρόπολης Βενετίας, εγκαθιδρύοντας τη βραχύβια Δημοκρατία του Αγίου Τίτου (1363-1366), στη θέση εκείνης του Αγίου Μάρκου, κηρύσσοντας μεταξύ άλλων την ουσιαστική ισονομία μεταξύ της Ορθόδοξης και της Ρω-

²⁹ Κωτσάκης, ό. π. (υποσημ. 6), σσ. 287-288.

μαιοκαθολικής Εκκλησίας, ενώ πολλοί εξ αυτών ασπάστηκαν την Ορθοδοξία³⁰. Είναι προφανές ότι ενάμισι περίπου αιώνα μετά τη βενετική κατάκτηση σημαντική μερίδα των Βενετοκρητικών είχε αποκτήσει μία τοπική - κρητική συνείδηση, μην συνταυτιζόμενη πλέον με τον τόπο καταγωγής τους, τη Βενετία, αλλά με τον τόπο διαβίωσής τους, την Κρήτη. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε τότε και στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο³¹, όπου μάλιστα έλαβε χώρα στάση των φραγκικής καταγωγής ευγενών του νησιού εναντίον των επικυριάρχων Δυτικών ομογενών τους (1369), ένδειξη μίας υπό διαμόρφωση παρόμοιας «τοπικής ιθαγένειας»³², στη δε φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο της ίδιας περιόδου (14ος αι.) θεωρείται ότι έλαβε χώρα μία αφύπνιση της πατριωτικής συνείδησης των εκεί Φράγκων απογόνων των Σταυροφόρων, οι οποίοι έχαναν βαθμιαία την εθνική τους ταυτότητα κάτω από την επιρροή του βυζαντινού πολιτισμού³³.

Ανάλογο φαινόμενο τάσεων πολιτισμικής αφομοίωσης πιθανόν να ίσχυε, αν και σε μικρότερη κλίμακα, και στην περίπτωση της Νάξου, όπου οι δούκες μπορεί να ήταν βορειοϊταλικής καταγωγής ή καθολικού δόγματος, όμως ήταν πάνω απ' όλα Ναξιώτες, όπως υποδηλώνει η συνύπαρξη του δουκικού θυρεού με την τοπική τσαμπούνα μέσα στο δουκικό οικόσημο³⁴.

Τάσεις περιχαράκωσης του λατινικού στοιχείου (17ος - 19ος αι.)

Η τάση αυτή αφομοίωσης του φθίνοντος πλέον λατινικού στοιχείου, μέσα από την ανάπτυξη μίας υπό διαμόρφωση τοπικής ταυτότητας φαίνεται ότι ατόνησε μετά την οθωμανική κατάκτηση (1566), κάτι που αποτυπώνεται και στα υλικά κατάλοιπα. Το φαινόμενο αυτό ανεκόπη προφανώς εξαιτίας της αλλαγής των εκεί πολιτικών, κοινωνικών και δημογραφικών δεδομένων³⁵ και ιδίως με την πρόσδεση της καθολικής κοινότητας στο άρμα του γαλ-

30 Επί του βραχύβιου αυτού καθεστώτος διακηρύχθηκε μεταξύ άλλων η σχεδόν ισονομία και ισοτιμία μεταξύ Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εξέλπταν πλέον οι διώξεις και περιορισμοί κατά του ορθόδοξου κλήρου, ενώ και αρκετοί Βενετοί αποκήρυξαν το καθολικό δόγμα και έγιναν Ορθόδοξοι. Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν για ακόμη μία φορά τη σύνδεση μεταξύ της υπό διαμόρφωση τότε νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας με την Ορθοδοξία. Βλ. Χ. Μαλιέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο: Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1988, σσ. 125-126, Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σσ. 187-190.- Α. Παπαδιά-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο: Χ. Μαλιέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα 1993, σ. 178.

31 Ν. Μοσχονάς, «Ετερόγλωσσοι πληθυσμοί και επικοινωνία στο φραγκικό βασίλειο της Κύπρου», στο Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου (4-6 Οκτωβρίου 1990)*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σσ. 141-144, Α. Πάρδος, «Το ιδεολογικό και πολιτισμικό κρητίδωμα της κυπριακής Αντίστασης (12ος-16ος αι.)», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 9 (Ανοιξη 2014), σσ. 110-130.

32 Πάρδος, ό.π., σ. 121.

33 Θ. Σανσαρίδου-Hendrickx, *Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στον Μεσαίωνα με βάση το Χρονικό του Μορέως*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 12.

34 Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ. 6), σσ. 287-288, 549.

35 Μετά την οθωμανική κατάκτηση εξέλπταν οι λόγοι που οδήγησαν κάποιους δούκες της Νάξου, βορειοϊταλικής καταγωγής, να εντάξουν στον μηχανισμό διακυβέρνησης του κρατιδίου τους ντόπιους Έλληνες, σε μία προσπάθεια συσπείρωσης του εγχώριου στοιχείου στο σύνολό του έναντι του εξωτερικού - οθωμανικού κινδύνου. Αντιθέτως, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας επί της Νάξου, οι Δυτικοί του νησιού -στους οποίους συγκαταλέγονταν πλέον πολλοί νεοφερμένοι από άλλα νησιά- από σφοδρούς πολέμους των Οθωμανών μεταβλήθηκαν σε οιονεί συνδιαχειριστές της εξουσίας, αφού πέραν της καταβολής του ετησίου φόρου προς την κεντρική οθωμανική διοίκηση, στην πραγματικότητα αυτοί ήταν οι πραγματικοί κυρίαρχοι σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, επιδεικνύοντας κατά κανόνα νομιμοφροσύνη προς τον σουλτάνο και διατηρώντας ισχυρά κατάλοιπα μίας παρωχημένης πλέον ιδιότυπης φεουδαρχίας. Βλ. σχ. Θ. Κωτσάκης, «Η παρουσία και η πολιτική και πολιτισμική διεύθυνση δυτικών αποικιοκρατικών δυνάμεων στο Αιγαίο και ιδίως

λικού παράγοντα³⁶. Η ύπαρξη στο νησί δυτικών εμπορικών προξενείων, υποπροξενείων και προξενικών γραφείων, τα οποία διατηρούσαν ιδιαίτερες σχέσεις με το καθολικό στοιχείο του νησιού, καθώς και η συχνή σύμπραξή τους με τα πληρώματα δυτικών πολεμικών πλοίων, που ναυλοχούσαν στην περιοχή, αντανακλά αυτή την πραγματικότητα. Μετά λουπόν την οθωμανική κατάκτηση και ιδίως κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης οι Δυτικοί της Νάξου έπαψαν να έχουν ως κέντρο αναφοράς τους μία εν δυνάμει τοπική ταυτότητα, αλλά συνταυτίστηκαν έως ένα βαθμό με τα συμφέροντα δυτικών μεγάλων δυνάμεων και ιδίως με εκείνα της Γαλλίας, όπως κατέδειξε και η περίπτωση των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης στο νησί (1821)³⁷.

Έτσι θα παρατηρηθούν στους κόλπους των Καθολικών της Νάξου τάσεις συντηρητισμού, εάν όχι απομονωτισμού, που ως στόχο είχαν προφανώς τη διατήρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας, λόγω και της προσχώρησης σημαντικής μερίδας του ποιμνίου τους στην Ορθοδοξία. Είναι ενδεικτικό ότι έφτασαν στο σημείο να ζητήσουν άδεια από τον Πάπα να συνάπτουν γάμο ακόμη και με πρώτες ξαδέλφες τους, την οποία και έλαβαν, σύμφωνα τουλάχιστον με πληροφορίες που μας παρέχει Γάλλος περιηγητής του τέλους του 17ου αιώνα³⁸. Από την άλλη όμως, συχνά «εξελλήνιζαν» τα ονόματά τους, ιδίως τα βαπτιστικά: π.χ. *Γιαννούλης, Φιλιππάκης, Φραντζεσκάκης, Γλουμάκης ή Γλυμάκης* κ.ά.³⁹.

Πάντως, οι Καθολικοί του νησιού εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν, παράλληλα με την ελληνική, και την ιταλική γλώσσα, τη γλώσσα των προγόνων τους, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ακόμη και λίγες δεκαετίες μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους. Αν και είχαν περάσει πάνω από επτά αιώνες από την Δ' Σταυροφορία και σχεδόν τρεις αιώνες από την κατάλυση του Δουκάτου του Αιγαίου από τους Οθωμανούς Τούρκους (μέσα 19ου αιώνα), εντοπίζονται επιστολές γραμμένες στην ιταλική γλώσσα, κάτι που αντανακλά ίσως μία διάθεση διαφοροποίησης από τους συντοπίτες τους Ελληνορθοδόξους, για λόγους όχι μόνο θρησκευτικούς, αλλά μάλλον κοινωνικούς (πολλοί εκ των Καθολικών ή σαν κτηματίες)⁴⁰. Ορισμένοι δε, κατά το πλείστον γαλλικής καταγωγής, θα χρησιμοποιήσουν τη γαλλική ως όργανο γραπτής τουλάχιστον επικοινωνίας, στο πλαίσιο πιθανόν της ταύτισης των συμφερόντων τους με εκείνα της προστάτιδος των Καθολικών του Αιγαίου, Γαλλίας⁴¹.

Η εν γένει πάντως αυτή τάση διάθεσης των Καθολικών της Νάξου -ή τουλάχιστον μερίδας τους- πολιτισμικής διαφοροποίησης από τους υπόλοιπους συντοπίτες τους θα ατονήσει κυρίως μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους (1830). Έκτοτε θα επέλθει μία σχετική πολιτισμική ομογενειοποίηση σε ολόκληρη την ελεύθερη τότε ελλαδική επικράτεια, η οποία οφειλόταν εν πολλοίς στον κρατικό μηχανισμό και ιδίως στη δημόσια εκπαίδευση, αλλά και στο γεγονός της δημιουργίας μίας συντεταγμένης πολιτείας, που δεν επέτρεπε πλέον την άσκηση της έντονα παρεμβατικής πολιτικής του παρελθόντος εντός της επικράτειάς της

στη Νάξο (16ος - 20ός αι.)», *Ναξιακά* 1 (2011), σσ. 525-526, 530-531.

36 Σχετικά με την παρουσία του γαλλικού παράγοντα στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία, αλλά και μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, βλ. σχ. Θ. Κωτσάκης, «Η γαλλική παρουσία στη Νάξο (17ος - 20ός αι.)», *Φλέα* 44 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2014), σσ. 65-72.

37 Β. Slot, «Το ημερολόγιο του προξένου της Ολλανδίας στη Νάξο», *Ναξιακά* 19-20 (1988), σ. 10, Θ. Κωτσάκης, «Η δράση Δυτικών μισσιοναρίων στο Αιγαίο (16ος - 20ός αι.) και το φαινόμενο του "πολιτιστικού ιμπεριαλισμού"», *Νέες Ερμής ο Λόγιος* 8 (Φθινόπωρο 2013), σ. 119, *Ο ίδιος*, ό.π. (υποσημ. 6), σσ. 96-100.

38 J.PittondeTournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιτελάγου 1700-1702*, μτφρ. Μ. Απέργη - Μ. Απέργης, Ηράκλειο 2003, σ. 234.

39 Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 320.

40 Ό.π., σσ. 541-543.

41 Ό.π., σσ. 541-543.

από την Γαλλία, της οποίας ο ρόλος στα των Καθολικών των Κυκλάδων εκ των πραγμάτων υποβαθμίστηκε. Επίσης, έκτοτε συνέχισε να υποβαθμίζεται η κοινωνική θέση των Καθολικών γαιοκτημόνων, στο πλαίσιο της ένταξής τους σε μία ευνομούμενη και συντεταγμένη πολιτεία, και σε συνδυασμό με το γεγονός της γενικότερης υποβάθμισης του ρόλου της γαιοκτησίας ως παράγοντα κοινωνικό-οικονομικής ανέλιξης κατά τον 19ο αιώνα, λόγω της ραγδαίας αστικοποίησης της κοινωνίας, επήλθε η κατάπτωση της ισχύος τους, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί στα μέσα του 20ού αιώνα με την απαλλοτρίωση και των τελευταίων μεγάλων κτημάτων τους (π.χ. στις Μέλανες το β' μισό της δεκαετίας του 1940)⁴². Η τάση αυτή της περαιτέρω πολιτισμικής αφομοίωσης του λατινικού στοιχείου μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους αποτυπώνεται μεταξύ άλλων σε συνοδευτικές ελληνόγλωσσες επιγραφές οικοσήμων καθολικών οικογενειών του τέλους 19ου αιώνα, όπως των Μπαρότση (1875) και των Σομμαρίπα (1892)⁴³, καθώς και στο γεγονός της εν γένει ολοκληρωτικής επικράτησης της ελληνικής γλώσσας τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο.

Εν κατακλείδι, η συνύπαρξη Ελλήνων Ορθοδόξων και Λατίνων στη Νάξο αποτυπώθηκε μέσα από διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμικού φαινομένου και μάλιστα στα υλικά κατάλοιπα καθ' όλη την περίοδο που ξεκινά από την επαύριο της Δ' Σταυροφορίας και που φθάνει έως και την ίδρυση του Βασιλείου της Ελλάδος. Ιδίως η στάση των Λατίνων της Νάξου έναντι του πολιτισμού των γηγενών Ελληνορθοδόξων φαίνεται ότι πέρασε από διάφορες φάσεις, δεδομένων των μεταβαλλόμενων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί ανά τους αιώνες και που είχαν επιπτώσεις στη διαμόρφωση της κοινωνικό-πολιτισμικής ταυτότητας της κοινότητάς τους. Η προσοικείωση από την πλευρά των Λατίνων στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και οι τάσεις απομονωτισμού τους αποτελούν φαινόμενα που συνυπήρξαν σε μικρό ή σε μεγαλύτερο βαθμό κατά τη μακράιωνα συνύπαρξη των δύο πλευρών. Η διγλωσσία, χαρακτηριστικό φαινόμενο του αποτυπωμένου γραπτού λόγου τους, αντανακλά αυτή την υβριδική πολιτισμική τους ταυτότητα. Ανάμεσα στη Δύση, τον μακρινό τόπο καταγωγής τους με τον οποίο διατηρούν επαφή κυρίως για θρησκευτικούς λόγους, και στην καθ' ημάς Ανατολή, στην οποία βρίσκεται το νησί μας, ο γενέθλιος τόπος των ιδίων και των προγόνων τους, οι Καθολικοί της Νάξου υπήρξαν και εξακολουθούν και σήμερα να αποτελούν μία γέφυρα ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, μπολιάζοντας το πολιτισμικό τοπίο του νησιού μας με στοιχεία της πολιτισμικής τους ιδιοπροσωπίας, διατηρώντας παράλληλα και καλλιεργώντας στοιχεία της ελληνικής εθνο-πολιτισμικής ταυτότητας.

42 Ό. π., σσ. 568-569.

43 Ό. π., σ. 520.

ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΥΣΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19 ΑΙΩΝΑ.

MARIELLE MARTINIANI-REBER*

Έχουμε δει¹ ότι οι συμβολαιογραφικές Πράξεις του Στέφανου Τ(ρ)ουμπίνου αποτελούν μια μοναδική πηγή πληροφοριών για τον Υλικό Πολιτισμό της νήσου Νάξου εκείνης της εποχής. Η ανακοίνωσή μας αποτελεί συνέχεια της μελέτης του Μ. Campagnolo². Το βάρος θα δοθεί στην ανάλυση των υφασμάτων κατοικιών που συναντούμε στην γεωγραφική περιοχή της ανατολικής Μεσογείου και που αντιπροσωπεύουν μια αξιοσημείωτη πολιτισμική κληρονομιά. Μπορούμε να συγκρίνουμε τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα που παραθέτει ο Τ(ρ)ουμπίνος με κομμάτια που σώζονται σε δημόσιες συλλογές. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τα ασπρόρουχα, που όπως όλοι γνωρίζουμε, αποτελούσαν μέρος της προίκας. Τα κείμενα του Τρουβίνου είναι πλούσια σε τέτοιες αναφορές³.

Τα διάφορα κομμάτια ενός ενδύματος, τόσο ανδρικού όσο και γυναικείου εμφανίζονται επίσης στις συμβολαιογραφικές Πράξεις του Τ(ρ)ουμπίνου. Θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι στο παρελθόν τα ρούχα είχαν μια διάρκεια ζωής μεγαλύτερη από αυτήν που έχουν σήμερα και αυτό όχι μόνο για οικονομικούς λόγους. Το λινάρι και το μετάξι είναι υφαντικές ίνες, ιδιαίτερα γερές, αρκεί, φυσικά, να προστατεύονται από το φως της ημέρας και από την υγρασία. Τα χειροποίητα νήματα ήταν πολύ πιο ανθεκτικά από τα βιομηχανοποιημένα των ημερών μας, και ειδικά όταν δεν ήταν βαμμένα. Επίσης, τα σεντόνια από λινάρι μπορούσαν να κρατήσουν μια ζωή, ίσως και περισσότερο. Για να περιοριστούν τα έξοδα της ένδυσης με μεγαλύτερη συνέπεια από αυτήν των ημερών μας, τα ρούχα έπρεπε να ξαναχρησιμοποιηθούν μετά από μετατροπή τους. Αυτό φαίνεται να εννοούν οι συμβολαιογραφικές Πράξεις δεδομένου ότι τα κουστούμια που κληροδοτούνταν έπρεπε να προσαρμοστούν στους δικαιούχους που δεν είχαν απαραίτητα τις ίδιες διαστάσεις ή το ίδιο βάρος. Παρά το γεγονός ότι οι Πράξεις δεν είναι τόσο λεπτομερείς, σχετικά με τη σύνθεση των κουστουμίων, μπορούμε να τα φανταστούμε από τις περιγραφές των περιηγητών της Δύσης και τις εικονογραφήσεις των αφηγημάτων τους.

Πρώτον, αξίζει να αναρωτηθούμε ποια ήταν η θέση των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων στην πολιτιστική κινητή κληρονομιά των Ναξιωτών. Ένα στοιχείο των Πράξεων μπορεί να δώσει ίσως κάποια απάντηση: παρατηρούμε πράγματι ότι τα υφάσματα και τα ρούχα καταλογογραφούνται στο τέλος των σημειώσεων όταν αυτές έχουν μεγάλο αριθμό λημμάτων. Τα λήμματα διανέμονται ως εξής: πρώτα αναφέρονται τα ακίνητα, ακολουθούν τα έπιπλα, τα κοσμήματα, τα υφάσματα επίπλωσης και τελευταίος εμφανίζεται ο ρουχισμός.

* Curator in chief emeritus, Musée d'art et d'histoire, Genève. Μετάφραση από τα Γαλλικά, Λίλα Χατζηγεωργίου

1. Σε παρουσίαση του Μ. Campagnolo.

2. Στ. Εμμ. Ψαρράς και Μ. Campagnolo, Ο νοτάριος της Νάξου, Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712- 1738), Αθήνα 2010.

3. Μια άλλη συλλογή ναξιωτικών συμβολαιογραφικών πράξεων, αυτή του συμβολαιογράφου Παπα Στέφανου Αρώνη (1716.1738), από το Φιλώτι, έχει επίσης δημοσιευτεί από τους Στ. Δ. Ήμελλο και Στ. Εμμ. Ψαρρά, Νοταριακές Πράξεις, Αθήνα 2011. Ωστόσο οι πράξεις αυτές δεν δίνουν αρκετές πληροφορίες για τα κλωστοϋφαντουργικά ή τα ενδυματολογικά προϊόντα.

Ωστόσο, το σχήμα αυτό δεν είναι αμετάβλητο και η σύνθεση των λημμάτων μπορεί να αλλάξει. Βέβαια, συχνά αυτές οι καταχωρήσεις αναφέρουν μεγάλες ποσότητες υφασμάτων, ειδικά όταν τα έγγραφα αφορούν κληρονομιά ευκατάστατων ατόμων.

Διάφορες κατηγορίες υφασμάτων επίπλωσης

Οι Πράξεις αναφέρουν πολλά είδη κλινοσκεπασμάτων, στρώματα, κουβέρτες, κούβερλι, σεντόνια, μαξιλάρια, μαξιλαροθήκες, είδη που αποτελούν το κύριο μέρος της προίκας.

Στις Πράξεις αναφέρεται μεγάλος αριθμός ρουχισμού με ή χωρίς εξαρτήματα όπως π.χ. κοσμήματα. Μερικά ρούχα είχαν κεντημένα ή υφαντά στολίδια. Μερικές φορές, όμως, έχουμε ρούχα καθημερινής χρήσης που έπρεπε να είχαν κάποια αξία για τους φτωχούς ανθρώπους, αφού αποτελούσαν μέρος της διαθήκης τους.

Τα υλικά

Μόνο το μετάξι αναφέρεται συχνά καθώς και τα γαιτάνια που μάλλον θα ήταν, είτε από επιχρυσωμένο ασήμι, είτε από επιχρυσωμένο χαλκό ή ακόμη και από ορείχαλκο. Τα πιο συνηθισμένα υλικά, όπως το λινάρι, το βαμβάκι, το μαλλί δεν περιέχονται στον κατάλογο των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, εκτός από ορισμένες αναφορές στο μαλλί όταν πρόκειται για γέμισμα των μαξιλαριών.

Οι τεχνικές

Οι τεχνικές φυσικά δεν περιγράφονται και οι όροι που τις ορίζουν μερικές φορές είναι δύσκολο να ερμηνευθούν. Ωστόσο, η ακρίβεια της ελληνικής γλώσσας, με τη συχνή χρήση των σύνθετων λέξεων μας επιτρέπει να φανταστούμε το υφαντό στο οποίο γίνεται αναφορά. Μπορούμε επίσης να καταλάβουμε το νόημα ορισμένων ονομασιών ανατρέχοντας στην προέλευσή τους, όπως για παράδειγμα η καμούχα που προέρχεται από το αραβικό *kimha*, και που πιθανότατα είναι το μεταξωτό σατέν. Υπάρχουν επίσης και άλλοι όροι για το μετάξι όπως το τζαγιτούνι που, προσωπικά, θα θεωρούσα αντίστοιχο του *shantung*, δηλαδή μεταξωτό ύφασμα αρκετά βαρύ, κινεζικής προέλευσης, που γίνεται με ακανόνιστα νήματα υφαδιού δίνοντας έτσι στο ύφασμα ένα αποτέλεσμα αυλακωτό.

Οι ταφτάδες είναι σαφώς τα καλύτερα μεταξωτά υφάσματα, δηλαδή απλά μεταξωτά και όχι ιδιαίτερα ακριβά.

Ο όρος μπροκάδα ή προκάδα, προέρχεται πιθανότατα από το brocart, γενικός όρος που δηλώνει το μετάξι ζακάρ (ύφασμα του οποίου ο σχεδιασμός έχει δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της ύφανσης, και όχι μετά, όπως στα κεντήματα). Συναντούμε επίσης τον όρο ράσινο, πιθανότατα μεταξωτό σατέν από το ιταλικό *raso*.

Μια άλλη τεχνική έχει πάρει την ονομασία της από το ιταλικό επίθετο *pressato*, στα ελληνικά πρεσάτος ή πεσάτος. Μπορεί πιθανώς να σημαίνει ένα ύφασμα μουαρέ καθώς ο όρος αυτός συνδέεται με ακριβή επίπλωση που χρησιμοποιεί ως ύφασμα το μετάξι.

Στην περίπτωση που χρησιμοποιείται το βαμβάκι μπορεί να εννοούν ένα ύφασμα σαν το τσίτι.

Πολλά κεντήματα των οποίων οι ονομασίες παραπέμπουν σε πολύ γνωστά παραδείγματα, είναι τα ασπροκεντήματα.

Τέλος, γνωρίζουμε ότι η Νάξος ήταν φημισμένη για τα κόκκινα κεντήματά της και που πολλά έχουν διατηρηθεί. Ο Άγγλος περιηγητής James T. Bent, στο κεφάλαιο του βιβλίου

του⁴, σχετικά με την Απειράνθο, αναφέρεται στην κατασκευή αυτών των κόκκινων κεντημάτων σημειώνοντας ότι «σε κανένα άλλο μέρος της Νάξου το κέντημα δεν είναι τόσο σημαντικό». Σίγουρα ωστόσο αυτό το είδος των κεντημάτων κατασκευάστηκε και σε γειτονικά νησιά της Νάξου. Σε κάθε περίπτωση οι κοκκινοκέντητες εμφανίζονται στα Πρακτικά του Τρουβίνου, ειδικά για τις κουρτίνες.

Το λινό

Εμφανίζεται σε μεγάλες ποσότητες σε ορισμένα προικιά, όπως αυτά της Anpexina Koronello (καταχώρηση, 23 Φεβρ. 1717) Έχουμε 10 ζεύγη σεντονιών και 7 κουρτίνες. Επίσης αναφέρονται και τραπεζομάντηλα, για παράδειγμα, 13 στην ίδια προικιά⁵.

Ένας άλλος όρος που έχει ανάγκη ερμηνείας εμφανίζεται επίσης στα Πρακτικά του Τ(ρ)ουμπίνου: είναι η βαλέντσια ή βαλέτσια. Θα λέγαμε ευχαρίστως, εδώ, πως πρόκειται για τη φαρδιά και μακριά πάντα που τοποθετείται στην κορυφή του ουρανού του κρεβατιού. Η λέξη προέρχεται από τη γαλλική valance που σώζεται μέχρι σήμερα στην αγγλική γλώσσα. Το ύφασμα αυτό συνδέεται με την επίπλωση αστικού εσωτερικού χώρου.

Εξάλλου, τα υφάσματα που συνδέονται με τα κλινοσκεπάσματα είναι και αυτά που αναφέρονται και πιο συχνά.

Η γυναικεία φορεσιά

Αποτελεί μέρος της της προίκας που αναφέρεται συχνά στον Τ(ρ)ουμπίνου, κατέχοντας ωστόσο λιγότερο σημαντική θέση από αυτή της ιματιοθήκης. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για πουκάμισα ή γελέκια.

Σύμφωνα με Δυτικούς συγγραφείς, η γυναικεία φορεσιά της Νάξου θεωρείται μάλλον απλή. Ωστόσο, αυτές οι πηγές, καθώς και οι εικονογραφήσεις, μας παρέχουν ελλιπή ενημέρωση για την πραγματική φύση της φορεσιάς: μία απεικόνιση, για παράδειγμα, στο *Costume of Turkey* του Octavian Dalvimart⁶, μεταγενέστερη, είναι αλήθεια, από τις Πράξεις του Τ(ρ)ουμπίνου είναι χαρακτηριστική. Πολύ απλοποιημένη και πολύ στυλιζαρισμένη, η εικόνα δείχνει μία ένδυση που δεν έχει καμιά σχέση με τα χρώματα και τα χρυσοκεντήματα των φορεσιών των κομψών γυναικών της Νάξου που αναφέρει ο Τ(ρ)ουμπίνου.

Τα εξαρτήματα της ενδυμασίας

Τα φακιόλα αναφέρονται μερικές φορές ως εξαρτήματα πολυτελείας. Στο συμβόλαιο της προίκας της Chroussi Deremon, υπάρχουν δύο, διακοσμημένα με μαργαριτάρια: το ένα έχει χρυσά στολίδια, στύλους, και άλλα είδη διακόσμησης όπως μποτόνια που είναι τα διακοσμητικά νομίσματα των ανδρών της Κρήτης, και το άλλο φέρει διακόσμηση από αργυροδιάχρυσους στύλους.

Η δαντέλα

Ισχυρή παρουσία στην δυτική μόδα της εποχής, η δαντέλα εκπροσωπείται επάξια στη Νάξο. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αναφορές στις δαντέλες της Νάξου είναι βενετσιάνικες. Γορδέλλα, βενετσιάνικα *cordella* για παράδειγμα, ή ακόμη μέρλα, για *merletta*.

Ένας άλλος όρος, που αναφέρεται στον Τ(ρ)ουμπίνου, γνωστός στη Νάξο και την Πάρο,

4. J. T. Bent, *The Cyclades or Life among the insula Greeks*, London 1885, σ. 354-358

5. Τ(ρ)ουμπίνος, σ. 52

6. O. Dalvimart, *Costumes of Turkey*, Londres 1802, πιν. XXXVII, «A Female of the Island of Naxos».

είναι αυτός του ξεχυτένιου. Χρησιμοποιείται για διάφορα υφάσματα, όπως τα σεντόνια, οι κουρτίνες, και το πίσω μέρος του μαξιλαριού. Καθώς χρησιμοποιείται συχνά σε συνδυασμό με τη δαντέλα (μέρλα), αλλά και μερικές φορές με τα κοκκινοκεντήματα, νομίζω ότι θα πρέπει να θεωρηθεί σαν στολίδι κεντήματος με αζούρ όπως το *punto tagliato* των Βενετών⁷. Το κοφτάνευατο που εμφανίζεται στο ίδιο περιβάλλον θα μπορούσε να είναι μια παραλλαγή.

Εισαγόμενα προϊόντα

Το νησί της Νάξου, που κατοικούνταν από οικογένειες με καταγωγή από τη Δύση, ήταν σίγουρα ένας σημαντικός προορισμός για το εμπόριο με το Δυτικό κόσμο. Στο βιβλίο του που δημοσιεύθηκε το 1801, αλλά που περιγράφει το ταξίδι του στις Κυκλάδες, περίπου 20 χρόνια νωρίτερα, ο Sonnini δεν διστάζει να ενθαρρύνει τους συμπατριώτες του να εγκατασταθούν εκεί για να δραστηριοποιηθούν στο εμπόριο επικαλούμενος τη διαθεσιμότητα των κατοικιών και των εμπορικών χώρων⁸.

Όσον αφορά τη δαντέλα, το ερώτημα παραμένει, η Νάξος θα μπορούσε να εισάγει τις δαντέλες της από τη Βενετία αλλά επίσης και να τις κοπιάρει, όπως γινόταν στην Κρήτη (βλ. συλλ. Μουσείο Ηρακλείου, συλλ. Musée d'art et d'histoire της Γενεύης⁹, Victorian and Albert Museum του Λονδίνου)¹⁰. Φαίνεται, επίσης, όπως πιστεύουν κάποιοι μελετητές της δαντέλας του 18ου/19ου αιώνα, που έχουν κατασκευαστεί στην Ελλάδα, οι δαντέλες με βελονάκι είναι παρόμοιες με εκείνες που παράγονταν στη Βενετία του 16ου και του 17ου αιώνα¹¹. Είναι πολύ δύσκολο να διακρίνει αυτές τις μέρλες από τις αυθεντικές βενετσιάνικες *merlette*.

Είναι πιθανό ότι ένα άλλο είδος κεντήματος, τα ασπροκέντητα ή τα ασπροκέτητα στον Τ(ρ)ουμπίνιο, να είναι εισαγόμενο είδος, ωστόσο το πιο πιθανό είναι αυτά τα εργόχειρα να έγιναν στην ίδια τη Νάξο κατά τη συγκέντρωση των προικιών. Πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, για μια παράδοση που χρονολογείται από το Μεσαίωνα, και που οι παλαιότερες μαρτυρίες έχουν διασωθεί στη Γερμανία και στη γερμανόφωνη Ελβετία¹².

Όπως έχουν δείξει οι μελέτες των περιηγητών της Δύσης και ειδικότερα το εμπειριστωμένο άρθρο της Ειρήνης Αποστόλου¹³, τα ρούχα που βλέπουμε στις εικονογραφήσεις

7. Για τις ειδικές ονομασίες των βενετσιάνικων δαντελών, βλ. D. Davanzo Poli, *Il merletto veneziano*, Novara 1998.
8. O. C. E. Savary σε μία επιστολή του, βλ. *Lettres sur la Grèce pour servir de suite à celles sur l'Égypte*, Παρίσι 1788, επανέκδοση στον H. Duchêne, *Le voyage en Grèce*, Παρίσι 2003, σ.367-375 περιγράφει τη φορεσιά της Κάσου καθώς και τις κλωστοϋφαντουργικές ασχολίες των γυναικών του νησιού (υφαντουργία, κέντημα...), και ο C. N. Sonnini de Manoncourt, *Voyage en Grèce et en Turquie*, Παρίσι 1801, II, σ. 287-294.
9. Για μία σύντομη παρουσίαση των κρητικών δαντελών του Musée d'art et d'histoire de Genève, voir M. Martiniani-Reber, « A propos des dentelles crétoises du Musée d'art et d'histoire de Genève », *Dentelles et broderies, Hommage à Youlie Spantidaki*, Μιλάνο Λυών 2014, σ. 31-39.
10. Βλ. Λ. ντε Τσάβες, Η ελληνική δαντέλα στο Μουσείο *Victoria and Albert*, Αθήνα 1999 και Χ. Πολίτου, « La broderie à fils tirés dans les îles grecques, les métamorphoses d'une technique », *Dentelles et broderies, Hommage à Youlie Spantidaki*, Μιλάνο Λυών 2014, σ. 41-47.
11. Βλ. Τ. Ιωάννου-Γιανναρά, *Ελληνικές κλώστινες συνθέσεις Δαντέλες*, Αθήνα 1986.
12. Βλ. ένα τραπεζομάντηλο του. du Landes museum, Ζυρίχη. του οποίου ο χορηγός, που πιθανόν να είναι ένας εκκλησιαστικός αξιωματούχος, είναι άγνωστος, τραπεζομάντηλο το οποίο προέρχεται σίγουρα από την Ανατολική Ελβετία. Πρόκειται ένα κέντημα από λινάρι σε λινό ύφασμα. Η διακόσμηση περιλαμβάνει 26 μενταγιόν σε σχήμα οβάλ, στολισμένα με διακοσμητικά στοιχεία, (διαστάσεις: ύψος 106 εκ., φάρδος 670 εκ., inv. LM 16405, βλ. Verena Studel, *Schweizerische Leinenstickereien des Mittelalters und der Renaissance*, Βέρνη 1954, πιν. 1), και Υ. Spantidaki, «Un opus teutonicum au Musée Benaki », *Museo Benaki*, 9, 2009, 2009, σ. 144-208
13. Irini Apostolou, "L'apparence extérieure de l' Oriental et son rôle dans la formation de l' image de l'autre par les voyageurs français au XVIIIe siècle", *Cahiers de la Méditerranée*, σελ. 181-200.

χρησιμοποιούνται κυρίως για να διακρίνονται οι διάφορες ομάδες, για να επιτρέπουν στον αναγνώστη να διακρίνει τις διαφορετικές εθνικότητες, και κατ' επέκταση τους κατοίκους των διαφόρων νησιών, ή τουλάχιστον να υπάρχει η ψευδαίσθηση αυτής της αναγνώρισης. Στην πραγματικότητα, αυτές οι ενδυμασίες αποτελούν επίσης το σύμβολο της τοπογραφίας των νησιών. Ο Choiseul Gouffier γελοιοποιούσε τα ρούχα των κατοίκων της Κιμώλου, καθώς και εκείνα της Νάξου¹⁴. Τα κοντά φορέματα και τα καλυμμένα με χοντρές κάλτσες πόδια σόκαραν τους Δυτικούς. Έναν αιώνα πριν, ο Jacob Spon έδειχνε ενδιαφέρον για την κυκλαδίτικη γυναικεία φορεσιά¹⁵, σε αντίθεση με τον Tournefort¹⁶.

Οι επεξηγήσεις των Πράξεων δείχνουν διάφορα υφάσματα και εισαγόμενα είδη που δηλώνουν την πρόθεση αφομοίωσης της ξένης αστικής τάξης από τους Ναξιώτες όταν, βέβαια, η οικονομική κατάσταση τους το επιτρέπει.

Είναι εξάλλου αυτά τα στολίδια, με έντονη την επίδραση της Δύσης, που εκτιμούν περισσότερο οι ταξιδιώτες, δεν είναι ωστόσο αυτά που μπορεί να δει κανείς στις εικονογραφήσεις. Οι ταξιδιώτες έπρεπε να δείξουν εξωτισμό στον αναγνώστη.

Ωστόσο, με μία δίκαιη επαναφορά των πραγμάτων, μερικές δεκαετίες μετά τη συγγραφή των Πράξεων του Τ(ρ)ουρμπίνου, η Δυτική μόδα είναι αυτή που επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη μόδα της Ανατολής. Έτσι στη Γενεύη, ο Jean-Jacques Rousseau κυκλοφορούσε ως Αρμένιος¹⁷ και ο ζωγράφος Liotard ως Οθωμανός. Γνωρίσαμε επίσης σε όλη τη Δυτική Ευρώπη ρούχα σε λευτικό, λεβαντίνικο, τούρκικο στυλ, τουρμπάνια και σκουφιά αλλά τούρκα όπως αυτά που φορούσαν οι Σουλτάνοι.

Οι ταξιδιώτες της Δύσης επαίνεσαν επίσης την έλλειψη κορσέδων¹⁸ στα γυναικεία φορέματα όπως επίσης την πουδραρισμένη περούκα. Εκτιμούν επίσης, όπως ο Sonnini, την ποιότητα της κατασκευής, από τις ίδιες τις γυναίκες, ορισμένων αξεσουάρ, όπως π.χ. τις μεταξωτές κάλτσες που έπλεκαν οι γυναίκες της Τήνου, και μάλιστα ο ίδιος αναρωτιέται για ποιο λόγο η Γαλλία δεν τις εισάγει.

Η φορεσιά είναι διφορούμενη στα μάτια των ταξιδιωτών, στα νησιά των Κυκλάδων. Εκτιμούν τόσο πολύ τα ανατολίτικα στολίδια, ώστε τα υιοθέτησαν επιστρέφοντας στην Ευρώπη, τουλάχιστον ορισμένοι. Αρέσκονται στην άνεση, μακριά από τις απρόοπτες καταστάσεις της Δυτικής Ευρώπης. Αυτή η αρέσκεια για εξωτισμό, χωρίς αμφιβολία, είχε επίσης ως αποτέλεσμα την απουσία των δυτικών εξαρτημάτων, όπως για παράδειγμα η ενετική δαντέλα του βενετσιάνικου στυλ δεν εμφανίζεται ποτέ στις εικονογραφήσεις ούτε αναφέρεται από τις πηγές της Δύσης¹⁹.

Οι Πράξεις του Τ(ρ)ουμπίνου αποτελούν επομένως μια εξαιρετική πηγή, που επιτρέπει να ξεφύγει κανείς από τις φαντασιώσεις των Δυτικών εικονογράφων, που αποκαθιστά την

14. M.-G. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l' Empire ottoman*, Παρίσι 1842, I, σ. 69.

15. J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Λυών 1678, II, σ. 146.

16. J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1717, Lettre IV, για Κίμωλο, σ. 149-150

17. Βλ. Y. Crowe, «Le manteau arménien de Jean-Jacques Rousseau», *Between Paris and Fresno, Armenian Studies in Honor of Dickran Kouymdjian*, Costa Mesa 2008, σ. 155-173.

18. Έχουμε ωστόσο μία τελείως διαφορετική θεώρηση στην αρκετά εκθιαστική, λυρική περιγραφή της γυναικείας φορεσιάς στον P.A. Guys, έμπορο από τη Μασσαλία που περιοδεύει στα ελληνικά παράλια και στα νησιά, βλ. *Voyage littéraire*, Paris 1771, βλ. το γράμμα 6, σε H. Duchêne, *Le voyage en Grèce*, Παρίσι 2003, «Toilette, coiffure, habillement, bijoux, éventail», σ. 385-388. Η αρχαία λογοτεχνία εδώ επικαλύπτει τις ζωντανές αφηγήσεις.

19. Ξαναβρίσκουμε αυτή τη θετική γνώμη στο τελευταίο κομμάτι του 19ου αιώνα στον G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui* απόσπασμα του οποίου « Six semaines dans l'île d' Amorgos » Παρίσι 1892 επανεκδόθηκε από τον H. Duchêne, *Le voyage en Grèce*, Παρίσι 2003, σ. 810-830 στην περιγραφή των φορεσιών των γυναικών της Αμοργού σ. 812-813.

πραγματικότητα, δηλαδή τοποθετεί σε πραγματικό περιβάλλον κομμάτια που φυλάσσονται σε μουσεία και των οποίων δεν γνωρίζουμε ακόμη τον ακριβή προορισμό και προέλευσή και που δίνει τη δυνατότητα να βγουν στο φως οι τόσο γνωστές ανταλλαγές στον κόσμο της μόδας ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση. Δείχνει επίσης την κυριαρχία των υφασμάτων επίπλωσης.

Η ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ RAPHAEL SCHIATTINI (1636)

ΜΑΡΙΑ Δ. ΜΟΝΔΕΛΟΥ*

Στην έκθεση που απηύθυνε προς την Αγία Έδρα στις 2 Φεβρουαρίου 1636,¹ ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Νάξου Raphael Schiattini,² ο οποίος κατείχε το αξίωμα από το 1625 έως τον θάνατό του το 1657,³ παρουσίαζε τα κυριότερα θέματα που απασχόλησαν την Καθολική Εκκλησία στην έδρα του κατά την προηγούμενη πενταετία. Επρόκειτο για την αναφορά η οποία συντασσόταν εν όψει της καθιερωμένης υποχρέωσης μελών της καθολικής ιεραρχίας να πραγματοποιούν επίσκεψη στην Αγία Έδρα (*visitatio ad limina*), προκειμένου να παρουσιαστούν ενώπιον του Ποντίφηκα και να τον ενημερώσουν για την κατάσταση των επισκοπών τους (*relatio ad limina*).

Η συγκεκριμένη έκθεση εντοπίστηκε στο Αρχείο του Βατικανού (Archivio Segreto Vaticano), στο οποίο απόκειται και άλλες εκθέσεις καθολικών αρχιεπισκόπων Νάξου. Το ανέκδοτο, σχεδόν στο σύνολό του, αρχαιακό αυτό υλικό θα αποτελέσει αντικείμενο μίας εκτενέστερης μελέτης μας για την Καθολική Εκκλησία της Νάξου, σε συνδυασμό, ενδεχομένως, και με την έκδοση των εκθέσεων, με στόχο να συμπληρωθεί η εικόνα που έχει

* Διδάκτωρ Ιστορίας και σύμβουλος επικοινωνίας, προϊσταμένη του Γραφείου Τύπου και Επικοινωνίας της Ελληνικής Πρεσβείας στο Βελιγράδι.

1. Archivio Segreto Vaticano, *Sacra Congregazione Concilii, Relationes*, busta 565 (Naxien et Parien), *Relazione Raphael Schiattinus*, φφ. 361r-367v.
2. Για τον καθολικό αρχιεπίσκοπο Νάξου Raphael(e) Schiattinus ή Schiattini, βλ. κυρίως C. Eubel – P. Gauchat, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, τ. IV (1592 – 1667), *Monasterii* 1935, σ. 253 και σημ. 5; G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. IV. Naxos* (στο εξής: *Vescovadi, Naxos*), *Orientalia Christiana Analecta* 115, Roma 1938, σσ. 34-36 (επισκοπική σύνοδος του 1634) και 74-78 (περιγραφή της τελετής της Αγίας Δωρεάς (*Descrizione della Processione di Corpus Domini*), καθώς και τις σσ. 30, 80, 82, 89, 99 και 100 (όπου οι δημοσιευμένες από τον Hofmann εκθέσεις αποστολικών επισκεπτών της περιόδου της αρχιερατείας του Schiattini παρέχουν πολλά στοιχεία για την δράση του αρχιεπισκόπου (βλ. σσ. 71-74 (Demarchis), 78-80 (Tubino), 81-96 (Bernardo) και 98-103 (Soffiano); G. Hofmann, S. J., “La Chiesa Cattolica in Grecia 1600 – 1830” (στο εξής: *Chiesa Cattolica*), *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), σ. 398; Εμμ. Ρεμούνδος, «Κατάλογος Λατίνων Αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252 – 1974)», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 3 (1982), σσ. 135-137; Μ. Ρούσσοσ – Μηλιδώνης, *Ιησούιτες στον ελληνικό χώρο (1560 – 1915)*, Εκδόσεις Κ.Ε.Ο., Αθήνα 1991, κυρίως τις σσ. 151-160 και 181, Ι. Ν. Δελλα-Ρόκκας, «Η Καπέλλα Καζάτζα, η αδελφοσύνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), σσ. 462-464; Β. Πούχνερ, «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Ιησουϊτική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628», *Αριάδνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης) 3 (1985), σσ. 197-198 και 202-206. Για το οικοσήμε του Schiattini, το οποίο σώζεται στην Απείρανθο, βλ. Ιάκ. Α. Ναυπλιώτης, «Το οικοσήμε του καθολικού μητροπολίτη Ραφαήλ Σκιαττίνι στην Απείρανθο», *Τ' Απεράθου* 29 (1985), σσ. 5-6.
3. Ο Raphael(e) Schiattini γεννήθηκε στη Χίο και πέθανε στη Ρώμη, στις 13 Φεβρουαρίου 1657. Εξελέγη αρχιεπίσκοπος Νάξου στις 5 Μαΐου 1625 από τον πάπα Ουρβανό Η' (1623-1644), ο οποίος θεωρείται μεταρρυθμιστής των ιεραποστολών της Καθολικής Εκκλησίας. Για την εκλογή του Schiattini, ο οποίος φαίνεται να ανήκε στη φιλογαλλική παράταξη, ως αρχιεπισκόπου Νάξου χάρη στη βοήθεια του γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Φιλίππου De Cèsy (1620-1629), βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 153.

σχηματιστεί από τις μελέτες άλλων ερευνητών.⁴ Το σημαντικότερο τμήμα του υλικού αυτού περιλαμβάνει οκτώ εκθέσεις αρχιεπισκόπων Νάξου, οι οποίες εκτείνονται χρονικά από το 1601 ως το 1728. Πρόκειται για μία έκθεση του αρχιεπισκόπου *frà* Dionisio Rendi το 1601 (σε δύο αντίγραφα), μία έκθεση του Angelus Gozzadinus το 1621 (γραμμένη στα λατινικά), δύο εκθέσεις του Raphael Schiattinus το 1636 και το 1657, τρεις εκθέσεις του Antonio Giustiniani το 1716, το 1721 και το 1728, καθώς και για μία ανυπόγραφη έκθεση του 1667, η οποία πιθανολογούμε ότι συντάχθηκε από τον Bartholomeus Polla.⁵ Από τις αναφορές αυτές, μόνο μία, η έκθεση του αρχιεπισκόπου Dionisio Rendi (1601), είναι δημοσιευμένη.⁶ Οι αναφορές συνοδεύονται από μία πληθώρα άλλων εγγράφων, χωρίς ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον,⁷ με εξαίρεση δύο αιτήματα του κλήρου και του λαού της Νάξου το 1620, τα οποία υπογράφονται από το σύνολο των αιτούντων.⁸

Η εξεταζόμενη εδώ έκθεση του αρχιεπισκόπου Schiattini, η πρώτη χρονικά (1636) από τις δύο σωζόμενες εκθέσεις του, γραμμένη στα ιταλικά, ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό το πρότυπο ανάλογων εκθέσεων λατίνων επισκόπων και αποστολικών επισκεπτών (*visitatori apostolici*). Περιγράφει, δηλαδή την κατάσταση της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου κατά την πενταετία 1631-1635 και τα θέματα που τον απασχόλησαν τόσο στην έδρα όσο και στα υπόλοιπα νησιά της Αρχιεπισκοπής. Η καταγραφή όσων ο Schiattini θεωρούσε αξιωμακλήματα ακολουθούν χρονολογική σειρά και δευτερευόντως θεματική. Η σημασία της αναφοράς αυτής έγκειται στον πλούτο των πληροφοριών που περιλαμβάνει, καθώς καταγράφει, μεταξύ άλλων, την δράση των μοναχικών ταγμάτων, τις θρησκευτικές τελετές, την λειτουργία σχολείου. Καθίσταται, έτσι, μία πολύτιμη πηγή για την ιστορία όχι μόνο της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά και ευρύτερα της Νάξου του 17ου αιώνα.⁹ Επιπλέον, οι δημοσιευμένες εκθέσεις καθολικών αξιωματούχων της ίδιας περιόδου δίνουν τη δυνατότητα να ελεγχθεί η εικόνα που σχηματίζεται από την έκθεση του Schiattini, προκειμένου να διαπιστωθεί η εγκυρότητα των πληροφοριών του συγκεκριμένου αρχιεπισκόπου.¹⁰

4. Για την Καθολική Εκκλησία της Νάξου, βλ. κυρίως Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., όπου παρουσιάζεται η ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Αρχιεπισκοπή Νάξου, εκτενώς από το 1566 ως το 1830 και συνοπτικά από το 1830 ως το 1938, και εκδίδονται πολυάριθμα έγγραφα αποστολικών επισκεπτών και λατίνων αρχιεπισκόπων Νάξου; Hofmann, *Chiesa Cattolica*, σσ. 396-405, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στη Νάξο από το 1537 ως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα; Ιάκ. Ε. Καμπανέλλης, *Η Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας διά μέσου των αιώνων*, Ο.ΝΑ.Σ., Αθήνα 1991, κυρίως τις σσ. 41-62 (1207 – 1537), 63-113 (1537 – 1821) και 238-249 (καθολικές μονές Νάξου).
5. Για τους αρχιεπισκόπους αυτούς βλ. ενδεικτικά Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π.; Ρεμούνδος, ό.π., σσ. 133-138 και 140.
6. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 59-69.
7. Πρόκειται για εξουσιοδοτήσεις ή αιτήσεις αναβολής της καθιερωμένης επίσκεψης των επισκόπων στην Αγία Έδρα.
8. Τα δύο έγγραφα του κλήρου και του λαού της Νάξου (1620) αφορούν στον καθολικό αρχιεπίσκοπο Angelo Gozzadini και στην καθολική μονή του Ευαγγελισμού (*Annunziata*) αντίστοιχα.
9. Για τη Νάξο του 17ου αιώνα, βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Leiden 1982; Α. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean: A case study of seventeenth-century Naxos*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1999. Για την οικονομική κατάσταση του καθολικού και του ορθόδοξου πληθυσμού της Νάξου, βλ., επίσης, Α. Κάσδαγλη, «Φτωχοί και πλούσιοι στη Νάξο του 17ου αιώνα – Αντιλήψεις, συμπεριφορά και πραγματικότητα», *«Διεθνές Συμπόσιο «Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής»*, (επιμέλεια Χ. Μαλτέζου), Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αρ. 19, Βενετία 1998, σσ. 109-116.
10. Η Καθολική Αρχιεπισκοπή περιελάμβανε τα νησιά της Νάξου, της Πάρου και της Αντιπάρου. Μετά την κατάληψη της Αρχιεπισκοπής Ρόδου το 1522, η Αρχιεπισκοπή Νάξου έγινε η σημαντικότερη του Αιγαίου. Ο αποστολικός επισκέπτης Bernardo, το 1652, αναφέρει ότι στην Αρχιεπισκοπή Νάξου υπάγονταν έξι επισκο-

Ο Schiattini παρέχει, παράλληλα, πληροφορίες που ρίχνουν φως στον τρόπο ζωής των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων της εποχής, δίνοντας στην έκθεση έναν χαρακτηριστήρα προσωπικού ημερολογίου, γεγονός που την ξεχωρίζει ως έναν βαθμό από τις υπόλοιπες εκθέσεις, οι οποίες συχνά δίνουν μεγάλη έκταση σε καταγραφές εκκλησιαστικής περιουσίας (π.χ. ιερών ναών και σκευών, προσόδων της Αρχιεπισκοπής και των εκκλησιαστικών αξιωματούχων) και θρησκευτικών τελετών.

Πριν εξετάσουμε το περιεχόμενο της έκθεσης του Schiattini, αξίζει να αναφερθούμε αναλυτικότερα στις *relationes ad limina* ως ιστορικές πηγές.¹¹ Οι επισκέψεις των επισκόπων *ad limina apostolorum* αποτελούσε παλαιά συνήθεια της Καθολικής Εκκλησίας, την οποία επανέφερε σε ισχύ ο πάπας Σίξτος Ε΄ το 1585. Η επαναφορά σε ισχύ των επισκέψεων στη Ρώμη, όπως και των επισκοπικών επισκέψεων, συνόδων και σεμιναρίων, εντασσόταν στο πλαίσιο των αποφάσεων που ελήφθησαν από τους Πάπες στις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, υπό την επίδραση της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης. Με την επίσκεψη (*visitatio ad limina*) οι επίσκοποι απέδιδαν τιμή στον τάφο των αγίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου και στη συνέχεια, είχαν μία συνάντηση με τον Πάπα. Ωστόσο, η σημαντικότερη υποχρέωση ήταν να παρουσιαστεί μία αναφορά (*relatio*) για την κατάσταση της επισκοπής ενώπιον της Congregazione del Concilio,¹² η οποία θα μπορούσε να ελέγξει την κατάσταση και αν χρειαστεί, να προτείνει μέτρα. Γι' αυτό, γινόταν λόγος περισσότερο για *relatio ad limina* παρά για *visitatio ad limina*. Η επίσκεψη *ad limina* έπρεπε να πραγματοποιείται κάθε τρία χρόνια για τους επισκόπους της Ιταλίας και των πιο κοντινών στη Ρώμη επισκοπών, κάθε τέσσερα χρόνια για αυτούς των μακρινότερων επισκοπών και κάθε δέκα χρόνια για τους επισκόπους της Ασίας, της Αφρικής, της Αμερικής. Σε περίπτωση ανάγκης, οι επίσκοποι μπορούσαν να εξουσιοδοτήσουν έναν εκπρόσωπό τους για να πραγματοποιήσει την επίσκεψη *ad limina*, αλλά δεν απαλλάσσονταν από την παρουσίαση της έκθεσής τους μέσω αντιπροσώπου.

Η μορφή της αναφοράς ήταν καθορισμένη και περιελάμβανε δώδεκα σημεία (στα οποία ο επίσκοπος μπορούσε να προσθέσει, κατά την κρίση του, και άλλα στοιχεία): 1. Η επισκοπή 2. Ο καθεδρικός ναός 3. Οι άλλες εκκλησίες 4. Ο κλήρος 5. Το σεμινάριο 6. Τα ανδρικά μοναστήρια 7. Τα γυναικεία μοναστήρια 8. Ξενώνες και ιερά ιδρύματα 9. Νοσοκομεία και ορφανοτροφεία 10. Οι θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών 11. Το χριστιανικό δόγμα 12. Ο

πές: Τήνου, Άνδρου, Σύρου, Σίφνου, Μήλου και Σαντορίνης. Για τον σχηματισμό ολοκληρωμένης εικόνας για την Καθολική Αρχιεπισκοπή Νάξου κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Schiattini, διαφωτιστικές είναι οι δημοσιευμένες εκθέσεις λατίνων ιεραρχών, όπως των αποστολικών επισκεπτών Demarchis (1624), Tubino (1638), Bernardo (1652) και Soffiano (1655-1656). Βλ. Hofman, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 71-74 (Demarchis), 78-80 (Tubino), 81-96 (Bernardo) και 98-103 (Soffiano). Οι εκθέσεις αυτές συχνά περιλαμβάνουν και ειδήσεις για την έκταση της Νάξου, τον πληθυσμό, τον αριθμό των χωριών, τα παραγόμενα αγαθά, τον αριθμό των καθολικών σε σύγκριση με τους ορθοδόξους, τις καθολικές εκκλησίες, τα μοναστήρια και τις αδελφότητες, τελετές και λιτανείες. Μια ακόμη δημοσιευμένη πηγή, η περιγραφή της λιτανείας της Αγίας Δωρεάς, την οποία συνέταξε ο Schiattini το 1628, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς αναφέρεται και σε θέματα που άπτονται των σχέσεων καθολικών και ορθοδόξων. Βλ. Hofman, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 74-78. Για την σημασία των εκθέσεων των καθολικών αξιωματούχων ως πηγών για την ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στις Κυκλάδες, βλ., ενδεικτικά, Α. Πανοπούλου, «Οι λατινικές θρησκευτικές αδελφότητες των Κυκλάδων», *Το Δουκάτο του Αιγαίου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος – Αθήνα 2007), (επιστ. επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη), Ακαδημία Αθηνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2009, σσ. 283-307.

11. Για τις *relationes ad limina* βλ., ενδεικτικά, Silvio Tramontin, "La diocesi nelle relazioni dei patriarchi alla Santa Sede", *La Chiesa di Venezia nel Seicento* (στο εξής: *Chiesa di Venezia*), Contributi alla Storia della Chiesa di Venezia 5, (επιμ. Bruno Bertoli), Edizioni Studium Cattolico Veneziano, Venezia 1992, σσ. 55-58.

12. Πρόκειται για το Concilio Tridentino, δηλαδή την Σύνοδο του Trento (1545-1563).

χριστιανικός πληθυσμός. Οι αναφορές αυτές σώζονται στο Αρχείο της Congregazione del Concilio και στο μεγαλύτερο μέρος τους φυλάσσονται στο Αρχείο του Βατικανού (Archivio Segreto Vaticano).

Ως προς την εγκυρότητα των εκθέσεων ως πηγών, έχει αποδειχθεί ότι σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από την προσωπικότητα του επισκόπου, την ενασχόλησή του με το ποιμαντικό έργο, την γνώση καταστάσεων και θεσμών. Ορισμένες φορές το περιεχόμενο μιας έκθεσης επαναλαμβάνεται σε επόμενες εκθέσεις, χωρίς ουσιώδεις συμπληρώσεις νέων στοιχείων. Έχει επισημανθεί, επίσης, ότι οι *relationes ad limina* σπάνια παρέχουν λεπτομέρειες, ιδιαίτερα αν πρόκειται για θέματα που αφορούν σε σκάνδαλα. Οι επίσκοποι απέφευγαν να αναφέρουν αρνητικά στοιχεία για την επισκοπή τους, ακόμη και αν αυτή η αποσιώπηση συνεπαγόταν την έλλειψη ακρίβειας στην αναφορά τους προς τον Πάπα. Αντί να καταγγέλλουν τις καταχρήσεις, προτιμούσαν να τις υποθέσει κανείς μέσω των διατάξεων με τις οποίες αντιμετώπιζαν τις καταχρήσεις.¹³ Ωστόσο, παρά τον διαφορετικό βαθμό εγκυρότητας και ακρίβειας των στοιχείων που παρέχουν, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι, κατά κανόνα, παρουσιάζουν ένα σύνθετο πλαίσιο καταστάσεων, με αποτέλεσμα να αποτελούν μία πολύτιμη πηγή για την εκκλησιαστική και την θρησκευτική ιστορία.

Όπως προκύπτει από την έκθεσή του, ο αρχιεπίσκοπος Schiattini είχε πραγματοποιήσει αυτοπροσώπως την επίσκεψη *ad limina* στην Αγία Έδρα το 1630. Αντίθετα, το 1636 απέφυγε να πραγματοποιήσει εκ νέου το ταξίδι, επικαλούμενος την άσχημη οικονομική κατάσταση της Αρχιεπισκοπής (*povertà*). Για την επίδοση της έκθεσής του στον Ποντίφηκα εξουσιοδότησε τον αδελφό του, Vincenzo Schiattini¹⁴, εκκλησιαστικό αξιωματούχο (*cantore*) της ίδιας Αρχιεπισκοπής, ο οποίος θα είχε, παράλληλα, την ευκαιρία να παρουσιάσει στον Ποντίφηκα τόσο τα δικά του όσο και τα προβλήματα των υπόλοιπων κανονικών (*canonici*) της Νάξου.

Προφανώς για να δικαιολογήσει επαρκέστερα την απροθυμία μετάβασής του στη Ρώμη, ο Schiattini περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τις δυσκολίες του ταξιδιού της επιστροφής του από την Ιταλία στην Ελλάδα, μετά την τελευταία επίσκεψή του στην Αγία Έδρα το 1630. Οι αδιαμφισβήτητοι κίνδυνοι ενός θαλάσσιου ταξιδιού την εποχή εκείνη αποδεικνύονται και από το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος διέφυγε μόνο κατά τύχη, όπως υποστηρίζει, την αιχμαλωσία από πειρατές, καθώς δεν πρόλαβε να επιβιβαστεί σε πλοίο ναυλωμένο από Χιώτες, το οποίο αναχώρησε από τη Μεσσήνη (Messina) της Σικελίας με προορισμό τη Χίο,¹⁵ αλλά στη διάρκεια του ταξιδιού καταλήφθηκε από πειρατές. Εξηγεί, επίσης, ότι υπολογίζοντας να επιβιβαστεί ευκολότερα σε πλοίο για να επιστρέψει στη Νάξο, είχε μεταβεί από τη Ρώμη στη Σικελία.¹⁶ Έτσι, κατά την παραμονή του στο Παλέρμο, είχε δεχθεί από συγγενείς

13. Για το θέμα της σκόπιμης αποσιώπησης αρνητικών στοιχείων για την κατάσταση των επισκοπών, βλ., ενδεικτικά, Giovanni Spinelli, "I religiosi e le religiose", *Chiesa di Venezia*, ό. π., σ. 193.

14. Ο Vincenzo Schiattini αναφέρεται ως κανονικός και σε άλλες εκθέσεις λατίνων αρχιεπισκόπων ή αποστολικών επισκοπών. Βλ., ενδεικτικά, Hofman, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 79. Βλ., επίσης, Δελλα-Ρόκκας, ό. π., σσ. 463-464.

15. Είναι πιθανό ο Schiattini να είχε επιδιώξει την επιβίβασή του σε πλοίο που κατευθυνόταν στη Χίο, προκειμένου να επισκεφτεί την ιδιαίτερη πατρίδα του.

16. Ο Ρούσσο-Μηλιδώνης αναφέρει ότι το ταξίδι της επιστροφής του Schiattini από τη Ρώμη στη Νάξο, με ενδιάμεσο σταθμό το λιμάνι της Μεσσήνης, πραγματοποιήθηκε το 1640-1641 και όχι δέκα χρόνια νωρίτερα, όπως αναφέρεται στην έκθεση του αρχιεπισκόπου που εδώ εξετάζουμε. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για πληροφορία της έκθεσης του 1636 που επαναλήφθηκε από παραδρομή σε μεταγενέστερη αναφορά, όπως παρατηρείται να συμβαίνει και σε άλλες εκθέσεις καθολικών αξιωματούχων, οι οποίοι δεν δίσταζαν να επαναλαμβάνουν μεγάλα τμήματα των αναφορών τους σε μεταγενέστερα έγγραφα τους.

του ένα μεγάλο ασημένιο κηροπήγιο για την εκκλησία της Αρχιεπισκοπής Νάξου. Τελικά, επιβιβάστηκε σε γαλλικό πλοίο και ταξίδεψε επί 22 ημέρες για να φθάσει στην Πάρο, από όπου μετέβη στη Νάξο.

Τα υπόλοιπα ταξίδια του αρχιεπισκόπου στη διάρκεια της πενταετίας έγιναν σε νησιά που ανήκαν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής, όπως η Πάρος και η Σύρος. Επισκέφτηκε, επίσης, την Κωνσταντινούπολη, το 1633, όπου διαπραγματεύθηκε ζητήματα της Καθολικής Αρχιεπισκοπής και συμμετείχε σε ιεροτελεστίες του καθολικού δόγματος, καθώς και σε λειτουργία των Αρμενίων. Παράλληλα, δεν παρέλειψε να ασχοληθεί με θέματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Νάξου, όπως την έλλειψη ιεράρχη,¹⁷ για την οποία συζήτησε κατά τη συνάντησή του με τον πατριάρχη Κύριλλο. Πιθανολογούμε ότι πρόκειται για τον Κύριλλο Β',¹⁸ ο οποίος θεωρείται ότι υπήρξε όργανο των ιησουϊτών εναντίον του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, τον οποίο καταδίκασε ως καλβινιστή. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε αν λάβουμε υπ' όψιν ότι σύμφωνα με όσα αναφέρει στην έκθεσή του, ο Schiattini παρενέβη και σε θέματα που αφορούσαν στον πατριάρχη Κύριλλο, προφανώς τον Κύριλλο Λούκαρη, ως πολέμιο της Καθολικής Εκκλησίας. Για την παρέμβασή του αυτή, ωστόσο, δεν δίνονται περαιτέρω στοιχεία, πέρα από το γεγονός ότι απέβη άκαρπη.

Οι αναφορές στα παραπάνω ταξίδια, όπως και στις καθολικές επισκοπές των υπόλοιπων νησιών που υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή, όπως η Άνδρος, η Σύρος και η Σαντορίνη, είναι σύντομες, καθώς η έκθεση του Schiattini επικεντρώνεται στην έδρα της Αρχιεπισκοπής. Σημειώνεται, για παράδειγμα, ότι χειροτόνησε τον *monsignor* Aliprandi ως επίσκοπο Άνδρου και τον *monsignor* Soffiano¹⁹ ως επίσκοπο Σαντορίνης, χειροτονίες που πραγματοποιήθηκαν το 1633 στη Σύρο και τη Νάξο αντίστοιχα.

Όσο για την Πάρο, ο αρχιεπίσκοπος ασχολήθηκε με τα ζητήματα της τοπικής Καθολικής Εκκλησίας²⁰, κυρίως κατά την επίσκεψή του στο νησί το 1631. Οι καθολικοί της Πάρου είχαν την ευκαιρία να δεχθούν τα μυστήρια της εξομολόγησης και της μετάληψης από τον ίδιο τον αρχιεπίσκοπο το Πάσχα του 1631, το οποίο εορτάστηκε στο νησί με το παλαιό ημερολόγιο. Αντιμετώπιζαν, ωστόσο, το χρόνιο πρόβλημα της έλλειψης καθολικών ιερέων.²¹ Υπήρχε στην Πάρο ένας μόνο εφημέριος (*capellano*) της Καθολικής Εκκλησίας, ο οποίος βρισκόταν σε μεγάλη οικονομική ανέχεια, εξαιτίας της καθυστέρησης στην καταβολή των μισθών του, ενώ χρέη ιερέα εκτελούσε το 1635 και ένας πρώην δόκιμος μοναχός του τάγματος των ελασσόνων φραγκισκανών (*osservante*), ο *fra* Minimo, ο οποίος είχε έρθει από

17. Θεωρείται πιθανό να μην προσήλθαν στη μητρόπολη Παροναξίας οι μητροπολίτες Βενιαμίν Β' (1632-1637) και Μακάριος Μαμούνης (1637-1638).

18. Ο Schiattini κάνει λόγο για συνάντηση με τον «πατριάρχη Κύριλλο», χωρίς να τον διευκρινίζει. Εικάζουμε ότι συνάντησε τον Κύριλλο Β', ο οποίος ήταν πατριάρχης στο μεσοδιάστημα δύο περιόδων πατριαρχείας του Κύριλλου Α' Λούκαρη το 1633. Την ίδια περίοδο, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ήταν ο Ascanio Gesualdi (25 Ιουνίου 1618 – 1638 (έτος θανάτου)).

19. Για τον επίσκοπο Σαντορίνης (1630-1642), και μετέπειτα Χίου, Ανδρέα Σοφιανό, πρώην μαθητή του κολλεγίου των ιησουϊτών στην πατρίδα του Χίου, ο οποίος φρόντισε για την εγκατάσταση ιησουϊτών στη Σαντορίνη, βλ. Ρούσσος – Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 189-191. Ο Ρεμούνδος από παραδρομή αναφέρει ότι ο Schiattini χειροτόνησε το 1630 ως επίσκοπο Χίου, αντί Σαντορίνης, τον Ανδρέα Σοφιανό στη Νάξο. Βλ. Ρεμούνδος, ό. π., σ. 137. Την έκθεση του Ανδρέα Σοφιανού, επισκόπου Χίου, ως αποστολικού επισκέπτη στη Νάξο το 1655-1656, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 98-103.

20. Για την Καθολική Εκκλησία της Πάρου βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., ενδεικτικά τις σσ. 63, 80 και 95-96; Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 179-186 (όπου εξετάζεται η περίοδος 1641-1648); Καμπανέλλης, ό.π., σσ. 269-271 (καθολική μονή των καπουτσινών Πάρου ή «Φραγκομονάστηρο» του 17ου αιώνα).

21. Η συρρίκνωση του καθολικού δόγματος στην Πάρο αποδιδόταν από τους καθολικούς αξιωματούχους στην έλλειψη ιερέων.

την Κρήτη και διέμενε στο κάστρο της Παροικίας.

Στην παρουσία του *fra* Minimo στην Πάρο ο αρχιεπίσκοπος δίνει αρκετή έμφαση στην έκθεσή του. Επρόκειτο για έναν πρώην δόκιμο φραγκισκανό μοναχό, ο οποίος είχε γίνει ιερέας. Φαίνεται ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που ερχόταν από την Κρήτη στην Πάρο. Παρόλο που είχε εγκαταλείψει πλέον το μοναχικό σχήμα, ο *fra* Minimo περπατούσε ξυπόλυτος, δεμένος με ένα σκοινί αντί ζώνης, με το κεφάλι γυμνό, και υποβαλλόταν σε διαρκείς νηστείες και σε άλλες μορφές εξουθένωσης του σώματος, διατηρώντας, όμως, πάντοτε καλή διάθεση.²² Είχε καταφέρει, έτσι, να κερδίσει τον σεβασμό όχι μόνο των καθολικών αλλά και των ορθοδόξων, οι οποίοι συνέρρεαν στις λειτουργίες που τελούσε στην εκκλησία της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής, όπου υπήρχε ένα αλτάριο (*altare*) αφιερωμένο στους καθολικούς. Πρόκειται για μία ακόμη μαρτυρία τέλεσης καθολικών τελετουργιών στην ορθόδοξη εκκλησία της Εκατονταπυλιανής,²³ όπου, ως γνωστόν, είχε παραχωρηθεί ένα ιερό στους καθολικούς.²⁴ Σύμφωνα με τον Schiattini, ούτε οι αντιδράσεις του ορθόδοξου μητροπολίτη Παροναξίας δεν είχαν αποτρέψει τους ορθοδόξους, οι οποίοι δεν δίσταζαν ακόμη και να εξομολογούνται από τον *fra* Minimo. Ο ίδιος ο Schiattini είχε εφοδιάσει τον πρώην μοναχό με ιερά άμφια, ενώ ζητούσε από την Αγία Έδρα την οικονομική ενίσχυσή του με 15 σκούδα, καθώς τα 30 σκούδα που αποστέλλονταν για έναν εφημέριο από την Ιερά Σύνοδο για τη διάδοση της Πίστης (*Sacra Congregazione de Propaganda Fide*), μοιράζονταν ήδη ανάμεσα σε δύο εφημέριους, που ιεουργούσαν ο ένας στην Παροικία και ο άλλος στη Νάουσα.²⁵

Ωστόσο, το πρόβλημα της έλλειψης καθολικών ιερέων στην Πάρο δεν φαίνεται να επιλύθηκε ούτε στα αμέσως επόμενα χρόνια της αρχιερατείας του Schiattini, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι το 1641 ο αρχιεπίσκοπος κάλεσε τους ιησουίτες να υπηρετήσουν την καθολική κοινότητα της Πάρου, η οποία συνέχιζε την φθίνουσα πορεία της, αριθμώντας μόνο 60 μέλη. Είχε προηγηθεί η αποτυχημένη προσπάθειά του να εγκαταστήσει στο νησί δύο σικελούς καπουτσίνους, τους οποίους έφερε στην Πάρο το 1640, μετά από ταξίδι του στην Σικελία. Η άγνοια της ελληνικής γλώσσας από τους δύο σικελούς μοναχούς τούς οδήγησε να εγκαταλείψουν το νησί, ενώ σύντομη αποδείχθηκε και η παρουσία των ιησουιτών στη Πάρο, όπου παρέμειναν μόνο από το 1641 ως το 1648.²⁶

Η κυριότερη δράση του Schiattini αναπτύχθηκε, όπως είναι αναμενόμενο, στην έδρα του, τη Νάξο, όπου ασχολήθηκε με ζητήματα που αφορούσαν στην εκκλησιαστική περιουσία,

22. *“Quel fra Minimo, che altre volte scrissi a V(ostra) B(eatitudine), venuto di Candia e dimorante in Paro nel Castello di Parichia, ritornò di novo, havendo lasciato l'habito di novitio Osservante, et riprese quel di prete secolare, ma camina scalzo, cinto con una corda, con la testa nuda, essercitandosi in continui digiuni, macerations della carne, et altre mortificationi con un viso sempre ridente, a talche tutti lo tengono per persona molto da bene Li greci li portano tanta devotione che contradicendo il loro Arcivescovo si vanno a confessar da lui”.*

23. Για τον παλαιοβυζαντινό ναό της Παναγίας Εκατονταπυλιανής ή Καταπολιανής Πάρου, ο οποίος επί τουρκοκρατίας έγινε μονή, βλ., ενδεικτικά, Καμπανέλλης, ό. π., σσ. 254-255. Ο αρχιεπίσκοπος Schiattini εισήγαγε, όπως αναφέρει στην έκθεσή του, την ακολουθία της Αγίας Θεοκτίστης (της Μηθουμναίας), η οποία έζησε στην Εκατονταπυλιανή τον 9ο αιώνα.

24. Για το αλτάριο της Παναγίας Εκατονταπυλιανής το οποίο είχε παραχωρηθεί στους καθολικούς για την τέλεση των λειτουργιών τους μέχρι τον 18ο αιώνα, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σ. 17, σημ. 1, καθώς και αναφορές στις δημοσιευμένες από τον Hofmann εκθέσεις καθολικών αξιωματούχων.

25. Η Νάουσα αναφέρεται ως Agusa στο κείμενο της έκθεσης του Schiattini, όπως και στις εκθέσεις άλλων καθολικών ιεραρχών. Στη Νάουσα υπήρχε ο καθολικός ναός του Αγίου Γεωργίου.

26. Για τις ενέργειες του αρχιεπισκόπου Schiattini να αυξήσει την παρουσία καθολικών ιερέων στην Πάρο, βλ. Ρούσσος – Μηλιδώνης, ό. π., σ. 181, όπου γίνεται αναφορά και σε φιλοξενία του Schiattini από καπουτσίνους μοναχούς, κατά την παραμονή του στη Σικελία.

την δράση των θρησκευτικών ταγμάτων, την κατάσταση του καθολικού ποιμνίου, ή ακόμη και τα προβλήματα του ορθόδοξου πληθυσμού, τις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων, αλλά και τις σχέσεις που συνέδεαν την τουρκική διοίκηση του νησιού αφ' ενός με την καθολική ιεραρχία και αφ' ετέρου με τον τοπικό πληθυσμό.

Σε αντίθεση με άλλους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, ο αρχιεπίσκοπος Schiattini δεν υπογραμμίζει την ολιγανθρωπία του καθολικού πληθυσμού της Νάξου, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι ουδέποτε, κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ξεπέρασε τα 500 μέλη που εκτιμάται ότι αριθμούσε το 1563. Την περίοδο της αρχιερατείας του Schiattini αριθμούσε 400 μέλη το 1624, 459 το 1638 και 373 το 1652, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των αποστολικών επισκεπτών Demarchis, Tubino και Bernardo αντίστοιχα.²⁷ Δεν ξεπερνούσε, δηλαδή, το 1/20 του συνολικού πληθυσμού του νησιού. Ο Schiattini κάνει, ωστόσο, ειδική μνεία στους εκπροσώπους της ανώτερης τάξης του νησιού, αξιολογώντας ως ιδιαίτερα θετική την ύπαρξη αρμονικών σχέσεων μεταξύ των αρχόντων, οι οποίοι στο παρελθόν βρισκόνταν, όπως υποστήριζε, σε μεγάλη εχθρότητα.

Ως προς τα θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας,²⁸ ο Schiattini δεν δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην απαρίθμηση του εξοπλισμού των εκκλησιών σε ιερά άμφια και σκεύη. Εκείνο που τον απασχολεί είναι η αντιμετώπιση των καταπατήσεων έγγειας ιδιοκτησίας ή εκκλησιών από την πλευρά των ορθοδόξων. Με ενέργειές του κατόρθωσε να επανακτήσει το 1631 την ιδιοκτησία της καθολικής εκκλησίας του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (*Chiesa dell' Annunciata di questa città*),²⁹ κοντά στην πόλη της Νάξου, για λογαριασμό των ελασσόνων φραγκισκανών μοναχών (*R.R. frati zoccolanti*),³⁰ τους οποίους είχε εκδιώξει από τον ναό ο ορθόδοξος πληθυσμός. Ανέκτησε, επίσης, την ίδια χρονιά, τέσσερα καταπατημένα κτήματα της Αρχιεπισκοπής, ένα από τα οποία διεκδικούσε ένας από τους πιο εύπορους Ναξιώτες, ο οποίος είχε προσφύγει μάλιστα στην τουρκική δικαιοσύνη, με αποτέλεσμα η υπόθεση να εκδικαστεί από τον τούρκο καδή υπέρ του καθολικού αρχιεπισκόπου.

Το 1631 επέφερε βελτιώσεις στην λειτουργικότητα του καθεδρικού ναού.³¹ Προκειμένου να εξασφαλίσει μεγαλύτερο διαθέσιμο χώρο στο ναό για την τέλεση λειτουργιών από τους κανονικούς, αλλά και για τις πιο επίσημες θρησκευτικές τελετές, μετέφερε την φύλαξη της θείας ευχαριστίας από το κεντρικό αλτάριο (*altar maggiore*)³² στο παρεκκλήσι της Πανα-

27. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 13 και 39.

28. Τα θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας συχνά καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος των εκθέσεων των καθολικών ιεραρχών, οι οποίοι καταγράφουν αναλυτικά τον εξοπλισμό των ναών σε ιερά άμφια και σκεύη, καθώς και τις ενέργειές τους για εξωραϊσμό των ναών και εμπλουτισμό του εξοπλισμού τους.

29. Για τη μονή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, την αποκαλούμενη των «Φραρών», η οποία βρίσκεται κοντά στο χωριό Αγγίδια, λίγο έξω από τη Χώρα, βλ. Καμπανέλλης, ό. π., σσ. 243-246; Hofmann, ό. π., σσ. 17, 63, 73-74 και 79. Ανήκε στο τάγμα των φραγκισκανών, από τους οποίους κτίστηκε το 1535, και αποτέλεσε την πρώτη κατοικία των καπουτσίνων, όταν έφθασαν στη Νάξο το 1628.

30. Οι φραγκισκανοί ήταν το πρώτο μοναχικό τάγμα που έφθασε στη Νάξο.

31. Την εποχή της αρχιερατείας του Schiattini, ο καθεδρικός ναός είχε πέντε αλτάρια. Το κεντρικό ιερό ήταν αφιερωμένο αρχικά στην Θεία Ευχαριστία (Santissimo Sacramento) (1601, 1621) και αργότερα στην Υπαπαντή (Purificazione della Madonna) (1642). Υπήρχαν τέσσερα ακόμη παρεκκλήσια με αλτάρια, που ήταν αφιερωμένα στην Santa Maria del Rosario, στον San Michele, στον San Carlo (Borgomeo) και στον San Rocco. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 14-16. Για τις υπόλοιπες καθολικές εκκλησίες της Νάξου, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., κυρίως τις σσ. 16-17, καθώς και σε διάφορα σημεία των δημοσιευμένων εκθέσεων επισκόπων και αποστολικών επισκεπτών. Για τις καθολικές μονές της Νάξου, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., Καμπανέλλης, ό. π., σσ. 238-249.

32. Η φύλαξη της θείας ευχαριστίας σε σταθερό χώρο στο κεντρικό αλτάριο των καθολικών ναών ανάγεται στον 16ο αιώνα.

γίας του Ροζαρίου (*capella del Rosario*)³³ της καθολικής μητρόπολης, όπου κατασκεύασε έναν ειδικό χώρο (*baldachino*) για την φύλαξη της ευχαριστίας. Είναι πολύ πιθανό, επίσης, ότι στην περίοδο της αρχιερατείας του Schiattini άλλαξε ο τίτλος του καθεδρικού ναού από Ανάληψη της Παναγίας σε Υπαπαντή του Κυρίου.³⁴

Φρόντισε, επίσης, να παραχωρήσει, το 1635, την καθολική ενορία του μπούργου της Χώρας στο τάγμα των ιησουϊτών. Η ύπαρξη της καθολικής αυτής εκκλησίας σε μία περιοχή πυκνοκατοικημένη από ορθοδόξους εξασφάλιζε, όπως υποστήριζε ο αρχιεπίσκοπος, την προσέλευση στο ναό του μεγαλύτερου τμήματος των ορθόδοξων κατοίκων. Μολονότι ο αρχιεπίσκοπος δεν διευκρινίζει τον τίτλο της εκκλησίας, πιθανολογούμε ότι πρόκειται για τον Άγιο Αντώνιο τον Αββά,³⁵ κοντά στο λιμάνι. Εκεί οι ορθόδοξοι δέχονταν την επιρροή των συχνών κηρυγμάτων των ιησουϊτών.

Μπορεί να θεωρηθεί ως το σημαντικότερο επίτευγμα του αρχιεπισκόπου Schiattini το γεγονός ότι φρόντισε να εγκατασταθούν στη Νάξο οι ιησουϊτες (1627)³⁶ και οι καπουτσίνιοι (1628). Την περίοδο που συνέταξε την έκθεσή του (1636), τα κηρύγματα ιησουϊτών και καπουτσίνων προς τον ορθόδοξο πληθυσμό φαίνεται να αποτελούσαν πλέον παγιωμένη πρακτική, η οποία οδηγούσε σε κατήχηση των ορθόδοξων από τους καθολικούς ιερείς, καθώς και σε δημόσιες εκδηλώσεις πίστης, όπως για παράδειγμα η εξομολόγηση ορθόδοξων από καπουτσίνους και ιησουϊτες.³⁷ Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι κύριες ασχολίες των μοναχών της Νάξου ήταν το κήρυγμα στους ναούς των δύο δογμάτων και οι ιεροτελεστίες, η εκπαίδευση των νέων συμπεριλαμβανομένης της κατήχησης και η πνευματική καθοδήγηση των μελών των αδελφοτήτων της Παναγίας και του Τιμίου Σταυρού.³⁸

Τα ανέλπιστα, κατά την εκτίμηση του αρχιεπισκόπου, αποτελέσματα της καθολικής κατήχησης, αποδεικνύονταν, επίσης, εξαιρετικά προσοδοφόρα για τα δύο θρησκευτικά τάγματα.³⁹ Άλλωστε, η μεγάλη περιουσία που είχε συγκεντρώσει η Καπέλλα στις αρχές του 17ου

33. Για το παρεκκλήσι της Παναγίας του Ροζαρίου, η οποία αποτελούσε και αδελφότητα, βλ. τις αναφορές των καθολικών αξιωματούχων στις δημοσιευμένες από τον Hofmann εκθέσεις τους. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., κυρίως στ. σσ. 71 και 87. Η μεταφορά της θείας ευχαριστίας στο συγκεκριμένο παρεκκλήσι αποτελούσε τμήμα των διατάξεων του Schiattini κατά την επισκοπική σύνοδο, για την οποία θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σ. 35.

34. Ο τίτλος του καθεδρικού ναού δεν ήταν διαχρονικά ο ίδιος. Σύμφωνα με τον Hofmann, το 1563 ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Ανάληψη της Παναγίας (*Assunzione*) και αποκαλούνταν συνοπτικά “*Madonna Metropoli*”. Ο τίτλος της Ανάληψης αναφέρεται στα επισκοπικά έγγραφα τουλάχιστον μέχρι το 1624, ενώ το 1638, το 1652 και το 1667 ο ναός φέρει τον τίτλο της Υπαπαντής (*Purificazione della B. Maria Vergine*). Ο Hofmann πιθανολογεί ότι η αλλαγή τίτλου συνέβη μεταξύ του 1624 και του 1638. Μπορούμε να υποθέσουμε, επομένως, ότι η αλλαγή συνέβη στα χρόνια της αρχιερατείας του Schiattini. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 13-16, όπου περιγράφεται η μορφή και η κατάσταση του ναού το 1601, το 1638 και το 1652 και δημοσιεύεται μία κάτοψη του ναού το 1638, με την ευκαιρία μίας μεγάλης ανακαίνισης της εκκλησίας, η οποία φέρεται να οικοδομήθηκε την εποχή των Δουκών της Νάξου.

35. Για τον Άγιο Αντώνιο τον Αββά, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σ. 16; Καμπανέλλης, ό.π., σσ. 246-247; Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός Αγίου Αντωνίου του Αββά εις Νάξον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 8 (1969-1970)*, σσ. 320-359, όπου αναφέρεται ότι το 1700 το μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου κατείχε το μοναχικό τάγμα των φραγκισκανών.

36. Για την δράση των ιησουϊτών στη Νάξο από το 1627 ως το 1773, βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 149-178. Ο αρχιεπίσκοπος Schiattini ήταν και ο ίδιος απόφοιτος ιησουϊτικού κολlegίου. Βλ. Πούχνερ, ό.π., σ. 197 και σημ. 1; Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 153.

37. Μαρτυρείται ότι ανάμεσα σε ιησουϊτες και καπουτσίνους υπήρξαν αντιζηλίες, εντονότερες στη Σμύρνη και τη Νάξο. Βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 16.

38. Βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 163; Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 23-24.

39. Για την περιουσία που συγκέντρωσε η Καπέλλα Καζάτζα, σε κινητά και ακίνητα, από κληροδοτήματα πιστών, ιδιαίτερα μετά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, βλ. Δελλα-Ρόκκας, ό.π., σσ. 439-468, όπου γίνεται αναφορά στον

αίωνα αποτέλεσε και το κίνητρο, τόσο των διοικούντων την αδελφότητα και των αρχόντων της Νάξου, όσο και του αρχιεπισκόπου Schiattini, να διαθέσουν τα εισοδήματα της Καπέλλας για την ίδρυση σχολείου στο Κάστρο της Νάξου, την λειτουργία του οποίου ανέθεσαν στους ιησουίτες.⁴⁰ Παράλληλα, από την πλευρά του, ο αρχιεπίσκοπος ενίσχυε τα θρησκευτικά τάγματα του νησιού και μέσω της χειροτόνησης νέων μοναχών, όπως για παράδειγμα το 1632 και το 1635.

Πέραν της κατήχησης, ο Schiattini αξιοποιούσε ποικίλα μέσα για τη διάδοση του καθολικού δόγματος, όπως δείχνει και η διανομή σε ορθόδοξους παπάδες, τόσο της Νάξου το 1633 όσο και της Αμοργού το 1635, καθολικών θρησκευτικών συγγραμμάτων.⁴¹ Τα συγγράμματα είχαν αποσταλεί το 1633 από την Ιερά Σύνοδο για τη διάδοση της Πίστεως (Sacra Congregazione de Propaganda Fide), η οποία είχε ιδρυθεί το 1622. Ωστόσο ο αρχιεπίσκοπος ζητούσε την αποστολή όχι μόνο περισσότερων συγγραμμάτων, αλλά και βιβλιοδετημένων, αφού στη Νάξο δεν υπήρχαν τεχνίτες ειδικευμένοι στη βιβλιοδεσία. Στη σημασία που δείχνει να απέδιδε ο Schiattini στα βιβλία μπορούμε να αποδώσουμε και την γνωστή από την βιβλιογραφία πρωτοβουλία του για την ίδρυση βιβλιοθήκης στην Καπέλλα Καζάτζα.⁴² Φαίνεται, επίσης, με την ανακοίνωση ενός έκτακτου ιωβηλαίου το 1631, να είχε παροτρύνει τους καθολικούς της Νάξου να προβούν σε ενέργειες με στόχο την άφεση των αμαρτιών τους, επιδιώκοντας, έτσι, την ενίσχυση της θρησκευτικής πίστης του καθολικού πληθυσμού.

Την επιρροή του καθολικισμού στους ορθόδοξους Ναξιώτες την περίοδο εκείνη καθιστούσε αποτελεσματικότερη, όπως υποστήριζε ο καθολικός αρχιεπίσκοπος, η συγκυρία είτε της παντελούς έλλειψης είτε της ανικανότητας των ορθόδοξων ιεραρχών του νησιού. Ο αρχιεπίσκοπος Schiattini κάνει λόγο για αγανακτισμένους ορθόδοξους, εξαιτίας των προβλημάτων που προκαλούσαν οι εκπρόσωποι της ορθοδοξίας στο νησί, τόσο ο μητροπολίτης όσο και οι παπάδες. Γι' αυτό, οι ορθόδοξοι δεν δίσταζαν να προσέρχονται σε καθολικούς ιερείς και να εξομολογούνται δημόσια από ιησουίτες και καπουτίνους μοναχούς.⁴³ Η κατάσταση δεν είχε βελτιωθεί ούτε μετά την απομάκρυνση του μητροπολίτη Barbarigo⁴⁴,

σωζόμενο κώδικα περιουσιακών στοιχείων της Καπέλλας (*Repertorio dei Beni della Kiura Capella*); N. A. Πρωτονοτάριος, «Το εν Νάξω καθολικόν σωματεῖον «Του Τιμίου Σταυρού» πρώην «Αδελφότης του Τιμίου Σταυρού» ή «Της Αμιάντου Συλλήψεως»», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 10 (1974-1978)*, σσ. 613-686; M. Campagnolo, «La Confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites a Naxos au début du XVIII siècle. Propriétés, revenu et importance économique», *Θησαυρίσματα 23 (1993)*, σσ. 290-377.

40. Βλ. Δελλα-Ρόκκας, ό.π., σσ. 461-465; Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 153.

41. Η κατήχηση των καθολικών προς τους ορθόδοξους ιερείς δεν φαίνεται να ήταν σπάνιο φαινόμενο. Σημαντικά στοιχεία για την κατηχητική διδασκαλία των καθολικών προς τον ορθόδοξο κλήρο παρέχει η ποιμαντική εγκύκλιος του λατίνου επισκόπου Σητείας, Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης το 1566, η οποία αποτελεί το μοναδικό θρησκευτικό κείμενο που γράφτηκε από καθολικό επίσκοπο σε ελληνική γλώσσα και απευθύνθηκε σε ορθόδοξους κληρικούς. Βλ. Θ. Δετοράκης, «Η κατηχητική διδασκαλία του λατίνου επισκόπου Σητείας Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης», Αριάδνη (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης) 3 (1985), σσ. 109-141. Για την υπερροπτική συμπεριφορά ορισμένων ιησουιτών προς τον υποδεέστερο ως προς τη μόρφωση ορθόδοξο κλήρο, βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 17.

42. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 161.

43. «*Talmente li greci sono stuffi delli disordini dell' loro Arcivescovo e preti, et edificati delli ministri del rito nostro che pubblicamente si vanno confessare alli Padri Capucini e Giesuiti con manifesto profitto loro*».

44. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Παροναξίας Ιερεμία Βαρβαρίγο (1622-1632). Απόφοιτος του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, επιδόθηκε στη διάδοση του δυτικού δόγματος. Ήταν φανατικός πολέμιος του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη. Βλ. Καμπανέλλης, ό.π., σσ. 89-90; Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 29-31; Θ. Παπαδόπουλος, «Αγιαοπελαγίται μαθηταί του εν Ρώμη Φροντιστηρίου του Αγίου Αθανασίου»,

κατόπιν μεσολάβησης του ορθόδοξου πληθυσμού της Νάξου προς τον πατριάρχη Κύριλλο, πιθανώς τον Κύριλλο Λούκαρη.⁴⁵

Είναι γνωστό ότι οι σχέσεις ανάμεσα στον Ιερεμία Βαρβαρίγο και στον Schiattini υπήρξαν κατά καιρούς τεταμένες, όπως για παράδειγμα το 1629 όταν ο μητροπολίτης αξίωσε να έχει το προβάδισμα έναντι του καθολικού αρχιεπισκόπου σε θέματα ιεροτελεστίας, υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος είχε δικαιοδοσία επί του πολυπληθέστερου ορθόδοξου ποιμνίου, που αριθμούσε 10.000 πιστούς, ενώ οι καθολικοί δεν ήταν παρά μόνο 300.⁴⁶ Σε άλλες περιόδους, ωστόσο, ο μητροπολίτης Βαρβαρίγος φαίνεται να είχε υποστηρίξει ενεργά το καθολικό δόγμα, όπως αποδεικνύει η άδεια που παρείχε, στις 29 Σεπτεμβρίου 1630, στον ηγούμενο των ιησοϊτών στη Νάξο να κηρύττει ελεύθερα σε όλους τους ναούς της επαρχίας Παροναξίας.⁴⁷

Ο νέος μητροπολίτης⁴⁸ περιγράφεται ως «κακούργος, αμαθής και διεστραμμένος», ενώ, επιπλέον, είχε αποτύχει και σε ενέργειες κατά του καθολικού δόγματος.⁴⁹ Για τους λόγους αυτούς, ο Schiattini εξέφραζε την ελπίδα ότι και αυτός ο μητροπολίτης θα εκδιωκόταν από τους ίδιους τους ορθοδόξους, εξαιτίας της κακής συμπεριφοράς του.

Η Καθολική Εκκλησία φαίνεται να αποτελούσε στόχο του ορθόδοξου κλήρου, όλων των βαθμίδων, όπως μαρτυρεί η περίπτωση κρητικού καλόγερου (*caloghero candioto scismatico*), ο οποίος κήρυττε στη Νάξο κατά της αυθεντίας της Καθολικής Εκκλησίας. Ο Schiattini κατόρθωσε, ωστόσο, να συσπειρώσει με το μέρος του τους ίδιους τους ορθοδόξους, καθώς και τμήμα των καθολικών αρχόντων του νησιού, οι οποίοι με την απειλή εκδίωξης του καλόγερου από τη Νάξο πέτυχαν τη μεταστροφή και την ταπείνωσή του, καθώς υποχρεώθηκε να υποβάλλει αίτημα συγγνώμης προς τον καθολικό αρχιεπίσκοπο.

Παράλληλα, και ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος βρέθηκε στο στόχαστρο επικρίσεων, τόσο μελών του καθολικού κλήρου όσο και λαϊκών προσώπων. Παρόλ' αυτά, ο Schiattini δεν αναφέρε-

Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 8 (1969-1970), σσ. 493-494.

45. Για την αντίδραση ορθόδοξων πατριαρχών, όπως ο Κύριλλος Λούκαρης, κατά της καθολικής ιεραποστολής στα ελληνικά νησιά, αλλά και, αντίθετα, την υποστήριξη προς την Καθολική Εκκλησία και την ιεραποστολή των ιησοϊτών από ορθόδοξους μητροπολίτες της Νάξου, όπως αυτοί της περιόδου της αρχιερατείας του Schiattini, Ιερεμίας Βαρβαρίγος (1622-1632), Βενιαμίν Β' (1632-1637) και Νικόδημος (1652-1657), βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 26-31; Hofmann, *Chiesa Cattolica*, ό.π., σ. 404; Καμπανέλλης, ό.π., σσ. 89-92. Για τον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη (1620-1638), ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως «προτεστάντης πατριάρχης», λόγω του έντονου αντιλατινισμού του και της αντίθεσής του προς την ιεραποστολή των ιησοϊτών στην οθωμανική αυτοκρατορία, βλ., ενδεικτικά, Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 41-50; Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σ. 26.
46. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 30-31.
47. Για την άδεια κηρύγματος που παρείχε ο μητροπολίτης Παροναξίας Ιερεμίας Βαρβαρίγος προς τον ηγούμενο των ιησοϊτών το 1630, καθώς και για την άδεια εξομολόγησης των ορθοδόξων που παρείχε στους ιησοϊτες ο μητροπολίτης Σεραφείμ το 1655, βλ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 154-155, όπου γίνεται λόγος για ανάλογες άδειες προς τους ιησοϊτες σε όλη σχεδόν την διάρκεια του 17ου αιώνα.
48. Πρόκειται ίσως για τον μητροπολίτη Παροναξίας Βενιαμίν Β' (1632-1637), ο οποίος αργότερα καθαρέθηκε, πιθανώς γιατί δεν προσήλθε ποτέ στη μητρόπολη Παροναξίας. Ωστόσο, από άλλες πηγές (Hofmann) μαρτυρείται ότι ο Βενιαμίν δεν ήταν πολέμιος του καθολικισμού. Για τον Βενιαμίν Β', βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 26-27 και μία σύντομη αναφορά από τον Καμπανέλλη, ό.π., σ. 90. Ο Schiattini αναφέρει, επίσης, ότι ο μητροπολίτης της περιόδου αυτής καταγόταν από τη Νάξο και ότι ο μεγαλύτερος αδελφός του αποκεφαλίστηκε από την Υψηλή Πύλη, της οποίας αρχικά ήταν ευνοούμενος. Νάξιος, ωστόσο, ήταν μεταγενέστερος μητροπολίτης, ο Νικόδημος Γεναράης.
49. "*Dopo che li Greci operarono tanto appresso il Patriarcha Cyrillo che levarono da questa Cathedra il Monsignor Barbarigo Arcivescovo fu fatto un' altro nativo di Naxia, molto scelerato, ignorante e perverso, il quale ancor più volte avesse attentato molte cose contro il nostro rito pure non li riuscì cosa ver' una*", αναφέρεται στην έκθεση.

ται στο περιεχόμενο των κατηγοριών ούτε του *fra Michele Sanudo*, μοναχού του τάγματος των φραγκισκανών (*osservante*), ούτε κατοίκων της πόλης της Νάξου. Ο μοναχός Sanudo, ο οποίος δικαζόταν το 1635 για διαρκή παραμονή εκτός μοναστηριού και επρόκειτο να καταδικαστεί σε αφορισμό και παύση από τον μοναχισμό, τελικά εξομολογήθηκε λίγο πριν από τον θάνατό του, ενώπιον του καθολικού εφημερίου και πολλών αρχόντων, ότι οι κατηγορίες που είχε απευθύνει κατά του αρχιεπισκόπου, προφορικά και γραπτά, ήταν αναληθείς και οφείλονταν σε προσωπική αντιπάθεια. Και πάλι το 1635, για την αντιμετώπιση των κατηγοριών κατοίκων της Νάξου, ο Schiattini είχε αξιοποιήσει τις, λανθάνουσες σήμερα, οδηγίες που είχε λάβει από την Propaganda Fide, ζητούσε όμως να ανατεθεί η περαιτέρω διερεύνηση της υπόθεσης σε ηγουμένους των καπουτσίνων και των ιησουιτών της πόλης.

Αρκετές είναι οι αναφορές του αρχιεπισκόπου σε τούρκους αξιωματούχους του νησιού και στις σχέσεις τους με την εκκλησιαστική ιεραρχία, ορθόδοξη και καθολική, και τον τοπικό πληθυσμό. Περιγράφει, αρχικά, την επεισοδιακή αναχώρηση του καδή της Νάξου με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, μετά το τέλος της θητείας του το 1631. Εξαιτίας των αυθαιρεσιών στην άσκηση του αξιώματός του, πλήθος ορθοδόξων που είχαν συγκεντρωθεί με κωδωνοκρουσίες, επιχειρήσαν να εμποδίσουν την αναχώρησή του, μέχρι την άφιξη του νέου καδή, στον οποίο σκόπευαν να υποβάλλουν τα παράπονά τους. Τελικά, η καθυστερημένη αναχώρηση του καδή είχε ως αποτέλεσμα την αιχμαλωτίσή του από μαλτέζους πειρατές, οι οποίοι τον μετέτρεψαν σε σκλάβο. Ωστόσο, οι ορθόδοξοι νησιώτες υπέστησαν μεγάλες οικονομικές ζημιές, επειδή παρεμπόδισαν την αναχώρηση του καδή. Αντίθετα, οι τούρκοι αξιωματούχοι δεν ενόχλησαν τους καθολικούς, καθώς εκτίμησαν την απόφαση του αρχιεπισκόπου να μην αντιδράσει στην αναχώρηση του καδή, πιθανώς του ίδιου καδή που είχε υποστηρίξει, όπως είδαμε, τον Schiattini στην αντιδικία του με Ναξιώτη ο οποίος είχε καταπατήσει κτήμα της Αρχιεπισκοπής.

Την επόμενη χρονιά, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος κατόρθωσε να ξεφύγει από τούρκο αγά (*l'Agà del Capitan Bassa*), ο οποίος έφθασε στο νησί, ξαφνικά μέσα στη νύχτα, για να απαιτήσει ετήσιο φόρο. Ενώ ο αρχιεπίσκοπος Schiattini κατόρθωσε να διαφύγει από την κατοικία του, κρεμασμένος από σκοινί και ντυμένος ως μοναχός του τάγματος του Αγίου Βασιλείου,⁵⁰ ο ορθόδοξος μητροπολίτης (πιθανώς ο Ιερεμίας Βαρβαρίγος)⁵¹ και τρεις καθολικοί άρχοντες φυλακίστηκαν από τον αγά, μέχρι να καταβάλλουν μεγάλα χρηματικά ποσά ως λύτρα. Περιγράφεται, τέλος, η εκδίωξη από το νησί του τοποτηρητή του τούρκου μπέη το 1633, εξαιτίας της κακής συμπεριφοράς και της τυραννικής διοίκησής του, που εξαγρίωσαν τον πληθυσμό της Νάξου, με αποτέλεσμα ο τούρκος αξιωματούχος να μην αντικατασταθεί και να συλλέγονται οι φόροι από τους εκπροσώπους της τοπικής κοινότητας.⁵²

Στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων του, ο αρχιεπίσκοπος φρόντισε και για την

50. Για τους μοναχούς του τάγματος του Αγίου Βασιλείου είχε ιδρυθεί και συντηρούνταν μονή της Θεοτόκου στη Νάξο, με κληροδότημα του Φραγκίσκου Κόκκου, μαθητή του Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη. Βλ. Παπαδόπουλος, ό. π., σ. 516. Η μονή της Υψηλοτέρας, στην περιοχή Γαλήνης – Εγκαρών, είναι πιθανό να κτίστηκε στις αρχές του 17ου αιώνα. Βλ. Καμπανέλλης, ό. π., σσ. 199-205.

51. Ο Hofmann αναφέρει ότι οι μητροπολίτες Νάξου Νικηφόρος Μελισσηνός (1613-1621) και Ιερεμίας Βαρβαρίγος (1622-1632) αντιμετώπισαν προβλήματα στις σχέσεις τους με τους Τούρκους, από τους οποίους μάλιστα φυλακίστηκαν. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 29-30.

52. Για τις καταχρήσεις τούρκων αξιωματούχων απέναντι στον πληθυσμό της Νάξου, κυρίως σε σχέση με την καταβολή φόρων και χρημάτων, αλλά και τις διώξεις, ακόμη και φυλακίσεις, που υπέστησαν καθολικοί ιεράρχες για ανάλογους λόγους, βλ., ενδεικτικά, Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 12. Το 1620, ο αρχιεπίσκοπος Νάξου Angelo Gozzadini φυλακίστηκε από τούρκο αγά και δεν απελευθερώθηκε παρά μόνο μετά την καταβολή μεγάλου χρηματικού ποσού. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 20.

απονομή των εκκλησιαστικών αξιωμάτων (*canonicati*)⁵³ που παρέμεναν ανενεργά. Έτσι, απένειμε τα αξιώματα του *decano* και του *cantore* (ψάλτης), των οποίων οι κάτοχοι δεν βρίσκονταν πλέον εν ζωή, στον Francesco Loredano και στον αδελφό του, Vincenzo Schiattini, αντίστοιχα, εξασφαλίζοντας στη συνέχεια και την έγκριση της Αγίας Έδρας. Άκαρπες ωστόσο παρέμειναν οι προσπάθειές του να απονεμίσει και τα υπόλοιπα τέσσερα εκκλησιαστικά αξιώματα της Αρχιεπισκοπής (*prepositura, thesauraria, custodia, trigona*), καθώς δεν έλαβε απάντηση από την Αγία Έδρα στο αίτημά του για έγκριση της εκλογής συγκεκριμένων ιερέων.⁵⁴ Είναι πιθανό, ωστόσο, το πρόβλημα της επικύρωσης της εκλογής των κανονικών να μην καθυστέρησε να επιλυθεί, καθώς λίγο αργότερα, το 1638, ο αποστολικός επισκέπτης Tubino ανέφερε ότι υπήρχαν στην καθολική μητρόπολη έξι κανονικοί, αυτοί ακριβώς που είχε εκλέξει ο Schiattini: Francesco Loredano ως *decano*, Vincenzo Schiattini ως *cantore*, Marco Zago ως *preposito*, Giovanni Crespo ως *thesoriero*, Giovanni Damigo (ή D'Amigo) ως *custode* και *parcho* και Gianulli Crespo ως *canonico della trigona*.⁵⁵ Παρόλ' αυτά, δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστεί το χρόνιο ζήτημα των ανεπαρκών εισοδημάτων των εκκλησιαστικών αξιωμάτων (*canonicati*) και της Καθολικής Αρχιεπισκοπής, όπως υπογραμμίζουν οι περισσότεροι καθολικοί ιεράρχες στις αναφορές τους. Στην κακή οικονομική κατάσταση της Καθολικής Εκκλησίας στο νησί, την οποία επιδεινώναν οι απαιτήσεις της τουρκικής διοίκησης, αποδιδόταν και η μείωση του καθολικού κλήρου.⁵⁶

Για τους λόγους αυτούς, ο Schiattini δεν παρέλειπε την χειροτονία ιερέων και μοναχών. Έτσι, το 1635 χειροτόνησε έναν ιερέα, δύο υποδιακόνους και δύο μοναχούς, ενώ ένας φραγκισκανός μοναχός (*zoccolante*) που είχε σταλεί στη Νάξο από τον πατριαρχικό βικάριο έγινε ιερέας και μία ορθόδοξη έγινε καθολική (ίσως μοναχή). Προώθησε, επίσης, την λατρεία αγίων, εντάσσοντας στον κατάλογο των αγίων των οποίων η μνήμη λατρευόταν στην Αρχιεπισκοπή την αγία Θεοκτίστη⁵⁷ της Πάρου και τον άγιο Πέτρο τον Αλεξανδρινό, του οποίου το λείψανο του αριστερού χεριού φυλάσσόταν στη μητρόπολη.⁵⁸

Για την συμμόρφωση του ποιμνίου της Νάξου με τα χριστιανικά ήθη, είχε πετύχει, ήδη το 1632, όπως ανέφερε, να εξαλείψει φαινόμενα τοκογλυφίας (*usurarii*) και παράνομων σχέσεων με παλλακίδες (*concupinari*).⁵⁹ Τα παραπάνω αποτελούσαν τμήμα μόνο του αξιόλογου ποιμαντικού έργου, το οποίο επιτέλεσε ο αρχιεπίσκοπος κατά την επισκοπική σύνοδο (*Synodo Diocessana*) που συγκάλισε στη Νάξο από τις 30 Απριλίου ως τις 15 Μαΐου 1634. Η σπανιότητα των καθολικών συνόδων στην οθωμανική αυτοκρατορία⁶⁰ καθιστά την πρω-

53. Ο Hofmann, για την περίοδο της αρχιερατείας του Schiattini, αναφέρει ότι οι κανονικοί ήταν 14 ή 13, σύμφωνα με τους αποστολικούς επισκέπτες Tubino (1638) και Bernardo (1652) αντίστοιχα. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 18.

54. Ο αποστολικός επισκέπτης Σοφιανός (1655-1656) διαχωρίζει τα δέκα αξιώματα των κανονικών (*canonicati*) της Νάξου σε αυτά που απένειμε ο Πάπας (*decano, preposito, cantore, thesaurario, parcho*) και σε αυτά που είχε δικαίωμα να απονεμίσει ο αρχιεπίσκοπος (*custode, trigona, San Michele, SS. Rosario, San Carlo*). Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 101.

55. Το κανονικό της *trigona* έπαιρνε την ονομασία του από ομώνυμο χωράφι.

56. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., ενδεικτικά τις σσ. 17-21.

57. Για την εισαγωγή της ακολουθίας της Αγίας Θεοκτίστης από τον αρχιεπίσκοπο Schiattini στη Νάξο, βλ. Ρεμούνδος, ό. π., σ. 136.

58. Αναλυτική καταγραφή των λειψάνων που φυλάσσονταν στην καθολική μητρόπολη γίνεται στην έκθεση του αποστολικού επισκέπτη Bernardo το 1652. Μεταξύ των λειψάνων που ανέφερε ήταν και το χέρι του Αγίου Πέτρου του Αλεξανδρινού. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σσ. 88-89.

59. "*Il med(esimo) anno (=1632) ho per via di censure remediato alli inconvenienti delli usurarii et concupinari che per gratia di Dio il giorno d'hoggi, non se ne vedono*".

60. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό. π., σ. 34.

τοβουλία του Schiattini ακόμη περισσότερο αξιοσημείωτη. Μολονότι στην έκθεσή του, το 1636, δεν αναφέρεται παρά μόνο αποσπασματικά σε αποφάσεις που είναι πιθανό να ελήφθησαν σε εκείνη τη σύνοδο, γνωρίζουμε, με βάση τις πηγές που αξιοποίησε ο Hofmann,⁶¹ ότι ο Schiattini ασχολήθηκε με ένα ευρύ φάσμα θρησκευτικών θεμάτων.

Οι αποφάσεις (*decreti*) του αρχιεπισκόπου, στον απόηχο εκείνων της Συνόδου του Τρέντο, εστάλησαν, το 1635 όπως σημειώνει στην έκθεσή του, στην Ιερά Σύνοδο για τη διάδοση της Πίστης, όπου σώζονται μέχρι σήμερα. Έδωσε έμφαση σε θέματα πίστης, με ρυθμίσεις για την κατηχητική διδασκαλία και τα κηρύγματα, τις γιορτές και τις ημέρες νηστείας, τις εκκλησίες και την διατήρηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η τέλεση της θείας λειτουργίας, όπως και το σύνολο των επτά εκκλησιαστικών μυστηρίων, αποτέλεσαν αντικείμενο αναλυτικών διατάξεων. Τέλος, μία σειρά άλλων διατάξεων αφορούσαν στα χριστιανικά ήθη και την εκκλησιαστική πειθαρχία, ρυθμίζοντας θέματα όπως η βλασφημία και η δεισιδαιμονία, η φιλαργυρία, η τοκογλυφία και η εξαπάτηση της βούλησης του διαθέτη, η εκκλησιαστική ασυλία, οι υποχρεώσεις των εκκλησιαστικών λειτουργών, του συμβολαιογράφου της Αρχιεπισκοπής, των μελών των μοναχικών ταγμάτων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, ορισμένες διατάξεις της επισκοπικής συνόδου, όπως αυτή που υποχρέωνε τον ιερέα της καθολικής μητρόπολης να τελεί την κατήχηση κάθε Κυριακή στον καθεδρικό ναό, «στην γλώσσα του λαού» (*nella lingua del popolo*). Η εξήγηση του ευαγγελίου έπρεπε να γίνεται συστηματικά κατά την περίοδο της Έλευσης (δηλαδή των τεσσάρων εβδομάδων πριν από τα Χριστούγεννα (Avvento), την Σαρακοστή και τις επίσημες γιορτές. Οι κληρικοί ήταν, επίσης, υποχρεωμένοι να εξομολογούνται και να μεταλαμβάνουν όλες τις Κυριακές και τις γιορτές και να φορούν εκκλησιαστικό ένδυμα τόσο σε δημόσιους όσο και σε ιδιωτικούς χώρους. Οι καμπάνες του καθεδρικού ναού έπρεπε να ηχούν τέσσερις φορές την ημέρα, οι τρεις προς τιμήν της Παναγίας για την προσευχή *Angelus Domini* και η τέταρτη για τους νεκρούς. Η θεία μετάληψη συνοδευόταν με τελετουργικό τρόπο στους δημόσιους δρόμους, με αναμμένες λαμπάδες, ακόμη και όταν μεταφερόταν στους ασθενείς. Απαγορευόταν να τελείται η ταφή στην διάρκεια της νύχτας και να προσκαλούνται μοιρολογίστρες στο σπίτι του νεκρού. Η ταφή των φτωχών έπρεπε να γίνεται δωρεάν, ενώ των πλούσιων έναντι αντιτίμου, το οποίο καταβαλλόταν μετά την ταφή και σύμφωνα με το καθορισμένο τιμολόγιο. Αυστηρές ποινές, όπως ο αφορισμός, προβλέπονταν για όσους προέβαιναν σε πράξεις μαγείας.⁶²

Όπως αναφέρει στην έκθεσή του, κατά την διάρκεια της επισκοπικής συνόδου ο Schiattini ασχολήθηκε με δύο σημαντικές πρωτοβουλίες του για την ενίσχυση του καθολικού δόγματος: την ίδρυση σχολείου για τη διδασκαλία δώδεκα μαθητών από τους ιησουίτες,⁶³ καθώς και την ίδρυση γυναικείας μονής του τάγματος των δομηνικανών (*monasterio delle monache claustrali dell'ordine di San Domenico*),⁶⁴ για την οποία ανέμενε την άδεια της Αγίας Έδρας, προκειμένου να ξεκινήσει την οικοδόμηση της μονής.⁶⁵

61. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 34-36.

62. Για τις διατάξεις αυτές, βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 34-36.

63. Για το ιησουϊτικό κολλέγιο, το οποίο λειτούργησε στη Νάξο από το 1627 ως το 1773, δηλαδή κατά την περίοδο της παραμονής των ιησουϊτών στη Νάξο, αποτέλεσε ένα από τα καλύτερα σχολεία της Ανατολής και εξελίχθηκε στην Εμπορική Σχολή της Νάξου, βλ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 149-178 και κυρίως τις σσ. 151-160, που αναφέρονται στην ίδρυση και την δραστηριότητα του εκπαιδευτηρίου κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Schiattini; Δελλα-Ρόκκας, ό.π., σσ. 461-468.

64. Το 1624 υπήρχαν στη Νάξο δύο μοναχές *terziarie* του τάγματος των δομηνικανών, οι οποίες (ως *terziarie*) κατοικούσαν με τις οικογένειές τους. Βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σ. 47.

65. Το αίτημα του αρχιεπισκόπου Schiattini για την ίδρυση γυναικείας μονής είχε υποβληθεί προς την Αγία Έδρα

Αποτιμώντας το έργο των ιησουϊτών, ο Schiattini υποστήριζε ότι η άφιξή τους στην πόλη της Νάξου μπορούσε να εκτιμηθεί ως θετική, εφιστούσε ωστόσο την προσοχή της Αγίας Έδρας στο γεγονός ότι κατόρθωναν να συγκεντρώνουν πλέον όλα τα κληροδοτήματα, τα οποία στο παρελθόν προόριζαν οι πιστοί για την καθολική μητρόπολη και τα εκκλησιαστικά αξιώματα.⁶⁶ Η επισήμανση της αρνητικής αυτής εξέλιξης από τον αρχιεπίσκοπο αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι ο Schiattini υπήρξε πρωτεργάτης της άφιξης των ιησουϊτών στη Νάξο. Για την αντιμετώπιση του κινδύνου περαιτέρω αύξησης της οικονομικής ζημίας της Αρχιεπισκοπής, ο Schiattini πρότεινε την εισαγωγή ενός είδους επισκοπικού φόρου (*quarta episcopale*), αίτημα το οποίο, σύμφωνα με τις οδηγίες της Αγίας Έδρας οι οποίες σημειώνονται μετά το τέλος της έκθεσης, φαίνεται να έγινε δεκτό.

Από τις διαβεβαιώσεις του αρχιεπισκόπου προς την Αγία Έδρα, στην εδώ εξεταζόμενη έκθεσή του, γνωρίζουμε ότι τελούνταν ανελλιπώς στην Αρχιεπισκοπή όλες οι συνήθειες θρησκευτικές τελετές, όπως οι εξομολογήσεις, οι μεταλήψεις, τα κηρύγματα, ενώ παράλληλα, λειτουργούσαν σχολεία (*scuole*) και αδελφότητες.⁶⁷ Επεσήμαινε χαρακτηριστικά ότι το Πάσχα κανένας πιστός δεν έμενε χωρίς εξομολόγηση. Υπήρχε μάλιστα καθιερωμένη συνήθεια στην Αρχιεπισκοπή Νάξου να τελεί ο αρχιεπίσκοπος με επισημότητα τις τελετές και τους εορτασμούς της Ανάστασης, των Χριστουγέννων, της λειτουργίας (*messa*) και της λειτουργίας *terza*, της Αγίας Δωρεάς (*Corpus Domini*),⁶⁸ της Πεντηκοστής, των Αγίων Πέτρου και Παύλου, των Αγίων Πάντων και της Κοίμησης της Παναγίας, στην οποία ήταν αφιερωμένη εκκλησία της Αρχιεπισκοπής.⁶⁹ Γι' αυτό, ζητούσε από την Αγία Έδρα να τον εφοδιάσει με επίσημα επισκοπικά άμφια κόκκινου χρώματος, καθώς και με άμφια για τον διάκονο και τον υποδιάκονο που παρίσταντο στις τελετές, τα οποία δεν υπήρχαν στην Αρχιεπισκοπή και δεν υπήρχε τρόπος να κατασκευαστούν.

Είχε καταφέρει, επίσης, να πείσει τους ορθοδόξους να τηρούν εκ νέου την αργία της κα-

το 1635, στο πλαίσιο και των υπόλοιπων αποφάσεων της επισκοπικής συνόδου. Ωστόσο, η γυναικεία μονή των Ουρσουλινών, με την σχολή της, λειτουργήσε πολύ αργότερα, από τον 18ο αιώνα (1726) ως το 1976. Βλ., ενδεικτικά, Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 41-43; Ι. Δελλα-Ρόκκας, «Χρονικόν της Σχολής Ουρσουλινών Νάξου (1630-1969)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), σσ. 161-200; Καμπανέλλη, ό.π., σσ. 248-249.

66. Ενδεικτικό της οικονομικής δύναμης των ιησουϊτών στη Νάξο είναι και το σωζόμενο καλοκαιρινό μοναστήρι-θέρετρό τους στις Μέλανες, στην περιοχή Καλαμίτσια, το οποίο κτίστηκε τον 17ο αιώνα και αποκαλούνταν «παλάτι των ιησουϊτών». Βλ. και παραπάνω σημ. 39.
67. Την εποχή της αρχιερατείας του Schiattini λειτουργούσαν και οι τρεις γνωστές αδελφότητες της Νάξου: του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού ή Αγιωτάτου Εσταυρωμένου ή Παναγιού Πάθους ή Τιμίου Σταυρού (η οποία ιδρύθηκε πιθανώς το 1226 και αποτελεί την παλαιότερη αδελφότητα στον ελληνικό χώρο), της Παναγίας του Ροζαρίου (η οποία ιδρύθηκε το 1616 από τους δομηνικανούς) και της Υπαπαντής (*Congregazione Mariana*) (η οποία μαρτυρείται πριν από το 1643). Η πρώτη αδελφότητα είχε έδρα την δοικική Καπέλλα Καζάτζα (ναός Αμιάντου Συλλήψεως), που αποτέλεσε στη συνέχεια εκκλησία των ιησουϊτών, όπου έδρευε και η τρίτη αδελφότητα, ενώ η δεύτερη έδρευε στο ομώνυμο παρεκκλήσι του καθεδρικού ναού. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες των Κυκλάδων, βλ. Πανοπούλου, ό.π., σσ. 283-307, όπου γίνεται αναλυτική αναφορά στις αδελφότητες της Νάξου (βλ. και το επίμετρο με τις αδελφότητες της Νάξου στη σ. 291); Δέλλα-Ρόκκας, ό.π., σσ. 439-468; Πρωτονοτάριος, ό.π., σσ. 613-686; Campagnolo, ό.π., σσ. 290-377. Βλ. επίσης πολυάριθμες αναφορές στις δημοσιευμένες από τον Hofmann εκθέσεις καθολικών αξιωματούχων.
68. Την τελετή της Αγίας Δωρεάς του 1628 περιγράφει αναλυτικά ο αρχιεπίσκοπος Schiattini σε δημοσιευμένο έγγραφο του προς τον Πάπα (*Descrizione della Processione di Corpus Domini*). Βλ. παραπάνω σημ. 2.
69. Για την Κοίμηση της Παναγίας ως εκκλησία της καθολικής Αρχιεπισκοπής (*Assunzione della Beata Vergine nella possessione dell' Arcivescovo* ή *Madonna dell' Arcivescovato*), βλ. Hofmann, *Vescovadi, Naxos*, ό.π., σσ. 79, 82 και 93-94. Ο αποστολικός επισκέπτης Bernardo, το 1652, ανέφερε ότι η εκκλησία βρισκόταν σε απόσταση 6 μιλίων από την πόλη και είχε ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, αλλά εξαιτίας της κακής κατάστασής της, είχε από χρόνια εγκαταλειφθεί.

θολικής εορτής της Αγίας Δωρεάς, όπως έκαναν και στο παρελθόν, εκμεταλλεούμενος μία φυσική καταστροφή⁷⁰ που συνέβη την επόμενη ημέρα της εορτής, κατά την οποία οι ορθόδοξοι είχαν εργαστεί κατόπιν προτροπής του ορθόδοξου μητροπολίτη. Είναι γνωστό ότι οι θεαματικές δημόσιες θρησκευτικές πομπές, όπως της Αγίας Δωρεάς, η οποία καθιερώθηκε επίσημα το 1264, ήταν ιδιαίτερα αγαπητές και στον ορθόδοξο πληθυσμό.⁷¹ Σύμφωνα με όσα περιγράφει ο Schiattini για τον εορτασμό της Αγίας Δωρεάς το 1628, στις τελετές που πραγματοποιήθηκαν με εξαιρετική λαμπρότητα την χρονιά εκείνη, είχε συρρεύσει μεγάλο πλήθος ορθοδόξων από όλη τη Νάξο, συμμετέχοντας ενεργά σε όλες τις θρησκευτικές τελετουργίες που έλαβαν χώρα την παραμονή και την ημέρα της εορτής. Οι εκδηλώσεις λατρείας των ορθοδόξων ξεπερνούσαν, όπως υποστήριζε ο αρχιεπίσκοπος, ακόμη και αυτές των καθολικών. Ανάλογη ήταν και η συμμετοχή του ορθόδοξου κλήρου, ο οποίος παρακολούθησε την λειτουργία στην καθολική μητρόπολη από την τιμητική θέση την οποία του είχε εξασφαλίσει ο Schiattini, και στη συνέχεια ακολούθησε τη λιτανεία με αναμμένες λαμπάδες. Οι τελετές είχαν προκαλέσει τον θαυμασμό και των τούρκων αξιωματούχων, με τον καδή και τον μπέη να παρακολουθούν τα θρησκευτικά δρώμενα των μαθητών των ιησουϊτών, καθώς και την παράσταση θρησκευτικής τραγωδίας, η οποία πραγματοποιήθηκε στην καθολική μητρόπολη, με θεατές τον καθολικό και τον ορθόδοξο πληθυσμό.⁷² Πρόκειται για μία σπάνια εικόνα αρμονικής συνύπαρξης των μελών διαφόρων δογμάτων, θρησκειών και εθνοτήτων, αυτή που περιγράφεται από τον Schiattini στη Νάξο του 1628.

Από την παρουσίαση της έκθεσής του επιβεβαιώνεται, άλλωστε, ότι η παρουσία του αρχιεπισκόπου Schiattini στη Νάξο αποτέλεσε μία σημαντική περίοδο για την Καθολική Εκκλησία στις Κυκλάδες. Μέσα από την αναφορά του σχηματίζεται μία πληρέστερη εικόνα για την κατάσταση της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, όπως αυτή περιγράφεται από τους καθολικούς ιεράρχες, μία εικόνα που θα εμπλουτιστεί στη συνέχεια από τη μελέτη και των υπόλοιπων ανέκδοτων εκθέσεων.

70. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Schiattini, ένας δυνατός άνεμος (sirocco) κατέστρεψε τα σπαρτά και τους καρπούς των δέντρων την επόμενη ημέρα της γιορτής, γεγονός που οι ορθόδοξοι απέδωσαν σε θαύμα.

71. Βλ. Πούχνερ, ό. π., σσ. 191-206.

72. Βλ. Πούχνερ, ό. π., σσ. 191-206, όπου ο Πούχνερ αποδίδει στο περιβάλλον των ιησουϊτών της Νάξου την θρησκευτική θεατρική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628, την ημέρα της δημόσιας πομπής του Corpus Domini, ενώπιον των τουρκικών Αρχών, καθώς και τα αποσπάσματα ενός θεατρικού έργου (μυστηρίου) του Αγίου Γεωργίου. Βλ. και παραπάνω σημ. 2, 10 και 68.

ΑΞΙΕΣ, ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΤΩΝ ΝΑΞΙΩΝ ΤΟΥ 18ου ΑΙ. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΝΟΤΑΡΙΑΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΛ. ΡΑΠΤΗΣ*

Ἡ ἔκφραση με το γραπτό λόγο¹ είναι, ασφαλώς, αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης του ανθρώπου και, όταν το αγαθό αυτό κατακτήθηκε και από τις λαϊκές μάζες², απόκτησε και τεράστια σημασία στην επικοινωνία τους. Ως τη γενίκευση, όμως, αυτή κυριαρχούσε η προφορική διάδοση του πολιτισμού με κάθε είδους δυσπιστία για την υποκειμενικότητα, καθώς η βίωση των γεγονότων είχε ανάγκη ενός πυκνού φίλτρου για την τελική επιβεβαίωση από την πλευρά των ερευνητών. Αυτό το ρόλο συχνά τον έπαιζε το γραπτό ντοκουμέντο ανεξάρτητα αν αυτό δεν αντανάκλούσε εξολοκλήρου την πραγματικότητα. Μάλιστα, για πολλές χρονικές περιόδους μπορεί να είναι και η μοναδική πηγή πληροφορόρησης είτε γιατί οι προφορικές, ασφαλώς, μαρτυρίες δεν φθάνουν ως εκεί είτε ακόμη γιατί δε έγιναν αντικείμενο καταγραφής, ώστε να αντλήσουμε από αυτές τα απαραίτητα στοιχεία. Έτσι, η παράλληλη αυτή πορεία και τελικά η συνάρθρωση του αρχειακού υλικού με αυτό που συγκεντρώνεται με την επιτόπια έρευνα και την καταγραφή δίνει καλύτερα αποτελέσματα στην ανάλυση και παρουσίαση των κοινωνικών φαινομένων.

Το περιεχόμενο των αρχείων, δημόσιων και ιδιωτικών, σε όποια μορφή και αν διασώζονται και στην κάθε εκδοχή τους είναι από τις καλύτερες πηγές υλικού για τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής ενός συνόλου. Και είναι σπουδαίες οι πηγές αυτές, γιατί ο ιστορικός, για παράδειγμα, αντλεί πληροφορίες για τα διάφορα ιστορικά γεγονότα, ο λαογράφος για τη ζωή του λαού, ο γλωσσολόγος μελετά γενικά τις ιδιομορφίες της γλώσσας, ο ιστορικός του δικαίου βλέπει την εξέλιξη του νομικού πλαισίου της κοινωνίας κ. ο. κ. Στο προϊόν της συναίρεσης του λόγου του συντάκτη, με το γνωστό τυπικό των κειμένων αυτών και της «αφήγησης» του υποκειμένου από την άλλη μπορούμε να δούμε την διαμεσολαβημένη ίσως, αποτύπωση της πραγματικότητας. Μια πραγματικότητα που αναδεικνύεται στη συνάρθρωση, ακριβώς, της διαμορφωμένης ατομικότητας κάτω από ορισμένα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και του γενικότερου κοινωνικού πλαισίου, όπως αυτό καθορίζεται από τις οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές συνθήκες. Εξαιτίας αυτού του πλαισίου το ενδιαφέρον μπορεί να επεκτείνεται και πέρα από το περιεχόμενό τους, όπως στη μορφή τους, στη συχή για παράδειγμα επανάληψη θεματικών μοτίβων της αρχής και του τέλους, στον τρόπο της επιβεβαίωσης, των μαρτύρων, στο ορθογραφικό μέρος κ.τ.λ. Και προς αυτή την κατεύθυνση έχουν γίνει τέτοιες προσεγγίσεις αποκατάστασης των κειμένων³. Η δυνατότητα της πολλαπλής ανάγνωσης των στοιχείων αυτών τα καθιστά απευθείας σημαντική

* Δρ Λαογραφίας-Εκπαιδευτικός.

1 Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σσ. 6-7, 9, Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Λαογραφία. Συναγωγή Μελετών*, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σσ. 59-65.

2 Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Τι είναι ...*, ό. π.

3 Ε. Καλλουριτζή, «Στα μονοπάτια των πηγών: προτάσεις για την ανάγνωση του νοταριακού υλικού των Κυκλάδων», *Εθνολογία* 4(1995), σσ. 5-29, Β. Γαλάνη-Μουτάφη, «Προϊκα και κοινωνικός μετασχηματισμός στη Σάμο κατά τον 19° αιώνα», *Εθνολογία* 4(1995), σσ. 31-66.

πηγή για την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό.

Όσο απομακρυνόμαστε, βεβαίως, χρονικά από τον πολιτισμό των περασμένων χρόνων τόσο εξαντλούνται οι προφορικές μαρτυρίες και τόσο περισσότερο, επομένως, χάνουμε και την άμεση επαφή μαζί τους. Τότε προσπαθούμε με ό,τι διασώζεται να περιγράψουμε και να σκιαγραφήσουμε την καθημερινότητα της κοινωνίας αυτού του τόπου. Η απομάκρυνση αυτή γίνεται αισθητή και στη γλώσσα, παρόλο που οι λατινογενείς όροι στην των νοταριακών εγγράφων στην προκειμένη περίπτωση επιμένουν ακόμα να εκφράζουν τις συμβάσεις. Σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο για τους Ναξιώτες και τον πολιτισμό τους ανά τους αιώνες μπορούμε να αντλήσουμε πάρα πολλές πληροφορίες από το σύνολο των αυτών των εγγράφων. Πρέπει δε να επαναλάβουμε στο σημείο αυτό ότι από πολύ ενωρίς είδαν το φως της δημοσιότητας πολλά τέτοια αρχεία τα οποία επιτρέπουν με την ανάγνωσή τους να αναστηλώσουμε την κοινωνία και τον πολιτισμό της στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους. Έχει επισημανθεί ότι από τον πλούτο αυτών των πληροφοριών γνωρίζουμε περισσότερα για τη ζωή των κατοίκων του νησιού κατά το 16^ο και 17^ο αι. και λιγότερα για τον 18^ο και 19^ο αι., αφού οι πηγές μένουν ακόμη αδημοσίευτες. Η σημαντική έκδοση από τους Στέφανο Ψαρρά και Ματέο Σαμπανόλο του αρχαιακού υλικού του Ναξιώτη νοτάριου Στέφανου Τ(ρ) ουμπίνου, 1712-1738, συμπληρωμένο και με άλλα δημοσιευμένα έγγραφα ως το τέλος του αιώνα αυτού αποτελεί ένα παράδειγμα για την αναστήλωση της κοινωνίας και του πολιτισμού της το 18^ο αιώνα. Πρόκειται για πωλητήρια έγγραφα, έγγραφα που πληροφορούν για την ιδιοκτησία της γης και τις εμπράγματα σχέσεις (ενοικιάσεις, παραχωρήσεις, αλλαγές, παντίκια, παχτωσιές, κ. ά.) έγγραφα που στο σύνολό τους αναφέρονται στις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες της τοπικής κοινωνίας. Επίσης, προικοσύμφωνα, διαθήκες, διάφορες μαρτυρίες, δωρεές, ψυχικά και διαιτησίες συνιστούν το μωσαϊκό απ' όπου αναδεικνύεται ανάγλυφα ένα μέρος της κοινωνίας των Ναξίων του 18^{ου} αι. Ιδιαίτερη σημασία στο σύνολο των εγγράφων αυτών, εκτός φυσικά από τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι έχει και ο τρόπος με τον οποίον αναθεωρούνταν οι παλαιότερες συμβάσεις (ανουλάρισμα), ο τρόπος με τον οποίον οι διαιτησίες έδιναν τη λύση στις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, οι πρακτικές των δωρεών και των ψυχικών, όπως και οι διάφοροι συμβιβασμοί και οι εξοφλήσεις (ρετζεβούτες) ή οι ποινές που επιβάλλονταν, όταν αθετούνταν οι όροι μιας συμφωνίας.

Η παρούσα εργασία στηριγμένη, σχεδόν, εξολοκλήρου στην παραπάνω δημοσίευση στοχεύει να φωτίσει μερικές από τις πτυχές της Ναξιώτικης κοινωνίας, συνθήκες και νοοτροπίες των ανθρώπων της περιόδου αυτής μέσα από το πρωτογενές αυτό υλικό και να συμβάλει στη συνολική αναστήλωση της κοινωνίας των Ναξίων του 18^{ου} αι. Τίθεται, βέβαια, το ζήτημα της αντιπροσωπευτικότητας των εγγράφων που διασώθηκαν ή είδαν, προς ο παρόν, το φως της δημοσιότητας. Αυτό ενέχει και ένα είδος ανασφάλειας και μεροληπτικότητας στην περιγραφή και ανάλυση των στοιχείων μια κοινωνίας.

Η έρευνα και η παρουσίαση των στοιχείων αυτών μπορεί να κινηθεί κατά την ανάγνωσή τους σε δυο επίπεδα: Σε ένα πρώτο επίπεδο παρουσιάζονται όσα γίνονται αμέσως αντιληπτά, το θέμα, τα πρόσωπα και το πλαίσιο δημιουργίας του εγγράφου με τους όρους της συμφωνίας, όπως είναι, για παράδειγμα, η μεταβίβαση της γης ή η προίκιση των παιδιών, αλλά και τα υπόλοιπα υλικά περιουσιακά στοιχεία. Οι κανόνες αυτοί συμφωνίας και μεταβίβασης συσχετίζονται με την οργάνωση της κοινωνίας και προσδιορίζονται καλύτερα τα στρώματα, οι όροι, η κοινωνική θέση κτλ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανιχνεύονται όσα στοιχεία υποκρύπτονται και δεν γίνονται εμφανώς αντιληπτά, όπως η οργάνωση της οικο-

νομίας, η δομή της οικογένειας και της ίδιας της κοινωνίας, το σύστημα αξιών, αντιλήψεων και νοοτροπιών, όσα δηλαδή στοιχεία αντανακλώνται στα κείμενα αυτά συμπληρώνοντας την εικόνα της τοπικής κοινωνίας.

Η Νάξος αποτέλεσε ως το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων την έδρα του δουκάτου⁴ του Αιγαίου από το 1207. Είναι γνωστό ότι με την επικράτηση των Φράγκων την περίοδο αυτή όχι μόνο στις Κυκλάδες αλλά και σε όλες τις λατινοκρατούμενες περιοχές διαμορφώθηκαν νέες συνθήκες διοίκησης, κυρίως, φεουδαρχικού τύπου με αντίστοιχους θεσμούς στήριξης. Η Νάξος και πολύ πιο πριν από την βενετική κατάκτηση λόγω της φυσικής της θέσης στο σύμπλεγμα των Κυκλάδων, αλλά και της οικονομικής⁵ αυτάρκειας που διέθετε διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας του Αιγαίου⁶. Η κυριαρχία των Βενετών από το 1205 με την ίδρυση του δουκάτου το 1207 από το Μάρκο Σανούδο, ανιψιό του δόγη της Βενετίας Μαρίνου Δάνδολου με πρωτεύουσα το νησί της Νάξου, η ίδρυση καθολικής επισκοπής στο νησί από τον πάπα Ιννοκέντιο τον Γ' στερήσαν πάνω από τρεις αιώνες την κυριαρχία των Βενετών στην περιοχή και άφησαν στη συνέχεια έντονα τα σημάδια της ενετικής παρουσίας τα οποία ανιχνεύονται στην καθημερινή ζωή των Ναξίων για πολλά χρόνια αργότερα. Αυτή η μακροπρόθεσμη βενετική επιρροή οφείλεται και στο γεγονός της άτονης παρουσίας των Οθωμανών στο νησί από το 1566 και των ιδιαίτερων προνομίων⁷ από τον Σουλτάνο Μουράτ τον Γ' που απολάμβαναν. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο το νοταριακό σύστημα κατοχυρώνοντας τις δημόσιες και ιδιωτικές δικαιοπραξίες των κατοίκων στήριζε τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες⁸. Όπως σημειώνεται, η έρευνα έφερε⁹ στο φως της δημοσιότητας πάρα πολλά στοιχεία για τον 14^ο και 15^ο αιώνα και λιγότερα για το 18^ο και 19^ο. Ο 18^{ος} αι. για τη Νάξο, λοιπόν, προερχόμενος από μια ισχυρή φεουδαρχική οργάνωση από την εποχή ακόμη της ίδρυσης του δουκάτου, δεν θα μπορούσε να αποδεσμευτεί από το κεφάλαιο της γης με όλα τα συμφραζόμενα, όπως ιδιοκτησία, οριοθέτηση, καλλιέργεια, σπίτι, αμπέλι, περιβόλι, μισακάρικο σύστημα καλλιέργειας, παραχώρηση, προσωρινή ή μόνιμη ενοικίαση κτλ. Όπως, επίσης, και μια άλλη κατηγορία τέτοιων εγγράφων, τα προικοσύμφωνα, αναδεικνύουν ανάγλυφα τις κοινωνικές ανάγκες της εποχής, το ταξικό σύστημα που επικρατούσε, πλούσιοι – φτωχοί, με χάσμα¹⁰ μεγάλο ανάμεσά τους. Αλλά το μεγαλύτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνουν από άποψη, τουλάχιστον, αριθμού τους τα πωλητήρια έγγραφα και όσες πράξεις ακολουθούν αυτά (μαρτυρικές καταθέσεις, διάφορες αλλαγές, κτλ), όπως και τα *ψυχικά* και οι *διαθήκες*. Φαίνεται πως ο

4 Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη, (επιστ. επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος – Αθήνα 2007), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 20, Αθήνα 2009 και Αθανάσιος Δ. Κωτσάκης, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία (1207-1566)*, εκδ. Πελασγός, Αθήνα 2007.

5 Η Νάξος είναι και σήμερα το πιο εύφορο και παραγωγικό νησί των Κυκλάδων φημισμένο για τα καλά και σε ποσότητα γεωργικά προϊόντα και ιδιαίτερα τα τυροκομικά. Αυτή τη φήμη τη διατηρεί από την αρχαιότητα ακόμη την οποία αναφέρουν όλοι οι συγγραφείς με πιο σημαντική πηγή πλούτου για τότε τη σμύριδα.

6 Το άλλο μεγάλο νησιωτικό κέντρο του Αιγαίου ήταν η Κρήτη (βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Νάξος, Αθήνα 1989, εκδ. Μέλισσα, σσ. 9, 34).

7 Ε. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, διδ. διατριβή, Αθήνα 1996, σσ. 31-38 (όπου και αναφορά στους ακτιναμέδεις-προνομιακοί ορισμοί).

8 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων, Αθήνα 2010, σ.13.

9 Σημειώνω ενδεικτικά: Αντώνιος Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5(1955), σσ. 47-91, του ιδίου, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7(1968), σσ. 24-337.

10 Αγγλαΐα Κάσδαγλη, «Πλούσιοι και φτωχοί στη Νάξο του 17^{ου} αιώνα.. αντιλήψεις, συμπεριφορά και πραγματικότητα», στο συλλογικό τόμο *«Πλούσιοι και φτωχοί στην Ελληνολατινική Ανατολή*, Βενετία 1998, σσ. 109-116.

γραπτός λόγος τους προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια από ενδεχόμενους κινδύνους. Και αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο δείκτης αναλφαβητισμού είναι μεγάλος, όπως σημειώνουν στη *Εισαγωγή* τους οι Στέφανος Ψαρράς, και Matteo Campanolo, «... καμιά γυναίκα, κερά, αρχόντισσα ή αρχοντοπούλα δεν ξέρει να γράφει, κανένας αγρότης ή βοσκός. Γράμματα ελληνικά ξέρουν ιερείς, μοναχοί..., μερικοί караβοκύρηδες και τεχνίτες και το σύνολο σχεδόν των αρρένων γόνων της καθολικής κοινότητας...»¹¹ αντιλαμβανόμαστε τη σπουδαιότητα της γραπτής κατοχύρωσης των παραπάνω. Για μας σήμερα εξακολουθούν να είναι πολύτιμες οι πληροφορίες για διάφορες όψεις της καθημερινής ζωής των κατοίκων της Νάξου.

Από τους τρεις εν χρήσει τρόπους πώλησης στη Νάξο και στην ευρύτερη νησιωτική περιοχή, ελεύθερη πώληση, εκτίμηση, και πλειστηριασμός, εξακολουθεί να ισχύει και κατά τον 18^ο αι. ο τρόπος της αποκοπής της τιμής από τους αποκοπτάδες¹² ενός κομματιού γης, ενός πράγματος που προοριζόταν για πώληση. «...εψηφίσαν και επαρακαλέσαν τους εδώ ονοματισμένους αποκοπτάδες, ήγουν τον κυρ Λογίζον του Γεώργη Ξενάκη, βαλμένος από τον αιδεσιμότατον Αφέντη προεστόν και ο κυρ Πέτρος Παραράς από τον άνωθεν Σταμάτη και είδασι και ετιμήσασι το αυτό αμπέλι και έβαλαν το όλο γρόσα είκοσι τρία ως καθώς ευρίσκεται όλο το πράμα την σήμερον...»¹³. Η καθεμιά από τις δυο πλευρές που θα έκανε τη συμφωνία της πώλησης και αγοράς όριζε τον άνθρωπο εκείνον της εμπιστοσύνης της, ο οποίος έχαιρε εκτιμήσεως και γνώριζε σχετικά και ο οποίος σε συνεργασία με τον ομότεχνο της άλλης πλευράς θα όριζαν την εύλογη τιμή του την οποία ήταν υποχρεωμένες και οι δυο πλευρές να αποδεχτούν. Ο διορισμός τους γινόταν με ένα υπογεγραμμένο και από τις δυο πλευρές έγγραφο, το συνυποσχετικό (κομπρομέσο), που συντασσόταν ενώπιον του νοταρίου¹⁴. Στα πωλητήρια έγγραφα και γενικώς σε κάθε σύμβαση υπήρχαν και ασφαλιστικές δικλείδες για την τήρηση των περιεχομένων σ' αυτά. Για να είναι, λοιπόν, περισσότερο έγκυρα τα διαλαμβανόμενα σε αυτά υπήρχε και η ποινική ρήτρα την οποία πλήρωναν στον εκάστοτε πολιτικό ή θρησκευτικό εκπρόσωπο της εξουσίας. «...διά ταύτην την υπόθεση εις πένα και κοντάνα¹⁵ του αλληλογήσας να πληρώνει του κατακαιρού αφεντίας ρεάλια εκατό και πάλε η απόφασης όπου ήθελε κάμου να μένει αμετάκριτη εις τους αιώνας...»¹⁶. Υπήρχαν, βέβαια, και οι ακυρώσεις των συμφωνιών, τα ανουλαρίσματα όπως λέγονται και οι ποινές ακόμη για τις όποιες παραβάσεις στους όρους της συμφωνίας καθώς και οι διαιτησίες ανάμεσά τους, ένα σπουδαίο κοινωνικό κεφάλαιο, γιατί σε μια αυταρχική περίοδο είναι σημαντική διέξοδος στην επίλυση των διαφορών.

Ο δεύτερος τρόπος, που εμφανίζεται και συχνότερα, είναι της ελεύθερης απόφασης των δυο μερών για το ποσό του πωλούμενου πράγματος. Σε κάθε περίπτωση το τίμημα αυτό το έδινε, βεβαίως, ενώπιον των μαρτύρων και του συντάκτη του πωλητήριου εγγράφου και έκτοτε δεν είχε κανένα δικαίωμα επ' αυτού. «... την οποίαν τιμήν και σωστήν ξεπληρωμήν του άνωθεν αμπελιού των δέκα γρόσων και ά(σπρων) 96 την έλαβεν χειροδοτός ο αφέντης προεστός εις την παρισία μας και εις τους κάτωθεν αξιοπίστους μαρτύρου(ς). Και από την σήμερον εγδύνεται και αποξενώνεται ο αφέντης προεστός από το αυτό αμπέλι και από

11 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 19-20.

12 Αποκοπτάδες= οι εκλεγμένοι εκτιμητές, οι πραγματογνώμονες.

13 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 59-60.

14 Ο τρόπος αυτός εκτίμησης των περιουσιακών στοιχείων απαντάται και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η γνώμη ενός προσώπου σοβαρού και με κύρος στην κοινότητα είχε πάντα βαρύτητα και σημείο εκκίνησης για περαιτέρω συζήτηση κατά τη διαπραγμάτευση. Ιδιαίτερα η γνώμη του ήταν δεσμευτική, όταν τον καλούσαν να εκτιμήσει κάποια ζημιά που προκλήθηκε στην αγροτική παραγωγή, ενδεχομένως από τα αφύλακτα ζώα.

15 Κοντάνα= η ποινή, το πρόστιμο.

16 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 189-190.

πάσα του δικαίωμα και περιοχή και ντύνει το και παραδίνει το εις τα χέρια και κυριότητα του άνω λεγομένου Νικόλα και των κληρονόμων του να το κάμει και να το πράξει ως θέλει και βούλεται ωσάν πράμα ειδικόν του...»¹⁷. Μετά από την πράξη αυτή ο παλαιός ιδιοκτήτης δεν έχει κανένα δικαίωμα, αφού το παραδίδει στον νέο και στους κληρονόμους του, ο οποίος και μπορεί να το κάμει κατά τη βούλησή του ό,τι θέλει.

Συνηθισμένη, όμως, είναι και η ανταλλαγή των περιουσιακών στοιχείων, οι λεγόμενες «αλλαξιές». Γίνονται για διάφορους λόγους οι οποίοι, βεβαίως, δεν αναφέρονται. Η αποτίμηση στο νόμισμα της περιόδου γίνεται από τους ίδιους, χωρίς τη μεσολάβηση των ειδικών αποκοπτών. «...και δίνει ο άνωθεν Αφέντης προεστ(ός) της άνωθεν κυράς ...ένα κομμάτι περιβόλι με νερόν του και ελιές και συκιές και με όλα ντου τα δικαιώματα...και από το άλλο μέρ(ος) η κυρά ...δίνει του άνωθεν Αφέντη προεστ(ός) και των διαδόχων ντου ένα κομμάτι περιβόλι οπού έχει στες Μέλανες μ' ελιές, συκιές και νερόν και με όλα ντου τα δικαιώματα...»¹⁸.

Το μισιάρικο (μισακάρικο) σύστημα καλλιέργειας της γης είναι ένας από τους τρόπους που απαντάται και στο 18^ο αι. Ο κοπιαστής¹⁹ ή κουντουβερνάρης²⁰ οφείλει να καλλιεργεί το χωράφι, ή αμπέλι ή περιβόλι και η παραγόμενη παραγωγή να μοιράζεται στη μέση. «...τα οποία δυο αμπέλια διδεις του άνωθεν Γιώργη Τζακωνιάτη με κράτηξιν (υποχρέωσιν): να τα τραφοκοπά²¹, να είναι απαντημένα, να τα καλλιεργά, να τα δουλεύειν και να τα καταβολεύειν να είναι πάντα καλά δουλεμένα και κυβερνημένα σε όλους του καμάτους της γεργοσύνης, να είναι αρεσκούμενα κάθε καλού γεωργού και την ιντράδα (παραγωγή) όπου ήθελεν ξαπεστείλει ο Κύριος, ευγάζοντας το πέμπτο της βασιλείας, να τη μοιράζουν ίσα και αδόλωτα εις τη μέση ντος και την άρτη του νοικοκυρού να στείλει αγώγια ειδικά του να την παίρνει... και να του φέρνει και δυο καλαθιάτικα όντας θε να τρυγήσει το ένα, και όντας θε να πατήσει το [άλλο]...Και έχοντας τα καλά δουλεμένα ως καθώς υπόσχεται ο κοπιαστής να τα έχουν πάντοτες παντοτινά μισιάρικα ως άνωθεν...»²².

Σε συνάφεια με τον παραπάνω τρόπο απαντάται και η προσωρινή ενοικίαση αμπελιού ή χωραφιού, το λεγόμενο *πάχτωμα*²³ και η παραχώρηση του χωραφιού για καλλιέργεια με εντριτεία, την απόδοση δηλαδή του 1/3 από την παραγωγή²⁴, ή την αγορά του 1/4 και την παραχώρηση του υπολοίπου με την υποχρέωση της απόδοσης στον ιδιοκτήτη της μισής παραγωγής, ο λεγόμενος παντίκι. Άλλες φορές δεν αγόραζε το 1/4 του χωραφιού, αλλά η παραχώρηση αυτή είχε αρκετές δεσμεύσεις, όπως για παράδειγμα να το καλλιεργήσει όλο το χωράφι φυτεύοντάς το όλο αμπέλι, να το φράξει, ώστε να προστατευτεί από τα ζώα, με άδεια από τον αφέντη να τρυγήσει το αμπέλι και να πατήσει τα σταφύλια, να αποδώσει το μερίδιο στο μοναστήρι, να επισκευάσει το πατητήρι κτλ.

Από τα παραπάνω για τη διάθεση της περιουσίας δεν λείπει, φυσικά, ο τρόπος της διαθήκης. Με τη διαθήκη αυτή διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων παραγγέλνουν συγχρόνως και τα σχετικά με το θάνατό τους και κατόπιν περιγράφουν τον τρόπο διανομής της

17 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 174.

18 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 201..

19 Κοπιαστής= καλλιεργητής.

20 Κουντουβερνάρης= ο αγρότης που έκανε συμφωνία μισά(κά)ρικου, ο συνέταιρος.

21 Τραφοκοπά= χτίζω ολόγυρα στο χωράφι τοίχο με ξερολιθιά.

22 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 316.

23 Πολλές φορές παραχωρούσαν το μερίδιό τους από κάποιο χωράφι σε όποιον είχαν δανειστεί χρήματα (Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 136).

24 Αργότερα έγινε το 1/4, 1/5, 1/6 και 1/7 από τη χειμερινή σοδειά (Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 571-172)

περιουσίας τους²⁵.

Θέλω, όμως να επιμείνω σε δυο θεσμούς αυτής της κοινωνίας, όχι ως μοναδικούς σε αυτή, γιατί απαντώνται και στην ηπειρωτική Ελλάδα σε διαφορετικό βεβαίως πλαίσιο, αλλά γιατί άνθισαν και έζησαν σε ένα ίσως, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, πιο πολύ αυταρχικό καθεστώς και ανάγκασαν με την παρουσία τους ο κάθε κατακτητής να τηρεί το τοπικό εθιμικό καθεστώς. Πρόκειται για το θεσμό των *αλμπιτρών*²⁶ και *αιρετών κριτών*. Ήταν άνθρωποι γέροντες, έμπειροι με κύρος τους οποίους όριζαν²⁷ οι δυο πλευρές της σύμβασης για την επίλυση του ζητήματος. «...επαρεκάλεσαν ομοφώνως τα δυο μέρη τον κυρ Νικόλα Μπαρμπάρακη, άνθρωπον γέροντα και έμπειρον, διά να γενεί αλμπιτρος των άνωθεν...»²⁸. Τους βάζουν να εξετάσουν τις μεταξύ τους διαφορές, αφού τους εξουσιοδοτήσουν απολύτως να ενεργήσουν ελεύθερα σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης και αφού διερευνήσουν τα γενόμενα να αποφανθούν προφορικά και εγγράφως και να αποφασίσουν σύμφωνα με τη δικαιοσύνη και την ισότητα, με την ίδια μεταχείριση. Με δίκαιο τρόπο και με βάση την ισότητα έπρεπε να ενεργήσουν έχοντας κάθε εξουσία να εξετάσουν τα πράγματα και να αποφασίσουν. Την απόφαση αυτή έπρεπε να ακολουθήσουν και τα δυο μέρη και όποιος την παραβίαζε τιμωρούνταν με χρηματικό πρόστιμο στον αφέντη δεκαπέντε γροσίων και η απόφαση διατηρούσε το κύρος της. «...όποιος από τα μέρη ήθελεν εύγειν από την απόφασή ντος, να πληρώνει του αφέντη Αγά γρόσα δεκαπέντε...»²⁹. Είναι πολύ σημαντικό μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα μια κοινωνία να βρίσκει τους ρυθμούς της εμπιστευόμενη τους ανθρώπους της.

Στενά συναρτημένη με την κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου είναι και ο θεσμός της προίκας, ο οποίος προσδιορίζει το σχηματισμό των νέων νοικοκυριών. Στην περίπτωση της Νάξου οι γονείς έδιναν προίκα και στην κόρη και στο γιο, σύστημα μεταβίβασης που ίσχυε στον αιγαιακό χώρο, το έθιμο της ισομοιρίας. Πρόκειται για κοινά συμβόλαια στην προικοδότηση της νύφης και του γαμπρού. Στη σύνταξη των προικοσυμφώνων παρίστανται κατά κύριο λόγο και οι δυο οι πλευρές, του γαμπρού και της νύφης. Ο πατέρας του γαμπρού στη συζήτηση δηλώνει πως έχει γιο που είναι σε ηλικία γάμου και ο πατέρας της κόρης αντίστοιχα πως έχει κόρη και αυτή σε ηλικία γάμου. Ο πατέρας του γαμπρού τη ζητά για γυναίκα του γιου του. Στα πιο πολλά προικοσύμφωνα που συμπεριλαμβάνονται στην υπό εξέταση περίοδο συμμετέχουν και οι δυο πλευρές, και σε λιγότερα ο ένας από τους γονείς ίσως και δικαιολογημένα (δεν υπήρχαν εν τη ζωή). Φαίνεται πως ήταν σημαντική η στιγμή αυτή καθώς σε ένα από αυτά που συντάχτηκε το 1717 σημειώνεται ότι έγινε ενώπιον 12 μαρτύρων και αναφέρονται σ' αυτό πολλά χωράφια, ζώα, χρυσαφικά. Στην προικοδότηση συμμετέχει και η γιαγιά της κοπέλας, γιατί δεν ζει πια η μάνα της. Πρόκειται για μια πλούσια, προφανώς, προίκα και από πλούσιο σπίτι η οποία περιλαμβάνει χωράφια, αμπέλια, ζώα, οικοσκευή, χρυσαφικά. Να σημειώσω ότι στην προικοδοσία της

25 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 406-407, 409-410, 419-420, 465-466.

26 Άλμπιτρος= ο ψηφισμένος διαιτητής.

27 Το έθιμο αυτό, να αναθέτουν σε έναν έμπειρο και ειδικό είτε να επιλύσει τις διαφορές που ανέκυπταν ή να εκτιμήσει ένα χωράφι, ένα αμπέλι, ένα σπίτι και γενικά το δικαίωμα στην αναγνώριση του τοπικού εθιμικού δικαίου προϋπήρχε και πριν από τη βενετική κατάκτηση Η Ε. Σκληράκη αναφέρει ότι πιο σπουδαία νομική διάταξη του ακτιναμέ του 1580 ήταν η αναγνώριση του δικαιώματος στους Κυκλαδίτες να αναθέτουν την επίλυση των διαφορών τους σε «εδικούς και μαθημένους», που έχουν δηλαδή εμπειρία στην απονομή του δικαίου (Ε. Σκληράκη, *Παιδεία ...*, ό. π., σ. 36).

28 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 88.

29 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 239.

γιαγιάς εκτός των άλλων συμπεριλαμβάνεται και η μασαρία, αντικείμενα οικοσκευής και καθημερινής χρήσης για το φαγητό, το ντύσιμο, το στολισμό. «...Ακόμη της τάξει σεντόνια ζευγάρια δέκα, κουρτούνες εφτά, μια φερσαδωτή³⁰ καμουχένια³¹ τζατουνιά³² πράσινη και οι επίλοιπες ασπροκέντητες. Παπλώματα πέντε, τα δυο μεταξωτά, το ένα καμουχένιο και τα επίλοιπα πολιτικά μπουστοπράτζολα³³ οκτώ, το ένα μαργαριταρένιο, το άλλο ζευγάρι συρματένιο, το άλλο ζευγάρι ταλιάδα³⁴, άλλο κετητά, το άλλο χρυσά, το άλλο προκάδα, άλλο ζευγάρι κόκκινα θελούδα με ταλιάδους ταφτάδες πράσινα θελούδα σκούφια χρυσή μία, σούφρα χρυσή μία και γιλέκι χρυσό ένα καμιζόλες³⁵ πέντε, η μια κόκκινη θελούδα και η άλλη τζαϊτουνιά κόκκινη, καμουχάς με προκάδο ποδόγυρο, άλλη ξυ³⁶ καμουχάς και η άλλη ροζιά³⁷ καμιζόλα φακιόλι τρανό μαργαριταρένιο ένα, χαρχάλι³⁸ μαργαριταρένιο με μαλαματένια μποτόνια³⁹ ένα, μποτόνια μαλαματένια με φιόκο λαιμός ένας, μαργαριταρένιος διπλός με μποτόνια μαλαματένια και κόρφι ένας μονοκούκι τρανό με μαλαματένιο σταυρό και πέτρες και μαργαριτάρι ένα, κολαγίνες μαργαριταρένιες τρανές με μποτόνια μαλαματένια δυο, βραχιόλια μαλαματένια ζευγάρια ένα, πατρεμά⁴⁰ ασημένια ζευγάρια ένα, παπούτζια ασημένια και καύκαλα και γύρους ασημένιους ζευγάρια ένα, σκολαρίκια ζευγάρια τρία, τα δυο γάτζοι και το άλλο πολιτικά, δακτυλίδια μαλαματένια δέκα, χρυσομπόλες δυο, η μια συρματένιες και η άλλη ανεπετάρι⁴¹, μαντήλια της τάβλας δέκα, τρία του πάστου⁴² και τα επόλουπα ορδινάρια⁴³, πετζοπούλες ντουζίνες τέσσερεις, κουταλομπουντάλερα ασημένια ντουζίνες δυο, η μίαν κουτάλια και η άλλη περούνια, κούπα ασημένια μια, κασέλες πέντε, μπάνκους δυο, μπανκάλια δυο ζώα καματερά πενήντα αποθανόντας της και μια φοράδα οπού έχει με τα Ρωμανάκια, αγελάδες μισάρικες πέντε, ένα χαρανιά⁴⁴ της μάνδρας και άλλα τρία μικρά, ξυλοβούτζια⁴⁵ τρία...»⁴⁶.

Η χήρα μητέρα αναλαμβάνει βασικό ρόλο στην προικοδοσία και κάνει τις συμφωνίες, όταν λείπει ο άνδρας. «... από το ένα μέρος η αρχόντισσα χήρα Βιολάντε, συμβία του ποτέ μακαρίτη Προ και κονσόλου της περίφημης βασιλείας της Φράντζας Κάρλου Ντερεμόν και από το άλλο μέρος η αρχόντισσα χήρα Τζενεβρίνα, συμβία του ποτέ μακαρίτη Ντεμένεου Γριμάλδη... σμίγουν τα δυο ντος αρχοντόπουλα εις νόμιμον και καθαρόν γάμον...»⁴⁷. Θα σημειώσω ακόμη από το περιεχόμενο ενός άλλου προικοσυμφώνου τα χαρακτηριστικά ενός συνοικεσίου του γιου του μαστρο Δημήτρη Χάμπα, Ιωάννη. Η προίκα αυτού του γάμου αποτελείται από εικόνες, όπως τους Αγίου Αρτεμισίου, σπίτι, κοσμήματα και χρήματα, 100 γρόσια, τα 30 μετρητά και τα 70 από την Πόλη για την νύφη και για το γαμπρό εικόνες,

30 Φερσαδωτή= με πρόσθετο πανί.

31 Καμουχένια= ύφασμα από καμουχά, το βαρύτιμο μεταξωτό κεντητό ύφασμα.

32 Τζατουνιά = μεταξωτό ύφασμα.

33 Μπουστομπράτζολα= οι μεταλλικοί κρίκοι με τους οποίους προσαρμόζονται οι μπούστοι των γυναικών (γυναικείο γιλέκο)

34 Ταλιάδα= είδος διακόσμησης με σκάλισμα.

35 Καμιζόλα= φαρδύ γυναικείο πουκάμισο

36 [ο]ξυ καμουχάς=το βαρύτιμο ύφασμα από καμουχά.

37 Ροζιά= ροδόχρωμη.

38 Χαρχάλι= το περιδέραιο.

39 Μποτόνια= ρομβοειδείς κόμβοι που σχηματίζουν περιδέραιο.

40 Πατρεμά= τα κομπολόγια, λεγόμενα και πατερηνιά, από τις προσευχές των μοναχών.

41 Ανεπετάρι= το επανωφόρι, η μπέρτα, το σάλι.

42 Πάστου= ταβλομάντηλα, του φαγητού.

43 Ορδινάριος= της σειράς, ο συνηθισμένος.

44 Χαρανιά= το καζάνι.

45 Ξυλοβούτζια= ξύλινα βαρέλια.

46 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 51-52.

47 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 311.

χωράφια, ρούχα και σκεύη. Δεν παραλείπουν τα προικοσύμφωνα, παρόλο που είναι συμβάσεις το περιεχόμενο των οποίων έχει υλικό περιεχόμενο, να κάνουν μνεία για ελεύθερη και εκούσια ένωση των δυο προσώπων και χωρίς να πιέζονται ή να καταπιέζονται από κανέναν. «...ούτε πρόφασις ούτε δυναστεία αλλ' εξ οικείας τως βουλήσ και δι' ακρίτου γνώμης...». Απαραίτητες, όμως, προϋποθέσεις για τη στερέωση του γάμου, την πρόοδο και την προκοπή του ζευγαριού θεωρούνται η ευχή του Χριστού και της Παναγίας και οπωσδήποτε η ευχή των γονέων. Διαφαίνεται, προφανώς, η επιθυμία τους όχι απλώς για μια τυπική ένωση αλλά για τη δημιουργία μιας οικογένειας βασισμένης στο χριστιανικό πλαίσιο. Και δεν είναι μόνο η αρχή κάθε προικοσυμφώνου ή η επίκληση στην Παναγία και το Χριστό, είναι και οι εικόνες των αγίων με τις οποίες τους προικοδοτούν. «*Δόξα του αιωνίου και παντοδύναμου Θεού ημών, Αμήν...*» είναι η αρχή ενός τέτοιου συμβολαίου. «...ως καθώς ορίζει η Αγία και καθολική εκκλησία. Και εν πρώτοις της δίνει και της τάξει την ευκλήν του Θεού, τη Πανάχραντης Μαρίας και όλων των αγίων, των γονέων της και την ειδική ντης. Έπειτα της δίνει διά όνομα πούρκας όλα τα κάτωθεν: και αρχήν, εικόνα του Αγίου Αρτεμίου...»⁴⁸.

Διατρέχοντας το περιεχόμενο των προικοσυμφώνων γίνεται αντιληπτό ότι αντικείμενα προικοδότησης γίνονται ακίνητα και κινητά αγαθά: σπίτια, χωράφια, περιβόλια, αμπέλια, μεμονωμένα δέντρα, ζώα λιανά και χοντρά: σκρόφες και χοίροι, αγελάδες, γαδάρες, ριφάδια, ζώα καματερά, πουλάρια, βούδια, οικιακά σκεύη: πιρούνια, κουτάλια, τηγάνια, χαρηνιά, κασέλες, σκουτέλες, μεθήρες⁴⁹, πιθάρια, πινακωτές, είδη ρουχισμού: σκολιανές φορεσιές, κρεβατοστρώσια, μαντίλια, εργαλεία ονομαζόμενα σιδερικά (τσάπες, κασμάδες, αξίνες, φτυάρια κτλ), διάφορα μικροαντικείμενα και κοσμήματα.

Μια σημαντική ακόμη συμφωνία, που δεν απουσίαζε από την καθημερινότητα, ήταν το κληρονομικό δικαίωμα, αν το ζευγάρι χανόταν χωρίς να αποκτήσει παιδιά. Στην προκειμένη περίπτωση, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, συμφωνούσαν να είναι στους κοντινότερους συγγενείς⁵⁰. Στο σημείο αυτό πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε και την ασφαλιστική ιδιαίτερα δικλείδα του εθιμικού δικαίου για τους γονείς στα γεράματά τους. Πρόκειται για το «γεροντομοίρι» δηλαδή το δικαίωμα των γονιών να απολαμβάνουν την επικαρπία ενός μέρους των προικοδοτούμενων, εφόσον και ενόσω βρίσκονται στη ζωή. Όλα τα παραπάνω αναδεικνύουν το εθιμικό δίκαιο της εποχής και αποτυπώνουν την οικονομική και κοινωνική ζωή της περιόδου αυτής.

Η περιγραφή και ανάλυση των στοιχείων αυτών με το διττό αυτό τρόπο συμβάλλει στη σκιαγράφηση της εικόνας της τοπικής κοινωνίας της Νάξου. Η ανάγνωση, λοιπόν, των νοταριακών εγγράφων αναδεικνύει άμεσα και έμμεσα στοιχεία του χώρου με τα τοπωνύμια, την οικονομική οργάνωση, τη θέση της γυναίκας, την εθιμική πλευρά της καθημερινής ζωής, ζητήματα προστασίας των ανθρώπων και της περιουσίας τους. Στην πλειονότητά τους όλα αυτά καταγράφουν τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τις κοινωνικές ομάδες και από αυτή την άποψη ενδιαφέρει αυτή η αναπαράσταση αλλά από την άλλη αποκτούν ενδιαφέρον τα ίδια ως μηχανισμοί που σε ορισμένες ιστορικές συνθήκες συνέβαλαν στη δόμηση κάποιων κοινωνικών σχέσεων. Είτε με τον έναν είτε με τον άλλον τρόπο τα αναγνώσουμε διασώζουν πολύτιμα στοιχεία από την κοινωνική οργάνωση και τον πολιτισμικό πλούτο της περιοχής.

48 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σ. 351.

49 Μεθήρες= κιούπια.

50 Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, *Ο νοτάριος της Νάξου...*, ό. π., σσ. 352-353.

#

Κόστα) Ελν Κυρια 1712, ημερώνος Λαυδία 28/7/17
 Ενώ υπομνηματίους βραδύς των καλύτερων των Ιουδαίων
 τις Κυριας κατέλας τή προσήτι τή φρονησί εδωκα ταυτα
 λινου καλα τή συνόλινα ολα τή λοξή τή άρι βελι τή βωδε
 μενον εις τή δεμπαρραδού λεγομενων τή βα ζεμαγα, τα
 λιν ή τή πημελι άρι βελι τή βωδεμενων εις τή μεσιν των
 κρεσλιων αλλον τή δεμπαρραδα λεγομενων τή ηλιμακι τή
 μελιωδρι ή τή μισοχερσον άπο τή βα βολυσιν ή τή ηφι
 τή λεγομενε ηλιμακι τή μελιωδρι
 θκίνα τή δυο κομματια κρεσλινα εδωκα τή τή φρονησι
 συνόλινα μισοχίκα να τή ζαυρβί τή τή αντσει σοκι
 οση κορνέ χριαν, να τή δαλευρει σμτι σμενα
 ή να κοβαλοι τή κροσμετα μεσα εις τή πασσο δερον
 ταν βρωλερα δελμα να τζομποι ή φρενοντασ μεσα
 καλαδιατινα καλα τή τή λαξιν, ή τή άνοθεν ενώ τή
 σεφρα ο άνοθεν —————

F. Tavillon. 1/1

σεφραίοι Τεμελίνοι Νάξιοι ναξίας ενο
 διάρισα τών τωρον ατολο καθολίτων ατο
 λοτων εις λογον ή λαξίς —————

Εκ. 1. Η πρώτη κópια του Τ(ρ)ομπίνου, 28 Ιουλίου 1712 (πηγή: Από το βιβλίο Στέφανος Ψαρράς, Matteo Campanolo, Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ομπίνος (1712-1738), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων, Αθήνα 2010, σ. 609).

Εικ. 2. Κάτοικοι της Νάξου
(πηγή: αρχ. Γ. Σταματίου, naxioikritis.blogspot.com, ανάκτηση Νοέμβριος 2015).

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:
19^{0Σ} ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΡΙΩΝΙΤΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΚΟΚΚΙΝΟΥ (ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙ.)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΕΡΩΝΗΣ*

Μόνιμο φαινόμενο των φτωχών χωρών αποτελεί η μετανάστευση. Η Ελλάδα, με 400 σχεδόν χρόνια υποδούλωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθυστερημένη για το λόγο αυτό στην οικονομική και κοινωνική της ολοκλήρωση, δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση από τον κανόνα.

Ήδη από την εποχή της Τουρκοκρατίας Έλληνες έβρισκαν καταφύγιο σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Από το 1820 μέχρι το 1880, σε διάστημα 60 ετών, μόνο 198 Έλληνες (όλοι σχεδόν άνδρες) διέσχισαν τον Ατλαντικό μέχρι τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Από το 1880, όμως, και μετά, κύματα μεταναστών από ελληνικά εδάφη κατέφθαναν στην Αμερική, τον Καναδά, την Αυστραλία. Την εικοσαετία 1890-1910 η Υπηρεσία Μετανάστευσης αναφέρει 167.500 άτομα ελληνικής καταγωγής που έφθασαν στην Αμερική και τη δεκαετία 1910-1920 ο αριθμός αυτός έφθασε τα 184.000.

Το 1907 δρομολογήθηκε στη γραμμή Ελλάδα-Ν. Υόρκη το υπερωκεάνιο «Μωραΐτης», με τη δρομολόγηση του οποίου «...αρχίζει η ιστορία των ελληνικών υπερωκεανίων που θα κλείσει το 1977 με το τελευταίο ταξίδι του « Αυστραλίας» από την ομώνυμη ήπειρο». (Βλ. «Από το «Μωραΐτης» στο «Αυστραλίας», Αφιέρωμα Επτά Ημέρες, εφημ. Καθημερινή 15.12.1996).

Η φτώχεια, η πείνα και η δυστυχία ανάγκαζαν άνδρες και γυναίκες να εγκαταλείπουν τα «πατρώα εδάφη» και να αναζητούν την τύχη τους στην ξενιτειά, κυρίως στην Αμερική. Κανένας δεν ξενιτευόταν για να κάνει το κέφι του, τον έσπρωχνε η ανάγκη. Η ταινία του Παντελή Βούλγαρη «Νύφες» αυτό ακριβώς το θέμα πραγματεύεται: 700 νέες, φτωχές, βασανισμένες στη ζωή κοπέλες επιβιβάζονται το 1922 από τη Σμύρνη στο υπερωκεάνιο «Αλεξάντερ» για να πάνε στη «Γη της επαγγελίας», στην Αμερική. Είναι οι λεγόμενες «νύφες της φωτογραφίας», αφού με μια φωτογραφία στο χέρι αναζητούν τον υποψήφιο άνδρα τους στο Έλις Άϊλαντ, το νησάκι των μεταναστών στην Αμερική, τον άνδρα που ποτέ τους δεν έχουν δει, που θα τις βγάλει από την αιώνια δυστυχία.

Όλοι και όλες ξενιτεύονταν με το μυαλό στη γριά μάνα, την ανύπαντρη αδελφή, με την κρυφή ελπίδα να γυρίσουν κάποτε και να ζήσουν μόνιμα με τις οικονομίες της ξενιτειάς στον τόπο που γεννήθηκαν. Μερικοί πραγματοποίησαν το όνειρό τους αυτό. Ένας τέτοιος τυχερός Νάξιος ήταν και ο Εμμανουήλ Βασ. Τζαννίνης (ο Μανωλιός), ο οποίος γύρισε από την Αμερική και εγκαταστάθηκε στη Χώρα της Νάξου, όπου ίδρυσε τη γνωστή βιοτεχνία παραγωγής κίτρου και λουκουμιών, την οποία συνέχισαν οι γιοί του. Οι περισσότεροι, όμως, έμειναν για πάντα στα ξένα μέρη.

Όλοι τους βοήθησαν τις οικογένειές τους και τον τόπο τους. Οι εξαιρέσεις δεν ανατρέπουν τον κανόνα. Οι επιταγές στέλνονταν κατά διαστήματα, το χαρτζιλίκι ήταν μέσα σε

* Δικηγόρος.

κάθε γράμμα σχεδόν. Και τα γράμματα αυτά ήταν ταχτικά. Είναι όλοι αυτοί που μάλλον απαξιωτικά αποκαλούμε «Αμερικάνους» και που σε δεύτερη και τρίτη γενιά σήμερα αποτελούν τους ομογενείς Έλληνες, το ελληνικό λόμπυ της Αμερικής, της Αυστραλίας κλπ.

Η Νάξος, βέβαια, δεν υστέρησε σ' αυτή τη μεγάλη μετανάστευση. Εκατοντάδες Νάξιοι από όλα τα χωριά της Νάξου πήραν το δρόμο της ξενιτειάς.

Μετά το 1900 το μεταναστευτικό ρεύμα εντάθηκε κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ένας τέτοιος ξεριζωμένος Έλληνας στις αρχές του περασμένου αιώνα υπήρξε και ο Εμμανουήλ Ι. Κόκκινος, ο επονομαζόμενος «Μανώλας», λόγω των μεγάλων σωματικών του διαστάσεων, αδελφός της μάνας μου, του οποίου ένα μέρος από τα πολυάριθμα γράμματα στους γονείς του ανακάλυψα μόλις το καλοκαίρι του 2004 στο κάτω μέρος ενός μπαούλου στο κατώι του σπιτιού μου στο Δαμαριώνα, φυλαγμένα εκεί από τη μάνα του ως κάτι πολύτιμο. Είναι γράμματα χιλιοδιαβασμένα από ανθρώπους που δεν ήξεραν να διαβάζουν και έβαζαν άλλους να τα διαβάζουν και να απαντούν, γράμματα ποτισμένα με μητρικά (ίσως και πατρικά) δάκρυα.

Τα γράμματα αυτά είναι 51, είναι πολυσέλιδα, μερικά φτάνουν και τις 12 σελίδες, και καλύπτουν την περίοδο από το 1919 μέχρι το 1940. Τότε σταματούν, γιατί τότε πέθανε η μάνα του ξενιτεμένου. Αποτελούν μικρό μέρος από αυτά που έχει στείλει στους γονείς του, αν λάβουμε υπ' όψη, όπως ο ίδιος γράφει σε κάποιο γράμμα του, ότι τους έστειλε 2 γράμματα το μήνα. Δηλαδή συνολικά είναι περισσότερα από 500. Ας μη ξεχνάμε ότι τότε ο μόνος τρόπος επικοινωνίας των ξενιτεμένων με τους δικούς τους στην πατρίδα, ήταν τα γράμματα.

Ο Εμμανουήλ Ι. Κόκκινος γεννήθηκε στο Δαμαριώνα το 1897. Παιδί φτωχής εξαμελούς οικογένειας, («πατρός μεταπράτου», όπως λέει το απολυτήριό του από το Ελληνικό Σχολείο Ακαδημίων Τραγαίας, το οποίο τελείωσε το 1911 σε ηλικία 14 ετών).

Μαθητής ακόμα του Ελληνικού Σχολείου ο Μανώλας εργαζόταν από την ηλικία των 12 ετών ως αγωγιάτης (έκανε με το μουλάρι δρομολόγια στη Χώρα και από τη Χώρα) και το 1916 σε ηλικία 19 ετών μετανάστευσε για την Αμερική και συγκεκριμένα για το Άργκο Ιλινόις, προάστιο του Σικάγου. Στην αρχή έκανε, όπως όλοι, κάθε δουλειά που του παρουσιαζόταν, ακόμα και λαντζέρης, γρήγορα, όμως, από τα 22 του χρόνια ξύπνησε μέσα του το δαιμόνιο της φυλής και ασχολήθηκε με επιχειρήσεις. Με συνεταιρούς 2 φίλους του αγόρασε δυο μικρά μεταχειρισμένα λεωφορεία, που σιγά, σιγά έγιναν έξι και μετέφερε κόσμο από το σταθμό του Σικάγου στο Άργκο Ιλινόις. Αργότερα με τον επίσης Νάξιο Δημήτριο Τζαννίνη άνοιξε εστιατόριο και μπυλιαρδάδικο. Σε προφορικές του διηγήσεις έλεγε ότι στο εστιατόριο έρχονταν πολλοί μαύροι που μεθούσαν και δημιουργούσαν επεισόδια. Τότε αναλάμβανε ο Μανώλας με τα γερά μπράτσα να περιποιηθεί τους ταραξίες.

Ο Μανώλας παντρεύτηκε στην Αμερική, αλλά δεν άφησε παιδιά. Επισκέφθηκε πολλές φορές τη Νάξο και το χωριό που γεννήθηκε, το Δαμαριώνα. Ο ίδιος έλεγε πως, όταν βρισκόταν στην Αμερική, είχε το μυαλό του στο χωριό και όταν βρισκόταν στο χωριό, είχε το μυαλό του στην Αμερική. Διακαής του πόθος που δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει ήταν να εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στο Δαμαριώνα, κοντά στους δικούς του. Πέθανε στην Αμερική το 1959.

Το απολυτήριο του Εμμανουήλ Ιω. Κόκκινου από το «Ελληνικόν σχολείον Τραγαίας».

Ένα μέρος με αποσπάσματα από τα γράμματα του Μανώλα αναφέρω πιο κάτω.

Σε επιστολή του το 1919 αναφέρει:

«Σεβαστοί μου γονείς χαίρετε,

Διά της παρούσης μου επιστολής σπεύδω να σας αναγγείλω το αίσιον της υγείας μου, όπερ και δι υμάς ποθώ. Τα αγαπητά μου αδέλφια ασπάζομαι και τα γλυκοφιλώ, ομοίως δε και την δεξιάν της γιαγιάς Σμαράγδας. Έλαβον την επιστολήν σας, την οποίαν είχε γράψει ο κύριος Ναυπλιώτης...

Όπως δε σας ξαναέγραψα, σας γράφω πάλιν, εάν σας είναι εύκολον να βγάλετε μια φωτογραφία να μου την στείλετε, διότι ο Θεός ξεύρει πότε θα ειδωθούμε. Ο Γιώργης του Μουλαρογιάννη και ο Γιώργης του Σταθάκη τους επήραμε και δουλεύουν εις την δουλειά που είμεθα και ημείς και μου λένουν...»

Σε επιστολή του το 1921 ζητά συγγνώμη από τους γονείς του, επειδή δεν τους έγραψε αμέσως «...διότι δεν έλαβον καιρόν ένεκα που είμαι απησχολημένος τώρα εις τας εργασίας μας, τας οποίας πιστεύω γνωρίζετε. Δηλαδή, έφυγα από το κατάστημα πλέον, καθ' όσον δεν ημπορούσα να κάνω χρήματα. Εσυνεταιρίστηκα δε με δυο άλλους φίλους μου και απεφασίσαμεν να κάμομεν επιβατικά αυτοκίνητα να μεταφέρομεν τον κόσμον από τον σταθμόν του Σικάγου μέχρι το Άργκο. Λοιπόν κατ αρχάς αγοράσαμεν 2 αυτοκίνητα, έπειτα είδομεν ότι αι εργασίαι μας επήγαινον καλά και αγοράσαμεν άλλα δυο και έγιναν 4 και μετά παρέλευσιν 15 ημερών αγοράσαμεν άλλα δυο και έγιναν 6. Το κάθε αυτοκίνητον χωράει 25 άτομα. Είναι ακριβώς συστηματικά, όπως είναι τα κάρα, δηλαδή εις την ελληνικήν τραμ. Έχομεν ανθρώπους που τα οδηγούν και ανθρώπους που μαζεύουν τα εισιτήρια... Ιδιαίτερως σας στέρνω μίαν φωτογραφίαν με 4 αυτοκίνητα».

Σε επιστολή του 1923 γράφει:

«Μάνα μου, καλή μου Μάνα, χαίρε,

Έλαβον την επιστολήν σου Μητέρα μου (το Μ πάντοτε κεφαλαίο) και εχάρην που είσαι καλά, αλλά εσταναχωρήθηκα με αυτά που μου γράφεις, ότι άργησα να σας στείλω γράμμα

και ότι σας εξέχασα. Λοιπόν, Μητέρα, μάθε ότι ο κόσμος να χαλάσει εγώ δεν ξεχνάω τους γονείς μου και τα αδέρφια μου, σας ενθυμούμαι κάθε μέρα και κλαίω...

Άραγε θα με αξιώσει ο Θεός να έλθω πάλι κάτω να ζήσω με τα αδέρφια μου;»

Το 1925 γράφει:

«Καθώς γνωρίζεις, πατέρα, είμαι τόσα χρόνια εις την Αμερική και δεν έλαβον και εγώ ένα γράμμα από σας να ευχαριστηθώ. Οσάκις λάβω γράμμα στεναχωρούμαι με τα γραφόμενά σας. Δηλαδή, καθόν χρόνον οι άλλοι πατριώται λαμβάνουν γράμμα, τους γράφουν οι άνθρωποί τους να πάνε κάτω, διότι θα κάνουν περισσότερα χρήματα εις την Νάξον και ότι είναι ευκαιρία και ότι θα καλοπερνούν. Εγώ δε οσάκις λάβω γράμμα, μου γράφετε ότι πεινάτε και ότι δεν ημπορείτε να ζήσετε 5 άτομα εις την οικογένεια με 2 άνδρες. Εγώ, ενθυμείσθε, όταν ήμουν κάτω που τότε ήτο φτώχεια και ήμουν μικρότερος από τον Δημήτρη και επήγαινα εις την Χώρα από 12 χρονών και έκανα αγώγια και εζούσαμεν μια οικογένεια από 10 άτομα. Και σήμερον με τόση ευτυχία που έχουν γεμίσει χρήματα όλοι κάτω, εσείς δεν ημπορείτε να ζήσετε.

Λοιπόν, αφού ελόγου σας δεν ημπορείτε να ζήσετε αυτού, φυσικά και εγώ δεν θα ημπορέσω να ζήσω, άμα έλθω κάτω. Να έλθω κάτω και αν έχω καμιά δεκάρα να την φάγω; Λοιπόν, είναι πεπρωμένον να αποθάνω εις την Αμερικήν; Εμένα είναι καθήκον μου να σας στέλνω χρήματα και θα σας στέλνω, όπως σας έστελνα και πάντοτε. Αλλά με έχουν πάρει εις την κοροϊδίαν οι πατριώται και μόλις λάβω γράμμα, με αρρωτούν εάν μου γράφετε να σας στείλω πάλι χρήματα...» (Είναι προφανές ότι ο πατέρας του, του παρουσίαζε μαύρα τα πράγματα στη Νάξο για να του στέλνει περισσότερα.)

Και συνεχίζει αποτεινόμενος στη Μάνα του:

«Ως αναφορά για τα γιαλιά που μου έγραφες, Μητέρα μου, να σου στείλω, επήγα να τα πάρω και μου είπον ότι πρέπει να σε ιδεί γιατρός να σου δώσει συνταγή τι γιαλιά ακριβώς θέλεις, διότι άμα σου στείλω γιαλιά από εδώ και δεν ταιριάζουν εις το φως σου, ημπορεί να βλάψει περισσότερον τα μάτια σου..

Γράψε μου, Μάνα μου, αν τα μοίρασε τα λεπτά ο γέρος όπως του έγραψα ή άφησε κανένα έξω κατά λάθος (ειρωνικά)...

Εξέχασα να σε ερωτήσω, Μάνα μου, σου αγόρασε ο Γέρος ταραμά τώρα τις νηστείες ή ψωμί ξερό έτρωγες;»

Το 1928 γράφει:

«Είδον να μου γράφεις, σεβαστή μου Μητέρα, ότι έλαβες τα 5 δολάρια από τον Κυριάκον, επίσης ο πατέρας 10 και ο Σταμάτης 10, επίσης και τα ρούχα και ευχαριστήθην πολύ. Σήμερον πάλι σου στέλνω Μητέρα μου 10 δολάρια χαρτζιλίκι, επίσης θα στείλω και του πατέρα 125 δολάρια να πάρει μουλάρι που μου γράφει».

Επιστολή 11.12.35:

«Μην ξεχάσεις, μάνα μου, να μου γράφεις αν έδωσε ο γέρος αυτές τις 3.000 δραχμές που τις είχαν αποταεί εις την χάριν της Αργοκοιλιώτισσας».

Επιστολή 23.12.35:

«Εδώ πέρα, λοιπόν, αρρώστησα, όταν γύρισα από την Πατρίδα και δεν είχα ένα να μου δώσει ένα ποτήρι νερό. Δεν σας ξεχνάω καθόλου. Φεύγω από το μαγαζί 1-2-3 η ώρα το πρωί και πάω για ύπνο στην κάμαρά μου. Πέφτω στο κρεβάτι, διαβάζω την εφημερίδα 2 ώρες και ακόμα δεν με πιάνει ο ύπνος, το μυαλό μου γυρίζει αυτού, στο σπίτι μας, σκέπτομαι τον ένα, τον άλλον, γυρίζω και βλέπω τις φωτογραφίες σας που έχω απάνω στον κομμό, σκέπτομαι που ήλθον κάτω μετά από 21 χρόνια και τόσον περισσότερον ξενουστάζω.»

Ο Εμμανουήλ Κόκκινος με τις δυο αδελφές του το 1936, όταν, ύστερα από 20 χρόνια, ήλθε στην πατρίδα.

Με γράμμα του 8.1.36 παραπονιέται ότι, ενώ εκείνος στέλνει δυο γράμματα το λιγότερο το μήνα, λαβαίνει μόνο ένα ή και κανένα. «Λοιπόν τι πάθατε; με ξεχάσατε; ή βαριέται η Κατίνα με την Σμαράγδα να μου γράφουν να ενθυμηθώ της Πατρίδος πάλιν; Ο Γιώργος ο Δέτσης έπιασε δουλειά και εργάζεται στο Σικάγο από τας επτά το βράδυ μέχρι τας επτά το πρωί. Αλλά μένει, όμως, μαζί μας στο Άργκο Λινόις.

Πάντως μια φορά Μάνα μου, όλοι μας ζούμε με μια ελπίδα. Η ελπίδα μου δι εμένα είναι να τελειώσω εδώ και να έλθω κάτω να ζήσομε μαζί όλοι.»

Επιστολή 28.1.36:

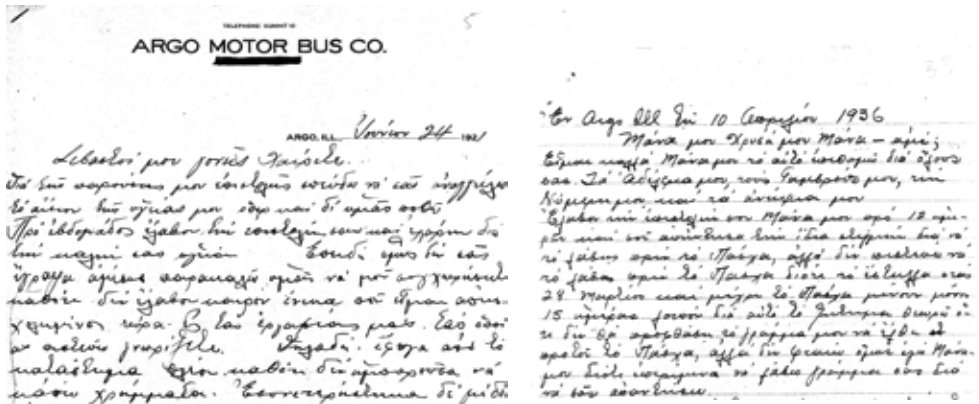
«Η μόνη παρηγοριά και η μόνη ανακούφιση που βρίσκω τώρα είναι οι φωτογραφίες. Κάθε βράδυ που πάω για ύπνο και το πρωί που ξυπνώ τις περιεργάζομαι όλες.

Αλλά τι τα θέλετε; εκείνος ο ολίγος καιρός που ήμουνα αυτού ήτο ο καλύτερος καιρός που έζησα στη ζωή μου.»

Επιστολή 10.4.36:

«Να λάβετε δε υπ όψιν σας ότι τα γράμματά σας τα περιμένω, όπως περιμένουν οι Χριστιανοί την Ανάστασις,. Όταν λάβω, Μάνα μου, γράμμα σας, νομίζω ότι σας έχω εδώ και κουβεντιάζω, νομίζω ότι όλος ο κόσμος είναι δικός μου.

Αχ, δεν ήτανε να ήξευρε η Μάνα μου γράμματα να μου γράφει ένα κάθε μέρα, ε Μάνα μου;» Και απαντά ο ίδιος: «Αμέ γιέ μου; Πολλές φορές σκέπτομαι και ευχαριστιέμαι ότι και αν είμαι τέσσερις χιλιάδες μίλια μακριά, οι γονείς μου και τα αδέρφια μου ζουν καλά και ευχάριστα. Αυτό μόνον με ενδιαφέρει.»

2

Όταν γάμο Μάνα μου γραμμά σου και Σε άνοιξε
 και το διαβάω νομίζω ότι είσαι ίγώ ειδί μου τα
 αυτονδιάω. Πριν το γάμο γραμμά σου έγρα
 γραμμά μου ναχι όχι ασφαλείας έγρα, και όμα
 γάμο γραμμά σου σταματημέριω νομίζω ότι
 ίγώ είμαι ίγώ είμαι ίγώ είμαι
 Άρα γάμο αντί για Μάνα μου γραμμά σου Σε άνοιξε
 και Σε ξέρω ωστόν να στα Σε διαβάω
 Για γραμμά σου Μάνα μου από ίγώ είμαι δειρα,
 Είμαι καττά, αναχωρέω με καθόλου,
 ότι οι δίφω Μάνα μου να αναχωρέω με καθόλου
 γιατι ίγώ ωφέλι, ευκρίνωτη, κίρια νιάδα, μου από
 τι τον γέροντ μου και τα άβέρτα μου κίριω
 και μάνα με η καρδιά μου.
 Αλλά όαφι καττά, γαρύ κίριω και ίγώ είμαι
 671.50 με κίριω και τα ίγώ είμαι 4 χίρια
 μίλια κίριω από τα ίγώ είμαι κίριω
 Έγρα ταίε ξέρω με καθόλου ότι οι Γουάτ μου
 και τα άβέρτα μου, είναι η καθόλου, ίγώ καττά
 και κίριω ταίε Αίδη μου με καθόλου

Αποσπάσματα από επιστολές του Εμμανουήλ Κόκκινου.

Η επιθυμία του νόστου είναι έντονη και βασανιστική. Θέλει να βρεθεί με τους γονείς του, τα αδέρφια του, να συζητήσει μαζί τους, γι αυτό και στα γράμματά του σκηνοθετεί φανταστικούς διαλόγους μαζί τους γράφοντας πραγματικό σενάριο.

Έτσι στο ίδιο (10.4.36) γράμμα φαντάζεται την ώρα που ο ταχυδρόμος σφυρίζει στο Δαμαριώνα:

«Μάνα: Κατίνα, ο ταχυδρόμος ήρθε κάτω στου Κουζούνου και πήγαινε να δεις αν έχομε κανένα γράμμα.

Κατίνα: Ε, καλά, περίμενε μια στιγμή και θα πάω να ειδώ.

Μάνα: Πήγαινε δα, γιατί σφυρίζει.

Κατίνα: Μη στενοχωρέσαι δα, μα δε θα φύγει.

Μάνα: Μα ειντά 'ναι αυτό το γράμμα και είναι τόσο μεγάλο;

Κατίνα: Ξέρω 'γω; Μπορεί να έχει εφημερίδες μέσα.

Μάνα: Βρε μη με πειράζεις, μα δε μου στέρνει εμένα το παιδί μου εφημερίδες....»

‘Η φαντάζεται και αναπλάθει την ώρα του φαγητού, όταν είναι και αυτός στο χωριό. Σατιρίζει την επιμονή, με την οποία στα χωριά προσπαθούν να αναγκάσουν τον άλλο να φάει, έστω και αν δεν θέλει.

«Μάνα: Πεινάς γιέ μου;

Μανόλης: Λίγο.

Μάνα: Έλα, μωρή Κατίνα να βάλεις του παιδιού μου να φάει. Φύσα τη φωτιά να γίνει μάνι μάνι το φαΐ.

Κατίνα: Φου, φου, φου. Έγινε πισταύω. Έλα Μανόλη.

Μάνα: Να! Μα μόνου αυτό του ‘βαλες; Βρε βάλτου ακόμη λίγο, μωρή αδικόψυχη.

Μανόλης: Αρκετό είναι, δεν θέλω άλλο.

Μάνα: Άκου ο χοντρός που δεν θέλει άλλο. Άκου...»

(Ο Μανώλας δεν διστάζει ακόμα και τον εαυτό του να σατιρίζει αποκαλώντας τον «ο χοντρός» προκειμένου να κάμει τους γονείς του και τα αδέρφια του να γελάσουν).

Σε γράμμα του, 22.5.1936, διαβλέπει τον επερχόμενο παγκόσμιο πόλεμο και γράφει:

«Ο Δημήτρης (ο συνεταίρος του) είναι έτοιμος να φύγει, αλλά πάλι φοβάται ένεκεν της καταστάσεως αυτού, δηλαδή υπάρχει φόβος παγκοσμίου πολέμου ένεκεν της παρεξηγήσεως Αγγλίας-Ιταλίας διά το ζήτημα της Αβησσυνίας, αυτά φυσικά τα γνωρίζετε και εσείς. Εάν δε συμβεί τίποτα, η Ελλάς και προ παντός τα νησιά θα υποστούν τα κακά του πολέμου ένεκεν που ο πόλεμος μεταξύ Αγγλίας-Ιταλίας θα γίνει στη θάλασσα και στον αέρα και η Ελλάς είναι στο μέσον.»

Επιστολή 14.11.36:

« Πάντως γέρο, την Κατίνα να κοιτάξεις και να μην λυπηθείς, όλα τα έξοδα είναι δικά μου και όποιος από τα αδέρφια μου, από τους γαμβρούς μου ή ανίψια μου τους συμβεί τίποτα, θέλω να τους συνδράμεις όπως ημπορείς και να μην λαμβάνεις τα έξοδα υπ όψιν.»

Επιστολή 2.12.36:

«Όθεν, λοιπόν, γέρο μου, σου στέλλω μίαν επιταγήν με 600 δολλάρια, συνάμα δε σου στέλλω και κατάλογον μέσα στο γράμμα και σου γράφω πώς να τα μοιράσεις. (Ακολουθεί κατάλογος με 15 ονόματα).

Συνηθίζουμε να θεωρούμε τους Έλληνες μετανάστες της Αμερικής ανθρώπους χωρίς συναισθήματα, που το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι το χρήμα και τους αποκαλούμε σχεδόν απαξιωτικά «Αμερικάνους».

Αναρωτήθηκε άραγε ποτέ κανείς πόσα βάσανα, ψυχικά και σωματικά, πέρασαν αυτοί οι άνθρωποι που για λόγους επιβίωσης «έδωσαν των οματιών τους» και κατέληξαν σε μια ξένη φιλόξενη χώρα που μόνο θεό της γνώριζε και γνωρίζει το χρήμα, ξένοι ανάμεσα σε ξένους, χωρίς να γνωρίζουν τη γλώσσα, χωρίς γνώσεις γραμματικές, χωρίς δουλειά, χωρίς καμιά βοήθεια, με μόνο στήριγμα τη θέλησή τους να δουλέψουν; Πόσες πιέσεις δέχτηκαν αυτοί και αυτές οι ξεριζωμένοι από τις εστίες τους, σε πόσους πειρασμούς ενέδωσαν ή δεν ενέδωσαν, πόσες απογοητεύσεις ένωσαν μέχρι να ορθοποδήσουν;

Ο Νάξιος ψυχολόγος Πολύβιος Γ. Παραράς, από την ανάγνωση όλων των επιστολών του Εμμ. Κόκκινου που του ενεχείρισα, διατύπωσε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

«1.- Ο Εμμανουήλ Κόκκινος κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αμερική, διακατεχόταν από την ψυχολογία της αυτοθυσίας. Η διττή στέρηση (υλική και συναισθηματική) που ένιωσε στα παιδικά του χρόνια, τον οδήγησε στην υπεραναπλήρωση των κενών αυτών μέσω της αφειδούς προσφοράς του σε όλη του την οικογένεια και το χωριό του.

Σημείωση: Σήμερα αυτοί που μεταναστεύουν δεν διακατέχονται από αυτό το συναισθη-

μα της αυτοθυσίας. Σήμερα μεταναστεύουν για το δικό τους συμφέρον και όχι για να σώσουν την οικογένεια.

2.- Είχε κατακερματισμένο ψυχικό κόσμο, γιατί ταυτόχρονα βίωνε αντίθετα και αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα. Δηλαδή, όπως ο ίδιος έγραφε, όταν βρισκόταν στην Αμερική αναπολούσε το χωριό του και την πατρική οικογένεια και όταν βρισκόταν στο χωριό του, σκεπτόταν τις επιχειρήσεις του και τη ζωή του στην Αμερική. Το συναίσθημα αυτό στην ψυχολογία ονομάζεται αμφιθυμία και είναι συνηθισμένο σε πολλούς ανθρώπους.»

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι ο Μανώλας, ξενιτεύτηκε, όπως όλοι τότε, από ανάγκη. Συνάντησε μεγάλα προβλήματα στην Αμερική, όπως και οι άλλοι που ήταν στην ίδια με αυτόν μοίρα. Δεν αρνήθηκε να κάνει οποιαδήποτε χειρωνακτική δουλειά για να επιβιώσει. Χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση, χωρίς πείρα, ανοίχτηκε νωρίς σε επιχειρήσεις και τα κατάφερε. Αγαπούσε έμπρακτα τη γενέθλια γη και ιδιαίτερα το χωριό του, τους συγγενείς και συντοπίτες του. Βοήθησε πολύ την οικογένειά του, βοήθησε φτωχές οικογένειες του Δαμαριώνα, βοήθησε στην Αμερική συγχωριανούς του να βρουν δουλειά προσλαμβάνοντάς τους στις επιχειρήσεις του και φιλοξενώντας τους, έκανε διάφορες αγαθοεργίες, δέθηκε ποσό για να φτιαχτεί ένα κελί για τους Δαμαριωνίτες στην Αργοκοιλιώτισσα. Ο Μανώλας υπήρξε το θύμα που έζησε και εργάστηκε για τους άλλους, κυρίως για την οικογένειά του σε ευρεία έννοια, όπως πολλοί ομογενείς Έλληνες, η δε αναφορά μου στα γράμματά του έγινε, επειδή τον θεωρώ αντιπροσωπευτικό τύπο μετανάστη, ο οποίος αποδίδει όλους τους ξενιτεμένους Ναξιώτες και σε ένα βαθμό την εποχή που γράφτηκαν. -

ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΤΟΥ ΒΑΡΑΒΒΑ ΚΑΙ Ο ΞΕΧΑΣΜΕΝΟΣ (;) «ΧΟΡΟΣ ΤΩΝ ΚΑΛΚΑΤΖΑΡΩΝ»

ΜΑΡΙΑ CAMPAGNOLO-ΠΟΘΗΤΟΥ*

Το θέμα της μικρής αυτής μελέτης¹ βασίζεται στην αφήγηση του ταξιδιού που πραγματοποίησε στις Κυκλάδες ο νεαρός Άγγλος ιστορικός και αρχαιολόγος Ιάκωβος Θεόδωρος Bent (1852-1897)². Το ενδιαφέρον του για τα ταξίδια και την αρχαιολογία, που διέγειραν οι γεωγραφικές και αρχαιολογικές ανακαλύψεις της εποχής του, και η οικονομική του ευμάρεια επέτρεψαν σ'εκείνον και τη σύζυγό του Mabel να ταξιδέψουν αρχικά στην Ιταλία (1877-1878), στα ελληνικά νησιά και τη Μικρά Ασία (1880-1888), και από το 1889, στη Σαουδική Αραβία, τη Νότια Αφρική, την Ζιμπάμπουε και την Αιθιοπία. Τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις του παρουσίαζε και δημοσίευε τακτικά στο περιοδικό της Royal Geographical Society και το Journal of Hellenic Studies.

Αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, ο Bent είναι ένας από τους πρώτους που ενδιαφέρθηκαν και ασχολήθηκαν με τη μελέτη του κυκλαδικού πολιτισμού. Στις ανασκαφές που διεξήγαγε στην Αντίπαρο, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στις Κυκλάδες, ανακάλυψε πρώτος εκείνος τάφους με ειδώλια νεολιθικής εποχής, επισημαίνοντας στα άρθρα του την πρωτοτυπία της κυκλαδικής τέχνης. Την αναφορά αυτής της ανασκαφής, που ενσωμάτωσε στην ταξιδιωτική του αφήγηση³, παρουσίασε και δημοσίευσε σε ξεχωριστή έκδοση, το 1884, με τον τίτλο «*Recherches among the Cyclades*»⁴. Ευρήματά του από την Αντίπαρο και από μια μικρή ανασκαφή στην Κάρπαθο⁵, το 1885, φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο, ενώ τα επιστημονικά του άρθρα συμπεριλαμβάνονται ακόμα και σήμερα στη σχετική βιβλιογραφία για τον κυκλαδικό πολιτισμό.

Το νεαρό ζευγάρι Bent περιηγήθηκε στα 22 κυκλαδονήσια τη διετία 1882-1884.

Γιατί στις Κυκλάδες;

Γιατί, όπως εξηγεί ο ίδιος στον πρόλογο της πρώτης δημοσίευσης του έργου του, το 1885⁶, χάρη στη φυσική προστασία που παρείχε το υγρό στοιχείο, η καθαρότητα του ελ-

* Επιστημονική συνεργάτις στο Νομισματικό Τμήμα Μουσείου Τέχνης και Ιστορίας Γενεύης, Ελβετία.

1. Η έρευνα αυτή αποτελεί μέρος και συνέχεια της προσπάθειας που ξεκίνησα πριν από μερικά ήδη χρόνια, με ενθάρρυνση του φίλου αρχαιολόγου-επιγραφολόγου Στέφανου Ψαρρά, για την παρουσίαση της Νάξου μέσα από τα κείμενα ξένων περιηγητών: «Η Νάξος του Tournefort», *Ναξιακά* 5 (43), 2002, σελ. 10-33, «Η Νάξος το 1683. Ανάμεσα στο Γάλλο περιηγητή Jean Thévenot και τον πρόξενο της Βενετίας Francesco Lupazzolo», *Ναξιακά* 19 (57), 2006, σελ. 10-25, «Η Νάξος στο τέλος του 15ου αιώνα: Δύο σονέττα του Βενετσιάνου Bartolommeo dalli Sonetti», *Δρυς Υψικάρινος*, Τμητικός τόμος για τον Δημήτριο Β. Οικονομίδη, Αθήνα 2007, σελ. 403-414, «Η Ναξία ως προσοδοφόρος εμπορικός σταθμός του Γαλλικού εμπορίου τον 19ο αιώνα», *Ναξιακά Γράμματα* 3, 2012, σελ. 12-18.
2. J. Theodore Bent, *The Cyclades or Life among the insular Greeks, A new edition with additional material edited by Gerald Brisch*, 2002, στο εξής, Bent.
3. Bent, σελ. 194-198.
4. *Journal of Hellenic Studies*, τομ. 5, 1884, σελ. 42-59.
5. J. Theodore Bent, «The Islands of Telos and Karpathos», ό.π., τομ. 6, 1885, σελ. 233-242.
6. Το σχετικό κείμενο συμπεριλαμβάνεται ένθετα ως Preface στην παραπάνω έκδοση που χρησιμοποιήσαμε.

ληνικού χαρακτήρα διατηρήθηκε εδώ σχεδόν ανέπαφη από βαρβαρικές επιδρομές, ενώ η επίδραση της λατινοκρατίας ελάχιστα ξεπέρασε τα όρια των παραλίων οικισμών.

«Οι ναυτικοί χρησιμοποιούν στη διάλεκτό τους πλήθος ιταλικών λέξεων, αλλά πάνω στα βουνά της Νάξου, λίγες μόνο ώρες απόσταση από την πόλη, τα χωριά κατοικούνται από αδιαμφισβήτητα γνήσιους Έλληνες»⁷.

Αν και η ακρίβεια των πληροφοριών που δίνει ο Bent στην αφήγησή του έχει αμφισβητηθεί και δεχτεί αυστηρή κριτική⁸, το ενδιαφέρον και η πρωτοτυπία της περιήγησής του στον ελληνικό χώρο έγκειται στο ότι, αναζητώντας όχι μόνον αρχαιολογικά μνημεία, αλλά και στοιχεία επιβίωσης στην καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων από την αρχαιοελληνική γλώσσα, έθιμα και παραδόσεις, επεδίωξε να επισκεφθεί και τα απομακρυσμένα από τα παράλια χωριά, σκαρφαλώνοντας ως τα πιο ορεινά, για να συναντήσει και να συνομιλήσει με τους ντόπιους στη γλώσσα τους και να καταγράψει την ιδιομορφία της καθημερινότητάς τους. Έτσι, η αναφορά που μας άφησε διακρίνεται για τον κατεξοχήν ανθρωπολογικό και εθνογραφικό της χαρακτήρα, ένα ταμπλώ όπου περιγράφεται γλαφυρά και ανάγλυφα – και συχνά με λεπτό αγγλικό χιούμορ – η νησιωτική κοινωνία του Αιγαίου πελάγους προς τα τέλη του 19ου αιώνα, εκπληκτικά αναγνωρίσιμη με αυτήν που ζήσαμε και που εν πολλοίς γνωρίζουμε ακόμη. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως η αφήγηση του Bent καταφέρει και σήμερα να διεγείρει την περιέργεια και την επιθυμία στους αναγνώστες να ανακαλύψουν τα Κυκλαδονήσια διά ζώσης.

Οι δυο Άγγλοι έφτασαν στη Νάξο την παραμονή των Χριστουγέννων του 1882 και παρέμειναν όλο το δωδεκάημερο. Το κεφάλαιο για τη Νάξο⁹ ξεκινά χωρίς περιστροφές και με τρόπο που κεντρίζει αμέσως το ενδιαφέρον όσων δεν γνωρίζουν, και, ίσως περισσότερο, όσων γνωρίζουν τις ιδιαιτερότητες των Ναξιωτών:

«Από πολλές απόψεις, η Νάξος μπορεί να θεωρηθεί ως το πλέον σημαντικό νησί των Κυκλάδων: το μεγαλύτερο και το ωραιότερο, σχεδόν όπως η Κέρκυρα ανάμεσα στα Ιόνια νησιά, και κατά πολύ το πιο εύφορο. Έχει μία φανερά μεσαιωνική ιστορία, όμως στα ήμερα βουνά της ζουν ορισμένοι από τους πιο πρωτόγονους κατοίκους της σύγχρονης Ελλάδας, μισο-ληστές και σχεδόν ειδωλολάτρες στις δοξασίες τους».

Τρεις πληροφορίες συγκράτησαν ιδιαίτερα την προσοχή μας στην αφήγηση του Bent για τη Νάξο:

- η πρώτη γνωστή μαρτυρία για την επίμαχη κρητική καταγωγή των Απεραθιτών¹⁰
- η παράδοση της ίδρυσης του χωριού Απείρανθος από τον βιβλικό Βαραββά -που παρεπιμπτόντως του αποδίδεται κρητική καταγωγή- και η συνεπαγόμενη εξήγηση της ληστρικής συμπεριφοράς των κατοίκων του
- η καταγραφή, στο χωριό Εγκαρές, ενός άγνωστου ή ξεχασμένου δρώμενου, του «χοροού των Καλκατζάρων».

Στο έργο ζωής του Έποικοι Κρητικοί στ'Απεράθου της Νάξου, ο αιώνηστος φιλόλογος Γεώργιος Δ. Ζευγώλης αναφέρει τον Bent ως την παλαιότερη γραπτή μαρτυρία σχετικά με τον κρητικό εποικισμό της Απείρανθου, σημειώνοντας πως ο Άγγλος περιηγητής δεν

7. ό.π., Preface.

8. Δημ. Πασχάλης, «Περιηγηταί ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 18ῆς μέχρι τοῦ 19ῆς αἰῶνος», Ἐπετηρίς Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. Δ', 1964, σελ. 231-324 (βλ. 294-295).

9. Bent, ό. π., κεφάλαιο XIV, σελ. 160-179.

10. Τις αντικρουόμενες απόψεις επί του λεπτού, για τις τοπικές ευαισθησίες, αυτού θέματος παρουσιάζει σε μια ψύχραιμη αντιπαραβολή και με ιστορικές βάσεις προσέγγιση ο Θανάσης Κωτσάκης, Κρητικοί έποικοι στη Νάξο. Μύθος ή πραγματικότητα ; , Αθήνα 2014, σελ. 54-62.

αναφέρει τις πηγές του¹¹. Η παράλειψη αυτή, όμως, δεν αποδυναμώνει την αξιοπιστία της πληροφορίας, η οποία φανερά δεν μπορεί να είναι πλάσμα της φαντασίας του, καθώς το γεγονός εγκατάστασης Κρητών εποίκων στην Απείρανθο δεν είναι διόλου απίθανο. Είτε ο Bent παραλείπει να αναφέρει τις ενδεχόμενες γραπτές πηγές του, είτε αυτές είναι μόνο προφορικές, η άποψη της ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ Κρητικών και Απεραθιτών φαίνεται να ήταν προ πολλού διαδεδομένη και «επιβεβαιωμένη» μεταξύ των ίδιων των Ναξιωτών του 1882, που διηγόταν την εξής κακόβουλη, αλλά πνευματώδη, ιστορία εις βάρος των τελευταίων. Ιστορία που, από όσο γνωρίζουμε, μαρτυρείται εξίσου μόνο από τον Bent:

«Η Απείρανθος είναι κρητική αποικία. Γιατί ο Βαραββάς, που ήταν κι εκείνος Κρητικός, όταν αποφυλακίστηκε και γύρισε στο νησί του, συμπεριφέρθηκε τόσο άσχημα, που οι Κρητικοί τον έδιωξαν. Έτσι ήρθε στη Νάξο και ίδρυσε την Απείρανθο»¹².

Ας σημειώσουμε πως στον πρώτο τόμο του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών (σελ. 439), κάτω από το λήμμα «Βαραββάς» διαβάζουμε την εξής ερμηνεία:

«Βαραβάδες καλοῦνται σκωπτικῶς οἱ Νάξιοι ὡς κλέπται καὶ κακοποιοὶ (διότι ὁ Βαραβᾶς ἦτο ληστής)».

Τον χαρακτηρισμό αυτό για τους Νάξιους συναντάμε και στη λογοτεχνία¹³, ενώ σύμφωνα με παράδοση από την Κωμιακή της Νάξου ο Βαραββάς ήταν Ναξιώτης¹⁴.

Σήμερα, πανελλήνια, το λαϊκό και όχι λιγότερο κολακευτικό προσωνύμιο «κλεφταξώτης»¹⁵ έχει αντικαταστήσει το δηκτικό «Βαραββάς», όμως, μεταξύ των ίδιων των Ναξιωτών, το υποτιμητικό αυτό προσηγορικό προσάπτεται, άδικα και ανεξήγητα, μόνο στους Κωμιακίτες¹⁶. Άδικα και ανεξήγητα, αφού πρωτοκλέφτες της Νάξου θεωρούνται αναντίρρητα οι Απεραθίτες. Ίσως το πιο εντυπωσιακό σε τόλμη ανέκδοτο περιστατικό να είναι αυτό με το βασιλιά Όθωνα, που, επισκεπτόμενος ένα βοσκό στο μιτάτο του, θεώρησε πως μπορούσε να πάρει ένα κεράτινο κουτάλι που του άρεσε, χωρίς να το ζητήσει. Η αντίδραση του Απεραθίτη υπήρξε αυθόρμητη: έκλειψε κι εκείνος τη σέλλα από το άλογο του μονάρχη!¹⁷

Θα λέγαμε πως το παρακάτω απεραθίτικο λαϊκό δίστιχο επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές:

*Μα σύ'σαι από'λοι τζοι βοσκοί ο πιο σαλεματάρης (ο πιο σθέλτος)
Και τα παπούτσια δου Χριστού να τά 'βρης, θα τα πάρης¹⁸.*

Η φήμη των Απεραθιτών υποδέχτηκε τους Bent ήδη στη Χώρα και τους ακολούθησε σε

11. Γεώργιος Δ. Ζευγώλης, *Έποικοι Κρητικοί στ' Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998, σελ. 22.

12. Bent, σελ. 171.

13. Ανδρέας Καρκαβίτσας, *Λόγια της Πλώρης*. Θαλασσινά διηγήματα, 1953, σελ. 181.

14. Ιάκωβος Ε. Καμπανέλλης, «Ο καταδικασθείς μετά του Χριστού Βαραββάς υπήρξε ...Νάξιος», εφημ. *Κυκλαδική*, φ. 469, (28 Μαρτίου 2003), σελ. 6.

15. Μανώλης Σέρνης, *Ακληρήματα: οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, 2005, σελ. 154.

16. Κατά τον Μανώλη Σέρνη, ο. π., σελ. 217, η φήμη οφείλεται είτε στην τραχύτητα και αγριότητα του χαρακτήρα τους, είτε στο διαδεδομένο στην Κωμιακή πατρώνυμο Κορρές, του οποίου η καταγωγή θεωρείται εβραϊκή. Νίκος Λεβογιάννης, «Οι Κορρέδες», *Κωμιακή Νάξου*, Τόπου χρώματα-Αντιθέσεων αρμονία, τόμος Β, 2001, σελ. 275-296 (βλ. 275-279).

17. Τάσος Ζευγώλης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Α*, 1849, σελ. 66. Νίκος Κεφαλληνιάδης, «Ο Όθωνας στή Νάξο», *Ναξιακόν Μέλλον*, 1967. Ανδ. Μαρούλης, «Η άφιξη του Όθωνος εις Νάξον καί η περιόδεια του ανά τά χωρία αὐτῆς», ο.π., 1968. Βλ. και την ιστορία που διηγόταν στα Βουρλά για τους Φιλωτίτες και τους Απεραθίτες κλέφτες. Γ. Δ. Ζευγώλης, «Ποιμενικά τῆς ὀρεινῆς Νάξου», *Φιλολογικά-Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα 2006, σσ. 147-149.

18. Γ. Δ. Ζευγώλης, ο. π., σ. 145.

όλη τη διαδρομή τους προς την ορεινή Νάξο, μέσω Ποταμιάς, Χαλκίου και Φιλωτιού¹⁹.

«Πουθενά στη Νάξο δεν έχουν να πούν μια καλή κουβέντα για τους κατοίκους της Απειράνθου. Λένε πως ένας Απειράνθιος είναι ικανός να σου κλέψει τη σόλα του παπουτσιού σου ή το καπέλλο πάνω απ' το κεφάλι σου χωρίς να το πάρεις χαμπάρι»²⁰.

Παρά την ανησυχία τους, οι προειδοποιήσεις αυτές δεν απέτρεψαν τους Άγγλους να επισκεφθούν την Απειράνθο, – με αυτή την νέα, επίσημη και λόγια ονομασία αναφέρεται ο Bent στ' Απεράθου - και να συναντήσουν τους «φοβερούς ληστές», που, κατά τα λεγόμενα των ντόπιων, αναστάτωναν τον ύπνο και την ηρεμία των υπολοίπων Ναξιωτών.

Είναι, όμως, χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον πως η «αυτοψία» που αποτόλμησαν οι νεαροί Άγγλοι στο «χωριό του Βαραβθά» τους άφησε τελικά εντυπώσεις και αναμνήσεις αντιστρόφως ανάλογες με τη φήμη που έχαιραν οι Απεραθίτες μεταξύ των συμπατριωτών τους. Και θα καταλήξουν στο συμπέρασμα πως ο μύθος του ληστή Βαραβθά αντανακλά μάλλον την ψυχολογική ανάγκη των Ναξιωτών να εκφράσουν την αγανάκτηση, αλλά και την αδυναμία τους, απέναντι σε δύο κοινωνικά φαινόμενα, τις συνέπειες των οποίων υφίστανται: τη ληστρική συμπεριφορά των Απεραθιτών και την ανεπιθύμητη παρουσία των Κρητικών προσφύγων, που βρήκαν καταφύγιο, μεταξύ άλλων, στο χωριό των κλεφτών. Ο Άγγλος περιηγητής δεν αποκλείει, όμως, και ένα αίσθημα ζήλειας για την ευμάρεια και τη νοικοκυροσύνη που διαπίστωσε να ξεχωρίζουν τους Απεραθίτες από τους υπόλοιπους Ναξιούς.

Έτσι μετά την επιβεβλημένη ανάβαση στο Ζα και μια διανυκτέρευση στο Φιλώτι, οι νεαροί ταξιδιώτες συνέχισαν την περιήγησή τους με οδηγούς από το Χαλκί - αφού οι Χωραίτες αγωγιάτες αρνήθηκαν να τους συνοδεύσουν στα ορεινά.

«Την επόμενη ημέρα, πήραμε το δρόμο γι' αυτό το τρομερό λημέρι των ληστών, την Απειράνθο. Ο δρόμος οδηγούσε σε ένα διάσελο, που ενώνει το βουνό του Ζα με το βουνό Κορωνίδα και χωρίζει τη Νάξο σε δύο περιοχές: από τη μια, τις ηλιόλουστες πεδιάδες της Δρυμαλιάς και της Τραγαίας, και, από την άλλη, τα γυμνά ανεμοδαρμένα βορινά χωριά της Απειράνθου, της Κωμιακής και του Βόθρου. Καθώς κατηφορίζαμε προς το χωριό που υποτίθεται ίδρυσε ο Βαραβθάς, δεν μπορούσαμε να μην σκεφτούμε, πως, για άνομους λόγους, είχε κάνει σωστή επιλογή, καθώς το χωριό βρίσκεται απομακρυσμένο από τους ανθρώπους, δεσπόζει, όμως, από την κορυφή ενός πετρώδους υψώματος, πάνω σε μια ιδιαίτερα εύφορη κοιλάδα που οδηγεί εύκολα στη θάλασσα».

Η αγριωπή μορφή των Απεραθιτών επιβεβαίωσε αρχικά τον φόβο των περιηγητών, η ευγένεια, όμως, του δημάρχου, για τον οποίον είχαν ειδικά προμηθευτεί μια συστατική επιστολή, και η αίσθηση του χιούμορ και της πραγματικότητας με την οποία εκείνος τους υποδέχτηκε τους καθησύχασε:

«Είχαμε μία συστατική επιστολή για τον επικεφαλής νόμιμο εκπρόσωπο του χωριού, τον δήμαρχο, ή, όπως μας είπε ο φίλος μας στη Νάξο, «τον αρχιλήσταρχο». Σκεφτόμασταν, λοιπόν, πως έτσι κι αλλιώς ήμασταν ασφαλείς μες τη φωλιά των κλεφτών. Όσο να φτάσει το γράμμα στον προορισμό του, στεκόμασταν σε μια μικρή πλατεία με τα μάτια μας κολλημένα στις αποσκευές μας. «Οι φήμες αληθεύουν» σκεφτόμασταν κοιτώντας γύρω μας, καθώς μας πλησίαζαν και μας κοιτούσαν. Δεν είχα ξαναδεί πιο αγριωπούς και βλοσυρούς ανθρώπους. Ο οικισμός είναι ψηλός, βορινός και εξαιρετικά κρύος, έτσι που ο καθένας τους φορούσε ένα βαρύ καφέ πανωφόρι, τρίχινο απ' έξω και με μιά κόκκινη επένδυση από μέσα. Ορισμένοι φορούσαν την κουκούλα τους. Άλλοι είχαν απλώς ριγμένο επάνω τους το πανω-

19. Bent, σελ. 169, 171.

20. Bent, σελ. 171.

φόρι, αφήνοντας να φαίνεται μια ρωμαλέα φυσική κατατομή. Μαζεμένοι έτσι όλοι μαζί έμοιαζαν με ομάδα συνωμοτών, τόσο που μετανιώναμε που είχαμε αποτολμήσει να έρθουμε στα μέρη τους. Ένα άλλο περίεργο χαρακτηριστικό τους ήταν οι φαρδιές τους μύτες, που γύριζαν προς τα πάνω όταν γελούσαν, κάνοντας ακόμα πιό έντονη τη μοχθηρή τους όψη.

Οι φόβοι μας γρήγορα εξανεμίστηκαν από την ευγένεια του δημάρχου και του αδελφού του και την άπλετη φιλοξενία τους. Δεν μας διέφυγε, όμως, πως τα παράθυρα ήταν καλά κλειστά και πως όταν βγήκαμε έξω μαζί, έδωσαν ειδικές παραγγελίες στις γυναίκες να προσέχουν τα πράγματά μας.

- Βλέπετε, υπάρχουν μεταξύ μας μερικοί που ζουν απο τη ληστεία²¹, αν και τα τελευταία χρόνια ο αριθμός τους έχει μειωθεί σημαντικά. Αλλά θα περάσει ακόμα πολύς καιρός πριν χάσουμε το όνομα που έχουμε σαν οι χειρότεροι μεταξύ των Ναξιωτών. Παντού, οι Ναξιώτες έχουν κακό όνομα κι εσείς ήρθατε στο χωριό των χειροτέρων.

Γέλασε με αυτή την εξομολόγηση και νομίζω πως η ειλικρίνειά του κέρδισε την απόλυτη εμπιστοσύνη μας».

Πρόκειται για τον Ματθαίο Γ. Ζευγώλη, καταξιωμένο δήμαρχο από το 1870 έως το 1885 και από το 1891 έως το 1899²². Εγγονός, γιος και πατέρας δημάρχων Απειράνθου, ο Ματθαίος Ζευγώλης, «μία τῶν σπανίων εκείνων φυσιογνωμιῶν πού ένσαρκώνουν το μεγαλεῖον εἰς την ἀπλότητα, τήν ἀληθινὴν εὐγένειαν, εἰς τήν εἰλικρίνειαν»²³, τιμήθηκε από την Πολιτεία με τον Σταυρό του Σωτήρος για τους αποτελεσματικούς αγώνες του για την εξαφάνιση της ζωοκλοπής²⁴.

Εκτός από την αφοπλιστική φιλοξενία του²⁵ – το δίχως άλλο, στον ενετικό πύργο, γνωστό ως πύργο του Ζευγώλη, όπου ο συνονόματος παππούς του είχε φιλοξενήσει το βασιλιά Όθωνα, – ο δήμαρχος και ο αδελφός του πρόσφεραν στους Bent την ευκαιρία να γνωρίσουν από κοντά και να εκτιμήσουν τον πολιτισμό των «απογόνων του Βαραββά»:

«Οι Απειράνθιοι είναι νοικοκυραίοι και καλοβαλμένοι. Ζουν σε σπίτια πολύ πιο άνετα από τους άλλους Ναξιώτες. Πολλοί από αυτούς κέρδισαν χρήματα δουλεύοντας στα ξένα και γύρισαν να τα ξοδέψουν στο ορεινό χωριό τους. Χρησιμοποιούν πολλά όμορφα κόκκινα μεταξωτά κεντήματα, κρητικά εργόχειρα, δείγμα της καταγωγής τους. Γιατί δεν χωρά αμφιβολία πως υπάρχει μεγάλη δόση αλήθειας στην ιστορία του Βαραββά και την κρητική καταγωγή των Απειρανθίων, ότι δηλαδή η Απειράνθος αποικήθηκε από Κρητικούς την περίοδο των πολλών επαναστάσεων, που ανάγκασαν πολλούς από αυτούς να φύγουν από εκεί. Αλλά η μνησικακία, ίσως και η ζήλεια των γειτόνων τους να γέννησαν αυτή την παράδοση, γιατί πουθενά στις Κυκλάδες οι κρητικοί άποικοι δεν είναι αγαπητοί.

Οι άνθρωποι εδώ έχουν πολλά χαρακτηριστικά που τους ξεχωρίζουν και τους κάνουν ενδιαφέροντες: μιλούν μια ιδιαίτερη διάλεκτο, με αρχαίους τύπους και λέξεις, που δεν συναντήσαμε πουθενά αλλού: χρησιμοποιούν την αρχαία κατάληξη του πληθυντικού, θα πουν, δηλαδή, τραγουδοῦσι αντί το κοινό τραγουδοῦν. Οι βοσκοί της Απειράνθου φορούν ένα ωραιότατο ένδυμα που λέγεται ρασοβρακάς²⁶ και που μοιάζει πιο πολύ με δύο ραμμένους

21. Ο Bent χρησιμοποιεί τη λέξη piracy, πειρατεία, που, χωρίς αμφιβολία, στο συγκεκριμένο πλαίσιο, δηλοί τη ληστρική συμπεριφορά για την οποία κατηγορούσαν τους Απεραθίτες, και όχι συγκεκριμένα τις ληστρικές επιδρομές από τη θάλασσα.

22. Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Η Απειράνθος* (Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία), Αθήνα 1985, σελ. 227, 229-230.

23. Απόσπασμα από τη νεκρολογία του, ο. π., σελ. 229.

24. ό.π., σελ. 229.

25. «...άρχοντικός καί ώραϊος εἰς τὴν ἀπλότητα τῶν τρόπων καί τὴν παροιμιώδη φιλοξενίαν του», ο.π., σελ. 229.

26. Πρόκειται για βράκα από ράσινο ύφασμα, δηλαδή μάλλινο, που μούλιαζαν σε νερό για να γίνει πιο πυκνό. Στην Πελοπόννησο, λέγεται ράσικο.

φανελλένιους σάκκους παρά με παντελόνια. Τα παπούτσια τους είναι ραμμένα με σπάγγο από κατσικίσιο δέρμα. Φορούν μια θαμβακερή ζώνη, τυλιγμένη πολλές φορές γύρω από τη μέση, και στο κεφάλι δερμάτινα σκουφιά.

Σε πολλά σπίτια είδαμε τη λύρα, την φόρμιγκα των αρχαίων, να την ονομάζουν ακόμα με το αρχαίο της όνομα: ένα ωραίο μικρό όργανο, μάκρους μισής γυάρδας, από ξύλο αχλαδιάς, που το παίζουν συνήθως στα πανηγύρια του χωριού, που οργανώνονται στην μικρή πλατεία κάτω από τον πλάτανο. «Αν μένατε και μετά τα Χριστούγεννα, θα βλέπατε έναν από τους χορούς μας», είτε ο δήμαρχος. Αλλά ούτε αυτό μας δελέασε για να παρατείνουμε την παραμονή μας ανάμεσα στους ληστές.

Μας έκανε εντύπωση η νοικοκυροσύνη των σπιτιών, μεγαλύτερη από πολλά άλλα που είχαμε δει: μπιμπελώ που στόλιζαν το καλό ταπέζι – κακόγουστα πράγματα αν και φερμένα από την Ευρώπη – ή φλασκιά, που μοιάζουν με καρβέλια, κόκκινα με κίτρινες και πράσινες ρίγες. Και ο οικοδεσπότης μάς σέρβιρε κοινό ρώσικο τσάι από ένα μπρούτζινο τσαγερό και άλλα σερβίτσια που είχε φέρει από τη Ρωσία. Πουθενά στη Νάξο τα κεντητά υφάσματα δεν είναι τόσο διαδεδομένα όσο εδώ: το κρεβάτι είναι στρωμένο με κεντητή κουβέρτα και τα καθίσματα σκεπασμένα με κεντητές πετσέτες, μια λεπτομέρεια που δίνει την αίσθηση ευημερίας και αποτελεί χάρμα οφθαλμών.

Η Απειράνθος είναι ένα μεγάλο χωριό με όψη ρομαντική, σπίτια χτισμένα στην άκρη του γκρεμού, με το Φανάρι, μια άλλη κορυφογραμμή της Νάξου, να δεσπόζει από πάνω τους. Τα περισσότερα σπίτια είναι κίτρινα [σκεπασμένα] με μία ιδιαίτερη λειχήνα²⁷. Οι δρόμοι είναι στενοί και στριφογυριστοί, έτσι που όταν έρχονταν οι πειρατές, οι κάτοικοι μπορούσαν να μπερδέψουν όποιον προσπαθούσε να διεισδύσει σ' αυτόν τον λαβύρινθο.

Ως προς τη φιλοξενία, οι Απειράνθιοι είναι απaráμιλλοι, και ο οικοδεσπότης μας προσβλήθηκε θανάσιμα όταν προτεινάμε να τον αποζημιώσουμε για την υποδοχή που μας επεφύλαξε. Καθώς φεύγαμε, γέμισε τις τσέπες μας με σύκα και καρύδια και μας έδωσε ένα μπουκάλι εξάισιο ρακί για το δρόμο προς το Φανάρι, που αποδείχτηκε χρήσιμο, όταν δύο ώρες αργότερα, φτάσαμε σχεδόν ως την κορφή εκτεθειμένοι στο χαλάζι και το δριμύ αέρα, χαμένοι μες την ομίχλη».

Αργά το απόγευμα οι Bent θα φθάσουν και θα διανυκτερεύσουν στην Κωμιακή, όπου και θα ακούσουν κατάπληκτοι τις δοξασίες για τον κίνδυνο που διατρέχουν οι άνθρωποι από τους Καλλικάτζαρους, τα φοβερά δαιμόνια που αυτή την περίοδο του χρόνου ανεβαίνουν στη γη και περιφέρονται τις νύχτες χορεύοντας, μπαίνοντας στα σπίτια από τις καμινάδες για να μιάνουν τα τρόφιμα, να φοβίσουν τις γυναίκες και τα παιδιά και να αναστατώσουν τα νοικοκυριά²⁸.

Δύο μέρες αργότερα, στις Εγκαρές, θα φιλοξενηθούν στο σπίτι του παπά-Ανδρέα, που για να τιμήσει τους ξένους οργάνωσε μια μικρή επίδειξη χορών και αθλοπαιδιών²⁹.

Αρχικά, άνδρες και γυναίκες χόρεψαν μια ντίρλα (tirila), κυκλικό χορό που ο Bent παρομοιάζει με τη μάζουρκα. Στη συνέχεια, δυο άντρες επιδόθηκαν στον ξεχασμένο (;) «χορό των Καλκατζάρων», που ο περιηγητής περιγράφει ως εξής:

«... ήταν πολύ παράξενος και άγριος. Δύο σθέλτοι άνδρες χορεύουν αντικρουστά με γρήγορα πηδήματα, σκύβοντας προς τα μπρος και χειρονομώντας ζωηρά ο ένας στον άλλον. Χωρίς να σταματήσει να χορεύει, ο ένας από τους δυο κοντοκάθεται και περνά κάτω από

27. «The houses are, for the most part, yellow with a peculiar lichen». Bent, σελ. 173.

28. ό.π., σελ. 173-174.

29. ό.π., σελ. 176-177.

το πόδι του άλλου, μπρος-πίσω και γύρω-γύρω μέχρι που ο ένας πέφτει χάρω προσποιούμενος τον νεκρό. Τότε ο άλλος χορεύει ήσυχα περνώντας πάνω και γύρω από το σώμα του κάνοντας κωμικές χειρονομίες, πριν τον σηκώσει όρθιο και συνεχίσουν τον χορό όπως πριν. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως με τη ζωηρή φαντασία τους, οι απλοϊκοί αυτοί άνθρωποι πιστεύουν πως οι Καλκάτζαροι χορεύουν αυτόν τον παράξενο και μυστηριώδη χορό...».

Ας σημειώσουμε πως η διαπίστωση του Bent επιβεβαιώνεται από τη ναξιωτική παράδοση που κατέγραψε ο Νίκος Σφυρόερας, το 1938, σύμφωνα με τη μαρτυρία της ογδοντάχρονης τότε Χωραϊτίσσας Βαγγελιώς Θεοφίλου³⁰:

«Εξημερώνασι τα Χριστούγεννα κι ένας βοσκός θρέθηκε μέσα σε χιονούρα και δεν ημπούριε ο άνθρωπος να τραβήξει το δρόμο του και να φέρει τα πρόβατά του στη στάνη. Έτσι τα ήβαλε σε μια σπηλιά, πλάι κι ευτός. Ηζώστηκε και την κάπα του κι ήκατσενε μέσα, ώσπου να ξημερώσει. Για να συντροφέψει τη ψυχή του, ηρχίνεψε να παίζει τη φλογέρα του και τότες είδενε να συνάζουνται γύρω ντου όλα τα Καλλικατζάρια, που θα τους ήρεσενε πρέπει η μουσική. Τον ηβάλενε τότε να παίζει, κι εκείνα ηρχέψασι να χοροπηδούσινε και να κάνουσι τέθιοια τσαλίμια, που δεν ηφαντάστηκεν ποτέ μυαλό ανθρώπου. Ηκουράστηκεν να παίζει ο βοσκός, όμως τα Καλλικατζάρια δεν τον ηφήνασι τον άνθρωπο να ησυχάσει. Του λένε: «Α πάψεις να παίζεις, θα σε φάμενε». Τί να κάμει; Ήπαιζενε ο άνθρωπος ως το πρωί και τότε τα Καλλικατζάρια τον ηυχαιρίστησανε κι ηφύγασι πλιο.»

Η μαρτυρία του Bent για το δρώμενο που παρακολούθησε στο σπίτι του παπά-Ανδρέα είναι φυσικά γνωστή από τον Νικ. Πολίτη³¹, αποτελεί, όμως, ένα άπαξ μεταξύ των γνωστών και καταγεγραμμένων εθίμων του δωδεκαημέρου, τόσο των ναξιακών όσο και των πανελληνίων. Και είναι αλήθεια πως οι αναμνήσεις των παλαιότερων που μπορέσαμε να συναντήσουμε στις Εγκαρές δεν διασώζουν την πληροφορία ούτε του περιέργου αυτού χορού, αλλά ούτε και άλλων εορταστικών εκδηλώσεων κατά την περίοδο αυτή του χρόνου.

Σύγκυση πληροφοριών; Αντιγραφή από άλλη πηγή;

Η οξεία παρατηρητικότητα του Άγγλου περιηγητή, η γενικότερη ακρίβεια στην καταγραφή των ιδιαιτεροτήτων της Νάξου, η μαρτυρία της ντίφλας που χορεύεται ακόμα και σήμερα στις Εγκαρές, με το ίδιο όνομα, και ειδικότερα η λεπτομερής περιγραφή του χορού των Καλλικατζάρων, δεν μας επιτρέπουν να αποκλείσουμε την εγκυρότητα της πληροφορίας του Bent.

Με επίγνωση πως μπαίνουμε σε χωράφια ξένα, αυτά της λαογραφίας, επισημαίνουμε τα εξής:

- στις παραδόσεις για τους Καλλικαντζάρους της Μήλου, της Σίφνου αλλά και της Σμύρνης, τα ενοχλητικά αυτά δαιμόνια σχετίζονται συστηματικά με το χορό³²

- δρώμενα σχετικά με τους Καλλικαντζάρους την περίοδο του δωδεκαημέρου, με βαθύτερες ρίζες στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, είναι ήδη γνωστά στην βυζαντινή περίοδο, γνωστά και περιγραφημένα επίσης από τον Νικόλαο Πολίτη για την περιοχή της νεότερης Θεσσαλίας, Θράκης, Μακεδονίας και Κρήτης³³. Πρόκειται για δρώμενα ανάλογα με αυτά της Αποκριάς και των κουδουνάτων της Απειράνθου

30. Νίκος Σφυρόερας, «Οι καλλικαντζαροι στη Νάξο», περιοδικό Απεράθου, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998, σ. 14.

31. Νικόλαος Πολίτης, Μελέται περί τής γλώσσης και του βίου του ελληνικού λαού. Παροιμιαί – Παραδόσεις, Αθήναι, 1899-1904, Παραδόσεις, μέρος Β', σελ. 1336.

32. ό.π., σελ. 1323-1324, 1336-1337.

33. ό.π., σελ. 1273-1278.

- η πάλη των Ρογκατσαραίων, στη Θράκη, - σύγκρουση μεταξύ μεταμφιεσμένων ομάδων, όπου οι υποτασόμενοι περνούν κάτω από κοντάρια³⁴ - θυμίζει εν μέρει το δρώμενο των Εγκαρών

- αναμφισβήτητο το μοτίβο του χορού που περιγράφει ο Bent είναι αυτό της νεκρανάστασης μετά από πάλη. Θέμα πανανθρώπινο που απαντά στα μυστηριακά και θρησκευτικά δρώμενα διαφόρων πολιτισμών με χαρακτήρα ευετηριακό, η νεκρανάσταση συμβολίζει, εδώ, το τέλος του χρόνου και τον ερχομό του καινούργιου με τη συνεπαγόμενη αναγέννηση της φύσης από τη χειμερινή νάρκη. Ας σημειωθεί πως η νεκρανάσταση μετά από πάλη δύο ανδρών αποτελεί το κεντρικό μοτίβο των λαϊκών θεατρικών δρωμένων του Πόντου, γνωστών ως Μωμόεροι ή Μωμόγεροι, και πως η καταγωγή τους, στη μορφή που γνωρίζουμε, φαίνεται να ανάγεται στις εορταστικές εκδηλώσεις των ρωμαϊκών Καλενδών του τέλους του χρόνου³⁵.

Θα μπορούσαμε να φανταστούμε πως ο χορός των Καλλικατζάρων, όπως τον είδε και τον περιέγραψε ο Bent ήταν ο τελευταίος απόηχος παλαιότερων εορταστικών εκδηλώσεων στη Νάξο κατά τη διάρκεια της μικρής Αποκριάς, όπως αποκαλείται επίσης το δωδεκάημερο των Χριστουγέννων, που συν τω χρόνω και ίσως με την αποδοκιμαστική στάση της εκκλησίας, λόγω του παγανιστικού τους χαρακτήρα, να μετατέθηκαν και να συγχωνεύθηκαν με τα δρώμενα της Αποκριάς.

Ο τελευταίος λόγος, όμως, ανήκει στους λαογράφους.

34. Γεώργιος Μέγας, Έλληνικαί έορταί και έθιμα τής λαϊκής λατρείας, Αθήνα, 1979, σελ. 43

35. Χρήστος Σαμουηλίδης, Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου, 1980, σελ. 79-81, 120-123, 125-130.

Ευχαριστούμε τον καθ. Μανώλη Σέργη για την επισήμανση αυτής της μελέτης.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΝΑΞΟ (1822-1827)¹

ΜΑΡΙΑ ΓΙΟΥΡΟΥΚΟΥ*

Το βράδυ της 1ης Ιανουαρίου 1822 δίδεται στην Νάξο ένας ιδιωτικός «νυχθερινός χορός». «Εἰς αὐτὸν τὸν χορὸν εἶδα διαφόρους κατοίκους [...]. Τὸ φέριμον τῶν γυναικῶν δὲν ἦτον κατώτερον ἀπὸ τῆς Νήνου καὶ Μυκόνου ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸν.»² Αυτή είναι μια γνωστή μαρτυρία του Νικολάου Κασομούλη για τις Ναξιώτισσες. Ο Μακεδόνας αγωνιστής, αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης, μεταβαίνει στο νησί μαζί με την αντιπροσωπεία της Προσωρινής Διοίκησης. Στα *Ενθυμήματά* του περιγράφει γλαφυρά πλευρές τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς τῆς Νάξου: ἡ πιο κατάλληλη ἴσως εἰσαγωγὴ στην εποχὴ και στο θέμα μας για ορισμένες μαρτυρίες προξενικῶν αρχῶν σχετικὰ με γυναίκες στην Νάξο.

Ιστορικοί και ερευνητές της περιόδου της Επανάστασης υπογραμμίζουν την παρουσία και δράση των εκπροσώπων ευρωπαϊκῶν κρατῶν στα νησιά του Αιγαίου, που προασπίζονταν τα εμπορικὰ τους κυρίως συμφέροντα στους θαλάσσιους δρόμους της Ανατολικῆς Μεσογείου. Ἡ Νάξος, ἡ μεγαλύτερη νήσος των Κυκλάδων, σταθμὸς εμπορίου και ανεφοδιασμοῦ, με παράδοση στην συνύπαρξη καθολικῶν και ορθοδόξων χριστιανῶν, με την παλιά φραγκοβενετικὴ αριστοκρατία της, με την γλωσσομάθεια πολλῶν κατοίκων της Χώρας και του Κάστρου, ἦταν ελκυστικὴ προξενικὴ ἔδρα.³ Οἱ γόννοι των παλαιῶν οικογενειῶν διεκδι-

* Φιλολόγος-παλαιογράφος, Δρ. Φ.

1. Το παρὸν κείμενο αποτελεί εμπλουτισμένη με ἀδημοσίευστα ἀρχαιακὰ δεδομένα μορφή της ανακοίνωσης που ἔγινε στο πλαίσιο του Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου "Ἡ Νάξος διὰ μέσου των αἰῶνων", Ἀπεράθου, 2013. Είναι πρόδρομος μιας μακρόχρονης ἀρχαιακῆς ἐρευνας σε ἐξέλιξη, πυρήνας τῆς ὁποίας υπῆρξε ἡ διδακτορικὴ διατριβή μας με τίτλο «Ἐκθεση γεγονότων και πολιτικῆς πτυχῆς του καθημερινοῦ βίου της Νάξου (1822-1827): το ἀνέκδοτο γαλλικὸ ἡμερολόγιο του υποπροξενείου της Δανίας», ΕΚΠΑ, 2010, και ἰδίως το κεφάλαιο «Ἡ θέση της γυναίκας», σσ. 380-407. Σύντομη παρουσίαση της διατριβῆς στα *Ναξιακὰ Γράμματα*, τχ. 1, Οκτ.-Νοεμ.-Δεκ. 2011, σσ. 22-28. Επίσης, περιληπτικὴ παρουσίαση της ανακοίνωσης στα *Ναξιακὰ Γράμματα*, τχ. 9, Οκτ.-Νοεμ.-Δεκ. 2013, σσ. 54-61 (ἀνάτυπο). Ευχαριστῶ τον Δρ. Αντῶνη Πάρδο, ἱστορικό, για την συμπαράσταση στην πορεία αὐτῆς της ἐρευνας.
2. Νικόλαος Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, εἰσαγωγὴ και σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. Α', Ἀρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας – Δ', Ἀθήνα, 1939, σ. 172.
3. Ο βαθμὸς που ἔφεραν οἱ διπλωματικοὶ υπάλληλοι στην Νάξο ἦταν γενικῶς ἐκεῖνος του προξενικοῦ πράκτορα, δηλαδή του κατώτερου ἱεραρχικὰ στην βαθμίδα μιας προξενικῆς ἀρχῆς. Ὡστόσο ἀλληλοαποκαλοῦνται «υποπρόξενιοι» ἢ «ἀντιπρόξενιοι» (vice-consuls) και με αὐτὸ τον τίτλο υπογράφουν την ἀλληλογραφία τους, σπανιότερα δε «πράκτορες» (agents). Ὡς πρῶτος μεταξύ ἴσων διακρίνεται ο υποπρόξενος της Γαλλίας, καθὼς ἡ χώρα του εἶχε ἐπωμιστεῖ την προστασία των καθολικῶν. Βεβαίως ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ κάθε εκπροσωπούμενης χώρας και οἱ ἐντολές που λάμβανε ο ἐπὶ τόπου πράκτορας, διαμόρφωναν ἀκολουθῶς τον ρόλο ἐκάστου και τις σχέσεις με τους συναδέλφους του. Ἀνώτερος λογιζόταν –για την χώρα που διατηροῦσε ἀντίστοιχη θέση– ο γενικὸς πρόξενος Σμύρνης, και γνωστότερος για την περίοδο που ἐξετάζουμε είναι ο Γάλλος Étienne David· εἰδάλλως οἱ ἀναφορές των πρακτῶρων ἀποστέλλονταν ἀπευθεῖας στους διορισμένους πρέσβεις με ἔδρα την Κωνσταντινούπολη. Υπάρχουν και περιπτώσεις στις ὁποῖες δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀκόμη ο ἀνώτερος κρικός στην διπλωματικὴ ἱεραρχία, ο παραλήπτης δηλαδή των ἀναφορῶν, ὅπως συμβαίνει στην περίπτωση

κούν ή κληρονομούν την περίοπτη θέση του προξενικού πράκτορα και απολαμβάνουν την αίγλη και τα οφέλη του αξιώματος. Έτσι οι προξενικές αρχές στελεχώνονται με πράκτορες πιστούς στα ευρωπαϊκά κράτη. Μεταξύ των Ναζιωτών εντοπίζονται μέλη των οικογενειών Γιράρδη/Ζιράρδη/Γεράρδη (υποπροξενείο Αυστρίας), Σομμαρίπα (Κάτω Χωρών/Ολλανδίας), Φραγκόπουλου (Μεγάλης Βρεταννίας), Ραφτόπουλου (Ρωσίας), Λαστίκ ντε Βιγκουρού (Γαλλίας και Ισπανίας), οι οποίοι διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στα τοπικά γεγονότα που αντανακλούν αποδοχή ή εναντίωση στην Επανάσταση.

Το έτος 1822 αρχίζει η σύνταξη της βασικής πηγής που παρουσιάζουμε:⁴ Μια έκθεση που αποκαλύπτει την δράση ενός ακόμη προξενικού πράκτορα μιας χώρας της Βόρειας Θάλασσας. Φαίνεται ότι οι πληροφορίες περί εδραίωσης της Επανάστασης οδήγησαν τις αρχές της Δανίας –περί αυτής της χώρας πρόκειται–, στην απόφαση να τοποθετηθεί υποπρόξενός της και στην περιοχή της Παροναξίας.⁵ Έτσι, τον Αύγουστο του 1822 διορίζεται ο Φερδερίκος Μπονέτης υποπρόξενος της Δανίας στην Νάξο «και εξαρτήσεις», όπως σημειώνει ο ίδιος στον τίτλο του ημερολογίου που αρχίζει να συντάσσει στις 16 του ίδιου μήνα, καλύπτοντας μία περίοδο πέντε περίπου ετών, έως και τις 17 Ιουλίου 1827. (Η πρόσφατη

του υποπροξενείου της Δανίας. Επιχειρώντας μέσα από τις εξεταζόμενες αρχειακές πηγές την απεικόνιση ενός πρόχειρου σχήματος για την διάρθρωση μιας προξενικής αρχής στην Νάξο, φαίνεται να καταλήγουμε στο εξής: με έδρα το υποπροξενείο (που είναι και τόπος κατοικίας) τίθεται επικεφαλής ο πράκτορας ή «υποπρόξενος», ο οποίος έχει λάβει επίσημη άδεια εκπροσώπησης μιας χώρας. Στο έργο του επικουρείται από την καγκελαρία (γραμματεία) του, όπου συχνά το έργο του γραμματέα διεκπεραιώνει ένας γιος του, ενώ ενδέχεται να υπάρχει και ένα ακόμη άτομο. Στον «υποπρόξενο» είναι υπόλογος ο πράκτορας που τοποθετείται στην Πάρο (καλύπτοντας και την Αντίπαρο), ενώ υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι και η Αμοργός ενέπιπτε στο δίκτυο των «εξαρτήσεων», τουλάχιστον στην περίπτωση του ολλανδικού υποπροξενείου. Εξετάζοντας περαιτέρω τις ισόρροπες ή μη σχέσεις των προξενικών αρχών και των εκπροσώπων τους σε τοπική κλίμακα, μια μελέτη ως προς τους συσχετισμούς των κρατών που αντιπροσωπεύονται θα μπορούσε να ερμηνεύσει ακόμη και ατομικές ή οικογενειακές προστριβές που ανακύπτουν στην τοπική κοινωνία είτε να διαλευκάνει την διαδοχή σε μια προξενική αρχή ή και την μεταβίβαση δικαιωμάτων εκπροσώπησης. Η παράλληλη εξέταση των καταγραφών των τριών προξενικών αρχών που μας απασχολούν εδώ είναι αποκαλυπτική επί του συγκεκριμένου προβληματισμού.

4. Στο Αρχείο της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, το οποίο έχει καταλογογραφηθεί και μικροφωτογραφηθεί με την φροντίδα του παλαιογράφου Αγαμέμνονος Τσελίκα μέσω του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ, απόκειται μία –αταύτιστη και ανέκδοτη μέχρι το 2010– έκθεση σε γαλλική γλώσσα σε τέσσερα τεύχη (Α΄-Δ΄) συνολικής έκτασης 112 χειρογράφων σελίδων, ταξινομημένη στην ενότητα «Ημερολογιακές σημειώσεις και ενθυμώσεις αναφερόμενες στα γεγονότα της Επαναστάσεως του 21 στις Κυκλάδες» περιόδου από 16 Αυγούστου 1822 έως 17 Ιουλίου 1827. *Δελτίο του Παλαιογραφικού και Ιστορικού Αρχείου Δ΄ (1984-1987)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988, σ. 108. Για το ιστορικό της αποστολής του ΙΠΑ στην Νάξο βλ. αυτόθι, σ. 18, και για λεπτομερή αναγραφή των φακέλων και των καταστάσεων του Αρχείου Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου βλ. σσ. 99-110 του Παραρτήματος Καταλόγων και Αναγραφών. Η έκθεση φέρει τον δηλωτικό τίτλο «Naxie – Journal de tous les événements et de tout ce qui s'est passé dans cette île depuis ma nomination dans ce Vice-consulat de S(a) M(ajesté) de Danemark, qui fut le 9 d'août, à la réception de la lettre en date le 20 mai 1822. Par Federic fils Bonnet. Journal concernant les opérations consulaires de Pays-Bas //Danemark//, et de tout ce qui s'est passé pendant ma gestion...» (τχ. Α΄, φ. 2r). Αναλυτικότερα για την μεθοδολογία έκδοσης του χειρογράφου, βλ. «Έκθεση...», *όπ.π.*, κεφάλαιο «Η αρχειακή πηγή και η μέθοδος επεξεργασίας του χειρογράφου», σσ. 17-33.
5. Υπό διερεύνηση τελεί προς το παρόν η εκδοχή μιας προξενικής αρχής ότι υπήρχε ήδη στην Νάξο προξενικός πράκτορας της Δανίας πριν από τον Μπονέτη, μολοντί η έως τώρα αρχειακή έρευνα δεν έχει φέρει στο φως απτά στοιχεία επί του θέματος. Επομένως, ως πιο «επίσημη» καταγραφή από πλευράς Δανίας εμφανίζεται το δικό του ημερολόγιο. Ωστόσο, όπως είχαμε ήδη επισημάνει στην διατριβή μας («Έκθεση ...», σσ. 19 και 289), αν και ο Μπονέτης αναφέρεται σε επίσημη ανάθεση καθηκόντων (όπως φαίνεται και στον τίτλο του ημερολογίου, βλ. ανωτ. υποσημ. 4), τέτοιο έγγραφο δεν εντοπίζεται στο αρχειακό σύνολο της Δανίας, καθώς ούτε κάποιο άλλο σχετικό. Δεν αποκλείεται, επομένως, να έχει βάση η ένδειξη για προϋπάρχουσα εκπροσώπηση της Δανίας στην Νάξο.

αρχαιακή έρευνα σε άλλες πηγές παρέχει ασφαλή στοιχεία για ενέργειες που αντανακλούν συνέχιση της θητείας του τουλάχιστον έως και το φθινόπωρο του 1828, ωστόσο λανθάνει το αντίστοιχο τμήμα του ημερολογίου). Το χειρόγραφο στο οποίο βασίζεται η μελέτη είναι πρόχειρη καταγραφή, από την οποία θα προέκυπτε στην συνέχεια το επίσημο αντίγραφο που αποστέλλοταν περιοδικά στους ανωτέρους.

Η καταγραφή του Μπονέτη χαρακτηρίζεται από την λεπτομέρεια με την οποία αποτυπώνεται η πολιτική και πολεμική δράση, ενώ παράλληλα δίδει μια ζωηρή φωτογραφικού τύπου απεικόνιση της καθημερινής ζωής, με τα καιρικά φαινόμενα, τα περάσματα και τις αφίξεις των πλοίων, τα κούρσα και τα ναυάγια, τις πειρατικές επιδρομές και τις ναυμαχίες, τις αντιπαραθέσεις μεταξύ Χώρας – Κάστρου – χωριών για την στήριξη ή μη της Επανάστασης, και πλήθος άλλων γεγονότων. Στο ημερολόγιο αυτό έντονη είναι η εντύπωση που δημιουργείται από τις πολυάριθμες αναφορές σε γυναίκες κυρίως της Νάξου, όπως είναι φυσικό. Η προσήλωση του συντάκτη στον σκοπό της μετάδοσης ειδήσεων, μας παρέχει ικανοποιητικές σε αριθμό και έκταση ιστορίες. Βεβαίως είναι ευνόητο ότι η μνεία των γυναικών γίνεται επειδή οι ίδιες σχετίζονται με πρόσωπα και γεγονότα που ενδιαφέρουν τον γράφοντα, ως επακόλουθα της κύριας πολιτικής ή πολεμικής είδησης. Άλλωστε αυτό θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου στην ανάγνωση ανάλογων πηγών, ότι δηλαδή συντάσσονται με σκοπιμότητα κυρίως πολιτικής και οικονομικής ανάγνωσης.⁶

Ως προς το θέμα μας, στο ημερολόγιο του υποπροξενείου της Δανίας εντοπίζονται 11 κύρια περιστατικά όπου πρωταγωνιστούν γυναίκες και 6 δευτερεύοντα, εκτός των γενικευμένων αναφορών.⁷ Καταρχάς παρουσιάζουμε δύο εκ των δευτερευόντων περιστατικών, τα οποία είναι μεν περιορισμένης έκτασης και πληροφωρίας στο ημερολόγιο της Δανίας, λαμβάνουν όμως άλλες διαστάσεις στις καταγραφές των υποπροξενείων Γαλλίας και Ολλανδίας, βοηθώντας μας να εξετάσουμε το ίδιο γεγονός υπό το πρίσμα παράλληλων πηγών.⁸

6. Οι πληροφορίες που ανευρίσκονται στο προξενικό ημερολόγιο της Δανίας διαφοροποιούν την παραδοσιακή εικόνα των γυναικών όπως είναι γνωστή από τα περιηγητικά κείμενα, όπου το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν ή περιοριζόταν στο παρουσιαστικό, στην ενδυμασία και στις καθημερινές «γυναικείες» ασχολίες. Η μελέτη των αρχαικών πηγών και των δικαιοπρακτικών εγγράφων συνεισφέρει με στοιχεία που αποκαλύπτουν ευρύτερο πλέγμα δραστηριοτήτων, διαπίστωση που συμβαδίζει με τις ιστορίες που εξετάζουμε.
7. Άλλες μνείες γίνονται είτε με αφορμή τον θάνατο της συζύγου ενός Έλληνα προκρίτου, είτε μια πληροφορία για γάμο με υπέρογκη προίκα, είτε την συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, είτε την τέλεση ενός γάμου διά της βίας, και λοιπά. Γενικευμένες είναι οι αναφορές σε γυναίκες-θύματα επιδρομών, πρόσφυγες κ.ά. Βλ. περισσότερα στο οικείο κεφάλαιο, «Εκθεση...», σσ. 380 κ.εξ. Ωστόσο, η εν εξελίξει έρευνα αποκάλυψε και περιπτώσεις που προτίμησε να αποσιωπήσει ο συντάκτης του ημερολογίου. Μία από αυτές, μάλιστα, είναι υπόθεση-κλειδί για την ιστορία του υποπροξενείου της Δανίας, και την αναφέραμε εν συντομία στην περιληπτική παρουσίαση της παρούσας ανακοίνωσης, βλ. υποσημ. 1. Επιφυλασσομάστε επί του παρόντος να εκθέσουμε τα αποτελέσματα σε επόμενη δημοσίευσή μας, καθώς το ίδιο το αρχαιακό υλικό μάς υποχρεώνει σε εμβάθυνση και επέκταση του ερευνητικού αντικειμένου πέρα από το ημερολόγιο της Δανίας, με σκοπό αφενός να διασταυρωθούν τα στοιχεία του μέσω παράλληλων και ανάλογων συνόλων, και αφετέρου να συγκεντρωθούν περισσότερες πληροφορίες για τον προξενικό υπάλληλο Μπονέτη, ενώ οι ενδείξεις που ήδη προκύπτουν θα προσδιορίσουν περαιτέρω το πρόσωπο, την θέση και την δράση του.
8. Δύο είναι τα κύρια αρχαιακά σύνολα -πλην του ημερολογίου της Δανίας- που παρακολουθούμε στην παρούσα δημοσίευση: α. οι Κώδικες επιστολών του υποπροξενείου της Γαλλίας στην Νάξο, με συντάκτη τον υποπρόξενο βαρώνο Lastic de Vigouroux και παραλήπτη κυρίως τον γενικό πρόξενο της Γαλλίας στην Σμύρνη Étienne David. Το σύνολο αυτό απόκειται επίσης στο Αρχείο της Καθολικής Αρχιεσκοπής Νάξου (AKAN). Για τις ανάγκες της έρευνας, η μελέτη πραγματοποιήθηκε από την σειρά μικροφίλμ που διαθέτει το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του ΜΙΕΤ, και ευχαριστώ τον προϊστάμενο κ. Αγαμέμνονα Τσελίκα για την διευκόλυνση που μου παρέιχε. β. Οι φάκελοι προξενικής αλληλογραφίας του υποπροξενείου της Ολλανδίας στην Νάξο προς την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, με συντάκτη τον υποπρόξενο Φραγκίσκο Σομμαρίπα -ενίοτε και τον υιό του Χρυσάνθο σε ρόλο καγκελαρίου- της ίδιας περιόδου (Αρχείο Χάγης, The Legation archive, Section

Είναι ευνόητο ότι η οπτική και η πληροφόρηση κάθε προξενικής αρχής τροποποιούν την διαβάθμιση των γεγονότων, όπως για παράδειγμα παρατηρούμε στην ακόλουθη περίπτωση: Στις 15 (ή 16 Φεβρουαρίου) 1823, στο ημερολόγιο της Δανίας καταγράφεται η είδηση για τον θανάσιμο τραυματισμό μιας κοπέλας στην Σαντορίνη από ελληνικό βόλι, ενώ πήγαινε στην εκκλησία.⁹ Πρόκειται για την μεγαλύτερη κόρη της καθολικής οικογένειας Μπαζαίου («la demoiselle, fille aînée»), που «θεωρείται ήδη νεκρή». Η κοπέλα λαβώθηκε κατάσθη σε ανταλλαγή πυρών όταν ο Κεφαλλονίτης καπετάν Βαγγέλης, με σώμα εκατό Επτανησίων που στρατολόγησε, επιτέθηκε στους κατοίκους της Σαντορίνης. Η είδηση για την κόρη διασταυρώνεται από τις παράλληλες πηγές ενώ μία εξ αυτών επιβεβαιώνει το επώνυμο της οικογένειας και δίδει την εξέλιξη του περιστατικού. Σημειώτεον ότι και οι τρεις πηγές υπογραμμίζουν μέσω της διατύπωσης την εξέχουσα θέση της οικογένειας, με τον υποπρόξενο της Δανίας, όπως και της Γαλλίας, να αποκαλούν «δεσποινίδα» την κοπέλα. Πιο συγκεκριμένα, ο υποπρόξενος της Γαλλίας στην Νάξο Lastic de Vigouroux καταγράφει το ίδιο –καθώς φαίνεται– γεγονός σε επιστολή προς τον ανώτερό του γενικό πρόξενο Σμύρνης Étienne David, με ημερομηνία 16 Φεβρουαρίου, και παραπλήσια διατύπωση: «Aujourd'hui est arrivé ici un bateau de Santorin qui nous apprend qu'il y a eu un débat dont je ne puis encore Vous / [φ. 48v] donner les détails. Tout ce que je sais est qu'il en a coûté la vie à une demoiselle catholique de très bonne famille».¹⁰ Σε αυτή την μαρτυρία προστίθεται η πληροφορία από το ημερολόγιο του υποπροξένου της Ολλανδίας στην Νάξο Φραγκίσκου Σομμαρίπα, με ημερομηνία 14 Φεβρουαρίου 1823: «Malheureusement la fille du S(ieu)r Bazzéo (homme de marque parmi les Latins) a été blessée par un coup de pistolet qu'elle a eu sur la partie de son sein. Il n'est néanmoins positif si elle a péri.» Τέσσερις ημέρες αργότερα, στις 18 Φεβρουαρίου, σημειώνει τα νεώτερα: «.....selon les informations de M(onsieur) Chigi, la fille du S(ieu)r Bazzéo n'a pas été offensée».¹¹ Φαίνεται ότι τελικά η κόρη Μπαζαίου δεν χτυπήθηκε, και η πληροφορία του Σομμαρίπα φέρει "σφραγίδα εγκυρότητας", καθώς προέρχεται από τον συνάδελφο υποπρόξενο της Ολλανδίας στην Σαντορίνη Χριστόδουλο Γίζη.¹²

Ανάλογη περίπτωση, όπου ποικίλλει ο βαθμός της πληροφόρησης, είναι η είδηση για μια ληστεία όπου γυναίκα είναι μάρτυρας του περιστατικού.¹³ Στο ημερολόγιο του Μπονέτη

1, Inventory numbers 125-128). Ευχαριστίες οφείλονται στο Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών για την άδεια μελέτης του υλικού (μέσω ψηφιακών αντιγράφων) και δημοσίευσης αποσπασμάτων. Ιδιαίτερως ευχαριστώ τον κύριο Willem Ledeboger για την άμεση ανταπόκριση στην αίτηση έρευνας, και τον κύριο Ben Slot που μου υπέδειξε το συγκεκριμένο σύνολο από το οποίο έχει δημοσιεύσει τμήμα του ημερολογίου παλαιότερα. Για τα ολλανδικά αρχεία ως πηγές ελληνικής ιστορίας, βλ. Ben J. Slot – Daniël Koster, *Dutch archives and Greek history: A guide to Dutch archives and libraries concerning the history of the Greeks and the Greek world between 1250 and 1940*, Netherlands Institute in Athens, 2007, καθώς και το άρθρο του Ben Slot, «Πηγές για τις Ολλανδο-ελληνικές σχέσεις», *Μαντατοφόρος*, αρ. 13/Ιούνιος 1979, σσ. 26-47. Όσον αφορά στα αποσπάσματα που παραθέτουμε από το ερευνώμενο αρχαιακό υλικό, δίδονται με τις ελάχιστες διορθώσεις ως προς την ορθογραφία, την στίξη και την κεφαλαιογράφηση ονομάτων και τίτλων. Οι υπογραμμίσεις διατηρούνται όπως απαντούν στο χειρόγραφο, και έγιναν ως φαίνεται για λόγους έμφασης ή εύκολου εντοπισμού κάποιου ονόματος είτε από τον ίδιο τον συντάκτη είτε από την γραμματεία υποδοχής του εγγράφου.

9. «Έκθεση...», σσ. 391-392.

10. AKAN – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 1, φ. 48.

11. Inventory no. 126, σ. 66.

12. Για την προξενική αλληλογραφία του Χρ. Γίζη, βλ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Στρατηγικές επιβίωσης τον καιρό της Επανάστασης του 1821 στις Κυκλάδες: Ο υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Σαντορίνη Χριστόδουλος Γίζης», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τ. 3, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, 2013, σσ. 11-61.

13. «Έκθεση...», σσ. 392-393.

αναφέρεται στις 30 Μαρτίου 1823 η άφιξη από τον Μοριά του Χριστόδουλου Ραφτόπουλου, υποπρόξενου της Ρωσίας στην Νάξο και προσώπου με εμπορική δραστηριότητα, μαζί με έναν Αρμένιο. Την 1 Απριλίου καταγράφεται η άφιξη μιας βάρκας από τον Μοριά προς καταδίωξη των δύο προηγούμενων με την κατηγορία της αρπαγής πλούτου. Την επομένη, 2 Απριλίου, η καταδίωξη εξελίσσεται σε συμπλοκή στην οικία Ραφτόπουλου, και η σύζυγος που ήταν παρούσα ομολογεί πού είναι κρυμμένος ο Αρμένιος φοβούμενη μήπως σκοτώσουν τον σύζυγό της. «Et l'affaire resta jusque là.», και η υπόθεση έληξε εκεί, καταλήγει ο Μπονέτης. Εδώ ακριβώς έρχεται να συμπληρώσει και να αποσαφηνίσει την εικόνα, η καταγραφή του υποπρόξενου της Ολλανδίας Σομμαρίπα. Στο δικό του ημερολόγιο, η ιστορία εγγράφεται στις 31 Μαρτίου 1823 και είναι λίαν διαφωτιστική¹⁴. Μαθαίνουμε για την ακρίβεια ότι ο εντοπισμός του Αρμένιου, που έλεγε ότι ήταν στην υπηρεσία του Δούζογλου¹⁵, έχει ιδιαίτερη σημασία για την «ελληνική κυβέρνηση» διότι εξαπάτησε μια γυναίκα από την Ύδρα, «ονόματι Μπουμπουλίνα», «fem(m)e veuve de grande condition», η οποία του εμπιστεύτηκε όλα τα πλούτη της (διάφορα χρυσά νομίσματα, ασήμι και κοσμήματα) προκειμένου να κόψει ο Αρμένιος νομίσματα και έτσι η ίδια να προσφέρει υπηρεσία στο έθνος της. Όμως ο Αρμένιος γνωρίστηκε με τον Ραφτόπουλο, συνεννοήθηκαν, άρπαξαν τον θησαυρό της Μπουμπουλίνας και κατέφυγαν στην Νάξο. Τελικά ο Αλβανός που τους κατεδίωκε έφυγε άπραγος, την 1 Απριλίου. Εκτός ημερολογίου, μνεία επί του ζητήματος εντοπίζεται και σε επιστολή του Ολλανδού πρέσβη de Testa προς τον Σομμαρίπα, ημερομηνίας 24 Μαΐου 1823,¹⁶ όπου ο πρέσβης ζητά να μάθει σε επόμενη αποστολή για το «τέλος της ιστορίας του Ραφτόπουλου και του Αρμένιου του Δούζογλου που αφήρεσε ασήμι και χρυσό από την Μπουμπουλίνα». Το ζήτημα του Αρμένιου φαίνεται να τελειώνει στις εγγραφές της 26

14. Inventory no. 126, σ. 70.

15. Η οικογένεια Δούζογλου (Δουζ), από το Νεοχώριον του Βοσπόρου, στην Κωνσταντινούπολη, υπήρξαν μεταλλουργοί, χρυσοχόοι και λιθογνώμονες (εκτιμητές πολυτίμων λίθων) του σουλτανικού ανακτόρου. Συγγρικής και αρμενικής καταγωγής, καθολικοί στο δόγμα, «άληθώς Άβραμαϊά οικογένεια» και γενναιόδωρη, σύμφωνα με τον Βυζάντιο που γνώρισε μέλη της και υπήρξε μάρτυρας της πτώσης της το 1819. Λόγω οφειλής χρηματικών ποσών για την αγορά χρυσού και αργύρου στο Νομισματοκοπείο (Ζερμπ-χανέ) επί Σουλτάνου Μαχμούτ Β', φυλακίζονται τα μέλη της οικογένειας και μπάνει μεσεγγύηση στα κτήματα μέχρις ότου πληρωθεί το δημόσιο. Σε δημοπρασία με την μεσολάβηση του Πατριάρχη επωλήθησαν πολλά αντικείμενά τους: «τρείς γραφείς δέν επίηρκον καταγράφοντες τὰ ἐν διαστήματι τῶν τριῶν ἡμερῶν κομισθέντα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον ἐνδύματα, ὠρολόγια καὶ ἄλλα τοιαῦτα τιμαλφῆ κοσμήματα» και τελικά σε δύο μήνες ολοκληρώθηκε η καταγραφή και η συγκέντρωση χρημάτων από την δημοπρασία. Ωστόσο οι τέσσερις αδελφοί εκτελέστηκαν. Ένας ενήλικος αδελφός, ο Αγκώπ (Ιάκωβος), γλύτωσε τον θάνατο, «διότι ὁ πέμπτος ἀπεδήμει εἰς τὸ Αἰγαῖον, σταλεῖς πρό τινων μηνῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν μεταλλείων καὶ σχεδιογράφησιν [διότι ἦτον ζωγράφος ἄριστος] τῶν φρουριῶν τῆς Ἀσιατικῆς παραλίας». Τελικά επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε χάρη από τον Σουλτάνο που επεισόθη για την αθωότητα της οικογενείας, ανέκτησε την προτέρα εύνιοια και διορίστηκε «ἐπιστάτης τοῦ Ζέρμπ-χανέ καὶ λιθογνώμων τοῦ σαραγίου, θέσιν κληρονομικῆν τῆς οικογενείας του». Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ Περιγραφή τοπογραφικῆ, ἀρχαιολογικῆ καὶ ἱστορικῆ ...*, Ἀθήνησιν, Τυπογραφεῖον Ἀνδρέου Κορομηλά, 1862, τ. Β', σσ. 143-147.

Πληροφορία (« Dusoglu, adjudicataire des monnaies ») εντοπίζεται και στο φύλλο αρ. 50 (25 Απριλίου 1821, σ. 1) της γαλλικής εφημερίδας *Journal politique et littéraire de Toulouse et de la Haute-Garonne*, αντικριστά της στήλης με την είδηση για το ξέσπασμα της Επανάστασης στην Μολδοβλαχία υπό τον Υψηλάντη. (πρόσβαση 12/11/2015: http://images.jdt.bibliotheque.toulouse.fr/1821/B315556101_JOUTOU_1821_04_25.pdf). Η είδηση για την χάρη που δόθηκε σε μέλη της οικογενείας καταγράφεται στο φύλλο 80 (21 Μαρτίου 1823, σ. 329) της επίσημης γαλλικής εφημερίδας *Le Moniteur universel*.

Σύντομη μνεία στην οικογένεια και σε μέλος της το οποίο διετέλεσε δραγουμάνος της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη, στο Marie de Testa – Antoine Gautier, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis, Istanbul, 2003, σσ. 124-125.

16. Inventory no. 127, σ. 90, αντίγραφο.

Ιουνίου (όπου σημειώνεται ότι εκείνος πήγε να συναντήσει την Μπουμπουλίνα), και της 9 Ιουλίου 1823 (όταν στέλνει ο ίδιος άνθρωπό του στην Νάξο ζητώντας τα κοσμήματα από τον Ραφτόπουλο)¹⁷.

Τα δύο αυτά παραδείγματα των φαινομενικά «ελασσόνων» ιστοριών στο ημερολόγιο της Δανίας (υποπροξένου Μπονέτη) και η συμπλήρωση, αποσαφήνιση ή επέκτασή τους από τις προξενικές αρχές Γαλλίας και Ολλανδίας στην Νάξο, μας δίνουν μια εικόνα του δικτύου διακίνησης πληροφοριών σε έναν και μόνο τόπο. Υπό αυτό το πρίσμα θα επιχειρήσουμε την εξέταση κεντρικότερων ιστοριών που εκτυλίσσονται στην Νάξο με πρωταγωνίστριες γυναίκες, έχοντας πάντοτε ως νήμα αφήγησης το ημερολόγιο της Δανίας.

1. Πρώτη χρονολογικά εμφανίζεται στο ημερολόγιο η Τουρκάλα σκλάβα από την Μονεμβασιά.¹⁸ Η περιγραφή της υπόθεσης είναι εκτενής και συναρπαστική, με τα γεγονότα (που εκτυλίσσονται στα τέλη του 1822 και στις αρχές του 1823) να έχουν ως εξής: μια Τουρκάλα, υπηρέτρια στην οικία ενός Χιώτη, έγινε σκλάβα όταν οι Τούρκοι παρέδωσαν το κάστρο της Μονεμβασιάς στους Έλληνες. Η γυναίκα αυτή –Χατιτζέ την ονομάζει ο Ολλανδός υποπρόξενος¹⁹– κατόρθωσε να καταφύγει στο προξενείο των Κάτω Χωρών στην Νάξο, από τον φόβο κάποιων Αλβανών που επιχειρήσαν να την αρπάξουν, προφανώς με αήθη σκοπό, «pour s'en servir de divertissement» όπως σημειώνεται στο ημερολόγιο του Μπονέτη. Η ασυνήθιστη έκταση που αφιερώνει ο Δανός υποπρόξενος στο επεισόδιο ερμηνεύεται από τις απειλές που εκτοξεύτηκαν κατά της ζωής τού Ολλανδού προξένου και της οικογενείας του, και από την ανάμειξη των προξενικών, πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχών, αναστατώνοντας την τοπική κοινωνία με τις αντεγκλήσεις για την κυριότητα της σκλάβας. Ο συντάκτης τού ημερολογίου, προσπάθησε να καλύψει «δημοσιογραφικά» την υπόθεση, παραθέτοντας αποσπάσματα από τις καταθέσεις στην κατ' αντιπαράσταση εξέταση της υπηρέτριας και της Χιώτισσας κυρίας –που είναι πια χήρα και πρόσφυγας στην Νάξο, μετά την καταστροφή της Χίου– και ζωντανεύει το κείμενο με την χρήση του α' προσώπου στα λόγια της υπηρέτριας, όταν εκείνη μιλά για την δολιότητα των Ελλήνων.

Το θάρρος της Χατιτζέ να υπερασπιστεί τον εαυτό της και η δυναμική συμπεριφορά της, είναι εμφανή στην περιγραφή του Μπονέτη, πόσω δε μάλλον στην αντίστοιχη του Ολλανδού υποπροξένου Νάξου Σομμαρίπα. Όπως είναι αναμενόμενο, ο Σομμαρίπας αναφέρεται επί μακρῶ στο συγκεκριμένο θέμα. Η Χατιτζέ²⁰ είναι ένα από τα πρόσωπα που φιλοξενεί στην οικία του για μεγάλο χρονικό διάστημα, μαζί με δύο ακόμη Τούρκους που εξαγόρασε. Εντοπίζουμε πληροφορίες σε απόσπασμα του ημερολογίου του με εγγραφές από 29 Δεκεμβρίου 1822 έως και 28 Ιανουαρίου 1823²¹, καθώς και σε επιστολή ημερομηνίας 25 Φεβρουαρίου 1823²², με αναφορές στο περιστατικό, μνεία σε αντίγραφα ελληνικών κειμέ-

17. Inventory no. 126, σσ. 82-83.

18. Για την αναλυτική περιγραφή της ιστορίας, βλ. «Εκθεση...», σσ. 388-391.

19. Ben Slot, «Το ημερολόγιο του Ολλανδικού Προξενείου Νάξου (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1822)», *Ναξιακά*, τχ. 36 (Απρίλιος-Ιούνιος 1993), σ. 30. Στην συνέχεια παρατίθενται πληροφορίες από την πρόσφατη έρευνά μας στο ίδιο αρχειακό σύνολο.

20. Ωστόσο τον Ιανουάριο 1823 (Inventory no. 125, σσ. 185-187) το όνομά της παραδίδεται ως Fatmé.

21. Inventory no. 126, σσ. 62-66.

22. Inventory no. 125, σσ. 175-178, συνοδευτική του ημερολογίου επιστολή Σομμαρίπα προς de Testa, 25 Φεβρουαρίου 1823, όπου αναφέρεται στην σωτηρία της Τουρκάλας και στον κίνδυνο που διατρέχει τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένειά του: « Par mes rapports à regard [sic] de la femme Turque que j'ai dernièrement sauvé<e>, vraisemblablement la Porte présents doit discerner combien j'ai risqué ma vie comme aussi celle de ma famille [...]».

νων και παρατηρήσεις. Σε συνοδευτικό έγγραφο της 3 Ιανουαρίου 1823 (S.N.), υπογεγραμμένο από εκπροσώπους των Λατίνων του Κάστρου, σημειώνεται ότι η Τουρκάλα ήταν στην δούλεψη ενός Χιώτη (« chez un Schiotte nommé Missè Andoni Paidhia»), πιστοποιείται η γνησιότητα της κατάθεσής της και βεβαιώνεται η συμφωνία που είχε με τον κύριό της για να πάει στην Σμύρνη.²³ Στο ίδιο ημερολόγιο σώζεται η συγκλονιστική περιγραφή της Χατιτζέ για τα όσα συνέβησαν κατά την πολιορκία του κάστρου της Μονεμβασιάς από τους Έλληνες. Είναι γνωστό ότι το κάστρο αν και εφοδιασμένο με πολεμοφόδια παραδόθηκε λόγω έλλειψης τροφίμων. Οι πλέον των 4.500 Τούρκοι κάτοικοί του κατέληξαν να τρέφονται με κεχρί ακατάλληλο ακόμη και για ζωοτροφή, με ποντίκια, φραγκοσυκιές, αλμυρίκια, ακόμη και ανθρώπινα πτώματα.²⁴ Η Χατιτζέ αφηγείται το προσωπικό της δράμα με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες, λέγοντας ότι αυτό τον φρικτό θάνατο βρήκαν ο άνδρας και τα δύο παιδιά της, εκ των οποίων το ένα βρέφος.²⁵ Εν τέλει στις 23 Ιουλίου 1821 οι εναπομείναντες Τούρκοι συνθηκολόγησαν και πολλοί μεταφέρθηκαν με ελληνικά πλοία στην Μικρά Ασία.²⁶ Μέσω αυτής της οδού θα σώθηκε και η Χατιτζέ, η οποία έπειτα πωλήθηκε ως σκλάβα και κατέληξε στην υπηρεσία του Χιώτη.²⁷ Ο Σομμαρίπας σχεδιάζει κατά καιρούς να στείλει στην Κωνσταντινούπολη, στον πρέσβη de Testa, τους δύο Τούρκους που συντηρεί στην οικία του – μία εκ των οποίων η Χατιτζέ.²⁸ Ωστόσο ούτε ο πρέσβης μένει

23. Inventory no. 125, σσ. 192-194, αντίγραφο (παρότι η Τουρκάλα αναφέρεται ως Fatmé, δεν υπάρχει αμφιβολία βάσει των στοιχείων ότι πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο). Σε επόμενο επισυναπτόμενο αντίγραφο βεβαίωσης επί του ίδιου θέματος και ίδιας ημερομηνίας (Inventory no. 125, σ. 218) το όνομα αναγράφεται ως Hatigé.
24. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σσ. 120-121 και 142-143. Για συγκεντρωμένες πηγές όπου με λεπτομέρεια δίδονται οι εν λόγω πληροφορίες (Ι. Φιλήμων, Αμβρ. Φραντζής, Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Βώβος), βλ. Γ. Δ. Κουτσογιαννόπουλος, *Μονεμβασία η θαλασσοκρατήσασα*, Αθήνα, 2010, σσ. 113-117 (με φωτογραφία της μαρτυρίας του ιερέα Βώβου στο περιθώριο των σελίδων Ευαγγελίου φυλασσόμενου στον ναό του Ελκόμενου Χριστού).
25. Η διατύπωση του χειρογράφου δεν είναι απολύτως σαφής ως προς τον τρόπο θανάτου της οικογενείας της, ωστόσο το γεγονός παραμένει: « Le 28. dit. La susmentionnée Turque [...] entr'autres récits frémissans qu'elle a raconté [sic, αντί: raconté] de son pays, / [σ. 66] est celui de plus cruel ; pendant que *Monovassia* succombait sous le faix de la famine, lorsqu'on l'avait bloquée, qu'à cette occasion le monde périssait journellement, de sorte que quand on s'approchoit à la mort et étant en agonie, ceux des bien portans les égorgeoient pour en manger et se rassasier. La nom(m)ée *Hatizza* eut le même malheur de voir périr pareillement son mari, aussi que ses deux enfans (dont l'un étoit) moururent dans ses bras. » (Inventory no. 126, σσ. 65-66, εγγραφή 28 Ιανουαρίου 1823.)
26. Νικόλαος Σηπλιιάδης, *Απομνημονεύματα ήτοι Ιστορία τής Επανάστασεως τών Ελλήνων*, πρώτη πλήρης κριτική έκδοσις Παναγιώτου Φ. Χριστοπούλου, Αθήνα, 2007, τ. Α', σ. 209.
27. Αναφέρεται συγκεκριμένα το ποσόν των 350 πιάστρων από τον Μπονέτη («Εκθεση...», σ. 390) ως χρήματα τα οποία θα πρέπει να καταβάλει ο Σομμαρίπας στην Χιώτισσα κυρία προκειμένου να κρατήσει την Τουρκάλα, σύμφωνα με την διαμεσολάβηση του Λατίνου αρχιεπισκόπου και τις εντολές του κυβερνήτη. Δεν παραλείπει να το σημειώσει και ο ίδιος ο Σομμαρίπας: « [...] de payer à la veuve *Scioti* 350 ρ(iastre)s de son achat, que son mari (dit-ill) avoit payé pour l'avoir. » (Inventory no. 126, σ. 64, εγγραφή 9 Ιανουαρίου 1823).
28. Ενδεικτικά ορισμένες εγγραφές: Inventory no. 125, σ. 241, επιστολή Φρ. Σομμαρίπα προς de Testa, 6 Νοεμβρίου 1823, όπου αναφέρεται ως συνοδός των Τούρκων ο πρωτότοκος γιος του και καγκελάριος του υποπροξενείου Χρύσανθος Σομμαρίπας. Inventory no. 125, σ. 250, σε επιστολή προς τον de Testa (16 Μαρτίου 1824) αναφέρεται εκ νέου στα άτομα (« individus ») τα οποία ακόμη συντηρεί, δηλαδή στον Τούρκο και στην Τουρκάλα, καθώς δεν έχει δοθεί ευκαιρία να τους προωθήσει. Συνεχίζει να αναζητά την κατάλληλη ευκαιρία για την μετάβασή τους στην Κωνσταντινούπολη μέσω Σμύρνης, όπως φαίνεται από επόμενη επιστολή προς τον de Testa, ημερομηνίας 11 Σεπτεμβρίου 1824 (Inventory no. 125, σ. 282). Προς τον de Testa απευθύνει επιστολή και ο Χρύσανθος, ενόσω βρίσκεται στην Σμύρνη, αναφερόμενος μεταξύ άλλων στο θέμα της απόδοσης λογαριασμού εξόδων για τους Τούρκους (Inventory no. 125, σσ. 288-290, 18 Οκτωβρίου 1824). Επανέρχεται, καθώς το ζήτημα δεν διευθετείται, με νέες επιστολές στις 16 Νοεμβρίου (σσ. 291-293) και 4 Δεκεμβρίου 1824 (σσ. 295-295a).

αδιάφορος προς την υπόθεση, όπως φαίνεται σε επιστολή του προς τον Φρ. Σομμαρίπα, ημερομηνίας 24 Μαΐου 1823,²⁹ όπου σημειώνει ότι ενδιαφέρεται να μάθει ποιο είναι το αποτέλεσμα ως προς την σκλάβια «την οποία τόσο καλά προστατεύσατε», όπως του γράφει. Ένα χρόνο αργότερα το θέμα τραβά σε μάκρος και έχει πλέον κουράσει: ο de Testa προτείνει σε επιστολή της 31 Μαρτίου 1824 προκειμένου να απαλλαγεί ο Σομμαρίπας από το βάρος των Τούρκων, να τους δώσει στον κυβερνήτη του γαλλικού πλοίου *Σαλαμάνδρα*, ή σε άλλο πρόσωπο (le Pierre) το οποίο μάλιστα προσέφερε το ποσόν εξαγοράς τους και των εξόδων που επωμίστηκε ο Σομμαρίπας· χαρακτηριστική είναι η φράση του πρέσβη: « Quant à votre Mehemet et à Hatigé, à votre place, pour me débarrasser de ce fardeau, je les aurais remis au commandant de la Salamandre [...] ».³⁰ Όμως, παρά τις όποιες προθέσεις από αμφότερες τις πλευρές, αποδεικνύεται δύσκολο εγχείρημα, όπως προκύπτει από την επανεμφάνιση της Τουρκάλας στο ημερολόγιο του Σομμαρίπα (8 Ιουλίου 1824, η Χατιτζέ δέχεται φραστική επίθεση ενώ βρίσκεται μαζί με την κόρη του Φρ. Σομμαρίπα στην αγροικία του στις Μέλανες).³¹ Επί του παρόντος δεν έχει αποσαφηνιστεί η έκβαση της ιστορίας, ωστόσο το πλέον χαρακτηριστικό έγγραφο, όπου συνοψίζονται οι έως τότε ενέργειες του Ολλανδού υποπροξένου Νάξου Φρ. Σομμαρίπα, παρατίθεται ακολούθως:

Inventory no. 125, σ. 266: Αντίγραφο δήλωσης Κοινού του Κάστρου Νάξου, 22 Σεπτεμβρίου 1824 (2σέλιδο έγγραφο σε οριζόντια διάταξη: κείμενο, υπογραφές – όλες από το ίδιο χέρι που αντιγράφει και το κείμενο· δυσδιάκριτη σφραγίδα):

«Δήλωσις τῶν ὄσων Ὁθωμανῶν ἦλθαν ἐδῶ ἐν αὐταῖς ταῖς περιστάσεσι τῆς ἐπαναστάσεως, τοὺς ὁποίους ὑπερασπίσθη καὶ διεφύλαξεν ὁ Ἐκλαμπρότατος Κόνσολος τῆς Ὀλλανδικῆς Πόρτας Κύριος Φραγκίσκος Σομμαρίπας, τοὺς ὁποίους ἠγόρασε, καὶ μετέπειτα τοὺς ἐλευθέρωσε, χωρὶς τὸν παραμικρότερον κίνδυνον τῆς ζωῆς των, ἐν ᾧ ἔξ ἐναντίας ὁ ῥηθεις Κ(ύριος) Κόνσολος, τὸσον γενναίως τοὺς ὑπερασπίσθη, ὥστε κατέλειπεν ἐν μέρει καὶ τοὺς κινδύνους τῆς ζωῆς του (τοὺς ὁποίους ἐνδέχεται νὰ λάβῃ δι' αἰτίαν αὐτῶν) καὶ τὴν χρηματικὴν ποσότητα τὴν ὁποίαν ἀναμφιβόλως κατεδαπάνησεν ὑπὲρ αὐτῶν.

Α'. Τῶ ρακκὰ' ἔτ(ει) τῆ ιγ' Ἰουνίου.

Κινδυνεύουν νὰ χάσῃ τὴν ζωὴν του εἰς Ὁθωμανὸς ὀνόματι Μουσταφᾶς κατέφυγεν ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ ῥηθέντος Κονσόλου, ὅστις καὶ τὸν ἔτρεφε, καὶ ἔκαμνε ὅλα τὰ ἀναγκαῖα αὐτοῦ ἔξοδα. Μέχρις ὅτου ἐλθοῦσα εἰς τὰ ἐδῶ μέρη μίαν γαλλικὴν κορβέτα, τὸν παρέδωκεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ναυάρχου τῆς διὰ νὰ τὰ ὀδηγήσῃ ὅπου ἐζήτει ἡ ἀσφάλεια τῆς ζωῆς του.

Β'. Τῶ ρακκβ' τῆ ια' Φεβρουαρίου.

Εἷς Κυδωνιάτης ἔφερεν ἐδῶ ἕτερον τινα Ὁθωμανὸν ὀνόματι Μεχμέτην, τὸν ὁποῖον καὶ ἤθελε νὰ πωλήσῃ εἰς ἕτερον τινα ζητῶν πρὸς πληρωμὴν ἔν χοῖρον· ὅπερ καὶ ἰδεασθεὶς ὁ Κ(ύριος) Κόνσολος, ἔστειλε διὰ νυκτὸς καὶ εὔρε τὸν Κυδωνιάτην, καὶ τὸν κατέπεισε διὰ νὰ τοῦ τὸν πωλήσῃ, τὸν ὁποῖον καὶ ἐξαγόρασε χρηματικῶς, καὶ εἰσέτι τὸν τρέφει καὶ τὸν ἐνδύει μὲ εὐρωπαϊκὰ φορέματα,³² χωρὶς νὰ τὸν μεταχειρίζεται ὡς

29. Inventory no. 127, σ. 90, αντίγραφο.

30. Inventory no. 127, σ. 97, αντίγραφο.

31. Inventory no. 126, σ. 172.

32. Επί του θέματος της ένδυσσης, ο υποπρόξενος Σομμαρίπας αναφέρει στο ημερολόγιο του (εγγραφή 12 Φεβρουαρίου 1822 (Inventory no. 126, σ. 23) ότι το έκανε για να τον σώσει από την οργή των Ελλήνων (ορθοδόξων) που διαρκώς αυξανόταν: « J'ai fait habiller à la franç(ai)se [ενν. με φράγκικα ρούχα] le dit Meimet pour se garantir de la fureur de tous [tous] les malveillans, dont la rage va toujours en accroissement. »

δοῦλον ἀλλ' ὡς ἴδιόν του υἱόν.

Γ'. Τῷ αὐκῶβ' ἔτ(ει) τῆ κθ' Δεκεμβρίου.

Μία τις γυνὴ Ὀθωμανός, τὴν ὁποίαν εἶχε τις Χῖος, προσήλθεν εἰς τὸν ῥηθέντα Κ(ύριον) Κόνσολον, ἀπαιτοῦσα μετὰ δακρύων τὴν βοθηεῖαν του καὶ λέγουσα ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι τὴν ἐβίαζον θέλοντες νὰ τὴν φθείρῳσι, καὶ ἤθελαν νὰ τὴν βαπτίσωσι· αὐτὸς δὲ τὴν ὑπεδέχθη χαριέντως μετὰ ἀνοικτὰς ἀγκάλας, καὶ τὴν ὑπερασπίσθη καὶ ἔτι τὴν ὑπερασπίζεται. Ἐνοσητέον λοιπὸν ποῖον φρυαγμὸν καὶ λύσσαν ἔλαβον οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ τοῦ Κ(υρίου) Κονσόλου· ὤρμησαν ἀναφανδὸν ὀπλισμένοι διὰ νὰ τὴν ἀρπάξωσιν, ἀλλὰ τέλος μὴν κατορθώσαντες οὐδέν, προσέτρεξαν εἰς τὸν διοικητὴν τῆς Νήσου των, ὅστις καὶ ἐμήνυσε τὸν Κ(ύριον) Κόνσολο διὰ νὰ τὴν ἀποδώσῃ εἰς τοὺς Ῥωμαίους, καθ' ὅτι δὲν ἤμποροῦσε νὰ χαλινώσῃ τὴν ἄλογον ὀρμὴν καὶ μανίαν των. Ὁ δὲ ὑπερασπιστὴς της πάλιν ἐστάθη γενναίως προκρίνων τὴν ἀπώλειαν τῆς ἰδίας του ζωῆς, παρέξ νὰ δώσῃ τὴν ῥηθείσαν γυναῖκα, ἕως ὅτου καὶ τὴν διεφύλαξε καὶ τὴν διαφυλάττει ἀκόμη ἀβλαβή, μέσα εἰς τὴν κατοικίαν τῶν θυγατερῶν του, αἱ ὁποῖαι τὴν μεταχειρίζονται ὡς ἀδελφὴν των.

Ὅλοι ἡμεῖς οἱ κάτοικοι τοῦ Κάστρου οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι μαρτυροῦμεν τὰς ἀγαθοεργίας τοῦ ἐκλαμπροτάτου Κ(υρίου) Κονσόλου τῆς Ὀλλανδικῆς Αὐλῆς καὶ τὰς ἄλλας εὐεργεσίας τὰς ὁποίας ἐπέδειξεν ἐμπράκτως εἰς αὐτοὺς τοὺς Ὀθωμανοὺς, ῥιψοκινδυνεύων καθ' ἑκάστην καὶ δαπανῶν ἄπειρα χρήματα. Δι' ὃ καὶ ἡ παροῦσα ἡμῶν ἔγινε δῆλως ἐνυπόγραφος εἰς μαρτυρίαν τῶν ὅσων καλῶν ἔργων ἐποίησεν· καὶ δίδεται εἰς χεῖρας τῆς ἐκλαμπρότης [sic] του διὰ νὰ τὴν παρῆρησιάσῃ ὅπου ἀνήκει.:

Τῷ αὐκῶ' σωτηρίῳ ἔτει· τῆ α'. Αὐγούστου ἐν Νάξῳ.

[Μεταξὺ των υπογραφόντων στο νῶτο του εγγράφου, στην 3η ἀράδα ἀπὸ το τέλος: 'Φερδερίκος Μποννέ'.]

Το κείμενο αὐτὸ, μεταφρασμένο σε γαλλικὴ γλῶσσα ἐκ του ἐλληνικοῦ ('ex-Greco'), ἐντοπίζεται στον ἴδιο φάκελο (Inventory no. 125, σσ. 271-274). Στὴν πρώτη σελίδα σημειώνεται ὡς ἡμερομηνία παραλαβῆς ἡ 22 Σεπτεμβρίου 1824. Το γνήσιον του ἀντιγράφου ἐπικυρώνεται ἀπὸ τον Ζαμπατὴ Μπαρότση, καγκελᾶριο του Κοινού, ὅπως σημειώνεται στὴν τελευταία σελίδα: «Jean B(artis)te Barozzi, Chancelier Commun de Naxie, j'atteste que la présente copie est réellement véridique, c'est pourquoy je soussigne, posant aussi le sceau de notre Chancellerie.

Naxie 10 Septembre 1824.

L(ieu de) S(ceau)»

[Στο ἀντίγραφο, σ. 274, τὸ ὄνομα του Μποννέτῆ ἐμφανίζεται ὡς: 'fredericos Bonè'.]

Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ τιμὴ των γυναικῶν εἶναι πάντοτε ἐλκυστικὸ θέμα, ἰδίως ὅταν προσφέρει τὴν ευκαιρίαν νὰ σχολιαστῆ ἡ στάση των τοπικῶν ἀρχόντων ἐπ' αὐτοῦ. Δύο σχετικὰ περιστατικὰ λαμβάνουν πολιτικὴς προεκτάσεις στο ἡμερολόγιο του Δανοῦ υποπροξένου.

2α. Το πρῶτο –χρονολογικὰ– συμβαίνει σχεδὸν ταυτόχρονα με τὴν ἀφίξη στὴν Νάξο του νέου ἐπάρχου Φωτίου Καραπάνου, τον Ιούνιο του 1823. Μια οκτάχρονη κοπέλα πέφτει θύμα ἐνός νεαροῦ που τὴν τριγύριζε «ἀπὸ συμφέρον μᾶλλον παρά ἀπὸ ἔρωτα». Προκειμένου νὰ υποχρεώσει τους γονεῖς της νὰ του τὴν δώσουν, τὴν ἀπήγαγε καὶ τὴν ἀτίμασε. Ἡ ἀμεση προσφυγὴ των γονέων της ἀτιμασθείσης στον ἐπάρχο καὶ ἡ ἀπόφαση που ἔλαβε ἐκεῖνος ἐπιβάλλοντας αυστηρότατη ποινὴ στον δράστη (διανομὴ της περιουσίας του υπὲρ του ἔθνους, υπὲρ της κοπέλας καὶ υπὲρ των γονέων της, καθὼς καὶ πενταετῆς ἐξορία του ἀπὸ το νησί) τονώνουν τὸ αἶσθημα δικαίου προς τὸ πρόσωπο του ἐπάρχου Καραπάνου.

Επαληθεύεται λοιπόν ο Δανός υποπρόξενος στην κρίση του, όταν μία ημέρα πριν σημείωνε στο ημερολόγιο ότι ο νέος έπαρχος «αρχίζει να αποκτά μεγάλη υπόληψη και με τις δίκαιες κρίσεις του κέρδισε την συμπάθεια όλων».³³

Σε παραπλήσια περίπτωση την οποία καλείται να ρυθμίσει (αφορά σε ανεψιά Grimaldi που μένει στην Νάξο), ο υποπρόξενος της Γαλλίας Vigouroux επισημαίνει ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία: αναφερόμενος στους υποτιθέμενους διαφθορείς και στον γάμο που ακολούθησε, υπογραμμίζει την ηλικία της κοπέλας (είναι άνω των τριάντα ετών – άρα όχι παιδούλα όπως συνέβαινε στην προηγούμενη περίπτωση), ορφανή και κυρία της περιουσίας της και του εαυτού της. Συνεπώς, ακόμα κι αν δεν της ταιριάζει ο άνδρας που διάλεξε για σύζυγο, δεν της τον επέβαλε κανένας γιατί δεν την εξανάγκασαν, και τα τοπικά ήθη δεν τους καταδικάζουν.³⁴

2β. Το δεύτερο –χρονολογικά– περιστατικό συμβαίνει δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1825, και πρόκειται για μια «πικάντικη» ιστορία μοιχείας:³⁵ Ο γραμματέας τού νομάρχη πηγαίνει βράδυ σε κάποιο χωριό (Δρυμαλία), για να περάσει την νύχτα με την παντρεμένη φιλενάδα του. Μπαίνουντας στο σπίτι, τοποθετεί φρουρό στην πόρτα έναν στρατιώτη. Όμως ο σύζυγος, που βρισκόταν στο χωράφι του, ειδοποιείται από συντοπίτες του και μαζί με μια δεκαριά άτομα έρχεται και πιάνει επ’ αυτοφώρω τους εραστές. Ξυλοκοπούν τον γραμματέα φέρνοντάς τον σε οικτρή κατάσταση και τον υποχρεώνουν να πληρώσει αμέσως πεντακόσια γρόσια δίνοντας κι ένα γραμμάτιο για άλλα τόσα. Την επαύριο ο νομάρχης φυλακίζει κάποιους από τους πρωταγωνιστές τού επεισοδίου και ζητά να επιστραφούν τα χρήματα και το γραμμάτιο. Οι συνένοχοι όμως εξεγείρονται, ελευθερώνουν τους συλληφθέντες και απειλούν να σκοτώσουν τον νομάρχη.

Δεν γνωρίζουμε προς το παρόν την τελική έκβαση της συγκεκριμένης υπόθεσης. Για τον εμπλεκόμενο νομάρχη Αντώνιο Αλεξόπουλο, που αφίχθη στο νησί τον Ιανουάριο του 1825, η αρχική εντύπωση του Δανού υποπροξένου ήταν πως πρόκειται για «ευγενή άνθρωπο». Ωστόσο, κατά το τέλος του έτους και μετά από σειρά αντιπαραθέσεων του νομάρχη με προξένους, προστατευόμενους και τοπικούς παράγοντες,³⁶ η γνώμη του μεταστράφηκε, αλλά, ως ευσυνείδητος υπάλληλος, δεν παρέλειψε στις 13 Αυγούστου να σημειώσει την άφιξη της συζύγου Αλεξόπουλου στην Νάξο.³⁷ Επί του σημείου αυτού εντοπίσαμε συμπληρωματικές πληροφορίες στο ημερολόγιο Σομμαρίπα: στην εγγραφή της 29 Ιουλίου όπου αναφέρεται ο ερχομός της συζύγου Αλεξόπουλου, δίδονται δύο επιπλέον στοιχεία: η σύζυγος κατέλυσε στην οικία Δημητρίου Λάσκαρη, όπου μεταφέρθηκε επίσης και τοποθετήθηκε η σημαία της Επανάστασης.³⁸ Ωστόσο ουδείς εκ των δύο προξένων δεν αναφέρει το όνομα της συζύγου – αρκεί προφανώς ο τίτλος του ανδρός της.

33. «Έκθεση ...», σ. 393.

34. AKAN – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 3, Vigouroux προς Γάλλο Γενικό Πρόξενο Σμύρνης Schmidt, αντίγραφο, 16 Ιανουαρίου 1827, σ. 38: « [...] Quant à la partie de sa plainte, concernant les soit disans séducteurs de sa nièce et le mariage de celle-ci : Elle ne mérite pas d'attention. Cette demoiselle, a plus de trente ans, elle est orpheline et maîtresse de sa fortune et de sa personne. Si le mari qu'elle a voulu se choisir ne lui est pas assorti, elle ne s'en plaint pas, son inclination n'a pas été forcée. Elle ne jouit pas non plus que lui de la protection et les usages locaux ne les condamnent pas. »

35. «Έκθεση ...», σσ. 397-399.

36. *Οπ.π.*, σσ. 233-234, 236, 258 (υποσημ.), 321-322. Βλ. και την τέταρτη ιστορία. Στην ερευνώμενη αλληλογραφία του Γάλλου υποπροξένου Vigouroux, υπάρχουν επιστολές όπου αφήνεται να διαφανεί ότι και ο ίδιος ο Μπονέτης ήλθε σε αντιπαραθεση με τον Αλεξόπουλο.

37. *Οπ.π.*, σ. 399.

38. Inventory no. 126, σ. 225.

3. Η επόμενη περίπτωση, εκτός του ότι αναφέρεται σε γυναίκα, προσφέρει επίσης στοιχεία για την εκπαίδευση των τέκνων των εύπορων οικογενειών. Τον Ιούλιο του 1824 ο άρτι χηρέυσας ιατρός και πρόξενος της Σουηδίας Serpetti, μετά την απώλεια της συζύγου του από βαριά εξάμηνη ασθένεια, αναλαμβάνει την ανατροφή των τριών παιδιών του.³⁹ Για τα δύο κορίτσια είναι άμεση η ανάγκη να μπουν *σύντομα* στις Ουρσουλίνες ώστε να μορφωθούν μέχρι την ηλικία που θα αρχίσουν να έχουν συνείδηση των πράξεών τους,⁴⁰ αναφέρεται στο ημερολόγιο της Δανίας. Η διατύπωση υπονοεί πως, λόγω της απώλειας της μητέρας τους, τα κορίτσια θα εισέλθουν ως οικότροφοι και όχι απλώς ως μαθήτριες.⁴¹ Προφανώς ανάγκη ανάλογης μέριμνας προκύπτει και για τον δωδεκάχρονο γιο, ο οποίος θα εγγραφεί σε πανεπιστήμιο της Σικελίας για σπουδές.⁴² Οι αποφάσεις αυτές τονίζουν την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας Σερπέτη, ενώ το προξενικό αξίωμα και το επάγγελμα του συναδέλφου –συν το γεγονός ότι πρόκειται για καθολική οικογένεια του τόπου– εξηγούν γιατί ο υποπρόξενος της Δανίας αφιερώνει μία ακόμη αναφορά σε γυναίκα της Νάξου.

Η έρευνα στο αντίστοιχο σύνολο του υποπροξενείου της Ολλανδίας, έφερε στο φως ορισμένες ενδείξεις για τους συσχετισμούς μεταξύ των εκπροσώπων των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο έδαφος της Νάξου. Στην καταγραφή του Φραγκίσκου Σομμαρίπα, οι αναφορές στο πρόσωπο του Σερπέτη είναι μεν περισσότερες από όσες στο ημερολόγιο Μπονέτη, διακρίνονται ωστόσο από μια χροιά αντιπαράθεσης. Στο ημερολόγιο Σομμαρίπα εντοπίσαμε πληροφορίες για τον Σερπέτη, ως ακολούθως: στην εγγραφή της 9 Οκτωβρίου 1823⁴³ σχετικά με τον θάνατο του επάρχου Φωτίου Καραπάνου αναφέρεται ο Σερπέτης ως θεράπων ιατρός του επάρχου, χωρίς όμως την ιδιότητα του υποπροξένου Σουηδίας (την οποία δεν παραλείπει ο Μπονέτης, όπως είδαμε). Η ιδιότητα αυτή αναφέρεται σκοπίμως στις εγγραφές της 4 Μαρτίου και 5 Απριλίου 1824: Στην πρώτη περίπτωση, ο Σομμαρίπας, έχοντας πληροφορηθεί την θλιβερή είδηση για τον θάνατο του Ολλανδού γενικού προξένου Σμύρνης de Hocheperied, την ανακοινώνει στους συναδέλφους του, και εκείνοι σε ένδειξη συμπαραστάσης υψώνουν μεσίστιες τις σημαίες τους – όλοι πλην του υποπροξένου Σουηδίας.⁴⁴ Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην δεύτερη περίπτωση, έναν μήνα αργότερα, με την είδηση θανάτου της συζύγου de Testa· όλοι οι συνάδελφοι συμπαραστάθηκαν στο πένθος του υποπροξενείου της Ολλανδίας, πλην του Σερπέτη που αγνόησε τον Σομμαρίπα: « excepté M(onsieur) *Serpetti* V(ice-)Consul de *Suède*, ayant de nouveau méprisé notre invitation dans une telle circonstance », σε τέτοια περίπτωση που ακόμη και οι ορθόδοξες εκκλησίες χτύπησαν πένθιμα τις καμπάνες τους.⁴⁵ Τον υποπρόξενο Ολλανδίας κατανοεί και δικαιολογεί ο ανώτερός του, πρέσβης de Testa, όπως φαίνεται σε επιστολή της 7 Ιουλίου 1824 που του στέλνει από την Κωνσταντινούπολη· του γράφει, μάλιστα, ότι ο Σερπέτης φέρθηκε ανάγωγα στις δύο αυτές περιστάσεις, άρα ούτε ο ίδιος (ο Σομμαρίπας) αξίζει να ασχοληθεί πλέον.⁴⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, ίσως δεν είναι περιεργή τρεις μήνες αρ-

39. «Έκθεση ...», σσ. 395-396.

40. «jusqu'à l'âge de raison», σημειώνει ο συντάκτης.

41. *Οπ.π.*, σσ. 371-372, για την Σχολή Ουρσουλινών Νάξου.

42. *Οπ.π.*, σσ. 375-376, για ορισμένες σκέψεις ως προς την αναφορά στην Σικελία. Ιδανικά αποτελέσματα θα προσέφερε μια εις βάθος έρευνα όπως στην περίπτωση του Πανεπιστημίου της Πίζας, βλ. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, 2 τόμοι, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-21, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1989-1994.

43. Inventory no. 126, σ. 127.

44. Inventory no. 126, σ. 137, 4 Μαρτίου 1824.

45. Inventory no. 126, σσ. 158-159, 5 Απριλίου 1824.

46. Inventory no. 127, σ. 100, αντίγραφο. Παραθέτουμε το εκτενέστερο απόσπασμα και για τα όσα ενδιαφέ-

γότερα η αποσιώπηση από πλευράς Σομμαρίπα της είδησης για τον θάνατο της συζύγου Σερπέτη και την τύχη των παιδιών του, στο μέτρο που δεν εντοπίζεται ευθέως διατυπωμένη στο ημερολόγιό του. Καταγράφει ωστόσο στις 5 Δεκεμβρίου 1825 τον θάνατο του υποπροξένου Καμίλου Σερπέτη.⁴⁷

4. Η ακόλουθη ιστορία φέρνει αντιμέτωπους τον νομάρχη Αλεξόπουλο και τον Γάλλο πρόξενο Βίγουρουκ: Στα τέλη του 1825 μαθαίνουμε από το ημερολόγιο της Δανίας για την σύλληψη μιας *ντόπιας* γυναίκας, *προστατευόμενης* του προξένου της Γαλλίας Βίγουρουκ, κατ' εντολή του νομάρχη Αντωνίου Αλεξόπουλου από τους στρατιώτες του.⁴⁸ Καθώς εκείνοι την *έσερναν* στους δρόμους, ο γιος του Βίγουρουκ την σώζει από τα χέρια τους και πηγαίνει στον νομάρχη απειλώντας τον *εις το όνομα του βασιλέως* [ενν. της Γαλλίας] για τον τρόπο που μεταχειρίζεται τους Γάλλους προστατευόμενους⁴⁹. Εκμεταλλεύομενος την ευκαιρία, ο συντάκτης του ημερολογίου υπερθεματίζει αναφερόμενος στην *ιδιαίτερα κακή* συμπεριφορά του νομάρχη προς όλους τους προστατευόμενους και υπαλλήλους, *χωρίς εξαιρέσεις*, καταλογίζοντάς του ότι *αισχρολογεί* προς οποιονδήποτε παρουσιάζεται στην νομαρχία. Εν τω μεταξύ ο Γάλλος πρόξενος δίδει μαχητική εντολή να *υψωθεί* για προστασία η γαλλική σημαία σε όλα τα καθολικά μοναστήρια και στον καθεδρικό ναό, ενώ προτρέπει τους προστατευόμενους της Γαλλίας να διακόψουν κάθε επικοινωνία με τον νομάρχη.

Η αντίδραση του υιού Βίγουρουκ αποτυπώνεται στο επόμενο έγγραφο μαρτυρίας για το συμβάν⁵⁰:

Εύρεθέντες ἐκ περιστάσεως χθὲς εἰς τὸ ἐπαρχεῖον, εἶδομεν περὶ τὴν τρίτην ὥραν μετὰ τὴν μεσημβρίαν αἴφνης νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτό, ἐνδεδυμένος παράσημα Γαλλικοῦ ἀξιωματικοῦ στρατιώτου, ὁ υἱὸς τοῦ ἐνταῦθα Γαλλικοῦ Ἀντιπροξένου, ὅστις καὶ ἀμέσως ἐζήτησε νὰ ὀμλήσῃ μετὰ τοῦ ἐξοχωτάτου κυρίου ἐπάρχου, καὶ ὁ ὁποῖος, λαβὼν

ροντα αναφέρει ο de Testa ως προς την συνάφεια της οικογένειας της συζύγου του με την Νάξο, και την διαμονή της πεθεράς του στο νησί: « Ce qu'a fait M(onsieur) Serpetti vis à vis de vous dans les deux occasions mentionnées dans vos rapports, est impoli ; cela ne mérite au reste d'après moi aucune attention. Je vous suis bien reconnoissant, Monsieur, d'avoir pris une si vive part au malheur dont j'ai été frappé et qui m'a accablé de douleur. Je suis très sensible à toutes les démonstrations funèbres que vous fîtes à cette occasion et vous voudrez bien remercier de ma part toutes les personnes qui ont bien voulu y contribuer, Latins ou Grecs indistinctement. _ Comme ma belle-mère Mad(am)e la Comtesse de Ludolf a habité pendant quelque temps à Naxie dans un Couvent de Religieuses, cette Dame portant alors le nom de Mad(am)e Thérèse de Marini, je recommande très particulièrement aux prières des vénérables Sœurs, l'âme de ma très chère défunte Catherine, fille de la dite Dame absente à Londres. »

47. Inventory no. 128, σ. 11. Ο Σομμαρίπας σημειώνει την διάδοχο κατάσταση στο υποπροξενείο Σουηδίας στην Νάξο, με τον καγκελάριο των Ελλήνων Κωνσταντίνο Κόκκο να αναλαμβάνει "procureur spécial".

48. «Έκθεση ...», σσ. 399-400.

49. Τον Ιανουάριο 1826 ο Βίγουρουκ δεν παραλείπει να ενημερώσει εν εκτάσει και τον Γάλλο ναύαρχο De Rigny για τα συμβάντα: «[...] des mauvaises dispositions du Sieur Antoine Alexoroulo éparque de cette île à l'égard des Français ; il vient de les manifester ouvertement en faisant arrêter le dix de ce mois M(ada)me Sommaripa née Crispi protégée du Roi, pour la conduire chez lui en la faisant traîner de fora dans les rues et en la maltraitant, malgré ses protestations qu'elle était française (à un tel point qu'elle en est malade), elle fut rencontrée en ce moment par mon fils le capitaine qui la retira des mains des satellites. » AKAN – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Βίγουρουκ προς De Rigny, αντίγραφο, 14 Ιανουαρίου 1826, φφ. 32r-33r (το συγκεκριμένο απόσπασμα στο φ. 32r). Στην συνέχεια της επιστολής αναφέρονται οι ενέργειες του ίδιου του υποπροξένου Βίγουρουκ, και γίνεται μνεία εγγράφων που αντηλλάγησαν με τον έπαρχο.

50. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Υπουργείο Εσωτερικών, φάκελος 84, 14-31 Δεκεμβρίου 1825 (& αχρονολόγητα), έγγραφο 109 (επικρωμένο αντίγραφο, 1 σελίδα, με μελάνι μαύρου χρώματος το ελληνικό κείμενο και διαφορετικού χρώματος οι ιταλικές φράσεις).

τήν ἄδειαν παρά τῆς ἐξοχότητός του διὰ νὰ ὀμιλήσῃ, ἤρχισεν οὕτως ἐντόνως λέγων: «ἐξ ὀνόματος τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας, αὐθέντου μου, σοὶ δηλοποιῶ, ὅτι ἡ κυρία Αἰκατερίνη Σταυριανοῦ Σομμαρίππου, τὴν ὁποῖαν ἀπετόλμησες σήμερον νὰ φέρῃς εἰς τὸ ἐπαρχεῖόν σου, εἶναι ὑπῆκοος τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ ὑπερασπίζηται τοὺς αὐτοῦ ὑπηκόους, καθὼς καὶ ἄλλα δυστυχῆ ἔθνη, καὶ ὡς τοιαύτην χρεωστεῖς νὰ τὴν γνωρίζῃς καὶ σύ.» Ὁ δὲ κύριος ἔπαρχος, χωρὶς νὰ τῷ ἀποκριθῆ ἄλλο τι, τοῦ ἐζήτησε μόνον ἐγγράφως νὰ τῷ δώσῃ ὅσα διὰ φωνῆς οὕτω προπετῶς καὶ ἐντόνως ὠμίλει. Ἄλλ’ αὐτός, τὴν γραφὴν ἀρνηθεὶς, ἐπανέλαβε πάλιν τὰ αὐτὰ καὶ θυμοῦ πνέων ἀπῆλθε.

Ταῦτα ἠκούσαμεν αὐτολεξεὶ παρὰ τούτου, παρευρεθέντες εἰς τὸ ἐπαρχεῖον, καὶ τούτων τὴν ἔγγραφον μαρτυρίαν δίδομεν πρὸς τὴν ἐξοχότητά του, κατὰ τὴν περὶ αὐτῶν τοῦ ἰδίου αἴτησιν.

Τῆ 30 10μβρίου [= Δεκεμβρίου], 1825. Ἐν Νάξω.

Χρῦσανθος Σομμαρίππος παρευρεθεὶς παρόντος.

Μάρκος Φραγκόπουλος παρευρεθεὶς μαρτυρῶ.

Προκόπιος Τυπάλδος συμπαραευρεθεὶς.

Ἀλέξανδρος Ραπτόπουλος παρευρεθεὶς.

[Δίπλα στις υπογραφές σημειώνεται «all’originale», δηλώνοντας ὅτι στο πρωτότυπο ἐγγράφο ἔχουν τεθεῖ οι γνήσιες υπογραφές.]

[σημείωση στην αριστερὴ ὠα του ἐγγράφου:] ἐκ τῶν εἰσερχομένων τοῦ ἐπαρχεῖου. Ἀριθ(μὸς) 422.

[Ἀντίγραφο επικυρωμένο ἀπὸ τὴν γραμματεία του υποπροξενείου τῆς Ἀγγλίας:]

Vera copia uniforme e conforme all’originale. Naxia li 19. Gennaio 1826.

[με σφραγίδα του υποπροξενείου καὶ υπογραφή:] Giacomo N(ico)lo Frangorulo Can(cellie)re

Ἡ ἔρευνα στὴν ἀλληλογραφία του Γάλλου προξένου Βίγουρουχ ἐπαληθεύει τὸν δικό του ρόλο καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἔκταση πού ἔλαβε τὸ περιστατικό. Τὰ ἴχνη τῆς ἱστορίας ἐντοπίζονται στὶς ἐπιστολές πού ἀναλλάσσει με τὸν γενικό πρόξενο David ἤδη ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1825⁵¹. Ὁ Βίγουρουχ ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι ἡ ὑπόθεση ἀφορᾶ σε δύο γυναῖκες, μία χήρα Κρίστη καὶ μία Σομμαρίπα τὸ γένος Κρίστη: Οἱ κυρίες εἶχαν κάποια διαφορά μετὰξὺ τους, ὁμῶς ἡ πρώτη, ἀντὶ νὰ ἀποταθεῖ στὸν ἴδιο⁵² γιὰ νὰ διευθετηθεῖ τὸ ζήτημα—ὡπως συνηθίζοταν, ἐφ’ ὅσον ἀμφότερες εἶχαν γαλλικὴ προστασία—, προστρέχει στὸν νομάρχη

51. ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 2, ἀντίγραφο, 12 Σεπτεμβρίου 1825, φ.φ. 23r-25r.

Σε περαιτέρω ἔρευνα ἐπὶ τοῦ θέματος, θα πρέπει νὰ αξιολογηθεῖ καὶ ἡ παράμετρος τοῦ προσωπικοῦ ἐνδι-αφέροντος τοῦ Γάλλου προξένου γιὰ τὴν οἰκογένεια Σομμαρίπα (ἰσῶς γιὰ τὸν συγκεκριμένο κλάδο), καθὼς συνδέεται μαζί τους ἐξ ἀγχισταίας. Γιὰ μία ἀκόμη φορά, ὡπως καὶ στὴν οἰκογένεια Μπονέτη, ἡ ἀνακύκλωση τῶν ονομάτων ἀπαιτεῖ εἰς βάθος ἔρευνα γιὰ ἀσφαλῆ ταύτιση τῶν προσώπων. Ἡ ἐνδειξη ὅτι πρόκειται μάλλον γιὰ διαφορετικό κλάδο τῆς ευρύτερης οἰκογένειας Σομμαρίπα—διαφορετικό ἀπὸ τοῦ υποπροξένου Ὀλλανδίας (ο υἱός τοῦ ὁποῖου ονομάζεται ἐπίσης Χρῦσανθος)—προκύπτει ἀπὸ τὴν διατύπωση τοῦ Βίγουρουχ σχετικὰ με τὸν θεωνεώτα πατέρα του γαμβροῦ του, συζύγου τῆς κόρης τοῦ Εἰρήνης: «... de la moralité et des moyens d’existence de M(onsieu)r Crisante Sommaripa [...] c’est mon gendre (le mari de ma fille Irène) [...]» (ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 2, Βίγουρουχ πρὸς David, ἀντίγραφο, 15 Δεκεμβρίου 1825, φ. 28v). Ἐπίσης, καὶ ἡ σύζυγός του ἦταν τῆς οἰκογένειας Σομμαρίπα, ὡπως γράφει ὁ Βίγουρουχ σε ἐπιστολές συστατικές γιὰ συγγενή τῆς (ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 3, ἀντίγραφο, σ. 76 καὶ 77).

52. ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 2, Βίγουρουχ πρὸς David, 10 Νοεμβρίου 1825, φ. 22: « M(ada)me Stavrianaki Sommaripa née Crispi protégée française d’après la patente [...] m’a présenté un mémoire sur un procès qu’elle a avec sa belle sœur M(ada)me Crispi, autre / [φ. 22v] protégée française établie à Constantinople [...] ». Στὴν συνέχεια αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς, ὁ Γάλλος πρόξενος ἀναφέρεται στὴν ἐπικοινωνία τοῦ με τὸν ἐπαρχο Νάξου, ἐνὼ ταυτόχρονα ζητᾶ τὴν συνδρομὴ τοῦ ἀνωτέρου τοῦ στὸν χειρισμὸ τοῦ θέματος..

Αλεξόπουλο, ο οποίος αποφασίζει υπέρ της χήρας Κρίσπη. Ο Vigouroux εξοργίζεται, και το συμβάν τον απασχολεί έντονα κατά το πρώτο εξάμηνο του 1826,⁵³ όπως αποδεικνύουν οι αναλυτικές περιγραφές με την υπογραφή του και σειρά συνοδευτικών εγγράφων, εκ των οποίων οπωσδήποτε θα ξεχώριζε η γνωμάτευση του ιατρού Μαρκόπολι –κατόπιν εντολής του Γάλλου υποπροξένου– σχετικά με την κατάσταση της υγείας της κυρίας Σομμαρίπα μετά την κακοποίησή της από τους στρατιώτες.⁵⁴ Ο Vigouroux δεν παραλείπει να αναφέρει ότι ποτέ στο παρελθόν των τριάντα ετών⁵⁵ δεν είδε τέτοια συμπεριφορά προς τους Γάλλους, ούτε όταν υπήρχαν οι βοεβόδες, ούτε με τουρκική διοίκηση.⁵⁶

Σε επιστολή του προς τον Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη κόμη Guilleminet (4 Ιανουαρίου 1826),⁵⁷ ο Vigouroux εκθέτει για μια ακόμη φορά το ιστορικό, κάνοντας λόγο για το αίτιο (ή την αφορμή) της σύλληψης στην Νάξο της χήρας Κρίσπη (« dame Candide veuve Crispi »), που ήταν ένα διαβατήριο το οποίο της χορηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη – στην συνέχεια θα δούμε πώς υπεισέρχεται και ο Ολλανδός πρέσβης στην υπόθεση. Στην ίδια επιστολή διατυπώνει την σκέψη ότι δεν μπορούν να απευθύνονται σε ξένους κριτές (juges étrangers) εφόσον και οι δύο γυναίκες είναι « françaises »,⁵⁸ ενώ αναφέρεται και σε ένα υπόμνημα μέσω του οποίου η κυρά Σταυριανού Σομμαρίπα, εξ αγχιστείας συγγενής της χήρας, του εξέθετε όλα τα σημεία της μεταξύ τους αντιδικίας, το οποίο μεταφρασμένο είχε κατατεθεί και στο δικαστήριο του επάρχου.⁵⁹ Εν συνεχεία ο Vigouroux δίνει προθεσμία στην χήρα Κρίσπη να παρουσιαστεί στο Γαλλικό πρακτορείο, δηλαδή στο υποπροξενείο· εκείνη όμως όχι μόνο αρνείται δηλώνοντας "Ελληνίδα" αλλά και απευθύνει στο πρόσωπό του μια υβριστική επιστολή: « [...] elle s'y refusa formellement déclarant qu'elle était Hellène et m'adressa une lettre grossière. » Τότε εντέλλεται ο Vigouroux από τον γενικό πρόξενο David στις 11 Νοεμβρίου 1825 να της αφαιρέσει την γαλλική προστασία και τους σχετικούς τίτλους λόγω της προσβολής που δέχθηκε. Εκείνη όμως υποπίπτει σε σοβαρότερο σφάλμα και δεν παραδίδει τα έγγραφα.⁶⁰ Η εξέλιξη είναι ότι ο έπαρχος Αλεξόπουλος εκδίδει απόφαση υπέρ της χήρας Κρίσπη χωρίς να αξιολογήσει το δίκαιο της άλλης πλευράς και τις παλαιές συνθήκες.⁶¹ Σε επόμενη επιστολή του ξανά προς τον Guilleminet (14 Ιανουαρίου 1826), ο Vigouroux επανέρχεται, με νέο στοιχείο ότι ο έπαρχος έστειλε στρατιώτες στην οικία της κυρίας Σομμαρίπα, οι οποίοι την συνέλαβαν και την κακομεταχειρίστηκαν, ενώ παρεμβαίνει και ο υιός Vigouroux (πρόκειται για το τμήμα της ιστορία που μάθαμε

52. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς David, αντίγραφο, 14 Ιανουαρίου 1826, φ. 38r.

54. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς De Rigny, 14 Ιανουαρίου 1826, αντίγραφο, φ. 32v: « [...] ci-jointe aussi n° 6, la copie du certificat du docteur Marcopoli qui alla visiter M(ada)me Sommaripa à ma réquisition pour constater son état de santé. »

55. Πρόκειται για αναφορά στην δική του θητεία στο υποπροξενείο της Γαλλίας στην Νάξο, όπως διαπιστώνουμε σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον De Rigny, όπου γράφει: « [...] prières d'un vieillard qui depuis 31 ans sert son pays. Ce vieux serviteur, M(onsieur) le G(énéral), c'est moi qui non content de m'être consacré au service au Roi, ai voulu aussi faire de mes enfans des fidèles serviteurs. ». ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 19 Μαΐου 1826, φ. 80r.

56. Όπως υποσημ. 54, φφ. 32v-33r.

57. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 4 Ιανουαρίου 1826, φφ. 33v-35r.

58. Για την ρύθμιση υποθέσεων μεταξύ Γάλλων ή Γάλλων προστατευομένων, βλ. Francis Rey, *La protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie*, Paris, Librairie de la Société du Recueil Général des Lois et des Arrêts, 1899, σσ. 435-438.

59. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς Guilleminet, *οπ.π.*, φ. 33v.

60. *Οπ.π.*, φ. 34r.

61. *Οπ.π.*, φ. 34v.

αρχικά από τον Μπονέτη).⁶² Ο Γάλλος υποπρόξενος συνεχίζει να παρακολουθεί την υπόθεση και ενημερώνει τους ανωτέρους του για τις εξελίξεις, όπως συμβαίνει σε επιστολή της 25 Ιανουαρίου 1826 προς τον Guilleminot,⁶³ της 7 Απριλίου 1826 προς τον David (όπου αναφέρει μεταξύ άλλων ότι απέτρεψε τον έπαρχο Αλεξόπουλο από το να ξυλοκοπήσει ο ίδιος τους ανθρώπους του που συνέλαβαν την κυρία Σομμαρίπα)⁶⁴ ή της 10 Απριλίου 1826 προς τον Guilleminot.⁶⁵ Τον Ιούνιο του 1826 είναι πλέον γεγονός η αφαίρεση της γαλλικής προστασίας από την χήρα Κρίσπη: ο Vigouroux ειδοποιεί με σκοπό να προλάβει τυχόν θεώρηση του διαβατηρίου της, ενώ η κυρία θα επιστρέφει μέσω Σύρας στην Κωνσταντινούπολη, και παράλληλα προτρέπει να της παρακρατήσουν το εν λόγω έγγραφο, πάντοτε ενεργώντας με εντολή του Γάλλου γενικού προξένου Σμύρνης David.⁶⁶

Οστόσο τα στοιχεία από το αρχείο του Ολλανδού υποπροξένου Σομμαρίπα αποκαλύπτουν μια νέα πτυχή της υπόθεσης, καθώς φαίνεται ότι η χήρα τελεί υπό την προστασία του Ολλανδού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη de Testa. Η οικογένεια Κρίσπη αναφέρεται στην αλληλογραφία Testa–Σομμαρίπα, όπως λ.χ. σε επιστολή του Νοεμβρίου 1822.⁶⁷ Η χήρα Κρίσπη φθάνει στην Νάξο από την Κωνσταντινούπολη, με συστάσεις εκ μέρους του πρέσβη προς τον Σομμαρίπα για να την διευκολύνει σε ό,τι χρειαστεί. Αυτό προκύπτει από την επιστολή ημερομηνίας 19 Ιουλίου 1825,⁶⁸ όπου η χήρα αναφέρεται με το πατρωνυμικό της (« la veuve Crispi née Barozzi »)· μοναδικό θέμα αυτής της επιστολής είναι οι οδηγίες του πρέσβη προς τον υποπρόξενο για τον χειρισμό της υπόθεσης Κρίσπη και την ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων(;) της. Απαντώντας ο Σομμαρίπας (επιστολή ημερομηνίας 2 Αυγούστου 1825), βεβαιώνει σχετικά: «[...] à l'arrivée ici de la veuve Crispi, à la quelle je me ferai grand plaisir et tacherai d'être utile en tout ce qui dépend de moi [...]»⁶⁹. Πράγματι ο Σομμαρίπας παρακολουθεί στενά την υπόθεση επί τόπου, και στο ημερολόγιό του (εγγραφή 7 Ιανουαρίου 1826)⁷⁰ αναφέρεται στην Κατερίνα το γένος Κρίσπη, που δηλώνει προστατευόμενη της Γαλλίας, η οποία αρνούμενη να συνεργαστεί με τις αρχές δημιούργησε ένταση ανάμεσα στον έπαρχο και στο υποπροξενείο της Γαλλίας· το γεγονός διαπιστώσαμε ήδη μέσω των στοιχείων που παρέχει ο Γάλλος υποπρόξενος Vigouroux. Ο Σομμαρίπας εξακολουθεί να ενημερώνει για τις εξελίξεις επί του θέματος,⁷¹ καταλήγοντας με μία επι-

62. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 14 Ιανουαρίου 1826, φ. 35r.

63. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 25 Ιανουαρίου 1826, φφ. 42 & 43v.

64. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 7 Απριλίου 1826, φφ. 66r και 68r.

65. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, αντίγραφο, 10 Απριλίου 1826, φ. 69.

66. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς Α. Μαναρακή, αντίγραφο, 8 Ιουνίου 1826, φ. 81: « M(onsieur) le Consul Général ayant retiré à la dame veuve Candide Crispi la protection de France, m'a donné l'ordre de lui retirer les titres qui lui constatent. Cette dame en retournant à Constantinople, lieu de son domicile, voudra sans doute / [φ. 81v] vous faire signer son passeport à son passage par Syra. Vu l'ordre de M(onsieur) le Consul Général je vous engage à ne le point viser et à le garder même; car l'ayant demandé, moi, elle a refusé de me le donner, en conséquence, je crois comme j'ai déjà eu l'honneur de vous le dire, que vous ne feriez pas mal de le garder, lorsqu'elle se présentera pour le faire viser, afin de remplir l'intention de M(onsieur) le Consul Général. »

67. Inventory no. 127, σ. 81.

68. Inventory no. 127, σ. 102, αντίγραφο, de Testa προς Σομμαρίπα.

69. Inventory no. 125, σ. 306.

70. Inventory no. 128, σ. 13: « La nommée Catherine née Crispi, prétendue protégée française, s'étant opposée de se rendre chez l'éparque pour des procès que depuis de tems étoit en procédure, causa un trouble et des disputes grandes entre l'autorité et l'agence de France. »

71. Inventory no. 128, σσ. 13-14, ημερολογιακή εγγραφή 18 Ιανουαρίου 1826, σχετικά με τις ανταλλαγές εγγράφων μεταξύ υποπροξενείου Γαλλίας, Ολλανδίας και επάρχου Αλεξόπουλου.

στολή προς τον de Testa στις 10 Ιουνίου 1826,⁷² όπου συνοψίζεται η έκβαση της υπόθεσης Κρίστη: Η χήρα αναχωρεί από την Νάξο, όπου σημειώθηκε η άκαρπη έκβαση του εγχειρήματος παρά τις *νόμιμες* απαιτήσεις της. Ούτε ο ίδιος ο Σομμαρίπας κατάφερε να της φανεί χρήσιμος, ενώ ο υποπρόξενος Vigouroux τής εναντιώθηκε ευνοώντας την εξ αγχιστείας συγγενή της: «Votre Excellence sera (je ne doute pas) très étonné quand Elle saura que le voyage de cette dame a passé inutilement. Vraiment il me fait de la peine de la voir retourner plongée dans le désagrément sans avoir rien acquis de ses prétentions légitimes, et de plus que je n'ai pu lui être utile d' aucune manière tandis que M(onsieu)r Vigouroux lui a été contre pour vouloir protéger sa belle-sœur et la favoriser». Τελικά ο Σομμαρίπας προμηθεύει την χήρα με διαβατήριο προκειμένου να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, εφόσον η καγκελαρία του υποπροξενείου της Γαλλίας της το αρνήθηκε.

5. Πρόσωπο ξεχωριστό για την Νάξο παραμένει η θρυλική Ντουντού Μαρκοπολίτη (Διδώ, επί το ελληνικότερον), που γνωρίσαμε μέσα από τα *Ενθυμήματα* του Κασσομούλη⁷³ και την μονογραφία του Ν. Κεφαλληνιάδη για τον Οίκο των Πολιτών.⁷⁴ Ο Κασσομούλης είχε την ευκαιρία να φιλοξενηθεί στον πύργο της, να μαγευτεί από την «ωραιότητα», το «μεγάλο» πνεύμα, «τα ψυχικά και σωματικά της προτερήματα», τις μεταξύ τους συζητήσεις, την ελεύθερη έκφρασή της, και την γενναιοδωρή εισφορά της για τις ανάγκες του ελληνικού στόλου. Ο υποπρόξενός μας συμβάλλει στην συμπλήρωση της εικόνας της – είναι μάλιστα η μοναδική γυναίκα που αναφέρει στο ημερολόγιό του με ονοματεπώνυμο.⁷⁵

Η *Κοκώνα Ντουντού*,⁷⁶ όπως την κατονομάζει και αυτός, σύζυγος του Μιχαήλ Μαρκοπολίτη, πρωταγωνιστεί σε ένα κύκλο πολιτικών γεγονότων στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1822 και δεν αναφέρεται απλώς ως συμβία που αγωνιά για την τύχη του συζύγου της. Η αντιπαράθεση του Μαρκοπολίτη προς τους αρμοστές με επίκεντρο την συγκέντρωση χρημάτων μέσω καταβολής της δεκάτης για τον αγώνα της Ανεξαρτησίας καταλήγει σε κράτησή του στο πλοίο τους, με τον χαρακτηρισμό τού στασιαστή και ταραξία.

Η Ντουντού επισκέπτεται τον κρατούμενο, συνοδεύει ιατρού, λογομαχεί με τους αρμοστές και τους μιλά έντονα, καταφερόμενη εναντίον τους με βαρείς χαρακτηρισμούς. Σε λίγες ημέρες νέοι διαπληκτισμοί: η ανήσυχη σύζυγος απαιτεί να αποφυλακίσουν τον άνδρα της, *διότι είναι Γάλλος* (προστατευόμενος). Οι ημέρες περνούν και η *Κοκώνα Ντουντού*

72. Inventory no. 128, σ. 47.

73. Κασσομούλης, σσ. 173-179.

74. Κεφαλληνιάδης, «Ο πύργος...», σσ. 616-802, και συγκεκριμένα για την Διδώ Μαρκοπολίτη, σσ. 785-795 κ.α., με αρκετά στοιχεία για τον προσωπικό της μύθο. Βλ. του ίδιου, *Ρομαντικές ιστορίες στο Αιγαίο (16ος-19ος αι.)*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1985, σσ. 61-68. Στην υποσημ. 5 της σ. 67 διατυπώνει την πεποίθηση ότι οι *απορίες του Βλαχογιάννη* για την ταυτότητα της Δουδούς ως συζύγου του Μιχαήλ Μαρκοπολίτη λύνονται με τα νεώτερα στοιχεία. Βλ. και ακολούθως, υποσημ. 76.

75. «Έκθεση...», σσ. 382-387.

76. «La Cocona Doudou, épouse du dit Michel Marcoroliti»: αυτή η απόλυτα ξεκάθαρη διατύπωση του γράφοντος, που προσδιορίζει ότι η κοκώνα Ντουντού είναι η σύζυγος του Μιχαήλ Μαρκοπολίτη, διαλύει τις όποιες αμφιβολίες διατύπωνε ο Βλαχογιάννης, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνει τον συλλογισμό τού Κεφαλληνιάδη (βλ. ανωτ., υποσημ. 74). Ο Γ. Βλαχογιάννης, εκδότης των απομνημονευμάτων του Κασσομούλη, σχολίαζε σε υποσημείωση ότι «δεν τής φτάνει ο φαναριώτικος τίτλος "κοκώνα", αλλά τής κολλάει και τὸ χαϊδευτικό τούρικο "ντουντού" ὁ συγγραφέας, καὶ μονάχα τὸ βαφτιστικό της δὲν ἀποφασίζει νὰ μᾶς πῆ. Ἡ κοκώνα ντουντού θὰ τοῦκλεισε τὸ νοῦ. Καὶ δὲν καθαρίζει ἀκόμα ἂν ἦτανε γυναίκα ἢ χήρα Μαρκοπολίτη, καὶ τίνας.» (Κασσομούλης, σσ. 173-174, υποσημ. 5). Αυτό που παραμένει ασαφές ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι εἰάν ἦταν γνωστή ως «Κοκώνα Ντουντού» πρὶν ἀπὸ τὸ συναπάντημά της με τὸν Κασσομούλη· ἀναμφίβολα πάντως ἐμφανίζεται ὡς Ντουντού στα ἡμερολόγια Δανού, Ολλανδού καὶ Γάλλου υποπρόξενου, καθὼς καὶ σε κοινοτικά ἔγγραφα, ἤδη προεπαναστατικά (βλ. παρακάτω, ἔγγραφο τοῦ 1820)..

απευθύνει έκκληση στον πρόξενο Vigouroux ζητώντας προστασία για τον σύζυγό της, με βασικό της επιχείρημα τις οδηγίες που ισχυρίζεται ότι έλαβε από τον Γάλλο γενικό πρόξενο Σμύρνης David. Ο Vigouroux, προκειμένου να σώσει έναν δυστυχή κατατρεγμένο και άρρωστο –κατά τα γραφόμενα του Δανού–, στέλνει τον γιο του να τον ζητήσει ως Γάλλο. Οι αρμοστές απαντούν ότι δεν ξέρουν να υπάρχει κανένας Γάλλος κρατούμενος, ενώ ο Κωνσταντίνος Μεταξάς διευκρινίζει ότι έχουν μόνο έναν Έλληνα *ταραξία*, που συνεπώς ανήκει στην δικαιοδοσία τους.⁷⁷

Με την αρωγή νέων αρχειακών στοιχείων, επιβεβαιώσαμε την ακρίβεια των πληροφοριών του Δανού υποπρόξενου για τους ισχυρισμούς της Κοκόνας περί γαλλικής προστασίας. Η αλληλογραφία Vigouroux τον Ιούλιο του 1822 αποκαλύπτει ότι η Ντουντού (ο πρόξενος της Γαλλίας προτιμά να την αποκαλεί Ντουντού Καρδαμίτση, «la dame Doudou Cardamici»⁷⁸, ενώ αργότερα θα προσδιορίσει και τον Μαρκοπολίτη ως «σύζυγο της κυράς Ντουντούς Καρδαμίτση»⁷⁹) είχε πράγματι προσκομίσει γνήσια επιστολή του προξένου Σμύρνης David για την προστασία της. Εφ' όσον μάλιστα καταγόταν από την Σμύρνη όπου συνέχιζε να διαμένει η οικογένειά της, ενέπιπτε απευθείας στην δικαιοδοσία του David. Άρα ο Vigouroux όντως δεσμευόταν να μεριμνήσει για την ίδια ως προστατευόμενη της Γαλλίας. Διαχώριζε ωστόσο τον σύζυγό της Μαρκοπολίτη και ήταν ιδιαίτερος επιφυλακτικός απέναντι στην ηθική και πολιτική στάση του, η οποία –ευλόγως, ως αντίπαλο– τον προβλημάτιζε. Ζητούσε δε περαιτέρω οδηγίες από τον ανώτερό του, τον Γάλλο πρόξενο Σμύρνης Étienne David, προτρέποντάς τον να αξιολογήσει πρώτα τις αναφορές περί Μαρκοπολίτη⁸⁰.

77. Τα συμβάντα του Σεπτεμβρίου 1822 αναφέρει και ο υποπρόξενος της Ολλανδίας στην Νάξο Φραγκίσκος Σομαρίπας (έκδοση Ben Slot, περ. *Ναξιακά*, τχ. 30-31, Οκτ. 1991-Μάρτ. 1992, σ. 17). Στην εγγραφή της 13 Σεπτεμβρίου (Inventory no. 126, σ. 53), διαβάζουμε για την δακρύβρεχτη προσφυγή της στον Vigouroux αιτούμενη την μεσιτεία του: «[...] Sa femme la Doudou prétendue d'être protégée de France, plongée dans les larmes accourut chez M(onsieur) Vigouroux Agent Consulaire, le priant pour moyenner à le délivrer, le quel aussi n'a pas manqué d'envoyer M(onsieur) son fils à le demander en grâce, la quelle ne lui a pas été accordée.»

78. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς David, 18 Μαρτίου 1825, φ. 1v.

79. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 2, Vigouroux προς David, 27 Ιουνίου 1825, φ. 14v: «[...] C'est le sieur Michel Marcorpoliti époux de la dame Doudou Cardamici que l'administration a fait élire.»

80. ΑΚΑΝ – Προξενείο Γαλλίας, Κώδικας επιστολών 1, επιστολή της 21 Ιουλίου 1822; φ. 43: «Ce ne fut qu'hier que M.^{de} Doudou épouse de Michel Marcorpoliti me remit la lettre que vous me fites l'honneur de m'écrire en date du 14 mai. [...] Je ferai, M(onsieur), tout ce que je pourrai pour condescendre à vos désirs relativement à ce qui du concerne M.^{de} Doudou que je protégerai toujours bien volontiers de tout mon pouvoir / [φ. 43v] autant que les circonstances me le permettront. Pour son mari veuillez bien prendre la peine <de> donner encore un coup d'œil sur les rapports que j'eus l'honneur de vous faire en son tems sur sa conduite civile et morale, et m'ordonner ensuite ce que vous jugerez convenable.»

Εικόνα για την φιλελληνική δράση του David, μάς προσφέρει το αποκείμενο στην συλλογή του Ε.Λ.Ι.Α. φυσικό αρχείο του (όπου έχουμε αναφερθεί σε άλλες εργασίες μας), και το οποίο έχει συμπληρωθεί με σειρά φωτοαντιγράφων από τον διπλωματικό του φάκελο ο οποίος φυλάσσεται στην Γαλλία (Ministère des Affaires Étrangères – Archives, Pierre Étienne David, dossier Personnel 1ère série, volume 1185). Η γνωστή φιλελληνική δράση του είχε δημιουργήσει προστριβές με τους ανωτέρους του και σειρά κατηγοριών και αναρρέσεων αυτών μέσω μυστικών εκθέσεων, υπηρεσιακών εγγράφων και εντύπων (χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η έκδοση *Réponse de Pierre David, Officier de la Légion d'Honneur, Ancien Consul Général de France à Smyrne, depuis le commencement de 1820 jusqu'à la fin de 1826; à la pétition du Sr Marc-Antoine Vigoureux, contre l'administration consulaire du Levant ...* Paris, Imprimerie de Firmin Didot, 1828, αντίτυπο της οποίας υπάρχει στην Γεννάδαιο Βιβλιοθήκη).

Σχετικά με το θέμα μας, η 9σέλιδη αναφορά της 15 Νοεμβρίου 1825 προς τον υπουργό (α/α 39, σε φωτοαντίγραφο, και ιδίως από την σ. 2 κ.εξ.) αποκαλύπτει την εναντίον του David πολεμική, και τις κατηγορίες για παράκαμψη της οδηγίας περί ουδετερότητας, καθώς ο ίδιος επεδείκνυε είνονια προς τους «ραγιάδες», με χορήγηση «γαλλικής προστασίας» και σε Έλληνες πλην των καθολικών που ζούσαν στα νησιά, κ.λπ. Λαμ-

Όσον αφορά στην συνάφεια της Ντουντούς με την Σμύρνη, υπήρχε καταρχάς το σχόλιο του Κασομούλη για την εμφάνισή της: «Η ένδυμασία της ἦτον σμυρναία ἀπὸ τὸ πόδι ἕως εἰς τὴν κεφαλὴν, καὶ μὲ πετράδια εἰς τὸ στήθος καὶ χεῖρας. Κατὰ πρώτην προσβολὴν μ' ἐφάνη μία Ἡρώϊσσα»⁸¹. Δύσκολα μπορούμε να παρακάμψουμε την υπερβολική, όπως ακούγεται, περιγραφή της εμφάνισής της· μάλλον όμως δεν κάνει λάθος ο συγγραφέας. Η πολυτέλεια της εμφάνισης των ευπόρων γυναικών της Σμύρνης στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, ο στολισμός τους με πολύτιμους λίθους, κοσμήματα και περίτεχνες κομμώσεις, αρώματα και ψιμίθια, μαρτυρούνται σε κείμενα περιηγητῶν της εποχῆς, ενώ η υπερβολή, δυσανάλογη συχνά προς το εισόδημα των συζύγων τους, και η «κουφότητα» της επίδειξης κατακρίνεται ἀπὸ Ἕλληνες λογίους⁸². Πέραν της εμφανίσεως της Ντουντούς, τα νεώτερα στοιχεία της ἔρευνας αποτελοῦν πλέον ασφαλεῖς μάρτυρες της καταγωγῆς της, ιδίως η ρητὴ αναφορά που περιέχεται στην αλληλογραφία Vigouroux, σε ἐπιστολὴ προς τον David της 24 Σεπτεμβρίου 1823, σχετικά με την αἴτηση διαβατηρίου εκ μέρους του ἀδελφού της, ὅπου σημειώνει ο Vigouroux: «Le porteur de la présente est M(onsieur) Cardamizzi, frère de M^{de} Doudou. Il va à Smyrne voir ses parens⁸³.» Σε μεταγενέστερη ἐπιστολὴ του προς τον David με ἡμερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1823⁸⁴, και ἐνὸς προβληματίζεται σχετικά με την ἔκδοση διαβατηρίου για τον ἀδελφὸ της, καταλήγοντας σε θεώρηση (*visa*), ο Vigouroux αναφέρεται στο διαρκές ενδιαφέρον του David για την οἰκογένεια Καρδαμίτση: «[...] il m'a demandé un passe-port et je me suis trouvé fort embarrassé; la considération du vif intérêt que vous prenez à cette famille, que vous m'avez plusieurs fois recommandée, m'a déterminé à lui faire un visa sur un ancien passe-port [...]».

Εντέλει η Ντουντού Καρδαμίτση-Μαρκοπολίτη λαμβάνει την πατέντα (*une patente de protection*)⁸⁵ του Γάλλου προξένου Σμύρνης στις 12 Μαρτίου 1823. Την πληροφορία ἀναφέρει ο Vigouroux, σε ἐπιστολὴ της 18 Μαρτίου 1825 προς τον ἀνώτερό του David,⁸⁶ φροντίζοντας να προσθέσει ὅτι θα ενεργήσει λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν και τις προχρονολογημένες (1821 και 1822) σε σχέση με την πατέντα ἐπιστολές, τις οποίες η Ντουντού παρέδωσε στον Vigouroux εκ μέρους του David. Ωστόσο, παρ' ὅτι ο Vigouroux συμμορφώνεται προς τις ἐντολές του ἀνωτέρου του, εκφράζει με κομψὸ ἀλλὰ σαφὴ τρόπο την δυσφορία του για το γεγονός ὅτι φάνηκε να ζητά ο ἴδιος το ἔγγραφο και να παρέχει συστάσεις ἐιδικά για ἕνα πρόσωπο που δεν γνωρίζει και δεν κατάγεται ἀπὸ το νησί, υπονοώντας μάλλον ὅτι η Ντουντού ἔδρασε ἐν ἀγνοία του: « [...] Vous connaissez combien l'exactitude en pareilles affaires est nécessaire à ma position à ma responsabilité; la patente en question porte que c'est sur ma demande et sur les bons témoignages que j'aurais donnés qu'elle a été délivrée. Je ne sache pas d'avoir jamais rien demandé de semblable et comment aurai-je pu fournir des renseignements sur une personne que je ne connais pas et qui n'est pas de cette île⁸⁷? [...]».

βάνοντας ὑπ' ὄψιν αυτά τα στοιχεία, φαίνεται μάλλον δικαιολογημένη η ἐπιφυλακτικότητα, ἀκόμη και η δυσἀρέσκεια, του Vigouroux για συμμόρφωση προς τις ἐντολές του ἀνωτέρου του στο θέμα της θεώρησης του διαβατηρίου του Καρδαμίτση και της προστασίας του Μαρκοπολίτη.

81. Κασομούλης (*ὄπ.π.*, σ. 175), και Κεφαλληνιάδης, «Ο πύργος...», σσ. 619, 787 & 791 ὅπου ἀναφέρεται ἐπιπλέον ὅτι ο Μιχαλάκης και η Ντουντού υιοθέτησαν «τὴν Σάρρα, τὸ γένος Καρδαμίτση, ἐκ Σμύρνης τῆς Μ. Ἀσίας».
82. Βλ. Κοντογιάννης, *Οἱ προστατευόμενοι*, (ἀνατύπωση εκ του ΚΘ' τόμου της *Αθηνάς*), Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Αθήναις, 1917, σσ. 161-162.
83. ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 1, φ. 70ν.
84. ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 1, φφ. 70ν-71r.
85. Δίπλωμα προστασίας (*patente de protection*, *lettre de protection*). Ἐπὶ του θέματος της προστασίας, βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Οἱ προστατευόμενοι*, *ὄπ.π.*
86. ΑΚΑΝ – Προξενεῖο Γαλλίας, Κώδικας ἐπιστολῶν 2, φφ. 1ν-2r.
87. Ὀπ.π.φ. 2r.

Οι παραπάνω πληροφορίες και η διασταύρωσή τους προσθέτουν ζωηρές ψηφίδες στο λαμπρό πορτραίτο της «Ηρώισσας» –κατά τον Κασομούλη– Ντουντούς. Παρ' ότι προέρχονται από αντιτιθέμενες πλευρές, αφού οι μεν πρόξενοι δεν στηρίζουν την Επανάσταση, ενώ ο Κασομούλης είναι εκπρόσωπός της, οι απόψεις για τον δυναμισμό και την δράση της φημισμένης Κοκόνας συγκλίνουν, επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν αλλήλας.

Επειδή όμως ο Κασομούλης πέρα από την ομορφιά της μαγεύτηκε και από το πνεύμα της, ας δούμε ένα στοιχείο που καταγράφει για την καλλιέργειά της. Η Ντουντού τον ξεναγεί στον πύργο της και εκείνος σημειώνει: «Αφού με τὰ ἔδειξεν ὅλα, με πῆγεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς· τὸ πρῶτον βιβλίον ὅπου ἤρρα πρόχειρον ἦτον τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τῆς νέας ἐκδόσεως. Τὴν ἐρώτησα πῶς παραβλέπει τόσα ἄλλα καὶ ἀναγινώσκει αὐτό. Μ' ἀποκρίθη ὅτι εὕρισκε ἡδονὴν περισσοτέραν, ὡς βιβλίον ἐρωτοπολεμικόν». ⁸⁸ Ο Βλαχογιάννης, πιστεύει ότι επρόκειτο για την «μετάφραση τοῦ Διον. Φωτεινοῦ σ' ἄπλοποιημένη λόγια γλῶσσα». ⁸⁹ Μια ιδέα για την όχι τυχαία κατάρτισή της, μας δίνει ένα απόσπασμα του Hobhouse, ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τον Κοντογιάννη: «Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὴν Σμύρνην ὑπάρχει μέγας ἀριθμὸς ἑλληνίδων, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὰς οἰκογενεῖας τῶν διερμηνέων, εἰς τὰς οἰκογενεῖας ἀκόμη ἄλλων συνδεδεμένων με τοὺς πρέσβεις, με τοὺς προξένους καὶ με τὰς εὐρωπαϊκὰς ἀποστολάς. Ἐκεῖ δὲ τὰς νεωτέρας γλῶσσας μανθάνουν αἱ ἑλληνίδες τάχιστα καὶ κάποτε ἔχουν γνῶσιν τινα τῆς φιλολογίας. Δὲν στεροῦνται δὲ καὶ ἐπίκτητὰ τινα προσόντα, τὰ ὁποῖα διακρίνουν τὰς γυναῖκας τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης.» ⁹⁰ Πόσο ελκυστική εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ διαμένουσα στὴν Νάξο Σμυρνια Κοκόνα Ντουντού, πέρα ἀπὸ τον «φαναριώτικο τίτλο τῆς "κοκκώνας"» που ἔφερε ⁹¹, ὑπῆρξε Φαναριώτισσα καὶ ὡς πρὸς το πνεύμα; Ὅτι ἀνῆκε δηλαδὴ στο βαλκανικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἓνα κοινὸ που ἐξακολουθοῦσε νὰ γοητεύεται ἀπὸ ἀναγνώσματα με ἐρωτικές περιπέτειες, προσαρμοσμένα πλέον σὲ γλῶσσα κατανοητὴ, ἓνα κοινὸ του οποῖου κομμάτι ἀρχίζαν πλέον νὰ αποτελοῦν καὶ οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὰ ἀνώτερα καὶ μεσαία στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ⁹². Ἄραγε ἡ Κοκόνα εἶχε ἐν τῷ μεταξύ πληροφορηθεῖ τὸ τέλος τοῦ διαφωτιστῆ

88. Κασομούλης, σ. 176. Για τὴν «μοναχικὴ ἀπόλαυση» που προσέφερε στὴν γυναῖκα ἡ δυνατότητα τῆς ἀνάγνωσσης, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀπόψεις που συνδέονταν κατὰ τον 19ο αἰ. με τὸ «πάθος τῶν γυναικῶν» γιὰ τὸ διάβασμα, βλ. Ε. Βαρίκα, *Η ἐξέγερση τῶν κυριῶν – Η γένεση μίας φεμινιστικῆς συνείδησης στὴν Ελλάδα 1833-1907*, Ἰδρυμὰ Ἑρευνας καὶ Παιδείας τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος (Μελέτες Νεοελληνικῆς Ἱστορίας), Ἀθήνα, 1987, σσ. 151, 156 καὶ 158-159.

89. Κασομούλης, ὁπ.π. (στὴν ὑπόσημ. 3, τὸ σκεπτικὸ Βλαχογιάννη). Επομένως θὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδόση *Νέος Ἑρωτόκριτος παρὰ Διονυσίου Φωτεινοῦ*, Ἐν Βιέννῃ 1818, Ἐκ τοῦ Χιρσφελδέιου Τυπογραφείου. [*Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* Γκίνη-Μέξια *1072, καὶ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19οῦ αἰῶνα* Φ. Ηλιού 1818.60-61.] βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἐκδόσεις «γνώση», Ἀθήνα, 2000, σσ. 232-233· Ἄννα Ταμπάκη, *Τὸ Νεοελληνικὸ θέατρο (18ος-19ος αἰ.)*. Ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, Δίαυλος, Ἀθήνα, 2005, σ. 46· Ναταλία Δεληγιαννᾶκη, «Τὸ Gran Finale τῆς φαναριώτικῆς στιχοιργίας», *Κονδυλοφόρος* 6 (2007), σσ. 11-36. Για ἀναφορὲς στὸν *Νέο Ἑρωτόκριτο* τοῦ Δ. Φωτεινοῦ, βλ. στὸν πρόσφατο συλλογικὸ τόμο *Φαναριώτικα καὶ ἀστικά στιχοιργήματα στὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, ἐπιμ. Ἰλῖα Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χαρίτων Καρανάσιος, Matthias Kappler, Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν – Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα, 2013, *passim*.

90. Κοντογιάννης, ὁπ.π., σ. 157 (τὸ πρωτότυπο ἀπόσπασμα: J. B. Hobhouse, *A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, Philadelphia, M. Carey and Son, 1817, τ. 1, σ. 412).

91. βλ. ἀνωτ., ὑπόσημ. 76.

92. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 2ου τόμου τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Νέου Ἑρωτοκρίτου*, ὁ κατάλογος τῶν «Ἐν Βουκορεστῖω» συνδρομητῶν περιλαμβάνει τὴν ἐνότητα «Αἱ Εὐγενέσταται Ἀρχόντισσαι.» (γιὰ τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ, εὐχαριστῶ τὴν ἀναπλ. καθηγήτρια κ. Ἰλῖα Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister). Για τὰ σχετικὰ με τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ τὰ λόγια τῆς Ἀρετοῦσας, βλ. στὸν συλλογικὸ τόμο *Φαναριώτικα καὶ ἀστικά στιχοιργήματα, ὁπ.π.*, σσ. 22 (Mario Vitti) καὶ σσ. 28-29 & 37 (Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister).

Πατρινού λογίου Φωτεινού, ο οποίος λέγεται ότι πέθανε δηλητηριασμένος από την νεαρή σύζυγό του στο Βουκουρέστι το 1821⁹³;

Η δυναμική πλευρά του χαρακτήρα της Ντουντούς και η ανάμειξή της στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου, όπως φάνηκε μέσα από τις προξενικές μαρτυρίες, δεν ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό. Φαίνεται ότι και άλλες φορές είχε προσφέρει οικονομική βοήθεια, ή είχε διεκδικήσει οφειλόμενα, ή είχε ενεργό ρόλο στην διάδοση ειδήσεων την περίοδο της Επανάστασης. Τα παραπάνω διαπιστώνονται με την βοήθεια ορισμένων εγγράφων που παρουσιάζονται συνοπτικά στην συνέχεια. Μέσω μιας προεπαναστατικής «ομολογίας» τεκμηριώνεται η διευκόλυνση που παρείχε σε δάνειο του έτους 1820· η «ομολογία» συντάσσεται προκειμένου να βεβαιώσει ο έφορος Μιχ. Μαρκοπολίτης ότι δανείστηκε από την σύζυγό του («... έλαβον ήδη δανειακῶς διὰ χρείαν καὶ ἀνάγκην τῆς κοινότητος ὄλων τῶν χωρίων τῆς Νάξου παρὰ τῆς εὐγενεστάτης καὶ φιλάτης συζύγου μου κυρίας Δουδούς Μαρκοπολίτη [...]) 510 γρόσια⁹⁴. Ἐνα «προτέστο» του έτους 1826⁹⁵ δηλώνει τις οικονομικές αξιώσεις της Ντουντούς ακόμη και στην περίπτωση της αντιπαράθεσης Μαρκοπολίτη και επισκόπου Παροναξίας Ιεροθέου· στο "διαμαρτυρικό" προς τον Μαρκοπολίτη, ο Ιερόθεος αναφέρεται συχνά στο πρόσωπό της καθώς φαίνεται ότι το ζεύγος παρακρατεί προσωπικά του αντικείμενα, ζητώντας να εξοφληθούν για την περίοδο που τον φιλοξενούσαν στον πύργο τους. Παραθέτουμε μερικές χαρακτηριστικές φράσεις: «[σ. 1] [...] ζητῶν ἰκετικῶς διὰ νὰ μοὶ δώσετε τὰ ὅσα μοὶ κατακρατεῖτε, κατὰ τὸν κατάλογον ὀποῦ ἔδωσα εἰς τὸ ἐπαρχεῖον, κατὰ τὸν παρελθόντα Δεκέμβριον 1825, ὅτε ἡ ὑμετέρα σύζυγος ἀνεφέρθη εἰς τὸ ἐπαρχεῖον, ζητοῦσα τὸν τόκον διὰ τῶν ὄσων σὰς χρεωστῶ δι' ὁμολογίας, τὰ ὅποια εἶχον ἀφήσει εἰς τὸν ὑμέτερον οἶκον, ὡς ἱερὸν ἄσυλον, διὰ τὰς τρέχουσας περιστάσεις, καὶ βέβαια κατὰ τὴν ἐμὴν τότε ἰδέαν πιστώτερον καὶ ἀσφαλέςτερον μέρος δὲν ἠδυνάμην νὰ εὐρω [...] / [σ. 2] [...] παρακαλοῦμεν τὴν ὑμετέραν εὐγένειαν, νὰ ὀμιλήσῃ καὶ νὰ παρακινήσῃ τὴν φιλάτην ἀρχόντισσαν σύζυγόν της διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ ἐδικὸν μας, κατὰ τὸν ἄνωθεν κατάλογον, τὴν ὀποῖαν καὶ εὐχόμεθα ἐκ ψυχῆς πατρικῶς. [...]». Ὅπως αναφέρεται στην συνέχεια του εγγράφου, δεν διευθετήθηκε το ζήτημα μεταξύ των δύο μερών, με τον Ιερόθεο να δηλώνει «[σ. 3] [...] διαμαρτυρώμεθα ἐναντίον τῆς εὐγενείας της [ενν. τον Μαρκοπολίτη] καὶ τῆς εὐγενεστάτης φιλάτης ὑμῶν συζύγου, καὶ δὲν θέλει γνωρίσωμεν κἀνένα σας ζήτημα [...]».

Η εν εξελίξει έρευνα του αρχαιακού συνόλου του Ολλανδου υποπροξένου Νάξου Σομμαρίπα, μας έδωσε ένα ακόμη στοιχείο για την προσωπικότητα και τον ρόλο της Ντουντούς, καθ' όλα ταιριαστό με τα όσα έγραφε και ο Κασμούλης μετά την μεταξύ τους συζήτηση

93. Δημήτριος Β. Οικονομίδης, *Μνημοσύνη*, τ. 11, 1988-1990, σ. 105 για τον όψιμο γάμο και την σύζυγο του Δ. Φωτεινού, και σσ. 84-85 για την ηλικία θανάτου του. Επίσης, Γ. Π. Σαββίδης, «Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005), σ. 10: «Θάνατος: Βουκουρέστι, 10 Οκτωβρίου 1821 (44 ετών - όχι 52, όπως γράφει ο ανεψιός του)· ίσως δηλητηριασμένος από την γυναίκα του.». Το άρθρο αυτό του Σαββίδη εκδόθηκε μετά θάνατον, από τη Ναταλία Δεληγιαννάκη.

94. ΑΚΑΝ, Κοινοτικά Νάξου, Φάκελος α' (1767-1820), έγγραφο α/α 8, 20 Δεκεμβρίου 1820. Σημείωση επί του νότου: «Ομολογία τοῦ κοινου τῶν χωρίων διὰ γρ: 510:». Το όνομα της Ντουντούς γράφεται στο κείμενο με υπερστιγμένα «δ» προκειμένου να αποδοθεί ο ήχος «ντ».

95. ΑΚΑΝ, Επιστολές επισκόπων Νάξου, έγγραφο 6, αντίγραφο 4σέλιδου 'διαμαρτυρικού' (προτέστου) Ιεροθέου προς Μιχαήλ Μαρκοπολίτη, ημερομηνίας 26 Ιουνίου 1826. Το έγγραφο διαβιβάστηκε μέσω της βρετανικής καγκελαρίας Νάξου, η οποία επικύρωσε και το αντίγραφο διά χειρός του καγκελαρίου Γιακουμή Ν. Φραγκόπουλου στις 8 Ιουλίου 1826 (σ. 4).

«περί πολιτικῶν πραγμάτων».⁹⁶ Πρόκειται για επιστολή την οποία στέλνει ο Μιχαήλ Μαρκοπολίτης προς την «πανφιλτάτη του κυρία», την σύζυγό του, στις 13 Μαρτίου 1826 από την Σύρα όπου βρίσκεται, προκειμένου να την αναγνώσει στους Ναξιώτες και να τους εμψυχώσει με ειδήσεις για τον Αγώνα, τις επιχειρήσεις στο Μεσολόγγι, και την επικείμενη βοήθεια από Αγγλία και Ρωσία. Εν τέλει όμως η χαρμόσυνη είδηση για το Μεσολόγγι δεν επαληθεύεται. Η επιστολή διασώζεται (αντιγραμμένη από τον Φρ. Σομμαρίπα ή τον γιο του) ως ένα από τα συνημμένα έγγραφα που αποστέλλονται στον Ολλανδό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Baron Hugo de Zuylen de Nyevelt, ο οποίος έχει αντικαταστήσει τον Chevalier Gaspard de Testa από τα τέλη του 1825. Ο Σομμαρίπας επισυνάπτοντας το συγκεκριμένο αντίγραφο, δεν παραλείπει να σχολιάσει με σαρκασμό το περιεχόμενο στην εγγραφή της 23 Μαρτίου του ημερολογίου του. Προτίθεται μάλιστα να το αποστείλει μεταφρασμένο στην πρωτεύουσα ώστε να διασκεδάσουν όσοι το διαβάσουν, καθώς περιέχει γελοίες ειδήσεις: «Le 23. dit. Michel Marcopoliti se trouvant depuis de tems à Naples de Romanie en qualité d'assistant de Naxie près / [σ. 29] le Gouv(ernemen)t Provisoire, eut la commission de recueillir l'imposition mentionnée. Le dit assistant expédia ici à sa femme une dépêche dans la quelle il communique des nouvelles ridicules, les plus consolantes comme aussi réjouissantes regardant les Hellènes. M'ayant procuré d'en tirer copie je la traduirai pour l'expédier à la capitale qui servira pour un amusement. Cette dépêche oratoire fut bientôt publiée dans tout le pays, et on se prépare de faire des réjouissances.».⁹⁷

Υποπροξενείο Ολλανδίας στην Νάξο – Inventory no. 128, σσ. 25-27:

[σ. 25] Copie de la lettre du Michel Marcopoliti envoyée à sa femme pour la communiquer en tout le pays.⁹⁸

Πανφιλτάτη μου Κυρία,
Σάλπισον με τὴν μεγαλόφωνον καὶ καλικελάδόν σου σάλπιγγα καὶ εὐαγγέλισον εἰς τὰ ὦτα πάσης τῆς Νάξου τὰ χαρᾶς εὐαγγέλια.

Εἰς τὰς 8 Μαρτίου ἔφθασε εἰς Ναύπλιον ἀπὸ Μάλτα ἐσπρέσο μία βασιλικὴ ἀγγλικὴ γολέτα πρὸς τὸν Ναύαρχον Κ(ύριον) Ἀμυλτῶν με διαταγὰς ἀπὸ Λόνδρα τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως περιέχουσα τὰ ἐφεξῆς:

Ἡ Ῥωσία καὶ Ἀγγλία ἠνώθησαν καὶ ἐγένοντον σύμμαχοι καὶ ἀνέλαβον τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος.⁹⁹

Ἡ Ἀγγλία ἔστειλεν ἀμέσως μία φεργάδα εἰς Ἀλεξάνδρειαν προστάζουσα ἀποτόμως τὸν Μεημέτ Ἀλῆ νὰ περιορισθῆ εἰς τὰ ὄριά του, καὶ νὰ τραβήσῃ ὅλας του τὰς δυνάμεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ παύσῃ τὸν πόλεμον τῶν Ἑλλήνων.

96. Ο Κασμούλης αναφέρει την άποψη της Ντουντούς για τους άρχοντες, την βοήθεια που προσέφερε στον Αγώνα, αλλά και το γεγονός ότι αναγκάστηκε η ίδια να παρουσιαστεί στην Σουλτάνα και στον Καπ. Πασά ζητώντας προστασία (όπ.π., σσ. 177-179). Τα αποσπάσματα αναδημοσιεύει ο Κεφαλληνιάδης («Ο πύργος ...», σσ. 699-700 και 788-791).

97. Inventory no. 128, σσ. 28-29. Στην εγγραφή της 26 Μαρτίου περιγράφει την συμπεριφορά ορισμένων επιφανών ανθρώπων στην οικία του, με βάση τις παραπάνω ειδήσεις.

98. Η επισήμανση αναγράφεται στην άνω αριστερή γωνία της πρώτης σελίδας του αντιγράφου της επιστολής.

99. Οι ειδήσεις αυτές πιθανώς αφορούν στην επικείμενη σύναψη του πρωτοκόλλου μεταξύ Αγγλίας και Ρωσίας (Πετρούπολη, 23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1826), του πρώτου διπλωματικού εγγράφου που αναγνώριζε πολιτική ύπαρξη στην Ελλάδα. Ο Σπηλιάδης υπογραμμίζει: «δυνάμει τοῦ ὁποίου, μεσιτεύοντος τοῦ Στράτφορντ Καίνινγκ, ἡ Ἑλλάς συνδιαλλαγεῖσα με τὸν σουλτᾶνον, ἤθελεν εἶναι ὑποτελὴς εἰς αὐτόν, πληρώνουσα φόρον ἐτήσιον, [...]», καὶ ἤθελεν ἐκλέγει ἡ ἴδια τὰς ἀρχάς της, εἰς τὸν διορισμὸν τῶν ὁποίων ὁ σουλτᾶνος ἤθελεν ἔχει ἐπιρροήν τινα». *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', σσ. 436-437, καὶ Σπηλιάδης, *όπ.π.*, τ. Β', σ. 505.

Ὁ Λόρδ Ἄτεμ [ενν. Ἄνταμ] μέγας Ἀρμοστής τοῦ Ἰωανικοῦ [sic] Κράτους λαβὼν διὰ δεκατρεῖς ἡμέρας διαταγὰς ἀπὸ Λόνδρα ἔστειλε ἀμέσως δύο φρεγάτας εἰς Μισολόγγι πρὸς τὸν Ἰμπραῖμ δίδοντάς του τὴν εἶδησιν ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως ὅτι ὁ Μεϊμέτ Ἀλῆς καθὼς ἐπροστάχθη δὲν δύναται εἰς τὸ ἐξῆς νὰ τοῦ στείλῃ οὔτε στρατεύματα οὔτε πολεμοφόδια οὔτε ζωοτρόφια καὶ ἄς λάβῃ τὰ μέτρα του περὶ τούτου.

Ἡ Ἀγγλία λοιπόν, Κυρία μου, ἔβαλεν εἰς ἐνέργειαν ἐκείνην μας τὴν ἀναφορὰν ὅπου τῆς ἔστειλαμεν τὸ καλοκαίρι 100 καὶ ἔλαβε ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῆς κραταίαν ὑπεράσπισιν τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀμύλτων δὲ κατὰ τὰς διαταγὰς του διευθύνθη εἰς Σμύρνην. Αἱ ἀγγλικά / [σ. 26] φεργάτες καὶ δελένια σωρηδὸν ἔρχονται εἰς τὰ παραθαλάσσια τῆς Ἑλλάδος διὰ νὰ βάλουν εἰς ἐνέργειαν τὰς διαταγὰς τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως.

Χαῖρε καὶ εὐφραίνου λοιπόν, Κυρία μου, διότι ἡ Ἑλλὰς ἐπέλαμψεν ἡ ἡμῶν ἀπολύτρωσις καὶ ἔφθασε ἡ εὐτυχὴς ἡμέρα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Ἰμπραῖμης δι' ἔλ<λ>ειψιν ζωοτροφιῶν καὶ μὲ θυσίαν ἐξακοσίων στρατιωτῶν ἐκυρίευσεν τὸ Βασιλάδι παραιτηθὲν ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους, τὸ ὅποῖον εἶναι μικρὸν φρούριον ἄντικρυ τοῦ Μισολογγίου.

Ὁ ἑλληνικὸς στόλος ξεκινεῖ περὶ τὰ μέσα τῆς ἐρχομένης ἐβδομάδος διὰ νὰ ματαιώσῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἰμπραῖμ καὶ νὰ σώσῃ τὸ Μισολόγγι.

Αὐταὶ αἱ χαρᾶς πλήρεις εἰδήσεις εἶναι ἐπίσημαι καὶ δεσποτικαὶ ὀφείλει δὲ ὁ ἔπαρ-

100. Ὁ Σπηλιᾶδης κάνει εκτενὴ ἀναφορὰ στο θέμα τῆς βοήθειας καὶ των εσωτερικῶν αντεγκλήσεων ἀνάμεσα στους οπαδοὺς Ἀγγλίας, Ρωσίας καὶ Γαλλίας. Παραθέτει δε ἓνα προσχέδιο «πράξεως» πρὸς τὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ τὸ τελικὸ κείμενο, ἡμερομηνίας 24 Ἰουλίου 1825, τὸ ὁποῖο πρόκειται «νὰ διευθυνθῇ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς αὐτοῦ βρεταννικῆς μεγαλειότητος». Οἱ υπογράφοντες «ὡς ἀπλοῖ πολῖται» νομοτελεστὲς καὶ βουλευτὲς δηλώνουν ὅτι: «Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος θέτει ἐκουσίως τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῆς ἰδίας ἐλευθερίας, ἀνεξαρτησίας καὶ πολιτικῆς του υπάρξεως ὑπὸ τὴν μοναδικὴν ὑπεράσπισιν τῆς α(ὐτοῦ) (μεγαλειότητος) τοῦ Γεωργίου Δ'.» Σπηλιᾶδης, *ὄπ.π.*, τ. Β', σσ. 357-359.

Ναζιώτισσα υπηρέτρια,
ἐνὼ μεταφέρει ἓνα καλάθι γεμάτο λεμόνια.
Σχέδιο 103 τοῦ Georg W. Graf von Rumpf, περ. 1768-1770.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Ἀμερικανικὴ Σχολὴ
Κλασικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα.

Υπηρέτρια τοῦ ἀρχιελεῖς στην Κωνσταντινούπολη,
με χειμερινὴ ενδυμασία.
Σχέδιο 124 τοῦ Georg W. Graf von Rumpf, περ. 1768-1770.
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Ἀμερικανικὴ Σχολὴ
Κλασικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα.

Ελληνίδα (ορθόδοξη) Σμυρνιά, με χειμερινή ενδυμασία.
 Σχέδιο 123 του Georg W. Graf von Rumpf, περ. 1768-1770.
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή
 Κλασικών Σπουδών, Αθήνα.

Ναξιώτισσα χήρα.
 Σχέδιο 102 του Georg W. Graf von Rumpf, περ. 1768-1770.
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή
 Κλασικών Σπουδών, Αθήνα.

Ναξιώτισσα.
 Προσχέδιο και τελικό σχέδιο 101 του Georg W. Graf von Rumpf, περ. 1768-1770.
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα.

χος νὰ πανηγυρήση λαμπρῶς καὶ χαρμοσύνως αὐτὰς τὰς χαροποιὰς εἰδήσεις καὶ ἀγγελίας ὡς σω-κτη>ρί(ους) τῆς Ἑλλάδος. Ἐνδυσάσθωσαν αἰσχύνην οἱ μὴ πιστεῦοντες εἰς τὸν κραταῖον βραχίωνα τοῦ Ὑψίστου): μένω δὲ

Σύρα τῇ 13 Μαρτίου) 1826

ὁ πανφίλιτατος καὶ ἡγαπητός σας

σύζυγος Μιχαὴλ Μαρκοπολίτης

P(ost) S(criptum) Ταύτη τῇ στιγμῇ περὶ τὸ μεσημέρι τοῦ Σαβ<β>άτου ἐλάβομεν γράμματα ἀπὸ Ναύπλιον εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς λέγουν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἡ Ῥωσία / [σ. 27] ἐκήρυξε τὸν πόλεμον τῆς Τουρκίᾳς, ἡ Ἀγγλία εἰς τόσον βαθμὸν ἔλαβε τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος, ὥστε κατ' αὐτὰς φθάνει ἀπὸ Λόνδρα εἰς Ναύπλιον Γενικὸς Κόνσολος τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως νὰ παρεδρεύῃ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Διοίκησιν, εἰς τὸν ὁποῖον θέλουν ὑπόκεινται ὅλοι οἱ Ἀγγλικοὶ Κόνσολοὶ ὅπου εὐρίσκωνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν.

Δύω φρεγάτες ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν Ἄγγλον ἀμύραλιον εἰς Μισολό[ν]γι προστάξασαι τὸν Ἰμπραῖμ νὰ παύσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ πολεμῇ τοὺς Ἕλληνας.

Ὁ Ἀμιλτὼν πηγαίνει εἰς Σμύρνην διὰ νὰ λάβῃ ἐκεῖθεν τὰς διαταγὰς τῆς Αὐλῆς του, αἱ ὁποῖαι ἐστάλησαν εἰς Σμύρνην μὲ ἓνα βασιλικὸ μπρίκι, ἐπειδὴ δὲν ἤξευρον ὅτι ὁ Ἀμιλτὼν εὐρίσκεται εἰς Ναύπλιον. Ὁ Λόρδ Κόχραν φθάνει καὶ αὐτὸς κατ' αὐτὰς μὲ τὰ ἀτμοκίνητα καὶ τὰς δύο φεργάτας.

Χαροποιήσατε λοιπὸν, Κυρία μου, ὄλην τὴν Νάξον, νέ(ους) καὶ γέροντας, ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, μικροὺς τε καὶ μεγάλους. Ἄς γένουν δοξολογία πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν, ὅστις ἔνευσε εἰς τὰς καρδίας τῶν δύο μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης εἰς τὸ νὰ σώσουν καὶ ἐλευθερώσουν τὴν πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ψυχρὸ-ρ>αγοῦσαν Ἑλλάδα. Αὕτη ἡ ἀλλοίωσις τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου).

Σκιρτήσατε λοιπὸν καὶ χορεύσατε καὶ δότε δόξα τῷ ὑψίστῳ Θεῷ.

Τα στοιχεῖα γιὰ τὴν Κοκόνια Ντουνοῦ Καρδαμίτση-Μαρκοπολίτη ολοκληρώνουν τὴν εἰκόνα ὀρισμένων ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ παρουσιάζει στὸ ἡμερολόγιό του ὁ υποπρόξενος τῆς Δανίας Φερδερικός Μπονέτης, ἓνας αξιόπιστος μάρτυρας τῶν γεγονότων, στὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων του, καθὼς ἀποδεικνύουν οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὶς διασταυρούμενες ἀρχεὶακές πηγές. Ὁ διπλωμάτης καὶ συγγραφέας Joseph-Arthur de Gobineau (1816-1882), στὴν –εμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Νάξο τὸν Οκτώβριο τοῦ 1867– νουβέλα "Ακριβὴ Φραγκοπούλου", βλέπει μὴ Ναξιῶτισσα καλλονή, κόρη ευπατρίδη προξενικοῦ πράκτορα τῶν Χανσεατικῶν πόλεων στὸ νησί, ὡς "γυναῖκα τῶν ὀμηρικῶν χρόνων", μὲ συνθήκες ζωῆς "εντελῶς ὅμοιες μὲ τὶς συνθήκες ζωῆς τῶν γυναικῶν πρὶν ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες χρόνια: ἀπομόνωση, περιορισμένες φιλίες, ἀπόλυτη ἀγνοία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου". Ὅπως διαπιστώσαμε, ὁμῶς, αὕτη ἡ ρομαντικὴ εἰκόνα μυθοπλασίας μεταβάλλεται μὲ ὀδηγὸ τὴν ἔρευνα¹⁰¹. Οἱ μορφές τῶν γυναικῶν καὶ τὰ διαβήματά τους, ὅπως ἀναβιώνουν στὶς σελίδες τοῦ ἐξεταζόμενου ἡμερολογίου, ἐμπλουτίζονται μὲ νέα στιγμιότυπα τὴν εἰκόνα τῆς μαχητικῆς καὶ δραστήριας κοινωνικῆς Ναξιῶτισσας –ορθόδοξης καὶ καθολικῆς, ἐντόπιας ἢ μὴ– στα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, μὲ συμμετοχὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἐπιπλέον, μὲ τὰ ἴχνη ποὺ

101. Οἱ ταξιδιωτικὲς νουβέλες ἐκδόθηκαν τὸ 1872 μὲ τίτλο *Souvenirs de voyage*. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσιν, βλ. Γκομπινῶ, *Ακριβὴ Φραγκοπούλου καὶ Ἡ κόκκινη μαντίλι*, εἰσαγωγή-μετάφραση Βάσω Μέντζου, Ὀλκός, Αθήνα, 1996 (τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὶς σσ. 49-50). Εὐχαριστῶ τὴν Δρ. Μαίρη Ρούσσου-Sinclair γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς νουβέλας.

αφήνουν στην αρχειακή παραγωγή –έστω και σαν φευγαλέες μορφές– συμβάλλουν στην ανάδειξη τής ιστορίας μιας από τις ελάχιστονες προξενικές αρχές στις Κυκλάδες. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται σε ζωντάνια και πληρότητα χάρη στα πρόσφατα στοιχεία παράλληλων αρχειακών συνόλων αποσαφηνίζοντας δεσμούς και ισορροπίες μεταξύ των προξένων. Ελπίζουμε ότι τα αποτελέσματα τής έρευνας, καθώς προοδευτικά δημοσιεύονται, θα οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα, προσφέροντας επιπλέον υλικό για την μελέτη της νεώτερης ιστορίας της Νάξου.

Σημείωση για την εικονογράφηση

Τα σχέδια που συνοδεύουν το κείμενο δημοσιεύονται με την άδεια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης – Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.¹⁰² Είναι φιλοτεχνημένα από τον Γερμανό ζωγράφο Georg W. Graf von Rumpf, ο οποίος φέρεται εγκατεστημένος στην Νάξο περί το 1760-1770 και νυμφευμένος με Ναξιώτισσα. Το λεύκωμα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης «Collection of 156 original costume drawings of the Ottoman Empire, a few dated 1768 or 1769» (κωδικός A 984 Q) περιέχει πρωτότυπα σχέδια και προσχέδια του ζωγράφου σε μολύβι ή παστέλ και υδατογραφίες, καθώς και το ιδιόχειρο σημείωμα του Ιωάννη Γεννάδιου σχετικά με την απόκτηση και την συγκρότηση του λευκώματος. Βλ. επίσης Leonora Navari, *The Ottoman World (The Şefik E. Atabey Collection)*, Bernard J. Shapero, London, 1998, τόμ. 2, σσ. 567-570.

102. Ευχαριστούμε την διευθύντρια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης Δρ. Μαρία Γεωργοπούλου και την επικεφαλής βιβλιοθηκάρια κ. Ειρήνη Σολομωνίδη για την άδεια δημοσίευσης των σχεδίων του Rumpf.

Η ΕΠΙΣΗΜΗ (“ΣΚΟΛΙΑΝΗ”) ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΜΙΑΚΗ ΑΠΟ ΤΟ 1850 ΕΩΣ ΤΟ 1970 ΠΕΡΙΠΟΥ

ΜΥΡΤΩ ΚΑΤΣΙΓΙΝΗ*

I ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τις πιο αντιπροσωπευτικές εκφάνσεις του πολιτισμού μιας κοινωνικής ομάδας είναι και ο τρόπος που ντύνονται τα μέλη της. Η ένδυση καλύπτει βέβαια πρωτίτως πρακτικές ανάγκες, αλλά εκφράζει και στοιχεία του ψυχισμού των ανθρώπων, καθώς επίσης παρέχει στα άτομα το αίσθημα της ασφάλειας και της επιβεβαίωσης από την ένταξή τους στο σύνολο. Και αυτά αφορούν και στις παραδοσιακές κοινωνίες που βασιζόνταν στη συντήρηση, αλλά και στις δικές μας σύγχρονες κοινωνίες που στηρίζονται στη μόδα και τη συνεχή αλλαγή.

Επομένως, ανάμεσα και σε άλλα θέματα που αναφέρονται στη λεγόμενη παράδοση και στην προβολή της, συμπεριλαμβάνεται κι εκείνο της παλαιάς ενδυμασίας των ανθρώπων. Στην παρούσα εργασία για τη γυναικεία φορεσιά της Κωμιακής αναφερόμαστε χρονολογικά κατά προσέγγιση από το 1850 μέχρι το αργότερο τη δεκαετία του 1970, τότε που πέθαναν οι τελευταίοι, άντρες και γυναίκες, απ’ όσους ντύνονταν με τον παλιό τρόπο και ίσως ήταν οι πιο συντηρητικοί κάτοικοι των χωριών μας. Στη Νάξο έχει ιδιαίτερως προσεχθεί η φορεσιά των ανδρών που είναι πιο εντυπωσιακή και γι’ αυτό ευρύτερα γνωστή. Η φορεσιά του βρακά έχει πάμπολλες φορές ζωγραφιστεί και φωτογραφηθεί από την εποχή που ήταν εν χρήσει, αλλά και στις μέρες μας έχει ραφτεί κάποιες φορές για να φορεθεί σε πολιτιστικές εκδηλώσεις ή, ίσως μελλοντικά, να μπει και σε μουσεία.

Για τη μορφή τής πολύ λιγότερο οικείας σ’ εμάς ενδυμασίας των γυναικών έχουν γίνει κατά καιρούς εικασίες συχνά αυθαίρετες είτε για γιλέκα κόκκινα, τσόχινα ή γυαλιστερά (σατέν;) είτε για πουκάμισα ξεκούμπωτα που αφήνουν να φαίνεται μέρος του στέρνου, με φουσκωτά μανίκια¹, με γιακάδες ενίοτε και σε στυλ φραμπαλά και μανσέτες με βολάν... Ή κάποιοι θέλουν να φαντάζονται χρήση μεταξωτών, βελούδινων ή άλλων πολυτίμων κι εξεζητημένων υφασμάτων... Και αυτά τα έχουμε δει να παρουσιάζονται και σε μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις και τηλεοπτικές εκπομπές. Όσοι κατασκεύασαν τις “στολές” αυτές, βασιζόνταν σε φορεσιές που έχουν δει από άλλες περιοχές, τους εντυπωσίασαν και θέλουν να υποθέτουν ότι, δε μπορεί, κάπως έτσι θα ήταν και οι δικές μας... Είναι όμως ανάγκη όταν αποφασίζουμε να ράβουμε παραδοσιακές φορεσιές να είμαστε προσεκτικοί², γιατί αυτά

* Φιλολόγος.

1. Φουσκωτά μανίκια είχαν μόνο των βρακάδων τα πουκάμισα.
2. Καλό είναι νά έχουμε υπόψη μας ότι υφάσματα με την εξαιρετική υφή των παλαιών δεν υπάρχουν πια, γιατί έχουν εκλείψει τα νήματα. Π.χ. το μαλλί του προβάτου που οι ίδιες οι γυναίκες έπλεναν, λανάριζαν, έγνεθαν στη ρόκα και χρησιμοποιούσαν στον αργαλειό ως υφάδι αλλά και ως στημόνι σ’ *ανάπλια*, δεν υπάρχει βέβαια περίπτωση να τύχει τέτοιας επεξεργασίας στην εποχή μας. Το αγοραστό βιομηχανικό νήμα, ποιος ξέρει από πού προερχόμενο, ακόμα και να υφανθεί σε παραδοσιακό αργαλειό, θα δώσει ένα ευτελές αποτέλεσμα, σαν αυτό που βλέπουμε σε πολλά υφαντά και πιο χαρακτηριστικά στα *χράμια* που κατασκευάζονται σήμερα. Αναζητώντας λοιπόν εμείς υφάσματα για να ράψουμε φορεσιές παλαιού τύπου, αναγκαστικά περιοριζόμαστε σε ό,τι παραπλήσιο διαθέτει το σύγχρονο εμπόριο.

τα πράγματα καταγράφονται και καθιερώνονται, και σε λίγο καιρό θα έχουμε στο μυαλό μας εικόνες πολύ διαφορετικές από εκείνο που στην πραγματικότητα υπήρξε.

Μακριά από εικασίες, μπορούμε να έχουμε κάποια ασφαλή στοιχεία είτε από ό,τι περιέγραψαν όσοι έζησαν τα παιδικά τους χρόνια στις 2-3 πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., από τους οποίους βέβαια έχουν πια σήμερα οι περισσότεροι πεθάνει αλλά ευτυχώς τους προλάβαμε, είτε από κάποιες φωτογραφίες που διασώθηκαν από τη δεκαετία του '30 μέχρι περίπου το 1970 (δυστυχώς δεν υπάρχουν φωτογραφίες απ' το 1900 ή το 1880)³. Και χωρίς να ξεχνάμε ότι αυτές οι περιγραφές και οι εικόνες αναφέρονται σε γυναίκες που κατά τη δεκαετία του '60 ήταν ήδη κάποιας ηλικίας, καθώς οι νεότερες, οι γεννημένες από τη δεκαετία του 1910 κ.εξ., δηλ. κοπέλες στη δεκαετία του '30, εγκατέλειψαν σταδιακά τον παλαιότερο τρόπο ένδυσης και χρησιμοποίησαν την αστική πανελλήνια φορεσιά της εκάστοτε μόδας του 20ού αι., φυσικά σε απλή και λιτή εκδοχή της (παράλληλα και τα αστικά χτενίσματα). Άλλωστε αυτά τα ίδια χρόνια, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., οπότε κάθε τι το ευρωπαϊκό θεωρούνταν προηγμένο και φινετσάτο, εισήχθη σταδιακά και η φράγκικη ανδρική φορεσιά, τα *τσιτωτά* (= παντελόνι), τα *πουκάμισα με γιακάδες* και τα *σακκάκια*.

II ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Α' ΤΑ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

Ήταν

α) εξ ολοκλήρου μάλλινα *φαμένα* στην *κρεβαταριά*,

β) βαμβακερά αγοραστά και

γ) υφάσματα *φαμένα* στην *κρεβαταριά* με στημόνι βαμβακερό και υφάδι μάλλινο. Παρά την αυτάρκεια του τόπου, υπήρχε και υποτυπώδες εμπόριο· αγοραστά ήταν το βαμβακερό νήμα ή ύφασμα, τα *μαντήλια* και οι *κάλτσες*. *Μεταξωτά* και άλλα πολύτιμα υφάσματα δεν χρησιμοποιούνταν.

Β' ΤΑ ΧΡΩΜΑΤΑ

Πιο ανοιχτά και φωτεινά (με κοκκινωπό ψιλό καρό στα μισοφούστανα και με υπόλευκο στις ποδιές αφ' ενός και αφ' ετέρου από ανοιχτό μπεζ έως υπόλευκο στα μονόχρωμα ή σπανιότερα με ψιλό ριγέ μπουστάκια) που ταίριαζαν στις νεότερες. Όσο όμως η ηλικία τους προχωρούσε, θεωρούσαν ανάρμοστα τα ανοιχτόχρωμα ρούχα και προτιμούσαν στα μισοφούστανα κυρίως το σκούρο καφέ και σπανιότερα το σκούρο μπλε, στις ποδιές επίσης το σκούρο μονόχρωμο ή και καμιά φορά με ψιλό ριγέ, ενώ στα μπουστάκια το ψιλό καρό από μπεζ και καφετί (και αν πενθούσαν, βεβαίως το μαύρο).

Γ' ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΕΝΔΥΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΚΟΠΗ ΤΟΥΣ

- Το μπουστάκι (φωτ. 1 και 2) (η λέξη από την ιταλική busto: το ανθρώπινο κορμί από το λαιμό μέχρι τη μέση): είδος βαμβακερού πουκάμισου κουμπωτού σ' όλο το μήκος του με αραιά κουμπιά, εφαρμοστού, με μακριά μανίκια χωρίς φούσκα και χωρίς μανσέτα⁴. η

3. Επίσης, είναι μάλλον άπιθανο σε κάποια σπίτια να σώζονται ρούχα γυναικών από την εποχή που μας απασχολεί εδώ. Όταν αρχίσαμε να εκτιμάμε την αξία αυτών των πραγμάτων, ήταν ήδη πολύ αργά και όλα είχαν καταστραφεί από δεύτερη πρόχειρη χρήση ή πεταχτεί.

4. Αν, σπανιότατα και κατ' εξαίρεση, ράφτηκε κάποτε μανσέτα, δεν ήταν σφιχτή, αλλά απλώς ήταν το ύφασμα στραμμένο με τη φορά της ρίγας αλλιώς, οριζοντίως (αντιθέτως, τα μανίκια του ανδρικού πουκαμίσου ήταν συνήθως και φουσκωτά και με στενή μανσέτα).

Φωτ. 1

Φωτ. 2

μανικοκόλληση ήταν λίγο κάτω από τους ώμους. Στο πάνω του μέρος το μπουστάκι δεν είχε ούτε γιακά ούτε βε, αλλά λαιμόκοψη που άφηνε ελεύθερο μόνο το λαιμό· η λαιμόκοψη αυτή έκλεινε με τον “παπαδίστικο” λεγόμενο τρόπο, δηλ. στενή λωρίδα από το ίδιο ύφασμα περιέτρεχε το λαιμό και κούμπωνε με ένα κουμπί (παρόμοιο τέλειωμα στο μέρος αυτό είχε και το πουκάμισο του βρακά). Το μπουστάκι κάλυπτε λίγο, περί τους 10 πόντους, το πάνω μέρος τού μισοφούστανου ή του ρασοφούστανου, που θα δούμε στη συνέχεια, δηλ. σκέπαζε λίγο την κοιλιά και τους γοφούς και ενίοτε για να γίνεται κομψότερο σχημάτιζε μία ή δύο λεπτές σούρες γύρω απ’ τη μέση της γυναίκας ή δενόταν με στενή ομοιόχρωμη ζώνη. Σπανίως η κάτω άκρη του μπουστακιού έμπαινε κάτω από το κορδόνι του μισοφούστανου στη μέση, αν φοριόταν και ποδιά. Μερικά πιο περιποιημένα μπουστάκια είχαν πάνω στις δυο πλευρές του στήθους και από μία έως πέντε-έξι σειρές λεπτότητες κάθετες πιετούλες, καθώς και πατιλέτα στο στέρνο, όπου ράβονταν τα κουμπιά και ανοίγονταν οι κουμπότρυπες.

- Το μισοφούστανο (φωτ. 3): βαμβακερή φούστα μακριά τόσο που ν’ αφήνει να φαίνονται μόνο τα παπούτσια, πολύ φαρδιά, ίσια χωρίς εβαζέ και σουρωτή ψηλά, με κορδόνι περαστό εσωτερικά στη μέση, που δενόταν μπροστά και έδινε τη δυνατότητα ν’ αυξομειώνεται το φάρδος, αν π.χ. η γυναίκα πάχαινε ή το ρούχο δινόταν σε άλλη γυναίκα να το χρησιμοποιήσει. (Ας σημειωθεί εδώ ότι το περαστό αυτό κορδόνι της μέσης ήταν πανομοιότυπο μ’ εκείνο της γυναικείας βράκας στη Μυτιλήνη και σ’ όποιες περιοχές της

Φωτ. 3

Φωτ. 4

Μικρασίας φοριόταν αυτή). Το μάλλινο, συνήθως σκουρόχρωμο, μισοφούστανο ονομαζόταν ρασοφούστανο. Συνήθιζαν να ονομάζουν κάθε τι μάλλινο ράσο, δηλ. μαλλί συμπιεσμένο με ρασοπάτημα: ζεμάτισμα με νερό και συμπίεση με πάτημα των ποδιών, με σκοπό να καταστήσουν το μάλλινο ύφασμα πολύ κρουστό, ει δυνατόν αδιάβροχο-ρασοπατημένο ήταν και το χοντρό μάλλινο του *γαμπά* και του *αναπλιού*⁵.

- Η ποδιά (φωτ. 2): στενόμακρη, φοριόταν πάνω απ' το μισοφούστανο, έφτανε το μήκος της μέχρι λίγο πάνω απ' το στρίφωμά του, το φάρδος της ήταν ελάχιστα στενότερο από την

5. Η παλαιά αυτή μέθοδος είχε εφαρμοστεί και στα "ρασοβράκια" των βοσκών στο Μελί της μικρασιατικής Ερυθραίας, στην Κρήτη και πιθανότατα και αλλού· βλ. Θ. Κοντάρας, «Οι φορεσιές της Ερυθραίας Μ. Ασίας», *Ενδυματολογικά* 1 (2000), σ. 43.

Φωτ. 5

Φωτ. 6

εμπρός όψη του, και ήταν ραμμένη με λίγη σουρά πάνω σε ζωναράκι που δενόταν πίσω. Πολύ συχνά, όταν ήταν μονόχρωμη, έφερε πάνω της επίρραπτη λεπτή ταινία με ψιλά έγχρωμα μοτίβα· η ταινία αυτή ήταν ραμμένη λίγους πόντους πιο μέσα απ’ τις άκρες της ποδιάς και άλλοτε περιέτρεχε ως πι τις δύο μακρές πλευρές της και την κάτω στενή, ενώ άλλοτε ήταν απλούστερη και βρισκόταν μόνο κοντά στην κάτω στενή άκρη της ποδιάς. Η ποδιά ήταν μονόχρωμη ή είχε ψιλή ριγούλα· και όπως ίσχυε για όλα τα κομμάτια τής φορεσιάς ήταν ανοιχτόχρωμη, υπόλευκη ή μπεζ ή με κοκκινωπή ριγούλα για τις νεότερες και σκούρα για τις μεγάλες γυναίκες. Συχνά είχε δύο τσέπες, από μία στις πάνω άκρες της ποδιάς.

- Η **ζακέτα** (φωτ. 4) από λεπτό μάλλινο ύφασμα, συνήθως μονόχρωμη, που φοριόταν τις πιο δροσερές μέρες και είχε την ίδια ακριβώς κοπή με το μπουστάκι, μόνο που ήταν ελάχιστα φαρδύτερη για να φοριέται πάνω απ’ αυτό. Κούμπωνε με τρία κουμπιά, ένα στη λαιμόκοψη, ένα στο κέντρο του στήθους κι ένα στη μέση. Από κει και κάτω έπεφτε για 15 περ. πόντους ελεύθερη πάνω στο μισοφούστανο, αφήνοντας ένα άνοιγμα ανεστραμμένου βε. Πάντως και στην ανδρική και στη γυναικεία φορεσιά, κάθε είδους ελαφρό κοντό πανφόρι ή σακκάκι ονομαζόταν σάκκος.
- Ο **μποξάς** (φωτ. 5) (η λέξη από την τουρκική βοήσα: τετράγωνο ύφασμα για τύλιγμα ρουχισμού): μάλλινη εσάρπα πλεγμένη με το βελονάκι σε σχέδια αραιής, αφράτης πλέξης. Το σχήμα του ήταν άλλοτε τρίγωνο και άλλοτε ημικυκλικό. Σπανίως μια ηλικιωμένη γυναίκα που τον φορούσε μπορεί να τον ανέβαζε στο κεφάλι, πάνω από το σφιχτό μαντήλι, που θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, και να τον αφήνε να πέφτει ελεύθερος στους ώμους και ψηλά στα μανίκια του μπουστακιού ή της ζακέτας της.
Γυναικεία γιλέκα, προς απογοήτευση πολλών συγκαιρινών μας, δεν υπήρχαν. Μόνο στου βρακά τη φορεσιά υπήρχε ο *‘ιλέκος*, ο *μπιρίκος*.
- Το **μαντήλι** (φωτ. 3): από λεπτό βαμβακερό αγοραστό ύφασμα, τετράγωνο που διπλωνόταν και γινόταν τρίγωνο, μονόχρωμο που τοποθετούνταν σφιχτά στο κεφάλι με ελεύθερα τ’ αφτιά. Στις νεότερες ανοιχτόχρωμο και αφήνοντας να φαίνονται αρκετά τα μαλλιά με τη

Φωτ. 7

Φωτ. 8

χωρίστρα τους πάνω απ' το μέτωπο, ενώ στις μεγαλύτερες (φωτ. 6 και 7, η γυναίκα δεξιά) καφέ-μαύρο και σχεδόν σ' επαφή με το μέτωπο⁶ (άραγε ήταν σεμνότητα των ηλικιωμένων γυναικών; ή μήπως ψήγμα φιλαρέσκειας για να κρύβονται τ' άσπρα μαλλιά); οι δύο άκρες του σταύρωναν στο πίσω μέρος του κεφαλιού πάνω από τον τράχηλο και ανέβαιναν ξανά στην κορυφή του κεφαλιού, όπου δένονταν ή στερεώνονταν περνώντας η μία μέσα στην άλλη. Παρόμοια πολλές φορές χτενίζονταν και τα μαλλιά, με τις πλεξίδες να ξεκινούν από τον τράχηλο, ν' ανεβαίνουν στο κεφάλι λίγο πάνω απ' το μέτωπο, να σταυρώνουν και, αν ήταν αρκετά μακριές, να επανέρχονται και να στερεώνονται πίσω χαμηλά, μ' ένα τρόπο σαν να στεφάνωναν το κεφάλι. Αν σώζεται σε κάποιο σπίτι νεανικό μαντήλι από εκείνες τις εποχές είναι πολύ πιθανό να φέρει γύρω-γύρω στο τελειώμα του ομοιόχρωμη μπιμπίλα, δηλ. πολύ στενή δαντελίτσα, όπως γινόταν και σε *χράμια* και *πεσκίρια*. Το πρόχειρο μαντήλι, ίδιας μορφής, που χρησιμοποιούσαν για οικιακές και άλλες εργασίες, το ονόμαζαν *κουρλί*.

Κάποιες φορές, ίσως και λόγω πένθους, οι μεγάλες γυναίκες πάνω απ' το μαύρο μαντήλι, που κάλυπτε σφιχτό τα μαλλιά, έβαζαν χαλαρά κι ένα μαύρο μεγάλο φαρδύ μαντήλι, του οποίου οι άκρες αφού σταύρωναν και στρίβονταν λίγο, αρκετά κάτω απ' το πηγούνι,

6. Όπως φοριόταν το "κουτελίκι" από τις Τσεσμελιές και τις Κατωπαναγούσαινες στη Μικρασία· βλ. Θ. Κοντάρας, ό.π., σ. 59.

έπεφταν πίσω απ’ τους ώμους στην πλάτη. Το σύνολο έδινε ένα υπέροχο αισθητικό αποτέλεσμα (φωτ. 8)⁷.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε παλαιότερες εποχές, χονδρικά μέχρι τα μέσα τού 20ού αι., άντρες και γυναίκες, αστοί και χωρικοί, με τα καθημερινά ή τα ρούχα τής δουλειάς τους ή τα σκολιανά τους, έφεραν πάντοτε κάλυμμα της κεφαλής και θεωρούνταν κοινωνικώς μη αποδεκτό να κυκλοφορούν ασκεπείς (ποιος θα φανταζόταν ποτέ βρακά χωρίς *κούκκο* ή *φέσι*);).

- Οι κάλτσες σε χρώμα μπεζ ή μαύρο ήταν βαμβακερές, αδιαφανείς, πιο χοντρές από τις γυναικείες νάυλον κάλτσες που ξέρουμε σήμερα, με το μήκος τους να φτάνει μέχρι λίγο πάνω απ’ τα γόνατα, όπου στερεώνονταν με καλτσοδέτες. Χρησιμοποιούσαν αγοραστές για τη σκολιανή τους φορεσιά, ενώ για αγροτικές και άλλες δουλειές φορούσαν *τσουράπια*, παρόμοια με τα ανδρικά και τα παιδικά.
- Τα παπούτσια δερμάτινα, μαύρα ή καφέ, απλά χωρίς σχέδια, χωρίς τακούνια και χωρίς μύτη μπροστά. Τα πιο κομψά και νεανικά στένευαν ελάχιστα μπροστά, ενώ των μεγαλύτερων γυναικών είχαν χονδροειδή, ολοστρόγγυλη άκρη και σχεδόν κάλυπταν το κουντεπιέ. Βεβαίως για καθημερινή χρήση και για δουλειές είχαν φορεθεί και *‘ξώραφα* χοντροπάπουτσα από γυναίκες, με καουτσούκ από κάτω, *θακέτα* από πάνω και λουρί στο κουντεπιέ. Κάθε χωριό είχε τον τσαγκάρη του για τα πιο απλά παπούτσια, ενώ τα πιο καλά έρχονταν κυρίως από τις πόλεις, την Αθήνα, τη Χώρα και τη Σύρα.

Μπορούμε να κάνουμε μια σύντομη αναφορά και στα τρία εσώρουχα των γυναικών:

- Ο μπούστος: στηθόδεσμος φιαγμένος από χοντρό βαμβακερό ύφασμα, που έμοιαζε και με το σημερινό σουτιέν, αλλά κάλυπτε και τους ώμους και μέρος του σώματος κάτω απ’ το στήθος, σταύρωνε μπροστά και δενόταν με κορδόνια.
- Το σουρέλο: βρακί που κάλυπτε και τους μηρούς, στερεωνόταν με κορδόνι στη μέση και δενόταν επίσης με κορδόνια κάτω απ’ τα γόνατα. (Η λέξη χρησιμοποιούνταν και στην περιοχή της Ερυθραίας στη Μικρά Ασία). Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σ’ εποχές που δεν υπήρχαν λάστιχα, φερμουάρ, σούστες, κόπιτσες κ.λπ., τα ρούχα και τα εσώρουχα στερεώνονταν με το δέσιμο κορδονιών (χαρακτηριστική ήταν η φράση της παλιάς εποχής για μια ανάξια γυναίκα: “δεν είναι άξια να δέσει τα βρακιά της”).
- Το μισοφόρι: κομπινεζόν, εσώρουχο σαν κοντό φόρεμα με τιράντες.

Ας προστεθεί και ένα συμπλήρωμα (αξεσουάρ)· στον λαιμό, κρεμασμένο με κορδόνι να φτάνει μέχρι το στήθος, ένα πάνινο πουγγί, μπουκί όπου φυλάσσονταν ένα μαντηλάκι και λίγα κέρματα.

(Και κάτι έμμεσα σχετιζόμενο με το θέμα μας: τα λευκά νυφικά ήρθαν από την Αμερική).

III ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ

Αναζητώντας κανείς την καταγωγή αυτής της τόσο απλής φορεσιάς, καθώς λείπουν βέβαια τα συγκεκριμένα στοιχεία (δηλ. ρούχα⁸ και εικαστικές μαρτυρίες του 1850 ή του 1830 από τα χωριά), ίσως δεν θα ήταν μακριά απ’ την αλήθεια αν θεωρούσε την ποδιά και το μαντήλι ως στοιχεία από παλαιότερες ελληνικές φορεσιές. Γενικώς η ποδιά υπήρξε στο πα-

7. Παρόμοια η “μά’ουλικα” της μικρασιατικής Ερυθραίας· βλ. Θ. Κοντάρης, ό.π., σ. 58.

8. “Η Νάξος είναι ένα από τα πολλά νησιά μας που δεν διέσωσαν παλιές φορεσιές”. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Οι τοπικές φορεσιές στο Αιγαίο από την Άλωση μέχρι την Απελευθέρωση», *Εθνογραφικά* 4 - 5 (1983 - 1985), σ. 31.

“Κάτοικοι της νήσου Νάξου”. J. B. Hilaire σχεδίασμα. J. L. Délignon χάραξη. Χαλκογραφία 18^{ου} αι.
Φωτ. 9

ρελθόν μέρος της γυναικείας ενδυμασίας με ιδιαίτερη πρακτική και συμβολική σημασία⁹. Για τα κύρια κομμάτια της φορεσιάς μας εδώ, που είναι το μπουστάκι και το μισοφούστανο, δεν ανατρέχουμε στις γνωστές δημοσιευμένες απεικονίσεις των αρχών του 18ου αι. που συνοδεύουν τα κείμενα περιηγητών ή παρεπιδημούντων ξένων, όπως των Thévenot, Tournefort¹⁰ και άλλων (φωτ. 9, 10, και 11) κυρίως διότι είναι αυταπόδεικτο ότι πρόκειται για

9. “Η ποδιά γενικώς στις νεοελληνικές παραδοσιακές φορεσιές, εκτός από την πρακτική της χρήση, αποτελεί και αισθητικό συμπλήρωμα αλλά και συμβολικό εξάρτημα· ακόμα δε και σε κάποιες περιπτώσεις τελετουργικό ένδυμα... Η ποδιά καλύπτει την πιο σημαντική για τη γυναίκα περιοχή και την προστατεύει μαγικά”. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), σ. 22.
10. Thévenot, Antoine de Barres και Sauger 17ος αι. (Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Α΄*, Αθήνα 1984, σ. 567, 670-671 και 709). Χαλκογραφίες των J. B. Van Mour, Hilaire - Délignon και Aydriet - Tournefort του 18ου αι. (φωτ. 9 και 11. Βλ. και Αρχατός, *Α΄ περίοδος* 3 (1997), σ. 52 και 177). Οι περιγραφές τους ουδεμία σχέση έχουν με τη φορεσιά που παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία, όχι μόνο επειδή σαφέστατα πρόκειται για άλλη κοπή, αλλά και διότι αυτοί προφανώς επισκέφθηκαν μόνο τη Χώρα και τα περιχώρα της και μάλλον είδαν μόνο πλούσιες γυναίκες από το φράγκικο αρχοντολόι. Κυρίως όμως δεν είναι αξιόπιστοι αφού, κατά την έγκριτη ενδυματολόγο Ιωάννα Παπαντωνίου, υπερβάλλουν, συχνά καταγράφουν εντυπώσεις από πολλές ελληνικές περιοχές αρκετό καιρό μετά την επίσκεψή τους εκεί και σε κάποιες περιπτώσεις περιγράφουν ό,τι είδαν σε εικαστικούς καλλιτέχνες των πατρίδων τους, που φιλοτεχνούν τις φορεσιές χωρίς οι ίδιοι ποτέ να τις έχουν δει. (Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), σ. 5). Επίσης, άσχετες με τις φορεσιές για τις οποίες μιλούμε εδώ είναι και οι περιγραφές γυναικείων ενδυμάτων στα γνωστά, πολύτιμα προκοσμήματα που έχουν δημοσιευθεί οι: α) Αντώνιος Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά Δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), σ. 24, β) Αναστασία Σιφωνιού - Καράπα, Γεώργιος Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680 - 1689», *Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29 - 30 (1990), σ. 123 και γ) Στέφανος Εμμ. Ψαρράς και Matteo Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712 - 1738)*, Αθήνα 2010, καθώς τα κείμενα

“Κόρη της Νάξου”. J. B. Van Mour. Χαλκογραφία 18^{ου} αι.
Φωτ. 10

άλλη κοπή. Φαίνεται ότι το δικό μας μπουστάκι και το μισοφούστано ακολουθούν το σχέδιο, κοπή και ραφή, της απλής καθημερινής ενδυμασίας που είχε διαμορφωθεί τον 19ο αι., δύο - τρεις δεκαετίες μετά το 1830, στις πόλεις (Αθήνα, αλλά και Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη) βασικά υπό την επίδραση του δυτικού συρμού της εποχής (φωτ. 12) οπότε, ας επισημανθεί, παγιώνεται σταδιακά και η ενδυματολογική εξίσωση των τάξεων στην Ευρώπη. Η ενδυμασία αυτή είχε μεταφερθεί στην ελληνική επαρχία, στις αδρές της γραμμές, απλουστευμένη και κάπως φτωχική, από γυναίκες των χωριών που εργάζονταν στα αστικά κέντρα και περιοδικώς ή μονίμως επέστρεφαν στα χωριά τους. Υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα, όχι μόνο στην ορεινή Νάξο, π.χ. στην Κόρωνο, αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπως στην Αρκαδία, τη Βοιωτία, τις περιοχές Λασιθίου και Ρεθύμνης στην Κρήτη, την Αμοργό και αλλού. (Τηρουμένων των αναλογιών, και η ανδρική ευρωπαϊκή, “φράγκικη” φορεσιά, δηλ. το σακκάκι, το πουκάμισο και τα *τσιτωτά* = παντελόνι, ακολουθεί παρόμοια πορεία, με την εισαγωγή και επικράτησή της αρχικά στα ελληνικά αστικά κέντρα κατά το β΄ μισό του

αυτά αφορούν σε πολύ προγενέστερη εποχή, άλλες περιοχές της Νάξου, άλλοι είδους κοινωνικά στρώματα και σε καμία περίπτωση εκείνα τα ενδύματα αποτελούν πρόδρομη μορφή αυτών του χωριού μας. Ακόμα και όμοιοι όροι αφορούν στα κείμενα του 17ου και 18ου αι. εντελώς διαφορετικά ενδύματα απ’ ό,τι σ’ εμάς· π.χ. “μπούστος”: γυναικείο γιλέκο εκεί, είδος εσώρουχου (στηθόδεσμου) σ’ εμάς.

“Ναξιώτισσες”. Aydriet σχεδίασμα. Pitton de Tournefort χάραξη. Χαλκογραφία 18^{οο} αι.
Φωτ. 11

19ου αι. και σταδιακά τη διασπορά της στην επαρχία με τους δημοσίους υπαλλήλους, τους γιατρούς, τους δασκάλους και, από τις αρχές του 20ού αι., με τους ντόπιους νέους που επέστρεφαν μετά τη στρατιωτική θητεία στην ιδιαίτερη πατρίδα τους).

IV ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε ότι στις εποχές εκείνες, που δεν υπήρχε φασόν και πρετ-α-πορτέ (= έτοιμο να φορεθεί), κάθε ένα ένδυμα ή παπούτσι, από τα παραπάνω, ήταν χειροποίητο και μοναδικό. Όλα ακολουθούσαν βέβαια μία γενική αντίληψη στο σχέδιό τους και μάλιστα σύμφωνα με μια μόδα από εκείνες που διαρκούσαν επί πολλές δεκαετίες, αλλά δινόταν πάντοτε αυτονόητη η δυνατότητα μικρής παραλλαγής: κάποια μικρή διαφορετική απόχρωση, κάτι στο σχέδιο του καρδ, μια μικροδιαφορά στο πάχος του υφάσματος, κάτι στη χάρη της μέσης του μπουστακιού, κάτι στο κόψιμο της ποδιάς...¹¹ Γι' αυτό άλλωστε και είναι επιβεβλημένο, όταν ράβονται στις μέρες μας τέτοιες φορεσιές, να μην είναι πανομοιότυπες αλλά να έχουν αυτές τις μικρές παραλλαγές, πάντοτε όμως με σεβασμό στην αυθεντική γραμμή, χωρίς αυθαίρετες πρωτοβουλίες.

Αξίζει η ενασχόληση ημών των σημερινών με τα αντικείμενα αυτά; Σημαίνουν κάτι για εμάς; Όπως κάθε αντικείμενο εκφράζει την ιδεολογία και την ευαισθησία τόσο του κατασκευαστή όσο και του χρήστη του, έτσι κι αυτά, απέριττα, σεμνά, με μόλις διαφαινόμενη την καλαισθησία, αντιπροσωπεύουν τον κόσμο που τα δημιούργησε και τα χρησιμοποίησε. Με σεβασμό και προς τα λιγιστά υλικά που διέθετε και προς την πολλή εργασία που απαιτούσε η κατασκευή ακόμα και του πιο απλού ρούχου· το οποίο βέβαια δεν προοριζόταν

11. Μπορεί, μεμονωμένα και περιστασιακά, να έχει εμφανισθεί κάτι διαφορετικό στο ντύσιμο κάποιας γυναίκας, επειδή μπορεί π.χ. ένα ρούχο της αστικής φορεσιάς από την εκάστοτε μόδα του 20ού αι. να έφτασε στο χωριό απ' την Αθήνα ή να ράφτηκε σε μια μοδίστρα της Χώρας ή της Σύρας. Θα πρόκειται τότε για εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα.

Εικόνα από τη γαλλική επαρχία στα τέλη του 19^{ου} αι., φιλοτεχνημένη από τον de Loewitz στο μυθιστόρημα του Hector Malot, Sans Famille.
Φωτ. 12

για πέταμα την επόμενη σεζόν. Η ανάγκη που επέβαλλε στους παλαιότερους αυτή την απλότητα έχει από καιρό εκλείψει, το μεράκι τής δουλειάς τους όμως, είτε επαγγελματίες, ραφτάδες ή τσαγκάρηδες ήταν, είτε οι ίδιες οι γυναίκες - ερασιτέχνες, παραμένει πάντοτε αξιοπρόσεκτο. Όπως και οι αδιόρατες απαιτήσεις εκείνων των γυναικών που εξέφραζαν το γούστο με λιτότατα στολίδια και πολλή νοικοκυροσύνη, που κάποτε έδεναν με χάρη ένα μαντήλι ή στερέωναν προσεκτικά το μισοφούστανο στη μέση για ν' αναδείξουν την κομψότητα της κορμοστασιάς τους, παράλληλα και με την ευπρέπεια του προσώπου τους... Αν τα παρατηρήσουμε αυτά, και μάλιστα αν τα συγκρίνουμε με την πολλές φορές φτηνή προκλητικότητα ενδυμάτων και φυσιογνωμιών της εποχής μας, μπορεί να μας εμπνεύσουν και για τις δικές μας επιλογές, δημιουργίες και στάσεις. Κι ίσως αν τα αντιμετωπίζουμε έτσι, απομακρυνόμαστε λίγο κι απ' τον κίνδυνο του φολκλορισμού ο οποίος πάντοτε σε τέτοιες περιπτώσεις ελλοχεύει.

Ν ΓΛΩΣΣΑΡΙ

ανάπλι, το: χοντρό, βαρύ, κρουστό, υπόλευκο, ολόμαλλο ρασοπατημένο ύφασμα. Και το στημόνι και το υφάδι ήταν μάλλινα, πρώτης ποιότητας, προερχόμενα κυρίως από το πρώιμο (δηλ. το ανοιξιάτικο) κούρεμα αρνιών. Υφαινόταν στον αργαλειό σε φύλλα στενότερα από εκείνα των *χραμιών* και ραβόταν τετράφυλλο για κλινοσκεπάσμα, ενώ ξηλωνόταν ανά δύο φύλλα για να πλυθεί. Λιγοστά τέτοια κομμάτια που έχουν τυχαία περισωθεί ως σήμερα χρησιμοποιούνται ακόμα, τα μεγαλύτερα ως κλινοσκεπάσματα και τα μονόφυλλα

ως χαλάκια.

βακέτα, η: κατεργασμένο δέρμα μοσχариού με το οποίο κατασκεύαζαν χοντροπάπουτσα την παλιά εποχή. [ιταλ. vacchetta: νεαρή αγελάδα].

(γ)αμπάς, ο: ολόμαλλο ρασοπατημένο αντρικό πανωφόρι της παραδοσιακής φορεσιάς, σε καφετί συνήθως χρώμα, με κουκούλα και μανίκια ραφτά. Τον χρησιμοποιούσαν κυρίως οι βοσκοί. [μσν. άμπάς < βενετ. gabán (ή, λιγότερο πιθανό, τουρκ. από αραβ. aba)].

΄ιλέκος, ο (ή μπιρίκος): γιλέκο.

κούκκος, ο: σκληρό τρίχινο, μαύρο, χαμηλό δίκωχο καπέλο της παραδοσιακής αντρικής φορεσιάς· το σχήμα του θυμίζει καλπάκι.

κρεβαταριά, η: ο αργαλειός.

λαναρίζω (ή ξαίνω): επεξεργάζομαι στη λανάρα το μαλλί του προβάτου, ώστε να γίνει αφράτο και να μπορεί να κλωσθεί.

μπιρίκος, ο (ή ΄ιλέκος): αντρικό μαύρο βαμβακερό γιλέκο της παραδοσιακής φορεσιάς, που φοριόταν για καλό. (Τα πιο πρόχειρα ρούχα ήταν προς το μπλε χρώμα). Ο μπιρίκος ήταν σταυρωτός μπροστά, έδενε με κορδόνι και είχε γύρω-γύρω μπορντούρα σχεδόν δυο δάχτυλα φάρδος.

Ξαίνω (ή λαναρίζω): επεξεργάζομαι στη λανάρα ή με δοξάρι το μαλλί του προβάτου για να γίνει αφράτο.

΄ζώραφο (επίθ. για παπούτσι της παλιάς εποχής): ραμμένο εξωτερικά γύρω-γύρω, με εμφανές το σιρίμι της ραφής.

πεσκίρι, το: προσόψιο, μακρόστενη υφαντή βαμβακερή πετσέτα, που συνήθως έφερε λεπτή δαντελίτσα και κοντά κρόσσια στις στενές πλευρές της. [τουρκ. από περσ. peşkir].

σκολιανός, -ή, -ό: (επίθετο για ρούχα) επίσημος, γιορτινός.

τρίχινος, -η, -ο: (για νήμα, ύφασμα ή ρούχο) κατασκευασμένος από κατσικίσια τρίχα.

τσιτωτά, τα: το παντελόνι, το σύγχρονο ευρωπαϊκό ένδυμα (εν αντιθέσει προς τη βράκα).

τσουράπι, το: χειροποίητη μάλλινη κάλτσα. [τουρκ. από αραβ. çorap].

φαμένος, -η, -ο: υφασμένος.

χράμι, το: κλινοσκέπασμα αποτελούμενο από τρία ραμμένα φύλλα του αργαλειού, με στημόνι βαμβακερό και υφάδι μάλλινο. Το χρώμα του ήταν συνήθως υπόλευκο. Άλλοτε ήταν μονάτρικο, δηλαδή είχε απλή ύφανση, ενώ άλλοτε ήταν μοδάτο, υφασμένο με σχέδια [τουρκ. από αραβ. ihram].

Οι φωτογραφίες υπ' αριθμ. 1-6 και 8 προέρχονται από το τρίτομο έργο Κωμμακή, που επιμελήθηκε ο Νίκος Ι. Λεβογιάννης, το οποίο, εκτός του ότι διασώζει στα κείμενά του υλικό μοναδικό από τον πολιτισμό του χωριού, αποτελεί και λεύκωμα με ωραιότατες φορεσιές και προσωπογραφίες ενός κόσμου που είναι καταγωγή και σταθερό σημείο αναφοράς μας. Ευχαριστώ θερμά για την ουσιαστική βοήθεια στις γενικότερες πληροφορίες και τοποθετήσεις τον Μικρασιάτη φιλόλογο Θωδωρή Κοντάρη.

Τα πραγματολογικά για τη φορεσιά του χωριού οφείλονται στις αφηγήσεις και τις περιγραφές της Απολλωνιάτισσας Θείας μου Μαρουσιώς Μανδηλαρά - Νικολάκη (1925-2010), στη μνήμη της οποίας αφιερώνεται η παρούσα εργασία.

ΟΙ ΠΑΡΑΜΑΝΕΣ-ΝΤΑΝΤΑΔΕΣ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ

ΜΑΡΙΓΩ ΨΑΡΡΑ-ΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ*

Το φεγγάρι ήταν στη λείψη του, κι όμως το φως του χαμηλό και μελαγχολικό φώτιζε με αγάπη τις ανθρώπινες φιγούρες που κατέβαιναν με βαριά βήματα, το καλντερίμι του χωριού. Μια φωνούλα με αναφιλητά ακουγόταν αχνά: Μα...μάνα. Η μία από τις, σαν σκιές, φιγούρα γύρισε το κεφάλι στη φορά του κλάματος, όμως μια άλλη φωνή ανυπόμονη την μάλωσε: ...τέλειωσε, το αποφάσισες. Το βαπόρι δεν θα μας περιμένει ...άντε γρήγορα γιατί πιάνει Σύρα και ο Εβραίος θα ανυπομονεί στου Ψυρρή, για να σας εβολέψει (αφήγησή για τον Εβραίο, προμηθευτή τροφών-νταντάδων Ειρήνης Βλασερού-Σουλή).

Οι φιγούρες; Ναξιώτισσες, γυναίκες, μωρομάνες, που μετανάστευαν αφήνοντας τα παιδιά τους σε συγγενικά πρόσωπα και πήγαιναν στην Αθήνα για να πουλήσουν το μητρικό τους γάλα και γίνονταν παραμάνες ή νταντάδες σε νεογέννητα παιδιά πλούσιων οικογενειών.

Η τροφός λοιπόν, η παραμάνα, ήταν μια γυναίκα, η οποία αντικαθιστούσε τη μάνα στην περίπτωση που αυτή δεν ήταν σε θέση ή για κάποιο άλλο λόγο δεν ήθελε να δώσει το μητρικό γάλα στο παιδί της. Πολλές, κυρίως πλούσιες μανάδες, για να μην χαλάσουν τα στήθη τους, έπαιρναν άλλες γυναίκες και θήλαζαν τα μωρά τους. Οι γυναίκες λοιπόν εκείνες που με αμοιβή έδιναν το μητρικό γάλα σε ξένα παιδιά, ήταν οι παραμάνες. Τέτοιες ονομαστές παραμάνες ήταν οι Ανδριώτισσες και οι Ναξιώτισσες. Ήταν επάγγελμα η παραμάνα.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα, όπως προκύπτει από δικαιοπρακτικά έγγραφα, όσο και από άλλες γραπτές και προφορικές πηγές πολλές γυναίκες από τη Νάξο, νέες στην ηλικία «μισεύουν» κυρίως στην Πόλη και την Σμύρνη για να δουλέψουν ως παραμάνες (τροφοί) σε πλούσιες οικογένειες, κατά κανόνα Ελληνικές.

Επίσης στα μέσα του 19ου αιώνα μετανάστευαν στην Πόλη πολλές Ναξιώτισσες από τα χωριά Απειράνθο, Φιλώτι, Δαμαριώνα, Καλόξυλο, Μονίτσια, Γαλανάδο κ.τ.λ.

Δικαιοπρακτικό έγγραφο, συμφωνητικό παραμάνας, συντάσσεται από συμβολαιογράφο Νάξου και μας γνωστοποιεί, ότι παραμάνες εργάζονται και εντός Νάξου. Γράφει: ... Σήμερα την εικοστήν τετάρτην και δωδεκάτην Αυγούστου μηνός του χιλιοστού οκτακοσιοστού τριακοστού πέμπτου έτους, ημέρα Δευτέρα μετά μεσημβριαν ενώπιον εμού του συμβολαιογράφου Νάξου Πέτρου Βιτσερά ο κύριος Απόλλων Σερπέτζης, Χρηματίας κάτοικος της πόλεως ταύτης και η Αικατερίνη σύζυγος Σταματίου Σπανού Γεωργού κάτοικοι του χωριού Μονής, εφανέρωσαν ότι εσυμφώνησαν εν τω μεταξύ των να μείνη η ρηθείσα Αικατερίνη συγκαταθέσει του συζύγου της, να βυζάνη το τέκνον του ρηθέντος Σερμπέτζη, όσον καιρόν ήθελεν έχη το τέκνον ανάγκην από βυζάστραν, δίδων προς αυτήν ο προμνησθείς Σερπέτζης ενενήκοντα δραχμάς, δύο φορέματα και παπούτζια ...προς τούτοις δίνει προς αυτήν ο κύριος Σερμπέτζης δια το μικρόν τέκνον της δια μόνον εν έτος, οκτώ δραχμάς, δύο οκάδες έλαιον και δύο οκάδες ρύζι...¹

* Δικηγόρος.

1. Συμβόλαιο 154/24-8-1835. (αρχείο Λάζαρου Θεόφιλου).

Εκτός από μωρομάνες, και χήρες με ορφανά ανήλικα, ξενιτεύονταν για να εργασθούν και ως νταντάδες. Ένα περιστατικό ευτράπελο και πικρό συνάμα μου αφηγήθηκε μια γυναίκα χήρα, που είχε πάρει μαζί της την μικρή της κόρη στο σπίτι που θα εργαζόταν ως νταντά. Ζήτησε από την κυρία του σπιτιού να κάνει μικροδουλειές το κοριτσάκι της, να μην τους είναι βάρος και να προσθέτει στο εισόδημα. Ένα μεσημέρι, αφού τα αφεντικά έφαγαν, ζήτησε η κυρία από την μικρή Μαρία να μαζέψει από το τραπέζι τα πιάτα και να τα πλύνει. Η μικρή γύρισε κοίταξε την κυρία και είπε: εσείς τσουρία που εφέετε να πλύνετε τσαι τα πιάτα. Ανυπόκριτος αυθορμητισμός, που έσπαγε κόκκαλα.

Την περίοδο 1900-1920 είχαν εγκατασταθεί στην πόλη πολλές οικογένειες από την Απειρανθο και από όσο γνωρίζω από γράμμα του προπάππου μου γύρω στο 1890 υπήρχαν Φιλωτίτικες οικογένειες με εστιατόρια στο Φανάρι (Σουλής Αναστάσιος εν Φαναρίω, γράμμα) ασκώντας και άλλα επαγγέλματα. Δεν γνωρίζω όμως για παραμάνες ή νταντάδες.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα περιορίζεται η μετανάστευση προς την Ανατολή και οι Ναξιώτισσες από το 1890 στρέφονται κυρίως προς την ανερχόμενη πλέον Αθήνα όπου βρίσκουν δουλειά ως νταντάδες, παραμάνες και υπηρεσίες.

Θηλάστρια, τροφός παραμάνα, ή βυζάχτρα ή βυζάστρα είναι λέξεις που δεν υπάρχουν πλέον στο καθημερινό λεξιλόγιό μας, αλλά κάποτε πρωταγωνιστούσαν στη ζωή του Ελληνικού λαού, ιδιαίτερα δε το φαινόμενο είχε πάρει σημαντικές διαστάσεις στην Αθήνα από τότε που ορίστηκε ελληνική πρωτεύουσα μέχρι την δεκαετία του 1930.

Στα τέλη της Βασιλείας του Όθωνα, βρίσκομε οργανωμένες προσπάθειες, για την αναζήτηση θηλαστριών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 επιστρατεύονται αστυνομικοί κλητήρες, οι οποίοι παίρνουν και προμήθεια, για κάθε καλή θηλάστρια, ενώ όσες παρουσίαζαν καλοδιατηρημένα παιδιά εισπράττουν ιδιαίτερη αμοιβή.

Κύριοι τόποι προέλευσής τους ήταν τα νησιά των Κυκλάδων, όπως η Άνδρος κυρίως όμως η Νάξος. Υπάρχει λοιπόν άνθιση του επαγγέλματος του προμηθευτού θηλαστριών και νταντάδων, όπως ο Εβραίος που αναφέρω. Τις περιζήτητες παραμάνες και νταντάδες της Νάξου, αναζητούσαν και μέσω αγγελιών σε εφημερίδες. «Νταντά κατά προτίμησιν εκ Νάξου πεπειραμένη διά νεογέννητον» εφ. *Τα Νέα*². Ο καθηγητής - φροντιστής Ηλίας Τσαπέκης στην οδό Μπενάκη ζητούσε νταντά ειδικά από το Φιλώτι (προσωπική εμπειρία) διότι αγαπούσαν τα παιδιά και ήταν ιδιαιτέρως καθαρές.

Το 1922 αλλά και τα χρόνια πριν από την κήρυξη του πολέμου του 40 βρίσκουμε στην Αθήνα πολλές Ναξιώτισσες να δουλεύουν ως παραμάνες και νταντάδες, με μεγάλη φήμη για την εργατικότητα και την τιμιότητά τους.

Τα προτερήματα αυτά που τις έκαναν περιζήτητες, τους έδωσαν δυνατότητα να συμβάλουν στην οικονομία της οικογένειάς τους αλλά και στην οικονομική και κοινωνική ανέλιξη της Ναξιώτικης κοινωνίας. Έφεραν, πολλά χρήματα κυρίως χρυσές λίρες. Εκτός από το μισθό που έπαιρναν οι παραμάνες και οι νταντάδες που εθεωρούντο καλές και ήταν 80 με 100 δραχμές μηνιαίως, ποσό ικανοποιητικό για τα μέτρα της εποχής, είχαν και τα τυχερά τους. Έβγαλε το πρώτο δοντάκι το παιδί, μία λίρα στην νταντά, είτε την πρώτη του λεξούλα, μία λίρα στην νταντά. Έκανε το πρώτο του βήμα μία λίρα στην νταντά. (αφήγηση Ειρήνης Φραγκούλη). Η αλήθεια είναι ότι οι νταντάδες και οι παραμάνες τρέφονταν καλά και ντύνονταν καλά, μάλιστα, σύμφωνα με την ρώσικη μόδα, φορούσαν άσπρα ρούχα και μπιρμπιλίτσες κόκκινες γύρω από την ποδιά τους.

Με τα χρήματα που με ιδρώτα και αγώνα έβγαζαν, αγόραζαν κτήματα στο χωριό τους,

2. Φύλλο 11/5/1971, σ. 8.

ανακαίνιζαν τα παλιά τους σπίτια καταστρέφοντας, δυστυχώς, την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Έκαναν αγορές ακόμα και στην Αθήνα για τα παιδιά τους. Τα παιδιά τους, στο σχολείο ήταν τα πιο καλοντυμένα και αυτά που είχαν καινούρια τετράδια και βιβλία. Η δε δερμάτινη τσάντα με την απίθανη μυρωδιά της (μύριζε το δέρμα) ήταν μόνιμος καημός όλης της τάξης. Σκοπός εξ άλλου του ξενιτεμού τους ήταν να μαζέψουν χρήματα για να βελτιώσουν τη ζωή τους και τη ζωή της οικογένειάς τους. Η οικονομική συμβολή, στην οικογένεια και την τοπική κοινωνία ήταν πολύ μεγάλη. Μέσα στο οικονομικό πλαίσιο θεωρούμε και τον οικιακό εξοπλισμό.

Στο Φιλώτι, απ' όσο γνωρίζω, υπάρχουν υπέροχα έπιπλα και χρηστικά αντικείμενα (μαγκάλια, πορσελάνες, λαβομάνα από αλάβαστρο) προερχόμενα από την Πόλη και την Αθήνα, συνήθως δώρα, από τις οικογένειες, που οι γυναίκες μας εργάστηκαν κυρίως ως νταντάδες.

Οι παραμάνες και οι νταντάδες αν και αγράμματες συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό, στην παιδαγωγία των παιδιών και, μην το θεωρήσετε υπερβολή, και των γονέων τους.

Στην αρχαία Ελλάδα την ονόμαζαν τροφό την παραμάνη. Αυτή ήταν υπεύθυνη για τα πρώτα χρόνια του παιδιού αφού έφερε το βάρος διαφόρων υποχρεώσεων, από το θηλασμό μέχρι την ηθική διαπαιδαγώγηση. Στις *Χοηφόρες* του Αισχύλου (746-761) η τροφός αναπολεί με αγάπη τις φροντίδες που προσέφερε στον Αγαμέμνονα και είναι γνωστό από την *Οδύσσεια*, ότι η τροφός του Οδυσσέα Ευρύκλεια αναγνώρισε μετά είκοσι χρόνια το αγαπημένο της παιδί³. Ακόμα και ο Σωκράτης στην φυλακή, ασχολείται με στιχουργία μύθων που η τροφός του, του έλεγε στην παιδική του ηλικία⁴.

Στη σύγχρονη Ελλάδα οι Ναξιώτισσες νταντάδες και παραμάνες αφού σ' αυτές αναφέρουμε, θεωρούσαν ευλογία την επαφή με τα παιδιά. Τις γέμιζαν συναισθηματικά αφού τους έλειπαν τα δικά τους. Ήταν γυναίκες αγράμματες με ψυχική μόρφωση. Το μητρικό ένστικτο τις έκανε υπεύθυνα άτομα, ανοιχτά, καλοπροαίρετα, εγκάρδια, στοργικά.

Ο δεσμός που αναπτύσσεται μεταξύ νταντάς-παραμάνας, παιδιού, είναι άριστος. Εξασφαλίζει την ομαλή συναισθηματική και ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού. Σημαντικός παράγοντας για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού είναι και σχέση των συζύγων. Πάνω σ' αυτό πολλές νταντάδες έκαναν «διατριβή» και αθόρυβα γινόντουσαν συνδεδεμένοι κρίκοι μιας αρμονικής συμβίωσης. Πίστευαν πως τα σφάλματα που οφείλονται στην επιθυμία είναι βαρύτερα από αυτά που οφείλονται στο θυμό (Θεόφραστος) γι' αυτό και η νταντά επέλεγε ο κύριός της να σφάλει από θυμό και όχι από επιθυμία. Γιατί κάτι που δεν σε κάνει χειρότερο άνθρωπο, πώς μπορεί να σου κάνει χειρότερη την ζωή; (Μάρκος Αυρήλιος) (ιστοριούλα με το παιδί)

Τα παιδιά αγαπούσαν την παραμάνη, γιατί με το θηλασμό δημιουργείται ψυχικός δεσμός ανάμεσα στο βρέφος και σ' αυτήν και είναι το πρώτο στάδιο της κοινωνικοποίησής τους.

Επίσης αγαπούσαν πολύ την νταντά τους, η οποία, πρόσεχε όλες τις αντιδράσεις των, και αντιλαμβάνονταν τα μηνύματα του παιδιού, που δεν μπορούσε να τα πει λεκτικά.

Βλέπει τις ικανότητες του, και το συμβουλεύει με τον απλοϊκό αλλά γεμάτο ενδιαφέρον για το παιδί τρόπο της.

Στην παιδαγωγία της ανήκει κυρίως η αφήγηση διαφόρων ιστοριών από την πατρίδα της, και χιουμοριστικά-ευτράπελα τραγουδάκια, όπως ...και ντε μουλάρι κόκκινο και ντε μουλάρι μαύρο, να πάμενε στο Δανακό να κάμωμε ντο γάμο. (Αφήγηση Ευαγγελίας Λιοφάγου, η οποία ήταν 35 χρόνια νταντά).

3. *Ιστορικά θέματα*, τεύχος 14.

4. Πλάτων, *Φαίδρος* 616.

Παιδαγωγία όμως διαμορφώνει η νταντά και στα δικά της παιδιά, που είναι μακριά. Προσπαθεί να μεταφέρει τη γνώση που βλέπει και ακούει να παίρνουν τα παιδιά που νταντεύει, στα δικά της στη Νάξο στέλνοντάς την με τα αποδοσίδια. Από τα παιδιά των νταντάδων της Αθήνας γνωρίσαμε για πρώτη φορά την περίφημη *"Διάπλαση των παιδών"*, του Ξενοπούλου, τον *Μπάρμπα Στάθη* του Λέοντος Μελά, τα κλασικά εικονογραφημένα, όπως οι *Άθλιοι του Ουγκώ*, *Η Καλύβα του Μπαρμπα Θωμά*, το *Ουδέν νεώτερον από το Δυτικό μέτωπο*, την *Παναγία των Παρισίων*, τον *Άνθρωπο που Γελά*. Επίσης, τον *Μικρό Ήρωα*, το *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα* του Λουντέμη και ένα σωρό άλλα βιβλία απλησίαστα στο πενιχρό μας βαλάντιο, τα οποία πήγαιναν από χέρι σε χέρι και γινόμαστε όλα τα παιδιά κοινωνοί ενός άλλου κόσμου, του κόσμου του βιβλίου. Το οφείλαμε και το οφείλουμε στις κουρασμένες γυναίκες του νησιού μας.

Στην παιδαγωγία ενυπήρχε και ο περίπατος στον καθαρό αέρα. Στο Ζάππειο συναντούσε ο περιπατητής παρέες από Ναξιώτισσες νταντάδες τις οποίες ξεχώριζε, από τα πεντακάθαρα αστραφτερά ρούχα, κατάλευκα και άψογα σιδερωμένα. Χαμογελαστές και πρόσχαρες ντάντευαν με πραγματική αγάπη τα ξένα παιδιά. Τα προστάτευαν, τα ψυχαγωγούσαν και μπορούμε να ισχυρισθούμε, πως, βασικά στοιχεία που διαμόρφωναν χαρακτήρα των μικρών παιδιών ήταν η μετάδοση σ' αυτά, από τις νταντάδες, της μουσικής (τραγούδι) και χορευτικής (νταντάνισμα) παράδοσης της πατρίδας των. Η παιδαγωγία της, ωφελούσε, γιατί σκεπτόταν πως η ζωή είναι πόλεμος και ταξίδι σε τόπο ξένο...

Η παιδαγωγία της έπιανε τόπο, γιατί είχε σκέψεις καλές, καλοπροαίρετες χωρίς άσκοπο και μάταιο ειρμό, χωρίς φθόνο και καχυποψία γιατί καταγινόταν, μόνο με ό,τι αφορά τα δικά της καθήκοντα και η προσφορά της είχε αξία. Ήταν αβίαστα εναρμονισμένη με την μοίρα της. Ζούσε σωστά στο πλούσιο σπίτι, όπως και στο φτωχικό της. Είχε επίγνωση η αγράμματη νταντά ότι οι πράξεις της θα έχουν κοινωνικό αντίκτυπο.

Την αξία της ανατροφής στο σπίτι έμμεσα τονίζει ο Αριστοτέλης. Επιπλήττει τους γονείς που στέλνουν νωρίς τα παιδιά τους σχολείο. Αναφέρει ότι τα επτά πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού πρέπει να είναι στο σπίτι.

Πρέπει να αναφέρομε εδώ την συνεισφορά της παραμάνας και στην υγεία των παιδιών. Από το 100 έως το 150 μ.Χ ο Γαληνός αναφέρεται στην καθαριότητα, την φροντίδα και την διατροφή των νεογνών. Η εκπληκτική σημερινή ανακάλυψη για την αξία του μητρικού θηλασμού είναι διαπίστωση της εποχής εκείνης και μάλιστα αναφέρει εντυπωσιακά: "Αν η μητέρα δεν έχει γάλα θα πρέπει το παιδί να το θηλάσει κάποια τροφός (παραμάνα). Η καλή τροφός θα πρέπει να έχει κάνει αρκετούς τοκετούς. Οι μαστοί της και οι θηλές της να μην είναι υπερμεγέθεις. Ν' αγαπά τα παιδιά και να μην εκνευρίζεται. Ν' αποφεύγει την συχνή σεξουαλική επαφή και το κρασί". Σήμερα θα λέγαμε το τσιγάρο. Καλό είναι, συμπληρώνεται, να είναι και ελληνικής καταγωγής για να μπορεί άνετα το παιδί να μαθαίνει την ελληνική γλώσσα. (*Αρχείο Γιάννη Γιαμούρη, παιδιάτρου*)

Όλα όσα αναφέρω ανωτέρω είναι θετικά και πραγματικά. Ας μην έχουμε όμως ψευδαισθήσεις. Οι παραμάνες και οι νταντάδες στην ξενιτειά ήταν μέσα σε χρυσό κλουβί με την θέλησή τους βέβαια, αλλά το δικό τους πουλί ήταν ελεύθερο με κελάηδημα παραπονεμένο και πολλές φορές θυμωμένο και πληγωμένο στην Νάξο.

Το παιδάκι, που στον πρόλογο έκλαιγε το φευγιό της μάνας μεγάλωσε. Εκείνη πάντα με πόνο το θυμόταν. Πολλές φορές οι σκέψεις της, της έφερναν φόβο. Για να απαλύνει τις ενοχές της και να γλυκάνει την πίκρα της απουσίας της, έστελνε συνέχεια αποδοσίδια⁵.

5. Δέματα, με χρηστικό περιεχόμενο, που μετέφεραν από (και προς) το νησί οι ταχυδρόμοι-μεταφορείς της εποχής.

Πλησίαζαν Χριστούγεννα. Ένα βράδυ με φεγγάρι στη λείψη (κατά τη φάση που οπτικά αρχίζει να λιγοστεύει) όπως εκείνη τη σκληρή βραδιά, ήρθε τ' αποδοσίδι. Το άνοιξε η γιαγιά. Για δεξ θιατέρα μου, τι σούπεψε η μάνα. Μέχρι και λουστρίνια παπούτσια, για τη βραδιά τω Χριστουγέννω. Για δεξ, θιατέρα μου, κόκκινα κιόλας λάμπουνε σαν τ' άσπρα. Το κορίτσι τα κοίταξε σιωπηλά. Η καρδιά του χτυπούσε τόσο, που πόνεσε το κεφάλι του και το μυαλό του θόλωσε. Άρπαξε τα παπούτσια και πριν προφθάσει η γερόντισσα να την εμποδίσει, τα φόρεσε, έσπρωξε την πόρτα και σαν να έβλεπε φάντασμα φώναξε με στριγγιλιά φωνή. Εσέ-να θέλω κι όχι τα παπούτσια. Έτρεχε πάνω κάτω στο καλντερίμι χτυπώντας τα λουστρινένια παπούτσια στις πέτρες, καταστρέφοντάς τα. Τα δάκρυα έτρεχαν ποτάμι από τα μάτια της γιαγιάς που καταλάβαινε. Μόνο ο γείτονας που πήρε είδηση τι γινόταν και αδιάφορος γι' αυτό ψιθύρισε. "Ω και κρίμα το λουστρίνι, η γυαλάδα ντου να σβήνει".

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:
ΔΙΚΑΙΟ, ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 20^ο ΑΙΩΝΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΓΑΒΑΛΑΣ*

Εισαγωγή

Δημογραφικές και ανθρωπολογικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι οι γαμήλιες πρακτικές (πρότυπα γάμου) στην Ελλάδα επεδείκνυαν εξαιρετική ποικιλομορφία, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Οι Κυκλάδες ακολουθούσαν διαφορετικό πρότυπο γάμου από την ηπειρωτική Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1980¹. Ακόμα και μέσα στις Κυκλάδες όμως είναι πιθανόν να υπήρχαν διαφορές από νησί σε νησί όσον αφορά τα πρότυπα γάμου. Εδώ εξετάζουμε το πρότυπο γάμου της Νάξου, η οποία είχε την εξής ιδιομορφία: λόγω του μεγέθους της και της γεω-μορφολογίας της δεν είχε αναπτύξει την αλιεία και τη ναυτιλία στο βαθμό που την είχαν αναπτύξει τα υπόλοιπα Κυκλαδονήσια. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού της απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας (γεωργία-κτηνοτροφία) και αυτός πιθανολογούμε ότι είναι ο κύριος λόγος για όποιες διαφορές παρατηρούνταν στο πρότυπο γάμου από τις υπόλοιπες Κυκλάδες.

Η μελέτη των προτύπων γάμου από δημογραφική άποψη σημαίνει την διερεύνηση τριών παραμέτρων:

- Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο κατά φύλο (επειδή στους περισσότερους πληθυσμούς η ηλικία γάμου των ανδρών διαφέρει από αυτή των γυναικών). Η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο καθόριζε σε παλιότερες κοινωνίες τον τελικό αριθμό απογόνων του ζευγαριού και εξαρτάτο από πολιτιστικούς και οικονομικούς παράγοντες.
- Ποσοστό οριστικά αγάμων κατά φύλο. Οριστικά άγαμοι θεωρούνται συμβατικά αυτοί που μέχρι τα 50 έτη τους παραμένουν άγαμοι. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων δείχνει την «έκταση» του γάμου, το πόσο καθολικός ήταν δηλαδή ο θεσμός του γάμου και εξαρτάται από δημογραφικούς και κοινωνικούς παράγοντες.
- Ηλικιακή διαφορά των συζύγων. Θεωρείται και ως δείκτης ισότητας των δύο φύλων. Σε κοινωνίες που η θέση της γυναίκας είναι υποδεέστερη συνήθως η ηλικιακή διαφορά των συζύγων είναι μεγάλη.

Τα πρότυπα γάμου εξετάζονται εδώ υπό το πρίσμα της τυπολογίας του Petter Laslett². Ο Laslett χώρισε την Ευρώπη σε τέσσερις περιοχές κάθε μία από τις οποίες αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο τρόπο οικιακής οργάνωσης. Αυτές οι τέσσερις περιοχές, οι οποίες είναι αρκετά ασαφείς ως προς τα γεωγραφικά τους όρια, τιτλοφορούνται «Δυτική», «Κεντροδυτική», «Μεσογειακή» και «Ανατολική». Παρόλο που αυτή η κατάταξη αναφέρεται κυρίως σε δομές νοικοκυριών, μπορούμε να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες για τα πρότυπα

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

1. V. S. Gavalas, "Marriage patterns in Greece during the twentieth century", *Continuity and Change* 23: 3 (2008) σ. 509-529. V. Hionidou, "Nineteenth century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861-1879", *Continuity and Change* 14:3 (1999) σ. 403-427.
2. P. Laslett, "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared", στον τόμο R. Wall (επιμ.), *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge 1983, σ. 513-563.

γάμου. Ως εκ τούτου, "Δυτικό" πρότυπο είναι αυτό που ο John Hajnal³ περιέγραψε ως «Ευρωπαϊκό» και κυριάρχησε στη Δυτική Ευρώπη από το 17ο αιώνα τουλάχιστον, μέχρι τις αρχές του 20ού. Η ιδιομορφία αυτού του προτύπου έγκειται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι εισέρχονταν στον έγγαμο βίο σε σχετικά μεγάλη ηλικία (κατά μέσο όρο πάνω από 23 για τις γυναίκες) και υπήρχε ένα υψηλό ποσοστό (πάνω από 10%) και των δύο φύλων που έμεναν οριστικά άγαμοι. Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων ήταν μικρή σε αυτό το πρότυπο.

Το «Κεντροδυτικό» πρότυπο ήταν παρόμοιο με το «Δυτικό» με τη διαφορά ότι υπάρχουν περισσότερες εκτεταμένες και σύνθετες οικογένειες. Το «Μεσογειακό» πρότυπο γάμου χαρακτηριζόταν από μικρή ηλικία κατά το γάμο για τις γυναίκες, υψηλή για τους άντρες, μεγάλη ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων, υψηλό ποσοστό χηρών οι οποίες συνήθως δεν ξαναπαντρεύονται, και συνολικά χαμηλό ποσοστό οριστικά αγάμων. Το «Ανατολικό» πρότυπο έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με το «Μεσογειακό» αλλά με μια βασική διαφορά. Η ηλικία κατά το γάμο ήταν μικρή και για τους άντρες και για τις γυναίκες και η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων μικρή. Κατά τα άλλα το ποσοστό των οριστικά ανύπαντρων ήταν χαμηλό, όπως και στο «Μεσογειακό» πρότυπο και οι χήρες, αν και αναλογικά λιγότερες, συνήθως δεν ξαναπαντρεύονταν.

Όταν ο Laslett πρότεινε την παραπάνω τυπολογία το «Δυτικό» πρότυπο και η παραλλαγή του, το «Κεντροδυτικό» είχαν μελετηθεί σχετικά καλά και είχαν εδραιωθεί στη συνείδηση των μελετητών ως ο κανόνας στη Βορειοδυτική Ευρώπη πριν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Αντιθέτως, η διατύπωση της θεωρίας για το «Μεσογειακό» και το «Ανατολικό» πρότυπο οικιακής οργάνωσης βασιζόταν σε λίγες μόνο περιπτώσεις του 18ου αιώνα από την Ιταλία και την Ευρωπαϊκή Ρωσία, οι οποίες περιπτώσεις αντιπροσώπευαν το «Μεσογειακό» και το «Ανατολικό» πρότυπο αντίστοιχα. Αργότερα έγινε κατανοητό ότι τα χαρακτηριστικά αυτών των προτύπων, και κυρίως του «Μεσογειακού», είναι πολύ ρευστά και ότι η τυπολογία του Laslett δεν είναι τίποτα άλλο από μία αδρή γενίκευση. Αυτό τονίστηκε σε πρόσφατες έρευνες που αναφέρονται στην Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιταλία και την Ελλάδα, οι οποίες αποκάλυψαν μεγάλη ποικιλομορφία σε αυτές τις περιοχές όσον αφορά τη δομή του νοικοκυριού και τα πρότυπα γάμου (βλ. για παράδειγμα Reher, 1990, Kertzer & Brettell, 1987, Hionidou, 1999, Gavalas, 2008)⁴.

Στην περίπτωση της Ελλάδας έχει παρουσιαστεί σε παλιότερες μελέτες το πρότυπο γάμου των Ιονίων νήσων, των Κυκλάδων, και της Ελλάδας ως σύνολο⁵. Στην παρούσα μελέτη εξετάζουμε το πρότυπο γάμου της Νάξου, σε σύγκριση με αυτό των λοιπών Κυκλάδων και της Ελλάδας, για να δούμε αν οι διαφορές της Νάξου όσον αφορά την οικονομία της και τη γεωμορφολογία της σε σχέση με τα υπόλοιπα Κυκλαδονήσια, αντανακλώνται και στο πρότυπο γάμου.

3. J. Hajnal, 'European marriage patterns in perspective', στον τόμο D. V. Glass and D.E.C. Eversley (επιμ.), *Population in History. Essays in Historical Demography*. Edward Arnold, London 1965, σ. 101.
4. D.S. Reher, *Town and country in pre-industrial Spain: Cuenca, 1540-1870*, Cambridge University Press, Cambridge 1990. I.D. Kertzer and C. Brettell "Advances in Italian and Iberian family history", *Journal of Family History*, 12 (1987), σ. 87-120. V. Hionidou, "Nineteenth century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861-1879", *Continuity and Change* 14:3 (1999) σ. 403-427. V. S. Gavalas, "Marriage patterns in Greece during the twentieth century", *Continuity and Change* 23: 3 (2008) σ. 509-529.
5. V. S. Gavalas, "Marriage patterns in Greece during the twentieth century", *Continuity and Change* 23: 3 (2008) σ. 509-529.

Μέθοδοι και δεδομένα

Όλα τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν για να σκιαγραφήσουν τα πρότυπα γάμου, έχουν ληφθεί από τις ελληνικές απογραφές πληθυσμού⁶. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε σε τρία γεωγραφικά επίπεδα: την Ελλάδα ως σύνολο, τις Κυκλάδες χωρίς τη Νάξο, και τη Νάξο η οποία δεν περιλαμβάνει μόνο την ομώνυμη νήσο, αλλά και γειτονικά νησιά, των οποίων ο αριθμός διαφέρει από απογραφή σε απογραφή ανάλογα με τις διοικητικές διαιρέσεις. Οι διοικητικές διαιρέσεις στην Ελλάδα αλλά και τα όρια της κάθε διοικητικής μονάδας δυστυχώς μεταβάλλονται συνεχώς με αποτέλεσμα τα όρια των επαρχιών (οι οποίες καταργήθηκαν το 1997), των δήμων και των δημοτικών διαμερισμάτων να διαφέρουν από τη μια απογραφή στην άλλη.

Ένα σημαντικό μεθοδολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε στην προσπάθεια να σκιαγραφήσουμε το πρότυπο γάμου της Νάξου είναι το εξής: οι ελληνικές απογραφές του 1907, 1920 και 1928 αναλύουν τον πληθυσμό κατά φύλο, ηλικία και οικογενειακή κατάσταση μέχρι και επίπεδο Επαρχίας (Επικράτεια, Γεωγραφικό Διαμέρισμα, Νομός, Επαρχία). Σε μικρότερο διοικητικό επίπεδο αναλύουν τον πληθυσμό στις παραπάνω κατηγορίες (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση) μόνο για Δήμους και κοινότητες με πληθυσμό 10.000 κατοίκων και άνω. Δεδομένου ότι στη Νάξο εκείνη την εποχή δεν υπήρχε κανείς Δήμος με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων και δεδομένου ότι μέχρι το 1944 η Επαρχία Νάξου περιλάμβανε και την Πάρο και την Αντίπαρο (οι οποίες εκείνη τη χρονιά συνέστησαν ξεχωριστή επαρχία, την Επαρχία Πάρου), όλοι οι δείκτες που υπολογίσαμε για τη Νάξο για το 1907, το 1920 και το 1928, περιλαμβάνουν και την Πάρο. Με άλλα λόγια εξαιτίας της μη δημοσίευσης όλων των αποτελεσμάτων των απογραφών της εποχής σε μικρά διοικητικά επίπεδα (μικρούς Δήμους και Κοινότητες) δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε την Πάρο από τη Νάξο όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το προπολεμικό πρότυπο γάμου που περιγράφουμε για τη Νάξο να είναι αλλοιωμένο καθώς περιλαμβάνει και τον πληθυσμό της Πάρου. Σκέψεις και υποθέσεις για το προς ποια κατεύθυνση μπορεί να είναι αυτή η αλλοίωση (π.χ. υψηλότερα ποσοστά οριστικά αγάμων ή μεγαλύτερη ηλικία κατά τον γάμο) διατυπώνονται σε άλλο σημείο αυτού του άρθρου.

Οι μεταπολεμικές απογραφές, αυτές του 1951, 1961 και 1971 δεν αναφέρουν την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού κατά ηλικία σε επίπεδο Επαρχίας και επομένως δεν έχουμε τη δυνατότητα να υπολογίσουμε τις μεταβλητές που συνιστούν το πρότυπο γάμου όσον αφορά τη Νάξο. Αντιθέτως οι απογραφές από το 1981 και εξής αναφέρουν την οικογενειακή κατάσταση κατά φύλο και ηλικία στο διοικητικό επίπεδο που είναι απαραίτητο ώστε να υπολογίσουμε τις ζητούμενες μεταβλητές για τη Νάξο.

6. Ministère de l'Intérieur. Service du Recensement. *Résultats statistiques du recensement général de la population effectuée le 27 Octobre 1907*, Imprimerie Nationale, Athènes 1909, 2 vols. *Statistique Générale de la Grèce. Recensement de la population de la Grèce au 19 décembre 1920/1 janvier 1921*, Imprimerie Nationale, Athènes 1928, 6 vols. *Statistique Générale de la Grèce. Résultats statistique du recensement de la population de la Grèce du 15-16 Mai 1928*, Athènes 1933, 6 vols. *Statistique Nationale de la Grèce. Population de la Grèce au recensement du 7 Avril 1951*, Imprimerie Nationale, Athènes 1955-1961, 3 vols. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1962-1967, 3 vols. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1973, 3 vols. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 5ης Απριλίου 1981, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1984. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 17ης Μαρτίου 1991, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1998, 6 vols. URL: <http://www.statistics.gr/Athena2001/Athena2001.asp>. [Results of the population and housing census of 18 March 2001].

Η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο υπολογίζεται εδώ από τα δεδομένα των απογραφών πληθυσμού σύμφωνα με τη μέθοδο που επινόησε ο J. Hajnal και είναι γνωστή ως SMAM (Singulate Mean Age at Marriage)⁷. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων υπολογίζεται επίσης από τα δεδομένα των απογραφών. Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων υπολογίζεται ως η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των ανδρών μείον τη μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών (SMAM ανδρών μείον SMAM γυναικών). Γίνεται κατανοητό ότι η μέση ηλικία γάμου και τα ποσοστά οριστικά αγάμων έχουν υπολογιστεί για κάθε φύλο ξεχωριστά γιατί συνήθως (και σίγουρα στους πληθυσμούς που εξετάζουμε) η ηλικία γάμου είναι μεγαλύτερη για τους άνδρες.

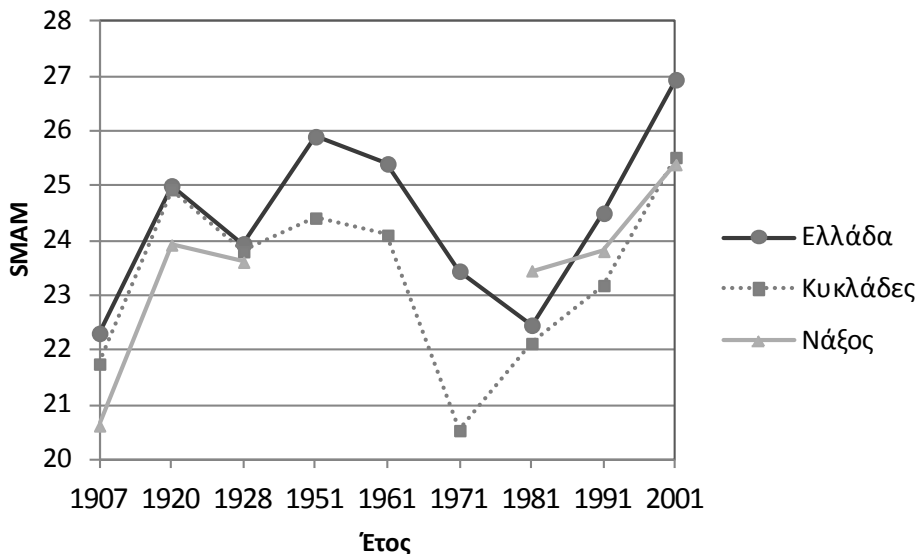
Εκτός από τις ως άνω αναφερόμενες τρεις βασικές μεταβλητές του προτύπου γάμου (SMAM, ποσοστό οριστικά αγάμων και ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων), χρησιμοποιούμε και ένα δείκτη διαθεσιμότητας συντρόφων για να εξηγήσουμε τα κατά φύλο διαφορικά ποσοστά οριστικά αγάμων. Αυτός είναι η αναλογία των φύλων στις νυμφεύσιμες ηλικίες, δηλαδή πόσοι άνδρες ηλικίας 20-49 ετών αντιστοιχούν σε 100 γυναίκες 15-44 ετών.

Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο

Στο σχήμα 1 κανένas από τους τρεις εξεταζόμενους πληθυσμούς δεν επιδεικνύει ηλικία γάμου των γυναικών που να συμφωνεί αυστηρά με το μεσογειακό πρότυπο. Για το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών είναι πολύ υψηλή για τα μεσογειακά πρότυπα, με εξαίρεση τη Νάξο το 1907. Οι γυναίκες στη Νάξο το 1907, όταν γίνονταν πρώτη φορά νύφες ήταν κατά μέσο όρο 20,6 ετών ενώ στις υπόλοιπες Κυκλάδες ήταν ένα τουλάχιστον χρόνο μεγαλύτερες (21,7) και στην Ελλάδα ως σύνολο ήταν 1,7 χρόνια μεγαλύτερες. Γενικά η Νάξος, συγκριτικά με την Ελλάδα και τις υπόλοιπες Κυκλάδες, επιδεικνύει την χαμηλότερη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Παρόλα αυτά, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, και πιο πολύ όσο πλησιάζουμε στο τέλος του, η ηλικία κατά το γάμο συγκλίνει στους τρεις πληθυσμούς και οι περιφερειακές διαφορές ελαχιστοποιούνται.

7. J. Hajnal, 'Age at marriage and proportion marrying', in *Population Studies*, 7 (1953), σ. 111-136.

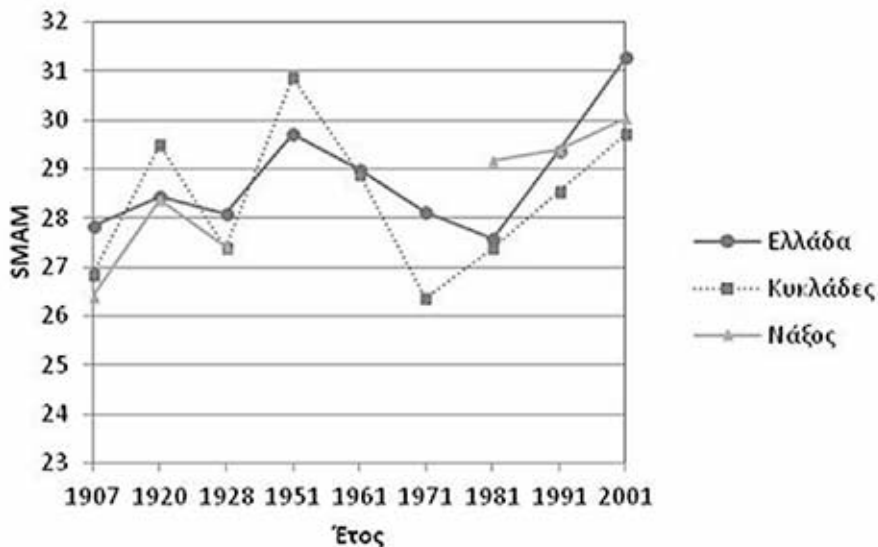
Σχήμα 1: Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών (SMAM). Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος. 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των ανδρών (σχήμα 2) στους τρεις πληθυσμούς που εξετάζουμε κυμαίνεται από 26 μέχρι 31 έτη. Η Νάξος έχει και στην περίπτωση των ανδρών τη χαμηλότερη ηλικία γάμου τουλάχιστον στις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτό άλλαξε τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα όπου η Νάξος, επιδεικνύει υψηλότερη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τις Κυκλάδες ως σύνολο και στους άνδρες και στις γυναίκες.

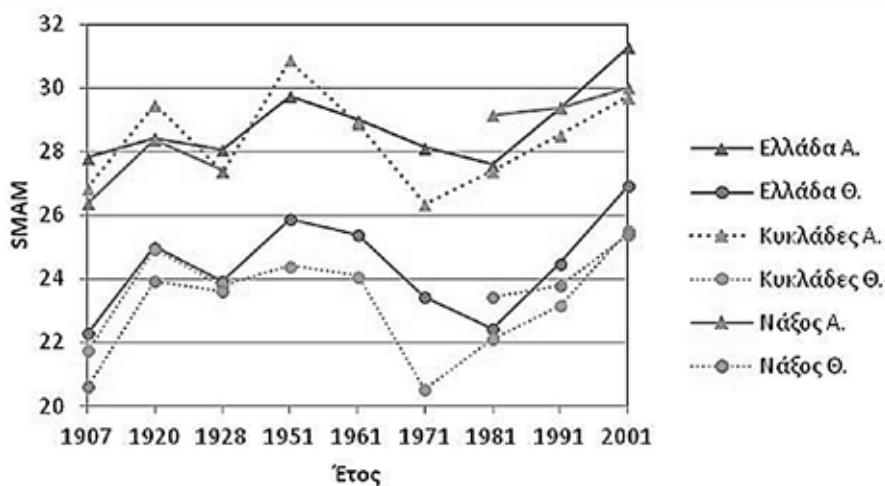
Σχήμα 2: Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των ανδρών. Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος. 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Σχεδιάζοντας την ηλικία του πρώτου γάμου ανδρών και γυναικών σε ένα σχήμα (σχήμα 3) μπορούμε να παρατηρήσουμε αν η εξέλιξη της ηλικίας πρώτου γάμου ακολουθεί διαχρονικά την ίδια τάση και τις ίδιες διακυμάνσεις για τα δύο φύλα. Οι δύο ημερομηνίες που επιδεικνύουν ακραίες τιμές (1920 και 1951) δεν είναι αντιπροσωπευτικές της μέσης ηλικίας γάμου κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Μία αύξηση της ηλικία γάμου παρατηρείται μετά από περιόδους πολέμου, αντανακλώντας το γεγονός ότι πολλοί γάμοι, οι οποίοι είχαν αναβληθεί εξαιτίας του πολέμου, έλαβαν χώρα αμέσως μετά, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν. Ως εκ τούτου, η αυξημένη ηλικία γάμου που παρατηρείται γύρω στο 1920 μπορεί να αποδοθεί στην εξαιρετικά ταραγμένη δεκαετία 1912-1922, η οποία για την Ελλάδα σήμαινε μία δεκαετία συνεχών πολέμων. Αυτοί άρχισαν με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13), συνεχίστηκαν με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18) και τέλειωσαν με την Μικρασιατική εκστρατεία το 1919-1922. Η αύξηση της ηλικίας γάμου γύρω στο 1950 είναι πολύ πιθανόν να προκλήθηκε από τους αναβληθέντες γάμους των ετών 1940-49, όταν και πάλι επικρατούσαν συνθήκες που δεν ευνοούσαν τους γάμους (πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος πόλεμος) στην Ελλάδα.

Σχήμα 3: Ηλικία κατά τον γάμο των αγάμων. Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος; 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Μία πτώση στην ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη αυτής του 1970 συμπίπτει με μία παρόμοια τάση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Γενικά παρατηρούνται σημαντικές διακυμάνσεις στην ηλικία κατά το γάμο και στα δύο φύλα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι στους άνδρες οι διακυμάνσεις έχουν μικρότερο εύρος, ενώ στις γυναίκες μία ανοδική τάση από τη δεκαετία του 1980 και μετά είχε ως αποτέλεσμα η ηλικία κατά το γάμο των γυναικών στα τέλη του 20ού αιώνα να είναι η υψηλότερη στα τελευταία 100 χρόνια.

Ηλικιακή διαφορά των συζύγων.

Μία πρώτη παρατήρηση από τον πίνακα 1 είναι ότι η ηλικιακή διαφορά των συζύγων, κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου, ήταν μεγαλύτερη στις Κυκλάδες και τη Νάξο από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα οι άντρες ήταν κατά μέσο όρο, 4,4 έτη μεγαλύτεροι από τις συζύγους τους στην Ελλάδα, ενώ στις Κυκλάδες και τη Νάξο η διαφορά ηλικίας ανερχόταν στα 5 έτη. Οι Κυκλάδες παρουσιάζουν και την υψηλότερη διακύμανση στην ηλικιακή διαφορά των συζύγων, επιδεικνύοντας περιόδους όπου η ηλικιακή διαφορά ήταν, κατά μέσο όρο, εξαιρετικά μικρή (3,6 έτη το 1928) και αρκετά μεγάλη (6,5 έτη το 1951).

Πίνακας 1: Ηλικιακή διαφορά των συζύγων σε έτη. Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος. 1907-2001.

Έτος	Ελλάδα	Κυκλάδες	Νάξος
1907	5,5	5,1	5,8
1920	3,4	4,5	4,4
1928	4,1	3,6	3,8
1951	3,8	6,5	
1961	3,6	4,8	
1971	4,7	5,8	
1981	5,1	5,3	5,7
1991	4,9	5,4	5,6
2001	4,3	4,2	4,6
Average	4,4	5,0	5,0
Sd. Dev.	0,7	0,9	0,8

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

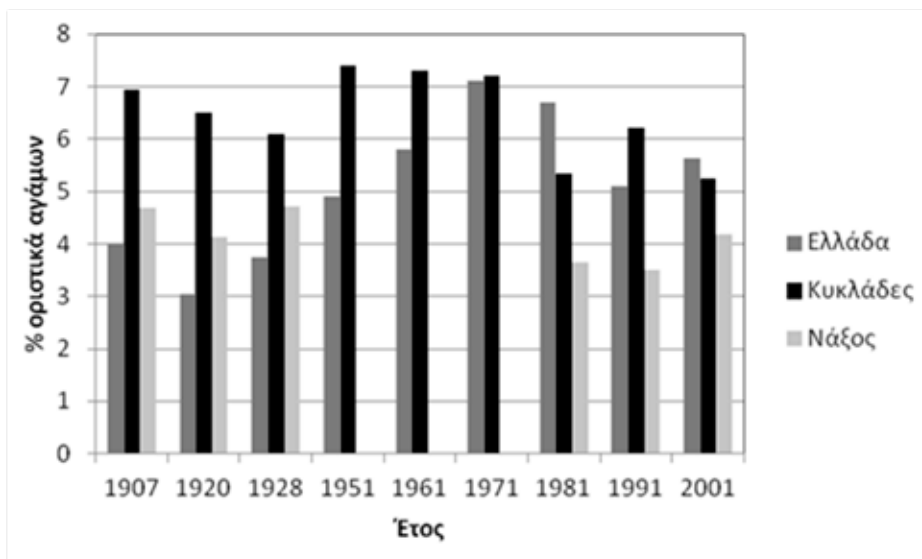
Στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα παρατηρείται μία σύγκλιση στην ηλικία γάμου ανδρών και γυναικών και στους τρεις εξεταζόμενους πληθυσμούς, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί η ηλικιακή διαφορά των συζύγων σε 3,5 έτη το 2011 στην Ελλάδα και σε 4,2 στις Κυκλάδες.

Μόνιμη αγαμία

Όσον αφορά την έκταση της μόνιμης αγαμίας των γυναικών το σχήμα 4 δείχνει ότι τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα η καθολικότητα του γάμου ήταν μεγαλύτερη στην Ελλάδα από ό,τι στα νησιά. Προκαλούν εντύπωση πάντως τα πολύ υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας που παρατηρούνται στις γυναίκες των Κυκλάδων. Η Νάξος αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση μεταξύ της Ελλάδας και των Κυκλάδων ως σύνολο. Τα ποσοστά οριστικής αγαμίας των γυναικών στη Νάξο στην προπολεμική περίοδο δεν φτάνουν ποτέ το 5%, ενώ στις Κυκλάδες κυμαίνονται από 6% μέχρι 7%. Ακόμα και πρόσφατα, στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι γυναίκες στη Νάξο έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας από τους εξεταζόμενους πληθυσμούς. Η διαφορά της Νάξου σε σχέση με τις υπόλοιπες Κυκλάδες ίσως να οφείλεται στον αγροτικό χαρακτήρα του νησιού. Στα υπόλοιπα νησιά μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού ήταν ναυτικοί, κάτι που ανέβασε τα ποσοστά αγαμίας τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Η Νάξος χάρη στη μεγάλη ενδοχώρα είχε αναπτύξει τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, οι ναυτικοί ήταν αναλογικά λιγότεροι

από τα άλλα νησιά των Κυκλάδων και τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας χαμηλότερα. Το 2001 το ποσοστό μόνιμης αγαμίας των γυναικών μόλις και μετά βίας ξεπέρασε το 4%.

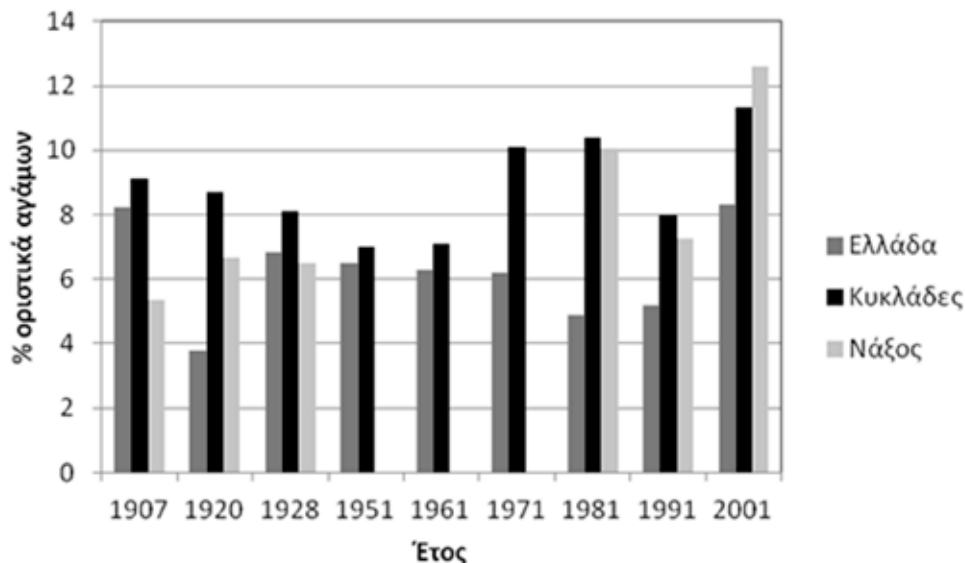
Σχήμα 4: Ποσοστά οριστικά άγαμων γυναικών μέχρι την ηλικία των 50. Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος. 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Σε γενικές γραμμές η μόνιμη αγαμία στους άνδρες ήταν συχνότερο φαινόμενο στις Κυκλάδες από ό,τι στην Ελλάδα ως σύνολο (σχήμα 5). Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της Νάξου προπολεμικά, όπου οι άνδρες παρουσιάζουν σχετικά χαμηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας, μεγαλύτερα όμως από αυτά των γυναικών. Η μη ενασχόληση των Ναξιωτών με τη ναυτιλία ίσως εξηγεί τα χαμηλά ποσοστά αγαμίας, όπως προαναφέρθηκε.

Σχήμα 5: Ποσοστά οριστικά άγαμων ανδρών μέχρι την ηλικία των 50. Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος, 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Σε αναζήτηση ερμηνείας για τα διαφορετικά πρότυπα γάμου

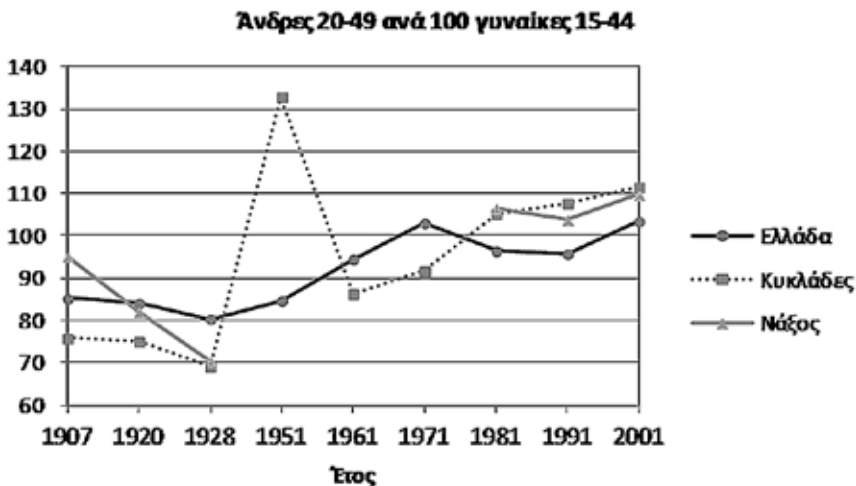
Το κύριο συμπέρασμα από την παραπάνω ανάλυση είναι ότι το πρότυπο γάμου της Νάξου μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα ήταν πολύ κοντά στο μεσογειακό πρότυπο όπως το όρισε ο Laslett. Οι γυναίκες παντρεύονταν σε σχετικά μικρή ηλικία (20-24 ετών) και παντρεύονταν σχεδόν όλες (λιγότερο από 5% έμεναν άγαμες μέχρι τα 50 τους), σε αντίθεση με τις υπόλοιπες Κυκλάδες όπου τα ποσοστά αγαμίας ήταν υψηλά. Οι άνδρες στη Νάξο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα είχαν υψηλότερα ποσοστά αγαμίας από τις γυναίκες αλλά χαμηλότερα συγκριτικά με αυτά των υπόλοιπων Κυκλάδων. Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων στη Νάξο δεν διέφερε από το μέσο όρο των Κυκλάδων και της Ελλάδας εκείνης της εποχής. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι πού οφείλονται οι διαφορές που παρατηρούνται στα πρότυπα γάμου της Νάξου και των Κυκλάδων ως σύνολο; Μπορεί η διαφορετική γαμήλια συμπεριφορά των Ναξιωτών να οφείλεται σε διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Νάξο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες Κυκλάδες;

Διαθεσιμότητα συζύγων

Ο κύριος δημογραφικός παράγοντας που θα μπορούσε να διαφέρει στους τρεις εξεταζόμενους πληθυσμούς (Ελλάδα-Κυκλάδες-Νάξος) με τέτοιο τρόπο ώστε να καθορίσει τη γαμήλια συμπεριφορά των ανθρώπων είναι η διαθεσιμότητα των συζύγων. Η διαθεσιμότητα συζύγων εξαρτάται από δύο παράγοντες: την αναλογία των φύλων στις νυμφεύσιμες ηλικίες και τη μέθοδο επιλογής συζύγου («συνοικέσιο» ή ελεύθερη επιλογή). Η ανισορροπία στην αναλογία των φύλων συνήθως οδηγεί σε καθυστερημένους γάμους και σε υψηλότερα

ποσοστά αγαμίας των ανθρώπων που ανήκουν στο πιο πολυάριθμο φύλο. Από την άλλη μεριά η πρακτική των προσυμφωνημένων γάμων (συνοικέσια) συνεπάγεται μια πρώιμη και καθολική γαμηλιότητα. Ένας δείκτης διαθεσιμότητα συζύγων είναι η αναλογία των φύλων στις νυμφεύσιμες ηλικίες, τουτέστιν πόσοι άνδρες ηλικίας 20-49 ετών αντιστοιχούν σε 100 γυναίκες ηλικίας 15-44 ετών τις ημερομηνίες των απογραφών. Ο δείκτης αυτός εξηγεί σε ένα βαθμό το ποσοστό των αγάμων στην ηλικία των 50 ετών, καθώς το πιο πολυάριθμο φύλο θα πρέπει λογικά να επιδεικνύει υψηλότερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας.

Σχήμα 6: Αναλογία των φύλων στις ηλικίες γάμου (άνδρες 20-49 ανά 100 γυναίκες 15-44) ως δείκτης διαθεσιμότητας συζύγων; Ελλάδα, Κυκλάδες, Νάξος; 1907-2001.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ελληνικές απογραφές πληθυσμού.

Το σχήμα 6 καταγράφει την αναλογία των φύλων στις νυμφεύσιμες ηλικίες από το 1907 μέχρι το 2001 για τους τρεις εξεταζόμενους πληθυσμούς. Η αναλογία αυτή ήταν πολύ χαμηλή (που σημαίνει έλλειψη ανδρών) στις Κυκλάδες κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Η αναλογία ήταν αρκετά πιο ισορροπημένη στη Νάξο, τουλάχιστον στις αρχές του 20ού αιώνα, όπου το 1907 αναλογούσαν 95 άνδρες σε 100 γυναίκες στις ηλικίες γάμου. Διαταράχτηκε το 1920, όπου μετά από μια δεκαετία συνεχών πολέμων υπήρχε έλλειψη ανδρών (82 άνδρες ανά 100 γυναίκες) και το 1928 (70 άνδρες ανά 100 γυναίκες) γιατί οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία ήταν στην πλειοψηφία τους γυναίκες (στη Νάξο η απογραφή του 1928 καταμέτρησε 312 άνδρες και 397 γυναίκες πρόσφυγες). Αυτό μπορεί να εξηγεί τα υψηλότερα ποσοστά οριστικά άγαμων γυναικών στις Κυκλάδες ως σύνολο συγκριτικά με την Νάξο και την Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1970. Δεν εξηγεί όμως τα υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο ποσοστά οριστικής αγαμίας των ανδρών στις Κυκλάδες που παρατηρούνται στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Πρέπει βέβαια να έχουμε κατά νου ότι η διαταραγμένη αναλογία των φύλων σε ένα τόπο δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας γιατί δεν λαμβάνει υπόψη της την «εξωγαμία». Μόνο σε μία ενδογαμική κοινωνία η αναλογία των φύλων στις ηλικίες γάμου θα μπορούσε να είναι η

εξήγηση για τα υψηλότερα ποσοστά αγαμίας του πιο πολυάριθμου φύλου. Για τις Κυκλάδες γνωρίζουμε ότι δεν ήταν ποτέ κλειστή κοινωνία. Δημογραφικές μελέτες που έγιναν στο νησί της Πάρου έδειξαν ότι ακόμα και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα οι γαμπροί που προέρχονταν έξω από το νησί αποτελούσαν περισσότερο από το 3,5% όλων των γαμπρών. Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σταδιακά και υπερέβη το 23% τη δεκαετία του 1990⁸.

Η αναλογία των φύλων στις νυμφεύσιμες ηλικίες στις Κυκλάδες το 1951 (σχήμα 6) προκαλεί σύγχυση καθώς είναι πολύ μεγαλύτερη από τις αναλογίες τόσο στις προηγούμενες όσο και στις επόμενες απογραφές. Το 1951 στις Κυκλάδες αντιστοιχούσαν 133 άνδρες ανά 100 γυναίκες στις ηλικίες γάμου, τη στιγμή που στην προηγούμενη και την επόμενη απογραφή η αναλογία αυτή ήταν κατά πολύ μικρότερη του 100. Η διαταραγμένη αναλογία των φύλων στις Κυκλάδες το 1951 έχει να κάνει με την πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Αρκετά Κυκλαδονήσια χρησιμοποιήθηκαν ως τόποι εξορίας σε περιόδους πολιτικής ανωμαλίας. Το 1951 βρισκόμαστε λίγα χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και οι φυλακές ήταν γεμάτες πολιτικούς κρατουμένους και συγκεκριμένα νησιά λειτουργούσαν ως φυλακές και τόποι εξορίας. Η απογραφή του 1951 κατέγραψε 11.623 πολιτικούς κρατουμένους σε όλες τις Κυκλάδες, κυρίως όμως στη Γυάρο και τη Μακρόνησο. Οι περισσότεροι από τους εξοριστούς ήταν νέοι άνδρες. Αυτός είναι ο λόγος που η αναλογία των φύλων στις ηλικίες γάμου είναι στρεβλή στις Κυκλάδες το 1951. Τα νησιά συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως τόποι εξορίας μέχρι το 1964, οπότε σε ένα δημοκρατικό «διάλειμμα» χορηγήθηκε αμνηστία σε όλους του πολιτικούς κρατουμένους. Τα νησιά-φυλακές ξανάνοιξαν το 1967 από τη δικτατορία και έκλεισαν μόνιμα το 1974 με την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Παρόλα αυτά υψηλή αναλογία των φύλων (παρόμοια με αυτή του 1951) δεν παρατηρείται στις απογραφές του 1961 και 1971 κυρίως γιατί υπήρχαν λιγότεροι πολιτικοί κρατούμενοι από ό,τι τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια.

Νησιωτικότητα, παράδοση και γαμήλια συμπεριφορά

Εκτός από όλους τους παραπάνω πολιτιστικούς παράγοντες, φαίνεται ότι υπήρχαν και κάποιοι πρακτικοί λόγοι που ανάγκαζαν ένα μέρος του πληθυσμού των νησιών να παραμένει άγαμο. Σε όλη την Ελλάδα ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος είναι απαγορευμένος από το αστικό δίκαιο μέχρι και το βαθμό των πρώτων εξαδέλφων. Επιπροσθέτως, το κανονικό δίκαιο της Εκκλησίας μέχρι το 1923 επεξέτεινε αυτή την απαγόρευση μέχρι το βαθμό των δεύτερων εξαδέλφων. Ακόμα και μετά το 1923, και μέχρι το 1939, ο γάμος μεταξύ δεύτερων ξαδερφιών δεν ήταν δυνατός χωρίς τη συγκατάθεση του τοπικού επισκόπου⁹. Σε μικρές κοινότητες με πληθυσμό, για παράδειγμα λιγότερο από 2.500 κατοίκους, όπως ήταν η περίπτωση με τις περισσότερες κοινότητες στις Κυκλάδες και τα Ιόνια νησιά μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες, αυτοί οι περιορισμοί περιορίζουν δραστικά τη «δεξαμενή» των διαθέσιμων συζύγων.

Συν τοις άλλοις το σύστημα της «κουμπαριάς» επιβάλλει περαιτέρω περιορισμούς στην επιλογή συζύγου. Ο γάμος μεταξύ μελών της οικογένειας του αναδόχου («νονού») και αυτών της οικογένειας του «βαφτισιμιού» είναι επίσης απαγορευμένος, στο βαθμό που

8. V. S. Gavalas, "Marriage patterns in Greece during the twentieth century", *Continuity and Change* 23: 3 (2008) σ. 520.
9. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Εκδοτικός οίκος «Το Νομικόν», Αθήνα 1955, σ. 531-532.

απαγορεύεται και ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος, γιατί η «κουμπαριά» θεωρείται πνευματική συγγένεια¹⁰. Επίσης ο γάμος μεταξύ παιδιών που έχουν τον ίδιο ανάδοχο απαγορεύεται από το κανονικό δίκαιο της Εκκλησίας, περιορίζοντας έτσι περαιτέρω τη διαθεσιμότητα των υποψήφιων συζύγων. Και παρόλο που η συνήθης πρακτική για έναν ανάδοχο είναι να βαφτίζει μόνο παιδιά του ίδιου φύλου, ώστε να μην υπάρχει αυτός ο περιορισμός, αυτή η πρακτική δεν τηρείται πάντα¹¹. Είναι κατανοητό λοιπόν γιατί στα μικρά νησιά μέρος του πληθυσμού πρέπει να αναζητήσει σύζυγο όχι μόνο σε διαφορετικές κοινότητες του νησιού αλλά και έξω από το ίδιο το νησί. Μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα νησιωτικότητα σήμαινε γεωγραφική απομόνωση, ειδικά για τις γυναίκες, και έτσι ένα κομμάτι του πληθυσμού ήταν καταδικασμένο να παραμείνει άγαμο.

Συμπεράσματα σχετικά με τα πρότυπα γάμου στην Ελλάδα στη διάρκεια του 20ού αιώνα

Είδαμε τις γεωγραφικές διαστάσεις της γαμηλιότητας στην Ελλάδα μέσα από τη μελέτη τριών γεωγραφικών περιοχών: της Ελλάδας ως σύνολο, των Κυκλάδων χωρίς τη Νάξο και τη Νάξο μεμονωμένα. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα ένας τυπικός Έλληνας εργένης αναμενόταν να νυμφευθεί γύρω στην ηλικία των 28,5 ετών και η σύζυγός του θα ήταν 4 χρόνια νεότερη. Αν παρέμενε άγαμος (από επιλογή ή από ανάγκη) θα ανήκε στο 6% με 8% των οριστικά άγαμων ανδρών που υπήρχαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Από την άλλη μεριά μία Ελληνίδα ήταν πιο πιθανό να παντρευτεί αφού το ποσοστό μόνιμης αγαμίας των γυναικών δεν ξεπερνούσε το 5% και συνήθως ήταν μικρότερο του 4% την περίοδο 1907-1951. Το πρότυπο γάμου της Ελλάδας στα προ-πολεμικά χρόνια ήταν μια ενδιάμεση περίπτωση μεταξύ του Δυτικού και του Ανατολικού (Βαλκανικού) προτύπου, στην κατά Laslett τυπολογία. Η ηλικία γάμου και για τα δύο φύλα ήταν σχετικά υψηλή για τα Βαλκανικά πρότυπα. Τα χαμηλά ποσοστά όμως ισόβιας αγαμίας των γυναικών δεν μας επιτρέπουν να ταξινομήσουμε το πρότυπο γάμου της Ελλάδας ως Δυτικό.

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα τα ποσοστά των άγαμων γυναικών αυξήθηκαν (δεν ήταν ποτέ πολύ χαμηλά για τους άνδρες) και η καθολικότητα του γάμου για τις γυναίκες έπαψε να είναι χαρακτηριστικό του ελληνικού μοντέλου. Παρόλα αυτά μέσα στο ελληνικό κράτος υπήρχαν περιοχές που επεδείκνυαν τελείως διαφορετικό πρότυπο γάμου από τον εθνικό μέσο όρο.

Οι Κυκλάδες ακολούθησαν ένα πρότυπο γάμου το οποίο μέχρι τη δεκαετία του 1980 επεδείκνυε κάποια χαρακτηριστικά του μεσογειακού: Σχετικά χαμηλή ηλικία πρώτου γάμου για τις νέες (23) και υψηλή για τους γαμπρούς (28). Παρόλα αυτά το γαμήλιο πρότυπο των Κυκλάδων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τυπικό μεσογειακό εξαιτίας των σχετικά υψηλών ποσοστών μόνιμης αγαμίας που παρατηρούνται στο μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου.

Η Νάξος βρισκόταν πιο κοντά στο μεσογειακό πρότυπο γάμου από τις Κυκλάδες ως σύνολο. Οι γυναίκες παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από ό,τι στις υπόλοιπες Κυκλάδες και παντρεύονταν σχεδόν όλες. Οι άνδρες παντρεύονταν σε μεγάλη ηλικία, αλλά είχαν σχετικά υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας. Η διαφορά της Νάξου σε σχέση με τις υπόλοιπες Κυκλά-

10. M. Kenna, "The idiom of Family", στον τόμο J.G. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean Family Structures*. Cambridge University Press, Cambridge 1976, σ. 347-362.

11. V. S. Gavalas, "Marriage patterns in Greece during the twentieth century", *Continuity and Change* 23: 3 (2008) σ. 525.

δες ίσως να οφείλεται στον αγροτικό χαρακτήρα του νησιού. Στα υπόλοιπα νησιά μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού ήταν ναυτικοί, κάτι που ανέβαζε τα ποσοστά αγαμίας τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Η Νάξος χάρη στη μεγάλη ενδοχώρα είχε αναπτύξει τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, οι ναυτικοί ήταν αναλογικά λιγότεροι από τα άλλα νησιά των Κυκλάδων και τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας χαμηλότερα. Δεδομένου μάλιστα ότι τα δεδομένα για τη Νάξο μέχρι το 1928 περιλαμβάνουν και την Πάρο (Νάξος, Πάρος και Αντίπαρος αποτελούσαν μία Επαρχία μέχρι το 1944), είναι πολύ πιθανό τα πραγματικά ποσοστά μόνιμης αγαμίας για τη νήσο Νάξο να ήταν ακόμα μικρότερα για τις γυναίκες από αυτά που φαίνονται στο σχήμα 4. Δεν έχουμε τα δεδομένα για να το υποστηρίξουμε αυτό, αλλά εικάζουμε ότι στην Πάρο, λόγω της ναυτικής της παράδοσης, αντιστοιχούσαν λιγότεροι άνδρες ανά 100 γυναίκες στις ηλικίες γάμου από ό,τι στη Νάξο καθώς αναλογικά περισσότεροι άνδρες έλειπαν από το νησί ως ναυτικοί. Αυτό θα σήμαινε μειωμένη διαθεσιμότητα συζύγων και ίσως υψηλότερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας. Παρόλα αυτά, η εικασία αυτή μπορεί να μην ευσταθεί καθώς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η αναλογία των φύλων στις ηλικίες γάμου, όπως καταγράφεται στις απογραφές, δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας εκτός αν η κοινωνία είναι αποκλειστικά ενδογαμική. Η κοινωνία της Πάρου δεν ήταν ενδογαμική, αφού ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα, πάνω από 3,5% των γαμπρών προέρχονταν έξω από το νησί.

Στα πρόσφατα χρόνια παρατηρείται μία σύγκλιση των προτύπων γάμου στις διάφορες περιοχές της Ελλάδας, και μεταξύ Νάξου και υπόλοιπων Κυκλάδων που πιθανώς σχετίζεται με αλλαγές στη δομή της οικονομίας, την αστικοποίηση και τον «εκδυτικισμό» του τρόπου ζωής.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΜΕΣΑ ΕΚΛΕΓΜΕΝΕΣ ΔΗΜΟΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ (1866)

ΛΑΖΑΡΟΣ ΝΙΚ. ΘΕΟΦΙΛΟΣ*

Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τους διεκδικητές των δημοτικών αρχών των πέντε (5) Δήμων (Νάξου, Βίβλου, Τραγαίας, Απειρανθίας, Κορωνίδος) της νήσου Νάξου κατά τις πρώτες άμεσες δημοτικές εκλογές της 31ης Μαρτίου 1866 και στηρίζεται σε ανέκδοτο υλικό, το οποίο απόκειται στα Γενικά Αρχεία Κράτους- Αρχεία Νομού Κυκλάδων.

Η τοπική αυτοδιοίκηση, ως θεσμός πολιτικοδιοικητικός, μετασχηματίζει την κοινωνία και συμβάλλει στον εκδημοκρατισμό της. Ιστορικά, νομικά και κοινωνικά ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοικήσεως στην Ελλάδα προηγείται των τριών εξουσιών, της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής, κατά συνέπεια προηγήθηκε της συγκροτήσεως του κράτους ¹.

Στη Νάξο λειτούργησαν τρεις (3) αυτοδιοικούμενες κοινότητες, το Κοινό του Μπούργου, το οποίο συγκροτούσαν οι ορθόδοξοι Χωραΐτες, το Κοινό του Κάστρου, το οποίο συγκροτούσαν οι καθολικοί Χωραΐτες και το Κοινό των Χωρίων, το οποίο συγκροτούσαν οι κάτοικοι όλων των χωριών του νησιού. Επισταμένη έρευνα απέδειξε την ύπαρξη και του Κοινού του Νεοχωρίου, το οποίο συγκροτούσαν οι ορθόδοξοι Χωραΐτες της συγκεκριμένης συνοικίας. Τα Κοινά ως συλλογικά όργανα είχαν διοικητικές, διαχειριστικές, αστικές, θρησκευτικές, δικαστικές εξουσίες και διατηρήθηκαν μέχρι τον απελευθερωτικό αγώνα ².

Η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος, με τον Νόμο 12 της 30ής Απριλίου 1822, όπως αυτός τροποποιήθηκε στις 16 Απριλίου 1823, μεταξύ των άλλων, εισάγει το σύστημα της τοπικής αυτοδιοικήσεως (κοινότητες) και της άμεσης εκλογής δημογερόντων, αναλόγως του αριθμού των οικογενειών των κωμοπόλεων και των χωρίων. Από τότε θεωρείται η νομική σύσταση των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως του νεοελληνικού κράτους ².

Οι δημογέροντες του Μπούργου, του Κάστρου και των Χωρίων εκλέγουν με ετήσια θητεία δύο (2), δύο (2) και τρεις (3), αντίστοιχα, επαρχιακούς δημογέροντες για να ρυθμίζουν τις υποθέσεις του νησιού από κοινού. Ο θεσμός της δημογεροντίας διατηρήθηκε μέχρι την εκλογή των πρώτων δημοτικών αρχών ².

Η Αντιβασιλεία του Όθωνα, στο πλαίσιο της συστηματικής διοικητικής οργανώσεως του κράτους, εισάγει το δημοτικό σύστημα με το Β.Δ. της 27ης Δεκεμβρίου 1833 – 8ης Ιανουαρίου 1834 (ΦΕΚ 3/10 Ιανουαρίου 1834) και στη συνέχεια με το Β.Δ. της 1ης (13ης) Οκτωβρίου 1834 (ΦΕΚ 4/26 Φεβρουαρίου 1835) σχηματίζονται οι σαράντα ένας (41) Δήμοι των Κυκλάδων, μεταξύ των οποίων οι πέντε (5) της Νάξου: Νάξου, Βίβλου, Τραγαίας, Απειρανθίας και Κορωνίδος ³. Με το Β.Δ. της 3ης (15ης) Σεπτεμβρίου 1840 (ΦΕΚ 22/18 Οκτωβρίου

* Χημικός - πρώην Αντινομάρχης Κυκλάδων.

1. Χρήστος Α. Παπανδρέου, Συστήματα εκλογής αρχών τοπικής αυτοδιοικήσεως από της τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα, «Επιθεώρησης της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως», Ένωσις Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, Αθήνα Δεκέμβριος 1969, περίοδος δ', τεύχος ιβ', σελ. 2151.
2. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Ναξίων διοίκηση και αυτοδιοίκηση, «Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο», επιμ. Μανόλης Σέργης - Στέφανος Ψαρράς, Δήμος Νάξου 2006, σελ. 431-437.
3. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Σημειώματα από τη διοικητική ιστορία της Νάξου (19ος-20ός αι.), «Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: Η Νάξος διά μέσου των αιώνων (Χαλκί 4-7 Σεπτεμβρίου 1997)», επιμ. Ιωάν-

1840) ο Δήμος Κορωνίδος συγχωνεύεται με τον Δήμο Απειρανθίας, για να επανασηματωθεί με το Β.Δ. της 24ης Ιουνίου 1858 (ΦΕΚ 26/17 Ιουλίου 1858) ⁴.

Με βάση το παραπάνω νομοθέτημα οι Δήμοι κατατάσσονται με πληθυσμιακά κριτήρια σε: α' τάξεως (πάνω από 10.000 κάτοικοι), β' τάξεως (2.000 – 10.000 κάτοικοι) και γ' τάξεως (μέχρι 2.000 κάτοικοι). Τη δημοτική αρχή στον Δήμο α' τάξεως αποτελούσαν ο δήμαρχος, 4-6 δημορχιακοί πάρεδροι και 18μελές δημοτικό συμβούλιο, στον β' τάξεως ο δήμαρχος, 2-4 δημορχιακοί πάρεδροι και 12μελές δημοτικό συμβούλιο, ενώ στον γ' τάξεως ο δήμαρχος, ο δημορχιακός πάρεδρος και 6μελές δημοτικό συμβούλιο. Το δημοτικό συμβούλιο εκλεγόταν από τη συνέλευση των περισσότερων φορολογουμένων ανδρών, άνω των είκοσι πέντε (25) ετών, για εννέα (9) χρόνια με ψηφοδέλτια, ανανεούμενο ανά τριετία κατά το 1/3 του. Ανά τριετία ειδικό δημαρειακό συμβούλιο, το οποίο συγκροτούσαν τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου και ίσος αριθμός των πλέον φορολογουμένων με δικαίωμα ψήφου δημοτών, εξέλεγε τρεις (3) για τη θέση του δημάρχου και έναν (1) για κάθε θέση δημορχιακού παρέδρου. Από αυτούς ο βασιλιάς διορίζε τον δήμαρχο και τους δημορχιακούς παρέδρους στους α' και β' τάξεως Δήμους, ενώ ο νομάρχης στους γ' τάξεως Δήμους. Συνεπώς, ο δήμαρχος και οι δημορχιακοί πάρεδροι ουσιαστικά διορίζονταν ως ευνοούμενοι της κεντρικής διοικήσεως ^{2,3}.

Οι Δήμοι Νάξου, Βίβλου, Τραγαίας και Απειρανθίας ανήκαν στους β' τάξεως Δήμους και της Κορωνίδος στους γ' τάξεως ².

Με το άρθρο 105 του Συντάγματος της Ελλάδος του 1864 ορίσθηκε ότι «η εκλογή των δημοτικών αρχών θέλει γίνεσθαι δι' άμεσου, καθολικής και μυστικής διασφαιριδίων ψηφοφορίας» (ΦΕΚ 48/17 Νοεμβρίου 1864) και ως επακόλουθο αυτού ψηφίζεται ο Νόμος 4.Γ' (93) (ΦΕΚ 3/16 Ιανουαρίου 1865) «περί δημαρειακών», του Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου, με τον οποίο ορίσθηκε ότι ο δήμαρχος, οι δημορχιακοί πάρεδροι και τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου εκλέγονται συγχρόνως με άμεση εκλογή από τους δημότες, άνδρες, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας τους και είχαν κινητή ή ακίνητη περιουσία ή ασκούσαν οποιοδήποτε επάγγελμα ή επιτηδεύμα, για τετραετή θητεία ⁵. Το δικαίωμα του εκλέγεσθαι ανήκε τους παραπάνω δημότες, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 30ο έτος της ηλικίας τους. Ακόμη, ορίσθηκε ότι στους Δήμους α' τάξεως εκλέγονται ένας (1) δήμαρχος, έξι (6) δημορχιακοί πάρεδροι, δεκαοκτώ (18) δημοτικοί σύμβουλοι και εννέα (9) συμπληρωματικοί, στους β' τάξεως ένας (1) δήμαρχος, τέσσερις (4) δημορχιακοί πάρεδροι, δώδεκα (12) δημοτικοί σύμβουλοι και έξι (6) συμπληρωματικοί, ενώ στους γ' τάξεως ένας (1) δήμαρχος, δύο (2) δημορχιακοί πάρεδροι, οκτώ (8) δημοτικοί σύμβουλοι και τέσσερις (4) συμπληρωματικοί. Οι πρώτες με αυτό το σύστημα δημοτικές εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 31 Μαρτίου 1866, ημέρα Πέμπτη, με το Β.Δ. της 29ης Ιανουαρίου 1866 (ΦΕΚ 12/2 Φεβρουαρίου 1866).

Προηγήθηκε η γενική απογραφή του πληθυσμού της χώρας του 1861, τα δεδομένα της οποίας κατέγραψαν 12.908 κατοίκους στη νήσο Νάξο, από τους οποίους 2.176 στον Δήμο Νάξου, 1.538 στον Δήμο Απειρανθίας, 1.871 στον Δήμο Κορωνίδος, 3.716 στον Δήμο Τρα-

νης Κ. Προμπονάς-Στέφανος Ψαρράς, Δήμος Δρυμαλίας, Αθήνα 2003, σελ. 265-274.

4. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Η εξέλιξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοικήσεως στο Σκαδό και στη Μέση της Νάξου, Αθήνα 2000, σελ. 11.
5. Ο Νόμος αυτός αριθμήθηκε ως 4Δ' (94), δημοσιεύθηκε δε εσφαλμένα ως 4Γ' (93). Η Ελλάδα πρώτη σ' όλη την Ευρώπη εισάγει την καθολική διάσφαιριδίου εκλογή των δημοτικών αρχών με τον Νόμο ΧΜΗ' (648) (ΦΕΚ 76/17 Σεπτεμβρίου 1877) του Χαριλάου Τρικούπη.

γαίας και 3.607 στον Δήμο Βίβλου ⁶.

Στις 7 Μαρτίου 1866 το Πολυμελές Πρωτοδικείο Σύρου, με την 139η απόφασή του, την οποία δημοσιεύει αυθημερόν, ανακηρύσσει τους υποψηφίους δημοτικούς άρχοντες της νήσου Νάξου, οι οποίοι ήταν, διατηρώντας την ορθογραφία, τη σειρά εγγραφής, τις διαφοροποιήσεις και τις επαναλήψεις της ⁷:

A) Δήμος Νάξου

Υποψήφιοι Δήμαρχοι: Αλέξανδρος Χάμπας και Γεώργιος Π. Λεντούδης.

Υποψήφιοι Δημαρχιακοί Πάρεδροι: Στυλιανός Θ. Γκύλης, Αντώνιος Κ. Μαυρομμάτης, Σπυρίδων Ι. Σαραντινός, Ιωάννης Δημ. Βάλβης, Ιωάννης Α. Βαρότσης, Γεράσιμος Χαραλάμπους Στεκούλης, Χρύσανθος Ι. Φραγκόπουλος, Πέτρος Γ. Βαρότσης και Παντολέων Χρυσ. Σουμαρίπας.

Υποψήφιοι Δημοτικοί Σύμβουλοι: Φίλιππος Ιω. Βαρότσης, Δημήτριος Μαρής, Κων/νος Ιω. Ναυπλιώτης, Εμμανουήλ Γ. Καρτάλης, Ιωάννης Κ. Δελαρόκας, Κων/νος Ξενάκης, Ανδρέας Διασίτης, Αντώνιος Αρφάνης, Ιωάννης Θ. Γκύλης, Λάζαρος Γ. Θεόφιλος, Νικόλαος Ματαίος, Κων/νος Μαυρογιαννάκης, Παύλος Δ. Βάλβης, Ιωάννης Χρ. Σαραντινός, Διαμαντής Ζαρμπίνης, Μάρκος Βάϊερ, Βασίλειος Α. Πολίτης, Ιάκωβος Μαρκόπουλος, Νικόλαος Μαρμαράς, Δημήτριος Ν. Μαρής, Στυλιανός Βαρδής, Απόστολος Βαζαίος, Νικόλαος Ιω. Ματαίος, Νικόλαος Ιω. Σαραντινός, Στυλιανός Α. Καλλιβούρτσης, Νικόλαος Ν. Φραγκόπουλος, Βαρθολομαίος Π. Βιτσεράς, Μιχαήλ Φ. Σουμαρίπας, Ιάκωβος Α. Μπέλος, Όθων Χρ. Σαραντινός, Στέφανος Ι. Μαρής, Γερμανός Μελισσοουργός, Κων/νος Παλαιολόγος, Ιάκωβος Φρ. Γρύλλος, Δημήτριος Ν. Μαυρομμάτης, Νικόλαος Ιω. Κόκκινος, Προκόπιος Αντωνίου, Βασίλειος Ανδρ. Πολίτης, Λάζαρος Γ. Θεόφιλος και Χρύσανθος Γ. Σουμαρίπας.

B) Δήμος Τραγαίας

Υποψήφιοι Δήμαρχοι: Γεώργιος Χαντζόπουλος, Ανδρέας Ι. Σέρβος, Εμμανουήλ Μ. Βλασερός και Ιωάννης Αναστ. Ναυπλιώτης.

Υποψήφιοι Δημαρχιακοί Πάρεδροι: Ιωάννης Σ. Βλυσίδης, Ιωάννης Λαμπαδάκης, Ιωάννης Κων/νου ιερέως Ψαράς, Βασίλειος Ιω. ιερέως Ααρών, Μιχαήλ Ν. Δημητροκάλης, Δημήτριος Μ. Βερώνης, Γεώργιος Χ' Α. Πορτάρης και Γεώργιος Ιω. Σαλτερής.

Υποψήφιοι Δημοτικοί Σύμβουλοι: Χατζή Δημήτριος Χ' Καρποντίνης, Ιωάννης Λαμπαδάκης, Μιχαήλ Βλασερός, Ηλίας Ραφαρδαρίου Γιαμούρης, Δημήτριος Π. Ανωμερίτης, Μανουήλ Κ. ιερέως Ψαράς, Νικόλαος Ιω. Βλασερός, Στέφανος Δ. ιερέως Δεμενόπουλος, Γεώργιος Ιω. Κούρτης, Γεώργιος Ιω. ιερέως Ααρών, Κων/νος Β. Ντούκης, Νικόλαος Σακελαρίου Βλυσίδης, Αντώνιος Μανουήλ Παραράς, Σταμάτιος Γεωρ. Δερλερές, Αντώνιος Εμμ. Βασιλάκης, Μιχαήλ Γεωρ. ιερέως Βασιλάκης, Δημήτριος Αντ. Παγίδας, Δημήτριος Σακελαρίου Βλυσίδης, Αντώνιος Δημ. Βασαλάκης, Λεωνίδας Μ. Βαλινδράς, Μιχαήλ Γεωργ. Παντελάκης, Αριστείδης Μ. Γρατζίας, Στέφανος Ιω. Ψαράς και Στυλιανός Γεωργ. Παντελάκης.

Γ) Δήμος Βίβλου

Υποψήφιοι Δήμαρχοι: Ιωάννης Ευσταθιάδης, Κων/νος Χ.Β. Γκούφας, Σπυρίδων Α. Βαρότσης και Νικόλαος Γεωργ. Σέργης.

Υποψήφιοι Δημαρχιακοί Πάρεδροι: Κων/νος Ζ.Β. Γκούφας, Βασίλειος Α. Χαμπάκης, Ιωάννης Γ. Σκουλάτος, Ευστάθιος Μ. Μαργαρίτης, Γεώργιος Γ. Δράγαζης, Ιάκωβος Γ. Σέργης και Εμμανουήλ Κων/νου Ζούλης.

6. Αντώνιος Ι. Αγιοπετρίτης, Η εξέλιξη του πληθυσμού της Νάξου από το 16ο μέχρι τον 20ό αιώνα, «Ναξιακά», Ο.ΝΑ.Σ., Αθήνα, Άνοιξη 2002, τεύχος 4 (42), σελ. 99-100.

7. Γενικά Αρχεία Κράτους – Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Πολιτικές Αποφάσεις Πρωτοδικείου Σύρου, τόμος 85.

Υποψήφιοι Δημοτικοί Σύμβουλοι: Γεώργιος Β. Ζαχαράτος, Βασίλειος Ν. Απειρανθίτης, Ιωάννης Κ. Χωριανόπουλος, Νικόλαος Εμμ. Μαργαρίτης, Στυλιανός Μανουήλ Σκυλάκης, Ιωάννης Α. Μεχισγιώτης, Νικόλαος Γ. Μούτσος, Στυλιανός Ν. Γεροντάκης, Ιωάννης Ιακ. Γκούφας, Αντώνιος Σ. Ρεφενές, Νικόλαος Μ. Μαργαρίτης, Μανουήλ Γ. Σέργης, Εμμανουήλ Περιάλης, Αντώνιος Ιω. Κουτάτζης, Νικόλαος Δ. Μαυρομματής, Κων/νος Δ. Παριανός, Γεώργιος Δ. Ξενάκης, Ιωάννης Μ. Σκουλουδάκης, Δημήτριος Πορτάρης, Βασίλειος Ανδρέου Μούτζος, Μιχαήλ Α. Σοφικίτης, Βασίλειος Β. Μαργαρίτης, Δημήτριος Ιω. Σέργης, Στυλιανός Καμπουράς, Νικόλαος Β. Ναυπλιώτης, Σταμάτιος Κοκκολιός και Βασίλειος Γ. Απειρανθίτης.

Δ) Δήμος Κορωνίδος

Υποψήφιοι Δήμαρχοι: Ιωάννης Μ. Χαντζόπουλος και Αναγνώστης Ιω. Κορρές.

Υποψήφιοι Δημορχιακοί Πάρεδροι: Αναγνώστης Στ. Μελισσοουργός, Μιχαήλ Γεωρ. Κορρές και Αναγνώστης Ιω. Σουσουήνης.

Υποψήφιοι Δημοτικοί Σύμβουλοι: Γεώργιος Οικονόμου Μανωλάς, Γεώργιος Μ. Πιταράς, Αντώνιος Ν. Κουφόπουλος, Γιαννούλης Επταήμερος, Στυλιανός Παυλόπουλος, Κων/νος Αγγελής, Αναγνώστης Α. Βοντζηλαίος, Ιωάννης Μ. Χουζούρης, Αναγνώστης Κ. Παρτσινέβελος, Νικόλαος Γεωργ. Χοριανόπουλος, Γεώργιος Χοριανόπουλος, Ιωάννης Σουσουήνης, Δημήτριος Λεβογιάννης, Κων/νος Παππαδάκης, Ιωάννης Ν. Κορρές, Αναγνώστης Λ. Βετζιλέος και Αναγνώστης Ζ. Λεγάκης.

Ε) Δήμος Απειρανθίας

Υποψήφιοι Δήμαρχοι: Δημήτριος Ιω. Μπαρδάνης και Νικόλαος Βασ. Πολυκρέτης.

Υποψήφιοι Πάρεδροι: Πέτρος Εμμ. Χ. Πέτρος, Γεώργιος Μιχ. Λιερός και Φλώριος Νικολάου Ζευγώλης.

Υποψήφιοι Δημοτικοί Σύμβουλοι: Ιωάννης Γεωρ. Σκευοφύλακας, Πέτρος Δ. Χ. Πέτρος, Δημήτριος Ν. Δεουδές, Νικόλαος Μανουήλ Γλέζος, Δημήτριος Μ. Ζευγώλης, Φλώριος Ι. Καυζακράς, Νικόλαος Μ. Δεουδές, Γεώργιος Σκαρλάτος, Στέφανος Ν. Ζαφίρης, Ιωάννης Σκληράκης, Μανώλης Δημ. Κληρονόμος, Μιχαήλ Ιω. Κάπρος, Πέτρος Νικολ. Πρωτόπαπας, Βασίλειος Ιω. Πιτυλάκης, Ιωάννης Δημ. Σαρής, Μανώλης Π. Πολυκρέτης, Ανδρέας Γεωργ. Σκληράκης, Γεώργιος Κων/νου Διορίδης, Αναγνώστης Μανώλη Ζευγώλης και Κων/νος Νικόλ. Κρητικός.

Όλοι οι αναφερόμενοι παραπάνω υποψήφιοι, εκ των πραγμάτων και των προϋποθέσεων εκλογής, αποτελούσαν την πνευματική και οικονομική άρχουσα τάξη της νήσου Νάξου της εποχής εκείνης, προτάθηκαν δε από συνδημότες τους για τη διοίκηση και διαχείριση των τοπικών υποθέσεων. Αρκετά από τα επώνυμά τους δεν υφίστανται προ πολλού χρόνου.

Η εκλογή ενεργείται με σφαιρίδια και κάλπες από λευκοσίδηρο. Κάθε υποψήφιος είχε τη δική του κάλπη, με το όνομά του και η ψηφοφορία σε κάθε κάλπη ήταν υποχρεωτική⁸. Εκλεγέντες θεωρούνταν οι αντίστοιχοι για τις θέσεις δήμαρχοι, δημορχιακοί πάρεδροι και δημοτικοί σύμβουλοι, οι οποίοι έλαβαν τη σχετική *πλειονοψηφία των ψηφοφορησάντων* δημοτών. Μετά τα τακτικά μέλη του δημοτικού συμβουλίου εκλέγονταν τα παραπληρωματικά μέλη του, την τάξη των οποίων, όπως και των δημορχιακών παρέδρων, καθόριζε η σχετική *πλειονοψηφία*. Τα πρακτικά της εκλογής επικυρώνονταν ή όχι από τη διοικητική αρχή, για να ακολουθήσει η ορκωμοσία και η εγκατάσταση της εκλεγείσας δημοτικής αρχής.

Επισταμένη πολύχρονη έρευνα μας στα Γενικά Αρχεία Κράτους (Κεντρική Υπηρεσία, Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Τοπικό Αρχείο Νάξου) δεν εντόπισε τα εν λόγω πρακτικά εκλογής.

Γνωρίζουμε από άλλες ποικίλες γραπτές πηγές (δημοσιεύματα, έγγραφα, ληξιαρχικές

8. Άρθρο 44 Νόμου 47^Α (93) περί εκλογής βουλευτών (ΦΕΚ 51/21 Νοεμβρίου 1864).

πράξεις, πρακτικά, πλειστηριασμούς, δικαιοπραξίες, αλληλογραφία κ.α.) της χρονικής εκείνης περιόδου ότι:

- Δήμαρχος Νάξου εκλέχθηκε ο μεταπράτης Αλέξανδρος Χατζηνικολάου Χάμπας, ο επί σειρά ετών δημοτικός σύμβουλος, δημαρχιακός πάρεδρος και μέχρι τότε διορισμένος στο αξίωμα του δημάρχου από το 1862 μετά την εκθρόνιση του Όθωνα ⁹, ο οποίος επανεκλέθηκε το 1870 και το 1874, έναντι του Γεωργίου Παύλου Λεντούδη, ο οποίος διετέλεσε δήμαρχος το χρονικό διάστημα 1879-1887 και 1891-1895 ².

- Δήμαρχος Βίβλου εκλέχθηκε ο Μελανίτης Κωνσταντίνος Χατζηβασιλείου Γκούφας, ο οποίος διετέλεσε στο αξίωμα το χρονικό διάστημα 1866-1883 ¹⁰, έναντι κυρίως του πανίσχυρου Χωραίτη Σπυρίδωνα Αντωνίου Μπαρότση (Βαρότση), κατοίκου Αγίων Αναργύρων Σαγκρίου, δημάρχου Βίβλου το χρονικό διάστημα 1836-1865 και βουλευτή Νάξου κατά τις εκλογές 1844, 1847, 1853, 1856, 1859, 1860 και 1862 ¹¹.

- Δήμαρχος Τραγαίας εκλέχθηκε ο μέχρι τότε αναπληρωτής δήμαρχος Τραγαίας Δαμαριωνίτης Ιωάννης Αναστασίου Ναυπλιώτης ¹², επανεκλεγείς το 1870 και 1879, γόνος της ισχυρότατης πολιτικής οικογένειας των Ναυπλιωτών, η οποία έχει στο ενεργητικό της δημάρχους Τραγαίας και τους Βασίλειο Αναπλιώτη, Κων/νο Β. Ναυπλιώτη, Εμμανουήλ Β. Ναυπλιώτη και Ιωάννη Κ. Ναυπλιώτη ^{2,3}, καθώς και βουλευτές Νάξου ¹³.

- Δήμαρχος Απειρανθίας εκλέχθηκε ο Δημήτριος Ιωάννου Μπαρδάνης, ο οποίος χρημάτισε στο ίδιο αξίωμα από το 1853 ως ευνοούμενος της κεντρικής εξουσίας ^{3,14}.

- Δήμαρχος Κορωνίδος εκλέχθηκε ο Κωμιακίτης Αναγνώστης Ιωάννου Κορρές, ο οποίος διετέλεσε πρώτος δήμαρχος Κορωνίδος (1837-1840) και δήμαρχος Απειρανθίας (1841, 1852-1853) ^{2,4,15}.

Γενική παρατήρηση εξάγεται από τα παραπάνω ότι στο τοπικό πολιτικό σύστημα, με τις λίγες αρμοδιότητες, αλλά με τη μεγάλη επιρροή στους κατοίκους και κατά συνέπεια στην κεντρική εξουσία, κυριάρχησαν επί δεκαετίες συγκεκριμένα πρόσωπα και οικογένειες.

Ενδεικτικά αναφέρονται οι: Γεώργιος Παύλου Λεντούδης γιός του Παύλου Δ. Λεντούδη βουλευτή Νάξου (1847-1850) ¹³, Αντώνιος Κ. Μαυρομμάτης εκλεγείς δημαρχιακός πάρεδρος Νάξου, Παντολέων Χρυσάνθου Σωμμαρίπας συμβολαιογράφος Νάξου (1876-1902) ¹⁶, Πέτρος Γ. Βαρότσης συμβολαιογράφος Νάξου (1867-1868) ¹⁶, Ιάκωβος Μαρκόπουλος (Μαρκόπολις) πατέρας του ιστοριοδίφη Μιχαήλ Μαρκόπολι, Βαρθολομαίος Πέτρου Βιτσεράς επί σειρά θητειών δημοτικός σύμβουλος, πρόεδρος δημοτικού συμβουλίου, δημαρχιακός πάρεδρος Νάξου και εκλεγείς βουλευτής Νάξου το 1862 ¹³, Μιχαήλ Φραγκίσκου Σωμμαρίπας επί σειρά θητειών δημοτικός σύμβουλος, πρόεδρος δημοτικού συμβουλίου Νάξου και συμβολαιογράφος Νάξου (1867-1868, 1869-1870) ¹⁶, Λάζαρος Γεωργίου Θεόφιλος έμπο-

9. Β.Δ. 3ης Νοεμβρίου 1862 (ΦΕΚ 10/26 Νοεμβρίου 1862).

10. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Το πρώτο νομαρχιακό συμβούλιο Κυκλάδων (1888-1891), «*Νικηφόρος Μανδηλαράς μνήμης ένκεν*», επιμ. Βασίλης Φραγκουλόπουλος, Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Αθήνα 2013, σελ. 558.

11. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Οι πρώτες δημοτικές αρχές στο Δήμο Βίβλου της Νάξου (1835-1837), «*Δρυς Υψικάρηνος, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Β. Οικονομίδη*», επιμ. Μανόλης Βαρβούνης-Μανόλης Σέρρης, Αθήνα 2007, σελ. 214-216.

12. Β.Δ. 29ης Φεβρουαρίου 1864 (ΦΕΚ 13/24 Μαρτίου 1864).

13. Νίκος Ι. Λεβονιάνης, *Νεότερη ιστορία της Νάξου (1800-2000)*, Αθήνα 2009, τόμος α', σελ.75, 89-92, 95, 121-123, 157-166, 194-195.

14. Β.Δ. 25ης Οκτωβρίου 1853 (ΦΕΚ 40/26 Νοεμβρίου 1853).

15. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Περίγραμμα της αυτοδιοικητικής ιστορίας της Κωμιακής (Κορωνίδας) Νάξου, «*Τα Νέα του Απόλλωνα*», Σύλλογος Απολλωνιατών Νάξου, Αθήνα 2004, αριθμός φύλλου 52, σελ. 3.

16. Γενικά Αρχεία Κράτους – Τοπικό Αρχείο Νάξου, Αρχείο Συμβολαιογράφων.

ρος-κτηματίας και φιλοξενήσας τον Νίκο Καζαντζάκη το 1897¹⁷, Στυλιανός Αντωνίου Καλλιβούρτσης μικροανιψιός του Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτου, Βασίλειος ιερέως-οικονόμου Ιωάννου Ααρών από το Φιλώτι εκλεγείς β' δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας και το 1874 δήμαρχος Τραγαίας, Μιχαήλ Νικολάου Δημητροκάλλης εκλεγείς β' δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας το 1870, Γεώργιος Ιωάννου Σαλτερής εκλεγείς δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας το 1870, Δημήτριος Μ. Βερώνης ειδικός πάρεδρος Καλοξύλου από το 1860¹⁸, Γεώργιος ιερέως-οικονόμου Ιωάννου Ααρών αδελφός του Βασιλείου, Στυλιανός Γεωργίου Παντελάκης από τον Δαμαριώνα εκλεγείς α' δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας το 1874, Νικόλαος ιερέως-σακελλαρίου Στυλιανού Βλησίδης ορισθείς δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας το 1853¹⁹, Δημήτριος ιερέως-σακελλαρίου Στυλιανού Βλησίδης αδελφός του προηγουμένου, Δημήτριος Αντωνίου Παγίδας από το Φιλώτι εκλεγείς β' δημορχιακός πάρεδρος Τραγαίας το 1874, Μιχαήλ ιερέως Γεωργίου Βασιλάκης (Πρωτόπαπας) από το Φιλώτι, πατέρας του Γεωργίου Βασιλάκη δημάρχου Τραγαίας (1903-1907)² και απόπαππος του Νικόλα Γεωργίου Βασιλάκη πρώτου δημάρχου Δρυμαλίας (1999-2002), Λεωνίδας Μάρκου Βαλληνδράς πατέρας του ιατρού Μάρκου Βαλληνδρά βουλευτή Νάξου (1910-1911)¹³, Σταμάτιος Γεωργίου Δερλερές κτηματίας από τον Κυνήδαρο, πατέρας του Μανούσου Δερλερέ στρατιωτικού και βουλευτή Νάξου στις εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1905, 1910, 1915, 1926¹³, Ιωάννης Ευσταθιάδης ορισθείς το 1856 β' και στη συνέχεια το 1859 α' δημορχιακός πάρεδρος Βίβλου²⁰, Ευστάθιος Μιχαήλ Μαργαρίτης από τις Τρίποδες, συμβολαιογράφος Βίβλου (1874-1875), γιός του από το 1846 πεντάκις δημορχιακού παρέδρου Βίβλου Μιχαήλ Στ. Μαργαρίτη και πατέρας του λογίου Μιχαήλ Μαργαρίτη (1830-1908)^{10,16,20,21}, Γεώργιος Γ. Δράγαζης από το 1853 τρις δημορχιακός πάρεδρος Βίβλου^{20,21}, Βασίλειος Νικολάου Απειρανθίτης από το 1846 δις δημορχιακός πάρεδρος Βίβλου²¹, Κωνσταντίνος (Κωνσταντάκης) Παπαδάκης παππούς του ιατρού Γεωργίου Ιωάννου Παπαδάκη βουλευτή Νάξου (1910), φυσικού πατέρα του δικηγόρου – κτηματία Αντωνίου Νικολάου Μπαρότση βουλευτή Κυκλάδων (1956-1967) και παππούς του συμβολαιογράφου Νάξου (1903-1921) Σπυρίδωνος Ιωάννου Παπαδάκη, πατέρα του γεωπόνου – ακαδημαϊκού Ιωάννου Παπαδάκη^{13,16}, Στυλιανός Παυλόπουλος παυθείς ειδικός πάρεδρος Βόθρων το 1851²², Πέτρος Εμμ. Χ. Πέτρος δημορχιακός πάρεδρος Απειρανθίας από το 1853¹⁴, Νικόλαος Μανουήλ Γλέζος προπάππος του Μανόλη Γλέζου, Βασίλειος Ιωάννου Πιτυλάκης συμβολαιογράφος Απειρανθίας (1849-1860, 1874, 1892-1893)¹⁶ και Γεώργιος Κων/νου Διορίδης συμβολαιογράφος Απειρανθίας και Κορωνίδος (1864-1866, 1867-1868, 1872-1891)¹⁶.

Επιπλέον, ο εκλεγείς δήμαρχος Βίβλου, δικηγόρος, Κωνσταντίνος Χατζηβασιλείου Γκούφας, γεννηθείς το 1824, εμφανίζεται ως ο πλουσιότερος Νάξιος με αποτιμώμενη αξία ακίνητης περιουσίας 50.000 δρχ., έναντι περιουσίας 10.000 δρχ. του εκλεγέντα δημάρχου Τραγαίας, κτηματία, Ιωάννου Αναστασίου Ναυπλιώτου, γεννηθέντα το 1835, 5.000 δρχ. του εκλεγέντα δημάρχου Απειρανθίας, κτηματία, Δημητρίου Ιωάννου Μπαρδάνη, γεννηθέντα το 1823 και 6.000 δρχ. του εκλεγέντα δημάρχου Κορωνίδος, ιδιοκτήτη, Αναγνώστου

17. Λάζαρος Ν. Θεόφιλος, Νίκος Καζαντζάκης και Νάξος, «Ναξιακά», Ο.ΝΑ.Σ., Αθήνα 2007, τεύχος 26 (64), σελ. 26-27.

18. Β.Δ. 30ης Ιανουαρίου 1860 (ΦΕΚ 9/14 Μαρτίου 1860).

19. Β.Δ. 25ης Οκτωβρίου 1853 (ΦΕΚ 40/26 Νοεμβρίου 1853).

20. Β.Δ. 26ης Μαρτίου 1856 (ΦΕΚ 13/12 Απριλίου 1856), Β.Δ. 2ας Ιουλίου 1859 (ΦΕΚ 30/21 Ιουλίου 1859).

21. Β.Δ. 6ης Φεβρουαρίου 1846 (ΦΕΚ 5/8 Μαρτίου 1846), Β.Δ. 25ης Ιουνίου 1849 (ΦΕΚ 27/30 Ιουλίου 1849), Β.Δ. 22ας Νοεμβρίου 1852 (ΦΕΚ 3/27 Ιανουαρίου 1853).

22. Β.Δ. 10ης Οκτωβρίου 1851 (ΦΕΚ 32/22 Οκτωβρίου 1851).

Ιωάννου Κορρέ, γεννηθέντα το 1807²³.

Μετά την επικύρωση της εκλογής των δημάρχου, δημαρχιακών παρέδρων²⁴ και δημοτικών συμβούλων γινόταν κατά «παρεδρία» η άμεση εκλογή των ειδικών παρέδρων, από τους κατοίκους «του αυτού παρεδρείου», οι οποίοι είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν. Ένας σε κάθε «παρεδρία».

Στις 24 Μαΐου 1866 το Πολυμελές Πρωτοδικείο Σύρου, με την 312η απόφασή του, την οποία δημοσιεύει αυθημερόν, ανακηρύσσει τους υποψήφιους ειδικούς παρέδρους χωριών του Δήμου Βίβλου, με την ορθογραφία της⁷: Γαλιναδογλυνάδου Στέφανος Μαϊτός, Εγκαρών Απόστολος Δ. Λιανός, Σαγκριών Δημήτριος Ιωάννου Κατερίνης και Γλυμάκης Μάρκου Δράγαζης, Αγερσανιού Δημήτριος Γεωργ. Κάβουρας και Βασίλειος Μ. Αρτζάνος, Ποταμιάς Ιωάννης Γιαμπουράς, Δημήτριος Αθ. Μαρούλης και Γεώργιος Ιω. Μαϊτός, Μελάνων Νικόλαος Αυγουστή Κονδύλης, Κων/νος Δημ. Γκούφας, Ελευθέριος Κονδύλης και Αντώνιος Νικολ. Τουλούπης. Ο Απόστολος Δημητρίου Λιανός από το 1860 είχε διορισθεί ειδικός πάρεδρος Εγκαρών²⁵.

Ομοίως, την 1η Ιουνίου 1866, με την 332η απόφασή του, για χωριά των Δήμων Κορωνίδος και Βίβλου⁷: Βοθρών Παναγιώτης Ν. Κουφόπουλος και Αντώνιος Στεφ. Κουφόπουλος, Αγερσανιού Στυλιανός Ιωάννου Κιουλαφής, Γαλιναδογλυνάδου Στυλιανός Δ. Κορακίτης, Νικόλαος Γεωρ. Δημητροκάλλης και Νικόλαος Μανώλη Μαϊτός.

Ομοίως, στις 14 Ιουνίου 1866, με την 362η απόφασή του, για χωριά των Δήμων Τραγαίας και Κορωνίδος⁷: Κυνιδάρου Μανούσος Κούτζουπας, Κεραμομετόχιου Μανουήλ Νικολ. Τζαννετής, Κεραμωτής Ιωάννης Φυρογένης, Φιλοτίου Στέφανος Ι. Ψαρράς, Μονής Στέφανος Λάμπρου Χαμηλοθώρης, Δαμαριώνος Κων/νος Ζαφειράκης. Ο Μανούσος Κούτζουπας ή Κούτσουπας διορίσθηκε ειδικός πάρεδρος Κυνηδάρου το 1836²⁶.

Ομοίως, στις 21 Ιουνίου 1866, με την 405η απόφασή του, για χωριά του Δήμου Τραγαίας: Κεραμίου και Ακαδημιών Νικόλαος Μιχαήλ Βλασερός, Καλοξύλου και Μονιτσιών Γρηγόριος Μάρκου Βαλληνδράς, Μονής Αντώνιος Δ. Κοντοπίδης και Ματθαίος Δημ. Καπίρης, Κουτσοχεράδου Γεώργιος Στεφ. Σαλτερής, Φιλωτίου Στέφανος Κων/νου ιερέως Ψαρράς, Δαμαριώνος Τζαπικός Ιω. Σέρβος, Κυνιδάρου Κων/νος Χατζή Δημητρίου Ιακώβου Καρποντίνης.

Συμπερασματικά, με συνταγματική επιταγή από το 1864 και εντεύθεν η εκλογή των εκτελεστικών οργάνων της τοπικής αυτοδιοικήσεως ενεργείται με καθολική ψηφοφορία²⁷, επαφιέμενη εκάστοτε σε καθοριζόμενο από τον νόμο εκλογικό σύστημα, το οποίο διαφέρει, έστω και ελάχιστα, από το προηγούμενο και το επόμενο. Αρχής γενομένης στις 31 Μαρτίου 1866 καταγράφεται το σύνολο των ανακηρυχθέντων υποψηφίων δημάρχων, δημαρχιακών παρέδρων, δημοτικών συμβούλων και ειδικών παρέδρων των Δήμων Νάξου, Βίβλου, Τραγαίας, Απειρανθίας και Κορωνίδος της πρώτης αυτής δημοτικής περιόδου (1866-1870).

23. Κατάλογος των κατά τον νομόν των Κυκλάδων εχόντων προσόντα ενόρκου πολιτών διά το έτος 1879, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του αριθμού 85, 31 Δεκεμβρίου 1878, σελ. 212-214.

24. Ο θεσμός του δημαρχιακού παρέδρου καταργήθηκε με το άρθρο 17 του Νόμου 1454 (ΦΕΚ 158/ 19 Ιουλίου 1950)

25. Β.Δ. 25ης Νοεμβρίου 1860 (ΦΕΚ 5/10 Φεβρουαρίου 1861).

26. Β.Δ. 10ης/22ας Ιουνίου 1836, Γενικά Αρχεία Κράτους, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φάκελος 93.

27. 1866, 1870, 1874, 1879, 1883, 1887, 1891, 1895, 1899, 1903, 1907, 1910 (μόνο για τον Δήμο Νάξου), 1914, 1925, 1929, 1934, 1951, 1954, 1959, 1964, 1975, 1978, 1982, 1986, 1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2010 και 2014.

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΜΥΛΟΙ ΚΑΙ ΚΟΥΡΟΥΝΟΧΩΡΙ ΜΕΛΑΝΩΝ (1950-1970)

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΤ. ΚΟΝΔΥΛΗ*

1. Εισαγωγικά

Κατ' αρχάς κρίνω πως πρέπει να αναφερθούν λίγα γενικά στοιχεία για τη σχέση της Λαογραφίας με το *λαϊκό δίκαιο*, το οποίο αποτελεί το θέμα της παρούσας εργασίας. Η Νομική, η επιστήμη του Δικαίου, είναι από τις συγγενείς της Λαογραφίας επιστήμες, σε αγαστή σχέση μαζί της, την οποία ο Στίλιπων Κυριακίδης είχε επισημάνει νωρίς. Η Λαογραφία, υποστηρίζει ο εν λόγω λαογράφος, «εις τους ασχολουμένους περί την θεωρίαν του δικαίου παρέχει πλουσίαν πηγών, το άγραφον εθιμικόν δίκαιον, το οποίον αποτελεί ιδιαίτερο κλάδο της Νομικής, ως προϊόν παλαιών περί του δικαίου αντιλήψεων και κοινωνικών συνθηκών»¹. Κατά τον Γεώργιο Μέγα, το εθιμικό λαϊκό δίκαιο αποτελεί «βάσιν διά τας σχέσεις των ατόμων»², και η Λαογραφία (συν τοις άλλοις) συμβάλλει με τον τρόπο της «εις την κατανόησιν και ερμηνείαν του δικαίου»³. Από το πλήθος των εργασιών που έχουν δημοσιευθεί αναφέρω εντελώς ενδεικτικά αυτή του Μενέλαου Τουρτόγλου, στην οποία ο γνωστός ερευνητής ανέλυσε στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας που συνέλεξε από τον παροιμιακό λόγο και τα τραγούδια του ελληνικού λαού⁴. Επεσήμανε ότι οι παροιμίες, τα δημοτικά τραγούδια, οι μύθοι, οι παραδόσεις και τα δημόδη βιβλία είναι πλουσιότατα σε γνώμες που δηλώνουν τις περί δικαίου αντιλήψεις του ελληνικού λαού⁵. Το συμπέρασμά του είναι ότι τέτοιου είδους μελέτες αποτελούν σπουδαία συμβολή στη σπουδή του Δικαίου, από ιστορική και φιλοσοφική έποψη, έχει δε πολλά να διδαχθεί απ' αυτές όχι μόνο ο μελετητής του, αλλά και ο νομοθέτης, ο οποίος καλείται να διατυπώσει νομικούς κανόνες, σύμφυτους με την ψυχολογία, το ιστορικό παρελθόν, τη λαϊκή συνείδηση⁶. Κρίνω επίσης ότι πρέπει προκαταβολικά να αναφερθεί ότι το λαϊκό δίκαιο είναι δοκιμασμένο στην πράξη, είναι αποδεκτό από τον λαϊκό άνθρωπο, έχει εναρμονισθεί με την «ψυχολογία και την παράδοση του λαού»⁷, διότι αποτελεί καταστάλαγμα της μακραιώνης ιστορικής και κοινωνικής πείρας του⁸.

Όπως επιτάσσει η επιστημονική δεοντολογία και φαίνεται από τον τίτλο της εργασίας μου, αυτή εστιάζει το θέμα της σε δύο συγκεκριμένα ναξιακά χωριά, τους Μύλους και το

* Φοιτήτρια της Νομικής Σχολής Αθηνών.

1. Στίλιπων Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α': Μνημεία του Λόγου*. Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 8, Εν Αθήναις 1965², 39.
2. Γ. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα 1978³, 95.
3. Γ. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, ό. π., 95.
4. Μενέλαος Τουρτόγλου, «Στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας εις τα παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τεύχ. 5 (1950), 126-158.
5. Μενέλαος Τουρτόγλου, «Στοιχεία ποινικού δικαίου και εγκληματολογίας εις τα παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», ό.π., 126.
6. Ό. π., 158.
7. Δ. Πετρόπουλος, *Λαογραφία: Πανεπιστημιακά μαθήματα*, Θεσσαλονίκη 1970, 51.
8. Άννα Παπαμαχαήλ-Κουτρούμπα, *Ο σταυρός στους διαφόρους κλάδους του ελληνικού εθιμικού δικαίου*, ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, τ. 26-27 (1990), 3.

Κουρουνοχώρι κατά την μεταπολεμική περίοδο μέχρι το συμβατικό όριο του 1970. Και τα δύο ανήκουν στην «πολιτισμική ενότητα» των χωριών των Μελάνων, έχουν δηλαδή κοινή πολιτισμική ζωή στο διάβα των αιώνων, άρα κοινά σχεδόν έθιμα και ήθη. Το πρότυπο της τότε οικογένειας ήταν πατριαρχικό, έντονα επηρεασμένο από τις ισχύουσες επί αιώνες ηθικές και θρησκευτικές πίστεις. Πρόκειται για το άγραφο λαϊκό δίκαιο, το οποίο διατηρείται προφορικά μέχρι την προαναφερθείσα χρονολογία, κατά την οποία ο παραδοσιακός πολιτισμός των δύο χωριών φαίνεται ότι υποχωρεί και τη θέση του παίρνει ένας διαφορετικός, νεωτερικός πλέον, τρόπος ζωής, βασισμένος στα δεδομένα της νεωτερικότητας, που σχετίζονται πρωτίστως με τα νέα ευρωπαϊκά πρότυπα, την τουριστική ανάπτυξη του τόπου, κλπ.

Μέχρι σήμερα δεν έχει παρουσιασθεί στη ναξιακή βιβλιογραφική παραγωγή κάτι σχετικό με τα δύο συγκεκριμένα χωριά, άρα, κατά μία έννοια, η εργασία αυτή μπορεί να εκληφθεί ως «πρωτότυπη». Βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που διεξήχθη εκεί κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του 2013. Εργάστηκα βάσει σχετικού ερωτηματολογίου που άντλησα από το γνωστό βιβλίο του Γεώργιου Μέγα *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*.

Το υλικό αντλήθηκε με κατευθυνόμενες συνεντεύξεις που είχα με δεκαεπτά συνομιλητές, μέσου όρου ηλικίας 80 ετών (άνδρες και γυναίκες)⁹. Όπως απαιτεί η λαογραφική έρευνα, ήταν λαϊκοί άνθρωποι, αυθεντικοί φορείς της παράδοσης, οι οποίοι μου κατέθεταν με χαρά τις μαρτυρίες τους στις ερωτήσεις που τους υπέβαλα.

2. Οικογενειακό δίκαιο

2.1. Αρραβώνας, λογοδόσιμο

Ο αρραβώνας αποτελεί την πρώτη επίσημη δέσμευση του ζευγαριού, που περικλείει μέσα της αμοιβαία υπόσχεση γάμου. Ο συγκεκριμένος θεσμός αποτελεί μία ηθική δέσμευση και ταυτόχρονα μία κοινωνική σχέση.

Λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στα χωριά κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τα ζευγάρια δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να σφραγίσουν το δεσμό τους με αρραβώνα, αλλά επισημοποιούσαν τη σχέση τους *δίνοντας λόγο*¹⁰.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στα χωριά είχαμε έναν αρραβώνα κατ' όλη τη μελετώμενη περίοδο! Ως βάση για να εδραιωθεί η εναλλακτική δυνατότητα του λογοδοσίματος αποτέλεσε το ήθος των κατοίκων των συγκεκριμένων κοινωνιών, που δεν απαιτούσε την επίσημη νομιμοποίηση της σχέσης, αλλά αρκούσαν σ' αυτήν την υπέρτατη αξία του ελληνικού λαού (δίνω λόγο-υπόσχεση, την οποία δεν θα παραβώ) και η οποία αντικαθιστούσε κάθε επίσημη διαδικασία.

Στην «παραδοσιακή» κοινωνία των δύο χωριών ο τρόπος σύστασης της μνηστείας (το τελετουργικό της) εξελίσσεται κατά τον πατροπαράδοτο τρόπο.

Ο νέος, συνοδευόμενος από τους γονείς του, πηγαίνει στο πατρικό της αγαπημένης του για να «ζητήσει το χέρι» της επισήμως.

Τους υποδέχεται η οικογένεια της κοπέλας, με παραδοσιακά κεράσματα που έχει επιμελώς προετοιμάσει. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν δύο στοιχεία: Αρχικά, ότι δεν καταγράφηκε κάποιο περιστατικό αρραβωνιάσματος από τη νηπιακή ηλικία των δύο παιδιών, όπως μαρτυρείται να συνέβαινε σε άλλα χωριά του νησιού¹¹, αλλά το ζευγάρι προχω-

9. Τιμή ένεκεν, στο τέλος της εργασίας παραθέτω όλα τα ονόματα των πληροφορητών μου.

10. Ο λόγος ισοδυναμούσε με μισό γάμο και είχε δεσμευτικότητα. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, 249.

11. Στο Γλινάδο ήταν σύνηθες να αρραβωνιάζουν οι γονείς τα παιδιά τους από μικρή κιόλας ηλικία, συγκεκριμένα από δέκα χρονών. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 249.

ρούσε στον αρραβώνα με οικεία βούληση και όση ώριμη σκέψη διέθετε, μια και βρισκόταν σε μικρή (σχετικά με σήμερα) ηλικία. Παρούσα σπανίως στην επίσημη συνάντηση των δύο οικογενειών ήταν η προξενήτρα¹². Οι κοινωνίες των δύο χωριών φαίνεται πως είχαν αρνητική στάση έναντι του θεσμού, δεν αποδέχονταν τη διαμεσολάβησή της, ενός ξένου δηλαδή προσώπου, αλλά μόνον κάποιου φιλικού και των δύο νέων προσώπου. Αναγνωρίζοντας ή μη τον διαμεσολαβητικό ρόλο της, δημιουργείται μια σχέση «δούναι και λαβείν», καθώς η προξενήτρα ανταμειβεται με συμβολικό δώρο, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης των οικογενειών για τη βοήθειά της. Με αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίζεται και η προσφορά μιας υπηρεσίας στην κοινωνία.

Στην επίσημη αυτήν συνάντηση των δύο οικογενειών γινόταν και μια πρώτη αναφορά στην προίκα της νύφης. Το χαμηλό οικονομικό στάτους των οικογενειών δεν τους επέτρεπε ανταλλαγή δώρων στην επισημοποίηση του δεσμού· πιθανώς σε κάποιες περιπτώσεις είτε η μέλλουσα πεθερά θα έδινε στη νύφη συμβολικά κάποιο χρυσαφικό, είτε ο νεαρός θα προσέφερε κάποιο δώρο κρυφά στην αγαπημένη του.

Ως επί το πλείστον, η σχέση του αρραβωνιαστικού με τα πεθερικά του χαρακτηριζόταν αρμονική. Επειδή επρόκειτο για κλειστές κοινωνίες, όπου αναπόφευκτα όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους, οι σχέσεις τους διέπονταν από σεβασμό, απέφευγαν τις εντάσεις μέχρι την τέλεση του γάμου. Ο νεαρός επισκεπτόταν το σπίτι της νύφης συνήθως κάθε Κυριακή (επίσημη ημέρα), αφενός για να ενταχθεί ομαλά στην οικογένεια της νύφης, αφετέρου για να τη συναντήσει επίσημα πλέον. Αν και αρραβωνιασμένοι, η συνάντηση γινόταν υπό το εποπτικό βλέμμα του πατέρα ή του αδερφού της, «για να μην τη φιλήσει, μην την πειράξει»¹³, όπως χαρακτηριστικά μου αναφέρθηκε. Αυτός ήταν ο λόγος που η κοπέλα στις δημόσιες εμφανίσεις της με τον αγαπημένο της συνοδευόταν πάντοτε από ένα μέλος της οικογένειας.

Οστόσο, υπήρξαν και *λογοδοσίματα* που δεν ευδοκίμησαν. Κομβικό στάδιο στο οποίο δοκιμαζόταν ένας αρραβώνας ήταν στη σύνταξη του *προικοσυμφώνου*. Το *προικοσύμφωνο* γινόταν 15 ημέρες ή μία εβδομάδα περίπου πριν από την τέλεση του γάμου¹⁴. Οι μνηστευμένοι με τους γονείς τους πήγαιναν στο συμβολαιογράφο προκειμένου να οριστεί ρητά η κατανομή των περιουσιακών στοιχείων, που ορίστηκαν από τον αρραβώνα. Εκεί πολλές φορές τα δεδομένα της προίκας πιθανόν να άλλαζαν, γεγονός που προκαλούσε τη δυσάρεσκεια στον μνηστευμένο και στους γονείς του, τόσο έντονα μερικές φορές που τους οδηγούσε στη λύση της μνηστείας¹⁵. Σ' αυτές τις δυσάρεστες περιπτώσεις τα δώρα του αρραβώνα επιστρέφονταν στον δωρητή τους, ενώ μετά το χωρισμό εδημιουργείτο «*σούσουρο*» γύρω από τα πρόσωπα των πρώην μνηστευμένων, κυρίως για την κοπέλα, αλλά όχι με διάθεση στιγματισμού.

12. Γ' αυτήν βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Σέρρης, «Φωτιά και "ιεροί επισκέπτες": Η περίπτωση των καλικαντζάρων και της προξενήτρας», στον τόμο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Μουσείο Λαϊκής Τέχνης (εκδ.), *Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαριού, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* (Αθήνα, 1-3 Απριλίου 2011), που οργάνωσε το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και Οι Φίλοι του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2013, 39-51.

13. Η εποπτεία του ζευγαριού ήταν πάγια τακτική και στο χωριό του Γλινάδου. Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 249.

14. Στον Δαμαριώνα τις παραμονές του γάμου γινόταν το προικοσύμφωνο και έδιναν στο ζευγάρι μια εικόνα της Παναγίας, μερικά ζώα, χωράφια, ελιές κ.ά. Βλ. σχετικά Ν. Κεφαλληνιάδης, *Δαμαριώνας, το παραδοσιακό χωριό της Νάξου*, Σύνδεσμος Φίλων Δαμαριώνας, Αθήνα 1979, 199.

15. Φαινόμενο το οποίο συναντάται και στο Γλινάδο. Βλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 250.

2.2 Γάμος, προίκα

Κατά την περίοδο που αναλύουμε, ο μέσος όρος ηλικίας των νυμφευμένων ήταν για τις γυναίκες 20-23 και για τους άντρες 25-27, ενώ κατά παράδοση ο άντρας ήταν μεγαλύτερος από τη γυναίκα. Το χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε από το *λογοδόσιμο* έως και το γάμο των μνηστευμένων ξεκινούσε από τους τρεις μήνες, το λιγότερο, για να φθάνει τον ένα χρόνο¹⁶. Η βιασύνη αυτή ενδεχομένως να οφειλόταν στον ενδόμυχο φόβο των γονιών να μην προκύψει κάποιο αναπάντεχο γεγονός που θα οδηγούσε πιθανώς το ζευγάρι σε χωρισμό ή σε μια πιθανή εγκυμοσύνη της κοπέλας. Σπανίως, λοιπόν, υπερέβαιναν αυτό το «πιεστικό» χρονικό όριο. Τυχόν καθυστερήσεις που μπορεί να προέκυπταν οφείλονταν είτε σε αναμονή αποπερατώσεως κατοικιών που θα δέχονταν το νέο ζευγάρι, είτε σε ανύπαντρες αδερφές που έπρεπε να προηγηθούν του αδελφού, να παντρευτούν πρώτες. Είναι γνωστό ότι ετηρείτο σειρά προτεραιότητας στο γάμο¹⁷. Για να μην μείνουν απροστάτευτα τα κορίτσια όταν θα νυμφεύονταν τα άρρενα αδέρφια τους, αλλά κυρίως για να μετατεθεί σε κάποιον άλλον η ευθύνη της συντήρησής τους. Τελευταίο και βασικότερο όμως ήταν πως τα ανδρικά χέρια προσέφεραν πολύτιμη οικονομική ενίσχυση στο σπίτι και η οικογένεια επιθυμούσε να τα χάσει όσον το δυνατόν αργότερα.

Όσον αφορά στην *προίκα*, η γενικότερη εντύπωση που προέκυψε ήταν ότι αυτή κυμαινόταν σε ανάλογα προς την οικονομική ευχέρεια της οικογένειας επίπεδα. Ως προς τον καταμερισμό όμως των προικιών παρατήρησα διαφορές. Αν, λόγου χάρη, μία οικογένεια είχε μόνο θυγατέρες, τότε η μητέρα είτε τους ετοίμαζε τα προικιά τους (υφαντά κυρίως) από την παιδική τους ηλικία, είτε τους έδινε ό,τι είχε συγκεντρώσει μέχρι τον γάμο τους, ως πρώτα εφόδια στο νέο τους νοικοκυριό. Μερικές κοπέλες φυσικά εργάζονταν και προετοίμαζαν οι ίδιες τα προικιά τους, αφού δεν μπορούσαν να τους τα εξασφαλίσουν οι γονείς τους. Τα είδη της προίκας τους ήταν κυρίως έπιπλα από το πατρικό της κοπέλας για το νέο της σπίτι, οικιακά σκεύη, υφαντά. Παρατηρήθηκε κατανομή της περιουσίας προς όφελος των αγοριών, καθώς εκείνα προικίζονταν με περισσότερα (στο βαθμό που υπήρχαν) είτε αντικείμενα, είτε έγγεια ιδιοκτησία. Ανάλογη μεταχείριση είχαν και οι κόρες, οι μεγαλύτερες σε ηλικία, οι οποίες καθυστέρησαν να παντρευτούν. Ήταν ευνοημένες στο θέμα της προίκας, προκειμένου αυτό να αποτελέσει δέλεαρ στους υποψήφιους γαμπρούς.

Με τη μεταβίβαση των προικιών στην κόρη μεταβιβάζεται και η υποχρέωση συντήρησής τους, καθώς ο γαμπρός αναλαμβάνει την αποκλειστική τους διαχείριση¹⁸. Ωστόσο, την οικονομική διαχείριση του σπιτιού αναλαμβάνει η γυναίκα, την οποία συμβουλευόταν πριν αναλάβει οποιαδήποτε απόφαση.

Τα δώρα που προσκόμιζαν οι καλεσμένοι στους γάμους ήταν φτωχικά μεν, πρακτικά δε. Επρόκειτο συνήθως για οικιακά σκεύη απαραίτητα στο νέο νοικοκυριό, ενώ, όπως επισημάνθηκε, προσέφεραν δώρα στο νεόνυμφο ζευγάρι μόνον αν ήταν πολύ χαμηλού οικονομικού στάτους¹⁹.

16. Στο Αγερσανί Νάξου οι γάμοι πραγματοποιούνταν συνήθως το φθινόπωρο. Βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Αγερσανί Νάξου. Το παραγωγικό, παραδοσιακό και τουριστικό Λειβαδοχώρι*, Σύλλογος Αγ. Αρσενίου Νάξου, Αθήνα 1987, 254.

17. Στο Γλινάδο υπήρχε έντονα ο φόβος πως αν νυμφεύονταν πρώτα το αγόρι της οικογένειας, προτού δηλαδή αποκαταστήσει τις αδερφές του, ήταν σαν να τις εγκατέλειπε, Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό.π., 251.

18. Τα περιουσιακά στοιχεία της συζύγου, να μεν, υπόκεινται πλέον στη διαχείριση του συζύγου της, αλλά καμία μεταβολή τους δεν μπορεί να επέλθει χωρίς την έγκρισή της, όπως συμβαίνει και στο Γλινάδο Νάξου, Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό.π., 252.

19. Αντιπαράβολη: Στο Δαμαριώνα οι προσκεκλημένοι, την παραμονή του γάμου, πήγαιναν τα δώρα στο σπίτι

Την Κυριακή μετά το γάμο ακολουθούσε ο *αντίγαμος*, όπου το νεόνυμφο ζευγάρι πήγαινε στην εκκλησία. Μετά το πέρας της λειτουργίας, τους ευλογούσε ο ιερέας και ακολουθούσε συνήθως γλέντι²⁰. Όπως παρατηρήθηκε, τα συμποσία γενικά, στη γέννηση, στο γάμο, στα βαφτίσια ήταν στην ουσία ένας τρόπος επιβεβαίωσης από την κοινωνία ότι τα άτομα αυτά γίνονταν αποδεκτά με τη νέα τους πλέον ιδιότητα²¹.

Θεωρώ απαραίτητο να τονισθεί ότι για αρκετές σχέσεις, πριν φτάσουν στα σκαλιά της εκκλησίας, τα πράγματα δεν κυλούσαν με ομαλό τρόπο. Αυτό διαπιστώνεται από το γεγονός ότι αναφέρθηκαν αρκετά περιστατικά *αρπαγής* της νύφης, αφού οι γονείς ήταν αντίθετοι στις επιλογές των παιδιών τους. Οι αντιρρήσεις τους όμως δεν διαρκούσαν πολύ. Τις περισσότερες φορές εκτονώνονταν μετά από λίγους μήνες, με την μεσολάβηση συγγενικών και φιλικών προσώπων, ώστε εν τέλει οι γονείς έδιναν την ευχή τους στο ζευγάρι. Αλλά και στην τελευταία πιθανότητα να υπήρχαν ακόμα κάποιες αντιρρήσεις, αυτές εξαφανίζονταν με τον ερχομό ενός παιδιού. Συγκλονιστική είναι όμως μια μαρτυρία σύμφωνα με την οποία κάποιος γονείς, που εξακολουθούσαν να είναι αρνητικοί, κατά την ώρα της τέλεσης του μυστηρίου, έξω από το σπίτι τους, έριχναν κατάρες στο ζευγάρι: «*Ήμουν παρών όταν έγινε ο πιο δυσάρεστος γάμος του χωριού. Στο γάμο ήμουν εγώ, που βάσταγα το θυμιατό, ο αδερφός μου στο Ευαγγέλιο και ο παππούς μου, ο παπάς, γιατί ο γάμος έγινε σ' ένα σπίτι τσι Μύλοι, εκεί έγινε ο γάμος. Ήταν και η γιαγιά της κοπέλας και οι ιδιοκτήτες του σπιτιού. Η μάνα της κοπέλας ήταν απ' έξω και την άκουγα να λέει: "νύφη να το βάλεις, που νεκρή να το φορέσεις!" Ένα εκατομμύριο κατάρες! Και να είναι νύχτα και να ακούγεται και να στριγγλίζει και να φωνάζει. Μου ήρθε να βάλω τα κλάματα... και μου λέει ο παππούς μου ο παπάς: "παιδί μου, μη στεναχωριέσαι μα δεν βγαίνουν οι κατάρες. Το ζευγάρι αγαπιέται και η ηλικία είναι νόμιμη". Και μετά αποδείχτηκε ότι ήταν ο πιο αγαπημένος γαμπρός».*

Όπως είναι φυσικό και στις περιπτώσεις *αρπαγής* της κοπέλας από το πατρικό της, προκύπτει ζήτημα προίκας. Υπήρχαν λοιπόν δυο διαφορετικά είδη διαπραγματεύσεων: Από τη μία πλευρά, ο μέλλων γαμπρός αξίωνε επιπλέον περιουσία, στηριζόμενος στο γεγονός ότι έχει κλέψει-πειράξει τη νύφη και θα ήταν προσβολή για την τιμή της να μην την αποκαταστήσει. Από την άλλη πλευρά, ο νεαρός υποχωρούσε σημαντικά στο θέμα της προίκας προκειμένου να γίνει αποδεκτός από τους γονείς της.

Όσον αφορά στην αγνότητα της κοπέλας, αυτό διαπιστωνόταν την επόμενη μέρα, μετά από την πρώτη νύχτα του γάμου, από την πεθερά της²². Εάν η κοπέλα ήταν αγνή, αυτό αποτελούσε τιμή και για τις δύο οικογένειες, οι οποίες επικροτούσαν το γεγονός με τουφεκιές, αλλά και με την επίδειξη του σεντονιού στο μπαλκόνι. Σε αντίθετη περίπτωση, όπου αποδεικνυόταν πως η κοπέλα είχε προγαμιαίες σχέσεις, τότε αμφότερες οι οικογένειες δυσαραστούνταν, ενώ στη συνέχεια παρατηρείτο ένας ηθικός υποβιβασμός της νύφης, ο οποίος εκδηλωνόταν κυρίως με τη χρήση εκφράσεων όπως «*είδαμε τσι πομπές σου*», «*είχενε βγάλει τα μάτια τζη*». Επρόκειτο για ήπιες σχετικά αντιδράσεις συγκριτικά με άλλα

των μελλόνυμφων. Συνήθως ήταν τρόφιμα ή ποτά. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Δαμαριώνας...*, ό.π., 198.

20. Τα γλέντια του γάμου θεωρούνταν ως αφορμή για ομαδική ψυχαγωγία. Καλεσμένο, αν ο γάμος δεν ήταν «κλειστός» λόγω πένθους, ήταν όλο το χωριό, το οποίο προσκαλούνταν από τρία κορίτσια «καλέστρες» που αντιπροσώπευαν τους μελλόνυμφους. Ακολουθούσε χορός με τοπικά βιολιά. Πρβλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Δαμαριώνας...*, ό.π., 198-199.

21. Βλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19ου αιώνα-1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, στο Ευρετήριο, στο λήμμα «συμποσία».

22. Στο Γλινάδο τον πρώτο λόγο επί του θέματος τον είχε ο σύζυγος, ο οποίος είχε το δικαίωμα να την διώξει, όπως αναφέρεται στο Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 252. Πρβλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, 131-132.

μέρη της Ελλάδος, όπου, όπως είναι γνωστόν, τις διαπόμπευαν²³ και τις έδιωχναν.

Όπως προαναφέραμε, οι σχέσεις του γαμβρού με τα πεθερικά του διατηρούνταν σε καλό επίπεδο, καθώς μετά το γάμο δεν ήταν ολίγα τα νεόνυμφα ζευγάρια που για κάποιο χρονικό διάστημα ζούσαν στο πατρικό της νύφης, μέχρι να ολοκληρωθεί το κτίσιμο του δικού τους σπιτιού, είτε για οικονομικούς λόγους. Ο *σώγαμπρος* (όπως τον αποκαλούσαν) πλέον νεαρός ζούσε στο σπιτικό της νύφης ως ισότιμο μέλος της οικογένειας. Ο μοναδικός όρος που φάνηκε από την έρευνα να έθεταν οι γονείς στο ζευγάρι ήταν πως εντός ενός έτους θα έπρεπε να «ανεξαρτητοποιηθούν», καθόσον, λόγω στενότητας του χώρου, δεν μπορούσαν να φιλοξενηθούν παραπάνω διάστημα. Η θέση του *σώγαμπρου* στα χωριά των Μελάνων δεν είχε καμία σχέση με γνωστή από άλλα μέρη του ελληνισμού υποτιμητική έννοια²⁴.

Επειδή η οικονομική κατάσταση των κατοίκων δεν ήταν ανθηρή, σπανίως περίσσευε κάτι το οποίο δεν έχει «γραφτεί» ως προίκα, ώστε η οικογένεια να το δώσει ως *απανωπροίκι*. Ωστόσο, πάντοτε οι γονείς κρατούσαν το *γεροντομοίρι*²⁵, για προσωπική τους εξασφάλιση, το οποίο περνούσε δικαιωματικά σε εκείνο το παιδί τους που θα τους γηροκομούσε (συνήθως ήταν το μικρότερο).

2.3. Η λύση του γάμου

Η έγγαμη σχέση όμως, όπως κάθε ζωντανή σχέση, δεν είναι πάντοτε ανέφελη. Υπόκειται σε τριβές και συγκρούσεις, τις περισσότερες φορές τα ανακύπτοντα προβλήματα αντιμετωπίζονται με αμοιβαίες υποχωρήσεις. Στην πράξη όμως τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά. Τα προβλήματα που εμφανίζονται μπορεί να οδηγήσουν σε έντονη ενδοοικογενειακή σύγκρουση, ικανή να αλλάξει ριζικά τις συζυγικές σχέσεις, γεγονός που μπορεί να εκδηλωθεί με τη διακοπή της έγγαμης συμβίωσης.

Την περίοδο που εξετάζουμε, τα ζευγάρια σπανιότατα έπαιρναν διαζύγιο, ιδιαίτερα αν είχαν αποκτήσει παιδιά. Ο ρόλος της γυναίκας ήταν υποδεέστερος εν σχέσει με τον ανδρικό, αφού εκείνη απλώς κατέθετε την άποψή της για τα θέματα που απασχολούσαν το σπίτι, χωρίς να μπορεί να παρεμβαίνει καθοριστικά στη λήψη των αποφάσεων. Αν όμως ο κλονισμός ήταν τόσο ισχυρός και έφταναν μέχρι το διαζύγιο, και σε αυτήν την περίπτωση έχουμε επιστροφή των δώρων στα πεθερικά, ενώ τα γαμήλια δώρα τα κρατούσε ως επί το πλείστον η νύφη. Το ζήτημα τη διατροφής της συζύγου και των τέκνων εναπόκειται στην κρίση του δικαστηρίου.

Η λύση του γάμου επέρχεται αυτοδικαίως όμως και μετά τον θάνατο του ενός εκ των δύο συζύγων. Αν μείνει κάποια γυναίκα χήρα, παραμένει, ούτως ή άλλως, στην οικία του συζύγου και διατρέφεται από την περιουσία του. Η κατάσταση αυτή όμως δεν είναι μόνιμη. Διακόπτεται αν τυχόν η χήρα γυναίκα αποφασίσει να τελέσει δεύτερο γάμο, οπότε το σπίτι, όπως και η εναπομείνασα περιουσία, από την οποία και συντηρούνταν, περνούν στην κατοχή των παιδιών, ειδάλλως επιστρέφει στα πεθερικά της.

Σε κάθε περίπτωση, είτε δηλαδή πρόκειται για τον χήρο ή τη χήρα, η προοπτική ενός δεύτερου γάμου ήταν πιθανή, αλλά θα κρινόταν αναλόγως την περίπτωση από την κλειστή κοινωνία του χωριού. Εάν, όπως αναφέρθηκε, το ζευγάρι είχε αποκτήσει παιδιά, ένας δεύτερος γάμος δεν ήταν αποδεκτός από την κοινωνία και για τα δύο μέλη. Αυτό ίσχυε ακόμα

23. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 5 (1952), 6-8.

24. Βλ. ενδεικτικά Ελευθέριος Αλεξάκης, *Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στη νεότερη Ελλάδα*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, στο Ευρετήριο, στο λήμμα «σώγαμπρος».

25. «Γεροντομοίρι»: Το κληρονομικό δικαίωμα του ζώντος γονέως. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 255.

κι αν, κατά κοινή ομολογία, οι συνθήκες ήταν τέτοιες που επέβαλαν την μητρική παρουσία στο σπίτι για τη φροντίδα των παιδιών, είτε, αν η οικονομική κατάσταση του σπιτιού ήταν τόσο δεινή που η παρουσία ενός άντρα μέσα στην οικογένεια κρινόταν αναγκαία για βιοποριστικούς λόγους. Εντελώς διαφορετική όμως ήταν η αντιμετώπιση της κοινωνίας στις περιπτώσεις άτεκνων και νέων ατόμων που χήρευαν νωρίς. Ο περίγυρος τους ενθάρρυνε να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή τους. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και σ' αυτό το θέμα, το ζήτημα της αγνότητας της κοπέλας δημιουργούσε δισταγμούς για ένα δεύτερο γάμο, καθώς δεν ήταν πλέον «αγνή».

2.4. Η υιοθεσία

Ένα ακόμη ζήτημα που απασχόλησε την έρευνά μου ήταν αυτό της αδυναμίας αποκτήσεως τέκνων και κατ' επέκταση της υιοθεσίας. Από τις μαρτυρίες προκύπτει ότι τα ζευγάρια την περίοδο που αναλύουμε αποκτούσαν πολλά παιδιά αψηφώντας το χαμηλό οικονομικό τους επίπεδο. Όμως υπήρξαν και περιπτώσεις που το παντρεμένο ζευγάρι αδυνατούσε να τεκνοποιήσει. Όταν προέκυπτε ένα τέτοιου είδους πρόβλημα, το ζευγάρι επισκεπτόταν κάποιους γιατρούς προκειμένου να διαπιστωθεί το πρόβλημα και να βρεθεί λύση. Όπως συνέβαινε όμως και σε άλλες ελληνικές κοινότητες, πόσο μάλλον σε μία αρκετά κλειστή, αποκλειστικά σχεδόν οι γυναίκες επισκέπτονταν τον γιατρό, ως οι θεωρούμενες *a priori* ως έχουσες το πρόβλημα. Οι άντρες θεωρούσαν ταμπού την επίσκεψη στον γιατρό, έπληττε τον ανδρισμό τους, με αποτέλεσμα να μην κάνουν κάτι δραστικό προκειμένου να αποκτήσουν παιδιά σε περιπτώσεις που όντως ήταν υπαίτιοι.

Όσες γυναίκες αρνούνταν να επισκεφθούν το γιατρό (για διάφορους λόγους, ακόμη και ντροπής) κατέφευγαν στο Θείο, στην προσευχή, στα τάματα, στις οδοιπορίες προς ιερούς χώρους μέχρι να γίνει το θαύμα. Προσπάθεια ανεύρεσης λύσης με χρήση «μαγείας» ή βοτάνων δεν μου αναφέρθηκε.

Εναλλακτικά, η μοναδική πρακτική λύση ήταν η υιοθεσία. Βέβαια, το ζήτημα της υιοθεσίας ήταν ένα εγχείρημα που τότε ήταν ακόμη στα πρώτα του βήματα, γι' αυτό επελέγη λίγες φορές από άτεκνα ζευγάρια. Οι πληροφορίες μας επί του θέματος είναι λιγοστές. Οι υιοθεσίες επικυρώνονταν με επίσημα έγγραφα, τα οποία συντάσσονταν από το ζευγάρι είτε στην Αθήνα είτε στη Σύρο. Στο υιοθετημένο παιδί μεταβιβαζόταν ένα μερίδιο περιουσίας και, όπως είθισται, έπαιρνε το επίθετο του πατέρα που το υιοθέτησε.

2.5. Αποκλήρωση, επιτροπεία/κηδεμονία

Στα χωριά της μελέτης μας δεν παρατηρήθηκε το φαινόμενο των αποκηρύξεων και αποκληρώσεων. Παρόλο που οι γονείς απειλούσαν συνεχώς τα παιδιά με αυτό όταν δεν υπάκουαν στη θέλησή τους (και ιδίως όταν η ανυπακοή τους συνίστατο στην επιλογή του/της συντρόφου), δεν προχωρούσαν σ' αυτή τη λύση. Η έρευνά μου με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι οικογενειακοί δεσμοί ήταν ισχυρότατοι, οι γονείς αγαπούσαν πραγματικά τα παιδιά τους, με αποτέλεσμα να υποχωρούν και εν τέλει να τα συμπεριλαμβάνουν στη διαθήκη τους.

Με το θέμα της επιτροπείας-κηδεμονίας των ανήλικων τέκνων ολοκληρώνεται ο κύκλος του οικογενειακού δικαίου. Στις περιπτώσεις όπου δεν υπήρχε γονική μέριμνα, δηλαδή όταν το παιδί έμενε ορφανό, την προστασία των προσωπικών και περιουσιακών του συμφερόντων αναλάμβαναν οι στενότεροι συγγενείς του. Τέτοια πρόσωπα ήταν κυρίως οι παππούδες και οι γιαγιάδες. Αν μέσα στην οικογένεια υπήρχε ενήλικο τέκνο, εκείνο ανα-

λάμβανε το δύσκολο αυτό ρόλο να φροντίζει τα αδέρφια του.

Ουδέποτε, όπως εξάγεται από την έρευνά μου, τα πρόσωπα που διαχειρίζονταν την παρουσία των ορφανών τέκνων την εκμεταλλεύτηκαν. Αντιθέτως, την προστάτευαν και τη συντηρούσαν προκειμένου να την παραδώσουν στα παιδιά ακέραιη, έως και την ενηλικίωσή τους. Είναι ένα στοιχείο που επιβεβαιώνει την επικρατούσα στο νησί άποψη, καίτοι γενική και αφοριστική, ότι οι Μελανίτες είναι αγαθοί = καλοί άνθρωποι²⁶.

3. Κληρονομικό δίκαιο

3.1. Διαδοχή εκ διαθήκης

Η διαθήκη καθιερώνεται ως λόγος κληρονομικής διαδοχής και αποτελεί το μοναδικό μέσον που διαθέτει ο κληροδότης για να ρυθμίσει την μετά θάνατον τύχη των περιουσιακών του σχέσεων.

Ο τρόπος που συντασσόταν μία διαθήκη ήταν κατά κανόνα γραπτός, και γινόταν με δύο τρόπους: Ο κληροδότης επισκεπτόταν ένα συμβολαιογράφο και με την παρουσία δύο μαρτύρων συνέτασσε τη διαθήκη του. Διαφορετικά, αν και η σχολική μόρφωση των κατοίκων ήταν λιγοστή, εντούτοις, το μεγαλύτερο ποσοστό εξέφραζε την ελευθερία «του διατιθέναι» με ιδιόγραφες διαθήκες, τις οποίες οι κληρονόμοι του έβρισκαν μεταθανάτια. Ο λόγος ήταν τα πλεονεκτήματα που εμφανίζει η ιδιόγραφη διαθήκη: Κατ' αρχάς διακρίνεται για την απλότητά της, αφού η ιδιόγραφη διαθήκη μπορεί να συνταχθεί από οποιονδήποτε και οποτεδήποτε που γνωρίζει έστω και ελάχιστα στοιχεία γραφής. Το γεγονός δε ότι δεν απαιτείται για τη σύνταξή της η σύμπραξη και άλλων ατόμων εξασφαλίζει τη μυστικότητα της. Επιπλέον, το κυριότερο όλων, είναι αδάπανη²⁷.

Βέβαια, εκείνους τους χαλεπούς καιρούς, όπως συνάγεται από την προηγούμενη ενότητα, οι άνθρωποι είχαν λιγοστά περιουσιακά στοιχεία και υπάρχοντα, τα οποία είχαν, αν όχι όλα, τα περισσότερα, ήδη διανείμει στα παιδιά τους, με αποτέλεσμα να απέμεναν λιγοστά να ρυθμιστούν μεταθανάτια.

Την περίοδο που εξετάζουμε, διασταυρωμένες μαρτυρίες αναφέρουν πως οι αποθανόντες έκαναν μεταθανάτια δωρεές στην εκκλησία²⁸, όπως για παράδειγμα κάποιες ελιές ή μικρά κτήματα, για να μνημονεύονται.

3.2 Η εξ αδιαθέτου διαδοχή

Ο θεσμός της εξ αδιαθέτου διαδοχής αποσκοπούσε στην προστασία της οικογένειας του κληρονομούμενου, όταν αυτός απεβίωνε χωρίς διαθήκη²⁹. Σ' αυτήν την περίπτωση τα τέκνα κληρονομούσαν εξίσου, ενώ δεν υπήρχε καμία διάκριση στη διανομή της κληρονομιάς, ούτε ως προς το φύλο, ούτε ως προς τη σειρά γέννησης. Η εντύπωση που αποκομίστηκε ήταν πως η μοιρασιά των περιουσιακών στοιχείων που απέμειναν γινόταν σε πολιτισμένο κλίμα, ειδικά όταν ένας εκ των γονέων ήταν εν ζωή³⁰. Τις περισσότερες φορές η χήρα κρα-

26. Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεώτερη Ελλάδα*, Αντώνης Αναγνώστου, Αθήνα 2005, 204-206.

27. Απόστολος Σ. Γεωργιάδης, *Εγχειρίδιο Κληρονομικού Δικαίου, Μέρος Δεύτερο, Ι. Η διαδοχή από διαθήκη*, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2014, 54.

28. Στις εκκλησίες του Γλινάδου άφηναν και χρηματικές δωρεές εκτός από χωράφια. Βλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 254.

29. Στο Γλινάδο είθισται τα κορίτσια να κληρονομούν τη μητρική περιουσία και τα αγόρια την πατρική, Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 255.

30. Όταν υπήρχαν «λογοτριβές» μεταξύ των κληρονόμων, αυτές τερματίζονταν ρίχνοντας κλήρο, Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, ό. π., 255.

τούσε κάποιο *ανδρομοίρι*, το οποίο αργότερα κληροδοτούσε σε όποιο από τα παιδιά της την φρόντιζε στα γεράματα.

Στην περίπτωση που το ζευγάρι δεν είχε αποκτήσει παιδιά για να το κληρονομήσουν και πέθαινε ο σύζυγος, τότε η περιουσία, εφόσον η χήρα ήταν πολλά χρόνια παντρεμένη με τον αποθανόντα σύζυγο, περνούσε ολόκληρη στη δική της κυριότητα.

Τέλος, δεν συναντήσαμε περιπτώσεις που οι αποθανόντες να μην είχαν έστω μακρινούς συγγενείς, οι οποίοι θα τους κληρονομούσαν μεταθανάτια. Σύμφωνα με μία μαρτυρία, σε μια τέτοια περίπτωση η περιουσία περιήλθε σ' εκείνον που φρόντιζε επί πολλά χρόνια τον (μακρο)συγγενή του και εν τέλει τον γηροκόμησε.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

1. Δέσποινα Γ. Βασιλάκη, ετών 81, απόφοιτος Πέμπτης Δημοτικού³¹
2. Αλεξάνδρα Ιακ. Γκούφα, ετών 79, απόφοιτος Έκτης Δημοτικού
3. Αικατερίνη Στ. Γκούφα, ετών 79, απόφοιτος Τρίτης Δημοτικού
4. Σταματίνα Κ. Γκούφα, ετών 88, απόφοιτος Τετάρτης Δημοτικού
5. Ειρήνη Εμ. Δεγαΐτα, ετών 77, απόφοιτος Τετάρτης Δημοτικού
6. Ευδοκία Στ. Κονδύλη, ετών 79, απόφοιτος Πρώτης Δημοτικού
7. Ιωάννης Αντ. Κονδύλης, ετών 73, απόφοιτος Έκτης Δημοτικού
8. Νικόλαος Αντ. Κονδύλης, ετών 86, απόφοιτος Υπομ. Ηλεκτρολ.
9. Μαρία Κουτελιέρη, ετών 79, απόφοιτος Τετάρτης Δημοτικού
10. Αλεξάνδρα Πολυκρέτη, ετών 71, απόφοιτος Έκτης Δημοτικού
11. Αρετή Φλ. Πολυκρέτη, ετών 80, απόφοιτος Πρώτης Δημοτικού
12. Αυγουστής Στ. Πολυκρέτης, ετών 72, απόφοιτος Πρώτης Γυμνασίου
13. Μαρούσα Δ. Πολυκρέτη, ετών 88, απόφοιτος Τετάρτης Δημοτικού
14. Αικατερίνη Ευρ. Σκυλάκη, ετών 88, απόφοιτος Τετάρτης Δημοτικού
15. Ιωάννης Νικολάου Τουλούπης, ετών 88, απόφοιτος Έκτης Δημοτικού
16. Ζαφείρο Β. Φλεριανού, ετών 78, απόφοιτος Πέμπτης Δημοτικού
17. Παρασκευή Ιωάννου Φλεριανού, ετών 79, απόφοιτος Έκτης Δημοτικού.

31. Όλες οι ηλικίες αναφέρονται στο έτος διεξαγωγής της έρευνας.

ΜΥΛΟΙ ΣΤΗ ΝΑΞΟ (15^{ος} - 19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ). ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ*

Ο μύλος, είτε ο ανεμόμυλος είτε ο νερόμυλος, πάνω απ' όλα ήταν απαραίτητος στην αγροτική οικονομία μέχρι σχεδόν τα μέσα του 20ού αιώνα. Όμως, η ιστορία του μεταβυζαντινού δικαίου σα να τον ξέχασε¹. Έτσι, για τον υποφαινόμενο η παράλειψη αυτή αποτέλεσε μια πρόκληση.

Έχοντας ως δεδομένο το ότι στη Νάξο υπήρχαν πάρα πολλοί μύλοι και -ευτυχής συγκυρία- ότι έχουν σωθεί πλήθος νοταριακοί κώδικες και δικαιοπραχτικά έγγραφα που την αφορούν², θα επιχειρηθεί να εντοπιστούν και να περιγραφούν τα στοιχεία δικαίου που έχουν σχέση με τους μύλους και προκύπτουν από την έρευνα των εν λόγω πηγών. Η έρευνα αρχίζει από τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα, συνεχίζει καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας φτάνοντας μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Τί είδους «πράγμα» (νομικά) είναι ο μύλος, ποιές σχέσεις ιδιοκτησίας τον διέπουν, ποιές είναι οι συμβάσεις που συνάπτονται για την εκμετάλλευσή του και γενικά πώς αντιμετωπίζεται από το δίκαιο, είναι τα κύρια ερωτήματα που στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν.

I

Ο μύλος ως «πράγμα»

Νομικά, ο μύλος είναι ακίνητο σύνθετο πράγμα, που αποτελείται από το χτίσμα, δηλαδή το κύριο πράγμα και από περισσότερα απλά πράγματα που συνδέονται μεταξύ τους υλικά (συνθέτοντας το μηχανισμό του), έχουν όμως στις συναλλαγές ξεχωριστή αυτοτέλεια π.χ. οι μολόπετρες, τα σίδηρα, τα πανιά, οι αντένες, η ξυλεία. Οι σχέσεις του χτίσματος με το έδαφος καθώς επίσης οι σχέσεις του κύριου πράγματος με τα συστατικά και τα παραρτήματά του έχει μεγάλη σπουδαιότητα νομικά, αλλά εκφεύγει από τα όρια της παρούσας.

Ο μύλος, όπως γνωρίζουμε, είναι χτίσμα και ταυτόχρονα μηχανή: χτίσμα σε επιλεγμένη τοποθεσία με ειδική κατασκευή και με ενσωματωμένο μηχανισμό. Ο μηχανισμός έχει ένα τμήμα στο εξωτερικό και ένα τμήμα στο εσωτερικό του κύριου χτίσματος και εκμεταλλεύεται είτε την υδραυλική ενέργεια (ο νερόμυλος) είτε την αιολική (ο ανεμόμυλος) για να κινηθεί· η κίνηση μεταδίδεται στο κυρίως τμήμα του μύλου, κάνοντας να περιστραφεί οριζόντια μία μολόπετρα πάνω από μια μεγαλύτερή της ακίνητη και με την τριβή γίνεται

* Ιστορικός του Δικαίου, τ. Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Για τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου παραμένει οδηγός η μελέτη των: Angeliki Laiou-Dieter Simon, «Eine Geschichte von Muhlen und Monchen der fall der Muhlen von Chantax», *Bullettino dell' Istituto di diritto romano «Vittorio Scialvola»*, Terza Serie Vol. XXX (1992), Vol. XCI della collezione, Milano, σ. 619-676.
2. Ο Ν. Κεφαλληνιάδης αριθμεί 138, από τους οποίους οι 80 περίπου ήταν νερόμυλοι και οι υπόλοιποι ανεμόμυλοι. Βλ. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, «Οι νερόμυλοι του Δανακού», *Ναξιακά* 1/39 (καλοκαίρι 2001), σ. 26. Στο ίδιο άρθρο ο συγγραφέας αναφέρει ανέκδοτη μελέτη του «Οι μύλοι της Νάξου». Βλ. επίσης συμπληρωματικά Γ. Ε. Ροδολάκης, «Μύλοι στη Νάξο μέσα από νοταριακούς κώδικες και έγγραφα (15ος-19ος αι)». *Ναξιακά*, 5/2015, 151-168

το άλεσμα. Ο μύλος συνεπώς επεξεργάζεται ξένη κατά κανόνα πρώτη ύλη, τα δημητριακά, κάνοντάς τα αλεύρι. Αποτελεί έτσι μία ατομική επιχείρηση που λειτουργεί στο πλαίσιο μιάς κλειστής λίγο-πολύ αγροτικής οικονομίας. Τούτο το σημείο είναι που δικαιολογεί τη διασπορά των μύλων και την ύπαρξή τους σχεδόν σε κάθε οικισμό και μάλιστα παράλληλα ανεμόμυλων και νερόμυλων (εφόσον υπάρχουν νερά).

II

Σχέσεις ιδιοκτησίας

Οι σχέσεις ιδιοκτησίας ερευνώνται από νομική μόνο άποψη. Δεν περιλαμβάνονται στο σκοπό της παρούσας η ειδική αναφορά του ιδιοκτήτη ενός συγκεκριμένου μύλου και η ιστορία της ιδιοκτησίας του, εκτός από όταν κρίνεται απαραίτητο.

A) Κυριότητα- Συγκυριότητα.

Επισημαίνεται ευθύς εξ αρχής ότι σύμφωνα με το φεουδαρχικό σύστημα που επιβλήθηκε στη Νάξο³ δεν επιτρεπόταν η απαλλοτρίωση του φέουδου, ούτε η γενική ούτε και η μερική: Απόλυτος περιορισμός που διέπει όλο το γαιοκτητικό καθεστώς και ισχύει βέβαια και για τους μύλους. Όταν η ολοκληρωτική κατάκτηση από τους Τούρκους βρίσκεται πια στο πολύ κοντινό μέλλον, συναντάμε ένα είδος δουκικής συναίνεσης «διά την στενοχωρίαν των καίρων»⁴. Κατά την τουρκοκρατία τα πράγματα αλλάζουν με τον καιρό. Οι φεουδάρχες και οι απόγονοί τους έχουν μεταπέσει σε μεγαλοϊδιοκτήτες και οι σχέσεις προσαρμόζονται ανάλογα. Όσο και αν ο παλιός φεουδάρχης, έχοντας πια χάσει τη στρατιωτική του υποχρέωση αλλά και τη δύναμη που προκύπτει απ' αυτήν, αλλά κρατώντας την οικονομική σημασία της ιδιοκτησίας του προσπαθεί να τη συνδυάσει με ψηγματα επικυριαρχικών δικαιωμάτων. Βρίσκουμε έτσι μύλους που ανήκουν σε απόγονους παλιών οικογενειών φεουδαρχών, αλλά και άλλους που ανήκουν σε ιδιώτες, σε μυλωνάδες, στους Ιησούτες, σε εκκλησίες-μοναστήρια (όπως στο μέγα Φωτοδότη), κ.ά.

Η κυριότητα του μύλου, επειδή ο μύλος αποτελεί σημαντικό οικονομικό «αγαθό» αλλά και επιχείρηση, έχει μεγάλη σημασία ειδικά κατά την περίοδο που ερευνάμε. Κατά τη φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη η κυριότητα των νερόμυλων αποτέλεσε «ένα από τα μεγαλύτερα και επαχθέστερα φεουδαλικά μονοπώλια»⁵. Κάτι ανάλογο υποθέτουμε ότι ίσχυσε και στον ελλαδικό χώρο κατά τη φραγκοκρατία και ειδικά στη Νάξο, παρά τις κάποιες φαινομενικά εξαιρέσεις. Βέβαια, ο φεουδάρχης μέσα στα όρια της απόλυτης εξουσίας του στο φέουδό του μπορεί να παραχωρήσει σε υποτελή του ορισμένα δικαιώματα ή περιορισμένη ιδιοκτησία. Μπορεί επίσης με καλλιεργητική σύμβαση να του δώσει μύλο παίρνοντας γαιοπρόσοδο ή ετήσια πρόσοδο, όπως θα αναπτύξουμε παρακάτω.

Η παλαιότερη πληροφορία για τους μύλους της Νάξου αναφέρεται στις Εγκαρές και είναι πολύ σημαντική, επειδή μας δίνει σαφή εικόνα των φεουδαρχικών σχέσεων ειδικά όσον

3. «Το φεουδαρχικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη Νάξο μετά από την κατάκτηση του Σανούδου εμπνεόταν από τους αντίστοιχους θεσμούς της βόρειας Γαλλίας χωρίς να αγνοεί όμως ούτε το προϋφιστάμενο βυζαντινό δίκαιο ούτε και τα τοπικά έθιμα». Βλ. Ι. Χατζάκης, «Το δίκαιο στη λατινοκρατούμενη Νάξο (αρχές 13ου-τέλη 16ου αι.)», *Φλέα* 47 (Ιούλ.-Σεπτ. 2015), σ. 19-20. Εργασία πρόσφατα δημοσιευμένη στο διαδίκτυο, της οποίας έλαβα γνώση από τον ίδιο το συγγραφέα το καλοκαίρι του 2015 (<http://arsosnaxos.blogspot.com/p/blog-page.htm/>).
4. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους*, Ερμούπολη 1924, σ. 72-74 (Απόφαση του δούκα Ιάκωβου Κρίστου, από 2 Απριλίου 1565- Αποχαρακτηρίζεται ένα φέουδο και έτσι είναι δυνατό να γίνει η απαλλοτρίωσή του).
5. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Ελαιοτριβεία, μύλοι, φούρνοι, εκκλησίες στο νησιώτικο χώρο τον 17ο αιώνα. Προσέγγιση στο ζήτημα της συνιδιοκτησίας με βάση το παράδειγμα της Μυκόνου», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 50, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

αφορά τους μύλους και έρχεται ως απόδειξη των όσων γράφτηκαν ευθύς παραπάνω: Οι επίτροποι του ανήλικου δούκα Ιάκωβου 2ου Κρίσπου και θείοι του (αδελφοί του πατέρα του, δούκα Ιωάννου 2ου), Νικόλαος αυθέντης Θήρας και Σύρου, Μάρκος αυθέντης Ίου και Γουλιέλμος αυθέντης Ανάφης, εξέδωσαν γράμμα-απόφαση, από 26 Δεκεμβρίου 1433, σχετικά με «θέση νερόμυλου» που έδωσε ο δούκας Ιωάννης στο Νικόλα Δαμίγο και Σταμάτικο ντε Σανούδο και έκαναν μύλο στο φέουδο του Νικολάου Διασκούφου (του νοτάριου), στη Λαγκάδα⁶. Σύμφωνα με αυτήν την απόφαση στο Νικόλαο Διασκούφο και στους κληρονόμους και διαδόχους του ανήκει ο νερόμυλος μαζί με όλες τις δικαιοδοσίες και δικαιώματα και μύλους που έχει στο φέουδο της Λαγκάδας. Εξαιρείται ο μύλος που κρατάει ο Μάρκος Δάδας, ο οποίος ανήκει στην ιδιοκτησία της Σινιορίας και για τον οποίο ο Μάρκος, αναγνωρισμένος ως νόμιμος γιός του Γιαννούλη, πρέπει να δίνει κάθε χρόνο τόσα σιτηρά όσα συμφωνεί με την Σινιορία, αφού ο πατέρας του τον κατασκεύασε και «ανάστησε» ως βασιμούλος της Σινιορίας⁷. Για αυτήν τη συμφωνία παραχωρήθηκαν στο συγκεκριμένο Μάρκο οι κατασκευές και τα αναστήματα του πατέρα του και αν κάποια στιγμή ο συγκεκριμένος «μύλος του Μάρκου Δάδα» καταρρεύσει ή εγκαταλειφθεί, να γυρίζει στην εξουσία του σερ Νικολάου (Διασκούφου) ή του κληρονόμου του και δεν έχει κανένα δικαίωμα ο εν λόγω Μάρκος και οι κληρονόμοι του.

Η μεταβίβαση της κυριότητας γίνεται με τους γνωστούς τρόπους, όπως και η απόχτησή της. Μία σπάνια περίπτωση που συναντάμε αποτελεί η μεταβίβαση από τη χήρα του ½ ανεμύμυλου στο δανειστή του συζύγου της για να εξοφλήσει χρέος του⁸.

Η συγκυριότητα αποτελεί πολύ συνηθισμένη κατάσταση ιδιοκτησίας σε ένα μύλο⁹. Συγκύριος γίνεται κάποιος είτε από αγορά ποσοστών συνιδιοκτησίας ενός μύλου, είτε από κληρονομιά, είτε από προίκα και γενικά από αποιονδήποτε τρόπο που αποκτά κανείς κυριότητα. Συνήθως έχουμε δύο συγκύριους με ποσοστά συνιδιοκτησίας κατ' ιδανικά μέρη το ½ του μύλου ο καθένας, αλλά έχουμε και συγκύριο κατά το ¼ .

Β) Πώληση.

Η πώληση είναι η δικαιοπραξία που συναντάμε συχνότερα¹⁰. Στα πωλητήρια εκτός των

6. Π. Γ. Ζερλέντης, «Γράμματα Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους (αυλγ' -αφξδ')», *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1904), σ. 143-144 (Β' 1). Η εν λόγω απόφαση βρίσκεται σε αντίγραφο στα ιταλικά από τα λατινικά που ήταν γραμμένο το πρωτότυπο.
7. Κατά τη λατινοκρατία, η «Σινιορία» ή «Αυθεντία» είναι έννοια συνώνυμη με το Δούκα και το δημόσιο και ταυτόχρονα αποτελεί Συμβούλιο ευγενών με νομοθετικά και δικαστικά καθήκοντα· οι «βασμούλοι» (πέρα από την προέλευση και ερμηνεία του όρου) συγκροτούν κοινωνική τάξη, είναι υποχρεωμένοι να καταβάλλουν επικυριαρχικό τέλος, να παρέχουν αγγαρίες και έχουν δικαίωμα περιορισμένης οικιακής και δικαστικής καθήκοντα. έστω ιδιοκτησίας. Βλ. Χατζάκης, Το δίκαιο (σημ. 3), σ. 20 και 24, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
8. Βλ.Ι. Βισβίτζης, .π. (19), «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρονών του δουκάτου του Αιγαίου 1538-1577)», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 4 (1951), σ. 99-100 (αρ. 80).
9. Ο Δ. Δημητρόπουλος έχει προσεγγίσει τη συνιδιοκτησία από μία σκοπιά που δεν αλλάζει τίποτε στην καθαρά νομική έρευνά μας. Βλ. Δημητρόπουλος (σημ. 5), ιδιαίτερα σ. 43-60 (Οι μύλοι). Η συγκυριότητα ως νομική έννοια είναι απόλυτη και ξεκάθαρη και δε μας ενδιαφέρουν οι κοινωνιολογικές ή άλλες παράμετροί της.
10. Βλ. Βισβίτζης (σημ. 8, σ. 12 (αρ. 4)- Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7 (1968), σ. 60-63 (αρ. 16) και σ. 151-153 (αρ. 60)- Ν. Κεφαλληνιάδης, Δαμαριώνας. Το παραδοσιακό χωριό της Νάξου, Αθήνα 1979, σ. 299 (αρ. 2) και σ. 305 (αρ. 3)- Ν. Κεφαλληνιάδης, «Οι παλιοί ανεμόμυλοι της Χώρας», *Ναξιακά* 4 (τεύχος 20-21, Ιουλ. Αύγ. 1988), σ. 53 (Παράρτ. αρ. 5)- Α. Μαρούλης, «Ναξιακά έγγραφα (1723-1883)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 413-414 (αρ. 8)- Α. Σιφωνίου-Καράπα -Γ. Ροδολάκης -Λ. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ι. Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», (στη συνέχεια, απλώς: Μηνιάτης), *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 29-30 (1982-1983/ 1990), σ. 125-1312, πράξεις αρ. 350 και 495 (στην οποία πράξη αγοράζονται ποσοστά εξ αδιαιρέτου ενός μύλου)- Β. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Ναξιακά»,

άλλων μας παρέχονται πολλά στοιχεία και ως προς την ταυτότητα του μύλου που πουλιέται και ως προς την αξία του και ως προς τα ακριβή ποσοστά συνιδιοκτησίας του και ως προς την κατάστασή του, ενώ στις άλλες δικαιοπραξίες γίνεται συνήθως απλή αναφορά του. Ο συγκύριος μπορεί να πουλήσει ολόκληρο το ποσοστό του αλλά και μέρος του. Σε μία δωρεά, σε μία προικοδότηση και σε μία διαθήκη συναντάμε επιπλέον απλή αναφορά προγενέστερης αγοράς ή πώλησης¹¹.

Η πώληση σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις γίνεται με ελεύθερη συμφωνία για το ποσό του τιμήματος. Σε μία μόνο πώληση συναντάμε εκτίμηση της αξίας (αποκοπή)¹².

Η ακύρωση προηγούμενης πώλησης γίνεται επίσης με κοινή συμφωνία¹³.

Ιδιότυπη πώληση είναι εκείνη που πουλιέται δικαίωμα σε μύλο έξι μέρες το μήνα¹⁴. Σε πολλές περιπτώσεις πουλιέται μαζί με το μύλο ένα χωράφι, περγάρδι, ελιά, μυλοστάσι, ποταμίδα κ.ά.

Εξασφαλιστικές ρήτρες και ιδιαίτερα ποινική ρήτρα πάντοτε συμφωνούνται στα πωλητήρια έγγραφα καθώς και η υπόσχεση ο πωλητής να υποστηρίξει και να υπερασπίζεται τον αγοραστή (να μαντινιέρι και να ντεφεντέρει), όταν κάποιος προβάλλει δικαιώματα εναντίον του στο πράγμα που πουλήθηκε.

Γ) Προίκα.

Πολλά είναι τα προικοσύμφωνα στα οποία ανάμεσα στα πράγματα που προικοδοτούνται αναφέρεται και ένας μύλος¹⁵. Συχνά οι γονείς παρακρατούν την επικαρπία, όπως εκτίθεται παρακάτω.

Δ) Διαθήκες.

Ο μύλος, ως περιουσιακό στοιχείο, δε λείπει από τις διαθήκες¹⁶.

Ε) Δουλείες.

Συχνά επίσης συναντάμε την ύπαρξη δουλειών που αφορούν μύλους.

α) Επικαρπία. Η προσωπική (δηλαδή, η υπέρ ορισμένου προσώπου) δουλεία της επικαρπίας μπορεί να συσταθεί με τους εξής τρόπους:

αα) Με συμφωνία. Ένα αντρόγυνο παρακαλούν κάποιο συγγενή τους να φτιάξει και να αναστήσει τον μύλο της συζύγου που είναι χαλασμένος και να έχει την ισόβια επικαρπία του¹⁷ και

ββ) Επικαρπία στις προίκες-Γερωντομοίρι¹⁸. Οι προικοδότες παρακρατούν την επικαρπία,

Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 5 (1965-1966), σ. 438 (αρ. 2) και σ. 645 (αρ. 21).

11. Βλ. αντίστοιχα, Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 53 (Παράρτ. αρ. 6, δωρεά), σ. 48 και 56 (προικοδότηση)-Μηλιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 31 (διαθήκη).

12. Βλ. Μηλιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 350.

13. Βλ. Μηλιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 494.

14. Βλ. Κατσουρός, 17ος (σημ. 10), σ. 60-63 (αρ. 16), σε συνδυασμό με σ. 151-153 (αρ. 60).

15. Βλ. Βισβίτης (σημ. 8), σ. 15-16 (αρ. 6) και σ. 50-51 (αρ.30)· Δ. Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639, (στη συνέχεια απλώς: Vaticanus), *Παράρτημα 12 Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 44 (2012-2013), πράξη αρ. 43(2β)· Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 47 «Ο μύλος του Ξενάκη» (προικοσύμφωνο, 16 Απριλίου 1691)· Μαρούλης, Ναξιακά (σημ. 10), σ. 418-420 (αρ. 15)· Μηλιάτης (σημ. 10), πράξεις αρ. 6, 119, 231, 232 και 485· Σ. Ε. Ψαρράς-Μ. Καμπραγιο, Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738), (στη συνέχεια απλώς: Τ(ρ)ουμπίνος), Αθήνα 2010, πράξεις αρ. 3, 103,, 116 και 203.

16. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 51 (Παράρτ. αρ. 2)· Μαρούλης, *Ναξιακά* (σημ. 10), σ. 425-426 (αράρτημα αρ. 5, σ. 53 και., αρρ.έγγρ. αρ.αρ. 20)· Μηλιάτης (σημ. 10), πράξεις αρ. 31, 246 και 610.

17. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 225.

18. Βλ. Μαρούλης, *Ναξιακά* (σημ. 10), σ. 418-420 (αρ. 15)· Μηλιάτης (σημ. 9), πράξεις αρ. 232 και 485· Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξεις αρ. 3, 103 και 116· Vaticanus (σημ. 15), πράξη αρ. 43 (σ. 4β). Βλ. επίσης Σ. Δ. Ήμελλος- Σ. Ε. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1742-1762)*, τ. Β', (στη συνέχεια: Αρώνης Β), Παράρτημα 13 - *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 45 (2014-2015), πράξη αρ. 228.

συνήθως ενός μέρους των προικίων ή ενός ιδανικού μερίδιού τους. Η επικαρπία αυτή είναι το γνωστό γεροντομοίρι. Μολονότι μόνο σε μία περίπτωση¹⁹ έχουμε ρητή αναφορά του όρου, σε όλες τις άλλες η παρακράτηση αυτή αποτελεί αναμφίβολα γεροντομοίρι.

Πιθανόν γεροντομοίρι αποτελεί και η ακόλουθη ιδιότυπη περίπτωση²⁰: Ο πατέρας στη διαθήκη του, επειδή ο γιός του από το μύλο που κρατάει δεν του δίνει να καρποτρώγει από εκείνα που του αναλογούν (του αγγίζει) και συγκεκριμένα όπως λέει, από κάθε οχτώ ένα μερτικό, τα αφήνει στην Παναγία τ' Απεράθου να τον μνημονεύουν.

Για την επικαρπία-γεροντομοίρι συναντάμε αναφορά, ότι στηρίζεται στην επιτόπιο συνθήκη²¹. Επιπλέον, στα έθιμα της Νάξου του 1810 -όσο μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη ότι αποδίδει την πραγματικότητα η επεξεργασία του Ιλαρίωνα- υπάρχει ξεχωριστό κεφάλαιο «περί γεροντομοιρίων»²², αλλά δεν αλλάζει τίποτε από όσα ειπώθηκαν.

β) Δουλεία υδραγωγείου. Συχνά το νερό που προορίζεται για να λειτουργήσει ο νερόμυλος, αλλά και γενικά που προορίζεται για το πότισμα, πρέπει να περάσει από την ιδιοκτησία άλλου προσώπου. Από το ρωμαϊκό δίκαιο είναι γνωστή η πραγματική (δηλαδή, η υπέρ ενός πράγματος) δουλεία υδραγωγείου. Ο κύριος του δεσποζόντος πράγματος έχει δικαίωμα, είτε πάντοτε, είτε ωρισμένες εποχές, να διοχετεύει νερό τρεχούμενο μέσα από ξένο αγρό.

Στη Νάξο, η σύσταση της εν λόγω δουλείας γίνεται με πώληση²³. Καθορίζεται επακριβώς η διαδρομή του αγωγού²⁴ και οι υποχρεώσεις από τις ζημιές που μπορεί να γίνουν από το νερό, αν ξεφύγει από την κοίτη του και βλάψει τον αγρό απ' όπου περνάει. Συναντάμε επίσης αναφορές απλώς για την ύπαρξη αγωγού²⁵.

ΣΤ) Ψυχικό.

Η παραχώρηση περιουσιακών στοιχείων, ανάμεσά τους και οι μύλοι, σε μοναστήρια και εκκλησίες είτε με διαθήκη είτε με πράξη εν ζωή υπέρ ψυχικής σωτηρίας εκείνου που παραχωρεί αλλά συχνά και των γονέων του, το ψυχικό, είναι συνηθισμένη στη Νάξο. Όχι μόνο ο μύλος²⁶, αλλά και το τέλος που παίρνει κάποιος από ένα μύλο, δίνεται ως ψυχικό²⁷.

19. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 51 (Παράρτ. αρ. 2).

20. Αρώνης Β (σημ. 18), πράξη αρ. 27.

21. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σελ. 56: «μύλους και χωράφια οπού ήδη οικειοθελώς του προικοδοτεί θέλει λαμβάνειν εξ ου των πάντων εν όσω ζει, κατά την επιτόπιον συνθήκειαν, την ήμισον εξ αυτών πάντων επικαρπίαν».

22. Βλ. «Έθιμα Νάξου», *Θέμις* (Λ. Σγούτα), 5 (Αθήνα 1852,) σ. 163. Βλ. επίσης Ι. Δελλα-Ρόκκα, «Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), σ. 458-459.

23. Βλ. Σφυρόερας (σημ. 10), σ. 641-642 (πάχτωση, 10 Οκτ. 1830) και σελ. (αρ. 10): «να των εδώσει κομμάτι τόπο δια να κάμουν αό, δια να περνά το νερό ότι να ανέλθουν οι μύλοι τος, δίχως να έχει καμμίαν ζημίαν από του αού το νερό η Κυρία Παντάνασσα, αλλά να είναι και πληρωμένος ο τόπος του αού οπού θέλει τινε δοθή». Μία άλλη σύσταση με πώληση που δεν αφορά μύλο αλλά περιβόλι, βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 22.

24. Το αυλάκι, αναφέρεται στα έγγραφα ως αγωγός, αλλά συνηθέστερα ως αγός, αός. Βλ. Ι. Κ. Προμπονάς, «Η γλώσσα των ναξιακών εγγράφων (1433-1837) και το παλαιότερον ναξιακόν ιδίωμα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), σ. 396.

25. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 232: «ακόμη και το νερόμυλο που έχομε τον χαλασμένο που είναι μέσα εις το πρεβόλι με τον άγον του και εμπολή του... περνά ο άγος και από του μισέρ Μιχάλη Μπονάνου το πράμα»· Vaticanus (σημ. 15), πράξη αρ. 107: «περιβόλι εις τις Εγκαρές εν τω τοποθέσιον της Λαγκάδας εις τούς Μύλους...και από το μέρος της τραμουντάνας είναι με τον αγωγόν του Γεώργη Νταμόγου και με την μποταμίδαν του».

26. Σε πώληση (25 Μαρτίου 1674) ¼ μύλου αναφέρεται ότι τα άλλα ¾ έχουν δοθεί ως ψυχικό «εις την κυρίαν την Καπέλλα». Βλ. Κατσουρός 17ος αι. (σημ. 10), σ. 151-153 (αρ. 60).

27. Βλ. Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* (Α.Α.) 5 (1955), 47-91 (αρ. 7). Την ίδια πράξη αντέγραψε ο Τ(ρ)ουμπίνος στις 23 Φεβρ. 1718, βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 23.

Ζ) Άλλες δικαιοπραξίες.

Συναντάμε επιπλέον και άλλες δικαιοπραξίες που αναφέρονται σε ένα μύλο, όπως: α) δωρεά²⁸ β) ανταλλαγή²⁹ και

γ) αξίζει να περιγράψουμε μία ασυνήθιστη: Ο πατέρας, επειδή ξόδεψε χρηματικό ποσό που ανήκε στη σύζυγό του, αφήνει στην κόρη τους μετά το θάνατό του μεταξύ άλλων και ένα μύλο· αν όμως προαποβιώσει η εν λόγω κόρη τους, τα πράγματα αυτά να ανήκουν σε ένα συγγενή τους που κατονομάζεται, με την υποχρέωση να δίνει ένα χρηματικό ποσό σε μία εκκλησία για πρόθεση και σαρανταλείτουργο³⁰.

Η παραπάνω απαρίθμηση των δικαιοπραξιών που αναφέρονται σε μύλους δεν είναι περιοριστική. Απλώς και μόνο αυτές συναντήσαμε και περιγράψουμε.

Διαπιστώνουμε τελικά ότι η ποικιλία των μεταβιβάσεων των μύλων είναι μεγάλη, όπως άλλωστε οι μεταβιβάσεις του κάθε ακινήτου.

III

Συμβάσεις για την εκμετάλλευση των μύλων.

Ο μύλος λόγω της φύσης του αποφέρει εισόδημα. Είναι συνεπώς προσοδο-φόρο ακίνητο. Ο ιδιοκτήτης ή οι συγκύριοι φροντίζουν με πολλούς τρόπους να εκμεταλλευτούν αυτό το ακίνητό τους, το μύλο, είτε αυτοπροσώπως με συμφωνία μεταξύ τους, είτε με συμβάσεις με τρίτο πρόσωπο, όπως η μίσθωση, η κουντουβερνία, το τέλος. Επειδή πολλές φορές ο μύλος έχει εγκαταλειφθεί και είναι ερειπωμένος ή με τα χρόνια χρειάζεται επισκευές, συχνά μέσα στη σύμβαση προβλέπεται η ανακαίνιση ή ακόμα και το ξαναχτίσιμό του όταν είναι ερείπιο. Πιο συγκεκριμένα:

Α) Συγκυριότητα.

Η συγκυριότητα, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, αποτελεί κι αυτή ένα είδος συνεκμετάλλευσης του μύλου. Οι συγκύριοι μπορεί να εκμεταλλεύονται αυτοπροσώπως το μύλο, ή να έρχονται σε συμφωνία με τρίτο πρόσωπο.

Β) Διορισμός μυλωνά.

Ο διορισμός του μυλωνά μπορεί να γίνει από τον ιδιοκτήτη ή από τους συνιδιοκτήτες με κοινή τους απόφαση³¹.

Σε μία περίπτωση ο ιδιοκτήτης προκειμένου να ταξιδέψει στην Κων/πολη διορίζει ένα τρίτο πρόσωπο μυλωνά με την υποχρέωση να δίνει κάθε εβδομάδα στον πληρεξούσιό του ορισμένη ποσότητα «γέννημα» (δηλαδή σιτηρά, προφανώς από τα αλεσμένα) και να το πηγαίνει σπίτι του· αν όμως ο μυλωνάς αφήσει το μύλο, ο εν λόγω πληρεξούσιός έχει δικαίωμα να διορίσει άλλο μυλωνά³².

Γ) Πάχτωση³³.

Η πάχτωση ενός μύλου δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνηθισμένη μίσθωση ακινήτου προσαρμοσμένη στην ιδιοτυπία του μύλου.

Ο ιδιοκτήτης συμφωνεί με ένα άλλο πρόσωπο και του εκμισθώνει το μύλο για ορισμένο χρονικό διάστημα. Εκμισθωτής είναι ένας ή περισσότεροι, ανάλογα με τα ποσοστά συ-

28. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 53 (Παράρτ. αρ. 6).

29. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 316.

30. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 291: «διά τα οποία γρόσα αφήνει της θυγατέρας του της Σταμάτας το νερόμυλο... όχι διά πουρκί του αμη διά τ' άσπρα τ' άνωθεν».

31. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 495.

32. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 290.

33. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 52 (Παράρτ. αρ. 3), σ. 55 και σ. 55-56· Σφυρόερας (σημ. 10), σ. 639 (αρ. 5)· Vaticanus (σημ. 15), πράξη αρ. 92.

νιδιοκτησίας. Αντισυμβαλλόμενος (ο μισθωτής) είναι επίσης ένας ή περισσότεροι, ένας από τους οποίους είναι συνήθως επαγγελματίας μιλωνάς. Συναντάμε μία σύμβαση, στην οποία συνιδιοκτήτες ενός μύλου είναι δύο αδέρφια και ο ένας εκμισθώνει για ένα χρόνο το ποσοστό του στον άλλο³⁴.

Η διάρκεια της μίσθωσης κυμαίνεται από ένα έτος μέχρι δύο. Παράταση μπορεί να έχει συμφωνηθεί με το μισθωτήριο, εφόσον οι συμβαλλόμενοι είναι ικανοποιημένοι από τη μεταξύ τους σχέση. Τίποτε δεν εμποδίζει την παράτασή της με μεταγενέστερη συμφωνία.

Το μίσθωμα μπορεί να συμφωνηθεί σε μετρητά ή σε είδος. Ο τρόπος καταβολής εξαρτάται από τις επιτόπιες συνήθειες, αλλά τελικά είναι θέμα συμφωνίας των μερών. Το μίσθωμα σε μετρητά προκαταβάλλεται συνολικά ή κάθε τρίμηνο μέχρι να συμπληρωθεί το ποσό του. Όταν το μίσθωμα έχει συμφωνηθεί σε είδος, καταβάλλεται κάθε εβδομάδα (την Παρασκευή) και μάλιστα μεταφέρεται στο σπίτι του εκμισθωτή. Το μίσθωμα σε είδος περιλαμβάνει συνήθως καθορισμένη ποσότητα αλεύρι, μιγαδένο (ανάμιχτο στάρι και κριθάρι) και σταρένιο.

Υποχρέωση του μισθωτή είναι να καταβάλλει το μίσθωμα απροφάσιστα και σωστά μετρημένο.

Συμφωνείται σε μερικές περιπτώσεις ότι τα έξοδα που θα χρειαστούν για επισκευές μέσα στο μύλο θα είναι σε βάρος του εκμισθωτή, ενώ επισκευές έξω από το μύλο θα είναι σε βάρος του μισθωτή³⁵.

Λύση της πάχτωσης επέρχεται όταν συμπληρωθεί ο χρόνος της διάρκειάς της, ενώ μπορεί να γίνει και νωρίτερα όταν ένα από τα μέρη παραβεί τις υποχρεώσεις του.

Δ) Συμβάσεις του τύπου «καλλιεργητικές».

Στη Νάξο συνήθιζονται οι καλλιεργητικές συμβάσεις με την ονομασία κουντουβερνία ή μισιάρικο παντοτινό (σπάνια συναντάμε μισιάρικο προσωρινό), εντριτεία και τέλος. Αποτελούν «εμπράγματα σχέσεις», κατά τη γνώμη μου, πάνω σε ξένη ιδιοκτησία-έδαφος, διηνεκείς, κληρονομικές και μεταβιβαστές³⁶. Η σύστασή τους γίνεται με σύμβαση. Ο ιδιοκτήτης της γής, όποιος και αν είναι αυτός (φεουδάρχης, μεγαλογαιοκτήμονας, η εκκλησία, απλός αγρότης), παραχωρεί στον καλλιεργητή (κοπιαστή, κουντουβερνάρη) αγρό, αμπέλι, δέντρα και άλλα. Ο κοπιαστής πληρώνει κατά τη σύναψη της σύμβασης χρηματικό ποσό, το εμπιατική ή παντίκι και αναλαμβάνει την επιμελή φροντίδα της καλλιέργειας και τα έξοδα. Η λέξη παντίκι με το χρόνο κατάληξε να σημαίνει και αυτή την ίδια την καλλιεργητική σύμβαση³⁷.

34. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 56 (12 Φεβρ. 1828).

35. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 52 (Παράρτ. αρ. 3) και σ. 55.

36. Ο γράφων προτιμά τον χαρακτηρισμό των καλλιεργητικών συμβάσεων ως εμπράγματα σχέσεις και όχι ως εμπράγματα δικαιώματα, μολοντί θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι τελειώνοντας ο 19ος αιώνας και κατά τον 20ό εν λόγω συμβάσεις εξελίχθηκαν, άλλες σε εμπράγματα δικαιώματα και άλλες σε μίσθωση αγροτικού κτήματος- πράγμα το οποίο δέχεται και ο Αστικός Κώδικας (Α.Κ.). Βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Αγροτικές-καλλιεργητικές συμβάσεις στα Επτάνησα (τέλη 15ου -τέλη 17ου αι.)», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, II Β (Αθήνα 2009), σ. 159-173 (και ανάτυπο, σ. 1-15). Σε σχέση με τις επανησιακές καλλιεργητικές συμβάσεις, το μισιάρικο παντοτινό ή κουντουβερνία και η εντριτεία αντιστοιχούν με τη συγκράτεια ή σεμπριά, ή κολληγιά (νεότερα επίμορτη αγροληψία), το μισιάρικο προσωρινό με την κανισκεψιά και το τέλος με το σολιάτικο ή λίβελλο ή νόβελλο (νεότερα εμφύτευση, εδαφονομή, επιφάνεια). Για τις συμβάσεις αυτές, ειδικά για τη Νάξο, βλ.: Βισβίτης (σημ. 8), σ. 127-137· Μ. Α. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Απειρανθο της Νάξου κατά την τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 12 (1956), σ. 507-513· Χατζάκης, Δίκαιο (σημ. 3), σ. 21-23.

37. Στη συλλογή εθίμων της Νάξου (σημ. 22), στο κεφάλαιο Η' «Περί εμβατικών» (άρθρα νζ'-ξά'), επίσης δε γίνεται διάκριση αν πρόκειται μόνο για παντίκι ή άλλη σύμβαση. Ειδικά για τους μύλους επισημαίνουμε τις ακόλουθες περιπτώσεις που το επιβεβαιώνουν: α) παντίκι= κουντουβερνία: «του το έδωσε παντίκι, χωρίς

Η κύρια συμβατική υποχρέωση του κοπιαστή είναι να δίνει στον παραχωρήσαντα είτε ποσοστό της παραγωγής (για το μισιάρικο παντοτινό το $\frac{1}{2}$, για την εντριτεία το $\frac{1}{3}$), είτε κάθε χρόνο καθορισμένο τίμημα σε χρήμα ή σε είδος ή και τα δύο (για το τέλος). Ο ιδιοκτήτης στο μισιάρικο βαρύνεται με το μισό σπόρο και τα έξοδα του θερισμού. Βασική διαφορά των συμβάσεων αυτών, που τις κατατάσσει σε δύο σαφώς διαχωρισμένες ομάδες, αποτελεί το είδος των απολήψεων του ιδιοκτήτη: αν δηλαδή απολαμβάνει κατά κύριο λόγο γαιοπρόσοδο ($\frac{1}{2}$ ή $\frac{1}{3}$ της παραγωγής), ή μόνο ετήσια πρόσοδο ανεξάρτητα από την παραγωγή. Ειδικά, την ετήσια αυτή πρόσοδο θα τη χαρακτηρίζαμε ως καθαρά «φεουδαρχική» πρόσοδο. Οι συγκεκριμένες καλλιεργητικές συμβάσεις κατά την τουρκοκρατία, όσο και να θέλει κανείς να τις εξωραΐσει, δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά κατάλοιπα φεουδαρχικών σχέσεων της φραγκοκρατίας, οι οποίες υπάρχουν, προσαρμόζονται κάτω από την ισοπεδωτική κυριαρχία των κατακτητών και επιβιώνουν ακόμα και μετά την επανάσταση του 1821³⁸. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η σχέση του ιδιοκτήτη της γης με τον αχτήμονα γεωργό είναι πανάρχαια, παίρνοντας διάφορα ονόματα και διέπεται από ιδιαίτερους όρους, ανάλογα με το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που ισχύει την κάθε εποχή³⁹. σχέση έτσι κι αλλιώς καταπιεστική που σπάνια παίρνει μορφή ηπιότερη.

Η κουντουβερνία και το τέλος έχουν ευρύτατη εφαρμογή και στους μύλους. Μολονότι ο μύλος, όπως ειπώθηκε παραπάνω, είναι «μηχανή» που επεξεργάζεται αγροτικά προϊόνα, τα δημητριακά, και όχι ο αγρός που τα παράγει, οι εν λόγω συμβάσεις συνάπτονται με παρόμοιους όρους και μάλιστα με τις ίδιες ονομασίες με τις γνωστές καλλιεργητικές συμβάσεις. Δεν έχουμε εν προκειμένω ανάλογη εφαρμογή αλλά αυτούσια. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι συναντάμε περιπτώσεις, στις οποίες οι ιδιαίτερες συμφωνίες των μερών διαφοροποιούν την ομοιομορφία μιάς συγκεκριμένης σύμβασης· ποτέ όμως τα βασικά χαρακτηριστικά και οι διακρίσεις που παρατηρήσαμε παραπάνω δεν ανατρέπονται. Ειδικά και όσον αφορά τους μύλους, καινούργιες συστάσεις των εν λόγω συμβάσεων, κατά τον 19ο αιώνα και ιδίως μετεπαναστατικά, δε συναντάμε ή συναντάμε πολύ σπάνια, σε αντίθεση με την πάχτωση⁴⁰. Η σπανιότητα σχετικών εγγράφων δεν μας βοηθάει να προχωρήσουμε σε ασφαλή συμπεράσματα⁴¹. Έτσι κι αλλιώς οι παλαιότερες συμβάσεις, όντας διηνεκείς,

άσπρα να λογίζεται ως παντίκιον» στο Μ. Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σ. 126-127 (αρ. 12), β) παντίκι= κουντουβερνία: «παντικιάζει ... από τας χείρας του παντικατόρου, ο παντικάτορας και μιλωνάς», στο Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 284, γ) παντίκι=κουντουβερνία: «επαντικιάζουν... (ε)παντικάτορας... παντίκι», στο Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 52 (Παράρτ. αρ. 4) και δ) παντίκι=τέλος: «και του έδωσε παντίκι», στο Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 324.

38. Στο δίκαιο που ίσχυσε πριν από την εισαγωγή του Α. Κ. (23-2-1946) η επίμορτη αγροληψία, η εμφύτευση και η επιφάνεια εξακολουθούν να ισχύουν. Μετά την εισαγωγή του, η επίμορτη αγροληψία ρυθμίζεται ως μίσθωση αγροτικού κτήματος (άρθρα 641-647). Για την εμφύτευση και την επιφάνεια προβλέπεται, στις μεταβατικές διατάξεις του Εισαγωγικού νόμου του Α. Κ. (άρθρα 58-63), ότι τα εν λόγω «εμπράγματα δικαιώματα» που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του Α. Κ. «διατηρούνται και εξακολουθούν να διέπονται από το έως τώρα δίκαιο ή από τις ειδικές σχετικές διατάξεις που ισχύουν έως τώρα». Δίνεται όμως δικαίωμα εξαγοράς και καθορίζεται σχετική διαδικασία, η οποία μάλιστα ρητώς «χαρακτηρίζεται ως δημόσια ανάγκη».

39. Για να μη κοκνυγοβερνία επισημάναμε του έτους 1819 (7 Οκτωβρίου). Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 52 (Παράρτ. αρ. 4, καγκελλαρικό επαντικίου γράμμα).

40. Μόνο μία κουντουβερνία επισημάναμε του έτους 1819 (7 Οκτωβρίου). Βλ. Κεφαλληνιάδης, Χώρα (σημ. 10), σ. 52 (Παράρτ. αρ. 4, καγκελλαρικό επαντικίου γράμμα).

41. Είναι προς συζήτηση η υπόθεση ότι πιθανόν κατ' αυτή την εποχή στην απελευθερωμένη Ελλάδα η πάχτωση καλύπτει τις ανάγκες εκμετάλλευσης, επειδή οι καλλιεργητικές συμβάσεις έχουν πια χάσει τα φεουδαρχικά

κληρονομικές και μεταβιβαστές, εξακολουθούν να υπάρχουν⁴². Εκείνο που παρατηρούμε και αξίζει να επισημάνουμε είναι το ότι ούτε όσο υπάρχει το δουκάτο του Αιγαίου ούτε κατά την τουρκοκρατία δεν έχουμε συναντήσει ούτε μία «συντροφία» σε μύλο. Θα προτείνουμε ως πιθανή εξήγηση το ότι οι συμβάσεις για την εκμετάλλευση των μύλων για τις οποίες μιλάμε καλύπτουν πλήρως την τυχόν ανάγκη.

α) Κουντουβερνία, μισιάρικο παντοτινό⁴³.

Ο ιδιοκτήτης του μύλου με την εν λόγω σύμβαση παραχωρεί το μύλο του ολόκληρο, ή ποσοστό του⁴⁴. Ο κουντουβερνάρης -μυλωνάς συνήθως- κατά τη σύναψη της σύμβασης δίνει και εδώ παντίκι. Σε συνυποσχετικό για τη λύση αμφισβήτησης, αν δόθηκε στη νοικοκυρά του μύλου κατά τη σύναψη της σύμβασης χρηματικό ποσό από τον αντισυμβαλλόμενο που θα αναλάμβανε το χτίσιμο του χαλασμένου μύλου, μολοντί δεν έχουμε την απόφαση των διαιτητών μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για παντίκι⁴⁵. Μπορεί να συμφωνηθεί ότι το παντίκι θα επιστραφεί σε περίπτωση ανυπαίτιας λύσης της σύμβασης⁴⁶.

Στις περισσότερες περιπτώσεις ο κουντουβερνάρης αναλαμβάνει την υποχρέωση να ανακαινίσει με έξοδά του το μύλο. Η ανακαίνιση περιλαμβάνει από την επιδιόρθωση μέχρι το ξαναχτίσιμο. Έχουμε αρκετές περιπτώσεις ανακαινίσεων και ποικιλία συμφωνιών⁴⁷. Εφόσον ο μύλος ανακαινιστεί και όταν αρχίσει να δουλεύει θα τον έχει ο παντικάτορας «αιωνίως και κληρονομικώς, παίδω παιδίων». Όταν ο μύλος δεν ανακαινιστεί εκβάλλεται ο μυλωνάς-παντικάτορας και επιστρέφει στον ιδιοκτήτη του. Σε απόφαση του Παροναξίας Νεόφυτου αναγράφεται χαρακτηριστικά «να κάνει ζάπτι ... τον ρηθέντα μύλον χωρίς να δώσει στο Νικόλα μήτε οβολόν επειδή καθώς τον έδωσε η μητέρα του Κατερίνα χωρίς παράδες και έρημο του Μανώλη πατρός του Νικόλα έτζι πάλιν τον παίρνει και αυτός έρημον»⁴⁸. Σε άλλη διαιτητική απόφαση υποχρεώνεται ο ιδιοκτήτης (το μοναστήρι Μέγας Φωτοδότης) να πληρώσει τα μισά έξοδα για το χτίσιμο μύλου, αλλοιώτικα εκείνος που τον έχτισε να τα καλύψει με τα έσοδα από την εργασία του μύλου και μετά να τον «τρώγουν» (δηλαδή, να παίρνουν το εισόδημά του) πάντα μαζί⁴⁹.

Στη κουντουβερνία, ο κοπιαστής δίνει στο νοικοκύρη το μερίδιό του κατά την εποχή της παραγωγής. Στο μύλο, που η παραγωγή (δηλαδή το άλεσμα) είναι συνεχής -όσο αυτός δουλεύει- το εισόδημά του το μοιράζονται ο νοικοκύρης και ο μυλωνάς. Ιδιοτυπία βλέπουμε σε μία συμφωνία ότι δεν θα μοιράζονται το εισόδημα αλλά τη μία εβδομάδα θα έχει το μύλο να τον τρώγει η μία συμβαλλόμενη (η νοικοκυρά), την άλλη εβδομάδα η άλλη⁵⁰. Ιδιοτυπία

χαρακτηριστικά τους.

42. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Δανακός (σημ. 2), σ. 30-31 (17 Ιουλίου 1816) «καθώς διαλαμβάνουν τα αρχαία γράμματα».
43. Βλ. Σ.Δ. Ήμελλος- Σ.Ε. Ψαρράς, Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742), τ. Α', Αθήνα 2011, πράξη αρ. 33· Μηνιάτης (σημ. 10), πράξεις αρ. 300 και 585. Βλ. επίσης Παράρτημα της παρούσας, αρ. 2 (1 Νοεμβρ. 1671).
44. Βλ. Τουρτόγλου (σημ. 37), σ. 121-122 (αρ. 7) σε συνδυασμό με σ. 126-127 (αρ. 12), όπου δόθηκε το ¼· Τ(ρ) ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 284, όπου παντικιάζεται πάλι το ¼.
45. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 326.
46. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 284. Η επιστροφή αυτή ίσως να αποτελεί μια ένδειξη του ότι με το χρόνο χάνεται ο φεουδαρχικός χαρακτήρας της σύμβασης, μια και η δυτικού τύπου φεουδαρχία δεν υπάρχει κατά την τουρκοκρατία.
47. Βλ. Αρώνης (σημ. 43), πράξη αρ. 33· Μηνιάτης (σημ. 10), πράξεις αρ. 300, 326 και 585· Τουρτόγλου (σημ. 37), σ. 126-127 (αρ. 12).
48. Βλ. Τουρτόγλου (σημ. 37), σ. 126-127 (αρ. 12, απόφαση, 10 Μαΐου 1797), σε συνδυασμό με σ. 121-122 (αρ. 7, συμφωνητικό γράμμα, 10 Μαΐου 1789).
49. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ. 24 (συνυποσχετικό), σε συνδυασμό με αριθ. 43 (διαιτητική απόφαση).
50. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξη αρ 585.

επίσης παρατηρούμε σε συμφωνία κατά την οποία ο νοικοκύρης θα δίνει στο μυλωνά κάθε εβδομάδα ένα πινάκι σάρι και ένα πινάκι μιγάδι (στάρι και κριθάρι μαζί) να τα αλέθει χωρίς αμοιβή και να πηγαίνει το αλεύρι κάθε Παρασκευή στο σπίτι του και επιπλέον να αλέθει χωρίς αμοιβή ό,τι άλλα αλέσματα θα του δώσει⁵¹. Μολονότι η υποχρέωση αυτή αναφέρεται ως πάχτος και δε διαφέρει από το μίσθωμα σε παχτώσεις, όμως η ρητή αναφορά και στο κείμενο ότι πρόκειται για σύμβαση «κουντουβερνίας», η ονομασία του μυλωνά ως «κουντουβερνάρη» και ο χαρακτηρισμός της σύμβασης ως «κουντουβερνία παντοτινή» στον πίνακα περιεχομένων του νοταριακού κώδικα (με το ίδιο χέρι του νοτάριου γραμμένη) δε μας αφήνουν αμφιβολίες για τη φύση της σύμβασης ως κουντουβερνία.

Απλή αναφορά για την ύπαρξη κουντουβερνίας, χωρίς τίποτε άλλο περισσότερο, συναντάμε σε μερικές συμβάσεις⁵². Επιπλέον σε αποφασιστικό γράμμα (από 17 Ιουλίου 1816), που αφορά τους μύλους του Μέγα Φωτοδότη, συμπεραίνουμε ότι η σχέση με τους μυλωνάδες είναι κουντουβερνία και μάλιστα κατά πολύ παλαιότερη αφού στηρίζεται σε «αρχαία γράμματα»⁵³.

β) Κουντουβερνία προσωρινή.

Η σπάνια σύμβαση κουντουβερνία προσωρινή συναντιέται και σε ένα μύλο⁵⁴. Η σύμβαση, που δημοσιεύεται στο Παράρτημα, αποτελεί αναμφισβήτητη κουντουβερνία επειδή και στο κείμενό της αναφέρεται ρητά ότι δίνει το νερόμυλο «κουντουβερνικό» και στον πίνακα περιεχομένων του κώδικα (γραμμένο με το χέρι του ίδιου του νοτάριου) η σύμβαση χαρακτηρίζεται ως «κουντουβερνία». Η σύμβαση έχει διάρκεια ενός χρόνου αλλά μπορεί να παραταθεί ένα χρόνο ακόμη, εφόσον τα μέρη «ταιριάζουσιν και είναι κοντέντοι είς περ του άλλου τος». Η εν λόγω κουντουβερνία είναι επιπλέον ενδιαφέρουσα, επειδή κατά τα άλλα μοιάζει με μίσθωση και όσον αφορά την ονομασία της υποχρέωσης του κουντουβερνάρη ως «πάχτος» και όσον αφορά το είδος των καταβολών προς το νοικοκύρη. Τα ίδια έχουμε παρατηρήσει και σε κουντουβερνία παντοτινή του ίδιου νοτάριου, όπως είπαμε παραπάνω. Τελικά, τα πάντα εναπόκεινται στη «βούληση» των μερών. Στην εν λόγω σύμβαση η βούληση σαφέστατα και ρητά δηλώνεται από το νοτάριο, ο οποίος τη γνωρίζει βέβαια καλύτερα από εμάς. Ειδικά πρόκειται για κουντουβερνία προσωρινή, αφού έχει προσωρινή διάρκεια. Επισημαίνουμε ότι η προσωρινή κουντουβερνία αποτελεί σύμβαση πολύ κοντινή με την πάχτωση.

Οι απολαβές και οι αξιώσεις του νοικοκύρη στην κουντουβερνία γενικά μπορεί να επεκτείνονται πέρα από την απλή είσπραξη του ποσοστού του, ενώ σε συνδυασμό με τη «βούλησή» του περισσότερο ως φεουδάρχη παρά ως απλού ιδιοκτήτη -παρόλο που έχει παρέλθει χωρίς επιστροφή το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που δημιούργησε τέτοιους θεσμούς- αποτελούν ίσως την ειδοποιό διαφορά από μια απλή καλλιεργητική σύμβαση. Ίσως γιαυτό δε συναντάμε κατά το 19ο αιώνα νέες κουντουβερνίες, ενώ η προσωρινή έχει πιά αντικατασταθεί πλήρως από την πάχτωση.

γ) Τέλος.

Το τέλος, όπως είπαμε, αποτελεί καθαρά φεουδαρχική πρόσοδο. Όσο ασήμαντο και αν φαίνεται πως είναι το τέλος που καταβάλλεται, η σημασία της ύπαρξης και της καταβολής

51. Βλ. Παράρτημα της παρούσας, αρ. 2 (1 Νοεμβρίου 1671).

52. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξεις αρ. 103 «το νερόμυλο οπού έχουν παντοτινό με...», 290 «έχοντας ένα νερόμυλο παντοτινό με τον...», 291 «τον νερόμυλο... τον έχει παντοτινό με...».

53. Βλ. Κεφαλληνιάδης, Δανακός (σημ. 2), σ. 30-31 (17 Ιουλίου 1816) «παρομοίως να λαμβάνει από τους τρείς μύλους τα μισά εξάγια, καθώς διαλαμβάνουν τα αρχαία γράμματα...».

54. Βλ. Παράρτημα της παρούσας, αρ. 1 (25 Σεπτ. 1671).

του είναι μεγάλη επειδή στην ουσία αποτελεί αναγνώριση των δικαιωμάτων του επικυρίαρχου-φεουδάρχη. Αυτόν ακριβώς το λόγο έχει, κατά τη γνώμη μου, και το ότι εκείνα τα ακίνητα που «ελευθερώνονται» από κουντουβερνία ή εντριτεία επιβαρύνονται με τέλος. Εκείνος που είναι υποχρεωμένος να το καταβάλλει, δεν αποχτάει κάτω από το φεουδαρχικό καθεστώς την κυριότητα του πράγματος. Ούτε κατά την τουρκοκρατία αλλάζουν τα πράγματα. Κύριος παραμένει πάντοτε ο δικαιούχος του τέλους⁵⁵.

Οι παρακάτω περιπτώσεις μύλων για τους οποίους καταβάλλεται τέλος μας βοηθάνε στην κατανόηση του θέματος. Διευκρινίζεται ότι τα όσα εκτίθενται στη συνέχεια για το τέλος, δεν εξαντλούν το θέμα, επειδή περιορίζονται μόνο στις πληροφορίες που αφορούν τους μύλους⁵⁶.

Ο μύλος που κρατάει ο Μάρκος Δάδας για τον οποίο πρέπει να δίνει κάθε χρόνο στη Σινιορία «τόσα σιτηρά» όσα συμφωνεί, δηλαδή τέλος, δεν τον κάνουν να αποκτήσει την κυριότητα του μύλου του· αλλιώς δεν θα υπήρχε η ρητή διευκρίνηση ότι αν καταρρεύσει ή εγκαταλειφθεί ο μύλος, θα γυρίζει στην εξουσία του φεουδάρχη⁵⁷.

Το τέλος που παίρνει η κερα Κατερίνα της Βουδομάτας, ονόματι Διασκοφοπούλα, από μύλο (δύο πινάκια στάρι και μία όρνιθα), όπως είδαμε παραπάνω, το αφήνει ως ψυχικό στη Καζάτζα⁵⁸. Το 1549 γίνεται η προσήλωση αυτού του τέλους «ωσάν πράγμαν οπού είναι από γονικόν της», συνεπώς η σύστασή του είναι σαφώς προγενέστερη, ενώ το 1718, δηλαδή μετά από δύο αιώνες περίπου, το τέλος εξακολουθεί να υφίσταται, το πληρώνει όμως άλλο πρόσωπο. Η εν λόγω περίπτωση μας δίνει ξεκάθαρη εικόνα του διηνεκού και μεταβιβαστού μιας καλλιεργητικής σύμβασης. Το εν λόγω τέλος επιβλήθηκε κατά τα τελευταία χρόνια της φεουδαρχίας (το δουκάτο έγινε φόρου υποτελής στους Τούρκους το 1537) και μετά, επί 150 χρόνια περίπου και κάτω από την εξουσία των Τούρκων, εξακολουθεί να πληρώνεται.

Η παραίτηση δύο αδελφών από τα δικαιώματα που τους μεταβίβασε ο πατέρας τους, επειδή δε μπορούσαν να συνεχίσουν να δουλεύουν το μύλο, σαφώς υπονοεί την ύπαρξη τέλους, εφόσον η υποχρέωση προς τον ιδιοκτήτη ήταν ετήσια, χρηματική⁵⁹. Θα μπορούσαν να μεταβιβάσουν σε τρίτο πρόσωπο το όλο πλέγμα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών τους, την καλλιεργητική σύμβαση, δηλαδή το τέλος, και έτσι να εργάζεται ο μύλος και να καταβάλλεται το τέλος. Η σύμβαση ανα-φέρεται ρητά ως «παντίκι», επιβεβαιώνοντας τα όσα ειπώθηκαν για τον εν λόγω όρο, που κατάληξε να σημαίνει αυτή την ίδια τη σύμβαση, στην περίπτωση μας, το τέλος.

IV

Πέρα από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αξίζει να σημειώσουμε μερικά θέματα που σχε-

55. Τα όσα υποστηρίζει ο Δ. Δημητρόπουλος με αφορμή τέλος δοσμένο ως ψυχικό, ότι δηλαδή αρχοντική οικογένεια εμφανίζεται ως κάτοχος τέλους σε μύλο που ανήκε σε άλλο ιδιοκτήτη, αποτελούν παρανόηση της σημασίας του θεσμού, αλλά και της έννοιας της κυριότητας (ως νομικού θεσμού). Βλ. Δημητρόπουλος (σημ. 5), σ. 51. Ούτε οι θεωρίες για μεταβίβαση της ωφέλιμης κυριότητας προσφέρουν μια επαρκή εξήγηση. Ωραιοποιούν προσπαθώντας να δικαιολογήσουν την αφόρητη καταπίεση των γεωργών και τη σχέση αφέντη και δούλου-δουλοπάροκου-κολληγά κ.λπ. Περισσότερα βλ. Ροδολάκης, Αγροτικές-καλλιεργητικές συμβάσεις (σημ. 36), σ. 166-167 ή σ. 8-9 (ανάτυπο).

56. Για το τέλος άλλωστε μπορούμε να παραπέμψουμε στα γραφόμενα του Βισβίζη, παρά την παλαιότητα της μελέτης του (γραμμένη το 1951). Βλ. Βισβίζης, Ναξιακά (σημ. 8), σ. 134-137. Οι όποιες διαφωνίες μας δεν είναι θέμα που μπορεί να λυθεί στη παρούσα εργασία.

57. Βλ. Ζερλέντης (σημ. 6).

58. Βλ. Κατσουρός, 16ος αι. (σημ. 27), πράξη αρ. 7 (προσήλωση, 10 Μαρτίου 1549) σε συνδυασμό με Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξη αρ. 23 (κόπια, 23 Φεβρουαρίου 1718).

59. Βλ. Τ(ρ)ουμπίνος, (σημ. 15), πράξη αρ. 324 (18 Ιουλ. 1713).

τίζονται με τους μύλους ως συμπληρωματικά στην όλη εργασία μας.

Α) Πολύ συχνά και σε κάθε είδους δικαιοπραξία που αφορά ακίνητη ιδιοκτησία αναφέρεται κάποιος μύλος, είτε ως ορόσημο, είτε για να δηλώσει πιο συγκεκριμένα την τοποθεσία που βρίσκεται αυτή η ιδιοκτησία, είτε σαφώς ως τοπωνύμιο. Η αναφορά αυτή γίνεται συνήθως με εκφράσεις, όπως: «ανάμεσα, αντίκρυ, αποκατωθιό, απόξω, από πέρα, εις τοποθέσιον, έως τον, κατάγναντα, πλησιάζει, πλησίον, στο, σύμπλιον, τη στράτα που υπάγει στο» κ.ά.⁶⁰.

Β) Στον κώδικα του νοτάριου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη (ΓΑΚ 85), σε μαρτυρία από 26 Ιουλίου 1670, αναφέρεται πλοίο φορτωμένο μολόπετρες για τη Νάξο που κατασχέθηκε στη Μήλο και αυτές μεταφορτώθηκαν σε άλλο πλοίο⁶¹.

Γ) Γειτονικό δίκαιο. Σε συμφωνητικό του 1833, ανάμεσα σε ιδιοκτήτη μύλου και ιδιοκτήτη οικοπέδου, καθορίζονται οι αποστάσεις ανάμεσα σε μύλο και οικοδομή που πρόκειται να χτιστεί «διά να μην προξενηθεί εμπόδιον εις τον αέραν του μύλου»⁶².

Δ) Δε θα έπρεπε να παραλείψουμε μία σύντομη αναφορά σε ένα άλλο «μύλο», το χερόμυλο. Η διαφορά του από τους άλλους δύο, εκτός από το είδος κίνησης -ο χερόμυλος όπως ξέρουμε κινείται με το χέρι- είναι ως προς το μέγεθος του κατασκευάσματος και ως προς την ποσότητα και ποιότητα του προϊόντος που παράγεται (αλεύρι). Ο χερόμυλος λειτουργώντας με δύο μολόπετρες μικρού μεγέθους, είναι στην ουσία «φορητός» και έτσι δε χρειάζεται ειδικό χτίσμα γιατί μπορεί να τοποθετηθεί οπουδήποτε, είναι συνεπώς νομικά κινητό πραγμα. Οι χερόμυλοι έχουν κι αυτοί την ιστορία τους⁶³ και μερικές φορές συναντάμε αναφορά τους σε διαθήκες και άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα⁶⁴.

V

Δίκαιο που εφαρμόζεται στην πράξη.

Για το δίκαιο της Νάξου παραμένει οδηγός η «Νομική επισκόπησις» του Ι. Βισβίζη παρόλο που αναφέρεται στο 16ο μόνο αιώνα⁶⁵. Πολλοί έχουν γράψει επίσης για επιμέρους

60. Βλ. Αρώνης (σημ. 43), πράξη αρ. 51: «πλησίον εις τον μύλον του Μπούμπλη»· Μ. Α. Κατσούρης, *Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα από τον Κυνίδαρο Νάξου*, Αθήνα 1986, σ. 13, αρ. 1: «στον Μαρκάκη το μύλο από πέρα»· Κατσουρός, *Ναξιακά 17ος αι.* (σημ. 10), σ. 226, αρ. 94: «έως τον ανεμόμυλο»· Κεφαλληνιάδης, *Χώρα* (σημ. 10), σ. 53 (Παράρτ. αρ. 5): «σύμπλιον εις τον μύλον»· Μηνιάτης (σημ. 9), πράξεις αρ. 592: «από κατωθιό του μύλου», αρ. 798: «κατάγναντα του μύλου», αρ. 900: «σύμπλιον του μύλου»· Δ. Παντελιά-Γριτσοπούλου, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σ. 239, αρ. 18: «αντίκρυ του απάνω μύλου»· Δ. Παντελιά-Γριτσοπούλου, «Δέκα προικοσύμφωνα από τη Νάξο», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σ. 215, αρ. 3: «δίνει...στ' Ανεμομυλάκι»· Τ(ρ)ουμπίνος (σημ. 15), πράξεις αρ. 48: «στ'ι Μύλους», αρ. 79: «να πάγει ...τον μύλον.. απόξω στον ανεμόμυλο ...να πάγει στην εμπολήν του μύλου», αρ. 116: «από κατωθιό», αρ. 269: «απο κατωθιό στους μύλους»· Σ. Ε. Ψαρράς, «Ο κώδικας (σπάραγμα) του αρχιερατικού πρωτονοταρίου και υπονοταρίου Ανωμερών παπα-Ιακώβου Κουφόπουλου (1823-1828)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 20 (2006-2010), σ. 301, αρ. 12: «στο Ανεμομυλάκι γης και δέντρη»· Vaticanos (σημ. 15), πράξεις αρ. 1: «σύμπλιον... του μύλου», 24: «εις τοποθέσιον του Παπά του Μυλου», 107: «εν τω τοποθέσιον της Λαγκάδας εις τούς Μύλους...από την στράταν οπού πάγει τις Μύλους», αρ. 111: «πλησιάζει ...με τον μύλον» και αρ. 115: «σύμπλιον...τη στράτα που πάγει στο μύλο».
61. Γ. Ε. Ροδολάκης, *Καράβια «εις ναύλον» και καράβια «σερμαγελίδικα» στο Αιγαίο (μέσα 17ου- πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)*, *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 41 (2008), σ. 239-240 (αρ. 3).
62. Βλ. Κεφαλληνιάδης, *Χώρα* (σημ. 10), σ. 53-54 (Παράρτ. αρ. 7).
63. Βλ. Ειρήνη Μαστοροπούλου-Ναυπλιώτη, «Ο χερόμυλος», *Ναξιακά 4 /42* (Άνοιξη 2002), σ. 38-40. Βλ. επίσης, Ν. Κεφαλληνιάδης, *Τρίτοδες, το χωριό των ανεμόμυλων*, Αθήνα 1979, σ. 116.
64. Βλ. Μηνιάτης (σημ. 10), πράξεις αρ. 508: «ακόμην και ένα χερόμυλον» και αρ. 583: «λέγει πως έχειν δύο χερόμυλους και αφήνει της θυγατέρα της Κατερίνας τον τρανό χειρόμυλο και τον άλλο της Άννας καθώς ευρίσκειται με την αροδέλα».
65. Βισβίζης (σημ. 8), σ. 110-149.

θέματα και συμβάσεις και όλοι τοποθετούν ψηφίδες στο μεγάλο μωσαϊκό του δικαίου της Νάξου⁶⁶. Η «Ιστορική και Νομική επισκόπηση» της Δ. Π. Καραμπούλα στην Εισαγωγή της έκδοσης του κώδικα *Vaticanus graecus* 2639, μολονότι και αυτή δεν πραγματεύεται στο σύνολό του το δίκαιο της Νάξου, αξίζει να αναφερθεί ιδιαίτερα και επειδή είναι πρόσφατη και επειδή η ιδιοτυπία του κώδικα συλλογής που καλύπτει τρεις αιώνες μας δίνει πληρέστερη εικόνα του δικαίου που εφαρμόζεται στην πράξη⁶⁷. Σήμερα, όμως, έχοντας πλήθος δημοσιευμένες πηγές, είναι απαραίτητη μία νέα θεώρηση του δικαίου της Νάξου με πιο σύνθετες εργασίες. Πολύ πρόσφατα δημοσιεύτηκε στο διαδίκτυο η μελέτη του Γιάννη Χατζάκη «Το δίκαιο στη λατινοκρατούμενη Νάξο (αρχές 13ου-τέλη 16ου αι.)», που πραγματικά μας δίνει αυτή τη νέα θεώρηση του δικαίου της Νάξου κατά τη λατινοκρατία⁶⁸. Πιστεύουμε τη νέα θεώρηση για το δίκαιο της Νάξου κατά την τουρκοκρατία και τη μεταεπαναστατική περίοδο θα μας δώσει επίσης, όταν δημοσιευτεί, και η μελέτη της Λυδίας Παπαρρήγα «Δίκαιο και απονομή δικαιοσύνης στη Νάξο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και τη μετεπαναστατική περίοδο (1579-1828)»⁶⁹.

Στο μικρόκοσμο που αντιπροσωπεύουν οι «μύλοι» μετά από όσα εκτέθηκαν παραπάνω διαπιστώνουμε τα ακόλουθα: Το δίκαιο που εφαρμόζεται στην πράξη και όσον αφορά τους μύλους δεν προσφέρει κάτι το καινούργιο. Κάθε δικαιοπραξία που τον έχει ως αντικείμενο τον αντιμετωπίζει ακριβώς το ίδιο, όπως οποιοδήποτε άλλο ακίνητο πράγμα. Μερικές ιδιοτυπίες που παρατηρούνται, ιδιαίτερα όσον αφορά την εκμετάλλευση ενός μύλου, οφείλονται σε προσαρμογές λόγω της φύσης του ως χτίσμα και ως μηχανή χωρίς τίποτε άλλο περισσότερο ή διαφορετικό.

66. Ενδεικτικά αναφέρονται: Τουρτόγλου, Καλλιεργητικές συμβάσεις (σημ. 36)· Τουρτόγλου, Νομολογία (σημ. 37), σ. 97-184· Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ποιμενικά Νάξου. Επιτόπιοι συνήθεται εξ ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 10 (1978), σ. 408-455· Β. Β. Σφυρόρα, «Γάμοι και διαζύγια στη Νάξο τον ιζ' και ιη' αιώνα», *Κυκλαδικά*, 1 (1956), σ. 265 επ. (παρατηρήσεις και σχόλια)· Γ. Ε. Ροδολάκης, «Συντροφίες στη Νάξο (τέλη του 17ου αιώνα)», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»* (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), σ. 569-587· Γ. Ε. Ροδολάκης, «Ζητήματα ναυτικού και εμπορικού δικαίου στη Νάξο κατά το 17ο αιώνα», *Πρακτικά Β' ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Η Ελλάδα των Νησιών από τη φραγκοκρατία ως σήμερα»*, (Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), σ. 385-399.

67. Βλ. *Vaticanus* (σημ. 15), σ. 53-95.

68. Βλ. Χατζάκης, *Δίκαιο* (σημ. 3), σ. 12-36.

69. Ευτυχώς, ένα χρόνο μετά την ανακοίνωση της παρούσας, η ευχή για πιο σύνθετες και σύγχρονες εργασίες, πραγματοποιήθηκε με τις ανακοινώσεις της Λ. Παπαρρήγα και του Ι. Χατζάκη, που ανάφερα παραπάνω, στο Σεμινάριο στη μνήμη Μ. Τουρτόγλου, «Νομικές πτυχές της μεταβυζαντινής Ναξίας. Τα πορίσματα ενός αιώνα ερευνών», (Νάξος 10-13 Οκτωβρίου 2014), *Ιστορικός Όμιλος Νάξου Αρσός σε συνεργασία με το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ -Ιωάννης Μηνιάτης (χφ. ΓΑΚ. 85)

1.- Κουντουβερνία προσωρινή. φ. 231α.

Πίνακας περιεχομένων (φ. 5β): «Κουντουβερνία παπα Πέτρου Κυνηγού του Μύλου του με Κωσταντή Τζηφαράκη. Φ. 249»

Φ. 249

+Εις δόξα Χριστού αμήν, 1671 εν μηνί Σεπτεβρίου 25. Την σήμερον εδώ πρεζέντε εις εμένα τον υπογράφοντα νοτάριο και εις τους κάτωθεν αξιοπίστους και παρακα/ λετούς μάρτυρες ενεφανίστην ο ευλαβέστατος παπά κυρ Πέτρος Κυνηγός ομάδι/ με τον κυρ Κωσταντή Τζηφεράκη και δίνει ο άνωθεν αφέντης ο παπάς του κυρ/ Κωνσταντή το νερόμυλο οπού έχει εις την μποταμιά κουντουβερνικό έως έ/ να χρόνο και απομήνει ο ρηθείς κυρ Κωνσταντής να δίνει του αφέντη του παπά δι/ ά πάχτος του μύλου κάθε ||τη μία|| εβδομάδα ένα πινάκι μιγάδι και την άλλη ένα πινάκι/ σιτάρι, με την κοντετζιόν ετούτη το πάχτος οπού γράφομε να το μετρά με/ σωστό πινάκι, να το αλέθει να το πηγαίνει αλεύρι ανάξαγα εις το σπίτι του αφέν/ τη του παπά κάθεν Παρασκευή της εβδομάδας και φτάνοντας ο χρόνος ει [και]/ ταιριγιάζουσιν και είναι κοντέτοι εις περ του άλλου τος να τονέ δουλεύει έτερο χρόνο ένα/ και να 'ναι κρατημένος ο κυρ Κωσταντής να κάθεται εις το άνωθεν μύλο φαμελικώς / χειμώνα και καλοκαίρι. Ακόμη και την μποταμίδα οπού είναι εις το μύλο να τη δουλεύει και αυτή/ ο κυρ Κωσταντής. Έτζι έμεινα κοντέντοι και ανεπαμένοι βάνοντας και ανηλογία ανάμε/ σόν τος, ο αλληλογήσας και έβγει από τους άνωθεν πάτους να πληρώνει της αφεντίας κοντά/ να ρεάλια τρία, τα μισά τ' αφέντη του καθή και τα ήμισυ του αφέντη του κιαχαγιά,/ πληρώνοντας την μπένα και μη πληρώνοντας η παρών να έχει το βέβαιον και αχάλαστον./ Επί αξιοπίστων και παρακαλετών μαρτύρων των κάτωθεν γεγραμμένων.

-θομας μηχαλιτζης μαρτηρω τα ανοθε.

-βασιλισ λεμονιτισ μαρτιρασ.

Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος έγγραψα.

2.- Κουντουβερνία. φ. 234α.

Πίνακας Περιεχομένων (φ.5β): «Κουντουβερνία παντοτινή στο νερόμυλο σενιόρ Τζουάνε Πρόσπιρου και Μανόλη Ποντικάκη. Φ. 252».

Φ. 252

+ Εις δόξα Χριστού του αληθινού Θεού ημών, αμήν, 1671, εν μηνί Νοεβρίου πρώτη, εις το/ αρχοντικόν του ευγενεστάτου αφέντη Τζουάνε Πρόσπιρου, παρόντος εμού του/ υπογράφοντος νοταρίου και εις τους κάτωθεν αξιοπίστους και παρακαλετούς μαρ/ τύρους την σήμερον πέφτου εισέ συνίβασιν κουντουβερνίας ο άνωθεν αφέν/ της Τζουάνες Πρόσπιρος με τον κυρ Μανόλη ο λεγόμενο Ποντικάκη και/ δίνει του ο αφέντης Τζουάνες του κυρ Μανόλη το νερόμυλο οπού έχει || από μέρος της μακαρίτης της συμβίας του || εις το μέ/ ρος του Παρατρέχου με το πάκτος, ήγου να του δίνει κάθεν εβδομάδα ένα/ πινάκι σιτάρι και ένα πινάκι μιγάδι με σωστό πινάκι, με τούτο να το αλέ/ θει ανάξαγα να το φέρνει αλεύρι εις το αρχοντικόν του κάθε Παρα/ σκευή της εβδομάδας, ακόμη άν είχα του δώσει και άλλα αλέσματα α/ πό το σπίτι του [σινιόρ] Τζουάνε να είναι κρατημένος ο αυτός Μανόλης ω/ σάν κουντουβερνάρης να του τα αλέθει ανάξαγα και να τα φέρνει ευχα/ ριστημένα και σωστά, τον οποίο νερόμυλο του τονε δίνει από την σήμε/ ρον με πέτρες, με σίδερά του, με όλες του τις ορδινίες, νοικοκυρεμένο,/ με όλα του τα χρειασίδια ό,τι του κάνει χρεια και να

γροικάται απάνω στου/ κυρ Μανόλη, να δίνει το πάχτος έως το πρώτον ερχόμενο Μά/ γιο όλο καθώς άνωθεν προμετάρει. Άκομη λέγει ο αυτός κυρ Μα/ νόλης πως έχει καμωμένο γράμμα νοδαρικό διά τον αυτό μύλο εις/ τες πράξεις του ποτέ μακαρίτου νοταρίου Παντολέοντος του Μηνιά/ τη καθώς διαλαβάνει το εκείνο γράμμα και έτζι λέγει πως θέλει το ε/ κείνο γράμμα να είναι νουλάδο και να μην αξίζει ωσά να μήν ήθελε γε/ νεί ποτέ, και κάνοντάς τονε καλά και εμπιστεμένα και δίνει το πάχτος του / ως άνωθεν προμετάρει να τον έχει πάντα και να τονε δουλεύει έως πότε ζεί ο / αυτός Μανολης, ει δε πάλιν και δεν ήθελε εμπορεί να τονε δουλεύει να είναι / κρατημένος να τονε κουσενιάρει τον άνωθεν μύλο εις τα χέρια του νοι/ κοκυρού με όλα του τα χρειασίδα σωστά και νοικοκυρεμένο σκα/ θώς του τονέ δίνει. Εις όλο το άνω γεγραμμένο οι μερίδες έμεινα κοντέ/ τοι και ανεπαμένοι βάνοντας και ανηλογία της αφεντίας ρεάλια δέκα, ήτοι Ν(ούμερ)ο 10./ Ο ανηλογήσας και εβγεί από τους άνωθεν πά[[.]]τους να τα πληρώνει. Εις μαρτυριαν/ των γγάτωθεν αξιοπίστων μαρτύρων οι οποίοι υπογράφου υπό χειρός τος. Ακό/ μη ό,τι όξοδο θέλει ο αυτός μύλος νά 'ναι κρατημένος ο Μανόλης να τις κάνει.

- ιω(άννης) σιριγος μρατηρας
- γιωργη[...] κουμουλου μαρ[τιρας]
- ιω(άννης) θεολογιτης μαρτιρας.
- Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος έγγραψα.

Γλωσσάρι

ανηλογία, η : η αθέτηση της συμφωνίας
 ανάξαγα : χωρίς αμοιβή - αξά(γ)ι= η αμοιβή του μιλωνά
 κοντάνα, η : το πρόστιμο, η ποινή (condanna)
 κοντέντος : ευχαριστημένος (contento)
 κοντετζιόν, η : η συμφωνία, ο όρος (condizione)
 κουσενιάρω : παραδίδω (consegnare)
 μπένα, η : η ποινή, η τιμωρία (pena).
 μιγάδι : στάρι και κριθάρι ανάμχτα
 νουλάδος : άκυρος (annulalato)
 ορδινία, η : το μηχάνημα (ordigno)
 πάτος, ο : η συμφωνία, ο όρος (patto)
 πάχτος, πάκτος, το : το μίσθωμα (pactum λατ.)
 πινάκι, το : μονάδα μέτρησης των δημητριακών (= 8 οκ. ή 10,5 κιλά)
 πρεζέντε : παρών, παρουσία μου (presente)
 προμετάρω : υπόσχομαι (promettere)

ΝΑΞΙΩΝ ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

**ΛΑΪΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΝΑΞΙΩΤΗ ΝΕΟΦΑΝΟΥΣ
ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΠΛΑΝΑ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΛΑΪΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ*

Η αγιολατρία αποτελεί μια από τις βασικότερες εκφράσεις και εκδηλώσεις της ελληνικής λαϊκής θρησκευτικότητας. Συνιστά ένα λατρευτικό σύστημα παγιωμένο από τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού, και στηριγμένο στην ανάγκη προβολής του καλού και χρηστού παραδείγματος των πρώτων μαρτύρων, ώστε να εδραιωθεί και να στηριχθεί η πίστη των ζωντανών και αγωνιζόμενων μελών της Εκκλησίας¹, που αντιμετώπιζαν ποικίλους πειρασμούς, διώξεις και κινδύνους εξ αιτίας της πίστης τους.

Στη συνέχεια, και μετά την εδραίωση της ανεξιθρησκείας αλλά και την ανάδειξη του χριστιανισμού σε επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας ήταν η πίστη και η εμμονή στο ορθό δόγμα που προσδιόριζε την αγιότητα, αλλά και το παράδειγμα του οσιακού βίου, με την άσκηση και την εγκράτεια που προβάλλονταν ως υποδείγματα ζωής στους πιστούς². Σε χρόνους υποδούλωσης σε αλλόθρησκα ή ετερόδοξα καθεστώτα πάλι ήταν η εμμονή στην πίστη των πατέρων που δημιούργησε το φαινόμενο των νεομαρτύρων³, με τις ποικίλες θεολογικές και λαογραφικές προεκτάσεις του.

Στο πλαίσιο αυτό, ο λαός είδε τους αγίους ως ευκαιρία για τη συνέχιση και την ουσιαστική «νομιμοποίηση» πολλών προχριστιανικών αντιλήψεων και εθιμικών πρακτικών, που είχαν επιβιώσει και στα χριστιανικά χρόνια, ορισμένες δε από τις οποίες ζουν μέχρι και τις

* Καθηγητής Λαογραφίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας.

1. Για την ιδέα του ιερού και του αγίου στους λαϊκούς πολιτισμούς και άλλων λαών βλ. ενδεικτικά R. Otto, *The idea of the Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of Divine and Its Relation to the Rational*, Oxford University Press, Oxford 1958, όπου και ο σχετικός φιλοσοφικός και θεολογικός προβληματισμός σχετικά με τον ορισμό της έννοιας του αγίου.
2. Βλ. σχετικά Δ. Ζ. Σοφινός, *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993, όπου και παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, στην οποία ξεχωρίζει ο συλλογικός τόμος S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, University of Birmingham, (London) 1981, με τα πρακτικά του 14th Spring Symposium of Byzantine Studies.
3. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαογραφικά των Νεομαρτύρων*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1998. Επίσης βλ. ανάλογες αναφορές και στους Κ. Πισάκη, «Νομικά ζητήματα από τον βίο και την άθληση των νεομαρτύρων», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο νεομάρτυς Θεόδωρος Βυζάντιος»*, Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης, Μυτιλήνη 2000, σ. 110. Μιχ. Δ. Ιντζέ, *Ανατολικά της Χίου, δυτικά της Σμύρνης. Η θρησκευτική και κοινωνική ζωή στη χερσόνησο της Ερυθραίας, 19ος αιώνας-αρχές 20ού*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 43, σ. 446 σημ. 1870, σ. 447 σημ. 1876, σ. 448 σημ. 1880, σ. 450 σημ. 1893, σ. 451 σημ. 1896-1898, σ. 453 σημ. 1903. Μανόλη Γ. Σέρην, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα: η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 267. Ν. Τόμπρο, «Συναξάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αιώνας): ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις», *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 2008*, σ. 106 σημ. 5, σ. 107 σημ. 9, σ. 108 σημ. 12. Αθ. Ι. Καλαμάτα, *Ορθόδοξη Εκκλησία και Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Σπουδή στον Βενιαμίν Λέσβιο*, Μυτιλήνη 2010, σ. 57. Γ. Καραμπελιά, «Νεομάρτυρες και 'κοσμικοί'», *Πειραϊκή Εκκλησία* 218 (2010), σ. 15.

μέρες μας⁴. Παγιώθηκε έτσι ένα σύστημα πίστης, που αποτελεί διαρκώς μια από τις κυριότερες ζωντανές και ανανεούμενες εκδηλώσεις της ορθόδοξης λαϊκής λατρείας⁵, και βέβαια της ελληνορθόδοξης λαϊκής θρησκευτικότητας. Ένα λατρευτικό σύστημα παράλληλα και εν πολλοίς ταυτόσημα των εκδηλώσεων του οποίου υπάρχουν στην λαϊκή λατρεία και άλλων ορθόδοξων λαών των Βαλκανίων⁶, αποτελώντας ένα λατρευτικό δίκτυο, που διατρέχει τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, γενικότερα. Εν προκειμένω η ανανέωση συνίσταται στην εισαγωγή και νέων αγίων στο λατρευτικό αυτό σύστημα, αγίων που έζησαν ακόμη και κατά τον 20ό αιώνα, και των οποίων η λαϊκή λατρεία τώρα δομείται και παγιώνεται.

Πρόκειται για τους γνωστούς ως νεοφανείς αγίους⁷, που αγιοκατατάσσονται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και των οποίων η λατρεία ανανεώνει την λαϊκή θρησκευτικότητα των ημερών μας. Ουσιαστικά πρόκειται για νεωτερικό φαινόμενο της θρησκευτικής λαογραφίας μας, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς για να δομηθεί το σύστημα της λατρείας των νεοφανών αγίων εν μέρει εφευρίσκονται νέες μορφές και κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούνται γνωστές ήδη και καθιερωμένες λατρευτικές εκδηλώσεις, που μεταστοιχειώνονται ώστε να ταιριάζουν στο νέο άγιο και την λατρευτική τιμή του.

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε αυτές τις διαδικασίες με βάση τη λαϊκή λατρεία ενός νεοφανούς Ναξιώτη αγίου, του Νικολάου Πλανά, ενός έγγαμου ιερέα που έδρασε στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας, όπου και εκοιμήθη στις 2 Μαρτίου 1932. Σήμερα αποτελεί επισήμως άγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και η δόμηση της λαϊκής λατρείας του βρίσκεται, όπως θα δούμε, εν εξελίξει, ανάμεσα στο ναό του αγίου Ιωάννη της Βουλιαγμένης, όπου ο τάφος και τα λείψανά του, στην ιδιαίτερη πατρίδα του τη Νάξο και σε άλλους τόπους όπου η λατρευτική τιμή του διαδίδεται, με βάση πάντοτε τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες κάποιων ιερωμένων που τον σέβονται και τον τιμούν, εκκινώντας κατά κανόνα από προσωπικά βιώματα και αντίστοιχες επιλογές. Η περίπτωση αυτή μας δίνει βέβαια την ευκαιρία να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη λατρεία των νεοφανών αγίων στο σύγχρονο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό γενικότερα, ως μια απολύτως ενδεικτική περίπτωση μελέτης ορισμένων μορφών της νεωτερικής θρησκευτικής λαογραφίας μας.

Από τις βασικότερες βάσεις της δόμησης της λαϊκής λατρείας αποτελεί η ύπαρξη αγιολογικών κειμένων, διά των οποίων γίνεται γνωστός στο ευρύτερο κοινό ο άγιος, και διαδίδονται τα θαύματά του. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ο λαϊκός πολιτισμός έχει πλέον εισέλθει στην εποχή της εγγραμματοσύνης, γι' αυτό και η ύπαρξη σχετικών δημοσιεύσεων είναι ιδιαίτερως σημαντική, καθώς μέσα από αυτά ο άγιος γίνεται γνωστός, και αποκτά ευρύτερη βάση και διάδοση η λατρευτική τιμή του. Εν προκειμένω, το βασικό κείμενο για τη ζωή και το έργο του αγίου έχει γραφτεί και δημοσιευθεί από τον Δημήτρη Φερούση⁸, ο οποίος έχει δημοσιεύσει και σχετικά μικρότερα κείμενα σε λαϊκά θρησκευτικά περιοδικά⁹,

4. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Συνέχειες και ασυνέχειες στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και επιστημονικά δεδομένα», *Απόψεις* 7 (1995), σ. 499-509, με σχετικά παραδείγματα.
5. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η λατρεία των αγίων στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 22 (2001), σ. 173-191 [= *Εξώπολις* 15-16 (2001), σ. 147-170], με ορισμένες χαρακτηριστικές εκφάνσεις της διαδομένης αυτής αγιολατρίας.
6. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Κοινά στοιχεία στον παραδοσιακό πολιτισμό των βαλκανικών λαών», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 24 (2003), σ. 241-256, όπου και σχετικά παραδείγματα.
7. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Λαογραφικά των νεοφανών αγίων», *Παράδοση και Τέχνη* 44 (1999), σ. 12-13.
8. Δημ. Φερούσης, *Ο Παπακαλόγερος Νικόλαος Πλανάς. Ο άγιος ποιμένας*, Αστήρ Ε. & Αλ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 2011, όπου και αναφορά στις παλαιότερες σχετικές δημοσιεύσεις που αφορούν τον άγιο.
9. Βλ. σχετικά Δημ. Φερούσης, «Η πνευματική και κοινωνική αντίσταση του παπα-Νικόλα Πλανά», *Αργοκοιλιώ-*

πάντοτε με στόχο τη διάδοση της τιμής του.

Στα κείμενα αυτά ιδιαιτέρως τονίζεται η διαρκής υπερφυσική παρουσία και η καθημερινή επικαιρότητα του αγίου για τη σύγχρονη ζωή¹⁰, αλλά και στοιχεία του βίου του όπως η ακτημοσύνη, η εγκράτεια, η νηστεία και η αφιλοχρηματία του, αλλά και η κίνηση της δράσης του ανάμεσα στους ναούς του αγίου Ιωάννη του Κυνηγού και του προφήτη Ελισσαίου δομούν την προσωπικότητα του σύγχρονου αγίου. Σε άλλη μάλιστα περίπτωση προβάλλεται η περίπτωση μιας μοναχής που υπήρξε μαθήτρια του αγίου, της μοναχής Μάρθας¹¹ – κατά κόσμον Ουρανίας Παπαδοπούλου – ώστε να απαρτιστεί πλήρως η προσωπικότητα ενός οσιακής βιοτής συγχρόνου αγίου, που άφησε στον κόσμο και μαθητές – συνεχιστές του έργου του, κατά το πρότυπο άλλων αναλόγων αγίων της Ορθοδοξίας.

Είναι μάλιστα απολύτως ενδεικτικό το ότι στο περί της μαθήτριας του αγίου δημοσίευμα αναφέρεται ότι εκείνη κρατούσε πρόχειρες σημειώσεις για τη ζωή του, τις οποίες το 1979 αξιοποίησε στο «*πρώτο ιστορικό βιβλίο-συναξάρι του παπα-Νικόλα Πλανά*». Το σημαντικό αυτό βιωματικό υλικό ανέλαβε να κατατάξει ο γνωστός αγιολόγος και καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Παντ. Πάσχος, ενώ τον πρόλογο της σχετικής έκδοσης φιλοπόνησε ο Φώτης Κόντογλου. Αναπαράγεται ουσιαστικά εδώ η ίδια διαδικασία συγγραφής συναξαριακών κειμένων, που είναι γνωστή από την ορθόδοξη αγιολογική παράδοση, κατά την οποία τα κείμενα αυτά στηρίζονται σε σημειώσεις μαθητών του αγίου και αυτοπτών μαρτύρων του έργου και της διδασκαλίας του.

Η ανάγνωση των σχετικών κειμένων μας δείχνει ότι έχουμε εδώ το φαινόμενο του απαρτισμού ενός σύγχρονου συναξαρίου με παλαιό αγιολογικό υλικό, το οποίο παρατηρούμε στις περιπτώσεις και άλλων σύγχρονων αγίων. Πέρα από τα βασικά βιογραφικά στοιχεία, που είναι ιδιαίτερα για κάθε άγιο, οι γενικότερες εκτιμήσεις και περιγραφές, οι υπερφυσικές εμπειρίες και οι θαυμαστοποιίες¹², η επαφή του αγίου με το μεταφυσικό κόσμο και τα περιγραφόμενα δομικά στοιχεία της προσωπικότητάς του προέρχονται από επεξεργασμένη συμπερίληψη γνωστού ήδη και παλαιότερου αγιολογικού υλικού, το οποίο αναπροσαρμόζεται και ανασυντίθεται εν μέρει, για να προσαρμοστεί στην κάθε περίπτωση.

Απολύτως χαρακτηριστικά είναι ορισμένα από τα περιστατικά του βίου του αγίου: Η άμεση επαφή με τον προφήτη Ελισσαίο μια μέρα που είχε αποφασίσει να λειτουργήσει αλλού, και ο προφήτης του παρουσιάστηκε και του ζήτησε να λειτουργήσει στο ναό του, και εκείνος θα τον προστατεύσει από τυχόν κινδύνους, δεδομένου ότι η λειτουργία θα γινόταν κατά το παλαιό εορτολόγιο σε περίοδο διωγμού των Παλαισημερολογιτών από την Πολιτεία, περί το 1923-1924¹³. Αλλά και η εμφάνιση του αγίου Παντελεήμονα στον άγιο Νικόλαο Πλανά και η συνοδοιπορία μαζί του όταν ο ίδιος ήταν πικραμένος για την άδικη

τισσα. *Η Παναγία της Νάξου*, 49 (2007), σ. 4-5. Για το σημαντικό αυτό λαϊκό θρησκευτικό περιοδικό βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ελληνικός περιοδικός θρησκευτικός τύπος: Η περίπτωση του ναξιακού περιοδικού Αργοκοιλιώτισσα, *Η Παναγία της Νάξου*». *Ναξιακά. Επετηρίδα Ομοσπονδίας Ναξιακών Συλλόγων* 1 (2011), σ. 37-57.

10. Δημ. Φερούσης, «Στα βήματα του παπακαλόγερου Νικολάου Πλανά (τιμή και μνήμη)», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 22 (2001), σ. 13.
11. Δημ. Φερούσης, «Η πιστή μαθήτρια του παπά-Νικόλα Πλανά Μάρθα μοναχή (Ουρανία Παπαδοπούλου)», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 46 (2007), σ. 9-11. Για τη μοναχή αυτή και τη μετέπειτα πορεία της βλ. στο περιοδικό *Άγιος Κυπριανός* 79-80 (1973), σ. 51.
12. Βλ. Δημ. Φερούσης, «Ο κερδισμένος χρόνος, ο Θεός και ο άνθρωπος στη ζωή του οσίου παπα Νικόλα Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 40 (2005), σ. 8. Πρβλ. ο ίδιος, «Ο παπά-Νικόλας Πλανάς και το τίμημα της αγιότητας», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 48 (2007), σ. 6-7.
13. Δημ. Φερούσης, «Ο προφήτης Ελισσαίος και η αγιότητα του παπά Νικόλα Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 4-5.

απομάκρυνσή του από το ναό του αγίου Παντελεήμονος Ιλισσού, με στόχο να παρηγορηθεί και να στηριχθεί¹⁴. Τέλος, η αποτελεσματική μεσολάβηση για την κατάπαυση μιας φιλονικίας και η παρουσίαση δίκαιης λύσης για την ειρήνευση των αντιμαχομένων ανθρώπων¹⁵.

Όλα αυτά τα περιστατικά προέρχονται βεβαίως από την παλαιότερη αγιολογική παράδοση, στην οποία μάλιστα και συνεχώς αναπαράγονται. Η χρήση τους στα αγιολογικά κείμενα του νεοφανούς αγίου Νικολάου Πλανά μπορεί να μην αντίκειται στην ιστορική αλήθεια, σίγουρα όμως ακολουθεί ένα γνωστό αγιολογικό δρόμο, οικείο στους πιστούς και αποτελεί ένα είδος κοινού αγιολογικού τύπου, που στην συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιείται για μια ακόμη φορά. Το φαινόμενο αυτό έχει ήδη μελετηθεί, με την αφορμή της συστηματικής εξέτασης αγιολογικών κειμένων συγχρόνων αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁶ και έχουν αποσαφηνιστεί οι βασικές όψεις αυτής της διαδικασίας, οι οποίες βεβαίως ισχύουν και στην περίπτωση μας.

Από την άλλη πλευρά, η λαϊκή λατρεία ενός αγίου προϋποθέτει την ύπαρξη ναών αλλά και λατρευτικών συνάξεων στη μνήμη του. Προϋποθέτει δηλαδή την καθιέρωση εορτών και πανηγυριών, με την χαρακτηριστική πανηγυρική εθιμοταξία της λαϊκής λατρείας μας¹⁷. Στην περίπτωση του αγίου Νικολάου του Πλανά, εστία της λατρείας αποτελεί ο ναός του αγίου Ιωάννη στην οδό Βουλιαγμένης. Δίπλα στον ανακατασκευασμένο μεγάλο πλέον ναό σώζεται ο τάφος του αγίου, που υπηρέτησε εδώ ως εφημέριος πριν φυσικά ο ναός αποκτήσει τις σημερινές διαστάσεις του. Εδώ επίσης φυλάσσονται και τα λείψανα του αγίου, που αποτελούν επίκεντρο της λατρευτικής σύναξης της μνήμης του, καθώς η λειψανολατρία αποτελεί βασική μορφή της ελληνικής λαϊκής λατρείας, γενικότερα¹⁸.

Αλλά και στη Χώρα της Νάξου υπάρχει ενοριακός ναός που θεμελιώθηκε το 1996 και εγκαινιάστηκε το 2007 από τον τότε Μητροπολίτη Παροναξίας μακαριστό Αμβρόσιο Β', αφιερωμένο στους αγίους Νικόδημο τον Αγιορείτη και Νικόλαο Πλανά¹⁹, στους δύο δηλαδή νεοφανείς Ναξίους αγίους, των οποίων η λατρευτική τιμή εξαπλώνεται διαρκώς στις μέρες μας. Παρεκκλήσι αφιερωμένο στον άγιο υπάρχει από το 2000 στο Πνευματικό Κέντρο του ενοριακού ναού της αγίας Βαρβάρας Λαμίας, όπου η τιμή του αγίου διαδόθηκε με

14. Αρχιμ. Ιερώνυμος Νικολόπουλος, «Μια λεπτομέρεια της ζωής του αγίου Νικολάου του Πλανά», *Αργοκοιλώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 6-7.

15. Κ. Γανωτής, «Τα σκάνδαλα του παπά Νικόλα του Πλανά», *Αργοκοιλώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 10-11.

16. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αγιορείτικη λαογραφία και βίοι Αγιορειτών Πατέρων (19ος-20ός αι.)», Γρηγόριος ο Παλαμάς 840: 94 (2011), σ. 281-301. Ο ίδιος, «Παραμυθιακά στοιχεία σε σύγχρονα αγιολογικά κείμενα Γερόντων της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στον τόμο Μ. Γ. Μερακλής-Γ. Παπαντωνάκης-Χρ. Ζαφειρόπουλος-Μ. Καπλάνογλου-Γ. Κατσαδώρας (έκδ.), *Το παραμύθι από τους αδελφούς Grimm στην εποχή μας. Διάδοση και μελέτη*, Αθήνα 2017, Gutenberg, σ. 397-413..

17. Σχετικά παραδείγματα βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αγροτικά έθιμα λαϊκής λατρείας στον παραδοσιακό πολιτισμό της Καρπάθου», στο Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία»*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2003, σ. 87-97. Για παρόμοιες τελετουργίες άλλων λαών βλ. ενδεικτικά J. Goody, «Against 'ritual': loosely structured thoughts on a loosely defined topic», στον τόμο S. F. Moore – B. G. Myerhoff (εκδ.), *Secular ritual*, Van Gorcum Ltd, Assen-Amsterdam 1977, σ. 24-25. R. A. Rappaport, «The obvious aspects of ritual», στο βιβλίο του *Ecology, Meaning, and Religion*, North Atlantic Books, Berkeley 1979, σ. 45.

18. Πρβλ. A. Salmond, «Theoretical landscapes», στον τόμο D. Parkin (εκδ.), *Semantic Anthropology*, ASA Monograph 22, London 1982, σ. 57. Σημαντική η μονογραφία του R. Werbner, *Ritual Passage, Sacred Journey: The Process and Organization of Religious Movement*, Manchester University Press, Washington D.C. 1989, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

19. Γ. Λ. Τζαννιτής, «Εγκαίνια», *Αργοκοιλώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 48 (2007), σ. 11.

τη φροντίδα του Κυκλαδίτη Μητροπολίτη Φθιώτιδος κ. Νικολάου²⁰. Ανάλογο παρεκκλήσι έχει χτιστεί ως μετόχι της μονής Λειμώνος της Λέσβου, με μέριμνα του Νάξιου ηγουμένου του μοναστηριού Αρχιμ. Νικόδημου Παυλόπουλου²¹. Τέλος, υπό ανέγερση ναός του αγίου υπάρχει στην Ιστιαία της Εύβοιας, όπου και υπάρχει τεμάχιο του λειψάνου του, στον ιερό ναό του αγίου Αθανασίου.

Από τα παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η διάδοση της λατρείας του αγίου εντάσσεται, κατά κάποιον τρόπο, στα ζητήματα διατήρησης και προβολής της τοπικής λατρευτικής και εθμικής ταυτότητας της Νάξου. Η εντοπιότητα αποτελεί το πρώτο κριτήριο ιερωμένων για την διάδοση της λατρείας του στο ποίμνιό τους, και η έννοια αυτή ενυπάρχει και στην περίπτωση της ενορίας του αγίου Ιωάννη του Κυνηγού της Αθήνας, δεδομένου ότι ο άγιος υπηρέτησε, πέθανε, κηδεύτηκε και ετάφη εκεί, άρα αποτελεί μέρος της ενορίας, της ιστορίας και της παράδοσής της²². Κυριαρχεί λοιπόν η όψη του συν-ανήκειν στην διάδοση της λατρείας του, στην οποία κατεξοχήν προβάλλεται η ναξιακή του ταυτότητα, όπως και η ναξιακή και κυκλαδίτικη ταυτότητα των κληρικών που προβαίνουν σε ανάλογες πράξεις και επιλογές, σχετιζόμενες με την λαϊκή λατρεία του αγίου.

Η μνήμη του αγίου εορτάζεται, όπως συνήθως συμβαίνει, την ημέρα της κοίμησής του, δηλαδή στις 2 Μαρτίου κάθε χρόνο. Στον άγιο Ιωάννη της οδού Βουλιαγμένης, οι εορταστικές εκδηλώσεις είναι τριήμερες και περιλαμβάνουν θεία λειτουργία την κυριώνυμη ημέρα με σχολικό εκκλησιασμό των εκπαιδευτηρίων της ευρύτερης περιοχής και πλήθος κόσμου, αγρυπνία με πανηγυρικό εσπερινό και αρχιερατική θεία λειτουργία, τελετουργική και πάνδημη προσκύνηση των λειψάνων του αγίου, λιτάνευση των λειψάνων και της εικόνας του στη γύρω του ναού περιοχή και μεθεόρτιο πανηγυρικό επίσης εσπερινό²³.

Στη Νάξο πάλι η μέρα της μνήμης του μετατίθεται κατά την επόμενη Κυριακή, οπότε και τελείται, στον ενοριακό ναό που είναι αφιερωμένος στον άγιο στη Χώρα, πανηγυρικός εσπερινός με αρτοκλασία την παραμονή, και αρχιερατική θεία λειτουργία, με λιτάνευση τεμαχίου του λειψάνου του και της εικόνας του, αμέσως μετά²⁴. Στην λιτανεία συμμετέχουν ο Μητροπολίτης, η φιλαρμονική του Δήμου, οι κληρικοί της πόλης και οι πολιτικές, αστυνομικές και λοιπές αρχές του νησιού²⁵, δίνοντάς της την πανηγυρική ατμόσφαιρα των

20. Γέλτης [= Γ. Λ. Τζαννετής], «Στη Λαμία», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 22 (2001), σ. 15. Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Φθιώτιδος κ. Νικόλαος έχει μάλιστα τυπώσει και βιβλίο με τον τίτλο Ο νέος άγιος της Εκκλησίας μας ιερεύς Νικόλαος Πλανάς, το οποίο και διανεμήθηκε στην προηγουμένη θεία λειτουργία της εορτής του αγίου που τελέσθηκε εκεί, στις 2 Μαρτίου 2001.
21. Ι. Χουζούρης, «Πανηγυρικές εορταστικές εκδηλώσεις εις μνήμην του Ναξίου αγίου Νικολάου Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 7.
22. Πρβλ. Βασ. Χρυσανθοπούλου, «Ο τόπος της πατρίδας στο λόγο και στις εθμικές τελετουργίες των Καρπαθίων της Καμπέρρας Αυστραλίας», στο Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης (επιμ.), *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία»*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2008, σ. 1027-1067. Παλαιότερα με ανάλογες «τοπικές» παραμέτρους των τελετουργιών ασχολήθηκε ο E. Leach, «Ritualization in man in relation to conceptual and social development», *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B* 772 (1966), σ. 403-408.
23. Γ. Χουζούρης, «Με εξαιρετική λαμπρότητα ετιμήθηκε κι εφέτος η μνήμη του αγίου Νικολάου του Πλανά εις τον ιερόν ναόν του αγίου Ιωάννου Βουλιαγμένης», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 22 (2001), σ. 21. Το 2001 η 2α Μαρτίου ήταν μία από τις Παρασκευές της μεγάλης Τεσσαρακοστής, οπότε οι ακολουθίες οργανώθηκαν ως εξής: Προηγουμένη θεία λειτουργία το πρωί, Χαίρετισμοί και Αγρυπνία το βράδυ της Παρασκευής, Εσπερινός με αρτοκλασία το βράδυ του Σαββάτου 3 Μαρτίου και αρχιερατική θεία λειτουργία, με λιτανεία και κατανυκτικό εσπερινό το απόγευμα της Κυριακής 4 Μαρτίου.
24. Ιερομόναχος Ιγνάτιος Μιλτιάδου, «Τριπλή πανήγυρις στην Νάξο στις 4 Μαρτίου. Κυριακή Ορθοδοξίας – Εορτή αγ. Νικολάου Πλανά – Χειροτονίες νέων κληρικών», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 22 (2001), σ. 15.
25. Για τις λιτανείες αυτές και την εθιμοταξία τους βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «*Αστικές εκκλησιαστικές λιτανείες*», στον

ανάλογων εκδηλώσεων του δημόσιου τελετουργικού που υπάρχουν και στην υπόλοιπη Ελλάδα, σε παρόμοιες περιπτώσεις.

Αξίζει να παρατηρηθεί εδώ η λατρευτική χρήση των λειψάνων του αγίου, τμήματα των οποίων έχουν δοθεί, όπως είδαμε, πλην της γενέτειράς του Νάξου και σε άλλους ελληνικούς τόπους, χάριν ευλογίας. Είναι γνωστή η επιφανής θέση της λειψανολατρίας τόσο στην χριστιανική γενικά, όσο και στην ορθόδοξη ειδικότερα λατρεία²⁶. Τα λείψανα αποτελούν, για το λαό, δείγμα της ζωντανής και εναργούς παρουσίας του αγίου ανάμεσά τους, γι' αυτό και η ύπαρξή τους αρκεί για την οργάνωση της λατρείας του αγίου, έστω κι αν δεν υπάρχει άλλος σχετικός αποχρών λόγος, όπως συμβαίνει στην Ιστιαία της Εύβοιας. Σε κάθε περίπτωση, τα λείψανα αποτελούν κομβικό σημείο της δόμησης της λαϊκής λατρείας του αγίου, και η προσκύνησή τους είναι απαραίτητη σε κάθε είδους λατρευτική εκδήλωση προς τιμήν του, όπως άλλωστε συμβαίνει γενικότερα στην λαϊκή αγιολατρία²⁷.

Μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού ναξιακού θρησκευτικού τύπου μπορούμε να εξετάσουμε συγκριτικά την επάλληλη χρονικά τέλεση των λατρευτικών πράξεων και εκδηλώσεων που αφορούν τον άγιο, σε διαφορετικές χρονιές. Για παράδειγμα, το 2005 καταγράφονται λατρευτικές εκδηλώσεις στην Αθήνα, στη Νάξο, στη μονή Λειμώνας της Λέσβου και στην Ιστιαία της Εύβοιας. Η εθιμοταξία είναι περίπου κοινή: πανηγυρικός εσπερινός την παραμονή, όρθρος και αρχιερατική θεία λειτουργία την κυριώνυμη ημέρα, με πανηγυρική λιτάνευση των λειψάνων και της εικόνας του αγίου²⁸. Στη μονή Λειμώνας μάλιστα ακολουθεί και πανηγυρική τράπεζα προς τιμήν του αγίου, σύμφωνα με τα γνωστά μοναστικά θέσμιμα σε περιπτώσεις πανηγύρων, όπου η πανηγυρική τράπεζα αποτελεί το επιστέγασμα της εορταστικής εθιμοταξίας²⁹.

Το 2001 ο συνήθης καταγραφέας των σχετικών εορταστικών εκδηλώσεων Γιάννης Χουζούρης διαπίστωνε ότι «και σε πολλά άλλα μέρη εορτάζεται πανηγυρικά ο άγιος Νικόλαος ο Πλανάς, του οποίου η μνήμη και η δόξα συνεχώς επεκτείνεται». Το 2007 πάλι, στις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του αγίου στον άγιο Ιωάννη της οδού Βουλιαγμένης συμμετείχαν και Αγιορείτες μοναχοί, μαζί με πλήθος πιστών, με τη συμμετοχή και του τότε Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χριστοδούλου Α΄. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις λατρευτικές

τόμο Κύριλλος Κατερέλος – Απ. Γλαβίνας – Γρ. Λαρεντζάκης (επιμ.), Σκέυος εις Τιμήν. Αφιερωματικός τόμος επί τη συμπληρώσει 25ετίας από της εις Επίσκοπον χειροτονίας και 20ετίας από της ενθρονίσεως του Μητροπολίτου Αυστρίας και Εξάρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης κ. Μιχαήλ. *Festschrift zum 25 jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20 jährigen Jubiläum Metropolit von Austria und Exarch von Ungarn und Mitteleuropa* Dr. Michael Staikos, Αθήνα 2011, σ. 67-75.

26. Βλ. σχετικά David Parkin, «Ritual as spatial direction and bodily division», στον τόμο Daniel de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, European Association of Social Anthropologists, London-New York 1992, σ. 13-14, όπου και οι σχετικές απόψεις. Πρβλ. T. Gerholm, «On ritual: a post-modernist view», *Ethnos* 3-4 (1988), σ. 190-203. T. Turner, «Transformation, hierarchy, and transcendence: a reformulation of Van Gennep's model of the structure of rites de passage», στον τόμο S. F. Moore – B. G. Myerhoff (εκδ.), *Secular ritual*, Manchester University Press, Assen-Amsterdam 1977, σ. 65-70.
27. Βλ. E. R. Leach, «Ritual», *International Encyclopedia of the Social Sciences* 13, New York 1972, σ. 524. Πρβλ. Daniel de Coppet, «Introduction», στον τόμο Daniel de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, European Association of Social Anthropologists, London-New York 1992, σ. 3-7.
28. Ι. Χουζούρης, «Πανηγυρικές εορταστικές εκδηλώσεις εις μνήμην του Ναξίου αγίου Νικολάου Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 7.
29. Ορισμένες όψεις αυτού του φαινομένου βλ. και μελέτη της Σ. Δημητρίου-Κοτσώνη, «Τα τραπέζι του φαγητού: συμβολικός διάλογος, πρακτική και επιτέλεση», στο Σωτ. Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Σαββάλας, Αθήνα 2001, σ. 95-137. Πρβλ. σχετικά Β. Χρυσανθοπούλου, «Τροφές και εθνοτική ταυτότητα στις τελετουργίες του κύκλου της ζωής των Ελλήνων της Αυστραλίας», *Εθνολογία* 14 (2008-2010), σ. 20 κ. εξ., με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

εκδηλώσεις παρακολούθησαν εκπρόσωποι πολλών συλλογικών οργάνων της Νάξου, ενώ την πανηγυρική αρτοκλασία πρόσφερε η Ο.ΝΑ.Σ [:Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων]³⁰. Στη Νάξο πάλι, στο ναό του αγίου στη Χώρα, οι λατρευτικές εκδηλώσεις εμπλουτίστηκαν όχι μόνο με κήρυγμα σχετικό με το βίο και την πολιτεία του αγίου, αλλά και με τον παρακλητικό κανόνα του, ο οποίος μάλιστα εψάλη τόσο το βράδυ του Σαββάτου όσο και το απόγευμα της Κυριακής 4 Μαρτίου – κατά τον εορτασμό της πανηγύρεως εκ μεταφοράς – ενώ παράλληλα πανηγυρικές θείες λειτουργίες τελέστηκαν και στα υπόλοιπα χωριά του νησιού³¹.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, οι λατρευτικές συνάξεις σχετίζονται άμεσα με την καλλιέργεια της μνήμης, της ανάμνησης του γενέθλιου τόπου, και μάλιστα στις εκτός Νάξου πανηγύρεις του αγίου. Όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, η ναξιακή ταυτότητα προβάλλεται έντονα μέσα από τις λατρευτικές αυτές εκδηλώσεις, και κυριαρχεί στις περιγραφές τους, που φανερώνουν την πρόσληψή τους από τους εκάστοτε αρθρογράφους. Ο άγιος, και στη συνείδηση των πιστών που τώρα τον γνωρίζουν, τείνει να συνδεθεί άρρηκτα με τη Νάξο, έστω κι αν το κύριο μέρος της ζωής του το έζησε στην Αθήνα, όπου και επιτέλεσε το έργο του. Πρόκειται λοιπόν για μια σημαντική σύνδεση της λατρευτικής ζωής με την τοπική ταυτότητα³², που διαπιστώνεται και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις άλλων νεοφανών αγίων της Ορθοδοξίας, όπως για παράδειγμα ο άγιος Νεκτάριος στην Αίγινα και ο όσιος Σάββας στην Κάλυμνο.

Από την άλλη πλευρά, η λαϊκή λατρεία του αγίου φαίνεται ότι δεν έχει ακόμη αποκτήσει το ιδιαίτερο λαϊκό χρώμα της, καθώς βρίσκεται υπό διαμόρφωση. Ο άγιος Νικόλαος Πλανάς δεν έχει συνδεθεί από το λαό με οριακές στιγμές της αγροκτηνοτροφικής οικονομίας των παραδοσιακών ελληνικών κοινοτήτων, όπως συμβαίνει με άλλους αγίους του παλαιότερου παραδοσιακού ελληνικού λαϊκού εορτολογίου. Γί αυτό και οι αντίστοιχες λατρευτικές εκδηλώσεις περιλαμβάνουν κατά κανόνα εκκλησιαστικά στοιχεία, και μάλιστα από τα αστικά ελληνικά πανηγύρια³³, όχι όμως και έθιμα αγροκτηνοτροφικής υφής και υπόστασης, όπως συμβαίνει με τα αντίστοιχα έθιμα που συνοδεύουν τις εορτές των παλαιότερων και «καθιερωμένων αγίων»³⁴ του ετήσιου εορτολογικού κύκλου μας.

Στην περίπτωση μας δεν έχουν, για παράδειγμα, συνδεθεί με τη λαϊκή λατρεία του αγίου Νικολάου του Πλανά οι γνωστές παρετυμολογικές συνδέσεις του ονόματός του με συγκεκριμένες ανθρωπίνες δραστηριότητες και ενέργειες³⁵, ούτε και η καθιερωμένη εθιμική

30. Ι. Δ. Κουφόπουλος, «Λαμπρές εκκλησιαστικές εκδηλώσεις προς τιμή του αγίου Νικολάου του Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 46 (2007), σ. 20.

31. Ι. Δ. Κουφόπουλος, «Λαμπρές εκκλησιαστικές εκδηλώσεις ...», ό.π., σ. 21.

32. Βλ. σχετικά Μ. Cartry, «From one rite to another: the memory in ritual and the ethnologist's recollection», στον τόμο Daniel de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, European Association of Social Anthropologists, London-New York 1992, σ. 29-30. Επίσης Ρ. Smith, «Aspects de l'organisation des rites», στον τόμο Μ. Izard – Ρ. Smith (εκδ.), *La fonction symbolique: Essai d'anthropologie*, Gallimard, Paris 1979, σ. 78, όπου ανάλογα φαινόμενα στη σύγχρονη λατρευτική ζωή και άλλων λαών.

33. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αστική λαϊκή θρησκευτικότητα σε ενοριακά πλαίσια: Η περίπτωση της ενορίας της Αγίας Αναστασίας της Πατρικίας της Ι. Μητροπόλεως Περιστερίου», στον τόμο Γ. Ανδρειωμένος (επιμ.), *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Πορεία, Αθήνα 2007, σ. 183-199. Ο ίδιος, «Λαϊκά θρησκευτικά πανηγύρια αθηναϊκών ενοριών», στον τόμο Γ. Κ. Καροφόλα – Σ. Γ. Φιλιππίτη (εκδ.), *Αθηναϊκό Ημερολόγιο* 19 (2008), σ. 210-218.

34. Τα βασικά στοιχεία αυτής της «αγροκτηνοτροφικής» πανηγυρικής και λατρευτικής εθιμοταξίας βλ. στις ανάλογες αναφορές των Μ. Μηλιγκού-Μαρκαντώνη, *Άγιος Φίλιππος. Λαϊκή παράδοση και λατρεία*, Αθήνα 1978. Δ. Σ. Λουκάτου, *Τα φθινοπωρινά*, Φιλιππίτης, Αθήνα 1982, σ. 122-126. Βλ. σχετικά Αθ. Τσακνάκης, «Αγροτικά έθιμα Επανομής», *Χρονικά Χαλκιδικής* 6 (1963), σ. 245. Αν. Καραναστάσης, «Οι ζευγάδες της Κω», *Λαογραφία* 14 (1952), σ. 290, με παράλληλα παραδείγματα.

35. Για τις λαογραφικές παρετυμολογίες ως προσδιοριστικούς παράγοντες της λαϊκής λατρείας βλ. Κ. Μηνάς,

αργία της εορτής, με τις θρυλούμενες παραδειγματικές τιμωρίες των παραβατών³⁶. Αντιθέτως, έχουν δημοσιευθεί σημαντικά δείγματα της ναξιακής λαϊκής και λαϊκότροπης θρησκευτικής ποίησης που σχετίζονται με τον άγιο, τη ζωή και τη λατρευτική του υπόσταση. Και τα τρία υπογράφονται από την Ευτυχία Μπώνη-Μπάρκουλα και χρονολογούνται αντιστοίχως στα έτη 2001³⁷, 2005³⁸ και 2007³⁹.

Το πρώτο από αυτά έχει εκκλησιαστικό ύφος και είναι ολοφάνερα επηρεασμένο από την φρασεολογία των Χαιρετισμών της Παναγίας, τονίζει δε ότι ο άγιος αποτελεί «της Νάξου κλέος». Το δεύτερο είναι πολύστιχο, περιγράφει τους κύριους σταθμούς της ζωής του αγίου, αλλά και δέεται για να ακούει ο άγιος από τον ουρανό τις προσευχές των πιστών, φωτίζοντας και προστατεύοντας τόσο το νησί του όσο και το πλήρωμα της Εκκλησίας, κληρικούς και λαϊκούς. Τέλος το τρίτο είναι επίσης πολύστιχο και επαναλαμβάνει τις ικεσίες προς τον άγιο ώστε να μεσιτεύσει υπέρ των πιστών, υπερτονίζοντας ωστόσο τη ναξιακή καταγωγή του και τη σχέση του με το γενέθλιο νησί και τους κατοίκους του. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι τα ποιήματα αυτά συνεχίζουν ουσιαστικά την παράδοση της λατρείας των αγίων, και μάλιστα των νεομαρτύρων και των νεοφανών, με στιχουργήματα, όπως και κατά το παρελθόν έχει διαπιστωθεί⁴⁰. Μια παράδοση που έχει ιδιαίτερες ρίζες στη Νάξο, στηριζόμενη ασφαλώς στην ποιητική και στιχουργική παράδοση των κατοίκων του νησιού, και η οποία αποτελεί σημαντικό νεωτερικό φαινόμενο στην ελληνική λαϊκή αγιολατρία.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η λαϊκή λατρεία του αγίου Νικολάου του Πλανά βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση, καθώς άλλωστε απουσιάζει η έντονη θαυματουργική παράδοση, η οποία συνήθως αποτελεί τον θεμέλιο λίθο για τη δόμηση του συστήματος της λατρείας των αγίων⁴¹, στον λαϊκό πολιτισμό γενικότερα. Πρόκειται για μια λατρεία που περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο εκκλησιαστικές πράξεις και ενέργειες, και η οποία σχετίζεται με τις έννοιες της συλλογικής μνήμης και της πολιτισμικής τοπικής ταυτότητας, καθώς παρουσιάζει έντονο τοπικό-ναξιακό χρώμα. Έννοιες που συχνά σχετίζονται με την λατρεία νεοφανών αγίων⁴², δεδομένου του τοπικού χρώματος που αυτές παρουσιάζουν, καθώς δεν έχουν προλάβει να αποκτήσουν διορθόδοξη ή και παγχειριστιανική διάδοση.

Από την άλλη πλευρά, τόσο στις λατρευτικές πράξεις, όσο και στα αγιολογικά κείμενα του αγίου παρατηρείται έντονη η χρήση αρχαιολογικών τελετουργικών και αφηγηματικών

«Λαογραφικές παρετυμολογίες», *Λαογραφία* 30 (1975-1976), σ. 17-30, με παραδείγματα ανάλογα και τη σχετική βιβλιογραφία.

36. Βλ. σχετικά Δ. Σ. Λουκάτος, «Αργία και άγιοι τιμωροί», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-1968), σ. 55-105. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ο άγιος Συμεών ο Θεοδόχος στη λαϊκή λατρεία και της παραδόσεις του ελληνικού λαού», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης – Μ. Γ. Σέργης (έκδ.), *Δρυς Υψικάρηνος. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτριο Β. Οικονομίδη*, Graphopress, Αθήνα 2007, σ. 83-91 και Μ. Γ. Μερakλής, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Μπούρας, Αθήνα 1988, σ. 123 κ.εξ.
37. «Στον άγιο Νικόλαο Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 22 (2001), σ. 15.
38. «Στον άγιο Νικόλαο Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 38 (2005), σ. 9.
39. «Προς τον άγιο Νικόλαο Πλανά», *Αργοκοιλιώτισσα. Η Παναγία της Νάξου* 46 (2007), σ. 21.
40. Πρβλ. ανάλογο δείγμα στο Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ο νεομάρτυρας άγιος Γεώργιος ο Χιοπολίτης σε στιχούργημα λαϊκού ποιητή της Νάξου», *Αγαθοεργία. Τιμητικός τόμος για τον Επίσκοπο Κυανέων Χρυσόστομο Μαυρογιαννόπουλο διαπρεπή Νάξιο της διασποράς*, Graphopress, Αθήνα 2008, σ. 573-585.
41. Πρβλ. σχετικά Gerd Baumann, «Ritual implicates 'Others': rereading Durkheim in a plural society», στον τόμο Daniel de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, European Association of Social Anthropologists, London-New York 1992, σ. 101-102, με σημαντικές παρατηρήσεις.
42. Πρβλ. P. E. Josselin de Jong, «The concept of the field of ethnological study», στον τόμο J. J. Fox (εκδ.), *The Flow of Life: Essays on Eastern Indonesia*, Harvard University Press, Cambridge 1980, σ. 35. Συστηματικά έχει διερευνήσει το ζήτημα ο E. Leach, *Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.

συναξαριακών στοιχείων⁴³, ώστε η δόμηση της λατρείας αυτής ουσιαστικά να γίνεται με τα γνωστά δομικά υλικά της ελληνικής αγιολογικής παράδοσης. Αυτό μας δείχνει ότι κατά κανόνα στη νεωτερική λαϊκή θρησκευτικότητα ο γενικότερος συντηρητισμός του συστήματος οδηγεί στην επαναχρησιμοποίηση και στην ανασηματοδότηση παλαιότερων μορφών, που και καταξιωμένες στη λαϊκή συνείδηση είναι, και απολύτως αναγνωρίσιμες και παραδεκτές. Έτσι ελαχιστοποιούνται και οι περιπτώσεις τυχόν αντιδράσεων απέναντι στους όποιους νεωτερισμούς θα μπορούσαν να παρεισφρύσουν στις διαδικασίες αυτές.

Η περίπτωση της λαϊκής λατρείας του Ναξιώτη αγίου Νικολάου του Πλανά, τόσο μέσα στο νησί όσο και έξω από αυτό, μας δείχνει ότι στις νεωτερικές μορφές της θρησκευτικής λαογραφίας μας ο ρόλος της παράδοσης είναι πρωταγωνιστικός και σημαντικός, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί και κατά το παρελθόν⁴⁴. Εν προκειμένω ο νεωτερισμός έγκειται στην ανανέωση των μορφών και των παραδειγμάτων, αλλά και στην ενίοτε διαφορετική σύνθεση των ίδιων δομικών στοιχείων, ώστε να προκύπτουν νέα σύνολα, που ωστόσο έχουν άμεση σχέση με το παρελθόν.

Από την άποψη αυτή, ουσιαστικά πρόκειται για το φαινόμενο της αναδόμησης και της μερικής ανανέωσης της παλαιότερης παράδοσης, που αποδίδεται πλήρως με την και άλλοτε χρησιμοποιημένη φράση: «*παλαιός οίνος σε νέους ασκούς*».

43. Για τα αρχετυπικά αυτά στοιχεία και τη λειτουργία τους βλ. Β. Πούχνερ, «Αρχετυπική δομή και χρονική συνέχεια. Εκδοχές της μακράς διάρκειας», στο βιβλίο του *Δοκίμια λαογραφικής θεωρίας*, Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 83-107. Πρβλ. ο ίδιος, «Ιδεολογικές συνιστώσες της ελληνικής λαογραφίας στην ιστορική της πορεία. Από την απόδειξη της συνέχειας στο ξεπέραςμα της μη συνέχειας», στο βιβλίο του *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες – μέθοδοι – θεματικές*, Αρμός, Αθήνα 2009, σ. 122-162. Ουσιαστικά πρόκειται για μια μορφή πολιτισμικών συνεχειών, για τις οποίες βλ. Ευάγγ. Γρ. Αυδίκος, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού. Λαογραφίες, λαϊκοί πολιτισμοί, ταυτότητες*, Κριτική, Αθήνα 2009, σ. 25-168, με τη σχετική βιβλιογραφία.

44. Πρβλ. και Μ. Γ. Μερακλής, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος: Όψεις και απόψεις*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, με σημαντικές ανάλογες διαπιστώσεις. Βλ. και C. Barraud – J. D. M. Platenkamp, «Rituals and the comparison of societies», στον τόμο C. Barraud – J. D. M. Platenkamp (εκδ.), *Rituals and Socio-cosmic Order in Eastern Indonesian Societies 2*, Bijdragen tot de Taal – Land – en Volkenkunde 146. 1, Maluku 1990, σ. 23-24.

ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ ΣΕ ΠΑΛΑΙΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΣΕ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ Ι.Μ. ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ 16^{ος} - 20^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΜΜ. ΚΥΛΗΣ*

Ἡ παροῦσα εἰσήγηση εἶναι μνημόσυνο τοῦ σπουδαίου καὶ φιλόμουσου καὶ τῆς παιδείας προστάτου ἡγουμένου τῆς παλαιφάτου καὶ ἱστορικῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης Δωροθέου Τζιώτη καὶ τῶν συνασκητῶν του.

Μέ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας ἄρχισε μιά νέα περίοδος γιὰ τὴ διάδοση τῶν βιβλίων, ἀφοῦ ἡ ἀναπαραγωγή γινόταν τώρα εὐκολότερα καὶ μαζικά. Παράλληλα ὁμως ἐξακολουθοῦσαν νὰ γράφουν κώδικες οἱ κωδικογράφοι.

Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίο τυπώθηκε τὸ 1476 στο Μιλάνο. Ἦταν ἡ «Γραμματικὴ» ἢ «Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν» τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη.

Τὰ περισσότερα διαδεδομένα καὶ γνωστὰ παλαίτυπα εἶναι τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Βιβλία δηλαδή πού χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Θεία λατρεία. Αὐτὰ τὰ βιβλία στοὺς δύσκολους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀναγνωστικὰ τῶν παιδιῶν.

Στίς ἄδειες λευκὲς σελίδες μπροστά ἢ πίσω ἢ σέ περιθώρια σελίδων συναντοῦμε διάφορες σημειώσεις. Εἶναι οἱ γνωστὲς ἐνθυμήσεις πού ἀποτελοῦν πολλές φορές σημαντικὴ πηγὴ πληροφόρησης.

Οἱ ἐνθυμήσεις εἶναι ἐπομένως ἱστορικὰ σημειώματα, συνήθως γραμμένα μὲ λίγα λόγια. Τισ ἔγραψαν ἱερεῖς, καλόγεροι, ψάλτες, δάσκαλοι, ἀναγνώστες, ὀλιγογράμματοι κυρίως ἄνθρωποι ἀλλὰ καὶ μορφωμένοι πού ἤθελαν νὰ ἀπαθανατίσουν κάποιον γεγονόσ ἐκείνη τὴ χρονικὴ στιγμὴ ἢ περίοδο. Κατεγράφησαν αὐτὰ τὰ γεγονότα, μὲ ὀρθογραφικά, συντακτικὰ καὶ ἐκφραστικὰ λάθη. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἀλάνθαστα κείμενα. Καταγράφονται γεγονότα, ὅπως ἀνομβρίες, πλημμύρες, καύσωνες καὶ ἄλλα καιρικὰ φαινόμενα, πόλεμοι, γεννήσεις, βαπτίσεις, θάνατοι, ὀνόματα μοναχῶν, κληρικῶν, δασκάλων, οἱ κάτοχοι τῶν βιβλίων, ἀγορὲς βιβλίων, ποιήματα, ἀποτρεπτικὲς κατάρες κλοπῆς καὶ ἄλλα.

Στὴν παροῦσα ἐργασία διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τῶν ἐνθυμημάτων.

Στὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Παροναξίας καὶ στοῦ ἱστορικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο της σώζονται πολ- λά παλαίτυπα καὶ κώδικες. Κατεγράφησαν καὶ φωτογραφήθηκαν τὸ ἔτος 2012, 363 τόμοι ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἐπιστήμονα, συντηρήτρια βιβλίων, συμπατριώτισσά μας Ματίνα Οὐζούνογλου.

Τὰ παλαίτυπα αὐτὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Φανερωμένης καὶ τὸ μετόχι τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Νάξου καὶ βεβαίως ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν παλαιτύπων τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰῶνα ἀνήκαν στοὺν μακαριστὸν Μητροπολίτη Παροναξίας Ἀμβρόσιο τὸν Α' τὸν Ἀντωνόπουλο (1946 - 1959).

Τὰ παλαίτυπα μας ἔχουν τυπωθεῖ στὴ Βενετία, Μολδοβλαχία, Πέστη, Ρώμη, Μόσχα, Κωνσταντινούπολη, Βιέννη, Παρίσι, Λονδίνο, Λειψία, Πετρούπολη, Ὀδησό, Μαγδεβούργο, Βουκουρέστι, Ἱεροσόλυμα, Σμύρνη καὶ βεβαίως πολλὰ ἀπὸ τὰ νεώτερα στὴν Ἑλλάδα.

Ἐκτός τῶν Ἐκκλησιαστικῶν - Λειτουργικῶν βιβλίων, ὑπάρχουν ἱστορικὰ, φιλοσοφικά, γεωπονικά, μουσικά, ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων κλπ.

* Γενικός Ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος & Ἐφημέριος Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Νικοδήμου Νάξου.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ

Συνοπτικός κατάλογος βιβλίων και κωδικών μέχρι τα τέλη του 1910

Αρ. καταγραφής	Άλλοι αρ. καταγραφής	Τίτλος	Συγγραφέας/ επιμελητής/διορθωτής ή	Χρονολογία έκδοσης	Τυπογράφος	Τόπος έκδοσης	Τόπος προέλευσης
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 1		Μηναίο Ιουτίου	Γεώργιος Κωνσταντίνος εφ' Ιωαννίνων	1761	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 2		Μηναίο Ιουλίου	Γεώργιος Κωνσταντίνος εφ' Ιωαννίνων	1761	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 3	Αριθ. 33	Ευαγγέλιο		1765	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 4		Μηναίο Δεκεμβρίου	Γεώργιος Κωνσταντίνος εφ' Ιωαννίνων	1760	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 5		Ανθολόγιο		17...?	Δημήτριος Θεοδοσός?	Βενετία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 6		Κοινωνικόδωμο εις της Παρέας των Αποστόλων	Νοσηγός Θεοδόσιος (Αποταχιστός & Σταυροσταυμάς Αρχιμανδύτου)	1854 (γ' έκδοση)	Σπυλιανός Κ. Βλαστός	Αθήνα	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 7	Αριθ. 101	Ορθόδοξος Ομιολογία της Πίστης και Εισαγωγική Έκθεσις περί των τριών μυστηρίων αρετών	Ιωάννης Κωνσταντίνου Μπακοσάκης, Βοηθός του Μπαρμεβάνου	1699 μήνα Φεβρουάριου	Μονή Εσθλας της Θεσσαλίας του Συναγώνου	Μολδοβλαχία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 8	Αριθ. 34	Μηναίο Μαρτίου		1796	Νικόλαος Γκιλήζ	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 9		Μηναίο Μπίου	Γεώργιος Κωνσταντίνος εφ' Ιωαννίνων	1761	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 10		Μηναίο Σεπτεμβρίου	Γεώργιος	1760	Δημήτριος Θεοδοσός	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη

Συντάκτης Ουζούνoglou Σταματίνος |

Κοζάνη, 20 Μαΐου 2012

Σελίδα 1 από 36

ΙΜ.Παρ./Ναξ. 196		Μηναίο Φεβρουαρίου και Τυτιανό		17...18...?	Νικόλαος Σάροφ Αντόνιος Πενίνοφ? Δημήτριος Θεοδοσός? Νικόλαος Γκιλήζ?	Βενετία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 197		Μηναίο Ιουτίου και Τυτιανό	επιμ. Σπυριδών Παπαδόπουλος	1770	Νικόλαος Γκιλήζ	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 198		Μηναίο Ιουλίου και Τυτιανό	επιμ. Σπυριδών μηλιάς	1762	Νικόλαος Γκιλήζ	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 199		Μηναίο Αυγούστου		17...18...?	Νικόλαος Σάροφ Αντόνιος Πενίνοφ? Δημήτριος Θεοδοσός? Νικόλαος Γκιλήζ?	Βενετία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 200		Μηναίο Σεπτεμβρίου		17...18...?	Νικόλαος Σάροφ Αντόνιος Πενίνοφ? Δημήτριος Θεοδοσός? Νικόλαος Γκιλήζ?	Βενετία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 201		Μηναίο Οκτωβρίου και Τυτιανό		1790	Νικόλαος Γκιλήζ	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 202		Μηναίο Νοεμβρίου		17...18...?	Νικόλαος Σάροφ Αντόνιος Πενίνοφ? Δημήτριος Θεοδοσός? Νικόλαος Γκιλήζ?	Βενετία?	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 203		Μηναίο Δεκεμβρίου και Τυτιανό		1795	Νικόλαος Γκιλήζ	Βενετία	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 204	Αριθ. 61	Βίος του Μικαήλου Θεοδώρου, επισκόπου Κύρου· Τα Σαζόμενα	Ευγένιος δούκισος του Βουλγάρικος	1768		Χάλκη τη Μαγδαρίνου εργητή	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 205	Αριθ. 50	Περί Περασόνης	Ιωάννης Χρυσόστομος, επιμ. Nicolaus Cienardus	1529	Studioso lectoi S.P.D.		Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 206	Αριθ. 28	Μουσική σκέψη (γράφοντας κείμενα)		1823			Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 207		Καραμανλίδισιο					Ιερά Μητρόπολη

Συντάκτης Ουζούνoglou Σταματίνος |

Κοζάνη, 20 Μαΐου 2012

Σελίδα 20 από 36

ΙΜ.Παρ./Ναξ. 358		Αίγιστος, έτος Γ'					
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 358		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων ΙΒ', μην. Σεπτεμβρίου, έτος Γ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1877	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 359		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων Δ', μην. Ιανουάριος, έτος Δ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1878	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 360		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων Ε', μην. Φεβρουάριος, έτος Δ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1878	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 361		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων ΣΤ', μην. Μάρτιος, έτος Δ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1878	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 362		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων Γ', μην. Ιούλιος, έτος Δ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1878	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας
ΙΜ.Παρ./Ναξ. 363		Ευαγγέλιος Λόγος, φιλιάδων ΙΑ', μην. Αύγουστος, έτος Δ'	Ηλίας Βλαχόπουλος	1878	Τύπος Εκτυπωτική Εταιρεία Ποσειδών	Πειραιάς	Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας

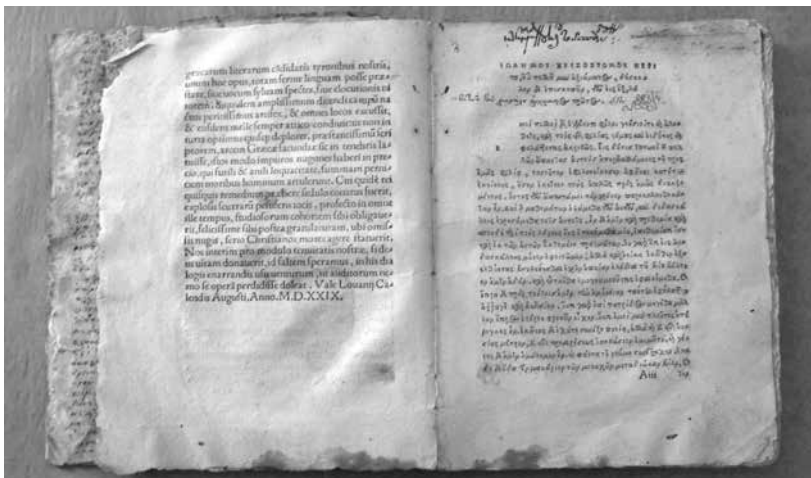
Συντάκτης Ουζούνoglou Σταματίνος |

Κοζάνη, 20 Μαΐου 2012

Σελίδα 36 από 36

Εικ. 1, 2, 3: Ενδεικτικές σελίδες του καταλόγου των παλαιτύπων βιβλίων και των κωδικών της Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας.

Τό παλαιότερο βιβλίο μας έχει τυπωθεΐ τό 1529 στό Studioſo lectori SPD. Πρόκειται γιά τό «Περί Ίερωσύνης Λόγοι» του Ίω. Χρυσοστόμου, έπιμέλεια Nicolaus Clenardus. Τό βιβλίο εΐναι δίγλωσσο, τυπωμένο στά έλληνικά καί στά λατινικά.

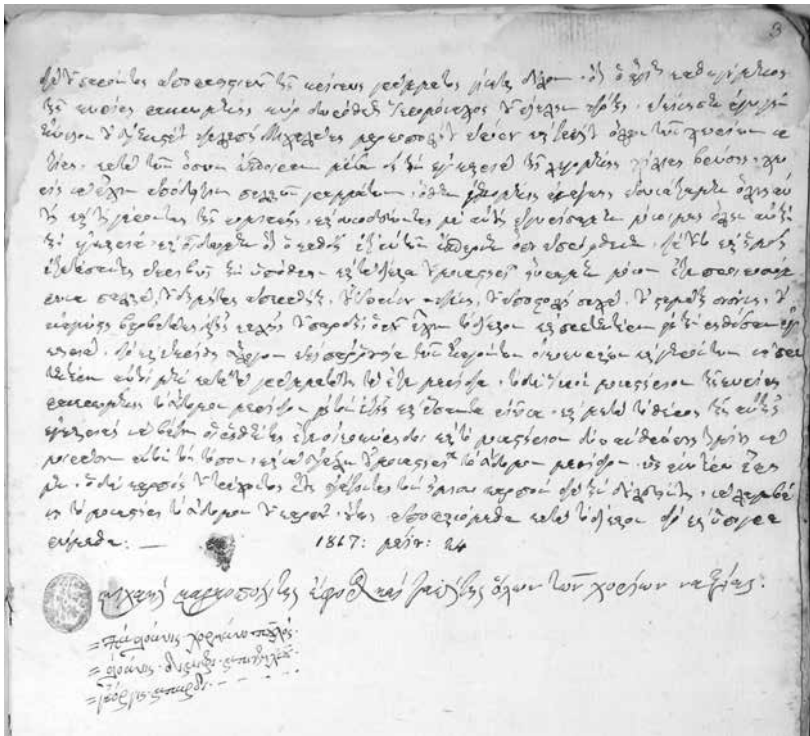
εΐκ. 4: «Περί Ίερωσύνης Λόγοι», Αγίου Ίωάννου Χρυσοστόμου, έπιμ. Nicolaus Clenardus, 1529, Studioſo lectori. Λατινικά – Έλληνικά.

Υπάρχουν έπίσης παλαιτύπα τῶν έτῶν 1535, 1542, 1549, 1582, 1595.

Οι ένθυμήσεις τῶν βιβλίων μας εΐναι περισσότερες από έκατό. Ένα μέρος αὐτῶν παρουσιάζεται παρακάτω:

εΐκ. 5: «Κῶδιξ Ίερᾶς Μονῆς Φανερωμένης».

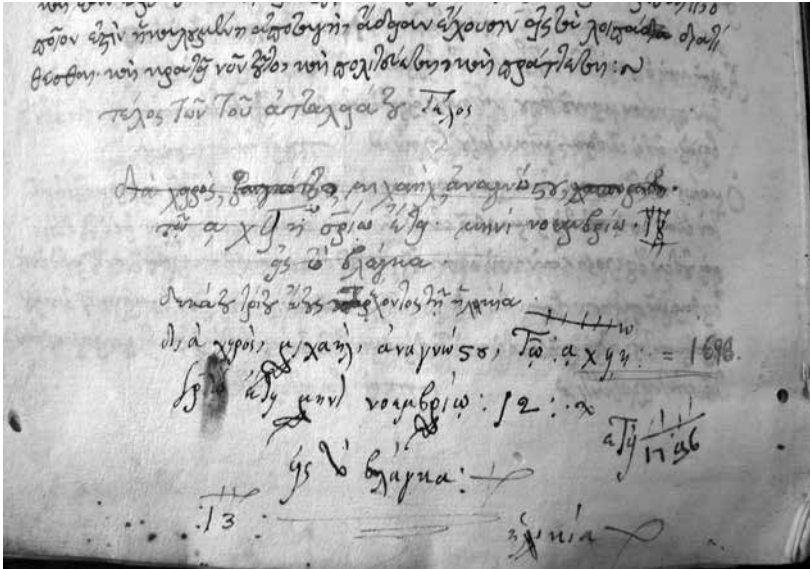

Εικ. 6: Συνετάχθη υπό τοῦ ἡγουμένου Δωροθέου Τζ(ι)ώτη (1816 – 1834).

Ὁ σπουδαῖος ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης Νάξου, λόγιος καί φιλόμουσος Νάξιος κληρικός Δωρόθεος Τζι(ι)ώτης² καταγράφει στόν Νέο Κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τήν 24η Μαΐου 1817 τά περιουσιακά της στοιχεῖα, προετοιμάζοντας τό ἔδαφος γιά τή δημιουργία Μουσείων Ἀλληλοδιδασκτικῶν, τά ὁποῖα θά ἐχρηματοδοτοῦντο ἀπό τά ἔσοδα τῆς Φανερωμένης καί τοῦ μετοχίου τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Χώρας Νάξου. Τόν Κώδικα συνυπογράφει μεταξύ ἄλλων ὁ «μχαήλ μαρκοπολίτης, ἔφορος καί ζαμπίτης ὄλων τῶν χοριῶν ναξίας».

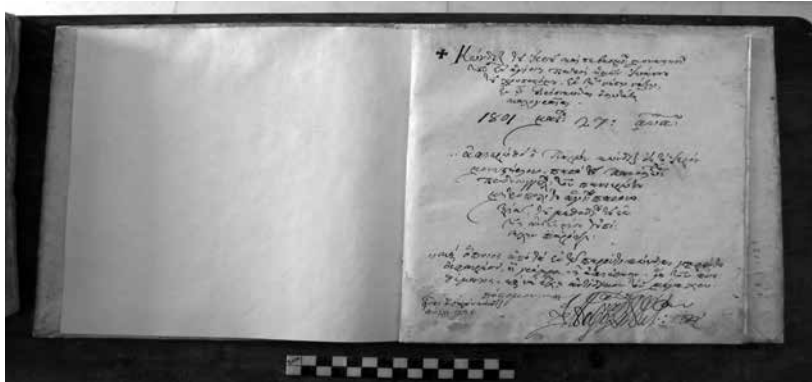
«παπά – ιοάνης χορηάνοποῦλός,
ιοάνης διμιτρίου μιπιτζηλεοῦ,
γέοργις μπαρδι»

2. Ἱερομόναχος Δωρόθεος Τζ(ι)ώτης, ἡγούμενος Μονῆς Φανερωμένης Νάξου (1816-1834). Πιθανόν καταγόταν ἀπό τα χωριά της Δρυμαλίας ὅπου μέχρι σήμερα διασώζεται το ἐπώνυμο Τζι(ι)ώτης (Φιλῶτι, Χείμαρρος, Βουρβουριά). Γεννήθηκε τό β' μισό τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἐχρημάτισε ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς ἀπό τό 1816 ἕως τό 1834, ἔτος κατά τό ὅποιο δημεύτηκε ἡ Μονή Φανερωμένης ἀπό τή βαυαρική ἀντιβασιλεία σύμφωνα μέ τό ΒΔ τῆς 23ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1833 καί τῆς 25ης Φεβρουαρίου τοῦ 1834. Μέ δικές του ἐνέργειες καί δι' ἐξόδων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης ἰδρύθηκαν τά δύο Ἀλληλοδιδασκτικά Σχολεῖα τῆς Νάξου, τό Ἀλληλοδιδασκτικόν Μουσεῖον Ἁγίας Κυριακῆς Χώρας Νάξου (1826) καί τῆς Δρυμαλίας (1827). Ἀπεβίωσε τό 1840 καί ἐτάφη σύμφωνα μέ τόν ιστοριοδίφη Γ. Βαρθῆ ἐντός τοῦ παρεκκλησίου τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στό Μετόχι τῆς Ἁγίας Κυριακῆς.

εικ. 7: «Κώδικας Νομοκανονικός», 1698.

«διά χειρός, μιχαήλ, άναγνώστου, (λακουμίδη);
 τῷ αχψη (= 1698) σ(ωτη)ρίῳ ἔτει μηνί νοεμβρίῳ 12 [παρακάτω 17] ἔτει
 εἰς τό βλάγκα
 δεκάτου τρίτου ἔτους ὑπάρχοντος τῆ ἡλικία »

εικ. 8: «Κῶδιξ Α' Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσσοστόμου».

Ἐπάρχει καί ὁ Κῶδιξ Β' στήν Ἱερά Μονή.

«† Κώνδιξ τοῦ Ἱεροῦ καί σεβασμίου μοναστηρίου
 τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Ἰωάννου
 τοῦ Χρυσσοστόμου, ἐν τῇ νήσῳ νάξῳ,
 ἐν ᾧ εὑρίσκωνται ὀσιωτάταις καλογραφαῖαι
 1801: μαΐου: 27: ααα:
 ἀφιερῶθη ὁ παρῶν κώνδιξ εἰς τό Ἱερόν

μοναστήριον, παρά τοῦ πανοσιωτάτου:
 πρωτοσυγγέλου: τοῦ πανιερωτάτου
 μητροπολίτου ἁγίου: παρονα:
 ξίας, τοῦ μεθοδίου τοῦ ἐκ
 τῆς αὐτῆς νήσου τοῦ πί:
 κλην παρότζη³

καὶ ὅποιος ἀπὸ τὰ ἐν τῷ παρόντι κώνδικοι γραφέντα
 ἀφαιρέσει, ἢ γράμμα, ἢ ἀφιέρωσιν εἰη τοῦ ἀνα:
 θέματος, καὶ νά ἔχη ἀντίδικον τόν μέγα χρυ
 σόστομον:

εἶναι ὁ παρὼν κώνδιξ
 φύλλα 236:

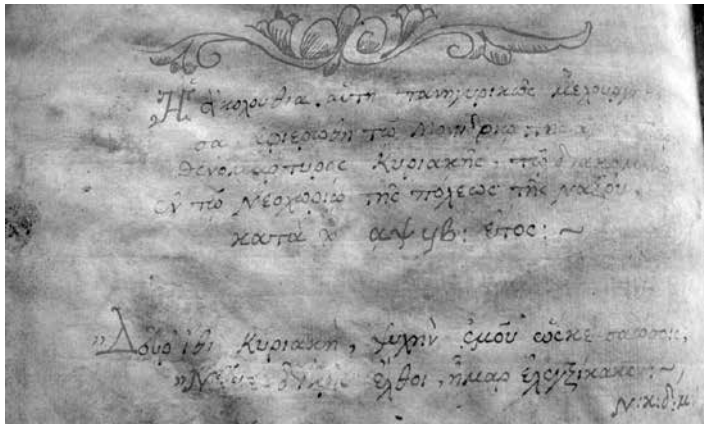
Ὑπογραφή τοῦ μητροπολίτη
 Παροναξίας Νεοφύτου»

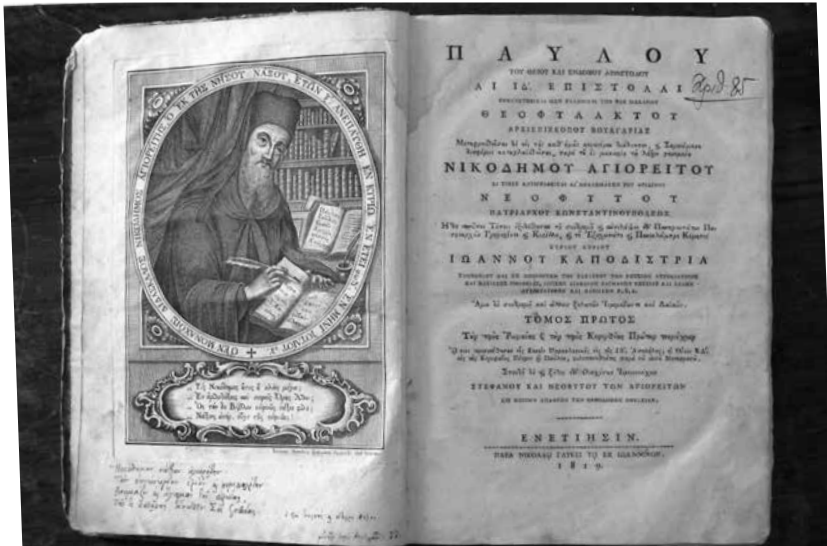
εἰκ. 9: «Ἀκολουθία Ἁγίας Κυριακῆς».

Χειρόγραφη Ἀσματική Ἀκολουθία Ἁγίας Κυριακῆς, ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, 1792.

3. Μεθόδιος Μπαρότζης. Γεννήθηκε στή Νάξο τὴν 28η Νοεμβρίου τοῦ 1771. Χειροτονήθηκε διάκονος τὸ 1788 καὶ πρεσβύτερος τὸ 1793 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Παροναξίας Νεοφύτου Λαχοβάρη, τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξε καὶ Πρωτοσύγκελος. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νεοφύτου τὸ 1811, ἐγκαταστάθηκε στήν Κωνσταντινούπολη. Τὸ 1814 χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Ἀγκύρας καὶ τὴν 13η Μαΐου τοῦ 1823 ἐκλέγεται Πατριάρχης Ἀντιοχείας. Ἀγωνίστηκε ἔντονα κατὰ τῆς ξένης ἀραβόφωνης χριστιανικῆς προπαγάνδας τῶν Οὐνιτῶν καὶ ἀπαγόρευσε τοὺς μεικτοὺς γάμους. Ἐνίσχυσε τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ κατάφερε νά ἀνεγείρει ἐκ βάθρων τὸν σημερινὸ Πατριαρχικὸ Ναὸ τῆς Δαμασκού. Βοήθησε τὰ μέγιστα τὴ δοκιμαζομένη Ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας. Ἀπεβίωσε τὴν 24η Ἰουνίου τοῦ 1850.

είκ. 10: Λεπτομέρεια τής προηγούμενης εικόνας.

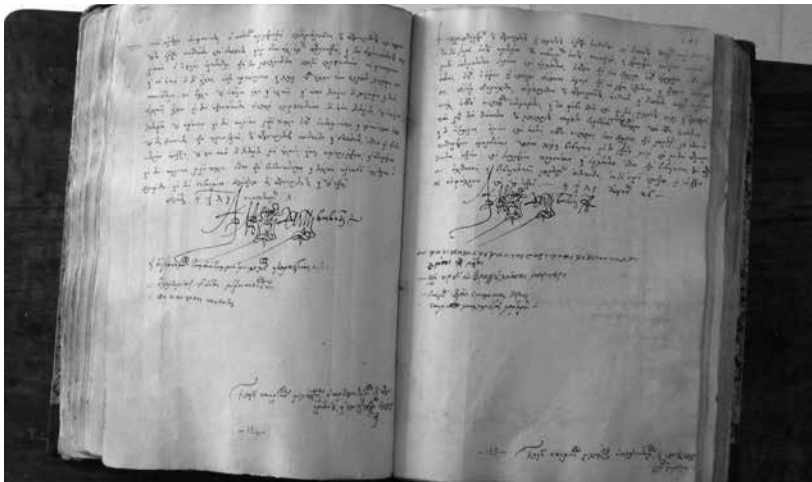

είκ. 11 & 12: «ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΙ ΙΔ' ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, ΕΝΕΤΗΣΙΝ 1819».

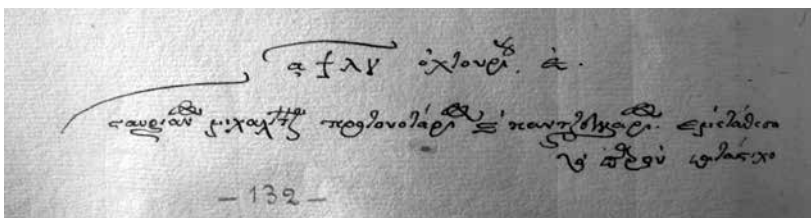
«Νικόδημον νάξιον αγιορείτην
 Τόν συνώνυμον έμόν και συμπολίτην
 θαυμάζω και άγαμαι τής εύφύιας,
 Τής δε δοθείσης άνωθεν Σοί σοφίας.
 ό σός ταπεινός και εύτελής δούλος
 Νικόλαος Ίερεύς Καστελάνος δ.δ.»

Στόν πρώτο τόμο τής έρμηνείας τών δεκατεσσάρων έπιστολών τοϋ θείου και ένδόξου Άποστόλου Παύλου «μεταφρασθεΐσαι... παρά τοϋ έν μακαρία τή λήξει γενομένου Νικοδήμου Αγιορείτου.... ένετήσιν παρά Νικολάω Γλυκεΐ τῷ έξ Ίωαννίνων 1819», ό διδάσκαλος

Ἱερεύς Νικόλαος Καστελάνος⁴ καταγράφει τό δικό του ἐπίγραμμα.

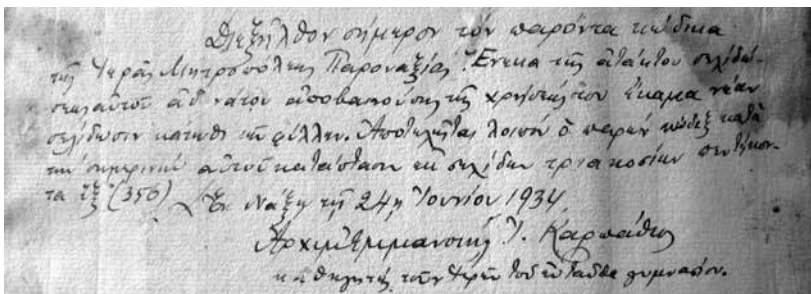

εἰκ. 13: «Κώδικας Α' Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας» (1691-1831)⁵.

εἰκ. 14: «α, ψλγ (=1733) ὄχτουριου Ε.

σταυριανός μιχαλίτζης προτονοτάριος κ' καντζελάριος· ἐμετάθεσα τό παρόν κατάστιχο».

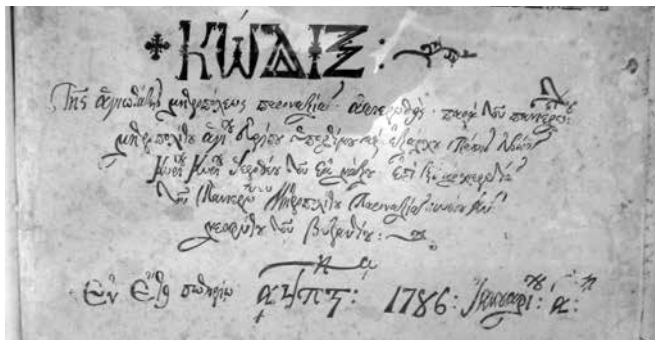

εἰκ. 15: Ἀρχιμανδρίτης Ἐμμανουήλ Καρπάθιος. Διεξήλθε τόν Κώδικα Α' τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας⁶.

4. Ο Νικόλαος ἱερεύς Καστελάνος, πρωτονοτάριος περιχώρων, καταγράφει στόν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Παροναξίας τήν 15η Σεπτεμβρίου 1812 ἀφιερωτική πράξη τοῦ Χρύση Ἄγουρου, ὁ ὁποῖος στό Ταμιεῖο Πάρου κατέχει τήν πατρογονική ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καί ἀφιερώνει τή μισή ἐκκλησία εἰς τήν Μητρόπολη Παροναξίας. Τήν 24η Αυγούστου τοῦ 1816 ὁ Πανοσιώτατος Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου Σαγκρίου ἱερομόναχος Καλλίνικος Βαρβατάκης ἀποκαθιστᾷ διδάσκαλον τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στή νεοἰδρυθεῖσα Σχολή τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου τόν ἐντιμότατον καί σοφολογιώτατον ἄγιον πρωτονοτάριον περιχώρων κύριον παπά κύρ Νικόλαον Καστελάνον.
5. Ἀπό τοῦ Μητροπολίτου Ἰωάσαφ ἕως τοῦ Μητροπολίτου Ἱεροθέου Β'.
6. Ἐμμανουήλ Καρπάθιος. Γεννήθηκε στή Νίσυρο τῆς Δωδεκανήσου τό 1887. Σπούδασε στή Θεολογική Σχολή τῆς Χάλκης. Τό 1915 χειροτονήθηκε διάκονος καί τό 1916 πρεσβύτερος στή Ρόδο. Ἀπό τό 1914 ἕως τό 1947

είκ. 16: «Κώδικας Β' Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας».

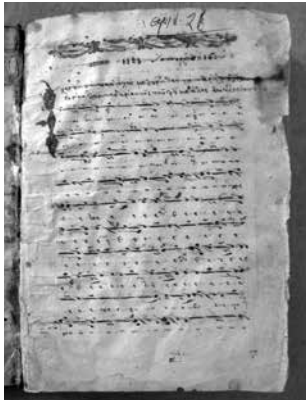
είκ. 17: «ΚΩΔΙΞ:

Τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως παροναξίας ἀφιερῶνθεις παρά τοῦ πανιερωτάτου/
μητροπολίτου ἀγίου Εὐρύπου ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Εὐβοίας
Κυρίου Κυρίου Ἱεροθέου τοῦ ἐκ Νάξου ἑπί τῆς ἀρχιερατίας
τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Παροναξίας Κυρίου Κυρίου
Νεοφύτου τοῦ Βυζαντίου:⁸

δίδαξε στή Μέση Ἐκπαίδευση, ὅποτε καὶ ἐξελέγη ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Μητροπολίτης Κῶ. Ἀγωνίστηκε κατὰ τῆς ἰταλοκρατίας μὲ ὀμιλίες καὶ ἄρθρα. Διεκρίθη κατεξοχῆν ὡς ἱστορικός, λαογράφος καὶ συγγραφέας. Ὑπηρετήσε ὡς καθηγητῆς θρησκευτικῶν στὸ Γυμνάσιο Νάξου. Μελέτησε μεταξὺ ἄλλων τούς Κώδικες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας καὶ τούς δημοσίευσε ἐν περιλήψει. Ἐντόπισε καὶ διέσωσε τίς χειρόγραφες ἀσματικές ἀκολουθίες - ἔργα τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου - ἀφιερῶνμένες στήν Ἁγία Κυριακή καὶ στὸν Ἅγιο Θαλλέλαο. Διέσωσε καὶ δημοσίευσε τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Κῶ. Ἀπεβίωσε στήν Ἀθήνα, στίς 5 Αὐγούστου 1972 ὡς Μητροπολίτης Μεσημβρίας.

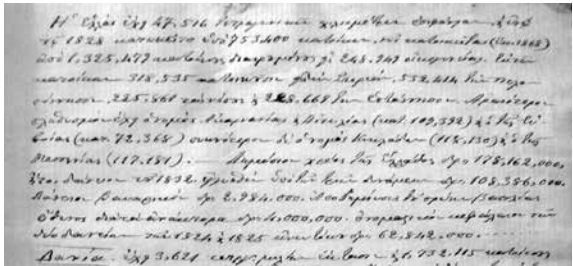
7. Ἱερόθεος, Ἐπίσκοπος Εὐρύπου καὶ Ἐξάρχος Εὐβοίας καὶ Μητροπολίτης Ἰωαννίνων, ἐξάδελφος τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου. Τὸ 1779 μετετέθη εἰς τὴ Μητρόπολη Ἰωαννίνων. Ἦταν λόγιος καὶ ἱεροπρεπῆς μὲ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἐθνικὴ δράση. Παρακάλεσε τὸν ἐξάδελφό του μοναχὸ Νικόδημο Καλλιβουρτζή νὰ τοῦ συγγράψει τὸ σπουδαῖο πνευματικὸ ἔργο «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον». Ἀπεβίωσε τὸ 1810.
8. Νεόφυτος Λαχοβάρης ὁ Βυζάντιος, μητροπολίτης Παροναξίας 1780-1811. Γεννήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 1751. Ὡς δευτερεύων τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σωφρονίου, ἐξελέγη Μητροπολίτης Παροναξίας σὲ ἡλικία 29 ἐτῶν. Ἐντὸς μιᾶς ἑπταετίας ἀπὸ τῆς ἀφί-

Έν έτει σωτηριῶ αψπς: 1786: Ίανουαρίου: α΄:

είκ. 18: «Μουσικό βιβλίο», 1823.

Σέ μουσικό χειρόγραφο βιβλίο, μέ χρονολογία 16 Ίανουαρίου 1823, «Χερουβικά κατ' ἤχον μελουρηθέντα παρά Γρηγορίου λαμπαδαρίου τῆς τοῦ Χ(ριστοῦ) μεγάλης ἐκκλησίας», στήν τελευταία λευκή σελίδα ἄγνωστος μοναχός τό ἔτος 1868 μάς δίνει σημαντικά στοιχεῖα γιά τόν πληθυσμό τῆς Ἑλλάδος καί τά δάνεια τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους.

είκ. 19 & 20: Ενθύμηση τοῦ ἔτους 1868 μέ πληθυσμικά, γεωγραφικά καί δημοσιονομικά στοιχεῖα.

«*Ἡ Ἑλλάς ἔχει 47.516 τετραγωνικά χιλιόμετρα ἐπιφάνεια ἐν ἔ/τει 1828 κατωκῆτο ὑπό 753.400 κατοίκων, νῦν κατοικεῖται (ἔτος 1868) / ἀπό 1.325.479 κατοίκους διαιρεμένους εἰς 248.949 οἰκογενεῖς⁹. Ἐκ τῶν / κατοίκων 318.535 κατοικοῦσιν εἰς τήν Στερεάν, 552.414 τήν Πελοπόννησον, 225.861 τάς νήσους*

ξεις του ἀνήγηρε ἐκ βάρθων τόν Μητροπολιτικό Ναό Ζωοδόχου Πηγῆς Νάσου, ἀναταξίου τῶν ὀρθοδόξων αἰσθημάτων τοῦ λαοῦ. Ἐπίσης κατέβαλε «κάθε πόθον καί ἐπιμέλειαν ἐπί τῆ καθιερώσει τοῦ θείου ναοῦ...» τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Φιλωτίου τόν ὁποῖον ἐγκαινίασε τό «1806 Αὐγούστου 15, ἡμέρα Τετράδι τῆ ἑορτῆ τῆς Κοιμήσεως». Καθιέρωσε μεγάλη ἀρχιερατική πανήγυρη εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Πολυκάμπου Ἐπισκόπου Σμύρνης, ὁ ὁποῖος κατά τήν παράδοση ἐδίδαξε στή Νάξο τό Χριστιανισμό. Τήν ἐποχῆ τῆς κοιμωτορίας τοῦ ἔχει σπουδαιούς καί λογίους συνεργούς, ὅπως ὁ ἀδελφός τοῦ Ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Χρῦσανθος - διδασκαλός τῆς Σχολῆς τῆς Ναξίας, ὁ βοηθός ἐπίσκοπος Νικόδημος Κυπραίος ὑπό τόν τίτλο Ἀβύδου καί ὁ Μεθόδιος Μπαράτσης διάκονος καί πρωτοσύγκελος τοῦ Νεοφύτου, μετέπειτα Πατριάρχης Ἀντιοχείας.

9. Αναλογούν ἕξι ἄτομα σέ κάθε οἰκογένεια.

καί 228.669 την Ἐπτάνησον. Αραιότερον / πληθυσμόν ἔχει ὁ νομός Ἀκαρνανίας καί Αἰτωλίας (κατ. 109.392) καί ὁ τῆς Εὐ/βοίας (κατ. 72.368) πυκνότερον δέ ὁ νομός Κυκλάδων (118.130) καί ὁ τῆς / Μεσσηνίας (117.181).

Δημόσιον χρέος τῆς Ἑλλάδος δρχ 178.162.000, / ἦτοι δάνειον τοῦ 1832 ἐγγυηθέν ὑπό τῶν τριῶν δυνάμεων δρχ 108.386.000. / Δάνειον βαυαρικόν δρ 2.984.000. Αποζημίωσις τοῦ πρώην βασιλέως / Ὀθωνος διὰ τὰ ἀνάκτορα δρχ 4.000.000 ὀνομαστικόν κεφάλαιον τῶν / δύο δανείων τῶν 1824 καί 1825 ἄνευ τόκου δρχ 62.842.000.....

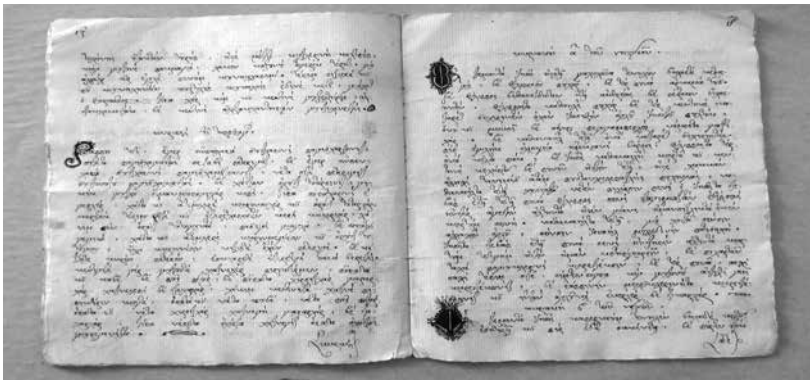
Δανία

Ῥωσσία

Γαλλία

Αγγλία

[.....]»

εἰκ. 21: «Καραμανλίδικο Εὐαγγέλιο», 17ος αἰώνας¹⁰.

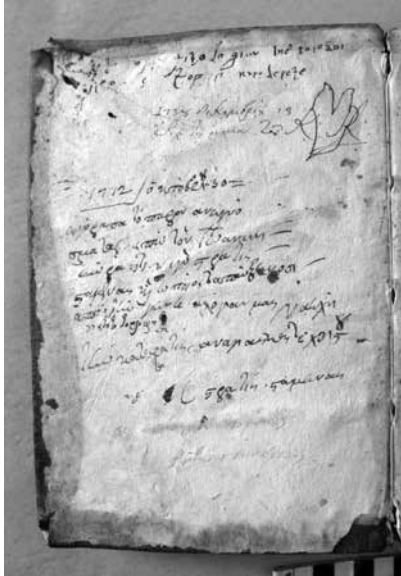
10. Σημαντικό κεφάλαιο πού ἀφορᾶ τούς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς ἀνατολῆς εἶναι τὰ καραμανλίδικα. Τά καραμανλίδικα εἶναι ὁ γραπτός λόγος τῶν Καραμανλήδων, οἱ ὅποιοι μιλοῦσαν μέν τουρκικά, τὰ ἔγραφαν ὅμως μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες. Καραμανλήδες λέγονταν οἱ κάτοικοι τοῦ Μπειλικίου τῶν Καραμανογουλάρι στήν κεντρική Ἀνατολία καί ὁ ὄρος εἶχε ἐπικρατήσει γιά τούς τουρκόφωνους ὀρθοδόξους πληθυσμούς τῆς Καππαδοκίας κυρίως, ἀλλά τελικά ἐπικράτησε στό σύνολο τῶν τουρκόφωνων ὀρθοδόξων. Στό δίλημμα πού ἐτέθη στοῦς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς νά ἐπιλέξουν μεταξύ γλώσσας καί πίστεως αὐτοί ἐπέλεξαν τήν ὀρθόδοξη πίστη καί ἔτσι διατήρησαν τήν ἐθνική τους συνείδηση καί τήν ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη. Ο Νεόφυτος Μαυρομάτης (1656-1740) πού γεννήθηκε στήν Πάρο ἀπό πατέρα πού πιθανόν καταγόταν ἀπό τή Νάξο, διετέλεσε Μητροπολίτης Σαντορίνης (1691-1697) καί Ναυπάκτου καί Ἄρτης (1703-1722). Τό πῶ σπουδαῖο ἔργο τοῦ Νεόφυτου εἶναι τό μεγάλο ἐνδιαφέρον του γιά τούς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τύπωσε τό πρώτο καραμανλίδικο βιβλίο καί βοήθησε τά μέγιστα στή διατήρηση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν. Τό βιβλίο πού τυπώθηκε μέ τίτλο «Ἀπάνθισμα τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως» (Κωνσταντινούπολις 1718) ἦταν σκοπίμως δίγλωσσον. Δική του ἐπινόηση ἦταν στήν ἀπέναντι σελίδα ἀπό τό καραμανλίδικο κείμενο νά βρισκεται τό ἀντίστοιχο ἑλληνικό κείμενο. Ἀποτελοῦσε δηλαδή μέθοδο ἐκμάθησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀπεβίωσε στήν Ἱερά Μονή Μεγίστης Λαύρας τό 1840.

εικ. 22: «Χειρόγραφη Θεία Λειτουργία», 17ος αιώνας.

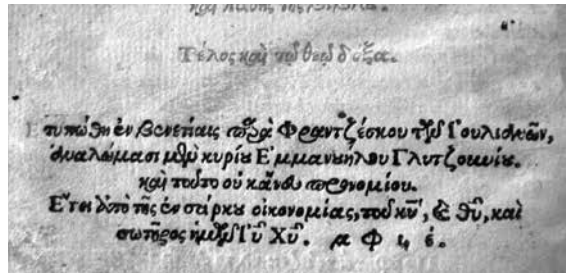

εικ. 23: «ΒΙΒΛΙΟΝ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟΝ», VENEZIA 1595.
 Η άριστερή σελίδα περιέχει ασκήσεις μαθηματικών.

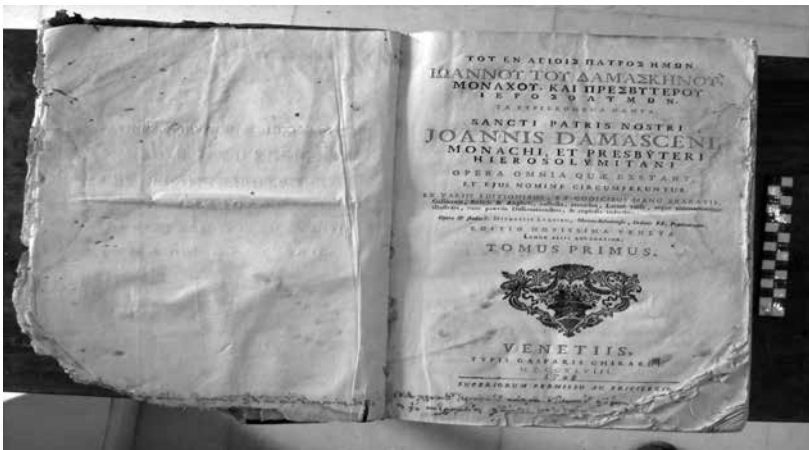

είκ. 24: «1772 ὀκτωβρίου 30 =
ἀγόρασα τό παρόν ἀνάγνω
σμα τα [...] ἀπό τόν Π(απα) ἰωαννάκη μωραΐτη ἐγώ
Στρατής
Στάμενας καί ὠπιος τ ἀπώξενοσι ἀπό τήν γενεα-
λογίαν μας να ἔχη
τήν κατάρα τῆς Παναγίας καί τοῦ Χριστοῦ.

Στρατής Στάμενας¹¹»

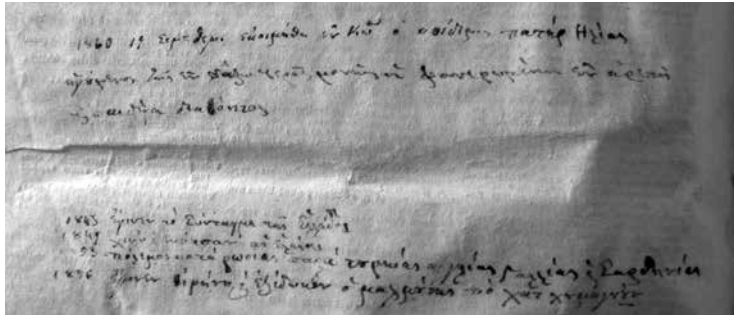
είκ. 25: Ἐπιτύθη ἐν Βενετίας ἀφγέ (=1595).

είκ. 26: «ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΑΠΑΝΤΑ», TOMUS PRIMUS, VENETIIS, 1748.

Ἡ ἐνθύμηση στή δεξιὰ σελίδα στό τέλος ἀναφέρει: «Καί τότε Χρυσάνθου ἱερομονάχου κάσμου τοῦ Ἰωαννίτου καί ὅποιος [...] ἄς εἶη κατηραμένος καί ἄλυτος μετά θάνατον».

11. Στό Μηναῖον Ἰανουαρίου τοῦ 1804, πού βρίσκεται στή Μονή τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Κεφάλου Πάρου, ὁ παπ(α)στρατής Στάμενας γράφει τὰ ἀκόλουθα στό ἐσώφυλλο: «1819 Ἰανουαρίου 15 – ἀπεκοιμήθη / ἡ κόρη μου ἡ παπ(α)διὰ Μαρί(α) πρεσβυτέρα παπ(α) / Κωνσταντῆ Γεμελιάρη καί ὁ Θε(ός) ἀναπαύση / αὐτήν μετά τούς δικαίους: παπ(α) Στρατής Στάμενας».

είκ. 27: Καταγράφονται ένθυμήσεις τών έτών 1843 – 1860.

«1860 19 Σεπτεμβρίου έκομήθη έν Κ(υρι)ώ ό άοίδιμος πατήρ Ηλίας ήγούμενος τής έν Νάξω Ίεράς Μονής ή Φανερωμένη έν άρετηή και παιδεία διαβόητος»¹².

«1843 έγινεν τό Σύνταγμα τής Έλλάδος»¹³

«1849 χιών έκάησαν αί έλαίαι»

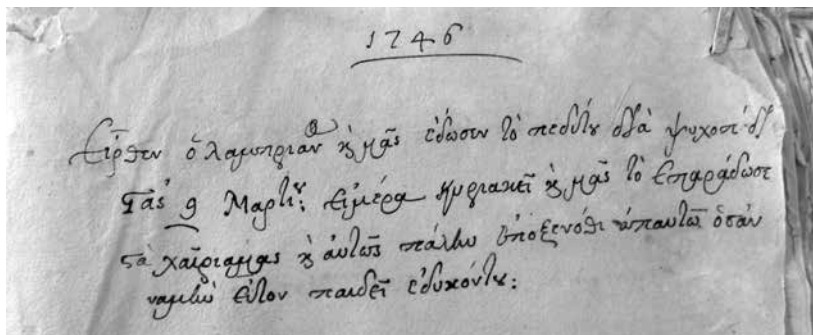
«1853 πόλεμος κατά ρωσίας παρά τουρκίας, άγγλίας, Γαλλίας κ' Σαρδηνίας»¹⁴

«1856 έγινεν ειρήνη κ' έξέδωκεν ό μαχμούτης τό Χάτι(ι) Χαμαγιούν»¹⁵

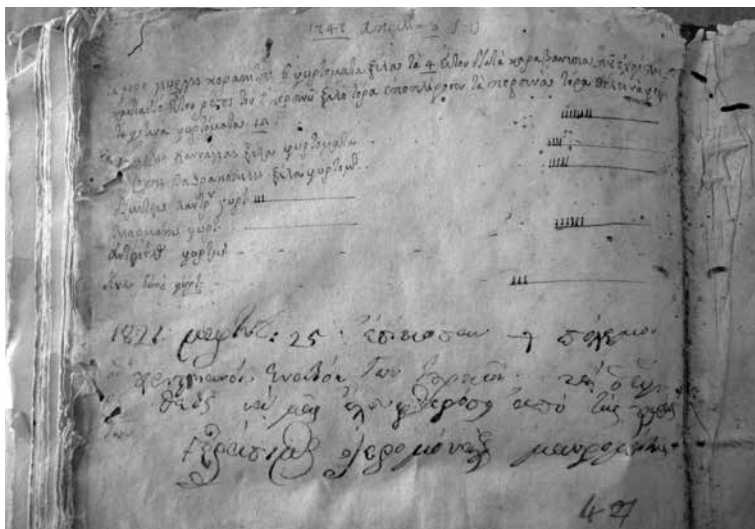
είκ. 28: «Μηναίον Μαΐου», Βενετία 1548, έπιμελεία Ανδρέου Σπίνελλου.

12. Ό ιερομόναχος Ηλίας Γεωργιάδης - κατά κόσμον Κωνσταντίνος - γεννήθηκε στις Φραγκάδες Ήπειρου τό 1792. Έκάη μοναχός τό 1827. Υπήρξε πνευματικός πατήρ του Άγίου Αρσενίου του έν Πάρω, ιεροκήρυξ Αιγαίου και ήγούμενος τής Ίεράς Μονής Φανερωμένης και τών μετοχιών τής Άγίας Κυριακής Νάξου, Άγίας Κυριακής Πάρου και Άγίου Γεωργίου Πάρου από τόν Ιούνιο του 1842 έως τήν ήμερομηνία θανάτου του στις 19 Σεπτεμβρίου 1860. Ετάφη στή Μονή Φανερωμένης.
13. 3η Σεπτεμβρίου – Συνταγματική μοναρχία.
14. Κριμαϊκός πόλεμος.
15. Αναφέρεται στον Άμπντούλ τόν Α' Μετζίτ. Τό Χάτι Χουμαγιούν άξιοποιήθηκε από τούς Έλληνες κυρίως του Πόντου.

εἰκ. 32: 1746

«Εἶπεν ὁ λαμπριανός κ' ἡμῶν ἔδωκεν τό πεδίον διὰ ψυχοπέδι
στάς 9 Μαρτίου, εἰμέρα Κυριακεὶ κ' ἡμῶν τό ἐπαράδωσε
στά χαιρία μας κ' αὐτῶν πάντων ἀποξενόθι ἀπ αὐτῶ, ὡσάν
να μὴ εἶτον παιδεῖ ἐδύκόν του».

εἰκ. 33: 1747 ἀπριλίου 8

«Ἐἶφερε γιώργις κορακίτης 6 φωρτόματα ξύλα τα 4 εἶτον διὰ τὰ καραβανίσια ποῦ ἐχρό-
στη / καί τὰ δύο εἶτον ρέστος τόν ἐπερσινῶ ξύλο τῶρα ἐποπλήρσεν τὰ περσινάς τῶρα θέλει
να φέρη / τὰ φετινά φωρτόματα 15.

- IIIIIIII μανόλης Καννάγιας ξύλα φωρτόματα
- IIII ἀντόνης Βαθρακοκήλις ξύλα φωρτόμ.
- IIII διμήτρις λαντροῦ φωρτ.
- III λιαρμάκης φωρτ.
- ἀντριέλος φωρτμ.
- IIII I Κουλο δώας φωρτ.
- III »

«1821: μαρτίου: 25: ἔπεισαν πόλεμον οἱ χριστιανοὶ ἐναντίον των Τουρκῶν καὶ ὁ ἅγιος Θεὸς νὰ μᾶς ἐλευθερώσει ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν.
Γεράσιμος Ἱερομόναχος μαυρομάτης»¹⁷.

Στή Νάξο ἡ Ἐπανάσταση κηρύχθηκε στὶς 6 Μαΐου τοῦ 1821 ἀπὸ τὸν Φιλικό Μητροπολίτη Παροναξίας Ἱερόθεο Β΄ καὶ τὸ Μιχαλάκη Μαρκοπολίτη.

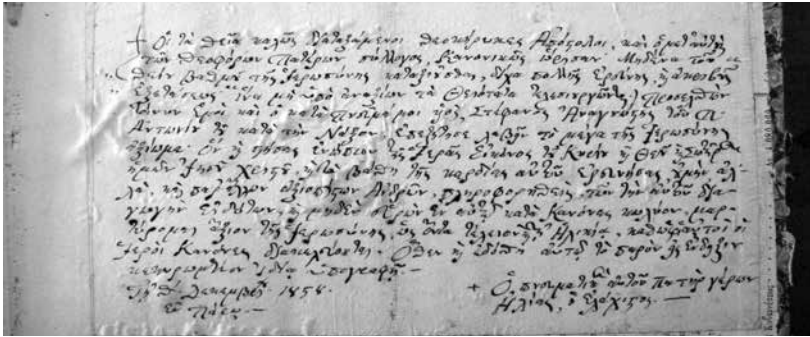

εἰκ. 34: «ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

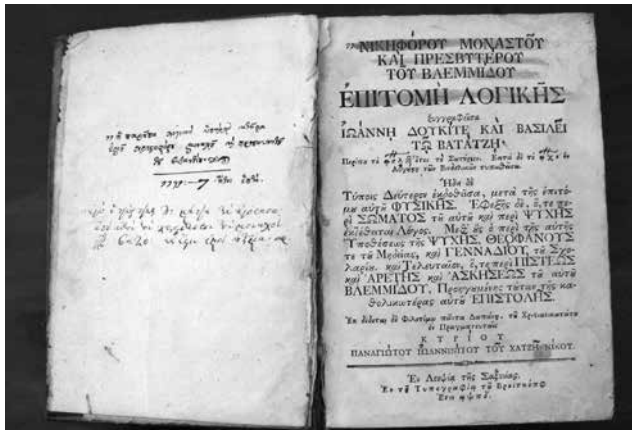
τῆς Καθολικῆς κ' Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς [...] ν ἔτει ἀχθ' (=1699). Κατὰ μῆνα Φεβρουαρίου.

Παρά τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἱερομονάχους Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας».

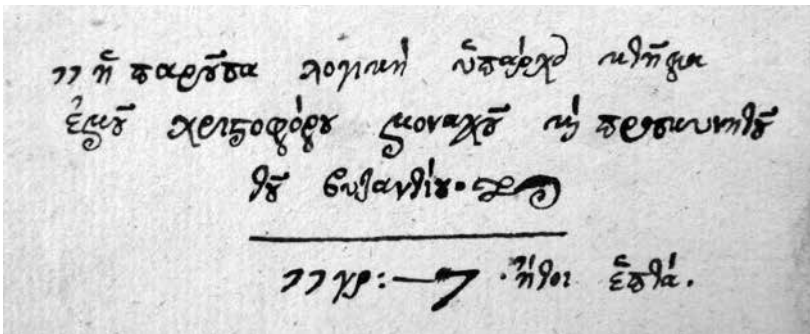
17. Ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος Μαυρομάτης τὴν 30ῆ Ἰουλίου τοῦ 1829 συνυπογράφει μὲ τὸν ἡγούμενο Δωρόθεο Τζιώτη, τὸν ἱερομόναχο Μακάριο Κόκκο καὶ τὸν ἱερομόναχο Γρηγόριο Σωμμαρίτα ἀναφορὰ πρὸς τὸν Κυβερνήτη Καποδίστρια γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Μονῆς Φανερωμένης καὶ τοῦ μετοχίου τῆς Ἁγίας Κυριακῆς.

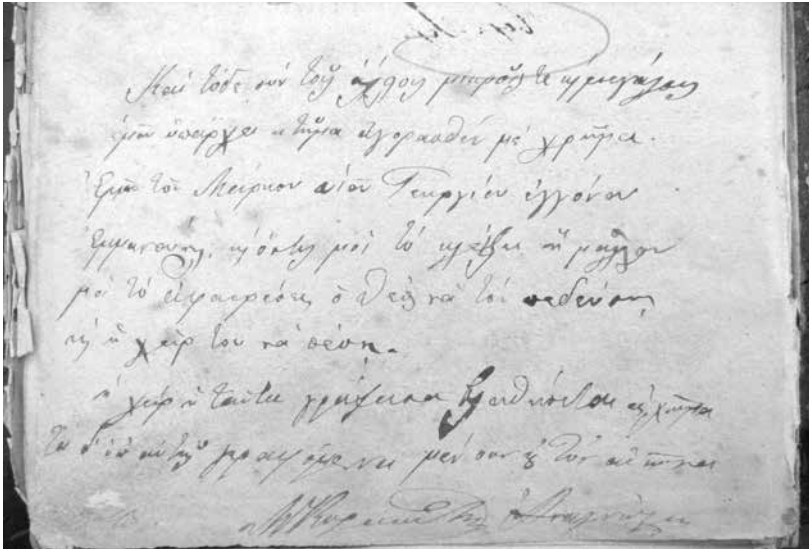
είκ. 35: «Ο πνευματικός πατήρ γέρων Ηλίας, ο ἐλάχιστος», ηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης εὐρισκόμενος ἐν Πάρῳ στίς 9 Δεκεμβρίου 1858 συντάσσει συμμαρτυρία γιά τόν ὑποψήφιο ἐκ Νάξου κληρικὸ Στέφανο Ἀναγνώστη, υἱὸ τοῦ π. Ἀντωνίου.

είκ. 36: «ΕΠΙΤΟΜΗ ΛΟΓΙΚΗΣ ξυγγραφείσα ἸΩΑΝΝΗ ΔΟΥΚΙΤΗ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙ ΤΩ ΒΑΤΑΤΖΗ [...] Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεϊτκόφ. Ἔτει αψπδ' (=1784)».

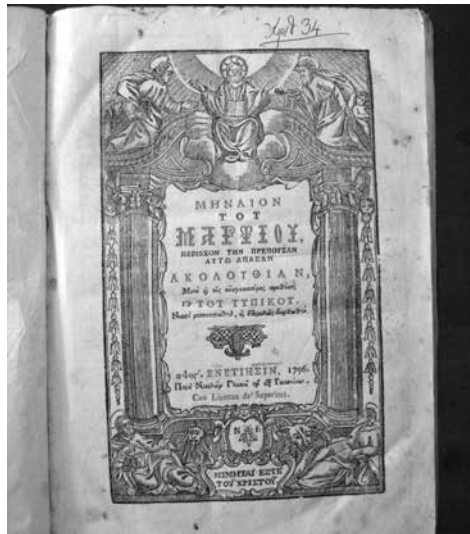

είκ. 37: «" ἡ παροῦσα λογικὴ ὑπάρχει κτῆμα ἔμοῦ χριστοφόρου μοναχοῦ καὶ προσκυνητοῦ τοῦ βυζαντίου " γρ: --- 7 ἡτοι ἔπτα.»

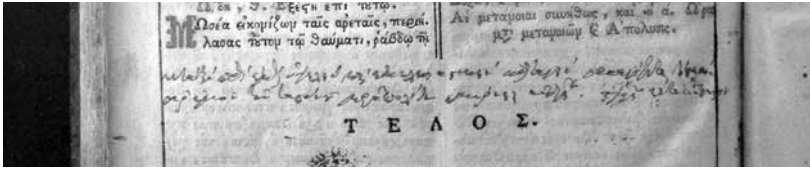

εἰκ. 40: «Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις μικροῖς τε καὶ μεγάλοις ἐμοῦ ὑπάρχει κτήμα ἀγορασθὲν μὲ χρήμα.

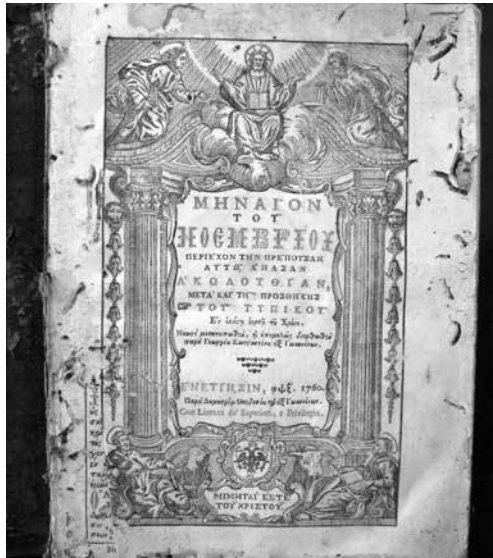
Ἐμοῦ τοῦ Μάρκου υἱοῦ Γεωργίου ἐγγόνου Ἐμμανουὴλ καὶ ὅποιος μοὶ τό κλέψει ἢ μᾶλλον μοὶ τό ἀφαιρέσει
 ὁ Θεός νά τόν παιδεύῃ
 καὶ ἡ χεὶρ του νά πέσῃ.
 ἡ χεὶρ ἢ ταῦτα γράψασα βληθήσεται εἰς χῶμα
 τὰ δ' ὑπ' αὐτῆς γραφόμενα μένουσιν εἰς τὸν αἰῶνα.
 Μ[ἄρκος] Κορακίτης Αναγνώστης »

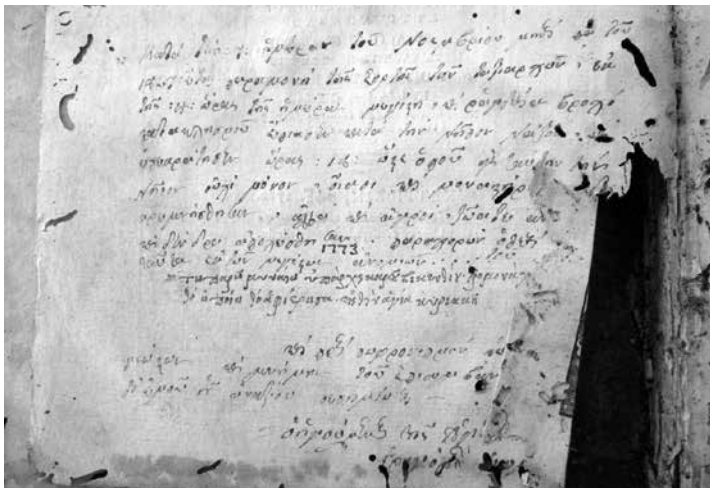
εἰκ. 41: «ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ, ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ 1796».

εικ. 42: «κατά τήν πρός ἐμέ ὕψηλὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἐπιταγήν παραγίνεται τό παρόν / παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Σμύρνης κτῆμα [...] ἐδώρησεν (;)».

εικ. 43: «ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ, ΕΝΕΤΗΣΙΝ 1760».

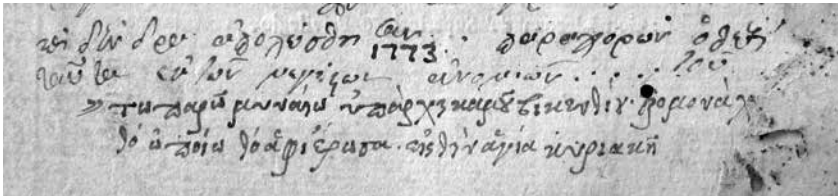

εικ. 44: «Κατά την 7: ἡμέραν τοῦ Νοεμβρίου μῆνος [...] τοῦ 1827: ἔτους παραμονή τῆς ἐορτῆς τῶν Ταξιαρχῶν, ἐκ τῆς: 4: ὥρας τῆς ἡμέρας μεγίστη καὶ ραγδαία βροχὴ κατακλυσμῷ ἔπιασεν κατὰ τήν Νῆσον Νάξον

ὄλο ἐκράτησεν ὥρας: 18: ὥστε ὅπου εἰς ταύτην τὴν Νῆσον οὐχὶ μόνον οἴκοι καὶ μοναστήρια κρωμνήσθησαν, ἀλλὰ καὶ ἀγροί, ζῶα τε [αὐτῶν ;] καὶ δένδρα ἀπολέσθησαν παραχορων ὁ Θεὸς ταῦτα ἐκ τῶν μεγίστων ἀνομιῶν ... τοῦ ...

καὶ πρὸς σωφρονισμόν [.....]
γνώστων καὶ μνήμην τοῦ ἐπισυμβοῦν[τος]
δι' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου σεσημειῶται.

ὁ ἡγούμενος τῆς Ἁγίας [Κυριακῆς ;]
Γρηγόριος Σ[ωμμαρίπας ;]¹⁸»

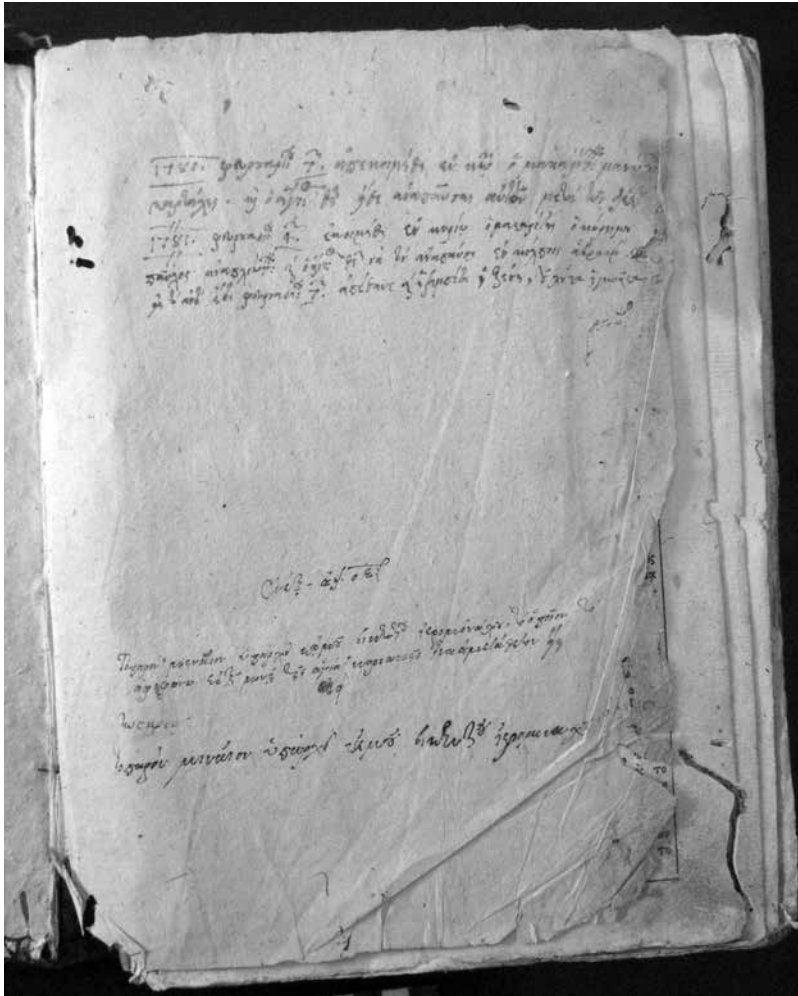
εἰκ. 45: 1773

“τω παρῶ μηναίω ὑπάρχει καμοῦ βικεντίου ἱερομονάχου, τό ὡπιῶν τό ἀφιέρωσα εἰς τὴν ἁγία κυριακῆ».

εἰκ. 46: Ἀκέφαλο (;) μηναιῶν Φεβρουαρίου χωρὶς ἄλλα στοχεῖα.

18. Ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σωμμαρίπας ἀπὸ τῆ Βουρβουριά εἶναι ἀδερφός τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1820-1832 καὶ ἡγουμενεύει στὸ μετόχι τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Ἐχρημάτισε ἐφημέριος Ἁγίου Προκοπίου Βουρβουριάς (1853-1866) καὶ Παντανάσσης Νάξου 1866-1872(;).

εικ. 47: «1780, Φεβρουαρίου 7η, ἀπεκομήθη ἐν κ(υρί)ω ὁ μακαρίτης Μανώλης Καρτάλης καὶ ὁ ἅγιος θεὸς εἶθε ἀναπαῦσαι αὐτὸν μετὰ τῶν δικαίων».

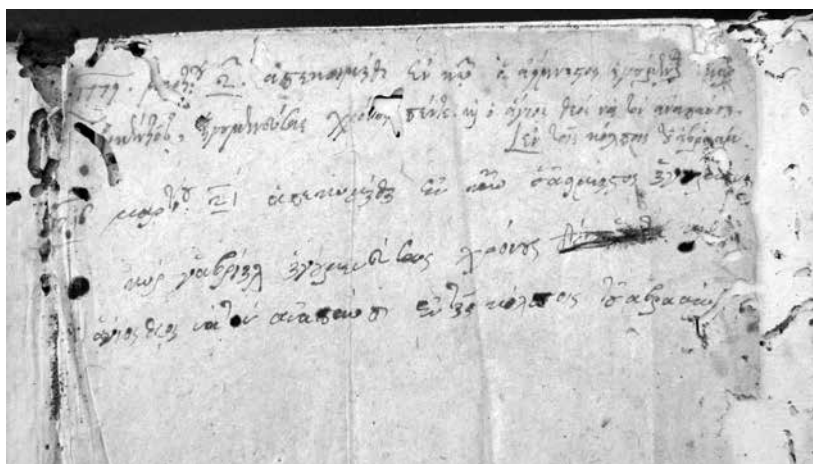
«1781, Φεβρουαρίου 4η . ἐκοιμήθη ἐν κυρίω ὁ μακαρίτης ὁ κύρης μου παῦλος ἀναπλιώτης καὶ ὁ ἅγιος Θεὸς νά τόν ἀναπαύσῃ ἐν κόλποις ἀβραάμ. εἰς τό αὐτό ἔτος Φεβρουαρίου 7η ἀπέθανε καὶ ἡ ζαμπέτα ἡ ξένη, τοῦ λοῦκα ἡ γυναῖκα».

«Ἐν ἔτει αἴψοε (=1775)

Τό παρόν μηναῖον ὑπάρχει κάμοῦ βικεντίου ἱερομονάχου, τό ὁποῖον ἀφιερώνω εἰς τήν μονήν τῆς ἁγίας κυριακῆς ἵνα ἀμετάθετον εἶη».

εἰκ. 48: «ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ, ΝΕΤΗΣΙΝ ρψξ 1760. Παρά Δημητρίω Θεοδοσίω τῷ ἐξ Ἰωαννίνων».

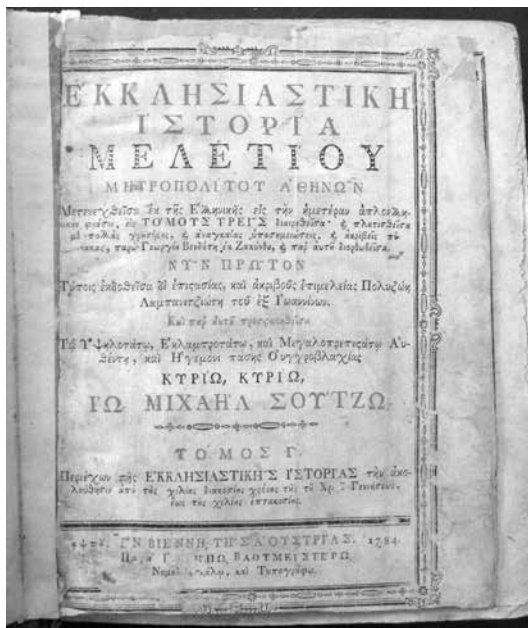

εἰκ. 49: «1779 μαρτίου: 2. ἀπεκομήθη ἐν κ(υρί)ῳ ὁ ἀείμνηστος ἡγούμενος κῦρ / βικέντιος¹⁹, ἡγουμενεύσας χρόνους πέντε. καὶ ὁ ἅγιος θεὸς νά τόν ἀναπαύσῃ. / ἐν τοῖς κόλποις τοῦ ἀβραάμ».

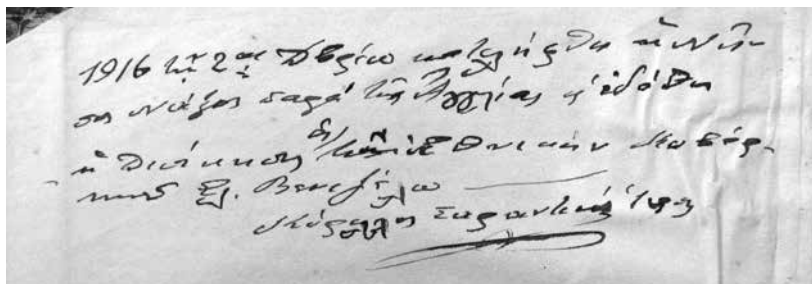
« 1796 μαρτίου 21 ἀπεκομήθη ἐν κ(υρί)ῳ ὁ ἀείμνηστος ἡγούμενος κῦρ γάβριήλ²⁰, ἡγουμενεύσας χρόνους δέκα ἐπτὰ καὶ ὁ ἅγιος θεὸς νά τόν ἀναπαύσῃ ἐν τοῖς κόλποις τοῦ ἀβραάμ».

19. Ὁ ἡγούμενος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἱερομόναχος Βικέντιος Ναυπλιώτης ἐτάφη στό ἐσωτερικό τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Ὁ τάφος του διακρίνεται ἀκόμη καί σήμερα ἐντός τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ.

20. Ὁ Γαβριήλ διεδέχθη στήν ἡγουμενία τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Νάξου τόν Βικέντιο Ναυπλιώτη (1779-1796).

είκ. 50: «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, ΤΟΜΟΣ Γ', ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ, 1784».

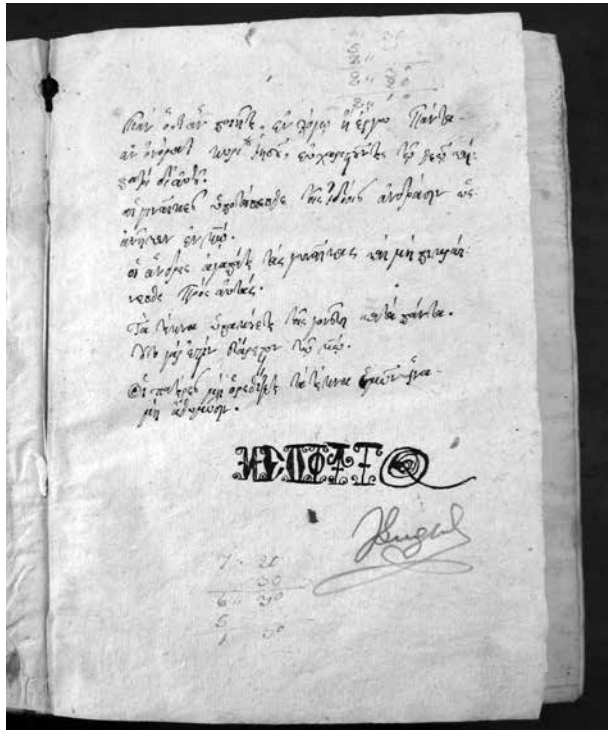
είκ. 51: «1916 τῆ 2α Δ(εκεμ)βρίω κατελήφθη ἡ Νῆ - σος Νάξος παρά τῆς Ἀγγλίας κ' ἐδόθη ἡ Διοικήσις εἰς τὴν Ἐθνικὴν Κυβέρ - νησιον Ἑλ. Βενιζέλου

Κύριλλος Σαραντινός Ἱερεύς»²¹

21. Κατὰ κόσμον Κωνσταντῖνος Ν. Σαραντινός. Γεννήθηκε τὸ 1870. Ἐκάρη μοναχὸς στὶς 25 Ὀκτωβρίου τοῦ 1900. Διετέλεσε ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης, γραμματεὺς τοῦ μητροπολιτικοῦ γραφείου καὶ ἐφημέριος τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Ἀπεβίωσε τὴν 6η Μαΐου τοῦ 1936 στὴ Μονὴ Φανερωμένης καὶ οὐδεμίαν περιουσίαν κατέλειπε.

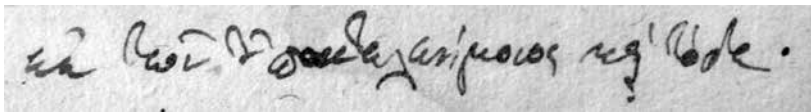

εικ. 52: «ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ [...] ΤΥΠΩΘΕΝ ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ, ἔτει 1804».

εικ. 53: «Πάν ὅτι ἂν ποιῆτε ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ πάντα

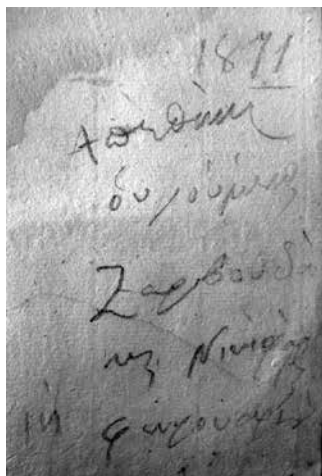
ἐν ὀνόματι κυρίου Ἰησοῦ, εὐχαριστοῦντες τῷ θεῷ καὶ πατρὶ δι' αὐτοῦ.
αἱ γυναῖκες ὑποτάσσεσθε τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὡς ἀνήκεν ἐν κῶ.
οἱ ἄνδρες ἀγαπάτε τὰς γυναῖκας καὶ μὴ πικραί νεσθε πρὸς αὐτάς.
Τὰ τέκνα ὑπακούετε τοῖς γονεῦσιν κατὰ πάντα.
Τοῦτο γάρ ἐστὶν εὐάρε(σ)τον τῷ κ(υρί)ῳ.
Οἱ πατέρες μὴ ὀρεθίζετε τὰ τέκνα ἡμῶν ἵνα μὴ ἀθωμῶσιν.
ΝΕΟΦΥΤΟΣ»

είκ. 54: «ἐκ τῶν τοῦ παντελεήμονος καὶ τόδε».

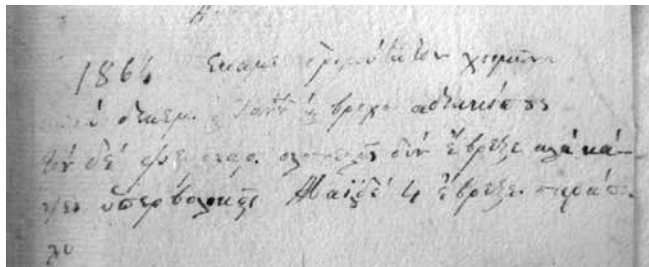

είκ. 55: «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΑ ΔΥΟ ὑΠΟ ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ ΤΟΥ ΜΗΛΙΩΤΟΥ, ΤΟΜΟΣ Α΄, ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ, 1807».

είκ. 56: «1871

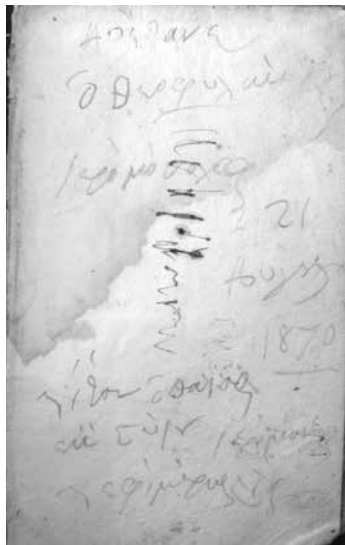
Απέθανεν
ὁ υγιόμενος
Ζερβουδά
κης Νικιφόρος
14 φεβρουαρίου»²².

είκ. 57: «1866 Ἐκαμε δριμύτατον χειμῶνα

κατὰ δεκεμ(βριο) κ' Ιανουα(ριο) κ' βροχάς αδιακόπους τόν δε Φεβρουάρ(ιο) ολοτελῶς δέν ἔβρεξε ἀλλά κά - ψες ὑπερβολικές Μαΐου δέ 4 ἔβρεξε. σημηῶν».

22. Ἱερομόναχος Νικηφόρος Ζερβουδάκης - κατὰ κόσμον Νικόλαος - μέ καταγωγή ἀπό τή Χίο. Γεννημένος τό 1793, προσήλθε στή Μονή Φανερωμένης τό 1838. Ἐκάρη μοναχός τό 1841 καί ἀπεβίωσε στίς 14 Φεβρουαρίου τοῦ 1871.

είκ. 58: «Απέθανε ὁ Θεοφύλακτος Ιερομόναχος

21 Αυγούστου 1870

κ' ἴταν ὁ παπάς (;)

ἐκ Σύρου ιερομόναχος κ' εφμέριος». ²³

είκ. 59: «Διάλογοι μετὰ τινός Ἑβραίου Ἐρβάν» (πρὸ τοῦ 1714), ἀκέφαλον.

23. Ιερομόναχος Θεοφύλακτος Τσερλέντης (ἢ καὶ Ζερλέντης) - κατὰ κόσμον Θεόδωρος - γεννημένος στὴ Χίο τὸ 1796. Προσῆλθε τὸ 1838 στὴν Ἱερά Μονὴ Φανερωμένης. Ἐκάρη μοναχὸς τὸ 1841. Ἀπεβίωσε στὶς 21 Αὐγούστου τοῦ 1870.

Χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου.	
Ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι κατακλινομοῦ κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα ἔτη 2262.	
Ἀπὸ κατακλινομοῦ ἕως τῆς Πυρροσοίας — »	536.
Ἀπὸ τῆς Πυρροσοίας ἕως τῆς κλησεως τοῦ Ἀβραάμ »	671.
Ἀπὸ τῆς κλησεως αὐτοῦ ἕως τῆς ἐξόδου τοῦ Ἰσραηλῶν »	425.
Ἀπὸ δὲ τῆς ἐξόδου ἕως τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Ναοῦ »	601.
Ἀπὸ τῆς οἰκοδομῆς παρὰ τὸ Ἱερο- σόλυμα ἕως τῆς αἰχμα- λωσίας Βαβυλωνίων »	424.
Ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας ἕως τοῦ Χριστοῦ — »	589.
Ἀπὸ δὲ τοῦ Χριστοῦ ἕως τῶν ἡμε- ρῶν τῶν ὀντων —	1894.
τὸ ὅλον ἔτη —	<u>7402.</u>
(1894)	

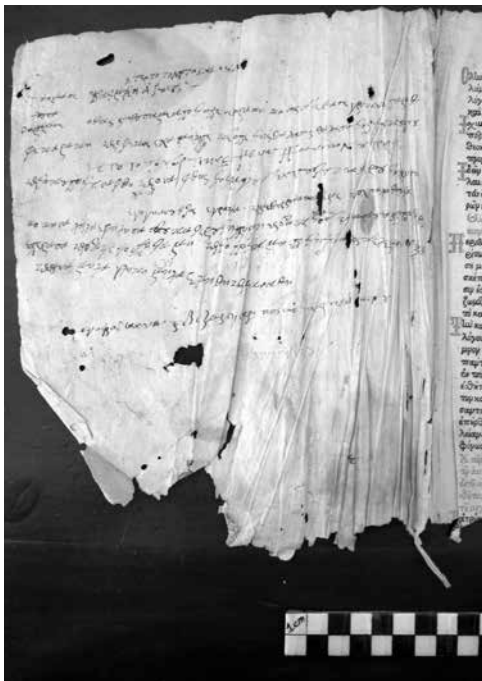
εἰκ. 62: Χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῦ ἔτους 1894.

Δῶρον πρὸς με τοῦ ἐν τῇ
 Μεγί στη λαύρα [.....]
 ἀπὸ τὸν Σκιάθου [.....]
 εἰς τω εἰς λαυραν [.....]
 1840 [.....] Δω. Δ. Μ.

εἰκ. 63: « δῶρον πρὸς με τοῦ ἐν τῇ
 Μεγί στη λαύρα [.....]
 ἀπὸ τὸν Σκιάθου [.....]
 εἰς τω εἰς λαυραν [.....]
 1840 [.....] Δω. Δ. Μ. »

είκ. 64: «ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΟΥ ΜΗΝΟΣ, ΒΕΝΕΤΙΑ (;), ΕΝΕΤΗΣΙΝ αχκδ (=1624)», άκέφαλον (;).

είκ. 65: «ετούτο το χαρτη εινε του

Οτας μιλούσαμε απο τ' απένα(ντι) θηρακη
κανης ντε μας εγρυκιε παρα το φεκαράκη και
ο φέκος εχαμήλοσε κε το πε της θάλασας θά-
λασα το πε του κουπιου /

κε το κουπί στο ναφθη κε ο νάφθης
[.....]

[.....]
κοκηνα χήλη εφηλυσα στου κατερού τη
πρύμη κ έβαψε το {.....} ποτάμη επέρασα
κε το [.....] το ποτάμη κε το ποτάμη επό-
τηζε αθος κε λεμονίτζες /

κε [.....] μηλα γλυκο μηλα εψηθη
[.....]».

μέ άλλη γραφή

«ετούτο το χαρτί ηνε μένα Πα(πα)-νικολά-
ου [.....]».

μέ άλλη γραφή

«εγο γηανούτζος εγραψα κε μεθ [.....] με
[.....]».

μέ άλλη γραφή

«εγο ιεροδιάκονος φωτιζας (;) [.....] οπος
υνε [.....]».

εικ. 66: «Μηναῖον Φεβρουαρίου, Βενετία (:) (17.....)», ἀκέφαλον.

εικ. 67: «1815 φεβρουαρίου α ἦρθαν τοῦ στελιανακιοῦ τὰ παιδιά καί τοῦ μαργιού καί οἱ ανεψιοί μου [...].»

«Ταῦτα μέν ἐπί τοῦ παρόντος μου [...]. Τά δέ ἔτη τῆς εὐγενείας του».

1815 φεβρουαρίου α [...] ἦλθεν τοῦ μαθιοῦ ὁ υἱός»

«παρακαλῶ [...] εἶνε εἰς ἔνδειξιν ὅτι ἔγιναν ἱερεῦς εἰς τὰ χίλια [οκτ:]ακόσια 14 τῆς ἁγίας ἄννης ἔτος [...]», ἐγὼ ὁ ἔμμανουήλ μαγειρόπουλος κ' εὐχεσθαι ὑπέρ ἐμοῦ) ὅπως λυτρωθῶ τῆς αἰωνίου γεέννης».

είκ. 68: «ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΝ ΤΟΥ ΤΥΠΙΚΟΥ, ΒΕΝΕΤΙΑ, ΕΝΕΤΗΣΙΝ αψέβ' 1762».

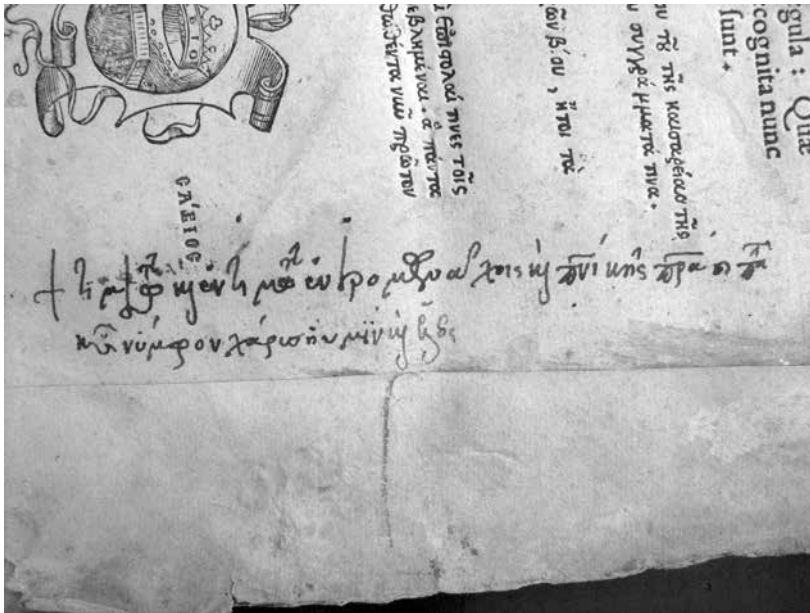

είκ. 69: «Τῷ μηνί Ἰουλίῳ ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Φανερωμένης

Κατὰ τὴν 17 τοῦ πα[ρόντος μηνός] ἡμέρα δευτέρα τῆς ἁγίας [Μα]ρίνης ἐξεδήμησε / πρὸς κύριον ἢ αὐταδέλφη μου Αἰκατερίνα καὶ ἐτάφη ἐνταῦθα εἰς τὸ νότιον μέρος τοῦ μοναστηρίου κάτοθεν εἰς τὸ παράθυρον τῆς σάλας καὶ διὰ τὴν ὀκταετὴν πρόθυμον καὶ πιστὴν δούλευσίν της πρὸς τὸ Ἱερόν τοῦτο μοναστήριον χρωστοῦν οἱ κατὰ καιρὸν πατέρες νά τὴν μνημονεύουν κάθε Σάββατον εἰς τὴν παρρησίαν ἵνα διαταχθῇ ἡ ψυχὴ αὐτῆς ἐν τόπῳ φωτεινῷ ἠγούμενος τῆς Κυρίας Φανερωμένης Δωρόθεος Ἱερέως Τζιώτης.»

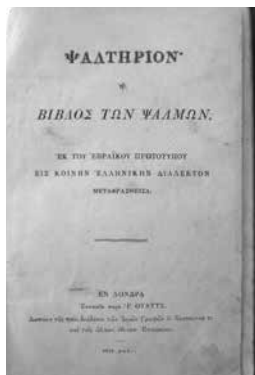

είκ. 70: «ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΩΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ ΑΣΚΗΤΙΚΑ, 15 Οκτωβρίου 1835, Βενετία».

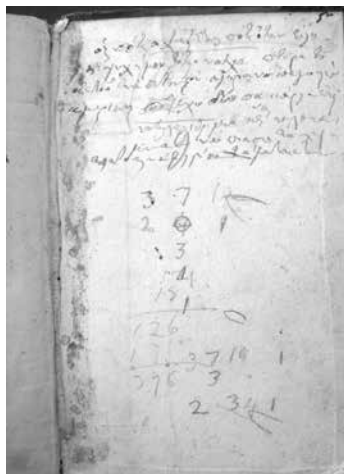

είκ. 71: «Τιμώτατος και έντιμότατος έν Ιερομονάχοις και πνε(υματι)κήσ π(ατ)ρ(α)σι παπα / κύρ νύμφον χάριση υμίν και δς»²⁴.

24. Ιερομόναχος Νύφων - κατά κόσμον Νικόλαος Μιχαήλ Ιερέως Κορρές - από τήν Κωμιακή Νάξου. Έγινε μοναχός τό 1837 και απέβίωσε τήν 1η Σεπτεμβρίου του 1894. Άδελφός του ήταν και ό Γρηγόριος - κατά κόσμον Γεώργιος - που έκάηρ μοναχός τό 1858 και απέβίωσε στίς 18 Σεπτεμβρίου του 1875.

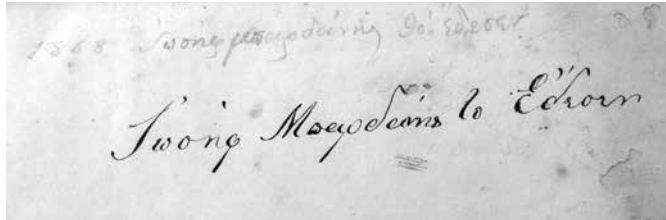
είκ. 72: «ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ, ΕΝ ΛΟΝΔΡΑ (Λονδίνο), ΕΤΕΙ ρωλε΄ (=1835).

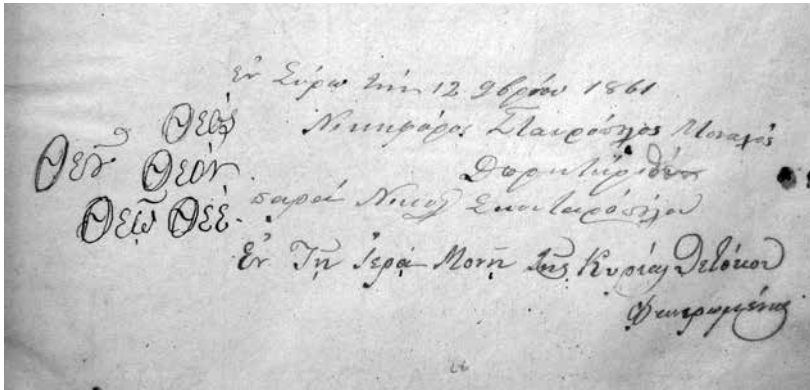
είκ. 73: «ὅς πότε αχ [...] ἔως πότε ὅταν ἔβγη ἡ ψυχὴ μου τότε νά 'χα πτερά τοῦ ἀετοῦ νά πέτουν στόν ἀγέραν νά πάγω στήν αμερικὴ που ἔχω δύο παλικάρια ἐκεῖ καταλενιθρεμένα (;) καὶ εὐλογῆ μένα νά πιάσω τα χεράκια τους καὶ νά φιλήσω τὰ ματάκια τους».

είκ. 74: «ΝΕΑ ΚΛΙΜΑΞ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ, 1844».

εἰκ. 75: «1868 Ἰωσήφ Μπαρδάνης τοῦ Ἰωάννου».

εἰκ. 76: «Θεὸς Θεοῦ Θεῶ Θεόν Θεέ ἐν Σύρῳ τὴν 12 9βρίου 1861

Νικηφόρος Σταυρόπουλος Μοναχὸς
Δωρητήριον παρὰ Νικόλ Σκουταρόπουλου
Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Κυρίας Θεοτόκου
Φανερωμένης»²⁵.

εἰκ. 77: «Ἀπεβίωσε Νικηφόρος Μοναχὸς τὴν 21

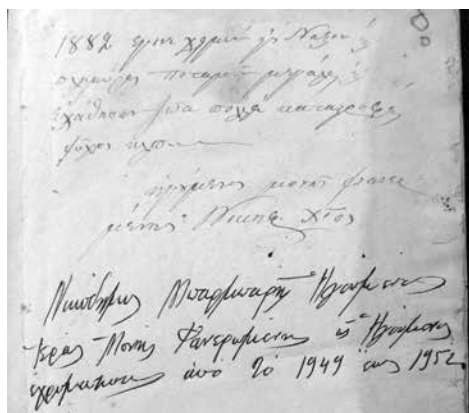
9βρίου 1885».

25. Ἰωσήφ Βαρδάνης κατὰ κόσμον Ἰωάννης. Στὸ μοναχολόγιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης με χρονολογία Ὀκτωβρίου 1865 ἔχουμε τὰ παρακάτω στοιχεία: Μοναχὸς τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φανερωμένης. Προσηλθε τὸ 1862 καὶ ἐκάρῃ μοναχὸς τὸ 1864. Τὸ 1865 εἶναι 35 ἐτῶν. Ἄρα γεννήθηκε τὸ 1830.

26. Μοναχὸς Νικηφόρος Σταυρόπουλος - κατὰ κόσμον Νικόλαος - ἀπὸ τὰ Δολιανὰ τῆς Πελοποννήσου. Γεννημένος τὸ 1813 προσήλθε στὴν Ἱερὰ Μονὴ Φανερωμένης τὸ 1853. Ἐκάρῃ μοναχὸς τὸ 1857. Ἀπεβίωσε στὶς 21 Ὀκτωβρίου τοῦ 1885.

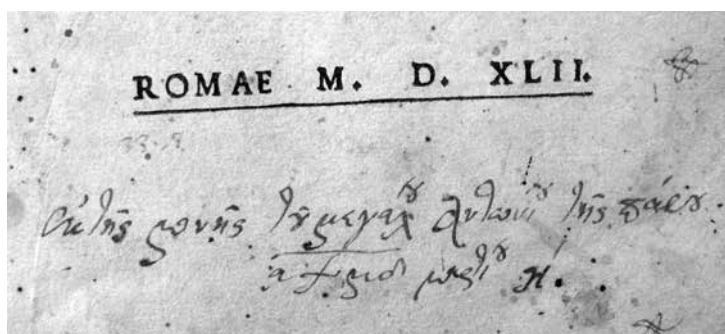
είκ. 78: «ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΤΕΣΣΑΡΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, ΡΟΜΑΕ ΧΛΙΙ (=1542).

είκ. 79: «1882 έγινε χειμών εις Νάξον καί πλημύρες ποταμῶν μεγάλες καί ἐχάθησαν ζωά πολλά καταστροφές ψυχῶν κλπ.

ἠγούμενος μονῆς φανερωμένης Νικηφ. Χίος»²⁷.

«Νικόδημος Μπαρμπαρῆς ἠγούμενος Ἱεράς Μονῆς Φανερωμένης ὡς ἠγούμενος ἐχρημάτισα ἀπό τῶ 1949 ἕως 1952»²⁸.

είκ. 80: «ἐκ τῆς μονῆς τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου τῆς πάρου αἰψιδ (=1744) μαρτίου Η'.»

27. Νικηφόρος - κατά κόσμον Νικόλαος Κουρουγιώτης. Ἀπεβίωσε στίς 25 Δεκεμβρίου τοῦ 1893.

28. Ο Νικόδημος Μπαρμπαρῆς - κατά κόσμον Νικόλαος - γεννήθηκε στή Σύρο. Ενεγράφη στή Μονή Φανερωμένης τό 1948 προερχόμενος ἀπό τήν Ἱερά Μονή Λογοβάρδας. Διάκονος χειροτονήθηκε τό 1947 καί πρεσβύτερος τό 1949. Τό 1952 μετεγράφη εἰς τήν Ἱερά Μονή Τουρλιανῆς Μυκόνου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στή μελέτη αυτή δέν παρουσιάσαμε ὅλες τίς ἐνθυμήσεις,
πού ἐντοπίσαμε στά παλαίτυπα καί στούς κώδικες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως,
καί ἐλπίζουμε νά τίς παρουσιάσουμε στό μέλλον.

Θερμές εὐχαριστίες πρός τόν κ. Βασίλειο Φραγκουλόπουλο,
πού μοῦ πρότεινε νά παρουσιάσω μία εἰσήγηση στό συνέδριο.

Στήν κόρη μου Αἰκατερίνη Κύλη, φιλόλογο πού ἔστησε τό powerpoint.

Στήν κα Δήμητρα Παντελιᾶ Γριτσοπούλου, θεολόγο,

πού βοήθησε στην ἀνάγνωση δυσανάγνωστων φράσεων.

Στόν κ. Ἰωάννη Τουμπακάρη, ἀρχιτέκτονα, γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του.

Στήν κα Ματίνα Οὐζούνου, συντηρήτρια, ἡ ὁποία κατέγραψε
τά παλαίτυπα καί τούς κώδικες τῆς Μητροπόλεως.

Στήν κα Εἰρήνη Βασιλάκη, ἀρχαιολόγο,

μέ τήν πολύτιμη βοήθεια τῆς ὁποίας δημοσιεύεται ἡ παροῦσα εἰσήγηση.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

ΜΙΚΗΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ*

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ "ΔΥΣΗΣ"

Η Ορθοδοξία έχει αναγκασθεί να πολεμήσει για να επιζήσει και, αν θέλουμε να συνεχίσει να υπάρχει, είναι ανάγκη να εξακολουθήσουμε να πολεμούμε.

Στην εποχή μας και στο πρόσφατο παρελθόν αντίπαλός της αναδείχθηκε ο υλισμός. Η γένεση και η ανάπτυξή του συντελέστηκε στις χώρες της "Δύσης", όπου προωθήθηκε με κάποια φιλοσοφικά ρεύματα, όπως εκείνα του "Διαφωτισμού" και του "Ανθρωπισμού"¹. Σημειώνουμε, ότι ο όρος "ανθρωπισμός" έχει αναγνωρισθεί ως τίτλος φιλοσοφικού κινήματος. Η έννοιά του εδώ διαφέρει από εκείνην που του δίνουμε στην καθημερινή γλώσσα, δηλαδή της άσκησης ευγενικής και φιλανθρωπικής συμπεριφοράς.

Κεντρική ιδέα στην φιλοσοφία του Διαφωτισμού είναι το σύνθημα: «Μην πιστεύετε τον Πάπα και τους ιερείς του, επειδή χρησιμοποιούν την αγαθή σας διάθεση προς την Χριστιανική Πίστη και σας χειραγωγούν με σκοταδιστικές μεθόδους για ίδιο όφελος».

Ο Ανθρωπισμός προβάλλει τον άνθρωπο ως κεντρική ύπαρξη στον κόσμο. Τα πάντα, υποστηρίζει, ακόμη και ο Θεός, είναι ευπρόσδεκτα, όταν μας υπηρετούν προσφέροντάς μας καλοπέραση, ευεξία, υγεία, άνεση, χαρά, μακροζωία κλπ.

Θεμέλιο για την στήριξη των υπόψη ρευμάτων είναι ο Ορθολογισμός, πεμπτουσία του οποίου είναι ο περιορισμός της λειτουργίας του εγκεφάλου στην σκέψη και στην άμεση αντίληψη. Ο,τιδήποτε δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτό με τις πέντε αισθήσεις, με ορθολογικούς συνειρμούς ή με υλικά πειράματα, είναι απορριπτέο. Έτσι αγνοούνται οι πολλές υπόλοιπες λειτουργίες, που μπορεί να χρησιμοποιεί ο εγκέφαλος, για να έχει επαφή με τον κόσμο. Στην κατηγορία των απορριπτέων περιλαμβάνεται, όπως είναι φυσικό, και ο Θεός².

Ο Θεός θεωρείται γέννημα της φαντασίας των πιστών, άρα δεν υπάγεται στην σκέψη. Η προσήλωσή σ' αυτόν θεωρείται ως ανάγκη ανθρώπων, που νιώθουν αδύνατοι, και χρειάζονται ένα στήριγμα, για να επιβιώσουν. Οι "δυνατοί", θεωρεί η υλιστική φιλοσοφία, δεν χρειάζονται την πίστη στον Θεό, με αποτέλεσμα αυτοί να απαλλάσσονται από το "βάρος" της Παντοκρατορίας Του³.

Η αποδοχή των υλιστικών απόψεων από τις κοινωνίες αποδυνάμωσε την ισχύ εξουσιών, που υποστήριζαν, ότι λαμβάνουν την δύναμή τους από τον Θεό, άρα πρέπει ο λαός να υπακούει σε ό,τι εκείνοι προστάζουν. Τέτοιες εξουσίες ήσαν οι Χριστιανικές Εκκλησίες των Δυτικών χωρών, η κληρονομική ηγεμονία και κατ' επέκταση η εργοδοσία. Οι εξελίξεις αυτές θεωρήθηκαν "προοδευτικές", επειδή άνοιξαν τον δρόμο προς νέες σκέψεις και γνώσεις, και δημιούργησαν προϋποθέσεις για την εξασφάλιση περισσότερης δικαιοσύνης

* Συνταξιούχος Μηχανολόγος-Ηλεκτρολόγος ΕΜΠ.

1. Α. Σ. Ντόκας, *Λεξικό Φιλοσοφικών Όρων*, εκδόσεις ΑΣΤΗΡ, 1981.

2. Οι Πατέρες υποστηρίζουν πως η επικοινωνία με τον Θεό γίνεται μέσω της καρδιάς, η οποία όμως λαμβάνει τα σχετικά μηνύματα από τον εγκέφαλο.

3. Μ. Πρωτοπαπαδάκης, Εμπειρική έρευνα (μη δημοσιευμένη).

στην κοινωνία

Παράλληλα με αυτήν την ευεργετική εξέλιξη των πραγμάτων δεν έλειψαν και φθοροποιά για την κοινωνία φαινόμενα. Οι πολίτες έχασαν την επαφή με το υπερφυσικό, εκείνο που δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό με την σκέψη ή με τις πέντε αισθήσεις και τα υπόλοιπα μέσα που αναφέραμε. Ακόμη, προωθήθηκε η απεξάρτηση του ανθρώπου από τις παραδόσεις, επειδή θεωρήθηκε ότι δεσμεύουν τον άνθρωπο. Δεν τράβηξε την προσοχή των παραπάνω φιλοσόφων το γεγονός, ότι οι παραδόσεις θεμελίωσαν και στήριξαν τις κοινωνίες εδώ και πολλά χρόνια. Ως υποκατάστατο των παραδόσεων προτείνουν την ατομική ελευθερία του ανθρώπου, η οποία, όμως, γίνεται επικίνδυνη, όταν τα άτομα που την χρησιμοποιούν, δεν έχουν την απαραίτητη ωριμότητα.

Έχει υποστηριχθεί σοβαρά, ότι οι παραπάνω κινήσεις ήσαν, και συνεχίζουν να είναι, υποκινούμενες από εκείνους, που κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό του πλούτου της Γης (πετρελαιοπηγές, χρυσορυχεία κλπ.). Έτσι, με την βοήθεια και του αριστερισμού, ο "μοντερνισμός" έβαλε στο περιθώριο παραδοσιακές αξίες με αποτέλεσμα, να μπορούν εκείνοι να εκμεταλλεύονται τους λαούς ευκολότερα⁴.

Η ΔΥΣΗ ΕΙΣΒΑΛΛΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο "Θεός", που θέλησαν οι υλιστικά σκεπτόμενοι να εξοστρακίσουν, είναι ο καταπιεστικός-τιμωρός Θεός, όπως έχει προβληθεί από τις Δυτικές Εκκλησίες. Παράδειγμα και σύμβολο της Δυτικής Θεολογίας είναι "Θεία Κωμωδία" του Δάντη, όπου οι "αμαρτίες" αξιολογούνται με βάση την βαρύτητα της κοινωνικής επίπτωσής τους και ο Χριστιανός εξαγνίζεται με βασανιστικές τιμωρίες.

Στον Ορθόδοξο χώρο η σχέση με τον Θεό είναι πολύ διαφορετική. Έχει μορφή φιλική προς τον άνθρωπο. Οι αμαρτίες αξιολογούνται με βάση την αγάπη προς Αυτόν και ο εξαγνισμός γίνεται με την μετάνοια. Ο Θεός στην γνήσια Ορθόδοξη παράδοση δεν τιμωρεί, μάλλον περιμένει την επιστροφή του "ασώτου". Επομένως η υλιστική σκέψη δεν ήταν αναγκαία, για να ανασάνουν οι Ορθόδοξοι λαοί και να γλυτώσουν από την δήθεν τυραννία Του. Περισσότερα για το θέμα αυτό θα δούμε παρακάτω στην παρουσίαση του βίου και της διδασκαλίας των Ναξίων Αγίων.

Εντούτοις, οι δυτικές φιλοσοφίες εισέβαλαν και στην Ελλάδα. Αυτό έγινε με τον επαναπατρισμό των Ελλήνων λογίων, όταν ιδρύθηκε το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Ερχόμενοι στην Ελλάδα, οι λόγιοι που προαναφέραμε, δεν κατάλαβαν, ότι εδώ δεν υπήρξε ποτέ σκοταδισμός, άρα δεν υπήρχε λόγος να βγάλουμε τον Θεό και την Ορθόδοξη παράδοση από την συνείδησή μας. Έτσι, με την πεποίθηση ότι βοηθούν την Πατρίδα, προσπάθησαν να εμφυτεύσουν εδώ τον "Διαφωτισμό" και τον "Ανθρωπισμό" της Δύσης, χωρίς να λάβουν υπόψη τις παραδόσεις, που ήσαν, και είναι, βαθειά ριζωμένες στην ψυχή των λαών. Εισήγαγαν έναν πολιτισμό που, σήμερα φαίνεται να οδεύει προς την δύση του⁵.

Η λάμψη του λούστρου του δυτικού πολιτισμού διάβρωσε σοβαρά την ελληνική σκέψη, με αποτέλεσμα να υποβαθμισθεί, ακόμη και να διωχθεί, η παράδοσή μας. Μια από τις πολλές περιπτώσεις των διώξεων της θρησκευτικής μας παράδοσης, είναι η στάση του "διαφωτισμένου" Κράτους προς την εικόνα της Παναγίας Αργοκυλιώτισσας.

Η εικόνα είχε βρεθεί, όπως είναι γνωστό, με βάση όνειρα Χριστιανών στην περιοχή της

4. Kerry Bolton, *Επανάσταση από τα πάνω*, Συνοπτική απόδοση στα Ελληνικά από τον Δ. Μιχαλόπουλο.

5. Γκεμερέϋ Λαυρέντιος, *Η δύση της Δύσης - η απομυθοποίηση της Ευρώπης και ο Ελληνισμός*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1951.

Κορώνου της Νάξου. Το γεγονός ότι καθιερώθηκε από τον λαό της Νάξου ως "λαϊκό προσκύνημα", φαίνεται πως ενόχλησε τους "διαφωτιστές". Έτσι, τον Νοέμβριο του 1838, μόλις δύο χρόνια μετά την εύρεση, η εικόνα αφαιρέθηκε, από το φυσικό της περιβάλλον στην Κόρωνο με διαταγή της Αστυνομίας και μεταφέρθηκε στην Μητρόπολη της Νάξου. Εκεί φυλάχθηκε μέσα σε σφραγισμένο κιβώτιο⁶.

Ένα από τα πράγματα, που καταπολεμούν οι Έλληνες οπαδοί του δυτικού υλισμού, είναι η άποψη της παράδοσής μας, ότι για να πλησιάσει ο πιστός τον Θεό, απαιτούνται πνευματικοί αγώνες και θυσίες. Τέτοιες θυσίες ο υλισμός τις θεωρεί ως άσκοπη στέρηση της χαράς της ζωής. Καλύτερα, υποστηρίζει, να αναλίσκουμε την ενέργειά μας σε ασχολίες που μας προσφέρουν ικανοποίηση χωρίς θυσίες. Μ' αυτήν την νοοτροπία βρήκαν σύμμαχο την ενστικτώδη τάση κάθε ανθρώπου, να ακολουθεί τον εύκολο δρόμο. Όσοι, πάντως, ασχολούνται με πνευματικούς αγώνες, διαβεβαιώνουν, πως βρίσκουν σ' αυτούς ιδιαίτερη χαρά.

Η παραδοχή ότι το αγωνίζεσθαι είναι καλό και αναγκαίο στην ζωή, είναι έμφυτη στους Έλληνες από την αρχαιότητα. Η απουσία του αγώνα θεωρείται ότι οδηγεί τον άνθρωπο σε εκφυλισμό και στην "μαλάκυνση" (νωχελή στάση) της προσωπικότητας. Εξ ου και η αντίστοιχη προσβλητική έκφραση. Την αλήθεια αυτή διαπίστωσε ο Ηρόδοτος, όταν επισκέφθηκε ένα παλαιότερο πεδίο μάχης. Τα οστά των πεσόντων βρίσκονταν ακόμη εκεί. Για να δοκιμάσει τις αντοχές τους, ο Ηρόδοτος πέταξε πέτρες στα οστά των Ελλήνων πρώτα, και μετά στων Περσών. Παρατήρησε ότι τα οστά των Ελλήνων δεν έπαθαν τίποτε, ενώ των Περσών έσπασαν, έγιναν θρύψαλα.

Την διαφορά των δύο απέδωσε ο Ηρόδοτος στο γεγονός, ότι η λιτή ζωή και η άσκηση των Ελλήνων τους εξασφάλιζε υγεία στον νου και στο σώμα, ενώ ο ηδονισμός και η καλοπέραση των Περσών είχε γι' αυτούς το αντίθετο αποτέλεσμα. Ανάλογα εκφυλίζεται και το πνεύμα του ανθρώπου, όταν αμελεί την άσκηση⁷.

Η χαρά της ζωής, όπως την φαντάζεται η υλιστική σκέψη, δεν ταιριάζει με την διδασκαλία του Χριστού, όπως αυτή εκφράζεται πχ. με τους Μακαρισμούς: «Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι... Μακάριοι οι πενθούντες... κλπ». Αντίθετα, στην υλιστική σκέψη θα ταίριαζαν μακαρισμοί όπως «Μακάριοι οι μάγκες... Μακάριοι οι γλεντζέδες ... κλπ».

Η Ορθόδοξη παράδοση, θέλει να είμαστε "μακάριοι" και στις δύο παραπάνω καταστάσεις, διότι και οι δύο περιέχουν συγχρόνως στοιχεία θετικά και αρνητικά. «Ουδέν κακόν αμιγές καλού», έλεγαν οι σοφοί πρόγονοί μας. Μπορούμε να προσθέσουμε: «και ουδέν καλόν αμιγές κακού».

Στις παραπάνω γραμμές χρησιμοποιήσαμε επανειλημμένα τον όρο "Παράδοση". Σηριχθήκαμε στους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου, που αναφέρονται στο παρακάτω μνημονεύομενο "Πηδάλιον". Διαβάζουμε εκεί, ότι η Παράδοση αποτελεί θεμέλιο της Ορθοδοξίας, εξίσου ισχυρό με την Αγία Γραφή. Οι Δυτικές Εκκλησίες δεν έχουν την ίδια άποψη. Περιορίζονται στην Αγία Γραφή δίνοντας, μάλιστα, στα κείμενα κατά λέξη ερμηνείες, που συχνά είναι λανθασμένες.

Η στάση των Δυτικών έχει ως αποτέλεσμα να γίνεται η πίστη τους περισσότερο εγκεφαλική παρά καρδιακή. Η εικόνα του Θεού γίνεται ψυχρή και απρόσωπη, πράγμα που απωθεί, όσους με ανήσυχο πνεύμα αναζητούν την αλήθεια. Τα ανήσυχα αυτά πνεύματα καταφεύγουν σε διάφορες φιλοσοφίες, ευρωπαϊκές, όπως εκείνες που αναφέραμε, ή Ανατολίτικες, για να βρουν την πολυπόθητη αλήθεια. Η ανησυχία τους διαλύεται, όταν ανακαλύπτουν

6. *Αργοκλιώτισσα*, φύλλα 24ο - Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2001 και 25ο - Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2001.

7. Την διήγηση έλαβε ο γράφων από παλαιό αγγλικό βιβλίο.

την Ορθοδοξία (3-ανωτέρω).

ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΥΛΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΑΞΟ

Σ' αυτούς τους «σκοτεινούς καιρούς, που», όπως γράφει ο Φώτης Κόντογλου, «κρύβεται το λαμπερό πρόσωπο του Θεού από τα μάτια των ανθρώπων»⁸, ήρθαν και έδωσαν ένα φως, εκτός των άλλων, οι δύο Άγιοι της Νάξου, ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και ο Άγιος Νικόλαος Πλανάς, ο "Απλούς", όπως τον έχει προσονομάσει ο Νάξιος Πατρών Νικόδημος. Η προσφορά τους στην Ορθοδοξία είναι τεράστια. Δεν είναι, όμως, βέβαιο, ότι η ελληνική κοινωνία, ακόμη και η επίσημη Εκκλησία, την έχει αποδεχθεί.

Η προσφορά του παπά-Νικόλα Πλανά ήταν η ζωή του, ο εαυτός του. Ήταν μια ζωντανή εικόνα της Ορθοδοξίας. Μια εικόνα που έλαμπε, όχι με το λούστρο του Διαφωτισμού, αλλά, όπως έχει γράψει ο Φώτης Κόντογλου, «με την απλότητα της καρδιάς, που είναι το γνώρισμα της Ορθοδοξίας ...μήτε γράμματα γνώριζε, μήτε είχε την ευκολία στα λόγια» ... «απλώς τον αγαπούσαμε», γράφει ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης⁹.

Κοντά του μαθήτευσαν εξέχουσες προσωπικότητες από τον κόσμο των γραμμάτων και των τεχνών, όπως ο Φώτης Κόντογλου, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και άλλοι. Έμαθαν την αξία της "απλότητας της καρδιάς, που είναι το γνώρισμα της Ορθοδοξίας". Η εμπειρία αυτή φώτισε το έργο τους και μεταδόθηκε σ' εκείνους που διψούσαν και διψούν γι' αυτό.

Ο παπά-Νικόλας ζούσε σε επίπεδο που, όσο είναι δυνατόν, άγγιζε το τέλειο. Η παράδοσή μας δεν απαιτεί από κάθε Χριστιανό να ανέβει στο ίδιο επίπεδο. Αρκεί να γνωρίζουμε, πόσο μακριά είμαστε από αυτό και να αγωνιζόμαστε ανάλογα⁹.

Το έργο του Νικοδήμου είναι συγγραφικό-διδασκτικό. Τα βιβλία που έγραψε, στηρίζονται, όχι τόσο σε δικές του προσωπικές απόψεις, όσο στην παράδοση, όπως την βρήκε στα χειρόγραφα των βιβλιοθηκών του Αγίου Όρους. Έτσι, έφερε στην επιφάνεια την ξεχασμένη αυτήν παράδοση.

Ένα τέτοιο έργο, είναι η "Φιλοκαλία"¹⁰. Στην Μονή Βατοπεδίου διατηρούν το μελανοδοχείο και τον κονδυλοφόρο, που είχε χρησιμοποιήσει ο Άγιος, όταν επί συνεχή μερόνυχτα αντέγραφε τα σχετικά χειρόγραφα. Η "Φιλοκαλία" μεταφράσθηκε σε ξένες γλώσσες. Ειδικότερα, στα Γαλλικά κυκλοφόρησε το 1981. Διάβασα, τότε, σε γαλλόφωνη εφημερίδα των Βρυξελλών την παρακάτω είδηση:

«Επιτέλους κυκλοφόρησε η "Φιλοκαλία" σε γαλλική μετάφραση. Αυτό είναι το καλύτερο δώρο που θα μπορούσε να μας προσφέρει η Ελλάδα με την ένταξή της στην ΕΟΚ».

Σε άλλα βιβλία του ασχολείται με την καλλιέργεια της ψυχής και τους πνευματικούς αγώνες που απαιτούνται, για να κερδίσουμε την είσοδο στην Βασιλεία των Ουρανών. Ιδιαίτερα τονίζει την σημασία της κατάστασής μας στην στιγμή του θανάτου.

«Όλη μας η ζωή», επισημαίνει ο Άγιος, «είναι ένας παντοτινός πόλεμος ...όμως η κυρία και πλέον εξαιρετος ημέρα του πολέμου, είναι εις την τελευταίαν ώραν του θανάτου. Επειδή, όποιος πέσει εις εκείνην την στιγμήν, δεν σηκώνεται πλέον».

"Πτώση (αμαρτία)", επεξηγεί, είναι ό,τι απασχολεί την προσοχή μας χωρίς αναφορά στον Θεό, είτε αυτό είναι αθώο, είτε είναι πονηρό. Η "έγερση" (μετάνοια), πρέπει να γίνεται με γαλήνη της ψυχής. Μπορεί να συνοδεύεται από συγκίνηση, ή και "δάκρυα μετανοίας", όχι

8. Ημερολόγιον Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας, 1993.

9. Απόστιχο "Της ξηρανθείσης συκής" του όρθρου της Μ. Δευτέρας

10. Νικοδήμου Μοναχού Αγιορείτου, «Φιλοκαλία Ιερών Νηπιτικών», Έκδ. Βενετίας, 1782. Επανέκδοση ΑΣΤΗΡ Α.Ε., Αθήνα.

γοερά κλάματα και οδυρμούς.. Η «ταραχή», σημειώνει ο Άγιος, «είναι αποτέλεσμα μικροψυχίας ...είναι η πύλη από την οποία ο "πονηρός" εισέρχεται εις την ψυχήν μας».

Ο "πόλεμος", στον οποίο αναφέρεται ο Άγιος, αναλύεται διεξοδικά στα βιβλία του «Ο Αόρατος Πόλεμος»¹¹ και "Συμβουλευτικόν Εγχειρίδιον"¹². Πρόκειται για αντίσταση σε μία συνεχή προσπάθεια του εχθρού Διαβόλου να φέρνει στον νου και στην καρδιά μας αισθητά αγαθά που προσελκύουν την προσοχή μας, με αποτέλεσμα να την αποσύρουν από τον Θεό. Για να εξουδετερώσουμε τις ενέργειες αυτές του εχθρού, πρέπει, λέει ο Άγιος, να πολεμούμε συνεχώς, μη τυχόν μας εύρη ο θάνατος σε πτώση.

Η εμπειρία του θανάτου είναι για όλους μας πρωτόγνωρη. Θα βλέπουμε από την μία μεριά τους Αγγέλους να μας προσκαλούν με γλυκές ψαλμωδίες, και από την άλλη τον εχθρό να μας προσκαλεί και αυτός στο δικό του Βασίλειο με υποσχέσεις για ικανοποίηση των ορμών μας. Για να νικήσουμε σ' αυτήν την μία και μόνη ευκαιρία που μας δίδεται, είναι καλό, μας λέει ο Άγιος, «εις τούτον τον καιρόν της ζωής που σου εδόθη, να μεριμνάς να εγείρσαι αμέσως μετά την κάθε πτώσιν, ώστε η καλή έξις που θα έχης λάβει, να σου δώσει την νίκην εις την ώραν του θανάτου».

Άξιος προσοχής είναι ο χαρακτηρισμός που δίνει ο Άγιος σ' αυτό που ονομάζουμε "επίγεια" ή "παρούσα" ζωή. Η παραπάνω έκφραση «τούτον τον καιρόν της ζωής» υποδηλώνει ότι η ζωή είναι μία, αδιαίρετη, πριν και μετά από τον θάνατο του σώματος, και είναι λάθος να την διαχωρίζουμε σε "επίγεια" και "επουράνια".

Σημειώνουμε εδώ, ότι δεν είναι αδύνατον να νικήσουμε ακόμη και αν δεν έχουμε πολεμήσει στο προηγούμενο διάστημα της ζωής μας. Η μετάνοια, είτε ο Παπουλάκος, για να επέλθει, απαιτεί τόσο χρόνο, όσο διαρκεί μια αστραπή¹³. Στην περίπτωση του Ιούδα πχ, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μια αστραπιαία κίνηση μετάνοιας σ' εκείνη την τελευταία κρίσιμη στιγμή, όταν το σχοινί της αγχόνης περιέσφιγγε τον λαιμό του. Ποιός, όμως, μπορεί να μας εγγυηθεί, ότι θα είμαστε ικανοί να αξιοποιήσουμε θετικά μια τέτοια στιγμή;

Επικίνδυνη παγίδα, λέει ο Άγιος Νικόδημος, στην οποία μπορεί να πέσουμε εκείνη την ώρα, είναι να θυμηθούμε κάποιες αρετές ή θεάρεστες πράξεις μας, με την ελπίδα, ότι χάρις σ' αυτές είναι δυνατόν να σωθούμε. Η ενασχόληση αυτή του νου μας, εκτός του ότι θα τραβήξει την προσοχή μας από την πολεμική διάθεση προς τον εχθρό, μπορεί να μας οδηγήσει στην «κενοδοξίαν με την οποίαν στηρίζεσαι εις τον εαυτόν σου και εις τα έργα σου να σωθείς».

"Μη προσμένης να λάβης την βοήθειαν του Θεού τάχα δια τας αξιομισθίας σου και δια τους πολλούς και μεγάλους πολέμους, που έκαμες και ενίκησες". Με άλλα λόγια, οι αρετές μας δεν είναι καταθέσεις, που φυλάσσονται κάπου, ώστε να μπορούμε να τις ανασύρουμε, όταν βρεθούμε μπροστά στον Κριτή. Είναι, για την πνευματική ζωή, χρήσιμες, επειδή καλλιεργούν την «καλήν έξιν», που θα μας βοηθήσει στην ώρα του θανάτου.

Ενδιαφέρουσα είναι η ερμηνεία, που δίνει στο "Πηδάλιον"¹⁴ - βιβλίο και αυτό του ιδίου - σε υποσημείωση στον Ε' κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου Ο Κανών αυτός αναφέρει ότι «Αμαρτία προς θάνατόν εστιν, όταν τινές αμαρτάνοντες αδιόρθωτοι μένουσι»:

Σε υποσημείωση ο Άγιος αντιδιαστέλλει, την παραπάνω έννοια του όρου "θανάσιμη

11. Νικοδήμου Μοναχού Αγιορείτου, «Ο Αόρατος Πόλεμος» Έκδ. Βενετίας, 1796.

12. Νικοδήμου Μοναχού Αγιορείτου, «Συμβουλευτικόν Εγχειρίδιον, ήτοι περί Φυλακής των πέντε αισθήσεων». Έκδ. 1801.

13. Κ. Μπασιτιάς, *Ο Παπουλάκος*, Αθήνα, 1951.

14. Ιερομ. Αγαπίου και Μοναχού Νικοδήμου, «Το Πηδάλιον», Εισ. Αρχ. Ειρηναίου, Δεληδήμου Γ' έκδοσις 1864. Έκδ. Βας. Ρηγοπούλου Θεσσαλονίκη.

αμαρτία" με εκείνην που της αποδίδεται συχνά, με βάση την περιορισμένου βάθους νοοτροπία (Ου κλέψεις, ου μοιχεύσεις κλπ).των εννέα Εντολών που ακολουθούν την "πρώτη και μεγάλη εντολή" (Αγαπήσεις Κύριον και Θεόν σου... Ματθ.22,36-38)

Οι απόψεις του Νικόδημου που εκθέσαμε, αναλύονται στα τροπάρια της ακολουθίας του «Νυμφίου». Στο απολυτίκιο αποκαλείται «μακάριος ...ον ευρήσει γρηγορούντα» και «ανάξιος ...ον ευρήσει ραθυμούντα». Το «ευρήσει» έχει στιγμιαία έννοια. Περιορίζεται «εις την τελευταίαν ώραν του θανάτου». Και πρέπει να είμαστε σε εγρήγορση, «επειδή, όποιος πέσει την στιγμήν εκείνην, δεν σηκώνεται πλέον».

Με τις διδασκαλίες του ο Άγιος Νικόδημος μας προτρέπει να κάνουμε πράγματα που φαίνονται ακατόρθωτα. Η εντύπωση αυτή θα μας δημιουργηθεί, αν απομονώσουμε κάποιες φράσεις και προσπαθήσουμε να βγάλουμε συμπεράσματα από αυτές. Αν, όμως δούμε τα παραπάνω κείμενα συνολικά, θα διαπιστώσουμε ότι η Ορθοδοξία είναι εξαιρετικά επιεικής και προσαρμοσμένη στις δυνατότητες του απλού ανθρώπου.

Η κατάσταση "Εγερσης" πχ. στην στιγμή του θανάτου που προβάλλεται ως κρίσιμη για την μελλοντική σωτηρία μας, δεν είναι άλλο από μία απλή ομολογία, όπως την περιγράφει το παρακάτω τροπάριο της "Παρακλητικής", ήχος Δ΄:

«Ἦθελον δάκρυσιν εξαλείψαι

των ἐμῶν πταισμάτων Κύριε, το χειρόγραφον

ἀλλ' ὁ ἐχθρὸς ἀπατά με καὶ πολεμεί την ψυχὴν μου.

Κύριε, πρὶν εἰς τέλος ἀπώλωμαι σώσον με»

Με αισθήματα, όπως αυτά που εκφράζονται στο τροπάριο, δημιουργείται αυτόματα μια σχέση πίστης και αγάπης προς τον Θεό, και αυτό είναι όλο. Ηαπλή αυτή σχέση είναι εκείνο που θα δικαιολογήσει την εισδοχή μας στην Βασιλεία Εκείνου που αγαπήσαμε. Η μόνη δυσκολία είναι να έχουμε την προσοχή μας σε εγρήγορση εκείνην την ώρα.

Η Δυτική "διαφωτισμένη" σκέψη απορρίπτει την φιλοσοφία του "ήθελον ...αλλά". Θεωρεί ότι οι καλές προθέσεις είναι άχρηστες, αν δεν γίνουν πραγματικότητα. Η διαφορά με το μήνυμα του τροπαρίου είναι, ότι αυτό θέλει την πραγματοποίηση της καλής πρόθεσης να είναι το περιεχόμενο μιάς στιγμής έγερσης, ως προϊόν της Θείας Χάριτος, μέρος ενός αδιάκοπου αγώνα με διαδοχικές πτώσεις και εγέρσεις.

Ο Χριστιανισμός που οικοδομείται με βάση την Δυτική σκέψη, μπορεί να ονομασθεί "Κοινωνικός Χριστιανισμός". Είναι χρήσιμος, διότι δημιουργεί ένα κλίμα γαλήνης, που διευκολύνει τον Χριστιανό στην προσπάθειά του να εφαρμόσει την "Πρώτη και μεγάλη Εντολή" με βάση το τροπάριο που αναφέραμε. Τρόπους συμπεριφοράς, που δημιουργούν κλίμα ευνοϊκό για την επιτυχία των Χριστιανών στους πνευματικούς αγώνες, αναφέρει διεξοδικά ο Άγιος Νικόδημος στο βιβλίο του "Χρηστοθήθεια των Χριστιανών"¹⁵.

Τον ίδιο σκοπό έχουν και οι υπόλοιποι Κανόνες της Εκκλησίας, που κατέγραψε και ερμήνευσε ο Νικόδημος στο "Πηδάλιον", βιβλίο στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Όπως συμβαίνει σε όλους τους συλλογικούς φορείς, οι Κανόνες δίνουν μια κοινή για όλους τους Χριστιανούς κατεύθυνση στα δρώμενα της ζωής της Εκκλησίας. Είναι, όπως έλεγε ο μακαριστός πατήρ Μάρκος Μανώλης, "οδοδείκται", που εξασφαλίζουν, όπως διαβάζουμε στα προλεγόμενα του βιβλίου, "ισότητα, ευταξία και γαλήνη" στην κοινωνία των πιστών.

Η ανάγνωση των Κανόνων είναι σχετικά εύκολη. Δεν είναι, όμως, το ίδιο εύκολο να αντιληφθούμε το μήνυμα που μας δίνουν. Γι' αυτό, τους συμπληρώνει με πλήθος υποσημειώσεων, που απαντούν σε κάθε απορία ή παρερμηνεία.

15. Νικόδημου Μοναχού, «Χρηστοθήθεια των Χριστιανών», Εκδ. Βενετία, 1803, Επανεκδοση Βιβλιονετ, Αθήνα.

Σχετικά, σε άλλο βιβλίο του, το "Εξομολογητάριον"¹⁶, αναλύει το πώς πρέπει να αξιολογούνται στην εξομολόγηση οι αμαρτωλές πράξεις, για την διαπαιδαγώγηση των εξομολογουμένων. Ο πνευματικός, λέει εκεί, πρέπει να υποβάλλει επτά ερωτήσεις προς τον εξομολογούμενο: Πότε έκανε ο εξομολογούμενος την πράξη, πόσες φορές την έκανε, τι τον ώθησε να την κάνει κλπ. Αυτά, για να οδηγηθεί ο πνευματικός στον κατάλληλο τρόπο διαπαιδαγώγησης του εξομολογουμένου.

Με τις ερμηνείες των Κανόνων και τις νουθεσίες του Εξομολογηταρίου βλέπουμε, ότι ο χαρακτηρισμός μιάς πράξης μας ως αμαρτίας ή ως αρετής, υπόκειται σε μεγάλη ευρύτητα. Και πάντως, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, πώς θα την κρίνει ο Θεός, όταν έρθει η ώρα.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, το ευρύ κοινό δεν έχει απορροφήσει την ακτινοβολία των υπόψη συγχρόνων Αγίων. Η απλότητα του παπά-Νικόλα δεν έχει γίνει πράξη, ιδίως στους κύκλους του πλούτου και της εξουσίας. Οι λόγιοι επιμένουν να μην αναγνωρίζουν τον Θεό ως πρόσωπο, που του αξίζει η αγάπη, ούτε τον Διάβολο, προς τον οποίο πρέπει συνεχώς να πολεμούμε. Ο θάνατος είναι "ταμπού" με αποτέλεσμα να αποφεύγεται οποιαδήποτε μνεία στο φυσικό αυτό φαινόμενο και πολύ λιγότερο να γίνεται προετοιμασία γι' αυτόν.

Παρ' όλα αυτά, η προβολή των απόψεων του Πνευματικού Χριστιανισμού από σεβαστά πρόσωπα, όπως οι υπόψη Άγιοι, έπεσαν στην διψασμένη γη σαν σπόρος και έδωσαν καρπούς όχι ευκαταφρόνητους. Σήμερα οι εκκλησίες γεμίζουν, οι πιστοί πλησιάζουν στην θεία μετάληψη, τα μέσα ενημέρωσης προβάλλουν συχνά θρησκευτικά θέματα. Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική ανθίζει, όχι μόνον στις εκκλησίες, αλλά και σε συναυλίες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Η Νάξος, διά μέσου των αιώνων, έδωσε και πάλι την προσφορά της στην κοινωνία.

16. Νικοδήμου Μοναχού, «Εξομολογητάριον», Έκδ Βενετίας, 1794.

Η ΑΓΙΑ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΓΚΑΡΩΝ ΝΑΞΟΥ. ΙΕΡΟΣ ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ¹

ΑΛΕΚΟΣ Ε. ΦΛΩΡΑΚΗΣ*

1. Ο ιερός τόπος

Στις παρυφές του Κάμπου των Εγκαρών προς τα βορειοανατολικά, πάνω από τα καταπράσινα περιβόλια², υψώνεται σε σχήμα πυραμίδας το *Βουνό της Αγίας Γέννησης* ή απλώς η *Γέννηση*, όπως είναι σήμερα γνωστό. Την ονομασία αυτή την οφείλει σ' ένα παλιό μοναστηράκι, χτισμένο σε μια σπηλιά στην κορυφή του και αφιερωμένο στη Γέννηση του Χριστού. Παλαιότερα όμως, όπως μαρτυρούν τα έγγραφα, ο λόφος έφερε το όνομα *Καλόν Όρος* και το μοναστήρι *Παναγία Καλορίτισσα*, ονομασίες που σήμερα έχουν λησμονηθεί.

Το ξωκλήσι λευκάζει στην κορυφή, ασβεστωμένο και περιποιημένο, σηματοδοτώντας ένα χαρακτηριστικό σημείο ιερότητας, ένα «σημάδι τόπου»³, δεμένο από αιώνες με τους οικισμούς της περιοχής και ιδιαίτερα με το χωριό *Μυτριά* (σήμερα *Εγκαρές*), στο οποίο και υπάγεται. Με πολλή φροντίδα και καλαισθησία, το επιμελείται η οικογένεια του Νικόλα και της Κατίνας Αρσένη. Από το κυρίως χωριό δεν είναι ορατό, καθώς το κρύβουν οι βράχοι, όταν όμως προχωρήσει κανείς προς την απομακρυσμένη *Μέσα Γειτονιά*, το βλέπει σκαρφαλωμένο πάνω από την απόκρημνη πλαγιά, να επιστατεί προστατευτικά και αγιαστικά στο χώρο. Από εκεί ψηλά, από την αυλή του ναΐσκου, η θέα εκτείνεται σε όλη την ανατολική περιφέρεια των Εγκαρών, στη *Μέσα Γειτονιά* και στον *Πύργο του Πραντούνα (Αγιοπετρίτη)*, στον *Ποταμό* με τους νερόμυλους και στη *Λαγκάδα*, στον ερειπωμένο σήμερα βυζαντινό ναό της *Μοναστηριώτισσας*, έως και τα απέναντι βουνά του Κινίδαρου.

Η Αγία Γέννηση των Εγκαρών συνιστά ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ιερού τόπου. Ανθρωπολογικά, ένας τόπος (όπως και πρόσωπο, έμβιο ον ή πράγμα) μπορεί να καθγιαστεί μέσω μιας ιεροφάνειας, μεταβαίνοντας έτσι από την κοινή «εγκόσμια» κατάσταση στην κατηγορία του «ιερού». Ως «ιεροφάνεια» ορίζεται η εκδήλωση του ιερού, η φανέρωση δηλαδή του υπερφυσικού στον κόσμο, είτε αυτή αφορά το άγιο (θεοφάνειες, αγιοφάνειες) είτε το δαιμονικό και τα όντα της λαϊκής πίστης («ισχυοφάνειες»)⁴.

* Δρ Εθνολόγος-Λαογράφος.

1. Η παρούσα ανακίνωση στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων» (Απεράθου 30 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 2013) είχε ειδικότερο αντικείμενο το δηλούμενο από τον υπότιτλο της (ήτοι τον καθαγιασμό του τόπου και τις σχετιζόμενες με αυτόν παραδόσεις) και έτσι δημοσιεύεται εδώ. Το 2014, συμπληρωμένη με τρία ακόμη κεφάλαια (Ο ναός, Οι ιστορικές μαρτυρίες, Η λαϊκή λατρεία) και εμπλουτισμένη με φωτογραφικό υλικό, εκδόθηκε ως αυτοτελές βιβλίο από τον Σύλλογο Εγκαριτών Νάξου «Ο Άγιος Τρύφων», με τίτλο *Αγία Γέννηση Εγκαρών Νάξου* (Αθήνα 2014, σσ. 80).
2. Για τον Κάμπο των Εγκαρών, τους οικισμούς, τους κατοίκους και τις ασχολίες τους βλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, «Κάμπος των Εγκαρών: "Η ναξιώτικη ευδαιμονία"», *Ναξιακά Γράμματα* 9 (Οκτ.-Δεκ. 2013), σσ. 35-47.
3. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, Ολκός, Αθήνα 1975, σ. 15-40 («σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου»).
4. Για το «ιερό» (sacrum), ως έννοια αντιτιθέμενη αλλά και τεμνόμενη προς το «εγκόσμιο» (ή «βέβηλο» ή «κοσμικό», profanum), για τη δομή, τη μορφολογία και τις εκδηλώσεις του βλ. Mircea Eliade, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*, Χατζηνικολής, Αθήνα 1981, και ειδικότερα στις σ. 21- 53· ο ίδιος, *Το ιερό και το βέβηλο*, Αρσενίδης, Αθήνα 2002.

Αν και το ιερό έχει τη δυνατότητα να εκδηλώνεται σε οποιονδήποτε τόπο, υπάρχουν τόποι οι οποίοι κατέχουν εκ προοιμίου ιερότητα, είναι δυνάμει ιεροί. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται τα βουνά και τα σπήλαια, στοιχεία τα οποία, στην περίπτωση της Αγίας Γέννησης, χαρακτηρίζουν αμφότερα και σε συνδυασμό τη θέση όπου εγκαθιδρύθηκε το μοναστήρι.

Από τη αυγή της ανθρωπότητας, σε όλες τις θρησκείες και σε όλους τους λαούς, ο ουρανός συνδέεται με τη θεότητα. Είναι ο τόπος των ουρανίων δυνάμεων. Όντας λοιπόν το βουνό –και κάθε υπερυψωμένος τόπος– πιο κοντά προς τον ουρανό, προσλαμβάνει διπλή ιερότητα. Αφενός οι φυσικές του ιδιότητες (ψηλό, απότομο, επιβλητικό) το προβάλλουν ως υπερβατικό σύμβολο και αφετέρου τα μετεωρολογικά φαινόμενα (βροχή, ομίχλη, κεραυνοί) το καθιστούν πεδίο ατμοσφαιρικών ιεροφανειών και κατοικία των θεών· σημείο συνάντησης ουρανού και γης, «κέντρο του κόσμου»⁵. Από την κορυφή ενός βουνού, τον νεφοσκεπή Όλυμπο, ο Δίας εξαπέλυε τους κεραυνούς του και επόπτευε τον κόσμο. Αλλά και κάθε όρος θεωρήθηκε ως τόπος παρουσίας και λατρείας του υπέρτατου ουράνιου θεού της ελληνικής αρχαιότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στη Νάξο αποτελεί ο Ζάς, το υψηλότερο βουνό της, που σημαίνει Δίας (Ζεός), και όπου λατρευόταν ο Ζεός ο Μηλῶσιος⁶.

Ομοίως και ο Θεός του Ισραήλ· αποκαλύφθηκε στον Μωυσή πάνω στο όρος Σινά για να του δώσει τις δέκα εντολές του, ενώ και ο Χριστός στην κορυφή ενός λόφου σταυρώθηκε, στον Γολγοθά, καθιστώντας τον όρος της σωτηρίας, «κέντρο του κόσμου». Την ιερότητα των υψηλών τόπων δηλώνουν και σήμερα τα ξωκλήσια που χτίζονται στις βουνοκορφές, συνήθεια κοινή στην Ελλάδα και γενικότερα στα Βαλκάνια και την Ευρώπη⁷.

Φορτισμένα με ιερότητα είναι και τα σπήλαια. Εισχωρούν στο σώμα της «Μάνας Γης»⁸, επιτρέποντας στους μυημένους την είσοδο, την πρόσβαση δηλαδή στις εκεί ενδημούσες δυνάμεις, κοσμογονικές, γονιμοποιές και χθόνιες. Αρκετά αρχαϊκά ελληνικά μαντεία είχαν ιδρυθεί σε σπηλιές ή κοντά σε ρήγματα, με χαρακτήρα χθόνιο, και στις Αιγές της Αχαΐας οι ιερείς έδιναν τους χρησμούς τους εμπρός σε μια ρωγμή του εδάφους⁹. Από την ίδια αντίληψη αφορμώνται και οι σπηλαιώδεις χριστιανικοί ναΐσκοι, με πολλά παραδείγματα σε όλη την Ελλάδα και στη Νάξο (Καλορίτσα στο Σαγκρί, Παναγιά η Σπηλιά, Παναγιά η Νυφιώτισσα, Ζωοδόχος Πηγή στον Ζα), όπως και η Αγία Γέννηση των Εγκαρών.

Παράλληλα –σε εφαρμογή της αρχής της αμφισημίας που χαρακτηρίζει το ιερό (έλεξ και φόβο)– οι σπηλιές συνιστούν για τη λαϊκή πίστη έδρα βλαπτικών υπερφυσικών όντων: δρακόντων, δράκων, νεράιδων και του ίδιου του διαβόλου. Πλήθος από λαϊκές παραδόσεις ανά την Ελλάδα τοποθετούν σ' αυτές την κατοικία τους ή διηγούνται την εκεί εμφάνισή τους¹⁰. Ανάλογες παραδόσεις έχουν καταγραφεί για σπηλιές και φαράγγια της Νάξου: Ο «ΚουήΝτεντές» στη Σπηλιά του Ζα, η Ντρακοσπηλιά στο Σκαδό, η Σπηλιά της Τσέμπαρης με τις «καλές κιουράδες», η νεράιδα Χρυσομαλλούσα και το φάντασμα στον Μπολιμπά, η Σπηλιά του Ντράκου στα Φινέλια του Φιλωτιού¹¹.

5. Μ. Eliade, *Ιστορία των Θρησκειών*, ό.π., σ. 107-109.

6. ΟΡΟΣ ΜΗΛΩΣΙΟΥ ΔΙΟΣ (επιγραφή χαραγμένη σε βράχο). Βλ. Νίκος Ανδρ. Κεφαλληνιάδης, *Τα σπήλαια της Νάξου και οι θρύλοι των*, Αθήνα 1961, σ. 4-10, όπου και μύθοι και παραδόσεις για τη «Σπηλιά του Ζα».

7. Πρβλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Κάποτε στην Τήνο. Παλίμψηστα λαογραφικά*, Εριννη, Αθήνα 2002, σ. 97-104 («Προφήτης Ηλίας. Ο άγιος της βροχής και η ιερότητα των υψηλών τόπων»).

8. Μ. Eliade, ό.π., σ. 230 κ.ε.

9. Πausanίας, VII, 25,13.

10. Βλ. πρόχειρα Νικόλαος Πολίτης, *Μελέτα περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις Α'*, Εν Αθήναις 1904, αρ. 376- 379, 382 (δράκοντες), 390, 391, 393, 398, 399 (δράκοι), 682-686 (νεράιδες), 824 (στρίγγλες), 876 (διάβολος) κ.ά.

11. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Τα σπήλαια της Νάξου*, ό.π., σ. 8-9, 17, 18, 21-22, 32.

Πριν ακόμη από την κοσμική ιερογαμία της Γαίας και του Ουρανού, κατά τον Ησίοδο, εκείνη γέννησε από μόνη της και τα όρη¹², συνενώνοντας έτσι τη βαθύκολπη μήτρα της-σπήλαιο με το ύψος των κορυφών. Αυτό το διώνυμο ιερότητας ύψους και βάθους, βουνού και σπηλαίου, καλύπτει και τον τόπο όπου, αιώνες αργότερα, οικοδομήθηκε η Αγία Γέννηση των Εγκαρών. Επιπροσθέτως, λειτουργεί ενισχυτικά και το στοιχείο της θέας, η οποία παντού και ανέκαθεν συνάπτεται στενά με τους χώρους λατρείας¹³.

Τέτοιοι τόποι είναι και παραμένουν διαχρονικά ιεροί, παρά τη μεταβολή των θρησκευτικών σχημάτων. Για τους κατοίκους των περιοχών αυτών αποτελεί κοινή πρακτική να ανεγείρουν χριστιανικούς ναούς στις θέσεις όπου υπήρχαν ειδωλολατρικά ιερά, χρησιμοποιώντας συχνά και τα οικοδομικά υλικά τους¹⁴. Μέσ' από αυτή τη διαδικασία οι λατρευτικοί τόποι της παλαιάς θρησκείας αποκαθαίρονται από τα είδωλα και καθαγιαζονται με μια νέα ιερή κατασκευή, παράλληλα όμως ενσωματώνουν στη νέα ιεροφάνεια και την παλιά, σε μια αμφίσημη διαλεκτική σχέση.

Αυτό συνέβη και στην περίπτωση της Αγίας Γέννησης των Εγκαρών. Στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα το μονύδριο προϋπήρξε αρχαιοελληνικό ιερό: «άντρο», σπήλαιο των νυμφών. Το 1885 εντοπίστηκαν στην περιοχή ερείπια αρχαίου κτίσματος και στήλη με την επιγραφή ΝΥΜΦΕ/ΩΝ ΜΥ/ΧΙΕΩΝ (Νυμφέων Μυχιέων), δηλαδή των Νυμφών που κατοικούν στα μύχια, στα βάθη, στα ενδότερα της γης. Παραθέτω το σχετικό λήμμα από το *Inscriptiones Graecae*, σε μετάφραση από τα Λατινικά¹⁵: «Στήλη από λευκό ακατέργαστο μάρμαρο, 0,17 x 0,37 x 0,075, με σκαλισμένα ωραία κεφαλαία γράμματα 0,014-0,025. Έκδοση I. Martha¹⁶ (...) Εμείς την είδαμε στην περιοχή *Μητρυιά*, κοντά στον *Μικέ Ιακώβου Μικέ*, και με μεσολάβηση του Γεωργίου Σωτηριάδου, εφόρου των ναξιακών αρχαιοτήτων, φροντίσαμε να μεταφερθεί στο δημόσιο Μουσείο. Ο Νάξιος Μιχαήλ Κρίσπης βεβαιώνει ότι είδε τη στήλη στον ίδιο αγρό του *Μικέ*, που βρίσκεται στην περιοχή *Λάκκος*, στις πλαγιές του βουνού *Γέννησις*, σε λαγκάδι στεγνό από νερό, το *Ξεροτροχάρι*, όπου έγινε η εκσκαφή [της στήλης]. Στο επικλινές μέρος του βουνού υπάρχουν δύο άντρα [μικρά σπήλαια] και λίγο μακρύτερα τρίτο άντρο, κοντά στην εκκλησία της Γέννησης του Χριστού. Στο μέρος αυτό ήρθαν στο φως ποικίλα λείψανα αρχαίου κτίσματος, του ιερού των Νυμφών. Αυτά τα έχει καταγράψει ο Κρίσπης (στην εφημερίδα *Καιροί*, αρ. 3837, 12 Αυγούστου 1899)». Η τοπική παράδοση διασώζει και μεταγενέστερες απόπειρες ανεύρεσης αρχαιοτήτων: *Από πίσω από τη Γέννηση έχει πηγάδι, ξεροπήγαδο, ήβρεχε και μάζευε λίγο νερό. Είχε έρθει κάποιος και γύρευε αρχαία εκεί*.

Βλέπουμε ότι ο τόπος, περιβεβλημένος εξαρχής με τη γενική ιερότητα των βουνών και των σπηλαίων, καθαγιασθηκε, από τους αρχαίους ήδη χρόνους, με μια συγκεκριμένη πλέον

12. *Θεογονία*, 126-129: «Κι η Γη εγέννησε πρώτα-πρώτα ίσο με τον εαυτό της τον Ουρανό τον αστερόπληθον, ...και γέννησε και τα Όρη τα μεγάλα, των θεών μονιές ...» (*Ησιόδου Άπαντα*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Παναγής Λεκατσάς, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, χ.χ.).

13. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 20.

14. Παραδείγματα από τη Νάξο: Παναγία η Παλατιανή στα Παλάτια, Αι-Γιάννης στον Γύρουλα, η βασιλική του Αγίου Στεφάνου στον Φραρώ κ.ά. Στη Γαλήνη (πρώην Άχαψη) των Εγκαρών βρέθηκε επιγραφή, η οποία μαρτυρεί ως πολιούχο της περιοχής κατά την αρχαιότητα την Αθηνά: [Ο]ΡΟΣ ΧΩΡΙΟΥ [Α]ΘΗΝΑΙΗΣ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ (I.G., XII, V, no 41) και άλλη: ΑΘΗΝ/ΑΗΣ (Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Παναγία Ατταλειώτισσα Γαλήνης Νάξου*, Πολιτιστικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Γαλήνης Νάξου, Αθήνα 2015, σ. 35), πιθανώς από αρχαίο ιερό στη θέση ή πλησίον της Παναγίας Ατταλειώτισσας.

15. I.G., XII, V, no 53. Για τη μετάφραση ευχαριστώ το φίλο φιλόλογο κ. Μόδεστο Αντ. Κουσουνάδη.

16. *Bull. de corr. Hell.* IX 1885, 500, 6 (Bechtel, *Inscr. des ion. Dial.* 27; Hoffmann *Griech. Dialekte* III 21, 35; Michel, *Recueil* 790). Οι λέξεις που αποδίδονται εδώ με πλάγια στοιχεία είναι στο κείμενο γραμμένες στα Ελληνικά.

τοπική ιεροφάνεια: τη λατρεία των νυμφών που ενοικούσαν στα εκεί άντρα. Ο καθαγιασμός εκείνος επικυρώθηκε στη συνέχεια με την οικοδόμηση ενός ιερού. Αργότερα, με την πάροδο των αιώνων και την εγκατάλειψη της παλαιάς θρησκείας, η λατρεία λησμονήθηκε, το κτίσμα που την επικύρωνε ερειπώθηκε, παρέμεινε όμως η ιερότητα του τόπου, αναμένοντας μία νέα επικύρωση. Επικύρωση που επισυνέβη με την οικοδόμηση στην ίδια θέση ενός χριστιανικού ναΐσκου, πιθανότατα στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα.

Σε έγγραφα του 17^{ου} και 19^{ου} αιώνα¹⁷, ο λόφος που σήμερα ονομάζεται *Αγία Γέννηση* ή απλώς *Γέννηση* έφερε τότε το όνομα *Καλόν Όρος*, ενώ το μοναστήρι αναφέρεται ως «μοναστήρι της Κυρίας Θεοτόκου του Καλού Όρους», «της Κυρίας Καλορίτισσας» ή «της Παναγίας Καλορίτισσας, το καλούμενον Σπήλαιον». Το αρχικό τοπωνύμιο *Καλόν Όρος* έχει διασωθεί, αποδίδεται όμως μόνο σε μια μικρή περιοχή αυτού του λόφου. Όπως είναι εξάλλου γνωστό, υπάρχει στη Νάξο, στο Σαγκρί, άλλο ένα σπηλαιώδες μονύδριο, ονομαζόμενο επίσης *Καλορίτσα* (ήτοι Καλορίτισσα)¹⁸. Οι δύο Καλορίτισσες και το τοπωνύμιο Καλόν Όρος των Εγκαρών παραπέμπουν στο Καλόν Όρος της βυζαντινής Παμφυλίας. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, η παρουσία εδώ αυτών των τοπωνυμίων και εκκλησιών –καθώς και της Ατταλειώτισσας στη γειτονική Γαλήνη– «καθιστούν σχεδόν βέβαιη την υπόθεση για εποικισμό Ατταλειωτών και Καλοριτών στη Νάξο και τη μεταφορά τής λατρείας της Παναγίας της Αταλειώτισσας και της Παναγίας της Καλορίτισσας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα»¹⁹. Μπορούμε λοιπόν εύλογα να πιθανολογήσουμε ότι το μονύδριο του Καλού Όρους των Εγκαρών ιδρύθηκε από Καλορίτες στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, λίγο μετά την κατάκτηση της Παμφυλίας από τους Σελτζούκους Τούρκους (1221) και τη διασπορά των κατοίκων της στο Αιγαίο. Το 1655 έλαβε τη σημερινή του μορφή, όταν ανακαινίστηκε από το μοναχό Ιγνάτιο Κορφιάτη και κηρύχτηκε σταυροπηγιακό, όπως μαρτυρούν τα έγγραφα και η μαρμάρινη επιγραφή στο εσωτερικό του ναού²⁰.

Με την οικοδόμηση του ναΐσκου, ο καθαγιασμός του τόπου ανανεώνεται, επαναλαμβάνοντας την αρχέγονη ιεροφάνεια στο νέο πλέον θρησκευτικό σχήμα: *Για την εικόνα της Γέννησης έχω ακουστά πως άναβε, ένα φως στην κορυφή κάθε βράδυ· μια- δυο- τρεις, λένε «είντα 'ναι τούτο, να πάμε να δούμε». Επήγανε λοιπόν, και να μια εικόνα μέσα στο βράχο, στη σπηλιά· κι ήβγαζε φως. Το φως ήτανε για να δείξει το μέρος, σημάδι.*

Η παραπάνω παράδοση εντάσσεται σ' έναν ευρύτερο κύκλο παραδόσεων, κοινό ανά την Ελλάδα σε διάφορες παραλλαγές: την εύρεση εικόνων σε θέσεις που υποδείχτηκαν με ένα υπερφυσικό σημείο. Ανεξάρτητα από το είδος του σημείου, αν δηλαδή πρόκειται για φως –όπως εδώ–, φλόγα, υπερκόσμια φωνή, όνειρο ή όραμα, ο τόπος εκλέγεται πάντοτε από το θείο πρόσωπο· ποτέ από τον άνθρωπο. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για μια ιεροφανειακή εκλογή, μια αποκάλυψη, η οποία καθαγιαίνει τον συγκεκριμένο τόπο. Αρχή γενική

17. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κ 40, φ. 135' Κ 85, φ. 156' ΚΗ', δημοσιευμένα από τον Νίκο Κεφαλληνιάδη, «Οι εκκλησίες της Νάξου και οι Θρύλοι των», εφημ. *Ναξιακόν Μέλλον*, φ. 391 (Μάρτ. 1976), 395 (Αύγ. 1976) και 396 (Σεπτ.-Οκτ. 1975).

18. Για την Καλορίτσα του Σαγκρίου, χριστιανικό λατρευτικό χώρο που τοποθετείται ήδη στον 4ο αιώνα (Γεώργιος Στυλ. Μαστορόπουλος, *Νάξος: το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία*, Ελληνικές Ομοιογραφικές Εκδόσεις, Αθήνα 2006, σ. 132-136), βλ. Γεώργιος Δημητροκάλλης, «Παναγία η Καλορίτισσα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 13 (1985-1990), σσ. 63-75.

19. Στέφανος Εμμ. Ψαρράς, *Σελτζουκικά νομίσματα στην Ελλάδα. Σελτζουκικό νόμισμα Καίχοσρόη Α' από τη Νάξο (αρχές 13^{ου} αιώνα)*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1986, σ. 33, 36. Πρβλ. Ιωάννης Προμπονάς, «Μικρασιάται εις Νάξον», *Παρνασσός*, 10 (1968), σσ. 7-14· ο ίδιος, «Και πάλιν περί των Μικρασιατών εις Νάξον», *Παρνασσός* 12 (1970), σσ. 625-632.

20. Βλ. περισσότερα Α.Ε. Φλωράκης, *Αγία Γέννηση Εγκαρών Νάξου*, ό.π., κεφ. 3 («Οι ιστορικές μαρτυρίες»).

στη φαινομενολογία της θρησκείας, διαχρονική και παγκόσμια²¹.

Ειδικότερα, η εκδήλωση του ιερού με μορφή φωτός ανταποκρίνεται στη θεϊκή ιδιότητα του τελευταίου. Τόσο στη λαϊκή πίστη όσο και στην εκκλησιαστική παράδοση, το διώνυμο φως-θεός αντιτίθεται στο διώνυμο σκότος-διάβολος. Ο ίδιος ο Χριστός προσδιόρισε τον εαυτό του ως φως: «Εγώ είμι τό φῶς τοῦ κόσμου». Στην εγκαρίτικη παράδοση για την εικόνα της Γέννησης, το άκτιστο φως που εκπέμπεται απ' αυτήν δεν περιορίζεται στο να οδηγήσει στην ανεύρεση της· επανέρχεται, προκειμένου να διασφαλίσει την οικοδόμηση του ναού στον υποδειγμένο τόπο: *Όταν το εικόνισμα βρέθηκε στο βράχο, το φέρανε κάτω στην εκκλησία (στον ενοριακό ναό του χωριού, την Παναγία την Εγκαρίτισσα), κι εκείνο έφευγε και γύριζε πάλι στο σπήλαιο. Το βλέπανε, κάθε βράδυ, ένα φως που ανέβαινε στο βουνό, μονοπάτι-μονοπάτι μέχρι απάνω. Το κατεβάζανε στην Παναγία, στο χωριό, το βράδυ το φως ανέβαινε, και πάλι το βρίσκανε απάνω. Και καταλάβανε λοιπό πως εκεί ήθελε η εικόνα την εκκλησία της. Ο παπα-Αναστάσης (Λάσκαρης) τό 'λεγε, από τον πατέρα του.*

Γίνεται σαφές ότι η αποδοχή του αποκαλυφθέντος τόπου είναι υποχρεωτική για τους χωριανούς-δέκτες της ιεροφάνειας. Κάθε απόπειρα μεταβολής του εμποδίζεται. Κατά τη λαϊκή πίστη, μέσα στην εικόνα βρίσκεται ενσωματωμένο το ίδιο το εικονιζόμενο πρόσωπο και η βούλησή του είναι ισχυρότερη από κάθε προσπάθεια των ανθρώπων να την περιορίσουν. Η πίστη αυτή –ήδη αρχαιοελληνική για τα αγάλματα των θεών– ανευρίσκεται μέσα σε πλείστες όσες νεοελληνικές παραδόσεις²². Στη Νάξο, όμοια αντίληψη εκφράζουν οι παραδόσεις για την Παναγία την Ατταλειώτισσα της γειτονικής Γαλήνης²³, την Παναγία τη Νυφιώτισσα²⁴, τη Θεοσκέπαστη της Αγιάς²⁵, την Παναγία την Τριποδιώτισσα²⁶ και για άλλες εκκλησίες του νησιού.

Ο τόπος λοιπόν όπου οικοδομήθηκε ο ναός της Αγίας Γέννησης υποδείχτηκε και διασφαλίστηκε με μια θεοσημία: ένα φως που εξερχόταν από το εικόνισμά της και κάθε φορά επέστρεφε στο υποδειγμένο σημείο. Αλλά το άκτιστο αυτό φως παραμένει ενεργό και μετά την οικοδόμηση του ναού· μεταβαίνει σε κοντινές εκκλησίες και επιστρέφει, διαγράφοντας μια διαδρομή αγιαστικού χαρακτήρα: *Μου 'χε πει ένας Κινιδαριώτης ότι, των Φωτώ την ημέρα, είχενε πιάσει βροχή το μπαμπά του και στάθηκε σε μια τρύπα να φυλαχτεί. Κι είδε, λέει, ένα φως που ήκανε ένα γύρο τα βουνά, βγήκε από τη Φανερωμένη κι ήρθε και μπήκε μες στη Γέννηση.* Η παράδοση ανήκει στον κύκλο των παραδόσεων περί αγίου φωτός, το οποίο συνδέει ιερούς τόπους και λειτουργεί ως ανανέωση της ιεροφανειακής τους δομής. Ας υπογραμμιστεί επιπλέον, στη συγκεκριμένη περίπτωση, και ο χρόνος της επιφάνειάς του. Είναι η μέρα της εορτής των Θεοφανίων, ημέρα φωτισμού και αγιασμού της οικουμένης, σημείο τομής του εγκόσμιου χρόνου από τον ιερό.

2. Η διαδρομή των παραδόσεων

Με την οικοδόμησή του, κάθε ναός εξομοιώνεται με ένα «ιερό όρος», γίνεται «κέντρο

21. G. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1933, σ. 375.

22. Βλ. Στεφάνος Δ. Ήμελλος, *Λαογραφικά, τόμος Α', Δημώδεις παραδόσεις*, Αθήνα 1988, σ. 141-145 («Εικόνες αγίων δεσμευόμενα»).

23. Βλ. Α. Ε. Φλωράκης, *Παναγία Ατταλειώτισσα*, ό. π., σ. 56.

24. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Τα σπήλαια της Νάξου*, ό. π., σ. 19.

25. Νίκος Α. Κεφαλληνιάδης, «Παραδόσεις. Οι αδελφές Κυρία Θεοσκέπαστη-Κιουρά Αγιά», στον τόμο Νίκος Ι. Λεβονιάνης (επιμ.), *Κωμική. Τόπου χρώματα-Αντιθέσεων αρμονία*, τ. Α', Αθήνα 1996, σ. 263, 265.

26. Νίκος Κεφαλληνιάδης, *Παναγία η Τριποδιώτισσα*, Ανάτυπον εκ της Εφημερίδος «Ναξιακή Πρόοδος», Νάξος 1967, σ. 2.

του κόσμου», όπου καθίσταται δυνατή η επικοινωνία των τριών κοσμικών επιπέδων: του ουρανού, της γης και των καταχθονίων²⁷. Το ίδιο ισχύει και για το μοναστήρι της Αγίας Γέννησης. Όντας σε τόπο εκ προοιμίου φορτισμένο με ιερότητα (όρος, σπήλαιο) και καθγιασμένο από μια ιεροφάνεια (την αποκάλυψη της εικόνας), συνιστά έκτοτε και εις το διηνεκές τομή των κοσμικών επιπέδων, σημείο υπέρβασης όχι μόνο του εγκόσμιου χώρου αλλά και του εγκόσμιου χρόνου. Για τη θρησκευτική εμπειρία ο χρόνος είναι ένα διαρκές παρόν. Ότι συντελέστηκε κάποτε ως αρχέτυπο («in illo tempore», «τῷ καιρῷ ἐκείνῳ»), επαναλαμβάνεται διαρκώς, μέσ' από το σώμα των παραδόσεων και την τελετουργία· ανήκει στον αιώνιο «μυθικό» χρόνο²⁸.

Παράλληλα λοιπόν με την ιστορική αφήγηση των γεγονότων, εξελίσσεται και η μυθική αφήγηση, δηλαδή η σύλληψη και η ερμηνεία τους από τη λαϊκή πίστη. Δεδομένου ότι κάθε ιεροφάνεια συνιστά «ιστορική στιγμή», συχνά οι παραδόσεις αυτής της κατηγορίας εκκινούν από έναν ιστορικό πυρήνα, όχι όμως ως χρονογραφική ή επιστημονική παράθεση αλλά ως συλλογική εμπειρία. Κατά τη διαδρομή τους στο χρόνο ενσωματώνουν δοξασίες και πρακτικές της λαϊκής θρησκείας, συγγενικές παραδόσεις ευρύτερα διαδεδομένες, παραμυθιακά μοτίβα, συναξαριακά κείμενα, καθώς και μεταγενέστερα ιστορικά γεγονότα επίσης αλλοιωμένα. Έτσι δημιουργούνται παραλλαγές των παραδόσεων, όχι μόνο στη ροή του χρόνου αλλά και συγχρονικά, ανάλογα με τον εκάστοτε πληροφορητή. Μια τέτοια διαδρομή, με τις παραλλαγές, τους συμφυρμούς και τις μεταβολές της, προσφέρει το σώμα των παραδόσεων για την Αγία Γέννηση των Εγκαρών. Η, σε αρκετές περιπτώσεις, ταυτόχρονη καταγραφή τους από περισσότερους πληροφορητές (στο καφενείο με τους άντρες, στα κατώφλια των σπιτιών με τις γυναίκες) έδωσε τη δυνατότητα να αποτυπωθούν αποχρώσεις, νεωτερικές τάσεις, ακόμη και αμφισβητήσεις των παραδεδομένων, όπως αυτές διατυπώνονται σε μία «ανοιχτή» συζήτηση-συνέντευξη.

Ο δεύτερος κύκλος των παραδόσεων για την Αγία Γέννηση, μετά από εκείνες της εκλογής και της οικοδόμησης του ιερού τόπου (εύρεση της εικόνας, χτίσιμο του ναού), αναφέρεται σε δύο υπόγειες σήραγγες επικοινωνίας, οι οποίες πιστεύεται ότι οδηγούσαν από το εσωτερικό της εκκλησίας στον ποταμό και στη θάλασσα αντίστοιχα. Για την πρώτη, της οποίας η είσοδος παραμένει φανερή, μαρτυρούνται διάφορες ανεπιτυχείς προσπάθειες προσπέλασής της σε παλαιότερα χρόνια:

- Ένα μονοπάτι στε(γ)ανό, είχενε σκάλες μέσα, μα σήμερα έχει βουλήσει. Η τρύπα που κατεβαίνει φαίνεται, είναι ένα πορτάκι μέσα στην εκκλησία. Αλλά είναι γεμάτη, έχει πιάσει σαβούρα. Βάλαμ' ένα καλάμι μέσα και δεν πάει.
- Μόλις μπαίνεις στη Γέννηση δεξιά, είναι μια τρύπα μέσα στο βράχο και κατεβαίνει στον ποταμό και βγαίνει. Και κατεβαίνουν από κει οι καλογέροι απέναντι, στο Πλατανάκι, κι ήταν ένας μύλος που αλέθανε (νερόμυλος). Ήθελαν να κατέβουνε να πάρουνε νερό, κάρβουνα να θυμιάσουνε· κάρβουνα ξύλα, όχι όπως αυτά που 'χουμε σήμερα, τα μικρά.
- Ο γερο-Μπουλαζής είπε ότι είχε κατέβει, αλλά τού 'σθησεν το κερί και δεν πήγε στον ποταμό, τά 'χασεν, λέει. Τώρα έχει βουλήσει, δεν πάει. Ο γερο-Φωλιάς δεν μπόρεσε να προχωρήσει, ήτανε βουλισμένο.

27. Βλ. Μ. Eliade, *Πραγματεία*, ό.π., σ. 350-353· ο ίδιος, *Το ιερό και το βέθλο*, ό.π., σ. 33-38.

28. Βλ. Μ. Eliade, *Πραγματεία*, ό.π., σ. 361 κ.ε.· ο ίδιος (αναλυτικά), *Κόσμος και Ιστορία. Ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Ανάλογες παραδόσεις για σπήλαια που επικοινωνούν με άλλα σημεία ή με τη θάλασσα είναι κοινές σε όλη την Ελλάδα και στη Νάξο²⁹. Οφείλονται στη γοητεία που εξασκούν τα σπήλαια στη φαντασία του λαού αλλά και σε πραγματικά καρστικά φαινόμενα, τα οποία βέβαια συχνά μεγεθύνονται και μυθοποιούνται. Στην προκειμένη περίπτωση η αλήθεια του πράγματος δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένης αφενός της μορφολογίας του σπηλαίου και αφετέρου της ανάγκης εφοδιασμού των απομονωμένων μοναχών, όχι μόνο με νερό και ξυλοκάρβουνα αλλά και της επικοινωνίας τους με το μύλο και με τα κτήματα που, όπως προκύπτει από τα έγγραφα³⁰, διατηρούσαν στη Λαγκάδα. Πιθανώς λοιπόν να διανοιγόταν ως συνέχεια του σπηλαίου κάποια στενή κατηφορική στοά, με φυσικές αναβαθμίδες στο βράχο, πελεκημένες ίσως συμπληρωματικά σε ορισμένα σημεία τους.

Της δεύτερης στοάς, η οποία οδηγούσε από το Ιερό της εκκλησίας στη θάλασσα ως σήραγγα διαφυγής σε περίπτωση κινδύνου, δεν διακρίνονται ίχνη εισόδου. Η ύπαρξή της, ενώ βεβαιώνεται από ορισμένους πληροφορητές, πιστούς στην αυθεντία της παράδοσης, αμφισβητείται ζωηρά από άλλους, οι οποίοι, με τα σημερινά πλέον κριτήρια, προχωρούν σε μια εκλογίκευση των μέχρι πρότινος αναντίρρητων:

- Έβγαινε και στη θάλασσα, άλλη τρύπα, απέναντι απ' τη Μύκονο.
- Έλα τώρα! να πούμε ιστορία, όχι λόγια ντοκουμέντα.
- Όχι, όχι! τό 'χω ακούσει κι εγώ αυτό, ότι άρχιζε απ' το Ιερό κι έβγαινε στη θάλασσα.
- Εμένα ο παππούς μου μου τό 'πε αυτό, ότι είχε δυο τρύπες. Η μία πήγαινε κάτω στον ποταμό για να παίρνουνε νερό κι η άλλη έβγαινε στη θάλασσα.
- Αυτό είναι μύθος. Να υπάρχει και λίγη λογική. Εντάξει στον ποταμό, στέκει' αλλά στη θάλασσα πού; Θά 'χε μπει κι η θάλασσα μέσα και θά 'χε φτάσει απάνω!

Ο τρίτος κύκλος των παραδόσεων είναι συνδεδεμένος με τη στοά που οδηγούσε στον ποταμό και αναφέρεται στην απιστία και τιμωρία ενός καλόγερου του μοναστηριού, με αρκετές παραλλαγές:

- Οι καλογέροι ήθελαν να κατέβουνε να πάρουνε κάρβουνα, κατέβαινε αυτός απ' την τρύπα, τά 'παρνε στο ράσο του και πήγαινε απάνω κι ανάβανε το καντήλι της Παναγίας. Είχε ένα μύλο εκεί, στα Πλατανάκια' μένει το σημάδι, βουλιδία. Λοιπό, μια-δυο φορές, κάνει έτσι ο καλόγερος και βλέπει το καντήλι του μυλωνά κι ήναβε μόνο με νερό, χωρίς λάδι! Λέει «Εσύ 'σαι τόσο άγιος κι ανάβεις το καντήλι σου με νερό; Γιατί, Παναγία μου, κι εμένα πρέπει να κατεβαίνω δω κάτω...». Και λένε δα ότι από κει έχασε την πίστη του. Κι όπως είχε τα κάρβουνα μέσα στο ράσο του, πραπ!, πήγε το ράσο μέσα, ετρύπησενε, και πέσαν τα κάρβουνα χάμω.
- Δεν είχε βουλήσει τότε η τρύπα και περνούσε ο καλόγερος από το μοναστήρι πάνω και πήγαινε κάτω. Ήταν ένας μυλωνάς απέναντι, ένας μύλος στον ποταμό. Κι έπαρνε λοιπό κάρβουνα από κει –τό 'λεγε ο θείος [μου] ο παπάς αυτό– και σήκωνε το ράσο του κι έβαζε τα κάρβουνα μέσα, για ν' ανέβει απάνω να θυμιάσει την Παναγία. Όπως λοιπό τά 'χε στο ράσο, βλέπει το μυλωνά να πιάνει ένα κύπελλο, γεμίζει νερό και θάνει στο καντήλι μέσα κι ήναβεν το νερό! Δεν είχε κείνος λάδι φαίνεται. Και κάνει ο καλόγερος, «Αυτός είναι πιο άγιος από μένα;». Κι αμέσως παίρνει φωτιά το ράσο και κήνε! Ο ίδιος όχι' το ράσο του.
- (...) Άναβε λοιπό αυτός το καντήλι του με νερό' σέτο νερό και άναβε! Λέει, «μα τί 'ναι

29. Άλλα παραδείγματα από το νησί βλ. Ν.Α Κεφαλληνιάδης, *Τα σπήλαια της Νάξου*, ό.π., σ. 6, 11, 15, 23.

30. Βλ. προηγουμένως, σημ. 17.

αυτό» κι έχασε την πίστη του κι απόμεινε, να πούμενε, μέσα στη σπηλιά. Έχασε την πίστη του κι, όπως ανέβαινε πίσω, απόμεινε μέσα στην τρύπα, δε βγήκε πάνω.

- (...) Έβαζε κάρβουνα ο καλόγερος στο ράσο του και τ' ανέβαζε πάνω. Μια μέρα –ένας μάρμπας τού Νικόλα μού τό 'χει πει– λέει ο μυλωνάς «Όφου, το καντήλι μου νά βάλω νερό ν' ανάψω». Λέει ο καλόγερος αυτός, «Μα με νερό ανάβεις το καντήλι;». Κι έχασε την πίστη του και καήκανε τα ράσα του κι αμέσως έγινε, λέει, θηρίο άγριο και τον πήρε ο ποταμός. Και βγήκε στη Νατταλειώτισσα, στη Γαλήνη, ήτανε βάτοι εκεί, κι έμενε κει. Θηρίο ήτανε –έτσι μού 'χε πει–, άγριο θηρίο, σα δράκος, κι ήτρωε τους ανθρώπους. Και ύστερα ήρθε απ' τη Ναττάλεια–γι' αυτό βγάλανε και την εκκλησία Νατταλειώτισσα – μια πριγκίπισσα και το σκότωσε το θηρίο και σώθηκαν οι άνθρωποι.
- Έτσι λένε: τώρα είν' αλήθεια; Ποιός ξέρει...
- Δράκος ήταν. Μικρή το άκουγα και το φανταζόμουν σαν το δράκο που σκότωσε ο Αϊ-Γιώργης.

Ο εγωισμός και, ως αποτέλεσμά του, η απιστία είναι αμαρτήματα τα οποία το λαϊκό αίσθημα δεν συγχωρεί, πολύ περισσότερο για ένα πρόσωπο που, όντας μοναχός, ανήκει στη σφαίρα του ιερού. Συμβαίνει δηλαδή εδώ μία «αποϊέρωση», μία πράξη ανατροπής του ιερού από το βέβηλο. Η τιμωρία σύμφωνα με τις παραλλαγές της παράδοσης ποικίλλει, παρουσιάζοντας τρεις διαφορετικές εκδοχές, δηλωτικές αντίστοιχων λαϊκών αντιλήψεων.

Στις δύο πρώτες παραλλαγές η τιμωρία είναι προειδοποιητική, έχει παιδευτικό χαρακτήρα. Το ράσο τρύπησε ή πήρε φωτιά, καταστράφηκε· ο ίδιος όμως ο μοναχός έμεινε αβλαβής. Στόχος εδώ της τιμωρίας είναι η επανιεροποίηση, η αποκατάσταση της ιεροφάνειας στο πρόσωπο του καλόγερου, η οποία λόγω της απιστίας του έχει χαθεί: η «μετάνοια», με θεολογικούς όρους. Υποδεικνύεται και πάλι με ένα θείο σημείο: την καταστροφή του ράσου, του συμβόλου δηλαδή της ιερότητας και όχι του ίδιου του φορέα της, προειδοποίηση πάντως της επαπειλούμενης και γι' αυτόν καταστροφής, εάν δεν συμμορφωθεί.

Αντίθετα με τις προηγούμενες, στην τρίτη παραλλαγή η τιμωρία του καλόγερου είναι τελειωτική, οδηγεί στην εξαφάνισή του. Προσπαθώντας αμετανόητος να επιστρέψει, απόμεινε μέσα στην τρύπα, δε βγήκε πάνω. Έχουμε δηλαδή κατάργηση της εκδηλωμένης στο πρόσωπο του μοναχού ιεροφάνειας. Στερημένος πλέον από αυτήν, ο καλόγερος δεν έχει πρόσβαση στο «ιερό όρος», παγιδεύεται στον κάτω κόσμο. Όπως προαναφέρθηκε³¹, σε κάθε «κέντρο του κόσμου» επιτυγχάνεται η επικοινωνία των τριών κοσμικών επιπέδων: ουρανού, γης και καταχθονίων, επικοινωνία που συντελείται μέσω ενός νοητού κατακόρυφου άξονα (axis mundi). Στο παράδειγμα της Αγίας Γέννησης, την προέκταση του άξονα προς τις κατώτερες περιοχές ορίζει η σκοτεινή στοά που εισχωρεί στα έγκατα της γης, ένας οιονεί κάτω κόσμος. Όσο ο μοναχός είναι περιβεβλημένος με ιερότητα η έξοδος είναι απρόσκοπτη, χωρίς αυτήν τον καταπίνει ο «παμφάγος Άδης».

Στην τέταρτη παραλλαγή, αφού κήκαν τα ράσα του, ο καλόγερος έγινε θηρίο άγριο, δράκος, κι ήτρωε τους ανθρώπους³². Εδώ η τιμωρία δεν οδηγεί στην κατάργηση του ιερού αλλά στη μετατροπή της αγιοφάνειας σε ισχυοφάνεια. «Ισχυοφάνεια» (cratrophanie) ονομάζουμε την εκδήλωση μιας υπερφυσικής δύναμης («ισχύος»), όχι θείας αλλά δαιμονικής, ιερής πάντως κι αυτής για τη λαϊκή θρησκεία. Ο καλόγερος διά της απιστίας αποτάσσεται

31. Βλ. σημ. 27.

32. Δεν πρόκειται για «δράκο» αλλά για δράκοντα, σύγχυση σήμερα κοινή στην καθημερινή γλώσσα. Ο δράκοντας είναι θηρίο (θηρίδι), με μορφή οφιοειδή και φτερά· ο δράκος έχει μορφή ανθρώπινη, αλλά με υπερφυσικές διαστάσεις και δυνάμεις, και έτσι παρουσιάζεται στα νεοελληνικά παραμύθια.

τον Χριστό και συντάσσεται με τον Σατανά· μεταμορφώνεται έτσι σε κακοποιό δύναμη. Παραμένει μεν στην κατάσταση του «εντελώς διαφορετικού»³³, εκδηλώνεται όμως έκτοτε ως αρνητική ιεροφάνεια.

Η κακοποιός αυτή δύναμη εξουδετερώνεται από ένα άλλο πρόσωπο ενδεδυμένο με ιερότητα, την πριγκίπισσα που ήρθε από την Αττάλεια. Ποια είναι αυτή η πριγκίπισσα (ή βασιλοπούλα) διευκρινίζει μια άλλη παράδοση, προερχόμενη από το γειτονικό χωριό Γαλήνη και αναφερόμενη στην οικοδόμηση της εκεί Παναγίας της Ατταλειώτισσας. Από την παράδοση εκείνη³⁴ παραθέτω το σημείο που ενδιαφέρει εδώ: (...) *Ήρθενε από την Αττάλεια η βασιλοπούλα, ήρθενε δωπέρα, έκαμε ένα σταυροθόλι και μπήκε μέσα και προσευχόταν εκεί. Διακόσια μέτρα πιο κάτω, στου Νίκου του Περιάλη το χωράφι, είναι ένα πηγάδι και λέγανε ότι εκεί ήτανε ένα θηρίο και το σκότωσε η βασιλοπούλα.*

Η βασιλοπούλα αυτή, σύμφωνα με την παραπάνω παράδοση, υπήρξε η ιδρύτρια του βυζαντινού ναού της Ατταλειώτισσας, πρόσωπο δηλαδή ιεροφανειακό. Έρχεται από μακριά, υπενθυμίζοντας τους ήρωες των αρχαϊκών μύθων, εισχωρεί στον ιερό χώρο, καθαγιαζεται, οικοδομεί έναν ναό-κέντρο του κόσμου και μονάζει εκεί προσευχόμενη. Κατέχει επομένως ικανή δύναμη να νικήσει το θηρίο-δράκοντα, όπως και άλλα ιεροφανειακά πρόσωπα στις νεοελληνικές παραδόσεις³⁵ και βέβαια ο ίδιος ο Αϊ-Γιώργης³⁶. Ας σημειωθεί ότι ο δράκοντας στη χριστιανική παράδοση ταυτίζεται με το διάβολο· είναι «ό δράκων, ό όφης ό άρχαίος, ό καλούμενος Σατανᾶς»³⁷. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για τη νίκη του θείου επί του δαιμονικού, του φωτός επί του σκότους, νίκη που παραπέμπει και σε δρακοντοκτόνους ήρωες της ελληνικής αρχαιότητας³⁸.

Σε σχέση με την παραλλαγή για τον καλόγερο της Αγίας Γέννησης που έγινε θηρίο, ας επισημανθούν τρία ακόμη στοιχεία: (α) ο συμφυρμός της με μία άλλη παράδοση, διαφορετική μεν αλλά γνωστή στην τοπική κοινότητα, εκείνη της Ατταλειώτισσας· (β) ο συσχετισμός της με το αρχέτυπο της δρακοντοκτονίας του Αγίου Γεωργίου, και (γ) η αμφιβολία ορισμένων πληροφορητών για την αλήθεια των αφηγήσεων (*Έτσι λένε· τώρα είν' αλήθεια; Ποιός ξέρει...*). Αμφιβολία που κάποτε μπορεί να φτάσει και έως την απόρριψη, όπως στην παράδοση για την Ατταλειώτισσα: *Λέγανε οι παλιοί ότι ήταν κάποιιο θηρίο εκεί και αυτή η βασιλοπούλα το εξαφάνισε· αλλά δεν το πιστεύω.* Το φαινόμενο της εκλογίκευσης των παραδόσεων, τόσο εδώ όσο και για τη στοά-έξοδο προς τη θάλασσα, που προαναφέρθηκε, αντανακλά την υποχώρηση της μυθικής αντίληψης έναντι της σύγχρονης επιστημονικής, ιδιαίτερα σε πρόσωπα που διαθέτουν σχετική μόρφωση.

Σε σχέση τώρα με το μυλωνά που άναβε το καντήλι του μόνο με νερό, εδώ έχουμε προφανώς μιαν ακόμη ισχυοφανειακή εκδήλωση ή επήρεια. Ο μυλωνάς δεν είναι βέβαια πρόσωπο καθαγιασμένο, είναι όμως πρόσωπο «μεταιχιμακό»· βρίσκεται, για τη λαϊκή πίστη, στο

33. "Die ganze Andere" (Rudolf Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Breslau 1917).

34. Α.Ε. Φλωράκης, *Παναγία Ατταλειώτισσα*, ό.π., σ. 60.

35. Πρόχειρα παραδείγματα βλ. Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις Α'*, ό.π., αρ. 376- 379, 382 και *Παραδόσεις Β'*, σ. 971 κ.ε. Επίσης: Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθιολογική μελέτη (Aarne-Thompson 300, 301A και 301B)*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1982.

36. Βλ. το πανελληνίως γνωστό δημοτικό τραγούδι «Ο Αϊ-Γιώργης και το θειό»: Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Τα δημόδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του Αγίου Γεωργίου», *Λαογραφία* 4(1913), σσ. 185-235. Επίσης, την παράσταση του καβαλάρη Αγίου στην εκκλησιαστική εικονογραφία.

37. Ιω., Αποκ., ιβ' 9.

38. Περσεύς, Ηρακλής, Βελλερεφόντης, Πύθιος Απόλλων (Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Άγιος Γεώργιος», *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ. Α', Εν Αθήναις 1920, σσ. 80-85).

μεταίχιμο φυσικού και υπερφυσικού κόσμου. Το «θαύμα» λοιπόν του καντηλιού δεν ήταν παρά δαιμονικό τέχνασμα για να παρασυρθεί ο καλόγερος στην απιστία. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι μύλοι και οι ποταμοί θεωρούνται κατεχοχόν τόποι εκδήλωσης ισχυοφανειών, τόποι όπου ενδιατρίβουν πάσης φύσεως δαιμονικά όντα: νεράιδες, διαβόλοι και ξωτικά.³⁹

Μία άλλη παραλλαγή της παραπάνω παράδοσης μάς επιτρέπει να επισημάνουμε μερικές ακόμη μεταβολές της στο χρόνο: (...) Κατεβαίνανε οι καλογέροι από την τρύπα και παίρνανε κάρβουνα και τα πηγαίναν απάνω στην εκκλησία. Και κάτω, εδώ στο ποτάμι, ήταν ένας γέροντας κι ήταν ο παπα-Πλανάς· τον έχουνε κάμει και άγιο. Μια μέρα λοιπόν, ένας καλόγερος είδε τον παπα-Πλανά κι άναβε το καντήλι του με νερό· έβανε σκέτο νερό και άναβε! «Μα τί 'ναι αυτό;», λέει, «εγώ γιατί;»· κι έχασε την πίστη του (...).

Φαίνεται ότι, στη νεότερη αυτή παραλλαγή, ο χαρακτήρας του μύλου ως τόπου δαιμονικής επιφάνειας λησμονήθηκε με τον καιρό (μαζί πιθανώς με κάποια σχετική παράδοση), οπότε και το «θαυματουργικό» άναμμα του καντηλιού από το μυλωνά θεωρήθηκε παράδοξο. Προκειμένου ο λαϊκός άνθρωπος να ερμηνεύσει το παράδοξο, αποδαιμονοποίησε την αφήγηση, μεταφέροντάς την από το επίπεδο του δαιμονικού στο επίπεδο του θείου. Αυτό που τώρα φαινόταν αδύνατο για έναν κοινό μυλωνά γίνεται δυνατό για έναν άγιο. Αποδαιμονοποίηση, εκλογίκευση και αμφισβήτηση συναποτελούν την τριάδα των δομικών μεταβολών, σε μια «εκσυγχρονισμένη» οπτική των παραδόσεων.

Συμπληρωματική προς τα παραπάνω είναι η ενσωμάτωση στην εν λόγω παράδοση νεότερων ιστορικών στοιχείων. Για το Νάξιο άγιο παπα-Νικόλα Πλανά⁴⁰ λέγεται ότι εκ μητρός καταγόταν από τη Γαλήνη και ότι για ένα διάστημα των παιδικών του χρόνων έζησε στην περιοχή. Κατά προφορικές πληροφορίες, η οικογένεια είχε νερόμυλο στα Πλατανάκια (το «μύλο του Γιάγκαρου») και δίπλα μυλόσπιτο όπου διέμενε, γνωστό ως «του Πλανά το σπίτι», σήμερα ερειπωμένο. Μαρτυρείται μάλιστα ότι και ο ίδιος ο παπα-Πλανάς, όταν ήταν παιδί, είχε χαράξει σε μια τράβα της στέγης τα αρχικά του ονόματός του⁴¹. Με τα δεδομένα αυτά, η ένταξή του στην αρχική παράδοση είναι ευεξήγητη. Ωστόσο δεν παύει να αμφισβητείται, καθώς αυτή που παραμένει κυρίαρχη είναι η εκδοχή του μυλωνά:

- Μα ήτανε παπάς αυτός; Μυλωνάς δεν ήτανε;
- Ο Γιακουμάς λέει πως ήτανε ο παπα-Νικόλας ο Πλανάς.
- Μα κι εγώ έχω ακούσει τέτοιο πράμα, μα δεν ξέρω αν είναι σωστό. Ο Πλανάς είναι άγιος. Έμενε, λένε, στην Εμπολή, κάτω στα Πλατανάκια.
- Μυλωνάς ήτανε που άναβε το καντήλι, μυλωνάς.

Μια τελευταία παράδοση, σε δύο παραλλαγές, συνδέει την Αγία Γέννηση με τη Μέσα Γειτονιά των Εγκαρών, ορμώμενη πιθανότατα από κάποιον ιστορικό πυρήνα. Αναφέρεται επίσης σ' έναν καλόγερο του μοναστηριού και αιτιολογεί την ερήμωση της γειτονιάς εκείνης ως αποτέλεσμα της κατάρας του⁴²:

- Στην Αγία Γέννηση είχενε καλογέροι. Κι έκανε τότε κυνηγούσαν οι Τούρκοι και κρύφτηκε σ' ένα μέρος να σωθεί. Τότε προδώσανε όμως από τη Μέσα Γειτονιά κι οι Τούρκοι τότε πιάσανε και τότε κατρακυλήσανε απ' το βουνό. Κι εκεί που πηγαίνανε να τον κατρακυλήσουν, καταράστηκε το χωριό να ξεκληριστεί, να μη γεράσει πια άνθρωπος εκεί. Γι' αυτό

39. Ενδεικτικά παραδείγματα βλ. Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις Α'*, ό.π., αρ. 799, 848-850, 858, 866.

40. Δημήτρης Σ. Φερούσης, «Ο Νάξιος ιερέας Νικόλας Πλανάς», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Αθήνα 1994, σσ. 751-755.

41. Α. Ε. Φλωράκης, «Κάμπος των Εγκαρών», ό.π., σ. 37.

42. Την πρώτη παραλλαγή βλ. Α. Ε. Φλωράκης, «Κάμπος των Εγκαρών», ό.π., σ. 39· τη δεύτερη, Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Τα σπήλαια της Νάξου*, ό.π., σ. 24.

και ερήμωσε η Μέσα Γειτονιά.

- (...) Λένε ότι τον τελευταίο καλόγερο που έμενε στο εκκλησάκι, στο Καλό όρος, τον βάλανε σ' ένα βαρέλι και τον κατακυλήσανε κι επήγε κάτω στον ποταμό και πνίγηκε. Και των καταράστηκε «να μη γεροσύρει άνθρωπος σ' όλο το μέρος που σκιάζει το βουνό». Και λένε πως δεν έχει γεράσει άνθρωπος και γι' αυτό το λόγο εγκατελείφθη η γειτονιά εκεί.

Εδώ, η ούτως ή άλλως βέβηλη πράξη της προδοσίας καθίσταται ακόμη βαρύτερη από το γεγονός ότι στρέφεται εναντίον ενός καθαγιασμένου προσώπου, υπηρετώντας μάλιστα αλλόθρησκους εχθρούς. Η τιμωρία είναι και γενική και διαρκής. Καταδικάζει όχι μόνο τους ενόχους της προδοσίας αλλά ολόκληρο τον οικισμό και μάλιστα διαπαντός. Η Μέσα Γειτονιά και «όλο το μέρος που σκιάζει το βουνό» θα παραμένει για πάντα έρημη και θα ερειπωθεί, δέσμια της κατάρας του καλόγερου.

Το θέμα της εγκατάλειψης και ερήμωσης χωριών ως αποτέλεσμα κατάρας ενός ιερού προσώπου (αγίου, δεσπότη ή καλόγερου), θέμα γνωστό στις ελληνικές αγιολογικές παραδόσεις⁴³, υπογραμμίζει περαιτέρω τη δύναμη που ενέχει ο λόγος. Δοξασία πρωτογενής και παγκόσμια, στηρίζεται στην πίστη ότι η λέξη περικλείει μαγική δύναμη, που μπορεί να επιφέρει βλάβη ή όφελος, αρκεί να εκστομιστεί. Εδώ εδράζεται η δύναμη της κατάρας –όπως και της ευχής⁴⁴–, ιδιαίτερα όταν αυτή προέρχεται από ιερά ή σεβαστά πρόσωπα (ιερωμένους, γονείς, γέροντες) και όταν εκστομίζεται σε «σημαδιακή» ώρα, σε στιγμές που ο ιερός χρόνος τέμνει τον εγκόσμιο⁴⁵. Και η ώρα ενός βίαιου και άδικου θανάτου είναι ώρα σημαδιακή.

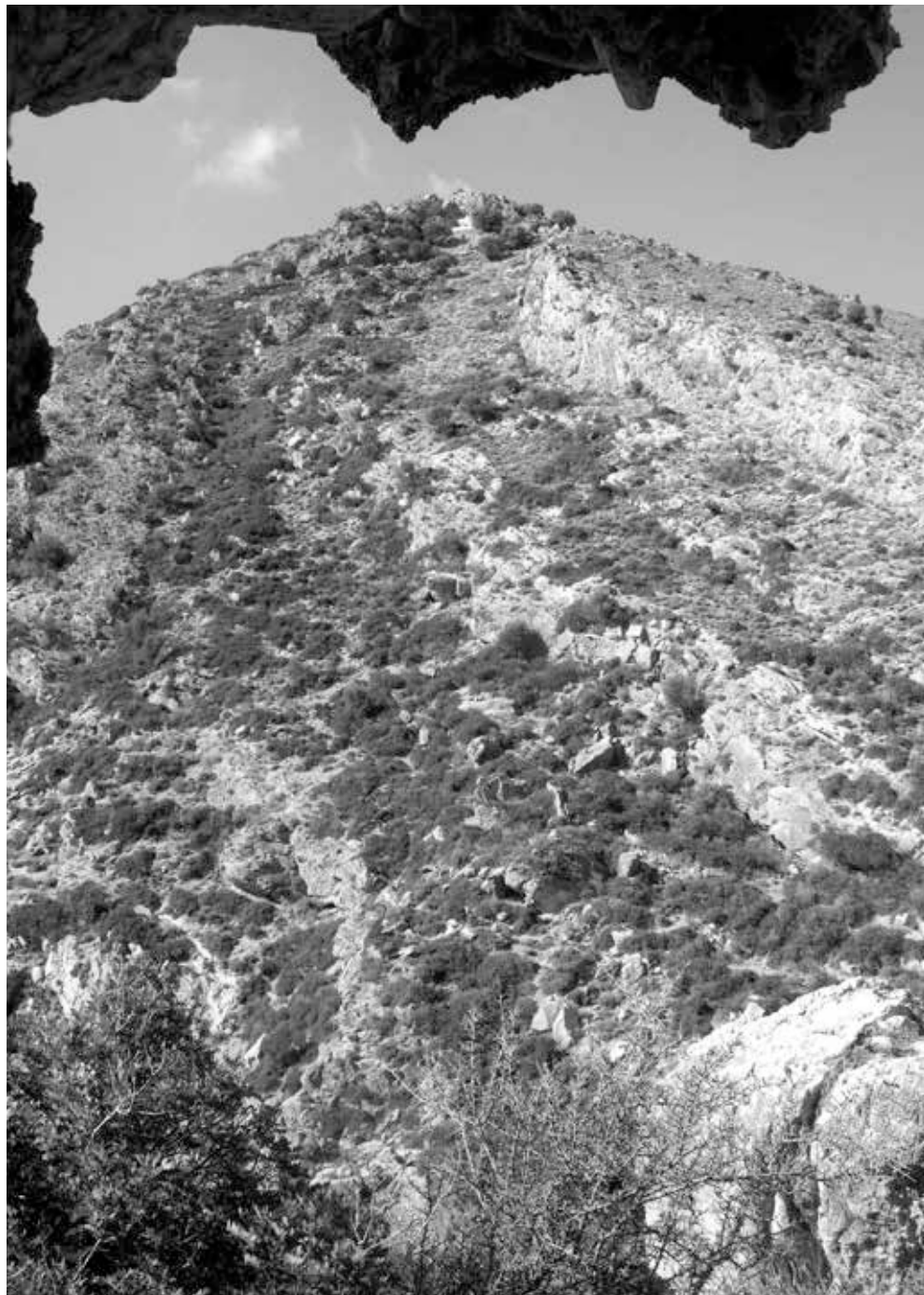

Ο μύλος και «του Πλανά το σπίτι».

43. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Μελετήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. Α': *Εθιμική και Θρησκευτική Λαογραφία*, Ξάνθη 2003, σ. 51-52.

44. Για τις κατάρες (και τις ευχές) βλ. Στίλπων Π. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α': Μνημεία του Λόγου*, Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις 1965², σ. 130-138.

45. Α. Ε. Φλωράκης, *Κάποτε στην Τήνο*, ό.π., σ. 41-51 («'Κι αρχή καλός μας χρόνος». Ευετηρία και δέσμευση της τύχης την Πρωτοχρονιά») και ειδικότερα σ. 47-48.

Το Βουνό της Αγίας Γέννησης (Καλόν Όρος).

Γενική άποψη της Αγίας Γέννησης (εκκλησία, αυλή και, κάτω, η είσοδος του κελιού).

Η πρόσοψη του ναού.

Το εσωτερικό του ναού.

Η είσοδος και η αρχή της σήραγγας προς τον ποταμό.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΟΝ ΛΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΦΥΣΙΚΑ ΗΧΟΤΟΠΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΑΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΦΙΛΩΤΙ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΗΧΟΤΟΠΙΩΝ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΝΔΡΙΕΛΛΟΥ*

Εισαγωγικά

Η Λαογραφία είναι μια σύγχρονη επιστήμη και ως τέτοια διαρκώς ανανεώνεται. Ένα από τα εντελώς καινούργια ενδιαφέροντα θέματα που έθεσε υπό μελέτη είναι τα ηχοτοπία (soundscapes), κάποια από τα οποία θα μελετήσουμε στη συνέχεια, με σημείο αναφοράς τη Νάξο.

Κατ' αρχάς, κρίνουμε ορθό να υπενθυμίσουμε μερικές βασικές θεωρητικές έννοιες που συνδέονται με τον ήχο και τα ηχοτοπία:

1. στο παρελθόν οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τον ήχο διαφορετικά¹,
2. ο ήχος δεν είναι ουδέτερο φαινόμενο, έχει έναν κώδικα, είναι σύμβολο, σήμα, είναι δηλαδή εμποτισμένος με το δικό του «λεξικό κώδικα»². Για τον λαογράφο μελετητή του ηχοτοπίου οι ήχοι δεν είναι απλά ακουστικά συμβάντα, αλλά πρέπει να ερευνηθούν κυρίως ως σύμβολα (symbols). Ένα ηχητικό συμβάν είναι συμβολικό, όταν μας ξυπνά αισθήματα, σκέψεις, όταν δημιουργεί συνειρμούς³, πέρα από την «στεγνή» λειτουργία του ως απλού signal, ενός ήχου που ενεργοποιεί μια άμεση απόκριση-δράση (π.χ., το χτύπημα του τηλεφώνου, της σειρήνας,
3. το κυρίαρχο αισθητηριακό μοντέλο στη Δύση καθ' όλον τον 19ο αιώνα ήταν ο οπτικο-κεντρισμός, και βασιζόταν στην όραση, μέσω της οποίας δηλαδή οι ευρωπαίοι διανοητές πίστευαν ότι μεταφέρεται η γνώση του κόσμου. Άλλοι όμως πολιτισμοί, εκτός Ευρώπης, έδωσαν βαρύτητα σε διαφορετικές αισθήσεις⁴. Αυτήν την πολιτισμική διαφορά τόνισε, π.χ., ο Anthony Seeger, που μελέτησε τους Suya Indians της Κεντρικής Βραζιλίας, συνδέοντας τον συμβολικό τονισμό του αυτιού με την συμβολική ιεράρχηση των αισθήσεων που ίσχυε στο πολιτισμικό πρότυπο της συγκεκριμένης κοινωνίας⁵. Η σημασία της ακοής έχει

* Φιλολόγος.

1. D. Garrioch, «Sounds of the city: The soundscape of early modern european towns», *Urban History* 30:1 (2003), 5.
2. Sophie Arquette, «Sounds like city», *Theory, Culture & Society*, 21:1 (2004), 160.
3. R. Murray Schafer, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world*, Destiny Books, Rochester, Vermont 1994², 169.
4. Βλ. περισσότερα στο C. Classen, *Worlds of sense: Exploring the senses in history and across cultures*, Routledge, London 1993. Η προτεραιότητα στο μάτι δόθηκε μετά την Renaissance, με την ανάπτυξη της τυπογραφίας και της ζωγραφικής, όταν κυρίως άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμασταν το Θεό. Μέχρι τότε κάθε τι γι' Αυτόν ακουγόταν, δεν βλέπταν. Βλ. R. Murray Schafer, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world*, ό.π., 10-11.
5. A. Seeger, «The meaning of body ornaments: A Suya example», *Ethnology* 14:3 (1975), 211-224. Άλλες, επόμενες εργασίες του, βλ. στο Π. Πανόπουλος (επιμ.), *Από τη μουσική στον ήχο. Εθνογραφικές μελέτες των S. Feld, M. Roseman, A. Seeger*, Αλεξάνδρεια 2005, 97 κ.ε., 249· ο ίδιος, «Η πατρίδα ως ήχος και ο ήχος ως πατρίδα: πολιτισμικά και προσωπικά ηχοτόπια στα διηγήματα του Χρ. Χρηστοβασίλη», *Δοκίμες* 13-14 (Άνοιξη 2005), 279-280· ο ίδιος, «Φωνή, κόσμος και εμπειρία: γλώσσα και περιβάλλον στην εθνογραφία της Παπούα Νέας Γουινέας», στον τόμο *Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής ΤΕΙ Ηπείρου* (εκδ.), *Μουσική, ήχος, τόπος. Τα κείμενα*, Τετράδιο 2006, Άρτα 2006, 25 κ.ε.

τονιστεί ιδιαίτερα από τους μελετητές των παραδοσιακών πολιτισμών, πολιτισμών της ακοής και της προφορικότητας, όπως έχουν χαρακτηριστεί⁶.

4. Όπως αναφέρει ο Μ. Σέργης, ο λαογράφος που εισήγαγε τον όρο στην ελληνική λαογραφική βιβλιογραφία, ηχοτοπία είναι κάθε ακουστικό πεδίο μελέτης (το φυσικό ακουστικό περιβάλλον, το ανθρώπινο ακόμη και το περιβάλλον που σχεδιάζουμε ή παράγουμε, δηλαδή όταν συνθέτουμε ένα μουσικό έργο, όταν δημιουργούμε μια ραδιοφωνική εκπομπή)⁷.

Μεθοδολογικά

Η παρούσα εργασία είναι προϊόν επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήσαμε στην ευρύτερη περιοχή της Τραγέας, και συγκεκριμένα στα χωριά Καλόξυλο, Ακαδήμους, Κεραμί, Χαλκί, Μονοίτσια, Χείμαρρο και (ξεχωριστά) στο Φιλώτι. Αναφέρεται στην περίοδο του «παραδοσιακού» μας πολιτισμού με καταληκτικό όριο την δεκαετία του 1960. Με βάση ερωτηματολόγιο που είχαμε συντάξει και με προφορικές ελεύθερες συνεντεύξεις επικεντρώσαμε την προσοχή μας στα εξής θέματα:

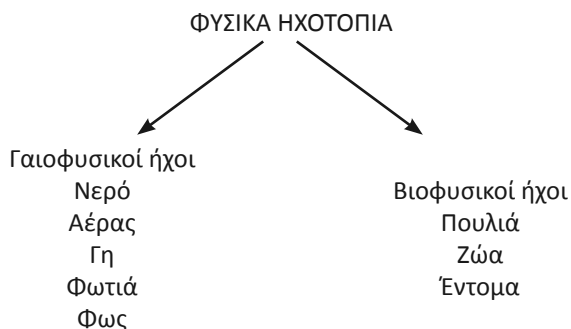
1. στους ήχους που προέρχονται από τα φυσικά φαινόμενα και τα ζώα, δηλαδή τους γαιοφυσικούς και βιοφυσικούς ήχους
2. στον ήχο του κουδουνιού ειδικότερα
3. στους μύθους που συνόδευαν κάθε φυσικό ήχο. Δεδομένου ότι οι αντιλήψεις για τα φυσικά ηχοτοπία αλλοιώνονται με το πέρασμα των ετών, επιδιώξαμε να αντλήσουμε πληροφορίες για το αντικείμενο της έρευνάς μας από το 1920 έως το 1970
4. στο πώς αντιλαμβάνονταν τον κάθε ήχο και με ποιο τρόπο τον ερμήνευαν
5. τα συναισθήματα που τους προκαλούσε ένα ηχοτοπία, αλλά και την αντίδρασή τους κάθε φορά που έρχονταν αντιμέτωποι μ' αυτό.

Θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με τα φυσικά ηχοτοπία, με άλλα λόγια τα βασιζόμενα στους ήχους που παράγονται από τη φύση και τα ζώα. Γράφει σχετικά ο Μ. Γ. Σέργης: «Ο πρωτόγονος άνθρωπος παρακολουθώντας τις εξάισιες ηχητικές συνθέσεις της φύσης, την εκπληκτική μοναδικότητά τους, τις μιμήθηκε, αναπαράγοντάς της, είτε για να τις χρησιμοποιήσει κατ' αρχάς στην πάλη του για επιβίωση (μιμείται φωνές των θηραμάτων του στο κυνήγι, π.χ.), είτε δημιουργώντας (...) κώδικες ήχων, γλώσσα και μουσική. Ο "φυσικός άνθρωπος" μιμήθηκε τα ηχητικά ακούσματα της φύσης (αλλά όσο ο τρόπος ζωής εξελίσσεται, αυτά τα ακούσματα εξασθενούν και χάνονται ανεπαισθήτως). Να θυμίσω εν τάχει ότι στον Όμηρο οι ανθρώπινες δραστηριότητες αποδίδονται με χαρακτηρισμούς της φύσης, οι γνωστές του θαυμαστές παρομοιώσεις έχουν στο δεύτερο σκέλος τους φυσικά χαρακτηριστικά, προς τα οποία συγκρίνεται το πρώτο σκέλος τους, που είναι συνήθως κάποιος ήρωας ή θεός/θεά»⁸.

6. W. J. Ong, *Προφορικότητα και εγγραματοσύνη: Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
7. Μ. Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία (soundscapes) της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο το Μιχαήλ Μητσάκη. Συμβολή στη διεύρυνση της θεματολογίας της Κοινωνικής Λαογραφίας», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: 100 χρόνια της Ελληνικής Λαογραφίας (1909-2009)*, Αθήνα 2013, 882. Την έννοια του ηχοτοπίου εισήγαγε στην παγκόσμια βιβλιογραφία τη δεκαετία του 1970 ο R. Murray Schafer, με το προαναφερθέν έργο του *The Soundscape. Our sonic environment and the tuning of the world*.
8. Μ. Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία (soundscapes) της Αθήνας...», ό. π., 905.

Φυσικά ηχοτοπία. Γαιοφυσικοί ήχοι

Η διττή διάκριση που απεικονίζεται στο επόμενο σχεδιάγραμμα μάς δίνει τη δυνατότητα να ορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το αντικείμενο της μελέτης μας:

Στην πρώτη κατηγορία (όπως προαναφέραμε) συγκαταλέγονται (α) οι ήχοι των στοιχείων της φύσης και (β) των κάθε λογής ζώων. Η ερμηνεία των φυσικών φαινομένων αποτελούσε από παλιά αντικείμενο έρευνας. Οι άνθρωποι σε όλες τις περιοχές, και κυρίως στην επαρχία, θεωρούσαν πως κάθε φυσικό φαινόμενο εμφανίζεται για κάποιο λόγο, προς βοήθειά τους ή προς βλάβη τους.

Κάθε φορά που εξηγούσαμε το θέμα της έρευνας στους (νέους) πληροφορητές μας και κάναμε τη σύνδεση ήχου και φυσικών φαινομένων, η σκέψη τούς οδηγούσε στη βροντή. Η βροντή ανά τους αιώνες δεν έπαψε να αποτελεί αντικείμενο φόβου για τους ανθρώπους. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ακόμα και στις ημέρες μας, που έχουμε ερμηνεύσει επιστημονικά κάθε φυσικό φαινόμενο, εξακολουθεί να προξενεί το ίδιο αίσθημα.

Στην ερώτησή μας τι ήταν αυτό που τους προκαλούσε αυτόν τον φόβο, η απάντηση όσων γνώριζαν την πραγματική αιτία πρόκλησής της μάς εξηγούσαν ότι αυτό που τους έκανε να φοβηθούν ήταν ο δυνατός κρότος της, σε συνδυασμό με τις αφηγήσεις των «παλαιότερων» για (πραγματικά ή φανταστικά) περιστατικά που είχαν προκαλέσει τότε τον τρόμο. Από την άλλη μεριά, έχουμε εκείνους που αγνοούν την πραγματική αιτία του μετεωρολογικού φαινομένου και έχουν απόλυτη πίστη ότι είναι ένας τρόπος να τους εκδικηθεί ο Θεός για αμαρτίες του παρελθόντος. Το ιδεολόγημα της τιμωρίας του ανθρώπινου γένους ένεκα αμαρτημάτων φαίνεται πως ισχύει μέχρι και σήμερα⁹. Μάλιστα, ορισμένοι πληροφορητές μας ανέφεραν ότι θα ακολουθούσε η Δευτέρα Παρουσία ή η καταστροφή του κόσμου, όταν το «μπουμπουνητό» συνέπιπτε να είναι συνεχόμενο.

Οι αντιδράσεις της πλειονότητας των ανθρώπων του προβιομηχανικού μας πολιτισμού στο άκουσμα της βροντής είναι λίγο-πολύ σε όλους μας γνωστές. Έτρεχαν να βρουν καταφύγιο για να κρυφτούν, επικαλούνταν τον Κύριο να τους βοηθήσει, ανέπεμπαν δεήσεις και παρακλήσεις του τύπου «Κύριε ελέησόν μας», «μνήστητί μου Κύριε» σταυροκοπούμενοι παράλληλα. Ο φόβος ήταν μεγαλύτερος, όταν κάποιος δικός τους άνθρωπος βρισκόταν στην εξοχή και δεν είχε προλάβει να επιστρέψει σπίτι. Τέλος, υπήρχε μια μερίδα ανθρώπων που έβλεπαν με μια λογικότερη ματιά το φαινόμενο και υποστήριζαν πως ήταν προμή-

9. Από την τεράστια σε όγκο σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Σέργης, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα. Η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, 54 κ.ε.

νυμα για τη βροχή και αναφώνουσαν, όπως μια πληροφορητριά μας¹⁰, «αν δεν αστράψει δεν βροντά και αν δεν βροντά δεν βρέχει».

Άλλο ένα μετεωρολογικό φαινόμενο το οποίο δεν μπόρεσε ο άνθρωπος να «εξορθολογίσει», όσο και αν εξελίχθηκε, είναι ο σεισμός. Από τα αρχαία χρόνια η δόνηση (και ιδιαίτερα ο θόρυβος που τη συνόδευε) σκορπούσαν ταραχή και αναστάτωση. Την περίοδο που εξετάζουμε, οι Κυκλάδες είχαν χτυπηθεί από έναν μεγάλο σεισμό που προερχόταν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης, το καλοκαίρι του 1956.

Η συνεχόμενη δόνηση (σε συνδυασμό με τον εκκωφαντικό θόρυβο) στάθηκαν αφορμή για πολλές εικασίες σχετικά με τη φύση του φαινομένου. Άλλοι υποστήριζαν ότι η γη βράζει μέσα της και άλλοι έριχναν για μια ακόμη φορά την ευθύνη στον Θεό, ο οποίος είχε βρει έναν ακόμη τρόπο να τους εκδικηθεί για τον αμαρτωλό βίο τους. Φυσικά δεν έλειπαν και αυτοί που ήξεραν ότι ο σεισμός είναι μια βίαιη, ασυνήθιστη και σύντομη δόνηση του εδάφους λόγω μετακίνησης των πλακών του υπεδάφους. Όποια ερμηνεία και αν έδιναν, το αποτέλεσμα δεν άλλαζε. Βίωναν ένα πρωτοφανές φαινόμενο που έπρεπε να αντιμετωπίσουν. Τόσο στην Τραγέα όσο και στο Φιλώτι οι άνθρωποι ξεχύνονταν στα χωράφια μακριά από τα σπίτια τους, σε μέρη όπου δεν κινδύνευαν να καταπλακωθούν. Δεν έλειπαν βέβαια και αυτοί που πίστευαν ότι έπρεπε να παραμείνουν στη θέση που τους βρήκε ο σεισμός έως την ώρα που θα τελείωνε, φοβούμενοι κάποιον σοβαρό τραυματισμό.

Στα φυσικά ηχοτοπία αναφέραμε και τη βλάστηση. Σε μια περιοχή κατάφυτη από ελαιώνες δεν θα μπορούσε να περνά απαρατήρητος ο ήχος από το θρόισμα της ελιάς, για άλλους δέντρο της σοφίας και για άλλους της γονιμότητας. Η ελιά, όπως ακούσαμε από πολλούς πληροφορητές μας, είναι ένα δέντρο που με το θρόισμά του σε παρασύρει και σε ταξιδεύει σε διάφορων ειδών μελωδίες: Από τα νησιώτικα και τα δημοτικά τραγούδια μέχρι την κλασική μουσική του Μότσαρτ και του Βιβάλντι. Όσοι τύχαινε να έχουν στην αυλή του σπιτιού τους έστω και ένα δέντρο ελιάς αναφέρουν πως το πρωί, προτού ακόμη να ανοίξουν τα παράθυρά τους, καταλάβαιναν από τον ήχο των φύλλων του την κατάσταση του καιρού. Πολλές φορές μάλιστα απέδιδαν τους ήχους του ελαιώνα στην κινητικότητα των νυμφών (των μυθολογικών Δρυάδων και Αμαδρυάδων) που πίστευαν πως κατοικούσαν εκεί.

Αξίζει να σημειωθεί πως ένα εκπληκτικό για πολλούς ηχητικό αποτέλεσμα αποτελούσε ο συνδυασμός του θροΐσματος των φύλλων με τα κουδούνια των ζώων. Σε περίπτωση που αυτά τα δύο συνυπήρχαν, όλοι έκαναν λόγο για συναυλία με τα πλέον κατάλληλα όργανα. Ας αναφερθεί εδώ με αφορμή τα ηχοτοπία των πτηνών το εξής: Ο Steven Feld παρατήρησε στους Καλούλι της Παπούα Νέας Γουινέας ότι τα πουλιά της περιοχής παρέχουν τις μελωδίες τους στις ανθρώπινες ηχητικές εκφράσεις. «Όλο το σύστημά τους», γράφει, «είναι μια σειρά πίστεων, στάσεων που οργανώνει την ερμηνεία της καθημερινής ζωής σ' ένα κόσμο γεμάτο πουλιά και ζωντανεύει με τους ήχους τους. Μύθοι, εποχές, χρώματα, ταμπού, γένη, κατάρες, μάγια, χρόνος, χώρος και ονοματοθεσία είναι δομημένα συστηματικά. Όλα αυτά είναι θεμελιωμένα στον τρόπο πρόσληψης των πουλιών [από τους ανθρώπους], όπως καταδεικνύεται από την παρουσία του ήχου»¹¹.

Ας αναφερθεί στο σημείο αυτό επίσης ότι τα ηχοτοπία είναι φορείς / εκφραστές ενός πολιτισμού που χάθηκε ή αλλάζει διαρκώς. Οι ήχοι του αέρα μέσα στον ελαιώνα κρίνω πως ήταν διαφορετικοί παλαιότερα, ακόμη πιο χαρακτηριστικοί απ' ό,τι είναι σήμερα. Ας

10. Η Ζαμπέτη Σαλτερή.

11. S. Feld, *Sound and sentiment; Birds, weepine, poetics and song in Kaluli expression*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1982, 83-84.

θυμηθούμε επίσης ότι ο ήχος της βροχής (π.χ.) ήταν διαφορετικός όταν έπεφτε παλαιότερα στο κεραμίδι ή στην τσιμεντένια ταράτσα ενός αγροτικού σπιτιού σήμερα, «οι ήχοι του οικιακού φωτός (κεριού, λυχνariού, καντηλιού)», γράφει ο Μ.Γ. Σέργης, «έχουν χαθεί και ανακαλούνται νοσταλγικά (...). Αυτά όμως τα θέματα παραπέμπουν στον άνθρωπο, στο πώς εισπράττει αυτές τις μεταβολές, αλλά κυρίως στον τρόπο οικειοποίησης του περιβάλλοντος απ' αυτόν, στις ολέθριες συνήθως επεμβάσεις του σ' αυτό, ή στην επιβεβλημένη ανάγκη της προσαρμογής του σε νέες πραγματικότητες»¹².

Βιοφυσικοί ήχοι

Στην κατηγορία των βιοφυσικών ήχων, όπως έχουμε αναφέρει, ανήκουν αυτοί που σχετίζονται με τα ζώα, τα πουλιά και τα έντομα. Οι κάτοικοι της ορεινής Νάξου και ειδικότερα των περιοχών που εξετάζουμε έχουν συνδέσει τη ζωή τους με τα ζώα, αφού μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Τραγέας και κυρίως του Φιλωτίου ήταν βοσκοί. Οι άνθρωποι που βρίσκονταν τόσο κοντά προς τα ζώα είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους, καθώς επιπλέον τα θεωρούσαν πηγές πληροφοριών για το μέλλον. Τα αντιμετώπιζαν ως προμάντις.

Παραδείγματα υπάρχουν πολλά και ποικίλα. Το πιο χαρακτηριστικό είναι ο σκύλος. Όπως μας τονίζει μια πληροφορήτρια μας¹³ το *ανακαλητό* (από το ρήμα *ανακαλώ*¹⁴) του σκύλου ήταν ένας ανατριχιαστικός ήχος, που προμήνυε κακό γεγονός, ένα θάνατο ή ένα σεισμό, και σκόρπιζε στο άκουσμά του φόβο, ακόμη και στους πλέον ορθολογιστές κατοίκους. Με τον όρο *ανακαλητό*¹⁵ στο Φιλώτι όρισαν το έντονο και συνεχές κλάμα του σκύλου που προκαλούσε σε αυτούς που το άκουγαν ρίγη και άγχος για τα μελλούμενα. Όπως ανέφερε ένας πληροφορητής μας¹⁶, όταν κάποτε μικρό παιδί γύριζε από το χωριό στα χωράφια, τον σταμάτησαν οι ξωμερίτες συγχωριανοί του για να τον ρωτήσουν ποιος είχε πεθάνει, γιατί παρατήρησαν / άκουγαν τα σκυλιά τους να *ανακαλιώνται* διαρκώς.

Προμάντις κακών συμβάντων ήταν επίσης το νεκροπούλι, η κουρούνα και η κουκουβάγια. Γενικά όλα τα ζώα είχαν αναπτυγμένη την «έκτη αίσθηση» που τους επέτρεπε να προβλέπουν τα μελλούμενα, γεγονός το οποίο οφείλεται στο ότι ποτέ δεν απομακρύνθηκαν από τη φύση. Συνοπτικά, αναφέρουμε ότι το νεκροπούλι πήρε το όνομα του γιατί έφτιαχνε τη φωλιά του κοντά στα νεκροταφεία, σε αυτούς τους χώρους-ετεροτοπίες¹⁷, γι' αυτό και οι άνθρωποι θεωρούσαν κακό οωνό τη φωνή του.

Η κουρούνα επίσης δημιουργούσε άσχημες εντυπώσεις σε όποιον τύχαινε να την ακούσει ή να τη δει. Ήταν το πουλί, που, όπως μας αναφέρθηκε¹⁸, η «παλαιότερη γενιά» το χρησιμοποιούσε για να καταραστεί¹⁹ κάποιον, με εκφράσεις όπως: «Να κράξουν οι κουρούνες στο σπιτικό του» ή «που να σε φάνε οι κουρούνες» ή «που να σε κράξουν κουρούνες».

Για την κουκουβάγια οι γνώμες των πληροφορητών μας δίστανται, φαίνεται και πάλι ότι πρόκειται για ένα αμφίσημο ζώο, αφού κάποιοι υποστηρίζουν πως με το λάλημά της προετοίμαζε τους ανθρώπους για ένα κακό μελλούμενο, ενώ κάποιοι άλλοι, πιο αισιόδο-

12. Μ. Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία της Αθήνας...», ό.π., 907-908.

13. Η Μαριγώ Λιανοπούλου.

14. Θρηνώ, οδύρομαι, συνήθως για κάποιον νεκρό.

15. Η ερμηνεία συμφωνεί με όσα διαβάζουμε στο *Ιστορικών Λεξικόν της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 2 (1939), 50.

16. Ο Στέφανος Ψαρράς.

17. Για τον όρο βλ. τώρα Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, 209 κ.ε.

18. Από την Ειρήνη Κοττάκη.

19. Για την κατάρα, με ναξιακά παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά Μαρία Ξεφτέρη, «Θεματική ταξινόμηση της νεοελληνικής κατάρας. Το εθνογραφικό παράδειγμα τ' Απεράθου Νάξου», *Ναξιακά 3-4* (2013- 2014), 229 κ.ε.

ξοι, την εκλάμβαναν ως προμάντη του καιρού, και υποστήριζαν πως, όταν την άκουγαν, την επόμενη ημέρα θα είχε αίθριο καιρό. Στην ίδια κατηγορία εντάσσουμε και τους λαγούς, οι οποίοι προειδοποιούσαν για το κακό με χτύπημα των ποδιών τους. Συνήθως προμήνυαν τον σεισμό.

Πέρα όμως από τα κακά προμαντέματα, έχουμε και κάποια ζώα που προμήνυαν άλλα πράγματα, συνήθως επωφελή για τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, ο πετεινός αποτελούσε «το ρολόι της φύσης». Ο κούκος κάθε φορά που κελαηδούσε σήμαινε ότι έπινε το γάλα από τις κασίδες και έτρεχαν οι βοσκοί να τον σκοτώσουν, ενώ στην ουσία έτρωγε το φαγητό τους και αυτές νηστικές δεν «κατέβαζαν» γάλα. Επίσης, τα άλογα και τα μουλάρια όταν ρουθούνιζαν έντονα, σήμαινε πως κάποιος άγνωστος και ύποπτος είχε μπει στο χωράφι και καλούσαν τους ιδιοκτήτες να τρέξουν. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και τον γάιδαρο. Όταν γκάριζε, σήμαινε ότι η ώρα ήταν ακριβώς, όταν όμως γκάριζε αγριεμένος, σήμαινε ότι θα ερχόταν βροχή. Τέλος, έχουμε τα τζιτζίκια για τα οποία έλεγαν «τζιτζίκας ελάλησε, μαύρη ρώγα γυάλισε», δηλώνοντας έτσι την ωρίμαση των σταφυλιών και ότι βρισκόμαστε στην καρδιά του καλοκαιριού. Το παράδειγμα αυτών των ζώων²⁰ μας θυμίζει ότι η χρήση διαφορετικών λέξεων που επέλεξε ο άνθρωπος για να περιγράψει τους ήχους τους δείχνει μεν την ποικιλότητα του κάθε ηχοτοπίου, αλλά και την προσοχή/παρατηρητικότητα που του επέδειξε ανέκαθεν ο άνθρωπος, ο οποίος απέδωσε σχεδόν σε κάθε ζώο διαφορετικό ρήμα για τη φωνή του. Ο σκύλος αλυχτά, γράφει ο Μ. Γ. Σέργης, η γάτα νιαουρίζει, το λιοντάρι βρυχάται, ο γάιδαρος γκαρίζει, το άλογο χλιμιντρίζει, ο χοίρος υίζει, το πρόβατο και η κατσικά βελάζουν²¹.

Το κουδούνι

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας θα αναφερθούμε σ' έναν πολύ ιδιαίτερο ήχο με μεγάλη σημασία για τον κόσμο της εργασίας στην Τραγέα και το Φιλώτι. Είναι ο ήχος του κουδουνιού των ζώων²². Ο λόγος που επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε αυτόν τον ήχο στα φυσικά ηχοτοπία είναι επειδή οι κάτοικοι των χωριών αυτών και κυρίως του Φιλωτίου έχουν συνδέσει άρρηκτα το εν λόγω όργανο με το ζωικό τους κεφάλαιο (αιγοπρόβατα) και ισχυρίζονται μάλιστα πως δίνουν περισσότερη σημασία στο κουδούνι, παρά στο βέλασμα των ζώων.

Μόλις ρωτήσαμε στο Φιλώτι για το κουδούνι, όλοι μας είπαν ότι πρόκειται για «μια μεγάλη ιστορία», αλλάζανε τόνο στη φωνή τους και με σοβαρότητα ξεκινούσαν να μας εξηγήσουν για ποιο λόγο ήταν και είναι τόσο σημαντικό γι' αυτούς. Το κουδούνι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Παγίδας, είναι το κόσμημα του ζώου, όταν το φορά καμαρώνει κι εκείνο. Είχε διάφορα μεγέθη και σχήματα, και το σημαντικότερο, ήταν ότι κάθε κουδούνι είχε έναν ιδιον, ξεχωριστό ήχο. Οι βοσκοί έβαζαν σε όλο το κοπάδι κουδούνια, έτσι ώστε να μπορούν να το ελέγχουν. Στα πιο μεγάλα και ατίθασα κατσίκια έβαζαν μεγαλύτερα με δυνατότερο ήχο, για να μπορούν να τα έχουν υπό την εποπτεία τους, ακόμα και όταν αυτά είχαν απομακρυνθεί από τον κορμό του κοπαδιού.

Οι πληροφορητές μας υποστήριζαν πως κάποιος θα έπρεπε να έχει μουσικό αφτί για να καταφέρει να διακρίνει τους ήχους του κουδουνιού. Σε ερώτηση μας αν υπήρχε κάποιος βο-

20. B. L. Krause, «The niche hypothesis: A hidden symphony of animal sounds, the origins of musical expression and the health of habitats», *Explorers Journal* 71: 4 (1993), 156-160.

21. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία της Αθήνας...», ό. π., 908.

22. Βλ. ενδεικτικά την εργασία Ρ. Panopoulos, «Animal bells as symbols: Sound and hearing in a greek island village», *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9, 2003: 639-656.

σκός που δεν μπορούσε να ξεχωρίσει τους ήχους του, όλοι μας απάντησαν αρνητικά. Όλοι οι βοσκοί ήξεραν να ξεχωρίζουν ποιον ήχο έφερε το κουδούνι καθενός ζώου. Οι άνθρωποι αυτοί έχουν μεγαλώσει μέσα στη φύση, μπορούν να διακρίνουν και τις πιο λεπτές αποχρώσεις των ποικίλων ήχων της, ενώ σε όλους εμάς τους «αστούς» φαίνονται σχεδόν ίδιοι.

Ποια ήταν η χρησιμότητα των κουδουνιών; Φορώντας το κουδούνι σ' ένα ζώο μπορούσες να ακούσεις από μακριά τις κινήσεις του. Όταν έτρεχε, το κουδούνισμα ήταν έντονο, όταν κούτσαινε, σπασμωδικό, όταν έτρωγε, σχεδόν δεν ακουγόταν. Έτσι ανά πάσα στιγμή ο βοσκός γνώριζε τι συνέβαινε στο κοπάδι του. Επίσης για πολλούς, αν όχι για όλους, το κουδούνι ήταν μια ακόμη απόδειξη της οικονομικής και κοινωνικής τους δύναμης, ήταν ενδεικτικό του κοινωνικού τους status. Όσα περισσότερα κουδούνια είχε, τόσα περισσότερα ζώα είχε στο κοπάδι του.

Οι βοσκοί δεν ξεχώριζαν τα κουδούνια από το σχήμα ή το μέγεθός τους, αλλά από τον ήχο. Αξίζει να αναφέρουμε ένα περιστατικό που μας διηγήθηκε ο Αντ. Παγίδας, για να μας δείξει πόσο σημαντικός ήταν ο ήχος των κουδουνιών. Παλαιότερα, ένας Φιλωτίτης είχε ξενυχτήσει έντεκα μερόνυχτα προκειμένου να κλέψει ένα κουδούνι, τον ήχο του οποίου θεωρούσε μοναδικό. Πρόκειται, όντως, για μια ιδιότυπη μορφή «κλεψιάς» στη Νάξο...

Τέλος, ας αναφέρουμε μια ακόμη λειτουργία των κουδουνιών. Την Καθαρή Δευτέρα οι Φιλωτίτες τα έφερναν στο χωριό, τα ανέβαζαν στις ταράτσες των σπιτιών τους και αφού τα έδεναν όλα μαζί σ' ένα σκοινί, τα χτυπούσαν με όλη τους τη δύναμη επί πολλή ώρα. Η ερμηνεία του εθίμου από τους ίδιους είναι διπλή: Για να διώξουν με τον θόρυβο τις ασθένειες, μια ευρέως διαδεδομένη πρακτική στον ελληνικό (και όχι μόνον) χώρο και η άλλη για να σημάνουν την έναρξη της εποχικής - εαρινής δραστηριότητας των βοσκών²³.

23. Εκτός από τις μέχρι τώρα αναφερθείσες πληροφορητές μας ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν επιπλέον και τους: Σιδερή Κατερίνα, Δούκη Βασιλή, Βρούτση Κατερίνα, Λυμπερτά Αρετή, για τη βοήθειά τους.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΙΜΙΚΗ ΠΑΙΔ-Ι-Α ... ΣΤΟ ΕΘΙΣΤΙΚΟ ΒΙΝΤΕΟΠΑΙΧΝΙΔΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΛΟΥΒΑΤΟΣ*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μελετά την ταχύτατη μετεξέλιξη του παιχνιδιού από το παραδοσιακό παιχνίδι του παρελθόντος στο σύγχρονο ψηφιακό και πιθανότατα μελλοντικό παιχνίδι. Η απότομη μετάβαση από το μακραίωνα παιχνίδι που παιζόταν αδιάλειπτα σχεδόν από την αρχαιότητα ως το πρόσφατο παρελθόν στο εικονικό παιχνίδι που διείσδυσε μέσω της νέας τεχνολογίας (υπολογιστής, κινητό τηλέφωνο, τάμπλετ κ.ο.κ.) έχει αλλάξει δραστικά τα χαρακτηριστικά του παιχνιδιού. Το σύγχρονο ηλεκτρονικό παιχνίδι, με την ποικιλομορφία, την ελκυστικότητα και τον εθισμό που προκαλεί, φαίνεται να αλλάζει εντελώς τα πρότυπα του παιχνιδιού για την ευρεία πλειονότητα των παιδιών, εφήβων και ενηλίκων και η αλλαγή αυτή δε δείχνει να οδηγεί πάντοτε σε θετικά αποτελέσματα. Η μελέτη επικεντρώνεται στην περίπτωση συγκεκριμένης κοινότητας της ελληνικής υπαίθρου, του Κυνιδάρου Νάξου, η οποία αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ταχύτατης μετεξέλιξης του παιχνιδιού.

1. Εισαγωγή

Εντυπωσιακά σημαντική πτυχή της ζωής του ανθρώπου ήταν και συνεχίζει να παραμένει το παιχνίδι καθ' όλη την ιστορική και εξελικτική διαδρομή του ανθρώπινου γένους. Το γεγονός ότι η παλαιότερη ελληνική επιγραφή (730 π.Χ.) «ΟΣ ΝΥΝ ΟΡΧΕΣΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΑΤΑΛΟΤΑΤΑ ΠΑΙΖΕΙ, ΤΟΤΟ ΔΕΚΑ ΜΙΝ», που σημαίνει ότι όποιος παίζει καλύτερα από όλους θα πάρει αυτό το δοχείο (οινοχόη) (Λάζος, 2002, σελ. 13), περιλαμβάνει τη λέξη «παίζει» δείχνει τη σημασία που είχε το παιχνίδι στην ελληνική αρχαιότητα. Είναι τόσο άρρηκτα συνδεδεμένο το παιχνίδι διαχρονικά με την καθημερινότητα των παιδιών, των εφήβων αλλά και των ενηλίκων, ώστε θα μπορούσε κανείς να παραφράσει: «γηράσκω αεί παίζων» ή «Έλληνες αεί παίδες εσμέν».

Το παιχνίδι πριν λίγες δεκαετίες δε διέφερε σημαντικά από το παιχνίδι της αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου (βλέπε εικόνα 1), αφού τα κοινά χαρακτηριστικά τους ήταν πολλά: παιχνίδι ανοιχτού ή κλειστού χώρου, παιχνίδι ομαδικό ή ατομικό ή διομαδικό ή διατομικό, παιχνίδι κοριτσίστικο ή αγορίστικο, παιχνίδι για διαφορετικές ηλικίες, παιχνίδι στατικό ή κίνησης, παιχνίδι συνεργατικό ή ανταγωνιστικό, παιχνίδι με ζώα ή αντικείμενα, λεκτικό παιχνίδι, κ.ο.κ. (Κλουβάτος, 2005). Πολλά παιχνίδια από όλες αυτές τις μορφές παιχνιδιού, αναλλοίωτα ή με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις, επιβίωσαν από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Σύμφωνα, μάλιστα, με το Λάζο (2002, σελ. 15), «το 55% περίπου των αρχαιοελληνικών και βυζαντινών παιχνιδιών παίζονται ακόμη!» και

Εικόνα 1

Διαχρονικότητα του παιχνιδιού από την αρχαιότητα ως το πρόσφατο παρελθόν

* MEd, PhD, Δάσκαλος Ειδικής Αγωγής - Σχολικός Σύμβουλος 3^{ης} Περιφέρειας Δημοτικής Εκπαίδευσης Κυκλάδων.

μάλιστα πολλά παιχνίδια έφτασαν ως το παρόν «με την ίδια ακριβώς αρχαία ονομασία» (Λάζος, 2002, σελ. 43).

Έτσι, η εξέλιξη των παιχνιδιών ανά τους αιώνες μπορεί να ιδωθεί και ως (α) αποδεικτικό στοιχείο της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού γένους και (β) στοιχείο που αποτυπώνει την ψυχογραφία του Έλληνα στο πέρασμα του χρόνου (Λάζος, 2002). Βέβαια, η φράση «παίζονται ακόμη» εμπεριέχει την εξής σχετικότητα: υπονοεί περισσότερο τη γνώση των παιχνιδιών από τα γηραιότερα κυρίως μέλη μιας κοινωνίας και όχι αυτό καθαυτό το αυθόρμητο παίξιμο των παιχνιδιών. Έχει δηλαδή διασωθεί η μορφή και οι κανόνες των παιχνιδιών στη συλλογική μνήμη, όμως δεν είναι αυτονόητο ότι τα παιχνίδια παίζονται κιόλας. Δε βεβαιώνεται δηλαδή ότι τα παιχνίδια αυτά έχουν μεταλαμπαδευτεί στη νέα γενιά και συνεχίζουν να παίζονται αυθόρμητα στις αλάνες, στους δρόμους, στις αυλές και στους λοιπούς χώρους παιχνιδιού.

Μια τέτοια προσπάθεια μεταλαμπαδέυσης των μισοξεχασμένων παραδοσιακών παιχνιδιών του χωριού στη νεότερη γενιά υλοποιήθηκε στον Κυνίδαρο της Νάξου από το 2000 ως το 2006, με στόχο αυτά να γίνουν ευχάριστο βίωμα στα παιδιά και τους εφήβους που θα αποκτούσε δυναμική συνέχειας, δηλαδή αυθόρμητης διεξαγωγής τους μελλοντικά. Ο στόχος επιτεύχθηκε εν μέρει, κατορθώθηκε, δηλαδή, η εκμάθηση και το ευκαιριακό παίξιμο των παιχνιδιών. Επίσης, έγινε εφικτή η καταγραφή τους στο βιβλίο του Κ. Κλουβάτου (2005) «Όλη η ζωή παιχνίδι», εκδόσεις Γρηγόρη, ώστε τουλάχιστον να διασωθούν στο διηνεκές με αυτόν τον τρόπο. Ωστόσο, η αυθόρμητη συνέχισή τους από τις νεότερες γενιές δεν επιτεύχθηκε πλήρως. Σε αυτό φαίνεται να συνέβαλε η αλματώδης ανάπτυξη και διείσδυση των νέων τεχνολογιών (βιντεοκονσόλες, pc, laptops, smartphones, ipad, tablets, διαδίκτυο) τα τελευταία χρόνια στη ζωή των παιδιών, των εφήβων και των ενηλίκων, η οποία έχει αλλάξει δραματικά τη μορφή του παιχνιδιού, παραγκωνίζοντας το παραδοσιακό παιχνίδι.

Ας δούμε πώς ήταν το παιχνίδι στο απώτατο και πρόσφατο παρελθόν και πώς έχει εξελιχθεί σήμερα. Η αναφορά μας στο παιχνίδι της αρχαιότητας θα είναι γενική και σύντομη και ουσιαστικά εστιάζεται μόνο σε ό,τι δείχνει ότι το αρχαιοελληνικό παιχνίδι κατάφερε να επιβιώσει για δεκάδες αιώνες διά μέσου και της βυζαντινής περιόδου μέχρι το πρόσφατο παρελθόν.

2. Το παιχνίδι στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο

Ο Λάζος (2002), στη διεξοδική του μελέτη για το αρχαίο και βυζαντινό παιχνίδι, τεκμηριώνει τη μακράιωνη πορεία και τη σημαντική λειτουργία του παιχνιδιού στην ανθρώπινη ζωή. Μέσο κοινωνικοποίησης, ψυχαγωγίας και εκτόνωσης από τις καθημερινές ασχολίες, το παιχνίδι συνεχίζει να διαδραματίζει τον ίδιο ρόλο στο πέρασμα των αιώνων. Όχι μόνο για τα βρέφη, τα νήπια και τα παιδιά, αλλά και τους εφήβους και τους ενήλικες.

Τα αγγεία θεωρούνται για τη μελέτη του παιχνιδιού, όπως και άλλων θεμάτων, θαυμαστή πηγή πληροφοριών, αφού σε αυτά «αναπαριστώνται απλόχερα σκηνές από παιχνίδια, ατομικά ή ομαδικά» (Λάζος, 2002: σελ. 42). Τα γλυπτά, επίσης, τα μωσαϊκά, και οι τοιχογραφίες προσθέτουν σημαντικές πληροφορίες για τα παιχνίδια (εικόνα 2). Τέλος, πολλά παιχνίδια κατασκευασμένα από ποικίλα υλικά, όπως ξύλο, πολύτιμες πέτρες, πηλό χρυσό, άργυρο ή άλλο μέταλλο, κόκαλο ζώου κ.ο.κ. έχουν βρεθεί σε ανασκαφές αυτούσια, όπως χρησιμοποιούνταν από τα παιδιά εκείνης της εποχής.

Εικόνα 2. Πηγές πληροφοριών για το αρχαίο παιχνίδι (εφεδρισμό)

Κι ενώ πληθώρα πληροφοριών έχουν διασωθεί για τα παιχνίδια της αρχαίας Ελλάδας μέσα από την αρχαία ελληνική

γραμματεία και την εικαστική αποτύπωσή τους σε έργα τέχνης, το αντίστοιχο υλικό που προέρχεται από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο είναι απογοητευτικά πενιχρό. Ευτύχημα αποτελεί η ενασχόληση του Φ. Κουκουλέ (ανάτ. 1975) με το παιχνίδι της βυζαντινής περιόδου, το οποίο συσχετίζει τόσο με τα αρχαιοελληνικά όσο και με τα νεοελληνικά, πιστοποιώντας με τη σειρά του τη διαχρονική συνέχεια του παιχνιδιού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Ο Λάζος (2002, σελ. 44-45), μάλιστα, φιλοξενεί τις αναφορές άλλων δύο διαπρεπών Ελλήνων που τεκμηριώνουν τη διαχρονικότητα του παιχνιδιού. Ο πρώτος είναι ο Κλέωνας Ραγκαβής, ο οποίος μελετώντας το 1887 την ομηρική ζωή, αναφέρεται σε συγκεκριμένο ομηρικό παιχνίδι που σώζεται μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Κακριδής (1925) υποστηρίζει ότι «σχεδόν δεν υπάρχει παιχνίδι το οποίον να μη παίζη το παιδί της νεωτέρας Ελλάδος όπως και ο πρόγονός του» και παρακάτω: «Φυσικά όπου έχουν διατηρηθεί και τα παλαιά ονόματα το πράγμα είναι φανερόν: η ουρανία, η τρόπα, η χυτρίνδα, η χαλκή μυία, ίσως δε και τα ζυγά ή άζυγα και τα πεντέλιθα εφύλαξαν εν μέρει ή και εντελώς την παλαιάν τους ονομασίαν».

3. Το παιχνίδι του πρόσφατου παρελθόντος

Η αναφορά μας στο παιχνίδι του πρόσφατου παρελθόντος (περασμένου αιώνα) εστιάζει σε μια συγκεκριμένη περιοχή, στον Κυνίδαρο Νάξου, που εξετάζεται ως μελέτη περίπτωσης. Η περίπτωση του Κυνιδάρου έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς τα δεδομένα που αφορούν στο παιχνίδι σε αυτή την περιοχή αλλάζουν σε τέτοιο βαθμό μέσα σε μια δεκαετία, που κανείς δε θα μπορούσε να διανοηθεί. Αυτή η αλλαγή βέβαια, δεν αφορά μόνο στην υπό μελέτη γεωγραφική περιοχή, αλλά λίγο πολύ απεικονίζει την ευρύτερη μεταλλαγή του παιχνιδιού σε παγκόσμιο επίπεδο από την παρελθοντική συμβατική του μορφή στην παροντική και μελλοντική ψηφιακή μορφή του.

Διά μέσου των αιώνων είναι βέβαιο ότι το παιχνίδι μετεξελίχθηκε και άλλαξε χαρακτήρα και στον Κυνίδαρο. Ωστόσο, οι οποιεσδήποτε αλλαγές δεν διαφοροποίησαν δραστικά τη μορφή και λειτουργία του τον περασμένο αιώνα σε σχέση με το απώτατο παρελθόν. Συνεχίζει να έχει στενή σχέση με εποχικά εθιμικά δρώμενα, αποτελώντας συχνά αναπόσπαστο λειτουργικό τους στοιχείο, όπως, π.χ., τα αποκριάτικα δρώμενα, τα έθιμα του Πάσχα, του χειμώνα, του καλοκαιριού, κλπ. Ο Κλουβάτος (2005, σελ. 16) αναφέρει για τα παιχνίδια που παιζότανε στον Κυνίδαρο τον προηγούμενο αιώνα και επιβίωσαν μέχρι τις μέρες μας:

«Υπήρχαν, τέλος, μερικά παιχνίδια που παιζότανε κατά προτίμηση σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κάποια παιζότανε το χειμώνα μες στο σπίτι, όπως το τριώδι, τα μονά-ζυγά με τα ροθύθια, κάποια παιζότανε την Καθαρή Δευτέρα, όπως η χαμωσουλιά και το ζυό-μονό, η φούσκα του χοίρου, κάποια το Πάσχα, όπως τα βαρελότα, το αναμμένο σύρμα, το σκοινάκι, οι κούνιες, ενώ οι παραλογές και οι γιάντες παιζότανε οποτεδήποτε και οπουδήποτε».

Ο συγγραφέας εστιάζει και σε ένα αξιολογικό γνώρισμα του παιχνιδιού, το οποίο συχνά οι μελετητές του είδους παραβλέπουν και προσπερνούν χωρίς να δώσουν την απαιτούμενη έμφαση. Αυτό είναι διάχυση του παιχνιδιού σε όλες τις ηλικίες, από τη βρεφική ως τη γερωντική ηλικία. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι στην υπό μελέτη κοινότητα της ελληνικής νησιωτικής υπαίθρου, στον Κυνίδαρο Νάξου, τα παιχνίδια κατέχουν εξίσου σημαντική θέση και στην καθημερινότητα των ενηλίκων, όπως π.χ. οι μπάλες και τα παιχνίδια του καφενείου, τα οποία ήταν κατεξοχήν παιχνίδια ενηλίκων, ή το τριώδι, τα μονά-ζυγά, το σκοινάκι, η πασαχαλινή κούνια, τα λεκτικά παιχνίδια κ.ο.κ., που παιζόνταν από παίχτες ανεξαρτήτως

ηλικίας και φύλου. Ανάλογα δηλαδή, με τη μορφή τους, τα παιχνίδια μπορούν να απευθύνονται ταυτόχρονα σε μία ή περισσότερες γενιές. Σε κάθε περίπτωση οι ενήλικες, πέρα από ενεργοί παίχτες παιχνιδιών, είναι συνήθως παρόντες και ψυχαγωγούμενοι θεατές στο παίξιμο των παιχνιδιών από τις μικρότερες γενιές (εικόνα 3).

4. Το σύγχρονο παιχνίδι

Εικόνα 3.
Το παιχνίδι ως ψυχαγωγία
παιχτών και θεατών

Ο ιστορικός ή ο λαογράφος του μέλλοντος είναι βέβαιο ότι θα βρει πολύ ενδιαφέρουσα από ερευνητική άποψη τη σύγχρονη εποχή ως προς την ταχύτατη μετεξέλιξη του παιχνιδιού. Τη μετάβαση από το συμβατικό παιχνίδι του παρελθόντος στο ψηφιακό παιχνίδι του παρόντος, ίσως και του μέλλοντος. Δεν έχουν περάσει πολλές δεκαετίες –ουσιαστικά μιλάμε για την τελευταία 30ετία- που ο υπολογιστής άρχισε να μπαίνει στη ζωή μας. Πέρα από την εργαλειακή χρήση του σε εκατοντάδες εφαρμογές που διευκόλυναν την καθημερινότητά μας (δυνατότητες επικοινωνίας, οργάνωση και επεξεργασία πολύπλοκων δεδομένων, αναζήτηση πληροφοριών, ψυχαγωγία κ.ο.κ.), ο υπολογιστής χρησιμοποιήθηκε και ως κοσμάκι παιχνιδιού.

Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει κανείς ότι το παιχνίδι είναι μία από τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας που επηρεάστηκε περισσότερο από την επέλαση της νέας τεχνολογίας (υπολογιστή – διαδικτύου). Εντυπωσιακό στοιχείο είναι το πόσο καλά μελετημένος είναι ο σχεδιασμός των ψηφιακών παιχνιδιών, ο οποίος φαίνεται να βασίζεται σε βαθιά γνώση των ψυχοσυναισθηματικών διεργασιών των παιδιών και εφήβων και των ενδιαφερόντων τους, με αποτέλεσμα η τελική εικόνα και το περιεχόμενο των παιχνιδιών να είναι τόσο εντελή και ελκυστικά που οδηγούν ακόμα και στον εθισμό.

Το ψηφιακό παιχνίδι είναι καθολικά διαφορετικό ως προς τη μορφή του από το παρελθοντικό παιχνίδι. Το λάπτοπ, ως φορητή συσκευή με τεράστιες δυνατότητες επικοινωνίας και παιχνιδιού, αρχίζει να αλλάζει τα δεδομένα του παιχνιδιού της υπαίθρου εκ βάθρων. Πλέον το παιχνίδι γίνεται εικονικό, διαδικτυακό, αποκτά περισσότερο ατομικό χαρακτήρα, παραμένει διαδραστικό, με δυνατότητες αλληλεπίδρασης και συνεργασίας με άλλους απομακρυσμένους συμπαίχτες ή αντιπάλους, λαμβάνει χώρα σε έναν εικονικό κόσμο, τις περισσότερες φορές εμπεριέχει μορφές έντονης βίας, είναι εξαιρετικά εθιστικό.

Η μεγαλύτερη όμως ώθηση στο ψηφιακό παιχνίδι, που θα επιταχύνει τη διάδοσή του και θα το καθιερώσει στην πλατιά μάζα της νεολαίας, θα δοθεί από τη ραγδαία εξάπλωση του διαδικτύου σε κάθε γωνιά της χώρας μας. Το διαδίκτυο αλλάζει ακόμη περισσότερο το χαρακτήρα του παιχνιδιού, το καθιστά πιο προσβάσιμο και διαδραστικό, επιτρέπει την επικοινωνία, τη συνεργασία ή την αντιπαράθεση μεταξύ απομακρυσμένων παιχτών, την ατομική ή ομαδική συμμετοχή στο παιχνίδι, τη διακοπή και συνέχισή του σε άλλο χρόνο, την επιλογή συμπαίχτη, ομάδας, αντιπάλου, τη δυνατότητα εξατομικευμένης παραμετροποίησής του, τη δυνατότητα δημιουργίας νέων παιχνιδιών κ.ο.κ. Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά διαμόρφωσαν συνθήκες εθισμού στο ηλεκτρονικό παιχνίδι με πολύπλευρες δυσάρεστες συνέπειες.

Κατά τους Lester & Maudsley (2007), η ολοένα αυξανόμενη τάση ψυχαγωγίας των παιδιών και των νέων αποκλειστικά με την τηλεόραση, το dvd, τα βιντεο-παιχνίδια και το σερφάρισμα στο ίντερνετ, φαίνεται να τα οδηγεί στην ολοκληρωτική απώλεια ενδιαφερόντων για δραστηριότητες ανοιχτού χώρου. Αυτή η διαφαινόμενη καθήλωση - απομόνωση των

παιδιών στον κλειστό χώρο του σπιτιού, του δωματίου ή του ίντερνετ καφέ είναι βέβαιο ότι αλλάζει δραματικά τις κοινωνικές συνήθειες και δεξιότητες, τους τρόπους επικοινωνίας, τις διαδικασίες διαμόρφωσης της προσωπικότητας των παιδιών.

Στην περίπτωση του Κυνιδάρου Νάξου, σήμερα στο χωριό μπορεί κανείς να συναντήσει με ικανοποίηση παιδιά να παίζουν στο δρόμο ή στην πλάτσα του χωριού, στον αυλόγυρο της εκκλησίας ή στο προαύλιο του σχολείου. Το πιθανότερο όμως είναι να συναντήσει παρές παιδιών που κρατάνε μια συσκευή κινητού τηλεφώνου στο χέρι και παίζουν παιχνίδια ή στέλνουν γραπτά μηνύματα (sms) ο ένας στον άλλον ή αναρτούν φωτογραφίες στα κοινωνικά δίκτυα. Δεν είναι ασυνήθιστο το θέαμα ομάδας παιδιών καθισμένων στο ίδιο πεζούλι με ένα κινητό στο χέρι το καθένα, χωρίς λεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, λόγω της προσήλωσής τους στην οθόνη της συσκευής τους.

Αλλά κι εκτός Κυνιδάρου, οπουδήποτε βρεθεί κανείς στην ελληνική ύπαιθρο, όπως και στο αστικό περιβάλλον, θα αντικρίσει πολλές σύγχρονες οικογένειες στην καφετέρια ή στην ταβέρνα με ένα tablet ή ipad ή smartphone στα χέρια κάθε παιδιού, προκειμένου οι

γονείς να μένουν «ανενόχλητοι».

Εικόνα 4. Το σύγχρονο παιχνίδι είναι ψηφιακό και παίζεται παντού

Βρισκόμαστε άραγε σε μια περίοδο μετάβασης; Είναι μια μόδα, μια μανία που θα παρέλθει; Το μέλλον θα δώσει τις απαντήσεις πολύ σύντομα.

4.1. Ο εθισμός

Πολλές θεωρούνται οι αρνητικές σωματικές και ψυχοσυναισθηματικές συνέπειες των ψηφιακών παιχνιδιών. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του ψηφιακού - διαδικτυακού παιχνιδιού είναι ο εθισμός σε αυτά. Τα ελκυστικά πολύχρωμα γραφιστικά περιβάλλοντα και το ενδιαφέρον περιεχόμενο των παιχνιδιών, η δυνατότητα παύσης και συνέχισής τους, η δυνατότητα συνεργασίας και τα υπόλοιπα στοιχεία που προαναφέρθηκαν διαμορφώνουν συνθήκες εθισμού και ψυχοσωματικής εξάρτησης. Το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας (ΕΠΙΨΥ), στο πλαίσιο σχετικής έρευνας το 2014, επισημαίνει πως η υπερβολική χρήση των νέων τεχνολογιών «συνδέεται με την εμφάνιση διαφόρων προβλημάτων, όπως σωματικών ενοχλήσεων (κεφαλαλγία, πόνο στη μέση), περιορισμό της σωματικής άσκησης, αύξηση βάρους και παχυσαρκία, βίαιες ή επιθετικές συμπεριφορές, χρήση ουσιών, πρόωμη έναρξη καπνίσματος και χρήσης αλκοόλ, καθώς και πρόωμη

έναρξη σεξουαλικής ζωής» (Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 3-4-2015). Παρόμοια είναι και τα ευρήματα παλιότερων ερευνών (Σιώμος, 2008).

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μαθήτριας δημοτικού μικρού νησιού, η οποία, σύμφωνα με τη μητέρα της, καθόταν ακόμη και για πέντε συνεχόμενες ώρες μπροστά στον υπολογιστή, ταΐζοντας ή ποτίζοντας αδιάλειπτα τα προστατευόμενα εικονικά ζώακια της για να μην ψοφήσουν ή παίζοντας άλλα εθιστικά διαδικτυακά παιχνίδια. Μετά από λίγους μήνες και παρότι συστήθηκε στη μητέρα να θέσει χρονικά όρια, η κατάσταση φάνηκε να ξεφεύγει από κάθε έλεγχο:

«Τώρα της πήραμε και κινητό και, όταν με τις πολλές φωνές σηκώνεται από τον υπολογιστή, σπεύδει στο κινητό. Ασχολείται πλέον τόσες ώρες, που το θράδυ παρουσιάζει διαταραχές ύπνου. Ταυτόχρονα, δεν τολμάμε πλέον να της μιλήσουμε, έχει γίνει πολύ απότομη, όταν προσπαθούμε να την “ξεκολλήσουμε” από τον υπολογιστή...», εξομολογείται η μητέρα.

Η περίπτωση αυτή δείχνει ότι ο υπολογιστής και το διαδίκτυο μαζί με τις θετικές και αρνητικές του επιπτώσεις δε γνωρίζουν πλέον γεωγραφικούς φραγμούς. Σύμφωνα με την πανελλαδική έρευνα του ΕΠΙΣΥ το 2014 σε 4.141 εφήβους, που διεξάχθηκε υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας με την επιστημονική ευθύνη της πανεπιστημιακού Α. Κοκκέβη, η πλειονότητα των εφήβων στην Ελλάδα βρίσκονται για πολλές ώρες καθημερινά μπροστά σε μια οθόνη. Αυτή η υπερβολική χρήση των παραπάνω συσκευών, όταν γίνεται σε βαθμό που πλησιάζει την εξάρτηση, έχει συνδεθεί με ψυχοκοινωνικά προβλήματα των εφήβων, όπως επιθετικότητα, χαμηλή αυτοεκτίμηση, άγχος, καταθλιπτική τάση, κοινωνική φοβία και δυσκολία στον ύπνο.

Υπάρχουν εκατοντάδες ιστοσελίδες παιχνιδιών για παιδιά που περιέχουν αναρίθμητα διαδικτυακά (online) παιχνίδια, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να βαρεθεί κάποιος μέσα σε αυτές. Πέρα από αυτές τις σελίδες που το πλούσιο και συνεχώς εμπλουτιζόμενο περιεχόμενό τους δε σε αφήνει να «ξεκολλήσεις», υπάρχουν συγκεκριμένα παιχνίδια που γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή για μεγάλο χρονικό διάστημα, γίνονται μανία διεθνώς και όπως είναι φυσικό δημιουργούν ψυχοσωματική εξάρτηση. Ολόκληρες κοινότητες εκατομμυρίων παιχτών δημιουργούνται, καθώς τα παιχνίδια αυτά εξελίσσονται συνεχώς με νέα επίπεδα και νέες δυνατότητες, με αποτέλεσμα τη συνεχή εξάρτηση των παιχτών.

Ένα από αυτά τα παιχνίδια είναι το League of Legends, το οποίο είχε κυριαρχήσει και στη χώρα μας κατά την εξεταζόμενη περίοδο (<http://www.newsbeast.gr>). Είδαμε στην υπό μελέτη περιοχή μικρά παιδιά να κουβαλάνε μόλις ξυπνήσουν ένα λάπτοπ στο καφενείο του χωριού για να αποκτήσουν πρόσβαση στο διαδίκτυο και να αρχίσουν για ώρες το παιχνίδι. Αυτή η συνήθεια επαναλαμβανόταν σε καθημερινή βάση.

4.2. Τα χαρακτηριστικά των παιχνιδιών τύπου League of Legends (L.O.L.)

Το League of Legends και τα παιχνίδια αυτού του τύπου δεν είναι ένα απλό παιχνίδι, όπως αυτά που συναντάμε σε συνήθεις ιστότοπους παιδικών παιχνιδιών. Αποτελούν μια ολόκληρη κουλτούρα, έναν τρόπο σκέψης και δράσης. Γίνεται για μεγάλο διάστημα τρόπος ζωής. Το L.O.L. συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που μπορεί να έχει ένα διαδικτυακό παιχνίδι και το καθιστούν ελκυστικό και εντέλει εθιστικό:

- Είναι προσβάσιμο σε όλους,
- Είναι διαδραστικό,
- Επιτρέπει την επικοινωνία και τη συνεργασία ή την αντιπαράθεση μεταξύ απομακρυσμέ-

νων παιχτών,

- Επιτρέπει την ατομική ή ομαδική ισότιμη συμμετοχή στο παιχνίδι,
- Επιτρέπει τη διακοπή και συνέχισή του σε άλλο χρόνο,
- Επιτρέπει την επιλογή συμπαίχτη, ομάδας, αντιπάλου,
- Επιτρέπει την εξατομικευμένη παραμετροποίησή του με ευρύτητα επιλογών,
- Δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας νέων παιχνιδιών,
- Έχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται συνεχώς,
- Δε θέτει χρονικά όρια στο παίξιμό του,
- Παρέχει συνεχώς κίνητρα για συνέχισή του,
- Παρέχει πλήρη υποστήριξη και εκπαιδευτικό υλικό για την εκμάθησή του (εικόνα 5),
- Έχει σύγχρονο, ελκυστικό περιβάλλον εικόνας, ήχου και κινήσεων κ.ο.κ. ([http://eune.](http://eune.leagueoflegends.com/el)

[leagueoflegends.com/el](http://eune.leagueoflegends.com/el)).

Εικόνα 5. Ολοκληρωμένη εκπαίδευση νέων παιχτών του League of Legends

Παρά τα όσα θετικά χαρακτηριστικά μπορεί ο πιο μανιώδης παίχτης να προσδώσει στο L.O.L., ένας εξωτερικός παρατηρητής εύκολα μπορεί να εντοπίσει σημαντικά αρνητικά στοιχεία του παιχνιδιού:

- Η βία είναι κυρίαρχη σε κάθε πτυχή του παιχνιδιού, στη δομή και το περιεχόμενό του, στην αποκρουστική έως τρομακτική μορφή των ηρώων-πρωταγωνιστών, στους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιεί (ανελέητοι σκοτωμοί αντιπάλων για επιβίωση με τη χρήση πανίσχυρων φονικών όπλων) (εικόνα 6).
- Η νοσηρή εξωπραγματική απεικόνιση προσώπων και καταστάσεων και το τρομακτικό περιβάλλον του παιχνιδιού,
- Η πολυπλοκότητά του, που απαιτεί πολύωρη ενασχόληση για εκμάθηση,
- Ο εθισμός στο παιχνίδι αλλά και στην τρομακτική βία που αυτό εμπεριέχει,
- Η έντονη καταπόνηση των αισθήσεων από την εναλλαγή εικόνων, χρωμάτων και ήχων, αλλά και την έντονη άσκηση βίας κ.ο.κ.

Αυτά τα στοιχεία του League of Legends και των ομοειδών παιχνιδιών είναι βέβαιο ότι μπορούν να προκαλέσουν τραυματικές συνέπειες στο χαρακτήρα, την ψυχική και τη σωματική υγεία ενός παιδιού ή εφήβου.

Εικόνα 6. Η γκάμα των ηρώων («Επικαλεστών») του League of Legends

4.3. Ο τζόγος

Μια όχι και τόσο θετική μορφή παιχνιδιού, που έχει εισβάλει στο λαϊκό σπίτι και είναι πλέον προσβάσιμη σε μικρούς και μεγάλους, είναι ο διαδικτυακός τζόγος. Ένας στους επτά έφηβους εμφανίζει συμπτώματα εξάρτησης από τη χρήση του διαδικτύου, ενώ δεν είναι λίγοι κι αυτοί που ασχολούνται με το διαδικτυακό τζόγο. Σύμφωνα με την έρευνα του ΕΠΙ-ΨΥ, ένα στα οκτώ αγόρια βρίσκεται λίγο πριν το όριο της «προβληματικής ενασχόλησης με τον τζόγο», ενώ το 4,2% έχουν περάσει ήδη σε αυτή τη φάση.

Επανερχόμενοι πάλι στην περίπτωση του Κυνιδάρου, αντirikόσαμε μέρα μεσημέρι παιδιά και εφήβους σε δημόσιο χώρο του χωριού, στο καφενείο, να παίζουν πόκερ στο διαδίκτυο. Είναι βέβαιο ότι τέτοιου είδους παίγνια μπορούν να οδηγήσουν σε εθισμό και μολονότι στην αρχή μπορεί κανείς να τα θεωρήσει «αθώα», επειδή τάχα δεν απαιτούν αληθινά χρήματα, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο μεταπήδησης των παιχτών από αυτό το επίπεδο στον αληθινό διαδικτυακό τζόγο. Είδαμε επίσης ενήλικες, αλλά και ανήλικους, με μια χρεωστική τραπεζική κάρτα, την οποία μάλιστα μπορούν να «πιστώσουν» άμεσα από το καφενείο του χωριού, να παίζουν «επί χρήμασι» μέσω διαδικτύου «ΣΤΟΙΧΗΜΑ», πόκερ ή άλλα τέτοια τυχερά διαδικτυακά παίγνια.

4.2. Η επιτόπια παρατήρηση

Για τους σκοπούς της μελέτης της μετεξέλιξης του παιχνιδιού στον Κυνίδαρο της Νάξου, πραγματοποιήσαμε στον Κυνίδαρο της Νάξου το 2012-2013 επιτόπια μη συμμετοχική παρατήρηση. Τα σημαντικότερα ευρήματα από την επιτόπια παρατήρηση είναι:

- Κάθε έφηβος έχει το δικό του κινητό με wi-fi, συνεπώς και τη δυνατότητα ανεβάσματος (uploading) φωτογραφιών ή άλλων αρχείων στα κοινωνικά δίκτυα και κατεβάσματος (downloading) διαδικτυακού περιεχομένου (εφαρμογών, μουσικής, παιχνιδιών κλπ.).
- Κάθε έφηβος και σχεδόν κάθε μαθητής δημοτικού διαθέτουν δικό του φορητό υπολογιστή (laptop) με πρόσβαση στο διαδίκτυο ή έχει τουλάχιστον δυνατότητα χρήσης του στο σπίτι. Επιπλέον κάθε έφηβος και πολλά παιδιά δημοτικού διαθέτουν άλλη φορητή συσκευή τύπου smartphone ή tablet με δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο.
- Στο χωριό την τελευταία πενταετία λειτουργεί δημόσιο ασύρματο δίκτυο, το οποίο καλύ-

ππει όλο σχεδόν το χωριό. Στο δίκτυο αυτό μπορεί να συνδεθεί ελεύθερα όποιος διαθέτει μία από τις προαναφερόμενες συσκευές.

- Τα δύο τελευταία χρόνια τρία τουλάχιστον καφεενεία του χωριού και αρκετά σπίτια έχουν αποκτήσει ιδιωτική adsl σύνδεση, η οποία αποφέρει καλύτερες ταχύτητες περιήγησης στο διαδίκτυο συγκριτικά με το ασύρματο δίκτυο.
- Τα καφεενεία που διαθέτουν adsl σύνδεση παρέχουν δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο στους πελάτες τους μέσω ασύρματου δρομολογητή (router).

Τα παραπάνω δεδομένα έχουν διαμορφώσει την εξής κατάσταση:

- Πολλοί έφηβοι και παιδιά μεταφέρουν το ατομικό τους λάπτοπ ή άλλη φορητή συσκευή στο καφεενείο και ασύρματα ή καλωδιακά στο διαδίκτυο μέσω της πρόσβασης που διαθέτει το καφεενείο.
- Σχεδόν όλοι οι έφηβοι και μεγάλο ποσοστό παιδιών διαθέτουν προσωπική σελίδα στο κοινωνικό δίκτυο facebook με αναρτημένο φωτογραφικό ή άλλο υλικό.
- Η ενασχόληση με το διαδίκτυο σε πολλές περιπτώσεις είναι πολύωρη (μπορεί να υπερβαίνει το συνεχόμενο εξάωρο).
- Το κύριο περιεχόμενο της διαδικτυακής ενασχόλησης είναι: διαδικτυακό παιχνίδι, facebook, αθλητική ενημέρωση).
- Το κύριο περιεχόμενο του διαδικτυακού παιχνιδιού κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι το LEAGUE OF LEGENDS.

Ως προς τη «μοίρα» των δεκάδων παραδοσιακών παιχνιδιών του Κυνιδάρου, αυτά βιώνονται πια σπανίως και περιστασιακά με αυθόρμητη πρωτοβουλία των παιδιών ή ευκαιριακά στο πλαίσιο πρωτοβουλιών του πολιτιστικού συλλόγου, π.χ. αναβίωση ελάχιστων επιλεγμένων παιχνιδιών την Καθαρή Δευτέρα ή το Πάσχα. Η συντριπτική πλειονότητα των πολυάριθμων ατομικών, των επιτραπέζιων, των ομαδικών και διαομαδικών παιχνιδιών ανοιχτού ή κλειστού χώρου παραμένουν στα «αζήτητα», έχοντας παραγκωνιστεί εντελώς από το ψηφιακό παιχνίδι. Η μόνη παρηγοριά είναι η διάσωση των παραδοσιακών παιχνιδιών μέσω του σχετικού βιβλίου (Κλουβάτος, 2005), το οποίο τουλάχιστον μπορεί να χρησιμεύσει για την αναβίωσή τους στο μέλλον.

5. Συμπερασματικά

Μέσα από τη μελέτη της μετεξέλιξης του παιχνιδιού στον Κυνίδαρο της Νάξου μπορεί κανείς αβίαστα να καταλήξει στα εξής συμπεράσματα: Πρώτον, το παραδοσιακό παιχνίδι του παρελθόντος, όχι μόνο στη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά και στις περισσότερες περιοχές της χώρας μας και διεθνώς, δέχεται τόσο μεγάλη πίεση - παραγκωνισμό από το ψηφιακό παιχνίδι, ώστε έχει ήδη αρχίσει να τίθεται στο χρονοντούλαπο της ιστορίας και της λαογραφίας τείνοντας να καταλήξει μουσειακό είδος.

Δεύτερον, η οικογένεια της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και των αστικών κέντρων, δε φαίνεται δυστυχώς να έχει ενημερωθεί επαρκώς και δεν έχει συνειδητοποιήσει πλήρως τους κινδύνους που κρύβει η ενασχόληση με το ψηφιακό παιχνίδι, ιδίως όταν αυτό οδηγεί στον εθισμό, γι' αυτό δεν έχει γίνει ακόμη κατορθωτή η λήψη δραστικών μέτρων προστασίας των ανήλικων από τέτοιου είδους εξαρτήσεις.

Τρίτον, απαιτείται περισσότερη μελέτη για το θέμα του παιχνιδιού, λόγω της εξαιρετικής του σημασίας στην κοινωνικοποίηση και γενικότερη ανάπτυξη των παιδιών και εφήβων, αλλά και επειδή αποτελεί βασικό πολιτισμικό στοιχείο κάθε κοινωνίας. Στο πλαίσιο της

ανάγκης για περαιτέρω μελέτη του παιχνιδιού θα μπορούσαν να βοηθήσουν τα ερωτήματα που προκύπτουν από την παρούσα μελέτη:

Αν σε μια μικρή κοινότητα όπως ο Κυνίδαρος -που το αυθόρμητο γλέντι και το παιχνίδι αποτελούσαν βασικά γνωρίσματά του- το παιχνίδι λαμβάνει τέτοια μορφή, τι μπορεί να συμβαίνει άραγε στα αστικά κέντρα ή σε ένα οποιοδήποτε χωριό της ελληνικής υπαίθρου, αφού σε κάθε γωνιά της ελληνικής υπαίθρου έχουν πλέον διεισδύσει οι ψηφιακές συσκευές και το διαδίκτυο;

Θα αφεθεί να καταντήσει το παιχνίδι της γειτονιάς, της αλάνας, της πλατείας και του δρόμου μουσειακό είδος, ένα είδος φολκλόρ ή μπορούν να γίνουν παρεμβάσεις για δυναμική επάνοδό του;

Ποιες είναι οι συνέπειες σήμερα και ποιες μπορεί να είναι μελλοντικά από αυτή την τροπή που έχει πάρει το παιχνίδι;

Ποιο είναι το δικό μας χρέος; Πώς θα διαχειριστούμε μια τέτοια εξέλιξη; Μπορούμε να παρέμβουμε προληπτικά ή διαμορφωτικά, όπως είχε γίνει την περασμένη δεκαετία με την αναβίωση και εκμάθηση των παραδοσιακών παιχνιδιών από τις νεότερες γενιές στον Κυνίδαρο ή πλέον δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε;

Το σχολείο ίσως θα μπορούσε να αναλάβει το ρόλο του τελευταίου θεματοφύλακα της παλιάς μορφής παιχνιδιού, έστω στο λίγο χρόνο του διαλείμματος ή των εκδρομών. Επίσης, το σχολείο θα πρέπει να αναλάβει το συστηματικό αλφαριθμητικό των μαθητών στην ασφαλή χρήση του υπολογιστή και του διαδικτύου, κάτι που αν είχε γίνει εγκαίρως (Σιώμος, 2008, Σοφός, 2009), πιθανότατα δε θα είχαμε τα αρνητικά αποτελέσματα που έχουμε σήμερα από την κατάχρησή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- <http://eune.leagueoflegends.com/el>.
- <http://www.newsbeast.gr>: Τα πιο δημοφιλή παιχνίδια υπολογιστών, 16-7-2012. Ανάκτηση από: <http://www.newsbeast.gr/technology/arthro/384752/ta-pio-dimofili-paihnidia-upologiston>.
- Lester, S. & Maudsley, M. *Play naturally*. A review of children's natural play, Play England, 2007.
- Εφημερίδα «Η Καθημερινή», έρευνα: Εθισμένος στο διαδίκτυο ένας στους επτά εφήβους, 3-4-2015. Στο διαδίκτυο: <http://www.kathimerini.gr/810104/article/epikairothta/ellada/ereyna-e8ismenos-sto-diadiktyo-enas-stoys-epta-efhnoys>
- Κλουβάτος, Κ. *Όλη η ζωή παιχνίδι*. Βίωση και αναβίωση των Παραδοσιακών Παιχνιδιών, Γρηγόρης, Αθήνα 2005.
- Κουκουλές, Φ. *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμος Α', ανάτ. 1975.
- Λάζος, Χ. *Παίζοντας στο χρόνο - Αρχαία ελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια*, Αίολος, Αθήνα 2002.
- Σιώμος, Κ.Ε. *Εθισμός των εφήβων στους Η/Υ και το διαδίκτυο: Ψυχιατρικά συμπτώματα και διαταραχές ύπνου*. Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2008. Στο διαδίκτυο: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/26207>.
- Σοφός, Α. (Επιμ.) *Παιδαγωγικές διαστάσεις των νέων Μέσων. Ενίσχυση Μιντιακού γραμματισμού και ικανότητας για ένα ασφαλές διαδίκτυο*, Γρηγόρης, Αθήνα 2009.

Ο ΛΑΪΚΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΕΡΓΗΣ Ή ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΓΛΙΝΑΔΟ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΚΑΣΣΙΑΝΗ - ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΑΞΗ*

1. Η λαϊκή ζωγραφική. Θεωρητικό πλαίσιο

Η λαϊκή ζωγραφική¹ ανήκει στο ευρύτερο πεδίο της λαϊκής τέχνης, την οποία καταγράφει και ερευνά η επιστήμη της Λαογραφίας. Η λαϊκή τέχνη συνδέθηκε με τον πληθυσμό της υπαίθρου, την αγροτική και κτηνοτροφική ζωή, διαχωρίζοντάς την, εμφανώς, από τον αστικό πολιτισμό. Από μόνη της αυτή η διάκριση ενέχει το στοιχείο του αυθόρμητου, δεδομένου ότι η πλειονότητα των έργων της λαϊκής τέχνης διαθέτει χαρακτηριστικά των λαϊκών εκδηλώσεων, δηλαδή τη συντηρητικότητα, τον αυθορμητισμό, την ομαδική έκφραση και την ανωνυμία². Ο δημιουργός δεν χρειάζοταν να έχει λάβει σχετική παιδεία, αλλά λειτουργούσε, κυρίως, με βάση τη φαντασία και το ενστικτό του. Κύρια πηγή έμπνευσής του αποτέλεσε το φυσικό περιβάλλον. Ως βασικά είδη της λαϊκής τέχνης³ αναφέρονται η υφαντική, η κεραμική, η γλυπτική - ξυλογλυπτική, η μεταλλοτεχνία, η αργυροχοΐα, η ζωγραφική, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική κ.ά. είδη, που βρέθηκαν, για πολλά χρόνια, στο περιθώριο, μέχρι να ξεκινήσει η κατά τόπους καταγραφή και ανάδειξή τους.

Υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση σχετικά με τον ακριβή καθορισμό της έννοιας του «λαϊκού». Ο Μ. Γ. Μερακλής θεωρεί ότι «ο προσδιορισμός λαϊκός συλλαμβάνεται ορθά, μόνο αν δεχόμαστε ότι ενέχει οργανικά και μια ζωτική δύναμη, που δεν τον αποκόπτει από το ιστορικό παρόν. Το λαϊκό δεν ανήκει σε κάποια σχολή, ανήκει στην ίδια τη ζωή και την πραγματικότητα»⁴. Η λαϊκή τέχνη, συνεπώς, είναι στενά συνδεδεμένη με την ίδια τη ζωή. Μέσα από αυτήν αναπαριστώνται οι ανάγκες, οι απασχολήσεις, οι προβληματισμοί, οι φόβοι και οι ελπίδες όχι μόνο του ατόμου που δημιουργεί, αλλά ολόκληρης της ομάδας, του συνόλου. Μπορεί ο δημιουργός να είναι επώνυμος, αλλά τις περισσότερες φορές απο-

* Υποψήφια δρ Λαογραφίας στο Ε.Κ.Π.Α.

1. Πλούσιο υλικό για την πορεία και εξέλιξη της λαϊκής ζωγραφικής στην Ελλάδα, συγκεκριμενοποιώντας την και ανά γεωγραφική περιοχή συναντάμε στο Δ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη. Πηγές, προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας*, εκδ. Αλκαίος, Αθήνα, σ. 102-125.
2. «Η συντηρητικότητα εκφράζεται στα λαϊκά καλλιτεχνήματα με θέματα παρμένα από την ελληνική παράδοση, όπως ο δικέφαλος αετός και διάφορες τυποποιημένες ζωικές ή φυτικές παραστάσεις. Ο αυθορμητισμός και η μαγική αντίληψη του κόσμου γίνονται φανερά σε θέματα αποτρεπτικά και συμβολικά, όπως, το φίδι, ο σταυρός, ο κόκορας και άλλες συμβολικές ή αγιογραφικές συνθέσεις. Τέλος, η ομαδική έκφραση και η ανωνυμία βρίσκονται στην κοινή αισθητική αντίληψη, που χαρακτηρίζει τα έργα της λαϊκής τέχνης και στη σιωπή που καλύπτει - με λιγοστές εξαιρέσεις - τους δημιουργούς της», Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, *Το Βήμα*, τόμ. 57, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 116.
3. «Η λαϊκή τέχνη είναι μια σύνθετη και πολλαπλή, συνήθως οργανικά αξεδιάλυτη ενότητα του εργαλείου και του προϊόντος του, του οργάνου και της ενέργειάς του - της αιτίας, πιο πέρα, και του αποτελέσματός του». Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και έθιμα, Λαϊκή τέχνη*, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011, σ. 286.
4. Μ. Γ. Μερακλής, «Πρόλογος», στο Μαρία Α. Χαϊμαλά, Γιάννης Μητράκας, *Βυζαντινές και λαϊκές επιδράσεις στο έργο ενός αυτοδίδακτου ζωγράφου*. Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής, *Λαογραφία*, Παράρτημα 16, Αθήνα 2013, σ.13.

τυπώνει συλλογικές τάσεις⁵. Η λαϊκή τέχνη αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του παραδοσιακού ελληνικού πολιτισμού. Είναι μέρος της δημιουργικότητας και της ιδιοσυγκρασίας ενός λαού, που παρόλες τις κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες που βίωνε, ιστορικά και διαχρονικά, έβρισκε πάντα τον τρόπο να εκφραστεί και καλλιτεχνικά.

Η λαϊκή τέχνη δεν είναι απρόσωπη, απροσδιόριστη. Αντιθέτως, ο καλλιτέχνης πάντα αποτυπώνει βιώματα και ήθη από την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. Είναι επηρεασμένος από τη γεωγραφία του τόπου του, από το κλίμα και την κοινωνική συγκρότηση. Δημιουργεί με υλικά ή πάνω σε υλικά που είναι εύκολα προσβάσιμα στον τόπο που κατοικεί και που πολλές φορές αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμά του.

Η ζωγραφική αποτελεί ζωτικό μέρος της λαϊκής δημιουργίας. Η Άννα - Ιωάννα Γουήλ - Μπαδιεριτάκη αναφερόμενη στη νεοελληνική λαϊκή ζωγραφική, τονίζει ότι: «το πρώτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεοελληνικής λαϊκής ζωγραφικής είναι η πρακτική σκοπιμότητα, ενώ το δεύτερο η διακοσμητική της αντίληψη»⁶, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Μ. Γ. Μερρακλή ότι γενικότερα, η λαϊκή τέχνη διέπεται από το συνδυασμό χρηστικότητας και αισθητικής⁷ και την άποψη του Μιχελή ότι, παραδοσιακά, ο λαϊκός τεχνίτης «προσπαθεί να δώσει στο έργο του συγχρόνως τη χρησιμότητα και την ομορφιά»⁸. Στο ίδιο πλαίσιο και η Χατζητάκη - Καψωμένου, επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της λαϊκής τέχνης, τονίζει ότι δεν ταυτίζεται μόνο με την καλλιτεχνία, αλλά και με την τεχνική⁹.

Η ακμή της λαϊκής ζωγραφικής αρχίζει από τον 18ο μέχρι και φθάνει μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Σαφώς επηρεασμένη από τη βυζαντινή τεχντροπία, ξεκινά ως συμπληρωματικό και διακοσμητικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής¹⁰. Οι δημιουργοί αυτοί, ανώνυμοι τις περισσότερες φορές, εμπλουτίζουν τοίχους, ποικίλα οικοδομήματα, βρύσες, ξύλινες επιφάνειες κ.ά. Επίσης, αρκετοί από αυτούς ασχολούνται με την αιογραφία. Συνήθως μαθήτευαν από μικρή ηλικία κοντά σε κάποιον δάσκαλο και στη συνέχεια εξελίσσονταν σε αυτοδύναμους δημιουργούς, που άρχιζαν δειλά δειλά να εμπλουτίζουν την τέχνη τους. Οι πιο γνωστοί λαϊκοί ζωγράφοι¹¹ που αναφέρονται στην ελληνική βιβλιογραφία είναι ο Παγώνης¹² από την Ήπειρο, ο Θεόφιλος¹³ από τη Μυτιλήνη, ο Παναγιώτης Ζωγράφος¹⁴ από τη Σπάρτη κ.ά. Στις μέρες μας, υπάρχουν πολλοί, όπως, για παράδειγμα, ο Γιάννης Μητράκας¹⁵ και πολλοί άλλοι, που, σταδιακά, γίνονται γνωστοί, ανά περιοχή, στο ευρύτερο κοινό¹⁶. Άξια λόγου είναι η περίπτωση ολόκληρων περιοχών ή χωριών που «ειδικεύτηκαν»

5. Βλ. αναλυτικά, Χρ. Χρήστου, «Η λαϊκή ζωγραφική», *Η Καθημερινή*, (11.06.1995), σ. 16 - 18.

6. Άννα - Ιωάννα Γουήλ - Μπαδιεριτάκη, *Νεοελληνική λαϊκή ζωγραφική*, Μουσείο Μπενάκη - Εκπαιδευτικά προγράμματα, Αθήνα 1996, σελ. 1. Π. Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 14.

7. Μ. Γ. Μερρακλή, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και έθιμα, Λαϊκή τέχνη*, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011/3, σ. 286.

8. Π. Α. Μιχελή, *Αισθητικά θεωρήματα*, τόμ. 3ος, Αθήνα 1972, σ. 242. Πρβλ. Δημ. Σταμέλου, ό. π., σ. 11.

9. Χρ. Χατζητάκη - Καψωμένου, «Οδηγός για τη συλλογή του υλικού και την οργάνωση τοπικού λαογραφικού μουσείου», *Τέχνη*, Μακεδονική καλλιτεχνική εταιρεία, Νοέμβριος 1978, σ. 9.

10. Επίτομο εγκυκλοπαιδικό λεξικό του μαθητή, Εξάντας Εκδοτική, Αθήνα 1992, σ. 351.

11. Βλ. σχετικά, Γ. Σαματούρας (επιμ.), *Δώδεκα λαϊκοί ζωγράφοι*, Αθήνα 1974, σσ. 254.

12. Γ. Βαρκιντζής (επιμ.), *Ο λαϊκός ζωγράφος Παγώνης*, Αθήνα, χχ.

13. Δ. Σταμέλος, ό. π., σ. 115-118.

14. Βλ. αναλυτικά, Π. Ζώρα, ό. π., σ. 15 - 16. Γ. Σαματούρας, ό. π., σ. 13 - 38.

15. Μ. Χαϊμαλά, ό. π., σσ. 238.

16. Βλ. ενδεικτικά, Ελ. Τσιρίκου, «Παρουσίαση του λαϊκού ζωγράφου Νικόλαου Τσιρίκου», *Πρακτικά 7ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακών και Υποψήφιων Διδασκόντων ΕΚΠΑ* (Αθήνα 16 - 18 Μαΐου 2013), τόμ. Β', Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, σ. 606 - 614. Γ. Κατσουγκράκη, *Η λαϊκή ζωγραφική στη Λακωνία σήμερα: το παράδειγμα του Γιάνκου Θεοφίλη*, Διπλ. Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΠΜΣ Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας - Λαογραφία και Πολιτισμός, Αθήνα 2008.

σε συγκεκριμένους κλάδους της λαϊκής τέχνης. Ενδεικτικά, μπορούν να αναφερθούν τα Ιωάννινα με την αργυροχοΐα, η Σίφνος με την κεραμική, οι Χιονιάδες Κόνιτσας με τη ζωγραφική κ.ά.

Θέματα και μοτίβα αποτυπώνονται παραστατικά, εξωτερικεύοντας ερεθίσματα και οπτικοποιώντας αντιλήψεις και νοοτροπίες. Το περιβάλλον επηρεάζει άμεσα τον ζωγράφο. Το φυσικό περιβάλλον, η παιδική ηλικία, σκέψεις και όνειρα, αποκτούν υπόσταση πάνω σε χαρτί, ξύλο, πίνακες ή σε τοίχους. Και ενώ, όπως δηλώνει ο Χρύσανθος Χρήστου, η αφετηρία της λαϊκής ζωγραφικής είναι ρεαλιστική, «δεν περιορίζεται στην απλή περιγραφική απόδοση των θεμάτων, αλλά σχεδόν πάντοτε αποβλέπει στο λειτουργικό και το τυπικό, όπως εκφράζει και το εσωτερικό και το ψυχικό»¹⁷.

2. Βαγγέλης Σέργης: Στοιχεία για τον βίο του και πορεία δράσης

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η σκιαγράφηση του ταλέντου και της προσωπικότητας ενός Ναξιώτη λαϊκού ζωγράφου, του Βαγγέλη Σέργη, που με το πλούσιο έργο του, αλλά και την πολύπαθη ζωή του, έρχεται να καταδείξει τις ανεξάντλητες πηγές έμπνευσης του ανθρώπου, την αστείρευτη ανάγκη έκφρασης των συναισθημάτων που βιώνει, αλλά και την ελευθερία να αποτυπώνει με χρώματα, ο,τιδήποτε του κινεί την περιέργεια ή τον ενοχλεί και που δύσκολα μπορεί να τα μεταφέρει στον καθημερινό λόγο.

Συνάντησα τον κ. Σέργη, στο σπίτι του στην Αθήνα (Αχαρνές), με σκοπό να του πάρω συνέντευξη, αλλά και να φωτογραφίσω μέρος των έργων του. Ουσιαστικά, έγιναν δύο επισκέψεις, μέσα από τις οποίες επιχειρήθηκε η άντληση όσο το δυνατόν περισσότερο αντιπροσωπευτικών δειγμάτων της τέχνης του. Αρχικά, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν εδώ βασικά βιογραφικά του στοιχεία, για να εξεταστεί κατά πόσο η πορεία της ζωής του επηρέασε τη θεματική της ζωγραφικής του, αλλά και για να εξηγηθεί ο τεράστιος όγκος του υλικού αυτού.

Ο Βαγγέλης Σέργης¹⁸ γεννήθηκε στο Γλινάδο της Νάξου, το 1927. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες μεγάλωσε ήταν πολύ δύσκολες: «Ζόρικες. Πολύ ζόρικες (...). Εγώ κατά πρώτους πήγα στο δημοτικό. Ξέρεις τα χρόνια εκείνα ήταν δύσκολα (...). Και ο πατέρας μου όταν ήμουν τεσσάρων - πέντε χρονών με έπαιρνε από το σχολείο και πήγαινα και δούλευα κάτω στα κτήματα. Δεν μπορούσα να βγάλω το δημοτικό. Πήγα μέχρι την Πέμπτη (Ε') και με το ζόρι. Αν δεν ήταν μια ξαδέρφη μου που ήμασταν μαζί στην ίδια τάξη να μου δίνει τα βιβλία να τα διαβάζω, δεν μπορούσα να τα βγάλω πέρα... Μεγάλη καταστροφή, πες πως ήταν καταστροφή για μένα. Μπερδέματα πολλά...». Αγαπούσε πολύ το σχολείο, ήθελε να μορφωθεί, αλλά, δυστυχώς, η δεσποτική φιγούρα του πότη πατέρα του περιόρισε πολλά όνειρά του. «Ήθελα να πάω σχολείο, αλλά μου λέει και τι να πας να κάνεις.. Καλά περνάμε εδώ. Δεν μπορούσα... Έφυγα από εκεί.. Έβγαλα το σχολείο 13 χρονών; 14; Ήρθε η κατάσταση του '41... ήρθαν οι Γερμανοί και φύγαμε από τα σχολειά. Ούτε το δημοτικό δεν έβγαλα, μόνο την Πέμπτη τάξη. Αυτό μου στοίχισε πολύ. Τελοσπάντων». Είχε δύο αδερφές, τις οποίες ο πατέρας του τις είχε στείλει να δουλέψουν ως υπηρέτριες στην Αθήνα και φυσικά πάντα δίπλα του τη μητέρα του, που δούλευε στο «μεροκάματο» για να θρέψει την οικογένειά της. Τα χρόνια σκληρά, αλλά δεν σταμάτησε ποτέ να προσπαθεί.

Ακολούθησαν τα χρόνια του στρατού, με πρώτο σταθμό την Κρήτη. Εκεί, ένας αξιωματι-

17. Χρ. Χρήστου, «Η λαϊκή ζωγραφική», ό. π., σ. 17.

18. Ή Βουρλιώτης ή Νεράς, βλ. σχετικά, Μ. Σέργης *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Έκδοση του Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, σ. 303 - 304.

κός που έμαθε για τις δυσκολίες που πέρασε στη ζωή του τον βοήθησε να μάθει να οδηγεί αυτοκίνητα. Στη συνέχεια, μετατέθηκε στην Αθήνα, στο Χαϊδάρι, όπου κατά τύχη, συνάντησε κάποιον που γνώριζε τον πατέρα του στη Νάξο και του λέει: «θα σε κατατάξω στο στρατό, στα αμάξια, και θα πάρουμε το δίπλωμα. Το κατάφερε, τελοσπάντων, με έβαλε. Βγαίνω οδηγός. Και βγαίνω από τους πρώτους. Γιατί άμα υποφέρεις από μικρός, έτσι είναι η ζωή και δυστυχούσα. Μου λέει: Βγήκες από τους πρώτους και μέσα από δέκα ονόματα, θα πάτε για μηχανικοί και θα πάτε στο Ρουφ». Και ενώ όλα φαίνονταν καλά, δεδομένου ότι σίγουρα, μαθαίνοντας την τέχνη του μηχανικού, η ζωή του θα ακολουθούσε άλλη πορεία, μετά από δυο μέρες «ήρθε το αμάξι να μας πάρει για το Ρουφ. Μας είπαν ανεβείτε επάνω για να πάτε. Πήρανε τα βιβλιάρια όλα, και τον βλέπω, να έρχεται εκείνος. Εκείνος ήταν ανθυπασπιστής του τάγματος. Από μακριά μου λέει, κατέβα κάτω. Κατέβηκα κάτω. - Τι σου έκανα. - Έλα, έλα εδώ. Μου λέει αγράμματος είσαι; Του λέω την Πέμπτη την έβγαλα με το ζόρι. Δεν θα πας για μηχανικός. Αν είχες βγάλει το δημοτικό, θα πήγαινες. Αυτό ήτανε. Θα ήμουν κάπως αλλιώς... Γιατί είχα επιμέλεια. Εφόσον ζήλευα... Κοιτούσα τους άλλους. Ήθελα να μάθω. Και οδηγός που πήγα βγήκα από τους πρώτους, γιατί είχα επιμέλεια. Ήθελα να φύγω από τη φτώχεια, από τη δυστυχία...».

Τρία χρόνια, περίπου, διήρκεσε η στρατιωτική του θητεία, όπου αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες μεν, αλλά διατήρησε την ακεραιότητά του. Ήταν σοβαρός πάντα, πιστός σε αυτό που έκανε, κάτι που αποδεικνύεται από πολλά περιστατικά, όπως μου αφηγήθηκε, που έγιναν στο στρατό, αλλά, για οικονομία χώρου, δεν θα αναφερθούν εδώ.

Μεγάλη αγάπη, το μεράκι του, όπως αναφέρει, ήταν το τραγούδι. «Τραγουδούσα και αντιλαλούσαν τα βουνά που λέει ο λόγος». Στη Θράκη, όπου είχε πάει φαντάρος, τον παρακαλούσαν να του μάθουν να τραγουδάει επαγγελματικά, να παίζει μπουζούκι. Αλλά η συνέπειά του και η ωριμότητά του δεν τον άφησαν να ακολουθήσει αυτό το δρόμο. Στο νησί περίμενε η γυναίκα του. Ήξερε ότι αν βρεθεί στο δρόμο αυτό, θα ήταν πολύ δύσκολο να επανέλθει. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης δεν σταμάτησε να λέει πόσο σημαντική ήταν γι' αυτόν, η γυναίκα του, η Ειρήνη, με την οποία απέκτησαν δύο γιους. «Πήρα την κοπέλα. Είχα δεσμό μαζί της εννέα χρόνια και δεν μπορούσα να την πάρω. Δεν την ήθελαν οι δικοί μου, γιατί ήταν φτωχούλα. Ορφανή ήταν από πατέρα, αλλά αυτό... αλλά δεν θέλανε οι γονείς μου. Και εννιά χρόνια τραβιόμουνα... Καλό και αγαθό κορίτσι. Γλυκό. Την αγαπούσα πολύ. Άμα χάσεις την γυναίκα, δεν είναι για να ζεις. Έχω τα παιδιά ευτυχώς...».

Άλλο ένα περιστατικό που σημάδεψε τη μνήμη του ήταν όταν του «έκλεψαν» την άδεια για να βγάλει φορτηγό. Του τηλεφωνεί ένας συγχωριανός του από την Αθήνα και του λέει: «Πήγαινε και κάνε κάτι χαρτιά, στο δήμο, διότι πρόκειται να δώκουνε μια άδεια φορτηγού και τρέχα να κάνεις πρώτα τα χαρτιά σου, γιατί μετράει η πρωτιά. Έτσι και έκανα, τα έστειλα. Σε κανέναν μήνα, έρχεται ένα γράμμα; Γραμματούρα: Σέργης Ευάγγελος, αυτοκινητιστής. Να έρθεις σύντομα, να πάρεις την άδεια του αμαξίου. Και φτώχεια. Να κάνω μεροκάματο για να τα βγάλω πέρα. Είχα παντρευτεί, ο γιος μου ήταν 5-6 χρονών». Μέσα από μεγάλη ταλαιπωρία και παίρνοντας δανεικά από κάποιο γνωστό του για να πάει στην Αθήνα, συνειδητοποιεί ότι οι «φαγάδες», όπως χαρακτηρίζει αυτούς που υπήρχαν στο γραφείο του τότε βουλευτή Πρωτοπαπαδάκη, είχαν πουλήσει την άδεια που του ανήκε σε κάποιον άλλον. Δέκα χρόνια ταλαιπωρήθηκε για να βρει το δικίο του, δυστυχώς, χωρίς κανένα αποτέλεσμα.

Ο Σέργης γνωρίζει καλά τι σημαίνει μεροκάματο. Δούλευε, για πολλά χρόνια, στο τυροκο-

μείο και στην τοπική εταιρεία υδροδότησης του χωριού Γλινάδου, όπου αντιμετώπισε πολλά προβλήματα και εκεί, επειδή του χρωστούσαν για αρκετό καιρό, μισθούς τριών χρόνων. Για πολλά χρόνια, επίσης, είχε καφενείο. Εκεί είχε το χρόνο να ζωγραφίσει ελεύθερα, και σημαντικά έργα του δημιουργήθηκαν στο χώρο αυτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συντοπίτες του τον φωνάζουν και Βουρλιώτη ή Νερά. Νερά, επειδή δούλεψε χρόνια στην τοπική υπηρεσία ύδρευσης. Βουρλιώτη, επειδή, όπως λέει ο ίδιος, ο προπαππούς του, ήρθε από την πόλη Βουρλά της Μικράς Ασίας. «Επειδή Σέργηδες είναι πολλοί, τον είπαν Βουρλιώτη για να ξεχωρίζει», αναφέρει χαρακτηριστικά.

3. Η δημιουργικότητα του Βαγγέλη Σέργη: Θέματα, τεχνικές, συμβολισμοί

Η ζωγραφική για τον κ. Σέργη είναι τρόπος αυθόρμητης και συνεχούς έκφρασης συναισθημάτων και σκέψεων. Η πρώτη επαφή με την τέχνη ήρθε όταν ήταν πολύ μικρός. «Από 5-6 χρονών η μητέρα μου είχε πάει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ήταν και μία θεία της. Και είχε η θεία της ερωτευτεί έναν από εκεί. Και τον έφερε - Αριστοτέλης Λεγόταν, ο ξακουστός. Αυτός έκανε κάτι τέτοια σκιστάκια. Και μ' αρέσανε, και έκανα και εγώ πότε πότε». Κάπως έτσι, άρχισε να ξεδιπλώνεται το ταλέντο του. Όταν δούλεψε στην εταιρεία υδρεύσεως, «έβαζε μπροστά» τη μηχανή και για να περάσει το χρόνο του, σχεδίαζε ή ζωγράφιζε, όπου μπορούσε. Έπαιρνε διάφορα περιοδικά που έβρισκε εκεί και ζωγράφιζε όπου είχε κάποιο κενό σημείο. Κάποτε, τυχαία, μέσα σε ένα από αυτά, είδε μια ανακοίνωση, να μάθει «δι' αλληλογραφίας» ζωγραφική. Στέλνει ένα γράμμα. Του ζητούσαν να φτιάξει κάποιες ζωγραφίες και του έδιναν περιθώριο μία εβδομάδα. Αλλά όπως δηλώνει ο ίδιος, «εγώ τα είχα συνηθίσει από μικρός αυτά, σε 5 λεπτά τα είχα ζωγραφίσει». Μετά από μερικούς μήνες, του έστειλαν ένα μικρό κασελάκι με χρώματα και πινέλα. Του έστειλαν και άλλα και αν έκανε κάποιο λάθος, του έλεγαν πού να το διορθώσει.

Απλά είναι τα υλικά πάνω στα οποία βασίζει τη ζωγραφική του. Χρησιμοποιεί πολύχρωμα χοντρά μολύβια, νερομπογιές και φωσφορίζε μαρκαδόρους. Έχει κάνει κάποια έργα με λάδι, αλλά σταμάτησε, λόγω του ότι δεν συνέφερε οικονομικά, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, πρόκειται για ένα πλούσιο έργο. Όπως δηλώνει ο ίδιος με παράπονο, σχολιάζοντας τους πίνακες κάποιου επαγγελματία ζωγράφου που παρουσίαζε εκπομπή στην κρατική τηλεόραση: «Αυτός έχει χρώματα, και τα χρώματα σε βγάζουνε παλικάρι». Αναμφισβήτητα, μπορεί να παρατηρηθεί πως αν είχε αυτή τη δυνατότητα, σίγουρα θα κάναμε λόγο για ακόμη πιο υψηλού επιπέδου ζωγράφο. Βέβαια, εδώ θα πρέπει να τονίσω ότι δεν βάζει τίτλους στα έργα του, ούτε τα εντάσσει σε κατηγορίες ή θεματικές. Εκτός από ένα μικρό αριθμό πινάκων, που έχει φτιάξει στη Νάξο, διαθέτει εκατοντάδες ακουαρέλες και απλά μπλοκ που ζωγραφίζει μπρος - πίσω, εκμεταλλευόμενος ακόμη και το χαρτόνι στην τελευταία σελίδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν δούλεψε στη εταιρία υδρεύσεως, είχε ζωγραφίσει ακόμα και σε ξύλινες πόρτες και σε τοίχους. Συχνά, τέλος, χρησιμοποιεί χαρτόνια, πολλές φορές πολύχρωμα, τα οποία μετά εμπλουτίζει με παραστάσεις και χρώματα. Εδώ, θα πρέπει να ειπωθεί ότι ο κ. Σέργης ποτέ δεν εκμεταλλεύτηκε ωφελμιστικά ή κερδοσκοπικά το ταλέντο του. Ποτέ δεν εμπορεύτηκε τα έργα του, αντιθέτως, τα μοίραζε απλόχερα σε φίλους, συγγενείς και ξένους ακόμη, που, πλέον, έχουν στην κατοχή τους σημαντικά έργα της τέχνης του.

Στη θεματολογία του υπερτερούν οι προσωπογραφίες. Πρόσωπα από το φιλικό και το οικογενειακό περιβάλλον, από την τηλεόραση, ή από ποικίλες άλλες πηγές αντλούνται και αποτυπώνονται με περίτεχνο τρόπο. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις λεπτομέρειες, όπως

για παράδειγμα στις γραμμές των ρυτίδων έκφρασης, στα μαλλιά κ.λπ. Επιπλέον, ο κ. Σέργης δεν διστάζει να συνθέσει αυτοπροσωπογραφίες, που αντανακλούν διάφορες φάσεις της ζωής του και εκφράζουν αντίστοιχα συναισθήματα. Στις περισσότερες θα τον δούμε σοβαρό, με αυστηρό ύφος, όπως διαφαίνεται από τη σχεδίαση των ματιών του, και λιγότερες φορές χαμογελαστό. Επίσης, θα δούμε και πολλές προσωπογραφίες με τον ίδιο και τη γυναίκα του, πάλι σε διάφορες ηλικίες και με αντίστοιχες εκφράσεις. Μάλιστα, η αγάπη για τη γυναίκα του Ειρήνη, η οποία δεν βρίσκεται πια στη ζωή, είναι παραπάνω από έκδηλη, δεδομένου ότι τη συναντάμε σε πολλά έργα, και η οποία σχεδόν πάντοτε, πλαισιώνεται από λουλούδια ή κάθε μορφής φυτά. Επιπλέον, αρκεί μια φωτογραφία, όπως, για παράδειγμα, από την ορκωμοσία της εγγονής του, για να τη «μεταφέρει» με χρώματα πάνω στο χαρτί¹⁹.

Η λαογραφική επιστήμη, εξελίσσοντας το έργο και το πεδίο δράσης της καταγράφει και ερευνά εκδηλώσεις που αποτυπώνονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, στα μέσα επικοινωνίας, στον Τύπο κ.λπ. Γνωρίζει ότι όλα αυτά τα μέσα αποτελούν πλούσια πηγή άντλησης θεμάτων, δεδομένου ότι απευθύνονται σε όλους τους τύπους των ανθρώπων, ανεξαρτήτως μορφώσεως ή οικονομικής κατάστασης. Η τηλεόραση, για παράδειγμα, ως μέσο, επιδρά στην ψυχολογία του ανθρώπου. Δημιουργεί ερεθίσματα και αντιδράσεις. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η τηλεόραση αποτελεί σημαντική πηγή έμπνευσης και για το λαϊκό ζωγράφο που παρουσιάζουμε. Έτσι, εξετάζοντας το έργο του, συναντά κάποιος πλήθος προσωπογραφιών διάσημων προσωπικοτήτων, καλλιτεχνών ή πολιτικών. Η αποτύπωση αυτή δεν σημαίνει τη φιλική διακείμενη προς το πρόσωπο αυτό στάση του κ. Σέργη, αλλά την αυθόρμητη ανάγκη εξωτερίκευσης κάποιας αντίδρασης ή της ευκαιρίας να περιγράψει τι αισθάνεται γι' αυτόν ή γι' αυτό που πρεσβεύει. Για παράδειγμα, καταγράψαμε, τουλάχιστον τέσσερις προσωπογραφίες του πρώην Πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, που ανάγονται σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Επίσης, αξίζει, πάλι, να ειπωθεί η λεπτομερής αποτύπωση των εκφράσεων του προσώπου. Χρησιμοποιεί σκούρα χρώματα και δεν ζωγραφίζει άλλη μορφή ή παράσταση δίπλα του.

Πολλά σχετικά είναι τα θρησκευτικού περιεχομένου έργα του. Συνηθισμένη παράσταση είναι αυτής της Σταυρώσεως του Χριστού, που, πολλές φορές, διαφοροποιείται, από τις αντίστοιχες βυζαντινές εικόνες. Δεν υπάρχει ομοιογένεια στα πρόσωπα, στα ενδύματα, ενώ στο «σκηνικό» τοποθετούνται και αντικείμενα ή ζώα που δεν συνάδουν με το όλο θρησκευτικό πλαίσιο. Έτσι, διαπιστώνεται ότι σαφέστατα υπάρχει η αφορμή, το ερέθισμα από μια εικόνα - όχι αποκλειστικά πάντα για έργο θρησκευτικού περιεχομένου -, την οποία μεταφέρει, δίνοντας τη δική του οπτική²⁰. Για παράδειγμα, πίνακάς του που παρουσιάζει τη σταύρωση του Χριστού είναι εμπνευσμένος από εικόνα που υπάρχει στο σπίτι του²¹.

Στα έργα του συναντάμε πολλά τοπία με φωτεινά και ζωηρά χρώματα, κάθε λογής λουλούδια, οικόσιτα ή εξωτικά ζώα, παράξενα και απόκοσμα πλάσματα, εικόνες που ξεφεύ-

19. Βλ. σχετικά, Παράρτημα, Β. σ. 11.

20. «Ενδιαφέρον παρουσιάζει το (γνωστό και από άλλες περιπτώσεις) στοιχείο της ενσυνείδητης αναπαραγωγής ενός θέματος ή είδους, που συναντάμε και εδώ (για να ικανοποιηθεί η σχετικά αυξημένη ζήτηση). Το ενδιαφέρον του είναι πρώτιστα κοινωνικό και οικονομικό, μολονότι ορισμένοι μελετητές και φίλοι της λαϊκής τέχνης υποστηρίζουν ότι το πράγμα αυτό υπονομεύει την έννοια της πρωτοτυπίας (λησμονώντας ίσως ότι ένα από τα βασικά, αυθεντικά, πρωτότυπα στοιχεία της λαϊκής δημιουργίας γενικά είναι, ακριβώς, η μίμηση και η επανάληψη)». Μ. Γ. Μερακλής, ό. π., σ. 414.

21. Βλ. Παράρτημα, Γ. σ. 11.

γουν από την πραγματικότητα, μοντέρνοι σχηματισμοί. Ως γνήσιος νησιώτης, αποτυπώνει την αγάπη του για τη θάλασσα²². Παραστάσεις αναδύονται πάνω σε πολύχρωμα χαρτόνια και εμπλουτίζονται, τις περισσότερες φορές, με μια ιδιαίτερη τεχνοτροπία. Το μοτίβο της θάλασσας κυριαρχεί σχεδόν παντού. Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχουν πλοία, είτε παραδοσιακά, είτε σύγχρονα, μεγάλα ιστιοφόρα βγαλμένα από άλλες εποχές· η θάλασσα είναι ήρεμη άλλοτε τρικυμισμένη. Στα πολυάριθμα έργα του, το νερό και η φύση αποτελούν κεντρικό κορμό. Κλασικές απεικονίσεις ενέχουν μέσα τους υπερφυσικά στοιχεία. Ρεαλισμός και αντιθέσεις είναι συχνές στο έργο του Σέργη.

Αρκετά έργα του δημιουργήθηκαν αποκλειστικά με μολύβι, ενώ οι όποιες ατέλειες διορθώνονται ακόμη και με στυλό. Δεν τον ενδιαφέρει να γίνει αρεστό το έργο του σε τρίτους, αλλά μόνο να εκφράσει αυτό που νιώθει. Φυσικά, δεν θα μπορούσε να μην ζωγραφίσει την πολυαγαπημένη πατρίδα του, τη Νάξο. Στα έργα του θα συναντήσουμε τοπία και σημεία αναφοράς τόσο από τη Χώρα, όσο και από το χωριό του, Γλινάδο, αποτυπώσεις από τον παραδοσιακό πολιτισμό και ιδιαίτερα από την αγροτική ζωή. Θα δούμε το λιμάνι της Νάξου, την Πορτάρα, εκκλησίες, μέρη του αγαπημένα. Επίσης, αρκετοί είναι οι συντοπίτες του που έχουν αποτυπωθεί, είτε επειδή υπάρχουν στη σκέψη του, είτε επειδή εμπνεύστηκε από κάποια σχετική φωτογραφία. Το νησί του είναι το μέρος που ηρεμεί. Το χειμώνα μένει στην Αθήνα, αλλά με την πρώτη ευκαιρία επιστρέφει στο δικό του «αραξοβόλι».

Σύνηθες μοτίβο είναι οι εικόνες ανθρώπων από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και όχι μόνο, που χορεύουν, διασκεδάζουν ή τραγουδούν, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί εύκολα, λόγω της ζωντανίας που τον διακρίνει, αλλά και της ιδιαίτερης αγάπης του για τη μουσική. Άνθρωποι γλεντούν σε κάποιο γιορτινό τραπέζι, γυναικείες μορφές χορεύουν γυμνές ή περιτέχνα ενδεδυμένες. Κάθε λογής μουσικά όργανα είτε από τη δική μας μουσική παράδοση, είτε από τη ξένη συνδυάζονται με αντίστοιχες παραστάσεις.

Αγαπημένο, τέλος, θέμα, που συναντάται σε πολλά έργα του είναι η απεικόνιση γυμνών σωμάτων και ιδιαίτερα του γυναικείου φύλου. Δεν είναι σεμνότυφος και δεν φοβάται πώς θα το δουν οι συντοπίτες ή η οικογένειά του. Αποτυπώνει το γυμνό τόσο φυσικά, όσο σατιρίζει ή απεικονίζει παραστάσεις και φυσικά τοπία. Οι μορφές αυτές δεν είναι πάντα ίδιες, καθορισμένες. Αντιστοιχούν σε ποικίλες εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής και, πολλές φορές, φανερώνουν την απελευθέρωση των ηθών που κυριαρχεί στην κοινωνία μας τις τελευταίες δεκαετίες. Κορίτσια γυμνά μιλούν στο κινητό τους τηλέφωνο, βγάζουν φωτογραφίες, περπατούν, χορεύουν, κάνουν μπάνιο στη θάλασσα, συνομιλούν κ.ά. Είναι τόσο λεπτομερής η απεικόνιση, που διακρίνονται πολλές φορές ακόμη και οι γραμμώσεις του σώματος. Διάχυτο, επίσης, είναι και το ερωτικό στοιχείο, που είτε αναπαριστάται σε ιδιωτικό (σπίτι, κρεβατοκάμαρα) είτε σε δημόσιο χώρο. Εδώ, θα πρέπει να αναφερθεί και η σκέψη που μας μετέφερε ο γιος του, Μανόλης Σέργης. Το χωριό τους, το Γλινάδο, είναι ορεινό. Πολλές φορές έπαιρνε τον πατέρα του και πήγαιναν βόλτα σε παραλίες, από όπου είχε πολλά ερεθίσματα, από τη θάλασσα, τον τουρισμό, την τεχνολογία κ.λπ. Σίγουρα, αποδεικνύεται αυτή η οπτική, αν κοιταχθούν προσεκτικά τα έργα του. Συμπερασματικά, θα μπορούσε να επαληθευτεί ότι ο κ. Σέργης δεν κρύβεται πίσω από τον καθωσπρεπισμό και αποδεικνύει ότι η τέχνη και ιδιαίτερα η λαϊκή τέχνη δεν υπόκειται σε «άσεμνους» περιορισμούς.

Τοποθετήσεις για τη λαϊκότητα ή λαϊκοτροπικότητα ενός δημιουργού είναι πάντα επίκαιρες στη λαογραφική επιστήμη, παρόλο που, όπως αναφέρθηκε στην αρχή, ο προσδιορισμός «λαϊκός» είναι τόσο στενά συνδεδεμένος με τη ζωή, περιέχει τόσο έντονα συλλο-

22. Βλ. Παράρτημα Α, σ. 9.

γικές τάσεις²³. Κανείς δεν μπορεί μην παρατηρήσει ότι τα έργα του κ. Σέργη αντανακλούν ερεθίσματα από τον προσωπικό του βίο, αλλά αναλύοντάς τα θα διακρίνει παράλληλα ότι είναι και αντιπροσωπευτικά δείγματα της κοινωνίας μας. Μέσα από τα δημιουργήματά του διαφαίνονται ήθη, προβληματισμοί, πρότυπα, όνειρα, που απασχολούν όλους μας, είτε τα εξωτερικεύουμε, είτε όχι.

5. Συμπερασματικά

Συνοψίζοντας, γίνεται κατανοητό πως το έργο του κ. Βαγγέλη Σέργη είναι πλούσιο, και σίγουρα δεν μπορεί να παρουσιαστεί ολόκληρο σε μια εισήγηση. Είναι τέτοιος ο όγκος που θα πρέπει να συγκεντρωθεί, να ταξινομηθεί, να αξιολογηθεί από κάποιον ιστορικό τέχνης, και, αντίστοιχα, να γίνει γνωστό στο ευρύτερο κοινό, γιατί ο τρόπος που δημιουργεί είναι μοναδικός. Πολλά έργα του έχουν χαθεί, άλλα, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, τα έχει μοιράσει απλόχερα σε φίλους και γνωστούς και άλλα βρίσκονται σε ακατάλληλους χώρους. Η αξιοποίησή τους κρίνεται επιτακτική, δεδομένου ότι όχι μόνο αναδεικνύεται η μοναδική καλλιτεχνική δημιουργικότητα του Σέργη, ενός πραγματικού, αγωνιστή της ζωής, αλλά ενισχύεται και το τοπικό πολιτιστικό υπόβαθρο ολόκληρης της Νάξου.

23. «Μολονότι η λαϊκή τέχνη στο σύνολό της αρχίζει να παρακμάζει στις αρχές του αιώνα μας, είναι δυνατό να βρει κανείς ακόμη και σήμερα τέχνες που δουλεύονται με τον ίδιο ακριβώς παραδοσιακό τρόπο, όπως και τον καιρό που η λαϊκή τέχνη ήταν στην ακμή της...», βλ. σχετικά, Χρ. Χατζητάκη - Καψωμένου, ό. π., σ. 11.

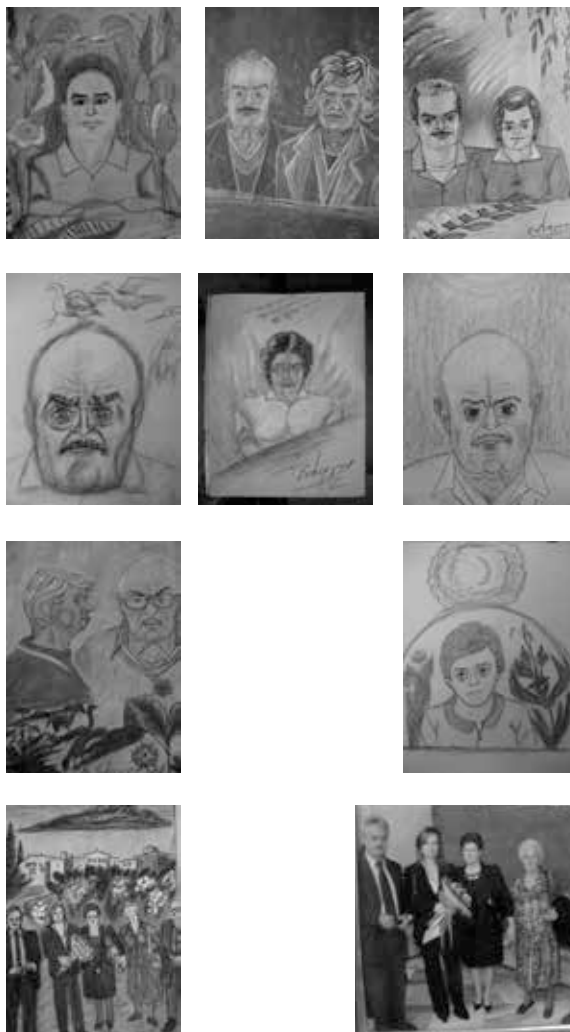
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ²⁴
Α. ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΕΡΓΩΝ ΜΕ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

24. Ο λαϊκός ζωγράφος Βαγγέλης Σέργης δεν τιτλοφορεί τα έργα του, γι' αυτό δεν υπάρχουν λεζάντες κάτω από τις εικόνες.

Β. ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

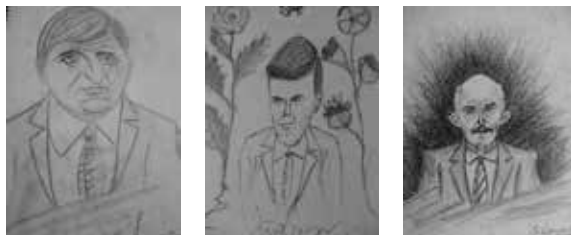
Β.1. ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ - ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ

Πίνακας εμπνευσμένος από φωτογραφία από την ορκωμοσία της εγγονής του.

Η φωτογραφία από την ορκωμοσία της εγγονής του.

Β.2. ΓΕΝΙΚΕΣ / ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΥ - ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ

Γ. ΘΕΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Δ. ΤΟ ΓΥΜΝΟ ΣΩΜΑ

Ε. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ

Χρησιμοποιεί πολύχρωμα χοντρά μολύβια.

Χρησιμοποιεί νερομπογιές και φωσφοριζέ μαρκαδόρους.

Ο κ. Βαγγέλης στο σπίτι του στην Αθήνα.

Ο γιος του λαϊκού ζωγράφου Μανόλης Σέργης, δικηγόρος, μας δείχνει τους πίνακες του πατέρα του. Ο ίδιος έχει κάνει πολλές προσπάθειες να διαφυλάξει τα έργα από τη φθορά.

Ο Σέργης στο σπίτι του στην Αθήνα.

ΝΕΟΔΗΜΗΤΟΙ ΝΑΪΣΚΟΙ ΣΤΟ ΓΛΙΝΑΔΟ ΝΑΞΟΥ. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

ΑΜΑΛΙΑ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑ*

Στη μνήμη του λατρεμένου μου παππού Δημητρίου Β. Οικονομίδη

Η μελέτη των νεόδημων ναΐσκων στο Γλινάδο Νάξου βασίστηκε σε επιτόπια λαογραφική έρευνα στους θρησκευτικούς χώρους και σε συνεντεύξεις των κατοίκων-αφιερωτών¹ ως κληρονόμων των οικογενειών των μικρών αυτών ναών. Τα εξωκκλήσια του Γλινάδου εκτείνονται σε μία ευρεία περιοχή γύρω από το χωριό.² Για αυτά, που είτε γειτονεύουν με τα κτήματα είτε όχι, υπάρχουν και οι σχετικές προφορικές παραδόσεις.

Μελετώνται ειδικότερα το δισυπόστατο του Αγίου Νικολάου – Αγίου Κωνσταντίνου και Αγίας Ελένης (εικ. 1), όπως και ο ναός της Αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου (εικ. 2).

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Νικολάου-Αγίου Κωνσταντίνου και Αγίας Ελένης.

* Φιλολόγος, Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Λαογραφίας, Υποψήφια Διδάκτωρ Λαογραφίας.

1. Σημαντική καθίσταται η διάκριση με βάση οικονομικά κριτήρια μεταξύ δωρητών σε ευεργέτες, αφιερωτές και συνδρομητές. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η παραδοσιακή αφιερωτική πρακτική στη Σάμο. Παρατηρήσεις με βάση τα βιβλία αφιερωμάτων του Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Σάμου», *Σαμιακές Μελέτες 1* (1993–1994), Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1994, σ. 79.
2. Τα εκκλησιάκια, τα «υψωμένα» δέντρα, τα βακουφικά, τα ρέματα ή βρύσες και άλλες τοποθεσίες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την τοπική κοινοτική μυθολογία, είναι χωρικά σημεία - όρια με ιδιαίτερη συμβολική σημασία, αφού ορίζουν και περικυκλώνουν τον οικισμό, κρατώντας τις κακές επιρροές απ' έξω. Ο κύκλος έχει εξέχουσα σημειολογία στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό. Αποτελεί ένα όριο μεταξύ του χωριού (μέσα) και του περιβάλλοντος χώρου (έξω), της ζωής και του θανάτου, του πολιτισμού ως εξανθρωπισμένου χώρου και της φύσης ως αγρίου, του καλού και του κακού, του ιερού και του βέβηλου (δαίμονικου, υπερφυσικού), ουσιαστικά μεταξύ του «εμείς» και οι «άλλοι». Ευάγγελος Αυδίκος - Χρήστος Παπακώστας, «Η κοινότητα και η οργάνωσή της», στο τόμο Ευάγγελος Αυδίκος - Δημήτρης Λούκας (εκδ. επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σ. 28.

Εικ. 2. Αριστ.: Ναϊσκος αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου. Δεξ.: Χαμηλό τέμπλο του ναϊδρίου.

Εικ. 3. Ναϊσκος της Θεοτόκου. Νοτιοδυτικώς, το μικρό καμαράκι του κτήτορά του μαστρο - Νικόλα Δημητροκάλλη, του Σάλιακα. Βορειοανατολικώς, το κενοτάφιο του ιδρυτή και της συζύγου του.

Εικ. 3α. Το έτος κτίσεως του μικρού ναού της Θεοτόκου.

Εκτός από αυτούς τους ναούς, υπάρχουν και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παναγιάς του Καλόερου), που κτίστηκε το 1942 (εικ. 3α) στον χαμένο οικισμό του Λουλούδου και ο ναός του αγίου Γεωργίου του Σερμαθίου (μισερ - Μαθιού) (εικ. 4), ιδιοκτησία πιθανόν Φράγκου ευγενούς, κοντά στον χαμένο οικισμό του Τζιτζάμου. Άλλα ξωκκλήσια της επαρχίας Γλινάδου είναι του αγίου Πέτρου, των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων (Αι - Σαράδες)³, καθολικό του ομωνύμου μοναστηριού, και της Παναγίας. Ο ενοριακός ναός είναι η Μεταμόρφωση του Σωτήρος («Χριστός»)⁴. Ο νεόδμητος ναός του αγίου Νικοδήμου αποτελεί παρεκκλήσι. Τόσο οι νεότεροι όσο και οι παλαιότεροι ναοί φέρουν κτητορικές επιγραφές (εικ. 5). Τα τοπωνύμια ορίζουν ιερούς χώρους, οριοθετούν τα ναϊκά κτίσματα και προσδιορίζουν τη λατρευτική αφιέρωσή τους, παρέχοντας πληροφορίες για την αγιολατρία στον εκάστοτε τόπο.⁵ Οι δημόδεις γλωσσικοί τύποι της ναξιακής ντοπιολαλιάς μαρτυρούν την οικειότητα

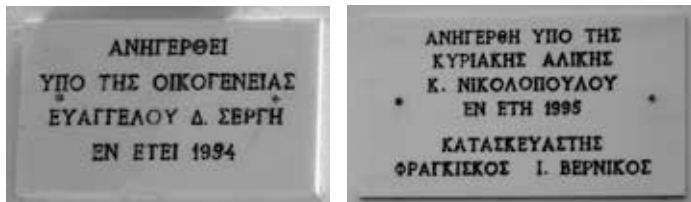
3. Το ξύλινο τέμπλο του ναού είναι σκαλιστό με παράσταση αμπέλου και δικεφάλου αετού. Το Δωδεκάορτο αποτελείται από φορητές εικόνες. Μέχρι περίπου το 1950 ο ναός ήταν ιδιωτικός. Χαρακτηριστικά στοιχεία του ναού είναι η επιγραφή στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου και το οικοσημο της οικογένειας, Μιχαήλ Θεοφίλου και Αντωνίας Ακριβού. Μανόλης Γεωργ. Σέρνης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Έκδοση του Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, σ. 57.

4. Ο.π., σ. 51.

5. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σ. 147.

Εικ. 4. Το εξωκκλήσι του ναού του αγίου Γεωργίου. Νεότεροι φεγγίτες.

Εικ. 5. Νεότερες χρονολογικές και κτητορικές επιγραφές.

των κατοίκων με τους αγίους.⁶

Υπάρχουν κάποιοι ναοί, όπως του αγίου Πέτρου, που βρίσκονταν ήδη μέσα στα κτήματα των κατοίκων, όταν οι κάτοικοι αποφάσισαν να τα φροντίζουν, πράγμα που πιστοποιεί την προκατασκευή τους αρκετά χρόνια πριν. Οι ναΐσκοι που βρέθηκαν εντός των κτημάτων, μετατράπηκαν σε ορθόδοξους, όταν αυτά τα κτήματα πωλήθηκαν από τους Φράγκους στους Γλιναδιώτες.⁷

Αυτό που εν γένει χαρακτηρίζει τα ξωκκλήσια είναι μια κοινή κατά το μεγαλύτερο μέρος εκκλησιαστική αρχιτεκτονική κατασκευή. Είναι ρυθμού μονόκλιτης βασιλικής με θολωτή στέγη. Ο ναΐσκος είναι ορθογώνιος και καταλήγει ανατολικά σε ημικύκλιο (καμπύλη), όπου βρίσκεται το Ιερό Βήμα.⁸ Η μικρών διαστάσεων εσωτερική έκταση του ναού υποβάλλει μια μυσταγωγική διάθεση για την εξερεύνηση του χώρου και την άσκηση της σιωπής. Τα παράθυρα εκατέρωθεν των πλευρών του ναού χαρακτηρίζονται από μικρές διαστάσεις, ενώ οι πόρτες κατά το μήκος του κλίτους του ναού αποτελούν νεότερες προσθήκες. Στη βόρεια αλλά και τη νότια πλευρά των ναΐσκων συναντάμε και πάλι μικρά παράθυρα, απαραίτητα του φωτισμού του μικρού χώρου, με φεγγίτη στο υπέρθυρο, σε σχήμα γεωμετρικό, κυκλικό ή ωειδές. Το καμπαναριό βρίσκεται στη στέγη, στο μπροστινό τμήμα του ναού, επάνω από τη θύρα της εισόδου.

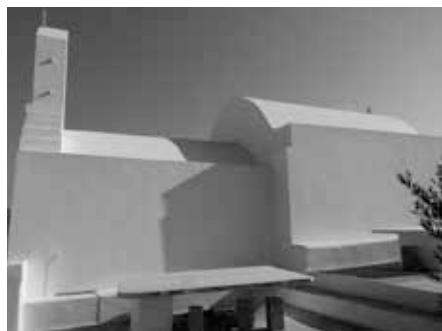
Οι φεγγίτες, μέρος της παραδοσιακής λιθογλυπτικής, που πλαισιώνονται από πολλαπλά σύμβολα, θρησκευτικά, μυθολογικά, γονιμικά, με ευρύτατη διάδοση στον κυκλαδικό χώρο, στολίζουν μια συγκεκριμένη θέση του οικοδομήματος. Η παραδοσιακή μαρμαρογλυπτική του φεγγίτη έχει αντικατασταθεί από μικρές σιδερόπλεχτες, μη διάτρητες κατασκευές, γεγονός που φέρνει στο προσκήνιο τη χρήση των βιομηχανοποιημένων υλικών.⁹ Η παρου-

6. Ό. π., σ. 148.

7. Βλ. Μανόλης Γεωργ. Σέρρης, ό. π.

8. Ό. π., σ. 52.

9. Στην Τήνο, η μετατροπή του τυφλού υπέρθυρου σε διάτρητο φεγγίτη προήλθε από πρακτικές επιταγές, σχετιζόμενες πιο πολύ με καθημερινές γεωργικές ανάγκες, όπως η σηροτροφία, και όχι με την οικοδομική. Με το κλείσιμο της πόρτας και των παραθύρων, οι φεγγίτες επιτελούσαν την αναγκαία ρύθμιση φωτισμού και αερισμού του χώρου, με συμπληρωματική χρήση στη διατήρηση στο ανώφλι και άλλων υλικών, όπως τροφίμων (ψωμιού), σε τουλπάνια. Τα τυφλά φράγματα των ανακουφιστικών τόξων μετατρέπονται σε διάτρητους φεγγίτες. Κατασκευάζονται από μάρμαρο σε πολλά και μικρά ανοίγματα, ώστε να μην περνούν τα πουλιά. Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Τηναϊκοί φεγγίτες, έπαινος Ακαδημίας Αθηνών*, Εκδόσεις Ερίννη, Στρατής Φιλιππίτης, Αθήνα 2006, σ. 16.

Εικ. 6. Δεξιά: αρχικό τμήμα του ναού. Το αριστερό μέρος του σημείου ενώσεως αποτελεί προέκταση.

Εικ. 7. Βοηθητικό χώρο ναού Αγίου Γεωργίου.

σία του φεγγίτη εξυπηρετεί έναν διπλό ρόλο, αφενός πρακτικό και αφετέρου μαγικό, γιατί ενεργοποιεί και στους νεότερους ναΐσκους την αποτρεπτική σημασία του, φυλάσσοντας την είσοδο από την επήρεια υπερφυσικών δυνάμεων. Στους ναούς σημειώνονται νεωτερικές επεμβάσεις. Μεγάφωνα για την εξυπηρέτηση των πιστών και το άκουσμα του κηρύγματος της Θείας Λειτουργίας στα πανηγύρια και στις εορτές του αγίου, τοποθετούνται πάνω στους φεγγίτες. Κάποιοι από τους ναούς υφίστανται και τις ενδεχόμενες προεκτάσεις (ναός Αγίου Γεωργίου) (Εικ. 6).

Άλλες ανθρώπινες επεμβάσεις στους εξωτερικούς χώρους μαρτυρούν την ίδια βούληση για διευκόλυνση πρακτικών ζητημάτων και την κάλυψη μεγαλύτερων αναγκών. Περισσότερες της μιας εξωτερικές άγιες τράπεζες για τις λαϊκές εορτές των αγίων, χτίσιμο δευτέρου βοηθητικού δωματίου με δεξαμενή νερού στο δώμα (Εικ. 7), προς εξυπηρέτηση ενός περισσότερο άνετου καθαρισμού του ναού, επιλογές αρχιτεκτονικής τοπίου και εξελιγμένης κηπουρικής, αποτελούν δείγματα της νεωτερικότητας. Έργα εξωραϊσμού και υποδομής εκτελούνται με την πάροδο του χρόνου στα νεότερα εξωκκλήσια, είτε με βάση το πρόγραμμα της Εκκλησιαστικής Επιτροπής είτε από τις δωρεές των πιστών και των ενοριτών. Στο παλαιό ενσωματώνεται το καινούργιο. Οι νεότεροι ναΐσκοι αποτελούν δείγματα που η παρέμβαση της ανθρώπινης πρωτοβουλίας για τον εξωραϊσμό του περιβάλλοντος χώ-

Εικ. 8α.β. Περιφράξεις ναών.

Εικ. 9. Στολισμός των ναϊδρίων με πλεχτά και ασπροκενήματα φέροντα θρησκευτικά και φυτικά σύμβολα.

ρου αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα. Η ατομική ταυτότητα βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με τη συλλογική ταυτότητα και την παραδοσιακότητα. Ο αυλόγυρος των ναών, όπου υπάρχει και δεν είναι ξέφραγος, είναι ιδίως επιμελημένος και καθαρός. Περιφράσσεται από σίτες και μικρά κάγκελα ή κάποια σιδερένια κατασκευή (εικ. 8α,β.). Η περιφράξη ωστόσο δε μαρτυρεί και το απαράβατο του χώρου.

Τα τέμπλα των ναών είναι φτιαγμένα από ξύλο, σε λιτή μορφή, χωρίς να φέρουν, ιδιαίτερα ωστόσο σκαλίσματα, και πολυτελή ξυλόγλυπτη διακόσμηση. Οι λιτές γραμμές διατηρούν, ωστόσο, σε παραλλαγές, κατά μέρος, την παραδοσιακή διάταξη του τέμπλου. Τα προσκυνητάρια των αγίων αλλά και το βημόθυρο της Ωραίας Πύλης στολίζονται με διακοσμητικά λειτουργικά υφάσματα, ασπροκενήματα, που φέρουν ποικίλες πλεκτικές τεχνικές, αλλά και εκκλησιαστικά και φυτικά σύμβολα, όπως ο σταυρός, το δισκοπότηρο και τα τριαντάφυλλα (εικ. 9). Υπάρχουν και κεντήματα με προσωπογραφίες των αγίων προσώπων, που υποκαθιστούν τη λειτουργία των φορητών εικόνων (εικ. 10), αποτελώντας ανάμνηση των ναζαρηνών. Το κίνημα των Ναζαρηνών παραμερίζει την αυγοτέμπερα και τη δισδιάστατη

Εικ. 10. Κεντήτη προσωπογραφία του Χριστού. Το μοτίβο της καρδιάς που κρατάει και ο τύπος της φυσιοκρατικής απόδοσης των μορφών αποτελούν μια αισθητική και καλλιτεχνική έκφραση του Ναζαρηνού κινήματος. Νεοαναγεννησιακή τεχνοτροπία.

Εικ. 11. Λουλούδια στολίζουν τις ποδιές του τέμπλου.

Εικ. 12. Προσφερόμενες στα εξωκκλήσια εικόνες, βυζαντινής και δυτικής τεχνοτροπίας πάνω σε ταπετσαρίες τοίχου που στολίζουν την επιφάνεια του ναού.

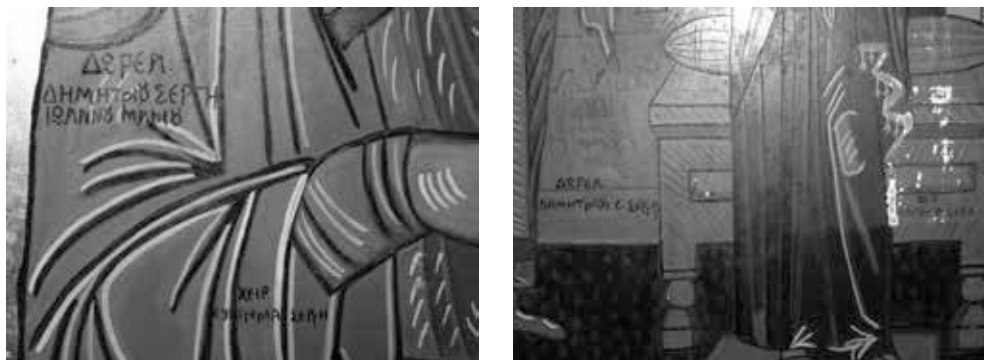
τεχνική και εισάγει την τρισδιάστατη ελαιογραφία. Η υπερβατική βυζαντινή τεχνοτροπία αντικαθίσταται από μια ανθρωποκεντρική διάσταση. Η εικόνα μετατρέπεται σε θρησκευτική ζωγραφιά. Το κίνημα αυτό είχε επίσημη διάρκεια εκατό ετών (1830–1930)¹⁰, αν και ανεπίσημα επεβίωσε διαμέσου των χάρτινων εικόνων που διένεμαν τα κατηχητικά σχολεία.

Έμπροσθεν των ποδιών τοποθετούνται γλάστρες με ψεύτικα λουλούδια, υλικές πραγματώσεις του φυτικού κόσμου, που λόγω του τεχνητού υλικού τους, υλοποιούν την προσπάθεια αντίστασης στη χρονική φθορά¹¹ (Εικ. 11). Ο στολισμός σχετίζεται κατά βάση με την εκκλησιαστική εικονογραφία, τα θρησκευτικά σύμβολα ή τις τυποποιημένες παραστάσεις.

Για τον εμπλουτισμό της εσωτερικής ομορφιάς του εξωκκλησίου, ως προοπτική βάσης του στολισμού των εικόνων, τοποθετούνται στον τοίχο ταπετσαρίες. Οι εσωτερικοί τοίχοι κατά μήκος των ναών διακοσμούνται με μικρές φορητές εικόνες διαφόρων αγίων, λαοφιλών κυρίως (Άγιος Γεώργιος, Αγία Παρασκευή), αλλά και μη (Άγιος Χριστόφορος ο Παπουλάκος από τα Άρμπουνα Καλαβρύτων), κατά κύριο λόγο αγοραστές, αλλά και χειροποίητες, που δωρίζονται από τα μέλη της οικογένειας του αφιερωτή για το στολισμό του ναού (Εικ. 12). Φέρουν την υπογραφή του και λειτουργούν ως διαμεσολαβητές και της καλλιτεχνικής διάθεσης των αγιογράφων (Εικ. 13).

Οι εικόνες δε χρησίμευαν μόνον ως λατρευτικά σύμβολα, αλλά και ως «χρονολογικά τε-

10. Η ζωγραφική της ομάδας των Ναζαρηνών έχει άμεση σχέση με τη θρησκεία. Η εκκλησιαστική τέχνη του 19ου αιώνα, κάτω από την σκέψη και την επίδραση των Ναζαρηνών, απέβλεπε να κερδίσει τον κάθε πιστό. Η δράση της ομάδας συνεχίζεται έως το 1830, ενώ μετά τη χρονολογία αυτή εξαπλώνεται ως σκέψη και ιδέα στις χριστιανικές χώρες με τρόπο εντυπωσιακό. Στην Ελλάδα, υιοθετείται και καθιερώνεται, ως λειτουργική ζωγραφική, όχι μόνο της Δυτικής αλλά και της Ανατολικής και της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας και καλλιεργείται με ιδιαίτερη φροντίδα, παραμερίζοντας τη μεταβυζαντινή και τη λαϊκή αυτόχθονη θρησκευτική ζωγραφική και ανοίγοντας ένα καινούργιο δρόμο στην αγιογραφία, που διαρκεί επίσημα ως το 1930, και πολλές φορές ανεπίσημα ως σήμερα. Η εικόνα, η παράσταση, η αγιογραφία φαίνεται να στηρίζεται σε νόμους γήινης βαρύτητας και συνειρμούς γήινης αιτιολογίας. Δημήτριος Παπαστάμος, *Η επίδραση της Ναζαρηνής σκέψης στη νεοελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική*. Κωνσταντίνος Φανέλλης, *Λουδοβίκος Θερίσιος, Σπυρίδωνας Χατζηγιαννόπουλος, Κωνσταντίνος Αρτέμης*, Αθηναϊκό Κέντρο Εκδόσεων Α. Ε., Αθήνα 1977, σ. 12, 24, 27. Βλ. Ι.Β. Φυλίουκος, «Κωνσταντίνος Φανέλλης. Το κίνημα των Ναζαρηνών», Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην ορθοδοξία, ένθετα τέχνης 89 (2004)
11. Για την προσφορά λουλουδιών και στεφάνων στο πλαίσιο τιμητικού προσκνήματος στον νεκρό, πρβλ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου - Ρεσιλα, *Μνήμη Τεκμήρια*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 57 κ.εξ.

Εικ. 13. Δωρεές αγιογραφιών Δημητρίου Σέργη και Ιωάννου Μανιού. Διά χειρός Ευαγγελίας Σέργη.

φτέρια» της οικογένειας, αφού στην οπίσθια πλευρά τους ανέγραφαν πολλά χρονικά της, όπως η ημερομηνία της αγοράς και της εισόδου του εικονίσματος στην εκκλησία για το «σαράδιζμα» του παιδιού, το όνομα που θα του εδίδετο, καθώς και η ημερομηνία της γεννήσεώς του. Αυτό ουσιαστικά κάλυπτε, έστω και ανεπισημώς, την μη εγγραφή στα ανύπαρκτα τότε μητρώα του Δήμου και μετέπειτα της Κοινότητας. Στα προικοσούμφωνα, οι εικόνες αναγράφονταν στα προικοδοτούμενα αντικείμενα.¹²

Το εικονογραφικό πρόγραμμα των ξωκκλησιών έχει περισσότερο τον χαρακτήρα μιας διακοσμητικής κάλυψης των επιφανειών των τοίχων, παρά τη μορφή μιας προγραμματισμένης παράθεσης σκηνών.¹³ Οι εικόνες που τοποθετούνται στους τοίχους, λόγω της απουσιάζουσας αγιογράφησης του ναού, λειτουργούν ως υλικά αναπλήρωσης του αισθήματος του κενού. Πρόκειται για πολύχρωμες εικόνες, τοποθετημένες σε κορνίζα, που χρηστικά συνδέονται με λατρευτικές ανάγκες μικρών, επαρχιακών ενοριών – ή ακόμη και μεγάλων ναών των αστικών κέντρων, οι οποίοι δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός μετά τη δεκαετία του 1950–1960.¹⁴ Αυτές οι εικόνες, όπως είπαμε, φέρουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα δυτικότροπης εκκλησιαστικής ζωγραφικής.

Τα ξωκκλήσια του Γλινάδου ανήκουν σε ιδιώτες. Είναι ιδιωτικά μικρά εκκλησάκια και γι' αυτό το λόγο οργανώνουν ιδιωτικές λειτουργίες, στις οποίες παρίσταται ο ιερέας μετά από κάλεσμα. Οι ιδιωτικές αυτές λειτουργικές πρακτικές έχουν αιτία κάποιο «τάμα», και γίνονται είτε στον ενοριακό ναό είτε στα εξωκκλήσια. Η λειτουργία απαιτούσε την προετοιμασία του ναού από όλες τις απόψεις, όπως και του πιστού διά της νηστείας. Ενώ παλαιότερα το άσπρισμα του ναού ανελάμβαναν οι γυναίκες που όλες μαζί συναντιόντουσαν και συνεργάζονταν για αυτόν τον σκοπό, στα νεότερα χρόνια, και σήμερα, αυτή η εργασία ανατίθεται σε κάποιον, κατόπιν πληρωμής. Ο καθαρισμός του αγίου Πέτρου γίνεται ανελ-

12. Μανόλης Γεωργ. Σέργης, ό. π., σ. 462.

13. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ενοριακοί ναοί και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Η περίπτωση του ναού του Αγίου Νικολάου Σάμου και η λαογραφική ανάγνωση ενός θεσσαλικού χειρογράφου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1995, σ. 35.

14. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεωτερική Ελληνική Λαϊκή Θρησκευτικότητα*. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας, Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 221-222. Για τα δυτικής προέλευσης ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά που κατασκευάστηκαν από τις ελληνικές μοναστικές κοινότητες της Χριστιανικής Ανατολής και γνώρισαν ευρεία διάδοση, πρβλ. Σταμάτιος Χονδρογιάννης (επιμ.), «Χάρτινες εικόνες» από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου. Περιοδική έκθεση Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας, 9 Ιουλίου – 31 Οκτωβρίου 2005, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Η προσαρμογή των προτύπων αυτών σε μικρότερο μέγεθος με σκοπό την ευρύτερη διανομή τους, δημιούργησε τις μικρές χάρτινες εικόνες, στο πλαίσιο της διανομής «ευλογιών».

λιπώς από τη γυναίκα του επιτρόπου. Στη διευκόλυνση του καθαρισμού συμβάλλει και η θέση του ναού εντός του κτήματος, ώστε παράλληλα με την καθημερινή φροντίδα του κηπαρίου να καθαρίζεται και ο ναός.

Στην περίπτωση της οικιακής λατρείας εκδηλώνονται οι πλέον γνήσιες και αυθόρμητες μορφές αυτής. Συνδέονται με σπουδαία λατρευτικά και θρησκευτικά δρώμενα. Πρόκειται για πατροπαράδοτες συνήθειες που εντάσσονται στο περιεχόμενο του φαινομένου της λατρείας, της παρουσίας της θρησκείας και των θρησκευτικών πρακτικών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες αισθάνονται την ανάγκη να συμβουλευθούν τις νεότερες και να υποδεικνύουν τους τρόπους για την καλύτερη οργάνωση του χώρου. Η διαδικασία μύησης σε θέματα που άπτονται της κοινωνικής χρηστικότητας αποτελούν στοιχεία ασκήσεως κοινωνικού ελέγχου, που περνά από συγκρούσεις, παραδοχές και παραχωρήσεις, καθ' ομολογίαν ότι «αυτό επιθυμούν (ενν. οι μεγαλύτερες)» (προφορική μαρτυρία Άντας Σέργη), πράγμα που επιβεβαιώνει την αναγνώριση της διοχέτευσης και του συναισθηματικού παράγοντα στις λατρευτικές τελεστικές πρακτικές. Η επίκληση των αγίων και ιδίως της Παναγίας προϋποθέτει ή επιβάλλει αντίστοιχη «αγωγή» στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής.¹⁵ Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, αναπτύσσεται έντονα και η ατομική προσευχή. Το σύστημα της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς περνά από γενιά σε γενιά μέσα από την οικογένεια και, διά της μιμήσεως, σε επίπεδο κοινότητας.¹⁶

Οι ίδιοι οι αφιερωτές και κτήτορες των ναών απαιτούν την προσήλωση και το σεβασμό των πιστών κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Με τη διανομή των άρτων στην Απόλυση, επιδιώκουν να καλλιεργήσουν στους παρευρισκομένους το αίσθημα της υπομονής, ώστε να εξασφαλίζεται η ιερότητα του χώρου. Μεθοδεύεται μια ιεράρχηση των αναγκών, ανεξαρτήτως ηλικίας, ξεκινώντας από την παιδική, ώστε ο χώρος του ναού να αποτελέσει ένα μέρος σιωπής, μυσταγωγίας και προσευχής. Αυτή η ατομική πρωτοβουλία μπορεί να ενδυναμώνεται και από το γεγονός ότι πράγματι ο χώρος λατρείας είναι αρχικώς ιδιωτικός και εν συνεχεία αποκτά πρόσβαση σε αυτόν και η κοινότητα ή η ενορία.

Η διοικητική οργάνωση των ναΐσκων γίνεται από την εκκλησιαστική επιτροπή με πρόεδρο τον εφημέριο της ενορίας. Τα στάδια της εορταστικής πανηγύρεως του ναού περιλαμβάνουν: α) τον εσπερινό και την αρτοκλασία την παραμονή της εορτής του τιμωμένου αγίου β) την πρωινή Θεία Λειτουργία της επόμενης ημέρας, μαζί με την αρτοκλασία και το γεύμα που ακολουθεί. Στο προαύλιο της εκκλησίας, προσφέρεται κυρίως κρέας, κεφτεδάκια, κατσίκι ψημένο στο φούρνο που σερβίρεται στη λαδόκολλα, γλινερό χοιρινό με αβγά, κομμένο σε μπουκουνιές, κρασί, γραβιέρα και κεφαλοτύρι, αλλά και γλυκό, κουραμπιέδες ή κατά προσωπική επιλογή τάρτα με φράουλες (εικ. 14). Αν η εορτή του αγίου πέφτει Παρασκευή, μαγειρεύονται καλαμαράκια, γαρίδες και κολοκυθοκεφτέδες. Η γευστικότητα των τροφών λειτουργεί τόσο έντονα στη μνήμη, που επαναλαμβάνεται και έξω από το θρησκευτικό περιβάλλον της.

Η θρησκευτική συμπεριφορά περιλαμβάνει εκτός από το τυπικό και το θεωρητικό υπόβαθρο των πεποισήσεων και της πίστης, και την πρακτική των τελετουργιών και της λατρείας, πάνω σε μια υλική βάση σύζευξης αιτίου και αιτιατού. Η νεοελληνική λατρεία των αγίων παρουσιάζει ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον, καθώς προσδιορίζει τόσο τη λαϊκή

15. Ο. π., σ. 180.

16. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ώψεις και μορφές του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2001, σ. 138.

Εικ. 14. Λαδεροί κουραμπιέδες για την εορτή της αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου. Συστατικά: Λάδι, αλεύρι, γαρίφαλο, σόδα.

Εικ. 15. Η πληροφορήτριά μου Καλλιόπη Σέργη.

καθολική θρησκευτικότητα όσο και την τοπική θρησκευτική συμπεριφορά. Η λατρευτική πρακτική ισχυροποιείται με το θαύμα που υλοποιείται σε τάμα. Αυτό το σύμπλεγμα διαλέγεται με το όνειρο, την προσωπική σχέση με τον εν λόγω άγιο, πριν και μετά την αγιοφάνειά του, το υπερφυσικό και το προμήνυμα. Η πίστη στη θαυματουργική επίδραση των εικόνων και οι συνακόλουθες αφιερωματικές πρακτικές διατηρούν, στην εποχή της τεχνολογικής προόδου, μια υψηλή, αμείωτη για άλλους, ένταση.¹⁷ Οι εμφανίσεις αγίων έχουν ένα ορισμένο υπόβαθρο. Οι άγιοι πατέρες δέχονται τις υπερφυσικές εμφανίσεις ως αποτέλεσμα της πνευματικής αναβάσεως του πιστού, στον οποίο ο Θεός αποκαλύπτει την αγάπη και την εύνοιά Του. Η αποκάλυψη του θείου συνίσταται στον πνευματικό αγώνα και τη θέαση της αμαρτίας μέσα από την αλήθεια και την καθαρότητα της καρδιάς.¹⁸ Το θαύμα εκλαμβάνεται από το λαό ως απόδειξη όχι μόνο της υπερφυσικής δύναμης, αλλά και της ουσιαστικής μέριμνας την οποία ο άγιος επιφυλάσσει για τους πιστούς.¹⁹

Η αντίδοση του πιστού στην προσφορά του θείου δείχνει αυτή τη ρεαλιστική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα δύο επίπεδα, το ανθρώπινο και το θεϊκό.²⁰ Ο χορηγός των αγαθών πρέπει να τιμηθεί μέσα από την ανταπόδοση και την αμοιβή (*do ut des*). Στην πραγματικότητα, η πλευρά αυτής της σχέσης δεν αρκείται μόνον σε όρους συναλλαγής. Ειδικότερα, από τα λεγόμενα της πληροφορήτριάς μου Καλλιόπης Σέργη (εικ. 15), το θαύμα αποτελεί μέσο μετάνοιας, διάσωσης και διάδοσης της πίστης: «Πίστευα και πριν φτιάξω το ναό».²¹ Ο θρησκευτολόγος D. van der Leeuw ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα με έμφαση στην προσφορά της θυσίας, μη αποδεχόμενος την οικονομική και ρασιοναλιστική σχέση της συναλλαγής. Η άποψή του ήταν ότι η προσφορά προς το θείο δεν εξαρτάται από την ανταπόδοση του θείου. Η σχέση βασίζεται στην ενίσχυση του θείου πνεύματος, ώστε να έχει τη δύναμη να υπάρχει. Αυτή η διάσταση σημαίνει ότι δίνεται έμφαση όχι σε μια υλική αλλά σε μια μυ-

17. Χαράλαμπος Πασσαλής, «Όψεις και εκφάνσεις του υπερφυσικού στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», στον τόμο Ευάγγελος Αυδίκος – Δημήτρης Λούκας (επιμ.), ό.π., *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σ. 419.

18. Αρχιμ. Ιουστίνου Πόποβιτς, *Οδός θεογνωσίας. Κεφάλαια ασκητικά και γνωσιολογικά*, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Γρηγόρη, Μιχαήλ Πέτρου Γρηγόρη, Αθήνα 1992, σ. 237.

19. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεμελιώδεις έννοιες και μορφές της ελληνικής θρησκευτικής λαογραφίας*, Εκδόσεις Στρατηγικές, Αθήνα 2013, σ. 232.

20. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», στο *Δωδώνη* 1 (1987), σ. 259.

21. Ο ναός ανηγέρθη το 1994.

στικιστική σχέση. Η γνώση του θείου και του ιερού εξαρτάται από ένα θρησκευτικοηθικό περιεχόμενο, βαθιά πνευματικό, και την ποιότητα της ανθρώπινης προσωπικότητας.²² Οι αρετές του ανθρώπου είναι αρχές της γνώσεως. Τα πράγματα δεν είναι αφηρημένα και υποθετικά, γιατί βασίζονται στην εμπειρία και την πείρα, το πέρασμα από τη γνώση στην επίγνωση.

Το ζητούμενο από τη μελέτη της ενόρασης αγίων μέσα στα όνειρα, είναι κατά πόσο αυτά επηρεάζουν τη θρησκευτική πίστη και συμπεριφορά του ατόμου. Ένας θεωρητικός προβληματισμός που εγκύπτει είναι ότι τα οράματα ή τα «θεία όνειρα» εκλαμβάνονται ως βάση ρύθμισης της πνευματικής ζωής οδηγώντας άλλους σε μια εσωτερική – ώριμη θρησκευτικότητα και άλλους σε θρησκοληψία.

Η ίδρυση της Αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου Γλινάδου, που είχε προκαλέσει τοπική ανταγωνιστικότητα λόγω της μεταιχμιακής συνοριακής θέσης της με το χωριό Τρίποδες, οφείλεται σε εμφάνιση της εν λόγω αγίας με μοναστικό ένδυμα σε όνειρο της Καλλιόπης Σέρρη, όπου υποδεικνυόταν ακριβώς το σημείο κτίσεως του εξωκκλησιού. Λόγω πρακτικών γεωμορφολογικών δυσκολιών, το χτίσιμο στο υποδειχθέν σημείο δεν ήταν δυνατό, με αποτέλεσμα να επιλεγεί κάποιος άλλος τόπος. Αυτό επέφερε την ονειρική επανεμφάνιση της Παναγίας (Παναγιοφάνεια²³), όχι του προσώπου της, αλλά της εικόνας της, η οποία ζήτησε σε λόγο ερωτηματικό, την αλλαγή του σημείου όπου θα χτιζόταν το ναΐδριο, και σε ύφος περισσότερο αυστηρό παρά παραιναιτικό.

Κατόπιν της δεύτερης εμφάνισης που επιδιώκει να αλλάξει την καθορισμένη ανθρώπινη απόφαση, αποδεικνύοντας την επεμβατική αποτελεσματικότητα του θείου στις ανθρώπινες υποθέσεις, με καθοδική κίνηση από τα άνω προς τα κάτω, επικρατεί ηρεμία, και αρχίζουν όλες οι διαδικασίες για την περάτωση της κατασκευής του εξωκκλησιού, την οποία αναλαμβάνουν ντόπιοι κτίστες (Μανώλης Δημητροκάλλης για την Αγία Ειρήνη), με την οικονομική υποστήριξη και των γειτόνων του χωριού. Κατά τον Rudolf Otto, το βίωμα του αγίου και του ιερού βιώνεται ως μυστήριο φοβερό (*mysterium tremendum*), ως υπερβατική άπωση, το οποίο δημιουργεί το δέος και την επίγνωση της μηδαμινότητας, που όμως βιώνεται και ως σαγηνευτικό μυστήριο (*mysterium fascinosum*), ως μυστηριώδης γοητεία ή έλξη. Η απόσταση Θεού και ανθρώπου συρρικνώνεται και κυριαρχούν συναισθήματα οικειότητας και αγάπης. Η ψυχοσωματική εμπειρία είναι σημαντική, γιατί ο φόβος δίνει τη θέση του στην έλξη της ψυχής προς το άγιο. Ο μυστικισμός είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται με αυτή τη μορφή της θρησκευτικής εμπειρίας. Αυτές οι τάσεις δεν κατανοούνται με τη λογική, αλλά βιώνονται.²⁴

Οι αφιερωτές των ναών δίνουν μεγάλη σημασία στα όνειρα, τόσο τα δικά τους όσο και των άλλων. Από επιτόπια έρευνα διαπιστώσαμε πως η κοινωνία του Γλινάδου έχει να καταδείξει παραδείγματα αντιπαλότητας στη θεώρηση του ονείρου ανάμεσα στον κλήρο και τους πιστούς, καθώς τα όνειρα μπορούν να θεωρηθούν από τους ιερείς ως δημιουργήματα κακοποιών πνευμάτων και διαβολικών ενεργειών, μέσα εξαπατητικά. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η στάση της Εκκλησίας και των ατόμων απέναντι στα όνειρα των αγίων, πόσο αυτά δηλαδή θεωρούνται αξιόπιστα ή αποβλητέα.

Στην περίπτωση της ίδρυσης του εξωκκλησιού της αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου, αυτό

22. Αρχιμ. Ιουστίνου Πόποβιτς, ό. π., σ. 238.

23. υποσ: Βλ. Αρχιμ. Ν. Πρωτοπαπάς, *Οι εμφανίσεις της Παναγίας. Μύθος ή πραγματικότητα;* Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1990.

24. Περισσότερα, πρβλ. Σπυρίδων Κ. Τσιτσιόγκος, *Η Ψυχολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Tremendum, Αθήνα 2011, σ. 130.

που μας ενδιαφέρει λαογραφικά είναι ότι η εμφάνιση και το αίτημα του αγίου στο παρόν συνδέονται από τον ονειρευόμενο με πράξεις που έγιναν στο παρελθόν, συνήθως αμαρτωλές, εγκιβωτίζοντας το παρελθόν μέσα στο παρόν. Η αποκατάσταση της σχέσης ατόμου – θείου μεταφέρεται στο παρόν μέσω του ονείρου, οδηγώντας στη λύτρωση και την απενοχοποίηση. Έτσι, παρόν και παρελθόν αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα, ενώ η παράβλεψη της ονοματοδοσίας του αγίου σε οικογενειακά μέλη, με την οποία μπορεί να συνδέεται η κακοτυχία και η έκθεση σε κινδύνους, συγχωρείται και προσπερνάται από τη βάπτιση απογόνων που θα φέρουν το όνομα του αγίου, εν συνεχεία.

Τα θρησκευτικά όνειρα των κατοίκων του Γλινάδου Νάξου διαμορφώνονται γύρω από ένα διάλογο με το θείο, δείχνουν ότι το όνειρο ξεκινά από ένα ατομικό γεγονός για να καταλήξει σε κοινωνικό, από τη στιγμή που υποβάλλεται από τον ονειρευτή σε δημόσια απαγγελία, εκμυστήρευση, κοινοποίηση και ερμηνεία. Στην περίπτωση αυτή γίνεται και ένα κοινωνικό φαινόμενο.²⁵ Τα συστατικά του προσωπικού θρησκευτικού βιώματος συγκροτούν αυτό που ονομάζεται «κοινή τελετουργική περιουσία».²⁶ Πρόκειται για ένα σύνολο πίστεων και, κυρίως, λατρευτικών πρακτικών. Η ερμηνεία του ονείρου αποτελεί έναν τρόπο διοχέτευσης της πολιτισμικής εμπειρίας και αποδείξεως της γνώσης του περιβάλλοντος και της αλήθειας αυτού. Η θρησκευτικότητα δεν περιορίζεται στη διαίσθηση, αλλά καλλιεργείται και με την εγγραμματοσύνη. Το θρησκευτικό περιβάλλον διευρύνεται με τις θρησκευτικές αναγνώσεις της Αγίας Γραφής.²⁷ Το θείον δεν είναι μια αφηρημένη ή ασύλληπτη υπερβατική αρχή, αλλά συγκεκριμενοποιείται και γίνεται ο παντοδύναμος υποστηρικτής της ανθρώπινης ζωής. Το άτομο χρειάζεται να ορίσει την επέμβαση του θείου σε κρίσιμες φάσεις, γιατί έχει την ψυχολογική ανάγκη να αισθανθεί ασφάλεια γύρω από την παροχή θεϊκής βοήθειας και συμπαράστασης.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η σωτηρία ενός παιδιού από αυτοκινητιστικό ατύχημα και οικογενειακές περιπέτειες που σχετίζονται με την υγεία, οργανώνεται στη βάση της ανταμοιβής. Η ιερή, προσωπική και εξομολογητική σχέση με τον άγιο δεν εξαντλείται στο επίπεδο της εμφάνισης του αγίου και της κτίσεως του ναού αφιερωμένου σε αυτόν. Προχωρεί και συνεχίζεται σε βάθος χρόνου σε μια ανώτερη μορφή σχέσης, που εθιμοτυπικά στηρίζεται στην αναπαραγωγή των λατρευτικών πρακτικών από γενιά σε γενιά. Η εκπλήρωση του τάματος καταξιώνει τη λατρευτική πρακτική και το θρησκευτικό συναίσθημα. Η ολοκλήρωση αυτή διέρχεται μέσα από την τελετουργία του πόνου, της νηστείας και της εξομολόγησης που συμβάλλουν στη συνειδητοποίηση του εαυτού και της σχέσης με τον άλλον. Τα θαύματα λειτουργούν ως γλώσσα η οποία μέσα από την αφιερωματική γραφή και το τάμα συγκροτούν ένα οργανωμένο σύστημα επικοινωνίας ανάμεσα στην κοσμική πραγματικότητα και το επέκεινα. Το τάμα αποκτά λογική υπόσταση και αναγκαιότητα πραγμάτωσης της σκέψης και βούλησης του ατόμου, όταν οι φυσικοί και λογικοί τρόποι εξήγησης, ερμηνείας και αντιμετώπισης προβλημάτων εμφανίζονται και κρίνονται ανεπαρκείς.²⁸

Τα τάματα με οπές ανάρτησης, όπως μάτια και ολόσωμες ανθρώπινες μορφές (εικ. 16α.β.), είναι εγχάρακτα, λειτουργούν ως υλικοί δείκτες της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς²⁹ και ορίζουν την εθιμική λειτουργικότητά τους ως αντικειμένων. Τα νεότερα τάματα

25. Ιωάννης Πετρόπουλος, «Το όνειρο στη Νεότερη Ελλάδα», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες* 80 (2001), σ. 6.

26. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά...*, ό. π., σ. 26.

27. Μιλάμε για την περίπτωση της κυρίας Καλλιόπης Σέρρη.

28. Χαράλαμπος Πασσαλής, ό. π., σ. 417. «Όψεις και εκφάνσεις του υπερφυσικού στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», Δημήτρης Λούκας (εκδ. επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση...*, ό. π., σ. 417.

29. Περισσότερα, πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του

Εικ. 16α.β. Αριστ.: Ναός αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου. Αναρτημένα τάματα.

Δεξ.: Τάματα συγκεντρωμένα σε πανεράκι.

των ξωκκλησιών είναι βιομηχανικά προϊόντα μαζικής κατανάλωσης. Στους μελετηθέντες ναΐσκους, τάματα συναντήσαμε κυρίως στον ναό της αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου³⁰, γεγονός που και κατά τη γνώμη των κατοίκων, πιστοποιεί την πίστη στη θεραπευτική δύναμη και τα θαύματα της αγίας.

Αυτό που χαρακτηρίζει τον ναό της Παναγίας Χρυσοβαλάντου είναι τα αφιερωματικά μπλε τετράδια επίκλησης θαυμάτων και ονείρων θεραπείας ατομικών δυσκολιών. Θα λέγαμε ότι συμπληρώνουν τα εκκλησιαστικά - ενοριακά αρχεία, τα οποία και αποκρυσταλλώνουν τον τομέα της λαϊκής λατρείας και της θρησκευτικής συμπεριφοράς του λαού. Στα τετράδια καταγράφονται θρησκευτικές εμπειρίες, όχι μόνον ορθοδόξων αλλά και ρωμαιοκαθολικών (Καναδών), οι οποίοι ομολογούν την πίστη στα θαύματα της αγίας στη ζωή τους ή την ελπίδα να γίνει κάποιο θαύμα το οποίο προσδοκούν όπως, επί παραδείγματι, να αποκατασταθεί η κλονισμένη συζυγική ενότητα στη σχέση, που αντιμετωπίζεται ως στοιχείο διάλυσης της οικογένειας. Διασαφηνίζουν κατά ένα μέρος τον χαρακτήρα της πίστης και της θρησκευτικότητας, η οποία δεν έχει κάποια ορισμένη ταυτότητα, καθώς εκφράζεται εν γένει από χριστιανούς, ανεξαρτήτως του δόγματός τους. Συνολικώς, οι αρχειακές πηγές μας πληροφορούν για τα ίδια τα πρόσωπα και την κοινωνική δομή.

Γενικώς, τα αρχεία και τα χειρόγραφα του ναού περιλαμβάνουν στοιχεία για τη λατρευτική λειτουργικότητά του. Πρακτικά συνεδριάσεως εκκλησιαστικών συμβουλίων, κατάλογοι αφιερωμάτων, έγγραφα σχετικά με την ιστορία της ενορίας και του ναού, και οι «κώδικες» των ναών, τα γνωστά τεφτέρια, όπου καταγράφονται η ζωή και η δραστηριότητα της ενορίας, για μεγάλα χρονικά διαστήματα, είναι μερικά από αυτά.³¹ Εν κατακλείδι, τα βιβλία αφιερωμάτων είναι πολύ σημαντικά, γιατί πληροφορούν για την παραδοσιακή αφιερωτική πρακτική των κατοίκων που σχετίζονται με τον εκάστοτε ναό.³²

ελληνικού λαού», στο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεωτερική Ελληνική Λαϊκή Θρησκευτικότητα*, ό. π., σ. 305-321.

30. Η οσία Ειρήνη καταγόταν από την Καππαδοκία και ασκήτεψε στη μονή Χρυσοβαλάντου επί αυτοκράτειρας Θεοδώρας, συζύγου του Θεοφίλου, κατά το συναξάρι της. Από μικρή ηλικία αφοσιώθηκε στα θεία και στην απόκτηση παιδείας. Απέριψε πολλές προτάσεις γάμου αρχόντων και αυλικών. Αφού διένευε την περιουσία της, εισήλθε στη Μονή του Χρυσοβαλάντου ως απλή μοναχή. Ο πατριάρχης Μεθόδιος υποχρέωσε την αγία Ειρήνη να αναλάβει τη διεύθυνση της Μονής. Η αφοσίωσή της στο θεάρεστο έργο της υπήρξε παραδειγματική. Η μνήμη της τιμάται την 28η Ιουλίου. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 5 (1964), Νικ. Σπανούδη και Σια, Αθήνα, σ. 446. Και: Παύλου Δρανδάκη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* 9 (χ.χ.), σ. 750.

31. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά*, ό. π., σ. 115.

32. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ενοριακοί ναοί*, ό. π., σ. 41.

Τα λατρευτικά τετράδια λοιπόν και οι παρακλήσεις τέλεσης θαυμάτων λειτουργούν στην τοπική κοινωνία του Γλινάδου ως ένα δίκτυο επικοινωνίας και πολιτισμού, με δυνατότητες αναπαραγωγών και προεκτάσεων. Η πίστη ισχυροποιείται και συσφίγγονται οι σχέσεις μεταξύ των μελών της παραδοσιακής λατρευτικής ομάδας, η οποία ξεκινά από τα οικογενειακά μέλη. Οι εθιμικές μορφές έκφρασης της λατρείας ανακυκλώνονται. Η αγιολατρία είναι μια θεσμική μορφή για τη διατήρηση της ψυχολογικής και πνευματικής ισορροπίας.

Η μελέτη της αγιολατρίας δείχνει ότι ο λαϊκός άνθρωπος έχει δομήσει ένα υπερφυσικό δίκτυο προστασίας για την καθημερινή ζωή του, το οποίο επεκτείνεται σε όλη τη διάρκεια του κύκλου του χρόνου. Οι εορτές των αγίων, με την ετήσια περιοδικότητά τους, ορίζουν τον εορταστικό και τον καθημερινό χρόνο της παραδοσιακής κοινότητας. Ουσιαστικά, αποτελούν ένα ορόσημο της κοινωνικής οργάνωσης, καθώς λειτουργούν με τρόπο που δομεί και αναδομεί τις κοινωνικές σχέσεις³³. Οι άγιοι αποτελούν κύριες και καθοριστικές μορφές του υπερφυσικού³⁴, μεσολαβητές ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό, και η λατρεία τους λειτουργεί ως υπόδειγμα δόμησης και αντίληψης του χρόνου και του χώρου από την παραδοσιακή κοινότητα.³⁵

Ότι παρατηρείται στους νεόδημτους ναΐσκους του Γλινάδου Νάξου είναι η συνύπαρξη παραδοσιακών και νεωτερικών μορφών, μέσα σε μια διαδικασία προσαρμογής σε νεότερα σχήματα, εξελίξεις και μετασχηματισμούς, με σκοπό μέσα από την ψυχολογική αναγωγή σε μορφές της θρησκευτικής συγκίνησης, που απορρέουν από την οικεία σχέση με το θείο και τους αγίους, η επικοινωνία των μελών της κοινότητας να διατηρείται έντονα σε επίπεδα αμοιβαιότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- van der Leeuw D., «Die do-ut-des Formel in der Opfertheorie», *Archiv für Religionswissenschaft*, 20 (1920-1921), σ. 241–253.
- Αλεξιάδης Μ. Αλ., «Do ut des», *Δωδώνη 1* (1987), σ. 253–266.
- Αντζουλάτου – Ρετσιλά Ε., *Μνήμης Τεκμήρια*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Αυδίκος Ε. – Παπακώστας Χ., «Η κοινότητα και η οργάνωσή της», στο Αυδίκος Ε. – Λούκας Δ. (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σ. 25–33.
- Αυδίκος Ε. – Λούκας Δ. (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014.
- Αυδίκος – Δημήτρης Λούκας (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σ. 411–421.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Θεμελιώδεις έννοιες και μορφές της ελληνικής θρησκευτικής λαογραφίας*, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα 2013.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Νεωτερική Ελληνική Λαϊκή Θρησκευτικότητα. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας*, Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2014.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Όψεις και μορφές του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2001.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1995.

33. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεμελιώδεις έννοιες*, ό. π., σ. 41.

34. Ό. π., σ. 40.

35. Ό. π., σ. 41.

- Βαρβούνης Μ. Γ., «*Η παραδοσιακή αφιερωτική πρακτική στη Σάμο. Παρατηρήσεις με βάση τα βιβλία αφιερωμάτων του Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Σάμου*», Σαμιακές Μελέτες 1 (1993–1994), Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1994, σ. 53–80.
- Βαρβούνης Μ. Γ., «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», στο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεωτερική Ελληνική Λαϊκή Θρησκευτικότητα. Συναγωγή μελετών θρησκευτικής λαογραφίας*, Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 305–321.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Ενοριακοί ναοί και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Η περίπτωση του ναού του Αγίου Νικολάου Σάμου και η λαογραφική ανάγνωση ενός θεσσαλικού χειρογράφου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1995.
- Δρανδάκη Π., *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια 9 (χ.χ.)*, σ. 750.
- Πασσαλής Χ., «Όψεις και εκφάνσεις του υπερφυσικού στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», στο Ευάγγελος - Δημήτρης Λούκας (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Από το παρελθόν στο μέλλον*, Εκδόσεις Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σ. 411–421.
- Παπαστάμος Δ., *Η επίδραση της Ναζαρηνής σκέψης στη νεοελληνική εκκλησιαστική ζωγραφική*. Κωνσταντίνος Φανέλλης, Λουδοβίκος Θεΐρσιος, Σπυρίδωνας Χατζηγιαννόπουλος, Κωνσταντίνος Αρτέμης, Αθηναϊκό Κέντρο Εκδόσεων Α. Ε., Αθήνα 1977.
- Πετρόπουλος Ι., «*Το όνειρο στη Νεότερη Ελλάδα*», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες 80* (2001), σ. 6–7.
- Πόποβιτς Ι. †Αρχιμ., *Οδός θεογνωσίας. Κεφάλαια ασκητικά και γνωσιολογικά*, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Γρηγόρη, Μιχαήλ Πέτρου Γρηγόρης, Αθήνα 1992.
- Πρωτοπαπάς Ν. † Αρχιμ., *Οι εμφανίσεις της Παναγίας. Μύθος ή πραγματικότητας; Αποστολική Διακονία*, Αθήνα 1990.
- Σέργης Μ. Γ., *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Έκδοση του Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994.
- Σπανούδης Νικ. και Σια, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 5* (1964), Αθήναι.
- Τσιτσιγκός Σ. Κ., *Η Ψυχολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Tremendum, Αθήνα 2011.
- Φλωράκης Α. Ε., *Τηνιακοί φεγγίτες*, έπαινος Ακαδημίας Αθηνών, Εκδόσεις Ερίννη, Στρατής Φιλιππότης, Αθήνα 2006.
- Φριλίγκος Ι. Β., «*Κωνσταντίνος Φανέλλης. Το κίνημα των Ναζαρηνών*», Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην ορθοδοξία, ένθετα τέχνης 89 (2004).
- Χονδρογιάννης Σ. (επιμ.), «*Χάρτινες εικόνες*» από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου. Περιοδική έκθεση Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Ύδρας, 9 Ιουλίου – 31 Οκτωβρίου 2005, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

**ΠΡΟΣ ΝΕΕΣ ΠΗΓΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ:
«ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΦΥΛΑΚΩΝ».
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΦΥΛΑΚΑ ΚΩΜΙΑΚΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ**

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ παρούσα εργασία¹ είναι μια πρόταση μελέτης μιας αδιερεύνητης μέχρι σήμερα λαογραφικής πηγής: Των «Βιβλίων συμβάντων των κοινοτικών φυλάκων» (εφεξής: *Βιβλία*). Η νέα αυτή πηγή κρίνω πως είτε αφ' εαυτής-αυθύπαρκτη, είτε κυρίως εν συνδυασμῷ με άλλες λαογραφικές πηγές μπορεί να συμβάλει στη διεύρυνση των πηγών της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού, προς μια σφαιρικότερη πραγμάτευσή του. Πραγματεύομαι σ' αυτήν τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να *αναπαρασταθούν* οι εγκιβωτισμένοι σ' αυτά δύο τουλάχιστον εξαιρετοι «λαογραφικοί κόσμοι»: Ο στενότερος, των κοινοτικών φυλάκων / αγροφυλάκων και ο ευρύτερος, των τοπικών κοινωνιών, τις οποίες αυτοί εποπτεύουν υπό την ιδιότητά τους ως κρατικών οργάνων.

Οι ὅροι «αγροφύλακες» και «κοινοτικοί φύλακες» είναι ταυτόσημοι. Προηγείται ιστορικά ο πρώτος, αφού ο θεσμός της αγροφυλακής ισχύει στην Ελλάδα από το 1836. Η Αγροφυλακή οργανώθηκε αμέσως μετά την εθνική αποκατάσταση με αποστολή της την ασφάλεια των αγροτικών κτημάτων των υφισταμένων εκτός δασικής περιοχής και του «σχεδίου πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών», με αρμοδιότητα τη πρόληψη και την καταστολή των αγροτικών αδικημάτων, τη φύλαξη των αγροτικών κτημάτων, την επιστασία της διανομής των αρδευτικών υδάτων, κλπ., ὅπως αναλύω σε άλλο σημείο της ανά χειρας εργασίας. Σε άλλο επίσης σημείο της, ερμηνεύω τους ιστορικούς λόγους που υπαγόρευσαν αυτήν την μετονομασία. Η μακραίωνη ιστορία του θεσμού, συνυφασμένη ἄρρηκτα με τη σύγχρονη ιστορία και τις τύχες του ελληνικού λαού, με ωθούν να υιοθετήσω στην εδώ πραγμάτευσή μου τους «ιστορικούς» ὅρους «αγροφυλακή» και «αγροφύλακας»².

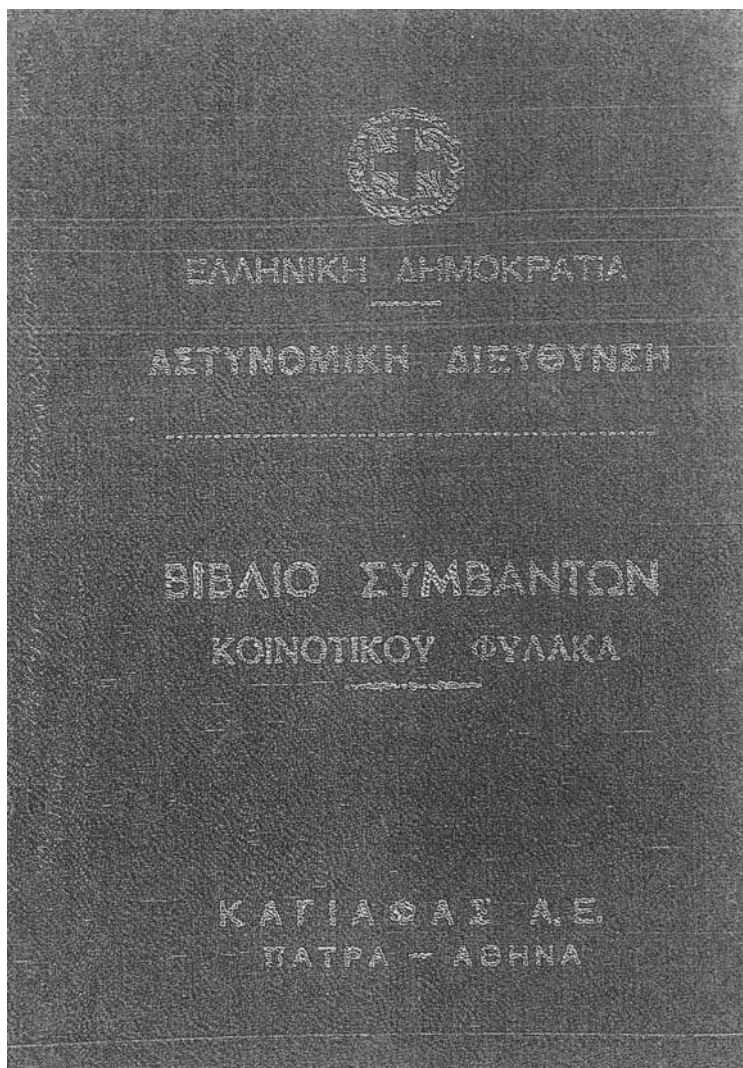
Ὡς case study επέλεξα κάποια «Βιβλία» του αγροφύλακα Κωμιακής (αγροτοποιμενικού χωριού της ορεινής Νάξου³) Γεωργίου Κ. Χωριανόπουλου (1929-2004), και ειδικότερα τα τελευταία χρονικά, επειδή επιθυμῶ να πετύχω ταυτοχρόνως ἕναν ἀκόμη στόχο: Να ανα-

* Καθηγητής Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

- 1 Ἴχει ἤδη δημοσιευθεῖ στο ρουμανικό περιοδικό *Revista de Etnografie și Folklor* με τίτλο «“The Rural Guards’ Logbooks of Incidents” as a folklore source: A greek island case study», στο τεύχος του 1:2 (2015), στις σελίδες 29-55. Εδώ παρουσιάζεται με μικρές αλλαγές.
- 2 Θυμίζω κάποιες παλαιότερες ονομασίες του αγροφύλακα: *Βεργάτης, δραγάτης, βαρδιάνος, βλεπάρης, βλεπεάς, βλεπές, βλεπάτορας, μπεξής, σκοπός, αμπελάς* - ο φύλακας των ειδικότερα αμπελιών. Βλ. Π. Βλαχάκος, Ιάκ. Ζαννέτος, *Ὁ θεσμός της αγροτικής ασφάλειας και της αγροφυλακής. Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νεότεροι Χρόνοι*, Εκδοτικός Οἶκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007, 110-111.
- 3 Για το συγκεκριμένο χωριό βλ. Ν. Λεβογιάννης (επιμ.), *Κωμιακή. Τόπου χρώματα, αντιθέσεων αρμονία*, τ. 1, Σύλλογος Απολλωνιατών Νάξου, Αθήνα 1996· ο ίδιος (επιμ.), *Κωμιακή. Τόπου χρώματα, αντιθέσεων αρμονία*, τ. 2, Σύλλογος Απολλωνιατών Νάξου, Αθήνα 2001· ο ίδιος (επιμ.), *Κωμιακή. Τόπου χρώματα, αντιθέσεων αρμονία*, τ. 3, Σύλλογος Κορωνιδιάς Νάξου, Αθήνα 2005.

πλάσω μέσω αυτών πτυχές του ναξιακού πολιτισμού της δεκαετίας του 1990, μιας περιόδου μέχρι τώρα παντελώς αχαρτογράφητης επιστημονικά.

Η θεώρησή μου κινείται στο πλαίσιο της *Κοινωνικής Λαογραφίας* και η μέθοδος που ακολουθώ είναι μια μορφή της *ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου*⁴.

4 Η *Ανάλυση Περιεχομένου*, αν χρησιμοποιείται εν συνδυασμώ με παραδοσιακές λογοτεχνικές μεθόδους προσεκτικής ανάγνωσης (τονίζω), διορθώνει όποια προβλήματα προκύπτουν από την υποκειμενική ανάγνωση των κειμένων. Η σχετική βιβλιογραφία, από τον Bernard Barelson κ.ε. (*Content Analysis in Communication Research*, The Free Press, New York 1952) είναι τεράστια σε εύρος. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. στο Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, 41 κ.ε.

Τα «Βιβλία»

Τα «Βιβλία» των αγροφυλάκων συντίθενται από ολιγόστιχα συνήθως *μικροκείμενα*, άθροισμα των καταγραφών των συμβάντων που υποχρεούται κάθε ημέρα να καταγράψει ο κάτοχός τους. Πρόκειται για τυποποιημένα, μικρού σχήματος (διαστάσεων 14x10 cm) βιβλιάρια, τα οποία εκυκλοφορούντο από επώνυμους βιβλιοεκδοτικούς οίκους της Αθήνας και τα χορηγούσε η Αγροφυλακή στους υπαλλήλους της. Συνίσταντο από 200 ισομερείς στήλες. Σύμφωνα με τα αναφερόμενα στις *Οδηγίες Τηρήσεως Βιβλίου Συμβάντων* που εμπεριέχουν στις αρχικές και τις τελευταίες σελίδες τους, το όργανο της Αγροφυλακής οφείλει να συμπληρώνει τα συμβάντα στην αριστερή στήλη, ενώ στην αντίστοιχη δεξιά των *Σημειώσεων-Παρατηρήσεων* τις μετέπειτα ενέργειές του (βλ. αναλυτικά παρακάτω), που απέρρεαν ρητώς από τις γνωστές στον ίδιο υποχρεώσεις του.

Από τις υπάρχουσες σ' αυτά *Οδηγίες*, χρησιμότετες τόσο για τον αγροφύλακα, αλλά και για μας που τα πραγματευόμαστε σήμερα, επιλέγω τις σημαντικότερες, και *επισημαίνω* την καθοριστική σημασία (για την αξιολόγηση των «Βιβλίων» ως λαογραφικής πηγής) των παρακάτω, υπ' αριθμ. 3 και 5 οδηγιών:

1. Να τηρείται υποχρεωτικώς υπό πάντων των οργάνων της Αγροφυλακής⁵, και μάλιστα πληρέστερα, να μην παρέλθει ούτε μία ημέρα του έτους που να μην δικαιολογείται, είτε με καταγραφή της κύριας υποχρέωσής του, είτε με καταγραφή των αδειών του, των αργιών, άλλων υποχρεώσεών του.
2. Να τηρείται καθαρό, χωρίς σβησίματα, ξυσίματα, διαγραφές και να φέρεται πάντοτε στην τσέπη του οργάνου.
3. [Το Βιβλίο] περιέχει πρότυπα σχέδια εγγράφων, βάσει των οποίων ο κάτοχός του [αγροφύλαξ] θα συντάσσει τα κατά περίπτωσιν ειδικά του.
4. Τα υπόλοιπα στοιχεία, πλην των κυρίων συμβάντων, που πρέπει να καταχωρίζονται σ' αυτό. Πχ. «τις ημέρες άδειας και τις ημέρες κατά τις οποίες δεν βγήκε σε περιοδεία στην κτηματική του θέση και την αιτία (π.χ. λόγω ασθενείας)».
5. [Το Βιβλίο] περιέχει ένα πρότυπο δομής των περιγραφόμενων επιμέρους θεμάτων ενός συμβάντος. Το πρότυπο αυτό θα παρουσιάσω στα επόμενα.

Στο τέλος κάθε βιβλιαρίου υπάρχει η έντυπη επαναβεβαίωση ότι αυτό «φυλλομετρήθηκε και αριθμήθηκε (και) βρέθηκε να έχει σελίδες⁶ και θέλει να χρησιμεύσει ως Βιβλίο Συμβάντων του Αγροφύλακα⁷, είναι δε τούτο το⁸ κατά σειρά». Ενδεικτικά αναφέρω ότι το τελευταίο βιβλίο του Χωριανόπουλου (περιέχει εγγραφές από 12 Απριλίου 1991 έως 15 Ιουνίου 1991) φέρει αύξοντα αριθμόν 51. Όλη του δηλαδή η επαγγελματική ζωή (εισήλθε στην Υπηρεσία το 1963 και αφυπηρέτησε το 1991) είναι συγκεντρωμένη - με κάποιες καθοριστικές γι' αυτόν λεπτομέρειές της - σε 51 μικρά βιβλία...

Συνεπώς, προσεγγίζω τα «υπηρεσιακά» γεγονότα ως αφηγηματική διαδικασία μελέτης της τοπικής κοινωνίας. Ο Χωριανόπουλος, κατά πληροφορία των οικείων του, καταχώριζε επί τόπου, αμέσως μετά το συμβάν, τις περιγραφές του στο «Βιβλίο» (ή τις κρατούσε σε κάποιο άλλο πρόχειρο σημειωματάριο), για να τις μεταφέρει στο «επίσημο» το βράδυ. (Ο νυχτερινός χρόνος είναι ένας «ουδέτερος χρόνος» ανάπαυσης, ηρεμίας, περισυλλογής, αποτιμήσεων, εν σχέσει με τον «λειτουργικό»-«επιτελεστικό» χρόνο των γεγονότων της

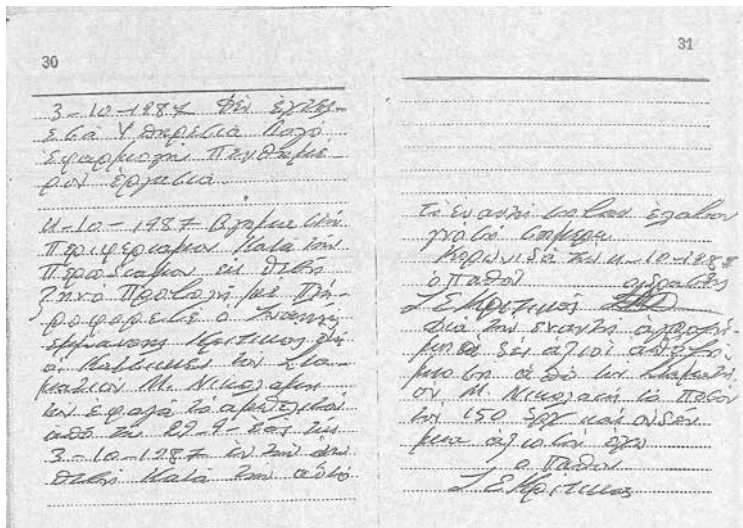
5 Κατά το άρθρο 156, παράγρ. 2, του Ν.Δ. 3030/1954 περί Αγροφυλακής. Είναι το νομοθέτημα επί του οποίου βασίστηκαν όλα τα επόμενα.

6 Στήλες ορθότερο.

7 Αναγράφεται το όνομα του κατόχου του.

8 Αναγράφεται ο αριθμός.

ημέρας). Εφοβείτο να μεταθέσει στο άμεσο μέλλον αυτήν την υποχρέωση, μήπως η λήθη (χαρακτηριστικό του μνημονικού πολιτισμού) διαστρεβλώσει κάποια στοιχεία του συμβάντος ή των συμβάντων, αφού από τις εγγραφές φαίνεται ότι ενίοτε αντιμετώπιζε περισσότερα του ενός περιστατικά εντός της ίδιας ημέρας και υπήρχε κίνδυνος να υπεισέλθουν στοιχεία της μιας στην περιγραφή της άλλης. Ο γραπτός πολιτισμός διασφαλίζει τους χρήστες του από ανάλογες «εισβολές» και «εισχωρήσεις».

Ο κόσμος των αγροφυλάκων:

Υποχρεώσεις, ευθύνες, ρόλοι, χώρος και χρόνος της δράσης τους

Κατ' αρχάς κρίνω σκόπιμο να επισημάνω την παρακάτω παρατήρηση: Από τα «Βιβλία» απουσιάζει ο πηγαίος λόγος των κατόχων τους, άρα η αυθόρμητη λαϊκή έκφρασή τους. Σ' έναν προφορικό πολιτισμό της καθημερινότητας, γεμάτων με σημαντικά ή ασήμαντα συμβάντα, εντοπίζουμε αυτά που οι άνθρωποι επιλέγουν να σημειώνουν για να θυμούνται, εκπεφρασμένα φυσικά με τον οικείο, προσωπικό τους λόγο. Θα ανέμενε κάποιος να ανακαλύψει γλωσσικούς, λαογραφικούς και «ψυχικούς» θησαυρούς από την κειμενική ανάλυση των καταγραφών σ' αυτά. Έναν λόγο-κατάθεση ψυχής, συναισθημάτων, ιδεών, απόψεων, αιτιών και αιτιατών, «αναρχικό» στη δομή του, έναν λόγο anti-structure, αντι-δομής θα έλεγα⁹, ό,τι χαρακτηρίζει γενικά τη λαϊκή αφηγηματολογία. Δυστυχώς, η επιστημονική αυτή «επιθυμία» δεν κατέστη εφικτή στον βαθμό που τα «Βιβλία» αποτυπώνουν ελάχιστα στοιχεία από τον προσωπικό κόσμο των συντακτών τους, και η αιτία είναι ολοφάνερη: Το προτεινόμενο από την Κρατική Αρχή πρότυπο καταγραφής των συμβάντων *υπαγορεύει* έναν συγκεκριμένο τρόπο γραφής σε *υφολογικό* πεδίο και σε *περιεχόμενο*, έναν λόγο τυποποιημένο και «ουδέτερο». Είναι ο «υπηρεσιακός» λόγος, ο επιβεβλημένος ως «επίσημος» κι εδώ παρουσιάζεται ξεκάθαρα η διάσταση μεταξύ της λόγιας και της λαϊκής διατύπωσης ενός πολιτισμού. Η άνωθεν επιβεβλημένη αυτή επιλογή εκφράζει (συν τοις άλλοις) τις από-

9 Για τον όρο βλ. ενδεικτικά V. Turner, *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca and London 1974· ο ίδιος, *The ritual process: Structure and anti-structure*, Aldine Transaction Press, New Brunswick 2008.

ψεις των ιθυνόντων την Αγοφυλακή περί του μορφωτικού επιπέδου των λειτουργών της, προς βοήθεια των οποίων έρχεται αρωγός, με τις παρατιθέμενες σε κάθε βιβλίο βασικές «υποδείξεις γραφής». Θεωρώ πως αυτός ο άνωθεν πειθαναγκασμός υπαγορεύτηκε από την αναγνωρισμένη εκ μέρους της ίδιας της εξουσίας συνθήκη της έλλειψης μορφώσεως (= αγραμματοσύνης) των αγροφυλάκων, ή, αλλιώς, εξ αιτίας του εξαιρετού προσωπικού, απόλυτα βιωματικού, λαϊκού τρόπου έκφρασής τους που πιθανώς ή δεν άρεσε στις Αρχές ή επειδή πίστευε ότι ο αυθόρμητος λαϊκός λόγος δεν θα αναπαριστούσε επιτυχώς μια παραβατική συμπεριφορά σε όλο της το εύρος και τις παραμέτρους, αλλά θα «ξεστράτιζε» σε ατέρμονες καταγραφές-φλυαρίες, ή ακόμη ότι θα είχε εκφρασθεί μέσα από ένα απάδον προς το ήθος της γλωσσικό ύφος και ήθος.

Τονίζω στο σημείο αυτό τη χρήση από τον Χωριανόπουλο κάποιων όρων *καθαρευούσης*-λόγιας γλώσσας σ' ένα δυσκολοκατάληπτο (λόγω πάμπολλων ορθογραφικών λαθών, παρατονισμών, κολλυβογραμμάτων) κείμενο: Έχουμε κι εδώ άλλη μια περίπτωση *ιδεολογικής χρήσης της καθαρεύουσας*, άλλη μια χρήση της ως *νοοτροπίας*, ως γλωσσικού κώδικα δηλαδή που θεωρήθηκε (από όλες τις κοινωνικές τάξεις) ότι προσδίδει κοινωνικό κύρος στον χρήστη της, ότι τον φέρει εγγύτερα προς την προϊσταμένη του Αρχή, τον ξεχωρίζει στη μικρή του «παραδοσιακή» κοινότητα, κλπ.¹⁰

Σύμφωνα λοιπόν με το περιγραφόμενο στα *Βιβλία* υποδειγματικό πρότυπο, οι καταχωριζόμενες στην αριστερή στήλη *Οδηγίες* συμβουλευούν να γράφονται ή να περιγράφονται επακριβώς:

1. «στοιχεία ταυτότητας του δράστη εξακριβωμένα». Ο ερευνητής μελετά αυτά τα στοιχεία (ιδίως τα σχετικά με τις επαναλαμβανόμενες παραβατικές συμπεριφορές και τους κατ'εξακολούθησιν δράστες τους) και τα συσχετίζει με τους κοινωνικούς όρους της παραβατικότητας, θέτοντας τις απαραίτητες μεταβλητές, π.χ. ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη, ομάδα των δραστών κλπ. Ανάμεσα στα άλλα πορίσματα, είναι δυνατό να εντοπίσει το «περιθώριο» της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας
2. «χρονολογία τελέσεως αδικήματος». Άρα, ο ερευνητής λαογράφος μπορεί να καταγράψει *συχρότητες* και να συνδυάσει τα στοιχεία με τις παραπάνω μεταβλητές
3. «είδος πράξης (φθορά διά ζώων, φθορά από άνθρωπο, κλοπή, παράβαση)». Πρόκειται για ένα ταξινομικό σύστημα ορισμού και νοηματοδοτήσεως της «άνομης» πράξης που έχει ενδιαφέρον καθεαυτού, εφόσον αποδίδει τις ιδεολογικές παραστάσεις και αναπαραστάσεις της επίσημης θεώρησης (του νομικού ηγεμονικού λόγου) και πώς αυτός εκπίπτει ή αφομοιώνεται από τη συλλογική συνείδηση, πώς επιβάλλεται ή καθιερώνεται σ' αυτήν. Μπορούμε να επισημάνουμε τον βαθμό σοβαρότητας της παραβατικής πράξης, όπως οργανώνεται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις του τόπου και κατά πόσο αυτές συνάδουν με την «επίσημη» αντίληψη της νομικής – δικαστικής θεώρησης
4. «είδος ζώων καθώς και ο τρόπος που επροξενήθη η φθορά από άνθρωπο (με άροτρο, με χέρια, με πέλεκου, κλπ.)». Για έναν λαογράφο τα εργαλεία κάθε «επιβλαβούς χρήσης» (προς πρόκληση ζημίας) παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον
5. «θέση ζημιωθέντος κτήματος». Σημαντική είναι ως εκ τούτου η συμβολή των «*Βιβλίων*» στην καταγραφή *τοπωνυμίων* του χωριού¹¹. Οι εγγραφές των αγροφυλάκων παρέχουν

10 Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1998², 74 κ.ε.

11 Βλ. τώρα Μ. Γ. Σέρνης, *Για μια «Λαογραφία των Τοπωνυμίων»: Τα τοπωνύμια (= μικροτοπωνύμια) μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου ως «μελέτη περίπτωσης»*, Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2016.

πλήθος απ' αυτά προς μελέτη. Ο χώρος ευθύνης τους κατακερματίζεται έτσι σε επιμέρους μικροχώρους, λιγότερο ή περισσότερο υποκειμένους σε παραβάσεις, όπως αναλύω παρακάτω. Π.χ.: «26-10-1987 Βγηκα στην Περιφερεια μου Κατά την περιοδια μου εις θεσή Μπαξιβανή Λιβαδά ουδέν αδίκημα μου συνεθή»¹² ή «27-10-1987 Βγηκά στην Περιφερεια μου Κατά την περιοδια μου εις θεσή Συλαλιά με πληροφορισε ο Ιωαννης...»¹³. Η δυνατότητα χαρτογράφησης κάποιων μικροχώρων στους οποίους σημειώνεται παράβαση, που εναλλάσσονται με μη επικίνδυνους χώρους (στους οποίους δεν υπάρχει καμιά παρεκτροπή, ενδεχομένως ακόμη με χώρους απαγορευμένους, π.χ. βακούφια) αποδίδει όλη την κοινωνική και συμβολική χρήση του ανθρωπογενούς, εξημερωμένου, κοινωνικοποιημένου τοπίου. Στις περιπτώσεις των παραβάσεων εκδηλώνεται ανθρωπινή ενέργεια κατευθυνόμενη προς το φυσικό περιβάλλον, συνεπώς υφίσταται πρόθεση παρέμβασης σε αυτό. Σε μια τέτοια χαρτογράφηση, σημαντικοί είναι οι μικροκύκλοι που θα προκύψουν: Του «άγριου» - «ημιάγριου» - «πολιτισμένου», «καταπατημένου» - «μη καταπατημένου» και οι μεταξύ τους συσχετισμοί για την κατανομή των ζωνών. Επιπλέον, οι κινήσεις των ανθρώπων της κοινότητας στο χώρο («μέσα»/«έξω», «επάνω/κάτω», «κοντά/μακριά») δηλώνουν τις κοινωνικά κατασκευασμένες ζώνες του «επιτρεπού» και του «απαγορευμένου» και τις συμβολικές σημειοδοτήσεις τους. Ειδικότερα, οι μεταβάσεις του αγροφύλακα ως «ενδιαμέσου» και κατεχορήν αρμοδίου να διασχίζει τις παραπάνω ζώνες (που αποτελούν το χώρο εργασίας του) εκφράζουν χωρικά τον προσδιορισμένο κοινωνικό του ρόλο

6. «είδος καταστραφείσης φυτείας (σιτοσπορά, αραποσίτι, αμπέλι, δένδρα κλπ.)». Τα Βιβλία παρέχουν πληροφορίες για την παραγωγική διαδικασία, για τον υφιστάμενο κίνδυνο να καταστραφεί η παραγωγή, άρα εντοπίζουμε τον βαθμό «ευαισθησίας» συγκεκριμένων καλλιεργήσιμων ειδών, συνεπώς σε ένα συμβολικό επίπεδο κατανοούμε και την ιδεολογική αναπαράσταση του «πολύτιμου» για την κοινότητα είδους
7. «πλήρη στοιχεία ταυτότητος παθόντος και τυχόν μαρτύρων...». Έχουμε διαθέσιμες πληροφορίες για την κοινωνική σύνθεση των ομάδων, οι οποίες μας επιτρέπουν ενδεχομένως περαιτέρω κατηγοριοποιήσεις σε «δράστες»-«θύτες», «παθόντες»-«θύματα»
8. «ποσό καταστραφέντος είδους (κιλά, τεμάχια) και ζημία σε δραχμές...»¹⁴. Η εντολή αυτή μας παρέχει εμμέσως πληροφορίες χρήσιμες στην προσέγγιση της οικονομίας τής υπό μελέτη τοπικής κοινωνίας
9. κάθε αδίκημα «... που διεπράχθη (...) στην κτηματική θέση του αγροφύλακα, είτε έχει προσωπική αντίληψη των συνθηκών που έγινε (επ' αυτοφώρω), είτε κατά πληροφορίες». Η αυτοψία εκ μέρους του αγροφύλακα είναι μια μορφή field work, γι' αυτό και οι πηγές αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία από λαογραφική άποψη
10. οι «συνθήκες τελέσεως της πράξης και [να διατυπώνουν] χαρακτηρισμόν αυτής (από πρόθεση ή εξ αμελείας)». Σημειώνω εδώ ότι εξ αμελείας χαρακτηρίζεται το αδίκημα (της αγροζημίας εν προκειμένω) όταν τα ζώα του δράστη:
 - «εφίγαν την προσοχή του και μπήκαν μεσα [στο κτήμα]»¹⁵
 - «τον γελασαν [οι κασίκες] και μπηκάν μεσα στο αμπελη»¹⁶

12 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 58.

13 Ό. π.

14 Από τις ΟΔΗΓΙΕΣ ΤΗΡΗΣΕΩΣ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ του Βιβλίου Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, του 1987-88. Η δραχμή ήταν ακόμη τότε το εθνικό νόμισμα.

15 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλη 58.

16 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 32.

- «του εμμηνα πησό από το αλλό κοπαδή και μηγκαν μέσα»¹⁷

- «την ειχέ χασή [την κασίκα] και την γιρεβέ»¹⁸.

Τα εκ προθέσεως αδικήματα αποδίδονται σε γνώση των συνθηκών υπό τις οποίες ένα ζώο μπορεί να προξενήσει ζημία σε ξένο κτήμα, και ο κάτοχός του δεν λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα, όπως π.χ. «το γνωρίζε ότι κατεβεναν [κασίκες] κατο από το δικό του κτιμα και δεν ελαβέ τα απαρετιτά Μετρά»¹⁹, ή επειδή εγνώριζε το συντελούμενο διαρκές αδίκημα και δεν το σταματούσε, «το γνωρίζε στη εμπενα μεσα»²⁰. Τα κριτήριά τους για να οδηγηθούν στις δύο παραπάνω αξιολογήσεις βασίζονται:

- στην αυτοψία, που φαίνεται πως κυριαρχεί: Π.χ.: «4-9-1987 Βγήκα στην περιφερια μου κατά την περιοδια μου εις θεσή Πλακά αντηλιφτικα το Αμπελή του Νικολαού Αντονιού Χωριανοπουλου φαγομένο Κατά την αυτοψία μου εξακριβοσά από τα ιχνή ότι μπήκαν 10 περιπου κατσικές μεσά του Ιωαννή Π. Φρ..... καθός μου το ομολόγησε και ο ιδιός και επροξενισά ζημια στο αμπελη αξιά δρχ 150 το αδικημα έγηνε εξαμελείας διοτή του εμμηνά πησό από το αλό κοπαδή και μηγκάν μεσα στο Αμπελη»²¹. Τονίζω εδώ την άμεση αντίληψη του γεγονότος («αντιλήφτηκα»), την επίκληση των ιχνών των ζώων ως αποδεικτικών στοιχείων του αριθμού των ζώων

- στην πληροφόρηση τρίτων, κυρίως του παθόντος, των συγγενών του, των γειτόνων: «19-4-1991 Βγηκα στην Περιφερια μου κατά την Περιοδια μου εις θεσή Τρανή ελιά Περιοχής Σκαδου με πληροφορεσέ...»²², ή «26-9-1987 Βγήκα στην περιφερια μου κατά την περιοδια μου εις θεσή Αφρές με πληροφορεσέ ο Ιωαννης Ν. Λ..... ότι οι κασικές του Νικολαού Α. Μ..... του εφραγάν τον αγροαμπελονα του Κατά την αυτοψία μου εξακριβοσά από τα ιχνή ότι πραγματή μπήκαν 50 περιπου κατσικές μεσα στο Αμπελη και επροξενισάν ζημια σε σταφιλιά φύλομα αμπελιου και σε διαφορά Καρποφορά δενδρά αξιάς δρχ 4600 αυτή εγενετον την 25-9-1987 και εγηνέ εκ προθεσεός διοτή το γνωρίζαν ότι εμπαινάν μεσά και δεν λαβενέ τα απαρετιτά μετρα»²³. Αυτού του είδους η πληροφόρηση υποβάλλεται από τον αγροφύλακα σε επιμελή κρίση. Ο Χωριανόπουλος (π.χ.) φαίνεται επιφυλακτικός στα παράπονα κάποιου συγχωριανού για προξενθείσα στο κτήμα του ζημία. Του παραπονείται (συχνά συναντούμε το ρήμα «μου παραπονέθη») ότι το αμπέλι του δεν έχει καρποφορήσει και αποδίδει το γεγονός στο ότι το κατέφαγαν οι κασίκες κατονομαζομένου συγχωριανού του. Η αυτοψία αποδεικνύει όμως ότι «δεν φενοταν αν το αμπελη ήχε φαγοθή στο ανιμα του και ουτέ ζημια βρικα ουτέ στο αμπελη ουτε σε δενδρά που εχει μεσα στο Αμπελή»²⁴. Οι οικείοι του Χωριανόπουλου μού διηγήθηκαν πάμπολλες τέτοιες ιστορίες «αστυνομικού δαιμονίου», στις οποίες ο έξυπνος αγροφύλακας ανέτρεπε με λογικά επιχειρήματα τις απόψεις των καταγγελλόντων συγχωριανών του. Το τελευταίο παράθεμα αποδεικνύει την εμπιστοσύνη των κατοίκων των κοινοτήτων στη λογική κρίση των αγροφυλάκων, βασισμένη κυρίως στην πολυετή εμπειρία τους, στην άριστη γνώση της ανθρωπογεωγραφίας του εποπτευόμενου χώρου τους, της ίδιας της συμπεριφοράς ζώων και ανθρώπων εν τέλει.

Χώρος δράσης τους είναι πρωτίστως ό,τι αναφέρεται στα «Βιβλία» του Χωριανόπουλου ως «η περιφέρειά μου» ή ως «κτηματική θέση». Είναι κατ' ουσίαν μια «μεσαία ζώνη», ένας

17 Ο. π., στήλη 112.

18 Ο. π., στήλη 38.

19 Ο. π., στήλη 46.

20 Ο. π., στήλη 90.

21 Ο. π., στήλες 4 και 6.

22 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλη 8.

23 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλες 21 και 22.

24 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλη 48.

«ενδιάμεσος χώρος», ένας «πολιτισμένος φυσικός χώρος», η υποταγμένη, η πολιτισμένη Φύση, εν αντιθέσει προς τον *κοινωνικοποιημένο / ιεροποιημένο / κατοικημένο χώρο*²⁵ του χωριού της Κωμιακής. Το δηλώνουν εξ άλλου οι ίδιες οι λέξεις: Το πρώτο συνθετικό του όρου αγρο-φύλακας προέρχεται από το ουσιαστικό *ager, agris*, που σημαίνει *αγρός*, εξ ου και το επίθετο *ager, agera agerum* που δηλώνει τον άγριο, τον ευρισκόμενο και αναπτυσσόμενο στους αγρούς.

Ο «ενδιάμεσος χώρος» είναι μεταβατικός, *παραβατικός*, ευνοεί την παραβατικότητα, επειδή είναι *μεταιχμιακός*, λιγότερο ασφαλής ή περισσότερο υποκείμενος στην παραβίαση. Φυλάσσεις το σπίτι σου ευκολότερα από ένα χωράφι, στο οποίο τα φυσικά όρια-σύνορα είναι *εκ φύσεως* πιο ευάλωτα και αμφισβητήσιμα. Βλέπω δηλαδή εδώ τον «ενδιάμεσο χώρο» κατ' αναλογίαν προς τον ενδιάμεσο μεταβατικό χρόνο των τελετουργιών στις μεταβατικές χρονικές περιόδους του «κύκλου του χρόνου»²⁶.

Οι αγροφύλακες είναι οι ίδιοι «οριακά» υποκείμενα, κινούνται σε μια «ενδιάμεση» ζώνη, επιβάλλουν ταξινομήσεις και όρια στον «ενδιάμεσο» χώρο. Έχω αναλύσει αλλού τον μεταιχμιακό χαρακτήρα των ορίων, την «επικίνδυνη» φύση τους²⁷. Ο υπηρεσιακός βίος τους κινείται κυρίως μέσα σ' αυτούς τους προαναφερθέντες δύο χώρους: Εισέρχονται καθημερινά στον «ενδιάμεσο» (στην περιφέρεια της εποπτείας τους), πλην ολίγων ημερών, όπως σημειώνεται εδώ παρακάτω.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι συχνά αναφερόμενοι στα «Βιβλία» επιμέρους χώροι της επιτηρούμενης περιφέρειάς τους είναι οι πιο *παραβατικοί*. Ο ερευνητής πρέπει να εντοπίσει στις καταγραφές των αγροφυλάκων αυτούς τους χώρους, οι οποίοι συνδέονται επιπλέον:

- με ατομικές ιδιοκτησίες συγκεκριμένων ατόμων, άρα με συγκεκριμένα πρόσωπα-κατ' εξακολούθησιν παραβάτες,
- με κάποιες εδαφικές ιδιαιτερότητες των χώρων, που ευνοούν τις έκνομες δράσεις
- με χώρους αμφισβητήσιμους, που τους καθιστούν κέντρο της επιτήρησης των αγροφυλάκων, άρα εξ ανάγκης περισσότερο επισκέψιμους. Οι κίνδυνοι που διατρέχουν από τους ανθρώπους της ανομίας είναι προφανείς και ποικίλοι: Από την οργανωμένη εναντίον τους επίθεση κάποιων αμφισβητιών των αποφάσεών τους, ανόμων συμπολιτών τους, προσωπικών τους εχθρών, μέχρι απλούστερα, από ατυχήματα. Στο παράδειγμά μας, ο Χωριανόπουλος σε περιοδεία του με τον τοπικό γεωπόνο κτύπησε το δεξί του πόδι στο γόνατο μετά από πτώση²⁸.

Ο αγροφύλακας δεν έχει ορισμένο χρόνο-ωράριο εργασίας. Μέχρι την καθιέρωση της 5νθήμερης εργασίας, εργάζεται τυπικά 8ωρο. Κάθε Σάββατο ο Χωριανόπουλος αναγράφει: «27-9-1987 Δεν εχτελεσά Υπηρεσιά λογό εφαρμογής Πενθημερου εργασίας»²⁹. Αν και η πενθήμερη εργασία εφαρμόστηκε στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1980, παρ' όλα αυτά εξακολουθεί, πολλά χρόνια μετά, να αναφέρει αυτήν την αλλαγή στην επαγγελματική του ζωή. Ανά πάσαν στιγμή βρίσκεται «επί ποδός», ημέρα και νύκτα, έτοιμος να ανταποκριθεί

25 Βλ. ενδεικτικά Α.-Φ. Λαγόπουλος, *Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και η προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.

26 V. Turner, *Dramas, fields and metaphors...*, ό. π., 231-270 και passim.

27 Μ. Γ. Σέργης, *Ακκληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα*, Αντώνης Αναγνώστου, Αθήνα 2005, 43-44· ο ίδιος, *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αιώνα - 1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, στο *Ευρετήριο*, στο λήμμα *όρια*.

28 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 50, στήλη 8.

29 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 22.

στις υποχρεώσεις του. Οι μεγάλες αποστάσεις που έχει να διανύσει πεζός στον τεράστιο γεωγραφικό χώρο της ευθύνης του, τα παρουσιαζόμενα ταυτόχρονα ή τα αριθμητικά αυξημένα συμβάντα μιας ημέρας τον αναγκάζουν να λείπει έως και μία εβδομάδα από την οικογένειά του. Παρατηρούμε ότι η σχέση του αγροφύλακα με την εργασία του δεν ακολουθεί αυστηρά οριοθετημένες γραμμές αλλά οικοδομείται στο *προσωπικό* ενδιαφέρον και μέλημά του να τη διεκπεραιώσει άριστα, πολλές φορές εις βάρος ακόμη του ατομικού χρόνου και της αργίας του. Διαμένει και διανυκτερεύει στο ύπαιθρο, υπό διόλου ευνοϊκές συνθήκες, με εμφανείς, όπως μαρτυρούν οι οικείοι του, επιπτώσεις στη σωματική του υγεία. Η θέση του εν σχέσει με την εργασιακή του υποχρέωση αφορά σε ένα αξιακό σύστημα, ατομικό, άγραφο, παραδεδωμένο και κοινωνικά μορφοποιημένο. Η επιλογή αυτή εμπίπτει σαφώς σε ό,τι στην Ελλάδα αποκαλούμε *φιλότιμο*³⁰. Το εργασιακό ενδιαφέρον του αγροφύλακα έχει να κάνει με μια προσωπική αντίληψη περί ευθύνης, η θέασή της δεν είναι επιβεβλημένη «άνωθεν», από την υπηρεσία του, αλλά απορρέει αποκλειστικά από την ατομική του ιδεολογική αναπαράσταση για την σωστή διεκπεραίωση των εργασιακών υποχρεώσεων, που συνοψίζεται στην ιδέα: «Κάνω την εργασία μου σωστά, προσφέρω στο κοινωνικό σύνολο». Αυτό προϋποθέτει εκ μέρους του «οικειοποίηση» του χώρου ευθύνης του ως «ατομικού/δικού του τόπου» προς φύλαξη.

Περιέγραψα τον *εργασιακό-καθημερινό* του χρόνο, τον *πρωτεύοντα*, τον *επιτελεστικό*, τον *φυσιοκεντρικό*. Την καθημερινότητα του αγροφύλακα διασπά ένας άλλος χρόνος, *εργασιακός* μεν πάλι, αλλά *παραστατικός*, *δευτερεύων*. Είναι οι ημέρες κατά τις οποίες μεταβαίνει στην πόλη για εκπαίδευση ή για να εισπράξει τον μισθό του. Στο παράδειγμά μου ο αγροφύλακας μεταβαίνει συνήθως (κάθε 16^η και 30^η ή 31^η ή 1^η του μηνός) στο Επαρχείο Νάξου, για να λάβει τον μισθό του. Γράφει σχετικά: «1/9/1987. Πήγα στο επαρχίο για Μηστοδοσιά Α 15ήμερο Μηνός Σεπτεβρίου 1987. Α 15ήμερον δρχ 28980», «30-10-1987. Πήγα στο επαρχίο για Μηστοδοσιά Α 15ήμερον Μηνός Νοεβρίου 1987. Α 15ήμερον δρχ 30130». Την μετάβαση επιβεβαιώνουν στο «Βιβλίο» με την υπογραφή τους «ο πληρόσας» και «ο λαβόν» δικαίουχος.

Στο Χαλκί, το κέντρο της «νομικής ζωής» της βόρειας Νάξου³¹, μεταβαίνει ο Χωριανόπουλος όταν εκδικάζονται οι μηνύσεις του. Είναι μια ακόμη υποχρέωσή του, την οποία μπορούμε να εντάξουμε στον *καθημερινό* του χρόνο, αλλά και στον (ας τον ονομάσουμε) ολιγόωρο «*ιερό*» του, με την έννοια ότι η δίκη στην οποία μετέχει ως μηνυτής αντί είναι μια *ιερή τελετουργία*³²). Επανέρχεται τις περισσότερες φορές, αμέσως μετά την εκδίκαση των υποθέσεών του, στην καθημερινή του ζωή, σε κάποια περιοχή της ευθύνης του: «22-9-1987. Πήγα στο Χαλκί και παραστάθηκα στο δικαστήριο για της μηνυσής που είχα, επεστρεψιά στην Περιφέρια μου. Κατά την περιοδια μου εις θεσή Παλοερού Βλακου, ουδέν αδίκημα μου συνεβή»³³. Κάποτε τον βρίσκω να απουσιάζει από την περιφέρειά του, προσκεκλημένος του Επάρχου και των γεωπόνων, για ενημέρωση επί των αγροτικών και

30 Βλ. ενδεικτικά M. Herzfeld, *The poetics of manhood: Contest and identity in a Cretan mountain village*, Princeton University Press, Princeton 1985 (= *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, μετάφρ. Μαρία Καστανάρα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012). J. Campbell, *Honor, family and patronage. A study of institutions and moral values in a greek mountain community*, Clarendon Press, Oxford 1964.

31 Για το Χαλκί/Τραγέα ως κέντρο της πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής του νησιού βλ. ενδεικτικά, Ανθή Σαχά, «Τραγέα: Ένας πελαγινός Μυστράς», στον τόμο M. Γ. Σέρρης, Στέφ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Αθήνα 2006, 234-248, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

32 Βλ. K. Κακούρη, *Προιστορία του θεάτρου*, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1974, 32 κ.ε.

33 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 14.

ποιμενικών αποζημιώσεων³⁴.

Η άδεια που δικαιούται ως δημόσιος υπάλληλος αναμφισβήτητα είναι ο μη εργασιακός, ο ελεύθερος χρόνος του. Π.χ.: «Εναρξή της 12ημερου Κανονηκης μου αδιας εκανά την 14-12-1987 και ληξην την 29-12-1987. Την 30-12-1987 αναλαθάνο Υπηρεσια στην Περιφερια μου»³⁵.

Οι αγροφύλακες είναι πρωτίστως εντεταλμένοι φύλακες της τάξεως εντός του «ενδιάμεσου» χώρου. Ένστολοι, ως εξουσιαστικά όργανα, με εμφανή τον συμβολισμό του εξουσιαστικού υπηρεσιακού τους ενδύματος³⁶, εκδηλώνουν τον ιεραρχικό σεβασμό τους με στρατιωτικό χαιρετισμό και αντιχαιρετισμό. Άλλα «σημεία» της εξουσίας που τους παρέχει ο ρόλος τους είναι :

- τα όπλα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν σε ορισμένες περιπτώσεις. Οι γνωστές *αραβίδες* ήταν τα πρώτα (μεταπολεμικά) όπλα τους, αργότερα η υπηρεσία τους εφοδίασε με σύγχρονα. Σύμφωνα με τις *Οδηγίες των «Βιβλίων»* πρέπει να αναγράφεται κάθε περίπτωση «... χρησιμοποιήσεως του υπηρεσιακού όπλου και αριθμό καταναλωθέντων φυσιγίων, καθώς και την αιτία χρησιμοποίησής του». Στο δικό μου παράδειγμα ουδέποτε ο κάτοχός τους χρειάστηκε να αναγράψει κάτι σχετικό

- η σφυρίχτρα, για κάθε λογής συνεννοήσεις με συναδέλφους που κινούνται στην ίδια περιφέρεια ή σε γειτονική, αλλά και για άλλες στοχοθεσίες. Οι ήχοι της (ηχο-σημεία, κοινωνικοποιημένοι ήχοι) «κινούνται» και διαχέονται στον ακατοίκητο χώρο και σημειοδοτούν ποικίλες σχέσεις³⁷

- το σχοινί, για να δέσουν πιθανούς παραβάτες (ένα αδέσποτο ζώο ή έναν κακοποιό, κλπ.). Είναι γνωστή η συνάφεια των εννοιών εξουσία, υποταγή, δέσιμο, περιορισμός, έλεγχος του σώματος με το εν λόγω σύμβολο. Ας σημειωθεί η παρατήρηση ότι κατά τη διαδικασία της υποταγής-καθήλωσης, δεν γίνεται διάκριση ανθρώπου-ζώου, που σημαίνει ότι ο παρανομήσας «δεσμεύεται» (δένεται) με τον ίδιο τρόπο.

Επιπλέον: Οι αγροφύλακες απονέμουν δικαιοσύνη, επιβάλλουν ποινές, τιμωρούν ανθρώπους και ζώα, φυλάσσουν τον ιερό θεσμό της ιδιοκτησίας, επιβεβαιώνουν *όρια* ιδιοκτησιών όταν καταπατώνται, φονεύουν αδέσποτα ζώα. Υπεισέρχεται και πάλι στον λόγο μου η έννοια των κάθε λογής *ορίων* και των *νοηματοδοτήσεών* τους. Δηλαδή: Το ζήτημα των οριοθετικών γραμμών μεταξύ «εννόμου/ανόμου», το είδος των πράξεων που νοηματοδοτούνται ως αξιόποινες και παραβατικές, καθώς ακόμη το ενδεχόμενο του «περάσματος των ορίων», συνεπώς της διασάλευσης και ανατροπής της τάξης, δηλαδή της ανώμαλης περίπτωσης, που δύναται να εξάγει την κοινότητα από την καθεστηκυία κατάσταση (έστω και προσωρινά) και η οποία πρέπει παντοιοτρόπως να αποφευχθεί. Οι αγροφύλακες είναι φύλακες και οριοθέτες-φορείς της τάξεως. Μεταφέρουν και επιβάλλουν την τάξη του κοινωνικοποιημένου χώρου στον «ενδιάμεσο» με την *επιτήρηση*, τον *έλεγχο*, την *επιβολή ποινών*. «Η τάξη που επιβάλλει στον κόσμο κάθε κοινωνία... δεν είναι φυσική, αλλά μια τεχνητή πολιτισμική τάξη που προκύπτει από την ταξινομική διαδικασία»³⁸.

34 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 50, στήλη 76.

35 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλες 116 και 118.

36 Μαρίνα Βρέλλη, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση, 1864-1910. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος*, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημυχάλη, Αθήνα 2003.

37 Για τη σημασία του ήχου στη Λαογραφία βλ. Μ. Γ. Σέργης, «Ηχοτοπία (soundscapes) της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη. Συμβολή στη διεύρυνση της θεματολογίας της Κοινωνικής Λαογραφίας», *Λαογραφία* 42 (2013), 869-923· ο ίδιος, «Sounds of the cities: Soundscapes of music echoed in Michael Mitsakis' literary works about Athens (1880-1896)», *Erytheia* 34 (2013), 235-258.

38 Μ. Douglas, *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, μετάφρ. Αίγλη Χατζούδη, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, 11.

Πρόκειται μεν για ένα εξουσιαστικό πλέγμα, που όμως επειδή ακριβώς εκτείνεται και δρα στην δομή της φύσης ή εκεί που ο άνθρωπος μετασχηματίζει τη φύση σε *τόπο* με την κοινωνικοποιημένη παραγωγική διαδικασία, δεν λειτουργεί με βαθμό αυξημένης βιαιότητας, όπως συμβαίνει στην αστυνόμευση του κοινωνικοποιημένου χώρου της κοινότητας. Ο αγροφύλακας, τελικά, αποτελεί στη συλλογική συνείδηση της ναξιώτικης κοινότητας (το-νίζω *αποκλειστικά* της ναξιώτικης, λόγω και ιστορικών συνθηκών) ένα πρόσωπο μάλλον αγαπητό, στο πλαίσιο του κοινωφελούς έργου με το οποίο είναι χρεωμένος, ένα άτομο που πασχίζει για το «καλό της κοινότητας». Βέβαια, θεωρούμε καθοριστικό το γεγονός ότι οι παραβατικές συμπεριφορές στο νησί αυτήν την περίοδο δεν είναι αξιόποινες σε βαθμό που να προκαλεί έντονες σχέσεις εξουσίας - εξουσιαζομένων - παραβατών - φυλάκων (βλ. αναλυτικά παρακάτω τις αντίθετες εκτιμήσεις).

Η καλλιεργημένη γη που επιτηρούν (ως ζωντανός οργανισμός και συμβολική απεικόνιση) κατέχει ιδιαίτερη θέση στον ανθρώπινο πολιτισμό, ως τμήμα αλλά και αδιάσπαστο συστατικό του τοπίου, ενσωματώνει τμήμα της ιστορίας και του πολιτισμού της εκάστοτε μελετώμενης περιοχής. Τα *καλλιεργημένα κτήματα* είναι *σύμβολα* ευμάρειας και χορτασμού της κοινότητας, της ίδιας της επιβίωσής της, χώροι της καθημερινότητας των ατόμων και της κοινωνικής τους ζωής, τελετουργιών, κλπ.· αποτελούν παράλληλα ένα από τα πιο ορατά σύμβολα κοινωνικών διαδικασιών και συλλογικής ταυτότητας³⁹. η ιστορία τους είναι *ταυτόχρονα* ιστορία των κατόχων τους, είναι «ορατές μνήμες» του παρελθόντος, η διάταξη τους στο χώρο αποτελεί ένδειξη της παρουσίας μιας συγκεκριμένης οικογένειας ή ενός σογιού στην περιοχή, όπως έχω αναλύσει διεξοδικά σε πρόσφατη εργασία μου⁴⁰. συνδέονται με τον κοινό ανθρώπινο μόχθο, με τις εκεί ανθρώπινες συνευρέσεις σε καθημερινή βάση, επειδή είναι και κατ' εξοχήν κοινωνικοί χώροι συναθροίσεως όχι μόνον των ιδιοκτητών τους αλλά και των γειτόνων. Τα φυτά ή τα δένδρα τους δέχονται ουσιαστικά τις «άδικες/παράνομες επιθέσεις» ανθρώπων και ζώων (βλ. αναλυτικά παρακάτω) και οι αγροφύλακες δρουν ως τιμωροί της αδικίας, ως υποστηρικτές των δικαιών της πληττόμενης κοινότητας. Ο συσχετισμός τους (η σύνδεσή τους) με τον άγιο-φύλακα του «άγριου» δάσους προβάλλει αναπόφευκτα στη θεώρησή μου. Στον παραδοσιακό πολιτισμό της Ελλάδας είναι πάμπολλες οι επεμβάσεις του αγίου όταν κάποιος επιχειρεί να παρανομήσει, να κόψει π.χ. ένα «απαγορευμένο» δέντρο σε «ιερό» βακούφικο δάσος⁴¹. Ο ιερόσυλος ζητά έντρομος συγχώρηση, πληρώνει για την ανομία του με ένα τάμα, στο πλαίσιο της ανταποδοτικής σχέσης του με το Θείο («do ut des»⁴²) και η τάξη αποκαθίσταται. Αν ο άγιος είναι υπόλογος στον Ύψιστο, οι αγροφύλακες είναι προς όλους, ανωτέρους και κατωτέρους τους. Ότι είναι ο πρώτος για το άγραφο εθιμικό και ηθικό νόμο είναι οι αγροφύλακες για τον θεσμοποιημένο. Ειδικότερα:

- γίνονται διαμεσολαβητές σε κρίσεις. Παραθέτω ενδεικτικά μια προσπάθεια καταλλαγής, συναινετικής επίλυσης κτηματικών διαφορών: «... να μην βοσκή ο ενάς με στου Αλλου τα Κτιματα του και Νικιασμενα εφοσό δεν συφονούν αναμεταξή τους οπχιος μου ξαναπα-ραπονεθη ότί του αλλου τα ζωά μπενου μεσα στα χτιματα του θα του υποβανό κατεφτιά Μνησης»⁴³. Ή: «Του εκανά συστασή να του καμη δικαστηριον να αναγνωριστου τα μεριδιά

39 L. Rival, «Trees, from symbols of life and regeneration to political artifacts», στο L. Rival (ed.), *The social life of trees. Anthropological perspectives on tree symbolism*, Berg, Oxford-New York 2001.

40 Μ. Γ. Σέργης, *Για μια "Λαογραφία των Τοπωνυμίων..."*, ό. π., 43 κ.ε.

41 Πρβλ. Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Οδυσσεύς, Αθήνα 1997, 51 κ.ε.

42 Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», *Δωδώνη* 16: 1 (1987), 253-265.

43 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 200.

του καθέ ενούς και εγώ δεν έχω δουλιά». Επρόκειτο για περίπτωση διαφιλονικούμενων ελαιοδένδρων, τα οποία ένας εκ των αντιδίκων «μάζεψε» αυθαίρετα⁴⁴. Είναι μια εύγλωττη μαρτυρία-πηγή για τη μελέτη του κάρναβου των κοινωνικών σχέσεων

- με τον καθορισμό των ποινών που αναγράφουν στα «Βιβλία» καθορίζουν εν μέρει τις αποφάσεις της δικαστικής εξουσίας, που θα κρίνει τελικά τους παραβάτες. Στις υποχρεώσεις του αγροφύλακα αναφέρονται οι μηνύσεις, που υποβάλλονται εντός τριών ημερών από την ανακάλυψη της παραβατικής συμπεριφοράς⁴⁵. Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ζητήματα συγκρούσεων του *επισήμου* με το *εθιμικό* δίκαιο

- επιτηρούν τη διανομή του πολύτιμου ύδατος, τις τυχόν παραβιάσεις των ορισμένων ωρών ποτίσματος. Ας σημειωθεί ότι η δίκαιη κατανομή του νερού αποτελεί ένα από τα πλέον «καυτά» ζητήματα της ελληνικής γεωργικής παραγωγής⁴⁶

- είναι κύριοι επί της ζωής των αδέσποτων ή «παρανομούτων» ζώων, αφού τα συλλαμβάνουν ή τα θανατώνουν σύμφωνα με τον Νόμο. Τα *βαέρικα* ζώα (αδέσποτα) π.χ. τα φονεύουν στη Νάξο επί τόπου. Τα συλλαμβανόμενα για αγροζημία τα φυλάνε επί 10ήμερο, μέχρις ότου εμφανισθεί ο ιδιοκτήτης τους. Τα *ταϊστικά*, τα σύλληπτρα, η προξενθείσα αγροζημία αφαιρούνται από την τιμή της δημοπρασίας στην οποία υποβάλλονται τελικά τα ζώα

- επιτηρούν απαγορευμένες ζώνες βοσκής. Πρόκειται για το θεμελιακό για την ελληνική οικονομική και κοινωνική ζωή ζήτημα των σχέσεων γεωργών και κτηνοτρόφων, τουλάχιστον μετά την εθνική αποκατάσταση το 1830⁴⁷

- αναλαμβάνουν το ρόλο των *εκτιμητών* (ζημιών ή αξίας ενός κτήματος), ένας ρόλος που μας παρέχει πληροφορίες για κάποιες πτυχές του υλικού βίου (αξίες γης κλπ.)

- συμμετέχουν στην καταστολή παθογενών δράσεων, καταγράφουν κάθε άλλο αδίκημα το οποίο υπέπεσε στην αντίληψή τους, όπως λ.χ. λαθρεμπόριο, αρχαιοκαπηλία, ζωκλοπή, αλλά και παράνομη θήρα ή υλοτομία, πυρκαγιές δασών, τα *Βιβλία* δηλαδή μάς παρέχουν ένα ευρύ φάσμα πληροφοριών για τις ανθρώπινες παρεμβάσεις επί του φυσικού περιβάλλοντος, την έλλειψη σεβασμού προς αυτό, στάση που αντίκειται στο ανθρώπινο *δέος* για τη φύση, το οποίο διέθετε και εξέφραζε ο άνθρωπος της «παραδοσιακής» κοινωνίας⁴⁸

- καταγράφουν τους εμβολιασμούς δένδρων (είδος δένδρων, αριθμό, στοιχεία ιδιοκτήτη, κτηματική θέση) καθώς και τα δένδρα που φυτεύτηκαν. Τέτοιου είδους εγγραφή δεν εντόπισα στα κείμενα των «*Βιβλίων*» του Χωριανόπουλου. Με τις δράσεις αυτές έχουμε πάντως μια άλλη «λογική κοινωνικοποίησης της άγριας φύσης», ένας φορέας της οποίας είναι ο αγροφύλακας

- παρέχουν κάθε συνδρομή σε άλλες Αρχές. Το 1991 ο αγροφύλακας του παραδείγματός μας βοηθά τους κρατικούς γεωπόνους να καταγράψουν τις ζημιές που προξενήθηκαν στα αμπέλια, για να αποζημιωθούν οι ιδιοκτήτες τους⁴⁹. Άλλοτε συνοδεύει τον γεωπόνο του νησιού στον έλεγχο του αριθμού των αιγοπροβάτων, αν αυτός συμφωνεί με εκείνον των δηλώσεων που υπέβαλαν οι ιδιοκτήτες τους για να λάβουν οικονομική ενίσχυση από την Ευρωπαϊκή Ένωση⁵⁰. (Στην Ελλάδα είναι κοινό μυστικό ότι συνήθως ο πραγματικός αριθμός

44 Ό.π., στήλη 71.

45 Βλ. ενδεικτικά τις «Υποχρεώσεις» του Αγροφύλακα» όπως αναφέρεται στο βιβλίο 44 του Χωριανόπουλου.

46 Πρβλ. Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, ό.π., 53 κ.ε.

47 Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, 71-107.

48 Β. Νιτσιάκος, *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα 2008, 81-100. (Βλ. τώρα 2013²).

49 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλες 60 και 62.

50 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 50, στήλη 4.

των εκτρεφόμενων ζώων είναι μικρότερος των δηλωθέντων στην κρατική υπηρεσία, άρα και στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή...).

Η κοινωνική τους θέση (κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό κεφάλαιο)

Από τα παραπάνω εκτεθέντα καθίσταται φανερό ότι επρόκειτο περί «σημαινόντων προσώπων» των τοπικών κοινωνιών. Θεωρώ ως εκ τούτων (του πραγματικού και του συμβολικού κύρους τους) φυσική απόρροια την επέκταση των αρμοδιοτήτων τους και στο κατ'εξοχήν *ανθρωποποιημένο περιβάλλον*, στην κοινωνία του χωριού τους. Εκβάλλουν από τον «ενδιάμεσο» χώρο την *ανομία*, τον *γαληνεύουν* εν μέρει, και επειδή αυτοί οι δυο χώροι-κόσμοι αλληλεπιδρούν, μεταφέρουν τα επωφελή αποτελέσματα της επιτυχίας τους στον πρώτο (τον κοινωνικοποιημένο), συμβάλλουν στην ενίσχυση τού εκεί κοινωνικού ιστού. Η επίλυση μιας κτηματικής διαφοράς στον «ενδιάμεσο» χώρο επιφέρει εξομάλυνση και στον κοινωνικοποιημένο⁵¹. Όπως προαναφέρθηκε, γνωρίζουν σε απόλυτο βαθμό, σπιθαμή προς σπιθαμή, λόγω της διαρκούς περιδιαβάσεώς τους σ' αυτόν, τον χώρο της δράσης τους. Θεωρούνται *παν-επόπτες* του, γνωρίζουν την ανθρωπογεωγραφία του: Τους ιδιοκτήτες της γης και των συλλαμβανομένων ζώων (από τις ξεχωριστές σφραγίδες που αυτά φέρουν στα αυτιά τους⁵²), τους συνορίτες ενός αμφισβητούμενου χώρου, κλπ.· εικάζουν με βεβαιότητα για τους πιθανούς δράστες ενός αδικήματος, γνωρίζουν προσωπικώς όλους τους συγχωριανούς τους, τα κοινωνικά καθέκαστα και δεδομένα του χωριού όπως όλα σχεδόν τα μέλη του, άρα θεωρητικά δρουν ευεργετικά σε κάποιες «δύσκολες» στιγμές του καθημερινού τους βίου, σε στιγμές εντάσεων, που απαιτούν λεπτούς χειρισμούς. Όλα αυτά τους καθιστούν αξιόλογα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας. Στην «παραδοσιακή» ελληνική κοινωνία οι *ληξίαρχοι*, ως φορείς ενός μνημονικού και γραπτού ταυτοχρόνως πολιτισμού, διαδραμάτιζαν αντίστοιχο ρόλο αναφορικά με τη γνώση της ζωής των κατοίκων στην κοινότητα (ήταν γνώστες των γεννήσεων, των θανάτων, των υιοθεσιών, των παλαιότερων συμβάντων, κ.ά.), γεγονός που τους αναδείκνυε σε πρόσωπα με *συμβολικό κύρος* μέσα στην κοινότητα. Η γνώση του παρελθόντος σήμαινε τη δύναμή τους. Ένας πανομοιότυπος «ληξίαρχος» με άλλους ρόλους (και σε άλλους χώρους κινούμενος) είναι ο αγροφύλακας. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι συμμετέχει σε διοικητικά και πολιτιστικά συμβούλια της κοινότητας. Παράλληλα είναι σε πολλές περιπτώσεις μοναδικός πληροφορητής και αρωγός του έργου του λαογράφου, του υδρολόγου, του περιβαλλοντολόγου, του γεωπόνου, κ.ά. που μεταβαίνουν στο χωριό του για επιτόπια έρευνα. Ο Χωριανόπουλος ήταν μια τέτοια ακριβώς περίπτωση.

Τα «Βιβλία» αποτυπώνουν εναργώς το επίπεδο της σχολικής *μόρφωσης* των αγροφυλάκων. Σύμφωνα με το νομοθέτημα 3030/1954 που διέπει την οργάνωση και τις αρμοδιότητες του θεσμού της Αγροφυλακής από το 1954 μέχρι προσφάτως (με ελάχιστες τροποποιήσεις) τα προταθέντα [*τύποις τουλάχιστον*] κριτήρια για την επιλογή των υποψηφίων ήταν η ελληνική ιθαγένεια, το ηλικιακό όριο (από 23-35 ετών), η κατοχή απολυτηρίου δημοτικού σχολείου ή, στην περίπτωση που υπάρχει έλλειψη υποψηφίων, η γνώση γραφής και ανάγνωσης, με αιτιολογημένη την απόφαση της αρχής που τους διορίζει⁵³.

Αποτελεί ευτύχημα για τον λαογράφο το γεγονός ότι π.χ. ο Χωριανόπουλος καταχωρίζει στα «Βιβλία» του (στις λίγες του εγγραφές που πιστοποιούν τις μεταβάσεις του στο Επαρχείο για να πληρωθεί) το ποσόν του μηνιαίου μισθού του και των χριστουγεννιάτικων

51 Ο τρίτος χώρος είναι φυσικά ο έξω, ο αν-ίερος, ο μη κοινωνικοποιημένος.

52 Γ. Ζευγούλης, «Ποιμενικά της Ορεινής Νάξου», *Λαογραφία* 15 (1953), 61-111.

53 Π. Βλαχάκος, Ιάκ. Ζαννέτος, *Ο θεσμός της αγροτικής ασφάλειας και της αγροφυλακής*, ό. π., 95.

και πασχαλινών δώρων. Ο λαογράφος μπορεί να «αναγνώσει» στα αριθμητικά δεδομένα της μισθοδοσίας ποικίλα στοιχεία, να κάνει πλήθος αντιπαραβολών με μισθοδοσίες άλλων δημοσίων υπαλλήλων, να αποτιμήσει σ' αυτές τις *προτεραιότητες* κατ' ουσίαν της ελληνικής κοινωνίας, την πολιτική ισχύ κάποιων προνομιάτων «συντεχνιών/ομάδων πίεσης», βάσει φυσικά των αρμοδιοτήτων και των υπηρεσιών που παρέχει (ή θεωρεί πως παρέχει) κάθε επαγγελματική τάξη στην κοινωνία (βλ. Πίνακα 1). Ως συμπληρωματικά στοιχεία προς σύγκριση, αναφέρω εδώ τη μαρτυρία των οικείων του Χωριανόπουλου ότι το 1963, έτος διορισμού του στην Αγροφυλακή, ο μισθός του ανήρχετο στο ποσόν των 450 δραχμών. Σ' αυτόν ο λαογράφος πρέπει να προσθέσει πιθανόν εισοδήματα από άλλες πηγές. Επίσης μπορεί να εξετάσει τις οικονομικές του απολαβές εν συγκρίσει προς τις παλαιότερες μορφές πληρωμής, π.χ. από τα σύλληπτρα των ζώων, ή «σε είδος» (με κριθάρι, λάδι, όσπρια). Η αντιμισθία που πλήρωναν παλαιότερα οι γεωργοί στον αγροφύλακα ονομαζόταν *αγροφυλακιάτ'κου* στην Αιτωλοακαρνανία, *δραγατικά* αλλού. Άρα, το *οικονομικό κεφάλαιο* του έλληνα αγροφύλακα, εν συγκρίσει προς αυτό των συγχωριανών του, θα πρέπει να καταταγεί σε ανώτερη εκείνων μοίρα.

Πίνακας 1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ 15ημέρου (σε δραχμές)	ΔΩΡΟ ΠΑΣΧΑ/ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝ
ΣΕΠΤΕΜΒ. 1987	28.980	
ΝΟΕΜΒ. 1987	30.132	
ΔΕΚΕΜΒ. 1987		56.770
ΜΑΡΤΙΟΣ 1988	32.870	
ΑΥΓΟΥΣΤ. 1990	49.743	
ΟΚΤΩΒ. 1990	49.743 και 14.303 Α.Τ.Α., σύνολο 64.046	
ΝΟΕΜΒ. 1990	53.259	
ΜΑΡΤΙΟΣ 1991	55.525	
ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1991	56.416	60.632

Ο έλληνας αγροφύλακας επίσης, όπως ο Χωριανόπουλος, μπορεί να διατείνεται χωρίς να λαθεύει, ότι κατέχει ισχυρό *πολιτισμικό κεφάλαιο*⁵⁴ εντός της *παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας*, α-ταξικής, με κύρια χαρακτηριστικά της την απουσία ταξικών διαχωρισμών και την «ισότητα στη φτώχεια». Το *πολιτισμικό κεφάλαιο* των μελών μιας προβιομηχανικής ελληνικής κοινότητας ήταν *σχεδόν ισοδυνάμως* κατακτημένο, με δεδομένο ότι και τότε η δυνατότητα προσκτήσεώς του δεν ήταν αυτονόητη για όλα τα μέλη της. Λίγο-πολύ πάντως κατείχαν ικανές πολιτισμικές δεξιότητες και γνώσεις π.χ. μιας χειρωνακτικής τέχνης (ο Χωριανόπουλος, συν τοις άλλοις, ασκούσε το επάγγελμα του σαμαροποιού, το οποίο συνέχισε εντατικότερα μετά την συνταξιοδότησή του), κατείχαν την αναζητούμενη σήμερα (στην Ελλάδα της πολιτιστικής κρίσης) *λαϊκή σοφία*, που αναπλήρωνε με το βαθύτατο

54 Για τον όρο του Bourdieu (και τα συναφή κεφάλαια, οικονομικό, κοινωνικό) βλ. ενδεικτικά P. Bourdieu, «Το συμβολικό κεφάλαιο», *Σύγχρονα Θέματα* 80 (Ιούνιος 2002), 18-21.

φιλοσοφημένο περιεχόμενό της το προσποριζόμενο *σήμερα* από άλλες μορφωτικές πηγές και ειδικές σπουδές πολιτισμικό κεφάλαιο.

Άρα, το *πολιτισμικό* κεφάλαιο που διέθετε κάθε υποψήφιος αγροφύλακας, το συνακόλουθο *κοινωνικό* (που συναρτάται από το προηγούμενο και το οικονομικό) η προσωπικότητά τους, αλλά και άλλοι παράγοντες⁵⁵ καθόριζαν εν πολλοίς την εκλογή τους. Η εν λόγω διαδικασία παλαιότερα⁵⁶, αλλά και μετά το 1954 (έτος κομβικό για την Αγροφυλακή), θέτει πάμπολλα ερωτήματα στον λαογράφο. Επιλέγονται *άνωθεν, ενίοτε με αναξιοκρατικά κριτήρια, αποκλειστικά κομματικά*. Πώς επηρεάζει αυτό το κριτήριο τον επαγγελματικό τους βίο; Κατά πόσον δηλαδή αφήνει ανεπηρέαστη την κρίση τους για κάποιο αδίκημα, τις εκτιμήσεις τους για το μέγεθος της αγροζημίας και την επιβολή των ποινών; Πώς λειτουργούν ή επιδρούν οι συγγενικές, οι φιλικές, οι «σχέσεις υποταγής» στο έργο τους; Πώς τους αντιμετωπίζουν οι απλοί πολίτες-συγχωριανοί που ανήκουν σε αντίπαλα κομματικά στρατόπεδα με δεδηλωμένη και γνωστή ασφαλώς στην κοινότητα την κομματική τους ταυτότητα; Ποια είναι τα όρια της ισονομίας στη συμπεριφορά τους ως ατόμων, φίλων, συγγενών, ως κρατικών λειτουργών, ως προσώπων; Πώς τους εκμεταλλεύτηκαν οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις, ως επιλεγμένα από τις ίδιες *όργανα* της τάξεως, όπως καθεμία την εννοούσε, ειδικά σε δυσοίωνες και ζοφερές για την Ελλάδα στιγμές, όταν τα κομματικά πάθη διαχωρίζαν το λαό σε «εθνικόφρονες»-«δεξιούς» και «μιάσματα»-«αριστερούς»;

Οι ετερόκλητες και αντιθετικές απαντήσεις στα παραπάνω έχουν προσδώσει στο επάγγελμά τους *αμφισημία*, το έχουν «χρωματίσει» αρνητικά⁵⁷, με δυσώνυμη μάλλον απόχρωση, τουλάχιστον από τα μεταπολεμικά (1940 κ.ε.) έτη, με διαβαθμίσεις φυσικά που καθορίζουν οι ιδιαίτερες τοπικές ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Στο συλλογικό ασυνείδητο μιας μεγάλης μερίδας του ελληνικού πολιτικού σώματος η ονομασία του επαγγέλματός τους παραπέμπει ευθέως στο *χωρο-φύλακες*, αφού οι μεν είναι οι φύλακες του κοινωνικοποιημένου χώρου, οι δε του «ενδιάμεσου». Οι αρνητικές *αναπαραστάσεις* αυτού του

55 Κάποια από τα επόμενα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που απαιτεί ο ρόλος τους ως εκλεγμένων πλέον αγροφυλάκων αποτελούν και κριτήρια της επιλογής τους ως τέτοιων: «Καλός Αγροφύλακας είναι εκείνος που 1) Δεν συχνάζει σε καφενεία, ταβέρνες, παντοπωλεία, δεν χαρτοπαίζει και δεν κάνει κατάχρηση ποτών, 2) Τηρεί το παρόν βιβλίο καθημερινώς και καθαρά, χωρίς ξυσίματα και διορθώσεις και περιοδεύει στη κτηματική του θέση κάθε μέρα και νύκτα, 3) Συμπεριφέρεται αξιοπρεπώς, με ευγένεια και ακούει τα παράπονα των πολιτών με υπομονή και ψυχραιμία μεταβαίνων το συντομώτερον επί τόπου για την εξέτασή τους, 4) Δεν δείχνει μεροληψία, έχθρα, μίσος ή πάθος προς οιονδήποτε πολίτη και όταν υπάρχει μεταξύ δύο οικογενειών έχθρα ή διχόνοια ή αντίθεση καταβάλλει προσπάθεια να συμβιβάσει αυτές σε περίπτωση φθορών από ζώα από αμέλεια, 5) Είναι ηθικός και τίμιος και δεν προβαίνει σε πράξεις ή ενέργειες που να προκαλεί την δυσπιστία των πολιτών. Δεν δημιουργεί χρέη τα οποία καθυστερεί να εξοφλήσει, 6) Εξεταζόμενος ενώπιον του Δικαστηρίου καταθέτει την αλήθεια και μόνον την αλήθεια χωρίς φόβο, χωρίς εμπάθεια και χωρίς πείσμα, 7) Τηρεί την υπηρεσιακή εχεμύθεια και δεν κρίνει ούτε σχολιάζει τις πράξεις των προϊσταμένων του και των Κοινοτικών Αρχόντων και δεν αναμινύεται στις τοπικές διαμάχες της Κοινοότητάς του, 8) Προσέχει την περιβολή του και εμφανίζεται ξυρισμένος, καθαρός και περιποιημένος. Είναι πρόθυμος και ευγενής κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του και δεν μεταχειρίζεται τρόπους ή λέξεις που είναι ανάρμοστες σε όργανο του Κράτους». Βλ. ενδεικτικά τις οδηγίες και τις υποδείξεις του «Βιβλίου Συμβάντων Κοινοτικού Φύλακα» αριθμ. 44 του Γ. Χωριανόπουλου. Αναγράφονταν σε κάθε βιβλίο, στην αρχή και στο τέλος του.

56 Ορίζονται, στη Νάξο τουλάχιστον, από την κοινότητα. Στο Γλινάδο, π.χ., συνάγεται από προφορικές μαρτυρίες ότι οριζόταν από τον Πρόεδρο, αφού δεν υπήρχε διάθεση ανάληψης των ευθυνών που συνεπάγεται η φύση του «επαγγέλματος».

57 Ο διαλεκτικός λαϊκός τύπος *αγριοφύλακας* (παρετυμολογία από το άγριος) που συναντούμε σε κάποιες περιοχές της Ελλάδας συσχετίζεται απόλυτα και αποδίδει εναργώς το ύφος και τη συμπεριφορά μιας μερίδας αγροφυλάκων. Βλ. *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων*, τ. Α', Εν Αθήναις 1933, σ. 232.

εξουσιαστικού τμήματός της οφείλονται στο γεγονός ότι έχει συνταυτιστεί στη μνήμη της με τις χειρότερες ιστορικές συγκυρίες του μεταπολεμικού ελληνικού βίου: Είναι συνώνυμο της κρατικής αυθαιρεσίας, της βίας, της νοθείας της πολιτικής βούλησης του εκλογικού σώματος, της πολιτικής καταδίωξης, του φόβου, τού κακώς εννοούμενου όρου «εθνικοφροσύνη». Κατά ένα γενικευτικό σχήμα, ο δάσκαλος, ο παπάς και ο χωροφύλακας ήταν (σε τοπικό επίπεδο) οι ιδεολογικοί πυλωροί, οι ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί του ελληνικού κράτους, βασικοί συντηρητές του όλου πολιτικού και ιδεολογικού συστήματος στην Ελλάδα του 20ού αι. μέχρι τουλάχιστον το 1981. Έκτοτε βεβαίως κάποιους από αυτούς τους ρόλους τους ανέλαβαν άλλοι...

Δεν είναι τυχαία λοιπόν η μετονομασία του σώματος των αγροφυλάκων σε «κοινοτικοί φύλακες» που επισυνέβη το 1984 επί κυβερνήσεως σοσιαλιστικού κόμματος (Πα.Σο.Κ.), τρία έτη αργότερα αφ' ότου αυτό ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας. Όμως η αλλαγή του ονόματος δεν επιφέρει «διά της μαγικής του επενεργείας»⁵⁸ την *κάθαρση* από τα *ανομήματα* (με ή χωρίς εισαγωγικά) του παρελθόντος που έχει «φορτωθεί» η Αγροφυλακή. Η «άνωθεν επιβεβλημένη, βίαιη μετονομασία» δεν σβήνει την ιστορική μνήμη. Το γεγονός ότι το σώμα της Αγροφυλακής καταργείται το 1984 (ν. 1481), επανασυσταίνεται το 1990 επί «δεξιάς» κυβερνήσεως (ν. 1892), καταργείται εκ νέου το 1994 και το 2001 (ν. 2218 και 2910) επί «σοσιαλιστικών», επανασυσταίνεται το 2007 (ν. 3585) επί «δεξιάς» και επανακαταργείται το 2010 (επί σοσιαλιστικής) τι σημαίνουν⁵⁹; Ή, τι σημαίνει ότι η Αγροφυλακή υπήχθη αρχικά στο Υπουργείο Εσωτερικών και αργότερα στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξεως;

Όψεις της παραβατικότητας στον «ενδιάμεσο χώρο» της Κωμιακής

Θεωρώ σημαντικό το παρακάτω ταξινομικό σχήμα που προκύπτει από τις πληροφορίες των *Βιβλίων*, για τη μελέτη της αγροτικής ζωής στη Νάξο.

Τα αγροτικά αδικήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι κοινοτικοί φύλακες (όπως αναφέρεται στις *Οδηγίες των «Βιβλίων»*) είναι τριών ειδών: Αγροζημιές, αγρονομικές και αγροτικές παραβάσεις.

Ως *αγροζημιές* θεωρούνται *κλοπή και υπεξαίρεση αγροτικών πραγμάτων αξίας μέχρι 500 δραχμών, φθορά (βλάβη ή καταστροφή αγροτικών πραγμάτων αξίας μέχρι 500 δραχμών, φθορά με ζώα ανεξαρτήτως ποσού. Αγρονομικές παραβάσεις* είναι η παράβαση των αγρονομικών διατάξεων του Κοινοτικού (ή Αγρονομικού Συμβουλίου) ή του Νομάρχη. Π.χ., να βόσκει κάποιος κτηνοτρόφος τα ζώα του σε απαγορευμένη ζώνη, να παραβιάζει το κεκατονισμένο ωράριο ή την ημέρα που δικαιούται να ποτίσει τους αγρούς του, τους κήπους του, κλπ. Στις *αγροτικές παραβάσεις* περιλαμβάνονται η μετακίνηση οροσήμεων, η μείωση της εκτάσεως ενός αγρού, οι παραβάσεις που αφορούν στη σύλληψη ζώων ή την είσπραξη συλλήπτρων, η παράβαση διατάξεων δικαστικής αποφάσεως, κ.ά.

Τίθεται, λοιπόν, εξ αρχής και πάλι το ζήτημα των διαχρονικών σχέσεων αγροτικού και ποιμενικού κόσμου, η μεταξύ τους διαπάλη ως έκφραση των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων τους. Βεβαίως το γνωστό σχήμα του Δαμιανάκου (βλ. υποσημ. 47) εδώ παρουσιάζεται σε μικρότερη κλίμακα, ειδικά αυτήν την περίοδο που αναλύω, εξ αιτίας φυσικά των

58 Για τη μαγική δύναμη του ονόματος βλ. ενδεικτικά Δημ. Οικονομίδης, «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του Ελληνικού λαού», *Λαογραφία* 20 (1962), 446-542 και Αντ. Γεωργούλας, *Αφανείς διαδρομές. Διαφοροποίηση, ταυτότητα, ονοματοθεσία*, Gutenberg, Αθήνα 1997.

59 Πρβλ. για περισσότερα στο Π. Βλαχάκος, Ιάκ. Ζαννέτος, *Ο θεσμός της αγροτικής ασφάλειας και της αγροφυλακής*, ό. π., 95-96, 110-111. Το 2011 έπαψε να υφίσταται ως υπηρεσία με σχετικό νόμο, οι αρμοδιότητές της (και το προσωπικό) υπήχθησαν στις Δασικές Υπηρεσίες.

ιδίων ιστορικών συνθηκών.

Οι καταγεγραμμένες από τον Χωριανόπουλο αγρονομικές και αγροτικές παραβάσεις είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Από το υπ' αριθμ. 44 «Βιβλίο» του της περιόδου 31. 8. 1987 - 14. 3. 1988, δηλαδή σε μια περίοδο 6,5 μηνών, αποδελτίωσα μόνον μία περίπτωση παράνομης εκμεταλλεύσεως υδάτων πηγής⁶⁰. Όλες οι άλλες, η συντριπτική τους πλειονότητα, είναι *αγροζημίες* και μάλιστα αναφερόμενες στα ζώα ως δράστες της παραβατικότητας.

Ζώα «πρωταγωνιστές» των ζημιών είναι οι κασίκες, αυτονόητο ίσως, αφού υπερτερούν στο ζωικό κεφάλαιο της περιοχής αυτήν την περίοδο. Επιβεβαιώνουν όμως και την επικρατούσα στον ελληνικό λαό αναπαράστασή τους ως ζώων-διαβόλων, ατίθασων, αεικίνητων, προδοτών, παραβατικών⁶¹. Είναι το *άγριο* ζώο εν αντιθέσει προς το ήρεμο-«πολιτισμένο» ζώο που λέγεται *πρόβατο*, ό,τι μεταφορικά ο ελληνικός λαός έχει συνδέσει με τις αντισημιτικές έννοιες *πονηρία* – *αγαθότης* («αυτός είναι πρόβατο»).

Κατά την περίοδο που αναλύω «επιδράμουν» συνήθως στους ζωογόνους γι' αυτές χώρους των αμπελιών κυρίως κατά μικρές ομάδες από μία έως 10 τον αριθμό, ελάχιστες φορές μέχρι 30, ολιγότερες φορές ανά 50-80 και σε μια περίπτωση 100.

Τα πρόβατα έπονται εκ του μακρόθεν στον κατάλογο των καταγεγραμμένων ζημιών. «Επιδράμουν» κατ' ελάχιστα τον αριθμό (1-4 συνήθως), σπανίως μέχρι 10, σαφές δείγμα της μειωμένης (εν συγκρίσει προς τις κασίκες) παρουσίας τους στην οικονομία της ναξιακής κτηνοτροφικής κοινότητας αυτήν την περίοδο. Έτσι κι αλλιώς, ανέκαθεν, η κτηνοτροφική οικονομία του νησιού βασιζόταν στην εκτροφή κασικίων.

«Θύματα των επιθέσεων» στο ναξιακό παράδειγμα είναι:

- πρωτίστως (και αναποφεύκτως) τα αμπέλια. Τα ζώα «επιτίθενται» κατά των προϊόντων του «ωμού» / «μη επεξεργασμένου» διατροφικού πολιτισμού τους⁶². Ο λαογράφος θα πρέπει να συνεξετάσει σ' αυτόν τον προσδιοριστικό πολιτισμικό παράγοντα του νησιού (στο κρασί⁶³ περισσότερο) τον συμβολισμό του και την θέση του στη διατροφική ταυτότητα του χωριού της μελέτης του, δηλαδή εν τέλει στην οικονομική και κοινωνική του ζωή. Οι εκτιμώμενες από τον αγροφύλακα ζημιές σ' αυτά τα προϊόντα εκφράζουν κατ' ουσίαν τη σημασία που τους αποδίδει η εκτιμώσα τις ζημιές κοινωνία (εν τέλει)

- τα ποτιστικά κτήματα, φυτευμένα με πιπεριές, κουκιά, σκόρδα, λάχανα, πατάτες, φασόλια. Η σημασία των συγκεκριμένων τροφικών ειδών και η αξιολόγησή τους στο ναξιωτικό σύστημα διατροφής είναι υψηλή. Κατ' αναλογία είναι σημαντική και η αξία (οικονομική και συμβολική) της γης στο τοπικό παραγωγικό σύστημα. Προφανώς, σε αντίθεση προς τα ξερικά, τα ποτιστικά χωράφια είναι πολυτιμότερα

- τα περιβόλια με καρποφόρα δένδρα (ελιές κυρίως, μηλιές, συκίες, αχλαδιές. Η παρουσία του λαδιού στη Νάξο, αυτού του καθοριστικού στην μεσογειακή διατροφή προϊόντος⁶⁴, είναι έντονη και καθοριστική). Εμπίπτει κι αυτό στην παραπάνω συλλογιστική

- κριθαροσπορές, χορτονομή, κλπ. Παραπέμπω στο «ταπεινό» κριθαρένιο ψωμί που

60 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλες 16, 18 και 20.

61 Charles Stewart, *Δαίμονες και διάβολοι στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μαριάννα Σωκράτους, Ταξιδευτής, Αθήνα 2008, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

62 Cl. Levi-Strauss, *Το ωμό και το μαγειρεμένο*, μετάφρ. Σοφία Αρσενίδη-Μίτλεττον, Αρσενίδης, Αθήνα 2001.

63 F. Braudel, *Υλικός πολιτισμός. Καπιταλισμός και οικονομία (15^{ος} - 18^{ος} αιώνας)*, τ. Α'. *Οι δομές της καθημερινής ζωής: Το δυνατό και το αδύνατο*, μετάφρ. Αικατ. Ασδραχά, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, 244-250.

64 Για όλα τα παραπάνω βλ. F. Braudel, *Υλικός πολιτισμός. Καπιταλισμός και οικονομία (15^{ος} - 18^{ος} αιώνας)*, τ. Α', ό.π., 105 κ.ε. και (του ίδιου), *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τ. Β', μετάφρ. Κλαίρη Μητσστάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1997.

αναζωογονεί αλλά τρέφει λιγότερο από το σταρένιο. Το κρασί, το λάδι, το σιτάρι είναι η τριάδα που κυριαρχεί κατά τον Braudel στο διαιτολόγιο των λαών του μεσογειακού χώρου.

Στο ίδιο «Βιβλίο» οι ζημιές εκτιμώνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία περί τις 150 δραχμές, ελάχιστες μέχρι 600, μία 4.600 δραχμές. Εντύπωση προξενεί η τεράστια συγκριτικά αύξηση των εκτιμώμενων αποζημιώσεων των ετών 1990 και 1991 εν σχέσει προς αυτές του 1987 και 1988. Οι μεγαλύτερες είναι 8.400 και 10.000 δραχμές. Μάλλον σχετίζονται με τον καλπάζοντα πληθωρισμό της εποχής. Έπεται ενδεικτικά η αποδελτίωση ζημιών κατά το δίμηνο 12 Απριλίου - 15 Ιουνίου 1991:

Πίνακας 2

«Δράστες»	«Παθών χώρος»	Εκτιμώ- μενη ζημία (δραχ.)	Αποδοχή ή απόρριψη της αποζημιώσεως
6 κασίκες	χορτονομή	1.500	δεν αξιολογείται αποζημίωση ο παθών
Δεν αναφέρεται αριθ- μός	χορτονομή	1.000	μήνυση
4 κασίκες	αμπέλι	6.700	αποζημιώθηκε ο παθών
1 κασίκα	αμπέλι	3.800	αποζημιώθηκε
2 κασίκες	αμπέλι	2.000	δεν αξιολογείται αποζημίωση
2 κασίκες	αμπέλι	1.500	αποζημιώθηκε
3 κασίκες	αγροαμπελώνας, σιτοσπορά	500	δεν αξιολογείται αποζημίωση
Δεν αναφέρεται αριθ- μός κασικίων, εικάζε- ται μεγάλος	χορτονομή	5000	αδυνατεί να κάνει μήνυση, διότι πρόκειται για αμφισβητούμενο κτήμα και οι διάδικοι βρίσκονται ήδη στα δικαστήρια
3 κασίκες	αμπέλι	300	ο παθών δεν αποδέχεται την αποζημίωση και δεν υπογράφει
1 κασίκα	αμπέλι	500	δεν αξιολογείται αποζημίωση
1 κασίκα	αμπέλι	500	ο παθών δεν αποδέχεται την αποζημίωση και δεν υπογράφει
1 κασίκα	αμπέλι	3.000	δεν αναφέρεται κάτι σχετικό

Πιο ενδιαφέρουσες αλλά αριθμητικά λιγότερες είναι οι δράσεις των ανθρώπων στον «ενδιάμεσο» χώρο της Κωμιακής. Στο υπ' αριθμ. 44 Βιβλίο του Χωριανόπουλου (της ίδιας περιόδου 1987-88), σε διάστημα δηλαδή 6,5 μηνών, αποδελτίωσα:

- μία περίπτωση κτηματικών διαφορών σχετικών με παράνομη οικειοποίηση ελαιοδένδρων⁶⁵,

- μία περίπτωση εκ προθέσεως αγροζημίας. Υπογραμμίζω το γεγονός ότι η αυτοψία του Χωριανόπουλου έγινε με την παρουσία συναδέλφου του αγροφύλακα, γεγονός που αναδεικνύει ασφαλώς τη σοβαρότητα που διακρίνει τη δράση του. Μεταβαίνουν σε έναν αγρό

65 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 70.

του οποίου οι δράστες έχουν γκρεμίσει τα όρια (τους τράφους) και έχουν καταναλώσει την χορτονομή (οι 50 κασίκες τους βόσκουν εκεί επί 4μηνο). Η εκτίμηση των οργάνων της τάξεως για τις δύο παραπάνω ζημίες είναι 1500 και 1000 δραχμές αντιστοίχως⁶⁶,

- μια περίπτωση ενσυνείδητης τοποθέτησης ημιόνου σε ξένο ελαιόφυτο κτήμα⁶⁷.

Από τα υπόλοιπα δύο βιβλία αποδελτίωσα μία μόνον περίπτωση εκ προθέσεως αγροζημίας: Κάποιοι καταστρέφουν (αντεκδικούμενοι;) πέντε ελαιόδενδρα σε αμφισβητούμενο κτήμα. Η ζημία κοστολογείται 20.000 δραχμές (τον Σεπτέμβριο του 1990)⁶⁸.

Τα ευάριθμα περιστατικά θεωρώ ότι δηλώνουν το αυτονόητο. Η *παραβατικότητα* στον «ενδιάμεσο» χώρο της Κωμιακής έχει περιορισθεί σχεδόν αποκλειστικά στις εξ αμελείας αγροζημίες. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται ως φυσιολογική εξέλιξη. Η ύπαρξη το 1963 τριών αγροφυλάκων στο χωριό συνδράμει αυτήν την διαπίστωση, αν και δεν παρατηρήθηκαν εκεί φαινόμενα του τύπου, της συχνότητας ή του μεγέθους άλλων γειτονικών της χωριών (Απειράνθου ή Φιλωτίου π.χ.), γνωστά από επιστημονικές εργασίες ή δημοσιεύματα του Τύπου⁶⁹. Είναι συνέπεια μιας αναπόφευκτης ομαλοποίησης της κοινωνικής ζωής, του εκσυγχρονιστικού πνεύματος που διατρέχει συνολικά την ναξιακή κοινωνία τις δεκαετίες 1980 και 1990. Άρα, επαληθεύτηκε πλήρως η υπόθεση εργασίας που έθεσα για την *παραβατικότητα* στον αγροτικό και τον ποιμενικό κόσμο της Κωμιακής, ότι δηλαδή αυτή θα επαρουσιάζετο πλέον εν σχέσει προς το απώτερο παρελθόν (των πρώτων δεκαετιών π.χ. μετά την Κατοχή) σαφώς μειωμένη ή πιθανώς διαρκώς μειούμενη. Η πολλακίς παρουσιαζόμενη στα «Βιβλία» εγγραφή «*ουδέν συμβάν μου συνέβη*» εκφράζει την ιστορική αλήθεια των πραγμάτων διά του επίσημου κρατικού οργάνου σχετικά με την διαμορφωμένη κατάσταση κατ' αυτήν την περίοδο.

Ο λαογράφος πρέπει να αναζητήσει επίσης τους οικονομικούς λόγους που συνεισέφεραν σ' αυτήν την εξέλιξη, όπως η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των βοσκών, η δυνατότητα να αγορασθούν και να προσφερθούν στα ζώα οι κατάλληλες ζωοτροφές και να αποτρέπουν αυτά εν μέρει από την «διάπραξη αξιοποιώνων πράξεων», η χρήση υψηλών και στέρεων συρματοπλεγμάτων που ορίζουν πλέον σαφέστερα και ισχυροποιούν τα φυσικά ή τεχνικά όρια των περιουσιών, κ.ά.

Στη στήλη των *Σημειώσεων-Παρατηρήσεων*, απέναντι από την στήλη που περιγράφεται το συμβάν όπως προείπαμε, συνήθως αναγράφεται:

- ότι ο δράστης έλαβε γνώση του συμβάντος

- αν αποζημιώθηκε ο παθών. «*Διά την εναντη αγροζημιά αποζημιωθή το ποσό τον 150 δρχ από τον δραστη Ιωαννη Π. Φ... και ουδέν μια απέτιση έχο*», με την υπογραφή του παθόντος⁷⁰

- αν ο παθών αξιώνει να αποζημιωθεί για την βλάβη του ή όχι. Π.χ.: «*Το εναντη σηβάν ελαβά γνωσή σημερα Κορωνό την 22 -11 – 1987 Δια την εναντη Αγροζημια Αποζημιωθηκα το ποσό τον 150 δρχ και ουδέν μια αξιοση εχό*»⁷¹, και φέρει τις υπογραφές του παθόντος και του δράστη

66 Ό. π., στήλες 122 και 124.

67 Ό. π., στήλες 24 και 26.

68 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 50, στήλες 46 και 48.

69 Γ. Γιαννούλης, «Η κλεψιά στην Ορεινή Νάξο (1900-1950): Απεράθου», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης, Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Δρυς Υφικάρηνος. Τιμητικός Τόμος για τον Δημήτριο Β. Οικονομίδη*, Graphopress, Αθήνα 2007, 113-135.

70 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλη 7.

71 Ό. π., στήλη 87.

- η ημερομηνία που ορίστηκε η δικάσιμος σε περίπτωση υποβολής μηνύσεως
 - κάποιες άλλες δράσεις του, αποφάσεις του, προτάσεις του προς τους παθόντες
 - ενίοτε η έκβαση της συγκεκριμένης δίκης («υποβλήθη Μυνησή την 30-9-87 / ΑΒΜ. 317 / Δικασιμός 24-11-87 / εκβαση Καταδικαστηκή»⁷²). Η μελέτη αυτών των καταγραφών (α) αποτελεί κριτήριο αξιοπιστίας του ίδιου του αγροφύλακα για την επιλογή του να παραπέμψει τη συγκεκριμένη υπόθεση στη δικαιοσύνη. Η τελική δικαστική απόφαση δικαιώνει ή θέτει υπό αμφισβήτηση την δική του απόφαση, (β) μαρτυρεί για το χρονικό διάστημα αποδόσεως δικαιοσύνης στην ελληνική επαρχία. Η μήνυση στο παραπάνω παράδειγμα εκδικάζεται δύο περίπου μήνες μετά την κατάθεσή της. Στα παραπάνω παρατηρούμε και πάλιν την «ενδιάμεση» (κοινωνικά και συμβολικά) θέση του αγροφύλακα μεταξύ δραστών/θυτών και παθόντων/θυμάτων ή τον «μεσολαβητικό» του ρόλο μεταξύ της επίσημης απονομής δικαιοσύνης και των συγχωριανών του. Ο αγροφύλακας είναι ένα άτομο «μέσα» από την κοινότητα, δηλαδή «εκ των έσω», «διορισμένο» με συγκεκριμένες δικαιοδοσίες για να «μεταφέρει» προς την κεντρική διοίκηση τα συμβάντα της τοπικής αγροτικής κοινότητας και της «ημιάγριας» περιφέρειάς της.

Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις (όπως φάνηκε στον προηγούμενο Πίνακα 2) κατά τις οποίες ο παθών αρνείται να λάβει την εκτιμηθείσα και προσφερόμενη από τον δράστη αποζημίωση. Π.χ.: «*Του ανακήνοσα την εναντή αγροζημια και αρνίτε να παρή την δοθησά αποζημιοσή από τον δραστη Α... Π... Κ... το ποσον τον 500 δρχ και αρνίτε να υπογραψη*», οπότε πλέον το κείμενο φέρει μόνον την υπογραφή του αγροφύλακα⁷³. Ο λαογράφος σπεύδει βραδέως στην επισήμανση των αιτίων μιας τέτοιας εγγραφής. Απορρίπτουν οι παθόντες την εκτιμηθείσα αποζημίωση επειδή δεν την κρίνουν ικανοποιητική ή για δεκάδες άλλους λόγους που εύκολα μπορεί να εικάσει ο καθείς; Ποιοι αμφισβητούν τις αποφάσεις, τις εκτιμήσεις, τις κρίσεις του αγροφύλακα και για ποιους λόγους; Αλλά τι μπορεί να σημαίνει η αναντίρρητη αποδοχή των αποφάσεων του αγροφύλακα; Απόλυτη αποδοχή των κρίσεων και των αποφάσεών του; Οι διάδικοι (ή ο ένας εξ αυτών) επιθυμούν να αποφύγουν τις περαιτέρω προσωπικές ταλαιπωρίες; Υποχωρητική στάση έναντι του αγροφύλακα, εξ αιτίας κάποιων προσωπικών δεσμεύσεων; Εδώ προσφέρουν σαφέστερες απαντήσεις άλλες λαογραφικές, ιστορικές, κοινωνιολογικές πηγές.

Αξιοπρόσεκτες είναι επίσης οι περιπτώσεις που οι παθόντες με την υπογραφή τους δεν αξιώνουν να λάβουν την αποζημίωση, ακόμη και όταν αυτή είναι υψηλή. Π.χ. : «*Δια την εναντή Αγροζημια δεν αξιοί αποζημιοσή από τον ...το ποσο τον 150 δρχ και ουδεν μια αλι αξιοσή εχω*»⁷⁴. Μπορούμε να εντάξουμε αυτήν τη στάση σε ένα σύστημα άτυπης αλληλοκατανόησης, «άτυπης κοινωνικής αυτορρυθμίσεως» που επικρατεί στην κοινότητα, όπου οι παραβάσεις (οι απρόθετες αγροζημιές κυρίως) κρίνονται αναπόφευκτες και ενδέχεται να επισυμβούν στον καθένα, άρα ο σημερινός παθών μπορεί να είναι ο (άκων) αυριανός δράστης συμφορών; Πρόκειται για επίδειξη αλτρουιστικού πνεύματος σε μια αγροτοποικιακή κοινωνία που έχει δημιουργήσει «κώδικες συμπεριφοράς» που ελαχιστοποιούν κατά το δυνατόν τις αναπόφευκτες, λόγω των υφισταμένων δομών, εντάσεις; Ή πρόκειται για παντελώς προσωπικές επιλογές μη συνδεόμενες με το «ομαδικό πνεύμα» της κοινότητας; Όπως και να είναι, κάθε κοινωνικό υποκείμενο είναι αποδέκτης ενός κώδικα αξιών της ομάδας στην οποία ανήκει. Πρόκειται σαφώς για μηχανισμούς με τους οποίους η κοινότη-

72 Ό. π., στήλη 17.

73 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 51, στήλη 55.

74 Βιβλίο Συμβάντων Γ. Χωριανόπουλου αριθμ. 44, στήλες 21 και 22.

τα εξισορροπεί τις αντιθέσεις της.

Συμπερασματικά: Τα «Βιβλία συμβάντων των κοινοτικών φυλάκων» αποτελούν μian αξιόλογη λαογραφική πηγή, που θα συμβάλει στην ακριβέστερη αναπαράσταση του κόσμου της Αγροφυλακής και της εκάστοτε μελετώμενης κοινωνίας που αυτή εκ του νόμου εποπτεύει. *Ιδίως σε συνδυασμό προς άλλες πηγές*, που θα αποδώσουν ολιστικά τους δύο παραπάνω κόσμους: Τη σχετική με τους αγροφύλακες κρατική νομοθεσία, τα αποτελέσματα μιας επιτόπιας έρευνας με πληροφορητές τους ίδιους τους αγροφύλακες και τον τοπικό πληθυσμό, αρχειακό υλικό - έγγραφα από παλαιότερες και νεώτερες ιστορικές περιόδους, δημοσιεύματα του Τύπου, προσωπικά / ατομικά ημερολόγια αγροφυλάκων ή αυτοβιογραφικά τους κείμενα, την αναπαράσταση του κόσμου τους από τη λογοτεχνία⁷⁵, τον κινηματογράφο⁷⁶ και άλλες τέχνες, κλπ.

75 Βλ. ενδεικτικά στον Παπαδιαμάντη (*Τα ρόδινα ακρογιάλια, Η Φόνισσα, Θέρος-Έρωτες*) ή στον Κονδυλάκη.

76 Αναφέρομαι πρωτίστως στην ταινία του Δήμου Αβδελιώδη, *Η εαρινή σύναξις των αγροφυλάκων* (1999).

Η ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΧΟΡΕΥΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΧΑΡ. ΣΠΗΛΙΑΚΟΣ*

Ένα από τα προβλήματα που απαντά ο σημερινός χρήστης, κι όχι πλέον μύστης, της παραδοσιακής μας μουσικής και κυρίως αυτής που οδηγεί σε χορευτική πράξη, είναι αυτό της αναγνώρισης της ταυτότητας, της γνησιότητας, της πολυπολιτισμικότητας ή μη, κάποιου τραγουδιού και της σωστής ή όχι χρήσης των σχετικών με συγκεκριμένες πολιτιστικές περιοχές μουσικών οργάνων.

Για μεν τους ερευνητές το πρόβλημα αυτό είναι σχετικά αμβλυμένο, (πάντοτε βέβαια παραμένουν αναπάντητα ερωτήματα), για δε τους χρήστες (νεότερους μουσικούς αλλά και επιμελητές χορευτικών ομάδων) παραμένει ως πρόβλημα.

Οι δεύτεροι από τους παραπάνω χρησιμοποιούν υλικό από δισκογραφικές παραγωγές είτε δισκογραφικών εταιρειών είτε (τα τελευταία χρόνια) ανεξάρτητων παραγωγών, συλλόγων, χωριών ή άλλων τοπικών φορέων ή “κοινοφελών μουσικών εταιρειών” κ.λπ. Το πρόβλημα λοιπόν γι’ αυτούς είναι υπαρκτό, μεγάλο και καθοριστικό για την αλήθεια που απορρέει απ’ αυτές τις παραγωγές σε σχέση με το πρωτογενές υλικό λαϊκής δημιουργίας. Έτσι οι νέοι μουσικοί, αλλά και οι δάσκαλοι¹ του παραδοσιακού χορού καλούνται να διαχειριστούν μια μουσική που είναι προβληματική ως προς τους πιο κάτω όρους:

Η χορευτική «παραδοσιακή» μουσική που διαχειρίζονται:

- είναι παραδοσιακή;
- είναι γνήσια;
- είναι αυθεντική (τι να σημαίνει άραγε ο όρος αυτός);
- είναι νεότερη;
- είναι νεωτεριστικής εκτέλεσης;
- έχει πιστότητα;
- είναι διασκευασμένη;
- είναι αλλαγμένη;
- είναι μετασηματισμένη;
- είναι επιπεδοποιημένη;
- είναι “εμπορευματοποιημένη”;
- είναι κιτς;
- είναι άλλης αντί άλλης περιοχής;
- είναι μουσική – τραγούδι που απαντάται και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού ή όχι πολιτιστικού χώρου;
- προσδιορίζει συγκεκριμένο ή συγκεκριμένους χορούς;
- χορεύεται σαν ρυθμικό σχήμα και σε άλλες περιοχές;
- οι στίχοι του απαντώνται σε άλλες περιοχές και σε άλλες μελωδίες οι οποίες οδηγούν σε άλλα χορευτικά ρυθμικά σχήματα;

* Διδάκτωρ Χορολογίας στο Ε.Κ.Π.Α.

1 Εν πολλοίς τεχνικός όρος – κωδικός αναφοράς.

Τα ερωτήματα που αποτελούν και προβλήματα είναι αμέτρητα και αποτυπώνουν μια κατάσταση που είναι και λέγεται “πολιτιστικό αλαλούμ”. Τούτο καθιστά ανενεργές το αξίωμα της τοπικής πολιτιστικής δημιουργίας, το οποίο βρίσκεται σε “τομή” με τον πολιτιστικό πλούτο, της λογικής των πολιτιστικών κορυφών, έναντι της επίπεδης λογικής και της πολιτιστικής ενότητας του ελλαδικού χώρου, με βάση την τοπική ιδιαιτερότητα ως στοιχείο διακριτών διαφορών.

Οι παρακάτω αναφορές πιστεύω ότι θα φωτίσουν, ως ένα βαθμό, την αλήθεια της ύπαρξης του προβλήματος, το οποίο ονομάζεται και αφορά στην “κινητικότητα των χορευτικών τραγουδιών και των χορευτικών σκοπών”.

1. Οι δισκογραφικές δουλειές αφορούν εκτελέσεις χορευτικών μελωδιών, ενώ κατά την στιγμή της ηχογράφησης στο στούντιο απουσιάζει το υποκείμενο του χορού, δηλ. ο άνθρωπος χορευτής για τον οποίο παίζεται η μελωδία – το τραγούδι αυτό. Η μουσική που ηχογραφείται, ως αποτέλεσμα, δεν μπορεί να οδηγήσει πάντοτε σε χορευτική δράση και μάλιστα όταν ο “μουσικός” δεν είναι πρακτικός λαϊκός οργανοπαίχτης και ως εκ τούτου δεν έχει χορέψει κόσμο σε κάποιο χορευτικό δρώμενο.
2. Πολλοί από τους μουσικούς, η σχέση που έχουν με την πολιτιστική περιοχή της οποίας εκτελούν τραγούδια είναι μόνον τουριστική.
 - Ηπειρώτης λαουτιέρης παίζει αιγαιοπελαγίτικους σκοπούς και το αντίθετο.
 - Πατινιός τσαμπουνιέρης συμμετέχει σε κομπανία εκτέλεσης τραγουδιών της Νάξου (βλ. ή άκου τον LP δίσκο “Ανέφαλα και θαλασσινά” με την Ειρήνη Κονιτοπούλου - Λεγάκη).
3. Τραγούδια μωραϊτικά τραγουδιούνται από Θρακιώτη τραγουδιστή και το αντίστροφο.
4. Τραγούδια Κυκλαδίτικου νησιού τραγουδιούνται από Μωραϊτή (Αρβανίτη) τραγουδιστή.
5. Τραγούδια που είχαν σαν προϊόντα δισκογραφικής δουλειάς, και εμπορική επιτυχία, “πολιτογραφούνται” σαν τραγούδια άλλης περιοχής. Παράδειγμα αποτελεί το γνωστό στους πανέλληνες τραγούδι “Παιδιά της Σαμαρίνας” σαν ηπειρώτικο στα τρία αν και η Σαμαρίνα γεωγραφικά και πολιτισμικά εντάσσεται στη Δυτ. Μακεδονία (Σαμαριναίοι = Βλάχοι, “παιδιά” = αγόρια, μουσικά όργανα = κομπανία χάλκινων, στίχοι τραγουδιού = ανύπαρκτοι, κ.λπ.).
6. Τραγούδια επώνυμων συνθετών που απετέλεσαν υλικό στο τραγουδιστικό χορευτικό ρεπερτόριο κάποιας περιοχής (βλ. – άκου το τραγούδι του συρτού “Ίκαριά” του Γιώργου Μ. Κονιτόπουλου) όχι μόνο χορεύεται, ακόμα και στη Νάξο, σαν “Ίκαριώτικος” χορός, αλλά έχει αντικαταστήσει όλες τις μελωδίες που απαντώνται στην Ίκαρία και με τις οποίες χορεύουν το Συρτό τους χορό οι Ίκαριώτες και έτσι στο πανελλήνιο αποτελεί την χορευτική μελωδία που χρησιμοποιούν οι χορευτικές ομάδες για να χορέψουν τον χορό αυτό. Καθολικά μέχρι πρότινος.
7. Μελωδίες που σαν λαϊκά δημιουργήματα εξέφραζαν την ελπίδα για ζωή επαγγελματικής ομάδας που είχε υποστεί τις συνέπειες του επαγγέλματός της (μηχανικοί της Καλύμνου), άλλαξαν, αντικαταστάθηκαν και αφού προστέθηκαν περιγραφικοί στίχοι, απετέλεσαν στη συνέχεια και τραγελαφικό χορό που διαδόθηκε και αποτελεί πλέον μέρος του χορευτικού ρεπερτορίου των χορευτικών ομάδων, που “εκτελούν” νησιώτικους χορούς.
8. Τραγούδια μιας ολόκληρης περιοχής προσδιορίζονται στον ενικό αριθμό (π.χ. “Τσακωνικός”), ενώ, αφενός μεν η ονομασία αυτή είναι άγνωστη στους ντόπιους, αφετέρου κάθε χωριό της Τσακωνιάς χορεύει διαφορετικό χορό, με διαφορετική μελωδία και στίχους στο τοπικό τσακωνικό γλωσσικό ιδίωμα.
9. Τραγούδια που στην εκτέλεσή τους δεν χρησιμοποιείται η ίδια η γλώσσα της ομάδας που

- τα τραγουδάει και τα χορεύει. (βλ. βλάχικα, αρβανίτικα κ.λπ.).
10. Τραγούδια που προσδιορίζουν και οδηγούν σ' ένα συγκεκριμένο χορό, συγκεκριμένης περιοχής (βλ. "Βλάχα" της Νάξου. Ποια από τις μελωδίες, με ποιους στίχους, ποιου χωριού, ποιας ρυθμικής αγωγής, που οδηγεί σε ποιο κινησιολόγιο;), και "γυρίζουν" σε άλλο σκοπό "τσαμπούνα" (βλ. – άκου CD "Βιολί" Vol 5 της σειράς *The Greek Folk Instruments*, αρ. κομ. 15. Στο βιολί ο Κυριάκος Κουβέντας. Μια από της μελωδίες της Βλάχας κατέγραψε στη Νάξο κι ο Σίμ. Καράς, την οποία εκτέλεσε στην δισκογραφική του καταγραφή με μη ναξιώτες οργανοπαίχτες, σε ρυθμική αγωγή ταχύτητας που δεν μπορεί να χορευτεί και το σπουδαιότερο, καταγράφει αυτό τον χορό ως "Μπαλλαριστό" (ανύπαρκτος χορός στη Νάξο).
 11. Τραγούδια που σε ένα γλέντι διαρκούν από 10 και 20 λεπτά, αλλά και μια ώρα (π.χ. Μπάλλος) και επί πλέον αποτελούν σύνθεση μελωδιών και βέρσων κατά παραγγελία του άνδρα χορευτή, στη δισκογραφία διαρκούν 3'-3'15", έχουν τίτλο (π.χ. "Στη θάλασσα θα πέσω") και περιλαμβάνουν μια και μόνο μελωδία.
 12. Τραγούδια με στίχους εκτελούνται σαν οργανικοί σκοποί αφαιρώντας έτσι πολλά από τα συστατικά του στοιχεία.
 13. Τραγούδια (π.χ. της Δυτ. Μακεδονίας) που δεν καταγράφεται στην δισκογραφία ο στίχος, αγνοείται επομένως το ντόπιο γλωσσικό ιδίωμα, τα οποία δίνουν έτσι την εντύπωση ότι αφορούν σε Έλληνες με φωνητικά προβλήματα. Γνωστοί οι πολιτικοί λόγοι που οδήγησαν σ' αυτές τις καταγραφές, αλλά υπάρχει και η επιστημονική έρευνα που γνωρίζει να υπηρετεί μόνον την αλήθεια και μάλιστα από το ιδρυμένο Πανεπιστημιακό Τμήμα Μουσικών Σπουδών της Θεσσαλονίκης.

Τα παραπάνω αποτελούν ελάχιστες περιπτώσεις από το σύνολο όσων έχουν συμβεί και συμβαίνουν, πολλές εκ των οποίων παραμένουν ακόμα άγνωστες.

Είναι πολύ εύκολο και κατανοητό, ως ένα βαθμό, να κατατεθούν πολλοί και διάφοροι λόγοι που να δικαιολογούν αυτή τη διαμορφωμένη κατάσταση.

Παρ' όλα αυτά, η πραγματικότητα που τεκμηριώνει την αλήθεια είναι μια. Η πλειονότητα των μουσικών καταγραφών που έχουν γίνει στα studios πόρρω απέχουν από την πραγματικότητα. Κατά πρώτον μια σύγκριση του μουσικού υλικού που διακινείται εμπορικά ή όχι με αυτό που είναι κατατεθειμένο στο Αρχείο παραδοσιακής μουσικής του Λαογραφικού Κέντρου της Ακαδημίας Αθηνών αφενός και σε διάφορες σημαντικές συλλογές ιδρυμάτων και συλλόγων αφετέρου είναι αρκετή για να το αποδείξει.

Το επιχείρημα ορισμένων, περί των αλλαγών και της εξέλιξης ή του στιγμιαίου της μουσικής και της χορευτικής δράσης, δεν αναιρεί την πραγματικότητα, έτσι όπως καταγράφεται ιστορικά, αλλά και όπως εμφανίζεται και διαχειρίζεται σήμερα.

Είναι γεγονός, πως υπήρξαν πολλές στιγμές στην ιστορία αυτού του καταγραμμένου σε βινύλιο υλικού, το οποίο σαν αποτέλεσμα είχε σωστή αποτύπωση ή σ' άλλες περιπτώσεις, τουλάχιστον τη σύγχυση, αν όχι το πολιτιστικό αλαλούμ. Αναφέρω παραδειγματικά και μόνο:

1. Τις ηχογραφήσεις του Σ. Καρά τις δεκαετίες 1950 και '60 στο τότε Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας (Ε.Ι.Ρ.), τις οποίες συνέχισε και μέχρι το 1980, με τακίμια και κομπανίες που μετακαλούσε από διάφορες περιοχές για να εκτελέσουν τραγούδια ευρύτερων περιοχών. Την επίσης καταγραφική του δουλειά που αποτυπώθηκε είτε στη γνωστή σειρά των LP δίσκων του "Συλλόγου προς διάδοσιν της Εθνικής μουσικής". Παράλληλα όμως, πολ-

- λές απ' αυτές τις εκπομπές παρουσιάστηκαν ως χορωδιακές εκτελέσεις, μακριά από τον πραγματικό ήχο, στη ραδιοφωνική εκπομπή του Ε.Ι.Ρ. "Ελληνικοί Αντίλαλοι".
2. Τις ηχογραφήσεις των κατά τόπους ραδιοφωνικών σταθμών του Ε.Ι.Ρ. (Ρόδου, Κομοτηνής κ.λπ.).
 - Τη σειρά των δίσκων 78° που ηχογραφήθηκαν κυρίως στην Αμερική στα τέλη του 1920 και την δεκαετία του 1930, όπου άρχισε και συνεχίστηκε στην Ελλάδα η γνωστή περιπέτεια των «αδέσποτων» τραγουδιών (πολύ σημαντική για τη συνέχεια).²
 3. Τη δισκογραφική δουλειά που έκανε το Σωματείο Ελληνικών χορών Δ. Στράτου, που απέδωσε 36 δίσκους LP.
 4. Τις δισκογραφικές δουλειές του Λυκείου Ελληνίδων σε συνεργασία και καταγραφή των κατά τόπους παραρτημάτων του.
 5. Τις καταγραφικές δουλειές του Γ. Μελίκη που αποτύπωσε σε δίσκους LP τις εκδηλώσεις του «Λαϊκός Χειμώνας».
 6. Τις καταγραφικές (όχι πάντα) δουλειές της δημόσιας τηλεόρασης με παραγωγούς κατά καιρούς την Δ. Σαμίου, τον Κ. Στρατηγάκη, τον Ν. Μπαζιάνα, τον Π. Μυλωνά, την Ρούλα Μουζουράκη, τον Χρυσ. Μητροπάνο κ.ά.
 7. Τις εκπομπές του Γ. Παπαδάκη στο 3° πρόγραμμα της Ε.ΡΑ. για τον αυτοσχεδιασμό των πρακτικών λαϊκών οργανοπαιχτών.
 8. Τις εκπομπές της Φεβρωνίας Ρεβύνθη στο 2° πρόγραμμα της Ε.ΡΑ. με αρχειακές κυρίως ηχογραφήσεις.
 9. Τις εκπομπές των περιφερειακών σταθμών σε όλη την Ελλάδα.
 10. Τις εκπομπές του Ναξιότη δημοσιογράφου Γιάννη Ματζουράνη στην Ε.ΡΑ. με τραγούδια του Αιγαίου και κυρίως των Κυκλάδων.
 11. Τις ραδιοφωνικές εκπομπές του Καθηγητή Λάμπρου Λιάβα («Το Αλάτι της Γης») αρχικά στην ΕΡΑ2 και στη συνέχεια στον "ΣΚΑΪ" και τον "ΜΕΛΩΔΙΑ".
 12. Τη σειρά δίσκων LP του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος.
 13. Τις σειρές των CD's που κυκλοφορούν στο εμπόριο με τίτλους όπως «Αρχείο Ελληνικής Μουσικής» κ.ά.
 14. Τις σειρές των CD's που κυκλοφορούν στο εμπόριο με τίτλους όπως «Αρχείο Ελληνικής Μουσικής» κ.ά.
 15. Τους πολλούς δίσκους 45° και LP που «έγραψαν» ερμηνευτές του λαϊκού μας τραγουδιού, όπως η Ρόζα Εσκενάζυ, η Ρίτα Αμπατζή, ο Στέλιος Καζαντζίδης, η Γιώτα Λύδια, η Χαρούλα Αλεξίου, ο Γιώργος Νταλάρας, η Ελένη Βιτάλη, η Δήμητρα Γαλάνη, Ο Μανώλης Μητσιάς, η Ελένη Τσαλιγοπούλου, η Ελένη Δήμου, η Ελευθερία Αρβανιτάκη, το μουσικό σύνολο «Δυνάμεις του Αιγαίου» κ.ά.
- Σ' όλα τα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε και κάποιες εκδόσεις Πανεπιστημιακές (Παν/μιο Κρήτης για την Κύπρο και τη Λέσβο), εκδόσεις Πολιτιστικών Οργανισμών Δήμων, αφιερωματικών συλλογών της Βουλής των Ελλήνων, διαφόρων φορέων τοπικών συλλόγων και τέλος μερικές ανεξάρτητες εκδόσεις.
- Σε όλους εμάς που απαιτούμε να γνωρίζουμε την αλήθεια και μάλιστα εμάς που καλούμαστε να την διαχειριστούμε σε νέες εποχές και συνθήκες, η βοήθεια που προσέφεραν τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα (Αθήνας και Θεσσαλονίκης) με τα αντίστοιχα Τμήματά τους περί την Μουσικολογία και το μουσικό τμήμα του Λαογραφικού Κέντρου της Ακαδημίας Αθηνών, όσον αφορά την έκδοση μουσικών καταγραφικών ντοκουμέντων, είναι ανύπαρκτη.

2 Βλ. Δ. Μαζαράκη, *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Γαλλ. Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1959, σ. 58 κ.ε.

Επομένως, μόνο του γεννιέται το ερώτημα μετά απ' όλα αυτά.

- Φολκκλωρισμός; αναβίωση; δεύτερη ύπαρξη; Ναι, ας συμφωνήσουμε.
- Με ποια πολιτιστικά υλικά;
- Αυτά που κατέγραψε ο καθένας μας σ' ένα μαγνητόφωνο;
- Ποια εποχή; Σε ποιο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο ανήκουν αυτά;
- Με ποια μέθοδο τα καταγράψαμε; Τι ερευνούσαμε; Πώς ερευνούσαμε, συστηματικά, δημοσιογραφικά;
- Με υλικά ραδιοφωνικών εκπομπών;
- Με υλικά δισκογραφικά; Πώς ελέγχεται η αλήθειά τους;
- Με υλικά καταγραφών συλλόγων και φορέων που μπήκαν στο studio και “έγραψαν”;
- Με υλικά που ικανοποιούν το δυτικοαναθρεμένο πολυφωνικά αυτί μας ή υλικά πρωτογενή;
- Με υλικά απ' αυτά που διατίθενται στα μουσικά σχολεία;
- Με υλικά δυτικομαθημένων βιολιτζήδων και κλαριτζήδων που ανακαλύπτουν την “παραδοσιακή” μουσική στον οριζοντα του εξωτικού ή της ημειπαγγελματικής απασχόλησης;

Ποιος μπορεί να απαντήσει συστηματικά; Ποιος φορέας έχει κάνει μια τέτοια εργασία και μπορεί να βάλει μια τάξη στα πράγματα;

Ποιοι και πόσο μπορούμε να παρέμβουμε; Με ποια γνώση; Σαν υπεύθυνοι παιδαγωγοί ή σαν ανεύθυνοι διαχειριστές μιας μουσικής και ενός χορού που δεν βιώνεται αλλά καταναλώνεται, μιας (μεταξύ άλλων θετικών, αξιόλογων προτάσεων) ανθούσας βιομηχανίας “παραδοσιακών υλικών” (χορευτικών ομάδων, φορεσιών, υποδημάτων, λαϊκών οργάνων, βιντεοκασετών, cd δεδομένων, εύκολου μεροκάματου παλιών χορευτών ερασιτεχνικών χορευτικών ομάδων, αλλά και ημιμαθών άνευ ειδίκευσης πτυχιούχων Τμημάτων Φ.Α.,) χάριν της μόδας και της ευκολίας ορισμένων γονιών για δωρεάν “πάρκιν” των παιδιών τους, σε Δήμους, δημόσια και ιδιωτικά σχολεία;

Και όταν θα τελειώσει αυτή η μόδα των κοπιαρισμένων χορευτικών φεστιβάλς (sic), διαγωνιστικών και μη, και όταν θα εξαντληθεί η θεματολογία αλλά και οι εισηγητές των ανά την Ελλάδα και το εξωτερικό “σεμιναρίων”³ τι θά έχει απομείνει στους “καλλιτέχνες” μουσικούς, τραγουδιστές, στους καταναλωτές χορευτικής μουσικής, δηλ. στους περισσότερους από τους “χορευτές” των διαφόρων ανά την Ελλάδα και το εξωτερικό χορευτικών ομάδων, και το κοινό των “θεατρικών” αυτών παραστάσεων; Θά έχει αλλάξει ο τρόπος ζωής και ψυχαγωγίας τους; Τι θα κουβαλά ο καθένας μας απ' όλα αυτά στην περίοδο της ενηλικίωσής μας;

Τα παραπάνω στοιχεία που παρατέθηκαν, αλλά και τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν, αποτελούν μέρος του προβλήματος που διατυπώθηκε στην αρχή και αφορά στη μουσική (μελωδία), το τραγούδι (στίχο) και την κίνηση (χορό) έτσι όπως σήμερα εμφανίζεται σε μια δεύτερη, τρίτη και τέταρτη (;) ... ύπαρξη, που άρχισε περίπου το 1950 με την έναρξη της εσωτερικής μετανάστευσης των Ελλήνων.

Μπορούμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι η νησιωτική και η ηπειρωτική Ελλάδα αποτελούν δυο υποσύνολα του Ελληνικού μουσικού κόσμου με πάρα πολλές διαφορές. Τα σύνολα

3 Στο τέλος της εργασίας κατατίθεται φόρμα για την προμήθεια, επ' αμοιβή, μουσικής (*αναρωτιέμαι με τίνοσ φορέα ή προσώπων την άδεια*) από δημιουργό και διαχειριστή σεμιναρίων από την Γαλλία που επισκέφτηκε με Γάλλους επιμορφούμενους τουρίστες τη Νάξο για 4-5 χρόνια και από το 2014 την Τήνο. (<http://www.youtube.com/user/PhilipposNisiotis/videos>).

τους όμως αποτελούνται από διακεκομμένες γραμμές από τα κενά των οποίων περνούσαν πολιτιστικά αγαθά. Αν θέλουμε δε να σχηματοποιήσουμε αυτή τη διαδικασία θα βλέπαμε έναν χάρτη στον οποίο φαίνεται ότι το Αιγαίο είναι πολύ δεκτικό λόγω του κοσμοπολίτικου θαλασσινού του χαρακτήρα, ο οποίος διαμορφώθηκε α) στον οριζόντιο άξονα (Ανατολή – Δύση και Δύση – Ανατολή) και β) στον κάθετο (Βοράς – Νότος & Νότος – Βοράς).

Η προσφορά της εργασίας αυτής συνίσταται στην κατάθεση του συστηματικού ερευνητικού αποτελέσματος, μιας έρευνας που άρχισε το 1985 και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα σε μια και μόνο πολιτιστική περιοχή της Ελλάδας, αυτή του νησιού της Νάξου ως ελλαδικού μικρόκοσμου, ενώ αποκτά γενικότερα πανελλαδικά χαρακτηριστικά.

Αφορά την εξέταση του χορευτικού ναξιακού τραγουδιού, στον ορίζοντα της Χορολογίας κι όχι της Μουσικολογίας, έτσι όπως καταγράφηκε από τα τέλη του 1800 μέχρι και σήμερα, σαν μια προσπάθεια γνώσης και προσφοράς στην αλήθεια.

Εξετάζοντας το ναξιακό χορευτικό τραγούδι, διακρίνουμε σ' αυτό περιόδους "δράσης" του, όπως την "προναξιακή", αυτή δηλαδή που τα τραγούδια που τραγουδιούνται στο νησί αποτελούν μέρος του ρεπερτορίου κι άλλων πολιτιστικών περιοχών, (όπως: του Ερωτόκριτου, της Σούσας, του Μαβγλιανού, της Λυγερής, της Τριανταφυλλένιας, του Προσφύρη, του "Μια κόρη ρόδα μάζευε", του "της Ωριάς το κάστρο", της "Μηλίτσας", του "Γιοφυριού της Άρτας" κ.ά.) τη ναξιακή και τη "συγχρονική", του πρώτου μισού του 1900. Στη μουσική του τραγουδιού τα συμβαίνοντα είναι πολυπλοκότερα, συνθετότερα και μεγάλης σημασίας για το χορευτικό φαινόμενο.

Στην προϋφιστάμενη, της παρούσας εργασίας, ναξιακή βιβλιογραφία δεν αναφέρεται και επομένως δεν έχει καταγραφεί σχεδόν καθόλου η μουσική πραγματικότητα και η συνδρομή των οργανοπαιχτών στα χορευτικά γεγονότα, πλην ελαχίστων,⁴ μη συστηματικών γενικότερων αναφορών.

Στην περίοδο που καταγράφεται το τραγούδι (σκοπός και στίχος), το μουσικό φαινόμενο σε σχέση με το χορό, παρουσιάζει:

- στοιχεία παναιγαιοπελαγίτικα, αλλά και κοινά χαρακτηριστικά της Κυκλαδικής πολυνησίας, πανναξιακά και τοπικά, αλλά και επιδράσεις της Πόλης, της Μ. Ασίας και της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Σ' αυτό το θετικό βλέμμα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, πρέπει να προστεθεί η αντιστασιακή στάση απέναντι στην άμεση Δυτική δράση.⁵

Άλλωστε, οι κάτοικοι της ορεινής Νάξου επιλέγουν συνειδητά και στην πράξη την Ανατολή έναντι της Δύσης. Είναι όμως ανοιχτοί στις επιδράσεις από όλο σχεδόν τον Ελλαδικό χώρο. "... Οι ξενικές επιδράσεις έχουν οργώσει βαθιά το έδαφος του (του Δ.Τ.) ως το σημείο που να χάνουμε από τα μάτια μας την ενότητά του μέσα στον Ελλαδικό χώρο".⁶

4 Βλ. Στέφ. Ήμελλος, Λαογραφικό Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών, (Λ.Α. αρ. 2363), J. Notopoulos, A, *Folk Dances of Greek Recorded* N.Y. 1956, (σ. 14 + 1 δίσκος).

5 Η δράση αυτή των Δυτικών προς τους ορθόδοξους Ναξίους θεωρείται ως προσηλυτιστική, (βλ. και Β. Πούχχερ, *Ελληνική Θεατρολογία*, Αθήνα 1988, σ. 302 κ.ε.) αποτελεί δε μέγα κεφάλαιο στην πολιτιστική ιστορία της Νάξου παίρνοντας την μορφή εμποδισμού της ελληνορθόδοξης συνέχειας στο νησί.

Η αντιπάθεια των Λατίνων ως δράση εκφράζεται και από τον P. Sauger, "Η παρούσα κατάσταση των νήσων του Αιγαίου Πελάγους" (1879), (Ερμούπολις Σύρου), *Ναξιακά* 17/18 (1988) 24, «... Πάντες οι Έλληνες διατήρησαν την προφοράν και τον αρχαίον τρόπον του γράφειν. Η ποιήσις σύγκειται παρ' αυτοίς έκ τινων βακχικών ασμάτων εις χυδαίαν γλώσσαν, ως ο ρυθμός και η μουσική τραχύτητα. Ο Όμηρος, ο Θεόκριτος και οι λοιποί Έλληνες ποιηταί εις ολίγιστους καταληπτοί, εναθροσμένους δια τούτο ...».

6 Κ. Βουρνάς, "Το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι" στο: *Γκαίηλ Χόλστ*, (1961), όπ.π., σ. 174. Επίσης ο Π. Γριτσάνης, στο *Περί της Μουσικής της Ελληνικής Εκκλησίας ζήτημα*, 1870, γράφει: "Πολυαριθμουςέχουσα αποδείξει

Από και προς την Ανατολή

Το γεγονός της εναλλακτικής λύσης για βιοπορισμό των Αξιωτών, του πηγαϊμού στην Πόλη και στα παράλια της Ιωνίας και κυρίως στη Σμύρνη και τα Βουρλά, δημιουργεί θετικές προσθετικές επιδράσεις στο Ναξιακό τραγούδι. Μεταφορές αυτού του πολιτιστικού αγαθού είναι:

α) Αυτοί που έχουν εγκατασταθεί στα παραπάνω μέρη με περιοδική ή μόνιμη επιστροφή στη Νάξο.

β) Οι γυναίκες που πηγαίνουν για παραμάνες, βυζάχτρες κυρίως στην Πόλη.

γ) Οι ταχυδρόμοι, οι οποίοι πάνε κι έρχονται μεταφέροντες αλληλογραφία και προϊόντα.

δ) Οι κατά καιρούς πρόσφυγες που ήρθαν στη Νάξο (Αρμένιοι, Εβραίοι, Χιώτες, Κασιώτες, Κρητικοί, Σαμιώτες, Τηνιακοί, Επτανήσιοι κ.λπ.) και

ε) Όλοι όσοι επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν στη Νάξο μετά την Μικρασιατική καταστροφή.

Η επαφή αυτή έφερε αλλαγές προσθετικές, στη φορεσιά, στο τραγούδι και τη μουσική.

Αυτός ο επηρεασμός έχει σημασία ανθρωπολογική, ιστορική, κοινωνική, διότι αποτέλεσε ενσωμάτωση, σύσμιξη και όχι μηχανιστική μεταφορά ξένων προτύπων στο υπό εξέταση νησί.⁷

-“*Η μητέρα μου είχε πάει για λίγο καιρό στην Πόλη για παραμάνα. Οι παραμάνες φέρνανε και κάποια τραγούδια από κει*”.

-“*Η μάνα μου έλεγε τραγούδια Πολίτικα ήμουνα μικρός τότε, κι άκουγα να τα τραγουδάνε κι άλλες*”.

-“*Η μητέρα μου μού 'λεγε πολλά τραγούδια από την Πόλη, για τον πόλεμο, για κάτι ήρωες, για τον Κωνσταντίνο. Σαν παραμύθι θυμάμαι*”.

-“*Στη Νάξο έχουμε πολλά Σμυρναίικα τραγούδια. Είχαμε πολλούς Ναξιώτες που πηγαίνανε στα Βουρλά, στ' Αϊβαλί, στη Σμύρνη, στην Κων/πολη*”.

Ανάμεσα σ' αυτούς που πήγαν στην Μ. Ασία είναι και οργανοπαίχτες. Ορισμένοι πήγαν για μικρό χρονικό διάστημα, αρκετό όμως για να φέρουν νέα πράγματα στο τραγούδι [νέα τραγούδια, νέους δρόμους (ουσάκ, ουζάμ), νέους ρυθμούς (Καρσιλαμάδες) ταξίμια], ενώ άλλοι έμειναν αρκετά και μάλιστα έπαιξαν σε τούρκικα μαγαζιά.⁸

ότι η πολιτική σύγχυσις, ταλαιπωρία, και υποδούλωσις ενός τινος έθνους, φυσικώ τω λόγω, συνεπιφέρουσι καταστροφήν και οπισθοδρόμησιν εις τε τας επιστήμας και τέχνας αυτού. Η μόνη γλώσσα και μουσική, ούσαι δύο όργανα αδιάλειπτα εις την ανθρωπίνην ζωήν, και τα μόνα, άτινα δύναται να διατηρώνται και άνευ επιστημονικής διδασκαλίας, και γραμματικών κανόνων αλλά διά ζώσης αλληλοδιαδόχου πρακτικής διδασκαλίας, διατηρούνται μεν οπωσδήποτε πάντοτε παρά τω λαώ εν οιωδήποτε ναυαγίω κλυδωνιζομένω, ουχί όμως και χωρίς κίνδυνον του να διαφθαρώσι δια της επιμιξίας αλλοτρίων λέξεων, ιδιωμάτων, φράσεων, παροιμιών, τόνων, μελών, τονισμάτων και ει τινων άλλων εξερχομένων εκ του στόματος δεσπόζοντος και συμβιούντος λαού αλλοφύλου και αλλοδαπού”.

7 (Πρωτ.).

Για τον όρο “**πρωτόκολλα**” βλ. Γ. Δ. Φαράντος, *Προλεγόμενα Θεωρίας - Φιλοσοφίας Αθλητισμού*, Τελέθριον, Αθήνα 1996, (Μέρος Β', Κεφ. “Η έρευνα των Φυσικών Επιστημών”, σ. 197-228)”. Το πρώτο σημείο της δομής των φυσικών επιστημών είναι τα πρωτόκολλα. Στις Φυσικές Επιστήμες γίνεται λόγος για φαινόμενα, δηλ. για εκφράσεις πρωτοκόλλων. Φαινόμενο σημαίνει ένα συμβάν, το οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε. Ό,τι φαινόμενο διαπιστώνεται λέγεται πρωτόκολλο ή άλλες εκθέσεις της παρατήρησης, οι οποίες κατατίθενται και καταγράφονται. Ήτοι: πρωτόκολλα = οι εκφράσεις που διαπιστώνονται τα συμβαίνοντα ή συμβάντα.

8 (Πρωτ.) Το γεγονός αυτό επισημαίνεται από το 1803 από τον Ε. D. Clarke, όπως αναφέρει ο Φ. Ανωγειανάκης, ό.π., σ. 357, σημ. 52.

"Μετά το '22 που ήρθαν οι Μικρασιάτες φέρανε τους Καρσιλαμάδες. Τα Μπάλλα τα δικά τους ήτανε οι Καρσιλαμάδες".

Ο Συριανός, Μ. Βαμβακάρης, αναφέρει:⁹ "...Στις αποκριές, (ο πατέρας του) κατέβαινε από την καθολικιά Πάνω Χώρα στην Ερμούπολη, που την είχαν ιδρύσει Χιώτες και Σμυρνοί μετά τις σφαγές του '21, και που όλος ο κόσμος χόρευε. Γκάνιτα ο πατέρας μου, τούμπανο εγώ Έπαιζα ρυθμούς του συρτού, μπάλλους, κρητικά".

- "Ο Νικολής έμεινε επτά χρόνια στη Μ. Ασία. Ήφερε πολλά ταξίμια, Ουσάκ, Ουζάμ". (Νικολής Κονιτόπουλος, βιολιτζής).¹⁰
- "Ο Θεοφάνης απ' την Κωμιακή ήτανε καλύτερος απ' τους δικούς μας στα ταξίμια. Αυτός πήγε στρατιώτης στην Τουρκία, αλλά τον εκρατήσανε οι Αξιωματικοί σ' ένα κέντρο για να τους διασκεδάξει κι έμπλεξε εκεί με τους ντόπιους Έλληνες κι έμαθε τ' ανατολίτικα και τά 'φερε μετά".¹¹

Μέχρι το 1890, που για πρώτη φορά εμφανίζονται τα βιολιά στη Νάξο, την "ζύη" (ζυγιά) αποτελούν τα τζαβουνοδούβακα. Η είσοδος επομένως του βιολιού και του λαούτου ανοίγουν το δρόμο για τη νέα μουσική για το νέο τραγούδι στη Νάξο.

Τα τραγούδια, τα οποία έρχονται από την Ανατολή, αφορούν κυρίως τους χορευτικούς τύπους του Συρτού, του Μπάλλου και λιγότερο του Καλαμαθιανού, ενώ οι επείσακτοι χοροί (Ζειμπέκικα, Καρσιλαμάδες), συνοδεύτηκαν με ένα, το πολύ δυο τραγούδια.

Η είσοδος αυτών των τραγουδιών έγινε δυναμικά και χωρίς καμιά αντίσταση, γιατί άρεσαν, τους "πείραξαν ψυχικώς" και σιγά - σιγά αποτέλεσαν και τον κορμό της ναξιωτικής μουσικής για πολλά χρόνια, μαζί με τα καθαρώς τοπικά τραγούδια που κι αυτά έχουν δημιουργηθεί και επεξεργαστεί κατά την ίδια περίπου περίοδο.

Ο κατάλογος των τραγουδιών των οργανοπαιχτών, πριν την επαφή τους με την Μ. Ασία ήτανε πολύ φτωχός. Έτσι στην διαμόρφωση της μουσικής και του τραγουδιού, από τις αρχές του αιώνα, καθοριστικό ρόλο παίζει η καθ' ημάς Ανατολή. **Νέα όργανα** (βιολιά - λαούτο), **νέοι "μουσικοί δρόμοι"**¹²(κυρίως Ουσάκ).¹³ **Νέα Συρτά**, πολλά σε αριθμό, **νέοι Μπάλλοι**, **ταξίμια**, **βέρσα**, **αμανέδες ταμπαχανιώτικοι**, **ζειμπέκικα**, **καρσιλαμάδες**, **χασάπικα**.

Γι' αυτά βλέπε στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=p00jwHfLeRc>

Όλα αυτά μαζί με τον δεκαπεντασύλλαβο και τα κοτσάκια και την ευχέρεια των Αξιωτών στον αυτοσχεδιασμό διστίχου δίνουν μια νέα ώθηση, δημιουργούν μια νέα πραγματικότητα στο ναξιωτικό τραγούδι.

9 Μ. Βαμβακάρης, *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 1973, σ. 69.

10 (Πρωτ.)

11 (Πρωτ.)

12 Αρχαίοι ελληνικοί τρόποι, ήχοι βυζαντινοί.

13 "Στους Κινιδαριώτες παίζ' τους Ουσάκ και πάρτους την ψυχή. Τους αρέσουν τα ουσακλήδικα" (Πρωτ.). Κωνσταντίνος Πρωτοψάλτης, *Ερμηνεία της Εξωτερικής μουσικής και εφαρμογή αυτής εις την καθ' ημάς μουσικήν*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ της του Γένους Πατριαρχικής Τυπογραφίας. (επαν. Εκδόσεις "Κουλτούρα", Αθήνα 1843, σ. 2,3 .) [Το "Ουσάκ" κατ' αρχήν είναι ήχος ο οποίος γεννάται από την τοποθέτηση των μπερντέδων (περδέδων) στην πανδουρίδα (ταμπούρι) και αποτελεί "Καταχρηστικόν Σιουπέ", έναν από τους εννενητά.. (Μακάμια = ήχοι = 12 - Σιουπέδες = παραγόμενοι ήχοι που χωρίζονται σε "Κύριους" και "Καταχρηστικούς"). Το "Ουσάκ" είναι ένας από τους "Καταχρηστικούς Σιουπέδες"], επ. βλ. Π. Κηλιτζανίδης, *Μεθοδική Διδασκαλία, Θεωρητική και Πρακτική προς εκμάθησιν και διάδοσιν του γνησίου εξωτερικού μέλους*, έκδ. Β. Ρηγόπουλος, 1978, σ. 12,13, ακριβής ανατύπωση από την έκδοσιν της Κων/πόλεως του έτους 1881. Και επ. βλ. "Ουσάκ" (USSAK) = ονομασία Αραβοπερσική και σημαίνει "ερωτευμένοι", Δ. Κοφτερός, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Σαντούρι*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1991, σ. 11.

Οι προσθετικές αυτές αλλαγές, τους ικανοποιούν, τους αρέσουν, τις δέχονται, τις αφομοιώνουν, δεν τις ξεχωρίζουν ως ξένες.¹⁴

Έτσι λοιπόν, παραδίδοντας αυτό το πολιτισμικό αγαθό στη διάθεση όλων, οργανοπαϊχτών και γλεντιστών, αρχίζουν να αναδεικνύονται οι αφομοιωτικές δυνάμεις ενός λαού, του Ναξιακού λαού, ο οποίος είχε τη διάθεση να παραλάβει αυτό που του παραδιδότανε. Οι δυνάμεις αυτές που εισέπραξαν αυτό το καινό (το καινούργιο), τό έκαναν δικό τους, τό έφτιαξαν στα μέτρα τους, στη ψυχή τους, το πέρασαν από ψιλό κόσκινο, από την έγκριση των τοπικών γλεντιστικών κοινοτήτων και τό έκαναν δικό τους. Τόσο δικό τους, που αν το βάλεις δίπλα στο πρωτόλειο, ή μπορεί να είναι άλλου ρυθμικού σχήματος, ή να έχει άλλους στίχους, ή να ήτανε οργανικό και να προστέθηκαν ή να άλλαξαν τους στίχους ή να σε παραπέμπει στο άλλο χωρίς να είναι το ίδιο.

Ο βιολάτορας Γεώργιος Κ. Κονιτόπουλος (Θεουδάκι) θα μας πει: “Ό,τι κομμάτι και νά 'τανε λαϊκό, δημοτικό, εμείς το κάναμε ουσιακίδικο για ν' αρέσει στους δικούς μας”.

Ο αριθμός των χορών αυξάνει χωρίς όμως να διαταράσσεται η βασική και κύρια χορευτική συζυγία Συρτού - Μπάλλου. Για την οδό αυτή, ο S. B. Vony θα γράψει:¹⁵

“Η Ελλάδα σ' όλες τις φάσεις της ιστορίας της πλουτίστηκε από την επιμξία με τα γειτονικά έθνη. Στη μουσική δεν υπάρχουν πατροπαράδοτα μίση. Κι ας τους χώριζαν η γλώσσα, η θρησκεία, κι ας ήταν κατά καιρούς πότε αφέντες, πότε υπήκοοι, οι άνθρωποι, στις ακραίες αυτές περιοχές, εκτός από πρόσκαιρες αιματηρές συγκρούσεις, συζούσαν ειρηνικά, ανταλλάσσοντας ήθη, τραγούδια και χορούς. Ήτανε σα δύο φυτά διαφορετικά που τα σπέρνει στην ίδια γλάστρα, και μ' όλο που νοιώθουνε νά 'ναι ξένα, όμως πλέκονται κάτω από τη γη οι ρίζες τους και πάνω από το χώμα τα κλαδιά τους κι άμα τραβήξεις να ξεριζώσεις τό 'να ακουλουθά και τ' άλλο”.

Στην οδό αυτή επικρατεί μια διαλεκτική αλληλεπίδραση και διαλεκτική αντίληψη.

Από και προς την Αθήνα

Παράλληλα με την οδό της Ανατολής λειτουργεί κι η οδός από και προς την Αθήνα. Στην οδό αυτή “η κυκλοφορία” πυκνώνει μετά το 1900- '10. Μετά το 1922 ακολουθεί η μεγάλη αύξηση της κυκλοφορίας σ' αυτήν γιατί αναγκαστικά κλείνει εκείνη της Ανατολής, ενώ μετά την Κατοχή γίνεται ταχείας και πυκνής κυκλοφορίας, αμφίδρομη, ως ένα σημείο, για το έμψυχο υλικό και μονόδρομος, (όπως θα εξετάσουμε παρακάτω), για τα πολιτιστικά αγαθά, και μάλιστα με “ιμπεριαλιστική” δράση.

Στην οδό αυτή κυκλοφορούν άνδρες και γυναίκες, από το 1910 κι όλας. Οι άνδρες για μεροκάματο και οι γυναίκες πάλι για παραμάνες. Την ίδια οδό ακολουθούν από το 1910 και ορισμένοι οργανοπαϊχτες κυρίως βιολιτζήδες οι οποίοι εξοικονομούν το μεροκάματο συμμετέχοντας σε γλέντια, που οργανώνουν ξενιτεμένοι συγχωριανοί ή όχι, σε σπίτια και σε μαγαζιά. Στα μαγαζιά παίζουν και με άλλους οργανοπαϊχτες από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Αυτό το φαινόμενο εντάθηκε μετά το 1925. Άλλοι από αυτούς τους οργανοπαϊχτες παίρνουν μαθήματα από δασκάλους μουσικών οργάνων με δυτική μουσική παιδεία ή άλλους μαθητές του Έθν. Ωδείου Αθηνών για να τελειοποιήσουν την τεχνική τους και να μάθουν θεωρητικά στοιχεία για το μουσικό όργανο που παίζουν. Η παρακολούθηση μαθημάτων και η τελειοποίηση της τεχνικής τους, απομακρύνει από τα παραδομένα (αλλά

14 “Όλα είναι ντόπια. Ξένα είναι μόνο τα Ευρωπαϊκά”. (Πρωτ.).

15 S. B. Vony, *Δοκίμιο για το ελληνικό τραγούδι*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1984, σ. 41.

συνεχίζει να οδηγεί και να εμπνέει) τους συγκεκριμένους οργανοπαίχτες και στη συνέχεια και τους άλλους, που προσπαθούν να μιμηθούν τον "καλύτερο". Στην οδό αυτή, κυκλοφορούν επίσης και διάφοροι επαγγελματίες, π.χ. χτίστες, που εγκαθίστανται και παίζουν σαν οργανοπαίχτες στην Χώρα (πρωτεύουσα του νησιού).

Από το Αιγαίο

Η Νάξος ως "λιπαρά"¹⁶ αποτελεί κέντρο διακίνησης διαφόρων αγροτικών μα και ορυκτών (σφυρίγλι, μάρμαρο) προϊόντων. Τούτο έχει εκτός των άλλων ως αποτέλεσμα και τα παρακάτω:

1. "Οι σκοποί και τα τραγούδια που έφτασαν στα ορεινά της Νάξου όπου υπήρχαν κυρίως οι πολλοί οργανοπαίχτες, Κινίδaros, Κόρωνος, Κωμιακή¹⁷ τὰ 'φερναν οι γύφτοι οργανοπαίχτες που έρχονταν στο νησί και γύριζαν στα χωριά πουλώντας κιλίμια, ως γανωματζήδες, υλοτόμοι, έμποροι και διορθωτές μύλων του καφέ κ.λπ., οι στρατιώτες..."¹⁸
2. Οι Μωραΐτες μαστόροι δεν έλειψαν από τη Νάξο. "Ούτως εις Κωμιακήν το παλαιότερον ο καλούμενος «χτενάδικος Αι Βασίλης», οφείλων το προσωνύμιον εις το γεγονός ότι «ηρχούνταν από την Πελοπόννησο Μωραΐτες κ' εφθειάνανε χτένια τση κρεββαταριάς και τον ελέανε»".¹⁹ Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε πως από την ηπειρωτική Ελλάδα και κυρίως από τον Μωριά, απ' όπου παρατηρείται αθρόα εισαγωγή τραγουδιών του Συρτού-Καλαματιανού, δεν παρατηρείται παρουσία τραγουδιών των κατηγοριών κλέφτικο, ηρωικό ή ποιμενικό.
3. "Στις Εγκαρές από το Μάη ως τον Αύγουστο ήτανε σα να 'σουνε στο Ρέντη. Είχε 10-20 εμπόρους ξένους γιατί το χωριό αυτό τροφοδοτούσε φρούτα την Αθήνα... Είχαμε κάτι Κρητικούς (ένas Μαρκουλάκης), που μας έμαθε Κρητικά Συρτά, ... Στις Εγκαρές που ήταν πρόσφυγες, αλλά ήταν χορευταράδες και μας ελέανε: παίξε κανά Ζεϊμπέκικο".²⁰
4. Στο λιμάνι της Χώρας έρχονται πολλοί ψαράδες από την Κούλουρη. Απ' αυτούς έμαθε ο βιολιτζής Γ. Κονιτόπουλος την "Κουλουριώτικη Σούστα" και την έπαιζε για να γλεντάνε οι Κουλουριώτες.²¹
5. "Στο Φιλώτι²² για να χορέψει ένας Κρητικός έμπορος αναγκάστηκαν οι οργανοπαίχτες να μάθουνε τον Χανιώτικο Συρτό και τον Πεντοζάλη".²³
6. "Ο ένας με τον άλλο τα φέρνανε. Εδώ (στη Χώρα) είχε έρθει ο Αραποβασίλης κι έπαιζε τρία-τέσσερα χρόνια κάτι Πελοποννησιακά και Ρουμελιώτικα. Ήτανε Ρουμελιώτης αυτός".²⁴
7. Στη Χώρα επίσης συγκεντρώνονταν το βράδυ οι γύφτοι που αναφέρονται προηγούμενα και καλούσαν όργανα για να τους παίζουν για να γλεντήσουν.²⁵
8. Κάθε επαφή των οργανοπαιχτών του Κινιδάρου με γλεντιστές, στη Χώρα, από άλλα μέρη,

16 Επιθετικός προσδιορισμός για τη Νάξο από τον Πίνδαρο λόγω της εύφορης γης.

17 Η Απειρανθος, εσωστρεφής και ανθεκτική, με όχι πολλούς οργανοπαίχτες αλλά και δικό της "κίνημα" στο αυτοσχέδιο τραγούδι, άντεξε στις νεότερες αυτές επιδράσεις.

18 Χρ. Μουτσόπουλος, *N. M.*, φ. 571/(45), φ. έκδ., (1991) .

19 Στέφ. 'Ημελλος, *Παρατηρήσεις...*, σ. 12.

20 Πρωτ.

21 Πρωτ.

22 Από τα εμπορικά κέντρα του νησιού.

23 Πρωτ.

24 Πρωτ.

25 "Της Αγίας Θεοδώρας ένας ατσιγγανος ήρθε να με πάει στο τσαντίρι του να του παίξω τσιφτετελάκια". (Πρωτ.).

προσθέτει στον κατάλογο των τραγουδιών.²⁶

Συνοψίζοντας για τα εισαγόμενα²⁷ και επείσακτα²⁸ τραγούδια και σκοπούς στη Νάξο, από τον Ανατολή, το Αιγαίο, το Μωριά και την Αθήνα, συμπεραίνουμε ότι:

Η Νάξος είναι “ανοιχτή” σε οποιαδήποτε επίδραση, επίδραση όμως που άλλοτε επιλέγει ελεύθερα χωρίς να της επιβάλλεται και άλλοτε ασκείται βίαια.

“Άλλοι όμως «σκοποί» δημιουργήθηκαν και συνεχώς δημιουργούνται, προερχόμενοι άλλοτε μεν εκ των θησαυρών της μουσικής παράδοσης της νήσου, άλλοτε δ' ερχόμενη έξωθεν. Ένας π.χ. ακούει μίαν ξένην μουσικήν που τον συγκινεί, την κάνει κτήμα του και προσαρμόζει εις αυτήν αυτοσχέδια δίστιχα της εμπνεύσεώς του. Η ζωή της ξένης μελωδίας που εισάγεται εις την παράδοσιν της νήσου, κάποτε διαρκεί επί πολύν χρόνον, κάποτε δε πάλιν συντόμως λησμονείται. Η μουσική παράδοση, τόσο εν Απεράνθω, όσον και εις άλλα χωρία της νήσου μας δεν είναι καθ' ολοκληρίαν ιθαγενής, ιδική μας”.²⁹

Το προϊόν αυτής της διαδικασίας, πατάει όμως στέρεα στα παραδομένα, ενώ παράλληλα δείχνει μια τόλμη, μια νέα προοπτική, μια δυναμική χρησιμοποιώντας από τη μια τα παραδομένα κι από την άλλη την “αρμονική”³⁰ γλώσσα της Δύσης, αλλά μαζί και την τόσο διαδεδομένη γλώσσα των χρωμάτων της Ανατολής προς την οποίαν έχει πάντα έντονα στραμμένο το βλέμμα. Παρατηρείται λοιπόν “ένας αξιοθαύμαστος συγκερασμός των καλύτερων γνωρισμάτων κάθε άλλου τόπου σε μία φόρμα όμως απόλυτα ιδιότυπη, στη νησιώτικη, στην Κυκλαδίτικη φόρμα”.³¹

Εκείνο που επίσης πρέπει να τονισθεί είναι ότι, η Νάξος λόγω της κεντρικής της θέσης, της μεγάλης (σε σχέση με άλλα Κυκλαδονήσια) έκτασης, των πολλών χωριών, αλλά χωριών που διαμόρφωσαν έντονη κοινωνική αλλά και μουσική και χορευτική προσωπικότητα, των πολλών οργανοπαιχτών, της κινητικότητας του πληθυσμού, αφομοίωσε όλο το επείσακτο υλικό με διάφορους και διαφορετικούς τρόπους. Τόσους και τέτοιους που ένας Κωμιακίτης ή ένας Κινιδαριώτης να μην μπορεί να πάρει τα καβάδια ντου στο χορό με Απεραθίτικα βιολιά.

Ο σύγχρονος δρόμος των μαζικών μέσων επικοινωνίας

1. Μετά το 1925 αλλάζει ο τρόπος μεταφοράς και διάδοσης νέων μελωδιών - τραγου-

26 “Από το '47 κι εδώ που είχα βγει κι εγώ επαγγελματίας, τα καλοκαίρια μερικά από τα τακίμα μας πηγαίνανε και δουλεύανε στη Χώρα. Όταν γυρίζανε φέρνανε κι από ένα-δύο κομμάτια και τα μαθαίναμε μετά κι εμείς, ο ένας από τον άλλον”. (Πρωτ.).

27 Εισαγόμενα (εισάγω) = οδηγό εντός, φέρω μέσα, εμφανίζω, παρουσιάζω. (Π. Δρομπαράκης, *Επίτομον Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Εστία⁵, Αθήνα 1989, λ. εισάγω).

28 Επείσακτα: (εκ του ρ. «επεισάγω»). 1. Εισάγω προσέτι, εισάγω εντός, έξωθεν εισαγόμενα, επακτά, ξένα, (Π. Δρομπαράκης, *όπ.π.*). 2. Αντιθέτως προς τα οικεία, τα έξωθεν, τα εκ της αλλοδαπής εισαγόμενα, τα αλλότρια, τα ξένα, τα νέα άσχετα προς τα παρόντα (Liddell, H.-Scott, R. *Μέγα Λεξικόν Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα: Σιδέρης).

29 Δ. Οικονομίδης, “Τα τραγούδια και οι Χοροί των Ναξίων”, *Ναξιακόν Μέλλον*, αρ. φ. 416 (3), (1978), σ. 3.

30 Αρμονία της Δύσης (συγχορδίες πρώτης - πέμπτης) = αντίθετο προς την παραδοσιακή απλή αρμονική συνοδεία. (Φ. Ανωγειανάκης, *όπ. π.*, σ. 254).

31 Γ. Ζερβουδάκης, “Το Κυκλαδικό τραγούδι”, *Κυκλαδικά* τ. 10ς, 6 (1956), 330. Στο σημείο αυτό και ιδιαίτερα όσον αφορά στην είσοδο της “αρμονικής” γλώσσας της Δύσης, το αναγκαίον ή μη, το εθνοπρεπές ή μη, έχουν γραφεί πάρα πολλά και από τους θετικά αντιμετώπιζοντες το θέμα αυτό και από αυτούς που το αντιμετώπιζον αρνητικά. Ως μη ειδικός, αλλά και ως πρόβλημα που απέχει από τον ορίζοντα της μελέτης αυτής, απλώς παραθέτω στο τέλος σχετική βιβλιογραφία που αφορά στην σχέση και τις διαφορές μεταξύ της ελληνικής μουσικής και της ευρωπαϊκής έτσι όπως τέθηκε και αντιμετωπίστηκε από τον περασμένο αιώνα. (Βλ. βιβλία εκδόσεων Καραβία).

διών στη Νάξο. Τον ρόλο αυτό σιγά - σιγά αναλαμβάνει το γραμμόφωνο. Η δισκογραφία στην Ελλάδα αρχίζει με το 1930 και οι δίσκοι του γραμμοφώνου φθάνουν αραιά και που στη Νάξο. Έτσι πολλά δισκογραφημένα τραγούδια στην Αθήνα, π.χ. του Σαλονικιού (Δ. Σέμση), αποτελούν πόλο έλξης για τους ντόπιους οργανοπαίχτες. Μετά από μια σχετική “παρέμβαση” γίνονται τραγούδια που μπαίνουν στο ρεπερτόριό τους και αποτελούν αργότερα αγαπημένα τραγούδια των χορευτών. “Πολλά τραγούδια τάχε κάνει δίσκους 78ο ο Παπασιδέρης, (δημοτικός) κι ο Σαλονικιός (Δημήτρης Σέμσης). Εμείς τα παίρναμε και τα κάναμε να ταιριάξουν για το χωριό, νά 'ναι κατάλληλο για τον ντόπιο χορευτή π.χ. το τσιφτετέλι, το κάναμε Συρτό ή Μπάλλο στα ακουπανιαμέντα”.³² Στον Κινιδάρο το πρώτο γραμμόφωνο έρχεται το 1935 “στου Μιχαλούκου το μαγαζί”, το οποίο γίνεται και “κέντρο εκπομπής και ακροάματος” των μουσικών του χωριού, αυτών οι οποίοι ακόμα δεν φεύγουν για να παίξουν σ' άλλα χωριά. “Τα τραγούδια τα μαθαίναμε με τ' αυτί, από γλέντι σε γλέντι ή πηγαίναμε στου Μιχαλούκου πού 'χε γραμμόφωνο και τ' άκουγα μια φορά, πήγαινα σπίτι, τό 'παιζα, ξαναγύρναγα, το ξανάκουγα, ξαναπήγαινα στο σπίτι και πάλι το ίδιο. Μέχρι να το μάθω να το βάλω στο βιολί έτσι πηγαίνω ερχόμουν. Με τ' αυτί, γι' αυτό το ίδιο κομμάτι από μουσικό σε μουσικό είναι διαφορετικό”.³³ Οι άλλοι, οι φτασμένοι μουσικοί, καλεσμένοι στην Πάρο ή άλλα Κυκλαδονήσια, αλλά κυρίως στην Πάρο, έχουν την δυνατότητα και άλλα ακούσματα να έχουν αλλά και τον φωνόγραφο ν' ακούνε μιας κι εκεί έχει φθάσει ενωρίτερα³⁴ και σε μεγαλύτερο αριθμό.³⁵

2. Μόλις το 1936 αρχίζει την λειτουργία του ο ραδιοφωνικός σταθμός της Αθήνας και μάλιστα με μικρή εμβέλεια, ο οποίος συμπεριλαμβάνει στις εκπομπές του και τραγούδια από την μικρή τότε δισκογραφία. Μεταξύ αυτών ακούγεται και ο παναιγαιοπελαγίτικα γνωστός στο μουσικοχορευτικό κατάλογο Μπάλλος “Μάτια σαν και τα δικά σου”, “γυρισμένος” από τον Σαλονικιό.
3. Την ίδια περίπου εποχή οι οργανοπαίχτες αναγκάζονται να αλλάξουν το κούρδισμά τους στα βιολιά και από “αλά τούρκα”³⁶ τα κούρδίζουν “αλά φράγκα”. Η αλλαγή αυτή οφείλεται στον βιολάτορα Μιχ. Κονιτόπουλο (το Μωρό),³⁷ που είναι εκείνη την εποχή ο καλύτερος, ενώ έχει παράλληλα παρακολουθήσει και μαθήματα για το βιολί στην Αθήνα.
4. Το 1958, ο δρόμος που ανοίγεται από τα μαζικά μέσα, όπως το ραδιόφωνο, δημιουργεί επανάσταση, (επανάσταση, αν μπορεί να υπάρξει, των ολίγων) στα μουσικά πράγματα της Νάξου. Ζωντανές μουσικές εκπομπές και με Κυκλαδίτικο τραγούδι, Ναξιώτικο από την Ειρήνη Κονιτοπούλου, τον Μπαρδάνη, τον Μιχάλη Κονιτόπουλο, τον Γιώργο Κονιτό-

32 (Πρωτ.).

33 (Πρωτ.).

34 “Μάθαινα τραγούδια απ' το γραμμόφωνο. Στον Κινιδάρο δεν είχε στην αρχή. Μόνο στη Χώρα και στην Πάρο”. (Πρωτ.).

35 ακουπανιαμέντα = στη λαϊκή μουσική Κινιδαριώτικη ορολογία, το **ακομπανιαμέντο** = (*accompagnement*, γαλλ.) : Συνοδεία (εξελληνισμένα *ακομπανιάρω* = συνοδεύω). Πρόκειται για τη μουσική συνοδεία - έντεχνη και γραμμένη, ή τυποποιημένη και αυτοσχέδια - από ένα, πολυφωνικού συνήθως χαρακτήρα όργανο ή από ορχήστρα.. βλ. Στέφ. Βασιλειάδης, όπ. π., σ. 103.

36 Ο Φ. Ανωγειανάκης, όπ.π., σ. 259, γράφει γι' αυτά τα κούρδισματα: “.. κούρντισμα σε διαστήματα 5ης και 4ης καθαρής, ένα κούρντισμα που συναντάμε και σήμερα, όλο όμως και πιο σπάνια...” και σ. 275:“... κούρντιζόταν (το βιολί) και αλά τούρκα ή σε χαμηλό ντοζένι (σολ-ρε-λα-ρε) ... Σήμερα γενικά κούρντιζεται γενικά κατά Πέμπτες, σολ-ρε-λα-ρε ... Με το κούρντισμα αλά τούρκα, σολ-ρε-λα-ρε, το παίξιμο 'είναι πιο γλυκό', εξακολουθούν να υποστηρίζουν οι παλιότεροι λαϊκοί μουσικοί.” Στη συνέχεια αναφέρει τους λόγους (χρήση των δακτύλων) που δικαιολογεί την ανωτέρω άποψη του ιδίου.

37 Ξεβρίδι γιατί πρωτόπαίξε βιολί σε δημόσιο γλέντι όταν ήταν 12 χρονών.

πουλο και τον Δημήτρη Φυρογέννη και αργότερα από τον Σταματογιάννη, τον Βασίλη Χατζόπουλο, τον Μανώλη Φακίνο, τον Στάθη Κουκουλάρη, τους Χατζόπουλους, Νίκο και Νικόλα, και άλλους πιο περιστασιακά.

5. Την ίδια εποχή κατακτούν τις καρδιές των γλεντιστών λαϊκά επεισόδια τραγούδια λαϊκά ή δημοτικοφανή, με τα οποία οι Αξιώτες ρυθμίζουν τις παραγγελιές τους. Κάτι που εν πολλοίς και όταν το επιτρέπουν οι γλεντιστικές συνθήκες (παραγγελίες), απαντάται και σήμερα. Τα μετέτρεπαν, όπως παρατηρήθηκε παραπάνω από τον Βιολάτορα Θεοδογιώργη σε ουσιαστικά. Τέτοια χορευτικά τραγούδια ήταν «η Αγιοθοδωρίτισσα», «η Μαρίτσα», «Μη με στέλνεις μάννα στην Αμερική», «Τα σκαλοπατάκια σου», «Μαράθηκα για σένανε» κ.ά.
6. Από το 1955-60 αρχίζει η περίοδος του «Νεοναξιώτικου» τραγουδιού. Οι επώνυμοι πλέον συνθέτες και κυρίως ο ένας, ο Γ. Κονιτόπουλος που έχει μεγαλώσει μουσικά στον Κινίδαρο από την μεγαλύτερη οικογένεια οργανοπαιχτών, ηχογραφούν τραγούδια παραδοσιακά Ναξιακά. Μεταξύ των ολίγων επωνύμων σημαντική θέση έχει και ο Κωμιακίτης λαουθιέρης Βασ. Χατζόπουλος με την ογκώδη δισκογραφία του με «παραδοσιακά» και νέες συνθέσεις. Στη συνέχεια χρησιμοποιούν τους «παραδοσιακούς σκοπούς» τους οποίους εγγράφουν σε δίσκους 45°, αλλά με νέους στίχους, ενώ παράλληλα γράφουν νέες δικές τους συνθέσεις οι οποίες «πατάνε» στο παραδοσιακό ύφος. Τα τραγούδια αυτά ακούστηκαν και χορεύτηκαν τόσο πολύ, από ναξιώτες και μη, που δεν μπορεί κάποιος πλέον, καίτοι είναι επώνυμο, να τα ξεχωρίσει από τα «παραδοσιακά», ενώ στην συνείδηση των ναξιωτών έχουν περάσει στο χορευτικό τους ρεπερτόριο σαν παραδοσιακά. Ποιος γνωρίζει σήμερα ότι τα τραγούδια π.χ. «Στην Πάρο και στη Νάξο», «η Τραγιάσκα», «ο Μάουκας», «οι Χιονιές» και τόσα άλλα είναι επώνυμο συνθέτη, του Γ. Κονιτόπουλου (μυροδακιού);

Για την κινητικότητα του χορευτικού δημοτικού τραγουδιού του Αιγαίοπελαγίτικου, και όχι μόνο, χώρου πληροφορίες με κινούμενη εικόνα και ήχο παρέχονται στην διαδικτυακή διεύθυνση:

<https://www.youtube.com/playlist?list=PLht1DoAM1fQ8btlLgIfO8oisGyzpQeyfl>

Οι Ναξιώτες, παρ' όλες τις κατακτήσεις που υπέστησαν και τις ξένες επιδράσεις που δέχτηκαν, κατόρθωσαν με θαυμαστό τρόπο να διατηρήσουν μέσα στο χρόνο, τη μουσική τους γλώσσα, αντιμετωπίζοντας με δύναμη και προοπτικό βλέμμα το καινούργιο και με παραδοσιακή κατανόηση το παραδομένο, με αγάπη το δικό τους κι ελεύθερα και με αφομοιωτική δύναμη το εισαγόμενο ή το επεισόδιο.

Η δόξα του αυτή έχει ιζηματικό ελληνικό χαρακτήρα. Είναι μια διεργασία που επαναλήφθηκε πολλές φορές στον ιστορικό ορίζοντα του ελληνισμού.

Η Νάξος, ως νησί του Αιγαίου, των Κυκλάδων, δοκιμάστηκε από τις κατακτήσεις, από τον ξενιτεμό των κατοίκων, απ' τον εκδιωγμό και την επιστροφή τους, την μετανάστευση από και προς αυτήν. Αυτό το δράμα της, αποτελεί πολιτισμικά μια από τις δόξες της. Άσκησε την αφομοιωτική της δύναμη, την πολιτισμική της σύμμιξη, ανανεώθηκε, προχώρησε πάλι και δημιούργησε, ως ζωντανός οργανισμός.

Αυτή είναι η ιστορική πραγματικότητα για τη μουσική και κατά συνέπεια για το χορό. Η πραγματικότητα αυτή έλαβε χώρα σε μια κοινωνία «παραδοσιακή» που βρέθηκε μπροστά σε δυο πολύ μεγάλες επαναστατικές ανατροπές, αλλαγές που σηματοδοτήθηκαν η μια από την Μ. Ασία και την Πόλη και η άλλη από την υπόλοιπη Ελλάδα, η οποία όμως βρέθηκε καθ'

οδόν προς την σκληρή, άτεγκτη πραγματικότητα της αστικοποίησης με την μεγάλη πολιτική, ιστορική εσωτερική μετανάστευση.

Η ιστορική αυτή πραγματικότητα του χορευτικού τραγουδιού αναδεικνύει μια προσδευτική κίνηση, μια πραγμάτωση ιστορικής αλλαγής, ενός ελληνικού διαλόγου, η οποία κράτησε χρόνια και που ορίζει τον έλεγχο και την κριτική του σήμερα και τη συνείδηση του αύριο.

Για να γίνει όμως αυτή η πραγματικότητα “συνείδηση του αύριο” χρειάζεται να γίνουν πράγματα.

Χρειάζονται κινήσεις, κινητικότητα του ίδιου του ανθρώπου.

Χρειάζεται παιδεία.

Και τούτο γιατί ενώ μετέχει μεν της μουσικής και του χορού σαν κατανωλωτής πλέον σήμερα κι όχι μύστης, εκφράζεται, κινείται και παράγει σπάνια ως φύση, ως άτομο κοινωνικό κι επομένως δεν συν-δημιουργεί, αλλά μέσω οργανωμένων θεσμικών και μη φορέων αυτοδιοικητικών και συλλογικών, μετέχει ως άτομο και του ελεύθερου εμπορίου.

Ο άνθρωπος έχει την πολιτιστική του συνείδηση, αρκεί κάποιος να την ξυπνήσει και να την κινήσει και οι φορείς να μην γίνονται χαλίφηδες στη θέση του χαλίφη.

Σ’ αυτή τη διαδικασία δεν πρέπει να ενεργεί με την Φροϋδική γενετήσια ορμή, αλλά από Αριστοτελική στέρηση, έλλειψη και όρεξη (κέφι).

Ο άνθρωπος επομένως στο κέντρο, ο άνθρωπος πάλι υποκείμενο της μουσικής και του χορού, ο άνθρωπος του κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωση, ο άνθρωπος του αισθητικά ωραίου και υγιούς περιβάλλοντος, ο άνθρωπος του ανω-θρώσκω κι όχι του τετραποδισμού.

Συμπερασματικά

Γενικεύοντας θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως:

1. Η κινητικότητα του δημοτικού τραγουδιού, και μάλιστα αυτού που οδηγεί σε χορό, αποτελεί κατηγορήμα, πραγματικότητα στην ιστορική του πορεία.
2. Στο χορευτικό ρεπερτόριο χορευτικών γεγονότων διαφόρων πολιτιστικών περιοχών συνδρούν τραγούδια, τα οποία απαντώνται και σε άλλες πολιτιστικές περιοχές της Ελλάδας, πολλές μάλιστα φορές μακρινών και διαφορετικής πολιτιστικής προσωπογραφίας περιοχών. Ήτοι, πρόκειται για ένα πολυεπίπεδο διάλογο μεταξύ Ελλήνων κι όχι μόνον, αλλά κυρίως Ελλήνων, ο οποίος έχει λόγο, κίνηση και ρυθμό, σε άξονες κάθετους και οριζόντιους.
3. Η κινητικότητα αυτή του χορευτικού τραγουδιού αφορά άλλοτε στο στίχο, άλλοτε στον κύριο κορμό της μελωδίας, άλλοτε ακόμα και στο ίδιο χορευτικό ρυθμικό σχήμα και άλλοτε σε όλα όσα συναποτελούν τα στοιχεία μιας χορευτικής πράξης.
4. Η κινητικότητα του χορευτικού τραγουδιού ποικίλει σε ένταση και έκταση κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους, ενώ εντείνεται κατά τις περιόδους μεγάλης πληθυσμιακής μετακίνησης εντός ή και εκτός ελλαδικού χώρου.
5. Κύρια πηγή χορευτικού τραγουδιού που μετακινήθηκε και μολιάστηκε στις περισσότερες πολιτιστικές περιοχές αποτελεί η Πόλη και κατά δεύτερο λόγο το πολιτιστικό χωνευτήρι, η Σμύρνη.
6. Η παρατηρούμενη πανελλαδικά και καταγραφείσα παραδειγματικά στη Νάξο κινητικότητα δημιούργησε σύγχυση στους “διαχειριστές” του παραδοσιακού τραγουδιού τα νεότερα χρόνια. Η σύγχυση αυτή μετακλήθηκε στους “διαχειριστές” της χορευτικής παράδοσης με αποτέλεσμα σήμερα να παρατηρείται μια γενικότερη σύγχυση που οδήγησε σ’ ένα μουσικο – τραγουδιστικό και χορευτικό αλαλούμ.

Bon de commande

DVD & CD : 43 danses des Cyclades

Le DVD :

- La danse décomposée, pas à pas, en comptant
- La danse dansée, sur la musique

Le CD :

- La musique complète (le morceau en entier)

43 danses :

- **Amorgos** : Arapina, Kitsos, Nikédré, Sirtos, Sousta
- **Andros** : Argitikos, Katsivelikos, Sirtos, Sousta
- **Eubia** : Kavodoritikos, Syrτος
- **Kimolos** : Syrτος, Sousta
- **Kythnos** : Sympetheron
- **Mykonos** : Ballos, Ballaristos, Syrτος
- **Naxos** : Ballos, Kalamatianos, Kotsakia, Syrτος, Vlaha Philoti, Vlaha Melanes, Vlaha Koronos, Vlaha Komiaki-Koronida, Vlaha Koronos (5 pas différents)
- **Paros** : Ageranos, Syrτος, Vourgarikos
- **Seriphos** : Ballos, Malakos, Syrτος
- **Siphnos** : Ballos, Syrτος, Sousta, Valse
- **Tinos** : Syrτος
- **Tzia / Kea** : Polka, Syrτος, Vourgarikos
- **Rebetiko / Laïka** : Aptaliko, Hasapiko, Zeïbekiko

Nom :

Prénom :

Adresse :

Ville :

Code Postal :

e-mail :

Téléphone fixe :

Tél. portable :

A retourner, accompagné de votre règlement (un chèque de 35 €, port compris, à l'ordre de : « Association Nisiotis »), à :

Association NISIOTIS
23, rue Théophraste Renaudot, 23
75015 Paris

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bony B.S, Δοκίμιο για το ελληνικό τραγούδι, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1984.
- Liddell, H. - Scott, R., Μέγα Λεξικόν Ελληνικής Γλώσσης, Αθήνα: Σιδέρης.
- Notopoulos J., A Folk Dances of Greece recorded, N.Y. 1956, (σ. 14 + 1 δίσκος).
- Sauger P, "Η παρούσα κατάσταση των νήσων του Αιγαίου Πελάγους (1879)", (Ερμούπολις Σύρου), *Ναξιακά* 17/18 (1988), 24.
- Ανωγειανάκης, Φ., Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα, Μ.Ι.Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1965.
- Βαμβακάρης Μ., Αυτοβιογραφία, Αθήνα 1973.
- Βουρνάς Κ., "Το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι" στο: Γκαϊή Χόλστ, (1961), όπ.π., σ. 174. Γριτσάνης Π., στο Περί της Μουσικής της Ελληνικής Εκκλησίας ζήτημα, 1870
- Δρομπαράκης Π., Επίτομον Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης, Εστία, 5, Αθήνα 1989, λ. εισάγω.
- Ζερβουδάκης Γ., "Το Κυκλαδικό τραγούδι", *Κυκλαδικά* τόμ. 10ος, 6 (1956), 330.
- Ήμελλος Στέφ., Λαογραφικό Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών, (Λ.Α. αρ. 2363).
- Ήμελλος Στέφ., Παρατηρήσεις εξ επιτοπίου ερεύνης εις τον λαϊκόν πολιτισμόν των νοτίων Κυκλάδων (1974).
- Κηλτζανίδης Π., Μεθοδική Διδασκαλία, Θεωρητική και Πρακτική προς εκμάθησιν και διάδοσιν του γνησίου εξωτερικού μέλους, έκδ. Β. Ρηγόπουλος, 1978.
- Κοφτερός Δ., Δοκίμιο για το Ελληνικό Σαντούρι, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1991.
- Μαζαράκη Δ., Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα, Γαλλ. Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1959.
- Μουτσόπουλος Χρ., «Παραδοσιακοί σκοποί, τραγούδια και χοροί της Νάξου», *Ναξιακόν Μέλλον*, φ. 571/(45), φ. έκδ., (1991).
- Οικονομίδης Δ., "Τα τραγούδια και οι Χοροί των Ναξίων", *Ναξιακόν Μέλλον*, αρ. φ. 416(3), (1978).
- Πούχνηρ Β., Ελληνική Θεατρολογία, Αθήνα 1988, σ. 302 κ.ε.
- Πρωτοψάλτης Κων/νος, Ερμηνεία της Εξωτερικής μουσικής και εφαρμογή αυτής εις την καθ' ημάς μουσικήν, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ της του Γένους Πατριαρχικής Τυπογραφίας. (επανέκδ. Εκδόσεις "Κουλτούρα", Αθήνα 1843).
- Φαράντος Δ. Γ., Προλεγόμενα Θεωρίας - Φιλοσοφίας Αθλητισμού, *Τελέθριον*, Αθήνα 1996 (Μέρος Β', Κεφ. "Η έρευνα των Φυσικών Επιστημών", σ. 197-228)".

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΑΞΟ

ΣΜΥΡΙΔΩΡΥΧΕΙΑ ΝΑΞΟΥ: ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΝΑΞΟΥ-ΓΑΚ¹

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΑΜΙΕΔΑΚΗΣ* & ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2009 εκδόθηκε ο τόμος *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα* σε επιμέλεια Νίκου Μπελαβίλα και Λήδας Παπαστεφανάκη². Στον τόμο αυτό παρουσιάζονται τα πορίσματα ενός ερευνητικού προγράμματος του ΕΜΠ που είχε ξεκινήσει το 2000 με τίτλο «Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας», και το οποίο είχε ως στόχο την καταγραφή των ιστορικών μεταλλευτικών εγκαταστάσεων στο σύνολο του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου.

Στην Εισαγωγή του τόμου, οι επιμελητές σημείωναν πως για τη σχετική έρευνα και την τεκμηρίωσή της αξιοποιήθηκε «ποικίλο δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό», «ειδική επιστημονική βιβλιογραφία» και «αρχιτεκτονικές και τεχνικές αποτυπώσεις» συγκροτημάτων. Ταυτόχρονα όμως υπογράμμιζαν και ότι «ανεκμετάλλευτο αρχαιακό υλικό κρύβεται στα αρχεία των επιχειρήσεων και στα τοπικά αρχεία, όταν δεν καταστρέφεται από την αδιαφορία των ανθρώπων και το πέρασμα του χρόνου»³.

Η παραπάνω επισήμανση ταιριάζει γάντι στην περίπτωση που θα μας απασχολήσει εδώ, δηλαδή τη σμύριδα της Νάξου και το Αρχείο της Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου. Με τη διαφορά ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, το αρχείο αυτό δεν κινδύνεψε να καταστραφεί από την αδιαφορία των ανθρώπων, αλλά κατά παράδοξο φαινομενικά τρόπο από το αντίθετο ακριβώς.

Η σμύριδα (ή σμυρίγλι σύμφωνα με την τοπική διάλεκτο) είναι ένα πέτρωμα μαύρου χρώματος που λόγω της μεγάλης ανθεκτικότητάς του χρησιμοποιούταν σε διάφορες χρήσεις στη βιομηχανία και ιδιαίτερα στον τομέα της μεταλλουργίας (χρήση ως μέσο λείανσης, στίλβωσης και κοπής μετάλλων, πολύτιμων λίθων και γυαλιού, αντιολισθητικό υλικό για οδοστρώματα κ.ά.). Ταυτίστηκε με το νησί της Νάξου γιατί μόνο εκεί υπάρχουν κοιτάσματα τέτοιας ποιότητας που επιτρέπουν τη συστηματική αξιοποίησή του.

Στα τέλη του Μαΐου 2013 πραγματοποιήθηκε στη Νάξο μία αποστολή με σκοπό μία πρώ-

* υποψήφιος διδάκτορας Ιστορίας του Παν/μίου Κρήτης.

** υποψήφιος διδάκτορας Ιστορίας του Παν/μίου Αθηνών.

1. Μία πρώτη μορφή της παρούσας ανακοίνωσης μπορεί κανείς να βρει στο άρθρο Στέφανος Βαμιεδάκης - Χρήστος Χρυσανθόπουλος, «Το αρχείο της Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου: δυνατότητες προσέγγισης της βιομηχανικής ιστορίας και αρχαιολογίας», που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Αρχαιοτάξιο* 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 165-169. Ευχαριστούμε την καθηγήτρια Ιστορίας του Παν/μίου Ιωαννίνων Λήδα Παπαστεφανάκη για τις παρατηρήσεις, διορθώσεις και επισημάνσεις σχετικά με το ζήτημα της σμύριδας, καθώς και τη Μαρία Παπαγιάννη, υπεύθυνη του Τοπικού Αρχείου Νάξου – ΓΑΚ για τη συνεργασία.
2. Βλ. Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2009.
3. Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη, «Εισαγωγή: τα ορυχεία του Αιγαίου ως βιομηχανικά μνημεία» στον τόμο Νίκος Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 18-23.

τη καταγραφή, καταλογογράφηση και ευρετηρίαση του Αρχείου της Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου. Το υλικό αυτό αποτελεί το επίσημο αρχείο της επιχείρησης και μετά από συνεχείς προσπάθειες έγινε τελικά εφικτό να μεταφερθεί από το παλιό κτίριο της Διοίκησης που βρισκόταν στη Μουτσούνα της Νάξου στους χώρους του Τοπικού Αρχείου Νάξου – ΓΑΚ τον Ιούλιο του 2012.

Η αποστολή πραγματοποιήθηκε μετά από συνεννοήσεις της υπεύθυνης του Τοπικού Αρχείου Μαρίας Παπαγιάννη με την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία «Αρχείων Τάξις», ένα συλλογικό εγχείρημα που δραστηριοποιείται με σκοπό τη διάσωση, ανάδειξη και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, με έμφαση στα ιστορικά τεκμήρια και αρχεία⁴. Η αποστολή διήρκεσε μία εβδομάδα και έδωσε τη δυνατότητα στα μέλη της Εταιρείας που την πραγματοποίησαν⁵ να έρθουν σε επαφή με ένα πλούσιο αρχαιολογικό υλικό σχετικό τόσο με την τοπική ιστορία της Νάξου, όσο και με ευρύτερες (εθνικές και διεθνείς) διαστάσεις.

Στη συνέχεια, θα κάνουμε μία σύντομη ιστορική αναδρομή σχετικά με τη σμύριδα και την εκμετάλλευσή της κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, με την απαραίτητη επισήμανση ότι η εξοικείωσή μας με τα ζητήματα της βιομηχανικής αρχαιολογίας αλλά και της τοπικής ιστορίας της Νάξου είναι σε μεγάλο βαθμό ελλιπής και αποσπασματική. Στο κύριο μέρος του άρθρου μας θα παρουσιάσουμε τις βασικές θεματικές του αρχείου και τον τρόπο με τον οποίο δουλέψαμε.

ΣΜΥΡΙΔΑ – ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Τα κοιτάσματα της σμύριδας βρίσκονται στη βορειοανατολική ορεινή περιοχή του νησιού, μεταξύ των χωριών Κορώνου και Απειράθου, οι κάτοικοι των οποίων είχαν και το αποκλειστικό δικαίωμα εξόρυξης και διάθεσης της σμύριδας. Από την αρχαιότητα ήδη, πληροφορίες και ίχνη δείχνουν ότι η σμύριδα της Νάξου υπήρξε αντικείμενο αξιοποίησης. Σχετικές αναφορές περί ναξιακής σμύριδας εντοπίζονται και από περιηγητές, ήδη από τον 15^ο αιώνα.

Κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία (13^ο-18^ο αιώνας) η εκμετάλλευση της σμύριδας, όπως άλλωστε και των υπολοίπων πλουτοπαραγωγικών πηγών, ρυθμιζόταν από φεουδαλικού τύπου κανονισμούς: έλεγχος και νομή από οικογένειες τιμαριούχων, μετατροπή του πληθυσμού σε δουλοπάροικους κ.ο.κ. Κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, τα κύρια λιμάνια προορισμού της σμύριδας ήταν η Μασσαλία, η Βενετία και η Σμύρνη. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οι κάτοικοι με διαμαρτυρίες έθεταν το αίτημα της ελεύθερης εκμετάλλευσης και εμπορίας της σμύριδας. Στα 1780, με Διαταγή του καπουδάν πασά Γαζή Χασάν, οι χωρικοί-μεταλλωρύχοι «απελευθερώθηκαν» και ο έλεγχος της σμύριδας πέρασε στις τοπικές κοινότητες. Μετά την επανάσταση του 1821, η «Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος» επανέφερε το σύστημα ενοικίασης του δικαιώματος εξαγωγής σε τρίτους, αφαιρώντας έτσι τις εξουσίες των τοπικών κοινοτήτων. Ωστόσο, το 1830 ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας με σχετικό Διάταγμα κρατικοποίησε τη σμύριδα, γεγονός πάντως που δεν σταμάτησε τις διαμαρτυρίες και τους δικαστικούς αγώνες των ντόπιων για τον έλεγχό της. Από το 1850 η σμύριδα χαρακτηρίστηκε ως «κρατικό μονοπώλιο» και παραχωρήθηκε στους ντόπιους το αποκλειστικό δικαίωμα εξόρυξης⁶.

4 Βλ. «Αρχείων Τάξις», Εταιρεία διάσωσης ιστορικών τεκμηρίων και πολιτιστικής κληρονομιάς <http://www.arxeiontaxis.gr/> (τελ. πρόσβ. 26/10/2015).

5 Την αποστολή αποτέλεσαν οι: Παναγιώτης Ανδριανόπουλος, Στέφανος Βαμιεδάκης και Χρήστος Χρυσανθόπουλος.

6 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σμυριδικές δραστηριότητες στις πρώτες δεκαετίες του Ελληνικού κράτους πα-

Σε κάθε περίπτωση και μέχρι τη δεκαετία του 1860 η εξορυκτική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη και η κοινότητα της Νάξου εκμεταλλευόταν τη σμύριδα με υποτυπώδη οργάνωση και προβιομηχανικές μεθόδους, χωρίς τις κατάλληλες υποδομές και εγκαταστάσεις⁷. Το ελληνικό δημόσιο άρχισε από τη δεκαετία του 1860 να ρυθμίζει νομοθετικά τη μεταλλευτική δραστηριότητα (βλ. λ.χ. τον νόμο «περί μεταλλείων» της 22 Αυγούστου 1861)⁸ και έτσι μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έχουμε μια σειρά νομοθετημάτων και για το «συμυριδικό ζήτημα»: στα 1877 ψηφίστηκε ο πρώτος Κανονισμός «περί της εν Νάξω υπηρεσίας της Σμύριδος» και στις αρχές του 20ού αιώνα θεσπίστηκε μια σειρά μέτρων που αφορούσαν τόσο τη σμύριδα όσο και εργασιακά-ασφαλιστικά ζητήματα των συμυριδεργατών (1901, 1910, 1912, 1915). Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις αυτές, δικαίωμα εξόρυξης σμύριδας κατ' αποκοπή κατείχαν μόνο οι συμυριδορύκτες των οικισμών Κορώνου, Απειράνθου και Σκαδού με την υποχρέωση να την παραδίδουν αποκλειστικά στο Δημόσιο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 οι συμυριδωρύχοι αυτών των περιοχών ανέρχονταν στους 500 και λάμβαναν 2,5 δραχμές για κάθε στατήρα που παρέδιδαν⁹. Η ετήσια παραγωγή ανερχόταν σε 60.000 στατήρες (περίπου 3.400 τόνοι) αξίας 730.000 δρχ. περίπου με έξοδα 155.000 δρχ. για την εξόρυξη, τη μεταφορά και τους μισθούς των υπαλλήλων¹⁰. Αξίζει να σημειωθεί πως με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η σμύριδα ήταν μεταξύ των προϊόντων που πέρασαν στον έλεγχο της Επιτροπής για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, καθώς αποτελούσε ένα από τα κυριότερα εξαγωγίμα προϊόντα¹¹.

Η λειτουργία των συμυριδωρυχείων διαρκεί σχεδόν όλο τον 20ό αιώνα, ακολουθώντας περιόδους ακμής και υποχώρησης ανάλογα με τις διεθνείς συνθήκες (πόλεμοι κ.λπ.) και τις οικονομικές συγκυρίες (ζήτηση, τιμές κ.λπ.). Άνοδος της εξορυκτικής δραστηριότητας (που δεν αφορά ειδικά τη σμύριδα, αλλά τον κλάδο συνολικά) παρατηρείται μεταξύ 1890 και των μέσων της δεκαετίας του 1900, που εκφράζεται με την αύξηση της ζήτησης και του όγκου των εξαγωγών. Το 1910 στα δημόσια συμυριδωρυχεία της Νάξου απασχολούνταν περίπου 500 εργάτες. Τη δεκαετία αυτή ο τομέας εμφανίζει σημάδια κρίσης, ενώ χαρακτηρίζεται και από ταξικούς αγώνες: στη Νάξο, οι συμυριδεργάτες κατέβηκαν το 1916 σε απεργία. Τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρείται πρόσκαιρη ανάκαμψη, που ακολουθείται από κάμψη και στασιμότητα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε και εμφανίζεται νέα ανάκαμψη (αύξηση ζήτησης, απασχόλησης, εξαγωγών). Το 1940 η παραγωγή μηδενίζεται λόγω του πολέμου. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η πτωτική πορεία συνεχίστηκε και φτάνοντας στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα σταματά τελείως η εξορυκτική δραστηριότητα. Αρκετά χρόνια τώρα η έρευνα για τον εντοπισμό κοιτασμάτων έχει

ρουσιάζουν οι εκθέσεις, οι αναφορές και τα σχέδια των Βαυαρών, βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Περιόδου Όθωνος, Γραμματεία/Υπουργείο Οικονομικών, Φ. 111.

- 7 Βλ. Ν. Μπελαβίλας, «Το Αιγαίο των ορυχείων. Γεωγραφία των νησιωτικών μεταλλευτικών εγκαταστάσεων», στον τόμο Ν. Μπελαβίλας - Λήδα Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 56-58.
- 8 Βλ. ΦΕΚ 44/Α/24-8-1861 «περί μεταλλείων».
- 9 Στους 265 ανέρχονται οι συμυριδεργάτες της περιοχής της Απειράνθου που μεταφέρουν την σμύριδα για παράδοση στον όρμο της Μουτσούνας και 235 της Κορώνου που μεταφέρουν το υλικό στον όρμο Λυώνος. Και στους δυο όρμους το Δημόσιο είχε κατασκευάσει αποθήκες για τη σμύριδα, σχετικά βλ. Δ. Μαυρομμάτης, *Στατιστικά πληροφορία περί των εξορυσσόμενων ορυκτών και μεταλλευμάτων εν Ελλάδι*, Αθήνα 1874, σ. 1-2.
- 10 Βλ. Α. Κορδέλλας, *Η Ελλάς εξεταζόμενη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς*, Αθήνα 1878, σ. 170-71.
- 11 Από το έτος 1898 τα έσοδα από την εμπορία της σμύριδας κατατίθονταν στην υπηρεσία Δημοσίου χρέους σύμφωνα και με τη σύμβαση και το νόμο ΒΦΙΘ΄ «Περί Διεθνούς Ελέγχου», βλ. Σ. Παπαδημητρίου, *Αι πλουτοπαραγωγικά πηγαι της Ελλάδος. Η Νάξια Σμύρις, τα αφορώντα αυτήν προβλήματα-η νέα οργάνωσις, χ.χ., σ. 305-315.*

σταματήσει, αφού η διαπιστωμένη ποσότητα επαρκεί για πολλά χρόνια σύμφωνα με την περιορισμένη παραλαβή και ακόμα μικρότερη διάθεση που γίνεται από το Δημόσιο.

Ο λόγος για αυτό το «άδοξο» τέλος είναι ότι σταδιακά η ναξιακή σμύριδα εκτοπίστηκε από τις αγορές, καθώς αντιμετώπισε τον ανταγωνισμό κοιτασμάτων στην Τουρκία (Μικρά Ασία), αλλά κυρίως γιατί η φυσική σμύριδα αντικαταστάθηκε από τεχνητή. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό φυσικά με άλλες διεθνείς συγκυρίες αλλά και φαινόμενα κακοδιαχείρισης της ναξιακής σμύριδας, οδήγησαν στο πλήρες σταμάτημα της εξορυκτικής δραστηριότητας.

Μέχρι το 1862, τα σμυριδωρυχεία λειτουργούσαν όπως αναφέραμε και παραπάνω με υποτυπώδη οργάνωση και αρχαϊκές, προβιομηχανικές μεθόδους παραγωγής. Καθώς όμως το υλικό είχε αρχίσει να γίνεται εξαγωγίμο προϊόν (σε βιομηχανικές χώρες όπως η Αγγλία και η Γαλλία), από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ξεκίνησε η συζήτηση για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας. Ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η εξόρυξη και η εμπορία υλοποιούνταν χωρίς συστηματική διεύθυνση και η μεταφορά του ορυκτού από τα ορυχεία στα δύο λιμάνια φορτοεκφόρτωσης πραγματοποιούνταν με μουλάρια. Την ίδια περίοδο αρχίζει η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης, διατηρώντας βεβαίως τον χαρακτήρα έντασης εργασίας που είχε από πάντα.

Η ανάγκη τεχνολογικού εκσυγχρονισμού οδήγησε στην κατασκευή του περιφέρειου εναέριου σιδηρόδρομου στα 1926-1929, έργο που για την εποχή συνιστούσε ένα τεχνολογικό επίτευγμα και για την υλοποίησή του έγινε εισαγωγή βρετανικής τεχνογνωσίας. Η κατασκευή του «εναέριου» υπήρξε ένα μεγάλης κλίμακας τεχνικό έργο 9 περίπου χιλιομέτρων, που περιλάμβανε ένα δίκτυο 72 πυλώνων διαφορετικού ύψους (5-43 μ.), με διπλό συρματόσχοινο κυκλοφορίας μήκους 18 περίπου χιλιομέτρων με 170 περίπου αναρτημένα βαγονέτα-κάδους. Στήθηκαν επίσης δύο μηχανοστάσια κίνησης, αποθηκευτικοί χώροι, εγκαταστάσεις υποστήριξης σε όλη τη διαδρομή και 5 ενδιάμεσοι σταθμοί φόρτωσης (στις θέσεις Πηγή, Πεζούλες, Στραβολαγγάδα, Κακορύακα και Ασπалаθρωπό). Ο εναέριος είχε τη δυνατότητα μεταφοράς 140-150 τόνων/μέρα. Με την κατασκευή του επιλέχθηκε οριστικά ο όρμος της Μουτσούνας ως λιμάνι φορτοεκφόρτωσης και εκεί στήθηκε η τερματική αποθήκη χωρητικότητας 30.000 τόνων¹². Από τη Μουτσούνα, η σμύριδα ζυγιζόταν και φορτωνόταν με γεραμούς σε φορτηγίδες για τη μεταφορά της στα πλοία. Το σύστημα αυτό διατηρήθηκε μέχρι το 1977, οπότε και η μεταφορά άρχισε να γίνεται με φορτηγά αυτοκίνητα μέσω του οδικού άξονα. Το 1989 ο «εναέριος» κηρύχθηκε ως «διατηρητέο μνημείο»¹³. Υπολογίζεται ότι στη διάρκεια της λειτουργίας του μετέφερε συνολικά περίπου 340.000 τόνους σμύριδας.

12 Για τον εναέριο σιδηρόδρομο βλ. Γ. Πολύζος (κ.ά.), *Ο Εναέριος στα Σμυριδωρυχεία Νάξου*, Επιτροπή Ερευνών-Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997, σ. 5-23.

13 Στο ΦΕΚ 869/Β/21-11-1989 δημοσιεύεται η υπουργική απόφαση που χαρακτηρίζει α) ως ιστορικό τόπο τη διαδρομή του εναερίου για τη μεταφορά σμύριδας στη Νάξο, με ζώνη προστασίας 50 μ. από την κάθε πλευρά της διαδρομής του εναερίου, β) ως ιστορικούς τόπους τα ορυχεία σμύριδας στη Νάξο, γ) ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία τις εγκαταστάσεις των δύο σταθμών φόρτωσης της περιοχής Απεράθου και Μουτσούνας και δ) ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο τον μηχανικό εξοπλισμό του εναερίου και των εγκαταστάσεων φόρτωσης, διότι είναι από τις πρώτες μορφές εκσυγχρονισμού της τεχνολογίας για την εποχή εκείνη στον τόπο μας, σημαντικό δείγμα της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας και παράλληλα διότι για 50 περίπου χρόνια είναι συνδεδεμένα άρρηκτα με τη ζωή και τις μνήμες των κατοίκων της περιοχής.

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ

Οι 140 φάκελοι εγγράφων και τα 120 κατάστιχα του αρχείου Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου που βρίσκεται ταξινομημένο πια στο Τοπικό Αρχείο Νάξου - ΓΑΚ φαίνεται να τεκμηριώνουν με συστηματικό τρόπο την ιστορία της εξόρυξης της σμύριδας κατά τη διάρκεια του 20^{ού} αιώνα. Τα έγγραφα ταξινομήθηκαν με βάση την αρχική κατανομή του παραγωγού τους, έτσι ώστε να διατηρηθεί ο όποιος αρχειακός δεσμός και καταλογογραφήθηκαν με βάση το περιεχόμενο και το θέμα τους. Για κάθε φάκελο εγγράφων συντάχθηκε ξεχωριστό Δελτίο Καταγραφής στο οποίο καταγράφηκαν όλες οι επιπλέον λεπτομέρειες: τίτλος, περιεχόμενο, ακραίες χρονολογίες και αριθμός εγγράφων. Τα κατάστιχα ομαδοποιήθηκαν με βάση το θέμα τους και έλαβαν κωδικό αριθμό χρονολογικά. Και γι' αυτά, επίσης, δημιουργήθηκαν Δελτία Καταγραφής για το καθένα ξεχωριστά με πληροφορίες για τον τίτλο τους, το περιεχόμενο, τις ακραίες χρονολογίες, τα φύλλα, τις διαστάσεις και το δέσιμό τους. Όλα τα στοιχεία που συνθέτουν το αρχείο έχουν μηχανογραφηθεί και ευρετηριαστεί ώστε να είναι εύκολα προσβάσιμα στους ερευνητές και τους επισκέπτες του αρχείου της Νάξου. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως το υλικό αυτό δεν έφτασε σε σειρές και πιθανότατα μέρος του έχει καταστραφεί ή λεηλατηθεί στο παρελθόν εξ αιτίας της κακής φύλαξής του. Ωστόσο, σχεδόν στο σύνολό τους τα έγγραφα και τα κατάστιχα είναι σε καλή κατάσταση.

Το αρχείο της Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου ταξινομήθηκε ανά φάκελο και με βάση την ταξινόμηση αυτή συγκροτήθηκε σχετικό Θεματικό Ευρετήριο. Ο αναλυτικός κατάλογος και τα δελτία βρίσκονται στα ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Νάξου. Το υλικό περιλαμβάνει 140 φακέλους εγγράφων και 120 βιβλία με παραγωγή τη Διεύθυνση Σμυριδωρυχείων Νάξου, καλύπτει δε τη χρονική περίοδο 1918-2010. Οι θεματικές των εγγράφων περιλαμβάνουν μια ευρύτατη γκάμα των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των ανθρώπων που εμπλέκονται σε αυτές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, με βάση το θεματικό ευρετήριο που συγκροτήθηκε ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί για ζητήματα αστυνομικά/δικαστικά (κλοπές, διαρρήξεις, ποινές, διαμάχες κ.λπ.), τη λειτουργία του εναέριου σιδηρόδρομου (εργολάβοι, δημοπρασίες-διαγωνισμοί, συντήρηση, δαπάνες, αλληλογραφία, τοπογραφικά κ.λπ.), τα έργα, τη συντήρηση και τις επισκευές, τις ερευνητικές εργασίες για κοιτάσματα, την κίνηση της σμύριδας (καταστάσεις, υπεύθυνες δηλώσεις, αλληλογραφία, πιστοποιητικά φόρτωσης κ.λπ. για διάθεση, παράδοση-παραλαβή), τις μισθώσεις που διενεργούνται, τη σχετική νομοθεσία, τα οικονομικά στοιχεία (αποδόσεις λογαριασμού, δαπάνες και εγκρίσεις δαπανών κ.ά.), τα επιμέρους ορυχεία (Απειράνθου, Κορώνου). Επίσης εντοπίστηκαν αρκετά τοπογραφικά σχέδια. Εξαιρετικά σημαντικό και λεπτομερές είναι το υλικό που αφορά το προσωπικό της επιχείρησης (διοικητικούς υπαλλήλους και σμυριδεργάτες): από αυτό μπορεί κανείς να αντλήσει πλήθος πληροφοριών για θέματα όπως απολαβές, ασφάλιση-συντάξεις, διορισμοί, εργασιακά ζητήματα (άδειες, απολύσεις, επιδόματα, οδοιπορικά, ποινές κ.λπ.), τις καταστάσεις μεριδιούχων/εργατών (πίνακες, εγγραφές/διαγραφές μητρώων, αναφορές, ομάδες/αρχηγοί ορυχείων κ.λπ.), τις μεταβιβάσεις δικαιωμάτων/μεριδίων, τις μισθολογικές καταστάσεις και πληρωμές εργατικών δικαιωμάτων, τις προαγωγές και γενικότερα την εξέλιξη, την προμήθεια υλικών και εργαλείων, καθώς και στατιστικές πληροφορίες για το προσωπικό. Τέλος, μία πλούσια πηγή αποτελούν και φάκελοι με ποικίλα έγγραφα που εντάχθηκαν στην κατηγορία «Γενικό Αρχείο – Αλληλογραφία». Στο πεδίο αυτό έχουν ενταχθεί και πολυθεματικοί φάκελοι που βρέθηκαν με την ένδειξη «αρχείον». Σε αυτούς περιέχονται μεταξύ άλλων και έγγραφα που εμπίπτουν θεματικά σε αρκετές από τις κατηγορίες που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, αλλά επιλέχθηκε

να ενταχθούν σε ξεχωριστή ενότητα στο ευρετήριο για λόγους διατήρησης του αρχειακού δεσμού. Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά το περιεχόμενό τους, ο ερευνητής μπορεί να ανατρέξει στα αντίστοιχα Δελτία Καταγραφής του Καταλόγου.

Όσον αφορά, τέλος, τα Βιβλία/Κατάστιχα, αυτά περιλαμβάνουν: Βιβλία Διεκπεραίωσης εγγράφων, Βιβλία/Ημερολόγια Παράδοσης-Παραλαβής σμύριδας και Βιβλία Κίνησης σμύριδας, Βιβλία μεταφοράς με εναέριο σιδηρόδρομο, Βιβλία Ορυχείων, Βιβλία Πιστώσεων σμυριδωρυκτών, Βιβλία Πληρωμής Εργατικών Δικαιωμάτων, Βιβλία Πώλησης σμύριδας, Βιβλία Υλικού, Μητρώα Σμυριδεργατών, Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας και Πρωτόκολλα Πώλησης και Παράδοσης σμύριδας.

Όπως φαίνεται και από την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση, η πολυθεματικότητα και η συστηματική παραγωγή εγγράφων, παρά τις αναπόφευκτες περιοδικά πυκνώσεις και αραιώσεις, επιτρέπουν και επιβάλλουν την περαιτέρω αξιοποίηση του υλικού αυτού από μια σύγχρονη και κυρίως διεπιστημονική σκοπιά.

Στον Πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζεται σε μία πρώτη μορφή το Θεματικό Ευρετήριο του ταξινομηθέντος αρχείου.

Ευρετήριο Αρχείου Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου

- Τίτλος αρχείου: Αρχείο Σμύριδας
- Χρονολογικά όρια: 1918-2010
- Παραγωγός: Διεύθυνση Σμυριδωρυχείων Νάξου
- Μέγεθος του αρχείου: 140 φάκελοι εγγράφων και 120 κατάστιχα
- Όροι πρόσβασης: Γενικά Αρχεία του Κράτους-Τοπικό Αρχείο Νάξου
- Εργαλεία έρευνας: Κατάλογος και Ευρετήριο Αρχείου

A) Έγγραφα

Αστυνομικά/δικαστικά (κλοπές, διαρρήξεις, ποινές, διαμάχες κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/45/81/86/106/139
Γενικό Αρχείο, Αλληλογραφία¹	Αρχείο Σμύριδας/34/37/46-47/80-104/ 108-110/114/116/139
Εναέριος σιδηρόδρομος (εργολάβοι, λειτουργία, δημοπρασίες-διαγωνισμοί, συντήρηση, δαπάνες, αλληλογραφία, τοπογραφικά κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/124-132
Έργα, συντήρηση, επισκευές	Αρχείο Σμύριδας/44/88/124/133
Ερευνητικές εργασίες	Αρχείο Σμύριδας/48/49
Κίνηση σμύριδας	
Διάθεση σμύριδας	Αρχείο Σμύριδας/40
Παράδοση-παραλαβή (καταστάσεις, υπεύθυνες δηλώσεις, αλληλογραφία κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/28/31-32/ 38/40-42/50- 80/86/106/119/120/134/138
Πιστοποιητικά φόρτωσης	Αρχείο Σμύριδας/26/94/95
Μισθώσεις	Αρχείο Σμύριδας/44

Νομοθεσία	Αρχείο Σμύριδας/105
Οικονομικά	
Αποδόσεις λογαριασμού	Αρχείο Σμύριδας/17/48-49/117-119
Δαπάνες (εγκρίσεις κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/35/39/85/117/121
Ορυχεία	
Ορυχείο Απειράνθου	Αρχείο Σμύριδας/123
Ορυχείο Κορώνου	Αρχείο Σμύριδας/122
Προσωπικό	
Απολαβές (φορολογικές δηλώσεις)	Αρχείο Σμύριδας/4
Ασφάλιση-συντάξεις	Αρχείο Σμύριδας/7-14/16/25/137/ 139
Διοικητικό προσωπικό	Αρχείο Σμύριδας/22/24-25/ 87/111/135
Διορισμοί	Αρχείο Σμύριδας/18/33/111/112
Εργασιακά διάφορα (άδειες, απολύσεις, επιδόματα, οδοιπορικά, ποινές κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/2/7/15/18/33/43/88/111-112/114-115/117/121/135/ 136
Καταστάσεις μεριδιούχων/εργατών (πίνακες, καταστάσεις, εγγραφές/διαγραφές μητρώων, αναφορές, ομάδες/αρχηγοί ορυχείων κ.λπ.)	Αρχείο Σμύριδας/5-6/ 19-21/23/29-30/51/84/110-112/114
Μεταβιβάσεις δικαιωμάτων/μεριδίων	Αρχείο Σμύριδας/27
Μισθολογικές καταστάσεις, πληρωμές εργατικών δικαιωμάτων	Αρχείο Σμύριδας/1/51-71/113/118-119
Προαγωγές-εξέλιξη	Αρχείο Σμύριδας/3
Προμήθεια υλικών-εργαλείων	Αρχείο Σμύριδας/37/43/44/88
Στατιστικά προσωπικού	Αρχείο Σμύριδας/36
Τοπογραφικά	Αρχείο Σμύριδας/107/132

Β) Κατάστιχα

Βιβλία Διεκπεραίωσης εγγράφων	Σμύριδα/Κατάστιχα 120
Βιβλία/Ημερολόγια Παράδοσης-Παραλαβής σμύριδας	Σμύριδα/Κατάστιχα 6-33/35/58-66/75
Βιβλία Κίνησης σμύριδας	Σμύριδα/Κατάστιχα 72-74/77-78/81
Βιβλία μεταφοράς με εναέριο σιδηρόδρομο	Σμύριδα/Κατάστιχα 34
Βιβλία Ορυχείων	Σμύριδα/Κατάστιχα 80
Βιβλία Πιστώσεων σμυριδωρυκτών	Σμύριδα/Κατάστιχα 82
Βιβλία Πληρωμής Εργατικών Δικαιωμάτων	Σμύριδα/Κατάστιχα 55-57/67-71
Βιβλία Πώλησης σμύριδας	Σμύριδα/Κατάστιχα 79
Βιβλία Υλικού	Σμύριδα/Κατάστιχα 3-5
Μητρώα Σμυριδεργατών	Σμύριδα/Κατάστιχα 1-2/76
Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας	Σμύριδα/Κατάστιχα 105-119
Πρωτόκολλα Πώλησης και Παράδοσης σμύριδας	Σμύριδα/Κατάστιχα 83-104

ΣΥΝΟΨΗ

Ο αρχαιακός πλούτος της σμύριδας φαίνεται να φωτίζει το πολυσχιδές της βιομηχανικής κληρονομιάς της Νάξου και ευρύτερα πτυχές της ελληνικής οικονομικής ιστορίας. Τα στοιχεία που προσφέρει το υλικό δεν αφορούν μόνο τις «στενές» δραστηριότητες της σμύριδας, αλλά αντανakλούν και ποικίλες διαστάσεις της ναξιώτικης (μικρο)κοινωνίας. Όλα τα τεκμήρια που συσσωρεύτηκαν κατά την άσκηση της εξορυκτικής δραστηριότητας της σμύριδας αποτελούν ιστορικές πηγές για τις αρμοδιότητες και τις λειτουργίες της διεύθυνσης των σμυριδωρυχείων, των διαδικασιών και των αποφάσεων των αρμόδιων δημόσιων αρχών, της δραστηριότητας εξόρυξης και εμπορίας της σμύριδας και τέλος σχετικά με το προσωπικό. Σημαντικές πληροφορίες επίσης εξάγονται για τις εγκαταστάσεις, τα βιομηχανικά κτήρια και τον εξοπλισμό τους.

Η οικονομική δραστηριότητα των σμυριδωρυχείων, ο τρόπος παραγωγής και διάθεσης της σμύριδας όπως φαίνεται μέσα από το αρχείο αναδεικνύει τις σχέσεις του τοπικού κεφαλαίου με το κράτος, την οικονομική κατάσταση της χώρας σε διάφορες ιστορικές στιγμές, αλλά και το ευρύτερο διεθνές οικονομικό γίγνεσθαι. Παράλληλα, το αρχείο αποτελεί σημαντική πηγή για το ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο των εργαζομένων. Μέσα από τα τεκμήρια φωτίζονται όψεις της καθημερινότητας της εργασίας και της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ παράλληλα πληροφορούμαστε έμμεσα για την οικογενειακή κατάσταση του προσωπικού και για τα εργασιακά τους ζητήματα¹⁴.

Συγχρόνως, τα ποικίλα σχέδια, χάρτες, τοπογραφικά διαγράμματα και σημειώσεις εμπλουτίζουν, επεξηγούν και συμπληρώνουν τα υπόλοιπα υλικά κατάλοιπα της σμυριδικής δραστηριότητας.

Το αρχείο επιτρέπει πολύπλευρες και διεπιστημονικές προσεγγίσεις της ιστορίας των σμυριδωρυχείων και δυνητικά μπορεί να δώσει ώθηση σε νέες μελέτες και να εμπλουτίσει με επιπλέον τεκμηριωτικό υλικό τις ήδη υπάρχουσες. Το υλικό αυτό πλαισιώνεται και από άλλα σχετικά τεκμήρια που βρίσκονται στο Αρχείο της Νάξου και αλλού, όπως τα κοινοτικά και δημοτικά αρχεία, τα αρχεία των συμβολαιογράφων και ο τοπικός τύπος. Τέλος, πέρα από την έρευνα, το αρχείο της σμύριδας μπορεί να αξιοποιηθεί και στην εκπαίδευση στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ενισχύοντας την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευόμενων για το ιστορικό, φυσικό και πολιτισμικό τους περιβάλλον αλλά και τα κατάλοιπά του.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- Αρχοντάκης Μανώλης - Γιαννούλης Γιαννούλης, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το σμυρίγι από τ' Απεράθου και την Κόρωνα της Νάξου*, Τραπός, Αθήνα 2001.
- Αρχοντάκης Μανώλης - Γιαννούλης Γιαννούλης, «Οι προφορικές μαρτυρίες των σμυριδωρυγμάτων της ορεινής Νάξου ως συλλογικές μνήμες ιστορίας», στο *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ός αιώνας*, (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Μήλος 3-5.10.2003), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, σ. 83-89.
- Βαμιεδάκης Στέφανος - Χρυσανθόπουλος Χρήστος, «Το αρχείο της Διεύθυνσης Σμυριδωρυχείων Νάξου: δυνατότητες προσέγγισης της βιομηχανικής ιστορίας και αρχαιολογίας»,

14 Δυστυχώς λανθάνει το αρχαιακό υλικό των δύο σωματείων, του «Συνδέσμου των Σμυριδωρυκτών Λυώνος Νάξου» που δημιουργήθηκε το 1916 και του «Συνδέσμου Σμυριδωρυκτών Απεράνθου» που ξεκίνησε τη δραστηριότητά του το 1924.

- Αρχειοτάξιο 15* (Σεπτέμβριος 2013), σ. 165-169.
- Βλησίδης Ιω., «Η Σμύρις», εφημ. *Φωνή Νάξου-Πάρου*, φ. 4 (14.2.1926), σ. 1.
 - Γερουσία των Ελλήνων, Εφημερίς των Συζητήσεων, *Αγόρευσεις του Γερουσιαστού κ. Σ. Παπαθασιλείου περί της ναξίας σμύριδος γενομένη κατά την συνεδρίαν ΣΤ΄ της 4 Δεκεμβρίου 1929*, Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1930.
 - Ζευγώλης Τ., *Η ναξία σμύρις*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήναι 1936.
 - Κορδέλλας Ανδρέας, *Η Ελλάς εξεταζόμενη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς*, Αθήναι 1878.
 - Κωτσάκης Θανάσης Δ., «Η ναξιακή σμύριδα και η εκμετάλλευσή της. Σύντομη ιστορική αναδρομή», στο *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ός αιώνας*, (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Μήλος 3-5.10.2003), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, σ. 77-81.
 - Ματζουράνης Κ., «Το σμυρίγλι και οι σμυριδεργάτες στα χρόνια της φραγκικής και τουρκικής σκλαβιάς», εφημ. *Ναξιακόν Μέλλον* 1 (78) (15.5.1945), σ. 3.
 - Μαυρομμάτης Δ., *Στατιστικά πληροφορία περί των εξορυσσομένων ορυκτών και μεταλλευμάτων εν Ελλάδι*, Αθήναι 1874.
 - Μπελαβίλας Νίκος - Παπαστεφανάκη Λήδα, «Εισαγωγή: Τα ορυχεία του Αιγαίου ως βιομηχανικά μνημεία», στον τόμο Ν. Μπελαβίλας - Λ. Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2009, σ. 18-23.
 - Μπελαβίλας Νίκος, «Το Αιγαίο των ορυχείων. Γεωγραφία των νησιωτικών μεταλλευτικών εγκαταστάσεων», στον τόμο Ν. Μπελαβίλας - Λ. Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2009, σ. 56-69.
 - Ξυνόπουλος Γεώργιος, *Μελέτη περί Ναξίας Σμύριδος*, Αθήναι 1927.
 - Παπαδημητρίου Σ., *Αι πλουτοπαραγωγικαί πηγαί της Ελλάδος. Η Νάξια Σμυρίς, τα αφορώντα αυτήν προβλήματα-η νέα οργάνωσις, χ.χ.*
 - Παπαστεφανάκη Λήδα, «Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960)», στο *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας*, (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Μήλος 3-5.10.2003), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, σ. 27-47.
 - Πολύζος Γιάννης (επιστ. υπεύθυνος), *Ο Εναέριος στα Σμυριδωρυχεία Νάξου*, Επιτροπή Ερευνών-Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997.
 - Πρωτοπαπαδάκης Πέτρος, *Μονογραφία περί ναξίας σμύριδος*, Αθήναι 1903.
 - Σφυρόερας Ν., «Η ναξία σμύρις. Συμβολή στην ιστορία της από την αρχαιότητα ως σήμερα», *Τ' Απεράθου*, φ. 1 έως και φ. 33-34 (1983-1986).
 - Φραγκίσκος Α., «Σμύριδα, "μουσειακό" ή "πολύτιμο" βιομηχανικό ορυκτό», *Τ' Απεράθου* 25, (Ιούνιος 1985), σ. 7-8 και 26, (Ιούλιος 1985), σ. 10.
 - Φραγκίσκος Α., «Σμύριδα», *Απεραθίτικα* 7 (Δεκέμβριος 1989 - Φεβρουάριος 1990), σ. 573-579.

Κατάσταση των μεριδιούχων του
 ύμφοδωρεχίου "Πατακάδων" της
 Βίβλου "Καπόρνακα" - κοινότητα Λοιφάνδου

- 1) Μιχάλης Διμ = Καραωάτης 1/2 δίκαιον 1/16 1930)
 - 2) Ιωάννης Ψκ. Κώτσος δύο δίκαια 2/16
 - 3) Ιωάννης Διμ = Κόρβας δύο δίκαια 2/16
 - 4) Αθανάσιος Μαλδ = Κωμύνης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 5) Γεώργιος Μιχ = Γιαννούλης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 6) Αντώνιος Διμ = Ζωγιάδης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 7) Θωμάς Διμ = Πρωτοζαρίας 1/2 δίκαιον 1/16
 - 8) Νικόλαος Ψκ = Σερουτίης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 9) Ιωάννης Διμ = Καραωάτης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 10) Κωνσταντός Ψκ = Κώτσος 1/2 δίκαιον 1/16
 - 11) Νικόλαος Διμ = Ζωγιάδης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 12) Βασίλειος Γιαννίου Γιαννούλης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 13) Μιχάλης Διμ = Πρωτοζαρίας 1/2 δίκαιον 1/16
 - 14) Γεώργιος Ψκ = Μάρκος - 1/2 δίκαιον 1/16
 - 15) Δημήτριος Μιχ = Κωμύνης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 16) Μιχάλης Γιαννίου Γιαννούλης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 17) Ιωάννης Αντ = Ζωγιάδης 1/2 δίκαιον 1/16
 - 18) Αντώνιος Ζαχίης Ζωγιάδης 1/2 δίκαιον 1/16
- 1/2 Κοιρανίου - ημ 10 Ιανουαρίου 1939
 Ο Αρχηγός της Ομάδας
 Μιχάλης Δ. Κωμύνης

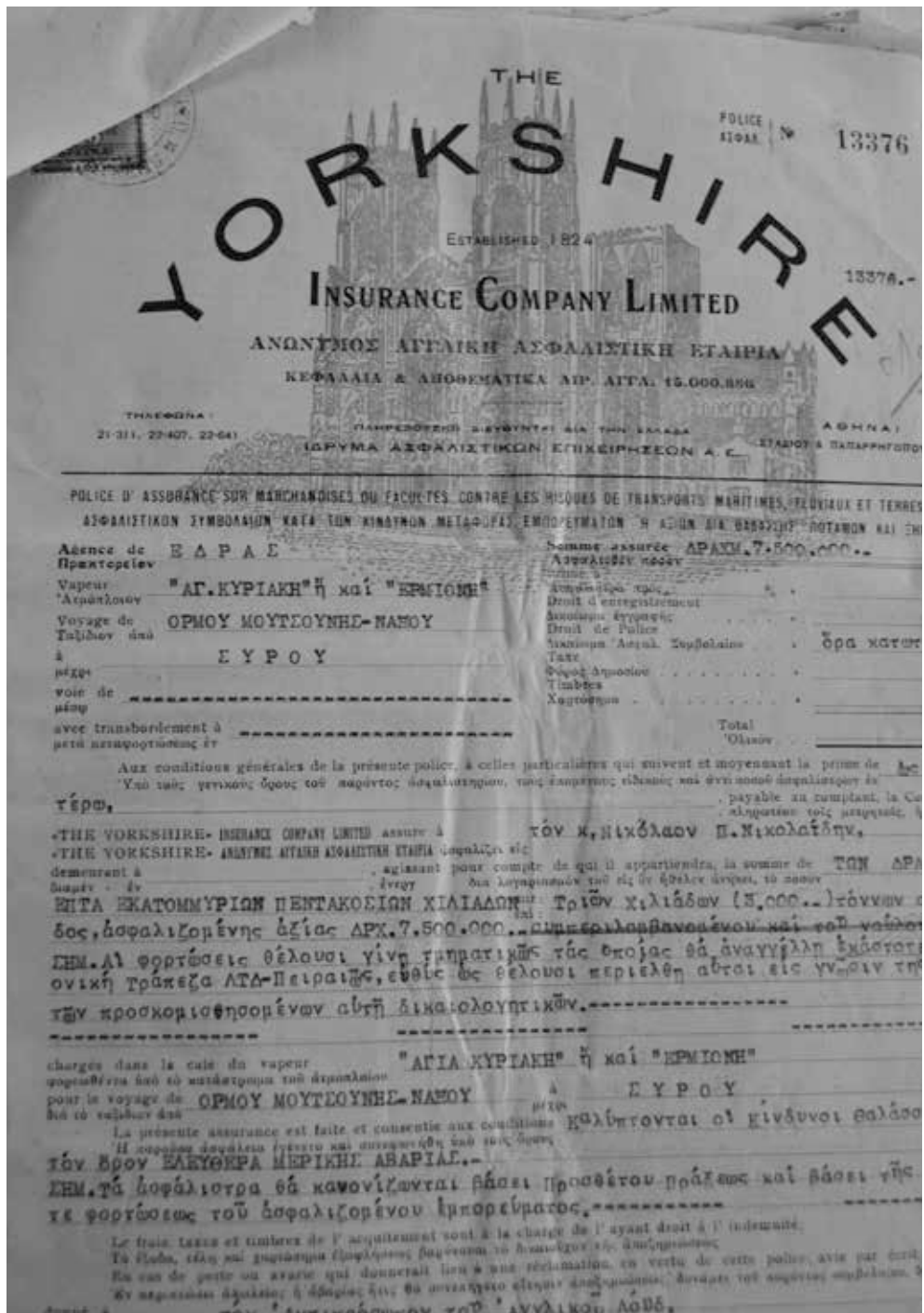
Πήλιωτος

Πηλός ο νονογράφος Νικ. Νικ.
 Πρωτοκόπης αρχηγός του βρυχείου
 «Μελιρινδασ» ότι κατά το ρείγμα της δι-
 σπρίδας πηλός βρυχεία με σι κείωδη.

- 1/ Νικηφόρος Νικ. Πρωτοκόπης
- 2/ Μανδύρας Νικ. Πρωτοκόπης
- 3/ Μηνόγας Σπυρ. Πρωτοκόπης
- 4/ Φίλιππος Νικ. Πρωτοκόπης
- 5/ Γεώργιος Κ. Κορναουίδης
- 6/ Ανδρέας Σπύρος Μεγάλης
- 7/ Φίλιππος Νικ. Πρωτοκόπης
- 8/ Γεώργιος Νικ. Πρωτοκόπης
- 9/ Γεωργίου Νικ. Πρωτοκόπης
- 10/ Αλέξανδρος Νικ. Πρωτοκόπης
- 11/ Μιχαήλ. Ίωαν. Μεσοδάκης.
- 12/ Γεώργιος Νικ. Μεσοδάκης.

Σε Ακρωταίδη η 14-1/11/1939
 ο Αρχηγός
 [Signature]

Δήλωση αρχηγού ορυχείου με εργασθέντες, 1939 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Ασφαλιστικό συμβόλαιο πλοίου με Yorkshire Insurance Company, δεκ. '40 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Επιθυμία

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ
ΒΙΩΜΕΤΕΣ ΣΥΜΦΑΡΜΑΚΕΙΟΝ ΝΑΪΟΥ
Αθήναι 1921

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΕΡΓΑΤΩΝ

ΠΑΡΩΦΕΙ

Αριθμ. Αρ. Πρωτ.	Αριθμ. Μητρώου	Όνοματεπώνυμον Καταστάτης	Χρονίον Παράθεσι			Α. Κ.			Α. Φ.			Β. Κ.		
			Πρώτ.	Μην.	Ημέρ.	Παμ. από εργασ.	Εργασια Αποδομ.	Αποδομ. από εργασια	Παμ. από εργασ.	Εργασια Αποδομ.	Αποδομ. από εργασια	Παμ. από εργασ.	Εργασια Αποδομ.	Αποδομ. από εργασια
570	17	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
571	18	John E. Vayssieres	11	1919	-	-	-	-	-	-	40	1763		
572	19	John E. Vayssieres	11	1919	21	1130	20	28	1310	20	40	1763		
573	20	John E. Vayssieres	11	1919	-	-	-	-	-	-	40	1763		
574	21	John E. Vayssieres	11	1919	9	389	8	-	-	-	14	574		
575	22	John E. Vayssieres	11	1919	-	-	-	-	-	-	39	1594		
576	23	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
577	24	John E. Vayssieres	11	1919	3	144	2	6	282	6	-	-		
578	25	John E. Vayssieres	11	1919	8	389	8	9	432	10	14	574		
579	26	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	-	-	-	40	1763		
580	27	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
581	28	John E. Vayssieres	11	1919	13	624	12	19	912	10	-	-		
582	29	John E. Vayssieres	11	1919	6	288	6	13	624	15	25	1025		
583	30	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
584	31	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
585	32	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
586	33	John E. Vayssieres	11	1919	19	912	18	19	912	18	3	182		
587	34	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
588	35	John E. Vayssieres	11	1919	-	-	-	-	-	-	-	-		
589	36	John E. Vayssieres	11	1919	18	912	18	1	136	6	13	1353		
590	37	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
591	38	John E. Vayssieres	11	1919	-	-	-	21	1144	20	40	1763		
592	39	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
593	40	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
594	41	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
595	42	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
596	43	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
597	44	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
598	45	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
599	46	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
600	47	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
601	48	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
602	49	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
603	50	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
604	51	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
605	52	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
606	53	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
607	54	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
608	55	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
609	56	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
610	57	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
611	58	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
612	59	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
613	60	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
614	61	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
615	62	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
616	63	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
617	64	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
618	65	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
619	66	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
620	67	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
621	68	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
622	69	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
623	70	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
624	71	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
625	72	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
626	73	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
627	74	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
628	75	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
629	76	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
630	77	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
631	78	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
632	79	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
633	80	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
634	81	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
635	82	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
636	83	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
637	84	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
638	85	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
639	86	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
640	87	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
641	88	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
642	89	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
643	90	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
644	91	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
645	92	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
646	93	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
647	94	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
648	95	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
649	96	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
650	97	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
651	98	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
652	99	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
653	100	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
654	101	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
655	102	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
656	103	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
657	104	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
658	105	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
659	106	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
660	107	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
661	108	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
662	109	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
663	110	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
664	111	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
665	112	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
666	113	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
667	114	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
668	115	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
669	116	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
670	117	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
671	118	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
672	119	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
673	120	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
674	121	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
675	122	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	40	1763		
676	123	John E. Vayssieres	11	1919	23	1104	20	28	1304	20	4			

Χρυσανθόπουλος

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΜΥΡΙΔΩΡΥΚΤΩΝ ΝΑΞΟΥ

Όνομα: *Χρυσανθόπουλος*
 Υπονομα: *Χρυσανθόπουλος*
 Οικογενειακό: *Χρυσανθόπουλος*

Κατάσταση: 7405 1941
 Αριθ. Ένταξης: 965
 Συμπλήρωσε τον: 1940

Α/Α	ΕΠΩΝΥΜΙΑ		ΕΡΓΑΣΜΑΤΑ				ΕΥΝΟΙΑ			ΣΥΝΟΛΟ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	Πατρ. Ονομα	Μητρ. Ονομα	Εργασιακό	Προσόντιο	Προσόντιο	Προσόντιο	Προσόντιο	Προσόντιο	Προσόντιο		
1	1854	10					187	5215	150		
2	1854	18					16	3047	20		
3	1854	18					187	5465	220		
4	1854	20					16	3047	20		
5	449	10					18	1376	10		
6	1026	10					16	2285	10		
7							70	1717	10		
8							9	212	9		
9	413	10					187	1202	10		
10	1854	10					29	4491	10		
11	1854	10					187	5465	100		
12	1854	10					15	2780	10		
13							44	1157	10		
14	7054	10					187	5465	100		
15	1854	10					187	5465	100		
16	1854	10					187	5465	100		
17	1854	10					187	5465	100		
18	1854	10					187	5465	100		
19	1854	10					187	5465	100		
20	1854	10					187	5465	100		
21	1854	10					187	5465	100		
22	1854	10					187	5465	100		
23	1854	10					187	5465	100		
24	1854	10					187	5465	100		
25	1854	10					187	5465	100		
26	1854	10					187	5465	100		
27	1854	10					187	5465	100		
28	1854	10					187	5465	100		
29	1854	10					187	5465	100		
30	1854	10					187	5465	100		
31	1854	10					187	5465	100		
32	1854	10					187	5465	100		
33	1854	10					187	5465	100		
34	1854	10					187	5465	100		
35	1854	10					187	5465	100		
36	1854	10					187	5465	100		
37	1854	10					187	5465	100		
38	1854	10					187	5465	100		
39	1854	10					187	5465	100		
40	1854	10					187	5465	100		
41	1854	10					187	5465	100		
42	1854	10					187	5465	100		
43	1854	10					187	5465	100		
44	1854	10					187	5465	100		
45	1854	10					187	5465	100		
46	1854	10					187	5465	100		
47	1854	10					187	5465	100		
48	1854	10					187	5465	100		
49	1854	10					187	5465	100		
50	1854	10					187	5465	100		
51	1854	10					187	5465	100		
52	1854	10					187	5465	100		
53	1854	10					187	5465	100		
54	1854	10					187	5465	100		
55	1854	10					187	5465	100		
56	1854	10					187	5465	100		
57	1854	10					187	5465	100		
58	1854	10					187	5465	100		
59	1854	10					187	5465	100		
60	1854	10					187	5465	100		
61	1854	10					187	5465	100		
62	1854	10					187	5465	100		
63	1854	10					187	5465	100		
64	1854	10					187	5465	100		
65	1854	10					187	5465	100		
66	1854	10					187	5465	100		
67	1854	10					187	5465	100		
68	1854	10					187	5465	100		
69	1854	10					187	5465	100		
70	1854	10					187	5465	100		
71	1854	10					187	5465	100		
72	1854	10					187	5465	100		
73	1854	10					187	5465	100		
74	1854	10					187	5465	100		
75	1854	10					187	5465	100		
76	1854	10					187	5465	100		
77	1854	10					187	5465	100		
78	1854	10					187	5465	100		
79	1854	10					187	5465	100		
80	1854	10					187	5465	100		
81	1854	10					187	5465	100		
82	1854	10					187	5465	100		
83	1854	10					187	5465	100		
84	1854	10					187	5465	100		
85	1854	10					187	5465	100		
86	1854	10					187	5465	100		
87	1854	10					187	5465	100		
88	1854	10					187	5465	100		
89	1854	10					187	5465	100		
90	1854	10					187	5465	100		
91	1854	10					187	5465	100		
92	1854	10					187	5465	100		
93	1854	10					187	5465	100		
94	1854	10					187	5465	100		
95	1854	10					187	5465	100		
96	1854	10					187	5465	100		
97	1854	10					187	5465	100		
98	1854	10					187	5465	100		
99	1854	10					187	5465	100		
100	1854	10					187	5465	100		
Σ	70496	100					2753	117518	1000		1109144

Κατάσταση πληρωμής εργατικών δικαιωμάτων σμυριδωρυκτών, 1940 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

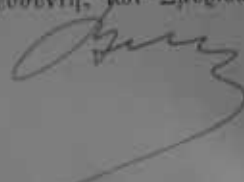
ΠΩΛΗΣΕΩΣ ΝΑΞΙΑΣ ΣΜΥΡΙΔΟΣ

Αριθ. 500

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος **Βασίλειος Θωραδάκης**
 Διευθυντής των Σμυριδοφυρτίων Νάξου, πιστοποιεί ότι εις τὸ Ἄ/π. **Ποσειδών**
 ὑπὸ σημερινήν **Ἑλληνικήν** τὸ πλοιάριον **Δημ. Ράμφου**
 ἐφορτίσθησαν τὴν **24ην** τοῦ μηνός **Ἀπριλίου** τοῦ ἔτους **1940** ἐντολῇ
 τοῦ ἀγοραστοῦ **DERBY ET COMPANY.** ἐν **Λονδίῳ**
 ὁδὸς **Ἀγγλίας** ὑπὸ τοῦ ἐγγεταλμένου ἐν Ἑλλάδι πληροφου-
 αίου του **P.M.C.O. CARRFREY** διὰ τὸν λιμένα **ΤΟΥ Πειραιῶς** πρὸς
μεταφόρωσίν τε καὶ ἀγγλίαν ποιότητος **Πρώτης (Α.Ψ.)** Ἑλληνικῆς
 προσελεύσεως, ἐκ τῶν Σμυριδοφυρτίων Νάξου.

Ποιότης	Ποσότης εἰς τόνους	Τιμὴ ἀπὸ τόνον	Ὀλικὴ ἀξία Ἄρραι Ἀγγλίας
Α. Χ. Πρώτη (γονδρά τιμῆσι)	=====	=====	=====
Α. Ψ. > (μικρὰ τιμῆσι)	δέκα (10)	3.10/6	35.5/-
Β. Χ. Δεύτερα (γονδρά τιμῆσι)			
Β. Ψ. > (μικρὰ τιμῆσι)			
⊕ Θροισίματα			

Ο Διευθυντής τῶν Σμυριδοφυρτίων Νάξου

ΣΚ 034428

ΧΑΡΤΟΣΗΜΟΝ ΔΕ ΑΙΤΗΣΕΩΣ

προς
τὴν Διοίκασιν
Σμυριδωρυχίαν
Ἰουδαίου

Ἰταλίας.

Κ. Μ. Σ. Ουαίφφρι
Φορτὰ Σμυριδωρ.
Ἐν Ἰταλίᾳ τῆς 22/4/1940.

ἀποβάνω τῆς ἡμερῆς
να' εἰς ἀσφαλιστικῶν
ἔργων ἀσφαλιστικῶν
μὲν ἡμερῶν αὐτῆς
περισσοῦ αὐτῆς ἔργων
ἐξέλιξεν τῆς 10 ἡμερῶν
ἀπὸ τῆς 20 ἡμερῶν ἔργων
τῆς 20 ἡμερῶν ἔργων
ἀπὸ τῆς 20 ἡμερῶν ἔργων
ἀπὸ τῆς 20 ἡμερῶν ἔργων

ΑΙΤΗΣΗ ΣΜΥΡΙΔΩΡΥΧΕΙΑΣ ΝΑΞΟΥ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 500
ΑΡΙΘ. ΣΗ. 22-4-40

ἰ. Ἰταλίας
[Signature]

Πιστοποιητικό πώλησης σμύριδας, 1940 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΜΥΡΙΑΣ
ΚΑΡΑΔΟΝΤΗ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΒΡΑΝΟΣ, ΣΥΡΙΑΓΡΑΦΩΝ, ΤΑΛΑΡΩΝ

ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΛΑΜΩΝ ΑΡ. 1
ΤΗΛΕΓΡ. 471.442-44.153-34.884

Αθήναι τῆ 9ῃ Ὀκτωβρίου 1959

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ
Δ/σιν Ἠμ. Μεταλλείων
Γραφείου Σμύριδος
Ε Ν Τ Α Υ Θ Α

Κύριοι,

Ἐγκρίσις ἡμῶν ἐπ' ἀριθ. 76442/1813/29.9.59
διὰ 100 Τόνων Σμύριδος τῆς ποιότητος Α.Σ.

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ φέρωμεν εἰς γυῖον ἡμῶν ὅτι ἡ παραλη-
φθεῖσα ποσότης σμύριδος ἀκατεργάστου, συντεταγμένης ἐπιπελάσει
ἐγκρίσεως ἡμῶν, δὲν εἶναι ὅλη καλῆς ποιότητος, κατὰ δὲ τὴν ἐν τῇ
Ἐργασίᾳ μας διαλογὴν τῆς διεπιστάθη ὅτι αὕτη περιέχει σημαντι-
κὸν ποσοστὸν τεμαχίων ἐκ τῆς Β. ποιότητος, ἢ μὴ καὶ ἐκέρτης.

Ἐποβάλλομεν ἡμῖν κεχωρισμένως μερικὰ τεμάχια ληθόντα ἐκ
τοῦ σφροῦ, ἵνα διεπιστάθητε καὶ ὁμοίως τὸ δικαίον τῶν παρακόνων μας.

Ὡς γνωστὸν, ἡ Ναζία Σμύρις, βελτιοῦται ἀπὸ μακροῦ καὶ τὸν
συνογωνισμὸν τῆς τεχνικῆς τοιαύτης, ὅστις προσετέθη εἰς τὸν ἀπὸ
πολλῶν ἐτῶν ἀσκοδμενὸν συνογωνισμὸν τῆς Τουρκικῆς σμύριδος.

Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐπιπέσεως τοῦ Ἐργασίου μας
εἶναι ἡ ἀνὰ τὸν ἔξωτον διάδοσις καὶ διείσδυσις τῆς Ναζίας Σμύριδος
εἰς ὅ,τι καλλίτερον ποιότητα θὰ ἴτο δυνατόν, μετὰ τὴν εἰδικὴν
ἐπιχειρησίαν τοῦ βρυκτοῦ ἢν ὄρισται, τοῦτο ἐδ τῇ Ἐργασίᾳ μας,
ὅτι ἐμπλουτισμὸς τοῦτου εἰς δεξιότιον τοῦ ἀργαλίου διὰ τῆς ἀπειρέσεως
τοῦ μεγίστου δυνατοῦ ποσοστοῦ διείσδυσης, ὅστις ἐπιπελάσεται εἰς τὴν
φυσικὴν Ναζίαν σμύριδα, καὶ ἡ ἀνάκτησις τῶν ἀπωλεσθέντων καλαίων
καλαίων τοῦ εἴδους τοῦτου.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν μας μετὰ μακροῦ καὶ κολλοῦς
κόπρους καὶ κόπρους καὶ ἔξωδα εἶναι ὅτι ἐπιπέσομεν ἤδη μίαν ποσὴν
σοβαρῶν δοκιμαστικῆν παραγγελίαν κατεργασμένης σμύριδος ἀπὸ Ἀλλο-
δαπῶν Ἐργασίῳ, τὸ ὅποιον εἶχε παθεῖ ἀπὸ μακροῦ νὰ προηθεύ-
ται τὴν Ναζίαν Σμύριδα, εἰς σημαντικῆς ποσότητος, καὶ τὸ ὅποιον εἶ-
χει τὴν δυνατότητα νὰ ἀπορροῖ ἐτησίως ἄνωγον τοῦ πολλὰς ἐκατοντάδας
τόνων κατεργασμένης σμύριδος, καὶ τοῦτο διὰ τὸν ὅρον ὅτι ἡ
περιεκτικότης τῆς παραδοθησομένης κατεργασμένης σμύριδος θὰ εἶναι
τουλάχιστον 75% εἰς δεξιότιον τοῦ ἀργαλίου ἢν μὴ ἀντίθετον.

Ἀπομένον δὲ ὅτι τὸ πλεῖστον τῆς ἄνω ποσότητος ζητεῖται εἰς
κόπρους χονδρῶς τῶν ὁσίων ὃ ἐμπλουτισμὸς εἶναι δυσχερότατος,
καθίσταται ἐπινοητικὸς ὅπως ἡ παραδοθησομένη ἡμῶν ἀκατεργάστου σμύριδος
διὰ τὴν ἐπιπέσειν τῶν παραγγελλῶν μας, νὰ εἶναι τὸ ἔθος τῆς Ναζίας
σμύριδος, ἐπιτυγχάνομένου τοῦτου δι' ἐπιπελάσεως καὶ ἀσθητικῆς
τῆς διαλογῆς τῆς Α.Σ. ποιότητος πρὸ τῆς φορτώσεως τῆς ἐκ Μουτσούνι.

Ἀπευθυνόμεθα ὅθεν πρὸς ὑμᾶς μὲ τὴν θερμὴν παράκλησιν ὅπως
ὁποστηρίζοντες τὴν προσπάθειάν μας αὕτην, δέσσητε τὰς δεούσας ἀδηγί-
ας.

/./.

ἡμῶς ἐκδιδομένου ἐπ' ὀνόματί του καὶ ἔνευ μεμολοβήσεως τῆς ἄγρο-

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΜΥΡΙΔΩΡΥΧΕΙΩΝ ΝΑΞΟΥ

Εν Ναυπασόνυ 24 Οκτωβρίου 1940

Αριθ. Πρωτ. 1407

Πρός
 Απαντίας τους υπ' ημάς διαλογοείς
 (Διά των κ.κ. επί της παραλαβής σμύριδος υπαλλήλων)

Γνωρίζετε καλύτερον παντός άλλου ότι τό Κράτος, εις τήν εύσυνείδησιν και έμπειρίαν ύμωv ένεπιστεύθη μέγα μέρος των συμφερόντων του επί της Βασίλειας Σμύριδος.

Αυστηρώς όμως έννοι είς ύμωv δέν έπεδεικνύετε προφανώς τήν άπαιτούμεν εύσυνείδησιν κατά τήν έκτέλεσιν των καθήκόντων σας ως ταύτο προκύπτει τόν τρόπον άνατίρρητον έκ της ύπάρξεως έν τή άποδήκη ήμωv μεταξύ της Β. ποιότητος άρκετού ποσοστού σμύριδος μή έμπορευσίμου (σκάρτης).

Δέν τολμώ νά πιστεύσω ότι ύπάρχουσιν υπάλληλοι στίνας έπιλήθοντες καθήκόντων των προβαίνουσιν έν γνώσει εις τήν παραλαβήν μή έμπορευσίμου σμύριδος, άγόμενοι από διάφορα αίτια άσυμβίβαστα προς τήν ιδιότητά των κρατικών υπαλλήλων - καίτοι ήρχισαν φθάνοντες μέχρι των ήτων μου σχετικώς φίθυροι δι' ένίους έκ ύμωv - και χαρακτηρίζω άκριτικώς τήν πράξιν των ταύτων εις όλιγωρίαν.

Πρίν ή εύρεθώ εις τήν ανάγκην νά λάβω καθ' ύμωv άυστηρά Διοικητικά Ποινικά έως μέτρα καλώ ήρως όπως λάβητε σοβαρώς υπ' όψιν τάς εύθύνας τής θέσεώς σας και των πράξεών σας και έκτελήτε τήν άναταθείσαν εις ύμās ύποχρέωσιν μετά χαρακτηριστικής εύσυνείδησιος εις τρόπον ώστε νά έκλείψη τό πηροούμενον άτοκον τής παραλαβής μή έμπορευσίμου σμύριδος, διασφαλίζοντάς τό συμφέροντα του δημοσίου και τήν ποιότητα της Βασιλειας Σμύριδος, ήτις εις εικόνη διασύρεται εις τήν άγοράν διά της αναμείξεως μή έμπορευσίμου, έν αύτῳ δέ τήν θέσιν σας ως υπαλλήλων ήτις σοβαρώς κλονίζεται διά τοιούτων πράξεων.

Οί διαλογοείς περιφερείας άκριτών του 1) Δημ. Παυλόπουλος, 2) Νικόλαος 3) Θεόδ. Πιταρῆς, νά μοί υποβάλλουσιν έντός τριών (3) ήμερών από τής τήν ώρα τήν παρούσης τήν άπολογίαν των διά του οικείου Σταθμού μετά των προσαυτών επί της παραλαβής υπαλλήλων κ. Λαγού Δημ. διά τίνα λόγον παρέλαβον σμύριδος μή έμπορευσίμου ως Β.Χ. ποιότητος πράγμα όπερ και οί ίδιοι διαπίστωσαν κατά τήν κατάσιν προσκλήσεως ήμωv άξιζίν των ένταύθα.

Ο παρ' ήμίν άποθηκάριος κ. Δημ. Ξευγώλης εις έν κοινοποιείται ή διαρ' έντέλεται όπως παρακολουθή άνελλιπίως και έλέγη τήν ποιότητα της παραλαβόμενης σμύριδος, μοί αναφέρη δέ άπόφασί τήν ύπαρξιν ή έμπορευσίμου σμύριδος.

Οί κ.κ. επί της παραλαβής υπαλλήλων έπιλήθοντες ήτις ούτοι έκ τρυφής νά προσκολληθώσι τους εκ αύτους άναλογοείς, εις τήν έκτέλεσιν δε κατ' ήν τήν περιέλθει εις γνώσιν των στήν εις τήν έξέτασιν εν σχεσει με τήν έκτέλεσιν των καθήκόντων αυτών νά μοί αναφέρωσιν προκειμένον νά ένεργησάτωσιν έξέτασιν προς διαπίστωσιν της αληθείας των φημών και καταλογισμών των άνηκουσών ευθυνών.-

Ο Δ/τής των Συμμετοχών Νάξου

Αναφορά της Δ/σης προς διαλογοείς για «σκάρτη» (μη έμπορευσίμη) σμύριδα, 24/10/1940 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Συμφωνητικό

Εν Στραβολαγκάδα Σήμερα την 25^{ην} Μαΐου 1949 Ένας Τμήμα των Συνδικαλιστών της Στραβολαγκάδας και ο κ. Βασίλειος Στραβολαγκάδας οι οποίοι συμφωνήσαν να αναλάβουν την εργασία των ορυχείων της Στραβολαγκάδας και να διατεθούν να εργασθούν υπό την εποπτεία των εργαζομένων της Στραβολαγκάδας και να μην έχουν δικαίωμα να μεταβούν σε άλλα ορυχεία.

Διαπιστώσαν οτι δεν έχουν εργασίαν και αποφασίσαν να εργασθούν με τα ίδια μέσα και να πληρώσουν τα έξοδα τους μέχρι διακοπής των εργασιών της Στραβολαγκάδας οτι δεν έχουν δικαίωμα να μεταβούν σε άλλα ορυχεία και οτι οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας έχουν δικαίωμα να μεταβούν σε άλλα ορυχεία και οτι οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας έχουν δικαίωμα να μεταβούν σε άλλα ορυχεία.

Παραβέβαιον η εν λόγω διαταγή να διαρριφθεί και να μη δειναι εις εφαρμογήν και να μη πληρωθούν οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας και να μη πληρωθούν οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας.

Εν το βέβαιον η εν λόγω διαταγή να διαρριφθεί και να μη δειναι εις εφαρμογήν και να μη πληρωθούν οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας και να μη πληρωθούν οι εργαζόμενοι της Στραβολαγκάδας.

Συμφωνητικό σμιριδωρικών μεριδιούχων ορυχείων Στραβολαγκάδας και Αγίας Άνης για διακοπή εργασιών μέχρι τον καθορισμό των ορίων, 25/5/1949 (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Εναέριος-Μουτσούνα (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Μουσουάνα (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Κτίριο Διεύθυνσης, Μουσουάνα (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

Εναέριος-Μουτσούνα (φωτ.: Χρήστος Χρυσανθόπουλος).

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΣΤΟ ΓΥΡΙΣΜΑ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Β. ΜΑΡΜΑΡΑΣ* & ΑΘΗΝΑ ΟΥΑΛΛΑΣ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως σήμερα ταυτόχρονα με την άφιξη αλλοδαπών τουριστών, μια μικρότερη σε μέγεθος μετακίνηση πληθυσμών έχει αρχίσει να συντελείται στη λεκάνη της Μεσογείου από πολίτες με δυτική προέλευση, που επιθυμούν να παραμείνουν για μεγαλύτερο χρόνο σε κάποιο νησί σε ιδιόκτητη ή ενοικιασμένη κατοικία, συμβάλλοντας έτσι στην αλλαγή της διάρθρωσης των αστικών τοπίων και των ανθρωπογεωγραφιών των επιμέρους περιοχών. Επίσης από τη δεκαετία του 1990 και μετά, μια νέα κίνηση αλλοδαπών έχει αρχίσει να πραγματοποιείται στη χώρα μας. Μεγάλος αριθμός οικονομικών μεταναστών προερχόμενοι κυρίως από χώρες της πρώην Σοσιαλιστικής Ανατολικής Ευρώπης αρχικά, και στη συνέχεια από εμπόλεμες περιοχές της Ασίας και της Αφρικής εισέβησαν στον ελλαδικό χώρο αποσκοπώντας στην εξεύρεση εργασίας υπό δυσχερείς γι' αυτούς όρους.

Στο πλαίσιο αυτών των μετακινήσεων ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου πελάγους, των Κυκλάδων και μέσω αυτών της Νάξου έγιναν τόποι υποδοχής των δύο αυτών νέων μορφών μετακίνησης πληθυσμού. Αντικειμενικός στόχος αυτού του κειμένου είναι αφενός να εξεταστούν οι νέες αυτές τάσεις μετακίνησης πληθυσμού στον Αιγαϊακό χώρο, αφετέρου να εστιαστεί η έρευνα στις Κυκλάδες και ειδικότερα στη Νάξο και τις Μικρές Κυκλάδες.

Ο τουρισμός μακρόχρονης διαμονής και η έλευση των οικονομικών μεταναστών

Σε παλαιότερες δημοσιεύσεις μας είχαμε επεξεργαστεί το φαινόμενο του «τουρισμού της μακρόχρονης διαμονής» (Μαρμαράς, 1996, 1997, 2000, 2001 (με Leontidou), 2009 & 2013 (με Ουάλλας). Τούτο συνέβαινε διότι είχαν χρησιμοποιηθεί απογραφικά στοιχεία της τότε ΕΣΥΕ των ετών 1981 και 1991. Τώρα, όμως, μετά την ανάλυση των απογραφικών στοιχείων του έτους 2001, είμαστε σε θέση, αφενός να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της πρώτης τάσης, αφετέρου να βγάλουμε τα πρώτα συμπεράσματα αναφορικά με τη δεύτερη τάση μετακίνησης πληθυσμού στις Κυκλάδες, δηλαδή της εισροής οικονομικών μεταναστών σε αυτές. Δυστυχώς, τα αντίστοιχα απογραφικά δεδομένα για το 2011 δεν ήταν ακόμη διαθέσιμα κατά την ανακοίνωση της παρούσας εργασίας.

Η πρώτη από τις προαναφερθείσες τάσεις μετακίνησης πληθυσμού, δηλαδή ο «τουρισμός μακρόχρονης διαμονής», ως φαινόμενο στηρίζεται στην επιθυμία ορισμένων ανθρώπων, προερχόμενων από το λεγόμενο Δυτικό Κόσμο, να μοιράζονται για σημαντικό διάστημα του χρόνου τη διαμονή τους μεταξύ της χώρας καταγωγής τους και μιας ή μερι-

* Διατελ. Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης & Πανεπιστημίου Αιγαίου. Πρόεδρος της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών.

** Αρχιτέκτων-Χωροτάκτης.

κών τόπων της προτίμησής τους (Barke, 1991: 20). Ο νέος αυτός τρόπος ημι-μόνιμης εγκατάστασης αλλοδαπών κατοίκων αποκλήθηκε στη διεθνή βιβλιογραφία *residential tourism* (Barke, 1991: 20)· στα ελληνικά αποδόθηκε αρχικά με τον όρο «οικισμικός ή διαμονητικός τουρισμός» (Μαρμαράς, 2002: 162) και ακολούθως με τον μάλλον ακριβέστερο όρο «τουρισμός μακρόχρονης διαμονής».

Η εξέλιξη αυτή αναθέρμανε τις τοπικές κτηματαγορές, με την πραγματοποίηση σημαντικού αριθμού πωλήσεων ακινήτων σε αλλοδαπούς αγοραστές, και έχει συντελέσει στην ανάδυση μιας ιδιότυπης μορφής αστικοποίησης (εικ. 1), που αποκλήθηκε *counter-urbanization*, δηλαδή «αντι-αστικοποίηση», λόγω ακριβώς της απουσίας κάθε πολεοδομικής δεοντολογίας και προγραμματισμού στη συγκρότηση του παραγόμενου με αυτόν τον τρόπο δομημένου περιβάλλοντος (Buller & Hoggart, 1994).

Εικ. 1 Δοούσα (2006). Παρατηρείται μεγάλη επέκταση του προϋφιστάμενου οικισμού στην περιαστική ζώνη.

Όταν αναφερόμαστε στο φαινόμενο του τουρισμού μακρόχρονης διαμονής, νομιμοποιούμε να υποστηρίξουμε ότι προσομοιάζει με μια μορφή αστικοποίησης με έντονα *μεταμοντέρνα* χαρακτηριστικά, ως προς τον τρόπο συμπεριφοράς και διαβίωσης των ανθρώπων που αφορά. Δίνουν την εντύπωση ότι έχουν απαρνηθεί τον σύγχρονο πολιτισμό και τις ανέσεις του. Όμως, δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Στην εποχή μας, με την ευρύτατη χρήση των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας (internet, e-mail κ.λπ.), κάθε άλλο παρά απομονωμένοι νιώθουν όσοι αλλοδαποί είναι εγκατεστημένοι στα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Απλώς, αναζητούν μια πιο ελεγχόμενη από τους ίδιους καθημερινότητα, ζώντας σε ένα ειδικά ακριβό περιβάλλον της επιλογής τους. Συμβάλλουν, έτσι, στην κοινωνική «ομογενοποίηση» του νησιωτικού χώρου, κάτω από σύγχρονους όρους, όπως αυτοί έχουν προκύψει από την έντονη μεταπολεμική διάδοση του τουρισμού και της «παγκοσμιοποιημένης» οργάνωσης της κοινωνίας.

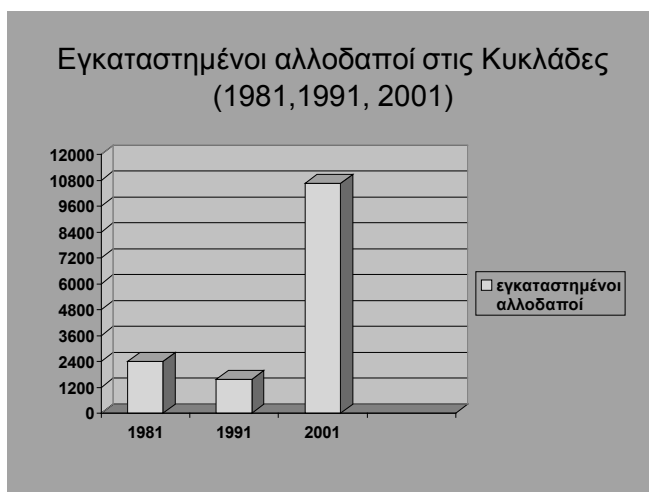
Αντίστοιχα, η δεύτερη τάση μετακίνησης πληθυσμού, αυτή των «οικονομικών μεταναστών», έχοντας λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις στη χώρα μας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και της σύμβασης του «Δουβλίνο II» -που δεν τους επιτρέπει να μεταβούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες εφόσον έχουν εισέλθει πρώτα στην Ελλάδα-, και διαθέτοντας ανεξάντλητες ανθρωπίνες δεξαμενές στις χώρες της πρώην

Σοσιαλιστικής Ανατολικής Ευρώπης αρχικά, και στη συνέχεια σε Ασία και Αφρική είχε ως αποτέλεσμα να εισρεύσει στη χώρα και μέσω αυτής στα νησιά των Κυκλάδων μεγάλο πλήθος απελπισμένων ανθρώπων, αναζητώντας εργασία.

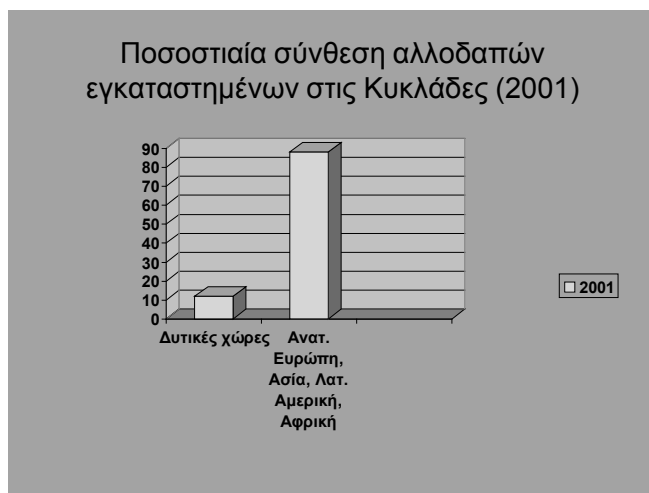
Οι εγκαταστημένοι αλλοδαποί στις Κυκλάδες

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στις Κυκλάδες διαπιστώνεται ο αριθμός των αλλοδαπών στις τρεις διαδοχικές απογραφές (1981, 1991 & 2001) διαμορφώθηκε ως ακολούθως (γράφημα 1): το 1981, σε ποσοστό 2,72% του συνόλου· το 1991 σε ποσοστό 1,66%· τέλος, το 2001 ανήλθαν σε ποσοστό 9,46% (πίν. 1). Οι αλλοδαποί που απογράφηκαν το 1981 και το 1991 προερχόμενοι από δυτικές χώρες ήταν κατά κανόνα «τουρίστες μακρόχρονης διαμονής», ενώ οι αντίστοιχοι του 2001 (γράφ. 2) διαπιστώθηκε ότι σε ποσοστό 12,02% στο σύνολο των αλλοδαπών ή 1,14%, ως προς το συνολικό πληθυσμό των Κυκλάδων, προέρχονταν από χώρες του λεγόμενου Δυτικού Κόσμου και σε ποσοστό 87,98% στο σύνολο των αλλοδαπών ή 8,32% του τοπικού πληθυσμού προέρχονταν από σοσιαλιστικές χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης και χώρες της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής. Γίνεται, δηλαδή, σαφές ότι ο αριθμός των τουριστών μακρόχρονης διαμονής γνώρισε στα νησιά των Κυκλάδων (γράφ. 3) στη διάρκεια της τριακονταετίας 1981-2001 σταδιακή μείωση, έναντι των οικονομικών μεταναστών, που με την πρώτη επίσημη εμφάνισή τους στην απογραφή του 2001 σχεδόν επταπλασίασαν το ποσοστό τους ως προς το αντίστοιχο ποσοστό των τουριστών μακρόχρονης διαμονής.

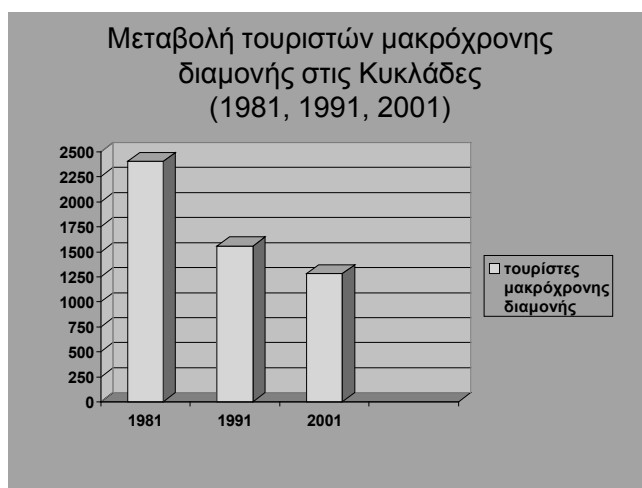
Εισερχόμενοι στο ζήτημα της χώρας προέλευσης των τουριστών μακρόχρονης διαμονής των Κυκλάδων, παρατηρούμε ότι το 1991 (πίν. 2) προηγούνταν αριθμητικά οι Ολλανδοί (30%), ακολουθούσαν οι Βρετανοί (25%), έπονταν οι Γερμανοί (20%) και ολοκλήρωναν τον κατάλογο οι Αυστριακοί, οι Ιταλοί, οι Ιρλανδοί, οι Σκανδιναβοί και οι πολίτες των ΗΠΑ (από 5%) (Μαρμαράς, 2001: 312). Αντίστοιχα το 2001, διαπιστώνεται ότι προηγούνταν οι Βορειο-αμερικανοί (25,2%), ακολουθούσαν οι Βρετανοί (21,5%), έπονταν οι Γερμανοί (19,9%), οι Γάλλοι (7,2%), οι Ελβετοί (6,0%), οι Ολλανδοί (4,8%), οι Ιταλοί (4,1%), οι κάτοικοι από την

Γράφημα 1

Γράφημα 2

Γράφημα 3

Ωκεανία (2,5%), οι Βέλγοι (2,4%), οι Κύπριοι (2,3%), οι Σκανδιναβοί (2,0%), οι Αυστριακοί (1,6%), οι Ιρλανδοί (0,3%) και οι λοιποί Ευρωπαίοι (0,2%).

Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά τους οικονομικούς μετανάστες του 2001 (πίν. 3), διαπιστώνεται ότι αυτοί προέρχονταν κυρίως από Αλβανία (77,4%), ακολουθούσαν πολίτες από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τη Ρωσία (15,5%), έπονταν οι έχοντες αδιευκρίνιστη προέλευση (5,0%), οι Ασιάτες (1,1%), οι Αφρικανοί (0,9%) και τελευταίοι έρχονταν οι Λατινοαμερικανοί (0,1%).

Αναφορικά με τον χωρικό γεωγραφικό δείκτη «αριθμός αλλοδαπών ενός νησιού διαιρεμένος με την επιφάνεια του νησιού», που εκφράζει τη χωρική συγκέντρωση μιας πληθυσμιακής ομάδας σε ένα τόπο, παρατηρήθηκε ότι το 1981 εκείνα τα κατοικημένα νησιά των

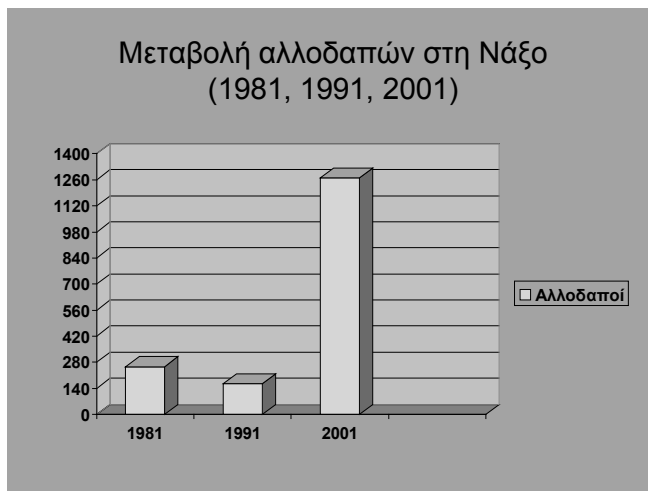
Κυκλάδων που παρουσίαζαν τις μεγαλύτερες χωρικές συγκεντρώσεις αλλοδαπών από το μέσο όρο του νομού (0,934), ήταν κατά σειρά: η Μύκονος (6,255), η Σύρος (3,984), η Θήρα με τη Θηρασιά (3,920) και η Πάρος (1,355). Αντίστοιχα, το 1991, η εικόνα των νησιών με τις μεγαλύτερες χωρικές συγκεντρώσεις αλλοδαπών σε σχέση με το μέσο όρο των Κυκλάδων (0,606) είχε ως εξής: Σύρος (4,701), Μύκονος (1,873), Θήρα με τη Θηρασιά (1,639), Πάρος (1,370) και Ίος (0,615).

Τέλος, σύμφωνα με τα στοιχεία του 2001 (πίν. 4), τα νησιά των Κυκλάδων που παρουσίασαν τις μεγαλύτερες χωρικές πυκνότητες αλλοδαπών -από κοινού τουριστών μακρόχρονης διαμονής και οικονομικών μεταναστών- από το μέσο όρο του συνόλου του νομού Κυκλάδων (4,10) ήταν κατά σειρά: η Μύκονος (21,60), η Θήρα με τη Θηρασιά (20,50), η Πάρος (9,00) και η Σύρος (5,40). Από τα παραπάνω στοιχεία, διαπιστώνεται μια σχετική σταθερότητα ως προς τους εγκαταστημένους αλλοδαπούς στις τέσσερις πρώτες θέσεις, που κατέχονταν από: Μύκονο, Θήρα με τη Θηρασιά, Σύρο και Πάρο. Τα νησιά αυτά είχαν, κατά τεκμήριο, τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις αλλοδαπών σε χωρικούς όρους στο γεωγραφικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων.

Αναφορικά με τον δείκτη της *πληθυσμιακής συγκέντρωσης* αλλοδαπών στις Κυκλάδες, που ισοδυναμεί με τον «αριθμό αλλοδαπών ενός νησιού διαιρεμένο με το ένα χιλιοστό του συνολικού πληθυσμού του νησιού» και ο οποίος θεωρείται περισσότερο κρίσιμος από τον χωρικό γεωγραφικό δείκτη που ήδη χρησιμοποιήθηκε -καθόσον αναφέρεται στην αλλοίωση που έχει υποστεί ο τοπικός πληθυσμός ενός νησιού-, παρατηρείται ότι το 1981 τα νησιά που είχαν μεγαλύτερες τιμές από το μέσο όρο των Κυκλάδων (27,17) ήταν κατά σειρά: η Μύκονος (118,99), η Θήρα με τη Θηρασιά (48,31), η Δονούσα (43,10), η Ίος (41,35), η Πάρος (33,75) και η Αμοργός (31,94). Το 1991, η κατάταξη των νησιών με τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση αλλοδαπών από τον αντίστοιχο μέσο όρο των Κυκλάδων (16,58) είχε την ακόλουθη σειρά: Αντίπαρος (52,50), Δονούσα (45,05), Ίος (40,51), Μύκονος (31,88), Πάρος (28,05), Αμοργός (26,96), Κουφονήσια (21,82) και Σύρος (18,39). Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια σημαντική υποχώρηση στις θέσεις που καταλάμβαναν τα μεγαλύτερα κυκλαδικά νησιά, εκτός αυτών της Μυκόνου και της Πάρου. Εκείνο, όμως, που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι η έντονη ζήτηση που εκδηλώθηκε για εγκατάσταση αλλοδαπών στα μικρά, σε πληθυσμιακούς όρους, νησιά των Κυκλάδων. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει κατά σειρά στις περιπτώσεις της Αντιπάρου, της Δονούσας, της Ίου, της Αμοργού και των Κουφονησιών. Τέλος το 2001, παρατηρείται ότι τα νησιά με τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις αλλοδαπών, και των δύο κατηγοριών από τον αντίστοιχο μέσο όρο των Κυκλάδων (94,61), ήταν κατά σειρά: η Μύκονος (244,10), η Κέα (181,22), η Πάρος (137,24), η Θήρα με τη Θηρασιά (135,33) και η Αμοργός (95,21). Ενώ, τα νησιά: Άνδρος (94,51), Ίος (94,12), Σχοινούσα (92,23) και Δονούσα (92,02) βρίσκονταν πλησίον, αλλά χαμηλότερα, από τον κυκλαδικό μέσο όρο (94,61). Παρατηρείται, δηλαδή, μια σταθερότητα στις θέσεις που καταλάμβαναν η Μύκονος, η Θήρα με τη Θηρασιά και η Πάρος, αλλά και η άνοδος στο προσκήνιο των προτιμήσεων για εγκατάσταση αλλοδαπών της Κέας και της Αμοργού, καθώς και η σχετική υποχώρηση της θέσης της Αντιπάρου (65,57) και της Σύρου (27,65).

Η περίπτωση της Νάξου και των Μικρών Κυκλάδων

Η Νάξος, αν και το μεγαλύτερο σε έκταση νησί των Κυκλάδων (καταλαμβάνει εμβαδόν 430,0 τετραγωνικών χιλιομέτρων ή το 16,72% της συνολικής έκτασης των Κυκλάδων), δεν έχει αποτελέσει έως το 2001 ιδιαίτερο πόλο έλξης αλλοδαπών για εγκατάσταση, είτε με την

Γράφημα 4

ιδιότητα του τουρίστα μακρόχρονης διαμονής είτε με αυτήν του οικονομικού μετανάστη. Πράγματι, σύμφωνα με τα απογραφικά στοιχεία του 1981 (γράφ. 4), μόνο 256 αλλοδαποί καταμετρήθηκαν στο νησί σε σύνολο αλλοδαπών 2.403 στις Κυκλάδες, δηλαδή φιλοξενήσαν μόνο το 10,65% του συνολικού αριθμού τους. Αντίστοιχα το 1991, υπήρχαν 164 αλλοδαποί σε αντίστοιχο σύνολο 1.559 στις Κυκλάδες, δηλαδή φιλοξενήθηκε μόνο το 10,52%. Τέλος το 2001, η Νάξος συγκέντρωνε συνολικά 1.270 αλλοδαπούς (1.105 στον Δήμο Νάξου, δηλαδή το 87% -οικονομικοί μετανάστες σε ποσοστό 78,28%, τουρίστες μακρόχρονης διαμονής σε 15,38%- και 165 στον Δήμο Δρυμαλίας, δηλαδή το 13% -οικονομικοί μετανάστες σε ποσοστό 72,12% και τουρίστες μακρόχρονης διαμονής στο 26,06%- σε σύνολο 10.654 που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στις Κυκλάδες, δηλαδή κάλυπτε μόλις το 11,92% του συνόλου των αλλοδαπών των Κυκλάδων (γράφ. 5). Από αυτούς, οι 226 ήταν τουρίστες μακρόχρονης διαμονής (πίν. 5) -δηλαδή το 17,80%-, οι οποίοι αναλύονται σε 187 -δηλαδή το 14,7%- Δυτικοευρωπαίους (κατά σειρά ήταν: Γερμανοί το 29,2%, Βρετανοί το 19,5%, Ελβετοί το 12,4%, Ολλανδοί το 5,8%, Ιταλοί το 5,8% και Γάλλοι το 4,9%), σε 35 Βορειοαμερικανούς -δηλαδή το 15,5%- και σε 4 Ωκεάνιας προέλευσης -δηλαδή το 1,7%-, ενώ οι 1044 (πίν. 6) -δηλαδή το 82,20%- ήταν οικονομικοί μετανάστες και προέρχονταν από την τέως Σοσιαλιστική Ευρώπη και την Ασία (Αλβανοί το 78,6%, Ανατολικοευρωπαίοι και Ρώσοι το 13,1%, Ασιάτες το 2,6% και λοιποί 5,7%). Παρατηρείται, δηλαδή, μια σχετική σταθερότητα προς αυξητική τάση στα ποσοτικά μεγέθη του φαινομένου των τουριστών μακρόχρονης διαμονής της Νάξου που προσομοιάζει ως προς τη σύνθεση με αυτή των υπόλοιπων Κυκλάδων, καθώς και μια ραγδαία αύξηση του αριθμού των οικονομικών μεταναστών που περιορίζονταν κυρίως στα όρια του τέως Δήμου Νάξου.

Σε όρους χωρικής συγκέντρωσης, παρατηρείται ότι η Νάξος το 1981 (πίν. 7) εμφάνιζε γεωγραφικό δείκτη του ύψους 0,595 άτομα/τετρ. χιλιάμ., όταν ο αντίστοιχος μέσος δείκτης στις Κυκλάδες ήταν 0,934 ατ./τετρ. χιλιάμ. Δηλαδή, η Νάξος ήταν πολύ πιο κάτω του κρίσιμου ορίου και την κατέτασσε στην πέμπτη θέση στο σύνολο των είκοσι τεσσάρων κατοικημένων νησιών των Κυκλάδων. Αντίστοιχα το 1991 (πίν. 7), η Νάξος παρουσίαζε τον ίδιο δείκτη στο ύψος του 0,381 ατ./τετρ. χιλιάμ., όταν ο αντίστοιχος δείκτης στο σύνολο

Γράφημα 5

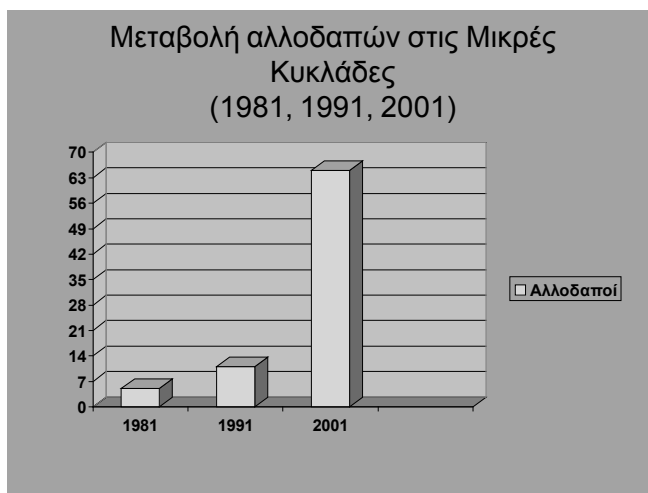
των νησιών ήταν 0,606· ήταν, δηλαδή, και πάλι χαμηλότερος του κρίσιμου ορίου, καταλαμβάνοντας μόλις την όγδοη θέση στις Κυκλάδες. Τέλος το 2001 (πίν. 7), ο δείκτης χωρικής συγκέντρωσης στη Νάξο έφθασε το 3,00 άτομα/τετρ. χιλιόμ., όταν ο αντίστοιχος δείκτης στο σύνολο των Κυκλάδων ήταν 4,1, δηλαδή το νησί παρέμενε σταθερά κάτω του μέσου ορίου των Κυκλάδων καταλαμβάνοντας την πέμπτη θέση στο σύνολο των είκοσι τεσσάρων κατοικημένων νησιών.

Αντίστοιχα, σε όρους πληθυσμιακής συγκέντρωσης, το 1981 η Νάξος είχε γεωγραφικό δείκτη 18,24 (πίν. 7), όταν ο μέσος αντίστοιχος δείκτης έφθανε το 27,17 στις Κυκλάδες· δηλαδή, κατείχε μόλις τη δέκατη θέση. Το 1991 (πίν. 7), η Νάξος έφθασε στο δείκτη 11,05, όταν ο συνολικός δείκτης σε επίπεδο Κυκλάδων ήταν 16,58· δηλαδή, η Νάξος κατέλαβε μόλις τη δέκατη έκτη θέση. Τέλος το 2001 (πίν.7), ο εξεταζόμενος γεωγραφικός δείκτης έφθασε το 69,83 στη Νάξο, όταν στο σύνολο των Κυκλάδων ήταν 94,61· δηλαδή, κατείχε και πάλι τη δέκατη θέση στα είκοσι τέσσερα κατοικημένα νησιά.

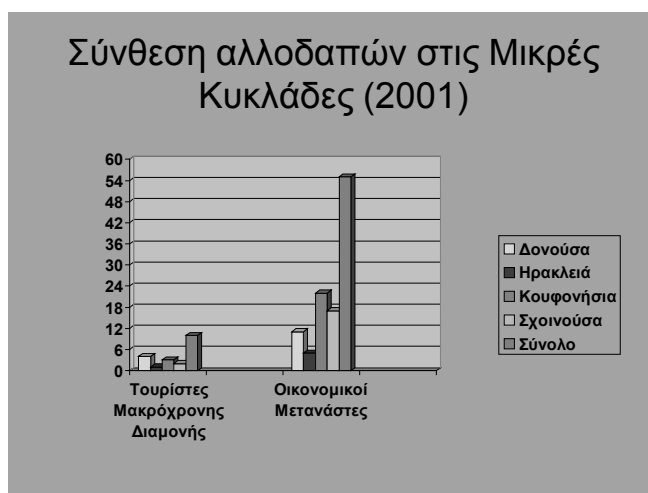
Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια σταθερή διακύμανση του πληθυσμιακού γεωγραφικού δείκτη αρκετά κάτω από τον μέσο όρο των Κυκλάδων. Γεγονός, που σημαίνει ότι το νησί της Νάξου δεν είχε υποστεί έως τότε ιδιαίτερες αλλοιώσεις ως προς την πληθυσμιακή του σύνθεση από την εισροή αλλοδαπών στο νησί. Πράγματι, το όποιο πρόβλημα υπάρχει στη Νάξο περιορίζεται μόνο μέσα στα όρια του τέως Δήμου Νάξου, όπου ο δείκτης της πληθυσμιακής συγκέντρωσης (91,41) πλησιάζει αρκετά τον αντίστοιχο μέσο δείκτη των Κυκλάδων (94,61).

Αναφορικά με τους εγκαταστημένους αλλοδαπούς στα νησιά των Μικρών Κυκλάδων -υπάγονται πλέον διοικητικά στο Δήμο της Νάξου- και συγκεκριμένα, στη Δονούσα, την Ηρακλεία, τα Κουφονήσια και τη Σχοινούσα, η εγκατάσταση των αλλοδαπών παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα: (γράφ. 6) το 1981 στα τέσσερα μικρά νησιά διέμεναν μόλις 5 αλλοδαποί, το 1991 11 και το 2001 65, από τους οποίους οι 10 ήταν τουρίστες μακρόχρονης διαμονής (το 15%) και οι υπόλοιποι 55 ήταν οικονομικοί μετανάστες (το 85%) (γράφ. 7).

Ειδικά το 2001 στα τέσσερα μικρά νησιά των Μικρών Κυκλάδων, η σύνθεση των εθνοτήτων των αλλοδαπών είχε (πίν. 8) αθροιστικά ως προς τους τουρίστες μακρόχρονης δι-

Γράφημα 6

Γράφημα 7

αμονής ως εξής: Γερμανοί 3 (30%), Βέλγοι 5 (50%), Ελβετοί 1 (10%), Βορειοαμερικανοί 1 (10%), ενώ ως προς τους οικονομικούς μετανάστες ως ακολούθως: Αλβανοί 43 (78,2%), Ανατολικοευρωπαίοι και Ρώσοι 3 (5,5%), Ασιάτες 1 (1,8%) και Αφρικανοί 8 (14,5%) (πίν. 9).

Σε όρους δείκτη χωρικής συγκέντρωσης, οι Μικρές Κυκλάδες το 1981, το 1991 και το 2001 εμφάνιζαν δείκτη πολύ κατώτερο του αντίστοιχου μέσου των Κυκλάδων (πίν. 10). Ενώ, σε όρους δείκτη πληθυσμιακής συγκέντρωσης το 1981 το σύνολο των Μικρών Κυκλάδων ήταν καταφανώς κατώτερος των Κυκλάδων, ωστόσο στη Δονούσα ήταν πολύ μεγαλύτερος. Το 1991, οι Μικρές Κυκλάδες ως σύνολο βρίσκονταν επάνω από τον αντίστοιχο δείκτη των Κυκλάδων, γεγονός που οφειλόταν στους αντίστοιχους υψηλούς δείκτες που είχαν σημειωθεί στη Δονούσα και τα Κουφονήσια. Τέλος, το 2001 ο πληθυσμιακός δείκτης

τους ήταν μικρότερος του μέσου δείκτη των Κυκλάδων.

Ως προς το δείκτη πληθυσμιακής συγκέντρωσης (πίν. 10), που μας φανερώνει την «κρίσιμη» παρουσία των αλλοδαπών σε σχέση με τον πληθυσμό των γηγενών κατοίκων, η Δονούσα είχε το 1981 την τρίτη θέση στις Κυκλάδες (δείκτης στο 43,10), το 1991 τη δεύτερη θέση στις Κυκλάδες (δείκτης στο 45,05) και το 2001 την ένατη θέση (δείκτης στο 92,02). Η Ηρακλεία παρουσίαζε το 1981 και το 1991 μηδενικό πληθυσμιακό δείκτη και το 2001 βρισκόταν στην δεκάτη όγδοη θέση των Κυκλάδων (δείκτης στο 39,74). Τα Κουφονήσια είχαν 1981 μηδενικό δείκτη, το 1991 έφθασαν την έβδομη θέση στις Κυκλάδες (δείκτης στο 21,82) και το 2001 στην ενδέκατη θέση στις Κυκλάδες (δείκτης στο 68,31). Η Σχοινούσα είχε το 1981 και το 1991 μηδενικό δείκτη και το 2001 βρισκόταν στην όγδοη θέση των Κυκλάδων (δείκτης στο 92,23).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι τα νησιά των Κυκλάδων με το γύρισμα από τον 20ό στον 21ο αιώνα έχουν καταστεί αποδέκτες μιας νέας μεταναστευτικής κινητικότητας. Η παρουσία των νέων εποίκων επειδή έγινε απρογραμμάτιστα και σε ορισμένες περιπτώσεις σε πολύ υψηλούς ποσοτικούς ρυθμούς για την κλίμακα του ευαίσθητου κυκλαδικού τοπίου, έχουν ως αποτέλεσμα να απειλείται η ισορροπία του υπάρχοντος οικο-συστήματος του νησιωτικού χώρου από τις νέες αθρόες οικιστικές επεκτάσεις. Επιπλέον, η αλλαγή στην ανθρωπογεωγραφική σύνθεση των κυκλαδικών νησιών, απειλεί την επιβίωση των τοπικών παραδοσιακών κοινοτήτων ως ιδιαίτερων πολιτισμικών οντοτήτων. Οι αλλοδαποί, με την ιδιότητα του τουρίστα μακρόχρονης διαμονής έχουν καταστεί εν πολλοίς πρότυπα προς μίμηση μιας κοσμοπολίτικης συμπεριφοράς ή καλύτερα μιας παγκοσμιοποιημένης αντίληψης ζωής που συνιστούν *σοκ* στα μάτια των ανυποψίαστων νησιωτών των Κυκλάδων με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον τους.

Ειδικότερα στη Νάξο, σε ό,τι αφορά την ημι-μόνιμη εγκατάσταση των τουριστών μακρόχρονης διαμονής αυτή κινείται ακόμη σε χαμηλά ποσοτικά επίπεδα, χωρίς να δημιουργείται προς το παρόν κάποιος ορατός κίνδυνος. Αντίθετα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η παρουσία τους λειτουργεί σε αυτή τη φάση ανάπτυξης του φαινομένου ενισχυτικά ως προς την οικονομία, την κοινωνία και τα πολιτισμικά πράγματα του τόπου. Το ίδιο, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να ειπωθεί για τα νησιά των Μικρών Κυκλάδων, κυρίως τη Δονούσα, τα Κουφονήσια και τη Σχοινούσα, όπου, λόγω του μικρού πληθυσμιακού μεγέθους τους σε γηγενείς κατοίκους αλλά και λόγω της αυξημένης εγκατάστασης εκεί οικονομικών μεταναστών, εμφανίζεται δυσανάλογα μεγάλος δείκτης πληθυσμιακής συγκέντρωσης αλλοδαπών, που ενδεχομένως θα οδηγήσει στο προσεχές μέλλον στη διάρρηξη των υπαρχόντων παραδοσιακών δομών στα νησιά αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barke, M., «The growth and changing pattern of second homes in Spain in the 1970s», *Scottish Geographical Magazine* (1991), τόμ. 107, αρ. 1, σ. 12-21.
- Buller, Henry & Keith Hoggart, *International counterurbanization, British migrants in rural France, Avebury, Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Singapore & Sydney*, 1994.
- Leontidou L. & Em. Marmaras, «From tourists to migrants, Residential tourism and 'littoralization'», στο Apostolopoulos Yorghos, Loukissas Philippos and Leontidou Lila (επιμ.), *Mediterranean Tourism, Facets of socioeconomic development and cultural*

- change*, Routledge , London and New York, 2000, σ. 257-67.
- Marmaras, Emmanuel, *Migration and Tourism Development in Marginal Mediterranean Areas: Foreign second home owners in Spain and Greece*, έκθεση ερευνητικής εργασίας, King's College, London, 1996.
 - Μαρμαράς, Μανόλης Β., «Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών στις Κυκλάδες Μια πρώτη προσέγγιση», *Σύγχρονα Θέματα* (1997), τεύχος 63, σ. 139-41.
 - Μαρμαράς, Εμμ. Β., «Σύγχρονες μεταναστευτικές τάσεις στις Κυκλάδες», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* (2001), τόμ.ΙΖ', σ. 307-23.
 - Μαρμαράς Εμμ. Β., *Σχεδιασμός και οικιστικός χώρος, Θεωρητικές προσεγγίσεις και όψεις της ελληνικής αστικής γεωγραφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
 - Marmaras, Emmanuel, «Tendencias migratorias y desarrollo turístico en Grecia: Las etapas iniciales del crecimiento del turismo residencial de extranjeros en las islas del Mar Egeo meridional» στο Tomas Mazon, Raquel Huete y Alejandro Mantecon (επιμ.), *Turismo, urbanizacion y estilos de vida, Las nuevas formas de movilidad residencial*, Icaria, Ακαδημία, Politica Internacional, Barcelona, 2009, σ. 55-66.
 - Μαρμαράς, Εμμ. & Αθ. Ουάλλας, «Σύγχρονες μορφές τουριστικής ανάπτυξης στις Κυκλάδες», *Παριανά* (2013), τεύχ. 128, σ. 26-32.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Προέλευση αλλοδαπών	Πληθυσμός No	αλλοδαποί/ συν. Αλλοδαπών (%)	αλλοδαποί/ συν. Πληθυσμού (%)
Δυτικές χώρες	1280	12.02	1.14
Ανατ. Ευρώπη, Ασία, Λατ. Αμερική, Αφρική	9374	87.98	8.32
Σύνολο αλλοδαπών	10654	100	9.46
Σύνολο πληθυσμού Κυκλάδων	112615		100

Πίνακας 1. Προέλευση Αλλοδαπών στις Κυκλάδες (2001)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

Πληθυσμός	Πληθυσμός 1991 (%)	Πληθυσμός 2001 (%)	Προέλευση	Πληθυσμός 1991 (%)	Πληθυσμός 2001 (%)
Ολλανδία	30	4,8	Σκανδιναβία	5	2,0
Βρετανία	25	21,5	Γαλλία	0	7,2
Γερμανία	20	19,9	Ελβετία	0	6,0
Αυστρία	5	1,6	Λοιπή Ευρώπη	0	4,9
Ιταλία	5	4,1	Βόρ. Αμερική	5	25,2
Ιρλανδία	5	0,3	Ωκεανία	0	2,5

Πίνακας 2. Προέλευση Τουριστών Μακρόχρονης Διαμονής στις Κυκλάδες (1991, 2001).

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

Πρόέλευση	Αριθμός νο	Ποσοστό %
Αλβανία	7257	77,4
Ανατ. Ευρώπη & Ρωσία	1455	15,5
Ασία	106	1,1
Αφρική	80	0,9
Λατινική Αμερική	5	0,1
Αδιευκρίνιστη προέλευση	471	5,0
Σύνολο	9374	100.0

Πίνακας 3. Προέλευση Οικονομικών Μεταναστών στις Κυκλάδες (2001).

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

	Αλλοδαποί (1)	Έκταση/ τετ.χλμ (2)	Πληθυσμός (3)	Αλλοδαποί/ τετ.χλμ. (4)	Αλλοδαποί/ 1000 κάτοικοι (5)
Αμοργός	177	126,4	1859	1,4	95,21
Ανάφη	3	40,4	273	0,1	10,99
Άνδρος	946	380,0	10009	2,5	94,51
Αντίπαρος	68	45,2	1037	1,5	65,57
Δονούσα	15	13,8	163	1,1	92,02
Ηρακλειά	6	17,8	151	0,3	39,74
Θήρα (& Θηρασιά)	1850	90,3	13670	20,5	135,33
Ίος	173	109,0	1838	1,6	94,12
Κέα	438	148,9	2417	2,9	181,22
Κίμωλος	3	53,3	769	0,1	3,90
Κουφονήσια	25	26,0	366	1,0	68,31
Κύθνος	49	100,2	1608	0,5	30,47
Μήλος	308	160,1	4771	1,9	64,56
Μύκονος	2275	105,2	9320	21,6	244,10
Νάξος	1270	430,0	18188	3,0	69,83
Πάρος	1764	196,3	12853	9,0	137,24
Σέριφος	62	75,2	1414	0,8	43,85
Σίκινος	4	42,5	238	0,1	16,81
Σίφνος	145	74,0	2442	2,0	59,38
Σύρος	547	101,9	19782	5,4	27,65
Σχοινούσα	19	8,5	206	2,2	92,23
Τήνος	475	194,5	8574	2,4	55,40
Φολέγανδρος	32	32,3	667	1,0	47,98
ΣΥΝΟΛΟ	10654	2571,8	112615	4,1	94,61

Πίνακας 4. Γεωγραφικοί Δείκτες Αλλοδαπών ανά νησί Κυκλάδων (2001)

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

Προέλευση	πληθυσμός no	ποσοτό %	Προέλευση	Πληθυσμός no	Ποσοτό %
Ολλανδία	13	5.8	Σκανδιναβία	0	0.0
Βρετανία	44	19.5	Γαλλία	11	4.9
Γερμανία	66	29.2	Ελβετία	28	12.4
Αυστρία	0	0.0	Λοιπή Ευρώπη	12	5.2
Ιταλία	13	5.8	Βορ. Αμερική	35	15.5
Ιρλανδία	0	0.0	Ωκεανία	4	1.7

Πίνακας 5. Προέλευση Τουριστών Μακρόχρονης Διαμονής στη Νάξο (2001).

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

Προέλευση	Αριθμός no	Ποσοστό %
Αλβανία	821	78.6
Ανατ. Ευρώπη & Ρωσία	137	13.1
Ασία	26	2.6
Αφρική	0	0.0
Λατινική Αμερική	0	0.0
Αδιευκρίνιστη προέλευση	60	5.7
ΣΥΝΟΛΟ	1044	100.0

Πίνακας 6. Προέλευση Οικονομικών Μεταναστών στη Νάξο (2001).

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

	Αλλοδαποί	Έκταση/ τετ.χλμ	Πληθυσμός	Αλλοδαποί/ τετ.χλμ.	Αλλοδαποί/ 1000 κάτοικοι
1981					
Νάξος	256	430,0	14037	0,595	18,24
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	2403	2571,8	88458	0,934	27,17
1991					
Νάξος	164	430,0	14838	0,381	11,05
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	1559	2571,8	94005	0,606	16,58
2001					
Δήμος Δρυμαλίας	165	303,0	6099	0,5	27,05
Δήμος Νάξου	1105	127,0	12089	8,7	91,41
Νήσος Νάξος	1270	430,0	18188	3,0	69,83
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	10654	2571,8	112615,0	4,1	94,61

Πίνακας 7. Γεωγραφικοί δείκτες αλλοδαπών στη Νάξο 1981, 1991, 2001

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

Προέλευση	πληθυσμός no	ποσοστό %	Προέλευση	πληθυσμός no	Ποσοστό %
Γερμανία	3	30	Ελβετία	1	10
Βέλγιο	5	50	Βόρ. Αμερική	1	10
			Σύνολο	10	100

Πίνακας 8. Προέλευση Τουριστών Μακρόχρονης Διαμονής στις Μικρές Κυκλάδες (2001)

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

Προέλευση	Αριθμός no	Ποσοστό %
Αλβανία	43	78.2
Ανατ. Ευρώπη & Ρωσία	3	5.5
Ασία	1	1.8
Αφρική	8	14.5
ΣΥΝΟΛΟ	55	100.0

Πίνακας 9. Προέλευση Οικονομικών Μεταναστών στις Μικρές Κυκλάδες (2001)
Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

	Αλλοδαποί	Έκταση/ τετρ.χλμ.	Πληθυσμός	Αλλοδαποί/ τετρ.χλμ.	Αλλοδαποί/ 1000 κάτοικοι
1981					
Δονούσα	5	13,8	116	0,362	43,10
Ηρακλεία	0	17,8	95	0,000	0,00
Κουφονήσια	0	26,0	237	0,000	0,00
Σχοινούσα	0	8,5	140	0,000	0,00
ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	5	66,1	588	0.194	8,50
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	2403	2571,8	88458	0,934	27,17
1991					
Δονούσα	5	13,8	111	0,362	45,05
Ηρακλεία	0	17,8	115	0,000	0,00
Κουφονήσια	6	26,0	275	0,231	21,82
Σχοινούσα	0	8,5	122	0,000	0,00
ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	11	66,1	623	0,166	17,66
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	1559	2571,8	94005	0,606	16,58
2001					
Δονούσα	15	13,8	163	1,1	92,02
Ηρακλεία	6	17,8	151	0,3	39,74
Κουφονήσια	25	26,0	366	1,0	68,31
Σχοινούσα	19	8,5	206	2,2	92,23
ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	65	66,1	886	1,0	73,36
ΣΥΝΟΛΟ ΚΥΚΛΑΔΩΝ	10654	2571,8	112615,0	4,1	94,61

Πίνακας 10. Γεωγραφικοί δείκτες αλλοδαπών στις Μικρές Κυκλάδες.
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

ΤΟ ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΟ ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΡΑΓΑΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΛΟΞΥΛΟ ΝΑΞΟΥ

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΠΙΛΗΣ*

Στον οικισμό του Καλόξυλου Νάξου βρίσκεται το κτήριο στο οποίο στεγαζόταν το Ελαιοτριβείο Βαλληνδρά¹ και κατά τον μεσοπόλεμο η ηλεκτρική εταιρεία Τραγαίας. Η ιστορία του κτηρίου και της χρήσης του αποτυπώνει με αρκετή σαφήνεια στιγμές της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης του νησιού.

Ο οικισμός του Καλόξυλου είναι από τους καλύτερα διατηρημένους παραδοσιακούς οικισμούς της Νάξου στη περιοχή της «Δρυμαλίας», μια περιοχή του νησιού με συνεχή ανθρωπινή δραστηριότητα από την αρχαιότητα έως σήμερα. Ο φιλόξενος αυτός τόπος προσέφερε τις προϋποθέσεις για μια αυτάρκη αγροτική ζωή, που αποτέλεσε την ασφαλή βάση για επιβίωση ακόμα και σε δύσκολες εποχές όπου το εμπόριο και οι θαλάσσιες επικοινωνίες ακυρώνονταν. Στην καλά προφυλαγμένη από τους γύρω ορεινούς όγκους επίπεδη περιοχή αναπτύσσεται εκτεταμένος ελαιώνας με υπεραιώνθια δένδρα.

Πλήθος μνημείων και ευρημάτων από διαφορετικές εποχές καταδεικνύουν εύγλωττα **τον κεντροβαρικό ρόλο**, που έπαιξε η περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του νησιού.

Ο Καλόξυλος βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής, τον οικισμό του Χαλκίου. Σημείο αναφοράς για τον Καλόξυλο αποτελεί το κτίσμα, το οποίο στέγαζε ελαιοτριβείο και την ηλεκτρική εταιρεία Τραγαίας ιδιοκτησίας Μίνας Βερώνη.

Το κτίσμα αυτό, το οποίο σύμφωνα με την προφορική παράδοση λέγεται ότι ανήκε στην γνωστή ορθόδοξη οικογένεια Κόκκου, αποτελεί τμήμα ενός μεταβυζαντινού πύργου². Είναι σήμερα ισόγειο σχεδόν τετράγωνο σε κάτοψη, διαχωρισμένο σε δύο ίσου μήκους επιμήκεις καμαροσκέπαστους χώρους (Εικ.1). Οι διαστάσεις του είναι 12 X 11μ. με εσωτερικό μέγιστο ύψος καμάρας 4,65μ. Το πάχος των τοίχων είναι 1,15 μ. Η κατασκευή με βεβαιότητα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελεί την ισόγεια διαμόρφωση ενός πύργου η ανωδομή του οποίου δεν ολοκληρώθηκε, όπως θέλει η παράδοση ή το πιθανότερο δεν διασώθηκε. Παρόμοιες διαστάσεις και διάταξη συντάμε στον Πύργο τον ονομαζόμενο του Φραγκόπουλου (νυν ιδιοκτησίας Δελλαρόκα) στον οικισμό Κουρουνοχώρι. Η ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου και εν λειτουργία πύργου στη θέση αυτή ίσως εξηγεί και την ανάπτυξη του οικισμού

* Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π., Μ.Sc.

1. Η εκπόνηση της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης του κτηρίου που στέγαζε το Ελαιοτριβείο Βαλληνδρά αποτέλεσε την αφορμή για την ευρύτερη ιστορική προσέγγιση του θέματος. Η μελέτη που υλοποιήθηκε με τη συνεργασία της Μαρίας Μαγνήσαλη, αρχιτέκτονα μηχανικού ΕΜΠ ΜSc, ανατέθηκε από την ιδιοκτήτρια Μίνα Βερώνη. Και στις δύο οφείλω θερμές ευχαριστίες. Η συνεργασία με τη Μίνα Βερώνη όσο και με τον σύζυγό της Ιωάννη Βερώνη κατά τη διάρκεια του έργου, αποτέλεσε για μένα, μια σημαντική στιγμή στην εικοσαετή πλέον ενασχόληση μου με τον τόπο και την κοινωνία της Νάξου.
2. Για τους πύργους γενικά βλ. Θεμιστοκλής Μπιλής, «Η μονή του Τίμιου Σταυρού στη Νάξο» στο: *Εκκλησίες μετά την Άλωση 7*, Θεσσαλονίκη 2013, σημ.19, 127. Οι ενετικές επιρροές και καταβολές από την ντόπια κατασκευαστική παράδοση είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός τύπου αμυντικής κατασκευής που εφαρμόστηκε στη Νάξο σε κατοικίες ευπόρων αρχόντων του νησιού όσο και σε μοναστικά ιδρύματα.

του Καλόξυλου, φαινόμενο το οποίο παρουσιάζεται σε πλείστες περιπτώσεις στην ενδοχώρα της Νάξου όπου ο Πύργος αποτελεί το κέντρο και την αφορμή για την ανάπτυξη της συστάδας από οικίες των κολλήγων που υπηρετούσαν την οικογένεια των κτητόρων όπως του «Μαρκοπολίτη» στους Ακαδήμους περιοχή Χαλκίου, οι ονομαζόμενοι «Δελλαρόκα» και «Κούρκα» στο Κάτω Σαγκρί, ή «Του Άρχου» στη Βουρβουριά κ.α. Η οικογένεια Κόκκου πολύ γνωστή στη ναξιακή ιστορία έχει καταγραφεί ως μια από τις σπάνιες περιπτώσεις ορθόδοξων οικογενειών που διέθεταν φέουδα τον 17ο αι. μ.Χ. Μέλη της υπήρξαν κτήτορες και ιδιοκτήτες της Μονής Υψηλοτέρας στις Εγκαρές. Επίσης, με την οικογένεια σχετίζεται άλλο ένα σπουδαίο κτήριο της Νάξου, ο Πύργος στη Κάτω Ποταμιά, στο οποίο υπάρχει και σχετικό οικόσημο (Εραλδικής διακόσμησης) με αναγραφόμενη χρονολογία 1686³. Πιθανότατα ανήκε στον "υπερασπιστή των πτωχών" ισχυρό καντζηλιέρη Κωνσταντίνο Κόκκο, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1687. Σύμφωνα με έγγραφο, του 1664, που υπέδειξε ο Ιάκωβος Ναυπλιώτης υπήρχε στον Καλόξυλο αρχοντικό του Ιάκωβου Κόκκου.

Οι καμαροσκέπαστοι χώροι είναι εσωτερικών διαστάσεων πλάτους 3,70μ. και μήκους 9,60μ. Μεταγενέστερες μετατροπές έχουν σχεδόν ενοποιήσει τους δύο χώρους (1,2ι-ιι) με ανοίγματα 3,30 και 2,00μ. ενώ νεώτερος τοίχος έχει διαχωρίσει σε δύο χώρους (2ι-ιι) το καμαροσκεπές βόρειο διαμέρισμα. Η κύρια είσοδος του χώρου βρίσκεται στην νότια όψη του κτηρίου. Στα ανοίγματα των τοίχων συνυπάρχουν πολεμίστρα, παράθυρα με τοξωτή ή οριζόντια κατάληξη εσωτερικά και φεγγίτες ως αποτέλεσμα της εντατικής χρήσης του χώρου σε διαφορετικές εποχές και την συνεχή ανάγκη προσαρμογής του κτηριακού κελύφους στις μεταβαλλόμενες ανάγκες (Εικ.2). Μοντέρνες προσθήκες της δεκαετίας του 1950 έχουν επεκτείνει τον ισόγειο χώρο βόρεια. Μικρή αυλή (χώρος 5) παραμένει ακάλυπτη μεταξύ των προσθηκών και του αρχικού κτίσματος. Η λιτή και στιβαρή αρχιτεκτονική έκφραση του κτίσματος δεν προσφέρει πολλά στοιχεία που να επιτρέπουν σαφείς χρονολογικές ενδείξεις. Το γενικό ιστορικό πλαίσιο τοποθετεί το αρχικό κτίσμα στον 17- 18ο αι. Η αρχιτεκτονική του κτίσματος αποκαλύπτει τις ποιότητες εκείνες που αντιπροσωπεύουν με τον καλύτερο τρόπο το ιδιαίτερο πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Νάξου. Οι τοίχοι είναι δομημένοι από λίθους γνευσίου με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Μάρμαρο έχει χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια των φεγγιτών. Δοκοί από μορφοσίδηρο σχηματίζουν τα πρέκια στα νεωτερικά ανοίγματα. Δοκοί από οπλισμένο σκυρόδεμα έχουν χρησιμοποιηθεί στην γεφύρωση των μεγάλων ανοιγμάτων που ενοποιούν τα δύο διαμερίσματα. Οι μοντέρνες προσθήκες (χώροι 3,4) καλύπτονται με πλάκες οπλισμένου σκυροδέματος και οι τοίχοι τους είναι από οπτοπλινθοδομή.

Η ιστορική εξέλιξη της χρήσης του κτηρίου μας είναι πολύ καλά γνωστή τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου αι. από το αρχείο της ιδιοκτήτριας κας Μίνας Βερώνη.

Το 1880 ο Γρηγόριος Μάρκου Βαλληνδράς αποκτά τον χώρο ο οποίος λειτούργησε εκεί χειροκίνητο ελαιοτριβείο. Από τη φάση αυτή του εξοπλισμού απολύτως τίποτα δεν έχει σωθεί⁴.

3. Βλ. ηλεκτρονική έκδοση Αρχείου Εραλδικών μνημείων του Ελλαδικού χώρου, <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/163499> όπου και οι σχετικές παραπομπές: Ν. Κεφαλληνιάδης – Β. Slot, *Οικόσημα στη Νάξο*, Αθήνα 1980· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Οι πύργοι της Νάξου* (Αρχαίοι, Ενετικοί πύργοι-μοναστήρια), Αθήνα 1980· Π. Γ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολις 1925.
4. Πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χειροκίνητος εξοπλισμός αυτού του αρχικού ελαιοτριβείου ήταν παρόμοιος με αντίστοιχο εξοπλισμό σε λιοτριβί δίπλα από τον πύργο τον ονομαζόμενο του «Σανούδου» νυν ιδιοκτησίας Αθανάσιου Καραβιά στη θέση Κάμπονες Νάξου. Τη μελέτη τεκμηρίωσης και γραφικής αποκατάστασης του συγκεκριμένου ελαιοτριβείου εκπόνησα με τη συνεργασία της Μαρίας Μαγνήσαλη. Υποθέτουμε ότι τον εξο-

Ο Γρηγόριος Μάρκου Βαλληνδράς⁵ λίγο πριν την αγορά του ακινήτου του ελαιοτριβείου ίδρυσε (περίπου το 1870) μια μικρή μονάδα παραγωγής κίτρου στο Χαλκί εξελίσσοντας την παραδοσιακή τεχνική παραγωγής κιτρόρακου (Εικ.3).

Συνεχιστής του έργου του πατέρα του ο Μάρκος Γρηγορίου Βαλληνδράς συστηματοποιεί το ποτοποιείο και λαμβάνει την πρώτη (επίσημη) άδεια λειτουργίας της ποτοποιίας το 1896. Ακολούθησε μια ραγδαία περίοδος ανάπτυξης με συμμετοχές σε διεθνείς εκθέσεις και μια συνεχή διάθεση εξωστρέφειας. Οργάνωσε την παραγωγή και διεξήγαγε εξαγωγές σε όλες τις περιοχές του ελληνισμού (Ρωσία, Ρουμανία, Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Πόλη) ξεπερνώντας τα στενά τοπικά όρια του νησιού. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, ο Μ. Βαλληνδράς ανέγειρε στο Χαλκί την κατοικία του στο ισόγειο της οποίας λειτουργεί το γνωστό και σήμερα Ποτοποιείο Βαλληνδρά που παράγει το φημισμένο κίτρο. Με το ίδιο οργανωτικό πνεύμα αντιμετωπίζει παράλληλα την επιχειρηματική του δράση σε σχέση με το ελαιοτριβείο⁶ στον Καλόξυλο το οποίο του μεταβιβάστηκε πλήρως το 1905. Έτσι το 1928 εκσυγχρονίζει την επιχείρηση με αγορά και εγκατάσταση μηχανημάτων πετρελαιοκίνητου ελαιοτριβείου (Εικ.5). Τα εγκαίνια αναφέρονται με θριαμβευτικό τρόπο σε σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας «Αιγαίον». Την περίοδο του μεσοπολέμου σε όλο τον ελληνικό χώρο παρατηρείται το φαινόμενο της σταδιακής επικράτησης της νέας μορφής ενέργειας: της πετρελαιομηχανής. Το αλώνι του μύλου κατασκευάζεται πλέον από σίδηρο, οι μυλόπετρες κατασκευάζονται από σκληρότερο λίθο και τα πιεστήρια κινούνται με υδραυλική ενέργεια. Τα πετρελαιοκίνητα πιεστήρια αντικαθιστούν τα παλαιότερα με γοργούς ρυθμούς. Το 1920 λειτουργούσαν στη χώρα 5952 ελαιοτριβεία από τα οποία τα 592 ήταν μηχανοκίνητα (περίπου 10 %). Το έργο του εκσυγχρονισμού ανέλαβε ένα από τα σπουδαιότερα μηχανουργεία της Αθήνας: Το εργοστάσιο «ΒΙΟ» ιδιοκτησίας Βλαχάνη, Πετρόπουλου & Σία⁷. Το μηχανουργείο αυτό εξελίχθηκε και παρέμεινε στην έδρα του στο Μεταξουργείο μέχρι τη δεκαετία του 60. Το συμφωνητικό μεταξύ Μάρκου και της συγκεκριμένης Εταιρείας υπογράφηκε στις 11 Φεβρουαρίου του 1928. Εκεί αναφέρεται αναλυτικά ο νέος εξοπλισμός και το κόστος που έφτανε τις 94.530 δρχ. Ο νέος εξοπλισμός, που διατηρείται επί τόπου, περιγράφεται στο συμφωνητικό και είχε ως εξής:

- Ένα υδραυλικό ελαιοπιεστήριον τύπου ERX 126
- Ένα ελαιοτριβείον τύπου ΒΕΙΚ 120
- Μία πρόσθετον μεταλλικήν στεφάνην δια το ελαιοτριβείον ύψους 200 χιλ.
- Δύο Μυλόλιθους εκ πέτρας Αιγίνης διαστάσεων 1200Χ 300 χιλ. κτενισμένες και φωληρασμένες
- Μία υδραυλικήν αντλίαν τύπου ΑΚΧ129
- Ένα μανόμετρον 300 Ατμ, μετά σωλήνος συνδέσεως δια την τοποθέτησιν επί του πιεστηρίου
- Έναν κρουνόν διανομής απλούν

πλισμό αποτελούσαν μυλόπετρα με ξύλινο κοντάρι, ξύλινο πιεστήριο με μέρη δύο ξύλινες («πλάντρες»), δύο κατακόρυφα ξύλα τα «αδράχτια» και μια επίσης ξύλινη γαλεάγρα. Για πληροφορίες των μηχανισμών αυτού του τύπου ελαιοτριβείων. βλ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, *Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού, Οδηγός*, Αθήνα 2007, σποράδην.

5. Πληροφορίες στο κείμενο της Κατερίνας Φραγκουδάκη, *Ποτοποιείο Μ.Γ. Βαλληνδρά* στο: <http://thisisnaxos.gr/page.aspx?itemID=SPG114> <6.6.2013>
6. Σ. Βερώνης, Εργοστάσιο ελαιουργίας και ηλεκτροφωτισμού στον Καλόξυλο Νάξου, Πτυχιακή εργασία, ΤΕΙ Πειραιά.
7. Χριστίνα Αγγριαντώνη, *Η Αθήνα τον 19ο αιώνα. Συνοικία Μεταξουργείο*, Ηλεκτρονική έκδοση Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών βλ. http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_10.aspx <6.6.2013>

- Δέκα μέτρα υδραυλικών σωλήνων 15/21.

Ενδιαφέρον έχει και το σχέδιο σε blue print κλίμακα 1:50 που παρουσιάζει την τοποθέτηση των μηχανημάτων στο χώρο πάνω σε υπόβαθρο μιας ορθής αποτύπωσης που είχε προφανώς προηγηθεί με επιτόπια επίσκεψη των μηχανολόγων.

Ανήσυχο πνεύμα ο Μάρκος δεν παρέμεινε μόνο στην ιδέα να εκσυγχρονίσει το ελαιοτριβείο. Την ενέργεια που παρήγαγε η πετρελαιομηχανή για τις ανάγκες του Ελαιοτριβείου θέλησε να τη μετατρέψει σε ηλεκτρική και να τη διοχετεύσει στους γειτονικούς οικισμούς των Ακαδήμων και του Χαλκίου. Προσπάθησε και κατάφερε εν τέλει να πάρει άδεια ηλεκτροδότησης το καλοκαίρι του 1928. Την άδεια (Εικ.6) που υπογράφηκε στις 30 Ιουλίου 1928 υπέγραψε ο τότε πρόεδρος της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης επί υπουργίας Α. Χρηστομάνου. Εκεί διαβάζουμε ότι: «.....Χορηγούμεν εις τον Μάρκον Βαληνδράν απλήν άδειαν ηλεκτρικής εγκαταστάσεως παραγωγής και διανομής ρεύματος εις τας κωμοπόλεις Χαλκίου, Καλόξυλον και Ακαδήμους (Νάξου) υπό τους όρους τους συνημμένους τω υπ' αριθμ. 13090 από 2 Μαΐου ε.ε. εγγράφω του Υπουργείου Συγκοινωνίας προς τον Μ. Βαληνδράν...»

Η εποχή του εξηλεκτρισμού είχε έρθει και στην Τραγαία. Το ηλεκτρικό ρεύμα στην Ελλάδα είχε εμφανιστεί ήδη το 1889 και το πρώτο κτήριο που ηλεκτροδοτήθηκε ήταν τα Ανάκτορα⁸. Περί το 1900 η αμερικάνικη εταιρεία Thomson-Houston με συμμετοχή της Εθνικής Τράπεζας ίδρυσε την Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία που ανέλαβε την ηλεκτροδότηση των οικισμών στη τότε απελευθερωμένη Ελλάδα. Έως το 1929, έτος της αδειοδότησης της εταιρείας του Μάρκου, 250 οικισμοί και μόνο 5000 άτομα είχαν πρόσβαση στο ρεύμα. Όμως, στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπως στη Τραγαία της Νάξου όπου ήταν ασύμφορο για τις μεγάλες εταιρείες να κατασκευάσουν μονάδες παραγωγής το έργο αυτό ανέλαβαν ιδιώτες. Το καθεστώς αυτό παρέμεινε έως το 1956 όπου 400 μικρές ιδιωτικές εταιρείες, που είχαν απομείνει στην αγορά, εξαγοράστηκαν από τη ΔΕΗ, η οποία ιδρύθηκε μόλις το 1950.

Η πετρελαιομηχανή ισχύος 25 ίππων, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση, κατασκευάστηκε στο εξωτερικό από την εταιρεία ANGLO BELGIAN COMPANY⁹. Η εταιρεία αποτελούσε ένα κολοσσό στη κατασκευή πετρελαιοκινητήρων για ένα ευρύ φάσμα εφαρμογών με εργοστάσιο στη Γάνδη. Ήταν το αποτέλεσμα μιας συνεργαζόμενης επένδυσης εταιριών και φυσικών προσώπων. Μια από τις εταιρείες που συμμετείχε ήταν η Carels που κατείχε τις πατέντες των μηχανών Diesel και σχετιζόνταν άμεσα με τον γερμανό ευεργέτη R. Diesel. Κινητήρες για φορτηγίδες, τρένα, ελαιοτριβεία κατασκευάζονταν και εξάγονταν σε όλο το κόσμο. Η εταιρεία συνεχίζει την δραστηριότητα της με το όνομα ANGLO BELGIAN CORPORATION μετά τη χρεοκοπία του 1970 και την τελευταία επανίδρυση της. Πολλές από τις προπολεμικές μηχανές αυτού του τύπου που διασώθηκαν, όπως αυτή του ελαιοτριβείου, σήμερα ανήκουν σε συλλέκτες που τις συντηρούν και τις εκθέτουν σε διάφορες εκδηλώσεις (Εικ.7).

Στο ελαιοτριβείο σώζεται σε καλή κατάσταση και ο μαρμάρινος πίνακας διανομής του ρεύματος στο δίκτυο, με τους διακόπτες και τα αμπερόμετρα (Εικ.18). Από εκεί με καλώδια το ρεύμα διοχετεύονταν στις οικίες, στους κοινόχρηστους χώρους και στα γραφεία των ελεύθερων επαγγελματιών (δικηγόρων, συμβολαιογράφων, ιατρών, καταστημάτων) που συγκροτούσαν τη μικρή αλλά ζωντανή κοινωνία του Χαλκίου. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν σε γωνιές κάποιων κτηρίων τμήματα από τους μονωτές από πορσελάνη εκείνης της

8. Βλ. ιστορικά ΔΕΗ στο: <http://www.dei.gr> <6.6.2013> και Χρύσα Λιάγγου, «Το θαύμα του εξηλεκτρισμού της Ελλάδας», στο περιοδικό: *GK* 2.201.

9. Βλ. σχετικό ιστορικό στο: <http://www.abcdiesel.be/en/index> <6.6.2013>

εποχής. Υπάρχουν πληροφορίες που αναφέρουν ότι ο ναός της Αγίας Τριάδας Καλοξύλου, ναός με μεγάλη σημασία στην Ορθόδοξη ζωή του νησιού, φωταγωγήθηκε και δέσποζε στην ευρύτερη περιοχή της Τραγαίας¹⁰.

Τότε δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη της ορεινής Νάξου (με την εκμετάλλευση φυσικών πόρων όπως της σμύριδας και του μαρμάρου), ως κέντρο της οποίας, αναδύθηκε το Χαλκί. Είναι γνωστό ότι εκείνη, ακριβώς, την περίοδο κατασκευάστηκε από τη Στραβολαγκάδα ως τη Μουτσούνα, και ο εναέριος σιδηρόδρομος μήκους 9 χιλιομέτρων ώστε να διευκολυνθεί η εργασία των σμυριδεργατών.

Στο Χαλκί εγκαταστάθηκαν η διοίκηση και οι απαραίτητες υπηρεσίες, που είχαν αναφορά σε όλη την ορεινή Νάξο¹¹. Το γεγονός της παράλληλης ανάπτυξης ενός δεύτερου κέντρου¹² στο νησί οφείλεται στην εκτεταμένη ενδοχώρα με τις μεγάλες αποστάσεις μεταξύ των οικισμών ιδίως σε μια εποχή, που το οδικό δίκτυο δεν ήταν ανεπτυγμένο και οι επικοινωνίες βασιζόνταν ακόμα στο μεσαιωνικό δίκτυο μονοπατιών και στη χρήση των ζώων. Ο οικισμός παρά το μικρό μέγεθος, από αρχιτεκτονική άποψη, έχει ρυθμολογική και μορφολογική πολυμορφία. Διακρίνεται, βέβαια, η πρόθεση δημιουργίας μιας αστικής τουλάχιστον εικόνας με εισαγωγή προτύπων και τεχνογνωσίας από το υπερτοπικό κέντρο των Κυκλάδων, την Ερμούπολη¹³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο σχεδιασμός της οικίας του Μάρκου Βαλληνδρά (Εικ. 17) από μηχανικό της Σύρου, αν και υπάρχουν πληροφορίες ότι το σπίτι σχεδιάστηκε τελικά από μηχανικό της γνωστής οικογένειας Πρωτοπαπαδάκη. Συναντάμε δηλαδή **μια επαρχιακή απόδοση των νεοκλασικών στοιχείων**¹⁴ στο συνεκτικό – αρχικό τμήμα. Στις παρυφές του οικισμού τα σπίτια είναι μονώροφα και πολύ πιο κοντά στο καθαρό «λαϊκό» σπίτι χωρίς βέβαια να λείπουν και εκεί οι επιρροές από την επίσημη αρχιτεκτονική του οικισμού, κυρίως όσο αφορά στην ύπαρξη στέγης και στις προσεγγμένες λεπτομέρειες των κουφωμάτων. Η νέα χάραξη του ρυμοτομικού δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 183 Δ΄. 7.9.1928 επί υπουργίας συγκοινωνιών Α. Χρηστομάνου.

Τότε στο απόγειο της δράσης του ο Μάρκος Βαλληνδράς εκδίδει δελτάρια επιστολών καλλιτεχνημένα στο ύφος της εποχής που αποδίδουν κύρος και σοβαρότητα (Εικ.3). Τυπώνει διαφημιστική λιθογραφία στην οποία με υπερβολή τονίζεται ο ρόλος του εργοστασίου με τυποποιημένη απόδοση μιας κατασκευής που απέχει από την πραγματικότητα και αποτελεί ίσως περισσότερο όχι μια απεικόνιση αλλά έναν πόθο μιας συνεχούς ανάπτυξης και εξέλιξης στο μέλλον (Εικ.4). Η συνέχεια, όμως, δεν ήταν ανάλογη. Οι γενικότερες ιστορικές συγκυρίες (πόλεμος, οικονομική δυσπραγία, μετανάστευση) είχαν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των περιφερειακών κέντρων. Πολλοί πια δεν είχαν τα μέσα να πληρώνουν για το ηλεκτρικό ρεύμα. Υπάρχει σχετικός κατάλογος «βραδυπορούντων» των πληρωμών.

10. Στ. Παραράς, *Ναός Αγ. Τριάδας Καλοξύλου*, Αθήνα 1980. Βλ. επίσης, <http://politistikotragaias.blogspot.gr/2012/07/blog-post.html> <2.10.2015>

11. Θ. Μπιλής, *Χαλκί*, Αθήνα 2003. Αρχείο εργασιών ΔΠΜΣ Συντήρηση Μνημείων, ΕΜΠ. Το 1920 ο οικισμός είχε πληθυσμό 250 ατόμων. Στον οικισμό υπήρχαν: Σχολείο, 3 γιατροί, 4 δικηγόροι, 3 συμβ/φεία, 7 ραφεία, 8 τσακκαράδικα, 7 ξυλουργεία, 3 σιδηρουργεία, 1 αποστακτήριο, 7 εμπορικά καταστήματα, 6 καφενεία βλ. Σπουδαστική εργασία: Γανωτής Σ., Γεωργίου Ε., Κακάτσου Λ., Τραϊανός Χ., «Χαλκί Νάξου», Αρχείο Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Ε.Μ.Π.

12. Μέχρι τον Β' παγκόσμιο πόλεμο το Χαλκί ήταν μεγαλύτερος οικισμός και από τη Χώρα.

13. Η Σύρος μετά την διάλυση της διώρυγας της Κορίνθου το 1882 αρχίζει να παρακμάζει και να μην παίζει πρωταρχικό ρόλο στις θαλάσσιες επικοινωνίες. Βλ. Ι. Τραυλού – Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980. σ. 40. Παρόλα αυτά για τις Κυκλάδες εξακολουθεί να είναι το διοικητικό και εμπορικό κέντρο.

14. Στην Ερμούπολη απαντάται το αρχιτεκτονικό ιδίωμα του «Ρομαντικού-Κλασικισμού» με επιρροές από Δυτικά πρότυπα. Βλ. Ι. Τραυλού, ο.π. σ. 73.

Επίσης, η διακίνηση του πετρελαίου λίγο πριν τον πόλεμο δυσκολεύει. Το νέο οδικό δίκτυο διευκολύνει πια την πρόσβαση στο λιμάνι της Χώρας η οποία σιγά σιγά εκτοπίζει το Χαλκί. Την δεκαετία του 1940 παύει η λειτουργία της εταιρείας ηλεκτροφωτισμού συνεχίζεται όμως η λειτουργία του ελαιοτριβείου το οποίο το 1950 εκσυγχρονίζεται για τελευταία φορά από τον Ιωάννη Σακελιάδη, πατέρα της σημερινής ιδιοκτήτριας και ανηψιό του Μάρκου. Η λειτουργία του ελαιοτριβείου παύει οριστικά το 1987. Η ιστορία όμως του κτηρίου δεν σταμάτησε εκεί. Η σημερινή ιδιοκτήτρια Μίνα Βερώνη, κόρη του Ι. Σακελλιάδη, διασθανόμενη την ιστορική ευθύνη της διάσωσης ενός σπουδαίου μάρτυρα της ιστορίας του τόπου ανέθεσε στον ομιλούντα την εκπόνηση μιας αρχιτεκτονικής μελέτης προστασίας και ανάδειξης του κτηρίου. Σκοπός της εκπόνησης της μελέτης ήταν καταρχήν η αδειοδότηση από τις αρμόδιες υπηρεσίες ελέγχου και κατ' επέκταση η ένταξη του έργου σε σχετικό πρόγραμμα χρηματοδότησης. Η μελέτη «Αποκατάσταση παραδοσιακού ελαιοτριβείου και της Ηλεκτρικής Εταιρείας Νάξου και δημιουργία επισκέψιμου χώρου στο Δ.Δ. Χαλκείου Νάξου» ευτύχησε να χρηματοδοτηθεί στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος: «Αγροτική Ανάπτυξη Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου 2000-2006». και το έργο να υλοποιηθεί το 2007 με συνεργασία και στο στάδιο της επίβλεψης.

Η κατάσταση του κτηρίου πριν το έργο αποκατάστασης ήταν μέτρια (Εικ.8,10,12). Ευτυχώς αποκλίσεις από την κατακόρυφο ή άλλες σοβαρές δομικές βλάβες δεν υπήρχαν. Την κατάσταση του κτηρίου υποβάθμιζε συνεχώς η διαβρωτική δράση του νερού. Η επίστρωση του δώματος από ελαφρά οπλισμένο ή άοπλο σκυρόδεμα είχε αστοχήσει και το νερό διαπερνούσε τους θόλους. Σωστή απορροή των ομβρίων του δώματος δεν υπήρχε. Τα νερά διέβρεχαν τις όψεις του κτηρίου απ' όπου εισέβαλλαν στη μάζα των τοίχων προκαλώντας συνεχή απόπλυση του υλικού πληρώσεως που είναι πηλόχωμα. Οι νεότερες προσθήκες ήταν επίσης σε μέτρια κατάσταση. Παρατηρήθηκαν υγρασίες στους τοίχους που οφείλονταν στην απουσία στεγάνωσης.

Ο εξοπλισμός του κτηρίου είχε διατηρηθεί πλήρης σε αρκετά καλή κατάσταση. Το τριβείο, το πιεστήριο, ο ηλεκτροκινητήρας με τους πίνακες παροχής ρεύματος και ο κλίβανος καθώς και ο κινητός εξοπλισμός όπως τσουράπες, εργαλεία συντήρησης, τραπέζια εργασίας βρίσκονταν στις αρχικές τους θέσεις, τα οποία τεκμηριώθηκαν σχεδιαστικά και φωτογραφικά με λεπτομέρεια πριν την έναρξη του έργου.

Το έργο βασίστηκε στην διατήρηση και ανάδειξη όχι μόνο του κτηρίου αλλά και της πλούσιας ιστορίας του, που είχε σχέση με την κοινωνική και οικονομική ιστορία του νησιού.

Σκοπός του έργου ήταν:

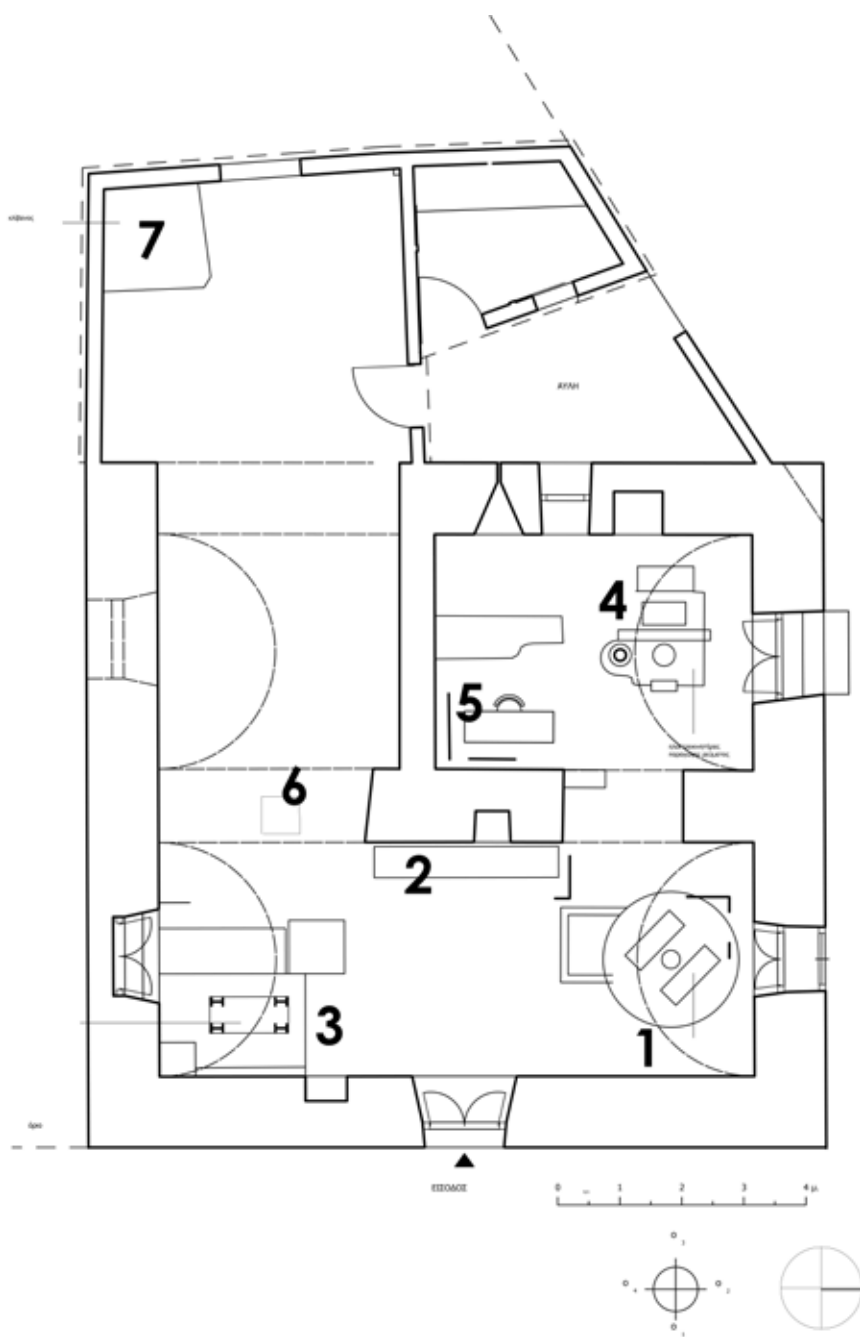
- Η Εξασφάλιση της διαχρονικής παρουσίας του μνημείου, με άρση των παραγόντων φθοράς και συντήρηση του κτηριακού κελύφους
- Η Ένταξη του μνημείου στο σημερινό πλαίσιο αναγκών της κοινωνίας της Νάξου έτσι ώστε το μνημείο να γίνει επισκέψιμο και να προβληθεί η ιστορία του.

Ζητούμενα του έργου ήταν η αναίρεση των παραγόντων φθοράς του μνημείου και των αισθητικών προβλημάτων που είχαν προκύψει από άστοχες μεταγενέστερες επεμβάσεις, η αποφυγή αλλοίωσης των στοιχείων της κατασκευής όπως τα κουφώματα, τα πάχη των τοίχων, τα ελεύθερα ύψη των χώρων. Η «μουσειακή» ανάδειξη της ιστορίας του χώρου υλοποιήθηκε με ενημερωτικές πινακίδες, οι οποίες πλαισιώνουν τα αυθεντικά μηχανήματα και επεξηγούν την λειτουργία του ελαιοτριβείου και της προπολεμικής ηλεκτρικής εταιρείας. Τα κινητά αντικείμενα (έπιπλα, εργαλεία κ.α.) τοποθετήθηκαν ξανά στις αρχικές

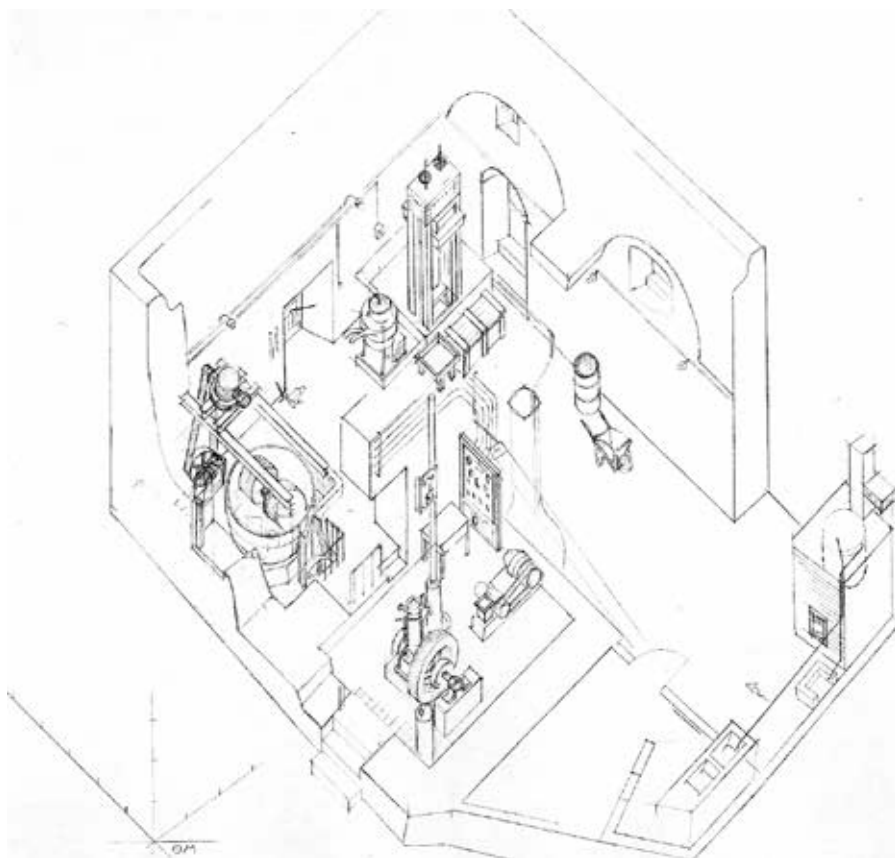
τους θέσεις. Η επέμβαση έγινε με τρόπο τέτοιο ώστε να είναι συμβατή και να εναρμονίζεται ομαλά με το ευρύτερο περιβάλλον της περιοχής και να διατηρεί την ατμόσφαιρα του χώρου, ενός χώρου μόχθου, μακριά από εξωραϊσμούς και επιτηδευμένες διακοσμήσεις (Εικ.9,11,13-16). Ο χώρος πλέον χρησιμοποιείται για εκθέσεις και αποτελεί μαζί με το ζωντανό κατάστημα του ποτοποιείου στο Χαλκί (Εικ.17) που συνεχίζει να λειτουργεί με φροντίδα της Ειρήνης και του Χριστόδουλου Φραγκουδάκη και της κόρης τους Κατερίνας, τους μάρτυρες της πολυσχιδούς δράσης του Μάρκου Βαλληνδρά και του συνεχιστή Ιωάννη Σακελλιάδη, τον οποίο η τοπική κοινωνία τίμησε τα τελευταία χρόνια. Το 1996, 100 χρόνια από την ίδρυση του κίτρου, η Αδελφότης Τραγαίας παρέδωσε στον Ιωάννη δίπλωμα τιμής για την προσφορά του στη Τραγαία¹⁵. Το 2008 ο Δήμος Δρυμαλίας τίμησε τη μνήμη του δίνοντας το όνομα του στην οδό που βρίσκεται ακόμα και σήμερα το ποτοποιείο.

Το παράδειγμα του ελαιοτριβείου αλλά ευρύτερα η δράση του Μάρκου Βαλληνδρά στον Καλόξυλο Νάξου αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα της προσπάθειας κάποιων μεμονωμένων προσώπων του μεσοπολέμου να ξεφύγουν από τα ασφυκτικά πλαίσια της τοπικής οικονομίας και να μεταφέρουν τεχνολογία, έναν αστικό τρόπο ζωής και συνήθειες στην επαρχία. Η πορεία αυτή δεν αποδείχθηκε ομαλή, προσέκρουσε στα προβλήματα των ευρύτερων ιστορικών συνθηκών που καταδίκασαν για μια ακόμα φορά την περιφέρεια πάλι στην απομόνωση και στη συρρίκνωση. Πολύ αργότερα, ο τουρισμός και γενικά ο εισερχόμενος πλούτος προσέφεραν ευκαιρίες και ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης που δυστυχώς όμως με τις παρατηρούμενες αντιφάσεις και στρεβλότητες οδήγησαν σε αλλοιώσεις τόσο του φυσικού όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος καθώς επίσης και των τοπικών κοινωνιών. Σε αυτή την ευρύτερη προβληματική κατάσταση, η συνέχεια των δράσεων του Μάρκου Βαλληνδρά σε νέο σύγχρονο πλαίσιο από τις επόμενες γενιές τόσο στο ελαιοτριβείο (Εικ. 14 -15) όσο και στο ποτοποιείο (Εικ.17) αποτελούν ένα πολύτιμο παράδειγμα που αναδεικνύει την τοπική παράδοση σε όχημα νέας υγιούς ανάπτυξης.

15. Ο Ν. Κεφαλληνιάδης εκφώνησε, τότε, ομιλία σχετική με την ιστορία του κίτρου Βαλληνδρά. Το ίδιο θέμα πραγματοποιήθηκε η Κυριακή Βλυσίδου Δρόσου βλ. Κυριακή Βλυσίδου Δρόσου, "Κίτρον Νάξου Μ.Γ. Βαλληνδρά", στα: *Ναξιακά* τ. 29 (67) Β' περίοδος Ιούνιος 2008-Αύγουστος 2008. Επίσης, για το ίδιο θέμα: Ευδοκία Μπαρδάνη, Σχολή Τεχνολογίας και Διατροφής, Τμήμα οινολογίας, πτυχιακή εργασία, Αθήνα 2009.

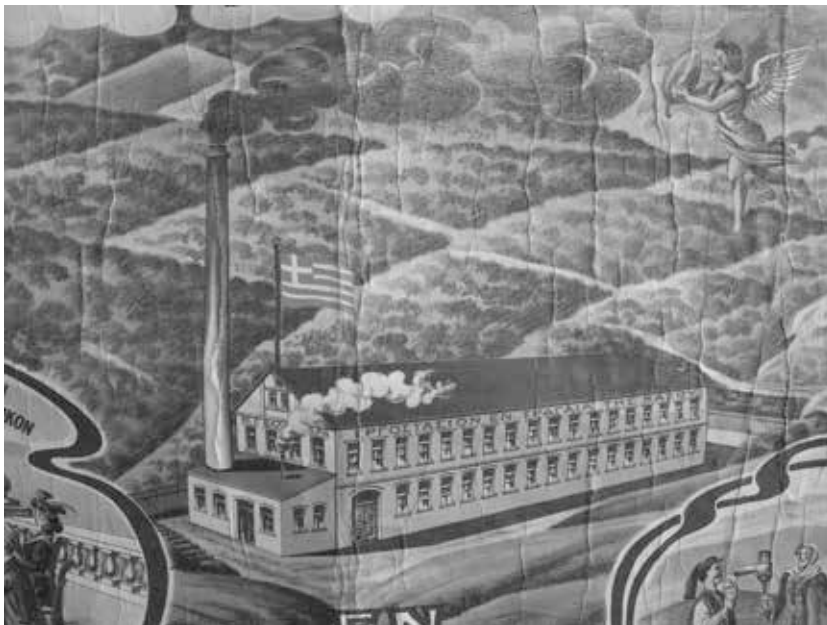
Εικ. 1 Κάτοψη του Ελαιοτριβείου Βαλληνδρά στον Καλόξυλο Νάξου. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.
 Λειτουργίες και εγκαταστάσεις: 1.Σύνθλιψη καρπών 2. Γέμισμα τσουραπών 3. Πίεση τσουραπών
 4. Ηλεκτρογεννήτρια 5. Ηλεκτρικός πίνακας 6. Πηγαδοστόμιο 7. Κλίβανος για παραγωγή ζεστού νερού.

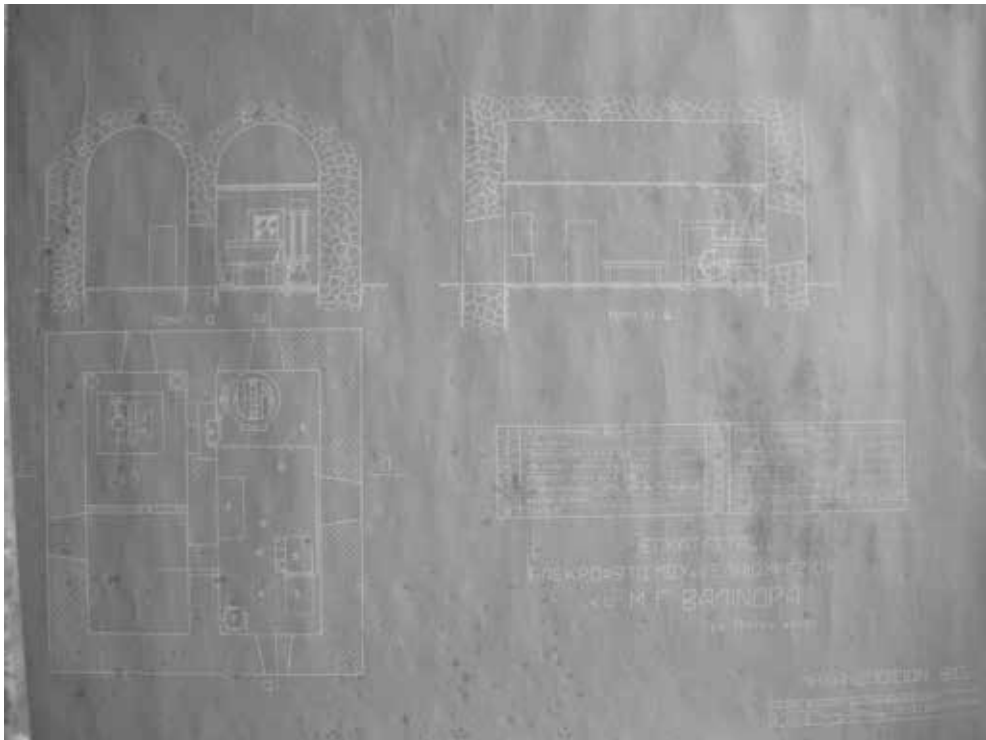
Εικ. 2 Αξονομετρικό σχέδιο του Ελαιοτριβείου Βαλληνδρά στον Καλόξυλο Νάξου.
Κτήριο και εξοπλισμός. © Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

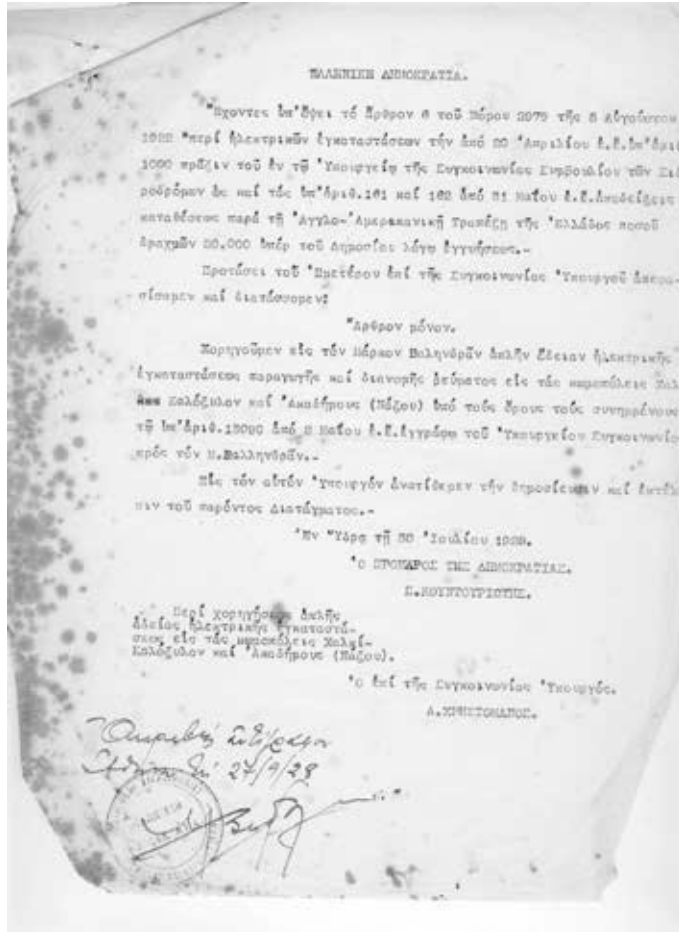
Εικ. 3 Δελτάριο Μ. Γ. Βαλληνδρά όπου αποτυπώνεται όλη η επαγγελματική του δραστηριότητα.
 ©Αρχείο Μ. Βερώνη.

Εικ. 4 Εξιδανικευμένη απεικόνιση του εργοστασίου του Μ. Βαλληνδρά. Στο βάθος απεικονίζεται ο ελαιώνας της Τραγαίας.
 Τμήμα από διαφημιστική αφίσα. ©Αρχείο Μ. Βερώνη.

Εικ. 5 Μηχανολογικό σχέδιο της εγκατάστασης ηλεκτρογεννήτριας για ηλεκτροφωτισμό και ηλεκτροκίνητο ελαιοτριβείο. Εγκαταστάτης: Εργοστάσιο «ΒΙΟ» (1928). © Αρχείο Μ. Βερώνη.

Εικ. 6 Η άδεια εγκατάστασης παραγωγής και διανομής ηλ. ρεύματος στους οικισμούς Χαλκίου, Καλύδιου και Ακαδήμου προς τον Μ. Βαλληνδρά (1928). ©Αρχείο Μ. Βερώνη.

Εικ. 7 Η ηλεκτρογεννήτρια στο ελαιοτριβείο και αντίστοιχο μοντέλο σε διαφημιστική εικόνα της εταιρείας ANGLO BELGIAN COMPANY. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 8 Εσωτερική άποψη του ελαιοτριβείου πριν το έργο. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ.9 Εσωτερική άποψη του ελαιτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης.
Αριστερά διακρίνονται οι πληροφοριακές πινακίδες. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 10 Εσωτερική άποψη του ελαιτριβείου πριν
το έργο αποκατάστασης. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 11 Εσωτερική άποψη του ελαιτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης.
Δεξιά ο Ηλεκτρικός πίνακας παροχής ρεύματος. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 12 Εσωτερική άποψη του ελαιοτριβείου πριν το έργο αποκατάστασης. Ο κλίβανος. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.
 Εικ. 13 Εσωτερική άποψη του ελαιοτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης. Ο κλίβανος. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 14 Εξωτερική άποψη του ελαιοτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης. Σε πρώτο πλάνο η επιχρισμένη προσθήκη του '50. Στο φόντο ο λίθινος τοίχος του πύργου. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 15 Εξωτερική άποψη του ελαιοτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 16 Εσωτερική άποψη του ελαιοτριβείου μετά το έργο αποκατάστασης.
Η πατίνα του χρόνου παρέμεινε σε πολλά σημεία του χώρου. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 17 Εξωτερική άποψη της οικίας και του ποτοποιείου Βαλληνδρά στο Χαλκί που στεγάζει ακόμα τη συνέχεια της δράσης του από τις επόμενες γενιές. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

Εικ. 18 Λεπτομέρεια από τον ηλεκτρικό πίνακα διανομής με τα αμπερόμετρα. ©Αρχείο Θ. Μπιλή – Μ. Μαγνήσαλη.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΑ ΟΡΥΧΕΙΑ ΣΜΥΡΙΔΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΡΑΓΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ*

1. Μεθοδολογικά

Κύρια αφορμή για την παρούσα έρευνα απετέλεσε η ανεύρεση τριών πολύτιμων εγγράφων στο οθωνικό Αρχείο των ΓΑΚ. Το ένα αφορά σε επιστολή των σμυριδωρύχων το 1835 στον Όθωνα (συναντήσαμε την πρωτότυπη επιστολή) που θέτει το θέμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των ορυχείων, καθώς και σχετική υποσημείωση του Armansperg, τότε πρωθυπουργού/αρχιγραμματέα, στο περιθώριο του εγγράφου. Τα άλλα δύο έγγραφα αφορούν στο νομικό καθεστώς των μεταλλείων, με παραπομπή στη βυζαντινή νομοθεσία, όπως προσεγγίζεται από υπηρεσιακά έγγραφα που απευθύνονται στον βασιλιά Όθωνα το 1846, κατόπιν δικού του αιτήματος. Το ένα μάλιστα από αυτά τα έγγραφα υπογράφεται από τον Κωνσταντίνο Κανάρη, υπουργό Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Ιωάννη Κωλέττη, από τις 2 Νοεμβρίου 1846 έως τις 6 Απριλίου 1847. Αυτή η παραπομπή στα προβλεπόμενα και ισχύοντα στο βυζαντινό (και μεταβυζαντινό) δίκαιο, που εν πολλοίς πηγάζουν από το ρωμαϊκό δίκαιο, δε σημαίνει ότι γνωρίζουμε το αν και πώς εφαρμόστηκαν αυτές οι ρυθμίσεις στη Νάξο, αν διαμορφώθηκαν σχετικοί τοπικοί εθιμικοί κανόνες, δεδομένου ότι ελλείπουν οι έγγραφες δικαιοκριτικές και δικαιοπρακτικές ή διοικητικές πηγές. Επίσης, πρέπει να συνυπολογίσουμε τη συρροή δικαίων, ειδικώς στις λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως η Νάξος, σε περιόδους της ιστορίας του νεότερου ελληνισμού, ιδιαίτερα στην πρώιμη φάση. Η ανάγκη της έρευνας προκύπτει και από την μέχρι πρόσφατα πρακτική διεκδίκησης από ιδιώτες περιουσιακών δικαιωμάτων στα μεταλλεία σμύριδας που φθάνει μέχρι και την υπογραφή σχετικών μεταβιβαστικών της κυριότητας συμβολαίων. Αυτό δείχνει την ασάφεια ή/και την έλλειψη γνώσης για το τι εκάστοτε ίσχυε, αλλά και τη διαμόρφωση άγραφου τοπικού εθιμικού δικαίου που υποχωρούσε στο δίκαιο του επικυρίαρχου ή τις στις κατά καιρούς συναφείς νομοθετικές ρυθμίσεις. Το ιδιοκτησιακό ζήτημα αποτελεί τη διαχρονική διεκυστίδα μεταξύ σμυριδωρύχων και κεντρικών εξουσιαστικών μηχανισμών και επομένως θεμελιώδη μέθοδο ανάγνωσης της πορείας και της κατάστασης της εκμετάλλευσης της σμύριδας.

2. Προλεγόμενα

Ανέκαθεν, από τότε τουλάχιστον που υπάρχουν σχετικές γραπτές πηγές, υπέφωσκε, αλλά και εκφραζόταν παντοιοτρόπως η αντίθεση των εργατών στην εξόρυξη της σμύριδας, των μεταλλωρύχων, αλλά και γενικότερα των κατοίκων των σμυριδοφόρων¹ περιοχών, με το κράτος σχετικά με την κυριότητα (ιδιοκτησία)² του εδάφους και τον φορέα του λεγόμενου

* Νομικός-Οικονομολόγος, MSc. στα Νομικά και στην Περιφερειακή Ανάπτυξη.

1 Δεν είναι τυχαία η επικράτηση του όρου «σμυριδούχες» περιοχές, λέξη που εμπεριέχει και ένα είδος εμπράγματος δικαιώματος (κατοχή, νομή, κυριότητα) των τοπικών αυτοδιοικήσεων ή/και των κατοίκων των σμυριδοφόρων περιοχών επί της γης και του υπεδάφους στο οποίο εμφωλεύει η σμύριδα.

2 Οι όροι κυριότητα και ιδιοκτησία είναι συνώνυμοι στο αστικό δίκαιο και χρησιμοποιούνται στη νομοθεσία (π. χ. άρθρα 1002 και 1117 του ισχύοντος Αστικού Κώδικα που αναφέρονται στην ιδιοκτησία ορόφου) και την

στην νομική ιδιόλεκτο, μεταγενεστέρως, δικαιώματος της μεταλλειοκτησίας³. Δηλαδή του δικαιώματος κυριότητας πάνω σε μεταλλείο, ως αυτοτελούς εμπραγμάτου δικαιώματος που διακρίνεται από την κυριότητα πάνω στο έδαφος. Το δικαίωμα αυτό έχει ως περιεχόμενο την εξουσία αναζήτησης, εξόρυξης και εκμετάλλευσης του εν προκειμένω μεταλλευτικού ορυκτού (μεταλλεύματος) της σύριδας.

Η παραπάνω αντίθεση κράτους-μεταλλωρύχων, που ενίοτε εκδηλωνόταν με οξύτατες αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις εργατών και κρατικής εξουσίας, υποδαυλιζόταν από εξουσιαστικές νοοτροπίες, θεσμικές και διαρθρωτικές αγκυλώσεις, παγιωμένες συλλογικές αντιλήψεις και συμπεριφορές που διαχρονικά επιβιώνουν-ακόμη και μετά τη νομοθετική παρέμβαση του κράτους-, στο φαντασιακό⁴, κοινωνικό ασυνείδητο, εθιμικές πρακτικές, μυθοπλασίες, προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και αυτοδιαχείρισης, διαστρεβλώσεις στο όλο σύστημα οργάνωσης και λειτουργίας, πελατειακές⁵ πολιτικές ιδιοτέλειες και σκοπιμότητες, δαψίλεια υποσχέσεων⁶. Το continuum, οι σταθερές, που σαφώς είναι σημαντικότερες των μεταβλητών στην προκειμένη περίπτωση, προσδιορίζουν την εξέλιξη, τις ακμές και παρακμές της σύριδας, του προϊόντος αυτού του ναξιακού υπεδάφους, αλλά και τις κυμαινόμενες έως κυκλοθυμικές, αλλά πάντα ενδιαφέρουσες πολλαπλές σχέσεις κράτους και κοινωνίας των μεταλλωρύχων. Όπως, επίσης, και τη βραδεία αλλαγή στάσεων, πεποιθήσεων και νοοτροπιών που ανιχνεύονται στην κρατική γραφειοκρατία και τις συμριδικές κοινότητες γι' αυτό το ζήτημα.

Ενδιαφέρον έχει να ερευνηθεί το συμριδικό status⁷, από τη βυζαντινή κυρίως περίοδο, ειδικώς το νομικό καθεστώς που ίσχυε κατά καιρούς για τα μεταλλεία, άσχετα αν αναφερόταν ρητά η σύριδα στις σχετικές νομικές ρυθμίσεις ή αν τις εγνώριζαν ή τις εφάρμοζαν εν τοις πράγμασι οι ενδιαφερόμενοι. Έτσι θα δούμε την ιστορικότητα της αντιμετώπισης από την εκάστοτε εξουσία του θέματος των μεταλλείων και της ιδιοκτησίας τους, αλλά και την πρακτική και κληρονομημένη αντίληψη για την κυριότητα στα μεταλλεία σύριδας.

Σκοπός της εργασίας αυτής, κυρίως, είναι να φωτίσει αφώτιστες ή υποφωτισμένες πηγές θεμελιακών πλευρών της συμριδικής κοινωνίας και οικονομίας που ανάγονται στο λυκαυ-

επιστήμη (κυρίως όμως ο πρώτος όρος), για να προσδιορίσουν την εξουσία του κυρίου επί του πράγματος. Βλ. ενδεικτικά Απ. Γεωργιάδης, *Εμπράγματο Δίκαιο Ι*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1991, παρ. 27, 7, 260. Βέβαια στην ευρύτερη έννοια της ιδιοκτησίας, όπως έχει γίνει δεκτή σε συνταγματικό επίπεδο, υπάγονται και τα ενοχικά δικαιώματα, αρκεί αυτά να μην αντιστρατεύονται κείμενες διατάξεις, που ειδικά στην περίπτωση της κυριότητας σε μεταλλεία υπαγορεύονται από γενικότερους οικονομικοκοινωνικούς και εθνικούς λόγους. Στην παρούσα εργασία οι όροι κυριότητα και ιδιοκτησία χρησιμοποιούνται αδιακρίτως.

- 3 Το δικαίωμα αυτό μπορεί να είναι αντικείμενο επικαρπίας σύμφωνα με το άρθρο 74 ν.δ. 210/1973 «περί μεταλλευτικού κώδικος». Η σύριδα είναι καρπός, προϊόν του πράγματος, του ακινήτου, που την εμπεριέχει, σύμφωνα με τον προορισμό του και αποφέρει προσόδους, πολιτικούς καρπούς (ΑΚ 961 παρ. 3) στους εξωρύτες και το δημόσιο στη βάση μιας κρατικά καθορισμένης παροχής, πρβλ. Απόστολο Γεωργιάδη, *Εμπράγματο Δίκαιο, Ι*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991, παρ. 12 Ι, 4, 116. Για την ιδιοτυπία και τη λειτουργία της μεταλλειοκτησίας και των περιορισμών της στη σύριδα θα αναφερθούμε παρακάτω.
- 4 Πρβλ. Charles Stewart, *Βλέποντας όνειρα για θαμμένες εικόνες στο βασίλειο της Ελλάδος*, στο Δίκτυα εξουσίας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, 135 επ.
- 5 Ως προς την κριτική που δέχεται το φαινόμενο της πατρωνίας για την «περιορισμένη ευρετική ικανότητα του», βλ. αντί άλλων Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας, Πόλις, Αθήνα 2013, 23-24.
- 6 Αν ανατρέξει κανείς στις συζητήσεις της Βουλής των Ελλήνων από τον 19^ο αιώνα και όχι μόνο στις προγραμματικές ή παρεμβατικές θέσεις κομματικών σχηματισμών, θα τεκμηριώσει τους τρόπους πολιτικής διαχείρισης του ζητήματος διαχρονικά.
- 7 Χρησιμοποιώ τη λέξη, διότι εκφράζει συμπυκνωμένα και εναργώς το πλέγμα και την πολυπλοκότητα της συμριδικής πραγματικότητας, ως σχέσης, κατάστασης και νομικής ρύθμισης.

γές του σχηματισμού του σύγχρονου ελληνικού κράτους και αφορούν τη ρύθμιση της κυριότητας (ιδιοκτησίας)⁸ των μεταλλείων, ανεξάρτητα από την κυμαινόμενη εμπορική σημασία και αξία του μεταλλεύματος ή τη συμπερίληψη της σμύριδας στα αγαθά του κρατικού μονοπωλίου ή τις εξαιρετικές ρυθμίσεις που υπαγορεύουν οι ιστορικές συνθήκες εξόρυξης και οι τοπικές και πολιτικές αντιλήψεις και παρεμβάσεις.

Η σμύριδα είναι αρρήκτως συνυφασμένη με τη ναξιακή οικονομική ιστορία, ειδικώς της Βόρειας Νάξου και η διαχείρισή της απετέλεσε προνομιακό έδαφος άσκησης πατρωνικής και πελατειακής, πολιτικά συγγενειακής πολιτικής από κράτος, κυβερνήσεις, κόμματα, Αυτοδιοικήσεις, σωματεία, ενώ συμπυκνώνει διαμαρτίες, αγκυλώσεις και παθογένειες που χαρακτηρίζουν τη νεοελληνική ιστορία. Κίνητρο της έρευνάς μας απετέλεσε η ανακάλυψη αδημοσίευτων σμυριδικών εγγράφων στο καποδιστριακό και οθωνικό αρχείο.

Προτού όμως αναφερθώ σε έγγραφα της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου, θα παραθέσω στοιχεία προγενέστερων ιστορικών περιόδων για να διαπιστώσουμε την αντίληψη κράτους και σμυριδωρύχων ως προς την εξουσία εξόρυξης και διάθεσης της σμύριδας. Εκ προοιμίου σημειώνουμε την κυριαρχική αντίληψη της κεντρικής ή τοπικής εξουσίας που κατά καιρούς αμβλυνόταν εξαιτίας:

- της μικρής οικονομικής σημασίας της σμύριδας
- της πολιτικής σκοπιμότητας, δηλαδή της διαχείρισης των πολιτικών και κοινωνικών συγκυριών
- της σύγκρουσης κεντρικής και τοπικής εξουσίας, τοπικής ξένης εξουσίας και προεστών

3. Το αττικό και το ρωμαϊκό δίκαιο

Με την ιστορική εξέλιξη της κυριότητας των σμυριδωρυχείων της Νάξου ασχολήθηκε το 1903 χρόνια ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, τότε βουλευτής, σε μια μονογραφία του⁹. Εκεί παραθέτει διάφορα έγγραφα, μεταξύ των οποίων το παλαιότερο χρονολογείται στις 13 Ιουλίου 1625 και, ιδίως όσον αφορά την κυριότητα, το παλαιότερο έγγραφο φέρει χρονολογία 4 Ιανουαρίου 1736¹⁰ και αφορά συμφωνία μεταξύ των Κοινων Κάστρου, Μπούργου και χωριών Δρυμαλίας, με την οποία οι δύο πρώτες κοινότητες (Κοινά) αφήνουν το σμυρίγλι «εις την παντοτεινήν εξουσίαν και κυριότητα των χωριανών...».

Όμως η ρύθμιση της ιδιοκτησίας επί των μεταλλείων και των μεταλλευμάτων και η εκμετάλλευσή τους πρέπει να ανιχνευθεί ιστορικά σε παλαιότερα κείμενα. Στην αρχαία Αθήνα π.χ. οι πρόσοδοι των μεταλλείων του Λαυρίου διετίθεντο στους πολίτες και από τον Θεμιστοκλή στη ναυπήγηση πλοίων¹¹. Η εκμετάλλευση των μεταλλείων γινόταν με μίσθωση. Οι μισθωτοί χρησιμοποιούσαν μεγάλο αριθμό δούλων και απέδιδαν στην πόλη, ιδιοκτήτη και εκμισθωτή, μέρος της παραγωγής. Η προστασία των εργαζομένων προβλεπόταν από το νόμο 198 του Σόλωνα περί προστασίας των μετάλλων¹². Γραπτά μνημεία (έγγραφα, επι-

8 Η λέξη αυτή έχει ιεροποιηθεί από τους μεταλλωρύχους και γενικώς από τους κατοίκους των σμυριδοφόρων περιοχών διαχρονικά και αταβιστικά (mantra, sacred word, ιερό Γκράαλ) και η αμφισβήτηση του περιεχομένου της αποτελεί λόγο πολέμου κράτους - μεταλλωρύχων. Γύρω από αυτήν υφαίνονται διαχρονικά οι συζητήσεις, που αποτρέπουν μιαν ριζοσπαστική, έστω και αντιδημοφιλή, λύση.

9 *Μονογραφία περί Ναξίας Σμύριδος και προτάσεις νόμων*: 1ον περί διακανονισμού της πωλήσεως και εκμεταλλεύσεως της Ναξίας Σμύριδος, 2ον περί συστάσεως ταμείου Σμυριδωρυκτών, υποβληθείσαι εις την Βουλήν κατά την 76^{ην} συνεδρίασιν της Α' συνόδου της ΙΣΤ' περιόδου, Τυπογραφείον ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1903, 59-64.

10 Π. Πρωτοπαπαδάκης, ό.π., (υποσ. 9), 67.

11 Πλουτ. *Θεμιστ. Δ', Αριστοτ. Αθην. Πολιτ.* 22, Ηρόδοτ. *VII.114*.

12 Ιωάννου Π. Ζέπου, "Νομοθεσία του Σόλωνα", *Επετηρίς του ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών*, 18 (1971), εν Αθήναις 1973, 58. Πρβλ και Γεωργ. Ι. Ξυνόπουλο, *Ιστορία του Μεταλλευτικού Δικαίου και πορίσματα εκ ταύτης*,

γραφές) γι' αυτήν την περίοδο δεν έχουμε για τη σμύριδα, παρόλο που η ύπαρξη και χρήση της μαρτυρείται από τους πρωτοκυκλαδικούς, τουλάχιστον, χρόνους. Τέτοια μνημεία δεν έχουν εντοπιστεί στη Νάξο ούτε κατά την ελληνιστική περίοδο, παρόλο που μπορεί να εικάσει κανείς ότι η κυριότητα των μεταλλείων θα ανήκε στον βασιλιά ή τον κατά τόπους διοικητή.

Από τον 4^ο π.Χ. αιώνα πάντως συναντούμε στο ρωμαϊκό δίκαιο περιορισμούς στην κυριότητα των ιδιωτών στο υπέδαφος ακινήτων που υποκρύπτουν μεταλλεία. Επιτρέπεται η εξόρυξη μεταλλευμάτων από ξένα ιδιωτικά ακίνητα και έτσι περιορίζεται η κυριότητα στα ακίνητα αυτά και κάμπτεται η αρχή ότι η κυριότητα επί του εδάφους επεκτείνεται και στο υπέδαφος¹³. Αυτός που ασκεί τη μεταλλευτική επιχείρηση αποκτά δικαίωμα, κληρονομητό και μεταβιβάσιμο, να γίνεται κύριος του μεταλλεύματος και να καταβάλλει το ένα δέκατο στον *fiscus* και άλλο ένα δέκατο στον κύριο του εδάφους¹⁴. Αυτή η ρύθμιση πέρασε και στο πρώιμο βυζαντινό δίκαιο, στον θεοδοσιανό κώδικα και αργότερα ιουστινιάνειο κώδικα¹⁵. Το ιουστινιάνειο δίκαιο (*Corpus Juris Civilis*) επιβάλλει σε αυτόν που ασκεί μεταλλευτική επιχείρηση σε ξένο ακίνητο την υποχρέωση να αποζημιώσει τον κύριο του εδάφους (*Digesta* 8, 4, 13, 1-Ουλπιανός παρέμβ.).

Οι ρυθμίσεις αυτές απηχούσαν τις νομικές αντιλήψεις, τον νομικό πολιτισμό της εποχής και κληροδοτήθηκαν από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο.

4. Το βυζαντινό δίκαιο και η σμύριδα

4.1. Τα έγγραφα

Στις 5 Νοεμβρίου 1846, ο άρτι αναλαβών και το υπουργείο Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Κανάρης, με επιστολή του στον Όθωνα, κατόπιν σχετικής διαταγής-όπως αναφέρεται- του τελευταίου-γνωστοποιεί τις νομικές διατάξεις που ισχύουν για τα μεταλλεία-στον οικείο φάκελλο αναφέρεται ειδικώς η σμύριδα-, προβαίνοντας σε μια ιστορική ανασκόπηση των ρυθμίσεων αυτών, που προφανώς έχει συνταχθεί από νομικούς. Σύμφωνα με την επιστολή¹⁶ (εικ. 1 στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ της παρούσης), κατά τη διάταξη των βυζαντινών αυτοκρατόρων Ουαλεντινιανού Α' και Ουαλεντιανού¹⁷ (365 μ.Χ.), η ανασκαφή των μεταλλείων γινόταν προς όφελος του ιδιώτη και της «επικρατείας». Αν κάποιος αναλάμβανε αυτοβούλως μια τέτοια εργασία, υποχρεούτο να δίνει το 1/8, ενώ, αν το μεταλλείο παρήγαγε μεγάλη ποσότητα, υποχρεούτο να το πωλήσει στην «επικράτεια» (στο Δημόσιο δηλαδή), λαμβάνοντας αποζημίωση. Το έγγραφο παραπέμπει στο Βιβλ. ΙΑ, τίτλ. Ιγ, διάταξη α' του Κώδικα, προφανώς του ιουστινιάνειου. Συνεχίζοντας, αναφέρει ότι με μεταγενέστερη διάταξη του 392 μ. Χ. των αυτοκρατόρων Ουαλεντινιανού Β' (375-392), Θεοδοσίου Α' (379-395) και Αρκαδίου (383-408) «ο συνάζων χρυσίον εις μεταλλείον οφείλει να δίδει το 7^ο μέρος» (Νόμος Ε'). Στις διατάξεις αυτές, που εμπεριέχονται στον Θεοδοσιανό Κώδικα (*Codex Theodosianus*)¹⁸,

ανάτ. από το περιοδ. «Σπουδαί» της Ανωτ. Σχολής Βιομηχαν. Σπουδών, Αθήνα 1953, 6.

13 Ζώνονται κείμενα της κλασικής περιόδου που αφορούν μεταλλεία σε έδαφος του *fiscus*, του αυτοκρατορικού ταμείου (*lex metallisdicta*, 117-138 μ. Χ., βλ. περισσότερα Δ. Χ. Γκόφα, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2011, 405-406).

14 Βλ. και Π. Παπαρρηγόπουλο, *Το εν Ελλάδι ισχύον Αστικόν δίκαιον, Εμπράγματον δίκαιον*, τ. Β', 1933, 132.

15 C.T. (*Codex Theodosianus*) 10, 19, 10=C. I. (*Codex Iustinianus*) 11, 7, 3 του 382 μ. Χ. - Γρατιανού, Ουαλεντιανού και Θεοδοσίου).

16 ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), φ. 458.

17 Ορίστηκε από τον Ουαλεντινιανό Α' συναύγουστος της Ανατολής.

18 Σ' αυτόν καταχωρίστηκαν όλες οι διατάξεις (*constitutiones*) από το 306-435 μ. Χ., βλ. αντί άλλων Σπύρος Ν. Τρωιάννος, *Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, 27, ο ίδιος, "Βυζαντινό Δίκαιο", στον τόμο

βασίστηκαν πολλοί συγγραφείς και ισχυρίστηκαν ότι τα μεταλλεία ανήκουν στην «επικράτεια», αλλά ο Μερλίνος στο σύγγραμμά του «Question de Droit»¹⁹ στη λέξη *mineraï*, παρ. 1 ισχυρίζεται ότι οι διατάξεις αυτές δεν αποδίδουν την ιδιοκτησία των μεταλλείων στην «επικράτεια», αλλά μόνο δίνουν το δικαίωμα σε αυτήν να επιτηρεί και να απαλλοτριώνει αναγκαστικά τα μεταλλεία υπέρ του Δημοσίου. Η πρώτη άποψη επικαλείται τον ισχυρισμό ότι τα μεταλλεία δεν υπόκεινται σε διανομή, όπως αντιθέτως συμβαίνει με την επιφάνεια της γης και η διανομή θεωρείται συστατικό στοιχείο, χωρίς το οποίο δεν νοείται ιδιοκτησία, όπως ιδιοκτησία δεν υπάρχει στον αέρα ή τη θάλασσα.

Η μεταφορά της διάταξης αυτής των τριών αυτοκρατόρων στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου (Βιβλ. Β', τίτλ. Ε' παρ. 14) δεν αποτυπώθηκε με τον ίδιο τρόπο²⁰. Όμως στο έγγραφο Κανάρη υποστηρίζεται ότι οι διατάξεις για διανομή θησαυρού που βρίσκεται κάτω από τη γη (Βιβλ. Β', τίτλ. ΣΤ' της Εξάβιβλου)²¹ μπορεί να εφαρμοστούν κατ' αναλογίαν για το ζήτημα της ιδιοκτησίας μεταλλείων. Σύμφωνα με αυτές τις διατάξεις, αυτός που βρίσκει κάτι κάτω από τη γη λαμβάνει το ήμισυ του ευρεθέντος.

Το έγγραφο επικατάγει: «καθ' όσον είναι γνωστόν» έθιμα για το πρόβλημα αυτό δεν καθιερώθηκαν στην Ελλάδα «διότι κατά τας παρελθούσας εποχάς δεν ανεφύοντο ένεκα των περιστάσεων τοιούτου είδους υποθέσεις». Ο συγγραφέας αναφέρεται σε εποχές κατακτήσεων (λατινική, οθωμανική), για τις οποίες θα μιλήσουμε παρακάτω. Το πρόβλημα παραμένει ασαφές ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο για την κυριότητα επί των μεταλλείων, καθότι σιωπά και η συλλογή ναξιακών εθίμων του 1810 (η λεγόμενη συλλογή Ιλαρίωνος)²² και του 1833.

Σε άλλο ανυπόγραφο έγγραφο υπηρεσιών του υπουργείου Δικαιοσύνης (Δ' Τμήμα) που περιέχεται στο ίδιο αρχείο και φάκελλο²³ και απευθύνεται στον υπουργό, κατόπιν δικού του ερωτήματος, υπάρχει σχετική αναφορά στο νομικό καθεστώς των μεταλλείων και ορυκτών, με εστίαση στη «θηραϊκή γη». Το ερώτημα του υπουργού ήταν αν υπάρχουν διατάξεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων, σύμφωνα με τις οποίες τα ορυκτά²⁴, γενικώς, μπορούν να είναι αντικείμενα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και αν οι διατάξεις αυτές, που δεν υπάγονται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, μπορεί να θεωρηθεί ότι ισχύουν, με βάση το διάταγμα της 23/2/1935, που υιοθετούσε τις διατάξεις αυτές, με υπερίσχυση όμως των εθίμων. Ο απαντών ανατρέχει στον Dalloz²⁵, κάτω από τη λέξη *mines* (μεταλλεία), σύμφωνα με τον

Βυζάντιο, *Ιστορία και Πολιτισμός, ερευνητικά πορίσματα* (επιστ. Επιμ: Τηλέμαχος Κ. Λουγγής), τ. Α', Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, 463.

19 M. Merlin, *Recueil Alphabetique, Questions de droit, quatrieme edition, tome dixieme, Bruxelles*, H. Tarlier, libraire-editeur, 1829, 122 επ.

20 Βλ. Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ.Γ. Πιτσάκη, Δωδώνη, Αθήνα 1971, 146.

21 Όπ. π. (υποσ. 19), 147. Πρβλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, *Παρθενοφορία και εύρεσις θησαυρού*, Αθήνα 1963, 119 επ.

22 Βλ. Λ. Σγούτσας, "Έθιμα Νάξου του 1810", *Θέμις* 5 (1852), 134 επ.= Ι. και Π. Ζέπων, "Έθιμα Νάξου 1810", *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Γ. Φέξης και υιός, Αθήνα 1931, 523 επ., Α. Φλ. Κατσουρός, "Συμβολή στη μελέτη των εθίμων της Νάξου", *Ναξιακών Αρχείων* 1 (Ιαν 1947), 8-13=Απεραθίτικα Οκτ-Δεκ. 1995, 89-74. Για τη συλλογή εθίμων του 1833, βλ. Ι. Ν. Δελλαρόκκας, "Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας", *Επετηρίς Εταιρ. Κυκλαδ. Μελετών*, τ. Ζ (1968), 428 επ., ο ίδιος, "Συμβολή στη μελέτη των εθίμων της Νάξου", *Ναξιακών Αρχείων* 2-3 (1947), 36 επ., Λ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθηγιών εξ επισήμων προς την Ελλ. Κυβέρνησιν των τοπικών αρχών απαντήσεων*, Αθήνα 1853, *passim*.

23 Βλ. υποσ. 15.

24 Τα ορυκτά, οι ορυκτοί πόροι, διακρίνονται μεταγενέστερα από τον νομοθέτη, με συμβατικούς και οικονομικούς όρους, σε λατομικά και μεταλλευτικά.

25 Πρβλ. Β. Οικονομίδου, *Στοιχεία του Αστυνομικού Δικαίου*, έκδ. Β', βιβλ. Β', *Εμπράγματα Δίκαια*, 154, σημ. Α.

οποίο στο ρωμαϊκό δίκαιο ο ιδιοκτήτης της γής στην οποία υπάρχει μεταλλείο είναι ιδιοκτήτης και του μεταλλείου²⁶ [νόμοι 2 και 6 των Πανδεκτών²⁷ (41.1), παρ. 19 των Εισηγήσεων (2.1) και νόμοι 1, 2 και 6 του Κώδικα (11.7)]²⁸.

Το έγγραφο αναφέρει ότι αντίστοιχες διατάξεις υπάρχουν και στα Βασιλικά, από τις οποίες συνάγεται ότι τα ορυκτά ήταν και είναι επιδεκτικά ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

4.2. Τα Βασιλικά

Αυτή η ονομασία δόθηκε στην κωδικοποίηση των παλαιών νόμων τον 10^ο αιώνα από τον Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό και κατανεμήθηκε σε εξήντα βιβλία²⁹. Αναφερόμαστε σε αυτά όχι μόνο διότι αποτελούν συνέχεια των πρώτων κωδικοποιήσεων αυτοκρατορικών διατάξεων, η απόδοση στην Ελληνική της νομοθεσίας του Ιουστινιανού, αλλά και διότι αναφερόμαστε και στο θέμα που μάς απασχολεί. Επίσης το Διάταγμα της 23-2/7-3/ 1835 (ΦΕΚ Α7/7-3-1835) παραπέμπει στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου του 1345 - η πιο προσιτή συλλογή νόμων του αστικού και ποινικού δικαίου, διαιρεμένη σε έξι βιβλία με παράρτημα -, που στηρίχθηκε στην παλαιότερη νομοθεσία, με υπερίσχυση των εθίμων «όπου επεκράτησαν», όπως τονίζεται στο Διάταγμα.

Στο Βιβλ. 16 τίτλ. Ι, θέμα 13, παρ. 5 των Βασιλικών³⁰ ορίζεται ότι μπορεί κάποιος να συνιστά «εν τω αγρώ παντοία μέταλλα, μη βλάπτων τον αγρόν...». Ως μέταλλο νοείται «παν το από ορύγματος γης εξερχόμενον...». Τα μεταλλεία δεν αποτελούν αντικείμενο χωριστής ιδιοκτησίας, ανεξάρτητης από την ιδιοκτησία του εδάφους. Η γαιοκτησία και η ματαλλ(ει)οκτησία δεν αποτελούν διακεκριμένες ιδιοκτησίες.

4.3 Η Νεαρά 51 του Λέοντος Στ΄ του Σοφού

Επειδή στο έγγραφο-γνωμοδότηση του 1846 υποστηρίζεται ότι μπορεί να εφαρμοστούν κατ' αναλογία οι διατάξεις για την εύρεση θησαυρού, αξίζει να δούμε πώς απεικονίζεται η εφαρμογή αυτών των διατάξεων και τι ρυθμίζει η Νεαρά (δηλαδή νεότερος νόμος) 51 του Λέοντος του Σοφού.

Οι Εισηγήσεις του Ιουστινιάνειου κώδικα (2.1.39) όριζαν ότι αν ανακαλύψει κάποιος κρυμμένο θησαυρό σε βασιλική περιουσία ή άλλως στο Δημόσιο, ο θησαυρός διανέμεται εξίσου μεταξύ του ευρέτη και του Δημοσίου. Αν όμως ο τόπος ευρέσεως ανήκει σε άλλο πρόσωπο από τον ευρετή ή το δημόσιο, τότε τον θησαυρό μοιράζονται ο ευρετής και ο κύριος του εδάφους. Αν το έδαφος ανήκει στον ευρετή, τότε ο θησαυρός είναι δικός του. Στην πράξη, το δημόσιο εκαρπούτο τον θησαυρό και έτσι έπληττε το κίνητρο αναζήτησης και γενικότερης ωφέλειας από τη σχετική ανακάλυψη. Γι' αυτό η Νεαρά διατάσσει να ακολουθείται η δίκαιη λύση του παλαιού νόμου, εκτός αν ο ευρετής δολίως και απατηλώς κρατήσει μέρος των ευρεθέντων, οπότε δεν λαμβάνει τίποτα, διότι θεωρείται ότι ιδιοποιήθηκε ξένη περιουσία, και επωφελείται ο κύριος του εδάφους³¹.

26 Βλ. και ανωτέρω παρ. 3.

27 Παραπέμπει και σε άλλες διατάξεις των Πανδεκτών (νόμος 7 παρ. 14 (24.3)), που υπομνηματίζει ο Σχολιαστής των Βασιλικών κάτω από τον τίτλο 8 του Βιβλίου 28.

28 Πρόκειται για την Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, βλ. Τρωιάννος, *Εισηγήσεις...* (υποσ. 17), 28.

29 Βλ. αντί άλλων Τρωιάννος, *Εισηγήσεις...*, ό. π. (υποσ. 17), 33 και την *ibid* βιβλιογραφία.

30 Βλ. Ι. Δ. Ζέπος, *Βασιλικά*, τ. Β΄, 1910, 285-286.

31 Βλ. Σπύρος Ν. Τρωιάννος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ΄ του Σοφού*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, 181-183.

5. Η σμύριδα επί λατινοκρατίας

Ο Ben Slot ανέφερε³² το παλαιότερο γνωστό μέχρι σήμερα έγγραφο³³ για τη σμύριδα (20 Μαΐου 1304), την εποχή της λατινικής παρουσίας στη Νάξο, έγγραφο που παρεκτείνει τον ιστορικό χρόνο συνάντησης του ορυκτού σε γραπτή πηγή. Το έγγραφο αυτό απεικονίζει σύμβαση μεταξύ εμπόρων της Κρήτης και ενός πλοιοκτήτη (η αυθεντική του υπόσταση στα λατινικά στην εικ. 2 στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ) και αποκαλύπτει ότι οι Σανούδοι, συγκεκριμένα ο Γουλιέλμος Σανούδος είχε το αποκλειστικό δικαίωμα αδειοδότησης της παραγωγής και εξαγωγής της σμύριδας, η οποία είχε μικρή αξία και γι' αυτό την εξόρυτταν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι με σκοπό τη μεταφορά και εξαγωγή της. Δε γνωρίζουμε αν αυτό το δικαίωμα αφορούσε την εξαγωγή από τη Νάξο σε περιοχές εντός ή/και εκτός της βενετικής κυριαρχίας³⁴. Πάντως, από το έγγραφο προκύπτει ότι επί Γουλιέλμου Σανούδου, τουλάχιστον, το δικαίωμα της κυριότητας (της μεταλλοκτησίας, όπως θα ανέφερε η νομική ιδιόλεκτος αργότερα) ανήκε στον Δούκα και το παραχωρούσε κατά βούλησιν. Αυτό σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο μπορεί να ανιχνευθεί και σε μια συμφωνία που καταρτίστηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 1446 μεταξύ του δούκα του Αιγαίου πελάγους Ιάκωβου Β' Crespo και του βενετού ευγενή Ιάκωβου de Prioli, με σκοπό την εκμετάλλευση της στυπτηρίας του δουκάτου³⁵. Από αυτήν την συμφωνία προκύπτει ότι ο δούκας έχει το απόλυτο δικαίωμα εξόρυξης του ορυκτού και στην προκειμένη περίπτωση δεν το εκχωρεί σε τρίτους, αλλά αναλαμβάνει ο ίδιος την εκμετάλλευσή του.

Εξάλλου, επί λατινοκρατίας, οι Φράγκοι έγιναν, σύμφωνα με την αρχή του κατακτητικού και φεουδαλικού δικαίου, κύριοι της έγγειας ιδιοκτησίας της Νάξου και οι δούκες εφάρμοσαν τα φεουδαρχικά θέσμισα³⁶.

Παράλληλα όμως ίσχυε το βυζαντινό δίκαιο, υιοθετημένο εν πολλοίς από τα τοπικά έθιμα, όπως και το μεταβυζαντινό δίκαιο, όπως ονομάζεται η επιβίωση του πρώτου, μετά το 1453. Συγκεκριμένα, μέσω σουλτανικών προνομίων, η Ορθόδοξη εκκλησία και ορισμένες κοινότητες, όπως οι νησιωτικές, συνέβαλαν στο να διαφυλαχτεί σημαντικό μέρος του βυζαντινού δικαίου και της βυζαντινής νομικής παράδοσης³⁷. Εξάλλου, οι χειρόγραφοι κώδικες, που γράφτηκαν ή αγοράστηκαν από δυτικούς επισκέπτες, μεταξύ 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα μαρτυρούν ότι οι εφαρμοστές του δικαίου γνώριζαν τα Βασιλικά και την Εξάβιβλο και οι βενετσιάνικες εκδόσεις της τελευταίας περιλαμβάνουν επιτομή των πηγών του Κανονικού δικαίου³⁸.

32 Ben J. Slot, "Εμπόριο και χρήση του γνήσιου σμυριγιού της Νάξου 1304-1824", στο *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου συνεδρίου με θέμα: Η Νάξος διά μέσου των αιώνων*, επιμ. Ιωάννης Κ. Προμπονάς-Στέφανος Εμμ. Παρράς, Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων-Graphopress, Αθήνα 2013, 225 επ., ο ίδιος, Το «γνήσιο ναξιακό σμυρίγιλο» στη διεθνή οικονομία (14^{ος}-19^{ος} αι.), *Φλέα* 19 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2008), 17 επ.

33 Βλ. S. Carbone, *Pietro Pizolo, notaio in Candia*, t. 2, Venezia 1985, 27-28.

34 Πρβλ. Ben Slot, ό. π., (υποσημ. 32), σ. 228.

35 M. Koumanoudi, "Circa conventionem alluminam sive allumeriarum...": Μια επιχείρηση εκμετάλλευσης στυπτηρίας στο δουκάτο του Αιγαίου πελάγους, στο *PORPHYROGENITA, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East-in Honour of Julian Chrysostomides*, Ashgate, 2003, 265 επ.

36 Μεν. Α. Τουρτόγλου, Φορολογικές διενέξεις «Φράγκων» και «Ρωμαίων» στη Νάξο, *Επετηρίς Εταιρ. Κυκλαδ. Μελετών*, τ. ΙΔ 1991-1993, Αθήνα 1993, 36. Για τις πηγές δικαίου στις λατινοκρατούμενες περιοχές βλ. Ι. Χατζάκη στο συλλογικό έργο *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα 2015, 180-181 και 187 επ.

37 Αντί πολλών, Σ. Τρωιάννος και Ιωάννα Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, Δ' έκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, 236 και Μεν. Τουρτόγλου, "Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο «μεταβυζαντινό δίκαιο» και στην εξελικτική του πορεία", *Επετ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών*, τ. Ν (1999-2000), Αθήνα 2001, 326. Βλ. και εισαγωγή Κ. Γ. Πισάκη (υποσ. 20), ρ' επ.

38 Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά*, 1815-1980, Ωκεανίδα, Αθήνα, 1991, 74.

6. Οθωμανική επικυριαρχία και Νάξος

Το 1537 το δουκάτο της Νάξου, παρόλο που κατέστη φόρου υποτελές στους Οθωμανούς, κατάφερε να επιβιώσει, επομένως σε κάποιο βαθμό επιβίωσε και το κατακτητικό δίκαιο, που αναφέραμε παραπάνω. Όμως το 1579 με τον θάνατο του Ιωσήφ Νάξη και την κατάλυση του λατινικού δουκάτου, η οθωμανική κυριαρχία γίνεται άμεση, αν και διατηρούνται τα φεουδαρχικά ερείσματα³⁹. Έτσι περιπλέκεται η αναζήτηση του τρόπου απονομής της δικαιοσύνης και του εφαρμοστέου ανά υπόθεση και περίοδο δικαίου⁴⁰. Υπενθυμίζουμε ότι το 1345 κυκλοφορείται η Εξάβιβλος του Κ. Αρμενόπουλου που αποτελεί ευσύννοπη συναγωγή της βυζαντινής νομοθεσίας, ήταν γνωστή σε όλη την αυτοκρατορία και ήταν πηγή για τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και τα κοινοτικά Κριτήρια.

Κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, στη Νάξο εφαρμοζόταν το δίκαιο των Βυζαντινών σε συνάρτηση με τα διαμορφωθέντα έθιμα που «στην πλειονότητά τους απέπνεαν βυζαντινό δίκαιο», κατά την εναργή έκφραση του Τουρτόγλου⁴¹. Οι στερεότυπες εκφράσεις του αιτιολογικού των αποφάσεων («νόμος και παλαιά έθιμα», «τοπική τάξις και συνήθεια», «οι γενικοί πολιτικοί νόμοι») δηλώνουν το δίκαιο και των υπόδουλων Ναξίων. Ο Τουρτόγλου έχει συμπεριλάβει 57 αποφάσεις των Κριτηρίων της Νάξου, στο ομώνυμο βιβλίο του και δεν υπάρχει καμμία απόφαση που να αναφέρεται στη σμύριδα, όπως δε συναντά κανείς τέτοια απόφαση στα δημοσιευθέντα μέχρι τώρα έγγραφα και νοταριακές πράξεις, γενικώς στις γνωστές πηγές. Ούτε καν «καγκελαριακή ή πρωτονοταριακή» πώληση σμυριδοφόρας γής ή σμύριδας⁴². Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν διαφορές που ελύνοντο με κάποιον από τον πολύμορφο τρόπο απονομής της δικαιοσύνης εκείνην την εποχή. Πάντως, από την παραπάνω νομολογία προκύπτει ότι το εφαρμοσθέν δίκαιο δεν διαφέρει από αυτό που διατυπώθηκε γραπτώς στη συλλογή εθίμων του 1810⁴³. Οι δικαστικές όμως αποφάσεις, όπως ορθά τονίζει ο Τουρτόγλου⁴⁴, είναι από τα πιο αξιόπιστα, ασφαλή και αυθεντικά τεκμήρια του ισχύοντος και εφαρμοσθέντος δικαίου την περίοδο της ξένης κυριαρχίας.

Βέβαια, δεν πρέπει να παραγνωρίζονται και περιπτώσεις, κατά τις οποίες διαφορές ήχθησαν στον Απτουλάχ πασά (καπουδάν πασά της Νάξου), όπως η κληρονομική διαφορά μεταξύ ρωμαιοκαθολικών κατοίκων της Νάξου το 1819⁴⁵. Αυτός αναγνώρισε το δικαίωμα στους ασκήσαντες αγωγή περί κλήρου, όπως θα λέγαμε σήμερα, και διέταξε την απόδο-

39 Τουρτόγλου, *Φορολογικές κλπ.* (υποσ. 36), 38-39.

40 Πρβλ. σχετικά με την εισαγωγή των Ασιζών της Ρωμανίας στο δουκάτο του Αιγαίου και ειδικά στη Νάξο, Ανδρ. Θ. Δρακάκη, "Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας-Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιο", *Επετηρίς Κυκλ. Μελετών*, τ. ΣΤ (1967), Εν Αθήναις 1967, 68 επ. Βλ. και Ι. Χατζάκη, ό. π., (υποσ. 36), 180-181. Ειδικότερα, για το επιχώριο εθιμικό δίκαιο και την επίδραση σε αυτό του βυζαντινού δικαίου, των Ασιζών και γενικότερα του φραγκικού δικαίου, 121-122. Για τη σχέση μεταξύ βυζαντινού και εθιμικού δικαίου, βλ. και Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, στον πρόλογο των Δήμητρας Π. Καραμπούλας και Γ. Ε. Ροδολάκη, *Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639*, Ακαδημία Αθηνών, 2012-2013, 21 επ., με τις αυτόθι παραπομπές.

41 Μεν. Α. Τουρτόγλου, "Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17^{ος}-19^{ος} αι.)", *Μνημοσύνη*, τ. 14 (1998-2000), 108= *Μελετήματα*, τ. 4, Αθήνα 2004, Μεν. Α. Τουρτόγλου και Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της Δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, Επετ. του ΚΕΙΕΔ της Ακαδ. Αθηνών, 36, παράρτ. ΙΙ, Αθήνα 2002, 10.

42 Οι αποφάσεις των Κριτηρίων έχουν γραφεί από τους ασκούντες συμβολαιογραφικά καθήκοντα κοινούς καγκελαρίους ή πρωτονοταρίους των αρχιερέων, βλ. και Ιακ. Βισβίζη, *Οι κοινοί καγκελλάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας*, ανάτ. του Αρχείου Ιδιωτ. Δικαίου, τ. ΙΒ, 7.

43 Διασωθείσες πηγές μαρτυρούν ότι η συλλογή αυτή εθίμων συνετάγη κατόπιν προσαγής του δραγομάνου Παν Μουρούζη, βλ. Τουρτόγλου-Αρτεμιάδη, ό. π., (υποσ. 39), 14.

44 Η νομολογία κλπ (υποσ. 39), 97 επ.

45 Αικ. Παπαθωμά-Μαστοροπούλου, "Ανέκδοτο επίσημο τουρκικό έγγραφο για αστική υπόθεση της Νάξου", *Επετηρίς Εταιρ. Κυκλαδ. Μελετών*, τ. ΙΒ (1995), Αθήνα 1995, 440-446.

ση κληρονομίας στους δικαιούχους από τον παράνομο νομέα της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα τοπικά έθιμα αποτελούν το εφαρμοσθέν από τον Οθωμανό αξιωματούχο δίκαιο, σε συνάρτηση με τις οθωμανικές αποφάσεις. Πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχουν και συναποφάσεις προεστώτων⁴⁶ με Οθωμανό⁴⁷.

Σε έγγραφο του 1625, που ήδη αναφέραμε (παρ 3) αποκαλύπτεται εμπορική συναλλαγή, χωρίς όμως να προκύπτει ποιος ήταν ο αντισυμβαλλόμενος στη Νάξο, ποιος δηλαδή ήταν ο κύριος (ιδιοκτήτης) που εμπορευόταν το ορυκτό⁴⁸. Το έγγραφο όμως του 1736 που επίσης προμνημονεύσαμε (παρ. 3), αποκαλύπτει ότι η εκμετάλλευση της σμύριδας ήταν δικαίωμα και των τριών Κοινών, ίσως με παραχώρηση προνομίου από τους Οθωμανούς, και κατόπιν συμφωνίας των κοινών δόθηκε στο Κοινό των Χωριών⁴⁹. Υπάρχει και το ναυλοσύμφωνο της 6 Ιουνίου 1683 που συνάπτεται στη Νάξο, μεταξύ εκναυλωτή και ναυλωτή του καϊκιού μεταφοράς της σμύριδας στη Σμύρνη⁵⁰. Δεν προκύπτει από το έγγραφο ποιος ήταν ο πωλητής της σμύριδας στη Νάξο.

Το 1719 σε σχετικό αίτημα των χωριανών, σύμφωνα με το οποίο η σμύριδα έπρεπε να ανήκει σε αυτούς που την εξορύττουν («σμυρίγλι να ένε ελεύθερο των κοπιαστάδω»), η «απόκριση» των τοπικών Αρχών ήταν ότι η σμύριδα αποτελεί παλαιόθεν δικαίωμα των αφεντότοπων («διά το σμυρίγλι φανερόν πράμμα από παλαιόθες πως ένε δικαίωμα των αφεντότοπων») ⁵¹. Όμως με συμφωνία των κοινών το 1736 το σμυρίγλι «το αφήνουν...εις την παντοτεινήν εξουσίαν και κυριότητα των χωριανών»⁵².

Ο Γαζή Χασάν πασάς το 1780 απευθύνεται σε κάποιους προεστώτες και τους ζητεί να αφήσουν τους φτωχούς ραγιάδες να πωλούν ελεύθερα το σμυρίγλι⁵³. Το 1822, όμως, ο έπαρχος Νάξου προσπαθεί να βρει τρόπο να διαρρήξει τη μακροχρόνια σύμβαση εξαγωγής της σμύριδας (ενοικίασης αναφέρεται στις πηγές) από το Κοινό των Χωριών στον χατζή Βασίλη Λάσκαρη⁵⁴, με έγγραφό του στους αρμοστές των νήσων (εικ. 3 στο Παράρτημα). Σε αυτό φαίνεται ότι προ δεκαετίας ο εν λόγω είχε εμπορικές σχέσεις με τους σμυριδωρύχους, ενώ τώρα η κεντρική διοίκηση αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον ρόλο των ορυκτών-και ειδικά εδώ της σμύριδας-για την ανάπτυξη της οικονομίας και επομένως την ανάγκη νομικής ρύθμισης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος επί των μεταλλείων. Την ίδια χρονιά, ο πρόξενος της Ολλανδίας αναφέρει ότι Ολλανδός έμπορος αγόρασε ένα φόρτωμα σμύριδας από τον προξενικό πράκτορα της Γαλλίας⁵⁵. Τον Β. Λάσκαρη, ως ενοικιαστή, συναντούμε και αργότερα, όταν απευθύνεται με έγγραφό του στις 26 Νοεμβρίου 1830⁵⁶ στον Έπαρχο Νάξου και λοιπών!

(εικ. 4 στο Παράρτημα).

Την καποδιστριακή περίοδο συναντούμε τον ενοικιαστή Α. Ραφτόπουλο (αδημοσίευτα

46 Για την τοπική διοίκηση, βλ. inter alia Ιάκ. Βισβίζη, "Η κοινοτική διοίκησης των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν", «*L' Hellenisme Contemporain*», τ. επί τη 50ή επετεΐω από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, 396.

47 Τουρτόγλου-Αρτεμιάδη, ό. π., (υποσ. 39), 10.

48 Π. Πρωτοπαπαδάκης, ό.π., (υποσ. 9), 67.

49 Ως Κοινό της Δρυμαλίας αναφέρεται στη συλλογή εθίμων του 1810, ενώ το Κριτήριο της περιοχής ονομάζεται Κριτήριο των Χωριών.

50 Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γεώργιος Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689*, ανάτυπον της επετηρίδας του ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1990, έγγρ. 334, 539-540.

51 Περ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Νικ. Φρέρης, Εν Ερμουπόλει, 1925, 76, 78.

52 Πρωτοπαπαδάκης, ό. π., (υποσ. 9), 67.

53 Πρωτοπαπαδάκης, ό. π. (υποσ. 9), 68.

54 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τόμος 15αβ, 118- 119.

55 Ben J. Slot ό. π., (υποσ. 32), 232.

56 ΓΑΚ, Αρχείο Κυβερνήτη Ιωάννου Καποδίστρια, Επιτροπή Οικονομίας.

είναι τα έγγραφα του 1830 που παραθέτουμε, της Επιτροπής Οικονομίας και του 1832 της Επιτροπής επί της Εθνικής Τραπέζης⁵⁷ (Εικ.5 και 6 στο Παράρτημα). Έγγραφο της τελευταίας προς τον Καποδίστρια κάνει λόγο για **εθνική** σμύριδα⁵⁸, (Εικ.7 στο Παράρτημα).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει έγγραφο του 1830 (Εικ. 8 στο Παράρτημα) της επί της Οικονομίας Επιτροπής προς τον Κυβερνήτη, που αναφέρεται στην αζητησία της σμύριδας και συνιστά την διακοπή της εξόρυξης μέχρι να πωληθεί το υπάρχον απόθεμα (30.000 καντάρια). Το έγγραφο αναφέρεται και στην αλυκή που βαίνει προς το τέλος της-όπως τονίζει-και κρίνει ότι είναι ασύμφορο για το δημόσιο Ταμείο να πληρώνει επιστάτη και υποεπιστάτη της σμύριδας, προτείνοντας να αναλάβει τις σχετικές υπηρεσίες το τελωνείο Νάξου. Σχέδιο διορισμού επιστάτη από τον Όθωνα (Εικ. 9).

7. "Οι ταπεινώς υποφαινόμενοι κάτοικοι των χωριών Βόθρων και Απειράνθου... ως προς τας προσβολάς κατά της ιδιοκτησίας των": Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους και η σμύριδα

Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης στη μονογραφία του περί Ναξίας σμύριδος παραθέτει⁵⁹, χωρίς να αναφέρει την πηγή του, τρεις επιστολές των εκπροσώπων των σμυριδωρύχων Απειράνθου και Βόθρων προς τον Όθωνα τον Αύγουστο του 1835, λίγο μετά την ενηλικίωσή του. Το πρωτότυπο του εγγράφου των δύο κατεχοχίην σμυριδοχωριών, με το οποίο διεκδικούν κυριότητα στα ορυχεία, απόκειται στο οθωνικό αρχείο των ΓΑΚ⁶⁰ και δημοσιοποιείται για πρώτη φορά, μαζί με τη σημείωση του Άρμανσπεργκ⁶¹). Οι σμυριδωρύχτες όρισαν στις 16-7-1835 δύο επιτρόπους προκειμένου να «δώσουν αναφοράν προς τον Μεγαλειότατον ημών Βασιλέα διά το Σμυρίγλι, όπου εντός τους αγρούς και ιδιοκτησίας μας είναι δια να μας το αφήση ελεύθερον»⁶²-102 σμυριδωρύχτες υπέγραψαν- και επικυρώθηκε συμβολαιογραφικά η πράξη τους⁶³ (Εικ. 10 στο Παράρτημα). Ακολούθησαν δύο αναφορές, με τις οποίες επιζητούν την «πατρικήν κηδεμονίαν της Μεγαλειότητός Σου». Η μία στις 3/8/1835, όπου ομιλούν οι αντιπρόσωποι για σφετερισμό του «προϊόντος των χωραφιών τους». Παρά ταύτα εκδόθηκε διακήρυξη για την ενοκίαση του δικαιώματος εξαγωγής της σμύριδας. Έτσι επέδωσαν στον βασιλιά και δεύτερη αναφορά, όπως προείπαμε, στην οποία κάνουν λόγο για «ιδιότητα χωράφια»⁶⁴. (Εικ.11 στο Παράρτημα) Στο περιθώριο της δεύτερης αυτής αναφοράς υπάρχει σημείωση που υπογράφεται από τον Άρμανσπεργκ και δεν δημοσιεύεται από τον Π. Πρωτοπαπαδάκη, προφανώς γιατί δεν είχε το πρωτότυπο έγγραφο. Στη σημείωση αυτή, που είναι γραμμένη στα παλαιά Γερμανικά, με μικρογράμματη γραφή⁶⁵ (Εικ. 12 στο Παράρτημα), περιέχονται τα

57 ΓΑΚ, ό. π. (υποσ. 55).

58 ΓΑΚ, ό. π. (υποσ. 55).

59 Πρωτοπαπαδάκης, ό. π., (υποσ. 9), 82-87.

60 ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου επί των Οικονομικών (1833-1862), φ. 111.

61 Ο Ιωσήφ Λουδοβίκος Κόμης του Άρμανσπεργκ (Joseph Ludwig Graf von Armanberg) (16/28 Φεβρουαρίου 1787 - 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1853) ήταν Βαυαρός πολιτικός και πρόεδρος του Συμβουλίου της Αντιβασιλείας, οποία ορίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις να συνοδεύσει τον μέλλοντα Βασιλέα Όθωνα στην Ελλάδα και να ασκήσει εξ ονόματός του την εξουσία ως την ενηλικίωσή του. Όταν προέβη στη σημείωση που δημοσιεύουμε, ήταν πρωθυπουργός.

62 Πρωτοπαπαδάκης, ό. π., (υποσ. 9), 81.

63 ΓΑΚ-Ιστορικό αρχείο Νάξου, αρχείο Π. Βιτσερά, αρ. συμβολ. 118.

64 ΓΑΚ, Αρχείο Γραμματείας/Υπουργείου Οικονομικών επί Όθωνος, φ. 111.

65 An das Finanz Ministerium zum Berichte binnen 3 Tagen; Was ist davon zu... ob vielleicht die unterm 31Mai/12 Juni genehmigten Verpachtungsmodalitäten fuer die Schmergelgruben des Staates auf Naxos, welche bisher immer verpachtet wurden, Veranlassung zum vorliegenden Beschwerde gegeben haben, und wie es bisher hinsichtlich der Besteuerung der... schmergelgruben gehalten wurde. Athen 7 Sept/25 August,

εξής: «Το υπουργείο Οικονομικών να αναφέρει εντός τριών ημερών αν αφορμή ίσως για τα παράπονα έδωσαν οι όροι της εκμίσθωσης που εγκρίθηκαν στις 31 Μαΐου/1 Ιουνίου για τα κρατικά ορυχεία της σμύριδας, τα οποία έως τώρα πάντοτε εκμισθώνονταν, και ποια πολιτική ακολουθήθηκε ως τώρα σχετικά με τη φορολόγηση των ορυχείων της σμύριδας, Αθήνα 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1835, Καθ' υψηλοτάτην διαταγήν, Armansperg". Υπάρχει ένα ερώτημα: Γιατί τότε ήγειραν αξίωση κυριότητας οι σμυριδωρύχοι και γιατί απευθύνθηκαν στον Όθωνα (που ήταν και...βαρήςκοος) και όχι στον πρόεδρο της κυβέρνησης, ήδη από 20-5-1835, Άρμανσπεργκ; Η τοποθέτηση του Βαυαρού ήταν σκληρή ως προς την ιδιοκτησία των ορυχείων αλλά διαλλακτική ως προς τον χειρισμό του ζητήματος. Πάντως στις 28/8/1835 η επί των Οικονομικών Γραμματεία της Επικρατείας έστειλε απάντηση, στην οποία εκφράζεται η βούληση της κυβέρνησης να διορίσει επιστάτη για την εξόρυξη και μεταφορά της σμύριδας και να υποδείξει να προτιμώνται οι κάτοικοι των σμυριδούχων περιοχών στις εργασίες αυτές. Έτσι, για πρώτη φορά εκφράζεται από το οργανωμένο πλέον ελληνικό κράτος τέτοια βούληση, με διττό περιεχόμενο: έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας και προτεραιότητα εργασίας στους κατοίκους των σμυριδούχων χωριών. Ανταπαντώντας οι αντιπρόσωποι αποδέχονται το «προνόμιο» εργασίας και επιφυλάσσονται για τη δικαστική διεκδίκηση της ιδιοκτησίας, που έγινε αργότερα και δεν ευδοκίμησε⁶⁶.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του νομικού περιβάλλοντος της εποχής που εστάλησαν αυτές οι επιστολές, ας δούμε την ακτινογραφία των εκπροσώπων των σμυριδωρύχων και των χωριών που εκπροσωπούν.

Τα τοπωνύμια των Βόθρων (Βοθρών τονίζει, λανθασμένα, το κείμενο, όπως και τα περισσότερα κείμενα του 19ου αιώνα) και Απειράνθου-Απεράθου έχουν μια ενδιαφέρουσα ετυμολογική βιβλιογραφία⁶⁷.

Η Απειράνθος-Απεράθου απαντάται και το 1413- και οι Βόθροι (Τρικούκιαί, επισήμως τότε, άσχετα αν το όνομα Βόθροι απαντάται από το 1541 ή αν τη φράση «Βόθρους στις Τρικοκκίες» απαντούμε σε αγοραπωλησία του 1682⁶⁸) ανήκαν σε διαφορετικούς Δήμους (Απερανθίας και Κορωνίδος) ήδη από τον Φεβρουάριο του 1835. Οι κάτοικοί τους ήταν 1118 για την Απειράνθο και 211 για τις Τρικοκκίες. Ποιοι ήταν οι εντεταλμένοι, οι αντιπρόσωποι των σμυριγλάδων (χρησιμοποίηώ εναλλακτικές ονομασίες για τους μεταλλωρύχους της σμύριδας, αυτές που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκαν); Ο Π. Πρωτοπαπαδάκης ήταν ο ιδρυτής του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, πάππος του πρωθυπουργού⁶⁹, ενώ ο Κωνσταντής

Aus allerhoehsten Antrag, Armansperg.

66 Για τις αποφάσεις του Πρωτοδικείου και Εφετείου Αθηνών του 1846 και 1886, 1889 χρειάζεται ειδική μελέτη.

67 Βλ. για το πρώτο, Ι. Κ. Προμπονάς, "Βόθροι: Ένα παρανοημένο και αδικημένο τοπωνύμιο που αντικαταστάθηκε από το Κόρωνος", στο *Νικηφόρος Μανδηλαράς μνήμης ένεκεν* (επιμ: Β. Φραγκουλόπουλος), Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Σύρος 2013, 685 επ. Πρβλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, "Τοπωνύμια της Νάξου", *Ναξιακόν Αρχείον*, Δ. Μ. Μελισσηνός, Νάξος 6 (1947), 78 (για τους Βόθρους), 79 (για την Κόρωνο, όπως μετονομάστηκαν οι Βόθροι). Για το δεύτερο τοπωνύμιο βλ. κυρίως Ι.Κ. Προμπονάς, "Φιλώτι και Απερράθου" (με δύο ρω πρέπει να γράφεται κατά τον συγγραφέα), *Ναξιακά Β' περίοδος*, 16 (Μάρτιος - Μάιος 2005, ΟΝΑΣ, Αθήνα, 47. Πρβλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, *Ναξιακόν Αρχείον*, ό.π., 7-8 (Ιούλιος-Αύγουστος 1947), 94.

68 Δικαιοπραξία 298, Αναστ. Σιφνιού-Καράπαπα, Γεωργ. Ροδολάκη, Λυδ. Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννη Μηλιάτη 1680-1689*, χφ ΓΑΚ 86, ανάπτυπο της επετηρίδας του ΚΕΙΕΔ της Ακαδ. Αθηνών, Αθήνα 1990, 495.

69 Βλ. Αλ. Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης 1859-1922*, ένας άνθρωπος και μια εποχή, Αθήνα 1972, 13, Ευδοκία Δ. Σκληράκη, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης 1859-1922*, *Απεραθίτικα* 2 (1988), 235, την ίδια Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους, αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1996, 224 επ. Στη σελίδα 235 αναφέρεται ότι αν και στην κοινωνία της Απειράνθου ο Π. Πρωτοπαπαδάκης ήταν γνωστός ως δάσκαλος, χρησιμοποιούσε

Κουφόπουλος, που γεννήθηκε γύρω στο 1770, πρέπει να ήταν πατέρας του ιερέα και μετέπειτα πρωτονοτάριου Ιάκωβου Κουφόπουλου.

Υπάρχουν αρκετά έγγραφα της περιόδου αυτής που δείχνουν την κοινωνική κινητικότητα, τις διαθέσεις, τις αντιθέσεις, τα συμφέροντα, τις παγωμένες αντιλήψεις, την εμπορική πολιτική και αξία σμύριδας. Το κλίμα διαμόρφωσε η συγκρότηση του κράτους και η προσπάθεια αξιοποίησης των παραγωγικών του δυνατοτήτων. Ποιο ήταν όμως το νομικό καθεστώς των μεταλλείων;

Σημειώνεται ότι στις «μη δορυάλωτες» Κυκλάδες, που οι Οθωμανοί είχαν κατακτήσει ειρηνικά, διατηρήθηκε η κυριότητα των ιδιωτών στη γη⁷⁰ και αυτό ενίσχυε τους ισχυρισμούς των μεταλλωρύχων για ύπαρξη κυριότητας και στα μεταλλεία.

Από την πρώτη εθνοσυνέλευση, μετά την επανάσταση του 1821, αναγορεύτηκε σε ισχύον το βυζαντινό δίκαιο, οι νόμοι των «αιμνήστων ημών αυτοκρατόρων». Τα Βασιλικά όμως που περιείχαν τους νόμους αυτούς ήταν δύσχρηστα και δυσεύρετα στην Ελλάδα. Γι' αυτό ο κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας όρισε με το ψήφισμα της 15/12/1828 ότι τα δικαστήρια θα εφαρμόζουν όσα περιέχονται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου⁷¹, για την οποία έχουμε μιλήσει.

Το διάταγμα της 23-2/7-3/1835, προγενέστερο των επιστολών των σμυριδωρύχων στον

και τον τίτλο του Αναγνώστη, τον οποίο μετέλλε ως εκλεγμένος εκπρόσωπος του δήμου Απειρανθίας το 1935 κατά τη συνάντησή του με τον Όθωνα και τη διαπραγμάτευση της τιμής της σμύριδας. Αλληλογραφία υπήρχε με τον βασιλιά, αλλά δεν προκύπτει από τις γνωστές πηγές αυτή η συνάντηση.

70 Η Νάξος, όπως και τα λοιπά νησιά των Κυκλάδων ανήκουν στις μη δορυάλωτες από τους Οθωμανούς περιοχές της Ελλάδος. Αυτό έχει επίπτωση στην κυριότητα της γης στις Κυκλάδες. Η απόφαση 1/2013 Α.Π. (ολομ.), αλλά και σχετικές αποφάσεις του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Νάξου είναι χαρακτηριστικές. Βλ. Β. Φραγκουλόπουλος, Η ιδιοκτησία του Δημοσίου σε ακίνητα των Κυκλάδων πριν και μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους, *ΝΑΞ/ΑΚΑ*, 2(2012), Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων - Ηρόδοτος, Αθήνα 2013, 547 επ. Η αρεοπαγίτικη απόφαση προέκυψε μετά την παραπομπή στην ολομέλεια του ζητήματος, περί του εάν οι διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 3- 22/1.2.1830, τα ερμηνευτικά του εν λόγω Πρωτοκόλλου κείμενα των τριών προστάτιδων δυνάμεων από 4/16.6.1830 και 1/7 (19-8) 1830, της από 3.7.1832 συνθήκης της Κωνσταντινούπολης και των άρθρων 16, 18, 21 του ν. δ. της 21.6/10.7.1837 "περί διακρίσεως δημοσίων κτημάτων", εφαρμόζονται ή όχι στις νήσους των Κυκλάδων, και αφορούν επίδικες εκτάσεις που βρίσκονται στα γκρεμνά της Καλντέρας της νήσου Θήρας. Σύμφωνα με την Α.Π. (ολομ.) 1810/2009, Δ/νη 2011, 90, οι διατάξεις των πρωτοκόλλων της 3- 22/1.2. 1830 «περί ανεξαρτησίας της Ελλάδος», τα ερμηνευτικά του εν λόγω πρωτοκόλλου κείμενα των τριών προστάτιδων δυνάμεων από 4/16.6.1830 και 1/7 (19-8) 1830, της από 3.7.1832 συνθήκης της Κωνσταντινούπολης, με τα οποία περιήλθαν στο ελληνικό Δημόσιο, δικαίωμα πολέμου, οι αναφερόμενες σε αυτά γαίες, δεν εφαρμόζονται για τις κυκλαδικές γαίες, διότι είναι πασίγνωστο ότι κατά την οθωμανική κατάκτηση οι Κυκλάδες αποτελούνταν στο σύνολό τους από ιδιωτικές γαίες καθαρής ιδιοκτησίας. Και αυτό διότι τα νησιά αυτά, υπαχθέντα υπό την Οθωμανική κυριαρχία όχι δικαίωμα πολέμου αλλά ειρηνικά κατόπιν συνθηκών που συνήφθησαν μεταξύ των μέχρι τότε Γενουατών ή Ενετών κατακτητών τους αφενός και του Σουλτάνου αφετέρου, δεν θεωρήθηκε ότι περιήλθαν στον Σουλτάνο, αλλά οι γαίες των νησιών αυτών χαρακτηρίστηκαν κατά τον ιερό μουσουλμανικό νόμο ως ιδιωτικές που ανήκουν στην κατά τα άρθρα 1 και 2 του από 7ης Ραμαζάν έτους 1274 οθωμανικού νόμου «περί γαιών» κατηγορία των καθαρής ιδιοκτησίας ακινήτων. Αυτά τα ακίνητα εξακολούθησαν να εξουσιάζονται από τους μέχρι τότε κυριούς και μάλιστα κατά πλήρη κυριότητα, υπό τον όρο καταβολής εγγείου φόρου. Κατά συνέπεια, τα ακίνητα των νήσων αυτών μη εξουσιάζόμενα πριν από την επανάσταση από τον σουλτάνο ούτε κατεχόμενα από Οθωμανούς ιδιώτες, δεν περιήλθαν στο ελληνικό Δημόσιο, κατά διαδοχήν του οθωμανικού Δημοσίου δικαίωμα πολέμου και δυνάμει των περί ανεξαρτησίας της Ελλάδος πρωτοκόλλων του Λονδίνου και της από 7.7.1832 συνθήκης της Κωνσταντινούπολης (ΑΠ 200/1934, 466/1957).

71 Μεταξύ άλλων Ανδρ. Γαζής, *Γενικαί Αρχαί*, τεύχος Α', 1970, 69 επ. Για τον «εν Θεσσαλονίκη νομοκάνονα και κριτή» Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο, βλ. κυρίως, Ν. Πανταζόπουλο, Κ. Αρμενόπουλος, Νομοφύλαξ και κριτής Θεσσαλονίκης, τ. Κ. *Αρμενόπουλος*, 1952, 477 επ.

Όθωνα, σύμφωνα με το οποίο «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου θέλουν ισχύει μέχρις ου δημοσιευθεί ο πολιτικός κώδιξ του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν. Τα έθιμα όμως όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν». Το αν πρέπει να καλύπτονται ή όχι τα κενά του Αρμενόπουλου από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, κυρίως από τον Πανδέκτη, ή τα μεταγενέστερα Βασιλικά είναι αντικείμενο διχογνωμίας⁷².

Ακολούθησε η μίσθωση των ορυχείων (βλ. τη διακήρυξη για τη λήξη και τη νέα μίσθωση (ΦΕΚ 7/1-4-1845)⁷³, το έγγραφο του υπ. Δικαιοσύνης το 1846, το οποίο αναλύσαμε εκτενώς, σχετικά με το νομικό καθεστώς των μεταλλείων και σωρεία νομοθετικών παρεμβάσεων⁷⁴, όπως: ν. ΠΝΕ/1850 «περί εξορύξεως και εκποίησης της εν Νάξω σμύριδος», ν. ΣΒ/1852, κατά τον οποίον «η σμύρις εξορύττεται και διατίθεται αποκλειστικώς διά λογαριασμόν του δημοσίου», ν. ΦΞΣΤ/1859 «περί δημοσίας και ιδιωτικής σμύριδας» (κατά το άρθρο 1 «άπανα η εις την νήσον Νάξον παραγομένη σμύρις...εξορύττεται και διατίθεται αποκλειστικώς διά λογαριασμόν του δημοσίου»), ν. ΒΤΚΖ/1895.

Η πληθοπαραγωγή νομοθετημάτων για την σμύριδα εξηγείται, αλλά δεν δικαιολογείται από το ιδιόρρυθμο καθεστώς της εκμετάλλευσης, τη σημασία του φυσικού αυτού πόρου για την οικονομία της περιοχής και την πολιτική διαχείρισή του. Το θέμα της ιδιοκτησίας λύθηκε γενικώς με τον νόμο περί μεταλλείων του 1861, που αναγνώρισε ότι στα ακίνητα που έχουν μεταλλείο ενυπάρχουν δύο ιδιοκτησίες, η γαιοκτησία και η μεταλλοκτησία. Έτσι μεταβλήθηκε η βάση της ιδιοκτησίας επί των μεταλλούχων γαιών. Τα μεταλλεία αποτελούν χωριστή και ανεξάρτητη ιδιοκτησία από αυτήν του εδάφους, που αποσπάται με ξεχωριστή κτητική πράξη. Η ιδιοκτησία ανήκει στον ιδιοκτήτη, αλλά μπορεί να ανήκει σε άλλον η γαιοκτησία και σε άλλον η μεταλλοκτησία. Οι χώροι υπό την επιφάνεια της γης «ή και επί της επιφανείας αυτής εγκλείοντες μέταλλα» θεωρούνται αντικείμενο ίδιας κυριότητας, παραχωρημένης από το Δημόσιο⁷⁵. Είναι προφανές ότι λόγοι αξιοποίησης του εθνικού πλούτου, της κοινωνικής οικονομίας, κατά τον μεγάλο νομοδιδάσκαλο του 19^{ου} αιώνα Β. Οικονομίδη, έκαναν αναγκαία την ανακήρυξη των μεταλλείων ως «ιδίου και αυθυπάρκτου πράγματος, δεκτικού ένεκα τούτου και ίδιας ιδιοκτησίας».

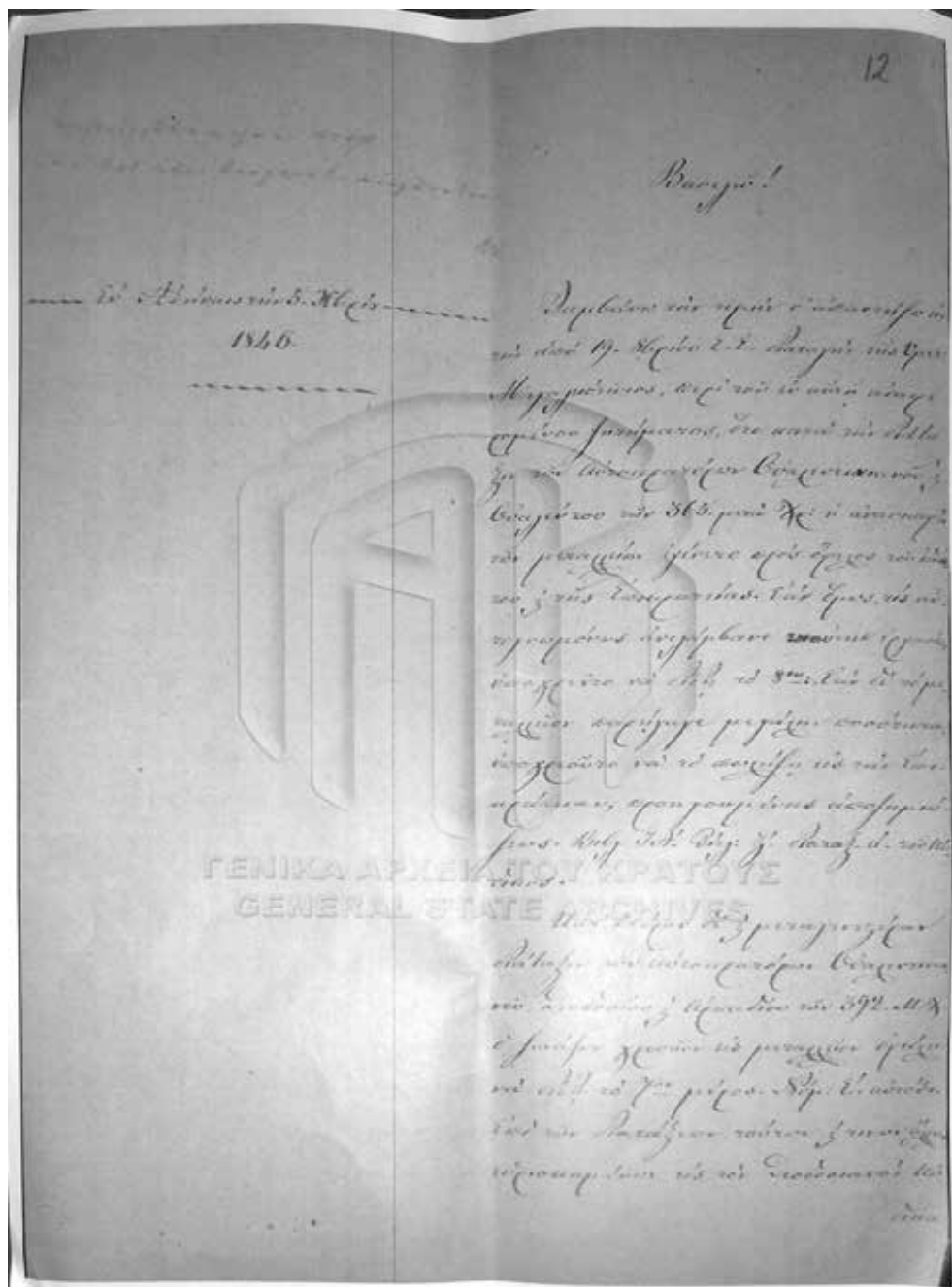
72 Βλ. σχετικά, Τρωιάννος και Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ό. π., (υποσ. 37), 246.

73 Βλ. και ΓΑΚ, χειρ. 125 Κ. Ι. Κόκκου, 30-31.

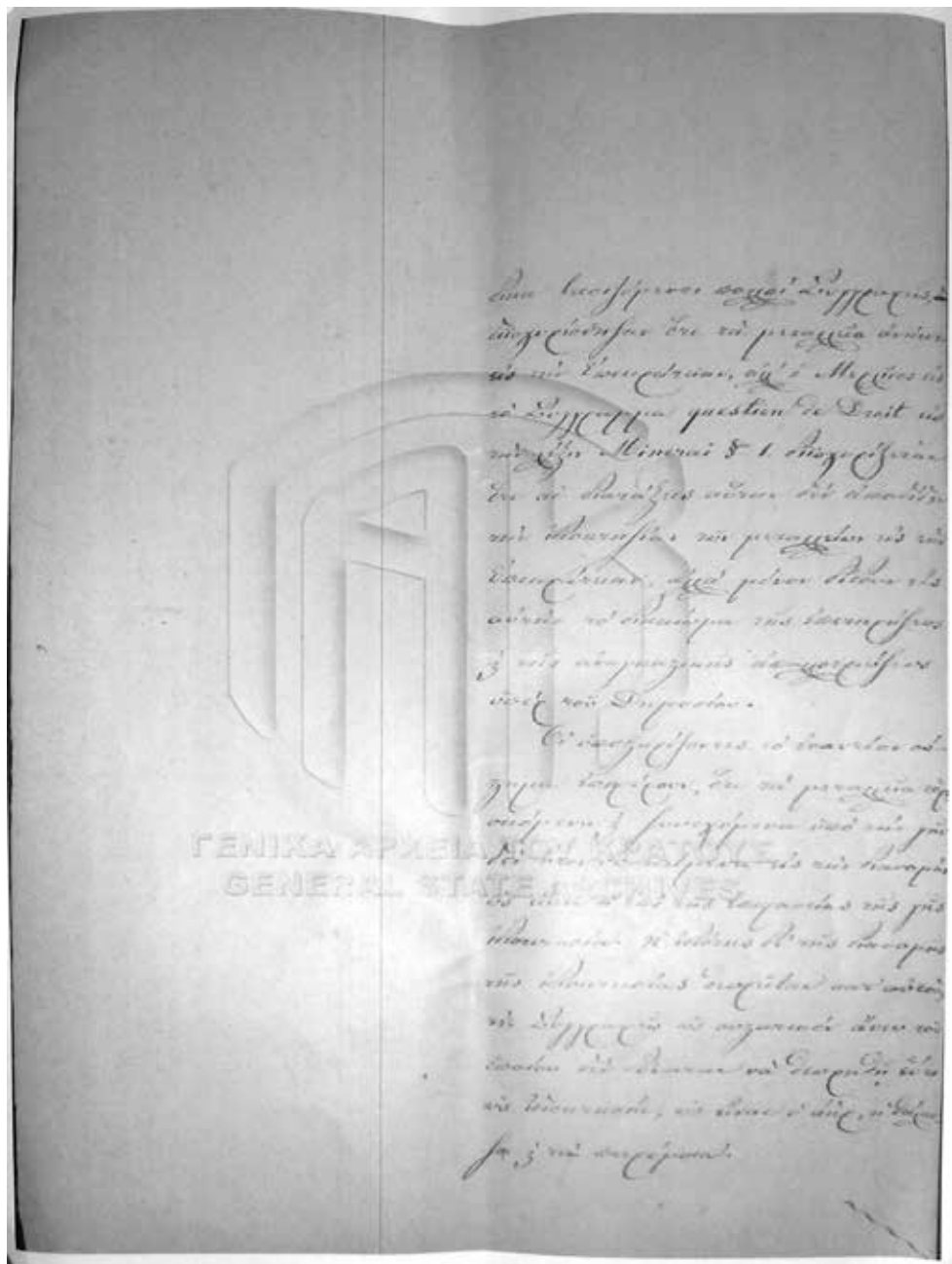
74 Βλ. λαι στο Παράρτημα (εικ. 13) το αίτημα στον Γραμματέα της Αντιβασιλείας Wenig να θέσει στη διάθεση του υπουργείου Οικονομικών το σχέδιο και την αιτιολογική έκθεση για τη σμύριδα Νάξου.

75 Για τον νόμο 4Ν/1861 βλ. Π. Παπαρηγόπουλος, ό. π. (υποσ. 14), 132 επ., Β. Οικονομίδης, ό. π. (υποσ. 25), 154 επ., Π. Καλιγιάς, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου-περί κυριότητας*, τ. Β', Αθήνα 1930. Σημειώνεται ότι μια απ' τις σπουδαιότερες εξαιρέσεις του κανόνα του ΑΚ 1001, που ορίζει ότι η κυριότητα στο ακίνητο εκτείνεται και στον χώρο κάτω από το έδαφος, εισάγεται από το ν.δ. 210/1973 «περί μεταλλευτικού κώδικος». Σε αυτήν την περίπτωση, η κυριότητα πάνω στο ακίνητο δεν εκτείνεται και στα μεταλλευτικά ορυκτά, καθώς η εξουσία εξόρυξης και εκμετάλλευσής τους αποτελεί περιεχόμενο του ιδιαίτερου δικαιώματος της μεταλλοκτησίας, που είτε ανήκει αποκλειστικά στο κράτος (όπως στη σμύριδα), είτε το παραχωρεί αυτό, με ορισμένη διαδικασία και για ορισμένο χρόνο σε ιδιώτες, βλ. κυρίως Λιβάνη, *Μαθήματα μεταλλευτικού δικαίου, 1987*, Ξυνόπουλο, *Σύστημα μεταλλευτικού δικαίου, 1954*.

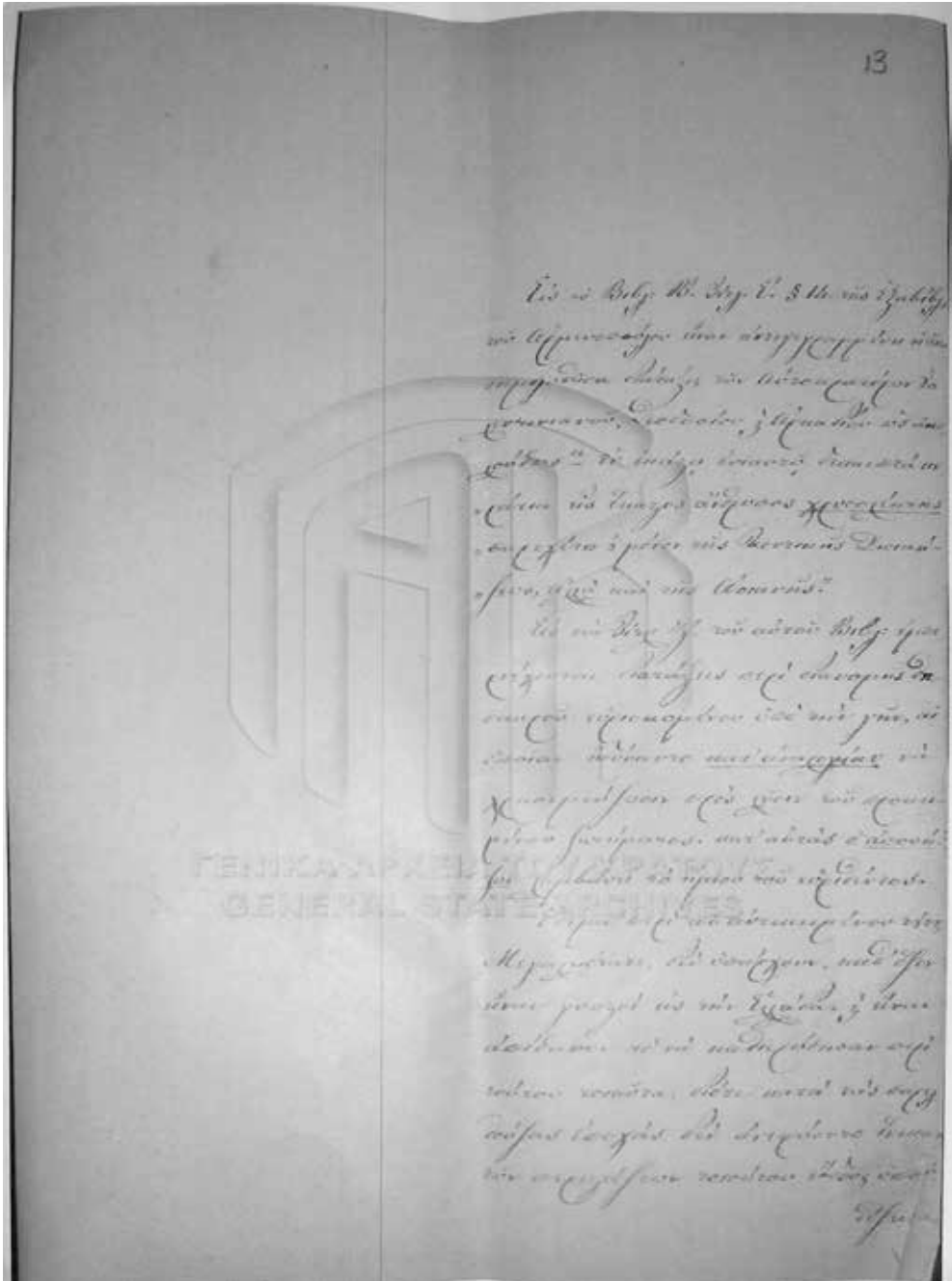
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

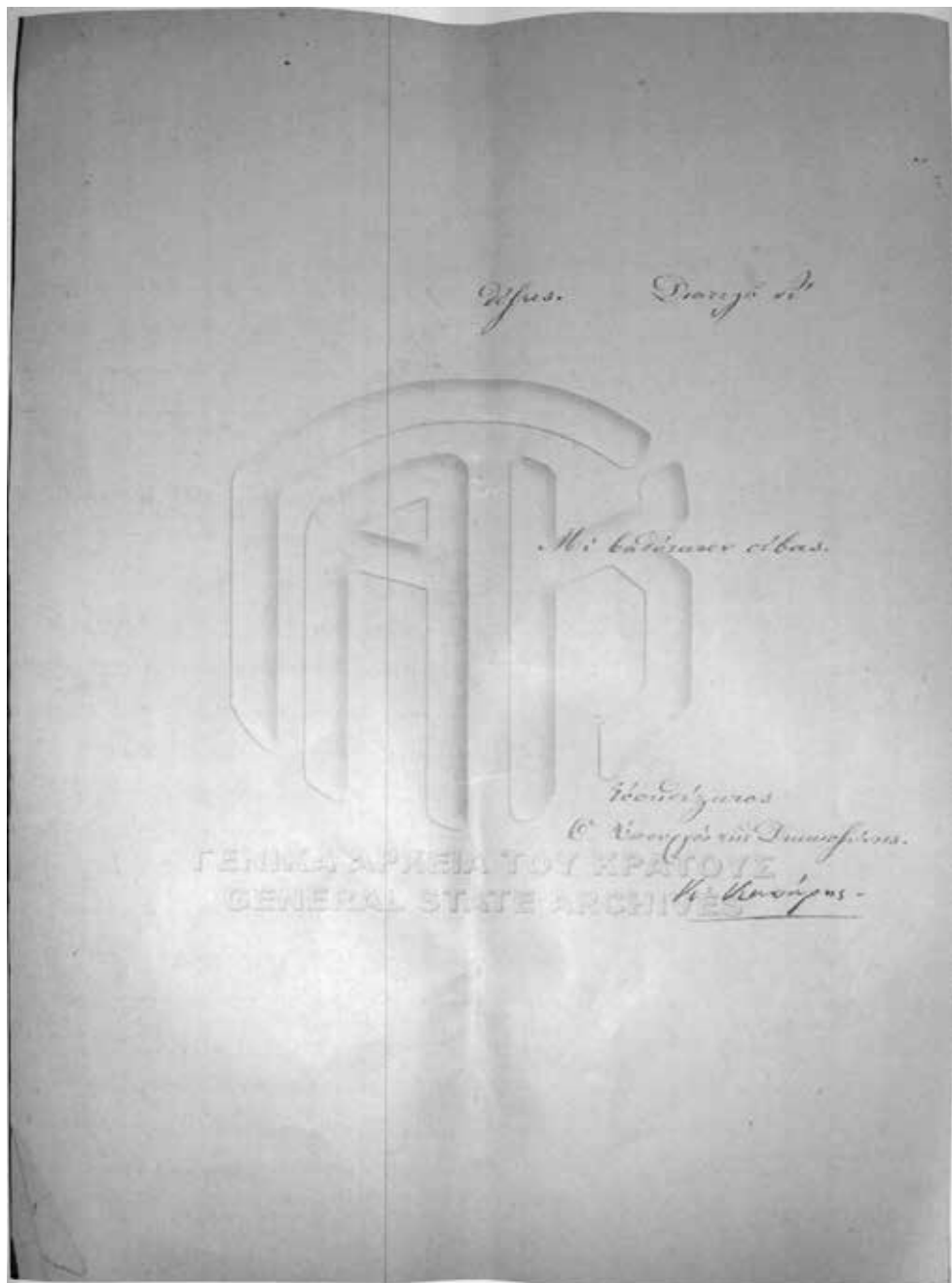
εικόνα 1 α

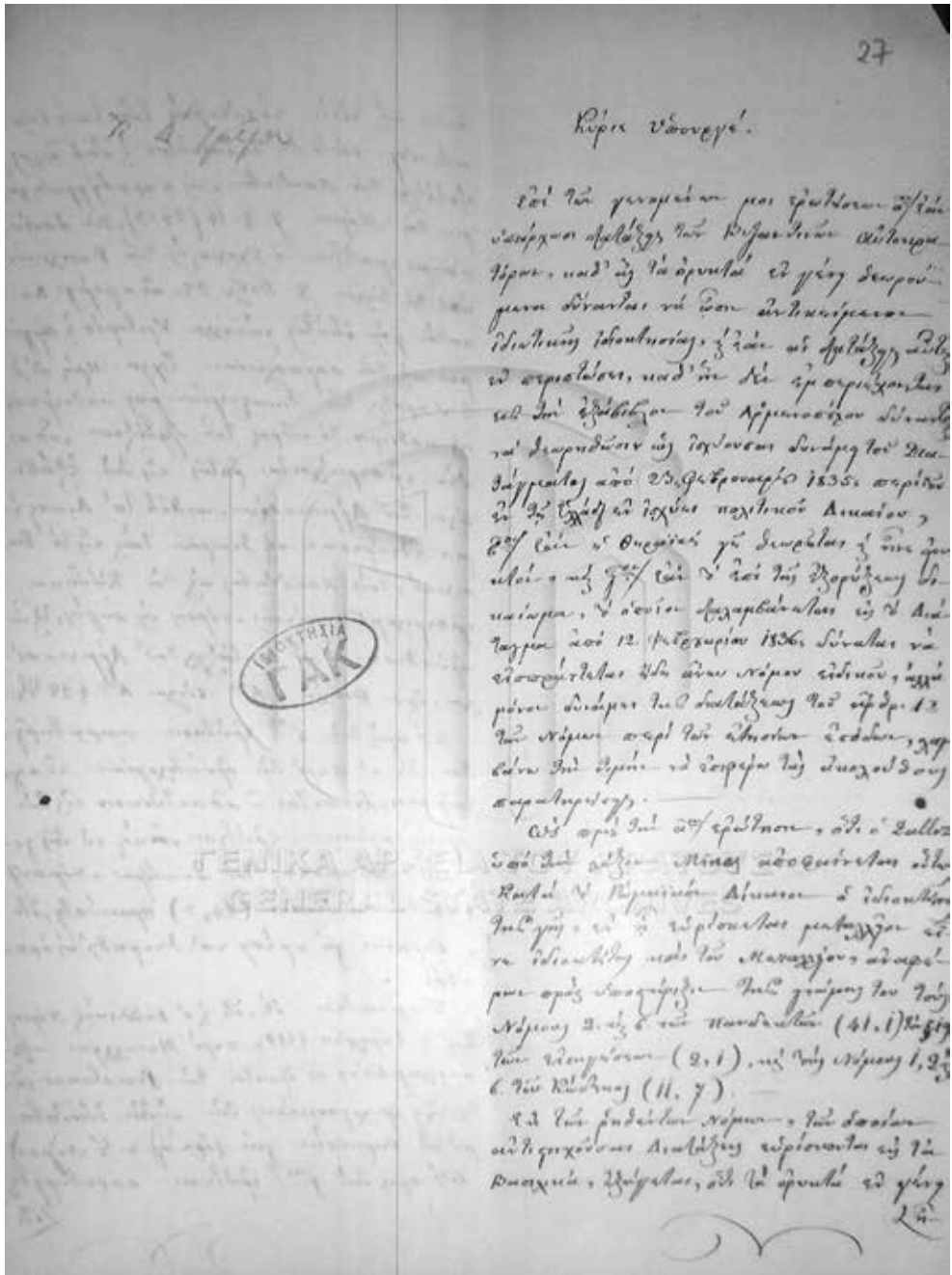
εικόνα 1 β

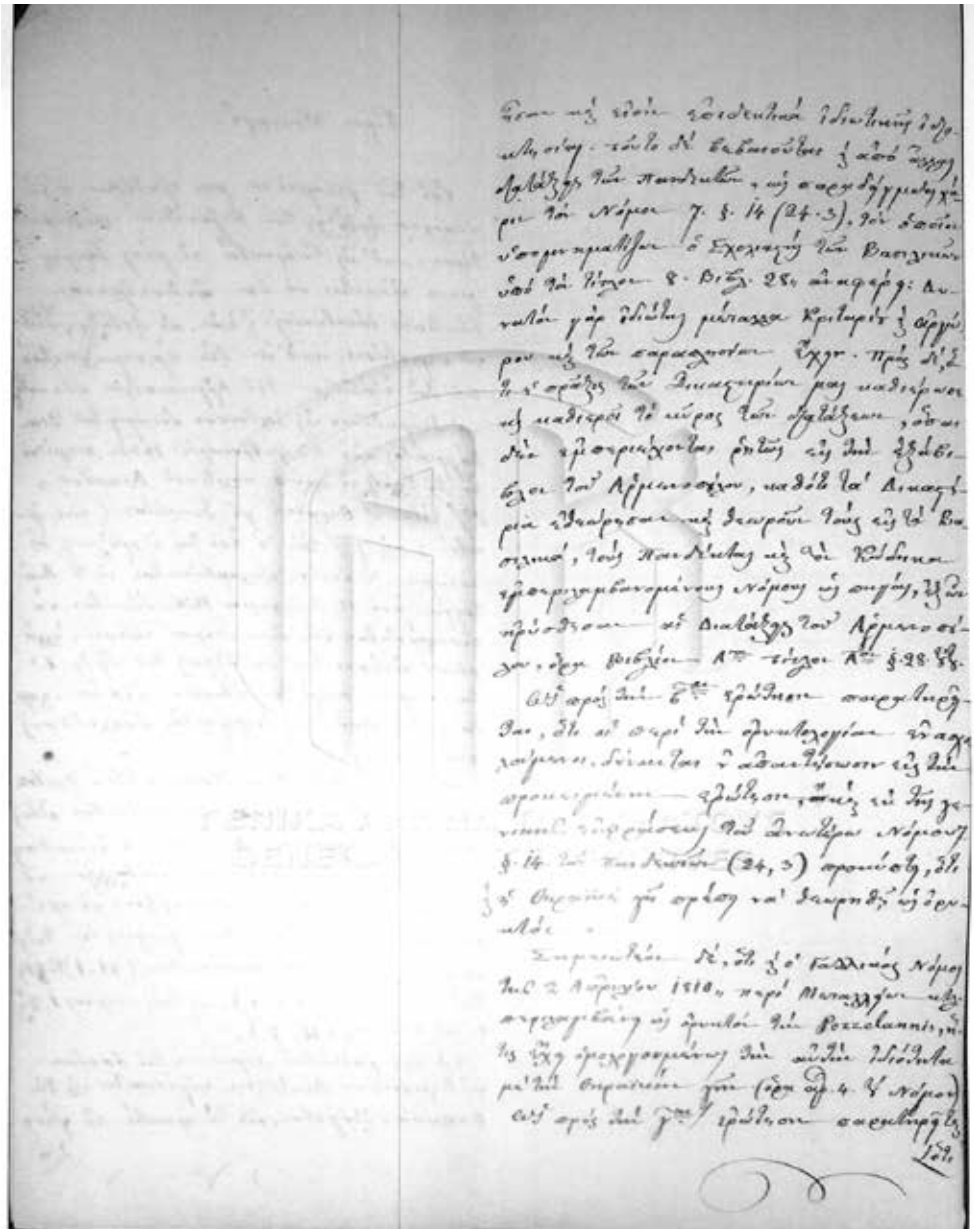
εικόνα 1 γ

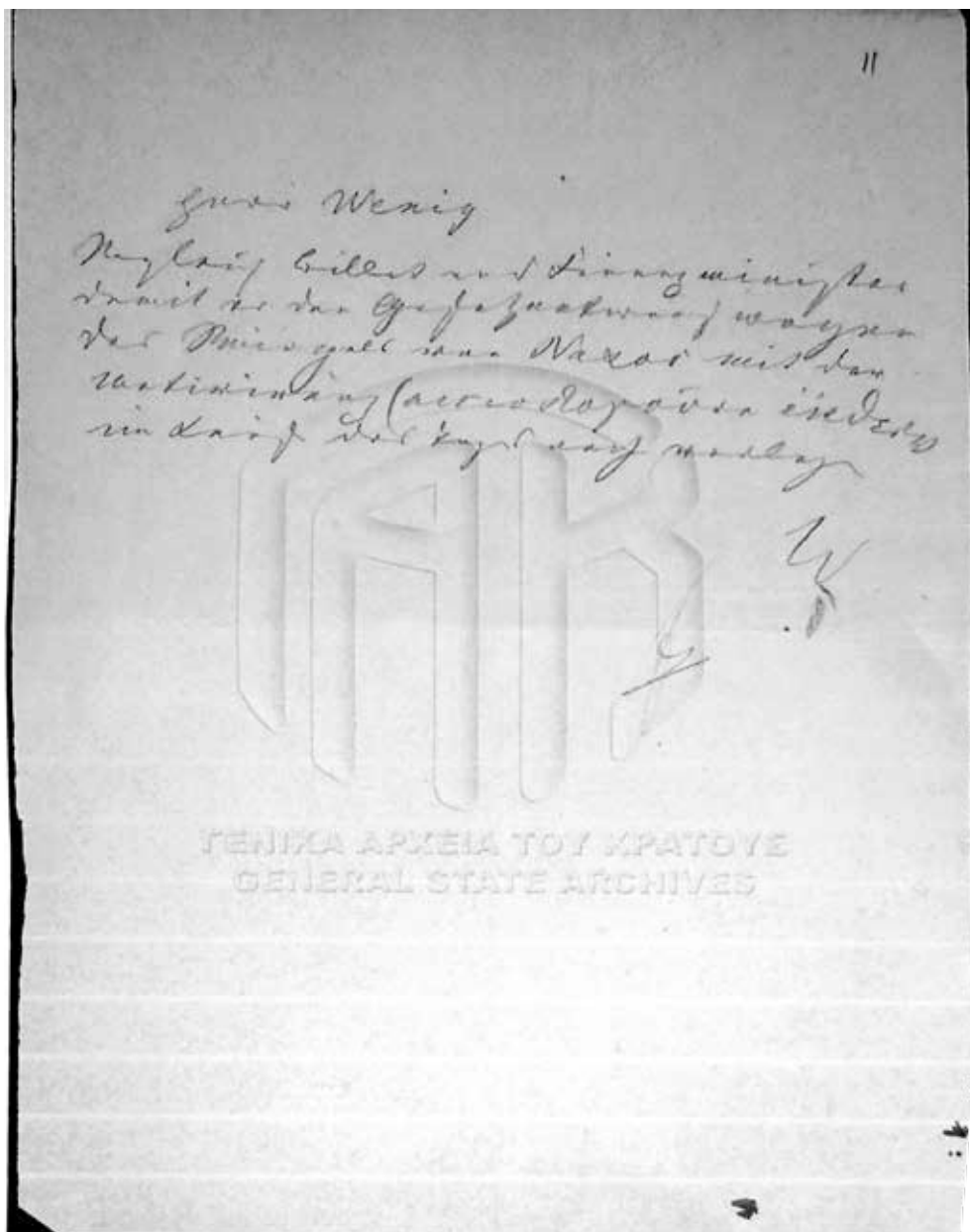
εικόνα 1 δ

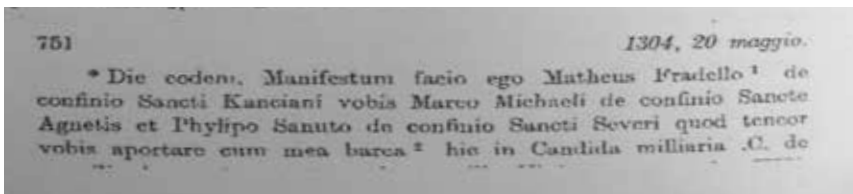
εικόνα 1 ε

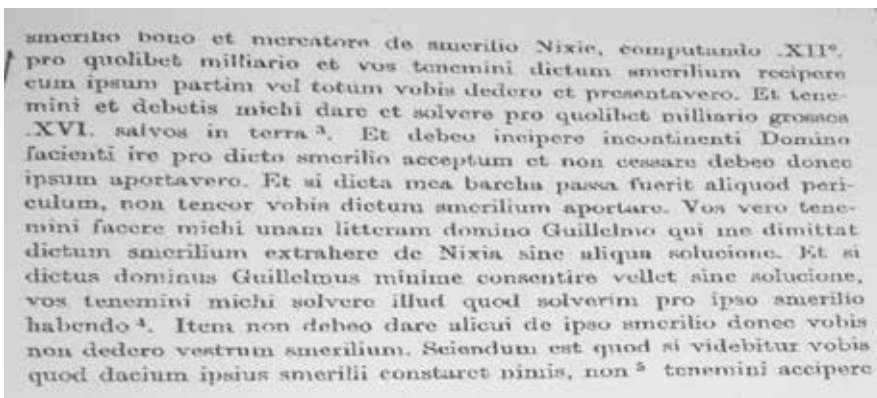
εικόνα 1 ζ

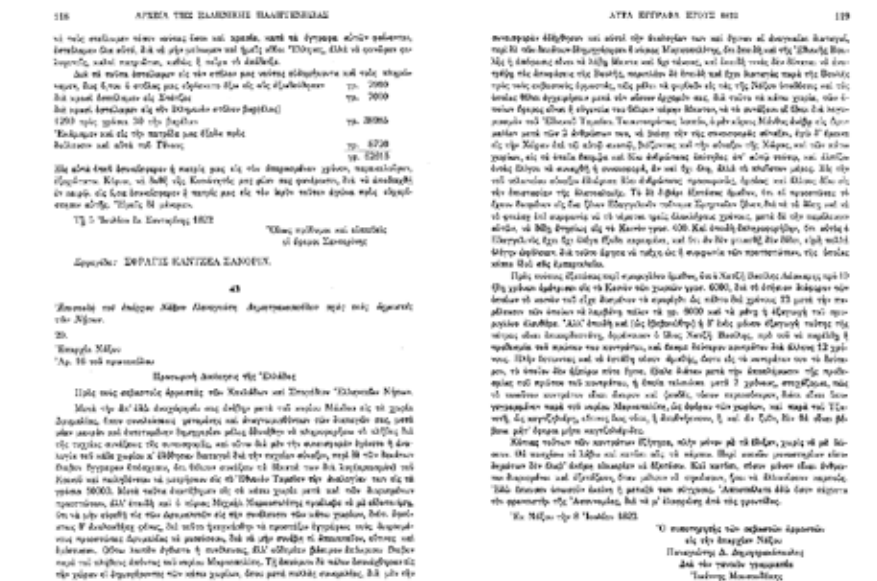
εικόνα 1 η

εικόνα 2 α

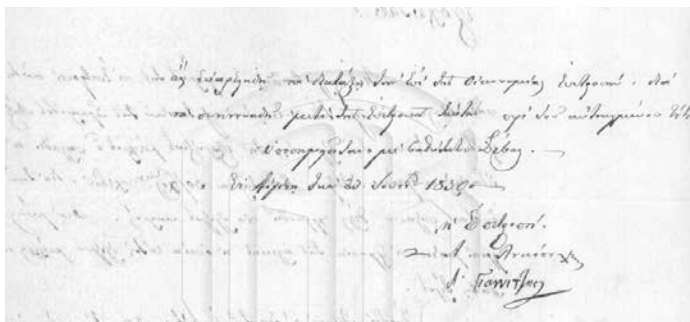
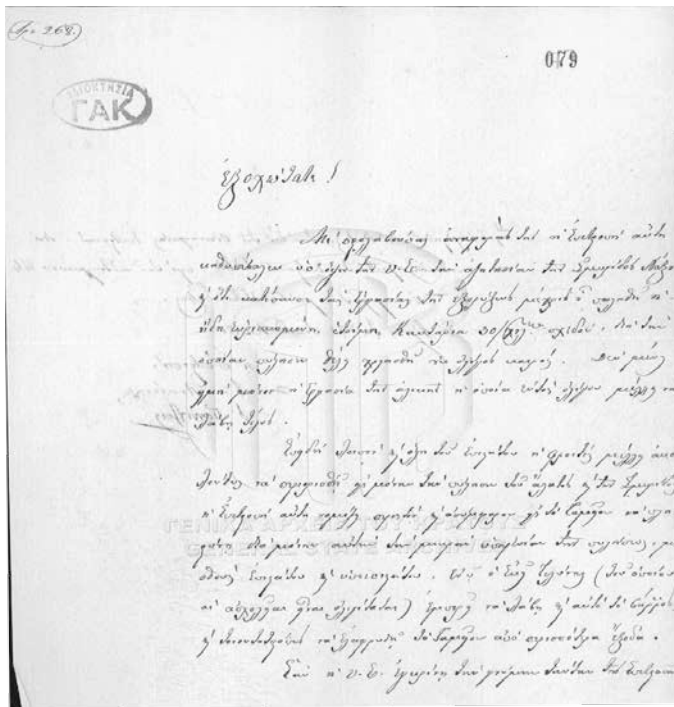
εικόνα 2 β

εικόνα 3

εικόνα 7

εικόνα 8

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΝΑΞΟ

ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΤΗ*

1. ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Στο νομό Κυκλάδων σύμφωνα με το νέο σχέδιο νόμου «Καλλικράτης» (ημερομηνία κατάθεσης: 14/05/2010) εντοπίζεται ο Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων με έδρα την Νάξο. Από το σύνολο των κατοίκων στην επαρχία της Νάξου (12.651) μόνο το 49% αποτελεί τον ενεργό πληθυσμό (6.233) του οποίου το 81% είναι άντρες. Το 85% των κατοίκων είναι απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης. Μόνο το 10% είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης και ένα 4% συνολικά αποτελούν άτομα που έχουν φτάσει σε ΑΕΙ, ΤΕΙ ή άλλες ανώτερες σχολές. Επίσης, τα τελευταία χρόνια μειώνεται ο αριθμός των μαθητών κυρίως στα σχολεία της Ορεινής Νάξου. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της μετανάστευσης που πραγματοποιείται από τα ορεινά χωριά στην πεδινή Νάξο.

Η περιοχή χαρακτηρίζεται για τον αγροτικό της χαρακτήρα. Στην πεδινή περιοχή παρατηρείται μικτή γεωργικο-κτηνοτροφική εκμετάλλευση η οποία χαρακτηρίζεται από την παραγωγή πατάτας και πατατόσπορου και την εκτροφή ζώων γαλακτοπαραγωγής. Στην ορεινή περιοχή παρατηρείται κτηνοτροφία μικρών ζώων, η ελαιοκομία και η αμπελοκαλλιέργεια. Ο μερικός εκσυγχρονισμός του πρωτογενούς τομέα στο πεδινό τμήμα της Νάξου συνετέλεσε στην αύξηση της ακαθάριστης αξίας παραγωγής την τελευταία εικοσαετία καθώς αυξήθηκε η χρήση των λιπασμάτων στον τομέα της φυτικής παραγωγής και βελτιώθηκαν οι ράτσες όσον αφορά στη ζωϊκή παραγωγή. Βάση των παραπάνω το εισόδημα στον πρωτογενή τομέα αυξήθηκε.

Το ορεινό τμήμα του νησιού αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα στους τομείς απασχόλησης-εισοδήματος με αποτέλεσμα την συνεχή μείωση του ενεργού της πληθυσμού. Αντίθετα με το ορεινό, το πεδινό τμήμα της Νάξου παρουσιάζει δυναμική αναπτυξιακή πορεία. Η ανάπτυξη αυτή οφείλεται κυρίως στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης στους τομείς του τουρισμού και των κατασκευών. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάπτυξης είναι εμφανή και σημαντικά. Η διάκριση τους μπορεί να γίνει κυρίως σε:

Ανισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ των τομέων παραγωγής. Η γεωργική γη συρρικνώνεται προς όφελος των τουριστικών εγκαταστάσεων, ενώ τροποποιούνται σημαντικά οι αξίες της γης σε τουριστικά αναπτυσσόμενες περιοχές συμπιέζοντας την αγροτική εκμετάλλευση.

Επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον. Η άναρχη τουριστική επέκταση συνοδεύτηκε με άναρχη δόμηση, αλλά και περιορισμένη παρέμβαση στις υποδομές. Αποτελέσματα αυτών είναι η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος στις περιοχές τουριστικής συγκέντρωσης [17].

1.1. Υδρολογικό ισοζύγιο – Προσφορά νερού

Το κλίμα της Νάξου είναι ήπιο εύκρατο μεσογειακό, με μικρό εύρος της ετήσιας διακύμανσης της θερμοκρασίας, ήπιο χειμώνα, παρατεταμένο θερμό και άνυδρο καλοκαίρι, υψηλή υγρασία του αέρα και ισχυρούς ανέμους. Οι βροχοπτώσεις σημειώνονται σχεδόν

* Χημικός Μηχανικός Ε. Μ. Π., υποψήφια διδάκτωρ.

αποκλειστικά το χειμώνα. Το έδαφος του νησιού του υδατικού διαμερίσματος κατανέμεται σε πεδινό, ορεινό και ημιορεινό. Εξαιτίας της έκτασης του νησιού δεν αναπτύσσονται αξιόλογες υδρολογικές λεκάνες σε αυτό. Η αποστράγγιση των νερών της βροχής πραγματοποιείται μέσω μικρών παράκτιων ρεμάτων, πολλές φορές σε ακτινωτή διάταξη. Επίσης τα μικρά ύψη βροχής που δέχεται το νησί σε συνδυασμό με τη γεωλογική διαμόρφωση του, δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη πυκνού υδρογραφικού δικτύου. Στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζεται το υδρολογικό ισοζύγιο σε υπερετήσια βάση. Για τον υπολογισμό του υδρολογικού ισοζυγίου χρησιμοποιήθηκε το μοντέλο ΒΕΜΕΡΜΗΝ, που υπολογίζει την εξατμισοδιαπνοή με βάση τη μέθοδο Thornthwaite.

Πίνακας 1: Υδρολογικό Ισοζύγιο σε υπερετήσια βάση

Ύψος βροχής (mm)	Πραγματική εξατμισοδιαπνοή* (mm)	Είδος υδροφορέα**	Απορροή*** (mm)	Κατείδυση*** (mm)
379	281 (84%)	Κοκκώδης	83,3 (85%)	14,7 (15%)
		Καρστικός	2,9 (3%)	95,1 (97%)
		Μικτός	58,8 (60%)	39,2(40%)

* Η εξατμισοδιαπνοή έχει αναχθεί με βάση τη θερμοκρασία του μέσου υψομέτρου ανά τμήμα του υδατικού διαμερίσματος. Τα ποσοστά είναι επί της βροχόπτωσης.

** Σε περίπτωση αδιαπέρατου υποβάθρου 97 % απορροή και 3 % κατείδυση της ενεργού βροχόπτωσης. Η μέση υπερετήσια βροχή έχει προσδιοριστεί από τα δεδομένα της ΕΜΥ μέχρι το 1991.

*** Το ποσοστό είναι επί της ωφέλιμης βροχής μετά την αφαίρεση της εξατμισοδιαπνοής.

Πίνακας 2: Αναλυτικό ισοζύγιο .

Έκταση km ²	Ύψος βροχής mm	Σύνολο βροχόπτωσης hm ³	Πραγματική εξατμισοδιαπνοή hm ³	Ποσοστό έκτασης υδροπερατού σχηματισμού	Είδος υδροφορέα	Υπόγειο δυναμικό* hm ³	Επίγεια ροή hm ³
428	379	162,2	120,03	50%	Κ	20,45	21,72

Οι πηγές ρύπανσης των υδατικών πόρων της νήσου Νάξου, μπορούν να συγκεντρωθούν στις παρακάτω:

Η ληστρική εκμετάλλευση των υδατικών πόρων οδηγεί σε είσοδο της θάλασσας προς το εσωτερικό της στεριάς εφόσον ευνοούν οι γεωλογικές συνθήκες (υδροφορείς ανοιχτοί στη θάλασσα).

Η διάσπαρτη αγροτική ρύπανση που προέρχεται από την ανεξέλεγκτη χρήση γεωργικών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Η υπερβολική λίπανση προκαλεί έκπλυση νιτρικών στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα (νιτρορύπανση).

Τα υπολείμματα των σφαγείων, τα νεκρά ζώα και τα κόπρανα συντελούν επίσης στην έκπλυση νιτρικών στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα.

Τα απόβλητα από βιομηχανίες, οινοποιεία και τυροκομεία αποτελούν σημαντική πηγή ρύπανσης των υδατινών πόρων της Νάξου.

Για τις ανάγκες ύδρευσης των οικισμών και άρδευσης των γεωργικών εκτάσεων του νησιού, χρησιμοποιούνται δημοτικές ή ιδιωτικές γεωτρήσεις, επιφανειακοί συλλεκτές, πηγάδια και πηγές. Για την κάλυψη των αναγκών σε νερά ύδρευσης έχει κατασκευαστεί μια λιμνοδεξαμενή στην Γαλήνη Εγκαρών με χωρητικότητα 600.000 m³. Η δεύτερη λιμνοδεξαμενή βρίσκεται στην Φανερωμένη με χωρητικότητα 1.450.000 m³. Επίσης χρησιμοποιείται και για πόσιμο νερό. Η Τρίτη λιμνοδεξαμενή σχεδιάζεται στο Τσικαλαριό με χωρητικότητα 3.000.000 m³ [8].

1.2. Κατανάλωση ηλεκτρισμού για το νησί της Νάξου

Ο σταθμός της ΔΕΗ που εντοπίζεται στη Χώρα της Νάξου, φροντίζει για την παροχή και όχι για την παραγωγή του ηλεκτρικού ρεύματος στους καταναλωτές. Ο σταθμός παραγωγής ο οποίος αποτελεί κύρια αυτόνομη μονάδα του **Νησιωτικού Συστήματος** βρίσκεται στην Πάρο και η διανομή του ηλεκτρισμού στην Νάξο πραγματοποιείται μέσω πέντε υπόγειων γραμμών: R-310, R-320, R-330, R-340 και R-350.

Πίνακας 3: Χαρακτηριστικά σταθμού παραγωγής [15]

Αυτόνομος σταθμός παραγωγής	Εγκατεστημένη ισχύς (MW)	Μέγιστη ζήτηση (MW)	Ετήσια ζήτηση ενέργειας
Πάρος-Νάξος-Αντίπαρος-Ηράκλεια-Σχοινούσα-Κουφονήσια	43,25	36	117513

Το σύστημα της Παροναξίας, ως ένα μη διασυνδεδεμένο ηλεκτρικό σύστημα στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηρίζεται από υψηλό κόστος παραγόμενης ηλεκτρικής ενέργειας, εξάρτησή από το πετρέλαιο και χαμηλό συντελεστή φορτίου [12].

1.3. Χαρακτηριστικά απορριμμάτων της Νάξου

Οι βασικές πηγές παραγόμενων αποβλήτων για την νησιωτική περιοχή της Νάξου είναι τα νοσοκομεία, η βιομηχανία, οι οικοδομικές δραστηριότητες, οι λάσπες από μονάδες επεξεργασίας λυμμάτων, η κτηνοτροφία και η γεωργία. Συνοπτικά οι εκτιμήσεις των παραγόμενων στερεών αποβλήτων άλλων κατηγοριών παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 4: Είδη Αποβλήτων Νησιού [14]

Δραστηριότητα	Ποσότητα
Γεωργικές	16826 τόνοι / έτος
Κτηνοτροφικές	121.377 τόνοι / έτος
Οικοδομικές	780 τόνοι / έτος
Λάσπες - εσχαρίσματα	1530 τόνοι έτος

Πίνακας 5: Ποσοστιαία κατά βάρος σύσταση των απορριμμάτων της Νάξου

Ποιοτική σύσταση	Ποσοτική σύσταση
Οργανικά	48,3%
Χαρτί	21,6%
Γυαλί	5,8%
Πλαστικά	9,4%
Μέταλλα	3,3%

Ακολούθως παραθέτονται τα φυσικοχημικά χαρακτηριστικά των απορριμμάτων της Νάξου. Παρατηρείται ότι το ποσοστό της υγρασίας είναι της τάξεως του 34,5 %. και ο λόγος C/N παίρνει την τιμή 37.

Πίνακας 6: Φυσικοχημικά χαρακτηριστικά

Παράμετροι	Ποσοστά (%)
Υγρασία	34,8
Τέφρα	3,6
Άνθρακας οργανικός	22,2
Άζωτο ολικό	0,6
Θείο	1169 mg / kg
Χλώριο	1801,3 mg / kg
Χρώμιο	34,6 mg / kg
Νικέλιο	28,2 mg / kg
Χαλκός	78,1 mg / kg
Κάδμιο	1 mg / kg
Ψευδάργυρος	107,3 mg / kg
Μόλυβδος	24,2 mg / kg

«Η αποκομιδή των απορριμμάτων στους οικισμούς του Δήμου Νάξου γίνεται με απορριμματοφόρα των ΟΤΑ εκτός από τα ΔΔ Βίβλου και Γλινάδου όπου η αποκομιδή έχει ανατεθεί με δημοπρασία σε ιδιώτη. Η συχνότητα της αποκομιδής είναι 6 φορές την εβδομάδα στο Δήμο της Νάξου (Χώρα) ενώ στα υπόλοιπα είναι 2-3 φορές την εβδομάδα.

1.4. Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στα Σμυριδορυχεία της Νάξου

Ο «εναέριος» της Νάξου αποτέλεσε τον κύριο τρόπο μεταφοράς της σμύριδας για τέσσερις δεκαετίες μέχρι το 1979. Πρόκειται για ένα μεγάλης κλίμακας τεχνικό έργο που περιλαμβάνει: το δίκτυο των 72 πυλώνων ποικίλου ύψους, 170 περίπου αναρτημένα βαγονέτα, δύο μηχανοστάσια κίνησης στη Μουτσούνα και τη Στραβολαγκάδα, τον υποστηρικτικό κτιριακό εξοπλισμό, τις αποθήκες του υλικού και τις εγκαταστάσεις φόρτωσης στο μόλο

της Μουτσούνας. Εδώ και πολλά χρόνια η έρευνα για τον εντοπισμό των κοιτασμάτων έχει διακοπεί. Έχει καταστεί έντονο το πρόβλημα διάθεσης. Η παραπάνω λουπόν κατάσταση έχει σημειώσει μία σειρά από καταστροφές, οι οποίες συνοπτικά περιγράφονται πιο κάτω:

Φθορές των μηχανών κίνησης λόγω της έλλειψης συντήρησης.

Καταστροφή του τερματικού και καταπλάκωση του μηχανοστασίου στις εγκαταστάσεις της Μουτσούνας από την άναρχη αποθήκευση του προϊόντος με τη μορφή μπαζών πάνω στις εγκαταστάσεις.

Καταστροφή των εγκαταστάσεων φόρτωσης της Πηγής από την διάνοιξη των δρόμων.

Μερική καταστροφή του συστήματος κίνησης λόγω θραύσης προέκυψε η αποσύνδεση τμημάτων των συρματόσχοινων.

Φθορά από τις καιρικές συνθήκες, οξειδωτική διάβρωση των μεταλλικών τμημάτων και αποσάρθρωση των συνδετικών κονιαμάτων στις τοιχοποιίες και τις θεμελιώσεις

Σήμερα τα ερείπια των εγκαταστάσεων του εναερίου, των σταθμών, των λιμανιών, τα εγκαταλειμμένα ορυχεία αποτελούν από μόνα τους ένα έργο τέχνης στημένο στο τραχύ φυσικό τοπίο των βουνών της Νάξου. Επίσημα ο εναέριος και οι εγκαταστάσεις των σταθμών είναι κηρυγμένα από το υπουργείο Πολιτισμού ως μνημεία της Νεότερης Ελλάδας.

1.5. Ναξιακή πανίδα

Η Νάξος, έχει να επιδείξει ένα έντονο ανάγλυφο και μια πλούσια και αξιόλογη ποικιλία βιότοπων. Από το ύψος της θάλασσας και την ακτογραμμή μέχρι τις κορυφές των λόφων και των βουνών, τα διάφορα οικοσυστήματα εναλλάσσονται αρμονικά, προσφέροντας ασφαλή ενδιαιτήματα στους πολυάριθμους εκπροσώπους της ναξιακής πανίδας.

Ένα από τα ξεχωριστά «προσόντα» της Νάξου είναι η πλούσια ορνιθοπανίδα της. Συγκεκριμένα υπάρχουν 278 είδη πουλιών (μόνιμοι κάτοικοι αλλά και μεταναστευτικά είδη), από 52 οικογένειες, με 68 από αυτά να φωλιάζουν κάθε χρόνο στο νησί, όταν σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια έχουν καταγραφεί 442 είδη. Η τεράστια αυτή ορνιθολογικά αξία της Νάξου έχει ως αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μία άγνωστη -στους πολλούς- πτυχή του τουρισμού τα τελευταία χρόνια: ο οικοτουρισμός, μια πιο ήπια και συμβατή με την αειφόρο ανάπτυξη μορφή τουρισμού [14]

2. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

2.1. Στρατηγικές Διαχείρισης νερού

2.1.1. Χρήση ανακυκλωμένου νερού από επεξεργασία υγρών αποβλήτων

Σημαντική κρίνεται επίσης και η ανακύκλωση και επαναχρησιμοποίηση νερών που έχουν υποστεί επεξεργασία από τον βιολογικό καθαρισμό που εντοπίζεται στη Χώρα της Νάξου μέσω της προώθησης διπλού δικτύου ύδρευσης και παροχής νερού: ενός δικτύου με καθαρό νερό και ένα παράλληλο δίκτυο που προέρχεται από την επεξεργασία λυμάτων και τη συλλογή βρόχινου νερού. Το ανακυκλωμένο νερό προσφέρει μία σειρά από πλεονεκτήματα για το νησί μεταξύ των οποίων είναι:

Βελτίωση της γεωργικής παραγωγής: Όσο η αγροτική ανάπτυξη είναι μειωμένη λόγω της σπανιότητας του αρδευτικού νερού, η χρήση του ανακυκλωμένου παρέχει μία εναλλακτική πηγή.

Ιδιωτική και δημόσια χρήση: Προσφέρεται για τοπική άρδευση σε σπίτια που κατοικούνται το καλοκαίρι ή από ξενοδοχεία.

Χαμηλό κόστος: Το κόστος του νερού ανά κυβικό μέτρο στην Ελλάδα αυξάνεται με την

μηνιαία κατανάλωση ενώ η χρήση του ανακυκλωμένου αναμένεται να χαρακτηρίζεται από ελάχιστο κόστος. Συγκεκριμένα το κόστος έχει υπολογιστεί στα 0,15 και 0,35 ευρώ ανά κυβικό μέτρο το οποίο είναι και το ένα πέμπτο της τιμής του αφαλατωμένου νερού. Επίσης η ενέργεια που απαιτεί για την ανακύκλωση του νερού από υγρά απόβλητα είναι το 1/30 της ενέργειας που απαιτείται για αφαλάτωση ίσης ποσότητας.

Μείωση χημικών λιπασμάτων: Είναι πλούσιο σε νιτρικά και φωσφορικά άλατα γεγονός που θα οδηγήσει σε μείωση των λιπασμάτων. Συγκεκριμένα η χρήση του ανακυκλωμένου νερού υποκαθιστά 5 -7 κιλά αζώτου το χρόνο γεγονός που ανταποκρίνεται σε 25 – 35 κιλά ενός εμπορικού τύπου λιπάσματος.

Βελτίωση προβληματικών υδροφορέων που χαρακτηρίζονται από υφαλμύριση. Συγκεκριμένα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ανανεώσει τα χαμηλά επίπεδα των υπόγειων υδροφορέων και για τον έλεγχο του θαλασσινού νερού [2 και 3]

Προτείνεται επίσης και η **εκπόνηση μελετών σκοπιμότητας για τη δημιουργία μονάδων αφαλάτωσης σε συνδυασμό με ΑΠΕ, ως συμπληρωματική όμως και όχι ως κύρια μέθοδος προμήθειας νερού**, έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί το σημαντικό υδρευτικό πρόβλημα, να μειωθεί το κόστος νερού λόγω μεταφοράς και σύνδεσης αφαλάτωσης με δίκτυο ΔΕΗ και ταυτοχρόνως να στηριχθεί η προώθηση των ήπιων μορφών ενέργειας στο νησί της Νάξου.

2.1.2. Βρόχινο νερό

Σημαντική είναι και η αναβίωση παραδοσιακών και υιοθέτηση σύγχρονων πρακτικών αξιοποίησης του βρόχινου νερού. Ένα ποσοστό τουλάχιστον μεταξύ 40%-60% των βροχοπτώσεων στη Νάξο ρέει επιφανειακά και καταλήγει στη θάλασσα. Ένα άλλο ποσοστό 30%-40% εξατμίζεται αμέσως από την ηλιοφάνεια και τους ισχυρούς βόρειους ανέμους. Αυτό σημαίνει πως μόνο 21,4 - 42,8 εκατομμύρια κυβικά μέτρα νερό το χρόνο κατακρατούνται, αλλά σε όλη την επιφάνεια του νησιού και όχι σε ένα μέρος, όταν οι ετήσιες ανάγκες του νησιού σε νερό για ύδρευση, άρδευση κ.λ.π. ανέρχονται σε 7 εκατομμύρια κυβικά μέτρα νερό.

Με αυτά τα δεδομένα γίνεται προφανές ότι η προσοχή για την αντιμετώπιση της λειψυδρίας, ιδιαίτερα στα νησιά, πρέπει να στραφεί επίσης και προς την ανάσχεση της χειμαρρικής ροής των όμβριων υδάτων προς τη θάλασσα και της υποχρεωτικής τους κατείσδυσης στους υδροφόρους ορίζοντες [19]. *Επομένως προτείνεται η συντήρηση των ήδη υπαρχόντων φραγμάτων και η μελέτη και ο σχεδιασμός ακόμα περισσότερων για όλα τα δημοτικά διαμερίσματα της Νάξου. Είναι μία οικολογικά και κοινωνικά συμβατή λύση, και αδιαμφισβήτητα όπως έχει αποδειχτεί με το παράδειγμα της Απειράνθου θα οδηγήσει στην αποτελεσματική μελλοντική διαχείριση του νερού στο νησί της Νάξου.*

2.2. Προτεινόμενο σύστημα διαχείρισης αποβλήτων

Σύμφωνα με τις βασικές αρχές της περιβαλλοντικής πολιτικής και νομοθεσίας, η ολοκληρωμένη διαχείριση των απορριμμάτων και γενικά των αποβλήτων, πρέπει να αναπτύσσεται με βάση τα εξής στάδια:

Πρόληψη παραγωγής αποβλήτων

Μείωση παραγόμενης ποσότητας ή και ρυπαντικού φορτίου

Ανάκτηση υλικών με σκοπό την ανακύκλωση ή την επαναχρησιμοποίηση τους

Ανάκτηση ενέργειας

Αποτελεσματική επεξεργασία των αποβλήτων μετά την εφαρμογή διαδικασιών ανάκτησης

Υγειονομική ταφή των υπολειμμάτων που προκύπτουν από τις παραπάνω διεργασίες
Το σύστημα διαχείρισης των αποβλήτων που προτείνεται για την Νάξο ακολουθεί τον
εξής «συνδυασμό»:

Πρόληψη

Ανακύκλωση

Αεριοποίηση μη ανακυκλώσιμου κλάσματος

Χώρος Υγειονομικής Ταφής Υπολειμμάτων

Όσον αφορά στην ανακύκλωση συγκεκριμένα προτείνεται επέκταση της εφαρμογής του προγράμματος διαλογής υλικών και συγκεκριμένα της τοποθέτησης ειδικών κάδων με συνδυασμό με σταθμούς μεταφόρτωσης κοντά σε παραλιακούς οικισμούς. Ευνοϊκή θα ήταν η παρουσία δύο Κέντρων Αγοράς Υλικών (ένα για κάθε Δήμο της Νάξου) όπου θα προβλεπόταν οικονομική αποζημίωση για τα προσκομιζόμενα υλικά ως κίνητρο για την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών. Από τα φυσικοχημικά χαρακτηριστικά των απορριμμάτων της Νάξου, όπως φάνηκε παραπάνω το ποσοστό της υγρασίας είναι της τάξεως του 34,5% και ο λόγος C/N παίρνει την τιμή 37. Κατά συνέπεια οι θερμικές μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αξιοποίηση των απορριμμάτων του νησιού αφού απαιτούν υγρασία < 50% και C/N >30.

Συνοπτικά παρουσιάζονται παρακάτω τα βασικότερα χαρακτηριστικά των θερμικών μεθόδων επεξεργασίας των στερεών αποβλήτων.

Πίνακας 7: Χαρακτηριστικά μεθόδων θερμικής επεξεργασίας

	Αποτέφρωση	Πυρόλυση	Αεριοποίηση	Αεριοποίηση πλάσματος
Τόνοι/ημέρα	>250	15 - 400	5 - 530	6 - 274
Προϊόντα	Ενέργεια: 540 kwh / τόνο	Ενέργεια: 450 - 530 kwh / τόνο Στερεό υπόλειμμα	Αέριο σύνθεσης Slag Ενέργεια 400 - 650 kwh / τόνο	Αέριο σύνθεσης Slag Ενέργεια 400 - 1250 kwh / τόνο
Είδη ΣΑ	Μικτά απόβλητα	Μικτά απόβλητα (Επικίνδυνα, Νοσοκομειακά)	Μικτά απόβλητα (Επικίνδυνα, Νοσοκομειακά)	Μικτά απόβλητα (Επικίνδυνα, Νοσοκομειακά)
Περιορισμοί	Πολύπλοκα Αντιρρυσπαντικά Συστήματα Μεγάλες Εγκαταστάσεις	Περιορισμένη Εμπειρία	Ανάγκη ύπαρξης Αντιρρυσπαντικών Συστημάτων Αέ- ριων Εκπομπών	Περιορισμένη Εμπειρία Αυξημένο Κόστος Επεξεργασίας
Δυνατότητες	Μείωση όγκου προς ταφή Ανάκτηση Ενέρ- γειας	Επεξεργάζεται μικρές ποσότη- τες αποβλήτων Μικρές εγκατα- στάσεις	Εμπειρία στον τομέα επεξεργα- σίας ΑΣΑ Μικρές Εγκατα- στάσεις Σημαντική παρα- γωγή ενέργειας	Μεγάλο ποσοστό εκτροπής από υγειονομική ταφή

Όσον αφορά στην πρόταση της συγκεκριμένης μεθόδου θερμικής επεξεργασίας: αεριοποίηση μη ανακυκλωμένου κλάσματος, προκύπτει από την μελέτη της Κατσαρού Αικατερίνης, η οποία εφάρμοσε τη μέθοδο Electre I για το νησί της Νάξου. Το αποτέλεσμα αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι η Αεριοποίηση ήταν η μέθοδος η οποία συγκέντρωσε τις υψηλότερες βαθμολογίες για τα ενεργειακά και λειτουργικά κριτήρια τα οποία έχουν και την μεγαλύτερη βαρύτητα για το νησί της Νάξου. Είναι η μέθοδος η οποία παρουσιάζει την μεγαλύτερη εμπειρία σε εγκαταστάσεις αξιοποίησης ΑΣΑ και το σημαντικότερο, σε εγκαταστάσεις μικρής χωρητικότητας. Ταυτόχρονα έχει σημαντική παραγωγή ενέργειας, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για μια νησιωτική περιοχή η οποία αναζητά λύσεις ενεργειακής αυτονομίας και ανεξαρτησίας από την ηπειρωτική χώρα. Επιπλέον η εκτροπή των απορριμμάτων από την υγειονομική ταφή, είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντική [11].

2.3. Αξιοποίηση και ανάδειξη του βιομηχανικού μνημείου του «εναέριου».

Σύμφωνα με το ερευνητικό πρόγραμμα «Καταγραφή και Αποτίμηση του Ιστορικού και Βιομηχανικού Εξοπλισμού στα Συμριδωρυχεία της Νάξου» προτείνονται μία σειρά από παρεμβάσεις σε τρία στάδια που αφορούν:

Ενίσχυση των μέτρων προστασίας και άμεσες σωστικές επεμβάσεις.

Συνολική επέμβαση για αναστηλώσεις και συντηρήσεις σε όλα τα τμήματα του έργου.

Αξιοποίηση και επανάχρηση του συστήματος του εναέριου και της περιοχής των συμριδωρυχείων στα πλαίσια του ιστορικού τουρισμού της Νάξου [20]

Ο υπολογισμός του κόστους για το δεύτερο και τρίτο επίπεδο επεμβάσεων απαιτεί αναλυτική τεχνικοοικονομική μελέτη. Από την εμπειρία ανάλογων έργων εκτιμάται πρόχειρα στα 430.325 ευρώ .

Ο υπολογισμός του κόστους όλων των επιπέδων των επεμβάσεων είχε πραγματοποιηθεί από το ερευνητικό πρόγραμμα το 1997. Πραγματοποιήθηκε μετατροπή των κοστών από δραχμές σε ευρώ και με βάση τους Γενικούς Δείκτες Τιμών του Καταναλωτή όπως προκύπτουν από την ΕΣΥΕ υπολογίστηκαν οι παραπάνω τιμές που αντιστοιχούν στην σημερινή αξία. Ενδεικτικά παρουσιάζεται ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 8: Κόστος όλων των επιπέδων των επεμβάσεων [7 και 20]

ΕΤΟΣ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΤΙΜΩΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ (ΕΣΥΕ)	ΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ (ΕΥΡΩ)	ΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΥ (ΕΥΡΩ)	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ (ΕΥΡΩ)
1997	5,5	58651	293255	351906
1998	4,8	61466	307331	368798
1999	2,6	63064	315322	378386
2000	3,2	65082	325412	390495
2001	3,4	67295	336476	403772
2002	3,6	69718	348589	418307
2003	3,5	72158	360790	432948
2004	2,9	74251	371253	445504

2005	3,5	76849	384247	461096
2006	3,2	79309	396543	475851
2007	2,9	81609	408043	489651
2008	4,2	85036	425180	510216
2009	1,2	86065	430325	516390

2.4. Τουρισμός

Το νησί της Νάξου εντάσσεται στην Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου, μία από τις «τουριστικές Περιφέρειες» της Χώρας. Δεν κατηγοριοποιείται στις διακριτές περιοχές με σχεδόν αποκλειστική χρήση την τουριστική αλλά σε αυτές που διαθέτουν και άλλες παραγωγικές δραστηριότητες και εκμεταλλεύσιμους πόρους [6].

Μερικές ενδεικτικές προτάσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ισόρροπη ανάπτυξη της Νάξου μέσω της ενίσχυσης της ορθολογικής ανάπτυξης του τουρισμού είναι οι ακόλουθες:

Στη Νάξο, σύμφωνα με το γενικό πολεοδομικό σχέδιο (Γ.Π.Σ.) της χώρας της Νάξου (ΦΕΚ 207/18-3-86), υπάρχουν αρκετοί οικισμοί οι οποίοι διατηρούν την φυσιογνωμία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής των Κυκλάδων (π.χ. Απείρανθος, Κόρωνος) όπου μπορεί να αναπτυχθεί πολιτιστικός τουρισμός.

Έχει νόημα η ανάπτυξη ενός εξερευνητικού τουρισμού με καταφύγια θηραμάτων και την οργάνωση εκπαιδευτικών σεμιναρίων και πρακτικής εξάσκησης σε θέματα ιστορικής εξέλιξης και προστασίας του περιβάλλοντος. Μια τέτοια μορφή τουρισμού μπορεί να αναπτυχθεί στις προστατευόμενες περιοχές natura (GR4220026) όπως στα όρη Αναθεματήστρια, Μαυροβούνι, Ζευς και Βιγλατούρι.

Οι θάλασσες του νησιού προσφέρουν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα βυθό με πλούσιο φυτικό και ζωικό πληθυσμό, ενώ οι άνεμοι έχουν συντελέσει στο να έχει γίνει η Δυτική Νάξος τόπος συγκέντρωσης των windsurfers από όλο τον κόσμο. Επιβάλλεται η δημιουργία της κατάλληλης υποδομής για την διευκόλυνση της ανάδειξης του πλεονεκτήματος της περιοχής.

Στην περιοχή της πεδινής Νάξου, προτείνεται η δημιουργία αγροτουριστικών μονάδων με την δημιουργία κατάλληλων υποδομών για τη φιλοξενία τουριστών οι οποίοι θα μπορούσαν να συμμετέχουν ταυτόχρονα στην συγκομιδή των διάφορων αγροτικών προϊόντων.

Αξιοποίηση και επανάχρηση του συστήματος του εναέριου και της περιοχής των σμυριδορυχείων στα πλαίσια του ιστορικού τουρισμού της Νάξου [16 και 17].

Αύξηση της κατανομής δημόσιων επενδύσεων στην ορεινή περιοχή της Νάξου, κατάλληλη αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων και των επιχειρήσεων και αποτελεσματική προώθηση και εφαρμογή των νέων τεχνολογιών, στην οργανωτικής υποστήριξης και των κινήτρων.

Σύνδεση τους με τα νέα μεταφορικά δίκτυα και χρήση των μέσων της κοινωνίας της πληροφορίας.

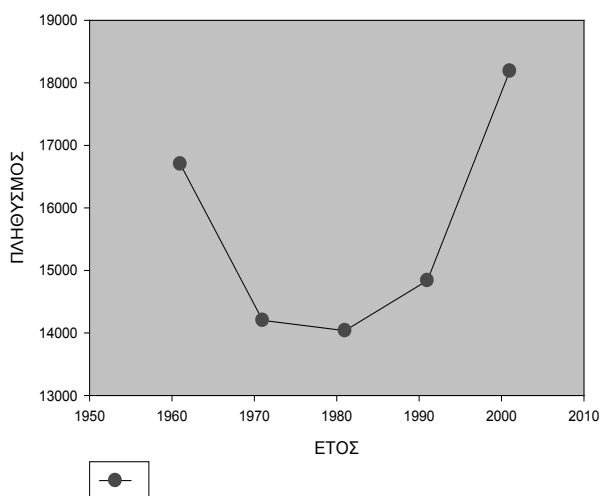
Διαφύλαξη του τοπίου, των περιβαλλοντικών ιδιαιτεροτήτων και των πολιτιστικών πόρων, ως καίρια φυσικά πλεονεκτήματα που χαρακτηρίζουν τους ορεινούς όγκους.

Αξιοποίηση – δραστηριοποίηση των υφιστάμενων φορέων προστασίας και ανάπτυξης και δημιουργία νέων φορέων διαχείρισης (αυτοδιοίκηση, μη κυβερνητικές οργανώσεις, αγροτικοί συνεταιρισμοί, ενώσεις προστασίας ευαίσθητων περιοχών, κ.ά.) σε εταιρική βάση, με σκοπό την ενιαία και ολοκληρωμένη διαχείριση των ορεινών περιοχών [9].

2.5. Προβλέψεις ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας και μέγιστης ηλεκτρικής ισχύος – Προτάσεις αξιοποίησης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας

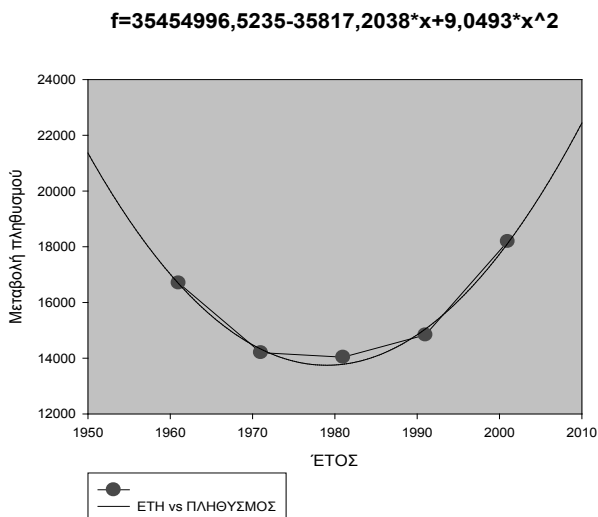
2.5.1. Πρόβλεψη της ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας για το νησί της Νάξου την επόμενη δεκαετία

Με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από την ενότητα των δημογραφικών στοιχείων η εξέλιξη του πληθυσμού από το 1961 έως και το 2001 φαίνεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

Εικόνα 1: Εξέλιξη του πληθυσμού τις τελευταίες 5 δεκαετίες

Όπως φαίνεται η εξέλιξη του πληθυσμού στο νησί της Νάξου ακολουθεί την μαθηματική εξίσωση πολυωνύμου β βαθμού. Με τη βοήθεια του προγράμματος Sigmaplot 11.0 η υπόθεση αυτή επαληθεύτηκε και προκύπτει λοιπόν η ακόλουθη γραφική παράσταση, με μαθηματική εξίσωση: $f = 3545996,5235 - 35817,2038 * x + 9,043 * x^2$, προσαρμοσμένο συντελεστή τετραγώνου $R^2 = 0,9799$.

Εικόνα 2: Προσομοίωση πολυωνύμου β' βαθμού

Μέσω του προγράμματος Sigmaplot 11.0 προέκυψαν τα ακόλουθα στατιστικά χαρακτηριστικά:

Όσον αφορά στις παραπάνω εκτιμήσεις ο συντελεστής τετραγώνου, $R^2=0.9900$, ο προσαρμοσμένος συντελεστής τετραγώνου ή αλλιώς **Adjusted $R^2=0.9799$** και το τυπικό σφάλμα (standard error of estimate) είναι 289,5792.

Σχετικά με τους συντελεστές: $\gamma_0 = 35454996,5235$, $\alpha = -35817,2038$ και $b = 9,0493$ ισχύουν τα παρακάτω:

Πίνακας 9: Συντελεστές γ_0 και α

Συντελεστές	Τυπικό σφάλμα	t	P
γ_0	2667893,7401	13,2895	0,0056
α	2693,5827	-13,2972	0,0056
b	0,6799	13,3107	0,0056

Η τιμή t που προκύπτει από τη διενέργεια t στατιστικών τεστ. Το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις είναι διάφορη του μηδενός σημαίνει ότι απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση που θέλει την ανεξάρτητη μεταβλητή (έτος) να μην συνεισφέρει στην πρόβλεψη της εξαρτημένης (πληθυσμός).

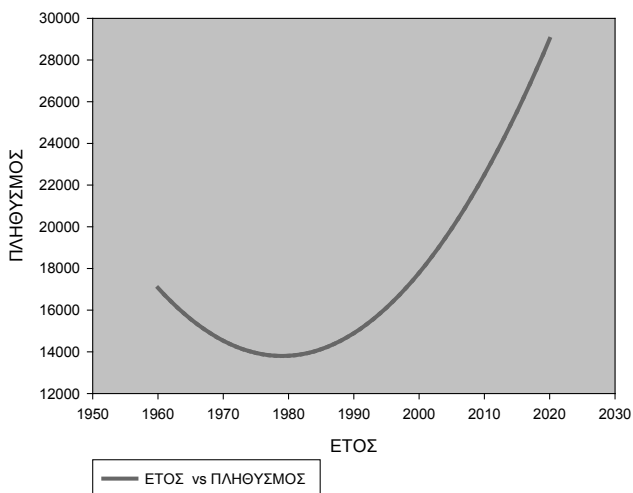
Επιπροσθέτως τιμές P είναι μικρότερες του 0,05. Όταν ισχύει αυτό το κριτήριο υπάρχει η δυνατότητα της παραπάνω πρόβλεψης.

Το αποτέλεσμα του τεστ κανονικότητας (normality test) είχε την ένδειξη *passed* και με επίπεδα στατιστικής σημαντικότητας μικρότερα του 0,0001. Τα παραπάνω δείχνουν ότι τα σημεία ακολουθούν την κανονική κατανομή.

Επιτυχές ήταν και το τεστ σταθερής διακύμανσης (constant variance test) που επίσης είχε ένδειξη *passed*. Το αποτέλεσμα αυτό σημαίνει ότι η διακύμανση της εξαρτημένης μεταβλη-

τής είναι σταθερή ανεξάρτητα από την τιμή της ανεξάρτητης.

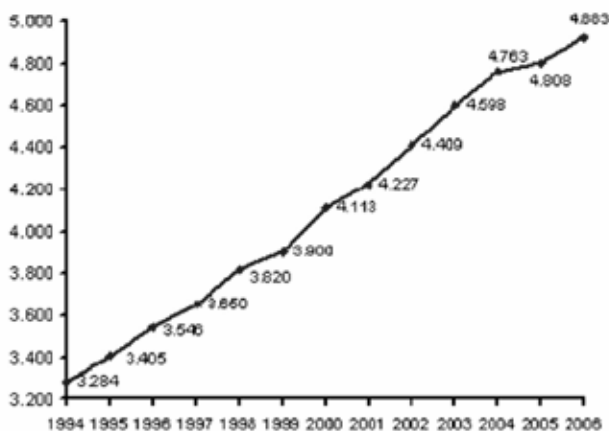
Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στατιστικά αποτελέσματα, συνεχίζουμε με την πρόβλεψη του πληθυσμού για την επόμενη δεκαετία, η οποία απεικονίζεται στο παρακάτω γράφημα.

Εικόνα 3: Πρόβλεψη πληθυσμού της Νάξου

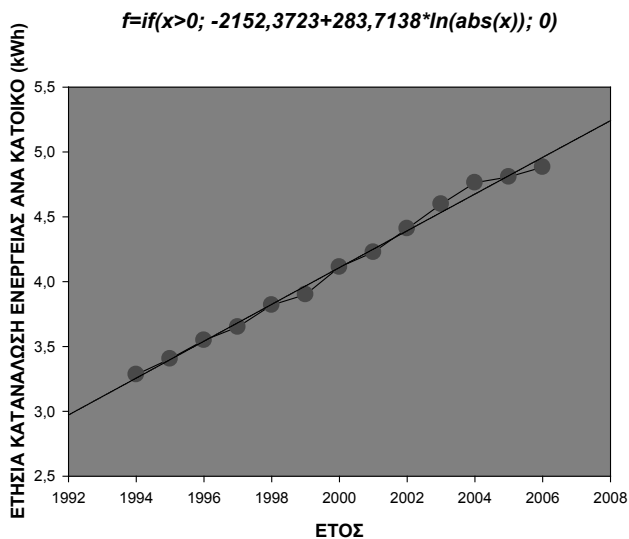
Στο σημείο αυτό βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι χρησιμοποιήθηκε η παραδοχή ότι ο πληθυσμός της Νάξου θα συνεχίζει να αυξάνεται (όπως άλλωστε από το 1981 – 2001) βασιζόμενοι στο ότι ο σύνθετος δείκτης γήρανσης και υπογεννητικότητας για το έτος 2001 ήταν αρνητικός.

Στο παρακάτω σχήμα φαίνεται η ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κάτοικο στην Ελλάδα (kWh):

Εικόνα 4: Ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κάτοικο στην Ελλάδα (kWh) [15]

Με βάση τα στοιχεία που δίνονται από το παραπάνω γράφημα έγινε μία προσπάθεια πρόβλεψης της ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας έως και το 2020. Το παραπάνω γράφημα ακολουθεί ικανοποιητικά λογαριθμική εξίσωση δύο παραμέτρων. Η εξίσωση που προκύπτει είναι: $f = \text{if}(x > 0; -2152,3723 + 283,7138 * \ln(\text{abs}(x)); 0)$ με συντελεστή τετραγώνου, $R^2: 0,9933$, και προσαρμοσμένο συντελεστή τετραγώνου, $\text{adj } R^2: 0,9933; 0,9927$. Προκύπτει λοιπόν το ακόλουθο γράφημα:

Εικόνα 5: Λογαριθμική προσομοίωση 2 παραμέτρων για ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κάτοικο (kWh)

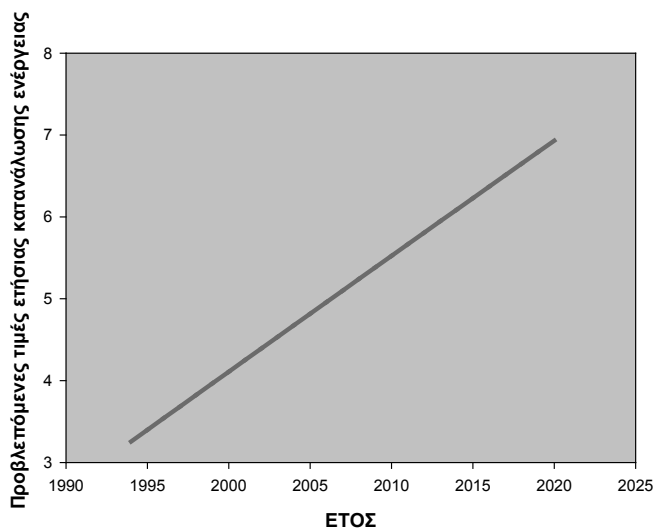
Η αξιοπιστία του παραπάνω μοντέλου επιβεβαιώθηκε από τα ακόλουθα στατιστικά χαρακτηριστικά.

Σχετικά με τους συντελεστές: $\gamma_0 = -2152,3723$, $\alpha = 283,7138$ ισχύουν τα παρακάτω:

Πίνακας 10: Συντελεστές γ_0 και α

Συντελεστές	Τυπικό σφάλμα	t	P
γ_0	53,5252	-40,2124	<0,0001
α	7,0419	+40,2891	<0,0001

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω μπορούμε να προχωρήσουμε στην πρόβλεψη της ανεξάρτητης μεταβλητής για τα επόμενα δέκα χρόνια. Προκύπτει λοιπόν η ακόλουθη γραφική παράσταση:

Εικόνα 6: Πρόβλεψη ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας ανά κάτοικο (kWh)

Με τη χρήση των παραπάνω στοιχείων μπορεί να υπολογιστεί η ετήσια κατανάλωση ενέργειας για το νησί της Νάξου από το γινόμενο του πληθυσμού επί την ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κάτοικο.

Πίνακας 11: Πρόβλεψη ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας ανά κάτοικο (kWh)

ΕΤΟΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΑΝΑ ΚΑΤΟΙΚΟ (kWh)
2011	5,6648
2012	5,8058
2013	5,9468
2014	6,0877
2015	6,2285
2016	6,3693
2017	6,5100
2018	6,6506
2019	6,7912
2020	6,9317

Με τη χρήση των παραπάνω στοιχείων μπορεί να υπολογιστεί η ετήσια κατανάλωση ενέργειας για το νησί της Νάξου από το γινόμενο του πληθυσμού επί την ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κάτοικο. Προκύπτουν λοιπόν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Πίνακας 12: Πρόβλεψη ετήσιας κατανάλωσης ενέργειας του συνολικού πληθυσμού της Νάξου (kWh)

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ (kWh)
2011	137327,4
2012	144267,6
2013	151486,6
2014	158991,6
2015	166792,8
2016	174895,2
2017	183306,1
2018	192035,9
2019	201089,2
2020	137327,4

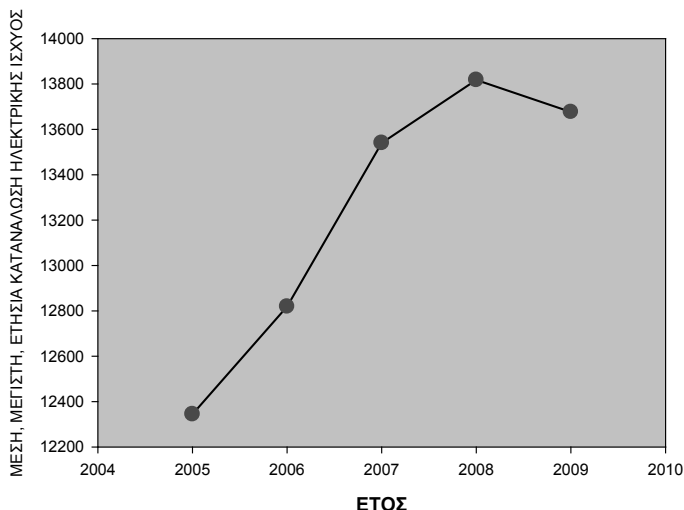
Δεκαετής πρόβλεψη μέσης, μέγιστης ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος του νησιού της Νάξου.

Στην ενότητα αυτή έγινε μία προσπάθεια πρόβλεψης της μέσης μέγιστης ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος για τα επόμενα δέκα χρόνια. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία της ΔΕΗ, η μέση μέγιστη, ετήσια ηλεκτρική ισχύς τα τελευταία 5 χρόνια 2005 – 2009 είναι:

Πίνακας 13: Τιμές μέσης, μέγιστης, ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος

ΕΤΟΣ	ΜΕΣΗ ΜΕΓΙΣΤΗ, ΕΤΗΣΙΑ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΙΣΧΥΣ (MWAT)
2009	13676,4
2008	13817,9
2007	13539,9
2006	12819,2
2005	12344,6

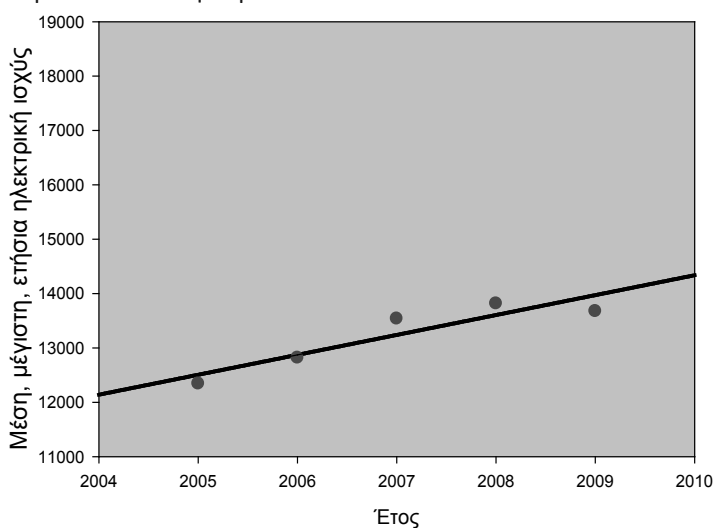
Η εξέλιξη των παραπάνω τιμών διαφαίνεται από το παρακάτω γράφημα:

Εικόνα 7: Εξέλιξη της μέσης μέγιστης ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος την τελευταία πενταετία

Στη συνέχεια έγινε προσπάθεια μαθηματικής προσομοίωσης της παραπάνω παράστασης στο λογαριθμικό μοντέλο δύο παραμέτρων, με σκοπό την πρόβλεψη της μέσης, μέγιστης, ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος για το νησί της Νάξου για την επόμενη δεκαετία. Με τη βοήθεια λοιπόν του προγράμματος SigmaPlot 11.0, η μαθηματική εξίσωση που περιγράφει τα παραπάνω είναι η:

$f = \text{if}(x > 0; -5576693,9423 + 735092,3667 * \ln(\text{abs}(x)); 0)$ ενώ η γραφική παράσταση που συνάγεται των παραπάνω είναι η παρακάτω:

Εικόνα 8: Λογαριθμικό μοντέλο

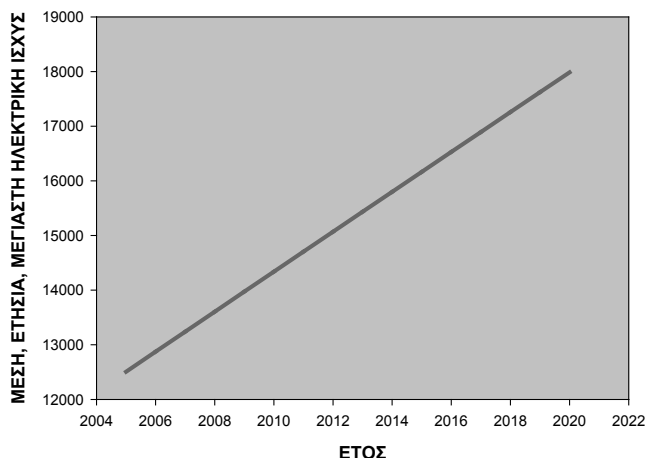
Στο σημείο αυτό ωστόσο θα πρέπει να γίνει έλεγχος της αξιοπιστίας του παραπάνω μοντέλου η οποία επιβεβαιώθηκε μέσω του προγράμματος SigmaPlot 11.0. Προέκυψαν τα ακόλουθα στατιστικά χαρακτηριστικά. Σχετικά με τους συντελεστές: $\gamma_0 = -5576693,9423$ και $\alpha = 735092,3667$ ισχύουν τα παρακάτω:

Πίνακας 14: Συντελεστές γ_0 και α

Συντελεστές	Τυπικό σφάλμα	t	P
γ_0	1397571,5814	-3,9903	0,0282
α	183784,6889	3,9997	0,0280

Απορρίπτεται η μηδενική υπόθεση που θέλει την ανεξάρτητη μεταβλητή (έτος) να μην συνεισφέρει στην πρόβλεψη της εξαρτημένης (μέση, ετήσια, μέγιστη ηλεκτρική ισχύς).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στατιστικά αποτελέσματα, συνεχίζουμε με την πρόβλεψη της μέσης, μέγιστης ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος για την επόμενη δεκαετία, η οποία απεικονίζεται στο παρακάτω γράφημα.

Εικόνα 9: Δεκαετής πρόβλεψη μέσης, μέγιστης, ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος

Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω γραφική παράσταση οι προβλεπόμενες τιμές της μέσης, μέγιστης, ετήσιας ηλεκτρικής ισχύος την ερχόμενη δεκαετία για το νησί της Νάξου θα είναι:

Πίνακας 15: Προβλέψεις

ΕΤΟΣ	ΜΕΣΗ, ΜΕΓΙΣΤΗ, ΕΤΗΣΙΑ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΙΣΧΥΣ
2011,0000	14703,3661
2012,0000	15068,8110
2013,0000	15434,0743
2014,0000	15799,1562
2015,0000	16164,0568
2016,0000	16528,7764
2017,0000	16893,3152
2018,0000	17257,6732
2019,0000	17621,8508
2020,0000	17985,8480

Θεωρείται βέβαια η παραδοχή ότι η ζήτηση της ηλεκτρικής ενέργειας στο νησί της Νάξου θα έχει αυξητικές τάσεις λόγω των παρακάτω παραγόντων:

Κοινωνικών, πολιτισμικών (π.χ. αλλαγή του τρόπου ζωής, αλλαγή συνθηκών, ενημέρωση, διαφήμιση και καταναλωτισμός)

Οικονομικών (νέες επιχειρηματικές δραστηριότητες, τιμολόγια παροχής ηλεκτρικής ενέργειας)

Καιρικών (αύξηση θερμοκρασίας, ύπαρξη ακραίων καιρικών φαινομένων)

Τεχνολογικών (συνεχόμενη εμφάνιση νέων συσκευών) [15]

2.6. Προτάσεις για αξιοποίηση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας

2.6.1. Αναπτυξιακό μοντέλο εγκατάστασης ηλιακών συστημάτων στο νησί της Νάξου

Μία από τις προτάσεις αξιοποίησης των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας ως απάντηση στην παραπάνω αύξηση της ζήτησης ετήσιας καταναλισκόμενης ενέργειας και της μέγιστης ηλεκτρικής ισχύος είναι η θέρμανση νερού χρήσεως με την εγκατάσταση ηλιακών συστημάτων. Αποτελεί την πιο αποδοτική και οικονομικά συμφέρουσα εφαρμογή της ηλιακής ενέργειας.

Σύμφωνα με την μελετητική εργασία της Τριανταφύλλου Κυριακής, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε έχει τρεις συνιστώσες όπου πραγματοποιείται:

α) εκτίμηση του απαιτούμενου θερμικού φορτίου για την θέρμανση νερού, έπειτα

β) ανάλυση και επεξήγηση των υπολογισμών για την αποδοτικότητα των συλλεκτών για την δεδομένη κάλυψη των ενεργειακών αναγκών με τα κλιματολογικά χαρακτηριστικά της Νάξου και τέλος

γ) επιλογή του προτεινόμενου αριθμού συλλεκτών προς εγκατάσταση και υπολογισμός της πραγματικής ποσότητας της ηλεκτρικής ενέργειας που εξοικονομείται, καθώς και της ποσότητας του Διοξειδίου του Άνθρακα που θα αποφευχθεί με την πραγματοποίηση του

παρόντος μοντέλου. Τα παρακάτω συγκεντρωτικά αποτελέσματα αφορούν εκτιμήσεις του έτους 2010 για το νησί της Νάξου.

**Πίνακας 16: Συγκεντρωτικά στοιχεία Τουριστικού Θερμικού φορτίου
– Υπό μελέτη νησί Νάξου**

Εκτίμηση Θερμικού φορτίου Οικιακής Κατανάλωσης				
Ακτινοβολία (45ο) KWh/m ² /μήνα	Ημέρες / Μήνα	Μήνας	Tm (οC)	Lw (KWh/month) (2010)
116.1722496	31	Ιανουάριος	12	3,973
107.8153829	28	Φεβρουάριος	12	0
146.043196	31	Μάρτιος	14	7,653
166.8804425	30	Απρίλιος	16	3,605
180.2275074	31	Μάιος	19	4,730
186.3133021	30	Ιούνιος	22	123,006
195.3524996	31	Ιούλιος	24	156,018
201.9993165	31	Αύγουστος	24	212,448
188.6516423	30	Σεπτέμβριος	22	88,823
153.0478463	31	Οκτώβριος	19	0
114.2756967	30	Νοέμβριος	16	0
102.4360718	31	Δεκέμβριος	14	0
1,859	365	Σύνολο	18	600,255

**Πίνακας 17: Υπολογισμός απαιτούμενης επιφάνειας και
προτεινόμενου αριθμού συλλεκτών για τουριστική χρήση**

Αποδο- τικότητα συλλε- κτών (kWh/m ² / μήνα)	Απώλει- ες από δεξαμε- νές και σκόνη %	Απαι- τούμενη Επιφάνεια Ηλιακών συλλεκτών (τ.μ)	Απαιτούμε- νος Αριθμός Συλλεκτών (100% κάλυψη, με 4 τ.μ ανά συλλέκτη)	Προτεινόμενος Αριθμός Συλλε- κτών (75% κάλυψη, με 4 τ.μ ανά συλλέκτη)	Θεωρητικά Απαιτού- μενος Αριθμός Συλλεκτών /Ατομο	Θεωρητικά Απαιτούμε- νος Αριθμός Συλλεκτών / Οικογένεια (4 άτομα)
22	5.00%	190	48	36	0,040	0,16
21	5.00%	0	0	0	-	-
32	5.00%	252	63	47	0,026	0,11
38	5.00%	100	25	19	0,021	0,08
40	5.00%	124	31	23	0,019	0,08
41	5.00%	3,158	790	592	0,017	0,07
42	5.00%	3,910	978	733	0,016	0,06
43	5.00%	5,201	1,3	975	0,015	0,06
40	5.00%	2,337	584	438	0,017	0,07
30	5.00%	0	0	0	-	-
19	5.00%	0	0	0	-	-
16	5.00%	0	0	0	-	-
384	5.00%	1,645	411	309	0,002	0,01

Πίνακας 18: Πραγματική Εξοικονόμηση Ηλεκτρικής Ενέργειας του Απαιτούμενου Τουριστικού Θερμικού φορτίου, της Συνολικής Παραγωγής, και της Εκτιμώμενης Εμπορικής Κατανάλωσης (48%)

Ποσοστό Εξοικονόμησης Ενέργειας %	Πραγματική Ενέργεια που εξοικονομείται (kWh/month)	Ποσοστό ενέργειας που εξοικονομείται από τη συνολική Παραγωγή Ηλεκτρικής Ενέργειας
100%	3,973	0,02%
0%	0	0,00%
100%	7,653	0,04%
100%	3,605	0,02%
100%	4,730	0,02%
39%	48,067	0,20%
32%	49,240	0,15%
24%	50,412	0,14%
53%	46,895	0,20%
0%	0	0,00%
0%	0	0,00%
0%	0	0,00%
36%	214,574	0,08%

Στους παραπάνω πίνακες φαίνεται ότι το ποσοστό εξοικονόμησης ενέργειας για οικιακή χρήση κυμαίνεται από 34% τον μήνα Δεκέμβριο μέχρι 100% τους μήνες Μάιο, Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο. Αντιθέτως, για τουριστική χρήση το ποσοστό κυμαίνεται από 24% τον μήνα Αύγουστο μέχρι 100% τους μήνες Ιανουάριο, Μάρτιο, Απρίλιο, Μάιο. Όπως έχει προαναφερθεί, ο λόγος είναι ότι παρόλο που η θερμοκρασία νερού δικτύου και του ατμοσφαιρικού αέρα είναι ιδιαίτερα χαμηλές, με αντίστοιχα υψηλό θερμικό φορτίο και μεγάλες απώλειες θερμότητας, οι διανυκτερεύσεις κατά τη χειμερινή περίοδο σχεδόν μηδενίζονται, επομένως το παραγόμενο φορτίο δεν χρησιμοποιείται σχεδόν καθόλου.

2.6.2. Αντλησιοταμίευση

Εξαιρετική σημασία έχει η μελέτη δυνατότητας δημιουργίας Υβριδικού Σταθμού παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με χρήση αντλησιοταμίευσης. Ως προς το κριτήριο της μορφολογίας του εδάφους θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η λιμνοδεξαμενή στη θέση των Εγκαρτών χωρητικότητας 570.000 m³. Η ηλεκτρική διασύνδεση μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω του συστήματος της Παροναξίας.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το αναστρέψιμο υδροηλεκτρικό έργο που μελετάται, θα αποθηκεύει ενέργεια μέσω της άντλησης ποσοτήτων νερού από τη χαμηλότερη προς την ανώτερη στάθμη σε περιόδους περίσσειας αιολικής ισχύος και θα την επανακτά με την τροφοδότηση αυτών των ποσοτήτων νερού προς τους στροβίλους που βρίσκονται σε χαμηλότερη στάθμη.

Τα υποσυστήματα που θα ήταν δυνατό να περιλαμβάνει ένα τέτοιο έργο θα μπορούσαν να ταυτιστούν με την Τεχνική Περιγραφή του προτεινόμενου Υβριδικού Συστήματος της

ίου:

- το αιολικό πάρκο (Α/Π), όπου θα απαρτίζεται από ανεμογεννήτριες σύγχρονης γεννήτριας μεταβλητών στροφών και μεταβαλλόμενου βήματος πτερυγίων. Το Α/Π του υβριδικού σταθμού θα αποτελεί τη μη ελεγχόμενη μονάδα παραγωγής ΗΕ (ηλεκτρικής ενέργειας) από Α.Π.Ε.

- το σύστημα αποθήκευσης ενέργειας, δηλαδή το αντλιοστάσιο, τους δύο αγωγούς αναρρόφησης και προσαγωγής, και τους ταμιευτήρες με την κατάλληλη υψομετρική διαφορά μεταξύ τους,

- το σύστημα των υδροστροβίλων που θα αποτελεί την ελεγχόμενη μονάδα παραγωγής ΗΕ του συστήματος,

- τα συστήματα ελέγχου,

- τα συστήματα μεταφοράς της ηλεκτρικής ενέργειας.

Η δημιουργία και εκμετάλλευση ενός τέτοιου έργου βοηθά στην ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, συμβάλλοντας στη δημιουργία θέσεων εργασίας, και προσφέροντας οικονομικά οφέλη στον τοπικό δήμο.

Σχετικά με την εγκατάσταση του έργου, οι περιοχές Natura – φυσικής ομορφιάς αποκλείονται από τις πιθανές θέσεις εγκατάστασης ανεξάρτητα από το ενεργειακό δυναμικό που μπορεί να υπάρχει στην περιοχή. Ανασταλτικό παράγοντα επίσης για ένα τέτοιο έργο αποτελεί η δυνατότητα συνεργασίας της εγκατάστασης με τις αντίστοιχες ΔΕΚΟ (Δημόσια Επιχείρηση Κοινής Ωφέλειας) όταν δεν είναι εφικτή, καθώς και τα τεχνικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά του τόπου όταν δεν είναι πρόσφορα για την εγκατάσταση του έργου.

Με απλά λόγια, το ζητούμενο είναι ένα σύστημα που να είναι αξιόπιστο, ευέλικτο, να στηρίζει την παραγωγή του στις Α.Π.Ε. (στη συγκεκριμένη περίπτωση αιολική ενέργεια με αναστρέψιμο υδροηλεκτρικό), να συνεισφέρει στη μείωση των ρύπων και των εκπομπών του θερμοκηπίου και στη μείωση του κόστους παραγόμενης ενέργειας, να έχει όσο το δυνατόν πιο μικρό κόστος εγκατάστασης, να είναι φιλικό προς το χρήστη (user-friendly), να είναι φιλικό προς το περιβάλλον και να χρειάζεται μικρό χρόνο απόσβεσης της ενέργειας που χρειάζεται για να παραχθεί μία μονάδα του, π.χ. μία ανεμογεννήτρια (embedded energy). Επίσης, σε σχέση με το περιβάλλον, επιδιώκεται ο περιορισμός όσο το δυνατό περισσότερο των πιθανών οχλήσεων. Στο σύστημα που μελετήσαμε προκαλείται οπτική (visual) και ακουστική όχληση από το αιολικό πάρκο, που βέβαια με πέρασμα του χρόνου και την εξέλιξη της τεχνολογίας όλο και μειώνονται, και αλλαγή στην πανίδα και τη χλωρίδα της περιοχής – και γενικά στο οικοσύστημα – από το αναστρέψιμο υδροηλεκτρικό [12].

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα κυριότερα συμπεράσματα που προκύπτουν από την παρούσα μελέτη είναι τα ακόλουθα:

Η χρήση ανακυκλωμένου νερού από επεξεργασία υγρών αποβλήτων δείχνει να είναι η βέλτιστη λύση όσον αφορά στην επίλυση της κάλυψη αναγκών σε αρδευτικό νερό καθώς συνοδεύεται από χαμηλό κόστος, οδηγεί στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα και παράλληλα μπορεί αποτελεσματικά να συμβάλλει στον εμπλουτισμό των προβληματικών υφάλμυρων υπόγειων υδροφορέων της Νάξου

Είναι απαραίτητη η ολοκληρωμένη διαχείριση των απορριμμάτων της Νάξου [(1) πρόληψη, 2) ανακύκλωση, 3) Αεριοποίηση μη ανακύκλωσιμου κλάσματος, 4) Χ.Υ.Τ.Υ] και όχι η απευθείας διάθεσή τους σε Χ.Υ.Τ.Α όπως προβλέπεται μάλιστα και από το μελλοντικό

έργο του νέου Χώρου Υγειονομικής Ταφής Αποβλήτων στην Κορφή Ξύδη του Δήμου Νάξου. Είναι αναγκαίες οι προσφυγές από την τοπική κοινωνία και όχι μόνο προκείμενου να δημιουργηθεί Χ.Υ.Τ.Υ, ο οποίος, όπως φαίνεται παραπάνω, θα αποτελεί το τελικό στάδιο της διαχείρισης.

Είναι πολύ σημαντική η ανάδειξη και η αξιοποίηση του ιστορικού μνημείου του *εναέριου* καθώς συνδέεται αναπόσπαστα με την ιστορική παράδοση και το εντυπωσιακό τοπίο της ορεινής Νάξου. Η επανάχρηση του στο πλαίσιο του ιστορικού και πολιτισμικού τουρισμού θα είχε θετικές οικονομικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του νησιού.

Στο πλαίσιο της ορθολογικής ανάπτυξης του τουρισμού της Νάξου, δυνατότητες παρουσιάζει ο αγροτουρισμός όπως επίσης και ο ορειβατικός, πολιτιστικός, οικολογικός – εξερευνητικός (καταφύγια θυραμάτων, *birdwatching*) τουρισμός. Το γεγονός αυτό θα εξασφαλίσει τουριστική ανάπτυξη στο σύνολο του νησιού και θα αυξήσει επίσης την τουριστική περίοδο πέραν της καλοκαιρινής.

Κρίνεται σημαντική η άρση απομόνωσης των ορεινών περιοχών της Νάξου στο οποίο θα συνέβαλλε η βελτίωση των μεταφορικών δικτύων, η άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων (βελτίωση αγροτικών καλλιεργειών, αγροτουρισμός, προώθηση τοπικών προϊόντων), διαφύλαξη και ανάδειξη περιβαλλοντικών ιδιαιτεροτήτων και δημιουργία νέων φορέων διαχείρισης σε εταιρική βάση .

Η ετήσια κατανάλωση ενέργειας του συνολικού πληθυσμού της Νάξου όπως επίσης και η μέση μέγιστη ετήσια ηλεκτρική ισχύς προβλέπονται να έχουν ανοδικές γραμμικές τάσεις. Κρίνεται λοιπόν σημαντική η μελέτη προτάσεων μεγαλύτερης διείσδυσης των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στο Νησί της Νάξου. Όσον στην φωτοβολταϊκή στέγη στο μέλλον θα έχουν ενεργοποιηθεί επιπλέον 12 συστήματα συνολικής ισχύος 1,1976 MW. Λαμβάνοντας υπόψη όμως τις παραπάνω ανοδικές τάσεις προτείνονται επιπλέον η επέκταση χρήσης ηλιακών συστημάτων για θέρμανση νερού για οικιακή χρήση αλλά και για τον τουριστικό τομέα. Προτείνεται τέλος και η διενέργεια μελέτης για τη δημιουργία υβριδικού σταθμού παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με χρήση αντλησιοταμίευσης καθώς πρόκειται για μία σημαντική μονάδα αποθήκευσης ενέργειας με πολλαπλό όφελος την αύξηση διείσδυσης της αιολικής ενέργειας στο νησί της Νάξου.

Η μελέτη αυτή αποτελεί σπουδαστική εργασία που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2010 στο πλαίσιο του Διεπιστημονικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου: Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Ο τίτλος της σπουδαστικής αυτής εργασίας είναι: Βιώσιμη Ανάπτυξη της Νάξου. Η μελέτη επικεντρώνεται:

- στην κοινωνική, οικονομική, περιβαλλοντική και πολιτισμική αποτύπωση του νησιού
- στην διατύπωση προτάσεων που αφορούν την ανάπτυξη του

Πρέπει να σημειωθεί ότι δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση σε ό,τι αφορά την περιβαλλοντική αριστοποίηση (ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και στρατηγικές διαχείρισης υδάτων και σκουπιδιών), τη διατήρηση του ιστορικού βιομηχανικού εξοπλισμού, τη βελτίωση του οδικού δικτύου, τον τουρισμό και την προστασία των ορεινών περιοχών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ben J. & Jansen H. (1977). «Η Γεωλογία της Νάξου», Αθήνα
- Gikas P. & Angelakis N. (2009). Water resources management in Crete and in the Aegean Islands, with emphasis on the utilisation of non - conventional water sources, *Desalination*, 248 (2009): 1049 – 1064
- Gikas P. & Tchobanoglous G. (2009). Sustainable use of water in the Aegean Islands, *Journal of Environmental Management*, 90 (2009): 2601 -2611.
- Αναπτυξιακή Σύμπραξη. «Εν Δράσει». Έργο: «Δίκτυο Προώθησης στην **απασχόληση**». ΥΠΟΕΡΓΟ 5: «**Τοπικό Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση του ΝΟΜΟΥ ΚΥΚΛΑΔΩΝ**»
- Γλέζος Μ. (1989). «Φράγματα ανάσχεσης της χειμαρρώδους ροής των ομβρίων υδάτων», *Απεραθίτικα*, Κατσουρός Κ. (επιμ), Αθήνα
- Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007 – 2013, <http://www.espa.gr>
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας, <http://www.statistics.gr>
- Ερευνητικό έργο Σχολής Πολιτικών Μηχανικών Ε.Μ.Π, Τομέας Υδατικών Πόρων και Περιβάλλοντος Δικτυακός τόπος: <http://www.itia.ntua.gr/el/>.
- Ζαμπέλης Χ. και Γιαλύρη Θ. «Ο χωροταξικός σχεδιασμός των ορεινών περιοχών του εθνικού χώρου και δημιουργία νέας σχέσης πόλης – υπαίθρου», http://www.ntua.gr/MIRC/3rd_conference/zambelis.pdf
- Ιστορία - μνημεία, www.naxos.gr/index.php?target=topics&topic_id=57
- Κατσαρού Α. (2009). «Αξιολόγηση των θερμικών μεθόδων για την αξιοποίηση των απορριμμάτων της Νάξου με τη χρήση μεθόδου πολυκριτηριακής ανάλυσης», Αθήνα, Οκτώβριος 2009, Ε.Μ.Π, Διπλωματική εργασία.
- Κλειάσου Η. (2008). «Διερεύνηση της φιλοσοφίας της λειτουργίας υβριδικού συστήματος αιολικής ενέργειας με αντλησιοταμίευση στο σύστημα της Παρο-Ναξίας», Αθήνα, Ιούλιος 2008, Ε.Μ.Π, Διπλωματική εργασία.
- Κοντοπίδης , Β. 2003. Υδατικές ανάγκες στη νησιωτική Ελλάδα, Η περίπτωση της Νάξου, *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Χαλκί, 4 - 7 Σεπτεμβρίου 1997,
- Μαγγιώρης Σ. (1989). «Η Ορνιθοπανίδα της Νάξου», *Απεραθίτικα*, Κατσουρός Κ. (επιμ), Αθήνα,
- Παπανικολάου Δ. (2008). «Οικονομική λειτουργία Συστήματος Ηλεκτρικής Ενέργειας». Πάτρα, Φεβρουάριος 2008, Πανεπιστήμιο Πατρών, Διπλωματική εργασία.
- Παππή Ε. (2003). «Σχεδιασμός Ανάπτυξης Βόρειας Ανατολικής Νάξου με τη χρήση Σ.Γ.Π – Έμφαση στον περιπατητικό τουρισμό», Μυτιλήνη, Δεκέμβριος 2003, Διατριβή
- Πλάκα Κ. «Δίκτυο Αειφόρων Νήσων Αιγαίου, Δάφνη, Νάξος», Αθήνα, Νοεμβριος 2006, Ερευνητικό έργο
- Πολιτιστική πύλη του Αρχιτελάγου του Αιγαίου, <http://www2.egeonet.gr/forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6878>
- Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Δρυμαλίας Νάξου, <http://www.drymalianaxos.gr/smirida.htm>
- Πολύζος Γ (επιστημονικός υπεύθυνος). « Καταγραφή και Αποτίμηση του Ιστορικού Βιομηχανικού Εξοπλισμού στα Συμριδωρυχεία της Νάξου», Αθήνα, Σεπτέμβριος 1996 – Ιανουάριος 1997, Ε.Μ.Π, Ερευνητικό πρόγραμμα.
- Προμπονά Α. (2006). «Μελέτη των υδατικών πόρων της Νήσου Νάξου», Αθήνα, 2006, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Διπλωματική εργασία.

- Σαββάρη Ε. (1989). «Κατοικία στη Νάξο. Ανάφορά στη σημερινή έκφραση τρόπου ζωής», *Απεραθίτικα*, Κατσορός Κ. (επιμ), Αθήνα.
- Τριανταφύλλου Κ. (2005). «Αναπτυξιακό μοντέλο εγκατάστασης ηλιακών συστημάτων στην νησιωτική περιοχή του νομού Κυκλάδων». Εργασία που υποβάλλεται στο πλαίσιο του μαθήματος: «Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας» του Δ.Π.Μ.Σ: «Περιβάλλον και Ανάπτυξη» του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΤΥΑ ΠΟΣΙΜΟΥ ΥΔΑΤΟΣ ΜΕ ΑΜΙΑΝΤΟΣΩΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΝΑΞΟ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΙΩΑΝ. ΚΑΤΕΙΝΑΣ*

Η Νάξος δια μέσου των αιώνων είναι ο θεματικός άξονας γύρω από τον οποίο στρέφονται οι εισηγήσεις του Συνεδρίου μας. Αλλά και η Νάξος του σήμερα, η Νάξος του αύριο, πρέπει να είναι διαρκές θέμα του προβληματισμού μας. Με βάση αυτή την σκέψη επέλεξα να καταπιαστώ με το θέμα της εισήγησης μου αλλά παράλληλα και με **το πόσιμο νερό γενικότερα**. Θέματα ζωτικής σημασίας μα και απόλυτα συναφή και αλληλένδετα, που αφορούν το σήμερα και το αύριο του τόπου μας και όχι μόνο.

Τα τελευταία δέκα χρόνια πολύς λόγος γίνεται για τις επιπτώσεις που έχουν στην ανθρώπινη υγεία οι αμιαντοσωλήνες μεταφοράς πόσιμου νερού αλλά και ο αμιάντος γενικότερα. Το γεγονός αυτό θορύβησε έντονα το νησί μας την Νάξο αλλά και άλλες περιοχές της Ελλάδας. Αποτέλεσμα τούτου είναι να γίνονται πολλές συζητήσεις και να βγαίνουν γρήγορα και αβίαστα ποικίλα ατεκμηρίωτα συμπεράσματα.

Με την παρούσα εισήγηση επιχειρείται μια λεπτομερής προσέγγιση του όλου θέματος με βάση και: **α)** την **Εγκύκλιο** της **ΔΥΓ2** με αριθμ. Πρωτ.**19028 /19-07-2005** (σχετ. 49055, 56576, 58410, 67237, 52381, 52140) της **Δ/νσης Υγιεινής Περιβάλλοντος της Γενικής Δ/νσης Δημόσιας Υγείας του Υπουργείου Υγείας και Κοιν. Αλληλεγγύης της Ελληνικής Δημοκρατίας** (όπως τουλάχιστον λεγόταν τότε το αρμόδιο Υπουργείο), **β)** τις σχετικές αποφάσεις του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας [World Health Organization (WHO)] (μνημονεύονται στην ως άνω **Εγκύκλιο της ΔΥΓ2**), **γ)** τα σχετικά δημοσιεύματα έγκριτων εφημερίδων και τεχνικών περιοδικών του ΤΕΕ που ασχολήθηκαν με το θέμα και **δ)** τα συμπεράσματα του συνεδρίου με θέμα : «**Αμιάντος, μία διαρκής απειλή. Προβλήματα και τρόποι αντιμετώπισης του**», που διοργανώθηκε στις 30 και 31 Οκτωβρίου 2006, με φορείς το ΤΕΕ και τη Γ.Σ.Ε.Ε.

Κατόπιν πρόσφατης ενημέρωσης από το Υπουργείο Υγείας για τις ανάγκες της σημερινής παρουσίας, δεν υπάρχουν νεότερα στοιχεία.

Γνωριμία με το υλικό

Ο αμιάντος είναι ένα ορυκτό υλικό, κοιτάσματα του οποίου αφθονούν στη χώρα μας, με μεγαλύτερο και ποιοτικά καλύτερο κοιτάσμα αυτό της περιοχής του Ζιδανίου Κοζάνης, με παραπλέοντα την περιοχή τον ποταμό Αλιάκμονα, έναν από τους **υδροφορείς ποταμούς της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας, στα νερά του οποίου έχουν ανιχνευθεί δισεκατομμύρια ίνες αμιάντου ανά λίτρο νερού**.

Λόγω της ινώδους τριδιάστατης υπόστασης του, των θερμομονωτικών ιδιοτήτων του,

* Πολιτικός Μηχανικός.

της ικανοποιητικής ακαυστότητάς του και της άριστης συνεκτικότητας του με το τσιμέντο ως αλληλοσυμπληρούμενα συναφή υλικά κατά την ανάμιξή τους με την πρέπουσα ποσότητα ύδατος, έτυχε πολλών εφαρμογών σε παγκόσμια κλίμακα, καθ' όσον απαντάται σε πολλά μέρη του πλανήτη ως ηφαιστιογενές ορυκτό. Οι πιο διαδεδομένες εφαρμογές του υπήρξαν στην κατασκευή σωληνώσεων δικτύων νερού, καπναγωγών πολλαπλών διατομών, δομικών επίπεδων θερμομονωτικών πλακών, θερμομονωτικών κυματοειδών φύλλων οροφών (τύπου Ελληνίτ), πυρίμαχων πετασμάτων, φρένων αυτοκινήτων και άλλες.

Ιστορικό

Η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων αμιάντου και η βιομηχανική παραγωγή των προϊόντων του άρχισε το 1927 και αριθμεί **85 και πλέον χρόνια** ζωής.

Ειδικότερα η συμμετοχή του υλικού στην κατασκευή σωληνώσεων νερού από αμιαντοτσιμέντο, έτυχε ευρείας και άμεσης εφαρμογής για τους παρακάτω λόγους:

α) χαμηλός θερμοκός συντελεστής του προϊόντος με αποτέλεσμα μηδενικές μεταβολές των γεωμετρικών του μεγεθών από μεταβολές θερμοκρασίας, **β)** μη διαβρούμενο προϊόν σε περιβάλλον τόσο εντός του εδάφους στην εξωτερική πλευρά του όσο και στην εσωτερική από το πόσιμο χλωριωμένο και όχι μόνο ύδωρ που προορίζεται να μεταφέρει, **γ)** λόγω της ινώδους μορφής του αμιάντου, τα προϊόντα αμιαντοσιμέντου συμπεριφέρονται ως σπλισμένα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν υψηλή αντοχή, υψηλή συνεκτικότητα και άριστη στεγανότητα, **δ)** την εποχή που εμφανίστηκαν οι σωλήνες αμιαντοσιμέντου δεν υπήρχαν οι πλαστικοί σωλήνες, ενώ οι σιδηροσωλήνες και οι επεξεργασμένοι χυτοσιδηροί σωλήνες που υπήρχαν, υστερούσαν έναντι των αμιαντοσωλήνων σε κόστος, σε χρόνο ζωής και σε προδιαγραφές υγιεινής, **ε)** μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχαν συμπεράσματα ερευνών για τυχόν επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον, από την ευρεία εφαρμογή των προϊόντων αμιάντου.

Κρατούσα κατάσταση

Το 65% του εγκατεστημένου δικτύου ύδρευσης του Λεκανοπεδίου της Αθήνας και το 50% του δικτύου ύδρευσης Θεσσαλονίκης είναι από (Σ.Α.Σ.)

Πολλοί Δήμοι και Κοινότητες έχουν εγκατεστημένο δίκτυο ύδρευσης με (Σ.Α.Σ.) που υπερβαίνει ακόμη και το 90% του συνολικού τους δικτύου.

Το υπάρχον συνολικά εγκατεστημένο δίκτυο νερού με (Σ.Α.Σ.) σε ολόκληρη την Ελληνική Επικράτεια, έχει σήμερα περίπου συνολικό μήκος 44.000 χλμ. (τεράστιο μέγεθος που δεν μπορεί να παραβλεφθεί και να μείνει ασχολίαστο).

Από τις αντικαταστάσεις (Σ.Α.Σ.) πόσιμο ύδατος ,δεν έχει αποδειχθεί διάβρωση του υλικού από την επαφή του τόσο με το έδαφος στην εξωτερική τους πλευρά όσο και με το χλωριωμένο κατά κύριο λόγο πόσιμο ύδωρ που τις διατρέχει στην εσωτερική τους πλευρά, όπως προαναφέρθηκε. Ανθεκτικοί αποδεικνύονται επίσης και έναντι των αλάτων που επικάθονται στα εσωτερικά τοιχώματα τους από νερά που τις διατρέχουν και δεν έχουν περάσει από ολοκληρωμένες Μονάδες Επεξεργασίας Νερού (**Μ.Ε.Ν.**) (πηγαία νερά και νερά γεωτρήσεων).

Όσον αφορά το πόσιμο νερό γενικότερα, θα ήθελα να επισημάνω ότι, σύμφωνα με έρευνες που διενήργησε το Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με επικεφαλής τον καθηγητή κ. Θεμιστοκλή Λέκκα , από το 2001, στο δίκτυο της Ε.Υ.Δ.Α.Π. που τροφοδο-

τείται από το διωλιστήριο Γαλατσιού, βασικός επιβαρυντικός παράγοντας στην ποιότητα νερού είναι η αυξημένη παραμένουσα συγκέντρωση **Οργανικών Παραπροϊόντων Χλωρίου (Ο.Π.Χ.)** στο δίκτυο διανομής.

Διαπιστώθηκε δηλαδή ότι το τελικό προϊόν της συγκεκριμένης **M.E.N.** όταν δεν γίνεται χρήση φίλτρων ενεργού άνθρακα ή χρήση όζοντος στο στάδιο προχλωρίωσης, περιέχει αυξημένα **Ο.Π.Χ.**, οι συγκεντρώσεις των οποίων παραμένουν κάτω από τα ανώτατα επιτρεπόμενα όρια. Όμως **«στις τοξικές ουσίες τα ανώτατα όρια ασφαλείας είναι ενδεικτικά, αφού οι ποσότητες που ανιχνεύονται στον ανθρώπινο οργανισμό είναι επιβλαβείς και μόνον που υπάρχουν»**.

Συμπερασματικά δηλαδή το αποτέλεσμα της εφαρμογής των προαναφερθέντων συμπληρωματικών μεθόδων διύλισης ήταν θετικό και απέφερε σημαντική βελτίωση της ποιότητας του νερού στα τροφοδοτούμενα δίκτυα διανομής από την εν λόγω **MEN.**

Αντίθετα δεν απετέλεσε αντικείμενο έρευνας της ομάδας το υλικό των σωληνώσεων του δικτύου με (Σ.Α.Σ.) ως πιθανή επιβαρυντική παράμετρος για την ποιότητα του πόσιμου νερού, ούτε διατυπώθηκε απ' αυτήν κάποια σχετική αναφορά.

Εύλογο και αναμενόμενο είναι, ανάλογα συμπεράσματα να περιμένει κανείς σε όλες τις **MEN** που δεν χρησιμοποιούν συμπληρωματικές μεθόδους διύλισης, πέραν των συνήθων χλωρίσεων.

Επιπτώσεις του αμιάντου στην ανθρώπινη υγεία

Οι επιπτώσεις του αμιάντου στην υγεία του ανθρώπου, διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες από άποψη επικινδυνότητας :

α) εισπνεόμενος αμιάντος με την μορφή αιωρούμενων τρισδιάστατων σωματιδίων στον ατμοσφαιρικό αέρα (υψηλός κίνδυνος), **β)** καταπινόμενος αμιάντος με την μορφή μονοδιάστατων σωματιδίων εμπεριεχομένων στο πόσιμο ύδωρ, **αμφισβητούμενος και μη μετρούμενος κίνδυνος στα δίκτυα νερού.**

Σχετικά με την περίπτωση **(α)** αυτή των εισπνεομένων σωματιδίων αμιάντου που αιωρούνται στον ατμοσφαιρικό αέρα, αναφέρονται αποσπασματικά τα παρακάτω σύμφωνα με την προαναφερθείσα εγκύκλιο του Υπουργείου Υγείας με θέμα **Αμιαντοσωλήνες στο δίκτυο ύδρευσης:** «Σύμφωνα με τα αποτελέσματα επιδημιολογικών μελετών η **εισπνοή ινών αμιάντου** (διαμήκεις και μικρής διαμέτρου) μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ασθενειών μετά από μακροχρόνια έκθεση. Ο κίνδυνος εμφάνισης των ασθενειών αυτών εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως η αθροιστική δόση, ο χρόνος έκθεσης, ο τύπος και το μέγεθος των ινών αμιάντου, η διαφορετική ευαισθησία του κάθε ατόμου κ.λ.π. Επισημαίνεται ότι επειδή προβλήματα στην υγεία είναι δυνατόν να προκύψουν από την εισπνοή αμιάντου, ο αμιάντος που είναι σταθερά συνδεδεμένος σε τελικά προϊόντα όπως τοίχους, πλακάκια και σωλήνες, δεν δημιουργεί προβλήματα στην υγεία εφ' όσον δεν καταστρέφεται η υφίσταται καταπονήσεις και φθορές. Προβλήματα όμως είναι δυνατόν να προκύψουν κατά τις εργασίες αντικατάστασης, απομάκρυνσης και τελικής διάθεσης των υλικών που περιέχουν αμιάντο, με πιθανότητα ελευθέρωσης τρισδιάστατων ξηρών ινών αμιάντου στην ατμόσφαιρα».

Σχετικά με την περίπτωση **(β)**, αυτή των καταπινομένων ινών αμιάντου που ενδέχεται να περιέχονται στο πόσιμο ύδωρ από διάφορες αιτίες, σύμφωνα πάντοτε με την ίδια εγκύκλιο αναφέρονται αποσπασματικά τα παρακάτω:

“Σε ό,τι αφορά στις επιπτώσεις στην υγεία από την κατάποση ινών αμιάντου με το πόσιμο νερό από τα συμπεράσματα μελετών της διεθνούς βιβλιογραφίας δεν προκύπτει τεκμηριωμένα άμεση συσχέτιση ενδεχόμενης παρουσίας ινών αμιάντου και επιπτώσεων στην Υγεία από την κατάποσή τους.

Για το λόγο αυτό η παράμετρος του αμιάντου δεν περιλαμβάνεται στις ποιοτικές (χημικές ή ενδεικτικές) παραμέτρους ελέγχου του πόσιμου νερού, όπως αυτές καθορίζονται από την οδηγία **98/83 ΕΚ**, σε εναρμόνιση προς την οποία έχει εκδοθεί η **ΚΥΑΥ2/2600/01 (ΦΕΚ 892/Β/11.7. 01)** με τίτλο «**ποιότητα νερού ανθρώπινης κατανάλωσης**».”

Τα ως άνω αποσπασματικά κείμενα του κεφαλαίου (5) από την μνημονευθείσα Εγκύκλιο είναι πλήρως εναρμονισμένα με τις αποφάσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας. Η Διεθνής Βιβλιογραφία, οι ανακοινώσεις ομάδων έρευνας και τεκμηρίωσης του Τ.Ε.Ε., οι ανακοινώσεις πρόσφατων Συνεδρίων και τέλος τα πρόσφατα δημοσιεύματα έγκριτων εφημερίδων με την συνεργασία επιστημονικών συνεργατών τους ειδικών για το θέμα, δεν προσέθεσαν κάτι νεότερο ή διαφορετικό.

Επισημάνσεις που αφορούν στο Νησί μας.

- Το πηγαίο νερό της Σκουληκαριάς που συστήνεται για πόσιμο στην Χώρα Νάξου και σε άλλους γειτονικούς Οικισμούς, μεταφέρεται με δίκτυο (Σ.Α.Σ.) χωρίς να ενοχοποιείται. Όμως για το ίδιο υλικό με (ΣΑΣ) του λοιπού δικτύου υπάρχουν επιφυλάξεις. Σχήμα οξύμωρο!!
- Η τεχνητή λίμνη του φράγματος της Φανερωμένης και η Λιμνοδεξαμενή Εγκαρών, έγιναν από τα τότε Υπουργεία Αγροτικής Ανάπτυξης, με κύριο σκοπό να εξυπηρετήσουν αρδευτικές ανάγκες του αγροτικού πληθυσμού και όχι να λειτουργήσουν ως ταμειυτήρες υδροληψίας πόσιμο για τον άνθρωπο νερού.
- Οι παρεμβάσεις καθαριότητας στα νερά που συλλέγουν οι ως άνω ταμειυτήρες και οι κανόνες υδροληψίας των υδάτων τους, πρέπει να εκτελούνται με την δέουσα προσοχή και εμπειρία, αφού τελικά τα αποθεματικά τους προορίζονται για πόσιμο από τον άνθρωπο νερό και ελάχιστα για αρδεύσεις. Την προσοχή και την εμπειρία τις θεωρούμε πλέον δεδομένες ύστερα από τόσα χρόνια, καθ’ όσον έχουν γίνει ανάλογες προσεγγίσεις στο θέμα και δεν είναι της παρούσης να αναφερθούμε σχολαστικά σ’ αυτές.
- Οι δεξαμενές του δικτύου διανομής πρέπει να καθαρίζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα και να παρακολουθείται απρόσκοπτα από έμπειρο προσωπικό σε συνεχή βάση, η ενδεδειγμένη χλωρίωση τους. Ιδιαίτερα οι δεξαμενές του πρώην Δήμου Νάξου, ανάλογα με τα ποσοστά νερού των γεωτρήσεων που απ’ ευθείας καταλήγουν σ’ αυτές σε περιόδους ανομβρίας και αιχμής της ζήτησης, με αποτέλεσμα να αλλοιώνονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του επεξεργασμένου νερού της ΜΕΝ Νάξου.
- Την φροντίδα και τα έξοδα συντήρησης των ταμειυτήρων πρέπει να την έχει ο Δήμος, αφού εκείνος κατά κύριο λόγο εκμεταλλεύεται τους υδάτινους πόρους τους για αστική χρήση και ορθά πράττει, με βάση την αρχή της ιεράρχησης των αναγκών, με προτεραιότητα τον Άνθρωπο και την Ανθρώπινη Υγεία.
- Στον επικείμενο να δημιουργηθεί ταμειυτήρα νερού του Φράγματος Τσικαλαριού, πρέπει να ληφθούν έγκαιρα τα δέοντα πρόσθετα μέτρα, είτε από Δημοτικούς πόρους είτε από Εθνικούς πόρους εάν είναι δυνατόν, προκειμένου το νερό της τεχνητής λίμνης που προορίζεται για άρδευση, να είναι κατάλληλο και για τροφοδοσία της ΜΕΝ της

Νάξου με την οποία αυτονόητο είναι ότι πρέπει να συνδεθεί με κλειστό αγωγό.

- Στις λεκάνες απορροής, που καταλήγουν στους ταμιευτήρες νερού των φραγμάτων (μελλοντικών και νύν) και στην λιμνοδεξαμενή Εγκαρών, να αποφεύγονται επιβαρυντικές για την καταλληλότητα του νερού χρήσεις, αφού τελικά τα υδάτινα αποθεματικά τους μέσω των (ΜΕΝ) προορίζεται για τον άνθρωπο. Τουλάχιστον πρέπει να αποφεύγονται: α) απολήξεις ρεμάτων συλλογής αποχετευτικών δικτύων άνευ επεξεργασίας, β) απολήξεις εκροών βιολογικών καθαρισμών οικιστικών λυμάτων, σφαγείων, ελαιοτριβείων, κ.λ.π. επιβαρυντικών χρήσεων.

Τα παραπάνω επεξεργασμένα και μη ρυπογόνα προϊόντα πρέπει με κλειστό αγωγό να οδηγούνται στα κατάντι των φραγμάτων ταμιευτήρων νερού και σε ικανοποιητική απόσταση από αυτά.

- Οι αντλήσεις υδάτων από γεωτρήσεις, σε περιόδους αιχμής κατανάλωσης, είναι μείζον θέμα καθ' όσον κατά κανόνα δεν οδηγούνται μέσω του διωλιστηρίου στο δίκτυο διανομής. Η γλωρίωση στις δεξαμενές που καταλήγουν, πρέπει να είναι σχολαστική, καθ' όσον έχουμε μεταβαλλόμενο μείγμα υδάτων.

Συμπεράσματα

Ύστερα από όσα παραπάνω ανεπτύχθησαν προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα:

- Ο καταπινόμενος αμίαντος που ενδέχεται να περιέχεται από διάφορες αιτίες στα δίκτυα πόσιμου νερού, δεν έχει αποδειχθεί ότι συνδέεται με οποιαδήποτε επίπτωση στην Ανθρώπινη Υγεία .
- Ο εισπνεόμενος αμίαντος ο αιωρούμενος στην ατμόσφαιρα υπό μορφή σωματιδίων ινώδους μορφής και συγκεκριμένων διαστάσεων, ενοχοποιείται για τυχόν επιπτώσεις στην Υγεία του Ανθρώπου, υπό ορισμένες προϋποθέσεις , όπως παραπάνω αναφέρθηκε.
- Τα υπάρχοντα δίκτυα νερού από (Σ.Α.Σ.)δεν χρειάζεται να αλλάξουν χωρίς λόγο αλλά σταδιακά να αντικαθίστανται από πλαστικές σωλήνες ειδικών προδιαγραφών ,ύστερα από οποιαδήποτε αστοχία διαρροής τμημάτων τους.
- Οι οποιεσδήποτε εργασίες στα δίκτυα νερού με (Σ.Α.Σ.) (αντικαταστάσεις, επιδιορθώσεις, διάνοιξη οπών για νέες συνδέσεις και λοιπές εργασίες), πρέπει να γίνονται από ειδικευμένο προσωπικό με ειδικά μέτρα προστασίας και σύμφωνα με το Π.Δ.70α /1988 (Φ.Ε.Κ.32/Α/17.2.88) και τις τροποποιήσεις του με τα Π.Δ.175/1997 (Φ.Ε.Κ.150/Α/15.7.97) και Π.Δ.159/1999 (Φ.Ε.Κ.157/Α/3.8.99), για τα ειδικά μέτρα πρόληψης της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων.
- Οι Σ.Α.Σ. που αντικαθίστανται πρέπει να είναι ακέραια τεμάχια από σύνδεσμο σε σύνδεσμο ,και να ενταφιάζονται αδιατάρακτες επί τόπου και παραπλεύρως αυτών που καταργούνται ,κάτω από το έδαφος και όχι να μεταφέρονται σε Χώρους Ανεξέλεγκτης Διαχείρισης Απορριμμάτων (Χ.Α.Δ.Α.) ή σε Χώρους Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων (Χ.Υ.Τ.Α.).
- Στο υπάρχον εγκατεστημένο δίκτυο νερού με (Σ.Α.Σ.) , η ενδεχόμενη ολική αντικατάσταση του θα αποτελούσε ένα δυσβάστακτο πλήγμα στην ασθμαίνουσα Εθνική Οικονομία, χωρίς να υπάρχει επαρκής όπως υποστήριξα τεκμηρίωση ότι βλάπτει την Δημόσια Υγεία. Παράλληλα δε, θα αφαιρούσε πολύτιμους πόρους από άλλα έργα προτεραιότητας ,όπως αυτά που προτείνονται στις ακολουθούσες προτάσεις.

8) Προτάσεις

- Εφαρμογή εναλλακτικών συμπληρωματικών σύγχρονων μεθόδων διύλισης στις (ΜΕΝ), πέραν των συνήθων μεθόδων χλωρίωσης με ενώσεις χλωρίου ,ανάλογα πάντοτε με την ποιότητα νερού που καταλήγει σ' αυτές ,για την δραστική μείωση των τοξικών Οργανικών Παραπροϊόντων Χλωρίου (ΟΠΧ) όπως η χρήση :
 - α) όζοντος (O₃)
 - β) φίλτρων ενεργού άνθρακα
 - γ) διοξειδίου του χλωρίου (ClO₂)
 - δ) υπεριώδους ακτινοβολίας (UV)
 - ε) μονοχλωραμίνης (NH₂Cl)
 - στ) υπεροξειδίου του υδρογόνου (H₂O₂)
 - ζ) υπερμαγγανικού καλίου (KMnO₄)
 - η) Προχωρημένες Τεχνικές Οξειδωσης (ΑΟΡ)

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι τα ΟΠΧ εμφανίζονται όχι μόνον μετά την επεξεργασία τους στις ΜΕΝ, ιδιαίτερα με χρήση συνήθων μεθόδων χλωρίωσης (χλωράσβεστος, χλωρίνη, αέριο χλώριο κ.λ.π.), αλλά και στα επιφανειακά νερά, καθώς και σε νερά πηγών και γεωτρήσεων ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας (κατοικία, βιομηχανία, γεωργία) .

Αυτονόητο είναι ότι στα νερά τροφοδοσίας των ΜΕΝ ωφελιμότεα και πρέπον θα ήταν να μην ανιχνεύονται ΟΠΧ και Πτητικές Οργανικές Ενώσεις (ΠΟΕ). Τούτο δε καθ' όσον ποσοστό τους αθροιστικά παραμένει στο νερό παραγωγής των ΜΕΝ, ανάλογα της μεθόδου διύλισης που εφαρμόζεται.

Οι κυριότεροι τοξικοί οργανικοί ρυπαντές που απαντώνται είναι:

Τα τριαλογονοπαράγωγα του μεθανίου (ΤΗΜ)

Τα αλογονοπαράγωγα του οξικού οξέος (ΗΑΑ)

Τα αλογονοπαράγωγα των αλδεϋδών

Τα αλογονοπαράγωγα των κετονών

Τα αλογονοπαράγωγα του ακετονιτριλίου

- Βιολογικοί καθαρισμοί συνεχούς λειτουργίας σε όλα τα εγκατεστημένα δίκτυα αποχέτευσης,
- Αποτελεσματικά μέτρα υγειονομικής προστασίας των συστημάτων ύδρευσης γενικά (λεκάνες απορροής, πηγές, γεωτρήσεις κ.λ.π.)
- Παρακολούθηση και μείωση των διαρροών του δικτύου με άμεση αποκατάσταση - αντικατάσταση του .
- Διαρκή ορθολογική χλωρίωση των δεξαμενών και των σταθμών χλωρίωσης του δικτύου, για την εξασφάλιση ύπαρξης υπολειμματικού χλωρίου μέχρι τα ακρότατα σημεία του, προς αποφυγή επιμολύνσεων του.
- Εγκατάσταση υδρομετρητών σε όλους τους καταναλωτές, ανεξαρτήτως του φορέα στον οποίο ανήκουν.
- Εντοπισμό των λαθρο-υδροδοτούμενων και υποχρεωτική εξόφληση των εκκρεμών λογαριασμών με βάση τον κανονισμό ύδρευσης – αποχέτευσης του Δήμου.

Τα δύο τελευταία μέτρα, πέραν των άλλων, αυτονόητο είναι ότι θα ικανοποιήσουν και το περί δικαίου αίσθημα στους νομιμόφρονες καταναλωτές ,που τόσο δυσκολεύονται τα τελευταία χρόνια στην δύσκολη οικονομική συγκυρία που βιώνει η πατρίδα μας κι' όμως ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους.

Με τα παραπάνω συνολικά προτεινόμενα μέτρα, μπορούμε να επιτύχουμε καλύτερη ποιότητα νερού, μεγαλύτερη επάρκεια του, μείωση κατανάλωσης και περισσότερα δημοτικά έσοδα επ' ωφελεία των ανταποδοτικών υπηρεσιών του Δήμου και της προσπάθειας επίτευξης του στόχου ισοσκελισμένων προϋπολογισμών.

Η προσπάθεια βελτίωσης της ποιότητας του πόσιμου νερού και η απρόσκοπτη προσπάθεια δημιουργίας ταμιευτήρων νερού μέχρι εξάντλησης των δυνατοτήτων του γεωφυσικού ανάγλυφου του νησιού μας, πρέπει να είναι συνεχής.

Η προοπτική η Νάξος να γίνει μία νήσος με επαρκείς ταμιευτήρες νερού, με πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα σε επίπεδο ασφαλείας από την στάθμη της θάλασσας και παραγωγή βέλτιστης ποιότητας πόσιμου νερού , πρέπει να είναι το όραμα και ο στόχος.

Με την υλοποίηση των ως άνω προτάσεων θα εξασφαλίσουμε ασφαλέστερο μέλλον τόσο για το νησί μας όσο και για την Δονούσα, τα Κουφονήσια, την Σχοινούσα και την Ηρακλειά, που τώρα πλέον είναι μέλη του Δήμου μας. Του Δήμου Νάξου και Μικρών Κυκλάδων, όπως λέγεται σήμερα με τον νόμο Καλλικράτη η Δημοτική περιφέρεια μας .

Μια Δημοτική περιφέρεια που έχει να αντιμετωπίσει πέραν των άλλων και δύο επί πλέον αντικειμενικές δυσκολίες, αφ' ενός την πλέον πολυνησιακή δομή της σε εθνικό επίπεδο και αφ' ετέρου το δυσπρόσιτο των Μικρών Κυκλάδων, όπως επικράτησε να λέγονται τα πολύ-τραγουδισμένα διαμαντένια μικρά νησάκια μας.

Υ.Γ.

1) βλέπε και www.eydap.gr/Αμίαντος

2) Η εξυπηρέτηση των Μικρών Κυκλάδων με μονάδες αφαλάτωσης πρέπει να θεωρούνται συμπληρωματική λύση.

ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΚΟΡΡΕΣ* & ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΟΥ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανάπτυξη (development) αποτελεί ένα συνδυασμό της οικονομικής μεγέθυνσης (economic growth) και της κοινωνικής ανάπτυξης (social development), με εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τα θέματα που αφορούν την αναπτυξιακή διαδικασία, τα σχετικά αποτελέσματα και τις επιπτώσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, τα θέματα της τοπικής ανάπτυξης (local development) εγείρουν σήμερα το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο από την πλευρά της θεωρητικής ανάλυσης, όσο και από την εμπειρική προσέγγιση, ως την βιώσιμη σύγχρονη λύση και απάντηση στα γενικότερα σύγχρονα προβλήματα και αδιέξοδα της οικονομικής κρίσης. Σήμερα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η συζήτηση για την τοπική ανάπτυξη αποκτά ολοένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε Ευρωπαϊκό Επίπεδο. Η θεματολογία της τοπικής ανάπτυξης «συνδέεται» επίσης με τις δυνατότητες και τα «συγκριτικά πλεονεκτήματα» της κάθε περιοχής, καθώς επίσης και με τους βασικούς τοπικούς πόρους και τις παραγωγικές εισροές, όπως για παράδειγμα με τις πρώτες ύλες, το ανθρώπινο δυναμικό, τις επενδύσεις, την επιχειρηματικότητα, τον πολιτισμό, την κουλτούρα αλλά και την χρήση των νέων τεχνολογιών, την οργάνωση και την διαχείριση. Η Νάξος το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων με ιστορική σημασία, κουλτούρα και πολιτισμό έχει μακρά ιστορία σε θέματα τοπικής ανάπτυξης, δραστηριοτήτων και δυνατοτήτων.

Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί να εξετάσει και να αναλύσει, τόσο από θεωρητική, όσο και από εμπειρική προσέγγιση, το πλαίσιο της τοπικής ανάπτυξης και του νησιωτικού χώρου, σε επίπεδο οικονομικής μεγέθυνσης και σε επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης και τοπικής ευημερίας. Πιο συγκεκριμένα, το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί την καταγραφή και παρουσίαση των αποτελεσμάτων, προβλημάτων και προοπτικών της νήσου Νάξου, σε τοπικό επίπεδο, και να καταγράψει και παρουσιάσει τις μελλοντικές δυνατότητες και προοπτικές του νησιού.

Λέξεις Κλειδιά: Τοπική Ανάπτυξη, Νησιωτικότητα, Ανταγωνιστικότητα, Νάξος, Σύγκλιση, Συνοχή

1. Τοπική Ανάπτυξη και Νησιωτικότητα

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οπότε και εμφανίστηκε ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη, η ανάπτυξη ήταν κυρίως ταυτισμένη με την οικονομική μεγέθυνση. Ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development), που χρησιμοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες, κα-

*. Δρ Γεώργιος Μ. Κορρές, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας.

** Δρ Αικατερίνη Κόκκινου, μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εργαστήριο Οικονομικής Γεωγραφίας, Τοπικής Ανάπτυξης και Αστικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας.

θιερώθηκε ως ο επιστημονικός εκείνος όρος που έχει διάσταση τόσο οικονομική, όσο και κοινωνική και περιβαλλοντική, (Γεώργιος Μ. Κορρές, & Αικατερίνη Κόκκινου, 2015).

Η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί ένα βασικό συνδυασμό που προϋποθέτει ως αναγκαία συνθήκη την βελτίωση των οικονομικών μεγεθών (δηλαδή, την οικονομική μεγέθυνση, economic growth), αλλά παράλληλα προϋποθέτει ως ικανή συνθήκη την βελτίωση των κοινωνικών μεγεθών (δηλαδή, την κοινωνική ανάπτυξη, social development) που περιλαμβάνει διαχρονικά και την προστασία του περιβάλλοντος, (Δημαδάμα Ε., 2008).

Η τοπική ανάπτυξη αναφέρεται στο βασικό πλαίσιο της συνολικής και της συνεχούς-αιετόφορου ανάπτυξης που λαμβάνει υπόψη του τόσο την προστασία του περιβάλλοντος όσο και την ποιότητα της ζωής. Η βιώσιμη και συνεχής ανάπτυξη προϋποθέτει την οικονομική μεγέθυνση που σχετίζεται άμεσα με την αύξηση της παραγωγής και την αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων και συνήθως υπολογίζεται με βάση την ποσοστιαία μεταβολή του Α.Εγχ.Π. Οι βασικοί παράγοντες που συμβάλλουν στην οικονομική μεγέθυνση, στην αύξηση της παραγωγής και στην αύξηση του Α.Εγχ.Π. ποικίλλουν διαχρονικά από χώρα σε χώρα και από περιφέρεια σε περιφέρεια και οι βασικοί από αυτούς παρουσιάζονται στο ακόλουθο Διάγραμμα 1, (Γεώργιος Κορρές, & Αικατερίνη Κόκκινου, 2015).

Διάγραμμα 1: Βασικοί Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Οικονομικής Μεγέθυνσης

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Οι βασικές «στρατηγικές» που θεωρούνται κλειδιά στην τοπική αναπτυξιακή διαδικασία σχετίζονται άμεσα με το θέμα της αύξησης της παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, (Κορρές Γ., Κουρλιούρος Η. & Τσομπάνογλου Γ, 2015).

- (α). Η σωστή αξιοποίηση των πόρων και των παραγωγικών συντελεστών μπορούν να δώσουν «ώθηση» στην αναπτυξιακή διαδικασία, στην αύξηση της παραγωγής, του Α.Εγχ.Π., του εισοδήματος και του πλούτου.
- (β). Η οικονομική μεγέθυνση που προέρχεται από την σωστή διαχείριση μπορεί να ενισχυθεί και να επιταχυνθεί μέσω της αύξησης των επενδύσεων και έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικότητας, της ανταγωνιστικότητας, της παραγωγής, του εισοδήματος και του πλούτου.

Η αναπτυξιακή διαδικασία έχει πολλαπλασιαστικά συσσωρευτικά αποτελέσματα για την τοπική ανάπτυξη, τόσο αναφορικά με την παραγωγή, τον πλούτο, τις επενδύσεις, όσο και την αύξηση της απασχόλησης, του εισοδήματος και της ποιότητας της ζωής. Η σταθερή και μακροχρόνια οικονομική μεγέθυνση θεωρείται βασική προϋπόθεση για την κοινωνική ανάπτυξη και την ποιότητα της ζωής, που θεωρούνται ως βασικά στοιχεία για την αειφόρο ανάπτυξη (sustainable development), (Δελλαδέτσιμας. Π. 1997).

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, μπορούμε να επεξεργασθούμε και να δημιουργήσουμε αρκετούς εναλλακτικούς δείκτες που μπορούν να μας βοηθήσουν να επεξεργασθούμε και να αναλύσουμε τις οικονομικές συνθήκες και τις κοινωνικές συνθήκες και να αποτυπώσουμε το πλαίσιο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Οι δείκτες αυτοί μπορεί να ταξινομηθούν στις ακόλουθες βασικές κατηγορίες, (Κορρές Γ., Κουρλιούρος Η. & Τσομπάνογλου Γ, 2015).

ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

- Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
- Ακαθάριστο Εγχώριο Εισόδημα
- Κατά κεφαλή ΑΕΠ
- Παραγωγική Δραστηριότητα ανά τομέα δραστηριότητας

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Από τους κυριότερους δείκτες που παρουσιάζουν την παραγωγή, το εισόδημα και την ανάπτυξη μιας χώρας είναι (Κορρές Γ., Κουρλιούρος Η. & Τσομπάνογλου Γ. 2015):

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π, Gross National Product, GDP). που θεωρείται το σύνολο της αξίας των προϊόντων που παράγονται στα πλαίσια της χώρας, στην διάρκεια ενός έτους, δηλαδή μας παρουσιάζει τον πλούτο μιας οικονομίας. Το ΑΕΠ θεωρείται ως βασικός δείκτης ανάπτυξης και εάν το μετατρέψω σε χρηματικές μονάδες τότε ισούται με το Ακαθάριστο Εγχώριο Εισόδημα (Gross National Income)

Κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. (per capita income) που προκύπτει αν διαιρέσουμε το σύνολο του Α.Ε.Π. προς τον πληθυσμό της χώρας, δηλαδή ο μέσος όρος που αντιστοιχεί σε κάθε κάτοικο της χώρας, αν η διανομή των αγαθών ήταν ίση

Το άρθρο αυτό σκοπεύει την καταγραφή, παρουσίαση και ανάλυση του πλαισίου, των βασικών δυνάμεων, των επιπτώσεων και των προτάσεων σχετικά με την τοπική ανάπτυξη για την νήσο Νάξο

2. Οι Περιφέρειες της Ελλάδας

Για τον σχολιασμό και την ανάλυση κάθε περιφέρειας μπορούμε να χρησιμοποιούμε διά-

φορα «κριτήρια» και μεταβλητές. Για την τελική επιλογή των διαφόρων μεταβλητών και κριτηρίων σε κάθε περιφέρεια, ιδιαίτερα καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν συνήθως τα διαθέσιμα στοιχεία ανά χώρα, περιφέρεια και νομό.

Μεταξύ των βασικών των οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων που αποτυπώνουν το πλαίσιο της οικονομικής μεγέθυνσης περιλαμβάνονται η παραγωγή (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, ΑΕΠ & Ακαθάριστο Περιφερειακό Προϊόν, ΑΠΠ) και το εισόδημα, καθώς και η συμβολή του νομού στο ΑΕΠ της χώρας. Επιπλέον, ο δείκτης του εισοδήματος θεωρείται ως ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικός της εικόνας των χρηματικών εισροών για συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε κάθε περιφέρεια. Η Ελλάδα αριθμεί δεκατρείς περιφέρειες, ενώ τα βασικά στοιχεία για το 2013 παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1: Βασικά Μεγέθη για τις Περιφέρειες της Ελλάδας, 2013

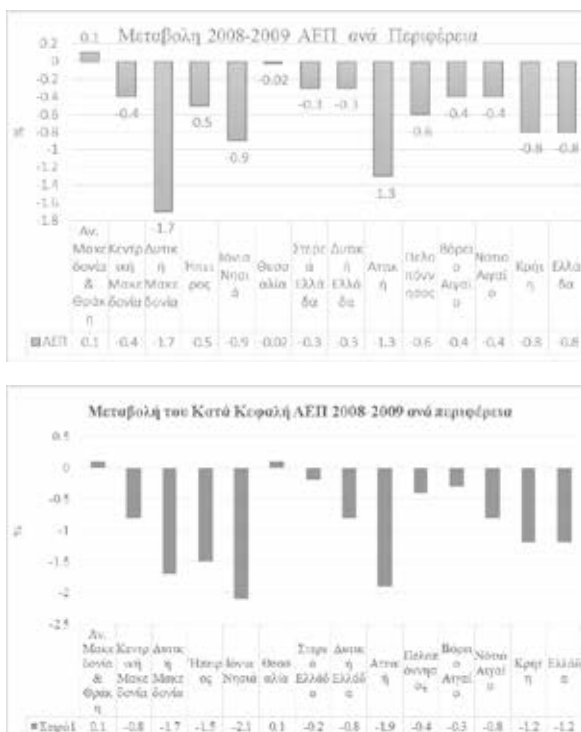
	Περιφέρεια	Έκταση (km ²)	Πληθυσμός (κάτοικοι)	Πυκνότητα πληθυσμού (κάτοικοι/km ²)	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (εκατ. €)	Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (€)
1	Α. Μακεδονία & Θράκη	14.157	606.170	42,82	9.265	15.272
2	Κ. Μακεδονία	18.811	1.874.590	99,66	32.285	16.559
3	Δ. Μακεδονία	9.451	282.120	29,85	5.506	18.786
4	Ήπειρος	9.203	336.650	36,58	5.079	14.221
5	Θεσσαλία	14.037	730.730	52,06	11.608	15.772
6	Ιόνιοι Νήσοι	2.307	206.470	89,50	4.130	17.726
7	Δ. Ελλάδα	11.350	680.190	59,93	10.659	14.332
8	Στερεά Ελλάδα	15.549	546.870	35,17	10.537	19.007
9	Αττική	3.808	3.812.330	1001,11	110.546	26.968
10	Πελοπόννησος	15.490	581.980	37,57	9.809	16.580
11	Βόρειο Αιγαίο	3.836	197.810	51,57	3.330	16.638
12	Νότιο Αιγαίο	5.286	308.610	58,38	7.646	24.828
13	Κρήτη	8.336	621.340	74,54	11.243	18.421

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η χώρα μας, η Ελλάδα αποτελεί μια «μεικτή οικονομία», ενώ το χρονικό διάστημα από το 2003 ως το 2007 υπήρξε ρυθμός ανάπτυξης της τάξης του 4,0% λόγω των επενδύσεων και των εισροών κεφαλαίων και δανεισμού για τις βασικές υποδομές για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, που εν συνεχεία όμως οδήγησαν στον υπέρ-καταναλωτισμό, την αύξηση των ελλειμμάτων και των χρεών της χώρας. Όμως, η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση το 2009, όπως επίσης και η οικονομική στασιμότητα είχαν ως συνέπειες την αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων, την αύξηση του χρέους, την μείωση του ρυθμού ανάπτυξης και την αύξηση της ανεργίας, όπως παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 1 και 2, όπου από το 2008 και μετά παρατηρούμε μια μείωση του Α.Ε.Π. και του κατά κεφαλή ΑΕΠ, που σημαίνει μείωση της παραγωγής, μείωση του εισοδήματος και στασιμότητα της οικονομίας, (Γεώργιος Κορρές, & Αικατερίνη Κόκκινου, 2014).

3. Η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου: Η Περίπτωση των Κυκλάδων

Η περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου περιλαμβάνει τα νησιωτικά συμπλέγματα των Κυκλάδων

και των Δωδεκανήσων. Στις Κυκλάδες συγκαταλέγονται 147 νησιά και νησίδες. Ο νομός Δωδεκανήσου περιλαμβάνει πολυάριθμα μικρότερα νησιά. Η μορφολογία του εδάφους της περιφέρειας του Νοτίου Αιγαίου είναι κυρίως ορεινή και ημιορεινή. Η εδαφική φυσιογνωμία του νησιωτικού συμπλέγματος της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου είναι κυρίως ορεινή και ημιορεινή. Το 72,5% του εδάφους, είναι ορεινό και ημιορεινό (το αντίστοιχο ποσοστό στο σύνολο της χώρας είναι 61,3%). Από το σύνολο της εδαφικής επιφάνειας της περιφέρειας καλλιεργείται το 16,7%. Οι δασικές εκτάσεις καλύπτουν το 13,2% της ολικής επιφάνειας εκ των οποίων μόλις το 1,7 εντοπίζεται στο Νομό Κυκλάδων. Σύμφωνα με το Πρόγραμμα Καλλικράτης, χωρίζεται σε 13 Περιφερειακές Ενότητες αποτελούμενες από 34 Δήμους που είναι τα αυτοδιοικούμενα κατά τόπο νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και αποτελούν τον πρώτο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Ειδικότερα οι Κυκλάδες αποτελούνται από 9 Περιφερειακές Ενότητες και 19 Δήμους. Ο πληθυσμός της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου, σύμφωνα με την απογραφή του 2011 είναι 308.610. Η πληθυσμιακή εξέλιξη της Περιφέρειας μεταξύ των ετών 1971 και 2011 παρουσιάζει ανάπτυξης της τάξης του 48,81%, ενώ αντίστοιχα η ανάπτυξη για την ίδια περίοδο είναι της τάξεως του 36,44% για τις Κυκλάδες. Η παραγωγική δραστηριότητα στο Νότιο Αιγαίο περιλαμβάνει, (Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, 2012):

Στον πρωτογενή τομέα, η γεωργία, η κτηνοτροφία και η αλιεία αποτελούν τους σημαντικότερους παραδοσιακούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας για την περιφέρεια του

Νοτίου Αιγαίου. Η ζωική παραγωγή αποτελεί για την περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου αξιόλογο τομέα οικονομικής δραστηριότητας με σημαντική συνεισφορά στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν της περιφέρειας.

Στον δευτερογενή τομέα, υπάρχει μια συνεχής μείωση της απασχόλησης και της συνεισφοράς του τομέα στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν της περιφέρειας. Πιο συγκεκριμένα, το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων και η αδυναμία εκμετάλλευσης οικονομικών κλίμακας, υπήρξε ένας από τους σημαντικούς παράγοντες για την αδυναμία της ανάπτυξης του δευτερογενή τομέα στην περιφέρεια.

Στον τριτογενή τομέα υπήρξε διαχρονικά μια συνεχή αύξηση στο ακαθάριστο εγχώριο περιφερειακό προϊόν, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει παράλληλη μείωση της συμμετοχής του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα που όμως οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στον τουρισμό. Ο τομέας των κατασκευών, την περίοδο 2003-2004 παρουσίασε τα μεγαλύτερα ποσοστά, όμως έκτοτε μειώνεται συνεχώς σημαντικά.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στις περιφέρειες της χώρας φαίνονται από τα πρόσφατα δημοσιευθέντα στατιστικά στοιχεία από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, όπου η περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου πλήττεται επίσης από την κρίση, αφού χαρακτηρίζεται από μείωση τόσο του συνολικού, όσο και του Κατά Κεφαλή Περιφερειακού ΑΕΠ. Οι ακόλουθοι Πίνακες παρουσιάζουν τα βασικά οικονομικά στοιχεία για τους βασικούς οικονομικούς δείκτες αναφορικά με την Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου και τις Κυκλάδες.

Πίνακας 1: Οικονομικά Ενεργά Πληθυσμός

Σύνολο Χώρας	4.586.636
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	14.0016
Περιφερειακή Ενότητα Νάξου	8.614
Δήμος Αμοργού	825
Δήμος Νάξου & Μικρών Κυκλάδων	7.789

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 2: Συνολική Προστιθέμενη Αξία (Σε εκατομμύρια ευρώ. Σε τρέχουσες τιμές)

	2004	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*
Σύνολο Ελλάδας	174.070	205.393	213.933	212.216	199.645	182.302	171.216
Νότιο Αιγαίο	5.654	6.768	7.125	6.799	6.372	5.747	5.501
Δωδεκάνησα	3.141	3.725	3.947	3.723	3.468	3.144	3.153
Κυκλάδες	2.514	3.043	3.177	3.076	2.904	2.603	2.348

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 3: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Σε εκατομμύρια ευρώ. Σε τρέχουσες τιμές)

	2004	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*
Σύνολο Ελλάδας	193.013	232.831	242.096	237.431	226.210	207.752	194.204
Νότιο Αιγαίο	6.270	7.672	8.062	7.607	7.220	6.549	6.240
Δωδεκάνησα	3.482	4.222	4.467	4.166	3.929	3.582	3.576
Κυκλάδες	2.787	3.450	3.595	3.441	3.290	2.967	2.664

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

4. Η Περιφερειακή Ενότητα της Νάξου

Ο Δήμος βρίσκεται στο κέντρο του Αιγαίου Πελάγους, είναι μια δημοτική ενότητα που προέκυψε το 2011 από το πρόγραμμα Καλλικράτης και ανήκει στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου. Περιλαμβάνει πέντε νησιά: τον πρότερο Δήμο Νάξου καθώς και τα νησιά των Μικρών Κυκλάδων Ηρακλεία, Σχοινούσα, Κουφονήσια και Δονούσα. Αναφορικά με το νησί της Νάξου μπορούμε να συνοψίσουμε τα ακόλουθα συμπερασματικά βασικά σημεία:

Το νησί της Νάξου χαρακτηρίζεται από εξαιρετικό φυσικό περιβάλλον και από τη συνεχή ανάπτυξη του τουρισμού επί αρκετά χρόνια με υψηλές εισοδηματικές αποδόσεις αλλά και μονομερώς προσανατολισμένο μαζικό θερινό τουρισμό και με σημαντικές περιβαλλοντικές και χωρικές παρενέργειες. Στο πλαίσιο αυτό η αναπτυξιακή στρατηγική εστιάζεται στην προώθηση της ποιοτικής αναβάθμισης του τουρισμού σε συνδυασμό με την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και στη βελτίωση της προσπελασιμότητας και της διασύνδεσης με τα υπόλοιπα νησιά.

Η περιφερειακή ενότητα έχει σαφή φυσιογνωμία ιδιαίτερα προς τον πρωτογενή τομέα και ταυτόχρονα με την παρουσία μονάδων μεταποίησης αγροτικών προϊόντων. Η μεταποίηση τοπικών αγροτικών προϊόντων ποιότητας σε μικρή κλίμακα παραμένει κλαδική δυνατότητα.

Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες παραδοσιακών προϊόντων έχουν κάποια περιθώρια ανάπτυξης. Συνολικά υπάρχουν πολλαπλές δυνατότητες αλλά περιορισμένης κλίμακας.

Οι ακόλουθοι Πίνακες παρουσιάζουν τα βασικά οικονομικά στοιχεία για τους βασικούς οικονομικούς δείκτες αναφορικά για την περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου. Να σημειωθεί ότι τα ακόλουθα δεδομένα είναι τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία ενώ υπολογίζεται ότι σε λίγο χρονικό διάστημα θα υπάρχουν τα διαθέσιμα στοιχεία των τελευταίων ετών.

Πίνακας 4: Ολοκληρωμένο Επίπεδο Εκπαίδευσης (Άτομα γεννηθέντα το 2004 και πριν)

	Μόνιμος Πληθυσμός	Άρρενες	Θήλειες	Μέση Ηλικία	Ελληνική Υπηκοότητα	Υπηκοότητα Άλλης Χώρας
Δήμος Νάξου & Μικρών Κυκλάδων	18.904	9.654	9.250	40.9	17.070	1.834

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 5: Ολοκληρωμένο Επίπεδο Εκπαίδευσης (Άτομα γεννηθέντα το 2004 και πριν)

	Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	Τριτοβάθμια Εκπαίδευση	Λοιπά	Οικιακά	Λοιπά
Δήμος Νάξου & Μικρών Κυκλάδων	5.517	7.131	2.120	2.822	2.413	1.489

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 6: Κατάσταση Απασχόλησης

	Απασχολού- μενοι	Ζητούσαν Εργασία	Μαθητές / Σπουδαστές	Συνταξιούχοι	Οικιακά	Λοιπά
Δήμος Νάξου & Μικρών Κυκλάδων	6.571	1.218	3.024	4.189	2.413	1.489

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας 7: Κατάσταση Απασχόλησης

	Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής
Δήμος Νάξου & Μικρών Κυκλάδων	899	1.420	4.252

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

4. Συμπεράσματα και Προτάσεις

Η αναπτυξιακή στρατηγική πρέπει να αρχίζει από την ανάλυση των τοπικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων της κάθε περιοχής, με σκοπό να δοθούν ίσες δυνατότητες, καθόσον η ανάπτυξη πρέπει να είναι εξειδικευμένη σε κάθε περιοχή και να ανταποκρίνεται στα πλεονεκτήματά και στις δυνατότητές της. Με βάση την προηγούμενη ανάλυση μπορούμε να συγκεντρώσουμε τις ακόλουθες προτάσεις:

(α). Στον πρωτογενή τομέα:

Ο καθορισμός και επιλογή συγκεκριμένων προϊόντων παραγωγής, τα οποία σχετίζονται με τις φυσικές δυνατότητες, την παράδοση, την ζήτηση της εσωτερικής αγοράς του νησιού.

Αναδιάρθρωση των γεωργικών και αλιευτικών εκμεταλλεύσεων, ώστε να είναι βιώσιμες.

Διατήρηση και ανάδειξη της ιδιαιτερότητας και της ποιότητας του φυσικού - αγροτικού χώρου μέσω της διαφύλαξης του.

Δημιουργία ανταγωνιστικότητας των προϊόντων του πρωτογενή τομέα παραγωγής μέσω σύγχρονων τρόπων παραγωγής και βιώσιμων δραστηριοτήτων, ώστε αυτά όχι μόνο να καλύπτουν τις ανάγκες του νησιού, αλλά και να είναι ελκυστικά από τον υπόλοιπο κόσμο.

Δημιουργία κινήτρων με σκοπό την απασχόληση των νησιωτών με τον πρωτογενή τομέα.

(β). Στον δευτερογενή τομέα:

Επέκταση, εκσυγχρονισμός και βελτίωση των ήδη υφιστάμενων μονάδων παραγωγής.

Δημιουργία νέων μονάδων παραγωγής με σκοπό τον εκσυγχρονισμό και την αντικατάσταση παλαιότερων και την αύξηση της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας.

Ίδρυση νέων μονάδων παραγωγής σε διαφορετικές περιοχές για την κάλυψη νέων απαιτήσεων που δημιουργούνται στον τομέα της παραγωγής.

(γ). Στον τριτογενή τομέα:

Προώθηση των παραγόμενων προϊόντων μέσω της προβολής των προϊόντων, ώστε να γίνουν γνωστά και περισσότερο ανταγωνιστικά.

Προσέλκυση ειδικών κατηγοριών επισκεπτών, όπως για παράδειγμα ο περιπατητικός, θρησκευτικός, αθλητικός τουρισμός και ο αγρο-τουρισμός

Δημιουργία απαραίτητων τουριστικών υποδομών και ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, Από τα βασικά εργαλεία και τις τεχνικές που συμβάλλουν στη σωστή οργάνωση και διαχείριση είναι η SWOT ανάλυση. Η S.W.O.T (Strengths Weakness Opportunities Threats)

ανάλυση χρησιμοποιεί τόσο το micro (εσωτερικό περιβάλλον), όσο και το macro περιβάλλον (εξωτερικό περιβάλλον) (VRIO analysis). Πιο συγκεκριμένα, όπως παρουσιάζεται στον ακόλουθο Πίνακα. η καταγραφή γίνεται με βάση:

- Τις δυνατότητες να αξιοποιηθεί και να εκμεταλλευτεί το «μακροπεριβάλλον»
- Τις αδυναμίες που έγκειται στην μη-αξιοποίηση και εκμετάλλευση του «μακροπεριβάλλοντος»
- Τις ευκαιρίες ώστε να μπορέσει να εκμεταλλευτεί το «μικροπεριβάλλον»
- Τις απειλές που προέρχονται κυρίως από το «μικροπεριβάλλον».

S.W.O.T.-VRIO Ανάλυση

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	
<p>ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ (Strengths) Πρόταση για «οριζόντιες» πολιτικές σχετικά με τις καινοτομικές δραστηριότητες που υποστηρίζουν τομείς όπως ο τουρισμός, το εμπόριο, τα αγροτικά προϊόντα και προϊόντα μεταποίησης υψηλότερης προστιθέμενης αξίας μέσω της ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών και των καινοτομικών δραστηριοτήτων. Ύπαρξη των χρηματοδοτικών των εισροών της Ε.Ε. των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και δικτύων που συμβάλλουν στη χρηματοδότηση των καινοτομικών δραστηριοτήτων και στη μεταφορά τεχνολογίας και τεχνολογίας.</p>	<p>ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ (Weakness) Ελλείψεις σε επίπεδο θεσμικού πλαισίου και φορέων, τεχνογνωσίας, δικτύωσης συνεργασιών και μηχανισμών υποστήριξης, Κεντρικά σχεδιαζόμενη πολιτική και η απουσία γεωγραφικών εξειδικεύσεων ανάλογα με τις ανάγκες των περιφερειακών αγορών, Θέματα διαχείρισης και αξιοποίησης των πόρων και των περιφερειακών συγκριτικών πλεονεκτημάτων.</p>
ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	
<p>ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ (Opportunities) Ανάπτυξη της εξειδίκευσης και συνεχής κατάρτισης του ανθρώπινου δυναμικού. Ενδυνάμωση, ανάπτυξη και επέκταση σε νέους δυναμικούς κλάδους με συγκριτικό πλεονέκτημα και ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας. Βελτίωση της χρηματοδότησης, των κινήτρων και επενδύσεων. Βελτίωση με βάση τα διεθνή πρότυπα ποιότητας παραγωγής.</p>	<p>ΑΠΕΙΛΕΣ (Threats) Η έλλειψη πληροφόρησης, οργάνωσης και διαχείρισης των πόρων. Η γραφειοκρατία. Χαμηλή ανταγωνιστικότητα της αγοράς. Έλλειψη κατασκευής των μεγάλων έργων υποδομής. Η μη αξιοποίηση εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων.</p>

Συνοψίζοντας οι σημαντικότερες αναπτυξιακές διαδικασίες που επηρεάζουν τους παραπάνω αναπτυξιακούς στόχους μπορεί να συνοψισθούν στα εξής:

- στην ολοκλήρωση των βασικών υποδομών μεταφορών και περιβάλλοντος που προάγουν την ανταγωνιστικότητα και τη βιώσιμη ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο
- στην ολοκλήρωση παρεμβάσεων αναδιάρθρωσης της παραγωγικής βάσης, στην ανάπτυξη

ξη υποδομών επιχειρηματικότητας

- στην υποστήριξη παρεμβάσεων προστασίας και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς σε τοπικό επίπεδο
- στην άρση της απομόνωσης, στην τόνωση της δημογραφικής ανάπτυξης και της παραγωγικής ανάπτυξης των ορεινών, παραμεθόριων περιοχών και με την ενίσχυση υποδομών στον τομέα της υγείας
- στη διάχυση της γνώσης και της καινοτομίας, στη βελτίωση προϊόντων και υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο και στην ενθάρρυνση και στήριξη συλλογικών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών για την επίτευξη και διατήρηση κρίσιμων τοπικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων.

Η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης θα πρέπει να αξιοποιήσει το συνδυασμό των συγκεκριμένων δυνατοτήτων της, έτσι ώστε να οδηγήσει στην αναπτυξιακή διαδικασία. Κατά την πορεία αυτή απαιτείται σταθερότητα επιχειρηματικού περιβάλλοντος και συνεπώς είναι αναγκαία η προώθηση της συνεργασίας και η απλούστευση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δελλαδέτσιμας Π. (1997) «Η Εννοια της Βιώσιμης Ανάπτυξης, ο Σχεδιασμός του Χώρου και η Περίπτωση της Ελλάδας». *ΤΟΠΟΣ: Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, Τεύχος 12/97, σσ. 31-53.
- Δημαδάμα Ε. (2008). *Οικονομία και Ανάπτυξη Περιβάλλοντος: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές της αειφόρου ανάπτυξης*, Παπαζήση, Αθήνα.
- Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία: Διαθέσιμα Δεδομένα.
- Κορρές Γ., Κουρλιούρος Η. & Τσομπάνογλου Γ. (2015), «*Χωρική & Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι & Πολιτικές*», εκδόσεις Σταμούλης, Αθήνα.
- Γεώργιος Μ. Κορρές & Αικατερίνη Κόκκινου (2014): «*Χωρικός Σχεδιασμός και Τοπική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*», *Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών* (Ε.Ε.Τ.).
- Γεώργιος Μ. Κορρές, & Αικατερίνη Κόκκινου (2015) *Τουρισμός & Τοπική Ανάπτυξη: Η Περίπτωση της Νάξου*, ΝΑΞΙΑΚΑ-Επετηρίδα της Ομοσπονδίας Ναξιακών Συλλόγων, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Τόμος 3-4, σελ. 385-399, 2014.
- Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου (2012), *Έκθεση Περιφερειακού Σχεδιασμού Νοτίου Αιγαίου, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου*.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΤΗΡΙΩΝ ΧΑΜΗΛΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΟΜΠΩΝ ΔΙΟΞΕΙΔΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΘΡΑΚΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ¹

ΙΩΑΝΝΗΣ Τ. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ*

Σκοπός - Στόχοι Έρευνας

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι να διερευνηθούν οι δυνατότητες για σχεδιασμό κτηρίων χαμηλής ενεργειακής κατανάλωσης σε ένα Ελληνικό νησί, στη Νάξο.

Οι κύριοι στόχοι της έρευνας είναι οι εξής:

- Μελέτη της αναγκαιότητας των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και των χαμηλών εκπομπών άνθρακα κατασκευών στην Ευρώπη και ειδικά στην Ελλάδα και ταυτόχρονη απεικόνιση όλων των σχετικών οικοδομικών κανονισμών.
- Παρουσίαση μελετών που αφορούν ελληνικά νησιά και περιγραφή των αρχιτεκτονικών και κλιματικών χαρακτηριστικών της Νάξου.
- Εύρεση πληροφοριών για την ενεργειακή κατανάλωση κατασκευών στη Νάξο.
- Επίτευξη θερμικής προσομοίωσης, με το λογισμικό IES, δύο διαφορετικών τύπων κτηρίων, το ένα νέα κατοικία και το άλλο υφιστάμενο ξενοδοχείο και αιτιολόγηση της επιλογής τους.
- Ποσοτικοποίηση των ενεργειακών καταναλώσεων των προσομοιώσεων των υπό μελέτη κτηρίων και σύγκρισή τους με τα κριτήρια αξιολόγησης.
- Εφαρμογή παθητικών σχεδιαστικών παρεμβάσεων για να επιτευχθεί αξιοσημείωτη μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης, με ταυτόχρονη διατήρηση της θερμικής άνεσης, επίτευξη καλύτερων επιπέδων διοξειδίου του άνθρακα (CO₂), στα δωμάτια των κτηρίων και συγχρόνως χαμηλότερες εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) στο περιβάλλον.

Εισαγωγή - Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Το πρωτόκολλο του Κιότο για την κλιματική αλλαγή προσδιόρισε για πρώτη φορά επίσημους δεσμευτικούς στόχους για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και επιβεβαίωσε την ανάγκη για συνεργασία εντός της διεθνούς κοινότητας σε θέματα σχετικά με ένα τόσο σημαντικό περιβαλλοντικό πρόβλημα.

Σύμφωνα με την οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενεργειακή απόδοση των κτηρίων (2010/31/ΕΕ) όλα τα νέα κτήρια, που θα κατασκευάζονται από 01/01/2021 και μετά, πρέπει να έχουν σχεδόν μηδενική κατανάλωση ενέργειας, ενώ για τα νέα κτήρια που στε-

* Διπλωματούχος Πολιτικός Μηχανικός - Πανεπιστήμιο Πατρών.

Master of Science (MSc) in Low Carbon Building Design and Modelling - Loughborough University, Αγγλία.

1. Η παρούσα εργασία αποτελεί ένα μικρό κομμάτι από τη μεταπτυχιακή ερευνητική διατριβή (Αγγλία) με τίτλο «Low Carbon Building Design on Naxos Island», η οποία έχει αναγνωρισθεί, δημοσιευτεί (paper publication, September 2012, NCEUB) και παρουσιαστεί σε 2 διεθνή συνέδρια:

· NCEUB - Network for Comfort and Energy Use in Buildings Conference, London, UK, 2012.

· WSED - World Sustainable Energy Days Conference, Wels, Austria, 2013.

γάζουν υπηρεσίες του δημοσίου και του ευρύτερου δημοσίου τομέα, η υποχρέωση αυτή τίθεται σε ισχύ από την Πρωτοχρονιά του 2019.

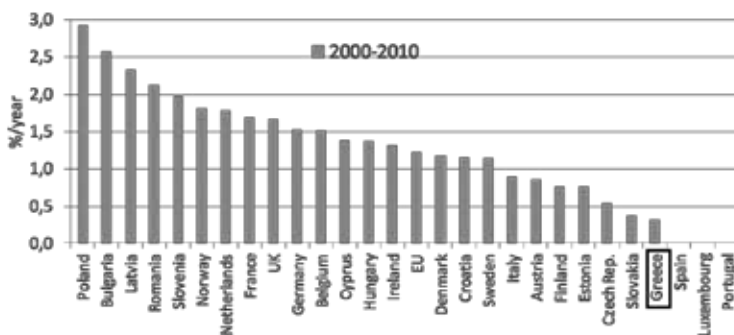
Ο ευρωπαϊκός κατασκευαστικός τομέας ευθύνεται περίπου για το 40% της συνολικής παγκόσμιας κατανάλωσης πρωτογενούς ενέργειας, ενώ παράλληλα τα κτήρια στην Ευρώπη ευθύνονται για το 33% των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, CO₂ (βλ. Eurostat 2009), αποτελώντας τον κύριο λόγο για την ραγδαία αύξηση της κλιματικής αλλαγής, τα τελευταία χρόνια.

Για τα νησιά, τα οποία εξετάζονται στην παρούσα έρευνα, το Σύμφωνο των Νησιών (Isle Pact) έχει δεσμευτεί για την ανάπτυξη τοπικών σχεδίων δράσης αειφόρου ενέργειας με σκοπό την επίτευξη ή την υπέρβαση των στόχων της αειφορίας 20/20/20 της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2020 (βλ. ENNEREG 2012). Επί του παρόντος υπάρχουν 12 συμμετέχουσες ομάδες ευρωπαϊκών νησιών, περίπου

60 νησιά, συμπεριλαμβανομένου και νησιών του Αιγαίου (Νάξος).

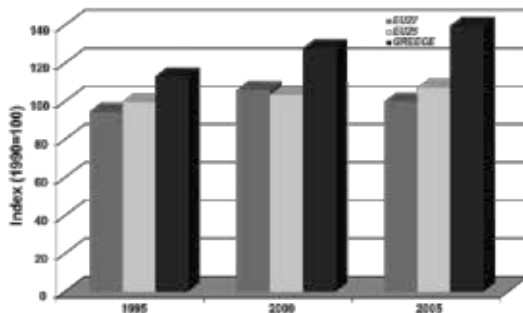
Τα ελληνικά κτήρια συνεισφέρουν περίπου το 40% των συνολικών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) της χώρας, ως αποτέλεσμα της υψηλής τους κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας (βλ. Υπουργείο Ανάπτυξης 2004). Παρόλα αυτά, η εξάπλωση της έννοιας των χαμηλής ενεργειακής κατανάλωσης κτηρίων είναι ακόμα σε χαμηλό επίπεδο. Αυτό φαίνεται στην παρακάτω εικόνα (βλ. ODYSSEE 2012), που απεικονίζει την εξέλιξη της ενεργειακής αποδοτικότητας στις χώρες της Ευρώπης.

Τα ελληνικά νησιά, ως τουριστικοί προορισμοί, έχουν πολλά ενεργοβόρα κτήρια (ξενοδοχεία, εστιατόρια, εμπορικά κτήρια, κ.τ.λ.).

Εικόνα 1: Διάγραμμα με την εξέλιξη της ενεργειακής αποδοτικότητας στις χώρες της Ευρώπης (βλ. ODYSSEE 2012).

Αναφορικά με τις τάσεις ενεργειακής κατανάλωσης (βλ. εικόνα 2), η Ελλάδα βρίσκεται πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αφού ο δείκτης το 2005 αυξάνεται σε 139.5 (2776.05 kgoe/κάτοικο), ενώ ο ευρωπαϊκός μέσος όρος μειώνεται σε 99.7 (βλ. ODYSSEE 2012).

Εικόνα 2: Διάγραμμα σύγκρισης των τάσεων ενεργειακής κατανάλωσης μεταξύ Ευρώπης και Ελλάδας (βλ. ODYSSEE 2012).

Ακολουθώντας την ευρωπαϊκή οδηγία για τα κτήρια, όλα τα κράτη θέτουν σε ισχύ εθνικούς νόμους, κανονισμούς και διοικητικές διατάξεις για τη θέσπιση των ελαχίστων απαιτήσεων για την ενεργειακή απόδοση των νέων και των υφιστάμενων κτηρίων (βλ. EPBD 2002). Ο ελληνικός κανονισμός για την ενεργειακή απόδοση των κτηρίων, ονομάζεται "ΚΕΝΑΚ" και θέτει συγκεκριμένους περιορισμούς καθώς και τις ελάχιστες απαιτήσεις ενεργειακής απόδοσης που αφορούν το σχεδιασμό και την κατασκευή διαφόρων τύπων κτηρίων.

Στην ολοκληρωμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση της έρευνας αυτής, αναφέρονται πληροφορίες για τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) και για την κατανάλωση ενέργειας διαφόρων τύπων ελληνικών κτηρίων. Επιπλέον παρουσιάζονται και περιγράφονται πέντε μελέτες, για κτήρια χαμηλής ενεργειακής κατανάλωσης σε ελληνικά νησιά.

Αρχιτεκτονικά Χαρακτηριστικά Της Νάξου

Η αρχιτεκτονική των Κυκλάδων είναι μοναδική. Χαρακτηρίζεται κυρίως από ασβεστωμένα συμπαγή σχήματα κατασκευών, που μειώνουν την απορρόφηση θερμότητας.

Το κυρίαρχο σχήμα κτηρίου είναι η διώροφη κατοικία με βοηθητικούς χώρους στο ημι-υπόγειο. Οι εξωτερικοί τοίχοι από πέτρα ή τούβλα είναι επιχρισμένοι και ασβεστωμένοι. Λίγα στενά ξύλινα ανοίγματα (παράθυρα) προστατεύουν το εσωτερικό του κτηρίου από τους δυνατούς ανέμους και το κρύο, παρέχοντας όμως επαρκή ηλιακή ακτινοβολία στους χώρους. Κύρια διακοσμητικά στοιχεία είναι τα μικρά μπαλκόνια, οι ξύλινες κατασκευές σκίασης (πέργκολες) και οι καμάρες σε σκεπαστές βεράντες και εισόδους κτηρίων.

Στα χωριά και στην παλιά πόλη της Νάξου, τα σπίτια είναι κτισμένα κολλητά το ένα δίπλα στο άλλο με μικρές εσωτερικές αυλές. Το ένα σπίτι συχνά επεκτείνεται πάνω από το διπλανό του ή πάνω από τον δρόμο, δημιουργώντας τα στεγαστά. Επίσης στα χωριά έχουμε χρήση μεγάλου πάχους πέτρινης τοιχοποιίας για εξωτερική μόνωση και κληματαριάς, αντί της κλασσικής πέργκολας, για σκίαση.

Εικόνα 3: Παραδείγματα Ναξιώτικης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής.

Εικόνα 4: Ξενοδοχείο στη Νάξο, παράδειγμα Κυκλαδίτικης αρχιτεκτονικής.

Κλιματικά Χαρακτηριστικά Της Νάξου

Το ελληνικό κλίμα είναι τυπικό μεσογειακό με ήπιους και βροχερούς χειμώνες και σχετικώς θερμά και ξηρά καλοκαίρια. Υπάρχουν εκτεταμένες περιόδους ηλιοφάνειας καθόλη τη διάρκεια του χρόνου. Η μέση μηνιαία θερμοκρασία στις νησιωτικές περιοχές είναι 26 - 28°C για τους θερμότερους μήνες (Ιούλιο, Αύγουστο), ενώ η μέση μέγιστη θερμοκρασία δεν υπερβαίνει τους 31°C. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι υψηλές θερμοκρασίες μειώνονται από τους βόρειους ανέμους που πνέουν κυρίως στο Αιγαίο, γνωστοί ως "Μελτέμια" (βλ. Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία 2012). Η Ελλάδα χωρίζεται σε 4 κλιματικές ζώνες με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κλίματος κάθε περιοχής (βλ. εικόνα 5).

Εικόνα 5: Οι τέσσερις κλιματικές ζώνες της Ελλάδας. Η Νάξος ανήκει στην κλιματική ζώνη Α (βλ. Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής 2010).

Για την παρούσα έρευνα συλλέχθηκαν αναλυτικά κλιματικά δεδομένα από τον μετεωρολογικό σταθμό που βρίσκεται εντός της Χώρας Νάξου. Τα δεδομένα αφορούσαν τιμές για την μέγιστη, ελάχιστη και μέση θερμοκρασία, για το επίπεδο υγρασίας, το επίπεδο βροχόπτωσης και τη διάρκεια ηλιοφάνειας. Ένα παράδειγμα αυτών, για τη χρονιά 2011, παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα (βλ. εικόνα 6).

2011	Μέση Θερμοκρασ. (°C)	Μαξ Θερμοκρασ. (°C)	Μin Θερμοκρασ. (°C)	Επίπεδο Υγρασίας (%)	Διάρκεια Ηλιοφάν. (hours)	Επίπεδο Βροχοπ. (mm)
Ιανουάριος	13.1	15.2	10.6	66	118	52
Φεβρουάριος	13.1	15.1	10.4	70	114	130
Μάρτιος	13.3	15.8	10.3	67	169	22
Απρίλιος	15.1	17.3	12.9	69	236	59
Μάιος	19.1	21.5	16.0	70	326	59
Ιούνιος	24.1	26.6	20.2	64	371	0
Ιούλιος	27.1	29.5	22.9	62	409	0
Αυγούστος	25.6	27.5	23.1	67	379	0
Σεπτέμβριος	24.3	26.3	21.9	67	316	0
Οκτώβριος	18.6	20.4	16.4	67	213	61
Νοέμβριος	14.2	15.4	12.9	64	123	4
Δεκέμβριος	13.8	16.1	11.6	70	106	72

Εικόνα 6: Πίνακας με τα κλιματολογικά δεδομένα της Νάξου για το έτος 2011, όπως συλλέχθηκαν από τον μετεωρολογικό σταθμό Χώρας Νάξου.

Μεθοδολογία

Για να εκπληρωθούν οι στόχοι της παρούσας έρευνας και να καταλήξει στα επιθυμητά αποτελέσματα ακολουθήθηκε συγκεκριμένη μεθοδολογία, τα κύρια σημεία της οποίας είναι τα εξής:

- Τα κριτήρια κατάταξης, για την κατανάλωση ενέργειας, τη θερμική άνεση και τη συγκέντρωση CO₂, ορίζονται για τα δύο υπό μελέτη κτήρια.

- Αρχεία μορφής dxf από αρχιτεκτονικά σχέδια (AutoCAD) χρησιμοποιούνται για τον σχεδιασμό και των δύο κτηρίων στο λογισμικό IES VE, έκδοση 6.4.0.7 (2011).

- Επιλέγονται υψηλών μονωτικών ιδιοτήτων υλικά για τους τοίχους, τα δάπεδα, τις οροφές, καθώς και διπλά τζάμια για τα παράθυρα και τοποθετούνται τα κατάλληλα κλιματικά στοιχεία (weather data) στο λογισμικό IES, για να καθορισθεί η τοποθεσία (Νάξος) και οι κλιματικές συνθήκες.

- Σύμφωνα με τον οδηγό CIBSE Guide A (2007), καθορίζονται διαφορετικά εσωτερικά θερμικά κέρδη με βάση τις δραστηριότητες των κατοίκων και τη χρήση του χώρου σε κάθε δωμάτιο.

- Δημιουργούνται πρότυπα αερισμού, θέρμανσης, κλιματισμού, φωτισμού και χωρητικότητας για κάθε δωμάτιο, βασιζόμενα σε συνεντεύξεις, που έχουν ληφθεί από έξι κατοίκους του νησιού και από τον διαχειριστή του υπό μελέτη ξενοδοχείου. Καθορίζονται η τιμή ρύθμισης της θέρμανσης και της ψύξης (20°C και 26°C αντίστοιχα), σύμφωνα με τον KENAK (Κανονισμός Ενεργειακής Απόδοσης Κτηρίων).

- Τα αποτελέσματα των προσομοιώσεων λαμβάνονται και συγκρίνονται με τα κριτήρια αξιολόγησης. Ανάλογα με το αποτέλεσμα της σύγκρισης αυτής, προτείνονται διαφορετικά είδη ενεργειακών παρεμβάσεων για τα δύο κτήρια, με σκοπό την επίτευξη των στόχων.

Προσομοιώσεις Των Υπό Μελέτη Κτηρίων

Επιλέχθηκαν δύο διαφορετικά είδη κτηρίων, μία νέα κατοικία (σε στάδιο αρχιτεκτονικής μελέτης, μη κατασκευασμένη) και ένα υπάρχον ξενοδοχείο, έτσι ώστε να μελετηθούν δύο διαφορετικές κατηγορίες χρήσεων. Μια σύντομη περιγραφή των χαρακτηριστικών των δύο υπό μελέτη κτηρίων αλλά και παραδείγματα των μοντέλων που δημιουργήθηκαν ακολουθεί παρακάτω.

Κατοικία : Δεν έχει ακόμα κατασκευαστεί, αποτελείται από δύο ορόφους και ένα ημι-υπόγειο βοηθητικών χώρων, που συνδέονται με σκάλα, με συνολικό εμβαδόν 186.033 m². Το ισόγειο περιλαμβάνει ένα μεγάλο καθιστικό, μία κουζίνα, ένα μπάνιο και έναν ημιυπαίθριο χώρο μπροστά από την κουζίνα. Ο πρώτος όροφος έχει τρία υπνοδωμάτια και ένα μπάνιο. Το χειμώνα λειτουργεί η θέρμανση, ενώ για το καλοκαίρι δεν χρησιμοποιείται καθόλου κλιματισμός (air condition).

Εικόνα 7: Παράδειγμα του μοντέλου θερμικής προσομοίωσης της κατοικίας στο λογισμικό IES.

Εικόνα 8: Παράδειγμα του μοντέλου θερμικής προσομοίωσης της κατοικίας στο λογισμικό IES.

Ξενοδοχείο: Υφιστάμενο κτήριο με δύο ορόφους και ένα υπόγειο, αποτελούμενο από 17 δίκλινα δωμάτια, κουζίνα, γυμναστήριο, χώρους γραφείων, ένα μεγάλο σαλόνι - εστιατόριο, κλπ. Οι όροφοί του συνδέονται με σκάλες και ανελκυστήρες. Μπροστά από την είσοδο υπάρχει ένας ημιυπαίθριος χώρος με καμάρες στους τοίχους. Το συνολικό εμβαδόν του κτηρίου είναι 1422.821 m². Θέρμανση και κλιματισμός είναι διαθέσιμα για λειτουργία όλο τον χρόνο. Στο γυμναστήριο και στην κουζίνα του υπογείου του λειτουργεί μηχανικός αερισμός.

Εικόνα 9: Παράδειγμα του μοντέλου θερμικής προσομοίωσης του ξενοδοχείου στο λογισμικό IES.

Εικόνα 10: Παράδειγμα του μοντέλου θερμικής προσομοίωσης του ξενοδοχείου στο λογισμικό IES.

Τα αποτελέσματα των δύο αρχικών προσομοιώσεων συγκεντρώνονται από το λογισμικό IES και συγκρίνονται με τα κριτήρια αξιολόγησης. Η ενεργειακή απόδοση των δύο κτηρίων θεωρείται ανεπαρκής, καθώς η κατοικία κατατάσσεται στην κατηγορία ενεργειακής κλάσης D (σχεδόν E) και το ξενοδοχείο κάτω από τη χαμηλότερη κατηγορία των αντίστοιχων κριτηρίων αξιολόγησης. Επίσης, προκύπτει για την κατοικία μη αποδεκτή θερμική άνεση κατά τη διάρκεια των μηνών Ιουλίου και Αυγούστου. Τα αποτελέσματα αυτά σε τιμές ενεργειακής κατανάλωσης παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες.

	Συνολική ετήσια ενεργειακή κατανάλωση (kWh/m ²)
Υπό μελέτη κατοικία	173.86
Κριτήρια αξιολόγησης:	Συνολική Ενέργεια < 60
Label A+	60 ≤ Συνολική Ενέργεια < 80
Label A	80 ≤ Συνολική Ενέργεια < 110
Label B+	110 ≤ Συνολική Ενέργεια < 140
Label B	140 ≤ Συνολική Ενέργεια < 155
Label C	155 ≤ Συνολική Ενέργεια < 175
Label D	175 ≤ Συνολική Ενέργεια < 215
Label E	215 ≤ Συνολική Ενέργεια < 255
Label F	255 ≤ Συνολική Ενέργεια < 255
Label G	Συνολική Ενέργεια ≥ 255

Εικόνα 11: Πίνακας συνολικής ετήσιας ενεργειακής κατανάλωσης (σε kWh/m²) και ενεργειακής κατάταξης της κατοικίας, με βάση τα κριτήρια αξιολόγησης.

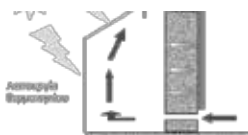
	Συνολική ετήσια ενεργειακή κατανάλωση (kWh/m ²)
Υπό μελέτη ξενοδοχείο	248.93
Κριτήρια Αξιολόγησης:	
Rated 5 energy star	169.4
Rated 4 energy star	185.6
Rated 3 energy star	199.5
Rated 2 energy star	209.9

Εικόνα 12: Πίνακας συνολικής ετήσιας ενεργειακής κατανάλωσης (σε kWh/m²) και ενεργειακής κατάταξης του ξενοδοχείου, με βάση τα κριτήρια αξιολόγησης (βλ. EU Ecolabel workshop project 2011).

Προτεινόμενες Ενεργειακές Παρεμβάσεις

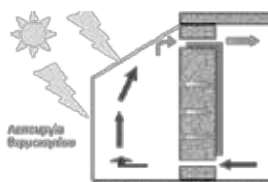
Αναλύοντας τα δεδομένα και τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής και δημιουργώντας αρκετές διαφορετικές θερμικές προσομοιώσεις (στο λογισμικό IES) επιλέχθηκαν οι ακόλουθες ενεργειακές παρεμβάσεις, με σκοπό την αισθητή βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης των δύο υπό μελέτη κτηρίων

- Αλλαγές στον αερισμό (αλλαγή του ποσοστού ή του αριθμού των ανοιγμάτων των δύο κτηρίων) και στο πρόγραμμα θέρμανσης των δωματίων
- Προσθήκη επιπλέον παραθύρων, για να έχουμε περισσότερα ηλιακά κέρδη τον χειμώνα ή για να βελτιώσουμε τον αερισμό του κτηρίου
- Αντικατάσταση των υλικών, των υπέργειων εξωτερικών τοίχων με μονωμένη τοιχοποιία από μονωμένα καλούπια σπλισμένου σκυροδέματος (ICFs, insulated concrete forms). Παραδείγματα φαίνονται στις παρακάτω εικόνες

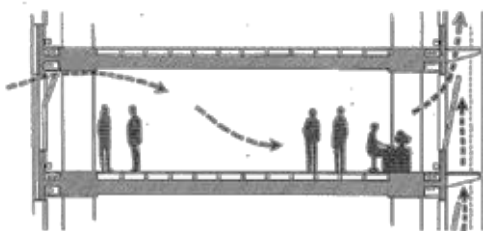
Εικόνα 13: Παραδείγματα μονωμένης τοιχοποιίας από μονωμένα καλούπια σπλισμένου σκυροδέματος (ICFs, insulated concrete forms)

- Εφαρμογή πιο ενεργειακά αποδοτικού τεχνητού φωτισμού, σύμφωνα με τον ενεργειακό κανονισμό CIBSE guide A
- Σχεδιασμός νέων συστημάτων σκίασης (πέργκολες) ή μεγέθυνσης των υπαρχόντων.
- Κατασκευή ηλιακού χώρου ή θερμοκηπίου (buffer space) στο χώρο ακριβώς μπροστά από το δωμάτιο με τη μεγαλύτερη ανάγκη θέρμανσης στην κατοικία (σαλόνι)

Εικόνα 14: Παράδειγμα της λειτουργίας του ηλιακού χώρου ή αλλιώς θερμοκηπίου (buffer space). Τα βέλη με μπλε χρώμα συμβολίζουν τον ψυχρό αέρα, ο οποίος θερμαίνεται από την ηλιακή ενέργεια που διαπερνά την γυάλινη επιφάνεια του θερμοκηπίου και έτσι ξαναεισέρχεται στον εσωτερικό χώρο του κτηρίου ως θερμός αέρας (βέλη με κόκκινο χρώμα).

- Εφαρμογή νυχτερινού φυσικού αερισμού μέσω μικρών διαμπερών ανοιγμάτων σχεδόν σε όλα τα δωμάτια των κτηρίων και χρήση καμινάδας νυχτερινού αερισμού στα κύρια δωμάτια των υπόγειων χώρων του ξενοδοχείου

Εικόνα 15: Σχεδιάγραμμα της λειτουργίας της καμινάδας νυχτερινού αερισμού (συμβολίζονται με βέλη οι ροές του αέρα από τα ανοίγματα του χώρου).

Εικόνα 16: Παραδείγματα διαφορετικών στρατηγικών αερισμού (με βάση την τοποθέτηση των ανοιγμάτων των εξωτερικών τοίχων) των χώρων ενός κτηρίου και κατάταξή τους με βάση την αποτελεσματικότητα και την ενεργειακή αποδοτικότητά τους.

- Ύπαρξη και σωστή χρήση των παραθυρόφυλλων (παντζουριών), της κατοικίας, ανάλογα με τη χρήση των ανοιγμάτων. Ενημέρωση του χρήστη, κατοίκου ή ενοίκου
- Τοποθέτηση ανοιγόμενων υαλοπινάκων (τζαμαριών) στις εξωτερικές καμάρες του ξενοδοχείου.

Εικόνα 17: Παραδείγματα ανοιγόμενων υαλοπινάκων (τζαμαριών) σε εξωτερικές καμάρες κτηρίων (στη Νάξο).

Αποτελέσματα Του Συνδυασμού Των Ενεργειακών Παρεμβάσεων

Η μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης, μετά το συνδυασμό όλων των παραπάνω ενεργειακών παρεμβάσεων, είναι σημαντική και για τα δύο υπό μελέτη κτήρια, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κριτήρια αξιολόγησής τους. Τα αποτελέσματα αυτά παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες 18 και 19.

Η κατοικία από την χαμηλή κατηγορία ενεργειακής κλάσης D (σχεδόν E)

κατατάσσεται πλέον στην ενεργειακά αποδοτική κατηγορία B+ (βλ. εικόνα 18).

Το ξενοδοχείο από κατηγορία χαμηλότερη των δύο ενεργειακών αστέρων επιτυγχάνει μετά τις προτεινόμενες ενεργειακές παρεμβάσεις να κατηγοριοποιηθεί στα τέσσερα ενεργειακά αστέρια (βλ. εικόνα 19).

	Συνολική ετήσια ενεργειακή κατανάλωση (kWh/m ²)
Υπό μελέτη κατοικία	173.86
Κατοικία μετά την τελική ενεργειακή παρέμβαση	108.24 (37.74% μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης)
Κριτήρια αξιολόγησης	Συνολική Ενέργεια < 60
Label A+	60 ≤ Συνολική Ενέργεια < 80
Label B+	80 ≤ Συνολική Ενέργεια < 110
Label B	110 ≤ Συνολική Ενέργεια < 140
Label C	140 ≤ Συνολική Ενέργεια < 155
Label D	155 ≤ Συνολική Ενέργεια < 175
Label E	175 ≤ Συνολική Ενέργεια < 215
Label F	215 ≤ Συνολική Ενέργεια < 255
Label G	Συνολική Ενέργεια ≥ 255

Εικόνα 18: Πίνακας συνολικής ετήσιας ενεργειακής κατανάλωσης (σε kWh/m²) και ενεργειακής κατάταξης της κατοικίας, με βάση τα κριτήρια αξιολόγησης, έπειτα τον συνδυασμό των προτεινόμενων ενεργειακών παρεμβάσεων.

	Συνολική ετήσια ενεργειακή κατανάλωση (kWh/m ²)
Υπό μελέτη ξενοδοχείο	248.93
Ξενοδοχείο μετά την τελική ενεργειακή παρέμβαση	177.65 (28.63 % μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης)
Κριτήρια αξιολόγησης: Rated 5 energy star	169.4
Rated 4 energy star	185.6 Επιτεύχθηκε
Rated 3 energy star	199.5
Rated 2 energy star	209.9

Εικόνα 19: Πίνακας συνολικής ετήσιας ενεργειακής κατανάλωσης (σε kWh/m²) και ενεργειακής κατάταξης του ξενοδοχείου, με βάση τα κριτήρια αξιολόγησης, έπειτα τον συνδυασμό των προτεινόμενων ενεργειακών παρεμβάσεων.

Θερμική άνεση μ ετά από όλες τις παρεμ βάσεις: Το ποσοστό των ωρών αιχμής έξω από το εύρος της θερμικής άνεσης υπολογίστηκε μικρότερο του 5%, ακολουθώντας έτσι επιτυχώς τους κανονισμούς. Παράδειγμα αποτελεσμάτων για την θερμική άνεση στους χώρους της κατοικίας, για τους μήνες στους οποίους δεν χρησιμοποιήθηκε θέρμανση ή κλιματισμός, φαίνεται στον παρακάτω πίνακα. Στο ξενοδοχείο η θέρμανση και ο κλιματισμός είναι διαθέσιμοι για λειτουργία όλο το χρόνο, οπότε δεν υπάρχουν ώρες αιχμής έξω από το εύρος της θερμικής άνεσης.

Μήνας	Ώρες αιχμής εκτός του εύρους θερμικής άνεσης, μετά από τις παρεμβάσεις: 1+2+3+4+5	Ώρες αιχμής εκτός του εύρους θερμικής άνεσης, μετά από τις παρεμβάσεις: 1+2+3+4+5+6	Ώρες αιχμής εκτός του εύρους θερμικής άνεσης, μετά από τις παρεμβάσεις: 1+2+3+4+5+6+7	
Ιούνιος	0	0	0	0%
Ιούλιος	121	48	19	3.14%
Αύγουστος	54	17	11	1.82%
Σεπτέμβριος	3	0	0	0%

Εικόνα 20: Πίνακας ποσοστού ωρών αιχμής έξω από το εύρος της θερμικής άνεσης στο δίκλινο υπνοδωμάτιο της κατοικίας.

Επίπεδα συγκέντρωσης CO₂ μετά από όλες τις παρεμ βάσεις: Τα επίπεδα συγκέντρωσης διοξειδίου του άνθρακα των κύριων κατειλημμένων δωματίων της κατοικίας και των δι-κλινων υποδωματίων και της κουζίνας του ξενοδοχείου, υποδεικνύουν υψηλή ποιότητα εσωτερικού αέρα σύμφωνα με τον κανονισμό CIBSE (2007). Επίσης, υπολογίστηκαν ικανοποιητικά επίπεδα εσωτερικού αέρα στο γυμναστήριο του ξενοδοχείου και μέτρια αλλά αποδεκτά στα δωμάτια γραφείων του ξενοδοχείου, σύμφωνα με τον κανονισμό ASHRAE (2010).

Δωμάτια Κατοικίας	Μέση Συγκέντρωση CO ₂ (ppm)	Ποιότητα Εσωτερικού Αέρα
Δίκλινο Υποδωμάτιο 1	531	Υψηλή
Δίκλινο Υποδωμάτιο 2	588	Υψηλή
Δίκλινο Υποδωμάτιο 3	527	Υψηλή
Σάλονα-Καθιστικό	435	Υψηλή
Κουζίνα	488	Υψηλή

Εικόνα 21: Επίπεδα συγκέντρωσης διοξειδίου του άνθρακα στα δωμάτια της κατοικίας.

Δωμάτια Ξενοδοχείου	Μέση Ετήσια Συγκέντρωση CO ₂ Δωματίου έπεται από όλες τις παρεμβάσεις (ppm)	Ποιότητα Εσωτερικού Αέρα
Δίκλινα Υποδωμάτια	444 - 574	Υψηλή
Γραφείο Λογιστηρίου	1203	Μέτρια αλλά ικανοποιητική για γραφεία
Γραφείο Διευθυντή	1167	Μέτρια αλλά ικανοποιητική για γραφεία
Σάλονα-Καθιστικό	524	Υψηλή
Κουζίνα	707	Υψηλή
Γυμναστήριο	971	Καλή αφού είναι < 1000

Εικόνα 22: Επίπεδα συγκέντρωσης διοξειδίου του άνθρακα στα δωμάτια του ξενοδοχείου.

Συμπεράσματα - Μελλοντική Έρευνα

Τα κύρια συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα αυτή είναι τα εξής:

- Η δημιουργία προγράμματος αερισμού και ο νυχτερινός φυσικός αερισμός δημιούργησαν σημαντικά αποτελέσματα για την ενεργειακή αποδοτικότητα των κτηρίων.
- Τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της Νάξου, όπως επίσης και ο αποδοτικός τεχνητός φωτισμός, συνέβαλλαν στη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης των δύο κτηρίων.
- Δύσκολος ο επαρκής αερισμός των υπογείων ορόφων και κατά συνέπεια και η μείωση της ενεργειακής κατανάλωσής τους, χωρίς μηχανική υποστήριξη.
- Οι μόνιμες κατοικίες της Νάξου σχεδιάζονται σαν καλοκαιρινές οικίες με σκοπό να καταπολεμηθεί η ζέστη του καλοκαιριού, με αποτέλεσμα η ενεργειακή αποδοτικότητά τους το χειμώνα να είναι πολύ χαμηλή και η κατανάλωση για θέρμανση να είναι μεγάλη.
- Έλεγχος της ομοιότητας των αποτελεσμάτων του λογισμικού IES σε σχέση με άλλα διαφορετικά λογισμικά που κάνουν ενεργειακή μοντελοποίηση.
- Συνίσταται ακόμα να ελεγχθεί η ενεργειακή απόδοση των συγκεκριμένων κατασκευών σε μελλοντικές κλιματικές συνθήκες της Νάξου.
- Πρόβλεψη και έλεγχος της συμπεριφοράς των ενοίκων (π.χ. παροχή πρακτικών ωφελειών, όπως εκπτώσεις στην τιμή του δωματίου, στους επισκέπτες του ξενοδοχείου εφόσον εφαρμόσουν πιστά την ενεργειακή στρατηγική του ξενοδοχείου).

Κύρια επιτεύγματα: Σημαντική μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης (άμεσο οικονομικό όφελος) δύο διαφορετικών τύπων κτηρίων, σε ένα ελληνικό νησί, χωρίς να γίνουν ριζικές αλλαγές και χωρίς την εφαρμογή συστημάτων ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (φωτοβολταϊκά, αντλίες θερμότητας, κ.τ.λ.), κατά συνέπεια χαμηλού κόστους παρεμβάσεις. Επίσης, δημιουργία ευεξίας (αύξηση της ποιότητας του εσωτερικού αέρα και βελτίωση ή διατήρηση της θερμικής άνεσης) μέσα στους χώρους των κτηρίων με αποτέλεσμα την βελτίωση της υγείας και της πνευματικής απόδοσης των κατοίκων. Τέλος, προστασία του περιβάλλοντος μέσω της μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα (CO₂) από τα κτήρια προς το περιβάλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ASHRAE, «*Ventilation for Acceptable Indoor Air Quality*», Standard 62.1-2010, USA, 2010.
- CIBSE Guide A, «*Environmental Design*», CIBSE publications, Great Britain, ISBN-10: 1-903287-66-9, ISBN-13: 978-1-903287-66-8, Norwich, Norfolk NR6 6SA, UK, 2007.
- Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία (EMY), διαθέσιμο στο: www.hnms.gr, ημερομηνία προσκτήσεως στις 02/04/2012.
- ENNEREG, «*Regions paving the way for a Sustainable Energy Europe*», available at <http://regions202020.eu/cms/>, accessed at 02/04/2012.
- EPBD, «*On the energy performance of buildings*», Directive 2002/91/EC of the European Parliament and of the Council, Official Journal of the European Communities, Brussels, 2002.
- EU Ecolabel workshop project, «*Sustainable with the EU Ecolabel for tourist accommodation service*», Criteria, Benchmarks and Best Practice Examples, Workshop Malta Hilton, Malta, 20 May 2011.
- Eurostat - European Commission, «*Europe in figures*», Eurostat Yearbook, 2009. ODYSSEE – European Commission, «*Energy Efficiency Profile: Greece*», Co-funded by the Intelligent Energy Europe Programme of the European Union, Belgium, 2012.
- Υπουργείο Ανάπτυξης, «*Πληροφορίες για το Εθνικό Ενεργειακό Ισοζύγιο*», Αθήνα, Ελλάδα, 2004.
- Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής - Υ.Π.Ε.Κ.Α., «*Κλιματικά Δεδομένα Ελληνικών Περιοχών*», Ειδική Γραμματεία Επιθεώρησης Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Ειδική Υπηρεσία Επιθεωρητών Ενέργειας, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Τεχνική Οδηγία, Τ.Ο.Τ.Ε.Ε. 20701-3/2010, Αθήνα, Ελλάδα, 2010.

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΝΑΞΙΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

**ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΣΑΥΡΙΣΗ ΣΕ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ ΕΝΟΣ ΠΡΩΤΟΥ
CORPUS ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ (CONCORDANCE)
ΕΝΤΥΠΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ
«ΝΑΞΙΑΚΟΝ ΜΕΛΛΟΝ» (1937 - 2000)**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ*

Η συστηματική ενασχόλησή μας με την σύγχρονη λαϊκή ποίηση¹ και η ένταξή της στο πρόγραμμα διδασκαλίας σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο του μαθήματος της Λαογραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, κατέδειξαν την ανάγκη δημιουργίας ενός corpus σύγχρονης λαϊκής ποίησης -έντυπης και ηλεκτρονικής- και ενός πρώτου πίνακα συμφραζομένων της (concordance) προκειμένου να μελετηθεί με αντικειμενικά δεδομένα η μορφή και η ποιητική αυτής της λαϊκής ποίησης, καθώς και τα κοινωνικά της συμφραζόμενα.

Κρίναμε σκόπιμο να ξεκινήσουμε από τα νησιά του Αιγαίου πελάγους, «βιότοπους»² της σύγχρονης λαϊκής ποίησης. Η έρευνά μας στη λαϊκή ποίηση της Νάξου τα τελευταία χρόνια³, μας οδήγησε στις τοπικές εφημερίδες⁴ του νησιού, στις σελίδες των οποίων έχει ξεχωριστή θέση η λαϊκή ποίηση. Ξεχωρίσαμε την πληρέστερη και μακροβιότερη εφημερίδα «Ναξιακόν Μέλλον» που κυκλοφορούσε από το 1937 έως το 2000⁵. Στις σελίδες της περιελάμβανε ανελλιπώς όλα τα είδη της λαϊκής ποίησης.

Μετά από συνεννόηση με τον κ. Ι. Κ. Τουμπακάρη⁶ -από τους σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους της Νάξου- μας έδωσε τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε το αρχείο της εφημερίδας. Δυο μεταπτυχιακές φοιτήτριές μας στη Λαογραφία, οι φιλόλογοι Ελένη Βруνιιώτη και Ελευθερία Μάρη, φωτογράφησαν το σχετικό με την σύγχρονη λαϊκή ποίηση υλικό της εφημερίδας⁷. Με πρωτόγνωρη προθυμία ανέλαβαν και το μετέφεραν στους υπολογιστές

* τ. Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.

- 1 Σημειώνω ενδεικτικά κάποιες εργασίες μου για τη σύγχρονη λαϊκή ποίηση της Νάξου: Γ. Ι. Θανόπουλος, Τεχνοτροπικά στοιχεία στο Νάξιο λαϊκό ποιητή Ν. Εμμ. Προμπονά (Κοντζαλάς), Πρακτικά Γ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου, «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων (2003), Αθήνα 2007, σσ. 569-580, του ίδιου, «Σύγχρονοι Λαϊκοί Ποιητές στο Φιλότι Νάξου», Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου, «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», (2008), Αθήνα 2013 και «Παραδόσεις και σύγχρονη λαϊκή ποίηση. Η ποιητική επεξεργασία μιας νησιώτικης παράδοσης», στο: Αλεξανδρινός Αμητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι. Μ. Χατζηφώτη, τόμ. Β΄, Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας, Αθήνα 2009, σσ. 111-129.
- 2 Βλ. σχετικά Μ. Αλ. Αλεξιάδης, Νεωτερική Λαογραφία, Ινστιτούτο βιβλίου Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009, σ. 129 κ. εξ.
- 3 Έχουμε επιμεληθεί την έκδοση βιβλίων λαϊκών ποιητών της Νάξου, βλ. Ν. Προμπονάς (Κοτζαλάς), Τα τραγούδια μου. Λαϊκή Ποίηση, Αθήνα 2009 και Στεφ. Ι. Μουστάκης (Κοντοστέφανος), Τα τραγούδια μου (Σύγχρονη Λαϊκή Ποίηση), Αθήνα 2011.
- 4 Βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Νεωτερική Λαογραφία, ό.π., ..., σ. 214 κ. εξ., Μ. Γ. Σέρρης, Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, Αθήνα 2000.
- 5 Αναλυτική παρουσίαση της έντυπης λαϊκής ποίησης που περιλαμβάνεται στην εφημερίδα θα πραγματοποιηθεί μελλοντικά.
- 6 Τον ευχαριστούμε θερμά και από εδώ για τη παραχώρηση του αρχείου της εφημερίδας.
- 7 Για την προθυμία και την υποδειγματική εργασία τους ευχαριστούμε θερμά τις δυο συναδέλφους.

προπτυχιακοί και κυρίως μεταπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες, ενώ ο έλεγχος έγινε από μεταπτυχιακές φοιτήτριες και φοιτητές με υποδείξεις μας και σε συνεννόηση με την υπεύθυνη του Εργαστηρίου Πληροφορικής Αναστασία Χριστοπούλου.

Με την υπολογιστική αυτή εφαρμογή διαθέτουμε πλέον και σε ηλεκτρονική μορφή ένα πρώτο corpus σύγχρονης λαϊκής ποίησης του 20^{ου} αιώνα και έναν πρώτο πίνακα συμφραζομένων της. Και μάλιστα από ένα νησί του Αιγαίου, τη Νάξο, όπου από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, υποχωρεί, όπως φανερώνουν και οι σχετικές έρευνες⁸, το δημοτικό τραγούδι και κυριαρχούν τα ομοιοκατάληκτα δίστιχα, κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης λαϊκής ποίησης⁹. Στις μέρες μας μάλιστα η μορφή αυτή της λαϊκής ποίησης συνεχίζεται με ιδιαίτερη ένταση στα ορεινά κυρίως χωριά της Νάξου¹⁰. Ολιγογράμματοι ή και εγγράμματοι που (αυτο)αποκαλούνται λαϊκοί ποιητές όχι μόνο απαγγέλλουν αλλά και δημοσιεύουν τα στιχουργήματά τους είτε σε αυτοτελή βιβλία¹¹ είτε σε τοπικές εφημερίδες είτε στο διαδίκτυο. Αυτής της «σύγχρονης λαϊκής ποίησης», που στιχουργήματά της απαντούν στην εφημερίδα «Ναξιακόν Μέλλον» έγινε προσπάθεια αποθησαύρισής της σε υπολογιστή και δημιουργήθηκε ένα πρώτο corpus της και ένας πρώτος πίνακας συμφραζομένων της¹².

Όλο αυτό το υλικό, όπως προαναφέραμε, υπάρχει ήδη σε ηλεκτρονική μορφή. Με την ένταξη της προσπάθειας σε ερευνητικό πρόγραμμα, με πενιχρή βέβαια χρηματοδότηση (2011-2012) από το Ε.Λ.Κ.Ε.¹³, εκείνο που μπορούμε βέβαια πλέον να ελπίζουμε είναι η διάθεσή του στο εγγύς μέλλον σε ηλεκτρονική έκδοση.

Δυνατότητα έκδοσης και σε παραδοσιακή μορφή (έκδοση βιβλίου) είναι μάλλον ανέφικτη με τα σημερινά οικονομικά δεδομένα. Μια ελπίδα είναι να ευρεθεί φορέας ή φορείς από τη Νάξο και να αναλάβουν την έκδοση τόσο του corpus, που περιέχει 3.061 στιχουργήματα και τις αιτίες έμπνευσης και δημιουργίας κάθε στιχουργήματος, όπως καταγράφονται στην εφημερίδα, όσο και του πίνακα συμφραζομένων. Η συγκεκριμένη σύγχρονη έντυπη

- 8 Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Νεωτερική Λαογραφία, ό. π., σ. 214 κ. εξ., Ι. Κ. Προμπονάς, Η λέξη κοτσάκια, στο: Ναξιακόν Μέλλον, τεύχ. 32 (7), 2009, σσ. 20-25, Γ. Ι. Θανόπουλος, Σύγχρονοι λαϊκοί ποιητές στο Φιλώτι..., ό. π., Αθήνα 2013.
- 9 Βλ. σχετικά Στέφ. Δ. Ήμελλος, Λαϊκή ποίηση και έθιμα. Λαϊκές συνθέσεις που οδηγούν στο θεό Διόνυσο. Τοπικά τραγούδια και η επίδραση του σύγχρονου πολιτισμού, στο: Λεπτομέρειες, «Εφτά ημέρες», Καθημερινή, αφιέρωμα στη Νάξο, σσ. 22-23, 13-07-1997, Ν. Δέτσης, Τα κομμένα απεραθίτικα κοτσάκια, Ναξιακά, τεύχ. 18 (2005), σ. 34 κ. εξ.
- 10 Βλ. Δ. Β. Οικονομίδης, Το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι της Απεράθου Νάξου, Ναξιακά, τεύχ. 30-31 (1992), σ. 46-55 (ανατύπωση από δημοσίευση του 1934), Γ. Ι. Θανόπουλος, Σύγχρονοι λαϊκοί ποιητές στο Φιλώτι..., ό. π., Αθήνα 2013, Στέφ. Εμ. Ψαρράς, Ανθολογία Ναξίων ποιητών, εκδ. Graphopress, Αθήνα 2008, Μ. Γ. Σέρρης, Μια ανέκδοτη ρίμα του Ναξιώτη λαϊκού ποιητή Αντώνη Χουζούρη, Αθήνα 1966, Μ. Ν. Αρχοντάκης, Γ. Γιαννούλης, Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το μισυρίλι από τ' Απεράθου και την Κόρωνα της Νάξου, Ατραπός, Αθήνα 2001, του ιδίου, Απεράθου [1900-1950]. Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού. Graphopress, Αθήνα 2009.
- 11 Βλ. ενδεικτικά, Ειρήνη Μάρκου (Βοντορήνη), Ψάχνω μες τ' άθωρο, τόμ. Α', 1984 (στίχοι 4.673), τόμ. Β', 1994 (στίχοι 3875) και Γ', Αθήνα 1986 (στίχοι 6334) – Παρασκευή Μάρκου, Τ' Αρχοντοέλειωτο πανί, Αθήνα 1986 (στίχοι 14.000) – Ειρήνη Χάλκου (Χαλκορήνη), Τραγουδώ και γράφω, Αθήνα 1995, Μ. Γ. Μερκελής, Εισαγωγή στο βιβλίο της Βοντορήνης, σσ. 7-43.
- 12 Για ανάλογη προσπάθεια στα δημοτικά τραγούδια βλ. σχετικά, «Μια πρώτη προσπάθεια δημιουργίας και αποθησαύρισης σε υπολογιστή πίνακα συμφραζομένων ελληνικών δημοτικών τραγουδιών», Λαογραφία, τόμ. ΜΑ' (2007-2009), σσ. 463-466 (ανακοίνωσή μας στην επιστημονική ημερίδα «Φιλολογία και νέες τεχνολογίες», που οργάνωσε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 14 Μαΐου 2008 στο κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής – Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου).
- 13 Τίτλος του ερευνητικού προγράμματος: «Κείμενο και ερμηνεία – Ανάλυση και επεξεργασία χειρογράφων, εντύπων και ψηφιακών γλωσσικών πόρων». Χρηματοδότηση από το ποσό στις ακαδημαϊκές μονάδες. (Ε.Λ.Κ.Ε.-Πανεπιστήμιο Αθηνών).

λαϊκή ποίηση που εμπεριέχεται στην εφημερίδα «Ναξιακόν Μέλλον» (1937-2000), φωτίζει την κοινωνική ζωή του νησιού κατά τον 20^ο αιώνα. Παράλληλα με τα τεχνοτροπικά και ποιητικά στοιχεία που θα αποκαλυφθούν από την έρευνα, θα αποδειχθεί αν η θάλλουσα στη Νάξο μορφή αυτής της ποίησης εμπεριέχει στοιχεία του δημοτικού τραγουδιού και σε ποιο βαθμό αποτελεί μετεξέλιξή του. Για τους παραπάνω λόγους και για μια πιο αντικειμενική μελέτη της σύγχρονης λαϊκής ποίησης επιβάλλεται να διαμορφωθούν και άλλα corpus και άλλοι πίνακες συμφραζομένων και από άλλες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως των νησιών του Αιγαίου¹⁴, και να ενταχθεί όλη αυτή η προσπάθεια σ' ένα μεγαλύτερο ή και περισσότερο χρηματοδοτικά προγράμματα ώστε να συνεχιστεί η αποθησαύριση σε υπολογιστή. Ήδη ετοιμάζουμε ένα corpus «σύγχρονης ηλεκτρονικής λαϊκής ποίησης»¹⁵ και ένα πρώτο πίνακα συμφραζομένων της¹⁶.

Η υποδομή που υπάρχει και η οποία συνεχώς βελτιώνεται στο Εργαστήριο Πληροφορικής του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών βοήθησε να αρχίσει μια τέτοια εργασία. Ωστόσο, το εγχείρημά μας δύσκολα θα προχωρούσε αν δεν υπήρχε η στήριξη της υπεύθυνης του Εργαστηρίου Αναστασίας Χριστοπούλου, η οποία εκθύμως έχει αναλάβει την καθοδήγηση των φοιτητών και φοιτητριών μας που εμπλέκονται στην υπολογιστική εφαρμογή και έχει σχεδιάσει -λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις δικές μας επιστημονικές υποδείξεις- την τεχνική σύνταξη των πινάκων και το όλο τεχνικό μέρος, ώστε να φτάσουμε στην τελική ηλεκτρονική μορφή. Για τη στήριξη των φοιτητών και φοιτητριών μας και την άψογη συνεργασία την ευχαριστούμε θερμά.

«Η ανάπτυξη του corpus έγινε σε περιβάλλον Microsoft Access ώστε να διευκολυνθεί η εργασία μιας πολυμελούς ερευνητικής ομάδας, χωρίς να απαιτούνται εγκαταστάσεις προγραμμάτων και υποδομές παρά μόνο ολιγόωρη εκπαίδευση. Η βάση δεδομένων που αναπτύχθηκε περιέχει ευρετήριο 3.061 στιχουργημάτων, τα οποία συσχετίζονται με τους αριθμημένους στίχους τους (πλήθος στίχων 67.420).

Τα πεδία πληροφοριών που συλλέγονται είναι τα εξής: πολλαπλές λέξεις κλειδιά, αριθμός φύλλου της εφημερίδας, μήνας, χρόνος, σελίδα, τίτλος ποιήματος, όνομα δημιουργού, όνομα συλλογέα, είδος ποιήματος, κατηγορίες, συντάκτης, καθώς και διάφορα σχόλια, συναφή με τα στιχουργήματα, που καταγράφονται στην εφημερίδα.

Η βάση διαθέτει φίλτρα και εργαλεία αναζήτησης με βάση κάθε πεδίο της ή συνδυασμό

14 Ήδη έχουμε δημιουργήσει σε ηλεκτρονική μορφή πίνακα συμφραζομένων του Καρπάθιου λαϊκού ποιητή Β. Ευ. Γεραπετρίτη, που φωτίζει τα τεχνοτροπικά δεδομένα της ποίησής του και τα κοινωνικά της συμφραζόμενα. Τα αποτελέσματα της σχετικής έρευνας περιελήφθησαν σε ανακοίνωσή μας στο Διεθνές Συνέδριο που έγινε στην Κάρπαθο, τον Μαΐο του 2013. Τίτλος της: «Η τεχνική της σύνθεσης των στιχουργημάτων του Καρπάθιου λαϊκού ποιητή Βάσου Ευ. Γεραπετρίτη». Τα πρακτικά του Συνεδρίου τελούν υπό έκδοση.

15 Χρησιμοποιούμε τον όρο πλέον διότι στο σύγχρονο και συνεχώς εξελισσόμενο ηλεκτρονικό περιβάλλον και συγκεκριμένα σε διευθύνσεις (site) του Διαδικτύου καταχωρούνται από λαϊκούς ποιητές αυτοσχέδια δίστιχα (μαντινάδες) με τα οποία εξωτερικεύουν τις σκέψεις τους... (σελ. 466, σημ. 4). Βλ. Γ. Ι. Θανόπουλος, Μια πρώτη προσπάθεια..., ό.π., σ. 466, σημ. 4. Βλ. εδώ σημ. 12.

16 Σχετικά με την τεχνική παραγωγής πίνακα συμφραζομένων, βλ. ενδεικτικά J. Kelly, Digenis, Livistros and the Computer: Technical Aspects of the King's College Research Project, στον τόμο: Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά του Δεύτερου Συνεδρίου "Neograeca Medii Aeri", Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991, Επιμέλεια Ν. Γ. Παναγιωτάκης, τόμ. Α', σσ. 129-135, Βενετία 1993. Ετοιμάζουμε έκδοση των στιχουργημάτων του Φιλωτίτη λαϊκού ποιητή Λιάκου Τζανετή, τα οποία μας παρεχώρησε λίγο πριν φύγει από τη ζωή (2012). Επίσης, διαθέτουμε ήδη με φροντίδα μας σε ηλεκτρονική μορφή τα στιχουργήματά του και σύντομα θα διαμορφωθεί και πίνακας συμφραζομένων της ποίησής του. Ελπίζουμε οι συγχωριανοί του να συνδράμουν στην έκδοση των στιχουργημάτων του. Ευχαριστούμε τον φιλόλογο και μεταπτυχιακό φοιτητή Λαογραφίας Χρήστο Μαρίνη για την ηλεκτρονική καταχώριση.

αυτών. Επιπλέον διαθέτει τη δυνατότητα δημιουργίας αναφοράς (report) οποιουδήποτε υποσυνόλου των εγγραφών (ποιημάτων) και εξαγωγής του προς οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου. Επίσης έχει αναπτυχθεί εφαρμογή εξαγωγής concordance (πίνακα συμφραζομένων). Για την ανάπτυξη της εφαρμογής χρησιμοποιήθηκε η γλώσσα προγραμματισμού VBA (Visual Basic for Applications). Ο πίνακας περιέχει το σύνολο των λέξεων που συναντώνται στο corpus, συνοδευόμενων από τις απόλυτες και σχετικές συχνότητές τους. Επιπλέον, διατίθεται εργαλείο αναζήτησης λέξεων και παρουσίασης των στίχων όπου αυτοί εμφανίζονται εντός του corpus»¹⁷. Γίνεται φανερό πως από την αποθησαύριση αυτή, θα έχουν πλέον στα χέρια τους οι ερευνητές σημαντικά εργαλεία, με τα οποία θα μπορούν να μελετήσουν βασιζόμενοι σε αντικειμενικά πλέον δεδομένα τη σύγχρονη λαϊκή ποίηση, λαογραφικά, φιλολογικά, γλωσσικά, εθνολογικά, κοινωνιολογικά και σημειολογικά.

Η ανάπτυξη των εφαρμογών και η υποστήριξη της ερευνητικής ομάδας έγινε στο Εργαστήριο Πληροφορικής του Τμήματος Φιλολογίας από την Αν. Χριστοπούλου, υπεύθυνη του Εργαστηρίου Πληροφορικής του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η καταγραφή και αποθησαύριση στους υπολογιστές έγινε, όπως προαναφέραμε, από προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες. Οι διορθώσεις και η τελική αποθησαύριση έγινε από μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες. Η οριστική ηλεκτρονική μορφή των πινάκων είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας της Χριστοπούλου, υποφαινόμενου και ορισμένων μεταπτυχιακών φοιτητών. Έχοντας και την τελική ευθύνη της σύνταξης των πινάκων, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά όλους για την υπέροχη συλλογική προσπάθεια.

Η υποψήφια διδάκτωρ Λαογραφίας Κασσιανή Κ. Κονταξή, θα σας παρουσιάσει ένα μικρό δείγμα του corpus και του πίνακα συμφραζομένων.

17 Η περιγραφή των τεχνικών στοιχείων ανήκει στην υπεύθυνη του Εργαστηρίου Πληροφορικής του τμήματος Φιλολογίας Αναστασία Χριστοπούλου.

Η ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΝΑΞΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΡΟΥΣΗ* και ΜΑΡΟΥΔΙΑ ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΥ**

Εισαγωγή

Η λέξη «αγωγή» προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα *άγω* της αρχαίας ελληνικής που σημαίνει οδηγώ προς τα εμπρός, κατευθύνω κάποιο άτομο προς κάποιο σκοπό, προς το τέρμα μιας πορείας. Η σημασία αυτή της αγωγής είναι σαφής στον ορισμό για την παιδεία που δίνει ο Πλάτωνας: «*παιδεία μεν ἐστ' ἡ παίδων ολκή τε και αγωγή προς τον υπό του νόμου λόγον ορθόν ειρημένον*» (Νόμ.659, D. Βλ. και Αριστοτ. Ηθικά Νικ. Κ 10, 1179b, 36).

Αγωγή είναι, λοιπόν, το σύνολο των επιδράσεων που δέχεται ο άνθρωπος σε όλη τη διάρκεια της ζωής του από το περιβάλλον του (φυσικό, οικογενειακό, οικολογικό και κοινωνικο-πολιτιστικό) γενικά (αγωγή ως αλληλεπίδραση) και ειδικότερα, κατά την παιδική και εφηβική ηλικία, από τους παιδαγωγούς (γονείς, δασκάλους ή άλλους φορείς συστηματικής αγωγής). Αυτές οι παιδευτικές επιδράσεις ασκούνται συνήθως βάσει προγράμματος και σχεδίου (σκόπιμη και συστηματική διαδικασία) κι έχουν ως στόχο τη συμμετρική ανάπτυξη όλων των όψεων της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου και κατά συνέπεια την τροποποίηση της συμπεριφοράς του¹.

Ωστόσο, ποικίλες ενδείξεις της καθημερινής ζωής αλλά και ερευνητικά δεδομένα επισημαίνουν την επίδραση πλήθους παραγόντων στη διαδικασία της μάθησης. Άλλοι από αυτούς αφορούν στο υποκείμενο της μάθησης, άλλοι σχετίζονται με το αντικείμενο κι άλλοι, τέλος, είναι συναφείς με το περιβάλλον. Είναι, επομένως, σαφές ότι η ικανότητα για μάθηση αλλά και ο τρόπος με τον οποίο κανείς μαθαίνει διαφέρει από άτομο σε άτομο².

Η διαλεύκανση του προηγούμενου θέματος δυσχεραίνεται αν διευρύνουμε τα όρια της σχολικής αγωγής για να συμπεριλάβουμε και την ειδική αγωγή. Με τον όρο ειδική αγωγή εννοούμε *ειδικά σχεδιασμένα εκπαιδευτικά προγράμματα συμπεριλαμβανομένων των μαθημάτων Φυσικής, Αισθητικής και Κοινωνικής Αγωγής, προσαρμοσμένα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τις ικανότητες και τις δυσκολίες του παιδιού. Παρέχεται κατά προτίμηση μέσα στη συνηθισμένη τάξη ή αν τούτο δεν ικανοποιεί επαρκώς τις ανάγκες του μαθητή, μέσα σε κέντρο ειδικής αγωγής, σε νοσοκομείο, σε σπίτι ή αλλού, για όσο διάστημα και όπως προβλέπει η συνεχής αξιολόγηση του παιδιού*³.

Συνοψίζοντας τα προηγούμενα, παρατηρούμε ότι εκτός από την σχολική αγωγή που ασκείται στα παιδιά τυπικής ανάπτυξης, υπάρχει και η ειδική αγωγή, η οποία παρέχεται σε άτομα που παρουσιάζουν κάποια απόκλιση από την φυσιολογική ανάπτυξη. Κι όταν

* Φιλολόγος, MSc στην Ειδική αγωγή και ψυχολογία.

** Φιλολόγος, MSc στην Ειδική αγωγή και ψυχολογία.

1 Γ. Σ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση. Πορεία ζωής. Θεωρία και πράξη της αγωγής του νέου ανθρώπου*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 2006, σ. 44.

2 Μ. Κασσωτάκης & Γ. Φλουρής, *Μάθηση και διδασκαλία (Τόμος Α')*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 2003, σ. 233.

3 Σ. Πολυχρονοπούλου, *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Σύγχρονες τάσεις εκπαίδευσης και ειδικής υποστήριξης (Τόμος Α')*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 2003, σ. 32.

μιλάμε για ανάπτυξη του ατόμου εννοούμε ότι αυτό θα διατρέξει κάποια στάδια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Συνιστά, δηλαδή, *ένα σύνολο συστηματικών αλλαγών που υφίσταται το άτομο από τη στιγμή της σύλληψης μέχρι το θάνατο*⁴.

Για πρακτικούς λόγους, οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι διακρίνουν την ανάπτυξη του ανθρώπου σε τέσσερα βασικά πεδία ή περιοχές:

- Τη σωματική ανάπτυξη
- Τη γνωστική ανάπτυξη
- Την ανάπτυξη της προσωπικότητας και
- Την κοινωνική ανάπτυξη⁵

Μολονότι, τα παραπάνω πεδία αποτελούν αυθαίρετους τομείς ανάπτυξης – κοινωνικές κατασκευές, καθώς οι άνθρωποι στην πραγματικότητα είναι όντα ολοκληρωμένα κι όχι διαχωρισμένα σε τομείς, η παραπάνω διάκριση διευκολύνει τη συστηματική μελέτη.

Έτσι, άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ο όρος αντικατέστησε τον μέχρι τότε ισχύοντα «άτομα απροσάρμοστα ή αποκλίνοντα του φυσιολογικού», όπως όριζε ο Νόμος 1143 του 1981) θεωρούνται τα άτομα που εμφανίζουν σημαντική δυσκολία μάθησης και προσαρμογής εξαιτίας σωματικών, διανοητικών, ψυχολογικών, συναισθηματικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων⁶.

Σύμφωνα με τον νόμο 2817/2000 με θέμα «Εκπαίδευση των ατόμων με ειδικές ανάγκες και άλλες διατάξεις» στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται όσοι παρουσιάζουν:

- Νοητική ανεπάρκεια ή ανωριμότητα
- Σοβαρά προβλήματα όρασης ή ακοής
- Σοβαρά νευρολογικά ή ορθοπεδικά ελαττώματα ή προβλήματα υγείας
- Προβλήματα λόγου και ομιλίας
- Ειδικές δυσκολίες στη μάθηση
- Σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες, καθώς και όσοι παρουσιάζουν διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές.

Ως άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες λογίζονται, ακόμα, όσοι δεν ανήκουν σε καμία από τις προηγούμενες περιπτώσεις αλλά χρήζονται ειδικής εκπαιδευτικής προσέγγισης για ορισμένη περίοδο της ζωής τους. Στα πρόσωπα αυτά δεν συγκαταλέγεται ο δίγλωσσος πληθυσμός, δηλαδή μαθητές που παρουσιάζουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις για το μόνο λόγο ότι η ελληνική δεν είναι η μητρική τους γλώσσα.

Στην Ελλάδα, η ειδική αγωγή έχει την αφετηρία της στην μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους περίοδο. Ωστόσο, η ιστορική πραγματικότητα έδρασε ως τροχοπέδη στην εξέλιξη και ανάπτυξη αυτής. Το 1906 ιδρύεται στην Αθήνα, στην Καλλιθέα, το πρώτο ίδρυμα για τυφλά παιδιά ηλικίας άνω των 6 ετών. Το 1923 αρχίζουν τη λειτουργία τους το Εθνικό σχολείο κωφών στην Αθήνα και το Ίδρυμα κωφών στους Αμπελόκηπους. Το 1937, προβλέπεται η δια νόμου ίδρυση σχολικών μονάδων για μαθητές με νοητική υστέρηση ή/και συναισθηματικές διαταραχές και η λειτουργία ειδικών τάξεων. Τα γεγονότα που μεσολαμβάνουν θα καταστήσουν αναγκαία την ίδρυση της πρώτης ψυχοδιαγνωστικής κλινικής (1953) και του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής (1960). Το ίδιο έτος, γονείς παιδιών με ειδικές ανάγκες ιδρύουν την Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Ανάπηρων Παιδιών και λίγα χρόνια μετά, οι

4 Γ. Παπαδάτος, *Ψυχικές διαταραχές και μαθησιακές δυσκολίες παιδιών και εφήβων*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 23.

5 R. S. Feldman (επιμ. Η. Γ. Μπεζεβέγκης), *Εξελικτική Ψυχολογία. Διά βίου ανάπτυξη (Τόμος Α')*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 34.

6 Σ. Πολυχρονοπούλου, *ό. π.*, σ. 34.

ίδιοι σε συνεργασία με το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής ιδρύουν ειδικό σχολείο για παιδιά με βαριά νοητική υστέρηση⁷.

Η ελληνική νομοθεσία, από την πλευρά της, δεν θα μπορούσε παρά να ευθυγραμμιστεί με τις εξελίξεις, κατοχυρώνοντας συνταγματικά το δικαίωμα εκπαίδευσης του «προβληματικού ατόμου» (άρθρο 21, 1975). Ένα χρόνο πριν, συνέταξε το πρώτο Σχέδιο Αναλυτικού Προγράμματος για μαθητές με νοητική καθυστέρηση και το 1981 εκδόθηκε ο νόμος 1143 για την «Ειδική Αγωγή, Ειδική Επαγγελματική Εκπαίδευση και Αποκατάσταση, καθώς και Κοινωνική Μέριμνα ατόμων που αποκλίνουν του φυσιολογικού». Το 1985, με το νόμο 1566 περί της «Δομής και λειτουργίας της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», η ειδική αγωγή ενσωματώνεται στη γενική αγωγή. Τέλος, το Μάρτιο του 2000 ψηφίζεται ο νόμος 2817 για την εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Ανάμεσα σε άλλα προβλέπεται η ίδρυση νέου τύπου σχολικών μονάδων (πολυδύναμα κέντρα ειδικής αγωγής, (ΠΕΚΕΑ) εργαστήρια ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, (ΕΕΕΕΚ) τεχνικά επαγγελματικά εργαστήρια ειδικής αγωγής, ΤΕΕ), καθιερώνεται, ακόμα, ο θεσμός των Κέντρων Διάγνωσης, Αξιολόγησης και Υποστήριξης (ΚΔΑΥ) και προωθείται συστηματικότερα η αντίληψη της σχολικής ενσωμάτωσης.

Με τον όρο ενσωμάτωση εννοούμε την χωρίς φραγμούς και διαχωριστικές γραμμές εκπαιδευτική διαδικασία με βάση την παροχή ίσων ευκαιριών μάθησης⁸. Ο τρόπος που η σύγχρονη παιδαγωγική αντιλαμβάνεται το θέμα της συνεκπαίδευσης είναι πολύ πιο ευρύς από την παλαιά ενταξιακή προσέγγιση και στοχεύει στη γενικότερη κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση περιθωριοποιημένων ομάδων (θρησκευτικών, φυλετικών, εθνοτικών, γλωσσικών, μειονοτικών, μαθητών με αναπηρίες, κτλ), ενώ στρέφεται σε μια οικολογικού τύπου εκπαίδευση με διαπολιτισμικά ανταντακλαστικά, ικανή να διαμορφώσει μια δημοκρατική, ισόνομη, ευαίσθητοποιημένη κοινότητα που αναγνωρίζει τις ατομικές διαφορές, αξιοποιεί και ενσωματώνει τις φυσικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εμπειρίες και τις ικανότητες του κάθε μέλους της. Η όλη προσπάθεια τείνει στην εμπέδωση της αλληλοκατανόησης και της αρμονικής συμβίωσης και κατοχυρώνεται τόσο από τη Σύμβαση για τα δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ (1989), τη δήλωση της Σαλαμάνκα (1994) της UNESCO αλλά και από τη σύμβαση για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (2006)⁹.

Παρ' όλα αυτά, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων εξακολουθεί να οργανώνεται με βάση το διαχωρισμό των ατόμων σε κατηγορίες. Αυτό σημαίνει πως το είδος των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών προσδιορίζει τη μορφή των σχολικών μονάδων ειδικής αγωγής. Έτσι, οι μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες μπορούν να φοιτούν σε:

- Συνήθεις σχολικές τάξεις της γενικής εκπαίδευσης με ή χωρίς παράλληλη στήριξη από εκπαιδευτικό ή και άλλης ειδικότητας επιστημονικό προσωπικό ειδικής αγωγής.
- Τμήματα ένταξης που λειτουργούν στο χώρο του κανονικού σχολείου (νηπιαγωγεία, δημοτικά, γυμνάσια, λύκεια και Τ.Ε.Ε.).
- Αυτοτελείς μονάδες ειδικής αγωγής (Σ.Μ.Ε.Α.), οι οποίες περιλαμβάνουν νηπιαγωγεία, δημοτικά, γυμνάσια, λύκεια, Τ.Ε.Ε. (Α' και Β' βαθμίδας) και Ε.Ε.Ε.Κ.
- Σχολεία ή τμήματα που λειτουργούν μέσα σε νοσοκομεία ή κέντρα αποκατάστασης.
- Κατ' οίκον διδασκαλία.

7 Γ. Δ. Δράκος, *Ειδική παιδαγωγική των προβλημάτων λόγου και ομιλίας (Β' έκδοση)* Ατραπός, Αθήνα 2003, σσ. 46-48.

8 Σ. Πολυχρονοπούλου, ό. π., σ. 100.

9 Γ. Δ. Δράκος, *Σύγχρονα θέματα της ειδικής παιδαγωγικής. Προβληματισμοί, αναζητήσεις και προοπτικές*, Διάδραση 2011, σ. 61.

Οι αυτοτελείς σχολικές μονάδες ειδικής αγωγής είναι:

Πρωτοβάθμια εκπαίδευση:

- α) νηπιαγωγεία ειδικής αγωγής, για νήπια και παιδιά μέχρι το 7ο έτος της ηλικίας τους.
- β) δημοτικά σχολεία ειδικής αγωγής για μαθητές μέχρι το 14ο έτος της ηλικίας τους.

Δευτεροβάθμια εκπαίδευση:

- γ) γυμνάσια ειδικής αγωγής για μαθητές μέχρι το 18ο έτος της ηλικίας τους.
- δ) ενιαία λύκεια ειδικής αγωγής για μαθητές μέχρι το 22ο έτος της ηλικίας τους.
- ε) τεχνικά επαγγελματικά εκπαιδευτήρια (Τ.Ε.Ε.) ειδικής αγωγής Α' βαθμίδας που περιλαμβάνουν πρόγραμμα για την ολοκλήρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, καθώς και του Α' κύκλου σπουδών του άρθρου 2 του ν. 2640/1998 (ΦΕΚ 206 Α') για την παροχή εξειδικευμένης τεχνικής και επαγγελματικής γνώσης. Σε αυτά εγγράφονται μαθητές απόφοιτοι δημοτικού σχολείου γενικής ή ειδικής εκπαίδευσης και η φοίτηση διαρκεί επί πέντε τουλάχιστον σχολικά έτη.

στ) τεχνικά επαγγελματικά εκπαιδευτήρια (Τ.Ε.Ε.) ειδικής αγωγής Β' βαθμίδας που περιλαμβάνουν τους Α' και Β' κύκλους σπουδών του ν. 2640/98. Στην Α' τάξη του Α' κύκλου σπουδών εγγράφονται μαθητές απόφοιτοι γυμνασίου ή Λυκείου Η φοίτηση διαρκεί δυο τουλάχιστον σχολικά έτη για κάθε κύκλο σπουδών. Στο Β' κύκλο εγγράφονται οι απόφοιτοι του Α' κύκλου και απόφοιτοι του ΤΕΕ Α' βαθμίδας της προηγούμενης περίπτωσης.

Στα ΤΕΕ ειδικής αγωγής Α' και Β' βαθμίδας εγγράφονται μαθητές ανεξαρτήτως του ορίου ηλικίας. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εγγραφή των μαθητών είναι η εισήγηση των Διαγνωστικών υπηρεσιών. (Κ.Δ.Α.Υ. , Ιατροπαιδαγωγικών υπηρεσιών, κ.λ.π.)

ζ) εργαστήρια ειδικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (ΕΕΕΕΚ) στα οποία η φοίτηση διαρκεί από πέντε μέχρι οκτώ χρόνια και μέχρι του 22ου έτους. Σε αυτά εγγράφονται απόφοιτοι δημοτικών σχολείων γενικής ή ειδικής εκπαίδευσης, ύστερα από εισήγηση των διαγνωστικών υπηρεσιών. Μέχρι το 18ο έτος της ηλικίας καλύπτουν την υποχρεωτική εκπαίδευση. Πρώτη εγγραφή στα ΕΕΕΕΚ γίνεται μέχρι και του 16ου έτους της ηλικίας. Σε περιοχές που δεν έχουν ιδρυθεί και δεν λειτουργούν ΕΕΕΕΚ, η πρώτη εγγραφή μπορεί να γίνει και σε ηλικία 20 ετών.

Υπάγονται στις διευθύνσεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης¹⁰.

Δομές Ειδικής Αγωγής στη Νάξο

Αναγκαιότητα, στόχοι και μεθοδολογία της έρευνας

Τα τελευταία χρόνια, γίνεται πιο έντονα λόγος, σε σύγκριση με το παρελθόν, από εκπαιδευτικούς και γονείς για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση και τα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στη σχολική κοινότητα. Αναμφισβήτητο είναι το γεγονός της ύπαρξης των ΑμεΑ και τις προηγούμενες δεκαετίες, όμως πρώτη φορά και πιο πολύ από ποτέ, η έξαρση των προβλημάτων των παιδιών επιτάσσει την ενασχόληση με ζητήματα της ειδικής αγωγής. Η συνολική εικόνα του χώρου της Ειδικής Αγωγής στη σημερινή της μορφή δεν είναι πλήρως καταγεγραμμένη από τη Διεύθυνση Ειδικής Αγωγής, το ΥΠ.Ε.Π.Θ και τα άλλα υπουργεία που εμπλέκονται σε αυτήν (Υπουργείο Υγείας, Υπουργείο Εργασίας κ.ά.). Άμεση συνέπεια είναι η εμφάνιση σημαντικών δυσκολιών στην παρακολούθηση και τον προγραμματισμό για την Ειδική Αγωγή, στην αξιολόγηση των δράσεων που υλοποιούνται σε αυτό το χώρο, στην αξιοποίηση των ερευνητικών πορισμάτων που την αφορούν, και κυρίως στην

¹⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*, φ. 199 (2. 10. 2008), σ. 3503.

εξυπηρέτηση μαθητών, εκπαιδευτικών και γονέων.

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός της ανισοκατανομής των δομών και των υπηρεσιών ειδικής αγωγής σε περιφέρειες και νομούς, την ανεπαρκή στέγαση των Σ.Μ.Ε.Α., την απόκλιση της προβλεπόμενης λειτουργίας των Σ.Μ.Ε.Α. λόγω έλλειψης άλλων υποστηρικτικών δομών και τη μη καθορισμένη παροχή υπηρεσιών σε πολλά Σ.Μ.Ε.Α. Χαρακτηριστική είναι, ακόμα, η έλλειψη στοιχείων για τους εργαζόμενους στα Σ.Μ.Ε.Α. και τέλος για τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αυτά υλοποιούν. Με βάση τα παραπάνω, κρίθηκε αναγκαία η χαρτογράφηση του χώρου της ειδικής αγωγής στη Νάξο. Επιμέρους στόχος ήταν η πλήρης καταγραφή του πληθυσμού που εξυπηρετεί η ειδική αγωγή, των δομών της ειδικής αγωγής και των χαρακτηριστικών τους, των εκπαιδευτικών και των υπόλοιπων εργαζόμενων στην ειδική αγωγή και των φορέων που δραστηριοποιούνται.

Η έκδοση των αποτελεσμάτων θα θέσει τις βάσεις για τη συνολική παρακολούθηση της ειδικής αγωγής στη Νάξο, τις αναγκαίες αλλαγές και τον αποτελεσματικό μελλοντικό προγραμματισμό για την αναβάθμιση της ποιότητας των παροχών της. Ακόμα, θα επιτρέψει την εύκολη διαχείριση και ενημέρωση των δεδομένων, την άμεση, ισότιμη και απρόσκοπτη πρόσβαση κάθε ενδιαφερομένου στις πληροφορίες, καθώς επίσης και ίσα δικαιώματα και πρόσβαση στην εκπαίδευση και στις παρεχόμενες υπηρεσίες ειδικής αγωγής.

Η μεθοδολογία υλοποίησης της δράσης, βασίστηκε σε Πρωτόκολλα συλλογής πληροφοριών (ερωτηματολόγια), στη συμπληρωματική επικοινωνία με επιμέρους φορείς και στη συλλογή και σύνταξη πληροφοριών από το διαδίκτυο σχετικά με την ισχύουσα νομοθεσία. Οι υπεύθυνοι των πλαίσίων συμπλήρωσαν δύο σταθμισμένα ερωτηματολόγια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Το πρώτο αφορούσε τις «Δομές της Ειδικής Αγωγής», αναφορικά με τα στοιχεία της εκπαιδευτικής μονάδας, τους διαθέσιμους χώρους, τη στέγαση, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τις υπηρεσίες, το προσωπικό και το είδος των αναγκών των παιδιών. Το δεύτερο αφορούσε «τη διερεύνηση των αναγκών των επαγγελματιών ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης, καθώς και την αξιολόγηση των προγραμμάτων παρέμβασης σε άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες».

Ο χρόνος υλοποίησης της έρευνας πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο και Ιούλιο του 2013 στη Νάξο και την Αθήνα.

Αποτελέσματα Έρευνας Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας αφορούν την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των παιδιών με ειδικές ανάγκες, όπως ακριβώς και στη Γενική Εκπαίδευση. Αυτά είναι το Ειδικό Νηπιαγωγείο και Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Νάξου, με κύριο στόχο τους να εκπαιδεύσουν τα παιδιά στις βασικές ανάγκες διαβίωσης, στην παροχή γνώσεων, αλλά και στην προσπάθεια κοινωνικοποίησης και ενσωμάτωσής τους στην ομάδα. Αυτονόητο είναι το γεγονός ότι οι στόχοι της εκπαίδευσης των δομών, ποικίλουν και προσαρμόζονται ανάλογα με τις δυνατότητες του κάθε παιδιού.

Ειδικό Νηπιαγωγείο

Το ειδικό Νηπιαγωγείο Νάξου, είναι από τα σημαντικότερα πλαίσια Ειδικής Αγωγής στο νησί, λόγω του ότι πραγματοποιείται πρώιμη παρέμβαση στα παιδιά με ειδικές ανάγκες, γεγονός που δίνει πολλές δυνατότητες για εξομάλυνση των δυσκολιών τους, όταν αυτό

γίνεται εφικτό, ανάλογα με τις προϋποθέσεις.

Έδρα της εκπαιδευτικής μονάδας είναι ο Άγιος Θαλλέλαιος και έτος ιδρύσεως της, το 2005-2006. Το πλαίσιο διαθέτει δύο χώρους εκπαίδευσης, μια αίθουσα διδασκαλίας και μία αίθουσα προσωπικού. Αναφορικά με το εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό, απασχολούνται ένας νηπιαγωγός ειδικής αγωγής, ένας λογοθεραπευτής, μία κοινωνική λειτουργός και τρία άτομα ως βοηθητικό προσωπικό (επιστάτες, καθαρίστριες). Τα περιστατικά των παιδιών που φοιτούν στο Ειδικό Νηπιαγωγείο αφορούν διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές και πολλαπλές αναπηρίες.

Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Νάξου

Στις περισσότερες των περιπτώσεων τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μεταβαίνουν στην επόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης, στο διθέσιο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Νάξου. Εκεί τα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες συνεχίζουν την εκπαίδευσή τους, μέσα από δραστηριότητες με ποικίλη στοχοθεσία. Το σχολείο προσφέρει στο παιδί συντονισμένα προγράμματα εκπαιδευτικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Έδρα της εκπαιδευτικής μονάδας είναι ο Άγιος Θαλλέλαιος και έτος ιδρύσεως της είναι το 1998-1999. Το πλαίσιο στεγάζεται σε κτήριο που εξυπηρετεί αποκλειστικά τις ανάγκες της συγκεκριμένης μονάδας και έχει αυτόνομη αυλή. Οι διαθέσιμοι χώροι εκπαίδευσης είναι δύο αίθουσες διδασκαλίας, αίθουσα λογοθεραπείας, αίθουσα φυσικοθεραπείας, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, παιδική χαρά, καθώς και το γραφείο του Διευθυντή της μονάδας. Αναφορικά με το εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό, απασχολούνται δύο αναπληρωτές δάσκαλοι ειδικής αγωγής, ένας λογοθεραπευτής, μία κοινωνική λειτουργός, ένα άτομο που αποτελεί ειδικό Βοηθητικό Προσωπικό, και τρία άτομα ως βοηθητικό προσωπικό (επιστάτες, καθαρίστριες). Τα περιστατικά των παιδιών που φοιτούν στο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Νάξου, αφορούν νοητική υστέρηση, διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές και πολλαπλές αναπηρίες. Στη δομή πραγματοποιούνται Ειδικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα, όπως η Θεραπευτική ιππασία καθώς και αυτοαξιολόγηση (Σεπτέμβριος, 2010), ενώ οι *Παρεχόμενες υπηρεσίες αφορούν την κοινωνική στήριξη των παιδιών, την αποκατάσταση, τη Λογοθεραπεία και τη Φυσικοθεραπεία.*

Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Η έρευνα, συνεχίστηκε στα πλαίσια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως είναι το ΤΕΕ Ειδικής Αγωγής και το Εργαστήριο Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης & Κατάρτισης Νάξου (Ε.Ε.Ε.Κ.). Οι Δομές αυτές αποτελούν προαιρετικές βαθμίδες εξέλιξης της εκπαίδευσης των παιδιών, αφού λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι δυνατότητες των παιδιών να παρακολουθήσουν τα συγκεκριμένα πλαίσια, άρα η εκπαίδευση δεν είναι υποχρεωτική. Σκοπός των πλαισίων είναι οι έφηβοι να λάβουν τις απαραίτητες γνώσεις ώστε να εξειδικευθούν σε ένα συγκεκριμένο τομέα επαγγελματικής αποκατάστασης. Η προεπαγγελματική εκπαίδευση και ο επαγγελματικός προσανατολισμός είναι απαραίτητοι για τη μετέπειτα προσαρμογή στην ενηλικίωση και στον κόσμο της εργασίας. Ακόμα, η εκπαίδευση και η αποκατάσταση των ατόμων με ειδικές ανάγκες μπορεί να αποτελέσει το αποφασιστικό βήμα, όχι μόνο για κοινωνική ένταξη, αλλά και για ανατροπή μερικών αρνητικών στερεοτύπων, δημιουργώντας μια θετική στάση της κοινωνίας απέναντι στα άτομα αυτά βοηθώντας τα να αναπτύξουν ομαλότερα την προσωπικότητά τους.

ΤΕΕ Ειδικής Αγωγής Νάξου

Το ΤΕΕ Ειδικής Αγωγής Νάξου, μέσα από τη δράση του αποσκοπεί κατ' αρχάς στην ψυχολογική και κοινωνική στήριξη των ΑμΕΑ. Άτομα με ειδική κατάρτιση υποβοηθούν το άτομο να πάρει μόνο του τις πιο κατάλληλες αποφάσεις για τον εαυτό του, όσον αφορά τη σχολική, αρχικά, και την επαγγελματική, αργότερα, κατεύθυνση. Στη συνέχεια, παρέχεται εξειδικευμένη τεχνική και επαγγελματική γνώση, προετοιμάζοντας τους εφήβους για τη μετέπειτα προσαρμογή τους στην κοινωνία. Κάθε χρόνο εξυπηρετούνται γύρω στα πέντε παιδιά.

Έδρα της εκπαιδευτικής μονάδας είναι το ορεινό χωριό Φιλώτι και έτος ιδρύσεως το 2007. Το κτήριο του ΤΕΕ συστεγάζεται με το ΕΠΑΛ Φιλωτίου, ενώ οι διαθέσιμοι χώροι Εκπαιδευτικής Μονάδας, είναι δύο αίθουσες πολλαπλών χρήσεων (πρώην αποθήκες και κυλικείο). Αναφορικά με το εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό, απασχολούνται ένας μόνιμος καθηγητής ειδικής αγωγής με ειδίκευση στην ηλεκτρολογία, κι ένας λογοθεραπευτής, μία κοινωνική λειτουργός, ένας ψυχολόγος, οι οποίοι, όμως, δεν αποτελούν μόνιμο προσωπικό. Οι Επαγγελματικές εξειδικεύσεις, που τους δίνονται είναι η Ηλεκτρολογία εσωτερικών εγκαταστάσεων, η Γεωπονική και η Μηχανολογία.

Εργαστήριο Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης & Κατάρτισης (Ε.Ε.Ε.Ε.Κ. ΝΑΞΟΥ)

Το Ε.Ε.Ε.Ε.Κ Νάξου αποτελεί μονάδα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με ποικίλες δραστηριότητες, που έχουν ως κύριο σκοπό την εκπαίδευση των παιδιών αναφορικά με την αυτόνομη διαβίωση, την κοινωνικοποίηση και ανάδειξη της χρησιμότητας της ομάδας και της συνεργατικότητας. Παρέχει ευκαιρίες μάθησης ακαδημαϊκών / θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων, επιδιώκει την ανάπτυξη δεξιοτήτων και τέλος την απόκτηση τυπικών προσόντων για είσοδο στην αγορά εργασίας.

Έδρα της εκπαιδευτικής μονάδας είναι η Χώρα Νάξου και έτος ιδρύσεως το 2004. Η φοίτηση είναι πενταετής για εφήβους από 14-22 ετών. Λειτουργεί με δυο εξειδικεύσεις, τη μαγειρική – ζαχαροπλαστική και φυτικά και ζωικά προϊόντα. Επιπλέον, διδάσκονται μαθήματα γενικής παιδείας: Γλώσσα, Μαθηματικά, Κοινωνική και επαγγελματική αγωγή, Μουσική, Φυσική αγωγή και Αισθητική αγωγή. Τέλος πραγματοποιούνται λογοθεραπείες και εργοθεραπείες στους εφήβους. Αναφορικά με το εκπαιδευτικό και λοιπό προσωπικό, απασχολούνται ένας εκπαιδευτικός ειδικής αγωγής από την Α'/Βάθμια ή από τη Β'/Βαθμια Εκπαίδευση, ένας καθηγητής με ειδικότητα μαγειρική-ζαχαροπλαστική, ένας καθηγητής με ειδικότητα φυτικά και ζωικά προϊόντα, καθηγητές μουσικής, γυμναστικής και καλλιτεχνικών και βοηθητικό προσωπικό όπως, σχολικός ψυχολόγος, κοινωνικός λειτουργός και εργοθεραπευτής. Τα περιστατικά των παιδιών που φοιτούν στο Ε.Ε.Ε.Ε.Κ Νάξου είναι περίπου 10 και έχουν διάγνωση νοητικής υστέρησης, διάχυτων αναπτυξιακών διαταραχών και πολλαπλών αναπηριών.

Τμήματα ένταξης

Τα τμήματα ένταξης είναι Ειδικές Τάξεις που λειτουργούν στο πλαίσιο του Γενικού Σχολείου και στοχεύουν στη βελτίωση της σχολικής επίδοσης των μαθητών και στην αφομοίωσή τους από το περιβάλλον του σχολείου. Η επιτυχία τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη συνεργασία μεταξύ ειδικού εκπαιδευτικού και του διδακτικού προσωπικού του σχολείου. Στη Νάξο υπάρχουν τμήματα ένταξης στη Χώρα και στο Φιλώτι, ενώ λειτουργούν ειδικές τάξεις και στις δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το πλαίσιο ξεκίνησε τη λειτουργία του από το 1990 και απασχολεί δασκάλους και καθηγητές ειδικής αγωγής. Στις περισσότερες, όμως, των περιπτώσεων το προσωπικό δεν είναι μόνιμο.

Παράλληλη στήριξη

Η παράλληλη στήριξη είναι ένα πλαίσιο φοίτησης των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, που πραγματοποιείται εντός της σχολικής τάξης του γενικού σχολείου, από εκπαιδευτικούς ΕΑΕ, όταν αυτό επιβάλλεται από το είδος και το βαθμό των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών του υποκειμένου της μάθησης. Στόχος του θεσμού είναι η στήριξη του παιδιού πολυεπίπεδα, δηλαδή σε γνωστικό, ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο ώστε να ενσωματωθεί το παιδί στο περιβάλλον του σχολείου, μέσα από τη δράση εξατομικευμένου προγράμματος, από την πλευρά του εκπαιδευτικού. Στη Νάξο, ποικίλει η εφαρμογή του «πλαισίου» αυτού, καθώς εξαρτάται άμεσα από το μέγεθος της δυσκολίας του παιδιού. Παράλληλη στήριξη απαντάται κυρίως στην Α'/Βαθμια Εκπαίδευση, στο Δημοτικό και λιγότερο στο Νηπιαγωγείο, ενώ παρατηρείται έλλειψη στη Β'/Βάθμια Εκπαίδευση.

Κέντρο Διαφοροδιάγνωσης, Διάγνωσης & Υποστήριξης Ειδικών Εκπαιδευτικών Αναγκών (ΚΕ.Δ.Δ.Υ. ΝΑΞΟΥ)

Το ΚΕ.Δ.Δ.Υ. Νάξου, είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό πλαίσιο, λόγω του ότι ερευνά και διαπιστώνει το είδος και το βαθμό των δυσκολιών των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Με τη δράση του διευκολύνει και μειώνει σημαντικά τόσο το χρόνο αναμονής των αιτήσεων προς αξιολόγηση όσο και το κόστος μετακίνησης των οικογενειών προς το ΚΕ.Δ.Δ.Υ Σύρου. Αφορά στην αξιολόγηση παιδιών σχολικής και προσχολικής ηλικίας, που φοιτούν σε σχολεία των νήσων: Νάξου, Αμοργού, Μικρών Κυκλάδων, Πάρου, Αντιπάρου, Σαντορίνης και Ίου.

Έδρα του πλαισίου είναι το χωριό Εγκαρές και το έτος ιδρύσεως του το 2011. Η δράση του πλαισίου περιλαμβάνει την εισήγηση για εγγραφή, την κατάταξη και φοίτηση των παιδιών στην κατάλληλη σχολική μονάδα, τη σύνταξη εξατομικευμένων προγραμμάτων ψυχοπαιδαγωγικής και διδακτικής υποστήριξης, την παροχή συμβουλευτικής υποστήριξης και ενημέρωσης, τον καθορισμό του είδους των τεχνικών βοηθημάτων που έχουν ανάγκη οι μαθητές στο σχολείο ή στο σπίτι και την αντικατάσταση των γραπτών δοκιμασιών με προφορικές ή άλλης μορφής δοκιμασίες. Τα συνηθέστερα περιστατικά παιδιών που αξιολογούνται αφορούν τις ειδικές μαθησιακές δυσκολίες (με έμφαση στη δυσλεξία και τη δυσαναγνωσία), τη νοητική υστέρηση (ελαφρά ή μέτρια), τις διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές (αυτισμός), τις γενικευμένες μαθησιακές δυσκολίες (κυρίως αφορά σε μαθητές με Οριακό Δείκτη Νοημοσύνης). Τα λιγότερο συνήθη περιστατικά αφορούν τα στοιχεία δυσλεξίας (κυρίως αφορά σε μαθητές με δυσκολία στο χωρο-χρονικό προσανατολισμό), το Σύνδρομο Down, το Σύνδρομο Asperger και τις σύνθετες γνωστικές και κοινωνικές δυσκολίες.

Το προσωπικό που απασχολείται είναι Ειδικός Παιδαγωγός, Λογοθεραπευτής, Εργοθεραπευτής, Ψυχολόγος και Κοινωνικός Λειτουργός. Οι ελλείψεις, όμως, προσωπικού κάθε χρόνο είναι σημαντικές καθώς οι περισσότερες από τις ειδικότητες εκλείπουν, ενώ και οι υπάρχουσες δεν είναι μόνιμες.

Σύλλογος Γονέων & Κηδεμόνων Φίλων ατόμων με Ειδικές Ανάγκες Άγιος Θαλλέλαιος

Πρόκειται για έναν μη κερδοσκοπικό σύλλογο που λειτουργεί από το 1997 έως σήμερα. Η ανάληψη πρωτοβουλίας έχει την αφετηρία της στις διαμορφωθείσες τάσεις της κοινωνίας απέναντι στα παιδιά με ειδικές ανάγκες και τις οικογένειές τους. Έτσι, διαμορφώθηκε σταδιακά η αντίληψη πως οι γονείς θα πρέπει να συμμετέχουν τόσο στον προγραμματισμό όσο και στη διαδικασία αντιμετώπισης των προβλημάτων. Κίνητρο δημιουργίας του συλλόγου υπήρξε η μέριμνα των Γονέων για εκπαίδευση και κοινωνικοποίηση των παιδιών με Ε.Α, αλλά και η στήριξη των παιδιών και των οικογενειών τους σε συμβουλευτικό και ψυχολογικό επίπεδο. Καθοριστική υπήρξε η δράση του συλλόγου στη δημιουργία των πλαισίων της Ε.Α της Νάξου.

Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης Ατόμων με Αναπηρία (ΚΔΑΠ ΜΕΑ)

Το ΚΔΑΠ ΜΕΑ Νάξου, είναι ένα πλαίσιο Ε.Α. που δεν έχει ξεκινήσει ακόμη τη λειτουργία του, όμως έχουν αρχίσει οι διαδικασίες προς αυτό το σκοπό. Πρόκειται για μια δομή που μεθοδεύει την ψυχολογική και κοινωνική στήριξη των ατόμων με αναπηρία καθώς και την ψυχαγωγία παιδιών που δεν έχουν τη δυνατότητα περαιτέρω δημιουργικής απασχόλησης, μετά από τη βασική τους εκπαίδευση. Στοχεύει στην επανένταξη των παιδιών στην κοινωνία. Το προσωπικό που αναμένεται να απασχοληθεί είναι Ειδικός Παιδαγωγός, Εργοθεραπευτής, Φυσιοθεραπευτής, Ψυχολόγος και οδηγός σχολικού λεωφορείου. Προβλέπεται η λειτουργία του ίσως το επόμενο διάστημα.

Αποτελεσματικότητα των πλαισίων

Αναμφισβήτητο κρίνεται το γεγονός της συμβολής των πλαισίων της Ε.Α. για τα παιδιά, πολυεπίπεδα. Συγκεκριμένα, συμβάλλουν στην προσωπική ανάπτυξή τους, στη βελτίωση και ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, ενώ τους παρέχουν προοπτικές αυτόνομης διαβίωσης, καθώς και επαγγελματικής κατάρτισης και δημιουργίας προϋποθέσεων εισόδου στην παραγωγή και στην αγορά εργασίας. Συνεισφέρουν, επίσης, στη βελτίωση των ικανοτήτων και δεξιοτήτων τους, στην ένταξη και επανένταξή τους στο κοινό εκπαιδευτικό σύστημα, στην κοινωνικοποίηση κ αποδοχή από το κοινωνικό σύνολο, στην ισότιμη κοινωνική εξέλιξη των παιδιών και στην καθοδήγηση κ ανακούφιση του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

Ελλείψεις πλαισίων

Μέσα από την παρούσα έρευνα κρίθηκε αυτονόητη η επισήμανση των αδυναμιών στο πλαίσιο Ε.Α. της Νάξου, όπως αυτές κατεγράφησαν και παρουσιάστηκαν μέσα από τους υπεύθυνους φορείς. Συγκεκριμένα, εστιάζουμε στην έλλειψη επαρκούς προσωπικού και μόνιμων υπαλλήλων, καθώς και στην απουσία πρόβλεψης για πρόσληψη ειδικοτήτων αλλά και Ειδικού Επιστημονικού Προσωπικού. Ακόμα, προβληματική είναι η διασπορά των υπαρχόντων επαγγελματιών στα διάφορα πλαίσια ειδικής αγωγής και το ΚΕΔΔΥ. Τέλος, εντοπίστηκαν προβλήματα στην κτηριακή υποδομή, έλλειψη σε υλικοτεχνικό εξοπλισμό και μη ικανοποιητικό σύστημα θέρμανσης. Είδαμε, για παράδειγμα, το ΤΕΕ να «φιλοξενείται» σε αποθήκες ή άλλους βοηθητικούς χώρους των σχολείων γενικής αγωγής, οι οποίοι έχουν μικρότερες διαστάσεις από τις υπόλοιπες αίθουσες του σχολείου, ανεπαρκή φωτισμό και γενικά δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που τους αναλογούν.

Άμεση συνέπεια των προηγούμενων είναι η εμφάνιση σημαντικών δυσκολιών στην εξυπηρέτηση εκπαιδευτικών, μαθητών και γονέων.

Προτάσεις & Συμπεράσματα

Με την παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η διερεύνηση της λειτουργίας των πλαισίων της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στο νησί της Νάξου. Με δεδομένη την ύπαρξη πολλών περιστατικών παιδιών με ειδικές ανάγκες, και την αναπόφευκτη αναγνώριση των δυσκολιών τους, καθώς και της άμβλυνσης αυτών, κρίνεται ότι η αποτελεσματικότητα και τα οφέλη των πλαισίων Ε.Α. της Νάξου στα παιδιά είναι αδιαμφισβήτητη. Γι' αυτό, συνίσταται η αποτροπή του κλεισίματος των πλαισίων Ε.Α. της Νάξου, λόγω της οικονομικής κρίσης, αφού κάθε χρόνο ελοχεύει ο κίνδυνος περιορισμού τους και συχνά διακοπής της λειτουργίας τους. Έπειτα, απαραίτητη είναι η ενίσχυση των πλαισίων με ειδικευμένο και μόνιμο προσωπικό, καθώς οι ελλείψεις συνεχώς αυξάνονται και η ανάγκη σταθερότητας των ειδικών είναι υψίστης σημασίας για την καλύτερη πρόγνωση και αποκατάσταση των περιστατικών. Αναγκαία είναι, ακόμα, η ενίσχυση και διαμόρφωση πλαισίων για τη Β΄/θμια Εκπαίδευση, ώστε να αποτραπεί η πλήρης αποξένωση από την προεπαγγελματική εκπαίδευση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Αποτελεσματική θα ήταν και η διευκόλυνση του συντονισμού υποστηρικτικών προγραμμάτων πρώιμης διάγνωσης και παρέμβασης με εφαρμογή, κυρίως στην προσχολική ηλικία, καθώς και άλλων προγραμμάτων που υλοποιούνται από Σ.Μ.Ε.Α σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Καθοριστική είναι, επιπλέον, η ενθάρρυνση των εκπαιδευτικών για συνεχή επιμόρφωση. Προτείνεται, επίσης, η ύπαρξη και αξιοποίηση ειδικού εξοπλισμού και η παροχή κάθε είδους διευκολύνσεων και εργονομικών διευθετήσεων. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να παρέχεται στα παιδιά και στους γονείς τους μία συντονισμένη και ολοκληρωμένη ψυχοπαιδαγωγική και συμβουλευτική υποστήριξη. Η συμβουλευτική των γονέων περιλαμβάνει ουσιαστικά την παροχή πληροφοριών και την βοήθεια και υποστήριξη για την επίλυση προβλημάτων και δυσλειτουργιών.

Η αναθεώρηση που προτείνουμε θα ήταν ουτοπική, αν βασιζόταν μόνο σε μία έστω και ποιοτική αναβάθμιση και αναδιάρθρωση του εν γένει συστήματος, χρησιμοποιώντας δημιουργικά τις υπάρχουσες δυνατότητες και τροποποιώντας τις μη αποτελεσματικές καταστάσεις. Η προσδοκώμενη αλλαγή θα προκύψει μόνο μέσα από μία βαθύτερη, ουσιαστικότερη και μακροπρόθεσμη αλλαγή της στάσης της κοινωνίας απέναντι στα άτομα με ειδικές ανάγκες και στις οικογένειές τους. Σε μία δημοκρατική, λοιπόν, κοινωνία όλα τα άτομα έχουν ίσες ευκαιρίες για εκπαίδευση και ζωή. «Το σχολείο θα αποτελέσει κεντρικό σημείο προσωπικής ανάπτυξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Θα επιτρέψει κατ' αυτόν τον τρόπο στα παιδιά με αναπηρίες να αποκτήσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αυτονομία. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι το πρώτο βήμα προς μία κοινωνία ενσωμάτωσης». (Διακήρυξη της Μαδρίτης - Μάρτιος 2002).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γ. Δ. Δράκος, *Ειδική παιδαγωγική των προβλημάτων λόγου και ομιλίας (Β' έκδοση, Ατραπός, Αθήνα 2003.*
- Γ. Δ. Δράκος, *Σύγχρονα θέματα της ειδικής παιδαγωγικής. Προβληματισμοί, αναζητήσεις και προοπτικές, Διάδραση 2011.*
- Γ. Σ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση. Πορεία ζωής. Θεωρία και πράξη της αγωγής του νέου ανθρώπου* Αυτοέκδοση, Αθήνα 2006.
- Γ. Παπαδάτος, *Ψυχικές διαταραχές και μαθησιακές δυσκολίες παιδιών και εφήβων, Gutenberg, Αθήνα 2010.*
- Μ. Κασσωτάκης & Γ. Φλουρής, *Μάθηση και διδασκαλία (Τόμος Α')* Αυτοέκδοση, Αθήνα 2003.
- Σ. Πολυχρονοπούλου, *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Σύγχρονες τάσεις εκπαίδευσης και ειδικής υποστήριξης (Τόμος Α')* Αυτοέκδοση, Αθήνα 2003.
- R. S. Feldman (επιμ. Η. Γ. Μπεζεβέγκης), *Εξελικτική Ψυχολογία. Διά βίου ανάπτυξη (Τόμος Α', Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 34.*
- *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, φ. 199 (2. 10. 2008), σ. 3503.*

Η ΧΛΩΡΙΔΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΣΥΝΔΥΑΖΟΜΕΝΗ ΜΕ ΤΗ ΓΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ

ΜΑΝΟΛΗΣ Δ. ΚΟΡΡΕΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι άνθρωποι επί εκατομμύρια χρόνια έζησαν και ακόμη επιζούν αντλώντας όλα τα απαραίτητα για τη ζωή τους αγαθά από τη γη, το φυσικό περιβάλλον. Δημιούργημά του και ο ίδιος ο άνθρωπος, ένα από τα τέκνα του, είναι προορισμένος να είναι φιλικός και προσαρμοσμένος στο χώρο που διαβιεί και να διατηρεί προσεκτικά με αυτόν μια σχέση αδήριτης ανάγκης, που είναι τελικά σχέση ζωής.

Σ' αυτό το φυσικό περιβάλλον κυριαρχικό ρόλο κατέχει η χλωρίδα, η ήμερη και η άγρια, τα δέντρα και οι θάμνοι, τα χόρτα, οι βρώσιμοι ή μη βρώσιμοι καρποί, τα φαρμακευτικά φυτά, τα αρωματικά, τα μπαχαρικά, τα βαφικά. Προς όλα αυτά οι άνθρωποι προσφυώς επεδείκνυαν σεβασμό από συστάσεως κόσμου, γιατί αναγνώριζαν την τεράστια, τη μοναδική συμβολή τους στη διαδικασία διατήρησης της ζωής. Προϊόν αυτού του σεβασμού είναι σε μεγάλο βαθμό το οργανωμένο σύστημα του ανθρώπινου πολιτισμού.

Το φυσικό περιβάλλον, οι πεδιάδες, τα βουνά, τα χωράφια, το χερσαίο τμήμα της γης αποτέλεσαν για όλους τους ανθρώπους τους χώρους ζωής και δράσης. Αυτά που γεννούσε η γη ήταν για τον άνθρωπο αντικείμενα θαυμασμού, σεβασμού αλλά και έρευνας. Ο άνθρωπος ένιωθε βαθιά ότι εξελισσόταν μαζί τους, μάθαινε και συγκρατούσε για το συμφέρον του τα χαρακτηριστικά τους, τις ιδιότητες, τις συνθήκες και τους όρους ευδοκίμησης κάθε φυτού, το χρόνο και τον τρόπο της συγκομιδής, την ορθή χρήση τους.

Αποταμιεύοντας ο άνθρωπος τις γνώσεις και τις εμπειρίες χιλιετιών ξεχώρισε τα πιο χρήσιμα και αναγκαία είδη των φυτών και τα περνούσε κάθε φορά στην επόμενη γενιά ως την ιερότερη παρακαταθήκη, ως την κιβωτό της ζωής. Αυτή δεν ήταν διδαχή, ήταν η φυσιολογική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως ακριβώς και σε όλα τα ζητήματα και αποτελούσε ένα μέρος της μύησης του εξελισσόμενου ανθρώπου στα μυστικά της πιο μεγάλης, της πιο λαμπρής τέχνης που δεν είναι άλλη από την τέχνη να ξέρει να ζει.

Οι άνθρωποι γνώριζαν την αξία κάθε φυτού. Για ορισμένα όμως εκδήλωσαν ξεχωριστή εύνοια και τιμή που έφθασε ως τη θεοποίησή τους. Ανάμεσα στα βασικά: το σιτάρι, το λάδι και το κρασί. Δυο Κωμιακίτικοι σίχοι είναι χαρακτηριστικοί:

*Όλά 'ναι φάδια της κοιλιάς και το ψωμί στημόνι
και το ωραίο το κρασί όλα τ' αναστηλώνει.*

Εδώ λουπόν θα γίνει λόγος για ορισμένα «υφάδια της κοιλιάς» και της ζωής, τη χλωρίδα της Νάξου, την ήμερη και την άγρια, όσα καλλιεργούνται και τα αυτοφυή βρώσιμα, τα αρωματικά και τα φαρμακευτικά φυτά της, συνδυαζόμενα με τη γαστρονομία της.

* Φιλόλογος.

2. Νάξος

2.1. Έκταση, έδαφος

Η Νάξος κατέχει μια σημαίνουσα γεωγραφική θέση. Βρίσκεται στο κέντρο του Αιγαίου, στο μέσο των Κυκλάδων και είναι το μεγαλύτερο σε έκταση νησί τους. Έχει έκταση 429, 79 τετραγωνικά χιλιόμετρα, με μήκος ακτών 133 χιλιόμετρα, που σχηματίζουν ένα μεγάλο πλήθος παραλιών και όρμων. Το πεδινό τμήμα της έχει έκταση 126, 96 τετραγωνικά χιλιόμετρα (περίπου ορίζεται από την έκταση του παλιού Δήμου Νάξου) και το ορεινό έχει έκταση 302, 83 τετραγωνικά χιλιόμετρα (περίπου ορίζεται από την έκταση του παλιού Δήμου Δρυμαλίας). Τα βουνά της είναι ο Ζας (1004μ.), το Φανάρι (908μ.), Κόρωνος (1002μ.), Αναθεματίστρα (900μ.).

Η εικόνα της, η μορφολογία του εδάφους της, με τους ορεινούς όγκους, τις ημιορεινές και ορεινές περιοχές, τις πεδιάδες, τις βαθιές ρεματιές, τις σύσκιες χαράδρες, τους χειμάρρους, τους υδροβιότοπους, τις αλυκές, τα λεκανοπέδια, τα οροπέδια, με διακρινόμενες τρεις βασικές μορφές βιοτόπων, τις παραλιακές ζώνες, τις εσωτερικές πεδιάδες ή κοιλάδες και τις ορεινές ή λοφώδεις περιοχές, το κλίμα, όλα, όλα δικαιολογούν κατά κάποιο τρόπο τον ισχυρισμό ότι η Νάξος είναι η μικρογραφία μιας ολόκληρης χώρας!

2.2. Κλίμα

Στη Νάξο το κλίμα είναι ήπιο. Δεν είναι μόνο η αίσθηση που έχουμε για τον 'καιρό' κάθε μέρα και κυρίως για την περίοδο του χειμώνα και του καλοκαιριού, είναι και τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτού του χαρακτηρισμού.

Στη Νάξο λειτουργεί επί μακρόν ένας κλιματολογικός μετεωρολογικός σταθμός της ΕΜΥ, Α τάξης, ο οποίος λαμβάνει μετεωρολογικές παρατηρήσεις της ταχύτητας και διεύθυνσης του ανέμου, της νέφωσης, της θερμοκρασίας, της υγρασίας καθώς και των διαφόρων φαινομένων.

Για τη **θερμοκρασία** λοιπόν προκύπτει, από την ανάλυση των στοιχείων του σταθμού αυτού, ότι η μέση τιμή της είναι 18, 24°C. Η τιμή της θερμοκρασίας τους καλοκαιρινούς μήνες προσεγγίζει ακόμη και τους 37°C (τον Αύγουστο και Ιούλιο), τιμή που έχει αυξηθεί πολύ σε σχέση με προηγούμενα έτη.

Η σχετική **υγρασία** (σε μέσες μηνιαίες τιμές) κυμαίνεται από 68, 51% έως 74, 45%, παρουσιάζοντας την ελάχιστη τιμή της τον Ιούνιο και τη μέγιστη το Δεκέμβριο. Οι σχετικά υψηλές μέσες μηνιαίες τιμές του δείκτη αυτού οφείλονται στη νησιωτική φύση του Σταθμού.

Όσον αφορά στη **νεφοκάλυψη**, η μέση μηνιαία τιμή ξεπερνάει τα 4/8 κατά το χρονικό διάστημα Νοεμβρίου - Μαρτίου, ενώ είναι μικρότερη από 1/8 (σχεδόν ανέφελος ουρανός) τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο. Ο αριθμός των ημερών με σχεδόν νεφοσκεπή ουρανό είναι μεγαλύτερος τους χειμερινούς μήνες, ενώ κατά τη διάρκεια του θέρους είναι μηδενικός. Οι μήνες Ιούλιος και Αύγουστος παρουσιάζουν σχεδόν ανέφελο ουρανό για το 100% περίπου των ημερών, ενώ οι χειμερινοί μήνες παρουσιάζουν σχεδόν ανέφελο ουρανό μόνο το 10% περίπου των ημερών.

Σχεδόν το 40% από τον ετήσιο **υετό** πέφτει τους μήνες Δεκέμβριο και Ιανουάριο ενώ οι βροχές τους καλοκαιρινούς μήνες είναι σπάνιες.

Όσον αφορά στη μηνιαία κατανομή ημερών βροχής, κατά μέσο όρο τους μήνες Δεκέμβριο και Ιανουάριο βρέχει πάνω από 12 ημέρες, ενώ τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Νοέμβριο περίπου το 1/3 των ημερών (10 ημέρες) περίπου. Το χιόνι είναι σπάνιο φαινόμε-

νο και εμφανίζεται συνηθέστερα το Φεβρουάριο (1 φορά το χρόνο, χρόνο παρά χρόνο) ενώ σπανίως κατά τους μήνες Δεκέμβριο, Ιανουάριο και Μάρτιο.

Χαρακτηριστικό των **ανεμολογικών δεδομένων** του νησιού είναι γενικά η κυριαρχία των βόρειων ανέμων καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους. Οι επικρατούντες άνεμοι σε ετήσια βάση είναι από Β διευθύνσεις, στη συνέχεια από Βορειοανατολικές και σε ίδιο περίπου ποσοστό από Ν διευθύνσεις.

Συμπερασματικά, με δεδομένα τα θετικά χαρακτηριστικά του ήπιου κλίματος, την ηλιοφάνεια, τις βροχοπτώσεις, την εναλλαγή των ανέμων, την υγρασία, τις μεσαίες θερμοκρασίες κατά την περίοδο του καλοκαιριού και του χειμώνα, τις πολύ μικρές αποκλίσεις της θερμοκρασίας ανάμεσα στη μέρα και τη νύχτα, την ανυπαρξία σχεδόν των έντονων καιρικών φαινομένων, αλλά και λόγω της γεωλογικής δομής της, η Νάξος, με τα άφθονα νερά και τα εύφορα εδάφη, φιλοξενεί σχεδόν όλα τα μεσογειακά είδη φυτών, ηπειρωτικά και νησιωτικά, στην ήμερη και την άγρια χλωρίδα της! Δεν θα ήταν επομένως χωρίς βάση η άποψη, ότι η Νάξος θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα πολύ καλό δείγμα, αντιπροσωπευτικό για τη μελέτη της χλωρίδας του Αιγαίου και της Μεσογείου.

3. Η χλωρίδα της Νάξου

Η χλωρίδα της Νάξου παρουσιάζει μια πολύ μεγάλη ποικιλία ειδών. Διαφορετικά είδη φυτών υπάρχουν στους υγρότοπους, στους υγρότοπους με αλατότητα, στους αμμόλοφους, στην παραλιακή ζώνη, την πεδινή και τη βραχώδη, στις βραχώδεις πλευρές των βουνών, στα πεδινά μέρη του νησιού. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χλωρίδα της ορεινής Νάξου, συγκριτικά με τις πεδινές καλλιεργούμενες ή μη περιοχές. Πολύ σπάνια φυτά, φυτικά είδη που προστατεύονται από την Ελληνική νομοθεσία (ΠΔ 67/81) βρίσκονται και στο νησί μας. Είναι χαρακτηριστική η εκτεταμένη παρουσία πολλών αρωματικών φαρμακευτικών φυτών αυτοφυούς βλάστησης σε ολόκληρη την περιοχή της ορεινής και ημιορεινής Νάξου.

Σημαντική αρνητική επίδραση (καταστροφική) έχει υποστεί και υφίσταται η άγρια χλωρίδα με την ανεξέλεγκτη κτηνοτροφία και την υπερβόσκηση με την υποβάθμιση των οικοσυστημάτων μεγάλων περιοχών -μείωση της ποώδους στρώσης, εξασθένηση των βοσκούμενων θάμνων- και τη συνακόλουθη επικράτηση των φρυγανικών ειδών. Δίπλα σ' αυτά να προστεθούν ακόμη οι πυρκαγιές, η εντατική γεωργική δραστηριότητα, η χρήση λιπασμάτων και ζιζανιοκτόνων κλπ.

3.1. Καλλιεργούμενα

Στη Νάξο η κύρια δραστηριότητα είναι παραδοσιακά ο πρωτογενής τομέας. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι 137, 5 χιλιάδες στρέμματα, 31, 83% της συνολικής έκτασης του νησιού! Από την αρχαιότητα και μέχρι σήμερα αδιαλείπτως η γη αξιοποιήθηκε από τους κατοίκους σε κάθε περιοχή με τρόπους και μεθόδους που υποδείκνυε η μορφολογία του εδάφους. Στα ορεινά εδάφη επινοήθηκαν οι αναβαθμίδες, πεζούλες, αχτιά (αγροτικό τοπίο, μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς), με εκμετάλλευση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών κάθε περιοχής, το μικροκλίμα, μικρές πηγές νερού, μεταφορά γόνιμου εδάφους, εφαρμόζοντας την αμειψισπορά και κανόνες διαχείρισης των βοσκοτόπων.

Φυτά μεγάλης καλλιέργειας και λοιπές καλλιέργειες 65.696 στρέμματα, κηπευτική γη και θερμοκήπια 3.048 στρέμματα, αμπέλια 5.646 στρέμματα και δενδρώδεις καλλιέργειες 10.372 στρέμματα, αγρανάπαυση 14.375 στρέμματα.Σύνολο γεωργικής γης 99.137 στρέμματα.

Τα γεωργικά προϊόντα του νησιού είναι η πατάτα, ο πατατόσπορος, κρασί, λάδι, κηπευτικά και φρούτα. (Βλ. Παράρτημα)

Στη Νάξο καλλιεργούνται πάνω από 1000 στρέμματα υπαίθριων κηπευτικών όλων των ειδών, που τα ευνοούν οι άριστες κλιματικές συνθήκες. Υπάρχουν ακόμη περίπου 30 στρέμματα σύγχρονα θερμοκήπια με μεταλλικό σκελετό θερμαινόμενα (παράγουν κυρίως ντομάτα και αγγούρι). Η καλλιέργεια της πατάτας είναι η σημαντικότερη για το νησί, με τη συστηματική καλλιέργειά της στην κεντρική και πεδινή Νάξο (πατάτα-πατατόσπορος) και τη γενικευμένη καλλιέργεια στα χωριά, όπου οι μεγαλύτερες ποσότητες ιδιοκαταναλώνονται. Η παραγωγή στις δύο περιόδους είναι: Πατάτες ανοίξεως 12.000 τόνοι περίπου ετήσια. Πατάτες φθινοπώρου 7.000 τόνοι περίπου ετήσια. Πιστοποιημένος πατατόσπορος 1200 τόνοι περίπου ετήσια, φθίνουσα παραγωγή, παρόλο που οι καλλιεργητές γνωρίζουν πολύ καλά την καλλιέργεια και τις τεχνικές. Περιοριστικοί παράγοντες είναι το νερό και οι αναγκαίοι μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι-ψυγεία για τη φυσική προβλάστηση του πατατόσπορου και για την αποθήκευση της πατάτας. Τα έξοδα μεταφοράς επιβαρύνουν πολύ την τιμή σε όλα τα στάδια παραγωγής και εμπορίας. Από τις αρχές του 20ού αιώνα η Νάξος προμηθεύει την Ελλάδα με πατατόσπορο. Το Κέντρο Σποροπαραγωγής Νάξου ιδρύθηκε το 1952 με σκοπό την παραγωγή πιστοποιημένου σπόρου πατάτας, κυρίως στην πεδινή Νάξο (Λιβιάδι), που διατίθεται σε ολόκληρη την Ελλάδα για καλοκαιρινή σπορά.

3.2. Αμπελουργία

Η αμπελοκαλλιέργεια καταλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις κυρίως στην ορεινή Νάξο, περιφέρεια της Κωμιακής, Β., ΒΔ του νησιού. Από τα 5.646 στρέμματα των αμπελώνων τα 4.055 βρίσκονται στην ορεινή Νάξο. Με τα αμπέλια αξιοποιούνται οι άγονες και δύσβατες μη αρδευόμενες εκτάσεις που έχουν διαμορφωθεί σε αναβαθμίδες (πεζούλες, αχτιά), από τα βάθη των αιώνων. Καλλιεργούνται ντόπιες οινοποιήσιμες ποικιλίες (ποταμίσι, μαντηλαριά, φωκιανό, ασύρτικο, μονεμβασιά, μπαστάρδικο, αηδάνι, μοσχαϊδανο, φλάσκες κλπ.) Τα περισσότερα αμπέλια είναι παλιά.

Μαντηλαριά, ασύρτικο, φλάσκα και ποταμίσι

Βάλε στο πατητήρι σου να τρέχει σαν τη βρύση!

Αυτό για τις ποικιλίες των σταφυλιών, αλλά και για τα αμέτρητα καλούδια του αμπελιού:
Χίλιες δουλειές του αμπελιού μα τσ' αποζημιώνει!!!

Αμπελόφυλλα για ντολμάδες, τρυφεροί βλαστοί τουρσί ή μαγειρευτοί φρικασέ με κασι-κάκι ή χοιρινό.

Κρασί, ρακή, ρακόμελο, ρακή ζαφορένια, πετιμέζι, μουσταλευριά (αναλογία στο πετιμέζι και το αλεύρι 5/1), ξερή μουσταλευριά, με μπόλικά καρύδια και τυλιγμένη με σουσάμι, μουστοκούλουρα, σταφίδες, σταφύλι γλυκό.

Μέσα στο μούστο - πετιμέζι, όταν είναι σχεδόν έτοιμο, προστίθενται κομμάτια κυδώνια φρέσκα, απιδόκοπα (αποξηραμένα αχλάδια, αχλαδούνες) και αποξηραμένα ροδάκινα. Αποθήκευση σε αλοιφωτό πήλινο δοχείο και είναι ένα υπέροχο έδεσμα.

3.3. Οι ελιές

Ελιές καλλιεργούνται σε ολόκληρο το νησί σε έκταση περίπου 10.000 στρεμμάτων. Ο κύριος ελαιώνας βρίσκεται στο λεκανοπέδιο της Τραγαίας. Τα ελαιόδεντρα είναι μεγάλης ηλικίας ποικιλίας θρουμπολιά-ασκουδολιά. Η καλλιέργεια και η συγκομιδή γίνεται παρα-

δοσιακά. Τις τελευταίες δεκαετίες η ελαιοκαλλιέργεια έχει επεκταθεί σε ολόκληρο το νησί με ποικιλίες κυρίως κορωνέικη και μανάκι και η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων ελαιοσυλλογής έχει βελτιώσει πολύ την ποιότητα του ελαιόλαδου. Λειτουργούν πέντε σύγχρονα ελαιοτριβεία στις περιοχές Μονή, Μέλανες, Χαλκί, Δαμαριώνα και Φιλότι. Ελαιόδεντρα για βρώσιμες ελιές καλλιεργούνται σε 800 περίπου στρέμματα στο νησί, και ελαιόδεντρα ελαιοποιήσεως σε 8.000 περίπου στρέμματα.

Οι βρώσιμες ελιές γίνονται παστές, κολυμπάδες, ασκούδες, τσακιστές. Στις τσακιστές και κατά το ξεπίκρισμα μπαίνει λεμόνι χυμός και κομμένα λεμόνια, και φύλλα σχινιάς. Στο τέλος στις στραγγισμένες ελιές ανακατεύονται και χλωροί και ημίχλωροι μαραθόσποροι.

Πάντα στο δοχείο με τις ελιές προστίθενται φύλλα και σπόροι σχίνου. Οι τανίνες τους είναι άριστο συντηρητικό και κρατούν τις ελιές σκληρές, δε 'σακουλιάζουν' και προσθέτουν και άρωμα ιδιαίτερο.

3.4. Αυτοφυή (Βλ. Παράρτημα)

Βρώσιμα χόρτα- Μανιτάρια

Αρωματικά-Φαρμακευτικά-Αφεψήματα. Ρίγανη, θρούμπη, θυμάρι, δάφνη, ζαφορά, μαραθόσποροι, σχινοκούτσα, δυόσμοι, χαμομήλι, φλουσκούνι, δεντρούλακι-λουίζα, φασκόμηλο, ζαφορά.

Ανάμεσα στις εκατοντάδες των φαρμακευτικών φυτών, που είναι ήδη γνωστά από την αρχαιότητα και έχουν καταγραφεί, συμπεριλαμβάνονται και αρκετά που μέχρι σήμερα χρησιμοποιούνται. Τα περισσότερα μάλιστα στη διπλή χρήση του 'φαρμάκου' και του αρτύματος, του μπαχαρικού. Ανάμεσα στα σημαντικότερα οι μαραθόσποροι στους οποίους αποδίδονται σημαντικές ιδιότητες (διουρητικοί, αντιπυρετικοί, «καύσον στομάχου παραιτούνται»). Καταγράφονται ακόμη ως φάρμακα το ήμερο και άγριο κύμινο, η ρίγανη, ο κρόκος, το θυμάρι, η θρούμπη, ο δυόσμος, το φλησκούνι, ο δεντρολίβανος, το άγριο και το κηπαίο σινάπι, το φασκόμηλο, η μαντζουράνα, οι παπαρουνόσποροι. Όλα σχεδόν αυτά και αρκετά άλλα ακόμη περιλαμβάνονται στα καρυκεύματα, που καταγράφονται στους Δειπνοσοφιστές του Αθήναιου (2ος-3ος αι. μ.Χ)

Οι άνθρωποι υποκινημένοι από τα αρώματα των αιθέριων ελαίων τους, τα χρησιμοποιήσαν και μέσα από τη χρήση γνώρισαν τις φαρμακευτικές ιδιότητές τους. Αν πρώτα χρησιμοποιήθηκαν στο εδεσματολόγιο και μετά ως φάρμακα ή το αντίθετο, είναι δύσκολο να απαντηθεί. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι η συσσωρευμένη σοφία των ανθρώπων και ο χρόνος 'απεφάνοντο' για το χρήσιμο ή το επιζήμιο, για το ναι ή το όχι σε ένα έκαστο από τα αρωματικά, δίχως τις χημικές αναλύσεις των εργαστηρίων. Υποθέτουμε λοιπόν ότι κατ' αρχήν οι άνθρωποι προσέθεταν τα αρωματικά επιλεκτικά σε συγκεκριμένα φαγητά, γνωρίζοντας και τους λόγους αυτής της ανάμειξης. Νοστιμιά και φάρμακο. Με την πάροδο του χρόνου λησμονήθηκε ο δεύτερος λόγος και απέμεινε η συνήθεια, ότι σ' αυτό το φαγητό «πάει» αυτό το μπαχαρικό.

Από πολύ παλιά είναι γνωστό, ότι τα μπαχαρικά, όταν χρησιμοποιούνται σωστά, κάνουν τα φαγητά όχι μόνο νόστιμα, αλλά και υγιεινά. Οι γιαγιάδες μας σοφά παράγγελλαν: «κόβε αλάτι κι απόσωνε (συμπλήρωνε) με μπαχάρια». Να μη ξεχνάμε όμως ότι τα 'φάρμακα' δεν είναι για ... 'χόρταση'.

4. Κτηνοτροφία Μελισσοκομία

Συναρτημένες με τη χλωρίδα του νησιού είναι η αιγοπροβατοτροφία και η μελισσοκομία που επηρεάζουν σημαντικά την οικονομία και τις γαστρονομικές συνθήκες στο νησί.

Η εσταυλισμένη κτηνοτροφία παρουσιάζει προβλήματα υψηλού κόστους. Η εκτατική κτηνοτροφία (κυρίως αιγοπρόβατα) ευνοείται από τις άριστες καιρικές συνθήκες και τους εκτεταμένους βοσκότοπους, που εξασφαλίζουν ελεύθερη βοσκή 9 μήνες το χρόνο. Στην ορεινή κυρίως Νάξο εκτρέφονται περίπου 120.000 ποιμενικά αιγοπρόβατα, ντόπιας φυλής, προσαρμοσμένα στο περιβάλλον, χαμηλής παραγωγικότητας. Εκτρέφονται σε κοινοτικούς ή ιδιωτικούς βοσκότοπους και με ιδιοπαραγόμενες ζωτροφές, που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών για τη διατροφή των αιγοπροβάτων.

Το μέλι της Νάξου είναι θυμαρίσιο. Ο μελισσοκομικός Σύλλογος έχει πάνω από 80 μέλη που έχουν 5.500 περίπου μελισσοσμήνη και παράγουν κατ' εκτίμηση 50 τόνους θυμαρίσιο μέλι (παράγεται τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο).

5. Οινοποιεία - Ρακιτζό - Ποτά

Η οινοποίηση σε ολόκληρο το νησί είναι παραδοσιακού τύπου. Το κρασί που παράγεται, εξαιρετικής ποιότητας ιδιοκαταναλώνεται και πωλείται χύμα. Λειτουργεί ένα οινοποιείο παραγωγής και εμφιάλωσης βιολογικού κρασιού (σταφύλια βιολογικής καλλιέργειας) στην περιοχή της ΑγιάςΚωμιακής.

Η ρακή παράγεται με απόσταξη 'ζυμωμένων' στεμφύλων, κυρίως στην ορεινή Νάξο, με χορήγηση αδειών απόσταξης λίγων ημερών. Όλα σχεδόν τα νοικοκυριά της ορεινής Νάξου έχουν τη δυνατότητα παραγωγής της δικής τους ρακής από στέμφυλα που οι ίδιοι έχουν συλλέξει και φροντίζει μετά από το 'πάτημα' των σταφυλιών.

Όλες οι νοικοκυρές ξέρουν και φτιάχνουν το ρακόμελο για το σπίτι, αλλά υπάρχει και σε όλα τα καφενεία των χωριών. Επίσημο ποτό θεωρείται η ρακή που χρωματίζεται και αρωματίζεται με ζαφορά, που υπάρχει άφθονη στο νησί. Εκτός από τη ρακή στα σπίτια παρασκευάζονται πολλά ηδύποτα, βύσσινο, ρόδι, πικραμύγδαλο, μανταρίνι, περγαμόντο, βατόμουρο.

Παραδοσιακό ποτό της Νάξου είναι το λικέρ 'κίτρο', που παράγεται από εκχύλισμα φύλλων κιτριάς. Στο νησί λειτουργούν δύο αποστακτήρια που παράγουν το κίτρο Νάξου σε διάφορους τύπους και συσκευασίες.

6. Αποξηραμένα φρούτα και λαχανικά

Σταφίδες, δαμάσκηνα, αχλάδια. Γίνεται πάντα, μετά από το πλύσιμο, το ζεμάτισμά τους σε δοχείο με νερό - αλισίβα και λίγο λάδι. Μετά απλώνονται να στεγνώσουν. Σύκα ξερά, για να ξεραθούν απλώνονται πάνω σε μαραθιές.

7. Μαρμελάδες

Στο νησί λειτουργούν τρία εργαστήρια που παράγουν μαρμελάδες και γλυκά κουταλιού, αλλά και στα σπίτια υπάρχει πάντα η έγνοια σε κάθε εποχή να γίνουν από τα φρούτα μαρμελάδες, γλυκά κουταλιού και λικέρ.

Μαρμελάδες: Βερίκοκο, δαμάσκηνο, τζένερο, μούρο, βατόμουρο, κυδώνι, πορτοκάλι, βύσσινο, αγριοκέρασο.

8. Γλυκά κουταλιού

Σταφύλι, βύσσινο, σύκο, νεράντζι, νεραντζάκι, περγαμόντο, κέρασι, καρπούζι, μανταρίνι, μελιτζανάκι, πορτοκάλι, μήλοφιρίκι, βερίκοκο, φράουλα, καρυδάκι.

9. Τουρσιά

Τουρσιά με πράσινες ελιές, κορωνιές, λάχανα, κουνουπίδια, αγγουράκια, πράσινες όψιμες αγουροντομάτες, μελιτζάνες, πιπεριές, κρεμμύδια, σέλινα, κάππαρη.

Κρεμμύδια τουρσί με αρωματικά

Βολβοί τουρσί ζεματισμένοι με ξιδόνερο και μάραθο.

10. Μαγειρικές. Κάθε εποχή έχει τις δικές της

Με εξαίρεση ένα τμήμα του πληθυσμού της πόλης, στη Χώρα, σε ολόκληρη τη Νάξο, στα χωριά όλα και τους οικισμούς, σε όλα τα νοικοκυριά οι άνθρωποι παρακολουθούν με ευλάβεια πώς πορεύονται οι εποχές και τα αγαθά που καθεμιά προσφέρει και προσπαθούν να καλύπτουν τις ανάγκες της ώρας, κάθε φορά, αλλά να προνοούν και για τις σοδειές τους! Και από τα καλλιεργούμενα και από τα αυτοφυή. Τα όσπρια, τα λαχανικά, το ψωμί, το λάδι ελιάς, τα άγρια χόρτα είναι κυρίαρχα. Είναι η βάση της διατροφής των κατοίκων και συμπληρώνονται από τα ψάρια και το κρέας. Αυτό που ακούμε να αποκαλείται μεσογειακή διατροφή είναι ακριβώς αυτό. Κατανάλωση προϊόντων, που παράγονται με σωστό τρόπο ή αυτοφύονται και μαγειρεύονται με τρόπους που δε ζημιώνουν την υγεία του ανθρώπου.

Μια δυο εβδομάδες μετά από τις πρώτες βροχές, από τον Οκτώβριο για τη Νάξο και μέχρι τον Απρίλιο, τα βρώσιμα 'βγαλητά' άγρια χόρτα και για ένα περίπου ακόμη μήνα, τα 'τζιμπητά' (πορίχια), για ολόκληρο αυτό το χρονικό διάστημα, δε λείπουν από το Ναξιώτικο τραπέζι. Συνήθως είναι βραστά, με προσθήκη λαδολέμονου. Ορισμένα είδη γίνονται και γιαχνιστά, πίτες, ομελέτες, τηγανίτες. Το πικρό ραδίκι, ένα-δυο είδη από τα γλυκά και το φονοράδικο τρώγονται και ωμά σαλάτα με λάδι και ξιδάκι και είναι υπέροχα. Τα πικρά χόρτα ωμά κρύβουν την πίκρα τους. Τα άγρια χόρτα συλλέγονται σχεδόν καθημερινά, ανάλογα με τις αποστάσεις, την ποσότητα που καθένας επιθυμεί, τα είδη ή τους συνδυασμούς τους.

Τα πρώτα είναι μικρά καταρχήν και τρυφερά, και είναι αυτά που λέγονται 'βυζάτα', το όνομα από το ριζικό σύστημα. Είναι γλυκά χόρτα, μερικά είδη είναι πικρούτσικα, αλλά μαζί με τα άλλα γίνονται εξαιρετικά. Στα πρώτα, που ανθίζουν μάλιστα πριν να δείξουν τα φύλλα τους, είναι και το πικρό ραδίκι, που κρατάει μέχρι την άνοιξη, χωρίς να 'μεστώνει' ιδιαίτερα, αφού έχει ήδη τακτοποιήσει τα της ανθοφορίας του. Ακολουθούν τα προβατσόχορτα, οι χειροβοσκοί, τα χειροβάρβαρα, οι προβάτσες, οι μαρουλήθρες! Αργότερα λίγο οι τζοχοί, οι γαλατσίδες, οι σταφυλίνικες, τα κάρφα. Οι μαντουλίδες, τα γλυκά και τα πικρά κοπάνια, οι σκορδίλες (βολβοί). Οψιμότερα μαζεύονται τα φονοράδικα, κοντά στη θάλασσα, το καλύτερο ίσως άγριο βρώσιμο χόρτο της Ναξιακής γης. Από την αρχή της Άνοιξης εμφανίζονται οι αβρωνιές και τα άγρια σπαράγγια, που μεστώνουν σε μικρό χρονικό διάστημα, επίσης κορυφαία αγριόχορτα. Την Άνοιξη είναι η ώρα για τα πορίχια, τρυφεροί βλαστοί λίγο πριν από την ανθοφορία των φυτών. Τα καλύτερα είναι τα καρφοπόριχα, ιδιόμορφα γλυκά και μυρωδάτα, που δίνουν τις περίφημες ομελέτες. Ακόμη τα κολιοπόριχα, οι σταφυλινικοί, τα σκαρολάχανα, οι παπαδιές, τα κοπάνια γλυκά, πικρά, τα ραπανιοπόριχα, με καλύτερό τους τη μαύρη βρούβα. Όλα τα πορίχια, με εξαίρεση τα κάρφα, γίνονται βραστά για σαλάτα με λάδι και ξίδι ή λεμόνι. Πολλοί θεωρούν ότι τα πορίχια είναι καλύτερο σαλα-

τικό από τα 'βγαλητά' χόρτα. Εννοείται ότι κάθε εποχή έχει τα δικά της προϊόντα και υλικά, όπως και ξεχωριστές μέρες επιβάλλουν ιδιαίτερες μαγειρικές και φαγητά, τήρηση εθίμων, μεγάλες γιορτές, περίοδοι νηστείας κλπ.

Καταγράφονται εδώ ορισμένα φαγητά, που μπορεί να θεωρηθεί ότι δίνουν μια 'γεύση' από τη Ναξιώτικη κουζίνα. Εννοείται ότι πάντα υπάρχουν μικρές ή σημαντικές διαφοροποιήσεις για κάθε φαγητό από χωριό σε χωριό, αλλά και από σπίτι σε σπίτι και ως προς τη διαδικασία, αλλά και ως προς τα υλικά, ανάλογα με την τοπική παράδοση και τις προσωπικές προτιμήσεις.

Μπάτουδο είναι το πασχαλινό φαγητό κυρίως στην ορεινή Νάξο, από αιώνες. Σιγά, σιγά επεκτάθηκε και στην υπόλοιπη, με παραλλαγές. Ρίφι γεμιστό! Χρησιμοποιείται το «χωνάρι» από ένα ρίφι (8-10 κιλά ζυγισμένο ολόκληρο). Αφαιρείται δηλαδή το κεφαλάκι και σύρριζα τα μπουτάκια. Τα αρώματα των χόρτων κάνουν το φαγητό μεθυστικό.

Μπάτουδο: Τα χόρτα και τα υλικά είναι 3 ματσάκια μάραθος, 2 σέλινο, 2 μαϊντανός, 2-3 ματσάκια σέφουκλα, μια χεριά κρεμμυδάκια χλωρά, 3-4 μεγάλα ξερά κρεμμύδια, 2-2, 5 φλιτζάνια ρύζι άσπρο (νυχάκι ή καρολίνα) 2 ποτήρια νερό, 1 φλιτζάνι λάδι, αλάτι πιπέρι και ένα λεκανάκι πατάτες.

Πλένουμε το χωνάρι. Αλατοπιπερώνουμε το κρέας μέσα κι έξω και, με μια χοντρή βελόνα και βαμβακερή κλωστή, ράβουμε το άνοιγμα του λαιμού, όπως και το μισό άνοιγμα στο στέρνο και το υπόλοιπο αφού το γεμίσουμε.

Ετοιμάζουμε τη γέμιση ως εξής: Όλα τα χορταρικά ψιλοκομμένα. Χωριστά τα ξερά και τα χλωρά κρεμμύδια. Σέλινο, μαϊντανό, μάραθο και σέφουκλα τα ανακατεύουμε και τα κρατάτε χωριστά σε μια λεκανίτσα.

Με λίγο λάδι σε μια κατσαρόλα τσιγαρίζουμε ελαφρά τα ξερά κρεμμύδια. Προσθέτουμε και τα χλωρά, ανακατεύουμε και προσθέτουμε τα ψιλοκομμένα βότανα να μαραθούν και προσθέτουμε το νερό, το ρύζι και το ανάλογο αλατοπίπερο. Ανακατεύουμε και αφήνουμε να σταθεί ένα τέταρτο. Μετά γεμίζουμε με προσοχή το χωνάρι και ράβουμε το υπόλοιπο άνοιγμα, για να κλείσει. Δεν πρέπει να γεμίσει εντελώς, γιατί το ρύζι θα φουσκώσει απορροφώντας τα υγρά του ψησίματος.

Ακουμπάμε το γεμισμένο χωνάρι στο ταψί με το πλάι, αλείφουμε με λίγο λάδι και προσθέτουμε λίγο νερό. Ψήνουμε στους 200°C για μιάμιση ώρα. Τότε μπορούμε να γυρίσουμε το κρέας για να ροδίσει κι από την άλλη. Χαμηλώνουμε το φούρνο στους 170°C. Το ψήσιμο θα συνεχιστεί άλλες 2 ½ ώρες (συνολικά 4 ώρες ψήσιμο). Τις πατάτες, λαδωμένες και αλατοπιπερωμένες θα τις βάλουμε στο ταψί όταν γυρίσουμε το κρέας.

Στην πεδινή Νάξο η γέμιση του μπάτουδου μπαίνει μόνο στις 'αμαθιές' του χοίρου την Αποκριά. Στην ορεινή Νάξο επίσης γεμίζονται τα έντερα του χοίρου με γέμιση που έχει προετοιμαστεί στην κατσαρόλα, λάδι, κρεμμύδια ξερά, σέφουκλα, σέλινο, μάραθο, πολύ γαρύφαλλο-μοσχοκάρφια, ρύζι, αλάτι πιπέρι.

Προβάτσες φρικασέ με χοιρινό, αρνί ή κατσίκι και μυρωδικά

Σελινάτο χοιρινό (μπριζόλες και λάπα), πάντα με πατάτες.

Γιαχνί πατάτες με κρεμμύδια σκόρδα πελτέ ντομάτα. Και ειδικό κόψιμο! Οπωσδήποτε ΟΧΙ σκιλιδάτες!

Πατάτες γάμου σε σάλτσα κοκκινιστού κατσικιού (ζυγούρι). Στην πεδινή Νάξο οι πατάτες γάμου είναι κομμένες μεγάλες σκελίδες και τηγανίζονται σε καζάνι με λάδι και συνοδεύουν

το κοκκινιστό κρέας. Στα κοκκινιστά, όταν υπάρχουν τα υλικά, μπαίνουν πιπεριές ντόπιες πράσινες κομμένες, υπέροχο άρωμα, 1-2 πράσινες καυτερές πιπεριές ψιλοκομμένες, μαϊντανός, σκόρδα και κρεμμύδια ξερά.

Μπακαλιάρος πλακί με σέφουκλα, σέλινο, μαϊντανό, καυκαλίδα, κρεμμύδια ξερά χοντροκομμένα στο χέρι και λίγη ντομάτα φρέσκια κομμένη ή πελτές. Μια μερίδα μπακαλιάρος χωρίς κόκαλα τσιγαρίζεται μαζί με τα χόρτα και λιώνει στη σάλτσα. Όταν είναι σχεδόν έτοιμα τα χόρτα, βάζουμε στην κατσαρόλα τον μπακαλιάρo. Από δω και πέρα είναι έτοιμο το φαγητό μετά από 10-15 λεπτά. Πριν από τον μπακαλιάρo μια καλή ιδέα είναι να έχουν προστεθεί λίγες πατάτες, να ψηθούν στη σάλτσα.

Αβρωνιές και σπαράγγια γιαχνιστά, ντομάτα πελτές, κρεμμύδια ξερά μπόλικα κομμένα στο χέρι, μάραθο μπόλικο και αλατοπίπερο. Είναι εξαιρετικό φαγητό και όταν μαγειρεύεται χωρίς την ντομάτα.

Πενταράτες. Πατάτες μικρές φρέσκιες, καλό πλύσιμο μόνο ή καθάρισμα ξυστές, κομμένες φετούλες και ίδια ποσότητα σε όγκο ξερά κρεμμύδια κομμένα πλευρό για να 'σταθούν' με πιπέρι και μπόλικη ρίγανη. Στο ζεσταμένο λάδι πάνε πρώτα οι πατάτες, μένουν δέκα, δεκαπέντε λεπτά και χωρίς να ανακατέψουμε πάνε από πάνω τα κρεμμύδια! Μπορούμε να καπακώσουμε ή όχι το τηγάνι. Μετά από λίγο προσεκτικά ανακατεύουμε, να πάνε κάτω και παντού τα κρεμμύδια. Βλέπουμε και τα παίρνουμε από τη φωτιά, ρόδινα, σωστά, τηγανισμένα εννοείται. Επειδή κρατάνε πολύ λάδι, χρησιμοποιούμε τρυπητή κουτάλα και ανοξείδωτο τρυπητό, να στραγγίσουν.

Πατατοσαλάτα του αλωνάρη. Με πατάτες βραστές ή ψητές στη θράκα, σπασμένες με το πιρούνι και λαδωμένες με μπόλικο λάδι καυτές, έχει σημασία. Ακόμη ημίχλωρα κρεμμύδια, αγγούρι, ντομάτα, διάφορες πιπεριές, ρόκα, ρίγανη, ξίδι και αυτό που κάνει τη διαφορά: κομμάτια φιλετάκια από ψημένη ρέγγα σε φλόγα φρύγανου και αρωματικών ξύλων ρίγανης, δεντρολίβανου και φασκομηλιάς. Η σαλάτα αυτή με ψωμί, κρασί ήταν το αγαπημένο φαγητό των αλωνάρηδων το μεσημέρι, δίπλα στο αλώνι που αλώνιζαν τα σιτηρά! Πάντα εννοείται παραμένει μια αγαπημένη σαλάτα.

Στο Λιβάδι στην περίοδο που είναι το 'πατατοβγάλημα' το βασικό φαγητό είναι η **ομελέτα**. Με πατάτες, ψιλοκομμένα πράσινα κρεμμυδόφυλλα και γλινερό (χοιρινό ψαχνό ψημένο στην κατσαρόλα με αλάτι και πιπέρι, συντηρημένο σε λίπος). Υπέροχο φαγητό.

Μελιτζανοσαλάτα με ψητές μελιτζάνες, κομμένες με μαχαίρι, σκόρδο, λάδι, ξίδι, αλάτι, καρυδόψυχα «σπασμένη».

Πασιτισάδα, 'Κολοκύθι' ή 'Παστίτσο', με γλυκοκολόκυθο, πατάτες, κρεμμύδια! Τα συμπληρωματικά υλικά έχουν όλα την αξία τους. Λίγο αλεύρι, ξερός δυνατός δυόσμος, καυτερά πιπερίδια, λάδι, αλάτι.

Τα υλικά όλα μαζί χαρμάνι στο ταψί που θα γίνει κουμπές! Όσο ψήνονται θα 'καθίζουν' Θα μείνει το 1/3 ή ¼. Η δύναμη και η γλύκα θα είναι σ' αυτό που θα μείνει. Το χαρμάνι: Κολοκύθι γλυκό 1.5-2 κιλά καθαρισμένο, κομμένο όπως το κυδώνι, 4 μεγάλες πατάτες φετούλες, 4 μεγάλα κρεμμύδια κομμένα φέτες από πάνω προς ρίζα, 2-3 ψιλοκομμένα καυτερά πιπερίδια, αλλιώς μπόλικο πιπέρι, καμπόσος δυνατός δυόσμος (υποχρεωτικό), 1.5 φλιτζάνι τσαγιού λάδι, δυο χεριές αλεύρι, όλα στο σωρό! Ανακατεύουμε καλά το χαρμάνι. Είναι όλα ντυμένα με λάδι και το λιγοστό αλεύρι. Μεταφέρεται το υλικό στο ταψί. Νερό ούτε σε σκέψη! Αντίθετα για καλύτερο αποτέλεσμα το κομμένο κολοκύθι, ψιλοαλατισμένο σε τρυπητό από χτες το βράδυ, ιδρώνει εκτός ή εντός ψυγείου να αδυνατίσει.

Το καλύτερο αποτέλεσμα υπάρχει όταν χρησιμοποιηθεί πήλινο σκεύος και γίνει το ψήσιμο

σε ξυλόφουρνο. Αν όχι, τότε κανονικά σε ταψί ανοξείδωτο 32άρι και φούρνος κουζίνας ζεστός στο 250. Πέντε- δέκα λεπτά στο τέλος, μπορούμε να προσθέσουμε και φέτα. Άλλο φαγητό!

Κουκιά χλωρά μαγειρευτά με σκόρδο, με πολύ μάραθο, φρέσκα ψιλοκομμένα κρεμμυδάκια και πολύ ελαιόλαδη βραστά στραγγιστά σαλάτα, με ψιλοκομμένο σκόρδο, μπόλικη ρίγανη και λαδόξιδο. Ή τα πολύ τρυφερά μισοβρασμένα (ξεβρασμένα), μετά με αλατοπίπερο και ρίγανη, σε χυλό τηγανητά!!! Μπορούμε να ψιλοκόψουμε τα κουκιά, να προσθέσουμε ψιλοκομμένο μάραθο και με χυλό να τα κάνουμε τηγανίτες.

Κουκιά ξερά (μουλιασμένα πρώτα και καθαρισμένα-ξεμάτισμα) μαγειρευτά ή στο φούρνο, με ντομάτα πελτέ, κομμένα χοντρά στο χέρι κρεμμύδια, σκόρδο, δάφνη, ρίγανη μπόλικη, μπόλικο χλωρό μάραθο ψιλοκομμένο και 2-3-4 καυτερά πιπερίδια, άκοπα για να μπορούν να εντοπισθούν και να αφαιρεθούν.

Φασολάκια χλωρά πολιτικά, κοκκινιστά, με ξερά κρεμμύδια κομμένα στο χέρι, μπόλικο μαϊντανό, και πιπεριές ντόπιες ποικιλίες, κομμένες κατά μήκος, αλατοπίπερο.

Φασολάδα, με φασόλια ξερά άσπρα ή πολιτικά ή κίτρινα ή διάφορα, «χιλιολοϊτικά», ξεβρασμένα και μετά στην κατσαρόλα με λάδι, με 3-4 ξερά κρεμμύδια, ντομάτα πελτέ και μια μάτσα χοντροκομμένο σέλινο. Αν θέλουμε κάτι εντελώς ξεχωριστό, αντί για το σέλινο προσθέτουμε μια μάτσα χοντροκομμένο μάραθο. Για τη βαρυχειμωνιά καλά είναι και 2-3 καυτερά πιπεριδάκια. Ωραία γίνεται η φασολάδα, όταν προστεθούν και πατάτες, κομμένες σε κυβάκια.

Κι ακόμη όλα τα είδη των φασολιών, αλλά κυρίως τα «χιλιολοϊτικά» και τα ξερά αμπελοφάσολα μαγειρεύονται με την προσθήκη ψιλοκομμένων χόρτων και αρωματικών. Σέφουκλα, κουτσουνάδες, σταφυλίδικες, καυκαλίδες, μυρώνια.

Τα χλωρά αμπελοφάσολα μαγειρεύονται για σαλάτα με προσθήκη λαδόξιδου και γιαχνιστά άσπρα ή με ντομάτα.

Η 'ροβιθάδα', με τσιγαρισμένο κρεμμύδι και αλατοπίπερο σουπά. Παλιότερα ήταν το κύριο πιάτο στους γάμους στην πεδινή Νάξο.

Σιταρομαερία φασόλια άσπρα, σιτάρι και καλαμπόκι, λάδι, αλάτι. Στο νερό από το βράδυ ξεχωριστά. Το πρωί πρώτα στην κατσαρόλα το σιτάρι, να βράσει λίγο και μετά τα άλλα. Το νερό που έχουμε βάλει στο πλυμένο σιτάρι το βράδυ, για να μαλακώσει, δεν το πετάμε, το χρησιμοποιούμε στο βράσιμο.

Πρασοσελινόριζο με ζαφορά, **πατατόρυζο**, **κολοκυθόρυζο**. **Μελιτζανόρυζο** με κρεμμύδι, μπόλικο σκόρδο, μαϊντανό, ντομάτα πελτέ. Η μελιτζάνα κομμένη κυβάκια, μαγειρεύεται στη σάλτσα.

Λαχανοντολμάδες, με πολύ κρεμμύδι, πιπέρι και μάραθο.

Κολοκυθάκια ή κολοκυθανθοί γεμιστοί στην κατσαρόλα, με ρύζι, κιμά, ξερά κρεμμύδια και μαϊντανό. Αυγολέμονο.

Γεμιστά, ντομάτες, μελιτζάνες, κολοκύθια, πατάτες, πιπεριές, κρεμμύδια, κολοκυθανθοί.

Κουνουπίδι γιαχνί με πατάτες.

Μαγειρευτές μελιτζάνες μαζί με κολοκύθια πατάτες, μπάμιες, φασολάκια πιπεριές, ντομάτα.

Μελιτζάνες φλάσκες, ολόκληρες, χαραγμένες και γεμισμένες με σάλτσα, κρεμμύδια κομμένα φέτες, σκόρδα ολόκληρα τα δόντια, μαϊντανός μπόλικος, ντομάτα κομμένη κυβάκια, αλάτι, πιπέρι, ρίγανη. Οι μελιτζάνες μαλακώνουν λίγο στο τηγάνι ή στο φούρνο, για να μπορούμε να τις γεμίσουμε.

Σεφουκλωτή, πίτα με σέφουκλα, μυρωδικά και σταφίδες, έχει ξεκινήσει ως παραδοσιακό

φαγητό της πρώτης Παρασκευής της Σαρακοστής.

Χορτόπιτες διάφορες με άγρια χόρτα, αυτά που μαγειρεύονται και τσιγαριστά. Η καλύτερη χορτόπιτα με χειροβοσκούς και χειροβάρβαρα, με μαντουλίδες, σταφυλίνους, καυκαλίδες, μυρώνια, αυγά και κεφαλοτύρι. Ανοίγουμε φύλλο σφολιάτα.

Τηγανίτες διάφορες και κεφτέδες.

Μαραθοτηγανίτες, μάραθο ψιλοκομμένο, χοντροκομμένο ξερό κρεμμύδι, χλωρό κρεμμύδι, όλα στο χυλό. Χορτοτηγανίτες με διάφορα χόρτα. **Ρεγγοτηγανίτες**, μικρά φιλετάκια ρέγγας, κομμένα ξερά και χλωρά κρεμμύδια και τριμμένη πατάτα, χυλός. Κουνουπιδοτηγανίτες, βρασμένο κουνουπίδι, κρεμμύδι, μαϊντανός, τυρί. **Κολοκυθοκορφάδες ή κολοκυθανθοίμε** χυλό στο τηγάνι. Κολοκυθοκεφτέδες με αυγά, τυρί και μυρωδικά. Πατατοκεφτέδες με ξερό κρεμμύδι ή το άσπρο από χλωρά κρεμμύδια, σκόρδο, τυρί, αυγά.

Ομελέτες

Καρφοπόριχα, αυγά, πιπέρι αλάτι. Και κάρφα, τρυφερές καρδιές του χόρτου και ένα δυο φύλλα μαζί με χόρτα γιαχνιστά με αυγά και μικρά κομμάτια κεφαλοτύρι.

Ομελέτες με χειροβάρβαρα και μαλακά αγριόχορτα.

Ομελέτα με καπούνοι(τα τρυφερά στελέχη των κρεμμυδιών, προτού ανθίσουν και δέσει ο σπόρος).

Κολοκυνθαύγουλα με διάφορα τριμμένα τυριά και αλατοπίπερο.

Ντοματαύγουλα. Γεμάτο το τηγάνι με κομμένες ώριμες ντομάτες, λάδι, ρίγανη να γίνουν σάλτσα. Ρίχνουμε τα αυγά καλά χτυπημένα και πιπεράκι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Καταλαβαίνουμε όλοι τον ρόλο που διαδραμάτισε και διαδραματίζει η χλωρίδα στη ζωή του ανθρώπου, ένα ρόλο προαιώνιο, που κρατάει - με τις απαραίτητες, φυσικά, διαφοροποιήσεις και προσαρμογές - μέχρι σήμερα. Ρόλος που συμβάλλει στην εξασφάλιση της ζωής των ανθρώπων και στην υποστήριξη της ποιότητάς της.

Σήμερα η ανθρωπότητα υφίσταται οικειοθελώς ή βιαίως τις μεγάλες ανατροπές (ευλογίες ή αναθέματα) που πραγματοποιεί ο σύγχρονος τεχνολογικός πολιτισμός μας. Η φύση πάντα διαθέτει τις γιγαντιαίες, ασύλληπτα μεγάλες δυνάμεις και εφεδρείες της. Ο άνθρωπος διαθέτει το νου του, το πιο εξελιγμένο εργαλείο διαχείρισης των πραγμάτων του κόσμου και φαίνεται ότι ακόμη δεν είναι αργά για να τον χρησιμοποιήσει και να αποκαταστήσει τη διαταραγμένη σχέση του με τη φύση, την τροφό του. Στη Νάξο παρά την τουριστική ανάπτυξη, παρά την εισβολή της τεχνολογίας, την αλλαγή νοοτροπίας ακόμη και στο μοντέλο διατροφής, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, καλύπτει τις διατροφικές του ανάγκες με σεβασμό στην παράδοση και τη φυσιολογική άντληση και χρήση των αγαθών που παράγει η γη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Καλλιεργούμενα δένδρα

Πορτοκαλιές διάφορες, Μανταρινιές, λεμονιές, κιτριές, γλυκολέμονα, περγαμόντα, νερατζιές, λωτοί

Βερικοκιές, δαμασκηγιές, τζενεριές, αντρομηγιές, θυσσινιές, κερασιές, ροδακινιές, αμυγδαλιές,

Αχλαδιές, στραβόρια, μπαστιβάνια, αουστάχλαδα, αχλαδούνες, ξαρμούτια, κρυστάλλια, Κυδωνιές, Καρυδιές, Ροδιές, Μουσμολιές, Μεσκουλιές, Χαρουπιές

Μηλιές, γλυκομηλιές, ξινομηλιές, φικιές και ντόπιες ποικιλίες

Συκιές, βασιλικοσυκιές, ποταμοσυκιές, ασπροσυκιές, διάφορα ντελόνικα

Μουριές, μαυροσκαμιές, κοκκινოსκαμιές, ασπροσκαμιές

Ελιές.

Όλα τα κηπευτικά

Λάχανα, κουνουπίδια, μπρόκολα, κρεμμύδια ξερά, σκόρδα ξερά, μαρούλια, αντίδια και ραδίκια, βλίτα, μαρούλια, ντομάτες επιτραπέζιες για νωπή χρήση υπαίθρου, ντομάτες επιτραπέζιες για νωπή χρήση υπό κάλυψη, φασολάκια, μπάμιες, κολοκυθάκια, αγγούρια υπαίθρου, μελιτζάνες υπαίθρου, γλυκοκολόκυθα, γλυκοπατάτες, κουκιά χλωρά και ξερά, αγκινάρες. Μαϊντανός, σέλινο, άνηθος, μάραθος.

Ρεβίθια, αρακάς, αρακάς για φάβα, που τρίβεται σε χειρόμυλους. Όπως και τα ρεβίθια, ο αρακάς για φάβα, ντόπιοι σπόροι, καλλιεργούνται στην κεντρική και πεδινή Νάξο, άνυδρα στα καυκάρια και είναι πεντανόστιμα.

Παράγονται επίσης σημαντικές ποσότητες *ξερών κρεμμυδιών και ξερών φασολιών*. Πολλοί κάτοικοι στα χωριά συλλέγουν σπόρους για φύτευση, επιλογή από τις παλιές ντόπιες ποικιλίες, το *κωμιακίτικο πολιτικό φασολάκι, ντομάτα κωμιακίτικη, κρεμμύδι, αγγούρι*.

Κτηνοτροφικά φυτά-ζωοτροφές

Τα κτηνοτροφικά φυτά κυρίως κριθάρι (σανοδοτικά και καρποδοτικά), αλλά και βίκος για σανό, καλύπτουν έκταση περίπου 50.000 στρεμμάτων. Το σύνολο της παραγωγής ιδιοκαταναλώνεται στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Αυτοφυή (αρωματικά-φαρμακευτικά και βρώσιμα χόρτα)

Αρωματικά-φαρμακευτικά φυτά

Ασπιθιά, η ασπινθιά, στο Διοσκουρίδη Αψίνθιον: "Έχει δύναμιν πεπτικήν και αποκαθαρικήν, εστί δε ουρητικόν και ο υπατιμισμός αυτού και το αφέψημα προς ωταλιάν εστί βοηθήμα". Προσθέτει όμως ο Διοσκουρίδης και κάτι πρακτικότερο: Τοποθετημένο ολόγουρα, μέσα «εις τας κιβωτούς», τα μπαούλα, «άβρωτα τηρεί τα ιμάτια» και «αλειφόμενον συν ελέω κώνωπας κωλύει άπτεσθαι του σώματος».

Άουστρος (αγριάδα), Αστοιβή

Γλήχων>γληχούνι>βληχούνι>βλησκούνι, φλησκούνι - Φλουσκούνι - Αγριομέντα. Είναι γνωστό στην αρχαιότητα και καταγράφεται στους Ομηρικούς Ύμνους (Ύμν. Δημ. 209). Ο Διοσκουρίδης δίνει σημαντικές πληροφορίες. Είναι «πόα θερμαντική και πεπτική», ανακουφίζει τους πόνους του στομάχου και «λιποθυμούντα ανακτάται μετ' όξους ταις ρισίν

προσαγομένη», δηλαδή μόλις πλησιάσουμε φλουσκούνι (το ζεστό αφέψημα) ανακατεμένο με ξύδι στη μύτη του λιποθυμισμένου, ξαναβρίσκει τις αισθήσεις του. Θεωρείται ακόμη αντιασθματικό, αντιβρογχικό, αντιρρευματικό, αντιαρθριτικό, αντιδιαρροϊκό και διουρητικό.

Δάφνη αυτοφυής

Δεντρολάκι - λουίζα.

Δεντρολίβανος, είναι η Λιβανωτίς του Διοσκουρίδη. Γνωστό στους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους (Ρωσμαρίνι - Διοσμαρίνι) ως αρτυματικό φυτό. Εκτός από το ωραίο άρωμά του στα φαγητά, θεωρείται τονωτικό, ευστόμαχο, αντιρρευματικό και αντιδιαβητικό. Ο Διοσκουρίδης λέει ότι έχει «δύναμιν θερμαντικήν, ικτέρου ιατικήν». Δίνει με τον πλούσιο καπνό του άρωμα σε όλα τα καπνιστά τρόφιμα (κρέατα, ψάρια, τυριά).

Δυόσμος

Ζαφορά, ο Κρόκος: Είναι γνωστός στους ανθρώπους από τη βαθύτατη αρχαιότητα για τις πολύ σημαντικές θεραπευτικές ιδιότητές του. Ίσως είναι το αρχαιότερο αρτυματικό. Από τα αρχαία κείμενα μαθαίνουμε ότι χρησιμοποιούνταν σε κολλύρια στοματικά, οφθαλμικά και ωτικά, ότι είναι διουρητικός και επιχρίομενος με νερόπραΐνει τα ερυσιπέλατα. Σε μικρές δόσεις θεωρείται ηρεμιστικό, αντισπασμωδικό, αφροδισιακό και τονωτικό. Σήμερα είναι ένα από τα ακριβότερα μπαχαρικά. Πέντε - έξι στήμονες είναι αρκετοί να κιτρινίσουν ένα λίτρο ρακή και να της δώσουν μια ξεχωριστή γεύση.

Θρούμπη, Θυμάρι

Κράταιγος - Τρικοκκιά Φύλλα Άνθη Καρποί

Μάραθο: Είναι φυτό φαρμακευτικό, αρωματικό και αρτυματικό ήδη από την αρχαιότητα. Από την εποχή του Ιπποκράτη οι μαραθόσποροι χρησιμοποιούνται ως ορεκτικοί, διουρητικοί και αντιβηχικοί. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι ο καρπός του μάραθου «καύσον στομάχου παραιτείται».

Το μάραθο έχει ξεχωριστή θέση στη Ναξιώτικη κουζίνα. Είναι το πρώτο μυρωδικό του «μπάτουδου», του ντολμά, της αβρωνιάς, της φασολάδας, του χλωρού κουκιού και οι μαραθόσποροι της τσακιστής ελιάς.

Ματζουράνα: Είναι φυτό γνωστό από την αρχαιότητα και θεωρούσαν ότι έχει το άρωμα της Αφροδίτης. Χρησιμοποιείται και σήμερα ως «βραστάρι» και ως άρτυμα και έχει αντισηπτικές και αντισπασμωδικές ιδιότητες.

Ρίγανη Ορεινή - Πεδινή: Είναι γνωστή από την αρχαιότητα. Χρησιμοποιείται πάντα ως αρωματικό, φαρμακευτικό και αρτυματικό φυτό. Ο Ιπποκράτης τη χρησιμοποιούσε κυρίως για θεραπεία της γαστραλγίας και των παθήσεων του αναπνευστικού συστήματος. Ο Διοσκουρίδης εκτός από τις άλλες θεραπευτικές ιδιότητές της αναφέρει και ότι «το αφέψημα αυτής εν λουτρών ωφελεί». Και σήμερα θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα μπαχαρικά και χρησιμοποιείται ευρέως στη μαγειρική. Στην Κωμιακή από πολύ παλιά το ελαφρό αφέψημα της ρίγανης χρησιμοποιούνταν ως το πιο αποτελεσματικό φάρμακο κατά της διάρροιας.

Σχίνος - Σχινόσποροι

Φασκομηλιά: Από τα είδη του φυτού που υπάρχουν, στη Νάξο αυτοφύεται το είδος Σαλβία η μηλοφόρος. Είναι γνωστό από την αρχαιότητα και αναφέρεται από το Θεόφραστο και το Διοσκουρίδη (Ελελίφασκον). Έχει τη δύναμή της στα κλαδιά και τα φύλλα, ενώ το αφέψημα από αυτά «ούρα άγει και τρίχας μελαίνει, παύει δε συν οίνω το αφέψημα αυτής προσκλυζόμενον κνησμούς τους περί τα αιδοία» Είναι φυτό αρωματικό, φαρμακευτικό, κατάλληλο για τη μαγειρική. Θεωρείται ευστόμαχο και τονωτικό.

Φίδα Αγριοκυπαρίσι - Οι καρποί του

Χαμομήλι (Διοσκουρίδης: Χαμαίμηλον. Το έχει σε μεγάλη εκτίμηση εξαιτίας των θεραπευτικών ιδιοτήτων του): Δίνει ένα από τα καλύτερα αφεψήματα. Είναι ευστόμαχο, γιατί περιέχει χαμαζουλένιο που έχει αντιφλογιστικές ιδιότητες. Θεωρείται ότι είναι πάνω από εκατό φορές πιο αντισηπτικό από το λεμόνι.

Βρώσιμα φυτά

Αβρωνιές: Είναι οι Βρυωνιές των αρχαίων, από τα καλά τους λαχανικά, όταν είναι τρυφερές, «κατά την πρώτην εκβλάστησιν», όπως και σήμερα. Είναι διουρητικές και κατά το Διοσκουρίδη, είναι καλό γιατρικό για τα διαστρέμματα ένα κατάπλασμα φτιαγμένο με «φύλλα βρυωνίας συν οίνω».

Αγριοσέλινο, Αγριόπρασο, Αγριόσκορδο

Αντράκλα - Γλιστρίδα - Σαλάτα

Ο Διοσκουρίδης την αναφέρει ως Ανδράκλη - ή Ανδράχλη και τη συνιστούσε για τον πονοκέφαλο. Την αναφέρει και ο Θεόφραστος. Ο Πλίνιος τη συνιστούσε ως φυλακτό για κάθε κακό και ο Γαληνός εξήρε τη δύναμη του χυμού των φύλλων της. Στην Κωμιακή λέγεται «σαλάτα». Το τοπικό όνομα «σαλάτα» δείχνει την παλαιά της χρήση και στην Κωμιακή.

Είναι πλούσια σε βιταμίνη C. Περιέχει ασβέστιο, σίδηρο, βιταμίνες του συμπλέγματος B και λιπαρά οξέα, όπως το λινολεϊκό, που είναι χρήσιμα στην αποφυγή καρδιαγγειακών παθήσεων. Χρησιμοποιείται ως κατευναστικό και διουρητικό βότανο. Η γεύση της είναι ελαφρά ξινή. Τρώγεται ωμή, μόνη της με ξίδι ή στην τοματοσαλάτα, δροσιστική σάλτσα με γιαούρτι, συνοδεύει τη σκορδαλιά. Μαγειρεύεται με άλλα χόρτα, με ρύζι, γίνεται γιαχνί, προστίθεται στις σούπες.

Το εντυπωσιακό είναι ότι ένα τόσο ωφέλιμο χόρτο συνήθως αντιμετωπίζεται σήμερα ως ζιζάνιο και «θυσιάζεται» υπέρ των βλίτων, λόγου χάριν, για τα οποία ο Διοσκουρίδης λέγει ότι είναι μόνον «ευκοιλία, ουδεμίαν φαρμακευτικήν ιδιότητα έχοντα».

Βελονίδες, Βλίτα, Βρούβες - Μαύρη βρούβα ή Πικροτζιμπητά

Βυζάτα - Γλυκά χόρτα - ραδίκια με βολβούς ριζικό σύστημα -διάφορα είδη

Γαλασίδες Ευφόρβιον, Κιχώριον

Γουλιά του στραβάγκαθου

Καλοσυντροφάκια

Κάππαρη - και Διοσκουρίδης. Τοπωνύμιο 'Κάππαρες'

Καρδαμίδες: Είναι άγριο χόρτο, ωραίο σαλατικό.

Κάρδαμον: Διοσκουρίδης

Κασιδάκι. Γλυκό μικροσκοπικό χόρτο. Κάνει καλό πορίχι.

Κάρφα: Θεωρούνταν το φυτό της κόρης του Ασκληπιού.

Καυκαλίδες: Είναι γνωστές από την αρχαιότητα.

Κολιές και Πικροκολιές (κοκκινίζει η 'καρδιά' τους). Κάνουν εξαιρετικά πορίχια.

Κοπάνια τα Πικροκόπανα

Κουτσουνάδες παπαρούνες

Λαμψάνη (ή *Λαμψάνα* και *Λαψανίδα γυαλιστερή*). Κάνει 'άσκημο' πορίχι): Ο Διοσκουρίδης τη θεωρεί ανώτερη από το λάπαθο. Οι αρχαίοι έτρωγαν βρασμένα τα φύλλα και τα πορίχια της.

Λάπατα (Λάπαθον: Διοσκουρίδης)

Λαρδακίδες (Γλυκοκόπανα)

Λούπινα

Μαντουλίδα: (Δύο είδη: πράσινη δασύφυλλη και πετρόλ αραιόφυλλη). Ο Διοσκουρίδης την ονομάζει Χρυσάνθεμον και Χρυσανθεμίδα και τα τρυφερά πορίχια της τα συμπεριλαμβάνει στα βρώσιμα χόρτα. Το επιστημονικό του όνομα είναι χρυσάνθεμο το στεφανωτικό. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι οι “στεφανηπλόκοι” έφτιαχναν στεφάνια από μαργαρίτες και κοσμούσαν τα αγάλματα των θεών. Θεωρούνταν προστατευτικό φυτό κατά της μαγείας και της μαγγανείας. Οι χρυσοκίτρινες μαργαρίτες λέγονται και «μάηδες» και χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα στα στεφάνια της Πρωτομαγιάς.

Μαραθάκια - Μυρώνια

Μαρουλήθρες

Μολόχες (Αμολόχες)

Ξυνίδες - Αξινίδες - Ξινήθρες - Λάπαθον η οξαλίσ

Παπαδιές

Πικροκολιές

Προβάτσες

Προβατσόχορτα

Ραδίκια - Άγρια πικρά ραδίκια Λαρύγγια - Ταράξακος

Ραπανίδες (Ραφανίς: Διοσκουρίδης). Πικρές (χνουδωτές και σκούρες) και γλυκιές.

Σέφρουκλα

Σκαρολάχανα

Σκολύμπρια - Σκόλυμος: Το τρυφερό φυτό είναι ωραίο λαχανικό. Κατά το Διοσκουρίδη, η ρίζα του «καταπλασσομένη» είναι χρήσιμη για τους «έχοντας μασχάλας και σώμα δυσώδες». Ως αφέψημα «ούρα πολλά ποιεί».

Σκορδίλες (Βολβοί: Διοσκουρίδης)

Σποράια - Σπαράγγια - Ασπάραγγος ο ακανθώδης

Σταφυλίνος - σταφυλίνικας: Χόρτο μυρωδικό, με χαρακτηριστική αρκετά έντονη μυρωδιά. Χρησιμοποιούνταν από παλιά στις πίτες και συμπεριλαμβανόταν στα τσιγαριστά χόρτα.

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του άνθους του από τον Διοσκουρίδη: «Κορμόν δε φέρει όρθιον, τραχύν, σκιάδιον έχοντα, ανήθωπαρπλήσιον, εφ’ ου άνθη λευκά, εν μέσω δε πορφυροειδές και οιωνεί κροκίζον...».

Στρώχνος (Στρώφνος ή Αγριοφασολιά): Γνωστός στη Νάξο με το ίδιο όνομα που τον μνημονεύει και ο Διοσκουρίδης στην ιατρική του πριν δύο χιλιάδες χρόνια και θεωρείται ότι ανήκει στα «καλά» χόρτα. Κατά τον Διοσκουρίδη θεραπεύει τις κεφαλαλγίες και «παρηγορεί τον καυσούμενον στόμαχον. Τα δε φύλλα καταπλασσομένα αρμόζει προς ερυσσιπέλατα και έρπητας».

Τζοχοί. Διάφορα είδη. Ακόμη Πικρότσοχος ή Αμπελομάρουλα - αγκαθωτός.

Τσουκνίδα Ατσουκνίδα>ατσικνούδα Κνιδη η μικρά.

Φονοράδικα, πάντα κοντά στη θάλασσα. Το σταμναγκάθι ή "κιχώριον το ακανθώδες" είναι ουσιαστικά μια άγρια ποικιλία ραδίκι.

Η φύση έχει βάλει όλη της την τέχνη και όλη της την σοφία για να δημιουργήσει αυτό το φυτό με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να επιβιώσει στις πιο αντίξοες καιρικές συνθήκες, αλλά και από τις ορέξεις των χορτοφάγων θηλαστικών της Γης.

Το σταμναγκάθι είναι γνωστό ως τροφή αλλά και ως βότανο από την αρχαιότητα.

Χειροβάρβαρη και Χεροβότανο Hymenopema graecum: Διαφέρει από το Χειροβοσκό. Αυτό κάνει πορίχι. Ο χειροβοσκός κάνει «κεφαλάκια» αγκάθια.

Χειροβοσκοί: Τα αγκάθια του Κενταύρου Χείρωνος.

Αμανίτες, Αλευρίτες, Αγκαθίτες, Αυτάκια, Κοκκινίτες, Γλιστρίτες, Αόρκια, Ίκνια

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμά ευχαριστώ την κ. Όλγα Σιδερέ και την κ. Κική Λεπενιώτου από το Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Περιφερειακής Ενότητας Νάξου για την πρόθυμη ενημέρωσή μου και την παραχώρηση στοιχείων, σχετικών με το έδαφος, το κλίμα και την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων της Νάξου. Ευχαριστώ επίσης την κ. Έρη Κορρέ από το Τμήμα Τεχνικών Έργων της Περιφερειακής Ενότητας Νάξου για την παραχώρηση στοιχείων σχετικών με τη γεωγραφία και το κλίμα του νησιού μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Διοσκουρίδης, *Περί Ύλης Ιατρικής* (DE MATERIA MEDICA), Ο ελληνικός Κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νεαπόλεως.
- Γρίσπος Πάνος (1964), Έρευνα φυτωναμική των Κυκλάδων Νήσων, Τόμ. Δ', *Ε.Ε.Κ.Μ.*
- Παπούλιας Θανάσης, *Τα άγρια Φαγώσιμα Χόρτα του Βουνού και του Κάμπου*, Εκδόσεις Ψύχαλου.
- JOSETTE RENAULT-MISKOVSKY ET REMI DALONGEVILLE (1994), Η βλάστηση της Νάξου και η πρόσφατη εξέλιξή της, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Αθήνα, σελ.75-92.
- Χελντράιχ Θεόδωρος, *Λεξικό των Δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αφών Τολίδη.

ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗ ΝΑΞΟ ΣΤΗ ΣΙΚΕΛΙΑ. Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΕΝΟΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ*

Ξεκινώ με την ευχή το θέμα που επέλεξα να παρουσιάσω να προσφέρει μια ακόμη σπουδή στο γενικό πλαίσιο του συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων». Όπως όλοι μας από πολύ παλιά γνωρίζουμε, το νησί μας, η Νάξος του ελληνικού αρχιπελάγους δεν είναι το μόνο μέρος στον κόσμο που φέρει αυτό το όνομα. Υπάρχει και η πόλη της Σικελίας, γνωστή ως Giardini di Naxos, ή απλώς Νάξος. Αυτήν τη Νάξο είχα την τύχη να επισκεφθώ, ως υπεύθυνος του προγράμματος αδελφοποίησης που υλοποίησε το 2^ο Γυμνάσιο Νάξου, κατά το σχολικό έτος 2004-2005.

Το σχέδιο για την πραγματοποίηση ταξιδιού γνωριμίας και αδελφοποίησης των δύο πόλεων ήταν παλιό. Κάποτε ο Πολιτιστικός Σύλλογος Νάξου και ο πρόεδρός του, ο αείμνηστος Δημήτρης Κατσούρης, υπέβαλαν σχετική πρόταση στην ANE Νάξου για τη ναύλωση του πλοίου ΝΑΞΟΣ και την υλοποίηση αποστολής στη Σικελία, υπό τον γενικό τίτλο «Από τη Νάξο στη Νάξο με το Νάξος». Με την ιδιότητά μου, τότε, του μέλους του Δ.Σ. της ANE Νάξου, συμμετείχα στην προετοιμασία του πλοίου για το ταξίδι αυτό. Οι προσπάθειες ναυάγησαν στο αρχικό ακόμη στάδιο, κυρίως για οικονομικούς λόγους, ίσως και για διαχειριστικούς, λόγω δυσλειτουργιών στις σχέσεις των ενδιαφερομένων μερών (Πολιτιστικός Σύλλογος, Δήμος Νάξου, ΟΝΑΣ). Μετά την οριστική διάλυση της ANE Νάξου, το σχέδιο έμοιαζε πλέον απραγματοποίητο.

Πέρασαν χρόνια μέχρις ότου ο Δήμος Νάξου προχώρησε τελικά στην αδελφοποίηση των δύο Δήμων, η οποία επισφραγίστηκε με εκατέρωθεν ταξίδια και τις σχετικές τελετές. Από τότε πέρασαν και πάλι πολλά χρόνια, χωρίς κάποια ουσιαστικότερη επαφή, χωρίς κάποια συνέχεια. Όμως, ο δρόμος της επικοινωνίας είχε ανοίξει...

Όταν τον Σεπτέμβριο του 2003 ανέλαβα διευθυντής του 2^{ου} Γυμνασίου Νάξου, αντιμετώπισα το ζήτημα ως πρόκληση. Επρόκειτο και για μια δική μου κρυφή επιθυμία. Έτσι, όταν διοργανώθηκε η βασική λειτουργία του σχολείου, άρχισα τις επαφές για τη αδελφοποίηση. Με τη βοήθεια του Δήμου Νάξου της Σικελίας, ήρθα σε επαφή με το σχολείο Istituto Comprensivo Statale di Giardini Naxos και συμφωνήσαμε να προχωρήσουμε στην αδελφοποίηση των δύο σχολικών μονάδων, μια δράση που τελικά ξεκίνησε την άνοιξη του 2005 και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Η προετοιμασία του σχολείου για την αδελφοποίηση κράτησε έναν χρόνο, στη διάρκεια του οποίου αναπτύχθηκαν κοινά προγράμματα σε Ελλάδα και Σικελία με σκοπό την παρουσίασή τους στην τελετή της αδελφοποίησης.

Δεν έχω την πρόθεση να σας κουράσω με λεπτομέρειες που αφορούν τις εκπαιδευτικές διαδικασίες και τη σχολική ζωή. Θα εκθέσω μόνο συνοπτικά την εμπειρία μου ως Έλληνα Ναξιώτη επισκέπτη στη Νάξο της Σικελίας, μαζί με συναδέλφους μου και μαθητές μας.

Η αρχαία αποικία Ναξίων και Χαλκιδέων στη Σικελία ιδρύθηκε το 734 π.Χ. και βρίσκεται

* Βιολόγος, καθηγητής.

περίπου στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος με τη Νάξο της Ελλάδας, όπως και όλες οι αποικίες στη Σικελία. Οι σημερινοί κάτοικοί της διατηρούν έναν ισχυρό δεσμό με το όνομα Νάξος, το οποίο τείνει να επικρατήσει έναντι της πλήρους επίσημης ονομασίας Giardini di Naxos. Σε πρώτη όψη η πόλη θυμίζει πολύ τη Χώρα. Ο προσανατολισμός της είναι ανατολικός, ενώ στη δική μας Χώρα, είναι δυτικός. Πίσω από τη σικελική Νάξο και προς Νότον, υψώνεται η Αίτνα. Σε μας, πίσω και προς Νότον υψώνεται ο Ζάς. Στη Σικελία, η Νάξος εκτείνεται κατά μήκος ενός ανοικτού κόλπου, στο βόρειο υπερυψωμένο άκρο του οποίου είναι χτισμένη η γνωστή τουριστική πόλη Ταορμίνια. Στη δική μας Νάξο, η Χώρα εκτείνεται σε έναν επίσημο ανοικτό κόλπο, στα νότια του οποίου υψώνεται η Στελίδα. Το φυσικό περιβάλλον στη Σικελία είναι παρόμοιο με αυτό της Νάξου. Παντού βλέπει κανείς περιβόλια, γεγονός που αποτυπώνεται στην ονομασία Giardini (Κήποι). Κάτω από τη σκιά της Αίτνας κυριαρχούν οι ελιές και τα αμπέλια. Ίσως οι πρόγονοί μας αναζητούσαν στη νέα τους πατρίδα τον τόπο που άφησαν πίσω.

Όταν το 403 π.Χ. ο τύραννος των Συρακουσών Διόνυσος κατέστρεψε τη σικελική Νάξο, οι κάτοικοί της κατέφυγαν στα ορεινά και έχτισαν το Ταυρομένιο (τη σημερινή Ταορμίνια), χωρίς ποτέ να πάψουν να θυμούνται ότι κατάγονται από τη Νάξο. Ύστερα από 200 χρόνια, επέστρεψαν και ξανάχτισαν στην ίδια θέση την παλιά πατρίδα τους.

Στη σημερινή πόλη, περίπου στη μέση της παραλίας της και στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος με τα Παλάτια, δεσπόζει ένα υπό κλίμακα «αντίγραφο» της Πορτάρας. Στην ανατολική όψη της μαρμαρίνης αυτής πύλης, που βλέπει προς την Ελλάδα, είναι χαραγμένη η λέξη ΝΑΞΟΣ με ελληνικά γράμματα.

Η σημερινή πόλη Giardini di Naxos, όπου ζουν περίπου δέκα χιλιάδες κάτοικοι, είναι ένας τουριστικός προορισμός για τους Ιταλούς (ένα εκατομμύριο διανυκτερεύσεις το 2003). Το αρχαιολογικό μουσείο πιστοποιεί την καταγωγή τους από την Ελλάδα. Το ίδιο συμβαίνει και στην Ταορμίνια, όπου ο κεντρικός δρόμος, η οδός Ελλήνων, και το φημισμένο αρχαίο θέατρο αποτελούν μάρτυρες της κοινής προέλευσης. Η περιοχή διαθέτει πολύ καλά οργανωμένες παραλίες και εξαιρετικής ομορφιάς τοποθεσίες στο εσωτερικό της, στον δρόμο προς την Αίτνα.

Οι φιλόξενοι κάτοικοι της Νάξου ήταν ενήμεροι για το ταξίδι μας εκεί. Η υποδοχή που μας επιφυλάχθηκε στο σχολείο, κάτω από ένα εντυπωσιακό πανό με την επιγραφή «Καλώς ήλθατε φίλοι μας από τη Νάξο», ήταν πολύ θερμή. Θα πρέπει, επίσης, να υπογραμμίσω ότι καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μας, η παρουσία του εκεί Δήμου Νάξου ήταν έντονη και σε όλα τα επίπεδα: φιλοξενία, ξενάγηση, τελετές κλπ.

Η συνέχεια δόθηκε στη Νάξο τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου με την επίσκεψη του Διευθυντή, καθηγητών και μαθητών από το σχολείο Istituto Comprensivo Statale di Giardini Naxos.

Έκτοτε, εκτός από τις ωραίες αναμνήσεις, προσωπικά διατηρώ τακτική επικοινωνία με καθηγητές του «αδελφού» σχολείου. Θεωρώ, μάλιστα, ότι με τον ίδιο τρόπο που εμείς -ως σχολικές μονάδες- συνεργαστήκαμε σε τομείς όπως η ζωγραφική, ο χορός, η φωτογραφία και η ιστορία του τόπου μας, έτσι γενικότερα είναι δυνατόν ν' αναπτυχθούν περαιτέρω δραστηριότητες και προγράμματα που θα μας φέρνουν ολοένα και πιο κοντά με τους «συμπατριώτες» μας στη Νάξο της Σικελίας. Υπάρχει έδαφος για βαθύτερη γνωριμία, ανταλλαγή απόψεων και ενεργοποίηση προαιώνιων δεσμών. Για παράδειγμα, από πλευράς του Δήμου στη Σικελία μου ζητήθηκε να μεταφέρω στον εδώ Δήμο την επιθυμία για από κοινού συμμετοχή στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Eurocitizens, που θα έφερνε κοντά κυρίως νέους

από τις δύο πόλεις. Ο Δήμος Νάξου -δυστυχώς- δεν έδειξε ενδιαφέρον. Μια καλή ευκαιρία θα ήταν -ίσως- η διενέργεια ενός κοινού συνεδρίου που θα έθετε τις βάσεις μιας πολυεπίπεδης συνεργασίας.

Η ομάδα των καθηγητών που συμμετείχαμε στο ταξίδι αυτό ανακαλύψαμε μια άλλη Νάξο στη γειτονική Ιταλία. Εκεί κατοικούν άνθρωποι διαφορετικοί από εμάς, νοιώθουν όμως Ναξιώτες και Έλληνες, και θα μπορούσα να πω ότι λαχταρούν την επαφή με την Ελλάδα. Από εδώ, εντούτοις, υπάρχει απραξία. Γιατί άραγε;

Τέλος, είναι ευκαιρία εδώ να μνημονεύσω την πολύτιμη συμβολή όλων των συναδέλφων μου και ιδιαίτερα των κ.κ. Ανδρομάχης Κουφογιώργου, Θεοδώρας Ρήγα και Στέφανου Κληρονόμου για την πραγματοποίηση αυτής της σχολικής αδελφοποίησης.

Κλείνω ευχόμενος να υπάρξει συνέχεια της προσπάθειας.

Διακήρυξη Αδελφοποίησης

Εμείς οι παρακάτω Λειτουργοί Σχολείων με την έγκριση των αντίστοιχων Υπουργείων Παιδείας Ελλάδας και Ιταλίας, με την υπογραφή μας διακηρύττουμε την κοινή απόφαση των Συλλόγων Καθηγητών και των μαθητικών κοινοτήτων για

αδελφοποίηση

του 2^{ου} Γυμνασίου Νάξου και του Istituto Comprensivo Statale του Giardini, Naxos της Ιταλίας.

Με την αδελφοποίηση και την αμοιβαία ανταλλαγή επισκέψεων αντιπροσωπειών μας, υλοποιούμε την επιθυμία να γνωριστούμε μεταξύ μας αφού μας συνδέει κοινή πολιτιστική καταγωγή.

Πιστεύουμε ότι αυτή η συνάντηση θα δώσει στα παιδιά μας ευκαιρίες βιωματικής μάθησης μια που τους δίνεται η ευκαιρία να γνωρίσουν τους τόπους τους, την ιστορία τους, τους ανθρώπους και τις ιδιαιτερότητές τους.

Με την υπογραφή μας υποσχόμαστε η αδελφική συνεργασία να είναι το ξεκίνημα για συνεχή επαφή και συνεργασία των σχολείων μας με όλα τα δυνάτα μέσα.

Για το 2^ο Γυμνάσιο
Νάξου

Για το Istituto Comprensivo
Statale di Giardini Naxos

Νίκος Κρητικός
Διευθυντής

Mario Rapisarda
Direttore

Proclama di Gemellaggio

I sottoscritti, Presidi delle scuole, con l'autorizzazione dei rispettivi ministeri di istruzione, e con la nostra firma, proclamiamo, la comune decisione delle associazioni degli insegnanti, e delle comunità studentesche, di procedere al

g e m e l l a g g i o

tra le scuole, quella media di Naxos in Grecia e l'Istituto Comprensivo Statale di Giardini Naxos -ME- (Italia).

Con il gemellaggio e con il reciproco scambio di visite, attraverso le nostre rappresentanze, realizziamo così il desiderio di conoscerci meglio, dato che ci accomuna questa comune origine culturale.

Siamo convinti che, questo nostro incontro darà ai nostri figli l'opportunità di un apprendimento pratico, in quanto potranno conoscere il loro paese di origine, la sua storia e naturalmente gli usi e i costumi della sua splendida gente.

Con la nostra firma promettiamo, che questa fraterna collaborazione, rappresenti l'inizio per un contatto e una collaborazione tra le due scuole con tutti i mezzi possibili.

Il Preside della Seconda Scuola Media
di Naxos

Il Direttore dell'Istituto Comprensivo
Statale di Giardini Naxos

Nikolas Kritikos

Mario Rapicarda

ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΙ ΚΟΣΜΟΙ: ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ¹

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΕΚΑΚΗΣ*

«No man is an island, entire of himself,
Every man is a piece of a continent, a part of the main»
J. Donne, 1624. *Devotions upon Emergent Occasions, Meditation XVII*

Τα περισσότερα λεξικά εξηγούν τη λέξη «νησί», ως ένα τμήμα γης που περιβάλλεται από θάλασσα, επαναλαμβάνοντας τον ορισμό του Ομήρου στην Οδύσσεια, ο οποίος περιγράφει την Κρήτη ως «περίρρυτον γαῖαν». ² Η προτεραιότητα που δίνεται στον γεωγραφικό προσδιορισμό οφείλεται στα ακριβή όρια του νησιού «εκεί που αρχίζει η θάλασσα» ³, τα οποία το καθιστούν σαφώς αναγνώσιμο τόπο και ορισμένη μονάδα. Αυτός ο περικλειστος χώρος συνήθως απομονώνεται, αυτονομείται, προβάλλεται συμβολικά και εξηγείται από τους μελετητές ως περιέχων κάποιον ιδιαίτερο ρυθμό ζωής και εξέλιξης, διαφορετικό από τη στεριά ⁴. Τα χαρακτηριστικά αυτά, που αποδίδονται στα νησιά και συνακόλουθα διαμορφώνουν τις αντιλήψεις μας για αυτά, συνθέτουν την έννοια της «νησιωτικότητας».

Παρόλα αυτά, το «νησί» και η «νησιωτικότητα», τα κεντρικά δηλαδή στοιχεία του νησιωτικού κόσμου και βίου, αν και προφανώς εξαρτώνται, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν μονοδιάστατα και αιτιοκρατικά από τον γεωγραφικό εντοπισμό και την έννοια της απομόνωσης, καθώς εδράζονται επιπλέον σε σύνθετα και χρονικά διαφοροποιήσιμα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά στοιχεία και κυρίως ερμηνεύονται κάθε φορά από διαφορετικά νοητικά σχήματα.

Σε αυτήν τη μελέτη συζητώνται νοητικά σχήματα της γεωγραφίας, της ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της αρχαιολογίας και της οικονομίας, τα οποία διαμορφώνουν τις έννοιες «νησί» και «νησιωτικότητα», προκαταβάλλουν τις αντιλήψεις μας, τη μεθοδολογία μελέτης αλλά και τα συμπεράσματά μας. Συγκεκριμένα, προσεγγίζεται το πλαίσιο δημιουργίας τους, η ερμηνεία τους και οι διάφοροι τρόποι χρήσης τους για την εξήγηση ιστορικών στοιχείων και φαινομένων στην περιοχή του Αιγαίου και των Κυκλάδων, παραπέμποντας συχνά στο ευρύτερο πλαίσιο, σε νησιωτικούς κόσμους στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο.

Μετά από αυτήν την ανάλυση, η μελέτη καταλήγει σε κάποιες επιπλέον έννοιες που

* Δρ Αρχαιολόγος - Σύμβουλος Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, MSCA-IF – McCord Centre, Newcastle University.

- 1 Η μελέτη που παρουσιάζεται εδώ αποτελεί τμήμα ευρύτερης μεταδιδακτορικής μελέτης που πραγματοποιείται στο McCord Centre του Πανεπιστημίου του Newcastle και πρόκειται να δημοσιευτεί ως τμήμα μονογραφίας.
- 2 Όμηρος, *Οδύσσεια*, τ. 172-3.
- 3 C. Constantakopoulou, *The Dance of the islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford University Press, Oxford 2007, σ. 12.
- 4 P. Rainbird, "Islands out of time: towards a critique of island archaeology", *Journal of Mediterranean Archaeology* 12 (2007), σ. 217.

επιδιώκουν να διευρύνουν και να εμπλουτίσουν την ερμηνεία του «νησιού» και της «νησιωτικότητας»

Εικ.1: Τα νησιά αν και τόποι με ξεκάθαρο γεωγραφικό εντοπισμό, δεν είναι πάντοτε αποκομμένες περιοχές. Η ερμηνεία τους ως απομονωμένοι ή προσπελάσιμοι προορισμοί εξαρτάται από τις ιστορικές συνθήκες και τα ερμηνευτικά σχήματα που χρησιμοποιεί ο παρατηρητής. Στη φωτογραφία: Οι ανατολικές ακτές της Σικίνου από την Ίο.

Ιστορικές οπτικές των νησιών του Αιγαίου

Οι αρχαίοι συγγραφείς σχολιάζουν συχνά την πραγματικότητα των νησιών και την έννοια της νησιωτικότητας. Οι γραπτές πηγές από την αναδυόμενη θαλασσοκράτειρα Αθήνα αναπαράγουν τον 5^ο αι. μια συγκεκριμένη εικόνα για τα νησιά και τη νησιωτικότητα: τα νησιά περι-ορίζονται από τη θάλασσα και είναι τόποι φτωχοί, προβληματικοί και συνεχώς βαλλόμενοι. Οι νησιώτες είναι σύμμαχοι, πολιτικά αδύναμοι, ελέγξιμοι και αξίζουν ελεημοσύνη, βλέποντάς τους «διά σπανιότητα τῆς γῆς ὄρη γεωργεῖν ἀναγκαζομένους»⁵.

Οι περιορισμοί και οι δυσκολίες στα ταξίδια διαμορφώνουν παράλληλα και άλλες ερμηνείες⁶. Εκείνη την περίοδο, κοινή είναι η ιδέα των «πλωτών νησιών», τόπων που ταξιδεύουν στη θάλασσα, μια επιτακτική ερμηνεία της ίδιας της λέξης «νησί», η οποία μάλλον προέρχεται από το ρήμα *νέω-ω*: *πλέω, κολυμπώ*. Ο κόσμος των νησιών είναι δυναμικός και ρευστός, συνεχώς μεταβαλλόμενος (*νησάομαι-νησώμαι: γίνομαι νησί, νησοποιέω-ω, νησιζώ-νησιάζω: είμαι, σχηματίζω νησί*), με τόπους που φανερώνονται, όπως η Δήλος (<δη-λόω-ώ: φανερώνω) για τη γέννα της Λητούς ή η Ανάφη (<ἀναφαινώ: φέρνω στο φως) για τη διάσωση των Αργοναυτών που σάλπαραν από την Αφρική⁷. Πλωτές άλλωστε ήταν και οι

5 Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 4.132.

6 Ειδικά στα πιο απομακρυσμένα νησιά, τα ταξίδια ήταν ασφαλής κυρίως μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου.

7 Κ. Κοπακά, "What is an island? Concepts, meanings and polysemies of insular topoi in Greek sources", *European Journal of Archaeology*, 11:2-3 (2013), σ. 184.

Στροφάδες νήσοι στο Ιόνιο κατά τη μυθολογία.

Άλλοτε, τα νησιά είναι τόποι φυσικού πλούτου και κάλλους, ουτοπικοί χώροι που απέχουν από την κανονικότητα της προσπελάσιμης στεριάς λόγω της θάλασσας, όπως η ομηρική Σχερία και η πλατωνική Ατλαντίδα. Αυτήν τη θάλασσα, εμπόδιο επικοινωνίας και σύνορο με το ανεξερεύνητο, όπως την παρατηρεί κανείς από την στεριά, ο Όμηρος την ονοματίζει: «ἄλς» και τη διαφοροποιεί από τη θάλασσα-πέρασμα: «πόντος», όνομα που δηλώνει την πλευσιμότητά της και παραπέμπει σε νησιά-ενδιάμεσους σταθμούς της πορείας και εφαλτήρια εμπορικής και αποικιακής δραστηριότητας⁸.

Η ακριβώς αντίθετη έννοια, του νησιού ως “scorulus” (βράχος), καλλιεργείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο Αιγαίο, αρκετά νησιά μετατρέπονται σε απόμακρους τόπους εξορίας των αντιφρονούντων, της “relegatio et deportatio in insulam”. Αν και οι φυσικοί πόροι κάποιων από αυτά και τα ως τότε δίκτυα επικοινωνίας δεν δικαιολογούν τη λειτουργία αυτή, τα νησιά μετατρέπονται σε φτωχούς και απόμακρους βράχους για τους πολιτικούς εξορίστους, εξαιρεμένα από το εμπορικό και επικοινωνιακό δίκτυο της Mare Nostrum.⁹ Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η Μεσόγειος των ρωμαϊκών περιπλόων, που συμβάλλουν στην οικειοποίηση και πλευσιμότητά της, προσλαμβάνεται περισσότερο ως μια γραμμική πορεία-ποτάμι, ορισμένη από την αλληλουχία των λιμανιών ή των φυσικών τους χαρακτηριστικών, οπότε η εξαίρεση κάποιων από αυτών ήταν δυνατή, από τον διαχειριστή του δικτύου.

Στη βυζαντινή περίοδο, η ιδέα και πρακτική του νησιού ως εξορία επιβιώνει ενώ κοινός είναι ο ρόλος των νησιών ως ανεξάρτητοι σταθμοί, φυλάκια για την ανακοπή των αραβικών επιδρομών¹⁰. Από την άλλη, οι Άραβες βλέπουν τα νησιά ως ενοποιητικό παράγοντα της φτωχής, ξένης και αφιλόξενης Μεσογείου¹¹, ενώ οι Ενετοί, επενδύουν με οχυρωματικές κατασκευές και λιμενικά έργα τον «ακίνητο στόλο» τους¹², τα νησιά του Αιγαίου που λογίζονται ως μέρη ενός ευρύτερου δικτύου επικοινωνίας και εμπορίου.

Από αυτήν την επιλογή ιστορικών μαρτυριών για το Αιγαίο διαπιστώνουμε ότι η έννοια της θαλάσσιας απομόνωσης μπορεί να συνδέεται με τον γεωγραφικό προσδιορισμό τους, νοηματοδοτείται όμως από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο και τις ιδιαίτερες συνθήκες που περιβάλλουν τα νησιά την κάθε ιστορική περίοδο, διαμορφώνοντας πραγματικότητες που τελικά λίγο εξαρτώνται από την έννοια και την κατάσταση του περιβάλλεσθαι από νερό¹³.

Αυτές οι συνθήκες, που ορίζουν την μοίρα των νησιών και την προοπτική των παρατηρητών κάθε φορά, είναι πάντοτε αντικείμενο ερμηνείας και πολλές φορές επηρεάζονται από συνεκτικές θεωρήσεις της έννοιας του νησιού και της νησιωτικότητας, οι οποίες συντίθενται από διάφορα γνωστικά πεδία. Κάποιες από αυτές τις θεωρήσεις-νοητικά σχήματα εξετάζονται παρακάτω.

Η νησιωτική βιογεωγραφία και η κατασκευή του νησιωτικού τοπίου

Η βιολογική σκοπιά της γεωγραφίας, η νησιωτική βιογεωγραφία, είναι ο πρώτος επισημονικός κλάδος που συστηματοποίησε πρότυπα και ερμηνείες, ύστερα από έρευνες

8 Constantakopoulou ο. π., σ. 5, 8.

9 P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Wiley-Blackwell, Oxford 2000, σ. 11

10 E. Malamut 1998, *Les îles de l'empire Byzantin*, Byzantina Sorbonensia 8, Paris 1988, σ. 175

11 Horden & Prucell ο. π., 12.

12 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, University of California Press, California 1996, σ. 136.

13 Στράβων, *Γεωγραφικά*, Β. 5.17.

πεδίου σε νησιωτικά περιβάλλοντα, συγκροτώντας θεωρητική προσέγγιση με βάση τον συγκεκριμένο γεωγραφικό εντοπισμό των νησιών. Η νησιωτική βιογεωγραφία αποτελεί εξέλιξη των φυσιογνωστικών εργασιών μελετητών του 17^{ου}-18^{ου} αι. κ.ε. που κατέγραψαν τις παρατηρήσεις τους και τις οργάνωσαν ανάλογα με τα διαθέσιμα φυσιογνωστικά σχήματα της εποχής. Στις Κυκλάδες, για παράδειγμα, χαρακτηριστική είναι η έρευνα βιολογικής ανθρωπολογίας του Κλωνός Στέφανου¹⁴.

Η βιογεωγραφία, γενικά, αναλύει τους λόγους που επηρεάζουν την ποικιλία και τον αριθμό των ειδών χλωρίδας και πανίδας στο φυσικό περιβάλλον και θεμελιωτής της μπορεί να θεωρηθεί ο C. Darwin με τις έρευνές του στα νησιά Γκαλάπαγκος στα μέσα του 19^{ου} αι.¹⁵ Όπως αναφέρουν οι MacArthur & Wilson, ο περιορισμένος χώρος, οι εύκολα μετρήσιμοι πληθυσμοί των ειδών, η απομόνωση λόγω της απόστασης, συνθέτουν -με όρους οικολογικού δομισμού- την έννοια του «νησιωτικού εργαστηρίου»: ενός ευσύνοπτου και αποκομμένου οικοσυστήματος, το οποίο περιβάλλεται από ανομοιογενή οικοσυστήματα (για παράδειγμα, νησί-θάλασσα, κορυφή βουνού, λίμνη) και στο οποίο τα δεδομένα μπορούν να μετρηθούν, να ποσοτικοποιηθούν και να γενικευθούν σε μεγαλύτερη κλίμακα¹⁶. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται για τις σχετικές βιογεωγραφικές μελέτες: «το νησί είναι η πρώτη μονάδα που το μυαλό μπορεί να διακρίνει και να αρχίσει να αντιλαμβάνεται»¹⁷.

Με βάση αυτήν την παράμετρο, του συγκροτημένου και αποκομμένου συνόλου προς μελέτη και ανάλυση, ο Δαρβίνος παρατήρησε στη νησιωτική πανίδα των Γκαλάπαγκος παρεκκλίσεις από τα αρχικά είδη των ζώων, σχετικά με το μέγεθος (νανισμός, γιγαντισμός) και την ποικιλότητα σε σχέση με τις περιοχές προέλευσής τους. Αυτός ο «ενδημισμός» (speciation) απότοκο της «προσαρμογής» (adaptation) των ειδών, εξαρτάται από την απομόνωση των νησιωτικών περιβαλλόντων και την ύπαρξη ελεύθερων χώρων σε αυτά (λόγος απόστασης-μεγέθους) και διαμορφώνει τη βιοποικιλότητα των νησιών, σε σχέση με τον ανταγωνισμό των ειδών.

Η προσέγγιση αυτή κατέστησε τα νησιά προορισμό για έρευνες πεδίου στα μέσα του 19^{ου} και τόπο οικολογικών παρατηρήσεων. Συγγενή επίσης ήταν και τα συμπεράσματα του A.R. Wallace, που την ίδια περίοδο εξέταζε επίσης θέματα εξελικτικής βιολογίας και φυσικής ιστορίας σε νησιά της Νοτιοανατολικής Ασίας¹⁸.

Ανθρωπολογικές έρευνες: Εντοπίζοντας τις ανθρώπινες κοινωνίες στα νησιά

Η μεταφορά αυτών των σχημάτων εξελικτικής βιολογίας της νησιωτικής βιογεωγραφίας σε ανθρώπινους πληθυσμούς ήταν θέμα χρόνου. Ο ζωολόγος A.C. Haddon μελέτησε ανθρώπινες φυλές στα νησιά του Torres Strait (ανάμεσα σε Παπούα-Νέα Γουινέα και Αυστραλία) και το 1898 ηγήθηκε της Cambridge Anthropological Expedition, συνοδευόμενος από τους W.H.R. Rivers και C.S. Seligman, που θεωρούνται οι πατέρες της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Στις μελέτες του Haddon, λόγω της εκπαίδευσής του, οι άνθρωποι πληθυσμοί συμπεριφέρονται όπως και οι υπόλοιποι ζωντανοί οργανισμοί. Ακολουθώντας τον Δαρβί-

14 Κ. Στέφανος, *La Grece au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, demographique et medical*, Librairie de l'Académie de Médecine, Paris 1884.

15 C. Darwin, *The origin of species*, Oxford University Press, Oxford 2008.

16 R. H. MacArthur, E. Wilson, *The Theory of Island Biogeography*, Princeton University Press, Princeton 1967, A. Anderson, "Islands of ambivalence", στον τόμο S. Fitzpatrick (επιμ.), *Voyages of Discovery: The archaeology of islands*, Praeger, Westport 2004, σ. 253.

17 MacArthur & Wilson ο. π., 3, C. Broodbank 2000, *An island archaeology of the early Cyclades*, Cambridge University Press, Cambridge, σ. 22.

18 Rainbird ο. π., σ. 17.

νο, ο Haddon θεώρησε τις απομακρυσμένες νησιωτικές κοινωνίες «οπισθοδρομικές» και «απολιθωμένες», με μικρό ανταγωνισμό, αφού έχει επέλθει ισορροπία της εξάπλωσης των ειδών, σε αντίθεση με τις δυτικές κοινωνίες, που λόγω των ανταγωνιστικών συνθηκών ήταν ακόμα σε διαδικασία εξέλιξης. Οι πολιτισμικές διαφορές αντιμετωπίζονταν στο πλαίσιο «ενδημισμού», δηλαδή, ως αποτέλεσμα των ίδιων παραγόντων που διαμορφώνουν την βιολογική εξέλιξη και συνδέονταν με γεωγραφικούς τόπους. Επίσης, σε ευθεία σύνδεση με τα βιογεωγραφικά συμπεράσματα, ο Haddon προέβλεψε ότι όσο μικρότερο είναι το νησί και μεγαλύτερη η απόσταση από το κοινωνικό περιβάλλον της στεριάς, τόσο σημαντικότερη η πολιτιστική εσωστρέφεια και μεγαλύτερος κίνδυνος απώλειας των ιδιαιζόντων χαρακτηριστικών, αν όχι και του ίδιου του πληθυσμού, λόγω εξωγενών παραγόντων, δηλαδή της επαφής με τους δυτικούς¹⁹.

Επιπλέον, η ιδέα του νησιού ως κλειστό σύστημα-εργαστήριο, επαναλαμβάνεται μέσα από αυτές τις έρευνες και αποκτά πλέον πολιτισμικές προεκτάσεις. Οι αποκομμένες, συντηρητικές και εσωστρεφείς νησιωτικές κοινωνίες, που δεν έχουν μολυνθεί με εξωτερική επικοινωνία, θεωρείται αποικιοκρατικά ότι διατηρούν την αυθεντικότητά τους και είναι ιδανικές θέσεις για παρατήρηση του παρελθόντος²⁰.

Οι ιδέες αυτές έρχονται να εδραστούν σε ένα συμπαγές υπόστρωμα που έχει καλλιεργηθεί από τους προηγούμενους αιώνες. Ήδη από τον 17^ο αι., λογοτεχνικές πηγές (βλ. W. Shakespeare (1611) *The tempest*, W. Defoe (1719) *The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe, of York, mariner*) αναπαράγουν το κλίμα των αναφορών των πρώτων ευρωπαίων που ήρθαν σε επαφή με τους νησιωτικούς πληθυσμούς της Καραϊβικής και του Ειρηνικού (16^ο-18^ο αι.)²¹ και περιγράφουν τις άγριες και οπισθοδρομικές κοινωνίες των νησιών, ιδωμένες από τη δυτική σκοπιά του εξερευνητή-κατακτητή. Αντίστοιχη προοπτική έχουν και οι περιηγητές της Μεσογείου αργότερα, κυρίως τον 18^ο και 19^ο, οι οποίοι εμπορούμενοι από το νεοκλασικό ιδεώδες περιγράφουν τον ρομαντικό πρωτογονισμό του Αιγαίου και τους νησιώτες, συνήθως ως «ευγενείς-αγρίους»²² ή θρασεείς-φιλοχρήματους αγροίκους, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις πώλησης αρχαιοτήτων, τις οποίες οι περιηγητές αναζητούν για τις συλλογές τους²³.

Το δεύτερο κύμα των ανθρωπολογικών ερευνών, κυρίως σε νησιά της Νοτιοανατολικής Ασίας, σημειώνεται μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανθρωπολόγοι και άλλοι επιστήμονες μελετούν συμπλέγματα του Ειρηνικού (για παράδειγμα, Νήσοι Μάρσαλ, Καρολίνες, Μαριάνες) για να συγκεντρώσουν πληροφορίες για «άγνωστες» περιοχές που τα προηγούμενα χρόνια ανήκαν στην Ιαπωνία. Σε αυτές τις έρευνες, επανέρχεται η γνωστή έννοια του νησιού-εργαστηρίου, του ελεγχόμενου περιβάλλοντος για ιδανικές συνθήκες έρευνας. Επιπλέον, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σχήματα που παρατηρείται είναι αυτό της «προσαρμοζόμενης διάδοσης» (adaptive radiation), το οποίο επηρεασμένο πάλι από τη βιολογική μεθοδολογία επιχειρεί να συνθέσει τον «αρχικό πολιτισμό» (parent culture) από όπου προήλθαν όλοι οι πολιτισμοί των νησιών, μέσω των ιδιαίτερων συνθηκών διάχυσης σε

19 H. Kuklick, "Islands in the Pacific: Darwinian biogeography and British anthropology", *American Ethnologist* 23 (1996), σ. 612-616.

20 Rainbird ο. π., σ. 29.

21 Broodbank ο. π., σ. 13.

22 Η έννοια του "noble savage" απαντάται συχνά στη λογοτεχνία κατά τον 17^ο και κυρίως 18^ο, για να περιγράψει τον τύπο του ευγενή-ιθαγενή ανθρώπου, ο οποίος ζει στη φύση και δεν έχει διαφθαρεί από τον πολιτισμό.

23 Γ. Τόλιας, *Ο πυρετός των μαρμάρων 1800-1820*. Ολκός, Αθήνα 1996, Σ. Λεκάκης, «Αρχαιοκαπηλία και τοπικές κοινωνίες στις Κυκλάδες το 18^ο και το 19^ο αι.», *Ναξικά* 20, 58 (2006), σ. 7-19.

αυτά τα απομονωμένα περιβάλλοντα. Η γλώσσα, η βιολογία και ο πολιτισμός των νησιωτικών κοινωνιών θεωρούνται ότι είναι αποτελέσματα γραμμικής εξέλιξης και ότι οι απαρχές τους μπορούν να αναζητηθούν σε παλαιότερες περιόδους, με τις ανάλογες διαφοροποιήσεις (founder effect)²⁴.

Στο Αιγαίο, σημαντικές αυτήν την περίοδο είναι οι Λαογραφικές Αποστολές της Ακαδημίας Αθηνών, που εξετάζουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και καταγράφουν τον άυλο και υλικό πολιτισμό που χάνεται από την επέλαση της ανάπτυξης και τη μετακίνηση στα αστικά κέντρα (για παράδειγμα, Σ. Ήμελλος: Νάξος 1960 και Σαντορίνη, Ανάφη 1965, Γ. Σπυριδάκης: Κίμωλος 1963 κ.α.). Οι έρευνες αυτές εμπλουτίζουν την «ύλη Πολίτη», το λαογραφικό υλικό που είχε συγκεντρώσει ο Ν.Γ. Πολίτης (1852-1921), ερευνώντας τον λαϊκό πολιτισμό και συνδέοντάς τον με αρχαίες και βυζαντινές πρακτικές, στο πλαίσιο ερμηνείας της συνέχειας του ελληνισμού από τους ένδοξους προγόνους. Εδώ, το νησί παρουσιάζεται έμμεσα ως τόπος «έτερος», ένα εθνογραφικό μουσείο που επιβιώνουν²⁵ αναλλοίωτες παραδόσεις και έθιμα, ρομαντικά αποκομμένος από το αναπτυσσόμενο άστυ. Ένας περικλειστος τόπος που μπορεί να μελετηθεί συνολικά, λόγω των ιδιαιτεροτήτων «εργαστηριακών» χαρακτηριστικών του.

Παράλληλα, οι έννοιες της απομόνωσης λόγω θάλασσας και της ετερότητας / εθνογραφικού μουσείου χρησιμοποιήθηκαν εργαλειακά ήδη από τη δεκαετία του 1930 από την ελληνική Διοίκηση για να διαμορφώσουν τα νησιά του Αιγαίου, ως τουριστικούς προορισμούς²⁶. Η αισθητική ερμηνεία των νησιών από τη γενιά των καλλιτεχνών του '30 (το φως, το τοπίο, οι οικισμοί) και η σταδιακή επένδυσή τους με μια σειρά από στερεοτυπικές εικόνες (ήλιος, θάλασσα, άμμος, άσπρα σπίτια, καλοσυνάτοι ντόπιοι, τοπική κουζίνα, καφενεία κ.λπ.), οι οποίες αναπαράγονται ως το επίπεδο της καρικατούρας, δημιουργούν μια εικόνα αποκομμένου τουριστικού παραδείσου: ενός προορισμού, ιδανικά ψυχαγωγικού, αφού στον μικρόκοσμό του υπάρχουν δυνατότητες παρατήρησης αλλά και ένταξης σε μια κοινότητα, που η ανάπτυξη δεν την έχει αλώσει ακόμη²⁷.

Ιστορία και αρχαιολογία των νησιών: Από το νησί και πέρα

Την αναφορά σχεδόν όλων των παραπάνω σχημάτων αλλά και νέων σημαντικών θεωρήσεων για τις έννοιες του νησιού και της νησιωτικότητας έχουμε στις ιστορικές και αρχαιολογικές σπουδές.

Η γεωϊστορική προσέγγιση

Σχηματοποιώντας αδρά, θα λέγαμε ότι και σε αυτά τα γνωστικά πεδία εκκίνηση της συζήτησης αποτελεί ο γεωγραφικός εντοπισμός. Με βάση αυτόν αναπτύσσεται αρχικά αυτό

24 J. E. Terrell, T. L. Hunt, C. Gosden, "The Dimensions of Social Life in the Pacific. Human Diversity and the Myth of the Primitive Isolate", *Current Anthropology* 38:2 (1997), σ. 155-7, A. P. Vayda, R. A. Rappaport, "Island cultures", στον τόμο F.R. Fosberg (επιμ.), *Man 's Place in the Island Ecosystem*, Bishop Museum Press, Honolulu 1963, σ. 134-5.

25 Για την έννοια της «επιβίωσης», βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 2004.

26 Το 1929 ιδρύεται ο Ελληνικός Εθνικός Οργανισμός Τουρισμού στη θέση της (μετονομασθείσας το 1919) «Αυτοτελούς Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων» του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, η οποία είχε σκοπό τη διοργάνωση εκθέσεων στην ελληνική επικράτεια και την προσέλκυση αλλοδαπών τουριστών και η οποία είχε αντικαταστήσει τον προπολεμικό Οργανισμό Τουριστικής Δραστηριοποίησης. Σ. Λεκάκης, *Κοινωνικές και Οικονομικές οπτικές της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η διαχείριση σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της νήσου Νάξου*, (Αδ. Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2013, σ. 203.

27 A. Leontis. *Topographies of Hellenism. Mapping the Homeland*. Cornell University Press, London 1995.

που συνεκδοχικά ονομάζουμε «γεωϊστορική προσέγγιση», δηλαδή μελέτες που εστιάζουν στους γεωφυσικούς παράγοντες και σημειώνουν τα φυσικά χαρακτηριστικά των τόπων μελέτης (χώρος, πηγές, ανάγλυφο, περιβάλλον, κλίμα κ.λπ.) ως συμπαγές υπόβαθρο διαμόρφωσης των πολιτισμικών τεκταινομένων αλλά και εργαλείο διαχρονικής, συγκριτικής ερμηνείας, στήνοντας τελικά εκ νέου το «νησιωτικό εργαστήριο»²⁸.

Ο εντοπισμός και η χρήση αυτών των (γεωγραφικών) καταστατικών σταθερών στην ιστορική ερμηνεία είναι άμεσα επηρεασμένος από την κλασικιστική μέθοδο μελέτης και την ουσιοκρατική ιστορική επιστημολογία της δυτικής Ευρώπης, συγκροτημένης τον 19^ο αι. Η γεωγραφική ενότητα συσχετίζεται άλλωστε άμεσα με την πολιτισμική ιδιοπροσωπία (*ο τόπος γεννά τους πολιτισμούς*), σχήμα που είναι γνωστό από τη μελέτη των χαρακτηριστικών διαμόρφωσης των εθνών-κρατών με γεωπολιτικές προεκτάσεις²⁹.

Αυτός ο γεωγραφικός ντετερμινισμός επικράτησε και στην αρχαιολογική ερμηνεία στην Ελλάδα, όπου αν και η αρχαιολογική έρευνα στράφηκε στα νησιά ήδη από τα τέλη του 19^{ου}, δεν αναπτύχθηκε κάποιος διαφορετικός κλάδος έρευνας και μελέτης, ούτε διακριτό θεωρητικό υπόβαθρο.

Τα χαρακτηριστικά αυτά βλέπουμε ιδιαίτερα έντονα στην έρευνα του κλασικού παρελθόντος, όπου επιπλέον η έμφαση στη μελέτη των πηγών -συμπεριλαμβάνοντας και τη μυθολογία-, θεωρείται απαραίτητη αρχή, και περιορίζει ακόμα περισσότερο τις περικειμενικές και συγκεκριμένες θεωρήσεις των ευρημάτων.

Χαρακτηριστικά παράδειγματα γεωϊστορικών χαρακτηριστικών μπορούμε να εντοπίσουμε σε πρόσφατη έκδοση-οδηγό της αρχαιολογίας των νησιών του Αιγαίου³⁰, όπου από τις 87 περιπτώσεις νησιών που εξετάζονται, οι 52 ξεκινούν με την αναφορά της «επίκαιρης γεωγραφικής θέσης-γέφυρας» του νησιού, σε κάποιο «σταυροδρόμι θαλάσσιων δρόμων» αλλά και των «προστατευμένων και ασφαλών αγκυροβολίων» που διαθέτουν, στοιχεία που στην πλειοψηφία είναι το κύριο αίτιο της πολιτισμικής και κυρίως οικονομικής διαφοροποίησης του εξεταζόμενου τόπου, διαχρονικά. Το τοπίο, οι φυσικοί πόροι και η γεωφυσική διαμόρφωση του νησιού συμβάλλουν καθοριστικά στην οικονομική και την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία (ορεινοί και παραθαλάσσιοι οικισμοί) αλλά και τη μοίρα του, καθώς, για παράδειγμα, τα μεγάλα νησιά με πλούσια ενδοχώρα έχουν πολύ περισσότερες δυνατότητες ανάπτυξης από τα μικρά νησιά που στρέφονται προς τη θάλασσα.

Ο διακριτός γεωγραφικός (περι)ορισμός της έρευνας και ο διαχρονικά κατακόρυφος εντοπισμός της σε ένα νησί, *η δομική αυτοτέλεια της απομόνωσης ερευνητικά* όπως θα μπορούσαμε να πούμε, συχνά αποτρέπουν τη συγκριτική προσέγγιση. Αν και γίνονται προσπάθειες συσχετισμού με τις κοντινές ακτές, αυτές συνήθως αφορούν μεγάλης κλίμακας γεγονότα, όπως αποικισμούς, παρά καθημερινές διαδικασίες· από τις αρχές του 20^{ου}, άλλωστε, υιοθετείται η έννοια της μετακίνησης των πληθυσμών ως κεντρικό στοιχείο της διαμόρφωσης των πολιτισμών και της συναφούς αντίληψης της ιστορικής συνθήκης ως διαδοχής επεισοδίων με διακριτά χαρακτηριστικά και συνειδητούς αυτουργούς. Η θάλασσα στο ίδιο πλαίσιο, πέρα από τον γεωγραφικό περιορισμό της, θεωρείται δευτερευόντως, μονάχα όταν πρόκειται για την έκβαση των ναυμαχιών ή σχετικά με την τρέχουσα κατάσταση διατήρησης των μνημείων.

28 L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, Routledge, London 2009, σ. 207, J. L. Myres, "The islands of the Aegean", *The Geographical Journal* 97:3, σ. 137-156.

29 Horden & Prucell ο.π., 19, T. Winichakul, *Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation*, University of Hawaii Press, Honolulu 1994.

30 Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, τα νησιά του Αιγαίου*, Μέλισσα, Αθήνα 2005.

Με αυτόν τον τρόπο η a priori αποδοχή παραδεδομένων γεωγραφικών σχημάτων πριμοδοτεί συχνά μια περιορισμένη και περιοριστική ερμηνεία αρχαιολογικών καταλοίπων,

Εικ.2: Στις ερμηνείες ιστορικών φαινομένων και διαδικασιών στα νησιά σήμερα υπεισέρχονται συχνά ιδέες και προοπτικές από τη σύγχρονη ζωή, χωρίς συστηματική ανάλυση. Στη φωτογραφία: Το λιμάνι της Νάξου από το πλοίο.

απωθώντας τον ανθρώπινο παράγοντα και τις κοινωνικές διαδικασίες, εστιάζοντας σε συνθήκες απομόνωσης παρά συσχετισμών και τοποθετώντας τον ερευνητή στην θέση του αναγνώστη του χάρτη μάλλον παρά του ταξιδιώτη (Εικ.2)³¹.

Η ενοποιητική-δικτυακή προσέγγιση

Η ίδια σημασία του γεωγραφικού εντοπισμού γίνεται αντικείμενο συστηματικότερης ανάλυσης στις νεότερες ιστορικές προσεγγίσεις της Μεσογείου και του Αιγαίου. Εκεί βλέπουμε τα νησιά να μελετώνται μεν ως αυτόνομες μονάδες - πολλές φορές περαιτέρω αναλυόμενες σε τοπικότητες - αλλά κυρίως μέσα σε δίκτυα επικοινωνίας που διαμορφώνονται από πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που τελικά ορίζουν αν τα νησιά θα είναι απομονωμένα ή συχνά προσπελάσιμα.

Η διαμόρφωση αυτού του σκεπτικού γίνεται από τον F. Braudel, ο οποίος το 1949 γράφει το μνημειώδες έργο: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*. Η Μεσόγειος θεωρείται ως μια ενιαία θάλασσα, διακριτή και συνεκτική, ενώ αποτελείται από ένα σύνολο διαφορετικών τοπικοτήτων. Ακολουθώντας κατά μέρος τη γεωϊστορική προσέγγιση αλλά και εμπλουτίζοντας τη μεθοδολογία της σχολής των Annales, ο Braudel διηγείται δομικά την ιστορία της Μεσογείου σε τρία χρονικά επίπεδα: Τη «μεγάλη διάρκεια» (la longue durée) με τις γεωλογικές και κλιματικές αλλαγές, πάνω στην οποία κυλά η

31 S. M. Fitzpatrick, A. Anderson, "Islands of Isolation: Archaeology and the Power of Aquatic Perimeters", *Journal of Island & Coastal Archaeology* 3 (2008), σ. 12.

κοινωνική και πολιτιστική ιστορία με τις κοινωνικές συνομαδώσεις, τις αυτοκρατορίες και τους πολιτισμούς (conjoctures), ενώ στο τρίτο επίπεδο (courte durée) βρίσκεται «η ιστορία των γεγονότων» (l'histoire événementielle) και των προσώπων³². Σε αυτό το περιβάλλον, τα νησιά αποτελούν τμήματα του ναυτικού κόσμου και της ενιαίας θάλασσας και συνδέονται σε δίκτυα μεταξύ τους αλλά και με τις κοντινές στεριές. Παρόλα αυτά, δεν παύουν να είναι οριοθετημένα και διαφοροποιημένα συστήματα, κοινωνικά αυτοαναφερόμενα, που εμφανίζουν χαρακτηριστικά απομόνωσης και περιορισμένης επικοινωνίας, λόγω και των καιρικών φαινομένων.

Στο ίδιο πλαίσιο, η E. Malamut συζητά τη διάσταση μεταξύ απομόνωσης και σύνδεσης, στη μελέτη της για τα αιγαιακά νησιά κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η διασύνδεση και επικοινωνία σημειώνεται με την έννοια «τα νησιά» (στον πληθυντικό) σε αντίθεση με εκείνη του «νησιού» ως μονάδας (στον ενικό), που λειτουργεί ως τόπος απομόνωσης: "...une terre fermée. Un monde replié sur lui même"³³.

Οι Horden & Purcell, πιο πρόσφατα, (2000) επανέρχονται στην ιδέα του Braudel για την ενιαία Μεσόγειο. Αν και έχει επισημανθεί ο κατακερματισμός που επέφεραν τα εθνικά κράτη μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με την έμφαση των πολιτικών και πολιτισμικών ορίων, οι Horden & Purcell εκκινούν την προσπάθεια συγγραφής συνεκτικής ιστορίας της Μεσογείου (history of the Mediterranean), αντίθετα με τις περισσότερες προσπάθειες που περιγράφουν ιστορίες 'στην' Μεσόγειο (history in the Mediterranean). Αφετηρία είναι η διαδραστική σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και την πλωτή θάλασσα και μέθοδος προσέγγισης η «μικρο-οικολογία» και οι «τοπικότητες»: οι εντοπισμένες τοπικά, συνεκτικές ομάδες από περιβαλλοντική, πολιτιστική, πολιτική, κοινωνική ή οικονομική άποψη. Οι σχέσεις των τοπικοτήτων, ως παραγωγικών οντοτήτων-συνόλου φυσικών και πολιτιστικών στοιχείων, η εσωτερική επικοινωνία και εξωτερική διάδρασή τους, θέτουν τα δίκτυα και τα όρια των τοπίων, που γίνονται αντιληπτά από διαφορετικά σημεία φυγής³⁴. Έτσι, άλλωστε, αιτιολογούνται και παράξενα φαινόμενα, όπως η συντήρηση μεγάλων και πυκνών πληθυσμών σε νησιά με περιορισμένους πόρους, μέσω των δικτύων επαφών και εμπορίου, όπως για παράδειγμα στην Ερμούπολη της Σύρου³⁵.

Τα ιστορικά αυτά σχήματα φαίνεται να αντανακλώνται περιορισμένα στις αρχαιολογικές έρευνες, κυρίως σε αυτές που αφορούν προϊστορικές θέσεις, από διεπιστημονικές ομάδες. Ο C. Renfrew, για παράδειγμα, στο έργο του *The Emergence of Civilisation* το 1972³⁶ συσχετίζει πολιτισμούς - σύνολα αντικειμένων με πληθυσμούς στο προϊστορικό Αιγαίο, μια γενίκευση αδρή αλλά πρωτοποριακή απέναντι στο πρότυπο της «διάχυσης» (diffusion) του πολιτισμού³⁷ που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη. Παράλληλα, δημιουργεί πλέγματα σχέσεων περισσότερο σχετικών με μετακινήσεις, επαφές και την εσωτερική ζωή των κοινοτήτων. Στο ίδιο πλαίσιο, οι Renfrew & Cherry λίγο αργότερα (1986)³⁸ αντιμετωπίζουν τα νησιά ως αυτόνομες κοινωνικοπολιτικές μονάδες, κοινότητες παρά κοινωνίες, ανιχνεύοντας και ερμηνεύοντας τις σχέσεις τους σε όλα τα επίπεδα (peer-polity interaction), έτσι ώστε να οριστούν τα δίκτυα μέσα στα οποία βρίσκονται και οι σχετικές δυνάμεις που

32 Braudel ο. π.

33 Malamut ο. π., σ. 598.

34 Malamut ο. π., σ. 598.

35 Malamut ο. π., σ. 598.

36 C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, Oxbow books, Oxford 2011.

37 G. Childe, *Social Evolution*, Schuman, New York 1951.

38 C. Renfrew, J. F. Cherry, *Peer polity interaction and socio-political change*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

υπάρχουν σε αυτά.

Από αυτή τη σύντομη επισκόπηση ιστορικών και αρχαιολογικών προσεγγίσεων των νησιωτικών κόσμων του Αιγαίου και της Μεσογείου φαίνεται ότι το ενδιαφέρον μεταφέρεται από τον εντοπισμό των ακτών, στη συζήτηση των νησιωτικών τόπων ως συνόλων και τις έννοιες των τοπικοτήτων, των δικτύων και τις μεταβαλλόμενες ταυτότητες σε σχέση με τη δυνατότητα προσπέλασής τους.

Νησιωτική αρχαιολογία

Για τη συστηματικότερη επεξεργασία αυτών των εννοιών, αλλά και λόγω των ιδιαιτεροτήτων στον εντοπισμό της έννοιας της νησιωτικότητας, τη δεκαετία του 1970 δημιουργείται μια υποκατηγορία της αρχαιολογίας, η νησιωτική αρχαιολογία. Αυτός ο κλάδος ασχολείται με νησιά και παράλια περιβάλλοντα, συζητώντας προϊστορικές κυρίως περιόδους, μελετώντας ευρήματα, εθνοαρχαιολογικά στοιχεία και άλλα δεδομένα για την κατασκευή προτύπων ερμηνείας.

Τα πρώτα βήματα της νησιωτικής αρχαιολογίας επηρεάζονται ξεκάθαρα από τη βιογεωγραφία και τα γνωστά σχήματα που συζητήθηκαν παραπάνω³⁹, τα οποία διαμορφώνονται υπό τις επιταγές της Νέας Αρχαιολογίας. Στη βιογεωγραφική προσέγγιση, εντάσσονται γραμμικά, αφηγηματικά και φυλογενετικά πρότυπα, όπως το σύνορο της θάλασσας (barrier effect), «ενδημικά χαρακτηριστικά» στον τομέα του πολιτισμού, όπως η υπερβολική ανάπτυξη με τη μορφή της «μνημειακής εκλέπτυνσης» (monumental elaboration), τα οποία διαμορφώνουν το νησί ως αυτοαναφορικό μικρόκοσμο-πολιτιστικό εργαστήριο και μονάδα ανάλυσης, επηρεάζοντας πλήθος μελετών ως σήμερα⁴⁰.

Από την άλλη πλευρά, ο κοινωνικός προσανατολισμός της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας τις τελευταίες δεκαετίες, εξέτασε κριτικά τα παραπάνω και δημιούργησε νέα ερωτήματα και εργαλεία. Τα «δικτυακά» (reticulate) πρότυπα που επιστρατεύονται, αναγνωρίζουν κύκλους συνδεσιμότητας και απομόνωσης των νησιών, αναλύοντας την ιστορία τους ως σύνολο μικρών τοπικών, συχνά πυκνών, παραγόντων που σε μερικές περιπτώσεις επανεμφανίζεται. Τα νησιά είναι πλέον τμήματα αρχιπελάγων, με μεταβαλλόμενες δυναμικές στον χώρο και τον χρόνο⁴¹.

Η κριτική των στενών γεωγραφικών ορίων και των θετικιστικών προτύπων πρόσληψης των νησιών και η κοινωνική προοπτική ερμηνείας, οδήγησε επιπλέον στην έννοια του «τοπίου του νησιού/θάλασσας» (islandscape/seascape), όπου το νησί και η θάλασσα είναι έννοιες υπό διαπραγμάτευση, που μπορούν να δομηθούν και να επενδυθούν με αξίες. Τα όρια επανατοποθετούνται και η γεωγραφία εξετάζεται κριτικά, ως απότοκο της ματιάς από την ξηρά, που μπορεί να εξυπηρετεί αποικιοκρατικές ή οικονομικές έννοιες (βλ. παρακάτω) της αδύναμης και ασήμαντης περιφέρειας⁴².

39 MacArthur & Wilson ο. π..

40 J. D. Evans, "Islands as laboratories for the study of cultural process", στον τόμο C. Renfrew (επιμ.) *The Explanation of Culture Change: Models in prehistory*, Duckworth: London 1973, σ. 517–520, J. D. Evans, "Island archaeology in the Mediterranean: problems and Opportunities", *World Archaeology* 9: σ. 12–26, Broodbank ο.π., σ. 10, Terrell κ.α. ο. π..

41 J. E. Terrell, "Island models of reticulate evolution: the 'ancient lagoons' hypothesis", στον τόμο S. Fitzpatrick (επιμ.), *Voyages of Discovery: The archaeology of islands*, Praeger, Westport 2004, σ. 203–222, S. Fitzpatrick, "Synthesizing Island Archaeology", στον τόμο S. Fitzpatrick (επιμ.), *Voyages of Discovery: The archaeology of islands*, Praeger, Westport 2004, σ. 4, 12.

42 C. Gosden, C. Pavlides, "Are Islands Insular? Landscape vs. Seascape in the Case of the Arawe Islands, Papua New Guinea", *Archaeology in Oceania* 29, 3, σ. 170, Horden & Prucell ο.π., Broodbank ο. π..

Η «θάλασσα των νησιών»⁴³ γίνεται το κέντρο της μελέτης, σε σχέση με τα διαφορετικά συστήματα που περιέχει και την περιβάλλουν. Τα νησιά χάνουν την υδάτινη περιμέτρους και μελετώνται σύμφωνα με δυνατότητες διάδρασης μεταξύ τους, σε ένα σύνολο σχέσεων τοποθετημένο χωρικά και χρονικά, προς μια «αρχαιολογία της θάλασσας», που πια λογίζεται ως ενσώματη, βιωμένη και κοινωνική εμπειρία⁴⁴.

Θάλασσα και οικονομική απομόνωση των νησιών

Πέρα όμως από τις ερευνητικές προσεγγίσεις σημαντικό είναι να εξετάσουμε την έννοια της νησιωτικότητας από διοικητική και οικονομική σκοπιά και κάποια από τα προϊόντα αυτής της ανάγνωσης, που επηρεάζουν καθολικά την πρόσληψη των νησιών στην ιστορία αλλά και στις μέρες μας.

Από οικονομική σκοπιά λοιπόν, η νησιωτικότητα είναι μια σύνθεση από διαρκή φαινόμενα, με βάση τη γεωγραφική ασυνέχεια (insularity < insula:νησί > isolation:απομόνωση), η οποία προκαλεί δομικά προβλήματα και ακυρώνει αναπτυξιακές διαδικασίες. Η έννοια της νησιωτικότητας εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1988 στο Συμβούλιο Κορυφής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στη Ρόδο⁴⁵ και επαναλαμβάνεται στη συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Άμστερνταμ το 1997⁴⁶, όπου αναγνωρίζονται εγγενή προβλήματα, τα οποία θεωρητικά παρατηρούνται σε όλα τα νησιωτικά περιβάλλοντα.

Στην Ελλάδα, ο γεωγραφικός κατακερματισμός και η διοικητική περιφερειακότητα είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που ορίζουν την έννοια της νησιωτικότητας και διαμορφώνουν τα επιπλέον χαρακτηριστικά των «μικρών νησιών» (νησιά με λιγότερους από 500.000 κατοίκους και έκταση μικρότερη από 10.000μ²)⁴⁷. Ενδεικτικά, στη χώρα υπάρχουν 112 κατοικημένα νησιά με πληθυσμό 13% του συνόλου, τα οποία καλύπτουν το 19,1% του εδάφους (25.100 χλμ²) και διαιρούνται διοικητικά σε πολλές ενότητες. Δεν είναι τυχαίο, πως η Ελλάδα έχει τις τέσσερις νησιωτικές περιφέρειες -Βορείου Αιγαίου, Νοτίου Αιγαίου, Κρήτης, Ιονίων νησιών- από τις 24 της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Προχωρώντας στην ανάλυση, οι παράγοντες που συνθέτουν αφενός και προκαλούν αφετέρου την έννοια της νησιωτικότητας μπορούν να κωδικοποιηθούν ως εξής: Το μικρό μέγεθος και οι περιορισμένοι πόροι σε ποικιλία δημιουργούν περιορισμένη φέρουσα ικανότητα από φυσική, κοινωνική και οικονομική πλευρά: εύθραυστα συστήματα, που η μεταβολή κάποιων παραμέτρου τους μπορεί να επιφέρει μεταβολές στη δυναμική και τη δομή του συνόλου, σε οικολογικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Παράλληλα, η χωρική ασυνέχεια και η απομόνωση (χωροταξική, λειτουργική, οικονομική), σε συνάρτηση με τους περιορισμένους πόρους δημιουργούν ιδιόζουσες και εύκολα μεταβλητές οικονομικές συνθήκες. Αυτές χαρακτηρίζονται από μικρή και ακριβή παραγωγή προϊόντων, μειωμένη ανταγωνιστικότητα σε σχέση με τα ηπειρωτικά κέντρα, αυξημένη εξάρτηση από εξωτερικές αγορές και εποχικότητα. Τέλος, βασικό στοιχείο είναι το υψηλότερο κόστος μεταφοράς αγαθών και

43 E. Hau'ofa, "Our sea of islands", στον τόμο E. Waddell, V. Naidu, E. Hau'ofa (επιμ.), *A New Oceania: Rediscovering our sea of islands*, University of the South Pacific Press, Fiji 1993.

44 Broodbank ο. π., σ. 35, T. J. Csordas, "The body's career in anthropology", στον τόμο H. L. Moore (επιμ.) *Anthropological Theory Today*, Polity, Cambridge 1999, 182, Rainbird ο.π., 58.

45 Προσπελάσιμο στο: http://www.europarl.europa.eu/summits/rhodes/default_en.htm. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

46 Προσπελάσιμο στο: <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001055/105586e.pdf>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

47 N. Vernicos, "The study of Mediterranean small islands: emerging theoretical issues", *Ekistics* 323/324 (1987), σ. 101-9.

απαιτούμενης ενέργειας.

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν τα «δομικά μειονεκτήματα» της νησιωτικότητας (structural drawbacks), τα οποία τελικά μεταφράζονται σε πρακτικά προβλήματα στην οικονομική και αναπτυξιακή διαδικασία, όπως ασύμμετρη ανάπτυξη, ιδιαίτερα σε θέματα υποδομών και οικοδομών, η μη βιώσιμη τουριστική δραστηριότητα, ο περιορισμός πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα παραγωγής και οι σοβαρές αδυναμίες διοίκησης⁴⁸.

Πολιτικές, προγράμματα και προτάσεις αντιμετώπισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Οι θεσμοθετήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις περιοχές που αντιμετωπίζουν τέτοια διαρθρωτικά προβλήματα ξεκινούν τη δεκαετία του 1960-1970, όταν γίνεται αντιληπτό ότι κάποιες περιφέρειες δεν μπορούν να ακολουθήσουν τους δείκτες της αστικής, οικονομικής ανάπτυξης των κέντρων.

Αυτά τα δεδομένα αναγνωρίζονται ήδη στη Διάσκεψη των Παράκτιων Περιφερειών της Ευρώπης το 1973 (Conference of Peripheral Maritime Regions of Europe), με σκοπό την ανάπτυξη εφαρμογών σύγκλισης και μείωσης των αποτελεσμάτων της περιφερειακότητας⁴⁹. Στο ίδιο μήκος κύματος η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η οποία εγκρίθηκε το Δεκέμβριο του 1985 και τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο του 1987, δίνει προτεραιότητα στην επίτευξη του στόχου της συνοχής, ενώ στο Συμβούλιο Κορυφής το 1988 στη Ρόδο, κατόπιν ελληνικής πρωτοβουλίας αναγνωρίζονται «...τα ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν ορισμένες νησιωτικές περιοχές της Κοινότητας» και όπως είδαμε, συντίθεται η ερμηνεία της νησιωτικότητας από οικονομική-αναπτυξιακή οπτική⁵⁰.

Το 1992, παρουσιάζεται στη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών στο Ρίο η Ατζέντα 21, ως ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, όπου αναγνωρίζοντας παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα και ζητήματα κοινωνικο-οικονομικής υπανάπτυξης, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα μικρά νησιά και τις παράκτιες περιοχές (Κεφάλαιο 17) και τονίζεται η ανάγκη ολοκληρωμένου σχεδιασμού⁵¹. Ο απόηχος της Ατζέντα 21 εντοπίζεται δυο χρόνια αργότερα στην 1^η Παγκόσμια Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Πρόγραμμα SIDS) για την Αειφόρο Ανάπτυξη των Μικρών νησιών στα νησιά Μπαρμπτέντος με την «Πολιτική Διαχείρισης και Σχέδιο Δράσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη των Μικρών Νησιωτικών Περιοχών»⁵². Η ανάγκη ευρείας συμμετοχής σε αυτή τη διαδικασία επιβεβαιώνεται στη Νησιωτική Ατζέντα (Island Agenda 2004) και το 2005 στη συνάντηση του Μαυρικίου⁵³.

Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Άμστερνταμ, το 1997, «αναγνωρίζει ότι οι νησιωτικές περιοχές αντιμετωπίζουν διαρθρωτικά προβλήματα οφειλόμενα στο νησιωτικό τους χαρακτήρα, τα οποία, επειδή είναι μόνιμα, εμποδίζουν την οικονομική και κοινωνική τους ανάπτυξη», προβλέποντας τη λήψη ειδικών μέτρων⁵⁴, ενώ η Διακήρυξη για την

48 Χ. Κοκκώσης, Α. Μέζα, «Τα νησιά», στον τόμο Χ. Κοκκώσης (επιμ.), *Άνθρωπος και περιβάλλον στην Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2012, σ. 104-109.

49 Προσπελάσιμο στο: <https://enrd.ec.europa.eu/en/networks-and-networking/eu-organisations/conference-peripheral-maritime-regions-europe-cpmr>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

50 Προσπελάσιμο στο http://www.europarl.europa.eu/summits/rhodes/default_en.htm. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.2016.

51 Προσπελάσιμο στο: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

52 Προσπελάσιμο στο: <http://www.unep.ch/regionalseas/partners/sids.htm>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

53 Προσπελάσιμο στο: <http://www.unesco.org/csi/B10/mim.htm>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.2016.

54 Προσπελάσιμο στο: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

Αειφόρο Ανάπτυξη των νησιών (Μινόρκα 1997) προτείνει τέσσερις περιοχές δράσης για την ανάπτυξη μιας αειφόρου στρατηγικής για τα νησιά: α. Έμφαση στην ποιοτική και διαφοροποιημένη παραγωγή, β. Καθιέρωση ολοκληρωμένων συστημάτων σχεδιασμού, γ. Αναζήτηση νέων εργαλείων αειφορικής διαχείρισης πόρων, δ. Έμφαση στην ανάπτυξη μιας νέας τουριστικής κουλτούρας⁵⁵.

Στη Συνθήκη της Λισαβόνας (2007), η αναγνώριση όλων αυτών των περιφερειακών προβλημάτων και η ανάγκη δημιουργίας μιας συμπαγούς στρατηγικής μπαίνουν κάτω από τη σκέπη του στρατηγικού στόχου της «εδαφικής σύγκλισης» (territorial cohesion)⁵⁶. Σκοπός αυτού του κοινού οράματος για τον περιορισμό των αρνητικών της νησιωτικότητας είναι η προώθηση ισόρροπης ανάπτυξης και η μείωση των ανισοτήτων σε περιοχές που υπο-

Εικ.3: Η ερημνεία των νησιών ως τόπων μειονεκτικής ανάπτυξης και τα μέτρα προώθησης οικονομικής δραστηριότητας έχουν πολλές φορές προβληματικά αποτελέσματα στο περιβάλλον, το τοπίο και την τοπική οικονομία των νησιών. Στη φωτογραφία: Οι δυτικές ακτές της Σαντορίνης.

φέρουν από μόνιμα φυσικά και δημογραφικά μειονεκτήματα, όπως οι ορεινές περιοχές με περιορισμένο πληθυσμό, οι διασυνοριακές περιοχές, τα βουνά και τα νησιά (European Union 2007, 1.158 και 1.174). Για την υλοποίησή της δημιουργούνται δίκτυα νησιών σε ευρωπαϊκό (για παράδειγμα, European Small Island Federation⁵⁷) και διεθνές επίπεδο (World

55 Προσπέλασιμο στο: <http://www.un.org/en/development/devagenda/sustainable.shtml>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

56 Προσπέλασιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

57 Προσπέλασιμο στο: <http://www.europeansmallislands.net/origins-and-aims>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

Network on Island Biospheres⁵⁸, Global Islands Network⁵⁹), λίγα από τα οποία διαθέτουν ιδιαίτερη πρόβλεψη στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς (Small Island Development States Network⁶⁰: Βιώσιμη διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς σε σχέση με την κλιματική αλλαγή, αξιοπιστία στην εγγραφή νησιωτικών θέσεων στον Κατάλογο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, συντήρηση, υποδομές, επικοινωνία)⁶¹.

Από αυτήν την οικονομικοκεντρική οπτική δεν είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς ότι η απόσταση από τη στεριά είναι ο μοναδικός παράγοντας διαμόρφωσης της πρόσληψης των νησιών και της ζωής σε αυτά αλλά και της προοπτικής τους, αφού είναι καταδικασμένα σε μια ελλειμματική αναπτυξιακή πραγματικότητα που χρειάζεται απαραίτητα διορθωτικές κινήσεις, μέχρι τα νησιά να εξομοιωθούν με τη στεριά. Η δυναμική αυτής της άποψης που υπερισχύει στην καθημερινότητα των νησιωτών και των επισκεπτών καλύπτει συχνά όλες τις υπόλοιπες προοπτικές στις μέρες μας, προβάλλοντας τα νησιά ως τόπους αδύναμους να ακολουθήσουν τους σύγχρονους ρυθμούς ανάπτυξης (Εικ.3).

Συλλέγοντας προοπτικές: Το τοπίο των νησιών σήμερα

Από όσα συζητήθηκαν παραπάνω, φαίνεται πως ο σαφής γεωγραφικός εντοπισμός - η θαλάσσια απομόνωση του νησιού- αποτελεί τη βάση όλων των θεωρήσεων, καθώς επιτρέπει διακριτή αντίληψη των μεταβλητών -αντίθετα προς τις πολυπαραμετρικές παραστάσεις της ξηράς-, δίνοντας στον παρατηρητή την αίσθηση του ευσύνοπτου συστήματος.

Αυτή η εργαστηριακή προοπτική επικρατεί στη βιογεωγραφία και τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις από τον 19^ο αι., αναζητώντας στην ερμηνεία των δεδομένων τον εσωτερικό ρυθμό του νησιού, που συνήθως επιβάλλει μια ιδιόζουσα εξέλιξη των εξεταζομένων, είτε πρόκειται για φυτά είτε για ανθρώπινες κοινωνίες. Οι τελευταίες, για παράδειγμα, φαίνεται να είναι σε πρωιμότερο εξελικτικά πολιτισμικό επίπεδο από τις πόλεις της στεριάς, συχνά λειτουργώντας και ως εθνογραφικό μουσείο προς παρατήρηση ή/και απόλαυση, αν λάβει κανείς υπόψη το σχήμα τουριστικής ερμηνείας των νησιών του Αιγαίου, ήδη από τη δεκαετία του 1930. Η καθυστέρηση αυτή της εξέλιξης επεκτείνεται και στο οικονομικό επίπεδο, καθώς οι αντίστοιχες θεωρήσεις βλέπουν τα νησιά ως ασυνεχείς στεριές, καταδικασμένα σε μειονεκτική θέση, τα οποία μόνο με τις κατάλληλες αναπτυξιακές ρυθμίσεις δύνανται να ξεπεράσουν τα εγγενή τους χαρακτηριστικά.

Παρόλα αυτά, ερμηνευτικά σχήματα από την ιστορία και την αρχαιολογία έρχονται να μας υπενθυμίσουν ότι τα νησιά δεν περιβάλλονται μόνο από θάλασσα αλλά και από ακτές⁶², παρέχοντας δυνατότητες επικοινωνίας και δημιουργίας χώρων δραστηριότητας, των οποίων τα όρια δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τις νησιωτικές ακτογραμμές. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο διακριτός γεωγραφικός εντοπισμός δε σημαίνει «απομόνωση» και τα πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά ή/και κοινωνικά δίκτυα καταργούν τα συμβατικά όρια του νερού και μετασχηματίζουν τη θάλασσα σε μέσο επικοινωνίας, φορέα κινητικότητας και αλληλεπίδρασης, όπως άλλωστε συζητήθηκε στην πρώτη ενότητα.

58 Προσπελάσιμο στο: <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/man-and-biosphere-programme/networks/world-network-of-island-biosphere-reserves/>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

59 Προσπελάσιμο στο: <http://www.globalislands.net/>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

60 Προσπελάσιμο στο: <http://www.sidsnet.org/>. Τελευταία προσπέλαση: 10.04.16.

61 Β. Καραγιώργης, Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-3.09.2005*, ΥΠΠΟ-Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Αθήνα 2005, 16.

62 C. Broodbank ο.π., σ. 18.

Επομένως, τα νησιά ανάλογα με τις συνθήκες και το ερμηνευτικό σχήμα μέσα από το οποίο τα προσεγγίζουμε, μπορούν να πλησιάζουν ή να απομακρύνονται μεταξύ τους και με τις σχετιζόμενες στεριές.

Διεύρυνση των προοπτικών

Αυτή η διεύρυνση της νησιωτικότητας, πέρα από την θαλάσσια απομόνωση, δίνει την ευκαιρία για μια περισσότερο σφαιρική και συγκροτημένη προσέγγιση και ερμηνεία των νησιωτικών τόπων. Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήταν ίσως ενδιαφέρουσα η επιγραμματική διερεύνηση κάποιων χρήσιμων δεικτών και παραμέτρων νησιωτικότητας, που θα μπορούν να βοηθήσουν στην ερμηνεία νησιωτικών κόσμων ανάλογα με τον χώρο, τον χρόνο και το ευρύτερο περιεχόμενο.

Δίκτυο

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, είναι χρήσιμο να θεωρήσουμε τους νησιωτικούς κόσμους (νησιά και συμπλέγματα) ως μέρη ευρύτερων δικτύων. Ένα δίκτυο μπορεί να περιλαμβάνει νησιά, τις κοντινές και σχετιζόμενες ηπειρωτικές στεριές αλλά και την ίδια τη θάλασσα, ανάλογα με τον τρόπο που σημασιοδοτείται. Το δίκτυο μπορεί να συμπλέκεται με κάποιο άλλο ομοειδές ή ετεροειδές και να εξαρτάται από ένα πλήθος παραμέτρων (οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτιστικών), που τοποθετούν το κέντρο βάρους του είτε πιο κοντά στη στεριά είτε στη θάλασσα και τα νησιά, χωρίς να αποκόπτεται ποτέ το ένα από το άλλο σημείο αναφοράς. Οι σχέσεις (κατευθυνόμενες ή ελεύθερες) που αναπτύσσουν οι περιοχές που μετέχουν στο δίκτυο, προσδιορίζονται κυρίως από τον βασικό εσωτερικό άξονα δομής του: τον άξονα απομόνωσης – συνδεσιμότητας.

Απομόνωση – Συνδεσιμότητα

Το δίκτυο οργανώνει τις περιοχές που συνδέει, τοποθετώντας τις πάνω σε έναν άξονα κίνησης, με άκρα την απομόνωση από τη μια πλευρά και την συνδεσιμότητα από την άλλη. Στο ένα άκρο, τα νησιά θεωρούνται ως κλειστά συστήματα, κιβωτοί ανέλιξης και ερμηνεύονται ως εξαιρεμένοι και ιδιαίτεροι τόποι απομόνωσης, φυλακής, κατοικίας νεκρών, εργαστηρίου. Στο άλλο, τα νησιά είναι ανοικτά σε δίκτυα, τόποι αλληλεπίδρασης και κοσμοπολιτισμού, και ερμηνεύονται ως κόμβοι, εμπορικοί σταθμοί, στάσεις, πλωτά καταφύγια, εφαλτήρια αποικιστικής-εποικιστικής δραστηριότητας. Οι εσωτερικές σχέσεις των μετεχόντων του δικτύου και οι παράμετροι που σημειώνονται στο σχήμα, επιμερίζουν κάθε φορά το βαθμό απομόνωσης και συνδεσιμότητας, τη θέση δηλαδή κάθε νησιού/περιοχής-τιμήματος του δικτύου πάνω στον άξονα, απονέμοντας συγκεκριμένους εννοιολογικούς προσδιορισμούς και λειτουργίες.

Σε αρκετές περιπτώσεις, τα δίκτυα που ορίζονται από νησιωτικές περιοχές (βλ. για παράδειγμα το δίκτυο των συμμάχων της Δήλου τον 7^ο και 6^ο αι π.Χ.) τείνουν προς τη θάλασσα, χρησιμοποιούν δηλαδή το οικείο περιβάλλον σαν φορέα του δικτύου, και έχουν λιγότερους απομονωμένους τόπους ή τουλάχιστον διαφορισμένους με πιο λεπτές αποχρώσεις εξαίρεσης, σε σχέση με τα κέντρα. Αντίστροφα, τα δίκτυα που ορίζονται από την ξηρά (βλ. για παράδειγμα την σύγχρονη τουριστική μετακίνηση στις Κυκλάδες, μέσω των δρομολογίων των επιβατικών πλοίων), οριοθετούν τη συνδεσιμότητα με βάση την οπτική της ξηράς και θέτουν περισσότερους τόπους εκτός επικοινωνίας.

Παλίμψηστο

Η μετακίνηση ενός νησιού από το ένα άκρο του άξονα προς το άλλο αλλάζει τον χαρακτήρα του και προσθέτει νέα υλικά και άυλα πολιτιστικά στρώματα πάνω του, διαμορφώνοντας την ιδιοπροσωπία του, που εξετάζεται ορθότερα από το σύνολο του πολιτιστικού του αποθέματος.

Χρησιμοποιώντας τα παραπάνω στοιχεία, η έννοια της νησιωτικότητας εμπλουτίζεται και ορίζεται ως μια πολυπαραμετρική κατάσταση, εντοπισμένη χωρικά και χρονικά, η οποία εξαρτάται από τα δίκτυα, στα οποία μετέχει το εξεταζόμενο νησί και τη θέση του στον άξονα συνδεσιμότητας και απομόνωσης, που του απονέμεται. Παράλληλα, το ίδιο σχήμα επιτρέπει τον εντοπισμό διαφορετικών ταυτοτήτων στον ίδιο τόπο ανάλογα με το δίκτυο που κάθε φορά εξετάζεται και αφήνει ανοικτό το πεδίο για περισσότερο σύνθετες ερμηνείες αλλά και για την προσθήκη παραμέτρων, που διαφοροποιούν τα παραπάνω στοιχεία.

Είναι σίγουρο ότι το πρότυπο της θαλάσσιας απομόνωσης του νησιού ως μικρόκοσμος, είναι πολύ περιορισμένο για να αντιληφθούμε τον πλούτο των αξιών και των διασυνδέσεων των νησιών, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε την ρευστότητα των ορίων και των προοπτικών τους. Η ερμηνεία των φαινομένων με βάση ένα περισσότερο ανοικτό και πολυπαραμετρικό πρότυπο μπορεί να μας οδηγήσει σε ορθότερα και καλύτερα τεκμηριωμένα συμπεράσματα έχοντας στο πλάνο ανάλυσης το νησί, τη θάλασσα, τη στεριά αλλά και τους ανθρώπους που τα κατοικούν.

ΤΑΞΙΔΕΥΟΝΤΑΣ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΛΩΡΟΥ ΜΠΑΡΔΑΝΗΣ*

Αυτήν την ώρα βρισκόμαστε στο Πολιτιστικό Κέντρο της Απειράνθου και ταυτόχρονα, με διαστημόπλοιο τον πλανήτη γη, ταξιδεύουμε σε ένα γνωστό μονοπάτι μέσα στο σύμπαν παρέα με όλους τους άλλους ζωντανούς οργανισμούς.

Δεν θα μιλήσω για το μονοπάτι που ακολουθεί ο πλανήτης γη μέσα στο σύμπαν, αλλά για τα μονοπάτια που ανοίγουν οι ζωντανοί οργανισμοί, πάνω στον πλανήτη γη και κυρίως ο άνθρωπος στον αγώνα του για ζωή.

Η ιχθυοπανίδα των θαλάσσιων περιοχών γύρωθεν της νήσου Νάξου χαράζει διαδρομές προς αναζήτηση τροφής και μετακίνησης σ' άλλες θάλασσες.

Η ορνιθοπανίδα επίσης, δηλαδή τα ενδημικά και αποδημητικά πουλιά, διαγράφουν διαδρόμους στον αέρα και πάνω στο νησί προς ανεύρεση τροφής και μετακίνησής τους σ' άλλους τόπους ανάλογα με τις εποχές.

Η πανίδα της Νάξου, δηλ. τα άγρια ζώα της, διαγράφουν μονοπάτια ανάλογα με το πού είναι η κατοικία τους και τα μέρη που βρίσκουν την τροφή τους.

Η χλωρίδα της Νάξου δεν έχει πόδια όπως τα ζώα και οι άνθρωποι και φτερά όπως τα πουλιά και τα ψάρια, για να μετακινηθεί και να βρει τροφή.

Έχει όμως ένα ριζικό σύστημα κάτω απ' το χώμα, που οδηγείται εκεί που υπάρχει νερό και τροφή και αυτό είναι το μονοπάτι που διανοίγει μες το χώμα .

Για να διατηρηθούν επίσης σαν είδη: τα φυτά, οι θάμνοι και τα δένδρα, μιας και δεν έχουν την δυνατότητα να μετακινηθούν, επινοούν σαν λογικά όντα τρόπους που μπροστά τους υποκλίνομαι με θαυμασμό.

Πάρα πολλά φυτά κατασκευάζουν κατά τέτοιο τρόπο τον καρπό-σπόρο τους, ούτως ώστε, όταν αυτός ξεραθεί, να μπορεί να παρασυρθεί με το ελάχιστο φύσημα του αέρα και να πάει πάρα πολύ μακριά.

Πολλές φορές βλέπουμε να ταξιδεύουν στον αέρα τέτοιοι σπόροι που τους λέμε γατάκια ή κλέφτες.

Πάρα πολλοί θάμνοι και δένδρα κάνουν καρπούς με χρώματα ευδιάκριτα στα πουλιά και όλο γλύκα στη γεύση για να τα προσελκύσουν να τους φάνε, ώστε να πάνε, να κουτσουλήσουν τα κουκούτσια-σπόρους τους μακριά, πολλές φορές σ' άλλο νησί και σ' άλλη χώρα!!!

Αρκετοί θάμνοι επίσης κάνουν ένα καρπό στο σχήμα του φασολιού, διαφόρων μεγεθών, αλλά με πάρα πολύ σκληρό περίβλημα, που όταν ξεραθεί σκάει και οι σπόροι που είναι μέσα πετιούνται δεκάδες μέτρα μακριά από το φυτό που τους κατασκεύασε! Αρκετά φυτά, τέλος, βρήκαν ένα άλλο τρόπο, ώστε να κολλάνε στα μαλλιά των ζώων και στα ρούχα των ανθρώπων για να μεταφερθούν πιο πέρα και να κατακτήσουν νέα εδάφη.

Αυτά είναι κάποια από τα ταξίδια-μονοπάτια, που διαγράφουν οι καρποί κι οι σπόροι των φυτών, των θάμνων και των δένδρων, στην προσπάθειά τους για διαίωνηση του είδους τους στον τόπο μας, αλλά και σε άλλα μέρη. Ας πάμε τώρα στα μονοπάτια που χάραξαν οι

* Συνταξιούχος σμυριδεργάτης, Πρόεδρος της Περιβαλλοντικής Κίνησης Νάξου (ΠΕ.ΚΙΝ).

άνθρωποι στον τόπο μας από αρχαιότατων χρόνων πριν ακόμη η Νάξος γίνει νησί.

Γενικώς η πανίδα, αλλά κυρίως τα θηρεύσιμα προς εξασφάλιση της τροφής μας άγρια ζώα, ήταν σε αφθονία τα χρόνια εκείνα και όλοι σχεδόν οι άνθρωποι της κάθε οικογένειας συμμετείχαν στο κυνήγι τους.

Έτσι λουπόν χαράχθηκαν πάρα πολλά μονοπάτια που δεν απαιτούνταν εργασίες γι' αυτά, τα οποία όμως δεν είναι ευδιάκριτα και γνωστά σήμερα.

Κατά τις περιπλανήσεις μου στα βουνά της Νάξου βρήκα επεξεργασμένα κομμάτια οφιανού, που έμπαιναν ως αιχμή στην ξύλινη βέργα του βέλους των τόξων της εποχής εκείνης (που βρίσκονται στην αρχαιολογική συλλογή Μιχαήλ Γεωργίου Μπαρδάνη στην Απείρανθο) και προφανώς εχρησιμοποιούντο και από τους κυνηγούς άγριων ζώων, οι οποίοι πέρασαν από αυτά τα μέρη εκείνα τα χρόνια.

Η ενασχόληση με τη γεωργία δύσκολη ήταν αρχικά, διότι απαιτούνταν ιδιαίτερες γνώσεις που δεν υπήρχαν τα χρόνια εκείνα, ενώ έπρεπε να γίνουν και αρκετές εργασίες προς διαμόρφωση της γης για καλλιέργεια.

Έτσι η κατασκευή μονοπατιών προς αυτές δεν ήταν αρχικά αναγκαία, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα να έχουν χαθεί τα ίχνη τους.

Χαράχθηκαν επίσης μονοπάτια χωρίς ιδιαίτερα κατασκευαστικά στοιχεία (σκαλοπάτια, τοίχους αντιστήριξης και οριοθέτησή τους) προς τα σπήλαια που χρησιμοποιούσαν ως τόπους καταφυγής και κατοικίας.

Στην συνέχεια από τις σπηλιές κάποιες εκ των οποίων ήταν καλές ως κατοικίες και καταφύγια, κατασκεύασαν μονοπάτια που τους οδηγούσαν με κάποια σχετική ευκολία προς τις πηγές νερού, στα μέρη κυνηγιού, στα μέρη καλλιέργειας της γης, προς τους τόπους ταφής των νεκρών τους και προς τους τόπους λατρείας των θεών τους.

Κάποια από αυτά τα μονοπάτια σώζονται ακόμη ως τις μέρες μας!

Ας έρθουμε όμως τώρα να δούμε τα μονοπάτια που χαράχθηκαν, διανοίχθηκαν και κατασκευάστηκαν στην Νάξο από τότε που έγινε νησί.

Όσοι αποκλείστηκαν πάνω σ' αυτό το νησί εξ αιτίας της εισόδου της θαλάσσης από τα στενά του Γιβραλτάρ ή του κατακλυσμού του Νώε τραβήχτηκαν πολύ ψηλά από τον φόβο της ανόδου των υδάτων.

Όταν διαπίστωσαν ότι η στάθμη των υδάτων σταθεροποιήθηκε, άρχισαν να κατεβαίνουν δειλά-δειλά προς τις παραλίες για νέα εγκατοίκηση, χαράζοντας έτσι καινούργια μονοπάτια.

Αυτά τα ίδια μονοπάτια τα ξαναχρησιμοποιήσαμε, όταν φύγαμε από τις παραλίες λόγω πειρατών και εγκατασταθήκαμε ξανά στις κορφές για λόγους ασφαλείας.

Πολλά από αυτά τα μονοπάτια σώζονται ως τις μέρες μας και μερικά εξ αυτών είναι:

- από Κωμιακή προς Χίλια Βρύση, Κάμπο, Αμπράμ, Αγιά και Απόλλωνα,
- από Μέση προς Άγιο Γεώργιο (Βορίδη) και Λυώνα,
- από Σκαδό προς Λυώνα,
- από Κόρωνο προς Λυώνα και Άγιο Δημήτρη,
- από Απείρανθο προς Άγιο Δημήτρη, Μουτσούνα, Λυγαρίδια, Άγιο Ιωάννη, Κανάκη (Ψιλή Άμμος) Κλειδώ, Πάνερμο και Άντρους,
- από Φιλώτι προς Άντρους, Σπεδό, Ρίνα και Καλαντό.

Με το πέρασμα των χρόνων και τον ερχομό νέων αποίκων στο νησί οι κάτοικοι του ολοένα και αυξάνονταν.

Οι συνθήκες της ζωής τους άλλαζαν.

Δεν ήταν πλέον κατά κύριο επάγγελμα κυνηγοί γιατί τα θηράματα στο νησί ολοένα και

γινόταν πιο λίγα.

Σιγά-σιγά έγιναν ψαράδες και αφού εξημέρωσαν άγρια ζώα και φυτά, έγιναν επίσης κτηνοτρόφοι και γεωργοί καλλιεργώντας και την παραμικρή σπιθαμή γης στα πιο δύσβατα μέρη του νησιού.

Εξαπλώθηκαν σ' όλο το νησί και οι δρόμοι πρόσβασης στους διάφορους τόπους έγιναν επιτακτικά αναγκαίοι.

Χρησιμοποιούσαν τα παλιά μονοπάτια που τα επιδιόρθωναν για να εξυπηρετούν τις σύγχρονες ανάγκες τους, προσθέτοντας σκαλοπάτια για την ευκολία μετακίνησης φορτωμένων ζώων και ταυτόχρονα κατασκεύαζαν καινούργια.

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας όλα σχεδόν τα χωριά, άρχισαν να επεκτείνονται πάνω στις παλιές τους θέσεις και έτσι σιγά-σιγά έφθασαν στην σημερινή τους μορφή, ενώ τα μονοπάτια ολοένα και αυξάνονταν σε μια ακτινωτή διάταξη γύρω-γύρω από τους οικισμούς.

ΜΟΝΟΠΑΤΙ ΛΕΓΕΤΑΙ ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΔΡΟΜΟΣ, ΠΟΥ ΚΑΠΟΙΟΣ ΜΟΝΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΕΙ.

Οι λόγοι που διανοίχθηκαν και κατασκευάστηκαν τα μονοπάτια είναι πάρα πολλοί και αφορούν τις εκάστοτε ανάγκες των ανθρώπων διά μέσου των αιώνων, κάποιες εκ των οποίων είναι:

1. Για να κυνηγούν εκείνα τα χρόνια που ήταν κατά κύριο επάγγελμα κυνηγοί.
2. Για να μπορούν να κινούνται γύρω από τα σπήλαια (καταφύγια-κατοικίες) για τις αναγκαίες δραστηριότητές τους.
3. Για να μπορούν να πηγαίνουν με ευκολία να καλλιεργούν την γη τους και να μεταφέρουν στο σπίτι τους καρπούς του κόπου τους.
4. Για να κατεβαίνουν από τις κορφές και την ενδοχώρα προς την θάλασσα και το αντίθετο, είτε για να ταξιδέψουν εκτός νησιού, είτε για να ανταλλάξουν προϊόντα, είτε για να εγκατασταθούν σ' άλλα μέρη για λόγους ασφάλειας.
5. Για να μεταφέρουν αγάλματα, κούρους-κόρες και άλλες κατασκευές από το αρχαίο λατομείο του Απόλλωνα προς το αρχαίο λιμάνι του και από εκεί προς την Δήλο και σ' άλλα ιερά.
6. Για να μεταφέρουν Κούρους και Κόρες, και άλλες κατασκευές από τα αρχαία λατομεία των Μελάνων και των Ποταμιών προς το αρχαίο λιμάνι της Χώρας και από εκεί προς την άλλη Ελλάδα διά μέσου θαλάσσης, ενώ από αυτά τα λατομεία, προφανώς μέσω ξεχασμένων διαδρομών, μεταφέρονταν πάσης φύσεως κατασκευές ημιεπεξεργασμένες για το κτίσιμο των ναών του Απόλλωνα στην Χώρα, του Διόνυσου στο Αγερσανί και της Δήμητρας στο Σαγκρί.
7. Για να μπορούν να πηγαίνουν στα κάστρα και να προστατεύονται από τους εχθρούς.
8. Για να πηγαίνουν στους εκάστοτε τόπους λατρείας [ιερά κορυφών, αρχαίους και βυζαντινούς ναούς] να εξυμνήσουν και να προσφέρουν θυσίες στους θεούς και στους αγίους τους.
9. Για να οδηγούνται στα σμυριδωρυχεία του Ζα, της Αμόμαξης και από εκεί έως το 1930 να μεταφέρουν την σμυρίδα στις αποθήκες του Λυώνα και της Μουτσούνας, απ' όπου φόρτωναν σε καράβια και ταξίδευε για την άλλη Ελλάδα και το εξωτερικό.
10. Για να μπορούν μέσα από τα μονοπάτια, χωρίς να εισέρχονται στις ιδιοκτησίες των άλλων, να πηγαίνουν κάθε πρωί τα οικόσιτα ζώα τους στην βοσκή και να τα επιστρέφουν το βράδυ, τα χρόνια εκείνα.
11. Για να πηγαίνουν στις πλαγιές των βουνών να φέρνουν στο σπίτι ξύλα για θέρμανση και για μαγείρεμα του φαγητού.
12. Για να μπορούν να πηγαίνουν στους ανεμόμυλους και νερόμυλους με τα ζώα φορτω-

μένα κριθάρι και σιτάρι, που θα αλέσει ο μυλωνάς και θα κάνει αλεύρι ολικής αλέσεως απ' το οποίο θα προέλθει ένα υγιεινό ψωμί.

13. Για να μπορούν οι βοσκοί να πηγαίνουν στις μάντρες τους κάθε πρωί και να γυρνάνε στα σπίτια τους κάθε βράδυ.

14. Για να πηγαίνουν στα ασβεστοκάμινά τους για την παραγωγή ασβέστη, για κτίσιμο και άσπρισμα οικοδομικών κατασκευών.

15. Για να μετακινούνται από το ένα χωριό στο άλλο, οι κάτοικοί τους κατασκεύασαν τα καλύτερα μονοπάτια.

16. Υπήρχαν επίσης μονοπάτια που ένωναν το κάθε χωριό με την πρωτεύουσα του νησιού την Χώρα που ήταν και το λιμάνι απ' όπου έπαιρναν τα πλοία για να πάνε σ' άλλα μέρη.

17. Οι πιστοί κάθε χωριού ακολουθούσαν συγκεκριμένα μονοπάτια, προκειμένου να πάνε περπατώντας για να προσκυνήσουν στην Αργοκοιλιώτισσα.

Σήμερα, πολλοί πιστοί, κατά την ημέρα της εορτής, πάνε σ' Αργοκοίλι με τα πόδια από τον άσφαλο δρόμο, αφ' ενός μεν επειδή δεν γνωρίζουν τις παλαιές διαδρομές και αφ' έτερου επειδή κάποιες εξ αυτών έχουν γίνει αδιάβατες.

Ας φροντίσουν λοιπόν οι αρμόδιοι για την καθαριότητα, την αποκατάσταση και την γνωστοποίηση αυτών των μονοπατιών, ούτως ώστε οι πιστοί να τα ακολουθούν κατά την ημέρα εκείνη και μέσω αυτών όπως τα παλαιά χρόνια να πηγαίνουν για προσκύνημα στην Αργοκοιλιώτισσα.

18. Υπήρχαν επίσης μονοπάτια σύντομων διαδρομών όταν κάποιος ήθελε να πάει να πει, να δει, να δώσει ή να πάρει κάτι ανάλαφρο.

19. Υπήρχαν επίσης μονοπάτια που σ' αυτά περπατούσαν οι κλέφτες, για να μην συναντιούνται μέσα στα κοινά και πολυδιάβατα με τους ανθρώπους.

Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς για την διάνοιξη-κατασκευή των μονοπατιών και των ημιονικών κυρίως δρόμων, ήταν ανάλογα με την κάθε εποχή, ενώ κατά τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα: Σφυριά, βαριές, καλέμια, λοστοί, μαναραξίνες, γκασμάδες και φτυάρια καθώς και δυναμίτες, φτιλία και καψύλλια κατά τα τελευταία χρόνια, ενώ μπίκους και θραπίνες χρησιμοποιούσαν για να επεξεργαστούν πέτρες που θα κτίσουν στις γωνίες και στις καμάρες γεφυρών που γεφύρωναν ρεματιές.

Τα υλικά που χρησιμοποιούσαν ήταν πέτρες που τις έβγαζαν επί τόπου αν είχε, ή από το κοντινότερο σημείο, ενώ όσες γέφυρες δεν ήταν τοξωτές χρησιμοποιούσαν τσιμέντο και σίδηρο για γεφύρωμα των χειμάρρων.

Τα μεταφορικά μέσα των υλικών, για την κατασκευή των μονοπατιών ήταν τα γαϊδούρια και τα μουλάρια.

Ο τρόπος κατασκευής - διάνοιξης ενός μονοπατιού, ημιονικού δρόμου ή καρόδρομου ήταν ανάλογος με την χρήση του, την γεωμορφολογία αλλά και το ιδιοκτησιακό καθεστώς που συναντούσε κατά την διάνοιξή του.

Το μονοπάτι για παράδειγμα που ξεκινάει από την Απειράνθο για να κατεβεί στην Μουτσούνα έχει τα ακόλουθα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν όλα σχεδόν τα μονοπάτια της ορεινής Νάξου.

α) Είναι κατ' αρχάς μονοπάτι αλλά και ημιονικός δρόμος διότι μπορούν να κινούνται επί αυτού άνθρωποι καθώς επίσης και φορτωμένα γαϊδούρια και μουλάρια.

β) Σε διάφορα σημεία του, διασχίζει ιδιοκτησίες ιδιωτών και γι' αυτό το λόγο έχει δεξιά και αριστερά του πετρόκτιστα τοιχία, (τράφους) που ορίζουν και το μονοπάτι και τις ιδιοκτησίες.

γ) Όπου η διαδρομή έχει μικρού μήκους απότομες ανηφοριές και κατηφοριές, μιας και είναι ημιονικός δρόμος, εκεί κατασκευάζονται απαραίτητως σκαλοπάτια.

δ) Εκεί που υπάρχει μια μεγάλου μήκους ανηφόρα-κατηφόρα από την οποία αναγκαστικά περνάει το μονοπάτι, αυτό έχει γίνει κατά τρόπο ζικ ζακ και με σκαλοπάτια.

ε) Όπου το μονοπάτι διασχίζει κοινοτικές δημοτικές εκτάσεις δεν οριοθετείται με τράφους δεξιά και αριστερά του.

στ) Αυτό το μονοπάτι Απειράνθου προς Μουτσούνα ήταν και βασικός ημιονικός δρόμος.

Ως εκ τούτου λοιπόν σε κάποιο σημείο του, που έπρεπε να περάσει σε ευθεία γραμμή, μια πλαγιά με απότομη κλίση, κτίσθηκε στο έξω πρηνές αυτού τοίχος αντιστήριξης για να συγκρατούνται τα μπάζα και τα χώματα από την εσκαφή για την διάνοιξή του, ενώ στο έσω πρηνές δεν κτίσθηκε τοίχος επειδή τα ασβεστολιθικά και δολομιτικά πετρώματα ήταν στέρεα και η έκταση δημοτική.

Αναλημματικός τοίχος στο έσω πρηνές των μονοπατιών κτίζονταν μονάχα στην περίπτωση που η διάνοιξή του γινόταν επί χωμάτινου εδάφους με απότομες κλίσεις.

ζ) Το μονοπάτι σε κάποιο σημείο του εισέρχεται και περνάει από την μέση ιδιοκτησιών που ανήκουν σε ιδιώτες, χωρίς να έχει τράφους δεξιά και αριστερά του, ώστε να χωρίζουν την ιδιοκτησία σε δύο μέρη.

Όμως κατά την είσοδο και έξοδο των περαστικών από αυτό το κτήμα πρέπει να ανοίξουν και να κλείσουν καλά τις πόρτες εισόδου και εξόδου.

η) Από την αρχή του αυτό το μονοπάτι, το οποίο ξεκινάει πίσω και απέναντι ακριβώς από το ιερό του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Απειράνθου και έως το σημείο που βρίσκεται πάνω από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ήταν σ' ένα μεγάλο τμήμα του λιθόστρωτο καλντερίμι με σκάλες.

Σιγά-σιγά όμως εξ αιτίας της αδιαφορίας των αρμόδιων Αρχών αλλά και των κατοίκων, κάποια μέρη αυτού του λιθόστρωτου καλντεριμιού στρώθηκαν μετσιμέντο, άλλα καταστράφηκαν και άλλα μπαζώθηκαν από τις Τοπικές Κοινοτικές Αρχές με την ανοχή των Δημοτικών Αρχών για να κινούνται αυτοκίνητα επί αυτού (!!!) λες και ήταν αναγκαίο.

Σήμερα τοτσιμέντο εξακολουθεί να καλύπτει μέρος του λιθόστρωτου μονοπατιού, αρκετά σκαλοπάτια του καταστράφηκαν ολοκληρωτικά ενώ τα νερά της βροχής παρέσυραν τα μπάζα και το πανέμορφο λιθόστρωτο αποκαλύφθηκε ξανά και δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να μπαζωθεί.

θ) Στην περιοχή του Πυθαδάρη και επί του πανάρχαιου αυτού μονοπατιού είναι κτισμένος κατά το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής.

Εκεί δίπλα ακριβώς υπάρχει μια πηγή νερού όπου είχε κτισθεί μια κρήνη και γούρνες που γέμιζαν νερό με φυσική ροή για να πίνουν νερό τα ζουλοπρόβατα της περιοχής καθώς και τα γαϊδούρια και τα μουλάρια, αλλά και οι άνθρωποι που ανεβοκατέβαιναν από αυτό το μονοπάτι.

Εδώ και χρόνια όμως η κρήνη έχει μισοκαταστραφεί, οι γούρνες γέμισαν με μπάζα, η εκκλησία είναι έτοιμη να γκρεμισθεί και αυτό το μαγικό σημείο κάτω από τον πελώριο πλάτανο με θέα τις Μάκαρες-Δονούσα και Αμοργό, τραγικά υποβαθμισμένο, είναι μάρτυρας της αδιαφορίας των κατοίκων αυτής της Κοινότητας.

ι) Κατά την διάνοιξη του αυτοκινητόδρομου από την Απειράνθο προς την Μουτσούνα, το μονοπάτι κόπηκε σε πολλά σημεία του, με αποτέλεσμα να είναι πλέον αδύνατη η προσπέλαση του από γαϊδούρια και μουλάρια σ' αυτά τα σημεία, ενώ είναι δύσκολη επίσης για κάποιους ηλικιωμένους περιπατητές.

Δυστυχώς όμως παρά τις προσφυγές μου προς αρμοδίους και τις υποσχέσεις τους περί αποκαταστάσεως της βατότητας του εν λόγω μονοπατιού, δεν έχει γίνει ακόμη τίποτα.

ια) Στην Μουτσούνα και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, αυτό το μονοπάτι περνούσε στο μέσον ενός κτήματος.

Αυτό το κτήμα, απ' ό,τι λέγεται πωλήθηκε σε έναν ξένο, ο οποίος το συρματοπλεξε γύρω-γύρω, αποκόπτοντας το παλαιό πέρασμα από το μέσον αυτού.

Θα πρέπει όμως και εδώ οι αρμόδιοι σε συνεννόηση με τον ιδιοκτήτη να μεταφέρουν τον δρόμο στην άκρη του κτήματος, ώστε να μην διακόπτεται η προσπέλαση αυτού του αρχαίου μονοπατιού.

Αυτά λοιπόν και χειρότερα ίσως, συμβαίνουν στα περισσότερα των παλαιών μονοπατιών μας.

Αυτές οι κατασκευές, δηλαδή τα μονοπάτια, έδεναν με το περιβάλλον και ήταν μέρος της ομορφιάς του τοπίου που ως γνωστόν σαν τοπίο ορίζεται η εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος και των ανθρώπινων έργων διά μέσου των αιώνων.

Η στοχευμένη εγκατάλειψη της αγροτικής παραγωγής, της υπαίθρου και των χωριών μας είχε σαν αποτέλεσμα:

- να εγκαταλείψουμε τον τρόπο με τον οποίο καλλιεργούσαμε τη γη των προγόνων μας,
- να σταματήσει η κίνηση των ανθρώπων αλλά και των γαϊδουριών και των μουλαριών επί των μονοπατιών αυτών και
- να πάψουν πλέον τα μονοπάτια να λειτουργούν.

Έτσι λοιπόν επήλθε σιγά-σιγά με τον καιρό:

- αύξηση της βλάστησης εντός αυτών,
- το γκρέμισμα των πλαϊνών τοίχων που τα οριοθετούσαν και
- η υποχώρηση των αναλημματικών τοίχων που τα συγκρατούσαν μέσα στις απότομες πλαγιές των βουνών της ορεινής Νάξου, με αποτέλεσμα μεγάλες και ανεπίστρεπτες καταστροφές.

Επί πλέον, η εμφάνιση του αυτοκινήτου, η εύκολη διάνοιξη δρόμων με μηχανοκίνητα μέσα (τσάπες κ.ά.) και οι καλλιέργειες της γης με μικρά και μεγάλα τρακτέρ, είχαν σαν αποτέλεσμα:

- να διαπλατυνθούν και να γίνουν αυτοκινητόδρομοι πάρα πολλά από τα βασικότερα και σπουδαιότερα μονοπάτια της ορεινής Νάξου και να καταστραφούν σαν τέτοια.

Ενώ για τον ίδιο λόγο καταστράφηκαν όλα μα όλα σχεδόν τα μονοπάτια της πεδινής Νάξου.

Ποιοι καταστρέφουν τα μονοπάτια μας;

I. Ιδιώτες που τα διαπλατύνουν παρανόμως και τα κάνουν αυτοκινητόδρομους.

II. Ιδιώτες σε συνεργασία με τα Δ.Σ. των Τοπικών και Δημοτικών Κοινοτήτων για τον ίδιο λόγο και εις γνώσιν της Δημοτικής Αρχής, η οποία δήθεν δεν γνωρίζει και αντί να τιμωρείται, επιβραβεύεται με αντάλλαγμα ψήφων που την διατηρούν στην Δημοτική εξουσία.

III. Οι Δημοτικές Αρχές προκειμένου να περάσουν εντός αυτών υδρευτικά δίκτυα.

IV. Οι Δημοτικές Αρχές Νάξου σε μια αγαστή συνεργασία με τις αρμόδιες τοπικές Αρχές, την Περιφέρεια, το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, και το Υπουργείο Πολιτισμού στο όνομα μιας δήθεν ανάπτυξης, [ενδεχόμενη κατασκευή φράγματος Ποταμιών Αγίου Μάμα] και παρά τις αντιδράσεις ατόμων που προσέφυγαν, θα καταστήσουν απροσπέλαστα πλέον για πεζοπόρους δύο πανάρχαια μονοπάτια από το Σαγκρί προς τις Ποταμιές και ένα πανάρχαιο ιερό μονοπάτι που ξεκινούσε από την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου της Χώρας, πέρναγε από την κορφή Ξύδη

από την Μονή Υψηλοτέρας και κατέληγε στην Μονή Φανερωμένης, λόγω της κατασκευής του Χ.Υ.Τ.Α Νάξου και Μικρών Κυκλάδων στην κορφή Ξύδη.

Πλαίσιο προστασίας των μονοπατιών.

Για τις οποιοσδήποτε εργασίες σε μονοπάτι και ημιονικό δρόμο χρειάζονται μελέτες και εγκρίσεις των Δασικών, των Περιβαλλοντικών, των Αρχαιολογικών καθώς και των Υπηρεσιών Δόμησης του Δήμου Νάξου και Μικρών Κυκλάδων.

Ο Αρχαιολογικός Νόμος 3028/28-06-2002 στο άρθρο 2 χαρακτηρίζει και τα μονοπάτια ως ακίνητα μνημεία τα οποία πραγματικά είναι η ραχοκοκαλιά κάθε μνημειακού συνόλου αρχαιοτήτων (άρθρο 2, διατάξεις α, β, αα, ββ, γγ, γ και δ).

Προστατεύονται επίσης από το άρθρο 10 παράγραφος 1, 3, 4 και 6, από το άρθρο 3 παράγραφος 1β και από το άρθρο 6 παράγραφος 10 του ίδιου αρχαιολογικού Νόμου.

Δηλαδή με λίγα λόγια και απλά, τα μονοπάτια που είναι παλαιότερα των εκατό (100) ετών, σύμφωνα με τον ισχύοντα αρχ. Νόμο, είναι μνημεία του πολιτισμού μας και προστατεύονται όπως και τα άλλα μνημεία του, άσχετα αν είναι χαρακτηρισμένα ή όχι.

Για να γίνουν π.χ. εργασίες αποκατάστασης φθορών, αναστήλωσης σ' ένα ναό-μνημείο, θα πρέπει να είναι τέτοιες που να μην αλλοιώνουν την αρχική μορφή του και να υπάρχει απόφαση της αντίστοιχης υπηρεσίας του ΥΠ.ΠΟ.Α.

Όσον αφορά τώρα τις εργασίες που πρέπει να επιτρέπονται στα μονοπάτια-μνημεία, θα πρέπει σύμφωνα με τον αρχ. Νόμο, να είναι αποκλειστικά και μόνο οι ακόλουθες και κατόπιν αποφάσεως της αρμόδιας υπηρεσίας του ΥΠ.ΠΟ.Α.:

- Αποκατάσταση των γκρεμισμένων πλαϊνών τοίχων που τα οριοθετούσαν, με την ίδια τεχνική κτισίματος και πάντα ξερολιθιά,
- αποκατάσταση γκρεμισμένων τοίχων αντιστήριξής τους, με την ίδια τεχνική κτισίματος και ξερολιθιά,
- αποκατάσταση φθορών, στις λιθοστρώσεις τους, με την ίδια πάντα τεχνική και
- αποκατάσταση σκαλοπατιών που έχουν καταστραφεί, με την ίδια πάντοτε τεχνική.

Όμως και ενώ οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες είναι καθ' ύλην αρμόδιες για την προστασία τους ιδού πώς τα αντιμετωπίζουν.

Ύστερα από καταγγελία μου για εργασίες που εκτελούσαν επί ημέρες ιδιώτες εις γνώσιν και με την ανοχή της κοινότητας Φιλωτίου, επί του μονοπατιού Φιλωτίου-Κουτσουριών-Μαραθού, προκειμένου να το κάνουν αυτοκινητόδρομο, αλλοιώνοντας έτσι την μορφή του ως μονοπάτι, ιδού πώς μου απαντάει η 2η Ε.Β.Α. με το υπ' αριθμ. πρωτ. 3134/01-08-2012 έγγραφό της:

«Το εν λόγω μονοπάτι κατασκευάσθηκε ύστερα από προφορικές μαρτυρίες πριν από 50-60 χρόνια».

- Αυτό φυσικά δεν είναι αληθές διότι αυτό το μονοπάτι χαράχθηκε από αρχαιότατων χρόνων και διαμορφώνονταν σιγά-σιγά διά μέσου των αιώνων μέχρι που ήρθαν κάποιοι από τους κατοίκους αυτού του τόπου να το καταστρέψουν ως μονοπάτι, κάνοντάς το χωματόδρομο για αυτοκίνητα που αύριο μεθαύριο θα τσιμεντοστρωθεί.

- Η αναφορά επίσης της έκθεσης αυτοψίας, που ισχυρίζεται ότι το μονοπάτι αυτό κατασκευάσθηκε πριν 50-60 χρόνια, είναι σκόπιμη για να μην τιμωρηθούν αυτοί που κατέστρεψαν το μονοπάτι, για καταστροφή αρχαιοτήτων και για να μην τρέχει η υπηρεσία του ΥΠ.ΠΟ.Α. για μικροαρχαιότητες γιατί δυστυχώς έτσι βλέπει τα μονοπάτια.

Αν η έκθεση αυτοψίας έγραφε ότι το μονοπάτι αυτό, τμήμα του οποίου καταστράφηκε,

ήταν άνω των 100 ετών, δηλαδή ένα νεώτερο μνημείο που είναι προστατευόμενο από τον αρχ. Νόμο 3028/2002, κάποιος θα έπρεπε να τρέχουν.

Έτσι λοιπόν για να μην τιμωρηθεί κανείς και για να μην τρέχουν και οι υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Α., λένε ότι το μονοπάτι αυτό που καταστράφηκε ήταν 50-60 χρονών και συνεπώς ούτε γάτα μήτε ζημιά.

«Ισχυρίζεται επίσης στο έγγραφό της η 2η ΕΒΑ ότι κατά την αυτοψία δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη επιφανειακών αρχαιοτήτων».

Μέσα στον χαμό που έγινε εκεί και στην καταστροφή λιθόστρωτου και μη μονοπατιού, δεν μπορείς να δεις αν υπήρχαν επιφανειακές αρχαιότητες διότι και να υπήρχαν καταστράφηκαν και χάθηκαν.

Για παράδειγμα σ' ένα αρχαίο μονοπάτι του Πανέρμου, ψηλά στα βουνά, βρήκα πρόσφατα ένα βυζαντινό νόμισμα που έχω παραδώσει στο αρχαιολογικό μουσείο Απειράνθου.

Αν αυτό το μονοπάτι [που λέγεται ότι μελλοντικά θα διανοιχθεί δρόμος, κάτι που απεύχομαι] είχε γίνει αυτοκινητόδρομος, αυτό το νόμισμα που βρήκα και που είναι μια επιφανειακή κινητή αρχαιότητα ασφαλώς και δεν θα το εύρισκα, γιατί θα είχε χωθεί κάτω από τα μπάζα των εσκαφών.

Για το ίδιο θέμα επίσης μετά την καταγγελία μου η Κ.Α.ΕΠ.ΚΑ με το 1919/22.02.2012 έγγραφό της με πληροφορεί ότι κατόπιν αυτοψίας υπαλλήλου της, δεν διαπιστώθηκε καταστροφή αρχαίων.

Έχω ενημερώσει πολλές φορές και την ΚΑ΄.Ε.Π.Κ.Α. καθώς και τις άλλες Εφορείες του ΥΠ.ΠΟ.Α. ότι τα μονοπάτια σύμφωνα και με τον Αρχαιολογικό Νόμο είναι ακίνητες, απλές κατασκευές, αλλά πάρα πολύ σημαντικές αρχαιότητες και όσον αφορά το εν λόγω μονοπάτι η αλήθεια είναι ότι καταστράφηκαν 400 περίπου μέτρα του, με ό,τι αυτό αρνητικό συνεπάγεται για την πολιτιστική μας κληρονομιά.

Λυτούμαι ειλικρινά διότι η πολιτιστική μας κληρονομιά δεν προστατεύεται όπως πρέπει.

Από τις Εφορείες του ΥΠ.ΠΟ.Α. μόνον η Ε.Ν.Μ.Α. φαίνεται να έχει σωστή άποψη για τα μονοπάτια ως μνημεία, αλλά δεν προχωράει σε πράξεις προστασίας τους.

Οι αστυνομικές αρχές δεν παρεμβαίνουν εγκαίρως, ώστε να συλληφθούν και να τιμωρηθούν και να κατασχεθούν τα μηχανήματα των υπαίτιων των καταστροφών των μονοπατιών.

Δεν δικαιολογώ φυσικά τους δημότες που καταστρέφουν τα μονοπάτια, αλλά όταν η εκάστοτε Κυβέρνηση, η Περιφερειακή, η Δημοτική η Τοπική και άλλες αρχές δεν δείχνουν το πρέπει ενδιαφέρον για την προστασία τους, τότε τι να περιμένει κανείς από τους δημότες;

Για την προστασία των μονοπατιών μας θα πρέπει:

- να φροντίσουμε μέσα από πιο συχνές εκδηλώσεις την ευαισθητοποίηση των δημοτών της Νάξου,
- να προσέξουμε ώστε οι επιλογές μας, στις Βουλευτικές, Περιφερειακές, Δημοτικές, Τοπικές και Συλλόγων εκλογές να είναι τέτοιες ώστε να εκλέγονται άτομα, πολιτικές, κόμματα και παρατάξεις με ευαισθησίες και σ' αυτά τα θέματα,
- να τηλεφωνούμε στην αστυνομική Αρχή κάθε τόπου, μόλις διαπιστώσουμε την οποιαδήποτε παρέμβαση σε μονοπάτι, ώστε να πάει και να τους σταματήσει και τέλος,
- να πλησιάσουμε τους τοπικούς, δημοτικούς και περιφερειακούς Άρχοντες καθώς και τις Αστυνομικές και Δικαστικές Αρχές με σκοπό να τους εμφυσήσουμε την αγάπη μας για την σπουδαιότερη αυτή πολιτιστική κληρονομιά που ακούει στο όνομα ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΝΑΞΟΥ.

Ποιοι ασχολούνται με την προστασία, καθαριότητα, αποκατάσταση, ανάδειξη, σηματοδότηση και χαρακτηρισμό των μονοπατιών της νήσου Νάξου.

Επίσημος φορέας μπορώ να πω ότι είναι η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου - Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικής Μέριμνας Κυκλάδων - Τμήμα Κοινωνικής Αλληλεγγύης και σήμερα Διεύθυνση Τουρισμού Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Ψυχή αυτής της Διεύθυνσης όσον αφορά τα μονοπάτια, είναι ο υπάλληλος Τάσσος Αναστασίου ο οποίος έχει μεγάλη αγάπη για τα μονοπάτια των Κυκλάδων και τρέχει πέρα δώθε για εξεύρεση πόρων και εθελοντικών δράσεων που θα συμβάλλουν στην καθαριότητα, αποκατάσταση, σηματοδότηση και ανάδειξή τους και παράλληλα για τον χαρακτηρισμό και την κήρυξή τους ως προστατευόμενα.

Παρατηρείται όμως δυστυχώς το ακόλουθο φαινόμενο: Μονοπάτια, ή τμήματα αυτών όπως π.χ. από Αγία Μαρίνα προς κορυφή του Ζά και από Μητροπόλοιο προς Άγιο Μάμα-Επισκοπή-Ποταμιές που για την αποκατάστασή τους ξοδεύτηκαν αρκετά χρήματα, έγιναν παρανόμως, δρόμοι για αγροτικά αυτοκίνητα και αγροτικά μηχανήματα (τρακτέρ κ.ά.).

Αυτοί οι δρόμοι αφ' ενός μεν καταστρέφουν τα μονοπάτια και αφ' έτερου επειδή δεν έχουν χαντάκια, οχετούς και τις απαιτούμενες κλίσεις, γίνονται αιτίες διαβρώσεων στις απότομες πλαγιές των βουνών της Νάξου, ενώ ξοδεύονται κάθε χρόνο αρκετά χρήματα για τις επιχωματώσεις τους.

Ο Α.Π.Σ. «Τα Φανάρια» κατά το έτος 2013 καθάρισε ένα μεγάλο τμήμα του παλαιού μονοπατιού από την Απείρανθο προς Μονή που αργότερα σηματοδοτήθηκε με τον αριθμό μονοπατιού οκτώ (8).

Το τμήμα Κοινωνικής Αλληλεγγύης και σήμερα Διεύθυνση Τουρισμού Πολιτισμού και Αθλητισμού είχε το 2012 μια συνεργασία με τον Δήμο Δρυμαλίας που συνέβαλε στην καθαριότητα, κόψιμο κλαδιών, ξερίζωμα θάμνων και σηματοδότηση τεσσάρων μονοπατιών στην ορεινή Νάξο.

Το 2013 σε συνεργασία με τον Δήμο καθαρίστηκαν επίσης το μονοπάτι μέσα στη ρεματιά των χωριών της Ποταμιάς μέχρι τον βυζαντινό ναό του Αγίου Ανδρέα στο Απάνω Κάστρο.

Ολοκληρώνοντας επισημαίνω τα ακόλουθα:

- Τα μονοπάτια μας, μας οδηγούν στην γνώση της γεωμορφολογίας, των τοπίων, της χλωρίδος, της πανίδος και της ορνιθοπανίδας της Νάξου.
- Τα μονοπάτια μας, μας οδηγούν στην γνώση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς που αν παρατηρήσετε είναι πάντα πλησίον αυτών.
- Τα μονοπάτια μας, μας οδηγούν στους τόπους που καλλιεργούσαν οι γονείς και οι παππούδες μας, με τις σοδειές των οποίων συμπληρώναμε την διατροφή μας σε δύσκολους καιρούς.
- Τα μονοπάτια μας σήμερα προσελκύουν πολλούς ξένους επισκέπτες, πεζοπόρους, περιπατητές και η Νάξος είναι ο σπουδαιότερος προορισμός όσον αφορά τις Κυκλάδες και όχι μόνον, για τέτοιου είδους τουρισμό που επειδή δεν είναι κυρίως καλοκαιρινοί επισκέπτες, επιμηκύνουν την τουριστική περίοδο συμβάλλοντας αρκετά στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου μας και τέλος,
- τα μονοπάτια μας, εκτός από όλες τις άλλες χρησιμότητες που σας περιέγραψα, μας βοηθούν κυρίως να ταξιδέψουμε στην Νάξο διά μέσου των αιώνων και να γίνουμε έτσι κι εμείς αιωνιότητα μαζί της.

Για όλους αυτούς τους λόγους που προανέφερα θα πρέπει να αγαπήσουμε τα μονοπάτια μας.

- Για να τα αγαπήσουμε όμως, θα πρέπει πάση θυσία να τα γνωρίσουμε.
- Για να τα γνωρίσουμε όμως, πρέπει οπωσδήποτε να τα περπατήσουμε.
- Για να τα περπατήσουμε όμως, θα πρέπει να υπάρχουν και τέλος,
- Για να υπάρχουν θα πρέπει να τα προστατέψουμε από εκείνους που τα καταστρέφουν.

Το μονοπάτι από Ατεΐρανθο προς Αγία Κυριακή.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΣ: Ο ΑΘΛΗΤΗΣ, Ο ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ, Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΤΟΠΟ

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ*

Κυρίες και κύριοι, τον Μανόλη Σαντοριναίο ε γνώρισα προ δεκαετίας υπό τις εξής συνθήκες, που αξίζει να αναφερθούν.

Είχα κατέβει στη Χώρα από το Φιλώτι για να πουλήσω τα Πρακτικά του Συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», που μόλις είχαν κυκλοφορηθεί. Αυτή η δουλειά γινόταν από κοινού με το «συνέταιρο» Στέφανο Ψαρρά. Αυτή τη φορά όμως ο «συνέταιρος» χρειάστηκε να αναχωρήσει από τη Νάξο πιο νωρίς. Έτσι το «εμπόρευμα» διεκινείται μόνο από εμένα. Βάδιζα στην παραλία έχοντας στην αμασχάλη τρεις ογκώδεις τόμους. Με πλησιάζει κάποιος κύριος που αντελήφθη το ρόλο μου και μου ζήτησε να αγοράσει ένα τόμο. Τον ρώτησα «πώς λέγεσθε». Μου είπε «Μανόλης Σαντοριναίος». Τον συνεχάρηνα γιατί είχα ακούσει πολλά και καλά γι' αυτόν και τον παρεκάλεσα να μου στείλει ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα. Μετά συνέχισα για να πουλήσω τους υπόλοιπους τόμους. Συνάντησα σε ένα καφενείο τον αείμνηστο Γιώργο Τζαννετή με άλλους δυο επιστήμονες, γνωστούς στη Ναξιακή κοινωνία. Τους ρώτησα αν ενδιαφέρονται για τα «Πρακτικά». Εκείνοι τσιμουδιά! Φυσικά έφυγα. Μια παρένθεση για τον αείμνηστο Γιώργο Τζαννετή, το διαμάντι της Ναξιακής κοινωνίας, είναι αναγκαία. Ο Γιώργος Τζαννετής μετείχε σε όλα τα Ναξιακά Συνέδρια, πάντοτε με εξαιρετικού ενδιαφέροντος ανακοινώσεις, οι οποίες κοσμούν τα «Πρακτικά». Ακόμα κάθε φορά αγόραζε δεκάδες τόμους, τους οποίους εκάριζε σε φίλους του μη Ναξίους, διαφημίζοντας έτσι τον τόπο. Επιστρέφω στο περιστατικό. Όταν σε λίγο ξανα συνάντησα τον κ. Τζαννετή του είπα, λόγω οικειότητας που είχα μαζί του, «Αγαπητέ κ. Τζαννετή να αποφεύγετε να κάνετε παρέα με...» Μου απάντησε με εκείνο το μόνιμο χαμόγελο: «Έχετε απόλυτα δίκιο κ. Προμπονά».

Θα ήθελα τώρα να σας ερωτήσω «ποιος δικαιούται τον χαρακτηρισμό «πνευματικός άνθρωπος» ή «μορφωμένος»; Οι δύο πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου ή ο «πτυχιούχος» του δημοτικού Μανόλης Σαντοριναίος, ο οποίος για διάφορους λόγους δεν έμαθε γράμματα και δεν πήρε πτυχία και διδακτορικά διπλώματα;

Αναμφισβήτητα τα γράμματα είναι δύναμη. Τα γράμματα, όμως, χωρίς αρετή είναι καταστροφή. Αυτό το γνώριζαν ήδη οι αρχαίοι, οι οποίοι edίδασκαν: *πάσα ἐπιστήμη χωριζομένη ἀρετῆς πανουργία οὐ σοφία φαίνεται*. Οι αρχαίοι edίδασκαν ακόμα: *πολυμαθὴ νόον οὐ διδάσκει*. Δεν πρέπει ακόμα να ξεχνάμε ότι οι τέχνες και τα γράμματα τον άνθρωπο δεν τον κάνουν καλύτερο ή μάλλον τον φύσει καλό τον κάνουν καλύτερο και τον φύσει κακό χειρότερο.

Ο Μανόλης Σαντοριναίος εκπροσωπεί τους απλούς ανθρώπους, που δεν ευτύχησαν να μάθουν πολλά γράμματα, διαθέτουν, όμως, πλούσιο ψυχικό κόσμο και ενδιαφέρονται για το συνάνθρωπό τους, συμπάσχουν με αυτόν κλπ. Για αυτόν τον άνθρωπο, που εκπροσωπεί σειρά ολόκληρη κοινωνικά ενεργών πολιτών, έκρινα ότι αξίζει να μάθετε περισσότερα.

Ο Μανόλης Σαντοριναίος είναι ένα σπάνιο, μελέτης άξιο, φαινόμενο. Οι γραμματικές του

* Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

περγαμηνές, όπως είπαμε, είναι λίγες, Το κενό, όμως, αυτό εκάλυψε η έφεσή του για μάθηση, η πλούσια ενεργητικότητα με την οποία αφειδώλευτα είναι προικισμένος, η σπάνια καλοσύνη του και η αγάπη του στον συνάνθρωπο και, φυσικά, στον γενέθλιο τόπο.

Κυρίες και κύριοι, η κοινωνία δεν έχει ανάγκη από ανθρώπους που γνιιάζονται μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον, για τον εαυτούλη τους. Έχει ανάγκη από ανθρώπους που την υπηρετούν από οποιοδήποτε πόστο, από ανθρώπους όπως ο Μανόλης Σαντοριναίος. Τα στοιχεία που θα σας παραθέσω τα αντλώ και από το κατάμεστο από ανορθογραφίες χειρόγραφο βιογραφικό του σημείωμα, του οποίου η θέση είναι στη «Ναξιακή Βιβλιοθήκη», δίπλα στα χειρόγραφα του Μανόλη Ψαρρά, του Γεωργίου Ζευγώλη, του Δημητρίου Οικονομίδα, της Χαλκορήνης κ. ά.

Παρακαλώ εδώ ανοίχτε μια παρένθεση. Η «Ναξιακή Βιβλιοθήκη» ιδρύθηκε πρόσφατα στο Φιλώτι από το γεραρό Σύλλογο Φιλωτιτών και στεγάζεται στο Πολιτιστικό του Κέντρο. Θα περιέχει οτιδήποτε έχει γραφεί για τη Νάξο από Έλληνες ή ξένους. Χθες η κ. Αλεξάνδρα Σφυρόερα edώρισε στη «Ναξιακή Βιβλιοθήκη» την διδακτορική της διατριβή που φέρει τον τίτλο «ΝΑΞΟΣ. Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία από τη Γεωμετρική έως την Αυτοκρατορική εποχή (σελίδες 915 και πίνακες 34 με πληθώρα σχεδίων και φωτογραφιών). Όχι λόγω μεγέθους αλλά λόγω ποιότητας το βιβλίο αυτό είναι, κατά την κρίση μου, το σημαντικότερο βιβλίο που έχει γραφεί για τη Νάξο. Η κ. Αλεξάνδρα Σφυρόερα είναι λαμπρή αρχαιολόγος. Την χαρακτηρίζω με το επίθετο αυτό χωρίς ίχνος υπερβολής. Αλλά τι περιμένει κανείς, αφού η κ. Σφυρόερα είναι συνεργάτις του καθηγητή Λαμπρινουδάκη. Η παροιμία είναι γνωστή: *μ' όποιο δάσκαλο καθίσεις τέθιοα γράμματα θα μάθεις*. Κυρίες και κύριοι, μιλάμε στ' Απεράθου αλλά η σκέψη μας δεν παύει να είναι και στο Φιλώτι. Εδώ κλείστε την παρένθεση.

Μανόλη Σαντοριναίε, μην ανησυχείς για τις απαντωτές παρεκβάσεις, ο λόγος απόψε είναι για σένα. Το τιμώμενο πρόσωπο απόψε είσαι εσύ. Και σε τιμούν με την παρουσία τους, μεταξύ πολλών άλλων ο περιλάλητος πρώην βουλευτής και Υπουργός Μίκης Πρωτοπαπαδάκης με την ερίτιμη σύζυγό του ψυχολόγο και ποιήτρια Ειρήνη.

Πρέπει, λοιπόν, να σημειώσω ότι με βάση το βιογραφικό σημείωμα, που μου είχε στείλει ο Σαντοριναίος, εισηγήθηκα στην Οργανωτική Επιτροπή του 4^{ου} Συνεδρίου που έγινε στην Κωμιακή το 2008 να τιμηθεί με έπαινο ως αθλητάνθρωπος μαζί με το θρύλο του Ναξιακού αθλητισμού Δημήτρη Περιστεράκη. Έκρινα, όμως, ότι με τον Έπαινο εκείνο δεν εξοφλήσαμε την οφειλή μας στο Μανόλη, ο οποίος, όπως θα διαπιστώσετε, έχει να επιδείξει σημαντική δραστηριότητα σε ποικίλους τομείς. Η προσφορά του στην κοινωνία είναι πολλαπλή. Ο Μανόλης Σαντοριναίος πρώτιστα είναι αθλητής και επανειλημμένα έχει τιμήσει τον τόπο με τις επιδόσεις του. Η προσφορά του στον αθλητισμό δεν περιορίζεται μόνο στις επιδόσεις του (από το 1971 παίρνει μέρος στους Πανελλήνιους και Βαλκανικούς αγώνες βετεράνων και κατέχει το πανελλήνιο ρεκόρ στην κατηγορία 45-50 χρονών στο δίσκο). Επεκτείνεται στη μύηση πολλών γενεών παιδιών στο αθλητικό ιδεώδες.

Έχει φωτογραφίσει ακόμα όλες τις εκκλησίες του νησιού (αρ. 620), την κάθε μία με το όνομά της, με σύντομη περιγραφή εξωτερικά. Επίσης σημειώνει ποιες είναι αγιογραφημένες (περίπου 200). Τις έχει κατατάξει ανά χωριό, ανά όνομα αγίου. Κάθε φορά σημειώνει πόσες εκκλησίες ανά επώνυμο αγίου υπάρχουν, π.χ. Παναγίες 108, Άης Γιώργης 58, Άγιος Ιωάννης 52.

Φτιάχνει αλοιφές με κερί μέλισσας και ελαιόλαδο σε βαζάκια, 14 είδη μέχρι τώρα και τις πουλάει στο μαγαζί του ο φίλος του ο Κυριάκος ο Τσιμπλάκης, είναι φανατικός συλλέκτης

και έχει συλλογές γραμματοσήμων, νομισμάτων, τηλεκαρτών, δίσκων και βιβλίων.

Ο Μανόλης είναι, όμως, και πρωτοπόρος και φανατικός πεζοπόρος. Όπως γράφει στο βιογραφικό του σημείωμα «Είμαι άπο τα Ατομα που ξεκνησαμε της πεζοπορειες και εχο-με γνωρηση όλο το Νησή». Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η εργασία του «Πεζοπορίες και περιπατητικά μονοπάτια στη Νάξο. Προτάσεις για έναν εναλλακτικό τουρισμό», που δημοσιεύτηκε το 2011 στην επετηρίδα της ΟΝΑΣ (τ. 1, σσ. 557-563) χάρη στον καθηγητή Μανόλη Σέργη.

Ο Σαντοριναίος είναι ακόμη Στατιστικολόγος. Όπως γράφει «κραταο Στηχια για τα παντα. Είμαι του Δημοτηκου. Για την Αγάπη για τη Ναξο την πηρα Από τα Βηβλια που εβγαζε ό ΚΕΦΑΛΙΝΙΑΔΗΣ. Συγνώμη για την Ανορθωγραφίες μου». Πράγματι, σπάνια συναντάς ορθογραφημένη λέξη στο κείμενό του.

Το βιογραφικό σημείωμα του Μανόλη Σαντοριναίου τελειώνει με προσθήκη άκρως τιμητική για τον γράφοντα. Γράφει: «Θημαμε που είμουνα Μηκρος στον ΑΑΡΩΝ Δηπλα που τραβουσα φησερο του ΩΠΑ και του πουλούσαμε μπρουτσα, μοληβια, αλουμνια και είχαμε το προτο Χαρτζιλίκι ψάχνοντας στη Γρώτα και παντού. Όσο ζω θα θημαμαι Αυτό τον Αθροπο που έκανε ένα Πελορειο Ανδρα για την Ναξο και την Ελλάδα!» Κυρίες και κύριοι, μολονότι το επίθετο πελώριος αντικειμενικά δεν μου ταιριάζει, οφείλω να ομολογήσω ότι με κολακεύει. Την αμαρτία μου την εξομολογούμαι.

Ο Μανόλης Σαντοριναίος κλείνει το βιογραφικό του σημείωμα με λόγια καρδιάς. Γράφει: «Ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά για την αληθινή αγάπη για το πρόσωπό μου τον κύριο Μπρομπονά (εσάς εννοώ), τον κύριο Σέργη Μανόλη, τον κύριο Μανωλά Άκη, τον κύριο Λεβογιάννη Νίκο και πολλούς άλλους που με αγαπάτε και σας αγαπάω έναν αγράμματο άνθρωπο. Σας ευχαριστώ».

Αυτά, λοιπόν, γράφει για τον εαυτό του αλλά και για τους άλλους ο Μανόλης Σαντοριναίος. Παρέθεσα αυτολεξεί κομμάτια από το κείμενό του, που είναι κατάφορτο από ανορθογραφίες αλλά ολόγιομο από το άρωμα της ειλικρίνειας, γιατί, κατά την κρίση μου, είναι ψυχογράφημα – κατάθεση ψυχής ανυπόκριτη – και συγχρόνως γλωσσικό μνημείο που ενδεχομένως ενδιαφέρει όχι μόνο τον ιστορικό του ναξιακού αθλητισμού αλλά και τον Λαογράφο και τον Κοινωνιογλωσσολόγο.

Ο Μανόλης Σαντοριναίος από αγάπη στον τόπο έγινε και φωτογράφος και συγγραφέας. Το 2004 εξέδωσε το βιβλίο «Βαρκάρηδες της Νάξου 1900-1960». Και, όπως σημειώνει ο ίδιος, το έβγαλε για να τιμήσει τον πατέρα του, που ήταν βαρκάρης, και όλους τους βαρκάρηδες, που θαλασσοδέρνονταν τα βράδια με φουρτούνες, με βροχή και κρύο για να μεταφέρουν ταξιδιώτες, μπαγκάζια και εμπορεύματα στα καράβια. Το 500 αντίτυπα του βιβλίου, που του εξέδωσε δωρεάν ο φίλος του διαφημιστής Δημήτρης Καρούσης (ο οποίος είχε επίσης παππού βαρκάρη, τον Κώστα Βιλαντώνη, τον λεγόμενο «Κάκα»), εξαντλήθηκαν μέσα σε 3 μήνες. Το 2005 εξέδωσε το «Ναξιακό Πανόραμα» με 100 τοποθεσίες του νησιού και 800 φωτογραφίες, που εγνώρισε μεγάλη επιτυχία, γι' αυτό και επανεξεδόθη το 2009.

Συνοψίζω. Ο Μανόλης Σαντοριναίος είναι πολυσιδής προσωπικότητα: αθλητής, πεζοπόρος, ξεναγός, φωτογράφος, συγγραφέας. Αξιοποίησε στο έπακρο τις αστείρευτες και ανεξερεύνητες δυνάμεις με τις οποίες ο Θεός – άλλοι θα πουν η Φύση – τον επροίκισε. Είναι γεμάτος ενεργητικότητα και καλοσύνη. Ετέντωσε το τόξο του ως άλλος Οδυσσεάς και ενίκησε τις δυνάμεις της απραξίας και της αδράνειας, οι οποίες σε πολλούς από εμάς κυριαρχούν. Είναι παντός επαίνου άξιος και παράδειγμα προς μίμηση. Του εύχομαι να ζήσει πολλά, πολλά χρόνια και να συνεχίσει να είναι ωφέλιμος στην κοινωνία.

ΨΗΦΙΑΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΩΣ ΜΕΣΑ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΣΕΡΓΗΣ*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έλευση της εποχής της πληροφορίας και του διαδικτύου έχει χαρακτηριστεί, μεταξύ άλλων, ως ένα μέσο άμεσης και έμμεσης επιρροής των τοπικών κοινωνιών και των ιδιαίτερων πολιτισμικών ταυτοτήτων τους, με ορατό τον κίνδυνο της αλλοίωσής τους από την έκθεση σε πληθώρα εξωγενών παραγόντων. Σε αντίθεση με αυτή την άποψη, νεότερες ερευνητικές προσεγγίσεις επιχειρούν να αναδείξουν μεθόδους με τις οποίες οι τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι μπορούν να εκμεταλλευθούν το ψηφιακό αυτό μέσον, με σκοπό την πιο αποδοτική αποτύπωση και διαμοιρασμό των ιδιαίτερων πολιτισμικών ταυτοτήτων των κοινοτήτων τους. Υιοθετώντας την τελευταία προσέγγιση, η παρούσα έρευνα, με μελέτη περίπτωσης τη Νάξο, επιχειρεί μια αρχική ανάλυση σε υπάρχοντες ιστοτόπους ψηφιακών πολιτιστικών συλλόγων, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας τα οποία αναδεικνύουν και προωθούν. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν ότι η πλειονότητα των ψηφιακών πολιτιστικών συλλόγων σκιαγραφεί μια ελλιπή αποτύπωση της πολιτισμικής ταυτότητας του τόπου τους, κυρίως λόγω της πολύ λεπτομερούς εστίασης σε συγκεκριμένες πτυχές της.

1. Εισαγωγή

Η έλευση της εποχής της πληροφορίας και του διαδικτύου επέφερε σημαντικές και πολυεπίπεδες αλλαγές σε ένα μεγάλο εύρος της παγκόσμιας κοινωνίας. Η απελευθέρωση της επικοινωνίας, η ευκολία της διάχυσης και της πρόσκτησης υλικών και πνευματικών αντικειμένων και ο επακόλουθος ψηφιακός και υλικός «επεκτατισμός» δημιούργησαν (και δημιουργούν καθημερινά) νέες προοπτικές, εισάγουν νέα εργαλεία που επηρεάζουν όλους τους τομείς της καθημερινότητας.

Από τις συνεχείς αλλαγές που επιφέρει η ρευστή αυτή κατάσταση δεν μπορεί, προφανώς, να παραμείνει ανεπηρέαστη η έννοια και η σημασία της (τοπικής) ταυτότητας των σύγχρονων κοινοτήτων. Έννοιες όπως «πολυπολιτισμικότητα», διεθνισμός και «συλλογική ταυτότητα» χρησιμοποιούνται με αυξανόμενο ρυθμό και μεταφέρουν σημαντικές λανθάνουσες αλλαγές.¹ Η ταυτότητα και η παράδοση (με την αρχική τους «κλειστή» έννοια) σιγά-σιγά εγκαταλείπονται και νέες, πιο «ανοιχτές» μορφές προσέγγισής τους αναδύονται υπό το πρίσμα της παγκόσμιας κοσμοπολίτικης κοινωνίας.²

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία μελετά την έννοια της τοπικής ταυτότητας και τις

* Δρ του Πανεπιστημίου Πειραιώς.

1. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Π. Γαληνού, «Πολιτισμικές ταυτότητες: Από το τοπικό στο παγκόσμιο», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), «Εμείς» και οι «Άλλοι»: Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2000, σσ. 109-120.
2. Ά. Γκίντενς, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών: Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.

αλλαγές στις οποίες καλείται να υποβληθεί, ώστε να προσαρμοστεί κριτικά στο νέο, ψηφιακό, status quo. Υπό το πρίσμα αυτής της οπτικής, η *πολιτισμική ταυτότητα* δεν αποτελεί μια μουσειακού τύπου οντότητα, η οποία πρέπει να προστατευθεί από έξωθεν επιδράσεις, αλλά αντίθετα, επιβάλλεται η (κριτικά και συνειδητοποιημένα) ελεγχόμενη προσαρμογή της στις συνθήκες της σύγχρονης εποχής.

Επιπρόσθετα, μελετάται ο ρόλος των *πολιτισμικών συλλόγων* στην ανωτέρω εξίσωση, ρόλος ο οποίος, επίσης, καλείται να αναπροσαρμοστεί και να ενισχύσει την προσαρμογή αυτή. Ειδικότερα, η παρούσα εργασία υιοθετεί ως μελέτη περίπτωσης τους ψηφιακούς πολιτιστικούς συλλόγους της Νάξου, ως μέσα για την ψηφιακή αναπαράσταση διαφόρων πτυχών της πολιτισμικής ταυτότητας της κοινότητας, και επιχειρεί την απαρίθμηση και ανάλυσή τους ως προς διάφορες πτυχές τις οποίες αναπαριστούν. Υπό αυτό το πρίσμα, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο οι ιστότοποι των ψηφιακών πολιτιστικών συλλόγων συντελούν στην ενίσχυση και προώθηση της πολιτισμικής ταυτότητας του εκάστοτε τόπου. Ως μεθοδολογικό μας εργαλείο επιλέγουμε την *ανάλυση περιεχομένου* των εν λόγω ιστοτόπων (βλ. Ενότητα 3).

Η διάρθρωση της παρούσης εργασίας έχει ως εξής: στην Ενότητα 2 επιχειρείται μια σκιαγράφηση των βασικών εννοιών που την διέπουν, ενώ στην επόμενη 3 γίνεται παρουσίαση των ηλεκτρονικών τόπων των ναξιακών συλλόγων που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας, καθώς και των κριτηρίων βάσει των οποίων πραγματοποιήθηκε η ανάλυσή τους. Ακολούθως, στην Ενότητα 4 παρατίθενται τα αποτελέσματα της ανάλυσης των ιστοτόπων. Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από τη μελέτη και την ανάλυση των δεδομένων, παρατίθενται στην Ενότητα 5.

2. Θεωρητικό υπόβαθρο

2.1. Η έννοια της ταυτότητας

Η *ταυτότητα*, εξ ορισμού, αφορά στην ικανότητα ενός ατόμου ή συστήματος να διατηρεί τα χαρακτηριστικά (τουλάχιστον ορισμένα) που το διαχωρίζουν αμετάβλητα στο χρόνο.³ Παρ' όλο που δεν υφίσταται σαφής και ενοποιημένος ορισμός της έννοιας,⁴ μια συχνή περιγραφή της αφορά στην αντίληψη του ατόμου για το ίδιο και στα χαρακτηριστικά τα οποία οδηγούν στη διαφοροποίησή του από τα άλλα άτομα.⁵

Ως γενική κοινωνική έννοια, έχει διττή φύση. Αποτελεί τόσο αντικείμενο υπό εξέταση όσο και αντικείμενο εξέτασης άλλων οντοτήτων. Η έννοια, προφανώς, δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε μεμονωμένα άτομα, αλλά επεκτείνεται σε ομάδες ατόμων, οι οποίες, παρ' όλο που αποτελούνται από ανεξάρτητα μέλη, διέπονται από ορισμένες βασικές κοινές αρχές ή παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία συνάδουν στο σχηματισμό μιας κοινής, τελικά, ταυτότητας. Οι ομάδες αυτές αποκτούν «ταμπέλες» (δικής τους ή εξωτερικής προέλευσης) και κατασκευάζουν συγκεκριμένες αντιλήψεις και προϋποθέσεις ώστε να συμμετέχει ένα άτομο στην ομάδα.⁶

Δεδομένης, φυσικά, την πολυπλοκότητας της σημερινής κοινωνίας (ακόμα περισσότερο

3. Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), ό. π., σσ. 177-201.
4. J. D. Fearon, *What is identity (as we now use the word)*, Unpublished manuscript, Stanford University, Stanford, Calif., 1999. Από τον ιστότοπο <http://www.stanford.edu/~jfearon/papers/iden1v2.pdf> (6.6.2013).
5. M. Hogg, D. Abrams, *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*, Routledge, London, 1988.
6. J. D. Fearon, ό. π.

από τις παλαιότερες κλειστές κοινότητες) είναι λογικό πως τα άτομα επιτελούν ποικίλους κοινωνικούς ρόλους και κατέχουν διαφορετικές θέσεις στο γίνεσθαι του τόπου τους. Ως εκ τούτου, πολλές φορές παρουσιάζεται επικάλυψη ρόλων, καθώς μέλη μιας ομάδας συμμετέχουν ταυτοχρόνως και σε άλλες. Επίσης, αρκετά σύνηθες είναι το φαινόμενο εγκατάλειψης μιας ομάδας για μια άλλη, ειδικά την περίοδο που το άτομο ενηλικιώνεται και η θέαση του κόσμου, αλλά και του εαυτού του, είναι υπό συνεχή κριτική και αναστοχασμό.⁷

Όπως προαναφέρθηκε, οι ταυτότητες μιας ομάδας χαρακτηρίζονται είτε από τα στοιχεία εκείνα τα οποία τα μέλη της κατέχουν, είτε από εκείνα τα οποία τα εκτός αυτής άτομα δεν διαθέτουν. Ένα βασικό μέρος, επομένως, της διαδικασίας δημιουργίας των ταυτοτήτων, παραδόξως προς το όνομά της, βασίζεται στη διαφοροποίηση μεταξύ εαυτού και Άλλου.⁸ Για να είναι δυνατή η σύνθεση της αντίληψης του θετικού, πρέπει να οριστεί το αρνητικό, το «τι δεν είμαι» και η μεταξύ τους σχέση⁹ (= είμαι ό,τι δεν είναι ο Άλλος). Είναι, ουσιαστικά, μια διαδικασία τόσο ενσωμάτωσης όσο και αποκλεισμού.¹⁰ Ο αποκλεισμός αυτός, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να λάβει υπερμεγέθη έκταση, π.χ. τη μορφή ρατσισμού, ξενοφοβίας κλπ..¹¹

Ως απόρροια όλων των ανωτέρω, η ταυτότητα μπορεί να προσεγγιστεί ως μια τεχνητή, τελικά, κατασκευή, η οποία δημιουργείται συνειδητά από τα ίδια τα άτομα ως μια αντιδραστική, «αμυντική» προσπάθεια διαχωρισμού τους από τους Άλλους, έχοντας ως «υλικά» κατασκευής, στοιχεία (ιστορικά, τοπικά, κοινωνικά κλπ.) που λαμβάνουν από το περιβάλλον τους.¹²

Πολλές πτυχές της έννοιας της ταυτότητας έχουν προταθεί και αναλυθεί κατά καιρούς από ερευνητές, όπως ατομική, εθνική, οργανωσιακή κ.ά..¹³ Στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας, γίνεται εστίαση στην πολιτισμική (cultural) ή τοπική προσέγγιση της ταυτότητας, η οποία αναλύεται στην επόμενη υποενότητα.

2.2. Πολιτισμική ταυτότητα

Η έννοια και οι διαστάσεις της πολιτισμικής (τοπικής) ταυτότητας έχουν απασχολήσει πληθώρα ερευνητών και έχουν αναδειχθεί σε ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα ως προς το περιεχόμενό της.¹⁴ Γενικότερα, κοινώς αποδεκτές διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας αφορούν στα κοινά ήθη και έθιμα, στις αξίες, στις αντιλήψεις και στην τοπικότητα. Οι διαστάσεις αυτές αξιοποιούνται από τα άτομα ώστε να κατασκευάζουν σχέσεις μεταξύ τους

7. E. H. Erikson, *Identity: Youth and crisis*, W. W. Norton Company, New York 1968.

8. Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα: Οι αλληλοσατριμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αντώνης Αναγνώστου, Αθήνα 2005.

9. S. Hall, P. du Gay, *Questions of cultural identity*, Sage, London 1996· Χ. Κωνσταντοπούλου, «Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιτράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), ό. π., σσ. 11-30.

10. Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό. π.

11. Ν. Ιντζεσίλογλου, ό. π.

12. Γ. Πασχαλίδης, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή», Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιτράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), ό. π., σσ. 73-83.

13. *Foresight Future Identities, Final Project Report*. London: The Government Office for Science, 2013. Από το <https://ec.europa.eu/digital-agenda/futurium/sites/futurium/files/futurium/library/13-523-future-identities-changing-identities-report.pdf> (ανάκτηση 5. 6. 2013).

14. Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό. π.

και να συνδέονται σε ομάδες.¹⁵ Παρόμοια προσέγγιση επιχειρεί ο Wang,¹⁶ αφού ορίζει την κουλτούρα μέσα από τρεις πτυχές: μια κοσμοθεωρία, ένα σύστημα αξιών και ένα δίκτυο σχέσεων μεταξύ των ατόμων.

Μια ελαφρώς διαφορετική θέαση της κουλτούρας επιχειρεί ο Appadurai,¹⁷ ο οποίος την παρουσίασε ως μια κατασκευή τριών επιπέδων. Στο πρώτο επίπεδο υπάρχει η σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση και τη ζωή, σε συνδυασμό με την κατασκευή και το διαμοιρασμό πρακτικών αντικειμένων. Ο *χώρος* θεωρείται βασικό στοιχείο του πολιτισμού, δεδομένου ότι οι κοινωνίες δρουν (ή δρούσαν) αποκλειστικά στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου τόπου, τον οποίο οικειοποιούνται και από τον οποίο επηρεάζονται.¹⁸ Το πολιτιστικό τοπίο, δηλαδή οι παροχές του τόπου, η τοποθεσία του, τα στοιχεία του κλπ. συνιστούν οδηγό για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνίας και για τους τρόπους συμπεριφοράς και εμπειρίας των ατόμων.¹⁹ Όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, πάντως, η εθνοκεντρική αυτή αντίληψη εγκαταλείπεται από τους ερευνητές και υιοθετούνται περισσότερο «χαλαρές» προσεγγίσεις στο θέμα της σχέσης *πολιτισμού και τόπου* που τον παρήγε. Κύριο παράγοντα σε αυτή την αλλαγή στάσης αποτελούν η παγκοσμιοποίηση της τεχνολογίας και οι διαρκείς πλέον ή και ανεξέλεγκτες μετοικεσίες εκατομμυρίων ατόμων. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω (βλ. Υποενότητα 2.4), ο Appadurai εισήγαγε τον όρο «*εθνοτοπία*» (*ethnoscapes*),²⁰ για να περιγράψει αυτόν ακριβώς τον εκ-τοπισμό της κουλτούρας και της αντίστοιχης ταυτότητας.

Το δεύτερο επίπεδο του Appadurai μεταφέρεται στην πνευματική καλλιέργεια και στη δημιουργία τελετουργιών, διαδικασιών και συμβόλων, τα οποία οδηγούν στην οργάνωση των ατόμων σε κοινωνίες και στην κατασκευή σχέσεων και συνδέσεων. Τέλος, το τρίτο επίπεδο αφορά στην ανάγκη για την αναζήτηση της σημασίας των πραγμάτων. Συνήθως η θρησκεία αποτελεί τη μέθοδο για την αναζήτηση αυτή, η οποία προσφέρει κίνητρα και παρώθηση στα άτομα.²¹ Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στην κατασκευή ταυτοτήτων για τα άτομα που τα μοιράζονται και, τελικά, τα ενώνουν. Με τον ίδιο τρόπο που τα διαχωρίζουν από τους υπόλοιπους.

Σε κάθε περίπτωση, στον πυρήνα, της πολιτισμικής ταυτότητας βρίσκεται η ατομική θέαση του κόσμου, η οποία κατασκευάζεται από την αντίληψη του ατόμου για τον εαυτό του σε συνδυασμό με την κουλτούρα την οποία έχει υιοθετήσει.²² Η ταυτότητα αυτή κάθε περιοχής υιοθετείται, κυρίως, από την πλειονότητα των ατόμων που την κατοικούν, και

15. L. A. Jensen, J. J., Arnett, J. McKenzie, «Globalization and cultural identity», στο *Handbook of identity theory and research*, Springer, New York 2011, σσ. 285-301.

16. Y. Wang, «Globalization enhances cultural identity», *Intercultural Communication Studies*, 16:1 (2007), σσ. 83-86.

17. Appadurai, A., «Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization». Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996.

18. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

19. Σ. Χριστακοπούλου, «Τοπική και κοινωνική ταυτότητα: Μια κοινωνική-ψυχολογική ανάλυση της σχέσης του ατόμου με το φυσικό-κοινωνικό περιβάλλον», *Ψυχολογία*, 6:2 (1999), σσ. 183-188.

20. A. Appadurai, «Global ethnoscapes: Notes and queries for a transnational Anthropology», στο R. Fox, *Recapturing Anthropology. Working in the present*, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico 1991, 191-210.

21. A. Appadurai, *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996.

22. A. Wallace, «Revitalization movements: Some theoretical considerations for their comparative study», *American Anthropologist*, 58 (1956), σσ. 264-281.

επισκιάζει τις μειονότητες και τις αντίστοιχες ταυτότητές τους.²³

Όπως σκιαγραφήθηκε από τους ανωτέρω ορισμούς, η πολιτισμική (ή τοπική) ταυτότητα, υποσύνολο της *συλλογικής*, θεωρείται (ή θεωρείτο) στενά συνδεδεμένη με τον εκάστοτε συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο καταγωγής, τη ζωή σε αυτόν και με τα συναισθήματα που συνοδεύουν αυτήν τη σύνδεση.²⁴ Ο ίδιος ο χώρος (φυσικός ή κοινωνικοποιημένος), η (προφορική και γραπτή) ιστορία του, οι κοινές παραδόσεις που τον συνοδεύουν, η έννοια και η επίκτητη ανάγκη του *ανήκειν* σ' αυτόν, οι καταγωγικοί μύθοι που κατασκευάστηκαν μέσα σε αυτόν και γι' αυτόν,²⁵ ο πολιτισμός που δημιούργησε εν γένει (υλικός και πνευματικός) συνθέτουν τα προβαλλόμενα από τον ίδιο *διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά του*.²⁶

Τα τελευταία αποτελούν βασικό πυλώνα της πολιτισμικής ταυτότητας και συνιστούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που κάθε κοινότητα καλλιεργεί και αναπαράγει, είτε μέσω της πραγματικής διαφύλαξης και προώθησης τους είτε μέσω της πολιτικής δράσης των ιθυνόντων, ή και το συνδυασμό αυτών.²⁷ Αποτελούν το «σήμα κατατεθέν» της περιοχής, όπως, για παράδειγμα, η μουσική ή χορευτική παράδοση, η αρχιτεκτονική, ο φυσικός πλούτος κλπ. Η κατασκευή ή συντήρηση αυτών των στοιχείων μπορεί να γίνεται από την ίδια την κοινότητα σε μια προσπάθεια να δημιουργήσει ένα μοναδικό «προϊόν», όσο και από τους Άλλους. Στη δεύτερη περίπτωση, τα χαρακτηριστικά μπορεί να προβληθούν ως αρνητικές πτυχές μιας κοινότητας και να αποτελούν μέσο αντιπαράθεσης ή/και αντίθεσης. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αποτελούν συνδεδετικούς μηχανισμούς με τους οποίους τα άτομα κατασκευάζουν και συντηρούν, σε μεγάλο βαθμό, την ξεχωριστή τους ταυτότητα.

2.3. Πολιτιστικοί σύλλογοι

Κάθε τόπος δημιουργεί, επομένως, τη δική του πολιτισμική ταυτότητα. Κατά τη σύγχρονη εποχή, όμως, η οικονομική (ή μη) μετανάστευση έχει θολώσει σε υπερθετικό βαθμό τα (παλαιότερα) στενότερα καθορισμένα όρια των κοινοτήτων. Πλέον, η τοπικότητα (η πολιτισμική διάσταση των εγκαθιδρυμένων σχέσεων, η οποία *«αποτελείται από συνδέσμους μεταξύ της έννοιας της κοινωνικής αμεσότητας, των τεχνολογιών της διαδραστικότητας και της σχετικότητας των πλασιών»*)²⁸ δεν έχει την παλαιότερη βαρύτητα και οι μικρο-κοινωνίες ανοίγουν τα σύνορά τους, μέσω των μελών που απομακρύνονται σε αναζήτηση εργασίας στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε, όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, μέσω των ψηφιακών οδών της τεχνολογίας.

Οι δύο αυτές περιπτώσεις αποτελούν διαφορετικά επίπεδα «μη τόπων», δηλαδή χώρων οι οποίοι είναι αποκομμένοι (σε όλα τα επίπεδα) από τον γενέθλιο τόπο και δεν εμπεριέχουν κανένα στοιχείο ταυτότητας, συνοχής ή ιστορικής συνέχειας (σχετικής με την πολιτι-

23. S. Bochner, «The mediating man and cultural diversity», *Topics in Culture Learning Series 1* (1973), σσ. 23-37.

24. Μ. Γ. Σέργης, «Η 'περιπέτεια' μιας τοπικής ταυτότητας: Πραγματικοί και συμβολικοί ανταγωνισμοί σε ένα ποταμικό χωριό της Ροδόπης (1923-1970)», στον τόμο *Εύπλαια. Εόρτιος Τόμος επί τη Δεκαετηρίδι του Τμήματος Γλώσσας Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 249-269.

25. Ζ. Πρυνεντύ, «Πολιτισμική ταυτότητα: Μεταξύ μύθου και πραγματικότητας», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), ό. π., σσ. 49-60.

26. Μ. Γ. Σέργης, «Ημερολόγια τοίχου των εθνοτοπικών συλλόγων: Η περίπτωση των εν Αθήναις ναξιακών συλλόγων, 1980-2007», στον τόμο *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα 2010, 467-515.

27. Ό.π.

28. A. Appadurai, «Modernity at large...», ό.π.

σμική ταυτότητα του ατόμου, τουλάχιστον).²⁹ Ειδικότερα στη δεύτερη περίπτωση, το ψηφιακό περιβάλλον μεταφέρει αυτήν την έννοια σε ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο, όπου οι προαναφερθέντες όροι δεν έχουν καν υπόσταση και εισάγονται νέοι, όπως η φιλοσοφία των «πολιτισμικών ρών» για να περιγραφεί η ρευστότητα και η πλήρης απεξάρτηση μεταξύ τόπου και διαδικτυακού «μη τόπου».³⁰

Ιστορικά, όσον αφορά στην περίπτωση της φυσικής απομάκρυνσης ατόμων από τη γενέτειρα, σε πολλές περιπτώσεις, για τη διατήρηση και προώθηση της ταυτότητας της τοπικής κοινότητας, ενεργοποιούνταν ομάδες ατόμων, οι οποίες αναλάμβαναν την κατασκευή συνδέσεων με τον πατρίο χώρο. Οι ομάδες αυτές συγκροτούσαν τους λεγόμενους *πολιτιστικούς συλλόγους*.

Οι πρώτες προσπάθειες για την ίδρυση τέτοιων συλλόγων ανιχνεύονται στα τέλη του 19ου αιώνα.³¹ Ο αρχικός ρόλος τους ήταν η ανάδειξη της τοπικότητας της περιοχής και η μεταφορά των διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών της στα μέλη της που έχουν μεταναστεύσει. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία αυτά, αναλαμβάνεται να «ιδρυθεί» μια μικρή, συμβολική, εκδοχή του γενέθλιου τόπου, σαν όαση μέσα στον καινούριο, ξένο «μη τόπο». Ο Μ. Σέργης περιγράφει αυτούς τους συλλόγους ως «εθnikοτοπικούς», με την έννοια ότι μεταφέρουν το *τοπικό* και το *εναποθέτουν* μέσα στο συνολικό εθνικό των μεγάλων πόλεων.

Η επικοινωνία με τη γενέτειρα αποτελεί κομβικό στοιχείο των συλλόγων αυτών και πλήθος μέσων αξιοποιείται για να επιτευχθεί η σύνδεση αυτή, είτε μέσω βιωματικής επίσκεψης είτε μέσω συμβολικών αναπαραστάσεων των δραστηριοτήτων που επιτελούνται σε εκείνη. Οι σύλλογοι, επομένως, αποτελούν χώρους έκφρασης και αναβίωσης των πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων των εκάστοτε ομάδων, αλλά δρουν και ως υποστηρικτικές δομές για την ομαλή προσαρμογή των μεταναστών στη ζωή μακριά από την πατρίδα. Εκτός αυτού, τα μέλη των εν λόγω συλλόγων μεριμνούν για ζητήματα που αφορούν στην κοινότητα, παρέχοντας φυσική ή πνευματική ενίσχυση και υποστήριξη.

Η λειτουργία των πολιτιστικών συλλόγων, επομένως, αποτελεί μια αμφίδρομη διαδικασία. Στο κέντρο της είναι η (προσπάθεια για) συνεχή και πολυεπίπεδη επικοινωνία με την πατρίδα. Στο εκάστοτε άκρο της σύνδεσης αυτής, αφ' ενός, πραγματοποιείται η αναπαγωγή της τοπικής ταυτότητας στη νέα πατρίδα και παρέχεται αλληλοβοήθεια μεταξύ των ξενιτεμένων μελών και αφ' ετέρου, τα μέλη αυτά επηρεάζουν την κοινότητα μέσω είτε υλικών προσφορών, είτε των αντιλήψεων/γνώσεων/στάσεων που αποκτούν από τη νέα ζωή τους. Πολλές φορές, οι συνεισφορές αυτές είναι διαποτισμένες σε αρκετά μεγάλο βαθμό από ξένα στοιχεία, με αποτέλεσμα να επηρεάζουν την πολιτισμική της ισορροπία και να οδηγούν σε πολιτισμικές «συγκρούσεις», οι οποίες, με τη σειρά τους, μεταλλάσσουν και εξελίσσουν την τοπική ταυτότητα. Οι σύλλογοι, τέλος, δύνανται να επιτελούν καθαρά πολιτικό έργο μέσω της διαμεσολάβησής τους για την επίλυση προβλημάτων της γενέτειρας, είτε μέσω επικοινωνίας με την κεντρική εξουσία, είτε μέσω ενημερωτικού και συντονιστικού έργου στο επίπεδο της κοινότητας.

Αυτή η στροφή από τον αρχικό τους λόγο ύπαρξης μετέβαλε όχι μόνο τις λειτουργίες που επιτελούσαν, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόνταν από την κοινότητα. Ως αποτέλεσμα αυτών, η λειτουργία (και αποδοχή) τους πλέον διανύει περίοδο παρακμής.

29. Σ. Παπαγεωργίου, «Διδάσκοντας παραδοσιακού χορούς», στον τόμο Β. Δαλκαβούκης, Ι. Μάνος, Χ. Βείκου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές: Διδάσκοντας Ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν την χρειάζονται»*, Κριτική, Αθήνα 2010, σσ. 135-149.

30. Β. Δαλκαβούκης, «Εισαγωγή», στον τόμο Β. Δαλκαβούκης, Ι. Μάνος, Χ. Βείκου (επιμ.), ό.π.

31. Μ. Γ. Σέργης, «Ημερολόγια τοίχου των εθnikοτοπικών συλλόγων...», ό. π.

Όπως θα φανεί στην επόμενη υποενότητα, όμως, υπάρχει ανάγκη για αναστήλωση και αναγέννησή τους, καθώς η σημασία της δράσης τους αυξάνεται συνεχώς. Οι αναταράξεις που έφερε (και θα φέρνει συνεχώς) η ταχεία εξάπλωση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) απαιτούν την ύπαρξη μηχανισμών με τους οποίους θα απορροφηθούν οι κραδασμοί και θα επιτραπεί η ομαλή εξέλιξη των τοπικών κοινοτήτων. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι οφείλουν να αναλάβουν, δηλαδή, επιτελώντας τον αρχικό σκοπό της ύπαρξής τους, να επιλύσουν το παράδοξο του Peters, σύμφωνα με το οποίο, σε έναν ρευστό κόσμο αναζήτησης της αλλαγής, επιδιώκεται η εσωτερική ισορροπία και θεμελίωση. Η πρόκληση, πλέον, είναι πώς θα επιτευχθεί η πρόοδος και η μεταβολή χωρίς την απώλεια της αρχικής προέλευσης.³²

2.4. Πολιτισμική ταυτότητα και τεχνολογία

Η έλευση και η καθιέρωση του διαδικτύου ως ενός μέσου διαμοιρασμού (εκτός από δεδομένων) και αξιών, ιδεών, πολιτισμών, τάρaxe τα ερευνητικά νερά και δημιούργησε κλίμα αμφιβολιών και φοβίας σχετικά με την ομογενοποίηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Θεωρήθηκε ότι η μαζική εισαγωγή της κουλτούρας των Άλλων θα είχε καταστρεπτικό χαρακτήρα στα ευαίσθητα, απομονωμένα οικοσυστήματα των τοπικών (ή εθνικών) ομάδων.³³

Ουσιαστικά, το πρόβλημα που αναφέρθηκε σε προηγούμενη υποενότητα περί διάρρηξης των συνόρων των κοινοτήτων μέσω της μετανάστευσης των μελών της και της εισροής σε αυτήν ξένων στοιχείων, μεταφέρεται, πλέον, στο ψηφιακό επίπεδο. Αφορά, δηλαδή, στην εισαγωγή πολιτισμικών στοιχείων από έναν ασύλληπτα υψηλό αριθμό κοινοτήτων ή χωρών με τη χρήση ενός, εξ ίσου υψηλού, αριθμού μέσων.

Παρ' όλα αυτά, σύντομα δημιουργήθηκε ένα ιδεολογικό ρεύμα, το οποίο αντιμετώπισε το ζήτημα από την αντίθετη οπτική γωνία. Συγκεκριμένα, ερευνητές διατύπωσαν την άποψη πως αυτή η παγκόσμια διάνοιξη διαδικτυακών λεωφόρων, όχι μόνο δεν απειλεί τις πολιτισμικές κουλτούρες, αλλά αντίθετα, τις ενισχύει. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Γκίντενς,³⁴ η έννοια της παράδοσης (συστατικό της ταυτότητας) «ανακαλύφθηκε» και απέκτησε κύρος τα τελευταία, μόλις, χρόνια, εν μέσω της νεωτερικότητας, δηλαδή. Με την ίδια συλλογιστική, η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας και η υιοθέτηση νέων κοινωνικών παραδειγμάτων (με την έννοια που τους προσέδωσε ο Thomas Kuhn), πιθανώς να οδηγήσει, τελικά, σε μια αναθεώρηση της έννοιας της ταυτότητας και να την αναδείξει αντί να την υποβαθμίσει.

Προφανώς, η ανωτέρω θεώρηση απαιτεί να προσεγγισθεί η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας με διαφορετικό τρόπο. Σύμφωνα με τον Hall,³⁵ υπάρχουν τουλάχιστον δύο τρόποι θέασης της κουλτούρας και της πολιτισμικής ταυτότητας. Πρώτον, υπό το πρίσμα ενός συνολικού, κοινού πλήθους αξιών το οποίο μοιράζεται ένα πλήθος ατόμων με κοινή ιστορία και καταγωγή. Η προσέγγιση αυτή πολλές φορές προάγει μια αποκρυσταλλωμένη, μουσειακού χαρακτήρα αντίληψη για την ταυτότητα και την κουλτούρα,³⁶ οι οποίες οφείλουν να παρα-

32. T. Peters, *Thriving on chaos*, Macmillan, London 1987.

33. J. Tomlinson, «Globalization and cultural identity», στον τόμο D. Held, & A. McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader: An introduction to the globalization debate*, Polity Press, Cambridge 2003², σσ. 269-277.

34. Α. Γκίντενς, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών...*, ό. π.

35. S. Hall, «Cultural identity and diaspora», *Identity: Community, culture, difference* 2 (1990), σσ. 222-237· S. Hall, P. du Gay, ό. π.

36. A. Wendt, «Collective Identity Formation and the International State», *The American Political Science Review*, 88:2 (1994), σσ. 384-396.

μείνουν αναλλοίωτες, αμόλυντες και σταθερές στο πέρασμα του χρόνου και των υπόλοιπων πολιτισμών. Ο όρος που περιγράφει αυτή την προσέγγιση είναι «κουλτουραλισμός».³⁷

Η δεύτερη προοπτική ορίζει την ταυτότητα ως μια ρευστή κατάσταση, η οποία, παρ' όλο που πηγάζει από κάποια αρχική πηγή, είναι εν διαρκεί εξελίξει, είναι μια συνεχώς εξελίξιμη οντότητα που κρίνει, υιοθετεί, απαρνείται και προσαρμόζεται τελικά.³⁸ Δεν αφορά, επομένως, στον στατικό καθορισμό τού είναι μιας ομάδας ή ενός ατόμου, αλλά στο συνεχή σχηματισμό του. Πρόκειται για μια διαδικασία αμφίδρομη, και όχι γραμμική, για μια «συνδιαλλαγή» μεταξύ ανθρώπου και πλαισίου (οικονομικού, πολιτικού, κοινωνικού κτλ.).³⁹

Η θέση αυτή έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια από πλήθος ερευνητών,⁴⁰ οι οποίοι υποστηρίζουν τη θέση του Hall και, ειδικότερα, εστιάζουν στην αναντιστοιχία μεταξύ τόπου και ταυτότητας, η οποία δημιουργείται με τα δεδομένα της σύγχρονης εποχής. Ο Arradurai⁴¹ (όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενη υποενότητα) εισήγαγε, προς αυτή την κατεύθυνση, μια νέα έννοια, τα *εθνοτοπία* (*ethnoscapes*). Η εν λόγω έννοια καλύπτει αυτήν ακριβώς την κατάσταση της συνεχώς αυξανόμενης απεμπλοκής των ατόμων και της κουλτούρας τους από τον «τόπο». Πρόκειται για μια προσέγγιση που παρήγε την εξ ίσου ενδιαφέρουσα έννοια της *απο-εδαφοποίησης* (*detritorialization*) των πολιτισμών. Δεδομένης της προαναφερθείσας ρευστότητας μεταξύ κοινοτήτων, η αυστηρή αντιστοίχιση μιας ταυτότητας με μια συγκεκριμένη (τοπικά) ομάδα ανθρώπων αναδύεται ως ένα δύσκολο, και εν μέρει, ανούσιο εγχείρημα.

Υπό το πρίσμα, επομένως, αυτής της προσέγγισης, η ανάπτυξη και η καλλιέργεια της πολιτισμικής ταυτότητας δεν πρέπει να λαμβάνει χαρακτήρα διαφοροποίησης και αποξένωσης με σκοπό την προστασία της από τις έξωθεν «μολύνσεις», αλλά αντίθετα, ανοχής, κριτικού αναστοχασμού και προσαρμογής.⁴² Η πληθώρα αυτή εξωγενών στοιχείων μπορεί να αποτελέσει σημείο αναφοράς και «συσπείρωσης» για την εκάστοτε τοπική ομάδα, δίνοντας το έναυσμα για πραγματική συνείδηση της ταυτότητάς της και εξέλιξη της συνειδητά.⁴³

Το διαδίκτυο, λοιπόν, δύναται να επιτελέσει έναν ενισχυτικό ρόλο για τις εκάστοτε πολιτισμικές ομάδες και τη διατήρηση των ταυτοτήτων τους, μέσω της ψηφιοποίησης, διατήρησης και διαμοιρασμού των πολιτισμικών τους στοιχείων στον εξωτερικό κόσμο. Μέσω των προσφερόμενων τεχνολογικών δυνατοτήτων, παρέχεται βήμα για να διατηρηθούν, να καλλιεργηθούν και να μεταφερθούν οι πολιτισμικές ταυτότητες, με τρόπο «συμβατό» με τις ιδιαιτερότητες τους, δεδομένου ότι η εκάστοτε κοινότητα ή ο σύλλογος αναλαμβάνουν να κατασκευάσουν την διαδικτυακή τους παρουσία επιλέγοντας τα κατάλληλα «συστατικά», οργανώνοντάς τα με τρόπο που να αναδεικνύει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της μητρικής κοινότητας, και προωθώντας τα στον υπόλοιπο κόσμο, συμπεριλαμβανομένων και των μελών της πολιτισμικής ομάδας τα οποία έχουν μετοικήσει από το γενέθλιο τόπο.

Υιοθετώντας αυτήν την προσέγγιση, επομένως, επιλέγουμε στην παρούσα εργασία ως μελέτη περίπτωσης το παράδειγμα των ψηφιακών πολιτιστικών συλλόγων της Νάξου. Για

37. Γ. Πασχαλίδης, ό.π.

38. Y. Wang, «Globalization enhances cultural identity», ό. π. 83-86.

39. Σ. Χριστακοπούλου, «Τοπική και κοινωνική ταυτότητα...», ό. π.· J. Tomlinson, ό.π.

40. Β. Ντισιάκος, *Χτίζοντας τον χώρο και τον χρόνο*, ό. π.· Χρ. Παπακώστας, *Σαχά ισί θαρό νι νάι: Ρόμικες μουσικές και χορευτικές ταυτότητες στη Μακεδονία*, Πεδίο, Αθήνα 2013.

41. Στο Χρ. Παπακώστας, ό. π.

42. W. Yu, «Globalization and cultural identity», στον τόμο M. S. Sorondo, E. Malinvaud, & P. Léna (eds.), *Globalization and education, Vatican City 2005*, σσ. 159-165.

43. Ό. π.

το πλαίσιο της, επελέγησαν οι πολιτιστικοί σύλλογοι ή/και ιδιώτες, οι οποίοι διατηρούν διαδικτυακή παρουσία μέσω της κατασκευής και συντήρησης ιστοτόπων. Επομένως, με τον όρο «σύλλογος» αποτυπώνεται εδώ η ευρύτερη έννοια η οποία περιλαμβάνει όλες τις ανωτέρω κατηγορίες.

Στην επόμενη ενότητα αναφέρονται τα στοιχεία σχετικά με το δείγμα αυτό και παρουσιάζονται τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυσή του.

3. Δείγμα και κριτήρια αξιολόγησης

Στο πλαίσιο της εργασίας, μελετήθηκε δείγμα 46 ιστοτόπων που συντηρούν και διαχειρίζονται ναξιακοί πολιτιστικοί σύλλογοι, κοινότητες ή ιδιώτες.⁴⁴ Τα κριτήρια τα οποία επιλέγησαν για την «κρίση» των ιστοτόπων αναφέρονται στον Πίνακα 1 σε συνδυασμό με μια σύντομη περιγραφή της σημασίας τους. Οι κατηγορίες αποτελούν διάφορες πτυχές στις οποίες μπορεί να διαιρεθεί η έννοια της πολιτισμικής (τοπικής) ταυτότητας, σύμφωνα με τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που προηγήθηκε. Η ανάγκη για τη διάσπαση της πολιτισμικής ταυτότητας στις κατηγορίες των κριτηρίων προέκυψε λόγω της διαφορετικότητας στην οπτική γωνία που υιοθετεί ο εκάστοτε σύλλογος κατά τη δημιουργία της ψηφιακής αναπαράστασης του τόπου του. Επομένως, κρίθηκε απαραίτητη η επιλογή πιο συγκεκριμένων και εστιασμένων κριτηρίων για την ακριβέστερη αξιολόγησή των ιστοσελίδων.

Να αναφερθεί ότι η κρίση για το κατά πόσον ένας ιστότοπος πληροί το εκάστοτε κριτήριο είχε ως βάση την ουσιαστική εστίαση της ιστοσελίδας στο κριτήριο αυτό. Πιο συγκεκριμένα, εκτιμήθηκε ο βαθμός στον οποίο ο εκάστοτε ιστότοπος υποστήριζε ουσιαστικά το κάθε κριτήριο με σκοπό να εντοπιστούν τα αντίστοιχα εκείνα τα οποία αποτελούσαν το βασικό σημείο εστίασης του ψηφιακού πολιτισμικού συλλόγου. Για παράδειγμα, μια περιστασιακή ειδησεογραφική ανάρτηση σχετικά με ένα έκτακτο ζήτημα της περιοχής δεν θα αποτελούσε επαρκή συνθήκη ώστε να αποδοθεί το κριτήριο «Γενική ειδησεογραφία από τον τόπο» στον συγκεκριμένο ιστότοπο.

44. Η πλήρης λίστα των ιστοτόπων παρουσιάζεται στο *Παράρτημα*.

Πίνακας 1: Κριτήρια ανάλυσης ιστοτόπων και σύντομη περιγραφή τους

ID	Κριτήριο ανάλυσης	Περιγραφή
1	Αναπαράσταση του τόπου ως χώρου	Αναφέρεται στην απεικόνιση του γεωγραφικού χώρου της πατρίδας και, πιθανώς, των καθημερινών ενεργειών που επιτελούνται σε αυτόν (με οποιοδήποτε ψηφιακό μέσο)
2	Γενική ειδησεογραφία από τον τόπο	Αναφέρεται στη χρήση της ιστοσελίδας ως μέσου ενημέρωσης για τα καθημερινά ζητήματα του τόπου (με οποιοδήποτε ψηφιακό μέσο)
3	Ανάδειξη ιστορικών στοιχείων	Αναφέρεται στην παρουσίαση, ανάλυση ή/και έμμεση παράθεση της ιστορίας του τόπου (με οποιοδήποτε ψηφιακό μέσο)
4	Αναπαραγωγή διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών	Αναφέρεται στην παρουσίαση των εκάστοτε διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών του τόπου, καθώς και των ενεργειών προώθησής τους (με οποιοδήποτε ψηφιακό μέσο)
5	Διοργάνωση νέων πολιτισμικών δραστηριοτήτων	Αναφέρεται στο ποσοστό κατά το οποίο ο σύλλογος ή κάτοχος του ιστοτόπου, χρησιμοποιεί το μέσο αυτό για τη διοργάνωση νέων δραστηριοτήτων προώθησης των διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών του τόπου (με οποιοδήποτε ψηφιακό μέσο)
6	Τουριστική προώθηση του τόπου	Αναφέρεται στον, μέσω της απεικόνισης των διακριτών χαρακτηριστικών του τόπου, καθαρά τουριστικό προσανατολισμό του ιστοτόπου

Στην αμέσως επόμενη ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης των ιστοσελίδων.

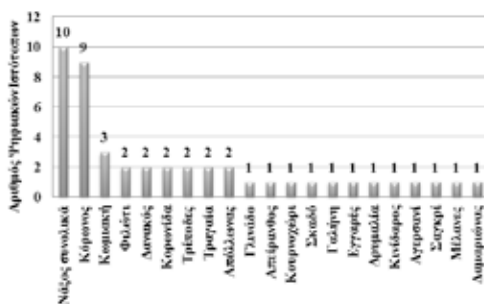
4. Αποτελέσματα ανάλυσης δείγματος ιστοτόπων

Στο *Παράρτημα* παρουσιάζεται η πλήρης ανάλυση των ιστοσελίδων σύμφωνα με τα κριτήρια που τέθηκαν και παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη υποενότητα.

Το Γράφημα 1 παρουσιάζει την κατανομή των ιστοτόπων όσον αφορά στον τόπο τον οποίο αναπαριστούν (περιλαμβάνονται μόνο οι τοποθεσίες οι οποίες αντιπροσωπεύονται από τουλάχιστον έναν ψηφιακό πολιτιστικό σύλλογο/ιστότοπο).

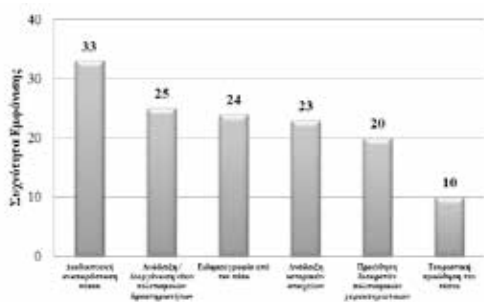
Όπως είναι εμφανές, η πλειονότητα των ξεχωριστών τόπων (χωριών) της Νάξου εκπροσωπούνται από έναν ή δύο λειτουργικούς ιστότοπους. Εξαιρεση αποτελεί η Κόρωνος, η οποία εκπροσωπείται από 9 ιστότοπους.

Επίσης, παρατηρήθηκε σημαντικός αριθμός ιστοτόπων (N=10), οι οποίοι είχαν ως στόχο την ψηφιακή απεικόνιση της Νάξου (σύμφωνα με διάφορα κριτήρια όπως φαίνεται στο *Παράρτημα*) ως συλλογική οντότητα.

Γράφημα 1: Συχνότερες εμφανίσεις ψηφιακών ιστοτόπων ανά γεωγραφική τοποθεσία.

Στο Γράφημα 2 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης του περιεχομένου των ιστοχώρων, σύμφωνα με τα κριτήρια ανάλυσης που παρατίθενται στον Πίνακα 1. Το Γράφημα 2 περιγράφει τις συχνότερες εμφανίσεις του δείγματος ιστοτόπων (ήτοι το πλήθος ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων) για το εκάστοτε κριτήριο ανάλυσης.

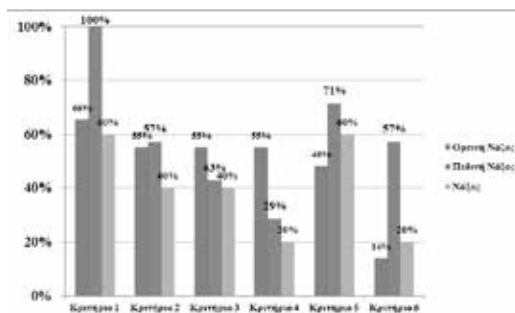
Γράφημα 2: Συχνότερες εμφανίσεις ψηφιακών ιστοτόπων που πληρούν τα κριτήρια ανάλυσης.

Όπως είναι εμφανές από το Γράφημα 2, οι υπό εξέταση ιστοχώροι παρουσιάζουν ποικιλία στους σκοπούς που επιτελούν. Το κριτήριο με το μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσώπευσης από τους ιστότοπους ήταν η «Διαδικτυακή Αναπαράσταση Χώρου» (33 ιστόχωροι – $x=72\%$). Ακολούθως, η «Ανάδειξη-Διοργάνωση Πολιτισμικών Δραστηριοτήτων» παρατηρήθηκε σε 25 ιστότοπους ($x=54\%$), ενώ η «Γενική Ειδησεογραφία από τον Τόπο» παρατηρήθηκε σε 24 ιστότοπους ($x=52\%$). Όσον αφορά στα «Ιστορικά Στοιχεία για την περιοχή», 23 ιστότοποι παρέθεταν σχετικές πληροφορίες ($x=50\%$). Τέλος, το κριτήριο σχετικά με την «Προώθηση των διακριτών πολιτισμικών στοιχείων» των περιοχών υποστηρίζεται από 20 ιστότοπους ($x=43\%$), ενώ τη χαμηλότερη συχνότητα παρουσιάζει το κριτήριο σχετικά με την «Τουριστική Προώθηση του τόπου» (19 ιστότοποι – $x=22\%$).

Τα ανωτέρω αποτελέσματα σκιαγραφούν ένα μοτίβο ελλιπούς αποτύπωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των κοινοτήτων, σύμφωνα με τα κριτήρια ανάλυσης που έχουν τεθεί στην παρούσα εργασία. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι μόνο τρεις ιστότοποι (βλ. Παράρτημα) προσφέρουν μια ολιστική απεικόνιση της κοινότητας/τόπου με αποτύπωση όλων των κριτηρίων ανάλυσης. Η πλειονότητα του δείγματος ιστοτόπων είτε εστιάζει και αναδει-

κνύει πολύ συγκεκριμένες πτυχές της πολιτισμικής ταυτότητας της κοινότητας/τόπου (π.χ., ορυχεία σμύριδας), είτε εστιάζει περισσότερο σε γενικής φύσεως ενημέρωση σχετικά με την καθημερινότητα της κοινότητας, χωρίς να δίνει ειδική έμφαση στην προώθηση άλλων πολιτισμικών στοιχείων.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης (όπως είναι εμφανές στο Παράρτημα), ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της γεωγραφικής διασποράς των κοινοτήτων που κατά κανόνα (σύμφωνα με τις συχνότητες εμφάνισης) υποστηρίζουν το εκάστοτε κριτήριο ανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, θέτοντας τρεις κατηγορίες γεωγραφικής διασποράς κοινοτήτων [ήτοι, (α) ορεινή Νάξος, (β) πεδινή Νάξος και (γ) Νάξος] συνολικά το Γράφημα 3 παρουσιάζει την ποσοστιαία συχνότητα εμφάνισης⁴⁵ του εκάστοτε κριτηρίου ανάλυσης σύμφωνα με την γεωγραφική διασπορά των κοινοτήτων.

Γράφημα 3: Ποσοστιαίες συχνότητες εμφάνισης ψηφιακών ιστοτόπων που πληρούν τα κριτήρια ανάλυσης ανά γεωγραφική περιοχή

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, υπάρχει ένα σαφές μοτίβο μεταξύ των διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών και στα κριτήρια ανάλυσης που εστιάζουν. Πιο συγκεκριμένα, είναι εμφανές ότι οι ψηφιακοί πολιτισμικοί σύλλογοι των κοινοτήτων της ορεινής Νάξου δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ανάδειξη και προώθηση των ιστορικών και διακριτών τους πολιτισμικών στοιχείων. Αντίθετα, οι ψηφιακοί πολιτισμικοί σύλλογοι των κοινοτήτων της πεδινής Νάξου εστιάζουν κυρίως στην αναπαράσταση του φυσικού τόπου στον ψηφιακό κόσμο, αλλά και στην τουριστική απεικόνιση και προώθηση του τόπου τους. Παρόμοια μοτίβα ως προς τις ποσοστιαίες συχνότητες εμφάνισης παρουσιάζουν όλες οι γεωγραφικές περιοχές σχετικά με τα κριτήρια (α) της παροχής ειδησεογραφικών πληροφοριών/νέων σχετικά με τα καθημερινά τεκταινόμενα των κοινοτήτων και (β) στην διοργάνωση/προώθηση πολιτισμικών εκδηλώσεων. Όσον αφορά στη «γεωγραφική» κατηγορία της Νάξου ως ολιστικής οντότητας, παρουσιάζεται ένα κοινό μοτίβο ποσοστιαίας συχνότητας εμφάνισης όλων των κριτηρίων, σε αντιστοιχία με τις άλλες δύο γεωγραφικές κατηγορίες. Το τελευταίο είναι αναμενόμενο, δεδομένης της ολιστικής προσέγγισης που επιλέγουν αυτοί οι ιστοτόποι για να αναπαραστήσουν τον γενέθλιο τόπο.

45. Η ποσοστιαία (και όχι η απόλυτη) συχνότητα παρατίθεται για λόγους κανονικοποίησης του δείγματος, ήτοι για να ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι οι τρεις γεωγραφικές κατηγορίες δεν αντιπροσωπεύονται από τον ίδιο αριθμό ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων.

5. Συμπεράσματα

Η συνεχώς αναπτυσσόμενη και εξαπλούμενη τεχνολογική επιρροή δύναται να επηρεάσει, εκτός άλλων, και τις τοπικές κοινωνίες και τις πολιτισμικές ταυτότητες που, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις χαρακτηρίζουν. Η επιρροή αυτή μπορεί να είναι αρνητική, όπως θεωρούν ορισμένοι ερευνητές, είτε θετική, όπως υποστηρίζουν άλλοι. Σε κάθε περίπτωση, είτε για «άμυνα» είτε για «επιθετική» προώθηση, υπάρχει ανάγκη για προώθηση των τοπικών πολιτισμικών ταυτοτήτων μέσω του νέου ψηφιακού μέσου, για να καρπωθούν τα ποικίλα πλεονεκτήματα που μπορεί να προσφέρει.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η παρούσα έρευνα επιχείρησε μια πρώτη και περιορισμένου βάθους ανάλυση του status quo, όσον αφορά στην περίπτωση της Νάξου. Πραγματοποιήθηκε *ανάλυση περιεχομένου* στους υπάρχοντες ιστοτόπους ναξιακών (ψηφιακών) πολιτιστικών συλλόγων ή ιδιωτών, οι οποίοι επιχειρούν να εκπροσωπήσουν την κοινότητά τους στον ψηφιακό κόσμο.

Τα αποτελέσματα της ανωτέρω ανάλυσης σχημάτισαν μια εικόνα έλλειψης γενικού προσανατολισμού, αν τεθεί ως «υπόδειγμα» ένας ιστοτόπος ο οποίος θα πληροί όλα τα κριτήρια που τέθηκαν από την έρευνα. Οι περισσότεροι ιστοτόποι εστίαζαν στην ειδησεογραφική κάλυψη και στην ψηφιακή αναπαραγωγή του χώρου μέσω πολυμέσων, με σκοπό τη μεταφορά της καθημερινής πραγματικότητας (ή των κυριότερων στιγμιότυπων της) στο ψηφιακό στερέωμα. Επιπρόσθετα, ως συνέχεια του προηγούμενου, σημαντικό ποσοστό ιστοτόπων εστιάζει στην ανάδειξη/διοργάνωση νέων πολιτισμικών δραστηριοτήτων, με σκοπό (κυρίως) την προώθησή τους σε μεγαλύτερο πλήθος ενδιαφερομένων.

Αντίθετα, ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα αποτελεί ότι η ουσιαστική αποτύπωση, ανάδειξη και προώθηση των συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εκάστοτε περιοχής αποτελεί σημείο εστίασης μικρότερου πλήθους ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων. Δεδομένου ότι, εξ ορισμού, σημαντικός πυλώνας της λειτουργίας αυτών των ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων είναι η ανάδειξη και προώθηση των ξεχωριστών πολιτισμικών χαρακτηριστικών της εκάστοτε κοινότητας, το αναγνωρισθέν χαμηλό ποσοστό ιστοτόπων που το πραγματώνουν στην πράξη αποτελεί ένα ενδιαφέρον εύρημα. Τέλος, εν μέρει σε συνδυασμό με το προηγούμενο, πολύ μικρό ποσοστό ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων εστιάζει στην τουριστική προώθηση του τόπου/κοινότητας, προβάλλοντας τυχόν ιδιαίτερα γεωγραφικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά με σκοπό την προσέλκυση ξένων επισκεπτών και τουριστών.

Ένα γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την (αρχική) ανάλυση των υπαρχόντων ψηφιακών πολιτισμικών συλλόγων της Νάξου είναι ότι ελάχιστοι (μόλις τρεις) επιτυγχάνουν την σφαιρική και πλήρη πολιτισμική κάλυψη του τόπου τους, σύμφωνα με τα κριτήρια ανάλυσης που τέθηκαν στην παρούσα εργασία. Η πλειονότητα του δείγματος που μελετήθηκε είχε είτε πολύ συγκεκριμένα σημεία εστίασης (π.χ., ανάδειξη των ορυχείων σμύριδας), είτε δεν συντηρείτο με συστηματικό τρόπο, ώστε να είναι σε θέση να προσφέρει συνεχή ροή από την καθημερινότητα του τόπου.

Υπό το ανωτέρω πρίσμα, τα αποτελέσματα της ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους ψηφιακούς πολιτιστικούς συλλόγους (τόσο τους υπό ανάλυση όσο και εκτός του δείγματος) με σκοπό την επαρκή κάλυψη μεγαλύτερου πλήθους κριτηρίων, σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει (ή θέλει να προβάλλει) η εκάστοτε κοινότητα. Επιπρόσθετα, η ανανέωση/ενημέρωση του περιεχομένου των ιστοτόπων με συστηματικό, οργανωμένο και στοχευμένο (στην ιδιαίτερη σκοπιά

του εκάστοτε συλλόγου) τρόπο αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την αύξηση της «επίδρασης» των ιστοτόπων αυτών, όσον αφορά τόσο στην δημιουργία και διατήρηση συνδέσεων με τα μέλη της κοινότητας τα οποία βρίσκονται εκτός αυτής, όσο και στην προ-έγκυση επισκεπτών εκτός της κοινότητας.

Από ερευνητική σκοπιά, μελλοντικές εργασίες στον τομέα των ψηφιακών πολιτιστικών συλλόγων θα μπορούσαν να εστιάσουν στη μελέτη του δείγματος με μεγαλύτερο βαθμό εμπάθυνας, με την χρήση ενός πιο εξειδικευμένου συστήματος ανάλυσης. Επίσης, προτείνεται η διεξαγωγή ερευνών που θα καλύπτουν διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδος, με σκοπό να παρατηρηθούν τυχόν ομοιότητες και διαφορές στους τρόπους με τους οποίους οι εκάστοτε πολιτισμικοί σύλλογοι προσεγγίζουν το ζήτημα της ψηφιακής αναπαράστασης του τόπου και της ταυτότητάς τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

	Ιστότοπος	Περιοχή	Διαδικτυακή αναπαράσταση τόπου	Ανάδειξη ιστορικών στοιχείων	Ειδησεογραφία από τον τόπο	Ανάδειξη / διοργάνωση νέων πολιτισμικών δραστηριοτήτων	Πρώθηση διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών	Τουριστική προώθηση τόπου
1	www.naxiakoblogodromio.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	x	x	✓	✓	x	x
2	www.agersaninaxou.blogspot.gr	Αγερσανί	✓	✓	✓	x	x	✓
3	www.apollonnaxos.blogspot.com	Απόλλωνας	✓	x	x	x	x	✓
4	www.naxos-think.blogspot.com	Νάξος συνολικά	x	x	✓	x	x	x
5	www.sagri-naxos.blogspot.gr	Σαγκρί	✓	✓	x	✓	✓	✓
6	www.apeiranthos-naxos.blogspot.gr	Απείρανθος	✓	✓	✓	✓	✓	✓
7	www.koronoskaiistoria.blogspot.com	Κόρωνος	x	✓	x	x	x	x
8	www.melanesnaxos.blogspot.com	Μέλανεσ	✓	x	✓	✓	✓	x
9	www.naxioi.wordpress.com	Νάξος συνολικά	x		x	✓	✓	x
10	www.apollonasnaxou.blogspot.com	Απόλλωνας	x	x	✓	x	x	x

	Ιστότοπος	Περιοχή	Διαδικτυακή αναπαράσταση τόπου	Ανάδειξη ιστορικών στοιχείων	Ειδησεογραφία από τον τόπο	Ανάδειξη / διοργάνωση νέων πολιτισμικών δραστηριοτήτων	Πρώθηση διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών	Τουριστική προώθηση τόπου
11	www.damarionas.blogspot.com	Δαμαριώνας	✓		x	x	x	x
12	www.oldnaxos.blogspot.com	Νάξος συνολικά	✓	✓	x	x	x	x
13	www.www.smiridanaxos.blogspot.gr	Κόρωνος	✓	✓	✓	x	x	x
14	www.www.koronidiates.blogspot.gr	Κόρωνας	x	✓	x	x	x	x
15	www.koronostimes.blogspot.gr	Κόρωνος	✓	✓	x	✓	✓	x
16	www.politistikosdrymaliasnaxou.blogspot.com	Δρυμαλία	✓	x	✓	✓	✓	x
17	www.politistikostragaias.blogspot.gr	Τραγαία	x	✓	x	x	✓	x
18	www.danakos.blogspot.com	Δανακός	✓	✓	✓	✓	✓	x
19	www.tofiloti.blogspot.com	Φιλώτι	x	x	✓	✓	✓	x
20	www.eggaresnaxos.blogspot.com	Εγκαρές	✓	x	x	x	x	x
21	www.naxosgalini.blogspot.com	Γαλήνη	✓	x	✓	✓	✓	x
22	www.naxos-gr.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	✓	✓	x	✓	x	✓
23	www.koronida.blogspot.gr	Κορωνίδα	✓	✓	✓	✓	x	x
24	www.sknoxos.blogspot.gr	Κόρωνος	✓	x	✓	✓	✓	x
25	www.naxioikritis.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	✓	x	x	✓	x	x
26	www.tragaianaxos.blogspot.gr	Τραγαία	✓	✓	✓	✓	✓	x
27	www.koronostragodia.blogspot.gr	Κόρωνος	x	✓	x	x	x	x
28	www.a-komiaki.blogspot.gr	Κωμιακή	✓	✓	x	x	x	x
29	www.johnprev.blogspot.gr	Κωμιακή	✓	x	x	x	✓	x
30	www.istorika-karavia.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	✓	✓	x	x	x	x

	Ιστότοπος	Περιοχή	Διαδικτυακή αναπαράσταση τόπου	Ανάδειξη ιστορικών στοιχείων	Ειδησεογραφία από τον τόπο	Ανάδειξη / διοργάνωση νέων πολιτισμικών δραστηριοτήτων	Πρώθηση διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών	Τουριστική προώθηση τόπου
31	www.naxoskoronoskaianamnhseis.blogspot.gr	Κόρωνος	✓	×	✓	×	×	×
32	www.skadonaxos.blogspot.gr	Σκαδό	✓	×	✓	×	×	×
33	www.eirinixalkou.blogspot.gr	----	×	×	✓	×	✓	×
34	www.syllogos-kinidarou.blogspot.gr	Κινίδαρος	✓	×	✓	✓	✓	×
35	www.tripodesnaxou.blogspot.gr	Τρίποδες	✓	×	×	✓	×	×
36	www.mandilarasnikiforos.blogspot.gr	Κόρωνος	×	✓	×	×	×	×
37	www.tripodesnaxou.gr	Τρίποδες	✓	✓	✓	✓	✓	✓
38	www.kournochorimiloi.gr	Κουρσουνοχώρι	✓	×	×	✓	×	✓
39	www.biblioanom.gr	Φιλώτι	×	×	×	×	×	×
40	www.koronida-naxos.gr	Κορωνίδα	✓	✓	✓	✓	✓	×
41	www.e-koronos.gr/index.php/koronos	Κόρωνος	✓	✓	✓	✓	✓	✓
42	www.komiaki.ning.com	Κωμιακή	✓	✓	×	✓	✓	×
43	www.naxos365.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	✓	×	✓	✓	×	×
44	www.naxos.gr	Νάξος συνολικά	✓	✓	×	✓	✓	✓
45	www.naxosfan.blogspot.gr	Νάξος συνολικά	×	×	✓	×	×	×
46	www.pogn.gr	Γλινάδο	✓	×	✓	✓	×	✓

Τ' ΑΠΕΡΑΘΟΥ: ΠΑΙΔΕΙΑ, ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ,
ΓΛΩΣΣΑ, ΤΕΧΝΗ, ΠΟΙΗΣΗ

**ΤΟ ΥΦΑΝΤΟ ΩΣ ΔΩΡΟ ΣΤΟ ΘΕΙΟ.
ΟΙ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤ' ΑΠΕΡΑΘΟΥ
ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
ΤΟΥΣ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ**

ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ*

*Με αγωνία τ' αερο/ποράκι μας θα καρτερώ.
Να το βοηθάς Κυουρά μ' Α/ία και θα σου φέρω τάμα.
Μπερντεδάκι έχω φαμένο/τσ' εκκλησάς που σ' ανεμένω.
Ήταξα στο παναῦρι/τζη να πάω 'να πεσκίρι
και στο πεσκίρι ήβαλα/πανσέδες και γαρούφαλλα.
Τση 'φανα ια τον αψηλό/κι ένα τραπεζομάντηλο
το διάηκα στην εκκλησά/και το τραπέζ' εστόλισα
να σε βοηθά η χάρη/τζη γλυκό μου παλληκάρι.*

Κατερίνα Ζευγώλη-Μπαρδάνη

Η παρούσα εργασία αναφέρεται στη χρήση και στη λειτουργία του υφαντού ως δώρο στο θείο διαχρονικά. Συνδέεται με τη διπλωματική μου εργασία που έχει ως θέμα την υφαντική και το υφαντό στην ιδιαίτερη πατρίδα μου τ' Απεράθου της Νάξου και τη μακροχρόνια έρευνα που διενεργώ, καθώς και με τα βιώματα που μου μετέφεραν οι συγχωριανοί μου αλλά και τα προσωπικά μου βιώματα, σχετικά με την αφιερωματική πρακτική των γυναικών στ' Απεράθου.

Μέσα απ' αυτήν την εργασία διερευνώνται οι σχέσεις των ανθρώπων ως άτομα και της κοινότητας ως σύνολο, με το επέκεινα και το υπερφυσικό όπως εκφράζεται μέσα από την αφιερωματική πρακτική στους αγίους και τη σημασία που έχει γι' αυτούς το υφαντό, αφού είναι ένας τόπος έκφρασης των αξιών, της ιδεολογίας, των αντιλήψεων και των συναισθημάτων της κοινότητας και μέσο επικοινωνίας με το θείο. Ανιχνεύονται επίσης οι ρόλοι των φύλων, οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στις γυναίκες, αφού η αφιερωματική πρακτική ανήκει στη σφαίρα των δραστηριοτήτων τους, το υφαντό και το θείο καθώς και το τελετουργικό νόημα που αποκτά το υφαντό μέσα απ' αυτές τις σχέσεις. Ειδικότερα θα δοθεί έμφαση στην επικοινωνιακή διαδικασία των γυναικών με το θείο με τη μεσολάβηση του υφαντού, κατά την οποία το υφαντό μεταπηδά από την εμπράγματη διάσταση στο χώρο του ιερού και μετατρέπεται έτσι σε συμβολικό και ιερό αντικείμενο με υπερφυσικές ιδιότητες. Προσπαθούμε ακόμα να ερμηνεύσουμε πώς τα υφαντά, υλικά προϊόντα του πολιτισμού, διαμορφώνουν αλλά και εκφράζουν ταυτότητες, νοοτροπίες και συμπεριφορές. Γιατί όπως αναφέρει η Ανδρομάχη Οικονόμου¹, δεν διαμορφώνεται ξεχωριστά η ιστορία του υλικού πολιτισμού και η ιστορία της κοινωνικής και συλλογικής συνείδησης. Εξετάζεται

* Δασκάλα.

1 Ανδρομάχη Οικονόμου: *Υλικός Πολιτισμός: Θεωρία, Μεθοδολογία, Αξιοποίηση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σελ. 211.

τέλος, το υφαντό ως τάμα διαχρονικά όπως διαμορφώθηκε στο πέρασμα του χρόνου με βάση τους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς που επέδρασαν σ' αυτό.

Στο θεωρητικό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι θεωρίες των ανταλλαγών, όπως αναπτύχθηκαν απ' τους Marcel Mauss² και των M. Godelier³. Μια άλλη θεωρία που χρησιμοποιήθηκε είναι «Η πολιτισμική βιογραφία των αντικειμένων», όπως διατυπώθηκε από τον Igor Kopytoff⁴, καθώς το υφαντό είναι ένα δρων αντικείμενο που υφίσταται αλλαγές στην πορεία του χρόνου. Η γνώση της ιστορικής διαδρομής των αντικειμένων είναι πολύ σημαντική, καθώς διασυνδέονται με μια σειρά ιδεολογικών, οικονομικών, τεχνικών, κοινωνικών και πολιτισμικών πλευρών του παρελθόντος που ανακαλύπτονται μέσα από το πλαίσιο ερμηνείας τους στο παρόν. Όπως παρατηρούν οι Chris Gosden και Yvonne Marshall: «Όσο οι άνθρωποι και τα αντικείμενα συσσωρεύουν χρόνο, κίνηση και αλλαγή, μεταλλάσσονται διαρκώς, κι αυτές οι μεταλλαγές προσώπων και αντικειμένων συνταυτίζονται»⁵. Έτσι μπορούμε να μάθουμε πολλά για την κοινωνία που χρησιμοποιεί τα αντικείμενα, αλλά και το πώς τα μέλη της αντιλαμβάνονται την πολιτιστική τους ταυτότητα σε σχέση με αυτά.

Πηγές-Μεθοδολογία

Για τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας, πήραμε συνεντεύξεις από παλιούς και νέους Απεραθίτες και Απεραθίτισσες. Η επιτόπια έρευνα, είναι μια μεθοδολογική στρατηγική, για να αποκτήσει ο ερευνητής εμπειρική γνωστική επάρκεια γύρω απ' το θέμα που εξετάζει, για να περιγράψει και να ερμηνεύσει, όσο το δυνατόν πληρέστερα συγκεκριμένα πολιτισμικά φαινόμενα, ως προς τα κοινωνικο-ιστορικά τους συμφραζόμενα. Εξετάστηκαν ιδιωτικά αρχεία Απεραθιτιστών, καθώς η διευρυμένη παράδοση της έμμετρης επικοινωνίας ωθούσε και ωθεί τις Απεραθίτισσες να επικοινωνούν έμμετρα με το Θεό και τους Αγίους και τα τραγούδια-παρακλήσεις τους βρίσκονται συγκεντρωμένα σε τετράδια, τα οποία έθεσαν στη διάθεσή μας. Χωρίς τις προφορικές μαρτυρίες, η μελέτη της αφιερωματικής πρακτικής θα ήταν ανεπαρκής, καθώς θα ήταν μονόπλευρη. Η ανάκληση των αναμνήσεων είναι ίσως ένας σπουδαίος τρόπος για να διατηρήσουν οι ηλικιωμένοι την ταυτότητά τους σε ένα κόσμο που διαρκώς αλλάζει. Καταγράφεται επίσης η γλώσσα των ανθρώπων που υφίσταται και αυτή αλλαγές στην πορεία του χρόνου, αλλά και η αφηγηματική τους ικανότητα. Η χρήση των προφορικών πηγών σύμφωνα με τον Paul Thompson δημιουργεί νέες προοπτικές, οι οποίες ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων, των δομών και των συμπεριφορών και φωτίζουν τον τρόπο που αυτοβιώνονται, διατηρούνται στη μνήμη και επαναπροσδιορίζουν ερμηνευτικά το παρελθόν και το παρόν των ατομικών και των συλλογικών υποκειμένων⁶.

- 2 Marcel Mauss: *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1979.
- 3 Maurice Godelier: *Το Αίνιγμα του δώρου*, μτφρ. Α. Αγγελίδου, επιμ. Ζ. Δεμαθάς, Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2003.
- 4 Igor Kopytoff: "The Cultural Biography of Things: Commodisation as process", στο A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- 5 Σοφία Χανδακά: «Από την Εκκλησία στο Μουσείο: Σύγχρονες Ιστορίες Ταμάτων» στο *Λαϊκή Τέχνη: Νέα Ευρήματα, Νέες Ερμηνείες, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, 2-5 Νοεμβρίου 2006, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Μελέτες για τον Υλικό Πολιτισμό 1, Αθήνα 2015, σελ. 562.
- 6 Paul Thompson: Φωνές από το Παρελθόν: *Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Μπούσχοτεν- Ν. Ποταμιάνος, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002 (α έκδοση), 2008, σελ. 18-19. Για την προφορική ιστορία βλ. και Λ. Πασερίνη: *Σπαράγματα του 20ού αι.: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998 και Legoff: *Ιστορία και Μνήμη*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Το Υφαντό ως Τάμα

Η υφαντική κατείχε σπουδαία θέση στο χώρο της οικιακής οικονομίας, γιατί η τεχνική της δενόταν με την οικογενειακή ζωή, αφού εξυπηρετούσε ανάγκες του αγροτικού σπιτιού. Η Απεραθίτισσα χρησιμοποιούσε τις φυσικές πρώτες ύλες (βαμβάκι, μαλλί και άλλα) και δημιουργούσε πολιτισμό, τα υφαντά της, με τα οποία ντυνόταν τα μέλη της οικογένειας, χρησιμοποιούνταν για τις βασικές ανάγκες του σπιτιού, αλλά και για διακόσμηση. Μέσα απ' τα υφαντά δημιουργεί την αντίληψή της για τον κόσμο, αναπτύσσει αξίες και σηματοδοτεί όψεις της προσωπικότητάς της όπως νοικοκυροσύνη, δημιουργικότητα, προκοπή, ευφυΐα, γούστο. Η Απεραθίτισσα χρησιμοποιεί σαν βασικό εργαλείο-αντικείμενο για την έκβαση των τελετουργιών του κύκλου της ζωής το υφαντό, αφού η ενασχόλησή της με την υφαντική χάνεται στα βάθη των αιώνων. Το πρώτο πράγμα με το οποίο ερχόταν σε επαφή ο Απεραθίτης ήταν το υφαντό και το τελευταίο που έπαιρνε μαζί του. Η γέννηση, η ενηλικίωση, ο γάμος, ο θάνατος, όλα είναι συνδεδεμένα με το έργο της στον αργαλειό.

Το υφαντό με την καταξίωση και την ανάπτυξη που πήρε στη διαδρομή του χρόνου, είναι ένα σημαντικό στοιχείο του υλικού μας πολιτισμού, που διαμόρφωσε όχι μόνο τη γυναίκα ταυτότητα αλλά και την ταυτότητα του τόπου που το παρήγαγε. Ακόμα και σήμερα παρόλο που οι νέοι είναι έξω από τα παραδοσιακά πρότυπα και η κοινωνία έχει αλλάξει συνήθειες και συμπεριφορές, οι Απεραθίτες τόσο οι ντόπιοι όσο και της διασποράς εξακολουθούν να προσλαμβάνουν το υφαντό ως δομικό στοιχείο της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας, ως όρο ερμηνείας και κατοχύρωσης της εντοπιότητας, που προσδιορίζεται ως συμμετοχή σε μια κοινωνική και συμβολική ολότητα.

Τα υφαντά εμπλέκονται με συστηματικό τρόπο στη σφαίρα των γυναικείων ανταλλαγών. Η Απεραθίτισσα υπεύθυνη για τη διατήρηση των συγγενικών, φιλικών και κοινωνικών δεσμών, προσφέρει τα υφαντά της ως δώρο για τη σύσφιξη, την εξομάλυνση ή τη δημιουργία σχέσεων ή ως ανταπόδοση για κάποια σημαντική παροχή. Το να προσφέρει η Απεραθίτισσα ένα υφαντό σε κάποιον σημαίνει μεγάλη τιμή και εκτίμηση για το πρόσωπό του, γιατί για να γίνει απαιτούνταν εκτός από τον κόπο και κόστος που ήταν υπολογίσιμο. Προσφέροντας λοιπόν τα υφαντά τους, εκφράζουν τις κοινωνικές τους σχέσεις σε διάφορα επίπεδα, η εξέταση των οποίων συμβάλλει στην κατανόηση σημαντικών γεγονότων και φάσεων στη ζωή τους.

Η πρακτική του δώρου όμως, επεκτείνεται πέρα απ' τον ανθρώπινο και στον πνευματικό κόσμο και μετατρέπεται σε ένα ρυθμιστικό στοιχείο μιας θρησκευτικής πρακτικής δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους και στο θείο⁷. Οι Απεραθίτισσες προσφέρουν τα υφαντά τους ως δώρο στο θείο ανοίγοντας έτσι, δίαυλους επικοινωνίας μαζί του, για να αποσπάσουν την εύνοια και τη βοήθειά του σε κρίσιμες στιγμές της ζωής τους.

Σε κάθε απεραθίτικο σπίτι διατηρείται ξύλινο εικονοστάσι, όπου μέσα σ' αυτό τοποθετούνται οι εικόνες των αγίων, τα γαμήλια στέφανα και άλλα ιερά αντικείμενα. Οι γυναίκες ανάβουν εκεί το καντήλι και θυμιάζουν και τα μέλη της οικογένειας κάθε βράδυ κάνουν το σταυρό τους και προσεύχονται. Είναι σαφές, αναφέρει η Hirschon, ότι οι θρησκευτικές αξίες είναι ενσωματωμένες στον παραδοσιακό τρόπο της καθημερινής ζωής. Έτσι ο χώρος του σπιτιού είναι καθαγιασμένος από τη δημιουργική ενέργεια θεϊκών δυνάμεων⁸.

7 Maurice Godelier: *Το Αίνιγμα του Δώρου*, μτφρ. Α. Αγγελίδου, επιμ. Ζ. Δεμαθάς, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2003 (α εκδ. 1999), σελ. 213.

8 Renee Hirschon: «Πέρα από την ύλη: Ο Συμβολικός κόσμος στον ελληνικό οικιακό χώρο» στο Ε. Αλεξάκης, Μ. Βραχιονίδου, Α. Οικονόμου (επιμ.), *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολο-

Οι Απεραθίτισσες προεκτείνουν τον ανθρώπινο οικιακό χώρο και τις δραστηριότητές του στην εκκλησία, το σπίτι του Θεού και των αγίων. Επισκέπτονται τους χώρους αυτούς, τους καθαρίζουν και τους τακτοποιούν, ανάβουν τα καντήλια, θυμιάζουν και ντύνουν την εκκλησία και τις εικόνες με τα υφαντά τους: τραπεζομάντηλα, καρέ και σεμέν για τα τραπέζια της εκκλησίας, μπερντέδες για την πύλη του ιερού, ποδιές για τις εικόνες των αγίων, κεντητά μαξιλαράκια για το δεσποτικό και το ιερό, υφαντά καλύμματα για την αγία τράπεζα και την αγία πρόθεση, καλύμματα και σελιδοδεικτες για το ευαγγέλιο, όλα υφαμένα από τα χέρια τους με φροντίδα, αγάπη και πίστη στον άγιο για τη διασφάλιση της πνευματικής και σωματικής υγείας των μελών του οίκου. Η συμμετοχή των γυναικών σε θρησκευτικές τελετουργίες, τα γυναικεία προσκυνήματα⁹ και τάματα δείχνουν ότι η θρησκεία αποτελεί ένα δημόσιο εξωοικιακό πεδίο, στο οποίο συχνά ολοκληρώνεται η οικιακή δύναμη των γυναικών¹⁰. Με δεδομένη λοιπόν τη θεία παρέμβαση, κάνουν τάματα στα πνευματικά όντα προκειμένου να τις βοηθήσουν στα προβλήματα της καθημερινής ζωής.

Ο Marcel Mauss, αναφέρει ότι: Φαίνεται πως τα πρώτα όντα με τα οποία σύναψαν σύμβαση οι άνθρωποι ήταν τα πνεύματα των νεκρών και οι θεοί. Στην πραγματικότητα αυτοί είναι οι κάτοχοι των αγαθών του κόσμου. Ήταν λοιπόν, ολότελα απαραίτητο να κάνουν συναλλαγές μαζί τους και εξαιρετικά επικίνδυνο να τις αποφύγουν¹¹. Η αγωνία του ανθρώπου για επιβίωση και η φροντίδα του να απομακρύνει τους κινδύνους που διαρκώς απειλούν τον ίδιο και τα αγαθά του, αποτελούν την αφετηρία ενός μεγάλου συνόλου από έθιμα, μέσα στα οποία εκδηλώνεται η ανήσυχη ανθρώπινη ύπαρξη προς κάποιο παντοδύναμο ον από το οποίο ζητά προστασία και συνδρομή.

Η λέξη τάμα αναφέρεται είτε στην προσφορά στους αγίους ως υπόσχεση για την ανταπόδοση μιας βοήθειας σε στιγμή ανάγκης ή ως ευχαριστία για την εκπλήρωση μιας παράκλησης. Η λέξη περιγράφει την ενέργεια, αλλά και το αντικείμενο που αφιερώνεται¹². Ο Πούχνερ αναφέρει ότι τα τάματα αποτελούν ακραίες εκφάνσεις του πλέγματος υλικότητας-εξαύλωση, που και οι δυο ανήκουν στο λαϊκό πολιτισμό και οριοθετούν τις δυνατότητες διαβαθμίσεων μεταξύ πραγματικότητας και συμβολισμού¹³. Στον ελληνικό χώρο, το έθιμο προσφοράς ταμάτων και η παράδοση της αφιερωματικής πρακτικής παρουσιάζει μια αδιάσπαστη συνέχεια από την εποχή του Ομήρου. Ανάλογα υφαντά αφιερώματα, απαντούν σε μεγάλη έκταση στους πέπλους που κάλυπταν τα ιερά αγάλματα, τα ξόανα των θεών όπως ο περίφημος πέπλος της Αθηνάς που ύφαιναν οι κοπέλες για τη μεγάλη εορτή των Παναθηναίων¹⁴.

γίας, Αθήνα 2008, σσ. 182-189.

- 9 Για την προσκυνηματική πρακτική στην Ελλάδα, βλ. Gill Dubish: *Το θρησκευτικό προσκυνήμα στην Ελλάδα, μια εθνογραφική προσέγγιση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
- 10 Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, (β' έκδοση) Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ.57.
- 11 Marcel Mauss, *Το Δώρο: Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, ό. π. σελ. 84.
- 12 Σοφία Χανδακά: *Λατρείας Τάματα*, Μουσείο Μπενάκη και Αιών, Αθήνα 2006, σελ. 13. Σχετικά με τα τάματα βλ. και Αλέκος Φλωράκης: *Καραβάκια-Τάματα και Θαλασσινή Αφιερωτική Πρακτική στο Αιγαίο*, Εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1982. Επίσης, Ευριδίκη Αντζουλάτου Ρετούλα: «Αναθήματα», «Αφιερώματα», «Τάματα» στο Νίκος Παπαγεωργίου: *Τάματα και σύμβολα των λαών. Ζωγραφικά αφιερώματα του Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Περγίνα, Αθήνα 2011, σελ.247 κ.ε.
- 13 Βάλτερ Πούχνερ: «Τάματα και κουρμπάνια, ποιμαντικές πρακτικές και αρχαίες συνήθειες» στο Βάλτερ Πούχνερ: *Ιστορική Λαογραφία: Η διαχρονικότητα των φαινομένων*, Αθήνα 2010, σελ. 610.
- 14 Περισσότερα για το θέμα βλ. G. Haland: "Athena's Peplos: Weaving a core female activity in ancient and modern Greece", *Cosmos* 20 (2004), pp.152-182.

Ως λειτουργικά αντικείμενα, τα υφαντά τάματα επιφορτίζονται με την υψηλή αποστολή της διαμεσολάβησης στη σχέση της Απεραθίτισσας με τους αγίους, υλοποιώντας και εκπροσωπώντας τη σχέση αυτή, καθώς και το τελετουργικό της. Απόδειξη αυτής της σχέσης αποτελεί το γεγονός ότι πολλές φορές υποδεικνύονται απ' τους ίδιους τους αγίους τα σχέδια των υφαντών αφιερωμάτων, όπως προκύπτει απ' τις παρακάτω αφηγήσεις.

«Είχα ταμένο ένα πεσκίρι τσ' Αιάς Ερήνης και με 'νείρεψε και μου 'πε ποιο θέλει να τση φάνω. Ήρθε στον ύπνο μου μιαν Ερήνη κι είπε μου: Θέλω να μου κάμεις το τάδε πεσκίρι που 'ναι μες στη μΠαναγία. Κι εδιάημα μες στην εκκλησιά και μου το 'δειξε.»

Προφορική πηγή: Κούλα Σταυριανού

«Η Κατερίνα μας ήθελε να κάμει ένα μπερντέ τση Παναγίας κι εϋρευγε ένα ωραίο σχέδιο. Ερώτα τσοι Μαστροϊαννοπούλες που 'τονε δουλεύτρεις και ξερούμενες, αλλά δεν εποφάσιζε να κάμει ευτά που τσ' εδείξασι. Κι ένα θράδου θωρεί στον ύπνο τζη πως ήρθε στο σπίτι μας μιαν αψηλή 'νναίκα, όμορφη, με μακριά φουστάνια κι εβάστα στο χέρι τζη ένα χαρτί σε ρολό και το θάνει απάνω στο τραπέζι και το ξετυλίει και τση λέει: Ευτό το σκέδιο θέλω να μου κάμεις. Κι ήτονε το χαρτί εμάτο άστρα κι είχε μες στη μέση ένα σταυρό. Και κάθεται η Κατερίνα μας και τον -ε- κάνει σε δυο απόχρεωσες του μπλε και ράβγει σε κάθε ακτίνα του άστρου μια Πούλια...»

Προφορική πηγή: Ειρήνη Κριμιτζά

Τα υφαντά αυτά τάματα, τα δουλεμένα και τελειωμένα απ' τις Απεραθίτισσες «λειτουργούν σαν ένας δίαυλος που εξασφαλίζει τη μέθεξη των αφιερωτριών, στην ύπαρξη και στην οντότητα του αγίου και αντίστροφα, την όσωση μεταξύ ιερού και κοσμικού που επιτυγχάνεται μέσα απ' αυτή την ανταλλαγή»¹⁵. Παράλληλα σηματοδοτούν έντονα την ανθρωπινή, γυναικεία παρουσία κοντά στους αγίους και μέσα στην εκκλησία εξανθρωπίζοντας τις εικόνες. Οι Απεραθίτισσες αφιερώνοντας στους αγίους τα υφαντά τους εκφράζουν την αντίληψη που έχουν για το υφαντό, που αποτελεί σύμβολο κλειδί της τοπικής τους ταυτότητας αφού αποτελούν πηγή απ' την οποία ανακαλύπτουν, επαναανακαλύπτουν και μετασχηματίζουν τον πολιτισμό τους από γενιά σε γενιά¹⁶. Η Απεραθίτισσα πουλώντας τα υφαντά της, έσωσε κυριολεκτικά τα παιδιά της και την οικογένειά της απ' την πείνα τις σκληρές μέρες του πολέμου και συνέβαλε τα μέγιστα στην οικιακή οικονομία σε περιόδους ειρήνης. Κατέχουν σπουδαία θέση στον κύκλο της ζωής του Απεραθίτη, όπως προαναφέραμε, και στις τελετουργίες που σχετίζονται με αυτόν.

Η Απεραθίτισσα παρακαλώντας τους αγίους τάζει κάτι δικό της. Κάτι που έφτιαξε η ίδια με μεράκι και πίστη. Και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Είναι φορτισμένο με τα συναισθηματά της, τις αγωνίες, τις ελπίδες, τους πόθους, τις λαχτάρεις και τα όνειρά της. Το υφαντό

15 Βασιλική Χρυσανθοπούλου: «Ενδύοντας τις εικόνες: Συμβολικές και κοινωνικές διαστάσεις στα γυναικεία τάματα («Σκέπες») της βόρειας Καρπάθου» στο (υπό έκδοση) Μηνάς Α. Αλεξιάδης (επιμ.), *Κάρπαθος και Λαογραφία*, Πρακτικά 8 συνεδρίου καρπαθιακής λαογραφίας, σελ. 893.

16 Σύμφωνα με την Sherry Ortner που επινόησε τον όρο τα σύμβολα κλειδιά τα αντιλαμβανόμεσες εάν οι ίδιοι οι χρήστες τους επιμένουν για το πόσο σημαντικά είναι, εάν τους διεγείρουν θετικά ή αρνητικά, εάν συναντώνται σε πολλά πλαίσια δράσης και συμβολισμού μιας κοινωνίας και αν περιβάλλονται από μεγάλη πολιτισμική ανάλυση και επενδύονται με πολιτισμικούς περιορισμούς. Για τη θεωρία των συμβόλων κλειδιών βλ. και Βασιλική Χρυσανθοπούλου, «Εορταστικές Τελετουργίες, Συμβολισμός και Ταυτότητα στις κοινότητες της ελληνικής διασποράς», στο Ε. Αλεξιάκης, Μ. Βραχιονίδου, Α. Οικονόμου (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2008, σσ. 323-57.

τάμα είναι προέκταση του σώματος και του μυαλού της και το τάξει στον άγιο ως χάρισμα του ίδιου της του εαυτού σ' αυτόν. Αποκτά δική του υπόσταση, δύναμη έμψυχου όντος. Αφιερώνεται και απορροφά τη δύναμη του ιερού. Στο πλαίσιο της θρησκείας μια πράξη καθαγιασμού επενδύει με δύναμη ιερή την απλή υλικότητα του υφαντού τάματος και αυτή η ιερότητα αποδίδεται στο αντικείμενο καθεαυτό. Για να παραθέσουμε τα λόγια του Μ. Eliade, του πλέον ειδικού στα ζητήματα θρησκευτικού συμβολισμού με το να κάνει ορατό το ιερό οποιοδήποτε αντικείμενο γίνεται κάτι άλλο, ενώ παραμένει αυτό καθεαυτό, αφού συνεχίζει να συμμετέχει στο εγκόσμιο περιβάλλον¹⁷.

Οι Απεραθίτισσες αισθάνονται δικούς τους τους αγίους που οι εκκλησίες τους βρίσκονται στο συγκεκριμένο χώρο του χωριού, τους θεωρούν φίλους, γείτονες, θεραπευτές, προστάτες, συμπαραστάτες. Είναι προσιτοί σ' αυτές αφού εμπλέκονται στην καθημερινότητά τους, παρουσιάζονται στον ύπνο τους και τους υποδεικνύουν τι να κάνουν, παρευρίσκονται στις δύσκολες στιγμές παρέχοντας τις υπηρεσίες τους με αντάλλαγμα ένα περίτεχνο υφαντό, δουλεμένο με πίστη και αφοσίωση από τα άξια χέρια τους, προορισμένο να ενδύσει το σπίτι του αγίου και την εικόνα του αφού ο άγιος ενεργεί με τη σωματική του παρουσία. Ακούν τον πόνο τους, σωματικό είτε ψυχικό και προσπαθούν να τον εξημερώσουν. Η μαρτυρία του πόνου τότε, φανερή, δηλωμένη, μέσο για την αξίωση επικοινωνίας με το θείο αλλά και με την κοινότητα δεν έχει μόνο προσωπική σημασία, αλλά κυρώνεται κοινωνικά μέσα στα πλαίσια της επικοινωνιακής και συγκινησιακής ανταλλαγής που συνιστά η αφιερωματική διαδικασία. Στην περίπτωση αυτή τα υφαντά τάματα λειτουργούν ως «υλικοί δείκτες λαϊκής θρησκευτικότητας», καθώς σχετίζονται άμεσα με τη λαϊκή θρησκευτικότητα και την εθιμική ζωή του λαού, απορρέουν απ' αυτήν και αποτυπώνουν οριακές στιγμές και χαρακτηριστικές εκφράσεις της¹⁸.

Η νεαρή Απεραθίτισσα Μαρίκα Μπαρδάνη υφαίνοντας στον αργαλειό τα προικιά της, τραγουδεί εκφράζοντας παράπονα στο γείτονά της Άη-Γιάννη για τη σκληρή στάση του αγαπημένου της και τον παρακαλεί να μεσιτεύσει προκειμένου να έχει αίσια έκβαση ο έρωτάς της. Ως αντάλλαγμα υπόσχεται να υφάνει με χρυσοκλωστές ποδιές για τις εικόνες της εκκλησίας και λιβάνι απ' το καλό. Η επικοινωνία με τον άγιο γίνεται έμμετρα, αφού η ποίηση αποτελεί επικοινωνιακή πρακτική και τρόπο έκφρασής για τους Απεραθίτες.

*Άη 'Ιάννη είτόνά μου/ άκου τα παράπονά μου.
Παράστρατα όσα 'κανε/ ήρθανε και μου τα 'πανε.
Μπόδισέ τον, Άη 'Ιάννη,/ στα παράστρατα που κάνει.
Κάποιοι του μιλούσι ίσως/ και μου δείχτει τόσο μίσος.
Μα εσύ που ξέρεις όμως/ δείξε του ποιος είν' ο δρόμος.
Οκάδες θα σου κουβαλώ/ απ' το λιβάνι το καλό.
Το νέο που σε συναντά/ αν πάρω θα ντυθεις φαντά.
Τα κεντήματα θα φάνω/ σσοι εικόνες σου να βάνω.
Βοήθησέ μας εκκλησιά/ και θα σε ντύσω με χρυσά.
Βοήθησέ μας α' μπορείς/ που με λιωσε και με θωρείς.*

Απ' το ιδιωτικό αρχείο της Μαρίκας Μπαρδάνη-Κατεινά.

17 Mircea Eliade: *Εικόνες και Σύμβολα στο Συλλογικό Υποσηνήδητο*, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα 1994.

18 Μανόλης Γ. Βαρβούνης: «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του Ελληνικού λαού», στο Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου/ Γιώργος Κούζας (επιμ.), *Η Έρευνα και Διδασκαλία του Υλικού Πολιτισμού των Νεωτέρων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα 2010, σελ.66.

Η διπολική σχέση ανάμεσα στη δωρήτρια και στον αποδέκτη άγιο, δε σχετίζεται μόνο με την έγνοια και τη στοργή των γυναικών για τα μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και με τον έρωτα. Η ίδια Απεραθίτισσα, που παραθερίζει τα καλοκαίρια στη Μουτσούνα, παρακαλεί τον Άη Γιάννη, το «Μουτσουινιώτη», το θαλασσινό, να τη βοηθήσει να βγει από τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκεται με τον αγαπημένο της. Η εξωτερίκευση των συναισθημάτων της γίνεται κι αυτή τη φορά έμμετρα, για να πείσει ευκολότερα τον άγιο, αλλά και γιατί η ποίηση λειτουργεί ως τρόπος κάθαρσης και αποφορτίζει συναισθηματικά. Ο πόνος μέσω της ποίησης κοινωνικοποιείται, απαλύνεται.

*Άη 'Ιάννη τω γκυμάτω/ η καρδιά μου 'ν' άνω κάτω.
Βοήθησέ με τη φτωχή/ που χύνω δάκρυα βροχή.
Βοήθα με Άη 'Ιάννη/ να σου κουβαλώ λιθάνι.
Μοσκολίβανο θα παίρνω/ με τσ' οκάδες να στο φέρνω.
Ά μπάρω το μερακλαντά/ θα σε στολίσω με φαντά.
Με φαντά θα σε στολίσω/ εκκλησιάκι πελαγίσο.
Και θα 'ρχομαι τ' Αή 'Ιαννιού/ στην εκκλησιά του λιμανιού
με το παπά να λειτουργώ/ τον άγιο το θαματοουργό.*

Απ' το ιδιωτικό αρχείο της Μαρίκας Μπαρδάνη Κατεινά.

Μια άλλη Απεραθίτισσα, πριν από τον πόλεμο, συνομιλεί έμμετρα με τα στοιχεία της φύσης και συγκεκριμένα με τους ανέμους βοριά και νοτιά και τους παρακαλεί να συνεργαστούν προκειμένου να 'ρθουν τα προικιά της απ' την Κωνσταντινούπολη¹⁹ και να παντρευτεί, ενώ έχει τάξει στην μΠαναγία κεντητό τακίμι υφαμένο με χρυσοκλωστές.

*Φύσηξε Βοριαδάκι μου κι εσύ Νοθιά μου κόψε
να 'ρθουσι τα πολιτικά αύριο ή απόψε.
Μα ήταξα τση Παναϊάς μαλαματένια στρώση
μόνου να μας-ε-βάλουσι σ' ένα κρεβατοστρώσι.
Να τση τη φάνω κεντητή μες στο καλό διασίδι
μόνου να μας-ε-βάλουσι στα χέρια δαχτυλίδι.*

Προφορική πηγή: Ιωάννης Κρητικός (Παταϊάννης)

Μια άλλη νεαρή ερωτευμένη Απεραθίτισσα κρεμώντας το υφαντό τάμα της κάτω απ' την εικόνα της Ευαγγελίστρας, που είναι στη γειτονιά της, υπόσχετα έμμετρα ότι η συναλλαγής τους δε σταματάει εδώ. Αν την βοηθήσει να παντρευτεί τον αγαπημένο της, θα την υπηρετεί και θα τη φροντίζει πάντα, εκφράζοντας παράλληλα και τις δυσκολίες της εποχής.

*Ά μπάρω 'φτο που μελετώ/ πάντα θα σε υπερετώ
και γαλαχτιστή θα θάνω/ να σ' ασπρίζει ως απάνω.
Θα σε γαλαχτίζω όλη/ και τσοι τοίχοι και τσοι θόλοι.
Ά τον-ε-πάρω δεν αργιώ/ να σάσω το καμπαναριό.
Εώ θα σε υπερετώ/ κι ευτός θα ρίξει το μπετό.
Θα σου σάσω και τσοι σκάλες/ κι όλες τσοι ελλείψεις τσ' άλλες.*

19 Η Κωνσταντινούπολη ήταν προσφιλής προορισμός για τους Απεραθίτες (κυρίως τις γυναίκες) πριν από τον πόλεμο, όπου εκεί μετανάστευαν μεμονωμένα να δουλέψουν για μερικά χρόνια προκειμένου να βοηθήσουν τις οικογένειές τους ή να φτιάξουν τα προικιά τους.

*Και τα δυο σου μανουάλια/ θα στα σώσω που 'ναι χάλια.
Και ποτέ μου δε θα παύβγω/ τα καντήλια σου ν' ανάβγω.
Το καντήλι σου θ' ανάβει/ κι ας μην έχομε και λάδι.*

Ιδιωτικό αρχείο Μαρίας Ιωάννου Κατεινά

Όπως προκύπτει από την παραπάνω αφήγηση, ο διάυλος επικοινωνίας της Απεραθίτισσας με το θείο παραμένει ανοιχτός, αφού εκτός απ' τα υφαντά της, τάξει στον άγιο κι άλλα πράγματα. Εκείνο όμως που έχει ισχυρό συμβολισμό είναι το υφαντό που το προσφέρει συνήθως την ημέρα που γιορτάζει η εκκλησία. Γιατί η ιερότητα δεν είναι μόνο θέμα χώρου, αλλά και χρόνου. Ορισμένες μέρες γιορτών θεωρούνται ιδιαίτερα αίσιες, για να πάει κανείς το τάμα του στην εκκλησία. Στη γιορτή του αγίου για παράδειγμα, που η ατμόσφαιρα είναι πολύ φορτισμένη συναισθηματικά και πνευματικά. Η δέσμευση δε του πιστού προς τον άγιο δεν μπορεί ούτε να ανακληθεί, ούτε να αντικατασταθεί.

«Η λαλά μου η Αννέζα είχε ένα κοπελάκι κι ερρώστησε βαριά. Εποτάθηκε λοιπό στην Παναγία να ενει καλά το παιδί και να τση φάνει ένα μπερντέ με τον αφαλό (παραδοσιακό σχέδιο) να τση τον-ε-κρεμάσει. Το παιδί είνηκε καλά, αλλά τση λαλάς μου όλο κάτι τσ' ελάχαινε και δεν ήστηνε κρεβαταριά να φάνει το μπερντέ. Είχε περάσει πολύς καιρός, ξέρεις ετότες φτώχεια και ανέχεια, πού να 'θρει η κακομοίρα λεφτά να βάλει το διασίδι. Την ήτρωε όμως ευτή η αργιοπορία κι εσκέφτηκε να πιάσει ένα φαντό τυλιχτάρι κεντητό που 'χε, να κόψει ένα κομμάτι απού πάνω, να ράψει το μπερντέ να τση τον-ε-πάει. Και θωρεί το βράδυ στον ύπνο τζη μια μαυροφόρα Μαριά πο 'βάστα στα χέρια τζη ένα καντάρι και τση λέει: Αννέζα, εώ σου 'καμα ευτό που 'θελες. Να μου φέρεις κι εσύ το παλιοπατσάουρο που μο 'χεις ταμένο 'ιατί θα σου βγάλω με τσοι άντζοι του κανταριού τα μάθια σου. Και ξυπνά η λαλά μου κι ήτρεμε χέρια ποδάρια. Και σηκώνεται την άλλην ημέρα κι ετοιμάζει το διασίδι, εδανείστηκε 'ια να το ετοιμάσει, και μπαινει μες στη κρεβαταριά και φαίνει το μπερντέ με τον αφαλό τση Παναγίας.»

Προφορική πηγή: Αννέζα Μπαρδάνη

Ακόμα και τα πιο απομακρυσμένα ξωκλήσια στολίζουν τα υφαντά τάματα «τα οποία δεν εξανθρωπίζουν μόνο τους αγίους, αλλά και εκπολιτίζουν το χώρο γενικότερα, αναμειγνύοντας την ανθρώπινη ιερή ουσία και παρουσία και μεταμορφώνοντας τον ακατοίκητο χώρο, από χώρο της φύσης σε χώρο του πολιτισμού κατά τη γνωστή-συμβολική διάκριση του Levi-Strauss»²⁰. Όπως οι άνθρωποι τις γιορτινές μέρες βάζουν τα καλά τους ρούχα, έτσι και οι άγιοι όλο το χρόνο φορούν τα καθημερινά τους ρούχα, τα πιο παλιά και την ημέρα της γιορτής του αγίου η εκκλησία στολίζεται με τα καινούργια και τα καλύτερα υφαντά τάματα τα οποία φυλάσσονται είτε στο χώρο της εκκλησίας σε μια ξύλινη κασέλα, είτε στο σπίτι μιας Απεραθίτισσας για προστασία.

«Η Κατερίνα του Μαϊδανοστεφάνου είχε το μπαουλάκι με τα ρούχα τση Αγίας Παρασκευής στο σπίτι τζη. Τση 'χασι κλεμμένο ένα ωραίο καρέ φαντό και τα χρυσαφικά τζη κι απός τότες δε τα ξαναφήκασι μες στην εκκλησιά. Εώ είχα τα ρούχα τ' Αή 'Ιαννιού φυλαγμένα μες στην εκκλησιά τση Παναγίας, τα 'πλυνα και του 'βανα στη Χάρη ντου τα πιο καινούργια και τα πιο καλά κι απέκειο του τα βγανα και του 'βανα πιο πρόχειρα, τα πιο παλιά, εκείνα που

20 Βασιλική Χρυσανθοπούλου: «Ενδύοντας τις εικόνες...» ό.π. σελ. 896.

‘χασι λιγότερη δουλειά. Στην εκκλησιά τση Παναγίας ήλλαξα τα ρούχα τρεις βολές το χρόνο: τα Χριστόεννα, το Πάσχα και το Δεκαπενταύγουστο που ‘ιόρταζε.»

Προφορική πηγή: Μαρία Κριμιτζά

Οι Απεραθίτισσες ακόμα κι όταν μετανάστευαν σε άλλους τόπους, με διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, έταζαν στους αγίους κάποιο απ’ τα υφαντά τους. Έπαιρναν μαζί τους φεύγοντας απ’ το χωριό υφαντά αλλά και την κρεβαταριά τους όταν μπορούσαν, και μ’ αυτά στόλιζαν το καινούργιο τους σπίτι στο νέο τόπο εγκατάστασης, δημιουργώντας, έτσι, ένα σημαίνοντα χώρο, αφού τα υφαντά ήταν αντικείμενα γεμάτα νόημα γι’ αυτές. Ήταν η μνήμη του χωριού τους, ένα στοιχείο της ταυτότητάς τους που αρνούσαν να χάσουν²¹. Παίρνοντας μαζί της τα υφαντά της υπογραμμίζει τη διάθεσή της να πιάσει τη μνήμη που τη συνδέει με την πολιτισμική παράδοση των προγόνων της, καθώς και με μια πολιτισμική διάσταση που υπηρετεί το συναισθηματικό εγκιβωτισμό της σε πολιτισμικές μορφές που λειτουργούν αντιστικτικά στον κανόνα της πολιτισμικής ομογενοποίησης²². Προσφέρουν λοιπόν τα υφαντά τους και στους αγίους του αστικού χώρου.

«Ετούτο το τραπεζομάντηλο έχει ιστορία, μου λέει η Κυριακή, καθώς κοιτούσαμε τα υφαντά τάματα στην εκκλησία της Παναγίας. Να ρωτήξεις τη Κατερίνα τση Σωζομαριάς, που το ‘φερε-ν-επά να σου την-ε-πει.»

«Τό’χε φαμένο η Αννέζα του Λαφαζάνη, μου συνεχίζει η Κατερίνα, και το διάηκε στην εκκλησιά τσ’ Αγίας Τριάδας οντεν ήτονε στον Καναδά, που το ‘χε τάμα. Εκεί όμως δεν εβάνασι τέθιοια πράματα στο’ εκκλησές κι ο παπάς, Έλληνας δεύτερης γενιάς, δεν ήθελε να το κρατήξει. Η Κατερίνα όμως το ‘φηκεν εκεί, αφού το ‘χε ταμένο. Κι όντεν επέθανε, μου λέει ο παπάς, το ‘86 που ‘θελε να φύω απ’ το Καναδά: Πάρ’ το να το πας σε μια εκκλησιά στο χωριό σου, ‘ιατί επά δε πρόκειται να χρησιμοποιηθεί. Και τό πηρα και τό ‘φερα στην μΠαναγία.»

Προφορική πηγή: Κατερίνα Κρητικού

Αλλά και σε άλλους μεγάλους προσκυνηματικούς τόπους, όπως μας αφηγήθηκαν, η Απεραθίτισσα τάζει και αφιερώνει τα υφαντά της, γιατί όπως πιστεύει «το τάμα πρέπει να το κάμεις εσύ ο ίδιος. Μιαν ανεφαντού ήπρεπε η ίδια να κάτσει να φάνει ευτό που ‘χε ταμένο στην εκκλησιά. Ετότες πιάνει τόπο. Ια να σου δώσω να καταλάβεις, και τα καντήλια να τάξω ‘νους αγίου να πάω να τ’ άψω δε θέλω να παραγγείλω το λάδι σ’ ένα μαγαζί να μου το φέρουσι στο σπίτι. Θέλω να πάω εώ να το πάρω, να το σηκώνω, να του το πάω. Το τάξιμο πρέπει να το κάνεις εσύ ο ίδιος», μας αφηγείται η Δ. Πρωτονοταρίου.

«Εώ, όμως, που ‘θελα να φάνω τση Παναγίας ένα τακίμι ρούχα, ετσά, χωρίς να τση το ‘χω ταμένο, επλήρωσα μιαν ανεφαντού και μου το ‘καμε. Ά τζη τό ‘ταξα, θα τό ‘φαινα εώ η ίδια. Εκατάλαβες;», μας λέει η Κατερίνα Νανούρη.

Ο άγιος, λοιπόν, θα ευαισθητοποιηθεί περισσότερο όταν το υφαντό τάμα το φτιάχνουν

21 Βλ. και Renee Hirschop-Φιλιπτάκη: «Μνήμη και Ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς» στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (β έκδοση), Αθήνα 1993, σελ. 344 κ.ε.

22 Ευάγγελος Αυδίκος: «Γκλίτσα: Νοηματοδότηση και ανανοηματοδότηση «ταπεινών» αντικειμένων», στο Λαϊκή Τέχνη, *Νέα ευρήματα-Νέες ερμηνείες*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015, σελ. 354.

οι ίδιες οι αφιερώτριες, βάζοντας όλη τους την τέχνη, την πίστη και την αφοσίωση και θα ανταποκριθεί άμεσα. Τα υφαντά τάματα επομένως εκφράζουν τα συναισθήματα των αγίων και των ανθρώπων στο χώρο της εκκλησίας. Τα τάματα που προσφέρουν οι άνθρωποι στους αγίους βασίζονται στην αρχή της ανταπόδοσης και αμοιβαιότητας *do ut des*, μια αρχετυπική δομή που ισχύει όχι μόνο στο κοινωνικό, αλλά και στο μεταφυσικό επίπεδο και είναι η πηγή κάθε φυσικής λατρείας²³. Οι Απεραθίτισσες είναι εξοικειωμένες με τους αγίους όπως προαναφέραμε. Τους θεωρούν δικούς τους. Παρακαλούν π.χ. την μΠαναγία την Απεραθίτισσά, τον Άη Γιάννη το γείτονα να τους βοηθήσει κι έτσι μπορούν με θάρρος να κλείνουν τις συμφωνίες μαζί τους. Στην περίπτωση όμως του τάματος η συναλλαγή είναι μυστική. Τα τάματα γίνονται μέσα μας παρόλο που το γεγονός ότι έχουμε τάξει φανερώνεται δημόσια. Είναι μια πολύ προσωπική πράξη όσο δημόσια κι αν είναι η πραγματοποίησή της.

Σύμφωνα με τον Marcel Mauss οι σχέσεις ανταλλαγής βασίζονται στην προσφορά, την αποδοχή και την ανταπόδοση του δώρου. Οι άνθρωποι προσφέρουν στους αγίους και περιμένουν να αποδεχθούν και να ανταποδώσουν. Ο άγιος όμως ακόμα κι αν δεν εκπληρώσει τα αιτήματα των πιστών, θέλει το τάμα του. Το τάμα είναι χρέος και δεσμευτική συμφωνία προς τον άγιο. Η οργή του αγίου για ανεκπλήρωτο τάμα μπορεί να πέσει όπως πιστεύουν πάνω σ' εκείνο που το έκανε ή στα κοντινά του πρόσωπα.

Τα υφαντά τάματα που ντύνουν και στολίζουν τις εικόνες των αγίων και την εκκλησία δείχνουν τη σχέση της Απεραθίτισσας με το Θεό και τους αγίους. Το υφαντό τάμα εμποτίζεται με υπερφυσική δύναμη και ιερότητα και προστατεύει τις αφιερώτριες και τις οικογένειές τους. Μετατρέπονται σε ιερά αντικείμενα αφού εμπεριέχουν τη δύναμη του αγίου που εικονίζεται, τη δύναμη του λόγου των προσευχών και των παρακλήσεων της αφιερώτριας. Τα υφαντά τάματα ιεροποιούνται και δρουν. Η τέχνη κι ο υλικός κόσμος, θα υποστηρίξει ο Gell, δεν σημαίνει μόνο, αλλά και δρα²⁴. Καθαγιάζονται λόγω της συμβολικής συμπύκνωσης του χώρου, του χρόνου και του υπερφυσικού πάνω τους, όπως την πιστεύει και την προσλαμβάνει ο πιστός²⁵.

Μολονότι η δύναμη του αγίου υπάρχει σε όλα τα εικονίσματα, μερικά απ' αυτά έχουν περισσότερη δύναμη σε σχέση με άλλα. Κατά συνέπεια, υπάρχουν πολλές θαυματουργές εικόνες που πιστεύεται ότι έχουν διάφορες υπερφυσικές δυνατότητες απ' τις οποίες η πιο δραματική είναι η ικανότητα να θεραπεύουν αρρώστιες. Στ' Απεράθου θαυματουργή είναι η εικόνα της Παναγίας την οποία σε παλιότερες εποχές κυρίως έπαιρναν και την πήγαιναν σε σπίτια ανθρώπων που ήταν βαριά άρρωστοι, για να τους θεραπεύσει. Τα τάματα επομένως γίνονται στους αγίους ανάλογα με τη θαυματουργική τους δύναμη αφού σύμφωνα με τη λαϊκή παροιμία: «Άγιος που θαυματουργεί δεν τιμάται»²⁶. Έτσι τα περισσότερα τάματα

23 Μηνάς Αλεξιάδης: «Do ut Des», Επιστημονική Επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Αφιέρωμα στον καθηγητή Στέφανο Παπαδόπουλο*, 1977-2010, σελ. 257. Βλ. και Βάλτερ Πούχγερ: Θεωρητική Λαογραφία: Έννοιες, Μέθοδοι, Θεματικές, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2009, σελ. 364 και Κ. Δ. Κονταξής: *Η ανταλλαγή δώρων στην Παραδοσιακή κοινωνία του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 1986. Βλ. και Γ. Μέγας: *Ελληνικά Έορταί και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας*, Αθήνα 1979, σελ. 7.

24 Έλια Πετρίδου: «Ένδυμα και Υλικός Πολιτισμός: Από τη σημειολογία στη δράση», στο Ελεάννα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός: Η Ανθρωπολογία στη χώρα των Πραγμάτων*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 379.

25 Για τη δύναμη του λόγου και τη μαγική δύναμη των λέξεων βλ. W. Ong: *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριακού, επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

26 Στ' Απεράθου πριν απ' το '50 που το φαινόμενο της ζωκλοπής ήταν σε έξαρση ανάμεσα στους βοσκούς,

γίνονται στην μΠαναγία, διαμεσολαβήτρια μεταξύ ανθρώπων και Θεού, με εξέχουσα προστατευτική δύναμη για το χωριό, ευμενούς, έτοιμης ν' ακούσει τους φόβους, τις αγωνίες και τις προσευχές των ανθρώπων.

Συμβολικές και Κοινωνικές Συνδηλώσεις των Υφαντών Ταμάτων

Τα υφαντά τάματα, όπως προαναφέραμε, φυλάσσονται σε μια ξύλινη κασέλα στο χώρο της εκκλησίας. Ιδιοκτήτης τους είναι ο άγιος στον οποίο αφιερώνονται. Όταν ξεφύγουν απ' τα χέρια του ευλαβούς πιστού, περνούν σε ένα άλλο κόσμο, όπου η ιδιοκτησία έχει ηθική και συναισθηματική βαρύτητα. Ανήκουν στα μη ανταλλάξιμα, αναπαλλοτρίωτα δώρα προς το Θεό και τους αγίους,²⁷ μια πανανθρώπινη αντίληψη και πρακτική για προσφορές οι οποίες δεν ανταλλάσσονται, αλλά φυλάσσονται και απευθύνονται συνολικά σε όλη την κοινότητα. Το υφαντό τάμα είναι το καθαρό δώρο των γυναικών που δεν ανταλλάσσεται δεν ανταποδίδεται, αλλά πιστρέφει στην κοινότητα²⁸.

Οι Απεραθίτισσες υπογράφουν τα έργα τους άλλοτε με τα αρχικά του ονόματός τους, άλλοτε κεντούν ολόκληρο το όνομα και το επώνυμο, άλλοτε το αρχικό του βαπτιστικού και ολόκληρο το επώνυμο, άλλοτε το παρατσούκλι. Μόνο σε μια υφαντή ποδιά που βρήκαμε στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, η ανεφαντού κέντησε τα αρχικά του ονόματος του γιου της, θέλοντας να τον βάλει όπως μας εξήγησε, στην άμεση προστασία του αγίου. Τις περισσότερες φορές κεντούν στον αργαλειό και τη χρονολογία κατασκευής, όπως οι ζωγράφοι τα έργα τους. Ο λόγος είναι προφανής: «Από εγωισμό και φαντασία το κάνουν. Γιάντα το κάνουν, για να δείχτούσι. Δεν ηξέρει ο Μεγαλοδύναμος τίνας είναι το κάθε ένα; Ξέρει...», μας εξηγούν. Η Απεραθίτισσα που προσφέρει το υφαντό τάμα της στην εκκλησία, υπογεγραμμένο με τα' όνομά της, εκτίθεται στην κοινότητα. Το εργόχειρό της συγκρίνεται με τα υπόλοιπα και αξιολογείται ανάλογα. Μπαίνει έτσι στην κρίση της τοπικής κοινωνίας, αποσπώντας άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά σχόλια. Τα εργόχειρά της λειτουργούν ως παράγοντες κοινωνικής καταξίωσης και φήμης, αλλά και ανταγωνισμού μεταξύ των γυναικών. Υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην Απεραθίτισσα και στα υφαντά της. Κατασκευάζοντας και εκθέτοντάς τα στο χώρο της εκκλησίας κατασκευάζει και ορίζει την ταυτότητά της μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο²⁹. Έχουμε μια τελετουργία χάριτος

επειδή ακριβώς πίστευαν οι άνθρωποι ότι ορισμένοι άγιοι έχουν περισσότερη δύναμη από κάποιους άλλους, οι βοσκοί δεν πήγαιναν στο πλησιέστερο ζωκλήσι, αλλά επέλεγαν την εκκλησία όπου θα οδηγούσαν αυτόν που υποπεύονταν ότι τους έκλειψε, για να δώσει όρκο (ν' αμώσει, όπως έλεγαν). Το άμωμα, συμβολίζει την υπόσχεση του βοσκού απέναντι στον θαυματουργό άγιο. «Ετότες επιστεύασι και δεν εορκίζοντανέ φόματα. Εδουλιούσα την οργή του αγίου.» Γα το άμωμα των βοσκών βλ. Γιαννούλης Γιαννούλης: Απεράθου [1900-1950]: Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού, Αθήνα 2009, σελ. 206-9.

27 Ξε άλλα μέρη της Ελλάδας, τα εργόχειρα που αφιερώνονται στους αγίους εκποιούνται. Για παράδειγμα στη Λέσβο, η εκποίηση των εργοχείρων γίνεται κάθε χρόνο των Αγίων Αποστόλων, μαζί με άλλα αφιερώματα σε ένα είδος δημοπρασίας που λέγεται αρέτς. Ομάδες παιδιών περιφέρουν τα εργόχειρα μέσα σε πανέρια στους δρόμους του χωριού. Αγοραστές είναι κυρίως γυναίκες που περιμένουν κάθε χρόνο εκείνη τη μέρα για να πλουτίσουν την προίκα τους και ν' αντιγράψουν νέα σχέδια. Βλ. Μαρία Αναγνωστοπούλου: *Η Κεντητική στη Λέσβο* (18ος-20ός αι.), Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 2004, σελ. 58.

28 Περισσότερα για το θέμα βλ. Ε. Αλεξάκης: «Ευεργετισμός και Αγαθοεργίες: Η έννοια του καθαρού δώρου και η πραγματοποίηση της κοινότητας στην Ελλάδα. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», στο Γ. Λεοντοίνης (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου με θέμα Ελληνικός Ευεργετισμός και Κηθυραϊκά κληροδοτήματα*, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κηθύρων, Αθήνα 2008, σσ. 43-61.

29 Βλ. και Ελεάνα Γιαλούρη: «Υλικός Πολιτισμός. Οι περιπέτειες των πραγμάτων στην ανθρωπολογία.» στο Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.) *Υλικός Πολιτισμός: Η ανθρωπολογία στη χώρα των Πραγμάτων*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 26.

όπου είναι εμφανής η σχέση δωρήτριας-αγίου και ένα μετασηματισμό υλικού αντικειμένου σε συμβολικό και κοινωνικό γόητρο. Γι' αυτό καθεμιά ήθελε το δικό της υφαντό τάμα να ξεχωρίζει και να είναι καλύτερο από τ' άλλα. Το εξέθετε στο δημόσιο χώρο της εκκλησίας εκθέτοντας και εξωτερικεύοντας παράλληλα κι ένα κομμάτι του εαυτού της, αφήνοντάς το να μιλήσει γι' αυτήν. Εκφράζει την προσωπικότητα και τις αρετές της αφιερώτριας και της προσδίδει γόητρο και κύρος στην τοπική κοινωνία. Η προσωπικότητα των ανθρώπων, λέει ο Gell, διοχετεύεται μέσα από τα υλικά αντικείμενα.

«...Όντεν εκρέμασε-ν-η Κατερίνα μας το μπερντέ μες στην εκκλησιά, εκρότηξε. Εθάμαξε-ν-όλος ο κόσμος. Κι οι άντρες εθαμάξασι. Ο Μπάκαλος, που 'τονε ετότες επίτροπος στην εκκλησιά, είπε πως δε πρέπει να τονε ξεκρεμάσουσι. Κι ένας εξόριστος, που βρέθηκεν ετότες στο χωριό, είπε πως δεν είχε ξαναθωρισμένο τέθιοιο ωραίο πράμα. Εκρότηξε σου λέω ο μπερντές τση Κατερίνας. Μια ώρα να πας στην εκκλησιά να βάλεις τη γκυριακή να σου τον-ε-δείξει. Τον είδε, λοιπό, και μια Απεραθίτισσα κι εζήλεψε κι ήκαμε κι ευτή ένα. Όχι τον ίδιο βέβαια. Κι όντεν εξεκρεμάστηκε ο μπερντές τση Κατερίνας εδιάηκε κι ήβγαλε τσοι Πούλιες απού πάνω και τσοι βαλε απάνω στο δικό τζη. Εϊνηκε-ν-ετότες μεγάλη φασαρία, αλλά εδιάηκε-ν-η Κατερίνα κι ήηρηε-ν-άλλες και τσή 'ραψε-ν-απάνω.»

Προφορική πηγή: Ειρήνη Κριμιτζά

Μια άλλη Απεραθίτισσα μας αφηγείται:

«Εώ έχω δυο πεσκίρια ταμένα τση Παναγίας κι είναι πολύς καιρός και τα καθυστερώ 'ιατί 'υρεύγω σκέδιο και δε βρίσκω. Ευτά που θα τση φάνω, θέλω να κροτήξουσι.»

Η πρακτική αυτή, όπως είναι εύκολο να εννοηθεί, συνιστά παράλληλα ένα μέσο διατήρησης στη μνήμη της κοινότητας, της δεξιοτεχνίας της υφάντρας και της αισθητικής της και μετά θάνατον, αφού τα υφαντά ακόμα και τα πιο παλιά μπαίνουν και σήμερα στα προσκυνητάρια των αγίων και βλέποντάς τα ξαναπλάθουμε στη μνήμη μας όχι μόνο την υφάντρα, αλλά και τη ζωή της που είναι ανεξίτηλα γραμμένη πάνω στα εργόχειρά της. Η θέα του υφαντού τάματος λειτουργεί ως οδηγός μνήμης ή σαν ώθηση προς το λόγο αφού η εικονικότητα, όπως αναφέρει ο Louis Kalvet, ερμηνεύεται ουσιαστικά ως χώρος μνήμης³⁰. Μέσα από τα υφαντά τάματα η Απεραθίτισσα εκφράζει αξίες, όχι μόνο της θρησκευτικής, αλλά και της κοινωνικής ζωής. Σύμφωνα με τον Tilley τα αντικείμενα είναι εκείνα τα οποία στη διαχρονία μεταβιβάζουν μηνύματα και αντανακλούν την ατομική και συλλογική ζωή³¹. Έχουν κοινωνική σήμανση αφού μας μιλούν για την προέλευση και τον κοινωνικό προσανατολισμό της ανεφαντούς, αλλά «και τη δύναμη του συρμού, την εμμονή στην παράδοση ή τη χαλάρωση των δεσμών μ' αυτήν»³².

Σε κάποια υφαντά τάματα είναι κεντημένη έμμετρα η ταυτότητα της αφιερώτριας μαζί με μια παράκληση στην μΠαναγία. Κεντάει έμμετρο δίστιχο πάνω στο υφαντό της, θέλοντας να δείξει παράλληλα με την υφαντική και την ποιητική της ικανότητα, αφού όλα στ' Απεράθου συνδέονται με το τραγούδι και εκφράζονται ποιητικά. Σε ένα απ' αυτά, υφασμένο το 1926, πάνω απ' τον άνθινο διάκοσμο η αφιερώτρια έχει κεντήσει την παρακάτω έμμετρη

30 Louis Kalvet: *Η Προφορική Παράδοση*, μτφρ. Μαριλένα Κρουολέμου, Αθήνα 1995, σελ. 91.

31 Tilley C. *Ethnography and material culture*, in Atkinson P. et.al. eds *The Sage Handbook of Ethnography*, London, Sage 2001, σελ. 260.

32 Μιχάλης Μερακλής: *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή Τέχνη*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, (γ έκδοση συμπληρωμένη), Αθήνα 2011, σελ. 37.

παράκληση στην μΠαναγία:

*Βοήθα, Παναγία μου, όλη την οικουμένη
κι ευτά τα άνθη η Μαριά του Κώτσου σου τα στέρνει.*

Έτος 1926

Σε ένα άλλο, που είναι υφαμένο το 1935 η αφιερώτρια με έμμετρο δίστιχο ευχαριστεί την μΠαναγία που την έσωσε και την παρακαλεί να την έχει καλά να μεγαλώσει τα δέκα παιδιά της.

*Αφιέρωμα
Αυτό το δώρο στο 'φερε πολυπαθής γυναίκα
να τη φροντίζεις, Δέσποινα, με τα παιδιά τα δέκα.*

Ευδοκία Αναματερού/Έτος 1935

Η Μετεξέλιξη του Υφαντού Τάματος στην Πορεία του Χρόνου:

Βλέποντας τα υφαντά τάματα που φυλάσσονται στην ξύλινη κασέλα της εκκλησίας, αντλούμε πληροφορίες για τα υλικά που χρησιμοποιούνται, τα χρώματα, τα μοτίβα, τα τελειώματα, καθώς και τις μεταβολές και την εξέλιξη που είχαν στην πορεία του χρόνου ακολουθώντας τους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς. Τα παλιότερα είναι πολύ πιο λεπτά και το ύφασμά τους πιο φίνο, αφού το στημόνι και το υφάδι το έφτιαχναν οι ίδιες, ενώ σήμερα το αγοράζουν έτοιμο.

Τα διακοσμητικά μοτίβα που χρησιμοποιούν οι Απεραθίτισσες στα υφαντά τάματα χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες απόλυτα διακριτές μεταξύ τους. Στην πρώτη κατατάσσονται τα γνωστά «γεωμετρικά» και στη δεύτερη «τα παραστατικά»,³³ που αναπαριστούν θέματα παρμένα από το φυτικό κόσμο, κυρίως άνθινα μοτίβα με πουλιά, αλλά και από τον πνευματικό κόσμο, όπως αγγέλους, μορφές αγίων, το Σταυρό που είναι βασικό θρησκευτικό σύμβολο και τον κεντούν σε όλα τα υφαντά τάματα, βυζαντινά μοτίβα, όπως ο δικέφαλος αετός κ.ά. Τα τάματα είναι υφαμένα στο διπλό διασίδι, στο οποίο η Απεραθίτισσα ύφαινε τα καλά της ρούχα. Τα παλιότερα είναι συνήθως μονοχρωματικά, υφαμένα με το κόκκινο φάδι του λαδιού, δίχρωμα, με κόκκινο του λαδιού και μπλε (γερανιό) ή τρίχρωμα: κόκκινο του λαδιού, γερανιό και κίτρινο σε αντίθεση με τα νεωτεριστικά τα οποία έχουν ποικίλους χρωματισμούς που σμίγουν αρμονικά μεταξύ τους.

Πολλά απ' τα διακοσμητικά μοτίβα είναι παρμένα απ' το κοινό καλλιτεχνικό απόθεμα σχεδίων που χαρακτηρίζουν την ιδιοπροσωπία της τοπικής λαϊκής υφαντικής τέχνης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πέρασμα του χρόνου, μέσω μιας διαλεκτικής διαδικασίας αφομοιώσεων, απορρίψεων, τροποποιήσεων και αποδοχών. Έτσι σχηματίστηκε η τοπική παράδοση και έδωσε ταυτότητα στον τόπο παραγωγής. Το απεραθίτικο υφαντό και στο χώρο της εκκλησίας μετασχηματίζεται σε φορέα κύρους, σε μέσο διάκρισης,³⁴ όχι μόνο της αφιερώτριας ως άτομο, αλλά και της κοινότητας ως σύνολο. Σε παλιότερα υφαντά τάματα το τελειώμα γινόταν με δέση κάτω απ' την οποία έβαζαν χρωματιστά φουντάκια από τις κλωστές που χρησιμοποιούσαν για το κέντημα, ενώ τα σημερινά έχουν δαντέλλα.

33 Περισσότερα για τα υφαντά μοτίβα βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα 1983, Έκδοση ΕΟΜΜΕΧ, σελ.56 κ.ε.

34 Περισσότερα για το θέμα βλ. Pierre Bourdieu: *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψάμπελη 12η έκδοση (1999 α έκδοση), Αθήνα 2015.

Οι Απεραθίτισσες παρόλο που συνεργάζονται μεταξύ τους δε δίνουν εύκολα σχέδια ούτε αντιγράφουν η μια την άλλη θέλουν τα εργόχειρά τους να είναι μοναδικά, να τα στολίσουν και να προκαλέσουν το θαυμασμό. Τα υφαντά που θα εξέθεταν σε κορυφαίες στιγμές θα έπρεπε να είναι πρωτότυπα,³⁵ με αρμονικούς συνδυασμούς χρωμάτων, για να προκαλέσουν εντύπωση, να κροτήσουν, όπως λέμε στ' Απεράθου. Για να κεντήσουν ένα σχέδιο, έπρεπε να ρωτήσουν κι άλλες πεπειραμένες ανεφαντούδες με γνώση και γούστο, προκειμένου να καταλήξουν στο καλύτερο και στους αρμονικότερους συνδυασμούς. Ποτέ δεν αντιγράφουν τα σχέδια, ακόμα και τα παλιά, όπως ακριβώς τα βρίσκουν. Βάζουν σ' αυτά τη δική τους σφραγίδα, τη δική τους καλλιτεχνική πινελιά. Τα παραδοσιακά σχέδια που χρησιμοποιούν για τα τάματα έχουν ιδιαίτερες ονομασίες όπως: το αρχινοτέλειωτο κλαδί, η πολυθρόνα του δεσπότη, ο αφαλός, οι γλάστρες, η αγκινάρα και άλλα.

Σήμερα που δεν υφαίνουν όλες οι Απεραθίτισσες όπως παλιά που η κρεβαταριά δεν έλεπε από κανένα απεραθίτικο σπίτι και μιας και το τάμα για να έχει μεγαλύτερη αξία, όπως πιστεύουν πρέπει να το κάνουν οι ίδιες, βλέπεις στις εκκλησίες του χωριού εκτός από υφαντά τάματα και πλεκτά με το βελονάκι, κοφτά, κεντημένα σε έτοιμα υφάσματα, τα οποία όμως είναι ελάχιστα. Η ένδυση του χώρου της εκκλησίας με υφαντά παρέχει ποιτικές δυνατότητες συμβολικής επικοινωνίας, όπως προαναφέραμε, ενώ τα μηνύματα που εκφράζονται μπορούν να ερμηνευτούν σε διαφορετικά επίπεδα από διαφορετικές ομάδες ανθρώπων. Τα πράγματα κατά τη διάσημη φράση του Levi Strauss δεν είναι καλά μόνο για χρήση αλλά και για σκέψη. Διαφορετικές προσλαμβάνουσες έχουν για τους Απεραθίτες που έρχονται σε καθημερινή επαφή με αυτά και γι' αυτούς το υφαντό είναι σύμβολο ταυτότητας και ταξινομούνται με όρους κοινωνικούς, αισθητικούς, ιστορικούς και διαφορετικές για τους ξένους. Γι' αυτούς είναι ένα απ' τα κλειδιά που θα τους επιτρέψουν να κατανοήσουν τον απεραθίτικο πολιτισμό στο σύνολό του. Γίνονται ένα σχήμα επικοινωνίας με ανθρώπους που μπορεί να τα βλέπουν για πρώτη φορά, αλλά τους δίνουν τη δυνατότητα να αναγνωρίσουν την αισθητική, τη νοικοκυραδοσύνη, τη δημιουργικότητα των γυναικών που τα παρήγαγαν. Αποτελούν εξαιρετικό μέσο ώστε να αποκτήσουν πρόσβαση στα γηγενή συστήματα ταξινόμησης από τα οποία εκπορεύεται ο τρόπος σκέψης και έκφρασης των ανθρώπων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι: Τα υφαντά τάματα γίνονται πρωταγωνιστές στη μεγάλη ώσμωση συναισθημάτων ανάμεσα στις Απεραθίτισσες και στους αγίους κι έχουν μεγάλη συναισθηματική βαρύτητα και φόρτιση.

Θεωρούνται ιερά αντικείμενα, αφού εμπεριέχουν τη δύναμη της εικόνας την οποία κοσμούν και είναι εμποτισμένα με την ιερότητα του χώρου στον οποίο ευρίσκονται. Γι' αυτό

35 Ο Μιχάλης Μερρακλής παρατηρεί ότι στη λαϊκή τέχνη δεν υπάρχει πρωτοτυπία. Πρωτότυπο λέει «είναι κάθε φορά το πάθος του ανθρώπου, με το οποίο φροντίζει αυτές τις κοινές μήτρες ή νόρμες ή μορφές. Το πάθος είναι σε σημαντικό βαθμό και μορφοποιό. Μπορεί έτσι και την κοινή, τη στερεότυπη μορφή να την αλλάξει. Αλλά ως ποιο βαθμό; Δεχόμαστε παρατηρεί ο Buttitta, ότι πράγματι υπάρχουν και ατομικές διαφορές. Όμως και στην περίπτωση αυτή όπως σε ολόκληρη τη λαϊκή τέχνη πρόκειται για απλές παραλλαγές του κανόνα και όχι για παραβίασή του. Τα όρια λουπόν της πρωτοτυπίας είναι περιορισμένα στη λαϊκή τέχνη. Υπάρχει μόνο η δυνατότητα των παραλλαγών» Στο Μ.Μερρακλής: *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π. σσ. 290-1. Για την πρωτοτυπία στη λαϊκή τέχνη βλ. ακόμα Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: *Λαογραφικά μελετήματα*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1989, σσ. 127-8 και της ίδιας: *Τα Υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Εθνικός Οργανισμός ελληνικής χειροτεχνίας, Αθήνα 1965, σελ. 53.

και όταν ξεθωριάσουν και γίνουν ακατάλληλα για χρήση, δεν πετιούνται, αλλά φυλάσσονται στο χώρο της εκκλησίας αφού ιδιοκτήτες τους είναι οι άγιοι στους οποίους αφιερώνονται και εντάσσονται στα μη ανταλλάξιμα και αναπαλλοτρίωτα δώρα προς το Θεό και τους αγίους, ως αγαθά παντοτινής αξίας στη συνείδηση των μελών της κοινότητας.

Το υφαντό τάμα, αλλά και το τάμα γενικά κατασκευασμένο απ' τις ίδιες τις δωρήτριες διατηρεί μια μεγαλύτερη αμεσότητα στο αφιερωτικό του περιεχόμενο κι έχει μεγαλύτερη αξία.

Η μορφή, η τεχνική και η τεχνοτροπία των υφαντών ταμάτων, αλλά και το συμβολικό και συναισθηματικό τους τοπίο αποτελούν όρους σημαντικούς για την εξέταση και τη διερεύνηση της θέσης τους στη ζωή της κοινότητας.

Εκπροσωπούν την Απεραθίτισσα κυριολεκτικά και συμβολικά στο χώρο της εκκλησίας και αποτελούν τεκμήρια πίστης και αφοσίωσης στους αγίους, αλλά και αποδείξεις της δικής τους παροχής και βοήθειας. Αποτελούν δε πυρήνες ανταγωνισμού και διαπραγματεύσης κοινωνικού γοήτρου.

Οι Απεραθίτισσες όπως ετοιμάζουν τα υφαντά για να φτιάξουν την προίκα τους, την προίκα της κόρης τους ή να στολίσουν το σπίτι τους, με την ίδια αγάπη και φροντίδα ετοιμάζουν τα υφαντά για να στολίσουν τα σπίτια των αγίων δηλώνοντας την προσωπική τους σχέση με το θείο, και επεκτείνοντας την ανθρώπινη παρουσία τους στο χώρο του ιερού. Έτσι τα υφαντά τάματα «αποτελούν ισχυρό σύμβολο της ενότητας του ανθρώπινου και του θεϊκού, του κοσμικού και του ιερού στοιχείου»³⁶ που ενυπάρχει όχι μόνο στον απεραθίτικο πολιτισμό, αλλά χαρακτηρίζει τον ελληνικό πολιτισμό γενικότερα.

36 Βασιλική Χρυσανθοπούλου: *Ενδύοντας τις εικόνες*, ό. π., σελ. 906.

ΟΙ ΑΠΕΡΑΘΙΤΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΡΑΤΣΙΑΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γνωστό και παραδεκτό από όλους ότι οι Απεραθίτες είχαν πάντα μια ιδιαίτερα στενή σχέση με τα Γράμματα (τις επιστήμες, την ποίηση, τη λογοτεχνία). Φυσικά ούτε τη δυνατότητα είχα ούτε ήξερα πού να ερευνήσω για να βρω στοιχεία αυτής της σχέσης σε παλαιότερες εποχές και έτσι περιορίστηκα στην περίοδο από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα.

Και όπως ήταν φυσικό, ο πρώτος που σκέφτηκα ήταν ο μεγαλύτερος Απεραθίτης (και Ναξιώτης) Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο οποίος δεν υπήρξε μόνο ένας μεγάλος πολιτικός και θύμα του έκτακτου στρατοδικείου που έστησε το -μετά την Μικρασιατική καταστροφή-επαναστατικό καθεστώς για να δικάσει τους, κατά την άποψή του, υπευθύνους για την καταστροφή (η περίφημη Δίκη των Έξι). Τους καταδίκασε σε θάνατο και εκτελέστηκαν αλλά δικαιώθηκαν πρόσφατα από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος ύστερα από σκληρούς αγώνες του εγγονού του Μίκη, αναθεώρησε τη δίκη, ακύρωσε την απόφαση του στρατοδικείου και αθώωσε τους Έξι.

Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπήρξε ένας από τους μεγάλους μηχανικούς της εποχής του, έγινε καθηγητής του Πολυτεχνείου, ενώ ως ελεύθερος επαγγελματίας μελέτησε και κατασκεύασε σημαντικά δημόσια έργα στην Αθήνα που υπάρχουν ακόμα (π.χ. κτίρια, ταχυδρομεία) και ήταν ένας από τους μελετητές του σιδηροδρόμου της Πελοποννήσου.

Είναι όμως ο μελετητής και ο επιβλέπων μηχανικός του μεγαλύτερου έργου που έγινε στη χώρα μας εκείνη την περίοδο, της διάνοιξης της διώρυγας της Κορίνθου, η οποία έχει μήκος 630 μ., βάθος 80 μ. και πλάτος στον πυθμένα 8μ. και στην επιφάνεια 23μ. Είχε μάλιστα τη σοφία να καλέσει τον μεγαλύτερο Ευρωπαϊό μηχανικό της εποχής Φερντινάν Λεσσέψ, ο οποίος λίγα χρόνια νωρίτερα είχε διανοίξει την τεράστια Διώρυγα του Σουέζ (μήκους 168 χλμ.) και να ζητήσει τις συμβουλές του και τα συμπεράσματά του από την εμπειρία που απέκτησε από το τεράστιο αυτό έργο.

Το έργο της διώρυγας παρά τις μεγάλες δυσκολίες λόγω της φύσης του εδάφους και των μικρών δυνατοτήτων των τεχνικών μέσων της εποχής ολοκληρώθηκε σε χρόνο-ρεκόρ, πραγματοποιώντας ένα όνειρο που ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα και δίνοντας τη δυνατότητα στα πλοία που συνέδεαν το λιμάνι του Πειραιά με τα λιμάνια της δυτικής Ευρώπης να αποφεύγουν τον περίπλοκο των νοτίων ακτών της Πελοποννήσου, κερδίζοντας όχι μόνο χρόνο αλλά και αποφεύγοντας και τους κινδύνους που είχε αυτός ο περίπλοκος. Όπως είπα και παραπάνω, ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης ως καθηγητής του Πολυτεχνείου συνέγραψε πολλά τεχνικά βιβλία (ατμομηχανική, υδραυλική, αντοχή της ύλης, κωνική τομή, άλγεβρα, γεωμετρία) και το οικονομικό «Εισήγησις μειοψηφίας εις τον προϋπολογισμόν».

Ο Πρωτοπαπαδάκης ως πολιτικός

* Πολιτικός μηχανικός.

Διορίστηκε Υπουργός Οικονομικών και Επισιτισμού επί κυβερνήσεων Καλογεροπούλου και Γούναρη και για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες χρηματοδότησης της Μικρασιατικής Εκστρατείας, συνέβαλε και εφήρμοσε την παγκοσμίως πρωτότυπη ιδέα του εσωτερικού δανείου δια της κοπής των χαρτονομισμάτων στη μέση, όπου το αριστερό μισό παρέμενε στην κατοχή των κατόχων τους με το μισό της αξίας τους, ενώ το δεξιό μισό περιήλθε στο Κράτος. Η κίνηση αυτή, η οποία του έδωσε και το παρατσούκλι Πρωτοψαλιδάκης, επαινέθηκε από όλους τους οικονομολόγους της εποχής ενώ ο βασιλιάς Κωνσταντίνος τού απένευσε τον μεγαλόσταυρο Γεώργιου του Α΄ «δια τας μεγάλας προς την πατρίδα υπηρεσίας».

Ανοίγοντας μια παρένθεση θέλω να πω, πως, αν υποθέσουμε πως ισχύει ότι κάθε περιοχή της χώρας μας έχει πιθανότητα να γίνει ένας από τους κατοίκους της Πρωθυπουργός σε χρόνο που εξαρτάται από τον πληθυσμό της σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, η Απείρανθος με 2.000 κατοίκους ως πληθυσμό θα είχε περιθώριο να αναδείξει έναν πρωθυπουργό σε διάστημα 4.000 χρόνων και τον ανέδειξε πριν συμπληρωθεί η πρώτη εκατομταετία από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους. Γι' αυτό πρέπει να είμαστε περήφανοι όχι μόνο οι Απεραθίτες αλλά όλοι οι Νάξιοι και γιατί όχι όλοι οι Κυκλαδίτες.

Οι Απεραθίτες και τα Γράμματα

Η παράδοση που δημιούργησαν οι Πρωτοπαπαδάκηδες μηχανικοί (αφού και ο αδελφός του Πέτρου, ο Δημοσθένης, ήταν επίσης μηχανικός) διακόπηκε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και αναβίωσε περί τα μέσα του 20ού αιώνα με δύο Απεραθίτες, τον Αντώνη Ζαφ. Φραγκίσκο μεταλλειολόγο-μηχανικό, ο οποίος έγινε καθηγητής του Πολυτεχνείου και εν συνεχεία πρύτανης και τον Γιάννη Εμμ. Μαργαρίτη Πολιτικό Μηχανικό, ενώ στη συνέχεια οι Απεραθίτες άρχισαν να πυκνώνουν την εισαγωγή τους στο Πολυτεχνείο, αρχίζοντας με τον μακαρίτη Γιάννη Δοντά, με τον υποφαινόμενο και συνεχίζοντας με τους δύο γιούς του Αρ. Πρωτοπαπαδάκη, τον Πέτρο και τον Μίκη, και με τους τέσσερις Πρωτονοτάριους (παιδιά του Τσικαλαδονικόλα) από τους οποίους μάλιστα ο Μανώλης πήρε το δίπλωμά του με τον μεγαλύτερο βαθμό όλης της ιστορίας του ΕΜΠ (9,76). Για να μη συνεχίσω με τα ονόματα, σας πληροφορώ πως σήμερα υπάρχουν 52 Απεραθίτες διπλωματούχοι μηχανικοί. Οι Απεραθίτες βέβαια που ακολούθησαν τις θετικές επιστήμες, όπως πιστεύω, επηρεάστηκαν από την επίδραση που άσκησε επάνω τους ο αείμνηστος Μιχάλης Μπαρδάνης άριστος μαθηματικός που αποκλεισμένος από το Δημόσιο λόγω των αριστερών του φρονημάτων εγκαταστάθηκε στο χωριό και παρέδιδε μαθήματα σε όποιο παιδί ήθελε (στους περισσότερους δωρεάν). Έτσι, πολλοί, εκτός από το Πολυτεχνείο, επέλεξαν τη Μαθηματική Σχολή, τη Γεωπονική, κλπ. Φυσικά, οι Απεραθίτες που όπως είπαμε είχαν μέσα τους τη μανία των γραμμάτων και κάθε γονιός φιλοδοξούσε ένα του τουλάχιστον παιδί να σπουδάσει, διακρίθηκαν και σε άλλους κλάδους.

Έτσι ανεδείχθησαν μεγάλοι φιλόλογοι όπως ο αείμνηστος Γιώργος Ζευγώλης, ο οποίος έφτασε στο βαθμό του εκπαιδευτικού συμβούλου, αφού πρώτα δίδαξε σε διάφορα γυμνάσια ως καθηγητής και αργότερα ως γυμνασιάρχης και ως λυκειάρχης, παρά το γεγονός ότι και αυτός, όπως ο Μιχάλης Μπαρδάνης, συνάντησε πολλές δυσκολίες λόγω φρονημάτων και αναγκαζόταν να προσφεύγει στο Σ.Τ.Ε. όταν γίνονταν προαγωγές οι οποίες τον παραμέριζαν, τις οποίες προσφυγές πάντα κέρδιζε. Ο Ζευγώλης εκτός από τα σχολικά βιβλία που έγραψε μας άφησε και το έργο ζωής, όπως το αποκαλούσε ο ίδιος, «τον Κρητικό εποικισμό στ' Απεράθου» και μια μονογραφία για τις απεραθίτικες οικογένειες. Άλλοι μεγάλοι φιλόλογοι υπήρξαν ο Ζαφείρης Φραγκίσκος (πατέρας του προαναφερθέντος Αντώνη) και ο

Αντώνης Κατσουρός. Και οι δυο πολυγραφότατοι.

Και δυο λόγια για τους Απεραθίτες που έφτασαν ψηλά. Όπως ήταν φυσικό, οι περισσότεροι αναδείχθηκαν στο Πολυτεχνείο όπου πριν από μερικά χρόνια υπήρχαν ταυτόχρονα τέσσερις Απεραθίτες καθηγητές: ο Αντώνης Φραγκίσκος, ο Μανώλης Ζευγώλης και οι αδελφοί Μανώλης και Γιάννης Πρωτονοτάριος, ενώ καθηγητής της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αναδείχθηκε ο Βασίλης Σφυρόερας, ο οποίος συνέγραψε δύο σημαντικά βιβλία με τίτλους «Οι Δραγουμάνοι του στόλου» και «τα Ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου».

Εκεί όμως που οι Απεραθίτες διέπρεψαν ήταν, όπως ήταν φυσικό, η ποίηση. Και λέω «όπως ήταν φυσικό» αφού η λαϊκή ποίηση είναι το χαρακτηριστικό του χωριού μας. Είναι ζήτημα αν υπάρχει έστω και ένας Απεραθίτης ή μια Απεραθίτισσα που δεν έχουν συνθέσει στη ζωή τους ένα κοσάκι ή ένα μοιρολόι. Είναι χαρακτηριστικό πως στις αρχές του περασμένου αιώνα γίνονταν στην Απειράνθο ποιητικές βραδιές σε μερικά σπίτια όπου μαζεύονταν οι νέοι και οι νέες της εποχής και συζητούσαν για την ποίηση, διάβαζαν ποιήματα ή έλεγαν δικά τους ή διαλεγόνταν ποιητικά. Όπως ήταν λοιπόν φυσικό από ένα τόσο έντονα ποιητικό κλίμα αναδείχθηκαν και οι έντεχνοι ποιητές με επικεφαλής τη μεγάλη σε πανελλαδικό επίπεδο Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου με έξι ποιητικές συλλογές, οι περισσότερες βραβευμένες, μεταξύ των οποίων και η βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών «Λαογραφία της Απειράνθου». Και πολλοί άλλοι έχουν εκδώσει ποιητικές συλλογές, όπως ο Νίκος Σφυρόερας (την ποιητική συλλογή που περιείχε τον μεταπολεμικό Απεραθίτικο «Εθνικό Ύμνο» - το «Χραμάκι Απεραθίτικο»), ο Νίκος Πρωτονοτάριος (Τσικαλαδονικόλας) και ο νεώτερος, ο αλησμόνητος φίλος μου Γιάννης Μαργαρίτης, ο οποίος εξέδωσε μια συλλογή με 92 ποιήματα που όλα αναφέρονται στ' Απεράθου και στους Απεραθίτες και για αυτόν το λόγο πρέπει να πάρει τον τίτλο του Ποιητή του Χωριού, αφού και η Διαλεχτή έχει γράψει μερικά ποιήματα για το χωριό και ο Πρωτονοτάριος περισσότερα, αλλά μόνο ο Μαργαρίτης, που δυστυχώς πέθανε σχετικά νέος και έτσι δεν πρόλαβε να συνεχίσει, έγραψε μόνο για το χωριό και τους κατοίκους του. Επίσης, ποιητικές συλλογές έχουν εκδώσει ο Νικόλας Φρ. Κατεινάς, η Ειρήνη Καστρησίου Πρωτοπαπαδάκη και αρκετοί ακόμα που μπορούν να χαρακτηριστούν ήσσονες.

Οι Απεραθίτες εκτός από την ποίηση επιδόθηκαν και στη λογοτεχνία, με πρώτο τον Πέτρο Γλέζο, ο οποίος δημοσίευσε 5 συλλογές διηγημάτων, μερικές από τις οποίες βραβεύτηκαν, ενώ τώρα δύο νέοι Απεραθίτες επιδόθηκαν στη συγγραφή μυθιστορημάτων. Πρόκειται για το Γιάννη Εμμ. Ζευγώλη (του μακαρίτη του Ζερβομανώλη) ο οποίος είχε δημοσιεύσει τρία μυθιστορήματα και τον Σπύρο Γιακουμάκη (γιο της Μαρίας της Παρασκευούλας) που έχει δημοσιεύσει δύο μυθιστορήματα.

Ας τελειώσω, όμως, με μερικούς αριθμούς που αποδεικνύουν τους ισχυρισμούς μου. Στον πρώτο χρόνο της κατοχής καθιερώθηκε το οκτατάξιο γυμνάσιο (από την 4η Δημοτικού πηγαίναμε στην 1η τάξη του Οκτατάξιου). Στη Νάξο εκτός από το Γυμνάσιο της χώρας νομίζω τότε άρχισε να λειτουργεί και Γυμνάσιο στην Τραγαία (στο χωριό Ακάδημος) όπου πηγαίναμε τα παιδιά των χωριών της κεντρικής πεδιάδας (Φιλώτι, Τραγαία, Μονή, Δαμαριώνας, Σαγκρί) και ακόμα της Απειράνθου, της Κορώνου, του Σκαδού και της Ποταμιάς.

Λοιπόν, στην πρώτη τάξη στην οποία ήμουν και εγώ μαθητής, είμαστε 45 συνολικά μαθητές από τους οποίους οι 23 είμαστε Απεραθίτες. Επίσης, στο σύνολο των μαθητών του Γυμνασίου που ήταν περίπου 300, οι 128 ήταν Απεραθίτες. Και ένα τελευταίο νούμερο. Κατά τη δεκαετία του 1990 που είχα την τύχη να είμαι Πρόεδρος του Πολιτιστικού Οργανι-

σμού Απειράνθου (Π.Ο.Α.Ν.) Νάξου, είχαμε καταγράψει τους Απεραθίτες αποφοίτους ΑΕΙ και βρήκαμε τον αριθμό 380. Σήμερα το νούμερο αυτό θα έχει αυξηθεί κατά πολύ, αφού κάθε χρόνο ο Απεραθίτικος Σύλλογος βραβεύει πάνω από 30 εισερχόμενους στα ΑΕΙ. Με την υπόθεση ότι όσοι μπαίνουν στα ΑΕΙ αποφοιτούν κιόλας, ενδεχομένως οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης να έχουν φτάσει τους 500. Οι απόφοιτοι αυτοί καλύπτουν όλους τους επιστημονικούς τομείς (γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, δικαστές, στρατιωτικοί, εκπαιδευτικοί, κλπ.) Μερικοί μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία. Θα μπορούσα να αναφέρω τον αείμνηστο γιατρό Μπάκαλο και το σύγχρονο διάσημο καρδιολόγο Νίκο Πρωτονοτάριο και στο δικαστικό σώμα τον ήδη συνταξιούχο Μιχάλη Δ. Δέτση που έφτασε στο βαθμό του Αντιπροέδρου του Αρείου Πάγου.

Η ΒΟΤΑΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΠΕΡΑΘΙΤΙΚΗ ΝΤΟΠΙΟΛΑΛΙΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΕΟΥΔΕ*

Η εισήγηση που ακολουθεί αποτελεί τμήμα πονήματος που αφορά στην Απεραθίτικη αυτοφυή χλωρίδα.¹ Η επιλογή του τίτλου έγινε για να παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο, η Βοτανική επιστήμη, που ασχολείται με την έρευνα και την εξήγηση των φαινομένων και της φυσικής ιστορίας του Φυτικού Βασιλείου, περνά στην εμπειρική βιωματική γνώση των κατοίκων της Απειράνθου διαχρονικά. Ιδιαίτερα δε ο κλάδος της, η Συστηματική Βοτανική² που εξετάζει τα φυτά με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και την ονοματολογία τους, την κατάταξή τους σε συστήματα σύμφωνα με τις φυλογενετικές τους σχέσεις και τέλος μελετά την εξέλιξή τους.

Η Συστηματική Βοτανική είναι ο αρχαιότερος κλάδος της Βοτανικής και ως επιστήμη θεμελιώθηκε στην αρχαία Ελλάδα από τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.). Στη συνέχεια ο Θεόφραστος από την Ερεσό (380-287 π.Χ.) διεύρυνε τις περί φυτών γνώσεις. Παρακάμπτουμε αρκετούς σπουδαιούς βοτανολόγους για να φτάσουμε στον γνωστό περιηγητή των Κυκλαδονήσων Tournefort³ (1656-1708) και να καταλήξουμε στον σπουδαιότατο Κάρολο Λινναίο (1707-1778), του οποίου τα συστήματα ταξινόμησης και ονοματολογίας των φυτικών ειδών χρησιμοποιούνται σήμερα. Ο Λινναίος είναι ο πρώτος που καθιερώνει διπλή ονομασία κάθε φυτικού είδους, δηλαδή ένα όνομα για το γένος και ένα δεύτερο που καθορίζει το είδος. Τα ονόματα αυτά δίνονται πάντα στη λατινική γλώσσα και έχουν παγκόσμια χρήση, με την έννοια ότι αυτά χρησιμοποιούν οι βοτανολόγοι επιστήμονες για να αναφερθούν σε συγκεκριμένο φυτικό είδος. Παράλληλα, σε κάθε τόπο υπάρχουν ονόματα, τα λεγόμενα κοινά, που με αυτά οι μη ειδικοί, μιλούν για τα φυτικά είδη.

Οι κάτοικοι κάθε τόπου άμεσα συνδεδεμένοι με το φυσικό τους περιβάλλον, δίνουν ονόματα σε αυτό προσαρμοσμένα στην ιδιαίτερη ντοπιολαλιά τους. Αυτή που ο Μπαμπινιώτης ορίζει ως το γλωσσικό ιδίωμα ενός τόπου, την τοπική διάλεκτο.

Πολλές εργασίες έχουν γίνει για την Απεραθίτικη ντοπιολαλιά, για το Απεραθίτικο γλωσσικό ιδίωμα⁴ γραμματολογικές, ετυμολογικές από εξαιρετικά ειδικούς επιστήμονες φιλόλογους της Απειράνθου και όχι μόνο.

Η εισήγηση έχει δύο τμήματα. Στο πρώτο παρουσιάζεται ένα μικρό αλλά αρκετά χαρακτηριστικό δείγμα αυτοφυών φυτικών ειδών της ευρύτερης περιοχής Απειράνθου, που οι ντόπιοι ονοματοδοτούν ανεπηρέαστοι πολλές φορές όπως θα διαπιστωθεί από τις επιστημονικές ονομασίες ή και τις κοινές στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο. Συμβατικά θα το λέγαμε «Αυτόνομη Βοτανική Ονοματοδοσία».

Στο δεύτερο τμήμα παρουσιάζονται φυτικά είδη που η λαϊκή Απεραθίτικη γνώση φαίνε-

* Γεωπόνος - Εκπαιδευτικός.

1 Α. Δεουδέ, «Αυτοφυή χρώματα της Απειράνθου», εφημ. Τα Φανάρια, φ. 19, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1988 και Α. Δεουδέ, Μ. Δεουδές Ημερολόγιο Απεραθίτικου Συλλόγου 2005.

2 Γ.Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 18.

3 Μ. Ποθητού-Campagnolo, «Η Νάξος του Tournefort», *Ναξιακά* (2002), σ. 11.

4 <http://xefteri.wordpress.com>, Ιούνιος 2013.

ται σα να έχει υπόψη της την επιστημονική ονομασία, τις ιδιότητες του φυτού και επηρεασμένη από αυτές ονοματοδοτεί το φυτό. Συμβατικά της δίνουμε τον τίτλο «Απεραθιτοποιημένη Βοτανική Ονοματοδοσία».

Και στις δύο περιπτώσεις τα ονόματα των φυτών τα συναντάμε στην Απεραθίτικη βιβλιογραφία (Ημερολόγια, Βιβλία με παροιμίες, Βιβλία με κοτσάκια και πατινάδες, Βιβλία με ποιήματα Απεραθιτών, Βιβλία για την ιστορία του χωριού και την πορεία του στο χρόνο) αλλά και σε καταγραφές πεδίου σε πορείες με ανθρώπους ντόπιους, που άλλοι υπάρχουν άλλοι όχι.

Α.ΤΜΗΜΑ «ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΒΟΤΑΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑ»

Δείγμα αυτοφυών Απεραθίτικης χλωρίδας.

Η αυτοφυής βλάστηση του Απεραθίτικου τοπίου είναι η χαμαίφυτος ξηροφυτική φρυγανώδης, βλάστηση⁵ που στην πορεία των χρόνων εγκαταστάθηκε μετά την εξάλειψη της δενδρώδους και των υψηλών δενδρωδών θάμνων, που η αλόγιστη αλλά αναγκαία χρήση τους οδήγησε σταδιακά στην εξαφάνισή της. Γεγονός που και στις μέρες μας συνεχίζεται αλλού με την υπερβόσκηση, αλλού με την οικοπεδοποίηση και αλλού με τις φυσικές καταστροφές.⁶

α. Δείγμα φρυγάνων

Η αναφορά μας ξεκινά με το φυτό *Poterium spinosum*, χαρακτηριστικό μικρόφυλλο ακανθώδη θάμνο, τυπικό δείγμα φρυγανου.⁷ Στα απεραθίτικα **αστοιβή**.⁸ Ως ξερό τοποθετείται πάνω στις λιθοδομές (τράφους) που χωρίζουν τα βοσκοτόπια για να εμποδίζονται οι κασίκες να τα υπερπηδούν. Έτσι προφυλάσσονται και τα «απαντημένα»⁹ αμπέλια ή ποτιστικά. Επίσης υπήρξε απλώστρα για τα ρούχα τις εποχές που οι γυναίκες έπλεναν στα ρυάκια του χωριού π.χ Ζακρίδα.¹⁰ Σε συνδυασμό με ένα άλλο χαρακτηριστικό και πολυσυναντούμενο θάμνο που οι Απεραθίτες ονομάζουν **φύργανο**,¹¹ το *Genista acanthoclada*¹² (αποτελούν τα βασικά φυτικά είδη που ως αποξηραμένα χρησιμοποιούνταν στα *ασβεστοποιεία* ή καμίνια όπως αλλιώς τα έλεγαν.¹³

Συνεχίζουμε με το θάμνο *Cistus creticus*.¹⁴ Η **Αξαριά**¹⁵ της Απεραθίτικης ντοπιολαλιάς. Είναι η γνωστή σε άλλα μέρη της Ελλάδας ως αλαδανιά ή λάβδανο, αναφέρεται από τους Ευρωπαίους περιηγητές αλλά οι υπάρχοντες ντόπιοι δεν φαίνεται

5 Β. Παπιομούτγου, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Mediterraneo Editions 2006, σ. 10-11.

6 Α. Δεουδέ, «Περβαλλοντικές προσεγγίσεις στη Νάξο», *Απεραθίτικα* 10 (1990), σ. 464.

7 www.vincenzo.gr Ιούλιος 2013.

8 ΣΜ. Πολυκρέτης, *Γενέτειρα Γη*, ΠΟΑΝ, Αθήνα 2004, σ. 62 και σ. 131.

9 Κ. Μ. Μαντζουράνης, *Αλλότες στ' Απεράθου. Ποιητικά... στιγμιότυπα, Ανάπτυπο από την εφημερίδα Ναξιακό Μέλλον*, Αθήνα 1981, σ. 41.

10 Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Η Απειράνθος*, ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 186-190.

11 Προφορική πηγή πεδίου Πολυκρέτης Γιάννης (Παττακο(γ)ιάννης) Ιούλιος 2013.

12 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 220.

13 Προφορική πηγή πεδίου Αγαπητός Γιάννης (Σπυριδο(γ)ιάννης) Ιούλιος 2013 και Γ. Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου [1900-1950]. Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού* Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2009, σ. 117.

14 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 186.

15 Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Η Απειράνθος*, ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 188.

να καταθέτουν κάτι για τη χρήση του ή τον τρόπο συλλογής της ρητινώδους ουσίας που εκκρίνεται από τις τρίχες που φέρει σε φύλλα και στελέχη. Λένε βέβαια οι βοσκοί αυτή τη ρητίνη που διαπιστώνουν την ύπαρξή της στο τρίχωμα των κατσικιών και των προβάτων αλάδανο και την ορίζουν ως βρώμα.¹⁶

β. Δείγμα μελισσοκομικών

Στα απεραθίτικα κοτσάκια υπάρχει καταγεγραμμένο το παρακάτω δίστιχο «Που κάνει όλες τσι δουλειές/ και πάει και για **πουπουλιές**»¹⁷. Ή σε άλλο σημείο «Επήραν τ' άγρια πουλιά/ του τράφου μας την πουπουλιά».¹⁸ Πρόκειται για το φυτό *Phlomis fruticosa*.¹⁹ Αλίσφακιά στα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας.

Με σύνθετο άνθος και σωληνόμορφα κίτρινα μικρά ανθίδια που εκτός από τις μέλισσες έκοβαν και τα μικρά παιδιά και πιπιλίζαν (εξ ου και το πουπουλιές-πιπιλιές) το νέκταρ, ως παιχνίδι.

«Ε(γ)ώ 'μαι σαν τον **όγδουρα**/ που τον εσέρνει αέρας/ πότε 'μαι επά πότε στου (γ)υιού,/ πότε στοή θυατέρας».²⁰ Ένα πολύ συνηθισμένο στις αγροτικές περιοχές της Απειράνθου, γνωστό φυτό είναι ο **Όγδουρας**, ή **Αούδουρας**²¹ αυτό που καλείται υπερικό σε άλλα σημεία της Ελλάδας. Είναι το βαλσαμόχορτο με επιστημονική ονομασία *Hypericum crispum*.²² Όταν απανθίσει και ξεραθεί αποκόπτεται το φυτό από το ριζικό του σύστημα και το παίρνει εύκολα ο αέρας όταν φυσά. Ούτε και αυτού του φυτού η χρήση ως βότανο φαίνεται να είναι γνωστή στους σημερινούς κατοίκους του χωριού. Βεβαίως ως αποξηραμένο έκανε χρήση σκούπας για να φεύγει η σκόνη στα αλώνια αφού τα είχαν βουδώσει (καλύψει με

16 Γ. Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου [1900-1950]. Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού* Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2009, σ. 387.

17 Φλ. Γ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, Αυτοέκδοση, Νάξος 2000, σ. 28.

18 Φλ. Γ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, Αυτοέκδοση, Νάξος 2000, σ. 35.

19 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 271.

20 Κ. Μ. Μαντζουράνης, *Αλλότες στ' Απεράθου. Ποητικά... στιγμιότυπα, Ανάπτυπο από την εφημερίδα Ναξιακό Μέλλον*, Αθήνα 1981, σ. 72.

21 Γ. Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου [1900-1950]. Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού*, Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2009, σ. 393.

22 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ.178.

σβουινιά βοδιών).²³

Κοινότατος θάμνος που ανθίζει στις αρχές του καλοκαιριού και οι Απεραθίτες αποκαλούν **απαλοχορθιά**²⁴ είναι το *Helichrysum stoechas*.²⁵ Μάλιστα δε στις μεταξύ τους συζητήσεις οι Απεραθίτισσες, όταν θέλουν να πουν ότι κάποια δεν είναι δυναμική ή δεν παίρνει πρωτοβουλία στη διαχείριση των του οίκου της λένε «Μωρή μην είσαι ζαβή, απαλοχορθιά»²⁶.

γ. Δείγμα βρώσιμων ζιζανίων

Η πασίγνωστη στην Ελλάδα παπαρούνα με το επιστημονικό όνομα *Papaver rhoeas*²⁷ στην Απείρανθο λέγεται **κουτσουνάδα**.²⁸ Τα ανοιξιάτικα τρυφερά της φύλλα είναι το βασικό χορταρικό στην Απεραθίτικη παραδοσιακή συνταγή παρασκευής της γέμισης του Πασχαλινού αρνιού, πάτουδο.²⁹

Και βέβαια το σύνθηες εβδομαδιαίο χειμερινό γεύμα της Απεραθίτικης κουζίνας, η **τσουτσουρήθρα**,³⁰ στην υπόλοιπη Ελλάδα αγριοράδιο και επιστημονικά *Taraxacum officinarum*.³¹

Στην Απεραθίτικη λαϊκή ποίηση έχει καταγραφεί το παρακάτω: «Ήφυε η Αποκριά/ η όμορφη κοπέλα/ και ήρθε η Σαρακοστή/ η ποριχοσκουτέλα»³².

Την περίοδο της Απόκριας τα γεύματα είχαν σχεδόν καθημερινά πρώτη ύλη το κρέας και δη το χοιρινό ενώ την περίοδο της νηστείας θα τρώνε **πορίχι**³³, τα μπουμπουκιασμένα

23 Προφορική πηγή πεδίου Αγαπητός Γιάννη (Σπυριδο(γ)ιάννης), Ιούλιος 2013 και Γ. Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου (1900-1950). Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού* Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2009, σ. 75-76.

24 Προφορική παράδοση: Σοφία Δ. Δεουδέ (του Γκριβονικολή).

25 Β. Παπιομύτογλου, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Mediterraneo Editions 2006, σ. 64.

26 Προφορική παράδοση: Μαρία Ι. Χάλκου (Χαστεκομαριά).

27 Γ. Σφήκας, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Ευσταθιάδης, Αθήνα 1983, σ. 27.

28 Μ. Δεουδές και Α. Δεουδέ, «Κομμάτια άνοιξης στην Απείρανθο», *Απεραθίτικα* 4, (1990), σ. 75-76.

29 Ημερολόγιο ΑΠΑΣ Τα Φανάρια 2009 μήνας Απρίλης.

30 Α. Δεουδέ, Ημερολόγιο ΑΠΑΣ Τα Φανάρια 2009, Εισαγωγή.

31 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 303.

32 Φλ. Γ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, Αυτοέκδοση, Νάξος 2000, σ. 51.

33 Ημερολόγιο ΑΠΑΣ Τα Φανάρια 2009, μήνας Μάης.

βλαστώρια των φυτικών ειδών του γένους *Sisymbrium* και *Erysimum*.³⁴ Η λέξη πορίχι που αναφέρεται και σε άλλα Κυκλαδονήσια, όπως Μύκονος και Ίος³⁵ είναι η πιθανή μετεξέλιξη της αρχαίας ελληνικής όρηγκας³⁶ που σημαίνει ανθοφόρος τρυφερός βλαστός χορταρικού. Στις συστηματικά καταχωρημένες από τη Διαλεχτή Ζευγώλη Γλέζου Απεραθίτικες παροιμίες διαβάζουμε « Τη **μαντουλίδας** το πουλί/ πεέντιση δεν έχει/ τώρ' αξανοίου ομορφιές/ δεν αξανοίου έχει»³⁷.

Πρόκειται για τη βασίλισσα των αγριολούλουδων της Άνοιξης, μαργαρίτα με το επιστημονικό όνομα *Crysanthemum coronarium*.³⁸ Στην Απείρανθο τρώγονται βραστές οι κορυφές του νεαρού φυτού πριν μπουμπουκιάσουν.

Β. ΤΜΗΜΑ «ΑΠΕΡΑΘΙΤΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΒΟΤΑΝΙΚΗ»

Σε αυτό το τμήμα της εργασίας σημειώνονται ονομασίες φυτικών ειδών της ντοπιολαλιάς που ταιριάζουν πολύ στο λατινικό επιστημονικό όνομα του φυτού. Μάλιστα φαίνεται ο Απεραθίτης να γνωρίζει και περαιτέρω βοτανικά χαρακτηριστικά του φυτικού είδους ή και χρηστικές ιδιότητες που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε αν η επιστήμη του έφερε στο φως ή η δική του εμπειρική λαϊκή γνώση δώρισε στην επιστήμη.

Τραγουδά λοιπόν η Απεραθίτισσα των αρχών του προηγούμενου αιώνα «Εμένα 'τονε η τύχη μου/ από **κουβαρασκέλα/**

και όποιον κι αν αγάπησα/ καένας δεν εφέλα»³⁹

34 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 192.

35 www.mykonosgastronomia.gr, Ιούνιος 2013.

36 www.lsj.gr.

37 Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, *Παροιμίες από την Απείρανθο* της Νάξου, Φωτομηχανική ανατύπωση Π.Ο.Α.Ν, Αθήνα 1997, σ. 191.

38 Γ. Σφήκας, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Ευσταθιάδης, Αθήνα 1983, σ. 84.

39 Φλ. Γ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, Αυτοέκδοση, Νάξος 2000, σ. 279 και Ν. Βλ. Σφυρόρα, *Δημοτικά τραγούδια από τ' Απεράθου της Νάξου*, Απεραθίτικος Σύλλογος, Αθήνα 1984, σ. 95.

Η κουβαρασκέλλα είναι το φυτό *Urginea maritima* ή *Scilla maritima* (Ασκέλλα ή σκιλλοκρεμμύδα)⁴⁰ του οποίου ο βολβός (κρεμμύδι) έχει θεραπευτικές ιδιότητες σε μικρές ελεγχόμενες δόσεις αλλά σε μεγάλες προκαλεί έως και θάνατο. Αξίζει να αναφέρουμε ότι με βάση το ημερολόγιο των Αρχαίων Ελλήνων του Άγγελου Λιβαθινού, κατά τον 11ο μήνα που ονομάζεται Θαργηλιών (16 Μαΐου-15 Ιουνίου) τελούνται εορτές προς τιμήν του Απόλλωνα και της Αρτέμιδας οι Φαρμακοί. Σε αυτά δυο κάτοικοι της πόλης κρατούν σκιλλοκρεμμύδες και περιφέρονται τρέχοντας στην πόλη προκειμένου να διώξουν τα μιάσματα και να εξαγνιστεί ο τόπος ώστε καθαρός πλέον να δεχτεί τους νέους καρπούς.⁴¹ Μια γνώση λοιπόν που περνάει μέσα από τους αιώνες στην Απεραθίτισσα του 20ού. Να σημειωθεί ότι ο βολβός σήμερα χρησιμοποιείται την πρωτοχρονιά ως το φυτό που κρεμούν στις εξώθυρες για να διώχνει το κακό μάτι. Το βρήκα μάλιστα και φυτεμένο δίπλα σε αγροτόσπιτο στου Ζερβού⁴² χωρίς να ανήκει στη φυτοκοινωνία του ποτιστικού. Από το ύψος και τον αριθμό των ανθιδίων στο ανθισμένο του στέλεχος (μήνα Οκτώβρη) ο Μανώλης Γλέζος σε ταξίδι Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με τους μαθητές του 2ου Γυμνασίου Γαλατσίου⁴³ στην Απείρανθο, μας λέγει ότι οι παλιοί έκαναν τις προγνώσεις των μηνών με πολλή βροχή.

«Νά 'χα νερό του Καραβά/ κρασί απ' τον Ασπαρτώννα/ νάτονε κι η Αγάπη μου/ απόψε να ξετόνα»⁴⁴. Το χιλιотραγουδισμένο Απεραθίτικο τετράστιχο με το τοπωνύμιο Ασπαρτώννας.⁴⁵ Πρόκειται για τοποθεσία κατάφυτη με το θάμνο *Spartum junceum*⁴⁶ τη γνωστή σε όλους **ασπαρθιά**.⁴⁷ Από το αυτό φυτό και η επίσης γνωστή έκφραση: «Εφήκασί ντο κι εγρίεψε, εΐνηκε Ασπαρτοκοπιό». Έψαψαν δηλαδή να το καλλιεργούν.

«Για τσι παλιοραπανίδες/ ούτε μια μαθιά δεν είδες»⁴⁸.

Παλιοραπανίδες η απεραθίτικη αναφορά στο όνομα του φυτού *Rhaphanus raphanistrum*,⁴⁹ που συλλέγεται ως άγριο βρώσιμο χορταρικό. Βέβαια το λένε παλιοραπανίδα γιατί στο βράσιμο μυρίζει λίγο άσχημα.

«Στη Κατοχή εμαζώναμε τσι λοβοί τω λουμπούνω φρέσκοι και τσι καθαρίζαμε και τσ' ετρώαμε» μαρτυρά Απεραθίτισσα⁵⁰ που δεν υπάρχει πλέον. Μιλά για το φυτό λούμπουνα, το γνωστό λούπινο με επιστημονική ονομασία *Lupinus angustifolium*.⁵¹

40 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 356.

41 users.sch.gr/alivathinos.

42 Αγροτική περιοχή στην Απείρανθο στο κτήμα του Μανώλη Αγαπητού (του Σπυρίδου).

43 Α. Δεουδέ, «Αειφόρος Ανάπτυξη στη Νάξο», *Ναξιακά* 4, (2002), σ. 49.

44 Φλ. Γ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, Αυτοέκδοση, Νάξος 2000, σ. 279 και Ν. Βλ. Σφουρόερας, *Δημοτικά τραγούδια από τ' Απεράθου της Νάξου*, Απεραθίτικος Σύλλογος, Αθήνα 1984, σ. 95.

45 Α. Φ. Κατσουρός, «Τοπωνύμια της Νάξου», εφημ. Ναξιακών Αρχείων, φ. 6, (Ιούνιος 1947).

46 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 221.

47 Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Η Απείρανθος*, ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 188.

48 Ν. Βλ. Σφουρόερας, *Δημοτικά τραγούδια από τ' Απεράθου της Νάξου*, Απεραθίτικος Σύλλογος, Αθήνα 1984, σ. 165.

49 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 195.

50 Προφορική παράδοση: Μαρία Ι. Χάλκου (Χαστεκομαριά).

51 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 222.

Ραπανίδα

Λούμπουνας

Λουμινάκι

«Βρέχει και ρίχνει ο Θεός **μαντραούρες**» έκφραση που όταν έβρεχε καταρακτωδώς χρησιμοποιούσε ο ξωτάρης ή ο βοσκός.⁵² «Μαντραούρας» είναι το φυτό *Mandragora officinarum*,⁵³ (φωτ. αριστερά) του οποίου το ριζικό σύστημα έχει εκτός από αλκαλοειδή, που από την αρχαιότητα χρησιμοποιούνται ως φάρμακο, και σχήμα ανθρώπινου σώματος. Παρόλο δε που ευδοκίμει στα γνωστά μας πετρώδη ολιγοχώματα εδάφη, η ρίζα του είναι μεγάλη και αντίστροφα ανάλογη της φυλλικής του επιφάνειας.⁵⁴ «Παιίνετε να μαζώξετε **λουμινάκια** ν' άψετε τα καντήλια τ' Αϊ Ιαννιού του 'είτονά μου» μας ορμήνευαν οι γριές της Φυρροϊστρας⁵⁵ τέλη της δεκαετίας του εξήντα. Πρόκειται για το φυτό *Ballota acetabulosa*,⁵⁶ του οποίου το αποξηραμένο ανθίδιο χρησιμοποιείται σαν φιτιλάκι για το άναμμα των καντηλιών στην Απειράνθο.

«Τα καλύτερά μας προβόλια ήτονε στο Ντρίτη»⁵⁷ ακούμε ακόμα να αναφέρουν Απεραθίτες ή και «ήδωκέ ντου κι εδιάηκε μες τσι ντρύδες του Κολέα» Πρόκειται για τοπωνύμια που κατά την άποψή μου προ-

52 Προφορική παράδοση: Δημήτριος Ε. Δεουδές (Λιανός) και Ημερολόγιο Απεραθίτικου Συλλόγου 2005, μήνας Ιανουάριος.

53 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 263.

54 <http://nature-greec.blogspot.gr>.

55 Προφορική παράδοση: Κατερίνα Αρχοντάκη (Καπέλα) και Κατερίνα Χάλκου (Χαστεκο(γ)ιαννού) στη βόρεια και ανατολική περιοχή της Απειράνθου.

56 Γ. Π. Σαρλής, *Συστηματική Βοτανική*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 269.

57 Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Η Απειράνθος*, ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 32, 33.

Δρυς με κηκίδες

έρχονται από την ύπαρξη διαφόρων ειδών Δρυός που υπάρχουν στις περιοχές της Απειράνθου και στην τοπική διάλεκτο φέρουν το όνομα Ντρυσ. Επισημονική ονομασία των δέντρων αυτών *Quercus sp.*⁵⁸ (Φωτ.αριστερά)

«Οντε νε κάθουμου στο Ντριάγκαθα,⁵⁹ στο μιτάτο μου στου Λαούδη ήζου μαζί με 'να λαφιάτη» έλεγε ο μπάρμπας μου.⁶⁰ Στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι «Ντριάγκαθας» είναι η περιοχή της Μουτσούνας που αναφέρεται και από τον Τουρνεφόρ ο οποίος

το 1700 είχε επισκεφθεί τη Νάξο.⁶¹ Είναι πιθανότατο η ονομασία του τόπου να έχει βάση βοτανική. Θα πρότεινα την εξής εκδοχή. Σύνθετη λέξη από το αριθμητικό τρία και άκανθας.⁶² Από τα τρία φυτικά είδη αγκαθιών που βρίθουν στην περιοχή. Αυτά είναι είδη των γενών *Onopordon sp.*, το *Scolymus hispanicus* και το *Cirsium sp.*⁶³

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί το εξής. Η ευρύτερη περιοχή όπως προανέφερα του επινείου της Απειράνθου λέγεται Μουτσούνα. Μουτσούνα ή τσουλαδίτσα⁶⁴ είναι επίσης η αναφερόμενη κοινή ονομασία του φυτού *Acanthus spinosus*⁶⁵ στο βιβλίο της Βοτανικής

58 Γ. Σφήκας, *Δέντρα και θάμνοι της Ελλάδας*, Ευσταθιάδης, Αθήνα 1983, σ. 146, 147, 148.

59 Σε πίνακα του 1731 τη διαβάζουμε ως TRIANGATHA, από το βιβλίο Ν.Α.Κεφαλληνιάδης, *Η Απειράνθος*, ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 489.

60 Τοπωνύμιο στην περιοχή πριν τη Μουτσούνα. Προφορική πηγή: Δ. Γ. Ζευγώλης (Καφαντάρης).

61 Μ. Ποθητού - Campragnolo, «Η Νάξος του Tournefort», *Ναξιακά* 5 (2002), σ. 14.

62 Μετά την προφορική εισήγηση ο αξιότιμος Πανεπιστημιακός καθηγητής Ι. Προμπονάς, συζητώντας με τον εξαίρετο Ν. Δέτση (φυλόλογο-Λυκειάρχη), παρατήρησε ότι η ονομασία Τριάγκαθας πιθανά να προέρχεται από φυτό που ονομάζεται «τραγάγκαθας» επειδή το έτρωγαν πολύ τα κατσίκια. Φυσικά υπάρχει φυτό, πρόκειται για το *Astragalus monspessulanus* όμως η κοινή του ονομασία είναι τετράγκαθος. Επίσης υπάρχει και το *Astragalus gummiifer* που η κοινή του ονομασία είναι τραγάκανθος. Καταθέτω ότι τα συγκεκριμένα φυτικά είδη δεν τα έχω προσωπικά επισημάνει στην περιοχή αλλά δεν αμφισβητώ την ύπαρξή τους, γιατί στη βιβλιογραφία αναφέρονται ως σύνηθη αυτοφυή νομειτικά φυτά. Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 219.

63 Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 295, 296, 297.

64 Κ. Κ. Ζερλέντης, *Συστηματική Βοτανική, Μέρος 3ο, Κεφάλαια κατ' επιλογή εκ της Εφηρμοσμένης Συστηματικής Βοτανικής*, σ. 240.

65 Κ. Κ. Ζερλέντης, *Συστηματική Βοτανική, Μέρος 3ο, Κεφάλαια κατ' επιλογή εκ της Εφηρμοσμένης Συστηματικής Βοτανικής*, σ. 240.

του Κ.Κ. Ζερλέντη, τον οποίο είχα και καθηγητή το 1980 στο Πανεπιστήμιο. Από επιτόπιες παρατηρήσεις πιστοποιείται η ύπαρξη του φυτού στην περιοχή (με την ονομασία Αμπύρηνας), που βεβαίως λόγω του ότι είναι αρεστό στις κατώσικες καταστρέφεται πριν καρποφορήσει οπότε τείνει να εκλείψει. Μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι το φυτό βαφτίζει

την περιοχή. Ο αείμνηστος Αντ. Φλ. Κατσουρός βεβαίως στα Απεραθίτικα τοπωνύμια αναφέρει ότι η ονομασία προέρχεται από την ιταλική λέξη *muzone*.⁶⁶ Πραγματικά δεν μπορώ να γνωρίζω πότε ακριβώς η περιοχή βαφτίστηκε Μουτσούνα αλλά επισημαίνω ότι ο Αυστριακός βοτανολόγος Reching⁶⁷ από το 1943 μέχρι το 1951 ταξίδεψε στις Κυκλάδες και εξέδωσε στη Βιέννη το βιβλίο του για την Κυκλαδίτικη χλωρίδα *Flora Aegaea*. Και αυτός αναφέρει αυτό το φυτό, στην Πάρο βέβαια. Πιθανά όμως το πέρασμά του να επηρέασε την ονοματοδοσία της ευρύτερης περιοχής.

Παραμένοντας στην ίδια γεωγραφική θέση να θυμηθούμε το τοπωνύμιο Ράμνος.⁶⁸ Δύο δενδρώδεις θάμνοι ράμνου, χτυπημένοι από την αρμύρα και το μελέμι, του φυτού *Rhamnus alaternus*⁶⁹ δίνουν το όνομα στο γνωστό σε όλους λιμανάκι της Μουτσούνας. Τους πρόλαβα προσωπικά τη δεκαετία του '80. Οι έχοντες σπίτια στην περιοχή θα γνωρίζουν ίσως και το πότε έπαψαν να υπάρχουν.

Ακόμα συχνότερα οι κοινές ονομασίες των φυτών ακούγονται στην Απείρανθο. Έτσι ένα ορυχείο έχει το όνομα Ασπαλαρθωπό⁷⁰ από το φυτό *Calicotome villosa*,⁷¹ που η κοινή του ονομασία είναι ασπάλαθος για την Ελλάδα, **ασπάλαρθας**⁷² για την Απείρανθο.

«Θα σ'ανεμένουμε στη Πρινιά» θέση που έχει το όνομά της από την κοινή ονομασία του φυτού *Quercus coccifera*,⁷³ πουρνάρι για το ευρύ ελληνικό κοινό, πρινιά για τους Απεραθίτες. Και αυτό δεν υπάρχει πλέον στην αντίστοιχη θέση εντός του οικισμού.

Υπάρχουν και πολλά άλλα παρόμοια τοπωνύμια όπως Βάτος, Λυγαρίδια, Λουλουδιά αλλά δεν τα αναφέρω αναλυτικά επειδή ακριβώς πρόκειται για γνωστές κοινές ελληνικές ονομασίες. Θα κλείσω την αναφορά με μια παρατήρηση διόρθωση προς αποκατάσταση

κής Βοτανικής, σ. 261.

66 Α. Φ. Κατσουρός «Τοπωνύμια της Νάξου», *εφημ. Ναξιακών Αρχείων*, σ. 102.

67 www.landesmuseum.at, Ιούλιος 2013.

68 Α. Φ. Κατσουρός «Τοπωνύμια της Νάξου», *εφημ. Ναξιακών Αρχείων* φ. 10, (Οκτώβριος 1947), σ. 128.

69 Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 236.

70 Αρχοντάκης Ν. Μαν. και Γιαννούλης Γ. Γιαν, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα, Ατραπός*, Αθήνα 2001, σελ.204.

71 Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 219.

72 ΣΜ. Πολυκρέτης, *Γενέτειρα Γη*, ΠΟΑΝ, σ. 9, σ. 43.

73 Β. Πατιομύτογλου, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Mediterraneo Editions 2006, σ. 92.

Ασπάλραθας.

της βοτανικής αρχικά επιστημονικής αλήθειας. Οι Απεραθίτες τις Απόκριες ντύνονται κουδουνάτοι,⁷⁴ το γνωστό έθιμο που στη βιβλιογραφία το βλέπουμε να έρχεται από την εποχή της γέννησης του διθύραμβου, όπου οι Μαινάδες κυνηγούσαν το θεό Διόνυσο κρατώντας

Πρινιά.

αναμμένες δάδες στον αποξηραμένο μεγάλο μεγέθους βλαστό του φυτού **σόμπα**⁷⁵ στη ντοπιολαλιά. Πρόκειται για το φυτό *Ferulla communis*⁷⁶. Πιθανά επειδή γνωρίζουν αυτή του την ιδιότητα να καίγεται η εντεριώνη του αργά-αργά. Στην Απεραθίτικη όμως βιβλιογραφία το βρίσκω ως κουφοξυλιά. Ας μου επιτραπεί να διαφωνήσω. Το εν λόγω φυτό δεν έχει καμία σχέση με την **κουφοξυλιά**,⁷⁷ φαίνεται ότι το βάφτισαν έτσι λόγω της ελαφρότητάς του. Λέγεται Νάρθηκας. Ψάχνοντας τη βιβλιογραφία βρίσκω ότι η διεθνής κοινή του ονομασία είναι *Finele*

74 Γ. Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου (1900-1950). Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού*, Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2009, σ. 297.

75 Δ. Β. Οικονομίδης, *Αι εν Απειράνθω Νάξου Μεταμφιέσεις των Αποκρεών* (Οι κουδουνάτοι), ΠΟΑΝ, σ. 9, 10.

76 Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 250.

77 Δ. Β. Οικονομίδης, *Αι εν Απειράνθω Νάξου Μεταμφιέσεις των Αποκρεών* (Οι κουδουνάτοι), ΠΟΑΝ, σ. 9,10 και Μιχ. Γρατσιάς «Ο φίλος μου ο Λιόντας που δεν τα κατάφερε να γίνει κουδουνάτος» εφημ. Τ' Απεράθου, φ. 155, (1ος-2ος 2003).

78 <http://floraamorgina.blogspot.gr>.

Αριστερά το φυτό *Ferula communis* από το οποίο φτιάχνεται η "σόμπα".

τροφή για τις κασίκες, κάνω τούτη την υπόθεση. Πάντως στην είσοδο του χωριού υπάρχουν φυτοκοινωνίες με φυτά της ίδιας οικογένειας που δεν είναι άλλη από του μάραθου. Φυσικά τα τελευταία 50 χρόνια η εκτατική κτηνοτροφία αλλάζει το φυτογεωγραφικό τοπίο.⁷⁹

Κλείνω την εργασία σημειώνοντας τα εξής: Δεν θα είχα εισήγηση χωρίς παιδαγωγικό στόχο. Με απασχολεί βαθιά ο νέος Έλληνας και τι μπορούμε να του προσφέρουμε. Η Μαρία Ξεφτέρη αναφέρει⁸⁰ πως οι νέοι Απεραθίτες αντιδρούν θετικά στη διατήρηση της ντοπιολαλιάς τους. Το διαπιστώνω! Φέτος καθώς κατεβαίναμε στη Μουτσούνα με την κόρη μου, μου επισήμανε ότι το φυτό *Nicotiana glauca*⁸¹ που ο Δήμος έχει φυτέψει για την ανάπλαση των πρανών πρώην σκουπιδοτόπου, οι φίλοι της το ονομάτισαν **σκουπιδοφυλλάδα**. Οι Απεραθίτες είναι ακόμα γλωσσοπλάστες. Βέβαια είναι λίγα τα παιδιά και τα νεαρά άτομα του χωριού που γνωρίζουν τα ονόματα των φυτών αλλά και τα ίδια τα φυτά (Αποχή από το φυσικό περιβάλλον και απομάκρυνση από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής). Αυτό φυσικά είναι θέμα εκπαίδευσης οικογενειακής και σχολικής.⁸² Και

79 Α. Δεουδέ «Περιβαλλοντικές προσεγγίσεις στη Νάξο» *Απεραθίτικα* 10 (1990), σ. 449-467.

80 Μ. Ξεφτέρη «Απόψεις των νεότερων γενεών τ' Απεράθου για τη διατήρηση και τη « φθορά» του Απεραθίτικου ιδιώματος» *Ναξιακά Γράμματα* 2, (1ος-3ος 2012).

81 Γ. Π. Σαρλής, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 1999, σ. 263.

82 Α. Δεουδέ «Παιδεία και Οικολογία», *Απεραθίτικα* 1, Ιούνιος-Αύγουστος 1990, σ. 225-232.

φυσικά η κακή χρήση της γης από τους κατοίκους της περιοχής συντείνει στο να εξαφανίζονται σιγά σιγά φυτικά είδη που κάποτε ο ικανός πληθυσμός τους έδινε όνομα σε τοποθεσίες. Το τελευταίο αφορά στη νοοτροπία των νεοελλήνων που είναι βάρβαρη, άστοχη και χωρίς αειφόρα αντίληψη.

Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά την κόρη μου, Κυριακουλέα Σοφία του Ανδρέα, η οποία είναι πτυχιούχος του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, για τη συμβολή της στην παρουσίαση της εργασίας στο Power Point καθώς και στην ψηφιοποίηση της εργασίας. Επίσης για τη διδασκαλία της στην εξερεύνηση του διαδικτύου και τις απαραίτητες μεταφράσεις των Γερμανικών στο Flora Aegaea του Rechingen.

Να σημειωθεί ότι οι φωτογραφίες του κειμένου (εκτός του όγδουρα) προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του αείμνηστου αδελφού μου Μανώλη Δεουδέ.

«ΗΓΡΑΨΑ ΣΤΟΝ ΤΟΙΧΟ ΑΠΑΝΩ / ΤΗΝ ΠΛΗΘΩΡΑ ΤΩ ΒΑΣΑΝΩ». ΕΝΑΣ ΤΟΙΧΟΣ ΣΤ' ΑΠΕΡΑΘΟΥ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΜΑΡΙΑ Ε. ΚΑΛΤΣΑ*

Εάν περάσει κάποιος από την «Πλάτσα» (Πλατεία) του χωριού Απεράθου της Νάξου και ακολουθήσει ένα από τα πλακόστρωτα σοκάκια που ξεκινούν από αυτήν, το οποίο έχει αφητηρία το καφενείο του «Κασέλα» και οδηγεί στον παραδοσιακό φούρνο, περνάει μπροστά από το μίνι μάρκετ της Σμαρώς και βλέπει εκεί ακριβώς στο μαγαζί της τελευταίας, ένα μεγάλο τοίχο γεμάτο επιγραφές (εικ. 1, 2). Σχετική με αυτόν τον τοίχο είναι η παρούσα εργασία η οποία αφιερώνεται στη σύγχρονη λαογραφία του χωριού και μάλιστα σε κάτι που έχει γίνει πλέον αξιοθέατο.

Οι επιτοίχιες επιγραφές αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της ζωής μας και αποκαλύπτουν πολλά για την τοπική κοινωνία. Πολλά είναι τα χρήσιμα στοιχεία που θα μπορούσαν να αντλήσουν οι ερευνητές από την ανάλυση και το σχολιασμό των επιτοίχιων graffiti της Αθήνας, στο πλαίσιο της σύγχρονης αστικής λαογραφίας. Τα σύγχρονα τοιχογραφήματα απαντούν σε ποικίλες μορφές, από απλή αναγραφή του ονόματος (το λεγόμενο tag στη γλώσσα των «γκραφιτάδων»,¹ κάτι που αντιστοιχεί στην υπογραφή του γράφοντος) μέχρι ολόκληρες καλλιτεχνικές παραστάσεις (street art).² Ας σημειωθεί ότι ο πρώτος επιγραφοποιός τοίχων της σύγχρονης ιστορίας των graffiti, ήταν ο Ελληνοαμερικανός Takis 183,³ ο οποίος, σύμφωνα με δημοσίευμα στο The New York Times το 1971, έφηβος τότε, σημείωνε το όνομά του (από το Δημητράκης) και τον αριθμό της διεύθυνσής του σε τοίχο του Μανχάταν και είχε πολλούς μιμητές. Οι επιγραφές στους τοίχους έχουν πανάρχαια ιστορία, αν αναλογιστούμε πόσες έχουν βρεθεί εγχάρακτες στα σπήλαια όπου ζούσαν οι πρωτόγονοι και με πόσες οι αρχαίοι (ενδεικτικά αναφέρουμε τις επιγραφές στους τοίχους της Αρχαίας Ρώμης, της Πομπηίας και του Σινικού Τείχους) αλλά και οι σύγχρονοι λαοί «στιγματίζουν» τους τοίχους των σπιτιών, των ναών και των δημοσίων κτιρίων.⁴

Οι επιτοίχιες επιγραφές παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τα αρχαία ελληνικά επιγράμματα⁵ και εκφράζουν αμφότερα την ανάγκη να μείνει το όνομα του ανθρώπου αξέχαστο στις επόμενες γενιές. Συχνά η επιγραφή δεν έχει απλώς πληροφοριακό χαρακτήρα αλλά αποκτά αισθητική αξία καθώς αποτελεί μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης. Η λιτότητα και η πυκνότητα στο περιεχόμενο και στη διατύπωση καθώς και το ελλειπτικό ύφος αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των δύο προαναφερθέντων μνημείων λόγου.

* Φιλολόγος, λαογράφος, καθηγήτρια στο Γενικό Λύκειο Τραγαίας Νάξου.

1 <http://www.graffiti.org/> [ημ. προσβ. 05-10-2015].

2 <http://synthimata-graffiti.blogspot.gr/> [ημ. προσβ. 05-10-2015].

3 taki183.net/_pdf/taki_183_nytimes.pdf [ημ. προσβ. 05-10-2015].

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%B9%CF%84%CE%B9> [ημ. προσβ. 05-10-2015].

Γ. Τζανής, *Αρχαία και βυζαντινά επιγράμματα Θεσσαλονικέων και άλλων Μακεδόνων ποιητών*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 27-31.

Ερευνώντας την ιστορία του τοίχου της Σμαρώς, μοναδικού φαινομένου στο νησί, βρήκαμε πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία που τεκμηριώνουν την άποψή μας ότι πλέον αποτελεί ένα από τα αξιοθέατα του χωριού. Η έρευνα στηρίχτηκε σε συνεντεύξεις⁶ (και σ' αυτό το σημείο θα ήθελα πολύ να ευχαριστήσω τη Σμαρώ Γιακουμή -του Χρουσομιχάλη- και την κόρη της Παρασκευή καθώς και την Ειρήνη Σοιλέ -του Νταμουλομανώλη-, ιδιοκτήτρια μαγαζιού (καφετέρια-κρεπερί) κοντά στον τοίχο. Η καταγραφή των επιγραφών και η φωτογράφησή τους αλλά και η συχνή παραμονή μας στο στενό σοκάκι για να παρακολουθούμε τις εξελίξεις συντέλεσαν στη συλλογή του υλικού που θα παρουσιαστεί και θα σχολιαστεί παρακάτω.

Η ιστορία του τοίχου έχει ως εξής: πριν τρία χρόνια κάποιες Απεραθίτισσες έφηβες έγραψαν πρώτες απεραθίτικα κοτσάκια ερωτικού περιεχομένου στον τοίχο. Στη συνέχεια η ίδια η Σμαρώ έγραψε άλλα δύο· μ' αυτή τους την ενέργεια, άθελά τους, έδωσαν ώθηση στους περαστικούς ντόπιους και τουρίστες, έλληνες και ξένους να γράψουν κι αυτοί κάτι. Από τότε ως σήμερα στον τοίχο της Σμαρώς γράφονται συνεχώς καινούργια πράγματα σε σημείο που τείνει να γεμίσει και μάλιστα κάποιος νέος του χωριού εξέφρασε την επιθυμία του να υπήρχε κι άλλος χώρος για να συνεχίσουν να γράφουν, λέγοντας: «μήπως να χτίσουμε κι άλλο ένα τοίχο να γράψουμε απάνω;»

Πρόκειται για ένα μνημείο λόγου, το οποίο ελκύει την προσοχή των επισκεπτών του χωριού, ανάμεσα στους οποίους και αρκετοί διάσημοι. Το φωτογραφίζουν, σχολιάζουν, γελούν, συζητούν σχετικά με τις επιγραφές και πολύ συχνά γράφουν κάτι (εικ. 3, 4). Η Σμαρώ πλέον έχει μαρκαδόρους τους οποίους δανείζει σε όποιον θέλει για να αφήσει και αυτός τη «σφραγίδα» του. Κάποιοι της γειτονιάς στην αρχή αγανάκτησαν γιατί κατά τη γνώμη τους ο τοίχος «βρώμισε» και ήθελαν να τον ασπρίσουν (να τον «γαλαχτίσουν», όπως λέμε στο χωριό), αλλά όταν κατάλαβαν τη διάσταση που έχει πάρει το θέμα και ότι αποτελεί πόλο έλξης τουριστών, άλλαξαν γνώμη. Μάλιστα τώρα, διαφοροποιώντας την αρχική τους θέση, παρακολουθούν συχνά τα δρώμενα που εξελίσσονται στο στενό σε σχέση με τον τοίχο και μερικοί δίνουν στυλό στους περαστικούς για να γράψουν. «Το πιο ωραίο που υπάρχει στο χωριό είναι ο τοίχος», είπε ένας επισκέπτης. Κάποιοι τουρίστες, ενώ ήταν στη Χώρα, έμαθαν πως υπάρχει ένας τοίχος σ' Απεράθου που αφήνουν πάνω το αποτύπωμά τους και ήρθαν στο χωριό γι' αυτό το λόγο. Ο τοίχος όμως έχει ξεπεράσει τα όρια του νησιού καθώς όπως μας πληροφόρησαν, φωτογραφίες του αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο και μάλιστα σε ιστοσελίδα άσχετη με τη Νάξο. Εννοείται φυσικά ότι στο facebook των Απεραθιτών είναι συνηθισμένο θέμα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι όσοι περνούν, θέλουν να γράψουν κάτι στο συγκεκριμένο τοίχο, ενώ υπάρχουν κι άλλοι κενοί δίπλα. Οι ξένοι δεν ζητούν μαρκαδόρο αλλά χρησιμοποιούν δικά τους στυλό, ενώ οι έλληνες, έχοντας πιο πολύ θάρρος, τολμούν να ρωτήσουν τη Σμαρώ αν έχει κάτι να τους δώσει για να γράψουν. Συχνά, επειδή ο τοίχος έχει γεμίσει χαμηλά, σηκώνουν ο ένας τον άλλον στους ώμους για να γράψουν στα πιο ψηλά σημεία. Πολλές παλιές επιγραφές έχουν ξεθωριάσει ή έχουν μισοσβηστεί και αυτό δυσχέρανε τη μελέτη μας πάνω στο θέμα. Πληροφορηθήκαμε ότι στην αρχή κάποιοι Απεραθίτες διεξήγαγαν «αγώνα λόγων» γράφοντας στίχους ο ένας προς τον άλλο πάνω στον τοίχο, προκαλώντας

6 Όλ. Ζάρναλη, Β. Φίλιας, Ιω. Μαγγανάρα, Μ. Μείμαρς, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Ψυχογιός, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, γενική εποπτεία Β. Φίλιας, δεύτερη συμπληρωμένη έκδοση, Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Gutenberg, Αθήνα 1998, σ. 163-177.

για απάντηση αλλά τα στοιχεία δεν ήταν σαφή ώστε να εντοπίσουμε αυτό το διάλογο. Η Σμαρώ μίλησε αυστηρά σε κάποια παιδιά που έγραψαν βρισιές και η έρευνά μας αποκαλύπτει ότι ελάχιστα από τα γραφόμενα είναι «ακατάλληλου περιεχομένου». Φυσικά κάποιοι έγραψαν πάνω σε παλιότερες επιγραφές που είτε είχαν ξεθωριάσει είτε όχι. Το χειμώνα τα παιδιά του χωριού περνούν την ώρα τους διαβάζοντας τις προηγούμενες επιγραφές που γράφτηκαν το καλοκαίρι, τις σχολιάζουν και συζητούν. Αποτελούν «τροφή» για τις χειμωνιάτικες ώρες. Ειλικρινά φέτος δεν προλαβαίναμε τις εξελίξεις καθώς κάθε μέρα τον Αύγουστο που έχει τουριστική κίνηση το χωριό, οι επιγραφές αυξάνονταν με ραγδαίους ρυθμούς και εντοπίζαμε συνεχώς νέες.

Κατηγοριοποιήσαμε τις επιγραφές ανάλογα με το περιεχόμενό τους, για να τις επεξεργαστούμε και να τις παρουσιάσουμε. Διατηρήθηκε η ορθογραφία καθώς και η μικρογράμματη ή κεφαλαιογράμματη γραφή του εκάστοτε κειμένου. Η πλειοψηφία τους ήταν σχετική με τον έρωτα και αυτό μας θυμίζει τις ερωτικές επιγραφές που συναντάμε σε διάφορους τοίχους της Ελλάδας και του εξωτερικού, όπου γράφουν οι ερωτευμένοι στίχους ή τα ονόματά τους μέσα σε καρδούλες.

Από αυτά τα γραφόμενα, τα περισσότερα είναι παλιά και γράφτηκαν το πρώτο καλοκαίρι στον τοίχο, δηλαδή το 2012. Μάλιστα κάποια έχουν γραφτεί από το ίδιο άτομο, όπως επιβεβαιώνει ο γραφικός χαρακτήρας, αλλά και τα αρχικά ονόματος. Πρόκειται για απεραθίτικα κοτσάκια, δηλαδή έμμετρα κείμενα με το χαρακτηριστικό κόψιμο του στίχου. Γράφει κάποιος ή κάποια, προσπαθώντας να εκφράσει τα συναισθήματά του και να μεταφέρει μήνυμα μέσω της ποίησης ⁷ στο αγαπημένο πρόσωπο.

Φχαριστημένο μη με λο-
αριάζετε για πως γελώ...
Και θε να κάμω τη μελά-
γχολία σου χαμόγελα...
Σ (υπόλοιπα αρχικά ονόματος σβησμένα) 16/8/2011 (εικ. 5)

Αλλού γράφει κάποιος διατυμπανίζοντας τον έρωτά του:
Είσου κι είσαι του χωριού στο-
λίδι στο δικό μου γούστο. (εικ. 6)

Και αλλού το πολύ γνωστό στο χωριό:
Σκέψη μου να 'σου ικανή
να τονε κάμεις να φανεί...
Να μου γιατρέψεις τσι πληές
που 'χω κι ας μη μου τσι 'νοιες...
Σ.Ε.Μ. (εικ. 7)

Από τις παλιότερες επιγραφές φαίνεται να είναι και η παρακάτω που αποπνέει έντονο συναίσθημα.
Συγνώμη που σ' αγάπησα
κι ακόμα σε προσμένω! Δεν ήξερα

7 Γ. Μπαμπινιώτης, «Η σημασιολογία στην ποίηση», στο Σωκρ. Λ. Σκαρτσής (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης*, (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), Β' Τόμος, Γνώση, Αθήνα 1983, σ. 51-63.

πως ήσουνα τόσο μαλακισμένο!
 Κάποτε ήσουν όμορφος κ κόλλησα μαζί σου
 Μα τώρα σε ξεπέρασα κ άντε κ Γ...σου!!! (εικ. 6)

Και αλλού ο έρωτας γίνεται πιο συγκεκριμένος με ονόματα, μέσω γνωστού διστίχου:
 Είναι που καίνε τσι καρδιές
 οι κατερίνες κι οι μαριές. (εικ. 8)

Ή αλλού:
 ΜΑΘΙΑ ΜΟΥ ΜΕΛΑΧΟΛΙΚΑ
 ΓΛΥΚΑ ΚΙ ΑΠΕΡΑΘΗΤΙΚΑ (εικ. 9)

Και στο μάρμαρο του πεζουλιού ακόμα, κάτω από τον τοίχο, γράφουν τα παρακάτω παραδοσιακά κοτσάκια:
 Να μη φεύγεις απού μεσ' το
 νου μου εκατάφερές το.
 Θα σ' αγαπώ υπομονε-
 τικά μέχρι να πεις το ναι.
 Μα πως να ζει ο ένας στην Α-
 ξά κι ο άλλος στην Αθήνα. (εικ. 10)

Και με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα σε άλλο σημείο του μαρμάρου διαβάζουμε:
 Θα σ' αγαπώ με ειλικρί-
 νεια κι ας είμαι και μικρή.
 Ερχεται συχνά στα όνει-
 ρά μου και μ' αναστατώνει. (εικ. 11)

Υπάρχουν αρκετά ακόμα απεραθίτικα κοτσάκια, τα περισσότερα είναι αρκετά γνωστά, που τα χαρακτηρίζει το φαινόμενο του διασκελισμού στη μορφή αλλά και ένταση και πάθος στο περιεχόμενο. Είναι λογικό να επικρατούν αυτά ως επιγραφές, αφού ακόμα και σήμερα οι Απεραθίτες εκφράζουν τα συναισθήματά τους και κυρίως τον έρωτα μέσω της ποίησης. Πρόκειται για ένα μέσο καθημερινής επικοινωνίας, το οποίο με μεγάλη ευκολία και άνεση χρησιμοποιείται, καθώς κάθε στιγμή μπορούν να αυτοσχεδιάζουν στίχους.⁸ Παρόμοιο φαινόμενο απαντά επίσης στην Κρήτη, στην Κάρπαθο και στην Κύπρο.

Ερωτικές επιγραφές εντοπίζονται και σε άλλα σημεία του τοίχου και είναι γραμμένες από επισκέπτες ή μόνιμους κάτοικους του νησιού. Χαρακτηρίζονται από λιτότητα και αμεσότητα στην έκφραση καθώς και από φιλοσοφική διάθεση σε κάποιες περιπτώσεις. Σας παρουσιάζω μερικές:

ΑΣΕ ΤΑ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΑ
 ΚΙ ΕΛΑ ΣΤΟ ΣΤΕΚΙ
 ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΕΡΩΤΑ! (εικ. 12)

8 Μ. Καλτσά, «Ο πόνος και η χαρά της απεραθίτικης ψυχής, εκφρασμένα με στίχους στην αλληλογραφία», στο Ι. Κ. Προμπονάς - Στ. Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάζος διά μέσου των αιώνων»*, (Χαλκί, 4-7 Σεπτεμβρίου 1997), Δήμος Δρυμαλίας, Αθήνα 2003, σ. 481-489.

Πιο πέρα με μία δόση καυστικού χιούμορ διαβάζουμε μία που είναι και σχετική με τον οικονομικό ξεπεσμό της χώρας:

Αν αγαπάς κάποιον ασ' τον
να φύγει. Με 5 € την τιμή
της βενζίνης δε θα πάει
και πολύ μακριά... (εικ. 13)

Αλλού διαβάζουμε:

ΤΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ ΠΟΛΛΑ
ΑΛΛΑ ΤΙΠΟΤΕ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΙΟ
ΘΑΥΜΑΣΤΟ ΑΠΟ ΕΞΕΝΑ (εικ. 14)

Και λίγο πιο φιλοσοφικά στιχάκια διαβάζουμε παραπέρα, που δηλώνουν τη μικρή διάρκεια των ερωτικών σχέσεων:

Θα εκτιμήσεις κάτι μόνο όταν το χάσεις
και θα το χάσεις γιατί ποτέ δεν το εκτίμησες
όπως του άξιζε!!! (εικ. 15)

Επίσης:

ΟΣΟ ΚΑΛΟΣ ΚΙ ΑΝ ΕΙΣΑΙ ΘΑ ΕΡΘΕΙ Η ΣΤΙΓΜΗ
ΠΟΥ ΘΑ
ΣΟΥ ΠΕΙ «THE GAME IS OVER» (εικ. 16)

Και αλλού:

ΘΑ ΣΕ ΘΥΜΑΜΑΙ ΠΑΝΤΑ ΣΑΝ ΕΝΑ ΑΣΤΕΡΙ
ΠΟΥ ΚΑΠΟΤΕ ΑΓΓΙΞΑ ΑΛΛΑ
ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΣΑ ΝΑ ΤΟ ΚΡΑΤΗΣΩ!
(εικ.17)

Και το κορυφαίο:

ΘΕΛΩ
ΘΕΛΕ!
(εικ. 18)

Απογοήτευση και γενικά έντονα αρνητικά συναισθήματα δηλώνουν οι παρακάτω επιγραφές:

Έχει ο καιρός γυρίσματα
και πέρνω οτι αξίζω
εσύ πέρνεις τα @@ μου
τυχαίο δεν νομίζω.
(εικ. 18)

Και:

ΜΠΑΣΤΑΡΔΕ
ΠΟΝΑΝΕ ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ
ΕΓΩ ΠΕΘΑΙΝΩ

ΚΑΙ ΣΥ ΘΕΛΕΙΣ

ΝΑ ΠΑΙΞΕΙΣ

Ε.Β. (εικ. 18)

Και τα δύο αυτά κείμενα φαίνεται να απευθύνονται σε κάποιον που έχει γράψει το ψευδώνυμό του στον τοίχο, σύμφωνα με τα βελάκια που έχουν βάλει οι γράφοντες. Αναπτύσσεται δηλαδή ένας διάλογος μέσω του τοίχου. Σχετικές επιγραφές είναι οι παρακάτω:

Ήσουν ένα τίποτα

που το πέρασα

για

ΚΑΤΙ!!! (εικ. 19)

Και:

ΑΓΑΠΑ ΜΕ

ΜΩΡΟ ΜΟΥ, ΜΗ ΦΟΒΑΣΑΙ!

ΑΣΕ, ΑΣΕ! (εικ. 17)

Και επίσης:

Μανώλη μου θα κάνω τα πάντα για σένα.

Σ' αγαπώ πολύ!

Ακόμα:

Το χρώμα το

σοκολατί στο γούστο

μου επικρατεί!

V-E-G 98 (εικ. 20)

Κλεμμένοι στίχοι από τραγούδια αποτελούν επίσης ερωτικές επιγραφές στον τοίχο της Σμαρώς. Παράδειγμα τέτοιο αποτελούν οι παρακάτω στίχοι παρμένοι από παλιό ρομαντικό τραγουδάκι:

Εγώ θα σ' αγαπώ

και μη σε νοιάζει... (εικ. 21)

Ή το γνωστό:

Φέρτε μου

να πιω το ακριβότερο πιωτό

εγώ πληρώνω τα μάτια π' αγαπώ! (εικ. 22)

Εντοπίσαμε όμως και στίχους από πιο μοντέρνα άσματα όπως οι παρακάτω:

Δεν ταιριάζετε σου λέω

τόσο αντικειμενικά στο λέω

και ασ' τις φίλες σου

να λένε το αντίθετο. (εικ. 23)

Κρητικοί τουρίστες άφησαν και αυτοί το σημάδι τους γράφοντας μαντινάδες, γνωρίζοντας ίσως τη στενή σχέση του χωριού με την Κρήτη:

ΤΟ ΚΑΣΤΑΝΟ ΘΕΛΕΙ ΚΡΑΣΙ
ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΡΥΔΙ ΜΕΛΙ
ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΠΕΛΙ ΚΟΠΕΛΙΑ
ΚΑΙ Η ΚΟΠΕΛΙΑ ΚΟΠΕΛΙ (εικ. 13)

Υπογράφει ο Γιώργος Σγουρομάλλης από Καλαθενές Κισιάμου, Χανιά Κρήτης, με ημερομηνία 30-9-2012.

Άλλού διαβάζουμε:
60 χτύπους το λεπτό
κάθε καρδιά χτυπάει
μα η δική μου όταν σε δει
στους 600 πάει. (εικ. 24)

Και επίσης:

ΔΥΟ ΘΑΛΑΣΣΕΣ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΣΟΥ ΚΑΙ ΠΩΣ
ΘΑ ΖΗΣΩ ΘΕΕ ΜΟΥ.
ΑΠΟΥ ΔΕ ΜΟΥ ΜΑΘΕ ΚΑΝΕΙΣ
ΝΑ ΚΟΛΥΜΠΩ ΠΟΤΕ ΜΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΣ ΡΕΘΥΜΝΟ 2013
ΝΑΧΟΣ (με μια καρδούλα να προηγείται του
«Νάξος») (εικ. 25)

Δεν λείπουν και γραπτές αφιερώσεις διασήμων, όπως του Γρηγόρη Αρναούτογλου προς τη Νάξια σύντροφό του:

Να θυμάσαι πως ότι και αν
γίνει εγώ θα σ' αγαπώ
όμορφο ΚΑΤΕΡΙΝΙΩ!!! (εικ. 26)

Μάθαμε την ιστορία ενός ζευγαριού που επισκέφτηκε το χωριό μας το 2011 και έγραψε τα ονόματά του στον τοίχο. Μετά από ένα χρόνο ξαναήρθαν και έγραψαν τα παρακάτω στον τοίχο, θεωρώντας ότι τους είχε φέρει γούρι:

Ήρθαμε πέρσι καλύτεροι,
εδώ στου Απεράθου,
και φέτο παντρευτήκαμε,
στην αγκαλιά της Σκιάθου!!!
Φώκος + Βιβή - 13/8/2012 (εικ. 27)

Οι συγκεκριμένοι επισκέπτες δήλωσαν στη Σμαρώ ότι θα ξαναέρθουν να γράψουν στον "γουρλίδικο" τοίχο κάτι όταν κάνουν και παιδί.

Δεν αφήνουν όμως μόνο οι ερωτοχτυπημένοι τη σφραγίδα τους. Υπάρχουν και κάποιες επιγραφές που απλώς αναφέρονται στις καλοκαιρινές διακοπές επισκεπτών και δίνουν το στίγμα όσων θέλουν να αφήσουν αξέχαστο το όνομά τους και το τι νιώθουν. Πολλές επιγραφές αποκαλύπτουν την προέλευση των επισκεπτών του χωριού μας ή δηλώνουν απλώς

την παρουσία τους: Στ' Απεράθου ήρθα πρώτη φορά και μου πήρε τα μυαλά! Ρ-Ε-Γ (ΕΙΚ. 28), We're here 15/08/2012 (ΕΙΚ. 28), ΤΟΛΟ!!! ΝΑΥΠΛΙΟΥ / ΜΑΚΗΣ + ΒΙΚΥ + ΒΑΣΙΛΗΣ + ΧΡΗΣΤΟΣ (ΕΙΚ. 5), ΧΡΗΣΤΟΣ Ν. ΣΜΥΡΝΗ + ΝΑΞΟΣ 3/8/2013 (ΕΙΚ. 20), Είμασταν κι εμείς εδώ Β.Σ 6.8.13 (ΕΙΚ. 5), Η παρέα απ' την Κέρκυρα 6.7.13 (και ακολουθούν τα ονόματά τους) (ΕΙΚ. 29), ΚΑΣΟΣ 25/6/13 (ΕΙΚ. 22). Η μικρή Εβελίνα γράφει: Η Εβελίνα Με τη ΝΑΞΟ είναι το αγαπημένο της νησί. Υπογραφή (και όλα αυτά τα βάζει μέσα σε μια καρδιά). (ΕΙΚ. 30)

Καταλαβαίνουμε ότι είναι παιδί από το γραφικό της χαρακτήρα.

Σε άλλο σημείο του τοίχου εκφράζεται ο θαυμασμός για το νησί: Αν ο παράδεισος ήταν στη γη τότε είναι η Νάξος (ΕΙΚ. 31). Και αλλού: I love Naxos. Ανάλογα συναισθήματα εκφράζει η ευχή: ΠΑΝΑΓΙΑ ΜΟΥ ΝΑ ΕΡΧΟΜΑΣΤΕ ΚΑΘΕ ΧΡΟΝΟ... Και ακολουθούν έξι ονοματεπώνυμα με ημερομηνία 19/8/2012 (ΕΙΚ. 32). Τέλος στο: «Καλοκαιρινές διακοπές για ΠΑΝΤΑ» Νάξος 2012 (ΕΙΚ. 33) εκφράζεται η ανάγκη του κόσμου για την καλοκαιρινή ανάπαυλα.

Στο ίδιο το χωριό αναφέρονταν κάποιες λίγες επιγραφές όπως: ΦΥΡΡΟΪΣΤΡΑ (γειτονιά του χωριού) (ΕΙΚ. 28). Ή το γνωστό δίστιχο:

Στ' Απεράθου όμορφα 'ναι
όποια εποχή και νά 'ναι (ΕΙΚ. 34).

Το παραπάνω είναι ξεθωριασμένο και πάνω στην παλιά επιγραφή έχουν ξαναγράψει το-νίζοντας τη λέξη Απεράθου. Αλλού διαβάζουμε, διαπιστώνοντας πόσο η κωδικοποιημένη γλώσσα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (facebook) επηρεάζει τον τρόπο έκφρασης των ανθρώπων: ΑΠΕΙΡΑΝΘΟΣ LIKE! LIKE! LIKE! (ΕΙΚ. 21).

Μια παρέα δημιούργησε στίχους όπως φαίνεται και τους κατέγραψε:

ΣΤΟΥ ΜΙΝΙ ΜΑΡΚΕΤ ΤΗΣ ΣΜΑΡΩ
ΕΓΡΑΨΑΜΕ ΣΤΙΧΑΚΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΤΟ ΚΑΗΜΟ
ΘΑ ΠΙΟΥΜΕ 6 ΟΥΖΑΚΙΑ!!! (ΕΙΚ. 35).

Από κάτω σημειώνονται έξι αρχικά γράμματα των ονομάτων τους.

Πολλοί λίγοι ξένοι τουρίστες τόλμησαν να γράψουν (ΕΙΚ. 36) στον τοίχο ανάμεσα σε τόσες ελληνικές επιγραφές. Αυτό το επισημαίνουμε καθώς το χωριό, λόγω των πέντε μουσείων του και της παραδοσιακής του αρχιτεκτονικής, δέχεται κάθε τουριστική περίοδο πλήθος ξένων επισκεπτών. Διαβάζουμε μερικά ονόματα ιταλικά, αγγλικά, αραβικά, μέχρι και κινέζικα, τα οποία μάλιστα έχουν σχολιάσει κάποιοι γράφοντας δίπλα «αληθινά κινέζικα». Ακόμα διαβάζουμε και λίγες ξένες επιγραφές που χαρακτηρίζονται από φιλοσοφική διάθεση, όπως ένα ρητό του Βούδα για το θυμό, στην αγγλική γλώσσα: HOLDING ONTO ANGER IS LIKE DRINKING POISON AND HOPING THE OTHER PERSON WILL DIE - BUDDHA (ΕΙΚ. 36).

Οι ντόπιοι δεν παραλείπουν να επαινέσουν τους συλλογικούς φορείς του χωριού, όπως τον Αθλητικό Σύλλογο ΑΠΑΣ, με τον δικό τους ιδιαίτερο τρόπο: ΑΠΑΣ ΘΑ ΠΕΙ ΤΣΙΓΑΡΟ ΚΑΙ ΡΑΚΙ (ΕΙΚ. 28). Η επιγραφή είναι γραμμένη με κόκκινο χρώμα και δηλώνει πόσο μεγάλη εξάρτηση προκαλεί ο αθλητικός αυτός σύλλογος στα μέλη του και στους κατοίκους του χωριού γενικά.

Λίγες είναι οι επιγραφές που περνούν μηνύματα στους αναγνώστες με έντονα φιλοσοφικό χαρακτήρα, σχετικά με κάποια στάση ζωής, όπως: ΔΕ ΛΟΓΑΤΑΙ ΑΝΤΡΑΣ ΣΤΟ ΝΤΟΥΝΙΑ ΟΤΑΝ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΑΕΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΒΟΛΗ (ΕΙΚ. 12), ΠΟΤΕ ΜΗΝ ΠΕΙΣ ΤΙΣ ΛΕΞΕΙΣ «ΠΑΝΤΑ» και «ΠΟΤΕ» ! (ΕΙΚ. 37), ΟΣΟ ΠΟΝΑΣ ΝΑ ΠΟΛΕΜΑΣ (ΕΙΚ. 17). Επίσης υπάρχουν επιγραφές φιλοσο-

φικού χαρακτήρα με φαιδρές αποχρώσεις: Δεν θέλω να στέλνω ποτέ ανθρώπους στο διάβολο γιατί μετά με σκοτώνει η σκέψη. Εφτασαν... Δεν έφτασαν (εικ. 26). Ακόμη διαβάζουμε: ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ ΤΡΕΛΟΚΟΜΕΙΟ ΑΛΛΑ ΕΔΩ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ!! Ε.Β. (εικ. 38). Τα ίδια αρχικά απαντούν και σε άλλη επιγραφή.

Το λατινικό «MEMENTO vivere» (να θυμάσαι να ζεις) (εικ. 9) δίνει το παρόν στον τοίχο της Σμαρώς, παράφραση το λατινικού ρητού *memento mori* (να θυμάσαι το θάνατο). Μια Στέλλα έγραψε με κόκκινο χρώμα «Είναι Χριστούγεννα», (εικ. 23) ενώ λίγοι είναι αυτοί που ζωγράφισαν πάνω στον τοίχο σκίτσα όπως ένα ποντικάκι, (εικ. 38) το smile (εικ. 39) γραμμένο με καλλιτεχνικό τρόπο ή μια χαρούμενη φατσούλα συνοδευόμενη από το όνομα, καρδούλες κ.τ.λ. Εντύπωση μας έκανε μια κολλημένη τσίχλα με ένα βέλος να τη δείχνει και μια επιγραφή που να λέει «αυτό είναι τσίχλα» (εικ. 28). Ελάχιστες επιγραφές αναφέρονται σε ομάδες αθλητικές (εικ. 9), συχνά με ενσωματωμένες βρισιές, ενώ δε λείπουν οι χαρακτηρισμοί όπως «Μανώλης = μαλάκας» και κάτω από το Μανώλης ένα βελάκι που γράφει «Ισχύει» (εικ. 9). Προφανώς το «ισχύει» αποτελεί σχόλιο στην ήδη υπάρχουσα επιγραφή κάποιου που συμφωνεί με το περιεχόμενό της. Εντοπίσαμε ακόμα τη μικρή επιγραφή «Anti-nazi», που ίσως στο πλαίσιο της ανόδου του νεοναζισμού στη χώρα μας, προσπαθεί να περάσει κάποιο μήνυμα αλλά μπορεί να είναι απλώς το ψευδώνυμο κάποιου καθώς είναι γραμμένο με πολύ μικρά γράμματα, αντί υπογραφής. Ακόμη υπάρχουν κάποια ονόματα σχεδιασμένα με καλλιτεχνικό ύφος σε στυλ γκράφιτι (εικ. 40).

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη συγκέντρωση του παραπάνω υλικού και την επεξεργασία του αποκαλύπτουν χρήσιμα στοιχεία για την τοπική κοινωνία. Ο Τοίχος της Σμαρώς στ' Απεράθου της Νάξου είναι ένας κοινωνικός αντικατοπτρισμός (εικ. 41). Πιο συγκεκριμένα: τα κείμενα έχουν γραφτεί από ντόπιους κατοίκους, τουρίστες έλληνες αλλά και ξένους. Όπως μαρτυρούν οι επιγραφές, οι τουρίστες που επισκέπτονται το χωριό προέρχονται από διάφορα μέρη της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού. Οι κρητικής καταγωγής επισκέπτες είναι αρκετοί και ίσως αυτό να σχετίζεται με την άποψη της μερικώς κοινής καταγωγής Απεραθιτών και κάποιων Κρητικών. Οι γράφοντες είναι βασικά νέοι, αν κρίνουμε με βάση το περιεχόμενο και το ύφος των κειμένων. Παιδιά, έφηβοι και νέοι έχουν στιγματίσει με κάποια φράση ή στίχο τον τοίχο. Εξάλλου το γράψιμο στους τοίχους είναι συνήθως νεανική συνήθεια. Τα θέματα που θίγονται κατά βάση είναι ο έρωτας, οι διακοπές, η φιλία, η αγάπη για το χωριό ή την αθλητική ομάδα ή κάποια φιλοσοφική στάση ζωής. Συμπεραίνουμε ότι η ποιητική παράδοση είναι ζωντανή στ' Απεράθου εφόσον οι νέοι χρησιμοποιούν κοτσάκια για να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Στον τοίχο κυριάρχουν τα κείμενα ενώ οι ζωγραφιές είναι ελάχιστες. Από την επιτόπια έρευνα, τα ερωτηματολόγια⁹ και την παρατήρηση διαπιστώσαμε ότι όντως οι νέοι του χωριού (ντόπιοι ή Αθηναίοι) έγραφαν στον τοίχο αλλά εντοπίστηκαν και πιο μεγάλοι, κυρίως σε φάση διακοπών που άφηναν και αυτοί τη σφραγίδα τους.

Εύλογα προκύπτει το ερώτημα για την απουσία κοινωνικοπολιτικών μηνυμάτων, ιδιαίτερα σε μια εποχή που η οικονομική κρίση και οι συνέπειές της πλήττουν την κοινωνία. Η απάντηση ενδεχομένως να σχετίζεται με το νεαρό της ηλικίας των γραφόντων (οι πρώτες που έγραψαν στον τοίχο ήταν μαθήτριες) οι οποίοι δεν έχουν εμπλακεί τόσο πολύ όσο οι ενήλικοι εργαζόμενοι στα προβλήματα της καθημερινότητας. Από την άλλη οι τουρίστες που επισκέπτονται τ' Απεράθου καθώς βρίσκονται σε φάση διακοπών, ξεχνούν εσκεμμένα

9 Cl. Javeau, *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο - Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, Επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά Κ. Τζανόνε-Τζώρτζη, Τυποθήτω, Γ. Δαρδάνος, Αθήνα 1996, σ. 119-120.

τα προβλήματα των μεγαλουπόλεων και γενικά της επιβίωσης. Σημαντικό ρόλο παίζει στην ψυχολογία των γραφόντων το περιεχόμενο των προϋπαρχουσών επιγραφών, το οποίο στα πλαίσια του μιμητισμού οδηγεί στους επόμενους γράφοντες στον τοίχο να καταγράψουν κάτι με ανάλαφρο νόημα και όχι τόσο με έντονο προβληματισμό. Το πιο σημαντικό κίνητρο όμως σε όσους γράφουν είναι να μείνει εκεί το όνομά τους αφού φύγουν και να δοθεί το στίγμα του επισκέπτη, η ανάμνηση του περάσματός τους από το συγκεκριμένο χωριό.

Ο Τοίχος της Σμαρώς αποτελεί ένα σημείο επαφής των ανθρώπων, ένα μέσο επικοινωνίας γραφόντων και αναγνωστών. Τα μηνύματα που στέλνουν οι πομποί στους δέκτες μέσω του τοίχου αφορούν σε τρεις τομείς: νοητικό, συναισθηματικό και συμπεριφορικό. Για παράδειγμα το ρητό του Βούδα για το θυμό προβληματίζει το δέκτη και παρακινεί προς μία συγκεκριμένη στάση ζωής. Το απεραθίτικο ερωτικό κοτσάκι συγκινεί το δέκτη-περαστικό και προκαλεί ανάλογα συναισθήματα. Το *memento vivere* έχει απήχηση στη φιλοσοφία του αναγνώστη. Ωστόσο η πρόσληψη¹⁰ επιγραφών από τον εκάστοτε αναγνώστη εξαρτάται από την προσωπικότητα του καθενός και σίγουρα διαφοροποιείται ανάλογα με την περίπτωση. Υπάρχουν κάποιοι που σταματούν για να διαβάσουν πολλές επιγραφές, για να τις συζητήσουν με τους διπλανούς τους και να ανταλλάξουν απόψεις σχετικά με το μήνυμα που θέλει να περάσει ο γράφων με τους στίχους.¹¹ Αντιθέτως, άλλοι δεν προβαίνουν σε ανάγνωση των επιτοίχιων κειμένων. Βέβαιο είναι πάντως ότι ο τοίχος προκαλεί μεγάλη εντύπωση σε όποιον τον αντικρύσει πρώτη φορά.

Τα κείμενα των επιγραφών που παρουσιάστηκαν διαθέτουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά: είναι λιτά ως προς την έκφραση και πυκνά ως προς το περιεχόμενο, με ελλειπτικό συχνά ύφος,¹² σαφήνεια και ελάχιστα σημεία στίξης¹³ (χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό τα θαυμαστικά που αποτελούν έμμεσα σχόλια). Η ορθογραφία σε πολύ λίγες περιπτώσεις είναι λανθασμένη και αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με την ψυχολογία του ανορθόγραφου, ο οποίος δύσκολα θα έγραφε κάτι για να εκτεθεί σε κοινή θέα. Στα ποιητικά κυρίως κείμενα του τοίχου απαντούν πολλές μεταφορές - οι οποίες δεν αποτελούν απλώς στολίδι του κειμένου αλλά αλλάζουν τον τρόπο εξέτασης του περιεχομένου εκ μέρους του αναγνώστη¹⁴ - και άλλα σχήματα λόγου και διαθέτουν παραστατικό ύφος. Η παρατακτική σύνταξη κυριαρχεί. Όσον αφορά στην προθετικότητα των γραφένων, υπάρχει ποικιλία καθώς οι επιγραφές εκφράζουν αντιλήψεις, συναισθήματα, βιώματα και σε μερικά κείμενα είναι έντονο το στοιχείο της θυμοσοφίας, της νουθεσίας και του στοχασμού. Συχνά αναπτύσσεται διάλογος ανάμεσα στους γράφοντες και ορισμένοι επεμβαίνουν στις επιγραφές των άλλων, γράφοντας από πάνω ή διορθώνοντας το κείμενο. Τέλος, τα κείμενα πλην των απεραθίτικων στίχων (που είναι γραμμένα στην τοπική διάλεκτο)¹⁵ είναι γραμμένα στην νεοελληνική κοινή.

Ο Τοίχος της Σμαρώς (εικ.42) αποτελεί ένα σύγχρονο αξιοθέατο του χωριού το οποίο προ-

10 Um. Eco, *Θεωρία Σημειωτικής*, μτφ. Έφη Καλλιφατίδη, τρίτη έκδ., Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 85-91

11 S. Freud, *Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1994, σ. 163.

12 Χριστ. Χαραλαμπάκης, *Νεοελληνικός Λόγος. Μελέτες για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και το ύφος*, 3η έκδοση με προσθήκες και βελτιώσεις, Αθήνα 1999, σ. 132-135.

13 Γ. Μπαμπινιώτης, *Γλωσσολογία και Λογοτεχνία. Από την Τεχνική στην Τέχνη του Λόγου*, Β' έκδ. Γ. Γκέλμπεσης, Αθήνα 1991, σ. 208-209.

14 Um. Eco, *Θεωρία Σημειωτικής*, μτφ. Έφη Καλλιφατίδη, τρίτη έκδ., Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 430.

15 Χρ. Τζιτζιλής, «Νεοελληνικές διάλεκτοι και νεοελληνική διαλεκτολογία» στο Α.Φ. Χριστίδης, Μ. Αραποπούλου, Γ. Γιαννουλοπούλου (επιστ. επιμ.), *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της, La langue Grecque et ses dialects*, Υπουργείο Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων, Διεύθυνση Διεθνών Εκπ/κών Σχέσεων, Τμήμα Β', Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Τμήμα Γλωσσολογίας, Αθήνα 2000, σ. 15-22.

καλεί κάθε επισκέπτη να ασχοληθεί μαζί του και να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα. Εάν βρει κάποιο κενό χώρο μπορεί ίσως να γράψει ένα ακόμα μήνυμα...

Εικόνα 1

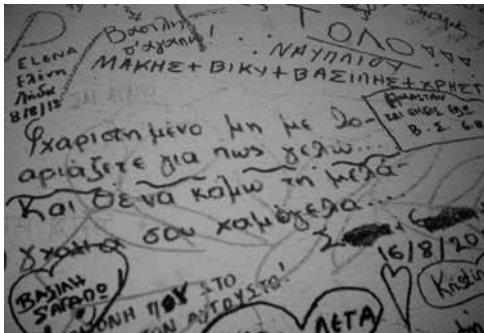
Εικόνα 2

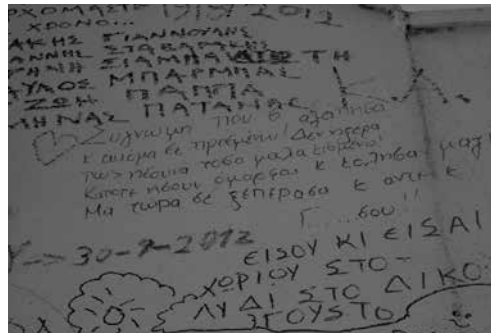
Εικόνα 3

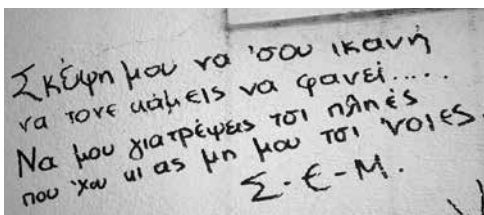
Εικόνα 4

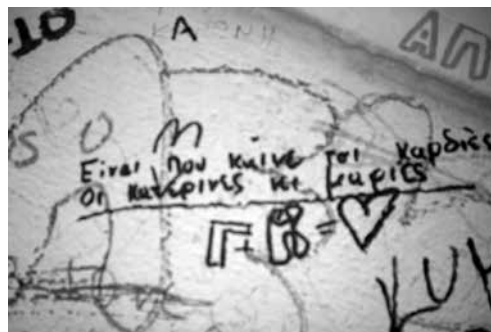
Εικόνα 5

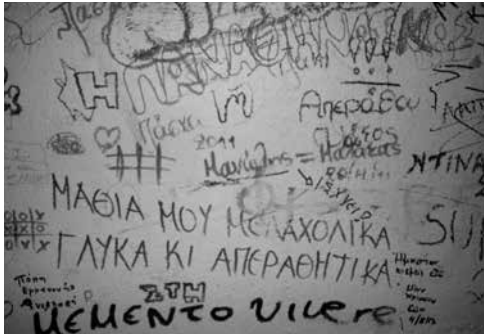
Εικόνα 6

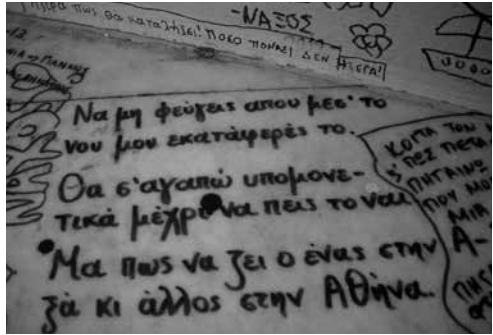
Εικόνα 7

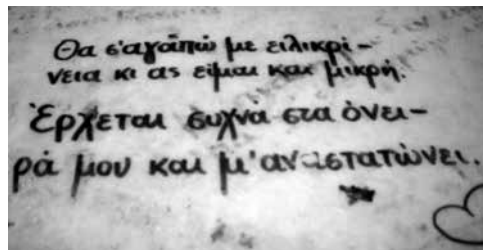
Εικόνα 8

Εικόνα 9

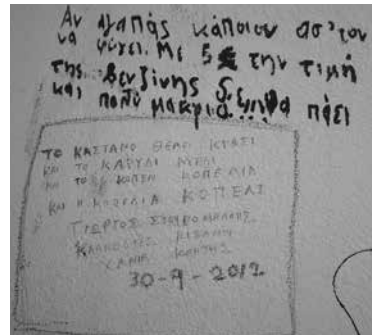
Εικόνα 10

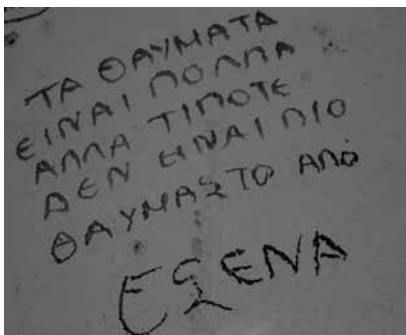
Εικόνα 11

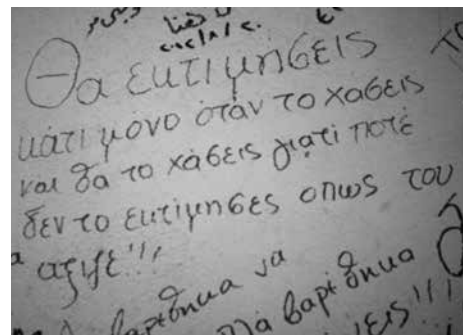
Εικόνα 12

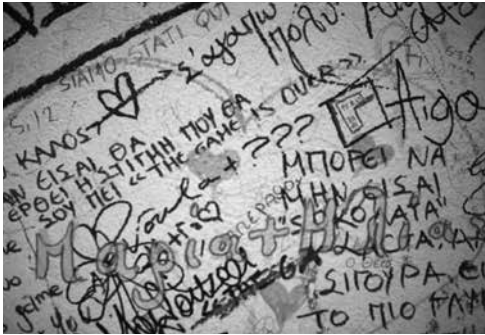
Εικόνα 13

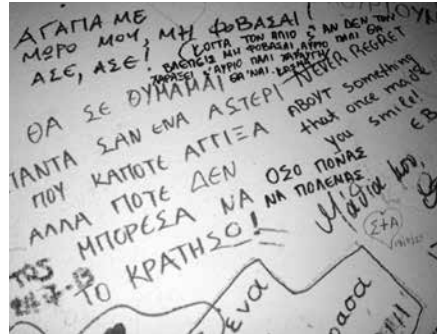
Εικόνα 14

Εικόνα 15

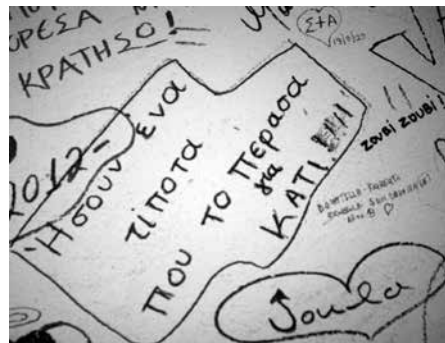
Εικόνα 16

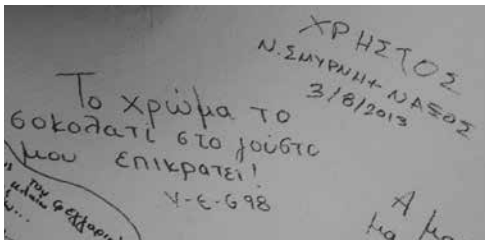
Εικόνα 17

Εικόνα 18

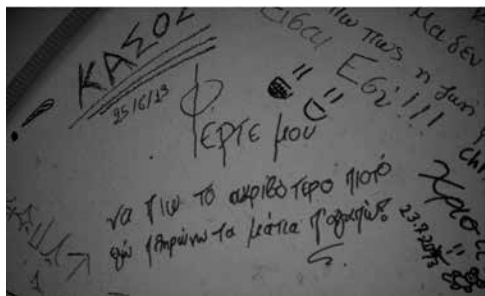
Εικόνα 19

Εικόνα 20

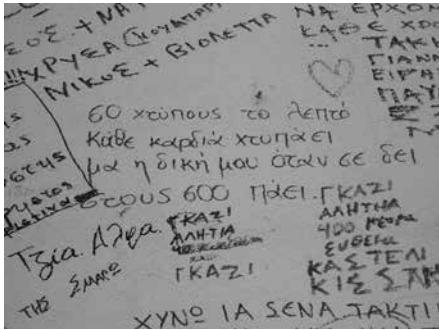
Εικόνα 21

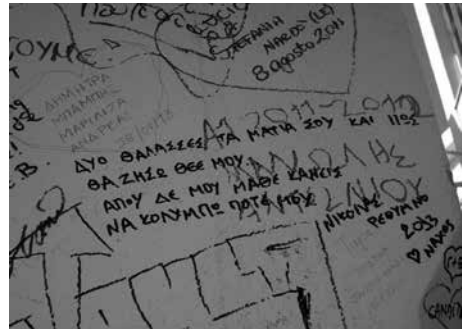
Εικόνα 22

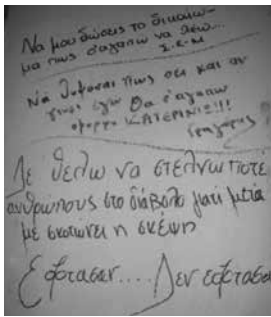
Εικόνα 23

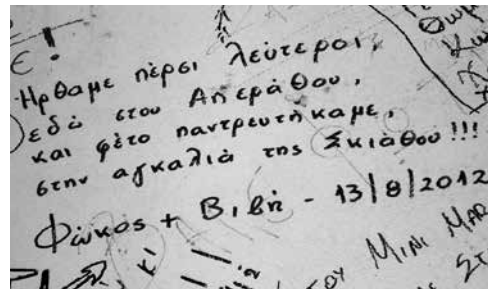
Εικόνα 24

Εικόνα 25

Εικόνα 26

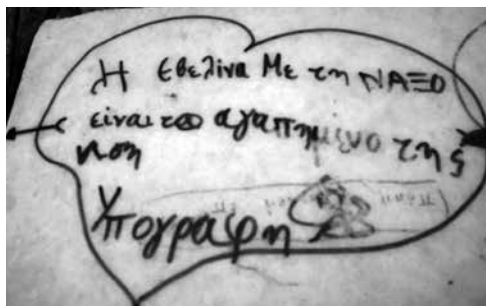
Εικόνα 27

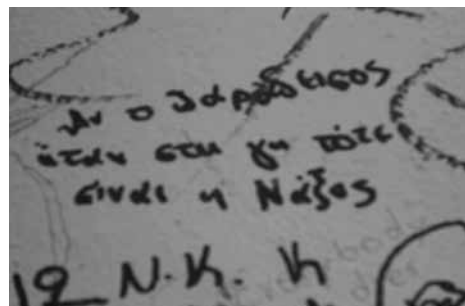
Εικόνα 28

Εικόνα 29

Εικόνα 30

Εικόνα 31

Εικόνα 40

Εικόνα 41

Εικόνα 42

ΑΠΕΡΑΘΙΤΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

ΝΙΚΟΛΑΣ ΦΡ. ΚΑΤΕΙΝΑΣ*

Το να αναφερθεί κάποιος στην λαϊκή ποίηση ενός τόπου- του όποιου τόπου ανά την επικράτεια- εντός του περιορισμένου χρόνου των 15 λεπτών είναι αδύνατον. Είναι επικίνδυνο να προσπαθήσεις να εμβαθύνεις και να δώσεις την ουσία του θέματος γιατί είναι σίγουρο ότι θα ασχοληθείς μόνο με ένα δυο σημεία που καθορίζουν την δημιουργική δυνατότητα του τόπου και των κατοίκων του παραλείπονταςσημαντικά και ουσιώδη κεφάλαια και παραμέτρους.

Αυτό το εγχείρημα γίνεται ακόμα πιο δύσκολο αν ο τόπος στον οποίο πρέπει να αναφερθείς είναι η Απειράνθος της Νάξου, η βρυσσομάνα της Λαϊκής Ποίησης, το χωριό που στιχουργεί στην καθημερινότητά του, στις ασχολίες, στις συναναστροφές, στην παρέα, στην ταβέρνα σε κάθε ευκαιρία που του δίνεται στο διάβα της ιστορικής του διαδρομής.

Δεν θα αναφερθώ στην σημερινή μου εισήγηση σε μεμονωμένους λαϊκούς Απεραθίτες ποιητές. Θα προσπαθήσω απλά να δώσω όσο μπορέσω ένα περίγραμμα και μια συνοπτική εικόνα αυτού του φαινομένου που κάνει τους σίχους να αναβλύζουν αβίαστα στα χείλη των κατοίκων όπως εμείς οι υπόλοιποι μιλάμε στις καθημερινές μας συναναστροφές με φίλους, συναδέλφους συντοπίτες, και κυρίως ανθρώπων που δεν έχουν πάει καθόλου στο σχολείο και πλέκουν σίχους με ευκολία λόγιου ποιητή.

Στο παρελθόν έχουν αναφερθεί εκτενέστατα στην Απεραθίτικη Λαϊκή Ποίηση σπουδαίοι και διακεκριμένοι επιστήμονες του χωριού μας όπως οι αείμνηστοι: Δημήτρης Οικονομίδης καθηγητής Πανεπιστημίου, ο εκπαιδευτικός Σύμβουλος του Υπουργείου Παιδείας Γεώργιος Ζευγώλης, ο Γυμνασιάρχης Αντώνης Κατσουρός, ο σπουδαίος μας λογοτέχνης Νίκος Σφυρόερας, ο Νίκος Κεφαλληνιάδης, καθώς και σημερινοί νέοι επιστήμονες όπως ο Μανώλης Αρχοντάκης, ο Γιαννούλης Γιαννούλης, η Ελένη Γιαννούλη και ο φιλόλογος Νίκος Δέτσης. Πρέπει επίσης να αναφέρω εδώ την εμπειριστατωμένη και ευρύτατη έρευνα των περίπου 600 σελίδων που πραγματοποίησε και μας παρέδωσε πρόσφατα ο Στέφανος Ματθαίου Πολυκρέτης, καθώς και την τεράστια ανθολογία που εξέδωσε το 2000 ο φίλος κι αδελφός ΦλώριοςΜπαρδάνης που πέρυσι σαν την αυριανή μέρα άφησε φτωχότερο τον τόπο μας με την αιφνίδια κι αναπάντεχη αναχώρησή του.

Όλοι αυτοί λοιπόν οι σπουδαίοι και έγκριτοι επιστήμονες και μη, που ασχολήθηκαν εμβριθώς και μας παρέδωσαν τα εκτενή πονήματά τους δίνουν σε μένα την ευκαιρία - το άλλοθι θα μπορούσα να πω- να αναφερθώ ακροθιγώς και να δώσω μια γενική εικόνα του θέματος, περιοριζόμενος και από τα χρονικά όρια του πολυπληθούς και πολυθεματικού σε εισηγήσεις συνεδρίου μας.

Σε τί συνίσταται λοιπόν η Απεραθίτικη Λαϊκή Ποίηση όσον αφορά την τυπολογία κυρίως, την μορφή και τον αριθμό των σίχων;

Τα γνωστότερα και συχνότερα επαναλαμβανόμενα δημιουργήματα είναι τα πασίγνωστα κοτσάκια. Δύο οκτασύλλαβοι σίχοι που δίνουν με περιεκτικότητα ένα πλήρες νόημα. Η δυ-

* Πολιτικός επιστήμων.

σκολία σ' αυτήν την μορφή ποίησης έγκειται στο μικρό μέγεθος και εύρος των στίχων, στην αναγκαιότητα να δοθεί πλήρες νόημα αλλά και στην, εκ των ων ουκ άνευ, ισχυρή Απεραθίτικη απαίτηση για τρανταχτή ομοιοκαταληξία, και μάλιστα το τραγούδι να είναι ουσιώτο κι όχι καντουνάτο². Αν μάλιστα το ταίριασμα γίνει με την λέξη ολόκληρη και όχι κομμένη, η αξία του -κατά την ταπεινή μου άποψη- είναι ακόμα μεγαλύτερη. Χωρίς να παραγνωρίζω την αξία των κοφτών όπως επικράτησε να λέγονται, νομίζω ότι είναι πιο αδύναμα – από λογοτεχνική αξία και μόνο- από τα ομοιοκατάληκτα στα οποία η λέξη παραμένει ολόκληρη, κι αυτό επειδή στο κοφτό έχεις την πολυτέλεια να διαλέξεις κατάληξη. Αν δεν ταιριάζεις με την πρώτη συλλαβή κατεβαίνεις στην δεύτερη ή στην τρίτη, ενώ στην ολόκληρη λέξη η κατάληξη είναι μία και μοναδική. Η έλλειψη λοιπόν της δυνατότητας να παίζεις με την κατάληξη κάνει τα ολόκληρα πιο δύσκολα. Τα πασίγνωστα τραγούδια του δεντρολίβανου είναι παραδείγματα δύσκολου ταιριασματος ολόκληρης λέξης:

*Καμένε δεντρολίβανε
κανείς νερό δε σου 'βανε.*

*Κι είπετε με το γιασεμί
ας ξεραθούμε ταδεμή³*

Αλλά και τα πολύ χαριτωμένα χωρίς μεγάλο νοηματικό βάθος αλλά με δύσκολη ομοιοκαταληξία:

Ήρθα λεβέντη του χωριού / να σου φκιστώ⁴ τ' Αή Γιωργιού.

Κι αν παίζει μ' άλλες και γλεντά/το κάνει να με σεκλεντά⁵.

Τα κοφτά κοτσάκια είναι νεώτερη επινόηση, έχουν το παιχνιδίσμα με την επιλογή της κατάληξης που μερικές φορές αιφνιδιάζει, αλλά δεν χάνουν καθόλου σε νοηματική δύναμη και αξία, έχοντας δώσει κατά καιρούς σπουδαία δείγματα:

*Ευτυχισμένο θα με λο /
αριάζουνε για πως γελώ*

*Μες τα μάθια τζη να ταξι/
δεύγουν άλλοι δεν είν' άξι*

*Να την αγαπώ την παιχνι/
διάρα μούμαθε την τέχνη*

*Ήρθα κι απόψε στην Ευγα
γγελίστρα και σ' εύρευγα*

2. Καντουνάτο: Το ανούσιο τραγούδι, που έχει και υποτυπώδη έως καθόλου ομοιοκαταληξία.

3. Ταδεμή: Εδώ με την σημασία του λοιπόν. Πιθανότατα παραφθορά του ει δε μη.

4. Φκιστώ: Ευχηθώ.

5. Σεκλεντά: Να με στεναχωρεί.

Περί της καταγωγής του κοτσακιού και της ονομασίας παραθέτω τα παρακάτω που γράφει ο Ν. Σφυρόρας το 1984:

Τη λέξη «κοτσάκια» την πρωτοσυναντούμε στα βιβλία της Φαναριώτικης ποίησης του τέλους του 18ου αιώνα, και τέτοια είναι το «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» (1790), τα «Έρωτος αποτελέσματα» (1792), το «Συναξάριον των ευγενικών γυναικών και τιμιωτάτων αρχοντισσών», καθώς και σ' άλλα παρόμοιά τους μα λιγότερο γνωστά (Ηλ. Π. Βουτιερίδης 1932 & 1933).

Τα βιβλία αυτά, εξόν από τις διηγήσεις στο πεζό και τους δεκαπεντασύλλαβους στίχους των, είχαν μέσα και τέτοια δίστιχα τραγουδάκια όπως τ' απεραθίτικα, κι ονομασμένα έτσι: «κοτσάκια». Για παράδειγμα της ομοιότητάς τους με τ' απεραθίτικα, αντιγράφω εδώ μερικά από τα «Έρωτος αποτελέσματα»:

“Αν στον κόσμο ηλθες μόνον / για τον εδικόν μου φόνον, φόνευσέ με να γλυτώσω, / τέλος των δεινών να δώσω”.

Το μοιάσιμο των παραπάνω «κοτσακιών» με τ' Απεραθίτικα, στο στίχο και στο θέμα, η ονομασία τους, που την πρωτοσυναντούμε στα βιβλία αυτά της Πόλης κι ο ξενιτεμός των Απεραθιτών και των Απεραθιτισσών στην Πόλη τα παλιά χρόνια, όλα αυτά είναι βάσιμο να μας κάνουν να πιστέψουμε πως τα σημερινά Απεραθίτικα «κοτσάκια» έχουνε την καταγωγή τους στην Πόλη κι ή ονομασία τους είναι πολιτική. Τα τραγουδάκια αυτά τ' άκουγαν οι Απεραθίτες κι οι Απεραθίτισσες να τα τραγουδούν σ' αρχοντόσπιτα που δούλευαν και γυρίζοντας στο χωριό τα έφερναν κι αυτά μαζί τους.

Το κοτσάκι λοιπόν είναι το συχνότερα απαντώμενο στιχούργημα στα χείλη των Απεραθιτών όχι γιατί είναι ευκολότερο από άλλα είδη ποίησης αλλά γιατί πιστεύω πως μετά από τόσα χρόνια εντονότατης παρουσίας, έχει γίνει πια κομμάτι της ζωής μας, κομμάτι της καθημερινότητας θα τολμούσα να πω.

Οι Απεραθίτες τραγουδούν με τα κοτσάκια τον έρωτά τους κυρίως. Επιτυχημένον ή αποτυχημένον δεν έχει σημασία. Η ιερή δόνηση που συνταράσσει τον ερωτευμένο είναι η γενεσιουργός αιτία της ποίησης. Κι αν μάλιστα ο έρωτας αποδειχθεί ατελέσφορος τα τραγούδια είναι ακόμη πιο δυνατά, γιατί τότε η χαμένη αγάπη, οι φρούδες ελπίδες και οι διαψευσθείσες προσδοκίες συμποσούνται και συν-αθροίζονται βγάζοντας όλο τον πόνο της ψυχής:

*Ήμοιαζεν η αγάπη μας με του Μαρτιού το χιόνι
όπου το ρίχνει από βραδύς και το πρωί το λιώνει.*

*Θα κάνω κι ας μη με πονεί
τη πέτρας την υπομονή*

*Υρισε δώσ' μου μια μαθιά
γιατί με πλήγωσες βαθιά*

*Ήλιωσές με σα μαστίχα
που κατελυμό⁶ δεν είχα*

6. Κατελυμό: Εκ του κατάλυσις, δεν ήταν δυνατόν να φθαρώ με τίποτα.

*Παντρεύγεται για τα προυκιά⁷
και παίρνει μια ζαβοκουκιά⁸.*

Δεν είναι όμως μόνον ο έρωτας. Τραγουδούν για τα πάντα. Για την χαρά ή την στεναχώρια που προκαλεί ένα γεγονός, για την καθημερινή δουλειά στην κρεββαταριά⁹, στα σμυριδωρυχεία, στα χωράφια, στο θέρος, στον τρύγο, στο λιομάζωμα, για τον μισεμό, την ξενιτειά, την εγκατάλειψη, σε γιορτές σε χαρές σε γάμους και βέβαια σε κορυφαίες στιγμές θλίψης με τα σπαραχτικά μοιρολόγια.

Όλη αυτή η ρέουσα καθημερινότητα, η ζωή των χωριανών σε όλες της τις εκφάνσεις, τραγουδιέται με μεγάλη ευκολία που είναι ν'απορεί κανείς με την δύναμη που έχει ο στίχος ενός αγρότη, ενός βοσκού, ενός αγωγιάτη, ενός ασμυριγλά¹⁰, της ανεφαντούς¹¹ που δεν έχει λειανθεί η ψυχή τους με γράμματα, σχολειά και άλλα τέτοια περισπούδαστα και υψιπετή, παρά μόνον με το βουνίσιο αεράκι, με τα γλυκόχηα κουδούνια τον κοπαδιών και με την αύρα της θάλασσας των Απίσω Τόπων¹², των Αγίων Τόπων θα τολμούσα να πω.

*Να το δω μανία πού'χα
με τ'ασμυριγλιού τα ρούχα*

*Ο ντουράς¹³ που θα του φάνω
μοτιφάκια¹⁴ θα 'χει απάνω*

*Που με πονεί η μέση μου
και να θερίζω λέσι¹⁵ μου*

*Ιάντα σόκαιρη¹⁶ μου να σε
πάρω να μην τύχει νάσαι.*

Τα χρόνια των γονιών και των παππούδων μας οι διασκεδάσεις και το ξέδωμα από την καθημερινότητα δεν είχε και πολλές επιλογές. Τα βιολιά, τα ντουμπάκια οι γιορτές, η βλάχα στα δώματα και στις πλατέες τ' απογεύματα της Κυριακής, κι οι πατινάδες από τους ξενυχτισμένους γλεντοκόπους έδιναν τέτοιες ευκαιρίες. Οι φτωχοί μεροκαματιάρηδες του χωριού μας είχαν για μοναδική διασκέδαση αυτές τις αυτοσχέδιες συνάξεις που κατέληγαν σε ποιητικούς αγώνες, ποιητικό ανταγωνισμό καθώς αποτελούσαν το μοναδικό βήμα στο οποίο ο καθένας πιάνοντας το χορό μπορούσε να πει με κοσάκια ή με τετράστιχα το παράπονό του στο αγαπημένο πρόσωπο, να ψέξει κάποιες συμπεριφορές, να εκδηλώσει το ερωτικό του ενδιαφέρον δηλαδή να κάνει κόρτε, όπως χαρακτηριστικά έλεγαν οι παλαιοί, να πει πειραχτικά και πεισματικά τραγούδια για κάποιον έρωτα που διαλύθηκε αλλά κι ακόμα

7. Προυκιά: Προίκια.

8. Ζαβοκουκιά: Χαζή, ανούσια, χωρίς κοινωνική υπόσταση.

9. Κρεββαταριά: Αργαλειός.

10. Ασμυριγλάς: Εξορύκτης σμύριδας, σμυριδεργάτης.

11. Ανεφαντού: Υφάντρα.

12. Απίσω Τόποι: Η περιοχή της Ανατολικής Νάξου και κυρίως Κανάκης, Κλειδώ, Πάνερμος.

13. Ντουράς: Υφαντή τσάντα για τις καθημερινές ανάγκες του εργάτη, κατ' άλλους ντορβάς.

14. Μοτιφάκια: Σχέδιο υφαντό.

15. Λέσι μου: Μου λένε.

16. Σόκαιρη: Συνομήλικη.

να ειρωνευθεί ή να κριτικάρει, πάντοτε αυτοσχεδιάζοντας και πάντοτε εμμέτρως. Ακολουθούσαν απαντήσεις και ανταπαντήσεις με αποτέλεσμα να έχουμε ποιητικούς διαλόγους με αμεσότητα και αυτοσχεδιασμό που έδειχναν την μεγάλη ευχέρεια στην στιχοπλοκή. Στο σκοπό της Βλάχας λοιπόν λέγανε τα τραγούδια οι χορευτές:

*Ρόδα και τριαντάφυλλα κι άθη του Παραδείσου
εμάζωξεν η μάνα σου κι ήκαμε το κορμί σου.*

*Την περασμένη αγάπη μου χαμένη την εθάρρου¹⁷
μα σε 'δα και ζωντάνειψε μέσα μου μονιτάρου¹⁸*

*Θυμάσαι που σε φίλησα μες του Φουντουλογιάννη/
κι οντεν σε σφιχταγκάλιαζα στσι σκάλες του Τσουντάνη;*

*Όσο με σφιχταγκάλιαζες κι όσο με γλυκοφίλειες/
με τόσα σέστα¹⁹ Αντώνη μου τησ μάνας σου να μίλειες.*

Τα βιολιά αλλά κυρίως τα ντουμπάκια σαν διασκέδαση δεν ήταν απαραίτητο να παίζουν σε κάποιο επαγγελματικό χώρο, σε κάποιο μαγαζί. Πολύ συχνά αρκούσε μια ευρύχωρη σάλα ενός σπιτιού όπως υποδηλώνει και το παλιό τραγουδάκι:

Μια βραδυνή κι εμείς μες στα / ντουμπάκια σας πον' είμεστα.

Εκεί λοιπόν άρχιζε η διασκέδαση το απόγευμα της Κυριακής ή της σκόλης. Εκεί συγκεντρώνονταν και διασκέδαζε ολόκληρη η γειτονιά, εκεί γεννιόταν ο έρωτας, εκεί έπαιζαν τα μάτια και πέταγαν σπίθες, εκεί οι πρώτοι χοροί του νεογέννητου έρωτα, εκεί το χαμήλωμα του βλέμματος της σεμνής ντάμας στον τολμηρό χορευτή του μπάλου. Κι από τα χέρια με τα ροζιασμένα δάχτυλα των αυτοδίδακτων οργανοπαιχτών του χωριού μας ξεπηδούσε το μεράκι και το πάθος τους και φιλτράρονταν μέσα από τα όργανα για να βγει παλλόμενο και ανόθευτο ψάχνοντας να βρει πρόθυμες ψυχές να τις αγγίξει. Η ψυχή του οργανοπαίχτη ακουμπούσε τις πιο ευαίσθητες χορδές του χορευτή και τον απογειώνει, τον έκανε να δίνει όλο το πάθος του, σώμα και πνεύμα μαζί, και να χορεύει θαρρείς πάνω από το έδαφος, αρκετά ψηλότερα πάντως από εκεί που πατούσαν αυτές τις μαγικές στιγμές οι κοινοί θνητοί. Το κέφι αληθινό και ανυπόκριτο, η αγάπη άδολη κι αγνή, η φιλία και η συντροφικότητα δοσμένες απλόχερα κι αληθινά. Τι πιο φυσικό λοιπόν από το να μετουσιώνεται σε τραγούδι όλη αυτή η ψυχική ευφορία της οποίας κοινωνοί γίνονταν όλοι οι παρόντες.

*Σάλευγε²⁰ να πάμε πούν'α-
πόψε λόλα η τζαμπούνα*

*Θυμίζομαι τα παλαιά
που μού λεις και σου λια*

17. Εθάρρου: Νόμιζα.

18. Μονιτάρου: Αμέσως.

19. Σέστα: Λογική.

20. Σάλευγε: Κουνήσου να πάμε.

*Κάτι που δεν πρόκειται να
σβήσει πια νιώθω για σένα*

*Δεν κάνω δίχως σου λεφτό
και πώς θα υπομονευτώ
Πές μου πως μ' αγαπάς κι εσύ υπομονή να κάνω
γιατί δεν είμεστα κοντά κι όλο ιδέες βάνω.*

Οι αργοπορημένοι ξενύχτηδες μετά από την σπονδή στο Διόνυσο παίρνανε τους δρόμους και τραγουδούσανε στις γειτονιές των αγαπημένων τους προσμένοντας πως ίσως ανοίξει κανένα παραθύρι για να πάρουν μια ματιά ή αν ήταν πιο τυχεροί ν' ανοίξει η πόρτα και συνεχισθεί το γλέντι. Οι πατινάδες ήταν η πεμππουσία της εκδήλωσης του έρωτα στην αγαπημένη, η οποία γίνονταν από τον αγαπημένο πάντα συνοδευόμενο από την παρέα και τους φίλους του.

Ξύπνησε που σου τραουδώ/ώ λεβεντοκοπέλλουδο

Αύριο θα σ' αρωτούνε/ποιοι είναι που τραουδούνε.

Και να τονε πεις κοπέλλα /πως μαζί σου έχω τρέλλα

Κι αν μ' αγαπάς να μου το πεις/ζαβή μα δεν είναι ντροπής.

Σ' αγαπώ κι ας μου τσεριάξεις²¹/γιατί των αγγέλλω μοιάζεις.

Όχι όμως μόνο έρωτες κι αγάπες αλλά και πειραχτικά και σκωπτικά τραγούδια ιδίως αν δεν άνοιγαν τις πόρτες. Σε μια τέτοια πατινάδα στη Φυρροίστρα χειμώνα με κατακλυσμό οι γλεντοκόποι μάταια περιμένανε ν' ανοίξει κανένας γείτονας μήπως και γλυτώσουν τουλάχιστον τον κατακλυσμό και το μουσκεμό. Φεύγοντας απογοητευμένοι κάποιος έσπρωξε την πόρτα μιας μικρής εκκλησίτσας, του Άη-Γιάννη η οποία άνοιξε, αλλά ήταν γεμάτη από τα νερά της βροχής και θεοσκοτεινή χωρίς ούτε ένα καντηλάκι αναμμένο. Ο τραγουδιστής λοιπόν της παρέας βρήκε αφορμή κι έβγαλε το άχτι του για την αφιλόξενη γειτονιά λέγοντας δυο τραγουδάκια τετράστιχα:

*Ήμπηκα να μη βρέχομαι μέσα στον Άη- Γιάννη
άλι που τσοι ειτόνοι ντου να τσοι στραβοκουφάνει.*

*Μπάρεμου²² ο παπλωματάς δε σ' άφτει²³ τα καντήλια
πόχει μπαμπάκια μπόλικα να κάνει και τα φτίλια.*

Για κάθε περίπτωση στο χωριό υπήρχε και ο αντίστοιχος σκοπός για να τραγουδιούνται μ' αυτόν τα στιχουργήματα. Έχουμε λοιπόν την Απεραθίτικη Λαϊκή Ποίηση να πηγαίνει χέρι

21. Τσεριάξεις: Μουτρώνεις.

22. Μπάρεμου: Τουλάχιστον.

23. Άφτει: Ανάβει.

- χέρι με την αντίστοιχη μελωδία ανάλογα με την εργασία που γινόταν εκείνη την εποχή για την οποία λέγονταν τα τραγούδια.

Σκοπός του Θέρους, σκοπός της Φάμπρικας ή των τριατόρων, ο σκοπός των Κληρωτών και το έρι-έρι. Πάνω στο σκοπό έφτιαχναν τα στιχάκια και τα τραγουδούσαν. Στίχος και μέλος αναπόσπαστα δεμένα μεταξύ τους δίνοντας το τέλειο αποτέλεσμα. Τραγουδούσαν με κάθε ευκαιρία. Στην καθημερινότητα, σε ό,τι συνέβαινε το τραγούδι ανέβαινε αυθόρμητα στα χείλη για να περιγράψει το γεγονός, για να το φωτίσει να το αναδείξει να το σχολιάσει θετικά ή αρνητικά. Ακόμη και μια προσωπική τους περιπέτεια που ίσως προέκυπτε από δικά τους λάθη, από μια αβλεψία, από αφέλεια ακόμα και αυτό το σχολίαζαν με στίχους στηλιτεύοντας τον ίδιο τους τον εαυτό.

Η κυρά-Σοφία μια σεβάσμια και αγαπητή κυρία σε όλο το χωριό, πήρε δώρο από μια ξενικιά που έφευγε για την Αθήνα μια γλάστρα με ένα φυτό το οποίο τοποθέτησε στην καλύτερη θέση της αυλής της και το πότιζε και το φρόντιζε όσο κανένα άλλο. Το δεντράκι μεγάλωσε πρασίνισε και στόλιζε όλη την αυλή με το παράξενο -είναι αλήθεια- φύλλωμά του. Μια μέρα πέρασε ο Αστυνόμος και βλέποντάς το ρώτησε την κυρά-Σοφία που το βρήκε το φυτό. Δεν τον ικανοποίησε προφανώς η απάντησή της και της είπε να τον ακολουθήσει στο τμήμα. Η κυρά-Σοφία έκανε τραγούδι την μεγάλη περιπέτεια που πέρασε με το φυτό:

*Που δεν τόρπιζα ν' αθίσει
μες τη γλάστρα μου χασίσι*

*Επότιζα κι εώ η κα/
κομοίρα τα ναρκωτικά*

*Και με διάησα στη Σύρα
δυο βολές την κακομοίρα*

*Με διάησα και με δικά/
σανε για τα ναρκωτικά.*

Κι ακόμα την απελπισία και την απόγνωση από μια μεγάλη καταστροφή την κάνει στίχο άλλη παθούσα λέγοντας με πίκρα στον άντρα της μόλις αντίκρυσαν το ρυάκα, δηλαδή τον ποταμό, να έχει πάρει το ποτιστικό τους εντελώς, μετά από μια πρωτοφανή νεροποντή:

Μα 'νέμενες το πώς θα δεις/το ρυάκα νάναι 'τσα φαρδύς;

Και σε μικρότερη βέβαια καταστροφή αλλά με την ίδια απελπισία μετά από το άπλωμα των σύκων στο δώμα, τη νύχτα έρριξε νερό με το τσουβάλι καταστρέφοντας την απλωταριά. Η νοικοκυρά κοιτάζοντας τον ουρανό κάνει το πικρόχολο σχόλιό της:

*Βρέξε θεέ μου δυνατά τα σύκα να πανίσεις²⁴
γιατί θαρρείς καλότυχε πως θα με καζαντίσεις²⁵.*

Θα ανοίξω μια μικρή παρένθεση έξω από την Λαϊκή Ποίηση γιατί νομίζω αξίζει να κάνω μια αναφορά. Στα 1935 περίπου συγκεντρώνονταν οι νέοι του χωριού μας και έκανα ποι-

24. Πανίσεις: Μουσκέψεις.

25. Καζαντίσεις: Ωφελήσεις.

ητικές βραδιές σε κάποιο σπίτι, απαγγέλλοντας ποιήματα δικά τους αλλά και κοτσάκια, τετράστιχα και ποιήματα των μεγάλων Ελλήνων ποιητών της εποχής. Η παρέα αποτελείτο από τους μετέπειτα σπουδαίους Απεραθίτες ποιητές και λογοτέχνες. Ήταν οι αείμνηστοι Νίκος Σφυρόερας, ο Κώστας Ματζουράνης, ο Νικόλας Πρωτονοτάριος, ο Γιώργος Ζευγώλης, ο Γιώργος Μπαρδάνης, ο Βασίλης Φραγκίσκος, και ο μόνος εν ζωή από την παρέα ο Μιχάλης Γρατσίας ο εκδότης Τ'Απεράθου, που του ευχόμαστε υγεία και μακροημέρευση, ο οποίος και μου ανέφερε τα φιλολογικά βραδινά που γίνονταν στο σπίτι της ποιήτριας Μαρίκας Μπαρδάνη - Κατεινά την οποία είχα την τύχη να έχω μάνα. Υπήρχε λοιπόν μια μαγιά ποιητών η οποία μας άφησε αξιολογώτατο έργο, πέρα από την συμμετοχή της στην Λαϊκή ποίηση του χωριού μας.

Εκτός λοιπόν από τους ερασιτέχνες ποιητές οι οποίοι για να πουν το κοτσάκι ή το τετράστιχο έπρεπε να τους αγγίξει κάποιο γεγονός, να τους αφορά δηλαδή η υπόθεση η οποία γεννούσε τον στίχο, υπήρχαν και οι επαγγελματίες οι οποίοι, είτε είχαν όρεξη είτε όχι, έπρεπε να πουν τραγούδια στον χορευτή για να πάρουν και την χαρτούρα. Αναφέρω-μαι φυσικά στους λαουτιέρηδες οι οποίοι ήταν εξαιρετικοί ποιητές και διέθεταν έμπνευση, αμεσότητα και αντανακλαστικά για να εκθειάσουν τις ικανότητες του χορευτή ή της ντάμας την ώρα του χορού αλλά και να σατιρίσουν κάποιον μέτριο ή κακό χορευτή κι ακόμη χειρότερα αν τύχει νάναι και τσιγκούνης .

Χορεύει ένας Εγκαρίτης περιβολάρης, ο Πονηρός με τ' όνομα, από τους πλουσιότερους κατωχωρίτες, χορεύει μεν καλά και λεβέντικα αλλά δεν ρίχνει τίποτα στα βιολιά. Μετά από τρεις τέσσερεις χορούς αποφασίζει να βάλει το χέρι στην τσέπη αλλά το χαρτονόμισμα που πετά δεν ικανοποιεί τα όργανα επ' ουδενί και αναλαμβάνει ο Γιώργης Γιαννούλης (ο Βοντογιώργης) να του κάνει γνωστή την δυσαρέσκεια τους εμμέτρως:

*Γειά σου λεβέντη Πονηρέ με τα πολλά προβόλια
όσα λεφτά κι αν φας δεν τρως ένα καφάσι μπόλια.*

Όπου μπόλια βέβαια είναι τα βερούκοκα.

Κάποιος άλλος ούτε να χορεύει ήξερε, ούτε λεφτά έριχνε, ούτε θωριά είχε. Απηύδησε λοιπόν ο ίδιος λαουτιέρης με την απαίτησή του να χορεύει χωρίς σταματημό κάνοντας και τσαλιμάκια και έριξε την βόμβα του με ένα σκωπτικό - ειρωνικό τραγούδι, προκαλώντας πολλά θύματα και προς διάφορες κατευθύνσεις.

*Είσαι Δημήτρη μερακλής, λεβέντης και κορπάτος
άλι που να²⁶ 'ενούν ετσά που διοικούν το κράτος.*

Αν διαχρονικά η ευχή του Βοντογιώργη επαληθεύθηκε ή όχι, το αφήνω στην κρίση σας.

26. Άλι που να ...: Εύχομαι ή καταριέμαι να ...

ΑΠΕΙΡΑΝΘΟΣ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

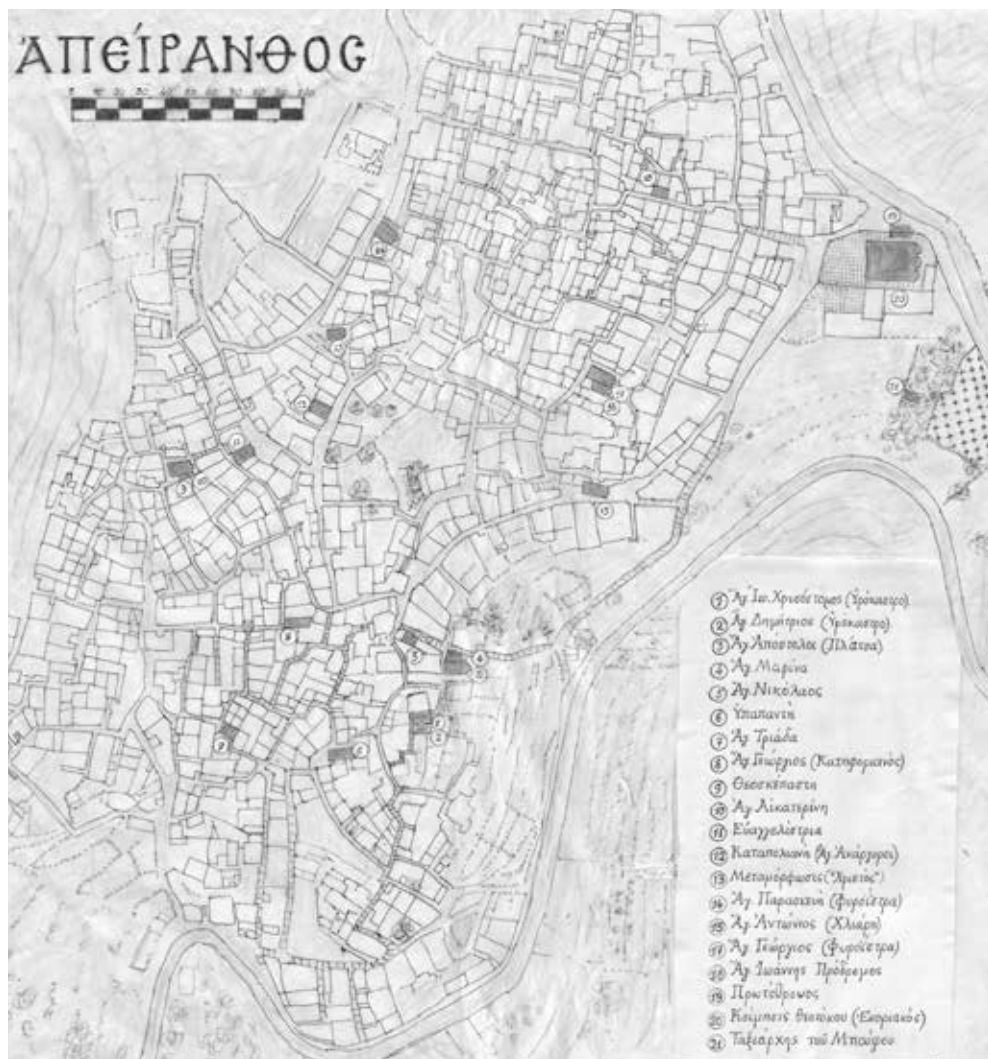
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ*

"Στο' ἐκκλησᾶς μας τό εἰκόνο-
στάσι ἀκουμπῶ τόν πόνο"
(Απεραθίτικο "κοτσάκι")

Ἐπεὶ πολλά σημαντικὴ Ἀπειράνθος, «τ' Ἀπεράθου» κατὰ τὴν λαϊκότερη ἐκφόρα, ἢ ὁποῖα ὅπως πιστεύομε κατοικεῖται ἀδιάκοπα ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἔργων ἐκκλησιαστικῆς τέχνης¹. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα χωριὰ τῆς Νάξου, πλὴν τῆς Χώρας², μέσα στὸν οἰκισμό τῆς Ἀπειράνθου συναντᾶται μεγάλος ἀριθμὸς ναῶν, γύρω στοὺς εἴκοσι, (εἰκ. 1.) ἀναγόμενων, ὅπως τουλάχιστον φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους³. Πιθανὸν ὅμως νὰ ἀποδειχθεῖ στὸ μέλλον, ὅπως ἤδη γνωρίζομε ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις, ὅτι κάποιοι ναοὶ θεωροῦμενοι πολὺ μεταγενέστεροι κρύβουν κάτω ἀπὸ παχιὰ ἀσβεστώματα βυζαντινὲς τοιχογραφίες⁴. Τουλάχιστον πάντως ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ἢ Ἀπειράνθος, συγκριτικὰ μὲ τὸ μεγάλο γειτονικὸ χωριό, Φιλῶτι καὶ τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Νάξου, φαίνεται νὰ ἀκμάζει ὅπως προκύπτει σαφέστατα μέσα

* Αρχαιολόγος.

1. Εἶναι γνωστὴ ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες ἡ ὑπαρξὴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ πλήθους μνημείων μεσοβυζαντινῶν κυρίως χρόνων (Θεολόγος "στ' Ἀφικλῆ", Ἁγ. Κυριακὴ Καλλονῆς, Ἁγ. Γεώργιος στὸ Πέρα Χωριό, Ἁγ. Ἐρμόλαος στὸ Ρυάκα τοῦ Κακαβᾶ κ. ἄ.) σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στοὺς τοίχους λείψανα, συχνὰ ἐπάλληλα, τοῦ ἄλλοτε λαμπροῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου.
2. Γιὰ τοὺς ἐξήντα περίπου ναοὺς τῆς Χώρας βλ. Γ. Μαστορόπουλος, «Οἱ ἐκκλησίες τῆς Χώρας Νάξου τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγ. Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη», Πρακτικὰ Συνεδρίου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* τ. ΙΘ' (2004-2005), Ἀθήνα 2005, 345-402. Στὸ Σαγκρί - γιὰ παράδειγμα - γνωρίζομε ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ οἰκισμοῦ δύο ναοὺς (δίκλιτους), στὸν Δαμαριώνα πέντε, στὸ Χαλκεῖον ἑπτὰ, στὸ Φιλῶτι ἑπτὰ, στὴν Κόρωνο τρεῖς, στὴν Κωμιακὴ τρεῖς.
3. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις σώζονται ἐγχάρακτες ὑπέρθυρες χρονολογημένες ἐπιγραφές ὅπως «ἀνηγέρθη τῶ ἀγγν' (1653)...» (Ἁγ. Νικόλαος), «1686 ἐτελιόθι ὁ θῖος καί...» (Ἁγ. Μαρίνα, πλάκα Ἁγ. Τραπέζης), «1687 ἐτελιόθι ὁ θῖος ναὸς τῆ(ς) κηρία(ς) Θεοτόκου Καταπολιανῆς...». Στὸν κοσμητῆ τοῦ ὑπερθύρου τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στὴν Ψαρρὴ Πλάκα ἀναγράφεται τὸ ἔτος 1720. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ πρόκειται ἀπλὰ γιὰ τὴν διαμόρφωση τότε μνημειωδέστερης εἰσόδου ὑπάρχοντος ἤδη ναοῦ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Στὸ ὑπέρθυρο τοῦ κοντινοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως ἀναγράφεται τὸ ἔτος 1816. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἡ παλαιογραφικὰ ἀπροσδοκῆτως ἀρχαῖζουσα καὶ παλαιοβυζαντινίζουσα ἐπιγραφή συνεχίζεται ὡς ἐξῆς: «Ἄνωκοδομήθη τῶ ἀθιδ' «1914» συνδρομῆ τῶν ἐν Ἀμερικῇ Ἀπειρανθίων». Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ χρῆσις στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα τῆς πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθείσης «ἐλληνικῆς» ἀλφαβητικῆς μεταβυζαντινῆς χρονολόγησις (καὶ ὄχι μόνο τῆς ἐπικρατοῦσας μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμητικοὺς χαρακτήρες).
4. Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀπειράνθου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἁγ. Ἐλευθερίου ποῦ βρίσκεται λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, πάνω στὸν «ἀρχαῖο» δρόμο ποῦ ὡδηγοῦσε στὸν οἰκισμό.

Εἰκ. 1

Απεΐρανθος: Τοπογραφικὸ σκαρίφημα ὅπου σημειώνονται οἱ ναοὶ τοῦ οἰκισμού.

από τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα της. Στὴν ἀκμὴ τῆς Ἀπειράνθου σημαντικὸ ρόλο πρέπει, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ ἔπαιξε ἡ ἐξόρυξη στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς περίφημης σμύριδας ὅπως γνωρίζομε ἀργότερα, κυρίως κατὰ τὸν 19ο ἕως καὶ τὸ πρῶτο μισό τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα⁵.

Πολλοὶ ναοὶ διεσπαρμένοι μέσα στὰ δαιδαλώδη κλιμακωτὰ δρομάκια εἶναι δυσεντόπιστοι, οἰονεὶ ἀποτελοῦντες ἓνα σῶμα μὲ τὶς ἐφαπτόμενες διώροφες οἰκίες⁶. Εἶναι φυσικὸ νὰ δημιουργεῖται ἔτσι στοὺς περίοικους ἓνα αἶσθημα ἐξόχου οἰκειότητας καὶ μιὰ θὰ λέγαμε «ὕποχρέωση» νὰ φροντίζουν καθημερινὰ τὴν ἐκκλησία ποὺ προστατεύει τὸ σπίτι τους. Ἡ φροντίδα μάλιστα αὐτὴ γιὰ κάποιες οἰκογένειες συνεχίζεται ἀδιάκοπα μέχρι σήμερα ἴσως γιὰ πάνω ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες⁷.

Οἱ πλεῖστοι ναοὶ εἶναι μονόχωροι καμαροσκεπεῖς. Σὲ μερικές περιπτώσεις διαγράφονται στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς ἓνα-δύο ἀψιδώματα τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν διατηροῦνται πάντα στὴν ἀρχικὴ τους μορφή.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς ναοὺς εἶναι δίκλιτος. Πλὴν τοῦ «καθολικοῦ» (τοῦ ἐνοριακοῦ δηλαδὴ ναοῦ) τροῦλλο φέρουν καὶ δύο ἄλλοι ναοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας, ἰδιαίτερα κομψός, (Ἄγ. Παρασκευὴ στὴν Ψαρὴ Πλάκα-το τοπωνύμιο προφέρεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους Ψάρη Πλάκα) εἶναι κτισμένος στὸν οἰκεῖο κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 11-12ου αἰῶνα στὴν ἀκμάζουσα τότε Νάξο τύπο τοῦ συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου⁸. Σὲ ἓνα ἄλλο ναὸ προβάλλεται ἡ μεμονωμένη μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία τοῦ ἐπωνύμου Ἁγίου στοιχεῖο σπανιότατο αὐτὴ τὴν περίοδο γιὰ τὴν Νάξο⁹. Ξεχωριστὴ φυσικὰ θέση κατέχει ὁ τρίκλιτος κιονοστήρικτος τρουλλαῖος ἐνοριακὸς ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου¹⁰ ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, κοσμεῖται μὲ πλούσιο γλυπτὸ¹¹, ζωγραφικὸ, ἀργυροχοικὸ ἀλλὰ καὶ κεντητικὸ διάκοσμο.

Ἀγνοοῦμε λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν δύο κατεδαφισθέντες στὸν εἰκοστό αἰῶνα ναοὶ (ἡ Πρωτόθρονος καὶ ἡ Ἄγ. Μαρίνα) καθὼς καὶ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ «ἀνεγερθέντος» τὸ 1653 καὶ «ἀνωκοδομηθέντος» τὸ 1914 Ἄγ. Νικολάου ἀλλὰ καὶ τοῦ ξανακτισθέντος τὸ 1888 Ἄγ. Ἀντωνίου τοῦ Χλιάρη¹².

Σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῆς Ἀπειράνθου τὸ τέμπλο εἶναι μαρμάρينو σὲ ὀρισμένες δὲ περιπτώσεις φέρει πλούσια βλαστικὴ καὶ ἀνθικὴ διακόσμηση (κυρίως στὸν ἐνοριακὸ ναὸ ἀλλὰ καὶ στὸν Ἄγ. Γεώργιο Φυρροῖστρας, τὸν Κατηφοριανό, τὴν Ὑπαπαντὴ κ.ἄ.)¹³. Τὰ πολυδάπανα ξυλόγλυπτα τέμπλα κρητικῶν κυρίως ἐργαστηρίων ποὺ συναντοῦμε στὴν Χώρα, τὰ Λιβάδια, τὸ Σαγκρι, καὶ τὸ λεκανοπέδιο τῆς Δρυμαλίας φαίνεται νὰ λείπουν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν Ἀπειράνθο, σῶζονται ὅμως ὁ ξυλόγλυπτος Δεσποτικὸς Θρόνος τοῦ «καθολικοῦ», δύο

5. Γιαν. Γιαννούλης - Μαν. Ἀρχοντάκης, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα*, Αθήνα 2000.

6. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται στὸν Μπούργο τῆς Χώρας Νάξου κ.ἄ.

7. Οἰκογένειες Ἀναματεροῦ, Καστηρσίου, κ.ἄ.

8. Γ. Μαστορόπουλος, «Οἱ συνεπτυγμένοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Νάξου», *Περὶλήψεις ἀνακοινώσεων ΙΖ' Συμποσίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 1997 σ.44. Ὁ συγκεκριμένος ναὸς φαίνεται νὰ «ἀντέγραψε» τὸν ἀκέρατο ἀκόμα τότε (στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους), κομψότατο βυζαντινὸ ναὸ τῆς Στομπτριανῆς (Σεπτεμβριανῆς) στὴν νότια ἀπὸ τὶς δύο ἀμφίπλευρες κοιλάδες τῆς Ἀπειράνθου ὁ ὁποῖος ἐορτάζετο στὶς 8 Σεπτεμβρίου (Γενέσιον Θεοτόκου).

9. Παρὰ τὸν ἐκπληκτικὰ μεγάλο ἀριθμὸ τοιχογραφημένων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Νάξου οἱ μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίαι στὸ νησί εἶναι ἐλαχιστότατες.

10. Ν. Βλ. Σφυρόερας, *Παναγία ἢ Ἀπειραθτίσσα*, (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ναξιακῶν Μέλλων) 1959

11. Α. Γουλὰκη - Βουτυρᾶ, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μαρμαρογλυπτικὴ στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 20ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1996 (διάσπαρτα) - Ἀλ. Φλωράκης, *Ἡ μαρμαρογλυπτικὴ στὴ Νάξο ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2014, εἰκ 72-74, 115-118, 136, 196

12. Τὰ ἐρεῖπια τοῦ παλαιοῦ ναοῦ διακρίνονται σὲ πῖνακα τοῦ Γιάγκου Πιτυλάκη Βλ. *Ναξιακῶν ἡμερολόγιον 1946* (ἐκδ. ἐφημερ. Ναξιακῶν Μέλλων, 1946 μετὰ τὴ σελ. 36).

13. Α. Γουλὰκη - Βουτυρᾶ, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μαρμαρογλυπτικὴ*, ὅ.π. σ. 293, 315, 316.

ξυλόγλυπτα Βημόθυρα του 18ου και του 19ου αιώνα. (Άγ. Απόστολοι και ένορειακός ναός). Άς σημειωθεί ότι ένα και μάλλον μοναδικό ξύλινο τέμπλο (Άγ. Νικόλαος) έχει χρωματιστεί με τρόπο που μιμείται το μάρμαρο!¹⁴

Τυπικό χαρακτηριστικό στο έσωτερικό όλων άνεξαιρέτως των ναών με το οποίο προβάλλεται καθαρά ή γοητεία της Άπεραθίτικης εύαισθησίας και εύλάβειας είναι οι κεντητές «ποδέες» κυρίως κάτω από τις Δεσποτικές και άλλες εικόνες αλλά και τα κεντητά καλύμματα της Άγ. Τραπέζης και της Προθέσεως. Πρόκειται για έργα μιιάς ζώσας τοπικής καλαισθητικής παράδοσης με πλούσια παραλλαγή άνθικων αλλά και γεωμετρικών, έραλδικών ή και μυθολογικών μοτίβων¹⁵. Στο πλέον έμφανές σημείο τοποθετούνται τα συνήθως «καλλιγραφημένα» άρχικά της δεόμενης Άπεραθίτισσας κεντήστρας.

Ό αριθμός, ή διακόσμηση και ή περιποίηση των ναών της Άπειράνθου ύποδηλώνει βεβαίως κατ' άρχάς ένα σχετικό οικονομικό ύπόβαθρο πιδό πολύ όμως φανερώνει τή βαθειά εύλάβεια και φιλοκαλία των κατοίκων της άλλοτε σφύζουσας από ζωή περιπύστου ναξιακής κωμοπόλεως πολλοί από τους οποίους (κατοίκους) φέρουν ως έπώνυμο παλαιά έκκλησιαστικά όφφίτσια όπως Οικονόμος, Πρωτόπαππας, Καστή(ν)σιος, Σκευοφύλαξ, Σακκελάριος κ.ά.

Σέ άντιστοιχία με τις παραπάνω παρατηρήσεις είναι και ή διαπίστωση της ύπαρξης σε Άπεραθίτικους ναούς σημαντικών φορητών εικόνων οι παλιότερες από τις όποιες είναι φιλοτεχνημένες από κρητικά έργαστήρια του 17ου αί. Κάποια αξιόλογα έργα του 18ου αιώνα έχουν γίνει από Ναξιώτες άγιογράφους έπηρεασμένους από καλούς κρητικούς μαΐστορες των όποιων πρότυπες εικόνες ύπήρχαν διάσπαρτες στο νησί¹⁶.

Στο β' μισό του 19ου αιώνα έμφανίζονται στη Νάξο (και στην Άπειράνθο) οι τελευταίοι στη μακρά χορεία των μεταβυζαντινών Κρητών άγιογράφων ένω στην ίδια έποχή δραστηριοποιείται στο χωριό ό έντόπιος άγιογράφος Ίωάννης Χατζηπέτρος.

Μια πρώτη δοκιμαστική αλλά μη ολοκληρωθεισα προσπάθεια έπισήμανσης και έπιλεκτικής συνοπτικότητας «έπιστημονικής» καταγραφής φορητών εικόνων των Κυκλάδων, βεβαίως και της Άπειράνθου, έγινε το 1963 με πρωτοβουλία του τότε έφόρου Βυζαντινών Άρχαιοτήτων και μετέπειτα καθηγητή Ν. Δρανδάκη¹⁷. Δυστυχώς όμως φαίνεται πως ή κινητικότητα εκείνη γύρω από τις εικόνες έστρεψε έκτοτε το έπίμονο ένδιαφέρον έλαχίστων εύτυχώς Άπειρανθίων από την άποκλειστικά «προϊστορική» άρχαιοκαπηλεία της έποχής και σε έργα έκκλησιαστικής τέχνης¹⁸.

Στις 29 Αύγουστου του έτους 1972 και κατά την παναπεραθίτικη πανήγυρη του Άγ. Ίωάννου του Προδρόμου στη θέση «Φινέλλια» διαπιστώσαμε την ύπαρξη στο ναό μεγάλης άγνωστης φορητής εικόνας της Θεοτόκου ένθρόνου βρεφοκρατούσας, έξαιρετικής «κρητικής» τέχνης του 17ου αιώνα την όποία θα δοϋμε παρακάτω. Άν και άρκετά άπειροι άκόμα

14. Ό έντυπωσιακός άρχιτεκτονικός πλούτος του οίκισμου της Άπειράνθου, όπως τον βλέπουμε σήμερα, άναγόμενος κυρίως στο β' μισό του 19ου και τις άρχές του 20ού αιώνα, καθώς και τα πολλά μαρμάρια τέμπλα, όφείλονται σε μεγάλο βαθμό και στην δυνατότητα επί τόπου έξόρυξης άπεριορίστων ποσοτήτων μαρμαροσχιστόλιθων.
15. Βλ. Ελ. Γιαννούλη, "Τα υφαντά ως δώρο στο Θείο: Συμβολικές και κοινωνικές προεκτάσεις στα Άπεραθίτικα γυναικεία τάματα". (Δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο).
16. Βλ. Γ. Μαστορόπουλος, "Υπογραφές ζωγράφων σε εικόνες της Κεντρικής Νάξου", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας*, τ. ΙΒ' (1984), 473-474.
17. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 19 (1964) Βλ. χρον.420-435. Τις εικόνες της Νάξου κατέγραψε ή τελειόφοιτος άρχαιολόγος Χρυσούλα Σταυρινού (μετέπειτα Μπαλτογιάννη), βοηθηθεισα για την περιοχή της Δρυμαλίας και Δανακού από τον έδώ ύπογραφόμενο μαθητή τότε του Γυμνασίου Τραγαίας
18. Για παράδειγμα μετά την καταγραφή έκλάπηκαν τα ξυλόγλυπτα Βημόθυρα της 1. Μονής Φωτοδότη Δανακού τα διάχρωρα των όποιων έκοσμούντο με μορφές άγίων 16ου – 17ου αιώνα.

καταλάβαμε ότι ήταν ή μοναδική αξία λόγου εικόνα εκτός του οικισμού της Άπειράνθου ή οποια «ως εκ θαύματος» γλύτωσε από κλοπή, προφανώς επειδή στο προαύλιο του ναού ήταν εγκατεστημένο από ετών στρατιωτικό φυλάκιο. Έγνωστοποιήσαμε την αξία της εικόνας στον αείμνηστο έφημέριο π. Ιωάννη Παπαηλία και την εκκλησιαστική επιτροπή αλλά και στον παρευρισκόμενο διακεκριμένο Άπεραθίτη κ. Μίκη Πρωτοπαπαδάκη τους οποίους και παρωτρύναμε να φροντίσουν να μεταφερθεί πάραυτα το ιερό αυτό κειμήλιο στον ένορικό ναό Άπειράνθου όπερ και έγινε αύθημερόν. Άς σημειωθεί ότι αρκετά χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 2002 όταν είχε πια εγκαταλειφθεί το φυλάκιο, κλάπηκε ή πολύ μεταγενέστερη άσημοσκέπαστη εικόνα του Προδρόμου που βρισκόταν στο τέμπλο¹⁹.

Τόν Οκτώβριο του 1976 ό έδω ύπογραφόμενος στάλθηκε από τό Υπουργείο Πολιτισμού στη Νάξο προκειμένου να διενεργήσει έλεγχο τών καταγεγραμμένων εικόνων. Από τις ναξιακές εικόνες που είχαν καταγραφεί τό 1963 δέν βρέθηκαν οι έπτά. Άπ' αυτές οι περισσότερες έλειπαν από ναούς εύρισκόμενους έντός του οικισμού τής Άπειράνθου²⁰. Παράλληλα διαπιστώθηκε ότι ύπήρχαν και άλλες φορητές εικόνες που δέν είχαν καταγραφεί προηγουμένως. Κατά τη διάρκεια τής έξ άρχής καταγραφής τών εικόνων τής Άπειράνθου διαπιστώθηκε ότι στα μέσα τής δεκαετίας του 1950 είχε γίνει με πρωτοβουλία τής τότε εκκλησιαστικής επιτροπής προσπάθεια να συγκεντρωθούν μερικές εικόνες που προφανώς έθεωρούντο έκτεθειμένες σέ κλοπή ή σέ περαιτέρω φθορά και καταστροφή²¹.

Άπό τις κιτριτισμένες και λίαν δυσδιάκριτες πια σήμερα σελίδες τών τετραδίων καταγραφής τών εικόνων τής Νάξου του 1976, όπου τά κείμενα, οι έπιγραφές και τά διάφορα σκαριφήματα έχουν γίνει δυστυχώς με μολύβι, και μάλιστα πολύ άτονο, οι έβδομηντα σελίδες άναφέρονται στην Άπειράνθο. Είναι κρίμα που ή έντολή τής άρμόδιας τότε 1ης Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων περιόριζε την έρευνα μόνον σέ φορητές εικόνες άφήνοντας έξω, με τη νοοτροπία τής έποχής εκείνης, άλλα σημαντικά εκκλησιαστικά κειμήλια.

Πρέπει κατ' άρχάς να σημειώσουμε ότι τις πολλές παλαιές και φθαρμένες εικόνες τις μετέφεραν παλιότερα και τις άφηναν εύλαβείς Άπεραθίτικες οικογένειες στο ξεμοναχιασμένο και μη λειτουργούμενον από άμνημονεύτων χρόνων εκκλησάκι του Ταξιάρχη του Μπούφου που βρίσκεται σέ βραχῶδες έδαφος κάτω από μεγάλες δενδροπρινιές δίπλα στο κοιμητήριο τής Άπειράνθου. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων (1976) κατά τη διάρκεια τής Κατοχής άποθηκεύθηκαν στον «άθέατο» Ταξιάρχη πολλές παλαιές εικόνες από τον φόβο διαρπαγής τους από Ιταλούς κατακτητές (κυρίως, όπως ήδη είχε συμβεί, για να τις χρησιμοποιήσουν ως προσάναμμα). Τό γεγονός αυτό καταγράφεται είκοσι περίπου χρόνια πριν από τον λόγο Άπεραθίτη Τάσο Μ. Ζευγώλη: «... δέν θα έσφαλεν ό όνομάσας τό φτωχό εκκλησάκι νεκροταφείο τών Άγ. (εικόνων). Έμετρήσαμεν ύπερ τας είκοσι παλαιάς έφθαρμένες εικόνας περισωθείσας εκ τής καύσεως αυτών παρά τών Ιταλών στρατιωτών»²².

Κάποιες άλλες εικόνες κατέληξαν να γίνουν στάχτη μέσα στους φούρνους του χωριού άφοῦ ήταν πια αρκετά έφθαρμένες ένῶ άγνωστος άριθμός εικόνων μετρίου ή μικρού με-

19. Βλ. περιόδ. *Τ' Άπεράνθου*, Άριθ. 152 Ιουλ. – Αύγ. 2002, σ. 1.

20. Άριθ. 1202, 1204, 1206, 1208, 1277. Σέ άπορία μου για τις μη άνευρεθείσες εικόνες μου άπάντησαν με προσηγοιή, πιστεύω, "φυσικότητα" κάποιες Άπεραθίτισες στη γειτονία του Ύρόκαστρου πώς δέν τό θεωρούν δά και τόσο κακό να «χαθεί» μιá εικόνα αν έτσι μπορεί κάποιος να χτίσει σπίτι τών παιδιών του στο Γαλάτσι. Πιθανόν άντως ή άποψη αυτή να μην ήταν τότε μεμονωμένη αλλά να άπηχούσε τις άντιλήψεις μιás μικρής ίσως μερίδας τής κοινωνίας τής Άπειράνθου.

21. Στο πίσω μέρος μερικῶν εικόνων είχε έπικολληθεί «έτικέτα» συμπληρωμένη από την επιτροπή.

22. Ο Ταξιάρχης, τό φτωχό εκκλησάκι, *Έφημ. Κυκλαδικῶν Φῶς*, Δεκ. 1958, σ. 7 - Ν. Κεφαλληνιάδης, *Η Άπειράνθος*, έκδ. ΠΛΟΑ, Αθήνα 1985, σ. 131.

γέθους υποθέτομε ότι «χάθηκαν» άφοϋ σύμφωνα με μιá παλιá Άπεραθίτικη παράδοση συνέβαινε συχνά νά κάνουν δώρο σέ γάμο ή βάπτιση εικόνισμα που φρόντιζαν νά έχει άφαιρεθεΐ από κάποιον ναό!²³ Δέν άποκλείεται όμως άπώλειες μερικῶν σημαντικῶν ἔργων νά ἔχουν συμβεΐ και παλιότερα, στίς άρχές τῆς δεκαετίας τοϋ 1930²⁴.

Άκολούθησε δυστυχῶς ή «μανική λαΐλαψ» έντοπίων άρχαιοκαπήλων (ύποπτευόμαστε και οί «σωστικές» άνιχνεύσεις κάποιων «φιλότεχνων» «λογίων» επίσης έντοπίων)²⁵ με συνέπεια νά εύρεθοϋν τό 1976 στόν Ταξιάρχη τοϋ Μπούφου μόνο μερικά «άποδιαλεούδια» συγκεκριμένα τέσσερα σανίδια με λείψανα ζωγραφικής επίφανειας. Τά βρήκαμε σέ άθλια κατάσταση, καταφύγιο μεγάλων σκορπίων λόγω τῆς ύγρασίας (ό μισός ναός βρίσκεται μέσα σέ βράχο) και τά μεταφέραμε στόν ένοριακό ναό τῆς Άπειράνθου. Τά τρία άπ' αυτά ύψους 1.70 μ. συνάπτονται άποτελώντας Πύλη Προθέσεως άγνώστου μέν εκ πρώτης όψεως ναοϋ ό όποιος, όπως θα δοϋμε, πιστεύομε ότι δέν πρέπει νά είναι άλλος από τόν ναό τῆς Θεοτόκου ή Θεοσκεπάστης. Διακρίνεται ή παράσταση τοϋ όλόσωμου Άρχάγγελου Μιχαήλ ως ψυχοπομποϋ και φύλακος τῆς εισόδου²⁶ ένῶ με δυσκολία αλλά πάντως με ασφάλεια διαβάζεται ή χρονολογία ΑΧΠΗ' (=1688). Τό έργο αυτό που άνῆκε σέ εργαστήρι ίκανοϋ «κρητός» μαΐστορος, πιθανότατα τοϋ Βίκτωρος, άγνοοϋμε ποϋ βρίσκεται σήμερα. Ένδεχομένως έχει καταστραφεΐ πλήρως.

Άκόμα πάντως σήμερα μπορεΐ νά συναντήσε κανείς τά τέσσερα-πέντε τελευταία ύπολείμματα μεγάλων φορητῶν εικόνων (Δεσποτικῶν ή πετασμάτων Ώραιάς Πύλης) στίς όποίες στο πλειστο μέρος ή σχεδόν έξ όλοκλήρου έχει καταστραφεΐ ή ζωγραφική επίφανεια. Σέ δύο περιπτώσεις σώζεται σχετικά καλά τό πίσω μέρος όπου δεσπόζει μεγάλος χαρακτηριστικός σταυρός γραμμένος με κινάβαρη μαζι με τό γνωστό ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ ²⁷.

Στήν Άπειράνθο λοιπόν, παρὰ τίς σοβαρές - όπως φαίνεται - άπώλειες φορητῶν εικόνων, σώζονται άκόμα μερικά σημαντικά έργα από τά όποία μποροϋν κατά τή γνώμη μας νά έξαχθοϋν κάποια συμπεράσματα και νά σχηματισθεΐ μιá γενικότερη εικόνα τοϋ κοινωνικοϋ, οικονομικοϋ και κατ' έπέκταση τοϋ καλλιτεχνικοϋ τοπίου στόν οικισμό, ειδικότερα στο χῶρο τῆς έκκλησιαστικῆς τέχνης.

Ώς γνωστον σέ πολλά νησιά και τόπους, ιδιαίτερα στή Νάξο, για τήν κάλυψη τῶν αναγκῶν κατασκευῆς μεγάλων «Δεσποτικῶν» εικόνων που έτοποθετοϋντο στα τέμπλα νεοανεγερθέντων ή ανακαινιζόμενων ναῶν οί έκκλησιαστικές άρχές ή οί δωρητές άπευθύνονταν σέ κάποια από τά πολυάριθμα περίφημα κρητικά εργαστήρια ήδη από τά μέσα τοϋ 15ου έως και τά τέλη τοϋ 17ου αΐωνα. Τά πιό πολλά και σημαντικά έργα σώζονται στίς έκκλησίες

23. Πληροφορία Έλένης Γιαννούλη, Διδασκάλισσας, έρευνήτριας Άπειράνθου.

24. Σύμφωνα με λιαν άξιόπιστη πληροφορία (ιερεϋς Στυλ. Μαστορόπουλος, 1908-1968, έφημέριος Φιλωτίου) στίς άρχές τῆς δεκαετίας τοϋ 1930 κάποιοι έπιτήδειοι, σταλμένοι από τήν Αθήνα, πιθανότατα από τό κύκλωμα τῶν ελάχιστων τότε συλλεκτῶν, οδηγούμενοι από έντόπιο «Εφιάλτη», άφήρσαν σέ μιá νύχτα παλαιές εικόνες από παρεκκλήσια και έξωκκλήσια τοϋ Φιλωτιοϋ. Υποπτευόμαστε ότι κάτι άνάλογο μπορεΐ νά συνέβη και στήν Άπειράνθο.

25. Ένθυμοϋμαι με συγκίνηση τήν πρόσχαρη διάθεση τοϋ σεβάσμιου πάνλευκο γέροντα παπα Γιάννη Παπαηλία νά με βοηθήσει, όσο μποροϋσε, ένῶ αντίθετα αιφνιδιάστηκα από κάποια πρόσωπα έντοπίων έπιστημόνων και γνωστῶν «άρχαιοφίλων» τά όποία καταφανῶς ένοχλημένα από τήν συστηματική καταγραφή τῶν εικόνων, με υπέβαλαν σέ κανονική άνάκριση στο προαϋλιο τοϋ ένοριακοϋ ναοϋ τῆς Παναγίας, μέσα σέ πυκνότατη όμίχλη, άπειτώντας έπιτακτικά νά διακόψω πάραυτα τήν εργασία μου και νά άποχωρήσω άμέσως από τήν Άπειράνθο!

26. Για τό εικονογραφικό αυτό θέμα βλ. πρόχειρα Γ. Μαστορόπουλος, «Μιá Ναξιακή εικόνα τοϋ ΙΖ' αΐωνα με έπιδράσεις από τήν κρητική ποίηση», *Επετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. ΙΑ' (1979-1981) Αθήνα 1982, 518-521.

27. Στήν έκκλησία τῶν Αγ. Άποστόλων τῆς Πλάτας.

τῆς Χώρας κυρίως τοῦ Μπούργου²⁸. Κάποιοι κρητικοὶ ἀγιογράφοι τῆς τραγικῆς γενιᾶς τῆς ἀλώσεως τοῦ Χάνδακα καὶ ὅλης τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς (1669) πολὺ πιθανὸν δούλεψαν γιὰ ἕνα διάστημα ἐπὶ τόπου στὴ Νάξο²⁹. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸ υποθέσουμε κυρίως γιὰ τὸν γνωστὸ Ἱερέα καὶ παραγωγικώτατο ζωγράφο Βίκτωρα τοῦ ὁποῖου ὄχι λίγα ἔργα ἐντοπίζονται διάσπαρτα στὸ νησί, ὅπως δε πιστεύομε, καὶ στὴν Ἀπείρανθο. Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα θὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἕνας ἐντόπιος ζωγράφος ἀπὸ τὴ Δρυμαλία ὁ εὐλαβῆς ἱερωμένος Νικόλαος Ἰσπανός ὑπογραφόμενος ὡς «Σκευοφύλαξ». Δὲν γνωρίζομε ἂν ὁ ζωγράφος αὐτὸς ὑπῆρξε ἄμεσα μαθητευόμενος τοῦ Βίκτωρος (ἂν βέβαια ὁ τελευταῖος βρέθηκε ὄντως, ὅπως υποθέτομε, στὴ Νάξο) σίγουρα πάντως χρησιμοποίησε πιστὰ καὶ με ἀρκετὴ ἐπιτυχία πρότυπα τοῦ σπουδαίου ἐκείνου κρητικοῦ καλλιτέχνη ἀπὸ ἔργα του ποὺ ὑπῆρχαν (καὶ ὑπάρχουν), στὸ νησί. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιεῖ τὰ ἴδια τὰ ἀντίβολα τοῦ Βίκτωρος. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ σὲ διάφορους ναοὺς τοῦ νησιοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ φορητὲς εἰκόνες ποὺ βρίσκονται στὴν Ἀπείρανθο. Τὴν τέχνη τοῦ ἀγιογράφου θὰ συνεχίσει στὸ β' μισό τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ ὁμώνυμος ἀπόγονός του Νικόλαος Ἰσπανός³⁰ τοῦ ὁποῖου πολλὰ ἔργα ἀπηχοῦν ἐπίσης σαφῶς πρότυπα τοῦ Βίκτωρος χαρακτηρίζονται ὅμως κάποτε ἀπὸ κάποια δυσκαμψία καὶ τυποποίηση. Μερικὲς ἀξιόλογες εἰκόνες του βρίσκονται ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ναοὺς τῆς Ἀπειράνθου.

Σὲ ἀντίθεση γιὰ παράδειγμα μὲ τὸ Φιλῶτι ἐντελῶς μεμονωμένη φαίνεται νὰ εἶναι στὴν Ἀπείρανθο ἡ παρουσία τοῦ σπουδαίου Σμυρνιοῦ ζωγράφου Χατζη-Λαμπρινοῦ, ὁ ὁποῖος δραστηριοποιεῖται κυρίως στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα³¹. Στὴν Ἀπείρανθο σώζονται καὶ μερικὰ ἀξιόλογα γιὰ τὰ ἐπαρχιακὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἔργα τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ ἀταύτιστους μέχρι στιγμῆς καλλιτέχνες. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Πρωτονοτάριο Δρυμαλίας τοῦ ὁποῖου ἔχει καταγραφεῖ ἐκεῖ ἐνυπόγραφο ἔργο³².

Στὸ β' μισό τοῦ 19ου αἰῶνα θὰ ἐπανεμφανισθοῦν στὴ Νάξο (καὶ στὴν Ἀπείρανθο) ζωγράφοι οἱ ὁποῖοι προβάλλουν τὴν ἄλλοτε ἰδιαίτερα βαρύνουσα κρητικὴ καταγωγή τους. Εἶναι οἱ τελευταῖοι πιά κρητικοὶ καλλιτέχνες ποὺ συναντοῦμε στὴ Νάξο ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακρὰ παράδοση αἰώνων³³. Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα (περίοδος ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τοῦ μεγάλου οἰκισμοῦ τῆς Ἀπειράνθου) ἐκτελοῦν ἐκεῖ ἔργασίες καὶ νεότεροι νάξιοι ἀγιογράφοι ὅπως ὁ ἱερεὺς Στυλιανὸς Βλησίδης καὶ ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου Ν. Βλησίδη ἀπὸ τὸν Καλόξυλο κυρίως ὅμως ὁ Ἀπεραθίτης Ἰωάννης Χατζηπέτρος, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀφήσει ἰδιαίτερα ἔντονα τὴ σφραγίδα του στὸ χωριὸ του μὲ πλῆθος ἔργων ποὺ κοσμοῦν σχεδὸν ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ οἰκισμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς χορηγοὺς

28. Ἐξχωρίζουν ἔργα Ἀγγέλου τοῦ Κρητὸς (μέσα 15ου αἰ.), (Ναοὶ Προφ. Ἥλια, Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου, Ἐλεούσας, Ἁγ. Νικολάου), Ἀνδρέα Ρίτζου (β' μισό 15ου αἰ.) (Ναὸς Ἁγ. Παρασκευῆς, Ἁγ. Δημητρίου), Βίκτωρος β' μισό 17ου αἰῶνα (Ναὸς Ἁγ. Παρασκευῆς Νεοχωρίου, παρεκκλήσιο Κοιμ. Θεοτόκου Ἱ. Μ. Ἁγ. Κυριακῆς, Ἱ. Ν. Ἁγ. Σπυρίδωνος κ.ἄ. Μαστορόπουλος, "Οἱ ἐκκλησίαι τῆς Χώρας", ὁ.π.

29. Παλαιότερα υποθέσαμε τὴν πολὺ σύντομη παρουσία στὴ Νάξο τοῦ «ιεροδιακόνου» Παρθενίου Βλαστοῦ (βλ. παραπάνω σημ. 26).

30. Γιὰ τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς βλ. Μαστορόπουλος, «Υπογραφές ζωγράφων...» ὁ.π. 479-488.

31. βλ. Μαστορόπουλος, "Υπογραφές ζωγράφων..." ὁ.π., (σελ. 489-490).

32. βλ. Μαστορόπουλος, "Υπογραφές ζωγράφων..." ὁ.π., (σελ. 497-498).

33. Ὅλες σχεδὸν οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς Ἀπεραθίτισσας ἔχουν γίνει τὸ 1868 ἀπὸ κρητικὸ πιστεῦω ζωγράφο τοῦ ὁποῖου ὅμως δὲν ἔχω μέχρι στιγμῆς ἐντοπίσει ὑπογραφή. Ὁ Εμμ. Παπαδάκης θὰ φιλοτεχνήσῃ τὸ 1868 εἰκόνες στὴ Θεοσκέπαστη Κωμιακῆς, τὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ Φιλιωτίου (1870) κ.ἄ. ἐνῶ τὸν Ἄντ. Βεβελᾶκη συναντοῦμε στὸν ἐνοριακὸ ναὸ Τριπόδων (1878). Ἄλλος κρητικὸς ζωγράφος τῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος ἔργα τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν στὸν Ἱ. Ν. Μεταμορφώσεως Ἀπειράνθου (1867) καὶ στὴν Ἁγ. Εἰρήνη Δαμαλᾶ (1868). βλ. καὶ Ν. Κεφαλληνιάδης, Ἀγιογράφοι στὴ Νάξο, Ἀθήνα 1980, 10-12.

αύτοι ήταν ιερείς, άπλοιοί πιστοί, μετανάστες Άπεραθίτες εργαζόμενοι στην Κωνσταντινούπολη, στα Βουρλά της Μ. Ασίας, στην Άθήνα και στην Άμερική.

Ήνδειξη τής σχετικής οικονομικής εύμάρειας που υπήρχε στην Άπειρανθο, κυρίως από τα μέσα του 19ου έως τις πρώτες δεκαετίες του είκοστού αιώνα, είναι και οι πολλές άσημοκάλυπτες «Δεσποτικές» εικόνες στο τέμπλο του ένοριακού Ί. Ναού Παναγίας τής Άπεραθίτισσας. Μετά την «έφέστια» άρχαία εικόνα τής «Έλεούσας» ή όποια όπως θα δοϋμε έπαργυρώθηκε τó 1795 στην Κωνσταντινούπολη, ή παρακείμενη εικόνα τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου «ήργυρώθη» τó 1857, ό ένθρονος Μ. Άρχιερέυς τó 1882, και ό Άγ. Ίωάννης ό Πρόδρομος τó 1893. Τά άργυρά «πουκάμισα» στις δύο τελευταίες εικόνες κατασκευάσθηκαν από τόν έκ Στεμνίτσης άργυροχόο Βασίλειο Καγιάφα³⁴ ενώ στις υπόλοιπες στις εικόνες αυτά φιλοτεχνήθηκαν τó 1910 από τόν Ήλία Κολώκα επίσης έκ τής περιφήμου για τήν άργυροχοική παράδοση Στεμνίτσης. Στις τελευταίες αναγράφονται τά όνόματα πολλών άφιερωτών οι όποιοι άποτελοϋσαν όμάδες έξόρυξης τής σκληρότατης συμυρίδας σέ όρυχεια τής περιοχής Άπειράνθου³⁵.

Παρακάτω θα δοϋμε συνοπτικά μερικά άντιπροσωπευτικά έργα από έκείνα που έκόσμησαν στο παρελθόν ή και έξακολουθοϋν άκόμα νά κοσμοϋν ιερούς ναούς τής Άπειράνθου. Θα σταχυολογήσομε από τó προαναφερθέν σημειωματάριό μας όπως περίπου καταγράφηκαν έκεϊ οι παρατηρήσεις μας πριν από σαράντα χρόνια.

Α) Θεοτόκος βρεφοκρατοϋσα «ή Έλεούσα». (Εικ. 2) Δεσποτική εικόνα στο τέμπλο του ένοριακού Ί. Ναού Κοιμήσεως τής Θεοτόκου.

Πρόκειται για τόν ιδιαίτερα οικείο στη Νάξο τύπο τής βρεφοκρατούσας³⁶ συναντώμενο ήδη σέ βυζαντινές τοιχογραφίες³⁷ και εικόνες του νησιού, με τήν ίδια μάλιστα προσωνομία³⁸, όπου τά θεία πρόσωπα συγκλίνουν: Ή σεβάσμια κάμψη τής κεφαλής τής Θεοτόκου και ή δεόμενη χείρ Της άπευθύνονται πρós τó θεϊό βρέφος ενώ τó γεμάτο έλεος βλέμμα Της κατευθύνεται Ίσια στόν προσκυνητή «αναλαμβάνοντας», οιονεί μαγνητίζοντας τήν βαθεία ίκεσία του. Στις άνω γωνίες τοποθετοϋνται δύο μικροί σεβίζοντες άγγελιοι. (Διαστ. 0,95 x 0,65 x 0,02).

34. Έργα του υπάρχουν και στον Θεολόγο Κεραμωτής (1891), Αγ. Γεώργιο Κυνιδάρου (1891), Παναγιά Δροσιανή (1892) κ.ά.

35. Συμυριδεργάτες ήταν και οι άφιερωτές του άργυρου καλύμματος τής εικόνας του Προδρόμου στόν όμώνυμο ναό στα Φινέλλια ή όποια έκλάπη πρò ολίγων έτών (Βλ. σημ. 19).

36. Οι σημαντικότερες εικόνες στόν τύπο τής Έλεούσας βρίσκονται στο κάστρο και τόν Μπουργο Χώρας Νάξου: *Δύο βυζαντινές του 14ου αιώνα* (Ρωμαιοκαθολικός Μητροπολιτικός Ί. Ναός και (όρθόδοξη) Θεοσκέπαστη (Ν. Ζίας, *Α.Δ. 28* (1973)) πιν. 522 – Μαστορόπουλος, *Νάξος τó άλλο κάλλος*, ό.π. 83, εικ. 43 – Χρ. Μπαλτογιάννη, *Άπεικονίσεις τής Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, τόμ. Μήτηρ Θεοϋ, έπιμ. Μ. Βασιλάκη, Έκδ. Μουσείου Μπενάκη, Άθήνα 2000, σ. 152 εικ. 93-94, σ. 434-437. – Βλ. επίσης εικόνες στόν Άγ. Νικόλαο Άγορās (15ος αι.), στη Μεταμόρφωση ή «Παναγία του Χριστοϋ», στόν Μητροπολιτικό Ί. Ναό, στην Χρυσοπολίτισσα κ.ά. (Μαστορόπουλος, *Έκκλησίες Χώρας Νάξου*” ό.π., 366 (εικ. 15β), 372 (εικ. 21), 380 (εικ. 27) 383 (εικ. 31). Βλ. επίσης τήν άπωλεσθεΐσα πρò έτών μεγάλη εικόνα τής «Υπεραγίας» 15ου – 16ου αιώνα. (Γ. Μαστορόπουλος, «Περί τής Ί. Μ. Άγίας Νάξου», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου ή Νάξος διά μέσου τών αιώνων*, Άθήνα 1994, 476 εικ. 9- Μ. Αχειμάστου – Ποταμιάνου *ΑΔ 37* (1982), Άθήνα 1989, 370, πίν. 244β. Έπίσης στην Θεοσκέπαστη Χαλκειού (χρον. 1599) (*Α.Δ. 19* (1964) σ. ό.π. Σ.425, πιν.505β). Ίδιαίτερα γνωστές είναι εικόνες τής Έλεούσας του μεγάλου Κρητικού ζωγράφου Άνδρέα Ρίτζου (β΄ μισό 15ου αι.). Ή προσωνομία «Έλεούσα» ίσως προήλθε από πρότυπη λατρευτική εικόνα του ναοϋ τής Παναγίας Έλεούσας που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη την έποχή του Αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.

37. Στόν Άγ. Γεώργιο Διασορίτη (Μ. Αχειμάστου – Ποταμιάνου, *Οί τοιχογραφίες του ΙΑ΄ αι. του Γεωργίου Διασορίτη*, 2016, εικ. 99-100), Στόν Άγ. Γεώργιο Μαραθοϋ (13ος αι.) κ.ά.

38. Τοιχογραφία στόν Άγ. Ίωάννη Θεολόγο Αϋλωνίτσας.

Εικ. 2

Ἡ «αρχαία» Δεσποτική εἰκόνα τῆς Θεοτόκου «Ελεούσας» στό τέμπλο τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ Ἀπειράνθου.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς εἰκόνας, πλὴν τῶν τεσσάρων ἱερῶν προσώπων, ἔχει καλυφθεῖ ὅπως εἶδαμε μέ ἀργυρὸ «πουκάμισο». Ἡ ἐξαιρετικῆς τέχνης ἐπαργύρωση με λεπτὴ πυκνοδουλεμένη ἀνθικὴ διακόσμηση ἔγινε τὸ 1795 στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν χρυσοχόο Χατζηχρίστο³⁹. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐργασία αὐτή, ποὺ ἔγινε μέ δαπάνη τοῦ ναοῦ, εἶχε ὁ φέρων τὸ ὄφίτσιο τοῦ Ρεφερενταρίου ἐφημέριος Ἀπειράνθου παπα-Ἰωάννης.

Τὸ ἐμφανὲς ζωγραφικὸ στρώμα φέρει αἰσθητὲς ἐπικαλύψεις ποὺ συνήθως συσσωρεύονται μέ τὸ χρόνο. Οἱ ἐπικαλύψεις αὐτὲς δημιουργοῦν πρόβλημα στὴ λεπτομερῆ παρατήρηση ἐνῶ πρόσθετες εἶναι οἱ δυσκολίες ἀπὸ ὑφιστάμενο ὑάλινο προστατευτικὸ διάφραγμα (τζάμι). Ἔχομε τὴν ὑπόνοια ὅτι ἔγιναν παλιότερα κάποιες τοπικὲς ἐπιδιορθωτικὲς ζωγραφικὲς μικροεπεμβάσεις οἱ ὁποῖες ἀλλοίωσαν ἴσως ἀνεπαίσθητα τὰ μάτια τῆς Θεοτόκου καὶ πιθανόν ἐπηρεάσαν κάπως τὰ περιγράμματα τῆς ἁγίας μορφῆς. Μέχρι νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ ἀργυρὸ κάλυμμα⁴⁰ καὶ νὰ καθαριστεῖ ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια θὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτι-

39. Σε πρόχειρη ἐρευνα δεν εντοπίστηκαν στοιχεῖα τοῦ.

40. Δὲν γνωρίζομε μέχρι ποίου σημείου ἀκολούθησε ὁ ἀργυροχόος πιστὰ τὰ ζωγραφικὰ περιγράμματα τῆς εἰκόνας. Κάποιες ἀμφιβολίες, γιὰ παράδειγμα, προκύπτουν στὶς ἄνω γωνίες ὅπου οἱ μικροὶ σεβίζοντες στηθαῖοι Ἄγγελοι φέρονται ἐπὶ νεφῶν καὶ ὄχι, ὡς συνήθως στὶς παλιότερες εἰκόνες, ἐγγεγραμμένοι σὲ κύκλο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ στέμματα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου τὰ ὁποῖα ὑποθέτομε ὅτι δεν ὑπάρχουν στὴν ἀθέατη σήμερα ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια.

κοί για μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ ἔργου. Θὰ διερευνηθεῖ τότε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ καλύπτεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἓνα ἀρχικὸ ζωγραφικὸ στρώμα βυζαντινῶν χρόνων τὸ ὁποῖο ἀπλὰ ἀργότερα ἐπιζωγραφήθηκε. Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ εἰκόνα πού βλέπομε θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 16ο αἰῶνα. Ἄν προσέξομε ὅμως καλλίτερα (κατὰ τὸ δυνατόν) τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ (Εἰκ. 3) θὰ παρατηρήσομε ὅτι ἀντανεκλῶνται ὑστεροπαλαιολόγειοι χαρακτήρες τοῦ 15ου αἰῶνα.

Θὰ μπορούσε δηλαδή νὰ ἀναχθεῖ ἡ φαινόμενη εἰκόνα ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ πού διακόσμησε μὲ φορητὲς εἰκόνες ἐκκλησίες τῆς Χώρας Νάξου ὁ μέγιστος τῶν ζωγράφων Ἄγγελος ὁ Κρῆς καὶ τὴν ἐποχὴ περίπου πού ὁ ἐπίσκεφθεὶς τὴν Νάξο Christophoro Buodelmonti (1418) σημειώνει στὸν πρῶτο σωζόμενο χάρτη τοῦ νησιοῦ τὸ χωριὸ Aperato. Σὲ μιὰ τέτοια ὅμως (ἐπιφυλακτικὴ πάντως) χρονολόγηση τίθεται τὸ ἐρώτημα: Ποῦ θὰ ἦταν ἀρχικὰ τοποθετημένη ἡ «ἀρχαία» αὐτὴ εἰκόνα ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις παράδοση, βρέθηκε ἐπιπλέουσα στὴ θάλασσα⁴¹ ῥιφθεῖσα, ὑποτίθεται, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας⁴²; Νὰ ὑποθέσομε ἄραγε ὅτι στὴν τοπογραφικὰ κομβικὴ θέση πού κτίστηκε ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀπειράνθου ὑπῆρχε παλιὸς μεσοβυζαντινὸς(;) ναὸς τῆς Παναγίας ὁ ὁποῖος κατεδαφίστηκε γιὰ νὰ κτιστεῖ στὸ β' μιστὸ τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ καινούργια μεγάλη ἐκκλησία καὶ ὅτι ὁ ἰσοπεδωθεὶς αἰσκος τῆς «Πρωτοθρόνου» πού ὑπῆρχε μέχρι τὸ 1954 βόρεια τοῦ σημερινοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ ἦταν τὸ βυζαντινὸ παρεκκλήσι τοῦ ἀρχικοῦ ἐκείνου ναοῦ πού κατ' ἐξοχὴν θὰ ἔφερε τὴν προσωнуμία Πρωτόθρονος; Πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν γνώμη μας. Ἐξ ἄλλου κάτι ἀνάλογο ἔχει συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλους ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Νάξου ὅπου δίπλα στὸ νέο μεγάλο κτίσμα ἔμεινε παρεκκλήσιο τοῦ κατεδαφισθέντος βυζαντινοῦ ναοῦ (Φιλῶτι, Βόθροι, Δαμαριώνας, Κεραμωτὴ κ.ἄ). Δὲν πρέπει πάντως νὰ εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐφέστια «ἀρχαία» Δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Ἐλεούσας ἔχει «παραμερίσει» στὸ τέμπλο τὴν φερώνυμο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου⁴³.

Ἡ δευτέρη μετὰ τὴν Ἐλεοῦσα σωζόμενη σημαντικὴ φορητὴ εἰκόνα τῆς Ἀπειράνθου εἶναι ἡ **Θεοτόκος ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα** τὴν ὁποίαν, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, μεταφέραμε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸν Ἁγ. Ἰωάννη Φινελλίων. Σύμφωνα με ἐπικολημένο στὸ πίσω μέρος σημεῖωμα ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ εἰκόνα «ἀνευρέθη στὶς 9/9/1955 εἰς Ἱ. Ναὸν Ἁγ.

Εἰκ. 3

Ἡ εἰκόνα τῆς Ἐλεούσας (Λεπτομέρεια).

Ἡ δευτέρη μετὰ τὴν Ἐλεοῦσα σωζόμενη σημαντικὴ φορητὴ εἰκόνα τῆς Ἀπειράνθου εἶναι ἡ **Θεοτόκος ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα** τὴν ὁποίαν, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, μεταφέραμε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸν Ἁγ. Ἰωάννη Φινελλίων. Σύμφωνα με ἐπικολημένο στὸ πίσω μέρος σημεῖωμα ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ εἰκόνα «ἀνευρέθη στὶς 9/9/1955 εἰς Ἱ. Ναὸν Ἁγ.

41. Ν. Σφυρόρας, *Παναγία ἢ Ἀπειραθίτισσα* ὁ.π. σ. 4 – Στὴ θάλασσα βρέθηκε κατὰ τὴν παράδοση ἐπιπλέουσα καὶ ἡ «ἐφέστια» εἰκόνα τῆς Ἐλεούσας «Υπεραγία» τῆς μεσοβυζαντινῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Νάξου (Μαστοροπούλου, *Μονὴ Ἁγίας*, ὁ.π. σ. 461).
42. Βλ. Συναξάρια Ἁγ. Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, 730 μ.Χ. (Μαΐου 12). Ἐκτὸς ἄλλων, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὴ θάλασσα βρέθηκε ἐπιπλέουσα ἡ ὑπερμεγέθης ἀμφιπρόσωπη βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς Ἐλεούσας πού ἦταν γιὰ αἰῶνες στὸ ναὸ τῆς Θεοσκεπάστης Ποταμιάς («Ἅγιος Μάμας») καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ ἀλτάριο τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ στὸ Κάστρο Χώρας Νάξου (Βλ. σημ. 36).
43. Στὸ τέμπλο τοῦ Ὁρθόδοξου Μητροπολιτικοῦ ναοῦ Νάξου (1786) δεσπόζει ὡς Δεσποτικὴ εἰκόνα στὴν εἴσοδο τοῦ Διακονικοῦ ἢ ἐπιβλητικὴ Ἐλεοῦσα (16ος αἰ.) προερχόμενη ἀπὸ τὸν κατεδαφισθέντα παλαιὸ (βυζαντινὸ ὅπως πιστεύομε) Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πού βρισκόταν ἐπίσης στὴ Γρόττα.

Είκ. 4

Θεοτόκος ένθρονος βρεφοκρατούσα και Προφήτες. Δεσποτική εικόνα από τον " Άγ. Γεώργιο" Άπειράνθου. Κρητικό έργαστήριο 17ου αί. (Αποδίδεται στον Βίκτωρα).

Είκ. 5-6

Λεπτομέρειες από την εικόνα 4.

Γεωργίου». Πρόκειται, πιστεύομε, για τὸν εὐρύχωρο τρουλλαῖο πρῶιμο καὶ μεσοβυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴ νότια κοιλάδα τῆς Ἀπειράνθου, στὸ «Πέρα Χωριό», καὶ ὄχι γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο ὁμώνυμους ναοὺς ποὺ βρίσκονται ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ εἰκόνα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συναπτόμενα γερὰ σανίδια, ἔχει διαστάσεις 0,84 x 0,58 μὲ πᾶχος 00,37. Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ἀπλώνεται κατ' εὐθείαν πάνω στὸ ξύλο χωρὶς καμιά προετοιμασία ὅπως παρατηρεῖται σὲ πολλὲς «κρητικὲς» εἰκόνες τῆς ἐποχῆς ποὺ βρίσκονται στὴ Νάξο κ.ἄ.

Κάτω ἀπὸ γραπτὸ κιονοστήρικτο τόξο⁴⁴ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἔνθρονος σὲ ἐπίσημη ἱεροπρεπῆ μετωπικὴ στάση βαστάζουσα οἰνοεῖ ἔνθρονον τὸν σεσαρκωμένον Θεοῦ Λόγον. (Εἰκ. 4) Στὶς γωνίες τοποθετοῦνται ἐπὶ νεφέλης, σὲ μικρότερη κλίμακα, οἱ Προφῆτες Δαβίδ, Ἡσαΐας, Δανιὴλ καὶ Σολομών οἱ ὁποῖοι συγκλίνουν πρὸς τὴν Θεοτόκο κρατώντας εἰλητάρια μὲ σχετικὰ κείμενα⁴⁵. ἐν μέρει ἀνορθόγραφα⁴⁶.

Πρόκειται γιὰ ἔργο ὑψηλῆς ποιότητος με ἄψογο σχεδιασμὸ καὶ σταθερὴ πινελιὰ ποὺ δεῖχνει ἐξαιρετικὰ ἔμπειρο καλλιτέχνη ἐνὸς κρητικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 17ου αἰῶνα ὁ ὁποῖος πατεῖ στέρεα πάνω στὰ αὐστηρὰ παραδοσιακὰ πρότυπα. (Εἰκ. 5,6) Ἄν καὶ δὲν διακρίνεται ἡ ἴσως δὲν διασώζεται ἡ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνη, πιστεύομε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ τὸ θαυμάσιο αὐτὸ ἔργο στὸ χέρι τοῦ γνωστοῦ ἱερομονάχου Βίκτωρος τοῦ Κρητός. Τὴν ἐπισήμανση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐγνωστοποιήσαμε τότε (1972) καὶ στὸν μετέπειτα ἀκαδημαϊκὸ Μανώλη Χατζηδάκη ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν τὸ συμπεριέλαβε, ἔστω ὡς ἀποδιδόμενον, στὸν ἐτοιμαζόμενο μνημειώδη κατάλογο τῶν μετὰ τὴν Ἄλωση ζωγράφων ποὺ ἐξεδόθη ἀργότερα (1987) ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν. Ο Βίκτωρ ἐργαζόταν στὸν Χάνδακα (σημ. Ἡράκλειο) μέχρι τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τῶν Ὁθωμανῶν (1669). Ἄν καὶ δὲν γνωρίζομε ποῦ ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα (ἐνδεχομένως στὴ Ζάκυνθο ἢ τὴ Βενετία ἢ ἄ.) ὑποπτευόμαστε ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔμεινε γιὰ ἓνα διάστημα καὶ νὰ ἐργάσθηκε στὴ Νάξο. Ἔργα μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ παραγωγικώτατου αὐτοῦ ζωγράφου, ποὺ ἴσως ὑπερβαίνουν τὰ ἑκατὸ, βρίσκονται διάσπαρτα σὲ ναοὺς, μοναστήρια, μουσεῖα καὶ ἰδιωτικὲς συλλογὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν⁴⁷. Ο Βίκτωρ ὁ ὁποῖος δραστηριοποιεῖται στὸ β' μισό του 17ου αἰῶνα ἀπέκτησε ἀπὸ νωρὶς μεγάλη φήμη ὡς ζωγράφος γεγονὸς τὸ ὁποῖο ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν πολὺ ἱκανοποιητικὴ ἐπανάληψη σημαντικῶν προτύπων κυρίως τοῦ μεγάλου Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ (16ος αἰ.)⁴⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τοῦ παραγγέλθηκε νὰ φιλοτεχνήσει τὸ λάβαρο τῆς ναυαρχίδας τοῦ περιβόητου Βενετοῦ ναυάρχου Μοροζίνι⁴⁹. Ἡ παρουσία τοῦ Βίκτωρος στὴ Νάξο εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητή⁵⁰. Οἱ πιὸ γνωστὲς δημιουργίες του δεσπόζουν στὸ τέμπλο

44. Κάτω ἀπὸ τόξο τοποθετοῦνται καὶ ἄλλες δύο πανομοιότυπες ναξιακὲς εἰκόνες τοῦ Βίκτωρος ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω (βλ. σημ. 52 καὶ 59).

45. Πρόκειται γιὰ «σύντμηση» τοῦ γνωστοῦ σὲ βυζαντινὲς εἰκόνες θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Πιὸ εὐανάγνωστα εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Δαυὶδ (CΥ Εἶ ἮΝ ΗΡΕΤΙCΑΤΟ ΚC ΕΙC ΚΑΤΙΚΙΑΝ ΕΑΥΤΟ) καὶ τοῦ Δανιὴλ; (ΕΓΩ ΔΕ ἘΠΤΑΦΩΤΟΝ ΛΥΧΝ'ΙΑΝ ΠΙΝ'ΩCΚ [Ω CΕ]). Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀνορθόγραφα κείμενα βλέπομε σὲ εἰκόνα τοῦ 1761, τοῦ Πρωτονοταρίου ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ἴδιο ἀνθίβολο ἀντιγράφοντας τὸν Βίκτωρα. Τὰ κείμενα στὶς δύο ὁμόσημες εἰκόνες τοῦ Βίκτωρος ποὺ βρίσκονται στὴ Χώρα Νάξου (Παρεκκλήσιο Κοιμήσεως καὶ Ἁγ. Σπυριδῶν) εἶναι διαφοροτικὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Ἀπειράνθου καὶ οὐχὶ ἀνορθόγραφα.

46. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαιτεῖται περαιτέρω διερεύνηση καὶ συστηματικὴ παραβολὴ μὲ εἰλητάρια ἐνυπόγραφων ἔργων τοῦ Βίκτωρος.

47. βλ. Μ. Χατζηδάκης, ὁ. π. σ. 193 - 201.

48. Π. Βοσκοτόπουλος, εἰκόνες τῆς Κέρκυρας, Ἀθῆναι 1990, σ. 135.

49. Π. Βοσκοτόπουλος, «Τὸ λάβαρο τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνι στὸ Μουσεῖο Correr τῆς Βενετίας», Ἐθναυρισματα 18, (1981), σ. 273-275.

50. Στὴ Νάξο ἀλλὰ καὶ τὴν Πάρο ἔχομε ἐντοπίσει ἀρκετὲς ἀνυπόγραφες εἰκόνες οἱ ὁποῖες πιστεύομε ὅτι ἀνήκουν στὸν Βίκτωρα. Σὺν Θεῷ θὰ ἐπανελέθομε προσεχῶς ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ ἔχομε δεῖ τότε ἓνα

Είκ. 7

Δεσποτική εικόνα της Αγ. Τριάδος στον Ι. Ναό Αγ. Τριάδος Απειράνθου. (Έργο πιθανότατα Βίκτωρος του Κρητός).

της διαλαμφάσης από το β' μισό του 17ου αιώνα Ι. Μονής Ταξιάρχη Μιχαήλ Σαγκρίου (Χριστός ένθρονος Μ. Αρχιερεύς, Θεοτόκος ή Ρίζα του Ίεσαί, Μιχαήλ Αρχιστράτηγος ως ψυχοπομπός, 1660)⁵¹. Η εικόνα της Απειράνθου συνδέεται άμεσα με δύο πανομοιότυπες εικόνες του Βίκτωρος που βρίσκονται στη Χώρα της Νάξου, στο παρεκκλήσιο Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Ι. Μ. Αγ. Κυριακής (Πέτασμα Ωραίας Πύλης) και στο τέμπλο του Ι. Ναού του Αγ. Σπυρίδωνος παρεκκλησίου του Προφ. Ήλια (166[.])⁵². Οι δύο αυτές εικόνες του Βίκτωρος, ένδεχομένως και άλλες όμοιυτες που έχουν πλέον καταστραφεί, άπετέλεσαν τó πρότυπο για Ναξίους άγιογράφους του 18ου αιώνα όπως ó Σκευοφύλαξ Νικόλαος Ίσπανός που είδαμε παραπάνω (Δεσποτική εικόνα στο τέμπλο της Αγ. Θεοδοσίας Χώρας (1731))⁵³

άδημοσίευτο δίπτυχο με την ύπογραφή του Βίκτωρος και την χρονολογία 1684, που φυλάσσεται από την Καθολική Μητρόπολη Νάξου-Τήνου.

51. Ν. Δρανδάκης, Α.Δ. 19 (1964) Β' 3 427-428, πίν. 508β, 509, 512-Ν. Ζίας, ΑΔ, 27 (1972), Β' 2, 615, πίν. 572-573.
52. Δρανδάκης ό.π. πίν. 508-Ν. Ζίας, ΑΔ 26 (1971), Β' 2, 482 πίν. - 498α, 499. Η εικόνα στο ναό του Αγ. Σπυρίδωνος φέρει φθορές κυρίως στο άνω μέρος. Τó πρόσωπο της Παναγίας και του Σολομώντος έχουν επίζωγραφηθεί ένω ή μορφή έχει καταστραφεί σχεδόν τελείως.
53. Δρανδάκης ό. π. 429, Κεφαλληνιάδης, Άγιογράφοι ό. π. σ. 16.

και ίσως τὸ πέτασμα τῆς Ὁραίας Πύλης τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἱ.Μ. Ταξιάρχῃ Σαγκρίου), ὁ Πρωτονοτάριος Δρυμαλίας (Δεσποτική εἰκόνα που ἐντοπίσαμε προ ἐτών στὸ Ἱ. Μονύδριο Τιμί-ου Σταυροῦ Ποταμιάς (1761) κ.ἄ.)⁵⁴.

Καὶ ἄλλες ὅμως εἰκόνες τῆς Ἀπειράνθου θὰ μπορούσαν, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀποδο-θοῦν στὸν Βίκτωρα ἢ στὸ ἐργαστήριό του: Δύο βρίσκονται στὴν καρδιά τοῦ οἰκισμού, στὸν Ἱ. Ναὸ τῆς Ἁγ. Τριάδος. Στὴ μία εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ γραπτὸ τόξο ἡ **Ἁγ. Τριάς** (Διαστ. 0,81 x 0,58). Ὁ ἀνθρωπομορφικὸς θεὸς Πατὴρ, «ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν» μὲ φωτεινὸ εὐπλαστο ἱμάτιο καὶ ὁ Υἱὸς καθήμενος ἐπὶ πτερύγων Ἀγγέλων. Ἄνω τὸ Ἁγ. Πνεῦμα «ὡσεὶ (λευκὴ) πε-ριστέρα» ἐντὸς ρομβοειδοῦς, φωτεινῆς Δόξας. Ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος, πέρα ἀπὸ τὴν συμβολικὴ βυζαντινὴ ἀπεικόνιση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, καθιερώθηκε ἀπὸ τοὺς μεγάλους κρητικὸς ζωγράφους τοῦ 15ου αἰ. τοὺς ὁποίους ἐν πολλοῖς ἀκολουθεῖ πιστὰ ὁ Βίκτωρ. Στὸ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστὸς ἀναγράφεται στίχος τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου «*Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί...*»⁵⁵. (Εἰκ. 7) Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ποὺ ἀπλώνεται κατ' εὐθεῖαν στὸ ξύλο εἶναι ἀρκετὰ δυσδιάκριτη λόγῳ ἐπικαλύψεων τοῦ χρόνου καὶ πολλῶν φθορῶν ἰδίᾳ στὴν περιοχὴ τῶν προσώπων. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ τόσο στὴ σχεδίαση ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειες τῆς ζωγραφικῆς ἐπεξεργασίας καθὼς καὶ τὰ σωζόμενα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν Λουκᾶ καὶ Μάρκου εἶναι ἴδια ἀκριβῶς ὅπως σὲ ἀδημοσίευτη εἰκόνα ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἰωάννου Κεραμείου τὴν ὁποῖαν ἀποδίδομε ἐπίσης στὸν Βίκτωρα⁵⁶.

Στὴν ἄλλη εἰκόνα, ποὺ ἔχει τοὺς ἴδιους ζωγραφικοὺς χαρακτῆρες καὶ διατηρεῖται σὲ ἀρκε-τὰ καλλίτερη κατάσταση, εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ γραπτὸ ἐπίσης τόξο ὁ **Χριστὸς ὡς ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεὺς** εὐλογῶν διὰ τῆς ἐκτεινομένης δεξιᾶς ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ κρατεῖ ἀνοικτὸ Εὐαγγέλιο: «*Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἐστὶν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου...*»⁵⁷. Στὶς γωνίες τοποθετοῦνται καὶ πάλιν τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν (Διαστ. 0,84 x 0,58). Ἡ ἐργασία ἔχει γίνεαι καὶ ἐδῶ κατ' εὐθεῖαν στὸ ξύλο. Εἶναι ἐμφανεῖς οἱ χαρακτῆρες τοῦ Βίκτωρος ἰδιαίτερα στὸ «ρόδοχρουν» αὐστηρὸ καὶ ἐπιβλητικὸ πρόσωπο. (Εἰκ. 8) Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους ἐπαναλήφθηκε ἀπὸ τοὺς μεγάλους κρητικὸς ζωγράφους τοῦ 16ου κ.ἔ. Γιὰ τὸν Βίκτωρα τὸ θέμα ἦταν ὡς φαίνεται ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ ἀφοῦ τὸ χρησιμοποίησε σὲ ἀρκετὲς περι-πτώσεις⁵⁸. Στὴ Νάξο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς Ἱ. Μονῆς Ταξιάρχῃ Σαγκρίου, Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, τοῦ Βίκτωρος ὅπως πιστεύομε, εἰκονίζοταν στὸ τέμπλο τοῦ μεσοβυζαντινοῦ Ἱ. Ναοῦ Παναγίας Ἐγκαρῶν. Τὸ ἄνω μέρος ἦταν ἐγγεγραμμένο σὲ τόξο τὸ ὁποῖο ἔφερε πλού-σια διακόσμηση μὲ ἀγγελμορφικὰ καὶ βλαστικὰ ἀναγεννησιακὰ στοιχεῖα⁵⁹.

Τουλάχιστον ἄλλη μία μεγάλη Ἀπεραθίτικη φορητὴ εἰκόνα μὲ τὴν παράσταση τοῦ **Χρι-στοῦ Μ. Ἀρχιερέως** θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὴν ἀποδώσομε ἐπίσης στὸν Βίκτωρα. Βρί-

54. Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μακαρίου ἱερομονάχου Δράγαζῃ. Χεῖρ. Πρωτονοταρίου ΑΨΞΑ' "1761". Ὁ Πρωτονοτάριος θὰ αντιγράψει ἐκεῖ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἀρχιερέως τοῦ Βίκτωρος (βλ. σημ. 51). Τὸ μονύδριο καὶ οἱ εἰκόνες παραμένουν ἀδημοσίευτα. Οἱ δύο αὐτὲς δεσποτικὲς εἰκόνες ἔχουν συντηρηθεῖ καὶ ἐκτίθενται στὸ ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Παροναξίας στὴ Νάξο.

55. Ἰω. 11.

56. Τὴν εἰκόνα αὐτὴ τὴν μεταφέραμε τὸ 1976 στὸν Ἱ. Ναὸ Πρωτοθρόνου Χαλκείου. Ὁμοία μεγάλη εἰκόνα τῆς Ἁγ. Τριάδος κάτω ἀπὸ γραπτὸ τόξο μὲ χρονολογία ΑΨ15 (1716), ἀταύτιστος μέχρι στιγμῆς ζωγράφος βρίσκεται στὸ τέμπλο τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Νάξου. Πιθανὸν ἀντιγράφεται εἰκόνα τοῦ Βίκτωρος.

57. Ἰω. ΙΗ' 36

58. βλ. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση* ὁ.π.

59. Ἡ εἰκόνα εἶχε συντηρηθεῖ καὶ ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση ἀναζητηθεῖσα ὅμως προσφάτως (2015) δυστυχῶς δὲν ἀνευρέθη.

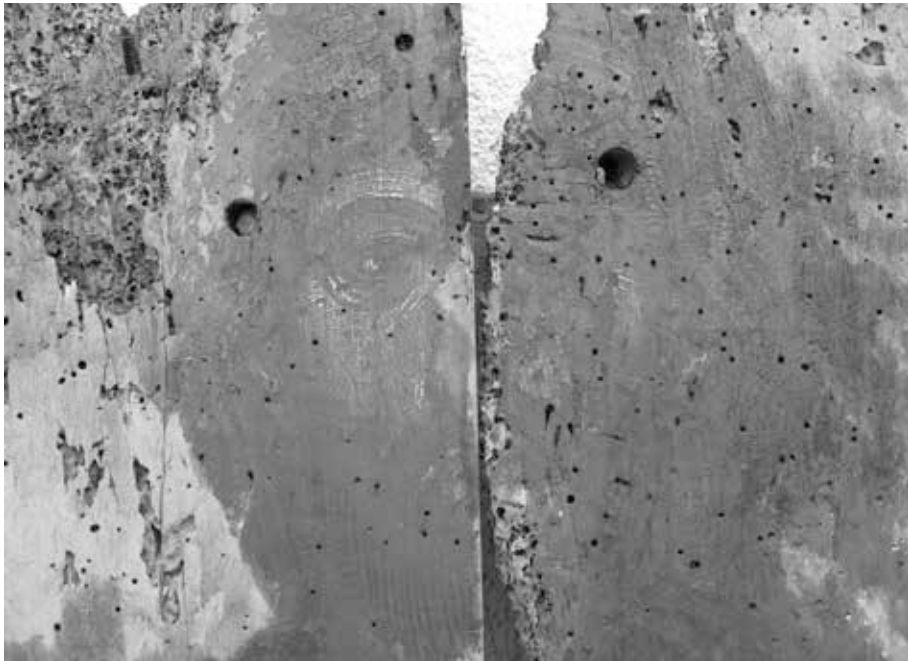
Είκ. 8

Χριστός Μ. Ἀρχιερέυς καὶ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Δεσποτική εἰκόνα στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Τριάδος Ἀπειράνθου (Ἔργο πιθανότατα Βίκτωρος τοῦ Κρητός).

σκεται στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀποστόλων στὴν Πλάτσα. Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια στὸ ἀριστερὸ μισὸ μέρος ἔχει καταστραφεῖ πλήρως. Σώζεται ὅμως μεγάλο ζωγραφικὸ τμήμα δεξιὰ ὅπου δεσπόζει τὸ ἀνοικτὸ Εὐαγγέλιο μὲ τὸ ἀπόσπασμα «Ἡ βασιλεία ἡ ἐμῆ...» (Ἰωάν. 1Η΄ 36 καὶ «Λάβετε φάγετε...» (Ματθ ΚΣΤ΄ 26), μέρος τοῦ ἀρχιερατικοῦ σάκκου, λέων κρατῶν εὐαγγέλιο (Σύμβολο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Μάρκου) καὶ ἡ ἀγγελόμορφη βάση τοῦ θρόνου ποῦ εἶναι ἴδια μὲ τὴν ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν Βίκτωρα εἰκόνα στὸν Ταξίαρχη Σαγκρίου καὶ τὴν εἰκόνα στὸ τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἱ. Μ. Ἁγ. Κυριακῆς Χώρας. Στὸ πίσω μέρος γράφεται μὲ κινάβαρη μεγάλος σταυρὸς μὲ τὰ γράμματα IC XC NI KA. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ σὲ ἄλλες δύο παλιές μεγάλες εἰκόνες τοῦ ἴδιου ναοῦ ὅπου ὁ σταυρὸς στὸ πίσω μέρος εἶναι ἐντελῶς ὁμοιος. Στὴν ἐμπρόσθια ὅμως ἐπιφάνεια τῆς μίας σώζονται λίγα μόνον σπαράγματα ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου(;) ἡ ὁποία ἴσως ἀνήκε καὶ αὐτὴ στὸν Βίκτωρα. Ἡ ἄλλη μεγάλη εἰκόνα στὸ πίσω μέρος τῆς ὁποίας προβάλλεται ὁ ἴδιος σταυρὸς, ἔχει δυστυχῶς τὴν ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια πλήρως κατεστραμμένη. Δεν γνωρίζομε βεβαίως ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν καὶ αὐτὴ ἔργο τοῦ ἱκανότατου κρητικῆ καλλιτέχνη.

Μιὰ ἄλλη μεγάλη εἰκόνα τοῦ **Χριστοῦ Μ. Ἀρχιερέως** βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ. Σώζεται ὅμως ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος: Τὸ ἀνοικτὸ Εὐαγγέλιο («Δεῦτε πάντες...») καὶ κάτω ἡ λέξη «ΧΕΙΡ.» ἀπὸ τὴν ἀφανισμένη ὑπογραφή ἀταύτιστου φυσικὰ ζωγράφου τοῦ 17ου ὑποθέτομε αἰῶνα.

Στὴν Ἀπειράνθο ἐντοπίσθηκαν καὶ ἄλλες εἰκόνες ποῦ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποδοθοῦν

Είκ. 9

Χριστός στηθαίος Παντοκράτωρ. Εικόνα του 17ου αί. από τον ναό της Καταπολιανής (Έργο του Βίκτωρος;).

Λεπτομέρειες από την είκ. 14.

Είκ. 10

Δεσποτική εικόνα της «Θεοσκέπαστης» στον όμώνυμο ναό της Απειράνθου (1688).

Είκ. 11.

Δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο ναό της Θεοσκέπαστης Απειράνθου (1688).

στον Βίκτωρα. Σε μία ό Χριστός στηθαίος εύλογεί με τὸ δεξιὸ χέρι ἐνῶ με τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἀνοικτὸ Εὐαγγέλιο (Δύο συναπτόμενα σανίδια διαστ. 0,57 x 0,43 τὰ ὅποια βρίσκονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση). Τὴν μεταφέραμε τὸ 1976 ἀπὸ τὸν Ἱ. Ναὸ τῆς Καταπολιανῆς στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ. Στὸ σωζόμενο μέρος τοῦ θερμόχρωμου προσώπου διακρίνεται τὸ πλάσιμο με εὐαίσθητες ψιμιθιές ἔμπειρου καὶ ἱκανοῦ κρητικοῦ ζωγράφου πιθανότατα ὅπως εἶπαμε τοῦ Βίκτωρα. (Εἰκ. 9) Καλλίτερα σώζονται δύο ἐξαίρετα ἔργα στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Θεοσκέπαστης ποὺ ἔχουν τὴν ποιότητα τῆς τέχνης τοῦ Βίκτωρος⁶⁰. Πρόκειται γιὰ τὴν βρεφοκρατούσα «**Θεοσκέπαστη**» στὸν τύπο τῆς Ἐλεούσας με δύο σεβίζοντες ἀγγέλους στὸ ἄνω μέρος (Εἰκ. 10) καὶ τὸν Χριστὸ στηθαῖο με τὴν προσωυμία «**ὁ Παντοκράτωρ**» εἰκ. 11 (Διαστ. 0,88 x 0,65 καὶ 0,90 x 0,66 ἀντιστοιχῶς). Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ἀπλώνεται κατ' εὐθείαν στὸ ξύλο. Οἱ εἰκόνες ἔγιναν με δαπάνη τῆς «πρεσ|βιτέρας ποτὲ π(α)π(α) Στεφάνου Γρατζία»⁶¹ τὸ ἔτος Α.Χ.Π.Η. (=1688).

Ἕνας ἄλλος ὁμοίωτος **Παντοκράτορας** διαστ. 0,73 x 0,52 (Εἰκ. 12) καθὼς καὶ μιὰ εἰκόνα τῆς **Θεοτόκου βρεφοκρατούσας** στὸν τύπο τῆς Ἐλεούσας ἢ «Θεοσκέπαστης» πανόμοια με τὴν εἰκόνα τοῦ 1688 (Διαστ. 0,79 x 0,60) κατεγράφηκαν τὸ 1976 στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ⁶². Κάτω ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐπικαλύψεις τοῦ χρόνου διεκρίνετο ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τῶν

60. Πρόκειται γιὰ μνημειώδη ἔργα. Στὴν προβαλλόμενη ὁμως παρεὶα τῆς Θεοτόκου ὑπάρχει ἐκτεταμένο ξεθώριασμα τὸ ὅποιο προήλθε ἀπὸ τὸ ὑλικὸ καθαρισμοῦ τοῦ ἀργυροῦ φωτοστεφάνου με συνέπεια νὰ ἀλλοιώνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ἐντύπωση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας.

61. Ὁ παπὰ Στέφανος Γρατζίας ἦταν ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοσκέπαστης (Ν. Σφυρόρα, *Παναγία ἢ Απειρανθίτισσα*, ὁ.π., σ. 3).

62. Ἄγνωστο σὲ ποιοὺ ναοὺ ἀνήκαν. Σύμφωνα με ἐπικολημένο στὸ πίσω μέρος σημεῖωμα τὸ 1955 ἡ εἰκόνα βρισκό-

Εικ. 12

Δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος (σήμερα αγνοείται). Αδιάγνωστο αν πρόκειται για έργο του Βίκτωρος (β' μισό 17ου αι., ή για πιστό αντίγραφο του 18ου αιώνα.

Εικ. 13

Νικόλαος Ισπανός (1786). Εικόνα Δεσποτική τής Θεοσκέπαστης στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου στὸ Ὑρόκαστρο Ἀπειράνθου (ὁ Ἰσπανὸς ἀντιγράφει τὴν εἰκόνα τοῦ 1688 ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Θεοσκέπαστης. Πρβλ. εἰκ. 10).

ἔργων πὺ πιθανότατα ἀνήκαν καὶ αὐτὰ στὸν Βίκτωρα. Δυστυχῶς ὁμως δὲν ἐντοπίζομε σήμερα τὶς εἰκόνες αὐτὲς γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ κάνομε σαφέστερες παρατηρήσεις. Πιστεύομε πάντως ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ὄχι γιὰ πιστὰ ἀντίγραφα (τῶν ἀνωτέρω ἔργων τῆς Θεοσκέπαστης πὺ ἀποδώσαμε μᾶλλον στὸν Βίκτωρα) φιλοτεχνημένα μετὰ ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν νάξιο Νικόλαο Ἰσπανὸ τὸν (B). Ο Ἰσπανὸς θὰ ἀντιγράψει τὴν εἰκόνα τοῦ 1688 στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Ὑρόκαστρο Ἀπειράνθου καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Νάξου. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ὑρόκαστρου (Εἰκ. 13) φέρει τὴν ἐπιγραφή: «αψι5' (=1786), Εὐλο[γία] κ(αὶ) δαπάν[η] Θεο[δ]ώρου ἱερέος Σα[κ]ελίου / Χεῖρ. Νικολάου (Ἰσπανοῦ)⁶³.

Μιά ἀγνωστη **εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου**, πιθανότατα τοῦ Βίκτωρος ἢ ἀνθιβολὸ τῆς εἶχε πιστεύομεν ὡς πρότυπον ὁ πρόγονος τοῦ ἀνωτέρω Ἰσπανοῦ Νικόλαος ἱερεὺς Ἰσπανός, γνωστὸς ὡς «Σκευοφύλαξ, ὁ ὁποῖος φιλοτέχνησε τὸ 1719 τὴν ἐπιβλητικὴ παράσταση τῆς Κοιμήσεως σὲ μεγάλη εἰκόνα πὺ βρίσκεται στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀποστόλων Πλάτσας⁶⁴ (Διαστ. 0,91 x 0,65). Πρόκειται γιὰ τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ γνωστὰ σὲ ὅλη τὴ Νάξο ὑπογεγραμμένα ἔργα τοῦ παπα-Σκευοφύλακος Ἰσπανοῦ. Στὸ μέτωπο γραπτοῦ τόξου, πὺ ὀρίζει τὸ ἄνω μέρος τῆς παράστασης, ἐγγράφονται ἀναγεννησιακὰ μοτίβα πὺ ἔχουν τὴν καταγωγή τους στὴν ἀρχαιότητα (πλούσια φυτικὴ διακόσμηση μέσα στὴν ὁποία προβάλλουν διάφορα ἀν-

ταν στὸ ναῦδριο «ἀποθήκη» τοῦ Ταξιάρχῃ τοῦ Μπούφου.

63. Γ. Μαστορόπουλος, «Υπογραφὲς ζωγράφων σὲ εἰκόνες τῆς κεντρικῆς Νάξου» *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τ. 1B' (1984), σ. 488.

64. Δέησ[ις] τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου ἱε[ρ]έ[ω]ς Γρα[τ]ζ[ι]ῆ; ἈΨΙΘ' (=1719) [Χεῖρ Σκευοφύλακος] τοῦ Ἰσπανοῦ. Μαστορόπουλος, *Υπογραφὲς ζωγράφων*, ὁ.π. σ. 480-481. Ὁ ναὸς ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Καστροσιου.

Εικ. 14

Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Έργο τοῦ Σκευοφύλακος Νικολάου Ίσπανοῦ (1719). Ναός Ἁγ. Ἀποστόλων Πλάτσας Ἀπειράνθου.

Εικ. 15

Βημόθυρο 17ου αί., έργο του Βίκτωρος; Άνηκε πιθανότατα στο ναό τής Θεοσκέπαστης. Σήμερα άγνοείται.

θρωπόμορφα προσωπεΐα)⁶⁵. (Εικ. 14) Όμοια στοιχεΐα συναντώνται σέ εικόνα τής Κοιμήσεως μέ τήν ύπογραφή του Βίκτωρος που βρίσκεται στο έλληνικό Ίνστιτούτο τής Βενετίας⁶⁶. Στην αύστηρά έκείνη σύνθεση ο ζωγράφος έχει ως πρότυπο παλιότερες εικόνες του Ίνστιτούτου που ανάγονται στον 15ο και 16ο αΐωνα.

65. Πρβλ. D. Mouriki, *The Mask Motif in the Wall Paintings of Mistra*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ι. (1980-81), σ. 307 κ.έ.

66. Βλ. M. Chatzidakis, *Icons of saint-George des Grecs et de la Collection de l' Institut, Venise 1962*, 149, pl. 70 im. 130.

Είκ. 16

Ο Ψυχοπομπός Αρχ. Μιχαήλ στη Θύρα Προθέσεως του Ι. Ν. Θεοσκεπάστης; (Χρονολ. 1688). Σήμερα αγνοείται.

Άλλο έργο που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε με κάποια πιθανότητα στον Βίκτωρα είναι ένα βημόθυρο με την **παράσταση του Εύαγγελισμού** ύψους περίπου 1μ. και συνολικού πλάτους των δύο φύλλων 0,60 μ. Οι δύο συγκλίνουσες ιερές μορφές είναι ίσοψείς, οι κινήσεις συγκρατημένες. (Είκ. 15) Το ίδιο ακριβώς αντίβоло θα χρησιμοποιηθεί το 1804 από τον νάξιο άγιογράφο Πρωτονοτάριο Δρυμαλίας σε θωράκιο του ξυλόγλυπτου τέμπλου της κατεδαφισμένης σήμερα Ι. Μονής Ταξιάρχη Σαγκρίου⁶⁷. Σε σημείωμα της έκκλησιαστικής επιτροπής Άπειράνθου του έτους 1955 αναγράφεται ότι το Βημόθυρο προέρχεται «έκ τής έκκλησίας τής Θεοτόκου», πιθανότατα δηλαδή ήταν το Βημόθυρο του ναού τής Θεοσκεπάστης το οποίο πιστεύουμε φιλοτεχνήθηκε το 1688 μαζί με τις σωζόμενες στη θέση τους δύο χρονολογημένες Δεσποτικές εικόνες που είδαμε παραπάνω. Όταν πρό τεσσαρακονταετίας είδαμε το έν λόγω Βημόθυρο ή ζωγραφική επιφάνεια διετηρείτο σε αρκετά καλή κατάσταση. Σήμερα όμως δεν έντοπίζεται στην αποθήκη του ένοριακού ναού όπου την είχαμε τότε καταγράψει και φωτογραφίσει. Έτσι οι παρατηρήσεις εδώ περιορίζονται στις συνοπτικές «πρωτόλειες» σημειώσεις μας και σε μιá μαυρόασπρη φωτογραφία. Κατά συνέπεια δεν μπορούμε

67. Μαστορόπουλος «Υπογραφές ζωγράφων...», ό.π., σ. 497. Τότε (1984) αποδώσαμε και τὰ δύο έργα στον Πρωτονοτάριο. Καλλίτερη όμως παραβολή (μαυρόασπρων) φωτογραφιών οδηγεί στο ώριμότερο, πιστεύουμε, συμπέρασμα ότι το θωράκιο του Σαγκρίου (1804) είναι αντίγραφο έργου όπως είναι το Βημόθυρο τής Άπειράνθου που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου αι. Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι μαζί με τις τρεις Δεσποτικές εικόνες του τέμπλου τής Μονής και έναν άδημοσίευτο Έσταυρωμένο, ό Βίκτωρ φιλοτέχνησε και μη σωζόμενο σήμερα άρχικό Βημόθυρο το οποίο ένδεχομένως άντέγραψε ό Πρωτονοτάριος; Είναι πάντως έμφανές ότι στο τέμπλο του Ταξιάρχη έχουν γίνει διάφορες συμπληρώσεις και ίσως άλλαγές. Τά θωράκια δεξιά τής Ωραίας Πύλης έχουν ζωγραφισθεί επίσης το 1804 από τον κρητικό Γεώργιο Βάλβη. (Μαστορόπουλος ό.π. 475-476).

Είκ. 17

Οι Απόστολοι Πέτρος και Παῦλος. Ἡ εἰκόνα εἶχε καταγραφεῖ τὸ 1976 στὸν Ἱ. Ν. Ἀγ. Ἀποστόλων Πλάτσας Ἀπειράνθου. Σήμερα ἀγνοεῖται.

πλέον νὰ διαπιστώσουμε ἂν τὸ «γαλανὸ» βάθος τῆς εἰκόνας εἶναι τυχὸν ἀρχικὸ (πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανο) ἢ ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιχρωμάτωση μαζὶ με ἀδρούς ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς ποὺ σχηματίζουν στὸ ἄνω μέρος τόξο.

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε πιστεύομε ὅτι ἀνήκει στὸ τέμπλο τῆς Θεοσκεπάστης ἢ προαναφερθεῖσα θύρα Προθέσεως μετὰ τὴν χρονολογία ΑΧΠΗ' (=1688) ποὺ βρήκαμε τὸ 1976 σὲ ἄθλια κατάσταση στὴν ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Μπούφου. Πρόκειται πάντως γιὰ τὸν

Εικ. 18

Ἅγ. Σπυρίδων (17ου αἰ.). Μετεφέρθηκε τὸ 1976 ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Καταπολιανῆς. Σήμερα ἀγνοεῖται.

ἴδιο ζωγράφο πὺ φιλοτέχνησε τὶς δύο Δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ ἐν λόγῳ ναοῦ χρονολογημένες, ὅπως εἶδαμε, ἐπίσης στὸ ἔτος 1688: Εἰκονίζεται ὁ φύλαξ τῆς πύλης Ταξιάρχης Μιχαὴλ ὁλόσωμος ὡς ψυχοπομπὸς νὰ πατεῖ σὲ σῶμα νεαροῦ νεκροῦ τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται ἔντονα συνεσταλμένο, μὲ τὴν κεφαλὴ ἀνεστραμμένη, (Εἰκ. 16) ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Ταξιάρχου Σαγκρίου τοῦ Βίκτωρος. Μὲ τὴν ἀριστερὰ του ὑψώνει τὴν ἀποσπασθεῖσα ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, πὺ ἔχει τὴ μορφή ἐσπαργανωμένου βρέφους, ἐνῶ μὲ τὸ δεξι χέρι μόλις ἔχει

Εικ. 19

Θεοτόκος ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα (18ου αἰ.).

Προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Σήμερα ἀγνοεῖται.

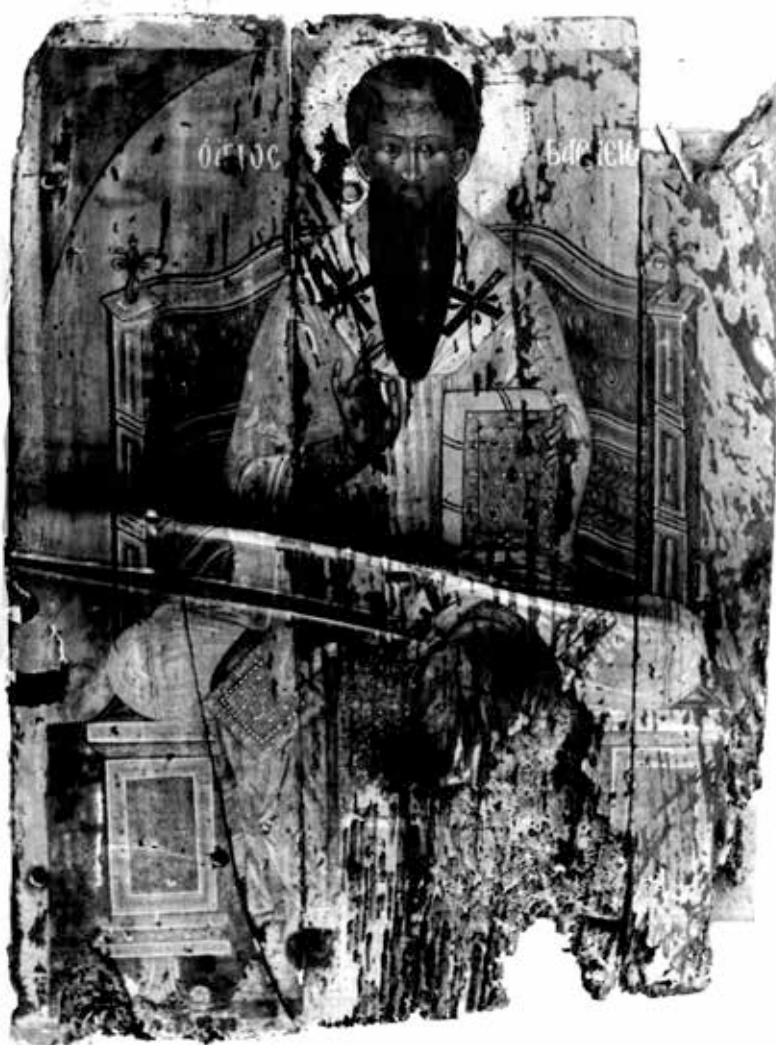
κατεβάσει τὸ θανατηφόρο ξίφος. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ψυχοπομποῦ θὰ ἐπαναληφθεῖ ἀπὸ ἀταύτιστο ζωγράφο τοῦ 18ου αἰῶνα στὴ θύρα τῆς Προθέσεως τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Κατηφόρου (σήμερα στὴ Θεοσκέπαστη Ἀπειράνθου) καὶ στὶς θύρες Προθέσεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀγορᾶς Χώρας, ἐνοριακοῦ Τριπόδων (χεῖρ Νικολάου Ἴσπανοῦ 1784) τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου Μονοικίων κ.ἄ. Δυστυχῶς, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ἡ θύρα αὐτὴ τῆς Προθέσεως τοῦ 1688 θεωρεῖται πιά σήμερα μᾶλλον χαμένη ἐνῶ θὰ μπορούσε, εὐκολα πιστεύομε, νὰ εἶχε συ-

Είκ. 20
1. Ν. Αγ. Αποστόλων - Θύρα Προθέσεως.

Είκ. 21
1. Ν. Αγ. Αποστόλων Βημόθυρο.

Εικ. 22

Εικ. Αγ. Βασιλείου από την Μεταμόρφωση Φυρροϊστρας – Ψαρής Πλάκας (18ος αι.) Σήμερα αγνοείται.

ντηρηθεί και έπανατοποθετηθεί στην αρχική της θέση όποτε μαζί με τις ύφιστάμενες δύο Δεσποτικές εικόνες, τὸ Βημόθυρο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ποὺ εἶδαμε παραπάνω καὶ τὸν πιθανότατα χαμένο σήμερα ζωγραφισμένο ξυλόγλυπτο σταυρὸ ψηλὰ στὸ τέμπλο⁶⁸, θὰ εἶχαμε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα σύνολα μᾶλλον τοῦ μεγάλου ζωγράφου Βίκτωρος με κοντινότερο παράλληλο τὶς εἰκόνες στὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς κατεδαφισμένης Ἱ. Μονῆς Ταξιάρχη

68. Ὁ σταυρὸς ὕψους 1,14 καὶ πλάτους 0,61 βρισκόταν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1976 στὴ θέση του. Τὰ λίγα ζωγραφικὰ τμήματα ποὺ ἐσώζοντο, κυρίως στὸ κάτω μέρος, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ χρονολογηθοῦν ἐξ ἀποστάσεως. Ἐπομένως μόνον εἰκασίες θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν ἐδῶ.

Σαγκρίου.

Από τις υπόλοιπες σωζόμενες μέχρι το 1976 σημαντικές εικόνες σε ναούς του οικισμού της Απειράνθου θα αναφέρομε εν συντομία και επίλεκτικά τις εξής:

α) **Πέτρος και Παῦλος.** (Εικ. 17) Οἱ ἅγιοι κορυφαῖοι Ἀπόστολοι εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, συγκλίνοντες καὶ συν-κρατοῦντες στὸ κέντρο περίκεντρο τρουλλαῖο κτῖσμα ποῦ παραπέμπει στὸν Πανάγιο Τάφο ὡς συμβόλου ἐδῶ τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας. Πρόκειται γιὰ μικρὴ εἰκόνα (Διαστ. 0,20 x 0,17) αὐστηρὰ παραδοσιακὴ ποῦ εἶχε καταγραφεῖ στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀποστόλου Πλάτσας. Σήμερα δυστυχῶς δὲν ἐντοπίζεται. Στὸ πρόχειρο τετράδιο τῆς καταγραφῆς τοῦ 1976 σημειώνομε: «Ἡ εἰκόνα ἔχει σχεδιαστικὲς καὶ χρωματικὲς ἀρετές. Ἀντιγράφει Παλαιολόγειο πρότυπο ἢ ὁ καλλιτέχνης εἶχε ὑπ' ὄψιν του εἰκόνες μεγάλων κρητῶν ζωγράφων τοῦ 16ου αἰῶνα ὅπως τοῦ Μιχαήλ Δαμασκηνοῦ. Ἀνήκει στὸν 16ο-17ο αἰῶνα.»

β) **Ο Ἁγ. Σπυρίδων** στηθαῖος εὐλογών⁶⁹: Δύο σανίδια ποῦ συγκρατοῦνται μὲ τρέσσα (Διαστ. 0,62 x 0,50). Τὸ χρῶμα, ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς εἰκόνες ποῦ εἶδαμε παραπάνω, ἀπλώνεται κατ' εὐθεῖαν στὸ ξύλο χωρὶς προετοιμασία. Δυστυχῶς ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια ἔχει σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἐκπέσει. (Εικ. 18) Μέσα ὅμως στὶς διάσπαρτες χρωματικὲς νησίδες διαγράφεται ἓνα ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἔργο τοῦ 17ου αἰῶνα τὸ ὁποῖο πιθανὸν συνδέεται καὶ αὐτὸ μὲ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Βίκτωρος.

γ) **Ο Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.** Μεγάλῃ εἰκόνα (Διαστ. 0,86 x 0,65) ἀναρτημένη στὸν ἐνοριακὸ ναὸ Απειράνθου. Οἱ δύο ἱερὲς μορφὲς τοποθετοῦνται ἔμπροσθεν κτισμάτων ποῦ καλύπτουν ὅλο τὸ βάθος. Ο Ἀρχάγγελος, σὲ παραδοσιακὴ ζωηρὴ κίνηση. Ἡ Θεοτόκος σὲ μεγαλύτερο μέγεθος ὄρθια σεβίζουσα εὐλογεῖται ἀπὸ τὸν ἀνθρωπομορφικὸ Θεὸ Πατέρα ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ψηλὰ σὲ μικρὴ κλίμακα καθήμενος σὲ νεφέλωμα ἀνάμεσα σὲ δοξολογοῦντες ἀγγέλους. Στὴν κίνησή του ἀπηχοῦνται μανιεριστικοὶ χαρακτήρες. Μέτρια τέχνη τοῦ 18ου αἰῶνα⁷⁰.

δ) **Θεοτόκος ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα.** (Εικ. 19) Πολλὲς φθορὲς τοῦ ξύλου στὸ ἄνω καὶ κάτω ἄκρο (Σωζόμενος διαστάσεις 0,60 x 0,46). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ βρισκόταν μέχρι τὸ 1955 στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Νικολάου. Καλὴ σχετικὰ τέχνη τοῦ 18ου αἰ. Πρόκειται γιὰ τὸν ζωγράφο ποῦ φιλοτέχνησε εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀντωνίου Μονοικίων.

ε) **Θύρα Προθέσεως** μὲ δύο σειρὲς ἐπάλληλων μετωπικῶν στρατιωτικῶν Ἁγίων ἐπὶ κυανοῦ βάθους. (Γεώργιος, Δημήτριος, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Εὐ[στάθ]ιος; (Εικ. 20) Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα. Βρίσκεται στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀποστόλων Πλάτσας.

στ) **Βημόθυρο ξυλόγλυπτο** ἐπίσης στὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγ. Ἀποστόλων Πλάτσας. Σχηματίζονται ἐπάλληλα τοξωτὰ διάχωρα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἕξ στηθαῖοι μετωπικοὶ Ἅγιοι: Χαράλαμπος, Ἐλευθέριος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Μόδεστος, Σάββας, Ἀντώνιος. Τὸ ἄνω μέρος καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀνάγλυφους ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς καὶ ρόδακες. Ἔργο καλῆς ποιότητος τοῦ 18ου αἰῶνα. (Εικ. 21)

ζ) **Ἅγ. Βασίλειος ἔνθρονος.** (Εικ. 22) Μεγάλῃ εἰκόνα (Διαστ. 0,86 x 0,62) τοῦ 18ου αἰῶνα τὴν ὁποῖα μεταφέραμε τὸ 1976 ἀπὸ Ἱ. Ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως Φυρροῖστρας στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ. Σὲ πρόσφατη ἀναζήτηση δὲν ἀνευρέθη.

η) **Ἄρχ. Γαβριήλ** σὲ ἀριστερὸ φύλλο Βημοθύρου (Διαστ. 1,17 x 0,35). Σωστὲς ἀναλογίες, συγκρατημένη κίνηση, λεπτότητες χρυσοκονδυλιῆς στὸ ἱμάτιο. Οἱ ἐκτεταμένες «μαυρίλες»

69. Ἡ εἰκόνα βρέθηκε τὸ 1976 στὸν Ἱ. Ναὸ τῆς Καταπολιανῆς ἀπ' ὅπου τὴν μεταφέραμε τότε στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ. Σήμερα δὲν ἀνευρίσκεται (ζῶζεται μόνον μία μαυρόασπρη φωτογραφία).

70. Τὸ τζάμι ποῦ προστετεῖται τὴν εἰκόνα δυσκολεύει δυστυχῶς καὶ ἐδῶ τὶς παρατηρήσεις καὶ τὴν φωτογράφιση.

Είκ. 23
Βημόθυρο με τούς Αποστόλους Πέτρο και Παῦλο
(τέλη 18ου αί.).

Είκ. 24
Πέτασμα Ωραίας Πύλης;
Ὁ ἀναστάς Ἰησοῦς καί οἱ Μυροφόρες (17ος αἰ.);
Αποθήκη ἐνοριακοῦ ναοῦ.

Είκ. 25
Παναγία ἡ Μυρτιδιώτισσα. (Χεῖρ Χατζῆ Λαμπρινοῦ Συμυρναί-
ου; Ἀρχές 19ου αἰ.).
Ἐπῆρχε στὸν Ἱ. Ν. Ἁγ. Τριάδος. Σήμερα ἀγνοεῖται.

Είκ. 26
Ξυλόγλυπτο μεσαῖο φύλλο τρυπητοῦ. Σήμερα ἀγνοεῖται.

πού εκάλυπταν την ζωγραφική επιφάνεια δέν μᾶς επέτρεψαν τὸ 1976 νὰ διακριβώσουμε ἂν τὸ ἀμυδρὰ διαφαινόμενο ἐξαιρετικὸ αὐτὸ ἔργο ἀνήκε στὸν 17ο ἢ τὸν 18ο αἰῶνα. Κατεγράφη τότε στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ Ἱ. Ναοῦ σήμερα ὁμως ἀγνοοῦμε ποῦ βρίσκεται.

θ) **Οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος** ὀλόσωμοι συγκλίνοντες. (Εἰκ. 23) Εἰκονίζονται πάνω σὲ δύο φύλλα Βημοθύρου διαστάσεων 1,8 x 0,59. Ἐπαρχιακὴ ἀπόδοση τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. ἐνὸς παραδοσιακοῦ προτύπου γνωστοῦ κυρίως σὲ ἔργα μεγάλων Κρητῶν ζωγράφων 16ου-17ου αἰ. Κατεγράφη τὸ 1976 στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱ. Ἐνοριακοῦ Ναοῦ. Ἄγνωστο ποῦ βρίσκεται σήμερα.

ι) **Ο Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου** (Διαστ. 0,67 x 0,34). Σῶζεται τὸ ἀριστερὸ μόνον μέρος μὲ τὸν Ἀρχάγγελο Γαβριὴλ σὲ ζωηρὴ κίνηση καὶ τὸ μόλις διαφαινόμενο ἐμπρόσθιο μέρος τῆς Θεοτόκου. Σύνθεση αὐστηρὰ παραδοσιακὴ. Στὸ κάτω μέρος διακρίνεται ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου.

[Δέησις Βασι]λίου ἰ[ερέ]ω[ς Μπελιώ]τη;
[Χ]εἰ[ρ] Προτονοτ[αρίου Δρυμαλίας]⁷¹.

Τὸ ἔργο αὐτὸ χρονολογεῖται γύρω στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.

Δὲν ἀνευρίσκεται σήμερα στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἱ. Ἐνοριακοῦ ναοῦ ὅπου εἶχε καταγραφεῖ τὸ 1976.

ια) Μεγάλῃ εἰκόνα (Διαστ. 1,00 x 0,66) μὲ σπάνια **παράσταση τῶν Μυροφόρων**. (Εἰκ. 24) Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται κάτω ἀπὸ τόξο⁷². Ἀριστερὰ εἰκονίζονται, οἱ Μυροφόρες ἐνῶ δεξιὰ τοποθετεῖται ἀνοικτὸς τάφος μὲ τὸ σουδάριο, Ἄγγελος καὶ ἡ ἐπιγραφή: ἸΔΟΥ ΧΡΙΣΤΟΣ Ἐ[Γ]ΗΓΕΡΤ[ΑΙ]⁷³. Ἄνω δεξιὰ ὁ ἀναστάς εὐλογεῖ τὴν πλησιάζουσα κατὰ τὰ χαράματα Μαρία τῆ Μαγδαληνῆ ἡ ὁποία ἐρωτᾷ: «ΚΥΡΙΕ ΠΟΥ Τὸ ΣΩΜΑ ΤΟΥ ἸΗΣΟΥ ΜΟΥ;»⁷⁴. Τὸ ἔδαφος εἶναι γεμάτο ἀπὸ θαυμάσια φυτὰ ποῦ ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ μὲ ιδιαίτερη εὐαισθησία, σχεδὸν νατουραλιστικά. Λόγω τῶν πολλῶν ἐπικαλύψεων ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὴν ὑγρασία δὲν ἦταν δυνατὸν τὸ 1976 νὰ γίνουν περισσότερες παρατηρήσεις. Τὸν Μάρτιο τοῦ 2016 ἐντοπίσθηκε ἡ εἰκόνα στὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ ἄθλια κατάσταση⁷⁵. Ἄν δὲν καθαριστεῖ ἡ ἀθέατη πιὰ σήμερα ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθεῖ ἡ εἰκόνα. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 17ου αἰῶνα.

ιβ) Μικρὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας στὸν τύπο τῆς **Μυρτιδιώτισσας**⁷⁶ (Διαστ. 0,18 x 0,14). Ἡ Θεοτόκος στέφεται ὑπὸ Ἀγγέλων. Ἐκατέρωθεν οἱ Προφῆτες Δαβὶδ καὶ Σολομῶν ἐγγεγραμμένοι σὲ κύκλους. Ἡ εἰκόνα (Εἰκ. 25) ἔχει γραφεῖ μὲ φαιὰ ἢ ἐρυθρὰ περιγράμματα καὶ λίγα «λάματα» (σκιές) πάνω σὲ χρυσοῦ βᾶθος. Ἄν καὶ δὲν σῶζεται ὑπογραφή ἢ χρονολογία, ἀφοῦ τὸ κάτω μέρος τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἔχει καταστραφεῖ, πιστεύομε ὅτι τὸ μικρὸ ἀλλὰ κομψὸ αὐτὸ ἔργο ἀνήκει στὸν ἀγιογράφο Χατζῆ Λαμπρινὸ Σμυρναῖο (ἀρχές 19ου αἰῶνα)⁷⁷.

ιγ) Ξυλόγλυπτο **μεσαῖο φύλλου τριπτύχου** (Διαστ. 0,53 x 0,37). Δύο φοιλιδωτοὶ κίονες μὲ κορινθιάζοντα κιονόκρανα καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενο σπαστὸ ὀξυκόρυφο τόξο ἀπο-

71. Βλ. Μαστορόπουλος, *Υπογραφές ζωγράφων* ὀ.π. 497-498. (Ἐδῶ συμπληρώνομε τὸ ἐπώνυμο μὲ τὸ πιθανότερο [Μπελιώ]τη καὶ ὄχι [Αναγνώ]τη. Ἐπίσης τὸ βαπτιστικὸ τὸ συμπληρώνομε ἐδῶ ὡς [Βασι]λίου ἀντὶ [Ἀποστο]λίου. Τὸ ἐπώνυμο θὰ μπορούσε βεβαίως νὰ συμπληρωθεῖ καὶ ὡς [Κεραμιώ]τη ἢ ἄ.

72. Πιθανὸν ἡ εἰκόνα εἶχε τὴ θέση πετάσματος «Ωραίας Πύλης».

73. Ἀπὸ τὸ ἐξαποστειλᾶριο Β' τῆς Παρακλητικῆς.

74. Ἀπὸ τὸ ἐξαποστειλᾶριο Η' τῆς Παρακλητικῆς.

75. Βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ μεγάλο τεπόζιτο πετρελαίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς ἐμποτίστηκε.

76. Καταγράφηκε τὸ 1976 στὸν Ἱ. Ν. Ἀγ. Τριάδος.

77. Γιὰ τὸν καλλιτέχνη αὐτὸ βλ. πρόχειρα Μαστορόπουλος, *Υπογραφές ζωγράφου* ὀ.π. 489-491.

τελούμενο από ιωνικό κυμάτιο, πλαισιώνουν διάχωρο μέσα στο οποίο εικονίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα ο στηθαίος Χριστός Παντοκράτωρ ευλογών και κρατών την διάφανη σφαίρα του κόσμου. (Εικ. 26) Στο άνω μέρος διαμορφώνονται πυκνοί ανάγλυφοι έλικοειδείς βλαστοί με ρόδακες. Το ξυλόγλυπτο είναι παλιότερο από τη ζωγραφική επιφάνεια.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Απειράνθος, «τ' Απεράθου», δέν έκπλήσσει μόνο με τη μοναδική γεωπλαστική εικόνα της, τον αρχιτεκτονικό της πλοῦτο, τον ιδιάζοντα χαρακτήρα των κατοίκων της και τὸ μορφωτικό επίπεδο πλείστων τέκνων της, ἀλλὰ και με τὴν μεγάλη εὐλάβεια τῶν παλαιότερων ἀνθρώπων της οἱ ὁποῖοι ἄν και σκληροτράχηλοι (νυκτο)βραχοπατοῦντες αἰγοποιμένες ἢ «νταμαχιάρηδες» ἐξορύκτες σμύριδας στὰ ἐγκατα τῆς γῆς, ἐκόσμησαν σὲ καιροὺς λίαν χαλεποὺς τὸ χωριὸ τους, ὅσο σὲ κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ πολλὰ τριάντα χωριά τῆς Νάξου με πλῆθος ναῶν ποὺ προκαλοῦν σήμερα τὸν θαυμασμό μας. Τοὺς ναοὺς αὐτοὺς εἶχαν τὴν φιλοκαλία νὰ τοὺς στολίσουν με φορητὲς εἰκόνες συχνὰ ὑψηλῆς ποιότητας φτιαγμένες κυρίως ἀπὸ ἱκανοὺς κρητικούς ζωγράφους ἀλλὰ και ἀπὸ ἐντόπιους συνεχιστὲς των.

Στὴν ἐποχὴ μας ὅμως τὰ πράγματα εἶναι τελείως διαφορετικὰ ἰδιαίτερα στὴν Απειράνθο ὅπου με τὸ πλῆθος τῶν σπουδασμένων «ξενικῶν» της πλανᾶται θὰ λέγαμε ἓνα διάχυτο πνεῦμα ὀρθολογισμοῦ ποὺ ἴσως ἔχει ἐπηρεάσει ὡς ἓνα βαθμὸ και τὴν τοπικὴ κοινωνία (ἢ ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν ἐπιτρέπει με κανένα τρόπο νὰ «ξεμυτίσουν» ἐκεῖ ἀλλότριες διδαχὲς ποὺ θὰ ἀλλοίωσαν τὴν πατροπαράδοτη, ἐθιμικὴ ἔστω, χριστιανικὴ πίστη της). Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἐνῶ σὲ πολὺ δύσκολους καιροὺς κτίστηκαν στὴν Απειράνθο τόσες πολλὲς ἐκκλησίαι και παραγγέλθηκαν τόσες σημαντικὲς εἰκόνες, κατὰ τὴς τελευταῖες δεκαετίες τῆς γενικῆς εὐμάρειας δὲν ἔχει ἀκόμα ὑλοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Απεραθίτες ἢ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἀναγγελθεῖσα ἀνέγερση ναῖσκου τοῦ «τοπικοῦ» ἀγίου, τοῦ ἀρχιτέκτονος – μάρτυρος Φλώρ(ι)ου⁷⁸. Μεγάλο – τέλος – πρόβλημα δημιουργεῖται με τὴν διαπιστούμενη ἀπώλεια ἀπὸ ναοὺς τοῦ οἰκισμοῦ και κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποθήκη τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ πολλῶν σημαντικῶν εἰκόνων ποὺ εἶχαν καταγραφεῖ τὸ ἔτος 1976 ἀπὸ τὸν ἐδῶ ὑπογραφόμενο.

Μέσα πάντως στὴν βαθειὰ ἀχλύ και τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ζοῦμε σήμερα ἓνα εἶναι βέβαιο: Οἱ παλιὲς ἀγιασμένες εἰκόνες τῆς περιτύστης Απειράνθου, ὅσες ἀπόμειναν, στέκουν ἐκεῖ καρτερικά, ὁμορφοστολισμένες με τὴς κεντητὲς ποδιὲς τους, γιὰ νὰ δώσουν, σὲ ὅποιον τὸ ἀναζητήσει, τὸ πιὸ αἰσιόδοξο μήνυμα.

Εὐχαριστίες

Ὁφείλω εὐχαριστίες στὸν ἐφημέριο π. Μιχαὴλ Οἰκονόμου, στον φίλο Απεραθίτη ἀρχιτέκτονα Σταῦρο Γανωτῆ και τὸν γαλήνιο Απεραθίτη κ. Αντ. Γαλάνη γιὰ τὴν συμπαράστασή τους καθὼς και ἄλλους Απεραθίτες (ὅπως ὁ γνωστός παραδοσιακὸς ὑποδηματοποιὸς κ. Κριμιτζᾶς) ποὺ με βοήθησαν με τὸν τρόπο τους. Ευχαριστῶ ἐπίσης τὴ Φιλωτίτισσα Βασιλικὴ Αντ. Μουστάκη.

78. Παρήγορη εἶναι ἡ δραστηριοποίηση τοῦ τοπικοῦ Συλλόγου και ἄλλων ἴσως παραγόντων τοῦ χωριοῦ γιὰ τὴν ὀλοκληρούμενη ἀναστήλωση τοῦ Ἁγ. Κηρύκου (Αἰ-Κηροῦ) στὰ σημερινὰ νότια ὄρια τοῦ χωριοῦ καθὼς και γιὰ ἄλλες σχετικὲς πρωτοβουλίες, ὅπως οἱ πρόσφατες ἐργασίες στον Ἱ.Ν. Ἁγ. Κυριακῆς.

Είκ. 27

Άπειρανθος: Άγ. Παρασκευή στην Ψαρή Πλάκα (Άποψη ΒΔ).

«ΑΛΙ ΠΟΥ ΝΑ...»: ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΠΕΡΑΘΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΑΣ

ΜΑΡΙΑ ΞΕΦΤΕΡΗ*

1. Εισαγωγή

Η κατάρα αποτελεί μια διαχρονική αλλά και διατοπική έκφανση της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Ως λόγος (προφορικός ή γραπτός), αποτελεί αντικείμενο έρευνας των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (π.χ. της φιλολογίας, της γλωσσολογίας, της λαογραφίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας κ.ά.), καθώς μέσα από τη μελέτη του προσεγγίζεται και ερευνάται η γλώσσα, η κοινωνική οργάνωση και δραστηριότητα μιας κοινότητας, οι κοινωνικές νόρμες και οι θεσμοί της, το σύστημα ιδεών και η κοσμοθεωρία της κ.ά.

Η κατάρα (και γενικότερα όλα τα είδη του υβριστικού λόγου) αποτέλεσε ένα ερευνητικό αντικείμενο το οποίο δεν μελετήθηκε επαρκώς από τη γλωσσολογική επιστήμη. Η αντιμετώπισή της ως ερευνητικού ταμπού οφείλεται στο γεγονός ότι ως θέμα αποτελούσε — και εξακολουθεί άλλωστε να είναι— ένα πολιτισμικό ταμπού. Συνέπειες αυτού ήταν: α) η δημιουργία ενός κενού στη γλωσσολογική θεωρία, καθώς αποκλείστηκαν ερευνητικά συγκινησιακές εκφάνσεις της γλώσσας, όπως αυτές αντανακλώνται μέσα από τον απαγορευμένο λόγο, και β) η ενίσχυση αυτών των ταμπού (γλωσσικών, κοινωνικών) σε πολλούς πολιτισμούς και κοινωνίες.¹ Τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάζεται σε διεθνές επίπεδο μια στροφή προς τη γλωσσολογική μελέτη του υβριστικού λόγου, βασική έκφανση του οποίου είναι και η κατάρα.²

Στον ελλαδικό χώρο, το ερευνητικό ενδιαφέρον για τις κατάρες ήταν αμιγώς φιλολογικό³ και λαογραφικό,⁴ εστιάζοντας στην απλή καταγραφή τους είτε με διαγράμματα προς τους

* Υποψήφια Διδάκτωρ Γλωσσολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- 1 T. Jay, *Why we curse. A neuro-psycho-social theory of speech*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia/Amsterdam 2000, σ. 10-11.
- 2 Σχετικά με τη μελέτη της κατάρας στους αρχαίους και σύγχρονους πολιτισμούς του κόσμου, βλ. ενδεικτικά: A. Montagu, *The anatomy of swearing*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1967· G. Hughes, *Swearing: A social history of foul language, oaths and profanity in English*, Blackwell Publishers, Oxford, 1991· T. Jay, *Cursing in America. A psycholinguistic study of dirty language in the courts, in the movies, in the schoolyards and on the streets*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia/Amsterdam 1992· L. Arnovick, *Diachronic Pragmatics. Seven case studies in English illocutionary development*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1999· T. Jay, *ό.π.*, 2000· G. Hughes, *Encyclopedia of swearing. The social history of oaths, foul language, and ethnic slurs in the English speaking world*, M.E. Sharpe, New York/London 2006· M. Ljung, *Swearing. A cross-linguistic study*, Palgrave MacMillan, Hampshire/United Kingdom 2011.
- 3 Ενδεικτικά: Ι.Θ. Κακριδής, *Αραί*, Ραδάμανθου Αναστασάκη – Ιδεοθέατρον, Αθήνα [1929] 2000· Ν.Π. Ανδριώτης, «Συμβολή εις την μελέτην των ρηματικών επιθέτων της Νέας Ελληνικής», *Αθηνά* 33 (1933), σ. 193-222.
- 4 Ενδεικτικά: Κ. Καφαντάρης, *Γυρισμένα λόγια*, Ροδακίό, Αθήνα 1994· Σ. Σκαρτσής, *Μικρομορφές της Λαϊκής Λογοτεχνίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 23-29· Θ. Πολίτης, «Οι κατάρες της Σαμοθράκης», στο Στρ. Δορδανάς – Θεόφ. Μαληίδης (επιμ.), *Σαμοθράκη. Ιστορία, αρχαιολογία, πολιτισμός, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Σαμοθράκης*, (1-2 Σεπτ. 2006), Επίκεντρο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008, σ. 255-270· Θ. Πολίτης, «Κλιμάκωση του κακού και ποιητική ουσία στον λαϊκό προφορικό λόγο. Οι Κατάρες της Σαμοθράκης», *Περί*

συλλογείς⁵ είτε με υλικό.⁶ Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια άρχισε να δίνεται έμφαση στην κατανόηση της φύσης και της λειτουργίας της κατάρας με βάση το θεωρητικό πλαίσιο και τα εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της εθνογραφίας της επικοινωνίας.⁷

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια προκαταρκτική προσέγγιση της λειτουργίας της κατάρας ως επικοινωνιακής και συμβολικής πράξης με βάση το εθνογραφικό παράδειγμα του χωριού Απεράθου Νάξου. Το υλικό προέρχεται από επιτόπια έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και στ' Απεράθου και καλύπτει τα έτη 2000, 2008, 2010 και 2013. Η υπό μελέτη ομάδα συμπεριέλαβε 25 πληροφορητές (14 γυναίκες και 11 άντρες), εκ των οποίων οι 10 είναι μόνιμοι κάτοικοι τ' Απεράθου, ενώ οι υπόλοιποι 15 είναι πρώτης γενιάς Απεραθίτες που μένουν μόνιμα στην Αθήνα, συγκεκριμένα στο Γαλάτσι και τους Αγίους Αναργύρους. Η έρευνα βασίστηκε στην πραγματοποίηση άτυπων (ελεύθερων) συνεντεύξεων, ενώ υποστηρίχθηκε από αρχειακό υλικό, λαογραφικές καταγραφές, βιβλία, μελέτες και δημοσιεύσεις γλωσσολογικού και λαογραφικού περιεχομένου, δημοσιευμένες ποιητικές συλλογές, ημερολόγια, ιδιωτικές συλλογές λαογραφικού και λεξιλογικού περιεχομένου, καθώς και καταγραφές από ιστοσελίδες και πλατφόρμες ηλεκτρονικής δικτύωσης. Όλο το παραπάνω γραπτό και ηλεκτρονικό υλικό αποδελτιώθηκε για τους σκοπούς της έρευνας.⁸

Θράκης (Επιστημονική περιοδική έκδοση), τ. 6, Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, Ξάνθη 2007-2009, σ. 257-289.

- 5 Ν.Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, τ. Α', 1909, σ. 10 κ.εξ.· Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α'. Μνημεία του Λόγου*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου αρ. 3, Εν Αθήναις 1923, σ. 108· Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 106-113.
- 6 Ενδεικτικά: Μ. Δέφνερ, *Χαιρετισμοί, ευχαί, κατάραι, όρκοι... των Τσακωνών*, Αθήνα 1922· Ε. Σταμούλη-Σαραντή, «Ευχές», *Αρχεόν του Θρακ. Θησαυρού* 5 (1938-39), σ. 97-104· Ξ. Ακογλου, *Λαογραφικά Κοτυώρων (του Πόντου)*, Αθήνα 1939, σ. 316-320· Γ. Ρήγας, *Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός*, Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 165-184· Ι. Μπουνιάς, *Κερκυραϊκά*, τ. Β', Κέρκυρα 1959, σ. 223-231· Θ. Κωστάκης, *Η Ανακού (Καππαδοκίας)*, Αθήνα 1963, σ. 266-269· Λ.Α. Τασιόπουλος, «Λαογραφικά Κομποτίου Άρτης», *Ηπειρ. Εστία* 23 (1974), σ. 50-54· Μ.Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου*, τ. 1, Αθήνα 1932, σ. 208-218· Τ. Ζευγώλης, *Λαογραφικά Σημειώματα*, τ. 1, Αθήνα 1950, σ. 75-80· Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*· Μ. Σέργης, *Λαογραφικά και Εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Έκδοση του Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, σ. 598-601· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 81-109· Κ. Ψαρρού & Γ. Ψαρρός, *Τα αποραβδία. Λαογραφία Κορώνου*, Graphopress, Αθήνα 2010, σ. 329-330· Κ. Κλουβάτος, *Κυνίδαρος ο «Απίκραντος». Κοινές και ιδιότυπες πολιτισμικές και γλωσσικές αποτυπώσεις*, Αθήνα 2011, σ. 363-489.
- 7 Ε. Αυδίκος, «"Να μπει ο διάβολος στην κεφαλήν και τον εμυαλόν σου". Κοινωνικές αντι-δομές και διαχείριση κοινωνικών σχέσεων στις κατάρες της Καρπάθου», στο Μ. Αλεξιάδης (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας «Κάρπαθος και Λαογραφία»*, (Κάρπαθος, 21-26 Μαρτίου 2006), Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου – Επαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2008, σ. 135-171· Μ. Ξεφτέρη, «Θεματική ταξινόμηση της νεοελληνικής κατάρας. Το εθνογραφικό παράδειγμα τ' Απεράθου Νάξου», στον τόμο Ν. Βερνίκος κ.ά. (επιμ.), *Ναξιακά*, τ. 3-4. Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων – Ηρόδοτος, Αθήνα 2013-2014, σ. 229-250· Ε. Γιαννούλη, «Η χρήση και η λειτουργία της κατάρας στ' Απεράθου της Νάξου», στον τόμο Ν. Βερνίκος κ.ά. (επιμ.), *Ναξιακά*, τ. 3-4. Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων – Ηρόδοτος, Αθήνα 2013-2014, σ. 165-206· Ε. Ντάτση, «Λόγια θανατηφόρα: οι κατάρες», στον τόμο Ν. Βερνίκος κ.ά. (επιμ.), *Ναξιακά*, τ. 3-4. Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων – Ηρόδοτος, Αθήνα 2013-2014, σ. 207-227.
8. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Μανόλη Σέργη, καθηγητή Λαογραφίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, για την ηθική και βιβλιογραφική στήριξη που μου παρείχε, την κ. Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου, τ. διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωματών της Ακαδημίας Αθηνών, η οποία μου έδωσε τη δυνατότητα να εισέλθω στον κόσμο των χειρογράφων της Διαλεκτής Ζευγώλη-Γλέζου, τον κ. Ιωάννη Τουμπακάρη, για τη συμβολή του στις βιβλιογραφικές μου αναζητήσεις, καθώς και τον κ. Φρατζέσκο Μαργαρίτη, ο οποίος ως τοπικός βοηθός μου έδωσε τη δυνατότητα να μπω στα σπίτια συγχωριανών μου και να μιλήσω μαζί τους.

2. Η κατάρα ως είδος υβριστικού λόγου

Η κατάρα αποτελεί ένα είδος υβριστικού λόγου, χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται με αυτόν.⁹ Ο υβριστικός λόγος δεν είναι κοινωνικά επιτρεπτός, σε αντίθεση με την κατάρα η οποία αποτελεί προϊόν κοινωνικής έγκρισης και θεσμοθέτησης στους κόλπους κάθε κοινότητας, αποτελώντας μάλιστα για αρκετούς αιώνες ειδικό προνόμιο των κληρικών (πρβ. αφορισμό και ανάθεμα).¹⁰ Ο υβριστικός λόγος χαρακτηρίζεται από βωμολοχίες και άσεμνες εκφράσεις, οι οποίες εκφράζουν συναισθήματα μίσους, ανταγωνισμού, ενόχλησης ή και έκπληξης. Αντίθετα, η κατάρα συνίσταται από περίπλοκες και εξεζητημένες εκφράσεις οι οποίες απαντούν σε θρησκευτικά, νομικά ή άλλα επίσημα κείμενα.¹¹ Ο χαρακτήρας του υβριστικού λόγου είναι εκρηκτικός, ενώ στόχος του είναι η άμεση εκτόνωση και ανακούφιση του ατόμου που τον εκφέρει. Αντιθέτως, η κατάρα (παρόλο που και εκείνη έχει ως αποτέλεσμα την ψυχολογική εκτόνωση του προσώπου που την εκφέρει) έχει μεγαλύτερη διάρκεια και ένταση, ενώ στόχος της είναι η βλάβη του αποδέκτη.¹² Το αποτέλεσμα της λεκτικής πράξης ενός υβριστή είναι άμεσο και σχετίζεται με το παρόν τόσο του ίδιου όσο και του αποδέκτη, ο οποίος είναι παρών ή σε εφικτή απόσταση από τον πομπό. Αντίθετα, το αποτέλεσμα της κατάρας δεν είναι άμεσο, καθώς αναφέρεται στο μέλλον.¹³ Ο αποδέκτης του καταριστικού λόγου συνήθως δεν είναι παρών ή σε εφικτή απόσταση από το πρόσωπο που του καταριέται, συνεπώς η κατάρα αποτελεί μια λεκτική πράξη η οποία έχει χαρακτηριστικά ιδιωτικότητας και μυστικότητας.¹⁴ Τέλος, ο υβριστικός λόγος είναι μεγαλύτερος ως προς την κειμενική του έκταση, σε αντίθεση με την κατάρα η οποία, για τον λόγο αυτό, λογίζεται ως μικροκείμενο, ως δηλαδή μια μικρή μορφή (minor form) του λαϊκού πολιτισμού μιας κοινότητας.¹⁵

9 Σύμφωνα με τον Α. Montagu, ο υβριστικός λόγος (π.χ. βλαστήμιες, βρισιές, επιφωνηματικές εκφράσεις και κατάρες, οι οποίες ωστόσο έχουν άμεσο, εκρηκτικό και αμιγώς υβριστικό χαρακτήρα, ενώ δεν έχουν μεγάλη διάρκεια ή ένταση) αποτελεί το γένος, ενώ η κατάρα επιμέρους είδος αυτού του γένους. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο υβριστικός λόγος προηγήθηκε της κατάρας, όπως αυτή επικράτησε τελικά ως μια γλωσσική πράξη με τελετουργικό και θεσμοθετημένο χαρακτήρα. Βλ. Α. Montagu, *ό.π.*, σελ. 35 και Τ. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2-15. Όπως σημειώνει η Ε. Ντάτση, ο υβριστικός λόγος και η κατάρα αποτελούν ομόρριζα είδη τα οποία προέκυψαν από τον αρχέγονο μαγικό ολοφραστικό λόγο. Αυτού του είδους τα εκφωνήματα, κατά κανόνα έμμετρα και ρυθμικά, διαμορφώθηκαν στον δημόσιο χώρο ως ένα λεκτικό τείχος άμυνας και επίθεσης απέναντι στη δεσποτεία της ελίτ και του επίσημου πολιτισμού. Βλ. Ε. Ντάτση, *ό.π.*, σ. 207 καθώς επίσης και Α.-Φ. Χρηστίδης, «Η μαγική χρήση της γλώσσας», στον τόμο Α.-Φ. Χρηστίδης – D. Jordan (επιμ.), *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, Ιστός, Αθήνα 2009, σ. 58.

10 Α. Montagu, *ό.π.*, σ. 36· L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 79 κ.εξ. Στο δικό μας εθνογραφικό παράδειγμα μαθαίνουμε τα εξής όσον αφορά τον αφορισμό και το ανάθεμα: «[...] Οι κάταρες, άμα θες να βλαστημήσεις καένα που σε βλάπτει. Κι ότι να χάσει καένas τίποτα ή του κάμουσι καένα κακό πααίνει στον παπά και κάνει αφορισμό, ια όλοι που το ξέρουνε και δεν το μαρτυρούσι. Κι άμα σέχη καένas πειρασμένο τον αναθεματάς και πεθαμένο και ζωντανό». Βλ. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», Λαογραφικό Αρχείο και Μουσειακή Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χφ. 366, σ. 47 (Απειρανθος Νάξου Κυκλάδων, Σοφία Μυτιληναίου, 1968).

11 D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. 61.

12 Α. Montagu, *ό.π.*, σ. 52· Τ. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2, 75· Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 106· Τ. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 195.

13 Α. Montagu, *ό.π.*, σ. 35-36· R.F. Terwilliger, *Meaning and mind*, Oxford University Press, New York 1968, σ. 314.

14 Α. Montagu, *ό.π.*, σ. 36, 52· Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 233.

15 Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 106-107· Ε. Αυδίκος Ε., *ό.π.*, σ. 135· Θ. Πολίτης, *ό.π.*, 2008, σ. 255· Θ. Πολίτης, *ό.π.*, (2007-2009), σ. 257. Βλ. επίσης Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 23-29.

3. Το τρίπτυχο του ορισμού του καταριστικού λόγου¹⁶

3.1 Η κατάρα ως εκφώνηση

Η κατάρα σχετίζεται πρωτοτυπικά με την επίκληση προς μια θεϊκή ή δαιμονική δύναμη, τη φύση, τη μοίρα, την τύχη κ.λπ., προς οντότητες δηλαδή που, σύμφωνα με τη λαϊκή κοσμολογία, ανήκουν στον χώρο του υπερφυσικού ή του υπερβατικού. Οι δυνάμεις αυτές λειτουργούν ως μεσολαβητές και εγγυητές του δικαίου για το πρόσωπο που υπέστη μια βλάβη και ως τιμωροί του προσώπου που την προκάλεσε.¹⁷ Βέβαια, ο καταριστικός λόγος δεν επικαλείται πάντα κάποια από τις παραπάνω δυνάμεις, καθώς το ίδιο το πρόσωπο που τον εκφέρει μπορεί να γίνει δημιουργός και εντολέας των δυνάμεων που συντάσσει κατά του αντιπάλου του.¹⁸ Έχει την ικανότητα (ειδικά όταν είναι εξουσιοδοτημένο) να προκαλέσει κακό με ή χωρίς τη συνδρομή των ανωτέρω δυνάμεων.¹⁹ Η θεία δίκη αντικαθίσταται από την καταδίκη και την αποδοκιμασία του προσώπου που καταριέται, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας λεκτικής δύναμης.

Ο ορισμός της κατάρας ως επίκλησης συνεπάγεται την ταύτισή της με την έννοια της *εκφώνησης*, φορέας της οποίας είναι ο άνθρωπος, όπως επίσης και ο τελικός της αποδέκτης (στις περισσότερες των περιπτώσεων). Η εκφώνηση της κατάρας χαρακτηρίζεται πρωτοτυπικά από ένα (μαγικό) τελετουργικό τυπικό (προσιδιάζοντας και στην αγόρευση), ενώ άλλες φορές από αυτοσχεδιασμό.²⁰ Το μαγικό τελετουργικό αποτελεί έναν συνδυασμό λόγου, χειρισμού αντικειμένων και χειρονομιών.²¹ Περιλαμβάνει μαγικές ενέργειες, μιμητικές και συμβολικές πράξεις, τελετουργικές χειρονομίες, εκφραστικές κινήσεις, μορφασμούς του προσώπου, αλλοιώσεις της φωνής, πολλές φορές ακόμα και μια ιδιαίτερη προσωδία (αλλαγές στον επιτονισμό, στην ένταση και στον ρυθμό του λόγου). Τα παραπάνω εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά στοιχεία, τα οποία προσιδιάζουν σε ένα είδος θεατρικής παράστασης,²² ενισχύουν τη δύναμη του καταριστικού λόγου, αποδεικνύοντας ουσιαστικά τη μαγική του φύση και προέλευση. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια, τα αντικείμενα, ο χειρισμός τους αλλά και οι χειρονομίες που τον συνοδεύουν λειτουργούν ως μηχανισμοί που μπορούν να συμπυκνώσουν –ακόμη και να παρακάμψουν– τον λόγο ως αναλυτική διατύπωση.²³

Η καταριστική εκφώνηση έχει την πηγή της στην τελετή του εκκλησιαστικού αφορισμού και του αναθέματος, η οποία με τη σειρά της έλκει την προέλευσή της στην τελετή του αποδιοπομπαίου τράγου. Πρόκειται, δηλαδή, για μια τελετουργική θρησκευτική πράξη.²⁴ Η εκφώνησή της γίνεται σε στιγμές ψυχολογικής συγκίνησης και έντασης, άλλοτε αυθόρμητα

16 Σχετικά με τον τρίπτυχο ορισμό της κατάρας, βλ. G. Hughes, *ό.π.*, 2006, σ. 114-115.

17 Σχετικά με τον διαμεσολαβητικό και αντισηματικό ρόλο των δυνάμεων, βλ. Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 235-236 και Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 170-179.

18 Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 15.

19 L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 90· M. Ljung, *ό.π.*, σ. 108.

20 A. Montagu, *ό.π.*, σ. 35· L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 79 κ.εξ· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 189.

21 Σχετικά με τις κατάρες ως πράξη (λεκτική και μη λεκτική) με χαρακτηριστικά συμπαθητικής (και όχι μόνο) μαγείας σε διάφορους πολιτισμούς και εποχές, βλ. A. Montagu, *ό.π.*, σ. 36-52· Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 110, 118-122· Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 107, 114· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 23-29. Πρβ. επίσης τις επωδές, τις 'ηθείές όπως λέγονται στ' Απεράθου, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τις κατάρες σε ό,τι αφορά την προέλευση και τη φύση τους.

22 Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 14-15.

23 Βλ. C. Lévi-Strauss, *The raw and the cooked*, J. Cape, London 1984, σ. 671-672· Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 53.

24 D. Vanderveken, *Meaning and Speech Acts. Vol. 1. Principles of Language Use*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σ. 198-199, 203· L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 79 κ.εξ.

και βιαστικά²⁵ και άλλοτε όχι, καθώς είναι εξαρτημένη από χωροχρονικές παραμέτρους.²⁶ Δεν αποτελεί, όμως, απλά ένα ξέσπασμα θυμού, το οποίο είναι κενό σημασίας και επικοινωνιακού στόχου.²⁷ Αντιθέτα, στόχος της είναι η νομή της μοίρας του αντιπάλου τού προσώπου που την εκφέρει. Η πράξη της εκφώνησης ταυτίζεται ουσιαστικά με την πραγματοποίηση αυτής της πράξης.²⁸ Υπό αυτό το σκεπτικό, η κατάρα αποτελεί ένα είδος *γλωσσικής πράξης* (speech act), καθώς χαρακτηρίζεται από ένα ορισμένο τυπικό και εκφωνείται από κατάλληλα επιφορτισμένα άτομα, τα οποία έχουν την ικανότητα (λόγω της ειδικής εξουσίας που φέρουν) να προκαλέσουν μια νέα κατάσταση πραγμάτων, εκφράζοντας και δρώντας ταυτόχρονα.²⁹ Η λειτουργία της είναι επιτελεστική: δεν δίνεται βάρος στο εάν αυτά που λέγονται αληθεύουν ή όχι,³⁰ αλλά εάν αυτά που λέγονται συνδέουν τον ομιλητή με ένα ορισμένο είδος πράξης (επιτελεστικό ή δηλωτικό πράξεως εκφώνημα). Πιο συγκεκριμένα, η κατάρα αποτελεί όχι απλά μια *λεκτική πράξη* αλλά μια *προσλεκτική πράξη*, η οποία έχει ορισμένη λεκτική ισχύ, ταυτίζεται δηλαδή με την επικοινωνιακή πρόθεση του ομιλητή και είναι σύμφωνη με τις περιστάσεις επικοινωνίας και τις εκάστοτε κοινωνικές συμβάσεις, ενώ ενίοτε σχετίζεται με την επίτευξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων ή αντιδράσεων από την πλευρά του ακροατή (*υπερ-λεκτική πράξη*).³¹ Πρόκειται για μια επικοινωνιακή στρατηγική, για την ολέθρια εφαρμογή της δύναμης του λόγου, με στόχο τον έλεγχο της μοίρας ενός ανθρώπου σύμφωνα με την επιθυμία αυτού που καταριέται.³²

Με την εκκοσμίκευση της κοινωνίας και την εξέλιξη της θρησκευτικής αντίληψης και συνείδησης, η κατάρα υπέστη εννοιολογικές, δομικές και λειτουργικές αλλαγές. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εκφώνησή της έχασε τον αμιγώς τελετουργικό και θρησκευτικό της χαρακτήρα και απέκτησε έναν διαφορετικό χαρακτήρα, ο οποίος ωστόσο εξακολούθησε να βασίζεται σε παλαιές θρησκευτικές δοξασίες, προλήψεις και χριστιανικές αντιλήψεις.³³ Όπως αναφέρει ο G. Hughes, ιστορικά η κατάρα μεταφέρθηκε από τον χώρο των θεών και των ηρώων σε έναν χώρο όπου συνυπάρχουν χωρίς καμία διάκριση διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία, το περιεχόμενο των οποίων είναι θρησκευτικό, βλάσφημο, σεξουαλικό, πολιτικό και ρατσιστικό. Γενικότερα, παρατηρείται μια σημασιολογική κίνηση από τη δήλωση (asseveration) στην εξύβριση (abuse), καθώς επίσης και μια πραγματολογική αλλαγή από την ιερή, θρησκευτική και θεληματική λεκτική πράξη στην εκφραστική βλασφημία (profane

25 Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 106· Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 229.

26 Πρβ. τη γνώση της *κακιάς ώρας*. Βλ. Ν. Πολίτης, «Διατί η Τρίτη θεωρείται αποφράς ημέρα», *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ. Α', Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1920, σ. 43· Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 112· Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, τ. 1, Γράμματα, Αθήνα 1994, σ. 103, 109-110· Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 14· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 24.

27 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 9.

28 A. Montagu, *ό.π.*, σ. 35· R.F. Terwilliger, *ό.π.*, σ. 314· Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 106· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 193, 195.

29 L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 198-199, 203· Α. Γεωργακοπούλου & Δ. Γούτσος, *Κείμενο και Επικοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 43.

30 Αυτό δεν σημαίνει ότι η κατάρα δεν μπορεί να υποστηρίξει την αλήθεια μιας πρότασης. Αυτό, για παράδειγμα, συμβαίνει στον όρκο, όπου παρατηρείται συχνά η καταριστική δομή (αυτοκατάρα). Βλ. G. Hughes, *ό.π.*, 1991, σ. 4· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 27-28.

31 Πρβ. τη διάκριση του Austin για τα είδη των πράξεων που εκτελούνται με κάθε εκφώνημα. Βλ. J. Austin, *How to do things with words*, Clarendon Press, Oxford 1962· Α. Γεωργακοπούλου & Δ. Γούτσος, *ό.π.*, σ. 41-47· Σπ. Μπέλλα, *Πραγματολογία. Από τη γλωσσική επικοινωνία στη γλωσσική διδασκαλία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 72-76.

32 R. Blum & E. Blum, *Η κακιά ώρα. Μαγεία, τελετουργίες και προλήψεις της ελληνικής υπαίθρου*, Αρχέτυπο, Αθήνα 2005, σ. 224.

33 Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 108-110· L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 80.

expressive cursing).³⁴ Ακόμα όμως και σε αυτή την περίπτωση, η κατάρα φέρει μια δόση της πρωτοτυπικής της δυνατότητας, όταν το αρχικό της κίνητρο είναι η πίκρα και η απογοήτευση του προσώπου που την εκφέρει.³⁵ Ουσιαστικά, το βάρος πέφτει πάνω στον ίδιο τον ομιλητή ο οποίος σηματοδοτεί το μήνυμά του ως αμιγώς καταριστικό.³⁶

3.2 Η κατάρα ως εκφώνημα

Η κατάρα είναι το *εκφώνημα* και το *κείμενο* που στοιχειοθετείται και αναγνωρίζεται από άποψη μορφής και περιεχομένου ως κατάρα. Πρόκειται για τον γλωσσικό ήχο ο οποίος χαρακτηρίζεται από επιτελεστικότητα και δραστικότητα, καθώς συσχετίζεται με χωροχρονικές παραμέτρους, χειρονομίες και χειρισμούς αντικειμένων, που συνολικά συγκροτούν τη σημασία του.³⁷ Το καταριστικό εκφώνημα έχει την ικανότητα να επηρεάσει την πορεία των πραγμάτων. Αυτή η ικανότητα εδράζεται στη μυθική αντίληψη ότι το όνομα (μια λέξη) και το πράγμα (το αντικείμενο που σημαίνει αυτή η λέξη) αποτελούν μια αδιαίρετη ενότητα και η σχέση τους είναι αιτιακή (και όχι αυθαίρετη).³⁸ Ο λόγος (κάθε λέξη) ανήκει στα πράγματα (στην ίδια δηλαδή την πραγματικότητα), αλλά και η ουσία των πραγμάτων εμπεριέχεται στη λέξη.³⁹ Ο λόγος αποτελεί προϊόν και αντανάκλαση της βιωματικής και ενεργητικής σχέσης του ανθρώπου με την πραγματικότητα (δεικτική, βιωματική, συγκινησιακή, αλλά όχι συμβατική σήμανση). Ο καταριστικός λόγος, μάλιστα, ξαναγίνεται δύναμη που δρα πάνω στην πραγματικότητα, προσπαθώντας να τη μετασχηματίσει.⁴⁰

Η προθετικότητα, η σκοπιμότητα και τα κίνητρα του καταριστικού λόγου είναι αμιγώς βλαπτικά και εκδικητικά, ενώ είναι άμεσα συνυφασμένα με τις εκάστοτε συνθήκες και περιπτώσεις, καθώς επίσης και με τη διάθεση, τις στάσεις και την προθετικότητα του πομπού.⁴¹ Το σημαντικότερο ωστόσο -τουλάχιστον στον πρωτοτυπικό ορισμό του όρου- είναι ότι η κατάρα αποτελεί ένα είδος λόγου που φέρει δυναμικό φορτίο, το οποίο, σε συνδυασμό με το ότι απευθύνεται σε μια υπερφυσική δύναμη, μεταθέτει την *εκφώνηση* στη σφαίρα του μαγικού, συνεπώς μεταλλάσσει και το ίδιο το *εκφώνημα* σε έναν λόγο μαγικό.⁴² Ο λόγος αυτός θεωρείται μαγικοθρησκευτικός ή μαγικοφυσικός,⁴³ σε συνάρτηση με τη φύση των δυνάμεων στις οποίες καταφεύγει αυτός που εκφέρει την κατάρα και μέσω της οποίας ζητά τη συνδρομή τους.

Η μαγική χρήση της γλώσσας δεν κινείται σε έναν χώρο περιθωριακό, αλλά σε έναν χώρο *οριακό*, όπου επικρατεί η προαναφερθείσα αρχέγονη συγγένεια γλώσσας και πραγματικότητας.⁴⁴ Οι λέξεις που απαρτίζουν τα καταριστικά εκφωνήματα φέρουν ένα είδος εξουσίας,⁴⁵ η οποία έχει μεταβιβαστεί σε αυτές μέσω του θρησκευτικού ή του κοινωνικού διαχω-

34 G. Hughes, *ό.π.*, 1991, σ. 55, 79, 256· L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 73, 89· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 25.

35 L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 75.

36 L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 75-76.

37 L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 82-83· S. Marshall, *Πολιτισμός και πρακτικός λόγος*, Μτφρ. Ν. Κούρκουλος, Εικοστός Πρώτος, Αθήνα 2003, σ. 139.

38 Πρβ. την έννοια του «αυθαίρετου» γλωσσικού σημείου του Saussure. Βλ. F. de Saussure, *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, Μτφρ. Φ. Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα [1916] 1979.

39 R.F. Terwilliger, *ό.π.*, σ. 314· Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 52-54.

40 Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 52-54. Βλ. και Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 26-27.

41 A. Montagu, *ό.π.*, 52· T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 75.

42 Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 111· L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 83· G. Hughes, *ό.π.*, 2006, σ. 115· Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 11· Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 106· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 23-26· Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 193, 195· Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 230-234.

43 Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 107.

44 Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 52-53.

45 L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 83· Σύμφωνα με τον W. Ong, η μαγική δύναμη των λέξεων είναι άμεσα συνυφασμένη

ρισμού (religious or social demarcation).⁴⁶ Η χρήση τους θεωρείται απαγορευτική,⁴⁷ όταν γίνεται από μη εξουσιοδοτημένα άτομα^{48,49} σε ακατάλληλα χωροχρονικά περιβάλλοντα. Με τον τρόπο αυτό, αποκτούν εντονότερο συγκινησιακό φορτίο και δύναμη,⁵⁰ κινούμενες προς τα όρια της γλώσσας.⁵¹ Το πρόσωπο που τις κατέχει και γνωρίζει τον τρόπο χειρισμού τους αποκτά την εξουσία πάνω στο αντικείμενο που δηλώνεται μέσα από αυτές, κατέχει εντέλει τόσο το ίδιο όσο και τις ιδιότητές του.⁵²

Η χρήση αυτών των «ειδικών» λέξεων και φράσεων, οι οποίες βρίσκονται σε κάθε γλωσσικό σύστημα, είναι επιτελεστική και δραστική, θεωρείται όμως και τιμωρητέα. Και αυτό, γιατί οι λέξεις αυτές αποτελούν πολιτισμικά ταμπού: απαγορεύονται και πρέπει να αποφεύγονται. Θεωρούνται απειλητικές και επικίνδυνες, καθώς υπάρχει η βεβαιότητα ότι η δύναμη που φέρουν μπορεί να προκαλέσει, σύμφωνα με τη συναίνεση και τις κοινωνικές νόρμες της κοινότητας, αρνητικές συνέπειες, βλάβη και σωματική ή ψυχολογική τιμωρία στον τελικό αποδέκτη (στον αντίπαλο του πομπού).⁵³ Η εκφώνηση μιας κατάρας δεν συνεπάγεται την απουσία κινδύνου και για τον ίδιο τον ομιλητή: το πρόσωπο που την εκφέρει δεν πρέπει μόνο να έχει την εξουσιοδότηση για να προβεί σε αυτή την πράξη, αλλά πρέπει να είναι προσεκτικό σε ό,τι αφορά την επιλογή των λέξεων που θα κάνει (π.χ., αν οι λέξεις που θα χρησιμοποιήσει είναι αρκετά ιερόσυλες, ο ίδιος χαρακτηρίζεται ως βλάσφημος), τον αποδέκτη της κατάρας, τους ακροατές/το κοινό που θα την ακούσουν,⁵⁴ αλλά και την ίδια τη βάση και την αλήθεια της άδικης πράξης, εξαιτίας της οποίας καταριέται.

Τα καταριστικά εκφωνήματα, ως είδος υβριστικού λόγου, δεν στερούνται κανονικότητας και μοναδικότητας. Θεωρούνται *κανονικά* γιατί, ως επί το πλείστον, υπακούν στους φωνολογικούς, μορφολογικούς, σημασιολογικούς και συντακτικούς κανόνες του εκάστοτε γλωσσικού συστήματος, και *μοναδικά* γιατί δίνουν μια συναισθηματική ένταση στον λόγο.⁵⁵ Ειδικά η σύγχρονη έκφραση του καταριστικού λόγου έχει συγκινησιακές, βιωματικές

με τις αντιλήψεις των προφορικών πολιτισμών. Βλ. W. Ong, *Προφορικότητα και εγγραματοσύνη*, Μτφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 93, 107.

46 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2.

47 Τέτοιου είδους απαγορεύσεις προωθήθηκαν από τα θρησκευτικά δόγματα (πρβ. τους κανόνες της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, τον ισλαμικό νόμο κ.ά.) και τους θρησκευτικούς ηγέτες, οι οποίοι καλλιέργησαν την αντίληψη ότι η χρήση λέξεων θρησκευτικού περιεχομένου είναι απαγορευτική και πρέπει να λογοκρίνεται. Το γεγονός αυτό τις κατέστησε ιερές, ισχυρές και επικίνδυνες. Μεταβλήθηκαν σε λέξεις-ταμπού. Βλ. T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 190-191.

48 Όπως αναφέρει ο D. Vanderveken, το πρόσωπο που εκφέρει μια κατάρα φέρει ειδική εξουσία. Η εξουσία αυτή βασίζεται είτε σε μια πρότερη πράξη χειροτονίας του από τον ανώτατο θεσμό είτε στην πίστη των γύρω του ότι μιλά εξ ονόματος αυτού του θεσμού. Βλ. D. Vanderveken, *ό.π.*, σ. 198-199, 203.

49 Σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, ο καταριστικός λόγος είναι επιτελεστικός όταν εκφέρεται από πρόσωπα σεβαστά (π.χ., γέροντες, ιερείς, γονείς), τα οποία είναι αρμόδια για τη συγκεκριμένη ενέργεια. Για παράδειγμα, είναι αρκετά διαδεδομένη η δοξασία ότι η κατάρα ενός γερνότερου ανθρώπου είναι πιο αποτελεσματική, ίσως επειδή βρίσκεται πλησιέστερα προς τον Θεό (τον θάνατο) ή επειδή έχει πείρα δικαιοσύνης. Η κατάρα των γονέων, επίσης, είναι σαφώς δυνατότερη για συναισθηματικούς λόγους· είναι το απόλυτο φονικό όπλο, ειδικά δε η μητρική κατάρα. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 112· Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 107· Κ. Καφαντάρης, σ. 13-14· Θ. Πολίτης, *ό.π.*, 1999, σ. 259· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 23-29· Ε. Ντάτση, *ό.π.*, σ. 216· Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 187. Πρβ. επίσης τον εκκλησιαστικό αφορισμό και το ανάθεμα.

50 T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 190, 197.

51 Σύμφωνα με τον Α.-Φ. Χριστίδη, η έντονη συγκίνηση ή η επιθυμία κινούνται προς τα όρια της γλώσσας. Βλ. Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 54.

52 E. Cassirer, *The philosophy of symbolic forms. Volume 1: Language*, Yale University Press, New Haven and London 1955, σ. 118.

53 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 193, 195.

54 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 2· Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 24-25.

55 T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 11· M. Ljung, *ό.π.*, σ. 19.

και συνδηλωτικές λειτουργίες, και όχι τόσο δηλωτικές και κυριολεκτικές.⁵⁶ Η γλωσσική πληροφορία που παρέχεται έχει συγκινησιακό αντίκτυπο, εκφράζει συναισθήματα, διαθέσεις, στάσεις, αλλά και εξουσιαστικές σχέσεις και κοινωνικές συναλλαγές, επηρεάζοντας εντέλει τη διαδικασία κατανόησης.⁵⁷

Οι καταριστικές λέξεις είναι περικειμενικά και πολιτισμικά καθορισμένες.⁵⁸ Το δυναμικό (κυρίως αρνητικό) τους φορτίο ουσιαστικά κατασκευάζεται σε συνάρτηση με τον βαθμό καταλληλότητας (appropriateness) και προσβλητικότητάς τους (offensiveness),⁵⁹ όπως καθορίζονται από το περιβάλλον (κειμενικό, κοινωνικό, φυσικό κ.ο.κ.) όπου ομιλητής και ακροατής μετέχουν και συνδημιουργούν. Ενδεικτικά, η σχέση μεταξύ πομπού και δέκτη, οι αντιλήψεις, οι αναστολές, οι στάσεις, η προθετικότητα αλλά ακόμη και το κύρος του ομιλητή, το θέμα συζήτησης, ο έλεγχος του τόπου εκφώνησης, το κοινωνικό ή το φυσικό περιβάλλον, η κοινωνική περίσταση, η κοινωνική οργάνωση της ομάδας κ.ά. αποτελούν πραγματολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με τη συγκρότηση του επικοινωνιακού περιβάλλοντος. Το επικοινωνιακό περιβάλλον καθορίζει τον τρόπο που ο ομιλητής θα κατασκευάσει το μήνυμά του (ανάλογα με τις νόρμες διάδρασης της κοινότητας, το τι θεωρείται αποδεκτό ή απαγορευτικό) και τον τρόπο που ο αποδέκτης θα το ερμηνεύσει και θα ανταποκριθεί σε αυτό (ανάλογα με τις νόρμες ερμηνείας).⁶⁰ Η επιλογή και η χρήση μιας καταριστικής λέξης ή φράσης βασίζεται στη συνακόλουθη κοινωνική της χρησιμότητα και τις κοινωνικές της συνέπειες: εάν η χρήση της έχει κάποιο κόστος για τον ομιλητή (π.χ., αν οδηγήσει στην τιμωρία, στην αποδοκιμασία, στον κοινωνικό αποκλεισμό του), αποφεύγεται. Εάν είναι επωφελής για τον ομιλητή (π.χ., αν εντείνει την προσοχή του αποδέκτη, αν επιδοκιμαστεί ή προκαλέσει γέλιο, αν επιφέρει κοινωνικό όφελος στον ομιλητή, αν συμβάλει στην κοινωνική συνοχή), χρησιμοποιείται.⁶¹ Συνεπώς, ο ομιλητής αξιολογεί τις παραμέτρους καταλληλότητας του εκφωνήματος που επιθυμεί να εκφέρει και το προσαρμόζει αναλόγως.

Παρόλο που οι περικειμενικοί παράγοντες στοιχειοθετούν ένα προσιτό πλαίσιο, βάσει του οποίου ένας ομιλητής εφαρμόζει τις γλωσσικές του στρατηγικές και κάνει τις αντίστοιχες γλωσσικές επιλογές (εν προκειμένω, χρησιμοποιεί ή αποφεύγει τον καταριστικό λόγο), το ποιες λέξεις αλλά και γιατί αυτές (και όχι κάποιες άλλες) λογίζονται και λειτουργούν ως ταμπού καθορίζεται πολιτισμικά και βασίζεται στις γενικότερες αντιλήψεις και στάσεις της κοινότητας, στην ίδια την κοσμοθερία της.⁶² Όπως ακριβώς και οι υβριστικές λέξεις και φράσεις, έτσι και οι κατάρες ορίζονται ως προσβλητικές, γιατί, μεταξύ άλλων, συνδέονται ή αναφέρονται στη θρησκεία, σε θέματα ταμπού και μαγικού λόγου κ.ά. Όπως σημειώνει ο T. Jay, οι συγκεκριμένες σημασιολογικές κατηγορίες θεωρούνται προσβλητικές λόγω των αρνητικών πολιτισμικών τους συνδηλώσεων, όπως αυτές έχουν εγγραφεί από ισχυρούς

56 T. Jay & J. Danks, «Ordering of taboo adjectives», *Bulletin of the Psychonomic Society* 9 (1977), σ. 405-408· T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 10.

57 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 10· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 11.

58 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 12-13· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 148, 153, 192.

59 Σύμφωνα με τον T. Jay, σε ότι αφορά γενικότερα τον υβριστικό λόγο, ένας ομιλητής αξιολογεί και κρίνει πότε μπορεί να εκφέρει τέτοιου είδους εκφωνήματα. Ουσιαστικά, βασίζεται σε ένα υπονοούμενο μοντέλο καταλληλότητας, το οποίο καθορίζει τον φορέα, το περιεχόμενο, τον τόπο και τον χρόνο της εκφώνησης, ενώ σχετίζεται με την ηλικία και τις εμπειρίες του ομιλητή. Βλ. T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 148. Βλ. επίσης M. Ljung, *ό.π.*, σ. 9.

60 T. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 12-15· T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 148-149.

61 T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 148-149.

62 T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 153, 155.

πολιτισμικούς θεσμούς (θρησκεία, οικογένεια, κοινότητα κ.ά.),⁶³ συνεπώς οι λέξεις που τις αφορούν, τις σημαίνουν και τις εκφράζουν θεωρούνται εξίσου προσβλητικές.

3.3 Η κατάρα ως αίσθηση και πίστη

Η κατάρα είναι η *αίσθηση* και η *πίστη* ότι ένα πρόσωπο ή κάτι άλλο (π.χ. ένας τόπος, ένα αντικείμενο κ.λπ.) έχει υποστεί βλάβη ή έχει μολυνθεί εξαιτίας της επίκλησης ενός καταριστικού εκφωνήματος. Η πίστη στη δύναμη και την αποτελεσματικότητα της κατάρας εδράζεται στην αρχέγονη αντίληψη ότι ο κόσμος ελέγχεται από απρόσωπες δυνάμεις και αμετάβλητους νόμους, στους οποίους είναι υποταγμένα τα θεϊκά και τα ανθρώπινα όντα.⁶⁴ Αυτές οι δυνάμεις ουσιαστικά επηρεάζουν την κατάρα. Η εξουσία που εκφράζεται και περιέχεται στην εκφώνηση και στο εκφώνημα προέρχεται από έναν εξωγλωσσικό θεσμό, συνεπώς η εκφώνηση συνιστά μια ισχυρή δήλωση (*forceful declarative*).⁶⁵

4. Η κατάρα ως πράξη συμβολικής εξουσίας

Κάτω από την επιφάνεια της κατάρας ιδωμένης ως ενός ψυχολογικά φορτισμένου εκφωνήματος υπάρχει ένα πλέγμα σχέσεων το οποίο μας δίνει τη δυνατότητα να την προσεγγίσουμε ως ένα συμβολικό δημιουργήμα. Το δημιουργήμα αυτό σχετίζεται με τις ανταλλακτικές και ειδικότερα με τις συγκρουσιακές σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους είτε αυτοί είναι μεμονωμένα άτομα, είτε ολόκληρη η κοινότητα, είτε η φύση, οι τόποι, τα πράγματα, τα ζώα, ουσιαστικά δηλαδή ολόκληρος ο κόσμος όπως δομείται μέσα στην καθημερινή συλλογικότητα και το φαντασιακό.⁶⁶ Τόσο αυτός που εκφέρει την κατάρα όσο και αυτός στον οποίο απευθύνεται συνδέονται με μια σχέση ιεραρχικής αντίθεσης:⁶⁷ η βλάβη, που αποτελεί και την αιτία για την εκφορά της κατάρας, αλλά και η ίδια η κατάρα ως αιτία, εντάσσονται σε ένα πλαίσιο αμφισβήτησης εγκαθιδρυμένων, παγιωμένων και ευρέως αποδεκτών από την κοινότητα σχέσεων και ρόλων.

Που να φάει η φάουσα το στόμα τζη, μα δε σταματά να λέει», ας πούμε, «για μένα;». Κατάλαβες; [...] Να πει, ας πούμε, μια: «Ω, η Διαλεχτή ένα φουστάνι που το φορεί», «Ω, που ήβγαλε da μαύρα», ας πούμε που είναι ο άδρας μου απεθαμένος. «Ω, που με κουτσοβόλεψε», «Ω, που είπε 'ια μένα». Και να πεις: «Που να φάει η φάουσα το στόμα τζη, μα δε σταματά; Δε θα σταματήσει να με συζητά;». Είναι μεγάλη κατάρα. [...] Ήβριζε, ας πούμε, κάπκιο και ήθελε να πει 'ια μια πως είναι χοδρή, ήθε' να πει πως είναι αδύνατη, πως είναι άσκημη, πως δεν ηξέρει ίδα κάμει, πως «Ωχου, μα δεν ήτونه εκεί 'ια 'ε με τσοι άδρες», ε και θα βόρου να πει η άλλη: «Ω, που να βουβαθεί το στόμα τζη, μα ακόμα θα μιλεί, δε μπαύγει;» ας πούμε. Αυτά είναι κατάρες.⁶⁸

Για παράδειγμα, ο ρόλος της γυναίκας στ' Απεράθου κατά το παρελθόν βασιζόταν σε συγκεκριμένους κανόνες και περιορισμούς. Η όποια παραβίασή τους, όπως ήταν η απομάκρυνση από τη σφαίρα των γυναικείων δραστηριοτήτων και η διείσδυση σε απαγορευ-

63 T. Jay, *ό.π.*, 2000, σ. 153, 155, 190. Βλ. επίσης και M. Ljung, *ό.π.*, σ. 4-8.

64 E. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 166.

65 D. Vanderveken, *ό.π.*, σ. 198-199, 203.

66 E. Ψυχογιού, «Το ανάθεμα στην Ελληνική Λαογραφία», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Ένθετο «Ιστορικά», Αφιέρωμα «Αφορισμός» (24.2.2005), σ. 36.

67 L. Dumont, *Homo Hierarchicus: The Caste System and its implications*, University Press, Chicago 1980.

68 Προφορική πηγή: Διαλεχτή Μπαρδάνη.

μένες περιοχές, σε εστίες «κοινωνικής μόλυνσης» σύμφωνα με το κοινοτικό habitus (βλ. παραπάνω αφήγηση), συνεπαγόταν την κοινωνική κριτική, το κουτσομπολιό. Αυτό όξυνε ακόμα περισσότερο την κοινωνική ασυμμετρία που είχε προκληθεί. Η κατάρα σ' αυτήν την περίπτωση λειτουργούσε ως συμβολικός δείκτης αμφισβήτησης του προσώπου που είχε αναλάβει τον εξουσιαστικό ρόλο του κριτή. Λειτουργούσε ως απειλή και εντέλει ως εξισορροπητικός μηχανισμός για την αποκατάσταση των διαταραχθεισών σχέσεων ανάμεσα στα δύο μέρη. Η εκφέρουσα την κατάρα μπορούσε να αποκαθαρθεί από την πρόσληψη της περιθωριακής της θέσης ως αδυναμίας και να νομιμοποιηθεί ως υποστηρίκτρια της κοινωνικής ισορροπίας.⁶⁹

Η παραπάνω προοπτική βασίζεται στη μεθοδολογική προσέγγιση του P. Bourdieu,⁷⁰ σύμφωνα με την οποία η κατάρα δεν είναι απλά ένα γλωσσικό εκφώνημα, μια επικοινωνιακή πράξη, αλλά ένα επιτελεστικό εκφώνημα, μια συμβολική πράξη. Και εντάσσεται μέσα σε ένα πλαίσιο επικοινωνιακών και κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες είναι κυρίως σχέσεις συμβολικής εξουσίας ανάμεσα στους ομιλητές: οι ομιλητές δρουν μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτισμικό σύστημα, γνωρίζοντας και αναγνωρίζοντας (ως εξουσιοδοτημένοι πομποί και ως νόμιμοι αποδέκτες) θεσμούς, συμβάσεις, αντιλήψεις, αξίες κ.λπ. Όλα αυτά αποτελούν τους άρρητους νόμους της κοινότητας της οποίας αποτελούν μέλη και λειτουργούν ως εργαλεία γνώσης και κατασκευής του κόσμου τους, ως συμβολικές μορφές της κοινότητας.⁷¹ Πέρα από αυτό όμως, μέσα από τη γλωσσική επικοινωνία διαμορφώνουν, πραγματώνουν και αναπαράγουν σχέσεις δύναμης και κυριαρχίας. Η συμβολική εξουσία που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις είναι ικανή να κάνει πράγματα με λέξεις.⁷²

5. Η απεραθίτικη κατάρα ως πράξη επικοινωνίας

5.1 Η απεραθίτικη κατάρα ως επικοινωνιακή πράξη

Η απεραθίτικη κατάρα αντανακλά την επίδραση των βασικών συστατικών που γενικότερα περιγράφουν και ορίζουν διαπολιτισμικά τις επικοινωνιακές πράξεις. Σύμφωνα με τον D.Hymes,⁷³ τα συστατικά αυτά είναι τα εξής:

- Το *κανάλι επικοινωνίας* (προφορικός, γραπτός, τηλεγραφικός λόγος· θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τον ηλεκτρονικό λόγο) και ο τρόπος χρήσης καθενός από αυτά.⁷⁴
- Οι *τύποι ομιλίας* και οι *γλωσσικές ποικιλίες* (γεωγραφικές, κοινωνικές, υφολογικές), τα χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες τους.⁷⁵
- Τα *είδη* ή τα *γένη λόγου*, τα οποία μας δίνουν μια εικόνα για την ανατομία του παραγόμενου λόγου με βάση τα φορμαλιστικά του χαρακτηριστικά (δομή, λεξικογραμματικά μέσα), συνεπώς έχουμε τη δυνατότητα να διακρίνουμε επιμέρους λεκτικές πράξεις.⁷⁶
- Η *μορφή του μηνύματος*, η οποία είναι καθοριστική για τη γένεση της συνολικής σημασί-

69 Πρβ. Ε. Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 138.

70 P. Bourdieu, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σ. 49.

71 P. Bourdieu, *ό.π.*, σ. 33-34.

72 P. Bourdieu, *ό.π.*, σ. 33.

73 D. Hymes, *Foundation in Sociolinguistics: An ethnographic approach*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1974.

74 Λ. Τσιτσιπής, *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της Γλώσσας. Γλώσσα, ιδεολογία, διαλογικότητα και επιτέλεση*, Gutenberg, Αθήνα, [1995] 2004³, σ. 92· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*, Νήσος, Αθήνα 2002, σ. 93.

75 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 92-93.

76 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 97· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 94.

- ας που παράγεται κατά την επικοινωνία.⁷⁷
- Το *περιεχόμενο του μηνύματος*, το οποίο συνδέεται με το θέμα συζήτησης, την καταλληλότητα και την τροποποίησή του, το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εντάσσεται, τους μετέχοντες στην επικοινωνία κ.λπ.^{78,79}
 - Οι *μετέχοντες στην επικοινωνία*, οι οποίοι δεν περιορίζονται στο κλασικό επικοινωνιακό μοντέλο του R. Jakobson «πομπός – δέκτης»,⁸⁰ αλλά αφορούν λεπτομερέστερους ρόλους, όπως είναι αυτοί του ομιλητή ή του πομπού, του προσώπου που απευθύνεται, του ακροατή, του αποδέκτη ή του κοινού και του τελικού στόχου ή αποδέκτη.⁸¹
 - Το *φυσικό περιβάλλον*, το οποίο σχετίζεται με τον χρόνο και τον τόπο διεξαγωγής της επικοινωνίας.⁸²
 - Το *πολιτισμικό περιβάλλον* ή η *σκηνή*, που ορίζεται ως το πνεύμα ή η ατμόσφαιρα της επικοινωνιακής περιστασης/της πράξης επικοινωνίας, όπως αυτή κατασκευάζεται και ερμηνεύεται από τους μετέχοντες στην επικοινωνία.⁸³ Σύμφωνα με τον Λ. Τσιτσιπή, η σκηνή αποτελεί ουσιαστικά ένα είδος ψυχολογικού περιβάλλοντος.⁸⁴
 - Το *κλειδί*, με άλλα λόγια το ύφος, ο τρόπος και ο τόνος (αστείος, οικείος, ανεπίσημος, επίσημος, σοβαρός, ειρωνικός, σαρκαστικός, εχθρικός κ.λπ.) με τον οποίο επιτελείται μια γλωσσική εκφορά.⁸⁵
 - Οι *σκοποί* και τα *αποτελέσματα*, που αναφέρονται τόσο στους συμβατικούς στόχους που θέτει η κοινότητα μέσω της πολιτισμικής της παράδοσης, όσο και στους προσωπικούς στόχους και τις επιδιώξεις των μετεχόντων κατά την επικοινωνιακή πράξη.⁸⁶
 - Οι *νόρμες διάδρασης*, οι κανόνες και οι συμβάσεις δηλαδή που καθορίζουν τη γλωσσική συμπεριφορά και τις γλωσσικές επιλογές των μετεχόντων (ως προς την καταλληλότητά τους), οι διαδραστικές συνήθειες των μελών μιας κοινότητας.⁸⁷ Οι κανόνες αυτοί καθορίζονται πολιτισμικά, αντανακλώντας την κοινωνική δομή της κοινότητας, τους κοινωνικούς ρόλους και τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της.⁸⁸
 - Οι *νόρμες ερμηνείας*, δηλαδή ο τρόπος που τα μέλη μιας κοινότητας ερμηνεύουν τη διεξαγωγή της επικοινωνίας, τις νόρμες διάδρασης.⁸⁹ Όπως σημειώνει ο Λ. Τσιτσιπής, οι νόρμες ερμηνείας περιλαμβάνουν το σύστημα δοξασιών και αντιλήψεων της κοινότητας.⁹⁰
- Τα παραπάνω συστατικά δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά εντάσσονται σε ένα πλέγμα αλληλοσυσχετίσεων, που συντελεί στη συγκρότηση της κατάρας ως μιας επικοινωνιακής, επιτελεστικής αλλά και συμβολικής πράξης.

77 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 89.

78 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 89.

79 Για λόγους οικονομίας της έκτασης του άρθρου, σχετικά με το περιεχόμενο της απεραθίτικης κατάρας βλ. Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 229-250 και Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 165-206.

80 R. Jakobson, «Closing statement: Linguistics and Poetics», στον τόμο T.A. Sebeok (επιμ.), *Style in language*, MIT Press, Cambridge – Mass 1960, σ. 350-377.

81 D. Hymes, *ό.π.*, σ. 56. Βλ. επίσης και Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 90-91· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 92.

82 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 89· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 91-92.

83 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 90· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 92.

84 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 90.

85 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 91-92· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 93.

86 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 91· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 92-93.

87 Ενδεικτικά, ποια ένταση φωνής αρμόζει να έχουν οι μετέχοντες στην επικοινωνιακή πράξη, ποια είναι η αποδεκτή ποσότητα ομιλίας, πότε επιτρέπεται να διακόψουν, με τι σειρά παίρνουν τον λόγο κ.ο.κ. Βλ. Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 93· Α. Αρχάκης & Μ. Κονδύλη, *ό.π.*, σ. 93-94.

88 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 93.

89 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 95.

90 Λ. Τσιτσιπής, *ό.π.*, σ. 96.

5.2 Κανάλια επικοινωνίας, γλωσσική ποικιλία και κειμενικά είδη

Το κανάλι επικοινωνίας που χρησιμοποιείται για τη συγχρονική εκφορά της κατάρας στ' Απεράθου είναι κυρίως ο προφορικός λόγος, ακολουθεί ο γραπτός, ενώ πλέον μπορούμε να καταγράψουμε την παρουσία της και στον ηλεκτρονικό λόγο (π.χ. σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως είναι το facebook). Με βάση το υλικό που έχει συγκεντρωθεί, η γλωσσική ποικιλία που χρησιμοποιείται είναι το απεραθίτικο ιδίωμα.

Η κατάρα στ' Απεράθου αποτελεί ένα κειμενικό είδος, όπως είναι η παροιμία, το αίνιγμα, το ποίημα, το παραμύθι, η αφήγηση κ.λπ., καθώς διακρίνεται από συστηματικές συσχετίσεις εκφραστικών και οργανωτικών στοιχείων, τα οποία έχουν συγκεκριμένες λειτουργίες και σημασίες, με βάση τον ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν στο κοινωνικό και πολιτισμικό τους περιβάλλον.⁹¹ Ωστόσο, η παρουσία της δεν είναι πάντα αυτοτελής κατά τη γλωσσική επικοινωνία. Πολλές φορές, η κατάρα εγκιβωτίζεται σε άλλα κειμενικά είδη,⁹² όπως είναι τα απεραθίτικα λαϊκά τραγούδια, τα οποία άλλωστε αποτελούν αδιάσπαστο κομμάτι της επικοινωνιακής πρακτικής των Απεραθιτών. Όπως σημειώνει η Ε. Ντάτση, η κατάρα γενικότερα συμμετέχει και παρεμβαίνει με τη δική της δυναμική στην ποιητική πράξη (στα δημοτικά τραγούδια), όπου δεσπόζει η αισθητική λειτουργία.⁹³ Έτσι, και στο δικό μας εθνογραφικό παράδειγμα παρατηρούμε ότι η κατάρα λειτουργεί ως δομικό υλικό στην ποιητική (και επικοινωνιακή) πράξη αυτή καθαυτή. Οι κατάρες απαντούν στις πατινάδες, στα εκλογικά, στα παιδικά και στα πεισματικά τραγούδια, στα τραγούδια της αγάπης, στα τραγούδια της βλάχας, στα τραγούδια του μισεμού, του αποχωρισμού, της ξενιτιάς ή των κληρωτών, στα μοιρολόγια, ακόμη και στα νανουρίσματα. Ενδεικτικά:

α) Εκλογικά τραγούδια:

- *Το '64 που 'χασε ο Πρωτοπαπαδάκης, βγήκε η Ένωση Κέντρου κι αντίς να γλεδούν οι κερδισμένοι, γλεδούσα' οι χαμένοι. [...] Κατεβαίνα' λοιπό... ήτο' λοιπό' παρέα ο Φρατζεσκαδώνης, ο Φλώριος του 'Ιάννη, ο 'έρος (εννοεί τον Δημητράκη του Λευτεραντώνη) και το Διαλεχτοϊάννη τον είχανε μαζί, πολλοί, καμιά τριαδαριά νομάτοι, ο Τσικαλαδοϊάννης, ο Δεβέλης, ο Κοφτερός, 'υρίζα' λοιπό' το χωριό και τραουδούσα'. [...] 'Ηλεε λοιπό' ο 'έρος — πολλά δα τραούδια λέαν' όλοι: «Που να 'ενού' δα χέρια σας σα δου Διαλεχτοϊάννη, μα 'ιάδα και ξεχνάτε τσοι 'ούρνες σας μάνι μάνι;» Η 'ούρνα δα είν' εκεί που τρώνε τα γουρούνια... [...] Μετά κατεβαίνουν λοιπό', κάνει ο Φλώριος, λέει: «Στου μπάρμπα μου το μαγαζί και στου Γλεζομιχάλη» και του λέει ο 'έρος: «Κάτσε», λέει, «να το τελειώσω». Λέει: «Διαόλοι να 'βουν απ' τη μια και να 'βγουνε στην άλλη».⁹⁴*

- *Ψηφίζομε τον επιστήμονα και όχι το ληστή.*

91 Α. Γεωργακοπούλου & Δ. Γούτσος, *ό.π.*, σ. 63.

92 Η Ε. Γιαννούλη, επίσης, αναφέρει ότι η κατάρα απαντά ως αυτόνομο λαογραφικό είδος. Αποτελεί, ωστόσο, και μοτίβο του λαϊκού πολιτισμού, το οποίο μετακινείται και απαντά και σε άλλα λαογραφικά είδη (σε παραδόσεις, επωδές, παραμύθια). Μάλιστα, η κατάρα αποτελεί έναν βασικό παράγοντα για την αφηγηματική πλοκή των παραμυθιών. Βλ. Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 165, καθώς επίσης και Σ. Σκαρτσής, *ό.π.*, σ. 29.

93 Ε. Ντάτση, *ό.π.*, σ. 207.

94 Προφορική πηγή: Στέφανος Μπάκαλος. Είναι ενδιαφέρον ότι η συνέχεια του τραγουδιού από τον Δημητράκη του Λευτεραντώνη τραγουδήθηκε πάνω στον σκοπό των εκλογών. Το τραγούδι του, δηλαδή, διατήρησε ένα πολύ βασικό οργανωτικό στοιχείο (τον μουσικό σκοπό), το οποίο θα το καθιστούσε «εκλογικό».

- *Ευτός που σε 'λεε ληστή
το όνομά του να σθηστεί.*⁹⁵

β) Τραγούδια του μισεμού, του αποχωρισμού, της ξενιτιάς:

- *Ανάθεμά τα τα λεφτά,
π' ανθρώποι φεύγουσι 'ί' αυτά.*⁹⁶
- *Ανάθεμά σ' Αμερική και σέν' και τα καλά σου
πλιότερες είν' οι πίκρες σου παρά τα κέρδητά σου.*
- *Ανάθεμά σ' Αμερική με τσοι πολλές σου λίρες
π' αφήνεις τα παιδιά 'ρφανά και τσοι μαννάδες χήρες.*⁹⁷

γ) Τραγούδια των κληρωτών:

- *Ανάθεμα το βόλεμο κι εκείνοι που το γκάνουν
'ιατί να σκοτωνόμεστα οι σκύλοι μας εβάνου'.*
- *Ανάθεμα τον πόλεμο τση λεβεντιάς το Χάρο
πό 'χει τον άδη σύντροφο το θάνατο κουμπάρο.*⁹⁸

δ) Τραγούδια της αγάπης, πεισματικά:

- *Μ' ερνήστηκες που ν' αρνηστής 'γλησές και μοναστήρια
μαύρα να βαζ' η μάνα σου πόρτες και παραθύρια.*⁹⁹
- *Μ' ερνήστηκες που ναρνηστής τη βίστη τη Ρωμέκια,
να προσκυνήσεις Τούρκικα, να κοινωνάς Οθραϊκά.*¹⁰⁰
- *Μα 'ιάντα και μ' αλησμονάς
που να σε πάρ' ο δαίμονας.*¹⁰¹
- *Άλι, που να 'ενεί 'ιαλός η κλίνη που κοιμάσαι,
να πέσεις μέσα να πνιείς, αφού δε με λυπάσαι.*
- *Άλι, που να παντρεύεσαι κι η 'ειτοριά να τρίζει
κι α' το στενό μου να περνάς και να σου ρίξω ρύζι.*
- *Άλι, που να σε φέρουσι νύφη στην κάμαρά μου,
και να σε ξεστολίσουσι τα χέρια τα δικά μου.*¹⁰²

ε) Μοιρολόγια:

- *Χάρε το χάρο σου να δης να σταματήξ' αμπρός σου,
να βγάλη το μαχαίρι ντου να κόψη το λαιμό σου.*
- *Οπού να δης το χάρο σου, χάρε, οντέ γκοιμάσαι,*

95 Ιδιωτικό αρχείο Φρατζέσκου Μαργαρίτη.

96 Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 368-369· Φλ. Κατσουρός, «Ένα χωριό στιχουργεί», στον τόμο Μ. Γλέζος (επιμ.), *Ο απεραθίτικος πολιτισμός Σύλλογος Φίλων των Μουσείων και της Βιβλιοθήκης Ν.Ν. Γλέζου*, Απεράθου 2009, σ. 40.

97 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», Λαογραφικό Αρχείο και Μουσειακή Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χφ. 368, σ. 52 (Απείρανθος Νάξου Κυκλάδων, Ειρήνη Μακροπούλου, 1968).

98 Δ. Οικονομίδης, «Το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι της Απειράνθου Νάξου», *Ναξιακά* 30-31 (1992), σ. 52.

99 Ι.Α.Ν.Ε. (Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής), Κ.Ε.Ν.Δ.Ι. (Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών), χφ. 556, σ. 490 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

100 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 492 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

101 Φλ. Μπαρδάνης, *Στ' Απεράθου όπου η ψυχή τραγουδάει*, 2000, σ. 224.

102 Ν. Σφυρόερας, *Δημοτικά τραγούδια από τ' Απεράθου της Νάξου*, Έκδοση του Απεραθίτικου Συλλόγου, Αθήνα 1984, σ. 83-84.

αμή να μη σε λυπηθώ, σα δε μας ελυπάσαι.

- *Χάρε στα προσκεφάλια σου να δής τον άγγελο σου, νάβγ' η ψυχή σου η βαριά μέσ' το χαμουρηγόστο σου.*
- *Άλι που νάρθ' ο άγγελος να πάρη τη ψυχή σου, να φύουσι ντα δυνατά από 'χει το κορμί σου.*
- *[...] Ω Χάρε που να μη χαρείς το μαύρο σου σκοτάδι, ια πες μου πούν' ο τόπος σου στα ύψη ή στον Άδη.*
- *Χάρε την ώρα οντέ μπας ψυχή να ξεριζώσεις, να σόρθη κόρπος μονομιάς να μη ντο ξανασώσης.*
- *να ξαναπάρης πλιό ψυχή και να τήνε ζιάσης, η ζυαριά σου να κοπή να μη ντη ξανατιάσης!*¹⁰³

Βέβαια, θεωρώντας το απεραθίτικο τραγούδι ως επικοινωνιακή πρακτική, ως έναν συμβολικό τρόπο επικοινωνίας και συνομιλίας μεταξύ των μελών της απεραθίτικης κοινότητας, ίσως να μην ήταν τόσο δόκιμο να μιλάμε για εγκιβωτισμό της κατάρας μέσα στο τραγούδι. Ωστόσο, επειδή και το απεραθίτικο λαϊκό τραγούδι αποτελεί από μόνο του ένα κειμενικό είδος με επιμέρους ταξινομήσεις, λειτουργίες, οργανωτικά και δομικά χαρακτηριστικά αλλά και κοινωνικοπολιτισμικές συσχετίσεις, θελήσαμε να διερευνήσουμε κατά πόσο η κατάρα ασκεί κειμενική επιρροή στο τραγούδι και τανάπαλιν. Η παρουσία της φαίνεται πως δεν επηρεάζει τα εκφραστικά και δομικά χαρακτηριστικά του τραγουδιού, υπηρετεί αποτελεσματικά τις προθέσεις του λαϊκού ποιητή, εκφράζει κοινωνικές αξίες, αντιλήψεις, στάσεις, ρόλους, συνεχίζει δηλαδή να λειτουργεί ως ένα συμβολικό δημιουργήμα, μέσω του οποίου οι κοινωνικές σχέσεις περνούν μέσα από μια διαδικασία αξιολόγησης, αμφισβήτησης, σύγκρουσης, σύνθεσης, επανα-ορισμού, εξισορρόπησης.¹⁰⁴ Αυτό μπορούμε ενδεικτικά να το παρατηρήσουμε στην αφήγηση που ακολουθεί:

Η μάνα δου είχε γεννήσει κι ο Παλιός ήτονε καμιά εικοσαριά χρονώ. Ήτανε βοσκοκόπελο με κάτι βοσκοί ήτονε και κάθα πού 'ρχουδάνε λοιπόν στο χωριό να ξυριστεί, να πλυθεί, έρχουδαν κάθε μήνα, κάθε ενάμισι, κάθε ξέρω γω, ήλεε δου Μανώλη, λέει: «Να 'χεις την εφκή μου», λέει, «Μανώλη μου, φέρε μια βροβατίνα 'πα χάμαι να την αρμέω να πίνεις», λέει, «το μωρό μια 'υχιά γάλα». Του το 'λεγε, λοιπό', του το ξανάλεγε. Ε, καμιά φορά το θυμήθηκε λοιπόν ο Παλιός. [...] Εδιάει δη βροβατίνα ο Μανώλης στο σπίτι, μόλις εδιάηκε, λέει: «Βάλε μου ένα ποτήρι νερό», λέει: «Δεν έχω, κάτσε», λέει, «να 'χεις την εφκή μου να πεταχτώ να φέρω». Παίρνει τη λαήνα, λοιπόν, αυτή να πάει να τη 'εμίσει. «Και κούνιε», λέει, «και το μωρό». Εκούνιε ο Μανώλης το μωρό κ' ήλεε:

*«Κοιμήσου, που να κοιμηθείς τον ύπνο του θανάτου,
να μη βρολάβεις να το πκείεις το γάλα του προβάτου!»¹⁰⁵*

Ο Παλιός, βοσκοκόπελο το οποίο είχε αρχίσει να διαμορφώνει την κοινωνική του εικόνα και το ατομικό του γόητρο τόσο στην κοινότητα των βοσκών, οι οποίοι, σύμφωνα με την κυρίαρχη ανδροκεντρική ιδεολογία, διακρίνονταν για τις σωματικές και διανοητικές τους

103 Ε. Μάρκου (Βοντορήνη), *Τα σαράντα κοχλίδια*, Νάξος 1980, σ. 69-70.

104 Η αρμονική παρουσία της κατάρας στο απεραθίτικο λαϊκό τραγούδι θα μπορούσε επίσης να αιτιολογηθεί, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι τόσο ο καταριστικός λόγος όσο και η ποιητική γλώσσα κινούνται σε έναν χώρο οριακό. Βλ. Α.-Φ. Χρηστίδης, *ό.π.*, σ. 59.

105 Προφορική πηγή: Γεώργιος Πολυκρέτης.

ικανότητες,¹⁰⁶ όσο και στην ευρύτερη κοινωνία του χωριού, ύστερα από πιέσεις της μάνας του, έφερε μια προβατίνα στο σπίτι τους στο χωριό, προκειμένου το μικρό του αδερφάκι να έχει γάλα να πίνει. Η παράκληση ωστόσο της μάνας του να κουνά το μωρό και να το να-νουρίζει όση ώρα εκείνη θα έλειπε για να πάει να γεμίσει τη λαίηνα με νερό, προκάλεσε και έθεσε σε αμφισβήτηση τον κοινωνικό του ρόλο. Το νανούρισμα, ως επικοινωνιακή πράξη, αποτελεί κομμάτι της ιδιωτικής σφαίρας, του οικιακού χώρου, του χώρου εκείνου όπου κινείται και πρωταγωνιστεί μόνο η γυναίκα, υπηρετώντας το δικό της κοινωνικό ρόλο όπως έχει εδραιωθεί από την κοινότητα. Ο νέος Απεραθίτης θεώρησε το μικρό του αδερφάκι ως την αιτία γι' αυτή την κοινωνική προσβολή και μόλυνση, γι' αυτό και το καταράστηκε να πεθάνει στον ύπνο του. Στην κατάρα του όμως αυτή διατήρησε το οργανωτικό σχήμα του νανουρίσματος.¹⁰⁷

5.3 Μορφή και οργάνωση του καταριστικού εκφωνήματος

Η μορφή και η οργάνωση του μηνύματος, εν προκειμένω η μορφή και η δομή της κατάρας είναι καθοριστική τόσο για την παραγωγή όσο και για την πρόσληψη της συνολικής σημασίας κατά την επικοινωνία. Αυτό που μπορέσαμε να παρατηρήσουμε είναι ότι οι ομιλητές χρησιμοποιούν στερεότυπες φράσεις οι οποίες έχουν συγκεκριμένο ρόλο στην κειμενική οργάνωση της κατάρας (ουσιαστικά αυτές κατονομάζουν ρητά την επιτελούμενη προσλεκτική πράξη και την καθιστούν έγκυρη)¹⁰⁸ και χαρακτηρίζονται από δεοντική τροπικότητα.¹⁰⁹ Οι κατάρες αυτές έχουν δεοντικό χαρακτήρα και η σημασία τους είναι δηλωτική (declarative act).¹¹⁰ Η λειτουργία τους άλλοτε είναι αυτοτελής και ανεξάρτητη, αποτελούν δηλαδή τον πυρήνα του μηνύματος, και άλλοτε είναι συμπληρωματική, παρενθετική ή σχολιαστική σε κάποια άλλη λεκτική πράξη ή διαπίστωση. Αποτελούν δηλαδή ένα είδος εισαγωγής, μετάβασης ή αξιολογικής κρίσης στον πυρήνα του μηνύματος, το οποίο από την πλευρά του εκφράζει μια διαπίστωση, μian απορία, την αποδοκιμασία ή την επιδοκιμασία, τον θαυμασμό του ομιλητή κ.λπ.¹¹¹ Σε αυτή την περίπτωση, η δηλωτική λειτουργία

106 Γ. Γιαννούλης, *Απεράθου [1900-1950]. Η ποιητική γλώσσα ως αγωγή πολιτισμού*, Graphopress, Αθήνα 2009, σ. 64.

107 Πρβ. ενδεικτικά τα παρακάτω απεραθίτικα νανουρίσματα:

Κομήσου που να μη ραεί τριχ' α τη γεφαλή σου

κ' η Παναϊά η δέσποινα να βλέπη το κορμί σου.

Κομήσου που να μη ραεί τριχ' α' τη γεφαλή σου,

κι ως στέκου da ψηλά θουνά να στέκει το κορμί σου.

Κομήσου που να μη ραεί τριχ' α' τη γεφαλή σου,

κι ως στέκου da ψηλά θουνά να στέκου γι' οι νοσί σου.

Βλ. Δ. Οικονομίδης, *ό.π.*, (1992), σ. 49 (σχετικά με το πρώτο τετράστιχο): Ι.Λ.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 518 (Απειρανθος Νάξου, *Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου*, 1935) (σχετικά με τα άλλα δύο τετράστιχα).

108 Όπως σημειώνουν οι Α. Γεωργακοπούλου και Δ. Γούτσος, η μορφή των εκφωνημάτων που συνιστούν γλωσσικές πράξεις είναι στερεοτυπική ή και φορμουλαϊκή (formulaic), ενώ οποιαδήποτε ουσιαστική απόκλιση από τη ρουτίνα του εκφωνήματος αρκεί για να καταστήσει την πράξη άκυρη. Βλ. Α. Γεωργακοπούλου & Δ. Γούτσος, *ό.π.*, σ. 43· Σπ. Μπέλλα, *ό.π.*, σ. 74.

109 Η δεοντική τροπικότητα αναφέρεται σε ενέργειες ή καταστάσεις που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν σύμφωνα με την οπτική του ομιλητή. Συνεπώς, η δεοντική τροπικότητα είναι στραμμένη προς το μέλλον, δεδομένο το οποίο συνάδει με τη φύση του καταριστικού λόγου. Βλ. Χρ. Κλαίρης & Γ. Μπαμπινιώτης, *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολετουργική – Επικοινωνιακή. ΙΙ. Το Ρήμα. Η οργάνωση του μηνύματος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 87.

110 Πρβ. Ι. Αρνόβικ, *ό.π.*, σ. 76.

111 Η συγκεκριμένη λειτουργία σχετίζεται σε πολλές περιπτώσεις με τη σημασιολογική αποφόρτιση των καταριστικών εκφωνημάτων και λέξεων. Βλ. 5.4.

της κατάρας αμβλύνεται και τείνει προς περισσότερο εκφραστικές, μεταφορικές και συνδηλωτικές σημασίες. Ενδεικτικά:

α) Η κατάρα ως πυρήνας του μηνύματος (δηλωτική λειτουργία):

- *Που να τα φάει στον ανάλατο φιδέ αυτός που μας ήπηρε da λεφτά.*¹¹²
- *Το σκουλαμέδο να τονε φάει το βαλιάθρωπο.*¹¹³
- *Άλι που να σε κάψη τ' αστροπελέκι, σα μπού 'καψε τη γκαλογκριά του Κάστρη.*¹¹⁴

β) Η κατάρα ως συμπλήρωμα, εισαγωγή, παρένθεση ή σχόλιο στο μήνυμα (εκφραστική, μεταφορική, συνδηλωτική λειτουργία):

- *Ήμαθα πως παντρεύεσαι,
ω, που να βραχοδέρνεσαι,
και παίρνεις έναν άλλο.
Μα συ δεν ήσου' που 'λεες,
μα συ δεν ήσου' που 'λεες
πως αγαπάς το Γάλλο;
Και παίρνεις έναν άλλο;*
(παρενθετική λειτουργία, μέρος του οργανωτικού σχήματος του τραγουδιού, τσάκισμα)
- *'Εμάτος είν' ο κόσμος με τσοι μελιντάκοι. Στρατιές κατεβαίνουνσιν απού μες στη δοκαρωςά. Πώς να κάμω να τσοι ξεονικέψω; Γλωσσοφαϊά και λοστριβή είναι, που να φάει το ξαντό τσοι κορμαλιές τωνε που μας-ε-γλωσσοτρώσι και να δώσ' ο Θεός κι Παναγία και να φάν' τ' άντερά ντωνε.*¹¹⁵
(συμπληρωματική – σχολιαστική λειτουργία στη διαπίστωση)
- *Μα πού διάηκες, που να σε πάει η βούργα, και δε do 'ξερα;*
(συμπληρωματική – σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση απορίας, λογοπαίγνιο)
- *Ήφαέ με πλια, που να φάει το τσιλιό τ' αδερά δου.*¹¹⁶
(συμπληρωματική – σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση αποδοκιμασίας, λογοπαίγνιο)
- *Βρε, σκάσε, που να φάει η φάουσα το στόμα σου! Μα τον άνθρωπο τονε βρήκαμε και τον εκάμαμε ετσά!*
(συμπληρωματική – σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση αποδοκιμασίας)
- *Ω που να βουβαθεί το στόμα τζη, μα ακόμα θα μιλεί, δε μπαύγει;*
- *Α! μωρή daβουρορώα και λες το και δε θα σε πιάσω!*¹¹⁷
(εισαγωγική – σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση αποδοκιμασίας)
- *Και λοιπόν ήταν, ήτανε στη Δραγαία ο Μαργαριτοϊώργης και φόρτωσεν απάνω στο*

112 Οι κατάρες που δεν έχουν βιβλιογραφική παραπομπή αποτελούν μέρος του corpus που συγκεντρώθηκε για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

113 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 636 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

114 Ν. Κεφαλληνιάδης, *Η Απείρανθος (Ιστορία - Μνημεία - Λαογραφία)*, Έκδοση ΠΛΟΑ (Πολιτιστικού Λαογραφικού Ομίλου Απειράνθου), Αθήνα 1985, σ. 57-58.

115 Ιδιωτικό αρχείο Φρατζέσκου Μαργαρίτη.

116 Ι.Α.Ν.Ε. (Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής), Κ.Ε.Ν.Δ.Ι. (Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών), χφ. 561, σ. 533 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

117 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 398 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

‘άδαρο ένα τσουβάλι αλεύρι. Δεν επάαινε ο ‘άδαρος, δεν επάαινε. Κατεβαίνει λοιπόν, σταματά λοιπόν το ‘άδαρο ο Μαργαριτοϊώργης και ξεφορτώνει το αλεύρι και το καθίζει στον ώμο κι ανεβαίνει απάνω στο ‘άδαρο. Τίποτα ο ‘άδαρος! «Ε, που να σε κόψου’ da ‘ργισμένα», λέει, «τόση ώρα που το σήκωνες εσύ δεν επάαινες, τώρα που το σηκώνω ‘ω για δε βασ;»¹¹⁸

(εισαγωγική - σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση απορίας)

- Ω που να πρηστού da ρωαλίδια τζη, *ώμορφη πούναι!*¹¹⁹
(εισαγωγική - σχολιαστική λειτουργία στην έκφραση θαυμασμού)

Η κειμενική οργάνωση της απεραθίτικης κατάρας χαρακτηρίζεται από την παρουσία στερεότυπων φράσεων, οι οποίες λειτουργούν ως δείκτες προσλεκτικής ισχύος (ΔΙΠ). Η λειτουργία τους, ωστόσο, είναι διττή: λειτουργούν ως ευχετικός ή ως καταριστικός δείκτες, μπορούν δηλαδή να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να επιτελέσουν διαφορετικές γλωσσικές πράξεις. Η γνώση και η αναγνώριση της λειτουργίας τους εξαρτάται από παραμέτρους που αφορούν το κειμενικό είδος μέσα στο οποίο εντάσσονται,¹²⁰ το γενικότερο φυσικό και ψυχολογικό περιβάλλον, τις επικοινωνιακές προθέσεις του ομιλητή, τη σχέση ανάμεσα στους συνομιλητές, τις γενικότερες νόρμες διάδρασης και ερμηνείας που διέπουν την επικοινωνία, αλλά και το γενικότερο ύφος της εκφοράς.¹²¹

Για παράδειγμα, η στερεότυπη φράση «Αλι που να + ρήμα» χρησιμοποιείται τόσο για τη δήλωση της ευχής όσο και για τη δήλωση της κατάρας. Όπως μπορεί να φανεί και από τα παραδείγματα που ακολουθούν, η λέξη *άλι* (ή *αλλοί* ή *αλλι*) λειτουργεί ως ευχετικός δείκτης, συνώνυμος των ευχετικών επιφωνημάτων *μακάρι* ή *είθε* («Αλι που να + ρήμα» = «*Μακάρι/Είθε* να + ρήμα»)¹²²

- *Εγέννησε λοιπόν η μάνα κ’ ήκαμε το ‘ιο da, που τον ανεμένανε να βγάλουε τ’ όνομα τ’ αφέδη και πάαινε κάπκοια κει πέρα, ‘Αλι που να ‘ενείς, παιδί μου, εκατό χρονώ’, και να σου ζηλεύγει η ‘ης κι η οικουμένη και να κάνεις παιδογγονοδισεγγονοτρισεγγονα». Αυτά τα λέανε όμως σε κάποια που περιμένανε, ας πούμε, να γεννήσει και να κάμει το ‘ιο, τον αφέδη που πέθανε ή σκοτώθηκε στο βόλεμο ή τον αδερφό.¹²³*
- [...] «Αλι που να ‘χετε την ευκή μου, ώσπου χτυπά το κύμα του Αζαλά», ‘ιατί ο Αζαλάς είναι όλο φουρτούνα, είναι μες στο γαιρό. «Αλι που να κάμεις χίλια ζα και πρόβατα», ευτό είναι κάτι καλό. Δεν είναι κάταρα ευτό.¹²⁴

118 Προφορική πηγή: Γεώργιος Πολυκρέτης.

119 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 397 (Απειρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

120 Πρβ. την κειμενική οργάνωση της ευχής όπως αυτή εκφράζεται στα προαναφερόμενα νανουρίσματα: «*Κοιμήσου, που να (μη) + ρήμα*».

121 Ο Τ. Jay επίσης σημειώνει την πολλαπλή λειτουργία λέξεων και φράσεων, ο επικοινωνιακός στόχος των οποίων γίνεται αντιληπτός μέσα από το περιεχόμενο. Όπως σημειώνει η Στ. Μπέλλα, η εκφωνητική πράξη δεν δεσμεύει την προσλεκτική πράξη. Βλ. Τ. Jay, *ό.π.*, 1992, σ. 9· Στ. Μπέλλα, *ό.π.*, σ. 74-75.

122 Η Δ. Ζευγώλη-Γλέζου γράφει σχετικά με το επιφώνημα *αλλι*: «είθε, είναι σα να εκφράζει επιθυμία, το μεταχειριζόμαστε και στις ευχές και στις κατάρες (είναι τάχα το αλλοίμονο, αλλοί και πήρε αυτή τη σημασία;». Επίσης, σημειώνει: «Αλλοί = αλλοίμονον». Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 200, 518 (Απειρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935). Βλ. επίσης Στ. Πολυκρέτης, *Η Απειρανθος Νάξου μέσα απ’ τα τραγούδια του λαού της*, Αθήνα 2008, σ. 536.

123 Προφορική πηγή: Μαθαίος Σταυριανός.

124 Προφορική πηγή: Κούλα Μάρκου-Σουϊλέ.

- Άλι που να τα χαίρεσαι τα δυο μικρά μου 'γγόνια,
να κάμετε κι εσείς κι ευτά τ' αφέντη μου τα χρόνια.
- Να 'ξερες πως με δρόσισε ο ερχομός του γιου σου,
ω που να κάμει κόρη μου τα χρόνια του παππού σου.
- Άλι που να τα χαίρεσαι και να 'σαι σιδερένη,
θαρρώ πως μ' ανεστήσετε που 'μουν απεθαμένη.
- Άλι που να τα χαίρεσαι καλά σαράντα να 'χεις,
με την ευκή συντροφικιά όπου θρεθείς και λάχεις. [...] ¹²⁵
- Νανί δου, νάνι, νάνι δου, νανί δου και νανί δου,
αλλί που να το χαίρουσαι Θεέ μου οι ονοί δου. ¹²⁶

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο του corpus που συγκεντρώθηκε, ενδεικτικά παραδείγματα του οποίου παρατίθενται στη συνέχεια, η λέξη *άλι* (ή *αλλί* ή *αλλοί*) λειτουργεί κυρίως ως καταριστικός δείκτης, ως εισαγωγικό της καταριστικής στερεότυπης φράσης «Άλι που να + ρήμα» [+ ατελής / τέλειο ποιόν ενεργείας]. Η χρήση του ατελούς ή του τέλειου ποιού ενεργείας εξαρτάται κάθε φορά από τον ίδιο τον ομιλητή. Η χρήση του ατελούς ποιού ενεργείας (θέμα ενεστώτα) δείχνει ότι ο ομιλητής βλέπει το μελλοντικό γεγονός στην εξέλιξή του, ενώ η χρήση του τέλειου ποιού ενεργείας (θέμα αορίστου) δείχνει ότι ο ομιλητής βλέπει το μελλοντικό γεγονός στο σύνολό του, χωρίς να ενδιαφέρεται για τη διάρκειά του ή για τις φάσεις από τις οποίες αποτελείται. Η επιλογή του, λοιπόν, δεν εξαρτάται από την αντικειμενική χρονική σύσταση του γεγονότος, που άλλωστε γνωρίζουμε ότι σχετίζεται με το μέλλον (το οποίο δεν αποτελεί ακόμη γεγονός), συνεπώς ο βαθμός τροπικότητας είναι υψηλός. ¹²⁷

- Άλι που να σε φάει το χτικιό!
- Άλι που να δω τα δαχτύλια σου με τα πετσά(κια)!
- Άλι που να προπατείς και ν' αξανοίεις από πίσω!
- Άλι που να σου κόψουνε δη γεφαλή χωρίς τσαπράζι!
- Άλι που να δαβουριαστείς!
- Άλι που να σε φάει η σαπίλα!
- Άλι που να σε κάψει η ανελαβή!
- Άλι που να σε φέρουνε απάνω στη τζιβέρα!
- Άλι που να μου φέρου' δη φωνή σου!
- Άλι που να μου φέρου' δ' αυτι σου πρόβα!
- Άλι που να μη ξημερωθείς!
- Άλι που να βραχοδέρνεσαι στη μύτη τ' Αζαλά!
- Άλι που να πέσεις απ' τα γρεμνά τσ' Αϊάς Ειρήνης!
- Άλι που να σταματήξου' da κουδούνια σου να χτυπούνε!
- Άλι που να βγάλης μαύρα ελαντζίκια. ¹²⁸
- Άλι που να τον φαν οι δυναμίτες. ¹²⁹

125 Βλ. Γ. Γιαννούλης, *ό.π.*, σ. 176.

126 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 518 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

127 Βλ. Χρ. Κλαίρης & Γ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 78, 99.

128 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», *ό.π.*, σ. 49 (Απείρανθος Νάξου Κυκλάδων, Σοφία Μυτιληναίου, 1968).

129 Τ. Ζευγώλης, *Λαογραφικά Σημειώματα*, τ. Α', Αθήνα, 1950, σ. 75.

- Άλι που να τη γάψει η φωθιά κι' εκείνη και το πείσμα τζη!¹³⁰
- Άλι που να πέση αστροπελέκι και να τονε κάψει.¹³¹
- Άλι ντου που να χύσουσι το αίμα του οι διαβόλοι.¹³²
- Άλι που να διαμάχουνται οι διαόλοι μέσαν του.¹³³
- Άλι που να ψυχομαχεί 40 μερόνυκτα κι α' δε τονε πατήσου απάνω στο στομάχι με το 'ονατο να μη ξεψυχήσει να μην έβγει η ψυχή από μέσα στο στόμα ντου.¹³⁴
- Άλι που να κάμουμε, λέει, γλήγορα το καλάθι ντου.¹³⁵
- Άλι, που να πεθάνεις στο πουταναριό.¹³⁶

Το αρνητικό φορτίο του επιφωνήματος *άλι* (ή *αλλοί* ή *αλλι*) ταυτίζεται με τη γλωσσική επίγνωση πολλών πληροφορητών του δείγματός μας, οι οποίοι σχολίασαν την ανοίκεια παρουσία του σε ευχετικά εκφωνήματα. Η αρνητική σημασία της λέξης θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη σημασία της λέξης *άλι* στη Μεσαιωνική Ελληνική («αλίμονο, κρίμα»), αλλά και με τη σημασία της στην Κοινή Νέα Ελληνική (ΚΝΕ) («αλίμονο!», «συμφορά!»).¹³⁷ Βέβαια, στη δική μας περίπτωση το σημασιολογικό φορτίο της λέξης είναι οξύτερο, πιο εμφατικό και ακόμη πιο στιγματισμένο, ενώ σχετίζεται με την έκφραση της βούλησης του πομπού να αποπέμψει και να τιμωρήσει τον αποδέκτη (χωρίς συνήθως τη συνδρομή θεϊκών ή υπερφυσικών δυνάμεων). Ως δείκτης, δηλαδή, προσλεκτικής ισχύος κατονομάζει ρητά την προσλεκτική πράξη της κατάρας. Δεν περιλαμβάνει, δηλαδή, συνδηλώσεις που σχετίζονται με την έκφραση οίκτου, λύπης ή συμπάθειας, όπως συμβαίνει στις μεσαιωνικές λέξεις *άλι(ς)*, *άλι*, *αλίμονον*, *άλλοίμονον*. Αντίθετα, το *άλι* θα μπορούσε να σχετιστεί με το επιφώνημα της ΚΝΕ *άι/α*, το οποίο, ανάλογα με τα συμφραζόμενα και τον χρωματισμό της φωνής, εκφράζει: α) αγανάκτηση, εχθρική (ή και φιλική) διάθεση, δυσφορία, επίπληξη

130 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 120 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

131 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», *ό.π.*, χφ. 366, σ. 49 (Απείρανθος Νάξου Κυκλάδων, Σοφία Μυτιληναίου, 1968).

132 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», Λαογραφικό Αρχείο και Μουσειακή Συλλογή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χφ. 368, σ. 44 (Απείρανθος Νάξου Κυκλάδων, Ειρήνη Μακροπούλου, 1968). Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι το μοναδικό μέσα στο corpus μας όπου απαντά η σύνταξη «Αλλοί + γενική προσώπου + που να + ρήμα». Η σύνταξη του *αλλοί* + γενική προσώπου ή πράγματος σημειώνεται στο Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής του Ε. Κριαρά. Βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας, 1100-1669*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 212.

133 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 75.

134 Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 243.

135 Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 245-246.

136 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 561, σελ. 559 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

137 Σύμφωνα με τον Ε. Κριαρά, η λέξη *άλι* προέρχεται πιθανότατα από το ευαγγελικό επιφώνημα *ήλι ήλι* και το επιφώνημα *ἄ*, το οποίο προτάσσεται (< εβρ. *ēli ēli* «Θεέ μου, Θεέ μου»). Βλ. Ε. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 212. Σύμφωνα με τον Γ. Μπαμπινιώτη, η επίκληση *ήλι ήλι* (Κ.Δ. Μαθθ. ΚΖ', 46) παρερμηνεύτηκε στη λαϊκή αντίληψη, με αποτέλεσμα να θεωρείται έκφραση παραπόνου, ανάλογη με άλλες λέξεις όπως *αλίμονο*, *ωιμέ* κ.λπ. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, σ. 119. Κατ' άλλους, η λέξη *άλι* ανάγεται απευθείας στο επιφώνημα *αλίμονο*, προκύπτοντας από νέα ανάλυση *άλι-μονο* και με αποβολή του *μόνο*. Βλ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 64. Γ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 119. Στη Μεσαιωνική Ελληνική η λέξη *άλι* σημαίνει «αλίμονο, κρίμα». Απαντούν, επίσης, οι τύποι: α) *άλι* (στη Μακεδονία και στον Πόντο), β) *άλιά* (σε ορισμένα ιδιώματα), λόγω συνεκφοράς της λέξης με την ακολουθούμενη πρόθεση *από*, και γ) *άλις* (που απαντά και σήμερα), λόγω συνεκφοράς της λέξης με την ακολουθούμενη πρόθεση *σε*. Πρβ. όμως και το επιφώνημα *αλίμονον* / *άλλοίμονον* (επίσης *αλίμονον* στην Κρήτη, *αλέμονον* στην Ήπειρο), του οποίου η ετυμολογία είναι αβέβαιη. Προτείνονται οι εξής ετυμολογήσεις: α) το αρχαίο *άλλ' οἶμοι* και β) το επιφώνημα *ήλι ήλι* με πρόταξη του επιφωνήματος *ἄ*. Βλ. Ε. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 122, 212-214, 227.

και αποπομπή, β) φιλική αποδοκιμασία, γ) παρακίνηση και προτροπή (συχνά με υβριστική σημασία και emphatic λειτουργία) ή δ) απορία.¹³⁸ Το συγκεκριμένο επιφώνημα χρησιμοποιείται επίσης για την έκφραση ευχής και κατάρας,¹³⁹ παρουσιάζει δηλαδή διττή λειτουργία, όπως ακριβώς το *άλι*.¹⁴⁰

Ενδιαφέρον, τέλος, είναι το φαινόμενο του αναβιβασμού τόνου που παρουσιάζει η απεραθίτικη λέξη *άλι* σε συγχρονικό επίπεδο.¹⁴¹

(απερ. ιδίωμα) *άλι* < (απερ. ιδίωμα) *αλλοί*, *αλλί* < (μσν.) *άλι(ς)*
(ΚΝΕ) *αλί* < (μσν.) *άλι(ς)*

Την ίδια δίσχημη λειτουργία παρατηρούμε, επίσης, στις φράσεις: «*Που να + ρήμα*», «*Ω, που να + ρήμα*», «*Ε/Αι, που να + ρήμα*», «*Άμποτε να + ρήμα*». Και σε αυτές τις περιπτώσεις, το ποιόν ενεργείας του ρηματικού τύπου είναι ατελές ή τέλειο, ενώ συνολικά οι καταριστικές εκφράσεις δηλώνουν δεοντική τροπικότητα, αναφερόμενες στο μέλλον. Θα μπορούσαμε, επίσης, να προσθέσουμε ότι η χρήση των επιφώνημάτων «*Ω,...*» και «*Ε/Αι,...*» είναι σχολιαστική και emphaticή.

- Που να σε φάει το χτικιό!
- Που να σου κεδηθού γαρφκιά.¹⁴²
- Που να σε φάνε οι μαύρες θανατούλες!
- Που να δω τα χέρια σου με τσοι φέστουλες!
- Που να πιαστούν τα χέρια του!
- Που να δω τα χέρια σου σα δου Διαλεχτοϊάννη /σα δου Μάρκου!
- Που να φάει η σαπίλα τα δαχτύλια σου!
- Που να χυθεί το μάτι δου!
- Που να βγάλου da περόνια τα μάθια δου.¹⁴³
- Βρε, σκάσε, που να φάει η φάουσα το στόμα σου!
- Που να πεις από πλευρού!
- Που να σε πρήξου' da ουργουρίκια!
- Που να φαν' οι δυναμίτες τα δαχτύλια σου!
- Που να ν' οι διαόλοι μες στα ρωαλίδια τζη.¹⁴⁴
- Που να κάτσεις στα καρφκιά και στα περόνια!
- Που να φέρου' δη γακιά σου φωνή!
- Που νάρθει η κακιά δου φωνή και τ' άγγιό δου μαδάτο.¹⁴⁵
- Που να σε φάει η καράμποϊά!
- Που να μη χαρείς τσ' ανθρώποι σου!

138 Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 1· Γ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 84.

139 Γ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 84.

140 Επίσης, προτείνεται ότι, ύστερα από τον συμφυρμό τού *άι* με τον μεσαιωνικό τύπο *άλι*, προήλθε η λέξη *άλι*. Βλ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 64.

141 Το συγκεκριμένο φαινόμενο χρήζει περαιτέρω μελέτης και ανάλυσης, το οποίο επιφυλασσόμαστε να ελέγξουμε και να παρουσιάσουμε στο μέλλον.

142 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 498 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

143 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 379 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

144 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 397 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

145 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 602-603 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

- Που να μην απομείνει νοριά!
- Που να μη 'εροσύρει!
- Που νάχη την πίσσα παράδεισο.¹⁴⁶
- Που να ψηγή και να μαραθή ταχείλι σου.¹⁴⁷
- Που να πεθάνεις μέσ' το γιρχανά!
- Που να τονε πάρουν οι αντιμάρτυροι.¹⁴⁸
- Ω, που να βγάλη μαύρα ελαντζίκια!
- Ω, που να σου 'ρθει κόρπος!
- Ω, που να πρηστού da ρωαλίδια τζη!
- Ω, που να σε κάψει η φωτιά!
- Ω, που να μη λύσεις!
- Ω, που να καείς!
- Ω, που να σε πρήξου' da 'ργισμένα!
- Ω! που να τον εύρη ο Θεός και να τονε κρίνει.¹⁴⁹
- Ω που να χάση ο Θεός ταχνάρια ντου.¹⁵⁰
- Ε, που να σε κόψου' da 'ργισμένα!
- Αι, που να σόρθει το μορικάτο σου, κι' είδα δε λες!,-¹⁵¹
- Αι, που να τσ' έρθει το μορικάτο τζη, πως δε δη γόφτει ια τίτια.¹⁵²
- Άμποτε τέσσερις να σε πάουσι.¹⁵³

Σε άλλες περιπτώσεις, το καταριστικό σχήμα περιορίζεται απλά στη χρήση των δεικτών «Να + ρήμα» (ο δείκτης να δεν αποτελεί, δηλαδή, συμπλήρωμα των καταριστικών φράσεων «Άλι που...», «Που...», «Ω, που...», «Ε/Αι, που...», «Άμποτε...» κ.λπ.) ή «Ας + ρήμα» ή στη χρήση της προστακτικής. Οι κατάρες που αποτελούνται από τους δείκτες να και ας και έναν ρηματικό τύπο [+ ατελής/τέλειο ποιόν ενεργείας] αναφέρονται στο μέλλον και εκφράζουν επίσης δεοντική τροπικότητα.

- Τύφλες να δεις!
- Η φάουσα να φάει το στόμα σου!
- Ανεμιλησά να σο' 'ρθει!
- Να φάει το τουφέκι τη γαρδιά σου!
- Άδικη ώρα να σ' εύρει!
- Οι διαόλοι να πάρου δη ράτσα δου κι' εφτηνού!
- Οι καλές κιουράδες να σε πάρουσιν.¹⁵⁴
- Να μη δεις χαρά!

146 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 78-79.

147 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 568 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

148 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 78.

149 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 80.

150 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», *ό.π.*, χφ. 366, σ. 50 (Απειράνθος Νάξου Κυκλάδων, Σοφία Μυτιληναίου, 1968).

151 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 469-470 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

152 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 469-470 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

153 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», *ό.π.*, χφ. 368, σελ. 44 (Απειράνθος Νάξου Κυκλάδων, Ειρήνη Μακροπούλου, 1968).

154 Γ. Ζευγώλης, «Γλωσσικά φαινόμενα από τα ιδιώματα της Νάξου», *Mélanges Octave et Melpo Merlier*, τ. II, Athènes 1976 [τώρα στο: Γ. Ζευγώλης, «Γλωσσικά φαινόμενα από τα ιδιώματα της Νάξου», στον τόμο Μ. Βαρδάνης κ.ά. (επιμ.), *Φιλολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 2006, σ. 24].

- Να μη ξαναφάς!
- Περίδρομος να τον κόψη.¹⁵⁵
- Η αβανιά να 'ναι μες στη μέση δου!
- Διαόλοι να κάτσουνε στα τέσσερα καδούνια του ματζέ σου, κερατά!
- Δουλιασμός να 'ενής και να σε δουλιά η 'ης κι ο κόσμος.¹⁵⁶
- Καλύτερα να σαπίσουν τα οργοδάχτυλά του.
- Ετσά να 'ενούνε όσοι θέλω!
- Να σου ξυδιάση το κρασί και να ενή τραπέτι
και να το χύσης να διαβή κάτω στου Πολυκρέτη.¹⁵⁷
- Ας μη ξαναφάς!
- Θώριε, Θεέ.¹⁵⁸
- Άμετε σσοι χίλιοι!
- Πάινε στη γακιά φωνή και στ' άγρια μαδάτα,
εκεί που νάν' η στράτα σου καρφιά και καλαγάθια.¹⁵⁹

Εκτός από τις παραπάνω περιπτώσεις, καταγράψαμε επίσης ελλειπτικά σχήματα περιφραστικών καταρών, όπως για παράδειγμα τις φράσεις: «τύφλες και σκουδάματα»¹⁶⁰ (= που να δεις τύφλες και σκουτάματα), «τύφλες» (= που να δεις τύφλες), «σκασμός και πόνο»¹⁶¹ (= που να σκάσεις και να πονάς) «βούβα» (= βούβα να σου 'ρθει), «γρίλωμα» (= που να γριλώσεις, που να πνιγείς), «θηλιά και φούρκα στο λαιμό σου»¹⁶² (= που να σου βάλουν θηλιά και φούρκα στον λαιμό σου), «κακίώρα»¹⁶³ (= κακή ώρα να σου έρθει), «κακοχράι»¹⁶⁴ (= κακό χρόνο να 'χεις), «Να, στραβοσάουνε από 'του που πας» κ.ά.¹⁶⁵

Τέλος, σύμφωνα με τον Δ. Οικονομίδη, η φράση «Και πο' ν' + ρήμα σε παρατατικό» (= αχ, να / ήθελα να / να + ρήμα σε παρατατικό) αποτελεί είδος υποθετικού λόγου που απαντά σε ευχές και κατάρες.¹⁶⁶ Σε αυτή την περίπτωση, η χρήση του παρατατικού δεν έχει χρονική αλλά τροπική σημασία, καθώς δηλώνει τη δυνατότητα (με σχετικά χαμηλό βαθμό πιθανότητας) πραγματοποίησης στο μέλλον ενός υποθετικού γεγονότος.¹⁶⁷ Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η συγκεκριμένη συντακτική δομή, όπως για παράδειγμα φαίνεται στην κατάρα «Και πο' ν' είχες μια φόλα!», αμβλύνει την οξύτητα του καταριστικού εκφωνήματος, καθώς εκφράζει έναν βαθμό αμφιβολίας ως προς την πραγματοποίηση της συγκεκριμένης γλωσσικής πράξης. Ουσιαστικά, μεταλλάσσει τη σοβαρή ή τη βαριοτρομασμένη κατάρα, η οποία αποτελεί όργανο δικαιοσύνης και τιμωρίας, σε μια «καλοπροαίρετη» και «αθώα» κατάρα, η οποία εκφέρεται μέσα στα πλαίσια του οικείου και αστείου ύφους, ενώ η λει-

155 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 78.

156 Δ. Οικονομίδης, «Περί του γλωσσικού ιδιώματος Απειράνθου Νάξου», *Αθηνά* 56 (1952), σ. 221.

157 Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «Πέργαμος», *ό.π.*, χφ. 368, σελ. 19 (Απειράνθος Νάξου Κυκλάδων, Ειρήνη Μακροπούλου, 1968).

158 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 174 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

159 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 484 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

160 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 385 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

161 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 79.

162 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 194.

163 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 141 (Απειράνθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

164 Ν. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 167.

165 Τα συγκεκριμένα ελλειπτικά σχήματα θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τις μονολεκτικές κατάρες (π.χ., *κακοθάνατος, αδικοθάνατος, ρεψόσκωτος, δαβούρης* κ.λπ.), οι οποίες επίσης απαντούν πολύ συχνά στ' Απερά-
θου. Σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα θα επανέλθουμε σε μελλοντικό μας άρθρο.

166 Δ. Οικονομίδης, *ό.π.*, (1952), σ. 259.

167 Βλ. σχετικά Χρ. Κλαίρης & Γ. Ππαμπινιώτης, *ό.π.*, σ. 96-97.

τουργία της είναι καθαρά σχολιαστική (λεπτή αποδοκμασία, επιδοκμασία, θαυμασμός, ειρωνεία, αστεϊσμός κ.λπ.).¹⁶⁸

5.4 Νόρμες διάδρασης και ερμηνείας, φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, κλειδιά και μετέχοντες στην επικοινωνία

Στο εθνογραφικό μας παράδειγμα έχουν διαμορφωθεί συγκεκριμένες νόρμες διάδρασης, με βάση την κοινωνική δομή, το σύστημα αντιλήψεων και τις κοινωνικές σχέσεις των μελών της απεραθίτικης κοινότητας. Οι συγκεκριμένες συμβάσεις ορίζουν τις γλωσσικές επιλογές, οι οποίες αναγνωρίζονται και ερμηνεύονται αναλόγως από τα μέλη της κοινότητας χωρίς να προκαλείται οποιαδήποτε επικοινωνιακή παρεκτροπή. Έχουν διαμορφωθεί δηλαδή ανάλογες νόρμες ερμηνείας. Τα μέλη της απεραθίτικης κοινότητας μπορούν να αναγνωρίσουν την προθετικότητα αυτού που εκφέρει την κατάρα: αν θέλει να αποδοθεί δικαιοσύνη για τη βλάβη ή την αδικία που υπέστη, αν θέλει να τιμωρήσει και να προκαλέσει κακό στο πρόσωπο που τον έβλαψε, αν θέλει να κάνει καλαμπούρι ή απλά αν θέλει να επικοινωνήσει (πρβ. υπερ-λεκτική πράξη). Μπορούν, επίσης, να αναγνωρίσουν την αιτία της καταριστικής εκφοράς (αδικία, κλεψιά, εξύβριση, προσβολή, αντιπαράθεση, τσακωμός, αντιπαλότητες και κοινωνικοί ανταγωνισμοί, θάνατος, φόνος, ξενιτεμός, ερωτική απόρριψη ή αντιζηλία, κουτσομπολιό, ζήλια, ανυπακοή, γονεϊκές επεμβάσεις, αστεϊσμός κ.λπ.), αλλά και τον τόνο και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται.¹⁶⁹

Πέρα, λοιπόν, από τις σοβαρές και τις *βαριοτρομασμένες* *κάταρες*, καταγράψαμε και αρκετές περιφραστικές *κάταρες*, στόχος των οποίων δεν είναι η απόδοση δικαιοσύνης και η βλάβη/τιμωρία του αποδέκτη, αλλά σε γενικές γραμμές η έκφραση των συναισθημάτων του πομπού (αστεϊσμός, καλαμπούρι, ψυχαγωγία, προσβολή, έκφραση θυμού, επιδοκμασίας, αποδοκμασίας, απορίας, θαυμασμού, έκπληξης κ.λπ.),¹⁷⁰ η ψυχολογική του εκτόνωση (πρβ. περιπτώσεις *κάταρας* προς τα ζώα), το λογοπαίγνιο, η αποφυγή ή ο μετριασμός μιας σοβαρότερης *κάταρας*¹⁷¹ και ο εξευμενισμός και η αποτροπή του κακού. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η λειτουργία της *κάταρας* είναι βιωματική, εκφραστική και διαπροσωπική (*emotive – expressive – interpersonal*),¹⁷² συνεπώς το αποτέλεσμά της είναι διαφορετικό σε σύγκριση με αυτό της σοβαρής *κάταρας* (διατηρείται ένα ίχνος μόνο της δηλωτικής σημασίας του εκφωνήματος).¹⁷³ Η σημασία εδώ είναι κυρίως μεταφορική και συνδηλωτική. Η επιτέλεση αυτού του είδους των καταριστικών εκφωνημάτων δεν απαιτεί ειδική εξουσία από την πλευρά του προσώπου που καταριέται αλλά ούτε και την επίκληση θεϊκών ή άλλων δυνάμεων ως διαμεσολαβητών και τιμωρών του αποδέκτη.¹⁷⁴ Αυτό σχετίζεται ασφαλώς με τη γενικότερη εκκοσμίκευση της κοινωνίας η οποία δίνει έμφαση στη φωνή και την οπτική του υποκειμένου και όχι στον κανόνα και τις απαγορεύσεις του εξωγλωσσικού

168 Βλ. σχετικά 5.4.

169 Σχετικά με τις αιτίες που προκαλούν την εκφορά της απεραθίτικης *κάταρας*, βλ. Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 179 κ.εξ.

170 Βλ. και Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 196-201.

171 Θα μπορούσαμε να πούμε ότι περιλαμβάνεται και η περίπτωση της μητρικής αυτοκάταρας, η οποία έρχεται σε αντίθεση με το φορτίο της μητρικής *κάταρας*. Πρβ. Ε. Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 159.

172 Πρβ. Ε. C. Traugott, «Subjectification in grammaticalisation», στον τόμο S. Dieter & S. Wright (επιμ.), *Subjectivity and Subjectivisation*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, σ. 31-54· L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 93· M. Ljung, *ό.π.*, σ. 21-23.

173 Πρβ. J. Searle, «A taxonomy of illocutionary acts», στον τόμο K. Gunderson (επιμ.), *Language, mind, and knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1975, σ. 344-369· Th. Balmer & W. Brennenstuhl, *Speech act classification*, Springer-Verlag, Berlin 1981, σ. 30, 73· D. Vanderveken, *ό.π.*, σ. 203

174 Πρβ. L. Arnovick, *ό.π.*, σ. 76, 90.

θεσμού και της εξουσίας που εκπορεύεται από αυτόν.¹⁷⁵

α) Καλοπροαίρετες – αθώες κατάρες (αστεϊσμός, καλαμπούρι, ψυχαγωγία, λογοπαίγνιο, προσβολή, έκφραση θυμού, επιδοκιμασίας, αποδοκιμασίας, απορίας, θαυμασμού, έκπληξης, εξευμενισμός και αποτροπή του κακού κ.ά.):

- *Άλι που να σου πρηστούν οι ρώες σου, δαβούρα!*
- *Άλι που να τότε δω και να βαρεί όσο βαρεί ένα φτερό τη όρνιθας!*
- *Άλι που να καθαλικεύγεις το μελίδακα και να μη φτάνου da πόδια σου κάτω!*
- *Που να σου 'ρθει το μορικό σου!*
- *Που να σε κλωσέρνει κόκκινος μελίδακας και να σε σκιάξει όζω!*
- *Που να σε φαν' οι ψύλλοι!*
- *Που να σου δώσει η μούλα!*
- *Που να σε πάρει ο αέρας και να μη φυσά!*
- *Ω, που να σο' 'ρθει το γλυκύ σου!*
- *Ω, που να σε πάει βούργα από πίσω κι' από βρος!*
- *Ω, που να σε πάει βούργα, μα πού ήσου';*
- *Μα πού διάηκες, που να σε πάει η βούργα, και δε do 'ξερα;*
- *Ω που να πρηστού da ρωαλίδια τζη, ώμορφη πούναι!*¹⁷⁶
- *Ω που να φάει η φάουσα το στόμα ντου, μα είντα ρήτορας είν' ευτός!*¹⁷⁷
- *Και πο 'ν' είχες μια φόλα!*
- *Ήφαέ με πλια, που να φάει το τσιλιό τ' αδερά δου.*¹⁷⁸
- *Μουρέ, πάαινε που να σε πάη αίμα και να' τζη κοιλιοματωσάς!*¹⁷⁹

β) Αθώες κατάρες (αποφυγή ή μετριασμός μιας βαριάς κατάρας):

- *Ω, που να μη σου πω!*
- *Που να σε κάψει το κρομμύδι!*
(~ *Που να σε κάψει η φωτιά/τ' αστροπελέκι.*)
- *Που να τονε κόψει το ψωμί!*
(~ *Να σε κόψει η λαιμοτόμα.*)
- *Που να 'ενείς και να περνάς απού τη δρύπα τη βελόνας!*
(~ *Που να (γ)ενής και να περνάς από την κουλούρα.*)¹⁸⁰

γ) Κατάρες προς τα ζώα:

- *Άλι που να σε φάει η ασιίδα, ασιδολαβωμένη!*
- *Ασιίδες να σε κόψουνε!*
- *Που να σε κόψει η σπλήνα, σπληνολαβωμένο!*
- *Ω, που να σε πρήξου da 'ργισμένα!*

175 Σύμφωνα με τη L. Arnonick, η απαγκίστρωση της κατάρας από εξωγλωσσικούς θεσμούς (π.χ., θρησκεία, εκκλησία κ.λπ.) είναι δείγμα δημοκρατικοποίησης. Βλ. L. Arnonick, *ό.π.*, σ. 93.

176 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 397 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

177 E. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 201.

178 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 533 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

179 I.A.N.E. (Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής), Κ.Ε.Ν.Δ.Ι. (Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών), χφ. 508, σ. 207, 210^a (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

180 N. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 143-144.

- Που να σε κόψει ο χοιρόλαιμος χοιρόλαιμε σα μπου δεν ήφηκες τίποτα.¹⁸¹
- Να σε κόψουν οι χοιρολάιμοι!

δ) Κατάρες – λογοπαίγνια που λειτουργούν ως ζεύγμα:

– Ω μάνα!	– Άμανος! / Δίχως μάνα!
– Ω Μαριά!	– Κονταριά! ¹⁸²
– Ω Καλή!	– Που να σε καλύψουνε. ¹⁸³
– Ω Σοφκιά!	– Μωρή είντα θες πο' να σο 'ρθει μια σκοθιά. ¹⁸⁴
– Ω Ρήνη!	– Που να βγάλεις ένα έρινα μες στο λαιμό. ¹⁸⁵
– Ω Κατερίνα!	– Κατέλυμα! ¹⁸⁶
– Ω γριά!	– Μουρέ είντα θες που ν' αγριέψει το φως σου. ¹⁸⁷
– Όχι!	– Οχιές να σε φάνε.
– Δεν πάω.	– Πήγαινε, που να σε πάει βούργα.
– Θα πάω.	– Άλι που να σε πάει λάδι.
– Τον είδες;	– Τύφλες να δει.
– Δεν κάθομαι.	– Κάτσε, που να κάτσεις στα καρφιά.
– 'Ια πες «Δόξα Πατρί».	– Το μάτι σου να πεταχτεί. ¹⁸⁸
– 'Ια πες κι ο υιός σου.	– Να 'βγου και τα δυο σου. ¹⁸⁹
– Δεν ξέρω!	– Να ξεραθής και ν' αποξυλωθής. ¹⁹⁰

ε) Αυτοκατάρες:¹⁹¹

- Που να μη σε χαρεί η μάνα σου, παιδί μου!
- Άλι που να σκάσει η μάνα που σας ήκαμε, παλιόπαιδα!
- Ω κακοθάνατε, που να μη χαρείς τη μάνα σου!
- Τύφλες!

Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί ότι αυτού του είδους οι περιφραστικές κατάρες υφίστανται σημασιολογική αποφόρτιση, μέσα στα πλαίσια μιας διαδικασίας γραμματικοποίησης.

181 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 191.

182 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 197.

183 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 197.

184 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 198.

185 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 198.

186 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 198.

187 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 198.

188 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 196.

189 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 196.

190 Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 76.

191 Όπως σχολιάζει ο Μ. Ljung, οι αυτοκατάρες της αγγλικής γλώσσας βρίσκονται σε μια διαδικασία γραμματικοποίησης. Ενώ αρχικός τους στόχος ήταν η ενίσχυση της δέσμευσης του ομιλητή απέναντι στην αλήθεια της πρότασής του (πρβ. τον όρκο, ο οποίος έχει επίσης καταριστική δομή), τώρα έχουν επιφωνηματική λειτουργία: εκφράζουν τα συναισθήματα, τις αντιδράσεις και τις στάσεις του ομιλητή απέναντι σε κάποιο εξωτερικό ερέθισμα, σε κάποια νέα πληροφορία, σε κάποια ξαφνικό και απρόσμενο γεγονός. Η πραγματολογική λειτουργία τους, δηλαδή, έχει ως κέντρο τον ίδιο τον ομιλητή. Βλ. Μ. Ljung, *ό.π.*, σ. 111-113. Και στη δική μας περίπτωση, οι αυτοκατάρες που έχουν ως πομπό την απεραθίτιστα μάνα παρουσιάζουν το εξής χαρακτηριστικό: ενώ φαίνεται ότι η μάνα απευθύνεται και καταριέται το παιδί της (να χάσει τη μητέρα του), ουσιαστικά με έμμεσο τρόπο καταριέται τον ίδιο της τον εαυτό. Η κατάρη αυτή δεν έχει την ισχύ μιας σοβαρής και βαριατρομασμένης κατάρης, αλλά λειτουργεί ως μια έκφραση εκτόνωσης του θυμικού, έχει δηλαδή επιφωνηματική - εκφραστική λειτουργία.

ησης και σημασιολογικής (και πραγματολογικής) αλλαγής.¹⁹² Αυτή η αλλαγή υποδεικνύει έναν προσανατολισμό προς τα έσω, ο οποίος οδηγεί στην ενδυνάμωση της προοπτικής του ομιλητή (subjectification), αλλά και ένα γνωστικό-επικοινωνιακό κίνητρο το οποίο υπόκειται αυτής της αλλαγής.¹⁹³ Πρόκειται για εκφωνήματα στόχος των οποίων είναι η επικοινωνία της υποκειμενικής στάσης του ατόμου απέναντι στη βλάβη που υπέστη αλλά και τον φορέα αυτής της βλάβης, και όχι η συμμετοχή του σε κάποιο τελετουργικό γεγονός.¹⁹⁴ Οι κατάρες αυτές εντάσσονται πλήρως στον καθημερινό λόγο των ομιλητών, χωρίς να στοχεύουν στη βλάβη και την τιμωρία του αποδέκτη τους. Μετασχηματίζονται σε υφολογικό στοιχείο του τοπικού ιδιώματος. Αποτελούν ένα μορφολογικό χαρακτηριστικό του καθημερινού τρόπου επικοινωνίας των μελών της κοινότητας, που εντέλει διαμόρφώνει το τοπικό ύφος.¹⁹⁵ Η συγκεκριμένη νόρμα διάδρασης και ερμηνείας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον, κυρίως όμως με το πολιτισμικό περιβάλλον/τη σκηνή και το ψυχολογικό περιβάλλον όπως αυτό ορίζεται από τους μετέχοντες στην επικοινωνία.

Οι μετέχοντες στην επικοινωνιακή πράξη της κατάρας είναι: α) ο ομιλητής ή ο πομπός, το πρόσωπο δηλαδή που εκφέρει το συγκεκριμένο εκφώνημα, και β) ο τελικός στόχος ή ο τελικός αποδέκτης της κατάρας, ο οποίος ενδέχεται να είναι πρόσωπο, ζώο ή κάποια αφηρημένη έννοια (η ξενιτιά, ο κόσμος, τα χρήματα, η φύση, ο πόλεμος κ.λπ.). Αν είναι πρόσωπο ενδέχεται να είναι παρόν στην επικοινωνιακή πράξη, αν και τις περισσότερες φορές απουσιάζει. Ωστόσο, θα ήταν ελλιπές από την πλευρά μας να περιοριστούμε σε αυτό το επικοινωνιακό σχήμα. Πέρα από αυτό το επικοινωνιακό ζεύγος μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο ακόμη κατηγορίες μετεχόντων: α) τον αρχικό πομπό, ο οποίος επιθυμεί να εκφέρει μια κατάρα προς κάποιο πρόσωπο, αλλά ορίζει κάποιο άλλο πρόσωπο, συνήθως γυναικείο, το οποίο και το εξουσιοδοτεί για να την εκφέρει, και β) το πρόσωπο το οποίο ενδέχεται να είναι παρόν στη συγκεκριμένη επικοινωνιακή πράξη αλλά δεν είναι απαραίτητα ο τελικός αποδέκτης της κατάρας, δεν είναι αυτός στον οποίον ουσιαστικά απευθύνεται ο πομπός. Σ' αυτήν την περίπτωση θα μπορούσαμε να μιλάμε για την κατηγορία του ακροατηρίου ή του κοινού.

Στη συγκεκριμένη επικοινωνιακή πράξη δεν αποκλείεται η διαδοχική εναλλαγή ρόλων: ο πομπός μπορεί να είναι ταυτόχρονα και ο τελικός αποδέκτης του εκφωνήματος του αρχικού αποδέκτη, ο οποίος είναι ταυτόχρονα και πομπός. Αυτό παρατηρείται σε περιπτώσεις καταριστικών ζευγμάτων, σε σχήματα κατάρας – αντικατάρας (πρβ. τις αντικατάρες: «*Απάνω σου να πκιάσουνε*», «*Απάνω σου να πέσει*», «*Ό,τι μου μελετάς να πάθεις*», «*Που να φάει η φάουσα το στόμα σου*», «*Που να φάει το καρφί τη ρίζα τη γλώσσα σου*», «*Άλι που να φάει η σαπίλα τη γλώσσα σου*», «*Βουβές να τσοι δω που καταριόδαι*»), τα οποία εκλαμβάνονται και μελετώνται ως μια ενιαία καταριστική ενότητα.

Η απεραθίτικη κατάρα διεκδικεί έναν διακεκριμένο ρόλο στη λειτουργία και τη συνοχή της κοινότητας, ρόλος ο οποίος κατοχυρώνεται με την ανάδειξη εξειδικευμένων ατόμων για τη διαχείριση αυτού του λόγου.¹⁹⁶ Στ' Απεράθου, τα εξουσιοδοτημένα αυτά άτομα είναι οι *καταρούσες*, Απεραθίτισσες μεγάλης συνήθως ηλικίας, οι οποίες έχουν *το ταλέντο της κατάρας*: είναι ικανές να συντάσσουν *βαριοτρομασμένες* κατάρες και να τις εκφωνούν ξε-

192 Ανάλογη σημασιολογική και πραγματολογική αλλαγή φαίνεται ότι υφίστανται οι μονολεκτικές κατάρες στ'

Απεράθου. Σχετικά με αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε σε μελλοντικό μας άρθρο.

193 Πρβ. E.C. Traugott, *ό.π.*, σ. 32-35, 46-47, 49· L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 93.

194 Πρβ. L. Aronovick, *ό.π.*, σ. 91.

195 Πρβ. E. Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 158-159.

196 Πρβ. E. Ντάτση, *ό.π.*, σ. 208.

μαντήλωτες στο τελεστικό σκηνικό που στήνεται στον δημόσιο χώρο (χωρίς να αποκλείεται όμως και ο ιδιωτικός).¹⁹⁷ Η συγκεκριμένη διαδραστική σύμβαση όσον αφορά τον γυναικείο φορέα της καταριστικής επίκλησης βρίσκεται σε συνάρτηση με την κοινωνική οργάνωση και την κοσμοθεωρία της απεραθίτικης κοινότητας όσον αφορά τον κοινωνικό ρόλο των φύλων.

Ωστόσο, ενώ γενικότερα σημειώνεται ότι τα πρόσωπα που είναι αρμόδια να καταριστούν τυγχάνουν σεβασμού, στο δικό μας εθνογραφικό παράδειγμα ένα πρόσωπο που κατ' εξακολούθηση καταριέται ή έχει το ταλέντο της κάταρας (μια καταρούσα γυναίκα ή και ένας άντρας καταρούσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια), δεν τυγχάνει πάντα ευρείας κοινωνικής αποδοχής και κοινωνικού γοήτρου. Πρόκειται συνήθως για πρόσωπα που θεωρούνται δουλειασμός (προκαλούν δηλαδή φόβο).¹⁹⁸ Ειδικά όταν ο λόγος τους είναι εντέλει επιτελεστικός, λέγεται ότι *το στόμα τους είναι πυθιά*, ό,τι λένε δηλαδή πραγματοποιείται. Σε αυτή την περίπτωση, η κάταρα ταυτίζεται κυρίως με την αρνητική έκφανση της γυναικείας ταυτότητας και συμπεριφοράς, γιατί *οι 'υναίκες οι συνεσταλμένες κι οι αθρωπεμένες, οι καλές 'υναίκες δεν εβλαστημούσα'*, ενώ οι καταρούσες *δεν εμετράγανε στον υπόλοιπο κόσμο, δε τζοι δώνανε βαθμό*.

Η συγκεκριμένη νόρμα διάδρασης όσον αφορά το πρόσωπο που μπορεί να εκφέρει καταριστικό λόγο δεν είναι απαγορευτική (τουλάχιστον σε συγχρονικό επίπεδο) ούτε προϋποθέτει την πρότερη απόδοση ειδικής αρμοδιότητας από έναν εξωγλωσσικό θεσμό.¹⁹⁹ Η παραβίαση αυτής της νόρμας, κυρίως σε ό,τι αφορά τον παράγοντα του φύλου, μπορεί να συνοδευτεί από αποδοκιμαστικά σχόλια. Στο υλικό που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε σημειώσαμε αρκετές περιπτώσεις όπου ο πομπός του καταριστικού εκφωνήματος είναι άντρας. Ωστόσο, η ανάληψη από τη μεριά του άντρα ενός ρόλου που ανήκει κυρίως στη γυναικεία σφαίρα συναλλαγών και σχέσεων συνεπάγεται αρνητικών σχολιασμών: ο άντρας χαρακτηρίζεται υποτιμητικά και ειρωνικά ως *'υναίκα καταρούσα* ή ως *καταρούσης*, επειδή η συμπεριφορά του παραβιάζει το σύστημα αντιλήψεων και ρόλων που αποδίδονται σε αυτόν ως μέλος της απεραθίτικης κοινότητας. Όπως φαίνεται και από το επόμενο παράδειγμα, η χρήση του υβριστικού λόγου (βρισιές, βλαστήμιες, αναθέματα) θεωρείται ως χαρακτηριστικό του κοινωνικού ρόλου του άνδρα,²⁰⁰ ενώ η χρήση των καταριστικών εκφωνημάτων αποδίδεται στον γυναικείο κοινωνικό ρόλο.

197 Μάλιστα, όπως σημειώνει η Ε. Ντάτση, οι καταρούσες γυναίκες ήταν συνήθως σαββατογεννημένες, ενώ γνώριζαν ακριβώς την ώρα που ένα καταριστικό εκφώνημα είναι επιτελεστικό. Βλ. Ε. Ντάτση, *ό.π.*, σ. 208, καθώς επίσης και Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 168, 170-171 και Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 231-233.

198 Βλ. χαρακτηριστικά την προφορική αφήγηση της Ειρήνης Κριμιτζά στο Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 168: «Αφέντης μου είχε ένα κτήμα στου Μαρίτσου κι είχε χτισμένο μέσα ένα σπιτάκι, που 'βανε μέσα τα εργαλεία ντου και τα παλιοπάπουτσά ντου. Εδιάηκε λοιπό μια ημέρα κι ήβγαλε τα παπούτσα πο 'φόριε κι ήβαλε τα παλιοπάπουτσα ια να δουλέψει. Αλλά εξέχασε να τ' αλλάξει κι εδιάηκε με τα παλιοπάπουτσα στο χωριό. Κι εδιάηκε καέναν κι ήμπηκε στο σπιτάκι και του τα 'πηρε. Ετότες εϋπαρχε μεγάλη φτώχεια κι αφέντης μου δεν είχε να κάμει άλλα παπούτσα κι εσταναχωρέθηκε πολύ. Πάει λοιπό και βρίσκει τη Λευτεροπούλα και τση λέει: "Θέλω να καταριστείς εκείνου που μου 'παιρνε τα παπούτσα και θα σου κάμω ένα μεροκάματο". Κι εκείνη λέει: "Άλι που να δώσει ο Θεός κι η Παναγία η Δέσποινα και να σπάσει μόνου το 'να". Και τση λέει αφέντης μου: "Καλέ σώνει, μη κάμει άλλη, μα την άλλη βδομάδα θα'ρθω να σου κάμω το μεροκάματο.» Ο αρχικός πομπός εξουσιοδότησε μια γνωστή καταρούσα του χωριού να συντάξει μια κάταρα εκ μέρους του. Η κάταρα της Λευτεροπούλας ήταν, κατ' αυτόν, τόσο οξεία, απρόσμενα βλαπτική, στοχευμένη και σχετική με τη ζημία που ίδιος είχε υποστεί, ώστε αποφάσισε να τερματίσει απροσδόκητα την (πιθανή) συνέχιση της καταριστικής της εκφώνησης. Η κάταρα της ήταν δουλειασμός.

199 Πρβ. L. Aronick, *ό.π.*, σ. 76, 90.

200 Πρβ. Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 174.

Οι άδρες βλαστημούνε, ας πούμε. Παναγίες και Χριστοί, Αργοκοίλι, Χριστό, όλα τα πάδα. Αλλά σσοι κάταρες δεν είναι... Σα 'υναίκα καταρούσα, άμαν ήθελε καταριέται καένας, κάνει σα 'υναίκα καταρούσα είν' ευτός, ας πούμε, κατάλαβες; Οι 'υναικες παδά 'τονε σσοι κάταρες.²⁰¹

Η ταύτιση της καταριστικής εκφοράς με το γυναικείο κοινωνικό φύλο και, κυρίως, με την αρνητική του έκφανση φαίνεται επίσης από το γεγονός ότι σε πολλές από τις αφηγήσεις των πληροφορητών γίνεται λόγος για γυναίκες που μπορούσαν να καταριστούν κατά παραγγελία και επί πληρωμή από κάποιο πρόσωπο που είχε υποστεί ουσιαστικά μια βλάβη. Η συγκεκριμένη πρακτική συνάδει απόλυτα με τα πρωτοτυπικά χαρακτηριστικά της κατάρας ως μαγικού λόγου που πρέπει να εκφέρεται από εξειδικευμένα και εξουσιοδοτημένα άτομα.

Ενούς επήρανε τα παπούτσα με τη Γατοχή κ' είπασί δου, λέει, «Βρε, πάινει», λέει, «στη δάδε γυναίκα, να σου καταριστεί. [...] Ε, και πάει, λοιπό κι ευτός στη γυναίκα κείνη, και 'υρίζει και κάνει η γυναίκα: «Ω που να σπάσει το 'να!». Ε, και λέει: «Σταμάτηξε, μα καλό ήτονε», λέει, που τσ' είπε.²⁰²

Με βάση τις αφηγήσεις και τα σχόλια των πληροφορητών, η κατάρα αποτελεί ένα μορφολογικό γνώρισμα του καθημερινού τρόπου επικοινωνίας, όπου και τα δύο φύλα, ανεξαρτήτως ηλικίας, μπορούν να την εκφέρουν. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμα και σε παιδικά τραγούδια, η παρουσία της κατάρας είναι εμφανής, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η λειτουργία, το φορτίο, ο συμβολισμός και η προθετικότητα των μικρής ηλικίας ομιλητών είναι ίδια με περιπτώσεις άλλων *βαριοτρομασμένων* καταρών.²⁰³ Αυτό θα μπορούσε να κατανοηθεί πληρέστερα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι, ενώ τα παιδιά γενικότερα δεν γνωρίζουν τους ρητούς κανόνες που αφορούν τη χρήση του υβριστικού λόγου, γνωρίζουν ακριβώς πότε, πού, πώς και με ποιους μπορούν να τον χρησιμοποιήσουν.²⁰⁴ Σε μια τέτοια, λοιπόν, περίπτωση η παρουσία της κατάρας μέσα σε ένα παιδικό τραγούδι (βλ. παράδειγμα) αμβλύνει το αρνητικό της φορτίο και, κυρίως, την πρωτοτυπική βλαπτική προθετικότητα της και τον περιορισμό όσον αφορά το πρόσωπο που εξουσιοδοτείται να την εκφέρει.

- *Ωά τση σπλήνας το μαδρί
μήτε ρίφι, μητ' αρνί
πέδε-πέδε την ημέρα
κι' εκατό την εβδομάδα.²⁰⁵*

Η παρουσία της κατάρας μέσα σε ένα παιδικό τραγούδι ενδέχεται, επίσης, να υποδηλώνει κοινοτικές αντιλήψεις και να περιγράφει με έμμεσο τρόπο κοινωνικές σχέσεις με έντονο συγκρουσιακό χαρακτήρα, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στο «Τραγούδι της πέρδικας» που ακολουθεί. Μέσα από τον καταριστικό λόγο της προσωποποιημένης πέρ-

201 Προφορική πηγή: Ματθαίος Σταυριανός.

202 Προφορική πηγή: Γεώργιος Ρωμανός. Πρβ. Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 168.

203 Βλ. επίσης Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 196-

204 T. Jay, *ό.π.*, σ. 148.

205 I.A.N.E., *ό.π.*, χφ. 556, σ. 391 (Απείρανθος Νάξου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

δικας διαφαίνεται η διαρκής αντιπαλότητα που υπήρχε ανάμεσα στους βοσκούς και τους γεωργούς, αντιπαλότητα που μπορούσε να έχει λεκτικές και έμπρακτες συνέπειες στην καθημερινότητα των Απεραθιτών.²⁰⁶

- *Κάρκα ένα, κάρκα δυο,
κάρκα το μικρό μ' αυγό.
Α' μου τόπηρε βοσκός,
να καεί η μάδρα δου,
κι' α' μου τόπηρε βαπάς,
να καού da 'ένεια δου,
κι' α' μου τόπηρε ζευγάς
να κάμει πολύ-πολύ ενηματσάκι
να φάω κι' εώ λιάκι.*²⁰⁷

Το φυσικό και ψυχολογικό περιβάλλον αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να πραγματωθεί η κατάρα. Πολλοί πληροφορητές μάς ανέφεραν ότι παλαιότερα επικρατούσαν δοξασίες και παραδόσεις οι οποίες αφορούσαν μια τυπικότητα όσον αφορά τον χρόνο εκφοράς μιας κατάρας, προκειμένου η συγκεκριμένη πράξη να είναι αποτελεσματική, να πιάσει όπως μας έλεγαν χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, έγινε αναφορά σε σημάδια και σε συγκεκριμένες ώρες, οι οποίες συνδέονταν με σταθμούς του θρησκευτικού βίου της κοινότητας (π.χ. το Μεγάλο Σάββατο, τα ψυχοσάββατα) ή ακόμα και με συγκεκριμένες χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας (σήκωμα των Αγίων). Οι περισσότεροι, ωστόσο, πληροφορητές έκαναν λόγο για την *κακιά ώρα*,²⁰⁸ γνώστες και κοινωνοί της οποίας ήταν γενικότερα «οι παλαιοί» ή και συγκεκριμένα πρόσωπα, γυναίκες ως επί το πλείστον, οι οποίες φάνταζαν στα μάτια των υπόλοιπων ως «μάγισσες».²⁰⁹

Μέσα στις νόρμες διάδρασης που διέπουν την εκφώνηση της απεραθίτικης κατάρας περιλαμβάνονται συγκεκριμένα εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά στοιχεία, τα οποία βρίσκονται σε συνάρτηση με το τοπικό ιδίωμα, την ιδιοσυγκρασία του καταριστή, καθώς και την ατομική και κοινοτική κοσμοαντίληψη. Σύμφωνα με τις διηγήσεις των πληροφορητών μας, η εκφώνηση της κατάρας γινόταν συνήθως έξω από το σπίτι του προσώπου που θα την εκφωνούσε, έτσι ώστε οι κάταρες να μείνουν και να περιφέρονται στον ανοιχτό, δημόσιο χώρο. Η καταρούσα έβγαζε το μαντήλι της, έτσι ώστε να έχει αμεσότερη επαφή με τον Θεό, στηθοκοπιόταν και καταριόταν. Οι κινήσεις της ήταν τελετουργικές και εκφραστικές, ενώ άλλες φορές νευρικές, σπασμωδικές και αμήχανες. Η φωνή της αλλοιωνόταν ή είχε μια ιδιαίτερη προσωδία (αλλαγές στον επιτονισμό, στην ένταση και στον ρυθμό του λόγου),²¹⁰ ενώ το πρόσωπό της έκανε μορφασμούς. Μάλιστα, η κατάρα επαναλαμβανόταν τρεις φορές.²¹¹

206 Γ. Γιαννούλης, *ό.π.*, σ. 286-287.

207 Ι.Α.Ν.Ε., *ό.π.*, χφ. 561, σ. 3 (Απείρανθος Νάσου, Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, 1935).

208 Βλ. Ν. Πολίτης, «Διατί η Τρίτη θεωρείται αποφοράς ημέρα», *ό.π.*, 1920, σ. 43· Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 112· Ν. Πολίτης, *ό.π.*, 1994, σ. 103, 109-110· Κ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 14.

209 Βλ. Μ. Ξεφτέρη, *ό.π.*, σ. 231-233.

210 Σύμφωνα με τον Β. Malinowski, οι μαγικές λέξεις πρέπει να απαγγελθούν τραγουδιστά, με τον δικό τους ρυθμό και σε αριθμητικά ομαδοποιημένες επαναλήψεις. Ομοίως, οι Μ. Mauss & E. Hubert σημειώνουν ότι η μαγεία επιβάλλει μετρική και μελοποιία. Οι μαγικοί τύποι πρέπει να ψιθυριστούν ή να τραγουδηθούν πάνω σε ένα ειδικό τόνο, σε ένα ειδικό ρυθμό. Ο τονισμός μπορεί να έχει περισσότερη σημασία από τη λέξη. Βλ. Β. Malinowski, *ό.π.*· Μ. Mauss & E. Hubert, *Σχεδιάγραμμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία*, Praxis, Αθήνα [1903] 1990.

211 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 165.

Με βάση τα σχόλια των πληροφορητών, φαίνεται ότι σε συγχρονικό επίπεδο η εκφορά της κατάρας εντάσσεται ασφαλώς σε ένα ορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο, ωστόσο δεν είναι a priori καθορισμένο και επιβεβλημένο, προκειμένου να αποτελέσει επιτελεστικό γεγονός. Η εκφορά της κατάρας, ως επιτελεστικού γλωσσικού γεγονότος, σχετίζεται με την ευθύνη και τη νομιμοποίηση που έχει ο πομπός να επιδείξει την επικοινωνιακή του ικανότητα με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε ο αποδέκτης ή το ακροατήριο να εκλάβει και να αξιολογήσει σωστά τον βαθμό επιτυχούς απόδοσης του λόγου του. Αν λάβουμε υπόψη και την παροιμία ότι η άδικη κατάρα δεν πιάνει, μόνο περπατεί όλη μέρα και το βράδυ γυρίζει στον νοικοκύρη της²¹² ή όπως μας είπαν και κάποιοι πληροφορητές: «*Σα βου τη κάνεις τη γάταρα, έρχεται και σε βρίσκει*», μπορούμε να καταλάβουμε ότι η επιτελεστικότητα της κατάρας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη δίκαιη βάση και το αιτιολογικό της, καθώς επίσης και με το αξιακό σύστημα και την κοσμοθεωρία της κοινότητας.²¹³

*Όμως ευτό δε θα πει πως κάθε κατάρα που κάνει κανείς πιάνει. Η άδικη κατάρα δεν πιάνει. Ιαυτό προσέχουσι ευτοί που καταριόνται πού κάνουσι τη κατάρα. Ότι να υποπτεύγουνται πως τ' επείραξε κανείς χωρίς να το ξέρουσι θετικά του καταριόνται, αλλά λέσι στο τέλος: Α δε με πείραξε ευτός μη κακό ντου. Η κατάρά 'ναι σα ντο άδαρο που όλη μέρα βόσκει και το βράδυ υρίζει στο νοικοκυούρη τζη. Άμαν είναι άδικες οι κάταρες πέφτουν απάνω σε κείνο που τσι κάνει. Δεν έχεις ακουστά την παροιμία που λέει πως η κατάρα καταρωτά κι οπού 'ναι δίκιο πιάνει. Και πως δεν είναι δίκια η κατάρα σαν είναι δίκια η ώρα.*²¹⁴

6. Συμπεράσματα

Η απεραθίτικη *κάταρα* αντανακλά την επίδραση όλων των συστατικών που ορίζουν διαπολιτισμικά τις επικοινωνιακές πράξεις. Αποτελεί ένα κειμενικό είδος το οποίο διακρίνεται από συγκεκριμένες συσχετίσεις εκφραστικών και οργανωτικών στοιχείων, τα οποία και καθορίζουν τη συνολική σημασία του εκφωνήματος. Η θέση της άλλες φορές είναι αυτοτελής, αποτελώντας τον πυρήνα του μηνύματος, ενώ άλλες φορές αποτελεί δομικό υλικό για την ποιητική πράξη, η οποία στ' Απεράθου αποτελεί μια πράξη επικοινωνίας. Ο εγκιβωτισμός της σε άλλα κειμενικά είδη, που συνιστούν εκφάνσεις της απεραθίτικης λαϊκής ποίησης, δεν επηρεάζει τα εκφραστικά και δομικά χαρακτηριστικά των τελευταίων.

Η κειμενική οργάνωση της απεραθίτικης κατάρας χαρακτηρίζεται από την παρουσία στερεότυπων εκφράσεων (δεικτών προσλεκτικής ισχύος), οι οποίες μπορούν να εκφέρονται περιφραστικά («*Άλι που να...*», «*Που να...*», «*Ω, που να...*», «*Ε/Αι που να...*», «*Άμποτε να...*», «*Να...*», «*Ας...*», «*Και πό' ν'...*», χρήση προστακτικής), ελλειπτικά ή μονολεκτικά. Οι εκφράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από δεοντική τροπικότητα και ουσιαστικά καθιστούν τη γλωσσική πράξη έγκυρη. Η θέση τους μπορεί να είναι είτε: α) ανεξάρτητη, όπου σε αυτή την περίπτωση η λειτουργία τους είναι κυρίως δηλωτική και αποσκοπεί στην απόδοση δικαιοσύνης και στην τιμωρία του αποδέκτη, είτε β) συμπληρωματική, παρενθετική ή σχολιαστική σε κάποια άλλη λεκτική πράξη ή διαπίστωση, όπου σε αυτή την περίπτωση η λειτουργία τους είναι εκφραστική, διαπροσωπική, μεταφορική και συνδηλωτική, ενώ στόχος τους εί-

212 Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 108.

213 Πρβ. «*Αν ήκουεν ο Θεός των κοράκω δε(ν) θ' άφινε γάιδαρο*», φράση η οποία λέγεται για άδικες αιτιάσεις και βλασφημίες. Βλ. Τ. Ζευγώλης, *ό.π.*, σ. 23.

214 Ε. Γιαννούλη, *ό.π.*, σ. 174.

ναι η έκφραση των συναισθημάτων του ομιλητή, η ψυχική του εκτόνωση, το λογοπαίγνιο, η αποφυγή ή ο μετριασμός μιας σοβαρότερης κατάρας και ο εξευμενισμός και η αποτροπή του κακού. Η συγκεκριμένη λειτουργία της απεραθίτικης κατάρας, η οποία και την καθιστά υφολογικό στοιχείο του τοπικού ιδιώματος, φαίνεται πως αποτελεί μια ένδειξη σημασιολογικής και πραγματολογικής αλλαγής. Αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής είναι η ενδυνάμωση της προοπτικής του ομιλητή και η απαγκίστρωση του καταριστικού εκφωνήματος από εξωγλωσσικούς θεσμούς. Σε κάθε περίπτωση, η διαμόρφωση και η αναγνώριση από τα μέλη της κοινότητας της συγκεκριμένης επικοινωνιακής νόρμας εξαρτάται από το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον και τους μετέχοντες στην επικοινωνία.

Οι μετέχοντες στην επικοινωνιακή πράξη της κατάρας είναι: α) ο ομιλητής ή ο πομπός, ο οποίος εκφέρει το καταριστικό εκφώνημα, β) ο αρχικός πομπός, που εξουσιοδοτεί τον ομιλητή για να το εκφέρει, γ) ο τελικός στόχος ή αποδέκτης του εκφωνήματος και δ) το ακροατήριο ή το κοινό. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται εναλλαγή ρόλων (καταριστικά ζεύγματα, σχήματα κατάρας – αντικατάρας). Η διαχείριση του καταριστικού λόγου αποτελεί, ως επί το πλείστον, αρμοδιότητα των γυναικών, των *καταρουσών*. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, η κατάρα ταυτίζεται με την αρνητική έκφανση της γυναικείας ταυτότητας και συμπεριφοράς. Σε συγχρονικό επίπεδο ωστόσο, η χρήση του καταριστικού λόγου δεν είναι απαγορευτική σε ό,τι αφορά τις παραμέτρους του φύλου (αν και συνοδεύεται από αρνητικά σχόλια) και της ηλικίας, ενώ δεν προϋποθέτει την πρότερη απόδοση ειδικής αρμοδιότητας από έναν εξωγλωσσικό θεσμό.

Γενικότερα, η απεραθίτικη κατάρα φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες νόρμες διάδρασης και ερμηνείας, ενώ η επιτελεσματικότητά της δεν εξαρτάται αποκλειστικά πια από χωροχρονικές παραμέτρους και περιορισμούς από κάποιον εξωγλωσσικό θεσμό, αλλά από τη νομιμοποίηση που έχει ο πομπός να επιδείξει με τέτοιο τρόπο την επικοινωνιακή του ικανότητα, έτσι ώστε ο τελικός στόχος ή το ακροατήριο να εκλάβουν και να αξιολογήσουν τον βαθμό επιτυχούς απόδοσης του λόγου του.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ, Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΡΑΝΘΟΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΘΩΜΑ-ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ*

Θα ήθελα να εκφράσω μερικές σκέψεις μου, διαπιστώσεις, ανησυχίες και εναγωνίους προβληματισμούς μου, σχετικά με την γλώσσα μας, την παιδεία γενικότερα και κατ' ακολουθίαν τις συνέπειες στην παραπαίουσα πορεία του λαού μας, της χώρας μας και της εθνικής μας ταυτότητας. Τα συμπεράσματά μου βασίζονται στην διδακτική και εξεταστική φυσικά, εμπειρία μου στην Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών.

Είναι κοινή ομολογία σήμερα πλέον πως ο χώρος της Παιδείας (και όχι μόνον) νοσεί βαρύτατα, και μια χώρα που δεν εστιάζει σωστά στην Παιδεία της βαίνει προς το ιστορικό της τέλος. Είναι τραγική η διαπίστωση πως τα παιδιά σήμερα μπαίνουν στο Παν/μιο σχεδόν αγράμματα και σχεδόν αγράμματα εξέρχονται με το πτυχίο στο χέρι.

Μα πιο τραγικό είναι να ακούς από γονείς πολλές φορές, πως θα έπρεπε να μεταφρασθεί, για παράδειγμα, ο Παπαδιαμάντης, διότι για τα σημερινά παιδιά είναι δυσνόητος για να μην πω εντελώς ακατανόητος. Ποιος; ο Παπαδιαμάντης! Σας διαβεβαιώνω ότι ο Παπαδιαμάντης (για τον οποίον ο μεγάλος ποιητής μας Οδυσσέας Ελύτης έγραψε ένα θαυμάσιο βιβλίο με τίτλο «η μαγεία του Παπαδιαμάντη») είναι ελληνικότατος, εμείς απλά έχουμε μείνει αν-Ελληνιστοι πλέον. Το εθνικό έγκλημα ξεκινά από την Μέση Εκπαίδευση για να μην πω από την Στοιχειώδη.

Στο Παν/μιο έχει πλέον ολοκληρωθεί. (Μεθοδεύουν όμως κατά καιρούς ώστε τα βλέμματα και οι βολές να στρέφονται μόνον κατά των Παν/μίων, αλλά γι' αυτό μια άλλη φορά). Και μακροπρόθεσμα, αν δεν λάβομε τα σωστά μέτρα, κινδυνεύουμε να κατανήσομε απλά ελληνόφωνοι και νοσταλγοί της χαμένης πατρίδας μας, μέσα στον ίδιο τον τόπο μας. Είναι οδυνηρό να διορθώνεις γραπτά φοιτητών επί πτυχίω και να διαπιστώνεις την άγνοια της ιστορικής ορθογραφίας, την πλήρη ανικανότητα κατανόησης ακόμα και του απλούστερου αρχαίου κειμένου, την αδυναμία σωστής έκφρασης στον γραπτό λόγο και κυρίως την έλλειψη ουσιαστικής επαφής με τον αρχαίο λόγο.

Για να γίνω πιο σαφής στο πρώτο άκουσμα, ας πούμε, του Ομηρικού κειμένου, σου δίδουν την εντύπωση πως τους διάβασες Περσικό κείμενο. (Θα μου επιτρέψετε εδώ να σας αναφέρω ένα, λυπηρό βέβαια για μένα, φοιτητικό ανέκδοτο: όταν στις Θερμοπύλες πήγαν οι απεσταλμένοι των Περσών στον Λεωνίδα και του ζήτησαν να παραδώσει τα όπλα, τους απάντησε με τα λίγα Περσικά που ήξερε «μολών λαβέ»). Και να σκεφθεί κανείς ότι αυτά συμβαίνουν στην Φιλοσοφική Σχολή, που θα έπρεπε να είναι για την Ελλάδα η κορυφαία των Σχολών, η κιβωτός της Γλώσσας και ο θεματοφύλακας της εθνικής και πολιτιστικής

* Λέκτωρ Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στο Ε' πανελλήνιο συνέδριο με θέμα: Η Νάξος διά μέσου των αιώνων είχα δηλώσει ως θέμα: "Η Φιλολογία σήμερα σε σχέση με τους δεινούς Απεραθίτες φιλόλογους". Στην πορεία όμως της επεξεργασίας του διεπίστωσα πως δεν ταίριαζε τόσο ως επιστημονική ανακοίνωση, αλλά ως προφορικός λόγος, ως ομιλία. Δημοσιεύεται εν τούτοις στον παρόντα τόμο των πρακτικών του παραπάνω συνεδρίου χάρη στην πιεστική, θα έλεγα, φιλική επιμονή του επιμελητού της εκδόσεως Βασίλη Φραγκουλόπουλου. Ας μου επιτραπεί επίσης να διευκρινίσω ότι δημοσιεύεται όπως ακριβώς εκφωνήθηκε, χωρίς τροποποιήσεις ή άλλες προσθήκες.

κληρονομιάς μας. Εύλογα λοιπόν γεννάται το ερώτημα ή μάλλον τα ερωτήματα:

Ποιος ευθύνεται για την κατάσταση αυτή; Ποιος και γιατί προσπάθησαν να μας πείσουν πως η Αρχαία Ελληνική είναι μια νεκρή γλώσσα που πρέπει να καταργηθεί; Ποιος ευθύνεται για την γλωσσική πενία, που παρατηρείται στην καθημερινή επικοινωνία της σημερινής νεολαίας μας; Πού απέβλεπαν οι μεταρρυθμίσεις του 1976 και του 1982 (αν και ουσιαστικά από το 1929 βάλλεται η Ελληνική Γλώσσα); Στον δήθεν εκσυγχρονισμό (που δεν είναι παρά μόνον υλικοτεχνικός) ή στον ουσιαστικό αφανισμό και τη σταδιακή αποκοπή του ελληνικού λαού από τον γλωσσικό και κατ' επέκτασιν εθνικό ομφάλιο λώρο του; Γιατί αγνοήσαμε τις παρακαταθήκες των μεγάλων εθνικών μας ποιητών, όπως του Παλαμά «για την μητέρα γλώσσα μας τα λάβαρα κρατείστε» ή του Σολωμού «μηγάρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα;» Γιατί δεχθήκαμε με τόση δουλοφροσύνη την διαγραφή του όρου εθνικός από το οικείο Υπουργείο μας υποβιβάζοντας έτσι το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας σε Υπουργείο Α-παιδείας; (Τον κρατήσαμε πάντως στην ομάδα ποδοσφαίρου και στη Γιουροβίζιον...). Γιατί αφεθήκαμε να μας οδηγούν έτσι σε ένα αθόρυβο αλλά μεθοδικό αφελληνισμό, που δεν είναι παρά μια πνευματική γενοκτονία; Θα δεχόμασταν άραγε με τόση ευκολία κάποιον να μας αλλάξει την θέση έστω των επίπλων μας μέσα στο ίδιο το σπίτι μας; Γιατί ανεχθήκαμε την μετάλλαξη της παιδείας μας, με την ουσιαστική κατάργηση της ελληνικής μας γλώσσας, χωρίς να ερωτηθεί ο ελληνικός λαός, εν κατακλείδι, ποια Παιδεία προτιμά για τα παιδιά του, Ελληνική ή Παγκοσμιοποιημένη; Πώς εξηγείται το γεγονός ότι οι δάσκαλοι και οι καθηγητές των παιδικών μας χρόνων και γνώριζαν την Ελληνική Γλώσσα και ήξεραν να την διδάξουν. Δεινοί φιλόλογοι των Γυμνασιακών μας χρόνων ήξεραν ολόκληρες Ομηρικές ραψωδίες απ' έξω, ενώ σήμερα ο Όμηρος αντιμετωπίζεται, όπως προαναφέραμε, ως ξενόγλωσσο κείμενο.

As πάρομε όμως τα πράγματα λίγο με τη σειρά τους: Κατ' αρχήν η Ελληνική Γλώσσα είναι μία και αδιαίρετος. Ο μεγάλος ποιητής μας Οδυσσεύς Ελύτης αναφέρει συγκεκριμένα: «Εγώ δεν ξέρω να υπάρχει παρά μία γλώσσα, η ενιαία γλώσσα, η Ελληνική, όπως εξελίχθηκε από την Αρχαία, που έφτασε να είναι το μεγάλο καμάρι μας και η το μεγάλο μας στήριγμα». Στην σημαντικότερη ομιλία του προς τους Έλληνες μετανάστες της Σουηδίας το 1979, έλεγε σχετικά με την γλώσσα, υπό τύπον πνευματικής παρακαταθήκης: «Μην ξεχνάτε την πατρίδα μας και προ παντός τη γλώσσα μας. Πρέπει νάμαστε όλοι περήφανοι για τη γλώσσα μας. Είμαστε οι μόνοι σ' ολόκληρη την Ευρώπη, που έχουμε το προνόμιο να λέμε τον ουρανό «ουρανό» και τη θάλασσα «θάλασσα», όπως την έλεγαν ο Όμηρος και ο Πλάτωνας πριν τουλάχιστον δυόμισι χιλιάδες χρόνια.

Για την ενότητα της γλώσσας μας δεν έχουν μιλήσει μόνο άνθρωποι των γραμμάτων και της επιστήμης, αλλά και κορυφαίοι ξένοι ειδικοί μελετητές των Ελληνικών Γραμμάτων και διανοούμενοι. Ενδεικτικά θα αναφέρω εδώ ένα απόσπασμα από τις δοκιμές Α' του επίσης μεγάλου μας ποιητή Γιώργου Σεφέρη: «Η Ελληνική γλώσσα, ο άνθρωπος, η θάλασσα... Για κοιτάξετε, πόσο θαυμάσιο πράγμα είναι να λογαριάζει κανείς πώς, από την εποχή που μίλησε ο Όμηρος ως τα σήμερα, μιλούμε, ανασαίνουμε και τραγουδούμε με την ίδια γλώσσα. Κι αυτό δε σταμάτησε ποτέ, είτε σκεφτούμε την Κλυταιμνήστρα που μιλά στον Αγαμέμνονα, είτε την Καινή Διαθήκη, είτε τους ύμνους του Ρωμανού (του μελωδού) και τον Διγενή Ακρίτα, είτε το Κρητικό Θέατρο και τον Ερωτόκριτο, είτε το Δημοτικό τραγούδι. Και όλοι αυτοί, οι μεγάλοι και οι μικροί, που σκέφτηκαν, μίλησαν, μέτρησαν ελληνικά, δεν πρέπει να νομίζετε πως είναι σαν ένας δρόμος, μια σειρά ιστορική, που χάνεται στη νύχτα των περασμένων και βρίσκεται έξω από σας. Πρέπει να σκεφτείτε πως όλα αυτά βρίσκο-

νται μέσα σας, τώρα, βρίσκονται μέσα σας όλα μαζί, πώς είναι το μεδούλι των κοκκάλων σας, και πώς θα τα βρείτε αν σκάψετε αρκετά βαθιά τον εαυτό σας».

Αυτό λοιπόν το τεράστιο βάρος της γλωσσικής μας παράδοσης σηκώνομε εμείς οι Νεοέλληνες. Μιλούμε μια γλώσσα, που μιλιέται επί τόσους αιώνες χωρίς διακοπή. Βέβαια, σαν οργανισμός που εξελίσσεται, είναι φυσικό να υπόκειται σε μικρές μεταβολές μέσα στο διάβα των αιώνων και των εκάστοτε περιστάσεων, αλλά η ρίζα παραμένει αμετάβλητος. Είναι γεγονός ότι πολλές λέξεις της Αρχαίας Ελληνικής σιγήθηκαν, άλλες τροποποιήθηκαν, άλλες προσαρμόσθηκαν, άλλες εισήχθησαν και άλλες εξήχθησαν ή επέστρεψαν ως αντιδάνεια. Ένα όμως είναι βέβαιο: ότι παρέμεινε Ελληνική στις ρίζες της και Ελληνική την παραλάβαμε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο «Άξιον Εστί» ο Ελύτης: «Τη γλώσσα μου έδωσαν Ελληνική το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου. Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου στις αμμουδιές του Ομήρου...».

Σαν ζωντανός λοιπόν οργανισμός εξελισσόμενος πέρασε από πολλές φάσεις για να φθάσει στη Νεοελληνική μορφή της. Δηλαδή από την Ομηρική-Ιωνική μορφή περνάμε στην Κλασική Ελληνική, την Ελληνιστική Κοινή, την Αρχαϊζουσα, την Καθαρεύουσα και την Νεοελληνική-Δημοτική. Λέμε από την Ομηρική, γιατί μέχρι το 1952 θεωρούσαμε τα Ομηρικά Έπη ως τα αρχαιότερα γραπτά μνημεία της Ελληνικής Γλώσσας. Το 1952 όμως συνέβη ένα μέγιστο φιλολογικό γεγονός, που είχε τεράστια επίπτωση στην μελέτη των απαρχών της γλώσσας μας. Δηλαδή οι Βρεταννοί J. Chadwick (μεγάλος Ελληνιστής φιλόλογος) και ο αρχιτέκτων M. Ventris (που είχε εργασθεί κατά την διάρκεια του πολέμου στην Βρετανική αποκωδικοποιητική αντικατασκοπεία) κατώρθωσαν να αποκρυπτογραφήσουν τις πινακίδες, που είχαν έλθει προ πολλών ετών στο φως και έφεραν ακατανόητη, ως τότε φυσικά, εγχάρκτη Γραμμική γραφή. Η αποκρυπτογράφιση αυτή απέδειξε πως η άγνωστη γλώσσα των πινακίδων ήταν Ελληνική και για να ακριβολογήσουμε, η αρχαιότατη μορφή της Ελληνικής γλώσσας (συλλαβογραφική, π.χ. a-to-ro-ro, ma-ra-to, se-ri-no): άνθρωπος, μάραθο, σέλινο. Αυτό σημαίνει ότι τα χρονικά όρια της γλώσσας μας μετατοπίζονται 500 τουλάχιστον χρόνια προς τα πίσω. Τόσο βαθιές είναι οι γλωσσικές ρίζες της πατρίδας μας, μιας πατρίδας τόσο μικρής σε χώρο, αλλά τόσο απέραντης σε χρονική έκταση.

Μετά το σεισμικό, θα λέγαμε, γεγονός της αποκρυπτογράφησης ο Chadwick, σε μια διάλεξη του στην Αθήνα, είπε χαρακτηριστικά: «Οι Έλληνες πρέπει να μάθουν να σέβονται τα κομμάτια αυτά του μαύρου πηλού, γιατί αυτά έπεισαν την παγκόσμια κοινότητα ότι οι δημιουργήσαντες τον Μυκηναϊκό πολιτισμό ήταν Έλληνες!». Φαντάζεσθε την εθνική περηφάνια που πρέπει να νιώθουμε σαν Έλληνες, όταν συνειδητοποιούμε πως μιλούμε την ίδια γλώσσα αδιάκοπα για 3.000 χρόνια!

Πώς όμως να την νιώθουμε, όταν τα αγνοούμε αυτά τα πράγματα, αλλά και πολλές φορές καταστρέφομε, είτε εν αγνοία μας είτε συνειδητά τα αρχαιολογικά τεκμήρια της παλαιότητάς μας αυτής. Και το κυριότερο: Πώς θα τολμούμε να αποκαλούμεθα Έλληνες, χωρίς την γνώση της Ιστορίας και της Γλώσσας μας που είναι η ζωντανή απόδειξη της αδιάσπαστης Ελληνικότητάς μας. Όταν οι ξένοι σπουδάζουν επιμελώς την Ελληνική γλώσσα (και τα πνευματικά της δημιουργήματα) και όταν τα ράφια των Βιβλιοθηκών και των Σπουδαστηρίων μας είναι γεμάτα από ξένες στερεότυπες εκδόσεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, πλήθος μελετών σε ξενόγλωσσα περιοδικά και τόμους σχετικών βιβλίων, πώς θα τολμούμε να παρουσιαζόμαστε σαν γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων. (Ας μην ξεγελιόμαστε. Οι ξένοι διεκδικούν πλέον την πνευματική διαδοχή ηθικό δικαίωματι).

Έχουμε το μεγάλο προνόμιο να είμαστε οι ζωντανοί φορείς, οι αλισσιδωτοί συνεχιστές

της γλώσσας τους και το απεμπολούμε. Καταλαβαίνετε λοιπόν πόσο περίγελοι γινόμαστε, όταν καυχόμαστε για τους αρχαίους ημών προγόνους, ενώ στην πραγματικότητα, έχομε αποκόψει την κύρια γέφυρα επικοινωνίας, που είναι η γλώσσα και ως εκ τούτου ουσιαστικά τους αγνοούμε. Δίνομε έτσι επιχειρήματα στους διάφορους Φαλμεράιερ να μας περιφρονούν και να μας διασύρουν αμφισβητώντας την συνέχεια του Ελληνισμού.

Με την ουσιαστική κατάργηση της Αρχαίας Ελληνικής επήλθε μεθοδικά και μετάλλαξη των σπουδών από Ελληνική Φιλολογία δηλαδή σε Ευρωπαϊκή Φιλολογία. (Αθόρυβα βέβαια, όπως, για παράδειγμα, το γνωστό κατάστημα "Βασιλόπουλος" που έξωθεν μεν φέρει το ίδιο όνομα, έσωθεν δε είναι γερμανική επιχείρηση). Για να γίνω πιο σαφής: Περισσότερο γνωρίζουν τα παιδιά τις διάφορες απόψεις ξένων φιλόλογων, ας πούμε, για τον Όμηρο παρά το ίδιο το κείμενο του Ομήρου. Ο Έλληνας φοιτητής πρωτίστως πρέπει να γνωρίζει τον Όμηρο και δευτερευόντως τι γράφτηκε για τον Όμηρο. Να είσθε βέβαιοι, πως το γνωρίζουν αυτό οι φοιτητές μας, το συνειδητοποιούν και φυσικά δεν ευθύνονται ούτε για την αγραμματοσύνη τους, ούτε για τις αποφάσεις, που λαμβάνονται στο οικείο Υπουργείο. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι οι αποφάσεις πάντα ελαμβάνοντο και λαμβάνονται περί ημών, άνευ ημών και καθ' ημών. (Βέβαια τώρα υπεισερχόμεθα σε άλλο κεφάλαιο: το Υπουργείο Παιδείας καθώς και τα υπόλοιπα Υπουργεία είναι όργανα του Ελληνικού Λαού ή όργανα της εξουσίας...). Με την ουσιαστική λοιπόν κατάργηση της γλωσσικής επικοινωνίας με το παρελθόν και με την κατάργηση της καθαρεύουσας, η οποία είναι συνδεδετικός κρίκος ανάμεσα στην Αρχαία και την Νέα Ελληνική, οδηγηθήκαμε στην μεθοδευμένη απεθνοποίηση και αγραμματοσύνη. Είναι βέβαιο, όπως λέει και ο μεγάλος δάσκαλος Ευάγγελος Παπανούτσος, πως "δεν μπορεί κανείς να μιλήσει και να γράψει σωστά τη Δημοτική, αν δεν πατάει στέρεα στην γνώση της αρχαίας κλασικής γλώσσας».

Για την αναγκαιότητα διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής ο αρχηγέτης του Δημοτικισμού Γιάννης Ψυχάρης είπε χαρακτηριστικά στο «Ταξίδι μου»: «Πρέπει να σπουδάσουμε καλύτερα την αρχαία, για να καταλάβουμε την ιστορική αξία της Δημοτικής». Θα πρέπει να ομολογήσουμε, όσο λυπηρό κι αν είναι αυτό, ότι οι ξένοι αναγνωρίζουν την γενικότερη αξία και χρησιμότητα της Αρχαίας Ελληνικής, πολύ περισσότερο από τους Έλληνες. Για παράδειγμα, ο πρόεδρος της μεγάλης εταιρείας Η/Υ Apple είπε σχετικά με την γλώσσα μας: «Αποφασίσαμε να προωθήσουμε το πρόγραμμα εκμάθησης της Ελληνικής, επειδή η κοινωνία μας χρειάζεται ένα εργαλείο, που θα της επιτρέψει ν' αναπτύξει την δημιουργικότητά της να εισαγάγει καινούργιες ιδέες και θα της προσφέρει γνώσεις περισσότερες απ' όσες ο άνθρωπος μπορούσε ως τώρα να ανακαλύψει.

Επίσης Άγγλοι επιχειρηματίες προτρέπουν τα ανώτερα στελέχη να μάθουν Αρχαία Ελληνικά, «επειδή αυτά περιέχουν μια ξεχωριστή σημασία για τους τομείς οργανώσεως και διαχειρίσεως επιχειρήσεων». Είναι γεγονός ότι κατά καιρούς διαβάζομε ειδήσεις που αφορούν στην στροφή των ξένων εις τα Αρχαία Ελληνικά, διότι συνειδητοποιούν τον μοναδικό λεκτικό πλούτο και την επίδραση που ασκεί στον ανθρώπινο νου και την γενικότερη εξέλιξη του ανθρώπου, δίνοντας μια ουσιαστική διάσταση στην μάθηση. Ακουγεται ίσως υπερβολικό, αλλά έχει χαρακτηριστεί ως η βασίλισσα των γλωσσών. Είναι η γλώσσα των θεών κατά τον Κικέρωνα, ο οποίος χαρακτηριστικά γράφει: «Ει θεοί διαλέγονται τη των Ελλήνων γλώσση χρώνται». Ο Κλωντ Φωριέλ αναφέρει ότι «η Ελληνική γλώσσα είναι πιο πλούσια από τη Γερμανική, πιο διαυγής από τη γαλλική, πιο ευλύγιστη από την ιταλική και πιο αρμονική από την ισπανική. Είναι η ωραιότερη γλώσσα της Ευρώπης».

Και ενώ αυτά λέγονται από τους ξένους, η καθηγήτρια Θάλεια Δραγώνα (πρώην Ειδική

Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας μάλιστα) δηλώνει προκλητικά: «Τα ελληνικά είναι μικρή γλώσσα και τα αρχαία νεκρή γλώσσα». Καλό θα ήταν για την εν λόγω κυρία να ενημερωθεί για το τι λέει ο διακεκριμένος Ισπανός κ. Φρανσίσκο Ροντρίγκες Adrados (καθηγητής στο Παν/μιο της Μαδρίτης και μέλος της Ισπανικής Βασιλικής Ακαδημίας) ο οποίος μάλιστα έχει γράψει και «Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, από τις απαρχές ως τις μέρες μας». Λέει λοιπόν ο Adrados: «Τα Ελληνικά δεν είναι μία νεκρή γλώσσα». Και παρακάτω, παρ' όλο που δέχεται την αδιάκοπη ύπαρξη και άλλων αρχαίων γλωσσών, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αν κρίνουμε από την επίδραση που άσκησαν σ' όλες τις Ευρωπαϊκές γλώσσες, η Ελληνική είναι η πρώτη γλώσσα του κόσμου. Τα Ελληνικά δεν εξακολουθούν να ζουν σήμερα μόνο στην Ελλάδα, αλλά έχουν μία δεύτερη ζωή: το αλφάβητό τους, το λεξιλόγιό τους, το συντακτικό τους, τα λογοτεχνικά τους είδη είναι παρόντα σε όλες τις γλώσσες». Η μεγάλη επίσης Ελληνίστρια Ζακελίν ντε Ρομιγύ, Γαλλίδα Ακαδημαϊκός, τόνιζε πάντα πώς η καλύτερη άσκηση για την ανάπτυξη της ευφυΐας, είναι η μελέτη της Ελληνικής γλώσσας.

Ενώ λοιπόν οι ξένοι σέβονται, διδάσκονται και θαυμάζουν την Ελληνική γλώσσα και τον Ελληνικό πολιτισμό γενικότερα, τον οποίον βέβαια θεωρούν ως υπόβαθρο και του δικού τους Ευρωπαϊκού πολιτισμού, απ' εναντίας εμείς εγκαταλείψαμε αφρόνως κατά τις τελευταίες δεκαετίες αυτόν τον μοναδικό θησαυρό που μας έλαχε.

Και το κυριότερο: ενώ μιλούμε εν πολλοίς το λεξιλόγιο της Ομηρικής γλώσσας, το αγνοούμε ή δεν το συνειδητοποιούμε. Γιατί δεν μας δίδαξαν σωστά την Ελληνική γλώσσα. Δεν μας ενεργοποίησαν το ενδιαφέρον. Δεν μας έμαθαν τα κλειδιά με τα οποία θα μπορούσαμε να διεισδύσουμε στον πλούτο, στην γοητεία και στη μοναδική μαγεία του Αρχαίου Λόγου και της Αρχαίας Σοφίας. Για να το κατανοήσει κανείς αυτό, αρκεί και μόνο να ανοίξει το μεγάλο τετράτομο Λεξικό των Henry Liddell και Robert Scott (ή ένα οποιοδήποτε Ετυμολογικό Λεξικό). Έκθαμβος μένει κανείς μπροστά στον τεράστιο γλωσσικό πλούτο, τις μεγάλες λεξιλογικές οικογένειες, τα ομόρριζα, τα παράγωγα, τα σύνθετα, την προέλευση, τον σχηματισμό και την διαχρονική σημασιολογική εξέλιξη της κάθε λέξης.

Είναι εντυπωσιακή η αντίδραση των φοιτητών, οι οποίοι όντως το ομολογούν και οι ίδιοι, πώς μπήκαν στην Φιλοσοφική χωρίς να έχουν ουσιαστική επαφή με την Αρχαία Ελληνική και φυσικά ούτε με το πολυτονικό σύστημα. Πολλά θα μπορούσα να σας μεταφέρω από το αμφιθέατρο (ευτράπελα και θλιβερά), που δείχνουν ακριβώς το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των παιδιών μας. Η ουσιαστική κατάργηση της Μέσης Εκπαίδευσης ευθύνεται, νομίζω, τα μέγιστα για τον υποβιβασμό του επιπέδου των φιλολογικών και γενικότερα των ανθρωπιστικών σπουδών. Η Μ. Εκπαίδευση δεν υφίσταται παρά μόνον ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την επιτυχία στην Ανώτατη Εκπαίδευση.

Τα ως τώρα επιβεβλημένα εκπαιδευτικά συστήματα, που βασίζονται κυρίως στην επιφανειακή γνώση, την μη κατανοητή πολλές φορές απομνημόνευση (αυτό που λέμε κοινώς παπαγαλισμό) αποδεικνύεται ότι έχουν αποτύχει οικτρώς. Δεν καλλιεργούν τη σκέψη, τον συλλογισμό, την κριτική, την ευφυΐα, αλλά συντελούν με τον απλό παπαγαλισμό στην κομπιουτεροποίηση των παιδιών μας. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση κοριτσιού προς τους δημοσιογράφους, όταν την ρώτησαν πώς κατάφερε και μπήκε πρώτη στη Σχολή προ ολίγων ετών. «Δεν ήμουν η πιο έξυπνη» είπε «απλούστατα ήμουν καλύτερος παπαγάλος». Το δήθεν δημοκρατικό άνοιγμα των Παν/μιακών πυλών, η πτώση των βάσεων, η συμπτωματική εισαγωγή σε Σχολές άσχετες με την επιλογή και τα διαφέροντα των παιδιών, είναι μερικοί επίσης από τους λόγους, ένεκα των οποίων υποβαθμίστηκαν τα δημόσια Πανεπιστήμια. (Τυχαία άραγε;)

Και ενώ διαπιστώνει κανείς την πρωτοφανή υποβάθμιση των Ελληνικών σπουδών, αυξάνονται τα μεταπτυχιακά προγράμματα των Ευρωπαϊκών σπουδών. Θα σας αναφέρω μόνο ένα περιστατικό, από τα πολλά που συμβαίνουν. Φοιτήτρια επί πτυχίω ενώ μου έδωσε γραπτό που δεν μπορούσα να βαθμολογήσω περισσότερο από 2 ή 3 (με άριστα το 10) με ικέτευε (μεσολάβησε μάλιστα και υψηλός παράγων του χώρου) να την περάσω οπωσδήποτε για να μην χάσει την προθεσμία της υποτροφίας για το μεταπτυχιακό στο εξωτερικό.

(Τώρα τι φιλολογικές σπουδές θα είναι αυτές αφού θα οικοδομηθούν σε τόσο σαθρές γλωσσικές ρίζες... το συμπέρασμα βγαίνει, νομίζω, μόνο του). Φυσικά και δεν υποχώρησα, γιατί πιστεύω απόλυτα πως αν ο καθένας αντιστέκεται στον χώρο του, αυτομάτως θα αναβαθμιστεί το σύνολο.

Βλέποντας λοιπόν κανείς τα τόσα δεινά στον ευαίσθητο και ιερό, θα έλεγα, χώρο της Παιδείας (το μέλλον κάθε λαού) διερωτάται: τυχαία συμβαίνουν όλα αυτά, ή μήπως εντάσσονται στο γενικότερο κλίμα της διάλυσης μιας χώρας και του λαού της κτυπώντας ανελέητα τον δημόσιο χώρο κάτι που βιώνουμε εδώ και αρκετά χρόνια στην πατρίδα μας. Καθημερινά διαπιστώνουμε με πόσο επιδέξιο παρασκηνακά τρόπο μεθοδεύεται η υπαρπαγή από τους ολίγους πεντακοσιομέδιμους ή πατρίκιους οτιδήποτε ανήκει εις τους πολλούς.

Το δημόσιο Παν/μιο λοιπόν είναι δυνατόν να έμνε έξω απ' αυτές τις ληστρικές επιδιώξεις; Οτιδήποτε θέλομε να γκρεμίσουμε ή να κατακτήσουμε, το υποσκάπομε λίγο-λίγο.

Οι πειραματισμοί στον χώρο της Παιδείας με τις διάφορες κατά καιρούς μεταρρυθμίσεις και εκπτώσεις, φοβούμαι ότι οδηγούν πλέον στην βαθμιαία εξαφάνιση της υγιούς δημόσιας παιδείας. Λιθαράκι-λιθαράκι ξηλώνεται σιγά-σιγά το οικοδόμημα. Και γεννάται το ερώτημα: Οι αποφάσεις που αφορούν στον χώρο της Παιδείας λαμβάνονται από τον Ελληνικό Λαό; Όχι βέβαια. Και δεύτερο ερώτημα: Γιατί δεν επιλέγονται στο Υπουργείο Παιδείας ηγεσίες πεπαιδευμένες και ζυμωμένες στον χώρο της Παιδείας, παρά προωθούνται πρόσωπα άσχετα, με μοναδικό ίσως κριτήριο τις κομματικές τους επιδόσεις ή διάφορες διαπλοκές.

Και το κυριότερο: η Ελλάδα ποτέ δεν ήταν ουσιαστικά ελεύθερη χώρα για να έχει ανεξάρτητη εθνική πολιτική (και δυστυχώς κατά τις τελευταίες δεκαετίες ούτε εθνική παιδεία), όσο κι αν πιστεύομε πως ελευθερωθήκαμε με την Επανάσταση του '21. Όπως έγραψε ο Παπαδιαμάντης «Με την δήθεν απελευθέρωση ανεπτύχθη η ξενοκρατία, τον δε Τουρκικόν ζυγόν διεδέχθη ο ξενικός, ενασκούμενος αφανώς διά των πρέσβειων». Κάπου αλλού διαβάζομε: «Πάντα ειργάζοντο οι αντιπρόσωποι των ισχυρών δυνάμεων κατά τρόπον, ώστε η Ελλάς να υποκύπτει εις τας αξιώσεις των. Και φυσικά κατεβάλλετο προσπάθεια, όπως παραστεί ο Ελληνικός Λαός ως ο υπαίτιος της ίδιας του κακοδομονίας». Αυτά και άλλα πολλά σημαντικά πράγματα διαβάζει κανείς στο εξαιρετικό βιβλίο του 1897 με τίτλο «Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι», γραμμένο σε μια εκπληκτική γλώσσα της εποχής, γλαφυρή και σαφέστατη από τον λόγιο και φλογερό πατριώτη βουλευτή Μαγνησίας Γεώργιο Φιλάρετο. Διαβάζοντας κανείς το συγκλονιστικό αυτό βιβλίο κατανοεί ξεκάθαρα πλέον τα όσα συμβαίνουν σήμερα στη χώρα μας. Γιατί δεν είναι, παρά η ολοκλήρωση των όσων δρομολογήθησαν τότε από τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις, ήδη από την δημιουργία του ελληνικού κρατιδίου το 1830. Και λέμε κρατίδιο, γιατί δεν ελευθερώθηκε παρά μια γωνιά μόνο από τις περιοχές των Ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής επικράτειας, και αυτό ως προτεκτοράτο της Μ. Βρεταννίας, εξαρτημένο, ελεγχόμενο και με προδιαγραφές πλήρους εξευρωπαϊσμού διά της μεθοδικής αλλοίωσης των στοιχείων της Ρωμισσύνης του. Αξίζει να αναφέρομε εδώ αυτό που είπε ο μεγάλος σύγχρονος δάσκαλος του Γένους Χρήστος Γιανναράς: Οι Ευρωπαίοι δέχονται μεν την οικουμενικότητα του Ελληνικού πνεύ-

ματος, αλλά ουχί την οικουμενικότητα των Ελλήνων.

(Πολλά θα μπορούσε να πει κανείς για το κεφάλαιο αυτό, για την περιφρόνηση της Δύσης προς την Ορθόδοξη Ανατολή, αλλά αυτό σε μια άλλη ευκαιρία).

Το έργο λοιπόν της μετάλλαξης και του αφελληνισμού, που ξεκίνησε επί Βαυαροκρατίας, συνεχίζεται ύπουλα, σταδιακά και με διάφορα σήμερα προσχήματα. Εν ονόματι του εκσυγχρονισμού και της παγκοσμιοποίησης, ολοκληρώνεται μεθοδικά η αποδόμηση θεσμών και αξιών, αρχής γενομένης από την Παιδεία και την Γλώσσα. «Αν θέλεις να εξαφανίσεις ένα λαό, εξαφάνισε τη γλώσσα του» έλεγε ο Λένιν. Γιατί όταν λέμε γλώσσα, δεν εννοούμε μόνο σύνολο λέξεων, τύπων και κανόνων (γραμματικών και συντακτικών), αλλά το όργανο της έκφρασης και της επικοινωνίας ανθρώπων και λαών, είναι ο λαός ολόκληρος. Είναι ο πολιτισμός του. Είναι το ιστορικό Είναι του. Και Έθνος είναι η γλώσσα του, κατά τον μεγάλο Έλληνα δάσκαλο Σαράντο Καργάκο. Και γλώσσα ίσον πατρίδα κατά τον Γιάννη Ψυχάρη: «Το να πολεμά κανείς για την πατρίδα του ή για την εθνική του γλώσσα είναι ένας ο αγώνας...» Κι όταν χάνεται μία γλώσσα, χάνεται ένας ολόκληρος πολιτισμός. Κι όπως λέει ο Σεφέρης, «όποιος σβήνει ένα κομμάτι από το παρελθόν του Έθνους, σβήνει ταυτόχρονα κι ένα κομμάτι από το παρόν και το μέλλον του».

Σήμερα πλέον οι πόλεμοι δεν γίνονται μόνον με τα κανόνια, όπως το '40, ή όπως σήμερα στη Συρία. Είναι οικονομικοί, διπλωματικοί, ιδεολογικοί, αλλά και πνευματικοί. Οι υποδουλώσεις πλέον σήμερα αρχίζουν εκ των ένδον. Τα κάστρα πέφτουν από μέσα. Η άλωση είναι εσωτερική, με την αποδυνάμωση και υποχώρηση της μητρικής μας γλώσσας και κατά συνέπεια την απώλεια της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Δεν κινδυνεύουμε να αφανισθούμε από το ΔΝΤ, αλλά από την άγνοια της Ελληνικής Γλώσσας, όπως υποστηρίζουν πολλοί.

Ίσως ακούγεται λίγο παράξενο, αλλά σε μεγάλο βαθμό είναι αληθινό: το ότι σήμερα πλέον οι κατασκευασθέντες Νεοέλληνες θεωρούνται ως ο μεγαλύτερος εχθρός του Ελληνισμού. Ιδού λοιπόν πού οδηγεί το έργο της απεθνοποίησης. Με τρόπο μεθοδικό κτυπήθηκαν οι πνευματικές και ιστορικές μας ρίζες. Απογυμνώθηκε και συρρικνώθηκε η Ελληνική Γλώσσα. Υποβαθμίστηκε και σαρκάστηκε στην συνείδηση των νέων μας η σημασία της πατρίδας και του Έθνους. Κλονίστηκε η εθνική συνείδηση, αφού φρόντισαν τεχνηέντως να ταυτισθεί με έννοιες, όπως εθνικισμός, σωβινισμός, ρατσισμός και με μια λέξη φασισμός. Το πόσο σημαντικό είναι για την εθνική υπόσταση ενός λαού το καίριο κτύπημα στην γλώσσα, το βιώσαμε και εμείς στα Δωδεκάνησα, όταν οι Ιταλοί κατακτητές έβαλαν στόχο και μεθόδευαν τον εξιταλισμό των νησιών μας, απαγορεύοντας στην εκπαίδευση την διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας.

Αναφέρω μόνο την περίοδο του διαβόητου αρχιφασίστα Ντεβέτσι, ο οποίος μόλις πάτησε το πόδι του στα Δωδεκάνησα, εξέφρασε την απορία και την έντονη δυσαρέσκειά του για το γεγονός, ότι ακουγόταν ακόμα στα νησιά μας η Ελληνική γλώσσα. Θεωρούσε ζήτημα χρόνου την απώλεια, μαζί με την γλώσσα και της Ελληνικής συνείδησης των κατοίκων. (Κάτι που θα πρέπει να ομολογήσουμε, δεν διανοήθηκαν οι Τούρκοι).

Και όμως, οι κοντινοί εκείνοι πρόγονοί μας, αντιστάθηκαν, μέχρι και Κρυφά Σχολεία λειτούργησαν. Την ίδια απαγόρευση της γλώσσας συναντούμε και μετά την 4η σταυροφορία, οπότε άρχισε η επάρατη και ληστρική Φραγκοκρατία στην καθ' ημάς Ανατολή. Στα πλαίσια της προσπάθειας των τότε Ευρωπαίων για την τελειωτική διάλυση του Βυζαντίου και τον βίαιο εκλατινισμό των Ελλήνων υπεβλήθη το 1332 στον Φίλιππο ΣΤ' της Γαλλίας υπόμνημα, από κάποιον Γερμανό «ιεραπόστολο» ονόματι Brocardus, στο οποίο (το τότε μνημόνιο) ο εν λόγω "ιεραπόστολος" εισηγείται 5 σκληρά μέτρα για να παραμείνουν αιώνια τα εδά-

φη της Ρωμιούσης στη Δύση και να υποταχθούν ολοκληρωτικά οι Έλληνες. Ανάμεσα στα μέτρα αυτά (τα οποία μεταφρασμένα περιέχονται στο βιβλίο του Κυριάκου Σιμόπουλου με τίτλο «Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια») ξεχωρίζει αυτό για την γλώσσα, απ' όπου αποσπασματικά αναφέρομε: «Πρέπει να ξεχάσουν την γλώσσα τους. Να μη μιλάνε και να μην καταλαβαίνουν Ελληνικά. Να απαγορευθεί η Ελληνική γλώσσα και να επιβληθεί η διδασκαλία αποκλειστικά των Λατινικών (των Αγγλικών, θα λέγαμε σήμερα)».

Εν τούτοις ο λαός μας άντεξε διαμορφώνοντας από τότε την συνείδηση του Νέου Ελληνισμού, εμμένοντας σταθερά στην γλώσσα και στην ορθόδοξη παράδοση της Ρωμιούσης του, εκφράζοντας έτσι ταυτόχρονα και την τότε εθνική αντίσταση στους ξένους κατακτητές. Αυτή η σύζευξη Ελληνισμού και Ορθοδοξίας, οιοιεί ένα σώμα δίπτυχο, σφυρηλάτησε την ιδιοπροσωπία του Έλληνα κατά τις δύο τελευταίες χιλιετίες. Και όποιος γνωρίζει στοιχειωδώς την ιστορία της Ελλ. Παιδείας, θα πρέπει να ξέρει ότι πάντα ήταν συνδεδεμένη με την θρησκεία. Απόδειξη ότι τα σχολεία (όπως κι εδώ) κτιζόντουσαν πάντα δίπλα στις εκκλησίες. Αποδυνάμωση λοιπόν των εννοιών Ελληνισμός και Ορθοδοξία, σημαίνει και υποβάθμιση της Εθνικής Παιδείας.

Σήμερα η Εκκλησία είναι η τελευταία ουσιαστικά έπαλξη του εθνικού οικοδομήματος. Είναι η μοναδική πλέον κιβωτός της Ελληνικής Γλώσσας στην Ελληνιστική Κοινή μορφή της (βάση της οποίας είναι βέβαια η Αρχαία Αττική), η οποία (κιβωτός) μας διασώζει τον γλωσσικό μας θησαυρό. Με τα συχνά εκκλησιαστικά ακούσματα γαλουχήθηκαν γενεές γενεών των Ελλήνων, παίρνοντας έτσι, βιωματικά, ουσιαστική επαφή με την μητρική μας γλώσσα. Απόδειξη ότι πάρα πολλές φράσεις χρησιμοποιεί ο λαός μας στην καθημερινή του ζωή χωρίς να το συνειδητοποιεί ενδεχομένως πολλές φορές. Έτσι εξηγείται και το μοναδικό γλωσσικό φαινόμενο του μεγάλου Παπαδιαμάντη, που προαναφέραμε.

Ο Παπαδιαμάντης και τους αρχαίους συγγραφείς είχε μελετήσει καλά και την εκκλησιαστική γλώσσα κατείχε παιδιόθεν. Μέσα στο έργο του δηλαδή αποτυπώνεται ολόκληρη η διαχρονική εξέλιξη της γλώσσας μας. Πολλές φορές ακούγεται από μερικούς η άποψη, ότι τα εκκλησιαστικά κείμενα θα πρέπει να μεταφραστούν, διότι δεν είναι πλέον κατανοητά από τον πολύ κόσμο. Επειδή το θέμα είναι πολύ σοβαρό και εκτενές δεν θα το αναπτύξομε εδώ, θα αναφέρω όμως μόνο τούτο: το δημοκρατικότερο, το ορθότερο και συμφερότερο είναι ν' ανεβάσομε το μορφωτικό και γλωσσικό επίπεδο των πολλών, εκεί που είναι το επίπεδο των ολίγων, ώστε να είναι κατανοητή απ' όλους η εκκλησιαστική γλώσσα και όχι να κατεβάσομε των ολίγων στο των πολλών. Όχι άλλες εκπτώσεις στην εκπαίδευση, όχι άλλη πτώση του επιπέδου σπουδών, που οδηγεί στην όλο και αυξανόμενη αμάθεια. Αναβάθμιση χρειαζόμαστε. Στην αντίθετη περίπτωση (αν δηλ. επικρατούσε η άποψη της απόδοσης στην Νέα Ελληνική των εκκλησιαστικών κειμένων), πιστεύω πως θα συνέβαινε πλέον ο οριστικός ενταφιασμός της Εθνικής μας γλώσσας, όπως ενταφιάσθηκε και το εθνικό όραμα της απελευθέρωσης του αλύτρωτου Ελληνισμού. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τον Ελληνισμό της Κάτω Ιταλίας, όταν το 1595 ο πάπας Κλήμης ο Η' επέβαλε (εκτός άλλων σκληρών μέτρων) την τέλεση της λατρείας στην Ελληνική γλώσσα. Η αποκοπή, δηλαδή, από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση επέφερε και τη ραγδαία απώλεια της εθνικής συνείδησης και της Ελληνικής γλώσσας. Τώρα χρειαζόμαστε περισσότερο από ποτέ ισχυρές πνευματικές αντιστάσεις. Τώρα που ο μανιακός νεοφιλελευθερισμός υπερίσχυσε του πνεύματος και επεβλήθη η οικονομία με τους σκληρούς νόμους της αγοράς ως το αποκλειστικό και κυρίαρχο στοιχείο στη ζωή των ανθρώπων, οτιδήποτε άλλο ή θα πρέπει να υποταχθεί στις οικονομικές αξίες ή να ισοπεδωθεί και να αφανισθεί. Να αφανισθούμε λοιπόν ή να αφυ-

πνισθούμε. Είναι γεγονός, πως κάθε γενιά κάνει τη δική της αντίσταση.

Εμείς δεν χρειάζεται βέβαια να ανατινάξουμε την γέφυρα του Γοργοπόταμου, αλλά θα πρέπει να κτίσουμε τις δικές μας γέφυρες, που μας ενώνουν με το παρελθόν. Δικαιώνεται μάλλον ο Αθηναιογράφος Δημήτριος Καμπούρογλου που είχε γράψει: «Όλα τα Έθνη, για να προοδεύσουν, πρέπει να βαδίσουν εμπρός, πλην του Ελληνικού, που πρέπει να στραφεί πίσω». Πίσω λοιπόν στις αφυδατωμένες ρίζες μας, γιατί δεν νοείται σωστή ανάπτυξη και εξέλιξη, χωρίς την ρίζα. Ένα εθνικό συναγερμό, ένα εθνικό κίνημα χρειαζόμαστε για να ξαναπιστέψουμε στον εαυτό μας, να ξαναπιστέψουμε στο παρελθόν μας, στις ρίζες που μας έθρεψαν αιώνες τώρα. Να ξαναβρεί η Παιδεία τον εθνικό, τον μορφωτικό και τον ανθρωποπλαστικό της ρόλο. Να ξανααποκτήσει την πνευματική αρματωσιά της, για να παράγει ξανά καλούς καγαθούς πολίτες της πατρίδας και όχι απλά εργαλεία για χρήση. Τα Αρχαία Ελληνικά είναι μάθημα εθνικό και η διδασκαλία τους είναι περισσότερο από ποτέ επιβεβλημένη, αν θέλομε να διατηρούμε ζωντανή την ιστορική μνήμη του Έθνους και αναμμένο τον φάρο της αδιάσπαστης γλωσσικής μας παράδοσης.

Να ξαναδώσουμε την χαμένη ιερότητα στον Έλληνα δάσκαλο, αλλά τον εμπνευσμένο δάσκαλο και όχι τον μισθοφόρο υπάλληλο της Παιδείας. Κι όταν λέω δάσκαλο δεν εννοώ μόνο της στοιχειώδους και της Μέσης Εκπαίδευσης, αλλά και τον Παν/κό δάσκαλο, που και αυτός με τη σειρά του θα πρέπει να προτάξει ως κύριο μέλημά του τον φοιτητή και όχι την καριέρα και την ανέλιξή του, όπως συμβαίνει πολλές φορές. (Δόξα τω Θεώ ο Λαός μας έχει χορτάσει από εξειδικευμένους επιστήμονες και συγγραφείς* αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι οι δυο μεγάλοι Δάσκαλοι-Διαμορφωτές της Ανθρωπότητας, ο Σωκράτης και ο Χριστός, δεν έγραψαν ούτε μία γραμμή, οι μαθητές τους κατέγραψαν τις σοφές διδασκαλίες τους). Δασκάλους του Γένους λοιπόν χρειαζόμαστε ξανά για να εκλείψει το απρόσωπο και επαγγελματικό πνεύμα, που κυριαρχεί δυστυχώς στον χώρο της Παιδείας. Μόνον έτσι θα αναστήσουμε ξανά το συλλογικό Εμείς του φλογερού πατριώτη Μακρυγιάννη, υπερβαίνοντας το θεοποιημένο Εγώ μας που το κατέστησε υπερενισχυμένο η πλήρης απελευθέρωση του ατόμου. Αν θέλομε βέβαια, να μην αφανιστούμε μέσα στην παγκοσμιοποιημένη πολυπολιτισμική χωματερή, που μας προορίζουν κι αν δεν θέλομε να καταλήξουμε στο μέλλον, σαν την θλιβερή περίπτωση του ιστορικού Αργυρόκαστρου, όπου άκουσα, τον περασμένο Ιούλιο, από κάποιον Βορειοηπειρώτη Έλληνα το εξής σπαρακτικό: «μπαμπά Έλληνα».

Την Γλώσσα μας λοιπόν και τα μάτια μας, γιατί η Ελληνική Γλώσσα είναι η εθνική μας άμυνα, είναι η εθνική πυξίδα στην πορεία μας, είναι ένας μεγάλος εθνικός πλούτος (πέραν του φυσικού πλούτου της χώρας μας) που χρειάζεται τον σεβασμό μας. Γλωσσολάτρες μας θέλει και όχι γλωσσαμύνητορες. Είναι ο βαρύς σπλισμός που διαθέτομε. Είναι μεγάλος τίτλος τιμής να είσαι συνειδητός Έλληνας και να διδάσκεισαι την Γλώσσα, στην οποία διατυπώθηκε σύμπασα η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, αντί να δηλώνεις απλώς Έλληνας, νόμισμα, θα έλεγα, χωρίς αντίκρουσμα, αυγόφλοιο χωρίς τον κρόκο. Θα αναφέρω εδώ την απάντηση ενός Γάλλου διανοούμενου το 1959 στην Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, όταν του είπε φιλικά: «γιατί δεν έχετε πάει ποτέ και σεις στην Ελλάδα, έναν τόσο ωραίο τόπο;».

«Είμαστε υπό την κατοχή του Ελληνικού πνεύματος εδώ και 2.500 χρόνια και θέλετε να πάω εγώ στην Ελλάδα;». Και φυσικά του απάντησε, πολύ εύστοχα, πως ουδέποτε Έλληνας θα έκανε καλύτερο ύμνο για την Ελληνική συνέχεια. Αυτό το πνεύμα, που κατέκτησε και τους Ρωμαίους, όταν εκείνοι μας κατέκτησαν εδαφικά, εμείς το απεμπολήσαμε με την συρρίκνωση της γλώσσας που το δημιούργησε.

Τώρα λοιπόν, που απειλείται το μέλλον του Ελληνισμού, με τη σημερινή πολιτιστική μας

άλωση, δεν μας απομένει παρά η αναθεώρηση και η στροφή προς τον πνευματικό εξοπλισμό μας. Τώρα που ο πνευματικός αφοπλισμός και η αξιακή αποθωράκιση μας κατέστησαν τόσο αλώσιμους (και αναλώσιμους) δεν έχουμε παρά να επαναπροσδιορίσουμε την πορεία μας σαν Λαός και σαν Έθνος. Αυτή είναι σήμερα η πρόκληση της Ιστορίας, πριν αυτή μας διαγράψει οριστικά από τις δέλτους της, όπως διέγραψε και τόσους άλλους λαούς της αρχαιότητας. Στο σημείο αυτό, θα άξιζε να βλέπαμε ένα πίνακα του γνωστού Μυτιληναίου λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου Χατζημιχαήλ, ο οποίος παριστάνει μια κοπέλα όμορφη με μακριά μαλλιά, αλλά θλιμμένη, ξυπόλητη, πληγωμένη, σχεδόν ημιθανή, που συμβολίζει την Ελλάδα και δίπλα της, ο Ρήγας Φερραίος από τη μια και ο Κοραής από την άλλη, την βοηθούν να ξανασηκωθεί. Η ελπίδα μας για μια εθνική αναγέννηση είναι ο υπνώτων ψυχισμός του Έλληνα. Μόνο με βαθιά γνώση γλώσσας, ιστορίας και πολιτισμού θα μπορέσει ο Λαός μας να αποκτήσει ξανά την κλονισμένη εθνική αυτοπεποίθησή του, ώστε να τολμήσει με ηρωισμό να ζητήσει μια Παιδεία, πού δικαιούται, πού του αξίζει και πού θα είναι αντάξια της βαριάς κληρονομιάς του. Ο δρόμος είναι δύσκολος. Κι όπως είπε ο μεγάλος ποιητής μας Γιάννης Ρίτσος «για να γυρίσει ο ήλιος, θέλει δουλειά πολλή».

Μας ενθαρρύνει όμως ο διακεκριμένος μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικόλαος, μ' ένα δυνατό μήνυμά του (που θα πρέπει να διαβάσουμε όλοι) να τολμήσουμε το δικό μας ΟΧΙ, αφού ως τώρα οι νίκες δεν βασίζονται στα συμβιβαστικά ΝΑΙ, αλλά στα ηρωικά ΟΧΙ.

Ας επανέλθουμε όμως στο Συνέδριο της Απειράνθου.

Η πανέμορφη, μουσειακότατη, πνευματικότατη και ιστορική Απείρανθος μας έδωσε στο παρελθόν πολλούς δεινούς φιλόλογους, οι οποίοι άφησαν όντως εποχή και με τους αντάξιους μαθητές-συνεχιστές τους και με το επιστημονικό τους έργο.

Έχοντας λοιπόν κανείς από τη μια αυτό το ισχυρό και ακλόνητο δεδομένο και από την άλλη την άθλια δυστυχώς εικόνα των γραπτών (ακόμα και των επί πτυχίω) των σημερινών φοιτητών της Απειράνθου (όσων τουλάχιστον έτυχε να έχω προσωπική πείρα) αλλά και των πανελλήνων εν γένει φοιτητών, τολμά, πιστεύω, να διατυπώσει γενικότερες πλέον διαπιστώσεις για τον χώρο της Παιδείας και να θέσει ευθαρσώς το ερώτημα: «ΤΙΣ ΠΤΑΙΕΙ!»

Ποιος λοιπόν και γιατί οδήγησε την Ελληνική Παιδεία σ' αυτή την αντεθνική-απεθνοποιημένη και αφελληνισμένη μορφή της με τελικό προορισμό την κάθετη πτώση της στον σημερινό Ρυάκα (τον αρχαίον Ρυάκα) για να μην πω στον Κακόρρυακα;

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο ΠΡΥΤΑΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ (1934-1935): ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΕΛΕΝΗ ΒΕΛΩΝΗ*

Με την ανακοίνωση αυτή παρουσιάζεται η προσωπικότητα και η επιστημονική δραστηριότητα του εκ Νάξου ορμώμενου, Νικολάου Εξαρχόπουλου (1874-1960). Πρόκειται για μια πολυσχιδή προσωπικότητα με πλούσιο ερευνητικό έργο και πολλές τιμητικές διακρίσεις. Ωστόσο, το ερευνητικό ενδιαφέρον, στην παρούσα εργασία, στρέφεται στην πρυτανική θητεία του κατά το ακαδημαϊκό έτος 1934-1935, με την αξιοποίηση των εκφωνούμενων από αυτόν λόγων του¹.

Ο Ν. Εξαρχόπουλος γεννήθηκε το 1874 στο Χαλκί, ο πατέρας του, Ιωάννης Εξαρχόπουλος, ήταν ιατρός με καταγωγή από την Αμοργό, η οικογένεια² του οποίου έδρασε κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, ενώ η μητέρα του, Στυλιανή Σαραντινού προερχόταν από ευγενή ναξιακή οικογένεια. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1897 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφίας. Διορίστηκε καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης, ενώ διετέλεσε και Σχολάρχης στο Ελληνικό σχολείο στο Χαλκί, στην Αμοργό, στη Θήρα και στην Ίο³. Συνέχισε τις σπουδές του, ως υπότροφος της ελληνικής κυβέρνησης, σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Γερμανίας και της Ελβετίας⁴, όπου και εντρύφησε στην παιδαγωγική επιστήμη. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1904, δίδαξε στο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης των Αθηνών, ενώ εν συνεχεία διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου στην Πελοπόννησο (1905-1907). Από το 1907 έως το 1910 άσκησε καθήκοντα επιθεωρητή των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων Πελοποννήσου. Στα 1906 έγινε υφηγητής, ενώ έξι χρόνια αργότερα τακτικός Καθηγητής Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1922 διορίστηκε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, και το ίδιο έτος εισήγαγε τη μετεκπαίδευση των δασκάλων στο Πανεπιστήμιο, πρακτική η οποία αναβάθμισε τον κλάδο της Δημοτικής Εκπαίδευσης και συνέβαλλε ουσιαστικά

* Διδάκτωρ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

1 Οι ομιλίες του Ν. Εξαρχόπουλου που θα μελετηθούν στην εργασία αυτή είναι οι εξής: «Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού», «Η εθνική αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών» και η «Εκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934-1935». Οι δύο πρώτες εκφωνούνται από τον Ν. Εξαρχόπουλο με την ιδιότητα του Πρύτανη, ενώ η τελευταία εκφωνείται, όταν ήταν πλέον Προπρύτανης.

2 Μ. Κισσάβου, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος», *Ανατύπωσης εκ της επιστημονικής επετηρίδος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών του έτους 1954-1955 «Αφιέρωμα εις Νικόλαον Εξαρχόπουλον»*, Αθήναι 1955, σ. 10.

3 Στ. Δέτσης, *Προσωπικότητες της Νάξου (των τριών τελευταίων αιώνων)*, Αθήνα 2003, σ. 111.

4 Παρακολούθησε πανεπιστημιακές παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο της Ιένας, της Λειψίας και της Λωζάνης δίπλα σε διακεκριμένους επιστήμονες της εποχής όπως ο G. Rein, R. Eucken, O. Liebmann, G. Wundt και Fr. Guex [N. Εξαρχόπουλος, *Σπουδαί και Επιστημονικά έργασια. Υπόμνημα εν τη υποψηφιότητι δια την έδραν της φιλοσοφίας και της παιδαγωγικής*, Αθήναι 1911, σ. 3-4]. Ο G. Rein, διεθνούς φήμης καθηγητής Παιδαγωγικής, μεταξύ άλλων, τονίζει στην έκθεσή του για τον Εξαρχόπουλο ότι «έχει την πεποίθησιν, ότι ο διδάκτωρ κ. Εξαρχόπουλος θα παράσχη εις την πατρίδα αυτού εξόχους υπηρεσίας εν τω εδάφει της αγωγής και της διδασκαλίας» [Κ. Βασιλάκης, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Ο κορυφαίος Παιδαγωγικός της Νεωτέρας Ελλάδος», ανατύπωσης από *Επιστημονικό Βήμα του Διδασκάλου*, Αθήναι 1954, σ. 5].

στην επιμόρφωση των δασκάλων⁵. Το 1923 με πρωτοβουλία του ιδρύθηκε το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1929 γίνεται ακαδημαϊκός, ο πρώτος νάξιος ακαδημαϊκός. Το 1946, η Δ' Αναθεωρητική Βουλή μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου αποφάσισε την ανάκλησή του στο Πανεπιστήμιο «τιμής ένεκεν» για την προσφορά του στο έθνος και στην επιστήμη⁶. Ο Ν. Εξαρχόπουλος διετέλεσε, μεταξύ άλλων, σύμβουλος και αντιπρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής και Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών (1949)⁷.

Ο Ν. Εξαρχόπουλος υπήρξε συγγραφικά δραστήριος με πλούσιο και ευρύ έργο. Ανάμεσα σε αυτά είναι: «Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν» (1950), «Γενική Διδακτική» (1946), «Ο βίος και το έργον του Pestalozzi» (1927), «Η οργάνωσις της παιδείας. Μελέτη παιδαγωγική και κοινωνιολογική» (1954), «Σωματολογία του παιδός» (1928), «Ποίος τις πρέπει να είναι ο διδάσκαλος» (1907) κ.ά.

Οι εργασίες του αποτέλεσαν εφαλτήριο ερευνητικού αναστοχασμού και έφεραν ανανέωση στην επιστήμη. Ακόμη, οι εργασίες του αποτέλεσαν αντικείμενο κρίσεων, οι οποίες δημοσιεύονταν στον εγχώριο και στον διεθνή τύπο⁸. Με τα πονήματά του αυτά παρείχε και παρέχει σημαντική καθοδήγηση στους εκπαιδευτικούς για την ορθή εκτέλεση του έργου τους, ενώ επιδίωκε και την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης. Διακήρυσε την αναγκαιότητα ύπαρξης άρτιου εκπαιδευτικού συστήματος και τόνιζε ότι η αγωγή της νεολαίας θα πρέπει να είναι στο επίκεντρο, αφού η παραμέλησή της θα έχει καταστρεπτικές συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας⁹.

Πανεπιστημιακή σταδιοδρομία

Το 1921 πέτυχε να δημιουργηθεί η πρώτη έδρα Παιδαγωγικής στην Ελλάδα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έδρα η οποία μέχρι τότε ήταν «φιλοσοφίας και παιδαγωγικής». Ο Ν. Εξαρχόπουλος είναι ο γεννήτωρ και θεμελιωτής της Παιδαγωγικής στην Ελλάδα¹⁰. Με τις πανεπιστημιακές του παραδόσεις επιζητεί όχι μόνο να διαπλάσει παιδαγωγικώς τους φοιτητές, αλλά και να αναβαθμίσει το επίπεδο της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων και ως εκ τούτου να βελτιστοποιήσει την παρεχόμενη εκπαίδευση.

Από το 1922, η παιδαγωγική κατάρτιση δεν αφορά μόνο τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής αλλά και της Θεολογικής και των Φυσικομαθηματικών Σχολών, προκειμένου να δι-οριστούν στη Μέση Εκπαίδευση. Το 1923 ιδρύθηκε το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών¹¹ με πρώτο διευθυντή τον Ν. Εξαρχόπουλο στοχεύοντας στην έρευνα και στη μελέτη της σωματικής, της ψυχικής και ηθικής οντότητας του παιδιού

5 Πρόκειται για διετή μετεκπαίδευση, η οποία απευθυνόταν στους πιο ικανούς εν ενεργεία δασκάλους και περιελάμβανε παρακολούθηση μαθημάτων Παιδαγωγικής, Φιλοσοφίας, Ψυχολογίας, Ιστορίας, Γεωλογίας, σχολικής υγιεινής κ.ά. Οι μετεκπαιδευόμενοι προορίζονταν να ασκήσουν καθήκοντα επιθεωρητή Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης [Κ. Βασιλάκης, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Ο κορυφαίος Παιδαγωγικός της Νεώτερης Ελλάδος», ανατύπωση από *Επιστημονικό Βήμα*...ό.π., σ. 8.

6 Μ. Κισσάβου, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος», Ανατύπωση...ό.π., σ. 12.

7 Ό.π., σ. 21-22.

8 Ν. Εξαρχόπουλος, *Σπουδαί και Επιστημονικά εργασία. Υπόμνημα εν τη υποψηφιότητι διά την έδραν*...ό.π., σ. 11.

9 Μ. Κισσάβου, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος», Ανατύπωση...ό.π., σ. 15, 27-28 Στ. Δέηση, *Προσωπικότητες της Νάξου*...ό.π., σ. 112].

10 Στ. Δέηση, *Προσωπικότητες της Νάξου*...ό.π., σ. 111-112.

11 Περιελάμβανε ένα Γυμνάσιο, ένα εξατάξιο Δημοτικό και ένα μονοτάξιο Δημοτικό σχολείο [Κ. Βασιλάκης, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Ο κορυφαίος Παιδαγωγικός της Νεώτερης Ελλάδος», ανατύπωση από *Επιστημονικό Βήμα*...ό.π., σ. 8, 10-11, 13].

και στη διάδοση της παιδαγωγικής επιστήμης στη χώρα. Το 1929 ιδρύθηκε το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο οποίο οι φοιτητές και μελλοντικοί εκπαιδευτικοί θα εξασκούνταν και θα εφάρμοζαν τα σύγχρονα συμπεράσματα της παιδαγωγικής επιστήμης. Ακόμη, θα αποτελούσε κέντρο έρευνας και πειραματισμού μεθόδων αγωγής και διδασκαλίας¹². Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης Richard Meister, ο οποίος επ' ευκαιρία του εορτασμού της εκατονταετηρίδας του Πανεπιστημίου Αθηνών, επισκέφθηκε την ελληνική πρωτεύουσα το 1937 και μελέτησε την οργάνωση και τη λειτουργία των ιδρυμάτων που ηγείτο ο Εξαρχόπουλος, σε άρθρο του που αναδημοσιεύθηκε στα «Εκπαιδευτικά Χρονικά» και στο περιοδικό «Ερμής», ανέφερε χαρακτηριστικά: «Χρησιμοποιών ούτος τας εκτεταμένας γνώσεις αυτού, τας αναφερομένας εις σύμπασαν την ευρωπαϊκὴν παιδαγωγικὴν νεωτεριστικὴν κίνησιν και προσαρμόζων αυτὰς προς τας απαιτήσεις της Χώρας του και του Λαού αυτής, εδημιούργησεν έργον, ὄπερ τη αληθείᾳ δύναται να χαρακτηρισθῆ το πρώτον μέγα οικοδόμημα της παιδαγωγικῆς εν τη νεωτέρᾳ Ελλάδι»¹³.

Πανεπιστήμιο Αθηνών και δημόσιος λόγος

«Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού»¹⁴

Ο Πρύτανης Νικόλαος Εξαρχόπουλος, στην τελετή υποδοχής των πρωτοετών φοιτητών του ακαδημαϊκού έτους 1934-35¹⁵, τόνισε τη σημασία της επιτυχίας των φοιτητών να εισαχθούν στο Πανεπιστήμιο, απότοκο αγώνων και προσπαθειών. Η ιδιότητα του ακαδημαϊκού πολίτη αποτελεί για τους νέους φοιτητές σημείο αφετηρίας για νέες δράσεις και μόχθους, ενώ διανοίγει νέες προοπτικές. Επισήμανε ότι από αυτούς θα στελεχωθεί η ελληνική κοινωνία και θα προέλθει η ηγεσία της χώρας¹⁶.

Με αυτόν τον λόγο τους παραίνεσε να αξιοποιήσουν τον χρόνο τους στο Πανεπιστήμιο, αποκτώντας εκείνα τα εχέγγυα που θα τους καταστήσουν πνευματικούς ταγούς. Ειδικότερα, επιδιώκοντας να υποδείξει ένα πρότυπο ορθής διαχείρισης και να διευκολύνει τους φοιτητές, ανέφερε ποια θα πρέπει να είναι τα έργα τους. Αρχικά, επισήμανε ότι στόχος του κάθε φοιτητή πρέπει να είναι η τέλεια γνώση της επιστήμης που επέλεξε να σπουδάσει. Προς αυτή την κατεύθυνση, το Πανεπιστήμιο θα έχει στη διάθεσή τους πανεπιστημιακές παραδόσεις, φροντιστήρια, Σπουδαστήρια, Εργαστήρια, Κλινικές αλλά και τους Καθηγητές τους και το λοιπό διδακτικό προσωπικό, που θα σταθούν αρωγοί και συναντιλήπτορες στο έργο τους. Θα πρέπει, όμως, εκείνοι να παρακολουθούν τα μαθήματα και να μην αφήνουν κενά, τα οποία θα είναι δύσκολο να καλυφθούν και θα επιφέρουν κατ' ουσίαν ημιμάθεια¹⁷.

Επιπρόσθετα, η κατάκτηση της επιστήμης και η αγάπη γι αυτήν θα επιφέρει τη θέληση για συνεχή και συστηματική ενασχόληση, με αποτέλεσμα να μην επιτελείται στο μέλλον, μόνον, για λόγους βιοποριστικούς («κατ'επιστήμην βιώσομαι την αρετήν»). Η στάση αυτή θα αποσκορακίσει την επιδίωξη του υλικού οφέλους και θα τους οδηγήσει σε ευποιΐα στο πλαίσιο της κοινωνίας. Ωστόσο, η μελέτη της επιστήμης δεν αποτελεί το μοναδικό ζητούμενο. Ένας πνευματικός ηγέτης θα πρέπει να διακατέχεται και από ψυχικές αρετές. Η επί-

12 Κ. Βασιλάκης, «Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Ο κορυφαίος Παιδαγωγικός της Νεώτερης Ελλάδος», ανατύπωση από *Επιστημονικό Βήμα...ό.π.*, σ. 7-8, 10-11, 13.

13 Ό.π., σ. 20.

14 Η ομιλία αυτή εκτυπώθηκε και διανεμήθηκε σε όλους τους φοιτητές.

15 Η τελετή υποδοχής των πρωτοετών φοιτητών αποτελούσε ένα θεσμό που είχε ατονήσει για πολλά χρόνια και επανήλθε αυτό το ακαδημαϊκό έτος, με πρωτοβουλία του Εξαρχόπουλου.

16 Ν. Εξαρχόπουλος, *Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς κατά την είσοδον εις αυτό των πρωτοετών φοιτητών τη 3η Νοεμβρίου 1934*, Αθήνα 1934, σ. 3-4.

17 Ό.π., σ. 4-6.

τευξη των παραπάνω απαιτεί αγώνα διάρκειας, ο οποίος θα πρέπει να ξεκινάει από τη σχολική ηλικία. Ο Πρύτανης, συνεχίζει, τονίζοντας ότι «το ανώτατον τούτο Πανδιδακτήριον δεν είναι απλώς εστία σοφίας, ίδρυμα δηλαδή αποκλειστικώς αποβλέπον εις την παρασκευήν επιστημόνων και την προαγωγήν της επιστήμης, αλλ' είναι παραλλήλως και κέντρον ηθικής αγωγής. Επιδιώκει δι' όλων των δυνατών μέσων να οδηγήση τους τροφίμους αυτού εις την οδόν της αληθείας, [της αρετής], του καθήκοντος και δι' αυτών να συντελέση εις την ηθικήν εξύψωσιν του ελληνικού λαού. Και είναι τούτο το έργον αυτού πολλώ υψηλότερον και ευγενέστερον του πρώτου»¹⁸.

Ακόμη, εν συνεχεία, ανέφερε ότι για να ταχθεί ο νέος στην υπηρεσία της πατρίδας και να αποτελεί γι αυτόν ύψιστο καθήκον η προσφορά του σε αυτήν, θα πρέπει να διαθέτει αγάπη και αυταπάρνηση. Ως εκ τούτου, σημαντική είναι η συμβολή της εθνικής αγωγής, η οποία εκκινεί από τη στοιχειώδη εκπαίδευση και συνεχίζεται στο Πανεπιστήμιο. Με αυτό τον τρόπο, το Πανεπιστήμιο καθίσταται κέντρο με πολλαπλές λειτουργίες και στόχους, αφού αποτελεί ταυτοχρόνως εκπαιδευτικό οργανισμό αλλά και εστία αρετής και φιλοπατρίας¹⁹.

Στους βασικούς άξονες, γύρω από τους οποίους, σύμφωνα με τον Εξαρχόπουλο, θα πρέπει να κινηθούν οι σπουδές των φοιτητών συμπεριλαμβάνονται η λελογισμένη χρήση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, η τήρηση της οποίας θα κρατήσει τους φοιτητές κοντά στους σκοπούς για τους οποίους βρίσκονται στο ίδρυμα αυτό, αλλά και η υπακοή στους πανεπιστημιακούς νόμους, οι οποίοι αναφέρονται στις σπουδές, στις εξετάσεις κ.ά. Σημειώνει, μάλιστα, ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία διαπλάθει και προετοιμάζει αυτόνομους ανθρώπους, ικανούς να δρουν και να συμμετέχουν στην κοινωνία²⁰.

Συμβουλεύει, στη συνέχεια, τους φοιτητές να μην αποδέχονται ιδέες και απόψεις χωρίς να τις εξετάζουν κριτικά, αλλά να τις υποβάλλουν στη «βάσανο του ορθού λόγου». Ακόμη, τους ζητά να είναι προσεκτικοί στην επιλογή των φίλων τους, διότι μπορεί να επηρεάσουν αρνητικά τις ιδέες και τις πράξεις τους. Τους εφιστά την προσοχή, διότι «οι κακοί σύμβουλοι είναι εκείνοι, οίτινες παρασύρουσι την νεότητα εις άφρονας ιδέας και πράξεις... Υπάρχουσι δε και οργανώσεις επιδιώκουσαι την ανατροπήν παντός, ό,τι ιερώτατον έχει το έθνος... Στρέφονται ούτοι, ιδιαιτέρως προς την νεολαίαν και δη την διανοουμένην νεότητα». Γι αυτό, συστήνονται οι κοινωνικές επαφές με άτομα που θα διακρίνονται για την αρετή τους και τη μόρφωσή τους. Προκειμένου να αποφύγουν τέτοιες συναναστροφές, ο Πρύτανης επισημαίνει ότι αποτελούν τέκνα ένδοξης πατρίδας και μέλη ενός έθνους που διέδωσε την ιδέα της πατρίδας και της εθνικής συνείδησης²¹.

Ο Πρύτανης κατακλείει τον λόγο του, λέγοντας ότι πρέπει να φανούν αντάξιοι της ιδιότητάς που αποκτούν με την εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο και ότι με το πέρας των σπουδών τους θα είναι σε θέση να ασκήσουν το επιστημονικό και εθνικό τους έργο. Αξιοσημείωτο είναι ότι καλεί τους φοιτητές να δώσουν τον εξής όρκο: «Ομνύω, ότι θα τηρώ τους νόμους και τα κελεύσματα του Πανεπιστημίου, θα εκπληρώ ευσυνειδήτως τα καθήκοντά μου και θα διαφυλάττω αλώβητον το αξίωμα του ακαδημαϊκού πολίτου»²². Διαφαίνεται η σύνδεση Πανεπιστημίου και κοινωνίας, το Πανεπιστήμιο θα τροφοδοτήσει την κοινωνία με μέλη, που θα αποτελέσουν τους συνεχιστές της εθνικής κληρονομιάς, επιστήμονες με ήθος και αρετές. Ο όρκος εστιάζεται στα καθήκοντα και στο έργο του φοιτητή που εκείνη

18 Ν. Εξαρχόπουλος, *Τα έργα και ο προορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς κατά την είσοδον...* ό. π., σ. 7-8.

19 Ό. π., σ. 8-9.

20 Ό. π., σ. 10-11.

21 Ό. π., σ. 12-15.

22 Ό. π., σ. 15-16.

την ημέρα επισήμως εισέρχεται στο ίδρυμα. Ζητείται από τους φοιτητές ομωτεί να μην παρεκκλίνουν από τα θέσμιμα του Πανεπιστημίου.

«Η εθνική αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών»

Ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος, στον λόγο που εκφώνησε στις 16 Δεκεμβρίου 1934 αναλαμβάνοντας επισήμως την πρυτανεία του ακαδημαϊκού έτους 1934-35 από τον προκάτοχό του Στυλιανό Σεφεριάδη, καθηγητή Διεθνούς Δικαίου, *συγκινημένος διά το ύψος της τιμής και διά το μέγεθος της ευθύνης*, απηύθυνε ευχαριστίες στους συναδέλφους του, οι οποίοι με την ψήφο τους τον εξέλεξαν στο ύπατο αξίωμα της πανεπιστημιακής κοινότητας. Παράλληλα, εξέφρασε και την ευγνωμοσύνη του προς την κυβέρνηση, η οποία επικύρωσε την επιλογή αυτή του καθηγητικού σώματος. Εν συνεχεία, δεσμεύθηκε ότι θα αφοσιωθεί στο έργο του με τη συμβολή της Πανεπιστημιακής Συγκλήτου και όλων ανεξαιρέτως των συναδέλφων του. Ο Εξαρχόπουλος, τηρώντας το ακαδημαϊκό έθος, το οποίο επέβαλε κατά την ανάληψη της πρυτανείας, ο νεοκλεγείς πρύτανης να εκφωνεί λόγο συναφή με τα επιστημονικά ενδιαφέροντα του, επέλεξε να παρουσιάσει το διαχρονικό θέμα της *εθνικής αγωγής των ατόμων και της διεθνούς συνεργασίας των λαών*. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι η ευδοκίμηση και η πρόοδος των λαών διέρχεται μέσα από την ευημερία του κάθε έθνους ξεχωριστά και δεν συνεπάγεται την κατάργηση ή την άρση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κάθε λαού. Ακόμη, υποστηρίζει ότι θα πρέπει να εφαρμοστεί, εν προκειμένω, η ψυχολογική αρχή: *εκ του εγγύς προς τα πόρρω, εκ του ατομικού προς το γενικόν, εκ του συγκεκριμένου προς το αφηρημένον*. Θα πρέπει, δηλαδή, το άτομο να γνωρίσει και να καλλιεργήσει δεξιότητες πρώτα για τα στοιχεία που βρίσκονται στην άμεση εμπειρία του και έπειτα για τα πιο απομακρυσμένα. Το αξίωμα αυτό τυγχάνει εφαρμογής και στην αγωγή των ατόμων προκειμένου να επιτευχθεί η σύμπραξη των λαών. Η ανάπτυξη της ιδέας του έθνους και η αγάπη προς αυτό θα αποτελέσει τη βάση για να γεννηθεί και η αγάπη του ατόμου για όλη την ανθρωπότητα²³.

Επισημαίνεται στον λόγο αυτό ότι ο πατριωτισμός και ο κοσμοπολιτισμός δεν αποτελούν αλληλοαποκλειόμενες έννοιες. Η κοινή δράση των λαών δεν ισοδυναμεί με την κατάλυση των εθνικών πολιτισμών, αλλά αντίθετα βάση της συνεργασίας τους θα πρέπει να είναι η συμβολή του κάθε έθνους ξεχωριστά με τις ιδιαιτερότητες του πολιτισμικού της «γίνεσθαι» και «είναι²⁴». Εφόδιο και μέσο για την οικοδόμηση αγαστών σχέσεων μεταξύ των λαών, κατά τον Ν. Εξαρχόπουλο, είναι η εθνική αγωγή, η οποία δεν θα μετατραπεί σε εθνικισμό. Το άτομο μέσω αυτής θα συνειδητοποιήσει ότι δεν αποτελεί μόνο μέλος ενός λαού, αλλά ότι είναι ταυτόχρονα μέρος της παγκόσμιας κοινότητας. Παράλληλα με την *εθνική συνείδηση* θα αποκτήσει και τη *γενική ανθρώπινη συνείδηση*²⁵.

Σκοπούμενο της εθνικής αγωγής προσδιορίζεται η ενδυνάμωση της εγγενούς κλίσης του ατόμου προς το ίδιον έθνος και η καλλιέργεια της ενσυνείδητης φιλοπατρίας. Τονίζεται ότι το έμφυτο χαρακτηριστικό της φιλοπατρίας θα πρέπει μέσω της αγωγής να αποκτά τις ορθές προσλαμβάνουσες και να μην εκτρέπεται σε στείρα και απόλυτη προσήλωση στην πατρίδα²⁶.

Ολοκληρώνοντας τον λόγο του αυτό, προτρέπει τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Πα-

23 Ν. Εξαρχόπουλος, *Η εθνική αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών. Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών τη 16η Δεκεμβρίου 1934*, Αθήνα 1935, σ. 5, 7, 8, 10.

24 Ό. π., σ. 12-13.

25 Ό. π., σ. 14-15.

26 Ό. π., σ. 16, 18, 20.

νεπιστημίου Αθηνών να διατηρήσουν άσβεστο το *ιερόν της φιλοπατρίας πυρ*. Επισημειώνει ότι έχουν την τιμή να φοιτούν στο ανώτατο πνευματικό ίδρυμα του Γένους, το οποίο, για μία εκατονταετία περίπου, δεν αποτελεί κέντρο μόνον των γραμμάτων και των επιστημών, αλλά και της αρετής και της φιλοπατρίας. Ακόμη, υπογραμμίζει ότι η απόκτηση μόνον της γνώσης δεν είναι όρος επαρκής για να καταστούν πνευματικοί ηγέτες και σκαπανείς, αλλά θα πρέπει να ενισχύσουν το φρόνημα τους, να καταστήσουν κραταιά τη βούλησή τους στην άσκηση της αρετής και να αποκαθαίρουν και να εξευγενίσουν την καρδιά τους²⁷.

Το θέμα που επέλεξε να παρουσιάσει στον λόγο του κατά την ανάληψη της πρυτανείας για το ακαδημαϊκό έτος 1934-35 καταδεικνύει τη σημασία που προσέδιδε ο Ν. Εξαρχόπουλος στην αγωγή των ατόμων. Διατείνεται ότι η αγωγή αποτελεί το εφαλτήριο για την ευημερία των λαών. Υποστήριξε ότι αυτή θα πρέπει να προωθηί τη σύμπραξη και την πρόοδο των λαών και να ερείδεται στη φιλοπατρία, η οποία θα έχει τις ορθές προσλαμβάνουσες. Τόνισε ότι η γνώση από μόνη της δεν αρκεί, αλλά πρέπει το άτομο να διαθέτει φρόνημα και αρετή. Ο Πρύτανης προβάλλει ένα ζήτημα, το οποίο εμπίπτει στα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, το οποίο παραμένει επίκαιρο και διαχρονικό. Στον λόγο του αυτό εμπεριέχονται αναφορές σε θεωρητικούς της επιστήμης της αγωγής από τους οποίους ο Εξαρχόπουλος είναι επηρεασμένος, όπως ο Pestalozzi και ο Kerschensteiner.

«Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934-1935»

Στις 16 Φεβρουαρίου 1936 στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος καλείται να επιτελέσει το ύστατον των πρυτανικών του καθηκόντων, να αποδώσει δημόσια λόγο επί των πεπραγμένων της πρυτανικής του θητείας κατά το ακαδημαϊκό έτος 1934-35. Στο προλογικό μέρος της ομιλίας αυτής, αφού ομολόγησε χάριτες σε όλους όσοι στάθηκαν αρωγοί κατά την επιτέλεση του έργου αυτού, απέδωσε σημαντικό μέρος της –τυχόν- παραγωγής έργου στην Πανεπιστημιακή Σύγκλητο, στο Οικονομικό Συμβούλιο του Πανεπιστημίου και στους διοικητικούς υπαλλήλους του Πανεπιστημίου. Στη συνέχεια, παρέθεσε τα της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, το επιτελεσθέν έργο αλλά και ενέργειες που δρομολογήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του πανεπιστημιακού έτους²⁸.

Επισημαίνεται στον λόγο αυτό, σχετικά με τη λειτουργία του Πανεπιστημίου κατά το πανεπιστημιακό έτος 1934-1935, ότι οι εισαγωγικές εξετάσεις διεξήχθησαν με τέτοιο τρόπο [τότε γίνονταν στα πλαίσια των Σχολών], ώστε η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση να αφορά μόνον τους επιτήδειους προς *παρακολούθησιν επιστημονικών σπουδών*. Αυτό επιτεύχθηκε με τον καθορισμό συγκεκριμένου αριθμού εισακτέων ανά τμήμα, αλλά και με τη χορήγηση συγκεκριμένων οδηγιών γύρω από τις γραπτές εξετάσεις (διόρθωση, βαθμολογία, αποτελέσματα). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των εισακτέων κατά το πανεπιστημιακό έτος 1934-1935 και την απόρριψη του 47,31 % των υποψηφίων (2974 υποψήφιοι, εκ των οποίων απορρίφθηκαν οι 1407). Ωστόσο, ο Ν. Εξαρχόπουλος αξιολόγησε ότι ο τρόπος με τον οποίο επιτελούνταν οι εισιτήριες εξετάσεις δεν καλλιεργούσε και δεν προήγαγε την κριτική σκέψη και συνέχισε, λέγοντας ότι αν το Πανεπιστήμιο καταστεί πλήρως ελεύθερο να διενεργεί τις εξετάσεις αυτές, θα περιοριστεί το φαινόμενο του πληθωρισμού των επιστημόνων, πράγμα το οποίο ενέχει κινδύνους για τη λειτουργία της κοινωνικής μηχανής²⁹.

27 Ό. π., σ. 20.

28 Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934-1935*, εν Αθήναις 1936, σ. 3.

29 Ό. π., σ. 7-8.

Όσον αφορά στη διεξαγωγή των μαθημάτων, αυτή κύλησε εν γένει ομαλά. Ωστόσο, υπήρξαν δύο διακοπές μαθημάτων, η πρώτη οφειλόταν σε απεργία φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής και η δεύτερη συνέβη με την απομάκρυνση καθηγητών και τον διορισμό νέων λόγω της έκρηξης του κινήματος Γ. Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου 1935³⁰. Στη συνέχεια, απαρτίθησαν τα συνέδρια, στα οποία προσκλήθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά λόγω οικονομικών δυσχερειών δεν κατέστη δυνατόν να εκπροσωπηθεί σε όλα και τονίζει ότι η Πολιτεία θα έπρεπε να διαθέτει χρηματικά ποσά για αυτό το σκοπό προκειμένου να συμμετέχουν και έλληνες επιστήμονες στην πρόοδο και εξέλιξη των επιστημών, κοινοποιώντας τα πορίσματα των ερευνών που διεξάγονται στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, το Πανεπιστήμιο εκπροσωπήθηκε σε ορισμένα συνέδρια, στα οποία οι καθηγητές είχαν τη δυνατότητα να καλύψουν εξ ιδίων τα έξοδα τους³¹.

Στον απολογιστικό του λόγο, ο Ν. Εξαρχόπουλος παρέθεσε περιληπτικά τα μέτρα που έλαβε για τη βελτίωση και την αναβάθμιση της λειτουργίας και της οργάνωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παραδέχτηκε ότι δεν πραγματοποίησε όσα είχε σχεδιάσει, αλλά δεν αποχωρεί από τον πρυτανικό θώκο δυσανεστημένος. Αντιθέτως, είναι ικανοποιημένος αφού επί της πρυτανείας του ρυθμίστηκαν θέματα, τα οποία βραδυπορούσαν. Ταυτόχρονα, εξέφρασε και τη χαρά του, καθώς πλέον αποδεσμεύτηκε από τις υποχρεώσεις αυτές και μπορεί να ασχοληθεί ξανά με τις επιστημονικές τους δραστηριότητες³².

Τα μέτρα που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια της πρυτανείας του Ν. Εξαρχόπουλου και είχαν άξονά τους φοιτητές ήταν κατ'εξοχήν: η ενημέρωση και η καθοδήγηση των φοιτητών για το έργο τους και τις υποχρεώσεις τους προκειμένου να αποκτήσουν γνωστικό και ηθικό οπλισμό και να γνωρίσουν σε τι είδους αγώνα πρέπει να επιδιόχεται ένας ακαδημαϊκός πολίτης. Έτσι, εκτός από την τελετή υποδοχής και ορκωμοσίας των πρωτοετών φοιτητών, ιδρύθηκε γραφείο επικοινωνίας Πανεπιστημίου και γονέων των φοιτητών. Το γραφείο αυτό, αφού συγκέντρωνε πληροφορίες σχετικά με τις σπουδές (παρακολούθηση μαθημάτων, Εργαστηρίων, αν είχαν καταβάλει τα δίδακτρα) και τη διαγωγή του κάθε φοιτητή, ενημέρωνε, δε, γραπτώς δύο φορές το χρόνο τους γονείς³³.

Ακόμη, επί πρυτανείας Ν. Εξαρχόπουλου, ελήφθησαν μέτρα για καταπολέμηση της πολιτικής προπαγάνδας, η οποία ιδιαίτερα είχε αναπτυχθεί στο πανεπιστήμιο. Οι ομάδες αυτές δραστηριοποιούνταν στο χώρο του Πανεπιστημίου και διένειμαν φυλλάδια προκειμένου να προβάλλουν τις ιδέες τους. Το Πανεπιστήμιο για να ανακόψει την προπαγάνδα αυτή, προέβη στη λήψη μέτρων, τα οποία «συνίστανται εις διαφωτισμόν αυτών και τόνωσιν του φρονήματος αυτών...». Ακόμη, με πρόταση του Πρύτανη, συμπληρώθηκε ο σχετικός νόμος με νέες διατάξεις, στις οποίες «*διατυπούνται σαφώς αι περιπτώσεις, κατά τας οποίας είναι δυνατόν να διωχθή πειθαρχικώς ο επιδιώκων την εφαρμογήν ιδεών, τεινουσών εις την βίαιαν ανατροπήν του κοινωνικού καθεστώτος, και καθιερούται η ποινή της οριστικής αποβολής, ως συνεπείας της υπό του ποινικού δικαστηρίου καταδίκης φοιτητού*» που προέβλεπαν την πειθαρχική δίωξη εκείνων που θα επιχειρήσουν την ανατροπή της καθεστηκυίας

30 Την περίοδο που εξετάζουμε, στην πολιτική σκηνή της χώρας έχουμε τη πραξικοπηματική κατάργηση της αβασίλευτης δημοκρατίας από το κίνημα Κονδύλη της 10ης Οκτωβρίου 1935 με την πτώση της κυβέρνησης Τσαλδάρη και την επαναφορά της βασιλευόμενης δημοκρατίας [Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, Αθήνα 2004, σ. 73].

31 Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων...ό. π.*, σ. 10, 14-16.

32 Έκθεσις των πεπραγμένων... ό. π., σ. 21.

33 Ο Ν. Εξαρχόπουλος επισημαίνει ότι το μέτρο αυτό έτυχε εύφημων σχολίων από τον Τύπο της εποχής αλλά και από τους γονείς των φοιτητών. [Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων... ό. π.*, σ. 21-24].

τάξης και θεσπίζεται η οριστική αποβολή του φοιτητή σε περίπτωση που καταδικαστεί από το αρμόδιο δικαστήριο³⁴. Το πανεπιστήμιο, από συστάσεώς του ήταν επιτετραμμένο να μπει τους φοιτητές στην εθνική ιδέα και να αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογικοπολιτική θεωρία. Προορισμός του Πανεπιστημίου δεν ήταν μόνο η παροχή επιστημονικής κατάρτισης, αλλά και η συγκρότηση πολιτών που θα διαπνέονταν από τα λεγόμενα εθνικά ιδεώδη. Ο Εξαρχόπουλος υπεραμύνεται των μέτρων που ο ίδιος έλαβε προς την κατεύθυνση αυτή³⁵.

Κατά τη διάρκεια του πανεπιστημιακού έτους 1934-1935, λειτούργησαν δύο νέα είδη συσσιτίων για τους άπορους φοιτητές. Ήδη, προβλεπόταν δωρεάν σίτιση για τους αριστούχους φοιτητές. Τη χρονιά αυτή τέθηκε σε ισχύ η παροχή σίτισης αντί 20 δραχμών ημερησίως στους άπορους φοιτητές που κατέθεταν το σχετικό έγγραφο και αντί 5 δραχμών για τους άπορους φοιτητές, οι οποίοι είχαν περάσει στις εξετάσεις του Τμήματός τους. Ακόμη, πραγματοποιήθηκαν ενέργειες για την επέκταση λειτουργίας της Πανεπιστημιακής Λέσχης και την ενίσχυση του Οδοντιατρικού Σχολείου και των Εργαστηρίων³⁶.

Στα πεπραγμένα της πρυτανείας του, ο Εξαρχόπουλος αναφέρθηκε και στην οικονομική κρίση του Πανεπιστημίου, το οποίο σε μεγάλο βαθμό εξασφάλιζε τα δέοντα για τη λειτουργία του από την περιουσία του. Οι οικονομικές δυσχέρειες λειτούργησαν ανασταλτικά για την αποστολή υποτρόφων στην Ευρώπη. Ο Εξαρχόπουλος συγκάλυψε συσκέψεις προκειμένου να εξευρεθούν λύσεις για την οικονομική ανάκαμψη του ιδρύματος. Ακόμη, προέβη στην ίδρυση Γραφείου Εθιμοτυπίας προκειμένου να διαφυλαχθούν τα πρακτικά από τις τελετές και εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου³⁷.

Ολοκληρώνοντας την έκθεση των πεπραγμένων της πρυτανείας του, ο Ν. Εξαρχόπουλος επισήμανε ότι δεν παρήγαγε το έργο που επιθυμούσε. Ωστόσο, αυτό, όπως σημείωσε, αποτελεί την ειμαρμένη κάθε Πρύτανη και οφείλεται σε διάφορα αίτια. Στη διάρκεια της δικής του πρυτανείας έλαβε χώρα το κίνημα Γ. Κονδύλη της 10ης Οκτωβρίου 1935, το οποίο επέφερε αναταραχές και απορρύθμιση στον κρατικό μηχανισμό. Το Πανεπιστήμιο, παρά τις προσπάθειες, δεν κατάφερε να μείνει απρόσβλητο από τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Υπήρξαν επεμβάσεις στη διοίκησή του, στα μαθήματα, στις εξετάσεις, στις πανεπιστημιακές έδρες αλλά και στο διορισμό των διδασκόντων. Με αυτό τον τρόπο, *ήρθη μίαν ακόμη φοράν η αυτοτέλεια του Πανεπιστημίου*.

Οι λόγοι του Νικολάου Εξαρχόπουλου κατά τη διάρκεια της πρυτανείας του αντανακλούν την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και ενδεικνύουν τη σύνδεση Πανεπιστημίου και εθνικής ιδέας. Οι απόψεις και οι ιδέες που καταγράφονται στους λόγους του δεν απηχούν μόνο προσωπικές του πεποιθήσεις αλλά δίνουν το επικρατούν ιδεολογικοπολιτικό στίγμα της εποχής. Επισημαίνεται ότι ο ρόλος του Πανεπιστημίου δεν περιορίζεται στον επιστημονικό εφοδιασμό του ατόμου, αλλά και στην σφαιρική συγκρότησή του με βάση τις αρχές της εθνικής ιδέας. Το κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο καταγράφεται στις ομιλίες αυτές και εκτίθεται ο τρόπος με τον οποίο αυτό επηρέασε την πρυτανική θητεία του.

34 Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων...ό.π.*, σ. 24-25.

35 Π. Καραμούζης, «Πανεπιστήμιο και ιδεολογία: Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας μέσα από τους επίσημους λόγους των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1900-1970)», στο Σ. Μπουζάκης (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης, Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, (Πάτρα, 6-8 Οκτωβρίου 2006), Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 123-124.

36 Ν. Εξαρχόπουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων...ό.π.*, σ. 26-33.

37 *Έκθεσις των πεπραγμένων...ό.π.*, σ. 36-38, 40.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλάκης Κ., «Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Ο κορυφαίος Παιδαγωγικός της Νεώτερης Ελλάδος», ανατύπωση από *Επιστημονικό Βήμα του Διδασκάλου*, Αθήναι 1954.
- Δέτσης Στ., *Προσωπικότητες της Νάξου (των τριών τελευταίων αιώνων)*, Αθήνα 2003.
- Δημητρόπουλος Α., *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, Αθήνα 2004.
- Εξαρχόπουλος Ν., *Σπουδαί και Επιστημονικά έργασια. Υπόμνημα εν τη υποψηφιότητι δια την έδραν της φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής*, Αθήναι 1911.
- Εξαρχόπουλος Ν., *Τα έργα και ο προσορισμός του φοιτητού. Λόγος εκφωνηθείς κατά την είσοδον εις αυτό των πρωτοετών φοιτητών τη 3η Νοεμβρίου 1934*, Αθήναι 1934.
- Εξαρχόπουλος Ν., *Η εθνική αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών, Λόγος εκφωνηθείς εν τη αιθούση των τελετών τη 16η Δεκεμβρίου 1934*, Αθήναι 1935.
- Εξαρχόπουλος Ν., Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1934-1935, εν Αθήναις 1936.
- Καραμούζης Π., «Πανεπιστήμιο και ιδεολογία: Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας μέσα από τους επίσημους λόγους των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1900-1970)», στο Σ. Μπουζάκης (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης*, Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, (Πάτρα, 6-8 Οκτωβρίου 2006), Gutenberg, Αθήνα 2008, σσ. 113-129.
- Κισσάβου Μ., «Νικόλαος Εξαρχόπουλος», *Ανατύπωση εκ της επιστημονικής επετηρίδος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών του έτους 1954-1955*, «Αφιέρωμα εις Νικόλαον Εξαρχόπουλον», Αθήναι 1955.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΝΑΞΟ

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΒΛΑΣΕΡΟΣ*

Στην μακραίωνη διαδρομή του μεγαλύτερου νησιού των Κυκλάδων, της Νάξου, δεν θά μπορούσε να μην αναπτυχθεί και ο τομέας της Ιατρικής που αποτελεί μία ιδιαίτερα συνιστώσα της καθημερινής ζωής των κατοίκων της που προκύπτει από την ανάγκη αντιμετώπισης των ανθρώπινων ασθενειών.

Στο σύντομο παρόν δοκίμιο θα αρχίσουμε να ξεδιπλώνουμε τις πτυχές αυτού του πολύ πλούσιου και συνάμα ιδιαίτερα ενδιαφέροντος τομέα της ιστορίας του νησιού βασιζόμενοι στις διαθέσιμες σε μένα ιστορικές πηγές.

Οι εκτεταμένες και μαζικές νοσήσεις του πληθυσμού από μία συγκεκριμένη ασθένεια-επιδημία δημιούργησε την ανάγκη της διάγνωσης και νοσηλείας και εκ των πραγμάτων ανάπτυξη και εφαρμογή της Ιατρικής .

Η σοβαρή ασθένεια της **ευλογιάς** προσέβαλε το 1669 το Μπούργο της Χώρας και τα χωριά με αποτέλεσμα να αποθάνουν αρκετά παιδιά (Κώδικας Καπουκίνων).

Το 1823 στο Αγερσανί η νόσος μεταδόθηκε από στρατιώτη που ήλθε από την Αθήνα απομονώθηκε αμέσως αλλά πέθανε σε τρεις μέρες. Το χωριό εγκαταλείφθηκε και οι κάτοικοι του κατέφυγαν στην Αγία Βαρβάρα. Πέθαναν δε τότε σαράντα περίπου άτομα.

Το 1888 στο Φιλότι μεταδόθηκε η νόσος από τον παπά Γιάννη που επέστρεψε από τα Βουρλά. Ογδόντα άνδρες και γυναίκες πέθαναν και ετάφησαν στην ράχη του Άη Γιάννη (Αναφορά Παπά Νικόλα Ημέλλου). Το 1917 στο Φιλότι προκλήθηκε μετάδοση της νόσου από κάτοικο του χωριού που επέστρεψε από ταξίδι. Μεταξύ των θυμάτων υπήρξε και ένα μωρό παιδί της γιαγιάς μου Κατερίνας Μπουσουήνη. Όλα τα μέλη της οικογένειας της αποκλείστηκαν εντός της κατοικίας τους για μεγάλο χρονικό διάστημα (αφήγηση γιαγιάς μου Κατερίνας Μπουσουήνη-Κουτσαβίνας).

Η **χολέρα** συνέβη το 1747 στην Καλαβρία της Ιταλίας αλλά και στην Νάξο. Παραφροσύνη κατέλαβε τον κόσμο από τον φόβο της αρρώστιας. Διήρκεσε τρία χρόνια (μαρτυρία του Ιηουσίτη μοναχού Ιγνατίου Λίχτλε).

Το 1676 συμβαίνει και στο Νεοχώριο. Εξαιτίας αυτού έγινε λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους στο Κάστρο. Πέθανε η κόρη του Ελληνα Στεφανάκη και εγκατέλειψαν όλοι σχεδόν το κάστρο. Η επιδημία κράτησε από Μάιο έως τον Σεπτέμβριο και πέθαναν 200 άτομα.

Το 1712 την 23η Μαΐου ενέσκηψε **πανώλης (πανούκλα)** στο Μπούργο.

Οι περισσότεροι κάτοικοι εγκατέλειψαν το κάστρο. Απέθανον 80 άνθρωποι.

Πολλοί έμειναν άταφοι και έγιναν βορρά των σκυλιών. Μετά 3 μήνες άνοιξε το κάστρο (κώδικας Καπουτσίνων). Για να προφυλακτούν οι κάτοικοι από τους νεοεισερχομένους, τους έβαζαν σε καραντίνα στο νησί στο λοιμοκαθαρτήριο των Παλατιών.

Το 1634 έπληξε την Εβραϊκή περιοχή της Χώρας η λεγόμενη **Εβραϊκή επιδημία** που αφορούσε τα εβραϊκά βυρσοδειψεία Τα συμπτώματα που χαρακτήριζαν την νόσο ήταν ανυπόφορος κνησμός με δίψα και έντονη φαγούρα των ματιών. Έγιναν λιτανείες παρακλήσεις

* Ιατρός Καρδιολόγος, Διδάκτωρ Ιατρικής.

εξορκισμοί για σταματήσει το κακό. Διήρκεσε 20 μέρες και δεν έμεινε ουδείς απρόσβλητος. Θάνατοι εκδηλώθηκαν ολίγοι και σε κείνους πού η ασθένεια εκδηλώθηκε εντός του στόματος (Ι. Βαρδής «Φωνή Πάρου» 1934). Απεβίωσαν 4 παιδιά στην Χώρα.

Ανθρωπιστική κρίση προκλήθηκε στην Νάξο κατά την περίοδο της Ιταλικής κατοχής στην Ελλάδα λόγω **αστίας** πράγμα το οποίο εμφανίσθηκε με ιδιαίτερη ένταση στα ορεινά χωριά με τις μεγαλύτερες απώλειες στο χωριό της Κορώνου παρά τις ηρωικές προσπάθειες των ιατρών της περιοχής.

Φωτογραφίες κάποιων από τα θύματα της Κορώνου λόγω αστίας κατά την διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής,

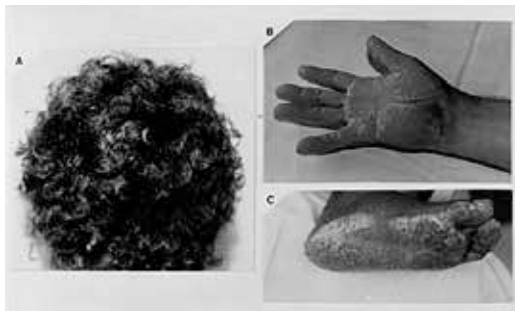

Η νόσος της Νάξου είναι μία κλινική οντότητα πού χαρακτηρίζεται ως σοβαρή αρρυθμιογόνο μυοκαρδιοπάθεια της δεξιάς κοιλίας πού συνοδεύεται από σγουρά μαλλά και υπερκεράτωση των παλαμών και των πελμάτων η οποία υπάρχει στην Νάξο και περιγράφηκε και ταυτοποιήθηκε από τον Νάξιο καρδιολόγο Νίκο Πρωτονοτάριο.

Οι ασθένειες ως είναι φυσικό δημιουργούν την ανάγκη θεραπείας πού διεκπεραιώνεται με φάρμακα και θεραπευτές και στις σοβαρότερες περιπτώσεις με Νοσηλευτικά ιδρύματα. Πλήθος γιατροσοφιών από βότανα κατάλληλα επεξεργασμένα χρησιμοποιούνται ανάλογα με την νόσο αξιοποιώντας το φυτικό πλούτο του Νησιού.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός της ύπαρξης πηγαδιού στην περιοχή του Σαγκρίου στο οποίο υπήρχε «παραγωγή» βδελών από το οποίο προμηθεύοντο τα νοσοκομεία της Αθήνας τις απαραίτητες βδέλες για θεραπευτική αφαίμαξη.

Πριν την επιβολή της επίσημης Ιατρικής στο νησί, την εφάρμοζαν πρακτικοί θεραπευτές και μάλιστα σε ειδικά αντικείμενα. Στην εποχή της Φραγκοκρατίας ρόλο γιατρού έπαιζαν

Χαρακτηριστική εικόνα ασθενούς που πάσχει από την νόσο της Νάξου, με τα σγουρά μαλλιά και την υπερκεράτωση σε παλάμη και πέλμα.

κάποιοι καθολικοί ιερωμένοι.

Πασίγνωστος στην Νάξο ήταν ένας Γλέζος από την Απείρανθο ο «Γλεζάκης» άριστος στα κατάγματα και τα εξαρθήματα και όχι μόνο των ανθρώπων αλλά και των μεγάλων ζώων. Πρακτικές μαίες υπήρχαν σε πολλά μέρη.

Οί επιστήμονες ιατροί άρχισαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην Νάξο από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα και ορισμένοι από αυτούς «άφησαν Ιστορία», υπηρετούντες με αυταπάρνηση πολλές φορές ασθενείς των χωριών όπου υπηρετούσαν αλλά και των γύρω περιοχών.

Σαν τέτοιους θα μπορούσε κανείς να αναφέρει μερικούς, χωρίς να υποτιμά το έργο των άλλων και δη των νεωτέρων. Όπως τον ρόλο και την προσφορά του Κουμερτά για Κωμιακή και Κόρωνο, του Μαντζουράνη για την Απείρανθο, των Γρατσία και Παπαθανασίου για το Φιλώτι, του Ααρών και Βερώνη για την Τραγαία, του Ορφανού για το Σαγκρί, των Παγκάλου, Μανωλά και Βασαλάκη (τελευταία αποθανόντα) για την Χώρα.

Το ρόλο των οδοντιάτρων τον επιτελούσαν οι σιδηρουργοί, οι λεγόμενοι σιδεράδες, στους οποίους κατάφευγε ο κόσμος για εξαγωγή των επώδυνων δοντιών με τις σιδερένιες τανάλιες που διέθεταν. Πρώτος επίσημος οδοντίατρος ήταν ο Σίψωμος στην Χώρα και στην συνέχεια ο Γιώργος ο Μαμουζέλος από την Κάλυμνο που ρίζωσε στο Νησί μας κυνηγημένος από Ιταλούς ως αντιστασιακός που είχε αρχικά ιατρείο στο Χαλκί όπου παντρεύτηκε και παράρτημα στο Φιλώτι και στην συνέχεια στην Χώρα.

Σημαντικό σημείο στην ιστορία της Ιατρικής της Νάξου έχει παίξει η μεγάλη ευαισθητοποίηση του κόσμου στο θέμα της προσφοράς αίματος στις αιμοληψίες που διενεργούνται στην Νάξο, ιδιαίτερα το καλοκαίρι, με μεγάλη επιτυχία.

Η πρώτη οργανωμένη αιμοληψία στην Νάξο έγινε στο Φιλώτι το καλοκαίρι του 1985 με προσωπική μου πρωτοβουλία από τον Σύλλογο Φιλωτιτών Νάξου, ιδρύοντας έτσι την Τράπεζα Αίματος του Συλλόγου. Μετά ακολούθησε και τό Ίδρυμα Στήριξης του Κ.Υ. Νάξου και αρκετοί Σύλλογοι των χωριών

Η πρώτη όμως εμπειρική **αιμοληψία** στην Νάξο, πρέπει να έγινε στον Δαμαριώνα στην περίοδο της Ιταλικής κατοχής σε μία παιδούλα την Ανδρονίκη Βαμβακοπούλου στην οποία κατά την αφήγησή της την υπέβαλαν σε αιμοληψία με άμεση μετάγγιση σε βαριά πάσχουσα του περιβάλλοντός της.

Η ολοκλήρωση όμως της ιατρικής περίθαλψης για ένα μεγάλο νησί όπως η Νάξος προϋποθέτει ένα νοσηλευτικό Ίδρυμα που θα καλύπτει βασικές ανάγκες της Νοσοκομειακής περίθαλψης.

Ο γιατρός Γρατσίας και το «εργαστήριο του» για την παραγωγή φαρμάκων.

Οι Ιατροί Κουμερτάς (αριστερά) και Βερώνης (δεξιά).

Ο γράφων και ο ιατρός Λεωνίδα Βασαλάκης.

Γιώργος Μαμουζέλος.
Από τους πρώτους οδοντίατρους στην Νάξο.

Κατά την διάρκεια της κατοχής στήθηκε ένα πρόχειρο νοσοκομείο στην Χώρα από τους Ιταλούς για να καλύψουν της νοσηλευτικές ανάγκες του μεγάλου αριθμού στρατιωτών τους που είχαν στη Νάξο, το οποίο στελέχωσαν με τους Ναξιώτες γιατρούς τους Γιάννη Παπαδάκη, Μανωλά και Μπαρδάνη. Αυτό το Νοσοκομείο λειτούργησε και μετά την κατοχή αλλά δυστυχώς καταργήθηκε με διάταγμα το 1954. Η πρώτη προσπάθεια στην συνέχεια προς αυτήν την κατεύθυνση έγινε ιδιωτικά από το Ιατρό Γιαννούλη Μανωλά, ιδρύοντας την Κλινική Μανωλά που δυστυχώς δεν τελεσφόρησε λόγω του θανάτου του ιδιοκτήτη της.

Το Νοσοκομείο στην Νάξο ήταν ένα πολύχρονο ανυποχώρητο αίτημα του Ναξιακού λαού και αντικείμενο διεκδικήσεων των κοινωνικών φορέων εντός και εκτός του νησιού. Οι μεγάλες ανάγκες περίθαλψης του νησιού για πολλά χρόνια καλύπτονταν με αγροτικά ιατρεία στα μεγαλύτερα των χωριών και τον Υγειονομικό Σταθμό Νάξου.

Οι ανάγκες νοσοκομειακής περίθαλψης αντιμετωπίζονταν με μεταφορά του ασθενούς με ανεπαρκή θαλάσσια μεταφορικά μέσα στην Σύρο η την Αθήνα ή αεροπορικά εάν η ανάγκη το απαιτούσε. Το 1987 επί Υπουργίας του Γ. Γεννηματά κτίστηκε και λειτούργησε το Κέντρον Υγείας Νάξου από τα πιο οργανωμένα της χώρας, το οποίο στελεχώθηκε από αξίους κατά πλειοψηφία ντόπιους ιατρούς, αλλάζοντας επί τα βελτίω τα πράγματα της περίθαλψης της Νάξου. Παρόλα ταύτα η δημιουργία Νοσοκομείου παρέμεινε σταθερή ανάγκη και μόνιμο αίτημα.

Το 2007 εγκαινιάζεται το νέο Νοσοκομείο-Κέντρο Υγείας Νάξου, φιλοδοξώντας τα καλύψει τις ανάγκες περίθαλψης της Νάξου και των γύρω νησιών, που όμως έχουν αυξηθεί λόγω και της μεγάλης ανάπτυξης του τουρισμού τα τελευταία χρόνια. Δυστυχώς τα Νέο Νοσοκομείο έμεινε στάσιμο.

Παρά τον πλήρη σχεδόν εξοπλισμό, λόγω κυρίως στελέχωσης αλλά και προβλημάτων οργάνωσης, δεν λειτούργησε σαν πραγματικό Νοσοκομείο. Την Ανοιξη του 2016 άρχισε να λειτουργεί και με προσωπική μου παρέμβαση η μονάδα Αιμοδοσίας, ακρογωνιαίος λίθος

Η πρώτη αιμοληψία του Συλλόγου Φιλωτιτών στο Φιλώτι το 1985 υπό το βλέμμα του πρώην Δημάρχου Ρέντη παιδίατρου Ι. Γρύλλη, εκ των πρωτεργατών της εθελοντικής αιμοδοσίας.

Η κα Ανδρονίκη Βαμβακοπούλου, πρώτη Ναξία αιμοδότρια, με τον γράφοντα.

Ο Γιαννούλης Μανωλάς και η Κλινική που ίδρυσε στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

της λειτουργίας του Νοσοκομείου και πιο ειδικότερα των τμημάτων του χειρουργικού, του μαιευτικού και της μονάδας του τεχνητού νεφρού. Ήδη άρχισαν οι πρώτες μικρές επεμβάσεις και οι αναγκαίες μεταγγίσεις αίματος. Εδώ σταματάει η μικρή αναδρομή στην Ιστορία της Ιατρικής της Νάξου.

Ελπίζω και εύχομαι το νοσοκομείο της Νάξου σύντομα να γράψει και την δική του Ιστορία, απαλύνοντας τον πόνο και θεραπεύοντας τις ασθένειες των κατοίκων της.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΝΙΚΟΣ ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ (1913-1989)

Εκατό χρόνια από τη γέννησή του

Το ποιητικό, πεζογραφικό, θεατρικό και μεταφραστικό του έργο

ΝΙΚΟΣ Δ. ΔΕΤΣΗΣ*

Ἡ ἐντεχνη-δόκιμη ποίηση τῆς Νάξου δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀκόμη ὅσο θὰ ἔπρεπε, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δημοτικὴ, λαϊκὴ καὶ λαϊκότερο ποίησή της¹. Ἐνῶ δηλαδὴ γιὰ τὴ ναξιακὴ Δημοτικὴ ποίηση ἔχουν γραφεῖ ἀξιόλογες μελέτες ἀπὸ ἐκλεκτοῦς Ναξίου πανεπιστημιακοῦ Καθηγητῆς καὶ ἄλλους διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες τοῦ νησιοῦ μας², προκειμένου γιὰ τὴ δόκιμη ποίησή του - ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς πιο γνωστοὺς εκπροσώπους τῆς - εἶναι ελάχιστες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες οἱ σοβαρὲς μελέτες καὶ μονογραφίες, ποὺ νὰ ἀναφέρονται στὸ ἔργο καὶ στὴν προσφορὰ τοὺς στὰ ναξιακὰ καὶ, ευρύτερα, στὰ νεοελληνικὰ Γράμματα. Τὸ κενὸν αὐτὸ - εὐτυχῶς - τὸ ἀναπληρῶνουν, ἔστω καὶ ἐν μέρει, οἱ τοπικὲς εφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ³, τὰ ὁποῖα, τὰ τελευταῖα ἰδίως χρόνια, φιλοξένησαν καὶ φιλοξενοῦν, ὅσα ἐπιβιώνουν σήμερα, στὶς σελίδες τοὺς ὄχι μόνον ποιήματα παλαιότερων καὶ σύγχρονων Ναξίων ποιητῶν, ἀλλὰ καὶ σοβαρὲς μελέτες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοὺς. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία, ἡ δόκιμη ναξιακὴ ποίηση, παρὰ τὴν ἔλλειψη τῶν σχετικῶν αὐτοτελῶν μελετῶν, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀρχισε νὰ γίνεται πιο γνωστὴ καὶ πιο προσιτὴ στὸ ευρύτερο κοινό. Μεγάλῃ ἐπίσης, ὡς πρὸς αὐτὸ, ἦταν τόσο ἡ συμβολὴ τῆς «Ἀνθολογίας ἀπὸ τὸ ἔργο Ἀπειρανθίων ποιητῶν» (1978)⁴ τοῦ Νίκου Σφυρόερα καὶ ἰδίως τῆς «Ἀνθολογίας Ναξίων ποιητῶν» (2008)⁵ τοῦ ἐκλεκτοῦ φιλολόγου καὶ ἱστορικοῦ Στεφάνου Εμμ. Ψαρρά, ὅσο καὶ τῶν τεσσάρων προηγηθέντων ἀπὸ τὸ παρὸν πανελληνίων Συνεδρίων γιὰ τὴ Νάξο, στῶν ὁποίων τὴ θεματολογία υπῆρχαν καὶ εισηγήσεις γιὰ ἐπώνυμους Ναξίους ποιητῆς⁶.

* Φιλολόγος - τ. Λυκειάρχης.

- 1 Με τὸν ὄρο «λαϊκὴ ποίηση» ἐννοοῦμε τὴν ἐπώνυμη ποίηση ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀγράμματων ἢ ὀλιγογράμματων, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ κοντὰ στὴ Δημοτικὴ ποίηση. (Προκειμένου γιὰ τὴ Νάξο πρβ. τὴν ποίηση τῆς Εἰρήνης Μάρκου (Βοντορήνης), τῆς Εἰρήνης Χάλκου (Χαλκορήνης), τοῦ Γιάννη Πρωτονοτάριου (Σωζο(γ)ιάννη) κ.ά. Ὡς «λαϊκότερο» νοεῖται ἡ ἐπώνυμη ποίηση ἐγγραμμάτων (ἀκόμη καὶ ἐπιστημόνων) ποιητῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ γλῶσσα καὶ τὰ παραδοσιακὰ μέτρα τῆς Δημοτικῆς ποίησης, σὲ ἐκτενεῖς, μὲ πολλὲς χιλιάδες στίχων συνθέσεις, ὅπως εἶναι ἐκεῖνες τῆς Παρασκευῆς Μάρκου (Βιολόγος μὲ διδακτορικὸ Δίπλωμα), τοῦ Γιάννη Ἀντ. Χουζούρη (πτυχιούχος τῆς ΑΣΟΕΕ) κ.ά.
- 2 Πολλοὶ εἶναι οἱ Νάξιοι πανεπιστημιακοὶ καθηγητῆς Λαογραφίας, ὅπως ὁ Δημ. Οικονομίδης, ὁ Στεφ. Ἡμελλος, ὁ Μανόλης Σέργης κ.ά., οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ Δημοτικὴ ποίηση τῆς Νάξου ἢ μὲ τὰ ναξιακὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα, ὅπως ὁ καθηγητῆς Ἰω. Κ. Προμπονάς κ.ά. Ἀντίστοιχα καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς Νάξιο ἐπιστήμονες ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ θέματα αὐτὰ ὅπως ὁ Ἀντ. Κατσουρός, ὁ Γ. Ζευγῶλης, ὁ Ν. Κεφαλληνιάδης ὁ Στεφ. Πολυκρέτης, ὁ Γιαννοῦλης Γιαννοῦλης, ὁ Μαν. Ἀρχοντάκης κ.ά.
- 3 Ἀναφερόμαστε στὶς τοπικὲς τῶν χωριῶν μας εφημερίδες, στὴν πανναξιακὴ «Ναξιακὸν Μέλλον» κ.ά., καθὼς καὶ στὰ περιοδικὰ «Ναξιακὸν Ἀρχεῖον» «Ἀρχατὸς», «Ναξιακὰ», «Φλέα», «Ναξιακὰ Γράμματα» κ.ά.
- 4 Νίκος Βλ. Σφυρόερας, «Ἀνθολογία ἀπὸ τὸ ἔργο Ἀπειρανθίων ποιητῶν», ἐκδ. «Ναξιακὸν Μέλλον», Αθήνα 1978.
- 5 Στέφανος Εμμ. Ψαρρὰς «Ἀνθολογία Ναξίων ποιητῶν», Graphopress ΕΠΕ, Αθήνα 2008.
- 6 Στὰ πρακτικὰ τῶν 4 προηγηθέντων Συνεδρίων μας μποροῦμε νὰ βροῦμε τέτοιες σχετικὲς ἐργασίες. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐπίσης καὶ στους ἀφιερωματικούς-τιμητικούς τόμους στὸν Δημήτριο Οικονομίδη (2007) στὸν Θεοφιλέστατο Ἐπίσκοπο Κυανέων κ. Χρυσόστομο (2008) κ.ά.

Προκειμένου για την Απειράνθο, τη βρυσομάνα της Δημοτικής ποίησης του νησιού μας⁷, αναφέρουμε ότι πρώτος επώνυμος ποιητής της ήταν ο ευπατριδής, Δικηγόρος στο επάγγελμα, Τάσος Ζευγώλης (1873-1968). Ακολούθησαν, για να αναφέρουμε τους πιο γνωστούς, ο Ισίδωρος Φραγκίσκος (1887-1920), ο Ματθαίος Πρωτονοτάριος (Ραγκαβής) (1884-1957), ο Νίκος Π. Πολυχρόνης (1889-1970), η Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου (1906-1996), ο Νίκος Σφυρόερας (1913-1989), ο Κώστας Μαντζουράνης (1915-1973), ο Νικόλας Πρωτονοτάριος (Τσικαλαδονικόλας) (1911-2000), η Μαρίκα Μπαρδάνη-Κατεινά (1915-2000), ο Δημήτριος Ιακ. Κόρσος (1921-1999) κ.ά. Οι ποιητές αυτοί παρέδωσαν τη σκυτάλη στους σημερινούς αξιόλογους επίσης ποιητές και ποιήτριες του χωριού τους, Στέφανο Ματθ. Πολυκρέτη, Ειρήνη Β. Πολυκρέτη, Σοφία Ν. Σφυρόερα, Σοφία Ν. Μπαρδάνη-Σημαντήρη, Άννα Μπαρδάνη-Ζαβιτσάνου κ.ά.

Ο ποιητής Νίκος Σφυρόερας γεννήθηκε στην Απειράνθο το 1913. Εφέτος συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη γέννησή του και το χωριό του, με την ευκαιρία αυτής της επετείου, τίμησε τον ποιητή του με μια σεμνή εκδήλωση μνήμης, που διοργάνωσαν από κοινού ο τοπικός Σύλλογος «Τα Φανάρια» και ο «Απεραθίτικος Σύλλογος» της Αθήνας⁸. Η επέτειος αυτή των 100 χρόνων από τη γέννηση του ποιητή ήταν για τον ομιλούντα ένας επιπλέον λόγος για να προτείνει στην Επιστημονική Επιτροπή του Συνεδρίου μας ως θέμα της εισήγησής του την παρουσίαση της ζωής, του έργου και της προσφοράς του στα Γράμματά μας, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό όλη η Νάξος θα συμμετάσχει στις εκδηλώσεις τιμής και μνήμης του. Ευχαριστούμε - μαζί και όλο το χωριό μας - όχι μόνο για την ανταπόκριση της Επιτροπής του Συνεδρίου μας στο αίτημά μας αυτό, αλλά και για την επιλογή της Απειράνθου από τους διοργανωτές του ως έδρα των εργασιών του.

Ο Νίκος Σφυρόερας έζησε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια εδώ, στο χωριό του. Μετά από τις εγκύκλιες σπουδές του, φοίτησε στη Νομική Σχολή του Π.Α., αλλά σύντομα διέκοψε τη φοίτηση και στράφηκε προς το Θέατρο⁹ και τη Δημοσιογραφία¹⁰. Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά διώχθηκε για τις δημοκρατικές του ιδέες και αναγκάστηκε να επιστρέψει στο χωριό του όπου ζούσε «υπό την επιτήρησιν» της Αστυνομίας, ως αντικαθεστωτικός. Την εποχή εκείνη τ' Απεράθου έσφυζε από «ζωή» και κίνηση. Όπως μας πληροφόρησε ο Δημοσιογράφος κ. Μιχάλης Γρατσιάς, οι μορφωμένοι νέοι του χωριού της εποχής εκείνης είχαν δημιουργήσει μια αξιόλογη πνευματική και λογοτεχνική συντροφιά, με πρωτάρχοντες τον Νίκο Σφυρόερα, τον Κώστα Μαντζουράνη, τον Νικόλα Πρωτονοτάριο (Τσικαλαδονικόλα) κ.ά. Ως «φιλολογικό τους σαλόνι» χρησίμευε το σπίτι της ποιήτριας Μαρίκας Μπαρδάνη-Κατεινά¹¹, στη Φυρροϊστρα. Εκεί συγκεντρώνονταν τα βράδια, συζητούσαν κυρίως για την ποίηση και για άλλα λογοτεχνικά θέματα και απάγγελναν δικά τους ποιήματα, γνωστών Ελλήνων ποιητών, καθώς και ξένων από μετάφραση.

7 Αντωνίου Φλ.Κατσουρού, *Ένα χωριό στιχουργεί*, Αθήνα 1988.

8 Στην επιτυχία της εκδήλωσης αυτής συνέβαλαν η κόρη του ποιητή Σοφία Σφυρόερα, ο ανιψιός του Αντώνης Φραγκίσκος, οι ομιλητές φιλόλογοι Σοφία Μπουγιούκα, Δημ. Κώτσος κ.ά.

9 Στο Θέατρο συνεργάστηκε με τον Κάρολο Κούν ως ηθοποιός και ως βοηθός σκηνοθέτη.

10 Ως δημοσιογράφος συνεργάστηκε με πολλές εφημερίδες, αθηναϊκές, κυκλαδικές, ναξιακές κ.λπ., και ιδιαίτερα με το «*Ναξιακόν Μέλλον*» και «*Τ' Απεράθου*». Στις δύο αυτές εφημερίδες δημοσίευσε και τις ασύγκριτες παρλάτες του με τον τίτλο «Ο Νικολός και η Μαργετώ». Ο ίδιος εξέδωσε το 1950 τη βραχύβια εφημερίδα «Ο Νικολός». Στα πρώτα χρόνια της δημοσιογραφικής απασχόλησής του χρησιμοποίησε τα ψευδώνυμα «Καραβιάς» και «Φανάριος». Συνεργάστηκε επίσης και με το ραδιόφωνο, στο οποίο είχε και δική του εκπομπή. Τέλος χρημάτισε ως αρχισυντάκτης της «*Ελληνικής Δημιουργίας*», του γνωστού λογοτεχνικού Περιοδικού του Σπύρου Μελά.

11 Για την ποιήτρια βλ. ό.π., σσμ. 5, σελ. 160-162.

Με την έναρξη του πολέμου του '40 ο ποιητής στρατεύτηκε, αλλά δεν τον έστειλαν στα «πρόσω» του Μετώπου ως αντικαθεστωτικός για την 4η Αυγούστου.

Στη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ Απειράνθου Νάξου, όπως και πολλοί άλλοι νέοι του χωριού του¹². Μαζί με τον Κ. Μαντζουράνη έγραψαν τον «Ύμνο της απελευθέρωσης» του νησιού μας, τον οποίο μάλιστα και «μελοποίησαν», βασισμένοι σε γνωστούς σκοπούς πατριωτικών τραγουδιών της εποχής:

Στο νησί μας ξεπροβάλλει / μια ανατολή χρυσή
 λευτεριά γιορτάζει πάλι / το χρυσό μας το νησί.
 Κι η σκιά της Πολυκρήνης / από πάνω μας πετά
 και το λεύτερο νησί μας / τώρα γλυκοχαιρετά.
 Ξαναγύρισε και πάλι / της αντρείας ο καιρός
 Ζήτω το ΕΑΜ της Νάξου, / ζήτω ο Λόχος ο Ιερός¹³.

Αλλά και την επομένη της απελευθέρωσης της Νάξου από τους Γερμανούς, 16 Οκτωβρίου 1944, έπειτα από μια τριήμερη μάχη (13-15 Οκτωβρίου) και κατά τη διάρκεια των ξέφρενων πανηγυρισμών στη Χώρα, απήγγειλε το παρακάτω ποίημά του, τον έμμετρο πανηγυρικό της μεγάλης εκείνης, για το νησί μας, ημέρας:

ΝΙΚΗΤΗΡΙΟ

Χαρίζεται στον ελευθερωτή της Νάξου Ιερό Λόχο

Με δάφνης και μ' ελιάς χλωρά κλωνάρια
 τώρα στεφάνια πλέξετε ανθοφόρα
 και στεφανώστε τ' άξια παλληκάρια
 που αρματωμένα μπαίνουν μες στη χώρα
 τ' αγέρα αετοί και της στεριάς λιοντάρια
 την εκδικήτρια φέρνοντάς μας ώρα
 και τη σημαία της νίκης στα κοντάρια.

Κι όσοι πιστοί και τίμιοι ελάτε τώρα
 πατώντας της σκλαβιάς το μαύρο τέρας
 πιείτε, χορεύτε κι ας μεθύσει ο αγέρας
 με τη φωνή του λαού τη νικητήρια.

Δεν είν' όνειρο πια, μ' άστρο και λάμπει
 η Λευτεριά, πελάη, βουνά και κάμποι
 γιορτάζουν του ερχομού της τ' ανθεστήρια.

Νάξος 16-10-44¹⁴.

12 Στην Ομάδα του ΕΑΜ Απειράνθου, του οποίου αρχηγός ήταν ο συνταγματάρχης ε.α. Φλώριος Μπάκαλος, ανήκαν και οι παρακάτω - μεταξύ πολλών άλλων - συγχωριανοί του: Γιάννης Κατεινάς, οι αδελφοί Μιχάλης και Γιάννης Γ. Μπαρδάνης, Αντώνης Κατσουρός, Γιώργος Δ. Ζευγώλης, Κώστας Μαντζουράνης, οι αδελφοί Νίκος και Βασίλης Σφυρόερας, Μανώλης Μπαρδάνης (ο γιατρός) κ.ά.

13 Είναι εμφανές το ενωτικό πνεύμα, που σαλπίζει ο ποιητής στο ποίημά του αυτό, στο οποίο χαιρετίζει τη συμβολή του Ιερού Λόχου στην απελευθέρωση του νησιού μας, αντίθετα με άλλα στελέχη του ΕΑΜ, που την αποσιωπούσαν ή την υποβίβαζαν. Χαρακτηριστικό είναι ότι το επόμενο ποίημά του το «Νικητήριο», που παραθέτουμε εδώ, όπως γράφει ο ίδιος κάτω από τον τίτλο του, «χαρίζεται στον ελευθερωτή της Νάξου Ιερό Λόχο».

14 Το ποίημα αυτό το αντιγράψαμε από το αξιόλογο βιβλίο του σεβαστού Δασκάλου μας Αναστασίου Ιακ. Ναυ-

Όπως ήδη σημειώσαμε, από τα φοιτητικά του ακόμη χρόνια, ασχολήθηκε με το Θέατρο και τη Δημοσιογραφία¹⁵. Εκεί όμως που διακρίθηκε ήταν στη συγγραφή των σεναρίων πολλών ελληνικών ταινιών των δεκαετιών του '50 και '60, όπως η «Μαύρη γη» (1952)¹⁶, «Το νησί των ανέμων» (1955), «Το μεγάλο μυστικό» (1962), «Ου κλέψεις» (1965)¹⁷ κ.ά. Παράλληλα έγραψε και τα θεατρικά έργα «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι» (1965)¹⁸, «Μια θαλασινή πολιτεία», «Ο ληστής», «Αλαμάνα» κ.ά.¹⁹ Δεν πρέπει ακόμη να παραλείψουμε το γεγονός ότι την ίδια αυτή εποχή χρημάτισε και ως Διευθυντής της Βιβλιοθήκης του Υπουργείου Συντονισμού (είχε σπουδάσει Βιβλιοθηκονομία). Από τη θέση μάλιστα αυτή συνέβαλε ενεργώς στη δημιουργία βιβλιοθηκών σε πολλά Υπουργεία.

Το συγγραφικό του έργο περιλαμβάνει τα εξής βιβλία: α) Τις πέντε λαογραφικές-ιστορικές μελέτες του, άμεσης αναφοράς στο χωριό του: «Απεραθίτικα πολεμικά τραγούδια 1940-1944» (1946), «Ιστορίες του Νικολού» (1959), «Παναγία η Απεραθίτισσα» (1959), «Δημοτικά Τραγούδια από τ' Απεράθου Νάξου» (1961), «Η ναξιακή σμύρις» (1965). Στις σχετικές από αυτές μελέτες του για τα δημοτικά τραγούδια της Απειράνθου επιχειρεί να ερμηνεύσει το πώς δημιουργήθηκαν τα «κοτσάκια» γενικότερα και ειδικότερα τα «κομμένα» απεραθίτικα «κοτσάκια», ένα μοναδικό φαινόμενο της ελληνικής Δημοτικής ποίησης.

β) Τις συλλογές των διηγημάτων «Ιστορίες πολιτισμού» (1971) και «Ο μικρός μάγος» (1975) και γ) Τις ποιητικές Ανθολογίες «Γαλάζια φτερά» (1963) και «Ανθολογία από το έργο των Απερανθίων ποιητών» (1978)²⁰.

Το σημαντικότερο όμως, μετά από την ποίησή του, έργο του είναι το μεταφραστικό. Μετέφρασε, και με ομολογουμένη επιτυχία, τα παρακάτω ποιητικά²¹ και πεζά έργα από την αρχαία ελληνική Γραμματεία: Τραγωδίες του Ευριπίδη και του Σοφοκλή, τις κωμωδίες του Αριστοφάνη και του Μενάνδρου, τον Λουκιανό, τα «Ειδύλλια» του Θεοκρίτου, το ποιμενικό μυθιστόρημα²² του Λόγγου «Δάφνης και Χλόη», τους «Μίμους» του Ηρώνα, ποιήματα της Σαπφούς, Σημωνίδα του Αμοργίνου, Ανακρέοντα κ.ά.²³

Είναι πράγματι αξιοθαύμαστο το μεταφραστικό αυτό έργο του από την αρχαία ελληνική Γραμματεία, όχι μόνο για το μεγάλο αριθμό των μεταφρασθέντων έργων αλλά - και κυρίως γι' αυτό - για την ποιότητα των μεταφράσεών του²⁴.

Δεν πρέπει όμως και να αποσιωπήσουμε το γεγονός ότι η πολύμοχθη αυτή εργασία του,

πλιώτη, *Η μάχη και η απελευθέρωση της Νάξου (13-15 Οκτωβρίου 1944)*, σελ. 129, όπου και παρατίθεται

15 Ό.π., σημ. 9 και 10.

16 Το μεγαλύτερο μέρος της ταινίας αυτής, στην οποία παρουσιάζεται με ρεαλισμό η ζωή και η σκληρή εργασία των συμριδεργατών, γυρίστηκε στην Απείρανθο.

17 Το σενάριο της ταινίας αυτής βραβεύτηκε με το Α' βραβείο Σεναρίου στο Φεστιβάλ του Ελληνικού Κινηματογράφου (1965) της Θεσσαλονίκης.

18 Το έργο αυτό βραβεύτηκε με το πρώτο Κρατικό Βραβείο Θεάτρου.

19 Ορισμένα από τα αναφερόμενα αυτά θεατρικά του έργα, τα σκηνοθέτησε ο ίδιος κατά την παράστασή τους σε διάφορες θεατρικές σκηνές.

20 Με την «Ανθολογία» του αυτή ο Νίκος Σφυρόερας γίνεται ο πρώτος μελετητής της έντεχνης ναξιακής ποίησης και ο πρώτος ανθολόγος ενός τμήματός της, εκείνου της απεραθίτικης.

21 Το πλούσιο, έμμετρο κυρίως, μεταφραστικό του έργο από την αρχαία ελληνική Γραμματεία παρουσιάζεται στο βιβλίο των Γιώργου Ν. Κληρονόμου και Γιώργου Κ. Αγγελινάρα, *Βιβλιογραφία των έμμετρων μεταφράσεων της αρχαίας ελληνικής Γραμματείας*, Αθήνα 1979.

22 Το «*Τα κατά Δάφνην και Χλόην*» ποιμενικό μυθιστόρημα του Λόγγου (3ος μ.Χ. αι.) το είχε μεταφράσει ήδη το 1939 και ο σπουδαίος ομοχώριός του φιλόλογος Γ.Δ. Ζευγώλης για τις εκδόσεις «Πάπυρος».

23 Αξίζει να σημειωθεί ότι, για ορισμένα από τα αναφερόμενα αυτά έργα της Α.Ε.Γ., είναι και ο πρώτος μεταφραστής τους.

24 Αυτό φαίνεται από το γεγονός της επιλογής τους από το Εθνικό Θέατρο για την παράστασή τους στο Ηρώδειο και στην Επίδαυρο.

καθώς και γενικότερα η πολυμορφία του έργου του, όπως την παρουσιάσαμε παραπάνω, που οφείλονται κυρίως σε βιοποριστικούς για τον ποιητή λόγους, ασφαλώς και απέβη εις βάρος της καθαυτού ποιήσής του, που εκτιμούμε ότι -σε αντίθετη περίπτωση-, θα ήταν και πλουσιότερη και ακόμη αξιολογότερη. Πέρα όμως από όλα αυτά ο Νίκος Σφυρόερας είναι ο ποιητής, ένας ποιητής χαμηλών μεν τόνων αλλά ουσιαστικών κραδασμών.

Ήδη το 1938, σε νεαρή ηλικία, εμφανίστηκε στα Γράμματά μας με την ποιητική Συλλογή του «Πύρεθρα», που δικαίως επαινέθηκε από την κριτική, για να ακολουθήσουν οι τρεις ακόμη άλλες ποιητικές Συλλογές του, η «Πολύμνια» (1965)²⁵, «Ο Ιησούς πεινά» (1975), η «Συγκομιδή» (1988), το «κύκνειον άσμα» του και το πολύστιχο (144 στίχοι) και πολυδύναμο ποίημά του, ο «Ελληνικός Όρθρος» (1954).

Το μεγαλόπνοο αυτό συνθετικό ποίημά του είναι η κορωνίδα, θα λέγαμε, της ποιητικής του δημιουργίας και αποτελεί σταθμό στην ποίησή του²⁶. Παραθέτουμε τρία μικρά αποσπάσματα του:

Περιμέναμε τα σπουργίτια να μαζέψουν τους άχωστους σπόρους
και τη σουσουράδα να σεργιανίσει στις δράνες,
περιμέναμε... /και μας ξύπνησαν/οι καμπάνες.

Ποιος τις χτυπάει τέτοιαν ώρα; / Ποια δαιμόνια ξεχύ-
θηκαν στη χώρα, / πιά τελώνια / από της γης τα
καταχθόνια; ΣΗΚΩΘΕΙΤΕ! ΣΗΚΩΘΕΙΤΕ! ΣΗΚΩΘΕΙΤΕ!

Ακόμα ο λόγος έστεκε και χούμηξε η καρδιά μας
αετός επάνω στα βουνά, στη θάλασσα γοργόνα,
κι εβγήκε ο Ήλιος, / ο Ήλιος ο Έλληνας, /
κι έφεξε η σκοτεινή καρδιά του κόσμου.

Η ποίηση του Νίκου Σφυρόερα είναι βαθύτατα λυρική, με απλότητα στοχασμών, καθαρότητα ιδεών και διαφάνεια συναισθημάτων. Είναι μια ποίηση μελωδική με φωτεινές πολύχρωμες εικόνες και εσωτερικό παλμό, ποίηση που γνωρίζει ένα μόνο δρόμο, αυτόν που πηγάζει από την καρδιά του δημιουργού της και φθάνει στην καρδιά του αποδέκτη-αναγνώστη της. Η λυρική του διάθεση εκφράζεται με πληρότητα τόσο με τον παραδοσιακό ποιητικό τρόπο (15σύλλαβος - ομοιοκαταληξία - ιαμβικό μέτρο), όσο και με τον ελεύθερο στίχο²⁷, τον οποίο ο ποιητής χρησιμοποιεί με παρόμοια ευχέρεια, όπως και τον παραδοσιακό. Οπωσδήποτε όμως, γενικότερα, μένει πιο κοντά στην παραδοσιακή ποίηση.

Ο στίχος του, μετρικά άψογος και γλωσσικά άρτιος, αγγίζει σε πολλές περιπτώσεις, τα όρια του παρνασσισμού. Με σιγανούς αρμονικούς ρυθμούς, με λεπτουργημένη απλότητα και πολύχρωμες εικόνες τραγούδησε τον έρωτα, τις χαρές και τις λύπες της ζωής, την ομορφιά της φύσης, τη θάλασσα, την ξενιτιά, την πίκρα του χωρισμού, το μόχθο του ξωμάχου και του συμριδεργάτη, την καθημερινότητα στο χωριό, τα πανηγύρια και τους ρυθμούς του βιολιού και του λαγούτου στα χοροστάσιά του.

25 Η ποιητική αυτή Συλλογή του τιμήθηκε με το Α΄ Βραβείο του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός».

26 Χαρακτηριστικά γράφει ο Στέφανος Εμμ. Ψαρράς στο βιβλίο του (ό.π., σμ. 5, σελ.110) για το σπουδαίο αυτό ποίημα τα εξής: «Αν και βρίσκεται στον απόηχο του Σικελιανού, όμως πολύ πριν από το «Άξιον εστί» του Οδ. Ελύτη, δίνει με απαράμλλο τρόπο το πνεύμα και το ήθος εκείνης της ηρωικής γενιάς».

27 Πρβλ το ποίημά του «Θύμηση του ήλιου» («Πύρεθρα», 1938), που παραθέτουμε παρακάτω.

Ο λυρισμός του και η χαρά της ζωής ξεχειλίζουν στο «Τραγούδι του Μπάλλου»:

Κάτω στου Τσίγκου την αυλή
λαγούτο αντάμα και βιολί
μια Κυριακή απόβραδο το 'χανε δίπλα στήσει
και τίγκα οι σέντζοι νιοστοιχειά
-v-αράθυμη χασοψυχιά
καρτέραε άλλαγμα σκοπού χορό για ν'αρχινήσει.
(«Πύρεθρα»)

Πολλά είναι ακόμη τα χαρούμενα ανακρεόντεια ποιήματά του, ενώ το εκλεπτυσμένο του χιούμορ και η θυμόσοφη διάθεσή του περισσεύουν στις μοναδικές εκείνες παρλάτες του «Νικολού και της Μαρκετώ», που δημοσιεύει τακτικά στις εφημερίδες «Ναξιακό Μέλλον» και «Τ' Απεράθου».

Άλλα θέματα της ποίησής του είναι η μοναξιά, η ήρεμη αναπόληση των περασμένων, η νοσταλγία του χωριού, όταν βρίσκεται μακριά του, η καταλυτική ροή του χρόνου, η αμετάκλητη εκδημία αγαπημένων προσώπων κ.ά.

Ας δούμε όμως και ένα από τα πιο «μεστά» ποιήματά του σε ελεύθερο στίχο.

Θύμηση του ήλιου κρεμασμένη
στα καλοκαιριάτικα μεσημέρια του νησιού,
στη χαίτη των αφρών του, στα σκοινιά των ρούχων του,
στ' ασημόφυλλα του ελαιώνα, στα πόδια
των τριζονιών, στο βόμβο της αγριομέλισσας,
πέτρα στις παιδικές σφεντόνες μας,
καθρέφτη οιωνοσκόπε στο πηγάδια του Κλήδονα,
κι αγκάθι της φραγκοσυκιάς και της αγαύης,
μένε να πίνεις το πικρό νερό.
στο βουρκωμένο ποτάμι της Λήθης.

Εκεί θα γυρίσουμε πια. Τ' ανέμελα
χάθηκαν πια βήματά μας . Σπάσανε. Πνίγηκαν
δεμένα σε δρόμους αδιέξοδους, σε ώρες
που δε χτυπάνε πια τα μεσημέρια.
(«Πύρεθρα»)

Οι ποιητικοί του τρόποι είναι περιγραφικά και θεματολογικά σαφείς. Οι θεμελιώδεις τους αρχές έχουν σχέση με τα τραγούδια του χωριού του.

Γ' αυτό στα ποιήματά του μπορείς να ανιχνεύσεις ασύνειδες απηχίσεις του, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς τη θεματολογία τους.

Ο στίχος του έχει το άρωμα του απεραθίτικου τραγουδιού και τον κυματισμό της μελωδίας του. Οι δεσμοί εξάλλου του ποιητή με τη γενέτειρά του είναι άρρηκτοι και ποτέ δεν αμβλύνθηκαν, ούτε ακόμη κι όταν ξενιτεύτηκε μακριά της.

Δικαιολογημένα λοιπόν την τραγούδησε και αγάπησε τους συγχωριανούς του, τους απλούς βασανισμένους εργατικούς και δημιουργικούς αγρότες, ξωμάχους, βοσκούς, ζευγάδες και συμυριδεργάτες της παλαιότερης δύσκολης εκείνης εποχής, που πάλευαν με τη βραχώδη ή και τη «μαύρη γη» τους, το σμυρίγγι, που την κάνει όμως πλούσια το αστείρευτο απεραθίτικο τραγούδι.

Με τις παρακάτω αδρές πινελιές ζωγραφίζει το χωριό και υμνεί τα τραγούδια του, την παραμυθία στις δυσκολίες των κατοίκων του.

Χώμα στεγνό, άδεντρες πλαγιές, αργοί ή σπασμένοι μύλοι,
σπηλιάδια ανήλια και βαθιά
που μέσαθέ τους η ζωή κρατιέται από 'να φτύλι
όλη σου νάτην η ομορφιά.

Μα κι αν για σένα στάθηκε μητριιά τσιγκούνα η φύση
κι αλλού μοιράζει πλούσια τη σοδειά,
με το τραγούδι να περνά ξέρει η πικρή σου ζήση
που όλη μέσα χύνεται η καρδιά.
(«Πύρεθρα»)

Ο Νίκος Σφυρόερας υπήρξε μια πολύπλευρη και πολυτάλαντη προσωπικότητα, που μας κληροδότησε ένα πλούσιο ποιητικό, λογοτεχνικό και μεταφραστικό έργο, το οποίο εκπλήσσει για την έκταση, την πολυμορφία και την ποιότητά του. Τα ναξιακά Γράμματα δεν έχουν να παρουσιάσουν άλλη περίπτωση λογοτέχνη τους με ένα τόσο πολυσύνθετο έργο. Αλλά και σε πανελλήνια αναφορά, ελάχιστοι είναι οι ομότεχνοί του, που θα είχαν να επιδείξουν αντίστοιχο, ως προς την πολυμέρειά του, με το δικό του έργο. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι δεν έχει ακόμη συγγραφεί μια συστηματική και ολοκληρωμένη μονογραφία για να φανεί έτσι το μέγεθος, η ουσία, η αξία και η προσφορά του συνολικού του έργου²⁸.

Η ποίησή του είναι γνήσια, υψηλής ευαισθησίας, αυθεντική, ευγενική, αισθαντική και συγκινεί, ιδιαίτερα με τη λυρική πνοή της.

Η πλούσια γλώσσα της, η εικονοπλαστική της περίσσεια, η στιχουργική της αρτιότητα και ο ευγενικός στοχασμός της, συγχωνευμένα στην πείρα της ποιητικής ιδιοσυγκρασίας του δημιουργού της, την ανυψώνουν, αν όχι στην κορυφή, στις πλαγιές του ποιητικού μας Παρνασσού.

Σε μια εποχή αντιποιητική, όπως η σημερινή, που τόσο δοκιμάζεται η ποίηση, ακούμε ευφρόσυνα το μουσικό τραγούδι του Νίκου Σφυρόερα, που μπορεί να χρωματίζει την καθημερινότητά μας, ναπραΰνει τη σκληρή μας πραγματικότητα και να μας γαληνεύει.

Κλείνουμε την εισήγησή μας αυτή με τους παρακάτω στίχους ενός ανώνυμου ομότεχνού του, οι οποίοι εκτιμούμε ότι αποδίδουν ανάγλυφα το ήθος του ποιητή μας, την ουσία και το περιεχόμενο της ποίησής του:

Κι έτσι γερά, έτσι απαλά τον έπλασες το στίχο
απέριττο, γλυκόπικρο, με χρώμα και με ήχο,

28 Την παράλειψη αυτή επισημαίνει και ο Στέφανος Ψαρράς (ό.π., σημ. 5, σελ. 110), Δυστυχώς, όχι μόνο το ποιητικό του έργο, αλλά και, κατά πολύ περισσότερον, το αξιολογικό πεζογραφικό, θεατρικό, λαογραφικό, συγγραφικό, «σεναριογραφικό» κ.λ.π. έργο του, δεν έχει μελετηθεί και αξιολογηθεί ακόμα στο βαθμό που θα έπρεπε.

καθώς στον αργαλειό η καλή όλο κεντίδια υφαίνει
με μαεστρία περισσή, με τέχνη παινεμένη.

Εσύ μας ετραγούδησες τα περασμένα εκείνα
με το τραγούδι τ'αηδονιού που φτερουγά στα σκίνα.
Εσύ τ'απαλό ξύπνησες στου γιαλού το κύμα
κι έβγαλε μέλι κι ευωδιά ο στοχασμός σου ρίμα.

ΠΕΤΡΟΣ ΕΜΜ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ: Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ, Ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΤ. ΔΡΗΣ*

ΚΑΤΑΓΩΓΗ, ΠΡΩΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

 Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (εφεξής: Π.Π.) γεννήθηκε στις 31-12-1859 στην Απειράνθου της Νάξου¹. Ο ένας πάππος του ήταν ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο οποίος ήταν Αναγνώστης, επομένως εγγράμματος. Σύμφωνα με το Δημοτολόγιο του Δήμου Νάξου, του 1879, ο ένας του γιος, ο Αναστάσιος, καθηγητής, γεννήθηκε το 1845, ο άλλος του γιος ο Γεώργιος, γιατρός, γεννήθηκε το 1847. Ο μεγαλύτερος γιος του ο Μανόλης, δάσκαλος, γεννήθηκε πριν από το 1845 και γι αυτό δεν αναφέρεται στα Μητρώα, όπου περιλαμβάνονται μόνο οι άνδρες που γεννήθηκαν στο διάστημα μεταξύ 1845 και 1878.

Ο εκ μητρός πάππος του ήταν ο Νικ. Μπάκαλος που είχε δεκατρία παιδιά, μεταξύ τους μια κόρη, την Ευδοκία. Οι γονείς του Π.Π. ήταν ο Εμμ. Π. Πρωτοπαπαδάκης και η Ευδοκία Ν. Μπάκαλου.

Η εκπαίδευσή του στην Ελλάδα έγινε στα χρόνια 1866-1878. Στην αρχή φοίτησε στο διτάξιο σχολείο της Απειράνθου. Στη συνέχεια φοίτησε (1870-1871) στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο πατέρας του είχε ανοίξει σχολείο. Το 1871 πατέρας και γιος γυρίσανε στο χωριό. Φοίτησε στο ελληνικό σχολείο στη Χώρα της Νάξου και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο Σύρου.

Στις διακοπές πήγαινε και ζούσε στο μιτάτο του πάππου του Μπάκαλου, μαζί με θείους του. Ξαπλωμένος τα βράδια παρατηρούσε διαρκώς τον έναστρο ουρανό και άκουγε τρομακτικές ιστορίες που αφηγούνταν οι μεγάλοι.

Το 1873, όταν ήταν 14 χρονών, μαχαιρώνουν και σκοτώνουν σε καφενείο του χωριού τον πατέρα του, σε φιλονικία, για πολιτικούς λόγους. Η χήρα του δασκάλου του Μανόλη Πρωτοπαπαδάκη έχει να συντηρήσει τρία παιδιά, τον Πέτρο, τον Νικόλα, που γεννήθηκε το 1862 και το Δημοσθένη, ένα μωρό γεννημένο το 1872. Με τα τρία παιδιά της πηγαίνει για λίγο στην Πόλη, όπου ήταν εγκατεστημένα τα αδέρφια του άνδρα της, ο Αναστάσιος ο καθηγητής και ο Γεώργιος ο γιατρός, για να τη βοηθήσουν.

Ο Π.Π. στο Γυμνάσιο στη Σύρα ζει σπαρτιάτικα, κάνει φροντιστήριο σε άλλα παιδιά και μαζεύει χρήματα για τις μελλοντικές του σπουδές.

Το 1878 σε ηλικία 19 χρονών, μαθητής στη Σύρα, γράφει δοκίμιο με τίτλο «Τι εστίν επιστήμη και τις η ανωτέρα των επιστημών». Δίνομε με δικά μας λόγια τα βασικά του σημεία:

Ο νεαρός Π.Π. ορίζει ως επιστήμη το σύνολο των ακριβών και καθαρών γνώσεων, τις οποίες ο άνθρωπος απέκτησε με τις αισθήσεις του, αφού προηγουμένως τις υπέβαλλε στο αλάθητο κριτήριο, τον ορθό λόγο, με τον οποίο τις μελέτησε επί μεγάλο χρονικό διάστημα και τις βρήκε ορθές. Στη συνέχεια, από όλες τις επιστήμες θεωρεί ανώτερες τις φυσικές επιστήμες και πρώτη την Αστρονομία. Δικαιολογεί την επιλογή του λέγοντας ότι η μελέ-

* Φυσικός, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ. Πολυτεχνείου.

1 Αλ. Αρ. Οικονόμος, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, 1859-1922*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1972, ανατύπωση 2011.

τη της Αστρονομίας μάς κάνει καλύτερους και ευτυχέστερους, μεγεθύνει το ανθρώπινο πνεύμα, μάς απαλλάσσει από τις δεισιδαιμονίες, μάς φέρει εγγύτερα προς τον Θεό, διότι έτσι τον τιμούμε και τον σεβόμαστε περισσότερο. Επίσης, είναι ωφέλιμη στη γεωργία, τη γεωγραφία, τη ναυτιλία, την ιστορία, παρέχει μεγαλύτερη ευχαρίστηση και άνεση στον άνθρωπο. Εν συνεχεία, παρατηρεί με λύπη ότι στην Ελλάδα οι πλούσιοι μένουν λίγο πολύ απαίδευτοι, οι φτωχοί σπουδάζουν με στόχο την υλική ωφέλεια και δεν αποβλέπουν καθόλου στον αληθινό σκοπό της επιστήμης, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι γι' αυτόν τον λόγο ο νέος Έλληνας δεν προοδεύει στις επιστήμες. Αναφωνεί και διερωτάται: Δεν θα ευδοκιμήσουν, δεν θα προαχθούν, δεν θα προοδεύσουν ποτέ οι επιστήμες στην Ελλάδα;

Βεβαίως κρίνει πως αυτή η κακή πορεία είναι δυνατόν να σταματήσει, μπορεί το κακό να επανορθωθεί, εφ' όσον ούτε στο πνεύμα είναι κατώτερος ο νέος Έλληνας του Ευρωπαίου: αντιθέτως, από τη φύση του είναι εξυπνότερος. Η ελληνική φύση είναι η θελκτικότερη της Ευρώπης και η μεγαλοπρεπέστερη. Η κυβέρνηση πρέπει να λάβει την απαραίτητη πρόνοια, αφήνοντας τους μεν πλούσιους να «κοπανίζουν αέρα», ενώ θα επιλέγει από τους φτωχούς εκείνους που έχουν άσβεστο έρωτα και κατέχονται από αληθινό ενθουσιασμό για τις επιστήμες, τους οποίους θα αποστέλλει με κρατικά έξοδα στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και στις ακαδημίες για να σπουδάσουν. Και καταλήγει ως εξής: Αγαπητοί συμμαθητές, αυτά και παρόμοια να θυμούμαστε και εμείς και έτσι να καταληφθούμε από εκείνον τον ιερό ενθουσιασμό που ενέπνεε τους λαμπρούς μας προγόνους για αυτές τις επιστήμες.

Πανεπιστημιακές σπουδές

Το 1878 γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Σχολή αυτή περιλαμβάνει τα τμήματα Φιλοσοφικό, Φυσικό και το Μαθηματικό. Δεν διδάσκεται η αγάπη του, η Αστρονομία, και αποφασίζει να πάει στην Ευρώπη για σπουδές. Δεν διαθέτει καμιά ουσιαστική οικονομική ευχέρεια. Το 1878 έχει συγκεντρώσει 600 δραχμές από τα φροντιστήρια στη Σύρα. Πάει στο Παρίσι ελπίζοντας να κάνει κι εκεί φροντιστήρια. Τα γαλλικά του είναι επιπέδου Γυμνασίου. Δε βρίσκει φοιτητές να τους διδάξει αρχαία ελληνικά. Τον βοηθούν οικονομικά ο Καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας Αιμίλιο Εγκζέρ (Emile Egger), επίσης ο γαλλοεβραίος συγγραφέας και φιλέλληνας Γουσταύος ντ' Εϊστάλ (Gustave d' Eichthal) και ο συγγραφέας Δημήτρης Βικέλας.

Ο Βικέλας εντυπωσιάζεται από το νεαρό, παρόλο που τον «κατσαδιάζει», του λέει λίγο πολύ ότι: πολλοί νεαροί αφήνετε τον τόπο σας και χωρίς μέσα πηγαίνετε στο εξωτερικό «στα κουτουρού», με αποτέλεσμα εσείς να δυστυχείτε προσωπικά και άλλους να βάζετε σε μεπάδες. Ο Π.Π. γνωρίζεται με τη μάνα του Βικέλα, τη Σμαράγδα, η οποία επίσης εντυπωσιάζεται από αυτόν. Τους μαγνήτιζε; Ήταν τυχερός;

Δεν είχε το απαιτούμενο υπόβαθρο για ανώτατες σπουδές στη Γαλλία. Ξεκινά από χαμηλά και συνεχίζει προς ψηλότερα. Φοιτά επί δυο χρόνια (1881-1883) στην προπαρασκευαστική στρατιωτική πολυτεχνική σχολή, με στόχο να προετοιμαστεί για να συνεχίσει σπουδές στις μεγάλες κρατικές πολιτικές και στρατιωτικές σχολές. Μαζί με τα άλλα μαθήματα παίρνει Αστρονομία και Στερεομετρία. Όταν ο Πέτρος απεφοίτησε, ο Αδόλφος Εϊστάλ (αδελφός του Αιμίλιου) του προτείνει να γίνει διευθυντής εργοστασίου μαχαιροπήρουνων στο Μάντσεστερ, στην Αγγλία. «Όχι», ο Απεραθίτης θέλει να συνεχίσει σπουδές Αστρονομίας. Ο Βικέλας και ο Αιμ. Εϊστάλ τον αποτρέπουν, του λένε ότι η Αστρονομία δεν τρέφει τον άνθρωπο, ειδικά στην Ελλάδα. Τον προτρέπουν να ακολουθήσει επάγγελμα πρακτικό, προσοδοφόρο. Να μπορέσει να γίνει στην Ελλάδα Μηχανικός δημοσίων έργων. Αυτοί οι δυο τον στηρίζουν

οικονομικά. Με λύπη υποχωρεί, εγκαταλείπει τα όνειρά του, «τον ουρανό με τ' άστρα». Γράφεται στην ανώτατη σχολή μεταλλειολόγων (École Nationale Supérieure des Mines).

Ο ντ' Εϊστάλ με χρήματά του τον έστειλε σε λατομεία, μεταλλεία, μεταλλουργεία για να αποκτήσει εμπειρία. Επίσης τον έβαλε να δουλέψει στους σιδηροδρόμους, κτλ. Το 1887 πήρε το δίπλωμα του Μηχανικού. Το 1888 επέστρεψε στην Ελλάδα. Εργάστηκε στους σιδηροδρόμους Πελοποννήσου. Συγχρόνως διδάσκει «Θεωρητική Μηχανική» στη Σχολή Ευελπίδων και «Εφαρμοσμένη Μηχανική» στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Από το 1889 διδάσκει «Λιμενικά και υδραυλικά Έργα» στο Σχολείο Βιομηχάνων Τεχνών (το σημερινό Ε.Μ. Πολυτεχνείο). Δάσκαλος! ήταν στο στοιχείο του.

Σημειώνομε ότι βοηθά τον νεώτερο αδελφό του, τον Δημοσθένη, να κάνει πολύ καλές σπουδές στο εξωτερικό. Αυτός γίνεται αργότερα Καθηγητής στο σύγχρονο πλέον Ε.Μ. Πολυτεχνείο. Αναφέρεται ως ένας από τους καλύτερους Καθηγητές του της περιόδου του Μεσοπολέμου. Για τον άλλον αδελφό του Π.Π. τον Νικόλαο δεν έχουμε βρει κάποια στοιχεία.

Γάμος, Συγγράμματα

Το 1889 παντρεύεται την ανιψιά του Βικέλα, τη Σμαράγδα Αριστείδη Οικονόμου. Άρχισε να γράφει σημειώσεις για τα μαθήματά του. Η γυναίκα του ήταν κλεισμένη μέσα στο σπίτι, μαζί του, πάντα βουτηγμένος στα βιβλία του.

Δίνομε φωτοτυπίες από τα εξώφυλλα των διδακτικών συγγραμμάτων του Π.Π.

Το σύγγραμμα που φαίνεται στο Σχήμα 1 είναι το μόνο διδακτικό του σύγγραμμα, που εκδόθηκε σε βιβλίο, από μια σειρά τέτοιων συγγραμμάτων που σκόπευε να εκδώσει σε μορφή βιβλίων. Αυτό διδάχτηκε στο τότε «Πολυτεχνείο», στη Σχολή Ευελπίδων και στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Αναφέρεται στη θεμελίωση της Κινηματικής και της Δυναμικής του σημείου. Πρόκειται για ένα εξαιρετικό βοήθημα με πολύ καλή γλώσσα και ορολογία. Περιλαμβάνει τμήματα από τα άλλα συγγράμματα που είναι λιθόγραφα.

Μέρος από το σύγγραμμα - που φαίνεται στο Σχήμα 2 - περιλαμβάνεται στο 1, αλλά το 2 έχει περισσότερα θέματα *κινηματικής*. Σήμερα χρησιμοποιείται ο όρος *κινηματική* ενώ το κινητική σημαίνει κάτι άλλο.

Σχήμα 1

Σχήμα 2

Το σύγγραμμα στο Σχήμα 3 είναι κυρίως σύγγραμμα εφαρμοσμένης Μηχανικής. Έχει εισαγωγή στην ισορροπία των δυνάμεων.

Μελετά τις παραμορφώσεις των σωμάτων και την αντοχή τους. Περιγράφει δοκούς υπό μηχανική τάση (καταπόνηση) κτλ. Το σύγγραμμα στο Σχήμα 4 περιλαμβάνει την έννοια της ενέργειας και την αρχή της διατήρησής της, εφαρμογές αυτής της αρχής σε απλές μηχανές όπως είναι οι μοχλοί, οι τροχαλίες κτλ. Μέρος του υπάρχει στο 1.

Σχήμα3

Σχήμα 4

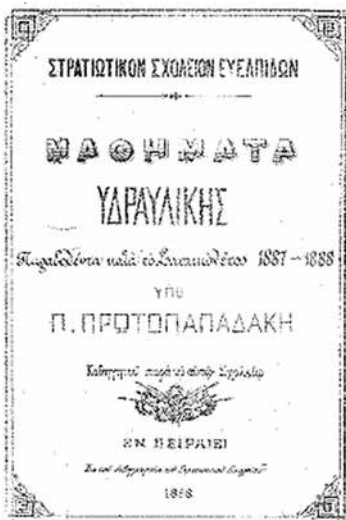

Σχήμα 5

Σχήμα 6

Το σύγγραμμα στο Σχήμα 5 είναι καθαρά εφαρμοσμένης Μηχανικής. Περιέχει τις βάσεις.

Σχήμα 7

Σχήμα 8

Σχήμα 9

της Μηχανολογίας. Εξετάζει διάφορα μηχανολογικά συστήματα, όπως οδοντωτούς τροχούς, συνδέσμους, ιμάντες, βαρούλκα, γρανάζια, έλικες κτλ.

Στο σύγγραμμα στο Σχήμα 6 υπάρχει εισαγωγή στην Κλασική Θερμοδυναμική. Στη συνέχεια υπάρχουν εφαρμογές της Θερμοδυναμικής στις εμβολοφόρες ατμομηχανές. Περιγράφεται η κατασκευή και η λειτουργία τους. Στο σύγγραμμα στο Σχήμα 7 γίνεται εισαγωγή στους βασικούς νόμους της υδροστατικής και της ροής των ρευστών. Στη συνέχεια παρουσιάζονται η εφαρμογές της ροής των ρευστών σε σωλήνες, ακροφύσια, υδραυλικούς τροχούς κτλ.

Τα δυο συγγράμματα (βιβλία) που ακολουθούν είναι εκλαϊκευτικά, έχουν εκδοθεί από

τον Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, ο οποίος ιδρύθηκε το 1899 με πρωτεργάτη τον Δ. Βικέλα.

Το σύγγραμμα στο Σχήμα 8 έχει τίτλο ΗΛΙΟΣ. Δεν αναφέρεται ακριβώς στον ήλιο, αλλά στη σημασία του για την ύπαρξη «κίνησης» και ζωής πάνω στη Γη. Παρουσιάζεται υπό μορφή διαλόγου. Το σύγγραμμα στο Σχήμα 9 έχει τίτλο Η ΓΗ. Αναφέρεται σε θέματα Γεωλογίας, στα πετρώματα, απολιθώματα κτλ. Επίσης αναφέρεται στο Διάστημα, στο ηλιακό σύστημα, στον Γαλαξία μας, στα νεφελώματα κτ

Ο Π.Π. έλαβε μέρος στο πρώτο εκπαιδευτικό συνέδριο που έγινε το 1904. Η εισήγησή του αφορούσε στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση².

Δίνουμε παρακάτω φωτοαντίγραφο ενός μικρού μόνο μέρους της εισήγησής του.

Η νεολαία εγκαταλείπει το Σχολείον οφείλει, ν' αποκομίση συν τοις άλλοις την φιλεργίαν, την τάξιν, την ακρίβειαν, την προσοχήν, την επιμέλειαν, την καρτερικότητα, την επιμονήν, την καλαισθησίαν, την φειδώ κ.λ.π. Αι αρεταί αύται... δεν είνε δυνατόν να μεταδοθώσιν... διά μόνης της θεωρητικής εκπαιδεύσεως... Η επιμονή του δίδασκαλου εν τη περιπτώσει ταύτη προσομοιάζει τα μάλα τη βία· αύτη δε αναγκαιώς συνεπάγεται την υπόκρισιν, ενίοτε δε και την προς το σχολείον αποστροφήν... Το παιδίον είνε φύσει φιλεργον. Την ανάπτυξιν και συστηματοποίησιν της αρετής του ταύτης δύναται τα μέγιστα να υποβοηθήσει το σχολείον διά χειροτεχνικών ασκήσεων καταλλήλως προσαρμοζομένων εις την ιδιοσυγκρασίαν, εις τας ιδιαίτερας κλίσεις εκάστου...⁴²

Διάφορες εργασίες Μηχανικού

Από αυτές αναφέρομε επιλεκτικά τις παρακάτω:

Έργα στη διώρυγα της Κορίνθου, 1890-1893. Από το 1893 παραιτείται από τη διδασκαλία στα τρία ιδρύματα που αναφέραμε για να ασχοληθεί αποκλειστικά με το επάγγελμα του εργολάβου. Το 1903 αποφασίζει να μπει στην πολιτική. Το 1904 υπέβαλε στη Βουλή δυο νομοσχέδια. Το ένα «Περί αναδιοργάνωσης της Υπηρεσίας της ναξίας σμύριδος» και το άλλο «Περί συστάσεως Ταμείου σμυριδορυκτών». Το πρώτο είναι μια πραγματεία, μια σημαντική μελέτη για το σμυρίγλι. Τυπώθηκε με έξοδα της ελληνικής Βουλής στο τυπογραφείο της Εστίας.

Στη συνέχεια θα μιλήσουμε για τον έλληνα μαθηματικό Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή. Η αιτία που το κάνομε είναι ότι βλέπομε τους δυο άνδρες να έχουν σε κάποιο βαθμό και μέχρι ενός σημείου βίους παράλληλους.

Κωνσταντίνος Στεφ. Καραθεοδωρή

Ο Κ. Σ. Καραθεοδωρή (εφεξής: Κ.Κ.) γεννήθηκε στο Βερολίνο, όπου ο πατέρας του ήταν διπλωματικός εκπρόσωπος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³.

Σημειώνομε εδώ ότι ο Κ.Κ. προτιμούσε το επίθετό του στη μορφή *Καραθεοδωρή* και όχι στη μορφή *Καραθεοδωρής* που φαίνεται σήμερα πιο λογικό. Στο Δημοτολόγιο της Νάξου που αναφέραμε προηγουμένως, το επίθετο Πρωτοπαπαδάκης αναφέρεται επίσης ως Πρωτοπαπαδάκη.

Ο συνονόματος παππούς του Κ.Κ. ήταν ιδιαίτερος γιατρός του Σουλτάνου, καθηγητής της εξωτερικής κλινικής του Νοσοκομείου της Αυτοκρατορικής Φρουράς και αρχίατρος

2 I. Κ. Τουμπακάρης και Φ. Ι. Τουμπακάρη, «Ειδήσεις περί παιδείας σχετιζόμενες προς τη Νάξο των αρχών του 20ού αιώνα (Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον)», *Ναξιακά* 1 (2001), σ. 39.

3 Μαρία Γεωργιάδου, *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Αθήνα 2007.

του Νοσοκομείου Λοιμωδών Νόσων. Μητέρα του ήταν η Δέσποινα Αντ. Πετροκόκκινου, η οποία πέθανε νωρίς, και ο μικρός Κων/νος μεγάλωσε με τη γιαγιά Πετροκόκκινου. Αυτή η οικογένεια ήταν από τη Χίο, απέκτησαν μεγάλη περιουσία από το εμπόριο στην Ευρώπη, στη Μικρά Ασία κτλ.

Οι δυο οικογένειες καταγωγής του Κ.Κ. είχαν μεγάλη κοινωνική και οικονομική επιφάνεια. Αποφοίτησε από πολύ καλά σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ο έρωτάς του ήταν πάντα τα Μαθηματικά. Σπούδασε Μηχανικός στη Στρατιωτική Σχολή του Βελγίου, αντίστοιχη της γαλλικής σχολής που φοίτησε ο Π.Π. Δούλεψε ως Μηχανικός στο φράγμα Ασιούτ της Αιγύπτου μέχρι το 1900. Όταν ένεκα των πλημμυρών σταματούσαν οι εργασίες, ο Κ.Κ. διάβαζε Μαθηματικά. Γνώριζε το Δημ. Βικέλα. Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων εξέδωσε το 1901 το εκλαϊκευτικό βιβλίο του με τίτλο «Η ΑΙΓΥΠΤΟΣ». Ο Δ. Βικέλας και ο λογοτέχνης Μάρκος Δραγούμης όπως και η οικογένεια του ίδιου του Κ.Κ. τον απέτρεπαν και τον επέκριναν για την απόφασή του το 1900 (ήταν τότε 27 χρονών) να σπουδάσει Μαθηματικά και να αφήσει τη δουλειά του Μηχανικού. Όμως εκείνος διάλεξε αυτό που νόμιζε ότι θα τον κάνει ευτυχισμένο. Ο Κ.Κ. - σε αντίθεση με τον Π.Π. - δεν εξαρτιόταν από ξένους χορηγούς για να σπουδάσει. Σπούδασε στο Βερολίνο και στο Γκέτινγκεν. Είχε καθηγητές και φίλους επιστήμονες που ήταν από τους σημαντικότερους Μαθηματικούς και Φυσικούς της εποχής εκείνης, όπως τους Klein, Hilbert, Minkowski, Einstein κτλ.

Το 1903 πέρασε το Πάσχα στην Ισθμία της Κορίνθου, όπου ο θείος του Τηλέμαχος Καραθεοδωρή ήταν διευθυντής της Διώρυγας της Κορίνθου. Εκεί είχε την ιδέα για την πρώτη του αυτοδύναμη ερευνητική εργασία, την οποία δημοσίευσε αργότερα.

Το 1909 παντρεύτηκε την Ευφροσύνη Καραθεοδωρή, μακρινή συγγενή του.

Εξελίχτηκε σε έναν από τους διασημότερους Μαθηματικούς του κόσμου, των αρχών του 20ού αιώνα. Έχει δημοσιεύσει πλήθος πρωτότυπων εργασιών σε περιοδικά με διεθνές κύρος. Έγινε καθηγητής στο Ε. Μ. Πολυτεχνείο και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στη βραχύβια περίοδο των εθνικών ελληνικών επιτυχιών, ο Ελευθέριος Βενιζέλος του ανέθεσε να οργανώσει το Πανεπιστήμιο Σμύρνης. Φυσικά αυτό δεν ολοκληρώθηκε και ο Κ.Κ. μάζεψε πολλά βιβλία και άλλα σχετικά με το εν λόγω Πανεπιστήμιο, και με ένα πλοίο - με το όνομα ΝΑΞΟΣ - επέστρεψε στην Ελλάδα.

Τελειώνοντας μπορούμε να συνοψίσουμε ως εξής: Από τα έργα του Π. Π. που έχουν φτάσει ως εμάς και γνωρίζω, προκύπτει ότι ήταν ένας εξαιρετικός Δάσκαλος και Επιστήμονας. Τα διδακτικά συγγράμματά του, σε πολλά σημεία συγκρινόμενα ακόμη και με σημερινά αντίστοιχα, είναι προχωρημένου επιπέδου και διακρίνονται για τη σαφήνιά τους. Τα εκλαϊκευτικά του βιβλία είναι επίσης πολύ καλά γραμμένα και διαβάζονται ευχάριστα ακόμη και σήμερα.

Ο Π.Π. δεν ακολούθησε τα όνειρά του, να σπουδάσει και να ασχοληθεί με Αστρονομία, Μαθηματικά, Φυσική. Στις σπουδές του είχε χορηγούς που, καλοπροαίρετα βέβαια, τον απέτρεψαν να ασχοληθεί με τον έρωτά του.

Το αντίστοιχο (παράλληλο) παράδειγμα του Κ.Κ. δείχνει ότι οι λόγοι που ο Π.Π. δεν συνέχισε μίαν αντίστοιχη προς τον Κ.Κ. πορεία πιο καθαρά Ερευνητική-Επιστημονική ήταν οικονομικοί, αλλά και κοινωνικοί. Ο Κ.Κ. είχε πολύ υψηλότερο οικονομικοκοινωνικό υπόβαθρο. Δεν είχε ανάγκη χορηγών, διάλεξε αυτό που αγαπούσε και το έκανε. Βέβαια, τηρουμένων των αναλογιών, και το αντίστοιχο υπόβαθρο του Π.Π. δεν ήταν το τυπικό του μέσου χωρικού της Νάξου του 19ου αιώνα. Ήταν υψηλότερο, εφόσον ο πατέρας του και δυο θείοι του είχαν σπουδάσει, αντίστοιχα, δάσκαλος, καθηγητής, γιατρός αλλά ακόμη και ο πάππος του

από τον πατέρα του ήταν εγγράμματος.

Δεν έχει νόημα να σχολιάσουμε το πόσο καλός Ερευνητής-Επιστήμονας μπορεί να γίνονταν ο Π.Π. αν σπούδαζε αυτό που λάτρευε. Κανείς δε μπορεί να ξέρει, μπορεί να γίνονταν διάσημος, μπορεί και όχι. Με βάση τα «αρχικά» δεδομένα μόνο εικασίες μπορεί να κάνουμε. Το πώς εξελίχθηκαν τα πράγματα είναι το μόνο σίγουρο που ισχύει, η Ιστορία, όπως η ιστορία του καθενός μας, είναι αυτή που είναι, και είναι αμείλικτη. Παραμένουμε στην παράθεση των γεγονότων σχετικά με τις ικανότητες που έδειξε να έχει σχετικά με τις θετικές επιστήμες και αφήνομε τον αναγνώστη να βγάλει τα συμπεράσματά του.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πρέπει να ευχαριστήσουμε τον κ. Μιχάλη Αρ. Πρωτοπαπαδάκη, διότι το βιβλίο που αναφέρεται στην παραπομπή 1 είναι από τη βιβλιοθήκη του. Αυτό το είχαμε βρει πριν πολλά χρόνια και στη βιβλιοθήκη της Βουλής. Επίσης ευχαριστούμε τον κ. Αθανάσιο Χάρη από τη βιβλιοθήκη του οποίου δανειστήκαμε τα λιθόγραφα συγγράμματα του Π. Π.. Σημειώνουμε ότι αυτά τα λιθόγραφα δε μπορέσαμε να τα εντοπίσουμε και κάπου αλλού. Ευχαριστούμε το Γιάννη Κ. Τουμπακάρη, ο οποίος μας δάνεισε τα δυο εκλαϊκευτικά βιβλία του Π.Π. Αυτά υπάρχουν και στο Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων. Όλα τα συγγράμματα του Π.Π. τα έχομε βάλει σε μορφή pdf στην προσωπική μας ιστοσελίδα [www. physics.ntua. gr/~dris/](http://www.physics.ntua.gr/~dris/). Είναι ελεύθερα και μπορεί οποιοσδήποτε να τα διαβάσει, να τα κατεβάσει, να τα τυπώσει.

**ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤ. ΚΟΝΔΙΛΛΗΣ:
GRANDE SPERANZA DELL' ARTE MEDICA
(ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΠΙΔΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ)**

ΙΑΚΩΒΟΣ ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ*

Αναφέρομαι στον σπουδαίο γιατρό και επιστήμονα, των αρχών του 18ου αιώνας, **Γεώργιο Κωνσταντ. Κονδίλλη** (περ. 1680-1733). Τον αποκαλώ σπουδαίο όχι γιατί είναι δυνατόν να κρίνει κάποιος πόσο καλός ήταν ένας γιατρός, τριακόσια χρόνια από τότε

Οικόσημο ΚΟΝΔΙΛΛΗ από τον τάφο του Νικολάου Λεον. Κοντίλλη (1681) στη βόρεια κόγχη του νάρθηκα της Εκατονταπυλιανής Πάρου.

που αυτός έζησε και έδρασε, αλλά διότι ο καθηγητής του Γ.Κ. Κονδίλλη την εποχή εκείνη στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο **Αντόνιο Βαλλιονέρι**, τον αποκαλεί σε κείμενα και επιστολές του ως «mio diletissimo scolare», δηλαδή «αγαπητότατο φοιτητή μου» και ακόμη ως «grande speranza dell' arte nostra», που σημαίνει μεγάλη ελπίδα της επιστήμης μας δηλαδή της ιατρικής επιστήμης, αφού αυτή ήταν η τέχνη εκείνου και των συνομιλητών του και συναδέλφων του καθώς επίσης και «grande speranza dell' arte medica» (: μεγάλη ελπίδα της ιατρικής επιστήμης)! Πιθανολογώ επίσης ότι με τέτοιες λαμπρές επιδόσεις στις σπουδές του, ο νεαρός Κυκλαδίτης φοιτητής της Πάδοβας των αρχών του 18ου αιώνα θα εξελίχθηκε σε εξαιρετικό γιατρό, όσο βέβαια θα του το επέτρεψαν οι συνθήκες και τα μέσα της εποχής του και ιδιαίτερα στο μικρό κοινωνικό περιβάλλον της Παροναξίας.

Στην παρούσα μελέτη το επώνυμο του γιατρού Κονδίλλη αποδίδεται με τον τρόπο, που υπέγραφε τόσο ο ίδιος όσο και οι συγγενείς και απόγονοί του, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν άλλοτε ένα και άλλοτε δύο «λ» ή και το γράμμα "η" στη θέση του "ι". Οι νοτάριοι συνήθως το έγραφαν με «η» και ένα «λ». μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, που οριστικοποιήθηκε η γραφή του ως «Κονδύλλης».

Το Πανεπιστήμιο και ο καθηγητής του Γεωργίου Κωνστ. Κονδίλλη.

Η Πάδοβα (λεγόταν «Πατάβιον» ελληνικά από το ρωμαϊκό Patavium ή και «Νέαι Αθήναι» λόγω των λαμπρών εκπαιδευτηρίων της) θεωρείται ως η αρχαιότερη πόλη της βορείου Ιταλίας και υπάρχει η παράδοση, που βασίζεται στα παρατιθέμενα από τον Βιργίλιο στην Αινειάδα, ότι ιδρύθηκε από τον Τρώα πρίγκιπα Αντήνορα και τους διασωθέντες στον Τρωικό πόλεμο γιούς του, οι οποίοι οδήγησαν τον λαό των Ενετών ή Βενετών από την Παφλαγονία

* Δικηγόρος-Ιστορικός ερευνητής.

Οικόσημο ΚΟΝΔΙΛΛΗ του 1740 (με τα αρχικά Ν.Κ.)
 στους Μένητες Άνδρου.

της Μικράς Ασίας στον μυχό της Αδριατικής.

Μετά τη διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Πάδοβα ε γνώρισε ποικίλες μορφές διοικητικής οργάνωσης μέχρι το 1405, που πέρασε στη διακυβέρνηση της Βενετίας.

Το σπουδαίο **Πανεπιστήμιο της Πάδοβας** ιδρύθηκε το 1222 από καθηγητές και φοιτητές, που έφυγαν από το Πανεπιστήμιο της Μπολόνια. Οργανώθηκε με φιλελεύθερο τρόπο, επικρατούσε ελευθερία της σκέψης και της εκφράσεως, η διδασκαλία της θεωρίας συνδυαζόταν με την πειραματική απόδειξη και οι φοιτητές, που ήταν οργανωμένοι και βάσει του τόπου καταγωγής τους, συμμετείχαν ενεργά στην εκλογή του πρυτάνεως και των καθηγητών τους.

Το Πανεπιστήμιο απέκτησε ιδιαίτερη φήμη τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα και οι προσωπικότητες, που δίδαξαν σ' αυτό σημάδεψαν την πνευματική και επιστημονική ιστορία της ανθρωπότητας! Ο Ανδρέας Βεσάλιο, ο θεμελιωτής της σύγχρονης ανατομίας (στο Πανεπιστήμιο μάλιστα αυτό λειτουργούσε

μόνιμα το αμφιθέατρο Ανατομίας), ο Γουίλιαμ Χάρβεϋ, που περιέγραψε την κυκλοφορία του αίματος, οι διάσημοι αστρονόμοι Κοπέρνικος και Γαλιλαίος ελάμπρυναν με τη διδασκαλία και το έργο τους το διάσημο τότε βενετσιάνικο Πανεπιστήμιο, που καυχάται και για την δημιουργία του πρώτου πανεπιστημιακού βοτανικού κήπου. Με την διάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας από το Μεγάλο Ναπολέοντα το 1797 (Συνθήκη του Καμποφόρμιο), θα αρχίσει και η καθοδική πορεία του άλλοτε λαμπρού Πανεπιστημίου, η οποία θα κρατήσει για πολύ καιρό.

Ο Αντόνιο Βαλλισνέρι ή Βαλλισνιέρι, (που μιλάει με εκτίμηση και αγάπη για τον φοιτητή του, Γεώργιο Κονδίλλη, εκθειάζοντας το επιστημονικό του επίπεδο) υπήρξε καθηγητής της Ιατρικής, της Φυσικής και της Βιολογίας. Γεννήθηκε στις 3 Μαΐου **1661** στο Τρασίλικο της Γκαρφτανιάνα (επαρχία της Λούκκα, Τοσκάνη Ιταλίας) και πέθανε στις 18 Ιανουαρίου **1730**, στην Πάδοβα. Αποφοίτησε από την Ιατρική Σχολή της Ρέτζιο Εμίλια το **1684**. Συνέχισε τις σπουδές του στην Μπολόνια, την Βενετία, την Πάδοβα και την Πάρμα και από το **1700** μέχρι το **1730** είχε την έδρα της Πρακτικής Ιατρικής πρώτα και έπειτα της Θεωρητικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Ως γιατρός της εποχής του ήταν ουσιαστικά ιατροφιλόσοφος, που τον απασχολούσαν και αρκετά άλλα γνωστικά αντικείμενα.

Ο Βαλλισνέρι μελέτησε κυρίως τα φυσικά φαινόμενα αναζητώντας απαντήσεις στα μεγάλα ερωτήματα, που απασχολούσαν αρκετούς τότε προοδευτικούς επιστήμονες και ερευνητές (γεωλογικά φαινόμενα, δημιουργία γης, υδατικά αποθέματα), βασιζόμενος όχι στις παλαιές θεωρίες περί μόνο «θείων παρεμβάσεων» στη δημιουργία και εξέλιξη του σύμπαντος αλλά στην παρατήρηση της φύσεως και την προσπάθεια κατανόησης των φυσικών νόμων και της λειτουργίας τους.

Την περίοδο που δίδαξε Ανατομία στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας ασχολήθηκε με την Κτηνιατρική, την Βιολογία, την Βοτανική, την Υδρολογία και τη μελέτη των εντόμων. Ακόμη

Οικόσημο Κονδύλλη με τα αρχικά Γ. Κ. και χρονολογία 1638. (Κειμήλιο του γράφοντος).

με τη Γεωλογία και ιδιαίτερα την έρευνα των απολιθωμάτων, ειδικότερα δε αυτών, που προέρχονται από θαλάσσιους οργανισμούς. Το **1721** ολοκλήρωσε σχετική μελέτη του, με την οποία ανέτρεπε όλες τις μέχρι τότε παραδεδεγμένες θεωρίες περί των απολιθωμάτων. Τα θέματα αυτά μελετούσαν και άλλοι επιστήμονες, υπήρχε μάλιστα μεγάλο ενδιαφέρον τότε για τη Γεωλογία στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.

Ο Αντόνιο Βαλλισνέρι υποστήριζε ότι η επιστημονική γνώση αποκτάται πληρέστερα μέσα από την επαλήθευση πειραμάτων και την αιτιολογική ανάλυση των θεμάτων και είναι από τους πρώτους, που εισηγήθηκαν να εγκαταλειφθεί η Αριστοτελική προσέγγιση στην ιατρική επιστήμη και να αντικατασταθεί με τον τρόπο έρευνας και μελέτης των ιατρικών θεμάτων, που εισηγήθηκε ο Γαλιλαίος (Galileo Galilei, 1564-1642) δηλαδή την παρατήρηση και το πείραμα.

Η πρωτοποριακή αυτή επιστημονική άποψη του Βαλλισνέρι, που προκάλεσε τότε αντιδράσεις από συγχρόνους του επιστήμονες, τον κατατάσσει στους σπουδαιούς της εποχής του. Μιμήθηκε επίσης τον Γαλιλαίο, συγγράφοντας στα ιταλικά και όχι στα λατινικά, όπως ήταν επιστημονικά καθιερωμένο και αυτή του η πρωτοποριακή πράξη, που βρήκε τότε πολύ λίγους μιμητές διαιωνίζει την αγαθή του μνήμη στους ιταλικούς επιστημονικούς κύκλους. Το **1709**, ο Βαλλισνέρι μαζί με τους **μαρκήσιο Φραγκίσκο-Σκιπίωνα Μαφφεί** (φίλο και προστάτη του Γ. Κ. Κονδύλλη), διάσημο τότε λόγιο και συλλέκτη αρχαιοτήτων και τον **βενετό ιστορικό και ποιητή, Απόστολο Τζένο** εξέδωσαν επιστημονικό περιοδικό με τον τίτλο «*Giornale de' Letterati d' Italia*», του οποίου η κυκλοφορία δεν κράτησε πολύ.

Η σχέση Κυκλάδων και Πάδοβας.

Ο Κονδύλλης δεν είχε πάει τυχαία για σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Οι Αιγαιοπελαγίτες και Κρητικοί γονείς, που είχαν την σχετική δυνατότητα έστελναν ήδη από παλαιότερα τα παιδιά τους εκεί για σπουδές.

Διασώζονται μέχρι σήμερα εντοιχισμένα στα κτήρια του Παλάτσο ντελ Μπο, του κεντρικού κτηρίου του Πανεπιστημίου αλλά και στα Αρχεία του, πάρα πολλά οικόσημα των διατελεσάντων φοιτητών κυρίως του 17ου αι., που είχαν τη συνήθεια να τα αναρτούν στους χώρους του Πανεπιστημίου, για να θυμίζουν τη σχέση τους μ' αυτό. Πολλά από αυτά έχουν καταστραφεί στη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν και κυρίως στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. **Στη διετία 1699-1701 ήταν Σύνδικος και Αντιπρόεδρος του Πανεπιστημίου αυτού, ο Ναξιώτης Μιχαήλ Μάρκελλος Κοντοπίδης (1651-1717)**, Ν.Α.Βέης, Μιχαήλ Κοντοπίδης Μάρκελλος, Σύνδικος και Αντιπρόεδρος του εν Παταβίω Πανεπιστημίου, Περ. *ΑΡΜΟΝΙΑ*, 1901, τεύχος 2, έτος Β, σσ. 57-63, Αριστείδης Στεργέλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα*, Εκδ. «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός», 1970), Βασ. Βλ. Σφυρόερας, "Βιογραφικά Μιχαήλ Κοντοπίδη Μαρκέλλου. Διορθώσεις και συμπληρώσεις." Ροδωνιά: *Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα, τόμος Δεύτερος* (Ανάτυπο), ΡΕΘΥΜΝΟ 1994, σσ. 667-672.

Στα πανεπιστημιακά αρχεία σώζονται προσωπογραφίες του βοτανολόγου και γιατρού

Οικόσημο Κονδύλλη (1787) στο αρχοντικό Μαυρογένη στο Κουρνοχώρι Μελάνων Νάξου.

Κοντοπίδη, όπως και τα εμβλήματα του. Ο Κοντοπίδης, γιός Καθολικού εμπόρου της Νάξου, ήταν μαθητής στο σχολείο των μοναχών Καπουκίνων στη Χώρα και είχε πάντοτε επικοινωνία μαζί τους. Οι Καπουκίνοι, που ήταν γνωστοί για τις ιατρικές γνώσεις τους και τις σχετικές υπηρεσίες, που προσέφεραν στους νησιώτες είχαν δραστηριότητα και στην Πάρο, όπου η Καθολική οικογένεια Κονδύλλη, η πλουσιότερη και ισχυρότερη τότε του νησιού ήταν βασικός αρωγός της τοπικής Καθολικής Εκκλησίας.

Πιθανολογώ λοιπόν ότι οι Καπουκίνοι μοναχοί κατεύθυναν τους νεαρούς ναξιώτες και παριανούς να μεταβαίνουν για ιατρικές σπουδές στο διάσημο βενετσιάνικο Πανεπιστήμιο. Είχε επίσης προηγηθεί του Γεωργίου Κονδύλλη, για σπουδές στην Πάδοβα, ένα άλλο παριανό αρχοντόπουλο και συγγενής του, ο «ευγενής Πάριος» Πέτρος Βιτσαράς (πρόγονος των Βιτσαρά της Νάξου), που σπούδασε κι αυτός την ιατρική επιστήμη. Απεβίωσε στην Πάρο περί το 1732.

Εχει διασωθεί σε χειρόγραφο του πανεπιστημιακού αρχείου, το όνομα και το οικόσημο του Πέτρου Βιτσαρά (παραλλαγή του γνωστού από την Πάρο οικοσήμου Βιτσαρά) ενώ του Γεωργίου Κονδύλλη φαίνεται ότι καταστράφηκε γιατί δεν το έχουν εντοπίσει μέχρι σήμερα (Lucia Rossetti – Elisabetta Dalla Francesca, *STEMMI DI SCOLARI DELLO STUDIO DI PADOVA IN MANOSCRITTI DELL' ARCHIVIO ANTICO UNIVERSITARIO*, Parte terza, NATIO ULTRAMARINA-EDIZIONI LINT, Trieste, 1987, σ.243-αρ.362: **VIZZARA Petrus, nob. Parius, 1679**).

Η οικογένεια του γιατρού Γεωργίου Κωνστ. Κονδύλλη είχε εμπορικές και άλλες δραστηριότητες στο Βενετικό κράτος αρκετά χρόνια πριν εκείνος φοιτήσει στην Πάδοβα. Το **1679** αναφέρεται ο **Λεονάρδος Νικ. Κονδύλλης** (Σωτήρης Κουτμάνης, *Έλληνες στη Βενετία '1620-1710'*, Διδακτορική διατριβή, ΑΘΗΝΑ 2013, σελ.194), που μάλλον είναι πρωτεξάδελφος του γιατρού και είναι γιός του **Νικολάου Λεον. Κονδύλλη** (Κοντήλη), για τον οποίο έγινε το 1681 ο μεγαλοπρεπής τάφος στον νάρθηκα της Εκατονταπυλιανής.

Μαρτυρείται επίσης ότι την περίοδο, που σπούδαζε ο γιατρός Κονδύλλης βρισκόταν στη βενετική επικράτεια και άλλος πρωτεξάδελφός του, αδελφός του προαναφερθέντος, ο **Γεώργιος Νικ. Κονδύλλης** (ή Κονδύλιος), αυτός που μερικά χρόνια αργότερα θα είχε μαρτυρικό θάνατο από τους Τούρκους στην Πάρο, όταν το **1716**, ο καπουδάν πασάς, Τζάνουμ Χότζας (ο κατακτητής της Τήνου το **1715**), τον κρέμασε από το κεντρικό κατάρτι της ναυαρχίδας του (Δημητρίου Π.Πασχάλη, *Ιστορία Άνδρου*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1925, τ.Β, σ. 200).

Ο Γεώργιος Νικ. Κονδύλλης είχε γνωρίσει, ίσως μέσω του εξαδέλφου του, στην Πάδοβα τον λόγιο Παναγιώτη Σινωπέα (περ. 1670-1736), που είχε φοιτήσει στο Κουτουνιανό Ελληνομουσείο της πόλεως. Ο Γεώργιος Νικ. Κονδύλλης (αποκαλείται «ευπατρίδης Πάριος») είχε συμφωνήσει τότε με τον Σινωπέα να τον φέρει στην Πάρο για να διδάσκει εκεί αλλά μέχρι να υλοποιηθούν τα σχέδια αυτά μεσολάβησε ο τραγικός θάνατος του Κονδύλλη (1716) και ο Π.Σινωπέυς, που είχε ξεκινήσει το ταξίδι για

Κτητορική επιγραφή με οικόσημο ΚΟΝΔΙΛΛΗ (1609)
του Κωνσταντίνου Κοντίλη, προπάππου του γιατρού Γ.Κ.Κονδύλλη,
στον πύργο τους στο Καλάμι Παροικίας Πάρου.

Οικόσημο από το πατρογονικό σπίτι του γιατρού
Γ. Κ. Κονδύλλη. Φέρει το όνομα του πατέρα του
(Κωνσταντίνος Κοντήλης, Μάιος 1704). Σήμερα
βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου.

Πάρο φοβήθηκε να συνεχίσει για τον προορισμό του και σταμάτησε στο Ναύπλιο, απ' όπου επέστρεψε στη Βενετία. Αργότερα εγκαταστάθηκε στη Βερόνα, όπου με συστάσεις του μαρκησίου Σκιπίωνα Μαφφέι, του φίλου του γιατρού Γ. Κονδύλλη, παρέδιδε μαθήματα Ελληνικών (Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Εν Αθήναις 1868, σσ. 456-457. Οι παρατιθέμενες εκεί χρονολογίες δεν είναι απόλυτα ακριβείς).

Η ιδιότητα του «ευγενούς» αποτελούσε την εποχή εκείνη μία από τις προϋποθέσεις για να γίνει κάποιος δεκτός για σπουδές στα ιταλικά και γενικά στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Έγγραφο με τις σχετικές προϋποθέσεις έχει διασωθεί στο αρχείο της Μονής Καπουκίνων της Νάξου, στο φάκελο του κτήτορα της Μονής, ευγενούς μισέρ Ιωάννη Μάρκ. Αναπλιώτη (Μπαζέγιου-Αναπλιώτη), που αφορά στη μετάβαση στη Ρώμη (Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου) για σπουδές του ανηψιού του, Νικόλαου Λουκ. Αναπλιώτη, του μετέπειτα Νοταρίου του Κάστρου Νάξου).

Στην αλληλογραφία του Βαλλισιέρι, ο γιατρός Γεώργιος Κονδύλλης αναφέρεται συνήθως ως «nobile di Paro» δηλαδή «ευγενής της Πάρου», ο Πέτρος Βιτσαράς επίσης καταγράφεται ως «nobilis Parius», όπως αντίστοιχα και πολλοί άλλοι νησιώτες φοιτητές εκεί προσδιορίζονται με την ιδιότητα του «ευγενούς». Θεωρώ ότι αυτό αποτελεί έμμεση απόδειξη της θεσμικής αναγνώρισης του Κυκλαδίτικου αρχοντολογίου στην βενετική επικράτεια.

Ο φοιτητής και επιστήμονας Γεώργιος Κωνστ. Κονδύλλης.

Ο **Γεώργιος Κ.Κονδύλλης** είναι φοιτητής του περίφημου επιστήμονα και γιατρού Βαλλισιέρι, στην αρχή του 18ου αιώνα και πρέπει να είχε εντυπωσιάσει με τις επιδόσεις του τον καθηγητή του αλλά κυρίως φαίνεται ότι ασπαζόταν τις φυσιοκρατικές ιδέες του και την αντίληψη του Βαλλισιέρι περί επιστήμης, ώστε εκείνος να τρέφει αυτά τα αισθήματα για τον φοιτητή του και να τον προσαγορεύει με τις φράσεις που προαναφέραμε.

Ο γιατρός Κονδύλλης ανταποδίδοντας επίσης τα αισθήματα αυτά δεν σταματά να επικοινωνεί με τον πρώην καθηγητή του και μετά την αποφοίτησή του, όταν επιστρέφει στην ιδιαίτερη πατρίδα του (μάλλον το **1710** γιατί μέχρι τότε φαίνεται να μένει ακόμη στην Ιταλία, εκτός εάν είχε επανέλθει αυτή την περίοδο στη βενετική επικράτεια) αλλά συνεχίζει

Ο Αντόνιο Βαλλισνέρι. Από το βιβλίο του «Lezione Accademica intorno l'origine delle fontane», Βενετία 1726, που αφιέρωσε στους αδελφούς Αλέξανδρο και Σικτιώνα, μαρκισίους Μαφφέι.

την επαφή μαζί του και τον ενημερώνει για τα διάφορα φυσικά φαινόμενα, που συμβαίνουν τότε στο Αιγαίο. Την εποχή αυτή ο Βαλλισνέρι μελετά επισταμένως τα απολιθώματα (σε σχέση μάλιστα με τον Κατακλυσμό του Νώε) και οι ανταποκρίσεις αυτές του Κονδύλλη του είναι πολύ ευπρόσδεκτες, γιατί ο Κονδύλλης τον εφοδιάζει με σχετικά στοιχεία από το Κυκλαδικό περιβάλλον, στα οποία διαφορετικά δεν θα είχε πρόσβαση ο Βαλλισνέρι και οι συνεργάτες του.

Επιπλέον υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον τότε στους Πανεπιστημιακούς και γενικά επιστημονικούς κύκλους της Δυτικής Ευρώπης για την ηφαιστειακή δραστηριότητα στο Αιγαίο και στα φαινόμενα, που την ακολούθησαν.

Ειδικά όταν στις 23 Μαΐου **1707** αναδύθηκε στη Σαντορίνη και μεταξύ των δύο Καμμένων (Παλαιάς και Μικρής) ένας βράχος (θα εξελιχθεί, μέχρι το **1711**, στο νησάκι **Νέα Καμμένη** και αποτελεί το **νεώτερο ευρωπαϊκό έδαφος**), ο οποίος παρουσιάζει πολλά γεωλογικά φαινόμενα και ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες και όπως αναφέρουν χρονικά της εποχής εκείνης «ξεπετάχθηκε από το νερό σαν ένα ναυάγιο», οι επιστήμονες

στην Δυτική Ευρώπη είχαν ενημερωθεί για τα φαινόμενα αυτά αόριστα και με κάποια καθυστέρηση. Μνημονεύεται αναφορά του προξένου Κονδύλλη από την Πάρο που μάλλον είναι η πρώτη καταγραφή του γεγονότος αυτού, το οποίο θεωρήθηκε τότε ότι είχε σχέση με τους σεισμούς της Κωνσταντινουπόλεως την ίδια περίοδο (*Histoire de l' Empire Ottoman depuis son origine jusqu' a nos jours, par M. De Hammer, Paris 1844, Imprimerie de Bethune et Plon, σελ. 337*). Το θέμα είχε απασχολήσει και τη Βασιλική Ακαδημία στο Παρίσι και το ενδιαφέρον ήταν μεγάλο, οπότε ανέλαβε ο **γιατρός Κονδύλλης**, με τις όποιες δυνατότητες αλληλογραφίας της εποχής του, να ενημερώσει σχετικά τον πρώην καθηγητή του και τους συναδέλφους του προφανώς έπειτα από αίτημά τους. Η ανταπόκριση και τα σχόλια, που τους απέστειλε ήταν υψηλού επιπέδου και ποιότητας και εντυπωσίασαν τους αποδέκτες τους. Η αναφορά αυτή του Κονδύλλη έχει τον τίτλο (**Relazione del nuovo Scoglio di Santorine Isola dell' Arcipelago**) (:Αναφορά περί του νέου εδάφους της Σαντορίνης νήσου του Αρχιπελάγους) και περιλαμβάνεται στο έργο: **Antonio Vallisneri, Dei corpi marini che su' monti si trovano; della loro origine, e dello stato del mondo avanti il Diluvio, nel Diluvio, e dopo il Diluvio; Lettere Critiche. Domenico Lovisa, Venezia 1721**, που επανεκδόθηκε πάλι στη Βενετία το **1728**. Τόμος ετών 1725-1730, έτος 1728, σσ. 117-122. (*Bibliografia delle Opere di Antonio Vallisneri*, Επιμέλεια Dario Generali, Εκδόσεις Olschki, Firenze 2004). Επίσης η αναφορά του Κονδύλλη περιλαμβάνεται στο δεύτερο τόμο (τμήμα III) των έργων του Βαλλισνέρι, που εξέδωσε μετά το θάνατό του ο γιός του Αντόνιο, το **1733**, (*OPERE FISICO-MEDICHE STAMPATE E MANOSCRITTE DEL KAVALIER ANTONIO VALLISNERI RACCOLTE DA ANTONIO SUO FIGLIUOLO. TOMO SECONDO. IN VENEZIA MDCCXXXIII. APPRESSO SEBASTIANO COLETI*, σσ. 351-353).

Την πρωτοποριακή προσέγγιση του Βαλλισνέρι στα επιστημονικά θέματα, που τον απα-

Μετάλλιο (περ. 1739) με τη μορφή του Αντόνιο Βαλλισνέρι.

περί της δημιουργίας και εξελίξεως των στρωμάτων των απολιθωμάτων και αναφέρεται ιδιαίτερα στην απολιθωμένη θαλάσσια χλωρίδα και πανίδα, που απαντάται σε βουνά. Για να στηρίξει τις απόψεις του ο Μόρο, χρησιμοποίησε επιχειρήματα από τις παρατηρήσεις, που είχαν κάνει αρχαίοι (Στράβων, Πλίνιος) αλλά και σύγχρονοί του επιστήμονες πάνω στη δημιουργία των ηφαιστειογενών βουνών και νησιών. Την σχετική επιχειρηματολογία του, όμως, την επικαιροποίησε και τη βάσισε ιδιαίτερα πάνω στην προαναφερόμενη λεπτομερή ανταπόκριση, που είχε αποστείλει ο γιατρός πλέον της Πάρου και αργότερα και της Νάξου, **Γεώργιος Κωνστ. Κονδίλλης** στον πρώην καθηγητή του, Αντόνιο Βαλλισνέρι. Έτσι στο δεύτερο βιβλίο του έργου του Μόρο περιλαμβάνεται κεφάλαιο με τίτλο «Osservazioni Storiche sopra l'isola "Nuova" nata nell' Arcipelago l' anno 1707» (: Ιστορικές παρατηρήσεις για το νησί «Νέα», που γεννήθηκε στο Αρχιπέλαγος το έτος 1707), όπου αναφέρει ότι οι παρατηρήσεις του βασίζονται στην αναφορά του «**κυρίου Γεωργίου Κονδίλλη από την Πάρο**», τις οποίες απέστειλε «στον Κύριο Βαλλισνιέρι, διασημότατο καθηγητή πρώτης βαθμίδας της θεωρητικής Ιατρικής του ευκλεεστάτου Πανεπιστημίου της Πάδοβας, τον οποίο ο Κονδίλλης αποκαλεί 'Μάεστρο' και για την οποία **ο Βαλλισνιέρι είχε πει ότι ήταν η πιο ειλικρινής και ακριβής περιγραφή, που είχε δει....**»!

"Άλλες κολακευτικές αναφορές του Βαλλισνέρι για τον Κονδίλλη περιέχονται στις επιστολές του προς α) Battista Morgagni της 18ης Ιουνίου 1710 β) Anton Maria Valsalva της 3ης Οκτωβρίου 1710 και γ) **Antonio Magliabechi** της 3ης Οκτωβρίου 1710 (Antonio Vallisneri, **Epistolario 1679-1710**, τόμος Ι, Επιμέλεια Dario Generali, Εκδόσεις Angeli, Milano 1991. Επιστολές με αρ. 226,245,246- σελ. 535-538, 568-570). Επίσης, στο έργο του «Osservazioni Fisiko-Mediche" (Φυσικο-Ιατρικές Παρατηρήσεις), που περιέχεται στο «La Galleria di Minerva», 1717, τόμος VII, σσ. 1-12, την **υπ' αριθμ. XII Osservazione**, σσ. 11-12 (Che serve d' aggiunta all' Osservazione seconda delle vie dell' Aria nelle Uova), ο καθηγητής Βαλλισνέρι την αφιερώνει «**Στον Εκλαμπρότατο Κύριο Γεώργιο Κονδίλλη, Ευγενή της Πάρου και μεγάλη ελπίδα της Ιατρικής Επιστήμης**»! (Επίσης βλ. «*Prima Raccolta d' Osservazioni e d' Esperienze*» del Signor Antonio Vallisneri de Nobili di Vallisneria, Pubblico Professore di Medicina Teorica di Padoa ec. Cavata dalla Galleria di Minerva. Consacrata al Molto Illustre Sig. Dottor Giacomo Giacomoni, Appresso Girolamo Albrizzi, Venezia **1710**, pp. 239-242. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο προαναφερθείς **Antonio Magliabechi** (1633-1714), στον οποίο ο Βαλλισνέρι συστήνει ένθερμα τον Γεώργιο Κονδίλλη, υπήρξε διάσημος φλωρεντινός λόγιος, μεγάλος βιβλιοσυλλέκτης και επίσημος βιβλιοθηκάριος του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης, Κόζιμο Γ' των Μεδίκων και όλοι οι λόγιοι της εποχής του επιζητούσαν σχέσεις μαζί του. Στην Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, που ιδρύθηκε το 1861 με αρχικό περιεχόμενο τα βιβλία του Μεγάλου Δούκα Κόζιμο Γ' και τα βιβλία του Μαλιαμπέκι, σώζεται

σχολούσαν ακολούθησε και ο **Αντόνιο-Λατζάρο Μόρο (1687-1764)**, ιερωμένος και διακεκριμένος επιστήμονας της εποχής του, με υψηλό επίπεδο τόσο στις θεωρητικές όσο και τις θετικές επιστήμες, ο οποίος δημοσίευσε το 1740 το πιο γνωστό του έργο, με τίτλο: **Dei crostacei e degli altri corpi marini che si trovano sui monti, Venezia 1740**, όπου πραγματεύεται τη θεωρία του

Οικόσημο (θυρεός ερυθρός φέρων ελληνικό σταυρό αργυρό) στην επιτύμβια πλάκα (1800) του Γεωργίου Κωνστ. Κονδύλλη, εγγονού του γιατρού Γ.Κ.Κονδύλλη. Καθολικό νεκροταφείο στο Φερικιό Κωνσταντινούπολης.

αλληλογραφία του τελευταίου με τον Γεώργιο Κονδύλλη (Catalogo dei Carteggi, COL-COR, Magl. VIII.1145/15-16, Condilli Giorgio / Magliabechi Antonio, Data: **1710-1711**).

Ο καθηγητής Βαλλισνέρι ομιλεί κολακευτικά για τον Κονδύλλη και στα ακόλουθα έργα, εκδόσεως **1710** και **1728**: α) *Considerazioni ed esperienze intorno alla generazione de' vermi ordinari del corpo umano*, In Padoa, Nella stamperia del Seminario, MDCCX, όπου στο κεφάλαιο Dell' origine de vermi ordinari (σελ.86) λέει: «... come feci vedere poco fa a **quella grande speranza dell' Arte nostra, il Sig. Giorgio Condilli**» (: αποκαλεί τον Κονδύλλη «**μεγάλη ελπίδα της επιστήμης μας**») και β) στο *OPERE FISICO-MEDICHE STAMPATE E MANOSCRITTE*, (ό.π., τόμος Βος, τμήμα III, σελ. 327) και στο θέμα «*Risposta del Sig. Vallisneri al Sig. Rotari*» (σσ. 311-337), όπου γράφει «...e fece pure menzione l' Academia Real di Parigi, avendo io Lettere del **Sign. Giorgio Condilli, già mio diletissimo Scolare**, che poco lontano da que' paesi avea la sua patria, il quale tutto generosamente mandommi e fedelmente descrisse...», δηλαδή τον αποκαλεί «**ο αγαπητότατος φοιτητής μου**», αναφερόμενος πάλι στην ακρίβεια της περιγραφής, που του έστειλε ο Κονδύλλης σχετικά με την δημιουργία της νησίδας της νέας Καμμένης στη Σαντορίνη.

Με ενθουσιασμό για τον Γεώργιο Κ. Κονδύλλη ομιλεί και ο βενετός ιστορικός **Apostolo Zeno**, που τον αναφέραμε πιο πάνω, ως συνεκδότη επιστημονικού περιοδικού με τον Βαλλισνέρι και τον μαρκήσιο Μαφφεί και ο οποίος διατηρούσε επίσης αλληλογραφία με τον σπουδαίο Αντόνιο Μαλιαμπέκι. Στις επιστολές του με ημερομηνία 21 Οκτωβρίου **1710** και 15 Νοεμβρίου 1710 (εκδόθηκαν το 1752), που απέστειλε, από Μπολόνια και Βενετία αντίστοιχα, ο Apostolo Zeno προς τον Sig. Antonfrancesco Marmi (ήταν ο επιμελητής της προσωπικής βιβλιοθήκης του Μαλιαμπέκι), στην Φλωρεντία τον αποκαλεί «**gentilissimo Sig. Condilli**» (:ευγενέστατο Κο Κονδύλλη) και εκθειάζει τον χαρακτήρα και την προσωπικότητά του καθώς και την παιδεία του (Lettere di Apostolo Zeno, Cittadino Veneziano, Istorico e Poeta Cesareo, Volume Primo, In Venezia MDCCCLII, Appresso Pietro Valvasense, Επιστολές με αρ. 158 και 161). Αναφέρει ότι γνώρισε τον Κονδύλλη στην οικία του μαρκησίου Όρσι στη Βιλλανόβα (περιοχή της Μπολόνια).

Συγκεκριμένα γράφει:

«...επέστρεφα με την άμαξα από τη Βιλλανόβα στη Μπολόνια, κατόπιν της εκεί επισκέψεώς μου στον Κο Μαρκήσιο Όρσι, ευγενέστατο προσάτη και πάτρονά μου. **Αυτή η επίσκεψη ήταν η τύχη για τη συνάντηση και γνωριμία με τον κομιστή της παρούσης επιστολής, που είναι ο Κος Τζιόρτζιο Κοντίλλι, Ευγενής της Πάρου**, ο οποίος δεν είναι δικός μου

φίλος αλλά του Κου Βαλλισιέρι και του Κου Μαρκησίου Μαφφέι, τους οποίους γνωρίζετε και αγαπάτε. **Θα αντιληφθείτε ότι πρόκειται για ένα συμπαθέστατο και επιμελέστατο νέο με μεγάλη κλίση στις επιστήμες.** Γι' αυτόν επίσης θα είναι μεγάλη ευχαρίστηση, που θα έχει την ευκαιρία στο πρόσωπό σας να κάνει την γνωριμία ενός ανθρώπου, που αγαπά όσους ασχολούνται με τα Γράμματα πέρα από το γεγονός ότι και ο ίδιος είστε πασίγνωστος άνθρωπος των Γραμμάτων».

Επιστροφή στην πατρίδα.

Παρά το λαμπρό επιστημονικό και κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο βρισκόταν κατά τη διάρκεια των σπουδών του ο Γεώργιος Κωνστ. Κονδύλλης, παρά τις σπουδαίες προοπτικές για επιστημονική και επαγγελματική εξέλιξη, που απ' ό,τι φαίνεται του διανοίγονταν στην Ιταλία λόγω της εκτιμήσεως και της αγάπης, που έτρεφαν γι' αυτόν οι πανεπιστημιακοί παράγοντες της Πάδοβας αλλά και άλλοι ισχυροί της εποχής του (τιτλούχοι, αξιωματούχοι των Μεδίκων), ο γιατρός Κονδύλλης εγκαταλείπει την Βενετική επικράτεια και επιστρέφει στην πατρίδα του.

Γεννάται το ερώτημα γιατί ένα πλούσιο αρχοντόπουλο από τις Κυκλάδες να εγκαταλείψει τα φέουδα και τα αρχοντικά του, την άνετη και ευχάριστη ζωή στο νησί του και τη θαλπωρή της οικογένειάς του και να εγκατασταθεί μόνιμα για κάποια χρόνια στο εξωτερικό σπουδάζοντας μια δύσκολη επιστήμη; Γιατί ακόμη να μην παραμείνει στην Πάρο, όπου θα έπρεπε να εκπαιδευθεί και να αποκτήσει εμπειρία πάνω στις εκτεταμένες, δημόσιες αλλά και ιδιωτικές, δραστηριότητες και δοσοληψίες του πατέρα του, του βοεβόδα Κωσταντάκη Λεον.Κονδύλλη, αφού θα έπρεπε κάποια στιγμή να τον διαδεχθεί σ' αυτές και να διαχειριστεί μια πολύ μεγάλη περιουσία; Από ποια αιτία ωθήθηκε να αναζητήσει ανώτερη εκπαίδευση και να επιδιώξει να την αποκτήσει μακριά από την πατρίδα του;

Οπωσδήποτε ο νεαρός άρχοντας Κονδύλλης ήταν ανήσυχο πνεύμα, τον είχε προικίσει η φύση με ιδιαίτερη ευφυΐα και είχε έφεση στην μελέτη.

Φαίνεται επίσης ότι ακόμη και αν οι Καπουκίνοι μοναχοί ή ο γιατρός Πέτρος Βιτσαράς και οι άλλοι συγγενείς του ή οποιοσδήποτε άλλος του έβαλε την ιδέα να πάει στην Βενετία για να σπουδάσει γιατρός, ο νεαρός Κονδύλλης το έκανε με πλήρη επίγνωση και αγάπησε την επιστήμη του, στην οποία και διακρίθηκε όπως αποδεικνύεται από τα κολακευτικά σχόλια, που προαναφέρθηκαν. Όπως επίσης είναι βέβαιο ότι εξ αρχής είχε σταθερή απόφαση ότι θα επέστρεφε στην πατρίδα του για να προσφέρει στους συντοπίτες του αυτό, που είχαν μεγάλη ανάγκη και στις δύσκολες εκείνες εποχές αλλά και πάντοτε δηλαδή τις φροντίδες ενός γιατρού!

Αυτή η έφεση στα γράμματα και η αγάπη για τις επιστήμες διέκρινε αρκετούς νεαρούς γόνους των Αιγαιοπελαγίτων αρχόντων, τον 17ο και τον 18ο αιώνα και τους έκανε να εγκαταλείπουν το ωραίο και ευχάριστο περιβάλλον των νησιών τους και να εγκαθίστανται σε ξένη χώρα για κάποια χρόνια για να σπουδάσουν και βέβαια σε συνθήκες ασφαλώς πρωτόγνωρες γι' αυτούς. Σχεδόν στο σύνολό τους μετά την αποπεράτωση των σπουδών τους επέστρεφαν στους γενέθλιους τόπους τους, όπου προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στους συντοπίτες τους, είτε στελεχώνοντας τους τοπικούς εκκλησιαστικούς και διοικητικούς μηχανισμούς της εποχής (καγκελλάριοι, νοτάριοι, δάσκαλοι κ.ά.) είτε προσφέροντας τις πολύτιμες ιατρικές τους υπηρεσίες και μάλιστα δωρεάν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, αφού δεν ήταν δυνατόν να περιμένουν αμοιβές από τους «μη έχοντες», όπως ήταν η μεγάλη πλειοψηφία των νησιωτών της εποχής εκείνης. Βασική πηγή των εισοδημάτων

τους αποτελούσαν οι κτηματικές περιουσίες, που κληρονομούσαν από τους γονείς τους, οι οποίες ήταν προσοδοφόρες και συνήθως αποτελούσαν την βασική τους ενασχόληση.

Παρά τις προοπτικές, που όπως και ο γιατρός Κονδύλλης, είχαν αρκετοί από τους επιστήμονες αυτούς στους τόπους των σπουδών τους, δεν δίσταζαν να τις απαρνηθούν προκειμένου να επιστρέψουν στα αγαπημένα τους νησιά και τους τόπους της καταγωγής των, εγκαταλείποντας τις όποιες πιθανότητες για επαγγελματική καταξίωση στο εξωτερικό. Οι ιδιαίτερες πατρίδες αυτών των, προ τριών και τεσσάρων αιώνων, επιστημόνων αποτελούσαν γι' αυτούς πιο αγαπημένες έγνοιες και πολύ πιο αγαπημένους προορισμούς.

Η επιθυμία τους για ενασχόληση με την επιστήμη κάποια στιγμή υποχωρούσε, έχοντας εκπληρώσει τα όνειρα της παιδικής και της εφηβικής τους ηλικίας (η κοινωνική και οικονομική θέση των γονέων τους, τους είχε προσφέρει αυτή τη δυνατότητα) και τους απασχολούσε έντονα το «νόστιμον ήμαρ», η στιγμή δηλαδή που θα ξαναγύριζαν στα πάτρια εδάφη.

Έτσι λοιπόν ο γιατρός Κονδύλλης επιστρέφει στην πατρίδα του Πάρο αλλά δεν δημιουργεί εκεί την μόνιμη εγκατάστασή του.

Σύντομα έρχεται και εγκαθίσταται στη Νάξο, όπου ενδεχομένως είχε ήδη συγγενικές σχέσεις και νυμφεύεται, το **1717**, μια Καθολική Καστριανή αρχοντοπούλα (εξάλλου είναι Καθολικός και ο ίδιος) και γίνεται έτσι συμπατριώτης μας! Σύζυγός του γίνεται η **Ανεζίνα (Αγνή)**, η πρώτη από τις τρεις κόρες του **Ιάκωβου Κορονέλλου** και της μακαρίτισσας **Κατερίνας θυγ. Τζωρτζάκη Σομμαρίπα**, η οποία θα προικισθεί πλουσιοπάροχα από τον πατέρα της αλλά κυρίως από την εκ μητρός γιαγιά της, την **Ανεζίνα Κάλβου-Σομμαρίπα**, η οποία την είχε αναθρέψει μετά τον θάνατο της μητέρας της. (Βλ. Προικοσυμβόλαιο της 23ης Φεβρουαρίου 1717 από τον νοτάριο και καγκελλάριο Τζαμπατή Κορονέλλο, Α.Κ.Α.Ν. και Γ.Α.Κ., Χφ. 87). Μεταξύ των προικίων είναι τα μητρικά σπίτια της νύφης στο Κάστρο, «... **οι τόποι του Αγίου Πνεύματος**, της Αγίας Σοφίας και Άσπρων χωμάτων, της Κυρίας Φανερωμένης και του Ταξιάρχη, με πάσκουλα, νεροποτίσια, μαντροκαθίσια, περιοχές και δικαιώματα....» και ακόμη εκατόν δέκα ακίνητα (σπίτια στα χωριά, μύλοι, αμπέλια και χωράφια), στα οποία περιλαμβάνονταν το κτήμα «Μαργούνος» των Εγκαρών με όλα του τα ποτιστικά, περιβόλι, σπίτια και δικαιώματα, το λιβάδι λεγόμενο «Γλυκοτράπη» στις Εγκαρές «με δέντρα και νερό», το λιοτριβί στην Παναγία Εγκαρίτισσα, «νερόμυλο χειμωνικό-καλοκαιρινό και το μύλο το χειμωνικό, ως ευρίσκεται με την ποταμίδα του» επίσης στις Εγκαρές και ακόμη «... **τα δικαιώματα του χωρίου Μιτριά...**». Το 1717, που συντάσσεται το προικοσύμφωνο ισχύουν ακόμη τα παλαιά αρχοντικά δικαιώματα, που καταβάλλουν τα χωριά και τα οποία θα καταργηθούν τα αμέσως επόμενα χρόνια. Στις φορολογικές μερίδες της Πάρου (Κώδικας Πάρου, Γ.Α.Κ., χφ. 212) καταγράφεται ως κάτοχος πολλών εκεί κτημάτων και ο Χρυσάκης Κορονέλλος, ο οποίος αναφέρεται ότι έχει κουνιάδο τον γιατρό Γ.Κ.Κονδύλλη.

Στο Ιστορικό Αρχείο Νάξου σώζονται πίνακες (στα ελληνικά και τουρκικά) με τα φορολογητέα κτήματα του «ντοτόρε Κοντίλη». Βλ. Κατάλογο εγγράφων για την Ιστορία της Νάξου (1433-1821), που παρουσιάστηκαν στην Έκθεση «ΑΠ' ΤΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΣΤΟ ΡΩΜΑΙΙΚΟ», Νάξος, Ιούλιος 2007, Επιμέλεια Μιχάλη Κοκολάκη. Στο ίδιο Αρχείο φυλάσσεται έγγραφο του 1731 συντεταγμένο στα Γαλλικά (πιθανόν από Ιησουΐτη μοναχό), όπου αναγράφονται οι "Τόποι" (: φεουδαλικά κτήματα) και οι ιδιοκτήτες τους, με τον τίτλο "Etat de Topi ou Pascola qu' on enleva aux MM. tant du Châteaux que du Bourg il y a environ 10 ans dressé en 1731" αναφέρεται ο γιατρός Γ. Κ. Κονδύλλης ως κύριος του Τόπου στον Κάμπο ("Is ton Cambon: Dottore Condilli"). Πιθανότατα εννοείται ο Κάμπος στο Ακρωτήριο της Φανερωμένης.

Πολύ μεγάλη περιουσία όμως είχε και ο γιατρός Κονδύλλης στην Πάρο, όπου ήταν κύριος εκατόν οκτώ συνολικά ακινήτων, μεταξύ των οποίων ο πατρογονικός πύργος και το κτήμα στο Καλάμι (Γ.Α.Κ., χφ 212 και Νίκος Χρ. Αλυπράντης, *ΠΑΡΙΑΝΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, Τόμος Α', Αθήνα 2003, σσ.77-80) που περιήλθε σε Ναξιώτες απογόνους του (Φραγκόπουλους), από τους οποίους και πουλήθηκε σε Παριανούς, όπως και ένα «φέουδο», μέρος του οποίου περιλαμβάνει το σημερινό αεροδρόμιο της Πάρου και που παλαιότερα το αποκαλούσαν οι Παριανοί, «τα βουνάλια του Κοντίλη» και αργότερα «τα βουνάλια του Ολύμπιου», από το όνομα του Ανδρέα Ολύμπιου, συζύγου της αρχόντισσας Μαριγούλας Κωνστ. Κονδύλλη (1870-1957), απογόνου και τελευταίας κυρίας του «φεούδου» του γιατρού Γεωργίου Κωνστ. Κονδύλλη. Το ακίνητο αυτό είχε αρχικά περιέλθει στον γιό του γιατρού Κονδύλλη, Κωνσταντίνο Γεωργ. Κονδύλλη, τελευταίο πρόξενο της Βενετίας στη Νάξο και την Πάρο και στη συνέχεια πρόξενο της Γαλλίας στην Πάρο και από αυτόν στο συνονόματο του γιατρού, γιό του προξένου, Γεώργιο Κωνστ. Κονδύλλη (1735-1800)*, αξιωματούχο (καϊμακάμης, παχάρνικος και δοκιμαστής των οίνων του ηγεμόνα) στη Βλαχία επί ηγεμονίας του εξαδέλφου του Νικολάου Πέτρ. Μαυρογένη (1786-1790), πρόξενο αργότερα της Βενετίας στην Κρήτη και μετέπειτα της Γερμανίας και σύζυγο της Εργίνας-Μαρίας Πέτρ. Μαυρογένη (απεβίωσε το 1822 στη Μυτιλήνη), αδελφής του ηγεμόνα (βλ. δύο προικοσύμφωνα, με ημερομηνίες αντίστοιχα 26-7-1757 και 16-12-1764, Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου - Α.Κ.Α.Ν., Φάκ. Γ, Προικοσύμφωνα 1751-1799) και διαδοχικά στους υπόλοιπους απογόνους του.

Ο Γεώργιος Κ.Κονδύλλης και η Αγνή Ιακ. Κορονέλλου απέκτησαν πέντε παιδιά: **Α) Κων-**

* Ο Γεώργιος Κωνστ. Κονδύλλης ήταν μια έντονη και ταραχώδης προσωπικότητα. Το παρόνομά του ήταν "Πελερίν". Αναφέρεται από συγγραφείς του 18ου και 19ου αιώνα και μάλλον υπήρξε ο βασικός πληροφοριοδότης του Τόμας Χόουπ (Thomas Hope, *Anastasis or Memoirs of a Greek*, vol. 11, London 1819 και Paris 1831. Γεννήθηκε το 1735 και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη, στις 18 Οκτωβρίου 1800. Ετάφη στο Καθολικό νεκροταφείο του Ταξίμ και η επιτύμβια πλάκα του (στην οποία αναφέρεται εν συντομία το βιογραφικό του και χαρακτηρίζεται ως Καθολικός) βρίσκεται σήμερα στο Καθολικό νεκροταφείο του Φερίκιό Κωνσταντινουπόλεως, όπου είχαν μεταφερθεί οι ταφόπλακες μετά την διάλυση των νεκροταφείων του Ταξίμ, τον 19ο αιώνα. Νυμφεύθηκε (1757) σε πρώτο γάμο την συγγενή του Εργίνα-Μαρία Πέτρ. Μαυρογένη κατά το Ορθόδοξο τυπικό και εδήλωσε ότι ασπάσθηκε την Ορθοδοξία. Απέκτησαν δύο κόρες, τη Μαργαρίτα και την Ζαμπέτα, που παντρεύτηκαν συγγενείς τους, τον Σπήλιο Δημ. Μαυρογένη και τον Ιωάννη Εμμ. Μαυρογένη, αντίστοιχα. Ενώ ο Γεωργάκης Κ. Κονδύλλης υπήρξε έμπιστος και βασικός συνεργάτης του εξαδέλφου και κουνιάδου του, Ν.Μαυρογένη, στην αρχή της ηγεμονικής θητείας του, φαίνεται ότι ο Κονδύλλης ειρωνεύθηκε κάποια στιγμή τον Μαυρογένη για την εμμονή του να ισχυρίζεται ότι είναι απόγονος του δόγη Φραγκίσκου Μοροζίνη και κινδύνευσε να χάσει το κεφάλι του. Διέφυγε από το Βουκουρέστι και συνέχισε την καριέρα του, ως διπλωμάτης στην υπηρεσία της Πύλης, της Βενετίας και της Γερμανίας. Προικοδοτήθηκε από τον πατέρα του (1757 και 1764) με αρκετά ακίνητα μεταξύ των οποίων το αρχοντικό του προπάππου του, του βοεβόδα Κωνσταντάκη Λεον. Κοντίλη, στο οποίο είχε εκείνος τοποθετήσει το κτητορικό υπέρθυρο με το οικόσημο ΚΟΝΔΥΛΗ και την ημερομηνία 17 Μαΐου 1704, το οποίο όμως θα περιερχόταν στην κατοχή του μετά τον θάνατο της γιαγιάς του, Ανέζας χήρας του ντοτόρε Κοντίλλη! Το αρχοντικό αυτό βρισκόταν δίπλα στον Καθολικό Ναό του Αγίου Γεωργίου (την "Καπέλλα", βλ. Αντ. Κασουρού, "Στατιστικά Πάρου", *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Α, 1961), τον παλαιότερο ίσως ναό των Καθολικών στην Παρκία και αυτό είχε περιέλθει, τον 19ο αιώνα στην Απολλωνία Κωνστ. Κονδύλλη, εγγονή του καβαλιέρου Νικολάου Κωνστ. Κονδύλλη, η οποία παντρεύτηκε (1849) τον εκ Νάξου συγγενή της, Νικόλαο Ιακ. Μπαρότση (Πρέπει να ήταν εγγονός της Άννας-Μαρίας Κωνστ. Κονδύλλη, συζύγου Ιερωνύμου Ιακ. Μπαρότση). Από τους Μπαρότση αγόρασε το αρχοντικό αυτό, περί το 1900, ο βιομήχανος και σπουδαίος οικονομικός παράγων της Πάρου στην εποχή του, Κωνσταντίνος Μιχ. Αιγινήτης, ο οποίος το μετεβίβασε στον γιό του, Νίκο Κ.Αιγινήτη. Το αρχοντικό αυτό καταδαφίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος του, στη δεκαετία του 1900 και ο χώρος του ανήκει σήμερα στην κα Κατερίνα Γεωργ. Πατέλη, εγγονή του Νίκου Κ. Αιγινήτη. Άλλο εντυπωσιακό αρχοντικό των προξένων Κονδύλλη στην Πάρο ήταν η αγρέπαυλη "Σαρακηνικό", που είχε στην εξωτερική πύλη της οικόσημο Κονδύλλη, με χρονολογία 1730 και στην είσοδο του κτηρίου οικόσημο Κρίσπη. Ανήκε στην Ελένη (γεννήθηκε περί το 1800), θυγατέρα του καβαλιέρου Νικολάου Κ. Κονδύλλη και σύζυγο του Ιωάννη Κρίσπη.

σταντίνος. Διετέλεσε πρόξενος Βενετίας και Γαλλίας, σε Νάξο, Πάρο και Σαντορίνη. Σε έγγραφο που εξέδωσε στη Νάξο, στις 22 Ιουνίου 1792 υπογράφει ως "Εμείς Κωνσταντίνος Κονδύλλης δια την Γαληνοτάτην Αριστοκρατίαν των Ενετών, Κόνσολος Ναξίας, Πάρου, Αντιπάρου και Σαντορίνης". Αναφέρεται στον Φορολογικό Κατάλογο της Νάξου του 1757. Πολύ νεαρός θα νυμφευθεί την Κατερίνα και θα αποκτήσουν έξι τέκνα: α) Γεώργιος (1735-1800), που νυμφεύθηκε (σε πρώτο γάμο) την Εργίνα-Μαρία Πέτρ. Μαυρογένη. β) Νικόλαος (Απεβίωσε το 1825). Έφερε τον τίτλο "καβαλιέρος" (: ιππότης), όπως και ο θείος του Λεονάρδος Γ. Κονδύλλης. Σύζυγός του η Κατερίνα θυγ. Κωνσταντίνου Φακουρέλη και Μαργαρίτας Τζαμπατή Κορονέλλου. γ) Λεονάρδος. Σύζυγός του η Ρόζα-Ρουσέτα Κόκκου (Απεβίωσε στις 17-6-1822). δ) Φραγκίσκος-Ξαβέριος. Εφημέριος Μητροπολιτικού Ναού Καθολικών Νάξου. ε) Γενοβέφα (Απεβίωσε το 1822), σύζυγος Λορέντζου Ντέλλα Ρόκκα και στ) Άννα (Ανέζα), σύζυγος Ιερωνύμου Μπαρότση. **Β) Λεονάρδος.** Είχε τον τίτλο «καβαλιέρος». Νυμφεύθηκε (1742) την Ελένη θυγ. Τζώρτζη Αρκά ή Μπελλού ή Μπέλλου από την Πάρο. Δεν απέκτησαν τέκνα. **Γ) δον Νικόλαος.** Έγινε ιερωμένος και ανήκε στο Κανονικάτο (διετέλεσε ντεζαουράριος και πρεβόστρος) της Καθολικής Μητροπόλεως Νάξου. Απεβίωσε στις 6 Ιανουαρίου 1813 και ετάφη στην Καθολική Μητρόπολη. Άφησε μοναδικό κληρονόμο του τον ανηψιό του, καβαλιέρ Νικόλαο Κωνστ. Κονδύλλη, γεγονός που δημιούργησε δικαστικές διαμάχες μεταξύ των συγγενών για την ακύρωση της διαθήκης του δον Νικολάου Κονδύλλη και εξεδόθησαν ενδιαφέρουσες αποφάσεις των αιρετοκριτών, που ερμηνεύουν το σχετικό τοπικό εθιμικό δίκαιο και ακύρωσαν τη διαθήκη. **Δ) Ιωάννης Βαπτιστής** (Τζαμπατής ή Μπατίστας). Διετέλεσε ντεζαουράριος (: ταμίας) της Αδελφότητας των Καθολικών Νάξου (Αγιωτάτου Σώματος του Κυρίου ή Εσταυρωμένου ή Τιμίου Σταυρού). Νυμφεύθηκε (2-4-1766) την Κατερίνα-Διάνα Νικ. Μπαρότση (Απεβίωσε το 1771), χήρα Σπυρίδωνος Αντ. Μπαρότση, (που κληρονόμησε από τη θεία της Διάνα Φραγκ. Μπαρότση και σύζυγο Βερνάρδου Μπαρότση, τον πατρικό της πύργο στο Χαλκί Νάξου) και απέκτησαν δύο παιδιά (Μαρία σύζ. Νικολάου Ιακ. Φραγκοπούλου, Προξένου Αγγλίας και Νικόλαος, που εγκαταστάθηκε στην Κωσταντινούπολη. Οι απόγονοί του, που έγιναν Ορθόδοξοι, επέστρεψαν στη Νάξο). Απεβίωσε στις 31 Μαρτίου 1809 και ετάφη στη Καθολική Μητρόπολη. (Α.Κ.Α.Ν. Ληξιαρχικές Πράξεις). **Ε) Μαρκέτα.** Παντρεύτηκε τον Ορθόδοξο άρχοντα Ιάκωβο Χρυσ. Φραγκόπουλο (γιό της Μπατεστούς Μπαρότση-Φραγκοπούλου, κληρονόμου του φεούδου Φιλωτίου) και απέκτησαν έξι παιδιά (Χρυσάνθος, κόμης Γεώργιος, Νικόλαος, Μπατεστού, Κατίγκω και Ανέζα), τα οποία εβάπτισαν κατά το Καθολικό δόγμα, στο οποίο προσεχώρησε με δημόσια ομολογία και ο Ιάκωβος Φραγκόπουλος, γενόμενος έτσι αίτιος σοβαρής αναταραχής στη Νάξο μεταξύ των πιστών των δύο δογμάτων. Οι αδελφοί, κόμης (τίτλος απονεμηθείς από τον Πάπα, σύμφωνα με τον C. Hopf) Γεώργιος Ιακ. Φραγκόπουλος και Νικόλαος Ιακ. Φραγκόπουλος υπήρξαν αξιωματούχοι (Άγας και Αρμάσης, αντίστοιχα) στην Βλαχία, στη διάρκεια της ηγεμονίας του συγγενούς τους, Νικολάου Π. Μαυρογένη. Ο Νικόλαος Ιακ. Φραγκόπουλος θα γίνει αργότερα πρόξενος της Αγγλίας στη Νάξο (ακολουθώντας την οικογενειακή παράδοση) και θα νυμφευθεί την πρωτεξαδέλφη του, Μαρία θυγ. Μπατίστα Κονδύλλη, έπειτα από ειδική Παπική άδεια.

Ο γιατρός Γεώργιος Κονδύλλης, παρά την πολύ μεγάλη κτηματική του περιουσία στην Πάρο και τα επιβλητικά εκεί οικογενειακά αρχοντικά του **προτίμησε να εγκατασταθεί στη Νάξο.** Δεν γνωρίζουμε εάν ο γάμος του, με την Ανέζα Ιακ. Κορονέλλου, υπήρξε η αιτία ή εάν νυμφεύθηκε μετά την εγκατάστασή του στο νησί μας. Κατοίκησε με την οικογένειά του στο Κάστρο στα προικιά σπίτια της συζύγου του, που προερχόντουσαν από τη μητέρα της,

Κατερίνα Τζωρτζάκη Σομμαρίπα και ήταν όμορα με τα σπίτια του Φραντζέσκου Μαθέου Σομμαρίπα και γειτόνευαν επίσης με τα σπίτια της Βιολάντε Μπαρότσαινας (Νοταριακές Πράξεις Τζαμπατή Κορονέλλου, 1710-1725, φφ. 100/1 και 145/3, Γ.Α.Κ. Χφ. 87).

Είναι πολύ πιθανόν ότι το περιβάλλον και η κοινωνική ζωή της Νάξου της εποχής εκείνης ήταν πολύ πιο κοντά στις δικές του προσδοκίες και συνήθειες. Εξ άλλου ήταν Καθολικού δόγματος και οπωσδήποτε στη Νάξο με το αυτοδιοικούμενο και ισχυρό «Κοινόν του Κάστρου», τα Καθολικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και μοναστήρια, τον Αρχιεπίσκοπο και τους πολλούς ιερείς και μοναχούς, αρκετοί των οποίων ήταν δυτικοευρωπαίοι, τα προξενία, τις διεθνείς επαφές και τις σχετικές δραστηριότητες, ο άλλοτε σπουδαστής της Πάδοβας και θαμώνας των βιβλιοθηκών της Βενετίας και της Φλωρεντίας θα αισθανόταν ότι ζούσε σε μια μικρή ευρωπαϊκή πόλη! Βέβαια επισκεπτόταν τακτικά και την Πάρο, όπου είχε και σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες και όπου τελικά απεβίωσε, το 1733, σχετικά νέος και για τα δεδομένα της εποχής του, ίσως από κάποια ασθένεια. Τη χρονιά του θανάτου του αναφέρεται να έχει διαφορές με τη Μαρούση Αλισάφη σύζυγο Νικολάου Μαυρογένη (Γ.Α.Κ. Χφ. 212 φ. 50 verso). Τις τελευταίες του θελήσεις (κυρίως ηθικές παραγγελίες προς τα τέκνα του και όχι ρητή περιουσιακή διανομή) τις εμπιστεύθηκε σε έναν Ορθόδοξο ιερωμένο και πνευματικό, τον παπα κυρ Τομάζο Μοστράτο γιατί ενδεχομένως εκείνος θα βρέθηκε διαθέσιμος, την ώρα που τον χρειάστηκε και ίσως ακόμη να μην υπήρχε στην Πάρο εκείνη την περίοδο Καθολικός ιερωμένος. Ο παπα Τομάζος έκανε την σχετική πράξη στον καγκελλάριο Παροικίας, Τζουάνε Πρωτονοτάρη, στις 25 Οκτωβρίου **1733** (Γ.Α.Κ. Χφ. 212) . Η Ανεζίνα Κορονέλλου-Κονδίλλη απεβίωσε το **1766**.

Μαρτυριάν κάνει ο πνευματικός και μαρτυρεί εις τον θάνατον του ποτε Δοτόρε Κοντίλη.
(:Σημείωση του Νοταρίου παραπλεύρως της πράξεως).

Εις δόξαν Χριστού. Αμήν. **1733 Οκτωβρίου 25** (Παροικία). Την σήμερον προσωπικώς εμφανίστη εις την Καντζελαρία μας ο ευλαβέστατος παπα κυρ Τομάζος Μοστράτος, ο οποίος έχει την εξουσίαν του εδόθη από τον πανιερώτατον αφέντη Μητροπολίτη Παροναξίας εις εξομολόγησιν των Χριστιανών, μας εμφανέρωσε να τον έκραζεν ο ποτες λογιότατος **Δοτόρες Γεώργιος Κοντίλης** και εξομολογήθη. Ύστερον του επαράδωσε **να κάνη περιμάρτυρον να γίνη δι εγράφου και να φανερωθή η υστερινή του γνώμη, βουλή και απόφαση** καθώς κάτωθεν ξετρέχει. Λέγει λοιπόν και ομολογά ο άνωθεν πνευματικός παπά κυρ Τομάζος Μοστράτος εις όρκον της αξίας και ιεράς του εργασίας πως πρώτον παραδίνει τα παιδιά του όλα εξ όλης ψυχής και καρδίας εις την ευχήν του Χριστού και εδική του, έπειτα πως θέλει και αποφασιστικά διορίζει, **ο υιός του Κωνσταντίνος ως πρώτος από τα λουπά του παιδιά** να μένει ξεμοιρασμένος με περισσότερον από τα άλλα **και τον αποκαταστένει επιτροπικόν** του ως το ίδιόν του κορμί να προβλέπει και με καλήν στοχασ(ι)ά να εργάζεται όλες τις χρείες της φαμέλιας και των παιδιών του και να δίνει του καθενί παιδιού καθώς του τυχαίνει πάντα με κάθε καλήν καρδίαν και ευχαριστησάν **της αγαπημένης μητέρας του και σπλαχνικής του συμβίας**, η οποία να ζωοθρέφεται και να κυβερνάται από τες εντράδες των υποστατικών του ανεμποδίστως χωρίς εναντιότητα των παιδιών δια να είναι και της ομοίας μητέρας τως η ευχή οδηγός και φυλακτήριος και χωρίς κανένα δόλο αλλά με όλην την (πίστιν)) κατά των Χριστιανών αγαπημένοι να ζήσουν και με επιμέλειαν και στόχασιν να μην μπαρεβούν από την γνώμην και υστερινήν του θέλησιν δια να γυρεύονται ήσυχα ως αποθύμα και ως εδιόρισε τον πνευματικόν να κάνει να περιγραφτεί. Τόσον εμφανέρωθη το παρόν και γίνεται φανερόν υπογραμμένον από τον πνευματικόν και αξιοπίστων μαρτύρων

εις ένδειξιν.

Παπα Τομάζος Μοστράτος και πνευματικός ομολογώ πως εις όλα του τα μέρη το παρόν γράμμα είναι ομοίως κατά την θέλησιν και απόφασιν του ως μου επαράγγειλε ο ποτέ Δοτόρες Γεώργιος Κοντίλης.

Οικονόμος Πρωτόδικος υπογράφω ως ομολογώ ο άνωθεν πνευματικός.

Σακελλάριος Βιτζαράς υπογράφω ως ομολογώ ο άνωθεν πνευματικός.

Χωρεπίσκοπος Βενιέρης υπογράφω ως ομολογώ ο άνωθεν πνευματικός.

Βασίλης Αλισάφης μαρτυρώ ως άνωθεν.

Αλέξαντρος Κονταράτος μαρτυρώ ως άνωθεν.

Τζουάνες Πρωτονοτάρης εις αναζήτησιν και μαρτυρίαν του άνωθεν έγγραφα.

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΟΝΔΙΛΛΗ ή ΚΟΝΔΥΛΗ (CONDILLI).

Καταγωγή της οικογένειας.

Ο επίσημος κλάδος της φέρεται εγκατεστημένος στην Πάρο ήδη από τον 16ο αιώνα. Η παλαιότερη γνωστή σχετική μαρτυρία είναι μαρμάρινη επιγραφή που περιβάλλει το οικόσημό τους στον πατρογονικό πύργο των Κονδίλλιδων, στο Καλάμι της Πάρου και που σήμερα ανήκει στην οικογένεια Κρίστη (ΠΑΡΙΑΝΑ), η οποία αναφέρει: «ΑΝΑΚΕΝΙΣΤΙ Ο ΤΙΟΥΤΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΙΛΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1609». Δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες σχετικά με το αν ο αναφερόμενος ανακαινιστής του πύργου αυτού ήταν γόνος παλαιάς βενετο-παριανής οικογένειας ή αν είχε εγκατασταθεί στη Πάρο, λόγω γάμου ή άλλης αιτίας και από πού καταγόταν ο ίδιος, αν και το πιθανώτερο σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι προερχόταν από τη Νάξο.

Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαι τόσο από τις κατωτέρω αναφερόμενες απόψεις ερευνητών και συγγραφέων του 19ου αιώνα αλλά και για έναν άλλο λόγο. Θεωρώ ότι το παλαιότερο από τα τέσσερα σωζόμενα στη Νάξο μαρμάρινα οικόσημα Κονδίλλη, αυτό δηλαδή που βρίσκεται στην οικία Ισμήνης Καμπανέλλη- Βερυκόκκου στον Μπούργο, νότια της Πόρτας του Γιαλού είναι κατασκευής του 15ου και ίσως του 14ου αι. (Ι. Ναυπλιώτη-Σαραντηνού, Οικόσημα της εποχής των δουκών στη Νάξο. Ανάτυπο από το βιβλίο *ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007, Επιστημονική Επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονάς- Λίλυ Στυλιανούδη, Αθήνα 2009). Στη Νάξο επίσης είναι γνωστή από το 17ο αιώνα (ίσως και παλαιότερα) οικογένεια Κονδύλη (αναφέρεται και ως «Κονδύλα»), πολυμελής και εγκατεστημένη στην περιοχή των Μελάνων, κυρίως στα χωριά Κουρνοχώρι και Μύλοι. Έχει αναδείξει πολλούς ιερείς και ωρισμένοι εξ αυτών υπήρξαν συνιδιοκτήτες, τον 18ο αιώνα, του ενοριακού Ι.Ναού του Κουρνοχωρίου. (Ι. Α.Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, Παναγία Καρδιώτισσα- Κυριώτισσα. Ιστορικά στοιχεία από την Αγία Παρασκευή Νιο-Χωριού πόλεως Νάξου. Ανάτυπο από την έκδοση *ΑΓΑΘΟΕΡΓΙΑ*, Αθήνα 2008).

Η παλαιότατη παράδοση της οικογένειας **ΚΟΝΔΙΛΛΗ (CONDILLI)** ήταν ότι είχε εγκατασταθεί στο δουκάτο του Αιγαίου προερχόμενη από τη Βενετία και ότι ήταν απώτερης ευγενούς βυζαντινής καταγωγής, όπως και άλλες οικογένειες πατρικίων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Οι Κονδίλληδες επίσης ήταν Καθολικού δόγματος, τουλάχιστον ο κύριος αρχοντικός κλάδος τους, μέχρι το τέλος σχεδόν του 19ου αιώνα οπότε απεβίωσε ο Νικόλαος Κωνστ. Κονδίλλης (εγγονός του προαναφερθέντος καβαλιέρου Νικολάου Κωνστ. Κονδίλλη, γιος του προξένου της Γαλλίας και Αυστρίας στην Πάρο Κωνσταντίνου Ν. Κονδίλλη, πρόξενος ο ίδιος της Γαλλίας στην Πάρο και παππούς της προαναφερθείσας Μαριγούλας Κονδύλη-Ολυμπίου), ο οποίος ετάφη στον εντυπωσιακό οικογενειακό τάφο (κατασκευή του

1681) στον νάρθηκα της Εκατονταπυλιανής, αριστερά του εισερχομένου (Για τον σπουδαίο αυτό Παριανό και ισόβιο πρόξενο της Γαλλίας στη Πάρο βλ. Alain Desauvage, Το ναυάγιο του "Συπέρμπ" και το "Μνημείο των Γάλλων" στην Πάρο, Μετάφραση-Επιμέλεια Ι.Β.Γράβαρη, ΠΑΡΙΑΝΑ, τεύχος 114, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009).

Αυτή την οικογενειακή τους παράδοση, ότι δηλαδή αν και ήταν βενετσιάνικη οικογένεια καταγόntonταν από την παμπάλαια ελληνική (βυζαντινή) αριστοκρατία, την κατέγραψε στο τέλος του 18ου αιώνα, ο βαρώνος De Riedesel, που ταξιδεύοντας στην Ιταλία και την Ανατολή επισκέφθηκε και τη Νάξο και αναφέρεται στο Καθολικό αρχοντολόγιο του νησιού. Συγκεκριμένα γράφει: **“Les Condilli pretendent descendre d’une ancienne noblesse grecque”** (: Οι Κονδίλληδες ισχυρίζονται ότι κατάγονται από την παλαιά ελληνική αριστοκρατία). *Voyages en Sicile, dans la Grande Grece et au Levant, par M. Le Baron De Riedesel; suivis de l’histoire de la Sicile, par le Novairi. A Paris, chez H.J.Jansen, Imprimeur-Libraire, Rue Des Macons - Sorbonne, No 406, An X - 1802- p. 256.*

Προφανώς δε ο βαρώνος συνάντησε τους απογόνους του γιατρού Γεωργίου Κ. Κονδίλλη, που ήταν παντρεμένοι και εγκατεστημένοι στο Κάστρο της Νάξου, διέθεταν μεγάλη κτηματική περιουσία και κατείχαν και τοπικά αξιώματα πολιτικά και εκκλησιαστικά.

Για την βενετσιάνικη καταγωγή του οίκου Κονδίλλη μας πληροφορεί επίσης ο θηραϊός ιατροφιλόσοφος και εραλδιστής του 19ου αιώνα, Ιωσήφ Δε Κιγάλλας, στα περί οικοσήμων δημοσιεύματά του, στο φιλολογικό περιοδικό ΠΑΝΔΩΡΑ (τόμος 8, 1857-1858, σσ. 470-471), όπου αναφερόμενος στο οικόσημο Κονδίλλη, που δημοσιεύει, λέει ότι «...Το δε υπό στοιχ. Β, ανήκει τη οικογένεια Κονδύλη (CONDILLI), **ήτις θεωρείται εξ Ενετίας καταγομένη**. Εγώ όμως φρονώ ως εκ του ονόματος του συμφωνούντος με το έμβλημα του οικοσήμου, **ότι η οικογένεια αυτή, ει και ήλθεν εξ Ενετίας εις Νάξον**, έλκει όμως το γένος εκ Βυζαντίου». Για την προέλευση του οίκου από την Βενετία (αυτολεξεί: **Condilli, de Venise**) μας μαρτυρεί και ο Ερνέστος Dugit, που επισκέφθηκε τη Νάξο στα μέσα του 19ου αι. σε κατάλογο λατινικών αρχοντικών οικογενειών, που δημοσιεύει στο βιβλίο του *«Naxos et les établissements latins dans l’ Archipel Greque, Grenoble 1874»*. Επίσης αναφορά στη βενετσιάνικη προέλευση των Κονδίλλη κάνει και ο ναξιώτης ιστοριοδίφης του 19ου αι. και πρόξενος της Σουηδίας στη Νάξο, Ιάκωβος Γριμάλδης, στην χειρόγραφη ιστορία της Νάξου, που συνέγραψε (1841), τμήματα της οποίας σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Νάξου.

Ο Ανδριώτης ιστοριοδίφης και συγγραφέας Δημήτριος Πασχάλης (1865-1944) σχολιάζοντας την ως άνω άποψη του Ern.Dugit, στο ιστορικό των αρχόντων Κονδύλη της Άνδρου, που παραθέτει, αναφέρει: **«Ο Dugit γράφει ότι οι Κονδύλοι ήσαν Βενετοί την καταγωγήν. Αλλ’ εκ πηγών αξιοχρέων, τας οποίας έχομεν υπ’ όψιν ημών, ούτοι είλκον την καταγωγήν εκ Βυζαντίου»** και παραπέμπει για τα στοιχεία αυτά στο ανέκδοτο έργο του «Το Αρχοντολόγιον της Άνδρου». Σημειώνει επίσης ότι: «Το πρώτον εν έτει **1583** αναφέρεται εν Άνδρω ο **Λεονάρδος Κονδύλης**, υπογραφόμενος ως μάρτυς εν εγγράφω περί του μονυδρίου της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής εις την Φυρόνην». Συμπληρώνει ότι κατέχει ο ίδιος το τελευταίο αυτό έγγραφο (ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΠΑΣΧΑΛΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΝ ΑΝΔΡΩ ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΩΝΥΜΙΑ, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Τόμ. Ι’, 1974-1976, σ. 153). Το όνομα «Λεονάρδος» το έφεραν συνεχώς και για αιώνες μέλη της οικογένειας Κονδύλη στην Πάρο και τη Νάξο.

Ο παππούς του γιατρού Γεωργίου Κ.Κονδίλλη, ο αδελφός του, ένας από τους γιούς του, ένας εγγονός του καθώς και ένας πρωτεξάδελφός του (έμπορος στη Βενετία), όλοι φέρουν το όνομα Λεονάρδος.

Όπως προκύπτει επίσης από τους νοταριακούς Κώδικες της Πάρου, που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και περιέχουν πράξεις από τον 17ο αιώνα, η οικογένεια Κονδύλλη όπως και άλλες αρχοντικές Παριανές οικογένειες (Αλισάφη, Βιτσαρά, Μαυρογένη κ.ά.), είχαν στενές οικονομικές, κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις με το αρχοντολόι της Άνδρου. Πιθανολογώ λοιπόν ότι ο αναφερόμενος από τον Δ. Πασχάλη, **Λεονάρδος Κονδύλης** του 1583 πρέπει να είναι παριανός, που έχει σχέσεις και συναλλαγές στην Άνδρο και ίσως απ' αυτές τις συναλλαγές να διακλαδώθηκε η οικογένεια και στην Άνδρο. Εξάλλου ο Δ. Πασχάλης μνημονεύει ότι «Κατ' αμάρτυρον παράδοσιν, οι εν Άνδρω Κονδύλαι ήσαν μέτοικοι εκ της εν Πάρω οικογενείας» (ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΠΑΣΧΑΛΗ, όπ. παρ., σελ. 155) αλλά αμφισβητεί την παράδοση αυτή των Ανδριωτών Κονδύλη, η οποία πάντως επιβεβαιώνεται από τις νοταριακές πράξεις, που περιέχονται στους παριανούς Κώδικες των Γ.Α.Κ. (κυρίως χφ. 212).

Ενδεχομένως μάλιστα ο Λεονάρδος Κονδύλης του 1583 να είναι ο πατέρας του Κωνσταντίνου Κοντίλη, που το 1609 ανεκαίνισε τον πύργο του στο Καλάμι της Πάρου.

Με βάση τα προαναφερόμενα αποδυναμώνεται η άποψη του Δ. Καμπούρογλου στην οποία προσχωρεί και ο Δ. Πασχάλης, ότι δηλαδή οι Κονδύληδες κατάγονται από τους Χαλκοκονδύλες των Αθηνών και ότι είχαν μετοικήσει στα νησιά στην μεγάλη έξοδο των Αθηναίων στα νησιά, του 1688, ή ίσως και παλαιότερα. (Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Οι Χαλκοκονδύλαι*, Εν Αθήναις 1926, σσ. 80-81).

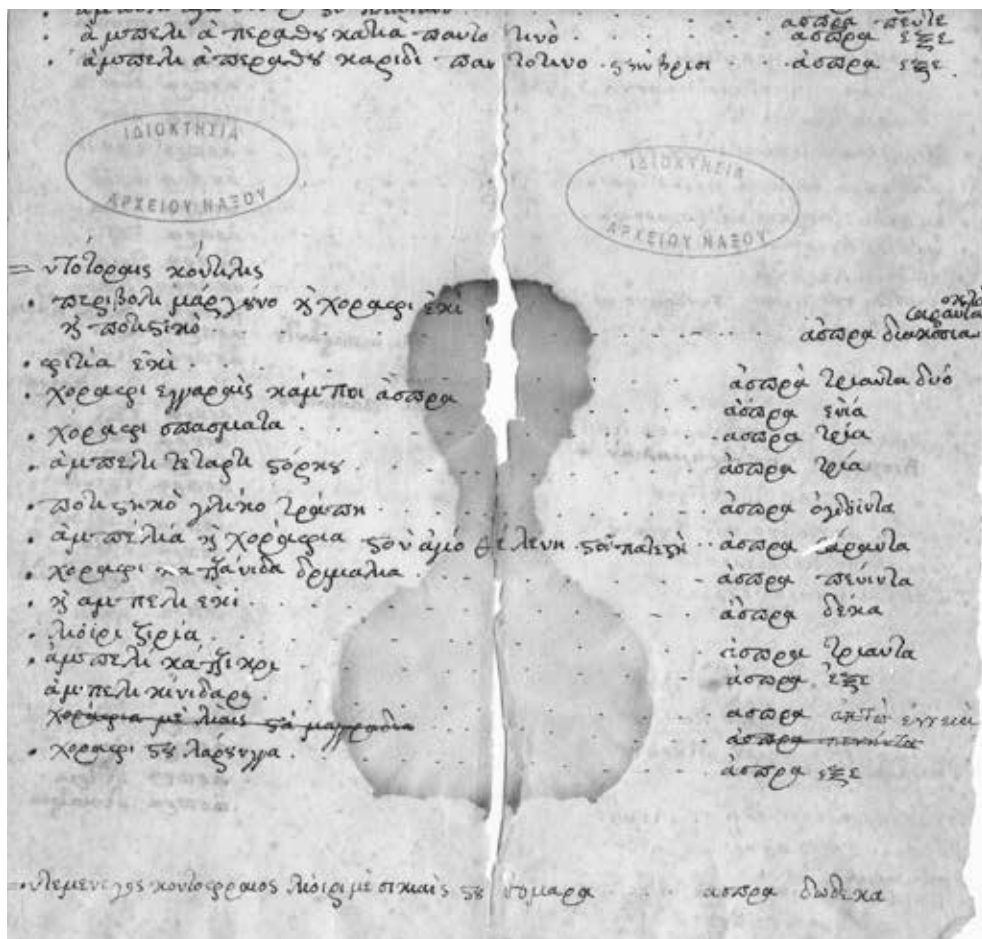
Οι Κονδύληδες στην Άνδρο φαίνεται ότι σχετικά σύντομα άλλαξαν δόγμα και προσεχώρησαν στην Ορθοδοξία, συμπεθέρεψαν με τις πιο αρχοντικές εκεί οικογένειες, κατείχαν μεγάλες περιουσίες και ήταν κοτζαμπάσηδες του νησιού. Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ανέδειξαν και βουλευτές. Αναμνηστικό τους αποτελεί το μεγαλόπρεπο οικόσημό τους με χρονολογία "ΑΨΜ" (1740) και τα αρχικά Ν Κ (εντός του θυρεού). Είναι ενδιαφέρουσα εραλδική παραλλαγή του γνωστού οικοσήμου Κονδύλη και φέρει στέμμα κόμητος, όπως και το ένα από τα οικόσημα Κονδύλη στη Νάξο (του 1787), που βρίσκεται στο αρχοντικό Μαυρογένη, στο Κουρνοχώρι Νάξου. Αποτελεί το κεντρικό θέμα της μνημειώδους βρύσης (πηγή της Κουμούλου) του χωριού Μένητες της Άνδρου.

ΠΡΟΓΟΝΟΙ ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΚΟΝΔΙΛΛΗ

(Όπως προκύπτουν από ληξιαρχικές και νοταριακές πράξεις)

1. Λεονάρδος Κονδύλλη. Αναφέρεται το 1583 να δικαιοπρακτεί στην Άνδρο.
 2. Κωνσταντίνος Κονδύλλη. Γιός (;) του προηγουμένου. Το 1609 ανακαινίζει τον οικογενειακό πύργο στο Καλάμι Πάρου και τοποθετεί σχετική επιγραφή με το οικόσημό του. (ΑΝΑΚΕΝΙΣΤΙ Ο ΤΙΟΥΤΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΙΛΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1609).
 3. Λεονάρδος Κονδύλλη, γιός του προηγουμένου.
 4. **Κωνσταντίνος Λεον. Κονδύλλη**, γιός του (3). Καδής και Βοεβόδας της Πάρου (Pitton de Tournafort, J.R., " Voyage du Levant", Lyon 1717). Με τον αδελφό του Νικόλαο (6) ήταν οι πλουσιότεροι Παριανοί της εποχής τους. Διετέλεσε Πρόξενος της Αγγλίας και της Ολλανδίας και εχθρός των Γάλλων. Για τον λόγο αυτό ο πρέσβυς (από το 1699) της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, Charles de Ferriol προκάλεσε την τιμωρία του από τους Τούρκους (τον έστειλαν στις γαλέρες) με αιτιολογία την συνεργασία του με βενετούς πειρατές. Το **1698** τοποθετεί επιγραφή και οικόσημο στον πύργο του στο Καλάμι (:ΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΚΟΝΤΙΛΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1698 ΕΤΟΠΟΘΕΤΗΣΕΝ).
- Το **1704 (17 Μαΐου)** τοποθετεί οικόσημο στο αρχοντικό του στην Παρκιά (Σήμερα στο

- αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου) και οικόσημο με επιγραφή στην αγορά της Παρκιάς. (Β' βρύση Μαυρογένη-1777). Απέκτησε τρία τέκνα. Πιθανώς αδελφή του η Εργίνα σύζυγος του Ανδριώτη «εκλαμπροτάτου αφέντη» Δημητράκη Καϊρή. (Οι παππούδες, εκ μητρός, του ηγεμόνα της Βλαχίας Νικολάου Π. Μαυρογένη). Απεβίωσε το 1719.
5. Μιχαήλ. Γιός του (3). Πρόξενος της Γαλλίας (1700). Η σύζυγός του ονομαζόταν Μαρούσα (ίσως η αναφερόμενη στις φορολογικές μερίδες του παριανού νοταριακού κώδικα, Γ.Α.Κ., Χφ. 212), με την οποία απέκτησαν δύο τέκνα.
 6. Νικόλαος. Γιός του (3). Αναφέρεται σε έγγραφο με ημερομηνία 19-10-1666 (Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου Α.Κ.Α.Ν.-Πράξεις νοταρίου Μάρκου Σομμαρίπα, αρ. κατ. 68) περί ανοικοδομήσεως Μοναστηρίου Ιησουιτών στη Νάουσα. Επίσης υπογράφει, το 1672, νοταριακή πράξη μαζί με πολλούς άλλους παριανούς μεταξύ των οποίων και ακόμη ένας Νικολός Κοντίλης (Γ.Α.Κ., Συλλογή Περ.Ζερλέντη, Κ.43, Φ.173). Απεβίωσε το 1681 και ετάφη στο μνημείο του Νάρθηκα Εκατονταπυλιανής. Είχε δύο γιους.
 7. Λεονάρδος. Γιός του (4). Δεν παντρεύτηκε. Συντάσσει διαθήκη στις 4 Μαρτίου 1718 (Α.Κ.Α.Ν., Φάκ. Διαθήκες Β', αρ. 6, 1700-1749) και καθιστά κληρονόμο του, τον αδελφό του, τον γιατρό Γ. Κ. Κονδίλλη.
 8. Καλογριά Κοντίλαινα. Κόρη του (4). Κληρονόμος της η Μαρία θυγατέρα Μπατίστα Γ. Κονδίλλη (γιός του 9) και σύζυγος Νικολάου Ιακ. Φραγκοπούλου, Προξένου Αγγλίας στη Νάξο.
 9. **Γεώργιος, γιατρός Κονδίλλης**. Γιός του (4). Σύζυγος Ανέζα Ιακ. Κορονέλλου. Πέντε τέκνα.
 10. Λεονάρδος. Γιός του (5). Νυμφεύθηκε (1727) την Φοινικιά Τζουάνε Βατιμπέλα. Ίσως διετέλεσε, όπως και ο πατέρας του, πρόξενος της Γαλλίας και είναι αυτός, που επανοικοδόμησε το Φραγκομονάστηρο (Μονή των Καπουκίνων) στην Παροικιά μετά την καταστροφή του στη διάρκεια της Ρωσικής παρουσίας στην Πάρο, στα Ορλωφικά. (Χρίστος Ι. Γεωργούσης, Η Πάρος στο οδοιπορικό του Γάλλου Ελληνοιστή J.B. de Vilvoison - 1785. ΠΑΡΙΑΝΑ, τ. 60, Ιανουάριος - Μάρτιος 1996, σσ. 35-39).
 11. Ειρήνη, Κόρη του (5). Σύζυγος του Francesco de Franceschi. Ο γιός τους, Μαρκάκης Φραντζέσκης νυμφεύεται (1716) την Ζαμπιδάκη, θυγατέρα του **γιατρού Πέτρου Βιτζαρά**. Ο γιός του γιατρού Π. Βιτζαρά, **Βαρθολομαίος Π. Βιτζαράς** (γενάρχης των Βιτσερά της Νάξου) νυμφεύεται (1726) την **Άννα** Δημητράκη Καϊρή, αδελφή της **Φλωρέντζας συζύγου Πέτρου Ιω. Μαυρογένη** (μητέρας του ηγεμόνα Νικολάου Π. Μαυρογένη) και πρωτεξαδέλφη του γιατρού Γεωργίου Κωνστ. Κονδίλλη. Ο αδελφός των προηγουμένων, αμπάτες Αντώνιος Π. Βιτζαράς ήταν Καθολικός ιερέας (ενώ ο αδελφός του πατέρα του ήταν ο παπα-Γιαννάκης Βιτζαράς, Ορθόδοξος ιερέας) και διετέλεσε Βικάριος Πάρου. Στο Ιστορικό Αρχείο Νάξου σώζεται η σφραγίδα του αμπάτε με το οικόσημο Βιτσαρά και τα διακριτικά του εκκλησιαστικού του βαθμού.
 12. Λεονάρδος. Γιός του (6). Το 1679 έχει εμπορικές συναλλαγές στη Βενετία.
 13. Γεώργιος. Γιός του (6). Μεταβαίνει σε Πάδοβα και Βενετία. **Το 1716 απαγχονίζεται στην Πάρο από τον καπουδάν πασά Τζάνουμ Χότζα.**
 14. Κωνσταντίνος. Γιός του (9). Διετέλεσε πρόξενος Βενετίας και Γαλλίας, σε Νάξο, Πάρο και Σαντορίνη. Αναφέρεται στον Φορολογικό Κατάλογο της Νάξου του 1757. Σύζυγος: Κατερίνα Φακουρέλη. Έξι τέκνα.

Φορολογικός κατάλογος Νάξου με τη μερίδα του γιατρού Γ. Κ. Κονδύλλη, από το Ιστορικό Αρχείο Νάξου. (Ιδιωτική συλλογή Ι. Δελλαρόκκα-φάκ. 39, υποφάκ. 1Α).

Οικόσημο ΚΟΝΔΙΛΛΗ από το αρχοντικό Κονδύλλη στο Κάστρο Νάξου. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου.

Ο οικογενειακός τάφος των Κονδύλλη, κατασκευής 1681, στον νάρθηκα της Εκατονταπυλιανής Πάρου.

Οικόσημο Κονδύλλη (1730) στην έπαυλη Κρίστη (Σαρακήνικο).

Το πατρογονικό αρχοντικό (πύργος) του γιατρού Γ.Κ.Κονδύλλη στο Καλάμι Πάρου. Στην είσοδο υπέρθυρο με το οικόσημο και επιγραφή του 1609.